

પ્રકાશકના બે બોલ.

જૈન ધર્મની સાહિત્ય-સેવાના તથા અમૂલ્ય ગ્રંથપ્રકાશનના ઉદ્દેશથી સફળતા શાસ્ત્રવિચારક મહાત્મા શ્રીવિજયધર્મસૂરીશ્વરજીના વરદ હસ્તે સ્થપાયેલ આ સંસ્થા સમયાનુકૂલ અને શક્તિ અનુસાર ગ્રંથપ્રકાશનનું કાર્ય અત્યાર સુધી કરતી આવી છે તે જૈન સમાજને વિદિત છે. પરંતુ એટલું તો કહેવું પડશે કે પૂજ્યપાદ આચાર્યશ્રીના સ્વર્ગવાસથી આ સંસ્થાને બહુ હાનિ સહન કરવી પડી છે. સંસ્થા પગલર બની તે પહેલાં જ સમાજના કમનસીબથી તેઓશ્રી આ ક્ષાની દુનિયાનો ત્યાગ કરી ગયા, જેથી આર્થિક ચિંતાનાં વાઙો હેતુ સંસ્થાના કાર્યક્ષેત્રમાંથી ખસ્યાં નથી. આથી આવી આર્થિક પરિસ્થિતિની ગંભીરતામાં સંસ્થાને સંભાળી સંભાળીને અમારે સાહિત્ય-સેવાના ક્ષેત્રમાં પગલાં મોકલાં પડે છે. છતાં એ નિવેદન કરતાં આનંદ થાય છે કે પ્રાતાઃસ્મરણીય વિજયધર્મસૂરીશ્વરજીના વિદ્વાન્ શિષ્યવર્ગ તરફથી આ સંસ્થાને અનેક વાર બહેકે સહા સહાયતા મળતી રહી છે આ ઉપરાંત એમ કહેવામાં પણ અતિશયોક્તિ નહિ થાય કે આ સંસ્થાનું અસ્તિત્વ પણ તેઓશ્રીની જ કૃપાદષ્ટિને આભારી છે.

ન્યા. તી. ન્યા. વિ. ઉપાધ્યાય શ્રીમંગલવિજયજી જેઓ સંસ્કૃતના પ્રકાંઠ વિદ્વાનોની પંક્તિમાં અગ્ર સ્થાન લોગવે છે અને જેમનાં ધર્મદીપિકા, જૈનતત્ત્વપ્રદીપ, સમસંગી, તત્ત્વાખ્યાન (પૂર્વાર્થ-ઉત્તરાર્થ) તથા અન્ય પુસ્તકોનું પ્રકાશન કરવાનું સફળાગ્ય આ સંસ્થાને પ્રાપ્ત થયું છે, તેઓશ્રીની અન્યાન્ય કૃતિઓ પૈકી જૈનતત્ત્વપ્રદીપનું વિવેચનાત્મક બાષાંતર પ્રકાશન કરવાનું પણ અમને સફળાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે એ ખરેખર સંસ્થા તેમજ સમાજને માટે એક આનંદની વાત છે. વિશેષમાં આ પ્રકાશન અર્થે તથા અન્ય પ્રકાશન અર્થે પણ ઉપદેશ દ્વારા આર્થિક સહાયતા કરાવવા તેઓશ્રીએ જે તકલીફ ઊઠાવી છે તે બદલ આ સંસ્થા તેમની જાણી છે.

સાથે સાથે પૂજ્ય ઉપાધ્યાય મહારાજશ્રી પાસે જૈનતત્ત્વપ્રદીપનું અધ્યયન કરી બહુ જ સુંદર અને વિસ્તૃત વિવેચન પૂર્વક આર્હત દર્શન દીપિકા નામે ગુજરાતી અનુવાદ માટે પરિશ્રમ કરનાર વિદ્વાન ગંધુ પ્રોફેસર હીરાલાલ રસિકેદાસ કેપડીયા M. A. નો આ સ્થળે આભાર માનવો અમે નહિ ભૂલીએ.

તદુપરાંત ગ્રંથકાર ઉપાધ્યાયજીની સંક્ષિપ્ત જીવનરેખા આલેખવામાં શ્રીવીરતત્ત્વ-પ્રકાશક મંડળ (શિવપુરી)ના વિદ્યાર્થી ન્યાયતીર્થ બાલાભાઈ વીરચંદ હેસાઈએ જે શ્રમ લીધો છે તેની નોંધ લેતાં અમને અવશ્ય હર્ષ થાય છે.

આશા છે કે આવી જ રીતે અમારી સંસ્થાને આવાં પ્રકાશનો દ્વારા પગલર કરવાના પુણ્યકાર્યમાં હરકોઈ વિદ્વાન્ સહાયતા કરશે.

વિનીત—

ધર્મ સંવત્ ૧૦
બાદપદીય શુક્લ ચતુર્દશી
ભાવનગર.

અભયચંદ ભગવાનદાસ ગાંધી.

—શ્રીપરીવિજય જૈન મંથભાલા,

ભાવનગર.

1 A post-graduate lecturer at the B. O. R. Institute (Poona).

જગત્ પૂજ્ય શાસ્ત્રવિશારદ જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયધર્મસૂરિ મહારાજ.
 એ. એમ. એ. એસ. બી. એચ એમ. એ. એસ. આર્. એચ. એમ. જી. એ. એસ.

(જુદી જુદી અવસ્થામાં)

નંબર ૪ ૧૯૨૪
 મધુરા

દીક્ષા સં ૧૯૪૩
 આવનંતર

• તિર્થાંશુ સં ૧૯૭૮
 દિવપરી

ન્યા. તી. ન્યા. વિ. ઉપાધ્યાય શ્રીમંગલવિજયકૃત જૈનતત્ત્વપ્રદીપ સંબંધી

ઉત્સર્ગ-ઉદ્ગારના અનુવાદ

ગુજરાતથી પગે વિહાર કરીને મહાશ્રમ પૂર્વક જેમણે ‘કાશી’માં ‘મોહું’ જૈન વિદ્યાલય સ્થાપ્યું, ત્યાંના ઔઠ વિદ્યતાથી વિભૂષિત પંડિતોનો જૈનધર્મ વિષેનો સદેહ જેમણે સ્ફુરણમાણ તર્કો વડે ફર કયો, ‘ખંગાળ’ દેશમાં વિચરીને ધર્મોપદેશ આપી ત્યાંના માંસ ભક્ષણ કરનારા મનુષ્યના હૃદયમાં કરુણાનો અંદુર જેમણે રાખ્યો, ‘કાશી’ના રાજાના પ્રમુખપણા હેઠળ સર્વ ભારતીય પંડિતોએ જેમને ઉચ્ચ પદવીના માનથી અલંકૃત કર્યા, હિંસાદૃષ્ટ દોષને ફર કરવા માટે અને કયાધર્મનો પ્રચાર કરવા માટે જે કુપાત્રોએ ‘કાશી’માં પશુશાળા (પાંજરા-પોળ) સ્થાપી, ‘ભેધગુર’ નગરમાં જૈનસાહિત્યપરિષદ્ ભરી શિક્ષાના વ્યાપારના ડિંડિમની જેમણે ઉદ્ઘોષણા કરી, તેમજ ગામે ગામ અને શહેરે શહેર સર્વતઃ જૈનધર્મ સંબંધી લાપણો દ્વારા લોકોના ઉપર ઉપકાર કરવાનું જેમણે મત નિશ્ચય છે, તે શારદાચંદ્રણી અમૃતની જેમ સુંદર આવ્યાર વડે મનોહર એવા શ્રીવિજયધર્મ નામના સૂરિ ખરેખર પ્રસિદ્ધ જ છે. મારા જેવા જહાલુદિએ પણ જે કંઈ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી તેમાં તારી કૃપાકૃષ્ટિ સિવાય બીજું કશું કારણ નથી. હે શુભ! તારી કૃપાથી જ હું આટલી ભૂમિકાએ આરૂઢ થયો છું એટલે તારા સ્મૃતિમાંથી મારી ભતને સુકત કરવા હું અસમર્થ જ છું, છતાં તારા કરકમળમાં આ કંઈક કૃતિ અર્પું છું અને એથી મારા જન્મને અંશતઃ કૃતાર્થ થયેલો માનું છું.

—મંગલવિજય.

ન્યા. તી. ન્યા. વિ. ઉપાધ્યાય શ્રીમંગલવિજયકૃત જૈનતત્ત્વપ્રદીપની

પ્રસ્તાવનાનો અનુવાદ

અર્હમ

જનો નમઃ શ્રીપ્રમુખમંસૂરયે ।

અન્ય શાસ્ત્રને વિષે જેમણે સમુચિત પ્રયત્નો કર્યા છે એવા વિચક્ષણ પંડિતમન્યો પણ ઉત્તર, અપાર અને આગ્રાહ એવા જૈન પ્રવચનરૂપ સાગરમાં પ્રવેશ કરવાને ખરેખર મોટે લાગે અસમર્થ છે તેા સાધારણ બુદ્ધિવાળા જનોની તેા વાત જ શી કરવી ? આથી કરીને સુગભીર અર્થવાળા તે પ્રવચનોનો મુખેથી બોધ થાય તે માટે ભદ્રબાહુસ્વામી, વાચકમુખ્ય શ્રીઉમાસ્વાતિ), સિદ્ધસેન દિવાકર, જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ, હરિભદ્રસૂરિ, હેમચન્દ્રસૂરિ વગેરે હંધમ આરીરૂપ રાત્રિ(ના અંધકાર)ને દૂર કરવામાં સૂર્ય સમાન પૂર્વાચાર્યોએ અનેક અર્થો રચ્યા, તે દ્વારા પણ તથાવિધ ઉપકાર થવાને અસંભવ જેમ્ પદોપકારપરાયણ ચિત્તવાળા ભગવાન ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહામહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયગણિએ તર્કસિદ્ધાન્તના રહસ્યથી પરિપૂર્ણ અર્થો રચ્યા; પરંતુ કાળના બળે બુદ્ધિની વધારે ને વધારે મંદતાથી યુક્ત બનતા હાલના માનવો તે કબ્જે સમજી શકે તેમ છે, એથી સંસ્કૃતના અલ્પ અભ્યાસી હોવા છતાં સંક્ષિપ્તમાં પરંતુ સ્પષ્ટ રૂપે આર્હત મતને વિષે પ્રતિપાદન કરાયેલા પદાર્થના તત્ત્વજ્ઞાનના અભિલાષી જનો અલ્પ પ્રયત્નથી એનો બોધ પામે તેટલા માટે તત્ત્વાર્થાધિગમ વગેરે અર્થોનો આધાર લઈ, સુવિખ્યાત નામવાળા ગુરુવર્ય શાસ્ત્રવિશારદ જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયધર્મસૂરીશ્વરની (અત્યાદે આચાર્યપદે બિરાજતા) શ્રીધન્વવિજયની કૃપાથી, અલ્પજ્ઞ હોવા છતાં મેં સાદી ભાષામાં નવીન પદ્ધતિ પૂર્વક લક્ષણના પ્રદર્શનરૂપે (જૈન દર્શનકારને સંમત) પદાર્થના રહસ્યનું પ્રતિપાદન કરનારો આ જૈનતત્ત્વપ્રદીપ નામનો અંધ રચ્યો છે.

આ અંધમાં સાત અધિકારોની યોજના કરાય છે. તેમાં પહેલા અધિકારમાં જીવ, ઉપયોગ, બંધ અને મુક્તિના ઉપાય, વગેરે પદાર્થોનું પ્રતિપાદન કરાયું છે. બીજા અધિકારમાં અજીવરૂપ ધર્માસ્તિકાયાદિનું અને વિશેષે કરીને પુણ્યલતું નિરૂપણ કરાયું છે. ત્રીજા અધિકારમાં આશ્રવ તત્ત્વનું કારણના ઉદ્ભવપૂર્વક તેના લેહો અને અવાંતર પ્રકારોનું દિગ્દર્શન કરવાયું છે. ચોથા અધિકારમાં બન્ધકારણીભૂત કર્મના લેહો અને પ્રલેહોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. પાંચમા અધિકારમાં મંવર તત્ત્વનું વિવેચન કરાયું છે. છઠ્ઠા અધિકારમાં નિર્જરા તત્ત્વના સ્વરૂપનું કારણ વગેરે ઉદ્ભવપૂર્વક વિવેચન કરાયું છે, સાતમા અધિકારમાં મોક્ષ તત્ત્વના સ્વરૂપનું નિરૂપણ છે.

આ પ્રમાણે જૈન શાસ્ત્રને અબીષ્ટ એવાં સાતે તત્ત્વો પૈકી પ્રત્યેક પરત્વે એક એક અધિકાર યોજી તેનું નિરૂપણ કરાયું છે. વળી આ અંધગત લક્ષિત શબ્દોના અકારાદિ અનુક્રમની તેમજ સૂચીપત્રની અંથના અંતગા યોજના કરવામાં આવી છે. આ પ્રમાણે યથામાધ્ય પ્રયામ કરવા છતાં જે કોઈ ત્રુટિ કે પ્રમાદજન્ય અશુદ્ધિ વગેરે હોય કે સૂત્રચિદ્ધ પ્રરૂપણા આ અંધમા ઉદ્ભવેલ હોય તેનું પન્નિયોધન કૃપાથી દ્વિદયવાળા અજ્ઞનો કન્ધે એવી મુનિ મંગલવિજય આગ્રા રાખે છે.

અથ-વચન (Foreword)

ઇ. સ. ૧૯૧૮ માં હું એમ. એ. (M. A.)ની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયો અને એ વર્ષમાં વિલ્ડસન પાઠશાળા (Wilkon College)માં ગણિતના અધ્યાપક તરીકે ભેડાયો, એથી મને જૈન સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવા માટે યથેષ્ટ સમય મળવા લાગ્યો. એનો સદુપયોગ થાય તે માટે માટે વિશેષ રાહ જોવી ન પડી. ઇ. સ. ૧૯૨૦ માં શાસ્ત્રવિચારક જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયધર્મસૂરિ પાતાના વિનીત અને વિચક્ષણ શિષ્યમંડળ સાથે ' શોભમયી ' નગરીમાં પધાર્યો. તેમની મારા ઉપર કૃપાદષ્ટિ થતાં મને સવાર સાંજ અભ્યાસ કરવાની અનુકૂળતા મળી. આતું એક પરિણામ એ આભ્યુ' કે ન્યાયવિશારદેન્ન્યાયતીર્થ' ઉપાધ્યાય શ્રીમંગલવિજય પાસેથી હું જૈનતત્ત્વ-પ્રદીપતું અધ્યયન કરી શક્યો. તેઓ આ નગરી છોડી ગયા તે પૂર્વે મેં જૈનતત્ત્વપ્રદીપતું ભાષાંતર તૈયાર કરી તેમને બતાવ્યું હતું. સમય જતાં માફ વાચન ક્ષેત્ર વિશાળ થતાં મેં પ્રસંગોપાત્ત વિવેચન તૈયાર કરવા માંડ્યું. સુદ્રણાલયમાં છપાતી વેળા પણ પ્રાયઃ ઉમેરા કરવાની તક જવા દીધી નથી. આથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે મારી સુદ્રણાલય-પુસ્તિકાનું ઉપાધ્યાયજીને હાથે સર્વાંગે નિરીક્ષણ થયાનો સુયોગ મળ્યા બાદ જ આ આર્હતદર્શનપ્રદીપિકા નામનો ગ્રંથ છાપવા અપાયો નથી. પરંતુ એ ઉમેરવું એકાએક કે પ્રથમ વેળાનાં શોધન-પત્ર તેમજ પ્રાયઃ દ્વિતીય વેળાનાં શોધન-પત્ર પણ તેમની નજર હેઠળથી પસાર થતાં હતાં અને કેટલીક વાર તો તેઓ તેમાં અમૂલ્ય ફેરફારો સૂચવતા હતા. આનો બન્યો તેટલો લાભ લઈ ત્રીજી વારના શોધન-પત્રમાં થોડા પરિવર્તન કરી તે છપાવવા મેં રજા આપી છે.

આ ગ્રંથ કેવળ જૈનતત્ત્વપ્રદીપતું ભાષાંતર નથી તેમજ એ એતું સામાન્ય સ્પષ્ટીકરણ પણ નથી, પરંતુ એ એતું વિસ્તૃત વિવેચન છે. કેટલાક જટિલ વિષયો વિષે પણ અત્ર યથામતિ બહાપોહ કરાયો છે. જૈન દર્શનના સારા અભ્યાસી તરીકે ગણાતી વ્યક્તિને પણ આમાંથી કંઈક નવું જાણવાનું મળી રહેશે એવો મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે. અત્ર આલેખાયેલા વિષયો ઉપરાંત ઘણાના વિવરણ માટે અત્ર અવકાશ છે; દ્રવ્યાનુયોગ મંબંધી હજી અનેક દિશાઓમાંથી પ્રકાશ પાડી શકાય તેમ છે. ખાસ કરીને પ્રજ્ઞાપના અને વિચારપ્રજ્ઞાપિતના પ્રાણક અભ્યાસી આમાં ઘણી વસ્તુઓની ન્યૂનતા જોઈ શકશે, પરંતુ એ સમગ્ર હકીકતોનો સમાવેશ કરવા જતાં ગ્રંથનું કલેવર વધી જવાના ભયને તેમજ તેને લીધે વધનાર ખર્ચને પહોંચી વળવાની સુરકેલીને પણ બાળુ ઉપર રાખીએ તોપણ એ ગ્રંથ જે કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓ માટે ચોખ્ખો છે તેના ક્ષેત્રની બહારનો એ ગ્રંથ થઈ બચ એવી પ્રતીતિ થતી હોવાથી તેમજ ખાસ કરીને એવા અગત્ય પ્રદેશમાં ઉદ્ધૃત કરવા માટે આવશ્યક ચક્રિત અને પશ્ચિમિતિ નહિ હોવાથી આ વાત અત્ર પડતી મૂકવામાં આવી છે. છતાં આ ગ્રંથની દ્વિતીય આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવાનો અપૂર્વ

અવસર મને પ્રાપ્ત થશે તો તે વેળા બે એની ખાસ આવશ્યકતા જણાશે તો આ સેવક પોતાનાથી બનતું કરવા ચૂકશે નહિ એવી આશા રખાય છે.

દર્શનશાસ્ત્ર એ અદ્ભુત રત્નાકર છે. એના અનેકવિધ ગમ અને ભંગરૂપ તરંગોના આધારમાં એકાદ દર્શનનાં તરવો તણખલાંની માફક કયાંક કયાંક છૂટાછવાયાં તરતાં હોય તે તમામને એકત્રિત કરવાનું પણ મારામાં સામર્થ્ય નથી તો અમરત દર્શનોનાં સર્વાંગીય તરવોને હરતગત કરવાની તો વાત જ શી કરવી? પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં સમગ્ર પૌર્વાત્ય દર્શનોનું સર્વાંગીય નિરૂપણ બની શક્યું નથી. વળી પાશ્ચાત્ય દાર્શનિક તરવોનો પણ ઊંડાપોંડ કરવો બાકી રહી ગયો છે. અર્થાત્ જૈન દર્શન સળાંધી અને વડદર્શન પરત્વેના એક એક મહત્વના મુદ્દાની જોડમાં એક બીજું મહત્વનું પ્રકરણ પરિશિષ્ટરૂપે પણ છેવટે ઉમેરાવું જોઈતું હતું તેમાં પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનની રૂપરેખા પૌર્વાત્ય દાર્શનિક તરવોના સમન્વય પૂર્વક આલેખાવી જોઈતી હતી. સ્પષ્ટ ચળદામાં કહીએ તો ઍરિસ્ટોટલ્ (Aristotle), પ્લેટો (Plato), સ્ટોઇક (Stoic) તત્ત્વજ્ઞાની એનો (Zeno), આપણે ત્યાંના મધ્યયુગની પેઠે શાળિક બળ યુગનાર મધ્યયુગવર્તી સ્કૂલમેન (Schoolmen), નવ યુગનો પ્રારંભ કરનાર બેકન (Bacon), આચાર્ય શ્રીરામાનુજની માફક વિશિષ્ટાદેવી રૂપાયનોઝા (Spinoza), તદ્દનંતર કેવલાદેવી મેલેબ્રાન્ચે (Malebranche), આત્મવાદી ડેકાર્ટ (Descartes), પછી પોઝિટિવિઝમ્ (Positivism) ના સંસ્થાપક કોમ્ટ (Comte), ત્યાર બાદ જનહિતવાદિવના પુરસ્કર્તા જોન સ્ટુઅર્ટ મિલ (John Stuart Mill), સુખવાદી હેલ્વેશિયસ્ (Helvetius) અને તેની ઉપર પોતાના કાયદાનું તત્ત્વજ્ઞાન રજુ કરનાર બેંથમ (Bentham), નીતિ અને ધર્મનું લગ્ન કરાવી આપનાર ઉદાર અને ધર્મશીલ ડૉ. માર્ટિનો (Martineau), તદ્દન નજીકની એટલી ઓગણીસમી શતાબ્દીની લગલગ પૂર્ણાહુતિના સમયે ચમકનાર ભૌતિક શાસ્ત્રમાંના મેરુમણિ સ્પેન્સર (Spencer), ત્યાર બાદ જર્મન (German) જગતમાંના, આર્યાવર્તના શ્રીશંકરાચાર્યના અવતારરૂપ ગણાતા કેંટ (Kant), તદ્દનંતર એમના જ તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્પષ્ટીકરણ કરનાર તેમજ નવયુગના દેશ્વાર પ્રમાણે ઇતિહાસનું ઉત્કૃષ્ટ તત્ત્વજ્ઞાન કથનાર ફ્રીક્ટે (Fichte), શેલિંગ (Schelling), વીસમી સદીમાંના મહાતત્ત્વજ્ઞાની બ્રેડ્લી (Bradley) અને ફ્રાન્સ (France) નિવાસી બર્ગ્સન (Bergson)-આ બધાનાં મંતવ્યોના નિર્દેશ પૂર્વકનું થોડામાં અને માર્મિક રીતે સહેલી ભાષામાં પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક પ્રકરણ રચાવું જોઈતું હતું.

આ તો મારા વિવેચનમાં મને જે દૃષ્ટિએ ન્યૂતાતા જણાય છે તેનો ઉલ્લેખ થયો. હવે મૂળ ગ્રંથ જૈનતત્ત્વપ્રદીપને ઉદ્દેશીને થોડો વિચાર કરીશું. એ ગ્રંથ સંસ્કૃત ભાષામાં રચાયેલો છે. ઇ. સ. ૧૯૧૮માં એ છપાઇને પ્રથમ બહાર પડ્યો. મુખપૃષ્ઠ પછી (હાલ સ્વર્ગસ્થ પરંતુ તે સમયે વિદ્યમાન) શ્રીવિજયધર્મસરિની પ્રતિકૃતિ, અચકારે ઉત્સર્ગોદ્ગાર દ્વારા તેમને કરેલ 'સમર્પણ અને ત્યાર પછી બે પાનાંની પ્રસ્તાવના બાદ મૂળ ગ્રંથનો પ્રારંભ થાય છે. આનું નામ જૈનતત્ત્વપ્રદીપ

રખાયું છે; તે સંકારણ છે. આના સાત વિભાગો પાડી પ્રત્યેક વિભાગ માટે અધિકાર સંજ્ઞા યોજવામાં આવી છે. એનું કદ કાઠન પોડચપત્રી છે અને એનું કલેવર ૧૬૬ પૃષ્ઠનું અંતમાં પ્રચલિતનાં ૨, લક્ષિતશબ્દાનુક્રમણિકાનાં ૩૬ અને શુદ્ધિપત્રકનાં ૮ પૃષ્ઠો નજરે પડે. આ પ્રમાણેનું એનું બહિર્ગમ સ્વરૂપ છે. અંતરંગ સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં ખાસ કરીને વારિષિ વાચકવર્ગ શ્રીભારતવાતિકૃત તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર અને તેની સુપ્રસિદ્ધ શ્લોકોપરીય અદ્વિગંધરીય વૃત્તિઓને આધારે એ યોજાયેલો છે. એની શૈલી લાક્ષણિક છે. લગભગ પ્રત્યેક પાન... પિકે શબ્દનું સ્વરૂપ લક્ષણ દ્વારા અત્રે દર્શાવાયું છે. મુખ્યત્વે કરીને આ લક્ષણો જ અંધનો મોટે ભાગે શકે છે અને પ્રાચી એનો જ આ સંસ્કરણમાં સમાવેશ કરાયો છે. આગાંધી કેટલાંક લક્ષણો અવતરણરૂપે શ્રીયુત મોતીલાલ લાધાજી દ્વારા પ્રસિદ્ધ થયેલ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રનાં ટિપ્પણોમાં નજરે પડે છે. એ લક્ષણો લક્ષણના લક્ષણને અનુસરે છે કે નહિ, એ શાસ્ત્રસંગત છે કે નહિ, એ વસ્તુના નિરૂપણ ઉપર પ્રકાશ પાડી શકે છે કે નહિ ઇત્યાદિ સબંધી વિશેષ ઊદાહરણ કરવા માટે ખાસ જરૂર જણાતી નથી.^૨

કેટલીક વાર એક જ પદાર્થ આશ્રીને બે કે તેથી પણ વધારે લક્ષણો પણ અપાયો છે. આમ કરવામાં અંધકારનો હેતુ કોઈ પણ રીતે અભ્યાસીને સહાયક થઈ પડવાનો હોય એમ જણાય છે. આ સંસ્કરણમાં આપેલાં બધાં લક્ષણો મૂળ અંધને જ અનુસરતાં નથી; કેમકે છપાતી વેળા પણ કોઈક કોઈક વાર અંધકારને હાથે તે પૈકી કેટલાંકની બાબતમાં પરિવર્તન થયું છે.

આ અંધકારનું જીવનચરિત્ર સંપૂર્ણ રીતે અત્ર ન આલેખતાં કેવળ એમની સાહિત્ય વિષયક પ્રવૃત્તિઓની નોંધ લેવી હરસ્ત સમજાય છે; કેમકે તેમની જન્મજૂમિ, તેમનો જન્મસમય તેમનાં માતાપિતા, તેમનો શૈશવ-કાળ ઇત્યાદિ હકીકતોની અને અંગત માહિતી નથી; તેના જિજ્ઞાસુએ તો આ અંધમાં હવે પછી આપવામાં આવનાર ચરિત્ર તરફ દૃષ્ટિપાત કરવો.

અંધનું નામ	બાપા	રચના- ^૧ વર્ષ	સુદ્રણ- ^૨ વર્ષ
૧ સમ્ભવગંગીપ્રદીપ	શુભરાતી	૧૯૩૩	૧૯૭૭
૨ શક્તિવાદટિપ્પણ્ય	સંસ્કૃત	૧૯૬૫	અસુદ્રિત

૧ અંધોનાં નામકરણ પ્રાયઃ આકસ્મિક હોતાં નથી. મોટે ભાગે એમ કહી શકાય કે પૂર્વ-કાલીન અને સમકાલીન વિદ્વાનોની બાબતમાંથી તેમજ સાહિત્યના નામકરણના પ્રવાહમાંથી ડ્રેરણા એજ-વીને અંધકારી પોતાની કૃતિના નામની યોજના કરે છે. પ્રસ્તુત અંધકારી ન્યાયતીર્થ ન્યાયઆર્થ મહામહો-પાખ્યાય વાચક શ્રીયશ્રીવિજયની વિવિધ કૃતિઓને અંતે “પ્રદીપ” પદ જોઈ આ નામ પસંદ કર્યું હોય એમ સમજાય છે.

૨ આ દિશામાં કેટલોક પ્રમાસ એ કર્યો છે અને તેમ કરતી વેળા જે સૂત્ર, પદ કે વાક્યની એ હાયા જણાય છે તેનો તે તે રચનામાં એ પ્રાયઃ નિર્દેશ કર્યો છે.

૩-૪ અત્ર આપવામાં આવતાં તમામ વર્ષ વિક્રમસંવત્સર સમજવાં.

અંથનું નામ	ભાષા	રચના-વર્ષ	સુદ્રણ-વર્ષ
૩ વ્યુત્પત્તિવાદીકા	સંસ્કૃત	૧૯૬૬	અસુદ્રિત
૪ ધર્મદીપિકા (વ્યાકરણ)	"	૧૯૬૯	૧૯૮૧
૫ જૈનસાહિત્યમાં પદાર્થની હિંદી વ્યવસ્થા	હિંદી	૧૯૭૦	૧૯૭૨
૬ જૈનતત્ત્વપ્રદીપ	સંસ્કૃત	૧૯૭૧	૧૯૭૪
૭ તત્ત્વાખ્યાન (પૂર્વાર્ધ)	ગુજરાતી	૧૯૭૪	૧૯૭૭
૮ દ્રવ્યપ્રદીપ	"	૧૯૭૭	૧૯૭૮
૯ ધર્મપ્રદીપ	"	૧૯૭૮	૧૭૭૯
૧૦ અષ્ટપ્રકારી પૂજા	"	૧૯૮૦	૧૯૮૦
૧૧ તત્ત્વાખ્યાન (ઉત્તરાર્ધ)	"	"	૧૯૮૧
૧૨ સમ્યક્ત્વપ્રદીપ	"	"	૧૯૮૩
૧૩ નયપ્રદીપ	સંસ્કૃત	૧૯૮૩	અસુદ્રિત
૧૪ ધર્મજીવનપ્રદીપ	ગુજરાતી	"	૧૯૮૪
૧૫ ગાહ્યલીસંગ્રહ	"	"	અસુદ્રિત
૧૬ તેનુચુ શિક્ષણપદ્ધતિ	"	૧૯૮૫	"

આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે પ્રસ્તુત અંથકારે સંસ્કૃત, હિંદી અને ગુજરાતી એમ ત્રણે ભાષામાં અંથો રચ્યા છે. વળી આ સોળ અંથો પૈકી દ્રવ્યપ્રદીપની તેમજ ધર્મપ્રદીપની ખીજ આવૃત્તિ પણ બહાર પડી છે કે જેના અંતમાં લગભગ પ્રત્યેક દૃતિ સંબંધી થોડોક ઊઠાપોઠ કરાવેલો છે. તત્ત્વાખ્યાન સંબંધી થોડો ઘણો પરિચય એના ઉત્તરાર્ધમાં છપાયેલી મારી પ્રસ્તાવના માથી મળી રહેશે. આથી અંથકારના સમગ્ર કૃતિકલાપ વિષે વિશેષ પરિચય આપવા ન શકાતાં હવે આહતદર્શન-દીપિકા એ નામ મેં કયા હેતુથી ચોખ્યું છે તેને લગતો ઊઠાપોઠ કરીશ.

મૂળ અંથનું નામ તો જૈનતત્ત્વપ્રદીપ છે. એના વિસ્તૃત વિવેચનનું આહતદર્શન-દીપિકા એ નામ પસંદ કરાયું, કેમકે પ્રદીપ અને દીપિકા એ બંને એક ગોત્રના છે; વળી પ્રદીપ એ દીપિકાનો ચોટો ભાષ છે. એટલે મૂળ અંથને અનુલક્ષીને રચાયેલા વિવરણ માટે આ અંતિમ પદની ચોખના મને સમુચિત જણાઈ. વળી જેમ અનેક પૂર્વકાલીન મહાનુભાવોએ રચેલ અંથોના અંતમાં 'પ્રદીપ' શબ્દ નજરે પડે છે તેમ 'દીપિકા' પણ જોવાય છે. આથી અંતિમ પદ 'દીપિકા' રાખવામાં મહાપુરુષોનું બુદ્ધિપૂર્વકનું અનુકરણ પણ કારણરૂપ છે. હવે 'દર્શન' શબ્દનો વિચાર કરીશું. મૂળ અંથના નામના મધ્યમાં 'તત્ત્વ' શબ્દ છે એ પ્રાયઃ વિચાર આવે સંબંધ ધરાવે છે. 'દર્શન' શબ્દમાથી પણ કથંચિત્ એ જ ધ્વનિ નીકળે છે. આ પ્રમાણે મૂળ આવે અંબંધ ધરાવનાર 'દર્શન' શબ્દ રચાને જણાયો વળી આ વિવરણમા આચાર-ક્રિયાકાંડ-સોળ સરકારો, પૂજનાદિ વિધિ-વિધાન ઇત્યાદિ સંબંધી બહુ જ ઓછો વિચાર કરવાનો

ધરાદો હોવાથી—અંગ્રેજીમાં જેને philosophy કહે છે અને જે ગ્રીક ભાષામાંના philosophos (જ્ઞાનનો પ્રેમ) શબ્દ ઉપરથી બનેલો છે તદનુસાર વિષયોનો પ્રાચ્ય અને સમાવેશ કરવાની ઉત્કંઠા હોવાથી પણ ‘દર્શન’ શબ્દનું નિર્માણ કરાયું છે. હવે બાકી રહેલ પદ ‘અર્હત’ની યોજનાનું કારણ તપાસીશું. એ સંબંધમાં નિવેદન કરવાનું કે મૂળ અર્થના નામગત ભૂતનો એ એક દૃષ્ટિએ પર્ચાય જ છે. વળી આ વિવરણમાં મારે કેવળ ભૂત દર્શનની જ બાબત રજૂ કરવી ન હતી, કિન્તુ વૈદિક તેમજ બૌદ્ધ દર્શનની પણ આછી કે ઘેરી રૂપરેખા આલેખવી હતી. આ સમગ્ર ભાવનાના ઘોતક શબ્દનો વિચાર કરતાં મને ‘અર્હત’ શબ્દ લક્ષ્યમાં આવ્યો અને એને મેં સહર્ષે અર્થ સ્થાન આપ્યું આ પ્રમાણે સમગ્ર નામની સંકલના થઈ.

જેમ અંધકારમાં દીપક સહાયકારી બને છે તેમ અજ્ઞાનરૂપ અંધકારમાં અધઠાતા જનોને માર્ગ દર્શાવવામાં જ્ઞાનરૂપ પ્રદીપ અતિશય ઉપયોગી થઈ પડે છે. આવા પ્રદીપની જે યોજના પ્રસ્તુત અંધકાર કરી છે તેનો પ્રકાશ અન્યત્ર ફેલાવવાનું કાર્ય આ દીપિકા કરશે એવી ઉમેદથી આ વિવરણ ચોભાયું છે. તેમાં હું કેટલે અંશે સફળ થયો છું તે દર્શાવવાનું કાર્ય મારું નથી; એનો નિર્ણય તો કોઈ સુજ્ઞ મધ્યસ્થ વ્યક્તિ કરો લેશે.

અંતમાં આ વિવરણ તૈયાર કરવામાં મને જે મહાનુભાવોની સીપ્રી કે આકતરો રીતે સહાયતા મળી છે તેનો મારે આનંદ ઉપકાર માનવો બાકી રહે છે. સૌથી પ્રથમ તો ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં વિહાર કરવાનું વિશિષ્ટ સામર્થ્ય સંપાદન કરાવનાર ન્યા. તી. ન્યા. વિ. ઉપાધ્યાય શ્રીર્મગલવિજયનો હું જેટલો આભાર માનું તેટલો જોઈ છે; કેમકે એમના કૃપાકટાક્ષથી તો આ વિવરણનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો વળી ઓની પ્રસિદ્ધિમાં પણ એમનો સહાય ફાળો છે. આના પહેલી વારનાં તેમજ બીજી વારનાં અને ફવચિત્ તે ત્રીજી વારનાં પણ સંશોધનપત્રો તપાસી જવાનો ઉદારતા તેમણે દર્શાવી છે. પ્રત્યેક વાર સંશોધનપત્રની એક નકલ બારોબાર તેમને વિહારમાં પણ મળતી રહે એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી.

કોઈ કોઈ વેળા બીજી કે ત્રીજી વારનાં પ્રુદ્ધમાં પણ પરિવર્તન કરવું પડ્યું છે અને તે સુદ્રઘાલયના અધિપતિએ નીલાવી લીધું છે એટલે અંશે હું એમનો ઝણી છું. લગભગ ૬૦૦ પૃષ્ઠ છપાઈ રહેલા આવ્યાં હતાં તેવામાં આ સમસ્ત અર્થનું શુદ્ધિપત્રક તૈયાર કરવાનું કામ શ્રીચુત કુંવરજી આચાર્યજીએ સોંપવાનું નહીં થયું. એથી ત્યાર પછીનાં દ્વિતીય વારનાં સંશોધન પત્રોની એક નકલ તેમના ઉપર પણ મોકલવાનો પ્રબંધ કરાયો. આ મહાશયે તે તપાસી જવામાં તેમજ આ સમગ્ર અર્થગત વિચારો સંબંધી મારી સાથે જે પ્રશ્નો રજૂ કરવામાં જે મહેનત લીધી છે તે બદલ તેમને હાર્દિક અભિનંદન આપવામાં આવે છે. આના ઉત્તરે

૧ આતી પ્રતિતિરૂપે એટલું જ નિવેદન કરવું બસ થશે કે આનો ‘અર્હત’ સાથે ખાસ સંબંધ છે; એથી એના અર્થ માટે અરુદ્ધમાં ‘અર્હત’ શબ્દ ક્યાં ક્યાં નજરે પડે છે તેના નિદેશ માટે તેમજ બૌદ્ધ સાહિત્યમાંના એના પ્રયોગ માટે “ The Indian Historical Quarterly ” ના પૃત્તીય વિભાગ (volume) ના ૪૭૫ થી ૪૭૮ પર્વતનાં પૃષ્ઠો જોવા લલામણ કરવામાં આવે છે,

યથાસાધન પ્રથમ પરિશિષ્ટમાં મેં આપ્યા છે. શુદ્ધિપત્રક તૈયાર કરવાનું કામ તો તેમનાથી બની શક્યું નથી.

આહર્તદર્શનદીપિકામાં જે જે અંગેના સાક્ષિરૂપે ઉલ્લેખ કરાયે છે તેના અકારાદિ ક્રમની સૂચિ દ્વિતીય પરિશિષ્ટ તરીકે અત્ર આપવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત જૈનતત્ત્વપ્રદીપના લાક્ષણિક વિભાગગત તેમજ જોના આ વિવરણગત લક્ષિત શબ્દોની પણ સૂચિની ત્રીજા પરિશિષ્ટ તરીકે અત્ર સંકલના કરવામાં આવી છે. આ પ્રમાણે આને યથામતિ સાંગોપાંગ બનાવવા મેં પ્રયાસ કર્યો છે.

પુણ્યપત્તનના પ્રાચ્યવિદ્યાસંશોધનમંદિરનું નિમંત્રણ સ્વીકારી હું અહીંથી ત્યાં (પુણ્યપત્તન) જઈ રહ્યો તે વેળા યોગ્ય પુસ્તકાલયના અભાવે અને મારી પાસે પણ ત્યાં આવશ્યક જૈન પુસ્તકો નહિ હોવાથી કેટલાંક સ્થળોનાં અવલોકન માટે મારે, મને જ્ઞાનજોશીની આસ્વાદ લેવામાં અનુકૂળતા કરી આપનારા વિદ્યાવિલાસી યુનિ 'શ્રીચતુરવિજય'ને પરિશ્રમ આપવો પડ્યા હતા. આ કાર્ય તેમણે જે ઉમંગ અને ઉલટથી ત્વરા પૂર્વક કરી મોકલ્યું હતું તે બદલ હું તેમનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

આ વિવરણ તૈયાર કરવામાં ખાસ કરીને શુબરાતી ગિરામાં શુભાયેલા અંગે પૈકી 'નવ-તત્ત્વવિસ્તરાર્થ' અને 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર' વિવેચન એ બે મને વિશેષતઃ ઉપયોગી થઈ પડ્યાં છે એટલે જોના યોજક-પ્રકાશકનો પણ ઉપકાર માનવાની આ તક હું સહયોગ વધાવી લઉં છું. અંતમાં ણહુદ્યત સજ્જનોને આ અંગમાં જે ન્યૂનતા જણાય તે તેમના સૌજન્ય અનુસાર પ્રેમભાવે સહન કરી લેવા તેમજ ભવિષ્યમાં મને માર્ગસૂચક થઈ પડે તેવી સૂચનાઓ કરવા પ્રણામાંજલિ પૂર્વક પ્રાર્થના કરતો વિરતું છું.

ભગતવાડી, બુલેસ્વર
સુખધ.
આશ્વિન શુક્લ પ્રતિપદ
વીર સ. ૨૪૫૭

હીરાલાલ રસિકદાસ અપરિચિત

૧ દક્ષિણવિહારી યુનિવર્સિટી ઓરિસ્સા વિજ્ઞાન સિમ્પોઝિયમ.

૨ ' જૈન અંગ પ્રકાશન સભા ' તરફથી ઇ. સ. ૧૯૨૩માં આ અંગ પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

૩ જૂનાગઢ વિદ્યાપીઠ (અમદાવાદ) તરફથી આ પ્રકાશિત થયેલ છે.

યથાસાધન પ્રથમ પરિશિષ્ટમાં મેં આપ્યા છે. શુદ્ધિપત્રક તૈયાર કરવાનું કામ તો તેમનાથી બની શકયું નથી.

આર્હતદર્શનદીપિકામાં જે જે અંગોનો સાક્ષિરૂપે ઉલ્લેખ કરાયો છે તેના અકારાદિ ક્રમની સૂચિ દ્વિતીય પરિશિષ્ટ તરીકે અત્ર આપવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત જૈનતત્ત્વપ્રદીપના લાક્ષણિક વિભાગગત તેમજ એના આ વિવરણગત લક્ષિત શબ્દોની પણ સૂચિની ત્રીજા પરિશિષ્ટ તરીકે અત્ર સંકલના કરવામાં આવી છે. આ પ્રમાણે આને યથામતિ સાંગોપાંગ બનાવવા એ પ્રયાસ થયો છે.

પુણ્યપત્તનના પ્રાચ્યવિદ્યાસંશોધનમંદિરનું નિમંત્રણ સ્વીકારી હું અહીંથી ત્યાં (પુણ્યપત્તન) જઈ રહ્યો તે વેળા યોગ્ય પુસ્તકાલયના અભાવે અને મારી પાસે પણ ત્યાં આવશ્યક જૈન પુસ્તકો નહિ હોવાથી કેટલાક સ્થળોનાં અવલોકન માટે મારે, મને જ્ઞાનગ્રામ્યરીને આસ્વાદ લેવામાં અનુકૂળતા કરી આપનારા વિદ્યાવિલાસી મુનિ 'શ્રીચતુરવિજય'ને પરિશ્રમ આપવો પડેલા હતા. આ કાર્ય તેમણે જે ઉમંગ અને ઉલટથી ત્વરા પૂર્વક કરી મોકલ્યું હતું તે બદલ હું તેમનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

આ વિવરણ તૈયાર કરવામાં ખાસ કરીને ગુજરાતી ગિતામાં શુદ્ધાયેલા અંગો પૈકી 'નવ-તત્ત્વવિસ્તરાર્થ' અને 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર' વિવેચન એ બે મને વિશેષતઃ ઉપયોગી થઈ પડ્યાં છે એટલે એના યોજક-પ્રકાશકનો પણ ઉપહાર માનવાની આ તક હું સહર્ષ વધાવી લઉં છું. અંતમાં ગાહ્યત સંજ્ઞાઓને આ અંગમાં જે ન્યૂનતા જણાય તે તેમના સૌજન્ય અનુસાર પ્રેમભાવે સહન કરી લેવા તેમજ ભવિષ્યમાં મને માર્ગસૂચક થઈ પડે તેવી સૂચનાઓ કરવા પ્રજ્ઞામાંજલિ પૂર્વક પ્રાર્થના કરતો વિરમું છું.

ભગતવાડી, બૃહસ્પતિ
સુ'બધ.
આશ્વિન શુક્લ પ્રતિપદ
વીર સ. ૨૪૫૭

હીરાલાલ રસિકેદાસ કાપડિયા

૧ દક્ષિણવિહારી મુનિરાજ શ્રીઅમરવિજયના સિંધરતન

૨ ' જૈન અંગ પ્રકાશન સભા ' તરફથી ઇ. સ. ૧૯૨૩માં આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

૩ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ (અમદાવાદ) તરફથી આ પ્રાન્નિત ગ્રંથેલ -

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीमद्भगवद्गीता ॥

‘ श्रीमद्भलविजयाष्टकम् ’

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीमद्भगवद्गीता ॥

श्रीधर्मे स्मृतिशेषकं पदमिते जातश्च शोकं महत्
 लोकानां प्रमदाय यः प्रति गुरोर्धर्मात्पदं प्राप्तवान् ।
 दृष्ट्वा यस्य गुणैककान्तिमसमां प्रीतो जनौघो गिरा
 पूर्णेन्दुं समवाप्य किं सलिलधिः हर्षं न वा धारयेत् ॥ १ ॥

✽ ✽ ✽

दृष्ट्वा पण्डितमानिनोऽधिकधियं म्लानानना व्याकुलाः
 सञ्जाताः सहसा यथा क्षुद्रपतिं दृष्ट्वाऽरविन्दानि वै ।
 केचिच्छाग्निवरा निशम्य तमगुः ख्यातिश्च दिग्व्यापिनीं
 स्याद्वादानुगुणञ्च युक्तिरचनं संश्रुत्य चक्रुः स्तुतिम् ॥ २ ॥

✽ ✽ ✽

आत्मारामे विकसितमितानेकविद्योद्भूतानां
 सौगन्ध्यं पदपदसमुदया यस्य जिघ्रन्ति सन्तः ।
 श्रोतुं धर्मं भविकमनसश्चाश्रयन्ते यदङ्घ्रिं
 सोऽयं जीयादुपकृतिमना मद्भलश्रीविजेता ॥ ३ ॥

✽ ✽ ✽

ज्ञानप्रभाऽप्रतिहताऽथ चतुर्दिशासु
 श्रीमद्भलेतिविजयेन तमोऽवधूय ।

जैनागमादिमुखपण्डितमानसानां
 व्यस्तारि वं हृदयपद्मविभाकरेण ॥ ४ ॥

✽ ✽ ✽

माध्यस्थ्यशान्तिगुणरत्नखनिः सुमूर्तिः

प्राज्ञैश्च बुद्धिनिकषेण परीक्षितोऽसौ ।

मन्ये तंके गुणमणीनपहर्तुकामाः

सत्सङ्गतिव्यतिकरेण हि चोरयन्ति ॥ ६ ॥

✽

✽

✽

वैदुष्यमाकलितवान् किल तर्कशास्त्रे

शाब्देऽपि यस्य धिषणा क्रमते यथार्थम् ।

साहित्यशास्त्रमपि चागमवेदवेदी

जैनेतरीयनवदर्शनशास्त्रवेत्ता ॥ ६ ॥

✽

✽

✽

प्रोधाग्निदग्धमनसां जलदाम्बुधारा

लोभाहिदष्टवपुषां शममन्त्रकल्पा ।

यद्भारती सदसि भाति सुधासगोत्रा

श्रीमान् व्रती विजयते वरलब्धकीर्तिः ॥ ७ ॥

✽

✽

✽

विशुद्धचारिभ्रगुणैकवृत्तिः

संसारचित्रे य उदासमूर्तिः ।

सुसुधुभावैर्विहितात्मशुद्धिः

श्रीमद्भूलात्मा विजयश्चकास्ति ॥ ८ ॥

व्या० ती०

पंडित अम्बालालः

दिवापुर्याम्

॥ श्रीविजयधर्मसूरिगुरुभ्यो नमः ॥

મંગલ જીવન કથા

યાને

ન્યા. તી. ન્યા. વિ. ઉપાધ્યાય શ્રીમંગલવિજયજીની સંક્ષિપ્ત જીવનરેખા

“ પિતા ! પેલા આઘે જગત વીરિતો સાગર રહે,
એને વેગે પાણી સકલ નદીનાં તે ગમ વહે;
વહો એવી નિત્યે અમ જીવનની સર્વ ઝરણી,
દયાના, પુણ્યોના તુજ પ્રભુ ! મહાસાગર ભણી. ”

—હાનાલાલ

લેખક :—

ન્યાયનીય, વકીલપદ્મ

પડિત બાલાલાલ વીરવંદ દેસાઈ

(જિલ્લો-સાવલાકર)

“શુભવંતી શુભરાત અમારી શુભવંતી શુભરાત,
 નમીએ નમીએ માતા! અમારી શુભવંતી શુભરાત,
 મીઠી મનોહર વાદી આ ત્હારી નંદનવન શી અમોલ,
 રસ પ્રલ્યાં વીણતાં વીણતાં ત્યાં કરીએ નિત્ય કલોલ, અમારી
 સન્ત મહન્ત અનન્ત વીરોની વ્હાલી અમારી માતા,
 જય જય કરવા ત્હારી જગતમાં અર્પણ કરીએ ભત.
 અમારી શુભવંતી શુભરાત.”

એ જ કવિ અખરદારની રસભરી કવિતાની માનીતી રસવંતી શુભરાત અને આજની
 પોતાના નવકુસુમ જેવા કોમળ બાળકોની સામે મુખેની કુરબાનીઓથી શૌર્યવંતી બનેલી
 ‘શુભરાત’ જેનાં સંતાનો એક વખત નમાલાં, મુકોમળ અને બીરુ ગણાતાં હતાં એ જ શુભરાત.
 અને આજે સમયધર્મની હાકલ પડતાં અનેક મોંઘા પુત્રોની કુરબાની આપનાર પણ
 એ જ શુભરાત કે જેના બોળામાં જેનાં સંતાનોએ તલવારના જેલો પણ ખેંચ્યાં છે-હબારો વિલાસો
 પણ લોગળ્યાં છે; અરે જેનાં કેટલાંક બાળકો નિરક્ષર ભટ્ટાચાર્યો પણ થયાં છે, જ્યારે કેટલાંકે તો
 વિદ્યાના ક્ષેત્રમાં અદિતીય કાર્યો કર્યાં છે; કેટલાંકે જર, જમીન અને ભેરૂને માટે માથાં પણ મેથ્યાં
 છે અને કેટલાંકે તેનો તૃણવત ભાગ પણ કીધો છે; કેટલાંક વિલાસોમાં લપટાયા પણ છે અને
 કેટલાંક સાધુતાની શ્રેષ્ઠતાએ પણ પહોંચ્યાં છે. આવી વિચિત્રરસધી શુભરાતના એક ત્યાગી અને
 વિદાન મહાજનની આ રેખામાં જીવનકથા છે.

‘વરોદરા’ રાજ્યમાં ‘ગહેસાણા’ ગામની પાસે એક ‘લીંચ’ નામનું ગામડું છે. એની
 પગતી ત્રણ હબારથી વધારે નહિ હોય. એની મુંદરતામાં પ્રાકૃતિક મુંદરતા સિવાય માનવકૃત
 મુંદરતા કાંઈ જ નથી એમ કહેવાય. હિંદુસ્તાનનાં ગામડાં એટલે કાંઈ સુખડ, રવમ્મ અને

સગવડતાવાળાં યુરોપનાં ગામડાં નહિં પણ શહેરોમાં વસતા ભૂખ્યા વરૂઓથી પાયમાલ થયેલા દુઃખી ઘરનો એક સમુદાય, જેમના આરોગ્ય માટે ત્યાં મ્યુનિસિપલિટી હોતી નથી, જેમની કેળવણી માટે સામાન્ય નિશાળ કરતાં કાંઈ વધારે હોતું નથી, જેમના જીવનમાં ઉત્સાહ ભરવા માટે કલ્પો કે પ્લે-ગ્રાઉન્ડો હોતાં નથી, જેમના જીવનની મોજો માટે ખાગખગીયા કે કોઈ અન્ય વસ્તુઓ હોતી નથી. ફક્ત કુદરતની જ મહેરબાનીથી જીવતા આવા ગામડામાંથી પણ જેમ કાલવમાંથી કમળ થાય તેમ મહાત્માઓ પેદા થાય છે. એમનાં આરોગ્ય, કેળવણી અને શિક્ષણ ઉપર કુદરત જ ધ્યાન આપે છે. એમના જીવનની વૃદ્ધિ સાથે જ બધો ફવાર ફવત સુધાતો જાય છે.

એ જ 'લીંચ' ગામમાં એક ધર્મિષ્ઠ મહેતા કુટુંબ વસતું હતું અને પૈસે દૈતે તે મધ્યમ સ્થિતિનું હતું. ગામડાના જોછા ખર્ચવાળા જીવનમાં તે પોતાના દિવસો આનંદમાં પસાર કરતું હતું. તેમની મહત્વાકાંક્ષાઓ રાક્ષસી ન હતી કે તેમને જીવનમાં અશાન્તિ હેરાન કરી શકે, પણ તેમની આકાંક્ષાઓની પ્રયોજિત કુટુંબસેવામાં, ધર્મસેવામાં આ ગ્રામસેવામાં જ થતી હતી. આ કુટુંબમાં આગેવાન ભગવાનદાસ મહેતા હતા, જેઓ જન્મથી લઈને ધાર્મિક કાર્યોમાં રસ લેતા હતા. સાંસારિક કાર્યોમાં વધારે નીરાગતા રાખતા અને પેટપોપણુ જેટલા ધંધા સિવાયનો સમય ધર્મની ઉપાસનામાં વ્યતીત કરતા. સુસાધુના સંગથી તેઓ ખારવ્રતધારી પણ બન્યા હતા. જીવનના અન્તિમ કેટલાયેક વર્ષોમાં તે તેમણે પ્રજ્ઞાપ્રત્યક્ષ તત્ત્વ પણ લીધું હતું. સાથે તેમનાં સુશીલા પત્ની અંબાદેવી પણ તેમાં રસ લેનારાં હતાં, જેથી આ કંપતીનું જીવન વિષમય સંસારના ક્ષેત્રમાં સુખ અને સંતોષથી પસાર થતું હતું.

સંવત્ ૧૬૩૩ ની સાલ હતી. હેમંત ઋતુને આગયર મહીનો પસાર થતો હતો. પેતરોમાં જીવારના ઊંડો પાકી ચૂક્યા હતા કેટલેક ઠેકાણે તે લાવણી પણ શરૂ થઈ ચૂકી હતી. ખેડુતો પેતરોમાં અનિલની મંદમંદ લહરીમાં ડોલતા ફાણથી ભરેલા કુંડાઓ ભેળને આનંદ પામતા હતા. આવેલા ભાતા ઉપર ભવિષ્યની મહેલાતો ઘડતાં આનંદથી પૈસા ઉઠાવતા ફૂકાનદારો પોતાના ખીરેલા પૈસા બેવડા વ્યાજે મળશે એમ વિચારીને મલકાતા હતા. ખાળકો પણ શિયાળાની મીઠી ઠંડીમાં પોતાના પાકો બહુ આનંદ પૂર્વક ચાક કરતા હતા રાત્રે ઉગતી ચાંદનીમાં સગડીની આસપાસ બધાં ટોળે વળી પોતપોતાની કહાણીઓ કરતાં-કોઈ દુઃખ રહતું, કોઈ સુખ કથતું તે કોઈ પરી અને અસ્સરાની વાતો કરતું એમ જાણે સર્વદેશીય કૉન્ફેરન્સ ભરાતી આવા સુન્દર માસની એક અંદ્રમાવાળી રાત્રિના અન્તિમ ભાગે આપણા જીવનકથાના નાયક મહાત્માનો જન્મ થયો. ત્રણ ભાઈ અને બે પહેનોની પછી અવતરેલા ખાળક માટે ગૃહસ્થોને જોછો આનંદ હોય; પરંતુ જન્મથી જ કોઈ અનુપમ શક્તિઓને લઈને જન્મેલા આત્મા તરફ સર્વને કુદરતી ખેંચાણ થાય છે. સર્વના મનો તે ખાળકના જન્મથી જ આનંદ પામ્યાં અને જાણે એ કશોવધા માટે જ નામ ન પાડયું હોય તેમ એ ખાળકનું નામ 'મનસુખ' રાખવામાં આવ્યું.

અભ્યાસ અને તેના ત્યાગ—

મનસુખ ગામડાના વાતાવરણમાં મોટો થયો, જેથી એનું શરીર સારું કસાયું. એના

ઐંગોમાં નકામી સુકુમારતા અને કૌમળતા ન ભરાયી. એ ગામઠાની ખીણો અને ખેતરોમાં ફરતો નિર્ભય ગન્યો. સાત વર્ષ વીત્યા અને તે નિશાળે લખવા ગયો, ગામઠાની નિશાળમાં પણ મનસુખને લખવાનો શોખ લાગ્યો તેણે ઉત્સાહથી પોતાનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. વર્ગમાં પણ તેનો ઉંચો નંબર રહેતો. પણ સ્થિતિની પરિવર્તનશીલતાના ચક્રોમાં કયો સંસારી નથી સપડાતો ? ભગવાનદાસ મહેતાની સ્થિતિ પલટાયી. પૈસાની તંગાશ વધી. કુટુંબનું એકલે હાથે ભરણપોષણ મુશ્કેલ બન્યું. તેમણે પુત્રોને ધંધામાં જોડ્યા મનસુખને પણ પોતાના પાંચ વર્ષના અભ્યાસને તિલાંજલી આપવી પડી અને અણગમતી રીતે પિતાની આજ્ઞાને માન આપીને વેપારી લાઇન સ્વીકારવી પડી. પણ પાણીમાં રહેતાં કમળને જેમ પાણીનો પાસ લાગતો નથી તેમ આવા વ્યવસાયમય જીવનમાં પણ મનસુખનું મન આ સર્વ વાતોથી નિરાળું રહ્યું.

x

x

x

માતાનો સ્વર્ગવાસ—

“ મુખે આંધો જાતો દિવસ સુખમાં ના મત ધરી,
મળ્યા અધ્યાપનદો મનુજ દિકને તે ખરી જરી,
રહેશે રાવું, તે રુદન મનુનું પાન્ધવ ખરૂ,
ખધુ વ્હાવું બીજું મરણ સમયે જાય વદતું. ”

—કલાપી.

મનસુખે સંસારની સોળ સોળ પાનખર ઋતુઓ જોઈ અને તેને ઠાળના અનન્ત ઉદરમાં લીન થતી પણ જોઈ. હવે તો સુવાની તેના દ્વાર પર આવી ડોકીયાં કરી રહી હતી. મનસુખ સંસારની પેટ ભરવા માટેની પુરાને ઉઠાસી મને ધીરે ધીરે એંચી રહ્યો હતો. ત્યાં તેના હૃદય ઉપર એક મખટ ફટકો લાગ્યો. એ ડુંખીયારી સાલ ૧૯૪૬ની હતી. મનસુખની પ્રેમાળ માતા ઘોડી બીમારી લોગવી સંસારથી હંમેશાને માટે ચાલી ગઈ. મનસુખ અકલિત મુંઝવણ સાથે માતાના દેહને રાખમાં મળી જતો જોઈ રહ્યો. માથે એનું પુનહૃદય પ્રેમથી રુદન કરી રહ્યું.

એ વિચારતો હતો કે—“ અરે આ શું ? જેના પર આટલો પ્રેમ તેને પણ મને છોડીને જવું પડ્યું તો પછી ક્યા છે સંસારમા અવિચળ પ્રેમ અને અવિચળ — . ? ”

મનસુખે જોયું કે જ્યારે પોતે છાતીફાટ રડતો હતો ત્યારે બીજાં હલકા મને જણે કાંઈ ખાસ કંખદાયક બનાવ ન બન્યો હોય તેવી રીતે વાતો કરી રહ્યાં હતાં. તેણે વિચાર્યું કે મંસારમા મોઢ જ રહાવે છે, રુદનની માતા મોઢ છે, એને છોડું તો આ બધી . મૂંઝી જાય.

દંડ વૈરાગ્ય અને બ્રહ્મચર્ય મત—

“ The glories of our blood and state
Are shadows, not substantial things;
There is no armour against fate,
Death lays his icy hand on kings.
Sceptre and crown
Must tumble down
And in the dust be equal made
With the poor crooked scythe and spade. ”

—James Shirley.

ધીરે ધીરે સમય પસાર થતો ગયો. માતાના વિયોગના દર્દની દવા સમય કરી રહ્યો હતો. એક દિવસ તો મનસુખના ઘરમાં વાત્ વાગવાં માડયાં. ઘરનાં બધાં માણસો સુંદર અલંકારો અને સુંદર વસ્ત્રો પહેરી ફરવા માંડયાં. ઘરે રંગવા અને શણગારવા માંડયાં. મિઠાઈઓ તૈયાર થવા માંડી. ચારે કોર આનંદ આનંદ પ્રસરી રહ્યો. મનસુખે બધાં કે મોટા ભાઈતું આજે લગ્ન હતું. પ્રત્યેક મનુષ્ય સમજતો હતો કે આજે ખરે આનંદનો દિવસ છે. શુભનના દહાવા છુંટવાનો સમય જ આ છે. પણ મનસુખ વિચારતો હતો કે—“ શું ? આજ શુભનનું સાચું સુખ છે ? આથી જીવનમાં સુખ મળે ? ” પણ પ્રશ્નોના ઉત્તરો ન જ મળતા. એનું અનભયાસી હૃદય જવાબ નોતું આપતું. અને ન સમજાય તેવી સુંઝવણ પેદા કરતું હતું. “ અરુ. ”

મનસુખે રાતે ધૂળ ધમાલ ભેળ. મોટા ભાઈ લગ્ન કરીને આવ્યા. એક નવોઢા ઘરમાં આવી. બધે ઉત્સાહ ઉત્સાહ અને આનંદ આનંદ ફેલાઈ રહ્યો. ત્રણ ચાર દિવસો વીત્યા કે ઘણું સમાપ્ત થયું અને ધીરે ધીરે માનવમંડળ વિખરાયું. બહારથી આણેલી નવોઢા હવે ઘરના કામકાજમાં ભાગ લેતી યથા. અને ઘરમાં આનંદની લહરીઓ વાતી લાગી. છતાં મનસુખ હજી મૂઢની જેમ વિચારતો કે—“ શું આમાં સાચું સુખ છે ? ” પણ તે પ્રશ્ન અનુત્તર જ રહેતો.

થોડાંએક સમય આનંદમાં પસાર થયો. એક દિવસ ઘરમાં ડૉક્ટર આવ્યા. બધા ધમાધમ કરીને દોડતા જણાયા. ઘરમાં કોઈ દવા તૈયાર કરતું તો કોઈ કંઈ ખોરાક બનાવવાની ભાંજગડમાં પડ્યું હતું. પ્રત્યેકના સુખ પર થોડી વધતી ચિન્તાની રેખાઓ પથરાઈ ગઈ હતી. બિચારી પેટી થોડા સમય પહેલાં આવેલી નવોઢાના—સંચારના દહાવા લેવાને તલસતી સુવર્તિના સુખ પર ભોતાં તો ગાહુમ પડતું હતું કે કયાંય પણ તેજનું અસ્તિત્વ નોતું. એ બાકુળ અને ગમરાયેલી હતી. તેની આંખોમાં વિષાદની ઘેરી છાયા પથરાયેલી દૃષ્ટિગોચર થતી હતી.

મનસુખે આ બધું જોયું અને બાપુનું કે મોટા ભાઈ સખત બિમાર છે. ભાઈ તરફના પ્રેમે એના હૃદયમાં દુઃખ પેદા કર્યું પણ એ અકસોસ કરે કે ન કરે તેટલામાં રોહીએના કારમા રુદનની એક વજ્ર જેવા સખત હૃદયને ધ્રુવની નાખે તેવી ચીસ સંભળાણી અને ઘરમાં કંકળાટ મચી ગયો. મનસુખે વિલાપ કરતા જનોથી બાપુનું કે “ભાઈ, માતા જે રસ્તે ગઈ, તે રસ્તે સીધાવી ગયો.” રુદન કરતાં રોહીએ શબને બાંધી સ્મશાને લઈ ગયા. પેલાં ત્રણ વર્ષ પહેલાનાં હસતાં રોહીએ આજે રડતાં હતાં, છાતી-કુટતાં હતાં. પેલી નવોદા તો બાણે રુદનથી આકાશના દુકંડા કરવા આહતી ન હોય તેમ વિલાપ કરી રહી હતી. એનો વિલાપ કેળી કોઈ પિશાચહૃદયનું માનવી પણ પીગળી જાય. અરે ! પત્થરને પણ જો હૃદય હોય તો પાણી થઈ જાય. પણ દૂર મૃત્યુએ તો પોતાના કાન જ કાપી નાખ્યા હતા. એણે તો પોતાનું ધાયું કર્યું. સ્મશાનમાં મનસુખે ભાઈનું સુંદર શરીર સર્વશક્તી અભિજ્ઞાણમાં સ્વાહાં થતું જોયું અને સાથે જ પ્રથમનો વિચાર ઉઠ્યો કે—“શું સાચું સુખ આ છે ?” અત્યારે એના હૃદયે જવાબ વાળ્યો કે—“જે સાચું સુખ બધા માનતા હતા તે નોતું; તે તો ખીજે જ છે, અને ખીજું જ છે.” મનસુખને પ્રશ્ન ઉઠ્યો કે “ક્યાં છે ? અને કેવું છે ?” ત્યાં ફરી એનું હૃદય અટવાઈ ગયું. જવાબ ન મળ્યો, એથી ફરી એ મુંઝવણમાં પડ્યો.

થોડા સમય પહેલાના આનંદને બદલે અત્યારે ઘરમાં શોકની ઘેરી છાયા પથરા ચેલી હતી. બધાનાં મુખો ઉઢાસી હતાં. પેલી નવોદા જેના હાથે પર અને શરીર પર સ્વામલ વજ્રથી પોતાના શરીરને વીંટળાળી ખુણામાં બેઠી હતી. એનું મુખ બાણે અનન્ત વર્ષોની તે સુખ શાનું ? All's well that ends well અર્થાત્ જેનો અન્ત સારો તે વસ્તુ સારી. આ બધાં દરેકો અને વિચારો મનસુખને સુંઝવી રહ્યાં હતાં.

જેમ આકાશમાં ઘેરાયેલાં ઘનઘોર વાદળાં વેરાઈ જાય અને સૂર્યદેવનો સોનેરી પ્રકાશ બ્યાખ્યાન બધાં સાંભળવાં જતાં. મનસુખ પણ સાહ્યો. ત્યાં એણે એ સાધુશિરોમણિના મુખથી સાંભળ્યું કે—

“યત્ પ્રાતસ્તજ મધ્યાહ્ને, યન્મધ્યાહ્ને ન તન્નિશિ ।
નિરીક્ષ્યતે મવેડસ્મિન્ હિ, પદાર્પનામનિત્યતા ॥”

અનિત્ય ભાવનાને પૂર્ણ પરિચય કરાવનારા આ શ્લોકની વ્યાખ્યા આલી. રાત્રી, રાજી શેડીઆઓને-કોઈને પણ સુખ નથી; સાચું સુખ તો સંસારથી વિરક્ત થયેલ-જેણે મોઢ માયા ત્યાગી છે એવા સુવચ્છલોક સાધુને છે.

મનસુખે આ સાંભળ્યું. એના હૃદય પરથી વજ્રન જોણું થતું લાગ્યું. હૃદયમાંથી વર્ષોની મુંઝવણ બાણે નાશ ન પામતી હોય તેમ લાગ્યું. એના હૃદયમાંથી

પડદો ખસી જઈ જાણે તેજ ન પ્રસરતું હોય તેમ લાગ્યું. એને સહ્ય સુખ શામાં છે તેની ઝાંખી થવા માંડી. ઘણો વખત વિચારના વમળમાં ફસેલો આત્મા મહાત્માના થોડા ઉપદેશથી કંઈક સ્વતંત્રતા અને સુખ અનુભવવા લાગ્યો. જાણે બધા પાશો તૂટતા ન હોય તેમ એને લાગ્યું. અંધાર અને અંધકારમય વનમાં એક સ્વચ્છ અને પ્રકાશવંત માર્ગ દેખાયો.

વ્યાખ્યાન પૂર્ણ થયું. માનવમેદની વિખરાણી. મનસ્તુખ સૂરિજી પાસે ગયો. તેણે ચોતાની શંકાઓ જાહેર કરી. તેનું નિરસન થયું. પછી મનસ્તુખ ઠાવકો થઈ બોલ્યો—“ શુરુદેવ ! હું આ દુઃખમય સંસારમાં ન ફરું માટે મને આજીવન બ્રહ્મચર્ય મત આપો. હું હજી મારા જીવનને પવિત્રતાના ઉંચા પગથિયે લઈ જવા આહું છું” વાસ્તે મને બ્રહ્મચર્ય મત આપી, વર્તમાનમાં સંસારની વાસનાના મોજાં મારા ઉપર ન ધસી આવે માટે પાળ બાંધી આપો. ”

જનાહૃદયના પરીક્ષક મહાત્મા શ્રીવિજયધર્મસૂરિજીએ એ કાંચનને તપાસ્યું. કથીર તો, નહિ નીકળે ! પછુ કાંચન કેમ કથીર નીકળે ? અંતે મહાત્માએ તેને બ્રહ્મચર્ય મત આપ્યું. મનસ્તુખ કંઈક શુભ આનંદ અનુભવતો ગૃહ પ્રતિ પાછો ફર્યો.

મોટો સમય વીત્યા બાદ એણે ઉપાશ્રમમાં ‘ સમરાદિત્ય કેવલીનો રાસ ’ વંચાતો સાંભળ્યો. વૈરાગ્યના ઉત્તમ કોટિના એ અથે મનસ્તુખના હૃદય પર ખૂબ ઉંડી અસર કરી. આ તો બળતામાં થી હોમાવા જેવું થયું. વૈરાગ્યનો અગ્નિ તો પ્રજ્વલિત થઈ ચૂક્યો હતો; આ રાસની ઉચ્ચ ભાવનાએ તેમાં ઘીની ગરજ સારી. તે બિલકુલ આ સંસારના ઝંઘડાઓથી ઉઠાસી બન્યો અને સાધુતા અહણુ કરવાની ભાવના તેના હૃદયમાં દટ થવા લાગી.

×

×

×

દીક્ષા માટે પ્રયાણ-નિરાશા-પુનરાગમન—

“ રીતજ નહિં જાયા રે આ સંસારની
કુડી છે માયા રે આ સંસારની
કાચની કાયા રે છેવટ જારની
સાચી એક માયા રે જિન આજુગારની ”

”

—આર ત્રતાની પૂજા.

મનસ્તુખને હવે સંસારમાં રહેવું બહુ કઠિન લાગતું હતું. તેનું મન વૈરાગ્યમય બન્યું હતું. આથી તેના મનમાં એમ થતું હતું કે આ બધી શી ઉપાધિઓ ? મારે તો બધું છોડી ફઈ સંસારી મટી સાધુ થવું છે કે જેમાં સંસારનાં દુઃખોનું અસ્તિત્વ નથી. આ ભાવના ધીરે ધીરે પકવ થતી જતી હતી. અને એનું મન વધારે ને વધારે સંસારી કાર્યોથી ઉઠાસીન બનતું જતું હતું. તેમાં જાણે કુદરતે સહયોગ ન આપ્યો હોય તેમ તેના પિતાશ્રી લગ-વાનદાસ થોડી માંદગી બાદ આ ક્ષણિક સંસારને છોડી ચાલતા થયા. યદ્યપિ મનસ્તુખને પિતા તરફના પ્રેમને લીધે દુઃખ તો અવશ્ય થયું, પણ જ્ઞાનદષ્ટિથી જ્ઞેતાં તેને લાગ્યું કે “ મારો માર્ગ હવે ચોક્કસ થયો. હવે મને ઈષ્ટ પથમાં પ્રગતિ કરતાં કોઈ રોકવા નહિ આવે. ”

“ ભયું થયું ભાગી જંગળ, સુએ લાલચું શ્રીગોપાળ ”

એમ નરસિંહ મહેતા જેવી લાવના બગી. અને લાવનાને સાકાર કરવા તેઓ સમય શોધવા લાગ્યા. થોડીક તપાસ કરતાં તેમણે ભણ્યું કે જેમનાથી પોતાની મુંઝવણ દૂર થઈ હતી એવા શાસ્ત્રવિશારદ વિજયધર્મસૂરિજી ‘સમીગામ’માં વિરાજતા હતા. મનસુખને મન થયું—“ ચાલ લાઇ ! જેમના ચરણમાં જઇને શુકાવી દઉં. ”

એક રજિયામણી પ્રભાતે હજી સૂર્યના લાલ ગોળામાંથી કિરણોએ નોંતાં છુટ્યાં તેવામાં મનસુખ-આજનો નવજીવાન મનસુખ જાણે સ્નેહના પાશોને અંતરના બળથી કાપી ન નાખતો હોય અને છુટો થવા માંગતો ન હોય તેમ ભરેલા ઘરમાંથી એકાકી નીકળ્યો—નીકળી પડ્યો. એણે ગામનો સુંદર સીમાડો વટાવ્યો. તે સ્ટેશનના રસ્તે પડ્યો. દૃષ્ટિમાંથી ઊંખા થતા પોતાના ગામને જાણે અન્તિમ વખત ન ભેતો હોય તેમ એક ઉડતી નજર નાખી રવાના થયો. સ્ટેશન આંબુ—ગાડી આવી—ગાડીમાં બેઠો—ઉતર્યો—ચાલ્યો અને ‘શંખેશ્વર’ તીર્થમાં જઈ તીર્થયાત્રા કરી ત્યાંથી ‘સમીગામ’મા શુરશ્રીની સેવામાં ઉપસ્થિત થઈ ગયો. તેણે પોતાની મહત્તી ધૂણી બહાર કરી.

પણ

એ સૂરિવર્ય આજના કેટલાક સ્વચ્છંદી સાધુઓના જેવા ન હતા. આજના અમુક સાધુઓના જેવી એમની વૃત્તિ દક્ષ શિષ્ય જ એકઠા કરવાની નોંતી કિન્તુ એમની વૃત્તિ ચોતરફી સંયોગો નિકાળી કામ કરવાની હતી અરેખર ! પીળાં ચા શ્વેત કપડાં પહેરી લેવાથી—માથું સુંડાવી નાંખવાથી ચા ગૃહસ્થાગ કરવા માત્રથી સાધુત્વની પદ્ધતિ નથી થતી; પરંતુ મોહ, માયા અને કષાયોની સામે જીજ્ઞાસા અંતરના આપથી સાધુત્વની સીમા મપાય છે.

વિજયધર્મસૂરિજીએ ફરમાવ્યું—“ લાઇ ! એક વખત ફરી પાછા ઘેર જાઓ. સમી સ્નેહીઓને મળો ને તેમની આજ્ઞા મેળવો; એ વિના દીક્ષા ન અપાય.

મનસુખ હતોત્સાહ થયો. પણ જરા હીમત એકઠી કરી તેણે એક પાસો ફેંક્યો—“હા, આપની વાત યથાર્થ છે, પણ સ્નેહીઓ અને કેમ રબ આપે ? એમની પાસે હું વધારે શું કહી શકું ? ”

મહાત્માજીએ હમતે મુખે જવાબ વાળ્યો—“ તો મનસુખ ! જો આટલી પણ શક્તિ સાધુ યનારમાં ન હોય તો પછી આધુ થઇને પણ શું કરશે ? તમારે હૃદય મજબૂત રાખી સ્નેહીઓને સમજાવી તેમની રબ મેળવી આવવું જોઈએ, નહિં તો દીક્ષા નહિં મળે. ”

સૂરિજીએ તો રોકડું પરખાવ્યું. મનસુખ મગજ્યો કે અહિં હાજ નહિં ગણે. ચાલો ફરી ઘેર અને વળી નવો પ્રયત્ન શરૂ કરીએ. મનસુખે ઘર તરફનો રસ્તો લીધો. એના મનમાં હજી એ જવાબનો પડ્યો ગાજતો હતો કે—“ નહિં તો દીક્ષા નહિં મળે. ”

આ બાળ ઉપર ચાર છ મહિનાના પટો વીંટાઈ ગયાં, છતાં મનસુખના મનની વાત

એક પણ પડ નોંતું ચડ્યું. એણે મોટા ભાગને તો ફરી જ દીધું છતાં કે—“ મારે દીક્ષા છે, રબ આપશે. ”

રનેહવશ સગાંઓ એકદમ કેમ હા પાડે ? પણ જ્યારે તેમને સ્પષ્ટ જણાયું કે મનસુખનું હૃદય હવે વધારે દુઃખી થાય છે અને એને હવે આ સંસારના રગડામાં પડવાનું જરા પણ મન નથી ત્યારે તેઓએ રજા આપી અને કહ્યું કે “લાઈ જાએ, શક્તિ વિચારીને કામ કરાએ, પણ હમણાં થોડો વખત રોકાઈ જાઓ.” થોડા સમય પછી પોતે દીક્ષા લેવા જશે એમ નક્કી થયું. એથી મનસુખનું હૃદય આનંદથી ઉભરાયું. રનેહીઓએ અને સગાંઓએ હવે મનસુખ દીક્ષા લેવા ભય છે એમ સમજી તેને અનેક પ્રકારનાં આનંદો તથા લોજનો આપવાં માંડ્યાં. પણ આ બધાની વચ્ચે સ્થિર ચિત્તે મનસુખ નિર્લેપ ઉભો રહ્યો અને શાન્તિની નજરે બધું નિહાળી રહ્યો.

x

x

x

દીક્ષા—

“ દુર્લભં ત્રયમેવૈતદ્, દૈવાનુગ્રહેષ્વકમ્ ।

મનુષ્યત્વં મુમુક્ષુત્વં, મહારુપસંશ્રયઃ ॥ ”

એ ૧૯૫૬ ના વૈશાખ માસની પંચમીની રમણીય સવાર હતી. ‘મહુવા’ ગામ આજે શણુગારાયું હતું. આવકો બહુ ઉત્સાહ પૂર્વક ચોતરફ તૈયારીઓ કરતા દેખાતા હતા. રસ્તાઓ ઉપર પતાકા અને બંડાઓ બાંધવામાં આવતા હતા. જૈન પૈસાદારો પોતાનાં મકાનોની આગળનો ભાગ ભાડે કરાવી પાણી છંટાવી કુંદર બનાવતા હતા. વૈશાખના ત્રીપથી બચવા, ઉપર મનોહર આંટનીઓ બાંધાવતા હતા. ચોતરફ જૈનોના ઘરેઘરમાં આનંદ ઉભરાતો દેખાતો હતો. જૈન ઉપાશ્રય તેમ જૈન મંદિર પણ શણુગારવામાં આવ્યાં હતા. વાજાત્રોના નાદો કહ્યુંગોચર થતા હતા. આ બધું જોતાં એમ ભાસતું હતું કે જાણે કોઈ તાલેવંતની પુત્રીના લગ્નનો ઉત્સવ હશે અને આજ કાલમાં જાન આવવાની હશે, જેથી આ બધી તૈયારીઓ થતી હશે.

પણ

બહાલા વાચક ! તપાસ કરતાં વાસ્તવિકતા તો બીજી જ જણાઈ. લગ્ન તો હતું જ પણ સંસારની વિલાસવાસના અને વૈશવનું નહિ. ત્યારે ? સંસારથી પર મુક્તિની સાધનાનાં, સમ્યક્ત્વ-પ્રાપ્તિનાં ને સમાધિનાં એ લગ્ન હતાં. લગ્ન કરનાર વિશ્વની અથ લક્ષ્મીનો માલીક કહેવાતો તાલેવંત નહોતો પણ મોક્ષની અખૂટ મુને અવિચળ લક્ષ્મીનો માલીક બનવા માંગનાર હૃદયની વાસનાનો માલીક-સાચો તાલેવંત, એક નવચુવાન હતો. એની બનમાં આવેલાંનાં હૃદયો સંસારનાં ક્ષણિક મુજો ભોગવવા યા એકાગ્રામ કરવા આવેલાં નોંતાં પણ તપ અને ત્યાગની પાછળ અનુભાવન કરનારાં બક્ષિતબીનાં હૃદયો હતાં.

સંક્ષેપમાં બહાલા વાચક ! આ લગ્ન નોંતા, પરંતુ દીક્ષા હતી. આવતી કાલે શ્રીવિજય-ધર્મસંરિણી પાસે એક નવચુવાન દીક્ષા લેનાર હતો. એના ઉત્સવની જૈન સંધે કરેલી આ તૈયારીઓ હતી. અને વાચક ! તે નવચુવાન કોઈ બીજો નહોતો પણ આપણો ઓળખીતો પેલો મનસુખ જ હતો. એ ઘરથી રજા લઈ શુરેશ્રીના ચરણોમાં હાજર થયો હતો અને આવતી કાલે એ સામાન્ય વાસના બૂચ્યો માનવ મટી શાન્ત અને વિરાગી સાધુ થવાનો હતો.

એ અનેક જનો વડે રાહ જોવાઈ રહેલી અને મનસુખની પ્રિય “આવતી કાલ” ‘આજ’ માં પલટાઈ ગઈ. સવારથી ખૂબ ધામધુમ મચી. પ્રત્યેક પોતે તેમાં કંઈને કંઈને લાગ લઈને ભાવ્યશાલી થવા મથતો હોય તેમ દેખાતું હતું. થોડી વાર પછી વરઘોડો ચઢ્યો. મનસુખને બધાએ એક સુંદર શલ્કુગારેલ ગાડીમાં બેસાડ્યો. અને પોતાને પ્રિય લાગતાં બધાં ઘરેણાં એને પહેરાવ્યાં. મનસુખે બધાને પ્રિય લાગતું બધું થવા દીધું. એ સમજતો હતો કે આ બિચારા સમજતા નથી કે જે સર્વસ્વ ત્યાગની આણી પર આવી પહોંચ્યો છે એને આ ઘરેણાં શાં ? અને આ લપકા શા ? છતાં તેણે કોઈને રોક્યા નહિ—થવા દીધું. બધું શાન્ત અને નીરાગ નજરે નીહાળ્યા કયું. વરઘોડો ચાલ્યો—વાળાં વાગ્યાં—ગીતો ગવાયાં—સ્થલે સ્થલે વધામણાં થયાં અને વરઘોડો સમાપ્ત થયો. દીક્ષાની ક્રિયા શરૂ થઈ અને થોડી વારમાં પૂરી પણ થઈ. થોડા વખત પહેલાંનો અપૂરુંડેટ્ટ કપડામાં ઉભેલો મનસુખ, બે કપડામાં વીંટળાએલો સાધુ થયો. સુંદર વાળોના સ્થાને વાળ વિનાનું મસ્તક ચમકારા કરવા માંડ્યું. આજે મનસુખની ઇચ્છા પૂરી થઈ. એને લાગ્યું. કે જીવનના ધ્યેયને પહોંચવાનો સીધો રસ્તો હાથમાં આવી ગયો છે. હવે તે મારો પ્રયાણ કરવાની જ વાર છે. મનસુખે ભાઈભાંડુ અને કુટુંબ પરની મોહમાયા ઉતારી. નાના સમુદાય સાથેનું સગપણ છોડી વિશ્વ સાથે સગપણ બાંધ્યું. હવે અમારો પ્રિય મનસુખ, મનસુખ મટી, ‘મુનિરાજ શ્રીમંગલવિજયજી’ બન્યો—બહાલા વાયક ! મારા, તારા અને જગતથી પૂજ્ય જોવા તેજો અકિંચન સાધુ થયા. વંદન હો એ ત્યાગને !

*

*

*

વિદ્યાવ્યાસની ઉત્કળતા ને નિશ્ચય—

“ રમ્યં હર્મ્યતલ્લં ન કિં વસતયે ? શ્રાવ્યં ન ગેપાદિકમ્ ?
કિં વા પ્રાણસપાસમાગમમુલ્યં નૈવાપિકં પ્રીતયે ? ।

કિન્તુ ભ્રાન્તપતત્પતદ્ગપવનવ્યાલીલદીપાદ્કુર—

ચ્છાયાચશ્ચલમાકલય્ય સકલં સન્તો વનાન્તં ગતાઃ ॥ ”

—વૈશંપયરાતક સ્તો. ૮૦

વિદ્યા વિનાનું જીવન, જીવન વિનાના શરીર બગેબર છે.

ખ્યાસ વાયકો ! આપણો પેલો જોળખીતો મનસુખ—ના, ના, હવે તો મુનિરાજ શ્રીમંગલ-વિજયજી પોતાના સાધુ-જીવનની કોર નિયમાવલીઓને આનંદ પાળતા પોતાનો સમય ગુરુત્રેવાની અંદર વ્યતીત કરવા લાગ્યા. સંસારીઓની જલ્મગમાંથી હવે તેઓ સાધુજીવનની મીઠી શાન્તિ અનુભવતા હતા. તપશ્ચર્યા અને બહિઃ તેમણે જેટલી બની શકે તેટલી શરૂ કરી દીધી હતી. પ્રથમ આનુર્ભાસ તો તેમણે ‘મદ્ભવા’માં જ કર્યું. પછી ‘સુજરાત’માં બધે જમણ કરવા માંડ્યું. પણ એ યમગ ગાડી કે ઘોડા ઉપર બેસીને નોતું. આ તો જીવન ધર્મના સાધુ. એઓ તો કાંચન, કામિનીનો ચર્ચા ત્યાગી, બે વા ત્રણ કપડાના દુકલ એમના શરીરને ઢાંકે. એક વા બે કપડાં એમની શમ્યા માટે રહે. એમને આદાર યેચેરણી આગીને લાવેલી બિજા અને તેમાં પણ અમુક પ્રકારની નિર્દોષ-

તાઓ. નીચે પગ ખુલ્લા, ઉપર માથું ખુલ્લું. સળગતો સૂરજ હોય કે કડકડતી ઠંડી હોય, વરસતો વરસાદ હોય કે ગાઠ ધૂમસ હોય, એ બધાનો એમને તો કોઈના પંજુ સહારા વગર કેવળ પોતાના શરીરથી સુકાબલો કરવાનો. સૈનિકની પેઠે પોતાને ઉપયોગી વસ્તુઓ પોતાના શરીર પર લટકાવી વિહાર કરવાનો. એમને ઘર નહિ કે બહાર નહિ; આશ્રમ નહિ કે ઉપાશ્રય નહિ. કોઈ સગુંઠ્ઠાહું એ નહિ. એમને ચોમાસા કે જ્યારે જીવોત્પતિ અમર્યાદિત થાય છે, એ સિવાય આઠે મહિના બધે ભ્રમણ કરતા રહેવાનું. પૈસાને એઓ સ્પર્શ પણ કરી ન શકે અને કોઈ પણ જાતના વાહનમાં એઓ બેસી ન શકે. હાથમાં એકે હાથે અને શિર પર એક ધર્મની આજ્ઞા. બધાએ દેશ એમને મન સરખા. ઠર ઠર ઉપદેશ દેવાના અને સાથે સાધુધર્મની આવશ્યક ક્રિયાઓ નિત્ય કરવાની, આવી સાચી સાધુતામાં મુનિરાજ શ્રીમંગલવિજયજીએ પોતાના પગરણો માંડ્યા હતા. તેઓ ‘શુજરાત’માં આઠ માસ ભગ્ન્યા અને ચાતુર્માસ આવતાં ‘વીરમગ્ગમ’માં જઈ ત્યાં ચાર માસ માટે રહ્યા. ત્યાં લોકોને સદુપદેશ આપીને ધર્મક્રિયાઓમાં રસ લેતા કરીને સમય સંપૂર્ણ થયે તેઓ શુરુશ્રી સાથે વિહાર કરી ગયા. ભ્રમણ કરતાં કરતાં તેઓશ્રી ‘લોચણી’ નામના સુંદર તીર્થમાં આવ્યા.

મુનિરાજ શ્રીમંગલવિજયજીની ભણવાની ઇચ્છા જે ઘણા વખતથી સંયોગે પ્રતિકૂળ હોવાથી દબાએલી પડી હતી તે સાધુત્વની સ્વીકૃતિની સાથે પુનર્જન્મ પામી હતી. તેમનો વિચાર હતો કે—“આ બહોળું સંસ્કૃત સાહિત્ય જેમાં પ્રત્યેક વિષયના ઉચ્ચ કોટીના ગ્રંથો છે તે બાધા હું બાધું અને એ ગ્રંથોને હું વાંચું. તેમ થતાં ધર્મગ્રંથો જેમાંના ઘણા ભાગ સંસ્કૃતમાં તથા પ્રાકૃતમાં છે તે પણ સાથે જોવાઈ જશે. અને વિશેષ શક્તિ હશે તો એને શુજરાતીમાં ઉતારી શુજર પ્રજા સમક્ષ મૂકીશ.”

આ વિચાર તેઓશ્રીએ શુરુદેવ શ્રીવિજયધર્મસૂરિજીને બહુઓ. સૂરિજીએ તરત જ તેમની જાંડી ઇચ્છા વિદ્યા પ્રત્યેના પ્રેમની બાણી લીધી. તેમને એક પંડિત, શ્રાવક દ્વારા યોદ્ધાવી દીધા. પણ હજી કંઈક મુનિરાજ શ્રીમંગલવિજયજીના નિમિત્તે વધારે પ્રયત્ન થવાનું હશે કે જેથી થોડા વખતમાં તેમને તે પંડિત ગદ્યાશયનો પ્રતિકૂલ અનુભવ થયો અને તેમનો ત્યાગ કરવો પડ્યો. યદ્યપિ આમ પંડિતના ત્યાગથી તેમની વિદ્યાવૃત્તિને સખત હુઝ થયું પણ તેઓ મજબૂર હતા. છતાં—

‘જે થાય છે તે સારા ભારે’

આ તાજા અનુભવથી શ્રીવિજયધર્મસૂરિજીનો વિચાર જૈન પંડિતો તૈયાર કરવા માટે થયો; તેવા અકાટ્ય વિદ્વાનો ‘કાશી’—‘ગનારસ’ જેવા વિદ્યાક્ષેત્રમાં જ થઈ શકે માટે ત્યાં જઈ શાલા યા સંસ્થા સ્થાપી સાધુઓને તથા જૈન સંતાનોને ભણાવવા. યદ્યપિ તે ક્ષેત્રોમાં જનુ, ત્યાં જઈ થોડો વખત પણ સ્થિરતા કરવી, જ્યાં—

“હસ્તિના તાલ્યમાનોઽપિ ન ગચ્છેદ્ જૈનમન્દિરમ્ ।”

—આવી લીધણી ભાવના બહુલતાથી દેવાએલ હોય, ત્યાં વિદ્યાભ્યાસનું સ્થાન કેમ સ્થાપી

પેલો મનસુખ નોતો પણ આ તો કોઈ સાધુના લેખાશમાં ઉપયોગથી પગલાં ભરતા મુનિરાજશ્રી હતા. કેટલાકની આંખોમાં હર્ષનાં આંસુ આવ્યાં. કેટલાક તેમને વિસ્મય વદને નીહાળી જ રહ્યા. કેટલીક વૃદ્ધાઓ પોતાના જોખામાં રમેલ મનસુખની આ દશા જોઈ ઉભી ઉભી આંસુ સારવા લાગી. કોઈ સ્ત્રીઓ તેને કુતૂહલતાથી અનિમેષ નયને નિરખી રહી હતી. આવી લોકદેશને નીહાળતા, ગુરુશ્રીની પાછળ નતવદને પગલાં ભરતા મુનિરાજ શ્રીમંગલવિજયજી ધીમે પગલે ચાલતા હતા. ધીરે ધીરે ઘઘા ઉપાશ્રયમાં આવી પહોંચ્યા-ગુરુશ્રીએ થોડો ઉપદેશ આપ્યો. એ સાંભળીને શ્રાવકો સહર્ષ વિખરાયા. મુનિરાજ શ્રીમંગલવિજયજી ભિક્ષાની ઝોળી લઈ ગોચરી માટે એક અન્ય સાધુ સાથે નીકળી પડયા. પ્રત્યેક ગૃહસ્થ પોતાનું ઘરઆંગણું પવિત્ર કરવાને વિનવી રહ્યો હતો. મુનિરાજશ્રી હરેકને ત્યાંથી થોડું થોડું લેતા આગળ વધ્યા. એમ કરતાં કરતાં પોતાનું પૂર્વનું ઘર-આંગણું આવું. તેમની આંખોની સામે સીનેમાના પટ પર ફરતાં દૃશ્યોની માફક પોતાની પૂર્વાવસ્થા યાદ આવવા લાગી. આ એ જ ઘર જેમાં મનસુખ રહેતો હતો, રમતો હતો. આ તે જ ઘર જેમાં હંમેશાં કલકલ ધ્વનિ થઈ રહેતો હતો, જેમાં આજે એક બે માણસો સિવાય કોઈ નોતું. ઘોર શાન્તિનું સામ્રાજ્ય છવાયેલું હતું. આ તે જ પાડોશ જ્યાં બે ચાર ડાહ્યા અને આનંદી વૃદ્ધો રહેતા હતા. અરેરે ! તેઓ પણ કાલના ચક્રમાં ધૂપાઈ ગયા હતા. આ જ પાડોશનાં ઘર જ્યાંની ગૃહદેવીઓ અમૂલ્ય શણગારો સજી કરતી હતી, આજે તેમાંની કેટલીકના શરીર પર એક લાલ વસ્ત્ર સિવાય કંઈ નોતું. સુંદર વૃદ્ધા જ્યાં મનસુખ રમતો તેમાંનાં કેટલાંક આજે કરમાઈ ગયાં હતાં. કેટલાંક મકાનો જે માનવોથી પૂર્ણ રહેતાં ત્યાં સંભાળ રાખવા માટે નિર્જીવ તાળાં સિવાય કોઈ નોતું. ધે ફૂર સંસાર !

ખરેખર સંસારમાં કોણ અચલિત અને અદુઃખી રહ્યું છે ? જે આજે કુદે છે તે કાલે માટીમાં મળે છે. આજે રાત્ર મધને મોજ કરે છે, કાલે તે રસ્તા પર ટુકડા માગનાર લીખારી બને છે. ખરેખર સંસારમાં ધર્મ સિવાય કોઈ અચલિત રહ્યું જ નથી. મુનિરાજશ્રી આ બધા વિચારોમાં રૂખ્યા હતા. તેમની દશા એક કવિ એ કહ્યું છે તેવી જ હતી કે—

વધ્યો શોક, થંબુ મુજ ગાન, રાત્ર આ એક જ રે.
વિના ધર્મ, નવલ, આ સ્થાન ચલિત સૌ છેક જ રે.

મુનિરાજ વૈરાગ્યની લાવનાને પ્રતીત કરતા આગળ વધ્યા એમને એમનાં બાલ્યાવસ્થાનાં સુખ ન સાંભર્યાં પણ એમને તો બધે સંસારની નમ્બરતા જ ભાસી ગામમાં ત્રણ વર્ષ જેવા થોડા સમયમાં થયેલું પરિવર્તન નીહાળતા પાછા ફર્યા. ખરેખર ! સંસારનાં ચક્રો હંમેશાં ગતિશીળ જ રહે છે; એના સુખદુઃખના પાટા પ્રત્યેક ઉપર ફરી બધ છે.

આમ મુનિરાજશ્રી ચાર દિવસ ત્યાં રહ્યા. શ્રાવકોને તથા અન્ય પ્રજાને સારો ઉપદેશ આપ્યો. બધા આનંદિત થયા. ચોથા દિવસની ઉપા પ્રગટી અને વતન તેમજ વતનવાસીઓને છોડી એ વિદ્યારસિક મુનિરાજ ગુરુશ્રીની સાથે 'કાશી' જવાના પંથમાં આગળ વધ્યા.

પ્રયાણ—

“ કો વીરસ્ય મનસ્વિનઃ સ્વવિપગઃ ? કો વા વિદેશસ્તયા ?

યં દેશં થયતે તમેવ કુરુતે વાહુમતાપાર્જિતમ્ ।

યદ્દંદણનસલાહ્ગુલમહરણઃ સિંહો વનં ગાહતે

તસ્મિન્નેવ હનદ્વિપેન્દ્રધિરિસ્તુષ્ણાં છિનવ્યાત્મનઃ ॥ ”

‘દેહગામ’થી વિહાર શરૂ થયો. હંમેશાં દશથી વીસ માઇલની મજલ અને તે પણ પગ-પાળાની જ ! પોતાનો સામાન પોતે જ ઉઠાવીને ચાલવાનું. આમ તેમની મજલ આગળ વધી. આટલી મોટી મજલની અને આટલા મોટા ઉદ્દેશની ખબર ‘ગુજગત’માં પડતાં છાપાઓમાં ખળભળાટ મચી રહ્યો. પ્રત્યેક તેઓના કાર્ય તરફ આકર્ષાયા. કોઇ રાગથી, તો કોઇ દેશથી, તો કોઇ જ્ઞાત્રાથી. તેઓએ સુંદર ‘ગુજરાત’ વટાવ્યું. સાથે એનો સુંદર ખોરાક, સુંદર વાસસ્થાનો, સુંદર શ્રેતાઓ અને રસીક વાતાવરણ પણ છોડ્યું. હવે ‘ઉજ્જૈન’ તરફના પથે પડયા. નવો પ્રદેશ, નવા મનુષ્યો અને નૂતન વાવનાઓમાં થઇને પોતાનો માર્ગ કાપવા મંડયા. પ્રત્યેક ગ્રામમાં શુરુથી લોકોને ઉપદેશ આપતા અને લોકોને કલ્યાણના માર્ગ તરફ પ્રેરતા. વિક્રમરાજની પ્રસિદ્ધ ‘ઉજ્જૈયિની’ આવી. એનો પેલો પ્રસિદ્ધ સિદ્ધવક્ર, ભતૃહરિની શુક્લો, ‘ક્ષિપ્રા’ નદીના હરીઆળા તટો, અવંતી પાર્શ્વ-નાથનું સુંદર મંદિર, કાલોયાદેનો મહેલ વિગેરે સુંદર સ્થાનો આવ્યાં અને છોડ્યાં. એ સાધુસમુદાય કમર કસીને આગળ વધ્યો. ‘શાંખપુર’, ‘શિવપુરી’ અને ‘જાંસી’નાં બીહામણાં જંગલોમાં ચાલ્યા. દિવસે પણ માનવી હથીઆર વગર ચાલતાં ધ્રુવે એવી ચોર વનરાજીઓ ખાલી આત્મવિશ્વાસ ઉપર પસાર કરી. કોઇ વખત જંગલોમાં રહેવું પડે, વાથોની ચીસો સંભળાય, અજાણીઓનો ઉપદ્રવ સાથે હોય, કોઇ વખત ભૂખ્યા ઝાડ નીચે સુઇ રહેવું પડે, તો કોઇ વખત માર્ગ ભુલેલા સાથીની શોધમાં હેરાન થવું પડે. એમ કરતાં ‘જાંસી’ અને તેનો પ્રસિદ્ધ કિલ્લો પણ વટાવ્યો, અને ‘કાનપુર’ ‘પ્રયાગ’ના રસ્તે પડયા. એવા પ્રદેશોમાં ફરવું અને સાધુતાના નિયમો પાળવા એ કેટલી કઠિન વાત છે તે બહાલ વાચક ! તું હું કે બીજા ન કહી શકીએ; જેને અનુભવ્યું હોય તે જ વર્ણવી શકે. ‘કાનપુર’ આવ્યું-ગયું. ‘પ્રયાગ’ આવ્યું. ‘ગંગા’-‘જમના’નો મહાસંગમ આવ્યો અને આગળ વધ્યા. ધીરે ધીરે જે લક્ષ્ય પૂર્વક નીકળ્યા હતા તે વિદ્યાપુરી-‘કારી’ પણ આવી પહોંચી. ઉનાળાને બેઠાને બે અઢી મહીના વીતી ચૂક્યા હતા. વૈશાખ સુદ ત્રીજની સુંદર સવારે જૈન નામથી ભડકનારા, જૈનોને ઘુણાની નજરે જોનારા, વિચિત્ર માનવસમુદાયવાળા ‘કારી’ નગરમાં સાધુમંડળે પ્રવેશ કર્યો. સ્થાને પહોંચવાનો મહીનાઓનો પરિશ્રમ આજે સફળ થયો. શુરુથી આજે આટલા પ્રવાસ બાદ પણ આનંદમાં હતા. તેમના મુખ પર આનંદની લહરીઓ ઉઠતી જોવાવી હતી. સુનિ-રાજ શ્રીમંગલવિજયજી આજે ઉઠે આત્મસંતોષ અનુભવતા હતા.

બહાલ વાચક ! જેમ સ્વપ્ન આવે અને કલાકોના કલાકો પસાર થઇ જાય તેમ ચાર કે છ મહિનાનો સમય તું એકદમ કાલી નાખ; કારણ કે એટલો સમય વિજયધર્મસંરિજી માટે શોષ કરવાનો, અને વિદ્યા માટે યથાયોગ્ય બદોબસ્ત કરવાનો હતો. એ બદોબસ્ત કેમ

કર્યો અને બધું કેમ વ્યવસ્થિત થયું જો બાણવાની જે તને જીજ્ઞાસા થતી હોય તો ખ્યાસ પાઠક ! સૂરિજીના જીવનવૃત્તાન્તને તું જોઈ લેજે; તને યથાર્થ જ્ઞાન થશે. આટલો સમય આપણા મુનિરાજશ્રીએ તો મંદ ગતિથી અભ્યાસ કરવામાં વીતાવ્યો.

થોડા મહીના વીત્યા-સ્થાન નકરી થયું. ‘કાશી’ જેવામાં સાધુતાથી ખેંચાઈને શુભેચ્છકો પણ વધ્યા. બાણવાનાર પંડિતો પણ નહીં થયા. અને એક પાઠશાળાનું પણ સ્થાપનકાર્ય થયું, જે પાછળથી ‘શ્રીયશોવિજય જૈન પાઠશાળા’ ને નામે પ્રસિદ્ધ થઈ. અભ્યાસ તડામાર ચાલ્યો. જૈનના મુત્રો પણ ‘શુજરાત’ નું કૌમળ વાતાવરણ છોડી ત્યાં આવવા લાગ્યા અને વિદ્યાના વ્યાસંગમાં લીન થવા માંડ્યા. આપણા કથાનાયક પણ તેમાં મસ્ત બન્યા. તેઓ સંપૂર્ણ શક્તિથી વિદ્યાભ્યાસમાં તદ્દલીન બની ગયા, તેમણે દિવસ રાતનું જ્ઞાન પણ થોડા સમય માટે છોડ્યું.

x

x

x

એક વર્ષ પસાર-એ વર્ષ પસાર-ત્રણ, ચાર એમ આઠ આઠ વર્ષનાં બંદાણાં વીત્યાં. આવી આવી ઘોર તપશ્ચર્યા બાદ વિવાદેથી પ્રસન્ન કેમ ન થાય ? મુનિરાજ શ્રીમંગલવિજયજીનું જ્ઞાન હવે અપ્રતિમ વધ્યું હતું. તેઓ વ્યાકરણ, ન્યાય તેમાં પણ નવ્ય ન્યાય અને પ્રાચીન ન્યાય, સાહિત્ય વિગેરેના તથા પ્રત્યેક દર્શનના સારા જ્ઞાતા બન્યા હતા. આટલા ટુંકા સમયમાં તેઓશ્રીએ પ્રત્યેક વિષયનાં ઉચ્ચ પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરી લીધો હતો. વ્યાકરણમાં તો સિદ્ધાન્તકૌમુદી, પાતંજલ મહાભાષ્ય, લલુશબ્દેન્દુશેખર, પરિભાષેન્દુશેખર, મનોરમા, વિભક્તિ-અર્થ-નિર્ણય વિગેરે વિગેરે સારાં પુસ્તકોનું તેમણે અધ્યયન કર્યું. ન્યાયમાં-તથ ન્યાયમાં મુક્તાવલી, દ્વિનકરી, પંચલક્ષણી, માધુરી, સિદ્ધાન્તલક્ષણી-પક્ષતા, સામાન્ય નિરુક્તિ, હેતુભાસ વિગેરેનું અધ્યયન કર્યું. પ્રાચીન ન્યાયમાં ગૌતમસ્મૃત્ત, વાત્સ્યાયનભાષ્ય, ન્યાયવાર્તિક, વૈશેષિક દર્શન, ન્યાયમંજરી, સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદી, સાંખ્યપ્રવચન, વેદાન્તપરિભાષા, શારીરિકભાષ્ય, બ્રહ્મસૂત્ર જેવાં અકાટ્ય પુસ્તકોનાં અધ્યયન કર્યાં. સાહિત્યમાં પણ કાવ્યપ્રકાશ, સાહિત્યદર્પણ, પંચકાવ્ય વિગેરેનું અધ્યયન કર્યું. જૈન ન્યાયનાં પ્રાપ્ત ઘણાં પુસ્તકો તેમણે વાંચ્યાં. ઘણા વખતના બૃખ્યાને સુરવાહ લોજન મળતાં એ પેટ ભરાતાં મુખી કેમ છોટે ? એમ આજે જ્ઞાનના બૃખ્યાને સ્વાદિષ્ટ જ્ઞાનનું લોજન મળતાં એ અમુક હલે કેમ રોકાય ? મુનિરાજશ્રીએ તો ખૂબ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું.

પરીક્ષાઓ આપવાનો વિચાર ખાસ નોતો, છતાં એક વખત વિચાર થતાં ‘કાશી’માં મધ્ય-માની પરીક્ષા આપી. તેમાં ઉત્તીર્ણ થતાં સાધીઓની સલાહ અને આગ્રહથી તેઓશ્રી ‘કલકત્તે’ વિહાર કરી ગયા. ત્યાં હિન્દુ ન્યાયતીર્થની પરીક્ષા આપી ઉત્તીર્ણતા પ્રાપ્ત કરી ‘ન્યાયતીર્થ’ નું પદ પ્રાપ્ત કર્યું.

એક વખત બંગાળી વિદ્વાનોની સભામાં ચર્ચાવાદ થતાં અને તેમાં પોતાની નુશળતા સિદ્ધ થતાં તેઓશ્રીને ‘ન્યાયવિશારદ’ ની પદવી પણ પ્રાપ્ત થઈ.

પોતાના અભ્યાસ સાથે તેઓશ્રી પોતાના જ્ઞાનનો લાભ અન્યને પણ આપવા ચક્રા નોતો

‘માં પચાસેક વિદ્યાર્થીઓને તથા કેટલાક સંન્યાસીઓને પણ તેઓએ અભ્યાસ કરાવ્યો. કાંઈક નૈન સાધુઓએ પણ તેમના જ્ઞાનનો લાભ ઉઠાવ્યો. તેઓશ્રી હમેશાં પોતાના જ્ઞાનનો આપવાને તત્પર રહેતા.

આ સમયે તેમના જ્ઞાનથી આકર્ષાઈ ‘કલકત્તા સંસ્કૃત એસોશીએશને’ પોતાની ન્યાય, વ્યાખ્યાની ટાઈટલ પરીક્ષાઓના તેમને પરીક્ષક નીમ્યા અને ત્યારબાદ વારંવાર અન્ય પરીક્ષાઓના પણ તેઓ પરીક્ષક બનતા રહ્યા. આમ તેઓ કથ વર્ષ સુધી તો બરાબર કામ કરતા રહ્યા પણ મનમાં અન્ય વ્યવસાય વધતાં તે પ્રવૃત્તિનો તેમણે ત્યાગ કર્યો.

આટલા અભ્યાસ બાદ પોતાના શુરુદેવ સાથે પાછા તેઓ ‘શુજરાત’ તરફ વિહાર કરીને આવ્યા. માર્ગમાં ‘હોદપુર’, ‘મેવાડ’, ‘મારવાડ’ વિગેરે પ્રદેશોમાં ખૂબ કર્યા અને ધર્મનો પ્રચાર કર્યો. ધીરે ધીરે ‘શુજરાત’માં આવ્યા. પુનઃ એક વખત પોતાના વતનમાં આવકોના આશ્રહથી ચાર દિવસ માટે જઈ આવ્યા. ત્યારબાદ તીથોધિરાજ ‘શત્રુજય’ને લેટ્યા-ત્યાંથી પાછા ફરી ‘મુંબઈ’ને માર્ગે પડ્યા-અને ‘મુંબઈ’માં જ આતુર્માંસ કર્યું.

તેમની પ્રવૃત્તિ—

“ ઇશ્વરના સંબંધમાં લોકો કહી ગયા છે કે તેને એક હીકરો હતો. પેગમ્બરને માટે પણ કેટલાકો તરફથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે તે ઐ-દ્રાવલિક હતો. જ્યારે ઇશ્વર કે પેગમ્બર પણ માણસોની નિંદામાંથી નથી બચ્યા ત્યારે માણસ તો કેવી જ રીતે બચી શકે ? ”

—સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ

તેઓશ્રીએ પોતાની પ્રવૃત્તિ હમેશાં જ્ઞાનમય જ રાખી છે. તેઓએ આ છાપાંના નકામાં-ધાંધલીઆ વાતાવરણમાં જરા પણ લાગ નથી લીધો અને હમેશાંને માટે ઉઠાસીન રહ્યા છે. પોતાનાથી બનતી સાહિત્યસેવામાં અને ધર્મોપદેશમાં તથા અન્ય ધર્મક્રિયાઓમાં પોતાનું જીવન વ્યતીત કર્યું છે. તેઓશ્રી સદા સમજતા આવ્યા છે કે-નકામાં બીજાને હલકા પાડવાથી-ચા પોતાની ઓટી બઠાઈઓ હાંકવાથી ઓટા નથી થવાનું. જે આ છે કે અમે ઓટા થઈએ તેઓ હમેશાં ઓટા જ કરે છે. જે શાન્ત અને ચૂપચાપ પોતાની સાહિત્યક પ્રવૃત્તિ વધારતો બંધ છે તે જ પાર ઉતરે બંધ છે; નહિ તો કલેશના ક્રીચકમાં ફસાઈ પોતાનું ધ્યેય તે ચૂકી બંધ છે. આ જ એમના વિચાર અને જે જ એમની ધારણા, જે આજની મનોરમ ઘડી સુધી એક જ સરખી છે. અરે ! પોતાના પર દેખીએ તરફથી જુઠા અને અપમાનકારક હુમલા થયા છતાં તેઓ છાપાઓની કહેવાતી સભ્ય ગાળાગાળામાં નથી પડ્યા. તેઓ સર્વદા સ્વામી રામતીર્થના જેવા જ સિદ્ધાન્ત રાખે છે કે—

“ મિત્રો અથવા શત્રુઓએ કરેલી ટીકને આપણે આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવા માટે લગાડવા આવેલા ખરાબ સ્વપ્ન તરીકે જ ગણી કાઢવી. તમે જાગો છો ત્યારે સ્વપ્ન કયાં છે ? ”

હીરા ગિચારા પોતાનું નૂર શુભાવી બેઠા. જે પોતે સમજે છે કે હું ખરાબ નથી તેને વખત દુનિયા ખરાબ કહે પણ તેથી તેને કાંઈ નુકશાન થતું નથી. અરે ! આ ચક્કરમાં ત જેવા સમર્થ જ્ઞાનીઓ પણ આવી ગયા છે તો મનુષ્ય કોણ માત્ર ? અગર કેવળ સારાની જ હોત તો તેનો ઉદ્ધાર કર્યારનો થઈ ગયો હોત. એ તો ખરાબ વગર સારાની પરીક્ષા ન અમાવારયાનાં ઘોર અધારા સિવાય ચંદ્રનું મૂલ્ય કેમ અંકાય ?

આપણા મુનિરાજશ્રી આ વાતોના સમજદાર હોવાથી આ જ સુધી શાન્ત રહેવા છે અને તેઓશ્રી સમાજને સારાં સારાં પુસ્તકો અર્પી શક્યા છે. તેઓશ્રીએ ન્યાય, વ્યાકરણ, ઇત્યાદિ શુભરાતીમાં આ અન્ય ભાષામાં શુભરાત્રિ પ્રજાના હિતાર્થે લખ્યા છે. ન્યાય વ્યાજ જેવા વિષયો ભાષામાં ઉતારવા એ ખરેખર બહુ કઠિન બાબત છે. તે સાથે તેઓશ્રીએ દર્શન પણ પુસ્તકો રચ્યાં છે. પોતે શુભરાત્રી તેમજ સંસ્કૃત ભાષાના કવિ પણ છે. તેઓશ્રીએ રાસ, અન્ય પુસ્તકો પદ્યમાં પણ લખ્યાં છે. તેની વિસ્તૃત સૂચી આપવામાં આવેલ છે. અરીતે આજ દિન પર્યંત તેઓશ્રી પોતાની સાહિત્ય વિષયક પ્રવૃત્તિ એકધારી વધારી રહ્યા છે.

તેઓશ્રીને ‘શુભરાત્રી’માં આવતાં ‘વ્યાસ’માં સૂરિજી સમક્ષ શ્રીસંથે પ્રવર્તકનું પદ આજે સમયે આજે આચાર્યપદથી વિભૂષિત શ્રીવિજયેન્દ્રસૂરિજીને ઉપાધ્યાય પદની અપાણી હ તથા જે વખતે સંસ્કૃત ભાષાના અખંડ અભ્યાસી ન્યાયતીર્થ ન્યાયવિદ્યારં મુનિરાજ શ્રી વિજયજી ‘કિસનગઢ’થી ખાસ પધાર્યા હતા, તથા જે મંગલ સમયે શુભભક્ત મુનિરાજ શ્રીવિશાલવિજયજીને ભાગવતી દીક્ષા અપાણી હતી.

પુનઃ કાશી તરફ પ્રયાણ—

‘મુખ્ય’ના આતુર્માંસ બાદ શ્રીવિજયધર્મસૂરિજીની ઇચ્છા પુનઃ ‘કાશી’ તરફ જવાની થઈ; કારણ કે તેમને અનુભવે બતાવ્યું કે પોતે સ્થાપેલ “શ્રીવીરતત્ત્વ પ્રકાશક મંડળ” જો ત્યાં લઈ જવામાં આવે તો ઉન્નતિ થાય. પુનઃ મહાત્માજીએ પોતાની મજલ શરૂ કરી દીધી. સાથે આપણા પ્રવર્તક મુનિરાજ શ્રીમંગલવિજયજી પણ હતા.

મનુષ્ય ધારે છે શું અને સાચ છે શું ? અધવચ પરિશ્રમથી સૂરિજી બિમાર થયા. અને ‘ઈદાર’ પહોંચતાં પહોંચતા તેમની તબીબત બહુ લથડી ગઈ. હવે તેમને લાગ્યું કે મારે વધારે આરામ શરીરને આપવો જોઈએ. પણ બીજી બાજુ પાઠશાળા માટે જવાની જરૂરીયાત હતી. હવે શું કરે ? અન્તે તેમણે વિચાર્યું કે એ કામ પ્રવર્તક શ્રીમંગલવિજયજી સારી રીતે કરી શકશે, માટે તેમને બોલાવી કહ્યું—“લાઈ તમે બજો.”

શુભભક્ત પ્રવર્તકજીને તે ન ગમ્યું. રોજથરત શુભશ્રીને છોડી અન્યત્ર કેમ જવું ? પણ અન્તમાં શુભદેવના અત્યાચરને વશ થઈને જોમણે પોતે અન્ય ત્રણ મુનિવરો સાથે ‘કાશી’ તરફ પ્રયાણ કર્યું. અને શુભદેવને પુનઃ જલદી મળવાની અંતર પ્રાર્થના કરી. આ સમયે તેઓશ્રીની સાથે શાન્તમૂર્તિ મુનિરાજ શ્રીવિજયજી પણ હતા.

પણુ, અરે રે ! માનવી કયે દિવસે પોતાની ઇચ્છાને પાર પાડી શકયો છે ? તે જે ચાહે છે તેની પ્રતિકૂળતા તેની સામે હાજર થાય છે. એક કવિ પોકારે છે કે—

“ અરે પ્રારબ્ધ તો થેણું, રહે તે દૂર માગે તો;
ન માગે દોડતું આવે, ન વિચારે કદી રહેજે ! ”

થયુ પણ એમ જ. હજી ‘ કાશી ’ પહોંચ્યાને અઢી માસ માંઠમાંડ થયા હતા તેટલામાં તો નૈન ધર્મના મહાદીપ યુગાયો. નૈન નલોમંડળનો ચંદ્ર આથમી ગયો. શ્રીવિજયધર્મ-સૂરિજનો સ્વર્ગવાસ થયો. આવા સમાચાર સાંભળતાં. શુરભક્ત શિષ્યને શુરના વિરહનું દુઃખ કેટલું થાય તે ખ્યારા પાઠક ! વર્ણવું મારી લેખન-શક્તિની બહારની વાત છે. પણ હવે અફસોસ કરે કાંઈ વળે તેમ નથી તેમ વિચારી પોતાના મનને શ્રીમંગલવિજયજીએ સમજાવ્યું. અને તેજ વખતે જણે સ્વર્ગસ્થ શુરદેવને અંજલિ ન ધરતા હોય તેમ બે પ્રતિજ્ઞાઓ કરી લીધીઃ એક તો વિદેશી કાપડોના સર્વથા ત્યાગ અને ખાદ્યનું અંગે ધારણ; અને બીજી હમેશાં છ વિગય-માંથી ચાર વિગયનો ત્યાગ. ખ્યારા પાઠક ! આ પ્રતિજ્ઞાનું મહત્ત્વ ઝીણી ઝીણી મલમલો પહેરતા સુનિરાજને પૂછજે કે આ વિના વ્યાકુળ થતા શ્રીમંતોને પૂછજે ?

અસ્તુ, તેઓશ્રી ‘ કાશી ’માં રહેલા. ત્યાં પાછળથી “ શ્રીવીરતત્ત્વ પ્રકાશક મંડળ ” પણ આવ્યું. તેઓશ્રીએ તેનું ત્યાં એકાઠ વર્ષ સુધી સુચારુ રૂપે સંચાલન કર્યું. વિદ્યાર્થીઓને પ્રેમથી ભણાવ્યા તથા વ્યવસ્થા સુંદર બનાવી. પરંતુ એટલામાં ઉક્ત સંસ્થાને શુરદેવના સમાધિમંદિર પાસે “ શિવપુરી ”માં લઈ જવાનું નક્કી થયું. પ્રવર્તક શ્રીમંગલવિજયજી પોતાના મોટા શુરભાઈ ઇતિહાસતત્ત્વમહોદધિ શ્રીવિજયેન્દ્રસૂરિજ તથા શાસનદીપક સુનિરાજ શ્રીવિદ્યા-વિજયજી જેવા સમર્થ વિદ્વાન સુનિવરો સાથે ‘ શિવપુરી ’ તરફ ચાલ્યા. વચમાં ‘ આગ્રા ’માં એક શ્રીલક્ષ્મીચંદ્રજી ઐદના આગ્રહથી ચાતુર્માસ રહી પોતાના શુરબંધુઓ સાથે એક પ્રતિજ્ઞા કરી તથા શુરદેવના સ્મારક તરીકે એક મોટું પુસ્તકાલય સ્થાપ્યું. વાયક ! તે પુસ્તકાલય તે “ વિજયધર્મલક્ષ્મી જ્ઞાનમંદિર ” જે આપણા જીવનનાયકે એકત્રિત કરેલ સુંદર પુસ્તકોના સંગ્રહથી દીપી રહ્યો છે.

અહિંના ઉત્સવમાં ‘ આગ્રા ’ના શ્રીસંઘ તરફથી પૂજ્યપાદ ઉપાધ્યાય શ્રીધંન્વવિજયજીને ‘ આચાર્ય ’ પદ તથા આપણા પ્રવર્તકજીને ‘ ઉપાધ્યાય ’ પદ મળ્યું.

ત્યારબાદ ઉપાધ્યાયજી ‘ શિવપુરી ’ પધાર્યા. પાઠશાળાને રૂઢી રીતે સંચાલિત કરીને પોતે આચાર્યશ્રી સાથે મારવાઠમાં નિચરી ફરી ‘ શિવપુરી ’માં આવી ત્યાંથી ‘ યુગંધ ’ ચાતુર્માસ કરી પૂજ્ય આચાર્યશ્રી સાથે ‘ મદ્રાસ ’, ‘ મૈસૂર ’ તરફ ચાલ્યા. હબ્બેરા માઇલોના વિહાર એ ત્યાંની સુનિઓએ પગે કર્યા. આજે વેગથી ડોડતી ટેનમાં પણ પ્રવાસીને ત્યાં પહોંચતા ચાર પાંચ દિવસ પૂરા એકએ ત્યાં પગે ચાલીને જવું એ શું નાની સૂની વાત છે ? ચોર અટવીઓ, પાણીના પૂરથી ગાંધી બનેલી નદીઓ, પચીસ ત્રીસ કદમ પર ગરજતા સિંહો, અને જંગલી લોકોની વચ્ચે વસોના આરામ નીચે વિશ્રામ લેવાનો, આવું આવું પ્રતિદિન મગવાનું છતાં નાનો સાહસજી

હાથનો માનવી પણ શું નથી કરી શકતો ? સંસારની સારામાં સારી કરામતો .
ખનાવેલી છે. અરુત.

આજે તે ઉપાધ્યાય શ્રીમંગલવિજયજી 'શુભરાત' 'કાઠીઆવાઈ'થી હજારે માઈલના
જૈન ધર્મથી વધુ અપરિચિત પ્રદેશોમાં ફરી પોતાની વિદ્વતાનો ત્યાંના લગ્ન જીવોને લાભ
રહ્યા છે. આજે ચોથાન ચોથાન વર્ષની અવસ્થાએ પણ એ ત્યાગી મહાત્મામાં હજારે માઈ
વિહાર કરવાનું સામર્થ્ય લાગુ છે. કયાં આજનો નવજીવન જે ચાર માઈલ ચાલતાં પણ
લગ્ય અને કયાં આ વયોવૃદ્ધ, જ્ઞાનવૃદ્ધ, ત્યાગી સાધુ ?

હવે બ્રહ્મા વાંચક ! આપણે અત્યારે અહિંથી વિષુટા પડીશું. ઉપાધ્યાયશ્રીના -
માટે વધારે શું લખવું ? જગદ્વિખ્યાત જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયધર્મશૂરિજીની કીર્તિ અને
શું તેમનો લાભ નોતો ? વિશ્વવિજયી ચોદાઓના વિજયમાં શું સૈનિકોના આત્મલોગથી :
યેલ હિસ્સો નથી હોતો ? શેઠની શેઠાઈમાં જેટલી તેની મહત્તા પ્રશંસનીય છે તેટલી તેના
નીચેના કુશળ નોકરનો આત્મલોગ પણ છે. ઉપાધ્યાયશ્રીએ છાપામાં પોતાનાં નામો ન
નકામાં ફેલેશો કરી પ્રસિદ્ધ પુરુષ નથી બન્યા; એમણે તો શુદ્ધશ્રીની ભક્તિમાં અને
મુંગી સેવામાં જ પોતાના કેર્તવ્યની વર્તમાનને માટે ઇતિશ્રી માની છે.

પ્રાન્તે-શાસનદેવ તેમને આદેશ્ય અર્પે જેથી માનવજીવનના દુઃક સમયમાં પણ તે
લોકકલ્યાણને માટે ખીજ અનેક લાભકારી પ્રયોગ રચે અને ખાલજીવોને સન્માર્ગે દોરે.
શુદ્ધ સાધુતાથી નારિતકતાભર્યા વાતાવરણમાં પણ સત્યધર્મતા સ્થાપે એમની કીર્તિ ત
સાધુતાના પરિમલો દિગ્દિગ્જન્તમાં પ્રસરે. આટલી જ શુભેચ્છા કરીને બ્રહ્મા વાંચક ! આ
વિષુટા ધર્મશું.

“ શિવમસ્તુ સર્વજગતઃ પરહિતનિરતા મવન્તુ ભૂતગણાઃ ।
દોષાઃ પ્રયાન્તુ નાશં સર્વેષાં સુખીમવન્તુ લોકાઃ ॥ ”

એ જ ઓમ જ્ઞાન્તિઃ, ઓમ જ્ઞાન્તિઃ, ઓમ જ્ઞાન્તિઃ ।

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
આત્માની નિત્યતા-અનિત્યતા	૩૪	(મન:પર્યાવર્તનરૂપ સંગ્રાનો અભાવ)	
આત્માનું કર્તૃત્વાદિ	૩૪	* ઉપયોગના પ્રકારોની સંકલના	૫૯
આત્માની દેહ-પરિમાણતા	૩૫	(આભિનિર્ગોચિક ગ્વાનનું લક્ષણ)	૫૯
(અન્વય અને વ્યતિરેકનો અર્થ)	૩૬	(શુન-ગ્વાનનું લક્ષણ)	૫૯-૬૦
આત્મા એક જ નથી	૩૭	આત્મામાં અગ્ના હોવાનું કારણ	૬૦
આત્માની દેહથી બિન્નતા-અભિન્નતા	૩૮	(એકેન્દ્રિયના બેદો)	૬૦
જીવોની સંખ્યા	૩૮	જીવના બે મુખ્ય પ્રકારો	૬૧
સંસારી જીવને કર્મનું બંધન	૩૯	'સંસાર' શબ્દનો અર્થ	૬૧
(અન્વ, અન્વય અને જાતિભવ્યની રજૂળ રૂપરેખા)	૩૯	'સિદ્ધ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ	૬૧
(પુણ્યાનુભવિ પુણ્યાદિની પ્રકારાંતરથી વ્યાખ્યા)	૪૧	'સિદ્ધ' શબ્દની નિષ્પત્તિ	૬૨
અદૃશની સિદ્ધિ	૪૦	'સિદ્ધ' શબ્દનો અર્થ	૬૨
(આત્માશ્રયનું લક્ષણ)	૪૨	(સિદ્ધના પર્વાયો)	૬૨
મૂર્ત કર્મથી અમૂર્ત આત્માનું બંધન	૪૩-૪૪	મુક્તિનો માર્ગ	૬૩
વેદાદિ ધર્મશાસ્ત્રોના પાઠો	૪૪-૪૫	(૧૧ પ્રકારના સિદ્ધો)	૬૩
તત્ત્વની તરતમતા અને તેનો આશ્રય	૪૬-૪૭	સમ્યગ્દર્શનાદિના કર્મમા રહેલું રહસ્ય	૬૪
આસ્તિક કેણું ?	૪૭-૪૮	'સમુદાય' શબ્દનું પ્રયોજન	૬૪-૬૫
(જૈન ચાર વેદો)	૪૮	મોક્ષનાં ગ્વાન અને ક્રિયારૂપ સાધનો	૬૫
ઉપયોગનાં લક્ષણો	૪૯	ગ્વાન અને ક્રિયાના સંયોગની આવશ્યકતા	૬૫
(સામાન્ય અને વિશેષની સમજણ)	૪૯	મોક્ષ-માર્ગના અન્ય પ્રકારો	૬૬-૬૮
જન અને દર્શનમાં રહેલો તફાવત	૪૯-૫૦	દર્શનાન્તરીયોની મુક્તિ-માર્ગની માર્ગશ્યા	૬૮-૬૯
કારણના બે પ્રકારો	૫-૫૧	સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ	૬૯
(હઠગરૂથનો અર્થ)	૫૦	'દર્શન' શબ્દના અર્થો	૭૦
મનિગ્વાન દિક પાંચ ગ્વાનોના જાણ અને		અમ્યગ્દર્શનના અન્ય લક્ષણો	૭૧
આવ્યન્તર કારણો	૫૧	મિથ્યાદર્શનનો અર્થ	૭૨
ઉપયોગનો શબ્દાર્થ	૫૧	શ્રદ્ધાન	૭૨-૭૩
ઉપયોગ-વાદ	૫૨-૫૮	સમ્યગ્દર્શનના પર્વાયો	૭૩-૭૪
જીવને એક સમયમાં કેટલા ઉપયોગ હોઈ શકે ?	૫૨	(બોધિનું લક્ષણ)	૭૩
(અંતર્ગુહ્યની વ્યાખ્યા)	૫૨	સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્દષ્ટિમા મિત્રતા	૭૪
ક્રિયાઓનું યોગપલ	૫૩	(ગુણરચાનો અર્થ)	૭૪
ગ્વાનબિન્દુનો પ્રાન્ત ભાગ અને તેનો		નિર્નયનું લક્ષણ	૭૫
અનુવદ	૫૩-૫૭	આધ્યત્મનું લક્ષણ	૭૫
ઉપયોગના અર્વાંતર બેદો	૫૮	અમ્યગ્દર્શનની રૂપરેખા	૭૫-૭૬
પરવત્તાની વ્યાખ્યા અને તેના પ્રકારો	૫૮-૫૯	કર્મના પ્રકારો	૭૫-૭૬
(અગ્નાનો ર્થ, વિમર્શગ્વાનની વ્યુત્પત્તિ		(પ્રદૂષિત વગેરેની અમજણ)	૭૬
અને અર્થ)	૫૮	કર્મોની રચના	૭૭
		(કોણકેડીનો અર્થ)	૭૭

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠા
પર્યાપમના અને સામરોપમના ભેદો	૭૮-૮૨	અન્ય-દેશમાં રહેલા ભયોના વર્તનો	૯
(પરમાણુના પ્રકારો, અંગુલ સંખ્યા કોષ્ટક)	૭૮-૭૯	('સંગી'નો અર્થ)	૯
(યોજનનું કોષ્ટક)	૮૦	(પર્ણાપ્તિના વિવિધ અર્થો)	૯૫-૯
સૂક્ષ્મ તથા પ્રકારના સામરોપમનાં પ્રયોજનો	૮૨	ઉપયુક્ત વર્તન ઉપર પ્રકાશ પાડનાર દૃષ્ટાન્ત	૯'
પુદ્ગલ-પરાવર્ત	૮૨	દૃષ્ટાન્તનો ઉપનયમ	૯'
વર્ણ્યાનું લક્ષણ અને તેના પ્રકારો	૮૩	અન્યનું સ્વરૂપ	૯
(પાંચ પ્રકારનાં શરીરો)	૮૩	અપૂર્વકરણ	૯
બાહ્ય દ્રવ્ય-પુદ્ગલ-પરાવર્તનું સ્વરૂપ	૮૩-૮૪	અપૂર્વકરણની વિશિષ્ટતા	-
મતાંતર	૮૪	(એક ઠાણીઓ, બે ઠાણીઓ, ત્રણ ઠાણીઓ, ચાર ઠાણીઓ રસ)	૯૮
સૂક્ષ્મ દ્રવ્ય-પુદ્ગલ-પરાવર્તનું સ્વરૂપ	૮૪	(૪૭ મુવ-ગન્ધ પ્રકૃતિઓ)	૯૯
ક્ષેત્ર-પુદ્ગલ-પરાવર્તના બે પ્રકારો	૮૪	(૩૪ રૂપ પરાવર્તમાન પ્રકૃતિ)	૯૯
કાલ પુદ્ગલ-પરાવર્તનું સ્વરૂપ	૮૪-૮૫	સ્થિતિ-ધાત	૧૦૧
ભાવ-પુદ્ગલ-પરાવર્તનું સ્વરૂપ	૮૫	રસ-ધાત	૧૦૧-૧૦૨
પુદ્ગલ-પરાવર્તનો અર્થ	૮૬	ગુણ-શ્રેણિ	૧૦૨
મોક્ષ મમન પૂર્વેની કેટલીક સ્થિતિઓ	૮૬	અભિનય સ્થિતિ-બંધ	૧૦૨
શ્રવણસંસુખી કાળ	૮૬	યથાપ્રવૃત્તિકરણ દિના અધ્યવસાય-રથાનો	૧૦૨-૧૦૩
માર્ગસંસુખી કાળ	૮૬	અનિવૃત્તિકરણના નામની સાચકતા	૧૦૩
(અધિકાર નિર્જરા)	૮૬	આન્તરકરણનો અર્થ	૧૦૪
ધર્મ યૌવન કાળ	૮૭	ઉદરણા અને આગાહનો અર્થ	૧૦૪
સ્થિતિ ધાત અને કૃતનાશ તથા અકૃતનાગમના		(રસોદયનો અર્થ)	૧૦૫
દોષોનું નિવારણ	૮૭	સમ્યક્-ત્વની પ્રાપ્તિથી આનંદ	૧૦૫
સ્થિતિ ધાતનો અર્થ	૮૭	આનંદસમ્યક ઉદાહરણો	૧૦૫
(આઠ કરણો)	૮૭	તથા પુર્વ બનાવવાનું કાર્ય	૧૦૬
અધ્યવસાયનું પ્રાપ્ત્ય	૮૮	(મદન-કોદરવાનું દર્શાવત)	૧૦૬
(શ્રીમત્સન્નચન્દ્ર રાજર્ષિનું કથાનક)	૮૮-૮૯	મતાન્તર	૧૦૭
નિકાચિત કર્મોનો ઉપક્રમ	૮૯	આન્તરકરણ દરમ્યાનનાં કાર્ય	૧૦૮
(અનિકાચિતનો અર્થ)	૮૯	(સંક્રમના પ્રકારો)	૧૦૮
(આઆધા-કાલ, અનુભવ-કાલ, નિષેક-કાલ,		કર્મઅન્યકારો અને સિદ્ધાન્તકારો વચ્ચે મ-૧-	
વિષકોદય અને પ્રદેશોદયની રચૂલ સમજ)	૯૦	ભેદ	૧૦૯-૧૧૧
યથાપ્રવૃત્તિકરણનું પ્રયોજન	૯૧	પ્રથમ કણ સમ્યક્ ?	૧૦૯
યથાપ્રવૃત્તિકરણનું સ્વરૂપ	૯૧	ઔપચારિક સમ્યક્ વ પછીની દશા	૧૦૯
(ધાન્યનો ખાદ્ય અને નદી-પાણી-પામ)	૯૧	ક્ષાયોપચારિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિનો માર્ગ	૧૧૦
(આઠ દૃષ્ટિઓના નામ)	૯૨	ક્ષાયોપચારિક સમ્યક્ત્વની ગતિ	૧૧૦
અન્ય-દેશની સમીપ વર્તન	૯૩	પાતન સમ્યક્ત્વધરીને મિથ્યાભાવનો બંધ	૧૧૧
અન્યનું દ્રવ્ય-ચારિત્ર	૯૩	ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની શ્રેષ્ઠતા	૧૧૧
(ઉપશમનાના પ્રકારો)	૯૩	(ઔપચારિક અને ક્ષાયોપચારિક સમ્યક્ત્વમાં	
અન્યનો સાત્ત્વગુણ	૯૪	અંતર)	૧૧૧
મિથ્યાત્વનો અન્યનો સાત્ત્વગુણ	૯૫		

વિષય	પૃષ્ઠાક	વિષય	પૃષ્ઠાક
પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનું લક્ષણ	૧૬૯	(ન્યાયપદ્યને પ્રમાણે તર્કના ૧૧ પ્રકારો)	૧૮૪
(બ્યભિચારનું લક્ષણ)	૧૬૯	તર્કની ઉપયોગિતા	૧૮૬
પ્રત્યક્ષના લક્ષણ પરત્વે મતાંતર	૧૭૦-૧૭૧	તર્કનું પ્રામાણ્ય	૧૮૬
(સન્નિકર્ષનો અર્થ અને તેના ૩ પ્રકારો)	૧૭૦	હેતુશ્રય અને આગમગમ્ય પદાર્થો	૧૮૭
* નૈયાયિક દર્શન પ્રમાણે પ્રત્યક્ષના પેટા- વિભાગો અને તેનું ક્રોધક)	૧૭૧	(દ્વિદલની સમજણ)	૧૮૮
(બૌદ્ધ દર્શન પ્રમાણે પ્રત્યક્ષના ચાર પ્રકારો)	૧૭૨	(વાદ-દ્વાન્ત્રિશિકામાના પ્રાસંગિક શ્લોકો)	૧૮૯
(પ્રત્યક્ષ સંબંધી જૈન દષ્ટિ, વિરોધનો પરિહાર)	૧૭૨-૧૭૩	(વાદાદ્યકનું ભાષાતર)	૧૯૦-૧૯૧
પ્રત્યક્ષ અને પરાક્ષનો જ્ઞાપ્યાર્થ	૧૭૪-૧૭૫	અનુમાન	૧૯૧
(અક્ષનો અર્થ)	૧૭૪	સાધન	૧૯૨-૧૯૫
(એકાંતિક પરાક્ષ)	૧૭૫	હેતુના પ્રકારો	૧૯૫
સામ્યવહારિક પ્રત્યક્ષના પ્રકારો	૧૭૬	(સ્થાનાંગસૂત્રની ટીકામાં શાપકાદિના ઉદાહરણો)	૧૯૬
અન્યકારની શૈલી	૧૭૬	તુલ્ય પ્રકારની આલેખના	૧૯૭-૧૯૮
(પ્રાયેક યાનની સ્વસંવેદનમાં પ્રસક્તિ)	૧૭૬	* હેતુના ૨૫ પ્રકારોનું ક્રોધક	૧૯૭
(પ્રમાણ-ચીર્માંસા પ્રમાણે સામ્યવહારિકનું લક્ષણ)	૧૭૬	પ્રાયેકનું ઉદાહરણ	૧૯૮-૧૯૯
મતિયાનનું લક્ષણ	૧૭૭	હેતુભાસ	૧૯૯-૨૦૦
* (નન્દીસૂત્ર પ્રમાણે યાનની પ્રત્યક્ષતાદિ પૂર્વકનું ક્રોધક)	૧૭૭	પરાયોનુમાન માટે આવશ્યક અવયવો	૨૦૦
મતિયાનના પર્થિયો	૧૭૮	અનુમાનનું પ્રામાણ્ય	૨૦૨
સ્મરણનું લક્ષણ	૧૭૮	આગમ-પ્રમાણ	૨૦૨
સ્મરણનું પ્રામાણ્ય	૧૭૮	આગમ અને અનુમાનમાં અંતર	૨૦૨
સ્મૃતિની પરતંત્રતા	૧૭૮	* પ્રમાણના પેટાવિભાગોનું ક્રોધક	૨૦૩
વિષયની સ્વતંત્રતા	૧૭૮	અનિશ્ચિત મતિયાનનું લક્ષણ	૨૦૪
ગૃહીતપ્રાદિત્ય	૧૮૦	અશ્ચુતનિશ્ચિત મતિયાનનું લક્ષણ	૨૦૫
પ્રત્યભિયાન	૧૮૦	અશ્ચુતનિશ્ચિતના ચાર પ્રકારો	૨૦૫
સ્મરણ અને પ્રત્યભિયાનમાં તફાવત	૧૮૧	અવગ્રહનું લક્ષણ	૨૦૫
સામાન્યતા પ્રકારો	૧૮૧	અવગ્રહનાવગ્રહનું લક્ષણ	૨૦૬
પ્રત્યભિયાનના ઉદાહરણો	૧૮૧	અવગ્રહના ત્રણ અર્થો	૨૦૬
(રથાસક વગેરેની સમજણ)	૧૮૧	અવગ્રહનાવગ્રહના ચાર પ્રકારો	૨૦૭
પ્રત્યભિયાનમાં ઉપમાનો અત્યર્થ	૧૮૨	(નેત્ર અને મનને આપ્રાપ્ય ગણનાનું કારણ)	૨૦૭
ઉપમાનું લક્ષણ	૧૮૩	ધ્વજનું લક્ષણ	૨૦૮
પ્રત્યભિયાનનું આતંત્ર્ય	૧૮૩	ધ્વજના ૭ પ્રકારો	૨૦૮
(ઉપમાન અને ઉપમાનિ વચ્ચે ભિન્નતા)	૧૮૩	કર્ણેન્દ્રિયાદિન્ય વિષયો	૨૦૮
તર્કનું લક્ષણ	૧૮૪	અપાયનું લક્ષણ	૨૦૮
અર્થ	૧૮૪	ધારણાનું લક્ષણ	૨૦૮
	૧૮૪	અવિચ્છિન્નનું લક્ષણ	૨૦૮
	૧૮૪	વાસનાનું લક્ષણ	૨૦૮
	૧૮૪	સ્મૃતિનું લક્ષણ	૨૦૮
	૧૮૪	અવગ્રહાદિના પર્થિયો	૨૦૮

વિષય-પ્રદર્શન.

વિષય	પૃષ્ઠાક	વિષય	
બંજનાવગ્રહાદિના દર્શન	૨૧૦	ગમિક શ્રુત અને અગમિક શ્રુત	૨૦૯
નેત્ર અને મન સંબંધી અર્થોવગ્રહ	૨૧૦-૨૧૧	(કાલિક શ્રુત)	૨૩૪-૨૩૫
બંજનાવગ્રહાદિકનું કાલ-માન	૨૧૧	અગ્રવિષ્ટ શ્રુત અને અગ્રબાધ શ્રુત	૨૩૫
*શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાનના પ્રકારોનું કોષક	૨૧૨	પર્યાય-શ્રુત	૨૩૫
બહુ પ્રત્યાદિ બેદોના લક્ષણો	૨૧૩-૨૧૪	પર્યાય-સમાસ-શ્રુત	૨૩૫
મતિજ્ઞાનના અનન્ત બેદો	૨૧૪-૨૧૫	અક્ષર-શ્રુત	૨૩૫
(નિશ્ચિતનો અન્ય અર્થ)	૨૧૪	અક્ષર-સમાસ-શ્રુત	૨૩૫
(મતિજ્ઞાનના ૨૮ બેદો પરત્વે મત ભેદ)	૨૧૪	પદ-શ્રુત	૨૩૬
અવગ્રહમા બાર બેદોની ઘટના	૨૧૫	પદ-સમાસ-શ્રુત	૨૩૬
અવગ્રહનો અર્થ	૨૧૬	સંઘાત-શ્રુત	૨૩૬
અવગ્રહ અને ઈહાની ઝાનરૂપતા	૨૧૬	સંઘાત-સમાસ-શ્રુત	૨૩૬
અવગ્રહાદિની આનુપૂર્વો	૨૧૬-૨૧૭	પ્રતિપત્તિ-શ્રુત	૨૩૬
અશ્રુતનિશ્ચિત મતિના ચાર પ્રકારો	૨૧૭	પ્રતિપત્તિ-સમાસ-શ્રુત	૨૩૬
ઓતપાતિકી મતિનું લક્ષણ	૨૧૭	અનુયોગ-શ્રુત	૨૩૬
વૈનયિકી મતિનું લક્ષણ	૨૧૭	અનુયોગ-સમાસ-શ્રુત	૨૩૬
કામિકી મતિનું લક્ષણ	૨૧૭	પ્રાબૂત-પ્રાબૂત-શ્રુત	૨૩૬
પારિણામિકી મતિનું લક્ષણ	૨૧૮	પ્રાબૂત-પ્રાબૂત-સમાસ-શ્રુત	૨૩૭
(રોહકની કથા)	૨૧૮-૨૨૨	પ્રાબૂત-શ્રુત	૨૩૭
(સિદ્ધપુત્રની કથા)	૨૨૨-૨૨૪	પ્રાબૂત-સમાસ-શ્રુત	૨૩૭
(ખેડૂતનું ઉદાહરણ)	૨૨૪	વસ્તુ-શ્રુત	૨૩૭
(પારિણામિકી મતિ પરત્વે શ્રાવકનું ઉદાહરણ)	૨૨૫	વસ્તુ-સમાસ-શ્રુત	૨૩૭
વૈનયિકી મતિ અને શ્રુત-નિશ્ચિતતા	૨૨૫	પૂર્વ-શ્રુત	૨૩૭
મતિચતુષ્કમા અવગ્રહાદિ માટે અવકાશ	૨૨૬	પૂર્વ-સમાસ શ્રુત	૨૩૭
ભૂતિસ્મરણજ્ઞાન	૨૨૬	પ્રત્યક્ષના બેદો	૨૩૭
શ્રુતજ્ઞાનનું લક્ષણ	૨૨૭	અવધિજ્ઞાનનું લક્ષણ	૨૩૮
મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનમા અંતર	૨૨૮	અવધિજ્ઞાનનો શબ્દાર્થ	૨૩૮
મતિજ્ઞાનપૂર્વક શ્રુતજ્ઞાન	૨૨૯	અવાધજ્ઞાનના પ્રકારો	૨૩૮-૨૩૯
મતિ અને શ્રુતમા કાળ-કાર્યતા	૨૨૯	(મતિજ્ઞાન દિનો સમાસ-વિગ્રહ)	૨૩૮
શ્રુતજ્ઞાનના પ્રકારો	૨૩૦	ગુણ-પ્રત્યય-અવધિજ્ઞાનના ૭ પ્રકારો	૨૩૯
શ્રુતના ૧૪ પ્રકારો	૨૩૦-૨૩૧	અનુગામિકની વ્યાખ્યા	૨૩૯
(અકાળના ૧૮ પ્રકારો)	૨૩૦	અનનુગામિકનું સ્વરૂપ	૨૩૯
(શ્રુતજ્ઞાનના ૨૦ બેદો)	૨૩૦	વર્ધમાનની વ્યાખ્યા	૨૩૯
અનક્ષર શ્રુત	૨૩૧	હીનમાનનું લક્ષણ	૨૪૦
સંતિ-શ્રુત અને અસંતિ-શ્રુત	૨૩૧-૨૩૨	પ્રતિપાતિનું સ્વરૂપ	૨૪૦
સમાધ-શ્રુત તથા મિથ્યા-શ્રુત	૨૩૨ ૨૩૩	અપ્રતિપાતિનો વિચાર	૨૪૦
સાદિ શ્રુત અને અનાદિ શ્રુત	૨૩૩	હીનમાન અને પ્રતિપાતિમા ભેદ	૨૪૦
સપર્થવસિત શ્રુત અને અપર્થવસિત શ્રુત	૨૩૩-૨૩૪	પ્રકારાન્તરનો વિચાર	૨૪૦

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
શામિક ભાવનું લક્ષણ	૩૩૩	મતિનું લક્ષણ	૩૪૯
શાયોપશમિક (મિત્ર) ભાવનું લક્ષણ	૩૩૩	કપાયનું લક્ષણ	૩૪૯
ઔદયિક ભાવનું લક્ષણ	૩૩૪	લિંગનું લક્ષણ	૩૪૯
પારિજ્યામિક ભાવનું લક્ષણ	૩૩૪	મિથ્યાદર્શનનું લક્ષણ	૩૪૯
(સર્વ-ધાતિ અને દેશ-ધાતિ સ્પર્ધા)	૩૩૪	અજ્ઞાનનું લક્ષણ	૩૪૯
પાય ભાવોની ઉત્પત્તિ	૩૩૫	અસિદ્ધનું લક્ષણ	૩૪૯
વેદકનું લક્ષણ	૩૩૫	અસમતનું લક્ષણ	૩૪૯
માન્નિપાતિક ભાવ	૩૩૫	લેશ્યા-વિચરણ	૩૫૦-૩૬૩
સાન્નિપાતિક ભાવના પ્રકારો	૩૩૬	લેશ્યાનું લક્ષણ	૩૫૦
ભાવોનો ક્રમ	૩૩૭	લેશ્યાનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ	૩૫૦
ઔપશમિકાદિ ભાવોના અવાતર પ્રકારો	૩૩૭	કૃષ્ણ લેશ્યાનું લક્ષણ	૩૫૧
ઔપશમિક સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ	૩૩૭	નિમ્ન લેશ્યાનું લક્ષણ	૩૫૧
નારકાદિકને ઔપશમિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ	૩૩૮	કાપોત લેશ્યાનું લક્ષણ	૩૫૧
ઔપશમિક આગ્નિનું લક્ષણ	૩૩૮	તેજોલેશ્યાનું લક્ષણ	૩૫૧
શામિક ભાવના નવ બેદો	૩૩૮	પદ્મલેશ્યાનું લક્ષણ	૩૫૧
શામિક સમ્યક્ત્વ	૬૩૩	શુદ્ધ લેશ્યાનું લક્ષણ	૩૫૨
શામિક ચારિત્ર	૩૩૬	લેશ્યા પરત્વે દષ્ટાંતિ	૩૫૨
શામિક જ્ઞાન	૩૩૬	ક્યા ક્યને કષ્ કષ્ લેશ્યાઓ હોય શકે ?	૩૫૩
—શામિક દર્શન	૩૪૦	લેશ્યા પરત્વે અસ્પન્નસૂત્ર	૩૫૪
શામિક જ્ઞાન	૩૪૦	લેશ્યાઓના વર્ણાદિનું અર્થ	૩૫૪
શામિક જ્ઞાન	૩૪૦	લેશ્યાઓની ત્રિયતિ	૩૫૫
શામિક ભોગ	૩૪૦	લેશ્યાઓની ઉત્કૃષ્ઠ ત્રિયતિની ગણના	૩૫૫
શામિક દ્રવ્યભોગ	૩૪૦	નારકાદિની લેશ્યાઓની ત્રિયતિ	૩૫૬
ભોગ અને ઉપભોગમા નક્ષત્ર	૩૪૧	લેશ્યાઓનું પરાવર્તન	૩૫૭
શામિક વીર્ય	૩૪૧	લેશ્યાઓના પરિણામ	૩૫૭
શામિક માહિતી અન્ય લક્ષણો	૩૪૧	લેશ્યાની ઉત્પત્તિ	૩૫૮
શાયોપશમિક ભાવના ૧૮ બેદો	૩૪૨	લેશ્યા શી વસ્તુ છે ?	૩૫૮-૩૬૧
મનિ વગેરે શાયોપશમિક જ્ઞાન	૩૪૨	ભાવ-લેશ્યાના બેદો	૩૬૧
મતિ-અજ્ઞાનાદિ	૩૪૨	દર્શનાનુસાર લેશ્યા-સદશ વિચારો	૩૬૨
—અશુદ્ધિનાદિ શાયોપશમિક દર્શન	૩૪૨	પારિજ્યામિક ભાવના નવ બેદો	૩૬૪
જ્ઞાનાદિ શાયોપશમિક વ્યંજિ	૩૪૨	ભવ્યનું લક્ષણ	૩૬૪
વ્યંજિ પત્તે રાક્ષ	૩૪૩	અજ્ઞાનનું લક્ષણ	૩૬૪
—શાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ	૩૪૩	પારિજ્યામિક ભોગની સમ્યા પરત્વે વિચાર	૩૬૪
શાયોપશમિક ચારિત્રનું સમજ	૩૪૩	અભિવ્યક્તિની ઉપરેખા	૩૬૫
સ્વચ્છનું લક્ષણ	૩૪૪	કલ્પના બે પ્રકારો	૩૬૬
સ્વચ્છનું નક્ષત્ર	૩૪૪	સુખનું લક્ષણ	૩૬૭
સ્વચ્છનું અર્થ	૩૪૪	મમાતીનું લક્ષણ	૩૬૭
બે વિધા ૨૧ બેદો	૩૪૮	મમાતીના મમનમ અને અમનમ એવા બે બેદો	૩૬૭

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	
દ્રવ્ય-મન અને લાવ-મનનાં લક્ષણો સંબંધી		(મનુષ્ય અને વૈજ્ઞાના કાન)	
શાસ્ત્રોક્ત પાઠ	૩૬૮	આત્મતર-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયના સ્વરૂપ પરત્વે	
સંસારીના બે ભેદો-ત્રસ અને સ્થાવર	૩૭૦	મત-ભેદ	
ત્રસ અને સ્થાવરનાં લક્ષણો	૩૭૦	લગ્નિ-ઇન્દ્રિયનું લક્ષણ	
ત્રસ હોવાના બે ભેદો	૩૭૧	ઉપયોગ-ઇન્દ્રિયનું લક્ષણ	
સ્થાવર અને ત્રસની વ્યાખ્યાનાં મતાંતરો	૩૭૧	(ઇન્દ્રિયના પાંચ મુખ્ય વિષયો)	
(પાંચ એકેન્દ્રિયોને ઉપ-ગ્રાસ)	૩૭૨	*ઇન્દ્રિયના ભેદોનું કાષ્ઠક	
ગતિ-ત્રસ અને લગ્નિ-ત્રસ પરત્વે મતાંતર	૩૭૩	લગ્નિ-ઇન્દ્રિયાદિના પ્રાપ્તિ-ક્રમ	
સ્થાવરના ભેદોના ક્રમની સકારણતા	૩૭૩	ઇન્દ્રિયોની સંખ્યા અને તેનાં નામો	
હૃદયના ભેદોનું કાષ્ઠક	૩૭૪	ઇન્દ્રિયોના ક્રમની સકારણતા	૩
પૃથ્વીકાયના ભેદ-પ્રભેદો	૩૭૫	ઇન્દ્રિયોની સંખ્યા	
શ્લેષ્મણ બાહર પૃથ્વીકાયના ભેદો	૩૭૫	આત્મતર-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયોનાં સંસ્થાનો	૩
ખર બાહર પૃથ્વીકાયના પ્રકારો	૩૭૫	(સ્પર્શનેન્દ્રિયની ચરીર-વ્યાપકતા)	૨૧
(પર્થોપિત્તનું લક્ષણ)	૩૭૫	સ્પર્શનેન્દ્રિયનું લક્ષણ	૨૨
અપકાયના અર્થાન્તર ભેદો	૩૭૬	સ્પર્શનેન્દ્રિયનું લક્ષણ	૩૬
તેજસ્કાયના ભેદ	૩૭૬	દ્રાણેન્દ્રિયનું લક્ષણ	૩૬
વાયુ-કાયના પ્રભેદો	૩૭૬	નેત્રેન્દ્રિયનું લક્ષણ	૪૮
વનસ્પતિકાયના ભેદ-પ્રભેદો	૩૭૬	કલ્પેન્દ્રિયનું લક્ષણ	૩૬
પ્રત્યેક બાહર વનસ્પતિકાયના બાર ભેદો	૩૭૭	ઇન્દ્રિયોના ૨૩ વિષયો	૩૬૬-૩૬૮
(વૃક્ષના જુદી જુદી અવેક્ષાએ પ્રકારો)	૩૭૭	કય ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્યકારી છે ?	૩૬૮
(૨૪ પ્રકારનાં ધાત્વો)	૩૭૭	શુદ્ધ અને અશુદ્ધ પદાર્થોનું મહત્ત્વ	૩૬૫
સાધારણ અને પ્રત્યેક વનસ્પતિનાં લક્ષણો	૩૭૮	સાન-ધારાના ક્રમો	૩૬૬-૩૬૭
(વનસ્પતિના ૭ ભેદો)	૩૭૮	દર્શન-દર્શન -	૩૬૮
સમજામનું શ્લેષ્મણ	૩૭૯	ઇન્દ્રિયોનું પશ્ચિભાણ	૩૬૮
સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવોનું સ્થાન અને તેની સંખ્યા	૩૮૦	ઇન્દ્રિયોના પરમાણુ લગેરની સંખ્યા	૩૬૮
વનસ્પતિની સંચેતનતા	૩૮૦	*ઇન્દ્રિયોનાં નવ દાર સંબંધી યંત્ર	૩૬૬
પૃથ્વીકાયનું સચેતનત્વ	૩૮૨	મન એટલે શું ? ૦	૪૦૦
અપકાયનું સચેતનત્વ	૩૮૩	(અનિન્દ્રિયનો અર્થ) ૦	૪૦૦
તેજસ્કાયની સચેતનતા	૩૮૩	મનનું સ્થાન	૪૦૦
વાયુકાયનાં સચેતનતા	૩૮૩	મનનો વિષય ૦	૪૦૧
ઇન્દ્રિય-ભીસાસા	૩૮૪	પચેન્દ્રિયના સંસી અને અસંસી એ બે ભેદો	૪૦૨
ઇન્દ્રિયનું લક્ષણ	૩૮૪	સંસીનું લક્ષણ	૪૦૨
નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયનું લક્ષણ	૩૮૫	સંસીનાં બ્યુત્પત્તિ-અર્થ	૪૦૨
('ઇન્દ્રિય' શબ્દની નિષ્પત્તિ)	૩૮૫	સંસી કાણુ, અસંસી કાણુ ?	૪૦૨
(એકેન્દ્રિયાદિ અવધારનું કારણ)	૩૮૫	સંજાના દીર્ઘકાલિકી વગેરે ત્રણ પ્રકારો	૪૦૩
આત્મતર-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયનું લક્ષણ	૩૮૬	સંજાના બે ભેદો	૪૦૪
બાલ-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયનું લક્ષણ	૩૮૬	નલકા બદલેમાં મેપુનાદિ સંજાવાળાની સંખ્યા	૪૦૮
ઉપકરણ-ઇન્દ્રિયનું લક્ષણ	૩૮૬	દશ સંજાઓ	૪૦૪

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
રત્નપ્રભાના ત્રણ કાંડ	૪૮૪	ભાવ-દેવોના ૩૫૬ બેદો	૪૯૮
નરકાવાસોનું સ્વરૂપ	૪૮૪	ભવનપતિના પ્રકારો	૪૯૮
પ્રસ્તરોની સંખ્યા	૪૮૫	ભવનપતિઓનાં નિવાસ-સ્થાનો	૪૯૯
નારોના પરિણામ વગેરે	૪૮૫	(૧૫ પરમાધાર્મિકો)	૪૯૯
નરક-ગતિના અધિકારી	૪૮૫	(અંડગોલિકાનું સ્વરૂપ)	૪૯૯
આગતિ	૪૮૫	અસુરકુમારોનાં ચિહ્નો	૫૦૦
નારોનું આયુષ્ય	૪૮૫	વ્યંતરોનાં નિવાસ-સ્થાનો	૫૦૦
તિર્થંગ-ગતિનું લક્ષણ	૪૮૬	વ્યંતરના ૧૦૫ બેદો	૫૦૦
તિર્થંગ-વિચાર	૪૮૬	(પિશાચાદિના અવાંતર બેદો)	૫૦૧
* પંચેન્દ્રિય-તિર્થંગના પેટા-વિભાગો	૪૮૬	આઠ જાતના તિર્થંગ-લોક	૫૦૨
જલચરના અવાંતર બેદો	૪૮૭	(કાંચનગિરિની સંખ્યા)	૫૦૨
અતુષ્પદાદિના પેટા વિભાગો	૪૮૭	જ્યોતિષકના દશ પ્રકારો	૫૦૩
(આસાસિકનું સ્વરૂપ)	૪૮૭-૪૮૮	વૈમાનિક દેવોના પ્રકારો	૫૦૩
જેચરના ચાર બેદો	૪૮૮	(ચંદ્રનો પરિવાર)	૫૦૩
તિર્થંગોની ભવ-સ્થિતિ	૪૮૯	કલ્પોપપન્નના ચાર પ્રકારો	૫૦૪
(ચર્મપક્ષી વગેરેનો અર્થ અને તેનાં નામો)	૪૮૯	કલ્પાતીત દેવોના પ્રકારો	૫૦૪
કેટલાંક ચોપગાં જનાવરોનું આયુષ્ય	૪૯૦	વૈમાનિક દેવોનાં વિમાનોની સંખ્યા	૫૦૪
* પ્રાણીઓનું વર્તમાન કાલમાં આયુષ્ય	૪૯૦	(વિમાનોના ત્રણ)	૫૦૪
તિર્થંગોની કાય-સ્થિતિ	૪૯૧	(વિમાન આગ્રી સિદ્ધાપતન વગેરે)	૫૦૪
મનુષ્ય-ગતિનું લક્ષણ	૪૯૨	સોધમોદિનું સ્થાન	૫૦૪
મનુષ્યના બે વિભાગો	૪૯૨	કિર્દિગણિકા ત્રણ પ્રકારો	૫૦૫
આર્ષ અને મ્હેષ્ઠનાં લક્ષણો	૪૯૨	લોકાંતિકોનું સ્વરૂપ	૫૦૫
આર્ષના ભેદ-પ્રભેદ	૪૯૨	ભવનપતિ જોરેના ઇન્દ્રાદિ બેદો	૫૦૬
કર્મભૂમિનું લક્ષણ	૪૯૩	ઇન્દ્રનું લક્ષણ	૫૦૬
કર્મભૂમિઓ અને અકર્મભૂમિઓની સંખ્યા	૪૯૪	સામાનિકનું લક્ષણ	૫૦૭
મનુષ્યોની સંખ્યા	૪૯૪	ત્રાયગ્નિચક્રનું લક્ષણ	૫૦૭
(આર્ષ-દેશેની-સંખ્યા)	૪૯૪	પાર્વણનું લક્ષણ	૫૦૭
* પૃથ્વીના લુદા લુદા વિભાગોનું ક્ષેત્રફળ	૪૯૫	લોકપાલનું લક્ષણ	૫૦૭
અને તેની જન-સંખ્યા	૪૯૫	આત્મરક્ષકનું લક્ષણ	૫૦૭
* મનુષ્યોની સ્થિતિ	૪૯૬	અનીકનું લક્ષણ	૫૦૮
(મનુષ્ય-ગર્ભની સ્થિતિ)	૪૯૬	પ્રકીર્ણનું લક્ષણ	૫૦૮
દેવ ગતિનું લક્ષણ	૪૯૭	આભિયોગ્યનું લક્ષણ	૫૦૮
દેવોના ચાર બેદો	૪૯૭	કિર્દિગણિકનું લક્ષણ	૫૦૮
ભવનપતિનું લક્ષણ	૪૯૭	ઇન્દ્રોની સંખ્યા	૫૦૮
વ્યંતરનું લક્ષણ	૪૯૭	ઇન્દ્રોનાં નામો	૫૦૮
ગતિચક્રનું લક્ષણ	૪૯૮	દેવ સંબંધી પ્રતિચાર-વિચાર	૫૦૯
સ્થાનિકનું લક્ષણ	૪૯૮	સ્વર્ગ-પ્રતિચારનું લક્ષણ	૫૦૯-૫૧૧
પાંચ જાતના દેવો	૪૯૮	૨૫-પ્રતિચારનું લક્ષણ	૫૧૦
			૫૧૧

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	
સખદ-પ્રવીચારનું લક્ષણ	૫૧૧	અધર્માસ્તિકાયનું લક્ષણ	
મન:-પ્રવીચારનું લક્ષણ	૫૧૧	આકાશાસ્તિકાયનું લક્ષણ	
કષ્ટ દેવી કોને ભોગ્ય છે ?	૫૧૧	પુદ્ગલાસ્તિકાયનું લક્ષણ	
ધન્વના પ્રવીચાર સંબંધી હકીકત	૫૧૨-૫૧૩	કાલનું લક્ષણ	
સ્ત્રેષ્ઠોનું આયુષ્ય	૫૧૬	કારણની ત્રિવિધતા	
જીવ-સંખ્યા-કુલક	૫૧૭	ગતિ અને સ્થિતિ સંબંધી અપેક્ષા-કારણની તપાસ	
જીવોનાં સ્થાન	૫૧૯	અવગાહ આપનાર દ્રવ્ય	
જીવ, પુદ્ગલ વગેરેનું અદ્વયબુદ્ધત્વ	૫૨૧	અસ્તિકાયોની સંખ્યા	
પાંચ ગતિ આશ્રીને જીવોનું અદ્વયબુદ્ધત્વ	૫૨૨	જીવાસ્તિકાયાદિ પરત્વે ગેરસમજ	
નૈસર્ગિકાદિ આહનું અદ્વયબુદ્ધત્વ	૫૨૨	(વાયસ્પતિ મિશ્રનો અને શ્રીશંકરાચાર્યનો પરિચય)	૫
કામની અપેક્ષાએ અદ્વયબુદ્ધત્વ	૫૨૨	(ભામતી વગેરેની પરિચિતિ)	૫૮
ધર્મિકામની વિવક્ષાએ અદ્વયબુદ્ધત્વ	૫૨૨	નિત્યનું લક્ષણ	૫૦
જીવોનું કટ ખોલનું મોહનું અદ્વયબુદ્ધત્વ	૫૨૨	અવસ્થિતનું લક્ષણ	૫
જીવોની ગતિ-આગતિ	૫૨૪-૫૨૭	ક્રિયાવત્ત્વ અને નિષ્ક્રિયત્વનાં લક્ષણો	૫૫
દેવોની ગતિ	૫૨૪	દ્રવ્યનું અન્ય લક્ષણ	૧૦૦
દેવોમાં આગતિ	૫૨૪	સૂચ અને પર્માણુનાં લક્ષણો	૫
નારકોની ગતિ	૫૨૫	દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્માણુનું સ્વરૂપ	૫૫૨-૫૫૫
નરકમાં આગતિ	૫૨૫	દ્રવ્યોના સામાન્ય ગુણો	૫૫૮
તિર્થંકરની ગતિ-આગતિ	૫૨૫-૫૨૬	દ્રવ્યોના વિશેષ ગુણો	૫૫
મનુષ્યની ગતિ	૫૨૭	દ્રવ્યોના સામાન્ય અને વિશેષ સ્વભાવો	૫૫૪
મનુષ્યમાં આગતિ	૫૨૭	ગુણ અને સ્વભાવમાં તફાવત	૫૫૫
		જીવાદિના સ્વભાવોની સંખ્યા	૫૫૫
દ્વિતીય ઉલ્લાસ-અજીમ અધિકાર		સ્કંધાદિ વિભાગો	૫૫૫-૫૫૯
અજીવનું લક્ષણ	૫૨૮	જીવાસ્તિકાયાદિના પ્રદેશોની સંખ્યા	૫૫૬
અજીવના પેદાવિભાગો	૫૨૮	દ્રવ્યોનાં સ્થિતિ-ક્ષેત્રો	૫૬૦
ધર્માસ્તિકાયાદિનો ક્રમ	૫૨૮	(સંખ્યાના પ્રકાશ)	૫૬૨
ધર્માસ્તિકાયાદિના સમાસ વગેરે પરત્વે નિચાર	૫૨૮-૫૨૯	જીવના પ્રદેશોના સંક્રાય અને વિકાસની મર્યાદા	૫૬૪
પદાર્થનું લક્ષણ	૫૩૦	પ્રદેશ-સંહારનું લક્ષણ	૫૬૫
હૃદયનું લક્ષણ	૫૩૦	પ્રદેશ-વિસર્ગનું લક્ષણ	૫૬૫
વ્યયનું લક્ષણ	૫૩૦	તિષ્ઠ્યગુણનું મતવ્ય	૫૬૫-૫૬૭
પ્રૌઢ્યનું લક્ષણ	૫૩૧	રોહણચત્તની નિહનવતા	૫૬૭-૫૭૧
જ્ઞાન દૃષ્ટિએ પદાર્થનું સ્વરૂપ	૫૩૧	ધર્માસ્તિકાયાદિનું દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ સ્વરૂપ	૫૭૧-૫૭૨
દ્રવ્યની નિત્યતા અને પર્માણુની અનિત્યતા	૫૩૩	જીવાદિથી થતો ઉપકાર	૫૭૩
પ્રત્યેક પદાર્થમાં હૃદયપદાદિ ત્રણ ધર્મો	૫૩૫-૫૩૬	દ્રવ્ય-ભાગ્યનું લક્ષણ	૫૭૪
હૃદયપદ, વ્યય અને પ્રૌઢ્યનો પરસ્પર મંબધ	૫૩૬	ભાગ્ય-યોગ્યનું લક્ષણ	૫૭૪
ધર્માસ્તિકાયાદિનું લક્ષણ	૫૩૯		

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
તત્વાર્થશીર્ષાન્ પ્રમાણે બન્ધના પ્રકારો	૬૪૫	(છવ્વીની ' પુદ્ગલ સંજ્ઞા)	૬૪૬
પ્રાયોગિક બન્ધનું લક્ષણ	૬૪૬	દેશનું લક્ષણ	૬૪૭
વૈસસિક બન્ધના બે ભેદો	૬૪૬	(રક્ષાદિનું સ્વરૂપ)	૬૪૮
(કર્મ અને નોકર્મ વચ્ચેનો તફાવત)	૬૪૬	પ્રદેશનું લક્ષણ	૬૪૯
સાદિ વૈસસિક બન્ધનું લક્ષણ	૬૪૬	પરમાણુનું લક્ષણ	૬૫૦
અનાદિ વૈસસિક બન્ધનું લક્ષણ	૬૪૭	પરમાણુનું લક્ષણનિરૂપણ	૬૫૦
મિશ્ર બન્ધનું લક્ષણ	૬૪૭	રક્ષક અને પરમાણુની ઉત્પત્તિ	૬૫૦
અન્ય સૌકર્યનું લક્ષણ	૬૪૮	ભેદજન્ય પરમાણુનું લક્ષણ	૬૫૦
આપેક્ષિક સૌકર્યનું લક્ષણ	૬૪૮	રક્ષકના બે ભેદો	૬૫૦
અન્ય સ્થાનનું લક્ષણ	૬૪૮	ચાક્ષુષ અને અચાક્ષુષ રક્ષકના લક્ષણો	૬૫૧
આપેક્ષિક સ્થૂલતાનું લક્ષણ	૬૪૮	' ભેદ ' શબ્દના બે અર્થો	૬૫૧-૬૫૨
સંસ્થાનનું લક્ષણ	૬૪૯	' ચાક્ષુષ ' પદનો લાક્ષણિક ભાષ	૬૫૨
(ઝોજાસુ અને યુગ્મનો અર્થ)	૬૪૯	અર્પિત અને અનર્પિતતાના લક્ષણો	૬૫૩
* સંસ્થાનના વીસ ભેદો	૬૫૦	પૌદ્ગલિક બન્ધ	૬૫૪
પ્રતર, પરિમંડલાદિ સંસ્થાનોનું સ્વરૂપ	૬૫૦-૬૫૪	સંયોજ અને બન્ધ વચ્ચે તફાવત	૬૫૪
ભેદનું લક્ષણ	૬૫૪	બન્ધની દિવિધતા	૬૫૫
તત્વાર્થશીર્ષાન્ પ્રમાણે ભેદના છ ભેદ	૬૫૫	શ્રીસિદ્ધસેનગણિકૃત ધૃતિ પ્રમાણે બન્ધ	૬૫૭
પ્રજ્ઞાપનાદિ પ્રમાણે ભેદના પાંચ પ્રકારો	૬૫૫	અર્વાર્થસિદ્ધિ વગેરે અનુસાર બન્ધ	૬૫૮
ભાષાના પુદ્ગલોનો પાંચ પ્રકારનો ભેદ	૬૫૬	સ્પર્શાદિ પરિણામોની વ્યવસ્થા	૬૫૮
અંધકારનું લક્ષણ	૬૫૬	બન્ધના સમયે પરિણતિ	૬૫૯
ભાષાનું લક્ષણ	૬૫૭	ગુણનું સ્વરૂપ	૬૬૦
આત્મનું લક્ષણ	૬૫૮	ગુણ અને દ્રવ્યના સ્વરૂપ સંબંધી ત્રૈશીલિક દષ્ટિ	૬૬૦
ઉદ્દ્યોતનું લક્ષણ	૬૫૮	પર્યાયની વ્યુત્પત્તિ	૬૬૧
(અન્નકાન્ત વગેરે રત્નો)	૬૫૮	પર્યાયના બાર ભેદો	૬૬૨
વર્ણાદિ અને અગુરુલક્ષણો વિચાર	૬૫૮-૬૫૯	બંધન-પર્યાય અને અર્થ-પર્યાય	૬૬૨
વર્ણોનો પરિણામ	૬૫૯	બંધન-પર્યાયના ચાર પ્રકારો	૬૬૩
ત્રૈશીલિક દર્શન પ્રમાણે રૂપનું સ્વરૂપ	૬૬૦	પરિણામનું સ્વરૂપ	૬૬૩
રસનું સ્વરૂપ	૬૬૧	પરિણામનું લક્ષણ	૬૬૪
રસ સંબંધી ત્રૈશીલિક માન્યતા	૬૬૧	સાદિ અને અનાદિ પરિણામ	૬૬૫
બન્ધનું સ્વરૂપ	૬૬૧	યોગનું લક્ષણ	૬૬૫
સ્પર્શનું સ્વરૂપ	૬૬૧	પ્રત્યેક દ્રવ્યના દિવિધ પરિણામોનો સંભવ	૬૬૬
સ્પર્શ સંબંધી ત્રૈશીલિક દષ્ટિ	૬૬૨	' પુદ્ગલ ' શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ	૬૬૮
અગુરુલક્ષણનું સ્વરૂપ	૬૬૨-૬૬૩	' પુદ્ગલ ' શબ્દની નિષ્પત્તિ	૬૬૦
વ્યવહારનિયમાદીનો આલેખ અને તેનું સમાધાન	૬૬૪-૬૬૫	પુદ્ગલનું લક્ષણ	૬૬૨
પુદ્ગલના પદ્યો ભેદો	૬૬૫	પુદ્ગલના દ્રવ્ય-અપ્રદેશાદિ અને દ્રવ્ય-અપ્રદેશાદિ ભેદો અને તેનું અદ્યપદ્યુત્પત્તિ	૬૬૨
અજ્ઞતા પદ્યો ભેદો	૬૬૬	અપૌદ્ગલિક અને પૌદ્ગલિક પદાર્થનો વિચાર	૬૬૨
બૌદ્ધ દર્શન અને રક્ષકો	૬૬૬-૬૬૭	(નામરક્ષાદિનું સ્વરૂપ)	૬૬૨

વિષય	પૃષ્ઠાંક
(વિચારપચ્ચાશિકાની ૨૮-૩૦ આધાર)	૬૯૨
પુદ્ગલોની યતન-ક્રિયા	૬૯૩
પરમાણુ વગેરેમાં શુદ્ધપ્રવેશાદિ	૬૯૩
પરમાણુ વગેરેના વિભાગો	૬૯૪
પરમાણુ વગેરેની પરસ્પર રચના	૬૯૪
પરમાણુ વગેરેની સંરચિતિ	૬૯૬
પરમાણુ-પુદ્ગલાદિ અને અંતરકાશ	૬૯૭
દ્રવ્યરચનાણુ વગેરે	૬૯૮
અવગાહના અને ક્ષેત્રમાં તદ્દાવત	૬૯૮
દ્રવ્યરચનાણુ વગેરેનું અદ્યપબદ્ધત્વ	૬૯૮
(પરમાણુઅણુકપદ્ધતિ શિકા)	૭૦૦-૭૦૧
પરમાણુની રચનાના સંબંધમાં સૌગતોની	૭૦૨
શિકા	૭૦૨
દ્રવ્યક્રાદિક રચનાની નિષ્પત્તિ તથા અવયવો	૭૦૩
અને અવયવોનો ભેદભેદ	૭૦૩
પરમાણુઓનું મિલન અને રચનાનો ભેદ	૭૦૮
પરમાણુ-પુદ્ગલની શાશ્વતતા, અશાશ્વતતા,	૭૦૯
ચરમતા અને અચરમતા	૭૧૦
પુદ્ગલાસ્તિકાપના પ્રદેશ પરત્વે આંક પ્રશ્નો	૭૧૧
પરમાણુની સત્તા ક્રત્યાદિ	૭૧૧
દ્વિપ્રદેશિક રચના પરત્વે ૭ ભાગ	૭૧૨
ત્રિપ્રદેશિક રચના આશીને તેર ભાગ	૭૧૨
વર્ગાણુનું સ્વરૂપ	૭૧૩
વર્ગાણુના સ્વરૂપ-કથનમાં ભિન્નતા	૭૧૮
કાલવર્ગાણુનું સ્વરૂપ	૭૧૯
ભાવ-વર્ગાણુઓનું સ્વરૂપ	૭૧૯
ધર્માસ્તિકાપાદિના પર્માણો	૭૧૯
(યોગિક અને ૩૬ શબ્દો)	૭૨૦
પરમાણુનું પ્રતિધાતિત્વ	૭૨૨
૭ દ્રવ્યોની નિત્યતા અને અનિત્યતા	૭૨૨
ધર્માસ્તિકાપાદિનું અસ્તિત્વ	૭૨૩
સાંખ્યપદ્ધતિ અને અનુષ્ઠાનક્રિયાના	૭૨૩
આંક કારણો	૭૨૩
દિશાઓનું સ્વરૂપ	૭૨૪
(ધર્માસ્તિકાપાદિનો ઉપકાર)	૭૨૪
(આકાશ અને અવગાદરૂપ શુદ્ધ)	૭૨૪
દશ દિશાઓના ઉદ્દગમ-રચનાદિ	૭૨૭
દિશાઓની આકાશ દ્વારા ઉપપત્તિ	૭૨૮

વિષય	પૃષ્ઠાંક
અસ્તિકાપ-નિષ્પદનાદિ	૭૨૮
લોકાકાશમાં રહેવા ૭૪-પ્રદેશો	૭૨૯
એક આકાશ-પ્રદેશમાં ૭૪-પ્રદેશાદિની	૭૨૯
સંખ્યાનું અદ્યપબદ્ધત્વ	૭૨૯
ધર્માસ્તિકાપાદિના એક એક પ્રદેશની રચના	૭૩૦
* કોષકે	૭૩૪
ધર્માસ્તિકાપાદિ દ્રવ્યની રચના	૭૩૫
* નિષ્કર્ષરૂપ કોષકે	૭૩૫
ધર્માસ્તિકાપાદિની અવગાહના	૭૩૫
* કોષકે દ્વારા સમગ્ર વિવેચનનો સારાંશ	૭૩૬

તૃતીય ઉલ્લાસ-આસ્રવ અધિકાર

આસ્રવનો અર્થ	૭૩૮
આસ્રવ અને સવરમાં ભેદ	૭૩૮
કર્મોપપાદિ સાથે આસ્રવાદિનું સંબંધન	૭૩૯
(કુલેષ, કર્મોપપાદિ અને વિપાકનો અર્થ)	૭૩૯
બૌદ્ધ દર્શનના આસ્રવ સબંધી વિચાર	૭૩૯
(આસ્રવ સબંધી ડૉ. થકોળીનું વક્તવ્ય)	૭૪૦
આસ્રવનું લક્ષણ	૭૪૦
કર્મ અને યોગના લક્ષણો	૭૪૧
કાપ્યોગનું લક્ષણ	૭૪૨
કાપ્યનું લક્ષણ	૭૪૨
વાત્સ્યોગનું લક્ષણ	૭૪૨
એનેયોગનું લક્ષણ	૭૪૨
આસ્રવના વિભાગો અને પેટાવિભાગો	૭૪૩
પ્રાનસિક શુભ આસ્રવનું લક્ષણ	૭૪૩
પ્રાનસિક અશુભ આસ્રવનું લક્ષણ	૭૪૩
વાયિક શુભ આસ્રવનું લક્ષણ	૭૪૪
(કપાયની વ્યુત્પત્તિ)	૭૪૪
વાયિક અશુભ આસ્રવનું લક્ષણ	૭૪૪
કાનિક શુભ આસ્રવનું લક્ષણ	૭૪૪
કાનિક અશુભ આસ્રવનું લક્ષણ	૭૪૪
અશુભ કર્મનાં કારણો	૭૪૪
(કપાય, યોગ, પ્રમાદાદિનો અર્થ)	૭૪૪
શુભ યોગનું લક્ષણ	૭૪૫
અશુભ યોગનું લક્ષણ	૭૪૫
બે પ્રકારના યોગોના અન્ય લક્ષણો	૭૪૫
યોગોની શુભતા અને અશુભતાનો આધાર	૭૪૫
અશુભકાદિક વગેરે ૭ યોગોનાં ઉપકારણો	૭૪૫

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠા
શુભાશુભ યોગોનાં કાર્યો	૭૪૬	ઇન્દ્રિયો સંબંધી આસ્ત્રવેની શુભાશુભતા	૭૪૬
('પ્રાધાન્યતઃ વ્યપદેશ'નો અર્થ)	૭૪૬	કથામ સંબંધી આસ્ત્રવેની શુભાશુભતા	૭૪૬
આસ્ત્રવના પ્રકારાતરથી બેદો	૭૪૬	(દીક્ષાની યોગ્યતાયોગ્યતા)	૭૪૬
સાંપરાધિક આસ્ત્રવનું લક્ષણ	૭૪૭	યોગ સંબંધી આસ્ત્રવેની શુભાશુભતા	૭૪૬
ઐર્વાપધિક આસ્ત્રવનું લક્ષણ	૭૪૭	અનતો સંબંધી આસ્ત્રવેની શુભાશુભતા	૭૪૬
સાંપરાધિક અને ઐર્વાપધિક કમ	૭૪૭	કર્મબંધની વિશેષતાનાં કારણો	૭૪૬
સાંપરાધિક આસ્ત્રવના બેદો	૭૪૮	(ઐનાયણી ઉપનિષદનો ઉદ્દેશ)	૭૪૭
ક્રિયાના પચ્ચીસ બેદો	૭૪૮	(પરિસ્તવ અને અનાસ્તવ)	૭૪૭
સેચ્યકત્વ-ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૪૮	અધિકરણોના બેદો	૭૪૮
મિથ્યાત્વ-ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૪૮	ઉદન-અધિકરણનું લક્ષણ	૭૪૮
નમાદાન-ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૫૦	દદન-અધિકરણનું લક્ષણ	૭૪૮
ઐર્વાપધિક ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૫૦	મારણ-અધિકરણનું લક્ષણ	૭૪૮
પ્રયોગ-ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૫૧	લવણ-અધિકરણનું લક્ષણ	૭૪૮
પરિગ્રહ-ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૫૧	સ્નેહ-અધિકરણનું લક્ષણ	૭૪૭
માયાપ્રત્યયિક ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૫૨	ક્ષાર-અધિકરણનું લક્ષણ	૭૪૭
અપ્રત્યાખ્યાન-ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૫૨	અગ્નિ-અધિકરણનું લક્ષણ	૭૪૭
કાયિક ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૫૩	અનુપયુક્ત મનોઽધિકરણાદિનાં લક્ષણો	૭૪૭
અધિકરણ-ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૫૩	સંરંભનું લક્ષણ	૭૪૯
પ્રાદેયિક ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૫૪	સમારંભનું લક્ષણ	૭૪૯
પારિતાપનિક ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૫૪	આરંભનું લક્ષણ	૭૪૯
પ્રાણાતિપાત-ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૫૫	ભાવાધિકરણના ૧૦૮ બેદો ઇત્યાદિ	૭૪૨
દાષ્ટિક ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૫૫	અશ્વપાધિકરણના નિર્વર્તનાદિ બેદો	૭૪૨
સ્પર્શનપ્રત્યયિક ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૫૫	નિર્વર્તનાદિ બેદોનું સ્વરૂપ	૭૪૨
પ્રતીત્ય-ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૫૬	કાષ્ઠકર્મરૂપ ઉત્તરગુણનિર્વર્તના-અધિકરણનું	૭૪૬
સામન્તોપનિપાતિક ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૫૬	પ્રસ્તકર્મરૂપ ઉત્તરગુણનિર્વર્તના-અધિકરણનું	૭૪૬
સ્વાહસ્તિક ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૫૭	ચિત્રકર્મરૂપ ઉત્તરગુણનિર્વર્તના-અધિકરણનું	૭૪૬
નિસર્ગ-ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૫૮	નિલેપાધિકરણના બેદો	૭૪૫
વિનાશ-ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૫૮	અપ્રત્યવેક્ષિત નિલેપાધિકરણનું લક્ષણ	૭૪૫
આનન-ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૫૯	દુઃપ્રચાલિત નિલેપાધિકરણનું લક્ષણ	૭૪૫
અનવકાશ-ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૫૯	દૈશિક નિલેપાધિકરણનું લક્ષણ	૭૪૫
અનાભોગ-ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૬૦	અનાભોગિક નિલેપાધિકરણનું લક્ષણ	૭૪૬
આરભિક ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૬૦	સંયોજનાધિકરણનો અધિકાર	૭૪૬
મિથ્યાદર્શન-ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૬૦	મનોનિસર્ગાધિકરણનું લક્ષણ	૭૪૬
પચ્ચીસ ક્રિયાઓના નામોસ્તોખનો કમ	૭૬૧	વાચ-નિસર્ગાધિકરણનું લક્ષણ	૭૪૭
આસ્ત્રવના ૪૨ બેદોનું સૂક્ષ્મ અવલોકન	૭૬૨	કામ-નિસર્ગાધિકરણનું લક્ષણ	૭૪૭
ગતિ આશ્રીને આસ્ત્રવના બેદો	૭૬૩		
ઇન્દ્રિય આશ્રીને આસ્ત્રવના બેદો	૭૬૩		
કામ આશ્રીને આસ્ત્રવ-બેદો	૭૬૪		

વિવેચન	પૃષ્ઠાંક	વિવેચન	પૃષ્ઠાંક
* અધિકરણના મેદ-ઉપમેદો	૭૭૭	કેવલીનું લક્ષણ	૭૮૯
આહારનો આઠ પ્રકારનો પરિણામ	૭૭૮	શ્રુતનું લક્ષણ	૭૯૦
મૂળ પ્રકૃતિઓ	૭૭૯	અંગનું લક્ષણ અને તેના ૧૨ પ્રકારો	૭૯૦
જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મના આસરો	૭૭૯	ઉપાગાદિનું લક્ષણ અને તેના ૧૨ પ્રકારો	૭૯૧
પ્રદોષનું લક્ષણ	૭૭૯	સંધનું લક્ષણ	૭૯૧
નિબંધનનું લક્ષણ	૭૭૯	શ્રીસંધનું સ્વરૂપ અને તેનું પૂર્ણપત્ત	૭૯૧
માત્રાનું લક્ષણ	૭૭૯	(માનનીય અને અમાન્ય સંધ સંબંધી સંબોધ-	
અનંતરાયનું લક્ષણ	૭૮૦	પ્રકરણમત ઉદ્દેશ)	૭૯૨
આસાદનનું લક્ષણ	૭૮૦	ધર્મનું લક્ષણ	૭૯૩
ઉપધાતનું લક્ષણ	૭૮૦	દેવનું લક્ષણ	૭૯૩
આસાદન અને ઉપધાતમાં તફાવત	૭૮૦	કેવલિ-અવર્ણવાદનું લક્ષણ	૭૯૩
જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મોની લિખતા	૭૮૧	મૃત-અવર્ણવાદનું લક્ષણ	૭૯૪
અસાતવેદનીય કર્મોના આસરો	૭૮૧	(કેવલાહાર-વાદ મ બંધી સાહિત્ય),	૭૯૪
દુઃખનું લક્ષણ	૭૮૧	(૪૫ આશ્રમે)	૭૯૪
શોકનું લક્ષણ	૭૮૨	સંધ અવર્ણવાદનું લક્ષણ	૭૯૬
તાપનું લક્ષણ	૭૮૨	ગોપૂજનનું નિરસન	૭૯૬
આકંઠનું લક્ષણ	૭૮૨	સંયમિસંધ-અવર્ણવાદનું લક્ષણ	૭૯૭
વધનું લક્ષણ	૭૮૨	ગૃહસ્થ-સંધ-અવર્ણવાદનું લક્ષણ	૭૯૮
પરિવેશનનું લક્ષણ	૭૮૩	ધર્મ-અવર્ણવાદનું લક્ષણ	૭૯૮
વ્રતાદિ અસાતવેદનીયના બધક છે ?	૭૮૩	દેવ-અવર્ણવાદનું લક્ષણ	૭૯૯
સાતવેદનીય કર્મના આસરો	૭૮૪	તીર્થ કર્મો વર્ણવાદ	૭૯૯
(જૂત, પ્રાણી, છવ અને સરવનો અર્થ)	૭૮૪	ધર્મનો વર્ણવાદ	૮૦૦
વ્રતીનું લક્ષણ	૭૮૫	આચાર્યનો વર્ણવાદ	૮૦૦
અનુકેપાનું લક્ષણ	૭૮૫	સધનો વર્ણવાદ	૮૦૧
દયા અને ભક્તિમાં તફાવત	૭૮૫	દેવનો વર્ણવાદ	૮૦૧
દાનનું લક્ષણ	૭૮૬	કેવલી આદિના અવર્ણવાદ પરત્વે શિદ્ધાપોહ	૮૦૧
મરામતનું લક્ષણ	૭૮૬	આરિત્રમેહનીયનું લક્ષણ અને તેના મેદો	૮૦૨
સયમનું લક્ષણ	૭૮૬	ભી-વેદના આસરનું લક્ષણ	૮૦૨
યોગનું લક્ષણ	૭૮૬	પુરુષ-વેદના આસરનું લક્ષણ	૮૦૩
શાન્તિનું લક્ષણ	૭૮૭	નપુસક-વેદના આસરનું લક્ષણ	૮૦૩
શૌચનું લક્ષણ	૭૮૭	હાસ્ય-મોહનીયના આસરનું લક્ષણ	૮૦૩
દ્રવ્ય-શૌચનું લક્ષણ	૭૮૭	રતિ-મોહનીયના આસરનું લક્ષણ	૮૦૩
ભાવ શૌચનું લક્ષણ	૭૮૮	અરતિ-મોહનીયના આસરનું લક્ષણ	૮૦૪
સાતવેદનીયના જૂતપ્રત્યનુકપાદિ		શોક-મોહનીયના આસરનું લક્ષણ	૮૦૪
ઉપરાંત અન્ય આસરો		ભય-મોહનીયના આસરનું લક્ષણ	૮૦૪
(માતાપિતાની ભક્તિ)		શુભ્રુષ્ટા-મોહનીયના આસરનું લક્ષણ	૮૦૪
દર્શનમોહનીય કર્મના આસરો		નારક-આયુષ્ય-આસરનું લક્ષણ	૮૦૫
અવર્ણવાદનું લક્ષણ	૭૮૯	તિર્થ-આયુષ્ય-આસરનું લક્ષણ	૮૦૫

વિષય	પૃષ્ઠાક	વિષય	પૃષ્ઠાક
અનુબ્ધ-આયુધ્ય-આસનનું લક્ષણ	૮૦૬	સમાધિનું લક્ષણ	૮૨૧
(' શીલ 'નો અર્થ)	૮૦૬	વૈયાટસ્થનું લક્ષણ	૮૨૧
દેવ-આયુધ્ય-આસનનું લક્ષણ	૮૦૬	ભક્તિનું લક્ષણ	૮૨૧
સરાગસંયમનું લક્ષણ	૮૦૭	આવસ્થકાપરિહાણનું લક્ષણ	૮૨૨
સંયમાસંયમનું લક્ષણ	૮૦૭	આવસ્થકનો અર્થ અને તેના અધિકારી	૮૨૨
અકામ નિર્જરાનું લક્ષણ	૮૦૭	આવસ્થકનું મહત્ત્વ	૮૨૩
આલસ્યનું લક્ષણ	૮૦૮	આવસ્થક ક્રિયાના છ વિભાગો	
દેહદમન અને ધૌર દષ્ટિ	૮૦૮	અને તેનું સેવન	૮૨૩
પંચાગ્નિ કષ્ટનું સ્વરૂપ	૮૦૯	છ આવસ્થકની પ્રણાલિકા	૮૨૩
શીલપ્રતનું લક્ષણ	૮૦૯	સામાયિકાદિનું સ્વરૂપ	૮૨૪
દેવ-આયુધ્ય-કર્મના અન્ય આસન્નો	૮૧૦	(સામાયિકાના ભેદો)	૮૨૪
અશુભ નામકર્મના આસન્નો	૮૧૦	ચતુર્વિંશતિસ્તવ	૮૨૫
યોગવક્રતાનું લક્ષણ	૮૧૦	વન્દન	૮૨૫
વિસવાદનું લક્ષણ	૮૧૦	વન્દ્ય કેણુ ?	૮૨૫
યોગવક્રતા અને વિમવાદન વચ્ચે ભેદ	૮૧૧	અવન્દનો વન્દન કરવાથી શુ ફળ ?	૮૨૬
શુભ નામકર્મના આસન્નો	૮૧૧	પ્રતિક્રમણ	૮૨૬
તીર્થ કરનામકર્મના આસન્નો	૮૧૧	પ્રતિક્રમણના પ્રકારો	૮૨૭
દર્શનવિશુદ્ધિનું લક્ષણ	૮૧૧	કથોત્સર્ગ	૮૨૭
દર્શનવિશુદ્ધિનાં આઠ અંગો		(ઘોટકાદિ ૧૯ કોષો)	૮૨૮-૮૨૯
યાને દર્શનના આઠ આચારો	૮૧૧	પ્રત્યાખ્યાન	૮૨૮
(દ્રવ્ય-આચારાદિ)	૮૧૨	માર્ગપ્રભાવનાનું લક્ષણ	૮૨૯
વિનયસંપન્નતાનું લક્ષણ	૮૧૩	પ્રવચનવાત્સલ્યનું લક્ષણ	૮૨૯
વિનયના ચાર પ્રકારો	૮૧૩	તીર્થ કરનામકર્મની અપૂર્વ યાત્રી	૮૩૦
જ્ઞાન-વિનયનું લક્ષણ	૮૧૪	નીચ ગોત્ર-કર્મના આસન્નો	૮૩૧
જ્ઞાનના આઠ આચાર	૮૧૪	આત્મ-પ્રશંસાનું લક્ષણ	૮૩૧
દર્શન-વિનયનું લક્ષણ	૮૧૪	અસહ્યુષ્ણેભાવનનું લક્ષણ	૮૩૧
ચારિત્ર-વિનયનું લક્ષણ	૮૧૪	પરનિંદાનું લક્ષણ	૮૩૧
ઉપચાર-વિનયનું લક્ષણ	૮૧૫	ગુણાચ્છાદનનું લક્ષણ	૮૩૨
શીલ સંબંધી અનતિચારનું લક્ષણ	૮૧૫	પ્રશંસાનું લક્ષણ	૮૩૨
ઉત્સર્ગ અને અપવાદ	૮૧૫	આચ્છાદનનું લક્ષણ	૮૩૨
છ પ્રકારના સ્ત્રો	૮૧૬	ઉદ્ભાવનનું લક્ષણ	૮૩૨
ઉત્સર્ગ અને અપવાદનું લક્ષણ	૮૧૭	ઉચ્ચ ગોત્રકર્મના આસન્નો	૮૩૨
ઉત્સર્ગ અને અપવાદ સંબંધી ધ્યાનગી	૮૧૮	નમ્ર રૂપિનું લક્ષણ	૮૩૩
ગોત્રોપયોગનું લક્ષણ	૮૨૦	અનુત્સેહનું લક્ષણ	૮૩૩
વાચના વચ્ચેનું સ્વરૂપ	૮૨૦	ઉચ્ચ ગોત્રનું લક્ષણ	૮૩૩
અંગેનું લક્ષણ	૮૨૦	અતરંગના આસન્નો	૮૩૩
ત્યાગનું લક્ષણ	૮૨૦	અતરંગનું લક્ષણ	૮૩૩
તપનું લક્ષણ	૮૨૧	આત્મવેળી ધપાતા	૮૩૩

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
આત્મવેના વિભાજનો હેતુ	૮૩૪	ગુહ્યરથી મવા વસા દયા	૮૬૦
ત્રિસાતુ લક્ષણ	૮૩૫	* (દિસાના વિવિધ પ્રકારો)	૮૬૧
ત્રિસાના વિવિધ પ્રકારો	૮૩૬	અદિસાનુ ગૌરવ	૮૬૨
પ્રાણોનો નાશ અને દિસાનો પરસ્પર સંબંધ	૮૩૬	અદિસાનુ વ્યાપકત્વ	૮૬૪
ત્રિસાના લક્ષણની મીમાંસા	૮૩૭	જેન અદિસા પરત્વે જેરમમજ	૮૬૪
(યશસ્વિતલક પ્રમાણે દિસાની વ્યાખ્યા)	૮૩૭	અદિસાના પાવન માટે અવકાશ	૮૬૮
દ્રવ્યદિસા અને ભાવદિસાનો સદ્ભાવ	૮૪૩	(પૃથ્વીકાયાદિ અને ' પારસી ' ધર્મ)	૮૬૮
માત્ર દ્રવ્યદિસા	૮૪૩	અદિસાનુ સ્વરૂપ	૮૬૯
(દિસાન્ય નંધ)	૮૪૩-૮૪૪	' સસારમોચક ' મત અને તેનું નિરમન	૮૭૦
માત્ર ભાવદિસા	૮૪૫	હાથી જેવના નાશથી જીવન	૮૭૫
દ્રવ્યદિસા તેમજ ભાવદિસાનો અભાવ	૮૪૬	દેશથી મુક્તિવાદવિરતિનું લક્ષણ	૮૭૫
ત્રિસાના સ્વકર્ષી આદિ ચાર પ્રકારો	૮૪૭	અસત્યનું સ્વરૂપ	૮૭૬
ત્રિસાના કળની વિચિત્રતા	૮૪૮	દેશથી સ્તેયવિરતિનું લક્ષણ	૮૭૬
(શ્રીમ્મમુતમદ્રેનો અભિપ્રાય)	૮૪૯	દેશથી અબ્રહ્મવિરતિનું લક્ષણ	૮૭૭
હસ્તિતાપસવાદ	૮૪૯	અસત્યનું દિગ્દર્શન	૮૭૭
અસત્યનું લક્ષણ	૮૫૦	(પરબ્રહ્મોના શબ્દાર્થ)	૮૭૭
સ્તેયનું લક્ષણ	૮૫૦	સ્વદારસંતોષ	૮૮૦
(અદિસાના રક્ષણરૂપે અન્ય પ્રતો)	૮૫૦	દેશથી પરિગ્રહવિરતિનું લક્ષણ	૮૮૧
અદત્તાદાનના ચાર પ્રકારો	૮૫૧	સર્વવિરતિનું લક્ષણ	૮૮૧
અપ્રકૃતનું લક્ષણ	૮૫૧	પ્રથમ મહાનતની પાંચ ભાવનાઓ	૮૮૨
પરિગ્રહનું લક્ષણ	૮૫૨	ભાવનાનું તાત્પર્ય	૮૮૨
તૃષ્ણા	૮૫૨	ધર્મ-સમિતિનું લક્ષણ	૮૮૨
પરિગ્રહના પ્રકારો	૮૫૩	મનોરૂપિનું લક્ષણ	૮૮૩
ચોવીસ પ્રકારનાં રત્નોના નામ	૮૫૩	એવણ-સમિતિનું લક્ષણ	૮૮૩
(સેતુ-લેટાદિ)	૮૫૪	ભિક્ષા સંબંધી ૪૨ દોષો	૮૮૩
પરિગ્રહના નવ પ્રકાર	૮૫૫	સોળ પિણ્ડ-ઉદ્ગમ-દોષો	૮૮૩-૮૮૪
(ગણિમાદિનો અર્થ)	૮૫૫	સોળ ઉત્પાત દોષો	૮૮૪
' પરિગ્રહ-પરિમાણ ' મતની સાચકતા	૮૫૬	૬૩ એવણ-દોષો	૮૮૪
પરિગ્રહ એટલે શું ?	૮૫૬	ભિક્ષા સંબંધી ૪૨ દોષોનું સ્પષ્ટીકરણ	૮૮૪
પાંચ અવતોનું અવતોકન	૮૫૭	૧૬ ઉદ્ગમ-દોષોની સ્પષ્ટરૂપા	૮૮૪
મતનો અર્થ	૮૫૭	* (ઔદેશિકા મેદો)	૮૮૫
વિરતિનું લક્ષણ	૮૫૮	૧૬ ઉત્પાત-દોષોનું સ્વરૂપ	૮૮૭
હાથી પ્રાણાતિપાતવિરતિનું લક્ષણ	૮૫૮	૧૦ એવણ-દોષોનું વિચરણ	૮૮૭
અદિસા અને અનેકાંત	૮૫૮	આદાન નિષેધ-સમિતિનું લક્ષણ	૮૮૮
અદિસાની ચતુર્ભંગી	૮૫૯	ઔષિક અને ઔષધાદિક ઉપકરણોનું સ્વરૂપ	૮૮૮
અદિસાના પ્રકારો	૮૫૯	સાધાર્ણનાં ૨૫ ઉપકરણ	૮૯૦
અદિસાનો અન્યાય વ્યાખ્યાઓ	૮૫૯	દરેક ઉપકરણનું પ્રમાણ	૮૯૦
અદિસાનો અન્યાય વ્યાખ્યાઓ	૮૫૯	આપનાં ઉપકરણોનું પ્રમાણ	૮૯૧

પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૮૬૧	જગતના સ્વભાવનું લક્ષણ	૬૧૧
૮૬૨	સંવેગનું લક્ષણ	૬૧૨
૮૬૩	કાયસ્વભાવનું લક્ષણ	૬૧૧
૮૬૩	વૈરાગ્યનું લક્ષણ	૬૧૨
૮૬૪	ચાતુર્યામિનું સ્વરૂપ	૬૧૨
૮૬૪	(અભિદ્વાદાનવિરમણરૂપ પરિભાષા)	૬૧૨
૮૬૪	(ઝણુ, જડ વગેરેનો નિર્દેશ)	૬૧૩-૬૧૪
૮૬૫	અજ્ઞાન દર્શન અને પાંચ મહાવતે	૬૧૪
૮૬૫	બૌદ્ધ દર્શનગત દશ શિક્ષા	૬૧૫
૮૬૫	રાત્રિભોજન-વિરમણ	૬૧૬
૮૬૬	રાત્રિભોજન સંબંધી ચતુર્ભંગી	૬૧૭
૮૬૭	રાત્રિભોજનના ત્યાગ ભારેના કારણો	૬૧૭
૮૬૭	મતીનું લક્ષણ	૬૧૮
૮૬૭	શબ્દનું લક્ષણ	૬૨૦
૮૬૭	નિદાન-શબ્દનું લક્ષણ	૬૨૦
૮૬૭	મિથ્યાદર્શન-શબ્દનું લક્ષણ	૬૨૧
૮૬૭	વતના બે બેદો	૬૨૧
૮૬૭	અમારીનું લક્ષણ	૬૨૨
૮૬૮	અનગારનું લક્ષણ	૬૨૩
૮૬૮	અણુવત સંબંધી વિચાર	૬૨૩
૮૬૮	દિગ્ગતનું લક્ષણ	૬૨૪
૮૬૮	ભોગોપભોગપરિભાષા વ્રતનું લક્ષણ	૬૨૫
૮૬૮	ચાર પ્રકારનો આહાર	૬૨૫
૬૦૦	અશનાદિની રૂપસિદ્ધિ	૬૨૫
૬૦૦	અશનાદિ સંબંધી શબ્દનિરૂપણ	૬૨૫
૬૦૦	અનર્થદંડનું લક્ષણ	૬૨૬
૬૦૨	અનર્થદંડવિરતિનું લક્ષણ	૬૨૬
૬૦૩	સામાયિકનું લક્ષણ	૬૨૭
૬૦૩	દેશાવકાશિક વ્રતનું લક્ષણ	૬૨૭
૬૦૪	પૌષધ વ્રતનું લક્ષણ	૬૨૭
૬૦૪	અતિચિત્તવિભાગનું લક્ષણ	૬૨૭
૬૦૫	અવકાશ વ્રતોના ભંગો	૬૨૮
૬૦૫	બાર વ્રતોના ક્રમ વગેરે	૬૨૮
૬૦૫	વ્રત અને શીલનો બેદ	૬૨૮
૬૦૭	સંલેખનાનો પ્રસ્તાવ	૬૨૯
૬૦૮	મારણાતિક સંલેખનાનું લક્ષણ	૬૩૦
૬૦૮	દ્રવ્ય-સંલેખનાનું લક્ષણ	૬૩૦
૬૧૦	ભાવ-સંલેખનાનું લક્ષણ	૬૩૦

૧. ખવાનું પ્રયોજન
 ૨. પાનભોજનનું લક્ષણ
 ૩. ગૌરવ
 ૪. મહાવતની પાંચ ભાવનાઓ
 ૫. વ્રત ભાષણનું લક્ષણ
 ૬. ચાતુર્યામિનું લક્ષણ
 ૭. પ્રત્યાખ્યાનનું લક્ષણ
 ૮. ત્યાખ્યાનનું લક્ષણ
 ૯. પ્રત્યાખ્યાનનું લક્ષણ
 ૧૦. મતની પાંચ ભાવનાઓ
 ૧૧. મતની પાંચ ભાવનાઓ
 ૧૨. રિક્તરૂપ મહાવ્રતની પાંચ ભાવનાઓનું
 ૧૩. સમુચ્ચયપાત્રક લક્ષણ
 ૧૪. શિવસિદ્ધિ પ્રમાણે અભિસાદિની પાંચ
 ૧૫. પાંચ ભાવનાઓ
 ૧૬. આ ભાવનાઓ સંબંધી સૂત્રોનું કર્તવ્ય
 ૧૭. હિંસાદિની પુષ્ટિરૂપ અન્ય ભાવનાઓનો
 ૧૮. પ્રસ્તાવ
 ૧૯. સોનાં ફળો
 ૨૦. કૃત્યનાં ફળો
 ૨૧. ફળો ફળો
 ૨૨. ક્ષણચર્યાનાં ફળો
 ૨૩. રેખાકર્તા ફળો
 ૨૪. શી-ભાવનાનું લક્ષણ
 ૨૫. મેત્રી-ભાવનાનું ફળ)
 ૨૬. સમભાવથી મોક્ષ)
 ૨૭. મોદ-ભાવનાનું લક્ષણ
 ૨૮. રુદ્ધ-ભાવનાનું લક્ષણ
 ૨૯. પુષ્પાનું બળ)
 ૩૦. અધ્ય-ભાવનાનું લક્ષણ
 ૩૧. પ્રેમના પ્રકારો)
 ૩૨. ત્રી-વગેરે ભાવનાઓનો પ્રભાવ
 ૩૩. ત્રી-વગેરે ચાર ભાવના સંબંધી અહુશ્વતોનું
 ૩૪. વકાવ્ય
 ૩૫. આદિ ભાવના અને યોગવાસિષ્ઠ રામાયણ
 ૩૬. આદિ ભાવનાઓ અને ચેત્તદર્શન
 ૩૭. અહંકારના ભગવદ્ગીતા પ્રમાણે પ્રકારો)
 ૩૮. આદિ ભાવના અને બૌદ્ધ દર્શન

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	
મત્સ્યાત્મિક સંલેખના અને આત્મવધર્મા ભિન્નતા	૯૩૦-૯૩૩	વિવાહનું લક્ષણ	
અતિચારનો ઉપક્રમ	૯૩૩	પરિવાહની વ્યાખ્યા પરત્વે મતભેદ	
(ભ્રમના, પરિણામ અને પ્રવૃત્તિનો ભેદ)	૯૩૩	પ્રત્યક્ષમનનું લક્ષણ	
શકા-અતિચારનું લક્ષણ	૯૩૪	પરગૃહીતમનનું લક્ષણ	
કાક્ષા-અતિચારનું લક્ષણ	૯૩૫	અનગૃહીતનું લક્ષણ	
(વિરાધનાનું સ્વરૂપ)	૯૩૫	(અમ અને અનગનો અર્થ)	
વિચિકિત્સાનું લક્ષણ	૯૩૬	(ખલાર્થની નવ વાર્તા)	
અન્યદષ્ટિપ્રસારણ અતિચારનું લક્ષણ	૯૩૬	તીવ્ર કામનું લક્ષણ	
અન્યદષ્ટિમસ્તવરૂપ અતિચારનું લક્ષણ	૯૩૬	સ્વદારસતોષી વગેરેને કેટલા અતિચાર	
પ્રથમ અણુમતના પાંચ અતિચારો	૯૩૭	પાંચમા અણુમતના પાંચ અતિચારો	
વધનું લક્ષણ	૯૩૭	ક્ષેત્રનું લક્ષણ અને તેના પ્રકારો	
પ્રાણિ-વધના ૨૪૩ પ્રકારો	૯૩૭	ક્ષેત્ર-પ્રમાણાત્મિકમનું લક્ષણ	
બધનું લક્ષણ	૯૩૭	વાસ્તુનો અર્થ અને તેના પ્રકારો	
હિનચેદનું લક્ષણ	૯૩૮	વાસ્તુ-પ્રમાણાત્મિકમનું લક્ષણ	
અધિક ભારના આરોપણનું લક્ષણ	૯૩૮	હિરણ્ય અને સુવર્ણનો ભેદ	
અન્નપાનના નિરોધનું લક્ષણ	૯૩૮	હિરણ્ય-સુવર્ણ-પ્રમાણાત્મિકમનું લક્ષણ	
બધ, બધનાદિ સેવન સમધી આપરશયક ચૂલિય વગેરેનો નિર્દેશ	૯૩૮	ધન-ધાન્ય-પ્રમાણાત્મિકમનું લક્ષણ	
દ્વિતીય અણુમતના અતિચારો	૯૩૬	ધાન્યના ૧૭ પ્રકારો	
મિથ્યા-ઉપદેશનું લક્ષણ	૯૪૦	દાસીદાસ-પ્રમાણાત્મિકમનું લક્ષણ	
રહસ્ય-અભ્યાખ્યાનનું લક્ષણ	૯૪૦	પ્રથમ ગુણમતના પાંચ અતિચારો	
મદ્દમા-અભ્યાખ્યાનનું લક્ષણ	૯૪૧	સ્મૃતિ-અતર્ધાનનું લક્ષણ	
કૂટ ભેખનું લક્ષણ	૯૪૧	ગૌર-વ્યતિક્રમનું લક્ષણ	
વિગ્વસ્ત મતભેદનું લક્ષણ	૯૪૧	અધો-વ્યતિક્રમનું લક્ષણ	
ન્યાસ-અપહારનું લક્ષણ	૯૪૨	તિર્થગુ-વ્યતિક્રમનું લક્ષણ	
ત્રીભ અણુમતના અતિચારો	૯૪૨	ક્ષેત્ર-ચૂલિયનું લક્ષણ	
સ્તેન-પ્રયોગનું લક્ષણ	૯૪૨	દ્વિતીય ગુણમતના અતિચારો	
સ્તેન-આહત આદાનનું લક્ષણ	૯૪૨	સચિત આદારનું લક્ષણ	
ચોરના સાત પ્રકારો	૯૪૩	સચિતસંબંધ આદારનું લક્ષણ	
ચોરપ્રવૃત્તિના ૧૮ પ્રકારો	૯૪૩	સચિતમિત્ર આદારનું લક્ષણ	
વિરુદ્ધ રાત્ન્યાત્મિકમનું લક્ષણ	૯૪૩-૯૪૪	અભિષેક-આદારનું લક્ષણ	
પ્રાતરૂપક-વ્યવહારનું લક્ષણ	૯૪૪	મહિરાનું સેવન	
કૂટ ક્રય-વિક્રમનું લક્ષણ	૯૪૪	મહિરા તેમજ મસિના પ્રકારો	
દીન વિક માનો-માનનું લક્ષણ	૯૪૫	મસિનું સેવન	
ચોરા અણુમતના અતિચારો	૯૪૫	મસિના લાભ સમધી મહાભારતાદિની સાક્ષી	૯૫૧
અન્યનિયાત-કરણનું લક્ષણ	૯૪૫	કુપ્પશ્વ આદાનનું લક્ષણ	
બાપારીઓનો ગુજરાત મંત્રનો પ્રપત્ય	૯૪૫	ત્રીભ ગુણમતના અતિચારો	
	૯૪૫	કદપનું લક્ષણ	

વિષય	પૃષ્ઠાંક
(શ્રાવકના ૨૧ ગુણો)	૯૫૯
કૌકુચ્ચનું લક્ષણ	૯૬૦
મોખર્યનું લક્ષણ	૯૬૦
સંયુક્ત અધિકરણનું લક્ષણ	૯૬૦
ઉપભોગ-અધિકત્વનું લક્ષણ	૯૬૧
અસમીક્ષ્ય-અધિકરણનું લક્ષણ	૯૬૧
પ્રથમ શિક્ષાવ્રતના અતિચારો	૯૬૨
કાપ-કુપ્રણિધાનનું લક્ષણ	૯૬૨
(કાપ સંબંધી ૧૨ દોષો)	૯૬૨
વાગ-કુપ્રણિધાનનું લક્ષણ	૯૬૨
(વચન સંબંધી ૧૦ દોષો)	૯૬૩
મનો-કુપ્રણિધાનનું લક્ષણ	૯૬૩
(મન સંબંધી ૧૦ દોષો)	૯૬૩
અનાદરનું લક્ષણ	૯૬૪
સ્મૃતિ-અનુપર્યાપનનું લક્ષણ	૯૬૪
દેશાવકાશિક વ્રતના અતિચારો	૯૬૪
આનંધન-પ્રયોગનું લક્ષણ	૯૬૪
પ્રેમ્ય-પ્રયોગનું લક્ષણ	૯૬૪
શબ્દ-અનુપાતનું લક્ષણ	૯૬૫
વચુ-અનુપાતનું લક્ષણ	૯૬૫
ગુહ્ય-લક્ષણનું લક્ષણ	૯૬૫
મૂળ શિક્ષાવ્રતના અતિચારો	૯૬૫
પ્રથમના ત્રણ અતિચારોનાં લક્ષણ	૯૬૬
સારાંશ	૯૬૬
અનાદરનું લક્ષણ	૯૬૭
સ્મૃતિ-અનુપર્યાપનનું લક્ષણ	૯૬૭
ઘોષા શિક્ષાવ્રતના પાંચ અતિચારો	૯૬૭
સચિત્તનિર્દેશનું લક્ષણ	૯૬૭
સચિત્તપિધાનનું લક્ષણ	૯૬૮
પરવ્યપદેશનું લક્ષણ	૯૬૮
માત્સર્યનું લક્ષણ	૯૬૮
કાયાતિક્રમનું લક્ષણ	૯૬૯
સંદેખના પાંચ અતિચારો	૯૭૦
જીવિત-આશાસાનું લક્ષણ	૯૭૦
મરણ-આશાસાનું લક્ષણ	૯૭૦
તાત્પર્ય	૯૭૧
મિત્ર-અનુરાગનું લક્ષણ	૯૭૧

વિષય	પૃષ્ઠાંક
સુખ-અનુભવનું લક્ષણ	૯૭૧
નિદાનનું લક્ષણ	૯૭૧
દાનના સ્વરૂપનો ઉપક્રમ	૯૭૨
દાનનું લક્ષણ	૯૭૨
વિધિ-રોષનું લક્ષણ	૯૭૩
દ્રવ્ય-વિરોધનું લક્ષણ	૯૭૩
દાણ-વિરોધનું લક્ષણ	૯૭૩
પાત્ર-વિરોધનું લક્ષણ	૯૭૪
અનુદર્શ ઉદ્દેશ-અનુદર્શ અધિકાર	
અનુદર્શ કારણો	૯૭૫
અવિરતિનું પ્રમાણ અને કયાપથી પૃથક્ત્વ	૯૭૫
(અવિરતિનો કથમિત્ત કયાપમાં અંતર્ભાવ)	૯૭૫
મિથ્યાત્વાદિ અનુદર્શ-હેતુએ નો ઇન્દ્રિયાદિ આશયો	૯૭૬
સાચે અનુદર્શ	૯૭૬
મિથ્યાદર્શનાદિની ભુલો ભુલો ગુણસ્થાનોમાં	૯૭૬
સંભાવના	૯૭૬
અનુદર્શ કારણોની સંખ્યા પરત્વે મતાંતરો	૯૭૬
આશય અને બાંધ એ બે તરવામાં	૯૭૭
પહેલું કયું ?	૯૭૭
મિથ્યાદર્શનનું સ્વરૂપ અને તેના બે પ્રકારો	૯૭૮
મિથ્યાત્વનું લક્ષણ	૯૭૮
અભિગૃહીત મિથ્યાત્વનું લક્ષણ	૯૭૯
(મહર્ષિ ભુલના સમયના ૬૩ પદો)	૯૭૯
૩૬૩ પાખંડીઓ	૯૭૯
વિવિધ વાદો અને તેના મુખ્ય અનુયાયીઓને	૯૮૦
પરિચય કરાવનાર સાહિત્ય	૯૮૧
દૃષ્ટિવાદ	૯૮૧
(સત્ત્વગુણના વિષયોની સ્વરૂપના)	૯૮૧
સત્ત્વગુણ અને અજ્ઞાનવાદ	૯૮૨
,, ,, ક્રિયાવાદ	૯૮૩
,, ,, અક્રિયાવાદ	૯૮૩
અક્રિયાવાદના આઠ પ્રકારો	૯૮૪
સત્ત્વગુણ અને વિનયવાદ	૯૮૪
વિનયવાદનું ચિહ્ન સ્વરૂપ	૯૮૪
ક્રિયાવાદીના ૧૮૦ ભેદો	૯૮૫
કાલમાત્રીની માન્યતા	૯૮૬
સ્વભાવવાદીનું મતવ્ય	૯૮૬

વિષય	પૃષ્ઠાક	વિષય	પૃષ્ઠાક
નિયતિવાદીનો મત	૬૮૭	અનંતાનુબંધિ-કપાયમોહનીયનું	૧૦૦૫
ધર્મશાસ્ત્રીની માન્યતા	૬૮૮	અપ્રત્યાખ્યાન-કપાયમોહનીયનું	૧૦૦૬
આત્મવાદીઓનું મંતવ્ય	૬૮૯	પ્રત્યાખ્યાન-કપાયમોહનીયનું	૧૦૦૬
યદ્વત્તાવાદીનું કથન	૬૮૯	મંતવ્ય-કપાયમોહનીયનું	૧૦૦૬
જીવાદિના ૧૮૦ પ્રકારો	૬૯૦	(૧૮ પાપરચાત્રો)	૧૦૦૬
અનંતિગૃહીતાદિ મિથ્યાત્વ	૬૯૦	કપાયોના કોષાદિ ભેદો	૧૦૦૭
અવિરતિનું સક્ષય	૬૯૦	નોકપાયના નવ ભેદો	૧૦૦૮
કપાયનું સક્ષય	૬૯૦	હસ્ય-મોહનીયનું	૧૦૦૮
પ્રમાદનું સક્ષય	૬૯૦	રતિ-મોહનીયનું	૧૦૦૮
પ્રમાદના પાંચ તેમજ આઠ પ્રકારો	૬૯૧	અરતિ-મોહનીયનું	૧૦૦૮
અમૂર્ત આત્મા અને કર્મનું મદય	૬૯૨	શોક-મોહનીયનું	૧૦૦૮
બન્ધનો અર્થ	૬૯૨	ભય-મોહનીયનું	૧૦૦૯
કર્મણ્ય શરીરરૂપ પશુચામનું	૬૯૨	જુગુપ્સા-મોહનીયનું	૧૦૦૯
કર્મપ્રવાદ પ્રમાણે કર્મબન્ધની ત્રિવિધતા	૬૯૩	પુરુષવેદ-મોહનીયનું	૧૦૦૯
(નિકાચિત અને અનિકાચિત કર્મોનો ભેદ)	૬૯૩	આવેદ-મોહનીયનું	૧૦૦૯
જીવપ્રેક્ષ અને કર્મનો પરસ્પર મંબધ	૬૯૪	નપુંસકવેદ-મોહનીયનું	૧૦૧૦
ગોત્રામાદિલ સાધનો જીવોગો	૬૯૪	નપુંસકના નવ તેમજ મેગ પ્રકારો	૧૦૧૦
બન્ધના ચાર પ્રકારો	૬૯૬	આયુષ્ય-કર્મનું સક્ષય	૧૦૧૨
પ્રકૃતિ-બન્ધનું સક્ષય	૬૯૬	નરક-આયુષ્યકર્મનું સક્ષય	૧૦૧૨
રિચિતિ-બન્ધનું સક્ષય	૬૯૭	તિર્થંગ-આયુષ્યકર્મનું સક્ષય	૧૦૧૨
અનુભાગ-બન્ધનું સક્ષય	૬૯૭	મનુષ્ય-આયુષ્યકર્મનું સક્ષય	૧૦૧૨
પ્રદેશ-બન્ધનું સક્ષય	૬૯૭	દેવ-આયુષ્યકર્મનું સક્ષય	૧૦૧૩
મોહકનું ઉદાહરણ	૬૯૭	નામ-કર્મના ૪૨ તેમજ ૧૦૩ પ્રકારો	૧૦૧૩
(ચાર બન્ધ માટે અન્ય દર્શના)	૬૯૮	ભતિ-નામકર્મનું સક્ષય	૧૦૧૪
ચારે બન્ધો પરસ્પર વિવરણ	૬૯૮	નારકભતિ-નામકર્મનું સક્ષય	૧૦૧૪
પ્રકૃતિ-બન્ધના ભેદો અને ઉપભેદો	૧૦૦૦	તિર્થંગભતિ-નામકર્મનું સક્ષય	૧૦૧૪
જ્ઞાનાવરણાદિનો પરસ્પર સંબંધ	૧૦૦૦	મનુષ્યભતિ-નામકર્મનું સક્ષય	૧૦૧૪
જ્ઞાનાવરણના પાંચ ભેદો	૧૦૦૨	દેવભતિ-નામકર્મનું સક્ષય	૧૦૧૪
જ્ઞાનનું સક્ષય	૧૦૦૨	એકંદ્રિય ભતિ-નામકર્મનું સક્ષય	૧૦૧૫
દર્શનાવરણના નવ ભેદ	૧૦૦૩	એકંદ્રિયાદિ ભતિ-નામકર્મનું સક્ષય	૧૦૧૬
નિદ્રાનું વલણ	૧૦૦૩	શરીર-નામકર્મનું સક્ષય	૧૦૧૬
નિદ્રાનિદ્રાનું સક્ષય	૧૦૦૪	ઔદારિક શરીરનું સક્ષય	૧૦૧૬
પ્રયણનું સક્ષય	૧૦૦૪	ઔદારિક શરીર-નામકર્મનું સક્ષય	૧૦૧૭
પ્રયણપ્રયથાનું સક્ષય	૧૦૦૪	વૈક્રિય શરીરનું સક્ષય	૧૦૧૭
સ્થાનાક્રિયાનું સક્ષય	૧૦૦૪	વૈક્રિય શરીર-નામકર્મનું સક્ષય	૧૦૧૭
વેદનીયના બે મુળ ભેદ અને તેના અર્વાચર	૧૦૦૪	આદરક શરીરનું સક્ષય	૧૦૧૭
	૧૦૦૫	આદારક શરીર-નામકર્મનું સક્ષય	૧૦૧૭
		તેજસ શરીરનું સક્ષય	૧૦૧૮

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
તૈજસ શરીર-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૧૮	આહાર-પર્યાપ્તિ	૧૦૩૧
કાર્મણ્ય શરીરનું લક્ષણ	૧૦૧૮	શ્વાસોચ્છ્વાસ-પર્યાપ્તિ	૧૦૩૩
કાર્મણ્ય શરીર-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૧૮	ભાષા પર્યાપ્તિ	૧૦૩૩
અગ્નિપાત્ર-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૧૮	(આશ્વપાત્રનો અર્થ)	૧૦૩૩
અન્ન-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૧૮	મન:-પર્યાપ્તિ	૧૦૩૪
ઔદારિક ઔદારિક અન્ન-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૧૮	પર્યાપ્તિઓની સંખ્યા	૧૦૩૪
(અગ્નિ અને ઉપાગ્નિ)	૧૦૧૮	પર્યાપ્તિ સંબંધી પુદ્ગલો	૧૦૩૫
સંધાતન-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૨૦	પર્યાપ્તિ સંબંધી પુદ્ગલોનું સ્થાન	૧૦૩૬
સંસ્થાન-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૨૦	પર્યાપ્તિઓની સમાપ્તિનો ક્રમ	૧૦૩૭
સંહતનનું લક્ષણ	૧૦૨૦	(દ્રવ્ય-મન)	૧૦૩૭
વજ્રાસપબનારાચારિ સંબંધી વિચાર	૧૦૨૧	૭ પર્યાપ્તિઓની રચનાની ગૃહરચના સાથે	
સ્પર્શ-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૨૨	સંપ્રલના	૧૦૩૮
મન્દાદિ નામકર્મનાં લક્ષણો	૧૦૨૨	અપર્યાપ્ત આશ્રિતે પર્યાપ્તિઓની સમાપ્તિ	૧૦૩૮
આનુપૂર્વી-નામકર્મનાં લક્ષણો	૧૦૨૨	કયા જીવને કેટલી પર્યાપ્તિઓ હોય ?	૧૦૩૮
વિદાયોગતિ-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૨૩	લઘિ-અપર્યાપ્ત અને લઘિ-પર્યાપ્ત	
પરાધાત-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૨૩	સંબંધી પર્યાપ્તિઓ	૧૦૪૦
સ્વાસોચ્છ્વાસ-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૨૪	જીવેલા પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એવા બે	
પ્રાણનું લક્ષણ	૧૦૨૪	બેઠો અને તેના ઉપમેદો	૧૦૪૧
અપાનનું લક્ષણ	૧૦૨૪	પર્યાપ્ત અપર્યાપ્તનો કાલનિર્ણય	૧૦૪૩
આતપ-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૨૪	પૂણ્ય યથેલી પર્યાપ્તિઓ દ્વારા ઉદ્ભવતી	
ઉદ્ઘોત-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૨૫	ક્રિયા	૧૦૪૩
અગુરુલઘુ-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૨૫	પર્યાપ્તિનો પ્રારંભ અને તેની પૂર્ણાકૃતિ	૧૦૪૪
તીર્થ કર-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૨૫	પ્રત્યેક-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૪૫
નિર્માણ-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૨૬	સ્થિર-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૪૫
ઉપધાત-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૨૬	શુભ-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૪૫
મસ-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૨૬	સુમત્ર-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૪૬
બાહર-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૨૬	સુસ્વર-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૪૬
પર્યાપ્ત-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૨૭	આદિપ-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૪૬
આહાર-પર્યાપ્તિનું લક્ષણ	૧૦૨૭	યજ્ઞકીર્તિ-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૪૬
શરીર-પર્યાપ્તિનું લક્ષણ	૧૦૨૭	સ્થાવર-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૪૭
ખસરસ-પરિચયન ઓટલે શું ?	૧૦૨૮	સુદૃઢ-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૪૭
મન્દ્રિય-પર્યાપ્તિનું લક્ષણ	૧૦૨૮	અસ્થિર-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૪૭
પ્રાણપાન-પર્યાપ્તિનું લક્ષણ	૧૦૨૮	અપર્યાપ્ત-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૪૭
ભાષા-પર્યાપ્તિનું લક્ષણ	૧૦૨૮	માધારણ-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૪૮
મન:-પર્યાપ્તિનું લક્ષણ	૧૦૨૮	અશુભ-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૪૮
પર્યાપ્તિનું પર્યાગોચર	૧૦૨૮-૧૦૪૫	કુર્મ-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૪૮
પર્યાપ્તિનું લક્ષણ અને તેના વિવિધ		કુસ્વર-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૪૮
અર્થની સંમતિ	૧૦૩૦		

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
અર્જન દર્શન પ્રમાણે બ્યાનની વ્યાખ્યા	૧૧૨૬	ગાન-પુલાકનું લક્ષણ	૧૧૩૮
(માત્રા અને કાલમથુના)	૧૧૨૬	દર્શન-પુલાકનું લક્ષણ	૧૧૩૮
બ્યાનનું કાલપરિમાણ	૧૧૨૬	ચરણ-પુલાકનું લક્ષણ	૧૧૩૮
બ્યાનના બેદો	૧૧૨૭	નિઃ-પુલાકનું લક્ષણ	૧૧૩૮
આત્મ બ્યાનનું લક્ષણ	૧૧૨૭	સૂક્ષ્મ-પુલાકનું લક્ષણ	૧૧૩૮
રોદ્ર બ્યાનનું લક્ષણ	૧૧૨૭	ગદ્યનું લક્ષણ	૧૧૩૯
ધર્મ બ્યાનનું લક્ષણ	૧૧૨૮	ગદ્યના પાંચ પ્રકારો	૧૧૩૯
શુદ્ધ બ્યાનનું લક્ષણ	૧૧૨૮	આભોગ-ગદ્યનું લક્ષણ	૧૧૩૯
પ્રથમ આત્મ બ્યાનનું લક્ષણ	૧૧૨૮	અનાભોગ-ગદ્યનું લક્ષણ	૧૧૩૯
દ્વિતીય આત્મ બ્યાનનું લક્ષણ	૧૧૨૮	સંવૃત-ગદ્યનું લક્ષણ	૧૧૩૯
તૃતીય આત્મ બ્યાનનું લક્ષણ	૧૧૨૯	અસંવૃત-ગદ્યનું લક્ષણ	૧૧૩૯
ચતુર્થ આત્મ બ્યાનનું લક્ષણ	૧૧૨૯	સૂક્ષ્મ-ગદ્યનું લક્ષણ	૧૧૩૯
આત્મ બ્યાનના સ્વામીઓ	૧૧૨૯	ઉપકરણ-ગદ્યનું લક્ષણ	૧૧૪૦
દિંમાનુબંધી રોદ્ર બ્યાનનું લક્ષણ	૧૧૨૯	ચરીર-ગદ્યનું લક્ષણ	૧૧૪૦
મૃધાનુબંધી રોદ્ર બ્યાનનું લક્ષણ	૧૧૩૦	પ્રતિસેવના-કુશીલનું લક્ષણ	૧૧૪૦
સ્તેયાનુબંધી રોદ્ર બ્યાનનું લક્ષણ	૧૧૩૦	ગાનપ્રતિસેવના-કુશીલનું લક્ષણ	૧૧૪૧
વિષયાનુબંધી રોદ્ર બ્યાનનું લક્ષણ	૧૧૩૦	દર્શનપ્રતિસેવના-કુશીલનું લક્ષણ	૧૧૪૧
રોદ્ર બ્યાનના સ્વામીઓ	૧૧૩૦	ચરણપ્રતિસેવના-કુશીલનું લક્ષણ	૧૧૪૧
ધર્મ બ્યાનના ચાર પ્રકારો	૧૧૩૧	લિંગપ્રતિસેવના-કુશીલનું લક્ષણ	૧૧૪૧
આઠાવિષય-ધર્મબ્યાનનું લક્ષણ	૧૧૩૧	શૂદ્ધપ્રતિસેવના-કુશીલનું લક્ષણ	૧૧૪૪
અપાઠવિષય-ધર્મબ્યાનનું લક્ષણ	૧૧૩૧	કથાકુશીલનું લક્ષણ	૧૧૪૧
વિપાકવિષય-ધર્મબ્યાનનું લક્ષણ	૧૧૩૨	નિર્મ-ચનું લક્ષણ	૧૧૪૨
મંદચાનવિષય-ધર્મબ્યાનનું લક્ષણ	૧૧૩૨	સ્નાતકનું લક્ષણ	૧૧૪૨
ધર્મબ્યાનના સ્વામીઓ	૧૧૩૨	કેસેથી એટલે શું ?	૧૧૪૨
શુદ્ધ બ્યાનના ચાર પ્રકારો	૧૧૩૩	પુલાકાદિ નિર્મ-ચોની આઠ દષ્ટિએ સમીક્ષા	૧૧૪૨-૧૧૪૫
પૃથક્સ્વવિકર્ત મનિચાર શુદ્ધ બ્યાનનું લક્ષણ	૧૧૩૩	મંથન-કાર	૧૧૪૩
એકત્વનિકર્ત નિર્વિચાર શુદ્ધ બ્યાનનું લક્ષણ	૧૧૩૩	ગુન-કાર	૧૧૪૩
સૂક્ષ્મક્રિયાક્રાંતિપાત્ર શુદ્ધ બ્યાનનું લક્ષણ	૧૧૩૪	પ્રતિસેવના-કાર	૧૧૪૪
વ્યુપગતક્રિયાક્રાંતિપાત્ર શુદ્ધ બ્યાનનું લક્ષણ	૧૧૩૪	નીચ-કાર	૧૧૪૪
શુદ્ધ બ્યાનના નિરૂપણનો અગ્રચાર	૧૧૩૪	સિન્ધ-કાર	૧૧૪૪
પ્રથમ પ્રકારના શુદ્ધ બ્યાનનું અન્ય લક્ષણ	૧૧૩૫	દેશના-કાર	૧૧૪૪
શુદ્ધ બ્યાન મંથનની વિગતોનું સ્પષ્ટીકરણ	૧૧૩૫-૧૧૩૬	ઉપપાન-કાર	૧૧૪૪
શુદ્ધ બ્યાનના અધિકારીઓ	૧૧૩૬	સ્થાન-કાર	૧૧૪૪
ધર્મપરિણિત યજ્ઞેની નિર્જ્ઞાની નરનમના	૧૧૩૭		
નિર્મ-ચના પાંચ પ્રકારો	૧૧૩૭	મધ્યમ ઉલ્લાસ-બોધ અધિકાર	
૧૫૫૧નું લક્ષણ	૧૧૩૭	કવનગમનો પ્રાકૃર્ભાવ	૧૧૪૫
પ્રમાણ પાંચ પ્રકારો	૧૧૩૮	મોહનીયાદિ કર્મો આનન્ધનિક કર્મ	૧૧૪૫
		કાશ્યપ કાવેનો નાદ	૧૧૪૫

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
કેવલી અને હૃદયસ્થાનાં તત્ત્વો	૧૧૪૭	સિદ્ધના ત્રણ ત્રણ ભેદો	૧૧૫૬
સયોગીકેવલી	૧૧૪૮	સિદ્ધના સ્વરૂપની બાર અનુયોગદ્વારા દ્વારા	
મુક્ત જીવનો કાર્યક્રમ	૧૧૪૮	જાણી	૧૧૫૬
(વીર્યસયોગસદૃશ્યતાનો અર્થ)	૧૧૪૮	ક્ષેત્ર-દ્વારા	૧૧૫૭
મુક્ત જીવનો દ્રવ્યાદિ અપેક્ષાઓ વિચાર	૧૧૪૯	કાલ-દ્વારા	૧૧૫૭
સિદ્ધમાન ગતિના હેતુઓ	૧૧૪૯	ગતિ-દ્વારા	૧૧૫૭
પૂર્વ પ્રયોગરૂપ હેતુ	૧૧૪૯	લિંગ-દ્વારા	૧૧૫૭
સંગના અભાવરૂપ હેતુ	૧૧૫૦	તીર્થ-દ્વારા	૧૧૫૭
મન્થના ઉચ્છેદરૂપ હેતુ	૧૧૫૦	ચારિત્ર-દ્વારા	૧૧૫૭
ગતિપરિણામરૂપ હેતુ	૧૧૫૧	પ્રત્યેકશુદ્ધિઓદ્ધિત-દ્વારા	૧૧૫૭
ઉપસંહાર	૧૧૫૧	માન-દ્વારા	૧૧૫૮
સિદ્ધના પંદર ભેદોનાં નામો	૧૧૫૨	અવગાહના-દ્વારા	૧૧૫૮
સિદ્ધના પંદર ભેદોનું નિરૂપણ	૧૧૫૩	અન્તર-દ્વારા	૧૧૫૮
(અતીર્થપણાના બે પ્રકારો)	૧૧૫૩	સંખ્યા-દ્વારા	૧૧૫૮
(બીના ત્રણ પ્રકારો)	૧૧૫૪	અવપગડત્વદ્વારનો ક્ષેત્રાદિ દષ્ટિએ વિચાર	
(પ્રત્યેક શુદ્ધ અને સ્વયંશુદ્ધિમાં અંતર) ૧૧૫૪-૧૧૫૫			૧૧૫૮-૧૧૬૦
અનેક-સિદ્ધ જીવો આશ્રિતે વ્યવધાન ૧૧૫૫-૧૧૫૬		સિદ્ધના ૪૧ સુણો	૧૧૬૦
સિદ્ધના પંદર ભેદો શું એક બીજાથી		અંશકારકૃત પ્રચારિત	૧૧૬૧-૧૧૬૫
સ્વતંત્ર છે ?	૧૧૫૬	અનુવાદકૃત સ્તુત્યાત્મક પદ	૧૧૬૫
સિદ્ધના બધાં ભેદો	૧૧૫૬		

विषयानुक्रम

વિષય	૫૪૪/૬
મહાત્મા શ્રીવિજયધર્મચરિત્ર-રમૂતિ	૫
શ્રીરસિકચન્દ્રિકા-રમરણ	૭
પ્રકાશકના બે બોલ	૯
ઉત્સર્ગ-ઉદ્ધારનો અનુવાદ	૧૧
પ્રતાવનાનો અનુવાદ	૧૨
અમલચત્ર	૧૩-૧૮
મંગલજીવનકથા	૧ -૧૯
વિષય-પ્રદર્શન	૧ -૩૧
આશ્વિન-તદ્દર્શનદીપિકા યાને જૈનતત્ત્વપ્રદીપનું વિસ્તૃત વિવેચન	૧ -૧૧૧૫
પ્રથમ પરિચિત્ર-સદમ ઇતિકા	
દ્વિતીય પરિચિત્ર-સાક્ષિભૂતમંથસૂચી	
તૃતીય પરિચિત્ર-પાક્ષિભૂતમંથસૂચી	

અહેમ્ ।

આર્હત દર્શન દીપિકા

યાને

જૈનતત્ત્વપ્રદીપનું વિસ્તૃત વિવેચન

પ્રથમ ઉદ્દેશ— ‘જીવ’ અધિકાર

અન્યકારકૃત મંગલાચરણ—

નત્વા શ્રીમન્મહાવીરં, ધર્મસૂરિ ગુરં તથા ।

‘જૈનતત્ત્વપ્રદીપા’લ્યં, ગ્રન્થં કુર્વેં યથામતિ ॥ ૧ ॥—અનુષ્ટુપ્

અર્થાત અન્તરંગ ચતુષ્ચોને પરાસ્ત કરીને જેમણે ‘ચોતાનું’ નામ સાર્થક કયું છે, તેવા ચોનીસમા તીર્થંકર શ્રીમહાવીર(પ્રભુ)ને તેમજ ધર્મનો ઉદ્ધોત કરવામાં સૂર્ય સમાન એવા શુર (શાસ્ત્રવિશારદ જૈનાચાર્ય) શ્રીવિજયધર્મસૂરિને નમસ્કાર કરીને હું (ન્યાયવિશારદન્યાયતીર્થ) પ્રવર્તક શ્રીમંગલવિજય ઉપાધ્યાય) મારી પુદ્ધિ અનુસાર જૈન તત્ત્વ ઉપર પ્રકાશ પાડવામાં પ્રદીપ સમાન એવો જૈનતત્ત્વપ્રદીપ નામનો ગ્રન્થ રચું છું.

મંગલાચરણનો હેતુ તથા અનુબંધ-ચતુષ્ઠય—

શિષ્ટાચારનું પરિપાલન કરવાને અર્થે, નિર્વિધે અન્યની પરિસ્થિતિ થાય કે ઈષ્ટ અર્થની સિદ્ધિ થાય તેટલા માટે કે અન્ય કોઈ એવા હેતુપૂર્વક પ્રાયઃ કરેલ અન્યકાર શાસ્ત્રની આદિમાં

૧ આ અવસર્જિણીની અપેક્ષાએ અન્તિમ એવા શ્રીમહાવીર પ્રભુના જીવન ઉપર પ્રકાશ પાડનારાં અનેક સાધનો છે. આના સ્થૂલ નિર્દેશ માટે જુઓ શ્રીમેદ્વિજયમણિકૃત ચતુર્વિંશતિજિના નન્દસ્તુતિનું મારું સ્પષ્ટીકરણ (પૃ ૧૬૪-૧૬૫).

૨ આ વિવેચન મેં તૈયાર કર્યું ત્યારે તો આ સાક્ષર-રત્ન ચોતાની વિદ્વાનો વિધ્ને લાભ આપી રહ્યા હતા, પરંતુ આજે આ ગ્રન્થ છપાતી વેળાએ તો તેમના સ્વર્ગ-વાસ થયાને સવાપાંચ વર્ષો વીતી ગયા છે. કાળની વ્યક્તિ કળા છે.

૩ સરખાવે જીવાજીવલિંગમ ઉપાંગની શ્રીમલયગિરિચરિત્રકૃત ટીકા (પત્રાંક ૧)માં આપેલો નિમ્નલિખિત સાક્ષીભૂત શ્લોકઃ—

“પ્રેક્ષાવતાં પ્રવૃચ્ચર્ચ, કલાદિવ્રિતયં સ્ફુટમ્ ।

મજ્જલં ચૈવ શાસ્ત્રાદૌ, વાઙ્મયમિદાર્યસિદ્ધયે ॥ ૧ ॥”—પ્રવૃચ્ચ

વર્તના વગેરેમાં ઉપકારક અણુ પદાર્થ હોવાથી તેને બીજી પંક્તિમાં મૂકવામાં આવે તે વાસ્તવિક છે. વિકારી જીવ અને અણુવરૂપ કર્મનો સંબંધ તે સંસાર છે. આના આસ્રવ અને બંધ એ બે મુખ્ય હેતુઓ છે. તેમાં વળી આસ્રવ વિના બંધની હેંચાતી નથી, કેમકે બંધ આસ્રવપૂર્વક છે; વારંતે આસ્રવને ત્રીજું સ્થાન આપી બંધનો આના પછી નિર્દેશ કરવો તે વ્યાજબી છે. આના પછી આના પ્રતિપક્ષીરૂપ સંવર અને નિર્જરાનો ઉલ્લેખ કરવો તે સ્થાને છે. કર્મની સંપૂર્ણ નિર્જરા થતાં મોક્ષ મળે છે, માટે તેનો અંતમાં નિર્દેશ કરાય તે સમુચિત છે. એટલે કે આ સમગ્ર જીહ્વાપોહ-પ્રવૃત્તિ જેને માટે છે, જે ઉત્કૃષ્ટ તત્ત્વરૂપ છે, જે સમગ્ર બ્રહ્માણ્ડના સારરૂપ છે, તે મોક્ષનો અંતમાં નિર્દેશ કર્યો છે તે સહેતુક છે, કેમકે બધું જીવની એ અંતિમ-અનન્ય દશા સૂચવે છે.

આ ક્રમ પરત્વે અન્ય રીતે પણ વિચાર થઇ શકે છે. જેમકે બંધનમાંથી આત્માનું મુક્ત થવું તે 'મોક્ષ' છે; મુક્તિને પ્રાપ્ત કરવી એ દરેકનો અન્તિમ ઉદ્દેશ છે; તેથી 'મોક્ષ' ને અન્તિમ-સપ્તમ પદાર્થ તરીકે ગણાવ્યો છે તે સુક્ત છે. આ મુક્તિ મેળવવામાં 'સંવર' અને 'નિર્જરા' એ અન્તર કારણો હોવાથી તે બેને મોક્ષની પૂર્વે સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે તે વ્યાજબી છે. વળી આસ્રવ અને બંધના અસ્તિત્વને લીધે તો નવીન કર્મના શેકાણરૂપ સંવર અને જૂનાં કર્મના પરિશાદનરૂપ નિર્જરાનો મુક્તિ મેળવવામાં બપ પડે છે. આ કારણને લીધે આસ્રવ અને બંધ વિષે સંવર અને નિર્જરા કરતાં પ્રથમ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે ઉચિત છે. વિશ્વના સમસ્ત પદાર્થોનો ચેતન અને જડ અર્થોત્ 'જીવ' અને 'અજીવ' એ બે પદાર્થોમાં અન્તર્ભાવ થતો હોવાથી તે બેનું પ્રથમ નિરૂપણ કર્યું તે સ્વાભાવિક-વાસ્તવિક છે. આ ઉપરથી બેઠું શકાય છે કે સાત પદાર્થોનો અચુક ક્રમ રાખવામાં સખળ કારણ રહેલું છે.

પદાર્થની પર્યાપ્તતા—

આ સાત પદાર્થો પર્યાપ્ત છે, કારણ કે જીવ અને અજીવ એ બે મળીને વિશ્વ થયેલું છે. બે સમગ્ર જીવો અને સમસ્ત અજીવ પદાર્થો એક એકથી હંમેશાં પૃથક્ જ રહેતાં હોય-કોઇ પણ કાળે એ બેના સંયોગ થતો ન જ હોય, તો તો પછી અન્ય કોઇ વસ્તુની અપેક્ષા રહેતી નથી; પણ બે તે પેઠી કેટલાક પદાર્થો સંયુક્ત હોય અને ત્યારે આ સંસારમાં તો તેમજ છે (કેમકે સંસારી જીવ અનાદિ કાળથી કર્મથી બદ્ધ છે), ત્યારે તો તે બેના સમબંધ થવાનું કારણ (આસ્રવ), તેના સમબંધ (બંધ), તે સમબંધનું શેકાણું (સંવર) અને તે સમબંધનો ક્ષતિક અને આત્યન્તિક નાશ (નિર્જરા અને મોક્ષ) એટલાનો જ વિચાર કરવો બસ છે. અર્થાત્ આ સાત પદાર્થો ઉપરાંત અન્ય કોઇ પદાર્થની અપેક્ષા રહેતી નથી.

આ ઉપરથી એવો સહજ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે શું ત્યારે આ સંસારના સમગ્ર પદાર્થોને સાત વર્ગમાં જ વહેંચી શકાય તેમ છે કે તેથી પણ ન્યૂનાધિક (ગોણા વત્તા) વર્ગોમાં તેનો અન્તર્ભાવ થઇ શકે તેમ છે ?

જીવ અને અજીવમાં અન્ય પદાર્થોનો અન્તર્ભાવ—

વસ્તુતઃ જીવ અને અજીવ એમ બે જ પદાર્થો છે; પરંતુ અવસ્થા-લેહને લઇને અથવા

૧ આ એક પ્રકારનો પૂરક છે. એ આત્મિક સક્રિયતા આગળ છે. આ સંબંધમાં વિશેષ વિવેચન આગળ ૧૫૨ (ત્રીજી ક્રમમાં) ક્રમમાં આવનાર છે.

સ્પષ્ટ બોધ થાય તેટલા માટે જૈન શાસ્ત્રકારો સાત પદાર્થોનું પ્રકૃપણ કરે છે. જે વસ્તુસ્થિતિ આવી છે, તો પછી આશ્રવ, બન્ધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ પદાર્થોના કેવી રીતે જીવ અને અજીવમાં સમાવેશ થાય છે એવો પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે ઉદ્ભવે છે. આના સમાધાનાર્થે સમજવું કે 'આશ્રવ' એ શુભાશુભ કર્મોને આવવાના કારણરૂપ આત્માનો પરિણામ-વિશેષ છે. આ પ્રમાણે આશ્રવ જ્યારે આત્માનો એ ભાતનો પરિણામ છે, તો પછી પરિણામ અને પરિણામીને કંઈચિત્ અભિન્ન માનતાં તેનો ચેતન પદાર્થમાં સુતરાં અનતર્ભાવ થઈ જાય છે; અને જે કાર્યનો કારણમાં ઉપચાર

૧ "ઉપચારોડત્યન્ત વિશાકલિતયોઃ કાન્દયોઃ સાંદર્યાતિશયમહિન્નાં મેદગતીતિ-
સ્થગતમાષ્મ" અર્થાત્ અત્યંત ભિન્ન સ્થાને વિષે અચુક પ્રકારની સમાનતા જોવાથી તેમાં રહેલી ભિન્નતાનો ખ્યાલ છોડી દઇ તેમને એક મણવા તે 'ઉપચાર' છે. જેમકે કોઈક મનુષ્યને ઉદ્દેશીને એમ કહેવું કે આ મધેડો છે, આ મનુષ્યમાં અને મધેડામાં અનેક પ્રકારની ભિન્નતા રહેવા છતાં પણ જાનેમાં રહેલી મૂર્ખતાને ખ્યાલમાં લઇને આમ પણ કહી શકાય છે. આ ઉપચારનું એક ઉદાહરણ છે. આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે એક વસ્તુમાં અન્ય વસ્તુના તમામ ધર્મો ન હોય તો પણ તે જાનેમાં રહેલ કોઈક સમાન ધર્મને ઉદ્દેશીને એક વસ્તુનો અન્ય વસ્તુમાં આરોપ કરવો તે 'ઉપચાર' છે.

આ ઉપચારના અનેક ભેદ છે. જેમકે (અ) કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર, (આ) કાર્યમાં કારણનો ઉપચાર, (ઇ) ધર્મમાં ધર્મનો ઉપચાર, (ઈ) ધર્મમાં ધર્મનો ઉપચાર, (ઉ) શુણ્ઘમાં શુણ્ઘનો ઉપચાર, (જી) શુણ્ઘમાં શુણ્ઘનો ઉપચાર, (જો) આધારમાં આધેયનો ઉપચાર, વિગેરે.

(અ) કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર—

આને માટે આપણે મૃતિકા (માટી) અને ઘટ (ધમ)નું ઉદાહરણ વિચારીશું. જે વર્ષતે મૃતિકા મૃતિકાની જ અવસ્થામાં હોય-મૃતિકારૂપે જ હોય-ઘટરૂપે પરિણત ન થઇ હોય ત્યારે પણ સત્કાર્યવાદની અપેક્ષાએ અથવા તિરોલાવની વિવક્ષાપૂર્વક મૃતિકાને ઘટરૂપ માનવી તે 'આ ઉપચારનું' દર્શાવત છે. વિશેષમાં આવી સ્થિતિમાં પણ આ મૃતિકા ઘટ છે એમ કહેવું તે ખોટું નથી; કેમકે જો કે આમાં ઘટના જલધારણાદિક ધર્મો નથી, અર્થાત્ આ મૃતિકાથી કંઈ ઘટનું કાર્ય થઇ શકે તેમ નથી, તોપણ રૂપ, રસ, ગન્ધ વિગેરે કેટલાક સમાન ધર્મો જાનેમાં રહેતા હોવાથી તેમજ ભવિષ્યમાં તે ઘટ બની શકનાર હોવાથી તેમ કહેવું ન્યાય છે. પારિભાષિક સંજ્ઞામાં કહીએ તો અત્ર સ્વ-ઘટમાં ભાવ-ઘટનો આરોપ કરવામાં આવ્યો છે.

વળી આ સમજ-ધર્મમાં એક બીજું ઉદાહરણ વિચારીએ. ધારો કે કોઈક પાકકને આ વાંચનથી-આ સંજ્ઞ-પ્રયોગથી ઉપયુક્ત કહીકતવું જાન થયું. તો તે જાનરૂપ કાર્યનું કારણ આ સંજ્ઞ-પ્રયોગ હોવાથી, કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને આ સંજ્ઞ-પ્રયોગ પણ જાન કહેવાય. આવા કારણને લઇને તો હેતુ-પ્રયોગને પણ 'અનુમાન' કહેવામાં આવે છે.

(આ) કાર્યમાં કારણનો ઉપચાર—

ઉપર જોઇ ગયા તેમ જેમ માટી ઘટ છે એમ કહી શકાય, તેમ ઘટ માટી છે એમ પણ કહી શકાય. આ કાર્યમાં કારણના ઉપચાર (આરોપ)નું દર્શાવત છે.

(ઇ) ધર્મમાં ધર્મનો ઉપચાર—

રાત-દર્શનરૂપ ઉપયોગ એ આત્માનો ધર્મ છે. આ ઉપયોગરૂપ ધર્મને આત્મારૂપ ધર્મ તરીકે ઓળખાવવો તે ધર્મમાં ધર્મનો ઉપચાર સમજવો.

(ઈ) ધર્મમાં ધર્મનો ઉપચાર—

આત્મારૂપ ધર્મને ઉપયોગરૂપ ધર્મ તરીકે માનવો તે ધર્મમાં ધર્મનો ઉપચાર છે.

માનીએ તો તેનો પુણ્ય-અણ્ય પદાર્થમાં સમાવેશ કરી શકાય છે.^૧

આ પ્રમાણે જન્મના સમયમાં પણ ઘટાવી શકાય તેમ છે. જેમકે કર્મ-વર્ણણાતું, આત્માના પ્રદેશોની સાથે ક્ષીર અને નીરની 'માફક' યાને લોખંડ અને અગ્નિની જેમ જ્યોતપ્રોત-એકમેક થઈ જવામાં જે આત્માનો પરિણામ કારણરૂપ છે, તે 'જન્મ' તત્ત્વ છે. આ પરિણામને પરિણામીથી પૃથક્ માનવામાં ન આવે તો સુતરાં જન્મ તત્ત્વ ચેતનરૂપ ઠરે છે અને જે કાર્યનો કારણમાં ઉપચાર કરીને વિચાર કરવામાં આવે તો તે કર્મ-વર્ણણાનો અચેતન યાને અણ્ય તત્ત્વમાં અન્તર્ભાવ થઈ શકે છે, જે હેખીતી વાત છે.

આ પ્રમાણે નિર્જરા સમયની પણ વિચાર કરી શકાય તેમ છે. જેમકે આત્માની સાથે એકમેક થઈ ગયેલી કર્મ-વર્ણણાઓના પરિણામમાં કારણરૂપ આત્માનો જે પરિણામ છે તે નિર્જરા છે. એટલે કે પરિણામને પરિણામીથી અભિજ્ઞ સ્વીકારતાં તેનો જીવ પદાર્થમાં અન્તર્ભાવ થાય છે, જ્યારે ઉપયુક્ત ઉપચારને અવલંબીને વિચારીએ તો તેને અણ્યમાં સમાવેશ થાય છે.

નિર્જરા એ કર્મતું અંશતઃ-એકદેશીય પરિણામ છે, જ્યારે ભોક્ષ એ તેતું સંમસ્તતઃ-સર્વદેશીય પરિણામ છે. એટલે ભોક્ષનો પણ જીવ-અણ્યમાં અન્તર્ભાવ થાય છે એ નિવેદન કરવું બાકી રહેતું નથી.

સાત પદાર્થોની આવશ્યકતા—

જોકે આ પ્રમાણે વસ્તુતા જે પદાર્થો સિદ્ધ થાય છે ખરા, પરંતુ તેમ થતાં એ પ્રશ્ન જરૂર ઉપસ્થિત થાય છે કે જ્યારે આ પ્રમાણેની પરિસ્થિતિ છે, તો અન્યકારે સાત પદાર્થોનો શા માટે નિર્દેશ કર્યો ? આતું સમાધાન એ કે જોશા પૃથમાં સૂચ્યું છે છતાં તેને સ્ફુટ કરવાના ધરાદાથી, અને ઉમેરવામાં આવે છે કે અતિશય સંક્ષેપ પૂર્વકું કથન કુશાગ્ર બુદ્ધિઓને માટે સંભવે છે, બાળ જીવોને માટે તો જેટલે જશે મધ્યમ કથન ક્રિતકારી છે તેટલે જશે અત્યંત સંક્ષિપ્ત કે અત્યંત વિસ્તૃત કથન ક્રિતકારી નથી. વળી જીવ અને અણ્ય એ જે પદાર્થોનો જ નિર્દેશ કરવામાં

આ પ્રમાણે (૭) ગુણમાં અને ગુણિતો અને (૧૧) ગુણીમા ગુણના ઉપચાર સમ્યગ્ને પણ સમજ લેવું.

મામ યાતુ, જન્મતે મેરે કંઈ દાંડણું છે ઇત્યાદિ આધારમાં આધેવના ઉપચારના ઉદાહરણ છે, ૧મકે 'મામ યી' મામમાં વસતા ભોક્ષ' અને 'જન્મ યી' જન્મતમાંના પ્રાણીઓ' સમજવાના છે, વિશેષમા વ્યવહાર' નયના દષ્ટાન્તજૂત પર્વત બળે છે, ઘટ ઠરે છે, ઇત્યાદિ ઉદાહરણોનો પણ ઉપચાર તરીકે ઉલ્લેખ કરી શકાય છે; ૨મકે પર્વત બળે છે એનો ખરા અર્થ' એ છે કે પર્વત ઉપર રહેલ ધાસ વગેરે પદાર્થો બળે છે, ઇત્યાદિ.

ઉપચારના મંજૂમાં એ પણ નિવેદન કરવું જરૂર છે નહિ જગ્યા કે એકને બીજામાં આરોપણ આ ઉપચારના અસજૂત અને સજૂત એવા જે પ્રકાર છે. સંખ્યામાં પચાસારનો આરોપ કરી તેને 'આચાર' માનવા તે અસજૂત ઉપચાર છે. સૂતિમાં પચાસારનો અથવા ઝાળની પણ પ્રતિકૃતિમાં ને અભિનેતા આરોપ કરે તો સજૂત ઉપચાર છે.

૧ મીન જન્મજ નરકે દરિયાન કરનાં માતૃમ પાણી કે એકને 'આવાસ્ય' અને અન્યને 'અપાસ્ય' તરીકે જોતા આવાસ્યમાં આવે છે .

આવે તો બાળ પરંતુ યુગ્મજી જીવોને 'હેય અને ઉપાદેય તત્ત્વોની શી રીતે સમજ પડે ? આનું તેમને યથાર્થ, જ્ઞાન થાય તેટલા માટે આસ્રવ અને બન્ધ એ બે સંસારનાં મુખ્ય કારણોનો-હેય તત્ત્વોનો અને સંવર અને નિર્જેશ એ બે સુકિતના પ્રધાન હેતુઓનો-ઉપાદેય તત્ત્વોનો નિર્દેશ આવશ્યક છે. આ ઉપરથી આસ્રવાદિ ચતુષ્ટયનો ઉલ્લેખ તો સકારણ છે એમ સમજી શકાય છે. પરંતુ મોક્ષનો ઉલ્લેખ કરવાનું શું કારણ છે એમ જો કેહા પ્રશ્ન કરે તો તેનો ઉત્તર એ છે કે જે મુખ્ય સાધ્ય છે, જે પ્રધાન લક્ષ્ય-ખિન્દુ છે, જેના નિર્દેશાર્થે તો આ શ્રવ્ય છે, તેનો કેમ બહિષ્કાર થઈ શકે ? આથી સાત પદાર્થોનો નિર્દેશ સકારણ છે એમ જોઈ શકાય છે.

પુણ્ય અને પાપનો વિચાર—

ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર જેવા આગમમાં તેમજ નવતત્ત્વપ્રકરણ પ્રમુખ શ્રવ્યોનાં પણ આ સાત તત્ત્વો ઉપરાંત પુણ્ય અને પાપનો પણ નિર્દેશ કરેલો જણાય છે તો આ બેનું શું સ્વરૂપ છે તેમજ તેનો અત્રે ગણાવેલા સાત તત્ત્વો પૈકી શેમાં અન્તર્ભાવ થાય તે તે હવે વિચારી લઈએ. જીવોને મુખ્ય ભોગવવામાં હેતુરૂપ અધ્યવસાય દ્વારા આવેલ શુભ કર્મ (પુણ્ય) તે ' દ્રવ્ય-પુણ્ય ' છે. જ્યારે તે કર્મને ઉત્પન્ન કરનારો અધ્યવસાય (પરિણામ-ભાવ) તે ' ભાવ-પુણ્ય ' છે. એવી રીતે જીવોને દુઃખદાયી અશુભ કર્મ તે ' દ્રવ્ય-પાપ ' છે, જ્યારે આ અશુભ કર્મને ઉત્પન્ન કરવામાં મૂળ કારણરૂપ અશુભ અધ્યવસાય તે ' ભાવ-પાપ ' છે.

આ ઉપરથી એ પણ સમજી શકાય છે કે પાપ અને પુણ્યનો આસ્રવ અથવા બન્ધ તત્ત્વમાં અન્તર્ભાવ થઈ શકે છે, કેમકે કર્મનું આગમન તે આસ્રવ છે અને પુણ્ય અને પાપનો આસ્રવ કે બન્ધમાં સમાવેશ તેનું સંસારી જીવ સાથે મળી જવું તે બન્ધ છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે જે શુભ કર્મના આગમનને-ઉપાજનને પુણ્ય કહેવામાં આવે તો તેનો આસ્રવમાં સમાવેશ કરી શકાય અને જે શુભ કર્મના જીવ સાથેના સંબંધને-બન્ધને પુણ્ય કહેવામાં આવે તો તેનો બન્ધમાં સમાવેશ કરી શકાય. આવી હકીકત પાપના સંબંધમાં પણ ઘટાવી શકાય.

તત્ત્વાર્થાધિગમમૂલની શ્રીસિદ્ધસેનગણિકૃત ટીકા (પૃ ૪૨)માં ' પુણ્યપાપયોજ્યન્થેજ્ઞત્તર્માવાત્ ' અર્થાત પુણ્ય અને પાપનો બન્ધમાં અન્તર્ભાવ થાય છે એવો ઉલ્લેખ છે, પરંતુ કાર્યનો કારણમાં ઉપચાર કરતાં તેનો આસ્રવમાં પણ અન્તર્ભાવ થઈ શકે છે.

વળી આનો આસ્રવમાં અન્તર્ભાવ થાય છે એ વાત આ શ્રવ્યકારકૃત સપ્તભંગીપ્રદીપ (પૃ ૨) ઉપરથી તેમજ શ્રીવિજયોદયસૂરિ દ્વારા સંશોધિત નવતત્ત્વવિસ્તરાર્થ (પૃ ૫) ઉપરથી પણ જોઈ શકાય છે. શ્રીઅક્લેકકહેવકૃત તત્ત્વાર્થરાજવાર્તિક (પૃ ૨)માં તો કહ્યું પણ છે કે—

“ પુણ્યપાપપદાર્થોપસંહ્યાનમિતિ ચેત્ ન, આસ્રવે ચન્થે વાજ્ઞત્તર્માવાત્ । ”

આ વાતનું શ્રી વિદ્યાનન્દસ્વામિકૃત તત્ત્વાર્થસ્તોત્રવાર્તિક (પૃ ૬૧)નો નિમ્ન-લિખિત સ્લોક સમર્થન કરે છે :

એટલું જ નહિ પરંતુ ભવિષ્યમા પણ સુખ મળે આથી આનો અર્થ ' સુખ છે અને છે ' એમ થઈ શકે છે. જે પુણ્ય લોભવતા નહું પુણ્ય ન ઉપાર્જન થતા પાપ ઉપાર્જન થાય-ખંધાય તે ' પાપાનુ-ભન્ધિ પુણ્ય ' છે. આનો ઉદ્ધય થતા સુખ મળે છે, પરંતુ ભવિષ્યમા તો દુઃખ આવી પડે છે. આથી આનો અર્થ ' સુખ છે અને નથી ' એમ થઈ શકે છે. પ્રથમ પ્રકારનું પુણ્ય ઉપાદેય છે, ન્યારે દ્વિતીય પ્રકારનું પુણ્ય હોય છે.

પાપ લોભવતા નવીન પાપ ઉપાર્જન કરવું-ખાધવું તે ' પાપાનુભન્ધિ પાપ ' છે. આનો અર્થ ' સુખ નથી અને નથી ' એવો થાય છે. પાપ લોભવતી વેળાએ શુભ અધ્યવસાયને છોડને નવીન પુણ્ય ઉપાર્જન કરવું-ખાધવું તે ' પુણ્યાનુભન્ધિ પાપ ' છે આનો અર્થ ' સુખ નથી અને છે ' એમ થાય છે, પ્રથમ પ્રકારનું પાપ હોય છે, ન્યારે દ્વિતીય પ્રકારનું ઉપાદેય છે.

આ પ્રકારના પુણ્ય અને પાપના પ્રકારો ધ્યાનમાં લેવાથી ધર્મીને ઘેર ધાડ કેમ આવે છે તેનું કારણ સમજાય છે કેમકે આ તો પુણ્યાનુભન્ધિ પાપનું તે ફળ લોભવે છે, ભવિષ્યમા તેને ધર્મના ફળ તરીકે સુખ મળશે જ. એવી રીતે ખોટો માર્ગે જનારા ફાવી જતા દેખાય છે તેથી કેટલાક ધર્મ-અધર્મનો વિવેક ભૂલી જવા દોરાય છે તે પણ સુક્ત નથી એમ જોઈ શકાય છે, કારણ કે પૂર્વ જન્મમાં આવા જનોએ જે પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું હતું તેનું મધુર ફળ તેઓ અત્યારે આપી રહ્યા છે, પરંતુ ભવિષ્યમા તો તેમના કુકર્મની શિક્ષારૂપ ફળ તો તેમને લોભવવું જ પડશે.

આ પ્રમાણે પુણ્ય અને પાપના અવાતર ભેદો પડે છે તેમ તેના અન્ય અપેક્ષાપૂર્વક પણ બે બે ભેદો પડે છે જેમકે (૧) પુણ્યાનુભન્ધિ પુણ્ય અને (૨) પુણ્ય અને પાપના પ્રકારો પાપાનુભન્ધિ પુણ્ય, તેમજ (૧) પાપાનુભન્ધિ પાપ અને (૨) પુણ્યાનુભન્ધિ પાપ જે પુણ્ય લોભવતા નહું પુણ્ય ઉપાર્જન થાય-ખંધાય તે ' પુણ્યાનુભન્ધિ પુણ્ય ' છે. આ લોભવતા સુખ મળે

૧ ત્યામ કરવા લાયક ૨ મદ્ય કરવા લાયક, આદરવા યોગ્ય

૩ સરખાવો આ આગમ (મૂળ સૂત્ર)ના ૨૮ માં (શોક્ષમાગમિતિ) અધ્યયનની નિમન-લિખિત

૧૪ મી માયા—

“ જીવાત્મીયો ય વચો ય પુણ વાવાસવો તદા સવરો નિજ્જરા મુક્તો સતેય તદિવા નવ ૧ ”

[જીવાત્મીયો ય વચઃ પુણ્ય વાવાસવો તથા । સવરો નિજ્જરા મોક્ષ સમ્યક્તે તદવા નવ ॥]

૪ આના કતી શિદિવશુમસરિ છે તેમણે ચોથી માધ્યામ કથુ છે ૧—

“ જીવાત્મીયા પુણ્ય વાવાસવસંવરો ય નિજ્જરણ ।

વચો મોક્તો ય તદા, નવ તત્ત્વ દોનિ નાવત્તવા ॥ ”

[જીવાત્મીયો પુણ્ય વાવાસવો સવરઃ નિજ્જરણમ્ ।

વચો મોક્ષમ તથા નવ તત્ત્વાનિ મક્ષન્તિ જ્ઞાનત્ત્વાનિ ॥]

આ માયા ધ્યાનક દેશર માથે નવતત્ત્વ તરીકે મુપસિદ્ધ મનની આદિમાં નજરે પડે છે,

“ પુણ્યપાપપદાર્થો તુ, વન્ધાસ્રવવિકલ્પગા ।

અદ્વાતવ્યૌ ન ભેદેન, સસમોઽતિપ્રસજ્જતઃ ॥ ૮ ॥ ”

આ વિવેચનનો સાર એ છે કે વિવિધ વિવક્ષા પ્રમાણે પદાર્થોની સંખ્યા જુદી જુદી દર્શાવી શકાય છે. જેમકે ભેની, સાતની અથવા નવની. આથી ન્યૂનાધિક વિવક્ષાનુસાર પદાર્થોની સંખ્યા પણ દર્શાવી શકાય તેમ છે. આપણા તરીકે જીવાદિક સાતે તરવેના ઉત્પાદ (ઉત્પત્તિ), વ્યય (નાશ) અને પ્રોવ્ય (સ્થિતિ) રૂપ ‘સત’ પદ્ધતિની અપેક્ષાએ એક તરવે છે એમ કહી શકાય. જીવ અને અજીવ એ બે તરવે પૈકી એ અજીવના ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ, પુદ્ગલ અને કાળ એ પાંચ પેટા-વિભાગોને ધ્યાનમાં લઈ ‘જીવ’ તરવેનો વિચાર કરીએ તો છ તરવે થાય છે. આવી રીતે જુદી જુદી અપેક્ષાએ વિચારતાં પદાર્થોની જુદી જુદી સંખ્યા સિદ્ધ થાય છે અને એમાં જ ક્યાદાદીની ગણિહારી છે.

અન્ય દર્શનકારોની પદાર્થ સંખ્યાની માન્યતા—

પ્રસંગોપાત્ત અન્ય દર્શનકારો કેટલા પદાર્થો માને છે તેનું પણ ચિહ્નદર્શન કરી લઈએ. પ્રથમ સાંખ્ય દર્શન તરફ નજર કરીશું તો જણાશે કે આ દર્શનકાર પરચીસ (૨૫) તરવે માને છે. તેમાં ‘પુરુષ’ અને ‘પ્રકૃતિ’ એ બે મુખ્ય તરવે છે. ‘સર્વ’, ‘રજસુ’ અને ‘તંત્રમ્’ એ ત્રણ શબ્દોની સામ્યાવરણને ‘પ્રકૃતિ’ વાને ‘પ્રધાન’ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રકૃતિ જડ છે. એમાંથી બાકીનાં ત્રેવીશ (૨૩) તરવેનો પ્રાહર્ષીવ થાય છે. જેમકે પ્રકૃતિમાંથી ‘મહાત’ તરવે અથવા ‘બુદ્ધિ’ ઉત્પન્ન થાય છે. આ બુદ્ધિમાંથી ‘અહંકાર’નો આવિર્ભાવ થાય છે. એમાંથી પાંચ સૂક્ષ્મ તન્માત્રા, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને મન એ સોળ (૧૬) તરવેની ઉત્પત્તિ થાય છે. રૂપ, રસ, ગંધ, રૂપશ અને શબ્દ એ પાંચને ‘સૂક્ષ્મ તન્માત્રા’ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. તેમાંથી અગ્નિ, જળ, પૃથ્વી, વાયુ અને આકાશ એ ‘મહાજૂતોની’ ઉત્પત્તિ માનવામાં આવી છે.^૧ આ પ્રમાણે પ્રકૃતિ એ ત્રેવીસ તરવેનું કારણ છે.

રૂપરસેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, દ્રાણેન્દ્રિય નેત્રેન્દ્રિય અને કર્ણેન્દ્રિય આ પાંચ ઇન્દ્રિયોને ‘જ્ઞાનેન્દ્રિયો’ કહેવામાં આવે છે જ્યારે વાણી, હસ્ત, પાદ, ઉપસ્થ (પુરુષ-ચિહ્ન) અને ગુહા એ પાંચને ‘કર્મેન્દ્રિય’ સંબોધવામાં આવે છે.

જેમું કારણ જડ હોય તેનું કાર્ય એતન ન હોઈ શકે એ તો તેનીતી વાત છે. વળી

૧ આ પાંચેના વિશિષ્ટ સ્વરૂપ માટે જુઓ દ્વિતીય ઉલ્લાસ.

૨ સરખાવે ઓકપિલ મહર્ષિપ્રણીત સાંખ્ય દર્શનના પ્રથમ અધ્યાયનું નિમ્ન-લિખિત ફા. મું. સુત—

“ સર્વ-રજસુ-તંત્રમ્ સામ્યાવસ્થા પ્રકૃતિઃ, પ્રકૃતેર્મહાત, મહતોઽહદ્કાન્, મહદ્કારાન્ પશ્ચ તન્માત્રાણિ કમયતિન્દ્રિયં, તન્માત્રેભ્યઃ સ્પૃહ્યમૂર્ખાંનિ, પુરુષ इति પશ્ચવિંશતિર્મનઃ.”

૩ મન-વિદ્યા ત્યાગ કરવાનું તેમજ અપાન-વાયુ બહાર કાઢવાનું કાર.

‘પુરુષ’ તત્ત્વ તો ચેતનરૂપ જ છે, તો પછી આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે સાંખ્ય મતમાં પણ ‘ચેતન’ અને ‘જડ’ એમ બે જ સુખ્ય તત્ત્વો માનેલાં છે.

બૌદ્ધ દર્શન—

બૌદ્ધ દર્શનમાં વૈશાલિક, સૌત્રાંતિક, ચૌગાત્યાર (અથવા વિજ્ઞાનવાદી) અને માધ્યમિક (અથવા શૂન્યવાદી) એમ ચાર સુખ્ય ફિરકાઓ યાને શાખાઓ છે. તેમાં વૈશાલિક મતમાં આત્માને ‘પુરુષ’ શબ્દથી જોળખવામાં આવે છે તેમજ તેમાં વળી પદાર્થ ચાર ક્ષણ સુધી જ અવસ્થિત રહે છે એવી માન્યતાને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. વિશેષમાં જાતિ (ઉત્પત્તિ), સ્થિતિ, જરા અને વિનાશ એ કોઈ પણ પદાર્થની ઉત્પત્તિ, સ્થિરતા, જીર્ણતા અને નાશના અનુક્રમે કારણ છે, આ સિવાય અન્ય કોઈ કારણ નથી, એમ આ મત પ્રતિપાદન કરે છે.

સૌત્રાંતિક મત પ્રમાણે આત્મા જેવી કોઈ ચીજ નથી. તે મતમાં દુઃખના કારણભૂત વિજ્ઞાન, વેદના, સંજ્ઞા, સંસ્કાર અને રૂપ એ પાંચ રકષિત પ્રાધાન્ય છે.

ચૌગાત્યાર મત પ્રમાણે વિજ્ઞાન સિવાય આ સમસ્ત વિશ્વમાં બીજો કોઈ પદાર્થ જ નથી. આ મતનું ચર્ચને તો આ મત ‘જ્ઞાનાદેતવાદ’ તરીકે જોળખાય છે.

માધ્યમિક મત તો અખિલ બ્રહ્માણ્ડ શૂન્ય જ છે એમ સ્વીકારે છે. આથી આ મતના અનુયાયીઓ ‘શૂન્યવાદી’ કહેવાય છે.

આ ચારે મતોનાં મતનુચ્છેનો સંપૂર્ણ ચિતાર આપવાનું કાર્ય અન્ધ-ગૌરવના બાધથી અત્ર ખની શકે તેમ નહિ હોવાથી તેમજ તેને પ્રસ્તુત વિષય સાથે બહુ અગત્યનો સંબંધ પણ નહિ હોવાને લીધે તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવતું નથી. પરંતુ ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિએ પણ વિચારતાં એટલું તો જોઈ શકાય છે કે બૌદ્ધ દર્શન પ્રમાણે (૧) કોઈ પણ પદાર્થ જ નથી, (૨) સર્વ પદાર્થ જ્ઞાનમય જ ચેતનરૂપ જ છે અથવા તો (૩) સમસ્ત પદાર્થોનો ચેતન અને અચેતન યાને જીવ અને અજીવ એમ બેજ તત્ત્વોમાં અંતર્ભાવ થાય છે.

સમસ્ત જગત્ શૂન્ય જ છે, આત્મા જેવો કોઈ પદાર્થ જ નથી તેમજ વિજ્ઞાન સિવાય કોઈ અન્ય પદાર્થ જ નથી, એ બાતોનો વિચાર હવે પછી (પૃષ્ઠ ૧૪-૨૨) કરીશું. અત્યાદે તો અન્ય દર્શન તરફ દૃષ્ટિ કરીએ.

વૈશેષિક દર્શન—

આ દર્શન પ્રમાણે ‘દ્રવ્ય’, ‘ગુણ’, ‘કર્મ’, ‘સામાન્ય’, ‘વિશેષ’ અને ‘સમવાય’ એમ એકંદર

૧ ગુણ અને ક્રિયાના આધારને ‘દ્રવ્ય’ સંબોધવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત કાર્યની સમવાયિ-કરણતા જેમાં રહેલી હોય તે ‘દ્રવ્ય’ છે, એમ પણ તેનું લક્ષણ બોધવામાં આવે છે. વળી દ્રવ્યતત્ત્વ અપર સામાન્યથી જે સંબંધ હોય તે ‘દ્રવ્ય’ છે, એવું લક્ષણ પણ આ સંબંધમાં આપવામાં આવે છે. આ દ્રવ્ય-તત્ત્વના નવ ભેદ છે.—(૧) પૃથ્વી, (૨) જળ, (૩) તેજ, (૪) વાયુ, (૫) આકાશ, (૬) કાળ (૭) રૂપ, (૮) આત્મા અને (૯) મન.

૨ ક્ષણ, ૨સ, ૩અંશ, ૨પક્ષ, ૪અંશ, ૫પરિમાણ, ૬પ્રકાર, ૭સંયમ, ૮વિભાગ, ૯પરત્વ

છ પદાર્થો છે.^૧ નવીન મત પ્રમાણે અભાવને પૃથક્ પદાર્થ માનતાં પદાર્થોની સંખ્યા સાતની બને છે.

દ્રવ્યાદિનો જીવ-અજીવમાં સમાવેશ—

દ્રવ્ય તત્ત્વમાં પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, કાળ, દિશા, આત્મા અને મન એમ જે નવ તત્ત્વનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે તેમાંથી આત્મા તો ચેતન છે જ, એટલે એ વિષે કંઈ પણ ઉદ્દેશ્ય કરવાનો બાકી રહેતો નથી. વળી પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને મન એની જે પ્રકારે વિવક્ષા કરીએ તે પ્રમાણે તેને જઠ કે ચેતનની કોટિમાં મૂકી શકીએ. આકાશ, કાળ અને દિશા તો જઠ છે. શુદ્ધ એ દ્રવ્યનો પદાર્થ છે, તો પછી દ્રવ્યનો જેમાં સમાવેશ યાય તેમાં શુદ્ધનો પણ સમાવેશ થઈ જ જાય એ સ્વાભાવિક છે. એ પ્રમાણે કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય વિષે પણ સમજ લેવું. અભાવ તો જ્યારે પદાર્થ જ નથી તો એ વિષે વિચાર કરવાનો રહે જ ક્યાંથી ? આ ઉપરથી સમજ શકાય છે કે વૈશેષિક દર્શનકાર પણ અુખ્યત્વે કરીને ચેતન અને જઠ એમ બે જ તત્ત્વો માને છે.

સુખ, દુઃખ, ક્રમ્હા, દ્રેષ અને પ્રયત્ન તેમજ ગુરુત્વ, દ્રવ્ય, સ્નેહ, સંસ્કાર, ધર્મ, અધર્મ અને શબ્દ એમ એકંદર ચોવીસ શુદ્ધો છે, એવી વૈશેષિક મતની માન્યતા છે.

૩ મૂર્ત દ્રવ્યમાં જ રહેનાર અને નિર્ગુણ એવું એ તત્ત્વ તે 'કર્મ' કહેવાય છે. આ કર્મના ઉદ્દેશ્ય (પરંપર વિગેરેને જોયે ફેંકવાની ક્રિયા), અવશેષ (દ્વા વિગેરેને નીચે ફેંકવાની ક્રિયા), આક્રમ્યન (હસ્તાદિને સંક્રમવાની ક્રિયા), પ્રસારણ (પાદાદિ અવયવોને પ્રસારવાની ક્રિયા) અને ગમન (જવા-આવવાની ક્રિયા) એમ પાંચ બેઠો છે.

૪ અનેક પદાર્થોમાં 'સમવાય' સંબંધથી નિત્ય રહેવાવાળા તત્ત્વને 'સામાન્ય' કહેવામાં આવે છે અને તેને દ્રવ્ય, શુદ્ધ અને કર્મથી પૃથક્ પદાર્થ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે. આ સામાન્યના 'પર સામાન્ય' (યાને મહાસામાન્ય) અને 'અપર સામાન્ય' એમ બે બેઠો છે. દ્રવ્ય, શુદ્ધ અને કર્મ એ ત્રણેમાં સત્તારૂપે રહેલા સામાન્યને 'પર સામાન્ય' કહેવામાં આવે છે, જ્યારે દ્રવ્યત્વ, શુદ્ધત્વ, પ્રત્યાદિ અસ્પ નિયમક સામાન્યને 'અપર સામાન્ય' કહેવામાં આવે છે.

૫ એક પરમાણુથી બીજો પરમાણુ પૃથક્ છે એવું બેદ-જ્ઞાન કરાવવામાં કારણરૂપ તત્ત્વ તે 'વિશેષ' છે. એના અનેક બેઠો છે. આ સામાન્યથી તદ્દન સ્વતંત્ર છે, એમ આ વૈશેષિક મતનું માનવું છે. જેમ મત પ્રમાણે તો સામાન્ય અને વિશેષ એ બંને જરૂરી સાપેક્ષ છે.

૬ સમવાય એ સંબંધ-વિશેષ છે. અર્થાત્ શુદ્ધ અને શુદ્ધિનો, અવયવ અને અવયવિનો જાતિ અને વ્યક્તિનો, ક્રિયા અને ક્રિયાવાનનો, આધાર અને આધેયનો તથા નિત્ય દ્રવ્ય અને વિશેષનો એ સંબંધ તે 'સમવાય' છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો આ તત્ત્વમાં પટ છે, આ ટંકમાં કટ (સાદી) છે, છત્પાદિ જાન યવામાં જે કારણભૂત હોય તે 'સમવાય' કહેવાય છે. આ સમવાયના અર્વાતર બેઠો નથી. તે એક, નિત્ય અને વ્યાપક છે—તે સદા સર્વત્ર વર્તમાન ॥

૧ સરખવેલો અશસ્ત્રપાદભાષ્ય (પૃ ૬)ની નિમ્ન-વિખિત પંક્તિ—

“ દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મ-સામાન્ય-વિશેષ-સમવાયાનાં વર્ણનાં પદાર્થોનાં માધ્યમ્ય-લેખ-વ્યાખ્યાનાં તત્ત્વજ્ઞાને નિઃસેવસહેતુઃ ”

નૈયાયિક દર્શન—

હવે નૈયાયિક દર્શન તરફ દૃષ્ટિપાત કરીએ. આ દર્શનમાં સોળ તત્ત્વો માનવામાં આવ્યા છે.^૧ જેમકે^૨ પ્રમાણ, પ્રમેય, સંશય, પ્રયોજન, દૃષ્ટાંત, સિદ્ધાન્ત, અવયવ, તર્ક, નિર્ણય, નિર્વાહ;

૧ સરખાવો શ્રીગૌતમ, મહર્ષિરચિત ન્યાય-દર્શનનું નીચે મુજબનું આવ મુત્ર—
 " પ્રમાણ-પ્રમેય-સંશય-પ્રયોજન-દુષ્ટાન્ત-સિદ્ધાન્તા-ડયયથ-તર્ક-નિર્ણય-વાદ-જન્ય-વિતરણ-દેવતામાસ-ચલ-જાતિ-નિગ્રહસ્થાનાનાં તત્ત્વજ્ઞાનાત્ નિઃશ્રેયસાધિતમઃ "

૨ પદાર્થોની ઉપલબ્ધિના કારણને ' પ્રમાણ ' કહેવામાં આવે છે. પછી ભલે તે કારણ જ્ઞાન-સ્વરૂપ હોય પણ નહીં. નૈયાયિક દર્શન પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, અને આગમ એમ એકંદર ચાર પ્રમાણો છે.

૩ પ્રમાણ પડે નિશ્ચિત થયેલ પદાર્થને " પ્રમેય " કહેવામાં આવે છે.

૪ એક જ વસ્તુમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના ધર્મો દૃષ્ટિગોચર થતાં જે વિકલ્પ ઉત્પન્ન થાય છે તેને 'સંશય' કહેવામાં આવે છે. જ્યારે વસ્તુના ફક્ત સામાન્ય ધર્મ જ દૃષ્ટિગોચર થતા હોય અને તેના વિશેષ ધર્મો સ્પષ્ટ દેખાતા ન હોય (એકે તેનો ખ્યાલ તો હોય), ત્યારે સંશયને સ્થાન મળે છે. જેમકે દૂરથી એક વસ્તુ જોઈ; તેમાં મનુષ્ય તેમજ વૃક્ષ એ બંનેમાં સંશય લાગે, પહેલાં પછી, ઇત્યાદિ સામાન્ય ધર્મો માલુમ પડે છે, પરંતુ મનુષ્યના ચેતનત્વાદિ વિશેષ ધર્મો તેમજ વૃક્ષના શાખા-પ્રશાખાત્વ ઇત્યાદિ વિશેષ ધર્મોના સાક્ષાત્કાર થતા નથી તો આવે સંશય આ વૃક્ષ છે કે મનુષ્ય એવો સંશય ઉદ્ભવે છે.

૫ અભીષ્ટ-સાધ્ય વસ્તુ તે ' પ્રયોજન ' છે.

૬ દૃષ્ટાન્ત એટલે ઉદાહરણ સાધ્ય-ધર્મ અને સાધન-ધર્મની વ્યાપ્તિનો જેમાં નિર્ણય થઈ ગયો હોય અને એથી કરીને તો વાદી અને પ્રતિવાદી ઉભયને જે સમત હોય તે ' દૃષ્ટાન્ત ' કહેવાય છે.

૭ સિદ્ધાન્તના ચાર પ્રકાર છે—સર્વતંત્ર, પ્રતિતંત્ર, અધિકરણ અને અબ્યુપગમ. જે વાત સર્વ શાસ્ત્રોને-નંત્રોને સમર્થ હોય તે ' સર્વતંત્ર ' સિદ્ધાંત કહેવાય છે, જ્યારે જે હકીકતના સંબંધમાં મતાન્તર હોય તે ' પ્રતિતંત્ર ' સિદ્ધાંત કહેવાય છે. એક વાતને સિદ્ધ કરવા જતા સાથે સાથે જે અન્ય વાત પણ સિદ્ધ થઈ જાય તે ' અધિકરણ ' સિદ્ધાન્તને નામે ઓળખાય છે જે વાત પોતાને માન્ય ન હોય છતાં ' તુલ્યજી કુર્જનઃ ' ભલે તમે વૃદ્ધ થાઓ એવા ઇરાદાપૂર્વક સ્વીકારવામાં આવે તે ' અબ્યુપગમ ' સિદ્ધાન્ત છે.

૮ અનુમાનનાં અંગોને ' અવયવ ' કહેવામાં આવે છે અને તે પાંચ છે—પ્રતિતા, હેતુ ઉદાહરણ, ઉપનય અને નિગમન.

૯ તર્ક એ એક પ્રકારનો જીવપોદ છે. આ દ્વારા નસપરૂપ અગ્નિ દ્વરે થાય છે અને વસ્તુનું અસમ સ્વરૂપ ઝળકી ઊઠે છે.

૧૦ નિર્ણય એટલે નિશ્ચય. એ તર્કનું પરિણામ છે.

૧૧ નિર્ણય કરવાને સાર વાદી અને પ્રતિવાદીઓ દ્વારા થતી ચર્ચા તે ' વાદ ' છે. જેનું માર્ગમાં પણ વાર મળેલી વિચાર કરવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે જુઓ તાર્કિક ચક્રચૂડામણિ રચેલ પદ્યકાવ્ય. ૧૬૪૪ થયેલા પ્રખ્યાત શ્રીહરિભદ્રચરિત્ર

૧જલ્પ, ૨વિતરકા, ૩હેત્વાભાસ, ૪છળ, ૫જ્ઞતિ, અને ૬નિગ્રહસ્થાન. આ સોળ પદાર્થોનો વૈશેષિક દર્શનકારે માનેલા સાત પદાર્થોમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. આ વાતની નિબંધસાગર સુદ્રણાલયમાથી ઇ. સ. ૧૬૨૭ માં જહાર પડેલી અને સુક્રતાવેલી, દિનકરી અને રામરૂદ્રીથી વિભૂષિત એવી કારિકાવચીનો ૪૨ મા પ્રયગત નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ સાક્ષી પૂરે છે:—

“ નન્વન્યે પદાર્થાઃ કયં ન સન્તિ ન્યાયસૂત્રે પોદશપદાર્થનિરૂપણાદિત્યા-
શઙ્ક્ય નૈયાયિકાનામપિ મતે સસ પદાર્થા ઇત્યવિરુદ્ધં પોદશપદાર્થાનાં સસ-
પદાર્થેષુ અન્તર્ભૂતત્વાત્ ”

સોળ પદાર્થોનો સાતમાં ઠેવી રીતે. અંતર્ભૂત થાય છે તેનો પણ આ પૃષ્ઠમાં તેમજ ત્યાર પછીના પૃષ્ઠોમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ તેની અહિં આ ખાસ આવશ્યકતા નહિ હોવાથી તે સંબંધમાં કોહાપોહ ન કરતાં ઉપર્યુક્ત અન્ય જોઈ જવા લક્ષામણ કરવામાં આવે છે. જ્યારે હમીકત આમ છે, તો પછી આ સોળ તત્ત્વોનો પણ છપ અને અછપ એ બે તત્ત્વોમાં અંતર્ભૂત થઈ જાય છે એમ કહેવામાં ખાસ પ્રમાણ આપવાની જરૂર રહે છે ?

અદ્વૈત વેદાન્ત દર્શન—

અદ્વૈત વેદાન્ત દર્શનકાર એક જ તત્ત્વ—બ્રહ્મતત્ત્વ સ્વીકારે છે. પરંતુ યુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરવામાં આવે, તો આ ચેતનરૂપ બ્રહ્મતત્ત્વની સાથોસાથ જઠ પદાર્થ તેમણે પણ માનવો પડશે.

“ ૧ પોતાના પ્રતિપક્ષીને પરાસ્ત કરવાના ઉદ્દેશથી જે શબ્દ-રચનાનો પ્રયોગ કરવામાં આવે તે ” જલ્પ ’ છે,

૨ પોતાના પક્ષતું—મન્તવ્યનું સમર્થન કર્યા વિના ગમે તેમ બોલવું તે ‘ વિતરકા ’ છે. આના બળ ઉપર પ્રતિપક્ષીના પક્ષમાં અનેક દુષ્ટો જતાવવામાં આવે છે, પરંતુ પોતાનો પક્ષ સિદ્ધ કરવામાં તેનો ઉપયોગ થતો નથી.

૩ અસત્ય હેતુને ‘ હેત્વાભાસ ’ કહેવામાં આવે છે. અન્ય શબ્દમાં કહીએ તો વાસ્તવિક રીતે હેતુ ન હોવા છતાં તેના જેવા જેમાં આભાસ થાય તે ‘ હેત્વાભાસ ’ છે. નૈયાયિકાના મત પ્રમાણે આવા હેત્વાભાસના અસિદ્ધ, વિરૂદ્ધ, બલિયારી, બાધિત (કાવાતીત) અને સત્પ્રતિપક્ષ એમ પાંચ પ્રકારો છે જેવાજર જેનો તો આ પૈકી પ્રથમના ત્રણ સ્વીકારે છે. એ સંબંધમાં વિશેષ માહિતી માટે જુઓ ન્યાયવિસારદ ન્યાયતીર્થ યુનિરાજ શ્રીન્યાયવિજયકૃત ન્યાયકુસુમાંબલિપ્ત માર્ ૨૫૫૩૨૫- (૫૦ ૧૪૨-૧૪૩).

૪ પ્રતિપક્ષીને પરાસ્ત કરવા માટે વિકલ્પો ઉત્પન્ન કરવા તે ‘ છળ ’ છે; આ છળના વાક-છળ, સામાન્ય-છળ અને ઉપચાર-છળ એમ ત્રણ અર્વાતર બેઠો છે.

૫ અમત્ય દુષ્ટોનો અરોપ કરવો તે ‘ જ્ઞતિ ’ છે અને તેના એકદર ચોતીસ પ્રકારો છે. જુઓ આ અન્યકારકૃત તત્ત્વાખ્યાનનો પૂર્વાર્ધ (૫૦ ૧૨૭).

૬ પ્રતિજ્ઞા-દાન વગેરેના આશ્રય લઈને વાહીને બોલવો બંધ કરવો, તે ‘ નિમ્મદ રથાન ’ છે. બધા મળીને તેના બાવીસ બેઠો છે. જુઓ તત્ત્વાખ્યાનનો પૂર્વાર્ધ (૫૦ ૧૩૩).

આ વાત ઉપર વિચાર કરીએ તે પૂર્વ જગતમાં કેાઈ પદાર્થ જ નથી: સર્વ જગત શૂન્ય છે, 'પ્રમાતા' પ્રમેય, 'પ્રમાણ' કે 'પ્રમાણિ' એવું કંઈ છે જ નહિ એ પ્રમાણેની ઉદ્ધોષણા કરનારા 'શૂન્યવાદી-જોના કથન તરફ લક્ષ્ય આપવું આવશ્યક સમન્વય છે.

પ્રથમથી જ એ નિવેદન કરવાની જરૂર જણાય છે કે જો કે શૂન્યવાદીનો પૂર્વ પક્ષ અને તેનું નિરાકરણ સમન્વયવાળું જનતા પ્રયાસ કરવામાં આવે છે, છતાં જો એ વાત કેાઈ પાઠકને ગળે ન ઉતરે તો તેથી તેને નિરાશ થવાનું કંઈ કારણ નથી. એ વાત પડતી મૂકીને અન્ય વિષય તરફ દ્રષ્ટિપાત કર્યા બાદ ફરીથી એ વિષય ઉપર વિચાર કરવાથી વધુ પ્રકાશ પડશે એવી આશા રહે છે. આ હકીકત વિચારવામાં આવનારી 'માયાવાદ-મીમાંસા' ને પણ લાગુ પડે છે.

શૂન્યવાદ-સમીક્ષા

પૂર્વ પક્ષ—

હે જૈન મતાવલંબી ! જ્ઞાન એ શું છે ? જો જ્ઞાન એ બાહ્ય અર્થ-પદાર્થનું આંતરિક શ્રાહક છે અને બાહ્ય અર્થ શ્રાહક છે એમ કહેતા હો, તો આ અર્થ અણુરૂપ, સૂક્ષ્મરૂપ, ઉભયરૂપ કે અનુભવરૂપ છે. એમ પ્રશ્ન ઉઠે છે, આમાંથી જો પ્રથમ પક્ષ અહણુ કરતા હો. અર્થાત્ અર્થ અણુરૂપ છે એમ કહેતા હો, તો આ અણુ સંબંધી જ્ઞાન-નિશ્ચય પ્રત્યક્ષ દ્વારા થાય છે કે અનુમાન દ્વારા થાય છે એ બંધુવું બાકી રહે છે, કેમકે આ જો પ્રમાણે ઉપરાંત ત્રીણું કેાઈ પ્રમાણ નથી.^૧ જો પ્રત્યક્ષ દ્વારા થાય છે એમ માનો તો અમે તમને પૂછીએ છીએ કે આ પ્રત્યક્ષ યોગિ-પ્રત્યક્ષ છે કે અસ્મદ્વાદિ-પ્રત્યક્ષ છે અર્થાત્ આ પ્રત્યક્ષ યોગિ-મત્ત છે કે આપણા જેવાને જેમ અન્ય વસ્તુનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે તેવું આ પ્રત્યક્ષ છે ? પ્રથમ વાત અંગીકાર કરશે તો તો તે આગમ પ્રમાણનો વિષય ઠરશે, અને તેમ થતાં તે મધ્ધા માત્રથી આદરણીય મનાશે, એટલે તે હકીકત ઇષ્ટ નથી. જો દ્વિતીય વાત તમને માન્ય હોય, તો તે અનુભવ-વિરૂદ્ધ વાત છે, કેમકે સ્વપ્નમાં પણ આ પરમાણુ છે, આ પરમાણુ છે એવું જ્ઞાન થતું નથી પણ ઉત્કૃષ્ટ આ સ્તરમ છે, આ ઘટ છે, ઇત્યાદિ સૂક્ષ્મ વિષયનું જ્ઞાન થાય છે. આથી જોઈ શકાય છે કે અણુનો નિશ્ચય પ્રત્યક્ષ દ્વારા થાય છે આ હકીકત યુક્તિ-વિકલ છે.

હવે જો અણુનો નિશ્ચય અનુમાન-મત્ત છે એમ માનતા હો, તો અમારે તમારી પાસેથી એ બંધુવું બાકી રહે છે કે તમે અનુમાનનો અર્થ નિશ્ચિત-સાધ્ય-સાધન-સંબંધરૂપ અનુમાન કરો છો કે એથી નિપરીત ? અર્થાત્ જે સાધ્ય-સાધનનો અવિનાશાવરૂપ સંબંધનો નિશ્ચય થયો છે

૧ કેાઈ પણ વસ્તુનો યુક્તિપુરસ્કાર બોધ કરનાર તે 'પ્રમાતા' કહેવાય છે.

૨ જે વસ્તુ બોધ કરવા યોગ્ય-બાણવા લાયક હોય તે 'પ્રમેય' છે.

૩ જેના વડે વસ્તુનો મથાર્થ બોધ થાય તે 'પ્રમાણ' છે.

૪ વસ્તુનો મથાર્થ બોધ તે 'પ્રમાણિ' છે.

૫ આ શૂન્યવાદીઓ તે બીજા કેાઈ નહિ, પરંતુ આપણે એઈ ગયા તેમ નેત્રો 'બૌદ્ધ દર્શન'ના ચાર મંદાયોમાંના 'માધ્યમિક' સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ છે.

૬ બૌદ્ધ દર્શન તેમજ વૈશેષિક દર્શન પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એમ જો જ પ્રમાણ છે.

૭ એક વિના બીજાનું નહિ હોવું એવો આનો સામાન્ય અર્થ છે.

એવા અવિનાશાવ સંબંધના બળ ઉપર તમે અનુમાન કરો છો કે કેમ ? આનો ઉત્તર તમે એમ આપતા હો કે ઉત્તર પક્ષ સ્વીકારવો એ કંઈ ચતુર મનુષ્યનું ગમ નથી, કેમકે તેમ કરવાથી તો અતિ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય, બ્યભિચારી હેતુ દ્વારા પણ સાધ્યની સિદ્ધિ થઈ શકે છત્યાદિ અષ્ટટિત વાત પણ અંગીકાર કરવી પડે, વાસ્તે અમે પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારીએ છીએ, તો હવે એવી પરિસ્થિતિ ઉદ્ભવે છે કે આ અનુમાનમાનું વ્યાખ્તિરૂપ-અવિનાશાવ સંબંધરૂપ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી થાય છે એમ તો તમારાથી પ્રસ્તુતમાં માની શકાય તેમ નથી, કેમકે અણુ-પરમાણુ અતીન્દ્રિય છે, તેથી એવા પદાર્થની સાથે અવિનાશાવ સંબંધ રાખનાર હેતુ-લિંગ પ્રત્યક્ષ-સિદ્ધ મળે તેમ નથી. આથી આવા સંબંધનો નિશ્ચય અનુમાનથી થાય છે એમ જો કહેતા હો તો તે અનુમાન આ અનુમાનથી સિદ્ધ માનો છો કે અન્યથી એટલે કે અનુમાના-તરથી ? આ જ અનુમાનથી એમ તો કહી શકાય તેમ નથી, કેમકે એ કથન તો પરસ્પરાશ્રય નામના દોષથી દૂષિત કરે છે, કારણ કે સંબંધનો નિશ્ચય થવાથી તો અનુમાન થાય છે અને અનુમાન થવાથી સંબંધનો નિશ્ચય થાય છે. એવા તમારા કથનનો સાર નીકળે છે; એટલે કે અણુનું જ્ઞાન અનુમાન ઉપર આધાર રાખે છે અને આ અનુમાનનું જ્ઞાન અણુના ઉપર આધાર રાખે છે.

હવે જો અનુમાનાન્તરથી અણુનું જ્ઞાન થય છે એમ કહેતા હો તો પાછા પૂર્વની માફક અનુમાનના બે પ્રકારમાં કયા પ્રકારથી માનો છો છત્યાદિ વિવેચન કરતાં અનુમાનાન્તરરૂપ અનુમાનથી જ્ઞાન થાય છે એમ માનવું પડશે અને તેમ કરવા જતા ‘અનવસ્થા’ દોષ લાગુ પડે છે. આથી આનો સાર જો નીકળ્યો કે સાધન અને સાધ્યની વ્યાખ્તિ પ્રથમ કોઈ પણ ઠેકાણે નિર્ણયિત કરી હોય તો જ ત્યાર પછી અન્યત્ર સાધન-હેતુને જોઈને સાધ્યનું અનુમાન કરી શકાય. પરમાણુરૂપ પાછા વસ્તુ-અર્થની સિદ્ધિમા તેવી વ્યાખ્તિ નહિ મળતી હોવાથી અનુમાન પ્રમાણુ પણ અનુપયોગી કરે છે. અર્થાત્ અણુનું જ્ઞાન અનુમાન દ્વારા પણ થઈ શકતું નથી.

આહો, આ સંબંધમાં હવે તમને બીજો જ પ્રશ્ન પૂછીએ છીએ અને તે દ્વારા પણ અર્થને અણુરૂપ માનવામાં જે દોષો આવે છે તે બતાવીએ છીએ. શું આ અણુ નિત્ય છે કે અનિત્ય છે ? જો અણુને નિત્ય કહેતા હો, તો તે કોઈ પણ ક્રિયા કરી શકે તેમ છે કે નહિ અર્થાત્ તે અણુ નિત્ય હોઈ કરીને પણ ક્રિયા કરવામાં પ્રવૃત્તિમાન થાય છે કે તે અક્રિયિત્કર છે ? અન્ય પક્ષ તો માની શકાય તેમ નથી, કેમકે અર્થ-ક્રિયા ન કરી શકે તેવા અર્થાત્ અક્રિયિત્કર પદાર્થો તો ખ-પુખ્પ (આકાશ-કુમ્ભમની) માફક સત્તા ધરાવતા નથી. આથી જો અણુને નિત્ય તેમજ તે અર્થ-ક્રિયા કરે છે એમ માનતા હો, તો જો કહેશો કે તે નિત્ય પદાર્થ અર્થ-ક્રિયા અનુક્રમે કરે છે કે સુગપત-એકી સાથે સર્વ અર્થ ક્રિયાઓ કરે છે ?

જો તે નિત્ય પદાર્થ અર્થ-ક્રિયા અનુક્રમે કરે છે, એમ કહેતા હો, તો તે શું જ્યારે જ્યારે ક્રિયાઓ કરે છે ત્યારે ત્યારે તેના સ્વભાવ તેવા ને તેવા જ કાયમ રહે છે કે તેમાં ફેરફાર થાય છે અર્થ-ક્રિયા સ્વભાવ-અસેદ-પૂર્વક છે કે સ્વભાવ-સેદ-પૂર્વક છે ? જો પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારતા હો, તો શું જે સ્વભાવ વડે પરમાણુ પ્રથમ કાર્ય કરે છે, તે જ સ્વભાવ વડે તે ઉત્તર કાર્ય કરે છે કે જે સ્વભાવ વડે ઉત્તર કાર્ય કરે છે તે જ સ્વભાવ દ્વારા તે પૂર્વ કાર્ય કરે છે તે જણાવશો. આમાંથી ગમે તે વાત અંગીકાર કરવાથી તો તે અર્થક્રિયા અનુક્રમે ન કરતાં સુગપત કરે છે એમ માનવું પડશે.

હવે જો બીજો પક્ષ અંગીકાર કરતા હો અર્થાત્ એમ કહેતા હો કે સ્વભાવ-સેદપૂર્વક તે

નિત્ય પદાર્થ અર્થ-ક્રિયા કરે છે, તો તે વારંવાર તેના સ્વભાવમાં ફેરફાર થાય છે એમ સિદ્ધ થતું હોવાથી આપોઆપ નિત્યવાદને જલાંજલિ મળી જાય છે, કેમકે સ્વરૂપમાં ફેરફાર થયો એવું નામ જ-અનિત્યતા છે.^૧

હવે જો આમ કારી જવાથી ચીડાઇને એમ કહેતા હો કે નિત્ય પદાર્થ એકી સાથે-યુગપત્ અર્થ-ક્રિયા કરે છે, તો ભાઇ સાહેબ ! જે કેમ ભૂલી જાઓ છો કે એક ક્ષણમાં પરમાણુની સર્વ ક્રિયાઓ થઇ જવાથી, દ્વિતીયાદિ ક્ષણમાં પરમાણુની સત્તા જતી રહેશે, કેમકે તે અકિંચિત્કરણને છે, તેમજ વળી પ્રથમ ક્ષણમાં અર્થ-ક્રિયા કરવાનો સ્વભાવ અને બીજા ક્ષણમાં શૂન્ય-સ્વભાવ, આમ તે સ્વભાવમાં પરાવર્તન-સ્વભાવ-લેઈ યતો હોવાથી તે પદાર્થ નિત્ય ન સિદ્ધ થતાં ઉલટો અનિત્ય સિદ્ધ થાય છે અર્થાત્ અણુ નિત્ય છે, જો તમારી વાત હવામાં બીડી જાય છે.

હવે અણુ અનિત્ય છે એમ પણ કહેતા હો તો તે યુક્તિયુક્ત નથી, તે તપ્ક શૂન્યવાદી ધ્યાન ખેંચે છે. પ્રથમ તે પૂછે છે કે અણુ અનિત્ય છે જો વાક્યમાં અનિત્ય શબ્દના ક્ષણિક અને કાલાન્તરસ્થાથી (થોડો વખત ટકો રહેનાર :) એ બે અર્થોમાંથી કયો અર્થ કરે છે ? જો અનિત્યથી ક્ષણિક અર્થ ગ્રહણ કરતા હો, તો આ અણુ ક્ષણિક છે એમ હોવામાં કંઈ કારણ છે કે નહિ અર્થાત્ તેની ઉત્પત્તિ શું અકસ્માત્ છે કે કેમ ? જો આમાંથી બીજો પક્ષ સ્વીકારતા હો, તો 'અકસ્માત્' શબ્દથી શું હેતુનો નિષેધ (કારણ-પ્રતિષેધ)-કારણનો અભાવ સમજવો કે તેની ઉત્પત્તિનો અભાવ માનવો કે તેની ઉત્પત્તિમાં તે પોતેજ કારણ છે અર્થાત્ સ્વાત્મહેતુકત્વ એમ બંધણું કે તે હેતુવુ વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી એટલે કે તે હેતુ નિરૂપાય-અનિર્વચનીય છે એમ અણુવું ?

હવે જો 'અકસ્માત્' શબ્દનો અર્થ કારણનો અભાવ કરતા હો, તો તો અણુની ઉત્પત્તિ કારણની અપેક્ષા રાખતી નથી, એમ તમે અંગીકાર કરો છો અને એથી કરીને તો અણુ હમેશાં વિચ્છિન્ન રહેશે કે હમેશાં અવિચ્છિન્ન રહેશે એટલે કે કયાં તો અનિત્ય વાદ બીડી જાય છે કે

૧ આ વાતનું નિરાકરણ અન્ય રીતે પણ થઈ શકે છે તે અત્ર દર્શાવવામાં આવે છે. જો તમે એમ કહેતા હો કે નિત્ય પદાર્થ અનુક્રમે અર્થ ક્રિયા કરે છે, તો જે સમયે તે પ્રથમ અર્થ-ક્રિયા કરવા પ્રવૃત્ત થાય તે સમયે તેનામાં અન્ય ક્રિયા કરવાનો સ્વભાવ છે કે નહિ ? જો તેનામાં બીજા પણ અર્થ-ક્રિયા કરવાનો સ્વભાવ છે એમ માનેશો, તો પછી અનુક્રમે અર્થ-ક્રિયા કરવામાં શો હેતુ સમાયશે છે ? આનો બચાવ તમે એમ કરતા હો કે સદકારિ બીજા કારણોનો તે સમયમાં સહકાર નહિ હોવાથી તે ભવિષ્યમાં યનારી બીજા ક્રિયાઓ કરી શકતો નથી, તો એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે સદકારિ કારણો નિત્ય પદાર્થમાં કઈકે એવી વિશેષતા ઉત્પન્ન કરે છે કે જે સદકારિ કારણો હાજર હોય તો જ તે કાર્ય કરી શકે અને તેના અભાવમાં-ગેરહાજરીમાં તે ન જ કરી શકે ? આનો પ્રત્યુત્તર તમે એમ આપતા હો કે સદકારિ કારણો જરૂર તે નિત્ય પદાર્થમાં વિશેષતા-વિશેષ અતિશય ઉત્પન્ન કરે છે, તો અમે તમને એ પૂછવા માગીએ છીએ કે આ અતિશય-વિશેષ નિત્ય પદાર્થના પૂર્વ સમાવેશમાં ફેરફાર કરે છે કે કેમ અર્થાત્ સદકારિ કારણોને જોઈ ઉત્પન્ન થતી વિશેષતાને લઇને શું નિત્ય પદાર્થના સ્વભાવમાં પરાવર્તન થાય છે કે નહિ ? પરાવર્તન થાય છે તો આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ નિત્યવાદ બીડી જાય છે અને પરાવર્તન નથી થતું એમ માનો તે અનુક્રમે ક્રિયા થાય છે એ વાત નપ્ત થઈ જાય છે

૨ સરખાવે બોદાયાન શ્રીધર્મકીર્તિનું કથન.—

" નિત્યં નશ્વરમસંસારં વા-ડહેતોરગ્યાનપેક્ષજાનુ ।

અપેક્ષાંતો દિ માવામાં, કાદાચિત્કત્વમમ્મથ. ॥ "

કયાં તો શૂન્યવાદનો સ્વીકાર થાય છે.

વળી જો 'અકસ્માત' શબ્દથી ઉત્પત્તિનો અભાવ માનતા હો, તો પછી જેમ પ્રથમ ક્ષણમાં તેની ઉત્પત્તિ ન થઈ શકી તેમ અન્ય ક્ષણોમાં પણ થઈ શકશે નહિ અર્થાત્ તે શૂન્ય હશે છે.

'અકસ્માત'નો ત્રીજો અર્થ કરવાથી પણ તમારું કંઈ વળે તેમ નથી, કેમકે જે પદાર્થ સ્વયં અવિદ્યમાન હોય તે પોતાની ઉત્પત્તિમાં પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે કરી શકે ? વળી તે આણુમાં તે ઉત્પન્ન થયો તે પહેલાં પણ કારણરૂપ સત્તા રહેલી હોવાથી તેમાં સર્વદા સત્ત્વ રહેવાનો પ્રસંગ ઉત્પન્ન થાય છે અર્થાત્ નિત્ય-વાદનો સ્વીકાર કરવો પડે છે.

આ ઉપરાંત ચોથો અર્થ કરવાથી પણ તમે તમારી વાત સિદ્ધ કરી શકો તેમ નથી (જુઓ પૃ. ૨૩). આથી અનિત્યનો અર્થ ક્ષણિક માનીને પરમાણુ અનિત્ય સિદ્ધ કરતો નથી, એ જોઈ શકાય છે.

હવે પરમાણુ ક્ષણિક છે એમ હોવામાં કંઈ કારણ રહેલું છે એમ કહેતા હો, તો આ કારણ કોઈ સ્થૂલ વસ્તુરૂપ કે પરમાણુરૂપ છે ? પ્રથમ પક્ષ તો તમારાથી સ્વીકારાય તેમ નથી, કેમકે તમે તો અર્થને અણુરૂપ માનો છો. પરમાણુ ક્ષણિક છે એમ હોવામાં જે કારણ રહેલું છે તેને તમે જો 'પરમાણુ' તરીકે જોળખાવતા હો, તો જ્યારે આ પરમાણુ પોતાનું કાર્ય કરે છે, તે સમયે તે સફરૂપ, અસફરૂપ, ઉભયરૂપ કે અનુભયરૂપ છે એમ સવાલ ઉપસ્થિત થાય છે.

આમાંથી જો પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારતા હો, તો એ બધુનું બાકી રહે છે કે જ્યારે પરમાણુ પોતાનું કાર્ય કરે છે ત્યારે જ તે સફરૂપ છે કે ત્યાર પછી પણ છે અર્થાત્ તે કાલાન્તરસ્થાયી છે ? આમાંથી છેલ્લો ભાગ સ્વીકારતાં ક્ષણિકવાર નષ્ટ થઈ જાય છે અને પ્રથમ ભાગ સ્વીકારતાં એ રૂપ પણ ઉદ્ભવે છે કે ઉત્પત્તિ-ક્ષણમા તો ઉત્પત્તિ-માત્રમાં વ્યગ્ર હોવાથી તે પોતાનું કાર્ય કરી શકે નહિ. આનો ગયાવ જો એમ કરતા હો કે અણુની સત્ત્વરૂપ ક્રિયા તે જ કારણ છે તો પછી રૂપ-અણુ રસ-અણુનું કારણ અને રસ-અણુ રૂપ-અણુનું કારણ ઇત્યાદિ અતિપ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે, કેમકે અણુની સત્ત્વરૂપ ક્રિયા તો આવા અણુઓમાં પણ રહેલી છે.

હવે જો બીજો પક્ષ સ્વીકારે તો અર્થાત્ જે પરમાણુ કારણ છે તે અસફરૂપ છે એમ કહેતા હો તો ઉત્પત્તિ-ક્ષણ સિવાય સર્વદા જ્યારે પરમાણુ અસફરૂપ છે તો પછી તે પોતાનું કાર્ય હંમેશાં જ કર્યા કરશે, કેમકે તેનું અસત્ત્વપણુ તો સદા મોજુદ છે અર્થાત્ ક્ષણિકવાદ બીડી જાય છે.

ત્રીજો પક્ષ પણ દોષયુક્ત છે, કેમકે જે કારણને તમે પરમાણુરૂપે જોળખાવો છો તે પરમાણુ ઉભયરૂપ કેમ સંભવી શકે ? કારણ કે જો તે સફરૂપ હોય તો તે અસફરૂપ કેમ કહી શકાય અને જો અસફરૂપ હોય તો સફરૂપ કેમ કહી શકાય ? અર્થાત્ આમાં મળવાથી દુર્ધર વિરોધ આવે છે.

ચોથો પક્ષ પણ યુક્તિવિત્ત છે, કેમકે વિધિ અને પ્રતિષેધરૂપે વિકલ્પોમાંથી એકનો નિષેધ કરવાથી અન્યની અવધ્ય સિદ્ધિ થાય છે, એ વાત તો આખાલજોપાલ પ્રસિદ્ધ છે. આથી અણુ ક્ષણિક સિદ્ધ થયો નહિ એમ તમારે માનવું પડશે.

હવે જો અણુ કાલાન્તરસ્થાયી છે એમ પ્રતિજ્ઞા કરતા હો તો તેના પણ નિર્વાહ તમારાથી થઈ શકે તેમ નથી. કેમકે ઉપયુક્ત યુક્તિઓમાંની કેટલીક યુક્તિઓ અહિં આ પણ કામ લાગે તેમ છે. જો અણુને કાલાન્તરસ્થાયી કહેતા હો, તો તે અર્થ-ક્રિયા કરી શકે તેમ છે કે નહિ ?

અન્ય વાત તો તમારાથી મનાય તેમ નથી કેમકે તેમ કરવાથી તે અર્કિચિત્કર ખનતાં ગગનકુસુમની મારફતે તે અવિમાન કરે છે. પ્રથમની વાત પણ તમે અંગીકાર કરી શકો તેમ નથી. કારણ કે એમ સવાલ જિજ્ઞાસા થાય છે કે જે કાર્ય પરમાણુ કરે છે તે અસદૃશ સદૃશ, ઉભયરૂપ કે અનુભયરૂપ છે ? અસદૃશ કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે એમ માનવું એ તો દેખીતી મૂર્ખાઈ છે. જો સદૃશ કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે એમ માનીએ તો એ વાંધા આવે છે કે ‘સત’ નું કારણ કેમ હોઈ શકે અને કદી એમ માની પણ લઈએ તો સત્વ તો હરેક સ્થળે હોવાથી ક્રિયાની નિરતિ કદી પણ થશે નહિ. બાકીના બે પક્ષોમાં તો ઉપયુક્ત દોષો આવે છે એટલે તે સ્વીકારાય તેમ નથી. આથી પદાર્થ અણુરૂપ છે એ વાત તમે મૂકી દો.

સ્થૂલરૂપ પદાર્થનો અસંભવ—

શૂન્યવાદી હવે એ સિદ્ધ કરવા તૈયાર થાય છે કે પદાર્થ—અર્થ સ્થૂલરૂપ પણ સંભવી શકે તેમ નથી. તે કહે છે કે જો પદાર્થને સ્થૂલરૂપ માનતા હો, તો તે નિત્ય છે કે અનિત્ય ? નિત્ય છે એમ કહેવાથી તો જે દ્રષ્ટાંતો અણુરૂપ અર્થ નિત્ય છે એ સિદ્ધાંતનું ખંડન કરતાં હર્ષાવ્યાં હતાં તે અત્ર પણ લાગુ પડે છે. હવે જો અનિત્ય કહેતાં હો, તો સ્થૂલરૂપ પદાર્થ કોઈ પણ સમયે ઉત્પન્ન થયો છે એમ તમારો કહેવાનો અર્થ થાય છે અને તેથી એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે આવા સ્થૂલરૂપ પદાર્થની ઉત્પત્તિમાં શું કારણ છે અને જે પદાર્થ કારણરૂપ હોય તે પદાર્થ સ્થૂલરૂપ છે કે પરમાણુરૂપ ?

પ્રથમ પક્ષ તો દોષ—યુક્ત છે, કેમકે સૂક્ષ્મની અપેક્ષાએ જ કોઈ પણ વસ્તુ સ્થૂલ કદી શકાય એવો નિયમ શું નથી ?

જો બીજો પક્ષ તમને માન્ય હોય, તો અર્થ અણુરૂપ તેમ જ સ્થૂલરૂપ છે એ વાત અર્થાત્ પ્રથમ ગણાવેલા ચાર પક્ષોમાંના ત્રીજા પક્ષનો તમારે સ્વીકાર કરવો પડશે. તે છતાં પણ તમે તે વાત પણ અંગીકાર કરવા તૈયાર હો, તો અમને એ જણાવશો કે જે પરમાણુને તમે સ્થૂલરૂપ પદાર્થથી ઉત્પત્તિના કારણ તરીકે ઓળખાવો છો તે પરમાણુ નિરતિશય છે કે આતિશય અર્થાત્ તે કોઈ શક્તિ-વિશેષથી રહિત છે કે કેમ ?

આમાંથી પ્રથમ માર્ગ સ્વીકારવાથી તો એ આપત્તિ આવી પડે છે કે ત્રણે લોકમાં રહેલા પરમાણુઓમાંનાં હરેક પરમાણુ સ્થૂલ કાર્યનો ઉત્પાદક માનવો પડશે અને તે કાર્ય પણ અહોનિશ ચાલુ રહેશે, કેમકે તમે તો ગમે તેવા પરમાણુને પણ કારણરૂપ માનો છો.

જો બીજો માર્ગ તમને ઇષ્ટ હોય, તો ‘આતિશય’ થી એકદેશાવસ્થિતિ (એક જ દેશમાં રહેવું), સંયોગ કે ક્રિયા સમજવી એ નિવેદન કરવો. જો આતિશયનો અર્થ એકદેશાવસ્થિતિ કરવો, તો પૃથ્વીરૂપ એક દેશમાં રહેલા સર્વ પરમાણુઓને સ્થૂલ કાર્યના ઉત્પાદક માનવા પડશે, કેમકે પૃથ્વી પણ એક દેશ જ છે ને ? જો આના ભયાવમાં તમે એમ કહેતા કે દેશ શબ્દનો આ કંઈ વાસ્તવિક અર્થ નથી અને ખરો અર્થ તો એ છે કે જેટલા પરમાણુઓ વડે એક કાર્ય થઈ શકે તેટલા પરમાણુઓ જે પ્રદેશોમાં રહેતા હોય તેને ‘દેશ’ કહીએ છીએ, તો આથી તો પરસ્પરાશ્રય નામનો દોષ આવે છે, કેમકે તમારું કહેવું એમ છે કે જ્યાં સ્થૂલ પદાર્થ ઉત્પન્ન થઈ શકે તે દેશ છે અને જે દેશમાં પરમાણુઓ કાર્ય કરી શકે ત્યાં સ્થૂલ પદાર્થનો ઉત્પત્તિ છે,

અર્થાત્ દેશની સિદ્ધિ કાર્યના પર આધાર રાખે છે અને કાર્યની સિદ્ધિ દેશના પર આધાર રાખે છે. આથી એકદેશાવસ્થિતિ રૂપ અતિશયથી વિશિષ્ટ પરમાણુ કાર્ય કરી શકે નહિ એ વાત સિદ્ધ થઈ જાય છે.

જો અતિશયનો અર્થ 'સંયોગ' કરતા હો, તો આ સંયોગને નિત્ય માનો છો કે અનિત્ય ? જો સંયોગને નિત્ય કહેશો, તો ઉત્પાદક કાર્યની ઉત્પત્તિ સર્વાંકા ચાલુ છે એમ માનવું પડશે. જો તેને અનિત્ય કહેશો, તો આ સંયોગ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો ? શું આ પરમાણુઓ-માંથી ઉત્પન્ન થાય છે કે બીજી કોઈ રીતે ? અન્ય માર્ગ ઈષ્ટ નથી, કેમકે તેમ કરવાથી તો તદ્દાધાર ધર્મની અન્ય દ્વારા ઉત્પત્તિ માનવારૂપ આપત્તિ-વિરોધ આવે છે, એટલે કે જેમ ઘટમાં રહેલા રૂપાદિ ધર્મનું અગ્નિસંયોગ માત્ર કારણ નથી પરંતુ ઘટ પણ કારણ છે, તેમ અણુમાં રહેલ (અનુવૃત્તિ) સંયોગનું અણુ પણ એક કારણ છે તેથી અણુ સિવાયનો અન્ય જ કોઈ પદાર્થ કારણ છે એમ માનવું એ વિરોધી હકીકત છે—એ એક જાતનું સાહસ છે.

આથી જો સંયોગરૂપ ઉત્પત્તિમાં તે પરમાણુઓ જાતે જ કારણરૂપ છે એમ કહેતા હો, તો શું આ પરમાણુઓ નિરતિશય છે કે સાતિશય છે ? નિરતિશય માનવાથી તો પ્રથમની માફક દોષ આવે છે. આથી જો આ સંયોગના ઉત્પાદક પરમાણુઓ સાતિશય છે એમ માનશો, તો અનવસ્થા દોષ આવે છે, કેમકે જેમ એક સંયોગરૂપ અતિશયની ઉત્પત્તિમાં અતિશયાન્તર માનવો પડે, તેમ અતિશયાન્તરની ઉત્પત્તિમાં વળી અન્ય અતિશયાન્તર માનવો પડશે અને એમ માનવા જતાં અનવસ્થા દોષ સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે.

વળી સંયોગરૂપ અતિશય માનવામાં જે બીજાં દૂષણો લાગુ પડે છે તે ખતાવવામાં આવે છે. જેમકે આ કાર્યોત્પત્તિમાં પરમાણુવૃત્તિસંયોગસ્વરૂપ જે અતિશય તમે માનો છો, તે પરમાણુઓના સ્વભાવરૂપ છે કે તેનાથી અલગ-પૃથક્ છે ? પ્રથમ પક્ષ માનવાથી તો સંયોગ એ પરમાણુ જ બની ગયો. એટલે કે તે પદાર્થાન્તર કયો નહિ. બીજો પક્ષ જો તમને આકરણીય હોય તો એ કહો કે આ અતિશય સર્વાંકા પરમાણુઓથી અલગ-પૃથક્ છે કે કંથ્યિત છે ? કંથ્યિત તો તમે કહી શકશો નહિ, કેમકે એ તો વિરોધી વાત છે. હવે જો સંયોગને પરમાણુઓથી સર્વાંકા પૃથક્ માનતા હો તો એવો સવાલ ઊભો થાય છે કે આ સંયોગ સંબંધ છે કે અસંબંધ ? જો તે અસંબંધ છે એમ કહેશો, તો પરમાણુઓનો આ સંબંધ છે એમ તમારાથી કેમ કહેવાશે વાડ ? જો તે સંબંધ છે એમ કહેશો, તો શું તે સંયોગ, સમવાય, તાદાત્મ્ય, તદ્દત્પત્તિ અથવા અનિબંધ ભાવથી સંબંધ છે ?

એમાનો પ્રથમ પક્ષ યહણુ કરવો તે યુક્તિવિકલ છે, કેમકે ગુણરૂપ સંયોગમાં સંયોગને અસંબંધ છે, કારણ કે એ તો સર્વાંમાન્ય સિદ્ધાન્ત છે કે ગુણ તો નિર્ગુણ જ હોય છે.

સમવાયરૂપ દ્વિતીય પક્ષ વડે પણ તમારું ગાડું ચાલે તેમ નથી, કેમકે સમાવય તો સર્વાંવ્યાપી હોવાથી જ્યારે તે એક સંયોગને એક સ્થળે સંબંધ કરે છે, ત્યારે તેને અન્યત્ર પણ કેમ સંબંધ ન કરે ?

તાદાત્મ્યરૂપ પક્ષ માનવાથી પણ તમારો શુક્રવાર વળે તેમ નથી, કેમકે એમ બોલવાથી 'વહતો વ્યાધાત' આવે છે. કારણ કે તમે તો એક પક્ષનો સ્વીકાર કર્યો છે—સંયોગ પરમાણુઓથી સર્વાંકા અલગ છે એમ કહ્યું છે.

તદ્વત્પત્તિરૂપ માર્ગથી પણ તમારો હક્કો વળે તેમ નથી, કેમકે પરમાણુઓથી સંયોગની ઉત્પત્તિ થાય છે એ વાતનું તો હમણાં જ અમે ખણ્ણ કરી ગયા છીએ.

અવિષ્વગ્રુભાવરૂપ પક્ષ માનવાથી પણ તમારો બેડો પાર પડે તેમ નથી, કેમકે એ તો કથંચિત્ તાદાત્મ્યરૂપ છે અને ‘કથંચિત્ કહેવું’ એ વિરોધજનક હકીકત છે.

વળી આ સંયોગ અણુઓના સર્વ દેશો આશ્રીને છે કે એક દેશ આશ્રીને રહેલો છે ? પ્રથમે વાત અંગીકાર કરવાથી તો એમ ભાવ નીકળ્યો કે આજો પરમાણુ બીજા આખા પરમાણુ સાથે મળી જાય છે—એકમેક યથા જાય છે અને તેથી કરીને તમારો માનેલો સ્થૂલ પદાર્થ એક મોટા પરમાણુરૂપ બની ગયો. બીજી વાત અંગીકાર કરશે, તો જ પરમાણુઓનો યોગ થતો હોવાથી પરમાણુમાં ષડંશતારૂપ આપત્તિ આવી પડશે. આથી જોઈ શકાય છે કે સંયોગરૂપ અતિશય માનવાથી તમારું કાર્ય સરે તેમ નથી, એવી જ રીતે ક્રિયારૂપ અતિશયના સંબંધમાં પણ સમજ લેવું.

વળી, આ સ્થૂળ અવયવી—અર્થ સાધાર છે, કે નિરાધાર (આશ્રય—શૂન્ય) છે ? આ અવયવી આશ્રય—શૂન્ય છે એમ કહેવું એ પ્રતીતિ—વિરૂદ્ધ છે. જો તે સાધાર છે, તો શું એક અવયવમાં રહે છે કે અનેકમાં રહે છે ? પ્રથમ પક્ષ તો અસત્ય છે. એ વાત તો અવયવોમાં અવયવી રહે છે, નહિ કે અવયવમાં અવયવી રહે છે એ ઉપરથી સમજ શકાય તેમ છે.

હવે આ અવયવોને સાધાર માની તેને અનેક અવયવોમાં રહેતો માનશે, તો એ પ્રશ્ન ઊઠે છે કે આ અવયવો અવિરોધી છે કે વિરોધી છે ? આમાંનો પ્રથમ પક્ષ માનશે તો તે પ્રમાણુ-સંગત થશે નહિ, કેમકે આ અવયવ ચલ છે, આ અવયવ અચલ છે, આ નીલ છે, આ સ્થૂલ છે, આ અસ્થૂલ છે એવી પ્રતીતિ થાય છે. એટલે કે એક જ સ્થૂલ અવયવોમાં પ્રત્યક્ષ જણાતા અલત્વ, અચલત્વ, નીલત્વ, ઇત્યાદિ વિરોધી અવયવોનો અપલાપ થશે. હવે જો વિરોધીરૂપ પક્ષ સ્વીકારશે, તો વિરૂદ્ધ ધર્મોનો સંબંધ—વિશેષ થવાથી એક સ્થૂલ અવયવો સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ, અર્થાત્ પરસ્પર વિરોધી અવયવો વડે એક સ્થૂલ અવયવો કેમ બની શકે ?

વળી આ સ્થૂલ અવયવી અવયવમા સામસ્તેયન—સંપૂર્ણતાથી રહે છે કે એક દેશથી (અંશથી) રહે છે ? પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારવાથી તો બીજાબધા અવયવો નિર્ચયક બની જશે. અર્થાત્ અનેક અવયવ—આધારરૂપ પક્ષ પાતાલમાં ગરક થઈ જશે. અથવા તો કરેક અવયવમાં અવયવી રહે છે એમ કહેવાથી અવયવોની બહુલતા પ્રમાણે અવયવોની પણ બહુલતા માનવારૂપ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. જો એક દેશથી અવયવી અવયવમાં રહે છે એમ કહેશે, તો પણ તમારું કાર્ય સરે તેમ નથી, કેમકે તેમ કરવાથી અવયવોને નિરંશ માનવારૂપ પક્ષ તમારો છોડી દેવો પડશે. વળી જો એ પક્ષને છોડી દઈને તેને સંશ માનવા તૈયાર થશે તો પણ તમારો પત્તો ખાય તેમ નથી. કારણ કે આ અંશને અવયવોથી ભિન્ન માનો છા કે અભિન્ન તે કહ્યાં જો ભિન્ન છે; એમ કહેશે તો પૂર્વોક્ત પ્રમાણે દેશથી કે સમસ્તવળે એમ પ્રશ્ન ઉઠતાં, જનવસ્થારૂપ દોષ લાગુ પડશે; અને જો અભિન્ન માનશે, તો અંશ જેવી કોઈ ચીજ રહેશે નહિ. આ પ્રમાણે વિચારતાં અર્થ સફરૂપ તેમજ અસફરૂપ એમ ઉભયરૂપ છે એ પક્ષ નિર્બંધ સિદ્ધ થાય છે.

હવે અનુભવરૂપ પદાર્થ છે એ પક્ષ તો વિદ્વાનને ઉપેક્ષણીય હોય એમાં નવાઇ જ શી ? કેમકે એ વાતમાંથી એકનો નિષેધ કરવાથી અન્યની સિદ્ધિ થાય એ નિયમ કયાં જગજહેર નથી ? એ પ્રમાણે બાહ્ય અર્થ છે એ વાત સિદ્ધ થતી નથી એમ અને શૂન્યવાદી છાતી ઠોકરીને કહીએ છીએ.

હવે તમે માનેલ બાહ્ય અર્થના આહત જ્ઞાનરૂપ અર્થ જેવી કોઇ વસ્તુ નથી એ પણ બતાવી દઇએ છીએ, કેમકે જ્યારે બાહ્ય અર્થ જ નથી તો પછી તેનો આહત હોય એ બને જ ક્યાંથી ?

વળી બીજી પણ આ બાબતમાં અને સુદિત્તજ્ઞ રજુ કરીએ છીએ. પ્રથમ તો અને તમને એ જ પૂછીએ છીએ કે આ જ્ઞાનરૂપ અર્થ-આહત અર્થના સમકાલીન છે કે નહિ ? પ્રથમ પક્ષ માનતાં તો વિચિત્રા સમસ્ત પદાર્થોનું એકી સાથે જ્ઞાન થવું જોઇએ. કેમકે આ જ્ઞાન થવામાં જ્ઞાન અને અર્થના સમકાલિત્વરૂપ હેતુ બરાબર વિવિધ માન છે. જો તમે બીજો પક્ષ સ્વીકારતા હો, તો એ પ્રશ્ન જાહે છે કે આ જ્ઞાન નિરાકાર છે કે સાકાર ? જો આ જ્ઞાન નિરાકાર છે એમ માનવા જશે તો પ્રતિનિયત પદાર્થના પરિચ્છેદ થઇ શકશે નહિ આથી જો આ જ્ઞાનનો સાકાર માનવા તૈયાર થતા હો, તો એ જ્ઞાનનો આકાર જ્ઞાનથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? જો આ જ્ઞાનનો આકાર તેનાથી અભિન્ન માનશે, તો વાસ્તવિક રીતે આકાર જેવો કોઇ પૃથક્-પદાર્થ ન રહેતાં, તે જ્ઞાન નિરાકાર ઠરે છે અને આથી તો પૂર્વોક્ત દ્વંદ્વો અહિં પણ લાગુ પડે છે. વાસ્તે જો હવે જ્ઞાનના આકારને તેનાથી ભિન્ન માનશે, તો પણ સંકટનું નિવારણ થાય તેમ નથી. કેમકે તમારી આ માન્યતા પરત્વે અને એ જાણવા માંગીએ છીએ કે આ જ્ઞાનથી ભિન્ન એવો જે આકાર તે ચિદ્રૂપ છે કે અચિદ્રૂપ ? આના પ્રત્યુત્તરમાં તમે એમ કહેશો કે તે આકાર ચિદ્રૂપ છે, તો પાછો પૂર્વનો જ પ્રશ્ન આવી ખડો થાય છે અને તેથી તમે આપત્તિમાં બચી શકતા નથી. આથી હવે જો તે જ્ઞાનનો આકાર અચિદ્રૂપ માનશે, તો આ આકાર અર્થનો જ્ઞાતા છે કે નહિ એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. જો તે અર્થનો જ્ઞાતા નથી એમ કહેશે, તો પછી તે દ્વારા જે જ્ઞાન મળશે તે વાસ્તવિક કહી શકાશે નહિ; અને તે જ્ઞાતા છે એમ કહેશે, તો પાછી પૂર્વોક્ત આપત્તિ આવી પડવાની. આથી જ્ઞાન જેવો કોઇ પદાર્થ જ નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે અર્થાત્ શૂન્યવાદનો વિજયકે વાગી રહે છે.

શૂન્યવાદનો નિરાસ

ઉત્તર પક્ષ—

હવે જૈન તરફથી શૂન્યવાદીને પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે કે આ તમારી શૂન્ય-વાદની પ્રરૂપણા પ્રમાણ-પુરસ્કર છે કે નહિ ? જો આ પ્રરૂપણા પ્રમાણ-સિદ્ધ છે એમ કહેશે, તો તે પ્રમાણ અર્થ કે જ્ઞાન એ બેમાંથી એકરૂપ જ સિદ્ધ થતાં, શૂન્ય-વાદ હવામાં ઊડી જાય છે; અને જો આ પ્રમાણને શૂન્ય કહેવાનું સાક્ષ્ય કરશે, તો તો શૂન્ય પ્રમાણ વડે શૂન્યવાદની સિદ્ધિ તો સોમવતી અગાસ ને શુકવારે થઇ શકે તેમ છે.

વળી, જો એમ કહેવા વિચાર રાખતા હો કે આ પ્રરૂપણા કોઇ પણ પ્રમાણના આધારે કરવામાં આવી નથી, તો પછી તમારા કથન પર વિદ્વાનને વિશ્વાસ હોય જ ક્યાંથી ? આ પ્રમાણે શૂન્ય-વાદ શૂન્યતામાં જ લીન થઇ જાય છે.

વળી આ પ્રરૂપણા કરતી વેળાએ જે કેટલાક દોષો તને આપ્યા છે, તે અને જૈનોને લાગુ

પણ શકતા નથી, કેમકે અમે તો અનેકાન્તવાદી છીએ; અર્થાત્ અમે જૂદી જૂદી અપેક્ષાએ એક જ વસ્તુમાં વિરોધી ધર્મોને પણ માનવા તૈયાર છીએ અને આ પ્રમાણેની માન્યતા ન્યાય-પુરસ્સર છે, એ પણ સાથે સાથે નિવેદન કરીએ છીએ. વિશેષમાં એ પણ ખુલાશો અમે રજૂ કરીએ છીએ કે પરમાણુઓથી જ હંમેશાં સ્થૂલ પદાર્થની ઉત્પત્તિ છે એવું કથન અમને માન્ય નથી, કેમકે સ્થૂલ સૂતર વડે પણ સ્થૂલ પટ બને છે એ તો બાણીતી વાત છે તેમજ વળી આત્મા, આકાશ, ઇત્યાદિ પદાર્થો કંઈ પુરૂષગત-જન્ય નથી. પરમાણુ દ્વારા પણ જ્યાં ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે છે, ત્યાં તેમજ તમે પૂછેલા સાધાર-નિરાધાર, અવચવી અનેકરૂપ છે કે એકરૂપ ઇત્યાદિ પ્રસંગોમાં અનેકાન્ત મતનો આશ્રય લેવાથી કોઈ પણ જાતનો ભય રહેતો નથી એટલું જ નહિ, પરંતુ સમસ્ત વાત ન્યાયસંગત ઠરે છે અને તેમ થતાં તમારો શૂન્યવાદ તમને બોલતાં બંધ કરી દે છે.

વિશેષમાં શૂન્યવાદનું સર્વથા સેવન કરનાર શૂન્યવાદીઓને એમ પણ પૂછવામાં આવે છે કે તમે જે શૂન્યવાદની પ્રફૂલ્લ કરો છો તે તમારા આગમ-અનુસાર છે કે કેમ ? જો તે આગમ-અનુસાર છે, એમ કહેવાનું સાહસ કરશો, તો આગમરૂપી પદાર્થ સદ્રૂપ સિદ્ધ થતાં તમારો શૂન્યવાદ શશશૂંગની વિદ્યમાનતાની સાથે ખરેખર હરીફાઈ કરવામાં જરાએ ઉતરે એમ નથી એમ બોધ થકાય છે. આથી વિપરીત પક્ષ સ્વીકારશો, તો તમારું કથન તમારા સિવાય અન્યને માન્ય કેમ થઈ શકશે વા ?

વળી પ્રમેય જેવો કોઈ પદાર્થ જ નથી, એમ કહેશો નહિ; કેમકે તમે જે શૂન્યવાદની પ્રફૂલ્લ કરો છો તે પ્રમેય નથી, તો ખીજું શું છે ? વળી કોઈ પણ વાત સિદ્ધ કરવી હોય, તો તેમાં શું પ્રમાણ રહેલું છે, તે બતાવવું આવશ્યક છે. આથી જો પ્રમાણરૂપ પદાર્થ માનવા તૈયાર થશો, તો શૂન્યવાદનું 'સત્યાનાથ' નીકળી જશે અને જો પ્રમાણ જેવું કંઈ છે જ નહિ એમ કહેશો તો તો વાહ શી સુન્દર વાત !

આ પ્રમાણે શૂન્યવાદની જે સમીક્ષા જૈન ગ્રંથોમાં નજરે પડે છે તેની સ્થૂલ રૂપરેખા મેં યથામતિ અત્ર આલેખી છે. હવે અદ્વૈતવાદીઓના મત્તવ્યનું અવલોકન કરીશું.

માયાવાદની મીમાંસા

‘અદ્વૈતવાદીઓ ‘સત્યં વ્રત્ત મિથ્યા જગત્’ એ સૂત્રની બહુધા ઉદ્ધોષણ કરે છે અને એ દ્વારા તેઓ એમ કહે છે કે બ્રહ્મ જ સત્ય છે અને જગત્ તો મિથ્યા છે-પ્રપંચરૂપ છે અને આ પ્રપંચનું કારણ માયા (અવિદ્યા) છે. પ્રપંચ મિથ્યારૂપ છે, પ્રતીયમાન હોવાથી, શુકિત (છીપ)માં ચાંદીની માફક. આવા અનુમાનથી તેઓ બ્રહ્મ જ પદાર્થ છે એમ સિદ્ધ કરવા પ્રયે છે. આ વાતમાં કેટલું સત્ય રહેલું છે, તે હવે વિચારવામાં આવે છે.

માયાવાદીઓને પ્રથમ તો એ પૂછવામાં આવે છે કે (૧) ‘મિથ્યા’ શબ્દ ‘અત્યન્ત અગદ્રૂપ’ વાચક છે અર્થાત્ જે ‘સર્વથા અસત’ છે તે ‘મિથ્યા’ છે એવો ‘મિથ્યા’ શબ્દનો અર્થ

૧ અદેવવાદના કેવલાદેવ, વિશિષ્ટાદેવ, શુદ્ધાદેવ ઇત્યાદિ પ્રકારો તરફ વિશેષ વક્ત્ર ન આપતાં પણ સામાન્ય રીતે તેનો વિચાર કરવામાં આવે છે,

કરેા છો કે (૨) 'અન્ય પદાર્થની અન્યરૂપે પ્રતીતિ' એનું નામ ' મિથ્યા ' ॥ કે (૩) 'મિથ્યા' શબ્દ ' અનિર્વાચ્ય'ના અર્થમાં સમજવાનો છે ? જો આ ત્રણ પક્ષોમાંથી તેઓ પ્રથમ પક્ષ અંગીકાર કરે, તો 'અસત્' પદાર્થની પ્રરૂપણા કરવારૂપ ઢોષ તેમને લાગુ પડે છે. બીજો પક્ષ સ્વીકારવાથી અર્થાત્ રજ્જુ (દોરડી) ને જોધને તેને સર્પ માનવા જેવી ભૂલ થાય છે, આ ભૂલને-અજ્ઞાનને મિથ્યા કહેવાથી, તો વિપરીત-ખ્યાતિ સ્વીકારવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે, અને જો આ બેમાંથી એક પણ પક્ષ ન સ્વીકારતાં, જો તેઓ તૃતીય પક્ષનો આશ્રય લેતા હોય (વસ્તુતઃ માયાવાદીઓ તૃતીય પક્ષનું જ અવલમ્બન કરે છે) તો અનિર્વાચ્યથી શું સમજવું ? એ બધુવું બાકી રહે છે. જો અનિર્વાચ્યનો અર્થ ' નિઃસ્વભાવતા ' કરવામાં આવે, તો અસત્-ખ્યાતિ કે સત્-ખ્યાતિ એ બેમાંથી એક સ્વીકારવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે (અને આ તો તેમને ઈષ્ટ નથી), કેમકે સ્વભાવ કયાં તો ભાવરૂપ છે કે કયાં તો અભાવરૂપ છે અર્થાત્ સ્વભાવના આ બે પ્રકારો છે. હવે ' નિઃ ' અવ્યયનો પ્રતિષેધકરૂપ અર્થ કરવાથી નિઃસ્વભાવતા શબ્દ વડે ભાવનું નિરાકરણ યાને કયાં તો અભાવનું નિરાકરણ થાય છે. ભાવનું નિરાકરણ થવાથી અસત્-ખ્યાતિ અને અભાવનું નિરાકરણ કરવાથી સત્ ખ્યાતિ સ્વીકારવાનો અનિષ્ટ પ્રસંગ તેમને પ્રાપ્ત થાય છે.

આ આપત્તિમાંથી બચવાની ખાતર જો તેઓ ' નિ સ્વભાવતા 'નો અર્થ ' પ્રતીતિ-અગોચરત્વ ' અર્થાત્ જે પ્રગતિગોચર ન હોય તે નિઃસ્વભાવ છે એમ કરે તો ' પ્રપંચ મિથ્યારૂપ છે, પ્રતીયમાન હોવાથી....' એવું જે અનુમાન કયું હતું તેની સાથે વિરોધ આવે છે. કેમકે જો પ્રપંચ જેવી વસ્તુ છે જ નહિ તેમજ તેની પ્રગતિ પણ કદાપિ થતી નથી, તો પછી ' પ્રપંચ મિથ્યારૂપ છે, પ્રતીયમાન હોવાથી....' એવો અનુમાનનો પ્રયોગ કરીને ' પ્રપંચ 'ને ' ધર્મ'રૂપે કેમ સ્વીકાર્યો છે તેમજ ' પ્રતીયમાનત્વ ' રૂપ હેતુ પણ કેમ અંગીકાર કર્યો છે ? આથી તો ઉલ્લટું એમ સિદ્ધ થાય છે કે પ્રપંચ પ્રતીયમાન છે. આના અભાવમાં જો માયાવાદી એમ યુક્તિ રજૂ કરે કે પ્રપંચ પ્રતીતિથી અગોચર છે, એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે જે રૂપે પ્રપંચ પ્રતીત થાય છે, તે તેનું વાસ્તવિક રૂપ નથી અને એનું જ નામ પ્રતીતિ-અગોચરત્વ છે, તો તેને વિપરીત-ખ્યાતિ સ્વીકારવી પડશે.

વળી ' પ્રપંચ અનિર્વાચ્ય છે ' એ પક્ષ પ્રત્યક્ષ-બાધિત છે, કેમકે પ્રત્યેક ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થને પ્રપંચરૂપે માયાવાદીના મતમાં જોળખાવવામાં આવ્યો છે, તેમજ પ્રત્યક્ષ પણ ઘટાદિ પદાર્થનું તેનાથી ઇતર પદાર્થની ભિન્નતાપૂર્વક જ્ઞાન કરાવે છે, અહિં આ જો માયાવાદી એવો પ્રશ્ન ઉઠાવે કે પ્રત્યક્ષ તો વિધાયક જ છે અર્થાત્ તે તો પદાર્થના સ્વરૂપનું ગ્રહણ કરનાર જ છે પરંતુ તે પદાર્થના સ્વરૂપનું નિરાકરણ કરી શકે તેમ નથી, અને તેમ હોવાને લીધે કેવળ એક બ્રહ્મને માનવાવાળા વેદાન્તીએ નો જ સિદ્ધાન્ત અબાધ્ય રહે છે, કેમકે તેનું કંઈ ખંડન થઈ શકતું નથી, તો આ તેમનું કથન યુક્તિ-યુક્ત નથી. કેમકે ઇત્યાદિક અન્ય પદાર્થોના નિષેધપૂર્વક જ ઘટાદિ પદાર્થના સ્વરૂપનું જ્ઞાન છે. વિશેષમાં પીતાદિ વર્ણોથી ભિન્ન એવો જે નીલ વર્ણ છે તેવા નીલ વર્ણનું આ નીલ વર્ણ છે એવું જ્ઞાન થાય છે, પરંતુ અન્યથા તેમ થતું નથી; કારણ કે જેમ કેવળ ભૂતળનું ગ્રહણ થતાં ભૂતળ ઉપર ઘટનો અભાવ એવું ગ્રહણ થઈ નય છે, તેવી જ રીતે કેવળ પદાર્થના સ્વરૂપનું જો ગ્રહણ છે, તે અન્ય પદાર્થોના નિષેધના ગ્રહણરૂપ છે. આથી પ્રત્યક્ષ વિધાયક તેમજ નિષેધક એમ સ્વીકારવું ન્યાય-સંગત છે.

આ પ્રમાણેનું પ્રત્યક્ષનું ઉક્ત્ય સ્વરૂપ હોવા છતાં એમ માની લઇએ કે પ્રત્યક્ષ વિધાયક જ છે, તો પ્રત્યક્ષ દ્વારા જેમ વિદ્યાનું વિધાન થાય છે, તેમ અવિદ્યાનું પણ વિધાન કેમ ન થયું બોધએ? અવિદ્યાનું આવું વિધાન થાય છે એમ અંગીકાર કર્યાથી સુતરાં દ્વૈતવાદ સિદ્ધ થઇ જાય છે અને અદ્વૈતવાદ આક્ષયમાં અધ્ધર લટકતો રહી જાય છે; કેમકે વિદ્યા અને અવિદ્યા એમ બે પદાર્થો સિદ્ધ થાય છે અને આમ થતાં પ્રપંચ મિથ્યારૂપ નહેતો નથી વિશેષમાં આ માયાવાદીઓ અવિદ્યાના નિરેધપૂર્વક સન્માનનું જ્ઞાન કરાવનાર તરીકે પ્રત્યક્ષને કહે તો શું તેમ કરવાથી તેઓ પોતાની બુદ્ધિમત્તાનું પ્રદર્શન કરતા નથી ?

વળી પ્રપંચ મિથ્યારૂપ છે એવો અદ્વૈતવાદીઓનો પક્ષ અનુમાન-બાધિત પણ છે. કેમકે જેમ આત્મા 'અસત્'થી વિલક્ષણ હોવાને લીધે મિથ્યા નથી તેમ પ્રપંચને સાડ પછુ સમજી લેવું. વિશેષમાં આ પક્ષ સિદ્ધ કરવાને સાડ પ્રતીયમાનત્વરૂપ જે હેતુ આપવામાં આવ્યો છે, તે 'વ્યભિચારી છે; કારણ કે બ્રહ્માત્મા પ્રતીત હોવા છતાં પણ મિથ્યારૂપ નથી.

કદાચિત્ માયાવાદી પ્રપંચને અપ્રતીયમાન કહેવાનું સાકુસ કરે, તો અપ્રતીયમાન (બાણી ન શકાય તેવા) પ્રપંચના વિષયમાં વચનનો પ્રયોગ કરવો તે નિરર્થક છે; કેમકે જે પદાર્થ બાણુવામાં આવતો હોય તે જ સંબંધી કઇ જિહ્વાપોહ કરી શકાય

વળી 'શુક્તિમાં આંદીની માફક' એવું જે ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે, તે 'સાધ્યવિકલ' નામના ટોપથી રૂપિત છે; કેમકે શુક્તિ તેમજ આંદી એ બન્ને પ્રપંચના ક્ષેત્રની બહાર નહિ હોવાને લીધે એ બન્નેમાં અર્વાચનીયતા સાધ્યમાન છે.

વળી માયાવાદી જે અનુમાન દ્વારા પ્રપંચ મિથ્યા છે, એમ સિદ્ધ કરવા તૈયાર થાય છે, તે અનુમાન પ્રપંચથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? બે તે ભિન્ન હોય, તો તે સત્ય છે કે અસત્ય ? આ વિકલ્પોમાંથી 'અનુમાન પ્રપંચથી ભિન્ન તેમજ સત્ય છે' એમ સ્વીકારવાથી તો એમ સંકળ બોધ શકાય છે કે અનુમાનની માફક પ્રપંચ પણ સત્ય હરે છે અને આથી અદ્વૈતવાદીરૂપી વૃક્ષના મૂળમાં મુહારનો મહાર થાય છે. વળી બે અનુમાન અસત્ય છે એમ કહેવામાં આવે તો તો અસત્ય અનુમાનથી કોઇ વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ નિર્ણીત થઇ શકે ખરું કે ?

હવે બે અનુમાનથી પ્રપંચ અભિન્ન છે એમ માનવામાં આવે તો અનુમાન પણ પ્રપંચ-સ્વભાવી કહ્યું; અને તેમ થતાં જેમ પ્રપંચ મિથ્યારૂપ છે, તેમ અનુમાન પણ મિથ્યારૂપ સિદ્ધ થયું, અને એમ થયું તો પછી આવા અનુમાનથી શું કાર્ય થઇ શકે તેમ છે ? અને જ્યારે આ પ્રમાણે અનુમાન દ્વારા પ્રપંચ મિથ્યા છે એમ સિદ્ધ ન થઇ શકયું તો પછી પરબ્રહ્મ જ સદ્ છે અને તે સિવાયના તમામ પદાર્થો અસ્વરૂપ છે એમ કયા આધારે કહી શકાય વાર ?

વિશેષમાં બે અદ્વૈતવાદી અદ્વૈતવાદને સિદ્ધ કરવાને પ્રમાણો આપવા તૈયાર થાય, તોપણ એ લોકો પાસે પ્રમાણ જેવી વસ્તુ જ નહિ હોવાને લીધે, તેમના મનારથ મનમાં જ રહી જશે અર્થાત્ મનમાં પરવશ અને મનમાં રાંધ્યા એ જ એનો નિષેધ કહી શકાય કે બીજો કોઇ ? કેમકે પ્રમાણને

સફાવ માનવાથી તેો અદ્વૈતવાદ ભીડી જાય છે. આનો અર્થાત્ એમ થઈ શકે તેમ નથી કે આને અદ્વૈતવાદીઓ લોકોને પ્રતીતિ કરાવવાની ખાતર જ અતુમાનાદિ પ્રમાણોનો વ્યવહાર કરીએ છીએ, કેમકે અદ્વૈતવાદીઓના મતમાં પરબ્રહ્મ સિવાયના કોઈ પણ પદાર્થને સાડું સ્થાનજ નથી, તેો પછી 'લોક' જેવી વાત કરવી તે ટાંકા પહોરના અર્થા કે બીજું કંઈ ?

આપણે જોઈ ગયા તેમ અનિર્વચનીયતાનો અર્થ નિરવસાવતા કરવાથી અદ્વૈતવાદીઓનું કાર્ય સરતું નથી. આથી જો અનિર્વચનીયતાનો અર્થ 'નિરૂક્તિનો વિરહ' અથવા તે 'નિરૂક્તિના નિમિત્તનો વિરહ' એમ કરવામાં આવે (એટલે કે શબ્દનો લઢોળ ખૂટી ગયો છે અથવા તેો શબ્દ-પ્રયોગ કરવાનું કોઈ પણ કારણ નથી) તેો પણ તેમનો બેડો પાર પડે તેમ નથી. કેમકે નિરૂક્તિનો વિરહ છે એમ કહેવું એ અજ્ઞાન છે, કારણ કે દરેક વસ્તુને સાડું ભાષામાં શબ્દ છે. હવે જો નિરૂક્તિના નિમિત્તનો વિરહ છે એમ કથન કરવામાં આવે તેો તે પણ સુક્તિ-વિકલ છે, કારણ કે નિરૂક્તિનું નિમિત્ત કયાં તેો 'જ્ઞાન' છે યાને કયાં તેો 'વિષય' છે. ઘટપટાદિ પદાર્થનું જ્ઞાન તેો આખાલગોપાલ પ્રસિદ્ધ હોવાને લીધે જ્ઞાન નથી, તેનો અભાવ છે, એમ કહેવું એ મૂર્ખતા છે. બીજી વિષય નથી એમ પણ કહી શકાય તેમ નથી, કારણ કે તે ભાવરૂપ કે અભાવરૂપ એ બિમાંથી એક તેો હોવો જ જોઈએ; અને તેમ માનવાથી અદ્વૈતવાદીઓને સત્-ખ્યાતિ કે અસત્-ખ્યાતિ સ્વીકારવાનો અનિષ્ઠ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ અદ્વૈતવાદના સંજ્ઞામાં બીજું ઘણું કહી શકાય તેમ છે, પરંતુ અન્ય-ગૌરવના ભયથી વિરમવામાં આવે છે. વિશેષ જિજ્ઞાસુઓએ કલિકાલસર્વ શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યે રચેલી શ્રીમહા-વીર પ્રભુની સ્તુતિરૂપ અન્યયોગ્યવચ્છેદિકા દ્વાનિશિકાની શ્રીમદ્વિષેષુસંસ્કૃત સ્યાદ્રાદ-મંજરી નામની પૃત્તિ (૧૩ મા શ્લોકની ટીકા)નું અવલોકન કરવું યોગ્ય ગણાયો.

આ પ્રકરણને સમાપ્ત કરવા પૂર્વે “ સત્યં બ્રહ્મ સિધ્યાત્મક ” એ સૂત્રનો વાસ્તવિક અર્થ શું બાંસે છે તે નિવેદન કરવું અસ્થાને નહિ ગણાય. જગત્ સિધ્યા છે એનો અર્થ કંઈ એમ કરવાનો કે સમજવાનો નથી કે શશશૃંગની માફક જગતના સમસ્ત પદાર્થો 'અસત્' છે; પરંતુ એ પદાર્થો-સંસાર અસાર છે, એમ સમજવાનું છે અને આરાધન કરવા યોગ્ય તેો-સમજાવોને હિતકારી (“ સદ્બ્રહ્મો હિતં સત્પ્રમ ”) એવો પદાર્થ તેો ચૈતન્યસ્વરૂપી આત્મા છે, એ તરફ ખાસ લક્ષ્ય રાખવાનું છે. અનાદિ કાળની મોઢ વાસનાથી મુક્ત થવાનો આ એક અત્યુત્તમ ઉપાય છે, એ ધ્યાનમાં રાખવા જોવું છે. આ ઉપરથી આ સૂત્રની મહત્તા પણ સાથે સાથે જોઈ શકાયો અને શશશૃંગ કે વન્ધ્યાસુતની માફક જગતને 'અસત્' માનવાથી જો દુષણો, અડચણો કે નડતરો આવી પડે છે, તેનાથી ભયભીત રહેવાનું કંઈ કારણ રહેશે નહિ. સંસારની અસારતા, અનિત્યતા, ઇત્યાદિ બાજતો ઉપર જોન મહર્ષિઓએ પણ પ્રકાશ પાઠવામાં કંઈ પાછી પાની કરી નથી. આથી આવો અર્થ ' સિધ્યા ' શબ્દનો વાસ્તવિક અર્થ હોવો જોઈએ એમ કહેવું એ વધારા પડતું નહિ ગણાય.

૧ શૂનર ત્રિરામાં આ વાતની માદિતી મેળવવા પ્રચ્છનારે તત્ત્વાખ્યાનનો ૧૭ મો પ્રસ્તાવ જેવો.

આત્મા-નિરૂપણ

હવે ઉપર્યુક્ત જીવાદિક સાત પદાર્થોનું લક્ષણ દ્વારા પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ જીવ (આત્મા)નું લક્ષણ વિચારવામાં આવે છે. આ સંબંધમાં અન્યકાર કહે છે કે—

उपयोगवत्त्वं जीवस्य लक्षणम् (१)

અર્થાત્ ઉપયોગવાળા પદાર્થને ' જીવ ' કહેવામાં આવે છે. અથવા જો શુણ્ણ અને શુણ્ણીની અલોહ વિવેક્ષા કરીએ તો ઉપયોગ એ જીવનું લક્ષણ છે^૧ એમ કહી શકાય. આ લક્ષણ પરત્વે વિશેષ વિચાર કરીએ તે પૂર્વે લક્ષણ એટલે શું તે જોઈ લેવું અનાવશ્યક નહિ ગણાય, કેમકે અન્યકારે આ અન્યમાં અનેક વસ્તુઓનાં લક્ષણો આપ્યાં છે.

૧. લક્ષણનું લક્ષણ—

જે વસ્તુનો જે અસાધારણ ધર્મ હોય તે તે વસ્તુનું ' લક્ષણ ' સમજવું.^૨ જેનાથી વસ્તુ જણાય તે ' લક્ષણ ' છે.^૩ જે લક્ષણમાં અતિવ્યાપ્તિ, અવ્યાપ્તિ અને અસંલવ એ ત્રણ દોષોમાંનો એક પણ દોષ ન હોય, તેને શુદ્ધ ' લક્ષણ ' માણવું.

૧ સરખાવો તત્ત્વાધીધિના દ્વિતીય અધ્યાયનું નિમ્ન-લિખિત આકેશું સૂત્ર—

“ ઉપયોગો લક્ષણમ. ”

આ વાતનું ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર (અં ૨૮)ની નિમ્ન-લિખિત દશમી તેમજ અધ્યારમી ગાથાઓ સમર્પન કરે છે—

“ वसतललक्षणी कालो, जीवो उवयोगलक्षणी ।

माणेण दंसणेण च सुहेण च दुहेण य ॥ १० ॥

माणं च दंसणं चेव, चरित्तं च तपो तथा ।

वीरियं उपयोगो य, पर्यं जीवस्त लक्षणं ॥ ११ ॥ ”

[वसतललक्षणः कालो जीव उपयोगलक्षणः ।

ज्ञानेन दर्शनेन च सुखेन च दुःखेन च ॥ १० ॥

ज्ञानं च दर्शने चेव चारित्र्यं च तपस्तथा ।

वीर्यमुपयोगश्चेतस्त्रीवस्य लक्षणम् ॥ ११ ॥]

અર્થાત્ વર્તના એ કાળનું લક્ષણ છે અને ઉપયોગ એ જીવનું લક્ષણ છે. આ જીવ ચાન, દર્શન, સુખ અને દુઃખથી જણાય છે. ચાન, દર્શન, ચરિત્ર, તપ, વીર્ય અને ઉપયોગ એ જીવનાં લક્ષણ છે.

૨ સરખાવો—

“ અસાધારણધર્મો લક્ષણમ ”

૩ “ लक्षणेऽनेनेति लक्षणम् ” આ વ્યુત્પત્તિ-અર્થ છે.

અતિવ્યાપ્તિ—

જે લક્ષણ લક્ષ્ય અને અલક્ષ્ય બંનેને લાગુ પડે અર્થાત્ જે વસ્તુનું લક્ષણ બનાવ્યું હોય તેમાં (લક્ષ્યમાં) તેમજ અન્ય વસ્તુઓમાં (અલક્ષ્યમાં) પણ રહે તો તે લક્ષણમાં ‘અતિવ્યાપ્તિ’ નામનો દોષ સમજવો. જેમકે પ્રસ્તુતમાં જીવનું લક્ષણ ‘જે પરિણામી હોય તે જીવ છે’ એમ બાંધીએ તો તેમાં ‘અતિવ્યાપ્તિ’ નામનો દોષ આવે છે; કેમકે જીવથી ઈતર એવો અલક્ષ્ય જે પુદ્ગલ તે પણ પરિણામી છે. વળી બીજું ઉદાહરણ લઈએ, ‘જેને શીંગડાં હોય તે ગાય જાણવી’ એમ જો ગાયનું લક્ષણ બાંધવામાં આવે, તો ગાય સિવાયના બકરી વિગેરે જનાવરોમાં પણ તે લક્ષણ પ્રાપ્ત થાય છે. આથી અહિં આ ‘અતિવ્યાપ્તિ’ દોષ છે.

અવ્યાપ્તિ—

જે લક્ષણ સંપૂર્ણ રીતે લક્ષ્યમાં ન રહેતાં તેના એક અંશમાં જ પ્રાપ્ત થાય તો તે લક્ષણને ‘અવ્યાપ્તિ’ દોષથી ગ્રસ્ત જાણવું. જેમકે ‘મોક્ષે ગયેલો હોય તે જીવ કહેવાય’ એવું જો જીવનું લક્ષણ બાંધવામાં આવે, તો સમગ્ર સંસારી અને મુક્ત જીવોને એ લક્ષણ લાગુ ન પડતાં ફક્ત મુક્ત જીવોમાં જ તે ઘટી શકે, અને તેમ ચતાં સંસારી જીવો જીવો કહેવાય નહિ. આ પ્રમાણે જો ગાયનું લક્ષણ રાત્રા રંગવાળી ગોતવચ્ચુકત હોય તે ગાય જાણવી એમ કરીએ, તો બાકીના વર્ણવાળી ગાયોમાં તે લક્ષણ રહેતું નથી. આથી આ લક્ષણમાં ‘અવ્યાપ્તિ’ નામનો દોષ છે, અર્થાત્ એમાં કથંચિત્ અસંભવતા છે—અસંભવનો અંશ છે.

અસંભવ—

જે વસ્તુનું લક્ષણ બનાવ્યું હોય તે વસ્તુના એક પણ ભાગમાં જો તે લક્ષણ પ્રાપ્ત ન હોય, સર્વથા અપ્રાપ્ત જ હોય, તો તે લક્ષણમાં ‘અસંભવ’ નામનો દોષ જાણવો. આને સર્વથા અવ્યાપ્તિ તરીકે ઓળખાવી શકાય. ‘જે જ્ઞાન-રહિત હોય તે જીવ કહેવાય’ એવું જો જીવનું લક્ષણ બાંધવામાં આવે, તો તે લક્ષણ કોઈ પણ જીવમાં ઘટી શકે નહિ. આ સંબંધમાં એક અન્ય દૃષ્ટાંત વિચારીએ. જો ગાયનું લક્ષણ એમ કરીએ કે ‘જેને પાંચ પગ હોય તે ગાય જાણવી’ તો આખું લક્ષણ કોઈ પણ ગાયમાં પ્રાપ્ત થતું નહિ હોવાથી, આ લક્ષણ ‘અસંભવ’ નામનો દોષથી દૂષિત ઠરે છે.

જીવના લક્ષણની યથાર્થતા—

જીવ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ એવો છે “જીવતિ-પ્રાણાન્ ધારયતીતિ જીવઃ”

૧ જેન ચાલમા દશ પ્રાણે માન્યા છે:—પાંચ ઇન્દ્રિયો, કાર્મિક, વાચિક અને માનસિક એ ત્રણ પ્રકારનાં બળ. ઉચ્છ્વન્ન-નિશ્વાસ અને આયુષ્ય. આ વાન જીવાજીવાલિગમની શ્રીમદ્વ્યગિરિ-સરિત્વેત રૂપિ (પત્રાંક ૧૦૩)મા સાક્ષીરૂપે નિર્દેશાયેલ નિમ્ન-સિખિત પદ્ધતિ રીતે જોષ સમગ્ર છે:—

“પદ્મેન્દ્રિયાણિ ત્રિવિધંબલં ચ, વચ્છ્વન્નસનિઃશ્વાસમવાયવાયુઃ ।

પ્રાણા વહેતે મગધન્દ્રિકા-સ્તેષાં ત્રિયોજીકરણં તુ હિંસા ॥ ૧ ॥”

અર્થાત્ ‘જીવે છે-પ્રાણ ધારણ કરે છે તે જીવ છે’ એમ થાય છે, તો બીજી ‘ઉપયોગ એ જીવનું લક્ષણ છે’ એમ કેમ કહ્યું? આનું સમાધાન એ છે એ આત્માના સ્વરૂપમાં જૈન મત શું કહે છે, તે સહજ માલૂમ પડે તેટલા માટે અન્યકારે ઉપયુક્ત લક્ષણ બાંધ્યું છે. અર્થાત્ “જ્ઞાનાધિકરણં આત્મા” ઇત્યાદિ દર્શનાન્તરીય લક્ષણથી વિશિષ્ટતા સૂચવવા આ પ્રમાણે લક્ષણ બાંધવામાં આવ્યું છે. સાથે સાથે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું કે શબ્દનો બ્યુત્પત્તિ-અર્થ-યૌગિક અર્થ સર્વત્ર કામ આવતો નથી; પરંતુ તેનું પ્રવૃત્તિ-નિમિત્ત બંધવાની આવશ્યકતા રહે છે. ઇંગ્લેન્ડ તરીકે “ગચ્છતોતિ ગૌઃ” અર્થાત્ ‘ગમન (ગતિ) કરે તે ગાય’ એ ‘ગૌ’ શબ્દનો યૌગિક અર્થ છે; પરંતુ એથી જો કોઈ ગતિ કરતા હોય તેનો ‘ગૌ’ શબ્દથી વ્યવહાર કરી શકાય? અને શું ગાય કહી બેઠેલી કે સૂતેલી હોય તો તેને શું ગાય ન કહેવી? આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે ‘ગૌ’ શબ્દનો યૌગિક અર્થ પ્રસ્તુતમાં નિર્ધારક છે. શબ્દની બ્યુત્પત્તિ કરીએ તો યૌગિક અર્થ માલૂમ પડે ખરે; પરંતુ તે અર્થ સર્વત્ર ઉપયોગી નથી. એથી કરીને ‘ગૌ’ શબ્દનું પ્રવૃત્તિ-નિમિત્ત ગોત્વ જાતિ (ગત-કંબલાદિક આકારયુક્ત સંસ્થાનવિશેષ) જેમાં હોય તેનેજ ‘ગૌ’ શબ્દથી સંબોધી શકાય. તેવી રીતે પ્રસ્તુતમાં પણ ઉપયોગવાનું પદાર્થને જ. જીવ કહી શકાય.

વિશેષમાં એ જાણવું ન જોઈએ કે શબ્દનો અર્થ કરતી વેળા રૂઢિ તરફ પણ ખ્યાલ રાખવાની આવશ્યકતા છે. જેમકે ‘પંકજ’ શબ્દનો બ્યુત્પત્તિ અર્થ તો એ છે કે “પક્કે જાયતે હિતિ પક્કજઃ” અર્થાત્ કાઢવમાં ઉત્પન્ન થાય તે ‘પંકજ’ કહેવાય છે. પરંતુ જેટલી વસ્તુએ કાઢવમાં ઉત્પન્ન થાય, તેટલી બીજી ‘પંકજ’ કહેવાતી નથી. ‘પંકજ’ શબ્દ તો ‘કમળ’ માટે જ વપરાય છે, એ રૂઢિની પ્રબળતા સૂચવે છે. એવી જ રીતે ‘વેદનીય’ કર્મમાંના ‘વેદનીય’ શબ્દનો અર્થ પણ રૂઢિ-વિશેષથી ઘટાવવામાં આવે છે. એ તો દેખીતી વાત છે કે હરેક કર્મ વેદવામાં-અનુભવવામાં આવે છે; વાસ્તે હરેક કર્મને વેદનીય કહેવું જોઈએ; પરંતુ આ કથન યુક્ત નથી; કેમકે વેદનીય શબ્દથી સાતાવેદનીય કે અસાતાવેદનીય જ સમજવાની રૂઢિ-પ્રથા છે. આ વાત તૃતીય ઉદ્દાહરણ તરફ રૂપિપાત કરવાથી સહેલાઈથી સમજી શકાયે.

તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ જીવનું સ્વરૂપ—

જૈન દૃષ્ટિએ “યઃ કર્તા કર્મમેદાનાં; મોક્તા કર્મફલસ્ય ચ ।

જીવ

સંસર્તા પરિનિર્વાતા, સ હ્યાત્મા નાન્યલક્ષણઃ ॥૧૧॥”

અર્થાત્ જે કર્મીને લેહનાર છે, કર્મના ફળને ભોગવનાર છે, એક ગતિમાંથી અન્ય ગતિમાં પરિવર્તન કરનાર છે તેમજ કર્મથી નિવૃત્ત થનાર છે તે જીવ છે. આ સિવાય અન્ય લક્ષણ વાળો જીવ નથી. આ ઉપરથી જોડે જીવ સંબંધી જૈન માન્યતા ચોટે ઘણે અંગે સમજી શકાય

જન ગોષ્ઠ એમ સંગ્રહ ઉપરિચિત કરે કે જીવનું આ લક્ષણ અન્યામિ દોષથી મસ્ત છે, કારણ કે જીવને આ દસ પ્રાણ નદિ હોવાથી તેઓને ‘જીવ’ કહી સમગ્રે નદિ, વેલ આનું સમાધાન એ છે કે તેમના સંબંધમાં ‘પ્રાણ’ શબ્દથી ઉપયુક્ત દસ (દશ-) પ્રાણ ન સમજતાં ગાનાદિ ક્ષાર-પ્રાણ સમજવા.

તો પણ શ્રીવાદિદેવસૂરિએ પ્રમાણુનયતત્ત્વલોકાલંકારના સાતમા પરિચ્છેદના પદ મા સૂત્રમાં જે જીવનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે તે તરફ નજર કરવાથી જૈન દર્શનકારો અન્ય દર્શનકારોથી કેટલે અંશે આત્માના સ્વરૂપના સંબંધમાં જૂઠા પડે છે તે સ્પષ્ટ બોધ થકાય તેમ હોવાથી તે નીચે મુજબ આપવામાં આવે છે:—

“ ચૈતન્યસ્વરૂપઃ પરિણામી કર્તા સાક્ષાદ્ ભોક્તા દેહપરિમાણઃ પ્રતિક્ષેષ્ઠં મિત્રઃ
‘ પૌદ્ગલિકાદૃષ્ટવાંશ્ચાયમ ”

આ સૂત્રમાં આત્માને ચૈતન્ય-સ્વરૂપી, પરિણામી, કર્તા, સાક્ષાદ્ ભોક્તા, દેહ-વ્યાપી, પ્રત્યેક શરીરમાં જૂઠો જૂઠો અને પૌદ્ગલિક દ્રવ્યરૂપ અદૃષ્ટવાળો દર્શાવવામાં આવ્યો છે. આમાં આત્માને પહેલું વિશેષણ ‘ ચૈતન્યસ્વરૂપી ’ આપવામાં આવ્યું છે અર્થાત્ ચૈતન્ય એ આત્માનો મુખ્ય ગુણ છે—એ જીવનું અસલ સ્વરૂપ છે—એ આત્માનો વાસ્તવિક ધર્મ છે—આત્મા જ્ઞાનમય છે એમ કહ્યું છે. આથી ચૈતન્યને ઉપાધિનિત અર્થાત્ દેહ, ઇન્દ્રિય અને મનના સંબંધથી ઉત્પન્ન થનારા આગતુક ધર્મ માનનારા તેમજ તેને આત્માથી પૃથક્ માનનારા વૈશેષિકો વગેરે જૂઠા પડે છે. પ્રતિસમય અન્યાન્ય પર્યાયોમાં ગમન કરવું તે ‘ પરિણામ ’ છે. આત્મા આવા પરિણામથી મુક્ત હોવાથી અર્થાત્ તે નવી નવી મતિઓમાં ભ્રમણ કરતો હોવાથી તેને ‘ પરિણામી ’ કહેવામાં આવ્યો છે. નેયાયિકો, સાંખ્યો વગેરે કે જેઓ આત્માને અપરિણામી-દૃઢસ્થ માને છે, તેઓ ‘ પરિણામી ’ વિશેષણથી જૂઠા પડે છે. આત્માને ‘ પરિણામી ’, ‘ કર્તા ’ તેમજ ‘ સાક્ષાદ્ ભોક્તા ’ એ ત્રણ વિશેષણો લગાડવાથી સાંખ્યો જૂઠા પડે છે, કેમકે તેઓ ‘ પ્રકૃતિ ’ ને કર્તા માને છે અને ‘ પુરુષ ’ ને (આત્માને) તો સર્વથા નિર્લેપ, પરિણામરહિત, ક્રિયા-શૂન્ય માને છે. ‘ દેહપરિમાણ ’ વિશેષણથી આત્માને સ્વદેહપરિમાણી—માત્ર શરીરમાં જ બાંધેલા માનનારા જૈનોથી તેને સર્વવ્યાપક માનનારા વૈશેષિકો, નેયાયિકો, બ્રહ્મવાદીઓ તથા સાંખ્યો જૂઠા પડે છે. કરકને આત્મા જૂઠો છે, શરીરે શરીરે તે પૃથક્ છે એમ દર્શાવનારા ‘ પ્રતિક્ષેત્રલિન ’ વિશેષણથી સર્વ શરીરોમાં એક જ આત્મા છે એમ માનનારા અદ્વૈતબ્રહ્મવાદીઓ જૂઠા પડે છે. છેલ્લા વિશેષણ દ્વારા આત્માને પૌદ્ગલિક અદૃષ્ટવાળો બતાવતાં એક તો અદૃષ્ટને નહિ સ્વીકારનારા ચાર્વાકો જૂઠા પડે છે; અને તે ઉપરાંત અદૃષ્ટને અર્થાત્ ધર્મ-અધર્મને આત્માના વિશેષ ગુણ માનનારા નેયાયિક-વૈશેષિકો અને તેને માયારૂપ ગણી તેની સત્તા નહિ સ્વીકારનારા વેદાન્તીઓ પણ જૂઠા પડે છે.

આત્માનો વાસ્તવિક ધર્મ—

જેઓ ચૈતન્યને આત્માનું અસલ સ્વરૂપ માનતા નથી, તેઓ તેને શરીર, ઇન્દ્રિય અને મનના સંબંધથી ઉત્પન્ન થનારા આત્માના અવાસ્તવિક ધર્મ તરીકે જોઈ આવે છે. પણ તેને સમવાય સંબંધથી આત્મા સાથે સમવેત માને છે.^૧ આથી તેઓ (નેયાયિકાદિ) મુક્તાવસ્થામાં

૧ સરખાવો નેયાયિકોત્તર કથન—

“ જહસ્વરૂપો જીવો જ્ઞાનસમવાયાદ્ જ્ઞાની ”

પણ આત્માને જ્ઞાનમય માની શકતા નથી. આ તેમની માન્યતા કેટલે અંશે સત્ય છે એ વાત વિચારી લઇએ.

પ્રથમ તો એ નિવેદન કરવું અસ્થાને નહિ ગંધાર્ય કે નૈયાયિક દર્શન પ્રમાણે આત્મા સ્વયં જડરૂપ (જ્ઞાન-શૂન્ય) છે, તેમજ આત્મા અને જ્ઞાન એ જાને સર્વથા સિદ્ધ છે; પરંતુ સમવાય-સંબંધરૂપ ઉપાધિ દ્વારા જ્ઞાન અને આત્માનો સંબંધ થાય છે. વિશેષમાં એ દર્શનનું એમ માનવું છે કે જો જ્ઞાન અને આત્માને અભિન્ન માનવામાં આવે તો આત્માનો નાશ થવા સંભવ છે; કેમકે રાગ, દ્વેષ અને મોહરૂપ દોષ, પ્રવૃત્તિ, જન્મ અને દુઃખ એ ચારનો અનુક્રમે નાશ થતાં ખુદ્ધિ પ્રમુખ આત્માના નવ વિશેષ શુણોનો પણ ધ્વંસ થવાનો અને એથી કરીને તો આત્માનો રામ રૂપી જવાનો. આ ઉપરાંત આત્મા કર્તા છે અને જ્ઞાન કરણ છે એ પ્રકારના વ્યવહારનો હોય એવું જવાનો ભય રહેવાથી, તેઓ આત્મા અને જ્ઞાનને અભિન્ન માનતાં અચકાવે છે.

જ્ઞાનને આત્માથી સર્વથા ભિન્ન માનવું એ ઠીક નથી. કેમકે એમ માનવાથી તો કાળજી તરીકે જેમ વિપિનચન્દ્રથી તેની બેન મનોરમાનું જ્ઞાન પૃથક્ હોવાને લીધે મનોરમાના જ્ઞાનથી કંઈ વિપિનચન્દ્રને પદાર્થનું જ્ઞાન થઈ શકે નહિ, તેમ વિપિનચન્દ્રનું જ્ઞાન વિપિનચન્દ્રના આત્માથી સિદ્ધ હોવાને લીધે, વિપિનચન્દ્રના જ્ઞાનથી કંઈ વિપિનચન્દ્રના આત્માને જ્ઞાન થાય નહિ. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો જેમ બીજાના જ્ઞાનથી આપણને વસ્તુનો જોષ થાય નહિ, તેમ આપણા જ્ઞાનથી આપણા આત્માને પણ જોષ થઈ શકે નહિ. આના બચાવમાં એમ કહેવું કે જે આત્મામાં જ્ઞાન સમવાય-સંબંધથી રહેલું હોય, તે જ આત્મામાં તે જ જ્ઞાન વસ્તુનો પરિચય કરાવવા સમર્થ છે. અર્થાત્ જોકે વિપિનચન્દ્રનું જ્ઞાન વિપિનચન્દ્રના આત્માથી ભિન્ન છે, છતાં પણ તે બે વચ્ચે સમવાય-સંબંધ હોવાને લીધે ઉપર્યુક્ત કોષને સ્થાન મળતું નથી, તો આ વાત ન્યાયવિરૂદ્ધ છે. કેમકે નૈયાયિક મત પ્રમાણે જ્યારે આત્મા સર્વવ્યાપક [તેમજ કુદૃશ્ય (સર્વથા અપરિણામી)] છે અને સમવાય પણ (એક નિત્ય અને) સર્વવ્યાપક છે, ત્યારે તો એકના જ્ઞાનથી બીજાને-અરે બાકીના સર્વ જીવોને જ્ઞાન થવું જોઈએ, એમ સિદ્ધ થાય છે; પરંતુ તેમ થતું તો નથી, એ બાબતી વાત છે. વળી, જેમ ઘટ અને ઘટનુરૂપ એ સમવાય-સંબંધ છે અને ઘટના રૂપનો નાશ થતાં તેના આધારભૂત ઘટનો નાશ થાય છે, તે પ્રમાણે આત્મા સાથે સમજાય-સંબંધથી બંધાયેલ જ્ઞાનનો નાશ થતાં (કારણ કે જ્ઞાન ક્ષણિક છે), આત્માનું અસ્તિત્વ જતું રહેવાનું તેમજ આત્માની નિત્યતા તો સર્વદાને માટે ગયેલી જ સમજવાની ! ! ! -

આ ઉપરાંત આત્મામાં જ્ઞાન સમવાય-સંબંધથી રહેલું છે એ વાત ધારે કે અંગીકાર કરી લઈએ તો પણ એ પ્રશ્ન તો જરૂર ઉપસ્થિત થાય છે કે આ સમવાય આત્મા અને જ્ઞાનને કયા સંબંધથી સંબંધ કરે છે, તેમજ જેમ આત્મામાં જ્ઞાન સમવાય-સંબંધથી રહેલું છે, તેમ આ સમવાય એ જમાં કયા સંબંધથી રહેલો છે ? આ સમવાય જ્ઞાન અને આત્મા વચ્ચે બીજા સમવાયરૂપ સંબંધ દ્વારા સંબંધ કરાવે છે, એમ માનવા જતાં તો અનવસ્થારૂપ દ્વંષ્ટ સમીપ આવે છે. આ દોષથી મુક્ત થવા માટે એમ તો કહી શકાય તેમ નથી કે જ્ઞાન અને આત્માનો સંબંધ પ્રથમનો જ સમવાય સ્વસ્વરૂપથી જ કરી આપે છે, કારણ કે એમ માનવા કરતાં જ્ઞાન પોતે જ

આત્માની સાથે સ્વરૂપરૂપ-સંબંધથી સંબંધ છે એમ સ્વીકારવામાં શું વાંધો છે ? અને વળી તેમ કરવાથી આવો સમવાય જેવો પદાર્થ માનવાની કલ્પના પણ વ્યર્થ કરવી નહિ પડે, એ ઉલ્લેખ લાભ થશે.

- આ પ્રમાણેની સુક્ષિપ્તગોળે એવા છતાં પણ કદાચહોને વચ્ચે યદ્યપિ, 'સ્વપરપ્રકાશક દીપકનું દૃષ્ટાંત રજુ કરીને, સમવાય પોતાના સ્વભાવને લઈને જ્ઞાન અને આત્માનો પોતાની સાથે સંબંધ કરાવે છે એમ કહેવાતું સાહસ કરશે. નહિ કેમકે નૈયાયિક મત પ્રમાણે ગુણ અને ગુણી—ધર્મ અને ધર્મી સર્વથા ભિન્ન છે; આથી 'તેજ છે દ્રવ્ય જેતું' અને 'પ્રકાશ છે ધર્મ જેનો' એવા દીપકના દૃષ્ટાંતથી તમારો ઘેડો પાર પડશે નહિ. કારણ કે એકાંત લેદલાવને સ્વીકારનારાથી દીપકને પ્રકાશરૂપ કેવી રીતે માની શકાશે ? આ પ્રમાણે જ્યારે દીપક નૈયાયિક મત પ્રમાણે સ્વપરપ્રકાશક સિદ્ધ થતો નથી, તો એ દૃષ્ટાંતનો આધાર લઈને સમવાયને સિદ્ધ કરવાનો મનારથ મનમાં જ નહિ રહી જવાનો તો બીજું શું ? અને જ્યાંપ્રધી આ પ્રમાણે સમવાય પદાર્થજ સિદ્ધ થતો નથી, તો પછી આ બધો ઉહાપોહ હવામાં જ ઊડી જવાનો કે બીજું કંઈ ? વળી, એમ પણ કાં ન કહી શકાય કે દીપક અને પ્રકાશ અત્યંત ભિન્ન હોવા છતાં પણ ભે તે દીપક સ્વપરપ્રકાશક કહી શકાય તેમ છે, તો ઘટ, પટ ઇત્યાદિ વસ્તુ પણ સ્વપરપ્રકાશક છે એમ કેમ ન માનવું ?

વિશેષમા એ પણ બાણુવું બાકી રહે છે કે સમવાયનો સ્વપરપ્રકાશકરૂપ સ્વભાવ સમવાયથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? ભે તે ભિન્ન છે એમ કહેશે તો પછી એ બંને સમવાયનો સ્વભાવ છે એમ કયા આધારે કહેશે ? આના આધાર તરીકે અન્ય સમવાયનો નિર્દેશ કરી શકાય તેમ નથી; કેમકે અનવરણરૂપ નાગણુ હંસવાને એકી ટસે લાગ જોઈ રહી છે, આથી એ આધારભૂત પોતે જ છે અને અન્ય નથી એમ કહેવાય તેમ નથી. કેમકે એમાં શી સુક્ષિપ્ત રહેલી છે ? આથી સ્વભાવને ભિન્ન નહિ માનતા અભિન્ન સ્વીકારશે, તો સ્વભાવને જહાંજલિ મળી જવાની અને સમવાય માત્ર બાકી રહી જશે.

વળી, (નૈયાયિકની એ પણ માન્યતા છે કે આ તન્તુમાં પટ છે એવું જ્ઞાન સમવાયને લીધે થાય છે અને) સમવાયી (સમવાયથી સંબંધ)માં સમવાયનું જ્ઞાન તો સમવાયાન્તર વિના-સ્વતઃ ઉત્પન્ન થાય છે તો પછી આત્મામાં જ્ઞાન છે એવું જ્ઞાન થવામાં સમવાયનું શું કામ છે ? આ ઉપરથી સાર એ નીકળે છે કે જ્ઞાન આત્માથી સર્વથા ભિન્ન નથી.

હવે જેમ ' સુધાર વાસલા વડે લાકડું ઘટે છે, ' તેમાં સુધારરૂપ કાં વાંસલારૂપ

૧ દીપકનો એવો સ્વભાવ છે કે તે પોતાના ઉપર પ્રકાશ નાંખે છે (અર્થાત તેને એવાને કે બાણુવાને અન્ય દીપકની જરૂર રહેતી નથી) તેમજ ઘટ, પટ, કટ ઇત્યાદિ પર વસ્તુઓ ઉપર પણ પ્રકાશ નાંખે છે આથી દીપક ' સ્વપરપ્રકાશક ' કહેવાય છે. આ પ્રમાણે સમવાય પરને પણ સમજ લેવું. અર્થાત સમવાય પોતાને તેમજ જ્ઞાન અને આત્માને સંબંધિત કરે છે, એટલે કે સમવાય પોતાનાથી પર એવા જ્ઞાન અને આત્મા એ જનને પરસ્પર સંબંધિત કરે છે. તેમજ તે પોતે પોતાની જાતને તે બંને સાથે સંબંધિત કરે છે.

કરણથી ભિન્ન છે, તેવી જ રીતે ' આત્મા જ્ઞાન વડે વસ્તુ બાણે છે' તેમાં આત્મારૂપી કર્તા, જ્ઞાન-રૂપી કરણથી ભિન્ન છે, એવી જ પ્રતીતિ થાય છે, તે જ્ઞાન અને આત્માને અભિન્ન માનતાં કેવી રીતે થાય, એ નૈયાયિક તરફથી રજુ થતા પ્રશ્નનો વિચાર કરવામાં આવે છે.

પ્રથમતા: આત્મ નિરાકરણ એમ થઈ શકે કે આ દૃષ્ટાન્ત વિષમ છે, અર્થાત્ તે અત્ર લાગુ પડતું નથી, કેમકે ' વાંસલા ' તો બાહ્ય કરણ છે, જ્યારે ' જ્ઞાન ' તો આભ્યન્તર કરણ છે. અને કરણો આમ જ પ્રકારના છે એ વાત તો સ્વાદ્વાદમંજરી (પૃષ્ઠ ૫૧) માં સાક્ષીરૂપે આપેલા નોંધના શ્લોકથી પણ ભેદ શકાય છે.

“ કરણં દિવિચં જ્ઞેયં, વાણમાભ્યન્તરં બુધૈઃ ।

પથા લુનાતિ વાગ્રેણ, મેહં ગચ્છતિ ચેતસા ॥ ૧ ॥ ”

અર્થાત્ પશ્ચિંતો કરણના આભ્યન્તર અને બાહ્ય એમ જ પ્રકારે બાણે છે, તેમાં (દેવદત્ત) હાતરહાથી કાપે છે અને મનથી મેડે બંધ છે એમાં હાતરડું એ બાહ્ય કરણ છે, જ્યારે મન એ આભ્યન્તર યાને અંતરંગ કરણ છે.

આથી જો આભ્યન્તર કરણ તેના કર્તાથી ભિન્ન છે, એવું દૃષ્ટાન્ત આપો, તો તો આ વાત માન્ય થઈ શકે. વળી બાહ્ય કરણના સર્વ ધર્મો અંતરંગ કરણમાં રહેલા છે, એમ કહેવું ન્યાય-વિરૂદ્ધ છે, કેમકે તેમ કરવાથી તો ' દેવદત્ત દીપકની મહત્ત્વથી નેત્ર વડે પદાર્થ બુધે છે. ' એ સ્થળે જેમ દીપક દેવદત્તથી સર્વથા ભિન્ન છે તેમજ નેત્ર પણ દેવદત્તથી સર્વથા ભિન્ન છે, એમ માનવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો.

વળી, વાંસલા અને સુથારનું દૃષ્ટાન્ત સાધ્ય વિકલ છે અર્થાત્ તે સાધ્યને સિદ્ધ કરી શકતું નથી. કેમકે વાંસલા અને સુથાર વચ્ચે પણ સર્વથા ભિન્નતા રહેલી નથી, પરંતુ કથંચિત્ અભિન્નતા પણ રહેલી છે. એકલો સુથાર કે વાંસલારૂપ એકલું સાધન લોકડું ધડવારૂપ કાર્ય કરી શકે તેમ નથી. અર્થાત્ એ કાર્ય કરવામાં ઉભયના સહયોગની જરૂર છે. આથી લોકડું ધડવાની ક્રિયા કરનાર લોક છે એ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં-એ અપેક્ષાથી પ્રશ્ન તપાસતાં વાંસલા અને સુથાર વચ્ચે અભિન્નતા ભેદ શકાય છે.

વળી, સર્વ જેમ પોતા વડે પોતાને વાંટે છે, તેમ અલેક્ષણમાં પણ અર્થાત્ આત્મા અને જ્ઞાનને (કથંચિત્) અભિન્ન માનવા છતાં, કર્તૃકરણભાવ બરાબર ઘટી શકે છે. આ ઉપરાંત ' ચેતન ' નો ભાવ ચેતન્ય છે અર્થાત્ ચેતન્ય ચેતનનું સ્વરૂપ છે એ પણ શું આ અલેક્ષણને પુષ્ટ કરતું નથી ? કેમકે હાજલા તરીકે શું વૃક્ષથી વૃક્ષનું સ્વરૂપ સર્વથા ભિન્ન મનાય ખરું કે ?

આ વિવેચનમાંથી જો તાત્પર્ય નીકળે કે ચેતન્ય (જ્ઞાન) આત્માથી ભિન્નાભિન્ન છે. અર્થાત્ તે સર્વથા ભિન્ન કે સર્વથા અભિન્ન નથી. ચેતન્યને આત્માથી સર્વથા ભિન્ન માનવા જતાં હું સુખી છું, હું દુઃખી છું, હું બાણું છું, ઇત્યાદિ જે અલેક્ષ-પ્રતિભાસ થાય છે તે પ્રત્તી

ક્યાંથી થશે ? તેમજ વળી એ તેને સર્વથા અભિન્ન માનીએ, તો આત્મા સ્વરૂપી છે. અને ચૈતન્ય તેનું સ્વરૂપ છે એ લેહ-પ્રતિભાસ ક્યાંથી થશે ?

વિશેષમાં એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું કે આત્માનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવામાં જ્ઞાન એ આત્માનો સ્થાયી ગુણ છે—ચૈતન્ય આત્માનું અસલ સ્વરૂપ છે, એ વાત તો પ્રમાણ તરીકે ગણવામાં આવે છે અને તેથી જો આ પ્રમાણ જતું રહે, તો કયા પ્રમાણથી આત્મા સિદ્ધ થશે વાદ એ વાત પણ નૈયાયિકે ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે.

આત્માનું પરિણામિત્વ—

‘કૂટસ્થનિત્ય આત્મા’ અર્થાત્ ‘આત્મા કૂટસ્થ નિત્ય છે’ એમ નૈયાયિકો માને છે. તેમના મત પ્રમાણે કૂટસ્થતા(કૌટસ્થ્ય)નું લક્ષણ એ છે કે “પ્રતિનિયતસ્વરૂપાપ્રચ્યુતિરૂપત્વં કૌટસ્થ્યમ્” અર્થાત્ પ્રતિનિયત (સુકરર કરેલા) સ્વરૂપનું કાયમ રહેવું તે કૌટસ્થ્ય (કૂટસ્થતા) છે, જ્યારે નિત્યતાનું લક્ષણ એ દર્શનમાં એમ આંધવામાં આવ્યું છે કે “અપ્રચ્યુતાનુપપન્નસ્થિરૈકસ્વભાવં નિત્યમ્”. અર્થાત્ વિનાશરહિત, ઉત્પન્નિ વિનાનું, સ્થિર અને એક સ્વભાવવાળું દ્રવ્ય ‘નિત્ય’ સમજવું. આ પ્રમાણેના કૂટસ્થ અને નિત્યનાં લક્ષણોનો વિચાર કર્યો પછી પણ આત્મા કૂટસ્થ-નિત્ય છે એવી ઉદ્ઘોષણા કરવી એ શું એક પ્રકારનું સાહસ નથી ? કેમકે જીવ દાખલા તરીકે મનુષ્ય-જાતિમાંથી મરીને ‘નિત્ય’ આદિ અન્ય જાતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેમજ જન્મથી સાક્ષીને મરણ પછી તેની અવસ્થામાં ફેરફાર થતો રહે છે (જેમકે કુમારાવસ્થા વીત્યા બાદ તરૂણાવસ્થા અને ત્યાર પછી વૃદ્ધાવસ્થા). આ ઉપરાંત સમય સમય પર તેના જ્ઞાનમાં પણ વધ-ઘટ થાય છે, એ આબાલગોપાલ પ્રસિદ્ધ વાતથી કોણ અજ્ઞાત છે ? વળી આત્માને કૂટસ્થ-નિત્ય માનવાથી તો આત્મામાં કર્તૃત્વ, લોકતૃત્વ, ઇત્યાદિ ધર્મો પણ ધરી શકશે નહિ. આથી શું જગતના વ્યવહારને પણ હોપ નહિ થાય વાદ ?

નૈયાયિકો તરફથી આ સંબંધમાં એવો ખુલાસો કરવામાં આવે છે કે આત્માને કૂટસ્થ-નિત્ય માનવા છતાં પણ તેનામાં કર્તૃત્વ, લોકતૃત્વ, જન્મ, જરા, મરણ વિગેરે ઘટી શકે છે. કેમકે જ્ઞાન, ઇચ્છા, ઇત્યાદિનો સંબંધ થવો તે ‘કર્તૃત્વ’ છે; સુખ-દુઃખનો સંબંધ થવો તે ‘લોકતૃત્વ’ છે; અપૂર્વ શરીર, ઇન્દ્રિય પ્રમુખની સાથે સંબંધ થવો તે ‘જન્મ’ છે, વિગેરે, વિગેરે.

પરંતુ પૂર્વાવસ્થાના ત્યાગપૂર્વકની ઉત્તરાવસ્થાની પ્રાપ્તિ તે ‘સંબંધ’ કહેવાય છે, તો પછી આ ઉપયુક્ત કથન તે શું સુક્તિ-વિકલ કેખાતું નથી ? કેમકે સંબંધ જેવી ચીજ કૂટસ્થ-નિત્ય વાદીના મતમાં કેવી રીતે સંભવે ? અને એથી જ કરીને સંબંધ વિના સંબંધીમાં કર્તૃત્વ, લોકતૃત્વ ઇત્યાદિનો પ્રલાપ શા કામનો ? પૂર્વાવસ્થાનો પરિત્યાગ કર્યા વિના જ જ્ઞાનાદિના સમવાયની ઉત્પત્તિ માનવી, એ તો વન્ધ્યાને ત્યાં પુત્ર-જન્મનો મહોત્સવ કર્યા બરાબર જ ગણાય.

વળી જો જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના સમયે પણ આત્મા જેવો ને તેવો જ રહે છે, તેની અવસ્થામાં જરા પણ પરિવર્તન થતું નથી, તો પછી પૂર્વ અવસ્થામાં અપ્રમાતારૂપે હોવાથી ઉત્તર અવસ્થામાં

એટલે કે જ્ઞાનોત્પત્તિના સમયે પણ તે તેવો જ રહેવાનો; કેમકે આત્મા કૃતસ્થ છે, એવી નિયાયિકની માન્યતા છે. આથી આત્મા વસ્તુ-પરિવેષદક જન્ય નહિ અને તે મૂર્ખશિરોમણિ રહી જવાનો. જો આ વાત ધૃષ્ટ ન હોય અને તેથી એમ કહેવા તૈયાર થતા હો કે પૂર્વ અવસ્થામાં અપ્રમાતારૂપે રહેલ આત્મા જ્ઞાનોત્પત્તિના સમયે અર્થોત્ ઉત્તરાવસ્થામાં પ્રમાતારૂપે જાને છે, તો તો પોતાને હાથે જ પોતાના પગમાં કુહાડો મારનારની યાદીમાં આપતું પણ નામ નોંધાવાતું; કેમકે આમ કરવાથી તો આપ જ આપના કૃતસ્થ મન્ત્રવ્યનો નિષેધ કરો છો અને આત્મા પરિણામી છે એ વાત સુતરાં અંગીકાર કરો છો.

આત્માની નિત્યતા-અનિત્યતા—

હવે આત્માને સર્વથા નિત્ય માનવાથી હિંસાની ઉત્પત્તિ, અહિંસાની પાલના કે અન્યાય ગતિ સંભવશે નહિ, ઈત્યાદિ કોયો આવે છે; તેથી તેને સર્વથા અનિત્ય માનવો જોઈએ, એવો નિચાર સ્વપ્ને પણ ન કરવો જોઈએ. કેમકે આ કાર્ય તો જોલામાંથી નીકળીને ચૂલામાં પેસવા જેવું છે અથવા અન્ય શબ્દમાં કહીએ તો ચોરશો કચલીત થઈને ચોરની પછીનો આશ્રય લીધા બરાબર છે. કેમકે આત્માને અનિત્ય માનવાથી કંઈ ઉપયુક્ત કોયોમાંથી મુક્તિ મળે તેમ નથી અને ઉલટું વિશેષમાં જંગલ થન્યાકાર બની જવાતું, કેમકે આત્મા સર્વથા અનિત્ય છે, એટલે તેનો નાશ થવાનો.

આ ઉપરથી સાર એ નીકળે છે કે આત્માને નિત્ય-અનિત્ય માનવો જોઈએ અને ‘નિત્ય’ શબ્દનો અર્થ એ કરવો કે “તદ્ભાવાવ્યયં નિત્યમ્” (તત્ત્વાર્થોદિ. ૦ અ. ૫, સૂ. ૩૦) અર્થાત્ પોતાના મૂળ સ્વભાવનું કાયમ રહેતું તે ‘નિત્યતા’ છે. આથી આત્માના પર્યાયો બધે બદલાય એટલે કે તે એક ગતિમાંથી અન્ય ગતિમાં ભ્રમણ કરે કે એકની એક ગતિમાં એક અવસ્થામાંથી બીજી અવસ્થામાં પસાર થાય તોપણ તેનો મૂળ સ્વભાવ (ચૈતન્ય) તો સર્વદા વિદ્યમાન જ રહેવાનો અર્થોત ચૈતનરૂપ આત્મા કહી પણ અચૈતન નહિ જ બને, ‘એ આત્મા નિત્ય છે’ એ વાક્યનો અર્થ સમજવો. કહેવાતું તાત્પર્ય એ છે કે આત્મા ‘પર્યાય’ ની દૃષ્ટિએ ‘અનિત્ય’ છે, જ્યારે મૂળ ‘દ્રવ્ય’ ની અપેક્ષાએ તે ‘નિત્ય’ છે, કેમકે નૂતન પર્યાયોને પ્રાપ્ત કરવા છતાં પણ મૂળ દ્રવ્ય આબાહ રહે-અન્યથી દ્રવ્યનો નાશ ન થાય એ જ ‘નિત્ય’ શબ્દનો વાસ્તવિક અર્થ છે.

આત્માતું કર્તૃત્વાદિ—

સાંખ્ય દર્શન પ્રમાણે આત્મામાં અકર્તૃત્વ, નિર્ગુણત્વ અને લોકતૃત્વ રહેલું છે. કહ્યું પણ છે કે—

“અમૂર્તચ્ચેતનો મોગી, નિત્યઃ સર્વગતોઽક્રિયઃ ।

અકર્તા નિર્ગુણઃ સૂક્ષ્મ, આત્મા ‘કપિઙ્’દર્શને ॥ ૧ ॥”

આ પ્રમાણે જ્યારે સાંખ્ય આત્માને લોકતા માને છે, તો તેના મત પ્રમાણે આત્મા પોતે

લોગ-લોગવે છે કે બીજો કોઈ એ પ્રશ્ન બેઠે છે. આમાંથી પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે તો એ બાબત બાકી રહે છે કે જ્યારે આત્મા લોગ લોગવવાની ક્રિયા કરે છે, તો તે પ્રમાણે તે બીજું ક્રિયાઓ કેમ કરતો નથી ? જો આથી બીજા પક્ષનો આશ્રય લેવામાં આવે, તો સ્વયંચાલના વિરોધનો અવકાશ રહે છે, કેમકે આત્મા લોકતા છે એમ કહેવું અને લોકતૃત્વરૂપ કાર્ય તે પોતે નથી કરતો એમ પણ કહેવું એને બીજું શું કહી શકાય ?

વળી આત્માને અકર્તા માનવાથી તો જગત-કુસુમના જેવું તેનું અસ્તિત્વ રહેશે. આ ઉપરાંત આત્માને અકર્તા તેમજ લોકતા કહેવાથી તો કૃતનાશ અને અકૃતાગમ એ બે દોષો ઉદ્ભવે છે. જેમકે ' પ્રકૃતિ ' કર્મ કરે છે, પરંતુ કૃણ તો ' પુરૂષ ' લોગવે છે. કર્મ કરનારી પ્રકૃતિને તેના કૃણ સાથે કંઈ લેવા દેવા નથી, આ ' કૃતનાશ ' છે; અને ' પુરૂષ ' કર્મ કરતો નથી, છતાં તે કૃણ લોગવે છે, એ ' અકૃતાગમ ' છે. આથી આત્મા કર્તા તેમજ સાક્ષાદ્ લોકતા છે એમ માનવું સમુચિત જણાય છે.

આત્માની હેહ-પરિમાણ્યતા—

નૈયાયિક, વૈશેષિક અને સાંખ્ય દર્શનકારો આત્માને સર્વવ્યાપક માને છે (તેમજ અદ્વૈતવાદીઓ કે જેઓ એક જ આત્મા માને છે) તેઓ પણ તેને સર્વવ્યાપક ગણે છે. પ્રથમ તો આ માન્યતાના સંબંધમાં એ બાબત બાકી રહે છે કે જ્યારે આત્મા સર્વવ્યાપી છે, તો પછી અન્ય સેંકડો વસ્તુઓને સાદૃશ્યના જ કયાં રહ્યું ? વિશેષમાં એક આત્માને ' હું ' સુખી છું, ' હું ' દુઃખી છું, ' હું ' જ્ઞાની છું, ' હું ' ક્રોધાદિ પ્રતિતિ થતાં સર્વ આત્માઓને તેમ જ થવું જોઈએ. આ ઉપરાંત એક જીવ જો લોજન કરે, તો બાકી બધા જીવોને ક્રુધાની શાન્તિ થઈ જવી જોઈએ. વળી સુખ-દુઃખ ઇત્યાદિ વિરોધી લાગણીનો અનુભવ પણ એકી સાથે થવો જોઈએ, કેમકે આત્મા સર્વવ્યાપી માનવામાં આવે છે. એક જીવનો બંધ કે સોડ થતાં સર્વ જીવો કે જેની સાથે આ એક જીવ જોતપ્રોત થઈ ગયો છે, તે સર્વ પરત્વે તેમ થવું જોઈએ; અર્થાત્ જ્યારે જીવો સર્વવ્યાપક હોવાને લીધે એકમેક થઈ ગયેલા હોવાથી એ કેવી રીતે અને કે એક જીવ એક અવસ્થામાં રહે, ત્યારે બીજો જીવ વળી બીજી જ અવસ્થામાં રહે ? વળી જ્યારે આત્મા સર્વવ્યાપી છે, ત્યારે તો દેવ, નરક, તિર્થંચ અને મનુષ્ય એમ ચારે ગતિનો તેને એકી સાથે અનુભવ થવાનો. વિશેષમાં આત્માને સર્વવ્યાપી માનવાથી અધારી જગ્યામાં તેમજ અપવિત્ર સ્થળમાં પણ તેનો નિવાસ જરૂર થવાનો. આ ઉપરાંત શરીરની બહાર પણ આત્મા છે એમ માનવાથી શો લાભ છે તે પણ સમજી શકાતું નથી. વળી શરીરમાં રહેલા આત્મામાં અને આકાશમાં શું ફેર છે, એવો પણ પ્રશ્ન બેઠે છે. વિશેષમાં આત્માને સર્વવ્યાપી માનવાની સાથે ઇશ્વરને પણ સર્વવ્યાપી માનનારાના મતમાં ઇશ્વર જ જગતનો કર્તા છે એમ કેમ કહી શકાય ? હા અને જળના ગિજજળનું પાન કરનાર એમ કહી શકે કે મેં એકલા હાથનું જ કે જળનું પાન કર્યું ? તેમજ એમ પણ કાં ન કહી શકાય કે જ્યારે આત્મા જગતનો કર્તા નથી, તો પછી તેની સાથે જોતપ્રોત થઈ ગયેલા ઇશ્વરમાં પણ જગત-કર્તૃત્વ કયાંથી સંભવશે ? આ ઉપરાંત આકાશની માફક સર્વવ્યાપક આત્મામાં ક્રિયા પણ કેવી રીતે થતી શકશે ? આ પ્રમાણે આત્મા નિષ્ક્રિય સિદ્ધ થતાં તો સંસાર પર પાણી ફરી વળ્યું. નહિ રહ્યા બંધ કે નહિ રહી સુખિત.

આ ઉપરાંત આકાશ, કાળ, દિશા વિગેરેથી આત્મા ભેદે બિન્ન છે, છતાં તેમાં ઘટની માફક દ્રવ્યપણું હોવાને લીધે તે સર્વવ્યાપક સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. વિશેષમાં એમ અનુમાન થઈ શકે છે કે જે પરમકૃત્યવું અધિકરણ હોય તે ચેતન હોઈ શકે નહિ, જેમકે આકાશ; પરંતુ આત્મા તો ચેતનરૂપ છે, આથી એમાં સર્વવ્યાપકતા સંભવતી નથી.

વિશેષમાં “ યદ્વેવ યો દૃષ્ટગુણઃ સ તત્ર કુમ્ભાદિવન્નિષ્પત્તિપક્ષમેતત્ ” (એન્ડયોગ ૦ શ્લો ૯) અર્થાત્ જ્યાં ઘટનો શુષ્ક ‘ રૂપ ’ રહે છે, ત્યાં તે ‘ ઘટ ’ રહે છે જ એટલે કે શુષ્કની સ્થાનની ખઠાર શુષ્ક રહેતો નથી અર્થાત્ જ્યાં શુષ્ક હોય તે સ્થાનમાં તેનો શુષ્ક હોવો જ ભેદએ એ કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીકૃષ્ણેન્દ્રાચાર્યવું કથન પણ શું સૂચવે છે ? આથી શું આત્મા શરીરાવચ્છિન્ન સિદ્ધ થતો નથી વા? કેમકે આત્માનો જ્ઞાનરૂપી શુષ્ક તો શરીરમાં રહેલા જ આત્મામાં છે એ વાતની કોણ ના પાડી શકે તેમ છે ? પુખ્તધિકનો ગંધરૂપી શુષ્ક ગુણના સ્થાનની ખઠાર પણ અન્યત્ર જોવામાં આવે છે એમ કહીને આ નિયમને દ્વિપિત કરાવી શકાશે નહિ. કેમકે ગંધયુક્ત પુદ્ગલો સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલી (વૈચ્છિકી) કે વાયુ આદિના પ્રયોગ (પ્રયત્ન) થી ઉત્પન્ન થયેલી (પ્રાયોગિકી) ગતિ દ્વારા એક સ્થળેથી અન્ય સ્થળે જાય છે એ વાત ભૂલી જવાજેવી નથી. આથી કરીને ઉપયુક્ત નિયમ અકાદ્ય કરે છે અર્થાત્ આત્માનો જ્ઞાનરૂપી શુષ્ક તો શરીરાવચ્છિન્ન આત્મામાં જ દેખાય છે (અને આ વાતને વૈશેષિક ઈર્શનકાર તેમજ જૈન ઈર્શનકાર બંને સ્વીકારે છે), વાસ્તે આત્મા શરીરાવચ્છિન્ન, નહિ કે સર્વવ્યાપી સાબીત થાય છે. આ નિયમ વ્યભિચારી છે એમ બતાવવાને મંત્રવું દહાન્ત આપવામાં આવે કે મંત્ર સેકંડો ગાઉ દૂર રહીને પણ આકર્ષણ-ઉચ્ચાટનાદિ કાર્ય કરી શકે છે, અર્થાત્ આકર્ષણાદિ મંત્રના શુભો જ્યાં દર્શિગોચર થાય છે, તે સ્થળે તેનો શુષ્કી ભાવસુ પડતો નથી, તો તે અસમજસત્તા છે. કારણ કે આકર્ષણાદિ શુભો કંઈ મંત્રના નથી, પરંતુ એ મંત્રના અધિક્રાતા દેવના છે, અર્થાત્ તે તો તેનો મહિમા છે. એટલે કે આકર્ષણ કે ઉચ્ચાટન કરવાના સ્થળ પર આ દેવ કે તેનો એવક સ્વયં હાજર રહે છે. આથી એ સિદ્ધ થાય છે કે શુષ્ક શુષ્કીનો ત્યાગ કરીને અન્યત્ર રહી શકતો નથી.

આ ઉપરથી એ ભેદ શકાય છે કે જેમ ઘટના શુષ્ક સર્વત્ર નહિ હોવાને લીધે તે અસર્વગત છે, તેવી રીતે આત્માનો જ્ઞાનરૂપ શુષ્ક સર્વત્ર નહિ ઉપલબ્ધ થતો હોવાને લીધે તે પણ અસર્વગત કરે છે; વળી આકાશાદિના શુષ્ક સર્વત્ર ભાવસુ પડે છે તો તેની સાથે આકાશ પણ સર્વવ્યાપી છે જ. આ પ્રમાણે અન્ય દહાન્ત તેમજ વ્યતિરેક દહાન્ત પણ જીવને શરીરાવચ્છિન્ન સિદ્ધ કરે છે.

‘ જ્યાં શુષ્ક હોય ત્યાં શુષ્કી હોવો જ ભેદએ ’ એ નિયમને સંગ્રાપાંમ અને દ્રવ્ય-રહિત બેદને વૈશેષિક પણ તેના બળ ઉપર ‘ અદૃષ્ટ ’ ના દહાન્તથી આત્માને સર્વવ્યાપક સિદ્ધ કરવાનો મનાય શકે, તો તે મનમાં ઓતીના ચોક પૂરે છે, એમ માનવું અનુચિત નથી.

૧ એ વસ્તુની દેવાનીમાં અન્ય વસ્તુની દેવાની ને ‘ અન્વય ’ છે; જ્યારે એ વસ્તુના અભાવે ‘ અન્વય ’ નામનો અભાવ ને ‘ અનિર્વચ્ય ’ છે.

વૈશેષિક દર્શન પ્રમાણે આત્માના નવ વિશેષ ગુણોમાં ધર્મ અને અધર્મનો પણ સમાવેશ થાય છે અને આ બંને ગુણોને ‘અદૃષ્ટ’ ના નામથી એ દર્શનમાં ઝોળખાવવામાં આવે છે. વળી, આ અદૃષ્ટ નામનો પદાર્થ તે મત પ્રમાણે સર્વ કાર્યનું નિમિત્ત-કારણ છે તેમજ તે સર્વવ્યાપક છે, આ અદૃષ્ટ ગુણ સર્વવ્યાપક હોવાથી, તેનો ગુણી આત્મા સર્વવ્યાપક છે એમ સિદ્ધ થાય છે, એવું કથન બે વૈશેષિક કરે, તો તે ‘પોથીઆનાં રીંગણાં’ છે. કેમકે પ્રથમ તો અદૃષ્ટ સર્વવ્યાપક છે એ વાત સિદ્ધ કરવી બેઇએ. ‘તેમજ વળી અદૃષ્ટને દરેક પદાર્થની ઉત્પત્તિમાં કારણ માનીને (અગ્નિનું જિહ્વું ગમન, વાયુનું તિર્યગ્-ગમન, ઇત્યાદિ પણ આ અદૃષ્ટને આભારી છે એમ કહીને) ‘ઇન્દ્રવર જગત્-કર્તા છે એવા પોતાના મતનું મંઠન પણ વૈશેષિકો કરી શકશે નહિ, કેમકે અદૃષ્ટ તો ત્રણે જગતને રચવાને સમર્થ છે.

વિશેષમાં અનેક પ્રદીપોની પ્રભાઓ પરસ્પર મળીને રહે છે, તેવી રીતે આત્માઓ કહેલા હોવાથી ભિન્ન ભિન્ન આત્માઓનાં શુભાશુભ કર્મ પણ એકત્રિત થઇ ગયેલાં હોવાથી એકનાં શુભ કર્મથી અન્ય સુખી તેમજ એકનાં અશુભ કર્મથી અન્ય દુઃખી એવી ગઠબઠે ઊભી થશે. આનો બચાવ એમ થઇ શકે તેમ નથી કે આત્મા શરીરમાં રહીને જ શુભાશુભ કર્મના ફળરૂપ સુખ-દુઃખનો અનુભવ કરે છે અને દરેક આત્માનું શરીર પૃથક્ પૃથક્ હોવાથી આવી ગઠબઠને સાફ અવકાશ રહેશે નહિ, કેમકે એમ હોય તો પછી આત્માએ પોતે ઉપાજન કરેલા અદૃષ્ટ, શરીરથી બહાર નીકળીને અગ્નિનું જિહ્વું ગમન કરાવે છે, ઇત્યાદિ માન્યતામાં શું પૂર્વાપર વિરોધ આવતો નથી કે ?

આ આત્માના સર્વવ્યાપકતા વાકાનો નિરાકરણમાં બીજા અનેક યુક્તિઓ જૈન શાસ્ત્રોમાં નજર પડે છે, પરંતુ અન્ય-ગોરવના ભયથી અત્ર આપવામાં આવતી નથી. વિશેષ જિજ્ઞાસુઓએ સ્વાદ્વાદ-મંજરી (અન્યયોગના નવમા સ્લોકની ટીકા)નું અવલોકન કરવું, વળી આત્માને શરીરાવશિષ્ઠ માનવાથી અન્ય મતાવલંબીઓ તરફથી જે ફપણો આપવામાં આવે છે, તે તેમજ તેનું નિરાકરણ પણ એ જ અન્યમાંથી તેમજ ન્યાયકુસુમાંજ (સિના મારા સ્પર્શીકરણ (પૃ. ૮૨-૮૧) ઉપરથી પણ ભેદ શકશે.

આત્માની દેહથી વિન્નતા-અભિન્નતા—

આત્મા દેહથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે એ પ્રશ્નનો પ્રાત્નિક વિચાર કરવામાં આવે છે. આત્માને દેહથી સર્વથા ભિન્ન માનવો તે યુક્તિ-વિકલ માર્ગ છે. એમ ન હોય તો પછી દેહને પ્રહાર કરવાથી આત્માને દુઃખ થાય ? (અને દુઃખ તો થાય છે, એ અનુભવસિદ્ધ હકીકત છે.) એકને

૧ અદૃષ્ટ સર્વવ્યાપક છે એ સિદ્ધ કરવાને એવી યુક્તિ આપવામાં આવે કે સર્વ પદાર્થોની ઉત્પત્તિમાં નિમિત્તરૂપ એવો અદૃષ્ટ બે સર્વવ્યાપક ન હોય તો અન્ય દ્વિપમાં રહેલી રોપ, સ્વપ્ન, રત્ન, મંદન ઇત્યાદિ વસ્તુઓ અમુક નિમિત્ત પ્રદેશમાં રહેલા પુરુષને ઉપજેત્વ કેમ બની શકે ? આ યુક્તિ દાદા પદોરતી ગપ છે કે તેમાં કંઈ પ્રમાણતા રહેલી છે, એ વિદ્યા પાંચક તરન ભેદ શકે તેમ છે, એટલે એ સંપદમાં વિશેષ ઊકાપાદ કરવાથી શું ફળ ?

પ્રહાર કરવાથી અન્યને દુઃખ થાય એ તો નવાઈ જેવું છે, કારણ કે ઊંટને લાકડી મારવામાં આવે અને તેનું દુઃખ ગધેડાને લોગનવું પડે એ તો કોઈ પણ દિવસે ગને ? આથી જોઈ શકાય છે કે આત્માને દેહથી સર્વથા ભિન્ન માનવો એ કયાં સુધી સુક્તિ-યુક્ત છે. વળી, એ આત્માને દેહથી સર્વથા અભિન્ન માનવામાં આવે, તો પણ વિપતિનાં વાઙનાં જરૂર ચડી આવવાનાં, કેમકે જોમ માનવાથી તો દેહનો નાશ થતાં આત્માનો પણ નાશ સ્વીકારવો પડશે અને આ હકીકત કોને ઇષ્ટ હોઈ શકે ? કઈ વ્યકિત પોતાને નાશવંત માનવા તૈયાર થાય વાર ?

આત્મા એક જ નથી—

આ પ્રમાણે આત્માનો શરીરાવચ્છિન્નતાનો વિચાર કર્યો હવે શરીરે શરીરે આત્મા પૃથક્ છે અર્થાત આત્મા એક જ નથી, એકથી વધારે આત્મા સંસારમાં છે એ વાતનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. આત્મા એક જ છે, જોમ માનવામાં તો બન્ધ, મોક્ષ, સુખ, દુઃખ, ક્રિયા ઇત્યાદિ ઘટી શકશે નહિ, એ દેખીતી વાત છે. વળી આત્મા વ્યકિતતઃ એક જ છે, પરંતુ જલચન્દ્રની માફક તે અનેક ભાસે છે, જોમ કહેવું પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે આ તો અદ્વૈતવાદીનો મત છે અને તેના મતમાં આગમ જ પ્રમાણ તરીકે રહી શકે છે. કેમકે પ્રત્યક્ષ પ્રમણ માનવાથી તો બ્યવહાર-સિદ્ધ વસ્તુઓ અનેક છે જોમ સ્વીકારવું પડે છે અર્થાત અદ્વૈતવાદ ઊડી જાય છે. આ ઉપરાંત અનુમાન પ્રમાણ માટે પણ આ દર્શનમાં સ્થાન નથી, કેમકે હેતુ (સાધન) અને સાધ્ય એ બેને પૃથક્ સ્વીકાર્યા વિના ઇષ્ટની સિદ્ધિ પણ તે કેમ કરી શકે ? અને જો આને પૃથક્ સ્વીકારે તો તો અદ્વૈતવાદ શી રીતે ટકે ? આથી તે આગમ પ્રમાણનો જ આશ્રય લઈ શકે તેમ છે. આવી રીતે જ્યારે જો આગમનો જ આશ્રય લે, તો પોતાનું જ આગમ સત્ય અને અન્યનું આગમ અસત્ય એ વાત નિહાય વિના તેની વાત વિદ્વાનો માને પણ કેમ ?

વળી, સર્વ પદાર્થો પ્રતિભાસે છે એ કથનમાંનું પ્રતિભાસમાનત્વ ‘સ્વ’થી છે કે ‘પર’થી છે જોમ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. પ્રથમ પક્ષ તો સ્વીકારાય તેમ નથી, કેમકે ઘટ, પટ, આદિના દ્વાન્તથી એ વાત સુક્તિ-વિકલ્પ સિદ્ધ થાય છે અને જો દ્વિતીય પક્ષનો આશ્રય લેવામાં આવે તો પોતાના અદ્વૈતવાદને હાનિ પહોંચે છે, કેમકે એથી તો ‘પર’ની સિદ્ધિ થાય છે.

જીવોની સંખ્યા—

વિશ્વમાં જીવો કેટલા છે, તે સંખ્યાથી હવે વિચાર કરવામાં આવે છે તેમાં એ તો આપણે જોઈ ગયા કે સમસ્ત સંસારમાં એક જ જીવ છે, જોમ માનવું હાનિકારક એટલે કે આથી જીવની સંખ્યા કલ્પત એકની જ છે એ માન્યતા પાયા વિનાની લાગે છે. ત્યારે શું સંસારમાં સંખ્યેય જીવ છે કે કેમ એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. સંસારમાં જીવની સંખ્યા બહુ ગોટી નથી જોમ માનવું એ એક પ્રકારનું સાહસ છે, કેમકે જોમ માનવાથી તો ભવિષ્યમાં સંસાર જીવ વિનાનો બની જશે, કારણ કે પ્રતિ-સમય આ સંસારમાંથી કોઈ નહિ ને કોઈ જીવ સુક્તિ-પુરી જઈ જ રહ્યો છે (અલગત, આ જીવ માન્યતા છે) વિશેષમાં આ આપત્તિમાંથી બચવાને માટે સુક્ત જીવો સંસારમાં ફરી આવતરે છે જોમ માનવું એ પણ ન્યાયસંગત નથી (આ વાત સુકિનના અધિકારમાં વિચારીશું). આથી

સંસારમાં એટલા બધા જીવે માનવા કે જેનો કોઈ પણ કિવસે છેકા આવે નહિ એટલે કે જીવ અનન્ત છે એ માન્યતા ન્યાય-સંગત ઠરે છે અને જૈન દર્શન એમ જ માને છે,

કાળના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વિભાગને જૈન દર્શનકાર 'સમય' તરીકે ઓળખાવે છે. ભૂતકાલ અને ભવિષ્યકાલના એવા અનન્ત અનન્ત સમયો છે, જ્યારે વર્તમાનકાલનો એક જ સમય છે. આ ત્રણે કાલના સમયો એકઠા કરતાં જે સરવાળો થાય તેના કરતાં પણ અનન્તગણા જીવો છે, એવી જૈન માન્યતા છે. ભવિષ્યકાલનો ક્ષિન-પ્રતિક્ષિન પ્રતિસમય ઘટકો થવા છતાં પણ ભવિષ્યત-કાલનો અતંત આવશે એમ કોઈ સ્વપ્ને પણ માની શકે ખરો કે ? તો પછી જ્યારે જીવની સંખ્યા અનન્ત છે, તો તેનો અતંત કદી આવે ખરો કે ?

હા, એ વાત વ્યાજબી છે કે સંસારમાંથી જીવો મુક્તિ-પુરીએ જતાં હોવાથી, સંસારી જીવોની સંખ્યા પ્રતિસમય ઘટતી જાય છે, પણ તેની આ સંખ્યા શૂન્યાકાર થઈ જશે, એવી ભીતિ રાખવી નકામી છે, કેમકે 'અનન્ત' શબ્દ શું સૂચવે છે ?

વિશેષમાં, જ્યારે બધા જ જીવો મોક્ષે જતા રહેશે, ત્યારે સંસારમાં જીવ નહિ રહે તેમ કેમ એ પ્રશ્નનો જવાબ, 'ભવ્ય', 'અભવ્ય' અને 'જાતિભવ્ય' એમ જે જીવોના વિભાગો જૈન દર્શનમાં પાઠવામાં આવ્યા છે અને જેને વિષે આગળ ઉપર આ પુસ્તકમાં વિવેચન કરવા વિચાર છે તે તરફ દૃષ્ટિપાત કરવાથી સહજ મળી આવશે.

સંસારી જીવને કર્મનું બંધન—

હવે આત્મા પૌદ્ગલિક અદૃષ્ટવાન છે અર્થાત સંસારી આત્મા પૌદ્ગલિક કર્મથી બંધાયેલો છે, એનો વિચાર કરીએ.

પ્રથમ તો આર્વાક મત તરફ નજર કરીએ. આર્વાકો (નાસ્તિકો) અદૃષ્ટને માનતા નથી. પરંતુ તેણે શું કારણ છે, તે જાણવું જોઈએ. (૧) શું આશ્રયરૂપ પરલોકીનો અભાવ છે તેથી ? (૨) શું અદૃષ્ટ અપ્રત્યક્ષ (પદોક્ષ) છે તેથી ? (૩) શું આ વાત યુક્તિ-યુક્ત સિદ્ધ થઈ શકે તેમ નથી તેથી ? (૪) શું સાધકનો અભાવ હોવાથી ? કે (૫) અદૃષ્ટનો અભાવ છે તેથી એમ પાંચ વિકલ્પો ઉદ્ભવે છે. પ્રથમ વિકલ્પ અસ્થાને છે કેમકે પરલોકીની સિદ્ધિ થઈ શકે છે.

દ્વિતીય વિકલ્પના સંબંધમાં એ કહેવાતું છે કે શું અદૃષ્ટ આર્વાકને જ અપ્રત્યક્ષ છે કે બીજા તમામ દર્શનકારોને પણ તેમ છે ? આર્વાકને જે અપ્રત્યક્ષ હોય તેવી વસ્તુ કોઈ આ પૃથ્વી ઉપર છે જ નહિ એમ કહેવાથી તો આર્વાકને અપ્રત્યક્ષ એવા તેના પિતામહાકિનો પણ અભાવ સિદ્ધ થવાનો અને તેમ થતાં વિશેષતઃ તેનો પોતાનો પણ અભાવ માનવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવાનો; કેમકે

૧ વહેલો કે મોડો પણ જરૂર મોક્ષે જનાર જીવ ' ભવ્ય ' કહેવાય છે

૨ જેનામાં મોક્ષે જવાની યોગ્યતા પણ નથી તે-જીવ ' અભવ્ય ' કહેવાય છે.

૩ મોક્ષે જવાની લાયકાત હોવા છતાં જે અનુકૂળ સામગ્રીનો અભાવ કદી પણ સંસારને છેદી મક્કામ ભરી નહિ શકે-યુક્ત નહિ થઈ શકે તે જીવ ' જાતિભવ્ય ' કહેવાય છે.

આથી જો 'સ્વભાવ' નો અર્થ 'સ્વાત્મહેતુતા' (સ્વાત્મકારણતા, પોતે જ પોતાનું કારણ છે) એમ કહેવામાં આવે, તો 'આત્માશ્રય' નામનો દોષ ઉદ્ભવે છે.

જો સ્વભાવનો અર્થ 'વસ્તુ-ધર્મ' કરવામાં આવે તો આ વસ્તુ-ધર્મ દૃશ્ય છે કે અદૃશ્ય ? આ વસ્તુધર્મને 'દૃશ્ય' તો કહી શકાય તેમ નથી, કેમકે તે આપણને દ્રષ્ટિગોચર થતો નથી, અને જો આ વસ્તુધર્મ અદૃશ્ય છે તો અદૃશ્ય હોઈ કરીને પણ તે વિદ્યમાન છે એમ માનવા જતાં અદૃષ્ટ અદૃષ્ટ હોઈ કરીને વિદ્યમાન છે એમ કેમ ન માનવું ?

જો 'સ્વભાવ' નો અર્થ 'વસ્તુ-વિશેષ' સમજવામાં આવે, તો આ 'વસ્તુ-વિશેષરૂપી' સ્વભાવ મહાભૂતોથી અતિરિક્ત છે કે મહાભૂતસ્વરૂપ છે એટલે કે તે મહાભૂતોથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. જો આ વસ્તુ-વિશેષ મહાભૂતોથી અતિરિક્ત છે - એમ અંગીકાર કરીએ તો એ સવાલ જણાય છે કે આ વસ્તુ-વિશેષ મૂર્ત છે કે અમૂર્ત ? અને જો મૂર્ત હોય તો તે 'દૃશ્ય' છે કે 'અદૃશ્ય' છે ? દૃશ્ય કે અદૃશ્ય એ બેમાંથી એક પણ પક્ષ સ્વીકારતાં તેનું નિરાકરણ ઉપર સુજળ થઈ શકે છે. આથી આ મહાભૂતોથી ભિન્ન વસ્તુ-વિશેષ અમૂર્ત છે એમ કહેવું પણ યુક્તિ-મંગત નથી.

જો આ 'વસ્તુ-વિશેષ' મહાભૂત-સ્વરૂપ છે, તેનાથી અભિન્ન છે એમ સ્વીકારવામાં આવે તો એક જ સ્ત્રીનાં સાથે ઉત્પન્ન થયેલાં બે સંતાનોમાં એક મૂર્ખ અને બીજો ચતુર જોવામાં આવે તો આવી વિશેષતા શેને આભારી છે ? કેમકે વસ્તુ-વિશેષરૂપી સ્વભાવ તો બન્ને સ્થળે સમાન જ છે. એ ઉપરથી સાર એ નીકળે છે કે અદૃષ્ટ કહો કે સ્વભાવ કહો તે એક જ છે અને આ મહાભૂતોથી અભિન્ન અદૃષ્ટ પૌદ્ગલિક સિદ્ધ થાય છે.

વળી આ ઉપરાંત કર્મનું અસ્તિત્વ તેમજ પૌદ્ગલિકત્વ સિદ્ધ કરનારી ઘણી યુક્તિઓ છે,^૧ તેમાંથી કેટલીક યુક્તિઓને અત્ર વિચાર કરવામાં આવે છે.

જેમ વૃદ્ધ શરીર તરૂણ શરીર પૂર્વક હોય છે અને તરૂણ શરીર બાલ શરીર પૂર્વક હોય છે તેમ આ બાલ શરીર અન્ય શરીર પૂર્વક હોવું જોઈએ, આ અનુમાનથી સિદ્ધ થાય છે કે આ અન્ય શરીર તે કાર્મણ શરીર-કર્મભય શરીર યાને કર્મ હોવું જોઈએ. કેમકે 'પૂર્વભવીય ભૌતિક શરીર તો તે (ગત) બધમાં ભસ્મીભૂત થઈ ગયું છે અને અશરીરી નિયામકના અભાવને લઈને નિયમિત પ્રદેશમાં યાને અન્ય ગતિમાં જવા સમર્થ નથી અથોત નિયમિત પ્રદેશમાં જવાને માટે કાર્મણ શરીરની આવશ્યકતા છે. આ ઉપરથી કર્મનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે.

હવે આદર્શ (અદૃષ્ટ) પૌદ્ગલિક છે, તે પણ યુક્તિ-પુરસ્સર થઈવવામાં આવે છે, એ

૧ "સ્વસ્થ સ્વાપેક્ષિત્વનિશ્ચયનોડનિદ્રાપણ આત્માશ્રયઃ" અર્થાત પોતાની ઉત્પત્તિમા પોતાની જે અપેક્ષા રાખતી તે 'આત્માશ્રય' કહેવાય છે.

૨ આ માટે જુઓ શ્રીવિશેષાનંદો દ્વિતીય અણધરણાદ (-આ. ૧૬૧૨-૧૬૪૩),

૩ જોનો પૂર્વજન્મ માને છે.

તો દેખીતી વાત છે કે બેડી, સાંકળ ઇત્યાદિ વસ્તુઓ પૌદ્ગલિક હોવાને લીધે જ બન્ધનરૂપ બને છે, તેમ કર્મ પણ પૌદ્ગલિક હોય તો જ તે આત્માના બન્ધનરૂપ થઈ શકે. અન્ય કામ, ક્રોધ વિગેરે અપૌદ્ગલિક હોવા છતાં પણ આત્માને બાંધી શકે છે, તો પછી કર્મ પણ પૌદ્ગલિક નહિ હોઈ કરીને આત્માના બન્ધનકર્તા, તરીકેનું કાર્ય કેમ ન કરી શકે, એવો પ્રશ્ન ઊઠાવવો અસ્થાને છે. કારણ કે આનું સમાધાન એ છે કે કામ-ક્રોધાદિ કંઈ યુક્ત બન્ધનરૂપ નથી; કિન્તુ તે તો આત્માની બદ્ધાવસ્થા-પરતન્ત્રતા છે અને આવી બન્ધનજનિત બદ્ધ-અવસ્થા (પરતન્ત્રતા) પૌદ્ગલિક ન હોય તો તેમાં કંઈ વાંધા જેવું નથી; કેમકે શું કાંઈ પીવાથી ચિત્તની વિકલતા ઉત્પન્ન થતી નથી ? કહેવાની ભતલબ એ છે કે જેમ કાંઈ પીવાથી ઉત્પન્ન થતી ચિત્તની વિકલતા આત્માનો એક પ્રકારનો પરિણામ હોવાથી યુગ્મલરૂપ નથી, તેમ કામ-ક્રોધાદિના સંબંધમાં પણ સમજી લેવું. પરંતુ જેમ આ ચિત્તની વિકલતાની ઉત્પત્તિનું કારણ જે કાંઈ તે પૌદ્ગલિક છે, તેમ કામાદિની ઉત્પત્તિનું કારણ જે કર્મ તે પણ પૌદ્ગલિક હોવું જ જોઈએ. આમાંથી સાર એ નીકળે છે કે બન્ધનજનિત-બદ્ધ અવસ્થા ભલે પૌદ્ગલિક ન હોય, પરંતુ તેનું કારણ તો પૌદ્ગલિક હોવું જ જોઈએ.

વિશેષમાં આત્માથી અતિરિક્ત કર્મ પરિણામી હોવાથી, ક્ષીરની માફક તે મૂર્ત ઠરે છે, વળી, અગ્નિનો કાલ થવાથી જેમ વેદના ઉદ્ભવે છે, તેમ કર્મ દ્વારા પણ આત્મા સુખ-દુઃખાદિના અનુભવ કરતો હોવાથી, તે કર્મ પણ મૂર્ત સિદ્ધ થાય છે.

આ ઉપરથી એ કલ્પિતાર્થ થાય છે કે યોગ દર્શનમાં અદૃષ્ટને આત્માના વિશેષ શુદ્ધરૂપ, સાંખ્ય દર્શનમાં પ્રકૃતિના વિકારરૂપ, બૌદ્ધ દર્શનમાં વાસનાસ્વરૂપી અને પ્રજ્ઞવાદીઓના ભતમાં અવિદ્યારૂપ આનવામાં આબ્યું છે તે વાત જૈન દર્શનકારને સંમત નથી. જૈન શાસ્ત્રમાં તો અદૃષ્ટને પૌદ્ગલિક-મૂર્ત આનવામાં આબ્યું છે.

મૂર્ત કર્મથી અમૂર્ત આત્માનું બન્ધન—

મૂર્ત કર્મથી અમૂર્ત આત્મા કેવી રીતે બાંધાઈ શકે તે વિચારીશું મૂર્ત કર્મ અમૂર્ત આત્મા ઉપર અનુબ્રહ્મ કે ઉપધાત કેવી રીતે કરી શકે ? કેમકે શું અમૂર્ત આકાશને મૂર્ત અન્દનાદિકના વિદેગનથી અનુબ્રહ્મ કે ખડ્ગાદિકના ખંડનથી ઉપધાત થતો સાંભળ્યો, જોયો કે જાણ્યો છે ? કહેવું પડશે કે આવો પ્રશ્ન ઊઠાવવો નિર્થક છે; કેમકે મૂર્ત પ્રાણી વિગેરે ઔપ-ધિઓથી અમૂર્ત જ્ઞાનનો અનુબ્રહ્મ થાય છે; તેમજ વળી મૂર્ત ભણાદિકથી અમૂર્ત જ્ઞાનનો ઉપધાત પણ થાય છે. આવાં અનેક ઉદાહરણો મળી શકે તેમ છે.

વિશેષમાં એ વાત પણ જૂલવા જેવી નથી કે આ સંસારી આત્મા એકાન્તે સ્વર્ગથી અમૂર્ત નથી, કેમકે અનાદિ કર્મ-સન્તતિથી તે પરિણામાન્તરને પામેલો છે. જેમ અગ્નિ અને લોહ-પિપ્પડ એક બીજા સાથે મળેલ છે, તેમ સંસારી જીવ અને કર્મ મળેલાં છે. આથી કર્મ મૂર્ત હોવાથી તેનાથી કથંચિત અનન્ય-અભિન્ન આત્મા પણ કથંચિત મૂર્ત છે. આથી કરીને મૂર્ત

કર્મ વડે આ અમૂર્ત-મૂર્ત આત્માને અનુગ્રહ-ઉપધાત થાય છે, જ્યારે આકાશ સર્વથા અમૂર્ત હોવાથી તેને એનાથી અનુગ્રહ કે ઉપધાત થતો નથી.

વળી એમ પણ કહેવું યોગ્ય નથી કે જો મૂર્ત કર્મથી અમૂર્ત આત્માનું બંધન થઈ શકે છે, તો શરીરાદિક મૂર્ત વસ્તુ વડે પણ તેમ સ્વીકારવાનો અતિપ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. કારણ કે જ્યારે હકીકત આમ છે, તો એમ કેમ ન કહી શકાય કે અમૂર્ત એવી અવિધા વડે જેમ આત્માનું બંધન થાય છે, (આ પ્રમાણે માનવા તમે માધાવાહી તૈયાર થાઓ છો) તેમ અમૂર્ત ગગનથી પણ આત્માનું બંધન-આવરણ થવું નોંધજી ? આના ઉત્તરમાં બચાવ તરીકે એમ કહેવું કે વિદ્વદ્ વસ્તુઓ જ એકે એકના આવરણરૂપ બની શકે છે (જેમ અંધકાર આલોકનો) તો તે અમારે પણ ધૃષ્ટ છે. અને આથી કરીને ઉપર્યુક્ત અતિપ્રસંગરૂપી દોષ અમને લાગુ પડતો નથી; કેમકે દેહાદિ કંઈ આત્માથી સર્વથા વિદ્વદ્ નથી.

વેદાદિ ધર્મશાસ્ત્રોના પાઠો—

સાખ્ય દર્શનમાં જેને પુરૂષ તરીકે અને બૌદ્ધદર્શનમાં જેને વિજ્ઞાન-સ્કન્ધ યાને પુરૂગલ તરીકે ઓળખાવ્યો છે તે આત્માના અસ્તિત્વાદિને સૂચવનાર કેટલાંક વાક્યો વેદાદિકમાંથી અત્ર આપવામાં આવે છે:—

(૧) “ इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि मेषां नु गादपरो अर्थमेतत् ।”

—(મંડુકોપ ૧૦-૧૮-૪)

(૨) “ न वाऽउ एतन्निवसे न रिण्यसि ” (યજુર્વેદ ૨૫-૪૪)

(૩) “ आत्मानं पितरं पुत्रं पौत्रं पितामहम् ।

जायां जनित्रीं मातरं ये प्रियास्तानुपह्वये ॥” (અથર્વવેદ ૯-૫-૩૦)

(૪) “ यो म आत्मा या मे प्रजा ये मे पशवस्तेरहं मनोवाचं प्रसीदामि ” (તાણ્ડ્ય મહાબ્રાહ્મણ ૧-૩-૪)

(૫) “ यथा व्रीहिर्वा ययो वा इयामको वा इयामाकनण्डूलो वैवमय-
मन्तरात्मन् पुरुषो हिरण्यमय. ” (શાતપથ બ્રાહ્મણ ૧૦-૬-૩-૨).

(૬) “ एष हि द्रष्टा, स्पर्श, श्रोता, घ्राता, रसयिता, मन्ता, वोद्धा,
कर्ता विज्ञानात्मा पुरुष. ॥ स परेश्वरे आत्मनि सम्प्रतिष्ठते ॥” (પ્રત્યોપનિષદ્ ૪-૯)

(૭) “ હિન્દ્રિયેભ્યઃ પરા હ્યર્થા, અર્થેભ્યઃ પરં મનઃ ।

મનસસ્તુ પરા વુદ્ધિ-બુદ્ધેરાત્મા મહાન્ પરઃ ॥ ”

-(કઠોપનિષદ્ ૧-૩-૧૦)

(૮) “ સોઽસ્યાયમાત્મા પુણ્યેભ્યઃ કર્મભ્યઃ પ્રતિધીયતેઽધાસ્યાઽયમિતર
આત્મા કૃતકૃત્યો વયોગતઃ પ્રૈતિ સ હતઃ પ્રયજ્ઞેષ પુનર્જાયતે ” (ઝૈતરેથોપનિષદ્ ૨-૪)

(૯) “ તસ્મિન્ સ્વપતિ તુ સુસ્યે, કર્માત્માનઃ શરીરિણઃ ।

સ્વકર્મભ્યો નિવર્તન્તે, મનશ્ચ ગ્લાનિમૃચ્છતિ ॥ ”

-(મનુસ્મૃતિ ૧-૫૩)

(૧૦) “ અન્તઃવન્ત ઇમે દેહા, નિત્યસ્યોક્તા શરીરિણઃ ।

અન્નાશિનોઽપમેયસ્ય, તસ્માદ્ યુષ્યસ્વ ‘ ભારત ! ’ ॥ ૧૮ ॥

ય ઇદં વેત્તિ હન્તારં, યથૈવ મન્યતે હતમ્ ।

ઉઘ્રૌ તૌ ન વિજાનીતે, નાયં હન્તિ ન હન્યતે ॥ ૧૯ ॥

ન જાયતે ધ્રિયતે વા કદાચિ-ધાર્યં ભૂત્વા ભવિતા વા ન ભૂયઃ ।

અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો, ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥૨૦॥

વાસાંસિ જીર્ણાંનિ યથા વિહાય, નવાનિ ગૃહ્ણાતિ નરોઽપરાણિ ।

તથા શરીરાણિ વિહાય જીર્ણાન્યન્યાનિ સંયતિ નવાનિ દેહી ॥૨૧॥

અન્દેયોઽયમદાહ્યોઽય-મક્લેયોઽશોષ્ય એવ ચ ।

નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુ-સ્વલોઽયં સનાતનઃ ॥ ૨૪ ॥

-(ભગવદ્ગીતા અ. ૨)

આ ઉપરથી જુદા જુદા દર્શનકારોની-ધર્મવૈતાઓની આત્માના સ્વરૂપ સંબંધી દેવી માન્યતા છે તેને યોડો ધણે ખ્યાલ આવ્યો હશે. ઈર્મની સિદ્ધિ દ્વારા આત્માની સિદ્ધિ થઈ જતી હોવાથી આત્માનું અસ્તિત્વ નહિ સ્વીકારનારા આર્નોકોને ઉદ્દેશીને વિશેષ ધ્યાન ઈરવાનો જરૂર જણાતી નથી. પરંતુ એટલું તો કહેવું પડશે કે ચેતન્યને શરીરનો ધર્મ માનવો એ યુક્તિયુક્ત વાત નથી (જુઓ ન્યાયકુસુમાંજલિનું આરંભપાઠ ૫૦ ૭૧-૭૪).

અતઃ એ ઉમેરવું અનાવશ્યક નહિ જણાય કે ખરી રીતે જોતાં આત્મા, ઈર્મ, ઈશ્વર એ અતીન્દ્રિય પદાર્થો છે. એની પ્રતીતિ પ્રત્યેક જીવને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ દ્વારા થઈ શકે તેમ નથી.

૧ આત્મા છે કે નહિ એ સંશય આત્માનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરે છે. આ રસવેદનસિદ્ધ સંશયોદિ વિચ્છન્ન જેના ઉદયમા સ્પુરે છે, તેને માટે તો તે સંવેદન આત્મા પ્રત્યક્ષ છે.

તકના ણળથી એનો નિર્ણય દ્વિઃસાધ્ય બદલે અસાધ્ય છે. કેમકે જેમ મુદ્ધામુષ્ટિ, દંડકતપિડ, કેશા-
કેશિ શરીર-યુદ્ધ છે તેમ તર્કાતર્કિ પણ એક બાતનું વાચ્યુદ્ધ છે.^૧ તર્કોની તસ્તમતાને ધ્યનમાં
લઇને જ મુચ્છુ જનોને એની દાદમાં ન ફસાવવા માટે શાસ્ત્રકારે ઉદ્ધોષણ કરે છે, આના
સમર્થનાથે^૨ સમર્થવાદી શ્રીહરિવાદ્રસૂરિના નિમ્ન-લિખિત ઉદ્દગારોનું સૂચન કરવું આવશ્યક
સમભવ્ય છે:—

“ યત્નેનાનુમિતોઽપ્યર્થઃ, કુશલૈરનુમાતૃભિઃ ।

અભિયુક્તતરૈરન્યૈ-રન્યયૈવોપપાદ્યતે ॥ ૧૪૩ ॥

જ્ઞાયેરન્ હેતુવાદેન, પદાર્થો યવ્યતોન્દ્રિયાઃ ।

કાલેનૈતાવતા પ્રાજ્ઞઃ, કૃતઃ સ્પાત્ તેષુ નિશ્ચયઃ ॥ ૧૪૪ ॥

ન ચૈતદેવં યત્ તસ્માત્, શુષ્કતર્કગ્રહો મહાન્ ।

મિથ્યાભિમાનહેતુત્વાત્, ત્યાજ્ય एव મુમુક્ષુભિઃ ॥ ૧૪૫ ॥

ગ્રહઃ સર્વત્ર તત્ત્વેન, મુમુક્ષુણામસદ્ગતઃ ।

મુક્તૌ ધર્મો અપિ પ્રાય-સ્ત્યક્તવ્યાઃ કિમનેન તત્ ૧ ॥ ૧૪૬ ॥ ”

—યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય

અર્થાત્ પ્રયત્નપૂર્વક કુશળ તાર્કિકોએ અનુમાન દ્વારા સિદ્ધ કરેલા પદાર્થને તેમનાથી
વધારે તર્ક-બળવાળા તદ્દન વિપરીત રીતે જ સ્થાપિત કરે છે. એથી તે અતીન્દ્રિય પદાર્થોને
(માત્ર) હેતુવાદથી બોધ થતો હોત, તો માત્ર જનોએ આટલા કાળ દરમ્યાનમાં ક્યારને! એ એ

૧ આથી તર્ક-શાસ્ત્ર કે ન્યાયશાસ્ત્રની કુ અમરણ્યતા કરવાનું સચરતો નથી, કેમકે એ દારા
શુદ્ધિ પામે છે: કષ્ટના-શકિતનો વિકાસ થાય છે અને તટસ્થ જનને તો “વાદે વાદે જાયતે તત્ત્વલોકઃ”
દારા સુચવ્યા મુજબ ખરી ખોટી બાબતો બાન થાય છે. એ દર્શકત માત્ર લક્ષ્ય બદલ નથી.

૨ આ વિશેષણ જરા પણ અતિક્ષેપોક્તિ રહેતી નથી. તેમ છતાં એની પ્રતીતિ કરવાની
ઉત્કણ શખનારને આ યોગીશ્વર રચેલી અનૈકાન્તજયપતાકા બોધ જવા વિનવું છું.

૩ અત્ર એક જ ઉદાહરણ આપવું બમ થશે કુમુમાંજલિના કર્તા પ્રખર તાર્કિક શ્રીઉદયન
પોતાની આ કૃતિમાં ઉચ્ચરને “ સર્વકર્તા ” સિદ્ધ કરવા માટે તનતોડ પ્રયત્ન કરે છે. તર્કો અને અનુમાનોને
છૂટથી ઉપયોગ કરવા ઉપરાંત તે વેદની શ્રુતિઓના પણ આશ્રય લે છે એટલું જ નહિ, કિન્તુ એ રીત
મમગ્ન્યા છતાં કોષ એ વાતનો અસ્વીકાર કરે તો તેને “ પાષાણસારાઃ ” નો ઇશ્કાન આપે છે.

પ્રચર-ભક્તિથી પ્રેરાઇને-પ્રચરના વાસ્તવિક ગુણોનું સમર્થન કરવાના હેતુથી જેમ આ તાર્કિક-
ના કમર દસે છે, તેમ આ તરફ જૈન યુનિવર્સો પણ ધમ્મરને અક્ષરો સિદ્ધ કરવા તર્કનો-યુક્તિઓનો
વરમાદ વરસાવે છે. શ્રીહરિમ્-દ્રશ્વરે તો ધમ્મરને જગત્-કર્તા માનનારાને ઉદ્દેશીને અન્ય-બના નિમ્ન-
નિખિન્ન-

“ કર્તાઽસ્તિ કષ્ણજગતઃ સ ચૈકઃ સ સર્વગઃ સ સ્વવશઃ સ નિત્યઃ ।

દમા કુદેવાનવિદમ્ના સ્યુ-સ્તેષાં ન યેષામનુશાસકસ્ત્યમ ॥ ૬ ॥ ”

—પદ દારા “ કુદેવાદી ” કહી પોતાનું વક્તવ્ય પૂર્ણ કરે છે.

વિષે નિશ્ચય કર્યો હોય. પરંતુ વસ્તુ-સ્થિતિ આવી નથી. જોથી શુદ્ધ તર્કના મહાન આશ્રયને મોક્ષાભિલાષી જનોએ તો ત્યજી દેવો એમને, કેમકે એ મિથ્યાભિમાનનું કારણ છે. વળી કયાંય પણ તરવ સંબંધી કદાચહ સમજે તે સુશુદ્ધ જનોને ઘટે નહિ. સુકિતમાં બીજા પણ ધર્મો—મતો—વાદ—વિવાદો છોડી દેવાના છે, તો આનો ત્યાગ કરવો પડે તેમાં શું ?

આસ્તિક કેાણું ?

આત્મ-નિરૂપણના પ્રકરણનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરવાથી એ વાત તો સુસ્પષ્ટ પાઠકના ધ્યાનમાં આવી હશે કે જેનો આત્મા, યુષ્મ, પાપ, પુનર્જન્મ, પરલોક ઇત્યાદિનો સ્વીકાર કરે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં પણ તેમને 'નાસ્તિક' નો ઇલ્લાખ આપવો તે સમુચિત લાગતું નથી. કેમકે મહર્ષિ પાણિનિકૃત અષ્ટાધ્યાયી (૪-૪-૬૦) ના નિઝન-લિખિત—

“ અસ્તિ નાસ્તિ દિદ્દં મતિઃ ”

—સૂત્રની શ્રીભદ્રેશ્વરી દીક્ષિતે રચેલી સિદ્ધાન્ત કૌમુદી (પૃં ૨૭૩)માં નીચે સુજળ ઉલ્લેખ છે:—

“ ‘અસ્તિ પરલોક इत्येवं मतिर्यस्य स आस्तिकः । नास्तीति मतिर्यस्य स नास्तिक ’ ”

અર્થાત્ પરલોક છે એવી જેની શુદ્ધિ છે તે ' આસ્તિક ' છે અને જેની એવી મતિ નથી તે ' નાસ્તિક ' છે.

આ ઉલ્લેખનું જ્ઞાન પણ મહત્ત્વ ન હોય તેમ કેટલાક મનુસ્મૃતિ (અં ૨)ના નિઝન-લિખિત—

“ યોઽવમન્યેત તે મૂલે, હેતુશાસ્ત્રાશ્રવાદ્ દિજઃ ।

સ સાધુમિર્યદિષ્કાર્યો, નાસ્તિકો વેદનિન્દકઃ ॥ ૧૧ ॥ ”

—પદ ઉપર પોતાના મનન્વ્યની ઇમારત ચણે છે. પરંતુ તેમણે એ ધ્યાનમાં રાખવું એમને કે પ્રથમ તો મનુસ્મૃતિનાં સમસ્ત કથાનોનો-સ્વીકાર કરવા તેઓ તૈયાર છે ? વળી એ પણ સાશ્વરથી કયા અભણ છે કે સ્મૃતિઓમાં પરસ્પર વિરોધાત્મક કથન છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ તર્કોઽપ્રતિષ્ઠઃ સ્મૃતયશ્ચ મિત્રા

નૈકો મુનિર્યસ્ય વચઃ પ્રમાણમ્ ।

૧ શ્રીહિમચંદ્રપરિ પણ તેની અપૂર્વ પ્રતિભાની પ્રતીતિ કરાવનારા સિદ્ધહૈમ વ્યાકરણના ' નાસ્તિકાસ્તિકવદેટિકમ ' (૧-૪-૬૬) સૂત્રની સ્વેષત્વ વૃત્તિમાં ' આસ્તિક ' ની વ્યુત્પત્તિ નીચે સુજળ સમજે છે:—

“ આસ્તિ પરલોકઃ પુણ્ય પાપમિતિ યા મતિરસ્ય આસ્તિકઃ ”

ધર્મસ્ય તત્ત્વં નિહિતં ગુહ્યાણં

મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થ્યાઃ ॥ ૧ ॥ ”

વિશેષમાં એ પણ વાત વિચારવા જેવી છે કે જૈનો પણ ‘વેદ’ ને માને છે. સ્પષ્ટ શબ્દમાં કહું તો જૈનોનું એમ માનવું છે કે આ અવસર્પિણીમાં થઇ ગયેલા પ્રથમ તીર્થંકર શ્રીઋષભદેવના સુપુત્ર શ્રીભરત ચક્રવર્તીએ પોતાના પિતાશ્રીના ઉપદેશ અનુસાર ‘ચાર વેદો’ રચ્યા હતા. આ વેદોનું પઠન-પાઠન આઠમા તીર્થંકર શ્રીચન્દ્રપ્રભાના શાસન સુધી આવ્યું. ત્યાર પછી તેમાં પરિવર્તન થયું અને અત્યારે જે વેદો ઉપલબ્ધ છે તે ૫૨૨૫૨ વિરોધાત્મક હોવાથી વિશ્વસનીય નથી.

આ ઉપરાંત એ પણ ખાસ સ્મરણમાં રાખવા જેવી હકીકત છે કે જૈનોના ચોવીસમા તીર્થંકર શ્રીમહાવીરજીનાં તેમના સમયમાં પ્રચલિત વેદોને અશુદ્ધ કહી વેદના પક્ષપાતી-ઓની લાગણી દુભવી નથી, તેનો અર્થ સમજવામાં ભૂલ થાય છે એમ કહું છે.^૧

આ હકીકતને જો વાસ્તવિક ગણવામાં આવે તો ‘વેદની નિન્દા કરે તે નાસ્તિક’ એ વાક્યના આધારે પણ જૈનોને નાસ્તિક કહી શકાશે નહિ, કેમકે વેદના અવર્ણવાદમાં તેમનો હાથ નથી.

આ સંબંધમાં એમ પણ કહી શકાય કે ‘વેદ’ નો અર્થ ‘જ્ઞાન’ થાય છે, એથી સાચા જ્ઞાનના નિન્દકને નાસ્તિક કહેવો એવો ભગવાન અનુનો આશય તો નહિ હોય ? જો આ આશય હોય તો જૈનો તો શું પણ કદેક સમજી બન્યું એ વાત અટ અંગીકાર કરે એમાં કહેવું જ શું ?

૧ સંસારાદર્શન, સંસ્થાપનપરામર્શન, તત્વાવલોક અને વિદ્યાપ્રલોક એવા ચાર વેદોનાં નામ છે.

૨ આ જૈનોની ઉદારતા સૂચવે છે, એથી કશીને તો જૈન ઇર્શનિક સાહિત્યમાં અન્યાય દર્શનોનો સમન્વય જોવામાં આવે છે. વળી જૈન ઇર્શન એટલે જ સમ્યક્દર્શન એમ નહિ, પરંતુ એ તો એના માદક ઉપર આધાર રાખે એવો મુદ્રાદેખ નીચે મુજબની પંક્તિમાં ગણાતો ઉઠે છે, એ પુથી થવા જેવું છે.

“ સમ્યક્દૃષ્ટેઃ મહત્ત્વગીતં મિથ્યાદૃષ્ટિમગીતં વા ચથાસ્વરૂપમવગમાત્ સમ્યક્ક્રુતમ્, મિથ્યાદૃષ્ટેઃ પુનઃ મહત્ત્વગીતમ્ ફતરદ્ વા મિથ્યાક્રુતમ્, ચથાસ્વરૂપમવગમાત્ ” (કામેં ૮૦ પૂઠ ૧, માં)

આઆર્યવર્ષ શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરે તો પોતાની પ્રતિભાની પ્રતિભાશ્પ સ્વરૂપ સમ્મતિતકમાં ત્યાં સુધી કરે છે કે -

“ મહં મિચ્છાદંતણસમૂહમ્ અરત અમયસાયસ્ત ।

જિણવયણસ્ત મગવઓ સંવિગ્ગસુહાદિગમ્મસ્સ ॥ ૭૦ ॥ ”

[મદ્ર મિથ્યાદર્શનસમૂહમતિકસ્ય અમૃતત્વાદસ્ય ।

મિજિણવચનસ્ય મગવતઃ સંવિગ્ગસુહાદિગમ્મસ્ય ૧]

અર્થાત્ જે મિથ્યાદર્શનોના સમૂહરૂપ છે તથા જે અમૃત જેવું સ્થાપિત છે તેમજ જૈનો મમ સમજવા મારે સર્વેશ-સખી પ્રાપ્તિ આવશ્યક છે તે જિન-વચનરૂપ મગવાનું અમૃત-અમૃત રહે।

આ પ્રમાણેની યુક્તિઓની સર્વથા અવગણના કરી અમે જે વેદો માનીએ છીએ, જે વેદો અત્યારે પ્રચલિત છે અને એનો જે અર્થ અમે કરીએ છીએ તે જે સાચા વેદ છે અને તેને નહિ માનનાર નાસ્તિક છે એમ જો પશ્ચિતમન્યનું કહેવું હોય, તો તે એક ભૂતનું સાહસ છે. આવી સ્થિતિમાં તો જેમ મુસલમાનો કુરાનને નહિ માનનારા સમસ્ત જનોને 'કાફર' કહે છે તેમ એક મતાવલંબી અન્ય મતાવલંબીને નાસ્તિક ગણશે; એટલે જગતમાં એક ખીબની અપેક્ષાએ કોઈ આસ્તિક રહેશે નહિ. આ ભાવ નિમ્ન-લિખિત પદ્યમાં સારી રીતે પ્રતિબિમ્બિત થાય છે:—

“ નાસ્તિક્યં વેદધર્મે જિનવરસુમતે સર્વમિધ્યાત્વમાવઃ

કૌસલ્યમ્ ચૌહવીયે મુવનસુવિદિતે વૈળાવેજ્ઞાશ્રયત્વમ્ ।

સામાજ્યેજ્ઞાર્યતા યત્ પ્રચલતિ પરમ્મલેચ્છકે કાફરત્વં

સર્વાધઃપાતકારી પ્રસરતિ મયદો ભારતે મેદમાવઃ ॥ ૧ ॥ ”

આ પ્રમાણે આત્માદિ પરત્વે સરસ કે નીરસ બિહાષોહ કરી હવે પ્રસ્તુત વિષય વિચારીશું. તેમાં સૌથી પ્રથમ યજ્ઞના લક્ષણ તરીકે જે ‘ ઉપયોગ ’નો ગ્રન્થકાર નિર્દેશ કર્યો છે, તેનું લક્ષણ તેમના શબ્દોમાં એમ લખ્યું.

જ્ઞાન-દર્શનયોઃ સમ્યક્સ્વવિષયકત્વીમાનુલ્લઙ્ઘનેન ધારણરૂપત્વમ્,
વાદ્યાભ્યન્તરનિમિત્તકત્વે સતિ આત્મનો યથાયોગં ચૈતન્યાનુકારિપરિ-
ણામવિશેષરૂપત્વં વોપયોગસ્ય લક્ષણમ્ । (૨)

અર્થાત્ જ્ઞાન-દર્શનના વિષયની યથાર્થ સીમાનું ઉલ્લઙ્ઘન કર્યા વિના જે દ્વારા જ્ઞાન-દર્શનને ધારી શકાય તેને અથવા તો જે પ્રકારના જ્ઞાન યાને દર્શનની બાદ્ય અને આભ્યન્તર સામગ્રી વિદ્યમાન હોય તે સામગ્રીને અનુકૂળ જે આત્મામાં ચૈતન્ય નામનો પરિણામ થાય તેને ‘ ઉપયોગ ’ કહેવામાં આવે છે.

ઉપયોગનું આ લક્ષણ સમજવામાં ‘ જ્ઞાન ’ અને ‘ દર્શન ’નું સ્વરૂપ જાણવું આવશ્યક હોવાથી પ્રથમ તત્સંબંધી વિચાર કરવામાં આવે છે, એકે ગ્રન્થકાર પોતે પણ આગળ ઉપર આ પરત્વે પ્રકાશ પાડે છે.

જ્ઞાન અને દર્શનમાં, રહેલી તફાવત—

દરેક પદાર્થે સામાન્ય અને વિશેષ એમ ઉભયાત્મક છે. કેઈ પણ પદાર્થના વિશેષ

૧ સરખાવે તત્ત્વાર્થવિહીની શ્રીસિદ્ધિસેનચરિત્રત ટીકા (પૃ ૧૪૯)ની નિમ્નલિખિત પંક્તિઓ—

“ ઉપયોગઃ ઉપલમ્બઃ, જ્ઞાનદર્શનસમાધિઃ જ્ઞાન-દર્શનયોઃ સમ્યક્સ્વવિષયકત્વીમાનુલ્લઙ્ઘનેન ધારણં મમાધિક્ષ્યતે । ”

૨ સરખાવે તત્ત્વાર્થસાગર (પૃ ૮૨)ની નિમ્ન-લિખિત પંક્તિ—

“ વાદ્યાભ્યન્તરદેહદ્વયસન્નિધાને યથાસમ્પ્રમુખલઙ્ઘ્યેતગ્યાનુવિધાયી પરિણામ ઉપયોગઃ । ”

૩ એકાકાર અને એક શબ્દથી વાચ્ય એવી પ્રતીતિને ‘ સામાન્ય ’ કહેવામાં આવે છે.

૪ વિવિધ પદાર્થથી સર્વથા વિજપણ્યું જ્ઞાન કરાવનારને ‘ વિશેષ ’ કહેવામાં આવે છે,

ધર્મને ગૌણ રાખીને જો તેના સામાન્ય ધર્મનો વિચાર કરીએ તો તે બોધને ‘દર્શન’ કહેવામાં આવે છે; પરંતુ એથી ઉશ્કેડું તેના સામાન્ય ધર્મને ગૌણ રાખી તેના વિશેષ ધર્મને ઉદ્દેશી તે પદાર્થનું શ્રદ્ધા કરવામાં આવે તો તેને ‘જ્ઞાન’ કહેવામાં આવે છે. જ્ઞાન તે સાકાર બોધ-ઉપયોગ છે, જ્યારે દર્શન તે નિરાકાર બોધ-ઉપયોગ છે.

શ્રીશ્યામાચાર્યકૃત પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની શ્રીમલયગિરિસૂરિકૃત વૃત્તિ (૪૫૩ પત્રાંક)માં ટાંચણરૂપે આપેલ નિગન-લિખિત ગાથામાં કહ્યું પણ છે કે—

“ જં સામન્નગ્રહણં, ભાવાણં નેય કટ્ટ આગારં ।

અવિસેસિક્કણ અત્થે, દંસણમિહુ વુચ્છ સમયે ॥૧॥ ”

[યત્ સામાન્યગ્રહણં ભાવાનાં નૈવ કૃત્વાઽઽકારમ્ ।

અવિશેષ્ય અર્થાન્ દર્શનમિત્યુચ્યતે સમયે ॥]

જ્ઞાન અને દર્શન એ બંને એકના એક જ—તેના તે જ પદાર્થ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે, અર્થાત્ બંનેનો વિષય એક જ છે. ફર એટલો જ છે કે જ્ઞાન વસ્તુના ઉપર વિશેષ રૂપે પ્રકાશ પાડે છે, જ્યારે દર્શન તેને સામાન્ય રૂપે ઓળખાવે છે.

જ્ઞાન અને દર્શન એ બેમાં જ્ઞાન પ્રધાન પદ યોગ્ય છે, કેમકે જ્ઞાન દ્વારા જ સકળ શાસ્ત્ર-હિના વિષયો પરત્વે વિચાર થઈ શકે છે. વળી જ્ઞાનરૂપ ઉપયોગમાં જ વર્તે તો જીવ સર્વ લબ્ધિઓ મેળવી શકે છે. આ વાત દર્શનરૂપ ઉપયોગમાં વર્તનારા જીવના સંબંધમાં ઘટી શકતી નથી. કહ્યું પણ છે કે—

“ સર્વાઓ લક્ષ્મીઓ સાગરોવઓગોવવત્સસ્ત, નો અણાગારોવઓગોવવત્સસ્ત ”

[સર્વા લબ્ધયઃ સાકારોપયોગોપયુક્તસ્ય, ન અનાકારોપયોગોપયુક્તસ્ય]

વળી, જે સમયે આત્મા સમસ્ત કર્મથી મુક્ત થાય છે, તે સમયે તેને જ્ઞાનરૂપ જ ઉપયોગ હોય છે; દર્શનરૂપ ઉપયોગ તો બીજા સમયે થાય છે. વિશેષમાં કેવલજ્ઞાનીઓને અર્થાત્ સર્વ-જ્ઞાને પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી દર્શન થાય છે, જ્યારે અન્ય ‘છદ્મસ્થ’ પ્રાણીઓના સંબંધમાં એથી ઉલટી હકીકત છે, અર્થાત્ તેમને તો પ્રથમ દર્શન અને પછી જ્ઞાન થાય છે.

કારણના બે પ્રકારો—

ઉપયોગનું લક્ષણ યથાર્થ રીતે સમજાય તેટલા માટે બાહ્ય અને આંતર કારણ એટલે

૧ “ છદ્મનિ તિષ્ઠતીતિ છદ્મસ્યઃ ” એ વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રો ‘છદ્મસ્ય’ શબ્દ પારિભાષિક છે. એનો અર્થ ધાતિ-કર્મથી મુક્ત-રાખી-અમર્વસ કરવામાં આવે છે. અભિધાન- (કા- ૩, શ્લો- ૪૨)ના નિર્માનિખિત—

“ કપરં કૈતલ્યં દમ્ભઃ કુટં છદ્મોપધિરછદ્મ ”

—પ્રાર્થ ઉપરથી છદ્મનો અર્થ ‘કપટ’ છે એમ મનન્ય છે જ્યાં સુધી માનવમાં કપટ-માયા રેખ ત્યાં સુધી તે માનવ સર્વજ બની શકતો નથી.

શુ' તે પણ 'બાણુ' જરૂરી છે. કારણના બે પ્રકારો છે—બાહ્ય અને આભ્યન્તર અથવા આપેક્ષિક અને ઉપાદાન. ફરેક વસ્તુની ઉત્પત્તિનો આધાર આ બે કારણો ઉપર રહેલો છે. જેમકે ઘટ ઉત્પન્ન કરેલો હોય તો તેમાં તેનાં ચક્ર, કંડ, કુલાલ (કુંભાર) વિગેરે બાહ્ય 'કારણો'ની જરૂર પડે છે, તેમજ માટી, તેની સ્થિતિતા ઇત્યાદિ તેનાં આભ્યન્તર કારણોની પણ અપેક્ષા રહે છે. આ પ્રમાણે પ્રસ્તુતમાં પણ જે પ્રકારના જ્ઞાનરૂપ ચાને દર્શનરૂપ ઉપયોગ ઉત્પન્ન કરેલો હોય, તદ્વત્કુળ નિમિત્તોના સહાયા હોવો જોઈએ.

‘મતિજ્ઞાનાદિક પાંચ જ્ઞાનોનાં બાહ્ય અને આભ્યન્તર કારણો—

મતિજ્ઞાનરૂપ ઉપયોગના આલોક (પ્રકાશ), યોગ્ય દેશમાં રહેલી વસ્તુનો ઇન્દ્રિય સાથે સંયોગ (સન્નિકર્ષ) ઇત્યાદિ બાહ્ય કારણો અને ‘મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મ’નો ‘ક્ષયોપશમ વગેરે તેનાં આભ્યન્તર કારણો પ્રાપ્ત થતાં મતિજ્ઞાનરૂપ ઉપયોગ થાય છે. એ પ્રમાણે શબ્દ-શ્રવણ, ઉપદેશક, પુસ્તક વિગેરે શ્રુતજ્ઞાનનાં બાહ્ય કારણો છે અને શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમાદિક તેનાં આભ્યન્તર કારણો છે. અવધિજ્ઞાનની બાબતમાં રૂપી પદાર્થો અને તે જ્ઞાનને આવૃત્ત કરનારાં કર્મોના ક્ષયોપશમ અતુલકે બાહ્ય અને આભ્યન્તર કારણો છે. મનરૂપે પરિણત થયેલ મનની પૌર્ણગણિક વર્ગીકૃતિ એ મનઃસ્થવિજ્ઞાનનાં બાહ્ય કારણો છે, જ્યારે આ જ્ઞાનના આવરણરૂપ કર્મોના ક્ષયોપશમાદિ તેનું આભ્યન્તર કારણ છે. કેવલજ્ઞાનના સંબંધમાં તો પદાર્થ માત્ર તેના બાહ્ય કારણરૂપ છે અને આ જ્ઞાનને તિરોહિત કરનારાં કર્મોના ક્ષય તે તેનું આભ્યન્તર કારણ છે. અત્ર ક્ષયોપશમ નહિ કહેવાનું કારણ એ છે કે કેવલજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ છે જ નહિ—હોઈ શકે નહિ. આ પ્રમાણે આ પાંચ પ્રકારનાં બાહ્ય અને આભ્યન્તર નિમિત્તો પરત્વે વિચાર કર્યો. એવી જ રીતે અલ્પદર્શનાદિ ચાર પ્રકારના દર્શન-ઉપયોગના સંબંધમાં પણ યથાવિધ નિમિત્તો ઘટાવી શકાય તેમ છે.

આ વિવેચન ઉપરથી ઉપયોગ શી વસ્તુ છે તે પાઠક-વર્ગને ધ્યાનમાં આણું હશે, છતાં પણ એ વિષે કેટલોક વિચાર ફરીથી કરી લઈએ.

ઉપયોગનો શબ્દાર્થ—

ઉપયોગ એ ઉપ અને યોગ એ બે શબ્દોને બનેલો છે. તેમાં ઉપ નો અર્થ ‘ સમીપ ’, ‘ પાસે ’ છે, જ્યારે ‘ યોગ ’ નો અર્થ ‘ જ્ઞાન-દર્શનનું પ્રવર્તન ’ યાને ‘ વિષયની સાવધાનતા માટેની તૈયારી ’ છે. આ કંઈ સ્વકંપોલ્લકલિપત વાત નથી. કેમકે તત્ત્વાર્થોધિની બૃહદ્ વૃત્તિ (પૃ. ૧૪૯)માં કહ્યું છે કે—

“ યોગઃ જ્ઞાનદર્શનયોઃ પ્રવર્તનં વિષયાવધાનામિમુલ્લતા, સામીપ્યર્થી યોગ ઉપયોગઃ નિત્યસમ્બન્ધ દૃષ્ટર્થઃ ”

૧ આવૃત્ત સ્વરૂપ હવે પછી વિચારવામાં આવશે.

૨ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના પ્રકારો પૈકી એક.

૩ આ આગળ ઉપર સ્થાનવત્તામાં આવશે.

‘ ઉપયોગ ’ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ પ્રજ્ઞાપનાની શ્રીમદ્વયગિરીય ટીકા (૩૧૨ પત્રાંક) માં જે નીચે સુજબ આપ્યો છે, તે પણ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે.

“ ઉપયુજ્યતે-વસ્તુપરિચ્છેદં પ્રતિ વ્યાપાર્યતે જીવોઽનેત્યુપયોગઃ ”

અર્થાત્ જોના વડે જીવ વસ્તુના પરિચ્છેદ પ્રતિ વ્યાપાર કરે છે-પ્રવૃત્ત થાય છે તે ‘ ઉપયોગ ’ છે.

કહેવાની મતલબ એ છે કે ઉપયોગ આત્માનો એક પ્રકારનો પરિણામ છે. એટું બીજું નામ ‘ ચૈતન્ય ’ છે. ‘ ચૈતન્ય ’ એટલે ‘ જ્ઞાન-અને દર્શન ’; અર્થાત્ જ્ઞાન અને દર્શન એ ચૈતન્યના પ્રધાનો છે; જે જાતનું જ્ઞાન યાને દર્શન સંપાદન કરવું હોય તેને અનુકુળ બાહ્ય અને આભ્યંતર નિમિત્તો મળતાં ‘ જ્ઞાન-ઉપયોગ ’ કે ‘ દર્શન-ઉપયોગ ’ થાય છે. આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે ઉપયોગના જ્ઞાન-ઉપયોગ યાને ‘ સાકાર ’ ઉપયોગ અને દર્શન-ઉપયોગ યાને ‘ નિરાકાર ’ ઉપયોગ એમ બે મુખ્ય લેહો પડે છે. છદ્મસ્થાને આ બંને ઉપયોગ એક જ વસ્તુ પરત્વે વધારેમાં વધારે ‘ અન્તર્બુદ્ધત્ ’ સુધી જ હોઈ શકે છે અને તેમના સંબંધમાં જ્ઞાન-ઉપયોગનો સમય દર્શન-ઉપયોગના કરતાં સંખ્યેય ગણો છે; જ્યારે કેવલીઓને (સર્વજ્ઞોને) તો તે બંને ઉપયોગો એકેક સમયના જ હોય છે.

ઉપયોગ-વાદ

જીવને એક સમયમાં કેટલા ઉપયોગ હોઈ શકે ?—

એક જ સમયમાં જીવને એકથી વધારે ઉપયોગ હોઈ શકે નહિ (પરંતુ ક્રિયા તો હોઈ શકે) આ વાતની વિશ્લેષાબ્ધી નિરૂપ-લિખિત ગાથા સાક્ષી પૂરે છે:—

“ ગ્રહણ-વિસર્ગપયત્તા, પરોપરવિરોધિણો કહં સમયે ? ।

સમય દો ઉવઓગા, ન હોજ્ઞ કિરિયાણ કો દોમો ? ॥ ૩૭૩ ॥

[ગ્રહણ-વિસર્ગપયત્તૌ પરસ્પરવિરોધિણૌ કયં સમયે ? ।

સમયે દ્વાયુપયોગૌ ન ભવેતાં ક્રિયાણાં તુ કો દોષઃ ? ॥]

૧ “ સમયેવ્યો નયમ્ય ક્યાત્, પ્રમુત્યન્તર્બુદ્ધત્કમ ।

સમયોનમુદ્ધર્તાન્ત-મસદ્ક્રિયાતવિધં યતઃ ॥૩૭૪॥”—લોકપ્રકાશ, દ્વ્યલોક, સર્ગ ૪

અર્થાત્ નવ સમયોથી માંડીને અંતર્બુદ્ધત્ની સરજાત થાય છે અને તે મુદ્ધર્તામાં જ્યાં સુધી એક સમય ઓછો હોય ત્યાં સુધી છે. આ અંતર્બુદ્ધત્ના અર્થ-અર્થ પ્રકારો પડે છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે નવ સમયોથી માંડીને બે મડી (૪૮ મિનિટ) માં એક સમય ઓછો એટલા બધા કાળને ‘ અંતર્બુદ્ધત્ ’ કહેવામાં આવે છે. ‘ સમય ’ એ જેનું સાચું પરિભાષિક શબ્દ છે અને એનો અર્થ સદ્મમાં સદ્મ કાળ-વખત થાય છે એક મેકંડમાં અરે આખી મીઠીને બધાડીએ તેમનામાં તો અર્થ-અર્થ સમયો પમાર થઈ જાય છે. સમય કરતાં કોઈ પ્રદ્મ કાળ નથી, એ છેડેના સદ્મ પમાર છે, એ સદ્મતમ છે એ અરિભાષ્ય છે.

૨. આ ગાથા પ્રજ્ઞાપનાની રૂપિ (૨૬૪ પત્રાંક-) માં દર્શિતોયર થાય છે.

ક્રિયા એક સમયમાં એકથી વધારે હોઈ શકે. આ વાત તો નાટકીઆ-ખેલ કરનારા નાટક કરતાં જતાં એક જ સમયમાં હસ્ત-પાદાદિ વડે વિવિધ ચેષ્ટા કરે (ક્રિયાઓનું) યોગપદ્ય છે તે પરથી પણ સમજી શકાય છે. વળી આના સમર્થનાર્થે એ નિવેદન કરવું અનાવશ્યક નહિ ગુણુપ્ત કે દરેક વસ્તુમાં એક જ સમયમાં ઉત્પાદ અને વ્યય ઉદ્ભવે છે તથા એક જ સમયમાં સંઘાત અને પરિણાટન થાય છે.^૧

અત્ર કોઈ એમ માનવાને તૈયાર થાય કે છદ્મસ્ય જીવોને જ્ઞાનની અપૂર્ણતાને લઈને ભલે એક સમયમાં બંને ઉપયોગો ન હોય, પરંતુ કેવલજ્ઞાનીઓને તો બંને ઉપયોગો હોઈ શકે તો આ વાત સૈદ્ધાન્તિકો સ્વીકારતા નથી. આના સમર્થનાર્થે તેઓ વિશેષાંતની નિમ્ન-લિખિત ગાથાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરે છે—

“ નાળગ્મિ દંસણમ્મિ ચ, एत्तो एगयरम्मि उवउत्ता ।
 સ્વસ્સ કેવલિસ્સ વિ, जुगवं दो नत्थि उवओगा ॥ ૩૦૧૬ ॥ ”
 [જ્ઞાને દર્શને ચ એક અનયોરેકતરસ્મિન્ ઉપયુક્તાઃ ।
 સર્વસ્ય કેવલિનોઽપિ યુગપદ્ દ્વૌ ન સ્ત ઉપયોગૌ ॥]

અર્થાત્ સર્વજ્ઞને પણ એકી સાથે બે ઉપયોગો હોતા નથી. પરંતુ તાર્કિક-શિશમણ્ડિ શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરે આ વાત સ્વીકારતા નથી.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે એક જ સમયમાં કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન એમ બે ઉપયોગો હોઈ શકે કે નહિ એ સંબંધમાં સૈદ્ધાન્તિકો અને તાર્કિકો વચ્ચે તીવ્ર મત-સેદા છે. આ વાગ્યુદ્ધ કંઈ તીર્થાન્તરીયો સાથેનું નથી, એ તો શ્વેતામ્બર સમપ્રદાયના બે પક્ષોની અર્થોના રંગમંડપ છે. સૈદ્ધાન્તિક પક્ષના આગેવાન પૂર્વધર શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ છે, બ્યારે તાર્કિક પક્ષના અગ્રણી આચાર્યવર્ધ શ્રીસિદ્ધસેન છે. આ બે પક્ષમાંથી કોનું મન્તવ્ય સાનું છે એનો નિર્ણય મારા જેવો મન્દમતિ કરી ન શકે એટલું જ નહિ પરંતુ, આ વિરોધાત્મક મન્તવ્યો છે એમ પણ કહેવું તે મારે માટે તો ઉચિત નથી. આ સંબંધમાં ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહામહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયગણિના ઉદ્દગારો ખાસ મનનીય હોવાથી તે અનુવાદ સહિત નીચે સુજળ ઉપસ્થિત કરું છું:—

“ प्राचां वाचां विमुक्षविषयोन्मेषसूक्ष्मेक्षिकायां
 येऽरण्यानीभयमधिगता नव्यमार्गानभिज्ञाः ।
 तेपामेषा समयवणिजां 'सम्प्रति'ग्रन्थगया
 विश्वासाय स्वनवविपणिप्राड्यवाणिज्यवीथी ॥ ૧ ॥

૧ આ સંબંધમાં વિશેષ માહિતીને સાર જુઓ વિશેષાંતની ટીકા (૫૦ ૨૧૬-૨૧૭).

૨ પ્રથમના ત્રણ પદો ‘મન્દમતિતા’ જદમાં, ત્યાર પછીના બીજા ત્રણ પદો ‘૫થી’ જદમાં અને અંતિમ (સાતમું) પદ ‘ સિખરિથી ’ જદમાં રચાયેલ છે.

ભેદગ્રાહી વ્યવહૃતિનયં સંશ્રિતો મહુવાદી

પૂજ્યાઃ પ્રાયઃ કરણફલયોઃ સોમ્નિ શુદ્ધર્જસૂત્રમ્ ।

ભેદોચ્છેદોન્મુખમધિગતઃ સદ્ગ્રહં સિદ્ધસેન—

સ્તસ્માદેતે ન ચ્છત્તુ વિપમાઃ સૂરિપક્ષાસ્ત્રયોઽપિ ॥ ૨ ॥

૧૯૧૮ સામાન્યં પુરુષપદમાક્રેવલાચ્ચે વિશેષે

તદ્રૂપેણ સ્ફુટમભિહિતં સાચનન્તં યદેવ ।

સૂક્ષ્મૈરંદૌઃ ક્રમવદિદમપ્પુચ્યમાનં ન કુષ્ઠં

તત્ સૂરીણામિયમભિમતા મુખ્યગૌણવ્યવસ્થા ॥ ૩ ॥

તમોઽપગમચિજ્જનુઃક્ષણભિદા નિદાનોદ્ભવાઃ

શ્રુતા યદ્દુતરાઃ શ્રુતે નયવિવાદપક્ષા યથા ।

તથા ક હવ વિસ્મયો ભવતુ સૂરિપક્ષત્રયે

પ્રધાનપદવી ધિયાં ક નુ દલીપસી દૃશ્યતે ? ॥ ૪ ॥

પ્રસહ્ય સદસત્ત્વયોર્નં હિ વિરોધનિર્ણાયકં

વિશેષણવિશેષ્યયોરપિ નિયામકં યત્ર ન ।

ગુણાગુણવિભેદતો(ને) મતિરપેક્ષયા સ્પાત્-

પદા કિમત્ર ભજનોર્જિતે સ્વસમયે ન સક્ષ્મચ્છતે ॥ ૫ ॥

પ્રમાણનયસદ્ગતા સ્વસમયેઽપ્યનેકાન્તયો-

ર્નયસ્મયતટસ્થતોહ્લમકુપાધિકિર્મોરિતા ।

કદાચ્ચ ન યાચતે સુગુરુસમ્પ્રદાયકમં

સમઽજસપર્દં વદન્ત્યુકધિયો હિ સદર્શનમ્ ॥ ૬ ॥

રહસ્યં જાનન્તે કિમપિ ન નયાનાં તતધિયો

વિરોધં ભાષન્તે વિવિધબુધપક્ષે-ચત તલાઃ ।

અમો ચન્દ્રાદિત્યપ્રભૃતિવિકૃતિવ્યત્યયગિરા

નિરાતટ્કાઃ કુત્રાપ્યહહ ન ગુણાન્વેષણપરાઃ ॥ ૭ ॥ ॥

-જ્ઞાનભિન્દુ (પ્રાન્ત ભાગ)

નવીન માર્ગથી અપરિચિત એવા જે (મહાનુભાવો), પૂર્વ (અનિવરણી પ્રાચીન)
ભીષ્મભા (જુદી જુદી અપેક્ષાએ યુગચેતા અને એથી કરીને ટુંકી નમરવાળાઓને) વિમુખ
વિશેષાત્મક જણાના) વિષયોના પ્રાકૃતિક સૂક્ષ્મ અવલોકનને વિષે (અર્થાત તેટું નિરીક્ષણ કરતી

વેળા) મોટા જંગલના ભયને ધાર્યા છે, તે સિદ્ધાન્તના વ્યાપારીઓને, નિર્જન નયરૂપ બનારમાં મોટા વ્યાપારના માર્ગરૂપ આ સંમતિઅન્યની ગાથા વિશ્વાસ માટે થશે.-૧

લેહ (વિશેષ)ને બહુ ધરનારા (શ્રી)મહાવાદીએ વ્યવહાર નયનો આશ્રય લીધો છે. પૂર્વ (શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે ક્રિયાની સિદ્ધિમાં અત્યંત ઉપકારક) કરણ અને રૂળ (કાર્ય)ની સીમાને વિષે મોટે ભાગે શુદ્ધ મનુસૂત્ર નયનું અવલગ્નન કર્યું છે અને (શ્રી)સિદ્ધસેન (દ્વિવાકરે) લેહનો ઉચ્છેદ કરવામાં તત્પર (અર્થાત વિશેષથી સદા વિમુખ રહેનાર) એવા 'સંગ્રહ નયનું' સેવન કર્યું છે. તેથી કરીને આ ત્રણે સૂરિઓના પક્ષે (ભિન્ન ભિન્ન નયને અનુલક્ષી પદાર્થોનું) પ્રતિપાદન કરનારા હોવાથી) વિષમ (વિરોધાત્મક) નથી (કિન્તુ બાળ છુવોને એકાન્તવાદથી અચાવવામાં વિશેષ સહાયક છે).-૨

(સમસ્ત ઉપયોગોમાં) પ્રધાન પદને લોગવનારા કેવળ નામના વિશેષમાં ચૈતન્ય જે સામાન્ય એ રૂપે એને સાદિ-અનન્ત સ્વરૂપણે કહેવામાં આવ્યું છે. સૂક્ષ્મ અંશોથી (વિશેષગ્રાહીઓ વડે) આ ચૈતન્યને ક્રમિક જે કહેવામાં આવ્યું છે તે દૃષ્ટ નથી (કિન્તુ યુક્તિ-યુક્ત) છે, કેમકે (આ ત્રણે) સૂરિઓને મુખ્ય (વિશેષાત્મક) અને ગૌણ (સામાન્યાત્મક) વ્યવસ્થા (અર્થાત વ્યવહાર નયના અભિપ્રાયે વિશેષનું મુખ્યરૂપે પ્રતિપાદન કરવું અને સામાન્યમાં ઉદાસીન રહેવું અને સંગ્રહ નયના અભિપ્રાય પૂર્વક સામાન્યનું મુખ્યરૂપે પ્રતિપાદન કરવું અને વિશેષમાં ઉદાસીન રહેવું એ વ્યવસ્થા) સંમત છે.-૩

અજ્ઞાન (રૂપ અંધકાર)ને દૂર કરનારા ચૈતન્યના ઉત્પત્તિ-ક્ષણના લેહરૂપ કારણથી ઉદ્ભવેલા અનેક (જૂઠા જૂઠા અભિપ્રાયને દર્શાવનારા) નયના વિવાદના પક્ષે જેવી રીતે શાસ્ત્રમાં (જૂઠી જૂઠી રીતે) સંભળાય છે (તેવી જ રીતે તેના વિચાર કરતાં તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈ નથી) તેમ (પૂર્વોક્ત ત્રણ ધુરંધર) સૂરિઓના ત્રણ પક્ષ વિષે વિચાર કરતાં શ્રી વિરમય છે ? કેમકે બુદ્ધિ(શાળીઓ)ને મુખ્ય પદવી કયાં વિશેષ દૂર દેખાય છે ?-૪

ન્યાં સર્વ અને અસર્વના વિરોધનો બળાત્કાર પૂર્વક કોઈ નિર્ણય નથી તેમજ ન્યાં વિશેષણ અને વિશેષ્યનો પણ કોઈ બળાત્કારથી નિયમક નથી, તેવા બળના વડે પરાક્રમી નિર્જનમાં ગૌણ અને મુખ્યના લેહને વિષે 'સ્વાઈ' પદવાળી અપેક્ષાથી યુક્ત બુદ્ધિ શું સંગત નથી ?-૫

પોતાના સિદ્ધાન્તમાં પણ પ્રમાણ અને નયથી સંગત તથા નયના વિરમયરૂપ તટસ્થતામાંથી ઉલ્લાસ પામતી ઉપાધિ વડે ચિત્રિત એવી અનેકાન્ત મતિ સુચુક્તા સમગ્રદાયના કંમને કદાપિ બાધા કરતી નથી, કારણ કે આવા સંગત પદને (એટલે કે આવા પ્રકારનો સમન્વય કરનારાને) તો મહામતિ 'સફલશન' કહે છે.-૬

જેમની બુદ્ધિ નષ્ટ થઈ છે-ખરેકે મારી ગઈ છે તે દૃષ્ટ (જનો) નયોના રહસ્યને બાજુતા નથી અને એથી કરીને તો વિવિધ વિચક્ષણ (સૂરિઓ)નાં પક્ષમાં વિરોધ (છે એમ) વડે છે.

૧-૪ આની માહિતી માટે જુઓ નય-મીમાંસાનું આ ઉલ્લાસમાં આપનારું પ્રકરણ.

મા ચન્દ્ર, સૂર્ય વગેરેમાં વિકાર અને વ્યતિક્રમની વાણી વહે નિર્ભય (બનેલા જેનો) કોઈ પણ થાને અરેરે શુભોની શોધ કરતા નથી.—૭

હવે પાછા પ્રસ્તુતનો વિચાર કરીશું તો જણાશે કે વિશેષાં (ગા. ૩૦૬૫-૩૧૩૫) તેમજ તેની મત્તધારીય શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિકૃત વૃત્તિ સર્વજ્ઞને બે ઉપયોગ એક સાથે હોઈ શકે કે મત્તર હોઈ શકે એ હકીકત ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પાડે છે. પરંતુ તે સમૂળ ન આપતાં તેનો નીચે મુજબ સારાંશ આપવામાં આવે છે:—

પૂર્વ પક્ષ—કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન અવિનાશી છે એટલે કે તે સદા અવસ્થિત છે. આથી તેનો ઉપયોગ યુગપદ્—એકી સાથે છે; કેમકે જે બોધસ્વરૂપી તથા સદા અવસ્થિત હોય તેનો ઉપયોગ સર્વદા હોય છે; જો એમ નહિ સ્વીકારવામાં આવે તો તેનો—સ્વભાવ ઘટી શકશે નહિ. આ પ્રમાણે બંનેના સદા ઉપયોગ હોવાથી બે ઉપયોગ એકી વખતે હોવાનું સિદ્ધ થાય છે.

ઉત્તર પક્ષ—મજ્ઞાપનાના કાય-સ્થિતિ-પદમાંના મજ્ઞનાણી વાં અંતે । મજ્ઞનાણિ ત્તિ કાલઔ કેચિરં દ્રોહ ? ઇત્યાદિ ઉલ્લેખ ઉપરથી ભેદ શકાય છે કે વિદ્યમાન જ્ઞાનદર્શનનો ઉપયોગ નિરન્તર હોવો ભેદજ્ઞે એ કથન અનેકાન્તિક—અસિચારી છે.

પૂર્વ-પક્ષ—એક સમયે કેવલજ્ઞાનનો ઉપયોગ અને બીજા સમયે કેવલદર્શનનો ઉપયોગ માનવાથી પ્રતિસમય આ જ્ઞાન-દર્શનનો અંત આવશે અને તેમ યતાં સિદ્ધાન્તમાં કહેલા તેના અનન્તપણાનો અભાવ થશે.

વળી કેવલજ્ઞાનાદિની પ્રાપ્તિ માટે કરેલો પ્રયાસ નિર્ધર્ક મયે, કેમકે દરેક સમય પછી કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનનો વારંવાર અભાવ માનવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ ઉપરાંત આવરણ રહિત એવા બે દીપક સમકાલે, નહિ કે અનુક્રમે, વસ્તુ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે, એ તરફ ધ્યાન આપતાં જ્ઞાનાવરણના અને દર્શનાવરણના સમયથી ઉદ્ભવેલ કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન પણ સર્વ વસ્તુ ઉપર યુગપત્ પ્રકાશ પાડે એમજ માનવું યુક્તિ-સંગત સમજાય છે.

વિશેષમાં ક્રમસર ઉપયોગ માનવાથી કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન એ બે એક બીજાના આવરણરૂપ બનશે, કેમકે એકની સત્તા દરમ્યાન બીજાનો અભાવ છે. જો આ બેને એક બીજાના આવરણરૂપ નહિ માનવામાં આવે તો એકના ઉપયોગના સમયે બીજાને નિષ્કારણ આવરણ માનવું પડશે અને તેમ યતાં નિત્ય સત્તા કે અસત્તા પ્રાપ્ત થશે.

વળી જ્ઞાન અથવા દર્શનમાં અનુપયુક્ત કેવલીને માનવાથી તેમના સંબંધમાં પણ અસર્વજ્ઞતા કે અસર્વદર્શિતા માનવી પડશે અર્થાત્ કેવલજ્ઞાનમાં અનુપયોગના સમયે અસર્વજ્ઞતા અને કેવલદર્શનના અનુપયોગના સમયે અસર્વદર્શિતા જિનેશ્વર પરત્વે માનવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે અને તેમ યતાં તેઓ સર્વદા સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી એ એમ કહી શકાયો નહિ.

ઉ. પક્ષ—જ્ઞાન દર્શનનો એકાંતર ઉપયોગ માનવાથી જે દૃષ્ટાંત વીતરાગને લાગુ પડે છે,

તે છદ્મસ્થને પણ લાગુ પડશે એટલે કે જ્ઞાનના અનુપયોગના સમયે અજ્ઞાનીપણું, દર્શનના અનુપયોગના વખતે અદર્શિપણું, આવરણના ક્ષયની નિષ્પ્રયોજનતા અને નિષ્કારણ આવરણતા એ દોષો છદ્મસ્થને પણ લાગુ પડશે.

વળી કેવલી સર્વથા જ્ઞાનાવરણહિથી મુક્ત છે, જ્યારે છદ્મસ્થ તેમ નથી; તેથી જ્ઞાનદર્શનના યુગપદ્ ઉપયોગમાં કેવલીને વિદ્ય નથી, પરંતુ છદ્મસ્થને જ છે એમ કહેવું ઠીક નથી. એનું કારણ એ છે કે છદ્મસ્થ એકે સર્વથા આવરણ રહિત નથી તોપણ તેને દેશથી તો અંશતઃ તો આવરણનો ક્ષય છે જ. એથી કરીને સર્વ વસ્તુ વિષયક જ્ઞાન-દર્શનનો ઉપયોગ ભલે છદ્મસ્થને ન હોય, કિન્તુ અસર્વ વસ્તુવિષયક-દેશવિષયી જ્ઞાનદર્શનનો યુગપદ્ ઉપયોગ તેને હોવો જોઈએ. છતાં આ વાત કેમ સ્વીકારવામાં આવતી નથી ? કેમ છદ્મસ્થને યુગપદ્ ઉપયોગ હોવાનો નિષેધ કરાય છે ? આથી એ ફલિતાર્થ થાય છે કે એ છદ્મસ્થને યુગપદ્ ઉપયોગ ન હોય તો તે કેવલીને પંચ ન જ હોય.

વિશેષમાં અનુપયોગના સમયે જ્ઞાન-દર્શનનો અભાવ માનવો તે ઠીક નથી. અર્થાત્ ક્રમસર ઉપયોગમુક્ત કેવલીને જે વખતે જે જ્ઞાન કે દર્શનનો ઉપયોગ હોય તે વખતે તે જે જ્ઞાન કે દર્શન હોય છે અને જે વખતે જેમાં તે અનુપયુક્ત હોય તે વખતે જ્ઞાન કે દર્શન અવિદ્યમાન જ છે એમ માનવાથી અનિષ્ટ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. તે એ છે કે છદ્મસ્થને યુગપદ્ ઉપયોગનો અભાવ માનેલો હોવાથી છદ્મસ્થ સાધુ દર્શન, જ્ઞાન કે આસ્ત્રિ એ ત્રણમાંથી એકમાં ઉપયુક્ત હોઈ અન્યમાં અનુપયુક્ત સિદ્ધ થતાં તેનો અભાવ સ્વીકારવો પડશે. એટલે કે દર્શનથી રહિતને સાધુ નહિ કહેવાશે. પરંતુ લોકમાં તેમજ આગમમાં તેવાને સાધુ કહેવામાં આવે છે તેનું કેમ ?

આ ઉપરાંત જે અનુપયુક્ત હોય તે અવિદ્યમાન છે એમ સ્વીકારવાથી જ્ઞાન-દર્શનનો ઉપયોગ અન્તર્મુક્ત હોવાનો સૈદ્ધાન્તિક ઉલ્લેખ પણ અવિદ્યમાન કરશે. વળી જ્ઞાન-દર્શનનો ઉપયોગ છાસઠં (૬૬) 'સાગદાપમથી કંઈક અધિક કાળનો જે માનવામાં આવ્યો છે તે પણ નકાસો ગણાશે. વિશેષમાં શ્રીગૌતમહિ ગણ્યધરા પણ અવિદ્યમાન કરશે, કેમકે તેમને પણ સમકાળે તો એકનો ઉપયોગ છે. એટલે કે જે સમયમાં તેમને ઉપયોગ નહિ હોય તે સમયમાં તેઓ અવિદ્યમાન મનાશે. અંતમાં એ પણ નિવેદન કરવામાં આવે છે કે 'પારિણામિક ભાવથી ભવનું ભવત્વ એ જેમ સ્વભાવ છે, તેમ ભવોને એકાન્તર ઉપયોગ પણ પારિણામિક' હોવાથી સ્વભાવ જ એટલે કે કેવલીને એકાન્તર ઉપયોગમાં સ્વભાવ જ આવરણ છે.

આ બંને પક્ષોના કથન તરફ વિશેષ ધ્યાન આપતાં એ સ્ફૂરે છે કે (૧) બંને પક્ષો-સૈદ્ધાન્તિકો તેમજ તાકિંકો છદ્મસ્થને એક સમયે જ ઉપયોગ માનતા નથી. (૨) કેવલીને લગ્નિધથી જ્ઞાન-દર્શન અનન્તકાલિક છે, પરંતુ ઉપયોગથી તો એક એક સમયે જ છે એમ સૈદ્ધાન્તિકો માને છે, જ્યારે તાકિંકો ઉપયોગથી પણ બંનેને સમકાળે માને છે. (૩) સૈદ્ધાન્તિકો તર્ક-બળથી આગમ

૧ અગણિત વર્ષો પસાર થઇ ગયે એટલે મોટો આ કાળ છે. એનું સ્વરૂપ આ ઉદ્ધારમાં વિચારવામાં આવનાર છે.

૨ આ સંબંધી આ ઉદ્ધારમાં વિચાર કરવામાં આવે

વચનની અવગણના કરવા ના પાડે છે. (૪) તકિંકે પ્રથમ તર્ક વડે ઉપયોગનું 'યોગપદ્ય સિદ્ધ કરવા મધ્યે છે, પરંતુ આ વાતના મમર્શનાથે કોઈ સ્પષ્ટ આગમ-વાક્યનો ઉલ્લેખ કરી શકતા નથી.

આ પ્રમાણે ઉપયોગવાદના પ્રકરણને સમાપ્ત કરીએ તે પૂર્વે આ સંબંધમાં દિગંબરોની શી માન્યતા છે તે જોઈ લઈએ. તત્ત્વાર્થશબ્દ (પૃ ૮૬)ના નિમ્ન-લિખિત—

“ **હ્યસ્યેપુ તયોઃ ક્રમેણ વૃત્તિર્નિરાવરણેપુ યુગપત્** ”

—ઉલ્લેખ ઉપરથી સમજાય છે કે તેમના મતમાં હ્યમસ્યોને ક્રમસર ઉપયોગ માનવામાં આવ્યો છે, જ્યારે વીતરાગને-કેવલીને તો યુગપત્ ઉપયોગ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે.

ઉપયોગના અવાંતર લેહો—

મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મન પર્યવજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાન એ પાંચ પ્રકારના જ્ઞાન; મતિ-અજ્ઞાન, શ્રુત-અજ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાન એ ત્રણ અજ્ઞાન, અને ચક્ષુર્દર્શન, અચક્ષુર્દર્શન, અવધિર્દર્શન, અને કેવલર્દર્શન એ ચાર પ્રકારના દર્શન એમ ઉપયોગના બાર લેહો પડે છે. તેમાં પ્રથમના આઠને 'જ્ઞાન-ઉપયોગ' તરીકે અને છેલ્લા ચારને 'દર્શન-ઉપયોગ' તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે તેમ ઉપયોગના મુખ્ય બે લેહો છે, જ્યારે તેના અવાંતર લેહો તો બાર છે.

પર્યવજ્ઞાની વ્યાખ્યા અને તેના પ્રકારો—

આ પ્રમાણે ઉપયોગના મુખ્ય લેહોના તેમજ તેના અવાંતર લેહોનો વિચાર કર્યો. હવે આ સાકાર અને અનાકાર લેહોમાં અન્તર્ગત અવાંતર લેહરૂપ 'પર્યવજ્ઞા'નો વિચાર કરવામાં

૧ વિભંગ જ્ઞાનને અન્ન અગ્નિ તરીકે ઓળખાવ્યું છે એથી કોઈને શક્ય થશે કે આ શું 'વિરોધાત્મક' કથન નથી ? કેમકે જ્ઞાન અને અજ્ઞાન તો સર્વથા જુદાં છે. આનું સમાધાન એ છે કે જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એ બંને એક પ્રકારના 'બોધ' યાને એક જાનની 'સમજણ' છે. આ બેમાં ફેર માત્ર એ જ છે કે 'જ્ઞાન' એ 'પદાર્થ-બોધ' યાને 'સાચી સમજણ' છે, જ્યારે 'અજ્ઞાન' એ 'અપદાર્થ-બોધ' યાને 'બોલી સમજણ' છે. વસ્તુને વસ્તુરૂપે જાણવી તે 'જ્ઞાન' છે, જ્યારે વસ્તુને અવસ્તુરૂપે-વિપરીત રૂપે જાણવી તે 'અજ્ઞાન' છે. વિભંગજ્ઞાની વસ્તુને વિપરીત રૂપે સમજે છે, વાસ્તે તેનું આ વિભંગજ્ઞાન અજ્ઞાન કહેવાય છે. જેન શાસ્ત્રમાં 'અવધિ-અજ્ઞાન' એવી પારિભાષિક મઠા નથી, પરંતુ તેને મદદે 'વિભંગજ્ઞાન' એવી સગા છે. આનો બ્યુત્પત્તિ-અર્થ પ્રજ્ઞાપનાની ધીમલપગિરી રજ્જી (પરણ ગત્રાંક) માં નીચે મુજબ આપનામાં આવ્યો છે—

“ **વિપરીતો મજ-પરિચ્છિત્તિપ્રકારો યસ્ય તત્ત્વિયમ તત્ત્વ જ્ઞાન ચ રિખજ્ઞાનમ્** ”

૨ જેન શાસ્ત્રમાં દર્શનનો ચાર જ પ્રકાર પાડવામાં આવ્યો છે, કેમકે મન પર્યવદર્શન જેવી સગા નથી આથી કરીને જાનના પાંચ અથવા આઠ પ્રકાર પડે છે, જ્યારે દર્શનના તો ચાર જ પડે છે. આ ચારે પ્રકારોના જે લક્ષણો અન્યકરે આપ્યાં છે તે પ્રસંગાનુસાર વિચારીશું.

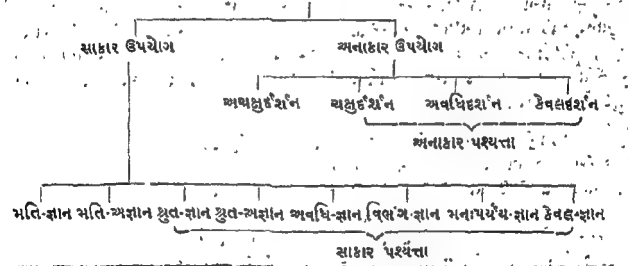
૩ સરખાવો તત્ત્વાર્થાધિ. (અ. ૨)નું નિમ્ન લિખિત નવમું સૂત્ર—

“ **જ પ્રિવિષ્ણોઽષ્ટચતુર્મેદ** ”

આવે છે. આ પરચ્છાના સાકાર અને અનાકાર જોમ બે ભેદો છે. તેમાં 'સાકાર પરચ્છા' થી દીર્ઘ કાળ પરચ્છાનું ત્રિકાલિક જ્ઞાન સમજવું અને 'અનાકાર પરચ્છા' થી પરસ્કુટરૂપ દર્શન-પ્રેક્ષણ સમજવું. આથી સમજી શકાય છે કે 'મતિજ્ઞાન અને મતિ-અજ્ઞાન ક્રેત' વર્તમાનકાલિક જ હોવાથી તેનો સાકાર પરચ્છામાં સમાવેશ થઇ શકતો નથી. એટલે કે બાકી રહેલા સાકાર ઉપયોગમાંના છ પ્રકારને 'સાકાર પરચ્છા' નામની સંજ્ઞા ઘટી શકે છે, કેમકે બાકીનાં શ્રુતાદિ જ્ઞાનો ત્રિકાલિક છે.

અનાકાર પરચ્છામાં અન્યદર્શનનો સમાવેશ થઇ શકતો નથી, કેમકે તે દર્શન સ્કુટ નથી, કારણ કે નેત્ર-ઇન્દ્રિયથી જેવું આત્માને સ્પુટ દર્શન થાય છે, તેવું અન્ય ઇન્દ્રિયો અને મન દ્વારા થતું નથી. આથી બાકીના ત્રણ અનાકાર ઉપયોગ 'અનાકાર પરચ્છા' કહી શકાય છે. આ પ્રમાણે પરચ્છાના બધા મળીને નવ ભેદ (છ સાકાર અને ત્રણ અનાકાર) પડે છે. આવી રીતે ઉપયોગ અને પરચ્છાના બે પ્રકારો પડે છે, તેની નીચે સુબળ સંકલના થઇ શકે છે:—

ઉપયોગ

૧ આત્મ બીજું નામ આભિનિગોધિક પણ છે.

૨ સરખાવો—

જમમગ્નહાદિકર્મ, પરચ્છાપત્રવૈત્થુગાદમં લોચ ।

દ્વિયમ્બોનિમિત્તં, ય તમામિનિગોધિગં વૈતિ ॥૧૫॥

[યદ્ અયમ્મહાદિકર્મં પ્રત્યુત્પન્નવસ્તુમાદર્કં લોકે

દ્વિયમ્બોનિમિત્તં ય તદ્ આમિનિગોધિકં સુવતે ॥

અર્થાત્ જે જ્ઞાન અવધિદર્શન છે, પ્રત્યુત્પન્ન વસ્તુનું આદર્ક છે, દ્વિવ અને મન જેના નિમિત્ત કારણે છે, તે જ્ઞાન 'આભિનિગોધિક' કહેવાય છે.

૩ સરખાવો—

“જં પુણ ત્તિકાલગિસયં, આગમમંયાણુસારિ વિદ્વાનં ।

દ્વિયમ્બોનિમિત્તં, સુવનાગં તં ત્રિણા વૈતિ ॥૧૬॥”

કયાં જીવને કેટલા ઉપયોગો હોય છે, એ વાત વિચારવી જોઈએ. પરંતુ જીવોના લેહ-પ્રલેહ ભણ્યા સિવાય એ વાતનો અત્ર ઉલ્લેખ કરવો તે ઠીક નહિ; તેથી પ્રસંગ મળતાં તે તરફ દિપ્તિપાતું કરીશું. અત્યારે તો એક બીજા પ્રશ્નનો વિચાર કરી આ ઉપયોગના પ્રકરણને સમાપ્ત રીએ.

આત્મામાં અજ્ઞાન હોવાનું કારણ—

આ ચરાચર જગતમાં ઉપયોગ વિનાનો કોઈ પણ જીવ નથી. નિર્ગોહના જીવોને પણ અક્ષરના અનન્તમા ભાગ જેટલો તો ઉપયોગ છે જ. જ્યારે વસ્તુ-સ્થિતિ આમ છે, તો અત્ર કોઈને શંકા થાય કે આત્માને સદા ઉપયોગ છે અને તેમ છતાં એ તો કેટલીક વાર ઉપયોગહીન જણાય છે તેનું શું કારણ ? વળી જ્ઞાનમય આત્માને સંશય, વિષય (વિપરીત જ્ઞાન), અજ્ઞાન ઇત્યાદિ કેમ સંભવે ? આનું સમાધાન એ છે કે એ કે આત્મા જ્ઞાનમય છે, તોપણ તેનું જ્ઞાન જ્ઞાનાવરણીય કર્મોને લીધે આચ્છાદિત રહે છે.

આત્માનો દરેક પ્રદેશ આ પ્રમાણે આચ્છાદિત રહે છે એમ માનવાની કોઈએ ભૂલ કરવી નહિ, કેમકે આત્માના મધ્ય ભાગમાં રહેલા આઠ પ્રદેશો તો સર્વાંશ શુદ્ધ છે, સર્વાંશ કર્મથી રહિત છે; પરંતુ તે સિવાયના પ્રદેશોમાં ઉકળતા જળની માફક ઉચ્ચપાચલ થયા કરે છે અને તેથી આત્મા લાંબા સમય સુધી એક વસ્તુમાં ઉપયોગવાળો રહી શકતો નથી, પરંતુ તે અન્યાય પદાર્થમાં ઉપયોગવાનું બને છે.

ઉપર્યુક્ત વાત સ્પષ્ટ રીતે સંમતિથી તેટલા માટે આપણે સૂર્યનું દષ્ટાન્ત વિચારીએ. સૂર્ય સર્વદા પ્રકાશમય છે, છતાં પણ જ્યારે તે વાદળોથી આચ્છાદિત થાય છે, ત્યારે તે પ્રમાણમાં તેનો પ્રકાશ ઓછાવતો પડે છે; પરંતુ એ વાત તો અસંભવિત છે કે સૂર્યના પ્રકાશનો સર્વાંશ અભાવ થાય. ગમે તેટલાં વાદળોથી તે આવૃત થાય તો પણ તેનો કંઈ પણ પ્રકાશ તો રહેવાનો જ; નહિ તો દિન અને રાત્રિ જેવો ભેદ રહેશે જ નહિ. આ વાતનો ઉપનય કરતાં માણસ પશ્ચે કે સૂર્ય તે આત્મા છે, વાદળો તે જ્ઞાનવરણીય કર્મ છે અને પ્રકાશ તે જ્ઞાન છે. આ હકીકતને અન્ય શબ્દોમાં કહીએ આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપી હોવા છતાં પણ આવરણરૂપ કર્મને લીધે

[યત્ પુનઃ ત્રિકાલવિષયમ આગમમશ્ચાનુમારિ વિજ્ઞાનમ ।

इन्द्रियमनोनिमित्तं भूतज्ञानं तत् त्रिधा भुवते ॥]

અર્થાત્ જે જ્ઞાન ત્રિકાલવિષયક છે, આગમ મન્યોને અનુમરનાર છે તેમજ ઇન્દ્રિય અને મન જેનાં બાહ્ય કારણરૂપ છે, તે જ્ઞાનને ત્રિવેધેશ 'બુતજ્ઞાન' કહે છે.

૧ જન સત્ત્વમા (૬૫) ઇન્દ્રિયની સંખ્યા અનુસાર જીવોના એકેન્દ્રિય, દ્વિન્દ્રિય ત્રિન્દ્રિય પાંચ વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે. તેમાં વળી એકેન્દ્રિયના પૃષ્ઠીકાય, જલકાય (અપ્કાય), તેજસ્કાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય એમ પાંચ પકારો પાડવામાં આવ્યા છે. આમાંના વળી એવા પ્રકારના પ્રત્યેક અને સાધારણ એમ બે ગોટા જતાવવામાં આવ્યા છે. સાધારણ વનસ્પતિકાયને 'નિર્ગોહ' કહેવામાં આવે છે. આનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ-એવા શુદ્ધ અને બાહ્ય એવા બે ગોટા તો આગળ ઉપર વિચારનામાં આવશે.

૨ દેહની માદિની અંતરજીવી બીજો ઉપાધ્ય.

તેમાં ન્યૂનાધિક જ્ઞાન, સંશય, અજ્ઞાન ઇત્યાદિ દૃષ્ટિગોચર થાય છે પરંતુ અર્જુનોત્ત સૂક્ષ્મ નિર્ગોદ-
જેવો આત્મા પણ કદાપિ સર્વથા કર્મથી-જ્ઞાનાવસ્થીય કર્મથી આવૃત થતો નથી; કેમકે જો એમ
માનવામાં આવે, તો જીવ અને અજીવ એવો ભેદ ઘટી શકશે નહિ અને આ હકીકત તો કોઈને
પણ ઈષ્ટ હોઈ શકે નહિ.

આ પ્રમાણે આપણે જીવના લક્ષણરૂપ ઉપયોગ પરત્વે લક્ષણ અને વિધાનની દૃષ્ટિએ વિચાર
કર્યો. હવે જીવના પ્રકારો તરફ નજર કરોશુ. આ સંબંધી અન્યકાર કહે છે કે—

‘સ ચ જીવો દેવા-સંસારિ-સિદ્ધમેદાત્ ।

અર્થાત્ જીવના સામાન્ય રીતે મુખ્ય બે પ્રકારો પડે છે:—(૧) ‘સંસારી’ અથવા ‘બદ્ધ’
અને (૨) ‘સિદ્ધ’ અથવા ‘મુક્ત’. જે જીવો સંસારમાં પરિભ્રમણ
જીવના બે મુખ્ય પ્રકારો કરે છે, તે ‘સંસારી’ બાલુવા, ‘સંસાર’ શબ્દ ‘સમ્’
ઉપસર્ગપૂર્વક ‘સુ’ ધાતુ ઉપરથી બનેલો છે. આ ‘મ્’ ધાતુનો અર્થ,
‘બ્રમણ કરવું’ થાય છે અને ‘સમ્’ ઉપસર્ગ એ જ અર્થની પુષ્ટિ કરે છે. ૮૪ લાખ જીવ-
યોનિઓમાં પરિભ્રમણ કરવું, રખડવું જન્મ-મરણનો દેરા કરવા
‘સંસાર’ શબ્દનો અર્થ તે ‘સંસાર’ છે અને આ કાર્ય કરનારો જીવ ‘સંસારી’ છે. વળી,
‘સંસાર’ શબ્દનો અર્થ ‘૮૪ લાખ જીવ-યોનિ’ પણ થાય
છે. આ ઉપરાંત જીવની કર્મ-બદ્ધ અવસ્થાનું નામ પણ ‘સંસાર’ છે. આવી અવસ્થાને પ્રાપ્ત
થયેલા-સંસારમાં આસક્ત રહેલા જીવો તે ‘સંસારી’ છે. આ ઉપરથી સાર એ નીકળે છે કે
સંસારીનું મુખ્ય લક્ષણ કર્મબદ્ધ અવસ્થા છે. એથી કરીને તો તેને ‘બદ્ધ’ એવું નામ આપી
શકાય છે. એના વિશેષી ‘સિદ્ધ’ શબ્દની વ્યાખ્યા—વ્યુત્પત્તિ તો નીચે લખેલ શ્લોક દ્વારા
વિચારીએ:—

**“ ઇમાતં સિતં યેન પુરાણકર્મ, યો વા ગતો નિર્વૃત્તિસૌઘમૃતિન ।
હ્યાતોઽનુશાસ્તા પરિનિષ્ઠિતાર્થો, યા સોઽસ્તુ સિદ્ધઃ કૃતમદ્ગલો મે ॥૧૧॥ ”**

૧ કહ્યું પણ છે કે—

“ સમ્વજીવાર્ણં પિ ચ જ અજલરસ્સ અંજંતતમો ભાગો નિચ્છુગ્ધાદિયો ચિદ્દા-
સો પિ અ જ્ઞ સાવરિજ્ઞા, તેણ જીવો જીવજનનં પાવિજ્ઞા ”

[સમ્વજીવાનામપિ ચ અજલરસ્ય અનન્તતમો ભાગો નિચ્છોદ્ધાદિતઃ તિષ્ઠતિ;
સોઽપિ યદિ માત્રિયેત, સેત જીવોઽજીવત્વં પ્રાપ્નુયાત્]

૨ સરખાવો તત્ત્વાર્થાધિ૦૫ (અ૦ ૨) નું નિમ્ન-લિખિત કથ્યું સ્વઃ—

“ સંસારિણો મુક્તાઃ । ”

૩ સામાન્ય રીતે એમ કહેવાનું કરણ એ છે કે અપેક્ષા અનુસાર તો જીવોના એકથી માટીને
બનેક સુધી ભેદો પડી શકે છે કે જેનું નિર્દર્શન આ ઉચ્ચમાં હવે પછી કરવામાં આવનાર છે.

૪ યોનિ એટલે ઉત્પત્તિ-સ્થાન એ નિર્ણય માહિતી યોનિના પ્રકરણમાંથી મળશે.

અર્થાત્ જેણે (ધણા ભવેના પરિભ્રમણથી) બાંધેલા પુરાણા કર્મ બાળીને ભસ્મીભૂત કર્યાં છે, અથવા જે સુક્તિરૂપી મહેલના ઉચ્ચ ભાગ ઉપર મિથાવી ગયો છે, અથવા જે પ્રખ્યાત છે, નિયંતા છે કે કૃતકૃત્ય છે, તે ' સિદ્ધ ' મને મંગલકારી થાઓ.

અત્ર ' સિદ્ધ ' એ પદની શબ્દ-મિદ્ધિ (નિષ્પત્તિ) ' પૃથોદરાદિ ' શબ્દોના સરખી છે.

જેમ ' વ્રુવન્તઃ ' નો આદિ વર્ણ ' વ્રુ ' અને ' સીદન્તિ ' -

' સિદ્ધ ' શબ્દની નિષ્પત્તિ નો પ્રથમ વર્ણ ' સી ' એ મળીને ' વ્રુસી ' (ઘોલતા છતાં જેમે છે તે ...) શબ્દ થાય છે, તેમ પ્રસ્તુતમા ' સિતં ' નો આદિ વર્ણ

' સિ ' અને ' દમાતં ' (ભસ્મીભૂત કરેલ) નો પ્રથમ વર્ણ ' ઘ્ ' એ જે મળીને ' સિઘ્ ' શબ્દ તૈયાર થાય છે. ભૂતકૃત્તનો તત્પ્રત્યય લગાડતા સિઘ્ન્ત અને ધાતુને અન્તે ચોથો વ્યંજન હોય તો તત્પ્રત્યયનો ધ થાય છે અને પાછલા ચોથા વર્ણનો ત્રીજો વર્ણ થાય છે એ નિયમ અનુસાર સિઘ્+ધ= સિદ્ધ+ધ= ' સિદ્ધ ' શબ્દ બને છે.

' સિતં ' એટલે બદ્ધ, બાંધેલું. બાંધેલા આઠ પ્રકારનાં કર્મરૂપ ઇન્ધનને જેણે બળવદ્યમાન

^૧શુદ્ધ ધ્યાનરૂપ અગ્નિ વડે બાળીને ભસ્મીભૂત કર્યાં છે, તે ' સિદ્ધ '

' સિદ્ધ ' શબ્દનો અર્થ કહેવાય છે, અથવા ' પિધ ગત્યાં ' (પાં ૬૦ ૪૭) એ ઉપરથી શિવપુરી-નિર્વૃત્તિ નગરીમા જે હમેશને માટે સિધાવી ગયા છે, જે નગરીથી કદી પણ અંસારમા પાછા ફરવાનું છે નહિ તેવી નગરીના રહેવાસી બન્યા છે, તે ' સિદ્ધ ' કહેવાય છે.

વળી, બીજી રીતે ' પિધુ સંરાઢૌ ' (પાં ૬૦ ૧૧૨) ઉપરથી જે કૃતકૃત્ય થયા છે, જેને હવે દોષ પણ પ્રકારનો અર્થ બાકી રહ્યો નથી, તે ' મિદ્ધ ' કહેવાય છે.

આ ઉપગત અન્ય રીતે પણ ' સિદ્ધ ' શબ્દનો અર્થ વિચારી શકાય તેમ છે. જેમકે ' પિધુ દામ્ને માટ્યાલ્મે ચ ' (પાં ૬૦ ૪૮) અર્થાત્ જે જગતના શાસિતા-નિયંતા બન્યા છે અથવા જે મંગલ રૂપ અનુભવે છે, તે ' સિદ્ધ ' જાણવા.

વળી ' સિદ્ધ ' નો અર્થ ' નિત્ય ' પણ થાય છે અર્થાત્ જેણે અપર્યાવસાન ગિયતિને પ્રાપ્ત કરી છે, તે ' સિદ્ધ ' છે ઉપલબ્ધ શુણ્-સદેહ વડે જે ભગ્યો દ્વારા પ્રખ્યાત છે, તે પણ ' સિદ્ધ ' છે.

આ પ્રમાણે ' સિદ્ધ ' શબ્દના વિવિધ અર્થો થાય છે. પરંતુ તેમા કર્મરહિતપણું એ જ સિદ્ધનું મુખ્ય લક્ષણ છે.

૧ આના સ્વરૂપ માટે જુઓ ૭મો ઉગ્રમ.

^૨ આધિક, નોમવત, નોમમ, નોમાદર, નોપર્ષામ, નોપરીન, નોમરી, પગિનિગન પ્રવાદિ સિદ્ધ નો પર્ણો છે.

અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું જરૂર છે કે આ 'સિદ્ધ' શબ્દને સસારમાંના વિદ્યા-સિદ્ધ, મંત્ર-સિદ્ધ, રસ-સિદ્ધ ઇત્યાદિ નામધારી 'સિદ્ધ' સાથે કંઈ લાગતું વળગતું નથી.^૧

સંસારીના તેમજ સિદ્ધના અવાતર લેહો વિચારવાનો વિચાર હાલ તુરત તો માઠી, વાળી, કર્મરૂપ લય કર અને મજબૂત સાકળથી બંધાયેલો જીવ તેનાથી કેવી રીતે મુક્ત થઈ શકે અર્થાત્ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવામાં કયા સાધનો ઉપયોગી છે, તે તરફ નજર કરીએ આ સંબંધમાં અન્યકારણું કહેવું એ છે કે—

‘સંસારિણો મોચનોપાયઃ સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચાત્રિતસમુદાયરૂપઃ ।

અર્થાત્ સસારરૂપ બંધીખાનામાંથી મુક્ત થવાનો ઉપાય—સંસાર-સમુદ્ર તરીકે જવાતું ઉત્તમ નાવ, સમ્યગ્ દર્શન (પ્રશસ્ત દર્શન), સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્ર એ ત્રણનો સમુદાય યાને સહયોગ છે, સમ્યગ્ દર્શન, સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્ર એ ત્રણના સમૂહને જૈન સાત્ત્વમાં ‘રત્ન ત્રય’ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે.

આ દરેક રત્નનો અધિકારી, વિષય અને સાધન એમ ત્રણ રીતે વિચાર કરી શકાય તેમ છે. જેમકે, સમ્યગ્-દર્શનના સંબંધમાં તે દર્શનમાં શ્રદ્ધા રાખનાર, શ્રદ્ધેય અને શ્રદ્ધાના સાધનો એમ ત્રિપ્રકારે વિચાર કરી શકાય. અર્થાત્ સમ્યગ્-દર્શન કેને હેઈ શકે, સમ્યગ્-દર્શનનો વિષય શું છે તેમજ સમ્યગ્-દર્શનની પ્રાપ્તિના કયા સાધનો છે એમ ત્રણ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે આ પ્રમાણે સમ્યગ્ જ્ઞાનના સંબંધમાં જ્ઞાતા, જ્ઞેય અને જ્ઞાનના સાધનો અને સમ્યક્-ચારિત્રની જામતમાં સમ્યક્-ચારિત્રનો આરાધક, ચારિત્રનો વિષય અને તેણે આરિત્ર પ્રાપ્ત કરવાના સાધનો એમ ત્રિવિધ વિચાર થઈ શકે.

૧ સિદ્ધના ૧૧ પ્રકારો શ્રીકાદંબાહોરવામિકૃત આવશ્યક-નિર્જીકિતની નિમ્ન-લિખિત—

“કર્મ ૧ સિદ્ધે ૨ વિજ્ઞા ૪ ૩, મતે ૪ જોગે ૪ ૫ આગમે ૬ ।

સત્ય ૭ સત્તા ૮ અમિત્વાપ ૯, તને ૧૦ કમ્મકલ્પ ૧૧ ૬૪ ॥ ૧૨૭ ॥”

—ગાયામાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે નીચે મુજબ છે—

(૧) કર્મ-સિદ્ધ, (૨) સિદ્ધ-સિદ્ધ, (૩) વિજ્ઞા-સિદ્ધ, (૪) મત્ર-સિદ્ધ, (૫) જોગ-સિદ્ધ (૬) આગમ-સિદ્ધ, (૭) અર્થ-સિદ્ધ, (૮) યાત્રા-સિદ્ધ, (૯) અભિધાન-સિદ્ધ, (૧૦) તપ-સિદ્ધ અને (૧૧) કર્મક્ષય-સિદ્ધ કર્મ-સિદ્ધાદિનું છઠ્ઠાદરજીપૂર્વકે નિરૂપણ હરહ મી ગાયાથી સર થાય છે, પરંતુ અન્ય-ગૌરવના વાચકો તે આ આવવામાં આવતું નથી.

૨ સરખાવે તત્ત્વાર્થાધિ (અ ૧) નું નિમ્ન-લિખિત આદ્ય સૂત્ર—

“સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગ ।”

૩ અત્ર ‘દર્શન’નો અર્થ ‘શ્રદ્ધા’ કરવાનો છે, અર્થાત્ પ્રવૃત્તમાં નિરાશર બોધ, મન કે અવેગો અર્થ કરવાનો નથી.

૪ શ્રીયશોવિજયમશિકૃત શ્રીજ્ઞાનસારસૂત્રમત ગેરમાં મોનાટકમાં કહ્યું ૫મું છે કે—

“જ્ઞાત્માડડમ્બ્યેવ યત્કુર્વે, જ્ઞાતાત્માત્માનમાત્મના ।

સેયં રત્નત્રયે જ્ઞાત્રિ-રૂપાવારિકતા મુને. ॥ ૧ ॥”

સમ્યગ્-દર્શનાદિકના ક્રમમાં રહેલું રહસ્ય—

આ દરેક રતનનું નિરીક્ષણ કરવાની ત્રિવિધ અપેક્ષા વિશેષ વિચાર ન કરતાં સમ્યગ્-દર્શન, સમ્યગ્-જ્ઞાન અને સમ્યક્-ચારિત્ર એ પ્રકારનો ક્રમ આપવામાં કોઈ ઉદ્દેશ રહેલો છે કે નહિ તેનું પ્રથમ અવલોકન કરીએ શાસ્ત્રકાર કહે છે તેમ સમ્યગ્-દર્શન એ સમ્યગ્-જ્ઞાન અને સમ્યક્-ચારિત્રનો પાયો છે. એ હોય તો જ સમ્યગ્-જ્ઞાન અને ત્યાર પછી સમ્યક્-ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. સમ્યગ્-દર્શન સમ્યગ્-જ્ઞાનનું કારણ છે, જ્યારે સમ્યગ્-જ્ઞાન એનું કાર્ય છે; અર્થાત્ આ બે વચ્ચે કાર્ય-કારણ રૂપ સંબંધ છે, કારણ પહેલું અને કાર્ય પછી એ તો લોક-અસિદ્ધ વાત છે. તો પછી ભ્રમશકાય છે કે સમ્યગ્-દર્શનને સમ્યગ્-જ્ઞાનની પૂર્વે પદ આપ્યું, તે વાસ્તવિક જ છે. સમ્યગ્-દર્શન જેને પ્રાપ્ત થયું હોય તેને સમ્યગ્-જ્ઞાન હોવું જ ભ્રમ્યે એવો કંઈ અકાર્ય નિયમ નથી, પરંતુ સમ્યગ્-જ્ઞાન જેને થયું હોય તેને સમ્યગ્-દર્શન હોવું જ ભ્રમ્યે એ નિર્વિવાદ હકીકત છે. આ પ્રમાણે સમ્યક્-ચારિત્ર સમ્યક્-જ્ઞાનપૂર્વક જ છે અને તેનો હેતુ પણ સમ્યગ્-જ્ઞાન છે. જેણે સમ્યક્-ચારિત્ર સપાદન કર્યું હોય તેનામાં સમ્યગ્-દર્શન અને સમ્યગ્-જ્ઞાનનો સદ્ભાવ હોવો જ ભ્રમ્યે; કિન્તુ સમ્યગ્-જ્ઞાનપ્રાપ્ત થયું હોય તેને સમ્યક્-ચારિત્રની પ્રાપ્તિ હોવી જ ભ્રમ્યે એવો નિયમ નથી. અર્થાત્ કહેવાની મતલબ એ છે કે ઉત્તરોત્તર લખના છે.

આ હકીકત સ્પષ્ટ રીતે સમનય તેટલા માટે આપણે એક ઉદાહરણ વિચારીશું. જેટલા મનુષ્યને ‘એક’ એ સંખ્યાનો યોગ હોય, તે સર્વને તેથી અધિક બે, ત્રણ જેવી સંખ્યાનો યોગ હોય જ એમ કહેવાય નહિ; કેમકે આ મનુષ્યો પૈકી કોઈ બાળક તો હજી એકઠો જ ધૂટી રહ્યું હોય; બગડાયું તો તેને જાન પણ નહિ હોય એમ જનવા ભ્રમ છે. હવે જેટલા મનુષ્યો ‘બે’ એ સંખ્યાથી પરિચિત હોય તે સર્વ ‘એક’ થી તો પરિચિત છે જ, પરંતુ ‘ત્રણ’ થી તેઓ વાકેફગાર હોય કે ન પણ હોય એવી રીતે જેટલા મનુષ્યોને ‘ત્રણ’ નું જ્ઞાન છે, તે સર્વ ‘એક’ અને ‘બે’ થી પણ પરિચિત છે જ.

અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે ભ્રમે જેને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થયું હોય, તેને તે જ સમયમાં સમ્યગ્જ્ઞાન હોવું જ ભ્રમ્યે એવો કંઈ નિયમ નથી તેમજ જેવું સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું કે સાથે સમ્યક્ચારિત્રની પ્રાપ્તિ પણ થઈ જ મળે એવો પણ કંઈ નિયમ નથી, તોપણ એ વાત તો ચોક્કસ છે કે જેને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થયું હોય, તે જીવ વહેલો કે મોટો સમ્યગ્-જ્ઞાન અને સમ્યક્-ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરવા ભાગ્યશાળી થવાનો જ, કેમકે સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થતાં તે જીવ મોક્ષે જવાને સર્વથા લાયક બને છે અને જે મોક્ષે લાયક, તેને આ ત્રણ સાધનોનો સહયોગ હોવો ભ્રમ્યે, એ તો નિર્વિવાદ છે. એવી જ રીતે જેને સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હોય, તે સમયે તે સમ્યગ્દર્શનથી વિભૂષિત છે જ અને વળી બિભિષ્મા તે સમ્યક્-ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરવામાં પણ ક્ષેત્રક્રમ જ ચલાવે છે, એ નિઃસંદેહ હકીકત છે.

સમ્યગ્દર્શનાદિ ત્રણ રત્નોમાંથી એક પણ રત્ન ઝોણું હોય ત્યાં સુધી મુક્તિ મળે નહિ એ દર્શાવવા અત્ર ‘સમુદાય’ શબ્દ વાપર્યો છે. મોક્ષનો માર્ગ એ એક જાનની બે બાજુએ બે વાત અને વચ્ચે (જેનો પગથિયાં તરીકે વપર્યોય થઈ શકે એવો) દારવાજાની નિઃસંધિ-નીકરની-સીટી છે. જે બાજુના બે વાત તે બીજી કોઈ નહિ પણ સમ્યગ્-જ્ઞાન.

સમ્યગ્-જ્ઞાન છે અને વચ્ચેના ઠાંઠવા તે સમ્યક્-ચારિત્રના ફરજના છે. એ વાંસ તેમજ વચ્ચેના ઠાંઠવા મજબૂત હોય તો સીધી ઉપર ચઢી શકાય. આમાંથી એક પક્ષ વસ્તુની ન્યુનતા હોય, તે ઉપર ચઢવાનું બની શકે નહિ. તેમ પ્રસ્તુતમાં સમ્યગ્-દર્શન, સમ્યગ્-જ્ઞાન અને સમ્યક્-ચારિત્ર એ પરમ પુનિત ત્રિપુટી મળે તો જ મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ શકે. આ ત્રણ સાધનોના સહયોગમાં જ મુક્તિ છે. આલંકારિક શબ્દોમાં કહીએ તો 'સમ્યગ્દર્શનરૂપી સ્વરસ્વતી, સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપી યમુના અને સમ્યક્ચારિત્રરૂપી ગંગાના સંગમમાં-ત્રિવેણીમાં સ્નાન કર્યા બાદ 'મુક્તિ' મળે છે.

કેટલીક વખત એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે “ નાણકિરિયાહિં મોક્ષો ” યાને

“ જ્ઞાનક્રિયામ્યાં મોક્ષઃ ” અર્થાત્ જ્ઞાન અને ક્રિયા દ્વારા મોક્ષ

મોક્ષનાં જ્ઞાન અને
ક્રિયારૂપ સાધનો.

મળી શકે છે. પરંતુ આ વાત કંઈ ખોટી નથી, કેમકે આવે પ્રસંગે 'જ્ઞાન' શબ્દમાં 'દર્શન' શબ્દનો અંતર્ભાવ સમજી લેવાનો હોય છે.^૧

જ્ઞાન અને ક્રિયાના સહયોગની આવશ્યકતા—

અત્ર એ વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે કે એકલા જ્ઞાન દ્વારા કે એકલી ક્રિયા દ્વારા મુક્તિ મળી શકે નહિ. પરંતુ એ બન્ને પ્રાપ્ત થાય, તો જ કાર્ય સરી શકે. શુત-કેવલી શ્રીભદ્રબાહુ-સ્વામીએ આવશ્યકે નિર્ધુક્તિ (પત્રાંક ૭૦-૭૧) માં કહ્યું પણ છે કે—

“ ૧૬૪ નાણં કિયાહીજં, હયા અશ્નાણઓ કિયા ।

પાસંતો પંગલો દહ્દો, ધાવમાણો અ અંધઓ ॥ ૧૦૧ ॥—અતુલકૃપ

સંજોગસિદ્ધિ ફલં વ્યંતિ, ન હુ એગચક્રેણ રહો પચાઈ ।

અંધો ય પંગૂ ય વળે સમિદ્ધા, તે સંપલ્લતા નગરં પચિદ્ધા ॥ ૧૦૨ ॥ ”

—ઉપમાતિ

જેમ જ્ઞાનને ક્રિયાની જરૂર છે તેમ ક્રિયાને જ્ઞાનની જરૂર છે, કેમકે મોક્ષ નગરે લઇ જનારા મહારથના એ બે પૈકાં છે^૨ યાને^૩ શુદ્ધવક્ષીને મુક્તિ પ્રતિ ઉડવામાં સહાય કરનારી બે પાંખો છે. જે

૧ ભુએ ૫૦ ૬૭.

૨ ૭૫—

હતં જ્ઞાનં ક્રિયાહીનં હતા અજ્ઞાનતઃ ક્રિયા ।

પર્યન્ત પદ્મગુલો દગ્ધો ધાવમાનસ અન્ધકઃ ॥

સંયોગસિદ્ધિયા ફલં વ્યંતિ ન હ્યુ એકચક્રેણ રયઃ પ્રયાતિ ।

અન્ધસ્ય પદ્મગુલ યને સમેત્ય તો સમપ્રયુક્તો નગરં પ્રવિદ્ધો ॥

૩ સરખાવે આપવિદ્યારે આપાઆપ^૪ શ્રીયશોવિજયગણિકૃત અધ્યાત્મસાર (અ૦ ૧) નો નિમ્નલિખિત શ્લોકઃ—

“ જ્ઞાનં શુદ્ધં ક્રિયા શુદ્ધે-ત્યંકો દ્વાવિદ્ધ સદ્ગતો ।

ચક્રેઃ મહારયસ્યેવ, પક્ષાવિય પતન્નિજ. ॥ ૩૬ ॥ ”

૪ જે શુદ્ધ મુક્તિ મેળવવા માટે વધારેમાં વધારે કિંચિન્નય અર્થ પુદ્ગલપરાવર્ત બેટલો

ફક્ત જ્ઞાનનો જ પક્ષપાત કરે છે તે શુદ્ધજ્ઞાની છે અને જે ફક્ત ક્રિયાને જ મહત્વની સમજે છે તે ક્રિયામૂઢ છે. આ બંને બુલે છે, કેમકે જ્ઞાન વિના ક્રિયા કરનારે મનુષ્ય આંધ (આંધળો) છે અને પોતાના જ્ઞાનને અમલમાં નહિ મૂકનાર અર્થાત્ ક્રિયા વગરના જ્ઞાનવાળો માનવ પશુ (પાંગળો) છે. જેમ કોઈ પાંગળો મનુષ્ય વનમાં આગ લાગેલી જુએ, પરંતુ પગના અણાવે તેની બહાર નીકળી શકતો નથી, તેમ આંધળો મનુષ્ય પણ જોકે ચાલી નીકળવાને સમર્થ છે છતાં નેત્રના અણાવે દેખી શકતો ન હોવાથી બહાર જઈ શકતો નથી. આ બંને જો એક બીજાની મદદ લઈ કામ કરે, તો જરૂર તેઓ આગથી બચી શકે; અર્થાત્ આંધળાના અણા પર પાંગળો બેસે અને પાંગળાના કંઠા અજબ આંધળો ચાલે તો તેઓ આગ લાગેલા વનમાંથી નીકળી નગરમાં જઈ શકે.

આ હકીકત તત્ત્વતઃ ૧૦૦ (૫૦૧૦)માં પણ નિમ્ન-લિખિત પદો દ્વારા જોઈ શકાય છે:-

“ જ્ઞાનં જ્ઞાનં ક્રિયાહીનં, જ્ઞાતાં જ્ઞાનિનાં ક્રિયા ।

ધાવન્ કિલાન્ધકો દગ્ધા, પઠ્યન્નપિ ચ પઙ્ગુલઃ ॥ ૧ ॥-અનુ૦

સંયોગમેવેહ વદન્તિ તદ્જ્ઞા, ન હોઽકચક્રેણ રથઃ પ્રવાતિ ।

અન્ધશ્ચ પઙ્ગુશ્ચ વને પ્રવિષ્ટૌ, તૌ સમ્પ્રયુક્તૌ નગરં પ્રવિષ્ટૌ '૧૨' ॥-ધન્વન્તરી

આ પ્રમાણે પ્રસ્તુતમાં સમજવું કે જ્ઞાન એ પાંગળું છે અને ક્રિયા એ આંધળી છે; તેથી બંનેને પરસ્પરની અપેક્ષા રહે છે. વળી જ્ઞાનની સાર્થકતા પણ ત્યારે જ અણી શકાય કે જ્યારે તે જ્ઞાન ‘સુગતિયુ’ સાધક બને-૧ વિરતિને ઉત્પન્ન કરે-૨ શુદ્ધિ મેળવવામાં સહાયક બને.

મોક્ષ-માર્ગના અન્ય પ્રકારો:-

જેમ જ્ઞાન અને ક્રિયાના સહયોગરૂપ પ્રકાશાન્તરથી આપણે મોક્ષ-માર્ગનો વિચાર કર્યો, તેમ જ્ઞાન, તપ અને સ્વયમરૂપ ત્રણ સાધનોના સમુદાયરૂપ પણ મોક્ષ-માર્ગ કહેવામાં આવે છે, એ વાતને સૂચવનારી આવશ્યકનિયુક્તિની નિમ્ન-લિખિત ગાથા પ્રતિ દ્રષ્ટિપાત કરીશું.

કાળ (કે જેનું સ્વરૂપ હવે પછી વિચારણા) સુધી જ સસારમાં રખડવું પડે તે ‘ શુદ્ધપક્ષી ’ કહેવાય છે, જ્યારે એથી વધારે વખત સુધી જેને સસારમાં રખડવાનું બાકી હોય તે ‘ કૃષ્ણપક્ષી ’ કહેવાય છે.

૧ આવશ્યક-નિયુક્તિમાં કશું પણ છે કે:-

“ જહા સરો ચંદ્રણમારવાહી, મારસ્સ માગી ન જ્ઞ ચંદ્રણસ્સ ।

પર્થ રુ માળી ચરણેણ હોળો, માણસ્સ માગી ન જ્ઞ સોમ્મર્પ ॥ ૧૦૦ ॥ ”

[યદા જરઃ ચન્દ્રનમારવાહી મારસ્સ માગી ન જ્ઞ ચન્દ્રણસ્સ ।

યપમેવ જ્ઞાતી ચરણેન હોળો જ્ઞાનસ્સ માગી ન જ્ઞ સુગતેઃ ॥]

૨ પ્રશમરતિ (૨૨૦ ૭૨)માં તેના કર્તા મીડિઆસ્વાતિએ કશું છે કે:-

“ જ્ઞાનસ્સ ફલં વિરતિઃ । ”

૩ સરખાવે “ સા વિષા યા વિમુક્તયે. ”

“ નાણં પયાસગં સોહઓ તવો સંજમો ચ ગુત્તિકરો ।

તિળદં પિ સમાજોગે મોક્ષો જિણસાસણે મળિઓ ॥ ૧૦૩ ॥ ”

અર્થાત્ પ્રકાશ યોગનાર્થે જ્ઞાન, ચોધક તપશ્ચર્યા તેમજ ગુત્તિકારી સંયમ એ ત્રણના સમાયોગને જિન-શાસનમાં ‘ મોક્ષ ’ કહેવામાં આવ્યો છે.

આ ઉપરથી કોઇને એમ લાગે કે ‘ તત્ત્વાર્થોધિગ્ના આદ્ય સૂત્ર સમ્યગ્દર્શન૦ થી તેમજ એના આધારે ગ્રન્થકારે કરેલા મોક્ષ-માર્ગના નિરૂપણથી આ વિરૂદ્ધ હકીકત છે, પરંતુ આ લાસ તે આલાસ જ છે; એમાં વિરોધને માટે અવકાશ નથી; કેમકે ઉપર્યુક્ત નિયુક્તિનાં ગાથાની ટીકા (પત્રાંક ૭૨)માં શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ કરેલ નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે:—

“ સમ્યગ્દર્શનસ્ય જ્ઞાનવિશેષત્વાદ્ સ્વિરૂપત્વાત્ જ્ઞાનાન્તર્ભાવાદ્ અદોષઃ ”

કહેવાની મતલબ એ છે કે એકે ઉપર્યુક્ત માર્ગની પ્રરૂપણમાં સમ્યગ્દર્શનને ઉલ્લેખ નથી, છતાં પણ સમ્યગ્દર્શન એ જ્ઞાન-વિશેષ હોવાથી, રૂચિરૂપ હોવાથી, જ્ઞાનમાં તેનો અંતર્ભાવ થતો હોવાથી વાચકવર્ત્તે શ્રીઉમાસ્વાતિના કે આ ગ્રન્થકારના કથન સાથે કોઇ પણ ભાતનો વિરોધ ઉપસ્થિત થતો નથી. વિશેષમાં આવશ્યકસૂત્રની શ્રીહરિભદ્રીય ટીકા (પત્રાંક ૭૧)માંના નિમ્ન-લિખિત—

“ ક્રિયા તુ તપઃસંયમરૂપત્વાત્ ”

—ઉલ્લેખ તરફ નજર કરતાં એ પણ સમજી શકાય છે કે તપ અને સંયમ એ ક્રિયાના પ્રકારો હોવાથી નિયુક્તિ-સૂચિત મોક્ષનું નિરૂપણ પણ “ જ્ઞાનક્રિયાભ્યાં મોક્ષઃ ” એ સૂત્રની સાથે સર્વથા સંગત છે.

આ પ્રમાણે જૈન દર્શનમાં સૂચિતનાં બે અથવા ત્રણ સાધનના સહયોગની હકીકત વિચારી સાથે સાથે આ દર્શનમાં અધિકાનુચાર ચાર પણ સાધનો માનવામાં આવ્યાં છે, તે તરફ નજર કરી લઈએ.

ઉત્તરાર્ધયતન સૂત્ર (અ૦ ૨૮)ની નિમ્ન-લિખિત ગાથામાં કહ્યું છે કે—

“ નાણં ચ દંસણં ચેષ, ચરિત્તં ચ તવો તહા ।

એસ મગ્ગુ ત્તિ પવ્વત્તો, જિણેહિ વરદંસિહિ ॥ ૨ ॥ ”

૧ ૭૧૫—

જ્ઞાનં પ્રકાશકં શોધકં તપઃ સંયમશ્ચ ગુત્તિકરઃ ।

ત્રયાણામપિ સમાયોગે મોક્ષો જિનશાસને મળિતઃ ॥

૨ ૭૧૫—

જ્ઞાનં ચ દર્શનં ચૈષ ચરિત્રં ચ તપસ્તયા ।

ચપ માર્ગે રૂતિ પ્રજ્ઞમો જિનૈર્વરદંશિમિ ॥

અર્થાત્ જ્ઞાન, દર્શન, આસ્ત્રિ તેમજ તપ એ (નો સહયોગ મોક્ષનો) માર્ગ છે એમ ઉત્તમ દર્શનવાળા જિનેશ્વરેએ કહ્યું છે.

અત્ર જે તપનો નિર્દેશ કર્યો છે તેનો આસ્ત્રિમાં અંતર્ભાવ થઇ શકે છે. આના સમર્થ-નાર્થે તત્ત્વાર્થશ્લોક (પૃષ્ઠ ૬૪) નો નિમ્ન-લિખિત શ્લોક રજુ કરવામાં આવે છે:—

“ પૂર્વાવધારણેડ્વયત્ર, તપો મોક્ષસ્ય કારણમ્ ।

ન સ્યાદિતિ ન મન્તવ્યં, તસ્ય ચર્યાત્મકત્વતઃ ॥ ૮૦ ॥ ”

આ પરિસ્થિતિમાં પૂર્વોક્ત હકીકત ક્ષિત થાય છે અર્થાત્ રત્નત્રયાત્મક મોક્ષ-માર્ગ સિદ્ધ થાય છે.

દર્શનાન્તરીયોની મુક્તિ-માર્ગની માર્ગણા—

અન્ય દર્શનકારોની મુક્તિના માર્ગ પરત્વે શ્રી માન્યતા છે તે તરફ દૃષ્ટિપાત કરોશું તો જણાશે કે કેટલાકોની એવી માન્યતા છે કે “ ગુરુવચને નિશ્ચયો મોક્ષમાર્ગઃ ” અર્થાત્ ‘ ગુરુના વચનમાં નિશ્ચય રાખવાથી મુક્તિ મળે છે ’ આ વાત અનેકાન્ત દૃષ્ટિએ વિચારતાં— સ્વાધ્યાદી સિદ્ધાન્તપૂર્વક ઘટાવતાં યથાર્થ લાગે છે. કેમકે જે તો અતુલવસિદ્ધ હકીકત છે કે ‘ ગુરુ વિના વાસ્તવિક ધર્મનું જ્ઞાન નહિ’ અને જ્ઞાન અને દર્શન તો અવ્યભિચારી છે. વળી સમ્યક્દર્શન વિના સમ્યક્-આસ્ત્રિનો સંભવ સ્વપ્ને પણ હોઇ શકે નહિ. આ ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે આ માન્યતા જૈન દર્શનના સિદ્ધાન્ત સાથે સંગત કરે છે.

વળી કેટલાકોનું એમ માનવું છે કે “ ગુણાતીતવસ્તુજ્ઞાનં મોક્ષમાર્ગઃ ” અર્થાત્ ‘ ગુણાતીત વસ્તુનું જ્ઞાન એ મોક્ષ-માર્ગનો ઉપાય છે. ’ આ વાત પણ યથાર્થ છે, એમ સ્વાધ્યાદી જોષકક કહી શકે તેમ છે. જે તો બાળીલી વાત છે કે ‘ સત્ત્વ ’ ‘ રજસ ’ અને ‘ તમસ ’ એ ત્રણ ગુણો છે. જૈન દર્શન પ્રમાણે આ ત્રણને પૌદ્ગલિક સુખ, દુઃખ અને મોહ તરીકે જોળખાવી શકાય તેમ છે. આવા ગુણોથી અતીત તો પરમાત્મા છે. આ પરમાત્માનું વાસ્તવિક જ્ઞાન થતાં મોક્ષ મેળવતાં વાર લાગે ખરી ? આથી જોઇ શકાય છે કે “ સમ્યક્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ ” એ સૂત્ર નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે.

૧ જુઓ શાસ્ત્રવિચારક સર્વસ્વ શ્રીવિજયધર્મચરિત્ કૃષ્ણાર્થ-દિગ્દર્શન (પૃષ્ઠ ૩૦-૩૬)

૨-૩ આ માટે જુઓ નવ-મીમાંસાનું પ્રકરણ.

૪ કશુ પણ છે કે—

“ વિના ગુરુવચો ગુણતોરધિવચો, જ્ઞાનાતિ ધર્મ ન વિચક્ષણોડ્વયિ ।

વધાડર્પેભાર્ય ગુરુલોચનોડ્વયિ દોષં વિના પરચતિ નામ્નકવારે ॥ ૧ ॥ ”

અર્થાત્ જેમ વિશાળ નેત્રવાળો (માનવ) પણ અધારમાં પદાર્થોના સમૂહને દોષ વિના જોઇ શકતો નથી, તેમ પરિણ (પુત્ર) પણ યુગના અમરગ્ર પુત્રો વિના (વાનવિક) ધર્મને જાણી શકતો નથી.

કેટલીક વાર જોમ પણ કહેવામાં આવે છે કે “ૐ સાકારસ્ય વિનાશોઽસ્તિ નિરાકારસ્ય શૂન્યતોમયપદ્ધિચિહ્નવસ્તુજ્ઞાનં મોક્ષમાર્ગઃ” અર્થાત ‘સાકાર વસ્તુનો નાશ અને નિરાકારની શૂન્યતા એ ઉભયથી ‘પૃથક્ વસ્તુનું’ જ્ઞાન થવાથી મોક્ષ જવાય છે.’ આ કથન પણ સુક્તિયુક્ત છે; કેમકે જડ સાકાર વસ્તુ તે ઘટ-પટાદિક પુદ્ગલ છે, જ્યારે જડ નિરાકાર વસ્તુ તે ધર્મોચ્ચિત્તાધારિક છે. આ ઉભયથી શિન્ન વસ્તુ તો સર્વજ્ઞ વીતરાગ લગવાનું છે. એનું જ્ઞાન થતાં મોક્ષ મેળવવામાં નિર્લંબ થાય ખરે કે ?

અન્ય-ગૌરવના ભયથી હવે બીજાં કેટલાંક અન્તઃચનો દ્વારા નિર્દેશ કરી આ વિષય સમાપ્ત કરવામાં આવે છે. વિક્ષાન્ પાઠક કયાં તો તે વાક્યોમાં રહેલ રહસ્યને સ્વયં વિચારી લેશે અથવા તો તે માટે પુરૂષાર્થ (પૃ. ૩૨-૩૫) જોઈ લેશે.

(૧) “ૐકદેશસ્ય સિદ્ધાન્તકથિતસુક્તિવિધાનં મોક્ષમાર્ગઃ”

(૨) “વ્યાપકસકલાગમશાસ્ત્રાર્થનિષ્ઠાચારકારણં મોક્ષમાર્ગઃ”

(૩) “મનઃપવનમધ્યે ધ્યાનધારણં મોક્ષમાર્ગઃ”

(૪) “મહાવાક્યવિચરણં મોક્ષમાર્ગઃ”

(૫) “અસ્તિનાસ્તીત્યુભયવિલયો મોક્ષમાર્ગઃ”

(૬) “સોઽહં-મોઽહં સહજાનન્દાત્ સમરસત્ત્વં મોક્ષમાર્ગઃ”

(૭) “મૌનાક્ષીકારાદિ મોક્ષમાર્ગઃ”

(૮) “સ્વાત્માનન્દબોધમયો મોક્ષમાર્ગઃ”

(૯) “નાનાતીર્થયાત્રાજપતપોદાનૈમોક્ષમાર્ગઃ”

—શ્રીશંકરસ્વામિકૃત વજ્રસૂચી

આ પ્રમાણે દરેક દર્શનકારે સીધી કે આડકતરી રીતે શ્રીક્ષનાં સાધનો તરીકે સમ્યગ્-દર્શન, સમ્યગ્-જ્ઞાન અને સમ્યગ્-ચારિત્રને સ્વીકાર્યાં છે એ વાત આપણે જોઈ ગયા. પરંતુ આ ત્રણ વસ્તુઓ શું છે તેનો હવે કેમશઃ વિચાર કરીશું. તેમાં પ્રથમ તો અન્યકારે આપેલા નિમ્ન-લિખિત સમ્યગ્-દર્શનના લક્ષણનું દર્શન કરીએ.

પરિણામવિશેષાત્તનિસર્ગાધિગમજનિતો ચસ્તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનરૂપો વ્યાપારસ્તજનકપરિણામવિશેષરૂપસ્વમ્, શમસંવેગા-સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ
દિલિહ્નાભિવ્યક્ત્વે સતિ નિસર્ગાધિગમજન્ય-તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનજનકાત્મપરિણામરૂપત્વં વા સમ્યગ્દર્શનસ્ય લક્ષણમ્ । (૩)

અર્થાત પરિણામ-વિશેષથી ^૧નિસર્ગ અને ^૨અધિગમનું ગ્રહણ થાય છે અને એ બેમાંથી

૧ નિસર્ગ એટલે સ્વભાવ, પરિણામ અથવા અપરોપદેશ.

૨ અધિગમ એટલે અભિગમ, આગમ, નિગિત, શ્રુત્ય કે ઉપદેશ.

ગમે તે એક તત્ત્વાર્થમાં શ્રદ્ધાનરૂપ વ્યાપાર ઉત્પન્ન કરે છે. આ બન્ને તો શ્રદ્ધાનનાં આપેક્ષિક કારણો છે, જ્યારે ઉપાદાન-સુખ્ય કારણ તો આત્માનો પરિણામવિશેષ છે. તેથી ઉપર્યુક્ત વ્યાપારને ઉત્પન્ન કરનારા આત્માના પરિણામને ‘સમ્યગ્-દર્શન’ સંબોધવામાં આવે છે, જોકે શ્રદ્ધાનને પણ ઉપચારથી ‘સમ્યગ્-દર્શન’ કહેવામાં હરકત જેવું નથી. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો શમ, સંવેગ ઇત્યાદિ ચિદ્વૈભવોથી આવૃત્ત પડતો અને નિસર્ગ કે અધિગમથી ઉત્પન્ન થયેલ તત્ત્વાર્થ—શ્રદ્ધાનને ઉત્પન્ન કરનારો એવો આત્માનો પરિણામ ‘સમ્યગ્-દર્શન’ કહેવાય છે.

સમ્યગ્-દર્શનમાં ‘સમ્યક્’ અને ‘દર્શન’ એ બે શબ્દો રહેલા છે. ‘સમ્યક્’ એટલે ‘યથાર્થ’ અથવા ‘પ્રશસ્ત’; અને ‘દર્શન’ એટલે ‘શ્રદ્ધાન’; આથી જે વસ્તુ જેવી હોય તેવી જ રીતે તેમાં શ્રદ્ધા શખવી—તેને માનવી તેવું નામ ‘સમ્યગ્-દર્શન’ કયું.

દર્શન શબ્દના અર્થો—

આપણે જોઈ ગયા તેમ ‘દર્શન’ શબ્દનો જોકે પ્રસ્તુતમાં ‘શ્રદ્ધાન’ અર્થ થાય છે, છતાં તેના નિશાકાર (નિર્વિકલ્પક) બોધ, નેત્રજન્ય જ્ઞાન, મત ઇત્યાદિ જે અર્થો થાય છે, તે પણ વિચારી લઈએ.

‘દર્શ્ય પ્રેક્ષણે’ એ સિદ્ધહૃદમના ધાતુ-પાઠ ઉપરથી દર્શનનો અર્થ ‘જેવું તે’ થાય છે. શ્રીઅમરસિંહકૃત નામલિંગાનુશાસન યાને અમરકોશના તૃતીય કાણડના ૩૧મા શ્લોકમાં પણ કહ્યું છે કે—

“ દર્શનાઽઽલોકનેક્ષણમ્ ”

‘દર્શન’નો અર્થ નેત્ર (આંખ) પણ થાય છે, એ વાત અભિધાનના તૃતીય (મત્ય) કાણડના નિમ્ન-લિખિત પદ ઉપરથી જોઈ શકાય છે:—

“ ચક્ષુરક્ષીક્ષણં નેત્રે, નયનં દષ્ટિરમ્બકમ્ ।

લોચનં દર્શનં દક્ષ, તત્તારા તુ કનીનિકા ॥ ૨૩૯ ॥ ”

દર્શનના આ ઉપરાંતના વિવિધ અર્થો કલિંગ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિકૃત અનેકાર્થસંગ્રહના ત્રિસપ્ત કાણડના નિમ્ન-લિખિત પદ ઉપરથી જોઈ શકાય છે:—

“ દર્શનં દર્પણે ધર્મો-પલન્ચ્યોર્લુચ્છિ-શાસ્ત્રયોઃ ।

સ્વપ્ન-લોચનયોઽથાપિ, દર્શનં ધર્મ-દંશયોઃ ॥ ૨૮૧ ॥ ”

૧ ઇત્યાદિયો નિર્વેદ, અનુક્રમ્યા અને આસ્તિત્વ સમજવાં.

૨ આ ગિદ્વૈભવો-વિજિભી અનુક્રમે પ્રમાણના છે અને પશ્ચાત્પૂર્વો એ ઉપનિષદો અનુક્રમ છે.

૩ અર્થો તત્ત્વાર્થ—બુદ્ધિશક્તિ (૫૦ ૩૦).

‘દર્શન’ શબ્દના ઉપલબ્ધિ તેમજ શાસ્ત્ર એવા અર્થ થાય છે, એ વાતને પદ્દર્શનના નિમ્ન-લિખિત—

“ સદર્શનં જિનં નત્વા, ‘વીરં’ સ્વાદ્વાદદેશકમ્ ।
સર્વદર્શનવાચ્યોઽયં, સદ્ધક્ષેપેન નિગમ્યતે ॥ ૧ ॥ ”

—આથ પદ્યની વૃત્તિ (તર્કરહસ્ય૦) ગત નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ સમર્થન કરે છે:—

“ સત્-શબ્દવ્ વિद्यમાનં છાયાસ્થિકજ્ઞાનાપેક્ષયા પ્રશસ્તં વા દર્શનમ્-
ઉપલબ્ધિર્જ્ઞાનં કેવલાલ્પ્યં સ સદર્શનઃ ; અથવા સદર્શિતં-સકલનરાસુરમરેન્દ્રા-
દિભિરશ્વર્ચિતં દર્શનં (-મતં) જૈનદર્શનં યસ્ય સ સદર્શનસ્તથ્. ”

દર્શનનો અર્થ સામાન્ય શ્રદ્ધા (નિરાકાર બોધ) થાય છે, એ વાતને સમ્મતિતર્કના છવ
કાષ્ઠની “આથ ગાથા તથા કવિરાજ શ્રીધનપાલકૃત સ્વપદ્ય-પંચાશિકાની શ્રીમદ્બાનન્દસૂત્રિકૃત
‘લક્ષિતોક્તિ’ નામની વૃત્તિ (પૃ૦ ૬) ગત “ સામાન્યવસ્તુગોચરં દર્શનમ્ ” ઉલ્લેખ
સમર્થન કરે છે. વળી આ વાતની તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ૦ ૮૬) ની “ સાકારં જ્ઞાનમ્, અના-
કારં દર્શનમ્ ” એ પંક્તિ પણ સાક્ષી પૂરે છે.

સમ્યગ્દર્શનનાં અન્ય લક્ષણો—

હવે પાછા પ્રસ્તુત વિષયનો વિચાર કરીએ અને તેમાં પ્રથમ નિમ્ન-લિખિત મુદ્દાલેખ
તરફ દૃષ્ટિપાત કરીએ.

“ જો જ સંમતે પસત્યસંમત્તમોહનીઅકમ્માણુવેઅણોવસમલ્લયસમુત્થે
પસમસંવેગાહલિંગે સુહે આયપરિણામે વળણ્ણત્તે ”

[તત્ત્વ ચ સમ્યક્ત્વં પ્રશસ્તસમ્યક્ત્વમોહનીયકર્માણુવેદનોપશમક્ષય-
સમુત્થઃ પ્રશમસંવેગાદિલિઙ્ગઃ શુભ આત્મપરિણામઃ પ્રજ્ઞસઃ]

આ લક્ષણ સર્વથા વ્યાપક છે, કેમકે અત્ર વર્ણવેલ સમ્યક્ત્વ સિદ્ધ પરમાત્માઓમાં તેમજ
‘મનઃપયોમિ નદિ ધવાને લીધે માનસિક અધ્યવસાયરૂપ શ્રદ્ધાન હોય એવા અપયોમિ છવોમાં
પણ તે ઘટી શકે છે. વિશેષમાં ન્યાં આણુ સમ્યક્ત્વ હોય ત્યાં જ યથાર્થ શ્રદ્ધાન પ્રકટે છે અને
ન્યાં આણુ શ્રદ્ધાન હોય ત્યાં જરૂર આણુ સમ્યક્ત્વ હોય જ એ પ્રકારની વ્યાપ્તિ હોવાથી

૧ આ રીતે તે ગાથા—

“ જં સામજ્ઞગ્ગહણં, દસણમેઝં વિસેસિઝં નાણં ।

દોણ્ણ ધિ જણાણ પહો, પાટેફં અત્થપજ્ઞાઓ ॥ ૧ ॥ ”

[યત્ સામાન્યગ્રહણં દર્શનમેતદ્ વિશેષિતં જ્ઞાનમ્ :

દ્રવોરપિ નયયોઃ યદ્ પ્રત્યેકં અથેષર્થાયઃ ॥]

૨-૩ આ વાત આગળ ઉપર મુખ્યવર્ણનાં આવનાર છે,

સમ્યક્ત્વના કાર્યરૂપ શ્રદ્ધાનમાં તેના કારણરૂપ સમ્યક્ત્વનો ઉપચાર કરીને તેને (શ્રદ્ધાનને) 'સમ્યક્ત્વ' કહેવામાં આવે છે.

વાચકવર્થ શ્રીક્રિમાસ્ત્રાતિ સમ્યક્ત્વનું શું લક્ષણ કયે છે, તે માટે તત્ત્વાર્થાધિગ્ના આદ્ય અધ્યાયનું નિર્ગન-લિખિત—

“તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનમ્”

—દ્વિતીય સૂત્ર વિચારીએ આમાંથી એ ભાવાર્થ. નીકળે છે કે તત્ત્વાર્થમાં શ્રદ્ધાન અથવા તત્ત્વ વંડે (નિશ્ચયથી) અર્થનું શ્રદ્ધાન તે 'સમ્યગ્-દર્શન' છે. જે પદાર્થો જે અવસ્થામાં જે રૂપે રહેલા છે તે રૂપે તેને જાણવા તે 'તત્ત્વ' કહેવાય છે અને તેનો તે રૂપે નિશ્ચય કરવો તે 'અર્થ' જાણવો. આ બંનેના સમુચ્ચય સ્વરૂપનો 'તત્ત્વાર્થ' શબ્દથી વ્યવહાર કરવામાં આવે છે, તાત્પર્ય જે નીકળ્યો કે જે પદાર્થો જે રૂપે અવસ્થિત છે, પદાર્થનો તે રીતે નિશ્ચય કરવામાં તત્ત્વાર્થ સંજ્ઞા ફળીભૂત થાય છે.

સાથે સાથે શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યે જે સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ બાંધ્યું છે, તે તરફ ઉઠતી નજર ફેરીશું.

“યા દેવે દેવતાબુદ્ધિ-ગુરૌ ચ ગુરુતામતિઃ ।

ધર્મે ચ ધર્મધીઃ શુદ્ધા, સમ્યક્ત્વમિદમુચ્યતે” ॥ ૨ ॥”

—ચૌગશાસ્ત્ર, દ્વિતીય પ્રકાશ

અર્થાત્ (યથાર્થ) દેવને વિષે દેવબુદ્ધિ, ગુરુમાં ગુરુબુદ્ધિ અને ધર્મમાં ધર્મ-બુદ્ધિ તે 'સમ્યક્ત્વ' કહેવાય છે. એટલે કે જે દેવ, ગુરુ, ધર્મ એવાં નામોને લાયક હોય, તેમાં જ તે પ્રકારની બુદ્ધિ રાખવી તે 'સમ્યક્ત્વ' છે. આ લક્ષણ દ્વારા દુઃકમાં પણ યથાર્થ રીતે સમ્યગ્દર્શનનું હિંગદર્શન થઈ શકે છે, વારને આ લક્ષણ અત્ર વિચાર્યું છે.

સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ વિશેષ સ્ફુટ રીતે સમજાવ્ય તેટલા માટે એના પ્રતિપક્ષી મિથ્યા-દર્શનનો વિચાર કરવો આવશ્યક જણાય છે. જેનું જે વસ્તુનું સ્વરૂપ મિથ્યાદર્શનનો અર્થ ન હોય, તે રૂપે તે વસ્તુનું શ્રદ્ધાન અથવા તે પરત્વે વિપરિત અભિનિવેશ તે 'મિથ્યાદર્શન' કહેવાય છે.

જેમ સમ્યગ્-દર્શન યાને યથાર્થ શ્રદ્ધાન સર્વ પ્રકારનાં દુઃખનાં બીજને ભસ્મીભૂત કરી આત્માને ઉન્નતિના શિખર ઉપર ચઢાવવામાં અત્ર ભાગ ભજવે છે, તેમ મિથ્યાદર્શન યાને અયથાર્થ શ્રદ્ધાન સર્વ સુખના બીજને રૂઝ કરી આત્માને અવનતિના ખાડામાં ઢકેલી મૂકવામાં પોતાનું ભેગ અજમાવે છે.

અદાન—

તેન દર્શનમાં શ્રદ્ધાનને આખા દર્શનના અધિકરણરૂપે ચિતરવામાં આવ્યું છે. જગતના

૧ આ લક્ષણ સાધનરૂપ છે, જ્યારે તત્ત્વાર્થાધિગ્ન આ પ્રપંચમાં આવેલું લક્ષણ સાધ્યરૂપ છે.

પ્રાયઃ સર્વ ધર્મમાં શ્રદ્ધાન ઉપર અત્યંત બાર મૂકવામાં આવ્યો છે.^૧ પરંતુ એકની વાત તો એ છે કે આજકાલ તેના વાસ્તવિક અર્થને બોધ જતો રહ્યો છે; અરે તેમાં રહેલું રહસ્ય હુતપ્રાય થઈ ગયું છે. સંગીત જેવી ઉત્તમ વિદ્યા વારાંગનાના હાથમાં જતાં, પ્રેમ ખ્યારમાં મસ્ત રહેનારા બ્યભિચારીના હાથમાં જતાં, ભક્તિ ચક્રકોળે ચડેલાં ચિત્તવાળા મનુષ્યોના હાથમાં જતાં અને વિદ્યા કુપાત્રના હાથમાં જતાં જેમ તે શબ્દોમાં રહેલું રહસ્ય છિન્ન-સિન્ન થઈ ગયું છે, તેમ શ્રદ્ધાન પણ અવિવેકીઓના હાથમાં જતાં તેની પણ તેવી જ દશા થઈ છે; તેમાં રહેલો અત્યુત્તમ અર્થ અધમ સ્થિતિએ પહોંચી ગયો છે. ઘણી વાર શ્રદ્ધાનનો અર્થ ‘ઉપરટપકેની માન્યતા’ સમજવામાં આવે છે તે બૂલ ભરેલું છે. જોકે શ્રદ્ધાન અને માન્યતા એ બે એક જ વસ્તુની કળા છે, તો પણ શ્રદ્ધાન પ્રથમ પંક્તિ ઉપર અને માન્યતા દ્વિતીય પક્તિ ઉપર રહેલ છે. શ્રદ્ધાન એ માન્યતાનો પરિપાક છે. એ તો મનુષ્યના આત્મા ઉપર પ્રકાશ પાડનારો દિવ્ય આલોક છે, જ્યારે માન્યતા તો મનના અમુક ભાગનો જ ઉલ્લેખ કરે છે. શ્રદ્ધાનનો આવિર્ભાવ થતાં, જીવ અને દેહનું આત્મરૂપશી વિવેક-જ્ઞાન સ્ફુરે છે. ભગવતીસૂત્રમાં કહ્યું છે તેમ ‘તમેવ સર્વં નિર્સર્કં જં જિણેહિં પવૈર્યં’ અર્થાત્ વીતરાગ પ્રભુએ વસ્તુનું જેવું સ્વરૂપ પ્રકાશ્યું છે તેવું જ તે વસ્તુનું સ્વરૂપ છે એવી અચળ શ્રદ્ધા રાખવી તે શ્રદ્ધાન છે. ઉપર ઉપરની માન્યતાની સાથે આ શ્રદ્ધાનને કંઈ લાગતું વળગતું નથી.

આ પ્રમાણે સમ્યગ્દર્શનના અંગભૂત શબ્દો તેમજ તેના અર્થસૂચક શ્રદ્ધાન સંબંધીના ઉહાપોહથી એ વિષે થોડો ઘણો પણ ખ્યાલ પાડક-વર્ગને સમ્યગ્દર્શનના પર્ચાયો. આવ્યો કશે. તે ખ્યાલ મજબુત-ચિરસ્થાયી બને તેટલા માટે સમ્યગ્દર્શનના પર્ચાયો તરફ દૃષ્ટિપાત કરીશું. સમ્યગ્-દર્શન, દર્શન, સમ્યક્ત્વ, સમ્યગ્દષ્ટિ, સમક્રિત, યોધિ એ બધા સમાનાર્થક શબ્દો છે. જેને એ પ્રાપ્ત

૧ સરખાવો તૈત્તિરીયોગના બ્રહ્માનન્દવશીના ચતુર્થ અનુવાકઅત નિમ્ન-લિખિત ઉત્તરેખ—

“તસ્ય શ્રદ્ધિઃ શિરઃ ।”

મનુસ્મૃતિના ૭૪ અધ્યાયના નિમ્ન-લિખિત શ્લોકમાં પણ કહ્યું છે કે—

“સમ્યગ્દર્શનસમ્પન્નાઃ, કર્મભિર્નં નિવચ્યન્તે ।

દર્શનેન વિદીતસ્તુ, સંસારં પ્રતિપચન્તે ॥ ૭૪ ॥”

અર્થાત્ જેની પાસે સમ્યગ્-દર્શનશ્ચ સંપત્તિ છે, તે કર્મથી બંધાતો નથી; પરંતુ જે આ દર્શનથી રહિત છે, તેને તો સંસાર સંપડે છે—તે તો સંસારમાં રખડે છે.

૨ જાણા—

તદેષ સત્યં નિઃશઙ્કં યત્ત જ્ઞાનેઃ પ્રવેદિતમ્ ।

૩ અત્ર દર્શનનો અર્થ સમ્યક્ત્વ છે. કહ્યું પણ છે કે—

“દંસનમિદ્ધ સમ્મત્તં, તં પુણ તત્તરથમદ્દહનકર્યં ।”

૪ બીહેમચન્દ્રચરિત્ર થોમસાસના ચોથા પ્રકાશમાં ‘યોધિ’ ‘યુ’ લક્ષણ નીચે મુજબ આપવામાં આવ્યું છે:—

“પ્રાપ્તેષુ પુણ્યત્ત. ચરદા, વચકપ્રવણેશ્વરિ ।

તાવનિશ્ચયરૂપ તદ્, ચોધિરરત્નં સુદુર્લભમ ॥ ૧૦૧ ૭”

થયેલ હોય, તેને સમ્યગ્દર્શની, દર્શની, સમ્યક્ત્વી, 'સમ્યગ્દષ્ટિ, સમકિતવંત, યોધિમાન એવી સંજ્ઞાઓ આપવામાં આવે છે.

સમ્યગ્-દર્શન અને સમ્યગ્-દષ્ટિમાં ભિન્નતા—

સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્-દષ્ટિ એ બે શબ્દો વચ્ચે કથંચિત્ ભિન્નતા છે એ વાત પણ સાથે સાથે જોઈ લઈએ. જેમકે, સમ્યગ્-દર્શન સાદિસાંત જ છે, જ્યારે સમ્યગ્-દષ્ટિ તો સાદિસાંત તેમજ સાદિ-અનંત એમ બે પ્રકારની છે. કેમકે સમ્યગ્-દર્શન જઘન્યથી અંતર્મુદ્ધત અને ઉત્કૃષ્ટથી 'છાસેઠ (૬૬) સાગરોપમ (કાલ-વિશેષ) થી કંઈક અધિક કાલ ગ્રહે છે. 'સ્યાયિક સમ્યક્-ત્વવાળા છદ્મસ્થ (અસર્વજ્ઞ) ની સમ્યગ્-દષ્ટિ સાદિસાંત છે, જ્યારે 'સયોગી-અયોગી કેવલી અને તુકતાત્માઓની સમ્યગ્-દષ્ટિ સાદિ અનંત છે. વળી સમ્યગ્-દર્શની 'અસંખ્યેય છે, જ્યારે સમ્યગ્-દષ્ટિ તો 'અનંત છે, કેમકે સર્વજ્ઞો-કેવલીઓ સમ્યગ્-દર્શની નથી. પરંતુ તેઓ સમ્યગ્-દષ્ટિ તો છે. એવું કારણ એ છે કે જેને 'સમ્યક્ત્વ-મોહનીય (કર્મ) ના ફળિયાં હોય, જેને અપાયરૂપ મતિજ્ઞાન હોય તેને 'સમ્યગ્-દર્શન' સંભવે છે અને કૈવલ્ય અવસ્થામાં મોહનીય કર્મનો સર્વથા નાશ થયેલો હોવાથી તેમજ મતિજ્ઞાનાદિનો અભાવ હોવાથી આ વાત ધરી શકતી નથી. વળી સમ્યગ્-દર્શનનું ક્ષેત્ર 'લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે, જ્યારે સમ્યગ્-દષ્ટિનું ક્ષેત્ર તો સમસ્ત લોક જોટલું છે.

સમ્યગ્દર્શન વિનાનું જ્ઞાન પણ અજ્ઞાન ગણાતું હોવાથી તેમજ એ મોક્ષનું 'બીજ

૧ સમ્યગ્ (વધાર્થ) દષ્ટિ છે જેની તે સમ્યગ્-દષ્ટિ જાણવો. અર્થાત્ અન બહુમીલિ સમાસ છે, નહિ કે કર્મધારય.

૨ સમ્યક્ત્વના દ્વે પછી પાડવામાં આવનાર પ્રકારો પૈકી એક છે.

૩ જેન કર્મ પ્રમાણે મુક્તિ-મહેય ઉપર પહોચાડનારી નિસરણીના ચોદ પગથિયા છે. આને પારિભાષિક શબ્દોમાં 'ચોદ ગુણરયાન' કહેવામાં આવે છે. તેમાં ઉત્તમ-સર્વોત્તમ તેરમા અને ચોદમા સ્થુરસ્થાનના છપોને ઉદ્દેશીને આતી સર્ગા અર્થ છે. આ વાત આજના ઉપર વિચારીશું.

૪-૫ 'અસંખ્યેય' શબ્દનો સામાન્ય અર્થ જેની સંખ્યા ન થઈ શકે એવો થાય છે, પરંતુ આ જોનો પારિભાષિક શબ્દ છે. તેવી જ રીતે 'અનંત' શબ્દથી જેનો અનંત ન આવી શકે એમ જ ન સમજતા તેનો વિશેષ અર્થ જાણવો આવશ્યક છે આ જગતે વાતો શ્રીવિનયપિયજયગણિન લોકપ્રકાશ-મંત્રા દ્રવ્ય-લોકના પ્રથમ સર્ગમાં ઘણી સારી રીતે સમજવવામાં આવી છે.

૬-૭ આ સંબંધમાં આજના ઉપર માહિતી આપવામાં આવશે

૮ સરખાવો વાચકરથ શ્રીક્રમાસ્વાતિશ્રીત પ્રશમરતિ (પ્રકરણ)નું નિમ્ન-લિખિત પદ —

“સમ્યગ્દૃષ્ટાન્તં, સમ્યગ્જ્ઞાનમિતિ નિયમત સિદ્ધમ્ ।

સાચગ્રયમજ્ઞાનમ-પિ મયતિ મિદગાત્યસયુક્તમ્ ॥ ૨૧૭ ॥”

આ પદનો ઉત્તરાર્થ પ્રજ્ઞાપનાની શ્રીમસ્યગિરિધરિનિત્ત તતિ (૫૨૬ આ ૫૫૬)માં ટાચણરૂપે

૯ મરખાવો શ્રીધરગુરુતચરિત્ત નવતત્ત્વપ્રકરણની આત્ર માયા —

હોવાથી એના પ્રકારો, એનાં ભૂપણો, દ્વંપણો ઇત્યાદિ અનેક દૃષ્ટિએ એનાં સંબંધમાં વિચાર કરવો આવશ્યક છે, પરંતુ આ બધાનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ આલેખવામાં આવે તે પૂર્વે એના પ્રથમ લક્ષણગત નિર્ગમ અને અધિગમના અન્ધકારે નિર્દેશ કરેલાં લક્ષણો જોઈ લઈએ. નિર્ગમનું લક્ષણ એ છે કે—

અનિવૃત્તિકરણરૂપત્વમ્, પરોપદેશાનપેક્ષત્વં વા નિર્ગમસ્ય લક્ષણમ્ । (૪)

અર્થાત્ અનિવૃત્તિકરણ કહો કે શુદ્ધ પ્રચુળ પર જનના ઉપદેશની અનપેક્ષા કહો તે નિર્ગમનું લક્ષણ ‘નિર્ગમ’ છે. આપણે ૬૯ માં પૃષ્ઠમાં જોઈ ગયા તેમ એનો અર્થ સ્વભાવ છે. એમાં કોઈના ઉપદેશની અપેક્ષા રહેલી નથી.

અધિગમનું લક્ષણ એ છે કે—

અધિગમનું લક્ષણ પરોપદેશસાપેક્ષત્વમધિગમસ્ય લક્ષણમ્ । (૫)

અર્થાત્ પરના ઉપદેશની અપેક્ષા તે ‘અધિગમ’ છે.

આ ઉપરથી નિર્ગમ-સમ્યક્ત્વ અને અધિગમ-સમ્યક્ત્વનો ભેદ થોડે ઘણે અંશે સમજી શકાય છે, પરંતુ નિર્ગમના લક્ષણગત અનિવૃત્તિકરણ જોટલે શું તેના તેમજ સમ્યક્દર્શનના બીજા લક્ષણગત શબ્દો વિગેનો મોઢ થવો બાકી રહે છે જોટલે એ દિશામાં પ્રયાણ કરીએ.

સમ્યક્દર્શનની રૂપરેખા

યથાર્થ શ્રદ્ધાનને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિ કરાવવામાં કુશળ એવા આત્માના પરિણામને-અધ્યવસાયને ‘કરણ’ કહેવામાં આવે છે, એ વાત લક્ષ્યમાં રાખી જૈન દાર્શનિક સાહિત્ય તરફ દૃષ્ટિપાત કરતા જોઈ શકાય છે કે અનિવૃત્તિકરણ સમજવા માટે તેની પૂર્વેના યથાપ્રવૃત્તિકરણ અને અપૂર્વકરણોનું સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ અને તેમાં પણ યથાપ્રવૃત્તિકરણ જોટલે શું તે બરાબર ધ્યાનમાં આવે તેટલા માટે કર્મના આઠ પ્રકારો, સામરોપમ તથા પુણ્યલપરાવર્તનો પરિચય કરવો આવશ્યક છે. આથી પ્રથમ કર્મના પ્રકારો વિચારીશું, જોકે એ પ્રત્યેકના અવાંતર લેકાહિતું સ્વરૂપ તો તૃતીય ઉત્લાસમાં આલેખીશું.

કર્મના પ્રકારો—

આપણે છઠ્ઠા પૃષ્ઠમાં બંધ-તત્ત્વનું સ્થૂળ સ્વરૂપ જોઈ ગયા છીએ. આ બંધના કાર્યના

“ મમ્મં ચ મોકલ્લવીયં, તં પુનઃ મૂલ્યત્વસદ્દહણરૂપ ।
પસમાહ્લિગમમ્, સુદાયપરિણામરૂપ તુ ॥ ૧ ॥ ”

[સમ્યક્ત્વ ચ મોક્ષબીજ, તત્ પુનઃ મૂલ્યાર્થદહણરૂપમ ।
પ્રથમાહ્લિગમ્યં શુભાત્મપરિણામરૂપ તુ ॥]

લેઈને લઈને પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશ એમ ચાર પ્રકારે પડે છે. તેમાં વળી પ્રકૃતિ-અધના (૧) જ્ઞાનાવશ્યીય, (૨) દર્શનાવશ્યીય, (૩) વેદનીય, (૪) મોહનીય, (૫) આયુષ્ય, (૬) નામ, (૭) યોગ અને (૮) અન્તરાય એમ આઠ લેહો પડે છે. પ્રસ્તુતમાં આ સર્વે પ્રકૃતિના અર્વાતર પ્રકારોનો વિચાર ન કરતાં મહિરા સમાન મોહનીય કર્મના (૧) દર્શન-મોહનીય અને (૨) ચારિત્ર-મોહનીય એ બે લેહોનો તેમજ એ પ્રત્યેકના પ્રલેહોનો ઉલ્લેખ કરીશું.

દર્શન-મોહનીયનો સામાન્ય અર્થ એ છે કે જીવાદિ તત્ત્વના સંબંધમાં યથાર્થ શ્રદ્ધાન ઉત્પન્ન થવા હેવામાં આડે આવડું-વિન્નરૂપ થવું અર્થાત્ તેવું કાર્ય યથાર્થ દર્શનનું આશ્વાદન કરવાનું છે. દર્શન-મોહનીય શબ્દ પણ સૂચવે છે તેમ 'દર્શન' સાથે એને સંબંધ છે. તે એ છે કે દર્શન-મોહનીય કર્મનો અસ્ત થતાં સમ્યક્-દૃષ્ટિનો ઉદય થાય છે.

ચારિત્ર-મોહનીયથી એ સમજવાનું છે કે નિજ સ્વરૂપમાં રમણ કરવા રૂપ આત્માના ચારિત્રને અટકાવનારું આ કર્મ છે. આત્મોપયોગી સાધનોથી દૂર રાખનાર અને યોદ્ધા જાન્યો-બાહ્ય આકર્ષણોનો આદર સત્કાર કરાવનારું આ કર્મ છે.

દર્શન-મોહનીયના સમ્યક્ત્વ-મોહનીય, મિશ્ર-મોહનીય અને મિથ્યાત્વ-મોહનીય એ ત્રણ લેહો છે, જ્યારે ચારિત્ર-મોહનીયના (૧) કષાય અને (૨) નોકષાય એવા બે લેહો છે. તેમાં વળી 'કષાય'નાં (૧) ક્રોધ, (૨) માન, (૩) માયા અને (૪) લોભ એવા ચાર પ્રકારો છે. આ પ્રત્યેકના એક એકથી ઉતરતા બળબાળા (૧) અનન્તાનુબન્ધી, (૨) અપ્રત્યાખ્યાન, (૩) પ્રત્યાખ્યાન અને (૪) સંજ્ઞલન એવા ચાર અર્વાતર લેહો છે. 'નોકષાય'નાં (૧) હાસ્ય, (૨) રતિ, (૩) અરતિ, (૪) શોક, (૫) ભય, (૬) ભુશુષ્ણ, (૭) પુરુષ-વેદ, (૮)

૧-૪ આ ચારેના અર્થ માટે વિચારો નિમ્ન-લિખિત પદ્યઃ—

“ પ્રકૃતિસ્તુ સ્વમાયઃ સ્પાત્, સ્થિતિઃ કાલાવધારણમ્ ।

અનુભાગો રસો હ્રેયઃ, પ્રદેશો દલસઙ્ગયઃ ॥ ૧ ॥ ”

૫ કર્મનાં (૧) પ્રકૃતિ-કર્મ, (૨) સ્થિતિ-કર્મ, (૩) રસ-કર્મ અને (૪) પ્રદેશ-કર્મ એમ ચાર પ્રકારો પડે છે, એ વાતને શ્રીદેવેન્દ્રસંક્રિત કર્મવિપાક (પ્રથમ કર્મ-પ્રમ) ની દ્વિતીય આધાતુ પ્રથમ પદ પુરુ કરે છે.

“ વયદ્-ઠિદ્-રસ-વયસા નં ચત્તદા ”

અત્ર એ ઉમેરવું આવશ્યક સમજાય છે કે જોકે પ્રકૃતિ-કર્મ સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશથી પુક્ત છે, છતાં વિવશિત પ્રકૃતિ-અધનું વર્ણન કરતી વેળાએ સ્થિતિ વચ્ચેની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે; એટલે કે વિવશિતને મુખ્ય તથા ક્ષતરને ગૌણ મહુચમાં આવે છે. એવી રીતે સ્થિતિ-અધના વર્ણન સમયે પ્રકૃતિ, રસ અને પ્રદેશ એ ત્રણ અગ્રીમી અવિવક્ષા સમજવી અને રસ-અધના વર્ણન વખતે શેષ પ્રત્યાહિની ઉપેક્ષા અને પ્રદેશ-અધના નિરૂપણ સમયે પ્રકૃતિ, સ્થિતિ અને રસની ગૌણતા સમજવી. કહેવાની મનસખ એ છે કે બ-ધર્મો ચાર અગ્રી પેઠી એકનું કથન ચાલતું હોય ત્યારે બીજા ત્રણ અગ્રીની

કરવું આવશ્યક જણાય છે કે પદ્યોપમના સ્વરૂપ પરત્વે મતભેદો છે કે જેનો યથાપ્રસંગ નિર્દેશ કરીશું.

ગોળાકાર ધાન્યના પાત્રને ‘ પદ્ય ’ કહેવામાં આવે છે. આની ઉપમા અપાયેલા કાળને ‘ પદ્યોપમ ’ કહેવામાં આવે છે. પદ્યોપમના અને એથી કરીને સાગરોપમના પણ ત્રણ ત્રણ ભેદો પડે છે: જેમકે, (૧) ઉદાર-પદ્યોપમ, (૨) અદા-પદ્યોપમ અને (૩) ક્ષેત્ર-પદ્યોપમ; અને (૧) ઉદાર-સાગરોપમ, (૨) અદા-સાગરોપમ અને (૩) ક્ષેત્ર-સાગરોપમ. વળી આ પ્રત્યેકના બે દર અને સૂક્ષ્મ એમ બે અવંતર ભેદો પડે છે. આથી સૌથી પ્રથમ આપણે બાહર-ઉદાર-પદ્યોપમનું સ્વરૂપ વિચારીશું.

ધારો કે ‘ ઉત્સેધાંશુલથી મપાયેલા એક યોજન (૨૪ આંગળ=૧ હાથ; ૪ હાથ=૧ ધનુષ્ય,

૧ જૈન સામ્રાજ્યમાં પરમાણુના (૧) નૈશ્વરિક (સૂક્ષ્મ) અને (૨) વ્યાવહારિક એમ બે પ્રકારે પાડવામાં આવ્યા છે. વ્યાવહારિક પરમાણુ અત્યંત નૈશ્વરિક પરમાણુઓનો બનેલો હોવાથી નિઃશ્ચિન્ન પ્રમાણે ‘ પરમાણુ ’ કહેવાય નહિ; એ નય પ્રમાણે તો તેને ‘ સ્વ-સ્વ ’ કહેવો જોઈએ. પરંતુ ‘ ગણતરી કરવામાં આ વ્યાવહારિક પરમાણુ કામ લાગે છે તેથી તેમજ આ પરમાણુના પશુ સ્વયં વડે બે ભાગ નહિ થઈ શકતા હોવાથી, અગ્નિ વડે તે બાળી શકાતા નહિ હોવાને લીધે તેમજ તેમાં ઊંડા પશુ પાડી શકાય તેમ નહિ હોવાને કારણે એને વ્યાવહાર-નય પ્રમાણે પરમાણુ ગણનામાં આવ્યો છે. આના અત્યંત વ્યાવહારિક પરમાણુઓ એકલા મળતાં એક ‘ સિત્-સ્વસ્વ-સ્વસ્વિકા ’ થાય. આનો આઠ ઉત્-સ્વસ્વ-સ્વસ્વિકા મળતા એક ‘ સ્વસ્વ-સ્વસ્વિકા ’ થાય (જીવસમાસના દ્વંદ્વમાં પત્રાંકમાંની દ્વંદ્વી ગાથામાં તો અત્યંત ઘન સ્વસ્વ-સ્વસ્વિકા મળવાથી એક ‘ સ્વસ્વ-સ્વસ્વિકા ’ થાય એમ કહ્યું છે, પરંતુ તે દ્વંદ્વિકન લગવતી વગેરે આગમ-અન્યોથી વિરોધાત્મક હોવાથી વિચારપૂર્વક છે). આઠ સ્વસ્વ-સ્વસ્વિકાનો એક ‘ જીવ-સ્વસ્વ ’ આઠ જીવ-સ્વસ્વોનો એક ‘ ત્રસ-સ્વસ્વ ’, આઠ ત્રસ-સ્વસ્વોનો એક ‘ રથ-સ્વસ્વ ’ [આથી વિપરીત દ્વંદ્વિકન શ્રીજિનભદ્રમણિન બૃહત્-સંમદ્દણ્ડીની શ્રીમલ્લયગિરિચરિત્ર નીકા (પત્રાંક ૧૩૨)માં છે, પરંતુ તે અસંગત છે એવો ઉલ્લેખ શ્રીનેમિચ-કર્ણકૃત પ્રવચનસારોદ્ધારની સુનિરાજ શ્રીદેવભદ્રના ચિંપ્પ શ્રીસિદ્ધસેન સુરિએ રચેલી વૃત્તિ (પત્રાંક ૪૦૬)માં છે], આઠ રથ-સ્વસ્વોનો એક દેવકર અને હરતકર ક્ષેત્રોના નિવાસી મનુષ્યોનો ‘ કેશાગ્ર ’, આઠ કેશાગ્રોનો દરિવર્ષ અને રથક ક્ષેત્રના વાસી માનવનો ‘ કેશાગ્ર ’, આના આઠ કેશાગ્રોના દૈમવંત અને દૈરપવત ક્ષેત્રના રહેવાસી મનુષ્યોનો ‘ કેશાગ્ર ’, આના આઠ કેશાગ્રોના ભરત અને અંગવત ક્ષેત્રના નિવાસી મનુષ્યોનો ‘ કેશાગ્ર ’, આના આઠ કેશાગ્રોથી એક ‘ લીખ ’ [આવેા ઉલ્લેખ સંમદ્દણ્ડીની બૃહત્ વૃત્તિમાં તેમજ પ્રવચનગ્ની નીકા (પત્રાંક ૪૬૦)માં છે, બ્યારે ગણધર ઔસુધમંદવામીએ રચેલી જ્યૌહીપદ્મસિની ઉપાધ્યાય શીશાન્તિચન્દ્રમણિકૃત રત્નમંજૂષા નામની વૃત્તિ (પત્રાંક ૯૪)માં તો પૂર્વ અને પશ્ચિમના મહાવિદેહના નિવાસી મનુષ્યના આઠ કેશાગ્રોથી એક ‘ લીખ ’ થાય છે એવો ઉલ્લેખ છે], આઠ લીખોનો એક ‘ યુગ ’ (જુ), આઠ યુગોનો એક ‘ વવનો મધ્યભાગ ’ અને આ વવનો મધ્યભાગનો એક ‘ ઉત્તેધાંશુલ ’ થાય છે. આ દ્વંદ્વિકત નીચે યુજ્જ્મના કોઈક ઉપરથી જોઈ શકાય છે.

અત્યંત નૈશ્વરિક પરમાણુ	=	૧ વ્યાવહારિક પરમાણુ
„ વ્યાવહારિક „	=	„ ઉત્-સ્વસ્વ-સ્વસ્વિકા

૨૦૦૦ ધનુષ્ય=૧ કોશ; ૪ કોશ=૧ ચોળન) જેટલી ઊંડાઈ, પહોળાઈ અને લંબાઈવાળા પ્યાલાના

૮ ઉત્તર-સ્વદક્ષિણ-સ્વદક્ષિણકા=	૧ સ્વદક્ષિણ-સ્વદક્ષિણકા.
„ સ્વદક્ષિણ-સ્વદક્ષિણકા =	„ ઊર્ધ્વ-રેણુ.
„ ઊર્ધ્વ-રેણુ =	„ ત્રસ-રેણુ.
„ ત્રસ-રેણુ =	„ રથ-રેણુ.
„ રથ-રેણુ =	„ કેશામ (દેવકુર-ઉત્તર કુરક્ષેપના માનવ સંબંધી).
„ કેશામ (દે-ઉ) =	„ „ (હરિવર્ષ રમ્યક „ „ „).
„ „ (દે-ર) =	„ „ (હેમવંત-હેરપવત „ „ „).
„ „ (હે-હે) =	„ „ (પૂર્વ-પશ્ચિમ મહાવિદેહ „ „ „).
„ „ (પૂ-પ મહા) =	„ „ (ભરત-ઝૈરાવત „ „ „).
„ કેશામો =	„ લીખ.
„ લીખ =	„ પૂકા.
„ ચૂકા =	„ ધવના મધ્ય-ભાગ.
„ ધવના મધ્ય-ભાગ =	„ ઉત્તેષધાતુલ

ઉત્તેષધાતુલથી અઢીગણા વિસ્તારવાળું અને ચારસે ગણા આયામવાળું એટલે કે ઉત્તેષધાતુલથી અઢીગણું પહોળું અને ચારસે ગણું લાંબું એવું ‘ પ્રમાણાતુલ ’ છે. ભરત ચક્રવર્તી કે શ્રીમદ્ધર્મભટ્ટવત્ અંશુલ તે ‘ પ્રમાણાતુલ ’ છે. વળી જે કાળમાં જે મનુષ્યની ઊંચાઈ પોતાના અંશુલથી ૧૦૮ ગણી હોય, તે કાળમાં તે મનુષ્યનું અંશુલ ‘ આત્માતુલ ’ કહેવાય છે. આથી આત્માતુલ અનિયમિત છે એમ સમજી શકાય છે. આ પ્રવચનના વૃત્તિકારનો મત છે (જુઓ પૃષ્ઠ ૪૦૭), જ્યારે પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તિમાં તે

“ જે ણં જયા મજ્જા, તેસિં જં હોઈ માનરૂપં તુ ।

તં મણિઅમિહાર્યગુલ-મણિઅયમાણં પુણ હમં તુ ॥ ૧ ॥ ”

એવા ઉદ્દેશ છે. ઉત્તેષધાતુલિ શું કામમાં આવે છે એ સંબંધમાં પશુ મત-ભેદો છે; પરંતુ એના અગ નિર્દેશ ન કરતાં તેના જિજ્ઞાસુઓને શ્રીમુનિચન્દ્રસરિકેટ અંશુલ-સ્પર્શતત્કા જોવા લક્ષ્યમણ કરવામાં આવે છે.

જોકે આ પ્રમાણે ઉત્તેષધાતુલિ સંબંધી ઊક્તિઓ પૂર્ણ થાય છે, છતાં ચોળન સાથે તેનો શૈ સંબંધ છે તે બચ્ચ કરનાર નીચે મુજબની પ્રવચનની ટીકા (પૃષ્ઠ ૪૦૬)માં સાદારૂપે આપેલી જીવસમાસની નિમ્નલિખિત ગાથાઓ આપવી દુરત ગણાશે

“ અદ્યેય ય અષમજ્ઞાણિ અંગુલં હષ્ટ અંગુલા પામો ।

પાપા ય દો વિહત્યો દો વ વિહત્યો મયે હત્યો ॥ ૧૧ ॥

ચત્તહત્યં પુણ ધણુદ્ધ લુન્નિ સદ્દસ્તાઈ ગાઠયં તેસિં ।

ચત્તારિ ગાઠયા પુણ સોયળમેઘં મુળેયન્વં ॥ ૧૦૦ ॥ ”

[અદ્યેય યથમજ્ઞાણિ અદ્ગુલં પદ્ધ ચ અદ્ગુલાનિ પાદઃ ।

પાદો ચ દ્વો વિતસ્તિ. દ્વે ચ વિતસ્તી મથતઃ હસ્તઃ ॥ ૧૧ ॥

ચતુર્હસ્ત પુનઃ ધનુઃ દ્વિસદ્દસ્તાણિ ગચ્ચૂતં તેષામ્ ।

ચત્તારિ ગચ્ચૂતાનિ પુનઃ ચોજનમેકં જ્ઞાતવ્યમ્ ॥ ૧૦૦ ॥]

આ ઉપરથી નીચે મુજબની ટીકા રજુ કરી ચકાવે છે.—

આકારનો કુવો છે. આ કુવાના વૃત્તની પરિધિના સંબંધમાં 'લોકપ્રકાશના પ્રથમ' સર્ગમાં કહ્યું છે કે—

“ પરિધિસ્તસ્ય વૃત્તસ્ય, યોજનત્રિતયં ભવેત્ ।

एकस्य योजनस्योन-षष्ठभागेन संयुतम् ॥ ૭૨ ॥ ”

અર્થાત્ એનો પરિધિ (ઘેરાવો) ૩ જે યોજનથી કંઈક ન્યૂન છે.^૨ આ કુવાને 'ઉત્તરકુરુના મનુષ્યના મસ્તક ઉપર એકથી સાત હીવસ સુધીમાં ઉગેલા કેશાશ્રોથી ખૂબ ઠાંસી ઠાંસીને ભરવો. આ કુવાને આકર્ષક એવો ભરવો કે અગ્નિ કેશાશ્રને ખાળી શકે નહિ, પવન તેને હરી શકે નહિ, જળ તેને ભીંજવી શકે નહિ અને ચક્રવર્તીનું^૩ સૈન્ય એના ઉપર થઇને ચાલ્યું નાથ તો કેશાશ્રો જરા પણ નીચા નમે નહિ. આવી રીતે કેશાશ્રથી ભરેલા આ કુવામાંથી સમયે સમયે એકેક વાળ કાઢવો. એમ કરતાં કરતાં જેટલા કાળ પછી આ કુવો ખાલી થાય તે કાળને 'બાહર-ઉદ્ધાર-પદ્યોપમ' કહેવામાં આવે છે. આનું પ્રમાણ સંખ્યાત સમયો જેટલું છે, કેમકે કેશાશ્રો પણ સંખ્યાત છે. આવા પદ્યોપમનું સ્વરૂપ વિચારવાનું કંઈ અન્ય પ્રયોજન નથી, પરંતુ એજ છે કે સૂક્ષ્મ-ઉદ્ધાર-પદ્યોપમાદિનું સ્વરૂપ ધ્યાનમાં આવે. આના સ્વરૂપ માટે પણ પૂર્વોક્ત કુવો કામમાં લેવાનો છે. ફેર એટલો જ છે કે બાહર-અદ્ધા-પદ્યોપમના પ્રત્યેક સ્વાભાવિક કેશાશ્રના અસત્ કલંપનાથી અસંખ્યેય અણે કલપવા. અત્યંત નિર્મળ નેત્રવાળો છદ્મસ્થ પુરૂષ જે અત્યંત સૂક્ષ્મ પુણ્દને ભેદી શકે તેના અસંખ્યાતમા ભાગે આ અણ છે, પરંતુ સૂક્ષ્મ પનકના જીવની

૧ અંશુલ = ૧ પાદ (પાદનો મધ્ય તલ-પ્રદેશ).

૨ પાદ = „ વિતરિત.

„ વિતરિત = „ હાથ.

(૨ હાથ = „ કુક્ષિ)

૪ હાથ = „ ધનુષ્ય.

૨૦૦૦ ધનુષ્ય = „ માદિ.

૪ માદિ = „ યોજન.

૧ જૈન દાર્શનિક સાહિત્યનો આ એક ઉત્તમ ખજાનો છે. સાહિત્યના વિશ્વ-કોશ (Encyclopedia) તરીકે અને ઝોળખાવી શકાય તેમ છે.

૨ જેની નિભ્યા યાને જરા અડધા યોજનની હોય એટલે કે જેનો અસ કેવિઝંબ એક યોજનનો હોય, તેની પરિધિ સામાન્ય રીતે ૩ જે યોજનની ગણાય છે. જ્યારે સમય^૪ મણિતનો એને ગ્રીક અક્ષર ૧ (પાદ) થી સચવે છે. આને Incommensurable ગણવામાં આવે છે. અર્થાત્ આ એક એવો અપૂર્ણાંક છે કે જેના અંશ અને છેદ પૂર્ણાંકથી દર્શાવી શકાય તેમ નથી.

૩ ક્ષેત્રસમાસની જૃદ્ધ વૃત્તિ તેમજ જગદ્ગૃહીપ-પ્રગ્નિતની વૃત્તિમાં આ પ્રમાણે અભિપ્રાય છે. જ્યારે પ્રવચનની વૃત્તિ તેમજ સંપ્રદાયીની જૃદ્ધ વૃત્તિમાં સામાન્ય રૂપથી કેશાશ્રનો નિર્દેશ છે; 'વૌરજયસેદર' થી સર થતા ક્ષેત્રવિચારની સ્વેપચ વૃત્તિમાં તો કહ્યું છે કે દેવકુરુ. અને ઉત્તરકુરુમાં જન્મેલ સાત દિવસના ઘેટાના ઉત્સેધાંયુલ પ્રમાણક રોમના પ્રથમ આઠ અણ (દુકકા) કરતાં. આ પ્રત્યેક અણના આઠ આઠ અણ સાત વાર કરતાં, એટલે એક રોમના ૮^૭ = ૨૦૮૭૧૫૨ અણા થશે, આવા રોમ-અણથી તે કુવાને-પાવતો ભરવો.

અવગાહના-ક્ષેત્રથી અસંખ્યેય ગુણો છે. 'વૃદ્ધ-વાદ પ્રમાણે આ ખણ્ડ બાદર પર્યાપ્ત પૃથ્વીકાયના શરીર જેટલો છે. આ પ્રમાણેના સરળા ખણ્ડોથી પૂર્વોક્ત કુવો ભરવો. આમાંથી પ્રતિસમય એકેક ખણ્ડ બહાર કાઢતાં જેટલા કાળે તે કુવો ખાલી થાય, તે કાળને 'સૂક્ષ્મ-ઉદ્ધાર-પદ્યોપમ' કહેવામાં આવે છે. આ કાળમાં સંખ્યેય વર્ષ-કોટિનો સમાવેશ થાય છે.

બાદર-ઉદ્ધાર-પદ્યોપમ માટેના કેશાગ્રોથી ભરેલા કુવામાંથી એકેક કેશાગ્ર-પ્રતિસમય નહિ બહાર કાઢતા દર સો વર્ષે બહાર કાઢવામાં જેટલો વખત વીતી જાય, તેને 'બાદર-અદ્ધા-પદ્યોપમ' કહેવામાં આવે છે (આમાં, સંખ્યેય વર્ષ-કોટિનો અન્તર્ભાવ છે). એવી રીતે સૂક્ષ્મ-ઉદ્ધાર-પદ્યોપમ માટેના (કેશાગ્રના) ખણ્ડોથી ભરેલા કુવામાંથી એકેક ખણ્ડ સો સો વર્ષે બહાર કાઢી કુવાને તદન ખાલી કરતાં જેટલો કાળ વ્યતીત થાય, તેને 'સૂક્ષ્મ-અદ્ધા-પદ્યોપમ' કહેવામાં આવે છે.

બાદર-ઉદ્ધાર-પદ્યોપમના કેશાગ્રોથી જેટલા આકાશ-પ્રદેશ સ્પર્શાયેલા છે, તે પ્રદેશો પૈકી પ્રત્યેકનું એકેક સમયે અપહરણ કરતા જેટલો કાળ લાગે, તે 'બાદર-ક્ષેત્ર-પદ્યોપમ' જાણવો. આ કાળ દરમિયાન અસંખ્યેય 'ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીઓ પમાર થઈ જાય છે.

સૂક્ષ્મ-ઉદ્ધાર-પદ્યોપમના ખણ્ડોથી જે આકાશ-પ્રદેશોનો સ્પર્શ થયો હોય તેમજ જેનો જન થયો હોય તે પૈકી 'પણ પ્રત્યેક પ્રદેશનું સમયે સમયે અપહરણ કરતાં સર્વે પ્રદેશોનું

૧ અનુયોગદ્ધાર (ગા. ૧૦૮, પત્રાક ૧૮૦)માં કહ્યું પણ છે કે—

“તત્ત્વ ઙ પળમેને ચાલગ્ને અસંલેજાઈ સઢાઈ કિજાઈ, તે ઙ ચાલગ્ના દિટ્ટીઓ-ગાહનાઓ અસંલેજાઈભાગમેતા સુહમસ્સ પળગતોવસ્સ સરીરાગાહનાડ અસંલેજાગુગા”

[તત્ત્વ પર્વકસ્ય ચાલાગ્નસ્ય અમલ્લકયેયાનિ લગ્ઢાનિ કિગ્મન્તે, તાનિ ઘાઠાગ્રાણિ વૃત્ત્યવગાહનતઃ અસલ્લકયેયભાગમાગ્રાણિ સૂક્ષ્મસ્ય વનકક્ષોવસ્વ શરીરાવગાહનાયા અસલ્લકયેય-ગુણાનિ]

૨ જુઓ: અનુયોગગી શ્રીહરિભદ્રસંસ્કૃત ટીકા. આના ઉત્સેપ માટે જુઓ પ્રવચનગી ૫૩૧ (પત્રાક ૩૦૨).

૩ દશ કોડકોટી સૂક્ષ્મ-અદ્ધા-સાગરોપમ મળીને એક 'ઉત્સર્પિણી' કે એક 'અવસર્પિણી' થાય છે.

૪ ખૂબ દારી દાર્મને ભરેલા કેશાગ્રોથી કોઈ નલ-પ્રદેશ સ્પર્શવો બાકી રહી જાય, એ વાત યુક્તિ-મંગલ છે, કેમકે આ કેશાગ્રોના ખણ્ડો કરતાં પણ નબ પ્રદેશ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે. આ વાત ધ્યાનમાં આવે તેથી એક દષ્ટાન્ત વિચારીશું. કેદહ્યા (દ્વામાવડ)થી ભરેલા વામલુગા બીજોગ (મનુસિંહ) માંદ જઈ છે વળી તેમાં મિત્ર (મિત્ર)નો સમાવેશ થઈ શકે છે. આમાં પણ વળી આમળા (આમલક), તેમાં ભેર, વળી તેમાં ચણા એમ એકેકથી નાની નાની વસ્તુઓ મવાવવી શકાય છે.

૫ આથી ઉમેધાનુવર્તી પ્રતિન યોજન જેટલા આપામ, વિન્ડગ અને જિઝાઈરાગા પદ્યમાં જેટલા આકાશ-પ્રદેશો છે તે પૈકી 'એમ અર્થ' કરી ગણાય છે, છતાં જે ઉપર પ્રમાણે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તે દૃષ્ટિવાદને અનુભાવ છે એમ ગાન્ધકાર ક્ષે છે.

અપહરણ કરવામાં જેટલી વાર લાગે, તેને સૂક્ષ્મ-ક્ષેત્ર-પદ્યોપમ ' સમજવો. આ પૂર્વોક્ત કાળ કરતાં અસંખ્યેય ગુણો છે.

આ પ્રમાણે આપણે વિવિધ જાતના પદ્યોપમનો વિચાર કર્યો. આ પ્રત્યેક પ્રકારના પદ્યોપમને દશ કોડાકોડીએ ગુણતાં જે જવાબ આવે, તે તે જાતના સાગરોપમનું માપ છે. અર્થાત્ દશ કોડાકોડી બાહર-ઉદાર પદ્યોપમનો બાહર-ઉદાર-સાગરોપમ થાય ઇત્યાદિ. સૂક્ષ્મ ત્રણ પ્રકારના સાગરોપમોનાં પ્રયોજનો—

ત્રિવિધ બાહર સાગરોપમની વ્યાખ્યા તો સૂક્ષ્મ સાગરોપમના સ્વરૂપની સમજાવતી માટે છે, ત્યારે સૂક્ષ્મ-ઉદાર-સાગરોપમાદિનું ખાસ પ્રયોજન છે. જેમકે અહીં સૂક્ષ્મ-ઉદાર-સાગરોપમ થાને ૨૫ કોડાકોડી સૂક્ષ્મ-પદ્યોપમના જેટલા સમયો છે, તેટલી સંખ્યા 'તિથંગ-લોકના દીપ-સમુદ્રની છે. સૂક્ષ્મ-અદ્વા-સાગરોપમ નારક, તિથંગ વગેરે જીવોની કર્મ-સ્થિતિ, કાય-સ્થિતિ અને 'ભવ-સ્થિતિ'નું માપ દર્શાવવામાં કામ લાગે છે. પૃથ્વીકાયાદિ જીવોની સંખ્યાનું નિરૂપણ કરવામાં સૂક્ષ્મ-ક્ષેત્ર-સાગરોપમનો ખપ પડે છે. પ્રસ્તુતમાં આપણે જેનું કામ છે તે તો 'સૂક્ષ્મ-અદ્વા-સાગરોપમ' છે, કેમકે જીભા પૃષ્ઠમાં કર્મની જે સ્થિતિની હકીકત દર્શાવી છે, તેમાં આનું જ કામ છે. આથી કદાચ પાઠક-મહાશયને એમ ભાસે કે હવે અનિવૃત્તિકરણના સ્વરૂપના દર્શન માટે વિલંબ નહિ થાય, પરંતુ વસ્તુ-સ્થિતિ તેમ નથી. હજી પુદ્ગલ-પરાવર્તની નિરૂપણારૂપી તરંગિણી તરી જવાની બાકી રહે છે. એટલે એનું સ્વરૂપ યથામતિ આલેખીશું.

પુદ્ગલ-પરાવર્ત—

અનન્ત ઉત્તર્ધિણી-અવસર્ધિણી મળે ત્યારે એક 'પુદ્ગલ-પરાવર્ત' થાય. ભૂત કાળમાં એવા અનન્ત પસાર થઇ ગયા અને અને ભવિષ્યમાં પણ એથી અનન્ત ગુણ પસાર થશે.

૧ આનું સ્વરૂપ આગળ ઉપર વિચારવામાં આવનાર છે. સામાન્ય રીતે આને મત્-લોક તરીકે ઓળખાવી શકાય. જુઓ મંડપભંડુ માં અપ્પીકગણ (૫૦ ૫).

૨ ખીભ કાયમા ન ઉત્પન્ન થતા એકના એક કાયમા ફરી રીતે ઉત્પન્ન થવામાં જેટલો વખત લીધે તેને 'કાય-સ્થિતિ' કહેવામાં આવે છે.

૩ આનું ખીભ નામ આપ્યું છે.

૪ ભગવતી, વિનાહપ્રજ્ઞામિ, વ્યાન્ય-પ્રજ્ઞામિ ઇત્યાદિ નામેથી ઓળખાતા પાયમા અંગમા તો " મળાગયદ્વા જ તૌયદ્વાત્રો સમાદિયં " એ સૂત્રમાં અનાગત કાળ અતીત કાળથી એક સમય અધિક કલો છે, ત્યારે અત્ર તો અનન્ત ગુણો કહેવામાં આવ્યો છે તે કેવી રીતે મંગત છે એમ સદજ પ્રશ્ન ઉદભવે. આનું મમાધાન એ છે કે અનાગત કાળનો અન્ત નથી તેમજ અતીત કાળની આદિ નથી. આ પ્રમાણે એ બંને અનન્ત હોવાથી સમાન છે. પરંતુ એ બેની વચ્ચે પ્રશ્નો પ્રશ્ન-સમય છે. તે સમયનો વિનાશ નહિ થઇ ગયેલો હોવાથી તેની અતીત કાળમાં ગણના થઇ શકે નહિ. ભવિષ્યત કાળના વિનાશરૂપ ધર્મ માથે એની સમાનતા હોવાથી એનો અનાગત કાળમાં અન્તર્ભાવ ફરી શકાય છે. આ નિવારના ભગવતીનો ઉલ્લેખ મુક્તિ-મુક્ત જગ્યા છે. હવે જે ઉલ્લેખ સાથે એનો વિરોધ આવે છે

આ પુદ્ગલ પરાવર્તના (૧) દ્રવ્ય, (૨) ક્ષેત્ર, (૩) કાળ અને (૪) ભાવ એ લેક્ષ્યી ચાર પ્રકારે પડે છે. વળી આ પ્રત્યેકના સૂક્ષ્મ અને બાહ્ય એમ બે બે અવાંતર લેદો છે. આ પૈકી સૌથી પ્રથમ બાહ્ય-દ્રવ્ય-પુદ્ગલ પરાવર્તનું સ્વરૂપ વિચારીએ.

પરમાણુઓના સમુદાયથી બનેલા એક પ્રકારના સ્કન્ધને 'વર્ગણ' કહેવામાં આવે છે.

આના (૧) ઔદારિકશરીરવર્ગણ, (૨) વૈક્રિયશરીરવર્ગણ, વર્ગણનું લક્ષણ અને (૩) તેજસશરીરવર્ગણ, (૪) કાર્મણશરીરવર્ગણ, (૫) તેના પ્રકારો ભાષા-વર્ગણ (૬) શાસ્ત્રીવાસ-વર્ગણ અને (૭) મનો-વર્ગણ એમ સાત લેદો છે.

બાહ્ય-દ્રવ્ય-પુદ્ગલ-પરાવર્તનું સ્વરૂપ—

આ ઔદૈરિક પ્રમાણુ જેટલી ઊંચાઈવાળા લોકમાં રહેલા તમામ પુદ્ગલોને ઔદારિક શરીરની વર્ગણરૂપે ગ્રહણ કરી છોડી દેવા, એવી રીતે આ પુદ્ગલોને વૈક્રિય શરીરને યોગ્ય વર્ગણરૂપે પરિણામી-ભોગવી ત્યજી દેવા, એવી રીતે બીજી બધી વર્ગણરૂપે તે સર્વેને ભોગવી તેના ત્યાગ કરવો, આ પ્રમાણે કરતાં એક જીવને જેટલો વખત લાગે, તેને 'બાહ્ય-દ્રવ્ય-પુદ્ગલ-પરાવર્ત' કહેવામાં આવે છે. સૂક્ષ્મ-દ્રવ્ય-પુદ્ગલ-પરાવર્ત કાળ ધ્યાનમાં આવે એટલા માટે જ આનું સ્વરૂપ વિચારવું પડે છે.

તેના વિચાર કરીએ. આ વિચાર કરતી વેળાએ જો અતીત અને અનાગત કાળને સમાન માનીએ, તો એક સમય પૂર્વેના અતીત કાળથી અનાગત એક સમય વધારે ગણાય. એવી રીતે બે સમય પૂર્વેના અતીતમાં અને તે સમયના અનાગતમાં બે સમયનું અંતર પડે. એવી રીતે આ બે વચ્ચે જોઈએ તેટલું અંતર કદાચ શક્ય છે. વળી અનાગતમાંથી ગમે તેટલો સમય એછો થાય છતાં તેનો કોઈ દિવસ અંત આવનાર નથી, એ તરફ લક્ષ્ય આપતાં અતીત કાળ કરતાં અનાગત કાળ અનંત ગણો છે એમ કહેવું ન્યાય સમ-ભવ છે. આ લક્ષ્યકરને ધ્યાનમાં લઈને તો પ્રવચનના ૧૧ માં કારમાં કહ્યું પણ છે કે—

“ ઓસપિણી અણતા, પોગલપરિયટ્ઠા મુણેયવ્થો ।

તેડનંતા તોયદ્ધા, અનાગયદ્ધા અણતગુણા ॥ ૩૧ ॥ ”

[ડરસપિણયોડનંતાઃ પુદ્ગલપરિયત્ઠાઃ જ્ઞાતવ્યઃ ।

તેડનંતા અતીતાદ્ધા અનાગતાદ્ધા અનંતગુણા ॥]

૧ જેન શાસ્ત્રમાં (અ) ઔદારિક, (આ) વૈક્રિય, (ઇ) આદારક, (ઈ) તેજસ અને (ઉ) કાર્મણ એમ પાંચ પ્રકારના શરીર ગણાવેલા છે. આ બધાના લક્ષણાદિનો અન વિચાર કરીશું નહિ, કેમકે આ ઉદ્ધારામાં આગળ ઉપર તે વિચારવામાં આવનાર છે, પરંતુ પાંચ શરીરો પૈકી આદારક શરીરનું અન કેમ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું નથી એનો ઉત્તર આપીશું. તે એ છે કે આદારક ગરીર કોઈ પણ જીવને સમગ્ર સંસારમાં વધારેમા વધારે ચાર વાર જ પ્રાપ્ત થાય છે એથી કરીને પુદ્ગલ-પરાવર્તમાં તે ઉપયોગી નહિ હોવાથી તે વિશે અન નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો નથી.

મત્તાતર—

આ કાળે પરત્વે મત-લેહ છે એમ પ્રવચનનાં ૧૬૧ માં દ્વારમાંના નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ ઉપરથી જોઈ શકાય છે:—

“ અહવ હમો દબ્બાઈ ઓરાલ-વિઝવ-તૈય-કમ્મેહિં ।

નીસેસદબ્બગંહણમ્મિ વાયરો હોઈ પરિવહો ॥ ૪૨ ॥ ”

અર્થાત્ અથવા અન્ય આચાર્યોના મત પ્રમાણે ઔદારિક, વૈકલ્ય, તૈજસ અને કાર્મણ્ય એ ચાર પ્રકારની, નહિ કે સાત પ્રકારની, વર્ગણાદિપે સમસ્ત પુદ્ગલોને લોગવી ત્યજી દેવા તે ‘ બાહર-દ્રવ્ય-પુદ્ગલ-પરાવર્ત ’ છે.

સૂક્ષ્મ-દ્રવ્ય-પુદ્ગલ-પરાવર્તનું સ્વરૂપ—

અનેક ભવેમાં જમણ કરતાં કરતાં કોઈ જીવ સમગ્ર લોકના પુદ્ગલોને ઔદારિક શરીરની વર્ગણાદિપે લોગવી ત્યજી દેવાનું કાર્ય કરતો હોય, તેવામાં તે અન્ય પ્રકારની વર્ગણાદિપે કોઈ પુદ્ગલને પરિણુમાવે-લોગવે અને તેને છોડી દે, તો તે પુદ્ગલને જે વિભતીય વર્ગણાદિપે પરિણુમાવી હોય તેની આમાં ગણતરી થઈ શકે નહિ, કેમકે બાહર-દ્રવ્ય-પુદ્ગલ-પરાવર્તમાં ગમે તેમ-વ્યતિક્રમ પૂર્વક પણ સમગ્ર પુદ્ગલોને સમસ્ત વર્ગણાદિપે લોગવી છોડી દેવા એ હેતુ છે, જ્યારે સૂક્ષ્મ-દ્રવ્ય પુદ્ગલ-પરાવર્તમાં તો કંમ પૂર્વક જ વિવક્ષિત સભતીય વર્ગણાદિપે તમામ પુદ્ગલોને લોગવી ત્યજી દેવા ઉપર બાર ‘ મૂકવામાં આવે છે.

ક્ષેત્ર-પુદ્ગલ-પરાવર્તના બે પ્રકારો—

સમગ્ર લોકવ્યાપી આકાશના કોઈ પ્રદેશમાં મરણ થયું હોય, ત્યાર પછી તેની નજ-દીકના કે દૂરનાં આકાશવળા પ્રદેશમાં મરણ થાય, એવી રીતે જેટલા કાળે કોઈ એક જીવનું સમગ્ર આકાશ-પ્રદેશમાં મરણ થઈ રહે, તેટલા કાળને ‘ બાહર-ક્ષેત્ર-પુદ્ગલ-પરાવર્ત ’ કહેવામાં આવે છે. પરંતુ આ મરણાનુક્રમે થતાં જેટલે કે જે એક પ્રદેશમાં મરણ થયું હોય તેની નજ-દીકના-પ્રદેશમાં મરણ થવા પૂર્વે અન્ય કોઈ પ્રદેશમાં મરણ થયું હોય તો તે પ્રદેશની ગણના ન કરવી, પરંતુ જ્યારે ફરીથી અનન્તરવર્તી પ્રદેશમાં જ મરણ થાય તો તેની ગણના કરવી, એવી રીતે ક્રમસર પ્રદેશોમાં મરણ થતાં જેટલો કાળ વ્યતીત થઈ જાય, તેને ‘ સૂક્ષ્મ-ક્ષેત્ર-પુદ્ગલ-પરાવર્ત ’ કહેવામાં આવે છે.

કાલ-પુદ્ગલ-પરાવર્તનું પ્રરૂપ—

અવસર્પિણી કે ઉત્સર્પિણીના જેટલા ગ્રમયો છે, તે પૈકી પ્રત્યેક ગ્રમયમાં મરણ થવામાં

૧ જો જીવની જોગમાં જોઈ અવમાદના પણ અસંખ્ય પ્રદેશ જેટલી છે. જનાં માત્ર વિવિધ દેશમાં મતાર જીવો કોઈ એક વિવિધ પ્રદેશને પ્રથમ પ્રદેશ નહીં મળી-સેવા.

(ભલે તે પછી વ્યતિક્રમ પૂર્વક હોય) જેટલો કાળ વીતી જાય, તે 'ખાદર-કાલ-પુદ્ગલ-પરાવર્ત' કહેવાય છે. પરંતુ પ્રથમ સમયે મર્યા પછી તે જીવ પાછો જ્યારે તદનન્તર દ્વિતીય સમયમાં મરે ત્યારે જ તે દ્વિતીય સમય ગણાય અને વચ્ચેના જે સમયોમાં તેનું મરણ થયું હોય તે સમયો ગણતરીમાં ન હોવાય, એવી રીતે ક્રમસર મરણવિષયક સમયો જ ગણતાં સમગ્ર સમયોનો વારો આવી જતાં જેટલો કાળ વહી જાય, તેને 'સૂક્ષ્મ-કાલ-પુદ્ગલ-પરાવર્ત' કહેવામાં આવે છે.

આ વાત વિસ્તારથી વિચારીશું. ધારે કે કોઈ જીવ આ અવસર્પિણીના પ્રથમ સમયમાં મરણ પામ્યો, ત્યાર પછી અવસર્પિણીના બીજા સમયમાં તેનું મરણ ન થયું તો આ અવસર્પિણીનો બાકીનો સમગ્ર કાળ તેમજ સંપૂર્ણ ઉત્સર્પિણીનો કાળ એટલે કે વીસ કોઠાકોટી સાગરોપ-મમાં એક સમય ન્યૂન એટલા કાળ પછી જ્યારે અવસર્પિણી આવે ત્યારે ગણનામાં કામ લાગે એવો દ્વિતીય સમય આવે છે. આ દ્વિતીય સમયમાં તેનું મરણ થાય તો તે લેખે ગણાય, નહિ તો ફરીથી અન્ય અવસર્પિણી માટે શરૂ જોવાની બાકી રહે છે. એમ કરતાં દ્વિતીય સમયમાં મરણ થાય, ત્યાર પછી અવસર્પિણીના તૃતીય સમયમાં તેનું મરણ થયું નેહંએ. આમ જો દ્વિતીય સમય પછી તરત જ તેનું તૃતીય સમયમાં મૃત્યુ ન થાય તો વળી અન્ય અવસર્પિણી આવે ત્યાં સુધીમાં જે કોઈ પણ સમયમાં તેનું મરણ થયેલું હોય તે ગણાય તેમ નથી, પરંતુ જ્યારે અવસર્પિણીના તૃતીય સમયમાં જ તેનો હેલ પડે ત્યારે જ તે સમય કામમાં લઈ શકાય. આવી રીતે અવસર્પિણીના અગણિત સમયોમાં ક્રમશઃ મરણ થતાં કેટલો બધો કાળ વ્યતીત થઈ જાય એ તો વિચક્ષણ જન એની મેળે વિચારી લેશે.

ભાવ-પુદ્ગલ-પરાવર્તનું સ્વરૂપ—

અસંખ્યેય લોકાકાશના પ્રદેશ જેટલા અનુભાગ-ખન્ધનાં સ્થાનો છે. આ સ્થાનોના નિષ્પા-દક કપાયના ઉદયરૂપ અધ્યવસાયો છે એટલે તેની મંખ્યા પણ એટલી જ છે. આ અધ્યવસાયોમાં મન્દતા-તીવ્રતાની અપેક્ષાએ તરતમતા રહેલી છે. આ પૈકી અત્યંત મન્દ એવા અધ્યવસાય પૂર્વક કોઈ જીવ મરે, ત્યાર પછી એનાથી જરા ઓછા મન્દ અધ્યવસાયે મરે, આ પ્રમાણે મરણ થાય તે પૂર્વે બીજા કોઈ અધ્યવસાય પૂર્વક તેનું મરણ થયું હોય તો તે અધ્યવસાયોને પણ ગણ-તરીમાં લેવામાં આવે અને એવી રીતે સમસ્ત અધ્યવસાયો પૂર્વક મરણ થઈ રહેવામાં જેટલો વખત વીતી જાય, તેને 'ખાદર-ભાવ-પુદ્ગલ-પરાવર્ત' કહેવામાં આવે છે. પરંતુ જ્યાં અધ્યવસાયની તરતમતા લક્ષ્યમાં રાખીને અર્થાત્ એક અધ્યવસાય પૂર્વકનાં મરણ પછી તદનન્તર અધ્યવસાય પૂર્વક જ જો મરણ થાય (ભલે તેમ થાય તે પૂર્વે બીજા કોઈ અધ્યવસાય પૂર્વક મરણ થયું હોય તો તેની મોંઘ ન લેવાય) તો જ તે અધ્યવસાય ગણતરીમાં લેવાય: એવી રીતે વિચારતાં જેટલો કાળ વ્યતીત થાય, તેને 'સૂક્ષ્મ-ભાવ-પુદ્ગલ-પરાવર્ત' કહેવામાં આવે છે.

આ અન્યકારકૃત સમ્યક્ત્વપ્રદીપ (૫૦ ૧૩)માં કહ્યું છે 'તેમ અત્ર એ ઉમેરવું' અના-

વશ્યક નહિ ગણાય કે સૂક્ષ્મ-દ્રવ્ય-પુદ્ગલ-પરાવર્ત કરતાં સૂક્ષ્મ-ક્ષેત્ર-પુદ્ગલ-પરાવર્તનો કાળ અધિક છે. એનાથી પણ સૂક્ષ્મ-કાલ-પુદ્ગલ-પરાવર્ત યદી જય છે.

આ પ્રમાણે ક્ષેત્ર-પુદ્ગલ-પરાવર્તોદિના સ્વરૂપ તરફ લક્ષ્ય આપતાં સમજી શકાય છે કે પુદ્ગલ-પરાવર્તનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ દ્રવ્ય-પુદ્ગલ-પરાવર્ત સિવાય પુદ્ગલ-પરાવર્તનો અર્થ અન્યત્ર સુઘટિત થતો નથી. કહેવાની મતલબ એ છે કે પુદ્ગલોનું પરિવર્તન થવું-અન્ય રૂપે પરિણમવું એ આનો વ્યુત્પત્તિ-જન્ય અર્થ તેો અન્યત્ર કામ લાગતો નથી. આથી એના પ્રવૃત્તિ-નિમિત્તરૂપ અર્થનો વિચાર કરવો જોઈએ. ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીનું માપ એ અત્ર નિમિત્ત છે. આ નિમિત્ત તેો ક્ષેત્ર-પુદ્ગલ-પરાવર્તમાં ખરાબર ઘટી શકે છે, એટલે એ સંબંધમાં કંઈ નિવેદન કરવું બાકી રહેતું નથી. પરંતુ આ સિવાયનાં વિશિષ્ટ પ્રયોજનો જાણવાં બાકી રહે છે, પરંતુ તેને ચોચન કરનાર કોઈ ઉદ્દેશ્ય મારા જોવામાં નથી.

મોક્ષ-ગમન પૂર્વેની કેટલીક સ્થિતિઓ—

જન્મ, જરા (ઘડપણ) અને મરણરૂપ જલતરંગોથી વ્યાપ્ત સ્થિતિ સવ-સમુદ્રમાં મિથ્યાત્વ મોહનીયાદિ કર્મોની પ્રેરણાથી અનન્ત પુદ્ગલ પરાવર્ત શ્રવણસંસુખી કાળ કાળ પર્વત^૧ અવ્યવહારશિ-સૂક્ષ્મ નિગોદનાં લવોમાં અનેક પ્રકારનાં અસહ્ય દુઃખોનો અનુભવ કરતાં કરતાં^૨ અકામનિર્જરાદિ હેતુના બળથી વ્યવહારશિમાં આવેલા જીવને મોક્ષ ગમન માટે જ્યારે બે પુદ્ગલ પરાવર્ત જેટલો કાળ બાકી રહે છે, ત્યારે તેને નિર્વિકલ્પજીવ ધર્મનું શ્રવણ કરવાની અભિલાષા થાય છે. આ કાળને 'શ્રવણસંસુખી કાળ' કહેવામાં આવે છે. આવી રીતે આ જીવને મંસારમાં રખડપટ્ટી કરતાં કરતાં જ્યારે મુક્તિ મેળવવા માટે અર્થાત્ આત્માની સર્વોત્કૃષ્ટ

માર્ગસંસુખી કાળ શક્તિનો આવિર્ભાવ કરવા માટે હોઠ પુદ્ગલ-પરાવર્ત જેટલો કાળ બાકી રહે છે, ત્યારે પૂર્વની અપેક્ષાએ પરિણામની વિશુદ્ધતા હોવાથી તે જીવને ધાર્મિક માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરવા માટે અનુકૂળ માર્ગાનુસારી ગુણોને મેળવવા માટે ઇચ્છા ઉદ્ભવે છે. આ કાળને 'માર્ગસંસુખી કાળ' કહેવામાં આવે છે. આ કાળે આત્માનો જે પરિણામ હોય છે તેથી પણ તેનો પરિણામ વિશેષ શુદ્ધ થતાં કર્મોની સ્થિતિને અકામનિર્જરા દ્વારા ઓછી

૧ આનું સ્વરૂપ આ ઉલ્લાસમા વિચારવામાં આવનાર છે, જોકે એની આછી રૂપરેખા અપભ્રંશના સ્પષ્ટીકરણ (૫૦ ૧૦૧)માં આલેખવામાં આવી છે.

૨ આ સંબંધમાં જોકે અન્યકાર પૃથમ ઉલ્લાસમા સ્વયં પ્રકાશ પાડે છે, છતાં એનું મૂળ સ્વરૂપ અત્ર વિચારવું અપ્રધાને નહિ લેખાય. નિર્જરા કે જેનું લક્ષણ આપણે ૭૬મી પૃથ્થમાં જોઈ ગયા છીએ, તેના સકામ-નિર્જરા અને અકામ-નિર્જરા એના બે પ્રકારો છે. મારા કોમોના ક્ષય થાઓ એવી ભુદિપૂર્વક તપશ્યાદિ અનુદાનો દ્વારા તેનો ક્ષય કરનાર-તેને આત્માથી વિષ્ટ્ર કરવા-પેરવી નાખવા, તે 'સકામ-નિર્જરા' છે, જ્યારે કર્મનો સ્થિતિ-કાલ પૂર્ણ થતાં કર્મ પોતાની મેળે ખરી પડે, તે 'અકામ-નિર્જરા' છે.

કરતાં જીવને જે સમયે સંસારરૂપી કેદખાનામાંથી છૂટવાને માટે ઓઠ પુદ્ગલ પદાર્થ જેટલો કાળ બાકી રહે છે, ત્યારે બાહ્ય આકર્ષણવાળા વિવિધ ધર્મોને હેય ગણી વીતરાગે દર્શાવેલા માર્ગનો આશ્રય લેવાની તેને ઉત્કંઠા થાય છે.

ધર્મ-યૌવન કાળ

આ કાળને ‘ધર્મ-યૌવન-કાળ’ કહેવામાં આવે છે. આ ધર્મ-યૌવન કાળમાં જ મોટે જનના જીવને દ્રવ્યાદિ કારણને અનુસાર તથા ભવ્યત્વ-દશાનો પરિપાક થવાથી એવો પરિણામ ઉદ્ભવે છે કે જેના મળથી-જે કરણથી તે આયુષ્ય કર્મ સિવાયનાં બાકીનાં જ્ઞાનાવરણીયાદિ સામે કર્મોની અતિશય દીર્ઘ સ્થિતિ અન્તઃક્રોડાક્રોડિ સાગરોપમ એટલે પદ્યોપમતા અસંખ્યાતમા ભાગે ન્યૂન એક ક્રોડાક્રોડી સાગરોપમ જેટલી શેષ રહે છે. આ કરણને ‘યથાપ્રવૃત્તિકરણ’ કહેવામાં આવે છે.

સ્થિતિ-ઘાત અને કૃતનાશ તથા અકૃતાગમના હોષાનું નિવારણ—

અત્ર ક્રોડ શંકા કરે કે જે જીવે જે કર્મની જેટલી સ્થિતિ બાંધેલી હોય, તેટલા કાળ સુધી તે જીવે તેને ભોગવવી જ એઈએ. આમ હોવા છતાં અન્તર્મુક્તપ્રમાણુ અધ્યવસાયોના સમૂહ-રૂપ યથાપ્રવૃત્તિકરણ દ્વારા જ્યારે એ દીર્ઘ સ્થિતિના નાશની વાત નિવેદન કરવામાં આવે છે, તો એ વાત કેમ સંભવી શકે ? વળી જો તે સંભવે છે, તો બાંધેલ સ્થિતિ સુધી કર્મ નહિ ભોગવવું પડતું હોવાથી ‘કૃતનાશ’ અને ઓછી સ્થિતિનું કર્મ ન બાંધવા છતાં તે અદ્ય સમયમાં ભોગવાઈ ભય છે એથી ‘અકૃતાગમ’ એમ બે હોષા શું ઉપસ્થિત થતા નથી ?

આના સમાધાનાર્થે નિવેદન કરવાનું કે પ્રથમ તો આ પ્રશ્ન જ અસ્થાને છે. કેમકે યથા-પ્રવૃત્તિકરણ દ્વારા દીર્ઘ સ્થિતિનો કંઈ કૃત્રિમ નાશ થતો નથી. જેટલી સ્થિતિ બાંધવામાં આવી હોય તેનો અમુક ભાગ સ્વાભાવિક રીતે વ્યતીત થતાં જેટલી સ્થિતિ રહે, તે સ્થિતિ બાંધેલી સ્થિતિ કરતાં ઓછી થઈ છે એમ જરૂર કહેવાય; પરંતુ તેથી આ સ્થિતિનો પ્રયત્નજન્ય નાશ થયો છે એમ ન જ કહેવાય. જ્યાં સુધી આવો નાશ ન થાય, ત્યાં સુધી કૃતનાશાદિ હોષોને માટે અવકાશ રચાઈ સંભવી શકે ? ખરી રીતે આવા હોષાનું ઉત્થાન સ્થિતિ-ઘાત પરત્વે સંભવે છે,^૧ કેમકે સ્થિતિ-ઘાતનો અર્થ એ છે કે જેટલી સ્થિતિ બાંધેલી હોય, તેમાં સ્વાભાવિક રીતે વળત જતાં તે જેટલી ઓછી થાય એટલો જ તેમાં ઘટાડો થાય છે એમ નથી, કિન્તુ તે ઉપરાંત અપવર્તના કરણ

સ્થિતિઘાતનો અર્થ

૧ આયુષ્ય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૩ સાગરોપમની છે એટલે એની સ્થિતિ તો સદા અન્તઃક્રોડાક્રોડિ સાગરોપમની હોવાથી અત્ર તેનું વર્જન કરવામાં આવ્યું છે.

૨ આ હકીકત અપવર્તનીય આયુષ્યને પણ લાગુ પડે છે. આ આયુષ્યનું સ્વરૂપ આ ઉદ્ધાસમાં વિચારવામાં આવશે.

૩ ‘કરણ’ એ જીવના વીર્ષ-વિશેષનું નામ છે. આવા કરણો આઠ છે:—

(૧) બંધન-કરણ, (૨) સંક્રમણ-કરણ, (૩) ઉદ્વર્તના-કરણ, (૪) અપવર્તના-કરણ, (૫) ઉદારણ-કરણ, (૬) ઉપશમ-કરણ, (૭) નિષ્ક્રિયકરણ, અને (૮) નિકાચના-કરણ. આ આઠનું સ્વરૂપ કૃમ્યપયડીમાં બહુ વિતારપૂર્વક સમજાવવામાં આવ્યું છે. પ્રસ્તુતમાં આપણે અપવર્તના

દ્વારા તેમાં સવિશેષ ઘટાડો કરવામાં આવે છે. એટલે કે સ્વાભાવિક સ્થિતિનો પ્રયત્નપૂર્વક ધાસ-નાશ થાય છે. આનું નામ 'સ્થિતિ-ઘાત' છે.

આથી સમગ્ર શકાય છે કે આ પ્રશ્નને અત્યારે તો ચાલુ વિષય સાથે સંબંધ નથી, 'ઇતં આ સમ્યક્ત્વના પ્રકરણમાં આગળ ઉપર વિચારમાં આવનાર સ્થિતિ-ઘાત તથા રસ-ઘાત સાથે તેનો ધનિક સંબંધ છે એટલે અત્ર એનો ઉત્તર આપવો સર્વથા અપ્રાપ્તગિક નહિ લેખાય.

અધ્યવસાયનું પ્રાપ્ત્ય—

સૌથી પ્રથમ તો એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે અધ્યવસાયનો પ્રતાપ કંઈ ચોરસ છે. આત્મા અત્યંત મહિન અધ્યવસાયની મદદથી અંતર્મુક્તિ જેટલા અદ્ય સમયમાં પણ સાતમી નરકે સિધાવવા લાયક કર્મ-દલિલો (દળિયાં) એકઠાં કરી શકે છે. તેવી રીતે અતિશય શુભ અધ્યવસાયના અવસંજનથી દુર્લભ સમયમાં આવા દલિલોને વિગેદી નાંખી મુક્તિ-ગમન પણ કરી શકે છે. શંકા રહેતી હોય તો વિચારો 'શ્રીપ્રસન્નચન્દ્ર રાજર્ષિ'નું હૃદયન્ત.

કરણનો વિચાર કરીશું. જે વીર્ય-વિશેષ વડે કર્મની સ્થિતિ કે નેતા સ્વમાં ઘટાડો કરાય, તે 'અપવર્નના કરણ' કહેવાય છે.

૧ આ રાજર્ષિના ચરિત્રથી જાણે જ કોઈ જૈન અપરિચિત નથી, પરંતુ અર્જુન યોગને ઉદ્દેશીને તો તેનું તીવ્રે મુજબ સ્પૂળ સ્વરૂપ આપ્યા વિના નહિ ચાલે—

'ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત' નગરમા વેરીએને વગ કરવામાં નિપુણ અને ન્યાયના નમુનારૂપ પ્રસન્નચન્દ્ર નામના રાજા રાજ્ય કરતા હતા. આ નગરમા એક વેળા શ્રીમહાવીર પ્રવ્રુત્ત મમવસરણ થયુ. આ વાતથી વાકેફાર થતા ગાંધ તેમની પતિવપાવતી દેશના માલગથા ગયા. અવશ્યનું મનન કરતા તેમને વેદાન્ય ઉત્પન્ન થયો. એથી ચેતાના બાળક પુત્રને રાજગાદી મોળી તેમણે ચેતે દીક્ષા લીધી. આ રાજર્ષિ કર્મ-ધ્યાનમા તત્કલીન બની એક દિવસ 'રાજગદ' નગરની બહાર કારોત્સર્ગે ધ્યાને રવા. એવામા તેમના શહેરના ('ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત' નગરના) એ વલિકો ત્યા ઘડને પ્રવ્રુતે વદન કરવા જતા હતા. તેમણે ચેતાના રાજને ત્યા ધ્યાનગય જોયા. એમાથી એક વલિક બોલ્યા કે આ રાજા ધન્ય છે કે જેમણે સાંત્રાન્ય-લક્ષ્મીના ત્યાગ કરી તપશ્ચર્યા-લક્ષ્મીના સ્વીકાર કર્યો છે. બીજે વલિક બોલી ઉર્યો કે આ મુનિ ધન્ય-વાદને નહિ પરંતુ ઉપાલબ્ધ (કપકા)ને પાત્ર છે, કેમકે એમણે બજવમના બજ વગરના પુત્રને રાજ્યાસન ઉપર બેસાડ્યો તે જોડું કહ્યું છે; કેમકે એથી તો એમના શત્રુઓ આ બાળકને અને સમગ્ર નગરને પણ હેરાન કરવામા કસ્યાસ ગખતા નથી. આ પ્રમાણે પરસ્પર વાતાં-વિનંદ કરતા તે વલિકો તો ત્યાથી ચાલી ગયા, પરંતુ આ વાત તો રાજર્ષિના કણ્ઠમા પ્રવેશ કરી ગઇ. આથી તેમણે મન ડામીડાળ બન્યું. તેઓ કસ્યાણકારી ધ્યાનથી વિમુખ બની આત્મચાલી 'ધ્યાનમા નષ્ટન બન્યા તેમને પ્રુથુ પ્રુથો ચડ્યો કે શું હું જીવતાં જોડું છું' છતાં મારા પુત્રની ન્યાની કુદંશા થાય ? મનમા ને મનમા તેઓ વિરોધી પ્રુથો માથે મુદ્દ કરવા મઠી ગયા.

આ પ્રમાણે તેઓ મુદ્દના વિચારમા મગ્નથુ બન્યા હતા, ને મયમે શ્રીવીરના અનન્ય ભક્ત શ્રીશ્રેણિક નરેશ્વર પ્રવ્રુતે પ્રણામ કરવા ત્યા ચડને જતા હતા. તેમણે આ મદર્ષિને વદન કહ્યું, પરંતુ એમણે તો એમના સામુ આપ પણ જિંવી ન કરી. મગ્નએ ધાર્યું કે તેઓ આત્મ-રમણનામા આરંભ થવા હશે. શ્રેણિક દુષ્પરિણે પ્રવ્રુ પામે બંધ વદન કરવા પર્વત જેમની દેગના સાલળી ત્યાર પછી તેમણે પ્રવ્રુતે પ્રજા કર્યો કે જે સમયે મેં પ્રસન્નચન્દ્ર રાજર્ષિને પ્રણામ કર્યો, તે સમયે તેઓ કાળ-ધર્મને-નિર્વાણને પામે, તો તેઓ કહ બનિમા બપ ? પ્રવ્રુએ ઉત્તર આપ્યો કે સાતમી નરકે શ્રેણિક ગગ્ગ નો આ સાતમી આશ્વર્ષમા ગરકાવ થઇ ગયા

‘અનિકાચિત, બંધવાળાં કર્મોની સ્થિતિની અપવર્તના (ઘટાડો) થઈ શકે’ તેમાં કરી નવાઈ નથી, કેમકે નિકાચિત બંધવાળાં કર્મોની સ્થિતિમાં પણ નિકાચિત કર્મોનો ઉપક્રમ જ્ઞાનપૂર્વક તીવ્ર તપશ્ચર્યા દ્વારા ઘટાડો થઈ શકે છે. આ વાત નિમ્ન-લિખિત ગાથા દ્વારા સમર્થિત થાય છે:—

“ સત્ચરવર્ગાણમેવં, પરિણામવસાદુવક્ત્રમો દ્યોજ્ઞા ।

પાયમનિકાહયાણ, તવસાઓ નિકાહયાણં પિ ॥ ૧ ॥ ”

આ વાતની પુષ્ટિ અર્થે એક બે ઉદાહરણો વિચારીશું. ઘણા દિવસ સુધી આલે તેટલું ધાન્ય ઘરમાં ભરેલું હોય, પરંતુ એકાએક ભરમક વ્યાધિ થતાં અલ્પ દિનમાં તે સમગ્ર ધાન્ય ખવાઈ જાય તેમ દીર્ઘ કાળ પર્યંત લોગવવા લાયક કર્મો પણ શુભ અધ્યવસાયની પ્રબળતાને લઈને લઘુ કાળમાં લોગવાઈ જાય.

બીજા ઉદાહરણ તરીકે આપણે કેરીનો વિચાર કરીશું. કાચી કેરીને કંડીઆમાં ભરી તેના

આંતરે રાગર્ષિના મનમાં મહાભય કર પુદ આવી ગયેલું હતું. તેમણે રણુમંમિમાં સર્વ શત્રુઓને પરાન્ત કર્યા, પરંતુ એક પ્રધાન શત્રુને હરાવવો જાકી ગયો ત્યારે આ વખતે સત્ત્વો ખૂટી ગયેલા હોવાથી, હાંધેલા તરવાર મરખી પણ નહિ મહેલી હોવાથી, આવેસમાં ને આવેસમાં શિરઆણુ (માથાના ટોપ) થી તેને મારવા તેઓ તૈયાર થયા. આ વિચારને વર્તવમાં ચૂકવા જેવો. તેમણે પોતાને માથે હાથ ચૂક્યો, તો તેમને શું જ્ઞાન થયું ? કયા સુનિવેશ અને મ્હા આ મનોદશા ? ઝટ વિવેક-ટૂંટિ તેમનામાં જાગૃત થઈ અને ક્ષેત્રજેતામાં તેમણે આતમી નરકે સિધાવવા યોગ્ય કર્મ-દક્ષિણે અપાવી નાખ્યા એટલું જ નહિ, પરંતુ તેઓ પશ્ચાત્તાપની-ગુહ અધ્યવસાયની દિશામાં પૂર જોમથી પ્રયાણ કરવા લાગ્યા.

આવે સમયે શ્રેષ્ઠિકે પ્રભુને કરીથી પ્રથમ પૂછ્યો કે અત્યાગે ગર્ભર્ષિના દેહ પડે તો તેઓ કયા જાય ? પ્રભુએ જવાબ આપ્યો કે અત્યાગે વિમાને શ્રેષ્ઠિકે આ માટે પ્રભુને ખુલાસો કરવા વિનવ્યા પ્રભુએ તેમને મનોભયની મદત્તા સમજાવી એવામાં દેવ-દુર્લભિને નાદ માલણી શ્રેષ્ઠિકે પ્રભુને પૂછ્યું કે આ શું ? પ્રભુએ ઉત્તર આપ્યો કે ગર્ભર્ષિને નિર્મળ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે અને દેવો તેનો ઉત્સવ કરી રહ્યા છે.

આ દૃષ્ટાન્તથી મનોનાદનની વેગવતી ગતિ અને તેનું પગલું સમજી શકાય છે. આ વાતને ખોતમાં લઈને તો-મનના સામર્થ્યને લક્ષમાં રાખીને તો મૈત્રાયણ્યુપનિષદમાં એવા પ્રપાઠકર્મો કહ્યું પણ છે કે—

“ મન યથ મનુષ્યાણાં, કારણ ચન્દ્ર-મોક્ષયોઃ ।

ચન્દ્રાય ચિપયાસન્નિ, મોક્ષે નિર્વિપય સ્મૃતમ્ ॥ ૧૧ ॥ ”

૧ કર્મનો બધ એક જાતનો નથી કોઈ કર્મ અનિશ્ચય ગાદ બધાય છે, તો પ્રાઇ કર્મ ગાદ, તો કોઇ શિયિવ, તો કોઇક અતિશિયિવ. જે કર્મનો અતિગમ્ય ગાદ બધ થાય છે, તેને ‘નિકાચિત’ કહેવામાં આવે છે. આથી વિપરીત તે ‘અનિકાચિત’ છે.

૨ બાયા—

સર્વમકૃતીનામેવ પરિણામવસાદુવક્ત્રમો ભવેત્ ।

માયમનિકાચિતાનાં તપસા નિકાચિતાનામપિ ॥

ઉપર ઘાસ નાંખી તેને કપડા વડે ઢાંકી રાખીએ, તો શું તે જલદી પાકી ન જાય ? આવી રીતે અનિકાચિત અને કેટલીક વાર નિકાચિત કર્મો પણ અધ્યવસાયના પ્રતાપે અલ્પ કાળમાં લોગવાઈ જાય એવાં બનાવી શકાય છે. એમાં કોઈ બતના વિરોધને માટે સ્થાન નથી. આથી કરીને તો 'આબાધાકાળના બધન્ય-ઉત્કૃષ્ટ લેહો તથા ઉદ્યાવલિમાં આવતાં કર્મો પરત્વે 'નિષેક અને 'ગુણુ-રચના ઘટી શકે છે.

આ હકીકતને સ્પુટ કરવી અનવશ્યક નહિ ગણાય એમ માની આ સંબંધમાં કેટલુંક વિવેચન ઉમેરવામાં આવે છે. પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તિમાં (૧) પ્રદેશ-કર્મ-અનુભવ અને (૨) વિપ્રાક-કર્મ-અનુભવ એમ બે પ્રકારનો ' કર્મોનુભવ ' દર્શાવેલો છે. તેમાં પ્રદેશ-કર્મની અપેક્ષાએ દરેક કર્મ અવશ્ય લોગવણું પડે છે, જ્યારે રસથી કર્મનો અનુભવ થાયે ખરે અને ન પછુ થાય. એટલે કોઈ કર્મનો રસ અનુભવાય અને કોઈનો ન અનુભવાય એમ શેરડીમાં રહેલો રસ સૂર્યના તાપથી સૂકાઈ જાય છતાં ત્યાં ફૂતનાશ અને અફૂતાગમ માટે સ્થાન નથી, તેમ સ્થિતિ પછુ રસાધીન હોવાથી રસમાં અપવર્તના થતાં સ્થિતિમાં પછુ અપવર્તના થાય એ ક્વાલાવિક છે.

વિશેષમાં અનેક જીવોએ તુલ્ય સ્થિતિવાળું કર્મ બાંધ્યું હોય છતાં તેના અનુભવ-કાલમાં ફરક પડે તો તેમાં કંઈ નવાઈ નથી. કેમકે, દાખલા તરીકે ભૂલેશ્વરથી ચોપાટી જવા નીકળેલા સર્વે મનુષ્યો સમકાલે જ ત્યાં જઈ પહોંચે એવો કંઈ નિયમ છે ? શું એ વાત પ્રત્યેક મનુષ્યની ગતિના વેગને અધીન નથી ? એવી જ રીતે એક જ વર્ગમાં દાખલ થયેલા સર્વે વિદ્યાર્થીઓ સમકાલે જ અમુક પાઠ તૈયાર કરી શકે કે અમુક પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થઈ શકે એવી કોઈ રામજ્ઞા છે ? શું આ હકીકત બુદ્ધિની તરતમતાને અધીન નથી ?

૧ જે કર્મોની જેટલા કોડકોડી સાગરોપમની સ્થિતિ હોય છે તેટલા સૌ વર્ષોના તેના ' આબાધ કાળ ' યાને ' અનુલ્પ કાળ ' જણાવેા. આ કાળ દરમ્યાન તે તે કર્મ જીવને સ્વ ઉદય વડે બાધા-દાનિ કરી શકે નથી. એથી એને ' આબાધ કાળ ' કહેવામાં આવે છે. બાકીનો કાળ કે જે દરમ્યાન પ્રદેશોદય કે વિપ્રાકોદય હોય છે, તે ' અનુભવ-કાલ ' યાને ' નિષેક-કાલ ' કહેવાય છે.

અત્ર પ્રદેશોદય અને વિપ્રાકોદય એટલે શું તે નિવેદન કરવું આવશ્યક સમજાય છે. કેટલાક એમ માનવાની બૂલ કરે છે કે જે પ્રકૃતિમાથી રમ સર્વથા જતો રહ્યો હોય તે પ્રકૃતિના પ્રદેશ માત્રનો ઉદય તે ' પ્રદેશોદય ' છે અને જો રસવાળા પ્રકૃતિના રસ ઉદયમાં આવે તો તે પ્રકૃતિના ' વિપ્રાકોદય ' છે. આ માન્યતા ભ્રાન્ત હોવાનું કારણ એ છે કે ગિતભુક-સંક્રમરૂપે એટલે પ્રદેશોદયરૂપે ઉદયમાં આવેલી પ્રકૃતિમાં રસ જરૂર હોય છે, પરંતુ તેના ત્રીન રમ પરપ્રકૃતિરૂપે પરિણમેલા હોવાથી સ્વપ્રકૃતિરૂપે સ્વવિપ્રાકરૂપે ઉદયમાં આવી શકતો નથી. આ પ્રમાણે વિવક્ષિત પ્રકૃતિના પ્રદેશો સ્વવિપ્રાકરૂપે ઉદયમાં નહિ આવેલા હોવાથી પરંતુ પરવિપ્રાકરૂપે ઉદયમાં આવેલા હોવાથી તે ' પ્રદેશોદય ' જ કહેવાય. જેમ દૂધ દહીં વગેરે રૂપે પરિણમે, તો તે પરિણમમાં ફૂંધનો પ્રદેશાનુભવ છે અને દહીં વગેરેમાં તેના રમાનુભવ છે.

૨ કર્મના ઉદય વખતે તેના દલિહતી જે ગ્યતા હોય તે ' નિષેક ' કહેવાય છે.

૩ ગુણુરચના એટલે ગુણુકારે રચના. ભુઓ ગુણુ-એણિનું સ્વરૂપ.

૪ આ વાતને લક્ષ્યમાં રાખીને " અવરયમેય મોક્ષદયમ્. " ઇત્યાદિ ઉદ્દેશો અસ્તિત્વમાં

વળી એવો કંઈ અકાદ્ય નિયમ નથી કે જે કર્મ જેવી રીતે બાંધ્યું હોય તેવી જ રીતે તે લોગવતું બેઠ્યો. જો એમ જ હોય તો અશુભ કર્મોના નાશ કરવા માટે યોગ્યતા તપ, જપ, જિન-પૂજા વગેરે શુભ અનુષ્ઠાનો વ્યર્થ જશે. વિશેષમાં તદ્દલવમોક્ષગામી જીવને પણ પૂર્વ કર્મો વિષાકોદયરૂપે લોગવતાં નવીન કર્મોના બાંધ થશે અને તેમ થતાં તે સુકૃત થઈ શકશે નહિ. આથી કોડાકોડી સાગરોપમે બેટલી દીર્ઘ સ્થિતિવાળું કર્મ પણ નીરસપણે પ્રદેશથી લોગવાય છે એમ માનવું ઉચિત સમજાય છે. આ વાતને ધ્યાનમાં લેતાં એમ કહી શકાય તેમ છે કે અતિમ ભવમાં સર્વ કર્મોનો ક્ષય થઈ શકે છે.

આશા રહે છે કે આ દુર્ગ વિવેચનનું મનન કરનારાને તો સ્થિતિ-અપવર્તનામાં કે રસ-અપવર્તનામાં બેટલે કે સ્થિતિ અને રસના ઉપક્રમમાં કૃતનાશ કે અકૃતાગમ દોષ માટે અલ્પાંશે પણ સ્થાન નથી એમ સ્પષ્ટ સમજાવું હશે.

યથાપ્રવૃત્તિકરણનું ત્રયોજન—

કોઈ વસ્ત્રની ઉપર ઘી કે તેલનો ડાઘ પડ્યો હોય અને તેના ઉપર ધૂળ ચોટી ગઈ હોય, તો તે ડાઘ બરાબર દેખાતો નથી; પરંતુ જો ધૂળને ઠૂર કરવામાં આવે તો તે ડાઘ નજરે પડે. તેવી રીતે આત્મારૂપ વસ્ત્રમાં રાગ-દ્વેષની નિમિત્ત ગાંઠ (અન્ય) રૂપ ડાઘ પડેલો છે; એ ડાઘ સ્પષ્ટ રીતે બેઠે શકાય તે માટે તેને આચ્છાદિત કરનારી કર્મોની દીર્ઘ સ્થિતિરૂપ ધૂળ ઠૂર કરવી બેઠ્યો. આ કાર્ય કરવાનું બળ યથાપ્રવૃત્તિકરણમાં છે. એ અધ્યવસાયની મદદથી કર્મ-સ્થિતિનો લાઘવ કરી આત્મા અન્તઃસ્થાન-અન્ધિ-સ્થાન નિહાળી શકે છે.

યથાપ્રવૃત્તિકરણનું સ્વરૂપ—

યથાપ્રવૃત્તિનો સામાન્ય અર્થ એ છે કે આત્માની અનાદિ કાળથી કર્મ ખપાવવાની જેવી પ્રવૃત્તિ ચાલી આવે છે તેવી ને તેવી પ્રવૃત્તિ. જોકે આ પ્રમાણે આત્માની અનાદિની ચાલ કાયમ છે, છતાં કારણ-પરિપાકને લીધે—^૧ધાન્યના ખાણના દેહાન્ત અનુસાર—^૨નદી-પાણી ન્યાય પ્રમાણે

૧ ધારો કે આપણી ખાસે ધાન્યનો એક પત્થ (ખાલો) છે. આમાંથી પ્રતિદિન જેટલું ધાન્ય કુટુંબ-કમળીવાના નિર્વાહ માટે કાઢવામાં આવે તેના પ્રમાણમાં એાણું ધાન્ય જો તેમાં ન આવ્ય, તો સમય જતા-અમુક કાળ વીત્યા બાદ તે પત્થ ધાન્ય વિનાનો નહિ થઈ જાય વાર ? તેવી રીતે પ્રસ્તુતમાં કર્મ એ ધાન્ય છે અને આત્મ-પ્રદેશ એ પત્થ છે. અનાભોગ-અક્રમ નિર્જરા દ્વારા આમાંથી ધણું કર્મને ખપાવતો અને તેના પ્રમાણમાં ન્યૂન નીતન કરીને બાધેતો જતો જીવ કાપાંતરે અન્ય-પ્રદેશ સમીપ ન આવી પહોંચે ? શું એ કર્મોની સ્થિતિ ઘટાડી ન શકે ?

૨ ધારો કે એક પર્વત છે અને તેમાંથી એક નદી વહી રહી છે. આ પર્વતની નીચે એક પત્થર રહેલો છે; તે આના પ્રવાહમાં નહાય છે તો એ બનના જોગ છે કે આપ તેમ આગાધ ધરાતાં ઘસાતાં તે પત્થર ગોળ અને સુવાળો બની જાય. તેમ પ્રસ્તુતમાં જીવ તે પત્થર છે, ચતુર્ગતિરૂપ સંસાર તે જલ-પ્રવાહ છે. તેમાં તથાનો જીવરૂપી પાણી આનાભોગરૂપ ઘર્ષણ વડે કર્મ-પ્રવૃત્તિરૂપ યોગ્ય ઘાટમાં આવે-વ્યાયોગ્ય સંયોગો મળના કપાળની મદદના યોગે કર્મ-સ્થિતિનો લાઘવ કરે ને શું અસંભવિત પડના છે ?

આત્મા કર્મોનું સ્થિતિ-જડ ઘટાડે છે-મિથ્યાત્વને મન્દ બનાવે છે. આમાં જે આત્માનો અનાલોગ -બુદ્ધિ પૂર્વકનો નહિ એવો જે પરિણામ કારણરૂપ છે, તેને 'યથાપ્રવૃત્તિકરણ' એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. યથાપ્રવૃત્તિકરણના આપણે સ્પષ્ટતાની ખાતર સામાન્ય અને વિશિષ્ટ એવા બે લેહો પાડીશું. તેમાં જે યથાપ્રવૃત્તિકરણ બાદ અપૂર્વકરણ 'તેમજ' અનિવૃત્તિકરણની પ્રાપ્તિ થાય જે તેને આપણે વિશિષ્ટ તરીકે જાળાખાવીશું. શાસ્ત્રમાં આને 'પૂર્વપ્રવૃત્ત' એવું અપરનામ આપવામાં આવ્યું છે અને તે વાસ્તવિક છે, કેમકે ખીજાં કરણો કરતાં એ પૂર્વે પ્રવર્તે છે. ખીજા યથાપ્રવૃત્તિકરણને આપણે સામાન્ય કહીશું. આ સામાન્ય યથાપ્રવૃત્તિકરણના અધિકારી-તો અલબ્ધે પણ છે. અર્થાત્ જેમનામાં મોણે જવાની કાયકાત પણ નથી તેવા જીવો પણ આના અધિકારી છે, એટલે જો કદિએ જો મહત્ત્વનું નથી. છતાં જો બૃહત્તું ન જોઇએ-કે આત્મોન્નતિના માર્ગે-પ્રયાણ કરનારાઓને માટે તો આ પહેલું સ્ટેશન છે. જેને પોતાના આત્માનું હિત-સિદ્ધ કરવું હોય, શિવ-સુન્દરીનો મુયોગ પ્રાપ્ત કરવાની જેને ઉત્કૃષ્ઠા હોય, તેને તો આ રખડપટ્ટીરૂપ સંસારના અનેક સ્ટેશનોથી મુસાફરી કરી આ સ્ટેશન મુખી આવવા માટે ટિકિટ કઠાવવી જ જોઇએ. પરંતુ જો ધ્યાનમાં રાખવું કે આ સ્ટેશન મુખી આવી પહોંચ્યા કે બેઠો પાર જ ચલ્ય ગયો એમ નથી અર્થાત્ અહીં આવ્યા પછી જ આત્મોન્નતિના માર્ગમાં આગળ વધી શકાય એ સાચી વાત છે, કિન્તુ આગળ વધી જ શકાય એમ નથી. અર્થાત્ અહીં મુખી આવી પહોંચવું એ ભવ્ય કે અભવ્ય જીવને માટે અશક્ય નથી, પરંતુ અહીં આ આવ્યા વિના તો આગળ વધવું એ અશક્ય છે-જ. અહીં આવ્યા પછી જે અપૂર્વકરણરૂપ પરવાનો મેળવી શકે, તે જ શિવ-પુરી જવાનો અધિકારી બની શકે.

અલબ્ધે જે યથાપ્રવૃત્તિકરણના અધિકારી છે, એના કરતાં અપૂર્વકરણની પૂર્વે પ્રવર્તતા યથાપ્રવૃત્તિકરણમાં જે કેટલીક વિશેષતાઓ રહેલી છે તે હવે પછી વિચારીશું, પરંતુ અત્ર એટલું તો જરૂર નિવેદન કરીશું કે પૂર્વપ્રવૃત્તની પ્રારંભની પૂર્વેના અન્તર્મુદ્દર્ત કાળ દરમ્યાન પણ પ્રતિસમય અનન્ત મુખી વિશુદ્ધિથી વૃદ્ધિ પામતો, પ્રતિ મુખીપ આવેલ અભવ્યની વિશુદ્ધિથી અધિક-અનન્ત શુભી વિશુદ્ધિમાં વર્તતો, મતિ-અજ્ઞાત, કૃત-અજ્ઞાત કે વિલગજ્ઞાતમાં વર્તતો, ભાનગ્રિક, વાચિક અને કાયિક યોગ (વ્યાયામ) પૈકી ગમે તે એક યોગવાળો અને તેજો-લેશ્યા, ધમ-લેશ્યા અને શુક્લ-લેશ્યા એ ત્રણ વિશુદ્ધ લેશ્યા પૈકી એક લેશ્યાવાળો જીવ આયુષ્ય ત્રિવાયનમાં સાત કર્મોની અંતઃકોટાકોટિ પ્રમાણની સ્થિતિ કરે છે.

સામાન્ય યથાપ્રવૃત્તિકરણનો ઉત્કૃષ્ઠ કાળ અસંખ્યાત સમયનો છે, જ્યારે વિશિષ્ટ યથાપ્રવૃત્તિકરણનો-પૂર્વપ્રવૃત્તનો અન્તર્મુદ્દર્ત જેટલો છે. તેમાં પણ આગળ વિચારવામાં આવનારા અપૂર્વ-

૧ આ કંજો તો જે જીવ યોગી (૧) મિત્રા, (૨) નામ, (૩) બધા, (૪) દીપ્ત, (૫) મિત્ર, (૬) જાન, (૭) પ્રજા અને (૮) પદ એ આદ્ય દર્શિઓ (દર્શિ એટલે મદ્યજનતાથી નર્મન અભવો પદ્મામ-દર્શિ) પૈકી પ્રથમ દર્શિમાં પ્રવર્તતો દેવ, તેને દેવ છે-તેને આ કંજી દરમ્યાન આપવંકરણને ઉદય મળી, પદા અના જગતી આ દરિવાગને નેત્રી પ્રાપ્તિ અનિર નરિ દેવ પૈકી કેવંમ કંજીનો ઉપચાર કરી અને 'અપૂર્વકરણ' પણ કંદેવામાં આવે છે.

કરણ અને અનિવૃત્તિકરણ એ બે કરણો પૈકી પ્રત્યેકનો ઉદ્દેષ્ટ કાળ અન્તર્મુદ્ધર્ત છે. વળી આ ત્રણેનો સરવાળો કરતાં જે કાળ આવે તેનું માપ પણ અંતર્મુદ્ધર્ત જ છે એ ભૂલવા જેવું નથી.

અન્ય-દેશની સમીપ વર્તન—

અન્ય-દેશની સમીપ આવેલા જીવોનું વર્તન વિવિધ ભાતવું છે. જેમકે અભવ્ય જીવો પણ કર્મ-સ્થિતિનો લાઘવ કરી અનંત વાર આ રાગ-દ્વેષની ગાંઠરૂપ અને એથી કરીને ‘અન્ય’ તરીકે ઓળખાવેલ દેશ મુઘી આવી પહોંચે છે, પરંતુ તેઓ તેને ભેદી શકતા નથી. આનું કારણ એ છે કે તેમની પાસે સામગ્રીની વિકલતા છે—રાગાદિને મારી હઠાવવા માટે કારણભૂત વિશિષ્ટ અધ્યવસાયની ન્યૂનતા છે. આથી કરીને મિથ્યાત્વ-મોહનીયની ‘સર્વોપશમના નહિ કરી શકવાથી ઔપશમિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિથી વિમુખ રહી તેઓ આ અન્ય-દેશમાં સંપ્રયેય કે અસંપ્રયેય કાળ સુધી પકી રહે છે. ત્યાર પછી તેમનો અધ્યવસાય મલિન બને છે જ, કેમકે અભવ્યોને વિશુદ્ધતર અધ્યવસાય સંભવતો નથી, એટલે એમને માટે તત્કાલ તો અધઃપતન જ સરભાયેલું છે.

અન્ય-દેશમાં રહેલો કોઈ અભવ્ય જીવ ઉત્તમ સુનિરાજના ચક્રવર્તી જેવા રાજાધિરાજ વડે થતાં પૂજા-સત્કાર-સન્માનાદિ જોઈને કે પરમ પૂજ્ય તીર્થ-

**અભવ્યનું
દ્રવ્ય-ચારિત્ર**

કરની અનુપમ સમૃદ્ધિને જોઈને અથવા સ્વર્ગ-સુખની વાછાથી પ્રેરાઈને દીક્ષા ગ્રહણ કરે છે. આ પ્રમાણે દ્રવ્યથી સાધુતાને ઉદ્દેશીને તે પોતાના ગૌરવાદિની અભિલાષાથી પ્રતિલેખનાદિ ક્રિયાઓ કરે

૧ સર્વોપશમના તો મોહનીય કર્મની જ હોય છે; બીજા જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોની હોતી નથી; તેની તો દેશોપશમના હોય છે. પ્રસ્તુતમાં જે મિથ્યાત્વ-મોહનીય કર્મનો પ્રથમ બધ યજ્ઞ હોય તેનો નવીન ઉદય અથવા તો જેનો ઉદય શરૂ થઈ ચૂક્યો હોય તેનો ચાલુ ઉદય જેનાથી અટકાવી શકાય અને તે સાથે ઉદારણા (આત્માના યોગ નામના વર્ષ વડે જે કર્મ-દલિકને ઉદ્યાવલિકામાં પ્રક્ષેપાય તે ‘ઉદારણા’), નિધતિ (કર્મ-દલિકમાં ઉદ્વર્તના-હ્રદિ કે અપવર્તના-હ્રદિ સિવાય બીજી કંઈ ન બની શકે એવા સન્કાર) અને નિકાચના (કર્મ-દલિકમાં કોઈ પણ કચ્છ ન પ્રવર્તી શકે એવા સન્કાર) પણ જેનાથી રાક્ષી શકાય એવા સન્કાર આ કર્મ-દલિકમાં ઉપાવરવા ને ‘સર્વોપશમના’ છે. આ સર્વોપશમના તો કરણકૃત જ હોય છે. તે દેશોપશમનાની જેમ કરણકૃત તેમજ અકરણકૃત એમ બે પ્રકારની નથી. પચસગ્રહની મૂળ દીકામાં કહ્યું પણ છે કે—

“દેશોપશમના કરણકૃતા કરણરહિતા વા; સર્વોપશમનાં તુ કરણકૃતૈવ.”

સ સારી જીવેને, પર્વત ઉપરથી પડતી નદીના પ્રવાહથી તૃણાદિ બોકારને પામેલા પથરના જેવા યથામટ્તિકરણ વગેરેથી સાખ ક્રિયાવિશેષ વિના પણ વેદનાનુગત્વાદિ કારણોથી જે ઉપશમના થાય તે ‘અકરણકૃત ઉપશમના’ છે, બ્યારે યથામટ્તિકરણાદિથી સાખ ક્રિયાવિશેષથી ઉદ્ભવતી ઉપશમના તે ‘કરણકૃત ઉપશમના’ છે. તેમાં પણ વળી આ અકરણકૃત ઉપશમનાના ‘અકરણોપશમના’ અને ‘અનુદીર્ણોપશમના’ એવા બે નામો છે, પરંતુ હાલમાં તેનું જ્ઞાન કોઈને નથી—તેનો વિચેદ ગયો છે એમ ધીમહાપગિરિસુરિ શ્રીશિવચરમચરિત્ કૃત્તમપયધી (કર્મમટ્તિકા)ની ઉપગમના-કરણની આલેખાણની દીકા (પત્રક ૧૬૦)માં મળે છે.

સર્વોપશમનાના શ્રેણોપશમના અને પ્રગ્નોપશમના એવા બે નામો છે, બ્યારે દેશોપશમનાનાં અશ્રેણોપશમના અને અપ્રસ્તોપશમના એવા બે નામો છે.

છે. છતાં આવી ક્રિયાના યાગથી તે છેક ૧ નવમા ગ્રેવેયકમાં પણ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. ખરેખર આ દ્રવ્યચારિત્રનો પ્રભાવ છે. ૨ આ સંબંધમાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિપ્રણીત પંચાશકની શ્રીઅભયદેવ-સૂરિએ રચેલી ટીકા (પત્રાંક ૬)માં કહ્યું પણ છે કે—

“ સત્ત્વજિગાણં જમ્હા, સુત્તે ગેવિજ્જગેસુ ઉવવાઓ .

મણિઓ જિણેહિં સો ન ય, લિંગં મોત્તું જમો મણિયં ॥ ૧ ॥

જે દંસણવાવણા, લિંગગ્રહણં કરિતિ સામન્ને .

તેસિં પિ ય ઉવવાઓ, ઉક્કોસો જાવ ગેવિજ્જા ॥ ૨ ॥ ”

અર્થાત્ સૂત્રમાં જે કારણથી જિનેશ્વરાએ સર્વ જીવોનો ગ્રેવેયકોમાં ઉપપાત કહ્યો છે, તે લિંગ મૂકીને નહિ, કેમકે કહ્યું છે કે જેઓ સાધુપણમાં દર્શન (સમ્યક્ત્વ)થી બ્રહ્મ હોઈ લિંગનું ગ્રહણ કરે છે—દીક્ષા લે છે, તેમનો પણ ઉત્કૃષ્ટ ઉપપાત ગ્રેવેયક સુધી છે.

કોઈક અભવ્ય જીવ અન્ય-દેશમાં રહીને વધારેમાં વધારે નવમા ૧ પૂર્વ સુધી સૂત્ર-પાઠ

અભવ્યનો નળી શકે છે, પરંતુ પૂર્વધર-લગ્નિના અભાવે તે અર્થ નળે

નહિ. તેનું શ્રુતં તે દ્રવ્ય-શ્રુત છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો આવે

અભવ્ય જીવ (૧) સમ્યક્ત્વ-સામાયિક (માને સમ્યક્ત્વ-દર્શન),

(૨) શ્રુત-સામાયિક, (૩) ૧ દેશવિરતિ-સામાયિક અને (૪) ૧ સર્વ-

વિરતિ-સામાયિક એ ચાર પેઠી શ્રુત-સામાયિકનો જ લાભ મેળવી શકે છે. આ વાતનું આવશ્યક-

સૂત્રની ટીકાનું નીચે મુજબનું વાક્ય સમર્થન કરે છે—

૧ આ સ્વર્ગની દરકીત આ ઉત્પાસમા આગળ ઉપર વિચારવામાં આવનાર છે.

૨ આ ઉપરથી વિદ્યા પાઠક ત્રણ આવ-આદિનનું મદત્ત વિચારી ભેગે. અપૂર્વ પ્રભાવશાળી આવ-આદિ તો કોઈ કામ્યવતને મારે જ નિર્મોલ્ય થયેલું મમજનું

૩ ૭૫:—

સર્વજીવામાં યદમાત્ સુચે પ્રેવેયકેષુ ઉવવાતઃ .

મણિતો જિનેઃ સ મ ચ લિહર્મ માતું યતો મણિતમ્ ॥૧॥

યે દર્શનકથાપત્તા લિહ્મગ્રહણં કુર્વંતિ શામણ્યે .

તેષામપિ ચ ઉવવાત્ કમ્કુરો યાવત્ પ્રેવેયકે ॥૨॥

૪ જૈન શાસ્ત્રમાં આગમ (તિહાન)ના જે આચાર્યશ્રી બાર અંગે મળવામાં આવ્યા છે, તે ૧૫ દૃષ્ટિવાદ નામના બારમા અંગો ૧૪ પૂર્વો એ એક વિભાગ છે. આની મારિતી મારે જુઓ મી-બ્રહ્મામર સ્તોત્રની પાઠપતિરૂપ કાવ્યસંમ્ભવો પ્રથમ તિભાગ (૫૦ ૫૬-૬૧).

૫ દેશ-વિરતિ-સામાયિક એટલે જ ૧-આરકપણ.

૬ સર્વ-વિરતિ-સામાયિક એટલે જ ૧-સાધુપણ અને જ્ઞાન-સાધન.

“અમઘરૂપાપિ કસ્યચિદ્ યથાપ્રવૃત્તિકરણતો ગ્રન્થિમાસાચ અર્હદાદિ-
વિભૂતિદર્શનતઃ પ્રયોજનાન્તરતો વા પ્રવર્તમાનસ્ય શ્રુતસામાયિકલામો ભવતિ,
ન શોષલામઃ । ”

કોણ મિથ્યાત્વી ભવ્ય જીવ ગ્રન્થિ-દેશમાં રહી દશ પૂર્વમાં કંઈક ન્યૂન એટલું પ્રભ-
ત સંપદન કરે છે. ન્યૂન કહેવાનો હેતુ એ છે કે જેણે પૂરેપૂરા
મિથ્યાત્વી ભવ્યનો દશ પૂર્વનું અધ્યયન કર્યું હોય, તે તો સુક્તિનું આકર્ષણ કરવામાં
શાસ્ત્રાભ્યાસ આકર્ષણી વિદ્યારૂપ સમ્યક્ત્વથી વિભૂષિત જ હોય. કંટપભાષ્ય-
નો નિમ્ન-લિખિત ઉદ્દેશ આ વાતની પુષ્ટિ કરે છે:—

“ વચ્ચદસ દસ ય અમિત્તે, નિયમા સમ્મં તુ સેમણ મપણા । ”

[ચતુર્દશાસુ દશાસુ વા અમિત્તેષુ (સમ્પૂર્ણેષુ) નિયમાત્ સમ્યક્ત્વં તુ
શોષે (તતોર્જાક્તને શ્રુતે) મજના]

અર્થાત્ જ્યારે પૂર્ણ થોડ કે દશ પૂર્વનું જ્ઞાન હોય ત્યારે જરૂર સમ્યક્ત્વ હોય છે; એથી ઓછું
જ્ઞાન હોય, ત્યારે સમ્યક્ત્વ હોય પણ ખરું અને ન પણ હોય.

ગ્રન્થિ-દેશમાં રહેલા ભવ્યોનું વર્તન—

ગ્રન્થિ-સ્થાનની સમીપ આવેલા કેટલાકેક ભવ્ય જીવો પણ દીર્ઘસંસારી હોવાથી
અભવ્યની જેમ સગાદિ રિપુથી પરાસ્ત થઈ તેને વશ બની ત્યાંથી પાછા વળે છે એટલે કે પૂર્વની
જેમ પાછાં દીર્ઘ સ્થિતિવાળાં કર્મો બાંધે છે.

કેટલાક ભવ્ય જીવો અવસ્થિત પરિણામી હોવાથી કેટલાક કાળ સુધી ગ્રન્થિ-દેશમાં પકવા
રહે છે, એટલે કે તેઓ કર્મની સ્થિતિ નથી ઓછી કરતા કે નથી વધારતા; અર્થાત્ આયુષ્ય-કર્મ
સિવાયનાં નૂતન કર્મોની સ્થિતિ અન્તઃકોટાકોટી સાગરોપમ એટલી જ બાંધે છે.

જે ભવ્ય જીવો લઘુમંસારી છે—જેઓ અર્ધપુદ્ગલ-પરાવર્ત કાળમાં તો જરૂર મોક્ષે જનારા
છે, તેવા નરકાદિક ત્યારે ગતિના મંડલી સંપર્ષાત પંચેન્દ્રિય જીવો અપૂર્વકરણરૂપ અધ્યવસાયની
સહાયતાથી ગ્રન્થિનો ભેદ કરે છે.

૧ આ દષ્ટિકત વિશેષાબોની નીચેની ગાથામાં જાણી ગઈ છે —

‘ તિન્થકરાદ્દુષ્ક, વદ્દુષ્કણેણ વા વિ કચ્ચેજે ।

સુયસામાદયલાહો, દોઝ અમયસ્સ મેઠિમ્મિ ॥ ૧૨૧૧ ॥ ”

[તીર્થેદ્ધરાદિપૂજાં દુદ્ધવાડ્યેન વાડપિ-કાર્યેણ ।

શ્રુતસામાયિકલામો મવેન્ અમઘ્યસ્ય પ્રથ્થો (પ્રતિપદેશો) ॥]

૨ મનન-ચિતન કરવાની શક્તિવાળો જીવ ‘ મંડલી ’ કહેવાય છે, એ વાત આ ઉત્પાદાસમાં
આગળ ઉપર વિચારવામાં આવશે.

૩ પર્માપ્તિના શક્તિ-વિશેષ, શક્તિજનક પુદ્ગલ અને ક્રિયા-સમાપ્તિ એવા ત્રણ અર્થો નગરે

ઉપરથી વર્તન ઉપર પ્રકાશ પાડનારું દર્શાવતું—

ધારે કે કોઈ ત્રણ મનુષ્યો અમુક નગર તરફ જવા નીકળ્યા છે. ચાલતાં ચાલતાં તેઓ ચોરોના ઉપદ્રવથી ભયંકર એવી અટવીમાં આવી ચડે છે. તેમના આગમનની બહુ રાહ ભેદને જ ન બેસી રહ્યા હોય એમ બે ચોરો તેમને પકડવા દોડી આવે છે. આ બેને આવતાં ભેદને ભયભીત થયેલો એક મનુષ્ય તો અત્વર પોનારા ગણી બાથ છે, બીજો માણસ તે ચોરોના પંબમાં સપડાય બાથ છે, બંન્નારે ત્રીજો માનવ તો પુરૂષાર્થ ફેરવી-બગ વાપરી તે બે ચોરોને હાલવી-હરાવી અટવી જોળંગી છંદ નગરે જઈ પહોંચે છે.

દર્શાવતો ઉપનય—

આનો ઉપનય એ છે કે ત્રણ મનુષ્યો તે સંસારી જીવો, ભયંકર અટવી તે સંસાર, બે ચોર તે રાગ અને દ્વેષ, ચોરોનું નિવાસ-સ્થાન તે અનિય-દેશ, ચોરોથી બીને અચ્ચાર ગણી ગયેલો મનુષ્ય તે મહિન અધ્યવસાયના યોગે પાછો દીર્ઘ સ્થિતિવાળાં કર્મો બાંધનારો જીવ, ચોરોના પંબમાં સપડાયેલો માણસ તે અનિય-દેશમાં રહેલો જીવ કે જે વિશેષ શુદ્ધ પરિણામના અભાવે અનિય ભેદનો નથી તેમજ અવસ્થિત પરિણામી હોવાથી પાછો પણ વળતો નથી, તથા પોતાનું સગતન વાપરીને છંદ નગરે જઈ પહોંચનાર માનવ તે કુહાડાની તીક્ષ્ણ ધાર જેવા અપૂર્વ-કરણ કરીને રાગ-દ્વેષની અનિયને ચીરીને મચ્છત્વને સંપાદન કરનારો ભવ્ય જીવ.

અનિયનું સ્વરૂપ—

અનિય 'નો સામાન્ય અર્થ ગાંઠ છે. પ્રસ્તુતમાં અનિયથી રાગ-દ્વેષરૂપ આત્માનો કર્મ-જનિત અતિશય મહિન પરિણામ સમજવાનો છે. આ અનિય તે અન્ય કોઈ નહિ પણ ચાર અનન્તાનુગંધી કપાયોની ચોકડી છે. અપૂર્વકરણ સિવાય આને પરાસ્ત કરી શકાય-તેમ નથી, કેમકે આ ગાંઠ અત્યંત કઠોર અને મજબૂત તેમજ ઘણા સમયથી બેઠેલી શુભ વાંસના જેવી હશે છે. વિશેષાંભમાં કહ્યું પણ છે કે—

“ ગંઠિ ત્તિ સુદૃઢમેઝો, કક્ષ્ણઢઘણરૂઢગૂઢગંઠિ વ્વ ।

જીવસ્મ કમ્મજણિઝો, ઘણરાગદ્દોસપરિણામો ॥૧૧૯॥ ”

પડે છે. આ મબધમ વિશેષ દૃઢીકન ચતુર્થ ઉત્થાસમાં વિચારવામાં આવનાર છે. જે જીવના જેટલી પર્ણાપિ હોવાનું ત્યા દર્શાવવામાં આવનાર છે તેટલી પર્ણાપિ તે જીવ ન્યા સુધી પરી ન કરે ત્યા સુધી તે ‘ અપર્ણાપિ ’ કહેવાય છે અને જ્યારે તે પૂરી કરે ત્યારે તે ‘ પર્ણાપિ ’ કહેવાય છે.

૧ ઢાયા—

૭

મગ્ધિરિતિ સુદૃઢેદ કર્કશપનરૂઢગૂઢમગ્ધિરિવ ।

જીવસ્મ જર્મજનિતો ઘણરાગદ્દોસપરિણામઃ ॥

આ ગાથા ૬૬૫-૬૬૬માં પણ દર્શાવેલો થાય છે.

અપૂર્વકરણ—

અપૂર્વકરણ એ વિશિષ્ટ યથાપ્રવૃત્તિકરણ (પૂર્વપ્રવૃત્ત) પછી અને અનિવૃત્તિકરણ પૂર્વે ઉદ્ભવતું કરણ છે. સામાન્ય રીતે વિચારતાં જેમ અપૂર્વકરણ એ પૂર્વપ્રવૃત્તનું કાર્ય છે, તેમ આ અનિવૃત્તિકરણનું કારણ છે. આ અપૂર્વકરણ પૂર્વપ્રવૃત્ત કરતા વધારે શુદ્ધ છે—અડિયાતું છે, પરંતુ અનિવૃત્તિકરણથી તે ઉતરતું છે. આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ એકેન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય સુધીના જીવો આ અપૂર્વકરણના અધિકારી નથી. એના ઉપર તો પંચેન્દ્રિયની અને તેમાં પણ વળી પર્ચાસ સંત્રીની અને તેમાં પણ વળી અર્ધપુદ્ગલ-પરાવર્તથી કંઈક ન્યૂન જેટલા કાળ સુધીમાં તો જે જીવો જરૂર જ મોક્ષે જનારા હોય તેમની હકુમત આવી શકે તેમ છે. તેઓ જ અનિયમે ભેદવામાં આને હથિયાર તરીકે ઉપયોગ કરી શકે છે. આવા જીવો ઉપર ઈર્ષ્યા, દ્વેષ, નિન્દા વગેરે દોષો બહુ જ ચોડા પ્રભાવ પાડી શકે છે, કેમકે આ જીવોને આત્મ-કલ્યાણ કરવાની તીવ્ર અભિલાષા હોય છે. એથી કરીને તો તેઓ સંસારની ખટપટ-પ્રપંચથી દૂર રહેવા મથે છે. આમ હોઈ તેઓ નીતિને માર્ગે ચાલે, સત્પુરૂષોના પક્ષપાત કરે તથા 'સુદેવ અને 'સુગુરુ' બહુમાન લાભવવા અથાગ પરિશ્રમ આદરે તો તેમાં શી નવાઈ ? આ જીવોના સંબંધમાં એમ કહી શકાય છે કે તેઓ અધ્યાત્મની પ્રથમ ભૂમિકા ઉપર છે—તેઓ 'અપુનર્ભન્ધક' છે એટલે કે જે અવસ્થા દરમ્યાન મિથ્યાત્વનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પામ્યે અટકી જાય એવી અવસ્થાએ તેઓ પહોંચ્યા છે.

જેમ યથાપ્રવૃત્તિકરણની પ્રાપ્તિ અનેક વાર થઈ શકે તેમ છે, તેમ અપૂર્વકરણ કે જે ભવ્ય જીવોને જ પ્રાપ્ય છે તેના સંબંધમાં સમજવું કે કેમ એવો પ્રશ્ન સહજ ઉદ્ભવે છે. અર્થાત્ આ અપૂર્વકરણ જીવને એક જ વાર ઉદ્ભવે છે કે એથી વધારે વાર પણ ? અને જો તે વધારે વાર ઉદ્ભવતું હોય, તો તેનો વ્યુત્પત્તિ-ભવ્ય અર્થ કેવી રીતે સુઘટિત રહે છે ?

આનો ઉત્તર એ છે કે ફેટલાક ભવ્ય જીવોને એક કરતાં વધારે વાર પણ અપૂર્વકરણની પ્રાપ્તિ સંભવે છે, કેમકે અપૂર્વકરણ પ્રાપ્ત કર્યા બાદ અનિવૃત્તિકરણની મદદથી જે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે તે અમરપટો લખાવીને આવેલું હોતું નથી—તે ન જ શુભાવી ખેસાય તેવું નથી. જ્યારે વસ્તુ-સ્થિતિ આ પ્રમાણેની છે, તો બીજી, ત્રીજી, ઈત્યાદિ વારનું અપૂર્વકરણ અપૂર્વવત્ હોવાથી તે અપૂર્વકરણ કહેવાય એમ સમજી શકાય છે. અસખત અપૂર્વકરણનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ તો એ છે કે પૂર્વે જીવે નહિ અનુભવેલા એવો અધ્યવસાય-વિશેષ.

અપૂર્વકરણની વિશિષ્ટતા—

આપણે જોઈ ગયા તેમ સામાન્ય યથાપ્રવૃત્તિકરણ તો અંકે વિનાના મીઠા જેવું છે. એનું કંઈ ખાસ ફળ નથી. પરંતુ વિશિષ્ટ યથાપ્રવૃત્તિકરણ (પૂર્વપ્રવૃત્ત) તેમજ અપૂર્વકરણ

૧ આની માદિતી મારે જુઓ શ્રીભક્તામરસ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્યમંદુનો દ્વિતીય વિભાગ (૫૦ ૧૩૩-૧૩૫)

૨ આના મૂળ મ્લક મારે જુઓ મ્લકમંડુ રપટીકમ્ (૫૦ ૪૭).

પ્રથમ હો કે અંતિમ હો) એ બંને તો આત્માની ઉન્નતિનાં સાધક છે. તેમાં પણ અપૂર્વકરણ તથા પ્રવૃત્તિકરણથી ચરિયાતું છે. એનું કાળજી એની વિશિષ્ટતા વિચારતા મનન્તશે.

યથાપ્રવૃત્તિકરણમાં ૧ચિત્તિ-ધાત, ૨ગમ-ચાત કે ૩શુભ-શ્રેષ્ઠિના પ્રવર્તન માટે સ્થાન નથી, પરંતુ એમાં કેટલીક વિશુદ્ધિઓ માટે સ્થાન છે. આ પૂર્વપ્રવૃત્તિને પ્રાપ્ત થયેલો જીવ દ્વિસ્થાનક (બે હાણીઆ) રમવાળાં અશુભ કર્મોને અને ચતુસ્થાનક (ચાર હાણીઆ) શુભ

૧ યથાપ્રવૃત્તિકરણ કાગ દીર્ઘ ચિત્તિનાળા કર્મોની અતક્રાંતિ માગરોપમની ચિત્તિ કાગ ક્રોટયે અવગત પૂર્વોચ્ચ-ચિત્તિનો પ્રાપ્ત થાય છે તેને ઓગી થાય છે, પરંતુ તેને વાસ્તવિક રીતે ચિત્તિ-ધાત એવું નામ અપાય નહિ, એ વાતને પૃં ૮૭-૮૮ તથા ચિત્તિ-ધાતનુ સ્વરૂપ (જુઓ પૃં ૧૦૧) સમર્થન કરે છે.

૨-૩ આ માટે જુઓ પૃં ૧૦૧-૧૦૨.

૪ પૂર્વ પૂર્વ સમયની વિશુદ્ધિથી ઉત્તરોત્તર મમયની અનંત શુભ વિશુદ્ધિ દર્શાવનાર એ પુરોહી વેવક્ષા માટે જુઓ કૃમ્મ-બી ગીકા (પત્રાક ૧૬૨-૧૬૩)

૫ આ દુકીકત મ્મની નગ્નમનાને અચીન છે શુભ કર્મોનો મ્મ ક્ષીર, ખાડ, રોરડી, ફગમ વગેરેની જેમ મીઠો હોય છે, બ્યારે અગુભ કર્મોનો મ્મ પોપાનળી વીંમડો ઇલાદિની જેમ કડવો હોય છે. અંત્રકૃતિની દીકા (પત્રાક ૬૩)મા ટાયણુપે આપેલી નિમ્ન-નિખિન ગાથામા ક્યું પણ કહે —

“ ઘોસાદરંનિવુલમો અસુમાળ, સુમાળ લીરલંદુલમો ”

[ઘોવાતકી-નિમ્બોપમોડશુમાનામ, શુવાનાં લીર-લણ્ડોપમઃ]

ધારો કે આપણી પાંચે એક જો વીંબડાનો નમ છે. એમા જે કડવાશ રહેલી હોય, તેને વાલા-વિન યાને એકમ્યાનક (એક હાણીઓ) મ્મ કહેવામા આવે છે આ મ્મને ઉકાળી તેનો અડધો ભાગ (એક દ્વિતીયાશ) બાળી મ્મ એટલો એટલે અડધો રોગ બાકી રખાએ તો તે મ્મ પડેલા કરતા વધારે કડવો (કટુત્વ) બનેલો રહેવાય એ નિસંદેહ છે આ અડધા જો મ્મમા રોર મ્મ જેટલી કડવાશ હોવાથી એટલે આની કડવાશ પ્રથમ કળા બમળી હોવાથી તે દ્વિમ્યાનક યાને બે હાણીઓ મ્મ કહેવાય. બે જો મ્મને ઉકાળીને તેના બે ભાગ જેટલો તેને ઓઠો બનાવીએ અર્થાત્ ત્રીજો ભાગે (એક તૃતીયાશ) તે બાકી રહે નેમ કળીએ તો તે મ્મ દ્વિમ્યાનક મ્મ કળતા પણ વધારે કડવો છે યાને પ્રથમની અપેક્ષાએ કટુત્વ છે. આ એક તૃતીયાશ મ્મમા વાલાવિક મ્મ કળતા ત્રણ શુભી કડવામ રહેલી હોવાથી તેને ત્રિમ્યાનક યાને ત્રણ હાણીઓ મ્મ કહેવાય એવી રીતે જે જો મ્મને ઉકાળીને તેના ત્રણ ભાગ જેટલો મ્મ બાળી નાખી ચોથો ભાગે (એક ચતુર્થાશ) યાને (બા) પાળે બાળી રહે તેમ કળીએ તો તે મ્મ ત્રિમ્યાનક કળતા પણ વધારે કડવો છે પ્રથમની અપેક્ષાએ એ અનિકટુત્વ છે, આ પાંચે મ્મમા જો મ્મ જેટલી કડવાશ હોવાથી એટલે કે પ્રથમની અપેક્ષાએ તેમા ચાર ગુની કડવાશ હોવાથી તે ચતુસ્થાનક યાને ચાર હાણીઓ મ્મ કહેવાય છે

આ પ્રમાણે જેમ વીંબડાની કડવાશ વસાગી શકાય કે તેમ તેને ઓગી-મન્દ પણ કળી શકાય છે. જેમકે એક જો વીંબડાના મ્મમા એક જો પાળી રહીએ તો આ બગેના મિથબુમા પડેલા જેટલી કડવાશ રહેલી હોવાથી એક જો રીતે તેની કડવાશ અડધી થયેલી રખાય. એવી રીતે બે બગેર પાળી રહીએ તો તેની કડવાશ ત્રીજો ભાગે બગે. એવી રીતે ત્રણ જો પાળી રહીએ તો કડવાશ ચોથો ભાગે બગે. આમ તે મ્મ મન્દ, મન્દ-મન્દ, મન્દ-મન્દ અને છે

“ ઠિહ સત્તકમ્મઅંતો-કોહીકોહી કરેતુ સત્તણ્હં ।
દુદ્ધાણં ચઝઠ્ઠણે, અસુમસુમાણં ચ અણુમાગં ॥ ૫ ॥

બંધંતો ધુવપગહી, ભવપાદગ્ગા સુમા અણાઝ ય ।
જોગવસા ય પપ્પસં, ઉઘ્ઘોસં મઙ્ગિમ જહ્નં ॥ ૬ ॥

ઠિહવંધઙ્ગાપૂરે, નવવંધં પલ્લસંઘમાગૂં ।
અસુમસુમાણણુમાગં, અણંતગુણહાણિવુદ્ધોહિં ॥ ૭ ॥

કરણં અહાપવત્તં, અપુવ્વકરણમનિયટ્ઠિકરણં ચ ।
અંતોસુહુત્તિયાઈં, ઉવસંતઙ્ગં ચ લહ્હ કમા ॥ ૮ ॥ ”

આ પ્રમાણે બેઠે યથાપ્રવૃત્તિકરણમાં આત્માની નિર્મળતાના વિકાસનો પાથો નંખાય છે, તો પણ તેની વિશેષ વિમળતા તો અપૂર્વકરણ કન્ધ્યાન જ થાય છે. કારણ કે આ કરણમાં પ્રવેશ કરવાની સાથે પ્રથમ સમયથી (૧) સ્થિતિ-ધાત, (૨) રસ-ધાત, (૩) શુભુ-શ્રેષ્ઠિ, અને (૪) અભિનવ સ્થિતિ-બન્ધ એમ ચાર ચાર ક્રિયાઓ શરૂ થઈ જાય છે. કેમપણ (પત્રાંક ૧૬૩)માં કહ્યું પણ છે કે—

“ નિવ્વયણમવિ તતો સે, ઠિહરસઘાવઠિહવંધગઙ્ગા ડ ।
શુણસેહી વિ ય સમગં, પદમે સમયે પવત્તંતિ ॥ ૧૨ ॥ ”

૧ ૭૫—

સ્થિતિ સત્તકર્મેણામન્તઃકોઢાકોટિ કૃત્વા સપ્તાનામ ।
દ્વિસ્થાનકં ચતુ સ્થાનકં અશુમશુમાનાં ચ અણુમાગમ ॥ ૫ ॥

યદનન ધ્રુવપ્રકૃતીઃ ભવપ્રાયોગ્યાઃ શુમાઃ અનાયુક્ત્રાશ્ચ ।
યોગવશાશ્ચ પ્રદેશં ઉત્કૃષ્ટં મધ્યમં અધન્યમ ॥ ૬ ॥

સ્થિતિધન્ધાદ્વાપૂર્ણે નવચન્ધં પલ્લસદ્ધરૂપમાગોનમ ।
અશુમશુમાનામણુમાગં અનન્તગુણહાણિવુદ્ધિમિઃ ॥ ૭ ॥

કરણં યથાપવૃત્તં અપૂર્વકરણમનિવૃત્તિકરણ ચ ।
આન્તમૌહૂતિકાંણિ ઉપશાન્તાદ્વાં ચ લભતે ક્રમાત્ ॥ ૮ ॥

૨ ૭૫—

નિર્વચનમપિ તતઃ તસ્ય સ્થિતિરસઘાતસ્થિતિચન્ધકાદ્રાસ્તુ ।
શુણ્ણેણિરપિ ચ સમક પ્રપન્ને સમયે પ્રવત્તંતે ॥

૧ સ્થિતિ-ધાત—

જ્ઞાનાવરણીયાદિ જે કર્મો ઘણા કાળ સુધી લોગવવા લાયક સ્થિતિવાળાં ધ્યાનમાં હોય, તે કર્મોની સ્થિતિને અપવર્તના કરણ દ્વારા ઓછી કરવી-થોડા કાળમાં કર્મો લોગવાઈ જાય તેમ કરવું તે ‘સ્થિતિ-ધાત’ છે. (બુઓ પૃ. ૮૭-૮૮) આ કાર્ય અપૂર્વકરણવર્તી જીવ અપૂર્વ રીતે કરે છે એટલે તદ્દશે આ કરણનું નામ સાર્થક છે.

આ સ્થિતિ-ધાતના સ્વરૂપ ઉપર કેમ્બોના ઉપશમના કરણની નિમ્ન-લિખિત ગાથા દ્વિવ્ય પ્રકાશ પાડે છે:—

“ **ઉચ્ચિપુહુતુક્તસં, દયરં પહુસ્સ સંસ્વતમવાગો ।**
ઠિઠકંઢગમણુભાગં, ણણંતમાગા મુહુતંતો ॥ ૧૩ ॥ ”

અર્થાત્ સીધી લીટીરૂપ સત્તામાં રહેલી અંતઃકોટાકોટિ સાગરોપમ પ્રમાણની સ્થિતિના ઉપરના ભાગમાંથી વધારેમાં વધારે સેંકડો સાગરોપમ પ્રમાણ અને ઓછામાં ઓછા પદ્યોપમના ‘અસંખ્યેય ભાગ જેટલા સ્થિતિ-ખંડને ઉકેરે છે એટલે કે તે ભાગમાં રહેલા ઉપર્યુક્ત પ્રમાણની સ્થિતિવાળાં કર્મ-હલિકોને ત્યાંથી, ઉઠાવે છે અને તેમ કરીને જે સ્થિતિ નીચે ખંડિત થવાની નથી તેમાં એટલે કે જેમાં રહેલ હલિકો અનુભવાતાં નથી તે સ્થિતિમાં તેને પ્રદોષે છે-ગોઠવે છે. આ પ્રમાણની સ્થિતિ-ખંડને ઉકેરવાની ક્રિયા અંતર્મુદ્ધર્તમાં પૂરી થાય છે. ત્યાર બાદ ફરીથી પ્રથમ સ્થિતિ-ખંડની અનન્તર રહેલા જથ્થા વા ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-ખંડને અંતર્મુદ્ધર્તમાં ઉકેરે છે અને પૂર્વની જેમ હલિકોનો પ્રદોષ કરે છે. એ પ્રમાણે અપૂર્વકરણ દરમિયાન હજારો સ્થિતિ-ખંડનાં હલિકો ઉઠાવી લઈ નીચેની સ્થિતિમાં લાખલા કરાય છે. આથી કરીને અપૂર્વકરણના પ્રથમ સમયે જેટલી સ્થિતિ-સત્તા હોય છે, તેથી તેના અન્ત્ય સમયે સંખ્યેય ગુણી હોત સ્થિતિ-સત્તા થાય છે. અર્થાત્ તેટલા પ્રમાણ સ્થિતિવાળા હલિકો તે ભાગમાંથી ખાલી થાય છે.

૨ સ-ધાત—

આ સંખંધમા કેમ્બોના ઉપશમના કરણની નિમ્ન-લિખિત ગાથામાં કહ્યું છે કે—

૧ આતુ’ (તેમજ અન્ય કોઈ હકીકતનું) ફરીથી પ્રશ્ન કરતી વેળા સિંહાવલોકન ન્યાયનું અવલંબન લઈ તેની કંઈ વિશેષતા સમજાવવા પ્રયાસ કરાય છે એમ સમજવું.

૨ આ પ્રમાણે પંચસંગ્રહમા પણ છે, પરંતુ કેમ્બોની શ્રીયશોચિન્યગણિત ટીકા (પત્રાક ૧૮૨)મા ‘સંખ્યેય’નો ઉલ્લેખ છે.

૩ ઝાયા—

ઉચ્ચિપુષ્પવશ્વોત્કર્ષમિતરં વસ્યસ્ય અસદ્દ્યેયમાગમ ।

સ્થિતિકણ્ઠકમનુભાગાનન્તમાગાન્ મુહુર્તાન્તઃ ॥ ૧૩ ॥

“અણુભાગકંડગણં, વહુહિં સહસ્તેહિં પૂરણં દક્કં ।
ટિદ્કંડસહસ્તેહિં, તેસિં વીયં સમાણેહ ॥ ૧૪ ॥”

અર્થાત્ અણુભ પ્રકૃતિઓના સત્તામાં રહેલ રસાણુઓના અનંત ભાગ કરી તેનો એક ભાગ છોડી દઇને બાકીના રસાણુઓનો અંતર્યુદ્ધર્ત્ કાળમાં વિનાશ કરે છે. ત્યાર પછી પહેલા છોડી દીધેલા અનંતમા ભાગના અનંત ભાગો કદાપી એક ભાગ સિવાયના બાકી બધા ભાગોના રસાણુઓનો અંતર્યુદ્ધર્ત્માં નાશ કરે છે.

એ પ્રમાણે એક સ્થિતિ-બંધનો ઘાત થતાં હજારો અનુભાગ-બંધોનો ઘાત થઇ જાય છે અને આવા હજારો સ્થિતિ-બંધોના ઘાત વંડે અપૂર્વકરણ સમાપ્ત થાય છે.

ગુણુ-ત્રેણિ—

પૂર્વ પૂર્વ સમય કરતાં ઉત્તરોત્તર સમયમાં અસંખ્યેય ગુણી વૃદ્ધિએ એટલે કે પ્રથમ સમયમાં અદ્ય, દ્વિતીય સમયમાં એથી અસંખ્યાત ગુણાં, તૃતીય સમયમાં એથી અસંખ્યાત ગુણાં એમ અંતર્યુદ્ધર્ત્ના અન્ય સમય સુધી ઉપરની સ્થિતિમાંથી ઉઠાવેલ દલિકોને દાખલ કરવાં તે ગુણુ-ત્રેણિ છે. શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિકૃતપાંચમા કર્મગ્રન્થની ૮૩મી ગાથામાં કહ્યું પણ છે કે—

“ગુણસેદ્ધી દલરચના-ણુ સમયમુદયાદસંલગુણનાણ ॥
પદ્મગુણા પુનઃ કમસો, અસંલગુણનિરજરા જીવા ॥”

આ દલિકોના પ્રણેપનો કાળ અપૂર્વકરણ અને અનિવૃત્તિકરણના કાળથી કંઇક અધિક છે.

અભિનવ સ્થિતિ-બંધ—

અપૂર્વકરણના પ્રથમ અમયે અર્થાત્ આ કરણની શરૂઆતથી જ પ્રત્યેક અમયે પહેલાં નહિ કરેલો એવો એટલે અભિનવ એવો પદ્યોપમના અસંખ્યેય ભાગેન્દ્રિન એવો અન્ય સ્થિતિ-બંધ થાય છે. અન્ય સ્થિતિ-બંધ અને સ્થિતિ-ઘાત એ બેનો પ્રારંભ તેમજ પૂર્ણતા સમકાલે જ થાય છે.

યથાપ્રવૃત્તિકરણાદિનાં અધ્યવસાય-સ્થાનો

યથાપ્રવૃત્તિકરણ તેમજ અપૂર્વકરણ એ બંનેનાં અધ્યવસાય-સ્થાનો પ્રતિસમય અસંખ્યેય

૨ ૭૫—

અનુમાગકણ્ડકાનાં વહુમિઃ સહસ્રૈઃ પૂરયત્યેકમ્ ।

સ્થિતિકણ્ડસહસ્રૈઃ તેષાં દ્વિતીયં સમાનયતિ ॥

૨ આ પ્રમાણે મોટાપાખાવ ત્રીયશોધિજયજ્ઞ ટીકા સહિત જ્ઞપાયેલી કર્મપ્રકૃતિમા ગાથા છે.

૩ ૭૫—

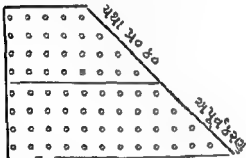
ગુણમેજિઃ દલરચનાડનુસમયમુદયાદસંલગુણનયા ।

પતદ્ગુણાઃ પુનઃ કમસોડસંલગુણનિર્જરા જીવાઃ ॥

લોકપ્રદેશ જેટલા છે. યથાપ્રવૃત્તિકરણનાં અધ્યવસાય-સ્થાનો પ્રથમ સમયમાં અનેક જીવોની અપેક્ષાએ અસંખ્યેય લોકાકાશના પ્રદેશ-રાશિ જેટલાં છે, દ્વિતીય સમયમાં એથી અધિક છે, તૃતીય સમયમાં એથી પણ અધિક એ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર સમયમાં મમજી લેવું. અપૂર્વકરણ માટે પણ આ પ્રમાણે ઘટાવી લેવું. આ અધ્યવસાય-સ્થાનોની સ્થાપના કરવામાં આવે તો તે વિષમ ચતુરસ (quadrilateral) ક્ષેત્ર થાય છે. એની ઉપર અનિવૃત્તિકરણનાં અધ્યવસાય-સ્થાનો મોતીના હારના આકારે સ્થાપી શકાય છે.

વિષમ ચતુરસ ક્ષેત્રની સ્થાપના

મુકતાવલી સ્થાપના

અનિવૃત્તિકરણના નામની સાથેકતા—

અનિવૃત્તિકરણ એ જ એક એવું કરણ છે કે જેમાં વર્તેલા, વર્તતા અને વર્તનારા—ત્રિકાલવર્તી જીવોની પરિણામ-વિશુદ્ધિ સમાન સમયમાં તુલ્ય હોય છે. આથી આતું નામ સાન્વયું છે. એમ સમજી શકાય છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે અનિવૃત્તિકરણના અધિકારી જીવોને પ્રથમ સમયમાં એક જ સરખી વિશુદ્ધિ હોય છે; દ્વિતીય સમયમાં પણ એક જ સરખી, એમ આ કરણના અન્તિમ સમય મુખી સમજવું. આનો અર્થ એમ કરવાનો નથી કે પ્રથમ સમય અને દ્વિતીય સમયની વિશુદ્ધિ ફેરફાર વિનાની—એક સરખી છે. યાદ રાખવું જોઈએ કે ઉત્તરોત્તર સમયમાં અનન્ત શુદ્ધિ વિશુદ્ધિ રહેલી છે, પરંતુ વિવશિત કોઈ પણ સમયમાં ત્રણે કાળના જીવોની પરિણામ-વિશુદ્ધિ એક સરખી હોય છે.

આ કરણની સાથેકતા અન્ય રીતે પણ સિદ્ધ થાય છે. તે એ છે કે આ કરણ પોતાતું કાયં કયો વિના-સમ્યક્ત્વ સંપાદિત કરાવ્યા વિના નિવૃત્ત થતું નથી, નિરંતે બેસતું નથી, પાછું હેઠતું નથી.

આ કરણના જેટલા સમયો છે તેટલા જ તેના અધ્યવસાયો છે. વળી અપૂર્વકરણના આરંભ-કાલથી જેમ તે કરણમાં સ્થિતિ-ધાતાદિ ચાર કાર્યો પ્રવર્તે છે, તેમ આ કરણ માટે પણ સમજી લેવું. આ અનિવૃત્તિકરણના અળથી અન્તરકરણ બને છે. આ અન્તરકરણ એટલે શું તે વિચારીએ.

૧ કમ્પોના ઉપશમનાકરણની નિમ્ન-લિખિત ૧૬મી ગાયાના પૂર્વાર્ધમાં કહ્યું પણ છે કે—

“ અગ્નિયદિમ્મિ ચિ યવ તુલ્હે કાલે સમા તત્તો નામ ”

[અગ્નિવૃત્તિ(કરણે) અગ્નિ યવ તુલ્યે કાલે સમા તત્તો નામ]

અન્ટરકરણનો અર્થ—

સામાન્ય રીતે અન્ટરકરણનો એ અર્થ કરવામાં આવે છે કે અનિવૃત્તિકરણરૂપ વિશુદ્ધ પરિણામની મદદથી મિથ્યાત્વ-મોહનીય કર્મનાં દલિલો કે જે અંતઃકોટાકોટી સાગરોપમ જેટલી દીર્ઘ સ્થિતિવાળાં છે તેનાં બે વિભાગો પાડવા. એટલે કે આ કર્મ-પુનર્જન્મનો કેટલોક ભાગ અન્ત-મુહૂર્ત કાળમાં ભોગવાઈ બંધ-વેદાઈ બંધ-ખપી બંધ એવો બનાવવો, જ્યારે બીજા ભાગને તેની અસલ સ્થિતિમાં કાયમ રહેવા દેવો; આ પ્રમાણે બે પ્રકારની સ્થિતિવાળાં પુનર્જન્મ બનાવી તે બેની સ્થિતિમાં અન્તર પાડવું તે ‘અન્ટરકરણ’ છે એટલે કે આ બે સ્થિતિઓ વચ્ચે અંતમુહૂર્તની મિથ્યાત્વના દલિલકથી રહિત જે સ્થિતિ બને છે, તે ‘અન્ટરકરણ’ છે.

આનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ એ છે કે અન્તમુહૂર્તપ્રમાણની સ્થિતિવાળા અનિવૃત્તિકરણના સંજ્યાત ભાગોમાંથી ઘણાખરા વ્યતીત થયા બાદ એક સંજ્યાતમો ભાગ બાકી રહે ત્યારે સીધી હીટીરૂપ મિથ્યાત્વની સ્થિતિ સંખંધી નીચેનો અન્તમુહૂર્તપ્રમાણવાળો ઉદયાવલિકાનો ભાગ છોડી દહને બાકીના ભાગમાં અન્ટરકરણ કરવું. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે અન્તમુહૂર્ત કાળ સુધીમાં ભોગવવા યોગ્ય એવા મધ્ય ભાગમાં રહેલા દલિલોને પ્રથમ સ્થિતિ અને દ્વિતીય સ્થિતિમાં પ્રવેશ કરાવવામાં કારણરૂપ ક્રિયાવિશેષ કે અધ્યવસાય તે ‘અન્ટરકરણ’ છે. આ અન્ટરકરણની નીચેની સ્થિતિનું નામ પ્રથમ સ્થિતિ છે, જ્યારે તેની ઉપરની સ્થિતિનું નામ દ્વિતીય સ્થિતિ છે.

અત્રે એ ઉમેરવું અનાવશ્યક નહિ ગણાય કે અન્ટરકરણરૂપ ક્રિયાના પ્રથમ સમયથી જ મિથ્યાત્વના અન્ય સ્થિતિ-બંધનો પ્રારંભ થાય છે અને તે અન્ય સ્થિતિ-બંધ તેમજ આ અન્ટરકરણની ક્રિયા સમકાલે સંપૂર્ણ થાય છે. વળી અન્ટરકરણની ક્રિયાની સાથે સાથે ગુણ-શ્રેણિના સંજ્યાતમાં ભાગને અન્ટરકરણરૂપ દલિલ સહિત ઉઠેરવાનું કામ ચાલે છે. ઉઠેરાતાં (ઉઠીરખાતાં) દલિલોનો પ્રથમ અને દ્વિતીય સ્થિતિમાં પ્રવેશ થાય છે.

અંતમુહૂર્ત પ્રમાણવાળી પ્રથમ સ્થિતિમાં વર્તેલો જીવ (ઉદીરણા-પ્રયોગથી) આ (પ્રથમ) સ્થિતિના દલિલોને એચીને ઉદયાવલિકામાં કાબલ કરે (પ્રથમ) ઉદય-અભયોમાં પ્રવેશે છે. આનું નામ ‘ઉદીરણા’ છે. ઉદીરણા પ્રયોગ વડે દ્વિતીય સ્થિતિમાં રહેલાં દલિલોને આકર્ષિત ઉદયાવલિકામાં કાબલ કરવાં તે ‘આગાત્ર’ કહેવાય છે. આગાત્ર એ ઉદીરણાનો એક ભેદ છે; એનું વિશેષાર્થસૂચક નામ છે. એનો વિશેષાર્થ જણાવવાને માટે

ઉદીરણાનો અને આગાત્રનો અર્થ

તો આ દ્વિતીય સ્થિતિ સંખંધી ઉદીરણાને ‘આગાત્ર’ એવું પૂર્વોચાર્યોએ નામ આપ્યું છે. ઉદય અને ઉદીરણા વડે પ્રથમ સ્થિતિનો અનુભવ કરતાં કરતાં જ્યારે તે અંતમુહૂર્તની સ્થિતિ બે આવતિકા જેટલી બાકી રહે, ત્યારે આગાત્રરૂપ ઉદીરણા પ્રવર્તતી નથી; પરંતુ મિથ્યાત્વના રૂપ-પાત્ર અને ઉદીરણાનું કાર્ય ચાલુ રહે છે. પ્રથમ સ્થિતિ એક આવતિકા જેટલી બાકી રહે ત્યારે તો ઉદીરણાનું પ્રવર્તન પણ બંધ થાય છે. એટલે કે તે આવતિકામાં રહેલાં દલિલોનો ઉદય વડે જ અનુભવ થાય છે. આ અન્ય આવતિકા વ્યતીત થઈ જતાં ઉદય પણ બંધ પડી બંધ રહે, તે પણ નિર્વર્તે છે, કેમકે આગળ વેદબાન દલિલોનો અવસર છે. આ પ્રમાણે જીવ પ્રથમ સ્થિતિના

દલિદેને ત્યારે સંપૂર્ણ અનુભવી રહે છે અને સાથે સાથે દ્વિતીય સ્થિતિનાં દલિદેને જેમ રાખ અગ્નિને ઢાંકી રાખે તેમ એટલે કે ભારેલા અગ્નિની જેમ ઉદયમાં ન જ આવે-અંતર્યુદ્ધર્ત સુધી તો ભોગવવાં ન જ પડે એવી રીતે દબાવી રાખે છે, ત્યારે અંતરકરણના પ્રથમ સમયે અતિશય આનંદજનક ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે^૧ અને તેનો અપૂર્વ આનન્દ અંતરકરણના ચરમ સમય સુધી તો એટલે કે અંતર્યુદ્ધર્ત કાળ પર્યંત જીવં લઇ શકે છે.

અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે આ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ દરમ્યાન ચાર અનન્તાનુભવી કપાયેા અને સમ્યક્ત્વ-મોહનીય, મિથ્ય-મોહનીય અને મિથ્યાત્વ-મોહનીય એ દર્શન-ત્રિકોનો એટલે કે આ સાત પ્રકૃતિઓ પૈકી એકેનો પ્રદેશોદય કે રસોદય પણ હોતો નથી. આ કારણને લીધે તો આને ‘અપૌદ્ગલિક સમ્યક્ત્વ’ કહેલું છે. વળી એ જ હેતુથી ઔપશમિક સમ્યક્ત્વને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની જેમ ‘આત્મિક-સમ્યક્ત્વ’ કહેવામાં આવે છે.

સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિથી આનન્દ—

આપણે ઉપર જોઇ ગયા તેમ અંતરકરણના પ્રથમ સમયમાં મિથ્યાત્વ-મોહનીયનો અલ્પાંશે પણ ઉદય નહિ હોવાને લીધે અને અતિદીર્ઘ સ્થિતિવાળાં તાદૃશ કર્મને અધ્યવસાયના બળથી દબાવી રાખેલાં હોવાથી-રાગ દેવને ઉપશમાવેલાં હોવાથી અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ પોતાની સંસારની રબડપટ્ટી દરમ્યાન સૌથી પ્રથમ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પામે છે. આ સમ્યક્ત્વને પ્રાદુર્ભાવ થતાં આત્માને જે આહ્વાદ થાય છે તે અવર્ણનીય છે, છતાં તેનું સ્થૂળ સ્વરૂપ પણ સમન્તંય તેટલા માટે શાસ્ત્રકારો કેટલાંક ઉદાહરણો આપે છે. જેમકે, ભર ઈનાજાની ચોસમમાં ખરે ઘપોરે સૂર્યના મખર તાપથી પીડિત થયેલા અને નિર્જળ વનમાં અથડાતા

આનન્દસૂચક ઉદાહરણો વટેમાગુને ઝાડની છાયારૂપ શીતળ સ્થાન નજરે દેખાતાં કેટલો આનન્દ થાય? તેમાં પણ વળી એ આ વટેમાગુને આવા શીતળ સ્થળમાં આરામ લેવાનો સુયોગ મળે એટલું જ નહિ, પરંતુ ત્યાં આવીને કેાઇ એને ઠંડું પાણી પીવા આપે અને તેના આખા શરીરે અન્નનો લેપ કરે તો તેના આનન્દમાં કંઈ ન્યૂનતા રહે ખરી? એવી રીતે અનાદિકાલિક સંસારરૂપ ગ્રીધ્ર ઋતુમાં જન્મ-મરણાદિરૂપ નિર્જળ વનમાં કષાયરૂપ તાપથી તપ્ત થયેલા અને તૃષ્ણારૂપ તૃષ્ણથી પીડિત એવા લગ્ન જીવરૂપ વટે-માગુને અંતરકરણરૂપ શીતળ છાયા દષ્ટિગોચર થાય, ત્યારે તે તે તરફ હર્ષપૂર્વક દોડે એમાં શી નવાઈ? અને ત્યાં જતાં જ-અંતરકરણરૂપ સ્થાનમાં પ્રવેશ કરતાં જ અંદનથી પણ અનેક ગુણી

૧ કહેવાની મતલબ એ છે કે જેમ વનમાં દાવાનલ લાગ્યો હોય અને તે દાવાનલ પ્રસરતા પ્રસરતાં ત્યારે ઉપર-ભૂમિમાં આવે ત્યારે તે આપોઆપ ઝાલવાઇ જાય-સાત પડી જાય, તેમ પ્રસ્તુતમાં મિથ્યાત્વ-વેદનરૂપ દાવાનલ પણ અંતરકરણરૂપ ઉપર-ભૂમિને પ્રાપ્ત થતાં સમી જાય છે અર્થાત્ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૨ રસ સંદિત પ્રદેશોને ઉદય તે ‘રસોદય’ કહેવાય છે. આને ‘વિપાકોદય’ પણ કહેવામાં આવે છે.

૩ અઞ્ઞ કર્મ-અ-જ્ઞકારોનો અભિપ્રાય છે. જ્યાં સંબંધના સૈદ્ધાન્તિકોનો જુદો મત છે, જુઓ: ૫૦ ૧૦૬.

શીતલતાવાળા સમ્યક્ત્વરૂપ ઘનસાર (ચંદન)થી તેનો આત્મા લેખાય, ત્યારે તો તેના આનંદ વિશે પૂછવું જ શું ?

જન્મથી જે અધિ હોય તે એકાએક દેખતો થઈ જાય-આ સમગ્ર વિશ્વ વિલોકવાની તેને સુંદર તક મળી જાય તો તેને કેટલો આનંદ થાય ? એવી રીતે અનાદિકાલિક મિથ્યાત્વરૂપ અંધતાથી દુઃખી થતા જીવને સમ્યક્-દર્શનરૂપ વિવેક-નેત્ર મળે, ત્યારે તેના આનંદમાં કંઈ મળ્યા રહે ખરી કે ?

હોઈ દુઃસ્વાધ્ય બ્યાધિથી ખીસતા રોગીને સમજાવ્યું ઔષધ પ્રાપ્ત થાય તો તેને કેવો આનંદ થાય ? તેમ મિથ્યાત્વાદિ દુઃસ્વાધ્ય રોગથી ગ્રસ્ત જીવ જીવને તેના પ્રતીકારરૂપ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેના આનંદમાં કંઈ કચાસ રહે ?

ભયંકર રણસંગ્રામમાં હારી જવાની અણી ઉપર આવેલા સેનાપતિને વિજય-માળા મરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય તો તેને જે આનંદ થાય, એનાથી પણ કરોડ ગુણો આનંદ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થતાં પ્રાણીને થાય એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી જ.

મણુ પુંજ બનાવવાનું કાર્ય—

આપણે પૂર્વે (પૃષ્ઠ ૧૦૪-૧૦૫) ઉપર જોઈ ગયા તેમ જ્યાં સુધી જીવ પ્રથમ સ્થિતિમાં હોય-જ્યાં સુધી તે અંતર્ગુહ્યત્વે મિથ્યાત્વ-દલિતનો અનુભવ કરી રહ્યો હોય, ત્યાં સુધી તે તે મિથ્યાદષ્ટિ જ છે. આ સ્થિતિના અરમ સમયે એટલે અનિવૃત્તિકરણના પણ છેદલા સમયે, પરંતુ અંતરકરણના અને એથી કરીને ઔપશ્યિક સમ્યક્ત્વના પ્રારંભની પૂર્વેના સમયમાં, જીવ જીવ અત્યાર સુધી દેખાવી રાખેલાં દીર્ઘકાલિક ખીલ સ્થિતિમાં રહેલાં દલિતોના મનના કોદવાદિનાં દુષ્ટાન્ત અનુસાર

૧ હસ્તમંત્રી શ્રીમલયગિરિસંસ્કૃત ટીકા (પૃષ્ઠ ૧૬૫)માં સાદીશૂત નિમ્ન-લિખિત પદો દ્વારા કહ્યું પણ છે કે—

“જાત્યન્ધસ્ય યથા પુંસ-ઘણુર્ભમિ શુભોદયે ।

સદ્દર્શનં તયૈષાસ્ય, સમ્યક્ત્વે સતિ જાયતે ॥ ૧ ॥

આમનો જાયતેઽસ્યન્તં, તાત્ત્વિકોઽસ્ય મહારમનઃ ।

સદ્વ્યાખ્યપનમં યદ્દદ્, ‘વ્યાધિતસ્ય સદૌષધાત્ ॥૨૨૥’—સુગમ્

૨ મન-કોદવાને ધોવાથી તેના કોદલાક પ્રેરણા મન (મનજા)થી મલિન બને, કેટલાક થોડે ઘણે અંશે-અધોઅધ મનજા મલિન થાય તો કેટલાક મનજા મનજાથી શુદ્ધ જ રહે એ એક પ્રાસંગિક દર્શન છે. ખીમ જે દર્શનનો વસ્ત્ર અને જળ સંબંધી છે અને ને વાત આદિ સંબંધી દર્શનવામાં આવી છે. જેમ કોઈ અવન મલિન વસ્ત્ર હોય તે ધોવાથી તદન નિર્મળ-સ્વચ્છ બની જાય; ન્યારે કોઈક વસ્ત્ર ઉપર એવો ટાંચો પડ્યો તેમ-એવો એક વ્યાધિ હોય કે તે ધોવામાં અર્ધ-શુદ્ધ બને; અને કોઈક વસ્ત્રને એમ તેટલા ધો પડે-તોપણ તે મલિન જ રહી જાય-મનજાના પત્થરના ઉપર જેમ મૂસાંધાર શંખિની પણ કંઈ અસર ન થાય તેમ તેના જેવને જીવની દંડ જ અસર ન થાય. એવી રીતે કેટલુંક મેલું-મંદુ પાણી સ્વચ્છ બની શકે, કેટલુંક થોડે અંશે મલિન અને થોડે અંગે નિર્મળ એટલે કે મિશ્ર બને અને કેટલુંક મલિન જ રહે તેમ અજ મટાની મેલું.

અનુભાગની તરતમતાવાળા ત્રણ પુંજો કરે છે. આ વાતને કુસ્મંબના ઉપશમનાકરણની નિમ્ન-
લિખિત ગાથા પુષ્ટિ આપે છે:—

“તં કાલં વીયઠિદં, તિહાડુભાગેણ દેસઘાહત્ય ।

સમ્મત્તં સમ્મિસ્સં, મિચ્છત્તં સઘ્વઘાઈઓ ॥ ૧૯ ॥”

અર્થાત્ તે કાળે એટલે જે સમયથી અનન્તર સમયે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થનાર છે તે સમયે એટલે કે પ્રથમ સ્થિતિના અન્તિમ સમયે મિથ્યાત્વભાવમાં—મિથ્યાદૃષ્ટિપણે રહ્યો થકો છવ દ્વિતીય સ્થિતિમાં રહેલાં ફલિકોને અનુભાગ વડે શુદ્ધ, શુદ્ધ-અશુદ્ધ (અર્ધ-શુદ્ધ યાને મિશ્ર) અને અશુદ્ધ એમ ત્રણ પ્રકારના કરે છે. તેમાં શુદ્ધ ફલિકો તે સમ્યક્ત્વ મોહનીયનો પુંજ છે અને તે દેશઘાતી રસથી યુક્ત હોવાથી દેશઘાતી છે, એટલે કે આ પુંજનો રસ વિશિષ્ટ શ્રદ્ધાનરૂપ દેશને રોકે છે, પરંતુ સામાન્ય શ્રદ્ધાનને તે રોકતો નથી. અર્ધશુદ્ધ ફલિકો તે મિશ્ર-મોહનીયનો પુંજ છે, જ્યારે અશુદ્ધ ફલિક તે મિથ્યાત્વ-મોહનીયનો પુંજ છે. આ બંને પુંજો સર્વઘાતી છે, કેમકે તે સર્વઘાતી રસથી યુક્ત છે એટલે કે તેમાં સર્વાંશ શ્રદ્ધાનનો ઘાત કરનારો રસ રહેલો છે.

મતાન્તર—

ઉપર્યુક્ત ત્રિપુંજ બનાવવાનું કાર્ય ઔપશમિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિના પૂર્વ સમયમાં થાય છે કે તેની પ્રાપ્તિના સમયમાં થાય છે એ સંબંધમાં મત-ભેદ છે. કુસ્મંપયડીના કર્તાનો જે અભિપ્રાય છે તે ઉપર દર્શાવ્યો છે. ચૂર્ણિકારનો પણ એ જ અભિપ્રાય છે એમ તેની નિમ્ન-લિખિત પંક્તિ ઉપરથી બેઠ શકાય છે:—

“૧ચરમસમયં મિચ્છદિદ્ધિ સે કાલે ઉવસમસમ્મદિદ્ધિ હોહીહ તાદે
વિહયઠિદં તિહાડુભાગં કરેહ, તં જહા-સમ્મત્તં, સમ્મમિચ્છત્તં, મિચ્છત્તં ચેતિ ॥

શતકચૂર્ણિકારનો મત આથી જૂદો છે. તેમના મત પ્રમાણે આ કાર્ય અન્તરકરણના પ્રવેશ-સમયથી એટલે કે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી થાય છે. કહ્યું પણ છે કે—

“૧પદમં સમ્મત્તં ઉપ્પાઢિતો તિન્નિ કરણાણિ કરેડં । ઉવસમસમ્મત્તં
પઢિવજ્જો મિચ્છત્તદલિયં તિપુંજો કરેહ-સુદ્ધં, મોસં, અસુદ્ધં ચેતિ ॥”

૧ ડાયા—

તસ્મિન્ કાલે દ્વિતીયસ્થિતિકં ત્રિધાડુભાગેન દેશઘાતિસ્થમ્ ।

સમ્યક્ત્વ, સમિશ્રં મિથ્યાત્વં સર્વઘાતિ ॥

૨ ડાયા—

ચરમસમયે મિથ્યાદૃષ્ટિઃ તત્કાલે ઉપશમસમ્યગ્દૃષ્ટિર્ભવિષ્યતિ તદા દ્વિતીયસ્થિતિકં
ત્રિધાડુભાગં કરોતિ, તદ્ યથા-સમ્યક્ત્વં, સમ્યક્મિથ્યાત્વં મિથ્યાત્વં ચેતિ ।

૩ ડાયા—

પ્રથમં સમ્યક્ત્વ ઉત્પાદયન્ ત્રીણિ કરણાણિ કરોતિ । ઉપશમસમ્યક્ત્વં પ્રતિ-
પન્નો મિથ્યાત્વદલિકં ત્રિપુંજોકરોતિ-શુદ્ધં, મિશ્ર અશુદ્ધં ચેતિ ।

અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે—

“કમ્મગંથેસુ પુવં, પદમોવસમી કરેહ પુંજતિમં ।

તત્ત્વહિઓ પુણ ગચ્છહ, સમ્મે મીસમ્મિ મિચ્છે વા ॥”

અર્થાત્ કર્મ-અંશમાં (સૂચવ્યા મુજબ) નહીં પ્રથમ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ ત્રણ પુલ્લે કરે છે અને ત્યાર બાદ સમ્યક્ત્વ, મિશ્ર કે મિથ્યાત્વને પ્રાપ્ત કરે છે.

અન્તરકરણ દરમ્યાનનાં કાર્ય—

આપણે ઉપર જોઇ ગયા તેમ સૌથી પ્રથમ તેા અન્તરકરણમાં પ્રવેશ થતાં જ ૭૫ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે અને પુનઃ-નિક કરે છે. વિશેષમાં આ કરણવર્તી ૭૫ મિથ્યાત્વનાં દલિકે ‘શુણ્સંકમ વડે સમ્યક્ત્વમાં અને મિશ્રમાં સંક્રમાવે છે. એટલે કે પ્રથમ સમયમાં અદ્ય દલિકે સમ્યક્ત્વમાં અને એથી અસંખ્ય શુણ્માં મિશ્રમાં પ્રવેશે છે, દ્વિતીય સમયે સમ્યક્ત્વમાં અસંખ્ય શુણ્માં દલિકે અને એથી પણ અસંખ્ય શુણ્માં દલિકે મિશ્રમાં પ્રવેશે છે. એ પ્રમાણે સમયે સમયે-છેક અન્તર્મુદ્દતના અન્ત્ય સમય સુધી આ પ્રમાણે શુણ્-સંક્રમ પ્રવર્તે છે. ત્યાર બાદ ‘વિધ્યાત-સંક્રમ પ્રવર્તે છે. ત્યાં સુધી મિથ્યાત્વનેા શુણ્સંક્રમ પ્રવર્તે છે, ત્યાં સુધી આયુધ્ય સિવાયનાં સાત કર્મો આત્મીને સ્થિતિ-ધાતવું, રસ-ધાતવું અને શુણ્-એણિતું પ્રવર્તન ચાલુ રહે છે. મિથ્યાત્વની એક આવલિકા બાકી ન રહે ત્યાં સુધી તેાં મિથ્યાત્વનેા સ્થિતિ-ધાત પ્રવર્તે છે, પરંતુ આવલિકા બાકી રહે ત્યારે તે બંને નિવૃત્ત થાય છે. મિથ્યાત્વની પ્રથમ સ્થિતિની બે આવલિકા ત્યાં સુધી બાકી ન રહે ત્યાં

૧ થાયા—

કર્મગ્રંથેસુ પુવં પ્રથમોવસમી કરોતિ પુજ્જતિકમ ।

તત્ત્વતિત્તઃ પુનર્ગચ્છતિ સમ્યક્ત્વે મિચ્છે મિપ્પાત્ત્વે વા ॥

૨ અસુક કર્મરૂપે રહેલ પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશવું અન્ય કર્મરૂપે પરિણમન-પરિવર્તન તે ‘સંક્રમ’ છે. આ સંક્રમના પ્રકૃતિ આદિને લઇને પ્રકૃતિ-સંક્રમ આદિ ચાર ભેદ પડે છે. તેમાં પ્રદેશ-સંક્રમના (૧) ઉદ્ભવના-સંક્રમ, (૨) વિધ્યાન-સંક્રમ, (૩) યથાપ્રવૃત્ત-સંક્રમ, (૪) શુણ્-સંક્રમ અને (૫) સર્વ-સંક્રમ એવા પાંચ અવાંતર ભેદો છે. એ સર્વેના અત્ર વિચાર ન કરનાં પ્રસ્તુતમાં પ્રથમ શુણ્-સંક્રમ એટલે શું તે જોઇ લઇએ. આપૂર્વકરણાદિમાં વર્તતા ૭૫ અબ્ધમાન અશુભ પ્રકૃતિઓનાં કર્મ-દલિકાડું પ્રતિસમય અસંખ્ય શુણ્પણે બધમાન શુભ પ્રકૃતિઓનાં સંક્રમ કરે, તે ‘શુણ્-સંક્રમ’ છે; અર્થાત્ પહેલાં બાપેલાં અશુભ કર્મ-દલિકાને વર્તમાન બધવાળા શુભ પ્રકૃતિરૂપે પરિણમાવરી તે ‘શુણ્-સંક્રમ’ છે. પ્રથમ સમયમાં જેટલાં અશુભ દલિકાનો સંક્રમ થાય, તેનાથી દ્વિતીય સમયમાં ‘શુણ્-શબ્દ સૂચવે છે તેમ અસંખ્ય શુણ્માં દલિકાડું સંક્રમણ કરવું; એવી રીતે ઉત્તરોત્તર સમય પરત્વે ધટાતી લેવું.

૩ શુણ્-પ્રત્યક્ષી અને ભવ-પ્રત્યક્ષી જે પ્રકૃતિઓનો બધ પ્રવર્તે નહિ, તે પ્રકૃતિનો ‘વિધ્યાન-સંક્રમ’ થાય છે. આ સંક્રમ વડે પ્રથમ સમયે જેટલા દળિયાં અન્ય પ્રકૃતિમાં પ્રવેશાય છે, તેટલા પ્રમાણનાં શેષ (વિવિધિન પ્રકૃતિ સંખ્યા બાકી રહેલાં) દળિયાંનો અપદાર કરતાં અગ્રજના અસંખ્યાનની સામે જેટલા આકાશ-પ્રદેશ છે તેટલા પ્રદેશપ્રમાણ પ્રદેશ-અવરો વડે તે પ્રકૃતિગત દલિકે ખાલી થાય છે-અપદાર છે-તેનો નિર્બંધ થાય છે.

સુધી મિથ્યાત્વની શુભ-શ્રેણિ પ્રવર્તે છે, પરંતુ એ આવલિકા અવશિષ્ટ રહેતાં શુભ-શ્રેણિ નિવર્તે છે. આ પ્રમાણે અન્તરકરણના પ્રવેશ-સમયથી માંડીને તે અન્તર્મુદ્ધર્ત સુધી તે જીવ ઔપશમિક સમ્યગ્દષ્ટિ રહે છે.

ઔપશમિક સમ્યગ્દર્શનના અન્તર્મુદ્ધર્તને અન્તે કિંચિત્ અધિક એવી એક આવલિકા જેટલી સ્થિતિ બાકી રહેતાં શુકલપક્ષી જીવ દ્વિતીય સ્થિતિગત સમ્યક્ત્વાદિ ત્રણે પુન્નેના દલિકોને અધ્યવસાય-વિશેષની મદદથી આકર્ષીને તેને અન્તરકરણની અન્ત્ય આવલિકામાં પ્રણેપે છે, એટલે કે પ્રથમ સમયમાં અધિક, દ્વિતીય સમયમાં એથી ન્યૂન, તૃતીય સમયમાં એથી પણ ન્યૂન એમ આવલિકાના અન્ત્ય સમય સુધી દલિકોનું હીન હીનતર પ્રણેપનું કાર્ય ચાલે છે. આ પ્રમાણે પ્રણેપાતાં દલિકોની સ્થાપના (આકૃતિ) ગોપુચ્છ (ગાયના પૂંછડા) જેવી બને છે.

અન્તરકરણનો કાળ આવલિકાપ્રમાણ બાકી રહેતાં અધ્યવસાય અનુસાર ત્રણ પુન્નેમાંથી કોઈ પણ એક પુન્નેનો ઉદય થાય છે. જો આ સમયે શુભ અધ્યવસાય હોય તો શુદ્ધ દલિકોનો ઉદય થાય છે એટલે કે આત્મા ' જ્ઞાયોપશિક ' સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે; જો મધ્યમ અધ્યવસાય હોય, તો મિશ્ર દલિકોનો ઉદય થાય છે એટલે આત્મા ' મિશ્ર-દષ્ટિ ' બને છે; અને જો મલિન અધ્યવસાય હોય તો અશુદ્ધ દ્રવ્ય ઉદયમાં આવે છે એટલે આત્મા ક્ષરીથી ' મિથ્યાદષ્ટિ ' બને છે.

અત્ર ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી હકીકત એ છે કે ઉપશમ-સમ્યક્ત્વની સહાયતાથી આત્મા જે મિથ્યાત્વ-મોહનીયના શુદ્ધાદિ ત્રણ પુન્ને-વિભાગો કરે છે, તે પૈકી ગમે તે એક તો અન્તર્મુદ્ધર્ત કાળ વીત્યા બાદ જરૂર જ ઉદયમાં આવે છે અને તેમ થતાં તે ચોથા, ત્રીજા કે પહેલા શુભસ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે.

કર્મ-અન્યકારો અને સિદ્ધાંતકારો વચ્ચે મત-ભેદ

(૧) પ્રથમ કથું સમ્યક્ત્વ—

અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ પ્રથમતઃ યથાપ્રવૃત્તિકરણાદિ ત્રણ કરણો દ્વારા ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ જ પામે છે તે વાત કર્મ-અન્યકારો જ અનુસરે છે અર્થાત્ એ કર્મ-અન્યકારોનો જ અભિ-પ્રાય છે. સિદ્ધાન્તકારોના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ પ્રાણી પ્રથમ તો ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ જ પ્રાપ્ત કરે એવો કંઈ અસાધ્ય નિયમ નથી. અર્થાત્ કોઈ અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પામે તો કોઈ જ્ઞાયોપશિક સમ્યક્ત્વ પણ પામે.

(૨) ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પછીની દશા—

ઔપશમિક સમ્યક્ત્વના સંપાદનનો માર્ગ જે આપણે ઉપર વિચારી ગયા, તે કર્મ-અન્યકારોના મત પ્રમાણે છે. મોટે ભાગે આ જ માર્ગને સૈદ્ધાન્તિકો સ્વીકારે છે એટલે કે યથા-પ્રવૃત્તિકરણાદિ ત્રણ કરણની પ્રાપ્તિ પૂર્વક અન્તરકરણના પ્રથમ સમયમાં સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યાં સુધી તેઓ મળતા થાય છે, પરંતુ વિશેષતા એ છે કે આ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વના અતુ-ભવ-સમયમાં કે તે પૂર્વે પણ જીવ મિથ્યાત્વ-મોહનીયના શુદ્ધાદિ ત્રણ પુન્ને કરતો નથી જ. આ

માટે સૈદ્ધાન્તિકોનું કહેવું એ છે કે તેમ કરવા માટે ભેદએ તેટલો સમય નથી, એની સ્થિતિ અલ્પ છે. આથી કરીને ઔપશમિક સમ્યક્ત્વનો ઉદ્ભવથી છ આવલિકા જેટલો કાળ અને જઘન્યથી એક સમય જેટલો કાળ બાકી રહે ત્યારે તે પ્રાણી મિથ્યાદૃષ્ટિ અવસ્થાને જ પામે છે. આ સંબંધમાં તેઓ ઇલિકા (ઇયળ)નું દ્ધાન્ત રજુ કરે છે. કેટપલાધ્યમાં કહ્યું પણ છે કે—

“આલંબણમલહંતી, જહ સદ્ગાણં ન મુંચણ હલિયા ।

एवं भकयतिपुंजी, मिच्छं चिभ उवसमी एह ॥ ૧ ॥”

(૩) ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિનો ભાગ—

પ્રાથમિક ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિનો ભાગ સિદ્ધાન્તકારો એવો બતાવે છે કે અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ પ્રથમ તો યથાપ્રવૃત્તિકરણનો અધિકારી બને છે. ત્યાર પછી અપૂર્વ-કરણના સામર્થ્ય વડે તે પ્રતિબેદે છે અને એ જ કરણને લઇને (નહિ કે અનિવૃત્તિકરણ દ્વારા) મિથ્યાત્વ-મોહનીયના તે ત્રણ પુંજે કહે છે. ત્યાર બાદ અનિવૃત્તિકરણને પ્રાપ્ત કરી એ કરણની મદદથી (નહિ કે અન્તરકરણની સહાયતાથી) આ શુદ્ધાદિ ત્રણ પુંજેમાંથી તે શુદ્ધ પુંજનો જ અનુભવ કરે છે અર્થાત્ તે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ પામે છે. આથી કરીને ઔપશમિક સમ્યક્ત્વનો સ્વામી થયા વિના જ તે એકદમ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વનો અધિકારી થાય છે.

આ મત-ભિન્નતા પરત્વે એ નિવેદન કરવું આવશ્યક સમજાય છે કે અનાદિ મિથ્યા-દૃષ્ટિ જીવ જ શ્રેણિ વિનાનું ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પામે છે એટલે અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ જે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પામે તે શ્રેણિ વિનાનું જ હોવું ભેદએ, એ પરત્વે તો સૈદ્ધાન્તિકો અને કર્મશ્રાવ્યકારો વચ્ચે મતભેદ નથી.

(૪) ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વની ગતિ—

વિચારભિન્નતાનું એ પણ એક સ્થળ છે કે જે મનુષ્ય ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ સહિત મરણ પામે, તે ચાર ગતિમાંથી કઇ ગતિમાં જાય. કર્મશ્રાવ્યકારો તો એમ જ કહે છે કે તે દેવ-ગતિમાં જ જાય અને તેમાં પણ વળી તે વૈભાનિક દેવ તરીકે જ ઉત્પન્ન થાય. સૈદ્ધાન્તિકોનું આ સંબંધમાં એમ કહેવું છે કે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પૂર્વે જો આયુષ્યનો અંધ થઇ ગયો હોય તો જે ગતિનું આયુષ્ય બાંધ્યું હોય તે ગતિમાં તે સમ્યક્ત્વધારી જીવ જાય અને સમ્યક્ત્વ પણ તેની સાથે જાય; નરક ગતિમાં પણ સાત નરકો પૈકી છેક છઠ્ઠી નરક સુધી સમ્યક્ત્વને સાથે લઇને જવાય છે.

૧ છાયા—

आलम्बनमलपमाना यथा स्वस्थानं न मुञ्चति इलिका ।

एवं अकृतविपुञ्जी मिच्छात्वं एव उपशमो एति ॥

અર્થાત્ જેમ આશ્રય નહિ મળતાં ઇયળ પોતાનું સ્થાન છોડતી નથી, તેમ જેણે ત્રિપુંજ કર્યો નથી એવો ઉપશમી જીવ મિથ્યાત્વને જ પામે છે.

(૫) પતિત સમ્યક્ત્વધારીને મિથ્યાભાવનો બાધ—

અન્ય લેલા બાદ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પછી જે જીવ મિથ્યાત્વ-દશામાં હત્ય અર્થાત્ પ્રથમ શુદ્ધસ્થાનકે હત્ય તે જીવ મિથ્યાભાવને લગતાં જે કર્મો બાંધે તે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-વાળાં હોય કે નહિ એ સંબંધમાં મત-ભેદ છે. સૈદ્ધાન્તિકો તો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-બાંધ માટે ના જ પાડે છે. કર્મ-અન્યકારણું આ સંબંધમાં એ નિવેદન છે કે આવો જીવ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-બાંધ કરે, એટલે કે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળાં કર્મો બાંધે, પરંતુ ઉત્કૃષ્ટ રસવાળાં-અત્યંત ચિકાસવાળાં-તીવ્ર અતુ-લાગવાળાં કર્મો બાંધે નહિ.

સમ્યક્ત્વ-પ્રદીપ (૫૦ ર૯)માં સૂચવવામાં આવ્યું છે તેમ આ બાબતમાં તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ વિચારતાં અપેક્ષાન્તરને લઈને વિવાદનું સ્થાન રહેતું નથી. એક પક્ષે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનો સ્વીકાર કર્યો, પરંતુ તીવ્ર અતુલાગની અતુમતિ આપી નહિ, બ્યારે બીજા પક્ષે તો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનો જ અનાદર કર્યો. જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળાં કર્મોમાં ઉલટ રસ ન હોય તો એવી નામધારી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિથી શું ? કેમકે રસને અધીન સ્થિતિ છે. જ્યાં સુધી રસ હોય ત્યાં સુધી જ સ્થિતિ છે. જેમ દીવામાં જ્યાં સુધી તેલ હોય ત્યાં સુધી જ તે બળી શકે છે-ત્યાં સુધીની જ તેની સ્થિતિ છે.

આ વિવેચન ઉપરથી ઔપશમિક અને ક્ષાયોપશિક સમ્યક્ત્વોના પ્રાદર્શીવનો પ્રકાર તેમજ એ બે વિષેનું 'અન્તર ધ્યાનમાં આવ્યાં હશે. આ બંને કરતાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ ઊંચા ઠરતીયું છે. તેનું કારણ એ છે કે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ દર્શનમોહનીયના શુદ્ધ પુદ્ગલો અને સમ્યક્ત્વ-

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની શ્રેષ્ઠતા

મોહનીયના ઉદયરૂપ છે એટલે કે એ કંઈ 'આત્મિક' સમ્યક્ત્વ નથી, પરંતુ 'પૌદ્ગલિક' સમ્યક્ત્વ છે. આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પૌદ્ગલિક નહિ હોવાથી તેમજ તેમાં ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વની જેમ મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મનો પ્રદેશ-ઉદય પણ નહિ હોવાને ક્ષીપે તે 'ક્ષાયોપશમિક'થી ચડિયાતું છે.^૧ ક્ષાયિક

૧ આપણે આગળ ઉપર દર્શાવી ચેલ્યા મેહની વાતનો શ્રીઉમાસ્વાતિ(?)કૃત આવક-પ્રશ્નિની ટીકા પણ સમર્થન કરે છે, પરંતુ ત્યાં એ મતાંતર બતાવવામાં આવ્યો છે કે અશ્વિગત ઉપશમ-સમ્યક્ત્વમાં જ મિથ્યાત્વ-મોહનીયનો પ્રદેશ-ઉદય ન હોય, અશ્વિ વિનાના ઉપશમ-સમ્યક્ત્વમાં તો તેને પ્રદેશ-ઉદય હોય. તેપણ એ વાત તો નિશ્ચિત છે કે ઉપશમ-સમ્યક્ત્વમાં સમ્યક્ત્વ-મોહનીયનો ઉદય તો ન જ હોય, બ્યારે ક્ષાયોપશમ-સમ્યક્ત્વમાં આ મોહનીયનો ઉદય છે જ. આથી એ બેની વિભક્તિ છે. આ વાત ટીકાકારના શબ્દોમાં કહું તો તે નીચે મુજબ છે:—

“ક્ષાયોપશમિકાદસ્ય કો વિશેષ इति उच्यते-तत्र उपशान्तस्यापि मिथ्यात्वस्य प्रदेशानुभवोऽस्ति, न तु औपशमिके । अन्ये तु व्याचक्षते-येणिमध्यवर्तिनि औपशमिके प्रदेशानुभवो नास्ति, न तु द्वितीये, तथापि तत्र सम्भवत्वाप्यनुभवशामाय पय विशेषः ॥”

૨ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ અત્યુદ્ધતની સ્થિતિવાળું હોવાથી તેમજ ફરીથી મિથ્યાત્વભાવ તરફ લઈ જનાર હોવાથી અને ક્ષાયોપશમિક તો ઉત્કૃષ્ટ લગભગ ૬૬ સાગરોપમ જેટલી સ્થિતિવાળું હોવાથી તેમજ એનાથી વિશુદ્ધ હોવાથી ક્ષાયોપશમિક ઔપશમિકથી ચડિયાતું છે એમ તત્ત્વાર્થ-બદ્ધરૂપિ (૫૦ ૬૨)ના નિબન-સિખિત ઉદ્દેશ ઉપરથી જણાય છે:—

માટે શ્રેદાન્તિકોનું કહેવું એ છે કે તેમ કરવા માટે જોઈએ તેટલો સમય નથી, જોની સ્થિતિ અલ્પ છે. આથી કરીને ઔપશ્યિક સમ્યક્ત્વનો ઉત્કૃષ્ઠથી છ આવલિકા જેટલો કાળ અને જઘન્યથી એક સમય જેટલો કાળ બાકી રહે ત્યારે તે પ્રાણી મિથ્યાદષ્ટિ અવસ્થાને જ પામે છે. આ સંબંધમાં તેઓ ઇલિકા (ઇયળ)નું હયાન્ત રજુ કરે છે. હંફપક્ષાધ્યમાં કહ્યું પણ છે કે—

“ ૧ આલંબણમલહંતી, જહ સદાણં ન મુંચર હલિયા ।

एवं अकपतिपुंजी, मिच्छं चिअ उवसमी एह ॥ ૧ ॥ ”

(૩) ક્ષાયોપશ્યિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિનો માર્ગ—

પ્રાથમિક ક્ષાયોપશ્યિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિનો માર્ગ શ્રિદાન્તકારો એવો બતાવે છે કે અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ પ્રથમ તો વધાપ્રવૃત્તિકરણનો અધિકારી બને છે. ત્યાર પછી અપૂર્વ-કરણના સામઘ્ય વડે તે અન્યિને ભેદે છે અને એ જ કરણને લઇને (નહિ કે અનિવૃત્તિકરણ દ્વારા) મિથ્યાત્વ-મોહનીયના તે ત્રણ પુંજો કરે છે. ત્યાર બાદ અનિવૃત્તિકરણને પ્રાપ્ત કરી એ કરણની મદદથી (નહિ કે અન્તરકરણની પ્રકાશતાથી) આ શુદ્ધાદિ ત્રણ પુંજોમાંથી તે શુદ્ધ પુંજનો જ અનુભવ કરે છે અર્થાત્ તે ક્ષાયોપશ્યિક સમ્યક્ત્વ પામે છે. આથી કરીને ઔપશ્યિક સમ્યક્ત્વનો સ્વામી થયા વિના જ તે એકદમ ક્ષાયોપશ્યિક સમ્યક્ત્વનો અધિકારી થાય છે.

આ મત-ભિન્નતા પરત્વે એ નિવેદન કરવું આવશ્યક સમજાય છે કે અનાદિ મિથ્યા-દષ્ટિ જીવ જ શ્રેષ્ઠિ વિનાનું ઔપશ્યિક સમ્યક્ત્વ પામે છે એટલે અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ જે ઔપશ્યિક સમ્યક્ત્વ પામે તે શ્રેષ્ઠિ વિનાનું જ હોવું જોઈએ, એ પરત્વે તો શ્રેદાન્તિકો અને કર્મઅન્યકારો વચ્ચે મતભેદ નથી.

(૪) ક્ષાયોપશ્યિક સમ્યક્ત્વની ગતિ—

વિચારભિન્નતાનું એ પણ એક સ્થળ છે કે જે મનુષ્ય ક્ષાયોપશ્યિક સમ્યક્ત્વ સહિત મરણ પામે, તે ત્યાર ગતિમાંથી કઈ ગતિમાં જાય. કર્મઅન્યકારો તો એમ જ કહે છે કે તે દેવ-ગતિમાં જ જાય અને તેમાં પણ વળી તે વૈમાનિક દેવ તરીકે જ ઉત્પન્ન થાય. ‘ શ્રેદાન્તિકોનું આ સંબંધમાં એમ કહેવું છે કે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પૂર્વે જે આયુષ્યનો ગંધ થઈ ગયો હોય તો જે ગતિનું આયુષ્ય બાંધ્યું હોય તે ગતિમાં તે સમ્યક્ત્વધારી જીવ જાય અને સમ્યક્ત્વ પણ તેની સાથે જાય; નરક ગતિમાં પણ આત નરકો પૈકી છેક છઠ્ઠી નરક સુધી સમ્યક્ત્વને સાથે લઇને જવાય છે.

૧ છાયા—

आलम्बनमलभमाना यथा स्वस्थानं न मुञ्चति इन्द्रिका ।

एवं अकृतत्रिपुंजी मिच्छात्त एव उपसमी पति ॥

અર્થાત્ જેમ આશ્રય નહિ મળતાં દષ્ટળ પોતાનું સ્થાન છોડતી નથી, તેમ જોડે ત્રિપુજા કર્યો નથી એવો ઉપશ્યી જીવ મિથ્યાત્વને જ પામે છે.

પ્રવેશેલાં કર્મોના ક્ષય થાય છે અને નહિ ઉદયમાં આવેલાં કર્મોના વિપાક-ઉદયનો વિષ્કમ્ભ યાને ઉપશમ થાય છે, ભેદે પ્રદેશ-ઉદય રોકી ચકાતો નથી, તેનું કાર્ય તો ચાલુ રહે છે. ઉદયમાં આવેલાં કર્મોના ધાતુપૂર્વક અનુદિત કર્મોના સર્વથા વિષ્કમ્ભ તે 'ઉપશમ' છે. ઉદય અને ક્ષય આઠે કર્મોના થાય છે, પરંતુ ક્ષયોપશમ તો ચાર ધાતિ-કર્મોના જ છે અને વળી ઉપશમ તો મોહનીય કર્મોના જ હોઈ શકે છે.

ઉપશમ અને ક્ષયની વિશિષ્ટતા—

અત્રે તેમજ આગળ ઉપર ઉપશમ અને ક્ષય વિષે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે અને તે બે વચ્ચેનું અંતર પણ ૧૧૧ માં પૃથમાં સમજાવવામાં આવ્યું છે, છતાં તે અંતર-ફરક-ભિન્નતા સ્પષ્ટ સમજાય તે માટે એક ઉદાહરણ વિચારીશું. ધારે કે આપણી પાસે એક મલિન જળનું પાત્ર છે. થોડા સમય પછી તમામ મેલ જળને તળિયે બેસી જતાં તે જળ નિર્મળ જણાયે, પરંતુ આ નિર્મળતા કયાં સુધી રહેવાની? જ્યાં સુધી જળની આ સ્થિતિ કાયમ રહે ત્યાં સુધી જ, કેમકે આ સ્થિતિમાં જરા પણ ફેરફાર થતાં જળને અસ્પર્શે હાથ અડકી જતાં મેલના રજકણો સર્વત્ર પ્રસરી જવાના અને જે જળ નિર્મળ-સ્વચ્છ જણાતું હતું તે અસ્વચ્છ-હોણું માલુમ પડયે; પરંતુ જો આ જળમાંથી તેની અસ્વચ્છતાનો આત્મતિક અન્ત આણુવામાં આવ્યો હોય, તો પછી આઘાત, પ્રત્યાઘાત કે એવી કોઈ પણ ક્રિયાથી તે જળ અસ્વચ્છ બને ખરું કે ?

પ્રસ્તુતમાં આ વાત મોહનીય કર્મ સંબંધી વિચારીએ. આ કર્મના રજકણો જ્યારે આત્મા રૂપ પાત્રના પ્રદેશોમાં સ્થિર થઈ જાય છે, ત્યારે તે સ્વચ્છ લાગે છે. પરંતુ જેમ પેલા જળની નીચે બેસી ગયેલા રજકણો ભેતભેતામાં કિચિ-માત્ર ક્રિયાની અસર થતાં સર્વત્ર પ્રસરી જાય છે, તેમ ઉપશાન્ત થયેલ મોહના રજકણો મલિન અધ્યવસાયને અધીન બની સમસ્ત આત્મ-પ્રદેશોમાં પ્રસરી જાય છે અર્થાત તેનો ઉદય થાય છે; પરંતુ જો મોહનો સર્વથા વિનાશ કરવામાં આવ્યો હોય-એના રજકણોને યાવચ્ચન્દ્રિયાકરો દેશવટો કઈ દીધો હોય-તેમને આત્મ-પ્રદેશમાંથી સલાને માટે હાંકી કાઢ્યા હોય તો તેનું કદી પણ આત્મ-પ્રદેશમાં ઉત્થાન થાય ખરું કે નહીં? તેઓ કદી પણ ઉદયમાં આવે કે ? આ ઉપરથી એ ફલિત થાય છે કે જેનો ઉપશમ થયો હોય તેના ઉદય માટે જરૂર અવકાશ છે-સહે પછી તે કદાચ મોડો થાય, પરંતુ ક્ષયના સંબંધમાં તો ઉદયમાં આવવાની વાત શશયું જ બી છે, કેમકે જે સત્તામાં પણ નથી અને કદી અવનાર પણ નથી, તે કયાંથી ઉદયમાં આવે ?

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની ગતિ—

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કર્યા પછી માનવી કઈ ગતિમાં જાય એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં પૂર્વે એ જણવું જરૂરનું છે કે આગામી જન્મનું આયુષ્ય તેણે બાંધ્યું કે નહિ ? જે ક્ષાયિકની ઉત્પત્તિ પૂર્વ આગામી જન્મનું આયુષ્ય બાંધાઈ ગયું હોય તો જે ગતિના આયુષ્યને બાંધે થયો હોય ત્યાં તેને જન્મ જ પડે. પરંતુ એટલું તો ધ્યાનમાં રાખવું પડયે કે ચારે ગતિઓ પૈકી પ્રાયગિક ત્રણ નરક, વૈમાનિક દેવ કે અસંખ્યેય વર્ણના આયુષ્યવાળા તિર્યચ અને મનુષ્ય એટલાનો જ તે

સમ્યક્ત્વ આગળ તો આ ઔપશમિક-અરે ઉપશમ શ્રેણિનું ઔપશમિક પણ કંઈ હિસાબમાં નથી, કેમકે આ તો અનંતાનુબંધી ચાર કપાયો અને દર્શનત્રિક એ સાતે પ્રકૃતિના સમૂળ ક્ષય થતાં ઉદ્ભવે છે. એમાં આ કોઈ પણ પ્રકૃતિનો પ્રદેશ-ઉદય પણ નથી એટલું જ નહિ, પરંતુ તે પૈકી કોઈ સત્તામાં પણ નથી. વિશેષમાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ તો બહુ આત્માનો પરમ મિત્ર હોય તેની છાયા હોય તેમ તે તેની સાથે સુક્રિતામાં પણ અનુગમન કરે છે, જ્યારે બાકીનાં બે સમ્યક્ત્વ તો દેહધારી પ્રાણીનું મૃત્યુ થતાં તેના દેહની જેમ અહીં પાછળ રહી બાય છે.

કહેવાની મતલબ એ છે કે ક્ષાયોપશમિક કે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વો આત્માની સાથે સ્થાયી રહેતાં નથી. અર્થાત્ તેની પ્રાપ્તિ થયા બાદ આત્મા કુસંગતિ વગેરે કારણોને લીધે ફરી મિથ્યાત્વી બની જાય છે. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વના સંબંધમાં આવું નથી જ બનતું. પરંતુ કોઈ પ્રશ્ન કરે કે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વના શાઓમાં તેના પાઠવામાં આવેલા અશુદ્ધ ક્ષાયિક અને શુદ્ધ ક્ષાયિક એ બે પ્રકારો શું સૂચવે છે? તો આનો ઉત્તર એ છે કે છદ્મસ્થોને અને સર્વજ્ઞોને ઉદ્દેશીને આ કથન છે. એટલે કે જોકે અનંતાનુબંધી કપાયો સાતે પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરી છદ્મસ્થે આ સમ્યક્ત્વ સંપાદન કર્યું છે, છતાં સામગ્રી-વિશેષ મળતાં તેના અપ્રત્યાખ્યાનાદિ કપાયો અનંતાનુબંધી જેવું ઉભ સ્વરૂપ ધારણ કરે અને તેમ થતાં તે નરકનો પણ અતિથિ બને તે બનવા ભોગ છે. વળી તાકીના બાઠની નીચે બેસી કોઈ માણસ ક્ષય પીતો હોય તો પણ તે તાકી પીતો હશે એવી જેમ સામાન્ય ઉદ્ગિન છે તેમ અથવા તો જેમ કોઈ શાહુકાર ઘણા કાંબળી ચોરાની પરડીમાં રહેતો હોય તો તેને પણ હોડો ચોર ગણે એ સંબંધિત છે, તેમ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ મલિન દેખાય એવા સંયોગોમાં છદ્મસ્થો મૂકાય તેમ હોવાથી તેમનું સમ્યક્ત્વ ‘અશુદ્ધ’ ગણાય છે. સર્વજ્ઞોને-કેવલજ્ઞાનીઓને આવો પ્રસંગ જ ઉપસ્થિત થાય તેમ નહિ હોવાથી તેમનું ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ તો અહોનિશ નિર્મળ જ રહેતું હોવાથી તેમજ વસ્તુનું સ્પષ્ટ પરિચ્છેદક હોવાથી તેને ‘શુદ્ધ’ કહેવામાં આવે છે તે યથાર્થ જ છે.

ક્ષયોપશમોદિની સમજણ—

‘ક્ષયોપશમ’ શબ્દમાં ‘ક્ષય’ અને ‘ઉપશમ’ એ બે શબ્દો રહેલા છે. એટલે એ ઉપરથી સૂચન થાય છે તેમ ક્ષાયોપશમિક અવસ્થા દરમ્યાન ઉદયમાં આવેલાં કર્મોનો-ઉદ્ધવાવલિધામાં

“ ઔપશમિકં हि सम्पददर्शनं सर्ववन्धोममय, अव्यकालन्वात्, मूयस मिथ्याव्यग-
मनात्, यतोऽस्तमुर्हूर्तमात्रं भवेत्, यदि च काले तत्रस्थो न करोति, एवं सति मिथ्याद-
र्शनमेव प्रतिपद्यत इत्यागमः । तस्मादौपशमिकतः क्षायोपशमिकसम्पददर्शनं विशुद्धतमम्,
बहुकालावस्थायित्वात् यत उत्कृष्टेन पट्टपटिः सागरापमणि नाधिकानि तद्रूपम्, अत एव
च तस्य वस्तुपरिच्छेदे स्पष्टं ग्रहणसामर्थ्यमनुमातव्यमागमाश्रमात् ”

આ કંઈ વિરોધજનક દલીલ નથી, કેમકે અપેક્ષા અપેક્ષા પ્રમાણે ક્ષાયોપશમિક અને ઔપશમિક સમ્યક્ત્વની શ્રેણીનો વિચાર થઈ શકે છે.

૧ આ દરમ્યાન અનંતાનુબંધી ચાર કપાયો તેમજ મિથ્યાત્વ-એકતીય દર્શન ઉપશમ પીતો એ કે જેને કે પાંચને બંધે આ-નો દર્શન

સમ્યક્ત્વી હોઇ પાંચમે ભવે મોહો જનારા છે એવું તાત્પર્ય નીકળે છે.

જો ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વીએ પરભવનું આયુષ્ય ગાંધ્યું ન હોય તો ચારે ગતિઓને સદાને માટે જલાંજલિ આપી-આયુષ્યજાંધને પણ છેલ્લી સલામ (good-bye) કરી તે આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં સર્વોત્ક્રાંતિ પંચમ ગતિને અર્થાત્ મુક્તિને પામે.

ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ વચ્ચે વિરોધ—

આપણે ૧૧૨ મા પૃષ્ઠમાં જોઇ ગયા તેમ જ્યારે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ નિરંતર સ્થાયી છે અને ક્ષાયોપશમિક બહુ બહુ તો ચિરસ્થાયી છે અને મુક્તિમાં તો તેને માટે સ્થાન પણ નથી, ત્યારે શું ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ ક્ષાયિકને અટકાવનારું છે. એવો સહજ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. આનો ઉત્તર હાકારમાં છે, કેમકે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વમાં મિથ્યાત્વ-મોહનીય જાતિના શુદ્ધ પુણ્યલોભો અનુભવ થાય છે, જ્યારે ક્ષાયિકમાં તેના કોઇ પણ રીતે સફલાવ નથી, અરે એના અભાવમાં જ એની ઉત્પત્તિ છે. એટલે કે એક રીતે વિચારતાં અન્ધકાર અને પ્રકાશ જેટલું આ બેમાં અંતર છે. જેમ અન્ધકાર એ પ્રકાશનું આવરણ ગણાય છે તેમ ક્ષાયોપશમિકમાં ઉદયરૂપે મિથ્યાત્વ-મોહનીયના શુદ્ધ પુણ્યલોભો બાને દર્શન-મોહનીયનો ઉદય હાજર હોવાથી તે વિશુદ્ધ દર્શનનું-ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વનું આવરણ છે. આ ઉપરથી એ કલિત થાય છે કે ક્ષાયોપશમિક મિથ્યાત્વ-જાતિનું હોવાથી તે વિનાશરૂપ છે. પરંતુ આ પરિસ્થિતિમાં એવી શંકા જરૂર ઉદ્ભવે કે મિથ્યાત્વ-જાતિથી આત્મ-શ્રદ્ધાનો સંભવ મનાય જ કેમ ? આનો ઉત્તર નિગ્ન-લિખિત બે ઉદાહરણો પૂરા પાડે છે.

સૂક્ષ્મ અભક્ષ્ય આવરણથી આચ્છાદિત દીપક પણ થોડોક પ્રકાશ તો પામી શકે છે એ નિર્વિવાદ વાત છે. એનું આ આવરણ દૂર થતાં વિશેષ પ્રકાશની આશા રાખવી રથાને છે. એવી રીતે થોડે અંશે મલિન એવા વસ્ત્રમાં મણિ ઢંકાયલું હોય તોપણ તેનું તેજ સર્વથા ઢાંકાયું ન જ રહે, તેની થોડીક પ્રજ્ઞા પણ જણાય. આ મણિ સ્વચ્છ વસ્ત્રમાં આચ્છાદિત હોય તો એનું તેજ વિશેષ જગદી ઊઠે. વળી જો વસ્ત્ર જ ઢાંકી નાખવામાં આવે, તે તેનો સંપૂર્ણ પ્રકાશ પડે, એ દેખીતી વાત છે. એવી રીતે પ્રસ્તુતમાં મિથ્યાત્વના પુણ્યલોભો શુદ્ધ જનાવતાં-તેના અશુભ રસાદિ દૂર કરતાં ક્ષાયોપશમિક ભાવ પ્રાપ્ત થતાં-શુદ્ધ પુણ્યલોભો ઉદય થતાં આત્મધર્મરૂપ શ્રદ્ધા-નનો અસ્ફુટ પ્રાદુર્ભાવ તો જરૂર થાય જ. અને તેમાં વળી જ્યારે આવા પુણ્યલોભો સર્વથા ક્ષય થાય ત્યારે એટલે ક્ષાયિક ભાવમાં વર્તતા જીવને સર્વ પ્રકારે શ્રદ્ધાન ઉદ્ભવે એમાં કહેવું જ શું ?

પ્રવચન ૦ (પત્રિકા ૧૧૧)માં તો નિગ્ન-લિખિત ગાથા દ્વારા શ્રીકૃષ્ણ વિજય નામના વીસમા તીર્થંકર યસે એવા ઉલ્લેખ છે:—

“ દીવાયજલ્લ જીવે, જસોદરં વેદિમો દ્વગુણવીસે ।

કળ્પજિયં ગયતપદં, થોસદ્દમં વિજયમભિવંદે ॥ ૪૬૭ ॥ ”

૧ જ્ઞાને બદલે કેટલીક વાર અસ્વચ્છ જગને નિર્મળ જનાવનાર કતક (નિર્મળીના બીચા)નું દર્શન આપવામાં આવે છે.

અધિકારી છે. જો દેવ કે નરક ગતિનું આયુષ્ય બાંધ્યું હોય તો તે જીવ ત્રીજે ભવે મોક્ષે ભય. જો અમંજયેય વર્ષવાળા ચુગલિકે મનુષ્ય-તિથ્યનું આયુષ્ય બાંધ્યું હોય તો ચોથે ભવે મોક્ષે ભય, કેમકે ચુગલિકેા મરણ પામીને પ્રાયઃ દેવગતિ જ પામે અને ત્યાંથી ત્ર્યવી મનુષ્ય થઈ મોક્ષે ભય.

આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વને પરભવના આયુષ્યનો બંધ થયો હોય તો તે ત્રીજે કે ચોથે ભવે જરૂર જ મોક્ષે ભય. આ સંબંધમાં કવચિત્ અપવાદ મળી આવે છે, કેમકે ન્યાયઃ શ્રીયશોવિજયગણિકે કસ્મિન્ના ઉપશમના-કરણ (માઠ ૩૨) ની ટીકા (પત્રાંક ૧૬૧) માં કરેલ ઉલ્લેખ અનુસાર તથા વળી કલિઃ શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યે ત્રિપદિશલાકા-યુક્તપચ્ચરિત્રના આઠમા પર્વના અભ્યારમ્મા સર્ગ (સ્ત્રોત ૫૧-૫૨) માં કરેલ નિરૂપણ પ્રમાણે તથા વસુદેવહિંસરી તરફ દષ્ટિપાત કરતાં શ્રીકૃષ્ણપ્રહસરિ તેમજ શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવ ક્ષાયિક

- ૧ આના સ્વરૂપ માટે જુઓ જમ્બૂદ્વીપપ્રસાસિ (૫૦ ૨૧).
- ૨ 'પ્રાયઃ' કહેવાનું કારણ એ છે કે એક પુરુષ-સ્ત્રીનું યુગલ નરકે ગયાનો સાક્ષ્ય ઉદ્દેશ છે, પરંતુ તે શ્રીસ્થાનાંગના નિમ્ન-લિખિત ૭૭૭ મા સૂત્રમાં દર્શાવેલાં ત્રણ આધર્યો પૈકી એક (સાતમું) છે:—
- " ટવસગ્મ ૧ ગમ્મહરર્ણ ૨ ર્ત્વૌતિત્યં ૩ અમાવિયા પરિસા ૪ ।
- કળદ્દસ્મ અવરકંકા ૫ અવયરર્ણ ચંદ્રમૂરાર્ણ ૬ ॥ ૧ ॥
- હરિવંસકુલુપ્પત્તી ૭ ચમરુપામ્બો ય ૮ મદ્દસયસિદ્ધા ૯ ।
- મસંજ્ઞવાળ પૂજા ૧૦ દસ ચિ અર્ણતેજ કાલેર્ણ ॥ ૨ ॥ "

આની વિશેષ માદિની માટે જુઓ પ્રવચનઃ (પત્રાંક ૨૫૭-૨૫૮) અથવા શ્રીકૃષ્ણસૂત્રની શ્રીનિત્યવિજયગણિકા મુખોધિકા નાની ટીકા (દ્વિતીય આદિતિ, પત્રાંક ૨૫).

૩ આ આચાર્ય પૂર્વભવીય ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ સદિત આ વર્તમાન પાંચમા આરાના અંતમાં દેવસોકમાંથી સ્વત્રી અત્ર મનુષ્ય તરીકે હતપન્ન થઈ કાળધર્મ પામી-આયુષ્ય પૂર્ણ કરી 'સૌધર્મ' દેવ-સોકમાં અને ત્યાંથી સ્વત્રી પાછા મનુષ્ય થઈ મોક્ષે જશે. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ મનુષ્ય ભવમાં જ થતી હોવાથી દેવસોકમાંથી સ્વત્રી અત્ર હતપન્ન થનારા શ્રીકૃષ્ણપ્રહસરિએ દેવસોકમાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની હતપતિ નહિ હોવાને કીધે તે ભવની પૂર્વેના ભવમાં અને તે પછી મનુષ્ય તરીકેના ભવમાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ ઉપાર્જન કરેલું હોયું જોઈએ. અર્થાત્ (અ) મનુષ્ય તરીકેના ભવ, ત્યાર પછી (આ) 'સૌધર્મ' દેવ તરીકેના, ત્યાર બાદ (ઇ) મનુષ્યનો, પછીથી (ઈ) દેવનો અને અંતમાં (ઉ) મનુષ્યનો એમ તેમના પાંચ ભવો છે.

૪ (અ) વાસુદેવ તરીકેનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી તેજો (આ) નીચે ત્રીજી પૃથ્વીએ-નરકે સિધાવ્યા છે (આ તૈન માનવતા છે; કેમકે દરેક વાસુદેવ અપોમામી-નરકગામી છે એવો તેનો સિદ્ધાન્ત છે; ખુદ મહાવીરક્રત્તમી પણ ત્રિપૃષ્ઠ વાસુદેવ તરીકેના તેમના ભવ પછી નરકે ગયા હતા). ત્યાંથી તેજો (ઇ) મનુષ્ય તરીકે અવતરી, પણ પામી (ઈ) વૈમાનિક દેવગતિમાં પાંચમા કસ્પમાં અને ત્યાંથી આ ભારતવર્ષમાં મંગલારપુત્રા ત્રિવિશત્તુ ચલના (ઉ) અમમ નામના પુત્ર-અરમ નીધાંકર તરીકે હતપન્ન થશે અને તે ભવમાં ત્રીજાં કર્મામકર્મના વિષય-કલ્પનો અનુભવ કરી મોક્ષે જશે આ દર્શકને કસ્મિન્ની શીયશોવિજયગણિકા ટીકા (પત્રાંક ૧૬૧) ૧૪ નિમ્ન-લિખિત જગ્યા પુષ્ટિ આપે છે:—

" નરવાટ નરવચ્ચિમ દેવો હોઠ્ઠન પંચમે જલ્પે ।
તત્તો જુમોમમાળો ચાગમલો 'મમમ'નિગધવો ॥ "

૧૦૭ માં પૃષ્ઠમાં દર્શાવી ગયેલા અશુદ્ધ, મિશ્ર અને શુદ્ધ એ ત્રણ પુંજોમાંથી અશુદ્ધ અને મિશ્ર એ બે પુંજોનો ક્ષય કર્યા પછી શુદ્ધ પુંજનો ક્ષય કરતી વેળાએ-તે ક્ષીણ થવાની તૈયારીમાં હોય, તેનો છેલ્લો આસ વેદાઈ રહ્યો હોય, તે સમયના સમ્યક્ત્વને 'વેદક' કહેવામાં આવે છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો અનન્તાનુબન્ધી આર કપાયો, મિથ્યાત્વ-મોહનીય, મિશ્ર-મોહનીય અને સમ્યક્ત્વ-મોહનીય એ સાત પ્રકૃતિઓ પૈકી છ પ્રકૃતિઓનો આત્મન્ટિક અન્ત આભ્યા બાદ સાતમી પ્રકૃતિને ક્ષીણ કરતાં કરતાં-ખપ વતાં ખપાવતાં જ્યારે સમ્યક્ત્વ-મોહનીયરૂપ અવશિષ્ટ પ્રકૃતિના છેલ્લા પુદ્ગલનો ક્ષય કરવા બાકી રહે તે સમયનું સમ્યક્ત્વ 'વેદક' છે. આ પછી એક જ સમયમાં 'ક્ષાયિક' સમ્યક્ત્વનો લાભ થાય છે. આથી આ સમ્યક્ત્વ પણ ક્ષાયિકની જેમ સંસારની અનાદિ કાળની મુસાફરી દરમ્યાન એક જ વાર પ્રાપ્ત થાય છે એ નિવેદન કરવું બાકી રહેતું નથી.

વેદકનો અન્તર્ભાવ—

વેદક સમ્યક્ત્વની આ રૂપરેખા ઉપરથી સમજી શકાય છે કે એનો ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વમાં અન્તર્ભાવ થાય છે, કેમકે ઔપશમિક અને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વોમાં તો પુદ્ગલના વેદનનો સર્વથા અભાવ છે. સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો 'સમ્યક્ત્વ-પુંજના પુદ્ગલોના અનુભવની દૃષ્ટિએ વેદક અને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વો સમાન છે, પરંતુ વેદકમાં ઉદયમાં આવેલા અશેષ પુદ્ગલોનો અનુભવ રહેલો છે, જ્યારે ક્ષાયોપશમિકમાં તો ઉદયમાં આવેલા તેમજ નહિ આવેલા એવા ઉભય પ્રકારના પુદ્ગલોનો અનુભવ રહેલો છે. આથી કરીને પરમાર્થથી તો વેદક પણ ક્ષાયોપશમિક જ છે, કેમકે તેમાં ચરમ આસ સિવાયના પુદ્ગલોનો ક્ષય થયેલો છે અને ચરમ આસવર્તી પુદ્ગલોના મિથ્યાત્વભાવને દૂર કરવા રૂપ ઉપશમનો સફલાવ છે.

ભવ-બ્રમણમાં સમ્યક્ત્વનું સંપાદન—

ભવ્ય પ્રાણીને ઉપર્યુક્ત પાંચ પ્રકારના સમ્યક્ત્વ પૈકી કયું સમ્યક્ત્વ વધારેમાં વધારે કેટલી વાર પ્રાપ્ત થઈ શકે એ પ્રશ્ન વિચારીશું. ઔપશમિક અને એથી કરીને સાર્વજનિક સમ્યક્ત્વ પણ સ્વમય ભવ-બ્રમણ આશ્રીને વધારેમાં વધારે પાંચ વાર અર્થોત્ત એક પ્રથમ સમ્યક્ત્વ મળવાના સમયે અને ત્યાર બાદ ચાર વાર ઉપશમ-ત્રેણિ ઉપર આરૂઢ થાય ત્યારે ચાર વાર એમ એકંદર પાંચ વાર જ મળે છે, જ્યારે એક જ ભવ આશ્રીને બે વાર પ્રાપ્ત થાય છે.^૧ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ અસંખ્ય વાર પ્રાપ્ત થાય છે, જ્યારે વેદક અને ક્ષાયિક તો એક જ વાર મળે છે.

૧ " વેદતે-અનુભૂયતે શુદ્ધસમ્યક્ત્વપુણપુદ્ગલા અસ્મિન્નિતિ વેદકમ્ "

—ભવસમાસની મલઁ શ્રીહેમચન્દ્રચરિત્ કૃતિ (૫૦ ૭૪)

૨ સર્વજ્ઞે પ્રજ્ઞેલા ધર્મને વિષે સાચી શ્રદ્ધા થવામાં અપ્રતિજન્યક હોવાથી ઉપચારથી આ શુદ્ધ પુંજ 'સમ્યક્ત્વ-પુંજ' કહેવાય છે જુઓ શ્રીદેવચન્દ્રચરિત્ સમયસારની સ્વોપદા ટીકા (પર્નાક ૩૫).

૩ આ વાત 'સાર-સાદન' સમ્યક્ત્વને પણ લાગુ પડે છે.

આથી સમ્યક્ત્વ મોહનીયનો ક્ષય થતાં સમ્યક્ત્વ કેમ ઉદ્ભવે એ શંકાતું પણ નિરાકરણ થઇ જાય છે.

સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ—

સમ્યક્ત્વના (૧) ક્ષાયોપશમિક, (૨) ઔપશમિક અને (૩) ક્ષાયિક એમ ત્રણ પ્રકારે પડે છે એ વાત આપણે જોઈ ગયા. અત્ર સાસ્વાદન નામના ચોથા પ્રકારનો વિચાર કરવામાં આવે છે. “સહ આસ્વાદનેન વર્તતે” इति सास्वादनम्” એટલે કે આસ્વાદન—કંઈક સ્વાદ સહિત પર્તે તે ‘સાસ્વાદન’ છે. પ્રસ્તુતમાં ઔપશમિક સમ્યક્ત્વથી પતિત થઈ મિથ્યાદૃષ્ટિ રૂપ પ્રથમ શુષ્કસ્થાનકે જતાં આ સમ્યક્ત્વ ઉદ્ભવે છે. જેમ કેાઈ મનુષ્યને ગોળ ખાધા પછી તરતજ વમન (ઉલટી) થાય તો પણ તેને કંઈ મળ્યટો પરંતુ અનિદ્ર સ્વાદ લાગે તેમ ઔપશમિકથી પડીને મિથ્યાત્વે જતાં આ સમ્યક્ત્વનો કંઈક સ્વાદ રહી જાય. આવા સમ્યક્ત્વને ‘સાસ્વાદન’ કહેવામાં આવે છે. પ્રાકૃત ભાષામાં આ સમ્યક્ત્વને ‘સાસાયણ’ કહેવામાં આવે છે. આતું ‘સાશાતન’ એવું પણ સંસ્કૃત રૂપાન્તર થાય છે. એનો સામાન્ય અર્થ એ થાય છે કે આ=સમન્વાત્=સમસ્તપણે શાતન કરે=પાતન કરે=પાડે= મુક્તિ-માર્ગથી બ્રહ્મ કરે તે ‘આશાતન’ છે. પ્રસ્તુતમાં અનન્તાતુષ્ઠી-કષાયોની મહત્ત્વી સમ્યક્ત્વ-માર્ગથી બ્રહ્મ કરે તે ‘આશાતન’ છે. આવા આશાતનથી જે મુક્ત હોય તે ‘સાશાતન’ કહેવાય એ ન્યાય છે.

નામાન્તરૈ.

આતું ‘સાસાદન’ એવું પણ રૂપાન્તર થાય છે. એનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ શ્રવણમાસની શ્રીહેમચન્દ્રસંસ્કૃત વૃત્તિ (૫૦ ૭) માં નીચે મુજબ છે:—

“આયમ્—ઔપશમિકસમ્યક્ત્વલાભલક્ષણં સાદયતિ—અપનયનાતિ આસાદનં, અનન્તાનુબન્ધિકપાયવેદનમિતિ, નૈરુત્તો વશન્દલોપઃ ।”

અર્થાત્ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વના લાભને દૂર કરે તે ‘સાસાદન’ છે.

વેદક સમ્યક્ત્વ—

ઉપર્યુક્ત સમ્યક્ત્વના ચાર પ્રકારોમાં ‘વેદક’ સમ્યક્ત્વ ઉમેરતાં તેના પાંચ લેહો પડે છે.

૧. આ પતન દરમ્યાન બદ્ધ જ એવો કાળ વ્યતીત થાય છે, કેમકે સાસ્વાદનનો ઉત્તેજ કાળ જ આવડતો છે. આ વાત જાણીનેના લક્ષ્યમાં આવે તે માટે ‘પર્વતના સિખર’ ઉપરથી પડનારાનું દશાન્ત રણ કરાય છે (જુઓ શ્રીદત્તશિખરસંગિત શુષ્કસ્થાનકમારોહનું ૧૧મું પદ). એના ઉપરથી બોલ પડતા નેટલી વાર લાગે, તેનાથી અનિદ્રા અરૂપ કાળમાં ઔપશમિક સમ્યક્ત્વનું વમન કરતો શ્રવ સાસ્વાદની યદ મિથ્યાત્વી બને છે.

૨. આ-સમન્તાત્ શાતયતિ—સ્કારયતિ ઔપશમિકસમ્યક્ત્વમિતિ આશાતન-અનન્તાનુબન્ધિકપાયવેદનમેવ ” (૫૦ ૭)

આ પ્રસંગે આ ઉપરાંત ધીબા એ નિયમો કે જે સર્વામાન્ય છે—સૈદ્ધાન્તિકોને તેમજ કર્મ-શ્રેયકારોને પણ સંમત છે, તેનો ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક હોવાથી તે નીચે મુજબ આપવામાં આવે છે:—

(ધ) અસંખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા મનુષ્યો સ્વર્ગ કે નરક ગતિમાંથી આવેલા હોતા નથી.

(ધ) નારક મરીને તરત જ નરક કે દેવ-ગતિમાં ઉત્પન્ન થતા નથી; તેવી જ રીતે દેવ પણ વ્યવીને દેવ કે નારક તરીકે તરત જ ઉત્પન્ન થતા નથી. આથી એ તાત્પર્ય નીકળે છે કે નારક અને દેવો મરણ શાહ તરત જ મનુષ્ય કે તિર્યચ તરીકે જ જન્મે છે તેમજ નરકમાં અને સ્વર્ગમાં જનારા જીવો મનુષ્યો કે તિર્યચો જ છે.

ક્ષાયોપશમિકની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૬૬ સાગરોપમથી કંઈક અધિક છે તેમજ કોઈ પણ જીવનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૩૩ સાગરોપમથી વધારે નથી એ વાત ધ્યાનમાં લેતાં ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ પરભવનું કોઈ શકે એ નિર્વિવાદ વાત છે. કર્મશ્રેયકારોના મત પ્રમાણે આ સમ્યક્ત્વના સ્વભવાદિનો પ્રથમ વિચાર કરીશું.

નરકના જીવોને સ્વભવનું જ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ કોઈ શકે, પરભવનું કોઈ શકે નહિ એ વાત (ધ) અને (અ) નિયમોથી સિદ્ધ થાય છે. કેમકે (ધ) નિયમ અનુસાર નારક જીવો પૂર્વ ભવમાં મનુષ્ય કે તિર્યચ જ હોવા જોઈએ અને એ બેમાંથી કોઈ પણ જીવ (અ) નિયમ પ્રમાણે નરકમાં ઉત્પન્ન થાય નહિ એથી કરીને નારકનું ક્ષાયોપશમિક પરભવનું સંભવી શકે નહિ.

એવી રીતે (અ) અને (ધ) નિયમોને લઈને દેવોના ચાર નિકાચો પૈકી ભવનપતિ વ્યત્તર અને જ્યોતિષ્ક એ દેવોને તેમજ (ધ) અને (અ) નિયમ અનુસાર અસંખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા મનુષ્યો અને તિર્યચોને પણ પરભવનું ક્ષાયોપશમિક જાંભવે નહિ.

કાર્મશ્રેયિકના સિદ્ધાન્ત મુજબ વૈમાનિક દેવો અને સંખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા સંસી માનવો એ બે જ વર્ગમાં પર-ભવનું ક્ષાયોપશમિક સંભવે છે.

સિદ્ધાન્તકારોની ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ સંબંધી માન્યતા વિચારીએ. તેમના અભિપ્રાય અનુસાર સાત નરકો પૈકી પ્રથમની છ નરકો સુધીના જીવોનું સમ્યક્ત્વ સ્વભવનું યા પરભવનું એટલે બંને પ્રકારનું પણ કોઈ શકે છે, બ્યારે સાતમી નરકના જીવોનું સમ્યક્ત્વ સ્વભવનું જ હોય છે. ચારે નિકાયના દેવોનું, સંસી તિર્યચોની તેમજ સંસી મનુષ્યોનું સમ્યક્ત્વ બંને પ્રકારનું હોય છે.^૧

૧ આ ઉપરથી એટલું તો સહેલાણથી જોઈ શકાય છે કે સ્વભવના ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ સંબંધી સૈદ્ધાન્તિકો તેમજ કાર્મશ્રેયિકો વચ્ચે મત-ભેદ નથી. ઔપશમિક સમ્યક્ત્વના જે જે અધિકારીઓ છે, તે તે અર્થાત સર્વ પ્રકારના મંડી પંચેન્દ્રિયો આના પણ અધિકારી છે. કેમકે પ્રાયશિક ઔપશમિક બોધિની પ્રાપ્તિ પછી અંતર્મુદ્ધત કાળમાં જ એના અધિકારીઓને આનો લાભ થાય છે અને વિશેષમાં ઔપશમિક ભાવમાં તો કોઈનું મરણ થવું જ નથી. એ વાત તૃતીય કર્મશ્રેયની નિમ્ન-સિખિત—

“ પરમુવસમિ ષટ્તા, આઠ ન પંચંતિ તેજ અજયગુણે ।

તેષમણમાઠહીણો, દેસાદસુ પુણ સુરાવ વિણા ॥ ”

—૨૧ મી આયા ઉપરથી ફલિત થાય છે.

(૩) ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ મનુષ્યગતિ સિવાય અન્યત્ર સ્વભવનું હોતું જ નથી. વિશેષમાં સાત નરકોમાંની છેલ્લી ચાર નરકોના જીવોને, સંજ્ઞેય વર્ણના આયુષ્યવાળા તિર્થંચોને તેમજ ભવન-પતિ, વ્યન્તર અને જ્યોતિષ્ક એ ત્રણ પ્રકારના દેવોને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વનો કોઈ પણ રીતે સંભવ નથી એવો નિયમ છે. આથી કરીને પ્રથમની ત્રણ નરકના જીવોનું, અસંજ્ઞેય વર્ણના આયુષ્યવાળા તિર્થંચોનું તથા મનુષ્યોનું તેમજ વૈમાનિક દેવોનું સમ્યક્ત્વ પરભવનું જ હોઈ શકે. સંજ્ઞેય વર્ણના આયુષ્યવાળા સંઙી મનુષ્યોને સ્વભવનું અને પરભવનું એમ ઉભય પ્રકારનું હોય છે.

સમ્યક્ત્વના પ્રતિબંધક પરત્વે મત-ભેદ—

કર્મઅન્ય વગેરેમાં ખાસ કરીને મિથ્યાત્વ-મોહનીયના ઉપશમ, ક્ષયોપશમ અને ક્ષયથી ઉદ્ધાવતા સમ્યક્ત્વને ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિક એવી સંજ્ઞા આપેલી છે. આ ઉપરથી તેમના મતમાં મિથ્યાત્વ-મોહનીયાદિને સમ્યક્ત્વના પ્રતિબંધક માનવામાં આવેલ હોય એમ જણાય છે. પરંતુ અપાયોશને સમ્યક્ત્વ કહેવામાં આવે છે એ હકીકત તરફ ધ્યાન આપતાં દર્શન-મોહનીયને સમ્યક્ત્વનું આવારક ગણવું તે યોગ્ય લાગતું નથી. અલગત જેમ કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થવામાં મોહનીયનો ક્ષય આવશ્યક છે, આ ક્ષય થાય ત્યાર પછી જ કેવલજ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ મોહનીય કર્મના અવાતર ભેદો પૈકી મિથ્યાત્વાદિનો ઉપશમાદિ થાય ત્યારે જ તથાવિધ સમ્યક્ત્વનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. આ પ્રમાણે કેવલજ્ઞાનના તેમજ સમ્યક્ત્વના પ્રાદુર્ભાવમાં મોહનીયનો અસ્ત નિમિત્ત-કારણ છે, એ વાત સાચી છે; પરંતુ જેમ કોઈ પણ બુદ્ધિ-શાળીએ કેવલજ્ઞાનના આવારક તરીકે મોહનીયને ગણ્યું નથી, કેવલજ્ઞાનાવરણીય કર્મને જ ગણ્યું છે, તેમ સમ્યક્ત્વ પરત્વે પણ મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મને જ આવારક ગણવું જોઈએ.

અત્ર એ સ્ફુટ કરવું અનાવશ્યક નહિ લેખાય કે અનન્તાનુબન્ધો કપાયો વગેરેનો ઉપશમ થવાથી યથાયોગ્ય જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ થાય છે અને તેમ થતા જે સમ્યક્ત્વ ઉદ્ભવે છે, તેને પગની અપેક્ષાએ 'ઔપશમિક' કહેવામાં આવે છે; બાકી તેના પોતાના આવરણના ક્ષયોપશમને ધ્યાનમાં લેતાં તે 'ક્ષાયોપશમિક' કહેવાય છે. આ પ્રકારનું કથન સ્વકપોલકસ્થિત નથી પરંતુ તે કલ્પભાષ્ય તથા તત્ત્વાર્થ-જૂહૃત્તિ (૫૦ ૬૧-૬૨) વગેરેના આધારે સૂચવવામાં આવે છે.

સમ્યક્ત્વના પ્રકારો—

શાસ્ત્રમાં સમ્યક્ત્વના વિવિધ પ્રકારો બતાવ્યા છે. જેમકે સમ્યક્ત્વના એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ અને દશ એમ ભેદો પડી શકે છે. તત્ત્વાર્થમાં મદ્ધાનરૂપ લક્ષણવાળું સમ્યક્ત્વ તે એક પ્રકારનું છે.

સમ્યક્ત્વના બે પ્રકારો ચાર રીતે પડે છે: (૧) નિઝગ્ન-સમ્યક્ત્વ અને અધિમમ-સમ્યક્ત્વ, (૨) નિઝપ-સમ્યક્ત્વ અને વ્યવહાર-સમ્યક્ત્વ; (૩) દ્રવ્ય-સમ્યક્ત્વ અને ભાવ-સમ્યક્ત્વ; અને (૪) પૌર્ણલિક સમ્યક્ત્વ અને અપૌર્ણલિક (આત્મિક) સમ્યક્ત્વ.

સમ્યક્ત્વના ત્રણ પ્રકારો બે પ્રકારે પડે છે — (૧) ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિક; અને (૨) કારક, રોચક અને દીપક.

સમ્યક્ત્વના ચાર પ્રકારો અને પાંચ પ્રકારો તો ત્રિવિધ સમ્યક્ત્વના પ્રથમ પ્રકારમાં સાસ્વાદન અને વેદકની ગણના કરતાં ઉદ્ધણ છે.

સમ્યક્ત્વના હથ લેદો એ રીતે પડે છે: એક તો ક્ષાયેત્પશ્ચમિક, ઔપશ્ચમિક, સાસ્વાદન, વેદક અને ક્ષાયિક એ પાંચ પ્રકારના સમ્યક્ત્વો નિસર્ગ તેમજ અધિગમથી ઉત્પન્ન થઈ શકે છે એટલે એ દૃષ્ટિએ આ દરેકના એ એ લેદો પડતા સમ્યક્ત્વના હથ લેદો થાય છે.^૧ બીજી રીતે એના હથ લેદો પડે છે, જેમકે (૧) નિસર્ગ-રૂચિ, (૨) ઉપદેશ-રૂચિ, (૩) આજ્ઞા-રૂચિ, (૪) સૂત્ર-રૂચિ, (૫) બીજ-રૂચિ, (૬) અધિગમ-રૂચિ, (૭) વિસ્તાર-રૂચિ, (૮) ક્રિયા-રૂચિ, (૯) સંક્ષેપ-રૂચિ અને (૧૦) ધર્મ-રૂચિ.

પ્રકારોની સ્થૂળ વ્યાખ્યા—

ઉપયુક્ત પ્રકારો પૈકી જેનું સ્વરૂપ પૂર્વે વિચારવામાં આવ્યું નથી તેની ક્રમશઃ સ્થૂળ વ્યાખ્યા આપવી અપ્રાસંગિક નહિ ગણાય સૌથી પ્રથમ નિશ્ચય-સમ્યક્ત્વ એટલે શું તે બોધ લઈએ, કેમકે નૈસર્ગિક અને આધિગમિક સમ્યક્ત્વોનું સ્વરૂપ આપણે વિચારી ગયા છીએ.

દેશ, કાલ અને સંહનનને અનુરૂપ યથાશક્તિ સંયમના અનુધાનરૂપ સમગ્ર સુનિ-વૃત્ત (ચારિત્ર) તે ‘નૈશ્ચયિક’ સમ્યક્ત્વ છે; જ્યારે ‘વ્યાવહારિક’

નૈશ્ચયિક અને સમ્યક્ત્વ ઉપશમાદિ લિંગથી લક્ષિત આત્માનો શુભ પરિણામ છે વ્યાવહારિક સમ્યક્ત્વ એટલું જ નહિ; કિન્તુ આર્હત શાસન પ્રતિ પ્રીતિ ધર્યાદિ સમ્યક્ત્વના હેતુ પણ છે. આત્ર કાર્યમાં કારણને ઉપચાર કરવામાં આવે

છે, કારણ કે આવા હેતુ પણ પરંપરાએ મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં કારણભૂત અને છે. કશું પણ છે કે—

“ જં મોળં તં સમ્મં, જં સમ્મં તમિહ હોઝ મોળં તુ ।

નિચ્છયઓ ઇયરસ્સ ડ, સમ્મં સમ્મસહેક વિ ॥ ૧ ॥ ”

—પ્રવચનગી વૃત્તિ (પત્રાક ૨૮૧)

આ દ્વિવિધ સમ્યક્ત્વ સંબંધી એમ પણ નિર્દેશ થઈ શકે છે કે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર ધર્યાદિ આત્માના શુદ્ધ પરિણામને ‘નિશ્ચય-સમ્યક્ત્વ’ સમજવું આત્મા અને તેના ગુણ સર્વથા ગુણ નથી, પરિણામે અનન્ય છે, એક છે, કેમકે અલેહ પરિણામે પરિણિત આત્મા તે તદ્દશુદ્ધિ કહેવાય જ. જેનું બાણ્ય તેવા જ ત્યાગ-ભાવ જેને હોય અને શ્રદ્ધા પણ તદ્દનુરૂપ હોય તેવા સ્વરૂપોપયોગી જીવને આત્મા તે જ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર છે. આત્મા રત્નત્રયાત્મક અલેહ ભાવે દેહમાં રહેલો છે, માટે રત્નત્રયના શુદ્ધ ઉપયોગે વર્તતા જીવને ‘નિશ્ચય-સમ્યક્ત્વ’ કહેવાય.

૧ જુઓ પ્રવચનગી વૃત્તિ (પત્રાક ૨૮૩)

૨ છાયા—

यद् मोक्षं तत् सम्यक्त्वं यत् सम्यक्त्वं तद्विद् भवति मोक्षमेव ।

निश्चयस्य इतरस्य च सम्यक्त्वहेतुरपि सम्यक्त्वम् ॥

દીપક સમ્યક્ત્વ—

પોતે મિથ્યાદષ્ટિ કે અભવ્ય હોવા છતાં અન્ય ભવ્ય જીવોને ઉપદેશાદિક દ્વારા યથાર્થ માર્ગ તરફ રૂચિવાળા બનાવે-અન્ય જીવો ઉપર જીવાદિ તત્ત્વોનો યથાર્થ પ્રકાશ પાડે, તે જીવનું સમ્યક્ત્વ 'દીપક' કહેવાય છે.^૧

અત્ર એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે જે જીવ પોતે મિથ્યાદષ્ટિ હોય તેને સમ્યક્ત્વધારી કહેવો તે શું વિરોધાત્મક કથન નથી? આનો ઉત્તર એ છે કે આવો જીવ અન્ય જીવને સમ્યક્ત્વના સંપાદનમાં કારણભૂત હોવાથી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરી આવા જીવને 'સમ્યક્ત્વી'નો ઇલકાળ અપાય છે. આ દીપક સમ્યક્ત્વધારીને 'મસાલચી' (મસાલ ધરનાર)ની ઉપમા આપી શકાય તેમ છે, કેમકે જેમ મસાલચી પોતાના હાથમાં બળતી-પ્રકાશ પાડતી 'મસાલ' હોવા છતાં પોતે તો અધારમાં જ રહે છે^૨ અર્થાત્ તે મસાલ વડે તે અન્ય જીવો ઉપર જ, નહિ કે પોતાના ઉપર પ્રકાશ પાડે છે, તેવી રીતે આ દીપક સમ્યક્ત્વી જિનોક્ત તત્ત્વોને વિષે અંતરંગ શ્રદ્ધાનથી રહિત હોવા છતાં પણ અન્ય જીવોના ઘટમાં શ્રદ્ધાન પ્રકટાવે છે-તેમને યથાર્થ રૂચિ-શ્રદ્ધાન ઉત્પન્ન કરાવે છે. આ પ્રમાણે તે શાસનની ઉત્તતિનું કાર્ય કરતો હોવાથી તેને ઉપચારથી સમ્યક્ત્વી કહેવો તે પણ શું વધારે પડતું છે ?

સમ્યક્ત્વના દશ પ્રકારો:—

(૧) નિસર્ગ-રૂચિ એટલે જિનેશ્વરે પ્રરૂપેલાં તરવો પ્રતિ સ્વાભાવિક અભિલાષ^૩. પરના ઉપદેશ વિના જાતિસ્મરણ કે પોતાની પ્રતિભાશાળી મતિ અનુસાર જીવાદિ તત્ત્વોને વિષે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ એ લેહો પૂર્વક અથવા નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ એ ચાર લેહો પૂર્વક શ્રદ્ધા રાખવી તે 'નિસર્ગ-રૂચિ' છે

(૨) ઉપદેશ-રૂચિ એટલે પરના-છદ્મરથ કે સર્વજ્ઞ ગુરૂના ઉપદેશથી ઉદ્ભવેલી જીવાદિ તત્ત્વવિષયક રૂચિ.

(૩) આજ્ઞા-રૂચિ એટલે વિવક્ષિત અર્થના યોગ વિના જિનેશ્વરની આજ્ઞા-પ્રવચનમાં જે ફરમાન કરવામાં આવ્યું છે તેને જ સત્ય માની-જરા પણ કદાશ્રદ્ધ કર્યા સિવાય તત્ત્વને વિષે માથતુપ સુનિશ્ચીની જેમ અભિરૂચિ રાખવી તે.

(૪) સૂત્ર-રૂચિ એટલે આચારાદિ અંગપ્રવિષ્ટ અને આવશ્યકે, દરાવૈકાલિક વગેરે અંગબદ્ધ સૂત્રો અજીવાથી યોગિન્દ્ર વાચકની પેઠે ઉદ્ભવતી રૂચિ.

(૫) બીજ-રૂચિ એટલે એકનો યોગ થતાં અનેકનો યોગ થાય એવા વચનોને વિષે

૧ આતુ સમ્યક્ત્વ શ્રીઅંગારમદ્દકાચાર્યને કવં.

૨ આના સમર્થનાર્થે નિગ્ન-સિખિત ઉદ્દેશ રજી કરવો અપ્રાસંગિક નહિ મજાપ:—

" પંડિત ભયે મસાલચી, નાર્તા કરે બનાધ;
એરનકું ઉઘલા કરે, આપ અધિરે બાધ. "

વ્યક્તિ જરૂર જ સમ્યક્ત્વથી અલંકૃત હોય જ, પરંતુ આથી એમ સમજવાનું નથી કે જેણે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હોય તેનામાં આ શમાદિ હોય જ.^૧

શમ—

શમ એટલે પ્રથમ ચાને ઉપશમ. અનન્તાનુબન્ધી કષાયોના અનુદયને અર્થાત જે અવસ્થામાં^૨ અનન્તાનુબન્ધી કષાયોનો ઉદય ન હોય, તેને 'શમ'

શમની ઉત્પત્તિ કહેવામાં આવે છે. આ શમની ઉત્પત્તિ બે પ્રકારે સંભવે છે: એક તો સ્વભાવથી અને બીજી કષાયોના કટુ ફળ બોધને તીવ્ર કષાયોનો

ઉદય ન થાય તેવો પ્રયત્ન કરવાથી.

શમની અન્ય વ્યાખ્યાઓ—

શ્રીદેવગુપ્તસૂરિપ્રણીત નવતત્ત્વપ્રકરણની સમ્મં ચ મોક્ષવીર્યં^૦ એ ગાથાના ભાષ્યમાં નવાંગીવૃત્તિકાર શ્રીઅભયદેવસૂરિ કહે છે કે—

“પસમો સંવેગો વિ ય, નિવેય દયા હ તદ્દ ય અત્પિક્કં ।

इह पसमो पढमिल्लुय-कसायविसओ मुणोयव्वो ॥ ૨ ॥

तत्ताइसु दोसाई-विसयं पसमं भणंति किं एगे ।

अग्रे उ उषसमं तं, विसयतिसाकोहकं हૂणं ॥ ૩ ॥”

અર્થાત પ્રશમ, સંવેગ, નિવેદ, કયા (અનુકર્યા) અને આસ્તિક્ય (એ સમ્યક્ત્વનાં પાંચ લક્ષણો છે). એમાં પ્રશમ તે પ્રથમ (અનન્તાનુબન્ધી) કષાય સંબંધી ભણવો (આ વાતનો આપણે ઉપર નિર્દેશ કરી ગયા છીએ). તત્ત્વાદિને વિષે દ્વેષાદિવિષયક (અર્થાત તત્ત્વોને વિષે દ્વેષ ન રાખવો અને અતત્ત્વોને વિષે રાગ ન કરવો તે)ને કટલાક આચાર્યો 'પ્રશમ' કહે છે. વળી બીજા કટલાક આચાર્યો તો વિષયની તૃષ્ણા અને ક્રોધની ખર્જના (ખુજળી)ના ઉપશમને 'પ્રશમ' કહે છે.

૧ આ સંબંધમાં આગ અને ધૂમાડાનું દષ્ટાન્ત વિચારીશું તો સમજાશે કે ન્યાં ન્યાં ધૂમાડો હોય-દેખાય ત્યાં ત્યાં જરૂર આગ હોવી જ જોઈએ, પ્રરંતુ ન્યાં આગ હોય, ત્યાં ધૂમાડો હોવો જ જોઈએ એવો કાર્ષ્ણ નિયમ નથી.

૨ અનન્તાનુબન્ધી ક્રોધને પણ અનેરો પ્રાણી પોતાની સમજ પ્રમાણે અપરાધી જીવનું સમૂળ નિકંદન કરવાની વૃત્તિઓ હોય છે. જ્યારે ક્રોધને પ્રાણ થયેલો જીવ તો અપરાધીનું ચિન્તન કરતો નથી.

૩ છાયા —

प्रशमः संवेगोऽपि च निर्वेदो दया तु तथा च आस्तिक्यम् ।

इह प्रशमो प्रथमकषायविषयो ज्ञातव्यः ॥ ૨ ॥

तत्तादिषु द्वेषादिविषयं प्रशमं भणन्ति किं एके ।

अन्ये तु उषशमं तं विषयतृष्णाक्रोधकण्डूयमम् ॥ ૩ ॥

આ ઉપરથી આપણે શમની તથા જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓ એક શરીરે છીએ; (૧) અન-
ન્તાનુબન્ધી કષાયોની અનુદય-અવસ્થા, (૨) તત્ત્વોને વિષે અપ્રીતિનો અને અતત્ત્વોને વિષે રાગનો
અભાવ અર્થાત્ ગિયામિનિવેશનો ઉપશમ અને (૩) વિષયની તૃષ્ણાનો અને ક્રોધની ખર્જ-
નાનો ઉપશમ.

આ તૃતીય વ્યાખ્યા સમજવા માટે વિષયની તૃષ્ણા અને ક્રોધની ખર્જના એટલે શું તે
બાલુડું જોઈએ. એ જિજ્ઞાસાને ઉપશુલ્ક બાધ્યકાર શ્રીઅભયદેવસુરિ અનુક્રમે તૃપ્ત કરતાં
કથે છે કે—

વિષયની તૃષ્ણા “ગમ્માગમ્મવિવેગં, ચિન્ના સઠ્ઠત્થ વટ્ટપ્પ જીવો ।
અને વિસપ્પસુ અતિત્તપ્પા, જીપ્પ વસા વિસપ્પતિપ્પા સા ॥૪॥
ક્રોધની ખર્જનાનાં સવેપરદોસાણં, સવણા અંતો વહિં ચ જં ફુરણં ।
લક્ષણો અવિચારિજ્જન કજ્જં, તં લિંગં કોદકંદૂપ ॥ ૫ ॥ ”

અર્થાત્ વિષયોમાં અતૃપ્ત સ્વભાવવાળો જીવ જેને વશ થઈ ગમ્ય-અગમ્યના વિવેકનો ત્યાગ કરી
સર્વમાં (કામલા તરીકે સ્વપરબ્રમહામાં) પ્રવર્તે, તે ‘ વિષય-તૃષ્ણા ’ છે.

સત્ય અને એથી ઈતર (એટલે અસત્ય) દોષોનું શ્રવણ કરવાથી અવિચારીપણે અંદર
(ચિત્તમાં) અને બહાર (વચન અને કાયામાં) જે દુરુચરૂપ કાર્ય થાય, તે ક્રોધ-ખર્જનાનું
લિંગ (લક્ષણ) છે.

અત્ર દોષી શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવ કે શ્રીમહાવીરસ્વામીના પરમ ભક્ત એણિંક નૃપતિનાં
દહાંતો આગળ કરી એમ પ્રશ્ન કરે કે આ બે મહાત્માઓ અપરાધી જનો ઉપર તો જરૂર દોષ
કરતા હતા તેમજ વિષયોમાં આસક્ત પણ હતા, તો તે જેને શમ લક્ષણવાળા કેમ ગણાય અને
જ્યારે તેઓ આ પ્રમાણે શમ રહિત હતા તો પછી તેને સમ્યગ્દષ્ટિ તરીકે શાસ્ત્રોમાં કેમ જાળ-
ખાળ્યા છે ? કહેવું પડશે કે આ પ્રશ્ન અસ્થાને છે, કેમકે આનો ઉત્તર ક્યારેનોએ આપાઈ ગયો છે.
આથી પ્રશ્ન-કર્તાની અજ્ઞાત કથા-નિસ્મરણ સિદ્ધ થાય છે, છતાં એનો ઉત્તર ફરીથી સૂચવાય છે.
પ્રથમ તો જ્યાં સમ્યક્ત્વ હોય ત્યાં શમાદિ લિંગો હોવાં જ જોઈએ એ બૂલભરેલી માન્યતા
છે. અર્થાત્ જ્યાં લિંગ હોય, ત્યાં લિંગી હોય પરંતુ જ્યાં લિંગી હોય ત્યાં લિંગ હોવું જ જોઈએ,
એવો કંઈ નિયમ નથી. આ વાતના સમર્થનાથે ૧૨૭ મા પૃથ્થમાં સૂચવેલ અગ્નિ અને પૂમશ્ચ દહાન્ત
યાદ કરવું જોઈએ. જ્યાં અગ્નિ હોય ત્યાં પૂમ હોવો જ જોઈએ એ કથન અસત્ય છે, કેમકે
શું તપાવેલા લોહાના દહાન્તથી આ કથન વ્યભિચારી કરતું નથી !

૧ છાયા—

ગમ્યાગમ્યવિવેકં ત્યક્ત્વા સર્વેત્ર વર્તેતે જીવઃ ।
વિષયેષુ અનુસાર્તમા યસ્યા યશાદ્ વિષયતૃષ્ણા સા ॥ ૪ ॥
સત્યેતરદોષાણાં થયજાત્ અન્તર્વેદિશ્ચ યત્ સ્ફુરણમ્ ।
અવિચારયિત્વા કાર્યં તદ્ લિંગં ક્રોધકણ્ડૂપનસ્ય ॥ ૫ ॥

વળી એ વાત પણ ભૂલી ન જવી જોઈએ કે શ્રીકૃષ્ણ પ્રસુખને જે ક્રોધ, લોભ હતા તે જોડે અનન્તાનુબન્ધી હતા નહિ અર્થાત્ તે અપ્રત્યાખ્યાન વગેરે કપાયરૂપ હતા, છતાં અધ્યવસાયની મહિનતાની લીધતાને લઈને તે અનન્તાનુબન્ધીરૂપે તેમનામાં પરિણત થયા હતા અને તેથી તેો આવા મહાનુભાવોને પણ નરકના અતિથિ બનવું પડ્યું હતું.

સંયોગાદિની વ્યાખ્યા—

સંયોગ, નિર્વેદ, અનુકર્યા અને આસ્તિક્ય એ ચારેના સ્વરૂપનું પૂર્વોક્ત લાઘ્યની નિમ્ન-લિખિત ગાથા દ્વારા દિગ્દર્શન થાય છે:—

“ સંયોગો મોક્ષમર્દૃ, નિર્વેદો ભવવિરત્તયા હોઙ્ગ ।

દુઃસ્થિતવિસયા ઉદયા, અસ્થિક્કં તત્તવિસયં તિ ॥ ૬ ॥ ”

અર્થાત્ સંયોગ એટલે મોક્ષની ઇચ્છા; નિર્વેદ એટલે સંસારથી વેરાવ્ય; ત્યા તે હુઙ્ગી સંબંધી (અનુકર્યા); અને આસ્તિક્ય તે તત્ત્વ (સત્યદર્શ) સંબંધી (શ્રદ્ધા) છે.^૧ આ ચારેની વ્યાખ્યા નીચે સુબળ આપી શકાય છે:—

જે અભીષ્ટ સંયોગ પાછી વિયોગ થવાનો જ હોય, તે સંયોગ એકાન્તે સુખકારી ગણાય ? જ્યાં દિન અને રાત્રિની માફક અથવા તડકા અને છાંયડાની જેમ સુખ-દુઃખ ફરતાં રહેતાં હોય-જ્યાં સ્થાયી સુખનો અભાવ હોય, તે સંસારનાં સુખો તે વાસ્તવિક રીતે સુખ કહેવાય ? જે સુખ પરના આધારે પ્રાપ્ત થતું હતું-પરની અપેક્ષા રાખતું હતું, તે સુખ ખરી રીતે સુખ મનાય ? આ પ્રશ્નોના ઉત્તરોથી સમજી શકાય છે કે આ સંસારમાં જે સુખનો સંભવ છે તે ક્ષણભંગુર, સાન્ત, પરાશ્રયિ, પુદ્ગલજન્ય સુખ છે એટલે કે તે વસ્તુતઃ દુઃખરૂપ જ છે. સ આ સુખનું તો આ દુનિયામાં સ્વપ્નું પણ નથી. આ તો દેહ ઉપર શુભકાં કે દ્વેષકાં થતાં તેની વેદનાથી વ્યાકુળ બનેલો પ્રાણી તે કૂટી જતાં ‘હાસ’ એવો ઉદ્દગાર કાઢી જે સુખ માને, તેણે સુખ આ સંસારમાં છે. યથાર્થ સુખ તો મોક્ષમાં જ છે. એ સુખ અનંત, અવ્યાબાધ, અવિનાશી આત્મિક છે. આવા નિઃશીમ સુખની અભિપ્રાય તો ‘સંયોગ’ છે. આના અધિકારીઓને

૧ ગાથા—

સંયોગો મોક્ષમર્તિઃ નિર્વેદો ભવવિરત્તયા ભવતિ ।

દુઃસ્થિતવિસયા તુ દયા આસ્તિક્ય તરરવિપયમિતિ ॥

૨ ગાથા પ્રાગ્ને શંકા થાય કે આગ્નિપ્રભો અર્થ ને યથાર્થ શ્રદ્ધાન થાય છે, તો તે જ સમ્યક્ત્વ થયું. એટલે આગ્નિપ્ત એ સમ્યક્ત્વનું ચિન્હ કેમ કહી શકાય ? અનેક વસ્તુમાં ચિન્હી (સાધ્ય) અને ચિન્હ (સાધન)ની કાપના કેવી રીતે મમુચિત ગણાય ? આનું સમાધાન એ છે કે સમ્યક્ત્વનું ચક્ષુષ્ય નિપાસતા જોઈ શકાય છે તેમ જ આત્માનો એક પ્રકારનો શુભ પરિણામ છે અને આસ્તિક્ય-શ્રદ્ધા તો તેનું કારણ છે. શ્રદ્ધાને જે સમ્યક્ત્વ કહેવામાં આવે તે આપેચાગિક છે-એ તો કાર્યમાં કારણના ઉપચારને ઉદ્દેશીને છે

‘મુમુક્ષુ’ કહેવામાં આવે છે, કેમકે તેમની દૃષ્ટિએ સાંસારિક મુખો-ચક્રવર્તીની કે દેવેન્દ્રોની ક્ષત્રિયી મળતાં મુખો પણ નિઃસાર છે, તુચ્છ છે, અદ્ય છે. એક ત્રાજવાનાં બે પદલાં પૈકી એકમાં સમગ્ર સંસારી જીવોનાં કહેવાતાં મુખોનો સમૂહ મૂકવામાં આવે અને બીજા પદલામાં મોક્ષે ગયેલા અનન્ત જીવો પૈકી એક જ જીવનું મુખ મૂકવામાં આવે તો કયું પદલું નીચું નમે એ પાઠક-મહાશય સ્વયં વિચારી લેશે.

નિર્વેદની રૂપરેખા—

નિર્વેદ એટલે ભવ-વૈરાગ્ય. સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવ હુંઃખથી ભરપૂર આ ભવરૂપ કારાગારમાં કર્મરૂપ કંડથી પીડા પામતાં અને કોઈ પણ પ્રકારે તેનો પ્રતીકાર કરવાને અસમર્થ થતાં સંસાર ઉપરથી મમત્વ રહિત થાય છે અર્થાત્ સંસારથી ઉદાસીન થઈ જાય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આ ભવને નરક સમાન ગણીને તેમાંથી નાસી છૂટવાના ઉપાયનો વિચાર કરવો અને સંસારથી ઉદ્વિગ્ન રહેવા કમર કસવી તે ‘નિર્વેદ’ છે.

અર્થ-વ્યત્યય—

કેટલાક સંવેગ અને નિર્વેદનો અર્થ ઉલટાસૂલટી કરે છે. એટલે કે તેઓ ‘સંવેગ’નો અર્થ ‘ભવ-વૈરાગ્ય’ અને ‘નિર્વેદ’નો અર્થ ‘મોક્ષાભિલાષા કરે છે.’

અનુકર્યાનું સ્વરૂપ—

અનુકર્યા એટલે હુંઃખી પ્રાણીના હુંઃખને નિષ્પક્ષપાતપણે દૂર કરવાની ઇચ્છા. નિષ્પક્ષપાત-પણે એમ કહેવાનું પ્રયોજન એ છે કે પક્ષપાત લઈને તો વાઘ પણ પોતાના બચ્ચા ઉપર કડ્ડણ રાખે છે. આ અનુકર્યાના દ્રવ્ય-અનુકર્યા અને ભાવ અનુકર્યા એમ બે ભેદો છે. કોઈ પણ જાતની સહાયતા કરીને સામાના હુંઃખનો પ્રતીકાર કરવો, તે ‘દ્રવ્ય-અનુકર્યા’ જાણવી. અન્યને હુંઃખી જોઈને, હૃદયને આદ્ર્ષ ઝંનાવણું, તે ‘ભાવ-અનુકર્યા’ સમજવી. અન્ય રીતે વિચારતાં દીન, શોગી, શોકાતુર પ્રાણીનાં હુંઃખ દૂર કરવાં તે ‘દ્રવ્ય-અનુકર્યા’ છે, જ્યારે અધર્મ કરનાર જીવ હુંગતિનો લાજન થશે અને ધર્મ-કરણી નહિ કરવાથી તે સુગતિ નહિ પામી શકે એ વિચારથી તેને ધર્મને વિશે સ્થિર કરવો તે ‘ભાવ-દયા’ છે.

આનો નિષ્કર્ષ એ છે કે સર્વ જીવો સુખના જ અર્થી છે અને હુંઃખનો નાશ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે તેથી મારે કોઈને પણ હુંઃખ ન દેવું—જરા પણ પીડા ન કરવી એ પ્રકારના અધ્ય-વસાયને ‘અનુકર્યા’ કહેવામાં આવે છે.

૧ તૃતીય ઉપાસમા આપણે જોઈશું તેમ અન્યકારે પણ એમ જ કહ્યું છે, કેમકે સંવેગનું લક્ષણ બાધના તેઓ કહે છે કે—

“જામ-જરા-મરણાદિક્ષેષરૂપસંસારાત્ પ્રતિજ્ઞાનં મયપરિણામરૂપત્વં સંવેગસ્ય લક્ષણમ્.”

આસ્તિક્યનો વિચાર—

આસ્તિક્ય એટલે જિનેન્દ્રિય તત્ત્વને વિષે શ્રદ્ધા. જિનેન્દ્રે પ્રકાશેલા જીવ, પરલોકાદિક અતીન્દ્રિય પદાર્થો છે એ પ્રકારની જેની ભુદ્ધિ હોય તે ‘આસ્તિક’ કહેવાય છે અને તેનો ભાવ તે ‘આસ્તિક્ય’ સમજવો.

આ પ્રમાણે અન્ય જીવગત પરોક્ષ સમ્યક્ત્વનું પણ જ્ઞાન કરાવનારા શમાદિ લક્ષણોનો વિચાર કર્યો. પરંતુ સમ્યક્ત્વનાં ૬૭ લક્ષણો પૈકી આ તો પાંચ જ થયાં. હજી ૬૨ લક્ષણોનું સ્થૂળ સ્વરૂપ આલેખવું રહ્યું એથી એ દિશામાં પ્રયાણ કરવામાં આવે છે.

સમ્યક્ત્વનાં ૬૭ લક્ષણો—

૪ શ્રદ્ધાન, ૩ લિંગ, ૧૦ વિનય, ૩ શુદ્ધિ, ૫ દૂષણ, ૮ પ્રભાવના, ૫ ભૂષણ, ૫ લક્ષણ, ૬ ચતના, ૬ આગાર, ૬ ભાવના અને ૬ સ્થાનો એ સમ્યક્ત્વ વિષયક ૬૭ લક્ષણો-પ્રકારો છે.^૧

શ્રદ્ધાનના ચાર પ્રકારો—

જીવાદિક પદાર્થોનો પરિચય કરી તેનો પરમાર્થ જાણવો એટલે કે પ્રવચનમાં-સિદ્ધાન્તમાં જેવી પ્રવૃત્તિ કરી હોય તેવો અર્થ હૃદયમાં ધારવો, એ શ્રદ્ધાનનો પ્રથમ પ્રકાર છે.

એ સુનિરતનોને પરમાર્થનો યથાર્થ બોધ થયો હોય, જેઓ સવેગ-રંગના તરંગોને ઝીલતા હોય, જેઓ જિનાજ્ઞાનુસાર ઉપદેશ આપતા હોય, જેઓ રત્નત્રયીના આરાધક હોય, જેઓ શુદ્ધ સંયમ પાળતા હોય, જેઓ કપટથી વિમુખ હોય, તેમની યથાશક્તિ સેવા કરવી, તે શ્રદ્ધાનનો દ્વિતીય પ્રકાર છે.

જિનમતના ઉત્થાપક અને સ્વકપોલકલ્પિત મતના સ્થાપકોનો અર્થાત્ નિહનવોનો અને સ્વેચ્છાચારીઓનો, પાસત્ય (શિથિલાચારી)નો, કુશીલોનો, કદાશ્રીઓનો, જિન-વેષને ખટ્ટો લગાડનારાઓનો અને સમ્યક્ત્વથી શ્રદ્ધ સાધુઓનો પરિચય ન કરવો-તેમને વંદનાદિ ન કરવા, તે શ્રદ્ધાનનો તૃતીય પ્રકાર છે.^૨

અનેકાન્તવાદથી વિમુખ એવા ઇતર દર્શનીઓનો સગ ન કરવો, એ શ્રદ્ધાનનો ચતુર્થ પ્રકાર છે.

૧ સરખાવો પ્રવચનના ૧૪૮મા દ્વાની નિમ્ન-લિખિત બે ગાથાઓ—

“સસહદનધતિલિંગં ૩ દમવિનયં ૧૦ તિસુદ્ધિં ૩ પંચગયદોસ ૫ ।

અદ્ પમાયણ ૮ ભૂસણ ૫ લક્ષણ ૫ પવચિદસંજુત ॥ ૧૨૬ ॥

છત્તિપદ્ધત્તયણા ૬ ડડ્ડગારં ૬ છરુમાયણદમાયિયં ચ છટ્ટાણં ૬ ।

ઇય સત્તયસદ્વિલક્ષણમેયવિસુદ્ધં ચ સમ્મત્તં ॥ ૧૨૭ ॥”

૨ આ પ્રમાણે પતિત જનોનો સંગ કરવાનો નિષેધ કરવાનું કારણ એ છે કે મંગાનું નિર્મળ જળ પણ સમુદ્રના જળની સંગતથી પોતાની ગીદાસ દારી જાણ આરાધ પામે છે, તેમ બધા જનોના સમાગમથી વાળને જાદવે સમ્યક્ત્વજ્ઞ રત્ન સુખાની ભેસવાનો સંભવ છે.

ત્રણ લિંગો—

કોઈ ચતુર, ગિતાથી રહિત, નીરાગી અને સુખી સુવક સુરૂપ અને સુલક્ષણ પત્ની માથે પાથે ઇન્દ્રિયોના વિષય-સુખ ભોગવતો થકો દિવ્ય ગીત જેટલા રાગથી-જેટલી આસક્તિથી-તાલાવેલીથી સાંભળે તેવી અભિલાષા જિનોકત શ્રુતનું શ્રવણ કરવા માટે ગળવી તે પ્રથમ લિંગ છે.

જેને કકડીને ભૂળ લાગી હોય-જે પૂરેપૂરે કુધાતુર બન્યો હોય એવો વિપ્ર વિકટ વન જાળંગી ગહેલા મનોહર પ્રેમને જોતા તેનું ભક્ષણ કરવા જેમ તવપાપક થઈ-હે તેવી ધર્મ-શ્રવણ કરવા માટેની ઉત્કટ ઉત્કંઠા ગળવી તે દ્વિતીય લિંગ છે.

જેમ વિદ્યામાધક વિદ્યા માધવામા એકચિત્ત રહે-જરાએ આળમ કે પ્રમાદને આશ્રય આપે નહિ, તેમ સુસુરૂતું વૈયાવૃત્ય કરવામા-તેમની એવા બળવવામા તત્પર રહેવું તે તૃતીય લિંગ છે.

દશ વિનય—

(૧) બાળ શુણ્ણથી અલકૃત એવા તીર્થ કર્મો, (૨) આઠ શુણ્ણથી વિભૂષિત મિદ્ધનો, (૩) જિનસદૃશ જિન-પ્રતિમાનો, (૪) આચારાદિ આગમ (શ્રુત)નો, (૫) માધુના લાન્તિ આદિ દશવિધ ધર્મનો, (૬) શ્રમણ-વર્ગનો, (૭) છત્રીસ શુણ્ણથી મહિડત આચાર્યનો, (૮) ૩૫ શુણ્ણથી શુક્ત એવા ઉપાધ્યાયનો, (૯) ચતુર્વિધ સઘનો અને (૧૦) મમ્યદત્તીનો વિનય એ દશવિધ વિનય છે.

ત્રણ પ્રકારની શુદ્ધિ—

મમ્યકત્વને જે નિર્મળ બનાવે તે ' શુદ્ધિ ' કહેવાય મર્વજ પન્થેશ્વરે જે પ્રવચનની પ્રરૂપણા કરી છે-જે તત્વા પ્રકાશ્યા છે તે જ તેમજ તે તત્વોને જેમણે સ્વીકાર્યા છે તે જોયો જ આ સંસારમા સારરૂપ છે, બાકી બધું અસાર છે એવી મતિ તે ' માનન્નિક શુદ્ધિ ' છે

સુગ અને અસુગ વડે અર્થિત એવા શ્રીઅરિહંત (તીર્થંકર) ની લખ્ખિ કરવાથી જે કાર્ય સિદ્ધ ન થયું, તે અન્ય કોઈ દેવ-દાનવથી કેમ થઈ શકે એવા જે ઉદ્ધમા કહેવા તે ' વાચિક શુદ્ધિ ' છે

દેહને અનેક પ્રકારે છેદે, ભેદે, વિદારે, વેદના ઉપનવે તે બધું મહુન કરવું, પન્થુ અન્ય મનાગી દેવોને વન્દન નહિ જ કરવું-વીર્તનાગ દેવને જ મરતકે નમાવવું તે ' કાયિક શુદ્ધિ ' છે.

પાંચ દૂષણો—

મમ્યકત્વને જે દૂષિત કરે તે ' દૂષણ ' કહેવાય (આને અતિશયર પણ કહેવાના આવે છે) આવા દૂષણો પાંચ છે (૧) શંકા, (૨) કાશ્યા, (૩) ચિચિકિત્સા, (૪) મિથ્યાદષ્ટિની પ્રસંગા અને (૫) મિથ્યાદષ્ટિનો પરિચય જિનેશ્વરપ્રણીત પદાર્થોને વિષે સંશય ગળવો તે ' શંકા ' છે આ શંકાના બે પ્રકારો છે -(૧) દેશ-શંકા અને (૨) મર્વ-શંકા જીવ મર્વ-

વ્યાપી છે કે નહિ અથવા જીવ સપ્રદેશી છે કે અપ્રદેશી એ દેશ-શંકા છે. અર્થાત્ જીવાદિ તત્ત્વોના કોઈ અંશ સંબંધી શંકા તે 'દેશશંકા' છે, જ્યારે ધર્મ છે કે નહિ એવી શંકા તે 'સર્વશંકા' છે.

આ વાત સ્પષ્ટ રીતે ધ્યાનમાં આવે તે માટે એક બે ઉદાહરણો વિચારીએ. જેમકે જીવ-પણું સમાન હોવા છતાં એકને ભવ્ય અને બીજાને અભવ્ય કેમ કહી શકાય ? અથવા ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્યથી સર્વ પદાર્થો યુક્ત હોવા છતાં તેમાંના કેટલાકને જીવ કહેવા અને કેટલાકને અજીવ કહેવા તેનું શું કારણ ? આ પ્રશ્નો 'દેશશંકા' વિષયક છે. એનો ઉત્તર એ છે કે મગપણું સમાન હોવા છતાં સંધતી વેળા ઘણાખરા મગો થયી જાય, જ્યારે કોઈક (કાંગડા મગ)ને ગમે તેટલા કાળ સુધી ચૂલા ઉપર રહેવા દેવામાં આવે તો પણ ન જ થડે તેનું જે કારણ છે તે અન્ન પણ છે અર્થાત્ પરિણામ-સ્વભાવ સિવાય અન્ય કોઈ કારણ નથી.

જૈન શાસ્ત્રો પ્રાકૃત ભાષામાં રચાયેલાં છે, વાસ્તે તે કલ્પિત હોવાં જોઈએ એ 'સર્વશંકા' છે. એનું સમાધાન એ છે કે સામાન્ય જીવો પણ-સંસ્કૃત જેવી શિષ્ટ ભાષાના અનભ્યાસીઓ પણ શાસ્ત્રો સમજી શકે તે માટે આ પ્રમાણેની રચના કરવામાં આવી છે. કહ્યું પણ છે કે—

" વાલ-હ્રી-મન્દ-મૂર્વાણા, વૃણાં ચારિત્રકાઙ્ગિનામ્ ।

અનુગ્રહાર્થં તત્ત્વજ્ઞૈઃ, સિદ્ધાન્તઃ પ્રાકૃતઃ કૃતઃ ॥ ૧ ॥ "

અર્થાત્ બાળ, બાળા, મન્દ અને મૂર્ખાં માનવીઓ કે જે ચારિત્રની આકાંક્ષા રાગતા હોય તેમના ઉપર ઉપકાર કરવા માટે તત્ત્વજ્ઞોએ સિદ્ધાન્ત પ્રાકૃત (ભાષામાં) કર્યો.

પ્રાકૃત ભાષા પહેલી કે સંસ્કૃત એનો નિર્ણય કરવાનું આ સ્થળ નથી (એ માટે જુઓ સ્વર્ગસ્થ પ્રો. મણીલાલ નણુભાઈ દિવેદીકૃત સિદ્ધાન્તસાર), છતાં પણ એટલું તો નિવેદન કર્યો વિના નહિ ચાલે કે કોમળ, 'મધુર, ગંભીર એવી આ ગિરિ સંસ્કૃતથી ઉતરતી નથી. એ

સમગ્રનું. બાકી નિશ્ચય-નય પ્રમાણે તો શંકાના સહભાવના સમ્પ્રકલ્પનો અભાવ જ છે. પ્રયત્નગતી રીકા (પત્રક ૬૯)માં નિમ્ન-લિખિત સાક્ષીભૂત પદ દ્વારા કહ્યું પણ છે કે—

" ષકાદિપ્રત્યયે લંદિગ્ધે પ્રત્યયોડ્દૃતિ દિ નહઃ ।

મિથ્યા ચ દર્શનં તત્ત્વ સ્વાદિદેહુર્ભવગતીનામ્ ॥ ૧ ॥ "

અર્થાત્ એક પણ અર્થમાં સદેહ ઉત્પન્ન થતા જિનેશ્વર વિશેના વિશ્વાસનો વિનાશ થાય છે. તેમ થતાં મિથ્યાદષ્ટિ થવાય છે અને આ સંસારની ગતિઓનું તે મુખ્ય કારણ બને છે.

૧ વિચારો શ્રીરાજશેખરસંસ્કૃત કપૂરમંજરીનો નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ—

" પરુસા સક્કમવન્ધા, પાઠઅધંધો વિ હોદ સુડમારો ।

પુરુષમદિલાણં જેતિ, જ મિહંતરં તેસિયમિમાણં ॥ ૧ ॥ "

[પરુષાઃ સંસ્કૃતવન્ધાઃ પ્રાકૃતવન્ધોડપિ ભવતિ સુકુમારઃ ।

પુરુષમદિલયોર્યાવત્ત ચ મિથઃ અન્તરં તાવદનયોઃ ॥ ૧]

અર્થાત્ સંસ્કૃતની રચના કઠોર છે. જ્યારે પ્રાકૃતની રચના સુકુમાર છે. જેટલું પુરુષ અને પ્રમદા વચ્ચે અંતર છે, તેટલું આ બે ભાષાઓ વચ્ચે છે.

૨ આ ગિરિની એક એ પણ વિશિષ્ટતા છે કે એક મળદના જેટલા અર્થો પ્રાકૃતમાં થઈ શકે છે, તેટલા સંસ્કૃતમાં થઈ શકતા મુરકેલ છે. જુઓ અર્થદીપિકા નામની આદ્યપતિકમ્ભૂતિ. (પત્રક ૧૨૮)

ગિરાનો જેટલો જોનોને^૧ હાથે સત્કાર થયો છે તેટલો અજોનોને હાથે નહિ થયો હોય એમ માની લઇએ તોપણ વેદાંગશિક્ષા, શંભુરહસ્ય વગેરે અજોન અન્યમાં તેની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરવામાં આવી છે એની મોંઘ લીધા વિના નહિ ચાલે^૨

૧ જોનોની દ્વાદશાંગી પેઠી ૧૧ અંગે પ્રાકૃત ભાષામાં રચાયા છે બારમા અંગમાં ૧૪ પૂર્વે જ પ્રાયઃ સંસ્કૃતમાં રચાયેલ છે એટલે લગભગ મગ્ગ દાર્શનિક માહિત્ય પ્રાકૃત ભાષામાં મૂકાયેલું હોવાથી જોન મહર્ષિઓ તેની જગી કીમન આકે એ વાલાવિક છે. ઉપમિતિભરપ્રપંચાકથા જેવી લાક્ષણિક (allegorical) સાહિત્યમાં ઉચ્ચ ગ્થાન ભોગવતી કથાના પ્રથમ પ્રતાવમાં તેના કર્તા શ્રીસિદ્ધર્ષિ^૩ નિવેદન કરે છે કે—

“ સંસ્કૃતા પ્રાકૃતા ચેતિ, માયે પ્રાધાન્યમહંતઃ ।

તત્રાપિ સંસ્કૃતા તાવદ્, દુર્વિદગ્ધહૃદિ સ્થિતા ॥ ૫૧ ॥

ચાલાનામપિ સદ્બોધ-કારિણી કર્ણપેશલા ।

તથાપિ પ્રાકૃતા માયા, ન તૈયામપિ માનતે ॥ ૫૨ ॥ ”

અર્થાત્ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત એ બંને ભાષાઓ પ્રવાનતાને માટે યોગ્ય છે તેમાં પણ સંસ્કૃત તો દુર્વિદગ્ધ (જનો) ના હૃદયમાં રહેલી ઓ બાળકોને અથવા બાળાઓને સુંદર બોધ કરવાનારી, કષ્ટને મૃદુ અથવા પ્રિય એવી પ્રાકૃત ભાષા હોવા છતાં તે દુર્વિદગ્ધને સ્થિર થતી નથી.

૨ અજોન અન્યો પેઠી પાણિનીયશિક્ષામાં એવા ઉલ્લેખ છે કે—

“ ત્રિપરિવ્રજતુઃપરિવ્રા, વર્ણાઃ શમ્ભુમતે મતાઃ ।

પ્રાકૃતે સંસ્કૃતે ચાપિ, સ્વય પ્રોક્તા સ્વયમ્મુખા ॥ ૩ ॥ ”

અર્થાત્ ૧૩ કે ૧૪ વર્ણો શબ્દના મતમાં વ્રીકાગયા છે. પ્રાકૃતમાં તેમજ સંસ્કૃતમાં પણ બ્રહ્માએ પોતે કથન કર્યું છે.

શંભુરહસ્ય નામના અજોન અન્યમાં તો ત્યાં સુધી લખ્યું છે કે—

“ વચઃ પ્રિય ભગવતઃ, પ્રાકૃત સંસ્કૃતાદપિ ।

પ્રોટોકેરપિ હૃદય દિ, શિશૂનાં કલમાપિતમ ॥ ૧૨ ॥

કો વિનિન્દેદિમાં ભાષા, ભારતીમુગ્ધમાપિતામ ।

યસ્યાઃ પ્રચેતસઃ પુત્રો, વ્યાકર્તા ભગવાનૃપિઃ ॥ ૧૩ ॥

ગાર્ગ્ય-ગાલય-શાકલ્ય-પાણિન્યાપા ચચર્ષયઃ ।

શબ્દરાશેઃ સંસ્કૃતસ્ય, વ્યાકર્તારો મહત્તમા ॥ ૧૪ ॥

તથેવ પ્રાકૃતાદોનાં, પદ્માપાણા મહામુનિઃ ।

આદિકાવ્યકૃદાચાર્યો, વ્યાકર્તા લોકવિશ્રુત ॥ ૧૫ ॥—યુગ્મમ્

યથૈવ રામધરિત, સંસ્કૃતં તેન નિર્મિતમ્ ।

તથેવ પ્રાકૃતેનાપિ, નિર્મિત દિ સતાં મુદે ॥ ૧૬ ॥

યાવત્ સંસ્કૃતમાપાયાઃ, પ્રાશસ્ત્યં મુચિ વિષતે ।

તાવત્ પ્રાકૃતમાપાયા, અપિ પ્રાશસ્ત્યમિષ્યતે ॥ ૧૭ ॥

પાણિન્યાચૈઃ શિક્ષિતત્વાત્, સંસ્કૃતો સ્વાદ્ યયોત્તમા ।

પ્રાચેતસઃપ્રાશસ્ત્યાત્, પ્રાકૃત્યપિ તયોત્તમા ॥ ૧૮ ॥

વીતરાગના માર્ગ વિષે શંકાઘસ્તને ભલામણ—

જિનોક્ત તત્ત્વો પ્રતિ સદેહની નજરે જોનારાને શાસ્ત્રકાર નીચે મુજબની ભલામણ કરે છે:—

૧ “૧ કત્યહ મહદુન્નલેણ તન્વિહાયરિયવિરહ્મો વા વિ ।
 નેયમહનત્તજેણ ચ નાનાવરણોદયેણં ચ ॥ ૧ ॥
 હેઝદાહરણાસંભવે ચ સહ સુદ્ધુ જં ન બુદ્ધેજ્ઞા ।
 સઠવન્નુમયમવિતહં તદ્વાચિ તં ચિંતણ મહમં ॥ ૨ ॥—યુગ્મમ
 અણુવક્યપરાણુગમપરાયણા જં જિણા જુગમ્પવરા ।
 જિભરાગદોસમોહા ચ નન્નદ્વાવાહ્ણો તેણં ॥ ૩ ॥ ”

અર્થાત્ કવચિત્ ભતિની મંદતાને લીધે કે તથાવિધ આચાર્યના વિરહને લઇને, જોય (જાણુવા લાયક પદાર્થો)ની ગહનતાને લીધે અથવા જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ઉદયને લઇને હેતુ

તત્ત્વમાત્ર સંસ્કૃતતુલ્યૈવ, પ્રાકૃતો વાપિ ભારતી ।

માન્યતે શાસ્ત્રતત્ત્વજ્ઞૈ, કિમતત્ત્વજ્ઞભાષિતૈઃ ? ॥ ૧૯ ॥ ”

અર્થાત્ ભગવાનને સંસ્કૃત કરતા પણ પ્રાકૃત વચન વધારે વત્તલ છે, કેમકે પ્રૌઢ કથન કરતાં બાળકોની મધુર ભાષા વધારે મનોરંજક છે (૧૨). જેનું બ્યાકરણ ભગવાન વાલ્મિકિ (પ્રથેતસ્તા પુત્ર) ઋષિએ રચ્યું છે, તે સંસ્કૃતની મુખ્ય ભાષણુગમ આ (પ્રાકૃત) ભાષાની કોણ નિન્દા કરે ? (૧૩). જેવી રીતે ગાઝ્ય, ગાલ્લવ, શાકલ્ય, પાણિનિ પ્રમુખ ઋષિઓ સંસ્કૃત શબ્દ-સમૂહના સર્વોત્તમ વેપાકરણીઓ છે, તેવી જ રીતે પ્રાકૃત વગેરે છ ભાષાના બ્યાકરણ-કર્તા આલ્લ કવિ, લોક-પ્રસિદ્ધ (વાલ્મિકિ) આચાર્ય છે (૧૪-૧૫). જેમ આ ઋષિએ રામચરિત (રામાયણ) સંસ્કૃતમાં રચ્યું છે, તેમ સત્તજનોના આનન્દને મારે તેમણે આ ચરિત પ્રાકૃતમાં પણ રચ્યું છે (દુર્લભ છે સાહિત્ય-તસિકાના કે આજે આ ઉપત્તપ્ધ નથી) (૧૬). પૃથ્વી ઉપર સંસ્કૃત ભાષાનું જેટલું પ્રશન્નપણું છે, તેટલું પ્રાકૃત ભાષાનું પણ ધટ્ટ છે (૧૭). પાણિનિ પ્રમુખ દ્વારા શિક્ષિત હોવાથી-સરકાર પામેલી હોવાથી જેમ સંસ્કૃત ઉત્તમ છે, તેમ પ્રાચિતસ (વાલ્મિકિ) દ્વારા બ્યાકરણ બનેલું હોવાથી પ્રાકૃત પણ તેટલી જ ઉત્તમ છે (૧૮). તેથી પ્રાકૃત વાળને પણ સંસ્કૃતની બગવર જ સાત્તના રદમ્બના બાણુકારો માને છે, તે પછી અતત્ત્વશ પુરોના કથનથી શું ? (૧૯).

૧ આ ગાથાઓ પ્રવચનગી વૃત્તિ (પત્રાક ૬૯)માં સાક્ષીરૂપે આપેલી છે.

૨ છાયા—

કુત્તચિત્ મતિદૌર્વત્યેન તન્નિધાચાર્યવિરહતો વાડપિ ।

દેયમહનત્યેન ચ જ્ઞાનાવરણોદયેન ચ ॥ ૧ ॥

દેત્તદાહરણાસંભવે ચ સતિ સુદ્ધુ યદ્દ બુદ્ધ્યેત્ત ।

સર્વજ્ઞમતમવિતથં તથાપિ તચિન્તયેત્ત મતિમાન્ ॥ ૨ ॥

અનુપકૃતપરાણુગમપરાયણા યત્ત જિના યુગમ્પવરાઃ ।

જિતરાગદ્રેષભોદાઘ નાન્યથાયાદિનસ્તેન ॥ ૩ ॥

અને દષ્ટાન્તનો અસંભવ હોય ત્યારે જો (પદાર્થ) રૂડી રીતે ન સમજાય, તોપણ બુદ્ધિશાળી સર્વજ્ઞના સિદ્ધાન્તને સત્ય (જ) માને. વીતરાગ (પ્રભુઓ) ઉપકાર રહિત (અર્થાત્ કોઈના ઝગણી નહિ બનેલા એવા) તથા પરોપકાર કરવામાં તત્પર તેમજ યુગપ્રધાન છે અને વળી રાગ, દ્રેષ તથા મોહને તેમણે જીત્યો છે તેથી તેઓ અન્યથાવાદી (અસત્યવાદી) નથી (જ).

કાંક્ષા—

‘ કાંક્ષા ’ એટલે ‘ ઇતર દશનોનો સ્વીકાર ’. આના પણ દેશ-કાંક્ષા અને સર્વ-કાંક્ષા એમ બે ભેદ છે. મહર્ષિ^૧ ખુદે લિશ્તુઓને સુખકારી ધર્મ દર્શાવ્યો છે, કેમકે તેઓ જ્ઞાન, અન્નપાન, શય્યા વગેરે દ્વારા સુખનો અનુભવ કરી શકે છે,^૨ વાસ્તે એ ધર્મ સ્વીકારવા યોગ્ય છે; આવી જે કાંક્ષા તે ‘ દેશકાંક્ષા ’ છે. પરિત્રાજકો, ગ્રાહ્યો તેમજ એવા અન્ય અનૈનો વિષય-સુખને ભોગવતા છતાં પર-સુખ (મોક્ષ-સુખ) મેળવી શકે છે, વાસ્તે તેમનો ધર્મ પણ આદરણીય છે, આ કથન ‘ સર્વકાંક્ષા ’ સૂચક છે.

વિચિકિત્સા—

‘ વિચિકિત્સા ’ એટલે ‘ ફળનો સંદેહ ’. જેમ જેડુંતોની પ્રવૃત્તિમાં સફળતા તેમજ વિફલતા (ફલશૂન્યતા) બેવાય છે, તેમ બેડે જિન-માર્ગ પ્રમાણુ અને યુકિતઓથી સુસંબદ્ધ હોઈ સાચો છે, છતાં આ ધર્મ અનુસાર હુષ્કર તપશ્ચર્યા કરવાથી અને લવિષ્યમાં કંઈ લાભ થશે કે નહિ એવી શંકા રાખવી તે ‘ વિચિકિત્સા ’ છે. પરંતુ આવી વિચિકિત્સા વિચક્ષણોએ કરવી યોગ્ય નથી. તેમણે તો એ વિચાર કરવો જોઈએ કે જ્યાં યથેષ્ટ ફળની પ્રાપ્તિ ન હોય, ત્યાં સાધનની વિફળતા હોવી જોઈએ; કેમકે સ્રમઞ્જ સામગ્રી અવિકલપણે હોય અને તેમ છતાં ઈષ્ટ ફળ ન મળે એવું બને જ નહિ. આપણે જે ફળ મેળવી શકતા નથી, તેમાં આપણું બળ, ધીરજ, ઉદ્યમદિની ન્યૂનતા હોવી જોઈએ.^૩

વિચિકિત્સા અને શંકા વચ્ચે અંતર—

આ ઉપરથી વિચિકિત્સાનું સ્વરૂપ તો ધ્યાનમાં આવે છે, પરંતુ તે ‘ શંકા ’ થી ભિન્ન કેમ છે એ સમજાવું નથી એમ સહજ વિચાર આવે તો એ સંબંધમાં નિવેદન કરવાનું કે શંકા એ

૧ નરમાવો—

“ મૂઢો ગ્રામ્ય પ્રામદયાય પેવા, મક્કં મધ્યે પાનકં ચાપરાહણે ।

પ્રાક્ષા જ્ઞપ્તં શર્કરા ચાર્ધરાત્રે, મોક્ષચાન્તે શાક્યમિદેન દુષ્ટઃ ॥ ૧ ॥ ”

આ ૧૧ પ્રવચનગી રીક્ષ (પનાંક ૬૯)માં સાદીરૂપે નરને પડે છે. આનું મૂળ ધ્યાન ધ્યાનમાં નથી.

૨ અત્ર એ શબ્દ ‘ રાખવું ’ જોઈએ કે જ્યાં અવિકલ સામગ્રીપૂર્વક કામેલી માંસારિક ક્રિયા થતી બેવાય છે, તો પારમાર્થિક ક્રિયા ત્રિપે શંકા રાખતી તે સું દેવાપણ છે ? વળી પારમાર્થિક-ક્રિયાનું પ્રવચન ફળ વિષયકતાની જાનતા, સમતા, આનન્દ ઇત્યાદિ બેવાય છે-અનુબવાય છે.

સમગ્ર કે અસમગ્ર પદાર્થો વિષયક હોવાથી તે દ્રવ્ય અને ગુણ આશ્રીને છે, જ્યારે વિચિકિત્સા-
ક્રિયા અને કૃણ વિષયક છે. અથવા આ કથન -ને ગળે ન ઉતારતું
વિચિકિત્સાનું અન્ય સ્વરૂપ હોય તો વિચિકિત્સાનું સ્વરૂપ અન્ય રીતે આલેખીશું. જેમકે
સ્વરૂપ વિચિકિત્સા એટલે સદાચાર, સાધુતાની નિન્દા, દાખલા તરીકે આ
મુનિવરો પ્રસવેદ (પરસેવા)થી લિપ્ત હેઠવાળા છે, તેથી તેમના
શરીરમાંથી હુગ્ગન્ધ માટે છે. વાસ્તે જો આ મહાનુભાવો પ્રત્યુક જળથી સ્નાન કરતા હોય તો તેમાં
શું હોય છે ? આ વિચાર ' વિચિકિત્સા ' છે.

મિથ્યાદષ્ટિની પ્રશંસા—

જે લોકો વીતરાગ માર્ગથી વિપરીત પ્રવૃત્તિ કરતા હોય અર્થાત્ જેઓ મિથ્યાદષ્ટિ હોય
તેમની પ્રશંસા કરવાથી સમ્યક્ત્વ કલંકિત થાય છે. કોઈ મિથ્યાદષ્ટિને સમ્યક્ તરફથી માન-
મળ્યું હોય કે તેણે લોકપ્રિયતા સંપાદન કરી હોય અથવા તેને વિદ્વત્તા વરી હોય તોપણ તેની
પ્રશંસા ન કરવી, કેમકે તેમ કરવાથી મિથ્યાત્વરૂપ વિપને પુષ્ટિ મળે છે.

મિથ્યાદષ્ટિનો પરિચય—

મિથ્યાદષ્ટિઓ સાથે નિવાસ કરવાથી પરસ્પર વાર્તાલાપ દ્વારા જે પરિચય થાય તે
સમ્યક્ત્વને લાંછન લગાડનાર છે, કેમકે તેમની પ્રક્રિયાના દર્શન અને શ્રવણથી સમ્યક્ત્વ દૂષિત
થવા સંભવ છે. અલગત આ કથન જે જીવો નકલી અને સાચા માલને ભેદ સમજી શકે તેમ નથી
તેવાને ઉશીને એટલે કે બાળ જીવો પરત્વે છે. જાણ જીવો તત્ત્વાભાસને એક વાર તત્ત્વરૂપે
સ્વીકારે અને વખત જતાં તેમનામાં આ કુસંસ્કાર દૃઢ થઈ જાય, તો ભવિષ્યમાં તેમને સમજાવી તેમાં
પરિવર્તન કરાવવાનું કામ તેમના હિતેચ્છુએ ને અતિદુષ્કર થઈ પડે. બાકી જેમની પાસે વિવેક-ચક્ષુ
છે, જે કુસિદ્ધાન્ત અને સુસિદ્ધાન્તનો ભેદ પારખી શકે છે, તેને મિથ્યાત્વીનો પરિચય કે કુદર્શન
યાને ઉન્નમાર્ગનું અવલોકન હાનિકારક નથી. બદકે આથી તો તે કુદર્શન-સન્માર્ગની ખરી
કીમત આંકી શકે છે. આ વાત આચાર્યશ્રી સૂત્રની ટીકામાં તેના કર્તા શ્રીશીલાંકાદિચાર્યે નિમ્ન-
લિખિત પદ્ય દ્વારા નિર્દેશી છે:—

“ શિવમસ્તુ કુશાસ્ત્રાણાં, વૈશેષિક-ષટ્ઠીતન્ત્ર-બૌદ્ધાનામ્ ।

યેપાં દુર્વિહિતત્ત્વાદ્, મગવત્પનુરંજયતે ચેતઃ ॥ ૧ ॥ ”

અર્થાત્ વૈશેષિક, ષટ્ઠીતન્ત્ર અને બૌદ્ધ એ કુશાસ્ત્રોનું કલ્યાણ થયે કે જેની કુરચનાથી (માર્ગ)
મન પ્રભુમાં આસક્ત બને છે.

૧ અત્ર વાક્યનું દષ્ટાન્ત ઉપયોગી થઈ પડે. એ તો સુવિદિત વાત છે કે નાના કુમળા
જાડેને વાંચી જરૂર હોય છે, પરંતુ પ્રૌઢ વૃદ્ધોને એવી વાંચી કરી આવશ્યકતા નથી. બાળજીવોને જે
પ્રતિબંધ કરવામાં આવે છે તેનું કારણ એ છે કે સંસારમાં સદ્ગુણની જેમ બન્ધે એથી પણ વધારે
અંશમાં કુલુકિતો સુકાળ છે અને તેથી ચતિચન્તાને લઈને બાળજીવોને તેમાં ફસાઈ જવાને માટે વિશેષ
અવકાશ છે.

સમગ્ર કે અસમગ્ર પદાર્થો વિષયક હોવાથી તે દ્રવ્ય અને ગુણ આશ્રીને છે, ન્યારે વિચિકિત્સા ક્રિયા અને ક્ષણ વિષયક છે. અથવા આ કથન બે ગળે ન ઉતરતું વિચિકિત્સાનું અન્ય હોય તો વિચિકિત્સાનું સ્વરૂપ અન્ય રીતે આલેખીશું. જેમકે, વિચિકિત્સા એટલે સદાચાર, આધુતાની નિન્દા, દાખલા તરીકે આ મુનિવરો અસ્વેદ (પરસેવા) થી લિપ્ત હેહવાળા છે, તેથી તેમના શરીરમાંથી દુર્ગન્ધ મારે છે. વાસ્તે બે આ મહાનુભાવો પ્રાસુક જળથી સ્નાન કરતા હોય તો તેમાં શું હોય છે ? આ વિચાર ‘વિચિકિત્સા’ છે.

મિથ્યાદષ્ટિની પ્રશંસા—

જે લોકો વીતરાગ માર્ગથી વિપરીત પ્રવૃત્તિ કરતા હોય અર્થાત્ જેઓ મિથ્યાદષ્ટિ હોય તેમની પ્રશંસા કરવાથી સમ્યક્ત્વ કલંકિત થાય છે. કેાઇ મિથ્યાદષ્ટિને રાજ્ય તરફથી માન મળ્યું હોય કે તેણે લોકપ્રિયતા સંપાદન કરી હોય અથવા તેને વિદ્વત્તા વરી હોય તોપણ તેની પ્રશંસા ન કરવી, કેમકે તેમ કરવાથી મિથ્યાત્વરૂપ વિષયને પુષ્ટિ મળે છે.

મિથ્યાદષ્ટિનો પરિચય—

મિથ્યાદષ્ટિઓ સાથે નિવાસ કરવાથી પરસ્પર વાર્તાલાપ દ્વારા જે પરિચય થાય તે સમ્યક્ત્વને લાંછન લગાડનાર છે, કેમકે તેમની પ્રક્રિયાના દર્શન અને શ્રવણથી સમ્યક્ત્વ ક્ષયિત થવા સંભવ છે. અલભ્યત આ કથન જે જીવો નકલી અને સાચા માલનો ભેદ સમજી શકે તેમ નથી તેવાને ઉંશીને એટલે કે બાળ જીવો પરત્વે છે. ^૧બાળ જીવો તત્વાભાસને એક વાર તત્ત્વરૂપે સ્વીકારે અને વખત જતાં તેમનામાં આ કુસંસ્કાર દૃઢ થઈ જાય, તો ભવિષ્યમાં તેમને સમજાવી તેમાં પરિવર્તન કરાવવાનું કામ તેમના હિતેચ્છુએ ને અતિદુષ્કર થઈ પડે. બાકી જેમની પાસે વિવેક-ચક્ષુ છે, જે કુસિદ્ધાન્ત અને સુસિદ્ધાન્તનો ભેદ પારખી શકે છે, તેને મિથ્યાત્વીનો પરિચય કે કુદર્શન યાને ઉન્નાર્ગનું અવલોકન હાનિકારક નથી. બદકે આથી તો તે સુદર્શન-સન્માર્ગની ખરી કીમત આંધી શકે છે. આ વાત આચારાંગ સૂત્રની ટીકામાં તેના કર્તા શ્રીશ્રીલોકાચાર્યે નિમ્ન-લિખિત પદ્ય દ્વારા નિર્દેશી છે:—

“ શિવમસ્તુ કુશાસ્ત્રાણાં, વૈશેષિક-ચટ્ટીતન્ત્ર-બૌદ્ધાનામ્ ।

યેપાં દુર્વિદ્ધિત્વાદ્, ભગવત્પનુરજ્યંતે ચેતઃ ॥ ૧ ॥ ”

અર્થાત્ વૈશેષિક, પશ્ચીતન્ત્ર અને બૌદ્ધ એ કુશાસ્ત્રોનું કલ્યાણ થએ કે જેની કુરચતાથી (માર્ગ) મન પ્રભુમાં આસક્ત થને છે.

૧ અત્ર વાગ્નુ દષ્ટાન્ત ઉપયોગી થઈ પડે. એ તો સુવિદિત વાત છે કે નાના કુમળાં બાકોને વાગ્ની જરૂર હોય છે, પરંતુ પ્રૌઢ વૃદ્ધોને એવી વાગ્ની કશી આવશ્યકતા નથી. બાળજીવોને જે પ્રતિબંધ કરવામાં આવે છે તેનું કારણ એ છે કે સંસારમાં સદ્યુક્તિની જેમ બદકે એથી પણ વધારે અંશમાં કુયુક્તિનો સુકાળ છે અને તેથી મતિમન્દતાને લઈને બાળજીવોને તેમાં ફસાઈ જવાને માટે વિશેષ અવકાશ છે.

આઠ પ્રભાવના—

જૈન શાસનને જે દીપાવે-શોભાવે તે ‘પ્રભાવક’ કહેવાય છે અને તેમનું આચરણ તે ‘પ્રભાવના’ છે. (૧) જૈન શાસનના પારગામી; (૨) ‘શ્વીરાશ્રવાદિ લખિયથી મંરિત હોઇ મેઘ-ગર્જનાના જેવા ગંભીર નાદે (અ) આશ્વેષિણી, (આ) વિશ્વેષિણી, (ઇ) સંવેજની અને (ઇ) નિવેદિની એવી ચાર પ્રકારની ધર્મ-કથાના ઉપદેશ આપી ચતુરના ચિત્તનું રંજન કરે અને તેમના હૃદયગત અદેહનું ભંજન કરે તે ધર્મકથી, જેમકે નંદીપેણુ મુનિવર; (૩) (અ) વાદી, (આ) પ્રતિવાદી, (ઇ) સભા અને (ઇ) સભાપતિ એ ચતુરંગી પરિપક્ષમાં પ્રતિપક્ષનો પરિણેપ કરવા પૂર્વક સ્વપક્ષનું મણકન કરવા માટે જે વહવું તે વાદ અને આવો વાદ કરનાર તે વાદી, જેમ મદલવાદી; (૪) ત્રિકાલિક લાભ-અલાભ ઉપર પ્રકાશ પાડનારા નિમિત્ત-શાસને જે જાણે તે નૈમિત્તિક, જેમકે ભદ્રબાહુસ્વામી; (૫) કોધને કાબુમાં રાખી દુષ્કર તપશ્ચર્યા કરી ચારિત્ર-શુભને દીપાવે તે તપસ્વી; (૬) મંત્ર અને વિદ્યાના બળથી જે શાસનોન્નતિ કરે તે વિદ્યાવાન એટલે કે પ્રજ્ઞપ્તિ પ્રસુળ ‘વિદ્યાદેવીઓ અને શાસન-દેવી જેને સહાયક હોય તે વિદ્યાવાન, જેમકે વજ્રસ્વામી; અંજન, પાદ-લેપ, તિલક-શુદ્ધિકા વગેરે સિદ્ધિઓ જેણે પ્રાપ્ત કરી હોય તે સિદ્ધ, જેમકે કાલિકાચાર્ય; (૮) જે અર્થ-ગૌરવ તેમજ શબ્દ-લાલિયથી મનોહર-રાત્નદિ પ્રતિબોધ પામે તેવી મધુર અર્થવાળી ગદ્ય પદ્યમાં કૃતિઓ કદાચક્ર કે મમત્વ ભાવ વિના રચે તે કવિ, જેમકે સિદ્ધસેન દિવાકર. આ પ્રાવચની આદિ આઠ પ્રભાવકોનાં કાર્ય તે આઠ પ્રકારની પ્રભાવના છે.

૧ વિશેષાન્તી નિમ્ન-લિખિત ગાથામા આ શ્રદ્ધિ વિશે ઉલ્લેખ કરતાં કહ્યું છે કે—

“ક્ષીર-મધુ-સપ્તિસામોષમાડવયના તયાસથા હૌતિ ।

(કોદ્વયધન્નસુનિગ્ગલસુત્તતયા કોદ્વયુદ્ધીયા ॥ ૭૧૧ ॥)”

[ક્ષીર-મધુ-સર્પિઃસ્વાદોપમવચનાસ્તદાશ્રવા મચન્તિ ।

(કોદ્વયકથાન્યસુનિર્મલનૂથાર્થાઃ કોદ્વયુદ્ધયઃ ॥ ૧]

અર્થાત્ ચક્રવર્તીની લાખ ગાયોનું દૂધ પચાસ દબર ગાયોને પાય, આનું જે દૂધ નીકળે તે ૨૫૦૦૦ ગાયોને પાય, તેનું ૧૨૫૦૦ ગાયોને એમ અનુક્રમે અડધું અડધું કરતાં (આ પ્રમાણે અલધારીય બૃહદ્વૃત્તિના ૩૮૪ મા પત્રમા ઉલ્લેખ છે, પરંતુ તે ચિન્ત્ય છે, કેમકે ૧૨૫૦૦ નું અડધું ૬૨૫૦ અને તેનું અડધું ૩૧૨૫, પછી આનાથી અડધી ગાયની સંખ્યા કરતા કેવી રીતે આ દર્શકિત થઈ શકે એમ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે) છેવટે જે એક ગાયનું દૂધ નીકળે તે દૂધના સ્વાદ જેવાં જેવાં વચ્ચેના મધુર હોય તે ‘શ્વીરાશ્રવ’ લખિયવાળા જાણુવા. સાકર ધ્રુવાદિ મધુર દ્રવ્યને પણ મીઠાશમાં ટકર મારે તેવા મધુ (મધ)ના સ્વાદ જેવા મધુર વચ્ચનવાળા ‘મધ્વાશ્રવ’ લખિયવાળા જાણુવા. અતિશય મીઠા થીના સ્વાદ જેવી મીઠાશવાળી વચ્ચનોવાળા ‘દૂતાશ્રવ’ લખિયવાળા જાણુવા. (સાકારમા રહેલા ધાન્યની જેમ જેને વિસ્મરણનો અભાવ હોવાથી સૂત્ર અને અર્થ નિરંતર સ્મૃતિયુક્ત હોવાથી ચિરસ્થાયી હોય, તેમને ‘કાષ્ઠશુદ્ધિ’ જાણુવા).

૨ આના સ્વરૂપ માટે જુઓ રતુતિ-ચતુર્વિંશતિકાનું મારું સ્પષ્ટીકરણ.

■ આ આદેશો નિર્દેશ કરનારી ગાથા શીલરિલસરિકૃત સમ્યક્ત્વસમૃતિમા નીચે મુજબ છે.—

“પાવયળી ૧ ધર્મકદ્દો ૨ વાર્દ ૩ નૈમિત્તિઋ ૪ તવસ્તો ૫ ચ ।

ચિક્ષા ૬ સિદ્ધો ૭ ચ કવો ૮ અદ્વૈય પ્રમાયગા મળિયા ॥ ૩૨ ॥”

[પ્રાવચની ધર્મકથો વાદી નૈમિત્તિક તપસ્વી ચ ।

ચિષા(વાન) નિદ્ધમ કવિઃ અદ્વૈય પ્રમાયકા મળિતાઃ ॥]

પ્રભાવકોનું સ્વરૂપાંતર—

આઠ પ્રભાવકોનો બુદ્ધી રીતે પણ નિદેશ કરવામાં આવે છે એમ સમ્યક્ત્વસમતિકાની નિમ્ન-લિખિત ગાથા ઉપરથી જોઈ શકાય છે:—

“ અંદ્રસેસહદ્ધિ ૧ ધર્મકહિ ૨ વાઈ ૩ આયરિય ૪ સ્વવગ ૫ નેમિત્તી ૬ ।

વિજ્ઞા ૭ રાયાગણસંમઓ ૮ ય તિત્થં પમાવંતિ ॥ ૩૮ ॥ ”

અર્થાત્ (૧) અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યાયજ્ઞાન, (૨) આમર્ષ-ઔપધિ આદિ અતિશયરૂપ ઋદ્ધિવાળા અથવા આવા અતિશયો વડે ઋદ્ધિવાળા, (૩) ધર્મોપદેશક, (૪) વાદી, (૫) આચાર્ય, (૬) ક્ષપક, (૬) (૬) નૈમિત્તિક, (૭) વિદ્યાસિદ્ધ અને (૮) રાજાને તેમજ મહાજનને વલ્લભ એ આઠ પ્રભાવકો તીર્થને દીધાવે છે.

પાંચ ભૂપણુ—

‘ ભૂપણુ ’ એટલે ‘ શોભા ’ યાને ‘ અત્રંકાર. ’ જેમ આભૂપણુ વડે દેહની શોભા વધે છે, તેમ જેનાથી સમ્યક્ત્વ શોભી નીકળે તે ‘ ભૂપણુ ’ કહેવાય. આવાં ભૂપણુ પાંચ છે:— (૧) જિન-શાસનમાં નિયુજીતા અર્થાત્ જિનોક્ત તત્ત્વોના અભ્યાસ દ્વારા પ્રાપ્ત થતી પ્રવીણતા, (૨) જિન-શાસનની પ્રભાવના યાને (જન-શાસનની પ્રગતિ કે ઉન્નતિ સાધક કાર્યો), (૩) સ્થાવર

૧ ગાથા—

અતિશયદ્ધિઃ ધર્મકથી વાદો આચાર્યઃ ક્ષપકઃ નૈમિત્તિકઃ ।

વિદ્યા(સિદ્ધઃ) રાજગણસમ્મતઃ ચ તોર્થ પ્રમાણવન્તિ ॥

૨ વિશેષાબ્ધી નિમ્ન-લિખિત ગાથાઓમાં આમર્ષ-ઔપધિ આદિ ઋદ્ધિઓ વિશે ઉલ્લેખ છે:—

“ મામોસહિ વિપ્પોમહિ સેઠ્ઠોસહિ સહુમ્મોસહો ચેવ ।

સંભિન્નસંચં ઝુમ્મદ સઘ્ગોસહિ ચેવ ચોદ્ધવ્વો ॥ ૭૭૧ ॥

ચારણ માસોપિસા કેવલો ય મળનાણિણો ય પુવ્વધરા ।

અરહંત-ચક્કવટ્ટો ચલદેવા વાસુદેવા ય ॥ ૭૮૦ ॥ ”

[મામર્ષ-ઔપધિ વિપ્પહોપધિઃ સ્લેપ્પોપધિઃ મલોપધિઃ ચેવ ।

સમ્ભિન્નપ્રોતા પ્રહુમ્મતિઃ સર્વોપધિરેવ ચોદ્ધવ્વઃ ॥

ચારણા માશીયિષાઃ કેવલિનશ્ચ મનોજ્ઞાતિનશ્ચ પુર્વધરાઃ ।

અંદ્રસઘવર્તિનો ચલદેવા વાસુદેવાશ્ચ ॥]

અર્થાત્ આમર્ષ-ઔપધિ, વિપ્પહોપધિ, સ્લેપ્પોપધિ, મલોપધિ, સંભિન્નપ્રોતા, પ્રહુમ્મતિ, સર્વોપધિ, ચારણ (વિદ્યા), આશીયિષ, કેવલી, મનઃપર્યાયજ્ઞાની, પૂર્વધર, અરિહંત, ચક્કવર્તી, જનદેવ, અને વાસુદેવને એ ઋદ્ધિઓ છે. ઋદ્ધિમાં ઋદ્ધિમાનનો અલેદ ઉપચાર કરી આવા ઋદ્ધિવાળા પુણ્યસાથી મહાનુભાવોને આમર્ષ-ઔપધિ આદિ સંગા આપી છે આ પ્રત્યેકનો અર્થ ૭૮૧મી ગાથાથી લાઘ્યકારે જણાવ્યો છે. પ્રસ્તુતમાં આપણે આમર્ષ-ઔપધિનો જ અર્થ વિચારીશું. તે એ છે કે “ સંકરિસળમામોસો ” અર્થાત્ અપરાં કરવાથી રોગ દૂર થાય એવી લગ્નિ એટલે કે દસ્તાદિના સ્પર્શ માત્રથી કોઈ પણ રોગીના રોગને દૂર કરવાને જે સમર્થ હોય તે ‘ આમર્ષ-ઔપધિ ’ કહેવાય.

અને જંગમ તીર્થોની ઉપાસના, (૪) સ્થિરતા યાને ધર્મથી કોઇ પતિત થતો હોય તેને સ્થિર કરવો અથવા તો અજ્ઞેન દર્શનકારોના મંત્ર-વંત્રાદિ ચમત્કારો જોઇને તેને નમસ્કાર કરવા અને તેનો ધર્મ આદરવા ન તૈયાર થતાં સ્વધર્મમાં મક્કમ રહેવું તે, અને (૫) ભક્તિ એટલે કે શુણી જનોનો અનુદાન કરવો તે.

છ યતના—

શમાદિ પાંચ લક્ષણો-લિંગોનું ૧૨૬મા થી તે ૧૩૧મા સુધીનાં પૃષ્ઠમાં સ્વરૂપ આલેખી ગયેલા હોવાથી એ સંબંધમાં અત્ર કંઈ ન નિવેદન કરતાં છ યતનાનો નિર્દેશ કરીશું. યતનાનું લક્ષણ તેમજ તેના પ્રકારો સમ્યક્ત્વસમિતિની નીચે સુજળની ૧ગાથાઓ દ્વારા જોઇ શકાય છે:—

“ પરતિસ્થિયાણ તદ્દેવયાણ તગ્ગહિયચ્છેદ્દઆણં ચ ।

જં છન્નિહવાવારં ન કુણ્ઠ સા છન્નિહા જયણા ॥ ૪૬ ॥

વંદણ નમંસણં વા દાણાણ્ઠપયાણમેસિ વડ્ઞેહ ।

આલાપં સંભાવં પુવ્વમણાલણુગો ન કરે ॥ ૪૭ ॥ ”

અર્થાત્ પરતીર્થિકો, તેના રૂદ્ધ, વિજ્યુ, યુદ્ધ અસુખ દેવો તથા તેમણે અકલ્પ કરેલાં ચાલે સાથે જે છ પ્રકારનો વ્યવહાર ન કરવો તે છ પ્રકારની ‘ યતના ’ છે. જેમકે (૧) વન્દન ન કરવું, (૨) નમસ્કાર ન કરવો, (૩) દાન અને (૪) અનુપ્રદાન (વારંવાર દાન)નો તેમને ઉદ્દેશીને ત્યાગ કરવો અને બોલાવ્યા વિના તેમની સાથે (૫) આલાપ અને (૬) સંભાવ પણ ન કરવા. વન્દનાદિનો અર્થ—

‘ વન્દન ’ એટલે મસ્તક વડે અભિવાદન અને ‘ નમસ્કાર ’ એટલે પ્રણામ પૂર્વક શુણીની પ્રથંસા એમ પ્રવચનની વૃત્તિ (પત્રાંક ૨૭૭)માં સૂચવેલું છે,^૧ ત્યારે શ્રીયશોવિજયગણિકૃત સમકિતના સકસકે બોલની સગ્રાથમાં એમ કહ્યું છે કે—

“ વંદન તે કર્યોજન કહિયે, નમન તે શીશ નમાડે. ”

ઘોડું બોલવું તે ‘ આલાપ ’ છે અને વારંવાર બોલવું તે ‘ સંભાવ ’ છે.

છ યતના પરત્વે જે દાનનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે, તે પાંચ-કુપાત્ર આશ્રીને છે અર્થાત્

૧ આ ગાથાઓ સમ્યક્ત્વ-કોમુદી (પનાંક ૩૫)માં સાંકીત્ત પાઠ તરીકે આપેલી છે.

૨ ૭૫૫—

પરતીર્થિકાનાં તદ્દેવતાનાં તદ્દગૃહોત્થેષ્ઠાનાં ચ ।

ચ પદ્ધવિધવાવારં ન કરોતિ ના પદ્ધવિધા યતના ॥ ૨ ॥

વન્દનં નમસ્કરણં વા દાનમનુવદાનમેતેઃ વદ્યં ચત્રયેત્ ।

આલાપં સંભાવં પુવ્વમણાલણિકો ન કુર્યાત્ ૨ ॥

૩ આ ગાં તે ઉપેખા:—

“ વન્દનં શીર્ષાભિવાદન, નમસ્કરણં-પ્રણામપૂર્વક, વદ્યતપ્તવનિમિત્તુલોક્તોત્તમ ”

મિથ્યાદષ્ટિરૂપ કુપાત્રને વિષે સુખાત્રની સુદ્ધિથી દાન આપવું તે દોષ છે; બાકી અતુકમ્યા પૂર્વકના દાનનો કેાઇ સ્થળે નિષેધ નથી. કહ્યું પણ છે કે—

“ ‘સન્નેહિં પિ જિણેહિં દુજ્જયજિયરાગદોસમોહેહિં ।
સત્તાણુકંપણઢા દાણં ન કહિં પિ પઢિસિહં ॥ ૧ ॥ ”

પ્રથમનંબમાં અનુપ્રદાનને બદલે અન્ય તીર્થિકાના દેવાદિને માટે જન્મ, પુખ્ત વગેરે ન મોકલવાનો-અપ્રેમણનો નિર્દેશ છે, કેમકે ત્યાં કહ્યું છે કે—

“ ‘નો અન્નતિત્થિણ અન્નતિત્થિદેવે ચ તહ સદેવેઽવિ ।
ગહિણ કુતિત્થિણહિં વંદામિ ન વા નમંસામિ ॥ ૧૩૭ ॥
નેવ અણાલત્તો આલવેમિ નો સંલવેમિ તહ તેસિં ।
વેમિ ન અસણાહંથં પેસેમિ ન ગંધપુષ્પાહ ॥ ૧૩૮ ॥ ”

૬ અભિયોગ—

મરણ વિરૂદ્ધ જે કાર્ય કરવું પડે તે ‘અભિયોગ’ કહેવાય છે. એ એક પ્રકારનો બળાત્કાર છે. આણુદ, કામદેવ જેવા શ્રાવકો તો ‘મર’ પર્વતની જેમ અકબપણે સમ્યક્ત્વનો નિર્વાહ કરે છે, પરંતુ જે જીવોમાં એવી શક્તિ ન હોય તે જીવોને રાજ-હઠ વગેરે કારણોને લઇને કુદેવને લ-હનાદિ કરવું પડે, વાસ્તે તેમના સંબંધમાં આ અભિયોગના પ્રસંગને ‘અપવાદ’ યાને ‘આગાર’ ગણવામાં આવે છે. આવા અભિયોગના છ પ્રકાર છે:—(૧) રાત્રિભિયોગ અર્થાત્ ‘રાજ-હઠ’, (૨) ગણાભિયોગ યાને સ્વજન પ્રમુખની જખરાઇ, (૩) બલાભિયોગ એટલે ‘બળીઆના બે ભાગ’ એ કહેવત અનુસાર પરાકર્મીના કુશાસનને તાળે થવું, (૪) દેવાભિયોગ યાને કુલ-દેવી વગેરેનો ભુતભ, (૫) કાન્તારવૃત્તિ એટલે ભયંકર વનમાં જઇ ચડવાથી કે મરકી પ્રમુખ

૧ છાયા—

સર્ધેરપિ જિનેજિતદુર્જયરાગદોષમોહૈઃ ।
સપાનુકમ્પનાથં દાણં ન કુધાપિ પ્રતિપિદ્ધમ ॥

૨ છાયા—

ન અન્યતીર્થિકાન્ અન્યતીર્થિકદેવાંઞ્ચ તથા સ્વદેવાનપિ ।
મુદીતાન્ કુતીર્થિકૈઃ વન્દામિ ન વા નમસ્વામિ ॥ ૧૩૭ ॥
નેવ અનાલપિતો આલપામિ ન સંલપામિ તથા તેષુ ।
દદિમિ ન અશનાદિકં પ્રેષયામિ ન ગન્ધપુષ્પાદિ ॥ ૧૩૮ ॥

૩ ‘પૃથ્વીપુરુષાણુ’ નગરને વિષે પ્રજાપાલ રાજની આસાથી કાર્તિક સેકને ઐરિક તાપ-સને જમાવેલો પડ્યો હતો.

હઃસાધ્ય રોગચાલો થવાથી કે હુકાળ પડવાથી જીવન-નિર્વાહ માટે મિથ્યાત્વનું સેવન, અને (૬)
 ૧ શુરુ-નિગ્રહ જોટલે માતાપિતાદિનો કલગ્રહ.

૬ ભાવના—

પાંચ ૧ અણુમત, ત્રણ ૨ ગુણુમત અને ચાર ૩ શિશ્નુમત એ સ્વરૂપી શ્રાવક-ધર્મનું મૂળ સમ્ય-
 ક્ત્વ છે. એ અર્થાત્ સમ્યક્ત્વને ધર્મનું મૂળ ગણવું એ પ્રથમ
 ધર્મનું મૂળ ભાવના છે. જેમ મૂળ વિનાનું ઝાઢ પ્રયત્નક પવનનો સ્પષ્ટો લાગતાં
 પડી જાય છે, તેમ ધર્મ-વૃક્ષ પણ સમ્યક્ત્વરૂપ મળ્યાનું મૂળ વિના
 કુતીચિક મતરૂપ પવન કૂંકોતાં અસ્ત-વ્યસ્ત થઈ જાય છે, એ આ ભાવનાનો સાર છે.

ધર્મનું દાર—

સમ્યક્ત્વ એ ધર્મનું દાર છે એ બીજી ભાવના છે. જેમ કિલ્લા, કોટથી અત્તંકૃત નગરમાં
 મનુષ્યનું ગમનાગમન દાર વિના શક્ય નથી, તેમ ધર્મરૂપ નગરમાં પ્રવેશ કરવા માટે સમ્યક્ત્વ-
 રૂપ દાર આવશ્યક છે.

ધર્મની પીઠ—

સમ્યક્ત્વ એ ધર્મની પીઠ છે એને જોનો પાયો છે. જેમ કોઈ પણ ઘર, મકાન કે કોટનો
 પાયો જોટો દૃઢ ન હોય, તો તે રગમગી જાય તેમ ધર્મરૂપ પ્રાસાદ પણ સમ્યક્ત્વરૂપ પીઠ વિના
 નિશ્ચળ ન રહી શકે.

ધર્મનો આધાર—

જેમ આ જગત્ પૃથ્વીરૂપ આધાર વિના રહી શકતું નથી, તેમ ધર્મરૂપ જગત્ પણ
 સમ્યક્ત્વરૂપ આધાર વિના ટકી શકતું નથી. જોટલે કે સમ્યક્ત્વ એ ધર્મનો આધાર છે એમ
 ઘોષી ભાવના સાવધી જોઈએ.

ધર્મનું ભાજન—

જેમ કીશદિ રચન ખાવું કરવા માટે પાત્રની જરૂર છે, તેમ ધ્યુન તથા શીલરૂપ ધર્મનો
 ભોજી ન જાય, તે માટે સમ્યક્ત્વરૂપ ભાજનની આવશ્યકતા છે. આ પ્રમાણે સમ્યક્ત્વની
 જનરૂપ ભાવના તે પાંચમી ભાવના છે.

૧ ગુ એસે કેળુ ને નિમ્ન-વિખિન પવ દાતે જનની સકાય છે:—

“ માતા પિતા કલ્યાણાર્યા, યનેર્વાં જ્ઞાતયમ્ભયા ।

મુદ્દા ધર્મોપદેશારો, શુદ્ધવર્ગઃ જ્ઞાતો મતઃ ॥ ૧ ॥ ”

—૧૮— ૧૯૫૫ ૧૧૧૧ ૮૫૫૫ ૧૧૧૧ ૧૧૧૧

ધર્મનું નિધાન—

જેમ નિરવધિ નિધિ વિના યથેદ પ્રમાણુમા મહામૂલ્યવાળાં મણિ, મોતી, સોનું વગેરે દ્રવ્યો મળી શકે નહિ, તેમ મમ્યકત્વરૂપ નિધાન વિના ચારિત્ર ધર્મરૂપ દ્રવ્ય મળે નહિ અથવા જેમ તીલ્લેરી વિના રત્નોતું ઔરોથી રક્ષણ થવું કઠિણ છે તેમ મમ્યકત્વરૂપ તીલ્લેરી વિના મૂળ અને ઉત્તર ગુણો રૂપ રત્નોતું અનંત કાલોથી તાકી રહેવા સગ-દ્રેષરૂપ ઔરોથી રક્ષણ થવું મુશ્કેલ છે. આ પ્રમાણે મમ્યકત્વનું ધર્મના નિધાનરૂપે ધ્યાન ધરવું તે છટ્ટી લાવના છે.

છ સ્થાનક—

(૧) જીવ છે, (૨) જીવ નિત્ય છે, (૩) જીવ કર્મોના કર્તા છે, (૪) જીવ કર્મોના ભોક્તા છે, (૫) જીવને નિર્વાણ (મોક્ષ) છે અને (૬) મોક્ષનો ઉપાય છે એ છ સ્થાનકો છે.

આ પ્રમાણે સમ્યક્ત્વના છ લક્ષણોના યથામતિ વિચાર કર્યો, પરંતુ અત્ર એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે આ પૈકી આસ્તિકચાદિ લક્ષણોની જે જીવમા પ્રતીતિ થતી હોય, જે જીવને મર્વેલે કહેલા તત્ત્વો ઉપર ગગ હોય તે જીવને વ્યવહારથી મમ્યકત્વ છે કે નિશ્ચયથી ?

૧ આથી નાસ્તિક-મતનો પરિહાર સમજવો.

૨ જે પૂર્વ અને અપર ક્ષણના મુદિતતા અનુસધાનરૂપ જ્ઞાન-ક્ષણો જ માની આત્માને બૌદ્ધોની જેમ નિત્ય નહિ માનવામા આવે, તો એકનો બન્ધ થતા અન્યની મુક્તિ, અન્યને ભૂખ તેા અપરને વૃષ્ટિ, એવને અનુભવ તેા અપરને મૃતિ, એ પ્રમાણે અતિપ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે.

૩ આ કપિલ-મતનું નિગમન છે. આ કોઇ એમ શકા કરે કે ત્યારે જીવનરૂપ ધર્મ કરે છે, તો મુખ્યાભિવાધી હોઈ જીવ કેમ દુઃખાળી કર્યો કરે છે ? આનો ઉત્તર એ કે વ્યાધિથી નિવૃત્ત થવા ઇચ્છતા રોગી અપથ્ય ખાવાથી રોગ વધે પણ ઘટ્ટે નહિ એમ જાણતો હોવા છતાં અપથ્યનું મેવન કરે છે, તેમ છતાં પણ મિથ્યાત્વાદિથી પગ્ગત થતા બાન ભૂલી દુઃખદ કર્યો કરે છે.

૪ ગગ, દેષ, મદ, મોદ, જન્મ, જગ, રોગાદિ દુઃખના ક્ષયરૂપ અવસ્થા-વિશેષ તે 'નિરાણ' યાને 'મોક્ષ' છે આને પ્રાપ્ત થયેલા જીવો લોકના અગ્ર ભાગે વસે છે આથી કરીને નિન્ન-નિખિત પદ્મો દ્વારા સ્થિત માન્યતાવાળા બૌદ્ધોના મતનું નિરાકરણ સ્વભાવ છે —

“દોષો યથા નિવૃત્તિમશ્યુપેતો, નૈવાવનિ ગચ્છતિ નાન્તરિક્ષમ્ ।

વિદ્યં ન કાચિદ્ વિદિદ્યં ન કાચિત્, સ્નેહક્ષયાત્ કેવલમેતિ શાન્તિમ્ ॥૧॥

જીવસ્તથા નિવૃત્તિમશ્યુપેતો, નૈવાવનિ ગચ્છતિ નાન્તરિક્ષમ્ ।

વિદ્યં ન કાચિદ્ વિદિદ્યં ન કાચિત્, ક્લેશક્ષયાત્ કેવલમેતિ શાન્તિમ્ ॥૨॥”

એટલે કે દોષાનું છુટાઈ જવા જેવું અભાવ-વ્યવસ્થા નિર્વાણનું છે અર્થાત્ પ્રદીપતી જેમ જીવનો ધ્વસ તે નિર્વાણ છે એમ જે બૌદ્ધો કહે છે તે અસંગત છે કેમકે પ્રદીપનું દહાનું સિદ્ધ થતું નથી મારનું કે પ્રદીપનો આલોચનક વિનાશ થતો નથી, પરંતુ પાવક-પુણ્યો તો જીવની રૂપ ત્યજીને તામસ રૂપને પામે કે દોષો છોડ્યાછ જતા તરત જ તામસ પુણ્યોનો વિકાર અનુભવાય છે એવી રીતે જીવ પણ કર્મ રહિત થતા કેવળ અમૂર્ત રૂપી અને કેમન્ય પચ્ચામને પામે છે આને જેન દૃષ્ટિએ 'નિર્વાણ' કહેવામા આવે કે.

તેમજ તે જીવ પોતે પણ સમ્યક્ત્વી છે કે નહિ તેનો નિશ્ચય કરી શકે ? આનો ઉત્તર 'એ છે કે શુદ્ધ ધર્મ ઉપર રાગ થયો એટલે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થઈ ગયું' છે એમ નથી. સર્વજ્ઞે પ્રરૂપેલાં પદાર્થોના એક અંશને જ વિષે અવિશ્વાસ હોય, બાકી બધાએ અંશે વિષે સુદૃઢ વિશ્વાસ હોય તો પણ શ્રાવકારો તેને મિથ્યાદષ્ટિ કહે છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ સૂત્રોક્તસ્યૈકસ્યાપ્યરોચનાદક્ષરસ્ય ભવતિ નરઃ ।

મિથ્યાદષ્ટિઃ સૂત્રં હિ નઃ પ્રમાણં જિનામિહિતમ્ ॥૧॥

વળી સર્વ વાત ઉપર વિશ્વાસ હોય, પરંતુ જ્યાં સુધી દર્શન-મોહનું આવરણ ખરડું ન હોય ત્યાં સુધી તો ખરી રીતે વિચારતાં સમ્યક્ત્વનો અભાવ છે. બાપદાદાથી-પેદીધર પેદીથી જૈન ધર્મ ઉતરી આવેલો હોય એવા કુળમાં જન્મ થયો એટલે સમ્યક્ત્વનું સંપાદન થઈ ગયું કે મુનિનો વેષ પહેરી લીધો તેથી સમ્યક્ત્વનો સફલાવ થઈ ગયો એમ માનવા કોઈએ લલચાવું નહિ, કેમકે એરૂં પર્વત જેટલો રબેડરણ અને સુખ-વશિક (ગ્રાધા અને સુહપત્તી)નો ઢગલો થાય એટલા કાળ સુધી સાધુ-વેષ ગ્રહણ કર્યો હોય તોપણ તે અભવ્ય સંભવી શકે છે એમ શાસ્ત્રકારો કહે છે.

જેમ જે કોઈને તાવ આગ્યો હોય તે આ તાવ પ્રસાધ્ય, હઃસાધ્ય કે અસાધ્ય છે તે જાણવા મમર્થ નથી, પરંતુ એ તો સુવેદ જ તેની ચિકિત્સા કરી કહી શકે, તેમ જિનેશ્વરનાં વચનો વિષેનો દૃઢ રાગ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ જેટલી હદે પહોંચ્યો છે કે નહિ એનો નિર્ણય અનુભવી-સર્વજ્ઞ વિના કોણ કરી શકે ?*

જે સમ્યક્ત્વને ઉદ્દેશીને આટલું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. તેનું શું કારણ હશે એ વિદ્વાન્ પાઠકથી અજાણ્યું રહે તેમ નથી, પરંતુ ગાળખુદ્ધિને તે સ્ફુટ ભાગે તે માટે આપણે એનું ગૌરવ વિચારી આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરીશું.

સમ્યક્ત્વનું માહાત્મ્ય—

સમ્યક્ત્વ મમરત ધર્મનું મૂળ છે, આત્માર્થિક જીવોનો તે અખૂટ ખલનો છે, મિથ્યાત્વ-રૂપી રોગને નષ્ટ કરનારું રામબાણુ ઔષધ છે, સંસારસાગરને તારી જવાનું અત્યુત્તમ નાવ છે,

૧ આ ભાગો વ્યક્ત કરનારી નિમ્ન-વિખિન્ન ગાથા આવશ્યકમત્રની શીલોરિશદ્રીય દીક્ષા પત્રાંક (૧૪)મા ટાયણરૂપે જોવાય છે.—

“ પદમશ્વરં ચ પદં જો ન રોષદ્ સુત્તનિદિદ્ધ ।

સેહં રોયંતો વિ દ્ મિષ્ણદિદ્ધો મુણેયવ્વો ॥૧॥ ”

[પદમશ્વરં ચેકં ચો ન રોષયતિ સુત્તનિદિદ્ધમ્ ।

રોષ રોષયત્તપિ શ્ચલ્લ મિથ્યાદષ્ટિર્જાતિત્ત્વઃ ॥]

૨ આ માગ થગના વિચારો નથી. આ ગાન નવતત્ત્વપ્રકરણવિરતરાય” (૫૦ ૩૧૮-૩૧૯)ના નામને મળતામાં આ ૧૧ છે.

મોક્ષનગરના દ્વારને જોતનારી સુવર્ણની ચાવી છે, સર્વ પ્રકારના હુન્મદ્ધ વૃક્ષને ઉખેડી નાંખનારું સર્વોત્કૃષ્ટ સાધન છે. જરેખર જો સુકિતનો પરવાનો છે, કેમકે જો બતાવ્યા વિના કેઇ પણ જીવને મોક્ષનગરમાં દાખલ કરવામાં આવતો નથી. સમ્યક્ત્વ વિનાનાં જ્ઞાન અને ચારિત્ર પણ આંક વિનાનાં શૂન્ય જેવાં છે એટલે કે સમ્યગ્દર્શનથી રહિત એવાં જ્ઞાનાવરણીય કમોના ક્ષયોપશમ અને ચારિત્ર ભારરૂપ છે; કેમકે ગયેકાની પીઠ ઉપર રહેલો ચંદ્ર-નનો યોગે તેને સર્વથા ભારરૂપ નહિ તો અહુ જ અદ્ય ક્ષણને આપનારો છે જો નિર્વિવાદ વાત છે. વિશેષ શું કહેવું ? સમ્યગ્દર્શનથી રહિત એવાં જ્ઞાન અને ચારિત્ર અભાવાસ્થાની રાત્રિમાં ઉડતા અઘોતના જેવાં શોભે છે. અજ્ઞાની આ પ્રકારને સૂર્યના બેટલો પ્રભાવશાળી માને, પરંતુ શાસ્ત્ર-કારની દૃષ્ટિએ તો તે કંઈ ગણત્રીમાં નથી. સમ્યગ્દર્શન એ મોક્ષરૂપ વૃક્ષનું બીજ છે. આ બીજને રોપ્યા વિના જ્ઞાન અને ચારિત્ર રૂપ જળનું ગમે તેટલું સિંચન કરવામાં આવે તો પણ ઇન્દ્રિય ભાડ કદી પણ ઉગવાનું નહિ; તો પછી ચચેષ્ટ ફળની તો આશા જ શી ? આ જ કારણેને ઉદ્દેશીને શાસ્ત્રકારો સમ્યગ્દર્શન ઉપર અતિશય ભાગ મૂકે છે, કેમકે ભક્તપરિણુય (ભક્તપરિજ્ઞા) માં કહ્યું પણ છે કે—

૧ “ દંસણમદ્દો મદ્દો, દંસણમદ્દસ નત્થિ નિવ્વાણં ।

સિદ્ધંતિ ચરણરહિયા, દંસણરહિયા ન સિદ્ધંતિ ॥ ૬૬ ॥”

સમ્યક્ત્વ-કૌમુદી (પત્રાક ૪)માં સાક્ષીભૂત પાઠ તરીકે જે ગાથા આપવામાં આવી છે, તેનો ઉત્તરાર્ધ ઉપર મુજબ છે, જ્યારે પૂર્વાર્ધ તો નીચે મુજબ આપવામાં આવ્યો છે:—

“ મદ્દેણ ચરિત્તાઓ, સુદ્ધકરં (સુદ્ધપરં ?) દંસણં મદ્દેઅવ્વં ”

આ પ્રમાણે સમ્યગ્દર્શનનું પ્રકરણ પૂર્ણ થાય છે, પરંતુ એ ઉમેરવું યાદી રહી જાય છે કે આ સંબંધી નિષ્કેપાદિ અનેક રીતે વિચાર થઇ શકે છે. કિન્તુ એ જુદા જુદા દૃષ્ટિકોણોના યોગ

૧ ડાયા—

દર્શનમદ્દો અદ્દો દર્શનમદ્દસ્ય નાસ્તિ નિર્વાણમ્ ।

સિધ્ધયન્તિ ચરણરહિતા દર્શનરહિતા ન સિધ્ધયન્તિ ॥ ૧ ॥

૨ અત્ર ‘દર્શન’ શબ્દથી સમ્યક્ત્વ સમજવું સમુચિત છે, કેમકે આવશ્યક (પત્રાક ૩૬૩) માં કહ્યું પણ છે કે—

“ સમ્મદિદ્ધો ૧ અમોહો ૨ સોહો ૩ સમ્માવ ૪ દંનણ ૫ ચોહો ૬ ।

અવિયજ્જમો ૭ સુદિદ્ધિ ૮ ત્તિ પવમાઈ નિરુત્તાઈ ॥ ૮૬૧ ॥ ”

[સમ્યગ્દૃષ્ટિઃ અમોહઃ શુદ્ધિઃ સદ્માય દર્શનં ચોધિઃ ।

અવિપર્યયઃ સુદ્ધિરિતિ પવમાદોનિ નિરુક્તાનિ ॥]

૩ તત્ત્વાર્થ— જૃહદૃષ્ટિ (૫૦ ૨)માં આ ભાવાર્થસૂચક આર્થો નીચે મુજબ દર્શિતોચર થાય છે:—

“ અદ્દેનાપિ ચરિત્તાદ્ દર્શનમિદ્દ દુદ્ધતર મદ્દોતવ્વમ્ ।

સિધ્ધયન્તિ ચરણરહિતા દર્શનરહિતા ન સિધ્ધયન્તિ ॥ ૧ ॥ ”

મેળવ્યા વિના તે અત્ર દેવી રીતે ધ્યાનમાં આવે ? આથી એ હકીકત હાલ તુરત તો મોકુફ રાખવી પડે છે.

સંસારરૂપ કેદખાનામાંથી છૂટવાના ઉપાયરૂપ રત્ન-ત્રયી પૈકી સમ્યગ્દર્શનનું દિગ્દર્શન તો થયું, પરંતુ હજી સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રનાં લક્ષણ બાકયા વિના એનું 'પૂરેપૂરું' સ્વરૂપ ધ્યાનમાં આવવું મુશ્કેલ છે એટલે એ દિશામાં આપણે પ્રયાણ કરીયું. અન્યકારે સમ્યગ્જ્ઞાનનું લક્ષણ નીચે મુજબ દર્શાવ્યું છે:—

પ્રમાણનયરૂપવિશેષહેતુકત્વે સતિ જીવાદિપદાર્થવિષયકયધાર્થા-

અમ્યગ્જ્ઞાનનાં લક્ષણો વગમરૂપત્વમ્, વિષયપ્રતિભાસિત્વે સતિ આત્મ-
પરિણતિમત્ તત્ત્વસંવેદનં વા 'સમ્યગ્જ્ઞાનસ્ય

લક્ષણમ્ । (૬)

અર્થાત્ અમુક પ્રમાણ થા અમુક નયરૂપ હેતુઓ દ્વારા જીવાદિક પદાર્થ સંબંધી જે યથાર્થ બોધ થાય, તે બોધને 'સમ્યગ્જ્ઞાન' કહેવામાં આવે છે. અથવા તો વિષયનો પ્રકાશ કરનારો અને આત્માના પરિણામરૂપ એવો જે તત્ત્વનો યથાર્થ અનુભવ તે પણ 'સમ્યગ્જ્ઞાન' કહેવાય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સમ્યગ્જ્ઞાન એટલે સાચું જ્ઞાન, વાસ્તવિક અમળણ, યથાર્થ બોધ. અત્ર એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી કે જરૂર સમ્યગ્જ્ઞાની કંઈ સર્વજ્ઞ નથી, કેમકે વસ્તુને વસ્તુસ્વરૂપે જાણખનારને 'સમ્યગ્જ્ઞાની' કહેવામાં આવે છે. આ ઉપરથી સાથે સાથે એ પણ ભેદ શકાય છે કે સમ્યગ્જ્ઞાન એટલે સર્વજ્ઞતા જ એવો અર્થ થતો નથી.

સમ્યક્ચારિત્રનું લક્ષણ અન્યકારના શબ્દોમાં એ છે કે—

“ ભવનિમિત્તનિવૃત્તિશીલત્વે સતિ સમ્યગ્જ્ઞાનવતો યોગવ્યાપારો-
અમ્યક્ચારિત્રનાં લક્ષણો પરમકત્વમ્, ભવનિમિત્તનિવૃત્તિનિમિત્તકત્વે સતિ
અવ્યવધાનેન મોક્ષજનકત્વમ્, સાવચયોગવિરતિ-
રૂપત્વં વા સમ્યક્ચારિત્રસ્ય લક્ષણમ્ ” । (૭)

અર્થાત્ સમ્યગ્જ્ઞાની (યથાર્થ જ્ઞાનવાળા)ને સંસારનાં નિમિત્તોથી^૧ નિવૃત્તિ અપાવનારા

૧ સંખ્યાનો શોધમંદીતિના ન્યાયચિન્દુનો ઉલ્લેખ—

“ અવિવચાદક જ્ઞાનં સમ્યગ્જ્ઞાનમ્ । ”

૨ નિપાત, અનિર્ણ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ એ પાંચ સંસારનાં નિમિત્તો છે, તે વાત અહીં અનુર્થ ઉલ્લેખ છે.

અને યોગના (મન, વચન અને કાયારૂપ) વ્યાપારોને શાન્ત કરનારા એવા આત્માના પરિણામને ‘ સમ્યક્ચારિત્ર ’ કહેવામાં આવે છે. સંસારમાં પદ્ધિમણુ કરાવનારા સર્વ હેતુઓનો નાશ કરનારા અને અનન્તર મોક્ષને પ્રાપ્ત કરાવનારા આત્માનો પરિણામ પણ ‘ સમ્યક્ચારિત્ર ’ કહેવાય છે. આની વળી એમ પણ વ્યાખ્યા થઈ શકે છે કે સર્વ સાવધ (પાપચુદ્ધ) વ્યાપારોને દૂર કરનારા આત્માનો પરિણામ તે ‘ સમ્યક્ચારિત્ર ’ છે. આમાંની પ્રથમ વ્યાખ્યા તેરમા ગુણસ્થાનની અંતિમ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા જીવમાં, દ્વિતીય વ્યાખ્યા ચૌદમા ગુણસ્થાનની છેવટની અવસ્થાને સંપાદન કરેલામાં અને તૃતીય વ્યાખ્યા છઠ્ઠાથી તે ચૌદમા ગુણસ્થાનમાંના ગમે તે ગુણસ્થાનમાં રહેલા જીવમાં થતી શકે છે.

નિક્ષેપનું લક્ષણ અને તેના પ્રકારો—

આપણે જોઈ ગયા તેમ જ્ઞાન પણ સુક્ષ્મ પ્રાપ્ત કરાવનારાં સાધનોમાંનું એક છે, કેમકે જીવ, અજીવ ઇત્યાદિ તત્ત્વોનો યથાર્થ યોધ થવાથી સુક્ષ્મ મળી શકે છે. પરંતુ જ્યાં સુધી કોઈ પણ પદાર્થનું અન્ય અન્ય અપેક્ષાપૂર્વક-જુદા જુદા દૃષ્ટિ-બિન્દુથી અવલોકન ન કરાય, ત્યાં સુધી તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ ધ્યાનમાં આવે નહિ. આ વાસ્તે શાસ્ત્રકારોએ જીવોને તત્ત્વોનું સચોટ તેમજ વિશાળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનાં જે વિવિધ દ્વારો-અનુયોગદ્વારો સૂચવ્યાં છે, તે પૈકી નિક્ષેપનો આપણે પ્રથમ વિચાર કરીશું. નિક્ષેપ કહો કે ન્યાસ કહો એ એક છે. જૈનતર્કપરિભાષાગત નિક્ષેપ-પદ્ધિઉદ્દમાં એનું લક્ષણ સ્મારિતશ્રુતકેવલી શ્રીયશોવિજયગણિ નીચે સુજળ દર્શાવે છે:—

“ પ્રકરણાદિવશેનાપતિપત્ત્યાદિવ્યવચ્છેદકયથાસ્થાનવિનિયોગાય શબ્દાર્થ-
રચનાવિશેષા નિક્ષેપાઃ ”

અર્થાત્ પ્રકરણ ઇત્યાદિ લઈને અપ્રતિપત્તિ વગેરે (એટલે કે અજ્ઞાન, સંશય વિપર્યય કે અનધ્યવસાય) દૂર કરવા પૂર્વક યથાસ્થાન સંસ્થાપન કરવા માટે શબ્દના અર્થની રચના કરવી તે ‘ નિક્ષેપ ’ છે. અપ્રસ્તુત અર્થને દૂર કરવા રૂપ અને પ્રસ્તુત અર્થને સ્ફુટ કરવા રૂપ ક્ષણવાળા આ નિક્ષેપના (૧) નામ, (૨) સ્થાપના, (૩) દ્રવ્ય અને (૪) ભાવ એમ ચાર પ્રકારો છે. નામનું લક્ષણ અન્યકારના શબ્દોમાં નીચે સુજળ છે:—

અન્યાર્થે સ્થિતમર્થનિરપેક્ષં પર્યાયાનભિધેયં વસ્તુનોઽભિધાનમ્,

નામ એટલે શું ?

પર્યાયાનભિધેયત્વે સત્તિ અન્યાર્થેઽન્વર્થે વા સ્થિતં

સત્ તદર્થનિરપેક્ષસાપેક્ષાન્યતરરૂપં વસ્તુનોઽભિ-
ધાનમ્, સ્વેચ્છાનુરૂપં વસ્તુનોઽભિધાનં વા નામ્નો લક્ષણમ્ । (૮)

અર્થાત્ (મૂળ શબ્દના અર્થથી) અન્ય અર્થમાં રહેલું, (મૂળ) અર્થથી નિરપેક્ષ, (અસદ વસ્તુના) પર્યાયોથી જોના વ્યવહાર ન થાય એવું વસ્તુનું નામ તે ‘ નામ ’નું લક્ષણ છે. અથવા

પર્યાય વડે જેનો નિર્દેશાન થઈ શકે તેવું, અન્ય અર્થમાં રહેલું કે અન્વર્થ (યાને મૂળ અર્થમાં સ્થિત) તેમજ વિવક્ષિત અર્થથી નિરપેક્ષ કે સાપેક્ષ એવું વસ્તુનું નામ તે 'નામ'નું લક્ષણ છે. અથવા ઇચ્છા અનુસાર વસ્તુનું નામ તે 'નામ'નું લક્ષણ છે.

આ સમગ્ર હકીકત વિશેષાંગની નિમ્ન-લિખિત ગાથામાં સુંદર રીતે પ્રદર્શિત કરવામાં આવી છે:—

“ પજ્ઞાયાઽણમિધેયં, ઠિઅમણત્યે તપત્યનિરવેક્ષં ।

જાહૃચ્છિકં ચ નામં, જાવ દવ્વં ચ પાણ ॥ ૨૫ ॥ ”

એટલે કે અસલ પદાર્થના અન્ય પર્યાયોથી જેનું કથન ન થઈ શકે એવું, અન્ય અર્થમાં રહેલું (અથવા સાર્થક), મૂળ અર્થથી નિરપેક્ષ, ઇચ્છાનુસાર પાડેલું એવું (હોય તો તે પણ) ઘણું કરીને જ્યાં સુધી પદાર્થ રહે ત્યાં સુધી રહેનારું 'નામ' છે.

ધારો કે કોઈ મનુષ્યનું ઇન્દ્ર એવું નામ પાડવામાં આવ્યું હોય, તો તે પ્રાણીને ઇન્દ્રના પાકશાસન, પુરંદર, શયીપતિ, શતમખ, શકે, હરિ ઇત્યાદિ પર્યાયો વડે બોલાવાય નહિ. એટલે કે આ 'ઇન્દ્ર' નામ એના પર્યાયોથી અવાચ્ય છે. પરંતુ આ પ્રાણીના દેહ સખંધી ધર્મોના ઇન્દ્ર નામમાં ઉપચાર કરાયેલો હોવાથી તે વ્યક્તિને 'ઇન્દ્ર' એવા સાકેતિક શબ્દથી બોલાવાય. વળી આ 'ઇન્દ્ર' નામ — 'ઇન્દ્ર' એવી સજ્ઞા સ્વર્ગના અધિપતિ—સુરોના પતિ ઇન્દ્રમ જ રહેલી છે. એટલે કે આ નામ અન્ય અર્થમાં રહેલું છે (જે તે વાસ્તવિક ઇન્દ્રને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવે, નો તે સાર્થક ગણાય).

યદ્યપ્પ્રાચી એટલે મરજી પ્રમાણે ગમે તેવું અર્થ વિનાનું નામ પણ 'નામ' કહેવાય છે. જેમકે ડિથ, ડવિથ. આ પ્રમાણે ગમે તેમ પડાયેલું નામ પણ જ્યાં સુધી તે પદાર્થ હોય ત્યાં સુધી પ્રાય: રહે છે. મેરૂ, સૂર્ય, ચન્દ્ર ઇત્યાદિ શાશ્વત પદાર્થોના નામો તેો અનન્ત કાળ પથંત રહેશે—અવિનાશી છે. આ પ્રમાણે જે નામો પદાર્થના અસ્તિત્વ સુધી જ રહેવાવાળા છે તેને

૧. ડાયા—

પર્યાયાનમિધેયં સ્થિતમન્યાયે તદર્થનિરપેક્ષમ ।
જાહૃચ્છિકં ચ નામં યાવદ્ દવ્વં ચ પાણેન ॥

૨ “ નીચતે ગમ્યતેડેનાર્થે નમતિ ઘાડર્પમમિમુલોકરોતીતિ નામ ” એ સંગ્રા મિત્રા અપર પર્વાયવાળા નામો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ છે જુઓ તરવાર-૨૧૪૦ (૫ ૩૦).

૩ ‘પ્રાય’ કહેવાનો હેતુ એ છે કે કેટલાક નામો પદાર્થની વિવશન દશામાં-દેશાતીમાં પણ

સિદ્ધાન્તમાં ‘વાવતકથિક’ સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. જેમકે ભરતવર્ષમાં જન્મેલા તે ભારતવર્ષીય ઇત્યાદિ. આથી સમજી શકાય છે કે વાવતકથિકના શાશ્વત અને અશાશ્વત એમ બે પ્રકારો છે.

ઉપર જે નામનાં લક્ષણોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે તે ઉપરાંત ‘શાસ્ત્રમાં પુસ્તક, પત્ર કે ચિત્રમાં લખેલા ઇન્દ્ર વગેરે વસ્તુના નામની અક્ષરની પંક્તિઓને પણ ‘નામ’ એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. એટલે આ વાત ઉપલક્ષણથી અત્ર સમજી લેવી અનુચિત નથી.

સ્થાપનાનું લક્ષણ—

સ્થાપનાનું લક્ષણ આપતાં અન્યકારે કહ્યું છે કે—

તદર્થવિયુક્તત્વે સતિ તદભિપ્રાયેણ તત્સંદર્શં યલ્લેખ્યાદિકર્મરૂપં
તત્ સ્થાપનાયા લક્ષણમ્, યત્ સદ્ભૂતાર્થશૂન્યં સત્ તદ્વુદ્ધયા તાદૃશા-
કારેણ નિરાકારેણ વાઽન્યસ્મિન્નાગોપકરણં તદ્ વા । (૧)

અર્થાત્ તે શબ્દના અર્થથી રહિત પરંતુ તે (શબ્દ-વાચ્ય મૂળ વસ્તુ)ના અભિપ્રાયથી તેના જેવું જે ‘લેખ્યાદિકર્મ’ તે ‘સ્થાપના’ છે. અથવા વાસ્તવિક અર્થથી શૂન્ય તેમજ તદ્વુદ્ધિથી તેના જેવા આકારરૂપે કે અનાકારરૂપે અન્ય પદાર્થમાં તેનો આરોપ કરવો તે ‘સ્થાપના’ છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે કોઈ વસ્તુમાં ઇન્દ્રની સ્થાપના કરાય તે ‘સ્થાપના-ઇન્દ્ર’ છે. આ સ્થાપના ‘ઇન્દ્ર’ શબ્દના અર્થથી રહિત છે. ઇન્દ્રનું ચિત્ર આવેખેજું હોય તો તે ચિત્રમાં ઇન્દ્રની સ્થાપના સફળત ઇન્દ્રના અભિપ્રાયથી તેના જેવા આકારવાળી કહેવાય, પરંતુ જે અક્ષાદિમાં તેની સ્થાપના કરી હોય, તો તે વિવક્ષિત આકારથી રહિત કહેવાય. નામની જેમ સ્થાપના પણ અલ્પકાલિક તેમજ અનંતકાલિક એમ બે પ્રકારની છે.^૧ જેમકે ચિત્ર, અક્ષ વગેરેમાં આરોપાયેલી ઇન્દ્રની સ્થાપના તે અલ્પકાલિક છે, જ્યારે ‘નન્દી-ધર આદિ દ્વીપની પ્રતિમાઓ વાવતકથિક છે.

૧ “ નામં આયકદિર્ઘં ”

૨ જુઓ વિશેષાંતની વૃત્તિ (પત્રાંક ૨૩).

૩ ‘આદિ’ શબ્દથી ચિત્ર, કાષ્ઠ, પાપાણ વગેરે સમજવાં.

૪ “ સ્થાપ્યતે-પ્રતિનિધીયતેઽસૌં હતિ સ્થાપના ” આ એની વ્યુત્પત્તિ છે. જુઓ તત્સાધાર્ણવ (૫૦ ૨૦).

૫ આ હકીકત તેમજ ઉપયુક્ત સ્થાપના સંબંધી લક્ષણ વિશેષાંતની નિમ્ન-લિખિત ગાથામાં અગ્રણી બોલે છે:—

“ જં પુણ તયત્યસુરં તયમિપ્પાપણ તારિસાગારં ।

કીરદ્ધ ય નિરાગારં હત્તરમિયરં વ સા ઠવળા ॥ ૨૬ ॥ ”

[યત્ પુનઃ તદર્થશૂન્યં તદભિપ્રાયેણ તાદૃશાકારમ્ ।

ક્રિયતે યા નિરાકારં હત્તરમિતરદ્ વા સા સ્થાપના ॥]

૬ જુઓ રત્ન-વ્યુત્પત્તિશતિકાનું સ્પષ્ટીકરણ (૫૦ ૩૩).

દ્રવ્યનું લક્ષણ—

દ્રવ્યનું લક્ષણ અન્યકાર નીચે મુજબ સૂચવે છે:—

**અતીતાનાગતપરિણામકારણત્વમ્ , હૃદાનીમસત્ત્વેઽપિ ભૂતભવિષ્યત્-
પરિણામયોગ્યત્વં વા દ્રવ્યસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૦)**

અર્થાત્ અતીત (ભૂત) તેમજ અનાગત (ભવિષ્યત્) પરિણામના કારણને અથવા અત્યારે અવિદ્ય-
માન પરંતુ ભૂત કે ભવિષ્યત્ પરિણામની યોગ્યતાને ‘દ્રવ્ય’ કહેવામાં આવે છે. આ ભાવ ઉપરાંત
એનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ પણ વિશેષાઠની નિમ્ન-લિખિત ગાથામાં દિદિગોચર થાય છે:—

“ દ્રવ્યે કુપ્યે દોરવ્યવો વિકારો ગુણાણ સંદાવો ।

દર્વ્યં મર્વ્યં માવસ્સ મૂઝમાવં ચ જં જોમં ॥ ૨૮ ॥ ”

આનો અક્ષરાર્થ તેમજ વ્યુત્પત્તિ-અર્થ તો દિગ્દર્શનગત છાયા ઉપરથી ભણી શકાય છે.
એટલે એનો સવિસ્તર ભાવાર્થ વિચારીશું કે જેથી કરીને અન્યકાર સૂચવેલ લક્ષણ ધ્યાનમાં આવે.
‘દ્રુ ગતૌ’ એ ધાતુ ઉપરથી જે દ્રવ્ય-બુદ્ધિ બુદ્ધિ નવા પર્યાયોને પામે અથવા પુરાણને મૂકે તે
‘દ્રવ્ય’ છે. અન્ય રીતે વિચારતાં યનાર પર્યાયો વડે પમાય અને
દ્રવ્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ થયેલા પર્યાયોથી મૂકાય તે ‘દ્રવ્ય’ છે. વળી ‘દ્રુ’ એટલે સત્તા તેના
જ અવયવ કે વિકારો તે પણ ‘દ્રવ્ય’ કહેવાય, કેમકે દ્રવ્યો ભત્તિ-
રૂપ મહાસત્તાના અવાન્તર સત્તારૂપ અવયવો અથવા વિકારો જ છે. રૂપ, રસ ઇત્યાદિ ગુણોનો
સંદ્રાવ-સમુદાય તે ‘દ્રવ્ય’ છે. ભવિષ્યત્ પર્યાય તેમજ ભૂત પર્યાયને જે યોગ્ય હોય તે ‘દ્રવ્ય’ છે.
જેમકે ભવિષ્યમાં રાજા યનાશને-ભાવિ રાજ્ય-પર્યાય પામવાને યોગ્ય એવા રાજકુમારને ‘ભાવિ-
રાજા’ એટલે કે ‘દ્રવ્ય-રાજા’ કહેવામાં આવે છે. એવી રીતે પૂર્વે ધીથી ભરેલા ઘડો અત્યારે
ખાલી હોય તો પણ તે ધીનો ઘડો કહેવાય છે. આ ઉપરથી સમજી
‘યોગ્ય’ કહેવાનું કારણ શકાય છે કે જે ભૂત તથા ભાવિ ભાવોને યોગ્ય હોય તેને ‘દ્રવ્ય’
કહેવું ઉચિત છે. જે ભૂત અને ભાવિ ભાવોને જે યોગ્ય હોય તેને
દ્રવ્ય ન કહેતાં ભૂત અને ભાવિ ભાવોને જ દ્રવ્ય કહેવામાં આવે, તો જગતમાં રહેલા સમસ્ત
પર્યાયો અનુભવેલા અથવા અનુભવમાં આવનાર હોવાથી સર્વ પુદ્ગલાદિ દ્રવ્યો ગણાય, પરંતુ
જો કયન કયો સમીક્ષક સ્વીકારે ?

૧ છાયા—

પ્રવતિ વ્રુયતે પ્રોરવ્યવો વિકારો (વા) ગુણાનાં મન્દ્રાવઃ ।

દ્રવ્યં મર્વ્યં માવસ્સ મૂઝમાવં ચ વદ્ યોગમ્ ।

૨ કહેવાની મનઃકળ એ છે કે દ્રવ્યની વાગ્દેવિક આખ્યા પ્રમાણે તો માટી એ દ્રવ્ય-વદ છે,
જેમકે માટીમાં ઘટ બનવાની અથવા બનવાની ભાવકાલ રહેલી છે. દ્રવ્યના લક્ષણમાંથી યોગ્યતાનો નિરાસ
કરવામાં આવે તો સોનું, ચાલી, ચાક, ગમે તે પુદ્ગલ ઘટરૂપે કોઇ નદિ ને કોઇ વાર પરિણમેલું દોવાથી
અથવા પરિણમતીય હોવાથી ને સોનું વગેરેને દ્રવ્ય-વદ કહેવાનો અનિવરણીય માધ્યમ થાય. આવા

દ્રવ્ય-નિક્ષેપના અવાંતર લેહો—

દ્રવ્ય-નિક્ષેપના આગમથી (એટલે કે આગમ આશ્રીને) અને નોઆગમથી એવા બે લેદ પડે છે. તેમાં વળી નોઆગમથી દ્રવ્ય-નિક્ષેપના (૧) સ્વ-શરીર, (૨) લઘ્ય-શરીર અને એ બેથી અતિરિક્ત અર્થાત (૩) તદ્વ્યતિરિક્ત એમ ત્રણ પ્રકારો છે. આ હકીકત સમજવા માટે દ્રવ્ય-મંગલને ઉદ્દેશીને આ અવાંતર લેહો વિચારીશું. ‘મંગળ’ શબ્દથી અનુવાસિત અને ‘મંગળ’ શબ્દના અર્થની પ્રરૂપણા કરતી વેળાએ તે જ્ઞાનની લઘિવાળો હોવા છતાં શૂન્યપણે ‘મંગળ’ શબ્દાર્થની પ્રરૂપણા કરનાર વક્તા ‘આગમથી દ્રવ્ય-મંગલ’ છે, કેમકે તે મંગળના ઉપયોગથી રહિત છે. અર્થજ્ઞાનની લઘિવાળા વક્તાને જે અત્ર ‘દ્રવ્ય-મંગલ’ કહેવામાં આવે છે, તે, ઉપયોગ રહિત તે દ્રવ્ય એ સિદ્ધાન્તના અર્થવાળા “ **અનુપયોગો દ્રવ્ય** ” એ કથનને અનુસરીને છે. અત્ર ‘આગમ’ શબ્દથી સાક્ષાત્ જ્ઞાનસ્વરૂપ આગમ ન સમજતાં તે આગમના કારણરૂપ આત્માદિ સમજવાં, કેમકે અનુપયોગી વક્તાનો આત્મા, દેહ કે શબ્દ તે કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરવાથી ‘આગમ’ ગણાય છે. આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં ‘આગમથી દ્રવ્ય-મંગલ’ એ મારી માતા વન્ધ્યા છે એના જેવું વિરૂદ્ધ કથન છે એવી શંકા ઉદ્ભવશે નહિ.

નોઆગમથી દ્રવ્ય-મંગલ—

જેણે અતીત કાળમાં ‘મંગલ’ શબ્દનો યથાર્થ અર્થ જાણ્યો હોય અને પ્રરૂપ્યો હોય તેનો નિર્ણય દેહ અથવા જે લવિષ્યમા ‘મંગલ’ શબ્દનો વાસ્તવિક અર્થ જાણ્યો તેવા બાળકનો સજીવ દેહ ‘નોઆગમથી દ્રવ્ય-મંગલ’ કહેવાય છે; કેમકે આ બંને દેહમાં આગમ એટલે મંગલ-પદાર્થના જ્ઞાનનો સર્વથા અભાવ છે. અત્ર ‘નો’ શબ્દ સર્વનિષેધાર્થમાં છે. ‘નો’શબ્દ દેશનિષેધાર્થવાચી પણ છે એ વાતને લક્ષ્યમાં લેતાં અર્થાત્ આગમના એક દેશ આશ્રીને સંશરીરને તથા લઘ્ય-શરીરને નોઆગમથી દ્રવ્ય-મંગલ ગણી શકાય છે. જે અચેતન શરીર ભૂત આગમનું કારણ હોય તે ‘સંશરીર’ છે, અને જે સજીવ દેહ ભાવિ આગમનું કારણ છે, તે ‘લઘ્ય શરીર’ છે. આ બંને જાતનાં શરીરો

સોનાને લઈને કુંભાર ઘટ બનાવવા તૈયાર થાય તો તે તેના કાર્યમાં સફળ ન થાય, કેમકે જે ક્રિયાથી માટીનો ઘટો બને છે, તે ક્રિયાથી સોનાનો ઘટ કેમ બને ? આવો અતિપ્રસંગ જીવને વિષે પણ ઉદ્ભવે છે. જેમકે નારક જીવને પણ દ્રવ્ય-દેવ કહેવાય, કારણ કે કોઈક વાર તો તે દેવ તરીકે ઉત્પન્ન થયો હશે અથવા લવિષ્યમા ધરી, પરંતુ દેવ કે નરક અવીને તદનંતર દેવમતિ કે નરકમતિમાં ઉત્પન્ન થતા નથી એ નિયમને લક્ષ્યમાં રાખતા નારકી જીવને દ્રવ્ય-દેવ કહેવો એ અતિપ્રસંગ છે. આથી એમ સમજાય છે કે યોગ્ય શબ્દ કહીને સાક્ષાત્ યોગ્યતાનો, નહિ કે પારંપરિક યોગ્યતાનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે.

૧ ‘નો’ શબ્દના અર્થો પરત્વે આચાર્યશ્રીની શ્રુતિના ૧૨મા પત્રમાં નિમ્ન-લિખિત પદ સાક્ષીરૂપે જોવાય છે—

“ પ્રતિષેધયતિ સમસ્તં પ્રસક્તમર્થં ચ જગતિ ‘નો’શબ્દઃ ।
સ પુનસ્તદવયવો વા તસ્માદર્થોગ્તરં વા સ્વાદ્ ॥ ૧ ॥ ”

મંગળ પદાર્થના જ્ઞાનરૂપ આગમનું કારણ છે અને કારણ તે કાર્યના એક દેશમાં રહેલું જ હોય છે એવો જૈન સિદ્ધાન્ત છે તેથી અચેતન કે અચેતન દેહ 'નોઆગમથી દ્રવ્ય-મંગલ' છે.

આગમથી દ્રવ્ય-મંગલની વ્યાખ્યા કરતાં પણ આગમનું કારણ આત્મા, દેહ, શબ્દ છે એમ કહી શરીરને 'દ્રવ્યમંગલ' કહ્યું હતું અને અહિંયા પણ એ શરીરને જ 'નોઆગમથી દ્રવ્ય-મંગલ' કહ્યું છે તો તે બેમાં શો તફાવત છે, એ જાણવું પાડી રહે છે. આનો ઉત્તર એ છે કે આગમથી દ્રવ્ય-મંગલ તરીકે દર્શાવેલ શરીરમાં ઉપયોગરૂપ આગમ નથી, પરંતુ લબ્ધિરૂપ આગમ છે અને અત્રે તો આ બેમાંથી એક પણ પ્રકારના આગમનો સફલાવ નથી; કિન્તુ ક્ષત તે જ્ઞાનના કારણરૂપ શરીર માત્ર છે.

તદ્વ્યતિરિક્તા—

જનપ્રણીત આગમ અને જનપ્રણીત પ્રતિલેખનાદિ માંગલ્ય-ક્રિયા એમ મંગળના પરમાર્થથી બે ભેદો છે. પૂર્વે આગમથી અને નોઆગમથી જે દ્રવ્ય-મંગલ કહ્યું છે તે સર્વે આગમની અપેક્ષાએ સમજવું. એથી ઉપર્યુક્ત બે પ્રકારે પૈકી પ્રથમ આગમથી અને જશરીર તથા લવ્ય શરીર આશ્રીને એમ ત્રણ ભેદવાળો છે, જ્યારે દ્વિતીય પ્રકાર જશરીર અને લવ્ય શરીરથી વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય-મંગળ સંબંધી છે. એટલે કે જનપ્રણીત પ્રતિલેખનાદિ માંગલ્ય-ક્રિયા ઉપયોગ વિના કરનાર તે તદ્વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય-મંગલ છે. આ સંબંધમાં બીજી રીતે પણ વિચાર થઈ શકે છે. જેમકે ચરણસિતરી અને કરણ-

૧ ચરણસિતરી કે જેને સંગૃહીત ચરણસપ્તતિ કહેવામાં આવે છે એ ચરણ યાને ચારિત્રના ૭૦ પ્રકારોનો સમૂહ છે. આ ૭૦ પ્રકારો પ્રવચન૦ના ૬૬ માં દારમાંની નિમ્ન-લિખિત આઠ ગાથા દારા બંધી શકાય છે.—

“ વય ૬ સમણચમ્મ ૧૦ સંજમ ૧૭-વેયાવચ્ચં ૧૦ ચ વંમગુત્તોઓ ૧.

નાણાઈતિય ૩ તથ ૧૨ કોહ-નિગ્ગહા ૪ હહ ચરણમેઝં ॥ ૬૬૨ ॥ ”

અર્થાત્ અહિંસાદિ પાંચ બહામત, ક્ષાન્ત્યાદિ દશ શ્રમભુ-ધર્મ, સત્તર પ્રકારનો સંયમ, દશ પ્રકારના વૈયાકૃત્ય, નવ પ્રકારની બ્રહ્મચર્યની શુષ્ઠિ, મતિ આદિ ત્રણ જ્ઞાન, બાર પ્રકારની તપશ્ચર્યા, કોષાદિ ચાર કષાયોનો જય એ પ્રકારે ચારિત્રના ૫+૧૦+૧૭+૧૦+૬+૩+૧૨+૪ = ૭૦ ભેદો જાણવા. આ બધા ભેદોનું સ્વરૂપ પ્રસંગાનુસાર આલેખવા વિચાર છે, છતાં તેના જિજ્ઞાસુને પ્રવચન૦ની વૃત્તિ (પત્રાંક ૧૩૩-૧૩૬) જેવા બહામણ કરવી જરૂર નહિ લેખાય.

૨ કરણસિતરીનું કરણસપ્તતિ એ પ્રતિસંગૃહીત છે. એ ૭૦ ક્રિયાના સમુદાયનું નામ છે. એના ૭૦ ભેદો પ્રવચન૦ના ૬૭ માં દારમાંની નીચે મુજબની પ્રથમ ગાથા ઉપરથી જોઈ શકાય છે—

“ પિંદવિસોહો ૪ સમિર્ઘં ૬ માષણ ૧૨ પહિમા ૧૨ ચ હંદિવનિરોહો ૬ ૧.

પહિલેહણ ૨૬ ગુત્તોઓ ૩ અમિગ્ગહા ૪ ચેવ કરણ ॥ ૬૬૩ ॥ ”

અર્થાત્ ચાર પ્રકારની પિણ્ડ-વિશુદ્ધિ, અર્થાત્ આદાગ, ઉપાશ્રય, વસ્ત્ર અને પાત્રની ગવેયણા ઇત્યાદિ, પાંચ સમિતિઓ, અનિત્યત્વાદિ બાર ભાવનાઓ, માસિકી આદિ બાર પ્રતિભાઓ, અર્થનાદિ પાંચ ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, પચીસ પ્રકારની પ્રતિલેખના, ત્રણ પ્રકારની શુષ્ઠિ અને ચાર જાતના અભિગ્રહ એ કરણના ૪+૫+૧૨+૧૨+૫+૨૫+૩+૪ = ૭૦ ભેદો છે. આ વાત અન્ય રીતે પણ ઘટાવવામાં આવે છે. જેમકે ૪૨ પ્રકારની પિણ્ડવિશુદ્ધિ, ૫ સમિતિ, ૧૨ ભાવનાઓ, ૧ મુનિશાળની પ્રતિભા, ૫ ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, ૧ પ્રતિલેખન, ૩ શુષ્ઠિ અને ૧ અભિગ્રહ. વિશેષ માહિતી માટે જુઓ પત્રાંક ૧૩૭-૧૬૭.

સિત્તરીના ક્રિયા-કલાપને ‘ભાવ-મંગલ’ કહેવામાં આવે છે. આ ભાવ-મંગલના પરિણામ પૂર્વે થયા હોય અથવા ભવિષ્યમાં થનાર હોય, પરંતુ વર્તમાન સમયે તે તેનો અભાવ હોય એવું કોઇનું શરીર તે જશરીર અને ભવ્ય-શરીરથી વ્યતિરિક્ત ‘નોઆગમથી દ્રવ્ય-મંગલ’ કહેવાય છે. વળી સ્વભાવથી સુંદર તથા વર્ણાદિ ગુણથી વિશિષ્ટ સોનું, રત્ન, દર્દી, ચોખ્ખા, ફૂલ, મંગળકળશ વિગેરે પણ ‘નોઆગમથી દ્રવ્ય-મંગલ’ કહેવાય. એનું કારણ એ છે કે શરીર, આત્મા અને શબ્દ તેમજ સુવર્ણાદિ તે કોઇને ભાવનાં કારણ થાય છે, એથી તે ‘નોઆગમથી તદ્દવ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય-મંગલ’ છે.

અત્ર ‘નો’ શબ્દ સર્વનિષેધાત્મક છે, તેથી આગમનો અહીં સર્વથા અભાવ છે; પહેલાં જશરીર અને ભવ્ય શરીરને જે ‘દ્રવ્ય-મંગલ’ કહેવામાં આવ્યું છે તે કેવળ આગમના-જ્ઞાનના અભાવ આશ્રીને કહ્યું છે અને અહિંયા તે જે નોઆગમથી તદ્દવ્યતિરિક્ત દ્રવ્યમંગલ કહ્યું છે તે ક્રિયારૂપ ભાવના અભાવની અપેક્ષાએ કહ્યું છે.

મંગળ પદાર્થ આશ્રીને નોઆગમથી તદ્દવ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય-મંગલના અને એવી રીતે પ્રત્યેક પદાર્થના (૧) લૌકિક, (૨). કુપ્રાવચનિક અને (૩) લોકોત્તર એવા ત્રણ લેહો પડતા હશે, એમ અનુયોગદ્વારમાં નોઆગમથી તદ્દવ્યતિરિક્ત દ્રવ્યઆવશ્યકના જે લેહો પાડેલા છે તે ઉપરથી અનુમાન થાય છે. આ પ્રકારે પડી શકતા મંગળના ત્રણ લેહોનાં ઉદાહરણો મારા જોવામાં નહિ હોવાથી એ વાત નોઆગમથી તદ્દવ્યતિરિક્ત દ્રવ્યાવશ્યક પરત્વે વિચારવામાં આવે છે. રાજ, પ્રજા વગેરે સવારના પહોરમાં કંતધાવનાદિ આવશ્યક કાર્ય કરે છે તે ‘લૌકિક’ છે. પરિવ્રાજકાદિની યજ્ઞાદિના મંદિરમાં ધૂપ, દીપ વગેરે ક્રિયા તે ‘કુપ્રાવચનિક’ છે. સાધુગુણથી સંહિત એવા (સાધ્વાભાસ)ની હિંઆદિ કરી પશ્ચાત્તાપ વિનાની જે આવશ્યક ક્રિયા તે ‘લોકોત્તર’ છે, ભાવનું લક્ષણ—

‘વિવક્ષિતક્રિયાનુભૂતિયુક્તત્વમ્, વિવક્ષિતતત્ત્વિક્રિયાનુભૂતિયુક્તત્વં
વા ભાવસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૧)

અર્થાત્ વિવક્ષિત ક્રિયાના અનુભવથી જે યુક્ત હોય તે ‘ભાવ’ છે, એટલે કે (જેમ ઇન્દ્રનાદિ ઐશ્વર્યાદિ ક્રિયાના અનુભવથી જે યુક્ત હોય તે ભાવ-ઇન્દ્ર કહેવાય છે તેમ) જે જે ક્રિયાથી વિવક્ષા કરવામાં આવે તે તે ક્રિયાના અનુભવ સંહિત જે જે હોય તે તે અપેક્ષાએ ‘ભાવ’ છે.

ભાવ-મંગલની દ્વિવિધતા—

આ સંબંધમાં વિશેષાંબી નિમ્ન લિખિત—

“ મંગલસુઅવવત્તો આગમઓ માવમંગલં હોહ ।
નોઆગમઓ ભાવો સુવિસુદ્ધો વ્વાહ્યાઈઓ ॥ ૪૨ ॥ ”

૧ સૂત્રાણો આવશ્યકગ્ની વૃત્તિ (પત્રાક ૫) ગત નિમ્ન-લિખિત પદ—

‘ ભાવો વિવક્ષિતક્રિયાનુભૂતિયુક્તો દિ ચૈ સમઃસ્થિતાઃ ।
સર્વજ્ઞેરિન્દ્રાદિવદિદેન્દનાદિક્રિયાનુભવાત્ ॥ ૧ ॥ ”

[illegible]

મોજાગમથી લાવ-મંગલ થીજી રીતે પણ વિચારી ગયાય છે. પ્રતિક્રમણ, પ્રતિદેખન
ક્રિયાદિ ક્રિયાના કલ્પનાત્મક સ્વભાવથીજ ઉપયોગ-પરિણામ કેવળ આગમરૂપ નથી, કેમકે તેમાં
આગ્રિપ્રતિ છે તેમજ તે સર્વથા આગમના અભાવરૂપ પણ નથી, કેમકે તેમાં જ્ઞાન પણ છે; તેથી
પ્રતિક્રમણદિ ક્રિયા કલ્પનાત્મક ઉપયોગરૂપ પરિણામ તે 'નોઆગમથી લાવ-મંગલ' છે. જાત
ના'ગ્રાજ મિશ્રણથી લાવવાના નમકાદિ, સ્વાત ક્રિયાદિનું જ્ઞાન અને મસ્તકે અંતરિક્ષે જોડતી વગેરે
ક્રિયા એ ઉલ્લેખથી મિશ્રિત પરિણામવાળા જીવ તે 'નોઆગમથી લાવ-મંગલ' છે. અહીં પણ
ના'ગ્રાજ પૂર્વની જેમ મિશ્રણવત્ છે, કેમકે એવા પરિણામના એક દેશમાં જ્ઞાનરૂપ ઉપયોગ

प्रेमबोधः—

તે અત્ર પશુ લાગુ પડે છે. અર્થાત મોઆઝમથી ભાવમગ્નના પશુ આવેદોને ઉદ્દેશીને જે કહેવામાં આવ્યું છે, લૌકિક, (૨) કુપાવચનિક અને (૩) લૌકાત્તર એમ ત્રણ પેટા-ભેદો પડતા હોવા જોઈએ. સવારમાં ઉપયોગ પૂર્વક ખાદ્યભોજન, રામાયણ વગેરે વાંચવું તે 'લૌકિક' છે; પરિત્રાજનકાદિની હોમાદિ ક્રિયા તે કુપાવચનિક છે; અને ઉપધ્યાગ પૂર્વક પ્રતિકંભણ તે લૌકાત્તર છે.

આ પ્રશ્નો આપણે નિશ્ચિન એ બેઠ-પ્રશ્નોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેની સંકલના નીચે

અર્થાત્ અહિંસાહિ પાંચ મહામત, કા.
વૈષાલ્ય, નવ પ્રકારની અભયધર્મની શુષ્ઠિ,
કપાયોનો જ્ય એ પ્રકારે ચારિત્રના ૫+૧૦+૧—
ભેદોડું સ્વરૂપ પ્રતંગાનુસાર આલેખવા વિચાર છે, ૪
-૧૩૬) જોવા ભદ્રામણ્ય કરવી નિરર્થક નહિ લેખાય.

૨ કરણસિતરીતું કરણસપ્તતિ એ પ્રતિમ રકૂત છે. ૨,
૭૦ બેઠો પ્રચલનના ૬૭ મા દારમાની નીચે મુજબની પ્રથમ ગાય-પામર

" पिंडविसोदही ४ समिहं ५ भाषण १२ वडिमा १२ ५,

પદ્ધતિહન ૨૬ મુત્તોઓ ૩ અભિગ્રહ ૪ ચેષ કરણે

અર્થાત્ ચાર પ્રકારની પિણ્ડ-વિશુદ્ધિ, અર્થાત્ આહાર, ઉપાશ્રય, વસ્ત્ર અને પાત્રની સમિતિઓ, અનિત્યત્વાદિ બાર ભાવનાઓ, માસિકી આદિ બાર પ્રતિભાઓ, ૨૫૨નાદિ પાત્ર. પચીસ પ્રકારની પ્રતિવેષ્ણના, ત્રણ પ્રકારની ગુપ્તિ અને દ્વાર જાતના અભિગ્રહ એ કરણ. ૧૨+૫+૨૫+૩+૪ = ૭૦ ભેદો છે. આ વાત અન્ય રીતે પણ ઘટાવવામા આવે છે. જેમકે ૪ પિણ્ડવિશુદ્ધિ, ૫ સમિતિ, ૧૨ ભાવનાઓ, ૧ મુનિરાજ્યની પ્રતિભા, ૫ ઇન્દ્રિયોના નિરોધ, ૧ ૩ ગુપ્તિ અને ૧ અભિગ્રહ. વિશેષ માહિતી માટે જુઓ પત્રક ૧૩૭-૧૬૭.

નામાદિમાં પરસ્પર ભેદ—

નામ, સ્થાપના અને દ્રવ્ય એ ત્રણેમાં અભિધાન (નામ), દ્રવ્યત્વ અને તદર્થશૂન્યતા (વિવક્ષિત અર્થની શૂન્યતા)ની સમાનતા છે; કેમકે દાખલા તરીકે નામ-મંગલ, સ્થાપના-મંગલ અને દ્રવ્ય-મંગલ એ ત્રણેમાં મંગળ એવા અભિધાનની સમાનતા છે; વળી તેમાં દ્રવ્યત્વની પણ સમાનતા છે, કારણ કે નામ અને સ્થાપનાને દ્રવ્ય જ સાથે સંબંધ છે અને દ્રવ્યમાં તેા દ્રવ્યત્વ-દ્રવ્યપણું છે જ. આ ઉપરાંત ભાવ-મંગલની શૂન્યતા પણ એ ત્રણેમાં સમાન છે. આથી કરીને આ ત્રણમાં કંઈ ભેદ છે કે નહિ એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. આના સમાધાનાર્થે આપણે નામ-ઇન્દ્રાદિનો વિચાર કરીએ. જેમ સ્થાપના-ઇન્દ્રમાં આકાર, અભિપ્રાય, બુદ્ધિ, ક્રિયા અને ક્ષણ ઘણે ભાગે જણાય છે, તેમ સ્થાપનાની નામ અને દ્રવ્ય-ઇન્દ્રમાં જણાતાં નથી. સ્પષ્ટ શબ્દમાં કહીએ તો ઇન્દ્રનાં હજાર તેજો, કુંડળ, સુકુટ, બાજુમાં ઇન્દ્રાણી, હાથમાં વજ્ર, સિંહાસન ઉપરની તેની બેઠક અને તેના દેહની દ્યુતિ આ બધી હકીકતોથી સુક્રત હોય એવો આકાર સ્થાપના-ઇન્દ્રમાં જણાય છે. વળી સ્થાપના કરનારનો સફલૂત ઇન્દ્રને ઉદ્દેશીને જેવો અભિપ્રાય છે, તે પણ આમાં વ્યક્ત થયેલો માલૂમ પડે છે. વિશેષમાં સ્થાપના-ઇન્દ્રના બોનારને આકારના દર્શનથી ઇન્દ્ર-બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. વળી ઇન્દ્રનો ભક્ત જન તેને નમસ્કાર કરતો એવાય છે આવા સ્થાપના-ઇન્દ્રના ભક્તિ પૂર્વક દર્શન કરવાથી પ્રાયઃ પુત્રોત્પત્તિરૂપ ક્ષણ થાય છે. આ હકીકત નામ-ઇન્દ્ર કે દ્રવ્ય-ઇન્દ્રમાં જણાતી નથી; એ કાગણીથી સ્થાપના નામ અને દ્રવ્ય કરતાં ભિન્ન સિદ્ધ થાય છે.

નામ અને સ્થાપનાની દ્રવ્યથી ભિન્નતા—

જેમ દ્રવ્ય એ ભાવનું કારણ છે તેમ નામ કે સ્થાપનાના સંબંધમાં કહી શકાય તેમ નથી. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેમ અનુપયોગી (ઉપયોગ સહિત) વસ્તારૂપ દ્રવ્ય કોઈ વખતે ઉપયોગ-કાલે એ ઉપયોગરૂપ ભાવનું કારણ થાય છે અને એ ઉપયોગરૂપ ભાવ તે અનુપયોગી વસ્તારૂપ દ્રવ્યનો પર્યાય થાય છે—તેવું કાર્ય થાય છે, તેમ નામ કે સ્થાપના એક બીજાના કારણ-કાર્ય રૂપે પરિણમવા સમર્થ નથી. અન્ય ગણદોષા કહીએ તો જેમ કોઈ સાધુ ભવિષ્યમાં ઇન્દ્ર તરીકે ઉત્પન્ન થનાર હોય તેથી દ્રવ્ય-ઇન્દ્રથી સંબોધાતો આ જીવ ભાવ-ઇન્દ્રનું કારણ થાય છે અને એ ભાવ-ઇન્દ્રના પરિણામરૂપ ભાવ તે આ દ્રવ્ય-ઇન્દ્રનો-સાધુના જીવરૂપ દ્રવ્યનો પર્યાય થાય છે, તેવી હકીકત નામ અને સ્થાપના પરત્વે ઘટતી નથી.

આ ઉપરથી નામ આકારથી તેમજ કારણપણાથી ગઠિત હોવાને લીધે તે સ્થાપના અને દ્રવ્યથી ભિન્ન છે એમ સમજી શકાય છે.

૧ ત્રણમાં જ કહ્યું અને આગળ ન કહ્યું તેવું કારણ એ છે કે ભાવમાં તદર્થશૂન્યતા નથી, ત્યારે નામાદિમાં તેમ છે. આથી ભાવ નામાદિથી ભિન્ન છે એ સુતરા સમગ્રાય છે.

એ કે દૂધ, દહીં અને છાશમાં ગોરસપણું, સફેતાશ વગેરે સમાન છે, પરંતુ તેના સ્વાદોમાં તફાવત છે અને એથી તેને પરસ્પર ભિન્ન ગણવામાં આવે છે, તેમ નામની સ્થાપના અને નામાદિમાં અભિધાનાદિ સમાનતા હોવા છતાં તેમાં ઉપયુક્ત દ્રવ્યથી ભિન્નતા ભિન્નતા રહેલી હોવાથી તેને પરસ્પર ભિન્ન ગણવા તે ન્યાય છે.

નામાદિનું પ્રયોજન—

આ સમગ્ર નિરૂપણ ઉપરથી એવી શંકા ઉદ્ભવે છે કે નામાદિમાં ભાવ જ તાત્વિક-વાસ્તવિક-ખરી રીતે વસ્તુ છે, તો નામ, સ્થાપના અને દ્રવ્યનું શું પ્રયોજન છે ? કેમકે ભાવ-ઇન્દ્ર જ જ્ઞાનબોને દમન કરવારૂપ કાર્ય કરી શકે છે, પરંતુ નામ-ઇન્દ્રાદિ તેમ કરવા સમર્થ નથી. આનો ઉત્તર એ છે કે સામાન્યથી ભાવને વસ્તુરૂપે માનવો તેમાં કંઇ દોષ નથી. નામ, સ્થાપના અને દ્રવ્ય એ પણ વસ્તુના પર્યાયો-ધર્મો હોવાથી ભાવની અવસ્થાઓ જ છે, કેમકે પર્યાય, ધર્મ, ભેદ, ભાવ એ બધા સમાન અર્થવાળા શબ્દો છે. કોઇએ સામાન્યથી ‘ઇન્દ્ર’ એમ કહ્યું, તો શું તે સાંભળનારાને નામ-ઇન્દ્રાદિ આરેની પ્રતીતિ થતી નથી કે ? તેને જરૂર એવી શંકા થાય છે કે આ શું નામ-ઇન્દ્રની, સ્થાપના-ઇન્દ્રની, દ્રવ્ય-ઇન્દ્રની કે ભાવ-ઇન્દ્રની વાત કરે છે ? અર્થાત્ નામાદિ ઇન્દ્રરૂપ વસ્તુના પર્યાયો-ભાવ-વિશેષો છે અને પર્યાયો અને દ્રવ્ય વચ્ચે કથંચિત્ અભિન્નતા છે જ.

નામાદિ નિરૂપણની વ્યાપકતા—

વસ્તુનું જે નામ તે ‘નામ’, તેનો આકાર તે ‘સ્થાપના’, પરિણામી કાર્યની કારણતા એ ‘દ્રવ્ય’ અને કાર્યરૂપ પરિણામ તે ‘ભાવ’ એવો નામાદિ-નિરૂપણ ચતુષ્ટય સર્વ વસ્તુઓ પરત્વે ઘટે છે કે નહિ ? આનો ઉત્તર ‘શાસ્ત્રકાર એમ આપે છે કે ઘટ, પટ આદિ સમગ્ર વસ્તુઓ નામાદિ ચતુષ્પર્યાયાત્મક છે. જેમકે ઘટ એવું નામ ચા એવી ઝંજા તે ‘નામ-ઘટ’, ઘટનો આકાર તે ‘સ્થાપના-ઘટ’, ઘટની મૃત્તિકા (માટી) તે ‘દ્રવ્ય-ઘટ’ અને જળાદિ ભાવવામાં ઉપયોગી ઘટ તે ‘ભાવ-ઘટ’ છે. અત્ર કોઇ શંકા કરે કે આવી હકીકત જીવને લાગુ પડતી નથી, કેમકે દ્રવ્ય-જીવ એવું કંઇ છે જ નહિ. કહેવાની મતલબ એ છે કે કોઇ અચેતન કે અચેતન પદાર્થનું જીવ એવું નામ પાડવામાં આવે તો તે ‘નામ-જીવ’ છે. કાષ, પુસ્ત, ચિત્ર, અક્ષ વગેરેમાં જીવની સ્થાપના કરવી તે ‘સ્થાપના-જીવ’ છે, જેમકે જિન, રૂદ્ર, સ્કેન્દ, વિષ્ણુની પ્રતિમાઓ. શુણ-પર્યાયથી સંદિત, ભુદિ દ્વાદા દરેયોએ અને અનાદિ પારિભાષિક ભાવથી યુક્ત તે ‘દ્રવ્ય-જીવ’ છે. આ ભાંગો

૧ નામ એ વસ્તુના પ્રત્યયનું કારણ છે. એ ધૃતર વસ્તુનો વ્યવસ્થા કરાવવામાં દેવમૂત છે.

૨ અનુષંગિકાર (પત્રાક ૧૦)માં કનું છે કે—

“ જાય વ જી જાણેજા નિવસેવ નિવસેવ નિવસેવે ।

જાય વિ જ ન જાણેજા જાણક નિવસેવે જાય ॥ ૧ ॥ ”

[જાય વ વં જાણેવાનું નિરૂપ (ન) નિવસેવ નિવસેવેવ ।

પત્રાવિ જ ન જાણેવાનું વસ્તુકે નિવસેવે જાય ૬]

(પ્રકાર) થૂન્ય છે, કેમકે અણ્વણ્વરૂપે અને જીવ અણ્વણ્વરૂપે પરિણમે છે એ વાત સંભવતી નથી. ઔપશમિકાદિ ભાવ સહિત ઉપયોગ સુક્ત જીવ તે 'ભાવ-જીવ' છે.

આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે દ્રવ્ય-જીવ એવો ભાંગો (ભંગ) સંભવતો નથી. એથી નામાદિ ચારે નિર્લેષ સર્વવ્યાપક છે એમ નહિ કહી શકાય એવી જે શંકા ઉપસ્થિત કરવામાં આવે છે તેનું સમાધાન એ છે કે કદાચ એકાદેક વસ્તુ પરત્વે એક નિર્લેષ ન ઘટી શકે તેથી કરીને તેની વ્યાપકતા સાર્વત્રિક નથી એમ કહેવું ઉચિત નથી. વળી કેટલાક આનો એમ પણ ખચાવ કરે છે કે હું મનુષ્ય-જીવ ભવિષ્યમાં દેવ-જીવ થનાર હોવાથી દ્રવ્ય-જીવ છું. પરંતુ આ માન્યતાને સ્વીકારવાથી તો સિદ્ધ પરમાત્મા જ ભાવ-જીવ ગણી શકાયો, કેમકે પૂર્વ પૂર્વ જીવ તે ઉત્તર ઉત્તરની ઉત્પત્તિનું કારણ છે તેથી આ મત આકરણીય નથી. જીવના શબ્દાર્થને જાણનારે પરંતુ તે પરત્વે ઉપયોગ રહિત એવો જીવ તે દ્રવ્ય-જીવ છે એમ પણ કેટલાકે “ આગમનો જાણ અણુવચસો ” એ મુદ્રાલેખને આધારે કહે છે અને તેમ કરી નિર્લેષોની પૂરેપૂરી વ્યાપકતા છે એમ સાબીત કરે છે.

આ પ્રમાણે નામાદિ નિર્લેષોનો વિચાર કરી આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરીએ તે પૂર્વે એ નિવેદન કરવું અસ્થાને નહિ ગણાય કે જુદા જુદા પદાર્થો આશ્રીને આ નિર્લેષો જુદા જુદા અન્યોમાં ઘટાવવામાં આવ્યા છે. જેમકે તત્ત્વત્રયં બૃહદ્વૃત્તિમાં (પૃ ૪૫-૪૯)માં જીવ, અજીવ, આસ્રવ આદિ સાત તત્ત્વોને, રત્ન-ત્રયીને તેમજ 'દ્રવ્યને લક્ષીને, શ્રીમદ્ભયગિરિસૂરિવૃત્ત વૃત્તિયો

૧ કોષ પણ સંચેતન કે અચેતન પદાર્થનું ' અજીવ ' એવું નામ પાડવું તે ' નામ-અજીવ ' છે; કાષ્ઠાદિમા તેનો આકાર કરવો તે ' સ્થાપના-અજીવ ' છે; શુભ્રાદિથી રહિત કલ્પનાજન્ય અજીવ તે ' દ્રવ્ય-અજીવ ' છે (આ ભાગો થન્ય છે), અને ગતિ વગેરેમા સદાયક એવા ધર્મસ્થિતિકાપાદિ અજીવ પદાર્થ તે ' ભાવ-અજીવ ' છે.

૨ આસ્રવાદિના દ્રવ્ય અને ભાવનાની દૃષ્ટિએ બેઠો પાટી તેનું મુળ સ્વરૂપ આપણે પાંચમા અને છઠ્ઠા પૃષ્ઠમા જોઈ ગયા છીએ, ત્યારે નામ અને સ્થાપનાના દૃષ્ટિ-કોણથી તેનું સ્વરૂપ નામ-અજીવ અને સ્થાપના-અજીવની જેમ સમજી શકાય તેમ છે.

૩ રત્ન-ત્રયી પૈકી પ્રત્યેક રત્નનો મુખ્યત્વે કરીને દ્રવ્ય અને ભાવ એ બે બેઠાંથી વિચાર કરીશું, કેમકે ખીન્ન એ બેઠો સહેલાઈથી ખ્યાનમા આવે તેમ છે. જે મિત્યાદર્શનના પુરૂષોએ બળ્ય જીવને સમ્યગ્દર્શનરૂપે પરિણીત થશે અથવા પૂર્વે શક્ય ગયા તે ' દ્રવ્ય-સમ્યગ્દર્શન ' છે, ત્યારે એ જ વિશુદ્ધ આત્મ-પરિણામને પામે ત્યારે તે ' ભાવ-સમ્યગ્દર્શન ' છે. ઉપયોગ રહિત અવસ્થા તે ' દ્રવ્ય-જ્ઞાન ' અને ઉપયોગમય દશા તે ' ભાવ-જ્ઞાન ' છે. બળ્ય કે અબળ્યનું ઉપયોગ થન્ય ચારિત્ર તે ' દ્રવ્ય-ચારિત્ર ' અને ઉપયોગ પૂર્વક આગમ અનુસાર ક્રિયાનુષ્ઠાન તે ' ભાવ-ચારિત્ર ' છે.

૪ દ્રવ્ય પરત્વે નામાદિ ચારે નિર્લેષો ઘટી શકતા નથી, કેમકે દ્રવ્ય-દ્રવ્ય એ થન્ય ભાંગો છે, કેમકે દ્રવ્ય-દ્રવ્ય એ શુભ્ર અને પર્ણાથથી રહિત જોષ્ટએ અને એમ તો બની શકે તેમ નથી. કેટલાક દ્રવ્ય-દ્રવ્યથી પુરૂષને માને છે. તેમનું એમ કહેવું છે કે બહુ પરમાણુઓ એકઠા મળીને ત્રિમહેશાદિ રૂપ બને છે એટલે આ રૂપના કારણરૂપ પરમાણુઓ દ્રવ્ય-દ્રવ્ય છે અથવા એક રૂપધરી પરમાણુ જુદો પડે છે, એટલે એ રૂપ પણ દ્રવ્ય-દ્રવ્ય છે. આ પ્રમાણે દ્રવ્ય-દ્રવ્યનો પ્રકાર માનવો કે તેને થન્ય ગણવો એ વિવાદાર્પક લેખામ, પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે તેને વસ્તવિક માનનાર પણ આ દૃષ્ટિકોણ પુરૂષ સંબંધે જ નહિ કે જીવાદિ પરત્વે માની શકે છે.

વિભૂષિત 'અનુયોગદ્વાર' (પત્રાંક ૧૦-૩૦)માં આવશ્યકને, ૩૧ માથી ૩૭ મામાં શ્રુતને અને ૩૮ માથી ૪૨ મામાં સ્કન્ધને ઉદેશીને, વિશેષાં (ગાં ૨૪-૭૭)માં મંગળ પરત્વે, શ્રીદેવ-વાચકે ક્ષમાશ્રમણકૃત નન્દીસૂત્રની શ્રીમલયગિરિસંસ્કૃત ટીકા (પત્રાંક ૨)માં નન્દીને ઉદેશીને, આવશ્યકસૂત્રની શ્રીહરિભદ્રસંસ્કૃત વિવૃતિ (પત્રાંક ૪-૭)માં મંગળ અને નન્દી સંબંધી, દશવૈકલિકસૂત્રની શ્રીહરિભદ્રીય ટીકા (પત્રાંક ૧૭)માં દ્રુમને ઉદેશીને, ઇત્યાદિ.

અનુયોગનાં દ્વારો—

એ તો સુવિદિત વાત છે કે કોઈ પણ વસ્તુનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવનારે તેના વિવિધ પાસાનું જુદી જુદી રીતે અવલોકન કરવું જોઈએ. તેની એક જ બાજુ જોવાથી સંપૂર્ણ જ્ઞાન મળતું નથી એટલું જ નહિ, પરંતુ જે અપૂર્ણ જ્ઞાન મળે છે તે જ્ઞાન ન ગણાતાં અજ્ઞાન ગણાવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. આ વાતને લક્ષ્યમાં રાખીને શાસ્ત્રકારોએ કોઈ પણ પદાર્થનો બોધ થવા માટે—કોઈ પણ તરવનું વાસ્તવિક સાંગોપાંગ જ્ઞાન થાય તેટલા માટે વિચાર કરવાના વિવિધ રસ્તાઓ—જુદાં જુદાં અનુયોગ-દ્વારો દર્શાવ્યાં છે. આવાં દ્વારો પૈકી આપણે નિષ્કેપનો વિચાર કરી ગયા. આ સિવાય પ્રમાણ અને નય પણ જમરજમત બે માર્ગો છે એમ નિવેદન કરી અન્યકાર તેનાં લક્ષણાદિ પ્રરૂપે છે, પરંતુ એ ઉપરાંત તત્ત્વાર્થાધિ૦ ના આઠ અધ્યાયના નિમ્ન-લિખિત—

“ નિર્દેશ-સ્વામિત્વ-સાધના-અધિકરણ-સ્થિતિ-વિધાનતઃ ॥ ૭ ॥

સત્-સદૃશ્યા-ક્ષેત્ર-સ્પર્શન-કાલા-અન્તર-માવા-અલ્પબહુત્વૈશ્ચ ॥ ૮ ॥”

—સૂત્ર-યુગલમાં સૂચવ્યા મુજબ અન્ય દ્વારો પણ છે. અન્યકારે આની અન્ય-ગૌરવના ભયને લઈને કે અન્ય કોઈ કારણથી ઉપેક્ષા કરી છે, કિન્તુ આપણે તો તેનું ચત્કિંચિત્ સ્વરૂપ અવલોકીશું, અને તેમ કર્યા પછી પ્રમાણ અને નયરૂપ બે રાજ-માર્ગોનો પરિચય કરીશું.

(૧) નિર્દેશ (વસ્તુ-સ્વરૂપનું કથન), સ્વામિત્વ (માલિકી), (૩) સાધન, (૪) અધિક-રણ (આધાર), (૫) સ્થિતિ (કાળ) અને (૬) વિધાન (બેઠ)

અનુયોગ-દ્વારોની
અર્થા

એમ છ અનુયોગ-દ્વારો (વ્યાખ્યા-અર્થો) છે અથવા અન્ય અપેક્ષાએ વિચાર કરતાં (૧) સત્ (સદૃશ્ય પદનું પ્રરૂપણ), (૨)

૧ નિષેપદારમાં એકપરિચય-નિષેપ ઇત્યાદિ જે નિષેપના પ્રકારો બતાવ્યા છે [આવું વર્ણન દશવૈકલિક નિબંધિ (૨૭-૨૪)માં પણ છે], તેના પ્રચુરમાં અન્યનું કંઈવર વધી જવાના બધાથી ઉભેલ ક્ષમામાં આવતો નથી.

૨ ‘ નિમ્નયેન ઉપયુક્તયે પ્રચુરે જન્મુનિ ન નિર્દેશઃ ’ એ નિર્દેશનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ છે. જુએ તત્ત્વાર્થ-જુદ૧૧૬ (૫૦ ૧૪).

સંખ્યા, (૩) 'ક્ષેત્ર', (૪) 'સ્પર્શન', (૫) કાળ, (૬) અંતર, (૭) ભાવ અને (૮) અદ્ય-બહુત્વ એમ આઠ છે.

નિર્દેશ આ હકીકત યથાર્થ રીતે સમજાય તેટલા માટે એક બે ઉદાહરણો વિચારીએ. જેમકે (૧) જીવ એટલે શું અર્થાત્ જીવ શું દ્રવ્ય છે, શુણ્ણ છે કે કિંચિત્ છે ? આનો ઉત્તર એ છે કે જીવ ઔપચારિકાદિક ભાવથી યુક્ત દ્રવ્ય છે.

સ્વામિત્વ (૨) જીવ કોનો સ્વામી છે અથવા જીવનો કોણ માલિક છે ? જીવ એ પુદ્ગલાદિનો સ્વામી છે, કેમકે તે પુદ્ગલાદિમાં ષોડિત થાય છે, તેને ગ્રહણ કરે છે, તેને ભોગવે છે, ઇત્યાદિ. વળી જીવના તેનાથી વધારે બળવાળા તેમજ તેને વિષે મૂર્ચિત એવા જીવો સ્વામી છે. દાખલા તરીકે શુભામનો તેનો માલિક, ઠોરનો તેનો ધણી

સાધન “સાધયતે યેન તત્ સાધનમ્” અર્થાત્ જેના વડે સધાય તે સાધન એ વ્યાખ્યા અનુસાર જીવ કોનાથી સધાય છે-જીવનું સાધન શું છે ? આનો ઉત્તર એ છે કે જીવનું કોઈ સાધન નથી.^૧ દેવાદિ ચૈત્તિવિશિષ્ટ જીવનું તો બાહ્ય પુદ્ગલ-કર્મ સાધન છે.

અધિકરણ જીવનું અધિકરણ શું છે અર્થાત્ તે શેના આધારે રહેલો છે ? નિશ્ચય-નય પ્રમાણે તે આકાશની જેમ પોતાનામાં જ પ્રતિષ્ઠિત છે-તેના પોતાના પ્રદેશો તેનું અધિકરણ છે; વ્યવહાર-નય પ્રમાણે શરીર, આકાશ વગેરે તેનાં અધિકરણો છે.

સ્થિતિ જીવની સ્થિતિ કેટલી છે અર્થાત્ તે જીવરૂપે કયા સુધી રહેશે ? અમુક ભવ આશીને તે ભવના આયુષ્ય સુધી તેની સ્થિતિ છે, જ્યારે ભવોની વાત બાબુએ રાખીએ તો સર્વકાલીન તેની સ્થિતિ છે-જીવરૂપે જીવ સદા રહેશે. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જીવની સ્થિતિ અનાદિ-અનન્ત છે, જ્યારે પર્યાયની અપેક્ષાએ તે સમવાદિકની છે.

૧-૨ જ્યાં અવગાહ હોય તે 'ક્ષેત્ર' છે; સ્પર્શના તો અવગાહેલા ક્ષેત્રથી બહાર પડ્યું છે, જેમકે પરમાણુનું ક્ષેત્ર એક પ્રદેશનું છે, જ્યારે તેની સ્પર્શના સાત પ્રદેશની છે.

૩ નિશ્ચય-નય અનુસાર પારિણામિક ભાવ જીવનું સાધન છે, જ્યારે વ્યવહાર-નય અનુસાર ઔપચારિકાદિ ભાવો તેના સાધન છે એમ તત્ત્વાર્થરાજ (૫૦ ૨૭-૨૮)માં કહ્યું છે.

જીવના કેટલા પ્રકારો છે ? જ્ઞાનની જેમ અપેક્ષાનુસાર તેના એકે, બે, ત્રણ એમ અનેક વિધાન — અગણિત હોય છે.

નિર્દેશાદિ દ્વારો અને સમ્યગ્દર્શન—

(૧) સમ્યગ્દર્શન શું છે ? તે દ્રવ્ય છે. (૨) સમ્યગ્દર્શનનો કોણ સ્વામી છે ? આ પ્રશ્નનો ત્રણ રીતે વિચાર થાય છે, કેમકે અત્ર સમવાય-સંબંધથી જેમાં સમ્યગ્દર્શન છે તેને સ્વામી ગણવો કે તેની ઉત્પત્તિમાં કારણભૂત એવા અન્યને પણ વ્યવહારથી સ્વામી ગણવો એને અવલંબીને આ વાત રહેલી છે. આથી આત્મ-સંયોગથી, પર-સંયોગથી અને ઉભય-સંયોગથી સમ્યગ્દર્શન છે એમ ફલીભૂત થાય છે. જ્યારે ઉત્પન્ન થતા સમ્યગ્દર્શનનું જિનેશ્વર કે તેની પ્રતિમાદિ નિમિત્ત ન હોય ત્યારે આ પરિણામ આત્મામાં સમવાય-સંબંધથી રહેલો હોવાથી તે આત્મા તે પરિણામથી જીવાદિ તત્ત્વો વિષે યથાર્થ રૂચિ રાખે છે. આ આત્મ-સંયોગથી જીવનું સમ્યગ્દર્શન છે, જે સાધુ, પ્રતિમા ઇત્યાદિ વસ્તુરૂપ નિમિત્તથી યથાર્થ શ્રદ્ધાન ઉદ્ભવે, તે તે પરિણામ અન્યકર્તૃક હોવાથી તેને પરસંયોગથી સમ્યગ્દર્શન કહેવામાં આવે છે. અત્ર પરસંયોગ આશ્રીને છ ભાંગાઓ (ભાંગા-પ્રકારો) પડે છે. (૧) કોઈ જીવને એક ક્રિયાનુધાનમાં ભાગ હોનારા મુનિને આશ્રીને આ સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થાય તો તે મુનિ તેનો સ્વામી કહેવાય, પ્રતિમાદિ કોઈ એક અજીવ પદાર્થના નિમિત્તથી યથાર્થ રૂચિ થાય તો તે અજીવ પદાર્થ સ્વામી ગણાય. (૩) બે મુનિઓ યથાયોગ્ય ક્ષયોપશમના કારણભૂત હોય તો તે બે મુનિઓ, (૪) બે અજીવ પદાર્થો નિમિત્ત હોય તો તે બે પદાર્થો, (૫) બે કરતાં વધારે મુનિ પ્રમુખ જીવો નિમિત્ત હોય તો તે જીવો અને (૬) બે કરતાં વધારે પ્રતિમાદિ અજીવ પદાર્થો કારણરૂપ હોય તો તે અજીવ પદાર્થો સમ્યગ્દર્શનના સ્વામી ગણાય.

અંતરંગ આત્મા તેમજ બહિરંગ મુનિરાજ કે અન્ય કોઈ અજીવ પદાર્થ પણ જે સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિમાં કારણભૂત હોય તે ઉભયસંયોગથી સમ્યગ્દર્શન ગણાય છે. આથી અત્ર નીચે મુજબના ભાંગા (વિકલ્પો) ઘટી શકતા નથી.

(૧) આત્મા પોતે એકલો જ જે સમ્યગ્દર્શનનો હેતુ હોય તેનો અત્ર સમાવેશ થઈ શકતો નથી, કેમકે આમાં અન્યના નિમિત્તનો અભાવ છે. એવી રીતે તીર્થંકર કે પ્રભાવશાળી મુનિવર જે

૧ સામાન્ય રીતે એક એવા જ્ઞાનના પ્રત્યક્ષ અને પરાક્ષ એમ બે ભેદો, દ્રવ્ય, ગુણ અને પંચાંતની અપેક્ષાએ ત્રણ, નામાદિ વિકલ્પો આશ્રીને ચદર, મનિ, મુન એ પ્રમાણે પાંચ અને જેવાકારરૂપે પરિણત થતું હોવાથી જ્ઞાનના સંખ્યેય, અસંખ્યેય અને અનંત ભેદો છે.

૨ જીવોના જુદા જુદા દષ્ટિ-કોણથી જે ભેદો પડે છે તે આ ઉત્પાદકમાં આગળ ઉપર વિચારવામાં આવનાર છે.

૩ આ નો જીવાદિ સાન તત્ત્વો પૈકી એકનું નિરૂપણ થયું. આવી રીતે અજીવાદિ ૭ તત્ત્વોના તમજ રત્ન-વર્ણી નિરૂપણના અભિપ્રાયોને તત્ત્વાર્થશીર્ષ (૫૦ ૨૮-૨૯) જેવા અદામન કરવામાં આવે છે.

સમ્યગ્દર્શનના કારણરૂપ હોય તેનો પણ અત્ર સ્વીકાર થઈ શકે તેમ નથી, કેમકે અહીં જેન માં સમ્યગ્દર્શન ઉદ્ભવ્યું છે તે આત્માનો ગહિકાર છે.

(૨) કોઇ એક પ્રતિમા-અણુ પદાર્થ જોવાથી યથાર્થ શ્રદ્ધાન ઉદ્ભવ્યું હોય તો તે વિકલ્પ માટે પણ અત્ર સ્થાન નથી, કેમકે તેમાં ઉભયના સંયોગનો અભાવ છે.

(૩) બે જીવો સમ્યક્ત્વના સ્વામી છે એ ભંગ પણ ઘટી શકતો નથી, કેમકે આ બે તો સમ્યગ્દર્શન સાથે સમવાય-સંબંધથી યુક્ત બે જીવો છે અને તે ઉત્પન્ન થવામાં અન્ય કોઇ નિમિત્ત નથી એટલે ઉભય સંયોગનો અત્ર અવકાશ નથી.

(૪) એવી રીતે બે અણુઓ સમ્યક્ત્વના સ્વામી છે એ પ્રકાર પણ અત્ર અસ્થાને છે, કારણ કે આ તો નિમિત્ત-કારણ છે, જ્યારે જેનામાં એથી સમ્યક્ત્વ ઉદ્ભવ્યું છે તેનો અત્ર સમાવેશ કરવામાં આવ્યો નથી. આવી રીતે ૧૬૦ માં પૃષ્ઠમાં સૂચવેલા (૫) અને (૬) એ બે પ્રકારે કે જેમાં બે કરતાં વધારેની ભવક્ષા છે તે પણ ઘટી શકતા નથી.

જેમ આ પ્રમાણે છ વિકલ્પો ઘટતા નથી તેનો વિચાર કર્યો તેમ જ છ વિકલ્પો ઉભય સંયોગરૂપ સ્વામિત્વ આશ્રીને ઘટે છે તેનો વિચાર કરીશું તો જણાશે કે જે જીવમાં સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થયું હોય તે જો પરનિમિત્તિક હોય તો તે વિકલ્પ સ્થાને છે, આમાં જો પર નિમિત્ત જીવ હોય તો તે એક પ્રકાર અને અણુ હોય તો બીજો પ્રકાર સમજવો.

(**જીવસ્ય જીવસ્ય, જીવસ્ય અજીવસ્ય**).

ઉપર્યુક્ત વિકલ્પમાં પરનિમિત્તક તરીકે બે જીવો હોય અથવા બે અણુવપ્રતિમાદિ પદાર્થો હોય તો વળી જે બે પ્રકારે પડે છે તેને માટે અત્ર સ્થાન છે (**જીવસ્ય જીવયોઃ, જીવસ્ય અજીવયોઃ**). એવી રીતે ઉપલા વિકલ્પમાં પર નિમિત્ત તરીકે ત્રણ જીવો હોય અથવા ત્રણ અણુવ પદાર્થો હોય તો તે રીતે વિચારતાં જે બે પ્રકારે પડે છે તેને માટે પણ અત્ર અવકાશ છે (**જીવસ્ય જીવાનાં, જીવસ્ય અજીવાનાં**).

(૩) સમ્યગ્દર્શનનું માધન શું છે અર્થાત્ તે કેવી રીતે ઉદ્ભવે છે ? આપણે ૬૬ માં પૃષ્ઠમાં જોઇ ગયા તેમ તે નિસર્ગ કે અધિગમથી ઉત્પન્ન થાય છે તેમજ વળી આ બંને પ્રકારનું સમ્યક્ત્વ તે દર્શનમોહનીયરૂપ આવરણના ક્ષય, ઉપશમ કે ક્ષયોપશમથી થાય છે.

(૪) સમ્યગ્દર્શનના અધિકરણનો તેના સ્વામિત્વની જેમ ત્રણ રીતે વિચાર કરી શકાય છે. આત્મસન્નિધાને યાને અબ્યન્તર સન્નિધાને જીવને વિષે સમ્યગ્દર્શન છે, જ્યારે પર અન્નિધાને યાને બાહ્ય સન્નિધાને તેમજ ઉભય સન્નિધાને તો સ્વામિત્વ આશ્રીને કહેલા વિકલ્પો ઘટાવી લેવા.

(૫) સમ્યગ્દર્શનની કેટલી સ્થિતિ છે અર્થાત્ તે કેટલો ટાળ રહે છે તેનો તેમજ (૬) તેના વિધાનનો ઉત્તર આપણે પૂર્વે વિચારી ગયા છીએ. જુઓ પૃ. ૧૦૮.

સમ્યગ્દર્શન અને સદ્ગુણાદિ દ્વારો—

(૧) સમ્યગ્દર્શન છે કે નહિ ? છે; તે અણુને વિષે નથી, પરંતુ કેટલાક જીવોને વિષે છે.

અર્થાત્ (૧) ગતિ, (૨) ઇન્દ્રિય, (૩) કાય, (૪) યોગ, (૫) કપાય, (૬) વેદ, (૭) લેક્ષ્યા, (૮) મમ્યક્ત્વ, (૯) જ્ઞાન, (૧૦) દર્શન, (૧૧) આત્મિય, (૧૨) આહાર અને (૧૩) ઉપયોગ એ તેજ અનુયોગ-દ્વારેને વિષે મમ્યક્ત્વની યથામલવ પ્રકૃપા કાઢી

ગતિ-દ્વાર

કહેવાની મતલબ એ છે કે ગતિ આદિ પત્તે પૂર્વે મમ્યક્ત્વ પામેલા (પ્રતિપન્ન) જીવનો તેમજ તે ગતિ આદિમા પામતા (પ્રતિપદ્યમાન) જીવોનો વિચાર થોડે ઘણે અંશે આ પ્રમાણે છે. નરક-ગતિમા, તિર્યગ્-ગતિમા તેમજ દેવ-ગતિમા ક્ષાયિક અને ક્ષાયોપશમિકનો મહાભાવ છે, જ્યારે મનુષ્ય-ગતિમા આ બે ઉપરાત ઔપશમિક પણ છે.

ઇન્દ્રિય-દ્વાર

એકેન્દ્રિયોમા પૂર્વ પ્રતિપન્ન નથી તેમજ પ્રતિપદ્યમાન પણ નથી. દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને અમંડી પચેન્દ્રિયમા પૂર્વ પ્રતિપન્ન હોય કે ત પણ હોય, પરંતુ આ જીવો પૈકી આસ્વાદન મમ્યક્ત્વ પામના તે હતા નથી. અંડી પચેન્દ્રિયોમા બને છે

કાય-દ્વાર

પૃથ્વી-કાય, જલ-કાય, અગ્નિ-કાય, વાયુ-કાય અને વનસ્પતિ-કાયમા બેમાથી એકનો પણ મલવ નથી ત્રમ-કાય પૈકી દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય, અમંડી પચેન્દ્રિયમા પૂર્વ પ્રતિપન્ન હોય પરંતુ પ્રતિપદ્યમાન હોય નહિ, સંડી પચેન્દ્રિય પત્તે તે બંનેનો મલવ છે

યોગ-દ્વાર

કેવળ કાયયોગવાળા એવા પૃથ્વી-કાયથી વનસ્પતિ-કાય સુધીના જીવોમા બને નથી, કાયિક અને વાયિક એમ ઉભય યોગવાળા દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને અમંડી પચેન્દ્રિયોમા પૂર્વ પ્રતિપન્ન હોય, પરંતુ પ્રતિપદ્યમાન હોય નહિ માનસિક, વાયિક અને કાયિક એ ત્રણે યોગ

વાળામા બંનેનો મહાભાવ છે

૧ આ પ્રમાણે તેર દારે તત્ત્વાર્થ-ભાષ્ય (૫૦ ૧૩)મા મુલ્યેના છે તત્ત્વાર્થ-ગૃહદૃષ્ટિ (૫૦ ૧૪)મા બાહ્ય, પરિત આત્મો પદ્ય છે તેમ જ, પરંતુ તેના આ તેમમા મ્યસિત મમાવેશ થતો હોવાથી ભાષ્યમંતે તેના પૃથક નિર્દેશ નહિ કર્યો. દ્વાય એમ પીઠારે ક્ષુ છે આ આદિથી શુ મમજ્જુ તેમજ પીકાકાગના કથનની પ્રતીતિ થાય તે માટે આપરચકાની નિયુક્તિ (પનાક ૧૮) ગત નિમ્ન વિખિન માયાઓ ઉપચિત દરવામા આવે છે —

“ ગૃહ દ્વિદિય ય કાય જોય વેય વસાય જેમાસુ ।

મંમજ્જ નાંજ સંમજ્જ મંમજ્જ ટથાગ આદારે ॥ ૧૪ ॥

મામગ વસિત પચ્ચ સુદુમ મળી ય દાર મય વરિયે ।

આમિણિયોદિસમાથ દરિગજ્જદ વલ્લ ટાળેસુ ॥ ૧૫ ॥ ”

આ પીઠ અનુભવ-દાર પત્તે મતિગાન] ૨૩૩૫ શ્રીદ્વારિભટ્ટીય પીઠ (પનાક ૧૮-૨૧)મા છે

અનન્તાનુબંધી કપાયના ઉદ્દય વખતે પૂર્વ પ્રતિપક્ષ હોય, પરંતુ પ્રતિપદમાન તો નહિ
કપાય-દ્વારે જ; આક્રીના કપાયોના ઉદ્દય સમયે જ ને સંભવે છે.

પુરૂષ-વેદ તેમજ ઓ-વેદમાં જ ને હોય છે. નપુંસક-વેદવાળા પૈકી એકેન્દ્રિયોમાં
જ નેનો અભાવ છે; વિકલેન્દ્રિયોમાં તેમજ અસંત્રી પંચેન્દ્રિયોમાં
વેદ-દ્વારે કેટલાક પૂર્વ પ્રતિપક્ષ હોય છે, પરંતુ પ્રતિપદમાન હોતા નથી;
સંત્રી પંચેન્દ્રિયમા તો જ નેનો સદ્ભાવ છે.

નારક, તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવોમા તેજોલેશ્યા, પદ્મલેશ્યા અને શુક્લલેશ્યા દરમ્યાન
જ ને હોય, પરંતુ કૃષ્ણલેશ્યા, નીલલેશ્યા અને કાષ્ઠલેશ્યા
લેશ્યા-દ્વારે દરમ્યાન પૂર્વ પ્રતિપક્ષ હોય, પરંતુ પ્રતિપદમાન ન હોય.

શું સમ્યગ્દષ્ટિ સમ્યક્ત્વ પામે છે કે મિથ્યાદષ્ટિ તે પામે છે? નિશ્ચય-નયથી તો સમ્યગ્દષ્ટિ
તે પામે છે, કેમકે શશશૃંગાદિની માફક જે ન હોય તે ઉત્પન્ન
સમ્યગ્દર્શન દ્વારે થતું નથી. વ્યવહાર-નયથી મિથ્યાદષ્ટિ સમ્યક્ત્વ પામે છે, કેમકે
પ્રતિપક્ષિનો અભૂતભાવ વિષય છે, અર્થાત્ જેનામાં જે ન હોય
તે તે પામે. હોય તેને પામવાતું શું ?^૧

જ્ઞાન-દ્વારે

નિશ્ચય-નય પ્રમાણે જ્ઞાની અને વ્યવહાર-નય પ્રમાણે અજ્ઞાની સમ્યક્ત્વ પામે છે.

અશુદ્ધર્શનવાળાઓમા જ ને હોય છે અતુન્નિદ્ર્ય અને અત્રી પંચેન્દ્રિયોને વિષે પૂર્વ
પ્રતિપક્ષ હોય, પરંતુ પ્રતિપદમાન ન હોય સંત્રી પંચેન્દ્રિયોમાં
જ ને હોય અશુદ્ધર્શનીઓ પૈકી પૃથ્વીકાયથી વનસ્પતિકાય
દર્શન-દ્વારે સુધીના અશુદ્ધર્શનીઓ ૧૧ જ ને નથી. ક્ષીન્નિદ્ર્ય, ત્રીન્નિદ્ર્ય, અતુ-
ન્નિદ્ર્ય અને અત્રી પંચેન્દ્રિયોમા પૂર્વ પ્રતિપક્ષ હોય પરંતુ

પ્રતિપદમાન નહિ હોય, જ્યારે સંત્રી અશુદ્ધર્શનીઓમા જ ને હોય.

ચારિત્રવાન પૂર્વ પ્રતિપક્ષ જ હોય છે, જ્યારે અચારિત્રી પૂર્વપ્રતિપક્ષ હોય કે પ્રતિપદમાન
ચારિત્ર-દ્વારે હોય.

અનાહારક પૂર્વ પ્રતિપક્ષ જ હોય છે, પરંતુ પ્રતિપદમાન નહિ, કેમકે *અન્તરગતિમાં
આહારક-દ્વારે તેનો સભવ નથી

સાકાર ઉપયોગવાળાઓમા જ ને છે, જ્યારે અનાકાર ઉપયોગવાળામા પૂર્વ પ્રતિપક્ષ હોય,
ઉપયોગ-દ્વારે કિન્તુ પ્રતિપદમાન નહિ.*

૧ આથી સમગ્ર છે કે નિશ્ચય-નય સ કાર્યવાદી કે, જ્યારે વ્યવહાર-નય અસંકાર્યવાદી છે.

૨ આ દ્રષ્ટીકાન આગળ ઉપર આ ક્રમમાં ચિચારામાં આવનાર છે.

૩ આ ઉપરાંત શ્વેત, કિશો ઇલાદિ પુદા પુદા દ્વારાની અપેક્ષાએ સમ્યક્ત્વ મળ્યા પછી ત્રિદાપોદ
આવરયક-સુત્રની શીલદ્રવ્યાદ્યુપગમીએ એવી નિયુક્તિ (ગા. ૮૦૭-૮૨૯)મા કરનામા આવ્યા છું, પરંતુ
તે પ્રત્યક્ કથેતર વધી જવાના ભયથી બાદ આપવામાં આવ્યો નથી

(૨) સમ્યક્દર્શનની શી અંખ્યા છે અર્થાત્ તે કેટલાં છે ? સમ્યક્દર્શના અસંખ્યાત છે, જ્યારે સમ્યક્દષ્ટિઓ તો અનન્ત છે.

(૩) સમ્યક્દર્શનનું કેટલું ક્ષેત્ર છે ? લોકના અસંખ્યાતમા ભાગ બેટલું.

(૪) સમ્યક્દર્શનથી કેટલું ક્ષેત્ર સ્પર્શાયેલું છે ? લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ આનાથી સ્પર્શાયેલો છે, જ્યારે સમ્યક્દષ્ટિથી તો સમગ્ર લોક સ્પર્શાયેલો છે.

(૫) સમ્યક્દર્શનનો કેટલો કાળ છે ? એક શ્રવ આશ્રીને જઘન્યથી તેનો કાળ અન્ત-અર્ધુર્તનો છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ૬૬ સાગરાપમથી કંઈક અધિક છે, જ્યારે ઘણા શ્રવોની અપેક્ષાએ તે સર્વદા છે.

(૬) સમ્યક્દર્શનનો વિરહ કાળ (અંતર) કેટલો છે ? એક શ્રવ આશ્રીને જઘન્યથી અન્તર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી અર્ધપુણ્ડગલ-પરાવર્તમાં કંઈક ન્યૂન છે એટલે કે એટલા સમય મુધ્ધી શ્રવ સમ્યક્દર્શન વિના રહે. સમ્યક્ત્વ ગુમાવ્યા પછી ફરીથી મેળવવામાં એટલી વાર લાગે. અનેક શ્રવો આશ્રીને તો વિરહ-કાળ ચાને અતર નથી.

(૭) સમ્યક્દર્શન એ ઔપશમિકાદિ પૈકી કયો ભાવ છે ? જાતિ, કપાયાદિરૂપ ઔદયિક તથા ભવ્યત્વાદિરૂપ પારિણામિક એ બંને અનાદિ ભાવો સિવાયના ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિક ભાવો પૈકી તે ગમે તે છે.

(૮) આ ત્રણ ભાવોમા વર્તતા સમ્યક્દર્શનનું શું અદ્યપુન્યુત્ત્વ છે ? ઔપશમિક ભાવવાળા સૌથી ઘોરા, ક્ષાયિક ભાવવાળા તેથી અનખ્યેય ગુણા અને ક્ષાયોપશમિક ભાવવાળા સમ્યક્ત્વથી તો એથી પણ અસંખ્યેય ગુણા છે. સમ્યક્દષ્ટિઓ તો અનન્ત છે, કેમકે તેમાં સિદ્ધાંતો પણ સમાવેશ થાય છે.

પ્રમાણુ-પરિચય

આપણું સમ્યક્જ્ઞાનની વ્યાખ્યા (પૃ૦ ૧૮૬)મા જોઈ જ્યા તેમ યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે-પદાર્થના વારતવિક બોધ થાય તે વાગ્તે પ્રમાણુ અને નય અગત્યના છે. એટલા માટે તો એને તત્ત્વજ્ઞાનના લાઠારની ઉપમા આપી શકાય છે. આવા ઉપયોગી સાધનોના સ્વરૂપ બાબતવાની ઉત્કણા થાય એ સ્વાભાવિક છે. આગી તૃપ્તિ માટે મથમ તો અન્યકાર આપેલું પ્રમાણુનું લક્ષણ વિચારીએ.

સર્વનવાવલમ્બિવિજ્ઞાનવિશેષરૂપત્વમ્, સ્વપરાવબોધકત્વે સતિ

પ્રમાણુનું લક્ષણુ જ્ઞાનસ્વરૂપત્વં વા પ્રમાણસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૨)

અર્થાત્ સર્વ નયોનો આશ્રય કરીને એકતા જ્ઞાન-વિશેષને ‘પ્રમાણુ’ કહેવામાં આવે છે. અથવા એનું લક્ષણુ એનું પણ આખી શકાય કે ‘સ્વ નેમજ પરનું વિશેષ બોધક અને જ્ઞાનસ્વરૂપી

૧. એકદમ પસંદગી. • તે વતન આ ઉપમાના દર્શન પછી સિદ્ધાંત.

૨. જ્ઞાન નિષ્ઠિ જાનને સ્વપર્યાપ્ત અને છે અને તેનું જ્ઞાન નીચે મુજબ થાય છે. —

‘પ્રમાણ’ છે. પ્રથમ લક્ષણ તો ‘નય એટલે શું’ તે બાબત વિના સમજાય તેમ નથી એટલે પ્રસ્તુતમાં દ્વિતીય લક્ષણનું નિરીક્ષણ કરીશું. આ માટે આ લક્ષણગત પદો વિચારીએ. ‘સ્વ’ એટલે આત્મા, જ્ઞાનનું સ્વરૂપ; ‘પર’ એટલે જ્ઞાનથી અન્ય અર્થ-પદાર્થ. અત્ર ‘સ્વ’ પદથી જ્ઞાનને અચેતન (પ્રકૃતિના ધર્મરૂપે) સ્વીકારનારા સાંખ્યોના મતનું, જ્ઞાનને સર્વદા પરોક્ષ માનનારા મીમાંસકોના મતનું અને એકાત્મ સમવાયિ જ્ઞાનાન્તર પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનને કથનારા યૌગોના મતનું નિરાકારણ સૂચવ્યું છે.

‘પર’ પદના પ્રયોગથી બાહ્ય પદાર્થોનો અપકાપ કરનાર જ્ઞાનાદૈતવાદી વગેરેનો નિરાસ સૂચવ્યો છે. ‘જ્ઞાન’ પદથી અજ્ઞાનનો, અનાકાર બોધરૂપ દર્શનનો તેમજ જડ ‘સન્નિકર્ષ’નો બહિષ્કાર સૂચવ્યો છે. વ્યવસાયી અર્થવાળા ‘અવબોધક’ પદથી નિર્વિકલ્પક જ્ઞાનનું તેમજ ‘વિપર્યય, અનુધ્યવસાય અને સંશયનું’ નિરાકરણ સૂચવવામાં આવ્યું છે.

જેમ હોઇ દરિદ્રી હોય તે અન્યને ધનવાન બનાવવા અસમર્થ છે, તેમ જો પોતાનો નિશ્ચય કરવામાં અન્યની અપેક્ષા રાખે તે પરનો નિશ્ચય કેવી રીતે કરાવી શકે ? આથી સમજાય છે કે જો જ્ઞાન પોતાના પર પ્રકાશ પાડવામાં સમર્થ હોય-પોતે ઉત્પન્ન થતા સ્વતઃ જણાઇ જતું હોય તો જ તે અન્ય પર પ્રકાશ પાડી શકે-અન્ય વસ્તુનો બોધ કરાવી શકે. પરંતુ જ્ઞાન સ્વપ્રકાશક ન હોય, તો તે જ્ઞાન પોતાના પર પ્રકાશ પાડવા માટે અર્થાત્ પોતાના સ્વરૂપનો બોધ કરવાને માટે અન્ય જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખે, અને વળી તે જ્ઞાન અન્યની અપેક્ષા રાખે. આ પ્રમાણે થતા અનુવચ્ચા હોય આવે છે. વળી આપું એ જ્ઞાન પોતાના સ્વરૂપને બહુવાની ચિન્તામાં હોયું હોવાથી અને અન્ય પદાર્થ સ્વયં જડ હોવાથી તેવા પદાર્થનો પ્રકાશ કેમ થશે ?

આ ઉપરથી જ્ઞાનને સ્વપર નિર્ણયાત્મક જ માનવું સુકિત-સુકૃત છે. આવા ન્વ અને પર ઉપર અનુબ્રહ્મ કરનારા પદાર્થો છે જેમકે સૂર્ય, પ્રદીપ, લવણ ઇત્યાદિ, અર્થાત્ સૂર્ય અને પ્રદીપ સ્વપરપ્રકાશક છે, ત્યારે લવણ પોતે સરસ હોઇ અન્યને તેમ કરે છે.

૧ વિષયનો હિન્દ્રિય સાધેના સંબંધ ને ‘સન્નિકર્ષ’ કહેવાય છે. આના છ પ્રકારો માટે જુઓ ૫૦ ૧૭૦.

૨ શ્રીવારિદેવમુદિગ્રણીન પ્રમાણનયતત્વાલોકાસંકારના પ્રથમ પરિચ્છેદ (સૂ ૯)માં વિપર્યયનું લક્ષણ નીચે મુજબ છે—

‘વિપરીતૈકકોટિનિવૃત્તન વિપર્યય इति”

અર્થાત્ વિપરીત એટલે જેની વસ્તુ-સ્થિતિ હોય તેથી હિલ્લી રીતે એક કોટિ (વસ્તુના અશ)નો નિશ્ચય તે ‘વિપર્યય’ છે. જેમકે હીખનો અગ્રકાંઠ બોધ તેનો આત્મિક નિર્ણય કરવો તે ‘વિપર્યય’ છે.

૩ અનુધ્યવસાયનું લક્ષણ ત્યા (૫૦ ૧, ૫૦ ૧૩) એ છે કે—

“કિમિત્યાલોચનમાવમનવ્યવસાય इति”

અર્થાત્ કંઈક એવું કેળવ આલોચનાત્મક જ્ઞાન ને ‘અનુધ્યવસાય’ છે. જેમકે કોઇ માર્ગે જતારને તેવું ચિત્ત અન્યત્ર પરોવાયું હોવાથી જણુનો સ્પર્શ થવા છતાં મને કોઇક વસ્તુનો સ્પર્શ થયો પરંતુ શેનો થયો તેનો ખ્યાલ ન હોય એવું જે જ્ઞાન ને ‘અનુધ્યવસાય’ છે.

૪ સંશયનું લક્ષણ (૫૦ ૧, ૫૦ ૧૧) એ છે કે—

“સાધકવાધરૂપમાનામાવાદનયસ્થિતાતૈકકોટિસંસ્પર્શ જ્ઞાનં સંશય इति”

આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે મ્વ, પર ઇત્યાદિ પદોનો પ્રયોગ કરીને જૈન દંષ્ટ્રોએ પ્રમાણુ શુ લક્ષણ છે તે દર્શાવવામા આવ્યું છે અન્યકારે આ પ્રમાણુ પ્રમાણનાં અન્ય લક્ષણો આપેલા લક્ષણ માથે જૈન પ્રમાણુઅન્યો સમત છે એ વાતની પુષ્ટિ અર્થે ડેટલાઈડ લક્ષણો વિચારીશુ

(૧) શ્રીસિદ્ધએન દિવાકરે 'ન્યાયાવતારના પ્રાસમા પ્રમાણુનું' સ્વરૂપ આલેખતા લખ્યું છે કે—

“ પ્રમાણં સ્વપરામાસિ, જ્ઞાનં વાધવિવર્જિતમ્ ।
પ્રત્પક્ષં ચ પરોક્ષં ચ, દ્વિધા મેગવિનિશ્ચયાત્ ॥ ૧ ॥ ”

(૨) “ સ્વાર્થઘ્વગસા ગત્ત્વકં પ્રમાણમ્ ” એ લક્ષણુ કવિડાવસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રસૂત્રી પૂર્વેના ડોડ આચાર્યનું છે એમ પ્રમાણુ-મીમાંસાના સ્વોપક્ષ ટીકા (પૃઠ ૬) ઉપરથી જણાય છે

(૩) શ્રીવાદિદેવસૂત્રીએ પ્રમાણુનયન (પ ૧, સૂ. ૨)મા પ્રમાણુનું “ સ્વપરત્યવસાયિ જ્ઞાન પ્રમાણમ્ ” એવું લક્ષણુ આપ્યું છે

(૪) સર્વતન્ત્રસ્વતન્ત્ર શ્રીહેમચન્દ્રસૂત્રીએ પ્રમાણુ-મીમાંસામા પ્રથમ અધ્યાયના પ્રથમ આશ્વનિકના નિમ્નલિખિત દ્વિતીય સૂત્ર દ્વારા પ્રમાણુનું લક્ષણુ એ આપ્યું છે કે—

અર્થાત્ નાધતે તેમજ બાધક પ્રમાણુના અભાવને કષ્ટને એજ જ સ્વપરામા નિરૂદ્ધ વર્તમાના હુગનનું નાન તે 'સનન' કે એમકે આ જાનું ૧૬ (ગ્યાપ્) કેટ્ટે પુરૂષ

હૃદયની સનનમ એ કે કે પાશ્વનો વાસ્તવિ નિરૂદ્ધ કરના માટે સાધ -આરક પ્રમાણુ આવરણ ૭ દાખના તરીકે સૂચી પુ પના જેવા આન તાણો ગાઇ પગથ નજરે પ પો આ ઉપરથી આ પુરૂષ છે કે ગ્યાપ એવો સદેહ ઉદ્ભવે નો તેનું નિગ્મન કરના માટે પુરૂષપણાને મિદ્ધ કરનાર સાધક પ્રમાણુ ૬ ને તેમ નથી એમ પ્રતીતિ કરાવનાર આરક પ્રમાણુની જરૂર છે આની ગેરદાજનીમા કરો નિશ્ચય થઇ શકે નહિ. આ પ્રમાણુ નિશ્ચયનો અભાવ નેવાથી જેને પુરૂષત્વ પ્રયોજન છે તે આ માટે પ્રગતિ હરે નહિ તેમજ જેને તેનું પ્રયોજન નથી તે અપ્રતિ નેમાથી નિશ્ચિત મેગરે નહિ એવું પ્રગતિ-નિગતિ માટે ગ્યાન રહે નહિ આની પુરિચિતિમાના પાનને 'સસય કહેવામા આવે છે આ વિપર્યય, અનધ્યસાય અને મશય એ અતર્મિમન્તદધ્યવસાય સમન્વયેતિ' (૧૫૭ ૧, સૂ. ૭) એ લાભુવાગા મમારોપના રજુ પ્રકાશ છે

૧ બૌદ્ધ વિજ્ઞાનદિગ્દર્શનામના ન્યાયપ્રવેશ નાથ અને નોગન સિદ્ધાન્તવાદી ધર્મ કીર્તિના ન્યાયમિન્દુ માથે જુદી જુદી રીતે થોડે ઘણે અંગે મળતો આવતો આ ૩૨ સ્તોત્રપ્રમાણુક મન્ય જેન ન્યાય સાદિ ત્વમા અગ્રિમ અય-દંષ્ટ્રોએ અતિસય સનનીય આ અન્યની વિચાર-સન્નિરૂપ પ રા ઉતર જૈન ન્યાય મારિત્વની આખી પ્રમા ન જનન-અચિત્ત મદવિએને દાઘ મળ્યાહ છે

૨ પ્રમાણુદંષ્ટ્રમા પ્રમાણુની આખ્યા કરના આ જ પદ્ય આપરામા આ પુ છે એ પ્યાનમા ૧૧૪ જેવી દખીકન છે આ પછનો અવ એ ૪ કે સ્વપરપ્રમાણુક અને ૧૪૬ પિનાનું પાન તે 'પ્રમાણ' એ પ્રત્યય અને પરાગ એમ ને પ્રગતુ છે કેમકે મેગ-પ્રમેયોત્પન્ત્યો નિશ્ચયે રીતે માગ ૭

૩ ના અન્ય માળી ૧૧૪ અને અમ્મ નિનિષ્ઠા પ્રગર્ભના ૪

“ સમ્યગર્થનિર્ણયઃ પ્રમાણમ્ ”

આ ઉપરથી જોત દ્રષ્ટિએ પ્રમાણ એટલે શું તે સમજી શકાય છે, પરંતુ વૈશેષિકાદિ અન્ય દર્શનકારોએ તેનાં કેવાં લક્ષણો આપ્યાં છે તે નિવેદન કરવું પાડી રહે છે. પદાર્થોની ઉપલબ્ધિના કારણે તેઓ પ્રમાણ કહે છે એમ જણાય છે; કિન્તુ ઇતર દર્શનના મન્તવ્યના નિરાસ-પૂર્વકતું એવું લક્ષણ જોવામાં આવતું નથી. જેમકે ગૌતમસૂત્રમાં તે પ્રમાણતું લક્ષણ જ આપવામાં આવ્યું નથી. “ **ઉપલબ્ધિદેતુશ્ચ પ્રમાણમ્** ” એવો ઉલ્લેખ આ ગૌતમસૂત્રના ‘શ્રીવાત્સરયાયને રચેલા ભાષ્યમાં છે. શ્રીભાસર્વજ્ઞપણીત ન્યાયસારમાં પ્રત્યક્ષ પરિચ્છેદના પ્રથમ સૂત્રમાં “ **સમ્યગનુભવસાધનં પ્રમાણમ્** ” એવું લક્ષણ છે.

પ્રમાણ-સંખ્યામાં મત-ભેદ—

પ્રમાણના લક્ષણની જેમ તેની સંખ્યા પરંતુ પાંચ જોત અને અજોત દર્શનોમાં મત-ભેદ છે. કેઇ એક પ્રમાણ માને છે તેા કેઇ બે, તેા કેઇ એથી વધારે. કેાણ કેટલા માને છે એ વાત ન્યાયકુસુમાંજલિના તૃતીય સ્તબકના નિન્ન-લિખિત પદ્યમાં નિહાળી શકાય છે:—

“**ચાર્વાકો હિ સમક્ષમેકમનુમાયુગ્ વૌદ્ધ-વૈશેષિકૌ**

સાહ્યયઃ શાબ્દયુતં વ્યં તદુપમાયુક્ વાક્ષપાદહ્યમ્ ।

સાર્થાપત્તિચતુષ્ટયં વદતિ તદ્ માર્નં પ્રમાકૃત્ પુન—

ર્મદઃ સર્વમભાવયુક્ જિનમતેઽધ્યક્ષં પરોક્ષં વ્યમ્ ॥ ૧ ॥ ”

અર્થાત્ ચાર્વાક એકલા પ્રત્યક્ષને, વૌદ્ધ તથા વૈશેષિક પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એ બેને, સાંખ્ય આ બે ઉપરાંત શબ્દને એમ ત્રણને, અધ્યાપાદ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, શબ્દ અને ઉપમાન

૧ ધણે ભાગે ઇ. સ. ના ચોથા સૈકામાં થયેલા આ ભાષ્યકારનું જીવન તામ પશ્ચિમસ્થામી છે. એમની જેમ શ્રીમદ્દશસ્તપાદે વૈશેષિક સૂત્ર ઉપર સ્પર્શ ભાષ્ય ઇ. સ. ૫૦૦ માં લખ્યું છે એટલું જ નહિ, કિન્તુ કેટલાક પોતાના અતન્ત્ર વિચારો પણ દર્શાવી તેમાં નૂતનતા ઉપરિચિત કરી છે.

૨ સ્વેતાશ્વર અને દિગંબર તાકિંકેમાં પણ મત-ભેદ છે. કેમકે ૫૦ ૧૧૧-૧૬૭ માં આપેલા લક્ષણો દિગંબર સમ્પ્રદાયને માન્ય નથી, બારે “ **સ્વાપૂર્વાર્થવ્યવસાયાર્થકં જ્ઞાનં પ્રમાણમ્** ” એવું ગૌતમજિનકથનદી નામના દિગંબર વિક્રાને પરીક્ષામુખમાં આપેલું લક્ષણ સ્વેતાશ્વરને માન્ય નથી, કેમકે અપૂર્વ શબ્દથી શ્રુતિપ્રાદિત્યનો-ધારાવાહી જ્ઞાનનો નિગેધ ચૂકવી દિગંબર મદાચયે સ્મરણનું પ્રમાણ ઉઘાડી દેવા પ્રયાસ કર્યો જણાય છે.

૩ સરખાવે પ્રમણનય (૫૦ ૬, સુ. ૮૫)ની ધીરત્વપ્રભાચરિકૃત રતનાકરાવતારિકા નામની વ્યાખ્યા.

૪ આ શબ્દનો અર્થ પગમાં આખ એવો થાય છે. આ સંબંધમાં એવી દંતકથા છે કે આ ત્રણ પદાર્થોના ચિન્તનમાં આખ મોગીને તફતીન રહેતા દત્તા. રસ્તે જતા પછી આખ બિધાડી તેઓ જોતા નહિ. તેમને માર્ગમાં આજના કારો ન વાગે એટલા માટે મદાદેવે પ્રસન્ન થઈ તેમને ચરણમાં એક આખ બંધી.

એમ ચારને, 'પ્રમાકર' આ ચાર ઉપરાંત અર્થાપત્તિ એમ પાંચને અને 'ભાટ્ટ' એ અભાવ (અનુ-પલબ્ધિ) સહિત આ પાંચને એટલે એકંદરે છને પ્રમાણ માને છે, જ્યારે જૈન તો પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે પ્રમાણો માને છે.

વિશેષમાં ભટ્ટે સ્વીકારેલ છ પ્રમાણો ઉપરાંત પૌરાણિકો એતિહાસને પ્રમાણ તરીકે ગણે છે, પરંતુ જો એતિહા (લોક-પ્રવાહ) સત્ય હો તો તેનો શાબ્દ પ્રમાણમાં સમાવેશ થાય છે અને જો તે અસત્ય હોય તો તેને પ્રમાણ-અધિતિના અભ્ય તરીકે સ્વીકારાય તેમ નથી. વળી કેટલાક પ્રાતિભજ્ઞાનને પણ પ્રમાણ તરીકે માને છે. આજે મારા ઉપર રાજાની કૃપા થશે એવા પ્રકારનું બાહ્ય ઇન્દ્રિયની અપેક્ષા વિનાનું અને શબ્દ-લિંગાદિ વગર જે જ્ઞાન હૃદયમાં સ્ફુરે છે તેને 'પ્રાતિભજ્ઞાન' કહેવામાં આવે છે. આ જ્ઞાન અનિન્દ્રિય-નિગન્ધન હોવાથી-તેનું ઇન્દ્રિયાદિ નિમિત્ત ન હોવાથી એનો માનસ પ્રત્યક્ષાદિમાં અન્તર્ભાવ કરી શકાય. એવી રીતે સમુદાય વડે સમુદાયીનું જ્ઞાન તે 'સંભવ' છે. આ પ્રમાણ અનુમાન પ્રમાણમાં અન્તર્ગત થાય છે એટલે એને ભુટું સ્વીકારવાની જરૂર જણાતી નથી.

આ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે કે જૈનો પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે જ પ્રમાણો માને છે, પરંતુ એ બેનાં લક્ષણો શું છે તેમજ તેના કેટલા અન્ય પ્રકારો-લેહો છે કે નહિ એ બધા વિના વિવિધ દર્શનકારોએ સ્વીકારેલાં પ્રમાણો વાસ્તવિક પ્રમાણ નહિ હોવાથી કે જૈનોએ સ્વીકારેલ પ્રમાણોમાં તેના અન્તર્ભાવ થતો હોવાથી જૈનોને તે માન્ય નથી તેનો નિર્ણય કરવો બાકી રહે છે. આથી પ્રથમ તો અન્યકારે નિમ્ન-લિખિત—

તત્ત્વ પ્રમાણં દ્વિધા-પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષભેદાત્

—ઉલ્લેખ પૂર્વક પ્રમાણના બે પ્રકારોને માન્ય કરી પરોક્ષ પ્રમાણનું જે લક્ષણ તેમણે રજૂ કર્યું છે તે એક લક્ષણ.

૧-૨ જેમ આપાદિ પ્રમાણ-વિચારને સમજી જનારે છે, તેમ અર્થ-વિચારને મીમાંસા પુષ્ટ કરે છે. સ્વર્ગ-અથવા લોકમાન્ય બાળગાંધર શિક્ષકે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસદ્વચન પાને કર્મયે મશાન્ત્ર (જુઓ ગુરુગતી ભાષાનંદ પૃ ૨૧)માં મીમાંસિકોને પ્રકરણ કિંવા વાક્યનો અર્થ મોટી કારવાના કામમાં અત્યંત કુશળ હોવા છે એટલું જ નહિ, કિન્તુ તેમનો નિમ્ન-લિખિત—

“ઉપક્રમોપસંહારો, સમ્યામોદ્ઘર્ષના પદમ્ ।

અર્થવાદોવપૂતો ચ, સ્તિહં તાત્પર્યનિર્ણયે ॥ ૧ ॥”

—એક સર્વમાન્ય થયેલો સૂચનો છે. આ શ્લોકનો બ.ચાર્ણ એ છે કે તાત્પર્યનો નિર્ણય કરવામાં (૧) ઉપક્રમ (અર્થનો પ્રારંભ), (૨) ઉપસંહાર (અર્થનો અંત), (૩) અભ્યાસ (વાર્તાને કસેડે ચેત), (૪) અર્પણના (નર્તનના), (૫) રજા, (૬) અર્થવદ અને (૭) ઉપસંહાર એ સાત વિધેય (સાધન) છે.

આ મીમાંસા-દર્શનના પ્રમાણકર, કુમારિલભટ્ટ અને મુરારિમિશ્ર એ નામના પણ પુરોહિત ભાષ્યો આપ્યા છે. પ્રમાણકરના અનુવાચીઓ 'પ્રમાણકર' મીમાંસક કહેવાય છે, જ્યારે બીજાને 'ભટ્ટ' અને 'મિશ્ર' મીમાંસક નવાવ છે. આ ત્રણેય મીમાંસ-દર્શન મીમાંસા-માન્યના તિરહાનેનો મીમાંસકો છે, પરંતુ કેટલીક મહત્ત્વના અનુભવ-અનુભવો મળે છે.

પરોક્ષ પ્રમાણનું લક્ષણ—

ઇન્દ્રિયાનિન્દ્રિયસાપેક્ષત્વે સતિ સાકારાવગમરૂપત્વં પરોક્ષપ્રમાણસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૩)

અર્થાત્ ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિયની અપેક્ષા રાખનાર સાકાર બોધ (જ્ઞાન) તે ‘ પરોક્ષ પ્રમાણ ’ છે. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનું લક્ષણ અન્યકારના શબ્દમાં કહીએ તો એ છે કે—

ઈન્દ્રિયાનિન્દ્રિયાનપેક્ષત્વે સતિ વ્યવગતવ્યભિચારપૂર્વકસાકારાવગમરૂપત્વમ્, ઇન્દ્રિયાનિન્દ્રિયનિરપેક્ષત્વે સતિ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનું લક્ષણ આત્મનઃ સાક્ષાદર્થપરિચ્છેદાત્મકત્વં વા પ્રત્યક્ષસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૪)

અર્થાત્ ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિયની અપેક્ષા નહિ રાખનારા અને વ્યભિચારથી રહિત એવા સાકાર બોધને ‘ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ’ કહેવામાં આવે છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિયની અપેક્ષા નહિ રાખનારા એવો જે આત્માને થતો અર્થનો સાક્ષાત્ બોધ તે ‘ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ’ સમજવું.

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના લક્ષણમાં ‘ ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિયથી નિરપેક્ષ ’ કહી મતિ અને શ્રુત જ્ઞાનોનો નિરાસ સૂચવ્યો છે. ‘ વ્યભિચાર રહિત ’ કહીને વિભંગજ્ઞાનનું નિરસન કરવામાં આવ્યું છે. ‘ સાકાર બોધ ’ એમ કહીને દર્શનોનો—ખાસ કરીને અવધિ-દર્શન અને કેવલ-દર્શનનો સમાવેશ થતો નથી એવું સૂચન કર્યું છે. એથી એક શકાય છે કે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તરીકે અવધિ-જ્ઞાન, મતઃપર્યયજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાન એ ત્રણનું જ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે.^૧

૧ સામાન્ય રીતે ‘ અતિન્દ્રિય ’ શબ્દથી ‘ મન ’ સમજવામાં આવે છે. અત્ર આપ-સંજ્ઞાનો પણ સમાવેશ કરવાનો છે કે જેનું સ્વરૂપ આગળ ઉપર વિચારીશું.

૨ સરખાવે તત્ત્વાર્થદાબ્જ (પૃ ૩૮) મત લક્ષણ—

‘ ઇન્દ્રિયાનિન્દ્રિયાનપેક્ષમતીતવ્યભિચારસાકારમહણં પ્રત્યક્ષમ્ । ’

૩ વ્યભિચારથી રહિત એટલે યથાર્થ, સમ્યક્ અને સાકાર બોધ એટલે જ્ઞાન; અર્થાત્ વ્યભિચારથી રહિત સાકાર બોધ એટલે સમ્યજ્ઞાન.

૪ “ મતર્થમસ્તદિતિ જ્ઞાનં વ્યભિચારઃ ” અર્થાત્ જેમાં જે ન હોય તેમાં તે છે એવું જ્ઞાન તે ‘ વ્યભિચાર ’ છે. જેમકે છીપમાં રૂપાનું જ્ઞાન, યુગપ્ત્યુ (ગરજા) માં જળનું જ્ઞાન, દોરડીમાં સર્પનું જ્ઞાન, ધાતુની વિષમતાથી મધુર દ્રવ્યમાં નિકટાનું જ્ઞાન, કાચકામચિ રેતથી પીડિતને સ્વેન રાખનું વિવિધ વર્ણરૂપે જ્ઞાન, તિમિરાદિ દોષથી એક ચન્દ્રમાં અનેક ચન્દ્રોનું જ્ઞાન, આગમાંથી ચાલતો દોષ ત્યારે રિયર ગાંડેને ચાલતાં માનવાં, છત્યાદિ.

૫ આ દર્શકન અન્યકાર પોતે પ્રત્યક્ષના ત્રણ પ્રકાર સૂચવતાં કહે છે.

પ્રત્યક્ષના લક્ષણ પરત્વે મતાંતર—

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના અત્રે આપવામાં આવેલા લક્ષણનું નિરીક્ષણ કરતા એમ જરૂર સમજાય છે કે નૈયાયિકાદિએ સૂચવેલ લક્ષણથી તે બુદ્ધા પ્રકારનું છે, કેમકે ગૌતામસૂત્રના પ્રથમ અધ્યાયના પ્રથમ આદિકતા ચોથા સૂત્રમાં અને દાચણરૂપે સુક્રાવલી (પૃ. ૨૩૪)માં નજરે પડતા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનું નીચે મુજબ લક્ષણ છે:—

“ઈન્દ્રિયાર્થમન્નિકર્ષોત્પન્ન જ્ઞાનમન્યપદેશ્યમન્યમિચારિ વ્યવસાયાત્મકં પ્રત્યક્ષમ્”

અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોના (રૂપાદિ) વિષય સાથે ઇન્દ્રિયોના ‘સન્નિકર્ષ’થી ઉત્પન્ન થતા ‘અન્ય

૧ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની વ્યાખ્યા કરતા જેમ ન્યાય-વૈશેષિક દર્શનમાં ‘અન્યભિચારી’ પદ દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેમ બૌદ્ધ દર્શનમાં ‘અભ્રાન્ત’ શબ્દ નજરે પડે છે અનન્ત આવાત ન્યાયપ્રવેશને લાગુ પડતી નથી, કેમકે ત્યાં તે ‘કલ્પનાપોઠ ગાન’ એવું પ્રત્યક્ષનું વક્ષણ છે પરંતુ ધર્મકીર્તિએ તે ન્યાય બિન્દુ (પૃ. ૧, સૂ. ૪)માં ‘પ્રત્યક્ષ કલ્પનાપોઠમન્નાન્તમ્’ એવું વક્ષણ બાધ્ય છે અને આ લક્ષણ હેતુત્વના લક્ષણ તરીકે લાગુ પડીતા બૌદ્ધ તાર્કિકાએ માન્ય ગણ્યુ હોય એમ શ્રીમાન્તિ રક્ષિતકૃત તત્ત્વસંગ્રહ વગેરે ગ્રંથો જોતા જણાય છે

૨ ‘સન્નિકર્ષ’ એટલે ઇન્દ્રિય અને વિષય નવ્વેનો એક જાતનો સંબંધ આના નૈયાયિકાએ લાકિક અને અનૌકિક એમ બે ભેદો પાડ્યા છે તેમાં વળી પ્રથમના ૭ ભેદો માન્યા છે જેમકે (અ) સંયોગ, (આ) સંયુક્ત સમવાય, (ઇ) સંયુક્ત સમવેત સમવાય, (ઈ) સમવાય, (ઉ) સમવેત સમવાય અને (ઊ) વિશેષણ વિશેષ્ય ભાવ આ ૭એ સંબંધોની રૂઢી પરંપરા સમજવા માટે ઘટનું ઉદાહરણ વિચારીશું

ઇન્દ્રિયની સાથે દ્રવ્યનો સંબંધ તે ‘સંયોગ સંબંધ’, જેમકે નેત્ર-ઇન્દ્રિયનો ઘટ સાથેનો સંબંધ (આ જ્ઞાનને ‘આશ્રુપ પ્રત્યક્ષ’ બહેવામાં આવે છે, જૈન દર્શન પ્રમાણે તે નેત્રેન્દ્રિય અપ્રાપ્યકારી છે)

ધર્મમાં તેનું રૂપ સમવાય-સંબંધથી રહેતું છે આ ઘટના શુદ્ધરૂપ રૂપનો નેત્ર સાથે સંબંધ તે ‘સંયુક્ત સમવાય’ છે

રૂપમાં રૂપત્વ જાતિ સમવાય-સંબંધથી રહેલી છે એથી રૂપત્વ સાથેનો નેત્રનો સંબંધ તે ‘સંયુક્ત સમવેત સમવાય’ છે

નૈયાયિક મન પ્રમાણે શબ્દ એ આકાશનો શુદ્ધ છે શ્રોતરૂપ આગમાં શબ્દ-શુદ્ધ સમવાય-સંબંધથી રહેતો છે આથી શબ્દનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થવામાં ‘સમવાય’ સંબંધ સદાપકારી છે

શબ્દમાં શબ્દત્વ સમવાય-સંબંધથી છે, વાન્તે શબ્દત્વનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થવામાં ‘સમવેત સમવાય’ નામનો સંબંધ મદદગાર છે

અભાવનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થવામાં ‘વિશેષણ વિશેષ્ય ભાવ’ નામનો સંબંધ કારણભૂત છે

અનૌકિક સન્નિકર્ષના (૧) નામાન્ય લક્ષણ, (૨) જ્ઞાન-વ્યક્તિ અને (૩) યોગ / ધર્મ એમ ત્રણ પ્રકાર છે ઘટત્વના જ્ઞાન વડે સમગ્ર ઘટનું સામાન્ય માનસ પ્રત્યક્ષ થાય તે ‘સામાન્ય લક્ષણ’ છે, (૨) આનંદિ આસોગના વડે કવિ તોને ઉદ્ભવતું મર્વ વિરોધના સંબંધનું માનસ પ્રત્યક્ષ તે ‘જ્ઞાન-લક્ષણ’ છે અને (૩) યોગ-નન વડે યોગીએને પગાલ પર્વતનું જે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય તે ‘યોગજ ધર્મ’ છે

૩ જેમાં નામાદિ કલ્પના માટે જ્ઞાન નથી તે અન્યપદેશ્ય (શબ્દ)નો અવજેન્દ્રિય સાથે સંબંધ

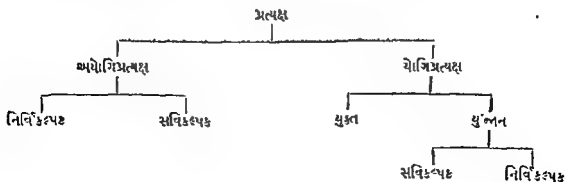
પદ્ધત્ય, અભ્યસિચારી અને નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાનને ' પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ ' કહેવામાં આવે છે. અથવા ઇન્દ્રિયોના સન્નિકર્ષથી ઉત્પન્ન થતા અભ્યસિચારી (જ્ઞાન્તિ રહિત) એવા નિર્વિકલ્પક અને સવિકલ્પક એમ બે જાતના જ્ઞાનને ' પ્રત્યક્ષ ' કહેવામાં આવે છે. આ દર્શન પ્રમાણુ પ્રથમ આત્મા મન સાથે જોડાય છે, ત્યાર પછી મન ઇન્દ્રિય સાથે અને ઇન્દ્રિય પદાર્થ સાથે જોડાય છે. આમ થતાં પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે. આથી જોઈ શકાય છે કે પદાર્થનું આત્માને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થવામાં ઇન્દ્રિય અને મન વ્યવધાનરૂપ છે. એટલે કે આત્માને સાક્ષાત્ જ્ઞાન થતું નથી, પરંતુ તેને તેણું જ્ઞાન આ બેની મારફતે થાય છે. એટલે વસ્તુતઃ આ પરોક્ષ જ્ઞાન જ છે.

સાંખ્યોની પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ પરત્વે એવી માન્યતા છે કે અચેતન બુદ્ધિરૂપ તત્ત્વ પોતે જ ઇન્દ્રિયો દ્વારા ગમન કરી વિષયાકાર પરિણતિને ધારણ કરે છે. એટલે કે બુદ્ધિની શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો

થવાથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ નહિ પણ શાબ્દિક છે, કેમકે જોકે આ જ્ઞાનમાં ઇન્દ્રિય અને શબ્દ ઉભય કારણો છે, છતાં શબ્દનું પ્રાધાન્ય છે.

૧ અવિપરીત, વિષયમયી રહિત.

૨ નૈયાયિક દર્શનમાં પ્રત્યક્ષના અયોગિ-પ્રત્યક્ષ અને યોગિ-પ્રત્યક્ષ એવા બે બેદો માનવામાં આવ્યા છે. આપણા જેવાનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તે ' અયોગિ પ્રત્યક્ષ ' છે. આના વળી બે બેદો છે. નિર્વિકલ્પક અને સવિકલ્પક. વસ્તુને સામાન્ય પરિચય કરાવનાર આ કંઈક છે એવું સામાન્ય જ્ઞાન તે ' નિર્વિકલ્પક ' છે, ત્યારે તેનો વિશેષ પરિચય કરાવનાર આ પુરૂષ છે એવું ચોક્કસ જ્ઞાન તે ' સવિકલ્પક ' છે. કાળ સ્વભાવથી દૂર રહેલા અર્થનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તે ' યોગિ-પ્રત્યક્ષ ' છે. એના વળી યુક્ત-યોગિ-પ્રત્યક્ષ અને યુગ્મન-યોગિ-પ્રત્યક્ષ એવા બે અવાતર બેદો છે. યોગ-ધર્મ વગેરેની મદદથી પરંતુ બાહ્ય પદાર્થના સયોગની અપેક્ષા રાખ્યા વિના આત્મા અને અંતઃકરણના સયોગથી સમાધિમા એકતાન બનેલા પુરૂષને જે જ્ઞાન થાય તે ' યુક્ત-યોગિ-પ્રત્યક્ષ ' કહેવાય છે. આ જ્ઞાન નિર્વિકલ્પક છે, કેમકે વિકલ્પક દશામાં સમાધિની એકાગ્રતા માટે સ્થાન નથી. આ જ્ઞાનના અધિકારી ઉત્કૃષ્ટ યોગિ-જનો છે. સમાધિ અવસ્થામાં આત્મા, મન વગેરેના સયોગથી ઉત્પન્ન થતું રૂપ વગેરેનું જ્ઞાન ' યુગ્મન-યોગિ-પ્રત્યક્ષ ' કહેવાય છે. યુક્ત યોગીએને વિચાર કર્યા વિના સર્વદા સર્વ વસ્તુઓનું જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે યુગ્મન યોગીએને વિચાર કરવાથી તેનું જ્ઞાન ઉદ્ભવે છે; એથી આ બેની બિન્નતા જણાય છે. યુગ્મન-યોગિ-પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન સવિકલ્પક તેમજ નિર્વિકલ્પક એમ બે જાતનું છે (જુઓ ન્યાયસારની ટીકા અથવા તકરુરૂપદીપિકાના ૨૪ મા અને ૨૫ મા પત્ર). આ સમગ્ર પ્રકારોની સંકલના નીચે મુજબ છે:—

દ્વારા શબ્દાદિ વિષયના અધ્યવસાયરૂપ પરિણતિ થાય છે. આ પરિણતિને ‘પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ’ કહેવામાં આવે છે. આથી આ પછુ વાસ્તવિક રીતે પરોક્ષ જ્ઞાન જ છે.

બૌદ્ધ દર્શન પ્રમાણે નામ, બળિ, શુણ, દ્રવ્ય, ક્રિયા, ઇત્યાદિ કલ્પનાઓથી રહિત આવસંવાદિ જ્ઞાન તે ‘પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ’ છે. આ વિચિત્રચન્દ્ર છે, આ વિગ્રોધચન્દ્ર છે એ નામ-કલ્પના છે; આ પ્રાણુ છે, આ ક્ષત્રિય છે તે બળિ-કલ્પના છે; આ સદેહ છે, આ પીથું છે એ શુણ-કલ્પના છે; આ દંડી છે, એ દ્રવ્ય-કલ્પના છે; આ પાચક છે એ ક્રિયા-કલ્પના છે. પ્રત્યક્ષના ચાર પ્રકારોમાં ધ્વન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષ પછુ એક છે એ વાત ધ્યાનમાં લેતાં આ પ્રત્યક્ષ તે વસ્તુતઃ પરોક્ષ જ છે. વિશેષમાં આવા નિર્વિકલ્પક જ્ઞાનને પ્રમાણ તરીકે પછુ સ્વીકારવું શું થાય છે ?

આ પ્રમાણે “શ્રોત્રાદિષ્ટિરવિકલ્પકા પ્રત્યક્ષમ્” એ વૃદ્ધ સાંખ્યે બાંધેલ લક્ષણ, “પ્રતિવિષયાધ્યવસાયો દૃષ્ટઃ” એ હંશરકૃષ્ણકૃત સાંખ્યકારિકાની પાંચમી કારિકાગત લક્ષણ તેમજ મીમાંસાદર્શન (૧-૧-૪)માં આવેલ “સત્તમમ્પયોગે પુરુષ-સ્યેન્દ્રિયાણાં બુદ્ધિજન્મ તત્ પ્રત્યક્ષમનિમિત્તં વિચ્યમાનોપલમ્બનત્વાત્” લક્ષણ સંબંધી અન્ય-ગૌરવના ભયથી અત્ર વિશેષ વિચાર ન કરતાં તે વાત વિદ્વાન્ પાઠકને નિર્ણય કરવા માટે સુપ્રત કરાય છે.

જૈનાચાર્યો તો ઠોણ પછુ વસ્તુની સહાયતા વિના (સહે પછી તે ઇન્દ્રિયો કે મન કયાં ન હોય) આત્માને જે સાક્ષાત્ બોધ થાય તેને ‘પ્રત્યક્ષ’ કહે છે. એટલે આ તો અન્ય દર્શન-કારોના મતથી વિપરીત વાત છે. આ વિરોધનો પરિહાર જૈન દર્શનમાં પાડવામાં આવેલ પ્રત્યક્ષના (૧) સાંખ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ અને (૨) પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ એમ બે ભેદો તરફ દૃષ્ટિપાત કરતાં થાય છે. અજૈન વિદ્વાનો જેને પ્રત્યક્ષ કહે છે, પરંતુ વ્યવહારમાં જે પ્રત્યક્ષ ગણાય છે, તે ‘સાંખ્યવહારિક’ પ્રત્યક્ષ છે; જ્યારે ખરેખર પ્રત્યક્ષ તે ‘પારમાર્થિક’ પ્રત્યક્ષ છે (અન્યકારે આ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ નિર્દેશ્યું છે).

૧ ન્યાયખિન્દુ (૫૦ ૧, ૪૦ ૫)મા કહ્યું છે કે—

“અભિલાપસંસર્ગયોગ્યવપતિમાના પ્રતોતિઃ કલ્પના, તથા રહિતમ્”

૨ આના ઇન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષ, માનસ-પ્રત્યક્ષ, સ્વમવેશ-પ્રત્યક્ષ અને યોગિ-પ્રત્યક્ષ એ ચાર પ્રકારો છે. બધા વસ્તુના આવબન દ્વારા તેમજ નેનાદિ ઇન્દ્રિયોના આશ્રય લેવાથી ઉત્પન્ન થવું જાન તે ‘ઇન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષ’ છે. આ પ્રત્યક્ષના ક્ષણમા ઘટ, ઘટ વગેરે પદાર્થો લાગ્યા પછીના ક્ષણને માથે મેળવી ઇન્દ્રિય જ્ઞાનરૂપ ઉપાદાન દારણ દ્વારા ઉત્પન્ન થવું મનોવિજ્ઞાન તે ‘માનસ-પ્રત્યક્ષ’ છે (સંતાનવતિ ઉપાદાન દારણરૂપ જ્ઞાનને બાંદો ‘અમનંતર’ના નામથી ઓળખાવે છે) ચિત્ત વસ્તુમાત્રને ગ્રહણ કરનાર જ્ઞાન, એત વસ્તુવિશેષને ગ્રહણ કરાવનાર તથા સૂષ્ણ, દુષ્ણ, ઉપેક્ષાસ્વરૂપી ક્ષણિક પદાર્થોના અગ્રપત્વ પરિભ્રમક જ્ઞાન તે ‘સ્વમવેશ પ્રત્યક્ષ’ છે. પ્રમાણથી નિર્ણય થયેલા પદાર્થો વારંવાર મનન કરવાથી અર્થાત્ બુદ્ધિની ભાવનાના પ્રકરથી ઉદ્ભવતું અભિન્ન જ્ઞાન ‘યોગિ-પ્રત્યક્ષ’ છે. બુદ્ધિ તત્ત્વાભ્યાસ પૂર્વાર્ક ૫૦ ૬૩.

૩ આ અનુવાદસ્વરૂપી લક્ષણ છે

૪ આ વિરોધના પરિવાર્ગથી અનુયોગદ્વારમા અને નન્દીમૂત્રમા પ્રવેશો થયેલા જોવાય છે.

નવ્ય ન્યાયના પ્રખર અભ્યાસી શ્રીયશોવિજયગણિના શબ્દોમાં કહીએ તો—

“ સમીચીનો-વાધારહિતો વ્યવહારઃ પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિલોકામિલાપ-
લક્ષણઃ સંવ્યવહારઃ, તત્પ્રયોજનકં સાંવ્યવહારિકમ્, અપારમાર્થિકમિત્યર્થઃ,
યથાઽમદાદિપ્રત્યક્ષમ્ । તદ્દીન્દ્રિયાનિન્દ્રિયવ્યવહિતાત્મવ્યાપારસમ્પાદ્યતાત્
પરમાર્થતઃ પરોક્ષમેવ, ધૂમાદિગ્જ્ઞાનવદ્ વ્યવધાનાવિશેષાત્ । કિંચ અસિદ્ધ્યનૈ-
કાન્તિકવિરુદ્ધાનુમાનાભાસવત્ સંઘયવિપર્યયાનધ્યવસાયસમ્ભવાત્, સદનુમાન-
વત્ સહકેતસ્મરણાદિપૂર્વકનિશ્ચયસમ્ભવાच्च પરમાર્થતઃ પરોક્ષમેવમેતત્ । ”

—જૈનતત્કર્પરિભાષા (પત્રાંક ૧૧૪)

અર્થાત્ પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ તેમજ લોકના કથનરૂપ સમીચીન-આધારહિત-સમ્યગ્ વ્યવહાર
તે ‘ સંવ્યવહાર ’ છે. આ સંવ્યવહાર જે જ્ઞાનનું પ્રયોજન-નિમિત્ત છે, તે ‘ સાંવ્યવહારિક ’ યાને
‘ અપારમાર્થિક ’ પ્રત્યક્ષ છે. જેમકે આપણા જેવા છદ્મસ્થાનું પ્રત્યક્ષ. આ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ
તે પરમાર્થથી-વસ્તુતઃ-ખરી રીતે પરાક્ષ જ છે, કેમકે ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિયરૂપ વ્યવધાન પૂર્વક
આત્માના વ્યાપારથી તે ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ ધૂમથી અગ્નિનું જ્ઞાન થવામાં અનુમાન વ્યવધાન
છે તેમ અત્રે ઇન્દ્રિયો અને અનિન્દ્રિય એ વ્યવધાનરૂપ છે. વળી ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિયના

અને આગમોની સમાધાનની પદ્ધતિ જુદી જુદી છે. અનુયોગદ્વારમાં ગૌતમસૂત્ર (૧-૧-૪) ની જેમ
પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને આગમ એમ ચાર પ્રમાણોના ઉચ્ચેષની બુદ્ધિકા બાધી, તેમાંથી પ્રત્યક્ષના
બે વિભાગ પાડી એક વિભાગમાં મતિજ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ તરીકે માન્ય રાખવામાં આવ્યું, ત્યારે બીજા ભાગમાં
અવધિ બાદિ તથા જ્ઞાનોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો. નન્દીગુપ્તમાં પ્રમાણના પ્રત્યક્ષ અને પરાક્ષ એમ
બે ભેદો પાડી એક ભાગમાં મતિજ્ઞાનને અને બીજા ભાગમાં અવધિતાનાદિને અનુયોગદ્વારની જેમ
સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે ખરું, પરંતુ આગળ જતા પરાક્ષના ભેદોનો નિર્દેશ કરતી વેળા ક્રુતજ્ઞાનની
સાથે મતિજ્ઞાનને પણ પરાક્ષ તરીકે ઓળખાવેલ છે કે જે હકીકત અનુયોગદ્વારમાં નથી. આ પ્રમાણે
મતિજ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ તેમજ પરાક્ષ એમ ઉભય પ્રકારનું વર્ણન જોતા શકા થાય કે શું જૈનો લૌકિક મતને
તેમજ આગમિક મતને માન આપવા માટે આવી પરસ્પર વિરોધાત્મક વાતનો નિર્દેશ કરે છે કે તેઓ
શંકાશીલ હોવાથી ધરીકમાં મતિજ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહે છે અને ધરીકમાં પરાક્ષ કહે છે ? ઉપરજીત આગમોમાં
કરેલ સમન્વય જેવો જોઈએ તેવો સ્પષ્ટ અને અસંદિગ્ધ નહિ હોવાથી આ શંકાનું નિરાકરણ કરવાનું
પ્રાથમિક માન સ્વેતાંબર સમ્પ્રદાયમાં શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણને અને દિગંબર સમ્પ્રદાયમાં મહારાજ
શ્રીઅકલકંઠેવને મળે છે. આ હકીકતને અનુકરે વિશેષાં અને લઘીયત્રયી સમર્થિત કરે છે.

અત્ર એ ઉમેરવું અનાવશ્યક નહિ લેખાય કે શ્રીઅકલકંઠેવે પ્રત્યક્ષના મુખ્ય અને
સાંવ્યવહારિક એ નામના બે ભેદો સ્વીકાર્યા છે અને મુખ્ય એ સ્વીકારે હેઠળ અવધિ બાદિ તથા જ્ઞાનોનો
સમાવેશ કર્યો છે. એટલે સ્વેતાંબર આચાર્યો જેને ‘ પારમાર્થિક ’ એવી સંજ્ઞા આપે છે તેને દિગંબર તાર્કિકો
‘ મુખ્ય ’ એવા નામથી ઓળખાવતા હોય એમ જણાય છે. જુઓ જેનસાહિત્યચરિત્ર (ખં ૩, અં ૧)-
ગત ન્યાયાયતાર સૂત્રત્વ પં. મુખલાલજીકૃત વિવેચન (પૃ ૧૨૯)

૧ જેમ અનુમાનથી થતું જ્ઞાન પરાક્ષ છે તેમ મૂર્ત ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થતા
જ્ઞાનો અમૂર્ત આત્માને સાક્ષાત્ નહિ થતા હોવાથી પરાક્ષ છે.

અક્ષના વિવક્ષિત અર્થોને ધ્યાનમાં રાખી “અક્ષં પ્રતિ ગતં પ્રત્યક્ષમ્” એમ કહેવાથી સાંખ્યવહારિક તેમજ પારમાર્થિક એમ ઉભય પ્રત્યક્ષનું જ્ઞાન થાય છે, કેમકે અક્ષનો અર્થ ઇન્દ્રિય કરતાં ઇન્દ્રિય પ્રતિ ગયેલું-તેનો કાર્યરૂપે સ્વીકાર કરેલ જ્ઞાન તે ‘પ્રત્યક્ષ’ છે, જ્યારે અક્ષનો અર્થ જીવ કરતાં તે પ્રતિ ગયેલું જ્ઞાન તે ‘પ્રત્યક્ષ’ છે, એમ સમજી શકાય છે.

“અક્ષેભ્યોક્ષાદ્ વા પરતો વર્તતે” હિતિ પરોક્ષમ્” અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોથી કે જીવથી પર વર્તે તે ‘પરોક્ષ’ છે. અથવા પરૈઃ-ઇન્દ્રિયાદિભિઃ ઉક્ષઃ-સમ્બન્ધો यस્ય તત્ પરોક્ષમ્” એટલે આત્માથી પર એવી ઇન્દ્રિયો સાથે જેનો સંબંધ છે તે ‘પરોક્ષ’ છે. આમ અર્થ કરવાથી આમાં સાંખ્યવહારિક પ્રત્યક્ષનો તેમજ વાસ્તવિક-એકાંતિક પરોક્ષનો (અનુમાનાદિ)-જેને અન્ય દર્શનકારો પણ પરોક્ષ માને છે, તેનો પણ સમાવેશ થાય છે.

આ ઉપરથી નિષ્કર્ષ એ નીકળે છે કે ખરી રીતે જોતાં જે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિનું કારણ આત્મશક્તિ જ હોય તે જ જ્ઞાન વાસ્તવિક રીતે-પરમાર્થતઃ પ્રત્યક્ષ છે. બાકી ઇન્દ્રિયાદિ દ્વારા ઉત્પન્ન થતા આક્રુષ્ય પ્રત્યક્ષાદિ જ્ઞાન તો અનુમાનની માફક અન્ય નિમિત્તથી-આત્માથી અન્ય

૧ અમૂર્તા જીવથી પૌદ્ગલિક દ્રવ્ય-ઇન્દ્રિયો અને દ્રવ્ય-મન ‘પર’ ગણાય છે, એ વાતના સમર્થનાર્થે વિશેષાંતની નિમ્ન-લિખિત ગાથા રજુ કરવામા આવે છે—

“અક્ષલક્ષણે પોગલકથા જં દર્શિવંદિયમણા પરા તેજા ।

તેદિં તો જં નાણં પરોક્ષમિદં તમણુમાયં વ ॥ ૧૦ ॥”

[અક્ષલક્ષણે પુદ્ગલકૃતાનિ યદ્ દ્રવ્યેન્દ્રિયમનાંસિ પરાણિ તેજા ।

તૈસ્તસ્માદ્ યત્ જ્ઞાનં પરોક્ષમિદં તદ્ અનુમાનમિવ ॥]

આ ઉપરથી વાસ્તવિક પરોક્ષ પ્રમાણુનું લક્ષણ પણ જોઈ શકાય છે.

૨ એકાંતિક પરોક્ષ એવી સંગા બ્વકેપોલકસ્થિત નથી, કેમકે વિશેષાંતમાં કહ્યું પણ છે કે—

“યગતેજ પરોક્ષલ્લિગિયમોદ્ધાર્યં ચ પચક્ષલ્લ ।

ઈદિયમણોમિવ જં તં સૈવવહારપચક્ષલ્લ ॥ ૧૫ ॥”

[પચક્ષલ્લેન પરોક્ષલ્લેક્ષિકમવધવાદિક ચ પ્રત્યક્ષમ્ ।

ઈન્દ્રિયમનોમિવં યત્ તત્ સૈવવહારપ્રત્યક્ષમ્ ॥]

પૂર્વોક્ત પ્રત્યક્ષાદિ સંબંધી હકીકત આ ગાથાના વિવરણથી સુદર થવાનો સંભવ હોવાથી એનો ટુંકમાં સાર જોઈ લઈશું. ઇન્દ્રિય તથા મન એ ઉભયથી બાલ્ય એવા ધૂમ વગેરે લિંગ દ્વારા અગ્નિ આદિ પદાર્થનું જે જ્ઞાન આત્માને થાય છે તે એકાંતે પરોક્ષ છે, કેમકે ઇન્દ્રિય અને મનને બ્રાહ્મ એવો અગ્નિ આદિ પદાર્થ આત્માને સર્વથા પરોક્ષ છે. અવધિજ્ઞાન, મન-પચક્ષજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાન એ આત્માને એકાંતે પ્રત્યક્ષ છે, કારણ કે એ જ્ઞાનોથી, બ્રાહ્મ લિંગ સિવાય, ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિયની અપેક્ષા રાખ્યા વિના, આત્માને વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. ધૂમાદિ લિંગ સિવાય ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિયને વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર થવાથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિયને પ્રત્યક્ષ હોવાથી કેવળ લોક-વ્યવહારની અપેક્ષાએ પ્રલક્ષ કહેવાય છે. ખરી રીતે તો તે પરોક્ષ જ છે, કેમકે ઇન્દ્રિય અને મન તો અચેતન-જન્ય છે. એટલે તેમાં જ્ઞાનનો સદ્ભાવ કયાથી સંભવે ?

એવી ઇન્દ્રિયાદિથી ઉત્પન્ન થતાં હોવાથી તે ખરેખરી રીતે પ્રત્યક્ષ નથી, કિન્તુ વસ્તુતઃ 'પરોક્ષ છે. છતાં વ્યવહારમાં યથાર્થ પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિનાં તે કારણરૂપ હોવાથી તેને 'સાંવ્યવહારિક' પ્રત્યક્ષ તરીકે ઓળખાવવામાં અડચણ નથી.

સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષના પ્રકારો—

વાસ્તવિક રીતે 'પરોક્ષ એવા 'સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષના (૧) 'ઇન્દ્રિય-જન્ય' અને (૨) 'અનિન્દ્રિય-જન્ય' એવા બે ભેદો પડે છે. વળી (૧) સ્પર્શન, (૨) રસના, (૩) ઘ્રાણ, (૪) નેત્ર અને (૫) કર્ણ એમ ઇન્દ્રિયોના પાંચ પ્રકારોને લીધે ઇન્દ્રિયજન્યના પાંચ પ્રભેદો પડે છે. અનિન્દ્રિયજન્ય કહો કે માનસિક કહો તે એક જ છે અને તેના ભેદો નથી. ભેદે ઇન્દ્રિય-જન્ય જ્ઞાન પણ મનના વ્યાપારને આધીન છે, છતાં ઇન્દ્રિયો તે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં અસાધારણ કારણ હોવાથી તેનો જ નિર્દેશ કરવો તે સ્થાને છે. આ ઇન્દ્રિયજન્ય તેમજ અનિન્દ્રિય-જન્ય બે ઉભય જ્ઞાનના મતિ અને શ્રુત એવા બે ભેદો પડે છે.

અન્યકારની શૈલી—

આ બે ભેદો પરત્વે અન્યકારકૃત લક્ષણોનો ઉલ્લેખ કરીએ તે પૂર્વે એક વિચાર કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી. તે એ છે કે અન્યકારે પ્રમાણના ભેદ પાડતાં પ્રથમ પ્રત્યક્ષ અને પછી પરોક્ષ એમ નિરૂપણ કર્યું. પરંતુ તેનાં તદનન્તર લક્ષણોનો નિર્દેશ કરતાં પ્રથમ પરોક્ષત્વ અને ત્યાર બાદ પ્રત્યક્ષત્વ લક્ષણ સૂચવ્યું, અને એના ભેદોનું પ્રતિપાદન કરતી વેળાએ પણ પ્રથમ પરોક્ષનો અધિકાર હસ્તગત કર્યો. આથી શું વ્યતિક્રમ જણાતો નથી એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની સ્પષ્ટતા-વૈશદ્ય તરફ લક્ષ્ય આપતાં તેમજ પરોક્ષ પરત્વે અન્યકાર વિશેષ કથન કરે છે એ વાત ધ્યાનમાં લેતાં વ્યતિક્રમ લાગે, પરંતુ અન્યકારે પરોક્ષથી મતિ અને શ્રુત જ્ઞાનોનો નિર્દેશ કર્યો છે અને આ જ્ઞાનો તો સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષરૂપ છે એટલે એ રીતે વિચારતાં અન્યકારે પણ પ્રથમ પ્રત્યક્ષત્વ જ નિરૂપણ કરેલું ગણી શકાય. તત્ત્વાર્થાધિ. (અ. ૧, સૂ. ૧૧-૧૨) માં પ્રથમ પરોક્ષના અને ત્યાર પછી પ્રત્યક્ષના ભેદોનો વિચાર કર્યો છે, પરંતુ તેનું કારણ એ છે કે પાંચ

૧ અત્ર એ નિવેદન કરતું ખાસ આવશ્યક સમજાય છે કે દરેક જ્ઞાન અપરપ્રકાશક હોવાથી ચોંતાના સ્વરૂપને પ્રકાશિત કરવામાં અર્થાત્ સ્વસ્વેદનમા તો પ્રત્યક્ષ જ છે. પરોક્ષ એવો ભેદ તો બાહ્ય અર્થની અપેક્ષાએ છે. એટલે કે સ્વમિન્ન વસ્તુને જો સાક્ષાત્-અપ્રદ્યક્ષે જાણે તે પ્રત્યક્ષ અને અસાક્ષાત્-પ્રદ્યક્ષે-અપ્રદ્યક્ષે જાણે તે પરોક્ષ છે. ન્યાયાવાતારમા કહ્યું પણ છે કે—

“અપરોક્ષતયાડર્થસ્ય ગ્રાહકં જ્ઞાનમોદ્દશમ ।

પ્રત્યક્ષમિતરવક્ત્રેય પરોક્ષં પ્રદ્યક્ષવા ॥ ૧ ॥”

આ પદ અક્ષરશઃ પરસ્પર. (પત્રાંક ૯૦)મા મૂળરૂપે સ્ત્રીકારવામાં આવ્યું છે.

૨ પ્રમાણમીમાંસા (૧-૧-૨૧)મા આતું લક્ષણ એ બાધવામાં આવ્યું છે કે—

“ઇન્દ્રિયમનોનિવિત્તોડ્યમદેહાવાયચારણારમા સાંવ્યવહારિકમ ॥

અત્ર 'આત્મા' પદથી અવગ્રહાદિનો આત્મનિક ભેદ નથી એમ સૂચવ્યું છે, કિન્તુ પૂર્વ પૂર્વનું ઉત્તર ઉત્તરરૂપે પરિણમન થતું હોવાથી એકતા દર્શાવી છે. જુઓ આ મૂળની રીકા (૫૦ ૨૭).

જ્ઞાનોનો પ્રથમ નિર્દેશ કર્યા બાદ આ ઉલ્લેખ આવે છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે મતિ, શ્રુત વગેરે પાંચ જ્ઞાનો છે એમ કહ્યા પછી પ્રમાણના પ્રકારો સૂચવતાં પ્રથમનાં બે જ્ઞાનો પરાક્ષ અને આક્રીનાં ત્રણ પ્રત્યક્ષ એમ કહેલું છે,^૧ પરંતુ એથી એમ જ કરવું ન્યાય્ય છે એવું એકાન્તિક કથન થઈ શકે નહિ, કેમકે નન્દીસ્ત્રુતમાં પ્રથમ સૂત્ર દ્વારા પાંચ જ્ઞાનોના નામનો નિર્દેશ કરી દ્વિતીય સૂત્રમાં પ્રત્યક્ષ અને પરાક્ષ એમ બે બેદો પાડી તૃતીય સૂત્રમાં પ્રત્યક્ષના અવાંતર લેદો તરીકે ઇન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષ અને નોઇન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ત્યાર બાદ આ પ્રત્યેકના પ્રલેહોનો વિચાર કરી રહ્યા પછી ૨૪મા સૂત્રમાં પરાક્ષના મતિ અને શ્રુત એ બે બેદોનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત કર્યો છે.^૨

इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तकत्वे सति योग्यदेशावस्थितवस्तुपरिच्छेद-

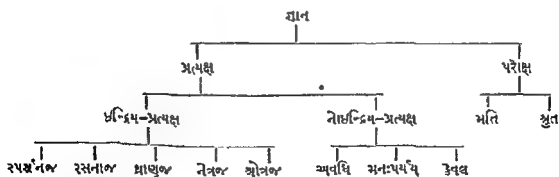
મતિજ્ઞાનનું લક્ષણ **રૂપસ્વમ્, સમ્યગ્દર્શનિનઃ ક્ષીણાક્ષીણદર્શનસત્ત-**
કસ્યાવગ્રહાદિભેદભિન્નસ્ય જ્ઞાનવિશેષસ્ય યોડવા-

યાંશસ્તદ્રૂપત્વં વા મતિજ્ઞાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૫)

અર્થાત્ ઇન્દ્રિયરૂપ અને અનિન્દ્રિયરૂપ નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થનારા અને યોગ્ય દેશમાં રહેલી વસ્તુનો બોધ કરાવનારા જ્ઞાનને ‘મતિજ્ઞાન’ કહેવામાં આવે છે. આનું લક્ષણ એ પણ છે કે સમ્યક્-ત્વધારીને અર્થાત્ જે જીવે ‘દર્શનસત્ત’કનો ક્ષયોપશમ, ઉપશમ કે ક્ષય કર્યો છે, તેને અવગ્રહાદિક પ્રકારવાળા જ્ઞાનવિશેષનો અધ્યાયના અંશરૂપ જે નિશ્ચયાત્મક બોધ થાય છે, તે ‘મતિજ્ઞાન’ કહેવાય છે.

૧ આટલે સુધીની હકીકત તો વિશેષાઠ (જુઓ ૮૮ મી ગાથા)ને પણ લાગુ પડે છે, પરંતુ ત્યાર પછી ત્યાં પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ પ્રથમ આપ્યું છે (જુઓ ૮૯ મી ગાથા).

૨ નન્દીસ્ત્રુતમાં જ્ઞાનોની પ્રત્યક્ષતા તથા પરાક્ષતાદિનો જે વિચાર કર્યો છે તેની સ્પૂળ સંકલના નીચે મુજબ છે:—

૩ સરખાવો નન્દીની ટીકા (પત્રાંક ૬૫) મત નિમ્ન-લિખિત પંક્તિ—

“ इन्द्रियमनोनिमित्तो योग्यप्रदेशावस्थितवस्तुविषयः स्फुटप्रतिभासो बोधविशेषः ”

૪ આર અન-તાનુબંધી કપાણે અને ત્રણ પ્રકારના દર્શન-મોહનીય ‘કર્મો’ ‘દર્શન-સામક’ કહેવાય છે.

પ્રથમ લક્ષણ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિય મતિજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારાં નિમિત્તો છે એટલે જોધજ્ઞાનનો પણ મતિજ્ઞાનમાં અન્તર્ભાવ થાય છે, વળી આ જોધ યોગ્ય જ દેશમાં રહેલ વસ્તુવિષયક છે. દ્વિતીય લક્ષણથી મતિજ્ઞાનના અવગ્રહ, ધ્રુષ્ટિ, અપાય અને ધારણા એમ ચાર લેહોનું સૂચન થાય છે એટલું જ નહિ, કિન્તુ આ બધા લેહોમાં અપાય નિશ્ચયાત્મક હોવાથી તેનો જ પ્રમાણની કોટિમાં સમાવેશ થાય છે, એ વાત તરી આવે છે. પ્રથમ લક્ષણ મતિજ્ઞાનના ગમે તે પ્રકારને લાગુ પડે છે અર્થાત્ એ મતિજ્ઞાનનું સામાન્ય લક્ષણ છે, જ્યારે બીજું લક્ષણ મતિજ્ઞાનના એક વિભાગ સંબંધી છે.

વસ્તુ યોગ્ય દેશમાં રહેલી હોવી જોધએ એમ જે ઉપર કહ્યું છે તેની મતલબ એ છે કે મતિજ્ઞાન થવામાં નેત્રેન્દ્રિયાદિ ઇન્દ્રિયો પણ નિમિત્ત છે અને જોકે દરેક ઇન્દ્રિય પોતાના વિષયનો પ્રકાશ કરવા સમર્થ છે ખરી, પરંતુ તેમાં પણ તે વિષય યોગ્ય દેશમાં રહેલો હોવો જોધએ, નહિ તો અન્ય સામગ્રી વિદ્યમાન હોવા છતાં જોધ થાય નહિ. દાખલા તરીકે કેાઇ પણ વસ્તુને જોવામાં નેત્રનો અપ પડે છે, પરંતુ ગમે તે સ્થળમાં રહેલી વસ્તુ નેત્ર દ્વારા જોઈ શકાતી નથી, એ સુસ્પષ્ટ હકીકત છે. કેમકે વસ્તુ અતિનિકટ હોય (આંખની કીકીની માફક), અતિશય દૂર હોય અથવા ભીંત વિગેરેથી (ઢંકાયેલી) હોય તો તે વસ્તુનો નેત્ર દ્વારા દર્શન-જોધ થતો નથી, એ લોકપ્રસિદ્ધ વાત છે.

મતિજ્ઞાનના પર્ચાયો—

સ્મરણ, સંજ્ઞા, ચિન્તા અને અભિનિબોધ એ મતિજ્ઞાનના પર્ચાયો છે એમ તત્ત્વાર્થોદ્ધિ- (અ૦ ૧)ના નિમ્ન-લિખિત તેરમા સુત્ર ઉપરથી જાણી શકાય છે :—

“ મતિઃ સ્મૃતિઃ સંજ્ઞા ચિન્તાઽભિનિબોધ ઇત્યર્થાન્તરમ્ ”

અન્ન પર્ચાયોનો વિચાર કરવાનું એક કાષ્ઠ્ય તો એ છે કે એથી મતિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ વિશેષ મમભાવ. બીજું કારણ એ છે કે આથી સ્મરણ, પ્રત્યક્ષજ્ઞાન, તર્ક અને અનુમાન એ ચાર પદો પ્રમાણોનો નિર્દેશ કરેલો જણાય છે. આ અનુમાન અસત્ય હોવા વિષે શંકા રહેતી હોય તોપણ અન્ય દર્શનકાંદોએ જે પ્રમાણો માન્યાં છે તેનો પ્રમાણાન્તર તરીકે ઉલ્લેખ કરવો નિર્ધારક છે કે તે પ્રમાણ જ નથી એ ૧૬૮ માં પૃથ્માં સૂચવેલા પ્રશ્નને ઉદ્દેશીને થોડુંક વક્તવ્ય ઉપસ્થિત કરવામાં આવે છે.

૧ અર્થની અભિપ્રાય અને નિષ્પત્તિ એનું જ્ઞાન તે ‘ અભિનિબોધ ’ છે.

૨ સરખાવો આત્મસ્વરૂપ (પત્રાક ૧૨)ના નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ —

“ હંતા અપોહ ચીમસા, મગ્ગણા ચ ગવેષણા ।
સપ્પણા સદં મદં પપ્પણા, સઘ્વં આમિણિવોદિયં ॥ ”

[હંતા અપોહ ચીમસાઃ માર્ગણા ચ ગવેષણા ।
સંજ્ઞા સ્મૃતિઃ મતિઃ પ્રજ્ઞા સર્વમામિણિવોદિકમ્ ॥]

સ્મરણ—

પરોક્ષ પ્રમાણના સ્મરણાદિ જે પાંચ ભેદો જોઈ ન્યાયના અન્યોમાં દિષ્ટિગોચર થાય છે, તે પૈકી અત્ર સ્મરણનો વિચાર કરીએ. અમુક વસ્તુનો અનુભવ થવાથી તેના સંસ્કારો આપણા હૃદયમાં સ્થાપિત થાય છે. આ સંસ્કારો જ્યારે જાગૃત થાય છે ત્યારે તે વસ્તુ યાદ આવે છે. આનું નામ ‘સ્મૃતિ’ યાને ‘સ્મરણ’ છે. આનું લક્ષણ તો આગળ ઉપર મન્થકાર સ્વયં વિચારે છે (જુઓ ૨૬ મું લક્ષણ), તેમ છતાં આપણે આ વિષય સમજવામાં સહાયકારી પ્રમાણનય૦(પરિ૦ ૩, સૂ૦ ૩)ગત નિમ્ન-લિખિત લક્ષણ જોઈ લઈએ :—

“ તત્ર સંસ્કારપ્રવૃદ્ધસમ્ભૂતમનુભૂતાર્થવિષયં તદિત્યાકારં વેદનં સ્મરણમ્ ”

અર્થાત્ (જોકે પ્રકારની આત્મ-શક્તિરૂપ) સંસ્કારની જાગૃતિ થવાથી ઉત્પન્ન થતું, ‘અનુભવ કહેલા (ચેતન કે અચેતન) પદાર્થરૂપ વિષયવાળું અને ‘તે’ એવા આકારવાળું જ્ઞાન તે ‘સ્મરણ’ છે. અત્ર જે ‘તે’ એવા પ્રયોગનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે અધ્યાહાર પણ હોઈ શકે. જેમકે હે ચૈત્ર ! તને યાદ છે કે આપણે કાશ્મીરમાં રહીશું અને દ્રાક્ષ ખાઈશું ? આ કથન સ્મૃતિને આભારી છે, જોકે અત્ર કાશ્મીર અને દ્રાક્ષને ઉદ્દેશીને ‘તે’ શબ્દનો ઉલ્લેખ નથી. આથી ‘સ્મરણ’માં ‘તે’નો પ્રયોગ સાક્ષાત્ હોય અથવા અધ્યાહાર પણ હોય એમ સમજી શકાય છે.

સ્મરણનું પ્રમાણ—

અજોન દર્શનકારો સ્મરણને પ્રમાણરૂપ માનતા નથી. તેમની એવી દલીલ છે કે સ્મૃતિ અનુભવજન્ય હોવાથી—અનુભવને અધીન હોવાથી તેને પૃથક્ પ્રમાણ તરીકે ગણવી ન્યાય નથી. આનો ઉત્તર એ છે કે આપણે આગળ ઉપર જોઈશું તેમ અનુમાન પ્રમાણ પણ પરતંત્ર છે, કેમકે તે વ્યાપ્તિજ્ઞાન અને પક્ષમાં હેતુનું દર્શન એ બેને

સ્મૃતિની પરતંત્રતા

અધીન છે. આ પ્રમાણે સ્મૃતિ તેમજ અનુમાન એ બંને પરતંત્ર છે, તો પછી પરતંત્રતા હોવા છતાં અનુમાનને પ્રમાણ માનવું અને સ્મૃતિને ન માનવી એ કયાંનો ન્યાય ? અનુમાન તો ઉત્પત્તિમાં વ્યાપ્તિ વગેરેની અપેક્ષા રાખે છે, તેનો વિષય સ્વતંત્ર છે, જ્યારે અનુભવજન્ય સ્મૃતિનો વિષય અનુભવગત હોવાથી પરતંત્ર છે, તેથી સ્મૃતિને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારવામાં આવતી નથી એમ કહેવું અસંગત છે; કેમકે વ્યાપ્તિ દ્વારા પ્રતિપાદિત વસ્તુના ઉપર જ અનુમાન પ્રકાશ પાડે છે. જો એમ કહેવામાં આવે કે

વિષયની સ્વતંત્રતા

વ્યાપ્તિ દ્વારા તો સામાન્ય સંબંધ જ દર્શાવાય છે (દાખલા તરીકે જ્યાં ધૂમ્રાડો છે, ત્યાં આગ છે) જ્યારે અનુમાન તો અમુક વિશિષ્ટ પદાર્થનું (દાખલા તરીકે અમુક પર્વતના ઉપર અગ્નિ છે) એવું જ્ઞાન કરાવે છે, તો એ વાત સ્મૃતિને પણ લાગુ પડે છે, કેમકે અનુભવ તો અનેક વસ્તુઓ

ઉપર તેની વિવિધ વિશિષ્ટતાઓ પૂર્વક પ્રકાશ પાટે છે, જ્યારે સ્મરણ તો તે પૈકી થોડી જ વિશિષ્ટતાઓનું જ્ઞાન કરાવે છે એટલે અનુભવથી સ્મરણ પૃથક્ જ છે. જો એમ કહેવામાં આવે કે સ્મરણ દ્વારા ઉપસ્થિત થયેલી વિશિષ્ટતાઓ અનુભવ દ્વારા જણાયેલી છે, કેમકે એમ ન હોય તો સ્મરણનો સંભવ જ ક્યાંથી રહે તો વ્યાપ્તિ દ્વારા સૂચવેલ અગ્નિનું જ્ઞાન વિશિષ્ટ સ્થળને પણ સ્પર્શે છે એ ભૂલી જવું ન જોઈએ.

ગૃહીતગ્રાહિત્વને દોષ ગણી સ્મૃતિનો તિરસ્કાર કરવો તે યુક્તિ-યુક્ત નથી, કેમકે અનુમાનથી ગૃહીત પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તેમજ તત્કગૃહીત વિષયને ગ્રહણ કરનાર અનુમાન ગૃહીતગ્રાહિ નથી ? વળી સ્મરણ વિષયની સત્તા નહિ રહેતે છતે ઉત્પન્ન થાય છે, વાસ્તે તે અપ્રમાણ છે એમ પણ કહેવું યુક્તિ-સંગત નથી, કેમકે અમુક અમુક હેતુથી આ સ્થળે વૃદ્ધિ થઈ એવું ભૂતપૂર્વ વસ્તુનું જ્ઞાન અનુમાનરૂપ છે એમ શું નૈયાયિકોએ સ્વીકાર્યું નથી ? આ ઉપરાંત સ્મરણ-જ્ઞાન કોઈ કોઈ વાર અસત્ય હોય છે એમ કહી તેના પ્રામાણ્યને અપલાપ કરવો તે બ્યાજળી નથી, કેમકે શું અસત્ય હેતુ પૂર્વકનું અનુમાન સાચું છે ? જેમ અનુમાનની અસત્યતા તેના હેતુ વગેરે જનકોની અમત્યતાને આભારી છે, તેમ સ્મરણની અસત્યતા પણ અનુભવની અવાસ્તવિકતાને અધીન છે. એથી સમજી શકાય છે કે જેમ સાચું અનુમાન પ્રમાણ છે તેમજ સાચું સ્મરણ પણ પ્રમાણ છે જ; કેમકે પ્રમાણનું લક્ષણ અવિસંવાદીપણું છે, જ્યારે અપ્રમાણનું લક્ષણ વિસંવાદીપણું છે. આથી નિમ્ન-લિખિત શ્લોકમાં દર્શાવેલા દોષ માટે સ્થાન રહેતું નથી:—

“ ૧ ન સ્મૃતેઃ પ્રમાણત્વં ગૃહીતગ્રાહિતાકૃતમ્ ।

અપિ ત્વનર્થજન્યત્વં તદપ્રમાણવ્યકારણમ્ ॥ ”

પ્રત્યભિજ્ઞાન—

આનો અર્થકારે વિચાર કર્યો નથી એટલે એના લક્ષણ માટે તો પ્રમાણનયઃ (પરિ ૩) ના નિમ્નલિખિત પાંચમા પદનું અવલોકન વિશેષ આવશ્યક છે.

“ ૨ અનુભવસ્મૃતિહેતુકં તિર્યગ્ધર્વતાસામાન્યાદિગોચરં સકલનાત્મકં જ્ઞાનં પ્રત્યભિજ્ઞાનમ્ ”

અર્થાત્ અનુભવ અને સ્મરણ એ બે કારણો દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલું, તિર્યક્-સામાન્ય, લઘુર્ધર્વતા-સામાન્ય ઇત્યાદિ વિષયવાળું જ્ઞાન (ભૂત અને વર્તમાન કાળની) એકતાની સંકલના કરનારું જ્ઞાન તે ‘ પ્રત્યભિજ્ઞાન ’ છે.

૧ આ શ્લોક પ્રમાણ-ગ્રીમાંસાની પૈકી (૫૦ ૯) માં સાક્ષીરૂપે આપેલો છે

૨ આ જ લક્ષણ જેન તત્કપરિણામ (૫૧) ના દોષ માં અક્ષરજન

૧૦ આગ્યુ છે.

૩ ‘ ઇત્યાદિ ’ થી વિસદૃશ પરિણામ વગેરે સમજવું.

સ્મરણ અને પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનમાં તફાવત—

પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનનો સ્મરણમાં અન્તર્ભાવ થાય છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી, કેમકે સ્મરણ થવામાં પૂર્વે થયેલ અનુભવ જ કારણરૂપ છે, જ્યારે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન થવામાં અનુભવ અને સ્મરણ એ બંને કારણ છે. દાખલા તરીકે સ્મરણમાં ‘તે વિદ્યા-શુર’ એવો બોધ થાય છે, જ્યારે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનમાં ‘તે આ વિદ્યા-શુર’ એવું જ્ઞાન થાય છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે પૂર્વે દેખેલ વ્યક્તિત્વનું દર્શન થવાથી કે જોવાયેલી વસ્તુ જોવાથી ‘તે જ આ’ એવું જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં ‘તે જ’ ભાગ સ્મરણરૂપ છે, જ્યારે ‘આ’ એ ભાગ ઉપસ્થિત વ્યક્તિ કે પદાર્થને દેખવા રૂપ અનુભવ છે. આ પ્રમાણે અનુભવ અને સ્મરણથી ઉદ્ભવતું ‘તે જ આ’ એવું અખણ જ્ઞાન ‘પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન’ છે.

સામાન્યના પ્રકારો—

જૈન દર્શનમાં સામાન્યના (૧) તિર્થંક-સામાન્ય અને (૨) ઊર્ધ્વતા-સામાન્ય એમ બે લેહો પાડેલા છે. દરેક વ્યક્તિમાં જે સંમાન ભાવ—સદશ પરિણામ રહેલો છે, તેને ‘તિર્થંક-સામાન્ય’ કહેવામાં આવે છે. જેમકે કાળી, ઘોળી અને શતી ગાયોમાં રહેલો ગોત્વ ધર્મ ‘તિર્થંક-સામાન્ય’ છે. અન્યાન્ય પર્થાયોમાં રહેલ જે મૂળ દ્રવ્ય-અનુભવ પદાર્થ તે ‘ઊર્ધ્વતા-સામાન્ય’ છે. દાખલા તરીકે સોનામાંથી બનાવેલ વીંટી, કંદોરો, કડું વગેરે પર્થાયોમાં અન્વયીરૂપ-મૂળ દ્રવ્ય સ્વરૂપી જે સુવર્ણ છે, તે ‘ઊર્ધ્વતા-સામાન્ય’ છે (જ્યારે સુવર્ણત્વ એ તિર્થંક-સામાન્ય છે).

અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો કોઈ એક વસ્તુનો તેની સમગ્ર જાતિની અન્યાન્ય વસ્તુઓ સાથેનો સમાનતાનો જે સંબંધ તે ‘તિર્થંક-સામાન્ય’ છે, જ્યારે કોઈ પણ વસ્તુના અનેક પર્થાયોમાં પણ જે દ્રવ્ય આબાદ રહે છે, પર્થાયોની ઉત્પત્તિ કે વિનાશ થવા છતાં જેનું અસ્તિત્વ કાયમ રહે છે, તે દ્રવ્ય ‘ઊર્ધ્વતા-સામાન્ય’ છે. જેમકે ‘સ્થાસક’, ‘કેસ’, ‘કુચલ’, ‘શિવક’, કપાલ ઇત્યાદિમાં રહેલી મૃત્તિકા. પર્થાયોને ‘વિશેષ’ કહેવામાં આવે છે, પરંતુ જૈન દર્શનમાં સામાન્ય અને વિશેષને પરસ્પર સાપેક્ષ તેમજ વસ્તુથી કથંચિત્ અજિન માન્યાં છે અર્થાત્ પ્રત્યેક વસ્તુ સામાન્ય-વિશેષસ્વરૂપી-ઉભયાત્મક છે.

પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનનાં ઉદાહરણો—

આ ઉપરથી તિર્થંક-સામાન્યાદિનું સ્વરૂપ સમજાઈું હશે એટલે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનનાં નિમ્ન-લિખિત ઉદાહરણોનો બોધ સહેલાઈથી થશે—

૧-૪ ધટ્ટી ઉત્પત્તિ પૂર્વેની માટીની જુદી જુદી અવસ્થાઓના આ નામો છે. જેમકે ‘સ્થાસક’ એ દર્પણના જેવા આકારનું પાત્ર છે. આવી આકૃતિવાળા, ચાક ઉપર ચડાવેલા માટીના પિણ્ડને ‘સ્થાસક’ કહેવામાં આવે છે. ‘કેસ’ પણ એક જાતનું પાત્ર છે અને એના જેવા આકારવાળી માટીને ‘કેસ’ કહેવામાં આવે છે. અનાજ રાખવાને માટે બનાવવામાં આવેલા પાત્રને ‘કુચલ’ કહેવામાં આવે છે. આવી આકૃતિવાળી માટી ‘કુચલ’ કહેવાય છે. મહાદેવના લિંગને મળતો આવતો માટીનો પિણ્ડ ‘શિવક’ કહેવાય છે. આ બધી માટીની ઉત્તરોત્તર અવસ્થાઓ હોય એમ શ્રેયવાચ છે.

૫ જેમ અનેક ઘડાઓમાં ધટ્ટતરૂપ સામાન્ય ધર્મ-એકરૂપતા રહેલ છે, તેમ આ તમામ ઘડાઓમાંથી પોતપોતાનો ઘડો દરેક જલ્પ ઝોળખી શકે છે. એ ઉપરથી તમામ ઘડાઓમાં એક બીલાથી પૃથક્તા-મિન્નતા-વિશેષતા સિદ્ધ થાય છે.

(૧) તે આ કાળી ગાયમાં ગોત્ર-ધર્મ છે કે જેનો આપણને રાત્રી ગાયમાં અનુભવ થયો હતો. (૨) તે આ કઠાનું સોનું છે કે જેને આપણે કદોરાના આકારમાં બેસું હતું. (૩) તે આ ઉપાધ્યાયજી છે કે જેમણે મને થોડાંક વર્ષ ઉપર તત્ત્વાર્થ-ભાષ્યાદિ વંચાવ્યાં હતાં. (૪) તે આ ગાયના જેવો રોઝ (ગવય) છે કે જેનું સ્વરૂપ મને ગાયની સાથે સમાનતારૂપ પૂર્વે સૂચવવામાં આવ્યું હતું. (૫) તે આ ભેંસ છે કે જેનું ગાયથી વિલક્ષણતારૂપ સ્વરૂપ મેં પૂર્વે આંબવ્યું હતું. (૬) રાહ ચણા કરતાં નાની છે. (૭) કુંજર કીડી કરતાં મોટા છે. (૮) મુંબઈથી અમદાવાદ ફર છે. (૯) મુંબઈથી મુરત પાસે છે.

આ ઉદાહરણોની સંકારણતા એ છે કે એ દ્વારા બૌદ્ધોના મતનું નિરાકરણ થાય છે, કેમકે બૌદ્ધ મત પ્રમાણે દરેક પદાર્થ ક્ષણિક છે એટલે એમાં એકતારૂપ સંકલના માટે કે સંશયતા વાસ્તે અવકાશ નથી. એમના ક્ષણિક વાદનો બારીક વિચાર કરીએ તો એમના મતમાં પ્રત્યક્ષ માટે પણ સ્થાન નથી, કારણ કે પ્રત્યક્ષને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારતાં પ્રત્યક્ષવિષયક પદાર્થને ઘોડી ઘણી થણું નિત્યતા મળી જાય છે.

પ્રત્યક્ષજ્ઞાનમાં ઉપમાનો અન્તર્ભાવ—

આ ઉદાહરણો ઉપરથી એમ કોઈને સહજ લાગે કે નૈયાયિકો જેને ‘ઉપમાન’ પ્રમાણ તરીકે ઓળખાવે છે, તેનો અર્થ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, એટલે કે જૈન દ્રષ્ટિએ ઉપમાન એ પૃથક્ પ્રમાણ નથી. “**પ્રસિદ્ધસાધર્મ્યાત્ સાધ્યસાધનમુપમાનમ્**” અર્થાત

૧ ધારો કે કોઈ એક ગૃહસ્થ રોઝ એટલે શું તે વાતથી અગાત હોય અને ગોવાળ એમ મુમુક્ષુ કે જે ગાયના જેવું હોય તે રોઝ છે. આ ગૃહસ્થને જગતમાં જ્યાં રોઝ સાથે મળ્યું તેને જોતા ‘ગાયના જેવું જે પ્રાણી હોય તે રોઝ’ છે એ વાત તેને યાદ આવી. એ અમરણ અને આ એવું રોઝનું પ્રત્યક્ષ દર્શન એ બેથી ‘તે જ આ રોઝ’ એવું તેને જે જ્ઞાન થયું તે ‘પ્રત્યક્ષજ્ઞાન’ છે. એવી રીતે

“**રોમશો દન્તુર. રયામો વાયનઃ પૃથુલોચનઃ ।**

વસ્ત્ર ચિપિટપ્પાણસ્ત ચૈવ્રમધધારયે ॥ ૧ ॥

પયોડમ્બુમેદો હસઃ સ્યાત્, પટ્ટપદેર્શ્મરઃ સ્મૃતઃ ।

સપ્તપર્ણેસ્તુ વિદ્વદ્વિ-વિદ્વેયો વિવમચ્છદઃ ॥ ૨ ॥

પશ્ચર્ણમવેદ્ રત્નં મેચકારુય પૃથુસ્તનો ।

યુક્તિઐકગૃહોઽપિ ગેષ્ઠક પરિકીર્તિતઃ ॥ ૩ ॥”

અર્થાત્ રવાટીવાળો, બહાર નીકળેલ દાતવાળો, કાળો, ઠીંગણો, વિરાળ નેત્રવાળો, ચપટા નાકવાળો જે હોય તેને ‘ચૈત્ર’ બહુવેલ; દૃઢ અને જળને જુદા પાડે તે દસ હોય, છ પત્રવાળું જીવડું તે બમરો, સપ્તપર્ણ તે વિષમ પત્રથી યુક્ત હોય એમ વિદ્વાનોએ બહુરૂ; પાંચ રત્નવાળું રત્ન તે એયક, વિસ્તૃત પર્ણ-ધરવાળો માનવ તે મુવતિ; એક શીંગડાવાળો હોય તે ગેડો; આ પ્રમાણેના કથનો મામલ્યા બાદ ચૈન, હસ આદિ નગરે પડતા તેની ચૈત્ર વગેરે તરીકે પ્રતીતિ કરવી તે ‘પ્રત્યક્ષજ્ઞાન’ છે.

પ્રસિદ્ધ સાધર્મ્ય દ્વારા સાધ્યનું સાધન કરવું તે ‘ઉપમાન’ છે. અર્થાત્ પ્રસિદ્ધ વસ્તુની અપ્રસિદ્ધ વસ્તુની સાથે સમાનતા દ્વારા અપ્રસિદ્ધ વસ્તુનું જ્ઞાન તે ‘ઉપમાન’ પ્રમાણ છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો સાદૃશ્ય જ્ઞાનથી સંજ્ઞા-સંજ્ઞી સંબંધી પ્રતિપત્તિ કરાવનારું જ્ઞાન તે ‘ઉપમાન’ છે.

જૈન દર્શનનું આ સંબંધમાં એ કથન છે કે ઉપમાનનો સાધર્મ્ય અને સમાન ધર્મી સાથે જ સંબંધ છે, નહિ કે વૈધર્મ્ય અને વિસદૃશ ધર્મી સાથે. એટલે કે પ્રસિદ્ધ વસ્તુથી અપ્રસિદ્ધ વસ્તુની વિસદૃશતા દ્વારા અપ્રસિદ્ધ વસ્તુનું જે જ્ઞાન થાય છે તેનો ઉપમાનમાં અન્તર્ભાવ થતો નથી. જેમકે આ લેંસ છે, કારણ કે તે ગાય કરતાં વિલક્ષણ છે. અર્થાત્ ઉપમાન પ્રમાણ જોઈએ તેટલું વ્યાપક નથી. જોથી કરીને વિસદૃશતાબોધક કોઈ અન્ય પ્રમાણ માનવાની આવશ્યકતા સિદ્ધ થાય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં આ જાનેનો સમાવેશ કરનાર ‘પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન’નો આદર કરવો અસ્થાને નથી.

કેટલાક એવી દલીલ કરે છે કે વિસદૃશતા એ સદૃશતાનો અભાવ છે, વિસદૃશતા એવી વાસ્તવિક ચીજ નથી; જોથી ઉપમાન પ્રમાણની વ્યાપકતામાં વાંધો આવતો નથી. આના પ્રત્યુત્તર તરીકે એમ પણ કહી શકાય કે સદૃશતા એ વિસદૃશતાનો અભાવ છે અને સદૃશતાની વાસ્તવિક હૈયાતી જ નથી એટલે ઉપમાન પ્રમાણને જરૂરે પ્રસિદ્ધ વૈધર્મ્ય દ્વારા સાધ્યનું સાધન કરનાર પ્રમાણ માનવું કે જેમાં ઉપમાનનો અન્તર્ભાવ થાય. ખરી રીતે સાધર્મ્ય કે વૈધર્મ્ય એ બેમાંથી કોઈ એક બીબાથી વાસ્તવિકપણામાં ઉતરતું નથી, વાસ્તે એ બેમાંથી ગમે તે દ્વારા થતા બોધનો પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનમાં સમાવેશ કરવો સમુચિત છે.

આ ઉપરથી સમજાય છે કે ઉપમાનની પ્રમાણતા વિષે જૈન અન્યકારો વાંધો ઊઠાવતા નથી, પરંતુ તેને સ્વતંત્ર પ્રમાણ ગણવા માટે તેઓ તૈયાર નથી. અનુયોગદ્વાર (સ્ત, ૧૪૪) તેમજ તત્વાર્થો (પુ. ૩૫, ૧૨૬) તરફ નજર કરીશું તો જણાશે કે કેટલાક જૈનાચાર્યોએ ઉપમાનને પણ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમની જેમ પૃથક્ પ્રમાણ તરીકે સ્વીકાર્યું છે.

પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનનું સ્વાતન્ત્ર્ય—

કેટલાકની એવી માન્યતા છે કે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનનો પ્રત્યક્ષમાં અન્તર્ભાવ થાય છે, પરંતુ તે વાત વાસ્તવિક નથી; કારણ કે ‘આ તે જ છે’ એ પ્રકારના ભૂત અને વર્તમાન એમ ઉભય કાળની એકતાવિષયક જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ દ્વારા સંભવતું નથી, કેમકે પ્રત્યક્ષ તો વર્તમાનકાલિક પદાર્થ ઉપર જ પ્રકાશ પાડે છે,^૧ અર્થાત્ ભૂતકાલિક વિષયનું તે ગ્રહણ કરવા અસમર્થ છે એટલે કે

૧ ઉપમાન અને ઉપગિત વચ્ચે કથનિત જિનનતા છે. જેમકે જે વસ્તુનું સાદૃશ્ય તે ‘ઉપમાન’, જોણેલી વસ્તુના ધર્મનું નવી વસ્તુમાં આગેપણ તે ‘અતિદેશ’, અને ઉપમાનનો અતિદેશ કરવાથી પ્રાપ્ત થતું જ્ઞાન તે ‘ઉપગિત’ છે.

૨ અત્ર કહ્યું છે કે “ સે કિં તં જાણગુણવ્વમાણે ? ં ચરઙ્ગિવહે પળ્લસે, તંજહા-પલ્લસે સણુમાણે મોચમ્મે જાગમે ”.

૩ આ વાતને મીમાંસાસ્થાનકવાતિક (સ્ત, ૪, સ્તો. ૮૪) સમર્થિત કરે છે, કેમકે ત્યાં કહ્યું છે કે—

“ સમ્યક્ વર્તમાને ચ શુદ્ધતે ચશુરાદિના ”.

પ્રત્યક્ષ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનની ગરજ સારી થકે તેમ નથી. રમરણની સહાયતાથી પ્રત્યક્ષ આ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે એમ કહેવું એ એક બાતનું સાહસ છે, કેમકે પ્રત્યક્ષમાં એવું સામાર્થ્ય નથી કે તે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનના કાર્ય-ક્ષેત્રમાં અંપડાવે. પ્રત્યેકની પોતાના વિષયમાં જ પ્રવૃત્તિ સંભવે છે. શું અજ્ઞનયુક્ત નેત્ર પણ દ્રશ્યવર્તી રૂપ ઉપરાંત તેના અવિષયરૂપ ગંધનું અહંશુ કરી શકે કે ? એ આ પ્રમાણેના વિરોધ-જનક પ્રસંગ તરફ દર્શક્ય રાખવાનો કદાચ કોઈ કરે તો અનુમાન પ્રમાણુ પણ હવામાં ઉડી જશે; કેમકે એ પરત્વે પણ એમ શું ન કહી શકાય કે વ્યાપ્તિ-રમરણાદિની મદદથી પ્રત્યક્ષ જ પરોક્ષ અગ્નિનું જ્ઞાન કરાવે છે ?

તર્ક—

પ્રમાણુનયન(પરિ. ૩)ના નિમ્ન-લિખિત સાતમા સૂત્રમાં તર્કનું લક્ષણ એમ આપવામાં આવ્યું છે કે—

“ ઉપલમ્બાનુપલમ્બસમ્ભવં ત્રિકાલીકલિતસાધ્યસાધનસમ્બન્ધાચાલમ્બનં દ્વદમસ્મિન્ સત્યેવ ભવતીત્યાયાકારં સંવેદનમૂહાપરનામા તર્કઃ ”

અર્થાત્ ઉપલંબ કે અનુપલંબ દ્વારા ઉત્પન્ન થતું અર્થાત્ અનુભવ કરાયેલી કે નહિ કરાયેલી એવી વસ્તુઓનું સમીક્ષણ કરવાથી ઉદ્ભવતું, ત્રણે કાળના સાધ્ય અને સાધનના સંબંધ વગેરેના આશ્રય લેનારું અને આ હોય ત્યારે જ હોમ એવા સ્વરૂપવાળું જ્ઞાન તે ‘તર્ક’ છે. આનું ખીલું નામ ‘ચિહ્ન’ છે.

તર્કનું લક્ષણ

વ્યાપ્તિ—

આપણે અનુભવ ઉપરથી સમજી શકીએ છીએ કે જે જન્મે છે તે મરે છે. એવો કોઈ પણ દેશ નથી કે જ્યાં અમુક પ્રાણી જન્મે એ હોય છતાં તે મર્યો ન હોય. આથી આપણે એમ યિષ્કક સ્વીકારીએ છીએ કે જે જે જન્મે તે તે મરે. આ પ્રમાણેના જન્મ અને મરણનો પરસ્પર સંબંધ તે ‘સહચાર’ કહેવાય છે. આના સમર્થનાથે ધૂમ અને અગ્નિનું સુપ્રસિદ્ધ દષ્ટાન્ત વિચારીએ. જ્યાં જ્યાં ધૂમ છે ત્યાં ત્યાં અગ્નિ છે. એવો કોઈ પણ ધૂમવાન પ્રદેશ નથી કે જ્યાં અગ્નિ ન હોય. આવા તે ધૂમ અને અગ્નિનો પરસ્પર સંબંધ અથવા જન્મ અને મરણનો સંબંધ તે ‘સહચાર’ કહેવાય છે.

૧ સરખાવો મીમાંસાશાકં(સ. ૨, શ્લો. ૧૧૪)નો નિમ્ન-લિખિત મુદાલેખ—

“ ચત્રાપ્યતિશયો દટઃ, સ સ્વાર્થાનતિલક્ષનાત ।

દુરસુધમાદિદુટ્ટો સ્વાત્, ન રૂપે ઓત્રવૃત્તિતા ॥ ”

૨ સાધ્ય અને સાધનના સંબંધને અવિનાશવાને ‘વ્યાપ્તિ’ કહેવામાં આવે છે.

૩ ‘વગેરે’થી વાચ્ય-વાચક ભાવ સમજાવે.

૪ વ્યાપ્તિના આરોપથી વ્યાપકનો આરોપ તે ‘તર્ક’ છે. એના ન્યાય-દર્શનમાં (૧) વ્યાપાત, (૨)

આત્માશ્રય, (૩) ક્ષતરેતરાશ્રય, (૪) ચક્રકાશ્રય, (૫) અનવસ્થા, (૬) પ્રતિબંધી, (૭) કલ્પના, (૮) ગોરવ, (૯) હિતર્થ, (૧૦) અપવાદ અને (૧૧) વેળાત્મ એમ અગ્રાર બેઠા પાડેલા છે,

જન્મ્યા છતાં મરે નહિ એમ એ જાણવામાં આવે તો જન્મ-મરણનો કારણ-કાર્યરૂપ સંબંધ ઊઠી જાય છે. આ 'વ્યભિચાર' કહેવાય છે.

ઉપર્યુક્ત દૃષ્ટાન્તમા 'સહચાર ઉપરાંત' વ્યભિચારનો અભાવ હોવાની પ્રતીતિ થતાં જે સિદ્ધાન્ત ક્ષણિત થાય છે-જે નિયમ સ્પુરે છે, તેને 'વ્યાપ્તિ' કહેવામાં આવે છે. જેમકે જન્યાં જન્યાં ધૂમ છે ત્યાં ત્યાં અગ્નિ છે જ એ સહચાર અને જન્યાં અગ્નિ નથી ત્યાં ધૂમ નથી જ એ વ્યભિચારનો અભાવ એ એ સિદ્ધ થવાથી જન્યાં જન્યાં ધૂમ છે ત્યાં ત્યાં અગ્નિ છે એવો 'વ્યાપ્તિ-નિયમ' ધરી શકાય છે.

કહેવાની મતલબ એ છે કે એ વસ્તુઓ અનેક સ્થળે સાથે રહેલી હોવાવાથી તેનો વ્યાપ્તિ-રૂપ નિયમ સિદ્ધ થતો નથી. એ માટે તો એ એને જુદી પાડવામાં કંઈ વાંધો આવે છે કે નહિ તે વિચારવું જોઈએ. એ વાંધો આવતો હોય તો વ્યાપ્તિ બની શકશે નહિ. આ પ્રમાણે એ વસ્તુના

૧-૨ આ એને અનુક્રમે 'અન્ય-વ્યવ્યાપ્તિ' અને 'અતિરેક-વ્યાપ્તિ' કહેવામાં આવે છે.

૩ 'ત્યાં ત્યાં' ને બદલે 'જે જે' અને એવી રીતે 'ત્યા ત્યાં' ને બદલે 'તે તે' મૂકી શકાય. 'ત્યા ત્યાં' એ પ્રસંગ દર્શાવવા માટે યોગ્ય સ્થલવાચક અભ્યય છે, ત્યારે 'જે જે' એ વ્યક્તિવાચક વિશેષણ છે.

૪ આમાં ધૂમ કાર્ય છે અને અગ્નિ એનું કારણ છે. આવા કાર્ય-કારણરૂપ સંબંધમાં જેનો પ્રદેશ મોટો હોય-જેનું ક્ષેત્ર વિશાળ હોય તે 'વ્યાપક' કહેવાય છે, ત્યારે જેનો પ્રદેશ નાનો હોય-જેનું ક્ષેત્ર સંકુચિત હોય તે 'વ્યાપ્ય' કહેવાય છે. કાર્ય વ્યાપ્ય ગણાય છે, ત્યારે કારણ વ્યાપક ગણાય છે, તો કે કેટલીક વાર કાર્ય અને કારણના પ્રદેશ સમાન પણ હોય. અસ્તુતમા ધૂમરૂપ કાર્યનું ક્ષેત્ર અગ્નિરૂપ કારણ જેટલું વિશાળ નથી, કેમકે ત્યા ત્યા અગ્નિ હોય ત્યા ત્યા ધૂમ હોવા જોઈએ એવા નિયમ નથી, જેમકે લાખકનો તપાવેલો ગોળો. આ ગોળામાં અગ્નિ છે, પરંતુ ધૂમ નથી. અર્થાત્ તપાવેલા ગોળારૂપ પ્રદેશમાં અગ્નિ છે, પરંતુ ત્યા ધૂમનું અગ્નિત્વ નથી.

ત્યા વ્યાપ્ય અને વ્યાપકના પ્રદેશ સગળા ન હોય ત્યા અતિરેક-વ્યાપ્તિ ઉદાહરણ કરવી પડે છે. જેમકે ત્યા ત્યા ધૂમ નથી ત્યા ત્યા અગ્નિ નથી એવી વ્યાપ્તિ ન કરતા ત્યા ત્યા અગ્નિ નથી ત્યા ત્યા ધૂમ નથી એવી વ્યાપ્તિ સંગત ગણાય છે. પરંતુ ત્યા વ્યાપ્ય અને વ્યાપકના ક્ષેત્રો સરખા હોય, ત્યાં આમ ઉદાહરણની જરૂર નથી જેમકે ત્યા ત્યા શાન થવાપણું (જેપતન) છે, ત્યા ત્યા નામ કોવાપણું છે એ અન્ય-વ્યવ્યાપ્તિ ઉપરથી ત્યા ત્યા જેપતન નથી, ત્યા ત્યા નામ કોવાપણું નથી એવી વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ કરવામાં કેાઈ જાતનો બાધ નથી એવી રીતે ત્યા ત્યા ગ્રાણ વગેરે છે ત્યા ત્યા ચેતનપણું છે એ અન્ય-વ્યાપ્તિનું ઉદાહરણ છે, ત્યારે ત્યા ત્યા ગ્રાણ વગેરે નથી ત્યા ત્યા ચેતનપણું નથી એ અતિરેક-વ્યાપ્તિનું ઉદાહરણ છે.

૫ આથી એમ સમજવાનું નથી કે અગ્નિ ચૂળ રીતે ધૂમ ઉપર વ્યાપ્ત થયો છે અથવા તો ધૂમ માત્ર અગ્નિના વર્ગમાં સમાઈ ગયો છે ખરી વાત તો એ છે કે ધૂમના વિચાર ઉપર અગ્નિનો વિચાર વ્યાપ્ત થયો છે. ધૂમ અને અગ્નિ એ શબ્દોમાં શબ્દવાચ્ય વ્યક્તિત્વ પ્રધાન નથી પણ શબ્દવાચ્ય ધર્મ કે ઉપાધિ કે સામાન્ય પ્રધાન છે. તાત્પર્ય એ છે કે ધૂમ અને અગ્નિ એ બેમાં સામાન્ય ધર્મેનો સમન્વય વ્યાપ્ય-વ્યાપક ભાવની ક્ષુદ્ધિએ કર્યો છે. જુઓ વસંતરજતમહોત્સવ સ્થાવરક અન્ય (૫. ૧૧૫).

પ્રત્યક્ષ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનની ગરજ સારી શકે તેમ નથી. સ્મરણની સહાયતાથી પ્રત્યક્ષ આ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે એમ કહેવું એ એક ભતતું સાહસ છે, કેમકે પ્રત્યક્ષમાં એવું સામાર્થ્ય નથી કે તે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનના કાર્ય-ક્ષેત્રમાં અંપડાવે. પ્રત્યેકની પોતાના વિષયમાં જ પ્રવૃત્તિ સંભવે છે. શું અંજનયુક્ત નેત્ર પણ દૂરવર્તી રૂપ ઉપરાંત તેના અવિષયરૂપ ગંધનું ગ્રહણ કરી શકે કે ?^૧ એ આ પ્રમાણેના વિરોધ-જનક પ્રસંગ તરફ દર્શક્ય રાખવાનો કદાચક્ર કોઈ કરે તો અનુમાન પ્રમાણ પણ હવામાં ઉડી જશે; કેમકે એ પરત્વે પણ એમ શું ન કહી શકાય કે વ્યાપ્તિ-સ્મરણાદિની મદદથી પ્રત્યક્ષ જ પરોક્ષ અગ્નિનું જ્ઞાન કરાવે છે ?

તર્ક—

પ્રમાણનયન(પરિ. ૩)ના નિમ્ન-લિખિત સાતમા સૂત્રમાં તર્કનું લક્ષણ એમ આપવામાં આવ્યું છે કે—

“વપલમ્માનુવલમ્ભસમ્ભવં ત્રિકાલીકલિતસાધ્યસાધનસમ્બન્ધાચાલમ્બનં હૃદયસ્મિન્ સત્યેષ્વ ભવતીત્યાયાકારં સંવેદનમૂહાપરનામા તર્કઃ”

અર્થાત્ ઉપલંબ કે અનુપલંબ દ્વારા ઉત્પન્ન થતું અર્થાત અનુભવ કરાયેલી કે નહિ કરાયેલી એવી વસ્તુઓનું સમીક્ષણ કરવાથી ઉદ્ભવતુ, ત્રણે કાળના સાધ્ય અને સાધનના સંબંધ વગેરેનો આશ્રય લેનાર અને આ હોય ત્યારે જ હોમ એવા સ્વરૂપવાળું જ્ઞાન તે ‘તર્ક’ છે. આનું બીજું નામ ‘ચિહ્ન’ છે.

વ્યાપ્તિ—

આપણે અનુભવ ઉપરથી સમજી શકીએ છીએ કે જે જન્મે છે તે મરે છે. એવો કોઈ પણ દેશ નથી કે જ્યાં અમુક પ્રાણી જન્મે એ હોય છતાં તે મર્યો ન હોય. આથી આપણે એમ બેધકક સ્વીકારીએ છીએ કે જે જે જન્મે તે તે મરે. આ પ્રમાણેનો જન્મ અને મરણનો પરસ્પર સંબંધ તે ‘સહચાર’ કહેવાય છે. આના સમર્થનાથે ધૂમ અને અગ્નિનું સુપ્રસિદ્ધ દ્વિધાન્ત વિચારીએ. જ્યાં જ્યાં ધૂમ છે ત્યાં ત્યાં અગ્નિ છે. એવો કોઈ પણ ધૂમવાન પ્રદેશ નથી કે જ્યાં અગ્નિ ન હોય. આવા તે ધૂમ અને અગ્નિનો પરસ્પર સંબંધ અથવા જન્મ અને મરણનો સંબંધ તે ‘સહચાર’ કહેવાય છે.

૧ સરખાવો મીમાંસાશ્લોકં(સ. ૨, શ્લો. ૧૧૪)નો નિમ્ન-લિખિત મુદાલેખ—

“યત્રાપ્યતિશયો દૃષ્ટઃ, સ સ્વાર્થાનિતિલક્ષનાત ।

દૂરસૂક્ષ્માદિદુષ્ટો સ્વાત્, ન રૂપે ઓષ્ઠવૃત્તિતા ॥”

૨ સાધ્ય અને સાધનના સંબંધને અવિનાશવાને ‘વ્યાપ્તિ’ કહેવામાં આવે છે.

૩ ‘વગેરે’થી વાચ્ય-વાચક ભાવ સમજવો.

૪ વ્યાપ્તના આરોપથી વ્યાપકનો આરોપ તે ‘તર્ક’ છે. એના ન્યાય-દર્શનમાં (૧) વ્યાપાત, (૨)

આત્માશ્રય, (૩) ઇતરેતરાશ્રય, (૪) ચક્રકાશ્રય, (૫) અનવશ્યા, (૬) પ્રતિમત્તી, (૭) કલ્પના, (૮) ગોરવ, (૯) ઉત્સર્ગ, (૧૦) અપવાદ અને (૧૧) વૈજલ્ય એમ અગ્રાર જેઠા પાડેલા છે.

જન્મયા છતાં મરે નહિ એમ જો લલણવામાં આવે તો જન્મ-મરણનો કારણ-કાર્યરૂપ સંબંધ બીડી જાય છે. આ 'વ્યભિચાર' કહેવાય છે.

ઉપર્યુક્ત દષ્ટાન્તમાં ૧ સહચાર ઉપરાંત ૨ વ્યભિચારનો અભાવ હોવાની પ્રતીતિ થતાં જે સિદ્ધાન્ત ફક્ત થાય છે—જે નિયમ સ્પુરે છે, તેને 'વ્યાપ્તિ' કહેવામાં આવે છે. જેમકે જન્યાં ન્યાં ધૂમ છે ત્યાં ત્યાં અગ્નિ છે જ એ સહચાર અને જન્યાં અગ્નિ નથી ત્યાં ધૂમ નથી જ એ વ્યભિચારનો અભાવ એ બે સિદ્ધ થવાથી જન્યાં ન્યાં ધૂમ છે ત્યાં ત્યાં અગ્નિ છે એવો ૧ વ્યાપ્તિ-નિયમ ધરી શકાય છે.

કહેવાની મતલબ એ છે કે બે વસ્તુઓ અનેક સ્થળે સાથે રહેલી હોવાવાથી તેનો વ્યાપ્તિ-રૂપ નિયમ સિદ્ધ થતો નથી. એ માટે તો એ બેને જુદી પાડવામાં કંઈ વાંધો આવે છે કે નહિ તે વિચારવું જોઈએ. જો વાંધો આવતો હોય તો વ્યાપ્તિ ણની શકશે નહિ. આ પ્રમાણે બે વસ્તુના

૧-૨ આ બેને અનુક્રમે 'અ-વ્ય-વ્યાપ્તિ' અને 'વ્યતિરેક-વ્યાપ્તિ' કહેવામાં આવે છે.

૩ 'જ્યાં જ્યાં' ને જાહેર 'જે જે' અને એવી રીતે 'ત્યાં ત્યાં' ને જાહેર 'તે તે' મૂકી શકાય. 'જ્યાં જ્યાં' એ પ્રસંગ દર્શાવવા માટે યોગ્યેષ્ઠ અલંકારિક અવ્યય છે, જ્યારે 'જે જે' એ વ્યક્તિવાચક વિશેષણ છે.

૪ આમાં ધૂમ કાર્ય છે અને અગ્નિ એવું કારણ છે. આવા કાર્ય-કારણરૂપ સંબંધમાં જેનો પ્રદેશ મોટો હોય-જેનું ક્ષેત્ર વિશાળ હોય તે 'વ્યાપક' કહેવાય છે, જ્યારે જેનો પ્રદેશ નાનો હોય-જેનું ક્ષેત્ર સંકુચિત હોય તે 'વ્યાપ્ય' કહેવાય છે. કાર્ય વ્યાપ્ય ગણાય છે, જ્યારે કારણ વ્યાપક ગણાય છે, જેકે કેટલીક વાર કાર્ય અને કારણના પ્રદેશ સમાન પણ હોય પ્રસ્તુતમાં ધૂમરૂપ કાર્યનું ક્ષેત્ર અગ્નિરૂપ કારણ જેટલું વિશાળ નથી, કેમકે જ્યાં જ્યાં અગ્નિ હોય ત્યાં ત્યાં ધૂમ હોવો જોઈએ એવો નિયમ નથી, જેમકે શોખંડનો તપાવેલો ગોળો આ ગોળામાં અગ્નિ છે, પરંતુ ધૂમ નથી. અર્થાત્ તપાવેલા ગોળાના પ્રદેશમાં અગ્નિ છે, પરંતુ ત્યાં ધૂમનું અસ્તિત્વ નથી.

જ્યાં વ્યાપ્ય અને વ્યાપકના પ્રદેશ મળ્યા ન હોય ત્યાં વ્યતિરેક-વ્યાપ્તિ ઉદાહરણ કરવી પડે છે, જેમકે જ્યાં જ્યાં ધૂમ નથી ત્યાં ત્યાં અગ્નિ નથી એવી વ્યાપ્તિ ન કરતાં જ્યાં જ્યાં અગ્નિ નથી ત્યાં ત્યાં ધૂમ નથી એવી વ્યાપ્તિ મંગત ગણાય છે. પરંતુ જ્યાં વ્યાપ્ય અને વ્યાપકના ક્ષેત્રો સરખા હોય, ત્યાં આમ ઉદાહરણની જરૂર નથી જેમકે જ્યાં જ્યાં જ્ઞાન થવાપણું (જેવન) છે, ત્યાં ત્યાં નામ હોવાપણું છે એ અન્ય-વ્યાપ્તિ ઉપરથી જ્યાં જ્યાં જેવન નથી, ત્યાં ત્યાં નામ હોવાપણું નથી એવી વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ કરવામાં કોઈ જનનો આધ નથી એવી રીતે જ્યાં જ્યાં પ્રાણ વગેરે છે ત્યાં ત્યાં ચેતનપણું છે એ અન્ય-વ્યાપ્તિનું ઉદાહરણ છે, જ્યારે જ્યાં જ્યાં પ્રાણ વગેરે નથી ત્યાં ત્યાં ચેતનપણું નથી એ વ્યતિરેક-વ્યાપ્તિનું ઉદાહરણ છે.

૫ આથી એમ સમજવાનું નથી કે અગ્નિ જ્યજ્ઞ રીતે ધૂમ ઉપર વ્યાપ્ત થયો છે અથવા તો ધૂમ માત્ર અગ્નિના વર્ગમાં સમાઈ ગયો છે ખરી વાત તો એ છે કે ધૂમના વિચાર ઉપર અગ્નિનો વિચાર વ્યાપ્ત થયો છે. ધૂમ અને અગ્નિ એ શબ્દોમાં ગૃહવાચ્ય વ્યક્તિનું પ્રધાન નથી પણ ગૃહવાચ્ય ધર્મ કે ઉપાધિ કે સામાન્ય પ્રધાન છે. તાત્પર્ય એ છે કે ધૂમ અને અગ્નિ એ બેના સામાન્ય ધર્મોના સમ-વ્ય વ્યાપ્ય-વ્યાપક બાબતી શુદ્ધિએ કર્યો છે. જુઓ વર્ગતરજ્જ્વલમહોતસવ રમારક અન્ય (ધ. ૧૧૫).

સાહચર્યની-સાથે રહેવાના સંબંધની પરીક્ષા કરવાનો અધ્યવસાય તે 'તર્ક' છે. આ તર્કનું કાર્ય વ્યાપ્તિનો નિશ્ચય કરી આપવાનું છે. જ્યાં સુધી વ્યાપ્તિનો તર્કની ઉપયોગિતા નિશ્ચય ન થાય ત્યાં સુધી અનુમાન ન થઈ શકે. જેમકે જ્યાં જ્યાં ધૂમ છે ત્યાં જ્યાં અગ્નિ છે એવો નિર્ણય થયા વિના કોઈ સ્થળે ધૂમ જોવામાં આવે તો ત્યાં શું અગ્નિ હોવાનું અનુમાન કરી શકાય ? જેણે ધૂમમાં અગ્નિની વ્યાપ્તિનો નિશ્ચય કર્યો છે તે જ માનવ જે સ્થળે ધૂમ દેખે ત્યાં અગ્નિ હોવાનું ચોક્કસ અનુમાન કરી શકે. આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે તર્ક વિના વ્યાપ્તિ-નિશ્ચય નથી અને વ્યાપ્તિના નિશ્ચય વિના અનુમાન નથી. અર્થાત્ અનુમાનને માટે વ્યાપ્તિનો નિર્ણય થવાની આવશ્યકતા છે અને એ નિર્ણય માટે તર્કની જરૂરીઆત છે^૧

વળી જેમ વ્યાપ્તિ-જ્ઞાન કરાવવામાં તર્ક સહાયકારી છે, તેમ વાચ્ય-વાચક ભાવનું જ્ઞાન કરાવવામાં તર્ક ઉપયોગી છે. અસુક શબ્દ અસુક અર્થનો વાચક છે, જ્યારે અસુક અર્થ તેનો વાચ્ય છે એ જાતનું જ્ઞાન થવામાં તર્ક સાધનબૂત છે.

તર્કનું પ્રમાણ—

આપણે જોઈ ગયા તેમ તર્કની મદદથી વ્યાપ્તિ-જ્ઞાન થાય છે. આ તર્કને જે પ્રમાણરૂપ ન ગણવામાં આવે, તો તેની સહાયતાથી ઉત્પન્ન થતા વ્યાપ્તિ-જ્ઞાનને કયો વિદ્વાન્ પ્રમાણભૂત ગણે ? કેમકે જેના કારણમાં વિસંવાદ છે-અપ્રમાણિકતા છે, તેનું કાર્ય પ્રમાણરૂપ કોણ ગણે ? એટલે કે જ્યારે વ્યાપ્તિ-જ્ઞાન આ પ્રમાણે અપ્રમાણ ગણાય તો તેની મદદથી ઉત્પન્ન થતું અનુમાન-જ્ઞાન પણ અપ્રમાણ જ લેખાય કે બીજું કંઈ ? એટલે તર્કને અપ્રમાણ માનનારને હાથે અનુમાનના પ્રાણનો પ્રધ્વંસ થવાનો. વિશેષમાં તર્કને અપ્રમાણ ગણનાર પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો ઘાતક બનવાનો, કેમકે પદાર્થનું પ્રત્યક્ષ અવલોકન કર્યા પછી આ સ્થળે પદાર્થ અવિસંવાદી છે, જ્યારે આ અન્ય સ્થળે તે વિસંવાદી છે એટલે પ્રથમ સ્થળે તે પ્રમાણપુરસ્કર છે અને દ્વિતીય સ્થળે અપ્રમાણ છે એવી જે વ્યવસ્થા તર્કને લઈને પ્રમાણ કરી શકે છે, તે તર્કને અપ્રમાણ માનતાં કેવી રીતે સંભવી શકે ? કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી જણાતા પદાર્થોની સત્યતા-અસત્યતાનો નિર્ણય અનુમાનથી થાય છે, પરંતુ જ્યાં અનુમાન-જ્ઞાન જ અપ્રમાણ બની હવામાં ઊડી જાય, ત્યાં પ્રત્યક્ષના રામ રમી ગયા વિના કેમ રહે ? અને જ્યારે આ પ્રમાણે પ્રમાણનો લોપ થવાનો એટલે પ્રમેયની વ્યવસ્થા માટે કયાંથી અવકાશ રહેશે ? એટલે ચૂન્યવાદનું સામ્રાજ્ય સ્થપાવાનું.

૧ તર્કની ઉપયોગિતા સંચયના ઉચ્છેદક તરીકે જણાતી છે. એને માટે નિમ્ન-લિખિત પ્રસિદ્ધ ઉદાહરણ આપીશું—

“અરણ્યમેતત્ સચિતાસ્તમાગતો, ન ચાધુના સમ્પ્રવતોદ માનવઃ ।

ધુવં તદેતેન જગદિભાજા, માર્કયં સ્મરારાતિસમાનનામ્ના ॥ ૧ ॥ ”

અર્થાત્ આ જંગલ છે, સૂર્ય આગમી ગયો છે, હાલ અહીં આ માનવનો સંભવ નથી તેથી નહીં પક્ષી વિગેરેથી યુક્ત એવું આ કામદેવના શત્રુ (મદાદેવ)ના સમાન નામધારી હોયું જોઈએ એટલે કે આ

બૌદ્ધો તર્કને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારતા નથી. તેમની માન્યતા એવી છે કે તર્કનું કાર્ય, નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ પછી ઉત્પન્ન થતી વિકલ્પ-બુદ્ધિથી થાય છે. અત્ર પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે આ વિકલ્પ-બુદ્ધિ પ્રમાણરૂપ છે કે અપ્રમાણરૂપ ? જો પ્રમાણરૂપ કહેવામાં આવે તો બૌદ્ધ દર્શનમાં સ્વીકારલા પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન ઉપરાંત તૃતીય પ્રમાણ સ્વીકારવાનો અનિષ્ટ પ્રસંગ બેડા થાય છે. જો એને અપ્રમાણરૂપ કહેવાનું સાહસ કરવામાં આવે, તો કેાઇ પ્રમદા પોતાના નયુસક પતિથી પુત્રની ઇચ્છા રાજે તેના જેવું છે. અર્થાત્ એવી અપ્રમાણરૂપ વિકલ્પ-બુદ્ધિ તર્કનું કાર્ય કરવા અસમર્થ છે. માટે ગમે તે શબ્દથી તર્કને પ્રમાણ માનવાનું સિદ્ધ થાય છે,

• આ ઉપરથી સમજાય છે કે તર્ક એ સ્વતંત્ર પ્રમાણ છે. એનો પ્રત્યક્ષમાં અનુભવી કરી શકાય તેમ નથી. આ તર્ક દ્વારા ઇન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષાદિ વસ્તુનું પૃથક્કરણ થઇને કાર્ય-કારણ, વાચ્ય-વાચક ભાવ ઇત્યાદિ સિદ્ધાન્તોથી આપણી અનુભવ-સૃષ્ટિનું સમુચિત રીતે વર્ગીકરણ કરાય છે. આ પ્રમાણે પૃથક્કરણ કરવામાં ઉપયોગી એવું તર્ક-પ્રમાણ વિકાસક્રમમાં સુન્દર સાધનની ગણના સાદે છે. એથી તો જૈન દર્શનમાં એનો ઇતર દર્શનની જેમ અસ્વીકાર ન કરતાં કેટલાક પદાર્થો તર્કગ્રાહ્ય પણ છે એમ સ્પષ્ટ નિવેદન કરવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ જૈન દર્શનમાં (૧) તર્ક-ગ્રાહ્ય અને (૨) આગમ-ગ્રાહ્ય એમ પદાર્થોના બે પ્રકારે પાડવામાં આવેલા છે.

હેતુ-ગમ્ય અને આગમ-ગમ્ય પદાર્થો—

જૈન દર્શનમાં હેતુગમ્ય તેમજ આગમ-ગમ્ય એમ ઉભય પ્રકારના પદાર્થો માટે સ્થાન છે. કેટલાક પદાર્થો હેતુ-ગમ્ય છે અર્થાત્ અનુમાનના અંગભૂત હેતુ-તર્કથી જાણવા લાયક છે, ત્યારે કેટલાક પદાર્થો આગમ-ગમ્ય છે અર્થાત્ તે આગમથી જાણી શકાય છે. વિશેષમાં જે પદાર્થ જેવી રીતે જાણવા લાયક હોય, તેનું તેવી જ રીતે પ્રતિપાદન કરવું જોઇએ. અર્થાત્ જે પદાર્થો કેવળ આગમ-ગમ્ય છે, તેમાં અનુમાનાદિનો પ્રયોગ કરનાર અને જે પદાર્થો અનુમાન વગેરે પ્રમાણોથી ગ્રાહ્ય છે તેમાં કેવળ આગમ-પ્રમાણનો ઉપયોગ કરનાર પરમાત્માની આજ્ઞાનો વિરાધક સમજવો. કહ્યું પણ છે કે—

“ જો હેતુવાચ્યપક્ષમ્મિ હેતુઓ આગમે ય આગમિઓ ।

સો સસમયપન્નવઓ સિદ્ધાન્તવિરાહઓઞ્જો ॥ ૧ ॥ ”

અર્થાત્ જે હેતુ-વાદના પક્ષમાં હેતુઓની અને આગમને વિષે આગમોની રૂપરૂપા કરે, તેને સ્વ-સિદ્ધાન્તનો જાણકાર સમજવો; આથી ઉદ્ભૂત કાર્ય કરનારને સિદ્ધાન્તનો વિરાધક જાણવો.

૧ ઢાયા—

યો હેતુવાદપક્ષે હેતુક આગમે ચ આગમિકઃ ।

સ સ્વસમયપ્રજ્ઞાપકઃ સિદ્ધાન્તવિરાધકોઽન્યઃ ॥

૨ આ ગાથા શ્રીહેમચન્દ્રસૂત્રીશરૂત ગોમગાત્રના તૃતીય પ્રકાશની ગોપત્રી રીક્ષ (પૃષ્ઠ ૧૭૧) માં સાક્ષીરૂપે આપવામાં આવેલી છે.

દાખલા તરીકે કાચા હડી, કાચા કૂંધ અને કાચી છાસની માથે કંઠાળ મેળવવાથી છવોત્પન્નિ થાય છે,^૧ એ વાત કેવળ આગમ-ગમ્ય છે. અર્થાત્ કાચા ગોરસ સાથે કંઠાળ મેળવતાં તેમાં તત્કાળ-અન્તર્મુક્તમાં જે છવો ઉત્પન્ન થાય છે, તે ચર્મચક્રથી જોઈ શકાય તેમ નથી. તે માટે તો આગમ-નેત્ર આવશ્યક છે.^૨ હા, અલગત, કાલાન્તરે તે છવો મોટા થતાં તેને સાંવ્યા-વહારિક પ્રત્યક્ષથી અનુભવ કરાય છે.

એવી રીતે સઘન વાદળાં જોઈ મેઘનું અનુમાન કરવું,^૩ ડહોણું પાણી જોઈ વૃષ્ટિનું અનુમાન કરવું, જાગલા જોઈ જળાશયનો તર્ક કરવો, રૂપ જોઈ રસાદિનું અનુમાન કરવું ઇત્યાદિ હિતુગમ્યતા સૂચવે છે.

આ ઉપરથી એ ફલિત થાય છે કે તર્ક, અનુમાન જેવાં પ્રમાણોને ઉડાવી દેવાં, તે શાસ્ત્રકારોના ઉદ્દેશનું ઉલ્લંઘન કરવા બરાબર છે. અત્ર કોઈ પ્રશ્ન ઊઠાવે કે ૪૬ માં પૃષ્ઠમાં તો તર્કાતર્કિ પશુ એક જાતનું વાગ્યુદ્ધ છે અને તેથી એની દાઢમાં ન ફસાવું એમ જે સૂચવવામાં આવ્યું છે તે શું વિરોધ-જન્ય હકીકત નથી? આનો ઉત્તર એ છે કે અત્ર વિરોધ માટે અવકાશ નથી જ; આ તો આશયની અજ્ઞાત અવસ્થાને આભારી છે, પરિસ્થિતિ ન મમત્તયાનું આ પરિણામ છે, કેમકે એ પૃષ્ઠમાં યોગદૃષ્ટિ-સમુચ્ચયના ૧૪૫ માં શ્લોક દ્વારા તર્કને જે મિથ્યાભિમાનનો હેતુ સંબોધવામાં આવ્યો છે, તે શુષ્ક તર્કને ઉદ્દેશીને છે. અર્થાત્ જ્યાં કેવળ કવલશોષ થાય, જેનું પરિણામ નીરસ આવે એવા શુષ્કવાદમાં યાને વિતંડાવાદમાં અને પરલોકાદિના આધક

૧ આ વાતને શ્રીમદ્વેદાનંદ ગણેશ પ્રબન્ધચિન્તામણિ (પૃ. ૯૧) માં સાક્ષીરૂપે નિમ્ન-લિખિત ગાથા દ્વારા પુષ્ટ કરે છે:—

“ મુગ્ધમાસાદિપ્રમુદ્ધં વિવિલં કચ્ચમ્મિ ગોરસે પદદ્ ।
તા તસજીવુષ્પતી ભગતિ દદિષ્ય તિવિણુવ્વરિય ॥ ૧ ॥ ”

[મુદ્ધમાસાદિપ્રમુદ્ધં દ્વિવિલં અપકે ગોરસે પતતિ ।
તદા ત્રસજીવોત્પાત ભગન્તિ દદિષ્તિ ત્રિવિનોદ્ધરિસે ॥ ૧]

આ મળધમા પદપુરોણમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે—

“ ગોરસં માપમધ્યે તુ મુદ્ધાદિકે તથૈવ ચ ।
મક્ષયેત્ તદ્ મવેગ્નૂન માંમત્તસ્યં ચુધિમ્મિર । ॥ ”

એટલે કે અહીં અને મગ વગેરેની સાથે (કાચું) ગોરમ ખાવું તે ખરેખર હે ચુધિમ્મિર^૪ માસ ખાવા બરાબર છે.

૨ યોગશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા રૂપિ (પત્રાક ૧૭૧) માં કહ્યું પણ છે કે—

“ આમગોરમસમ્પૂર્ણ-દ્વિવિલંકાદિપુ અત્થથા ।
નૃપ્તાઃ કૈવલિમિ. મુદ્ધમાસ્તસ્માન્ તાનિ ચિવજેયંત ॥ ”

વિવાહમાં ઝોટલે કે જલ્પકથામાં જે તર્કોના ઉપયોગ થાય છે, તે જ તર્કો દ્વેષના પાપક અને મિથ્યાભિમાનનું કારણ હોવાથી હેય છે.^૧ એ તો જે તર્કોથી બતિ, નિગ્રહસ્થાન, હેત્વાભાસને ભેર મળતું હોય તે તર્કો ત્યાજ્ય છે; બાકી જે તર્કોના પ્રયોગ ધર્મવાદમાં-વસ્તુ-સ્થિતિ બાધુ-વાની જ ખાતર^૨ ગુરુ-શિષ્યો પરસ્પર કરે છે, તે તર્કો મિથ્યાભિમાનના હેતુ નથી જ; ઉલટા એ તો ધર્મનાં સાધનરૂપ છે.^૩ આથી એ સ્પુટ થાય છે કે જ્યાં કેવળ જીવવાની અભિલાષાથી

૧ સ્થાનાંગપત્રમાં ૭ પ્રકારના વિવાહો ખતાવ્યા છે. વિવાહને ટીકાકાર 'જલ્પ-કથા' તરીકે ઓળખાવે છે.

૨-૫ આ સંબંધમાં શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરકૃત પાદ્મત્રિશિક્ષા અક્ષરે અક્ષર મનન કરવા હું પાદક-મહાશયને વિનવું છું, જોકે આદ્યો તો ફક્ત વાનગીરૂપે નિમ્ન-લિખિત શ્લોકો તેમજ તેનો ભાવાર્થ ઉપરિચિત કરી સંતોષ માતું છું.

“ ધ્યામાન્તરોપગતયોરેકામિષસજ્જાતમત્સરયોઃ ।

સ્વાત્ સૌ(સ ?)હયમપિ શુનોર્ઞાતોરપિ વાદિનોર્ન સ્વાત્ ॥ ૧ ॥ ”

અર્થાત્ જુદા જુદા ગામથી આવી ચડેલા અને એક જ માંસના ટુકડાની આસક્તિથી મત્સરી બનેલા એવા બે કૂતરાઓ વચ્ચે કદાચિત મિત્રતા સંભવે, પરંતુ વાદીઓ બે બે સમા ભાઈઓ પશુ હોય, તોપશુ તે બે વચ્ચે સખ્ય સંભવતું નથી.

“ અન્યત્ત એવં એયાંસ્યન્યત્ત એવં ચિચરન્તિ વાદિવૃથાઃ ।

વાક્સંરમ્ભઃ ક્વચિદપિ ન જગાદ્ મુનિઃ શિષોપાયમ્ ॥ ૭ ॥ ”

અર્થાત્ કલ્યાણો અન્યત્ત છે અને વાદિ-વૃથાઓ બીજી તરફ જ વિચરે છે; મુનિએ તો વાણીના મુહને ક્યાએ કલ્યાણ (મોક્ષ)નો ઉપાય કલો નથી.

“ પરમિપ્રહાણ્યવસિતશ્ચિત્તેકામ્યમુપયાતિ ત(ચ ?)દ્ વાદી ।

વદિ તત્ સ્વાદ્ વૈરાગ્યે ન ચિરેણ શિષં પદમુપયાતુ ॥ ૨૬ ॥ ”

અર્થાત્ બીજાઓનો નિગ્રહ કરવાના અધ્યવસાયવાળો વાદી જે ચિત્તની એકાગ્રતા મેળવે છે, તેવી જો તે વૈરાગ્યમા મેળવે, તો ટુંક સમયમા મોક્ષ-પદને પામે.

“ ક્ષેયઃ પરસિદ્ધાન્તઃ સ્વપક્ષઘલનિશ્ચયોપલબ્ધયર્થમ્ ।

પરપક્ષલોભજમમ્યુપેત્ય તુ સત્તામનાધારઃ ॥ ૧૦ ॥ ”

અર્થાત્ પોતાના પક્ષના પરાક્કમની પ્રતીતિ માટે બીજાનો સિદ્ધાન્ત બળબુલો (તે આવશ્યક અને ઠીક છે), પરંતુ સામાના પક્ષને શોભા પમાડવા માટે તેનો સિદ્ધાન્ત બળબુલો એ સમજીને માટે અનાચાર-કુરાચાર છે.

૬ શ્રીહરિવિભક્ષરિ ૧૦ મા ધર્મવાદાદ્યકથા કથે છે કે—

“ વિષયો ધર્મવાદસ્ય તત્તતન્નચ્ચપેક્ષયા ।

વસ્તુતાર્થોપયોગ્યેષ ધર્મસાધનલભણઃ ॥ ૧ ॥ ”

અર્થાત્ તે તે શાસ્ત્રની અપેક્ષાએ ધર્મવાદનો વિષય પ્રસ્તુત અર્થને ઉપયોગી જ છે તેમજ ધર્મ-સાધનનું તે સક્ષય છે.

વાદ-વિવાદ કરાતો હોય-ત્યાં એક બીજાને પરાસ્ત કરવાના ઇરાદાથી 'છળપૂર્વક તર્કાતર્કિ
જેવું' વાગ્યુદ્ધ આરંભાતું હોય, ત્યાં તર્કો જરૂર રાગ-દ્વેષનો હેતુ હોવાથી ભવ-દુષ્ટિના કારણરૂપ છે
અને એથી કરીને તે આહરણીય નથી. અંતમાં આ કથનની પુષ્ટિ માટે તેમજ જેમના વાક્યોથી
કોઈક પાઠક તર્કોને ઉઠાવી દેવા તૈયાર થયા હોય, તેમની શ્રાન્તિ ફર કરવા માટે તે જ મહાત્મા
સમર્થવાદી શ્રીહરિશંકરસુરિવરતું નિમ્ન-લિખિત ખારતું વાદાદ્યકે ઉપસ્થિત કરવામાં આવે છે:—

“ શુષ્કવાદો વિવાદશ્ચ ધર્મવાદસ્તૈવાડપરઃ ।

इत्येव त्रिविधो वादः कीर्तितः परमर्षिभिः ॥ १ ॥

अत्यन्तमानिना सार्धं क्रूरचित्तेन च दृढम् ।

धर्मद्विष्टेन सूदेन 'શુષ્કવાદ' સ્તૈવસ્વિનઃ ॥ ૨ ॥

विजयेऽप्यातिपातादि लाघवं तत्पराजयात् ।

धर्मस्येति द्विधाऽप्येव तत्त्वतोऽनर्थवर्धनः ॥ ૩ ॥

लब्धिख्यात्यर्थिना तु स्याद् दुःस्थितेनामहात्मना ।

छलजातिप्रधानो यः स 'વિવાદ' इति स्मृतः ॥ ૪ ॥

विजयो ह्यत्र सन्नीत्या दुर्लभ्यस्तत्त्ववादिनः ।

तद्भावेऽप्यन्तरायादि-દોષોઽદૃષ્ટવિધાતકૃત્ ॥ ૫ ॥

परलोकप्रधानेन मध्यस्थेन तु धीमता ।

स्वशान्त्रज्ञातતत्ત્વેન 'ધર્મવાદ' उदाहृतः ॥ ૬ ॥

विजयेऽस्य फलं धर्म-प्रतिपत्त्यायनिन्दितम् ।

आत्मनो मोहनाशश्च नियमात् तत्पराजयात् ॥ ૭ ॥

देशायपेक्षया चेह विज्ञाय गुरुलाघवम् ।

तीर्थकृज્ઞાતમાલોચ્ય વાદઃ કાર્યો વિપશ્ચિતા ॥ ૮ ॥”

૧ શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરે ન્યાય-દ્વાત્રિંશિકામા નીચે મુજબ ૭ પ્રકારના વાદ-છળ ગણાવ્યા છે:—

“ પ્રાક્તિકેશ્વરસૌમુખ્યં ધારણાઽઽક્ષેપકૌશલમ્ ।

સદિષ્ણુતા પરં ધાર્દ્યમિતિ વાદચ્છલાનિ પદ્ ॥ ૩૨ ॥ ”

અર્થાત્ પ્રથમ કરનારાની ઈશ્વર વિષયક સંમુખતા (સભ્ય અને સલાપતિનો સહભાવ), ધારણા-
શક્તિ, આક્ષેપ કરવામાં કુશળતા, સહનથીલતા અને અત્યંત ઘૃણતા એ છ વાદ-છળ છે.

૨ 'ઠંઠયા પરઃ' इति वा । ૩ सम्प्रोधनार्थે વા ।

૪ ફલવિશેષણં ક્રિયાવિશેષણં વા ।

૫ આપાતર—મહર્ષિઓએ વાદના શુષ્કવાદ, વિવાદ અને અપર (અથવા ઉત્તમ) ધર્મ-વાદ

એમ ત્રણ પ્રકારો કહ્યા છે. ૧

અનુમાન—

પ્રમાણ-મીમાંસામાં અનુમાનનું લક્ષણ “સાધનાત્ સાધ્યવિજ્ઞાનમનુમાનમ્” એમ આપ્યું છે અર્થાત્ સાધન દ્વારા ‘સાધ્યનું’ જે જ્ઞાન થાય તે ‘^૧અનુમાન’ છે. આના ‘પ્રત્યક્ષની

અતિશય અભિમાની, આત્મત દૂર મનવળા ધર્મના દેખી અને મૂર્ખ એવાની સાથે તપસ્વીનો વાદ તે ‘શુષ્કવાદ’ છે. ૨

એના ઉપર વિજય મેળવવામા એનું મરણ, (વૈરના અનુબંધ) વગેરે અને તેનાથી પરાજય થતાં પોતાના ધર્મની લઘુતા (નિન્દા, શાસનનો ઉગ્રોદ) એ પ્રમાણે અને પ્રકારથી પણ એ વાસ્તવિક રીતે (ભવ-બ્રમણનું કારણ હોવાથી) અનર્થની વૃદ્ધિ કરનાર છે. ૩

(સ્વણું વગેરેના) લાભના અને કીર્તિના અભિલાષી, દરિદ્ર (અથવા માનસિક નિર્બળતાવાળા) તેમજ અનુદારની સાથેનો વાદ કે જેમા જળ, જાતિ મુખ્ય છે તે ‘વિવાદ’ કહેવાય છે. ૪

કેમકે અત્ર અર્થોત્ આ વિવાદમા સુંદર નીતિપૂર્વક વિજય મેળવવો તે તત્ત્વવાદી માટે, મુકેશ છે. તેના સહસ્રાવમાં અર્થોત્ વિજય મળે તોપણ અદૃષ્ટ (પરલોક)નો વિધાત કરનાર અન્તરાય (આજી-વિકાનો ઉગ્રોદ) વગેરે દોષ ઉદ્ભવે છે. ૫

પરલોકને મુખ્ય ગણનાર-તેને સ્વીકારનાર, મધ્યસ્થ-કદાચદથી મુક્ત, સુદ્ધિશીળ અને પોતાના શાસ્ત્રના તત્ત્વનો જાણકાર એવાની સાથેનો વાદ ‘ધર્મવાદ’ કહેવાય છે. ૬

એના ઉપર જીત મળતા ધર્મનો સ્વીકાર વગેરે સ્તુત્ય ફળ પ્રાપ્ત થાય છે અને એનાથી હારી જતાં તકડી આત્માના મોહનો વિનાશ થાય છે, પોતાની બ્રાન્તિ દૂર થાય છે. ૭

જગત્સા દેશ (કાળ, રાજ, પ્રતિવાદી) વગેરેની અપેક્ષાએ યુરતા-લઘુતાનો ખ્યાલ કરી તેમજ તીર્થંકરના દક્ષિન્તની આલોચના કરી અર્થોત્ મહારીરે પ્રભુએ પ્રથમ સમવસરજીવત પધ્ધાને છોડીને અન્યત્ર ગૌતમસ્નામી પ્રચુખ જણધરા સાથે કેવી રીતે વાદ કર્યો હતો તે ધ્યાનમાં રાખીને વિવક્ષણે વાદ કરવો જોઈએ. ૮

૧ ‘સાધ્ય’ શબ્દના એ અર્થો થાય છે: (અ) અનુમેય એવો પદ્યોષવાચી ધર્મ; અને બ્યા) સાધ્યરૂપ ધર્મથી મુક્ત ધર્મી. બ્યામિ-જ્ઞાન કરતી વેળા પ્રથમ અર્થ કરવો અને અનુમાન-જ્ઞાનની પ્રાપ્તિના સમયમા બીજો અર્થ કરવો. એટલે પર્વત અગ્નિમાન છે મૂમવાણા હોવાથી એમા બ્યામિ-અહુણના સમયે ‘અગ્નિ’ સાધ્ય છે, જ્યારે અનુમાન-જ્ઞાન કરતી વેળાએ ‘પર્વત અગ્નિમાન છે’ એ સાધ્ય છે.

૨ ન્યાયપ્રવેશમાં અનુમાનનું લક્ષણ નીચે મુજબ છે:—

“અનુમાનં લિજ્ઞાદ્યદર્શનમ્.”

૩ ‘જે આ આદર્શ દર્શન દીપિકા’ એમ કહી આ મ-થ કોષને બતાવવો તે ‘પરાર્થ પ્રત્યક્ષ’ છે, જ્યારે સ્વાર્થ પ્રત્યક્ષનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ હોવાથી તે વિશે ઉલ્લેખ કરવો તે કરકંજીને આરસી બતાવવા જેવું ગણાય. અત્ર એ ઉમેરવું આગ્રાસજિક નદિ લેખાય કે અત્યક્ષને કોષ નૈયાયિક, વૈશેષિક, બૌદ્ધ કે દિગંબર તાકિંકે પરાર્થ કહ્યું હોય તેમ જણાવું નથી; કેમકે નૈયાયિક-વૈશેષિક દર્શનમા તેમજ બૌદ્ધ ગ્રન્થો પૈકી ન્યાયપ્રવેશમા તથા ન્યાયધ્ય-દુમા પણ અનુમાનને જ પરાર્થ કહેવામા આવ્યું છે. તત્ત્વાર્થાધિગોની ટીકા રચનારા દિગંબર આચાર્યો પૈકી શ્રીપૂજ્યપદ્મિ તથા શ્રીઅકલકંઠે સુતમાનને પરાર્થ અને સુત સિવાયના બીજાં બધા જ્ઞાનો (અવધિગાનાદિ)ને સ્વાર્થ જ ગણ્યાં છે. શ્રીમાણિક્ય-નન્દીએ પણ સ્વકૃત પરીક્ષામુખમાં અનુમાનને જ પરાર્થ ગણ્યું છે. આથી પ્રત્યક્ષને પણ પરાર્થ ગણવાનું કાર્ય તો સ્વતંત્ર પ્રતિભાસાળી સ્વેતાંબરઆચાર્ય માટે જ ન નિર્માયું હોય તેમં તે કાર્ય કરવાની શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરે પહેલ કરી છે અને એનું અનુકરણ પ્રમાણનયંમા થયેલું છે.

જેમ સ્વાર્થ અને પરાર્થ એમ બે પ્રકારો છે. બીજાના સમન્વય્યા વિના પોતાની જ મતિથી સાધન અને વ્યાપ્તિના સ્મરણ દ્વારા જે અનુમાન કરાય છે તે ‘સ્વાર્થાનુમાન’ છે, જ્યારે બીજાને સમન્વયવા માટે અનુમાન-પ્રયોગ રચી કરી તેને અનુમાન-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવવું તે ‘પરાર્થાનુમાન’ છે. વિચાર કરતાં જણાશે કે સ્વાર્થાનુમાનને કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને ‘પરાર્થાનુમાન’ કહેવામાં આવે છે એટલે ખરી રીતે અનુમાન સ્વાર્થ જ છે. આપણે ઉપર જોઇ ગયા તેમ આ અનુમાન સાધનનું દર્શન અને વ્યાસિનું સ્મરણ થતાં સ્પુરે છે. જેમકે કોઇક સ્થળે કોઇ મનુષ્યે ધૂમાડો નોયો. આ જોતાં તેને ધૂમ અને અગ્નિની વ્યાસિ હોવાનું સ્મરણ થયું એટલે કે જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય છે ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય છે એ વ્યાપ્તિ તેને યાદ આવી. આથી આ સ્થળે અગ્નિ હોવો જોઇએ એમ તેણે અનુમાન કર્યું. આથી આ અનુમાન ધૂમરૂપ સાધનનું દર્શન અને ધૂમ અને અગ્નિની વ્યાપ્તિના સ્મરણપૂર્વક છે એમ સુતરાં સમન્વય છે.

સાધન—

સાધન કહો કે લિંગ કહો કે ‘હેતુ’ કહો તે એક જ છે. એનું લક્ષણ પ્રમાણુનય૦ (૫૦ ૩, સૂ. ૧૧)માં નીચે સુજળ આપવામાં આવ્યું છે:—

“ નિશ્ચિતાન્યથાનુપવચ્યેકલક્ષણો હેતુઃ ”

અર્થાત્ અન્યથા જેની ઉપપત્તિ (ઘટવાપણું) નહિ હોવાના નિર્ણયરૂપ લક્ષણવાળો એટલે કે સાધ્ય વિના જેની ઉપપત્તિ થઇ શકે જ નહિ તે ‘હેતુ’ કહેવાય છે. બૌદ્ધોએ

૧ પ્રમાણુનય૦ (૫૦ ૩)ના નિમ્ન-લિખિત દશમા સુત્રમાં કહ્યું પણ છે કે ..

“ હેતુઃપ્રત્યક્ષસમ્બંધસ્મરણકારક માધ્યવિજ્ઞાનં સ્વાર્થમ્ ”

૨ આ સંબંધમાં આગળ ઉપર નિર્દેશ કરવામાં આવતાર છે.

૩ કહેવાની મનઃકળ એ છે કે સમ્બંધ-પ્રયોગથી બીજાના હૃદયમાં પ્રત્યક્ષ, અનુમાન કે સ્મરણ વગેરે જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવું તે ‘પરાર્થ’ છે. આ સમ્બંધ-પ્રયોગ પણ પ્રત્યક્ષાદિ જ્ઞાન તરીકે ગણાય, પરંતુ તેમ કરતી વેળા ત્યાં કાર્યમાં કરણનો ઉપચાર છે એ ધ્યાનમાં રાખવું.

૪ દિગ્માત્ર પણ પ્રમાણુસદૃશ્ય નામની એમની કૃતિમાં સ્વાર્થ અને પરાર્થ એમ અનુમાનના બે પ્રકારો પાડે છે, પરંતુ પરાર્થ સંબંધમાં વિશેષ પરીક્ષણ કરી એમ સૂચવે છે કે પરાર્થાનુમાન એ પોતાની પ્રતીતિનું અન્યને જ્ઞાન કરાવવારૂપ છે એટલે વસ્તુના સ્વાર્થાનુમાન એવું એક જ અનુમાન છે. બૌદ્ધ પ્રમાણુશાસ્ત્રના તામિલ ભાષામાં લખાયેલ મનિમેખલઇ (Manimekhalai) ગ્રન્થમાં પરાર્થાનુમાન માટે કહ્યો ઉલ્લેખ નથી. ત્યાં સર્વ બેદાપોદ સ્વાર્થાનુમાન પરવે છે. ભુજો વસંતદનતઃ (૫૦ ૧૧).

૫ “ દિનોતિ-ગમયતિ જિજ્ઞાસિતધર્મેવિશિષ્ટાનર્થાનિતિ હેતુઃ ”

એમ દશયેકાલિકની શીલ્લરિલાદસરિત્ત ટીકા (પત્રાંક ૩૩)માં ઉલ્લેખ છે.

હેતુનાં ૧પક્ષધર્મત્વ, ૨સપક્ષસત્ત્વ અને ૩વિપક્ષવ્યાવૃત્તિ એમ ત્રણ લક્ષણો માન્યાં છે, જ્યારે નૈયાયિકોએ આ ઉપરાંત ૪અબાધિતત્વ અને ૫અસત્પ્રતિપક્ષત્વ એ બે વધારે લક્ષણો માન્યાં છે; પરંતુ આ લક્ષણો નિરાવશ્યક તેમજ દૂષિત હોવાથી જૈનોએ ૬અવિનાશાવ (અન્યથાતુપપત્તિ) -

૧ જેના વિશે અમુક વાત સાધવાની છે તે 'પક્ષ' કહેવાય છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો સાધ્ય-ધર્મથી યુક્ત ધર્મી તે 'પક્ષ' છે. આ ત્રણ પ્રકારે સિદ્ધ હોય છે: (અ) પ્રમાણુથી, (આ) વિકલ્પથી અથવા (ઇ) ઉભયથી. જેમકે 'પર્વત' આગ્નિમાન છે, ધૂમવાન હોવાથી; એમાં 'પર્વત' 'પ્રમાણુથી' પ્રસિદ્ધ છે, સર્વત્ર છે, સર્વ કોણથી રહિત હોવાથી; એમાં 'સર્વત્ર' 'વિકલ્પથી' સિદ્ધ છે, કેમકે અત્ર વિકલ્પથી અર્થાત્ માનસિક અધ્યવસાયથી સર્વત્રનું અભિમાન કરીને તેની દેખાતીતું અનુમાન કરાય છે. શબ્દ પરિણામી છે, કાર્યપણું હોવાથી; એમાં જે શબ્દો સાંભળવામાં આવે છે તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુથી સિદ્ધ છે, જ્યારે અતીત અને અનાગત કાળના શબ્દો શ્રવણગોચર થયા નથી એટલે તે વિકલ્પથી સિદ્ધ છે. આમ 'શબ્દ' પક્ષ અત્ર 'ઉભયથી' સિદ્ધ છે.

પક્ષમાં હેતુની દેખાતી તે 'પક્ષધર્મતા' કહેવાય છે.

પક્ષના સ્થાનમાં બિરાજતો અને એથી પક્ષ જેવો જણાતો હોય છતાં જે પક્ષનું કાર્ય કરવામાં અસમર્થ હોય તે 'પક્ષાભાસ' કહેવાય છે. આના ન્યાયબ્રહ્મણી જેમ ન્યાયાવતારમાં મુખ્યત્વે કરીને પાંચ પ્રકારે દર્શાવ્યા છે, જ્યારે ન્યાયપ્રવેશમાં તો એના પ્રકારોની સંખ્યા નવતી ગણાવી છે. આ પાંચ પ્રકારોને દૃષ્ટાન્તો દ્વારા વિચારીએ. અપ્રતીત, સંદિગ્ધ કે ભ્રાન્ત વિષયનો જ નિર્ણય કરવો સમુચિત ગણાય તેમ છે, તો તેને ચૂકીને સિદ્ધ વસ્તુને સિદ્ધ કરવા પક્ષ રણુ કરવો તે પ્રથમ પ્રકારનો પક્ષાભાસ છે. જેમકે જેને વનરપતિમાં ચૈતન્ય સિદ્ધ હોય-જેને એનો નિશ્ચય થઇ ચૂક્યો હોય તેની સામે 'વનરપતિ સચેતન છે' એવો પક્ષ ઉપરિચિત કરવો તે પ્રથમ પ્રકારનો પક્ષાભાસ છે. બીજા પક્ષાભાસો અનુક્રમે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુથી, અનુમાનથી, લોકથી અને સ્વવચનથી બાધિત છે. 'આગ્નિ અનુબ્ધ (રીતગ)' છે'. આ પક્ષ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુથી બાધિત છે. 'પુનર્જન્મ નથી' એ અનુમાન-બાધિત પક્ષાભાસ છે, કેમકે 'પુનર્જન્મનું' અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરનાર અનુમાનથી એ બાધિત છે. 'પરદાશ ભોગ્ય છે' એમ કહેવું તે લોક-વ્યવહારથી બાધિત છે. 'મારી માતા વન્ધ્યા છે' અથવા 'મારું પ્રમાણુ ભ્રાન્ત છે', એ સ્વવચનથી બાધિત પક્ષાભાસ છે. કારણ કે જો માતા વન્ધ્યા હોય તો પોતે જન્મે જ કયાથી અને પોતે જ્યારે જન્મ્યો છે, તો માતા વન્ધ્યા છે એમ કેમ અને? એવી રીતે જે પ્રમાણુ હોય તે ભ્રાન્ત કેવી રીતે હોઇ શકે અને જે ભ્રાન્ત હોય તો તે પ્રમાણુ કેમ કહેવાય? છતાં એમ કહેવું એ તો 'વદતો વ્યાધાત' છે.

૨ અમુક વાત સિદ્ધ કરવાની હોય તે વખતે જે જે વસ્તુઓમાં તે હોવાનો નિશ્ચય થઇ ગયો હોય તે ને વસ્તુ 'સપક્ષ' કહેવાય છે. જેમકે પર્વત આગ્નિમાન છે, ધૂમવાન હોવાથી. એમાં અગ્નિ સાધ્ય છે, પર્વત એ 'પક્ષ' છે અને રસોડા વગેરે રસોડા કે જ્યાં અગ્નિ હોવાનો નિશ્ચય થઇ ચૂક્યો છે તે રસોડા વગેરે 'સપક્ષ' છે. ઉદાહરણમાં હેતુનો સદ્ભાવ તે 'સપક્ષસત્ત્વ' છે.

૩ અમુક વાત સિદ્ધ કરતી વેળા જે જે વસ્તુઓમાં તે ન હોવાનો નિર્ણય થઇ ચૂક્યો હોય તે 'વિપક્ષ' ગણાય છે. જેમકે ઉપયુક્ત અનુમાનમાં સરોવર વગેરે; કેમકે આ સ્થળોમાં અગ્નિ ન હોવાની પ્રતીતિ થઇ ગઇ છે. વિપક્ષમાં અવિશ્વમાનતા તે 'વિપક્ષવ્યાવૃત્તિ' છે.

૪-૫ આનો ૧૯૫મા પૃષ્ઠમાં વિચાર કરનારા આવ્યો છે.

૬ આનું ત્રણજી પ્રમાણુભીમાંસા (૧-૨-૧૦)માં એ આપવામાં આવ્યું છે કે—

“સદ્વ્યવસ્થાવિનો: સદ્વ્યવસ્થાવનિયમોડિવિનાશાય:”

રૂપ એક જ લક્ષણ માન્યું છે, કેમકે અવિનાભાવરૂપ લક્ષણથી હેતુ લક્ષિત ન હોવા છતાં તે સાચો હેતુ હોવાનો કોઈ દાખલો આપી શકે તેમ નથી તેમજ એવો કોઈ અસત્ય હેતુ (હેત્વાભાસ) નથી કે જેમાં અવિનાભાવ સંબંધ વિદ્યમાન હોય.

પક્ષધર્મત્વને હેતુનું લક્ષણ માનવાથી અવ્યાપ્તિ દોષ ઉદ્ભવે છે, જેમકે ‘ આકાશ ચન્દ્રવાણું છે, જળમાં ચન્દ્ર દેખાય છે તેથી ’. આ અનુમાનમાં જણાત ચન્દ્રનું આકાશ અધિકરણ નથી એટલે હેતુ પક્ષનો ધર્મ હોવો જોઈએ એ વાત અર્થાત્ પક્ષધર્મત્વ અત્ર ઘટી શકતું નથી. છતાં અનુમાન તો સાચું છે એની કોણ ના પાડી શકે તેમ છે ?^૧ એટલે કે પક્ષધર્મત્વનો અભાવ હોવા છતાં અનુમાન સત્ય છે એ જ લક્ષણની અવ્યાપ્તિ જાહેર કરે છે. આથી પક્ષધર્મત્વને હેતુના લક્ષણ તરીકે સ્વીકારવું ઉચિત નથી.^૨ વિશેષમાં આ લક્ષણનો અસ્વીકાર કરવાથી વ્યધિકરણસિદ્ધ નામનો હેત્વાભાસ માનવાની જરૂર રહેતી નથી એટલો લાભ થાય છે.

વળી પક્ષધર્મત્વાદિ લક્ષણો અતિવ્યાપ્તિ નામના દોષથી પણ ગ્રસ્ત છે, જેમકે ‘ કોઈ ગર્ભવતી પ્રમદાના પાંચ પુત્રો હંબસી જેવા કાળા હોવાથી તેનું ગર્ભસ્થ સંતાન ક્યામ હોવું જોઈએ ’ એ અનુમાનમાં પક્ષધર્મત્વાદિ પાંચે લક્ષણો ઘટી શકે છે, છતાં આને કોઈ સાચું અનુમાન કહેવા તૈયાર થશે ખરે ? આ વાત સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવા આ અનુમાનનો સંસ્કૃતમાં **સ ગર્ભસ્થઃ પુત્રઃ ક્યામઃ, તસ્યાઃ પુત્રસ્વાત્** એમ ઉદ્દેશ કરીએ. અત્ર તત્પુત્રત્વરૂપ હેતુ

અર્થાત્ સહભાવીનો એટલે કે એક સામગ્રીને અધીન એવા રૂપ અને રસનો, વ્યાપ્ત અને વ્યાપકનો તથા શિંશપાવ (શિશુ કે અશોક નામનું ઝાડ હોવાપણું) અને વૃક્ષત્વનો જે સદભાવ-નિયમ તેમજ કમભાવીનો એટલે કે કૃત્તિકાના અને શકટના ઉદયનો તથા કાર્ય અને કારણનો (ધૂમ અને અગ્નિનો) જે કમભાવ-નિયમ તે ‘અવિનાભાવ’ છે. પ્રકરણશાસ્ત્ર અત્ર સાધ્ય અને સાધનનો નિયમ સમજાવે. આ નિયમનો નિશ્ચય આપણે ૧૮૬મા પૃષ્ઠમા જોઈ ગયા તેમ ‘ તર્ક ’ થી થાય છે એ કાર્ય કરવાનું અનુમાનનું ગણું નથી, કેમકે અનુમાનને અવિનાભાવનો નિશ્ચય કરનાર તરીકે સ્વીકારતા અનવરથ તેમજ છત્રેતરાશ્રય નામના દોષો ઉદ્ભવે છે.

૧ આવાં બીજાં પણ ઉદાહરણો છે. જેમકે (અ) સૂર્ય પૃથ્વીથી ઊગે છે, પૃથ્વી ઉપર તેનો પ્રકાશ હોવાથી; (આ) એક મુહર્ત પછી ગગનમાં શકટ નક્ષત્રનો ઉદય થશે, અત્યારે કૃત્તિકાનો ઉદય હોવાથી; (ઇ) માતાપિતા બ્રાહ્મણ છે, તેથી તેનો પુત્ર પણ બ્રાહ્મણ હોવો જોઈએ. આ સંબંધમા ભક્તે પણ કહ્યું છે કે—

“ પિત્રોઽથ ઘાઘણસ્તેન, પુત્રઘાઘણતાડનુમા ।

સર્વલોકપ્રમિદ્ધા ન, પદ્મઘર્મમપેક્ષતે ॥ ૧ ॥ ”

(જુઓ પ્રમાણભીમાંસાની વૃત્તિનું ૭૯ મું પાનું).

૨ અત્ર કોઈ એમ કહેવા તૈયાર થાય કે હેતુના ગણણ તરીકે પક્ષધર્મત્વ નહિ સ્વીકારવાથી ‘ આ મહેલ ઘોડો છે, કાગડાઓ કાળા હોવાથી ’ એવું અનુમાન પણ સાચું માનવું પડશે, તો એ વાત યુક્તિ-સંગત નથી, કેમકે કાકની કૃષ્ણતા પ્રાસાદની ધન્યતા સાથે અવિનાભાવરૂપ સંબંધથી ગદિન છે તેથી આ હેતુ અસત્ય છે અને એથી કરીને આ અનુમાન પણ અસત્ય છે—અનુમાનાભાસ છે, નહિ કે પક્ષધર્મત્વનો અભાવ હોવાથી.

પક્ષનો ધર્મ છે, એટલે પક્ષધર્મત્વથી આ હેતુ મંજૂર છે. વર્તમાન પાંચ પુત્રોરૂપ સપક્ષમાં પણ વિદ્યમાન છે એટલે સપક્ષસત્ત્વથી હેતુ અલંકૃત છે. વળી અશ્યામરૂપ વિપક્ષમાં હેતુ વર્તે નથી એટલે એ વિપક્ષ-વ્યાવૃત્તિથી અલંકૃત છે^૧ (એવી રીતે તત્પુત્રત્વરૂપ હેતુમાં અબાધિતત્વ અને અસત્પ્રતિપક્ષત્વ પણ રહેલાં છે.) આ પ્રમાણે હેતુનાં પાંચે લક્ષણો હોવા છતાં આ હેતુને સાચો હેતુ કોણ કહે ? એથી એ નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે જે હેતુ પાંચ લક્ષણોથી લક્ષિત હોય તે જ સત્ય છે એ કથન અસત્ય છે. ખરી રીતે સાધ્ય વિના જેની ઉપપત્તિ ન થઈ શકતી હોય તે જ સત્ય હેતુ છે-સાધ્ય સાધન છે અને એ દ્વારા સત્ય અનુમાન સ્કુરે છે.

અત્ર એ સ્કુર કરવું આવશ્યક સમન્વય છે કે અવિનાભાવરૂપ લક્ષણથી લક્ષિત હેતુમાં અબાધિતત્વ હોય જ છે; એવો હેતુ કદાપિ બાધિત હોતો નથી. એટલા માટે જ અબાધિતત્વ લક્ષણ સ્વીકારવાની કશી જરૂરિયાત નથી. આ વાત ‘અગ્નિ અનુબ્ધ છે, દ્રવ્ય હોવાથી’ એ ઉદાહરણ દ્વારા વિચારીએ. અત્ર દ્રવ્યત્વરૂપ હેતુ અગ્નિમાં ધરાબર વિદ્યમાન છે, માટે તેને બાધિત કેમ કહેવાય ? અલખત પક્ષમાં સાધ્ય (પ્રત્યક્ષ) બાધિત છે, કેમકે અગ્નિમાં અનુબ્ધતાનો અભાવ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે. ત્યારે શું પ્રકૃત હેતુ સાચો છે ? સાચો કોણ કહે છે ? સાધ્યના ઢોપથી તેને દૂષિત ગણવો વ્યાજબી નથી એ જ અમારું કથન છે, કેમકે પખાલીના ઢોપથી પાકાને દૂષિત ગણવો એ કયાંનો ન્યાય ? ખાકી અવિનાભાવના અભાવથી તો આ હેતુ દૂષિત છે જ.

અસત્પ્રતિપક્ષત્વને હેતુના લક્ષણ તરીકે સ્વીકારવું એ બ્યર્થ કલ્પના છે, કેમકે જો હેતુ અવિનાભાવથી ભાવિત હશે, તો તેની સાથે પ્રતિપક્ષની સંભાવના સંભવી શકતી જ નથી, આ ઉપરથી એ સુતરાં સિદ્ધ થાય છે કે હેતુનાં ત્રણ કે પાંચ લક્ષણો માનવા ન પ્રેરાતાં અવિનાભાવરૂપ એક અસાધારણ લક્ષણ માનવું એ જ વિચક્ષણતા છે.

હેતુના પ્રકારો—

સ્થાનાંગ (સૂ. ૩૩૮) માં હેતુના ચાર પ્રકાર ત્રણ રીતે દર્શાવ્યા છે: (અ) (૧) સાધક, (૨) સ્થાપક, (૩) બ્યસક અને (૪) લૂપક; (આ) (૧) પ્રત્યક્ષ, (૨) અનુમાન, (૩) ઉપમાન અને (૪) શબ્દ; (ઇ) (૧) ‘અસ્તિ તત્ અસ્તિ મઃ, (૨) ‘અસ્તિ તત્ નાસ્તિ મઃ, (૩)

૧ અત્ર કોઇ શકા હોવાને કે ઉપર્યુક્ત ઉદાહરણમાં વિપક્ષ-વ્યાવૃત્તિ નિશ્ચિત નથી. કેમકે સ્થામત વિનાનો તેનો પુત્ર ન જ હોય એવો ચોક્કસ નિયમ નથી. તો આનો ઉત્તર એ છે કે ‘આ તો ભાવવું હતું’ ને વેધે કહ્યું તેના જેવું થયું, કેમકે આનું નામ અવિતાત્રાવ નહિ હો બીજું શું ? આ અવિનાભાવની ગેરહાજરીના પ્રભાવથી જ પ્રકૃત હેતુ અસત્ય હો છે વિશેષમાં આથી કરીને તો સપક્ષસત્ત્વને અગત્યનું લક્ષણ ગણવું નિરર્થક સિદ્ધ થાય છે. આથી જો વિપક્ષવ્યાવૃત્તિના નિશ્ચયને હેતુનું લક્ષણ માનતા હો તો અવિનાભાવમાં જ તે અન્તર્ગત થઇ જાય છે.

૨ અમુક એક પદાર્થ છે. વાસ્તે અમુક બીજો પદાર્થ પણ છે. જેમકે ધમાડો છે, માટે અગ્નિ છે જ.

૩ અમુક એક પદાર્થ છે, માટે તેનો વિરોધી બીજો પદાર્થ નથી જ. જેમકે અગ્નિ છે, માટે દંડી નથી જ.

રૂપ એક જ લક્ષણ માન્યું છે, કેમકે અવિનાભાવરૂપ લક્ષણથી હેતુ લક્ષિત ન હોવા છતાં તે સાચો હેતુ હોવાનો કોઈ દાખલો આપી શકે તેમ નથી તેમજ એવો કોઈ અસત્ય હેતુ (હેત્વાભાસ) નથી કે જેમાં અવિનાભાવ સંબંધ વિદ્યમાન હોય.

પક્ષધર્મત્વને હેતુનું લક્ષણ માનવાથી અવ્યાપ્તિ દોષ ઉદ્ભવે છે. જેમકે ‘આકાશ ચન્દ્રવાણું છે, જળમાં ચન્દ્ર દેખાય છે તેથી’. આ અનુમાનમાં જલગત ચન્દ્રનું આકાશ અધિકરણ નથી એટલે હેતુ પક્ષનો ધર્મ હોવો જોઈએ એ વાત અર્થાત્ પક્ષધર્મત્વ અત્ર ઘટી શકતું નથી. છતાં અનુમાન તો સાચું છે એની કોણ ના પાડી શકે તેમ છે? એટલે કે પક્ષધર્મત્વનો અભાવ હોવા છતાં અનુમાન સત્ય છે એ જ લક્ષણની અવ્યાપ્તિ જાહેર કરે છે. આથી પક્ષધર્મત્વને હેતુના લક્ષણ તરીકે સ્વીકારવું ઉચિત નથી.^૨ વિશેષમાં આ લક્ષણનો અસ્વીકાર કરવાથી વ્યધિકરણસિદ્ધ નામનો હેત્વાભાસ માનવાની જરૂર રહેતી નથી એટલો લાભ થાય છે.

વળી પક્ષધર્મત્વાદિ લક્ષણો અતિવ્યાપ્તિ નામના દોષથી પણ ગ્રસ્ત છે, જેમકે ‘કોઈ ગર્ભવતી પ્રમદાના પાંચ પુત્રો હળસી જેવા કાળા હોવાથી તેનું ગર્ભસ્થ સંતાન ક્યામ હોવું જોઈએ’ એ અનુમાનમાં પક્ષધર્મત્વાદિ પાંચે લક્ષણો ઘટી શકે છે, છતાં આને કોઈ સાચું અનુમાન કહેવા તૈયાર થશે ખરે? આ વાત સ્પુટ રીતે સમજાવવા આ અનુમાનનો સંસ્કૃતમાં **સ ગર્ભસ્થઃ પુત્રઃ ક્યામઃ, તસ્યાઃ પુત્રત્વાત્** એમ ઉદ્દેશ કરીએ. અત્ર તત્પુત્રત્વરૂપ હેતુ

અર્થાત્ સદ્ભાવીનો એટલે કે એક સામગ્રીને અધીન એવા રૂપ અને રસનો વ્યાપ્ત અને વ્યાપકનો તથા શિશુપાલ (શિશુ કે અશોક નામનું ઝાડ હોવાપણું) અને વૃક્ષત્વનો જે સદ્ભાવ-નિયમ તેમજ કમભાવીનો એટલે કે કૃતિકાના અને ચક્રદના ઉદયનો તથા કાર્મ અને કારણનો (ધૂમ અને અગ્નિનો) જે કમભાવ-નિયમ તે ‘અવિનાભાવ’ છે. પ્રકરણવશાત્ અત્ર સાધ્ય અને સાધનનો નિયમ સમજવો. આ નિયમનો નિશ્ચય આપણે ૧૮૬મા પૃષ્ઠમાં જોઈ ગયા તેમ ‘તર્ક’થી થાય છે એ કાર્ય કરવાનું અનુમાનનું ગણું નથી, કેમકે અનુમાનને અવિનાભાવનો નિશ્ચય કરનાર તરીકે સ્વીકારતાં અનવરથા તેમજ ઇતરેતરાશ્રય નામના દોષો ઉદ્ભવે છે.

૧ આવાં બીજાં પણ ઉદાહરણો છે. જેમકે (આ) મુર્ખ પૃથ્વીથી બેઠે છે, પૃથ્વી ઉપર તેનો પ્રકાશ હોવાથી; (આ) એક મુર્ખ પછી ગગનમાં શક્ટ નક્ષત્રનો ઉદય થશે, અત્યારે કૃતિકાનો ઉદય હોવાથી; (ઇ) માતાપિતા આજ્ઞાય છે, તેથી તેનો પુત્ર પણ આજ્ઞાય હોવો જોઈએ. આ સંબંધમાં ભક્તે પણ કહ્યું છે કે—

“વિશ્વોઽથ દાદ્યણસ્થેન, પુત્રસાઙ્ગતાઙ્ગુમા ।

સર્વલોકવર્ષમિદ્ધા ન, પક્ષધર્મમપેક્ષતે ॥ ૧ ॥”

(લુઓ પ્રમાણુભીમાંસાની રતિનું ૭૮ મું પાનું).

૨ અત્ર કોઈ એમ કહેવ તૈયાર થાય કે હેતુના લક્ષણ તરીકે પક્ષધર્મત્વ નદિ સ્વીકારવાથી ‘આ મહેલ ગિલો છે, કાગડાઓ કાળા હોવાથી’ એવું અનુમાન પણ સાચું માનવું પડશે, તો એ વાત યુક્તિ-સંગત નથી, કેમકે કાકની કૃષ્ણા પ્રામાદની ધવળના સાથે અવિનાભાવરૂપ સંબંધથી ગદિન છે તેથી આ હેતુ અસત્ય છે અને એથી કરીને આ અનુમાન પણ અસત્ય છે—અનુમાનાભાસ છે, નદિ કે પક્ષધર્મત્વનો અભાવ હોવાથી.

પક્ષનો ધર્મ છે, એટલે પક્ષધર્મત્વથી આ હેતુ મર્યાદિત છે. વર્તમાન પાંચ પુત્રોરૂપ સપક્ષમાં પણ વિદ્યમાન છે એટલે સપક્ષસત્ત્વથી હેતુ અલંકૃત છે. વળી અશ્યામરૂપ વિપક્ષમાં હેતુ વર્તતો નથી એટલે એ વિપક્ષ-વ્યાવૃત્તિથી અલંકૃત છે^૧ (એવી રીતે તત્પુત્રત્વરૂપ હેતુમાં અબાધિતત્વ અને અસત્પ્રતિપક્ષત્વ પણ રહેલાં છે.) આ પ્રમાણે હેતુનાં પાંચે લક્ષણો હોવા છતાં આ હેતુને સાચો હેતુ કોણ કહે ? એથી એ નિષ્કર્ષ^૨ નીકળે છે કે જે હેતુ પાંચ લક્ષણોથી લક્ષિત હોય તે જ સત્ય છે એ કથન અસત્ય છે. ખરી રીતે સાધ્ય વિના જેની ઉપપત્તિ ન થઈ શકતી હોય તે જ સત્ય હેતુ છે-સાચું સાધન છે અને એ દ્વારા સત્ય અનુમાન સ્કુરે છે.

અત્ર એ સ્કુર કરવું આવશ્યક સમજાય છે કે અવિનાભાવરૂપ લક્ષણથી લક્ષિત હેતુમાં અબાધિતત્વ હોય જ છે; એવો હેતુ કદાપિ બાધિત હોતો નથી. એટલા માટે જ અબાધિતત્વ લક્ષણ સ્વીકારવાની કશી જરૂરિયાત નથી. આ વાત ‘અગ્નિ અનુબ્ધુ છે, દ્રવ્ય હોવાથી’ એ ઉદાહરણ દ્વારા વિચારીએ. અત્ર દ્રવ્યત્વરૂપ હેતુ અગ્નિમાં બરાબર વિદ્યમાન છે, માટે તેને બાધિત કેમ કહેવાય ? અલબત્ત પક્ષમાં સાધ્ય (પ્રત્યક્ષ) બાધિત છે, કેમકે અગ્નિમાં અનુબ્ધુતાનો અભાવ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે. ત્યારે શું પ્રકૃત હેતુ સાચો છે ? સાચો કોણ કહે છે ? સાધ્યના હોષથી તેને રૂપિત ગણવો બ્યાજખી નથી એ જ અમારું કથન છે, કેમકે પખાલીના હોષથી પાડાને રૂપિત ગણવો એ કયાંનો ન્યાય ? બાકી અવિનાભાવના અભાવથી તો આ હેતુ રૂપિત છે જ.

અસત્પ્રતિપક્ષત્વને હેતુના લક્ષણ તરીકે સ્વીકારવું એ વ્યર્થ કલ્પના છે, કેમકે એ હેતુ અવિનાભાવથી ભાવિત હશે, તો તેની સાથે પ્રતિપક્ષની સંભાવના સંભવી શકતી જ નથી. આ ઉપરથી એ સુતરાં સિદ્ધ થાય છે કે હેતુનાં ત્રણ કે પાંચ લક્ષણો માનવા ન પ્રેરાતાં અવિનાભાવરૂપ એક અસાધારણ લક્ષણ માનવું એ જ વિચક્ષણતા છે.

હેતુના પ્રકારો—

સ્થાનાંગ (સૂ. ૩૩૮)મા હેતુના ચાર પ્રકાર ત્રણ રીતે દર્શાવ્યા છે: (અ) (૧) ચાપક, (૨) સ્થાપક, (૩) વ્યસક અને (ક) લૂપક; (આ) (૧) પ્રત્યક્ષ, (૨) અનુમાન, (૩) ઉપમાન અને (ક) શબ્દ; (ઇ) (૧) ‘અસ્તિ તત્ અસ્તિ મઃ’, (૨) ‘અસ્તિ તત્ નાસ્તિ મઃ’, (૩)

૧ અત્ર કોઈ શકા ઊઠાવે કે ઉપરુક્ત ઉદાહરણમા વિપક્ષ-વ્યાવૃત્તિ નિશ્ચિત નથી. કેમકે સ્થામન વિનાનો તેનો પુત્ર ન જ હોય એવો ચોક્કસ નિયમ નથી. તો આનો ઉત્તર એ છે કે ‘આ તો ભાવત્ત્વ’ હવું ને વૈવે કહ્યું’ તેના જેવું થયું, કેમકે આનું નામ અવિનાભાવ નહિ તો બીજું શું ? આ અવિનાભાવની ગેરહાજરીના પ્રભાવથી જ પ્રકૃત હેતુ અમત્વ હરે છે વિરેખમા આથી કરીને તો સપક્ષસત્ત્વને અગત્યનું લક્ષણ ગણવું નિરર્થક સિદ્ધ થાય છે. આથી જો વિપક્ષવ્યાવૃત્તિના નિશ્ચયને હેતુનું લક્ષણ માનતા હો તો અવિનાભાવમા જ તે અતર્પિત થઈ જાય છે.

૨ અમુક એક પદાર્થ છે. વાસ્તે અમુક બીજો પદાર્થ પણ છે. જેમકે ધૂમાડો છે, માટે અગ્નિ છે જ.

૩ અમુક એક પદાર્થ છે, માટે તેનો વિરોધી બીજો પદાર્થ નથી જ. જેમકે અગ્નિ છે, માટે ઠંડી નથી જ.

આ પ્રમાણે હેતુના જે ૧૨૫ પ્રકારો પડે છે, તે પ્રત્યેકનું ઉદાહરણ નીચે મુજબ છે. સાધ્યની સાથે સંબંધ ધરાવનાર અનિર્ણય એવા વિધિસાધક છ હેતુઓ અને તેનાં દશાન્તો—

(૧) શબ્દ પરિણામી છે, કાર્ય હોવાથી (પ્રયત્ન વિના ઉત્પન્ન નહિ થતો હોવાથી). અત્ર પરિણામીનું ક્ષેત્ર કાર્યના ક્ષેત્રથી મોટું છે એટલે કાર્યત્વ વ્યાપ્ય છે.

(૨) પર્વત અગ્નિમાન છે, ધૂમવાન હોવાથી. અત્ર ધૂમ અગ્નિનું કાર્ય હોવાથી આ કાર્ય-હેતુ છે.

(૩) વરસાદ પડશે, વિશિષ્ટ મેઘની અન્યથા અનુપપત્તિ હોવાથી. અત્ર વિશેષ પ્રકારનું વાદળ એ કારણ છે અને વૃષ્ટિ એ કાર્ય છે એટલે આ કારણ-હેતુ છે.

(૪) શકટનો ઉદય થશે, અત્યારે કૃત્તિકાનો ઉદય થયેલો હોવાથી. કૃત્તિકાના ઉદય પછી એક સુદૃત વીત્યા બાદ શકટનો ઉદય થાય છે એવો નિયમ છે એથી કૃત્તિકાનો ઉદય એ શકટના ઉદયની પૂર્વેનો છે એટલે અત્ર હેતુ ' પૂર્વચર ' છે.

(૫) ભરણિનો ઉદય થઇ ગયો છે, અત્યારે કૃત્તિકાનો ઉદય હોવાથી. ભરણિનો ઉદય થયા પછી એક સુદૃતે કૃત્તિકાનો ઉદય થાય છે. આથી કૃત્તિકાનો ઉદય એ ' ઉત્તરચર ' હેતુ છે.

(૬) બીન્નેડું રૂપવાળું છે, રસવાળું હોવાથી. રૂપ અને રસ સહભાવી હોવાથી આ 'સહચર' હેતુ છે.

નિષેધરૂપે સાધ્યને સિદ્ધ કરનારા વિધિરૂપ હેતુના છ પ્રકારો અને તેનાં ઉદાહરણો—

(૭) સર્વથા એકાન્ત સ્વરૂપવાળી કોઇ વસ્તુ નથી, અનેકાન્તની ઉપલબ્ધિ હોવાથી.

(પ્રાગભાવનો) નાશ થાય છે. આથી સમજાય છે કે દરેક બનાદિ પદાર્થ નાશરહિત છે એમ માનવું અસંગત છે.

જે ઉત્પન્ન થતાં જે કાર્યનો અવસ્થા વિનાશ થાય, તે તે કાર્યનો 'પ્રધ્વંસાભાવ' કહેવાય છે. જેમકે ઘટને ફેડીને કપાસ બનાવવા તે કપાસરૂપ કાર્યમાં ઘટનો પ્રધ્વંભરૂપ અભાવ જોવાય છે; માટે કપાસ તે ઘટનો પ્રધ્વંસાભાવ છે. અર્થાત્ કપાસની આવિર્ભાવ દશામાં ઘટની જે તિરોભાવરૂપ અવસ્થા તેને-કપાસના આવિર્ભાવને ઘટનો પ્રધ્વંસાભાવ જણાવે. ઘટનો ખ્વંસ અત વિનાનો છે, કેમકે કુટેલા ઘટ-માંથી એનો એ જ ઘટ ઉત્પન્ન થઇ શકે નથી. એટલે કે આદિમાન ખ્વંસ નાશરહિત હોયો. વાગ્તે દરેક આદિમાન પદાર્થ નાશવંત જ છે એમ માનવું યુક્તિ-વિકૃત છે.

એક સ્વભાવથી બીજા સ્વભાવની વ્યવસ્થા તે ' ઇનરેનસાભાવ ' છે. આને ' અન્વેન્યાભાવ ' તેમજ 'અન્યાપોદ' પણ કહેવામાં આવે છે. જેમકે ઘટના સ્વભાવથી ઘટનો સ્વભાવ જુદો છે, વ અને ઘટ અને ઘટ સિમ છે. એટલે ઘટનો ઘટમાં અને ઘટનો ઘટમાં 'ઇનરેનસાભાવ' છે.

અતીત, વર્તમાન અને અનાગત એ ત્રણે કાળની અપેક્ષાએ એકનાગ્ર પરીણામની વ્યાગતિ તે 'અત્યન્તાભાવ' છે. જેમ ચેતનનો અચેતનમાં, અચેતનનો ચેતનમાં, ભવ્યન્તનો અભવ્યન્તમાં દર્શાવે.

૧ આ સર્વ પ્રકારો અનંત છે એમ પ્રમ જનયન્તા તૃતીય પરિવર્તે જોવાથી જણાય છે. વિશેષમાં આ સંબંધમાં જૈનતત્ત્વપરિભાષા (૫૧૧-૧૨૩-૧૨૪) તરફ દૃષ્ટિપાત કરવો નિરર્થક નહિ થાય.

(૮) આ વ્યક્તિને તત્ત્વનો નિશ્ચય થયો નથી, તેમાં સંદેહ હોવાથી. અત્ર સંદેહ અનિશ્ચયથી વ્યાપ્ત છે.

(૯) આ વ્યક્તિનો ક્રોધ યથો નથી, તેના વદનમાં વિકાર હોવાથી. અત્ર વદનનો વિકાર એ અનુપશમનું કાર્ય છે.

(૧૦) આ વ્યક્તિનું વચન અસત્ય નથી, તેનું જ્ઞાન રાગ-દ્વેષાદિ કલંકથી રહિત હોવાને લીધે. અસત્યનું કારણ રાગ-દ્વેષાદિ કલંક છે એટલે આ કારણ-હેતુ છે.

(૧૧) સુદૂર્ત પછી પુષ્પતારાનો ઉદય થશે નહિ, રાહિણીનો અત્યારે ઉદય થયેલો હોવાથી.

(૧૨) સુદૂર્ત પૂર્વે મૃગશિરનો ઉદય થયો હતો નહિ, અત્યારે પૂર્વફલગુનીનો ઉદય હોવાથી.

(૧૩) આ મહાનુભાવનું જ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાન નથી, સમ્યગ્દર્શનથી તે વાસિત હોવાથી. અત્ર સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનની સહચરતા છે.

પ્રતિવેધ્યોત્ક અવિરૂદ્ધ અનુપલબ્ધિરૂપ હેતુનાં દૃષ્ટાન્તો—

(૧૪) આ સ્થળે ઘટો નથી, નેત્રાદિ સામગ્રી હોવા છતાં તેનું દર્શન નહિ થતું હોવાથી

(૧૫) આ પ્રદેશમાં કેરીનું ઝાડ નથી, કેઇ પણ વૃક્ષની ઉપલબ્ધિ નહિ હોવાથી.

(૧૬) અહીં અપ્રતિહત સામર્થ્યવાળું ખીજ નથી, અંકુરના દર્શન નહિ થતા હોવાથી.

(૧૭) આ વ્યક્તિમાં પ્રશમ, સંવેગ, ઇત્યાદિ ભાવો નથી, સમ્યગ્દર્શનનો અભાવ હોવાથી.

(૧૮) સુદૂર્ત પછી સ્વાતિ નક્ષત્રનો ઉદય થશે નહિ, અત્યારે ચિત્રા નક્ષત્રનો ઉદય નહિ ભેવાતો હોવાથી.

(૧૯) સુદૂર્ત પૂર્વે ભરણીનો ઉદય થયો હતો નહિ, અત્યારે કૃત્તિકાનો ઉદય નહિ થયેલો હોવાથી.

(૨૦) આ વ્યક્તિનું જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન નથી, તેનામાં સમ્યગ્દર્શનની અનુપલબ્ધિ હોવાથી. વિધિસાધક વિરૂદ્ધ અનુપલબ્ધિરૂપ હેતુનાં દૃષ્ટાન્તો—

(૨૧) આ વ્યક્તિમાં રાગનો અતિશય છે, આશાવ્યના વ્યાપારના ચિહ્નોની અનુપલબ્ધિ હોવાથી.

(૨૨) આ પ્રાણીને કષ્ટ છે, ઇષ્ટ સંયોગનો અભાવ હોવાથી.

(૨૩) મમસ્ત વસ્તુઓ અનેકાન્ત-સ્વભાવવાળી છે, એકાન્ત-સ્વભાવની અનુપલબ્ધિ હોવાથી.

(૨૪) અહીં છાયા છે, ઉષ્ણતાની અનુપલબ્ધિ હોવાથી.

(૨૫) આનું જ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાન છે, સમ્યગ્દર્શનની અનુપલબ્ધિ હોવાથી.

હેત્વાભાસ—

હેતુના સ્થાનમાં યોગ્યેલો હોવાથી હેતુ જેવો જણાય, પરંતુ ખરી રીતે સત્ય નિર્ણય કરવામાં જે કામ ન લાગે તે ‘હેત્વાભાસ’ કહેવાય છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો હેતુનું અવિનાભાવરૂપ લક્ષણ જે હેતુમાં ન હોય તે ‘હેત્વાભાસ’ કહેવાય છે. એટલે કે અન્યથાનુપપત્તિરૂપ લક્ષણની પ્રતીતિ ન હોય કે તેમાં સંશય રહેતો હોય કે તેનો ઓછો વિપર્યાસ જણાતો હોય

ત્યારે હેત્વાભાસ'નું ઉત્થાન થાય છે. આ હેત્વાભાસના (૧) અસિદ્ધ, (૨) વિરૂદ્ધ અને (૩) અનૈકાન્તિક (વ્યભિચારી) એમ ત્રણ પ્રકારો છે. આ વાત જૈન તાકિંકોને જ સમત છે એમ નથી, કિન્તુ ન્યાયપ્રવેશ ન્યાયભિન્ન અને પ્રશસ્તપાદ ભાષ્યમા પણ આ જ ત્રણ પ્રકારો છે. આથી જોતરે-તૈયાધિકોએ સ્વીકારેલ કાલાવીત (બાધિત) અને અત્રપ્રતિપક્ષ નામના બે અધિક હેત્વાભાસો વેશેષિક, બૌદ્ધ કે જૈન ગ્રન્થમા મૂળ ક્રમમા નથી એમ ફલિત થાય છે.

પરાર્થાનુમાન માટે આવશ્યક અવયવો—

ચુત્પન્નમતિવાળા, નિયુષ્ઠ યા તત્ત્વ જોતાને માટે તેા હેતુને પ્રતિપાદન કરનારું વચન યાને હેતુ-પ્રયોગ એમ એક જ અવયવ અનુમાનાર્થે પર્યાપ્ત છે. તેના માટે પક્ષપ્રયોગાદિની આવશ્યકતા નથી. હેતુનો પ્રયોગ તથોપપત્તિ વડે અને અન્યથોપપત્તિ વડે એમ બે પ્રકારે થાય છે, પરંતુ ધ્યાનમા રાખવું કે એથી એ બે પ્રકારમાં અર્થ-ભેદ છે એમ નહિ, કિન્તુ એક જ ભાવની વિધિ-નિષેધરૂપ બે બાબતો સૂચન કરનારી સખ્દ-રચનામાં ભિન્નતા છે.^૧ સાધ્યની હૈયાતી હોય તો જ હેતુની ઉપપત્તિ (ઘટવાપણું) તે 'તથોપપત્તિ' છે, જ્યારે અન્યથા એટલે સાધ્ય ન હોય ત્યારે-તેની અભાવકથામાં હેતુની ઉપપત્તિ તે 'અન્યથોપપત્તિ' છે. આ બંને હેતુ-પ્રયોગની આવશ્યકતા નથી; જોતાને સાધ્યની પ્રતીતિ ગમે તે એક હેતુ-પ્રયોગ દ્વારા થઈ ગઈ હોય તો અન્ય પ્રયોગની જરૂર નથી. સાધન વડે સાધ્ય કયાં સિદ્ધ કરવું એથી અજ્ઞાત મન્દમતિ માટે અર્થાત્ પક્ષભાનથી વચિત પ્રતિવાદીની અપેક્ષાએ પક્ષનો પ્રયોગ આવશ્યક છે, કેમકે વાદીએ સાચા હેતુનો પ્રયોગ કર્યો હોય, છતાં પક્ષથી અજ્ઞાત પ્રતિવાદી તેને વિપક્ષમા વર્તમાન ગણી હેતુને વિરૂદ્ધ હોવાની શંકા કરે.

આવી રીતે વિચારતાં મન્દતર પુદ્ધિવાળા માટે^૨ દૃષ્ટાન્તની પણ જરૂર છે, કારણ કે જે

૧ દાખલા તરીકે 'શરીરે સુખી તે સુખી તર્વ વાતે' એ કથન અને 'શરીરે દુઃખી તે દુઃખી સર્વ વાતે' એ કહેવનમા પ્રથમ પ્રયોગ વિધિવશી છે અને દ્વિતીય નિર્ણયાત્મક છે, કિન્તુ તે બેના અર્થ-મા કંઈ ભેદ-ભાન નથી પર્વત અગ્નિમાનું હોવો જોઈએ, કેમકે અગ્નિનું અસ્તિત્વ હોય તો જ પૂમતું અસ્તિત્વ ધરી શકે એ કથન અને પર્વત અગ્નિમાનું હોવો જોઈએ, કેમકે અગ્નિ ન હોય તો પૂમતું અસ્તિત્વ ન બધ બેસે એ કથનમા અર્થ-ભેદ નથી. પરંતુ એ જ સ્વરૂપને દર્શાવનારી સખ્દ-રચના ભિન્ન છે.

૨ દૃષ્ટાન્ત કહો કે ઉદાહરણ કહો કે, જ્ઞાન કહો તે એક જ છે સ્થાનાંગ (સૂ. ૩૩૮)મા જ્ઞાનના (અ) આદરણ, (આ) આદરણનુંદેશ, (ઇ) આદરણનુંપ અને (ઈ) ઉપન્યાસોપનય એમ ચાર પ્રકારો દર્શાવ્યા છે. વિગેરમા ત્યાં આ પ્રલેકના પણ ચાર ચાર અવાર બેઠો જનાવવામા આવ્યા છે. જેમકે આદરણના (અ) અપાય, (આ) ઉપાય, (ઇ) ગ્યાપનાકર્મ અને (ઈ) પ્રચુત્પજનિનારી આ છેડા બે બેઠા તેા ન્યાય-વાચ્યના અગમ્ય દૃષ્ટાન્તો જ છે એમ તેના નીચે મુજબના સ્વરૂપથી સમજાય છે.—

કોઈ અનિષ્ટ પ્રસંગ ખડો કર્યામા આવ્યો હોય તેને જે દૃષ્ટાન્ત દ્વારા દૂર કરી છટ નત્તવું ગ્યાપન કરાય, તે દૃષ્ટાન્ત 'સ્થાપનાકર્મ' છે આતુ ઉદાહરણ એ છે કે ધાગે કે સન્ને કૃતકત્વ હેતુની મન્થા અનિત્ય સિદ્ધ કરનારા વાદીને કોઈ પ્રતિવાદી કહે કે વળાત્મક સન્ન નિત્ય છે, વળુંને નિત્ય ગણેના હોવાથી, ત્યાં કૃતકત્વનો અભાવ દોવાથી. આ પ્રમાણે વાદીના હેતુમા વ્યભિચારક અનિષ્ટ પ્રસંગ આવનાર જોતાના હેતુના મર્ચનાર્થે એમ કહે કે વળાત્મક સન્ન અનિત્ય છે જોતાના કાગળના બેઠા બિન્ન

પ્રતિવાદી વ્યોષ્ટિના અંબધને ભૂલી ગયો હોય તેને તેણે સ્મરણ કરાવવામાં આ પ્રયોગ ઉપયોગી છે.

દષ્ટાન્તને વિષે હેતુની ચોજના કરવાથી જે અજ્ઞાત હોય એવા જડમતિ માટે ઉપનય પણ આવશ્યક અંગ છે. સાધ્યના આધારરૂપી ધર્મમાં હેતુનો જે ઉપસંહાર કરવો તે ‘ઉપનય’ છે એમ પ્રમાણુનય (પ. ૩)ના નિમ્ન-લિખિત ૪૯ મા સૂત્ર ઉપરથી જોઈ શકાય છે:—

“ દેતોઃ સાધ્યધર્મિણ્યુપસંહરણમુપનયઃ ”

સાધ્ય-ધર્મને દેરીથી પક્ષમાં ઘટાવવો તે નિગમન છે એમ પ્રમાણુનયના નિમ્ન-લિખિત—

“ સાધ્યધર્મસ્ય પુનર્નિગમનમ્ ”

—અનન્તર સૂત્ર ઉપરથી જાણી શકાય છે. આ પ્રમાણે આપણે ૨ પક્ષપ્રયોગાદિ પાંચ

હોવાથી, ઘડાની જેમ. આ પ્રમાણે ઘડાના દષ્ટાન્તથી અનિષ્ટ પ્રસંગને દૂર કરી હેતુનું સમર્થન થાય છે, વાસ્તે આ ઉદાહરણ ‘સ્થાપના-કર્મ’ છે.

પ્રત્યુત્પન્નવિનાશી એટલે અનિષ્ટ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં તેના તત્કાલ નાશ કરવા આપવામાં આવેલું ઉદાહરણ. જેમકે કોઈએ કંઈને કે આત્મા અર્કતા છે, અર્થાત્ હોવાથી, આકાશની જેમ. આ જૈન વાદીને અનિષ્ટ પ્રસંગ છે એટલે તે તરત જ એના પ્રતીકાર તરીકે એમ કહે કે આત્મા કથયિત્ મૂર્ત હોવાથી કર્તા છે, કેવલતાની પેઠે. અત્ર કથયિત્વનું દષ્ટાન્ત ઉપર્યુક્ત અનિષ્ટ પ્રસંગનું તરત જ નિવારણ કરે છે, વાસ્તે આ ઉદાહરણ ‘પ્રત્યુત્પન્નવિનાશી’ છે.

બાકીના બેઠ-પ્રબેદો અસ્તુતમા અનુપયોગી હોવાથી તેની રૂપરેખા અત્ર ન આલેખતાં તેના જિજ્ઞાસુને સ્થાનાંગ તેમજ તેની શ્રીઅભયદેવસૂચિત્વ વૃત્તિ (પત્રાંક ૨૫૩-૨૬૨) જેવા ભક્ષામણ છે.

દષ્ટાન્ત પણ પક્ષ અને હેતુની જેમ અણુદ્દ હોઈ શકે છે. એવા દષ્ટાન્તને ‘દષ્ટાન્તાભાસ’ કહેવામાં આવે છે. આના સાધ્યમાં અને વૈધર્મ્યની અપેક્ષાએ બે બેદો પડે છે. આ બેદોની સંખ્યા પરત્વે જૈન-અજૈન તાકિંકામાં મત-બેદ છે. ન્યાયપ્રવેશમાં પ્રત્યેકના પાંચ પાંચ પ્રકાર, પ્રશસ્ત-શાદ્ધાધ્યમાં તેમજ ન્યાયાયત્તાદમાં છ છ અને ન્યાયધિન્દુ તથા પ્રમાણુનય (પૃ. ૬, સં. ૫૮, ૬૯)માં નવ નવ પ્રકારો દર્શિગોચર થાય છે. અ-ધર્મ કહેવર વધી જવાના ભયથી આ સંબંધમાં વિશેષ ઉલ્લેખ ન કરતાં તેના જિજ્ઞાસુને ન્યાયકુસુમાંગલિનું સ્પર્શીકરણ (પૃ. ૧૩૭-૧૪૭) જેવા વિનિત છે.

૧ અત્ર એ ધ્યાનમાં લેવા જેવી વાત છે કે અર્ક્ષપાદે નિગમનનું “દૈત્વવદ્દેશત પ્રતિજ્ઞાવા: પુનર્વચનં નિગમનં” (૧-૧-૩૯) એવું જે લક્ષણ આપ્યું છે, તે જ દર્શનનિયુક્તિ (ગા. ૧૪૪)માં થોડા ફેરફાર સાથે “દસમો પલ અવયવો પદ્મદેઠુ પુણો વયળ” રૂપે દેખાય છે.

૨ પક્ષપ્રયોગનું બીજું નામ ‘પ્રતિજ્ઞા’ છે, કેમકે એમાં સાધ્યનો નિર્દેશ કરવામાં આવે છે. પ્રમાણુભીમાંસા (૨-૧-૧૧)માં પ્રતિજ્ઞાનું “સાધ્યનિર્દેશઃ પ્રતિજ્ઞા” આ પ્રમાણે આપેલું લક્ષણ આ વાતને સ્ફુટ કરે છે.

૩ સાંખ્યો પ્રતિજ્ઞા, હેતુ અને ઉદાહરણ એમ ત્રણ અવયવો માને છે (જુઓ પાંચમા સાંખ્યકારિકાની માંદરશતિ); મીમાંસકો આ ઉપરાંત ઉપનયને એટલે એકંદર ચાર માને છે; અને નૈયાયિકો નિગમન સહિત પાંચને માને છે (જુઓ ગૌતમસૂત્ર ૧-૧-૩૨).

અવયવો બેમાં, આ ઉપરાંત પક્ષ-શુદ્ધિ ઇત્યાદિ બીજાં પાંચ અવયવો પણ છે^૧, જોકે આનો ઉપયોગ પક્ષાદિના યથાર્થ સ્વરૂપથી અનલિપ્ત જનને ઉદ્દેશીને છે.

અનુમાનનું પ્રમાણ—

ખોદ્ધો અનુમાનને વ્યવહાર-સાધક માને છે, પરંતુ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જેટલું ઉચ્ચ સ્થાન આપતા નથી. તેમની માન્યતા મુજબ અનુમાનનો વિષય જે સામાન્ય છે તે કલ્પિત છે. એથી તેઓ અનુમાનને પ્રત્યક્ષથી ગોણુ ગણે છે. ચાર્વાકો તો સર્વથા અનુમાનનો અસ્વીકાર કરે છે. પરંતુ પ્રત્યક્ષનો સ્વીકાર તેઓ કયા પ્રમાણના આધારે કરે છે એ વિચારવાં તેઓ પણ અનુમાનને પ્રમાણરૂપે મંજુર રાખે છે એમ ભાસ્યા વિના નહિ રહે. વળી પારકાના હૃદયની વૃત્તિનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી અશક્ય છે; એ તો તેની વિશિષ્ટ વેદા ઉપરથી સમભય છે એટલે કે આ પણ અનુમાનનું જ દૃષ્ટ છે. આથી અનુમાનને પ્રમાણરૂપ માનવું એમાં પશ્ચિંતોની શોભા છે.

આગમ-પ્રમાણ—

આગમનું લક્ષણ પ્રમાણનય (૫૦ ૪)માં એમ આપવામાં આવ્યું છે કે—

“ આપ્તવચનાદાવિર્ભનમર્થસંવેદનમાગમઃ ॥૧॥ લપચારાદાસવચનં ચ ॥૨॥ ”

અર્થાત્ આપ્તના વચનથી ઉત્પન્ન થયેલો અર્થનો ભોધ તે ‘ આગમ ’ છે. (કાર્યમાં કારણનો) ઉપચાર કરવાથી આપ્તના વચનને પણ ‘ આગમ ’ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે આગમનું લક્ષણ વિચારતાં ‘ આપ્ત ’ એટલે શું તે જાણ્યા વિના એનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આવતો નથી, તેથી પ્રમાણનય (૫૦ ૪, સૂ. ૪)માંનું નીચે મુજબનું આપ્તનું લક્ષણ બેઠે લઇએ—

“ અભિવેયં વસ્તુ યથાઽવસ્થિતં યો જાનીતે યથાજ્ઞાનં ચાભિવચ્ચે સ આસઃ ”

અર્થાત્ કહેવા લાયક પદાર્થ જેવો છે તેવો તેને જે જાણે છે તેમજ જેવો જાણ્યો તે પ્રકારે (નહિ કે અન્યરૂપે) જે તેનું કથન કરે છે તે ‘ આપ્ત ’ છે.

આગમ અને અનુમાનમાં અંતર—

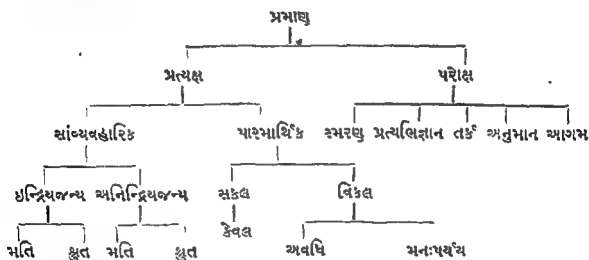
આગમ-પ્રમાણ કહો કે શબ્દ-પ્રમાણ કહો તે એક જ છે, કિન્તુ અનુમાન-પ્રમાણથી તો એ ભિન્ન છે. અર્થાત્ વૈશેષિકો શબ્દ-પ્રમાણને અનુમાનમાં દાખલ કરે છે તે વાત ભૈનોને માન્ય નથી. વસ્તુ-સ્થિતિ એમ છે કે ખરું જોટું એવું પારખનારને સુવર્ણનું જ્ઞાન જેમ પ્રત્યક્ષ જ છે, અર્થાત્ એમાં સુવર્ણને લગતી અસુક વિશિષ્ટતાઓ છે કે નહિ ઇત્યાદિ બિડાપાંડ વિનાનું હોવાથી તે

૧ આ વાનનો નિદેશ રમણેશ્વરિક (આપ અધ્યયન)ની શીલડઆપુસ્વામીએ રચેલી નિર્મુક્તિમા છે, ત્યારે તેનું વિનુત વર્ણન એની ધીરશિલ્પપ્રમિત રીઠા (પનાક ૧૩-૬૮ મા છે. એના વિગ્રાસુને આ રીઠા જેવા ખાસ વિનિત કરવામાં આવે છે, જોકે અત્ર એ નાંખવા વિવેચન વધી જવાના ભયથી વિનમ્રતા આવે છે.

પ્રત્યક્ષ છે, તેમ શબ્દ-જ્ઞાનમાં વ્યુત્પન્ન જનવાને શબ્દ સાંભળતાં જ અર્થનો જે બોધ થાય છે તે અનુમાન નહિ પણ શબ્દ-પ્રમાણ જ છે.

કહેવાની મતલબ એ છે કે જે અભ્યાસીને સુવર્ણનું દર્શન થતાં કે શબ્દનું શ્રવણ થતાં વ્યાપ્તિની આવશ્યકતા ન રહે તેને માટે તે સુવર્ણ-જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ-પ્રમાણ અને શાબ્દ-બોધ શબ્દ-પ્રમાણ છે; પરંતુ જે અભ્યાસી સોનું જોતાં આ સોનું હોવું જોઈએ, સોનાને લગતી આટલી વિશિષ્ટતાઓ તેમાં હોવાથી એ પ્રકારની વ્યાપ્તિની અપેક્ષા વડે એ સોનું હોવાનો નિર્ણય કરે તેને માટે એ જ્ઞાન અનુમાનરૂપ છે, નહિ કે પ્રત્યક્ષરૂપ. એવી રીતે જે અભ્યાસીને શબ્દ સાંભળતાં તરત શાબ્દ-બોધ ન થતાં વ્યાપ્તિ-અહલુરૂપ વિચાર કર્યા બાદ શાબ્દ-બોધ થાય, તેનો તે બોધ બેશક અનુમાન છે.

આ પ્રમાણે પ્રમાણ-પરિચયના પ્રકરણમાં આગળ વધીએ તે પૂર્વે પ્રમાણોના પ્રકારો સંબંધી નિમ્ન-લિખિત કોષક જોઈ લઈએ:

આપણે ૧૭૮ માં પૃષ્ઠમાં મતિજ્ઞાનના પર્યાયોનો વિચાર કરતાં સાથે સાથે આટલે સુધી સ્મરણાદિ પાંચ પરોક્ષ પ્રમાણોનું સ્થૂળ સ્વરૂપ વિચારી લીધું. આગળ ઉપર નય-મીમાંસામાં યથાસાધન એ સંબંધમાં વિશેષ નિવેદન કરવાનો ઇરાદો રાખી હાલ તુરત તો મતિજ્ઞાનના પ્રકારોને લગતા પ્રશ્નો હાથ ધરીએ. તેમાં સૌથી પ્રથમ તો મતિજ્ઞાનના લેહ-પ્રલેહો છે કે નહિ અને હોય તો તે કેટલા અને કયા છે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર અચ્ચકારના શબ્દોમાં વિદોષીએ.

સા ચ મતિર્દેધા-શ્રુતનિશ્ચિતા-ડનિશ્ચિતભેદાત્

અર્થાત્ એ મતિજ્ઞાન એ પ્રકારનું છે:-(૧) શ્રુતનિશ્ચિત અને અશ્રુતનિશ્ચિત. આ બેનાં લક્ષણો અન્યકાર અનુક્રમે નીચે સુજ્ઞાન આપે છે :-

અવયવો લેયાં. આ ઉપરાંત પક્ષ-શુદ્ધિ ઇત્યાદિ ખીન્ન પાંચ અવયવો પણ છે^૧, જોકે આનો ઉપયોગ પક્ષાદિના યથાર્થ સ્વરૂપથી અનભિજ્ઞ જનને ઉદ્દેશીને છે.

અનુમાનનું પ્રમાણ—

બૌદ્ધો અનુમાનને વ્યવહાર-આધક માને છે, પરંતુ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જેટલું ઉચ્ચ સ્થાન આપતા નથી. તેમની માન્યતા મુજબ અનુમાનનો વિષય જે સામાન્ય છે તે કલ્પિત છે. એથી તેઓ અનુમાનને પ્રત્યક્ષથી ગૌણ ગણે છે. ચાર્વાકો તો સર્વથા અનુમાનનો અસ્વીકાર કરે છે. પરંતુ પ્રત્યક્ષનો સ્વીકાર તેઓ કયા પ્રમાણના આધારે કરે છે એ વિચારતાં તેઓ પણ અનુમાનને પ્રમાણરૂપે મંજૂર રાખે છે એમ ભાસ્યા વિના નહિ રહે. વળી પારકાના હૃદયની વૃત્તિનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી અશક્ય છે; એ તો તેની વિશિષ્ટ ચેષ્ટા ઉપરથી સમજાય છે એટલે કે આ પણ અનુમાનનું જ ફળ છે. આથી અનુમાનને પ્રમાણરૂપ માનવું એમાં પહિડતોની શોભા છે.

આગમ-પ્રમાણ—

આગમનું લક્ષણ પ્રમાણનયં (૫૦ ૪)માં એમ આપવામાં આવ્યું છે કે—

“ આપ્તવચનાદાવિર્ભતમર્થસંવેદનમાગમઃ ॥૧॥ લપચારાદાસવચનં ચ ॥૨॥ ”

અર્થાત્ આપ્તના વચનથી ઉત્પન્ન થયેલો અર્થનો યોગ્ય તે ‘ આગમ ’ છે. (કાર્યમાં કારણને) ઉપચાર કરવાથી આપ્તના વચનને પણ ‘ આગમ ’ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે આગમનું લક્ષણ વિચારતાં ‘ આપ્ત ’ એટલે શું તે જણાવવા વિના એનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આવતો નથી, તેથી પ્રમાણનયં (૫૦ ૪, સૂં ૪)માંનું નીચે મુજબનું આપ્તનું લક્ષણ જોઈ લઈએ:—

“ અભિષેયં વસ્તુ યથાઽવસ્થિતં યો જાનીતે યથાજ્ઞાનં ચાભિષેતે સ આસઃ ”

અર્થાત્ કહેવા લાયક પદાર્થ જેવો છે તેવો તેને જે જાણે છે તેમજ જેવો જાણ્યો તે પ્રકારે (નહિ કે અન્યરૂપે) જે તેનું કથન કરે છે તે ‘ આપ્ત ’ છે.

આગમ અને અનુમાનમાં અંતર—

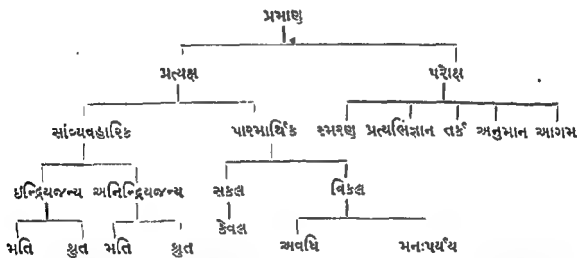
આગમ-પ્રમાણ કહો કે શબ્દ-પ્રમાણ કહો તે એક જ છે, કિન્તુ અનુમાન-પ્રમાણથી તો એ ભિન્ન છે. અર્થાત્ વૈશેષિકો શબ્દ-પ્રમાણને અનુમાનમાં દાખલ કરે છે તે વાત જૈનોને માન્ય નથી. વસ્તુ-સ્થિતિ એમ છે કે ખડું જોડું જોતું પારખનારને સુવર્ણનું જ્ઞાન જેમ પ્રત્યક્ષ જ છે, અર્થાત્ એમાં સુવર્ણને લગતી અમુક વિશિષ્ટતાઓ છે કે નહિ ઇત્યાદિ બિડાપોહ વિનાનું હોવાથી તે

૧ આ વાતનો નિરૂપણ દશવૈકલિક (આઠ અધ્યયન) ની શ્રીભદ્રપ્રાદુસ્વામીએ રચેલી નિયુક્તિમાં છે, બ્યારે તેનું વિસ્તૃત વર્ણન એની શ્રીહરિભદ્રચરિત્રવૃત્તિ દીક્ષા (પત્રાક ૬૩-૬૮ માં છે. એના નિવાસને આ દીક્ષા જોવા આસ વિનનિ કરવામાં આવે છે, જોકે અત્ર એ સંબંધમાં વિવેચન વધી જવાના કાયથી વિરમવામાં આવે છે.

પ્રત્યક્ષ છે, તેમ શબ્દ-જ્ઞાનમાં વ્યુત્પન્ન જનેલાને શબ્દ સાંભળતાં જ અર્થનો જે બોધ થાય છે તે અનુમાન નહિ પણ શબ્દ-પ્રમાણ જ છે.

કહેવાની મતલબ એ છે કે જે અભ્યાસીને મુવર્ણું દર્શન થતાં કે શબ્દનું શ્રવણ થતાં વ્યાપ્તિની આવશ્યકતા ન રહે તેને માટે તે મુવર્ણું-જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ-પ્રમાણ અને શબ્દ-બોધ શબ્દ-પ્રમાણ છે; પરંતુ જે અભ્યાસી સોતું જેતાં આ સોતું હોવાનું જોઈએ, સોનાને લગતી આટલી વિશિષ્ટતાઓ તેમાં હોવાથી એ પ્રકારની વ્યાપ્તિની અપેક્ષા વડે એ સોતું હોવાનો નિર્ણય કરે તેને માટે એ જ્ઞાન અનુમાનરૂપ છે, નહિ કે પ્રત્યક્ષરૂપ. એવી રીતે જે અભ્યાસીને શબ્દ સાંભળતાં તરત શબ્દ-બોધ ન થતાં વ્યાપ્તિ-અહલરૂપ વિચાર કર્યા બાદ શબ્દ-બોધ થાય, તેનો તે બોધ બેશક અનુમાન છે.

આ પ્રમાણે પ્રમાણ-પરિચયના પ્રકરણમાં આગળ વધીએ તે પૂર્વે પ્રમાણોના પ્રકારો સંબંધી નિમ્ન-લિખિત કોષ્ટક જોઈ લઈએ:

આપણે ૧૭૮ માં પૃષ્ઠમાં મતિજ્ઞાનના પર્યાયોનો વિચાર કરતાં સાથે સાથે આટલે સુધી સ્મરણાદિ પાંચ પરોક્ષ પ્રમાણોનું સ્થૂળ સ્વરૂપ વિચારી લીધું. આગળ ઉપર નય-મીમાંસામાં યથાસાધન એ સંબંધમાં વિશેષ નિવેદન કરવાનો ઇરાદો રાખી હાલ તુરંત તો મતિજ્ઞાનના પ્રકારોને લગતા પ્રશ્નો હાથ ધરીએ. તેમાં સૌથી પ્રથમ તો મતિજ્ઞાનના ભેદ-પ્રભેદો છે કે નહિ અને હોય તો તે કેટલા અને કયા છે એ પ્રશ્નો ઉત્તર અન્યકારના શબ્દોમાં વિલોપીએ.

સા ૩ મતિર્દેષા-શ્રુતનિશ્ચિતા-ડનિશ્ચિતભેદાત્

અર્થાત્ એ મતિજ્ઞાન એ પ્રકારનું છે:-(૧) શ્રુતનિશ્ચિત અને અશ્રુતનિશ્ચિત. આ બેનાં લક્ષણો અન્યકાર અનુક્રમે નીચે સુજ્ઞાન આપે છે.:-

અવગ્રહના પણ વ્યંજનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહ એમ બે વિભાગો પડે છે. તેમાં

શબ્દાદિરૂપેણ પરિણતદ્રવ્યાણામુપકરણેન્દ્રિયેઃ સહ પ્રથમતઃ સમ્પ્રાસ-

વ્યંજનાવગ્રહનું લક્ષણ સમ્બન્ધરૂપત્વં વ્યક્તનાવગ્રહસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૯)

અર્થાત્ 'શબ્દાદિકરૂપે પરિણત થયેલાં દ્રવ્યોના ઉપકરણ-ઇન્દ્રિયની સાથેના પ્રથમ સંબંધથી ઉત્પન્ન થતા બોધને 'વ્યંજનાવગ્રહ' કહેવામાં આવે છે.

અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે 'વ્યંજન' શબ્દના ત્રણ અર્થો થાય છે:—

(૧) શબ્દાદિક વિષયરૂપે પરિણત થયેલા પુદ્ગલોના સમૂહરૂપ દ્રવ્ય, (૨) કણાદિક નિર્વૃત્તીન્દ્રિય અને (૩) દ્રવ્ય અને આ ઇન્દ્રિયનો સંયોગ. આ ત્રણ 'વ્યંજન'ના ત્રણ અર્થો અર્થો થવામાં કેમ ભાતનો વિરોધ નથી, કેમકે વિવક્ષિત અર્થ જોનાથી પ્રકટ થાય છે તે વ્યંજન એવો વ્યંજન શબ્દનો બહુ-ભૂતિ-અર્થ ત્રણે સ્થળે ધટે છે. આના અમર્યાદાથી વિરોધાબ્ધી જૃહસ્વૃત્તિના ૧૧૭-૧૧૮ પત્રગત શાક્યોનો નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે:—

“ઉપકરણેન્દ્રિયં ચ શબ્દાદિપરિણતદ્રવ્યાણિ ચ, તેવાં પરસ્પરં સમ્બન્ધ ઉપકરણેન્દ્રિય-શબ્દાદિપરિણતદ્રવ્યસમ્બન્ધઃ; એવં તાવદ્ વ્યક્તજનમુચ્યતે । અપરં ચેન્દ્રિયેણાપ્યર્થસ્ય વ્યવ્યયમાનત્વાત્ તદપિ વ્યક્તજનમુચ્યતે । તથા શબ્દાદિપરિણત-દ્રવ્યનિકુરમ્ભમપિ વ્યવ્યયમાનત્વાદ્ વ્યક્તજનમભિધીયત્ इति । एवमुपलक्षणव्याख्यानात् त्रितयमपि यथोक्तं व्यक्तजनमवगन्तव्यम् । ततश्चेन्द्रियलक्षणेन व्यक्त-नेन शब्दादिपरिणतद्रव्यसम्बन्धस्वरूपस्य व्यक्तजनस्यावग्रहो व्यक्तजावग्रहः, अथवा तेनैव व्यक्तनेन शब्दादिपरिणतद्रव्यात्मकानां व्यक्तजनानामवग्रहो व्यक्तजावग्रहः, इत्युभयत्राप्येकस्य व्यक्तजनशब्दस्य लोपं कृत्वा संमासः ।”

૧ જેન દર્શનકારો શબ્દને દ્રવ્ય-પુદ્ગલ તરીકે સ્વીકારે છે.

૨ ઇન્દ્રિયોના દ્રવ્યેન્દ્રિય અને ભાવેન્દ્રિય એમ જે બે પ્રકારો આગળ ઉપર વિચારવામાં આવનાર છે તે પૈકી દ્રવ્યેન્દ્રિયના બે પ્રકારો પૈકી એકનું નામ 'ઉપકરણેન્દ્રિય' છે, બીજા 'બીજનું' નામ 'નિર્વૃત્તીન્દ્રિય' છે.

૩ ક્યવ્યતે-પ્રકટીકૃત્યતેઽર્થોઽનેનેતિ વ્યક્તજનમ્ ।

૪ 'વ્યક્તજનેન વ્યવ્યયનસ્ય વ્યક્તજનાનાં ચા અવગ્રહઃ વ્યક્તજનાવગ્રહઃ' એમ આ સમાસનો વિગ્રહ થાય છે.

અર્થાત્ ઉપકરણેન્દ્રિય અને શબ્દાદિરૂપે પરિણુમેલાં દ્રવ્યો એ બેનો સંબંધ તે 'વ્યંજન' કહેવાય છે. અથવા ઇન્દ્રિયથી અર્થ પ્રકટ થાય છે વાસ્તે તે પણ 'વ્યંજન' કહેવાય છે. અથવા શબ્દાદિરૂપે પરિણુત દ્રવ્યના સમૂહને પ્રકટ કરાય છે વાસ્તે તે પણ 'વ્યંજન' કહેવાય છે. આ પ્રમાણે ઉપલક્ષણથી આ ત્રણે 'વ્યંજન' જાણવા તેથી ઇન્દ્રિયરૂપ વ્યંજન વડે, શબ્દાદિરૂપે પરિણુમેલ દ્રવ્યના સંબંધરૂપ વ્યંજનનો અવગ્રહ તે 'વ્યંજનાવગ્રહ' છે. અથવા તે ઉપકરણેન્દ્રિયરૂપ જ વ્યંજન વડે શબ્દાદિરૂપે પરિણુમેલાં દ્રવ્યોરૂપ વ્યંજનોનો અવગ્રહ તે 'વ્યંજનાવગ્રહ' છે, આ પ્રમાણે ઉભય વ્યાખ્યામાં એક વાર વ્યંજન શબ્દનો લોપ કરી સમાસ થયેલો છે. અર્થાત્ આ મધ્યમપદલોપી સમાસ છે.

વ્યંજનાવગ્રહ દર્શનપૂર્વક છે. અર્થાત્ પ્રથમ દર્શન અને પછી વ્યંજનાવગ્રહ થાય છે. વ્યંજનાવગ્રહ પછી અર્થોવગ્રહ થાય છે. એથી કરીને તો અન્યકારે એતું લક્ષણ નીચે મુજબ આપ્યું છે:—

**તસ્માદ્ (વ્યંજનાવગ્રહાત્) મનાન્ નિશ્ચયરૂપત્વમર્થોવગ્રહસ્ય
લક્ષણમ્ । (૨૦)**

અર્થાત્ વ્યંજનાવગ્રહ થયા બાદ તરત જ ઉત્પન્ન થતો અને તેના કરતાં કંઈક વધારે સ્ફુટ એવો જે બોધવિશેષ તે 'અર્થોવગ્રહ' જાણવો.

વિષય અને ઇન્દ્રિયનો પરસ્પર પ્રાથમિક સંબંધ તે જ વ્યંજનાવગ્રહનો વિષય છે. એથી કરીને કર્ણ, રસના, નાસિકા અને સ્પર્શન એ ચાર પ્રાપ્ત્યકારી ઇન્દ્રિયોથી વ્યંજનાવગ્રહ થતો હોવાથી, તેના ચાર પ્રકાર પડે છે

વ્યંજનાવગ્રહના પ્રકારો (કેમકે નેત્ર અને મનથી વ્યંજનાવગ્રહ થતો નથી, કારણ કે સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયોની જેમ તેના ઉપધાત અને અનુગ્રહ નહિ થતો હોવાથી તે અપ્રાપ્ત્યકારી છે^૧ અર્થાત્ કર્ણ વગેરેની જેમ આ અર્થની સાથે સંયુક્ત થઈ તેનું ગ્રહણ કરતાં નથી), બ્યારે અર્થોવગ્રહના તો છ લેહો પડે છે. આ સંબંધમાં વિશેષ વિવેચન હાલ તુરત સુલતવી રાખી ઇહાનું લક્ષણ અન્યકારના શબ્દોમાં જોઈ લઈએ.

૧ આ વાતનો આ અધિકારગત ઇન્દ્રિય-પ્રકરણમાં વિચાર કરવામાં આવશે

૨ ખગ્ગચઢી કામળીના સ્પર્શથી સ્પર્શેન્દ્રિયને, તીખા કડવા પદાર્થોના આત્વાદ લેતા રસનાને, દુર્ગન્ધમય દ્રવ્ય સુધતા નાસિકાને અને બદ્ધ વગેરેના શબ્દ સામળતા કાનને ઉપધાત થાય છે. એવી રીતે ચન્દન, ચતુરા વગેરેના સ્પર્શથી આમીને, દૂધ, સાકર વગેરેના નાદ લેવાથી જીભને, અત્તર વગેરે સુધવાથી નાકને, મધુર અવાજ સામળવાથી કાનને અનુગ્રહ થાય છે. એવી રીતે તીક્ષ્ણ તરવાર વગેરે જાતના નેત્રને ચીરાવારૂપ ઉપધાત કે ચન્દન વગેરે જોવાથી અનુગ્રહ થતો નથી. આજ વગેરેનું ચિન્તન કરતાં મનને દાહાદિ ઉપધાત કે જળ, આદિના ચિન્તનથી વૃષાની વૃષ્ટિરૂપ અનુગ્રહ થતો નથી.

અવગ્રહાદુત્તરકાલમપાયાત્ પૂર્વે સદ્ભૂતાર્થવિશેષોપાદાનાભિમુખોઽ-

ધિહિતું લક્ષણ

સદ્ભૂતાર્થપરિત્યાગપરઃ ' પ્રાયોઽત્ર મધુરત્વાદયઃ

શઙ્ખધર્મા ઉપલભ્યન્તે, ન કર્કશનિષ્ઠુરાદયઃ

શાર્ફધર્માઃ' इत्येवंरूपो यो मतिविशेषस्तद्रूपत्वम्, अवग्रहेण गृहीतस्या-

र्थस्य त्वतिरेकधर्मनिराकरणपरत्वे सति अन्वयधर्मघटनप्रवृत्तत्वे च सति

अपायाभिमुखबोधरूपत्वम्, अवग्रहेण गृहीतस्यार्थस्य धर्मान्तरान्वे-

પણરૂપત્વ વા ઈહાયા લક્ષણમ્ । (૨૧)

અર્થાત્ અવગ્રહના ઉત્તરવર્તી કાળમાં અને અપાયના પૂર્વ કાળમાં સદ્ભૂત અર્થ-વિશે-
પના અન્વેષણમાં તત્પર અને અસદ્ભૂત અર્થના પરિત્યાગમાં તત્પર, જેમકે અત્ર પ્રાયઃ મધુરત્વાદિ
શબ્દના ધર્મો ઉપલબ્ધ થાય છે, નહિ કે કર્કશતા, નિષ્ઠુરતા ઇત્યાદિ શૃંગના ધર્મો, એવા જે મતિ-
વિશેષ તે ' ઈહા ' છે. અથવા અવગ્રહથી ગ્રહણ કરાયેલા વિષયના વ્યતિરેક (પ્રતિકૂળ) ધર્મનો
નિરાસ કરવામાં અને અન્વય (અનુકૂળ) ધર્મને ઘટાવવામાં તત્પર તેમજ અપાયની પૂર્વે યનાશ
એવા જ્ઞાનને ઈહા ' કહેવામાં આવે છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો અવગ્રહ જે વિષયક હોય
તેના નિર્ણય કરવા માટે તેના અન્ય ધર્મનું જે અન્વેષણ કરવું-તેનો વિચાર કરવો તે ' ઈહા '
કહેવાય છે.

ઈહાના છ પ્રકારો—

અર્થાવગ્રહમાં કેવળ સામાન્ય માત્ર વસ્તુનું ગ્રહણ થાય છે એટલે એમાં અન્ય વસ્તુની
અપેક્ષા રહેતી નથી, કિન્તુ ઈહા ઉભયવસ્તુગ્રાહી છે.^૧ વિશેષમાં ઈહાવિષયક વસ્તુઓમાં મોટે
ભાગે સાદૃશ્ય રહેતું છે. અર્થાત્ એ બે વસ્તુઓમાં અત્યન્ત વિલક્ષણતા નથી. એથી કરીને તો ઈહાને
સંશય માનવાનો બ્રાન્ત પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. આ વાત ઉદાહરણથી સમજાવે. જેમકે
કર્ણેન્દ્રિયજન્ય ઈહાના શાબ્દ વિષયોમાં ધર્મની સમાનતા છે. જેમકે આ દિલહુખાનો ધ્વનિ
છે કે સારંગીનો, આ નૃપુરનો અવાજ છે કે કટિએખલાનો, આ તોપનો અવાજ છે કે
મેઘની ગર્જનાનો. નેત્રેન્દ્રિયજન્ય ઈહાના રૂપવાળા વિષયોમાં
કર્ણેન્દ્રિયાદિજન્ય વિષયો સમાન ધર્મો રહેલા છે. હાખલા તરીકે સ્થાણુ અને પુરૂષમાંઃ
છીપ અને ચાંદીના હુકડામાં; મૃગજળ અને સલ્લ જળ-
સમૂહમાં; સપ્ અને કમળની નાળમાં. આ કુદની પુશ્પો આવે છે કે પાંચની, આ સ્પર્શચ્છદ

૧ સરખાવે જૈનતર્ક (૫૦ ૧૧૬)ન નિમ્ન-વિખિત ઉત્તેષઃ—

" અન્નમ્(ગ ?)દીતવિશેષાકારુક્ષણમોહા । વ્યતિરેકધર્મેનિરાકરણપરોઽન્યધર્મે

ઘટનપ્રવૃત્તો યોધ इति यावत् । "

૨ જુઓ વિશેષાનું ની ૨૯૨ મી ગાથાની બહુદૃષ્ટિનું ૧૭૨ મું પત્ર.

વૃક્ષની સુવાસ છે કે હસ્તિના મદની, આ કસ્ટૂરી ગણેડી રહી છે કે વનહસ્તિના મદની પીમળ આવે છે ઇત્યાદિ સમાન ગંધવાળી બધાં વસ્તુઓ નાસિકેન્દ્રિયજન્ય ઇલાના વિષય છે. રાત્રે અંધારામાં છાલ ઉપર મૂકતાં આ ગોળ છે કે ખાંડ, આ દરાખ છે કે રાયણ, સંભૂત વાંસકારેલાં છે કે માંસ ઇત્યાદિ સમાન રસવાળા વિષયો રસનેન્દ્રિયજન્ય ઇલાના બાણવા. આ સ્પર્શને સ્પર્શ છે કે કમળની નાળનો, આ યુવતિનો સ્પર્શ છે કે યુવકનો એ પ્રમાણેના સમાન સ્પર્શરૂપ ધર્મવાળી વસ્તુઓ સ્પર્શનેન્દ્રિયજન્ય ઇલાના વિષયો છે. એવી રીતે સ્વપ્નમાં કે અંધારા ઓરડામાં જ્યાં ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારનો અભાવ છે ત્યાં વિચારણા ભાગ્યથી સંભળાતા ગીત વગેરેના શબ્દ, જોવાતાં દેવાદિનાં રૂપ ઇત્યાદિ અનિન્દ્રિયજન્ય ઇલાના વિષયો છે.

અપાયનું લક્ષણ અન્ધકારના શબ્દમાં એ છે કે—

ईहयेहितस्यार्थस्य 'इदमेव नान्यथा' इत्येवंप्रकारनिश्चयरूपत्वम्,
अपायनું લક્ષણ
ईहितस्यार्थस्य निर्णयरूपाध्यवसायविशेषरूपत्वं
वा अपायस्य लक्षणम् । (२२)

અર્થાત્ ઇલાવિષયક અર્થ આ જ છે, અન્ય નહિ એવો જ નિશ્ચય તેને કે ઇલા દ્વારા ગ્રહણ કરેલા વિષયનો નિશ્ચય કરાવનારા જ્ઞાનને 'અપાય' કહેવામાં આવે છે.

ધારણાનું લક્ષણ—

निर्णितस्यार्थस्य मनसा धारणरूपत्वम्, अपायरूपेण निर्णित-
स्यार्थस्य धारणरूपत्वं वा धारणाया लक्षणम् । (२३)

અપાયરૂપે નિશ્ચિત કરેલ અર્થને મન દ્વારા ધારી રાખવો તે 'ધારણા' સમજવી. આ ધારણાના (૧) અવિચ્યુતિ, (૨) વાસના અને (૩) સ્મૃતિ એમ ત્રણ પ્રકારો પડે છે. એનાં લક્ષણો અત્રુકે નીચે મુજબ છે:—

અવિચ્યુતિનું લક્ષણ—

प्रकारविषयकोपयोगसातत्याऽनिवृत्तिरूपत्वं अविच्युतेर्लक्षणम् । २४

અર્થાત્ એક અર્થ વિષયક ઉપયોગમાં તેના કાળની અવધિ સુધી મન્યા રહેવું અર્થાત્ એક વસ્તુ પરત્વે યથાયોગ્ય કાળ પર્યંત ઉપયોગ રાખવો તે 'અવિચ્યુતિ' છે.

૧ સરખાવો જનતાકંઠ (૫૦ ૧૧૬)મત નિમ્ન-લિખિત નિર્દેશ—

“ તત્રેકાર્યોપયોગસાતત્યાઽનિવૃત્તિરવિચ્યુતિઃ, તસ્યૈકાર્યોપયોગસ્ય કાલાન્તરે તદ્દે-
વેત્યુલ્લેખેન સમુન્મોલનં સ્મૃતિઃ, અપાયાદિતઃ સ્મૃતિદેહુઃ સંસ્કારો વાસના.”

તૈયાઽઽહિતત્વે સતિ સ્મૃતિહેતુભૂતસંસ્કારરૂપત્વં વાસનાયા લક્ષ-
વાસનાનુ' લક્ષણુ ણમ્ । (૨૫)

અર્થાત્ આ અવિચ્યુતિરૂપ ધારણા દ્વારા ગ્રહણ થયેલો અને સ્મૃતિ ઉત્પન્ન કરવામાં કારણભૂત
એવો જે સંસ્કાર તે ' વાસના ' કહેવાય છે.

તૈસ્યૈવોપયોગવિષયીભૂતાર્થસ્ય કાલાન્તરે ' તદેવ ' इत्युल्लેखेन समु-
સ્મૃતિનુ' લક્ષણુ સ્મીલનરૂપત્વં સ્મૃતેર્લક્ષણમ્ । (૨૬)

અર્થાત્ જે પદાર્થ સંબંધી પ્રથમ અનુભવ થયો હોય તે પદાર્થનું કાલાન્તરે ' તે જ ' એવા ઉલ્લેખ-
રૂપે યાદ આવવું તે ' સ્મૃતિ ' કહેવાય છે.

આ પ્રકરણુ આગળ લાંબાવીએ તે પૂર્વે અવગ્રહાદિકના સમાનાર્થક શબ્દો તેમજ તેણું
સ્વરૂપ દેખાન્ત દ્વારા રજુ કરવું આવશ્યક જણાય છે.

ગ્રહ, ગ્રહણ એ અવગ્રહના; જીહ્વા, તર્ક, પરીક્ષા, વિચારણા, જિજ્ઞાસા એ ઇહિનાં;
અપગમ, અપનોદ, અપચાદ એ અપાયનાં; અને
અવગ્રહાદિના પચાથો પ્રતિપત્તિ, અવધારણ, નિશ્ચય, અવગમ, અવબોધ એ ધારણાનાં
પર્યાયવાચક શબ્દો છે. જુઓ તત્ત્વાર્થ-ભાષ્ય (પૃષ્ઠ ૮૦-૮૨).
નન્દીસૂત્રમાં આ ઉપરાંત આ પ્રત્યેકના સમાનાર્થવાચક અન્ય શબ્દો છે. જુઓ સૂ. ૩૧-૩૬.

કર્ણ સાથે શબ્દોના સમૂહનો સંબંધ થાય છે તે કર્ણેન્દ્રિયજન્ય વ્યંજનાવગ્રહ, ત્યાર પછી
એ કંઈક સાંભળ્યું એવો જે બોધ થાય છે તે ' અર્થાવગ્રહ ',
વ્યંજનાવગ્રહાદિનાં આજે શબ્દો મેં સાંભળ્યા તે મધુર હોવાને લીધે એ પ્રકારનો અન્યથ.
દટાન્ત ધર્મ ઘટાવવાથી અને કઈંશ નહિ હોવાને લીધે એમ બચતિરેક. ધર્મનો
નિરાસ કરવાથી, સીના જેવા લાગે છે એવો જે બોધ થાય તે ' ઇહા ',
ત્યાર બાદ તે શબ્દો સીના જ છે એવું નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન તે ' અપાય ', અને આ જ્ઞાનને ધારી
રાખવું તે ' ધારણા ' કહેવાય છે. આ પ્રમાણે આપણે શબ્દ સંબંધી વ્યંજનાવગ્રહથી તે ધારણા સુધીનો
વિચાર કર્યો. એવી રીતે ગંધ, રસ અને સ્પર્શ વિષે પણ નાસિકા, રસના અને સ્પર્શનના વ્યંજના-
વગ્રહાદિક ઘટાવી લેવા, ચક્ષુ અને મનને વ્યંજનાવગ્રહનો અભાવ હોવાથી, તેમનો અર્થાવગ્રહથી
માંડીને તે ધારણા સુધીના બેદો હોય છે, તેનો વિચાર કરીએ જેમ કોઈક વૃક્ષ જોવાથી આ કંઈક
છે એવું જ્ઞાન થાય, તે ' અર્થાવગ્રહ ', ત્યાર પછી વૃક્ષોના ધર્મનો વિચાર કરતાં તે વૃક્ષ હોવું
જોઈએ એવું જે જ્ઞાન થાય તે ' ઇહા ', પછીથી આ વૃક્ષ જ છે
નેત્ર અને મન સંબંધી એવો જે નિશ્ચય થાય તે ' અપાય ' અને આ નિશ્ચયને ધારણ
અર્થાવગ્રહ કરી ગળવો તે ' ધારણા ' છે.

મનને પણ અર્થાવગ્રહાદિક કેવી રીતે હોય છે તે જોઈ લઈએ. જેમકે કોઈ વિસ્મૃત યથેલી વસ્તુ પરત્વે તે કંઈક હતું એમ સ્મરણ કરાય છે, પછી તે આ હોતું જોઈએ, તે આ જ છે ઇત્યાદિક મનોવિષયક ઈલા વગેરે ઘટાવી લેવાં. આ મનોવિષયક મતિજ્ઞાન અનિન્દ્રિયનિમિત્તક છે. આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે મતિજ્ઞાનના ત્રણ પ્રકારો છે. (૧) ઇન્દ્રિયનિમિત્તક, (૨) અનિન્દ્રિય-નિમિત્તક અને (૩) ઉભયનિમિત્તક. પ્રથમ પ્રકારનું મતિજ્ઞાન મન વિનાના એવા એકેન્દ્રિયાદિકને હોય છે, કેમકે તેમને મનનો અભાવ છે અને તેઓને મતિજ્ઞાન યવામાં ઇન્દ્રિયો જ નિમિત્ત છે. સ્મૃતિજ્ઞાન યવામાં ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષા નથી, પરંતુ તે ક્ષત મનરૂપ અનિન્દ્રિય પર જ આધાર રાખે છે. વેલ્લી વગેરેને જે ઓધજ્ઞાન થાય છે તે પણ ઇન્દ્રિયોના નિમિત્ત વિનાનું જ કહેવાય છે, કેમકે તેમાં ઇન્દ્રિયો કે મન એ બેમાંથી એક પણ નિમિત્ત નથી. ઓધજ્ઞાન યવામાં તે મતિજ્ઞાન-વસ્તુથી કર્મનો સ્વરૂપશબ્દ જ હોતો છે. વળી, જાગૃત અવસ્થામાં મનના ઉપયોગવાળાને જે સ્પર્શાદિનું જ્ઞાન થાય છે તે ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિય એ બંને નિમિત્તવાળું જ અર્થાત્ મિશ્ર છે. જુઓ તત્ત્વાર્થ-ખૂદ્ધૃતિ (પૃ. ૭૬).

વ્યંજનાવગ્રહાદિકનું કાલ-માન—

વ્યંજનાવગ્રહનું જઘન્ય કાલમાન આવલિના અસંખ્યાત ભાગ જેટલું છે, ત્યારે ઉત્કૃષ્ટ કાલમાન તો બેથી નવ પ્રાણ સુધીનું હોય છે. આ વાતની આદ્ય કર્મજન્યની ટીકાના નવમા પત્રગત નિમ્ન-લિખિત ગાથા સાક્ષી પૂરે છે—

“ વંજણવગ્રહકાલો આવલિઅસંલભાગતુલ્યો હ ।

થોવો ઉક્કોસો પુણ આણપાણપ્પહુત્તં તિ ॥ ”

વિશેષાં ની ૩૩૩ મી અને ૩૩૪ મી ગાથામાં સૂચવ્યા મુજબ નિશ્ચય-નય અનુસાર અર્થાવગ્રહનો કાળ એક સમયનો અને વ્યવહાર-નય પ્રમાણે અંતર્મુદ્ધતનો છે. ઇલા અને અપાયનો કાળ પણ અંતર્મુદ્ધતનો છે. ઉપયોગના કાળ પર્યંત રહેનારા ઓધરૂપ અવિચ્છુતિનું કાલમાન અંતર્મુદ્ધતનું છે. અવિચ્છુતિથી ઉત્પન્ન થનારા સંસ્કારરૂપ વાસનાનો કાળ સંખ્યેય અથવા અસંખ્યેય છે, કેમકે જે વ્યક્તિને વાસના ઉદ્ભવી હોય તે વ્યક્તિના આયુષ્ય ઉપર આનો

૧ ગાથા—

વ્યંજનાવગ્રહકાલો આવલિકાસહજ્યભાગતુલ્યસ્તુ ।

સ્તોક ઉત્કૃષ્ટઃ પુનરાનપ્રાણપુથક્ત્વમિતિ ॥

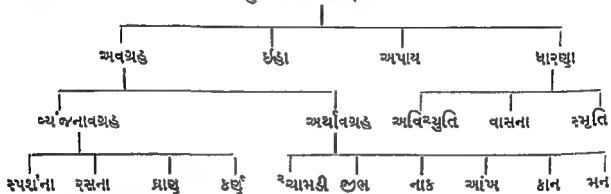
૨ આ સંખ્યેયમા અન્યકરના શબ્દો એ છે કે—

“ઉપયોગાવધિપરિસ્પન્દરૂપાડચિન્ન્યુતિઃ । સા સાન્તર્મુદ્ધતકાલપ્રમાણા । તતસ્તયાડડ-
હિતો યઃ સંસ્કારઃ સા વાસના । સા ચ સહજ્યેયાસહજ્યેયકાલમાના । તતઃ કાલાન્તરે
કુતશ્ચિત્ તાદૃશાર્થદર્શનાદિકારણાત્ સંસ્કારં પ્રવૌઘયત્ સવજ્ઞાનમુદયતે તદેવેદં યન્મયા
પ્રાણપલ્લવમ્ ” इत्यादि सा स्मृतिः । पताञ्चाचिन्नुति-वासना-स्मृतयो धारणालक्षण-
सामान्यान्वययोगाद् धारणाशब्दवाच्याः । ”

આધાર રહેલો છે; એટલે કે પક્ષ, માત્ર, તત્તુ ઇત્યાદિ રૂપે જેની ગણના થઈ શકે એવા અર્થાત્ સંજ્ઞેય વર્ણના આયુષ્યવાળા જીવોને ઉદ્દેશીને સંજ્ઞેય કાળ અને પક્ષાદિ વડે જેની ગણના ન થઈ શકે પરંતુ જેતું માપ પદ્યોપમાદિ વડે દર્શાવી શકાય એવા અર્થાત્ અસંજ્ઞેય વર્ણના આયુષ્યવાળા જીવોને લક્ષ્યીને અસંજ્ઞેય કાળ છે. કાલાન્તરે કોઈક તેવા પ્રકારના પદાર્થને દેખવાથી સંસ્કારને બગૃત કરનારા જ્ઞાનરૂપ 'સ્મૃતિ' નો કાળ અંતર્મુદ્ધૃતનો છે.

મતિજ્ઞાનના અવગ્રહ, ઈહા, અપાય અને ધારણા એ ચાર મુખ્ય ભેદ છે. વ્યંજનાવગ્રહના ચાર પ્રકાર છે. અર્થાવગ્રહથી તે ધારણા સુધી દરેકના છ પ્રકાર છે. અર્થાત્ બધા મળીને આ પ્રમાણે મતિજ્ઞાનના અઠ્ઠાવીસ ભેદો થાય છે. તે નીચે મુજબ કોષ્ટક દ્વારા ઉપસ્થિત કરી શકાય:—

શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાન

ઉપર્યુક્ત મતિજ્ઞાનના અઠ્ઠાવીસ પ્રકારોમાંના વ્યંજન-અવગ્રહાદિ દરેકના બાર બાર ભેદો પડે છે. એનાં નામો નીચે મુજબ છે:—

(૧) બહુ, (૨) અબહુ, (૩) બહુવિધ, (૪) અબહુવિધ, (૫) ક્ષિપ્ર, (૬) અક્ષિપ્ર, (૭) નિશ્ચિત, (૮) અનિશ્ચિત, (૯) સંદિગ્ધ, (૧૦) અસંદિગ્ધ, (૧૧) દ્યુવ અને (૧૨) અદ્યુવ.

આ હકીકત તેમજ આ બારનાં લક્ષણોના સંબંધમાં અન્યકાર કહે છે કે—

૧ અત્ર શ્રુતનિશ્ચિત એવું વિશેષણ આપ્યું નથી, ત્યારે કોષ્ટકમાં તો તે આપ્યું છે એથી શું વિરોધાત્મક આ કથન નથી એવો પ્રશ્ન ક્યારે ૨૧૪ મું પૃષ્ઠ જોવું.

૨ આવા છ ભેદો ઈદા, અપાય અને ધારણાના પણ સમજાવા. આ મંબંધી વિશેષ વિચાર ૨૧૫ માં પૃષ્ઠમાં કરવામાં આવ્યો છે.

૩ અવગ્રહના નૈશ્વરિક અને વ્યાવહારિક એમ બે ભેદો છે. પ્રથમ પ્રકાર તામાન્ય માત્રનું પ્રદણ કહે છે, ત્યારે બીજો પ્રકાર વિશેષનું પ્રદણ કરે છે. ક્ષિપ્ર વગેરે જે ભેદો દરે પાડવામાં આવનાર છે તે તાત્કાલિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરવા અપાયના છે, જના તે અવગ્રહન પછી ગમ્યતામાં આવે છે તે વ્યાવહારિક અવગ્રહ આથીને સમજવા અથવા કાળમાં કાર્યના ઉપચાર પૂરકના આ છે એમ ધારણી લેવું.

અવગ્રહાદયસ્તુ પ્રત્યેકં દ્વાદશવિધાઃ, बहु-बहुविध-क्षिप्रा-ऽनिश्रिता-
ऽसन्दिग्ध-ध्रुवैतरमेदात् । तल्लक्षणानि च क्रमेणैतानि—

આસ્ફાલિતે તૂર્યવૃન્દે ‘ઇયન્તોઽત્ર મેરીશ્વદાઃ, ઇયન્તો વા
શઙ્ખસ્વનાઃ’ इत्येवं पृथक् पृथग् युगपद्ग्राहकबुद्धिरूपत्वं बहुग्राहित्वस्य
लक्षणम् । (२७)

તત્રાપિ માધુર્યાદિવિવિધધર્મયુક્તશબ્દાદિગ્રાહકબુદ્ધિરૂપત્વં बहु-
विधस्य लक्षणम् । (२८)

શીઘ્રગ્રાહકબુદ્ધિરૂપત્વં क्षिप्रस्य लक्षणम् । (२९)

લિઙ્ગાનપેક્ષયા વસ્તુગ્રાહકબુદ્ધિરૂપત્વમનિશ્રિતગ્રાહિત્વસ્ય लक्ष-
णम् । (३०)

સકલસંશયાદિદોષગ્રહિતવસ્તુગ્રાહકબુદ્ધિરૂપત્વમસન્દિગ્ધગ્રાહિત્વ -
स्य लक्षणम् । (३१)

સઙ્કજ્ઞાતે સતિ ભૂય ઉપદેશાનપેક્ષગ્રાહકબુદ્ધિરૂપત્વં ध्रुवत्वस्य
लक्षणम् । (३२)

વિપરીતાનાં તૂત્તવિપર્યયેણ लक्षणं स्वयमूह्यम् ।

અર્થાત્ (નગાર્, ઠકા, શંખ, લેરી, લાણુક વગેરે) અનેક પ્રકારના વાદિત્રોના અવાજો
સંભળાતા હોય તેમાંથી કોઈ મનુષ્ય એકી વેળાએ, આટલા લેરીના શબ્દો છે, આટલા શંખના
શબ્દો છે (આટલા લાણુકના શબ્દો છે) એમ પૃથક્ પૃથક્ એકી સાથે ગ્રહણ કરે તો તે મનુષ્ય
બહુગ્રાહી અને તેનું જ્ઞાન ‘બહુ’ કહેવાય છે. જે કોઈ મનુષ્ય તેને પૃથક્ પૃથક્
ન ગ્રહણ કરી શકે અને સમૂહ—ગોળરૂપે એકી સાથે ગ્રહણ કરી શકે તે ‘અબહુગ્રાહી’
કહેવાય છે. આટલા બધા શબ્દોમાં અસુક શબ્દો મધુર છે, (અસુક કર્કશ છે) ઇત્યાદિ ઘણા
પ્રકારના જેને બોધ થાય તે ‘બહુવિધગ્રાહી’ કહેવાય છે, પરંતુ
જે એક બે જાતના ધર્મવાળા શબ્દોને તે બાણે તો તેને ‘અબહુ-
વિધગ્રાહી’ સમજવો. શબ્દોને એકદમ તુરત લાભો વિચાર કર્યા
વિના જે બાણી બધે તેને ક્ષિપ્રગ્રાહી’ અને જે કાલાન્તરે બાણે તેને

બહુધૃત્યાદિ
લેહેનાં લક્ષણો

‘અક્ષિપ્રગ્રાહી’ જાણવો. આ શબ્દ અચુક વાદિત્રનો હોવો જોઈએ, એમ જાણવામાં જેને ‘લિંગ વગેરે સાધનની જરૂર ન પડે તેને ‘અનિશ્ચિતગ્રાહી’ અને એથી વિપરીત લક્ષણવાળાને ‘નિશ્ચિતગ્રાહી’ સમજવો. વસ્તુને સંશયાદિ સર્વ દોષથી રહિત જે જાણે તેને ‘અસંદિગ્ધગ્રાહી’ અને (આમ હશે કે આમ હશે એવા) સંદેહ યુક્ત જાણે તેને ‘સંદિગ્ધગ્રાહી’ સમજવો. વસ્તુને એક વખત જાણ્યા પછી, તે જ્ઞાન સંપાદન કરવામાં જેને ફરીથી ઉપદેશની આવશ્યકતા ન રહે, જેનું જ્ઞાન હમેશાં કાયમ રહે તે ‘ધ્રુવ ગ્રાહી’ સમજવો અને તેથી ઉલટો તે ‘અધ્રુવગ્રાહી’ જાણવો.

મતિજ્ઞાનના અનન્ત ભેદો—

ઉપયુક્ત ‘અક્રાવીસ ભેદોના દરેકના આ પ્રમાણે બાર બાર પ્રકાર પડતાં કૃતનિશ્ચિતના

૧ જેમ કોઈક મકાન પર ધ્વજ જોવામાં આવે તો એમ અનુમાન કરી રાકાય કે તે મુરાસ્ય હોવું જોઈએ અથવા તો જે રથને ધૂમ જોવામાં આવે તે રથને અગ્નિ હોવો જોઈએ. આ પ્રકારના અનુમાનમાં, ધ્વજ અને ધૂમ ‘લિંગ’ છે.

૨ નિશ્ચિતનો આ સિવાય અન્ય અર્થ પશુ થાય છે. તે કયો એ વાત ઉપર વિશેષાંતી નેમન-સિખિત ગાથા પ્રકાશ પાડે છે:—

“પત્તો જિય પઢિવલ્લં, સાધેજ્ઞા નિસ્સિય વિસેસો વા ।

પરધમ્મેહિ વિમિસ્સં, નિસ્સિયમવિનિસ્સિયં હ્યરં ॥ ૩૧૦ ॥”

[એતસ્માદેષ મતિપક્કં સાધયેત્ત નિશ્ચિતે વિશેષો વઃ ।

પરધર્મેવિમિશ્ચં નિશ્ચિતમવિનિશ્ચિતમિતરત્ ॥]

અર્થાત્ એથી જ પ્રતિપક્ષ સાધી લેવો. વળી નિશ્ચિતમાં વિશેષતા છે. તે એ છે કે પર-ધર્મોથી મિશ્રિત તે ‘નિશ્ચિત’ અને એથી અમિશ્રિત તે ‘અનિશ્ચિત’ છે. એટલે કે ગાળને યોડે સમજવો તે ‘નિશ્ચિત’ કહેવાય છે, પરંતુ ગાળને ગાળ જ જાણવી એ ‘અનિશ્ચિત’ છે. કહેવાની મતઘળ એ છે કે વિપરીત ઉપલબ્ધિ તે ‘નિશ્ચિત’ છે, ન્યારે યથાવસ્થિત-અવિપરીત ઉપલબ્ધિ તે ‘અનિશ્ચિત’ છે.

તાત્પર્યશબ્દ (પૃ. ૪૪)માં તો અનિશ્ચિત અને અસંદિગ્ધને બદલે અનિશ્ચિત અને અનુક્ત એવાં બે નામો છે. આ સંબંધમાં ત્યાં એમ સૂચવાયું છે કે કેટલાક (બધા નહિ) પુસ્તકોને મઠણ કરવા માટે અનિશ્ચિતનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે, ન્યારે અભિપ્રાયથી પ્રતિપત્તિ થઈ જાય છે એ દર્શાવવા અનુક્તનું મઠણ કરવામાં આવ્યું છે.

૩ આ અક્રાવીસ ભેદોની ગણના સંબંધે મતાંતર છે. જુઓ વિશેષાંતી ૩૦૧ માં ગાથા. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે કેટલાક આચાર્યો વ્યંજનાવગ્રહના ચાર ભેદોને ગણતા નથી અર્થાત્ તેઓ વ્યંજનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહ એમ બે ભેદો પૂર્વક અવગ્રહનો વિચાર ન કરતા તેનો સામાન્ય રીતે વિચાર કરે છે. આમ થતાં યુનનિશ્ચિતના ૨૪ ભેદો થાય છે. તેમાં અચ્યુતનિશ્ચિતના ૪ ઉમેરી તેઓ ૨૮ ભેદો માને છે. પરંતુ આ કથન શ્રીજિનભદ્ર ગણિને માન્ય નથી. તેઓ અચ્યુતનિશ્ચિતના ચાર ભેદોમાં એટલે કે છુદ્ધિઅવગ્રહમાં પણ અવગ્રહાદિ છે એમ સિદ્ધ કરી અચ્યુતનિશ્ચિતના યુનનિશ્ચિતમા સમાવેશ સૂચવી મતિજ્ઞાનના ૨૮ ભેદો છે એમ સામાન્ય રીતે કહી રાકાય એવો ઉદ્દેશ્ય કરે છે. આ અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાનના અવગ્રહાદિ ચાર પ્રકારો છે એમ પણ કહી રાકાય.

૩૩૬ લેહો થાય છે. તેમાં અશ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાનના ઔત્પતિકી વગેરે ચાર યુદ્ધિરૂપ ચાર લેહો ઉમેરતાં મતિજ્ઞાનના ૩૪૦ લેહો થાય છે. એથી પણ વિશેષ લેહો મતિજ્ઞાનના સંભવે છે. કેમકે આપણે ૫૧મા પૃષ્ઠમાં જોઈ ગયા તેમ પ્રકાશ, વિષય વગેરે મતિજ્ઞાનનાં બાહ્ય નિમિત્તો છે, જ્યારે મતિજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ-ઉપયોગ અને ઉપકરણેન્દ્રિય એ એનાં અભ્યન્તર નિમિત્તો છે. આ નિમિત્તોના અનેક લેહોને ધ્યાનમાં લેતાં અર્થોત્ વિવચાદિના સ્પષ્ટ, અવ્યક્ત, મધ્યમ, અદ્ય, બહુ, નજીક, દૂર વગેરે લેહોને તેમજ ક્ષયોપશમાદિના શુદ્ધ, અશુદ્ધ, મધ્યમ વગેરે લેહોની તરતમતાને લક્ષ્યમાં લેતાં મતિજ્ઞાનના અનંત લેહો સંભવે છે, કેમકે સામાન્યથી મતિજ્ઞાનવાળા જીવો અનંત છે અને તેમના ક્ષયોપશમની શિત્તતાને લઈને મતિજ્ઞાનના પણ તેટલા લેહો પડે છે, આ હકીકત વિશેષાંની નિગ્ન-લિખિત ગાથા (અને તેની પૃહ્લુવૃત્તિ)ને આભારી છે:—

“૧૧૧ વજ્જ-અંતરનિમિત્તવદ્વિષ્ણુ મહાવૃત્તં ।

કિંચિન્મત્તવિસેસેણ મિજ્જમાણં પુણેડણંતં ॥ ૨૧૧ ॥”

આ પ્રમાણે શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાનનું પ્રકરણ પૂર્ણ કરીએ તે પૂર્વે કેટલીક શંકાઓ અને તેના સમાધાનો તરફ ઉકતી નજર કરીએ.

અવગ્રહમાં બાર લેહોની ઘટના—

અવગ્રહ (અર્થોવગ્રહ)નો કાલ જ્યારે નિશ્ચયનય પ્રમાણે એક સમયનો છે, તો પછી બહુ, બહુવિધ ઇત્યાદિ બાર પ્રકારનું જ્ઞાન બ્યજનાવગ્રહ અને અર્થોવગ્રહ પરત્વે તેટલા ટુંક વખતમાં કેવી રીતે થઈ શકે? આનું સમાધાન એમ કરવામાં આવે છે કે આપણે ૨૧૨ માં પૃષ્ઠમાં જોઈ ગયા તેમ અર્થોવગ્રહના બે પ્રકારો છે: એક એક સમયનો અને બીજો અન્તર્મુદ્વર્તનો છે. આમાં નૈશ્ચયિક અથવા પ્રથમ પ્રકારના અર્થોવગ્રહમાં બાર લેહો ઘટી શકતા નથી, એ વાત સાત્ય છે. અત્ર જે બાર લેહ આપ્યા છે તે બ્યાવહારિક અર્થોત્ બીજા પ્રકારના અર્થોવગ્રહને ઉદ્દેશીને સમજવાના છે. આ સંબંધમાં તત્વાર્થની પૃહ્લુવૃત્તિમાં (પૃ. ૮૪)માં કહ્યું છે કે નૈશ્ચયિક અર્થોવગ્રહ થયા બાદ ધ્રુવો અને અપાય થાય છે, આ અપાયનો અવગ્રહ તરીકે ઉપચાર કરાય છે, કેમકે આગામી લેહોને સ્વીકારીને આની મદદથી વિશેષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. જેમકે ૨૧૦ માં પૃષ્ઠમાં અવગ્રહાર્થિક સમજવતાં વૃક્ષનું ઉદાહરણ લીધું હતું તેમાં આ વૃક્ષ જ છે એ પ્રકારના બોધને અપાય તરીકે બોળા-ખાળ્યો છે, તે વાતને લક્ષ્યમાં રાખીને, આ વૃક્ષ આગ્રહું હોવું જોઈએ એ પ્રકારની ધ્રુવો અને તે આગ્રહું જ વૃક્ષ છે એ પ્રકારનો અપાય કરી શકાય છે. વળી આ અપાયનો ફરીથી પણ અવગ્રહ તરીકે ઉપચાર થઈ શકે, કેમકે આ આગ્રહ વૃક્ષ પર ક્ષણ આવેલાં છે કે નહિ એવો પ્રશ્ન વિચારી શકાય. આ પ્રમાણે અપાયનો અવગ્રહ તરીકે ઉપચાર થઈ શકે છે એ વાત આપણે જોઈ.

૧ જાણા—

વર્ષ વાદ્યાન્વન્તરનિમિત્તવેચિન્નતો મતિવહુરયમ ।

કિંચિન્માત્રવિશેષેણ મિષ્ઠમાનં પુનરનન્તમ્ ॥

આવા અવગ્રહનું નામ વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહ છે અને એનાં બાર ભેદો ઘટી શકે છે. અત્ર વળી એ શંકા ઉદ્ભવે કે આ પ્રમાણે તો અંતમાં અવગ્રહ જ થવાનો અવગ્રહનો અંત અને ધિહા, અપાયને તો સ્થાન પણ નહિ મળવાનું. પરંતુ આ શંકા અસ્થાને છે, કેમકે જ્યારે અસુક વસ્તુ સંબંધી કોઈ પણ વિશેષની આકાંક્ષા રહેશે નહિ ત્યારે તે જ્ઞાન અપાય જ કહેવાશે, નહિ કે અવગ્રહ, અર્થાત્ ત્યાં ઉપચારને સ્થાન મળતું નથી.

અવગ્રહ અને ધિહાની જ્ઞાનરૂપતા—

જેમ નેત્ર હોવા છતાં આ પુરૂષ છે કે સ્થાણુ છે એવો જે સંશય ઉદ્ભવે છે તે અવગ્રહ અને ધિહાની વિદ્યમાન દશામાં ઉપસ્થિત થાય છે, વાસ્તે એ પ્રમાણુબૂત કેમ ગણાય ? આનો ઉત્તર એમ આપવો કે અવગ્રહના વચનથી જ અવગ્રહ સંશયાત્મક ન હોવાનું સિદ્ધ થાય છે તો તે યુક્ત નથી, કેમકે નેત્રના સફલાવમાં જેમ સંશયની નિવૃત્તિ થતી નથી તેમ અત્ર પણ છે. આ સંબંધમાં એમ દલીલ થઈ શકે કે અવગ્રહ અને સંશયમાં ભેદ છે એ એના લક્ષણોથી સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે. દાખલા તરીકે અગ્નિ અને જળ એ બે ભિન્ન હોવાની પ્રતીતિ અગ્નિના જ્વન, પ્રકાશન વગેરે ધર્મો અને જળની શીતલતા, પ્રવાહિતા વગેરે ગુણો કરાવે છે. એવી રીતે સંશયનો વિષય એક કરતાં વધારે પદાર્થ છે, એમાં અનિશ્ચિતતા રહેલી છે તેમજ એ પ્રતિકુળ ધર્મોનું નિરાકરણ કરવા અસમર્થ છે, જ્યારે અવગ્રહ અને ધિહા એક પદાર્થવિષયક છે, તેમાં તેના સૂચન પૂરતો તો નિર્ણય છે જ તેમજ તે અન્ય પર્યાયોનો પર્યુદાસ કરી શકે છે. આથી આ બે ભિન્ન છે. આ સંબંધમાં એમ શંકા ઊઠાવવી કે અવગ્રહ અને ધિહા સંશયતુલ્ય છે, કેમકે તેમાં પ્રતિકુળ ધર્મોનો પૂરેપૂરો પર્યુદાસ કરવાની શક્તિ નથી તો તે અસ્થાને છે. એનું કારણ એ છે કે જેમ સંશય-કાલ નિર્ણયનો નિરોધક છે, તેમ અવગ્રહ કે ધિહા નથી. એ તો નિર્ણયની સન્નિપત્તિ છે. આથી અવગ્રહને અપ્રમાણિક-સંશયાત્મક કહેવાનું પડતું મૂકી તેને જ્ઞાનરૂપ સ્વીકારી ધિહાને સંશયસ્વરૂપી ગણવા તૈયાર થતા હો તો તે પણ યુક્તિ-યુક્ત નથી, કેમકે સંશય તો ધિહાની પૂર્વે ઉત્પન્ન થાય છે.*

અવગ્રહાદિની આનુપૂર્વી—

અવગ્રહ પછી ધિહા, ત્યાર પછી અપાય અને ત્યાર બાદ ધારણા એવો જે ક્રમ રાખવામાં આવ્યો છે તેનું શું કારણ છે ? એનો ઉત્તર એ છે કે આ ઉત્પત્તિ-ક્રિયાને લક્ષ્યોને છે. અર્થાત્ સૌથી પ્રથમ અવગ્રહ થાય છે. ત્યાર બાદ અવગ્રહે ગ્રહણ કરેલા વિષયની આકાંક્ષારૂપ ધિહા પ્રવર્તે છે, ઇત્યાદિ. વિશેષમાં ઉત્ક્રમ (પશ્ચાનુપૂર્વી) કે વ્યતિક્રમ (અનાનુપૂર્વી) પૂર્વક અવગ્રહાદિ ઉત્પન્ન

૧ સન્નિપત્તિ હોવાને લીધે તો એને 'અપાય' કહેવામાં આવતો નથી, કેમકે નિશ્ચય સમીપને નહિ પણ નિશ્ચયરૂપને 'અપાય' કહેવામાં આવે છે.

૨ વ્યવહારાવગ્રહમાં જોકે જ્ઞાન અનુભવાનું નથી તો પણ જ્ઞાનનું કારણ હોવાથી તે જ્ઞાન છે અથવા એમાં પણ જ્ઞાન છે હિન્તુ તેની માત્રા અલ્પ હોવાથી તે અવ્યક્ત છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે.

૩ બુદ્ધિ તત્ત્વાર્થરાજ (૫૦ ૪૩).

યતા હોય તો વસ્તુનું સત્ય સ્વરૂપ જણાય નહિ તેમજ જે અવગ્રહાદિમાંથી એકનો પણ અભાવ હોય તોપણ વસ્તુ—સ્વરૂપનો યથાર્થ બોધ થાય નહિ. આથી કરીને ઉપર્યુક્ત ક્રમ પૂર્વક અવગ્રહાદિ છે એ સુતરાં સિદ્ધ થાય છે.

આ પ્રમાણે શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ આપણે અવલોક્યું. હવે અશ્રુતનિશ્ચિત મતિ-જ્ઞાન સંબંધી વિચાર કરવામાં આવે છે. આનું સામાન્ય લક્ષણ તો આપણે પૂર્વે જોઈ ગયા છીએ. આથી અત્ર એના ભેદ પાડીને વિશિષ્ટ લક્ષણ સમજાવવામાં આવે છે. આ સંબંધમાં ગ્રંથકર કહે છે કે—

અશ્રુતનિશ્ચિતા મતિશ્ચતુર્ધા—(૧) ઔત્પાતિકી, (૨) વૈનયિકી, અશ્રુતનિશ્ચિત મતિના (૩) કાર્મિકી, (૪) પારિણામિકી ચ ।
આર પ્રકારે।

અર્થાત્ ઔત્પાતિકી, વૈનયિકી, કાર્મિકી અને પારિણામિકી એમ આર પ્રકારનું અશ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાન છે. તે પ્રત્યેકનું લક્ષણ ગ્રંથકરના શબ્દમાં અવલોકીએ.
ઔત્પાતિકી મતિનું લક્ષણ—

લોકદ્વયાવિરુદ્ધત્વે સતિ ફલેનાઠ્યભિચારિણી વા બુદ્ધિસ્તદ્રૂપત્વ-મૌત્પાતિકયા લક્ષણમ્ । (૩૩)

અર્થાત્ આ લોક અને પરલોક એમ ઉભયથી અવિરુદ્ધ એવી તથા ફળને અવશ્ય આપવાવાળી મતિ તે ‘ઔત્પાતિકી’ મતિ જાણવી.

વૈનયિકી મતિનું લક્ષણ—

પુરુવિનયજન્યા ઉભયલોકફલવાત્રી ધર્માર્થકામશાસ્ત્રાર્થનિપુણા યા બુદ્ધિસ્તદ્રૂપત્વં વૈનયિકયા લક્ષણમ્ । (૩૪)

અર્થાત્ શુદ્ધેના વિનય કરવાથી ઉત્પન્ન થનારી, આ લોક અને પરલોક બન્ને સ્થળે ફળને આપવા-વાળી તથા ધર્મશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર અને કામશાસ્ત્રના અર્થ સમજવામાં નિપુણ એવી મતિ તે ‘વૈનયિકી’ મતિ સમજવી.

કાર્મિકી મતિનું લક્ષણ—

તત્તત્કર્મવિશેષેષુ નિપુણા યા બુદ્ધિસ્તદ્રૂપત્વં કાર્મિકયા લક્ષણમ્ । ૩૫

અર્થાત્ સુતાર, હુદાર, સોની, શિલ્પશાસ્ત્રી ઇત્યાદિકના જે જે કાર્યો—કળાઓ છે, તે કરવામાં નિપુણ એવી જે મતિ તે ‘કાર્મિકી’ મતિ કહેવાય છે.

પારિણામિકી મતિનું લક્ષણ—

પ્રતિજ્ઞાહેતુમાત્રેણ સાધ્યસાધિકા વયઃપરિપાકેણ પુષ્ટીભૂતાઽમ્યુ-
દયમોક્ષદાયિની યા બુદ્ધિસ્તદ્રૂપત્વં પારિણામિકયા લક્ષણમ્ । (૩૬)

અર્થાત્ પ્રતિજ્ઞા અને હેતુ એ બે અવયવો દ્વારા સાધ્યને સિદ્ધ કરનારી, વયની પરિપક્વતાથી પુષ્ટ થયેલી (એટલે કે અનુભવ દ્વારા ખીલેલી) અને સંપત્તિ તેમજ સુકિતને આપનારી એવી મતિને ' પારિણામિકી ' મતિ કહેવામાં આવે છે.^૧

ઉપર્યુક્ત લક્ષણોનો સ્પષ્ટ બોધ થાય તેટલા માટે તે લક્ષણોને સ્પુટ શબ્દમાં સમ્યુ કરવામાં આવે છે. જે અર્થ પૂર્વે દક્ષિણોચર થયો ન હોય, શ્રવણપથ પર પહોંચ્યાનો ન હોય તેમજ જેનું મન દ્વારા ચિન્તન પણ કયું ન હોય તેવા અને તત્ત્વજ્ઞ જ જે બુદ્ધિ દ્વારા ચક્રબુ કરી શકાય તેવા પદાર્થ વિષયક, જન્મે લોકમાં વિશેષ વિનાની અને અવશ્ય ફળને આપવાની મતિને ' ઔત્પાતિકી ' મતિ કહેવામાં આવે છે.^૨ આને માટે (૧) રોહકે,

૧ સરખાવો નન્દીશૂનની નિમ્ન-લિખિત ગાથા:—

“ અનુમાનદેહદિદ્વંતસાદિભા વયઃવિવાગપરિણામા ।

દિત્તિમિત્તેષ્વસફલવતી બુદ્ધિઃ પારિણામિકા નામ ॥ ૬૧ ॥ ”

[અનુમાનદેહુદ્દયત્તસાધિકા વયોવિપાકપરિણામા ।

દિત્તિમિત્તેષ્વસફલવતી બુદ્ધિઃ પારિણામિકા નામ ॥

૨ સરખાવો નન્દીશૂનની નિમ્ન-લિખિત ગાથા:—

“ પુલ્કં અદિદ્રુમસ્તુભમવેદ્યતક્ષણવિસુદ્ધગદિભત્પા ।

અવ્વાહયફલજોગા બુદ્ધિઃ ઔત્પાતિકા નામ ॥ ૬૨ ॥ ”

[પૂર્વમદ્રુમમદ્રુતમવેદિતં તત્ત્વજ્ઞવિશુદ્ધગૃહીતાર્થા ।

અવ્વાહયફલજોગા બુદ્ધિઃ ઔત્પાતિકી નામ ॥]

૩ ‘ ઉત્પાતિકી ’ નગરીની પાસેના ગામમાં એક નર રહેતો હતો. તેનું નામ ભરત હતું.

તેની સ્ત્રી પોતાના રોહક નામના પુત્રને આસ્વામચાર્યામાં મા વિનાનો કરી પરતો આવતી મેઘાથી તેની સાર સંભાળ લેવા માટે ભરતે બીજી સ્ત્રી સાથે સખ કર્યું. આ સ્ત્રી રોહકની સાથે સારી રીતે વર્તતી હતી નહિ, તેથી એક દિવસે તેણે તેને કહ્યું કે હે મા ! હું આ કુલ વર્તનનું તને ફળ અપાડીશ. અપર માતાએ કહ્યું કે અરે નાદાન ! હું શું કરી શકવાનો હતો ? રોહકે કહ્યું કે મારે પગે તને લગાડું ત્યારે હું ખરો. આ સ્ત્રીએ પોતાની વર્તણૂક તેવી ને તેવી ચાલુ રાખી એથી પ્રસંગ મળતાં રોહકે એક દમ રાત્રિએ અચાનક જાગી બેઠાનો ડાળ કરી પોતાના પિતાને કહ્યું કે હે તાત ! જુઓ આ કાષ્ટ પ્રસંગ આપણા ઘરમાંથી ચાલ્યો જાય છે. આથી ભરતને શક મળ્યો કે એની નવીન જાણ દુરાચારિણી હોવી જોઈએ, આવા વહેમથી તેણે તેના સત્કાર કરવા છોડી દીધા. આથી તે સ્ત્રીએ રોહકને વિનવી કહ્યું કે બેટા ! તારા પિતા મારી સાથે બરાબર બોલતા પણ નથી, તેમાં શું તારો હાથ છે ? જો એમ હોય તો હે પુત્ર ! મારો ગુન્હો માફ કર, દવેથી હું તારી સાથે સારી રીતે વર્તીશ. રોહકે તે વાત કશું રાખી અને અપર માતા પણ તેને પ્રીતિ પૂર્વક પાળવા લાગી.

અન્યદા ભરત ચાંદરણીમા બેઠો હતો તેવામાં રોહકે પોતાના ચરીરના પડખામા આંગળીથી ખતાવતાં તેના પિતાને કહ્યું કે હે પિતાજી ! જુઓ, આ કાંઈ પુરુષ નથી છે. ભરત તરવાર લઈને બેઠો થઈ ગયો એટલે રોહકે કહ્યું કે આ રણો, મેં એને પકડી રાખ્યો છે. આ બાલ-એણા જોઈને ભરતે વિચાર કર્યો કે હું નકામો મારી પાની ઉપર વહેગયો. તે દિવસથી તે પોતાની પ્રિયા સાથે પૂર્વની પેઠે પ્રેમપૂર્વક વર્તવા લાગ્યો. આ તરફ રોહકે વિચાર્યું કે મેં આરી આરમાન માને કુઝ દીધું છે તો તે કાંઈ દહાડો મને એર આપી મારો જીવ લેશે, માટે મારે મારા પિતાની સાથે જ જમવું.

એક વેળા ભરત ' ઉભાવિની ' જવા નીકળ્યો એટલે રોહકે પણ તેની સાથે જવા તૈયાર થયો. તેને સાથે લઈને તે તે નગરમા આવ્યો. ત્યાં શહેરની શોભા જોઈ રોહકે રાજ રાજ થઈ ગયો. કામ પૂરું થતાં પિતા-પુત્ર પોતાને ગામ જવા નીકળ્યા એટલામા કાંઈ ચીજ સેવાની ભરતે ભૂલી ગયેલો હોવાથી રોહકેને ' ક્ષિપ્રા ' નદીને કાંઠે બેસાડી તે નગરમાં ગયો. એકલા પડેલા રોહકે રેતીમાં રમત તરીકે આખી નગરી આલેખી. તેવામા ઘોડા ઉપર બેસીને તે નગરનો રાજ ત્યાં ચડી આવ્યો. તેને આ માર્ગે થઈને જતાં રોહકે અટકાવ્યો. એથી રાજાએ તેવું કારણ પૂછ્યું. શું આ રાજદરબાર આપ નથી જોતા એવો ઉત્તર મળ્યો. આ સાંભળી રાજા ઘોડેથી ઉતર્યો અને તેની આ આલેખના જોઈ ખુશી થઈ બોલ્યો કે હે વત્સ ! તે કાંઈ દિવસ પૂર્વે નગર જોયું હતું કે આજે જ ? રોહકે જવાબ આપ્યો કે આજે જ. આ બાળકની આવી તીવ્ર બુદ્ધિથી ચકિત થયેલા રાજાએ તેને તેવું નામ પૂછ્યું. એટલે તે બોલ્યો કે મારું નામ રોહક છે. આ પ્રમાણે વાતચિત આલતી હતી એવામા ભરતે આવી પહોંચ્યો એટલે બાપદીકરા પોતાના ગામ ભણી વળ્યા અને રાજ પણ ચાલતો થયો.

• રોહકના ગયા પછી રાજાને વિચાર સ્પુર્યો કે મારે ૪૯૯ પ્રધાનો છે, પરંતુ આવો સતેજ બુદ્ધિ-શાળી પ્રધાન તો એક નથી. આ પ્રમાણે વિચાર કરી રોહકની પરીક્ષા કરવા માટે એના ગામના લોકોને બોલાવી તેણે કહ્યું કે તમારા ગામની બહાર એક મોટી શિલા છે. તે શિલાને ઉપાડ્યા વિના રાજમંડપ તૈયાર કરી એ શિલાનું તેના ઉપર ઢાકણ કરો. આવો આરેસ સાંભળી તે લોકો દિગ્મૂલ બની ગયા. વિચારમ્મ ને વિચારમ્મ તેર બજેર કાઠ. કુદાશી આકુળ આકુળ બનેલો રોહકે આ મેદિનીમા લાજ રહેલા પોતાના પિતાને તેડવા આવ્યો. તેને જોઈને ભરતે કહ્યું કે હું તો નિશ્ચિન્ત છું, પરંતુ આમરો તો છવ ઢેકણે નથી. એટલે આવાપીવાનું કાન મૂકે ? રોહકે આતું કારણ પૂછ્યું. એથી તેના પિતાએ તેને સમજાવવા લાગ્યો. તે સાંભળી તે બોલ્યો કે અહો એમા શું છે ? મંડપ તૈયાર કરવા માટે શિલાની નીચે બોલવાનું કામ શરૂ કરો. પછી બધા બધા જરૂર જણાય ત્યાં ત્યાં થાળવા મૂકો અને શિલાને ઉપાડ્યા વિના બોંધરાની જેમ ફરતી ભીંત બજેર કરો. આ પ્રમાણેની વાત સાંભળી લોકો હર્ષિત થઈ જમ્યા બેઠ્યા. પછી રોહકના કથન શુભળ્યો તેમણે રાજમંડપ તૈયાર કર્યો. તે જોઈને રાજા પ્રસન્ન થયો અને તપાસ કરતા તેને માલુમ પડ્યું કે આ રોહકની બુદ્ધિ પરિણામ હતું.

બીજી વાર રાજાએ આ ગામમા ચેટું મોકલ્યું અને કહાવ્યું કે અમારે એ જેટલા વજનનું છે તેટલા જ વજનનું મને પંદર દિવસ પછી પાછું મોકલાવવું. વજનમાં જરા પણ વધારા ન થવી જોઈએ. આ સાંભળી લોકો વિચારણુમા પડ્યા. તેમણે રોહકને બોવાથી એનો ઉપાય પૂછ્યો. તેણે કહ્યું કે આ ઘેડાને રોજ પુષ્ટિકારક ખોરાક ખવડાવો, પરંતુ જગતમાથી એક વર પકડી લાવી એની પાસે બાંધો. આમ કરવાથી તેવું આધેણું બનું નિરર્થક થઈ જશે અને તેના તોલમા કમી ફેરફાર નહિ થાય. લોકોએ તેમ કહ્યું અને પખવાડિયે ઘેડાને પાછો મોકલાવ્યો. રાજાએ તેને તોલી જોયો, પરંતુ વજન તો પહેલાના જેટલું જ હતું તે જોઈ તેમજ આ પણ રોહકની ઔત્પતિક મતિનું પરિણામ બહુની તેના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ.

ફરી બીજી વખત રાજ્યે તે ગામમાં એક ફૂકડો મોકલાવી આજ્ઞા કરી કે બીજો ફૂકડો પાસે રાખ્યા વિના આવેનું યુદ્ધ કરાવે. આ વેળા ગામના લોકોએ રોહકની સલાહ લઈ એક દર્પણ (આરસો) મંગાવ્યો. તેમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જોઈને તેને પ્રતિસ્પર્ધિ અન્ય ફૂકડા ધારી આ ફૂકડો તેની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. ગ્રામ્યરોએ આવી રાજ્યને આ વાત નિવેદન કરી, તેથી તે ખુશી થયો.

અન્યથા રાજ્યે આ ગામના લોકોને કહેવડાવ્યું કે નદીની રેતીનાં દોરડાં વણી મોકલાવેલ આવેલ અસંલગ્નિત આદેશ સાંભળી લોકો ગભરાઈ ગયા. તેઓ રોહકને ચરણે ગયા એટલે તેણે તેમને ઉપાય સૂચાડ્યો કે રાજ્યને કહેવડાવે કે મહારાજ ! આપના ભંડારમાં રેતીનાં જુનાં દોરડાં પડ્યાં હશે. તેમાંથી એક નમુના માટે મોકલાવો. તે જોઈને અમે દોરડાં તૈયાર કરી મોકલીએ. આ સાંભળી રાજ્ય કંઈ ન બોલતાં ભૌન ધારણ કરી રહ્યો.

ફરી એક વેળા રાજ્યે ધરડો, રોગી અને મરી જવાની અણી ઉપર એવો હાથી આ ગામમાં મોકલાવ્યો અને ફરમાન કર્યું કે આ હાથી મરી ગયો એમ કહ્યા વિના દરરોજ તેની ખજાર કહાવવી. હાથી તો તે જ રાતે મરી ગયો. હવે સદેશો કેમ પહોંચાડવા તેના તોડ રોહકે કહી આપતાં કહ્યું કે જઈને રાજ્યને નિવેદન કરો કે હાથી બેસતો નથી, જાડતો નથી, આહાર—નીહાર કરતો નથી, આસ લેતો નથી કે મૂકતો નથી, કોઈ પણ જાતની સચેનન એટલે કરતો નથી. આ સાંભળનાં રાજ્ય બોલ્યો કે શું ત્યારે તે મરી ગયો છે ? ગામના યુધ્ધોએ જવાબ આપ્યો કે આપ એમ કહો છો, અમે એમ કહેતા નથી. આ વૃતાન્તથી રાજ્ય ખુશી થયો.

કેટલોક સમય વીત્યા બાદ રાજ્યે આ ગામના લોકોને ફરીથી આજ્ઞા કરી કે તમારા ગામના ફૂવાનું પાણી બહુ મીઠું છે, વારસે તે ફૂવો અહીં મોકલાવે. રોહકની સલાહ અનુસાર લોકોએ ઉત્તર દીધો કે ગામડાના લોકોની પેઠે આ અમારો ફૂવો રત્નાલાલિક રીને બીકણ છે, વારસે આપના નગરના ભાગથી પરિચિત એક ફૂવાને અહીં મોકલશો કે જેની સાથે અમે આ ફૂવાને આપને ત્યાં મોકલીએ. આથી રાજ્ય નિરુત્તર થયો.

વળી શેઠા દિવસ પસાર થયા એટલે રાજ્યે હુકમ કર્યો કે ગામની પૂર્વ દિશામાં વન છે તે પશ્ચિમમાં થાય તેમ કરે. રોહકની સૂચનાથી ગામના લોકોએ વનની પૂર્વ દિશામાં વસવાટ કર્યો એટલે વન પશ્ચિમમાં થઈ ગયું. આ વૃતાન્તથી રાજ્યને અતિશય આનંદ થયો.

ફરી બીજી વાર રાજ્યે કહાવ્યું કે અગ્નિના સંબંધ વિના ખીર રાંધીને મોકલે. અગ્નિના પાલન કરવા માટે ગામના લોકોએ રોહકની જીદનો ઉપયોગ કર્યો તેની સલાહ મુજબ તેમણે ચોખ્ખાને ઘણા પાણીમાં પડાવ્યા અને પછી ચોખ્ખાની તપેલીમાં દૂધ રેડી તેને સૂર્યના કિરણોથી તપેલાં છાણાં વગેરેના બાદમાં મૂકી. આમ કરવાથી ખીર તૈયાર થઈ એટલે રાજ્યને તે મોકલાવી.

આ પ્રમાણે . ઉત્તરોત્તર પરીક્ષામાં રોહકને ઉત્તીર્ણ થતા જોઈ તેને પ્રધાન પદ આપવાની અભિલાષાથી રાજ્યે તેને ચોનાની પાસે બોલાવ્યો, પરંતુ સાચે સાચે કહેવડાવ્યું કે તારે ગુરુકવ પક્ષમાં કે કૃષ્ણ પક્ષમાં ન આવવું, રાને કે દ્વાડે ન આવવું, પુરુષમાં, છાંવડામાં કે તડકામાં ન આવવું, પગે ચાલીને ન આવવું, મર્ગે કે ઉન્માર્ગે ન આવવું તેમજ સ્નાન કરીને કે કપાં વિના પણ ન આવવું. આ પ્રમાણેની નૃપતિની આજ્ઞા સાંભળી રોહકે કંઈ સુધી સ્નાન કર્યું અને માંડાના ચીસાના મધ્ય ભાગને માર્ગે ઘેટા ઉપર બેસીને માથે ચાંચણીનું છત્ર ધારણ કરીને સન્ધ્યા-સમયે અમાસના ઉપર પડતો થતો દનો તે દિવસે તે રાજ્ય પાસે જવા નીકળ્યો. આવી દાયે રાજ્ય, દેવ કે યુરનું દર્શન ન કરવું એ લોકોકિતને ખ્યાનમાં લઈ તે પૃથ્વીના પિંડ લઈ પૃથ્વીપતિ પાસે આવ્યો.

નરેશ્વરને નમન કરી તેને એણે આ માદીનો પિંડ ભેટ કર્યો. રાજાએ પૂછ્યું કે રોહક ! આ શું લાલ્લો ? ઉત્તર મળ્યો કે આપ પૃથ્વીના પતિ છો, તેથી હું આ ભેટ લાલ્લો છું. આથી રાજા ખુશ થયો. તેણે ગામના લોકોને વિદાય કરી રોહકને પોતાની પાસે સુવાડ્યો. રાજાનો પ્રથમ પ્રહર પૂર્ણ થતાં રાજાએ તેને પૂછ્યું કે તું જાણે કે જીવે છે ? રોહકે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે હું જાણું છું. રાજાએ કહ્યું કે ત્યારે તું શો વિચાર કરે છે ? રોહકે જવાબ આપ્યો કે અશ્વત્થ (પીપળાનાં) પાંદડાંનું ડાંટું મોટું કે તેની શિખા મોટી એનો વિચાર કરી રહ્યો છું. રાજાને પણ સંશય થયો એટલે તેણે તેને કહ્યું કે તેં કીક વિચાર કર્યો છે, પરંતુ શો નિર્ણય કર્યો ? રોહકે જવાબ આપ્યો કે જ્યાં સુધી શિખાનો અથ્ર ભાગ સુકાઈ ન જાય ત્યાં સુધી ખતે સરખાં લીધે છે. રાજાએ આસપાસ તપાસ કરી તો આ હકીકત સત્ય જણાઈ. રોહકને સુખ જવાની પરવાનગી મળી.

વળી બીજા પહેરે વીતતાં રાજાએ ફરીથી રોહકને પૂછ્યું કે તું જાણે છે કે જીવે છે ? રોહકે ઉત્તર આપ્યો કે નરદેવ ! જાણું છું. આ સાંભળી રાજાએ કહ્યું કે ત્યારે તું શો વિચાર કરી રહ્યો છે ? ઉત્તર મળ્યો કે બકરીના પેટમાંથી સરાણું કાઢીને તેમ લોડીઓ બરાબર ગણ કેમ નીકળે છે તે વિચારી રહ્યો છું. આનો નિર્ણય જાણવા માટે રાજાએ એને જ પૂછ્યું એટલે તે બોલ્યો કે બકરીના પેટમાં સંવત્ક નામનો વાસુ છે, તેને લીધે લોડીઓ ગણ ચાલે છે. પાછો રોહક સુખ ગયો.

ફરીથી ત્રીજા પહેરે રાજાએ પૂછ્યું કે રોહક ! તું જાણે છે કે જીવે છે ? રોહકે ઉત્તર આપ્યો કે હું જાણું છું અને ખીસકાલીના શરીરના જેવડું જ તેને પૂછું હોય છે કે નહિ તે વિચારી રહ્યો છું. આનો નિર્ણય સાંભળવા માટે આતુર રાજાએ રોહકને જ પૂછ્યું એટલે તેણે કહ્યું કે તે એ સરખાં જ હોય છે, આમ કહી રોહક પાછો સુખ ગયો.

ચોથા પહેરે પહેા ફાટતા રાજા જાણ્યો. તે વખતે રોહકને બોલાવ્યો, પરંતુ આખી રાતનો ઉગામરો હોવાથી તે નિદ્રાધીન હતો એટલે જવાબ ન મળવાથી રાજાએ ગમ્મતની ખાતર ધીમેથી લીલા કંખિકા (સોદી ?) લગાડી. રોહકે જાગી ઊઠ્યો. રાજાએ કહ્યું કે અરે રોહક ! તું કેમ જીવે છે ? રોહકે જવાબ વાલ્યો કે સાહેબ ! હું તો જાણું છું. રાજાએ કહ્યું કે જો તું જાગતો હતો તો જવાબ આપતાં તને કેમ વાર લાગી ? તેણે ઉત્તર આપ્યો કે દેવ ! હું બહુ ઊંડા વિચારમાં હતો. તેનો નિર્ણય કરવામાં મારું ચિત્ત પ્રેરાવાયેલું હતું. રાજાએ કહ્યું એવો તે શો પ્રશ્ન હતો ? રોહકે કહ્યું કે મહારાજ ! આપ કેટલા પુરુષથી ઉત્પન્ન થયા છો એ વિચારમાં હું પડ્યો હતો. આ સાંભળી રાજા સરમતો માર્યો જરા મૌન રહ્યો. થોડી વાર રહીને તે બોલ્યો કે આનો તં શો નિર્ણય કર્યો છે ? રોહકે કહ્યું કે આપ પાંચ પુરુષોથી ઉત્પન્ન થયા છો. રાજાએ પૂછ્યું કે તે કયા કયા ? ઉત્તર મળ્યો કે એક કુબેરથી, કેમકે તેના જેવી આપની દાન-શક્તિ છે; બીજા ચંદ્રાણથી, કારણ કે તેની માફક આપ શત્રુઓ ઉપર ક્રોધાવમાન થાઓ છો; ત્રીજા ધોળીથી, કેમકે જેમ ધોળી વસ્ત્ર નીચેની નીચેનીને પાણી કાઢી નાખે છે, તેમ આપ પારકા માણસોને નીચેનીને તેમનું ધન લઈ લેા છો; ચોથા વાંછાથી, કેમકે ભર નિદ્રામાં એવા મારા જેવા બાળકોને તમે નિર્દય વાંછીના ડંખની જેમ લીલા કંખિકા મારી પીડા કરો છો; પાંચમો તમારા તાતથી, કારણ કે તમે તેમની માફક ન્યાયથી રાજ્ય પાળો છો. રાજા આ સાંભળી ધણો અચંબો પામ્યો. પ્રાભાતિક કાર્ય કરી, જનનીને વંદન કરી તેને એકાન્તમાં રાજાએ પૂછ્યું કે હે માતા ! કહેા, હું કેટલા પુરુષોથી ઉત્પન્ન થયો છું ? માતા વિરમય પાગી બોલી કે બેટા ! તું આ શું પૂછે છે ? તું તારા પિતાથી ઉત્પન્ન થયો છે. રાજાએ રોહકે કહેતાં જણાઈ કહી સંભળાવ્યો. વિશેષમાં તેણે નિવેદન કર્યું કે રોહકની મતિ પ્રાયઃ ખોટી નથી માટે સત્ય કહેવા આપને મારી જરૂર જરૂર વિનંતિ છે. રાજાનો આશ્ચર્ય જોઈ તેણે ઉત્તર આપ્યો કે હે પુત્ર ! જ્યારે તું ગર્ભમાં હતો ત્યારે એક દલાડો હું નજર બહાર બગીચામાં કુબેર

(૨) નગરના ધૂર્ત, (૩) આંગાતું ઝાડ, (૪) ઐશ્વિક રાજની સુદ્રિકા, (૫) સરટ (સેરડો), (૬) કાગડાની સંખ્યા, (૭) વિદ્યા, (૮) હાથીનું વજન, (૯) ભાંડ, (૧૦) લાખની ગોળી, (૧૧) થાંભલો, (૧૨) સુદ્ર, (૧૩) માર્ગે મળેલી વ્યંતરી, (૧૪) પતિ, (૧૫) બે સ્ત્રીનો એક પુત્ર, (૧૬) મધુધુક્ત સિક્કા, (૧૭) સુદ્રિકા, (૧૮) સૂતર અને બિનનું પટ, (૧૯) સુદ્રિકા, (૨૦) સિક્કા, (૨૧) સિદ્ધુક, (૨૨) બાળકનું નિધાન, (૨૩) ધનુર્વિદ્યાની શિશુ, (૨૪) અર્થશાસ્ત્ર, (૨૫) સિદ્ધપુત્ર ઇત્યાદિ ઉદાહરણોનો નન્દીસૂત્ર (ગા. ૬૩-૬૫)માં ઉલ્લેખ છે. અન્થ-ગૌરવના ભયથી આ બધાં ઉદાહરણોનું સ્વરૂપ ન આવેલતાં ફક્ત રોડકંટું જ આપનામાં આવ્યું છે; બાકીનાંની માહિતી માટે આ આગમની શ્રીમદ્ભયગિરિસૂરિકૃત ટીકા (પત્રાંક ૧૪૬-૧૫૯) જોવી.

હુએ વહન કરી શકાય એવા મોટા કાર્યના સારનો નિસ્તાર કરવામાં 'સમર્થ', ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રિવર્ગનું પ્રતિપાદન કરનારા સૂત્રાર્થના સારને ગ્રહણ કરનારી તથા ઉભય લોકમાં ફલદાયિની એવી મતિને 'વૈનયિકી' કહેવામાં આવે છે.^૧ આ સંબંધમાં નન્દીસૂત્રમાં (૧)^૨ નિમિત્ત-

દેવની પૂજા કરવા ગમ્મ દત્તી. ત્યાં તેની મનોમોદક મૂર્તિ જોઈને મેં તેનો હાથથી સ્પર્શ કર્યો, આથી હું કામાતુર થઈ ગયો અને મને તેની સાથે ભોમ ભોગવવાની ઇચ્છા થઈ. ત્યાંથી પાછા આવતા મારમા મેં એક સ્વરૂપવાન ચાંડાળને જોયો એટલે ત્યાં પશુ તેવી ઇચ્છા થઈ. આગળ ચાલતા એક ફાકડો ધોખી મળ્યો તેને જોઈને પશુ મને ભોગની વાછા થઈ. પછી મહેયમાં આવી ત્યારે તે દિને ઉત્સવ હોવાથી ખાવાને માટે ભોટનો સુંદર વીંછી કર્યો હતો. તે હાથમા લેના વળી આવી અભિવાદા થઈ. આ પ્રમાણે ઇચ્છા માત્રથી તારે ખીળ ચાર પિતા ગણના હોય તો તે તું જાણે; બાકી પરમાર્થથી નો તારા પિતા એ જ તારા સાચ પિતા છે. આ સાંભળી રાજ રોડકંટી બુદ્ધિથી અતિશય આશ્ચર્યચકિત થયો અને તેથી તેણે તેને સર્વ પ્રધાનોમા વડા પ્રધાનની પદવી આપી.

૧ સરખાવો નન્દીસૂત્રની નિમ્ન-લિખિત ૬૬ મી ગાથા—

"મરનિસ્તરમમર્યા તિવર્ગમુત્તત્તવગદિજ્જવેમાન્ઠા ।

ડમ્મો લોગકલ્લવર્ધે 'વિજયમમુર્યા' હવર બુદ્ધી ॥ ૬૬ ॥ "

[મરનિસ્તરણમમર્યા ત્રિવર્ગમુત્તત્તવગદિજ્જવેમાન્ઠા ।

ડમ્મો લોગકલ્લવર્ધી વિજયમમુર્યા મવતિ બુદ્ધિઃ ॥]

૨ કેટલાક નગરમાં એક સિદ્ધપુત્ર રહેતો હતો. તે પોતાના બે શિષ્યોને નિમિત્તશાસ્ત્ર શીખવતો હતો; આમિતો એક વિનીત શિષ્ય યુરુ જન્મ્યાન કરવા પૂર્વક સાન્ન્યો અભ્યાસ કરતો હતો. યુરુ જે જે બખાવે તે બજાર લક્ષમાં રાખી તેનું તે મનન કરતો હતો. આમ કરતાં કેટલાક સંકેત ઉદ્ભવે તો યુરુની પાસે આવી વિનયથી તેનો ખુલાસો મેળવતો હતો. આ પ્રમાણે અભ્યાસ કરતા તેની બુદ્ધિ બહુ મનેજ થઈ. બીજો શિષ્ય આથી વિપરીત લક્ષબખાવો હતો. તેને જોડી અભ્યાસના કરતાની રીત ન હતી.

એક દિવસ આ બંને શિષ્યો યુરુની આગ અનુસારે જ ગામ જતા નીકળ્યા. માર્ગમાં જ કેટલાક પથરાં જોઈને વિનીત શિષ્યે અન્થને પૂછ્યું કે આ પોતા પથરા છે કે બીજા શિષ્યે વિદેશી શિષ્ય ક્યાં વિના જવાળ દીધે કે દાષોન વિનયકાળે કર્યું કે ના, એ દાષોના નથી. ત્યારીતના ઉત્તરે તે

જ્ઞાન, (૨) અર્થશાસ્ત્ર, (૩) લેખ, (૪) ગણિત, (૫) કૂવો, (૬) ઘોડો, (૭) ગધેડો, (૮) લક્ષણ, (૯) અન્ધી, (૧૦) વૈદ્ય, (૧૧) રથિક, (૧૨) ગણિકા વગેરે ઉઠાહરણો આપવામાં આવ્યાં છે. તે પૈકી અત્ર પ્રથમનો જ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. બાકીનાં માટે ઉપર મુજબ લલામણ છે.

હાથિણી ડાળી આખે કાણી છે. તેના ઉપર બેસીને કોઇ રાણી ગયેલી છે. વિશેષમાં તે રાણી સૌભાગ્યવતી છે તેમજ ગર્ભવતી છે. આજ કાલમાં તેને પ્રસવ થશે અને તેને પુત્ર જન્મશે. આ સાંભળી બીજો બોલ્યો કે તે' આ હકોક્ત શાથી જાણી ? વિનયશાળીએ કહ્યું કે જ્ઞાનનો સાક્ષાત્ પ્રત્યક્ષ છે, વાસ્તે આગળ ચાલો, સર્વ વાત પ્રકટ થશે. પછી તેઓ જે નગરે જવા નીકળ્યા હતા તેની બહારના ભાગમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં સરોવરની તીરે લંબુમાં હાથિણી તેમના જોવામાં આવી. તે ડાળી આખે કાણી હતી એમ તેમણે જાણ્યું. એટલામાં કોઈ દાસીએ કોઇ વૃદ્ધ પુરુષને કહ્યું કે રાજાને વધામણી આપો કે રાણીને પુત્ર જન્મ્યો છે. આ સાંભળી વિનયશાળી શિષ્યે અન્યને કહ્યું કે આ દાસીનું વચન તે' સાલભ્ય ? મેં કહી હતી તે વાત સાચી પડી કે નહિ ? તેણે ઉત્તર આપ્યો કે ભાઈ ! તારું જ્ઞાન સત્ય છે. ત્યાર પછી સરોવરના તીરે હાથ પગ ઘોઘને ત્યાં વડના ઝાડ નીચે વિસામો લેવા બેઠે જણ બેઠા. એવામાં માથે જળથી ભરેલો ઘડો ઝૂકીને એક કોશી જતી હતી. તેની નજર તેમના ઉપર પડી. આકાર ઉપરથી તેમને વિદ્વાન ધારી તેણે તેમને પૂછ્યું કે મારો પુત્ર પરદેશ ગયો છે તે ક્યારે આવશે ? આ પ્રશ્ન પૂછતાં વેત જ તેનો ઘડો ભૂમિ ઉપર પડી ગયો અને ભાંગીને તેના ટુકડા થઇ ગયા. આથી જોડો વિચાર ક્યાં વિના બોલનારા શિષ્યે કહ્યું કે હે કોશી ! તારો પુત્ર મરણ પામ્યો છે. આ સાંભળીને વિનયશાળીએ કહ્યું કે અરે ભાઈ ! એમ ન બોલ; ખરો વાત તો એ છે કે આ બાઈનો છોકરો હમણા જ ઘેર આવ્યો છે. આ સાંભળીને તે વૃદ્ધ સેંકડો આશીર્વાદ આપતી સ્વરધાનકે આવી. પોતાના પુત્રને આવેલો જોઇ તે બહુ રાજ થઇ, પછી પુત્રને પૂછીને વસ્ત્રોની એક બેડી અને કેટલાક રોકડા રૂપિયા લઇને તે વિનયશાળી પાસે આવી અને તેને તે આપ્યા. આથી બીજો શિષ્ય ખિન્ન હૃદયે વિચારવા લાગ્યો કે અને શુરુએ બરાબર ન બધાઓ; નહિ તો હું આની જેમ માંડે નિમિત્તમાળ સાચું કેમ ન થડે ?

શુરુનું કાર્ય કરી આ બંને શિષ્યો પાછા પોતાને ગામ આવ્યા. શુરુના દર્શન થતાં વિનયશાળીએ આનંદાલુ પૂર્વક હાથ જોડીને શુરુના ચરણમાં પ્રણામ કર્યો, ત્યારે બીજો તે પાંચરના થાંભલાની જેમ આંકડા બોલો રહ્યો. એથી શુરુએ તેને પૂછ્યું કે તું મને કેમ વન્દન કરતા નથી ? એણે જવાબ આપ્યો કે જેને સારી રીતે ભણાવ્યો હોય તે પ્રણામ કરે. શુરુએ કહ્યું કે તું એમ કેમ બોલે છે ? શું મેં નને પથ્થુ રૂઢી રીતે ભણાવ્યો નથી ? ના, એમ કહી તેણે સર્વ વૃત્તાન્ત કહી સંભળાવ્યો. આથી શુરુએ પ્રથમ શિષ્યને પૂછ્યું કે તારું જ્ઞાન સચોટ થયતું શું કારણ છે ? તેણે કહ્યું કે મેં વિચારવાની ટેવ પાડી છે તેથી. આ આદર્શને લઇને મેં મોટા પગલાં જોના વિચાર કરવા માડ્યો કે આ પગલાં હાથીની જાતિનાં છે એ તો સુપ્રતીત છે, પરંતુ તે હાથીનાં કે હાથિણીનાં ? ત્યાં લઘુ સંકટ કરવામાં આવી હતી તે જોઇને હાથિણીના હોવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. વળી જમણી બાજુની વેલના પાંદડા ખંડિત હતાં, ત્યારે ડાળી બાજુનાં પાંદડા અખંડિત હતાં, એ જોઇ મને સમજાયું કે હાથિણી ડાળી આખે કાણી હોવી જોઇએ. વિશેષમાં હાથિણી ઉપર સ્વાર થીને કોઇ સામાન્ય ભાણસ મુસાફરી કરે નહિ, વાસ્તે આ રાજ્યપરિતર હોવા જોઇએ. આ ઉપરાંત થોડે અંશે હાથિણી ઉપરથી ઉતરીને લઘુસંકટ કરવામાં આવેલી મારી નજરે પડી. તેથી આ મુસાફર રાજવાણી દશે એમ મેં અનુમાન કર્યું. વળી ત્યાં ઝાડ ઉપર ચડતા વસ્ત્રના અંશને જોઇ તે સૌભાગ્યવતી હોવી જોઇએ તેમજ ભૂમિ ઉપર હાથ ટેકીને તે બીજી થયેલી જણાયાથી તે ગર્ભવતી છે એમ

આચાર્યના ઉપદેશથી જે પ્રાપ્ત થાય તે 'શિષ્ય' કહેવાય, અથવા તો જે નિત્ય વ્યાપારરૂપ હોય તે 'શિષ્ય' જાણ્યું. સ્વતઃ જે પ્રાપ્ત કર્યું હોય તે 'કર્મ' કહેવાય અથવા તો કોઈ કોઈ દિવસે જે કરવામાં આવે તે 'કર્મ' સમજવું. કર્મોના અભિનિવેશથી પરમાર્થનો યોગ કરાવનારી તથા કર્મના અભ્યાસ અને વિચારથી પદ્ધિવિત થયેલી અને કીર્તિરૂપ ફળને આપનારી અને તે તે જાતનાં કર્મો કરવામાં નિપુણ એવી મતિને 'કાર્મિકી' મતિ સમજવી. આ સંબંધમાં નન્દી (ગા. ૬૮)માં (૧) સોની, (૨) ચેડુત, (૩) વણકર, (૪) ઝવેરી, (૫) ધી વેચનાર, (૬)

મને લાગ્યું. જોના યદને ચાલતી વેળા પ્રથમ જમણે પગ ભારથી ચૂકેલો જોઈ તે પ્રસૂતિની પીડા ભોગવી રહી છે અને આજ કાલમા તેને પુત્ર આવશે એમ મેં જાણ્યું.

એવી રીતે વૃદ્ધાએ પ્રશ્ન પૂછ્યો તે જ વખતે ઘડો પડીને ભાંગી ગયો, તેથી મેં એમ વિચાર્યું કે જેમ ઘડો ભાંગ્યો હતો ત્યાં જ ફરી મળી ગયો તેવી રીતે આનો પુત્ર આને અત્યારે મળવો જ જોઈએ.

આ પ્રમાણે વિનિત શિષ્યના કથનથી પ્રસન્ન થઈ ગુરુએ તેની પ્રશંસા કરી અને બીજા શિષ્યને કહ્યું કે બાપ ! આમાં દોષ તારો જ છે, કેમકે તું જે શીખ્યો તેવું તેં મનન ન કર્યું; એમાં અમારો લેશ પણ દોષ નથી; કેમકે અમારું કામ તો શાસ્ત્રના અર્થનો ઉપદેશ જ આપવાનું છે, બપોરે એનાં પરામર્શ કરવો એ તમારું કામ છે. આ દષ્ટાન્તમાં વિનયશાળી શિષ્યની શુદ્ધિ 'વૈનયિકી' જાણવી.

૧ સરખાવો નન્દીસૂત્રની નીચે મુજબની ૬૭ મી યાયા—

“ ઉવગ્રોગદિદ્વસારા કમ્મપસંગપરિચોલનવિસાલા ।

સાધુકારફલઘર્ષે કમ્મસમુત્પાદઘટ્ટી ॥ ”

[ઉપયોગવૃદ્ધિસારા કર્મપ્રસંગપરિચોલનવિસાલા ।

સાધુકારફલઘટી કર્મસમુત્પાદઘટ્ટી ॥]

૨ કોઈક ચોરે રાત્રે એક વધિકને ઘેર પચના આકારવાળું ખાતર પાડી ચોરી કરી. સવારે કોઈ ન જાણે તેમ તે જ ઘર આગળ ગુપ્તરૂપે આવીને ખાતર સંબંધી સમાચાર જાણવા માટે એકઠાં મળેલા લોકોની વાત સાંભળવા લાગ્યો. તેવામાં એક ખેડૂત ત્યાં આવી ચડ્યો. તે આ ખાતરને જોઈને બોલ્યો કે એમાં શી નવાઇ છે ? જેણે જેનો પૂરેપૂરો અભ્યાસ કર્યો હોય, તેના કાપમાં કચ્ચાસ રહે શાની ? ખેડૂતનું આ કથન સાંભળીને ચોરને ઘણી રીસ ચડી. આથી બીજા લોકોને તેણે પૂછ્યું કે આ કોણ છે અને ક્યાં રહે છે ? તેનો પત્તા મેળતી ચોર ચાલતો થયો.

એક દિવસે લાગ જોઈ તે છરી લઈને પેલો ખેડૂત મેનરમાં કામ કરતો દત્તો ત્યાં જઈ પડ્યો. ત્યાં જઈને તેણે ખેડૂતને કહી સંભળાવ્યું કે તે દિવસે તેં મારા ખાતરના વખાણ ન કર્યાં તેથી આજે તારું દું ખુન કરવા આવ્યો છું. ખેડૂતે કહ્યું કે તે વેળા મેં સાચું જ કહ્યું હતું કે નો કાપ કરવાનો જેને શોજનો મદાવરો દોષ છે તેને હાથે તે સર્વોત્તમ યાજ એમાં શો અચળો ? દાખલા તરીકે મારી જ કુરાળના જે. આ મારા દાઘમાં મજના દાખા છે. તે જે તું કહે તો સપળા અધો-મુખે (અવળા) પાડું, કહે તો જીર્ણ-મુખે (સત્તા) પાડું અને કહે તો એક બાજુ પડના પાડું. આ સાંભળીને ચોરને આશ્ચર્ય થયું અને તેણે કહ્યું કે અધોમુખે પાડું. ખેડૂતે વચ્ચે પડેાળું કરી જતા દાખા કહ્યા પ્રમાણે પાડી જતાવ્યા. આથી વિરમય પામેલા ચોરે તેની પ્રશંસા કરી અને તેને મારી નાંખવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. અજ ખેડૂત અને ચોર એ જાનેની શુદ્ધિ 'કાર્મિકી' જાણવી.

૧૩૧૬ (૭) દરજી, (૮) સુધાર, (૯) સુખપ્રીઓ (આપૂષિક), (૧૦) કુંભાર અને (૧૧) ચિતારાનાં દધાન્તો નજરે પડે છે. અત્ર ખેડૂતનું જ ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે. ખાદીનાં માટે પૂર્વ સુખ સમજવું.

લાંબા કાળ પર્યાંત પૂર્વાપર અર્થના આલોચનાદિકથી ઉત્પન્ન થયેલા આત્મસ્વભાવરૂપ પરિણામથી ઉદ્ભવેલ મતિને 'પારિણામિકી' મતિ સમજવી. આવી મતિવાળો પુરુષ સ્વાર્થાનુમાત અને હેતુ એ બેની જ મદદથી સાધ્યને સિદ્ધ કરી શકે છે. આવી મતિ (૧) અભય-કુમાર, (૨) કોષ્ટ શેઠ, (૩) મોઢકપ્રિય કુમાર, (૪) પુષ્પવતી દેવી, (૫) ઉદિતોદય રાજા, (૬) નંદિષેષુ મુનિ, (૭) ધનદત્ત, (૮) શ્રાવક, (૯) અમાત્ય (વરધનુના પિતા), (૧૦) મુનિ, (૧૧) વરધનુ, (૧૨) ચાણક્ય, (૧૩) સ્વૃલભદ્ર, (૧૪) નન્દનો બાંધવ, (૧૫) વજ્રદયામી, (૧૬) સ્થવિર, (૧૭) બનાવટી આમળા, (૧૮) મણિ, (૧૯) ચક્રકૌશિક, (૨૦) રાહુગ અને (૨૧) ફૂલવાલકનાં દધાન્તોથી સમજી શકાય છે. અત્ર તેો અંથનું કલેવર વધી જવાના ભયથી આ પૈકી શ્રાવકનું દધાન્ત આપી સંતોષ માનવામાં આવ્યો છે.

વૈનચિકી મતિ અને શ્રુત-નિશ્ચિતતા—

વૈનચિકી મતિ એ શ્રુતનિશ્ચિત જણાય છે, છતાં એને અશ્રુતનિશ્ચિત તરીકે કેમ જાણખાવી છે, એ હકીકત આપણે વિચારીશું. ત્રિવર્ણના સારને ગ્રહણ કરનારી આ મતિમાં શ્રુતનિશ્ચિતપણું એના લક્ષણથી જ સિદ્ધ થાય છે, છતાં એને અને ખાદીની ત્રણ પ્રકારની મતિઓને આગમમાં અશ્રુતનિશ્ચિત કહેલી છે તે એમાં શ્રુતનિશ્ચિતપણાની અલ્પતાને લક્ષ્યે છે. આ વાત ઔત્પત્તિકી બુદ્ધિમાં અને એવી રીતે અન્ય મતિત્રયીમાં અવગ્રહાદિ માટે અવકાશ છે એનો વિચાર કરતાં સમજાયે. રૌહકની બુદ્ધિની પરીક્ષા કરવા માટે મોકલેલ (અને ૨૨૦ માં પૃષ્ઠમાં આપેલ) ફૂકડાનું દધાન્ત આપણે વિચારીએ. બીજા ફૂકડા શિવાય બુદ્ધ કરાવવા માટે આ ફૂકડાને એનું

૧ પર સ્ત્રીને બેન સમાન ગણવાનું વ્રત લીધેલો એક શ્રાવક એક વેળા પોતાની પત્નીની સુંદર રૂપવાળી સખીને જોઈને અતિશય કામાતુર બની ગયો. તેની ચતુર ચતુરા આ વાતથી એતી ગઈ. તેણે વિચાર કર્યો કે આવા મહિન અધવસાયમાં બે મારા પતિનું મરણ થાય, તો તે નરક-ગતિમાં કે તિર્થશૂ-ગતિમાં ઉત્પન્ન થાય; તેથી આનો મારે કોઈ ઉપાય કરવો જોઈએ. આમ વિચારી તેણે પોતાના પતિને કણું કે તમે આકુળ બાકુળ ન થાઓ; હું સંધ્યા સમયે મારી સખીને આપ સમક્ષ તેડી લાવી આપની ઇચ્છા તમ કરાવીશ. સાત પડતા થોડું ઘણું અધાર થતા આ સ્ત્રીએ પોતે પોતાની સખીના વસ્ત્રો અને આભૂષણો પહેર્યાં. પછી તે જાનીમાની પોતાના પતિ પાસે આવી. આ શ્રાવકે આને પોતાની સુંદરીની સખી ધારીને તેની સાથે ભોગ ભોગ્યા. ભોગથી નિવૃત્ત થતા તેની કામ-વાસના દૂર થઈ ગઈ અને તેને ભાન આવ્યું કે આવું દુષ્કૃત્ય કરી મેં પૂર્વે લીધેલા પરદારા-સંહોદસ્વરૂપ વ્રતને ખરડીત કર્યું. આથી તેને ધણું પરતાવો થયો. તે જોઈ તેની પત્નીએ તેને યથાર્થ વ્રતાન્તથી વારફરાર કર્યો. ત્યાર બાદ તે ચૂક પાસે ગયો અને મનથી જો નતનો ભંજ કર્યો હતો તેનું પ્રાવચિત લીધું. આ ઉદાહરણનું શ્રાવિકની મતિ તે 'પારિણામિકી' જણાવી.

૨ ખડ, એ એક જનનું આવી છે. એના મંથધમા નન્દીની દીકરા ૧૬૭મા પવમાં કંઈકે કે-

"યસ્ય ગચ્છતો દ્વયોરપિ પાર્શ્વોઘ્નમાર્ગિ લમ્બન્તે સ જીવવિરોધઃ" વદ્ધઃ,

સ પાશ્વર્યાં ચતુષ્પથે જન મારયિત્વા આદતિ ।"

મતિચતુષ્કર્માં અવગ્રહાદિ માટે અવકાશ પ્રતિષિંખ દેખાડવું જોઈએ. આ પ્રમાણે સામાન્યથી તેણે જણાવ્યું તે 'અવગ્રહ' નામનો મતિનો પ્રથમ ભેદ થયો. આ પછી તે એવો વિચાર કરે કે તળાવમાંના જળમાં પડેલું પ્રતિષિંખ ઠીક પડશે કે દર્પણમાં પડેલું? આ પ્રકારનું પ્રતિષિંખ સંબંધી વિશેષ અન્વેષણ તે 'ઈહા' છે. આવી ઈહા થયા પછી જળાદિમાં પડેલું પ્રતિષિંખ પ્રતિક્ષણે અસ્થિર અને અસ્પષ્ટ હોવાથી સુદ્ધ કરાવવા માટે ઠીક નહિ પડે, કિન્તુ આદર્શમાં પડેલું પ્રતિષિંખ સ્થિર અને સ્પષ્ટ હોવાથી તેનાથી ખેડો પાર પડી શકશે એવો નિશ્ચય કરવો તે 'અપાય' છે. આ પ્રમાણે બુદ્ધિવિષયક બીજાં ઉદાહરણો માટે ઘટાવી લેવું.

ਅਤਿਸ਼ਮਰਥੁ ਜ਼ਾਨ—

નતિસ્મરણ જ્ઞાન એ કેવું જ્ઞાન છે ? આનો ઉત્તર એ છે કે એ એક પ્રકારનું સ્મરણ છે, એથી એને આલિનિષેધિક જ્ઞાન તરીકે યોગખાનવામાં આવે છે. આ હકીકતની આચારાંગ (અ. ૧, ઉ. ૧, સૂ. ૪) ની શ્રીશીલાંકાયાર્યકૃત ટીકાનો ૨૦ મા પત્રગત નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ સાક્ષી પૂરે છે:—

“जातिस्मरणं त्वाभिनिवोधिकविशेषः”

જે વ્યક્તિને આ જ્ઞાન ઉદ્ધાવે છે તે તેમ થતાં મૂર્છા પામે છે એમ ચરિત્રો ઉપરથી જણાય છે, પરંતુ એમ થવું જ બોધએ એવા નિયમસૂચક કોઈ ઉલ્લેખ મારા જ્ઞેવામાં આવ્યો નથી. આ જ્ઞાનથી વિભૂષિત મનુષ્ય પૂર્વ ભવ વિષયક ચરીરનો નાશ થયેલો હોવા છતાં તે ભવની વાત સંભારે છે. આમાં કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી, કેમકે શું વૃદ્ધાવસ્થામાં વૃદ્ધ પોતાની ખાલ્યાવસ્થાની વાતો યાદ કરી શકતો નથી? અથવા તો શું પરદેશ ગયેલી વ્યક્તિ સ્વદેશમાં બનેલા બનાવો સંભારી શકતી નથી? વિશેષમા આ જ્ઞાનનું પ્રાબલ્ય તો એટલું બધું છે કે એક બે ભવોની વાત નહિ, કિન્તુ નવ ભવો સુધીની હક્રીકત તેને તાલુ થઈ બાથ છે. શ્રીસમયસુન્દર લપાધ્યાયે વિચારશતકમાં કહ્યું પણ છે કે—

“जातिस्मरणो मनुष्यो नव भवान् पश्यति, न त्वघ्निकान्, इदं च मतिज्ञानभेदः”

આ વાતને રત્નસારની નિમ્ન-લિખિત ગાથા પ્રુષ્ટિ આપે છે:—

“ ‘पुण्यभवा मो पीछइ, एकं दो तिनि जाय नवगं या ।

उवरिं तस्म अविमओ, सभावओ जाड्मरणस्म ॥ ॥

૧ મમરૂપ્ત્યકાદા, તરંગવતી, જ્ઞાનપંથમીકથા દત્તાત્રિમા જ્ઞાનિમગ્ન યના તે વ્યક્તિ મુજાં પામે છે એમ જ્ઞેવાય છે.

२ छिया—

पुनर्मयान् स वदयति एकं ह्रीं श्रीं यावत् मयान् वा ।

तुपरि तस्य अविषयः स्वभावतो जातिस्मरणस्य ॥

અર્થાત્ બ્ધતિરમરણજ્ઞાનવાન્ જીવ પાછલા જોકે, બે, ત્રણ એમ નવ ભવો સુધી દેખે. આથી વધારે દેખવાનો તેનો સ્વભાવ નથી. આચાર્યાંગની ટીકા (પત્રાંક ૨૧)માં શ્રીશીલાંકાચાર્ય તો સંખ્યેય ભવો દેખે એમ કહે છે. આ રહ્યો તે ઉલ્લેખ:—

“ જાતિસ્મરણં તુ નિયમતઃ સદ્ભૂતેયો નિતિ ”

આ પ્રમાણે આપણે મતિજ્ઞાનનું દિગ્દર્શન કર્યું; હવે શ્રુતજ્ઞાન પરત્વે વિચાર કરીશું.

શ્રુતજ્ઞાનનું લક્ષણ—

શ્રુતજ્ઞાનાવરણક્ષયોપશમપ્રભવત્વે સતિ દ્રવ્યશ્રુતાનુસારિણી યાઽઽ-
ત્મનસ્તત્ત્વાર્થપરિચ્છેદાત્મિકા પરિણતિસ્તદ્ભૂતત્વં, શ્રાત્ર-મનોનિમિત્તકત્વે
સતિ શ્રુતપ્રન્થાનુસારિબોધરૂપત્વં વા, મતિજ્ઞાનપૂર્વકત્વે સત્યાપ્તોપદેશ-
પેક્ષયા જાયમાનબોધરૂપત્વં વા, વાચ્યવાચકભાવપુરસ્કારેણ શબ્દસંસ્કૃષ્ટા-
ર્થગ્રહણહેતુભૂતોપલબ્ધિવિશેષરૂપત્વં વા શ્રુતજ્ઞાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૭)

અર્થાત્ શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમ દ્વારા ઉત્પન્ન થનારો તથા દ્રવ્યશ્રુત (એટલે કે શબ્દ, સિપિ, લિંગ, ચેષ્ટા ઇત્યાદિક)ને અનુસરનારો અને પદાર્થોનું જ્ઞાન કરાવનારો એવો આત્માનો પરિણામ તે ‘શ્રુતજ્ઞાન’ કહેવાય છે. શ્રોત્ર અને નેત્રરૂપ નિમિત્તો વડે ઉત્પન્ન થતો એવો તથા શ્રુતગ્રન્થોને અનુસરનારો જે બોધ તે ‘શ્રુતજ્ઞાન’ સમજવું. મતિજ્ઞાન થયા પછી ઉત્પન્ન થનારો તેમજ આપ્તના ઉપદેશની અપેક્ષા રાખનારો એવો બોધ તે ‘શ્રુતજ્ઞાન’ બાહ્યવું. વાચ્ય-વાચક ભાવ દ્વારા, શબ્દ સાથે સંબંધ ધરાવનારા પદાર્થોને ગ્રહણ કરવામાં કારણબૂત એવી ઉપલબ્ધિને પણ ‘શ્રુતજ્ઞાન’ કહેવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત શ્રુતજ્ઞાનની અન્ય વ્યાખ્યા થઈ શકે છે, જેમકે આત્મા જે શ્રવણ કરે છે, તે ‘શ્રુત’ છે એમ પણ શ્રુતજ્ઞાનનું લક્ષણ આપી શકાય. આથી પ્રથમ વ્યાખ્યા સાથે વિરોધ દેખાય છે, પરંતુ તે વિરોધાભાસ છે, વસ્તુતઃ વિરોધ નથી. કહેવાની મતલબ એ છે કે જીવ શબ્દ સાંભળે છે, તેથી ઉપયુક્ત વ્યાખ્યા પ્રમાણે તો શબ્દ એ શ્રુતરૂપ જ્ઞાન થયો અને એથી કરીને આત્માનો પરિણામ શ્રુતજ્ઞાનરૂપ ન થયો, કેમકે શબ્દ તો પૌદ્ગલિક હોવાથી મૂર્ત છે, બ્યારે આત્મા તો અમૂર્ત છે; તેમજ વળી મૂર્ત પદાર્થ અમૂર્તરૂપે પરિણત પણ થઈ શકતો નથી. આ પ્રકારે જે વિરોધ દિગ્દિગ્ગોચર થાય છે, તેનું નિરાકરણ એ છે કે શબ્દ એ વાસ્તવિક શ્રુતજ્ઞાનનું કારણ છે અને કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરવાથી તે શબ્દને પણ ‘શ્રુતજ્ઞાન’ કહેવું છે. અર્થાત્ શબ્દ એ ‘દ્રવ્યશ્રુત’ છે અને આત્માનો પરિણામ તે ‘ભાવશ્રુત’ છે. આથી પ્રથમ વ્યાખ્યા ભાવશ્રુતને ઉદ્દેશીને આપેલી છે એમ સમજાય છે.

કહ્યું અને મન તો મતિજ્ઞાનના પણ નિમિત્તો હોવાથી, એ સાધનો દ્વારા ઉત્પન્ન થતા

૧ આ નિમિત્તોનો અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યાપજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાનમાં અભાવ છે, કેમકે તે દન્દિય અને મનની અપેક્ષા રાખતાં નથી.

બોધને શ્રુતજ્ઞાન એવું નામ દેમ આપ્યું એવી શંકા ઉપસ્થિત થાય છે. આનુ સમાધાન એ છે કે બન્ને જ્ઞાનમાં ટર્જ અને મન નિમિત્તો છે એ વાત માયી છે, પરંતુ શ્રુતજ્ઞાનમાં એ વિશેષતા છે

મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનમાં અતર

કે તે શ્રુતઅન્યાનુસારી છે આ પ્રમાણે બીજી વ્યાખ્યા મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન વચ્ચેના તફાવત બતાવે છે. વળી એ ઉપરથી તાત્પર્ય એ નીકળ્યું કે શબ્દજનિત અર્થબોધથી અતિગ્રંથિત એવો જે ઇન્દ્રિયાર્થ-સબધ-જન્ય બોધ તે 'મતિજ્ઞાન' છે. વળી મતિજ્ઞાન 'વર્તમાન પદ્ધતિ વિષયક છે, જ્યારે શ્રુતજ્ઞાનના તો ત્રણે ઠાણના પદ્ધતિ વિષય થઈ શકે તેમ છે. વળી, શ્રુતજ્ઞાન સિન્ન સિન્ન એવા અનેક સૂક્ષ્મ અર્થો ઉપર પ્રકાશ નાખનાર હોવાથી વિશુદ્ધ છે આ જ્ઞાનના સામર્થ્યને લઈને છદ્મસ્થને પણ 'શ્રુતદેવલી' ઠહેવામાં આવે છે જ્ઞાન એ જીવનો સ્વભાવ હોવાથી, નિગોહના જીવને પણ સર્વ પર્યાય પ્રમાણુ 'અક્ષગ્નો-જ્ઞાનનો અનન્તમે ભાગ આવરણુ ગ્રંથિત છે અર્થાત્ અનાદિ સમારમાં ગમે ત્યાં પશ્ચિમણુ ઠગનાગ જીવને પણ પાશ્વિભામિક મતિજ્ઞાન ગ્રંથિત છે અર્થાત્ આ અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાન શાશ્વત છે, પરંતુ શ્રુતજ્ઞાન કંઈ શાશ્વત નથી કેમકે તે તો મતિપૂર્વક આપ્તના ઉપદેશની અપેક્ષા ગાખનાર છે. શ્રુતજ્ઞાન તો લઘ્વિ દ્વારા પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે કે જે લઘ્વિવિશેષનો મતિજ્ઞાનમાં મલવ નથી.

શ્રુતજ્ઞાનનું લક્ષણ શબ્દજનિત અર્થ બોધ ઠગવામાં આવે તો વાધો નથી, કેમકે તે અતિ વ્યાપ્તિ આદિ દોષોથી રહિત છે. ટર્જેન્દ્રિય મળથી શબ્દના અવગ્રહાદિ શબ્દવિષયક છે, પરંતુ તે શાબ્દ બોધ-શબ્દજનિત અર્થ-બોધરૂપ નથી આથી ઠરીને ટર્જેન્દ્રિયને લગતા અવગ્રહાદિકનો શ્રુતજ્ઞાનમાં સમાવેશ ન ઠગતા, તેને પણ મતિજ્ઞાન તરીકે જોખખાવવામાં આવે છે વિચ્યાળા સ્વરૂપી ઇંકા આન્તગ્રિ શબ્દોલ્લેખનુ મ્થાન છે, તો પણ તે શાબ્દ બોધરૂપ નહિ હોવાથી તેને શ્રુત જ્ઞાન ઠહી શકાય નહિ ઉધ્મ, બોખાગે, હન્તચેષ્ટા ઇત્યાદિ શબ્દ નથી, છતાં પણ તેનાથી થતા બોધને શાબ્દબોધ સમજવો, કાણુ કે તેમાં મકેતસ્મગ્ણની પ્રધાનતા ગ્રંથેલી છે આ વાતની પુષ્ટિમાં જીઓ પ્રમાણુનયના ચોથા પશ્ચિછેદનુ નીચે મુજબનુ ૧૧ સુ સૂત્ર —

“સ્વાભાવિકસામર્થ્યસમવાચ્યામર્થબોધનિવચ્ચન શબ્દઃ”

અર્થાત્ સ્વાભાવિક નામર્થ અને મમય વડે થતા અર્થ-બોધનુ કાણુ તે 'શબ્દ' છે અર્થને પ્રતિપાદન કરનારી ચોગ્યતા નામની શબ્દને 'સામર્થ્ય' ઠહેવામાં આવે છે 'મમય' કહો કે 'સંકેત' કહો તે એક જ છે આ ઉપરથી મમજી શકાય છે કે શબ્દથી જે અર્થનો બોધ થાય છે, તેમાં સ્વાભાવિક નકિત અને મકેત એ જે કાણુ છે અમુક શબ્દનો અમુક સંકેત જનિત અર્થ છે એમ જણ્યા પછી, તે શબ્દનો અર્થ ગટ માવૂમ પડે છે ઠહેવાની મતવગ એ છે કે સંકેત-સ્મગ્ણથી થતો બોધ શાબ્દ બોધ જ છે પુગમના પકનમાં કર્જેન્દ્રિયનુ કંઈ કામ

૧ જીઓ ૫૦ પદ ૨ જીઓ વિગેષાગની ગા ૪૬૬-૫૦૦

૩ વગુન્નિયનો જીગે રિયાર કરના શ્રુતજ્ઞાન પણ એ જાનનું મનિજ્ઞાન છે એમ ઠહી વામ મમમતિનના મમમ જાન-ઠાવના નુ નુ અને પશ્ચિમ સંકેતરૂપ જ્ઞાનમિન્દુમાં ઉપાધાવજીએ આ વાત અર્થ ઠ નામગ ઉપ એ મમમમાં જિગેષાર કરવામાં આવનાર છે

નથી, કેમકે તે કાર્ય તો નેત્રેન્દ્રિય દ્વારા થાય છે. છતાં પણ પુસ્તક-પઠનથી થતું જ્ઞાન સંજ્ઞા-અક્ષરો રૂપ સંકેત દ્વારા થતું હોવાથી તેને શ્રુતજ્ઞાન સમજવું.

વળી શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન જ છે, નહિ કે શ્રુતજ્ઞાન; કારણ કે તે કંઈ શબ્દ-જનિત અર્થ-બોધ નથી. કોઈક બાળકને તેના ગુરુ પાઠ શીખવતાં કહે કે આ ઘોડો કહેવાય, આ બળદ કહેવાય. એ પ્રમાણે શીખવ્યા પછી, જ્યારે બાળક ઘોડાને જોઈને તે ઘોડો છે એમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે તો તે જ્ઞાન પૂર્વકાળમાં પ્રાપ્ત થયેલા શાબ્દબોધના સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થયેલ હોવાથી અને તે જ સમયે જ્ઞાન થયું તે સમયે શાબ્દ બોધરૂપ નહિ હોવાથી, તે જ્ઞાન ‘મતિજ્ઞાન કહેવાય છે.

મતિજ્ઞાનપૂર્વક શ્રુતજ્ઞાન—

ઉપર્યુક્ત હકીકત નિવેદન કરવાનું કારણ એ જ હતું કે મતિજ્ઞાન પૂર્વક શ્રુતજ્ઞાન છે એ વાત ધ્યાનમાં ઉતરે. આપણુ જોઈ ગયા તેમ શબ્દ-શ્રવણ, અક્ષરોનું દર્શન, હસ્તાદિક એટાનું અવ-લોકન ઇત્યાદિ થયા પછી જ સંકેત-જ્ઞાન દ્વારા જ શાબ્દ બોધ થાય છે અને અત એવ શાબ્દબોધ થાય તે પહેલાં, શબ્દાદિવિષયક અને કર્ણેન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થતા અવશ્લેષાદિક જ્ઞાનો હોય છે. આ ઉપરથી શ્રુતજ્ઞાનની પૂર્વે મતિજ્ઞાન થાય છે એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. વળી ‘આગમમાં પણ “મદ્ગુહ્વર્ગ સુત્ત” મતિપૂર્વક શ્રુત છે એમ કહ્યું છે, કેન્તુ શ્રુતપૂર્વક મતિ છે એવું વચન નથી. વિશેષમાં પુનરાવર્તન કરતી વેળા વિચારીને મતિ વડે જ શ્રુતનું પૂરણ કરાય છે તેમજ તેનાથી જ તે પુષ્ટ કરાય છે. વળી મતિ દ્વારા જ બીજા પાસેથી શ્રુત મેળવાય છે અને મતિ વડે જ તે બીજાને અપાય છે—ઉપદેશાય છે. વિશેષમાં ગ્રંથકુ કરેલું શ્રુત પુનરાવર્તન કે ચિંતન દ્વારા મતિજ્ઞાનને લઈને જ સ્થિર થાય છે. વિશિષ્ટ પ્રકારની વિચારણા, ધારણા ઇત્યાદિ વિના શ્રુતજ્ઞાનના પૂરણાદિ અર્થોની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી અને આ વિચારણા મતિજ્ઞાનરૂપ જ છે. આથી સમજાય છે કે મતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાનનું કારણ છે અને શ્રુતજ્ઞાન એ એવું કાર્ય છે.

અત્ર એ ઉમેરવું આવશ્યક સમજાય છે કે બીજાના શબ્દ સાંભળીને જો મતિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે અલબત્ત શબ્દરૂપ દ્રવ્ય-શ્રુત માત્રથી જ થાય છે એની ના મતિ અને શ્રુતમાં પાડી શકાય તેમ નથી. ઉપર્યુક્ત વિવેચનથી એ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું કારણકાર્યતા છે કે ભાવશ્રુતપૂર્વક મતિ નથી. એટલે દ્રવ્યશ્રુતપૂર્વક મતિ થાય છે, એ કથન દ્રષ્ટિ નથી. વિશેષમાં ભાવશ્રુત પછી મતિ ઉત્પન્ન નજ થાય એમ પણ નહિ. કેમકે ભાવશ્રુતથી કાર્યપણે મતિજ્ઞાન થતું નથી, બાકી કેમકા. તો તે થાય છે. જો એમ ન થતું હોય તો મરણ પર્યન્ત કેવળ શ્રુતનો જ ઉપયોગ રહે અને વસ્તુસ્થિતિ તો તેમ નથી

૧ પ્રથમ કર્મગ્રન્થની સ્વોપદ્ય વૃત્તિના સાતમી પત્રમાં શ્રીદેવેન્દ્રચરિ કથે છે તેમ નન્દી અધ્યયનની ચૂલ્કિમાં કહ્યું છે કે—

“તેસુ વિ ચ મદ્ગુહ્વર્ગ સુત્યં તિ કિચા પુલ્ક્યં મદ્ગુહ્વર્ગ કથં, તત્પિદ્ગુહ્વર્ગ સુત્યં તિ ।”

[તયોરપિ ચ મતિપૂર્વકં શ્રુતમિતિ કૃત્વા પૂર્વ મતિજ્ઞાન કૃત, તત્પુણ્ણ:

શ્રુતજ્ઞાનમિતિ]

એમાં કહેવું જ શું ? સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો દાખલા તરીકે સામાન્ય સુવર્ણથી સ્વ(સુવર્ણ)વિશેષરૂપ ક કણ, મુદ્રિકા વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે, એથી ક કણાદિ આના કાર્યરૂપ ગણાય છે, કિન્તુ સુવર્ણ ક ક-ણાદિથી થતું નથી એથી સુવર્ણ એના કાર્યરૂપ કહેવાતું નથી, કેમકે તે તો અન્ય કારણોથી થાય છે, જ્યારે ક કણાદિરૂપ સુવર્ણ-વિશેષનો ઉપરમ થાય ત્યારે તે સુવર્ણરૂપે પાંચુમે છે એવી જ રીતે સામાન્ય ભત્તિ વડે સ્વવિશેષરૂપ શ્રુતોપયોગ થાય છે, માટે શ્રુતોપયોગ ભત્તિનું કાર્ય કહેવાય છે, કિન્તુ ભત્તિજ્ઞાન શ્રુતોપયોગથી ઉત્પન્ન થયું નથી એથી ભત્તિને શ્રુતનું કાર્ય કહેવામાં આવતું નથી, કેમકે ભત્તિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ અન્ય કારણોને આધારી છે વિશેષમાં જ્યારે ભત્તિજ્ઞાનના વિશેષરૂપ શ્રુતોપયોગનો ઉપરમ થાય છે ત્યારે અનુક્રમે આવેલ ભત્તિજ્ઞાનને નિવારી શકાય નહિ

શ્રુતજ્ઞાનના પ્રકારો—

‘ શ્રુત ’ ની વ્યુત્પત્તિ ઠગ્તા ક્ષમાત્રમણ શ્રીજિનભદ્રગણિ પોતાનો નીચે મુજબનો અભિપ્રાય જાહેર કરે છે —

તં તેણ તઓ તમ્મિ વ સુણેહ સો વા સુય તેગં ’

—વિશેષાવરયક ગા. ૮૧

અર્થાત્ આત્મા વડે શબ્દ સંભળાય છે, વાસ્તે આત્મા એ ‘ શ્રુત ’ છે ક્ષયોપશમ શ્રુત-જ્ઞાનનો હેતુ છે અને તેથી અથવા તે હોવાથી સંભળાય માટે આ ક્ષયોપશમ ‘ શ્રુત ’ છે શબ્દ શ્રુતજ્ઞાનનું કાણુ હોવાથી તે પણ ઉપચારથી ‘ શ્રુત ’ કહેવાય આથી સમજી શકાય છે કે શ્રુત-જ્ઞાનના અનેક પ્રકારો પડે છે જેમકે પ્રત્યેક અક્ષર અને તેના મયોગોની જેટલી સખ્યા છે તેટલા અર્થાત્ અનન્ત શ્રુતના પ્રકારો છે જુઓ વિશેષા.ની ૪૪૫ મી ગાથા

શ્રુતના ૧૪ પ્રકારો—

સામાન્ય રીતે વિચિન્તા શ્રુતના ચૌદ પ્રકારો પણ સંભવે છે જેમકે (૧) અક્ષર-શ્રુત,

૧ દાખલા તરીકે અક્ષરના ૧૮ પ્રકાર છે અખન્ના સાપુનાસિન્ અને અનપુનાસિન્ એમ બે બેદો છે ૧૦૦ આ દેકના સ્વ દીર્ઘ અને પુન એમ ત્રણ ૧૫ બેદો છે આ પ્રત્યેકના (દાખલા તરીકે સાપુનાસિન્ સ્વ અખન્ના) ઉદાત્ત અનુદાત્ત અને અગ્નિ એમ ૧૫ ૧૫ બેદો છે

૨ શ્રીદેવેન્દ્રસમિત પ્રથમ કર્મ-ગ્રન્થની જે સાતમી ગાથામાં શ્રુત-જ્ઞાનના ત્રીસ બેદો પાંચ મનાયા છે તે, નીચે મુજબ છે—

“ પઞ્ચ અક્ષર પય સઘાવા પઢિયતિ તદ્દ ય મણુમોગા ।

પાદુદપાદુદ પાદુદ વત્ પુઠ્ઠા ય મમમામા ॥ ”

અર્થાત્ (૧) પપી-શ્રુત (૨) અપ-શ્રુત (૩) પદ-શ્રુત, (૪) મપાન-શ્રુત (૫) પ્રતિપતિ-શ્રુત, (૬) અનુભવ-શ્રુત (૭) પ્રાપ્ત પ્રાપ્ત-શ્રુત (૮) પ્રાપ્ત-શ્રુત, (૯) રગ-શ્રુત અને (૧૦) પૂર્વ-શ્રુત તેમજ એ દરેકને મમામ જેવાથી ઉત્પન્ન થતા બીજા દસ શ્રુતો, જેમને પપીવ-સમાસ-શ્રુત, અક્ષર-સમાસ-શ્રુત કહેવાય આ બધાનું સ્થૂળ સ્વરૂપ ૩૩૫માં ૫૪મ વિચારમ અવગત છે

(૨) અનક્ષર-શ્રુત, (૩) સંજિ-શ્રુત, (૪) અસંજિ-શ્રુત, (૫) સમ્યક્-શ્રુત, (૬) મિથ્યા-શ્રુત, (૭) સાદિ-શ્રુત, (૮) અનાદિ-શ્રુત, (૯) સપર્યવસિત-શ્રુત, (૧૦) અપર્યવસિત-શ્રુત, (૧૧) ગમિક-શ્રુત, (૧૨) અગમિક-શ્રુત, (૧૩) અંગપ્રવિષ્ટ-શ્રુત અને (૧૪) અંગબાહ્ય-શ્રુત. આ ચૌદ પ્રકારનાં આપણે ચર્ચિત્વિત્ત્વ સ્વરૂપ વિચારીશું. તેમાં અક્ષર-શ્રુતના સંજ્ઞાક્ષર, વ્યંજનાક્ષર અને લઘ્યક્ષર એમ ત્રણ હોતા છે. ૧૮ પ્રકારના રૂપિ-અક્ષરના આકાર બાબતે તે 'સંજ્ઞાક્ષર-શ્રુત' છે. અક્ષરથી હકાર સુધીના અક્ષરોને મુખેથી ઉચ્ચાર કરવો તે 'વ્યંજનાક્ષર-શ્રુત' છે. ૧૮મલાખ કે જે વર્ણ બોલવામાં ઉપયોગી છે તે 'વ્યંજનાક્ષર' કહેવાય છે. અક્ષરની પ્રાપ્તિ તે 'લઘ્વિ' છે અને એ ઇન્દ્રિય અને મનરૂપ નિમિત્તવાળું શ્રુતચન્દાનુસારી વિજ્ઞાન (શ્રુતજ્ઞાનનો ઉપયોગ) પણ છે. આ તેમજ શ્રુતજ્ઞાનના આવરણનો ક્ષયોપશમ એ બને 'લઘ્યક્ષર' કહેવાય છે. આ પ્રમાણે વિશેષાંની ૪૬૬ મી ગાથામાં કહ્યું છે. પ્રથમ કર્મ-ચન્દની સ્વોપજ વૃત્તિના ૧૧ માં પત્રમાં કહ્યું છે તેમ શબ્દ સાંભળવો, રૂપ જોવું ઇત્યાદિથી અર્થની પ્રતીતિ થાય છે તેની સાથે સાથે જે અક્ષરોનું જ્ઞાન થાય છે તેને 'લઘ્યક્ષર' કહેવામાં આવે છે.

લઘ્યક્ષર કોઈને ઇન્દ્રિય અને મન વડે પ્રત્યક્ષ થાય છે તે કોઈને કિંચ વડે તેમ થાય છે. વિશેષમાં જેમ અસંજ્ઞીમાં આહારાદિ સંજ્ઞા દ્વારા ચૈતન્ય સ્વાભાવિક જણાય છે તેમ લઘ્યક્ષરોત્તમક ઓધજ્ઞાન પણ તેમને છે, પરંતુ આ જ્ઞાન અલ્પ હોવાથી સ્પૂળ દ્રષ્ટિવાળાઓ પૃથ્વીકાયાદિ એકેન્દ્રિયના ચૈતન્યની જેમ તેને જાણી શકતા નથી. વિશેષમાં સંજ્ઞાક્ષર અને વ્યંજનાક્ષરના લાભની જેમ લઘ્યક્ષર પરોપદેશજન્ય નથી.

અનક્ષર-શ્રુત—

સંકેતસ્પૃષ્ઠ ઉચ્ચવાસ-નિઃશ્વાસની ક્રિયા કરવી, ધુંકવું, ઉધરસ ખાવી, હાંક ખાવી, બગાડવું ખાવું, ખોખારો કરવો, સુંઘવું, ચપટી વગાડવી, સીંકાર કરવો એ અનક્ષર-શ્રુત છે. અલ્પજ્ઞાન આ દ્રવ્ય-શ્રુત છે. આજ કર્મચન્દ (ગા. ૬)ની સ્વોપજ ટીકામાં અભિપ્રાયઘોતક માથું હલાવવું વગેરેને પણ અનક્ષર-શ્રુત તરીકે જોવાખાવેલ છે, પરંતુ, 'સંભળાય તે શ્રુત' એ વ્યાખ્યા અત્ર નહિ ઘટી શકતી હોવાથી ભાષ્યકાર તેનો સ્વીકાર કરતા નથી.

સંજિ-શ્રુત અને અસંજિ-શ્રુત—

‘જેને સંજ્ઞા હોય તે સંજ્ઞી કહેવાય’ એવો સામાન્ય અર્થ ન કરતાં જેને મનોવિજ્ઞાન-

૧ લખવાના કામમાં આવતી આ જુદી જુદી ક્રિષિજોડું મૂળ સ્વરૂપ શ્રીલક્ષ્મીમર-સ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્ય-સંગ્રહના દ્વિતીય વિભાગન સરસ્વતીલક્ષ્મીમરના પ્રાથમિક પાંચોના અપીકરણ (૫૦ પ-૭) માં આપવામાં આવ્યું છે.

૨-૩ આ બે શ્રુતજ્ઞાનના કાળરૂપ ટોચથી તે 'શ્રુત' કહેવાય છે. અર્થાત આ બે 'દ્રવ્ય-શ્રુત' છે, ત્યારે લઘ્યક્ષર 'આવ-શ્રુત' છે.

રૂપ વિશિષ્ટ સંજ્ઞા હોય-જેને મન હોય એના શ્રુતને ' સંજ્ઞિ-શ્રુત ' કહેવામાં આવે છે, જ્યારે જે જીવોને મન નથી તે અસંજ્ઞી છે અને તેનું જ્ઞાન અસંજ્ઞિ-શ્રુત ' છે. અત્ર નિર્દિષ્ટ સંજ્ઞાના ત્રણ પ્રકારો પડે છે:—(૧) દીર્ઘકાલિકી, (૨) હેતુવાદોપદેશિકી અને (૩) દૃષ્ટિવાદોપદેશિકી. શું થઈ ગયું, શું થાય છે અને શું થશે, અમુક કામ મેં કર્યું, અમુક હું કરું છું અને અમુક કામ કરીશ એ પ્રમાણે ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યત્ત્વ જ્ઞાન-ચિન્તન જે દ્વારા થાય તેને ' દીર્ઘકાલિકી ' યાને ' કાલિકી ' સંજ્ઞા કહેવામાં આવે છે. આ સંજ્ઞાના અધિકારી ગર્ભજ તિર્થંજ અને મનુષ્ય તેમજ દેવ અને નારક છે.

પાતાના શરીરને પાળવાને અર્થે ઈષ્ટ વસ્તુમાં પ્રવૃત્તિ અને અનિષ્ટ વસ્તુથી નિવૃત્તિ કરવામાં ઉપયોગી અને પ્રાયઃ વર્તમાનકાલિક સંજ્ઞા તે ' હેતુવાદોપદેશિકી ' છે. આ સંજ્ઞા દીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને સંમૂર્ચ્છિમ પંચેન્દ્રિયને હોય છે. પૂર્વોક્ત સંજ્ઞાની અપેક્ષાએ આ ઉતરતી છે.

દૃષ્ટિવાદોપદેશ-સંજ્ઞા વડે ' ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનમાં વર્તનારા સમ્યક્દૃષ્ટિની સંજ્ઞા તે અર્થોત ચૌદ પૂર્વધરની સંજ્ઞા તે ' દૃષ્ટિવાદોપદેશિકી ' છે. આ ' સર્વોત્તમ સંજ્ઞા છે.

સમ્યક્-શ્રુત તથા મિથ્યા-શ્રુત—

સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવોનું શ્રુત ' સમ્યક્-શ્રુત ' છે, જ્યારે મિથ્યા-દૃષ્ટિ જીવોનું શ્રુત ' મિથ્યા-શ્રુત ' છે. અંગપ્રવિષ્ટ તેમજ અંગબાહ્ય શ્રુત સ્વામીની અપેક્ષા વિના સ્વા-ભાવિક ' સમ્યક્-શ્રુત, ' છે, જ્યારે મહાભારત વગેરે લૌકિક શ્રુત ' મિથ્યા-શ્રુત ' છે. સ્વા-મીનો વિચાર કરતાં તો સમ્યક્દૃષ્ટિએ ગ્રહણ કરેલ મહાભારતાદિ લૌકિક શ્રુત પણ સમ્યક્-શ્રુત બન્યું. એવી રીતે મિથ્યાદૃષ્ટિએ ગ્રહણ કરેલ, આચારાદિ અંગગત શ્રુત પણ મિથ્યા-શ્રુત

૧ પ્રજ્ઞાપનાદિસૂત્રમા કહ્યું છે તેમ આહારાદિ દશ સંજ્ઞાઓ તો એકેન્દ્રિય જીવોને પણ છે, પરંતુ અત્ર તેનો અધિકાર નથી. અહીં તો પંચેન્દ્રિય જીવો અને તેમા પણ જેને મન હોય તેને ઉદ્દેશીને આ કથન છે.

૨ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો આત્મન્ટિક અન્ત આવતા ઉદ્ભવનું જ્ઞાન ' ક્ષાયિક ' કહેવાય છે. આવું જ્ઞાન કેવલીને હોય છે. આ કેવલજ્ઞાનીઓને-જિનેશ્વરોને સંજ્ઞા કહેવાય તેમ નથી, કેમકે અતીત અર્થનું સ્મરણ અને અનાગત અર્થનું ચિન્તન તે ' સંજ્ઞા ' કહેવાય છે. આવી સંજ્ઞા સવદા સર્વ અર્થને જાણનારાને ન સંભવે એ દેખીતી વાત છે. આથી તો ક્ષાયિક જ્ઞાનીને જદાને ' ક્ષાયોપશમિક 'નો અત્ર નિર્દેશ કરાયો છે.

૩ આ શ્રેષ્ઠ હોવા છતાં એને પ્રથમ પંક્તિમા ચૂકવામા આવી નથી, અર્થાત્ વિશુદ્ધતા-અનુસારી ક્રમ પૂર્વક સંજ્ઞાઓ દર્શાવવામા આવી નથી, તેનું કારણ એ છે કે સમગ્ર વ્યવહાર કાલિકી સંજ્ઞા વડે જ કરાય છે અને એથી કરીને તો એને આલેખ્યાન આપવામા આવ્યું છે.

બાબુ. આનું કારણ એ છે કે યથાસ્થિત વસ્તુતત્ત્વના બોધ અનુસાર શ્રુતની યોજના સમ્યક્દષ્ટિ જ કરી શકે છે, જ્યારે મિથ્યાદષ્ટિ તો એથી વિપરીત યોજના કરે છે.

સાદિ શ્રુત અને અનાદિ શ્રુત—

જે શ્રુતનો પ્રારંભ (આદિ) છે તે ‘સાદિ શ્રુત’ છે અને જેનો નથી તે ‘અનાદિ શ્રુત’ છે.

સપર્યવસિત શ્રુત અને અપર્યવસિત શ્રુત—

જે શ્રુતનો અંત છે તે ‘સપર્યવસિત શ્રુત’ છે અને જેનો નથી તે ‘અપર્યવસિત શ્રુત’ છે. ‘સપર્યવસિત’ કહો કે ‘સાન્ત’ કહો તે એક જ છે. એવી રીતે ‘અપર્યવસિત’ અને ‘અનન્ત’ એકાર્થક છે.

અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે દ્રવ્યાસ્તિક નયના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો પર્યાયસ્તિકાચની પેઠે શ્રુત અનાદિ-અનન્ત છે, કિન્તુ પર્યાયાસ્તિક નય અનુસાર જીવના ગતિ વગેરે પર્યાયોની જેમ શ્રુત સાદિ-સાન્ત છે.

સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો જીવ-દ્રવ્યોએ શ્રુત લક્ષ્યું છે, લક્ષ્યું છે અને લક્ષ્યું એટલે શ્રુતનો કદાપિ નાશ નથી, માટે તેથી અભિન્ન પર્યાયભૂત શ્રુત પણ અનાદિ-અનન્ત છે, કેમકે સર્વથા અવિદ્યમાન વસ્તુ કદાપિ ઉત્પન્ન થતો જ નથી (નહિ તો રેતીમાંથી પણ તેલ ઉત્પન્ન થયું જોઈએ) તેમજ વિદ્યમાન વસ્તુનો સર્વથા નાશ પણ થતો નથી જ (નહિ તો સર્વશૂન્યતાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય).

પર્યાયાસ્તિક નય પ્રમાણે શ્રુતજ્ઞાનવાળાને નિરંતર જુદા જુદા દ્રવ્યાદિ સંબંધી ઉપર્યોગો ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે. વળી શ્રુત તેમનાથી કંઈ ભિન્ન નથી, કેમકે તેના કાયંભૂત જીવાદિ તત્ત્વોનો બોધ અન્ય સ્થળે જણાતો નથી.^૩

આ તો નયની અપેક્ષાએ વિચાર કર્યો. એવી રીતે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને લાવની અપેક્ષાએ પણ વિચાર કરી શકાય. જેમકે એક જીવ-દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જ્યારે શ્રુતનો લાભ થાય ત્યારે

૧ વિશેષાભા કલ્પું પણ છે ૩—

“અંગા-ડર્શનપરિદ્ધં સમ્મસુયં લોહ્યં તુ મિચ્છસુયં ।
આસજ્ઞ વ સામિત્તં લોહ્ય-લોહતરે ભવણા ॥ ૬૨૭ ॥”
[અજ્ઞાનજ્ઞપરિદ્ધં સમ્મકશ્રુતં લૌકિકં તુ મિચ્છાશ્રુતમ્ ।
આસાણ તુ સ્વામિત્વં લૌકિક-લોકોત્તરયોઃ ભજના ॥]

૨ જીવો નય-મીમાસાનું પ્રકરણ.

૩ કાશ ચૌદ પૂર્વધર મુનિ કાલ-ધર્મ પાત્રી દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય તો ત્યાં મનુષ્ય-ભવમાં ભણેલું બધું શ્રુત તેને યાદ રહેલું નથી, પરંતુ કલ્પ-ચૂર્ણીકરના અભિપ્રાય પ્રમાણે ૧૧ અંગ જેટલું અને કાલકાચાર્ય (શ્રીશીલાકાચાર્ય)ના મત મુજબ અર્ધશ્વત્ર માત્ર તેને સાબરે છે.

આદિ અને જ્યારે તેનો નાશ થાય ત્યારે અન્ત એટલે કે આ રીતે વિચારતાં શ્રુત સાદિ-સાન્ત છે. સાદિ-અનન્ત એ પ્રકાર ફક્ત કહેવા રૂપ છે, કેમકે એ ક્યાંએ સંભવતો નથી. ભવ્ય જીવનું શ્રુત તેના ભવ્યત્વની પેઠે અનાદિ-સાન્ત છે, જ્યારે અભવ્યનું શ્રુત તેના જીવત્વ કે અભવ્યત્વની જેમ અનાદિ-અનન્ત છે. વિવિધ જીવરૂપ દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ શ્રુત અનાદિ-અનન્ત છે.

ક્ષેત્રથી એક જીવ-દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ભરત-ઐરાવત ક્ષેત્રમાં અમ્યદ્-શ્રુત સાદિ-સાન્ત છે, કેમકે એ ક્ષેત્રમાં પ્રથમ તીર્થ કરના વખતમાં દ્વાદશાંગીરૂપ શ્રતની ઉત્પત્તિ થાય છે અને છેલ્લા (ચોવીસમા) તીર્થ કરના તીર્થનો અંત આવતાં એનો નાશ થાય છે. મહાવિદેહ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ વિવિધ જીવો સંબંધી શ્રુતજ્ઞાન અનાદિ-અનન્ત છે, કેમકે ત્યાં સર્વદા તીર્થ કરનો સદ્ભાવ છે એટલે શ્રુતનો કદાપિ ઉત્તેજ થતો નથી.

કાળથી ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીની અપેક્ષાએ ભરત-ઐરાવતમાં શ્રુત સાદિ-સાન્ત છે, કેમકે બંને કાળના ત્રીજા આરામાં તેની ઉત્પત્તિ છે અને અનુક્રમે ચોથા અને પાંચમા આરામાં તેનો નાશ છે. કાળથી મહાવિદેહને વિષે તો દ્રવ્ય અને ક્ષેત્રની જેમ તે અનાદિ-અનન્ત છે, કેમકે ત્યાં ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીરૂપ કાલ-ચક્ર નથી; ત્યાં તો સદા અવસર્પિણીના ચોથા આરા જેવો કાળ પ્રવર્તે છે.

ભાવથી શુરુ જણાવવા લાયક ભાવો જાણીને કહે એટલે એક જીવની અપેક્ષાએ શ્રુત સાદિ-સાન્ત છે. ભાવથી ક્ષયોપશમની અપેક્ષાએ શ્રુત-જ્ઞાન નિરંતર છે એટલે તે અનાદિ-અનન્ત ઠંયું.

ગમિક શ્રુત અને અગમિક શ્રુત—

જેમાં ઘણા ભાંગા અને ગણિતાદિ હોય અથવા જેમાં કારણવશાત્ સમાન પાઠો ઘણા હોય તે 'ગમિક શ્રુત' કહેવાય છે. પ્રાયઃ રૂદિવાદરૂપ ખારસું અંગ આવું છે. ગાથા, શ્લોકોદિરૂપ અસમાન પાઠોવાળું શ્રુત 'અગમિક' છે. જેમકે પ્રાયઃ વૈકલિક શ્રુત.

૧ શ્રુતનો નાશ થવામાં મિથ્યાત્વની પ્રાપ્તિ, બવાતર-ગમન, કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ, આન અવશ્યા, પ્રમાદ ઇત્યાદિ કારણો છે. શ્રુત જોકે જીવનો સ્વભાવ હોવાથી જીવ જ છે, કિન્તુ જીવ કેવળ શ્રુત જ નથી. એથી તો શ્રુતનો નાશ થતાં તદંગે જીવનો પશુ નાશ થાય છે, પરંતુ તે પર્વાવવિશિષ્ટ માત્ર અન્વયવાળા જીવનો નાશ થાય છે, નદિ કે સર્વથા પર્વાયાન્તરવિશિષ્ટ જીવનો.

૨ આત્મ પીઠું નામ ' જીનવાદ ' છે. સંપૂર્ણ વિગેયથી વિમુખિન સમય વસ્તુના સમુદાયત્વ એમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે એટલે કે સંપૂર્ણ વાસ્તવ્યનો એમાં અન્તર્ભાવ થયેલો છે. આ અપૂર્વ અંગતું પ્રદર્શ કરવા મન્દમનિઓ-સીઓ અસક્ત છે. આવા જીવો ઉપર ઉપકાર કરવા માટે આ સિવાયનાં ૧૧ અંગોની રચના કરાય છે.

૩ અંગમાત્ર શ્રુતનો આ એક પ્રકાર છે. નન્દીશ્વરની રીકામાં શ્રીમદ્ધર્મગિરિશ્રી કહે છે તેમ અંગમાત્ર શ્રુતના બે ભેદો છે:—(અ) સામાનિકાદિ છ પ્રકરનું અવશ્યક અને (આ) એથી વ્યતિરિક્ત (મિન્ન). આ વ્યતિરિક્તનાં (અ) કાલિક અને (આ) ઉત્કલિક એમ બે પ્રકારો છે. તેમાં જે શ્રુત

અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત અને અંગબાહ્ય શ્રુત—

આચારાંગ વગેરે 'ખાર અંગો કે જેના પ્રભુતા ગૌતમસ્વામી પ્રમુખ ગણધરા છે, તે 'અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત' કહેવાય છે, જ્યારે શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી જેવા સ્થવિરોએ રચેલું શ્રુત (દાખલા તરીકે આવશ્યક-નિર્ણયિત) 'અંગબાહ્ય' (અનંગપ્રવિષ્ટ) છે. અથવા ત્રણ વાર ગણધરના પૂછવાથી તીર્થકરે કહેલ ઉત્પાદ, વ્યથ અને પ્રૌઢરૂપ ત્રિપદીથી થયેલું દ્વાદશાંગીરૂપ શ્રુત 'અંગપ્રવિષ્ટ' છે, જ્યારે પ્રશ્ન પૂછ્યા વિના અર્થ-પ્રતિપાદનરૂપે કહેવાયેલું આવશ્યકાદિ શ્રુત 'અંગબાહ્ય' શ્રુત છે. અથવા સર્વે તીર્થકરોના તીર્થમાં અવશ્ય ઉત્પન્ન થનારું અને એથી કરીને નિયત તે 'અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત' છે, જ્યારે જે શ્રુતનો અન્યાન્ય તીર્થમાં સફલાવ હોવો જ નોંધએ એમ નથી અર્થાત તત્કુલવૈચારિકાદિની જેમ જે શ્રુત અનિયત હોય તે 'અંગબાહ્ય શ્રુત' છે.

આ પ્રમાણે આપણે શ્રુતજ્ઞાનના ૧૪ પ્રકારોનું સ્પૂળ સ્વરૂપ વિચારું. પ્રસંગોપાત ૨૭૦માં પૃષ્ઠમાં દર્શાવેલા એના વીસ પ્રકારોની સામાન્ય રૂપરેખા આલેખીએ.

પર્યાય-શ્રુત—

પર્યાયનો અર્થ જ્ઞાનનો અંશ-વિભાગ થાય છે. પ્રસ્તુતમાં ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયમાં લબ્ધિ-અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ નિગોહના જીવને જે સર્વથા જઘન્ય શ્રુતમાત્રનો અંશ હોય છે, એનાથી અન્ય સમયમાં જેટલો જ્ઞાનનો અંશ વધે છે, તેને 'પર્યાય-શ્રુત' કહેવામાં આવે છે.

પર્યાય-સમાસ-શ્રુત—

ઉપસૂક્ત પર્યાય-શ્રુતનો સમુદાય 'પર્યાય-સમાસ-શ્રુત' કહેવાય છે.

અક્ષર-શ્રુત—

અક્ષર આદિ લબ્ધ્યક્ષરો પૈકી ગમે તે અક્ષરને 'અક્ષર-શ્રુત' કહેવામાં આવે છે.

અક્ષર-સમાસ-શ્રુત—

લબ્ધ્યક્ષરો પૈકી બેનો, ત્રણનો ઇત્યાદિનો સમૂહ 'અક્ષર-સમાસ-શ્રુત' છે.

દિવસ અને રાતની પ્રથમ અને ચરમ (ચતુર્થ) પૌરણીમાં લાલ્યાય તે 'કાલિક' કહેવાય છે (કાલેન નિવૃત્ત કાલિકમ) અને જે કાળનો સમય હોયોને સર્વ કાળ બળુાય તે 'ઉત્કાલિક' છે. ઉત્તરાધ્યયન, દશાકલ્પ, અવહાર, બૃહત્કલ્પ, નિર્ધીય, મહાનિર્ધીય, ઋષિભાષિત ગ્રન્થો, જંબૂદીપપ્રગપ્તિ, અંગચૂલિકા, પર્મચૂલિકા, વિવાદચૂલિકા ઇત્યાદિ ગ્રન્થો 'કાલિક શ્રુત' છે. દશવૈકલ્પિક વગેરે ઉત્કાલિકના પણ અનેક પ્રકારો છે. જે જિનેશ્વરના જેટલા સિષ્યો મતિચતુષ્કથી મડિત હોય તેટલા હજાર પ્રકૃત્યુક્ત ગ્રન્થો તેઓ રચે (પ્રત્યેક છુદ્દની સખ્યા પણ આટલી જ છે. મહાવીરજ્ઞાનીના સમયમાં આવા ૧૪૦૦૦ અને ઋષભ-દેવના સમયમાં ૮૪૦૦૦ ગ્રન્થો હતા. આ સંખ્યામાં જે બનાવર છે, તેના જિજ્ઞાસુએ ઉપયુક્તા ટીકાનું ૨૦૮ મું પત્ર જોવું).

પદ-શ્રુત—

એકે જેટલા અક્ષરના સમૂહથી પૂરે અર્થ થાય છે એને “ અર્થપરિસમાપ્તિ: પદમ્ ” મુજબ ‘ પદ ’ કહેવાય છે, તોપણ અત્ર પદથી એ ૧૮૦૦૦ પદના પ્રમાણવાળા આચાર્યગેનું એક પદ સમજવું. આવા પદનું જ્ઞાન તે ‘ પદ-શ્રુત ’ છે.

પદ-સમાસ-શ્રુત—

એ વગેરે પદોનો સમુદાય તે ‘ પદ-સમાસ-શ્રુત ’ છે.

સંઘાત-શ્રુત—

ગતિ વગેરે ચૌદ માર્ગણાઓ પૈકી ગમે તે એક માર્ગણાના એક દેશ (વિભાગ)નું જ્ઞાન તે ‘ સંઘાત-શ્રુત ’ છે. જેમકે દેવાદિ ચાર ગતિઓ પૈકી એક ગતિનું જ્ઞાન.

સંઘાત-સમાસ-શ્રુત—

ઉક્ત માર્ગણાઓ પૈકી કોઈ એક માર્ગણાના બે, ત્રણ ઇત્યાદિ દેશોના સમૂહનું જ્ઞાન ‘ સંઘાત-સમાસ-શ્રુત ’ છે.

પ્રતિપત્તિ-શ્રુત—

ગતિ, ઇન્દ્રિય વગેરે દ્વારોમાંથી કોઈ એક દ્વાર દ્વારા સમસ્ત જીવોને જાણવા તે ‘ પ્રતિપત્તિ-શ્રુત ’ છે.

પ્રતિપત્તિ-સમાસ-શ્રુત—

આ દ્વારો પૈકી બે, ત્રણ ઇત્યાદિ દ્વારો દ્વારા પ્રાપ્ત થતું જ્ઞાન તે ‘ પ્રતિપત્તિ-સમાસ-શ્રુત ’ છે.

અનુયોગ-શ્રુત—

“ સંતપ્યપરુવણયા, દઢવપમાર્ણં ચ સ્તેષ-ફુસણા ચ ।

કાલો ચ અંતરં માગ-માવ-અપ્પા-બહું ચેવ ॥ ”

એ વિશેષાઠની ૪૦૬ મી ગાથામાં વર્ણવેલાં અનુયોગ-દ્વારો પૈકી ગમે તે એક દ્વારા સમગ્ર જીવાદિ પદાર્થોનો બોધ તે ‘ અનુયોગ-શ્રુત ’ છે.

અનુયોગ-સમાસ-શ્રુત—

એક કરતાં અધિક અનુયોગ-દ્વારો દ્વારા બોધ તે ‘ અનુયોગ-સમાસ-શ્રુત ’ છે.

પ્રાભૂત-પ્રાભૂત-શ્રુત—

પ્રાભૂતગત અધિકાર-વિશેષને ‘ પ્રાભૂત-પ્રાભૂત ’ કહેવામાં આવે છે. આનું જ્ઞાન તે ‘ પ્રાભૂત-પ્રાભૂત-શ્રુત ’ છે.

પ્રાભૂત-પ્રાભૂત-સમાસ-શ્રુત—

એકથી અધિક પ્રાભૂત-પ્રાભૂતનો બોધ તે 'પ્રાભૂત-પ્રાભૂત-સમાસ-શ્રુત' છે.

પ્રાભૂત-શ્રુત—

વસ્તુગત અધિકાર-વિશેષ 'પ્રાભૂત' કહેવાય છે. જેમ કેટલાક ઉદ્દેશો મળીને એક અધ્યયન થાય છે તેમ કેટલાક પ્રાભૂત-પ્રાભૂતનો સમૂહ તે 'પ્રાભૂત' છે. એનું જ્ઞાન તે 'પ્રાભૂત-શ્રુત' છે.

પ્રાભૂત-સમાસ-શ્રુત—

જે, ત્રણ ઇત્યાદિ પ્રાભૂતોનો બોધ તે 'પ્રાભૂત-સમાસ-શ્રુત' છે.

વસ્તુ-શ્રુત—

પૂર્વગત અધિકાર-વિશેષને 'વસ્તુ' કહેવામાં આવે છે. આનું જ્ઞાન તે 'વસ્તુ-શ્રુત' છે.

વસ્તુ-સમાસ-શ્રુત—

જે કે તે કરતાં વધારે વસ્તુઓનું જ્ઞાન તે 'વસ્તુ-સમાસ-શ્રુત' છે.

પૂર્વ-શ્રુત—

ઉત્પાદક વગેરે 'પૂર્વો' પૈકી એકનું જ્ઞાન તે 'પૂર્વ-શ્રુત' છે.

પૂર્વ-સમાસ-શ્રુત—

એક કરતાં અધિક પૂર્વોનો બોધ તે 'પૂર્વ-સમાસ-શ્રુત' છે.

આ પ્રમાણે આપણે ભૂતજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનનું દ્વિવિધ જ્ઞાન કયું અને તેમ કરીને પરોક્ષ પ્રમાણનું ચર્ચિત્વ રૂપરૂપ યથાભિતિ નિર્દેશ્યું એટલે પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષનું પ્રતિપાદન કરવાનો અવસર પ્રાપ્ત થાય છે. આથી સૌથી એના બેઠ-અબેઠોના સંબંધમાં અન્યકારનું કથન અવલોકીએ:-

તત્ત્વ (પ્રત્યક્ષ) દ્વિવિધમ્—સાંવ્યવહારિક-પારમાર્થિકભેદાત્ । તત્ર સાંવ્યવહારિકમિન્દ્રિયાનિન્દ્રિયનિમિત્તકમુક્તપ્રાયમ્ । પારમાર્થિકં તુ ત્રિવિધમ્—અવધિ-મનઃપર્યાય-કેવલભેદાત્ ।

અર્થાત્ પ્રત્યક્ષના (૧) સાંવ્યવહારિક અને (૨) પારમાર્થિક એમ બે પ્રકારો છે. તેમાં ઇન્દ્રિય અને મનરૂપ નિમિત્તવાળા સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ વિષે ઘણું ખર્ચું કહેવાઈ ગયું છે. તેમા પારમાર્થિકના (૧) અવધિજ્ઞાન, (૨) મનઃપર્યાયજ્ઞાન અને (૩) કેવલજ્ઞાન એમ ત્રણ બેઠો પડે છે. અન્યત્ર કહ્યું છે તેમ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના (૧) વિકલ અને (૨) સકલ એમ બે પ્રકારો છે. તેમાં વળી

૧ એકંદર પૂર્વો ચૌદ છે. એના નામ વગેરે આટલે જુઓ 'શીલકામરૂપોત્તમની પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્યસંગ્રહ' નો પ્રથમ વિભાગ (પૃ ૫૬-૧૨).

વિકલના (૧) અવધિજ્ઞાન અને (૨) મનઃપર્યાયજ્ઞાન એ બે ભેદો છે, જ્યારે સકલ પ્રમાણ કહો કે કેવલજ્ઞાન કહો તે એક જ છે અને એના ભેદો નથી. આ પ્રત્યેકનો લક્ષણપૂર્વક વિચાર કરીએ.

અવધિજ્ઞાનનું લક્ષણ—

**અવધિજ્ઞાનાવરણક્ષયોપશમાદિહેતુસાન્નિધ્યે સતિ આત્મનઃ સાક્ષાદ્
રૂપિપદાર્થપરિચ્છેદકરૂપત્વમ્, આત્મનો રૂપિપદાર્થમાત્રસાક્ષાત્કારકરણ-
ઘ્યાપારવિશેષરૂપત્વં વાઽવધિજ્ઞાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૮)**

અર્થાત્ અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમાદિ હેતુઓના સફલાવમાં આત્માને જે રૂપી પદાર્થનો સાક્ષાત્કાર યોગ થાય છે તે યોગને ‘અવધિજ્ઞાન’ કહેવામાં આવે છે અથવા કેવળ રૂપી પદાર્થોનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં સાધનભૂત આત્માનો વ્યાપાર-વિશેષ ‘અવધિજ્ઞાન’ છે.

અવધિજ્ઞાનનો શબ્દાર્થ—

“અવ-અઘોઽઘો વિસ્તૃતં વસ્તુ ધીયતે-પરિચ્છિદ્યતેઝ્ઞેનેત્પવધિઃ । યદ્વા
અવધિઃ-મર્યાદા રૂપિષ્વેવ દ્રવ્યેષુ પરિચ્છેદકતયા પ્રવૃત્તિરૂપા, તદુપલક્ષિતં જ્ઞાન-
મપ્યવધિ, ‘અવધિ ચ તજ્ઞાનં ચ અવધિજ્ઞાનમ્ ।”

અર્થાત્ ‘અવ’ એટલે ‘નીચે’, નીચે વિસ્તાર પામેલ વસ્તુનો પરિચ્છેદ તે અવધિ અથવા ‘અવધિ’ એટલે મર્યાદા; રૂપી જ પદાર્થોને વિષે પરિચ્છેદકપણે પ્રવૃત્તિરૂપ આ અવધિ છે. એ સંબંધી જ્ઞાન તે ‘અવધિજ્ઞાન’ છે.

અવધિજ્ઞાનના પ્રકારો—

ક્ષેત્ર અને કાળરૂપ વિષયની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાનના ૨ અર્થમાં ભેદો પડે છે, જ્યારે દ્રવ્ય અને ભાવનો વિચાર કરતા તેના ૩ અનન્ત પ્રકારો સંભવે છે. આમ છતાં (૧) ભવ-પ્રત્યય અને (૨) શુભ-પ્રત્યય એમ બે પ્રકારોમાં આનો સમાવેશ કરી શકાય છે. જેમ પક્ષીઓને આકાશમાં ઉડવામાં પક્ષી તરીકેનો જન્મ કારણરૂપ છે તેમ દેવોને અને નારકીઓને દેવ અને નારકી તરીકે ઉત્પન્ન થવાથી, આ જ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. આ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં ભવ કારણ હોવાથી, તેમનું અવધિજ્ઞાન ‘ભવ-પ્રત્યય’ કહેવાય છે. મનુષ્યો તથા તિર્થંજીનો તો તપ વગેરેના પરિણામથી ઉદ-

૧ આ પ્રમાણે મનિજ્ઞાનાદિના સમાસ-વિગ્રહ થાય છે. જેમકે મનિષ્ઠ મા જ્ઞાનં ચ મતિ-જ્ઞાનમ્, મુનં ચ તદ્ જ્ઞાનં ચ મુતજ્ઞાનમ્, મનઃપર્યાયઃ સ જ્ઞાનં ચ મન પર્યાયજ્ઞાનમ્, કેયર્લં ચ તદ્ જ્ઞાનં ચ કેયલજ્ઞાનમ્

૨-૩ આ વાન આગળ ઉપર સમજાવવામાં આવનાર છે.

ભવતા અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી આ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આથી કરીને, આને ક્ષયોપશમના નિમિત્તવાળું એટલે કે ‘ગુણ-પ્રત્યય’ કહેવામાં આવે છે. અત્ર એ પ્રશ્ન જાહે છે કે અવધિજ્ઞાન તો ક્ષયોપશમિક ભાવમાં છે અને નારકાદિ જન્મ તો ઔદયિક ભાવમાં છે એટલે આ પ્રમાણે પરસ્પર વિરૂદ્ધ હોવાથી નારકાદિ જન્મ અવધિજ્ઞાનનો હેતુ કેમ હોઈ શકે? આનો ઉત્તર એ છે કે ખરી રીતે ભવ-પ્રત્યય જ્ઞાન પણ ગુણ-પ્રત્યય જ છે; કારણ કે ક્ષયોપશમ વિના આ જ્ઞાન થઈ શકે નહિ. વિશેષમાં નારક કે દેવ તરીકે ઉત્પત્તિ થતાં વેંત જ યથાયોગ્ય ક્ષયોપશમ થાય છે જ-હોય છે જ.

ગુણ-પ્રત્યય અવધિજ્ઞાનનો છ પ્રકારો—

ગુણ પ્રત્યય અવધિજ્ઞાનના (૧) અનુગામિક, (૨) અનનુગામિક, (૩) વર્ધમાન, (૪) હીયમાન, (૫) પ્રતિપાતિ અને (૬) અપ્રતિપાતિ એવા છ પ્રકારો પડે છે.

અનુગામિકની વ્યાખ્યા—

જેમ દેશાંતર જતા મનુષ્યની સાથે તેની આંખ પણ જાય છે તેમ જે અવધિજ્ઞાન જે ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયું હોય ત્યાંથી ‘અન્યત્ર પણ જીવને અનુસરે તે જ્ઞાન ‘અનુગામિક’ (સાથે જતાઈ) અવધિજ્ઞાન કહેવાય છે. આણું જ અવધિજ્ઞાન નારક અને દેવાને હોય છે.

અનનુગામિકનું સ્વરૂપ—

જેમ દીવો જે ક્ષેત્રમાં-સ્થળમાં રહ્યો હોય ત્યાં જ પ્રકાશ પાડે અને અન્ય ક્ષેત્રમાં પ્રકાશ ન પાડે તેમ જે અવધિજ્ઞાન જે ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયું હોય ત્યાં જ ઘોષ કરાવે, પરંતુ અન્ય ક્ષેત્રમાં જતાં તે ઘોષ ન કરાવે તેને ‘અનનુગામિક’ (નહિ સાથે જતાઈ) જ્ઞાન બાણુનું.^૧

વર્ધમાનની વ્યાખ્યા—

જે જ્ઞાન અંશુદાના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા વિષય ઉપર પ્રકાશ નાંખતું નાંખતું વધીને અહોકાકાગમાં હોકાકાશ જેવડા અસંખ્યાત ગોળાઓને પ્રકાશવાને સ્પર્શ થાય તેને ‘વર્ધમાન’ (વધતું જતું) સમજવું. જેમ અગ્નિમાં જળતણ નાંખવામાં આવે તેમ તે વધારે ને વધારે પ્રદીપ્ત થાય, એવી રીતે પરિણામની વિશુદ્ધિમાં વધારા થતાં આ જ્ઞાન પણ વધતું જાય છે.

૧ ઉત્પત્તિ-ધ્યાનમાં રહીને જેટલા યોગ્ય સુધી ક્ષેત્રો બાણી શકે તેટલા યોગ્ય સુધી અન્યત્ર જતા છતાં બાણી શકે એ એનો ફલિતાર્થ છે.

૨ વિશેષાઠ્ઠી ૭૧: મી ગાયત્રીમાં મુલ્યવા મુજબ અવધિજ્ઞાન અનુગામિક અને અનનુગામિક એમ ઉભયવસ્તુપી અથવા મિશ્ર પણ હોય છે. અર્થાત્ એક નેત્રવાળા પુરુષની જેમ જે અવધિજ્ઞાનનો કાંઈક ભાગ અન્ય વસ્તુને જતાં છતાં સાથે જાય છે અને કેટલોક ભાગ સાથે જોના નથી તે અવધિજ્ઞાન ‘મિશ્ર’ છે. મનુષ્ય અને તિમ્બોને આ (મિશ્ર) તેમજ અનુગામિક અને અનનુગામિક એમ ત્રણે જાતનું અવધિજ્ઞાન સંભવે છે.

હીયમાનતુ લક્ષણ—

જે અવધિજ્ઞાન પ્રતિલક્ષણ ઘટતું જાય તે ‘ હીયમાન ’ (ઓછું થતું) અવધિજ્ઞાન કહેવાય છે.

પ્રતિપાતિનું સ્વરૂપ—

જે અવધિજ્ઞાન અંગુલના અસંખ્યેય લાગથી માડીને તે સંખ્યાત હબરો અને અસંખ્યાત હબરો યોજન સુધી—છેક લોકાકાશ પર્યંત પણ પ્રકાશ પાડીને પાછું પડે તે ‘ પ્રતિપાતિ ’ (પડનારું) જ્ઞાન સમજવું. આવી રીતે પતન થવામાં પ્રમાદ અથવા ભ્રાંતર કારણરૂપ છે.

અપ્રતિપાતિનો વિચાર—

જે જ્ઞાન અલોકાકાશના એક પ્રદેશને પણ ભેધ શકે છે, તેને ‘ અપ્રતિપાતિ ’ (નહિ પડનારું) અવધિજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. આને ‘ પરમાવધિ ’ પણ કહેવામાં આવે છે. આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી અંતઃસૂક્ષ્મતા જ કેવલજ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે.

હીયમાન અને પ્રતિપાતિનો ભેદ—

હીયમાન એટલે ધીરે ધીરે ઓછું થવું અને પ્રતિપાતિ એટલે પુંક માગતા દીવો જેમ એકઠમ બુઝાઈ જાય તેમ એકઠમ ઘટી જવું—શમી જવું. અર્થાત્ હીયમાન ક્રમિક છે અને પ્રતિપાતિ અક્રમિક છે.

આ પ્રમાણે શ્રીદેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણ નન્દીસૂત્રમાં નિર્દેશ છે. વાચકચક્રવર્તી શ્રીકિર્મા-સ્વાતિએ તો તત્ત્વાર્થભાષ્ય (પૃ૦ ૬૮)માં પ્રતિપાતિ અને અપ્રતિપાતિ એ બે ભેદોને બદલે ‘ અનવસ્થિત ’ અને ‘ અવસ્થિત ’ એવા બે પ્રકારો આપ્યા છે. જે જ્ઞાનમાં વધઘટ થાય તે ‘ અનવસ્થિત ’ છે. આવું જ્ઞાન જળના તરંગોની માફક શમી જાય છે અને પાછું ઉત્પન્ન થાય છે જે જ્ઞાન જેટલા ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયું હોય તેટલા ક્ષેત્રમાં કાયમ જ રહે—પડે નહિ અને ઉલટું કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી રહે તે ‘ અવસ્થિત ’ જ્ઞાન કહેવાય છે. આથી તો આને ‘ અપ્રતિપાતિ ’ તરીકે ગણી શકાય તેમ છે.^૧

મન પર્યાયજ્ઞાનતુ લક્ષણ અન્યકાર એમ સૂચવે છે કે—

મનोरूपेण परिणतद्रव्याणां परिच्छेदकत्वं सर्वतो भावेन मनो-
द्रव्यपरिच्छेदकत्वं वा मनःपर्यायज्ञानस्य लक्षणम् । (૩૧)

૧ આ અવધિજ્ઞાનના સંબંધમાં પણ ફરી સકાષ તેમ છે, પરંતુ અન્ય-ગોરવના બધથી તેનો ઉલ્લેખ ન કરના તેના જિજ્ઞાસુને વિશેષાવરણક (પા. ૫૬૭-૮૦૮) જેવા ભ્રામણ છે.

અર્થાત્ મનરૂપે પરિણત થયેલાં દ્રવ્યોના પરિચ્છેદ કરાવનારા જ્ઞાનને 'મનઃપર્યાય જ્ઞાન' કહેવામાં આવે છે. 'મનઃપર્યાય' અને 'મનઃપર્યાય' એ એકાર્થક છે. આ વ્યાખ્યા સમજવામાં જોતાંની મન વિષેની પ્રક્રિયા જાણવી આવશ્યક હોવાથી, તેમની માન્યતાનુસાર મનના 'દ્રવ્ય-મન' અને 'ભાવ-મન' એવા બે બે પ્રકારો પડે છે તેનાં લક્ષણો વિચારીએ.

મનઃપર્યાયસિનામકર્મોદયે સતિ મનોયોગ્યવર્ગણાદલિકાનિ ગૃહીત્વા જીવેન મનસ્ત્વેન પરિણતાનિ યાનિ દ્રવ્યાણિ તદ્રૂપત્વં દ્રવ્યમનસઃ, દ્રવ્ય-મનઃપર્યાયમનસ્ત્વે સતિ જીવસ્ય મનનવ્યાપારરૂપત્વં ભાવમનસશ્ચ લક્ષણમ્ । (૪૦-૪૧)

અર્થાત્ મનઃપર્યાય-નામકર્મનો ઉદય થતાં, મનરૂપે પરિણત થઈ શકે તેવા પુણ્યલો લઈને જીવ તે પુણ્યલોને મનરૂપે પરિણમાવે છે. આ પ્રકારે મનરૂપે દ્રવ્યમન અને ભાવમનનાં પરિણત થયેલા પુણ્યલોને 'દ્રવ્ય-મન' કહેવામાં આવે છે. આ દ્રવ્ય-મનનું અવલંબન કરીને જીવ મનનરૂપ વ્યાપાર કરી શકે છે. આ મનન-વ્યાપારને 'ભાવ-મન' કહેવામાં આવે છે.

પ્રસ્તુતનો વિચાર કરતાં જણાશે કે મનઃપર્યાયજ્ઞાનના બે પ્રકારો છે:- (૧) ઋજુમતિ અને (૨) વિપુલમતિ. આ હકીકત તેમજ એનાં લક્ષણો શ્રવ્યકારના શબ્દમાં નીચે મુજબ છે:-

તદ્ધ મનઃપર્યાયજ્ઞાનં દિવિધમ્ , ઋજુ-વિપુલમતિમનઃપર્યાય-ઋજુમતિનું લક્ષણ મેદાત્ । તત્ર સામાન્યાકારાધ્યવસાયનિવ્રન્ધનો મૂતકનિપયપર્યાયવિશિષ્ટમનોદ્રવ્યપરિચ્છેદકત્વ-ઋજુમતિમનઃપર્યાયસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૨)

વિશેષાકારાધ્યવસાયનિવ્રન્ધનોમૂતપ્રમૂતાપ્રમૂતવિશેષવિશિષ્ટમનો-વિપુલમતિનું લક્ષણ દ્રવ્યપરિચ્છેદકત્વં વિપુલમતિમનઃપર્યાયસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૩)

૧ આનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ નીચે મુજબ છે:-

“ પરિ-મર્યતો અયનં અયઃ, પરિ અયઃ પર્યયઃ, મનસિ મનસો યા પર્યયઃ મનઃ-પર્યયઃ । મનપર્યયઃ સ જ્ઞાનં ચ મનઃપર્યયજ્ઞાનમ્ ”

અતઃ ‘અયન’ શબ્દનો અર્થ અમન, વેદન સમજવો.

અર્થાત્ સામાન્યાકાર અધ્યવસાયના કારણરૂપ અને મનરૂપે પરિણત થયેલાં દ્રવ્યોનો થોડાક પર્યાયો સહિત સાક્ષાત્કાર કરાવનારો બોધ તે 'ઋણુમતિ મનઃપર્યાયજ્ઞાન' સમજવું અને તે દ્રવ્યોનો ઘણા પર્યાયોની સાથે વિશિષ્ટાકારે સાક્ષાત્કાર કરાવનારો બોધ તે 'વિપુલમતિ મનઃપર્યાયજ્ઞાન' જાણવું.

ઋણુમતિના લક્ષણમાં જે 'સામાન્યાકાર બોધ' કહ્યો છે તેથી એમ ન સમજવું કે તે જ્ઞાન મટીને દર્શન થયું, કેમકે ઋણુમતિ એક, જે અથવા ત્રણ વિશેષોને ગ્રહણ કરે છે; સર્વથા વિશિષ્ટ બોધનો ત્યાં અભાવ નથી. 'સામાન્ય' શબ્દ અત્ર થોડા પર્યાયવાચી છે, નહિ કે દર્શનવાચી એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી.

ઋણુમતિ અને વિપુલમતિ વચ્ચે તફાવત—

ઋણુમતિ મનરૂપે પરિણમેલ દ્રવ્યોનો અલ્પ પર્યાયો સહિત બોધ છે, જ્યારે વિપુલમતિ ઘણા પર્યાયો પૂર્વકનો પરિચ્છેદ છે. જેમકે કોઈ મનુષ્ય ઘટનો વિચાર કરતો હોય, તો ઋણુમતિ એટલું કહી શકે કે તે ઘટનો વિચાર કરે છે, જ્યારે વિપુલમતિ તો તે અમુક વર્ણના, અમુક વસ્તુના, અમુક માપના ઇત્યાદિ વિશિષ્ટ પ્રકારના ઘટનો વિચાર કરે છે એમ કહી શકે. વળી વિપુલમતિ ઋણુમતિ કરતાં વધારે શુદ્ધ છે. વિશેષમાં ઋણુમતિજ્ઞાન તો કેવલજ્ઞાન થાય ત્યાં સુધી ટકી રહે એવો નિયમ નથી. આથી ઉલટું, વિપુલમતિજ્ઞાન તો કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સુધી રહે છે.

અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યાયજ્ઞાનમાં રહેલી વિશિષ્ટતા—

અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યાયજ્ઞાન બન્ને અતીન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષ છે, તથા રૂપી દ્રવ્ય ઉપર પ્રકાશ પાડનારાં છે તેમજ ^૧અતીત, અનાગત અને વર્તમાન એમ ત્રિકાલવિપયી છે. અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર મનઃપર્યાયના કરતાં વિશાળ છે, કેમકે સમસ્ત લોકનો બોધ અવધિજ્ઞાન કરાવવા સમર્થ છે, જ્યારે મનઃપર્યાયજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર તો મનુષ્યક્ષેત્ર—^૨અદી દ્વીપ છે. વળી સર્વ રૂપી પદાર્થોનો પરિચ્છેદ અવધિજ્ઞાન દ્વારા થઈ શકે, પરંતુ આ વાત મનઃપર્યાયથી બને તેમ નથી, કેમકે તે તો મનરૂપે પરિણત થયેલા જ રૂપી પદાર્થોનું જ્ઞાન કરાવી શકે તેમ છે. અવધિજ્ઞાનનો સ્વામી ગમે તે જીવ થઈ શકે, જ્યારે મનઃપર્યાયજ્ઞાન તો અપ્રમાદી મુનિઓને જ થાય છે. વળી મનઃપર્યાય અવધિ કરતાં વધારે વિશુદ્ધ છે તેમજ તેના વિષય પણ વિશેષ સૂક્ષ્મ છે. શ્રીસિદ્ધમેન દિવાકર અને તેમના અનુયાયિઓનું માનવું તો એવું છે કે મનઃપર્યાયજ્ઞાન તે અવધિજ્ઞાનનો એક પ્રકાર છે.*

કેવલજ્ઞાન પરત્વે ઉલ્લેખ કરીએ, તે પૂર્વે મનઃપર્યાયજ્ઞાનના સંબંધમાં એક વાન કહેવાની રહી જાય છે. તે એ છે કે મનઃપર્યાયજ્ઞાની જેમ દ્રવ્ય-મનને પ્રત્યક્ષ જોઈ શકે છે, તેમ ભાવ-મનને તે જોઈ શકતો નથી અર્થાત્ મનરૂપે પરિણમેલાં દ્રવ્યોને પ્રત્યક્ષ જોવાનો તેના અધિકાર છે, કિન્તુ

૧ અવધિજ્ઞાની અતીત (પમાર થઈ ગયેલી) સંખ્યાતીત (અમંખ્યેય) ઉત્સર્પિણી અને અવધિર્મિપ્તીના પદાર્થો જાણી શકે છે, જ્યારે મન પર્યાયજ્ઞાની પત્યાપમના અમંખ્યેય સાગ જેટલા અતીત કાલ-વિપયક પદાર્થો જાણી શકે છે.

૨ જન્મદીપ, પાનદીપ અને પુન્ડરીકનો અર્થ વિભાજ.

૩ આ દર્શકન માટે જુઓ પૃ. ૨૫૬.

અધ્યવસાયાત્મક-મનનવ્યાપારરૂપ ભાવ-મનને તે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકે નહિ; કારણ કે ભાવ-મન જ્ઞાનરૂપ છે અને તે અરૂપી છે. અરૂપી-અમૂર્ત પદાર્થોનો સાક્ષાત્કાર બોધ તો કેવલજ્ઞાનીઓને જ હોઈ શકે.

કેવલજ્ઞાનનું લક્ષણ વિચારતાં અન્યકાર કયે છે કે—

सर्वद्रव्य-पर्यायसाक्षात्कारित्वं केवलज्ञानस्य लक्षणम्, सकल-वस्तुस्तोमपरिच्छेदकत्वं वा । (૪૪)

અર્થાત્ સર્વ દ્રવ્ય અને તેના સમસ્ત પર્યાયોનો સાક્ષાત્કાર તે 'કેવલજ્ઞાન' છે. જ્ઞેય, કાળ વગેરે કોઈ પણ જાતની અવધિથી આ જ્ઞાન બાધિત નથી. આ જ્ઞાન ત્રણે કાળના પદાર્થોનો બોધ કરાવે છે. એવા વિશ્વમાં એક પણ પદાર્થ નથી કે જેના ઉપર આ જ્ઞાન પ્રકાશ ન પાડી શકે. અર્થાત્ આ જ્ઞાન લોકલોકપ્રકાશક છે. આ જ્ઞાન અનુત્તમ (સર્વોત્તમ), અન્તિમ, અનન્ય, અતુલ્ય, અન્યની અપેક્ષા વિનાનું, અનન્ત, અપ્રતિષ્ઠાતી, વિભળ, અખિલ આવરણથી મુક્ત અને શાશ્વત છે.^૧

કેવલજ્ઞાનીની સિદ્ધિ—

મીમાંસકાદિક દર્શનકારો સર્વજ્ઞને માનતા નથી. જૈન શાસ્ત્રો તેમની માન્યતા અનુચિત હોવાનું સિદ્ધ કરવા માટે નીચે મુજબ ઊદાહરણ કરે છે:—

આપણે જગતમાં જોઈએ છીએ કે કોઈ મનુષ્ય અતિશય બુદ્ધિશાળી તો કોઈક અદ્ય બુદ્ધિમાન, કોઈક વિદ્વાન તો કોઈ મૂર્ખ હોય છે. એ પ્રકારે બિન્ન બિન્ન જાતની બુદ્ધિવાળા મનુષ્યો નજરે પડે છે. અર્થાત્ જ્ઞાનની તરતમતા રહેલી છે. આ ઉપરથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે જેમ નાના મોટા પદાર્થોમા રહેલી પહોળાઈ, વધતાં વધતાં આકાશમાં વિશ્રાન્તિ લે છે અર્થાત્ વધતી જતી પહોળાઈના અંત આકાશમાં આવે છે—આકાશમાં સંપૂર્ણ પહોળાઈ રહેલી છે, તેમ જ્ઞાનની માત્રા પણ વૃદ્ધિ પામતી જતી કોઈ વ્યક્તિમા સંપૂર્ણ વિશ્રામ લેતી હોવી જોઈએ. અર્થાત્ જે વ્યક્તિમાં પરિપૂર્ણ જ્ઞાન-કેવલજ્ઞાન હોય, તેને જ 'સર્વજ્ઞ' કહેવામાં આવે છે.

આ સર્વજ્ઞ-સિદ્ધિના સમર્થનમાં એમ પણ નિવેદન કરવામાં આવે છે કે અંદ્રગ્રહભૌતિક જૂત-ભવિષ્યત્કાલિક જ્ઞાનોના જગતમા ક્યાંથી પ્રચાર થયો, એ જ્ઞાનોનો મૂળ પ્રકાશક કોણ છે એ પ્રશ્ન વિચારતાં તે આદિ પ્રકાશકને સર્વજ્ઞ માનવો પડે છે. વળી જે જે વસ્તુ અનુમાનથી સિદ્ધ થાય છે, તે તે વસ્તુ કોઈને પણ પ્રત્યક્ષ હોવી જોઈએ. આ હકીકત, ધૂમના દર્શન દ્વારા અનુમાન પ્રમાણથી નિશ્ચિત થતો અગ્નિ કોઈને પણ પ્રત્યક્ષ હોય જ છે એથી સત્ય ઠરે છે. તો પછી પ્રસ્તુતમાં પણ સ્વર્ગ, નરક, કર્મ, પરમાણુ, લોકલોક ઇત્યાદિ જ્ઞાનના વિષયો જે આપણને અનુમાનગમ્ય છે, તે કોઈને પણ પ્રત્યક્ષ હોવા જ જોઈએ. આ યુક્તિથી પણ સર્વજ્ઞનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે.^૨

૧ આ વિશેષણોની સાધકના માટે જુઓ મધ્યભાગનું અધીકરણ (૫૦ ૬૮).

૨ આ સંબંધમા જુઓ ચતુર્વિંશતિકાનું અધીકરણ (૫૦ ૧૫૮-૧૫૯) તેમજ શ્રીધાકિનીમદતગણન આચાર્યેષ્ઠ શ્રીદરિદ્રદ્રુત સર્વજ્ઞસિદ્ધિપ્રકરણ.

કેવલજ્ઞાનના પ્રકારો—

દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને જ્ઞાત્રને ઉદ્દેશીને તો કેવલજ્ઞાનના પ્રકારો પછી શકે તેમ નથી, પરંતુ સ્વાભિવૃત્તી દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં એના લેહ-પ્રલેહો અંભવે છે. નન્દીના ૧૯મા આદિ સૂત્રો પ્રમાણે કેવલજ્ઞાનના (૧) 'ભવસ્થતું' કેવલજ્ઞાન અને (૨) 'સિદ્ધતું' કેવલજ્ઞાન એમ બે લેહો છે. વળી ભવસ્થ-કેવલજ્ઞાનના યોગ આશ્રીને 'સયોગિ-ભવસ્થ-કેવલજ્ઞાન' અને 'અયોગિ-ભવસ્થ-કેવલજ્ઞાન' એમ બે લેહો પડે છે. વળી આ પૈકી પ્રથમ લેહના 'પ્રથમ-સમય-સયોગિ' અને 'અપ્રથમ-સમય-સયોગિ' અથવા 'ચરમ-સમય-સયોગિ' અને 'અચરમ-સમય-સયોગિ' એવા અવાંતર લેહો છે. એવી રીતે અયોગિ-ભવસ્થ-કેવલજ્ઞાનના પણ પ્રથમ-સમયયોગિ અને 'અપ્રથમ-સમયયોગિ' અથવા 'ચરમ-સમયયોગિ' અને 'અચરમ-સમયયોગિ' એમ બે લેહો છે. આ પ્રમાણે સિદ્ધ-કેવલજ્ઞાનના અનન્તર-સિદ્ધ અને પરંપર-સિદ્ધ એમ બે પ્રકારો પડે છે. જેમાં સમય વડે વ્યવધાન (અંતર) નથી તે અનન્તર છે. સિદ્ધત્વના પ્રથમ સમયમાં વર્તનારના કેવલજ્ઞાનને અનન્તર-સિદ્ધ કહેવામાં આવે છે. નિવક્ષિત સમયમાં સિદ્ધ થયેલાની અપેક્ષાએ એની પછીના સમયમાં જે સિદ્ધ થયા હોય તે પર ગણાય, એનાથી પછી સિદ્ધ થાય તે વળી વિશેષ પર ગણાય. આ પ્રમાણે નિવક્ષિત સિદ્ધત્વના પ્રથમ સમયથી આદ્ય દ્વિતીયાદિ સમયોને વિષે છેક અનન્ત અતીત અદ્યા (કાળ) સુધી વર્તનારા સિદ્ધો 'પરંપર-સિદ્ધ' કહેવાય છે. એમનું કેવલજ્ઞાન 'પરંપર-સિદ્ધ' બાણુવું. આ પ્રત્યેકના લેહ-પ્રલેહો છે, પરંતુ તે તો 'અનન્તર-સિદ્ધ' તેમજ પરંપર-સિદ્ધનાં સ્વરૂપો સ્તપ્તપદ્મપણા, દ્રવ્ય વગેરે અનુયોગ-દ્વારા દ્વારા ક્ષેત્રાદિ પંદર દ્વારોને વિષે સિદ્ધપ્રાભુતમાં જેમ વિચારવામાં આવ્યાં છે અને જેનું દિગ્દર્શન શ્રીમદ્ભયગિરિસુરિએ નન્દીસૂત્રની વૃત્તિમાં ૧૧૩મા પત્રથી કરાવ્યું છે તેનું સ્થૂલ અવલોકન અતિમ ઉલ્લાસમાં આપણે કરીશું ત્યારે ઘટાવી લેવાશે. અત્ર તો ઉપર્યુકત લેહોની સંકલના નીચે સુજળ રજુ કરવામાં આવે છે:—

૧ ભવથી મનુષ્ય-ભવ જ સમજવો, કેમકે અન્યત્ર આની ઉત્પત્તિનો અભાવ છે.

૨-૩ જેને માનસિક, વાચિક અને કાચિક યોગો-વ્યાપારો છે. તે 'મયોગી' કહેવાય છે. એનાથી વિપરીત વ્યક્તિને 'અયોગી' કહેવામાં આવે છે. આ વ્યક્તિ શેલેશી અવસ્થાને વરસી હોય છે.

૪-૫ 'પ્રથમ સમય'થી કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનો સમય સમજવો; આ સમય પછીનો મયય તે 'અપ્રથમ સમય' સમજવો.

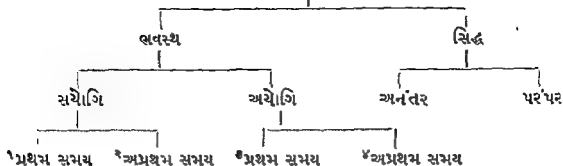
૫-૬ સયોગિ-દશાનો અન્તિમ સમય તે 'ચરમ સમય' અને એ સિવાયનો એની પૂર્વેના છેક કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સુધીના સર્વ સમયો 'અચરમ સમય' છે.

૭-૮ અયોગિત્વની ઉત્પત્તિનો સમય એટલે કે શેલેશી અવસ્થાની પ્રાપ્તિનો આદ્ય સમય તે 'પ્રથમ' સમય છે. આ સિવાયના સર્વ મયયો 'અપ્રથમ' છે અને તેમાં છેક ગૈરેશી અવસ્થાના અન્તિમ સમયનો પણ સમાવેશ થાય છે.

૯-૧૦ 'ચરમ સમય' એટલે ગૈરેશી અવસ્થાનો અન્તિમ સમય મયયો; એ સિવાયના એની પૂર્વેના સર્વ સમયો-કેા આ અવસ્થાની પ્રાપ્તિનો સમય તે 'અચરમ' જાણવા.

૧૧ આના તીર્થ-નિર્દેશ વગેરે પંદર જેને અન્તિમ ઉચ્ચાનમાં વિચારવામાં આવનાર છે.

કેવલજ્ઞાન

કેવલજ્ઞાનીની વાણી—

જેમને કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું તે કેવલીઓ—જીનેશ્વરો—તીર્થંકરો મૂર્ત તેમજ અમૂર્ત, અભિલાષ્ય તેમજ અનભિલાષ્ય પદાર્થો કેવલજ્ઞાન વડે જ (નહિ કે ક્રુત-જ્ઞાન વડે) જાણીને, તેમાંથી ગ્રાહકની અતુટ્તિ અનુસાર અભિલાષ્ય અર્થો કહે છે. જેમ તેઓ ગણધરદેવોને ઉત્પાદાદિ ત્રિપદી કહે છે તેમ અન્ય જીવોને તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે ઉપદેશ આપે છે--પ્રફુલ્લા કરવા લાયક અર્થોનો પ્રોધ કરાવે છે.

અત્ર ચો ધ્યાનમાં રાખવું કે તેઓ અનભિલાષ્ય લાવોનો નિર્દેશ કરતા નથી એટલું જ નહિ, કિન્તુ અભિલાષ્ય લાવોમાંથી પણ તેઓ સર્વ અર્થો કહેતા નથી, કેમકે અભિલાષ્ય અર્થો અનંત છે અને આયુષ્ય પરિમિત છે, એટલે એના અનંત લાગ જોટલા પ્રફુલ્લીય પદાર્થો ઉપર જ તેઓ દિવ્ય પ્રકાશ પાડે છે.^૧

કેવલી કેવલજ્ઞાન વડે જ જાણે છે એમ જો કહ્યું છે, તેનું કારણ એ છે કે તેમનું

૧-૪ પ્રથમને ૨થાને ચરમને પ્રયોગ કરતા મેદાન્ત મુરે છે.

૫ આના સમર્થનાથે વિચારો વિશેષાંતની તિમ્ન-લિખિત ગાથા—

“ પુણ્યવણિજ્ઞા માયા અર્ણવભાગો ડ અનમિલવ્વાર્ણ ।

પુણ્યવણિજ્ઞાણં પુણ અર્ણવભાગો સુચનિષદ્વો ॥ ૨૪૧ ॥ ”

[પ્રજ્ઞાપત્નીયા માયા અનન્તમાગસ્તુ અનમિલાવ્યાનામ ।

પ્રજ્ઞાપત્નીયાનાં પુનરનન્તમાગઃ ક્રુતનિષદ્વ ॥]

અર્થાત પ્રજ્ઞાપત્નીય (અભિલાષ્ય) માયો અનભિલાષ્ય લાવોના અનંતમા ભાગે છે અને તેમા વળી પ્રજ્ઞાપત્નીય લાવોનો અનંતમા ભાગ જ ક્રુતમા યોગ્યેવે છે. જેટલા પ્રફુલ્લીય લાવો છે એ બધા ક્રુતમા યોગ્ય શકતા હોત, તો તેને અનુનાસઓનું જ્ઞાન સપાન કહેવાત. કહેવાની મનલગ એ છે કે જો-કે બધાએ ચેદ પૂર્વધરો ચેદ પૂર્વજન અક્ષર-લાભ વડે સમાન છે, અર્થાત અક્ષર-ક્રુતની અપેક્ષાએ બધા ચેદ પૂર્વધરો મરખા છે, જન્મ ક્રુત-વિશેષથી—સુમોપશમની વિચિત્રતાથી તેઓ હીનાધિક છે. આથી કરીને તો ચેદ પૂર્વધરોને પદ-આન-પતિન કલા છે. એટલે કે કોઇ ઉત્કૃષ્ટ પૂર્વધર સર્વ અભિલાષ્ય વતુને જાણે છે, તેમનાથી બીજાઓ ઓછું ઓછું જાણે છે; જે માથી ઓછા અભિલાષ્ય લાવોને જાણે છે, તે જ્ય-ય ચેદ પૂર્વધર છે.

જ્ઞાન શ્રુતાતીત છે. શ્રુતજ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક છે અને કેવલજ્ઞાન ક્ષાયિક છે. એથી જેમ સર્વથા શુદ્ધ પટમાં થોડી શુદ્ધિ છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી તેમ કેવલજ્ઞાન છતે શ્રુતજ્ઞાન છે એમ કહેવું વ્યાજ્ઞી નથી. આથી કરીને કેવલજ્ઞાન વડે જણાયેલા અર્થને વ્યક્ત કરનારો શબ્દોનો સમૂહ કેવલજ્ઞાની પ્રભુને ભાષા-પર્યાપ્તિ વગેરે નામકર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી વચન-યોગ જ છે, નહિ કે શ્રુત. આ શબ્દો શ્રોતૃ-વર્ગને ભાવ-શ્રુતનું કારણ હોવાથી તેમને માટે તે દ્રવ્ય-શ્રુત છે. છદ્મસ્થ ગણધરાદિનું શ્રુત-અન્યતુસારી જ્ઞાન જ કેવલીના જ્ઞાનની અપેક્ષાએ ભાવ-શ્રુત છે, પરંતુ કેવલીનું જ્ઞાન તે ભાવશ્રુત નથી, કેમકે તેમનું જ્ઞાન ક્ષાયિક છે, જ્યારે ભાવ-શ્રુત તો ક્ષાયોપશમિક છે. વળી કેવલીના શબ્દો બોલાતી વખતે શ્રુતરૂપ નથી, પરંતુ એ સાંભળનારાઓને શ્રવણ બાદ ભાવ-શ્રુતનું કારણ બને છે; એથી ઉપચારથી એને દ્રવ્ય-શ્રુત કહેવામાં આવે છે. અથવા કેવલી સંબંધી વચન-યોગ ઔપચારિક હોવાથી ગૌણભૂત શ્રુત છે, કેમકે તે ભાવ-શ્રુતનું કારણ હોવાથી અપ્રધાન શ્રુત છે.

જ્ઞાનોનો સહભાવ—

એક જીવને એકી વખતે કેટલાં જ્ઞાન કોઈ શકે તે પ્રશ્ન વિષે હવે ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. એક જ જીવને વિષે એક, બે, ત્રણ અથવા ચાર જ્ઞાનો એકી વખતે કોઈ શકે. જે જીવને સ્વભાવથી જ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયું હોય તેને શ્રુતજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વિના પણ ફક્ત મતિજ્ઞાન હોય છે. આ પ્રકારનું કથન જ્યાં મતિજ્ઞાન હોય ત્યાં શ્રુતજ્ઞાન હોવું જ જોઈએ એવો નિયમ નથી એ માન્યતાનુસાર સમજવાનું છે. પરંતુ જો એમ માનવામાં આવે કે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન એક બીજા વિના રહી શકતાં નથી—સાદ્યર્થરૂપ સંબંધથી બદ્ધ છે તો પછી કોઈ પણ જીવને ફક્ત એક જ પ્રકારનું જ્ઞાન સંભવી શકે નહિ એમ મનાય. અર્થાત્ છદ્મસ્થને બ્રાહ્મમાં બ્રાહ્મ મતિ અને શ્રુત એમ બે જ્ઞાનો હોવાં જ જોઈએ. અહીં એ પણ પ્રશ્ન વિચારવો આવશ્યક છે કે કેવલીને પાંચ જ્ઞાનોનો સહભાવ છે કે કેમ ? આમાં બે મત છે. કેટલાકોનું માનવું એમ છે કે કેવલજ્ઞાન થતાં છદ્મસ્થિક જ્ઞાનો સંભવતાં નથી અર્થાત્ કેવલીને ફક્ત એક જ જ્ઞાન-કેવલજ્ઞાન હોય છે. આ મત પ્રમાણે એક જ પ્રકારના જ્ઞાનવાળો જીવ પણ કોઈ શકે, કેમકે તે જીવ તેમની માન્યતા પ્રમાણે કેવલી છે. પરંતુ જો બીજો મત અંગીકાર કરવામાં આવે અર્થાત્ જેમ સૂર્યના ઉદય દરમિયાન પણ ચંદ્ર, તારા, નક્ષત્ર હોય છે, જોકે તેનો પ્રકાશ દૃષ્ટિગોચર થતો નથી, તેમ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં અન્ય જ્ઞાનો સંભવી શકે છે, તો તે મત પ્રમાણે એવો કોઈ પણ જીવ નથી કે જેને એકલું કેવલજ્ઞાન હોય.

કોઈ પણ જીવને બે જ્ઞાન હોય તો તે મતિ અને શ્રુત હોવાં જોઈએ. એવી રીતે કોઈને ત્રણ હોય તો તે મતિ, શ્રુત અને અવધિ અથવા મતિ, શ્રુત અને મનઃપર્યાય હોઈ શકે. જો કોઈ પણ જીવને ચાર જ્ઞાન હોય તો તેને કેવલજ્ઞાન ત્રિવાયનાં બીજાં બધાં જ્ઞાનો હોવાં જોઈએ. કોઈ પણ જીવને પાંચ જ્ઞાનો હોઈ શકે કે કેમ તે વાત તો આપણે ઉપર જોઈ ગયા. એટલે જો સંબંધમાં કંઈ વિશેષ કહેવાનું રહેતું નથી. આ વિષયની સમાપ્તિ કરીએ તે પૂર્વે એક વાત લક્ષ્યમાં રાખવાની

એ છે કે એકી વખતે બે, ત્રણ કે ચાર ભતનાં જ્ઞાનનો સહભાવ કહ્યો તેથી એમ ન સમજવું કે એક જ સમયમાં એક કરતાં વધારે પ્રકારના જ્ઞાન વિશે ઉપયોગ હોઈ શકે.

આ પ્રમાણે ઉપયોગના સ્વરૂપ દ્વારા પ્રમાણના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કર્યું. હવે અજ્ઞાનનું-અપ્રમાણિત જ્ઞાનનું દિગ્દર્શન કરી લઈએ. આનો ઉપક્રમ કરતાં અન્યકાર કયો છે કે—

પૂર્વોક્ત ઉપયોગો દ્વિવિધઃ, સાકાર-નિરાકારભેદાત્ । તત્ર સાકારઃ સવિકલ્પરૂપઃ, નિરાકારો નિર્વિકલ્પરૂપઃ । સાકારશ્ચાષ્ટવિધઃ, પૂર્વોક્ત-જ્ઞાનપञ्ચકા-ऽજ્ઞાનત્રયભેદાત્ । તત્ર જ્ઞાનપञ्ચકં પ્રતિપાદિતમ્ । અથાજ્ઞાનં પ્રતિપાદ્યતે—

આપણે પર મા પૃથ્થમાં બેઠા ગયા તેમ ઉપયોગના (૧) સાકાર અને (૨) નિરાકાર એમ બે પ્રકારો છે. તેમાં સાકાર અર્થાત્ સવિકલ્પક ઉપયોગના આઠ પ્રકારો છે—પાંચ જ્ઞાન અને ત્રણ અજ્ઞાન. તેમાં પાંચ પ્રકારનાં જ્ઞાન સંબંધી તો આપણે વિચાર કર્યો. એટલે અજ્ઞાન પરત્વે વિચાર કરીશું.

અજ્ઞાનનો અર્થ અને તેના પ્રકારો—

કુત્સિતં જ્ઞાનમજ્ઞાનમ્, મિથ્યાદૃષ્ટેર્જ્ઞાનમિત્યર્થઃ । તच्च त्रिविधम्-मत्स्यज्ञान-श्रुताज्ञान-विभङ्गज्ञानभेदात् ।

અર્થાત્ અન્યકાર સૂચવે છે તેમ ‘અજ્ઞાન’ એટલે ‘કુત્સિત જ્ઞાન’ એટલે કે મિથ્યાદૃષ્ટિનું જ્ઞાન તે ‘અજ્ઞાન’ બન્યું. આ અજ્ઞાનના (૧) મતિ-અજ્ઞાન, (૨) શ્રુત-અજ્ઞાન અને (૩) વિભંગજ્ઞાન એમ ત્રણ ભેદો છે.

જેમ નીચ માણસની સોબત કરવાથી ઉત્તમ માણસ પણ નીચ ગણાય છે અને કુસંગથી બંદો લાગે છે તેમ જ્ઞાન પણ મિથ્યાત્વના યોગથી ‘અજ્ઞાન’ કહેવાય છે. શું એ સુવિદિત હકીકત નથી કે—

“ गुणा गुणज्ञेषु गुणीभवन्ति, ते निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दोषाः ।

सुखादुक्तोयाः प्रवहन्ति नद्यः, समुद्रमासाय भवन्त्यपेयाः ॥ ”

અર્થાત્ ગુણના બળકારણને વિશે ગુણ ગુણરૂપે પરિણમે છે, બ્યારે નિર્ગુણ (દ્રુષિત)ની સંગતિથી તે દોષરૂપ બને છે. અત્યંત સ્વાદિષ્ટ જળવાળી નદીઓ વહે છે, પરંતુ સમુદ્રનો સમાગમ થતાં તેનું જળ પીવા લાયક રહેતું નથી.

મિથ્યાત્વરૂપ વિષથી મૂર્છિત છવેા સર્વજ્ઞદેવ યથાર્થિત વસ્તુનો સ્વીકાર કરતા નથી.

નિર્ણય-સમયે એટલે ઉપયોગ-કાલમાં પણ તેમને અનંત પર્યાયવાળી વસ્તુનો બોધ નથી એટલું જ નહિ, પરંતુ તેઓ અસુક પર્યાય સિવાયના અન્ય પર્યાયોનો અપલાપ કરે છે, એથી તો એમના નિશ્ચય અને સંશય અજ્ઞાનરૂપ જ છે. સમ્યક્ત્વરૂપ અમૃતનું પાન કરનારા જીવોના તો સંશય અને અનધ્યવસાય પણ જ્ઞાનરૂપ છે, કેમકે સંશયથી જિજ્ઞાસા થાય છે અને તે દ્વારા સત્ય વસ્તુનો વિશેષ પરિચય થાય છે તથા વળી આગમના અભિપ્રાય પ્રમાણે સંશયાદિ અજ્ઞાનનું કારણ નથી, કિન્તુ મિથ્યાદૃષ્ટિનો સંબંધ તેમાં હેતુરૂપ છે.

વિશેષમાં મિથ્યાદૃષ્ટિનું અજ્ઞાન સામાન્ય નથી, કિન્તુ તે અતિશય ભયંકર છે, કષ્ટકારી છે; કેમકે તેમનું કહેવાતું જ્ઞાન પણ ભવ-બ્રમણનું કારણ છે. ઉ-મત્તની જેઠે તેમને ઉપલબ્ધિ થાય છે. તેમનામાં સત-અસતનો વિવેક પણ નથી. વળી આવા મિથ્યાત્વીઓને સર્વજ્ઞભાષિત યથાવસ્થિત પદાર્થોમાં કેવળ સંશય કે અનધ્યવસાય છે એમ નહિ, કિન્તુ સર્વત્ર મિથ્યાભિનિવેશ હોવાથી તેમને તેમાં વિપર્યય જ-વિપરીત અધ્યવસાય જ છે. જેમ સમ્યક્દૃષ્ટિ પદાર્થને સ્વાદ્વાદ-દૃષ્ટિથી જુએ છે-અનેકાન્તવાદપુરસ્કર સમજે છે, તેમ મિથ્યાદૃષ્ટિ કરતો નથી. એ તો એકાન્ત-વાદનું અનુચિત અવલંબન લે છે. મિથ્યાદૃષ્ટિને એટલી તો અક્ષલ હોય છે કે થોડો તે ગધેડો નથી, તેમ ગધેડો તે થોડો પણ નથી. પરંતુ કુદેવમાં દેવની બુદ્ધિ, સુદેવમાં કુદેવની બુદ્ધિ એમ શુદ્ધ અને ધર્મ પરત્વે પણ વિપરીત બુદ્ધિ રાખવાથી તે મનુષ્ય અજ્ઞાની-મિથ્યાદૃષ્ટિ કહેવાય છે. મિથ્યાદૃષ્ટિનાં મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ હોવાથી તેને મતિ-અજ્ઞાન અને શ્રુત-અજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે.

વિભાગજ્ઞાન—

‘ભ’ગ’ એટલે ‘વિકલ્પ’. વિરૂદ્ધ વિકલ્પો જેમાં હોય, તે ‘વિભાગજ્ઞાન’ કહેવાય છે અથવા અવધિજ્ઞાનનો જે વિપર્યય-વિપરીત ભેદ તે ‘વિભાગજ્ઞાન’ કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે આપણે જ્ઞાનના આઠ પ્રકારો લેયા. આ ઉપરથી એમ ન સમજવું કે જ્ઞાનના આઠ જ પ્રકાર છે, કેમકે જેટલે અંશે અને જે પ્રકારના જ્ઞાનાવરણીય કર્મોનો ક્ષયોપશમ થયો હોય તેટલે અંશે અને તે પ્રકારના જ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય, આ પ્રમાણે જ્ઞાનના અનંત પ્રકારો વિચારતાં તો જ્ઞાનના અનંત પ્રકારો પડી શકે તેમ છે. છતાં પણ એ બધા પ્રકારોનો પાંચ જ્ઞાનમાં (અજ્ઞાનની જુદી વિવક્ષા ન કરીએ તો) અંતર્ભાવ થઈ શકે છે, અતઃ એવ સામાન્ય રીતે જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર બતાવવામાં આવ્યા છે.

જ્ઞાનો સંબંધી દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ વિચાર—

મતિજ્ઞાન સામાન્યથી સર્વ દ્રવ્યો ઉપર પ્રકાશ પાટે છે અને વિશેષતઃ દેશાદિક ભેદોનો

૧ મરખાવો તત્ત્વાર્થાં (અ. ૧)નું નિમ્ન-વિખિન ૩૩ મું મુત્ર—

“ સદત્ત્વતોરવિરોધાદ્ વદ્યુષ્ણોપલબ્ધિદમત્તત્ત્વત્ ”

મિથ્યા પાટે જુઓ તેની નીચે (૪૮ ૧૧૩-૧૧૪).

પણ બોધ કરાવે છે. ક્ષેત્રથી તેનો વિષય લોકાલોક છે અર્થાત્ લોક અને અલોકમાં રહેલ પદાર્થોને મતિજ્ઞાની બોધ શકે છે. કાળથી તે અતીત, વર્તમાન અને અનાગત એટલે ત્રૈકાલિક છે તથા ભાવથી 'ઓદયિકાદિ પાંચે ભાવ વિષયક છે.

શાસ્ત્રના બળથી શ્રુતજ્ઞાની સર્વ દ્રવ્ય, સમગ્ર ક્ષેત્ર, સમસ્ત કાળ અને બધા ભાવોને સામાન્ય રૂપે બોધે છે. વિશેષાંબી ૪૯૩ મી ગાથામાં સૂચવ્યા મુજબ બોધે શ્રુતજ્ઞાન કેવળ સ્વ પર્યાયથી કે પર પર્યાયથી કેવલજ્ઞાનની બરાબરી કરી શકે તેમ નથી, તોપણ સ્વ અને પર અર્થાત્ ઉભય પર્યાયો વડે વસ્તુને બાણવામાં તે તેનાથી ઉતરે તેમ નથી, તેના સમાન જ છે. પરંતુ વિશેષતા એ છે કે શ્રુત પરોક્ષ છે, જ્યારે કેવલજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે. એથી તો શ્રુતના વિશિષ્ટ જ્ઞાનીને 'શ્રુતકેવલી' કહેવામાં આવે છે અને એમણે 'મધુકરી-વૃત્તિ' પૂર્વક આણેલા ભોજનને સર્વજ્ઞો પણ સ્વીકારે છે.

અવધિજ્ઞાની દ્રવ્યથી જઘન્યપણે ભાષા અને તૈજસના રૂપી પદાર્થોને અને વધારેમાં વધારે તો સમસ્ત સૂક્ષ્મ અને બાહર રૂપી દ્રવ્યોને વિશેષાકારથી બોધે છે. અવધિજ્ઞાની ક્ષેત્રથી જઘન્યપણે અંશુલના અસંખ્યાતમા ભાગને બોધે છે અને વધારેમાં વધારે તો અલોકાકાશમાં લોકાકાશ જેવડા અસંખ્યાત ગોળાઓને બોધી શકે છે.* કાળથી અવધિજ્ઞાની યોછામાં યોછા આવલિના અસંખ્યાતમા ભાગને અને ઉત્કૃષ્ટપણે અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી બોધી શકે. ભાવથી અનંત પર્યાયો બોધી શકે, પરંતુ હરેક દ્રવ્યના અનંત પર્યાયોને તે બોધી શકે નહિ.

૧ આ સંબંધમા આ ઉત્સાસમા આબળ ઉપર વિચાર કરવામા આવનાર છે.

૨ જેમ મધુકરે અન્યાન્ય પુષ્પોમાથી મકરન્દ ચૂસી લે છે અર્થાત્ એક જ ફૂલનો સમગ્ર રસ ચૂસી તેને નીરસ બનાવવાનું-તેને બગાડવાનું કાર્ય ભરોડ કરતો નથી, તેમ જિનની આરામા રહેલા મુનિવરો એક જ ગૃહસ્થને ત્યાંથી યથેષ્ટ આહાર ન લેના બુદ્ધે બુદ્ધે સ્થળેથી ભોજન ગ્રહણ કરે છે કે જેથી અમુક એક ગૃહસ્થને તેઓ બોળરૂપ ન થઇ પડે, તેને ત્યા પાછળ જમનારાને અડચણ ન પડે કે તેને માટે ફરીથી રસોઇ તૈયાર કરવી પડે. અતિરમ્યતિ પણ આ સંબંધમા કહે છે કે—

“ ચરેદ્ માધુકરીં વૃત્તિ-મપિ સ્લેષ્ઠકુલાદપિ ।

પકાર્જ નૈય મુક્તીત, વૃદ્ધપતિમમાદપિ ॥ ”

અર્થાત્ ગૃહેષ્ઠ કુળમાંથી પણ માધુકરી વૃત્તિએ ભિક્ષા ગ્રહણ કરવી, કિન્તુ એકના ધરથી-બસે પક્ષી તે ગૃહસ્થપતિના સમાન કેમ ન હોય તેવાને ત્યાંથી પણ સંપૂર્ણ ભોજન લેવું નહિ.

માધુકરી વૃત્તિનો 'જોયરી' પર્યાયવાચક સજ્જ છે. જાય જેમ બમિ ઉપર ઉગેલું ધાસ ઉપર ઉપરથી ચરી ખાય છે, કિન્તુ તેના સમગ્ર નાશ કરતી નથી તેમ એક ગૃહસ્થને અધીનિ કે સંકાય ઉપજન્ન્યા વિના તેને ત્યા ખૂટી ન પડે તેવી રીતે ઘોડુંકે ભોજન તેને ઘેરથી લે અને એવી રીતે સમગ્ર ભિક્ષા અન્યાન્ય ગૃહસ્થોને ઘેર ફરી ફરીને મેળવે.

• અલોકમા આકાશ સિવાય કેઇ અન્ય પદાર્થ નથી. વળી આકાશ તો આરપી છે એટલે આ જ્ઞાનનું સામર્થ્ય સ્વયંરૂપ આ અસત્કલ્પના કરવામાં આવી છે એમ સંદેશાધી સમગ્રણ છે.

ઋણુમતિ મનઃપર્યાયજ્ઞાની મનુષ્યક્ષેત્રમાં એટલે કે અદ્વી દ્વીપમાં રહેલા સંસ્તી પર્યાપ્ત જીવોએ મનરૂપે પરિણુભાવેલા અનન્ત પ્રદેશવાળા અનંત સ્કંધોને જુએ છે. તિર્યગ્-લોકના મધ્ય ભાગથી નીચે રત્નપ્રભા નરકમાં એક હબ્બર ચોળન સુધીનું, જિંઘાઈમાં જ્યોતિર્ચકના ઉપરના તલ સુધીનું અને તિર્યક્-એ સમુદ્ર અને અદ્વી દ્વીપ સુધીનું તેનું ક્ષેત્ર છે. કાળથી પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા અતીત અને અનાગત કાળના મનોગત ભાવોને તે બાંહે છે. ભાવથી સર્વ પદાર્થોના અનંતમા ભાગમાં રહેલા અનંત પર્યાયોને તે બાંહે છે.

વિપુલમતિ દ્રવ્યથી ઋણુમતિએ જોયેલા પદાર્થોને વધારે સ્ફુટરૂપે તેમજ વિશેષ પર્યાય સુક્ત જુએ છે. વિપુલમતિનું ક્ષેત્ર પણ ઋણુમતિના કરતાં પહોળાઈ, લંબાઈ અને બહાઈમાં અદ્વી આંગળ વધારે છે. કાળની બાબતમાં બન્નેનું જ્ઞાન સરખું છે, જ્યારે ભાવમાં વિપુલમતિ વધારે સ્પષ્ટ જુએ છે.

કેવલજ્ઞાની દ્રવ્યથી રૂપી તેમજ અરૂપી એમ સમસ્ત પદાર્થોને, ક્ષેત્રથી સર્વ ક્ષેત્રને, કાળથી ત્રણ કાળના પદાર્થોને તથા ભાવથી દ્રવ્યના સર્વ પર્યાયોને એક સમયમાં બાંહે છે.

વિવિધ જ્ઞાનીઓની સંખ્યા—

મનઃપર્યાયજ્ઞાનીની સંખ્યા સૌથી ઓછી છે. અવધિજ્ઞાનીઓ એથી અસંખ્ય ગુણા છે. તેના કરતાં મતિજ્ઞાની અને શ્રુતજ્ઞાનીઓ અધિક છે. આ બંને જ્ઞાનીઓની સંખ્યા સરખી છે. આ સંખ્યા કરતાં અસંખ્ય ગુણા વિભંગજ્ઞાની છે. તેનાથી અનંત ગુણા કેવલજ્ઞાની છે અને તેથી અનંત ગુણા અને પરસ્પર તુલ્ય એવા મતિ-અજ્ઞાની અને શ્રુત-અજ્ઞાની છે.

પાંચ જ્ઞાનોનો ક્રમ અને પરસ્પર સમાનતા—

આપણે જોઈ ગયા તેમ જૈન શાસ્ત્રોમાં મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યાયજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાન એ ક્રમપૂર્વક પાંચ જ્ઞાનોનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. તે આ પ્રમાણે ક્રમ રાખવામાં કૈાઈ વિશિષ્ટ હેતુ છે કે નહિ એવો સહજ પ્રશ્ન થાય છે. આનો ઉત્તર એ છે કે આ ક્રમ સકારણ છે. મતિ અને શ્રુત એ બે જ્ઞાનોમાં (૧) સ્વામી, (૨) કાળ, (૩) કારણ, (૪) વિષય અને (૫) પરોક્ષતા એમ પાંચ દૃષ્ટિએ સમાનતા છે, અર્થાત

મતિ અને શ્રુતની

સમાનતા

આ બે જ્ઞાનોના સ્વામી એક જ છે, કેમકે સિદ્ધાન્તમાં કદાચ મુજબ જ્યાં મતિજ્ઞાન હોય ત્યાં શ્રુતજ્ઞાન હોય છે જ અને જ્યાં શ્રુતજ્ઞાન હોય ત્યાં મતિજ્ઞાન હોય છે જ.^૧

અનેક જીવોની અપેક્ષાએ આ બે જ્ઞાન સદા હોય છે અને એક જીવ આશ્રીને ૬૬ આગરાપમથી કંઈક અધિક કાળ પર્યાપ્ત હોય છે એટલે કે એક જીવ તેમજ અનેક જીવની

^૧ આ જ્યાં ને મુદ્રાલેખ—

“ જરણ મહાનાલં તથા સુવનાલં, જગ્ધ સુવનાલં તરણ મહાનાલં ”

[યત્ત મનિજ્ઞાનં તત્ત સુતજ્ઞાનં વત્ત દુતજ્ઞાનં તત્ત મનિજ્ઞાનમ્]

અપેક્ષાએ કાળની દૃષ્ટિએ આ બે જ્ઞાન તુલ્ય છે. વળી ક્ષયોપશમ, ઇન્દ્રિય અને મનરૂપ કારણ પણ ઉભય જ્ઞાનમાં સમાન છે. આ બંને જ્ઞાનો સર્વ દ્રવ્યાદિ ઉપર પ્રકાશ પાડનાર હોવાથી એ બેનો વિષય એક છે અર્થાત્ વિષયની દૃષ્ટિએ તે બેમાં સમાનતા રહેલી છે. આ બંને જ્ઞાનો ઇન્દ્રિય અને મનરૂપ પર નિમિત્તથી ઉદ્ભવતાં હોવાથી પરોક્ષ છે એટલે કે પરોક્ષતાની દૃષ્ટિએ આ બેમાં તુલ્યતા છે. આ પ્રમાણે આ બે જ્ઞાનો પરસ્પર સમાન હોવાથી તેનો ઉપન્યાસ સાથે જ થાય એ ન્યાય છે, પરંતુ એથી આ બેને પાંચ જ્ઞાનોમાં આઠ પદ મળી જતું નથી. તે માટેની તેમની લાયકાત તો એ છે કે અત્યાર સુધી એવો કોઈ આત્મા થયો નથી, છે નહિ અને યશો પણ નહિ કે જે આ બે જ્ઞાનો પ્રાપ્ત કરવા પૂર્વે સ્પષ્ટ જ્ઞાનરૂપ અવધિ આદિ મેળવવા પામ્યો હોય, પામે છે અથવા પામવાનો છે. આથી એ ફક્ત થાય છે કે પાંચે જ્ઞાનોમાં મતિ અને શ્રુતને આઠ સ્થાન આપવું યોગ્ય છે. પરંતુ એ બેમાં મતિજ્ઞાનને કેમ પ્રથમ પદ આપ્યું તે બાબત બાકી રહે છે. આનો ઉત્તર શાસ્ત્રકારો એક તો એમ આપે છે કે તીર્થંકર-ગણધરેના કથન સુબળ મતિજ્ઞાનપૂર્વક શ્રુતજ્ઞાન છે, કેમકે અવગ્રહાદિરૂપ મતિજ્ઞાન થયા વિના શ્રુતજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. બીજો ઉત્તર એ છે કે શ્રુતજ્ઞાન પણ મતિજ્ઞાનની જેમ ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિયરૂપ નિમિત્તોથી જ ઉદ્ભવે છે, તેથી શ્રુતજ્ઞાન તે એક પ્રકારનું મતિજ્ઞાન જ છે—તે મતિજ્ઞાનનો વિશિષ્ટ ભેદ જ છે.^૧ આથી કરીને મૂળ પ્રથમ અને તેની વિશિષ્ટતા પછી હોય તે ન્યાય અનુસાર મૂળરૂપ મતિજ્ઞાન પ્રથમ અને તેના વિશિષ્ટ પ્રકારરૂપ શ્રુતજ્ઞાન પછી એ ક્રમ સસુકિતક જણાય છે.

મતિ અને શ્રુતનું અર્વાચ સાથે સાધર્મ્ય—

મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનની સાથે અવધિજ્ઞાનની (૧) કાળ, (૨) વિષય, (૩) સ્વામિત્વ અને (૪) લાલની દૃષ્ટિએ સમાનતા—સાધર્મ્ય છે. જેમકે અનેક જીવોની અપેક્ષાએ તેમજ એક જીવની અપેક્ષાએ આઠ બે જ્ઞાનોનો જેટલો સ્થિતિ-કાલ છે, તેટલો જ અવધિજ્ઞાનનો છે, એટલે આથી કાલ-દૃષ્ટિએ સાધર્મ્ય સિદ્ધ થયું. મિથ્યાત્વનો ઉદય થતાં, પૂર્વે સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિને લઈને મતિ અને શ્રુત એ જ્ઞાનરૂપે ગણાયાં હોય તે પણ અજ્ઞાનરૂપ ગણાય, અર્થાત્ તેનો વિષય થાય છે, એ વાત અવધિજ્ઞાનના વિષયરૂપ વિભંગજ્ઞાનને પણ લાગુ પડે છે. આથી આ ત્રણ જ્ઞાનોમાં વિષયથી સાધર્મ્ય છે. મતિ અને શ્રુતનો સ્વામી જ અવધિજ્ઞાનનો સ્વામી બને છે એટલે આ ત્રણમાં સ્વામિત્વથી પણ સધર્મ્યતા છે. વળી આ ત્રણે જ્ઞાનોનો લાલ પણ સાથે થાય છે. દાખલા તરીકે મિથ્યાત્વના ઉદયથી વિભંગજ્ઞાનવાળા મુરારિને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થતાં ત્રણે અજ્ઞાનો જ્ઞાનરૂપે પરિણમે છે. આથી આ જ્ઞાનોમાં લાલથી પણ સાધર્મ્ય છે. આ પ્રમાણે અવધિજ્ઞાનનું તેની પૂર્વેના જ્ઞાનો સાથે સાધર્મ્ય હોવાથી તેનો તેમના પછી નિર્દેશ કરવો તે સ્થાને છે.

અવધિજ્ઞાન અને મનાપર્યવજ્ઞાનમાં સામ્ય—

અવધિજ્ઞાન અને મનાપર્યવ જ્ઞાનમાં (૧) હ્રમસ્થિતા, (૨) વિષય અને (૩) લાલ એ દૃષ્ટિ-એ સમાનતા છે. જેમકે અવધિજ્ઞાન જેમ હ્રમસ્થિત થાય છે, તેમ મનાપર્યવ પણ તેને જ થાય

છે; સર્વજ્ઞને થતું નથી. આ જ્ઞાને જ્ઞાનો પુદ્ગલો ઉપર જ પ્રકાશ પાડનારા હોવાથી વિષયની અપેક્ષાને પણ એ બેમાં તુલ્યપણું રહેલું છે. ઉભય જ્ઞાનો હયોપશમ ભાવમાં વર્તતાં હોવાથી ભાવની દૃષ્ટિએ પણ તે બેમાં સમાનતા રહેલી છે. આ પ્રમાણેની આ બે જ્ઞાનોની સમાનતા ધ્યાનમાં લેતાં સમાધર્મીનો સાથે સમન્વય કરવો અગ્રુચિત સમન્વય છે.

મનઃપર્યવજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાનની સમાનતા—

જેમ મનઃપર્યવજ્ઞાનના અધિકારી અપ્રમત્ત મુનિરાજ છે, તેમ કેવલજ્ઞાન પણ અપ્રમત્ત મુનિવર્યને જ થાય છે એટલે કે અધિકારિત્વ-સ્વામિત્વની દૃષ્ટિએ આ બેમાં સમાનતા છે. એથી કેવલજ્ઞાનનો મનઃપર્યવ પછી ઉદ્ભવ કરવામાં આવે છે તે ન્યાય છે. આ પ્રમાણે કેવલજ્ઞાનને અંતિમ પદ મળે છે. બીજાં બધાં જ્ઞાનોના અંતમાં જ કેવલજ્ઞાનનો લાભ થાય છે, તેથી તેને અન્તમાં સ્થાન આપ્યું તે સ્થાને છે. વિશેષમાં આ જ્ઞાન સમસ્ત દ્રવ્ય તેમજ તેના પર્યાયો ઉપર પ્રકાશ પાડનાર હોવાથી તે સમગ્ર જ્ઞાનોમાં ઉચ્ચ છે, શ્રેષ્ઠ છે; એથી એનો અન્તમાં ઉદ્ભવ કર્યો તે વ્યાજબી છે.

મતિજ્ઞાનાદિમાં ભિન્નતા—

ઉપર્યુક્ત નિરૂપણથી કોઈને એમ શંકા થાય કે મતિજ્ઞાનાદિમાં પરસ્પર સમાનતા છે એટલે જ્ઞાનના પાંચ પ્રકારો ન માનતાં તેને એકજ બાતનું માનવું બોધ્યો, તો આનું સમાધાન એ છે કે કોઈ બે પદાર્થોમાં અમુક ધર્મોની સમાનતા જણાય, તેથી શું તેને એક જ માનવા એ વ્યાજબી છે? એમ જ હોય તો આ પ્રશ્નાદિમાં એવી કઈ વસ્તુ છે કે જે બીજી વસ્તુઓ સાથે અમુક અંશમાં—અમુક ધર્મો વડે સમાનતા નહિ ધરાવતી હોય? આમ છતાં વિશ્વની સમગ્ર વસ્તુઓને એકરૂપ જ ન માનતા તેને વિવિધ ગણવામાં આવે છે તેમ પ્રસ્તુતમાં સમજવું. આ વાતની પુષ્ટિ અર્થે એ નિવેદન કરવું જરૂરી જણાય છે કે જેમ ઘટાકાશ, પટાકાશ, વગેરેમાં સત્ત્વ, પ્રમેયત્વ, અર્થાદિયા-કારિત્વ ઇત્યાદિ ધર્મો સમાન છે, છતાં લક્ષણાદિ બેદથી તેમાં ભિન્નતા સ્વીકારવામાં આવે છે, તેમ અત્રે મતિજ્ઞાનાદિમાં લક્ષણ, કાર્ય આદિથી ભિન્નતા માનવી ન્યાયસંગત છે.

મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનમાં તફાવત—

મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન એક બીજીથી પૃથક્ છે—એ બેમાં ભેદ છે એ વાતને પ્રથમ તો એ બેના લક્ષણો જ કહી આપે છે, કેમકે “મન્યન્તે યોગ્યોઽર્થોઽનયેનિ મતિઃ” એ મતિ જ્ઞાનનું લક્ષણ છે, જ્યારે “અવર્ણ શ્રુતમિત્યાદિ” શ્રુતજ્ઞાનનું લક્ષણ છે. વળી મતિજ્ઞાન શ્રુતનું કારણ છે, જ્યારે શ્રુતજ્ઞાન એનું કાર્ય છે. આ પ્રમાણે મતિ અને શ્રુતમાં વસ્તુ (છાલ) અને શુંબ (દોરડા)ની પેઠે કારણ-કાર્ય-ભાવ હોવાથી તે બે ભિન્ન સિદ્ધ થાય છે. વિશેષમાં દંત્રિયોના વિભાગથી પણ આ બેમાં અંતર છે. “પૂર્વમાં કલું” છે કે—

૧ આપ કમગ્રન્થની નોંધપાત્ર શૃષ્ટિના સાતમા પત્રમાં “દર્શ્ય પુર્ણાગ્નિગેના નાષા” એમ નિવેદન કરવામાં આવ્યું છે તેમજ વિદ્યાવાળી આ ૧૧૭ મી પાયાનું વિવરણ કરતા શ્રીહિમચન્દ્રાચાર્ય પંચ એવો જ નિર્દેશ કર્યો છે.

“ સોઈંદિ મોવલહી, દોઈ સુયં સેસયં તુ મહનાળં ।
સુતૂળ દન્વસુયં અક્ષરલંભો ન સેસેસુ ॥ ”

અર્થાત્ ‘શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ (જ) તે શ્રુત છે, ન્યારે નેત્ર વગેરે ચાર ઇન્દ્રિયોપલબ્ધિરૂપ જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન છે.’ દ્રવ્ય-શ્રુત સિવાય શેષ ઇન્દ્રિયોમાં અક્ષરનો લાભ તે પણ શ્રુત છે.* વળી મતિજ્ઞાનના ૨૮ લેહો પડે છે, ન્યારે શ્રુતજ્ઞાનના ચૌદ કે વીસ છે એ દૃષ્ટિએ પણ એ બેમાં ભિન્નતા રહેલી છે. વિશેષમાં મતિ-જ્ઞાન પોતાના ઉપર જ પ્રકાશ પાડી શકે છે, અર્થાત્ તે અન્ય જ્ઞાનોત્તું નિરૂપણ કરવા અસમર્થ છે; ન્યારે શ્રુતજ્ઞાન તો સ્વપરપ્રકાશક છે એટલે કે તે પોતાના સ્વરૂપનું તેમજ મતિજ્ઞાનાદિનું પ્રરૂપણ કરવા સમર્થ છે એ વાત પણ આ હકીકતને પુષ્ટિ આપે છે.

વળી મતિજ્ઞાન અનક્ષર અને સાક્ષર એમ ઉભયસ્વરૂપી છે, ન્યારે શ્રુતજ્ઞાન તો સાક્ષર જ છે, કેમકે અવગ્રહરૂપ મતિજ્ઞાન અનક્ષર છે અને ઇહાદિરૂપ મતિજ્ઞાન સાક્ષર છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે જેનો નિર્દેશ ન થઈ શકે એવા સામાન્યમાત્ર પ્રતિલાસરૂપે અવગ્રહ હોવાથી

૧ છાયા—

શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિર્મયતિ શ્રુતં શેષકં મતિજ્ઞાનમ ।
સુક્ત્વા દ્રવ્યશ્રુતમક્ષરલાભો ન દોષેષુ ॥

૨ આ સમાસનો વિગ્રહ ત્રણ પ્રકારે થાય છે: (અ) શ્રોત્રેન્દ્રિય વડે ઉપલબ્ધિ (જ્ઞાન) તે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ, (આ) શ્રોત્રેન્દ્રિયની ઉપલબ્ધિ તે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ, (ઇ) શ્રોત્રેન્દ્રિય વડે જેની ઉપલબ્ધિ થાય તે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ. આ પૈકી પ્રથમના બે વિગ્રહમાં શ્રોત્રેન્દ્રિયદ્વારા રાખ્દોષ્ટેષ સહિત ઉપલબ્ધિરૂપ બાવશ્રુત સૂચવાય છે, ન્યારે ત્રીજા વિગ્રહમાં ઉપયોગ રહિત બોલનારાને દ્રવ્ય-શ્રુત અને ઉપયોગ પૂર્વક બોલનારાને દ્રવ્ય-શ્રુત તેમજ બાવ-શ્રુત એમ બંને પ્રકારના શ્રુત સૂચવાયા છે.

૩ અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે જેમ મુનિવર્ષ શ્રીમદ્ મંગલવિજય ઉપાધ્યાય જ છે એ વાક્યથી મંગલવિજય નામની વ્યક્તિમાં ઉપાધ્યાયતાના અસંબંધનો વ્યવસ્થે કરવામાં આવ્યો છે, નહિ કે એમના સિવાય કોઈ પણ ઉપાધ્યાય પદથી અલંકૃત નથી, તેમ જ્ઞાનરાન પણ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિવાળું જ-શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિવિધવાળું જ છે, કિન્તુ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ શ્રુત જ છે એમ નહિ. કેમકે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ તો શ્રુતજ્ઞાન હોય તેમજ મતિજ્ઞાન પણ હોય. અવગ્રહ, ઇલા, અપાય વગેરે રૂપ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિથી મતિજ્ઞાન ઉદ્ભવે છે, ન્યારે શ્રુતાનુસારી શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિથી શ્રુત થાય છે. એથી એ સ્ફુટ થાય છે કે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિને છોડીને નેત્ર વગેરે ચાર ઇન્દ્રિયોપલબ્ધિરૂપ જ્ઞાન તે જ મતિજ્ઞાન છે એમ નહિ, કિન્તુ અવગ્રહાદિરૂપ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ પણ મતિજ્ઞાન છે. વિશેષમાં પુનઃકાદિમાં લખેલું હોય તે સર્વ મતિજ્ઞાન નથી, કેમકે આ તો રાખ્દની પેઠે બાવ-શ્રુતનું કારણ હોવાથી દ્રવ્ય-શ્રુત જ છે વળી અક્ષરનો લાભ થાય તેટલા ઉપરથી જ તે શ્રુત ન કહેવાય, કેમકે અક્ષર લાભ તો ઇહા અને અપાયરૂપ મતિજ્ઞાનમાં પણ થાય છે, તેથી શ્રુતાનુસારી સાંલિવાપ વિજ્ઞાનરૂપ અક્ષરનો લાભ તે ‘શ્રુતજ્ઞાન’ બનવું. તાત્પર્ય એ છે કે કેવળ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ જ શ્રુત છે એમ નહિ, પરંતુ આ ઉપરાંત વાકીની નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોમાં પરોપદેસથી જિન-વાક્યાનુસારી ઉપલબ્ધિ અક્ષર-લાભ થાય તે પણ ‘શ્રુતજ્ઞાન’ છે. નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોમાં અક્ષરલાભ સિવાયનું અશ્રુતાનુસારી અવગ્રહાદિ-રૂપ જે જ્ઞાન તે ‘મતિજ્ઞાન’ છે.

તે અનક્ષરાત્મક છે, જ્યારે ઇહાદિ તો પરામર્શાદિ સ્વરૂપવાળાં હોવાથી તે અક્ષરાત્મક છે; અને અક્ષર વિના શબ્દાર્થના પચોક્ષોચ્ચનની ઉપપત્તિ નહિ હોવાને લીધે શ્રુત તો સાક્ષર જ છે.^૧

અવધિજ્ઞાન અને મનાપર્યવમાં ભિન્નતા—

મનાપર્યવજ્ઞાન મુનિરાજને જ હોઈ શકે છે એથી આ બે જ્ઞાનોમાં સ્વામિત્વની અપેક્ષાએ ભેદ જણાય છે. વળી ત્રણ જ્ઞાનવાળી વ્યક્તિને મતિ અને શ્રુત ઉપરાંત આ બેમાંથી ગમે તે એક હોય એ હકીકત પણ આની ભિન્નતા સૂચવે છે. આ ઉપરાંત મનોવર્ગબાહ્યે પરિણમેલાં જ દ્રવ્યો મનાપર્યાયજ્ઞાનનો વિષય બને છે, જ્યારે સમગ્ર રૂપી પદાર્થો—અન્યાન્ય વર્ગબાહ્યો અવધિજ્ઞાનનો વિષય છે એ પણ આ બેના અંતરમાં વધારો કરે છે.

પૂર્વાચાર્યોએ એક એક વસ્તુને અન્યાન્ય દૃષ્ટિથી ચર્ચી છે—એકના એક પદાર્થનો વિચાર જુદા જુદા નય અનુસાર કર્યો છે, એથી કેટલીક વાર વિરૂદ્ધ અભિપ્રાયો જોઈને બાલ-જીવો ભડકી ઊઠે છે; પરંતુ જેમણે નયોનો અભ્યાસ યથેદ રીતે કર્યો છે તેમને માટે તો આ માર્ગ જરા પણ લયાનક નથી એટલું જ નહિ, કિન્તુ તેમને તો આ ઊહાપોહ આનંદજનક થઈ પડે છે. બાલ-જીવો અને મૌઢ જ્ઞાનીઓ વચ્ચે ભેદ પડે છે તેનું કારણ એ છે કે અમુક વસ્તુનું શું રહસ્ય છે એ સમજવું વિચારકની દૃષ્ટિને અધીન છે. જેવો વિચારક હોય તેવું તત્ત્વ તે અહણુ કરી શકે તેમજ તેનો નિર્દેશ કરવાની રીતિ પણ અધિકારીના ઉપર આધાર રાખે છે. પ્રસ્તુતમાં સૌથી પ્રથમ આપણે શ્રુતજ્ઞાન એ મતિજ્ઞાનથી ભિન્ન છે કે નહિ એ જટિલ પ્રશ્ન સંબંધી ઊહાપોહ કરીશું તો સમજશે કે બાલ-જીવો શ્રુતને મતિથી ભિન્ન ગણે તેમાં અડચણ નથી, જ્યારે બુદ્ધિશાળીઓ તેને અભિજ્ઞ માને તેમાં કોઈ દોષ નથી.

મતિજ્ઞાનમાં શ્રુતજ્ઞાનનો અંતર્ભાવ—

મતિજ્ઞાન વડે જ શ્રુતજ્ઞાનના કાર્યની ઉપપત્તિ થઈ શકે છે, તો પછી શ્રુતજ્ઞાનને મતિજ્ઞાનથી પૃથક્ (અલગ) માનવાની કલ્પના કરવી તે વ્યર્થ છે—જેરુઆજબી છે. એથી જ કરીને તો શબ્દથી ઉત્પન્ન થતા આમાન્ય જ્ઞાનના ઉત્તર કાળમાં જ્યારે વિશેષ જિજ્ઞાસા થાય, ત્યારે તેને લઈને મતિજ્ઞાનના અપાયરૂપ અંશની પ્રવૃત્તિ થતી હોવાથી, અવગ્રહની પૃથક્ કલ્પનારૂપ ગૌરવ-દોષ અત્ર લાગુ પડી શકતો નથી, કેમકે શબ્દનું સામાન્ય જ્ઞાન જ ત્યાં અવગ્રહરૂપ છે એટલે કે અવગ્રહની અલગ કલ્પનાનો ત્યાં અવકાશ જ ક્યાં રહ્યો ? આ સંબંધમાં બે કોઈ એમ દલીલ કરે કે શબ્દથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનમાં અશબ્દથી ઉત્પન્ન થતું (અશબ્દ) જ્ઞાન કે તેની મામત્રી અનિચ્છિત નિયમેન પ્રતિબંધક હોવાથી આ કથન દ્વિપિત છે, તો તે પાયા વિનાની દલીલ છે. આનું

^૧ આઘ કમત્ર-ચની સ્વોપય જ્ઞતિના સાતમા પત્રમાં કહ્યું છે કે—

‘ અયમદજ્ઞાનમનક્ષર, તસ્યાનિર્દેશ્યસામાન્યમાત્રપ્રતિમાસાત્મકતયા નિર્વિકલ્પ-ત્વાત; ઈદાદિજ્ઞાન તુ સાક્ષર; તસ્ય પરામર્શાદિરૂપતયાડવર્યં ઘર્નારુપિરત્વાત ’

૨ વિધ, આખરણ.

કારણ એ છે કે અશાબ્દ જ્ઞાનમાં પ્રતિબદ્ધતા હોવાથી 'પ્રતિયોગીની કોટિમાં શબ્દમૂલક મતિ-જ્ઞાનનો પણ પ્રવેશ થઈ શકે છે; એટલા માટે શ્રુતજ્ઞાનને મતિજ્ઞાનથી ભિન્ન ગણવું તે યોગ્ય નથી. આમ છતાં પણ એ આ બે જ્ઞાનોને ભિન્ન જ ગણવામાં આવે તો શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાનના ઉચ્છેદનો દુર્ઘટ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવાનો. વળી શબ્દ-જ્ઞાનરૂપ શ્રુતને અવગ્રહાદિ કેમવાળા મતિજ્ઞાનથી ભિન્ન માનવાનો કદાચક કરવામાં આવે તો અનુમાન, સ્મરણ, તર્ક, પ્રત્યક્ષજ્ઞાન વગેરેને પણ મતિજ્ઞાનથી ભિન્ન માનવાનો અતિપ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે અને પાંચ જ્ઞાનોને બદલે નવ કે એથી અધિક જ્ઞાનોની કલ્પના કરવી પડશે. કહેવાની મતલબ એ છે કે જેમ શ્રુતજ્ઞાનમાં સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષતાનો અભાવ છે, તેમ અનુમાનાદિમાં પણ છે તો પછી શ્રુતને મતિથી ભિન્ન માનવું અને અનુમાનાદિને મતિથી ભિન્ન ન માનવા એ ક્યાંનો ન્યાય ? આ સંબંધમાં એ પ્રશ્ન કરવો નિરર્થક છે કે અવગ્રહ વગેરે ભેદોને જ સૂત્રમાં સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષરૂપ મતિજ્ઞાનના ભેદો તરીકે ઓળખાવ્યા છે અને અનુમાન, સ્મરણ, તર્ક વગેરે પરાક્ષ મતિજ્ઞાનસ્વરૂપી સિદ્ધ છે, એથી કરીને જ્ઞાનાન્તરની કલ્પના માટે સ્થાન જ ક્યાં છે ? આ પ્રશ્નને નિરર્થક કહેવાનું કારણ એ છે કે જેમા અવગ્રહ વગેરે ભેદો માહુમ પડે તેને મતિજ્ઞાન કહેવાનું સ્વીકારવામાં આવે, તો શબ્દ-જ્ઞાનમાં પણ અવગ્રહાદિનો સંભવ હોવાથી તેને પણ પરાક્ષ મતિજ્ઞાન તરીકે માનવું જોઈએ અને ન માનીએ તો આ તો 'અધર્મજરતી ન્યાયનું' સેવન કહ્યું ગણાય.

શ્રુતને મતિથી ભિન્ન માનવું જોઈએ એ સંબંધી કલીલોમાં એ એમ ઉમેરે કરવામાં આવે કે મતિ વડે હું જાણું છું, અને શબ્દ સાંભળીને જાણું છું એ પ્રકારના અનુભવ જ આ બે જ્ઞાનોની ભિન્નતાનું કારણ છે તો તે અસ્થાને છે. કારણ કે અનુમાનથી હું જાણું છું, યાદ કરીને હું જાણું છું, તર્કથી હું જાણું છું ઇત્યાદિ અનુભવો જગત-પ્રસિદ્ધ છે, તો અનુમાન વગેરે જ્ઞાનોને પૃથક્ જ્ઞાનાન્તરરૂપે કેમ ન માનવાં જોઈએ ? આનો ઉત્તર એમ આપવો કે અનુમિતિત્વ, સ્મૃતિત્વ તગેરે-માં તો મતિજ્ઞાન બરાબર વ્યાપ્ત છે, એથી ત્યાં તેને અલગ જ્ઞાન તરીકે સ્વીકારવાની જરૂર નથી, તો તે લૂલો બચાવ છે. કેમકે શું શબ્દ-જ્ઞાનમાં પણ મતિજ્ઞાનપણું વ્યાપ્ત નથી કે ? તે ઓતપ્રોત છે જ અને એથી કરીને તો શબ્દજ્ઞાનને-શ્રુતોપયોગને મતિજ્ઞાનથી-મતિ-ઉપયોગથી પૃથક્ માનવા તૈયાર થવું તે શું ઉચિત ગણાય ખડું ?

હું મતિજ્ઞાન વડે જાણતો નથી એવી પ્રતીતિ પોતે જ જ્યારે શ્રુતજ્ઞાનને મતિજ્ઞાનરૂપે સ્વીકારવામાં બાધક છે તો પછી શ્રુતને મતિ તરીકે કેમ જ ઓળખાવાય એવો પ્રશ્ન રચ્યું કરનારે

૧ 'પ્રતિયોગી' નો વિપર્યાય 'અનુયોગી' છે. આનો અર્થ એ છે કે જેનો અભાવ હોય તે 'પ્રતિયોગી' કહેવાય અને જેને વિરે અભાવ હોય તે 'અનુયોગી' કહેવાય. જેમકે 'મૂતલે ઘટો નાદિત' એમા ઘટાભાવનો પ્રતિયોગી 'યત' છે અને અનુયોગી 'શૂન્ય' છે. પ્રસ્તુતમા શાબ્દ જ્ઞાન પ્રતિયોગી છે.

૨ 'અધર્મ' એટલે અડધી અને 'જરતી' એટલે વૃદ્ધા અર્થાત કોઈ નારીને અડધી જુવાન કે અડધી યરડી કહેવી ને આ ન્યાયનું કાર્ય છે. આપુ કથન ઉપદાસને પાત્ર છે, કેમકે જ્યોત્સના ક્યા તો નારીને યુવતિ કહેવામાં આવે છે કે ક્યા તો વૃદ્ધા સંબોધવામાં આવે છે, પરંતુ તેનો અડધી જુવાન કે અડધી ડોશી એવા શબ્દોથી વ્યવહાર થતો નથી.

તે અનક્ષરાત્મક છે, જ્યારે ધ્વજાદિ તો પરામર્શાદિ સ્વરૂપવાળાં હોવાથી તે અક્ષરાત્મક છે; અને અક્ષર વિના શબ્દાર્થના પર્થોહોયનની ઉપપત્તિ નહિ હોવાને લીધે શ્રુત તો સાક્ષર જ છે.^૧

અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યાવર્તમાં ભિન્નતા—

મનઃપર્યાવર્તજ્ઞાન મુનિરાજને જ હોઈ શકે છે એથી આ બે જ્ઞાનોમાં સ્વામિત્વની અપેક્ષાએ ભેદ જણાય છે. વળી ત્રણ જ્ઞાનવાળી વ્યક્તિને મતિ અને શ્રુત ઉપરાંત આ બેમાંથી ગમે તે એક હોય એ હકીકત પણ આની ભિન્નતા સૂચવે છે. આ ઉપરાંત મનોવર્ગણરૂપે પરિણેશાં જ દ્રવ્યો મનઃપર્યાયજ્ઞાનનો વિષય બને છે, જ્યારે સમગ્ર રૂપી પદાર્થો—અન્યાન્ય વર્ગણાઓ અવધિજ્ઞાનનો વિષય છે એ પણ આ બેના અંતરમાં વધારો કરે છે.

પૂર્વાચાર્યોએ એક એક વસ્તુને અન્યાન્ય દૃષ્ટિથી ચર્ચી છે—એકના એક પદાર્થનો વિચાર જુદા જુદા નય અનુસાર કર્યો છે, એથી કેટલીક વાર વિરુદ્ધ અભિપ્રાયો જોઈને બાલ-જીવો ભડકી ભૂંટે છે; પરંતુ જેમણે નયોનો અભ્યાસ યથેદ રીતે કર્યો છે તેમને માટે તો આ માર્ગ જરા પણ ભયાનક નથી એટલું જ નહિ, કિન્તુ તેમને તો આ ભ્રૂણપોહ આનંદજનક થઈ પડે છે. બાલ-જીવો અને પ્રૌઢ જ્ઞાનીઓ વચ્ચે ભેદ પડે છે તેનું કારણ એ છે કે અમુક વસ્તુનું શું રહસ્ય છે એ સમજવું વિચારકની દૃષ્ટિને અધીન છે. જેવો વિચારક હોય તેનું તત્ત્વ તે ગ્રહણ કરી શકે તેમજ તેનો નિર્દેશ કરવાની રીતિ પણ અધિકારીના ઉપર આધાર રાખે છે. પ્રસ્તુતમાં સૌથી પ્રથમ આપણે શ્રુતજ્ઞાન એ મતિજ્ઞાનથી ભિન્ન છે કે નહિ એ જટિલ પ્રશ્ન સંબંધી ભ્રૂણપોહ કરીશું તો સમજશે કે બાલ-જીવો શ્રુતને મતિથી ભિન્ન ગણે તેમાં અડચણ નથી, જ્યારે બુદ્ધિશાળીઓ તેને અભિન્ન માને તેમાં કોઈ દોષ નથી.

મતિજ્ઞાનમાં શ્રુતજ્ઞાનનો અંતર્ભાવ—

મતિજ્ઞાન વડે જ શ્રુતજ્ઞાનના કાર્યની ઉપપત્તિ થઈ શકે છે, તો પછી શ્રુતજ્ઞાનને મતિજ્ઞાનથી પૃથક્ (અલગ) માનવાની કલ્પના કરવી તે વ્યર્થ છે—ગૌરવ્યાજબી છે. એથી જ કરીને તો શબ્દથી ઉત્પન્ન થતા સામાન્ય જ્ઞાનના ઉત્તર કાળમાં જ્યારે વિશેષ જિજ્ઞાસા થાય, ત્યારે તેને લઈને મતિજ્ઞાનના અપાયરૂપ અંશની પ્રવૃત્તિ થતી હોવાથી, અવગ્રહની પૃથક્ કલ્પનારૂપ ગૌરવ-દોષ અત્ર લાગુ પડી શકતો નથી, કેમકે શબ્દનું સામાન્ય જ્ઞાન જ ત્યાં અવગ્રહરૂપ છે એટલે કે અવગ્રહની અલગ કલ્પનાનો ત્યાં અવકાશ જ ક્યાં રહ્યો ? આ સંબંધમાં જો કોઈ એમ દલીલ કરે કે શબ્દથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનમાં અશબ્દથી ઉત્પન્ન થતું (અશબ્દ) જ્ઞાન કે તેની સામગ્રી અચિત્ત નિયમેન પ્રતિબંધક હોવાથી આ કથન દ્વિધ છે, તો તે પાયા વિનાની દલીલ છે. આનું

૧ આદ્ય કર્મગ્રન્થની સ્વોપચ વૃત્તિના સાતમા પત્રમાં કહ્યું છે કે—

‘ સપ્તમદ્ધજ્ઞાનમનક્ષર, તત્ત્વાનિર્દેશ્યસામાન્યમાત્રપ્રતિભાસાત્મકતયા નિર્વિકલ્પ-તયાત; રૂદ્ધાદિજ્ઞાનં તુ સાક્ષરં; તસ્ય પરામર્શાદિરૂપતયાડચર્યં ઘર્ણરૂપિતવાત્ ’

૨ વિદ્ય, આપરણ.

વ્યાખ્યતા છે. જેમકે ધૂમ અને અગ્નિ. આ બેનાં શ્વેતો નાનાં મોટાં હોવાથી અત્ર વિષય-વ્યાખ્યતા છે. પ્રસ્તુતમાં જ્યાં જ્યાં રૂપી સાક્ષાત્કાર જ્ઞાનની વિષયતા છે, ત્યાં ત્યાં અવધિજ્ઞાનની વિષયતા છે; અને જ્યાં જ્યાં અવધિજ્ઞાનની વિષયતા છે ત્યાં ત્યાં રૂપી સાક્ષાત્કાર જ્ઞાનની વિષયતા છે. આથી એ ભાવ નીકળે છે કે રૂપી સાક્ષાત્કાર વિષયતામાં અને અવધિજ્ઞાનની વિષયતામાં સમ-વ્યાખ્યતા છે. આવી સમ-વ્યાખ્યતાથી વિભૂષિત જ્ઞાનમાં રહેલી જ્ઞાનત્વ-વ્યાખ્યજાતિથી અલંકૃત જ્ઞાન તે 'અવધિજ્ઞાન' છે. જાતિમાં 'જ્ઞાનત્વ-વ્યાખ્ય' એવું વિશેષણ ન આપવામાં આવે તો એકલી જ્ઞાનત્વ જાતિને લઈને મતિજ્ઞાન વગેરેને પણ તે લક્ષણ લાગુ પડતું હોવાથી 'અતિવ્યાપ્તિ' નામને હોષ ઉદ્ભવે છે. આના નિવારણાર્થે 'જ્ઞાનત્વ-વ્યાખ્ય' વિશેષણની આવશ્યકતા છે.

અત્ર એમ શંકા ઉઠાવવી કે સંયમપ્રત્યય-અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યાયજ્ઞાન-સાધારણજાતિ વિશેષને લઈને મનઃપર્યાયજ્ઞાનમાં આ લક્ષણ જતું હોવાથી 'અતિવ્યાપ્તિ' રૂપ આપત્તિ ઉપસ્થિત થાય છે, તો તે અસ્થાને છે. કેમકે અવધિજ્ઞાન-વિશેષને જ મનઃપર્યાયજ્ઞાનરૂપે સ્વીકારી આ લક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે એટલે આ લક્ષણ લક્ષ્યમાં જ રહે છે, અલક્ષ્યમાં તે ગયું નથી, તો પછી અત્ર અતિવ્યાપ્તિ છે એમ કહેવાય જ કેમ? જે લક્ષણ લક્ષ્ય તેમજ અલક્ષ્ય ઉભયને લાગુ પડતું હોય ત્યાં આ આપત્તિની સંભાવના છે. જેમકે સીંગડાંવાળું જનાવર તે ગાય કહેવાય એ લક્ષણ ભેંસ, ઘેટાં વગેરેમાં પણ જતું હોવાથી અત્ર અતિવ્યાપ્તિ છે.

વિશેષમાં કુશાગ્ર તાર્કિકોતું કહેવું એ છે કે બાહ્ય પદાર્થના આકારનું અનુમાન કરાવનારું અને મનરૂપે પરિણમેલા પ્રવૃત્તિ અર્થાત્ મનોવર્ગણને ચક્રણ કરનારું જ્ઞાન અવધિજ્ઞાનાવશેષ જ છે. આનું કારણ એ છે કે અપ્રમત્ત સંયમ દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનમાં રહેલી જન્યતાવચ્છેદકત્વ-રૂપ જાતિને પણ અવધિજ્ઞાનની વ્યાખ્યજાતિ તરીકે સ્વીકારવામાં કરી વાંધો નથી.^૧

આ પ્રમાણેના તર્કો સાથે ટકી ન શકવાથી આને ઉત્સૂર કહેવા કોઈ તૈયાર થાય તો તે ભીંત જૂલે છે એમ કહેવું પડશે. કારણ કે શું નયોને ધ્યાનમાં લેતાં ચાર પ્રકારવાળી ભાષાને પણ દ્વિવિધ નથી કહેવાતી? કહેવાની મતલબ એ છે કે પ્રજ્ઞાપના, દર્શવૈકલ્પિક વગેરે સૂત્રોમાં સત્યા, મૃષા-સત્યામૃષા (મિથ્ય) અને અસત્યામૃષા એમ ચાર પ્રકારે ભાષાનો ભેદરશથી નિર્દેશ કરેલો છે, છતાં નિશ્ચય-નયની અપેક્ષાએ સત્યા અને મૃષા એમ ભાષાના બે ભેદો, માનવામાં કરી હાનિ નથી.

આવી રીતે વ્યવહાર-નયને લક્ષ્યમાં રાખીને પરિણામના (૧) શુરુ, (૨) લઘુ, (૩) શુરુ

૧ આ ૪લી જ્ઞાનખિન્ડના ૧૪૪ મા પત્ર-નવ પકિત—

“તથ્યાન્તુ ચાદ્યાર્યાકારાનુમાપકમનોદ્રવ્યાકારગ્રાહકં જ્ઞાનમવધિવિશેષ વય, અપ્રમત્તસંયમવિશેષજ્ઞતાવચ્છેદકજ્ઞાતેરવધિવચ્ચાવ્યાયા વય (કલ્પનાત) કરુપનાધર્મીતિ વ્યાપાત્ ।”

૨ આ મંબધમાં આગળ ઉપર વિચાર કરવામાં આવનાર છે.

૩ જુઓ દ્વિતીય ઉત્સાહનું વિવેચન.

લધુ અને (૪) અશુરુલધુ એમ જે ચાર પ્રકારે શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલા છે, તેનો નિશ્ચય-નય પ્રમાણે વિચાર કરતાં શુરુલધુ અને અશુરુલધુ એમ જે પ્રકારના જ પરિણામ માની શકાય છે.

વિશેષમાં મન્દ મતિશાળીને અનુમાન કરવામાં પાંચ અવયવોની અપેક્ષા રહે છે, કિન્તુ પ્રતિભાશાળીને તો બે અવયવો પણ પર્યાપ્ત છે એ કથો સમીક્ષક નહિ સ્વીકારે ? શું આને ઉત્સૂત્ર કહેવાનું કોઇ સાહસ એકી શકે કે ? નહિ જ. તો પ્રસ્તુતમાં પણ નય-દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં મતિ અને શ્રુતની તેમજ અવધિ અને મનપર્યાય જ્ઞાનોની એકતા સ્વીકારવી એમાં ઉત્સૂત્રની ગંધ સરખી પણ જણાતી નથી, જોકે સૂલ પુદ્ધિવાળાઓને ઉદ્દેશીને એકતાને સ્થાને ભિન્નતાનું કથન કરવું તે અયોગ્ય નથી.

જ્ઞાનનું માહાત્મ્ય—

આપણે આ પ્રમાણે જ્ઞાન સંબંધી વિવેચન કર્યું એ ઉપરથી એની મહત્તા ધ્યાનમાં આવી હશે. છતાં જ્ઞાનનું ગૌરવ સ્પુટ કરવાના ઇરાદાથી તેમજ એનો મહિમા ગાવાની અભિલાષાથી એ સંબંધમાં ઉમેરો કરવા મન લલચાય છે. મરણસમાધિ ('મરણસમાધી') નામના દશમા પ્રકીર્ણકમાં જ્ઞાનનો મહિમા વર્ણવેલો છે. તેમાંથી વાનગીરૂપે અત્ર યોડુંક પીરસીશું.

“ જં અઘ્નાણી કમ્મં સ્વેહ વહુઆહિં વાસકોઢીહિં ।

તં નાણી તિહિં ગુત્તો સ્વેહ ઝસાસમિત્તેણ ॥ ૧૩૬ ॥ ”

“ નાંણેણ વજ્જણિજ્જં વજ્જિજ્જહં કિંવજ્જહં ચ કરણિજ્જં ।

નાણી જાણહં કરણં કજ્જમકજ્જં ચ વજ્જેહં ॥ ૧૩૭ ॥ ”

“ નાંણેણ સવ્વમાંવા ણજ્જંતી સવ્વજીવલોઅંમિ ।

તમ્હા નાણં કુસલેણ સિલ્લિયર્વં પયત્તેણ ॥ ૧૪૦ ॥ ”

૧ આનું અપર નામ ' મરણવિભત્તિ ' છે, એમ આ પ્રકીર્ણકની નિમ્ન-લિખિત અંતિમ ગાથા ઉપરથી જણી શકાય છે:—

“ રમાઓ અટ્ટ સુયાઓ માયા ડ ગહિયંમિ લેસ અત્થાઓ ।

મરણવિમત્તો રહ્યં રિય નામ મરણમમાહિં ચ ॥ ૬૬૩ ॥ ”

[રમેયોડપ્પમ્યઃ છુતેમ્યો માયાન તુ ગૃહોતે લેશમયંતઃ ।

મરણવિમત્તો રચિતા દ્વિતીયં નામ મરણમમાધિચ ॥]

૨-૩-૪ ગાથા—

યદજ્ઞાનો કર્મ ક્ષપયતિ બહુકામિર્થપકોટોમિઃ ।

તત્ જ્ઞાનો ત્રિમિર્ગુસઃ ક્ષપયતિ ઉચ્છવાસમાયેણ ॥

જ્ઞાનેન ષર્જેનોયં ષર્વયંતે ક્રિયતે ચ કરણીયમ્ ।

જ્ઞાનો જાનાતિ કરણં કાર્યમકાર્યં ચ ષર્જેવિત્યા ॥

જ્ઞાનેન સર્થમાવા જ્ઞાયન્તે સર્વજીવલોકે ।

તસ્માન્ જ્ઞાનં કુશલેન શિક્ષયિતવ્યં પ્રયત્નેન ॥

અર્થાત્ એ કર્મ અજ્ઞાની પુણ્ય કરશે એ વર્ષે ખપાવી શકે, તે કર્મને ત્રણ ગુણિતથી અલંકૃત જ્ઞાની ઉચ્છ્વાસ-માત્રમાં ખપાવી શકે. જ્ઞાન વડે હેયનો ત્યાગ કરાય છે અને કરવા લાયક કાર્ય કરાય છે. અકાર્યને વર્જીને જ્ઞાની કરણ અને કાર્યને (ધરાગર) જાણે છે. સમગ્ર જીવ-લોક-માના સર્વે ભાવો જ્ઞાનથી જણાય છે, વાસ્તે પ્રયત્નપૂર્વક કુશળ જને તેનું શિશ્ય લેવું.

જ્ઞાનનો પ્રભાવ પ્રદર્શિત કરતાં એક કવિએ કહ્યું છે કે—

“ જ્ઞાનં કર્મમહીધ્રમેદકુલિશં શંસન્તિ મોહાપહં
જ્ઞાનં ભૂષણમદ્વિનાં વરધનં જ્ઞાનં જગદીપનમ્ ।
एतत् तत्त्वमतस्त्वमेतदपरं ज्ञानेन विज्ञायते
लोकालोकविलोकनैकपटवः स्युर्ज्ञानदानाज्जनाः ॥ ”

અર્થાત્ જ્ઞાન એ કર્મરૂપ પહાડને લેદનાડું વગ છે અને મોહને દૂર કરનાર તરીકે એના (ખડું-જુતો) વખાણ કરે છે. જ્ઞાન એ પ્રાણીઓનું ઘરેણું છે; એ ઉત્તમ હોલત છે; એ હુનિયાનો દીવો છે. આ તત્ત્વ છે, આ અતત્ત્વ છે, એમ જ્ઞાનથી વિશેષતઃ જણાય છે અને વળી એનું જ્ઞાન દેવાથી મનુષ્યો લોક અને અલોકનું અવલોકન કરવામાં અદ્વિતીય કુશળતા પામે છે.

‘જ્ઞાન-નિરૂપણ અને પ્રમાણ-વિચાર—

જૈન સાહિત્યમાં જ્ઞાન-નિરૂપણની બે પદ્ધતિઓ જોવાય છે: (૧) આગમિક અને (૨) તાર્કિક. આગમિક પદ્ધતિમાં મતિ આદિરૂપે જ્ઞાનના પાંચ પ્રકારો પાસે જ્ઞાનવૃત્તિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તાર્કિક પદ્ધતિના બે પ્રકારો છે: (૧) પ્રમાણના પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે લેદસ્પત્યક અને (૨) પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને આગમ એ ચાર લેદસ્પત્યક.

પ્રથમ પદ્ધતિને આગમિક કહેવાનાં બે કારણો છે: એક તો જૈનેતર દર્શનમાં નહિ વપરાયેલા એવા મતિ, શ્રુત આદિ જ્ઞાનવિશેષવાચી નામો વડે જ્ઞાનનું નિરૂપણ અને બીજું જૈન શ્રુતના ખાસ વિભાગરૂપ કર્મશાસ્ત્રમાંની કર્મપ્રકૃતિઓના વર્ગીકરણમાં જ્ઞાનાવરણીય કર્મના વિભાગ તરીકે મતિજ્ઞાનાવરણ, શ્રુતજ્ઞાનાવરણ ઇત્યાદિ શબ્દોની યોજના, નહિ કે પ્રત્યક્ષાવરણ, પરોક્ષાવરણ, અનુમાનાવરણ કે ઉપમાનાવરણ એવા શબ્દોનો ઉલ્લેખ.

૧ આ સેખ ન્યાયાવતારના મૂળર વિવેચનના આધારે યોગ્યથેલો છે એટલે તેના કર્તા સાક્ષરવર્ગ પં. સુખલાલજીનો હું જાણી છું.

૨ ન્યાયાવતારમાં શરૂઆતમાં જોડે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે જ પ્રમાણોનો નિર્દેશ છે, છતાં પરોક્ષના નિરૂપણમાં અનુમાન અને આગમ એવા બે પ્રકારોનો ઉલ્લેખ હોવાથી એકંદર રીતે તાર્કિક-શિરોમણિ શ્રીસિદ્ધસેન પ્રમાણના પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ એમ ઉપર્યુક્ત ત્રણ પ્રકારો સ્વીકારે છે. આનું નિરૂપણ અન્ય કોઈ જૈન પ્રમાણશાસ્ત્રમાં જણાતું નથી ત્રણ પ્રકારો શ્રીધર્મચરુપ્પણની સાંખ્યકારિકા અને શોપતંજલિ મહર્ષિના યોગાસૂત્રમાં વર્ણવેલ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમનું સ્મરણ કરાવે છે.

ખીજી પદ્ધતિને તાર્કિક કહેવાનાં પણ બે કારણો છે: એક તો તેમાં ચોળચેલ પ્રત્યક્ષ, પરોક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન આદિ શબ્દોની ન્યાય, બૌદ્ધ આદિ અજ્ઞેન દર્શનોમાંની સમાનતા-સાધારણતા અને ખીજું પ્રત્યક્ષ, પરોક્ષ આદિ સમગ્ર જ્ઞાનવૃત્તિનું પૃથક્કરણ કરવામાં રહેલી તર્કદૃષ્ટિની પ્રધાનતા.

ગણધરદેવ શ્રીસુધર્મપ્રણીત મૂળ આગમોદી માંડીને ન્યાયાચાર્ય શ્રીયશોવિજયગણિની કૃતિ સુધીનાં જ્ઞાનનિરૂપણ પરત્વેના (કર્મચન્દ્રને જાદ કરતાં) સમસ્ત શ્રવેતાંબર-દિગંબર વાદ્મયમાં અને પદ્ધતિઓ સ્વીકારવામાં આવી છે, પરંતુ પ્રથમ પદ્ધતિ જ પ્રાચીન હોય એમ જણાય છે, કારણ કે જૈનતત્ત્વચિન્તનની ખાસ વિશિષ્ટતા અને સિન્ન પ્રસ્થાનવાળા કર્મશાસ્ત્રમાં એ જ આગમિક પદ્ધતિ સ્વીકારાયેલી છે. આથી એમ લાગે છે કે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના સ્વતંત્ર વિચારનું વ્યક્તિત્વ આગમિક પદ્ધતિમાં જ છે. ખીજી તાર્કિક પદ્ધતિ જેકે જૈન વાદ્મયમાં ઘણા જૂના કાળથી પ્રચાર પામેલી લાગે છે, પણ તે પ્રથમ પદ્ધતિની પછી જ અનુક્રમે દાર્શનિક સંઘર્ષણ તેમજ તર્કશાસ્ત્રનું પરિશીલન વધવાને લીધે યોગ્ય રીતે સ્થાન પામી હોય એમ જણાય છે.

મૂળ અંગો પૈકી ત્રીજા સ્થાનાંગ નામના આગમમાં તાર્કિક પદ્ધતિના જાનને પ્રકાશને નિર્દેશ છે. ભગવતી નામના પાંચમા અંગમાં ચાર ભેદવાળા ખીજા પ્રકારની તાર્કિક પદ્ધતિને ઉદ્દેશ્ય છે. શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ દર્શવૈકલિક (દ્રમપુષ્પિકાખ્ય પ્રથમ અધ્યયન) ની સ્વકૃત નિયુક્તિમાં ન્યાયપ્રસિદ્ધ પરાધાનુમાનનું અતિવિસ્તૃત અને અનિસ્કુટ વર્ણન જૈન દૃષ્ટિએ કયું છે એ ઉપરથી તાર્કિક પદ્ધતિને નિયુક્તિકારના પહેલાં જૈન શાસ્ત્રમાં સ્થાન મળ્યું હશે તેમ છતાં નિયુક્તિમાં પણ, મૂળ અંગોમાં નજર પડતી જાનને પદ્ધતિનો નમન્વય કરાયેલો જણાતો નથી. કાલક્રમે આ કાર્ય કરવા માટે વાગકવચ શ્રીઉમાસ્વામિ ગદ્યાર પડે છે. અમત્ર આગમોનું દોહન કરી અમત્ર જૈન પદાર્થોને લોકપ્રિય દાર્શનિક મંદૂત મૂત્ર ગ્રંથોમાં મોઢી પ્રથમ ગૂંથનાર આ મુનિચક્રચકવર્તી છે. તેઓ તત્ત્વાર્થોધોના પ્રથમ અધ્યાયમાં જ્ઞાનનિરૂપણના પ્રમંગે આગમિક પદ્ધતિના ઉપર તાર્કિક પદ્ધતિ ઘટાયે છે. જ્ઞાનના મનિ, શ્રુત ઇત્યાદિ પાંચ ભેદો જ્ઞાંત્રી તેને તાર્કિક પદ્ધતિના પ્રથમ પ્રકારમાં ઘટાવતા તેંગાથી કયે છે કે પહેલાં બે જ્ઞાન પરોક્ષ છે, ત્યારે બાકીનાં ત્રણે પ્રત્યક્ષ છે.^૧ તત્ત્વાર્થોધો (અં ૧, મં ૬)ના સ્વોપસં બાખ્ય (૫૦ ૫૧)માં "જનુવિચર-મિચ્યેકે" કહી તેમણે જ્ઞાન પ્રમાણોના મૂલન કયું છે તેમજ આગળ જતાં "નમયાદાન્તરેણા" (૫૦ ૫૧) એમ કહી તેમણે સ્વાર પ્રમાણે અપેક્ષાનુચ્ચ-અપેક્ષાનયની અપેક્ષાએ જૈન દર્શનમાં ધર્મ શકે છે એમ પણ મૂલવ્યું છે. પરંતુ પાંચ જ્ઞાનોને પ્રત્યક્ષ, અનુમાન ઇત્યાદિ ચાર પ્રમાણોમાં સ્વતંત્ર કે બાખ્ય દારા ઘટાવવા પ્રયાસ કર્યો નથી કે એવા પ્રયાસ પ્રથમ પ્રકારની તાર્કિક પદ્ધતિ માટે તેમણે કર્યો છે.

આનુ કાલ્ય પં મુખસાક્ષી એમ જણાય છે કે વન્ત્વચરના મન પ્રમણે પ્રથમ

૧ જાણકીને પ્રથમ પ્રકારની તાર્કિક પદ્ધતિ જૈન દર્શનનો જોગ નહોતો તે એથી જ જ્ઞાન તત્ત્વાર્થોધો દારા મનિ અને જ વિવચ્ચ મિદર્શ પંકુનકેન્દ્રાયવં મજ્જુ મપ્પી એમ તેમણે સ્વતંત્ર પ્રમાણભાવના પ્રથમ પ્રકાર દર્શી એ જ કહ્યું છે.

પ્રકારની જ તાર્કિક પદ્ધતિ જૈન દર્શનને વિશેષ અનુકૂળ છે, બ્યારે દ્વિતીય પદ્ધતિ આગભોમાં નિર્દિષ્ટ હોવા છતાં મૂળે એ દર્શનાંતરની છે, જોકે અમુક અપેક્ષાએ એને જૈનદર્શનમાં સ્થાન આપવામાં હરકત નથી.

આ પ્રમાણે સાકાર ઉપયોગ ચાને જ્ઞાન વિષે યથામતિ ઊદાહરણ પૂર્ણ કરવામાં આવે છે. એટલે હવે નિરાકાર અર્થાત્ નિર્વિકલ્પક ઉપયોગ જે દર્શન તેના લક્ષણ તથા સેદો તરફ નજર કરવાનો અવસર પ્રાપ્ત થાય છે.

વિષયવિષયસન્નિપાતાનન્તરસમુદ્ભૂતસત્તામાત્રવિષયકાવબોધરૂપત્વં દર્શનસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૫)

અર્થાત્ પદાર્થો (વિષય) અને ઇન્દ્રિયો (વિષયી)નો સંબંધ યથા બાદ ઉત્પન્ન થતો અને સત્તામાત્રનો બોધ કરાવવાવાળો બોધ તે ‘દર્શન’ કહેવાય છે. આ દર્શન પછી ‘અવધિહાસિક ઉદ્ભવે’ છે. આ દર્શનના (૧) અભુદર્શન, (૨) અચ્ચુદર્શન, (૩) અવધિદર્શન અને (૪) કેવલદર્શન એમ ચાર સેદો છે. એ વાત તેમજ આનાં લક્ષણોના સંબંધમાં અન્યકારના શબ્દો એ છે કે—

તદ્વ દર્શનં ચતુષ્પ્રકારમ્—ચક્ષુરચક્ષુરવધિ-કેવલભેદાત્ । તત્ર-ચક્ષુરિન્દ્રિયવિષયકસામાન્યાવબોધરૂપત્વં ચક્ષુર્દર્શનસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૬)

અર્થાત્ નેત્ર-ઇન્દ્રિય દ્વારા જે સામાન્ય—નિરાકાર બોધ થાય તે ‘અભુદર્શન’ કહેવાય છે. આ દર્શન અભુરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય પ્રાણીઓને જ હોઈ શકે. અર્થાત્ જેને નેત્ર હોય તે બધાને આ દર્શન હોય છે.

અચ્ચુદર્શનનું લક્ષણ—

ચક્ષુર્વર્જાપરેન્દ્રિય-મનોવિષયકસામાન્યાવબોધરૂપત્વમચક્ષુર્દર્શનસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૭)

અર્થાત્ નેત્રેન્દ્રિય સિવાયની બાકીની ઇન્દ્રિયો તથા મન દ્વારા ઉત્પન્ન થતા સામાન્ય બોધને ‘અચ્ચુદર્શન’ જાણવું. આ દર્શન સર્વ જીવોને હોય છે.

અવધિદર્શનનું લક્ષણ—

અવધિદર્શનાવરણક્ષયોપશમાદિવશાદ્ વિશેષમહળવૈમુખ્યેન રૂપિ-દ્રવ્યવિષયકસામાન્યાવબોધરૂપત્વમવધિદર્શનસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૮)

૧ આ સંબંધમાં અન્યકાર અત્ર કંઈ છે કે—

“ તત્તો (દર્શનતો) જાનમાણ રૂપસામાન્યાદ્યાન્તરસામાન્યાકારવિશિષ્ટ્યસ્તુ-પ્રાદ્યકરૂપત્વમત્પ્રદસ્ય લક્ષણમ્ । ”

દર્શનથી જુએ છે એમ પણ કહી શકાય તેમ નથી, કેમકે શાસ્ત્રમાં ચલુદર્શનાદિ ચાર પ્રકારે જ દર્શોવ્યા છે, મનઃપર્યાયદર્શનનો ઉલ્લેખ જ નથી.

નન્દીસૂત્રના ઉપર્યુક્ત (પૃ૦ ૨૬૨) ઉલ્લેખ પરત્વે કેટલાક આચાર્યોતું માનવું એમ છે કે આ ઉલ્લેખ તો મનઃપર્યાયજ્ઞાનીને અવધિદર્શનનો સંભવ છે એ લક્ષ્યોને કરવામાં આવ્યો છે, એટલે કે જેને ચાર જ્ઞાન હોય તે અવધિદર્શનથી જુએ છે, પરંતુ જેને મતિ, શ્રુત અને મનઃપર્યાય એ ત્રણ જ્ઞાનો હોય તે ક્ષત જાણે છે, જોતા નથી.

પ્રજ્ઞાપનાના ત્રીસમા પદમાં મનઃપર્યાયજ્ઞાનને સારી રીતે જોવા રૂપ સાકાર ઉપયોગ-સ્વરૂપી પસ્યતા કહી છે તે વડે મનઃપર્યાયજ્ઞાની જુએ છે એમ પણ કહેવામાં આવે છે.

કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન સંબંધી વિચાર-સ્વાતંત્ર્ય—

આપણે પૃ. ૫૨-૫૮ માં ઉપયોગ સંબંધી ચોટોક નિર્દેશ કર્યો છે. અત્રે એ સંબંધમાં ખાસ કરીને જ્ઞાનખિન્દુના આધારે વિશેષ વિચાર કરવામાં આવે છે. ત્રીસી પ્રથમ તો એ ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક સમજાય છે કે શ્વેતાંશર આચાર્યોમાં ત્રણ પક્ષ છે: (૧) ભગવાન્ શ્રીજિનભદ્રગણિ અને એમના અનુયાયીઓ—મૈદ્દાન્તિકો કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનનો ઉપયોગ ક્રમશઃ છે એમ માને છે; (૨) પ્રભુ શ્રીમદ્ભલાદી અને એમના ભક્ત જનો યુગપદ્મ ઉપયોગની માન્યતા ધરાવે છે; (૩) જૈન નભોનભોમણિ શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકર અને એમને ચીલે ચાલનારા તાકિંકો કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનને ભિન્ન ન ગણતાં એક માને છે. આ પ્રમાણે (૧) ક્રમિક ઉપયોગવાદી, (૨) યુગપદ્મ ઉપયોગવાદી અને (૩) એકચવાદી એમ ત્રણ મંતવ્યોથી શ્વેતાંશર શાસ્ત્રન ચોવી રજુ છે. બાકી-ભવોને એકાન્તવાદની જાળમાંથી બચાવનારાં આ મંતવ્યોને ચોભારપદ કહેવાં તેમાં કરી અનિશ્ચયેદ્વિત નથી. આ મંતવ્યોની ઇમારત યજ્ઞસૂત્ર, વ્યવહાર અને મંથક નયરૂપ છટાથી ચણાયેલી છે, એ વાત આપણે ૫૫ માં પૃથ્થમાં જોઈ ગયા છીએ. આથી આ સંબંધમાં વિશિષ્ટ વિવેચન તરફ દ્રવે દૃષ્ટિપાત કરવામાં આવે છે. પ્રથમ તો આ ત્રણ મતોના વિવરણમાં સરલતા શાય તે માટે ક્રમિક, યુગપદ્મ અને એકચ એવી ત્રણ સંજ્ઞાઓ ચોભ યુગપદ્મ અને ક્રમિક વાદની સર્ચા રજુ કરીએ.

૧ જુઓ ૫૦ ૫૮-૫૯.

૨ નન્દીસૂત્રની ૭૧મા તથિકર્મોર્થિભોમિ શ્રીગિરોચન દિવાકરને યુગપદ્મ ઉપયોગની તરીકે આ મંતવ્યો છે, ૫૫ ને અબ્યુપયમસદ અનુન નમઃસ્તુ. તદિ ૩ નન્દીનિરાનન. અભિધાય મુદ્દા. ૩મો એમના મન મંથનિતદ્ (૩૧૮ - ૩૧૯) નિમ્ન-તિમિત ૫૫મા ૨૫૪ રીતે તરી આવે છે—

“મજ્જસસવજાપમા જાનક્કમ ય દ્વિવજ્જમમ મ નિરોમો ।

કેવલજ્ઞાન મુલ મુલ્લંતિ તિ જાલં તિ મ જમાન્ત ।” ૩૫ ”

[મજ્જસસવજાપમા જાનક્કમ ય દ્વિવજ્જમમ જ નિરોમ ।

કેવલજ્ઞાન મુલમુલ્લંતિમિતિ જાનક્કમિતિ જ જમાન્ત ।]

અર્થ: ૫૫મા પદમાં ૫૫મા જાનક્કમ અને ૫૫મા જાનક્કમ નિરોમ છે. ૫૫મા પદમાં ૫૫મા જાનક્કમ અને ૫૫મા જાનક્કમ નિરોમ છે. ૫૫મા પદમાં ૫૫મા જાનક્કમ અને ૫૫મા જાનક્કમ નિરોમ છે.

યુગપદ્મ—જેમ સૂર્યના પ્રકાશ અને તાપનો એક કાળમાં આવિર્ભાવ થાય છે, તેમ કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનનો પણ એક કાળમાં આવિર્ભાવ થવો જોઈએ, કેમકે એનો સ્વભાવ એકી સાથે પ્રકટ થવાનો છે. જ્યારે સંપૂર્ણ સામગ્રી વિદ્યમાન હોય, ત્યારે સંપૂર્ણ કાર્ય થવામાં અડચણ હોય ખરી ?

ક્રમિકે—સર્વજ્ઞ જે સમયમાં જાણે છે તે સમયમાં જોતા નથી અર્થાત્ પ્રથમ સમયમાં તેમને જ્ઞાન-ઉપયોગ અને તે પછી બીજા સમયમાં દર્શન-ઉપયોગ એમ ક્રમિક ઉપયોગ છે. આગમ પણ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે, કેમકે કહ્યું પણ છે કે—

“ કેવલી જં મંતે ! હમં રચણપ્પમં પુઢવિં આયારેહિં વમાણેહિં હેઝહિં સંઠાણેહિં પરિવારેહિં જં મમય જાણઈ જો તં સમયં પાસઈ ? હંતા મોયમા ! ”

કહેવાની મતલબ એ છે કે સર્વજ્ઞ ભગવાન આ રત્નપ્રવા પૃથ્વીને સમાન, જાંચા અને નીચા આકારે, લાંબાં, ટુંકા પરિમાણ, અનંતાનન્ત પ્રદેશવાળા સ્કંધરૂપ હેતુઓ, પરિમંડલાદિ સંસ્થાનો અને ધનોદયિવલ્લયાદિ પરિવાર પૂર્વક જે સમયે કેવલજ્ઞાનરૂપ ઉપયોગથી જાણે છે, તે સમયે જ શું કેવલ દર્શનરૂપ ઉપયોગથી તેને જાણે છે, એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુએ ઉત્તર આપ્યો કે ના, કેમકે આના કારણ તરીકે તેમણે એમ નિર્દેશ કર્યો કે

“ સાગારે સે નાણે હવઈ અણાગારે દંસણે ”

અર્થાત્ જ્ઞાન સાકાર હોય છે અને દર્શન નિરાકાર હોય છે. વિશેષમાં જેમ ચમુદર્શનના ઉપયોગ-કાલમાં શ્રોત્ર-જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થતી નથી તેમ જ્ઞાનોપયોગ-કાલમાં દર્શનોપયોગ સંભવતો નથી. એમાં સ્વભાવ જ કારણ છે. એટલે કે વસ્તુ-સ્થિતિ જ એવી છે કે એ ઉપયોગો સંભવતા નથી. ઉભયસ્વરૂપી વિષયની સમીપ દશામાં પણ કેવલજ્ઞાન તમામ વિશેષોનું જ અહંભુ કરે છે, જ્યારે કેવલદર્શન સર્વ સામાન્યનું અહંભુ કરે છે. આ પ્રમાણેનો કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનનો સ્વભાવ છે.

યુગપદ્મ—આ કથન ઠીક નથી, કેમકે આમ માનવાથી તો તીર્થંકરની આશાતના થાય છે, કારણ કે પ્રત્યેક પદાર્થ ઉભયસ્વરૂપી થાને સામાન્ય-વિશેષાત્મક છે. તો પછી સામાન્યને છાડીને

૧ જાયા—

કેવલો મદન્ત ! હમાં રત્નપ્રમાં પૃથ્વીં આકારિઃ પ્રમાણેઃ હૈતુમિઃ સંસ્થાનેઃ પરિવારે યન્મિન્ સમયે જામાતિ ન તસ્મિન્ સમયે પચયતિ ! દન્ત મોતમ !

૨ જાયા—

સાકારં તદ્ જ્ઞાનમ, અનાકારં દર્શનમ ।

૩ આના જેવું મૂલ પ્રજ્ઞાપનાના ૮૦ મા પદમાં ૫૩૧ મા પત્રમાં છે. આ ઉપરાંત આને મળતો આવનો ભાવાર્થ ભગવતીના ૧૪ મા ચતુકના ૧૦ મા ઉદેશકમાં તેમજ એના ૧૮ મા ચતુકના ૮ મા ઉદેશકમાં નજરે પડે છે.

કેવળ વિશેષનું જ કેવલજ્ઞાન શ્રદ્ધા કરે તેમજ વિશેષને મૂકીને દ્રશ્ય સામાન્યનું કેવલદર્શન શ્રદ્ધા કરે એ વાત કયો બુદ્ધિશાળી સ્વીકારી શકે ? કહેવાની મતલબ એ છે કે સર્વથા સામાન્યથી રહિત કે વિશેષથી રહિત કોઈ વસ્તુ જ નથી,^૧ એથી કરીને કમિક વાદીનો પણ સ્વીકારતાં કેવલ જ્ઞાનીને જ્ઞાન કે દર્શન બેમાંથી એકે અંભવશે નહિ. આના બેવી બીજી આપત્તિ કંઈ હોઈ શકે ?

ક્રમિક૦—આ વાતમાં શું માલ છે ? કશો નહિ, કેમકે શું સર્વજ વિશેષને મુખ્યતથા જાણે અને સામાન્યને ગોણરૂપે જોઈ શકે એ માન્યતા ન્યાય-સંગત નથી કે ?

યુગપદ્૦—આપની ચુકિતના વખાણ કરવા માંડી વાળો, કેમકે એક વસ્તુને પ્રધાન અને ગોણરૂપે વિભેદકી તે ક્ષયોપશમતાને અધીન છે. કેવલીને તો ક્ષાયિક જ્ઞાન છે, માટે આપની માન્યતા આપને જ મુબારક હો. વળી કેવલજ્ઞાનમાં છાદ્મસ્થિક જ્ઞાનનો વિશેષતા સ્વીકારવા જતા તો બકરૂં કાઢતાં ઊંટ પેસશે એ કહેવતના દષ્ટાંતરૂપ બનશે, કેમકે આથી તો કેવલજ્ઞાનમાં અવશ્યકાદિ માનવાનો હુકમ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે.

વિશેષમાં આપે જે ઉપયુક્ત સૂત્રનો અર્થ કર્યો છે તે બ્યાજબી નથી. એના વાસ્તવિક અર્થ તો એ છે કે કેવલજ્ઞાન વડે સર્વજ રતનપ્રભા પૃથ્વીને જે આકારે વગેરે સ્વરૂપે જાણે છે અર્થાત્ એના જેટલા કર્મો છે તેટલા બધાનું—નહિ કે ન્યૂનાધિકનું તેમને જ્ઞાન થાય છે, તેવી રીતનો બોધ કેવલદર્શનથી તેમને થતો નથી, કેમકે દર્શન સામાન્યસ્વરૂપી છે.

ક્રમિક૦—આપ જાણે અમારી ચુકતની અવગણના કરો, પરંતુ અમારી તો એ ચોક્કસ માન્યતા છે કે એક કાલમાં જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મરૂપ બે આવરણોનો ક્ષય થવા છતાં ઉપયોગ તો ક્રમસર જ પ્રવર્તે છે અને તેમાં સ્વભાવ જ હેતુ છે.

યુગપદ્૦—જૂણ કરી. આ પ્રમાણે દરેક કાર્યમાં સ્વભાવને જ કારણરૂપ સ્વીકારવાથી જો કાર્ય સિદ્ધ થઈ જાય તેમ છે તો પછી બીજા કારણો જે વિદ્વાનો માને છે તે તેમની અજ્ઞાનતા હશે નહિ વાર ?

ક્રમિક૦—જેવી રીતે મતિ અને શ્રુત જ્ઞાનોનાં આવરણોનો મમકાલે ક્ષયોપશમ થાય છે, પરંતુ ઉપયોગ તો બનેનો ક્રમિક જ છે તેવી રીતે કેવલીને પણ જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મોને ક્ષય એક કાળમાં થયેલો હોવા છતાં ઉપયોગ તો ક્રમશઃ જ પ્રવર્તે છે.

યુગપદ્૦—શ્રુત-ઉપયોગમાં મતિજ્ઞાન હેતુરૂપ હોવાથી તેમજ ગાળદ જ્ઞાન વગેરેમાં પ્રત્યક્ષાદિ સામગ્રીની પ્રતિબંધકતા (વિમુક્તકારકતા) હોવાથી મતિ અને શ્રુતના ઉપયોગોને ક્રમિક માનવા તે ઠીક

૧ શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરજ્ઞ ન્યાયાચાર્ય (શ્લોક ૨૬)ના શ્રીદેવભદ્રસૂત્રિતટિપ્પન (૫. ૮૩) માં સાર્ણપે નીચે મુજબનું પદ નજરે પડે છે —

“ નિવિશેષં ન સામાન્યં, ધર્મેષુકુશલિયાણવત્ ।
વિશેષોઽપિ ચ નૈવાસ્તિ, સામાન્યેન વિનાશનઃ ॥ ”

છે, પરંતુ કેવલીના સંબંધમાં તો જ્ઞાન અને દર્શનનાં આવરણોનો સર્વથા હ્યય થયેલો હોવાથી પરસ્પર કાર્ય-કારણરૂપ પ્રતિબદ્ધ-પ્રતિબધક ભાવ વગેરે ન હોવાથી એક કાળમાં જાને ઉપયોગો માનવામાં કશી અડચણ નથી. આ વાતને સંમતિતર્કના જ્ઞાનકાંડની નિમ્ન-લિખિત ગાથા સમર્થિત કરે છે:—

“ મૈષ્ણઙ્ઘ સ્ત્રીણાવરણે જદ્દ મઙ્ઘાણં જિણે ણ સંભવહી ।

તદ્ સ્ત્રીણાવરણિજ્ઞે વિસેસઓ દંસણં નત્થિ ॥ ૬ ॥ ”

અર્થાત્ ક્ષીણ આવરણવાળા જિનમાં જેવી રીતે અવગ્રહાદિ ચાર લેહવાળું મતિજ્ઞાન સંભવતું નથી તેમ તેમનામાં જ્ઞાન-ઉપયોગના કાળથી અન્ય કાળમાં દર્શન-ઉપયોગ ઘટી શકતો નથી. ક્રમિક ઉપયોગતા મન્યાદિ છાદ્મસ્થિત જ્ઞાનો સાથે જ સંબંધ ધરાવે છે. આ વાતને અનુમાન પણ ટેકો આપે છે કે કેવલદર્શન કેવલજ્ઞાનના સમાન કાળમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. જાનેની એક કાળમાં સામગ્રી સંપૂર્ણ હોવાથી તેનાં કૃણરૂપ કાર્યો થવાં જ નોંધણે એટલે કે ક્રમિક ઉપયોગને બદલે યુગપદ્ ઉપયોગ હોય એ જ સ્વાભાવિક છે. વિશેષમાં આથી વિરુદ્ધ મત ધરાવનારે યાદ રાખવું કે આગમ પણ આ મંતવ્યની વિરુદ્ધ છે. પ્રજ્ઞાપનાના ૧૮ માં પદમાં ૩૮૯મા પત્રમાં કહ્યું પણ છે કે—

“ કેવલણાણી ણં પુચ્છા, મોયમા । સાતિપ્પ અપજ્જવસિત્તે ”

આથી કરીને તો શ્રીસિદ્ધસેન સંમતિતર્ક (કાં ૨, ગાં ૭)માં કહે છે કે—

“ સુત્તમ્મિ ચેષ માહં અપજ્જવસિયં તિ કેવલં વુત્તં ।

સુત્તાસાવણમીરુદ્ધિ તં ચ દદ્ધવ્વયં હોહ ॥ ”

અર્થાત્ સૂત્રમાં તો કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનને સાદિ અપર્યવસિત એટલે કે પ્રારંભવાળાં પરંતુ અંત રહિત કહ્યાં છે. આથી ક્રમિક ઉપયોગસ્વીકારતાં ખીજ જ સમયમાં તેનું અવસાન થઈ જવાનું, જ્ઞાન-દર્શનની સાદિ-અનંતતા ઉપર પાણી ફરી વગવાનું, એ વાત ક્રમિક વાદીએ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે. એ વાદીને ફરીથી યાદ કરાવવામાં આવે છે કે અવિકલ સંપૂર્ણ સામગ્રીની સદ્ભાવ-દશામાં રૂપ, રસ વગેરેનો સમકાલે પ્રાદુર્ભાવ દક્ષાદિમાં જોવાય છે અને ત્યાં ક્રમિકતા માટે અવકાશ નથી, સૂર્યના સમકાલીન પ્રકાશ અને તાપમાં ક્રમિકતા માટે સ્થાન નથી અને ગાયત્રી સાથે ઉગેલાં ચીંંગણાં પણ આ કલ્પના અશક્ય છે તેમ સમકાલીન કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન માટે સમજી લેવું. આથી ક્રમિક ઉપયોગવાદીએ ધ્યાનમાં રાખવું નોંધણે કે કેવલજ્ઞાનના કાળમાં કેવલદર્શનનો

૧-૩ ગાં—

મખ્યતે સ્ત્રીણાવરણે ચયા મલિગ્ગામં જિને ન સમ્મયસિતિ । .

તથા સ્ત્રીણાવરણીયે વિરોપતો દર્શનં નાસ્તિ ॥

પેયલ્લામોજિવાં પૂચ્છા, મોતમ । સાદિકઃ અપર્યવસિતઃ ।

મુપ્પે સૈય માદિ અપર્યવસિતમિતિ કેવલં પ્રોક્તમ ।

સુત્રાશાતનમોદમિઃ તત્ત્વં ચ પ્રદૃશ્યં મવસિતિ ॥

અને કેવલદર્શનના કાળમાં કેવલજ્ઞાનનો સફલાવ માન્યા વિના છુટકો નથી. એમ નહિ સ્વીકારવાથી તો બેમાંથી એક પણ ઉપયોગ નહિ સંભવે. આ વાતને સમ્મતિ (કા. ૨)ની નિમ્ન-લિખિત ગાથા પુષ્ટિ આપે છે:—

“ મંતસ્મિ કેવલે દંસણમ્મિ ણાણસ્મ સંમવો ણત્થિ ।

કેવલણાણમ્મિ ય દંસણસ્સ તમ્હા સણિહણાઈ ॥ ૮ ॥ ”

અર્થાત્ કેમકે વાદ સ્વીકારતાં કેવલદર્શનના સમયે કેવલજ્ઞાનનો સંભવ નથી અને કેવલજ્ઞાનના સમયે કેવલદર્શનનો સંભવ નથી, એથી એ સાન્ત સિદ્ધ થાય છે.

વળી, જ્યારે સર્વજ્ઞને સામાન્ય અને વિશેષ ઉપયોગનાં આવશ્યોને સર્વથા નાશ થયેલો આપ માનો છે તો કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન પૈકી આપ પ્રથમ કોની ઉત્પત્તિ સ્વીકારો છો ? એકના ઉત્પાદના સફલાવમાં બીજાનો ઉત્પાદ અનિવાર્ય છે. કદાચ એકની સામગ્રી બીજાને પ્રતિબંધક માનવા પ્રેરાશે તો બેમાંથી એકનો પણ સફલાવ રહેશે નહિ, બંનેનો અલાવ માનવો પડશે.

ક્રમિક૦—પ્રથમ કેવલજ્ઞાન અને પછી કેવલદર્શન ઉત્પન્ન થાય છે એમ અમે બેધકક સ્વીકારીએ છીએ, કેમકે વિશેષાંની નિમ્ન-લિખિત ગાથા અમારા મતને ટેકો આપે છે:—

“ સત્ત્વાઓ લલ્હીઓ જં સાગરોવબોગલામાઓ ।

તેનેહ સિદ્ધલલ્હી ઉપ્પજ્ઞહ તદુપ્પત્તસ ॥ ૩૦૮૯ ॥ ”

અર્થાત્ સાક્ષી ઉપયોગના લાભથી સમગ્ર લબ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી અત્ર તે સાક્ષર ઉપયોગવાળાને સિદ્ધ-લબ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે.

યુગપદ્મ૦—આપનું આ કથન ગેરવ્યાજબી છે, કેમકે ઉપયુક્ત ગાથા તો લબ્ધિના સમ-કાલીન ઉત્પાદની સાક્ષી પૂરે છે, નહિ કે ક્રમિકની; ક્રમિક ઉપયોગ પરત્વે તો એ ઉદાસીન છે. વળી સર્વજ્ઞને કેવલદર્શનરૂપ ઉપયોગ કેવલજ્ઞાનના અનંતર સમયમા થાય છે એ હકીકત એક સ્પષ્ટ (સમય) ન્યૂનાધિક આયુધ્યવાળા કેવલીના અંબધમ. ક્રમિક ઉપયોગ-દ્વયની ધાગોને નિર્વાહ કેવી રીતે થવા દે ?

ક્રમિક૦—જ્ઞાન-ઉપયોગ સામાન્યમાં દર્શન-ઉપયોગની હેતુતા અમે માનીએ છીએ, કેમકે નિર્વિકલ્પક મહાધિરૂપ છદ્મસ્થ-કાલમાં તેવો અનુભવ થાય છે. આથી પ્રથમ કેવલજ્ઞાનની ઉપપત્તિ

૧-૭ યાવા—

સતિ કેવલદર્શને જ્ઞાનસ્ય સમ્મવો નાતિ ।

કેવલજ્ઞાને ચ દર્શનસ્ય તમ્માત્ મનિધને (કેવલજ્ઞાનદર્શને) ॥

મર્ધા લબ્ધયો યત્ સાકારોપયોગદ્વામાત્ ।

તેનેહ સિદ્ધલબ્ધિરપપતે તદુપ્પત્તસ્ય ॥

યદ્ય શક્યે અને કેવલદર્શનમાં કેવલજ્ઞાનની વિશિષ્ટ હેતુતા હોવાથી. દ્વિતીયા સમયમાં કેવલદર્શનની ઉપપત્તિ માટે જરૂર અવકાશ રહેશે. આ પ્રમાણે ક્રમિક સામગ્રીરૂપ ઉભય સંપત્તિ વડે ક્રમિક ઉપયોગ-દ્રવ્યની ધારના નિર્વાહ થવાનો અને એક ક્ષણ ન્યૂનાધિક આયુષ્યવાળાઓમાં એક ક્ષણમાં કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનો સ્વીકાર નહિ કરવાથી પણ સર્વ જાતની ઉપપત્તિ સંભવે છે તો શા માટે અમારે ક્રમિક ઉપયોગ વાદ ન માનવો?

યુગપદ્મ—એક ક્ષણ ન્યૂનાધિક આયુષ્યવાળાઓમાં એક ક્ષણમાં કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ નહિ સ્વીકારવાનું સાહસ તમે કરી શકો તેમ નથી, કેમકે દેસણપુરું નાળું ઇત્યાદિ કથનથી વિરોધ ઉપસ્થિત થાય છે. વળી તેવી હેતુતામાં કોઈ પણ પ્રમાણ નથી, કારણ કે ઉત્પન્ન થયેલું કેવલજ્ઞાન ક્ષાયિક હોવાથી તેનો નાશ કોઈ પણ રીતે સંભવતો જ નથી તેમજ તેની અનુપપત્તિ માટે પણ અવકાશ નથી.

આ પ્રમાણે ક્રમિક ઉપયોગ-વાદ પ્રમાણ-વિકલ જણાય છે એથી કરીને એક કાળમાં બંને ઉપયોગો સ્વીકારવા એ ઉત્તમ માર્ગ છે એવી શ્રીમદ્ભવાદી ઉદ્દેશપણા કરે છે.

ઐક્ય—ભગવાન શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકર ક્રમિક કે અક્રમિક ઉપયોગવાદને ન સ્વીકારતાં બીજો જ માર્ગ ગ્રહણ કરે છે. તેમનું કહેવું તો એ છે કે જે જ્ઞાન છે તે જ દર્શન છે. જ્ઞાન-ઉપયોગથી દર્શન-ઉપયોગ પૃથક્ છે જ નહિ, કેમકે બંને કાળોની સામગ્રીના સદ્ભાવમાં સમૂહના આશંબનરૂપ ઉત્પાદ જ અન્યત્ર જણાય છે, માટે પૂર્વોક્ત અપરિદૃષ્ટ કલેશમાં પડવાની કશી જરૂર નથી; વળી ઐક્યવાદરૂપ પક્ષમાં જ કેવલીને સર્વજ્ઞ કહી શકાય તેમ છે; અન્ય પક્ષોમાં તેમ કરવું અશક્ય છે. આ વાતનો તેઓ સંમતિતર્ક (કા. ૨) ની નિમ્ન-લિખિત ગાથા દ્વારા પ્રધોષ કરે છે:—

‘જહ સર્વં સાચારં, જાણહ પક્કસમણ સર્વવણ્ણ ।

જુજ્ઞહ સયા વિ પવં, બહવાઃ સર્વંણ યાણાહ. ॥ ૧૦ ॥’

અર્થાત્ જાતિ-વ્યક્તિ ગ્રહિત ધર્મવાળું સાકાર જગત્ સામાન્ય-વિશેષાત્મક છે. બે એક સમયમાં કેવલી સર્વ સાકાર જગતને જાણે છે તો જ સમગ્ર કાળમાં તેનું સર્વજ્ઞપણું સંભવે છે, અથવા મતિજ્ઞાનની જેમ તે સર્વને ન જાણે તો તેની સર્વજ્ઞતા ઘટી શકતી નથી. સાથે સાથે એ ભૂલવા જેવું નથી કે દર્શનમાં તો સામાન્યનું જ ગ્રહણ કરવાની શકિત છે; તે કંઈ વિશેષ ઉપર પ્રકાશ પાડી શકે તેમ નથી! આથી કેવલદર્શનને કેવલજ્ઞાનથી જિનન ન માનતાં જે કેવલજ્ઞાન છે તે જ કેવલદર્શન છે એમ સ્વીકારવું, કેમકે જ્ઞાનના પ્રકાશમાં તમામ પ્રકારોનો અન્તર્ભાવ થઈ જાય છે.

વિશેષમાં જ્ઞાન વ્યક્તસ્વરૂપી છે, બંધારે દર્શન અવ્યક્તસ્વરૂપી છે; એથી ધીણ આપરણ.

૧ યામા—

પદિ સર્વં સાચારં જ્ઞાનાતિ પક્કસમેયન સર્વજ્ઞ ।

પુરુષતે સદાહિં પદમથવા સર્વં જ જ્ઞાનાતિ ॥

જાણ કેવલીમાં પૃથક્ કેવલદર્શન સંભવતું નથી. સર્વજ્ઞ જેવી સમર્થ વ્યક્તિમાં વ્યક્તતા-મવ્યક્તતા કેવી રીતે સ્વીકારાય ? આ વાત સંભવિતર્ક (કા. ૨)ની નિમ્ન-લિખિત ગાથામાં બુદ્ધી ઊઠે છે:—

“ પરિસુદ્ધં સાધારં, અવિયત્તં દંસણં, અણાધારં ।

જ ય સ્ત્રીણાવરણિજ્જે જુજ્જહ સુવિયત્તમવિયત્તં ॥ ૧૧ ॥ ”

આથી એ ફલિત થાય છે કે સામાન્ય-વિશેષસ્વરૂપી જ્ઞેયનો સાક્ષાત્કાર કરવાવાળું, અને એની રીતે એક સ્વભાવવાળું કેવલીને જ્ઞાન હોવું જોઈએ.

અત્ર કોઈ એવી શંકા કરે કે ગાદ્ય બે પ્રકારનાં હોવાથી આહક જ્ઞાન પણ બે પ્રકારનું હોવું જોઈએ તો તે અસ્થાને છે, કેમકે આમ માનવા જતાં તો કેવલજ્ઞાનનાં ગ્રાહ્ય અનન્ત હોવાથી આહકરૂપ કેવલજ્ઞાન પણ એક વ્યક્તિમાં અનન્ત માનવાં પડશે. વિષયમાં ભિન્નતાઓ હોવાને લીધે જ્ઞાનમાં ભિન્નતા માનવી એ ઠીક નહિ. કદાચ ઉપચારથી એમ માનવામાં આવે તો વાંધા નથી, બાકી પ્રધાનપણે તેમ કરવું ન્યાય નથી. છતાં જો એમ માનવાનો કદાચહ કરવામાં આવે તો એક લીપક અનેકનો પ્રકાશક હોવાથી એમાં પણ અનેકતાની વ્યર્થ કલ્પના કરવી પડશે. (આ પ્રમાણે સૂર્યના સંબંધમાં પણ ઘટાવી લેવું). બળી જેમ કંડા અને જિના સ્પર્શમાં તેના બુદ્ધા બુદ્ધા સ્વભાવને લઈને જેમ પરસ્પર વિરોધ છે, તેમ એક સ્વભાવવાળા બે ઉપયોગમા વિરોધ નથી. કાબલા તરીકે દર્શન અને સ્પર્શનરૂપ બે શક્તિવાળા એક દેવદત્તમાં જેમ વિરોધ નથી, તેમ ઉભય સ્વભાવ સ્વરૂપી એક જ્ઞાનવાળા કેવલીમાં વિરોધ નથી. જ્ઞાનપણા અને દર્શનપણાને લઈને જ જ્ઞાન અને દર્શનમાં ભિન્નતા છે, નહિ કે ધર્મોના લેઈને લઈને.

આ ઉપરથી એકથવાદી ક્રમિક કે અક્રમિક ઉપયોગવાદીને કહે છે કે આપની માન્યતા સુક્તિ-વિકલ હોવાથી વજનહાર નથી એટલું જ નહિ, પરંતુ આગમ પણ આપના મનને અસંગત કરાવે છે. આના સંમર્ધનાથે સંભવિત (કા. ૨)ની નિમ્ન-લિખિત ગાથા સ્મરુ કરવામાં આવે છે:—

“ અદિદ્દં અણાયાં, ચ કેવલી એવ માસહ સયા વિ ।

એગસમયમ્મિ હંદી, ચપણવિયપ્પો ન સમ્ભવહ ॥ ૧૨ ॥ ”

અર્થાત્ ક્રમિક પક્ષમાં જ્ઞાન-કાલમાં અદ્ય અને દર્શન-કાલમાં અક્ષાત સ્વીકારવાં પડે છે, એટલે કે કેવલી જ્ઞાન-કાલમાં જોઈ શકતા નથી અને દર્શન-કાલમાં તેઓ જાણી શકતા નથી.

૧ ગાથા—

પરિશુદ્ધં સાધારં અવ્યક્તં દર્શનમ્નાકારમ્ ।

ન ચ સ્ત્રીણાવરણે ચુક્યતે સુવ્યક્તતા-ડવ્યક્તતે ॥

૨ ગાથા—

અદ્વૈતમજ્ઞાતં ચ કેવલી એવ માસતે સદાડિપિ ।

પદ્ધતિમ્ જામયે મો ચવનચિદરૂપો ન સમ્ભવતિ ॥

અક્રમિક પક્ષમાં સામાન્ય અંશમાં અજ્ઞાત અને વિશેષ અંશમાં અદૃષ્ટ, માનવાં પડે છે એટલે કે સામાન્ય અંશને બાણતા નથી અને વિશેષ અંશને ભગવાન જેતા નથી એવી પરિસ્થિતિ ઉપનિષદ થાય છે. કેવલી સર્વદા ભાષણ કરે છે એ વાત શાસ્ત્રસંમત છે તો પછી એક સમયમાં જ્ઞાનથી બાણેલા વિશેષોને અને દર્શનથી બેચેલા સામાન્યને ભગવાન કથે છે આવો, વચનમાં વિકલ્પ આપના પક્ષમાં ઘટી શકશે નહિ.

અન્ય કાળમાં અન્યતું ઉપલક્ષણ હોવાથી અને વિષયાંતરની ગોણતા હોવાથી વચન-વિકલ્પની ઉપપત્તિ થઈ શકશે એવો ખ્યાલ થઈ શકે તેમ નથી, કેમકે એવો લૂલો ખ્યાલ કરવા જેતાં તો ભ્રાન્ત છદ્મસ્થમાં પણ આવા પ્રયોગની આપત્તિરૂપ પ્રસંગ સ્વીકારવો પડશે. વળી બે 'શુંગશો-હિક ન્યાય અનુસાર જ્ઞાન અને દર્શનરૂપ વિષયવાળા જ પદાર્થોને તેમની શુદ્ધિમાં અનુપ્રવેશ થતો હોવાથી અમને કશી અડચણ આવતી નથી એવો બ્યર્થ પ્રલાપ કરશે નહિ, કેમકે એમ કરવા જેતાં તો સર્વજ્ઞતા જ હવામાં ઊડી જશે. સંખ્યતિ (કાં ૨)માં કહ્યું પણ છે કે—

“ ૨અળ્પાણં પાસંતો, અદિદ્દં ચ અરહા વિચારંતો ।

કિં જાણહ કિં પાસહ, કહ સન્વણુ ત્તિ ચા હોહ ? ॥ ૧૩ ॥ ”

અર્થાત્ અજ્ઞાતને જોનાર અને અદૃષ્ટને બાણુનાર જુઓ છે પણ શું અને બાણુ છે પણ શું ? અને આ પ્રમાણે કેવલી ન્યારે કંઈ જેતા કે બાણુતા નથી, તો તેમણે સર્વજ્ઞપણું ક્યાં રહ્યું ?

વળી જ્ઞાન અને દર્શનને એક (અભિન્ન) નહિ માનવામાં આવે તો દર્શનમાં અદૃષ્ટ વિષયતા હોવાથી એમાં અનન્તતા સંભવશે નહિ અને આગમમાં તો દર્શનને અનન્ત કહેલું છે. હાખલા તરીકે જુઓ ભગવતી (૨૦ ૫, ઉં ૪, સૂં ૧૮૫)નો નિમ્ન-લિખિત ઉદ્દેશ્ય—

“ ૨અળંતે નાપો કેવલિસ્સ, અળંતે દંસણે કેવલિસ્સ, નિવ્વુડે નાપો કેવલિસ્સ, નિવ્વુડે દંસણે કેવલિસ્સ ”

અનંત વિશેષવર્તી સાકાર બ્રાહ્મક જ્ઞાનથી સામાન્ય માત્રનું અવલેખન કરનાર દર્શન અદૃષ્ટ સિદ્ધ થાય છે માટે દર્શનને જ્ઞાનથી સિદ્ધ માનનારે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે ન્યારે દર્શન માટે પૂરતા વિષયો જ નથી તો એમાં અનન્તતા ક્યાંથી સંભવશે ? આથી એકમ-વાદ સ્વીકારવો સમુચિત છે. એક જ કેવલજ્ઞાનમાં સામાન્ય અંશની અપેક્ષાએ દર્શન-બ્યવહાર અને વિશેષ અંશની અપેક્ષાએ જ્ઞાન-બ્યવહાર થઈ શકે તેમ છે.

૧ ગાયે ના ટોળામાથી દરેક ગાયનું શીંગડું પકડી પકડીને આ મારી ગાય, આ મારી ગાય એમ ગાયો એળખતી તે 'શુંગશોદિક ન્યાય' રહેવાય છે.

૨ હાયા—અજ્ઞાતં પર્યત્ત અવુદ્ધં ચ અર્હંત વિજ્ઞાનત્ ।

કિં જાનાતિ કિં પર્યતિ કથં સર્વજ્ઞતા ચા મયેત્ ? ॥

૩ હાયા—અનન્તં જ્ઞાનં કેવલિનં, અનન્તં દર્શનં કેવલિનં, નિવૃત્તં જ્ઞાનં કેવલિનં, નિવૃત્તં દર્શનં કેવલિનં ।

પ્રથમ-દર્શન અને પછી જ્ઞાન એ વાત છદ્મસ્થના ઉપયોગ પરત્વે સુવિદિત છે, કારણ કે પ્રથમ સામાન્યનો અનુભવ કમય છે અને ત્યાર બાદ વિશેષનો અનુભવ થાય છે. એવી રીતે કેવલીમાં કમથી પ્રાપ્ત થયેલા બેદો હોવા ભેદભેદ; હા, એટલી વિશેષતા જરૂર છે કે કેવલીમાં પ્રથમ જ્ઞાન-અને પછી દર્શન છે, કેમકે પછી લક્ષ્યનો સાકાર ઉપયોગવાળાને જ પ્રાપ્ત થાય છે એટલે કે કેવલીમાં જ્ઞાનહેતુક દર્શન છે. આ પ્રમાણે કમિકવાલી કહેવા તત્પર હોય તો તે તેની અજ્ઞાનતા છે. કેમકે “જુગવં-દો તત્ત્વિ ઉવઓગા” એ કથન તો એક કાલમાં બે ઉપયોગની ઉપ-પત્તિની ના પાડે છે, નહિ કે સમકાલમાં તે બેના અવસ્થાનની. ઉભય ઉપયોગની ધારણાના અન્તરાયરૂપ-કોઈ સામગ્રી નહિ હોવાથી સહાવસ્થાનમાં કશો દોષ નથી.

વળી અવગ્રહરૂપ મતિજ્ઞાનને આપ દર્શન કહો છો અને અપાયરૂપ મતિજ્ઞાનને જેમ જ્ઞાન કહો છો તેમ કરવાથી તો મતિજ્ઞાન દર્શનરૂપ બનશે અને એ વાત તો સુક્તિ-વિરુદ્ધ છે અને વળી મતિજ્ઞાનના ૨૮-બેદોનો ઉચ્છેદ થશે તે વધારામાં.

અત્ર એ પણ ઉમેરવામાં આવે છે કે યથાર્થિત તત્ત્વનું શ્રદ્ધાન પણ સમ્યક્જ્ઞાનરૂપ સમ-જનું. સમ્યક્દર્શન પણ સમ્યક્જ્ઞાનની એક પ્રકારની વ્યાખ્ય ભતિ હોવાથી આ સમજણમાં કંઈ આકૃત આવતી નથી.

આ પ્રમાણે આપણે જ્ઞાન-દર્શનનું દિગ્દર્શન કર્યું. હવે જૈન દર્શનની વિશિષ્ટતાને સિદ્ધ કરનારા નયના માર્ગનું અવલોકન કરીએ.

નય-મીમાંસા

નય એ તત્ત્વ-જ્ઞાનના ભંડારને ઉઘાડનારી સુવર્ણની કુંચી છે, વિકટમાં વિકટ પ્રશ્નને સુન્દર અને સચોટ રીતે ઉકેલનારી બારાખડી છે, જગતના સમગ્ર વિચારો અને વર્તનાનું-સામાજિક કે અકિનગત બંધારણના પાયાનું નિરીક્ષણ કરાવનારી દીપિકા છે, મતાંતર-સહિષ્ણુતારૂપ વલલીને પોષનારી મૃદુ-વૃદ્ધિ છે અને અસતોષ અને ગેરસમજનો બહિષ્કાર કરનારી રાક્ષસા છે. આવા અનુપમ નયને જૈન દર્શનના કેન્દ્ર-સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે એટલું જ નહિ, કિન્તુ તેની સર્વવ્યાપકતા સ્વીકારવામાં આવી છે, એ વાત શું વિશેષાંગની નિમ્ન-લિખિત ગાથા ઉપરથી તરી નથી આવતી?—

“ નેતિય નપદિ વિઠ્ઠળં, સુત્તં અર્થો ય જિણમણ કિંચિત્ત ।

આસજ્જ ઉ સોપારં, નપ નયવિસારઓ વૂઆ ॥ ૨૨૭૭ ॥ ”

૧ ૭૫—

નાસ્તિ નયૈવિહીનં સૂત્રમર્થસ જિનમત્તે કિંચિત્ત ।

આસાણ સુ મોતારં નયાન્ નયવિશારદો વૂઆત્ત ॥

૨ આ ગાથા ટાયલરે અનુયોગદ્વારની શીલેઅચન્દ્રચરિત વૃત્તિ (પૃષ્ઠ ૧૭)માં નજરે પડે છે.

અર્થાત્ જોત દર્શનમાં નય રહિત કોઇ સૂત્ર કે અર્થ નથી. આથી કરીને નયવિચારક (નયમાં નિષ્ણાત ગુરુ) યોગ્ય શ્રોતા મળતાં નયનું વિવિધ પ્રકારે કથન કરે.^૧

આ પ્રમાણેના ગૌરવવાળા નયના લક્ષણ પરત્વે પૂર્વ મુનિવર્યોનું ' શું ' કથન છે તે જોઇ લઇએ.

નયનાં લક્ષણો—

(૧) નયચક્રસારમાં નય પરત્વે કહ્યું છે કે—

“ અનન્તધર્માત્મકે વસ્તુન્યેકધર્મોત્તયનં જ્ઞાનં નયઃ ”

અર્થાત્ અનંતધર્માત્મક પદાર્થને વિષે (એટલે કે કોઇ પણ વસ્તુના અનંત ધર્મો પૈકી) એક ધર્મનું મુખ્યપણે ગ્રહણ તે ' નય ' છે.

(૨) ન્યાયાવતાર (સ્લોઁ ૨૯)ની ટીકા (પૃ ૭૩)માં શ્રીસિદ્ધિપિં નયની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ રજુ કરે છે—

“ અનન્તધર્માધ્યાસિતં વસ્તુ સ્વાભિપ્રેતૈકધર્મવિશિષ્ટં નળતિ-પ્રાપયતિ સવેદનમારોહ્યતીતિ નયઃ ”

અર્થાત્ અનંત ધર્મોથી વિશિષ્ટ વસ્તુને પોતાને અભિમત એવા એક ધર્મથી યુક્ત જો ' જણાવે છે તે ' નય ' છે.

(૩) આ સંબંધમાં પ્રમાણુનયઁ (૫૦૭, સૂ. ૧)નો મુદ્રાલેખ એ છે કે—

“ નીયતે યેન શ્રુતાશ્ચ પ્રમાણવિષયીકૃતસ્પાર્થસ્થાંશસ્નદિતરાંશૌદાસીન્યતઃ સ પ્રતિપત્તુરભિપ્રાયવિશેષો નયઃ ”

અર્થાત્ સિદ્ધાન્તમાં કહેલા પ્રમાણ વડે વિષયરૂપ અનેલા (એટલે કે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી નિશ્ચય કરાયેલા) અર્થના અંશરૂપ અને ઈતર અંશો તરફ ઉદાસીનતા (એટલે કે નહિ તેનું ગ્રહણ કે નહિ તેનો નિષેધ) પૂર્વકનો અભિપ્રાય—વિશેષ તે ' નય ' છે.^૨

૧ નયની મદત્તાને લક્ષ્યમાં ગમીને તો અનેક વિલુધવરોએ નયના વિવરણના પ્રસંગને જોતા ન કરતા સાનંદ વધાવી લીધો છે

૨ આ ઉપરથી એ ક્ષતિ થાય છે કે નયરૂપે ગણાવા લાયક કોઇ પણ આશય-અભિપ્રાય-વિચાર પ્રત્યક્ષ, અનુમાન કે અન્ય કોઇ પણ પ્રમાણથી ગાળિત ન જ હોવો જોઈએ. અમુક વિચાર અત્યાન્ત છે, અસંદિગ્ધ છે, દોષરહિત છે એવી પ્રતીતિ પ્રમાણ દ્વારા થાય ત્યાર પછી જ તે વિચાર નયસમિતિનો સભ્ય બની શકે છે વિશેષમાં આ પ્રમાણે સભ્ય બનેલા વિચારે પોતાનાથી બિન્ન કે વિરુદ્ધ વિચાર સાથે ઝડાઝમી કરવા કે ઝૂંઝેશ લાગવવા તેષાર થયું નહિ, પરંતુ પોતાનું કાર્ય તેના તરફ ઉદાસીન રહી બળવતું નેહએ. જો આ પ્રમાણે નહિ વર્તે તો નયસમિતિ તેને પોતાની સમિતિમાંથી કાઢી મૂકે-તેને " નવાભાસ "ની પદ્ધતિ આપી તેને પોતાના મધ બદાર ચૂકી દે,

(૪) પ્રવચનસારોદ્ધારની વૃત્તિ (પત્રાંક ૨૪૩)માં આ પરત્વે એ ઉલ્લેખ છે કે—

“ અનેકધર્મકં વસ્તુવધારણપૂર્વકમેકેન નિત્યત્વાચન્યતમેન ધર્મેણ પ્રતિપાદ્ય સ્વચુદ્ધિ નીયતે—પ્રાપ્યતે યેનાભિપ્રાયવિશેષેણ સ જ્ઞાતુરભિપ્રાયવિશેષો નયઃ ”

અર્થાત્ અનેક ધર્મવાળી વસ્તુનું અનવધારણ પૂર્વક નિત્યત્વ વગેરે અનંત ધર્મો પૈકી કોઈ એક ધર્મ વડે પ્રતિપાદન કરી જે અભિપ્રાય—વિશેષ દ્વારા આ વસ્તુને યોગ્યતાની બુદ્ધિમાં ઉતારાય છે તે બાલુકારનો અભિપ્રાય—વિશેષ ‘ નય ’ છે.

(૫) અનુચોગદ્ધારની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—

“ સર્વજ્ઞાનન્તધર્માધ્યાસિતે વસ્તુનિ एकांशग्राहको बोधो नयः ”

(૬) એક સ્થળે નયનું લક્ષણ નીચે મુજબ આપવામાં આવ્યું છે:—

“ નાનાસ્વભાવેભ્યો વ્યાવૃત્ત્યૈકસ્મિન્ સ્વભાવે વસ્તુનયનં નયઃ ”

એટલે કે વસ્તુના વિવિધ સ્વભાવોને દૂર કરીને—તેની ઉપેક્ષા કરીને તેના કોઈ એક સ્વભાવને પ્રાપ્ત કરવું તે ‘ નય ’ છે.

(૭) “ જ્ઞાતુરભિપ્રાયઃ શ્રુતવિકલ્પો વા નયઃ ”

એ પ્રમાણે પણ નયનું લક્ષણ દર્શિગોચર થાય છે.

(૮) એક અન્યકાર નયનું લક્ષણ નીચે મુજબ નિર્દેશ છે:—

“ પ્રમાણપ્રવૃત્ત્યુત્તરકાલભાવિપરામર્ગવિશેષરૂપત્વં નયસ્ય લક્ષણમ્ ”

અર્થાત્ પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ પછીના કાળમાં એટલે કે પ્રમાણ દ્વારા વસ્તુનો નિર્ણય થયા બાદ તેના પ્રત્યેક ધર્મનો વિશેષ રીતે વિચાર કરવો તે ‘ નય ’ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જે અધ્યવસાય—વિશેષ દ્વારા પગમર્શ કનય છે તેનું નામ ‘ નય ’ છે.^૧

(૯) તત્ત્વાર્થશબ્દ (પૃષ્ઠ ૬૫)માં નયનું લક્ષણ એમ આપવામાં આવ્યું છે કે—

“ પ્રમાણપ્રકાશિતોઽર્થવિશેષપરૂપકો નયઃ ”

૧ બાપા— ‘ શિત અર્થના પર્યાયોની પ્રકૃપણા કરનાર ’ નય ’ છે.

નાસ્તિ નયઃ
પ્રમાણમ્ તુ એને શીલેભય-દ્રવ્યજિનું નય પરત્વે શું કથન છે તે બાલુકા માટે
નોંધ (પૃ ૧૧૮-૧૧૯)

૨ આ ગાથા દાસ્યજ્ઞે

આ ઉપરથી શ્વેતાંબર તેમજ દિગંબર મત પ્રમાણે નયનું લક્ષણ સમજી શકાય છે, પરંતુ અન્યકારનું એ સંબંધમાં કેવું વલણ છે તે જાણવું બાકી રહે છે એટલે એ જ દિશામાં પ્રયાણ કરીશું. એમના શબ્દોમાં નયનું લક્ષણ એ છે કે—

અનન્તધર્માત્મકવસ્તુતિ ધર્માન્તરૌદાસીન્યપૂર્વકૈકધર્મોત્ત્રાયકાધ્ય-
વસાયવિશેષરૂપત્વં, અનેકધર્મકદમ્બકોપેતવસ્તુનો ધર્માન્તરૌદાસીન્ય-
પૂર્વકૈકધર્મેણાવધારણાત્મકાધ્યવસાયવિશેષરૂપત્વમ્, પ્રકૃતવસ્ત્વંશપ્રાહી-
તરાંશાપ્રતિક્ષેપ્યધ્યવસાયવિશેષરૂપત્વં વા નયસ્ય લક્ષણમ્ । ()

અર્થાત્ અનન્તધર્માત્મક વસ્તુમાં રહેલા અનેક ધર્મોમાંના, અન્ય ધર્મોના નિષેધ કર્યા વિના અર્થાત્ તે ધર્મો તરફ ઉઠાસીત રહીને કોઇ એક ધર્મ દ્વારા વસ્તુનો નિશ્ચય કરવા રૂપ અધ્યવસાય તે 'નય' છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો કોઇ એક વસ્તુ સંબંધી જુદી જુદી દૃષ્ટિએ—અપેક્ષાએ વિચાર કરવાથી જે જુદા જુદા યથાર્થ અભિપ્રાયો બાંધવામાં આવે, તે બધા 'નય' કહેવાય છે. જેમકે કોઇ એક પુરુષ સંબંધી જુદી જુદી દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં તેને પિતા, પુત્ર, મામે, ભાણેજ, કાકો, ભત્રીજો ઇત્યાદિ વિવિધ રૂપે માનવો તે 'નય' છે. તે પુરુષ પોતાના પુત્રની અપેક્ષાએ પિતા છે, પોતાના પિતાની અપેક્ષાએ પુત્ર છે અને વળી પોતાના ભાણેજ અને ભત્રીજાની અપેક્ષાએ મામે તથા કાકો છે. એ પ્રમાણે બાકીનાં સગપણો પણ ઘટાવી શકાય તેમ છે. આ દૃષ્ટાન્ત ઉપરથી સમજી શકાય છે કે એકના એક પુરુષમાં પિતૃત્વ, પુત્રત્વ ઇત્યાદિ અનેક ધર્મો રહેલા છે. અર્થાત્ દરેક વસ્તુ અનંતધર્માત્મક છે.

વસ્તુના અનંત ધર્મો—

જૈન શાસ્ત્રમાં અને પ્રસ્તુતમાં નયના લક્ષણમાં પદાર્થને અનંતધર્માત્મક—અનંત ધર્મવાળો કહ્યો છે. આથી એક પદાર્થમાં અનન્ત ધર્મો કેવી રીતે ઘટે છે એ જાણવાની સહજ ઉત્કણા થાય. આની તૃપ્તિ માટે આપણે તર્કરહસ્યદીપિકા (પત્રાક ૮૫-૯૦)નો આશ્રય લઇશું. 'અનંત' એટલે જેનો અંત (છેડો) ન આવી શકે—જેની ગણના ન થઇ શકે તે; અર્થાત્ 'અપરિમિત'; અને 'ધર્મ' એટલે સહભાવી કે કમભાવી પર્યાય યાને સ્વભાવ. આથી કરીને અનંતધર્માત્મક કહો કે અનેકાન્તાત્મક કહો તે એક જ છે, કેમકે અનેકાન્તાત્મકનો અર્થ અનેક અંશો-ધર્મો-સ્વરૂપોથી સુક્ત એમ થાય છે. વસ્તુ-માત્ર—ભલે પછી તે ચેતન હોય કે જડ અનંતધર્માત્મક છે, કેમકે એનું જ્ઞાન પ્રમાણ દ્વારા થઇ શકે છે. આ રથએ અન્વય-દૃષ્ટાન્ત મળી શકે તેમ નથી, કેમકે કોઇ પણ વસ્તુ ચેતન કે જડ વસ્તુરૂપ પક્ષમાં સમાઇ જાય છે. એથી અત્ર વ્યતિરેકી ઉદાહરણ મળી શકે છે. જેમકે જે વસ્તુ અનંતધર્માત્મક નથી, તે પ્રમેય (પ્રમાણથી જાણી શકાય તેમ) નથી, દાખલા તરીકે આકાશકુસુમ. આ અનુમાન સર્વથા દોષથી રહિત છે. વળી પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો પણ આ હકીકતને પુષ્ટિ આપે છે.

૧ નય, પ્રાપક, સાધક, નિર્વર્તક, નિર્ભાસક, ઉપલબ્ધક, બ્યંજક એ બધા સમનાર્થક છે. બ્રુઓ તત્પર્યર્થ. (અં ૧, સૂં ૩૫) પૂં બાબ (૫૦ ૧૨૦).

પ્રસ્તુત પ્રશ્નનો જોટલે કે કોઈ પણ એક વસ્તુમાં અનન્ત ધર્મો કેવી રીતે ઘટી શકે છે તેનો ઉત્તર આપણે એક માત્ર સોનાના ઘડાના દૃષ્ટાન્તથી આપીએ. આ વિવક્ષિત ઘડો પોતાનાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને લાવની અપેક્ષાએ હોવાથી લોગવે છે—અસ્તિત્વ ધરાવે છે, જ્યારે બીજાના દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ તેનું અસ્તિત્વ નથી. સત્ત્વ, રૂપત્વ, પ્રમેયત્વ ઇત્યાદિ ધર્મોની અપેક્ષાએ આ ઘડાનો વિચાર કરતાં તેના સત્ત્વ વગેરે સ્વ પર્યાયો જ છે, કોઈ પર પર્યાય નથી. અર્થાત્ આ ઘડો સર્વદા સત્ જ છે, કેમકે સત્વાદિ ધર્મો વસ્તુ-માત્રમાં હોવાથી એ ધર્મોની અપેક્ષાએ પ્રત્યેક વસ્તુ પરસ્પર સમાન છે, સખતીય છે; વિખતીય માટે તેમાં અવકાશ નથી—એ ધર્મોમાં પરની કલ્પના માટે સ્થાન નથી. આ ઘડાનો આપણે વિશેષ વિચાર

કરીશું તો જણાશે કે આ ઘડો પુદ્ગલના પરમાણુઓથી બનેલો છે, વાસ્તે એ પૌદ્ગલિક દ્રવ્યરૂપે સત્ કહેવાય, પરંતુ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશસ્તિકાય, જ્વાસ્તિકાય અને કાળ એ પેઠી કોઈ પણ રૂપે તો તે અસત્ કહેવાય. અત્ર પૌદ્ગલિકપણું એ આ ઘડાનો સ્વ પર્યાય છે અને એ પર્યાય ધર્માસ્તિકાય, જ્વાસ્તિકાયો વગેરે અનન્ત પર પર્યાયોથી ઘૂટે (વ્યાવૃત્ત) છે એટલે કે ઘડાનો સ્વ પર્યાય એક છે, જ્યારે તેના પર પર્યાયો અનન્ત છે. વળી ઘડો પૃથ્વીનો બનેલો હોવાથી તે રૂપે—પાર્થિવરૂપે સત્ છે, પરંતુ જળ, અગ્નિ, વાયુ ઇત્યાદિ રૂપે અસત્ છે. અહીં પણ પાર્થિવ-રૂપ ઘડાનો સ્વ પર્યાય એક છે, જ્યારે તેના જલાદિરૂપ પર પર્યાયોની સંખ્યા અનન્તની છે. આ માટે આગળ ઉપર પણ સ્વ-પર પર્યાયોની સંખ્યા ઘટાવી લેવી. આ પાર્થિવ ઘટ પણ ધાતુરૂપે સત્ છે, પરંતુ માટી વગેરે રૂપે તો અસત્ છે. ધાતુમાં પણ તે સોનાનો બનેલો છે, નહિ કે ત્રાણુ, પિત્તળ, કે ચાંદી વગેરે ધાતુનો; વાસ્તે તે સોનારૂપે સત્ છે, જ્યારે ત્રાણુ વગેરે રૂપે તે અસત્ છે. સોનામાં પણ એ ઘડેલા સોનાનો હોવાથી તે રૂપે સત્ છે, પરંતુ ઘડ્યા વિનાના સોનારૂપે તે અસત્ છે. ઘડેલા સોનારૂપે સત્ એવો આ ઘડો અમુક સોની (ભોતીરામ કારીગર)ના હાથે તૈયાર થયેલો હોવાથી તે રૂપે સત્ છે, જ્યારે બીજા નરેન્દ્ર વગેરે કારીગરની અપેક્ષાએ તે અસત્ છે. વિશેષમાં આ ઘડેલો ઘડો સાકડા સુખવાળો અને વચ્ચેથી પહોળા આકારનો હોવાથી તે રૂપે સત્ છે, જ્યારે સુગટ વગેરેના આકારરૂપે તે અસત્ છે. ઉપર્યુક્ત જે આકારરૂપે આ ઘડો સત્ છે તે આકાર ગોળ છે એટલે તે ગોળાકાર સત્ હોઈ એ ત્રિવાચના લાંગા, ચોરમ ઇત્યાદિ આકારે અસત્ છે. વળી એનો ગોળાકાર પણ પોતાના જ પરમાણુઓથી બનેલો હોવાથી તે દૃષ્ટિએ એ સત્ છે, પરંતુ બીજા પરમાણુઓની અપેક્ષાએ તો એ અસત્ છે. આ પ્રમાણે જે જે દૃષ્ટિએ એનું સત્ત્વ જોઈ શકાય છે તે તે દૃષ્ટિ તે એનો સ્વ પર્યાય છે, જ્યારે બાકીની દૃષ્ટિઓ—અપેક્ષાઓ એના પર પર્યાયો છે. આ પ્રમાણે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ રૂક્ત એક ઘડાના સ્વ પર્યાયો થોડા છે, જ્યારે તેના પર પર્યાયો તો અનન્ત છે.

ક્ષેત્રની વિવક્ષાએ સત્ત્વ—

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ આનું સત્ત્વ—અસત્ત્વ વિચારીએ. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ જોતાં આ ઘડો ત્રિલોક-કર્તા છે એટલે ત્રણે લોકમાં વર્તવાપણું એ ઘડાનો પોતાનો પર્યાય છે. આ પર્યાયનો બીજો કોઈ પર પર્યાય હોતો નથી. ત્રિલોકકર્તા આ ઘડો તિર્થંગ-લોકમાં હોવાથી એ રૂપે તે સત્ છે, પરંતુ

અધોલોક કે 'ભૂર્વ-લોક'માં તે નહિ હોવાથી તે રૂપે એ અસત્ છે. તિર્યગ્-લોકમાં પણ આ ઘડો જળદ્રીપમાં રહેલો હોવાથી આ દ્રીપની અપેક્ષાએ તે સત્ છે, જ્યારે ધાતકી વગેરે અસંખ્ય દ્રીપોની અપેક્ષાએ તે અસત્ છે. તેમાં પણ વળી એ ભરતક્ષેત્રમાં રહેલો હોવાથી એ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સત્ છે, જ્યારે ઔરવતાદિ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ તે અસત્ છે. ભરતક્ષેત્રમાં પણ તે મુંબઈમાં રહેલો હોવાથી આ નગરની દૃષ્ટિએ તે સત્ છે, જ્યારે સુરત વગેરેની અપેક્ષાએ તે અસત્ છે. મુંબઈમાં પણ તે ઘેલાભાઈના ઘરમાં હોવાથી તે દૃષ્ટિએ સત્ છે, જ્યારે અન્યના ઘરમાં રહેવાની અપેક્ષાએ તેો તે અસત્ છે. ઘરમાં પણ તે ઘરના એક ભાગમાં રહેલો હોવાથી તે રૂપે સત્ છે, જ્યારે ઘરના ઇતર ભાગોની અપેક્ષાએ તે અસત્ છે. તેમાં પણ એ જોટલા આકાશ-પ્રદેશને શકે છે—અવગાહીને રહ્યો છે, તે પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તે સત્ છે, જ્યારે બાકીના આકાશ-પ્રદેશને તે નહિ શકતો હોવાથી તે રૂપે એ અસત્ છે. એ પ્રમાણે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ બીજી ઉચિત વિચારણા કરી લેવી. અત્ર એ વાતનો નિર્દેશ કરીશું કે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ ઘડાના સ્વ પર્યાયોની સંખ્યા અલ્પ છે, જ્યારે તેના પર પર્યાયોની સંખ્યા અમંખ્ય છે, કેમકે લોકાકાશના—ક્ષેત્રના અસંખ્ય પ્રદેશો છે અથવા મનુષ્ય-લોકમાં રહેલો આ ઘડો બીજા સ્થાનમાં રહેલાં અનંત દ્રવ્યોથી વ્યાપ્ત હોવાને લીધે તેના પર પર્યાયો અનંત છે. એવી રીતે ઘેલાભાઈના ઘરમાં રહેલા ઘડા વિષે ગ્રમણ લેવું.

કાળની દૃષ્ટિએ સત્ત્વ—

હવે કાળની અપેક્ષાએ ઘડાનો વિચાર કરીશું. આ ઘડો પોતાના દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિત્ય છે એટલે કે તે હતો, છે અને હશે; એથી કરીને તેને કોઈથી પણ વ્યાવૃત્ત ન ગણી શકાય. પરંતુ એ આ યુગનો હોવાથી એ રૂપે સત્ છે જ્યારે અન્ય અતીત કે અનાગત યુગોની વિવક્ષાએ તે અસત્ છે. આ યુગમાં પણ તે ચાલુ વર્ષનો હોવાથી તે રૂપે સત્ છે, જ્યારે ગયા અને આવતા વર્ષની અપેક્ષાએ તે અસત્ છે. વળી ચાલુ વર્ષમાં પણ આ ઘડો વસંત ઋતુમાં અનેલો છે એટલે એ ઋતુની અપેક્ષાએ તે સત્ છે, જ્યારે અન્ય હેમંતાદિની અપેક્ષાએ તે અસત્ છે. તેમાં પણ એ નવીન (તાજે) છે, માટે નવીન રૂપે એ સત્ છે, જ્યારે પુરાણ (જૂના) તરીકે એ અસત્ છે. એમાં એ આજે બનેલો હોવાથી એ રૂપે સત્ છે, જ્યારે ગઇ કાળ વગેરેની અપેક્ષાએ અસત્ છે. તેમાં પણ વર્તમાન ક્ષણમાં તે વર્તમાન હોવાથી એ ચાલુ પળની અપેક્ષાએ વિદ્યમાન છે, જ્યારે અન્યની અપેક્ષાએ અવિદ્યમાન છે. આ પ્રમાણે કાળની અપેક્ષાએ ઘડાના સ્વ પર્યાયો અસંખ્ય છે, કેમકે એક પદાર્થ અમંખ્ય પણ સુધી ટકી શકે છે. પરંતુ એ અનંત કાળ સુધી ટકી રહેવાની કલ્પના કરવામાં આવે તો એના સ્વ પર્યાયોની સંખ્યા અનંતની થાય છે અને પર પર્યાયો તો અનંત છે જ, કેમકે આ પર્યાયો તો ઉપર્યુક્ત સમય સિવાયના કાળમાં વર્તતા અનંત પદાર્થોમાં હોવાથી ધસાવે છે.

ભાવની કલ્પનાથી સત્ત્વ—

હવે ભાવની અપેક્ષાએ ઘડાનું સત્ત્વ તપાસીશું. ભાવથી તે પીળા વર્ણનો હોવાથી આ વર્ણની દૃષ્ટિએ તે સત્ છે, પરંતુ કાળા વગેરે રંગની અપેક્ષાએ તે અસત્ છે. એકે આ ઘડો પીળો છે, પરંતુ અન્ય કોઈ પદાર્થની અપેક્ષાએ તે ખમણે પીળો છે, અમુકની અપેક્ષાએ ત્રણ ગુણે એમ

ઠેક અમુક અપેક્ષાએ તે અનંત ગુણો પીળો છે. એવી રીતે આ ઘડામાં અમુક દ્રવ્ય કરતાં બે ગુણી પીળાશ ઓછી છે, અમુક કરતાં ત્રણ ગુણી ઓછી એમ ઠેક અમુક પદાર્થની પીળાશ કરતાં અનેક ગુણી ઓછી છે. આ પ્રમાણે પીળાશની જ દૃષ્ટિએ ઘડાના સ્વ પર્યાયોની સંખ્યા અનંતની ભેદ શકાય છે.

એમ પીળા રંગની અપેક્ષાએ એના પોતાના પર્યાયો અનંત થઈ શકે છે, તેમ કાળા વગેરે વર્ણની વિવક્ષા કરતાં એના પર પર્યાયો અનંત હોવાની કલ્પના થઈ શકે છે. એ પ્રમાણે છ જાતના રસ, બે પ્રકારની ગંધ, આઠ તરેહના સ્પર્શની દૃષ્ટિએ પણ ઘટાવી લેવું.

શબ્દની અપેક્ષાએ સત્ત્વ—

‘ઘટ’ એવો અર્થ જુદા જુદા દેશમાં જુદા જુદા શબ્દથી દર્શાવાય છે. એટલે ‘ઘટ’ અર્થ જણાવવા માટે વિવિધ ભાષાઓના ભેદને લીધે અનેક શબ્દોથી વ્યવહાર થાય છે, આ શબ્દોની અપેક્ષાએ ઘટ સત્ છે અને એ બધા એના સ્વ પર્યાયો છે, જ્યારે જે શબ્દોથી ‘ઘટ’ નો ભાવ જણાવી શકાતો નથી તે શબ્દોની અપેક્ષાએ એ અસત્ છે અને એ બધા એના પર પર્યાયો છે. આ ઉભય પર્યાયો અનંત છે. અથવા ઉપર આપણે જે જે ઘટના સ્વ ધર્મો અને પર ધર્મો દર્શાવ્યા છે, તે તે ધર્મોને જણાવનારા જેટલા શબ્દો છે તે એના સ્વ કે પર ધર્મની કોટિમાં આવે છે.

સંખ્યાની વિવેક્ષાએ સત્ત્વ—

કેાઇ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ આ ઘડો પહેલો ગણાય, તેમ કેાઇની દૃષ્ટિએ બીજો, એમ છેક અનંતમો પણ ગણી શકાય. આ બધી સંખ્યાઓ ઘડાના સ્વ ધર્મો છે એટલે એ દૃષ્ટિએ તે સત્ છે, જ્યારે જે જે સંખ્યાથી એનો વ્યવહાર થઈ શકે તેમ નથી, તે એના પર ધર્મો છે અને એની અપેક્ષાએ એ અસત્ છે. આ બધા ધર્મોની સંખ્યા અનંત છે. અન્ય રીતે પણ આનો વિચાર થઈ શકે છે, જેમકે આ ઘડામાં જેટલા પરમાણુઓ કે પક્ષાદિ રહેલા છે, તે બધી સંખ્યા એના સ્વ ધર્મ છે અને એ સિવાયની સંખ્યાઓ પર ધર્મો છે. એ પ્રકારે પણ સ્વ ધર્મોની અને પર ધર્મોની સંખ્યા અનંતની બને છે.

સંયોગ-વિયોગની અપેક્ષાએ સત્ત્વ—

આજે અનંત કાળથી આ ઘડાના અનંત પદાર્થો સાથે સંયોગો-વિયોગો થયા છે. એ બધા સ્વધર્મો હોવાથી એ દૃષ્ટિએ એ સત્ છે, જ્યારે જે અનંત પદાર્થો સાથે એના સંયોગો-વિયોગો થયા નથી, તે સંયોગો-વિયોગો એના પરધર્મ હોવાથી એની અપેક્ષાએ એ અસત્ છે.

પરિમાણાદિની અપેક્ષાએ સત્ત્વ—

અમુક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ આ ઘડો નાનો ગણાય તેા અમુકની અપેક્ષાએ તે મોટો ગણાય. એવી રીતે અન્યાન્ય અપેક્ષાએ તે લાંબો અને ડુંકો પણ ગણાય. એ રીતે એનું માપ અનંત પ્રકારનું ભેદ શકાય છે. આ બધાં અનંત માપો ઘડાના સ્વ ધર્મો છે એટલે એ અપેક્ષાએ એ સત્ છે,

જ્યારે જે માપની અપેક્ષાએ એ અન્ય અન્ય દ્રવ્યથી જુદો પડે છે તે તે માપ એના પર ધર્મો છે અને એ દૃષ્ટિએ એ અસત્ છે. આ પર ધર્મો પણ અનંત છે. વળી આ ઘડો કોઈ પદાર્થની છેક પાસે તો, કોઈકની ઝોછા પાસે, તો કોઈકની એથી ઝોછા પાસે છે, અથવા અમુક પદાર્થથી એ દૂર છે, એના કરતાં અમુક પદાર્થથી વિશેષ દૂર છે, અથવા તો અમુક દ્રવ્યથી તે એક ગાઉ, તો અમુકથી બે ગાઉ ઇત્યાદિ અનંત કથનો એ સંબંધમાં થઈ શકે છે. આ બધાં કથનો સ્વધર્માત્મક હોવાથી એની અપેક્ષાએ ઘડો સત્ છે. વિશેષમાં આ ઘડો કોઈ પદાર્થની અપેક્ષાએ પૂર્વમાં, તો કોઈકની અપેક્ષાએ પશ્ચિમમાં, તો કોઈની અપેક્ષાએ વાયવ્ય કોણમાં, તો કોઈની અપેક્ષાએ દક્ષિણ-કોણમાં છે. એ રીતે દિશા અને વિદિશાની અપેક્ષાએ પણ ઘડાના સ્વ પર્યાયો અનેક છે. કાળની અપેક્ષાએ ઘડાના સ્વ ધર્મોની અનંત સંખ્યા ધરી શકે છે, કેમકે કાળના ક્ષણ, 'લવ, ઘડી, દિવસ, મહિનો, વર્ષ' ઇત્યાદિ ઘણા લેહો છે અને એ લેહોની અપેક્ષાએ ઘડો બીજાં સર્વે દ્રવ્યોથી પર-અપર હોઈ શકે છે, માટે એના સ્વ ધર્મો અનંત છે એમ કહેવું 'ખોટું' નથી. જ્ઞાનની વિવક્ષાથી પણ એના સ્વધર્મો અનંત જણાય છે, કેમકે જીવો અનંત છે અને એ સર્વે આ ઘડાને પોતપોતાના દૃષ્ટિ-કોણથી-મતિજ્ઞાનાદિથી જાણી રહ્યા છે. કોઈને એનો સર્વથા સ્પષ્ટ ખોધ છે, તો કોઈકને એથી ઝોછા સ્પષ્ટ, તો કોઈકને અસ્પષ્ટ ઇત્યાદિ. વળી આ ઘડો અનંતાનંત જાતનાં મુખ, ડુંખ, ત્યાગ કરવાની બુદ્ધિ, ગ્રહણ કરવાની મતિ, તટસ્થ (ઉદાસીન) રહેવાની વૃત્તિ, પુદ્ગલ, પાપ, કર્મનો બંધ, કોઈ પ્રકારનો સંસ્કાર, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ, મોહ, જમીન ઉપર આબોટવું, પહોળું, વેગ વગેરેના કારણરૂપ કે અકારણરૂપ હોવાથી ઘટ અનંત ધર્માત્મક જણી શકાય તેમ છે. વળી ક્રિયાની અપેક્ષાએ પણ ઘટના સ્વ તેમજ પર ધર્મો અનંત છે, કેમકે જાણે 'કેંકણ', નીચે 'કેંકણ', સંકોચ કરવો, વિસ્તાર કરવો, ભમવું, ઝરવું, ખાલી થવું, ભરાવું, અન્ય સ્થાને લઈ જવું, પાણી લાવવું, પાણી ધરી રાખવું' ઇત્યાદિ અનંત પ્રકારની ક્રિયાના કારણરૂપ ઘડો સંભવે છે. તેમજ જે પદાર્થો આ ક્રિયાઓના કારણરૂપ નથી, તેનાથી એ દૃષ્ટિએ આ ઘટ જુદો છે-એ રૂપે આ ઘટ અસત્ છે. સામાન્યાદિની અપેક્ષાએ પણ ઘટ અનંત ધર્માત્મક છે. જેમકે પૂર્વે નિવેદન કર્યા પ્રમાણે અતીત, અનાગત અને વર્તમાન કાળમાં જે જે વસ્તુમાત્રના અનંત સ્વપર્યાયો અને પરપર્યાયો હશે-એવા છે તે પૈકી કોઈના એક પર્યાય સાથે, તો કોઈકના બે સાથે, તો કોઈકના ત્રણ એમ ઠેઠ કોઈના અનંત પર્યાયો સાથે ઘડાની સમાનતા રહેલી છે. આ સમાનતા અનંત પ્રકારની છે એ દેખીતી વાત છે. વિશેષ થાને વિલક્ષણતાની અપેક્ષાએ પણ એના સ્વધર્મો અનંત છે, કેમકે કોઈ પદાર્થથી તે એક જ રીતે વિલક્ષણ-જુદો હોય, તો કોઈથી બે રીતે વિલક્ષણ, તો કોઈથી ત્રણ પ્રકારે તો કોઈથી અનંત પ્રકારે. વળી, અનંત પદાર્થોની વિવક્ષાએ ઘડામાં રહેલી સ્થૂલતા, કૃષ્ટતા, સમતા, વક્રતા, સૂક્ષ્મતા, આદરતા, તીવ્રતા, ચક્રચક્રાટ, સુંદરતા, પહોળાઈ, ડુંકારી, નીચતા, ઉચ્ચતા, વિશાળ મુખપણું ઇત્યાદિ એક એક ગુણ અનંત પ્રકારનો છે. તેથી એ રીતે પણ ઘડામાં અનંત ધર્મો સંભવે છે આ ઘડો આજ અનંત કાળ થયા અનંત

૧ અસંખ્ય સમયો મગાને એક 'આવલિકા' થાય છે. અન્ય સજ્જમાં કદીએ તો યક્ષ નિગોદના જીવના જન્મ-મૃત્યુઓના રસ મો ભાગ તે 'આવલિકા' છે. ૪૪૪૬૬૬૬૬ આવલિકા જેટલો કાળ તે 'પ્રાણ' કહેવાય છે. ૭ પ્રાણ જેટલો કાળ તે 'લવ' કહેવાય છે. ૧૭ લવો જેટલો કાળ તે 'મુદ્ગ' કહેવાય છે.

આબુ' નથી. કહેવાની મતલબ એ છે કે અહીં એ પરપર્યાયોના નાસ્તિત્વ સાથે ઘડાનો સંબંધ હોવાથી પરપર્યાયો સાથે પણ ઘડાનો સંબંધ છે એમ માનવામાં આવે, તો ઘડાનો સંબંધ પટના નાસ્તિત્વ સાથે હોવાથી તેનો પટ સાથે પણ સંબંધ છે એવી લોકવિરૂદ્ધ માન્યતા સ્વીકારવી પડશે.

આનો જવાબ એ છે કે નાસ્તિત્વનો અર્થ તે તે રૂપે નહિ હોવાપણું એમ છે. આ ભતતું નાસ્તિત્વ એ વસ્તુનો ધર્મ છે અને એથી એ કાંઈ સર્વથા તુલ્યરૂપ નથી. એથી કરીને એનો ઘડા સાથે સંબંધ હોઈ શકે છે. એનું કારણ એ છે કે ઘટ પટરૂપે નથી એમ કહેવામાં અર્થાત્ ઘડાની સત્તા જણાવવામાં એ ઘડો કપડારૂપે નથી. ઘડામાં કપડારૂપે નાસ્તિત્વ છે, એ ભાવની પણ ખાસ જરૂર પડે છે. પટમાં જે જે શુભો-ધર્મો-સ્વભાવો છે તે ઘટમાં નથી-એ રૂપે ઘટ નથી એ તો ઘડાને રૂપે (સ્વરૂપે) જ છે એ હકીકતમાં આ વાત સ્પષ્ટ જણાય એવી છે કે ઘડો પોતાનું સ્વરૂપ જણાવતાં કપડારૂપે પોતે નથી એ વિશેષણ-એ પરપર્યાયના નાસ્તિત્વની ખાસ અપેક્ષા રાખે છે. એથી કરીને જે જે શુભો કપડાના છે તે પણ ઘડાના ઉપયોગમાં આવી બંધ છે અને એ જ રીતે વિચાર કરતાં સમજી શકાય છે કે કપડું પણ ઘડા સાથે સંબંધ ધરાવી રહ્યું છે, પછી ભલેને એ સંબંધ નાસ્તિત્વરૂપે હોય. ઘડો કપડારૂપે નથી એ વાત સુવિદિત હોવાથી કપડા અને ઘડા વચ્ચે નાસ્તિત્વ રૂપ સંબંધ છે એ નિઃસંદેહાત્મક કથન છે. શું લોકો ઘડો, કપડું વગેરે પદાર્થો પરસ્પર અભાવરૂપ છે એમ કહેતા નથી? આ ઉપરથી સમજાય છે કે કપડા વગેરેના જે શુભો કે ધર્મો છે, તે ગાંધોનો ઉપયોગ એક અપેક્ષાએ ઘડાને માટે પણ થઈ શકે છે. વળી એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે જેનો જેની સાથે સંબંધ હોય તે બધા તેના પર્યાયો કહી શકાય. ઘડાનો ઘડાના રૂપ વગેરે સાથે સંબંધ છે. માટે એ રૂપાદિ જેમ ઘડાના પર્યાયો કહી શકાય તેમ કપડાના ધર્મો કે શુભોનો પણ સંબંધ કોઈ અપેક્ષાએ ઘડાની સાથે હોવાથી એ પણ ઘડાના પર્યાયો કહી જ શકાય. વળી, જો એ કપડા વગેરેના શુભો કે ધર્મો ન હોત, તો ઘડાના પોતાના જ પર્યાયોને સ્વપર્યાયો તરીકે શી રીતે ઓળખાવાય? કેમકે જ્યારે પોતાનું અને પારકું એમ બે પ્રકાર હોય ત્યારે જ આવો વ્યવહાર થઈ શકે છે એટલે કે આ શુભો ઘડાના પોતાના છે અને આ શુભો પારકા છે. આ વ્યવહારની અપેક્ષાએ પણ કપડા વગેરેના શુભો ઘડાને ઉપયોગી થઈ પડે છે, માટે જ એ પર-ધર્મો પણ એ ઘડા સાથે સંબંધ ધરાવી શકે છે. વળી એ પણ બૂનવું ન જોઈએ કે પદાર્થના સ્વતંત્ર સ્વભાવી છે, દરેકનો સ્વભાવ પ્રતિનિધત (મુકરર-અમુક) છે; વારંતે જ્યારે કોઈ પાત્ર પદાર્થનું યથાર્થ સ્વરૂપ જણવું હોય ત્યારે એ શું છે એટલું જ નહિ જાણતાં એ શું નથી તે પણ જાણવું જોઈએ એટલે કે બીજા કયા કયા પદાર્થો છે અને તેના શા શા સ્વભાવો છે તેનો બોધ હોવો જોઈએ. આ પ્રકારના જ્ઞાન વિના કોઈ પણ અનુભવ પદાર્થનું વારંતવિક પૃથક્કરણ કરી શકે તેમ નથી તેમ તેના પ્રતિનિધત સ્વભાવથી પરિચિત થઈ શકતો નથી. આથી એ તાત્પર્ય નીકળે છે કે એક ઘડાનું વારંતવિક જ્ઞાન

૧ આન એ આનમાં જાણવું ઉપરથી જાણવું છે કે જે પદાર્થો જેમ અગ્નિનારૂપે મંજર હોય તે પદાર્થો તે જાણના પોતાના જુદા છે એટલે કે તે સ્વરૂપો નહીં, અને જે પદાર્થો જેમ નિગ્નનારૂપે મંજર હોય તે તે જાણના પદાર્થો નહીં. આ પ્રમાણે જ એ અને જો મંજરે નિગ્નનારૂપે જાણવું છે, પરંતુ મંજરે સંબંધ કે અનુભવ જાણવાના નથી. ઉદાહરણ પટમાં પટના પદાર્થો નિગ્નનારૂપે સંબંધ છે એમ જાણવાને મને પટના સ્વરૂપોના સ્વરૂપો તે વિશેષ મત્તક કથન નથી.

મેળવવું હોય તો તેનાથી અન્ય એવા અનેક પદાર્થો અને તેના સ્વભાવોનો ભોધ મેળવવો આવશ્યક છે. આથી કરીને તો જે કપડાના શુભો કે ધર્મો છે, તે પણ કોઈ અપેક્ષાએ ઘડાના હોઈ શકે છે અને છે એ કથન નિર્વિવાદ જણાય છે. સામ્યકાર શ્રીજિનસદ્રગણિએ પણ કહ્યું છે કે—

“ ૧જેસુ અનાપસુ તઓ, ન નજ્જણ નજ્જણ ય નાપસુ ।

કિહ તસ્સ તે ન ધમ્મા, ઘઠસ્સ સ્વાદ્ધ ધમ્મવ્વ ? ॥ ૪૮૫ ॥ ”

અર્થાત્ જે પર્યાયો જાણવાથી જે જણાય અને જે નહિ જાણવાથી ન જણાય તે ઘડાના રૂપાદિ ધર્મોના પેઠે તેના ધર્મ કેમ ન કહેવાય ?

આ ઉપરથી એ પણ દર્શિત થાય છે કે જે મનુષ્ય માત્ર એક જ પાદાર્થને એના બધા સ્વપર્યાયો અને (એથી અનંત શુભા) પર પર્યાયો સહિત જાણે છે, તે જ મનુષ્ય બધું જાણી શકે છે—સર્વજ્ઞ છે અને જે મનુષ્યો સ્વપર પર્યાયોને (કે જે જેટલા સર્વ દ્રવ્યોના પર્યાયો છે તેટલાને) જાણે છે તે એક પદાર્થને વાસ્તવિક રીતે જાણે છે. આથી કરીને આચાર્યશંકરાચાર્ય (અ. ૩, ઉ. ૪, પૃ. ૧૧૭)માં કહ્યું પણ છે કે—

“ ૨જે એમ જાણહ, સે સર્વ જાણહ । જે સર્વ જાણહ સે એમ જાણહ ”

અર્થાત્ જે એકને જાણે છે તે બધું જાણે છે અને જે બધું જાણે છે તે એકને જાણે છે.

આ વિવેચન ઉપરથી પ્રત્યેક વસ્તુ અનંતધર્માત્મક છે એ કથન ટાંકા પહોરની ગપ નથી, પરંતુ યુક્તિ પૂર્વક સિદ્ધ થતી અને અત્ર જણાવ્યા પ્રમાણે યથેચ્છી હકીકત છે એમ વિદ્વાન પાઠક જરૂર સ્વીકારશે એવી આશા રહે છે એટલે પ્રસ્તુત કિશામાં વિહરવામા આવે છે.

નયોની અનંતતા—

આપણે ૨૭૩મા પૃષ્ઠમાં જોઈ ગયા તેમ જ્યારે નય એ અભિપ્રાય—વિશેષ છે અર્થાત્ વસ્તુમાં જેટલા ધર્મો રહેલા છે તે બધાને લગના જેટલા અભિપ્રાયો તેટલા નયો કહેવાય છે, તો પછી દરેક વસ્તુ અનંતધર્માત્મક હોવાથી શું નયોની સંખ્યા અનંત નહિ હોવી જોઈએ ? આ પ્રશ્નને

૧ જાવા—

ચેપુ અજ્ઞાતેપુ તનો ન જ્ઞાયતે જ્ઞાયતે ચ જ્ઞાતેપુ ।

ધર્મે તસ્ય તે ન ધર્મો ઘટસ્વ રૂપાદિધર્મો દ્ય ? ॥

૨ જાવા—

ય ઇકં જ્ઞાનાતિ સ સર્વં જ્ઞાનાતિ । યઃ સર્વં જ્ઞાનાતિ સ ઇકં જ્ઞાનાતિ ।

૩ આ બવાર્થ નિગ્ન-વિખિત પદ્યમા દૃષ્ટિએત્વ થાય છે.—

“ ઇકો ભાવઃ સર્વથા યેન દૃષ્ટઃ, સર્વે ભાવાઃ સર્વથા તેન દૃષ્ટાઃ ।

સર્વે ભાવાઃ સર્વથા યેન દૃષ્ટા, ઇકો ભાવઃ સર્વથા તેન દૃષ્ટઃ ॥ ”

“ પ્રમાણવાક્યં તુ યુગપ્ત્સકલધર્મગ્રાહિ વાક્યમ્ ” (પૃ૦ ૬) ।

“ અપરધર્મગ્રહોપેક્ષકત્વે સત્યેકધર્મગ્રાહિ વાક્યં નયવાક્યમ્ ” (પૃ૦ ૫) ।

“ અપરધર્માપલાપેનૈકધર્મગ્રાહિ વાક્યં દુર્નયવાક્યમ્ ” (પૃ૦ ૬) ।

અર્થાત્ નયવાક્ય-અર્થિત પ્રમાણ-વાક્ય સમગ્ર ધર્મોત્તું એક સાથે ગ્રહણ કરનારું વાક્ય છે; અન્ય ધર્મોના ગ્રહણને વિષે ઉપેક્ષા કરનારું અને એક ધર્મોત્તું ગ્રહણ કરનારું વાક્ય ‘ નય-વાક્ય ’ છે; અપર ધર્મોનો અપલાપ કરવા પૂર્વક એક ધર્મોત્તું ગ્રહણ કરનારું વાક્ય ‘ દુર્નય-વાક્ય ’ છે.

પરમાર્હત કુમારપાલ નરેશ્વરના પ્રતિબોધક શ્રીહિમચન્દ્રાચાર્યકૃત અન્યથોગોત્તં નિમ્ન-લિખિત પદ્ય શું સૂચવે છે ?

“ સદેવ સત્ સ્યાત્ સદિતિ ત્રિઘાડ્યો, મોયેત દુર્નીતિનયપ્રમાણઃ ।

યથાર્થદર્શો તુ નયપ્રમાણ-પથેન દુર્નીતિપથં ત્વમાસ્ય ॥ ૨૮ ॥ ”

અર્થાત્ દરેક વસ્તુ સદૃષ્ય જ છે એ કથન ‘ દુર્નીતિ ’ (દુર્નય) છે, વસ્તુ સત્ છે એ કથન ‘ નય ’ છે અને વસ્તુ કથ્યમિત સત્ છે એ કથન ‘ પ્રમાણ ’ છે. આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારે વસ્તુનો નિર્ણય થાય છે. વાસ્તવિક વસ્તુનો નિરીક્ષક એવો તું નય અને પ્રમાણના માર્ગ વડે દુર્નય-માર્ગને દૂર કર.

આ વિવેચન ઉપરથી સુનય અને દુર્નય એટલે શું તે ધ્યાનમાં આણ્યું હશે, પરંતુ સાથે સાથે એટલું ઉમેરવું જાણી રહે છે કે દુર્નય, નય અને સુનય એવી ત્રણ કલ્પનાઓનો તો દિગંબરે સ્વીકાર કરે છે, નહિ કે શ્વેતાંબરે એમ શ્રીમદ્ભયગિરિસૂરિ નિમ્ન-લિખિત ઉદ્દેશ્ય દ્વારા સૂચવે છે:—

“ નયો દુર્નયઃ સુનયએતિ દૈગમ્યરા વ્યવસ્થા, ન ત્વસ્માકમ્ ; નય-દુર્નયોરર્પાવિદોષાત્ . ”

પરંતુ આ સૂચન ઉપર્યુક્ત ભાવાર્થથી વિરુદ્ધ જતું દેખાય છે, એટલે કે શ્વેતાંબરઆચાર્યો પણ ત્રણ કલ્પનાઓ સ્વીકારતા હોય એમ લાગે છે.

સુનય અથવા જેને આપણે સામાન્ય રીતે નય તરીકે જાણખાવીએ છીએ અને દરે પછી પણ કરીશું તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ લક્ષ્યમાં આવે તે માટે જેમ આપણે નયાભાગનો યોગ્ય ધર્મ અંગે વિચાર કર્યો તેમ નયમાં અને પ્રમાણમાં યોગ્ય તકાવન છે તે બાબત આવશ્યક છે એટલે એની પણ સૂચ સૂચ દ્વિપરેખા અવતોષીએ.

પ્રમાણ અને નયમાં તફાવત—

જો તો સુવિદિત હકીકત છે કે દરેક પ્રવૃત્તિમાં નિર્ણાયક અને ગ્રાહક એ બે પ્રકારની શક્તિની પ્રધાનતા છે. નિર્ણાયક શક્તિ પદાર્થના નિર્ણયો તરફ ધ્યાન આપે છે, જ્યારે ગ્રાહક શક્તિ એ નિર્ણયોને ક્રમસર વ્યવહારરૂપે આપવામાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. આ શક્તિઓને અનુક્રમે શાસકાદિએ ‘પ્રમાણ’ અને ‘નય’ની સંજ્ઞા આપી છે. અન્ય રીતે વિચારતાં જોઈ શકાય છે કે ઇન્દ્રિયોની મદદથી કે મદદ વિના ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન જ્યારે કોઈ વસ્તુ ઉપર યથાર્થ પ્રકાશ પાડે છે—તેનો સુનિશ્ચય કરાવે છે ત્યારે તે ‘પ્રમાણ’ કહેવાય છે, જ્યારે પ્રમાણ દ્વારા પ્રકાશિત થયેલી વસ્તુને શબ્દ દ્વારા બીજાને જણાવવા માટે તે વસ્તુના વિષયમાં જે માનસિક વિચાર—ક્રિયા થાય તે ‘નય’ કહેવાય છે અર્થાત્ શબ્દમાં ઉતારાતી કે ઉતારવા યોગ્ય જ્ઞાન—ક્રિયા તે ‘નય’ છે, જ્યારે તેનો પુરોગામી ચેતના—વ્યાપાર તે ‘પ્રમાણ’ છે. આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે પ્રમાણની પેઠે નય પણ જ્ઞાન છે એટલે કે પ્રમાણ અને નય એ બંને જ્ઞાનનાં રૂપાંતર છે, છતાં એ બેમાં ભિન્નતા છે. જેમકે પ્રમાણ નિરપેક્ષ યાને સ્વતંત્ર છે, જ્યારે નય સાપેક્ષ યાને પરતંત્ર છે, કેમકે પ્રમાણ પોતાના સામર્થ્યથી પોતાનો બચાવ કરી શકે છે, જ્યારે નયને તો પોતાનું રક્ષણ કરવા માટે પ્રમાણનો આશ્રય લેવો પડે છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે પ્રમાણ વસ્તુ—સ્વરૂપનો નિર્ણય કરે છે, જ્યારે નય તો આ પ્રમાણ પ્રમાણ કરેલા નિર્ણય ઉપર જીવે છે. આ વાતનું નયનાં લક્ષણો (જુઓ પૃ. ૨૭૩-૨૭૪) સમર્થન કરે છે.

પ્રમાણ અને નય વચ્ચેની ભિન્નતા એ બેના ઓત્પત્તિ—અર્થ ઉપરથી પણ જોઈ શકાય છે. જેમકે પ્રત્યક્ષ—જે જ્ઞાન વડે ‘પ્ર’ એટલે અભ્યાન્તરણ વસ્તુનું ‘માન’ એટલે પ્રકાશન (નિર્ણય) થાય તે ‘પ્રમાણ’ નીત્ય—નય તેમાં ‘ની’ એટલે પ્રમાણ દ્વારા જાણેલી વસ્તુને બીજાની અર્થોત્તરોત્તાની મતિમાં પહોંચાડવાની ક્રિયા અને ‘અ’ એટલે કરનાર વક્તાનો માનસિક વ્યાપાર.

આ ઉપરાંત પ્રમાણ અને નયમાં એ તફાવત છે કે નય પ્રમાણના અંશરૂપ છે, જ્યારે પ્રમાણ નયરૂપ અશોના સમૂહરૂપ છે એટલે કે તે અંશી છે, કેમકે પ્રમાણ વ્યાપારમાંથી જ નય વ્યાપારની ધારાઓ પ્રકટે છે. વળી આ બેનો વિષય ચનારી વસ્તુ જોડે એક જ છે, છતાં તેના ભાનની રીત જુદી જુદી હોવાથી પ્રમાણ અને નયમાં વિષય—લેદ સ્પષ્ટ છે. અન્ય શબ્દોમાં કંઠીએ તો ભાનમાં અશુક વિશેષતાઓની મુખ્યતા હોવા છતાં જ્યારે ઉદેશ્ય અને વિષયના વિભાગ સિવાય જ વસ્તુ ભાસમાન થાય ત્યારે તે પ્રમાણનો વિષય છે અને જ્યારે વસ્તુ ઉદેશ્ય—વિષયના વિભાગ પૂર્વક ભાસે ત્યારે તે નયનો વિષય છે. આ વાત ધ્યાનમાં આવે તે માટે આપણે એક ઉદાહરણ વિચારીશું. આખી નજરે કોઈ એક ઘોડો આવે ત્યારે અમુક કદ, અમુક રંગ ઇત્યાદિ તેની વિશેષતાઓ પ્રધાનપણે ભાસે છે પણ તે વખતે એ વિશેષતાઓનું પ્રાધાન્ય હોવા છતાં અભિન્નરૂપે અન્ય વિશેષતાઓ સહિત સમગ્ર ઘોડો જ આલુષ જ્ઞાનનો વિષય બને છે. તે વખતે કાંઈ તેની અમુક વિશેષતાઓ બીજી વિશેષતાઓ કરતાં છુટી પડી ભાસતી નથી. માત્ર અમુક વિશેષતાઓ દ્વારા તે આજો ઘોડો જ અખંડિતપણે આંખને વિષય બને છે (આથી જ જ્ઞાનનો વિષય બનતો ઘોડો અનેકધર્મીત્મક વિષય બને છે) એ જ પ્રમાણનો વિષય થવાની રીત છે. પ્રમાણનો વિષય

બનેલ એ ઘોડાનું જ્ઞાન બીજાને શબ્દ દ્વારા કરાવવું હોય ત્યારે એ ઘોડાની અમુક વિશેષતાઓને અન્ય વિશેષતાઓથી ભુલ્લિ દ્વારા-કલ્પના વડે છૂટી પાડી વક્તા કહે કે એ ઘોડો અમુક આકારનો છે, અમુક કદનો છે, અમુક રંગનો છે ઇત્યાદિ. આ વળતે વક્તાના બૌદ્ધિક વ્યાપારમાં કે શ્રોતાની જ્ઞાન-ક્રિયામાં ઘોડો ભાસમાન હોવા છતાં તે ગૌણ પદ ભોગવે છે, જ્યારે તેની ભુદી પાડી દર્શાવવામાં આવેલી વિશેષતાઓ પ્રધાન પદ ભોગવે છે. તેથી જ એ વળતે જ્ઞાનનો વિષય બનતો ઘોડો અમુક અંશવિશિષ્ટ વિષય બને છે. એ જ નયનો વિષય થવાની રીત છે.

આપણે ૨૮૪મા પૃષ્ઠમાં જોઈ ગયા તેમ જ્યારે નયોની સંખ્યા અગણિત છે, તો તે કેવી રીતે સમજી શકાય એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. આનો ઉત્તર એ છે કે કુશાચ ભુલિયાળી જૈન મુનિવરોએ આ ગણનાતીત નયોના સમૂહને સંક્ષિપ્ત પદ્ધતિએ બે, મધ્યમ પદ્ધતિએ સાત અને વિસ્તૃત પદ્ધતિએ (આ સાતેના સો સો ભેદો એટલે) ૭૦૦ નયોમાં વિભક્ત કર્યા છે. આ ત્રણ પદ્ધતિ પૈકી અત્ર પ્રથમના બેનો જ વિચાર કરીશું, કેમકે મારા તેમજ મારા જેવા જિજ્ઞાસુના હૃદયોએ સાતસો પ્રકારો ઉપર પ્રકાશ પાડનાર સ્પર્શશક્તિ નયચક્ર અધ્યયન અર્થનો વિચાર થયો છે, જ્યારે નેગ-ભાઈ એક એક નયના બાર બાર ભેદોનું જ્ઞાન કરાવનાર દ્વાદશાર નયચક્ર અમુદ્રિત દશામાં હોય સર્વ જનને પ્રાપ્ય નથી.

સંક્ષિપ્ત વર્ગીકરણ—

અસંખ્ય નયોને નિદેશ-નય અને વ્યવહાર-નય એમ બે વર્ગોમાં વહેંચી શકાય છે અથવા તેનો નિદેશ-નયના સાધનરૂપ દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એમ બે વિભાગોમાં વિભક્ત કરી શકાય છે. આ વાતની નિગ્ન-લિખિત ગાથા સાક્ષી પૂરે છે:—

“ નિચ્છયવવહારણયા, મૂલિમભેદા ણયાણ સન્વાણં ।

“ નિચ્છયસાહજ્ઞેજ્ઞ. દવ્યવજ્જતિથયા મુગહ ॥ ”

આ ઉપરાંત તેના જ્ઞાન-નય અને ક્રિયા-નય કે અર્થ-નય અને શબ્દ-નય એવા પણ બે બે વર્ગીકરણો થઈ શકે છે.

(નિદેશનયાદિનો) પરામર્શ—

તાત્ત્વિક-પારમાર્થિક અર્થને પ્રદર્શ કરનારો નય “ નિદેશ-નય ” યાને “ પારમાર્થિક ” નય છે, જ્યારે લૌકિક-વ્યાવહારિક અર્થને પ્રદર્શ કરનારો નય “ વ્યવહાર-નય ” છે. દ્રવ્યને વિષય કરનાર નય તે “ દ્રવ્યાર્થિક-નય ” છે, જ્યારે પર્યાય તરફ વિશેષ ધ્યાન આપનાર નય “ પર્યાયાર્થિક ”

છે. 'જ્ઞાનનું' ગૌરવ પ્રતિપાદન કરનારો નય તે 'જ્ઞાન-નય' છે, ન્યારે ક્રિયાની મહત્તા સિદ્ધ કરવા મથતો નય તે 'ક્રિયા-નય' છે. વિશેષતઃ અર્થ તરફ દષ્ટિ દેકનારો નય તે 'અર્થ-નય' છે, ન્યારે સુખ્યત્વે કર્મને શબ્દ તરફ નજર કરનારો નય તે 'શબ્દ-નય' છે.

૧ અત્ર કોઈને શંકા થાય કે દ્રવ્યાર્થિક અને પર્વાર્થાર્થિકની પેઠે ગુણાર્થિક એવું પણ વર્ગીકરણ થવું જોઈએ, કેમકે જૈન શાસ્ત્રમાં દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્વાય એ ત્રણ સંજ્ઞાનો સાથે પ્રયોગ યથેવા જોવામાં આવે છે (દાખલા તરીકે જુઓ અનુયોગવૃત્ત ૧૨૧મું ચુક), તો એવું સમાધાન એ છે કે પર્વાયથી ગુણ અને પર્વાય એ ઉભય સમજવાના છે, કેમકે સદલાવી પર્વાયનું નામ જ ગુણ છે. વળી એ પ્રશ્ન પણ સંભવે છે કે ન્યારે દ્રવ્યોને જ પર્વાયો છે તો પછી દ્રવ્યાર્થિક અને પર્વાર્થાર્થિક એવા બે ભેદો કેવી રીતે પડી શકે ? આનો ઉત્તર એ છે કે દ્રવ્ય અને પર્વાયના સ્વરૂપની વિવચનામાં કંઈક વિગેષના છે. (પર્વાય પરિણામરૂપ છે ન્યારે દ્રવ્ય પરિણામસ્વરૂપ છે) જેમકે શકુંનું મરતક એમાં કદ્યમિત છૂટી વિભક્તિનો અભેદ છે. વિગેષમાં પર્વાય દ્રવ્યથી પણ સૂક્ષ્મ છે. કેમકે એક દ્રવ્યમાં અનંત પર્વાયો રહેવા છે. વળી દ્રવ્ય વધતાં પર્વાય પણ વધે છે, કારણ કે પ્રત્યેક દ્રવ્ય આશ્રીને સંખ્યેય કે અસંખ્યેય અવધિનો પરિવેષ છે; પરંતુ પર્વાયની વૃદ્ધિ થતાં દ્રવ્યની વૃદ્ધિ થાય પણ ખરી અને ન પણ થાય. વિશેષાત્માં કહ્યું પણ છે કે—

“ મયણાય જ્વેત-કાલા પરિવટ્કર્તેસુ દૃઢ્ય-માયેસુ ।

દૃઢ્યે વટ્કટ્ક માયો માયે દૃઢ્યં તુ મયણિજ્ઞ ॥ ૬૧૯ ॥ ”

[મજ્જનવા ક્ષેત્ર-કાલો પરિવર્ધમાનયોદ્રવ્ય-માયયોઃ ।

દ્રવ્યે વર્ધંતે માયો માયે દ્રવ્યં તુ મજ્જનીયમ ॥]

વળા જોતથી પણ અનંત ગુણ દ્રવ્ય છે. આના સમર્થનાથે નિવેદન કરવાનું કે—

“ ક્ષિત્તવિલેસોહિ તો દૃઢ્યમણંતગુણિયં પવસેહિ ।

દૃઢ્યેહિ તો માયો સંજગુણોડસંજગુણિયો યા ॥ ”

[ક્ષેત્રવિલેસેત્તો દ્રવ્યમનન્તગુણિતં પ્રદેશેઃ ।

દ્રવ્યેસ્તતો માયઃ નદૃઢ્યેયગુણોડસદૃઢ્યેયગુણિતો યા ॥]

આથી વિસ્તૃત વિવેચન તો નન્દીની ટીકામાં છે, કિન્તુ આટલાથી પણ દ્રવ્ય અને પર્વાય સ્વરૂપની અપેક્ષાએ ભિન્ન છે એમ સમજાવું હશે; અને એથી કરીને દ્રવ્યાર્થિક અને પર્વાર્થાર્થિક એમ બે ભેદો પાડવા તે સમુચિત છે એવી પ્રતીતિ થઈ હશે. વિશેષમાં એ પણ યાદ રાખવું કે સ્વભાવથી ભિન્ન એવા દ્રવ્ય અને પર્વાયનો પરસ્પર ભેદાપ થતો હોવા છતાં એ પ્રત્યેક ચેતપેતાનો પૃથક્ભાવ છેલ્લા નથી. કહ્યું પણ છે કે—

“ અણ્ણોણં પવિસંતા દિતા ઓગાસ અણમણસસ ।

મેહંતા ચિ મ નિચં સગસગમાયં ન ચિ જહેતિ ॥ ”

[અન્યોન્યં પ્રવિશન્તો દદતોડ્વકાશં અન્યોન્યસ્વ ।

મિલન્તોડપિ ચ નિત્યં સ્વકસ્વકમાય તાપિ જહતિ ॥]

કોઈ વળા એવી દલીલ કરે કે વસ્તુનું વિચારવામાં આવતું કોઈ પણ સ્વરૂપ કયા તો સામાન્ય હશે કે ક્યાં તો વિશેષ હશે એટલે સમગ્ર નયોના 'સામા-યમાહી' અને 'વિશેષમાહી' એમ બે વિભાગો પાડવા જોઈએ તો આ પણ અસ્થાને છે, કારણ કે દ્રવ્ય અને પર્વાયથી સામાન્ય અને વિશેષ અનિરક્ત-ભિન્ન નથી. એવું કારણ એ છે કે આપણે ૧૮૧મા પૃષ્ઠમાં જોઈ ગયા તેમ સામાન્યના જીર્ણતા-સામાન્ય અને તિર્પક-સામાન્ય એમ બે ભેદો છે. આ પૈકી જીર્ણતા-સામાન્ય તો દ્રવ્ય જ છે, ન્યારે તિર્પક-સામાન્ય પ્રતિ-વ્યક્તિ સમાન પરિણામરૂપ હોઈ વ્યંજન-પર્વાય જ છે, કેમકે અત્યનમાં રચૂળ, કાલતરંગચાથી રાખેલા સંકેત-વિષયને 'વ્યંજન-પર્વાય' કહેલ છે. વિશેષમાં વિશેષ તો વિસદશતા વિવર્તલદાણી હોઈ પર્વાય જ છે.

અથ-નય અને વ્યવહાર-નયનો સમવતાર—

સમ્યક્દર્શનરૂપ રથનાં બે ચક્ક સમાન આ બે નયોની સ્થૂળ વ્યાખ્યા આપણે ઉપર બોધ
અત્ર આનો વિશેષ બોધ થાય તે માટે આન્તરિક તત્ત્વનું નિરૂપણ કરનારા નિશ્ચય-નય અને
તત્ત્વનું નિરૂપણ કરનારા વ્યવહાર-નયનું સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્-ચારિત્ર-
સ્તંભત્રયીનું અસ્તિત્વ, સમ્યક્દર્શનાદિની ઉત્પત્તિ, લિંગને વંદન અને સમ્યક્દષ્ટિની વ્યાખ્યા
બોધી શું કથન છે તેનું દિગ્દર્શન કરીએ. નિશ્ચય-નય પ્રમાણે સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન અને
સમ્યક્-ચારિત્રરૂપ ત્રિપુટી એક બીજાથી વિષુટી રહી શકતી નથી;
એમાંથી એકનો પણ નાશ થતાં બાકીનાના રામ રમી જાય છે.
અર્થાત્ આ પૈકી કોઈ એકનો સફલાવ સંભવતો નથી. જ્યાં
એકનો સફલાવ જણાતો હોય, ત્યાં બીજાં બે હોવાં જ જોઈએ
નિશ્ચય-નયનું કથન છે.^૧ વ્યવહાર-નય પ્રમાણે તો સમ્યક્-ચારિત્રની ગેરહાજરીમાં
સમ્યક્દર્શન અને સમ્યક્જ્ઞાન સંભવી શકે છે. આગમમાં કહ્યું પણ છે કે—

“ નિચ્છયનયસ્ત ચરણસ્સુવચાણ નાણદંસણવહો વિ ।
વવહારસ્સ ડ ચરણે, હ્યમ્મિ મયણા ડ સેસાણં ॥ ”

^૧ આ ઉપમા અસ્થાનીય નથી, એ વાત સદસાવધાની શ્રીમુનિમુદર સરિવરે રચેલા
રારેત્નાકરેના ચતુર્થ (અંતિમ) અંશના સાતમા તરંગના પ્રારંભ (પત્રાંક ૨૨૩)માંના
નિશ્ચિત પદો પૂરવાર કરી આપે છે:—

“ લહિહુણ મોહજયમિરિ-મિચ્છહ જહ સિદ્ધિપુરવરે ગંતું ।
અક્ષયસુહમણુમવિહં, તા ચરદંસણરહં મયહ ॥ ૧ ॥ ”

સુખ-ચરણવસહજુતો, આયસ્સગ-દાણમાપ્તયયણો ।
નિચ્છયવચ્છારચક્કો, દંસણરહુ નેહ જણુ રિદ્ધિ ॥ ૨ ॥ ”

[લક્ષ્યા મોહજયમિરિમિચ્છત યદિ સિદ્ધિપુરવરે ગમ્તુમ્ ।
અક્ષયસુહમણુમવિહં તદ્દિ ચરદંસણરથ મજસ્ય ॥]

ધુત-ચરણવૃષ્પમયુક્ત આશ્વચક્ર-દાનાદિવચ્ચદનઃ ।
મિશ્રય-વ્યવહારચક્કો દર્શનરથો નયતિ જનં પ્રદિપ્ય ॥ ૩]

ત મોહના વિજયરૂપ લક્ષ્મીને મેળવીને બે તમે ઉત્તમ સિદ્ધિ-પુરમાં જવા તેમજ અક્ષય સુખનો
મવ કરવા ક્ષમતા હો, તો દર્શનરૂપ એક રથને બાજે. સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્-ચારિત્રરૂપ બળશાળી
(૭) આવામક, દાન વગેરે રૂપ પદ્યો (બાધા) વાળો તથા નિશ્ચય અને વ્યવહાર (નય) રૂપ
બોધ દર્શન-રથ મનુષ્યને પ્રદિ પ્રાપ્ત કરાવે છે.

૨ જુઓ ઉપદેશરેત્નાકરેની ગ્લેપત શ્રુતિના ૨૨૩ મા પત્રમન નિમ્ન-લિખિત પંક્તિઓ:—

“ સમ્યક્દર્શનમ્થ જ્ઞાનમ્થ ચારિત્રમ્થ ચેકતરમ્થ નાથે રોપોમયમ્થાપિ. ”

૩ ડાલા—

નિશ્ચયનયમ્થ (મત્તે) ચરણમ્થોપધાતં જ્ઞાન-દર્શનવચ્છોડપિ ।
વ્યવહારમ્થ તુ ચરણે દત્તે મજ્જના તુ રોપયોઃ ॥

અર્થાત્ ચારિત્રનો ઉપધાત થતાં જ્ઞાન અને દર્શનનો પણ વધ થઈ જ નાથ છે એમ નિશ્ચય નાથ કહે છે,^૧ જ્યારે વ્યવહાર-નય પ્રમાણે ચારિત્રનો નાથ થતાં શેષનો નાથ થાય પણ ખરો ને નહિ પણ થાય.^૨

સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં નિશ્ચય-નયનું કહેવું એ છે કે જે સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાન સહિત હોય તેને તે ઉત્પન્ન થાય છે, જ્યારે વ્યવહાર-નયનું કથન એ છે કે જે એનાથી રહિત હોય તેને એ ઉત્પન્ન થાય છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો વ્યવહાર-નય પ્રમાણે મિથ્યાદૃષ્ટિ તેમજ અજ્ઞાની સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાનને પામે છે, તેઓ એના પ્રતિપદમાનક છે, જ્યારે નિશ્ચય-નય અનુસાર સમ્યક્દૃષ્ટિ અને જ્ઞાની સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાનના પ્રતિપદમાનક છે. વ્યવહાર-નયનું માનવું એ છે કે જે થયેલું વિદ્યમાન (હેયાત) હોય તે ફરીથી થતું નથી અને ડોડીથી કરાતું પણ નથી. દાખલા તરીકે પ્રથમ તૈયાર થયેલો ઘડો ફરી બીજી વાર કરાતો નથી. આમ છતાં એ કરાયેલું ફરી કરાય તો ક્રિયા ચાલુ જ રહેશે અને ક્રિયા બંધ ન રહેવાથી કાર્ય પણ ચાલુ જ રહેશે-તે કદાપિ પૂર્વ નહિ થાય. આથી પ્રસ્તુતમાં મતિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં પણ અનવસ્થા દોષ ઉપસ્થિત થશે. વિશેષમાં કરેલું પણ કરાય છે એમ સ્વીકારવામાં ઘટાદિ કાર્ય ઉત્પન્ન કરવામાં ચક્ર-ભ્રમણ વગરે ક્રિયા નિષ્ફળ જશે, કેમકે તે ક્રિયાનું કાર્ય તો પ્રથમથી જ વિદ્યમાન છે. વળી નિશ્ચય-નયે સ્વીકારેલા સત્કાર્યવાદમાં પ્રત્યક્ષ વિરોધ પણ છે, કેમકે પહેલાં માટીના પિંડ વગેરે રૂપ અવસ્થામાં ઘટાદિ કાર્ય અવિદ્યમાન હોય છે અને એ કાર્ય તો કુંભારના વ્યાપાર ગાઠ થતું જણાય છે એટલે પૂર્વે નહિ થયેલું થતું જણાય છે. આથી કરીને વિદ્યમાન કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે એ કથન સુક્તિ-સંગત નથી. આ ઉપરાંત આ નયનું કથન એ છે કે ક્રિયા-કાલ અને નિષ્ઠા (સમાપ્તિ)-કાલમાં ભેદ છે, કેમકે ઉત્પન્ન થતા ઘટાદિ કાર્યનો ક્રિયા-કાલ અસંખ્યેય સમયનો જણાય છે તેથી કરીને જે સમયે ઘટાદિ કાર્યનો પ્રારંભ થાય છે તે જ સમયે તે ઉત્પન્ન થાય છે એમ નહિ, કિન્તુ માટી લાવવી, ચાક ઉપર તેને મૂકવી તેના શિવક, સ્થાસ, કોશ વગેરે ક્રિયા થયા બાદ ઘણા કાળે ઘટાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે ક્રિયાના પ્રથમ સમયે જ કાર્ય ઉત્પન્ન થતું હોય તો તે ત્યાં જણાતું ભેદને, પણ તે વખતે તો તે ત્યાં દૃષ્ટિગોચર થતું નથી. દાખલા તરીકે ઘટરૂપ કાર્ય શિવક, સ્થાસક, કોશ, કુદ્યલ વગેરેના સમયે જણાતું નથી, કિન્તુ ઘટરૂપ કાર્યનો લાગેા ક્રિયા-કાલ પૂર્ણ થયા બાદ એટલે ઘટને લગતી શ્રવ ક્રિયાની પૂર્ણાહુતિમા તે કાર્ય નજરે પડે છે. આથી એ દ્વિતિ થાય છે કે ક્રિયા-કાલના અંતમાં જ કાર્ય વિદ્યમાન હોય છે, નહિ કે તે પૂર્વે.

આ સંબંધમાં નિશ્ચય-નયનો અભિપ્રાય એ છે કે નહિ થયેલું કાર્ય અભાવરૂપ હોવાથી આકાશ-પુષ્પની જેમ થતું નથી. એ આકાશ-પુષ્પની પેઠે અભાવરૂપ અવિદ્યમાન કાર્ય પણ ઉત્પન્ન થતું હોય તો ગયેલાને શીંગડાં પણ ચલા ભેદને, કારણ કે અભાવ તો આકાશ-પુષ્પમાં અને આમાં સમાન છે. આથી કરેલું કરાતું નથી, એ વાત સુક્તિ-વિકલ જણાય છે. વળી

૧ આનું કારણ એ છે કે જ્ઞાન અને દર્શનની, ચારિત્રના સાધનરૂપે જ તાત્ત્વિક સ્વરૂપવાળા અવસ્થિતિ છે; ચારિત્રના અભાવમા અર્થ-ક્રિયાનો અભાવ હોવાથી પરમાચર્યો અસત્ત્વ હોઈએ છે.

૨ આમાં એ હેતુ રહેલો છે કે કાર્યના અભાવમા પણ કારણ હોવ છે. જેમકે અંદરરૂપ કાર્યથી રહિત એવા બીજું અસ્તિત્વ, ધૂમરૂપ કાર્યની નિયુષ્પ દશામા પણ અગ્નિની હેવાતી.

નિત્ય ક્રિયારૂપ દોષ સંકાર્યાવાદમાં છે એમ કહેવું નિરર્થક છે, કેમકે શું અસંકાર્યા-વાદમાં તે નથી કે? અર્થાત્ અવિદ્યમાન કાર્ય કરાય છે એમ માનનારે ક્રિયા ચાલુ રહે છે-સદા ક્રિયા કર્યા વગરો એ વાત સ્વીકારવી પડશે, અને તેમ થતાં કોઈ પણ અવિદ્યમાન કાર્ય ઉત્પન્ન થશે નહિ. વિશેષમાં વિદ્યમાન કાર્યનું કરવાપણું તો કથયિત્ પર્યાય-વિશેષથી સંભવે છે. હોકમાં પણ પર્યાય-વિશેષ ધારણ કરવાની અપેક્ષાએ વિદ્યમાન આકાશાદિમાં કરવાપણું કહેવાય છે. જેમકે અવકાશ કર, પીઠ કર ઇત્યાદિ. અવિદ્યમાન કાર્યમાં તો કોઈ પણ પ્રકારની કરણતા સંભવતી નથી.

વળી પૂર્વે નહિ થયેલું થતું જોવાય છે એમ કહેવું એ સાહસ છે, કેમકે તદ્દતુસાર ગદ્યકાતું શીંગડું પણ પૂર્વે અવિદ્યમાન છે તો શું તે ઉત્પન્ન થતું જણાય છે કે?

વિશેષમાં ક્રિયા-કાલ લાંબો છે એ કથન પણ ગેરસમજને આભારી છે. સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો દરેક સમયે ઉત્પન્ન થતા પરસ્પર વિલક્ષણ અનેક કાર્યોનો જેવાં કે માટી જોદવી, તેને એકઠી કરવી, શુભ્રામાં ભરવી, તે શુભ્રાને ગદ્યકાની પીઠ ઉપર મૂકવી, કુંભારવાડો આવતાં તેને પાછી ઉતારવી, માટીમાં પાણી નાખવું, તેને મસળીને તેનો પિંડ કરવો, તે પિંડ ચાક ઉપર મૂકવો, ચાક ફેરવવો-ભ્રમવવો, તેના શિવક, સ્થાસ, કેશ વગેરે આકારો ણનાવવા એ બધાં કાર્યોનો-ક્રિયા-કાલ લાંબો જણાય તેમાં છેદ્વડી ક્રિયાના સમયે થનારા ઘટને શું લાગે વળગે?

વળી પ્રારંભમાં કાર્ય જણાતું નથી જોટલે કે માટી, ચક્ર, કુંભાર વગેરે સામગ્રીની પ્રવૃત્તિના પ્રથમ સમયે ઘટ કેમ જણાતો નથી એમ કહેવું તે અજ્ઞાન છે, કારણ કે પ્રારંભના પ્રથમ સમયે કંઈ ઘટો આરંભાયો નથી કે તે જણાય અન્ય કાર્યના આરંભમાં અન્ય કાર્ય ન જણાય એ સ્વાભાવિક છે, કેમકે શું પદરૂપ કાર્યના પ્રારંભમાં અન્ય કાર્યરૂપ ઘટ જણાય છે કે? આથી શિવકાદિના કાળમાં પણ ઘટ ન જણાય તે સુક્ત જ છે, કેમકે શિવકાદિ કંઈ ઘટ નથી. તેમજ ક્રિયાના અંતમાં કાર્ય જણાય તે પણ બ્યાજળી છે, કારણ કે અન્ય સમયે આરંભેલું કાર્ય અન્ય સમયે જણાય તેમાં શી નવાઈ? અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે સમય નિરંશ હોવાથી-એ જઘન્ય કાળ હોવાથી-એના વિભાગ નહિ પડી શકતા હોવાથી ક્રિયા-સમયે કરાતું કાર્ય કરાયેલું જ છે.^૧ જે કરાયેલું હોય તે વિદ્યમાન જ છે, માટે વિદ્યમાન જ કરાય છે, અવિદ્યમાન કરાતું નથી.

વળી જમાલિની જેમ આ મતની અવગણના કરવામાં આવે-જે સમયે કરાતું હોય

૧ ભગવતી નામના ચતુર્થ અંગ (૨૦ ૧, ઉ ૧)ના પ્રારંભમાં કહ્યું પણ છે કે—

" ચલમાણે ચલિષ, ડહોરિજ્ઞમાણે ડહોરિષ જાય જિજ્ઞરિજ્ઞમાણે જિજ્ઞરિષ "

[ચલત્ ચલિતમ, ડહોર્યમાણમુદોર્ણ યાચત્ નિર્જીયમાણ નિર્જીય]

૨ મેનાગર સાવિત્ય મુજબ શ્રીવીરને દેવગદાન પ્રાપ્ત થયું ત્યાર પછી ઓઢ વર્ષે આવસિત નગરીમાં જમાલિ આચાર્ય બહુન નિદ્રાવ થયા. એમના પછી બે વર્ષે તિથ્યગુપ્ત નામના નિદ્રાવ થયા. પ્રજાના નિર્દોષ બાદ બીજા છ નિદ્રાવે થયા. આ પછી અન્તિમ-આક્રમ નિદ્રાવ તરીકે ઘોષિત (દિગંબર) નો નિર્દેશ કરવામાં આવે છે. આ બધાનાં મનન્યો, તેનો નિરાસ વગેરે તકીકન વિશેષાં (૧૦ ૨૩૦૪-૨૬૨૦)ના નગરે પડે છે. નિદ્રાવ-વાદની મનનીય ચર્ચાના ફળ નો ઉત્તરાર્થપન (૨૦ ૩)ની વાદિવેનાય શ્રીશાંતિસુદિન ' સિખદિના ' નામની રતિ (૫૨૩ ૧૫૩-૧૮૦)માં થાય છે.

તે જ સમયે કરેલું ન માનીએ અને નહિ કરાયેલું વર્તમાન સમયે જો કરાતું માનીએ તો તે વર્તમાન સમય વીત્યા બાદ કેવી રીતે કરાય ? કેમકે તે સમય નાશ પામતો હોવાથી અવિધમાન જ છે અને અનાગત કાળ પણ અનુત્પન્ન હોવાથી અવિધમાન છે તેથી અતીત અને અનાગત કાળે પણ કેવી રીતે કાર્ય થાય ? ન જ થાય એ દેખીતું છે.

વિશેષમાં સર્વ ક્રિયા-સમય ક્રિયાભણ (કાર્ય કરવાનો) કાળ છે. આ દરમિયાન ક્રિયાભણ વસ્તુ (કાર્ય) નથી, કિન્તુ ક્રિયા બધે થયા પછીનો જે તરતનો સમય તે સમય કૃતકાલ (કાર્ય-કાલ) છે એમ માનનારા વ્યવહાર-નયના લક્ષ્મને એમ પણ પૂછી શકાય કે તમારાથી ક્રિયા વડે કાર્ય કરાય છે કે ક્રિયા વિના ? જો ક્રિયાથી કાર્ય કરાય છે તો પછી ક્રિયા અને કાર્ય ભિન્ન ભિન્ન કાળે કેમ માની શકાય ? એરના લાકડામાં છેદનની ક્રિયા અને ખાખરમાં તેના કાર્યભૂત છેદ થાય છે એટલે કે એર છેદતાં ખાખર છેદાય છે એમ કહેવું શું શોભાસપદ છે ? વળી ક્રિયા-કાલે કાર્ય થતું નથી, પરંતુ પછીથી થાય છે એ કથનથી તો નિર્ભાગિણી ક્રિયા સર્વ અનર્થનું મૂળ કંઈ છે, કેમકે બધાં મુખી ક્રિયા પ્રવર્તે છે ત્યાં મુખી કાર્ય ઉત્પન્ન જ થઈ શકતું નથી-ઉત્પન્ન થતા કાર્યમાં ક્રિયા વિમ્લભૂત બને છે. આના બચાવ તરીકે એવી દલીલ કરવી કે ક્રિયા જ કાર્ય કરે છે, કિન્તુ ક્રિયાના ઉપરમ થયા બાદ કાર્યની ઉત્પત્તિ છે, તો તે નિરર્થક છે, કેમકે કાર્યનો ક્રિયા સાથે એવો શો વિરોધ છે કે જેથી ક્રિયા કાર્ય કરે છે છતાં ક્રિયા-કાલમાં કાર્ય ઉત્પન્ન ન થતાં ત્યાર બાદ થાય છે ? વળી ક્રિયાની સમાપ્તિ થયા પછી થનારું કાર્ય ક્રિયાના આરંભ વિના કેમ થતું નથી ? શું ક્રિયાનો અનારંભ અને ઉપરમ અર્થથી એક નથી ? કહેવાની મતલબ એ છે કે ક્રિયાનો અભાવ ક્રિયાના આરંભની પૂર્વે તેમજ તેના ઉપરમમાં એમ ઉભય સ્થળે સમાન છે એટલે ક્રિયાના આરંભની પૂર્વે પણ કાર્ય ઉત્પન્ન થવું જોઈએ.

ક્રિયા વિના કાર્ય થાય એ પણ સ્વીકારવો તે મૂર્ખતા છે કેમકે એમ માનવાથી તો ઘટાદિ કાર્યો કારણભૂત ક્રિયા વિના થવાં જોઈએ. વળી સ્વાધ્યાયાદિ સત્ક્રિયા જે સાધુજનો સિદ્ધિ માટે સાધે છે તે સર્વ નિરર્થક થશે, કારણ કે ક્રિયા વિના જ સર્વ થાય છે કિન્તુ તેના ઉપરમ બાદ નહિ એ વાત સુકિત-સંગત જણાય છે ક્રિયા-કાલ અને નિષ્કા-કાલમાં કંઈ ભેદ નથી. જો કાર્ય ઉત્પન્ન કરનારી આરંભેલી ક્રિયા ઉત્તર કાળમાં પણ થતી હોય તો અનવસ્થા દોષ ઉદ્ભવે પણ એમ નથી, કેમકે કાર્યને ઉત્પન્ન કરનાર ક્રિયા કાર્યની પૂર્વે પણ નથી તેમ પછી પણ નથી, પરંતુ તે સમકાલે જ છે; તેનો તો જે સમયે આરંભ થાય છે તે જ સમયમાં તેની પૂર્ણાહુતિ પણ થાય છે. પ્રતિસમય અન્યાન્ય કાર્ય થાય છે. આ બધાની પરંપરાથી વિમુખ રહી અસુક કાર્યની ધ્રુજા-વાળી વ્યક્તિ તે કાર્યમાં સાધનરૂપ પરંતુ તદ્રૂપ નહિ એવી જુદી જુદી ક્રિયાને પણ તેની ક્રિયા તરીકે ગણે છે એથી જ ક્રિયા-કાલ દીર્ઘ જણાય છે; બાકી વસ્તુતઃ પ્રત્યેક કાર્ય અને તેની ક્રિયા સમકાલીન છે એટલું જ નહિ પરંતુ તે એકસમયી છે.

વન્દનયોગ્ય લિંગ—

વ્યવહાર-નય પ્રમાણે દ્રવ્ય-લિંગ વન્દનીય છે, જ્યારે નિશ્ચય-નય પ્રમાણે ભાવ-લિંગ

વન્દનીય છે. આ સંબંધમાં રૂપ્ય (રૂપિયા) અને ટંકનું ઉદાહરણ વિચારીએ. રૂપ્ય એ ભાવ-લિંગ છે અને ટંક એ દ્રવ્ય-લિંગ છે. તેમાં અશુદ્ધ રૂપ્ય અને વિષમાહિતાક્ષર યુક્ત ટંક એ પહેલો ભાગો છે. આ ચરકે વગેરેને લાગૂ પડે છે, કેમકે તેમનાં દ્રવ્ય-લિંગ અને ભાવ-લિંગ બંને અશુદ્ધ છે. અશુદ્ધ રૂપ્ય અને સમાહિત અક્ષરવાળું ટંક એ બીજો ભાગો છે અને તેના ઉદાહરણ તરીકે પાશ્વસ્થ (પાસત્યા)નો નિર્દેશ થઈ શકે છે, કેમકે તેમનું ભાવ-લિંગ અશુદ્ધ છે: શુદ્ધ રૂપ્ય અને વિષમાહિતાક્ષર ટંક નામના તૃતીય ભાગના. ઉદાહરણરૂપ પ્રત્યેકપુદ્ધ છે, કે જેમણે અન્ત-સુધર્તમાત્ર કાળ સુધી દ્રવ્ય-લિંગનું ગ્રહણ કર્યું નથી. શુદ્ધ રૂપ્ય અને સમાહિતાક્ષર ટંકરૂપ અતુર્થ ભાગના હયાન્તરૂપ સુશીલ સાધુઓ છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે ઉપયુક્ત ત્રણ ભાગમાં નિર્દિષ્ટ રૂપ્ય અશ્લેષ-અવિકલ હોવાથી તેની અર્થ-ક્રિયાના અભિલાષી તેનું ગ્રહણ કરતા નથી, કિન્તુ જોયો ભાગમાં નિરૂપિતને જ ઉપાદેય ગણે છે, તેમ પરલોકાર્થી પુરુષોએ ત્રણ ભાગમાં સૂચવેલી વ્યક્તિઓને વન્દન ન કરતાં અતુર્થ ભાગસૂચક ભાવલિંગથી ગણિત દ્રવ્યલિંગધારી શ્રમણને વન્દન કરવું યોગ્ય છે. આવશ્યક-નિયુક્તિની નિમ્ન-લિખિત ગાથા આ સંબંધમાં દિવ્ય પ્રકાશ પાડે છે:—

“રૂપ્યં ટંકં વિસમાહિતક્ષરં ન વિ (અ) રૂચઓ છેઓ ।

દુષ્ઠં પિ સમાઓ રૂચો છેયત્તણમુવેહ ॥ ૧૧૩૮ ॥

રૂપ્યં પત્તેયવુદ્ધા ટંકં જે લિંગવારિણો સમણા ।

દવ્યસ્સ ય માવસ્સ ય છેઓ સમણો સમાઓગો (૧ ને) ॥ ૧૧૩૯ ॥ ”

નિશ્ચય-નયના મતે સર્વજ્ઞ પ્રરૂપેલાં તરવોને વિષે યથાર્થ શ્રદ્ધા તે ‘સમ્યક્ત્વ’ છે. અને જોનાથી વિભૂષિત વ્યક્તિ તે ‘સમ્યગ્દષ્ટિ’ છે. વ્યવહાર-નયના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો મિથ્યાત્વનાં કારણોનું પ્રત્યાખ્યાન કરનારે અને સમ્યક્ત્વનાં કારણોનું ગ્રહણ કરનારે ‘સમ્યગ્દષ્ટિ’ કહેવાય છે.

સમ્યગ્દષ્ટિની

વ્યાખ્યા

આ ઉપરથી નિશ્ચય-નય અને વ્યવહાર-નયનું સ્વરૂપ સમજાવું હશે. આ બેનું જૈન દર્શનમાં શું સ્થાન છે તેનું સ્પષ્ટ અવલોકન દ્રવ્ય-લિંગ સંહિત પ્રત્યેકપુદ્ધ પણ વન્દનીય નથી એ કથનથી થાય છે. વિશેષ માટે પ્રવચનસારોદ્ધારની ટીકા (પત્રાંક ૨૮૧)માં સાક્ષીરૂપે આપેલી નિમ્ન-લિખિત ગાથા વિચારીશું:—

૧-૨ છાંયા—

રૂપ્ય ટટ્કં વિષમાહિતાક્ષરં નાપિ (અ) રૂપ્યકચ્છેકઃ ।

ઇયોરપિ સમાઓગે રૂપ્યચ્છેત્તવ્યમુપેતિ ॥

રૂપ્યં પ્રત્યેકપુદ્ધાઃ ટટ્કં ચે લિંગવારિણઃ ઇમણા ।

પ્રવ્યસ્ય ચ માવમ્ય ચ છેકઃ ઇમણઃ સમાઓગે ॥

૩ આ ગાથા ભગવતીની ટીકામાં હોવાનો ઉલ્લેખ જ્ઞાનસારની જ્ઞાનમંજરી નામની

“જહ જિનમયં પવજ્જહ તા મા વવહારનિચ્છયં સુચહ ।
વવહારનઓચ્છેપ તિત્તુચ્છેઓ જઓઽવસ્સં ॥”

અર્થાત્ જો જિન-મતને તમે સ્વીકારતા હો, તો વ્યવહાર કે નિશ્ચય એ બેમાંથી એકને પણ ત્યજી દેશો નહિ; કેમકે વ્યવહાર-નયનો ઉચ્છેદ થતાં તીર્થનો જરૂર ઉચ્છેદ થવાનો.

મધ્યમ વર્ગીકરણ—

જૈન શાસ્ત્રોમાં નયોના સામાન્ય રીતે (૧) નૈગમ, (૨) સંગ્રહ, (૩) વ્યવહાર, (૪) ઋણુસૂત્ર, (૫) શબ્દ, (૬) સમલિરૂઢ અને (૭) એવંભૂત એમ સાત પ્રકારે જ્ઞાત નયોનો અન્તર્ભાવ પાડવામાં આવ્યા છે. શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકર જેવા અખર તાર્કિક તો જ નય માને છે, પરંતુ જો વાત સુક્તિ-વિકલ નથી; કેમકે સામાન્યગ્રાહી નૈગમનો સંગ્રહમાં અને વિશેષગ્રાહી નૈગમનો વ્યવહારમાં અન્તર્ભાવ થઈ શકે છે અને તેમ થતાં નયોની સંખ્યા છની ઠરે છે. વળી કેટલીક વાર નયોની સંખ્યા પાંચની પણ ગણાવવામાં આવે છે, પરંતુ તે પણ સચુક્તિ છે, કારણ કે તે વખતે શબ્દમાં સમલિરૂઢ અને એવંભૂતનો સમાવેશ કરી લેવામાં આવે છે. વિશેષમાં આ પાંચ પ્રકારે પૈકી નૈગમનો સંગ્રહ અને વ્યવહારમાં અન્તર્ભાવ કરતાં નયોની સંખ્યા ચારની સિદ્ધ થાય છે.

વિસ્તૃત વર્ગીકરણ—

દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યયાર્થિક એમ બે પ્રકારના નયો પૈકી પ્રત્યેકના સો સો લેહો થાય છે તે હિસાબે નયોના ૨૦૦ લેહો, ઉપયુક્ત ગણુવેલ નયોના ચાર, પાંચ, ૭ અને સાત પ્રકારે પૈકી પ્રત્યેકના સો સો ગણુતાં અતુલ્યે ૪૦૦, ૧૫૦૦, ૬૦૦ અને ૭૦૦ લેહો થાય છે. એથી પણ આગળ વધી જવું હોય તો અસંખ્ય લેહો પણ પડી શકે છે, કેમકે વિશેષાંશમાં કશું પણ છે કે—

ટીકા (પત્રાક ૧૦૨)માં છે. થોડા ફેરફાર સાથે આ ગાથા ટાચણરૂપે શ્રીભાવપ્રભાસુરિએ જૈનધર્મ-વરસ્તોત્રની રસોપદા ઇતિમા આપી છે. જુઓ શ્રીઆગ્રહવસંતમિતિ દ્વારા પ્રકાશિત મહીપ આજ્ઞિત (૫૦ ૧૬).

૧ ડાખા—

યદિ જિનમત પ્રતિપચ્ચમ, તર્હિ મા વ્યવહારનિચ્ચયો સુચવત ।
વ્યવહારનયોચ્છેદે તીર્થોચ્છેદો યતોઽવશ્યમ ॥

૨ સરખાવો પ્રવચન૦ (પત્રાક ૨૪૩)ની નિમ્ન-લિખિત ગાથા—

“ પક્ષેકો ય સયવિહો સત્ત નયસથા હવંતિ પર્વં તુ ।
ઘીઝો વિ ય આપસો પંચેવ સયા નયાણ તુ ॥ ૮૪૮ ॥ ”

[પક્ષેકસ સત્તવિહઃ સત્ત નયગ્ગતાનિ અવન્તિ પર્વં તુ ।
દ્વિતીયોઽપિ ચ આદેશઃ પક્ષેવ ગ્ગતાનિ નયાનાં તુ ॥]

“જાવંતો વચનપદ્ધતા તાવંતો વા નયા વિ સદ્દાઓ ।

તે ચેવ પરમમયા સમ્મત્તં સમુદિયા સન્ને ॥ ૨૨૬૫ ॥ ”

અર્થાત્ જેટલા વચનના માર્ગો-પ્રકારો છે, તેટલા એકાંતવાચી શુદ્ધાત્મક નયો પર સમય-અજ્ઞેન દર્શનો છે, જ્યારે અનેકાંતવાચી ‘ સ્યાદ્ ’ પદથી લાંછિત તે સર્વે નયો એકત્રિત થતાં સમ્યક્ત્વ-અર્થાથ દર્શન છે.

અત્ર કોઇને શંકા થાય કે પરસ્પર વિરોધી નયો એકત્રિત થતાં સમ્યક્ત્વ કેમ સંભવે ? શું તેઓ જૈન દર્શનરૂપ કિંદ્રશને તોડી પાડવા નહિ પ્રયાસ કરે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર શ્રીવિનયવિજય-ગણિના શબ્દોમાં (નયકર્ણિકામાં) એ છે કે—

“ સર્વે નયા અપિ વિરોધભૂતો મિથસ્તે

સમ્ભૂય સાધુસમયં ભગવન્ ! મજન્તે ।

નૃપા ઇવ મનિમદા મુવિ સાર્વભૌમ—

પાદામ્બુજં પ્રથનયુક્તિપરાજિતા દ્રાક્ ॥ ૨૨ ॥ ”

અર્થાત્ જેમ માંડોમાંડે પ્રતિસ્પર્ધી એવા નૃપો (આ) પૃથ્વી ઉપર (ચક્રવર્તીને હાથે) યુદ્ધ-રથનામાં હાર ખાઈ જતાં અત્તર ચક્રવર્તીના ચરણ-કેમલને લગે છે તેમ છે પ્રભુ ! પરસ્પર વિરોધ ધરાવનારા એવા પણ એ નયો એકઠા મળીને આપના સુંદર સિદ્ધાન્તને લગે છે.

આ ઉપરથી લાચક-વર્ગને ‘ નય ’ એટલે શું તેમજ તેના કેટલા પ્રકારો છે તે વિષે થોડો ઘણો ખ્યાલ આવ્યો હશે, પરંતુ નયના દ્રવ્યાર્થિકાદિ વર્ગીકરણ પૈકી પ્રત્યેકનું જે લક્ષણ અન્યકારે આપ્યું છે તેનો સ્વાદ લેવો બાકી રહી બાક છે એટલે એ દિશામાં પ્રયાસ કરીશું.

૧ ડાયા—

યાધન્તો યચનપયાસ્તાધન્તો યા નયા અપિ શ્રાવ્યતઃ ।

તે ચેય પરસમયાઃ સમ્યક્ત્વં સમુદિતાઃ સર્વે ॥

૨ સરખાવો

વિદ્યેપાઠની નિમ્ન-લિખિત ૨૨૬૭ મી ગાથા—

“ સર્વે મમેતિ નમ્મં વેગયમાઓ નયા વિદ્ધા વિ ।

મિથવચદારિણો દ્વય રાઝોદામીળયમયતો ॥ ”

[સર્વે મમેયન્તિ સમ્યક્ત્વં વેગયમાઓ નયાધિદદા અપિ ।

મૃત્ય-મ્યવદારિણ દ્વય રાઝોદાસીનયયતો ॥]

નયોના અનેક પ્રકારે જે બળે વર્ગીકરણો પડી શકે છે, તે પૈકી અન્યકારે દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એ બેનો જ નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કર્યો છે:—

સ ચ દ્વેધા-દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિકભેદાત્ ।

આ બેનાં લક્ષણો અનુક્રમે એમ બાંધવામાં આવ્યાં છે કે—

પ્રાધાન્યેન દ્રવ્યમાત્રગ્રાહ્યવસાયવિશેષરૂપત્વ દ્રવ્યાર્થિકસ્ય
દ્રવ્યાર્થિકત્વં લક્ષણ્ લક્ષણમ્ । (૫૧)

ઉત્પાદ-વિનાશાદિપર્યાયમાત્રગ્રાહ્યવસાયવિશેષરૂપત્વં પર્યાયાર્થિક-
પર્યાયાર્થિકત્વં લક્ષણ્ સ્ય લક્ષણમ્ । (૫૨)

અર્થાત્ મુખ્યત્વે કરીને દ્રવ્યમાત્રત્વં ગ્રહણ કરનાર અધ્યવસાય-વિશેષ તે ‘દ્રવ્યાર્થિક નય’ છે, વ્યારે ઉત્પત્તિ, વિનાશ ઇત્યાદિ પર્યાયમાત્રત્વં ગ્રહણ કરનાર અધ્યવસાય-વિશેષ તે ‘પર્યાયાર્થિક નય’ છે.

આ બેના ભેદોનો નિર્દેશ કરતા અન્યકાર કહે છે કે—

તત્ર દ્રવ્યાર્થિકત્વેધા-નેગમ-સહ્-ગ્રહ-વ્યવહારભેદાત્ । પર્યાયાર્થિક-
શ્વતુર્થા-ઋજુસૂત્ર-શબ્દ-સમભિરૂઢે-વસ્તુભેદાત્ ।

એટલે કે દ્રવ્યાર્થિક નયના (૧) નેગમ, (૨) સંગ્રહ અને (૩) વ્યવહાર એમ ત્રણ

૧-૨ આ બેનું સ્વરૂપ વિશેષતઃ ખ્યાનમાં આવે તે માટે પરિણામની વ્યાખ્યા માટે પ્રથમ દ્રવ્યાર્થિક નયનું ચું કહેવું છે તે સ્થાનાંગની ટીકાના ૪૭૪ માં પત્રમાં ટાંચણરૂપે આપેલા નિમ્ન-શિખિત શ્લોક દ્વારા જોઈએ.—

“ પરિણામો દ્વર્થાન્તરગમન ન ચ સર્વથા વ્યવસ્થાનમ્ ।

ન ચ સર્વથા વિનાશઃ પરિણામસ્તદ્વિદામિષ્ટઃ ॥ ”

અર્થાત્ પરિણામ એ કંઈ સર્વથા અર્થાન્તરની પ્રાપ્તિ કે વ્યવસ્થા નથી. વળી તદન વિનાશ એ પણ પરિણામ નથી. આ વ્યાખ્યા તેના બાલકારીને ઇષ્ટ છે. પર્યાયાર્થિક નય પ્રમાણે એનું સ્વરૂપ અનન્તર શ્લોક રજુ કરે છે. —

“ સત્પર્યયેણ નાશઃ પ્રાદુર્ભાવોઽસતા ચ પર્યયતઃ ।

દ્રવ્યાનાં પરિણામઃ પ્રોકઃ કલુ પર્યયમયમ્ ॥ ”

અર્થાત્ સત્ પર્યાયરૂપે નાશ અને અસત્ પર્યાયરૂપે ઉત્પત્તિ તે પર્યાયાર્થિક નય પ્રમાણે અરેઅર દ્રવ્યોના પરિણામ કહેવાય છે.

સ્વદ્રવ્યાદિ આહકે દ્રવ્યાર્થિક નય—

આ નયનું એ કથન છે કે પોતાના દ્રવ્ય ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવનો જે બોધ કરાવે તે 'દ્રવ્ય' છે; એટલે કે દ્રવ્ય સ્વદ્રવ્યાદિ-ચતુષ્ઠયનો બોધ કરાવનાર છે.

પરદ્રવ્યાદિ આહકે દ્રવ્યાર્થિક નય—

જેમ ઘટાદિ સ્વ દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ સત્ છે, તેમ તે પર દ્રવ્યાદિની વિવક્ષાએ અસત્ છે. આ નયનું એમ કહેવું છે કે દરેક દ્રવ્ય પર દ્રવ્યના અસત્ ભાવનો બોધક છે, આથી દરેક દ્રવ્ય પર દ્રવ્યના અસત્ ભાવવાળું છે.

પરમભાવગ્રાહી દ્રવ્યાર્થિક નય—

આ નય પદાર્થના પરમ-ગ્રેષ્ઠ-અસાધારણ ગુણને પ્રધાનતા આપે છે. જેમકે આત્મામાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય વગેરે અનેક ગુણો છે, છતાં અન્ય દ્રવ્યોથી એનો ભેદ જણાવવા માટે જ્ઞાન મુખ્ય હોવાથી-એના સર્વ સ્વભાવોમાં જ્ઞાન ઉત્કૃષ્ટ હોવાથી આત્મા જ્ઞાનવાન છે એમ એ કહે છે, નહિ કે દર્શનવાન અથવા ચારિત્રવાન ઇત્યાદિ.

આ પ્રમાણેના દ્રવ્યાર્થિક નયના દશ ભેદો અને તેનું સ્વરૂપ દિગંબર મતાનુયાયી શ્રીદેવસેનકૃત નયચક્રમાં વર્ણવેલ છે, પરંતુ આથી દ્રવ્યાર્થિક નયના દશ જ ભેદો છે એમ ન સમજવું. આ તો ઉપલક્ષણ-માત્ર છે. અર્થાત્ કોઈએ એમ કહ્યું કે હર્ષીનું કાગડાથી રક્ષણ કરવું એથી એમ ન સમજવું કે બિલાડી કે ફૂતરાથી તેનો વિનાશ થવા દેવો. કહેવાની મતલબ એ છે કે અત્ર જેમ બિલાડી, ફૂતરા વગેરે ઉપલક્ષણથી ઘટાવી લેવાના છે તેમ આ દશ પ્રકારો ઉપરાંત અન્ય પ્રકારો છે એ ધ્યાનમાં રાખવું. આ સંબંધમાં દ્રવ્યાનુયોગ (અ૦ ૮)માં કહ્યું પણ છે કે —

“ દશ ભેદાદિકાઞ્ચાત્ર, સન્તિ ચુક્તોપલક્ષણાઃ ।

ન ચેદન્તર્મંવેત કુત્ર, પ્રદેશાર્થનયો વદ ॥ ૨૦ ॥ ”

વિશેષમાં જેમ કર્મરૂપ ઉપાધિની અપેક્ષા રાખનાર જીવ-ભાવને ધરણ કરવાવાળા નયને દ્રવ્યાર્થિક નયનો એક પ્રકાર ગણ્યો છે તેમ જીવના સંયોગની અપેક્ષા રાખનારા પુણ્ડલ-ભાવને ધરણ કરાવનાર નયનો પણ નિર્દેશ કરવો જોઈએ. આ પ્રમાણે જો જીવ-સંયોગ-સાપેક્ષ પુણ્ડલભાવ આદ્ય નયને પૃથક્ સ્વીકારવામાં આવે તો એવી રીતે નયોની સંખ્યા વધતી જ જાય. વળી પ્રત્યેક વગેરેનાં ઉદાહરણો દ્વારા નેમગ્રાહિ નયોના અગ્રદ, અગ્રદતર, અગ્રદતમ ગ્રદ, ગ્રદતર, ગ્રદતમ જોવા જે ભેદો અનુયોગમાં મૂલ્યવા છે તેનો સમાવેશ થાય તે માટે પણ ઉપયુક્ત દશ ભેદો ઉપલક્ષણ-માત્ર છે એમ સ્વીકારવું સમુચિત છે. અગ્રદ વગેરેના અન્તર્ભાવ માટે-અંશદાર્ય એ ઉપચાર કર્યો છે અને એ ઉપચાર ઉપનયો બને છે એમ કહેવાનું સાદર કર્યો નહિ, કેમકે આ ઉપનયો નથી, પરંતુ નયો છે એમ અનુયોગમાં સ્પષ્ટ રીતે નિવેદન કરે છે. વિશેષમાં એ ૧૧ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે કે ઉપનય કંઈ નવીન વસ્તુ નથી, કેમકે એનો

વ્યવહાર નયમાં સમાવેશ થાય છે એ વાતને તત્વાર્થાધિ (અં ૧, સૂં ૩૫)માં આપેલા નીચે મુજબના વ્યવહાર નયના લક્ષણથી પુષ્ટિ મળે છે.

“ સમુદાયવ્યક્તાકૃતિસ્ત્તાસજ્ઞાદિનિશ્ચયાપેક્ષમ્ ।

લોકોપચારનિયતં વ્યવહારં વિસ્તૃતં વિદ્યાત્ ॥ ૩ ॥ ”

વિશેષમાં નયના લેહોને એ ઉપનયો માનવામાં આવે તો પ્રમાણના લેહોને ઉપપ્રમાણની સંજ્ઞા આપવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે; અર્થાત્ “ સ્વપગ્ન્યવસાયિ જ્ઞાનં પ્રમાણં ” એ લક્ષણવાળા અને ^૧જીવના વિશિષ્ટ ગુણ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ જ્ઞાનરૂપ પ્રમાણના એક દેશ તરીકે જે મતિજ્ઞાનાદિ છે અને વળી આ મતિજ્ઞાનના એક દેશરૂપ જે અવશ્યતાદિ છે તેને ઉપપ્રમાણ કહેવાં પડશે.

^૨પર્યાયાર્થિક નયના છ પ્રકારો

(૧) અનાદિ નિત્ય શુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નય—

આ નયના ઉદાહરણ તરીકે મેરુ પર્વત, રત્નપ્રવશ વગેરે પૃથ્વીઓનો નિર્દેશ થઈ શકે તેમ છે. કેમકે આના પુદ્ગલોમાં અન્યોન્ય સંક્રમ થયો અને થાય છે, પરંતુ તેનું સંસ્થાન શાશ્વત રહ્યું છે અને રહેશે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે મેરુ પર્વત પુદ્ગલ-સ્કંધરૂપ હોવાથી પુદ્ગલના સ્વભાવ અનુસાર પ્રતિસમય એના પરમાણુઓમાં પરિવર્તન થાય છે—કેટલાક ખરે છે અને કેટલાક મળે છે, પરંતુ સ્કંધ તો જેવો ને તેવો જ કાયમ રહે છે. આ દૃષ્ટાંતમાંનો મેરુ પર્વત પુદ્ગલનો પર્વાય છે અને તે દેવળ પુદ્ગલનો જ બનેલો છે. વાસ્તે એ ^૧શુદ્ધ પર્યાય કહેવાય છે. વળી મેરુ પર્વતરૂપ દ્રવ્ય અનાદિ કાળથી છે—શાશ્વત છે. આથી એને અનાદિ નિત્ય શુદ્ધ પર્યાય કહી શકાય છે.

(૨) સાદિ નિત્ય શુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નય—

જેમ દેવ, માનવ વગેરે જીવના પર્યાયો છે, તેમ સિદ્ધ પણ જીવનો પર્યાય છે. સર્વ કર્મોનો ફલ થતાં આ પર્યાય ઉદ્ભવે છે એટલે એની આદિ છે. આનો કદી નાશ થનાર નથી એટલે એ નિત્ય છે. વળી આ પર્યાય જીવનો જ બનેલો છે, એમાં કોઈ અન્ય પદાર્થનું મિશ્રણ નથી, એથી એ શુદ્ધ છે. આ પ્રમાણે જીવનો સિદ્ધરૂપ પર્યાય સાદિ, નિત્ય અને શુદ્ધ ઠરેા.

૧ સરખાવો દ્રવ્યાનુયોગી (પૂં ૨૩૭)ગત નિમ્ન-લિખિત પદ—

“ જ્ઞાનં હિ લોકસ્ય યુગો વિદ્યેષો, જ્ઞાનં ભવાબ્ધેસ્તરણે સુપોતઃ ।

જ્ઞાનં હિ મિધ્યાત્યત્તમોચિનાશે, માનુઃ કૃશાનુઃ પૃથુર્કર્મકક્ષે ॥ ૮ ॥ ”

૨ નયપ્રતીપના ૯૯મા પત્રમાં પર્યાયની વ્યુત્પત્તિ નીચે મુજબ આપી છે—

“ પર્યેતિ—ઉત્પાદમ્—ઉત્પત્તિ વિપત્તિ ચ પ્રાપ્નોતીતિ પર્યાયઃ । ”

૩ સંસારી જીવ આત્મા અને પુદ્ગલરૂપ કર્મોના પર્યાય છે. અર્થાત્ જેનો ચોગ થતાં આ પર્યાય ઉદ્ભવે છે, વાસ્તે એ અશુદ્ધ પર્યાય છે. એ ઉપરથી પણ શુદ્ધ પર્યાયનો અર્થ સમજશે.

(૩) ઉત્પાદ-વ્યય ગ્રાહકે અનિત્ય શુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નય—

પર્યાયો પ્રતિસમય ઉત્પન્ન થાય છે અને વિનાશ પામે છે એટલે કે તે અનિત્ય છે. આ પર્યાયોની મુખ્યતાએ વસ્તુને વસ્તુરૂપ કહેવી તે આ નયનું કાર્ય છે. અન્ય વિભતીય પર્યાયના સંયોગને અભાવ હોવાથી તે શુદ્ધ પર્યાય કહેવાય છે.

(૪) સત્તાસાપેક્ષ નિત્ય અશુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નય—

કરેક પદાર્થ પ્રત્યેક સમયમાં ઉત્પાદ, વિનાશ અને સ્થિરતા (સત્તા) એ ત્રણે લક્ષણવાળો છે. આ વાક્યમાં પદાર્થની મૂળ સત્તાનો નિર્દેશ છે, પરંતુ પર્યાયનું શુદ્ધ સ્વરૂપ ન બતાવ્યું, કેમકે તે તો સત્તાના ઉદ્ભવના અભાવમાં ઘટે છે. આથી આ પર્યાય અશુદ્ધ છે.

(૫) કર્મોપાધિનિરપેક્ષ નિત્ય શુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નય—

સંસારી જીવનો પર્યાય સિદ્ધતા જેવો છે. આ કથન આ નયને આભારી છે, કેમકે અત્ર સંસારી જીવમાં કર્મરૂપ ઉપાધિ હોવા છતાં તેની વિવક્ષા નહિ કરતાં જ્ઞાન, કર્મન જેવા શુદ્ધ અને નિત્ય પર્યાયની વિવક્ષા કરવામાં આવી છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેમ લીલા લોક-શાને સળગાવતાં ધૂમરાટો ઉત્પન્ન થાય છે તે અગ્નિની ઉપાધિ છે, તેમ સંસારી જીવને લાગેલાં કર્મો પણ ઉપાધિરૂપ છે, તે કંઈ આત્માના ગુણરૂપ નથી.

(૬) કર્મોપાધિસાપેક્ષ અનિત્ય અશુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નય—

ઉપર્યુક્ત પ્રકારમાં ઉપાધિની વિવક્ષા કરવામાં આવી નથી, પરંતુ અત્ર જોથી વિપરીત કહીકત છે. આ નય અનુસાર કહી શકાય છે કે સંસારી જીવને જન્મ-મરણરૂપ વ્યાધિ છે. અત્ર જન્મ-મરણ કર્મરૂપ ઉપાધિની અપેક્ષાએ છે. અર્થાત્ આ પર્યાય કર્મરૂપ સંયોગને આભારી છે. એટલે આ વર્તમાન પર્યાય અનિત્ય છે અને કર્મના સંયોગને લીધે એ અશુદ્ધ પણ છે.

શ્રીદેવસેનના મત પ્રમાણે નવ નયો—

નયચક્રમાં તેના કર્તા શ્રીદેવસેન નૈગમાદિક સાત નયોનો દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નયોમાં અન્તર્ભાવ ન કરતાં તેને સિદ્ધરૂપે માને છે. અર્થાત્ એમના મત પ્રમાણે નયોની સંખ્યા નવની છે. (વિગ્રેષમાં તેઓ અદ્વૈત વ્યવહાર, અસદ્વૈત વ્યવહાર અને ઉપચરિત અસદ્વૈત વ્યવહાર એમ ત્રણ ઉપનયો માને છે). આ સંબંધમાં દ્રવ્યાનુયોગો (અ. ૮)ના ઉપાન્ય પદમાં નીચે મુજબના ઉદગારો કાઢે છે:—

“ કન્યાગ્નેકવિષયાંશ્ચ નયાન્ વિહાય

સંક્લિપ્ય તાંશ્ચ વષમાડપ્યધિકાન્ વિષાય ।

પાત્તાપવોધનકૃતે કિલ દેવસેન—

મત્તવચ્ચનમર્પીકરદાસશ્ચન્યમ્ ॥ ૨૬ ॥ ”

અર્થાત્ અનેક વિષયવાળા નિશ્ચય અને વ્યવહાર સ્વરૂપી નયોને પડતા મૂડી, આ એ

નયોનો ઉપચાર પદ્ધતી સંકેત્ય કરી અને વળી વચનાંતરથી અધિક નયોની રચના કરી પાલંજીવોને છેતરવાને માટે દેવસેને વીતરાજ માર્ગથી વિમુખ પ્રપંચ આદર્યો. એટલે કે શ્રીસોજસાગર તો આ અધિક કલ્પનાને સર્વજ્ઞ મતથી વિરુદ્ધ ગણાતા હોય એમ જણાય છે, એકે આ અધ્યાયના પ્રારંભમાં તો તેમણે એમ નિવેદન કર્યું છે કે—

“ મયપીઠાર્થભેદો ન તસ્યાસ્માકમપિ સ્ફુટમ્ ।

તથાપ્યુત્કમચૈત્યાઽસૌ દલ્યતે ચાન્તગાત્મના ॥ ૧ ॥”

અર્થાત્ એકે અમારે અને એના (શ્રીદેવસેનના) કથનમાં અર્થની દૃષ્ટિએ ભિન્નતા નથી તોપણ અર્થની સમાનતા અને શબ્દની અસમાનતારૂપ ઉત્કમ શૈલીથી-વિપરીત પરિણા-
પાથી અંતરમાં વિના કારણ સંતપ્ત છે. વિશેષમાં તેઓ આ અધ્યાયના ૧૧ મા અને ૧૨ મા શ્લોકો દ્વારા એમ પણ પ્રશ્નો ઉઠાવે છે કે પર્વાચાર્થિક અને દ્રવ્યાર્થિક નયોને જ્યારે શ્રીદેવસેન નૈગમાદિ સાત નયોથી ભિન્ન આની નયોની સંખ્યા નવની ગતાવે છે તો સામાન્ય અને વિશેષના પર્વાચરૂપ અર્પિત અને અનર્પિત એ ભેદોને સ્વીકારી નયો અગ્યાર છે એવી કેમ પ્રરૂપણા કરતા નથી ? શુ' સંગ્રહ અને વ્યવહાર નયમાં અર્પિત અને અનર્પિતનો અંતર્ભાવ કરતા હોવાથી તેઓ તેને જુદા માનતા નથી ? એમ હોય તો નૈગમાદિ ચાર નયોમાં દ્રવ્યાર્થિકનો અને પાત્રીનામાં પર્વાચાર્થિકનો સમાવેશ કરવામાં તેમને શેાં વાંધો છે ? એનો અંતર્ભાવ થતો હોય તેના વિના કારણ પૃથક્ ઉલ્લેખ તે પિષ્ટપેષણ ન કહેવાય કે ?

‘ઉપનયોનુ’ દિગ્દર્શન—

નયની સમીપમાં રહેનારને ‘ઉપનય’ કહેવામાં આવે છે, આની સંખ્યા ત્રણની છે. તેમાં પ્રથમનું નામ સદ્ભૂત વ્યવહાર છે. જે પર્વાચ સત્ હોય તે ‘સદ્ભૂત’ અને જે દ્વારા વ્યવહાર કરાય તે ‘વ્યવહાર’ કહેવાય આ બે શબ્દોનો દ્વન્દ્વ સમાસ કરતાં ‘સદ્ભૂતવ્યવહાર’ શબ્દ બને છે. આ સદ્ભૂત વ્યવહારવાળો ઉપનય ધર્મ અને ધર્મીમાં ભિન્નતા સ્વીકારે છે અને એની શુદ્ધતા અને અશુદ્ધતાને અવલંબીને એના શુદ્ધ અને અશુદ્ધ એમ બે પ્રકારે પાડે છે. સદ્ભૂત એક દ્રવ્ય જ છે, એમાં ભિન્ન દ્રવ્યના સંયોગની અપેક્ષા નથી. વ્યવહારમાં તો ભિન્ન દ્રવ્યના સંયોગની અપેક્ષા રહેલી છે. આ સંસારમાં કેવલજ્ઞાન આત્માનો શુભ છે. જે કેવલજ્ઞાન છે તે આત્માનો શુદ્ધ શુભ છે. વારંતે આ ‘શુદ્ધ સદ્ભૂત વ્યવહારનું’ ઉદાહરણ છે.^૧ એવી રીતે આ લોકમાં મતિ-

૧ આ વિષય દ્રવ્યાનુચોગ૦ ને આધારે ચોજવામા આવે છે.

૨ નય-પ્રદીપના ૧૦૨મા પત્રમા આનું લક્ષણ એમ સૂચવાયું છે કે—

“ શુદ્ધગુણગુણિનોઃ શુદ્ધપર્વાચદ્રવ્યયોર્મૈદકયનં શુદ્ધમદ્ભૂતવ્યવહારઃ । ”

૩ ઉપનુક્રંત મંથમા આ ભેને અનુપચરિત સદ્ભૂત વ્યવહાર અને ઉપચરિત સદ્ભૂત વ્યવહારનાં ઉદાહરણો તરીકે જોળખાવેલ છે. વિશેષમા આ બે પ્રકારના સદ્ભૂત વ્યવહારના લક્ષણો ત્યાં અનુક્રમે નીચે સુજ્ઞ આપ્યા છે:—

જ્ઞાનાદિ આત્માના શુદ્ધરૂપ છે એ અશુદ્ધ સદ્ભૂત વ્યવહારનું ઉદાહરણ છે, જે તેમને મતિજ્ઞાન એ આત્માનો અશુદ્ધ શુદ્ધ છે, એ આવરણવિશિષ્ટ છે

(૧) શુદ્ધ-શુદ્ધી, (૨) પર્યાય-પર્યાયી (દ્રવ્ય), (૩) સ્વભાવ-સ્વભાવી, (૪) ક્રાન્ત-ક્રાન્તી, (૫) ક્રિયા-ક્રિયાવાન, (૬) મન્ના-સન્ની, (૭) જ્ઞાતિ-વ્યક્તિ, (૮) નિત્ય દ્રવ્ય-વિશેષ એ બધા એક દ્રવ્યનુગત લેહો છે આ સળધમા નય-પ્રદીપના ૧૦૨મા પત્રમા ઉલ્લેખ્યું છે કે—

“ શુણ્ણગુણિનોદ્રવ્ય પર્યાયયોઃ મજ્ઞાસજ્જિનોઃ સ્વભાવતઃક્રતોઃ કારક-તઃક્રતોર્મેદાદ્ ભેદકઃ સદ્ભૂતવ્યવહારઃ ”

દ્રવ્યાદિના ઉપચારથી પણ દ્રવ્યના પંચિભામના સસર્ગથી ઉત્પન્ન થનારો ઉપનય ‘ અસદ્ ભૂત વ્યવહાર ’ છે જેમને શુદ્ધ સ્ફટિક મણિ જેવો શ્રવ છે આકર્ષના પંચવર્ણાદિ ગૌર પંચિભામ છે આ પંચિભામનો સળધ શ્રવ-પ્રદેશોની માથે કમ-પ્રદેશોના અસર્ગરૂપ છે આ દ્વિતીય પ્રકારના ઉપનયના નવ લેહો પડે છે અને તે નીચે સુજળના નવ જાતના ઉપચારોને આભારી છે —

(૧) દ્રવ્યમા દ્રવ્યનો, (૨) શુદ્ધમા શુદ્ધનો, (૩) પર્યાયમા પર્યાયનો, (૪) દ્રવ્યમા શુદ્ધનો, (૫) દ્રવ્યમા પર્યાયનો, (૬) શુદ્ધમા દ્રવ્યનો, (૭) શુદ્ધમા પર્યાયનો, (૮) પર્યાયમા દ્રવ્યનો અને (૯) પર્યાયમા શુદ્ધનો.

આ પ્રત્યેકનું સ્વરૂપ દેખાન્ત દોળ વિચારીએ (૧) શ્રવ પુદ્ગલરૂપ છે અત્ર શ્રવ દ્રવ્ય છે તેમજ પુદ્ગલ પણ દ્રવ્ય છે ઉપચારથી અસદ્ભૂત વ્યવહારથી (નહિ કે પદ્માર્થથી) શ્રવને પુદ્ગલ માનવામા આવે છે અત્ર ક્ષીન્નીનો ન્યાય ઘટાવેલ એટલે કે દ્વધમા જળ મળતા તે દ્વધ ગણાય

‘ નિરુપાધિશુણ્ણગુણિનોદ્રવ્યોડનુષ્ઠવરિતસદ્ભૂતવ્યવહાર ’

‘ સ્ત્રાપાધિશુણ્ણગુણિનોદ્રવ્યવિષય ઉપચરિતસદ્ભૂતવ્યવહાર ’

૧ ૩૫ વગેરે શુણ્ણ અને ઘટ ગ્રામી

૨ વીંગી, કદોશ વગેરે પર્યાય અને સોનું એ પર્યાયી (જેમા પર્યાય રહે છે તે)

૩ ન નાદિ સ્વભાવ અને એનો કાગ્ગ શ્રવ સ્વભાવી

૪ ચક્ર ૬૦ વગેરે દ્રવ્ય અને સ્ભાર એ દ્રવ્યી (કારવાન)

૫ સળધ વગેરેની ક્રિયા અને સળધ ક્રિયાવાન

૬ આ શુદ્ધ-શુદ્ધી દર્શન ઉપનયના અર્થો જ્ઞાતિ વિગતમા અગ્નિથી અવગામા અવસર વગેરે મળે કમ અવસરી ન્યાદિના આધારે રહે છે, પદ્મ વિનાસી અવગામા તો અનાગ્નિપત્રે રહે છે

૭ આ મળધમા દ્રવ્યનુસંગત (૫ ૧૦૦)મા સ્ત્રુ ૮ કે—

“ પ્રમદ્ભૂતવ્યવહારા પ્રવ્યાદેદવચારતઃ ।

પરવરિણતિએ-જગ્યો મેદા નયામવ ॥ ”

■ અને દ્વંધ તરીકે એ શિશ્નણને ઝાળખાવતાં જળને પણ દ્વંધની સંજ્ઞા મળી જાય છે તેમ પુદ્ગલ સાથે જીવનો સંબંધ થતાં જીવને પુદ્ગલરૂપે ઝાળખાવાય છે.

(૨) રૂપાદિ શુણ્ણમાં શુણ્ણનો આરોપ. જેમકે ભાવ-લેશ્યામાં દ્રવ્ય-લેશ્યાનો ઉપચાર. ભાવ-લેશ્યા એ આત્માનો અરૂપી શુણ્ણ છે અને દ્રૂષ્ટુ, નીલ વગેરે પુદ્ગલના શુણ્ણ છે. આ ભાવ-લેશ્યાને કૃષ્ણ, નીલ ઇત્યાદિ રૂપે જે ઝાળખાવવામાં આવે છે, તે પુદ્ગલથી ઉત્પન્ન થયેલી દ્રવ્ય-લેશ્યારૂપ શુણ્ણનો ઉપચાર છે.

(૩) આત્મ-દ્રવ્યના મનુષ્યાદિ પર્યાયોની સમાન હાથી ઘોડા વગેરે પર્યાય-સંઘ છે.

(૪) હું ગૌર (ગોરો) છું, આમાં હું એ આત્મ-દ્રવ્ય છે અને ગોરો એ પુદ્ગલનો શુણ્ણ છે. એટલે કે અન્ન દ્રવ્યમાં શુણ્ણનો આરોપ છે.

(૫) હું દેહધારી છું. દેહસંહિત હોવા એ પુદ્ગલનો પર્યાય છે.

(૬) આ જે ગૌર જણાય છે તે આત્મા છે. એટલે કે ગૌરત્વારૂપ પુદ્ગલ-દ્રવ્યના શુણ્ણના ઉપર આત્મ-દ્રવ્યનો આરોપ છે.

(૭) દેહ આત્મા છે. દેહરૂપ પુદ્ગલના પર્યાય પરત્વે અપૌદ્ગલિક-પુદ્ગલભિન્ન આત્મ-દ્રવ્યનો ઉપચાર છે.

(૮) મતિજ્ઞાન શરીર છે. અહીં મતિજ્ઞાનરૂપ આત્માના શુણ્ણ પરત્વે શરીરરૂપ પુદ્ગલના પર્યાયનો આરોપ છે.

(૯) શરીર મતિજ્ઞાન છે.

અસદ્ભૂત વ્યવહારના ત્રણ પ્રકારો—

અસદ્ભૂત વ્યવહારના સ્વભૂતિ, વિભૂતિ અને કીલય ભૂતિ આશ્રીને ત્રણ ભેદ છે. પરમાણુ બહુ પ્રદેશથી યુક્ત છે એ પ્રથમ પ્રકારનું ઉદાહરણ છે. જેકે પરમાણુ નિરવયવ છે એટલે એને પ્રદેશો સંલવતા નથી, છતાં પણ પરમાણુની બહુ પ્રદેશોની સંસર્ગ-સિદ્ધ ભૂતિ છે. જેમકે બે પરમાણુઓનો સ્કંધ, ત્રણનો સ્કંધ ઇત્યાદિ. આ વાતને લક્ષ્યમાં રાખીને આવો વ્યવહાર થઇ શકે છે.

મતિજ્ઞાન મૂર્તિજ્ઞાની છે અર્થાત્ મતિજ્ઞાન મૂર્ત (આકારથી યુક્ત) છે. એ દ્વિતીય પ્રકારનું ઉદાહરણ છે. મતિજ્ઞાન મૂર્ત વિષયક લોક, મનસ્કાર વગેરેથી ઉત્પન્ન થતું હોવાથી મતિજ્ઞાનને મૂર્ત કહ્યું છે. વાસ્તવિક રીતે તો મતિજ્ઞાન આત્માનો શુણ્ણ હોવાથી એ અપૌદ્ગલિક છે. અપૌદ્ગલિક મતિજ્ઞાનમાં મૂર્તિમાન પુદ્ગલ-શુણ્ણનો ઉપચાર છે. અને આ ઉપચાર ચેતન ધર્મથી વિભત્તીય એવા પુદ્ગલ-શુણ્ણ પરત્વે છે.

મતિજ્ઞાન જીવ અને અજીવ વિષયક છે એ તૃતીય પ્રકારનું ઉદાહરણ છે. અહીં જીવ તો

મતિજ્ઞાનની સ્વભાવિ છે, કેમકે આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપી છે. અશુભ એ મતિજ્ઞાનની વિભાવિ છે. જોકે આ ઘટ છે એવું જ્ઞાન મતિજ્ઞાનાદિનો વિષય છે, છતાં પણ તે વિભાવિ છે, કેમકે એમાં ચેતન અને જડનો વિષય-વિષયીભાવ નામનો ઉપચરિત સંબંધ છે.

એક ઉપચાર દ્વારા બીજા ઉપચારનું વિધાન કરનારો ઉપનય ‘ ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહાર ’ના નામથી જોખાયા છે અને એ પૂર્વોક્ત ત્રિવિધ ઉપનયનો ત્રીજો પ્રકાર છે. આના નિજ ભાવિ અને પર ભાવિની અપેક્ષાએ બે ભેદો છે. હું પુત્રાદિ છું એ પ્રથમ ભેદસૂચક ઉદાહરણ છે. અહીં હું એ આત્માનો સ્વપર્યાય છે અને પુત્રાદિ એ પરપર્યાય છે. હું પુત્રાદિ છું એ સંબંધ-કલ્પના છે. વળી આ પુત્ર, મિત્ર, કલત્ર બધાં મારાં છે એ ઠયનમાં ‘ મારાં ’ એ ઉપચારજનિત ઉપચાર છે. જોડલે-કે પોતાના વીર્યના પરિણામરૂપ પુત્ર હોવાથી તે સ્વ આત્માનો એક ભેદ છે. આ પ્રમાણે પુત્રાદિ-ભેદ-વિશિષ્ટ હોવા છતાં તેમાં પરંપરારૂપ હેતુથી અભિન્નતારૂપ સંબંધનો આરોપ કરવામાં આવ્યો છે. પુત્રાદિ નિજ શરીરના પર્યાયરૂપ હોવાથી સ્વભાવિ છે.

હું વસ્ત્ર વગેરે છું અને વસ્ત્ર વગેરે મારાં છે એ બીજા પ્રકારનું ઉદાહરણ છે. અત્ર હું એ સંબંધીવાચક છે અને વસ્ત્ર વગેરે સંબંધવાચક છે. વસ્ત્ર વગેરે મારાં છે એમાં વસ્ત્ર વગેરે પુરૂષભાવના પર્યાય છે. વસ્ત્રાદિ ભોજ્ય છે, જ્યારે આત્મા ભોગ કરવાવાળો છે.

પર્વતો ઉપરના કોહા-સ્થાન વગેરે હું છું અને એ મારાં છે. આ સ્વભાવિ-વિભાવિ-ઉપચરિત-અસદ્ભૂત વ્યવહાર છે.

નૈગમનાં લક્ષણો—

દેશસમગ્રગ્રાહ્યવસાયવિશેષરૂપત્વમ્, સામાન્ય-વિશેષોભયાન્યુપ-ગમપરાધ્યવસાયવિશેષરૂપત્વમ્, પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણેર્ઘટપટાદિવસ્તૂનાં પૃથક્પૃથક્કારણનિમિત્તાવગોધાનુસારિવચનવિગ્રેષરૂપત્વમ્, લોકાર્થનિ-વોધવિષયકુશલાધ્યવસાયવિશેષરૂપત્વમ્, સંઘ્નલ્પયોનિરૂપત્વમ્, વિચિત્ર-પરિચ્છેદકત્વં વા નૈગમસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૩)

અર્થાત્ દેશગ્રાહી તેમજ અમગ્રગ્રાહી અધ્યવસાયનું નામ ‘ નૈગમ ’ છે. અથવા સામાન્ય અને વિશેષ એ ઉભયનો સ્વીકાર કરવામાં તત્પર અધ્યવસાય તે ‘ નૈગમ ’ છે. અથવા પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણ દ્વારા ઘટ, પટ ઇત્યાદિ પદાર્થોને પૃથક્ પૃથક્ કરવામાં નિમિત્તરૂપ જ્ઞાનને અનુસંગનારું વચન ‘ નૈગમ ’ કહેવાય છે. અથવા લોભધર્મના બોધક (અગ્રહિ) વિષયોને વિષે કુશળ અધ્યવસાય

૧ નિગમો નિગમપ્રતીપત્તિ ૨ નિગમો નિગમપ્રતીપત્તિ ૩ નિગમો નિગમપ્રતીપત્તિ

“ નિગમો-વિગ્રહયઃ, નત્ર મયો નૈગમઃ ”

તે ' નૈગમ ' છે. સંકલ્પની ઉત્પત્તિરૂપ નય તે ' નૈગમ ' છે. અથવા વિચિત્ર જ્ઞાનગ્રાહી નય તે ' નૈગમ ' છે.

આ સંબંધમાં આપણે વિશેષ વિચાર કરીએ તે પૂર્વે ઉપર્યુક્ત લક્ષણોના સમર્થનાર્થે વિશેષાં ની નિમ્ન-લિખિત ગાથાઓ જોઈ લઈએ:—

“ જોગાઈ માળાઈ સામન્નોભયવિસેસનાળાઈ ।

જે તેહિં મિળઈ તાં 'જોગમો' જાઓ જોગમાળો ત્તિ ॥૨૧૮૬॥

લોગત્થનિવોહા વા નિગમા તેસુ કુસલો ભવો વાડયં ।

અહવા જં નૈગમઓડોગપદા ' જોગમો ' તેળં ॥ ૨૧૮૭ ॥ ”

કહેવાની મતલબ એ છે કે^૨ સત્તારૂપ સામાન્ય, જોત્વ, વૃક્ષત્વ, અશ્વત્વ ઇત્યાદિ (સામાન્ય અને વિશેષ એમ ઉભય સ્વરૂપી)^૩ અપાન્તરાલ સામાન્ય તેમજ નિત્ય દ્રવ્યમાં રહેલ અત્ય સ્વરૂપ-વાળા વ્યાપ્તિ આકાર ભુક્તિના કારણરૂપ 'વિશેષો' (કે જે પણ અપેક્ષાનુસાર સામાન્ય છે) તેને પ્રહણ કરનારા અનેક જ્ઞાનો વડે જે વસ્તુને સ્વીકારે છે તે ' નૈગમ ' નય છે. આ ઉપરથી સમજાય છે કે નૈગમ નય એકજ્ઞાનગ્રાહી નથી, પરંતુ અનેકજ્ઞાનગ્રાહી છે—વિચિત્ર પરિવેશક છે. વળી લોકમાં રહેલા પદાર્થોને બધાવાની અનેક રીતિઓ છે. આ બધામાં કુશળ નય તે ' નૈગમ ' નય છે. આથી એ દ્વલિત થાય છે કે વસ્તુનો બોધ થવા માટે જે એક જ પ્રકારના માર્ગનું અવલંબન ન કરતાં વિવિધ માર્ગોનું પ્રહણ કરે છે, જેના બાધપ્રદ માર્ગો—ગમે અનેકવિધ છે તે ' નૈગમ ' છે. આ ઉપરથી ' નૈગમ 'ની નીચે મુજબની વ્યુત્પત્તિ આર્થક કરે છે:—

“ નૈકે ગમા-વોધમાર્ગા યસ્યાસૌ નૈગમઃ, પૃષ્ઠોદરાદિત્વાત નિરુક્તવિધિના ચ કકારલોપઃ । ”

૧ છાયા—

નૈકાનિ માનાતિ સામાન્યોમય વિશેષ જ્ઞાનાતિ ।

ય તૈમિર્નોતિ સત્તો નૌગમો નયો નૈકમાન રતિ ।

લોકાર્થ નિવોધા વા નિગમાઃ તેષુ કુસલો ભવો વાડયમ્ ।

અથવા યત્ નૈગમતોડનેકપયા નૈગમસ્તેન ॥

૨-૪ આ નગમનયની ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધતા મુલ્ય છે. આનો પ્રથમ પ્રકાર નિર્વિકલ્પ મહા-સત્તા નામનો છે. તે કેવળ સામાન્યવાદી હોવાથી અશુદ્ધ છે; જોત્વ, વૃક્ષત્વાદિ બીજા પ્રકાર સામાન્ય વિશેષ સ્વરૂપી હોવાથી શુદ્ધાશુદ્ધ છે; અને વિશેષવાદી ત્રીજા પ્રકાર શુદ્ધ છે. આ પ્રમાણેની કમરઃ વિશુદ્ધતા વસતિ, પ્રરચક અને ગ્રામના ઉદાહરણો વિશેષ સ્પષ્ટ સમજાશે. જુઓ ૫૦ ૩૧૨-૩૧૩.

૫ સમ્બન્ધ આકાર, શુષ્ક અને ક્રિયાવાળા તથા એક દેશમાંથી ગયેલા અને આવેલા એવા પરમાણુઓમાં આ પરમાણુ આનાથી ભિન્ન છે એવા પ્રકારની જે યોગીઓની શુદ્ધિ થાય છે તેનું કારણ ' અત્ય વિશેષ ' ના નામથી જાણવાય છે.

અર્થાત્ 'ગમ' એટલે 'માર્ગ'. 'જેનો એક ભતતનો માર્ગ-બોધમાર્ગ નથી અર્થાત્ જે વસ્તુને અનેક રીતે જાને છે તે ' નૈગમ ' કહેવાય છે. નૈગમ વસ્તુને બહુ જ વિચારણ દૃષ્ટિથી અવલોકે છે એટલે કે વસ્તુગત સર્વ પ્રકારના સામાન્ય અને સમગ્ર ભતતના વિશેષ ધર્મો વચ્ચે ખાસ કરીને પૃથક્કતા જોતો નથી અર્થાત્ સામાન્ય ધર્મને વિશેષ ધર્મોથી જુદા પાડતો નથી. દાખલા તરીકે, કેરી એમ કહેવાથી આ ફળમા રહેલા ખાસ-વિશેષ ધર્મોનું આપણને જ્ઞાન થાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ તે ઉપરાંત અન્ય ફળોમાં પણ જે કેરીગત ધર્મો-સામાન્ય ધર્મો છે તેનો પણ બોધ થાય છે. અર્થાત્ નૈગમ નય સામાન્ય અને વિશેષ એમ બંને ધર્મોનો બોધ કરાવે છે. નૈયાયિક અને

નૈગમાભાસ

વૈશેષિક દર્શનકારો નૈગમ નયને અનુસરે છે ખરા, પરંતુ આ નૈગમ નય તેમના હાથમાં જતાં તે દુર્નય ધર્મ બલ્ય છે. 'નૈગમાભાસ' બને છે, કેમકે તેઓ એકાન્તતઃ તે નયને જાને છે. નૈયાયિકો પણ એ વાત તો કબૂલ કરે છે કે કદેક વસ્તુમાં સામાન્ય અને વિશેષ એમ ઉભય ધર્મો રહેલા છે, પરંતુ સામાન્યમાંથી વિશેષ અને વિશેષમાંથી સામાન્ય ધર્મ ઉપજાવી શકાય તેમ નથી એમ તેઓ કહે છે. આથી તેમની માન્યતા જૈન માન્યતાથી જુદી પડે છે અને તેમ હોવાનું કારણ આપણે જો-ઈએ છીએ તેમ એ છે કે તેઓ સામાન્ય અને વિશેષને સર્વથા ભિન્ન જાને છે, ત્યારે જૈનો તો તેને સાપેક્ષ જાને છે. જૈનોનું કહેવું તો એમ છે કે સામાન્ય તે જ વિશેષરૂપ અને વિશેષ તે જ સામાન્યરૂપ બની શકે છે.

નૈગમના ત્રણ પ્રકારો—

(૧) ધર્મદ્વયગોચર, (૨) ધર્મિદ્વયગોચર અને (૩) ધર્મધર્મિગોચર એમ નૈગમના

ધર્મદ્વયગોચર

ત્રણ પ્રકારો પડે છે. તેમાં પ્રથમ પ્રકારનું કહેવું એ છે કે એક શુભથી બીજા શુભને પૃથક્ માનવો. જેમકે "સચ્ચૈતન્યમાત્માન" અર્થાત્ આત્મામાં સત્ ચૈતન્ય ધર્મો છે. આમાં ચૈતન્યથી સત્તાને પૃથક્ માનવામાં આવી છે. ચૈતન્ય વિશેષ ધર્મ છે, સત્તા સામાન્ય ધર્મ છે.^૨

ધર્મિદ્વયગોચર—

દ્વિતીય પ્રકાર બે વસ્તુ વચ્ચે ભિન્નતા જુએ છે. જેમકે "વસ્તુપર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્ "

૧ નયપ્રદીપના ૧૦૧મા પત્રમાં આનું સ્પષ્ટ નીચે મુજબ આપ્યું છે—

" ધર્મદ્વયાદોનામૈકાગ્નિકવાર્થકવાપિમભિર્નૈગમાભાસઃ "

અર્થાત્ ધર્મ-દ્રવ્યની, દ્રવ્ય-દેવની અને દ્રવ્ય-પર્યાયની અંકાન્નિક પૃથક્કતા સ્વીકારનારો અધ્યવનાય ' નૈગમાભાસ ' કહેવાય છે.

૨ ધર્મથી વ્યંજનપર્યાય મમજવનો છે, ત્યારે ધર્મથી દ્રવ્ય મમજવનું છે. ચૈતન્યપર્યાય વિશેષ દેવતાથી તેની વિચારા મુજબ છે, ત્યારે સત્ વિશેષજ દેવતાથી તે મોખ છે.

એટલે કે વસ્તુ અને પર્યાય યુક્ત દ્રવ્ય છે. અર્થિયા વસ્તુ અને તેના પર્યાયને લિન્ન ગણવામાં આવ્યા છે.^૧

ધર્મધર્મિગોચર—

તૃતીય પ્રકાર શુષ્ક અને શુષ્કી વચ્ચે લિન્નભાવ સ્વીકારે છે. “ક્ષણમેકં સુખી વિષયા-
સત્તો જીવઃ” અર્થાત્ વિષયાસક્ત જીવ એક ક્ષણ વાર સુખી છે. સુખી મનુષ્ય અને સુખ એ
બે વચ્ચે લિન્નતા ઘટાવવામાં આવી છે.^૨

નૈગમના પ્રકાશન્ટરો—

નૈગમના (૧) ભૂત નૈગમ, (૨) વર્તમાન નૈગમ અને (૩) ભવિષ્ય નૈગમ એમ પશુ
ત્રણ ભેદો પડે છે. થઈ ગયેલી વસ્તુને વર્તમાન તરીકે
ભૂત નૈગમ સ્વીકારવી, તે ‘ભૂત નૈગમ’ છે. મહાવીર પ્રભુ નિર્વાણ પામ્યા
તે આજ દીવાળીનો દિવસ છે. આ દૃષ્ટાન્તમાં મહાવીરના
નિર્વાણ-કલ્યાણકની અતીત દીપમાલિકાનો આજની દીવાળીમાં ઉપચાર કરવામાં આવ્યો છે
એટલે કે ભૂતનો વર્તમાનમાં ઉપચાર છે.

વર્તમાન નૈગમ—

જે ક્રિયા વર્તમાનમાં શરૂ થઈ નથી છતાં તેનો વર્તમાનરૂપે વ્યવહાર કરવો તે
‘વર્તમાન નૈગમ’ છે. અર્થાત્ આમાં અનાગત-ભવિષ્યત્ કાળનો વર્તમાનમાં ઉપચાર છે. જેમકે
આજે પદ્મનાભ પ્રભુના નિર્વાણનો દિવસ છે. હજી પદ્મનાભનું નિર્વાણ થતાં તો ઘણાં વર્ષોની
વાર છે છતાં તે નિર્વાણ આજે છે એમ જે કહેવું તે ‘વર્તમાન નૈગમ’ જાણવો.

ભવિષ્ય નૈગમ—

થનારી વસ્તુને થઈ કહેવી તે ભવિષ્ય નૈગમ છે અર્થાત્ અત્ર ભવિષ્યત્ કાળનો ભૂતકાળમાં
ઉપચાર સમજવો. જેમકે ચોખા રંધાઈ ન ગયા હોય તો પશુ તે રંધાઈ ગયા એમ કહેવું તે આ
નયનું કાર્ય છે.

સામાન્ય અને વિશેષ સંબંધી જૈન માન્યતા—

આપણે જોઈ ગયા છીએ તેમ જૈનો સામાન્ય અને વિશેષને પરસ્પર સાધેક્ષ માને છે.

૧ દ્રવ્યરૂપ ધર્મી વિશેષ છે એટલી એની અત્ર મુખ્યતા છે, ત્યારે વસ્તુરૂપ ધર્મી વિશેષણરૂપ
હોવાથી તેની ગૌણતા છે.

૨ વિષયાસક્ત જીવ એ વિશેષ છે અને સુખરૂપ પર્માણ એ વિશેષણ છે. એટલે પ્રથમની
પ્રધાનતા અને દ્વિતીયની ગૌણતા સમજી શકાય છે.

૩ પરસ્પર નિરોક્ષ માનવાથી સામાન્યને વિશેષણ અને વિશેષને સામાન્યપણું પ્રાપ્ત થાય

એટલું જ નહિ કિન્તુ તેની વ્યાખ્યામાં પણ ફરક રહેલો છે. જેમકે ગાય વગેરે પદાર્થની ખરી, ખાંધ, પૂછડું, શીંગડાં વગેરે જે સમાન પર્યાય છે તે 'સામાન્ય' છે; નહિ કે નિત્ય, નિરવયવ, અક્રિય, સર્વગતાદિ ધર્મયુક્ત હોય તે 'સામાન્ય' છે. વળી આ ગાય વગેરે પદાર્થના કાળાશ. ઘોળાશ ઇત્યાદિ અસમાન (વિસદૃશ) પર્યાય તે વિશેષ છે. વિશેષમાં આ સામાન્ય અને વિશેષરૂપ પર્યાયો પદાર્થથી એકાન્તતા: સિદ્ધ કે અસિદ્ધ નથી; પદાર્થથી તે કથંચિત્ અસિદ્ધ છે અને પરરૂપાદિ વડે કથંચિત્ સિદ્ધ છે.^૧

અત્યેન માન્યતા પ્રમાણે સામાન્ય અને વિશેષનાં લક્ષણો સ્વીકારતાં નીચે મુજબ દોષો ઉદ્ભવે છે એમ ભાષ્યકારેનું કહેવું છે. બુદ્ધો વિશેષા૦ (ગા૦ ૨૧૮૩-૨૨૦૨). આનો સાર એ છે કે આ ગાય છે, આ ગાય છે ઇત્યાદિ સામાન્ય જ્ઞાન અને સામાન્ય વચન તે સામાન્ય હેતુ-પૂર્વક છે અને પરમાણુમાં આ પરમાણુ આનાથી પૃથક્ છે એવું વિશેષ-જ્ઞાન અને વચન વિશેષહેતુક છે એવી જો માન્યતા સ્વીકારવામાં આવે તો ગોત્વાદિ સામાન્ય પદાર્થોમાં આ સામાન્ય છે, આ સામાન્ય છે. એવાં જ્ઞાન અને વચનની તેમજ વિશેષ પદાર્થોમાં આ વિશેષ છે, આ વિશેષ છે એવાં જ્ઞાન અને વચનની પ્રવૃત્તિમાં શો હેતુ છે એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. સામાન્ય-વિશેષથી આની પ્રવૃત્તિ છે એમ કહેવાય તેમ નથી, કારણ કે સામાન્યમાં બીજું સામાન્ય ન હોય (નિઃસામાન્યાનિ મામાન્યાનિ) અને વિશેષમાં બીજો વિશેષ ન હોય. આથી જો આ ભૂદ-ભરેલી માન્યતાને ન ફેરવતાં એમ કહેવામાં આવે કે અન્ય સામાન્ય સિવાય વિષયભૂત જે ગોત્વાદિ સામાન્ય પદાર્થ છે તેનાથી સામાન્ય જ્ઞાન અને વચન પ્રવર્તે છે તેમજ અન્ય વિશેષની અપેક્ષા રાખ્યા વિના તેના તે જ વિશેષથી વિશેષ જ્ઞાન અને વચન પ્રવર્તે છે તો તે સામાન્યજ્ઞાન, સામાન્ય-વચન, વિશેષજ્ઞાન અને વિશેષવચન એ બધાં પરનિમિત્તક ગણાયે, કિન્તુ એકાન્ત સામાન્ય-વિશેષ નિમિત્તક નહિ ગણાય.

નૈગમ નયની ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધતા—

આ સંબંધમાં જૈન શાસ્ત્રોમાં (૧) વસતિ, (૨) પ્રસ્થક અને (૩) ગ્રામ એ ત્રણ

વસતિનું ઉદાહરણ રહ્યું છે. તે પૈકી પ્રથમ ઉદાહરણ તમે ક્યાં

હું:લોકમાં રહું છું. વળી પ્રશ્ન સ્ફુરે કે લોકમાં ક્યાં ? આનો

જવાબ એમ અપાય કે તિર્યગ્-લોકમાં. આ પ્રમાણેની પ્રશ્નોત્તરશૃંગી નીચે મુજબ સંભવે છે:—

છે. જેમકે પરમાણુઓમાં રહેલા અત્યંત વિશેષને ઉદ્દેશીને આ વિશેષ છે, આ વિશેષ છે એવું કથન અન્યની સાથે સામાન્ય જ્ઞાન અને સામાન્ય વચનનો હેતુ છે એથી કરીને વિશેષ પદ્મ મામાન્ય કહેવાય; પરંતુ વિશેષમાં સામાન્ય નથી હોતું તેવું થું ? વળી સત્તારૂપ સામાન્ય પદ્મ ગોત્વાદિકનો જુદો અને વચનમાં ભિન્નતા ઉત્પન્ન કરે છે એટલે તે પદ્મ વિશેષ કયું.

૧ સરખાવે વિશેષા૦ ની નિમ્ન-લિખિત ગાથા:—

"મદ્દા વચ્ચુણં વિચ જો સરિમાં વજ્જાઓ સ મામમ્મં ।

ઝાં વિમરિમાં વિસેમો મ મધ્ધાડણમ્મં તમા ॥"

[તસ્માદ વચ્ચુણં વચ્ચુ ય. મદ્દા: વર્ણય: મ મામામ્મમ ।

યો વિમદ્દાઓ વિશેષ: મ મતોડત્તર્યામ્મં તસ્માદ ॥]

તિર્યગ્-લોકમાં ક્યાં? મનુષ્ય-ક્ષેત્રમાં. મનુષ્ય-ક્ષેત્રમાં ક્યાં? જંઘૂદ્રીપમાં. ત્યાં ક્યાં? ભરત ક્ષેત્રમાં. ભરતક્ષેત્રમાં ક્યાં? સુંબઈ ઇલાકામાં. સુંબઈ ઇલાકામાં ક્યાં? સુંબઈમાં. સુંબઈમાં ક્યાં? ભૂલેશ્વરમાં. ભૂલેશ્વરમાં ક્યાં? ભગતવાડીમાં. ભગતવાડીમાં ક્યાં? નવી ચાલીમાં. નવી ચાલીમાં ક્યાં? ત્રીજે માળે. ત્રીજે માળે ક્યાં? ૪૩ મા અંકવાળી કોટડીમાં. ત્યાં ક્યાં? આકાશ-પ્રદેશોમાં. કયા આકાશ-પ્રદેશોમાં? જ્યાં આત્મા છે ત્યાં. આ ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધતા સૂચક પ્રકારો છે અને તે નૈગમ નયને માન્ય છે.

પ્રસ્થકેનું ઉદાહરણ—

અનાજ માખવાને માટે લાકડાનું બનાવેલું પાત્ર ‘પ્રસ્થક’ કહેવાય છે, આવું પાત્ર બનાવવા માટે કોઈ સુચાર જંગલમાં લાકડું કાપતો હોય અને તેને પૂછવામાં આવે કે ભાઈ! તમે શું કહે છે? તો એના પ્રત્યુત્તરમાં તે કહે કે પ્રસ્થક કાપું છું. આ લાકડું કાપીને તેને ખાંધે ચઢાવીને તે ઘર ભણી જતો હોય એવામાં કોઈ તેને પૂછે કે તમારી ખાંધે શું છે તો તે કહેશે કે પ્રસ્થક. આ પ્રમાણે આ લાકડાને ચીરતાં, ઘસતાં, છોલતાં, સુંવાણું કરતાં ‘માન’ તૈયાર થતાં અનાજ તે માપતો હોય તે વેળા પણ-આ સઘળી અવસ્થાઓમાં તે આને ‘પ્રસ્થક’ તરીકે ઓળખાવે છે, આ પ્રકારના તેનાં કથનો ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધતાથી અંકિત નૈગમ નયને અનુસરે છે.

ગ્રામનું ઉદાહરણ—

સીમા પર્યંતની જમીન તે ગ્રામ; અથવા પ્રભાથી યુક્ત ઘર-ખગીઆ-બાવ-મંદિરવગેરે રૂપ જે કિલ્લા સુધીનો ભાગ તે ગ્રામ; અથવા કેવળ પ્રભાનો સમુદાય તે ગ્રામ; અથવા કોઈ સુખ્ય પુરુષ તે ગ્રામ. આ નૈગમ નય અનુસારની કલ્પનાઓ છે.

સંઘકેનું લક્ષણ—

સામાન્યવસ્તુસત્તાસદ્ગ્રાહકાધ્યવસાયવિશેષરૂપત્વમ્, નૈગમાયુપ-ગતાર્થસદ્ગ્રહપ્રવળત્વે સતિ અધ્યવસાયવિશેષરૂપત્વં વા સદ્ગ્રહસ્થ લક્ષણમ્ । ” (૫૪)

અર્થાત્ સામાન્યરૂપ જે વસ્તુની સત્તા છે, તેને ગ્રહણ કરવામાં તત્પર એવા અધ્યવસાય-વિશેષને ‘સંઘ’ કહેવામાં આવે છે. અથવા તો નૈગમાદિક નયો દ્વારા બાંધેલા અર્થનો સંગ્રહ કરવામાં કુશળ એવો અધ્યવસાય પણ ‘સંઘ’ કહેવાય છે.

આ લક્ષણગત ‘સંઘ-પ્રવણત્વ’ એટલે શું તે વિચારીએ તે પૂર્વે સંઘના લક્ષણ પરત્વે વિશેષાંભાનો નિમ્ન લિખિત ઉલ્લેખ એક લઘુ —

“ સંગ્રહણં સંગિણહ સંગિજ્ઞંતે વ તેણ જં મેયા ।

તો સંગહો ત્તિ સંગહિયપિંહિયત્થં વઓ જસ્સ ” ॥૨૨૦૨॥

અર્થાત્ સામાન્યરૂપે સમગ્ર પદાર્થોને એકત્રિત કરવા તે ‘ સંગ્રહ ’ છે; અથવા સામાન્યરૂપે સર્વ વસ્તુઓને જે એકઠી કરે છે તે ‘ સંગ્રહ ’ છે; અથવા જેથી સમસ્ત ભેદો સામાન્યરૂપે એકઠા કરાય તે ‘ સંગ્રહ ’ છે; અથવા સંગૃહીત પિંડિત અર્થવાળું જેવું વચન હોય તે ‘ સંગ્રહ ’ છે.

સંગૃહીત અને પિંડિતના અર્થો—

ઉપર્યુક્ત લક્ષણ સમજવા માટે સંગૃહીત અને પિંડિત એટલે થું તે બાબતું જોઇએ. આ સંબંધમાં વિશેષાં ની નિમ્ન-લિખિત ગાથાઓ પ્રકાશ પાડે છે:—

“ સંગહિયમાગહિયં સંપિંહિયમેગજાહમાણીયં ।

સંગહિયમણુગમો વા વહરેમો ‘પિંહિયં’ મણિયં ॥૨૨૦૪॥

અહવ મહાસામન્નં સંગહિયપિંહિયત્થમિયરંતિ ।

સન્નવિસેસાનન્નં સામન્નં સન્નવહા મણિયં ॥૨૨૦૫॥ ”

અર્થાત્ સામાન્યને અભિગ્રાહ્ય ગ્રહણ કરાયેલું હોય તે ‘ સંગૃહીત ’ છે અને એક ભૂતિને પ્રાપ્ત થયેલું તે ‘ પિંડિત ’ છે. (આવા પ્રકારનું ‘ સંગૃહીત-પિંડિત અર્થવાળું ’ વચન તે સંગ્રહ નય છે.) અથવા સમસ્ત વ્યક્તિઓમાં અનુગત સામાન્યનું પ્રતિપાદન કરવું તે ‘ સંગૃહીત ’ છે અને એથી વ્યતિરેક-પરપણુને નિરાસ કરનાર એવા વિશેષનું પ્રતિપાદન કરવું તે ‘ પિંડિત ’ છે. (આથી અનુગમ-વ્યતિરેકવાળું વચન તે સંગ્રહ નય છે). અથવા સત્તારૂપ મહાસામાન્ય તે ‘ સંગૃહીત ’ છે અને ગોત્ર, ગજત્વ ઇત્યાદિ અવાંતર સામાન્ય તે ‘ પિંડિત ’ છે. (આથી પરસામાન્ય અને અપર સામાન્ય અર્થવાળું વચન તે સંગ્રહ નય છે.) અથવા જેનાથી સર્વ વિશેષો ભિન્ન નથી એવું સર્વ રીતે સામાન્ય વચન અભિધેયપણે સંગ્રહ નયનું કથન છે.

સંગ્રહપ્રવાણુત્વનો અર્થ—

આ સંબંધમાં અન્યકાર કથે છે કે—

૧ યાયા—

સદ્ગ્રહણં સદ્ગૃહ્ણતિ સદ્ગૃહ્ણન્તે યા તેન યદ્ મેદાઃ ।

તસ્માત્ સદ્ગ્રહ ઇતિ સદ્ગૃહીતપિંહિતાર્થ વચો યસ્ય ॥

૨ યાયા—

સદ્ગૃહીતગાગૃહેત સમ્પિંહિતમેકજાતિમાનોતમ ।

સદ્ગૃહીતવજુગમો યા વ્યતિરેક પિંહિતં મણિતમ ॥

અથવા મહાસામાન્ય સદ્ગૃહીતપિંહિતાર્થેષ્વિતરદિતિ ।

સર્વવિશેષાનર્થ સામાન્ય સર્વથા મણિતમ ॥

સડ્ગ્રહપ્રવણત્વં નામ તદ્વિપત્ત્યુદ્ધિવ્યપદેશજનકત્વમ્, સડ્ગૃહીત-
પિષિડતાર્થાભ્યુપગમપરાધ્યવસાયવિશેષરૂપત્વં વા । (૫૫)

તત્ર સડ્ગૃહીતં સામાન્યાભિમુખગ્રહણગૃહીતં મહાસામાન્યં વા;
પિષિડતં વિવક્ષિતૈકજાત્યુપરાગેણ પ્રતિપિપાદવિધિતં સામાન્યવિશેષરૂપ-
ત્વં વેત્યર્થઃ ।

અર્થાત્ ‘સંગ્રહપ્રવણતા’થી તેને વિષે સુકરર યુદ્ધિનો ઉત્પાદ અથવા તેા સંગૃહીત
પિષિડત અર્થને સ્વીકારમાં તત્પર અધ્યવસાયવિશેષ સમજવો. તેમાં ‘સંગૃહીત’ એટલે સામાન્યને
અભિમુખ ગ્રહણથી ગ્રહણ કરાયેલું તે અથવા મહાસામાન્ય; અને ‘પિષિડત’ એટલે અપેક્ષિત એક
બલિના આચરણ પૂર્વકતું પ્રતિપાદન અથવા સામાન્ય અને વિશેષરૂપતા.

સંગ્રહનય વિશેષ ધર્મોની આકાંક્ષા છાત્રી ઇદને સામાન્યરૂપે વિશ્વને ભુજે છે. સામાન્ય
પ્રકારે વસ્તુઓને એકત્રિત કરી આ નય કથન કરે છે. જેમકે બધા શરીરોમાં એક જ આત્મા છે
પરંતુ કહેવાની મતલબ એ છે કે પ્રત્યેક શરીરમાં આત્મા ભૂદો હોવા છતાં તે આત્માઓમાં સમા-
નતા રહેલી હોવાથી તે સમાનતાને ઉદેશીને આ કથન કરવામાં આન્યું છે. સાંખ્ય અને અદ્વૈતવા-
દીઓના હાથમાં આ નય જતાં તે દુર્નય બને છે.

સંગ્રહ નયના બે ભેદો—

આ નયના (૧) સામાન્ય-સંગ્રહ અને (૨) વિશેષ-સંગ્રહ એમ બે ભેદો પડે છે એટલું જ
નહિ, કિન્તુ (૧) પર-સંગ્રહ અને (૨) અપર-સંગ્રહ એમ પણ
સામાન્ય-સંગ્રહાદિનાં એના બે પ્રકાર પડે છે. તેમાં ધર્મોસ્તિકાયાદિ સર્વ દ્રવ્યો અવિ-
રોધી છે—પરપર વિરોધ રહિત છે એ સામાન્ય-સંગ્રહતું ઉદાહરણ
છે (આ કથન યુક્તિસંગત છે, કેમકે એક દ્રવ્યના સદ્ભાવમાં છવે
દ્રવ્યોની પ્રાપ્તિ થાય છે). સર્વે જીવો પરસ્પર વિરોધરહિત છે એ વિશેષ-સંગ્રહતું ઉદાહરણ છે.
(આ કથન પણ સયુક્તિક છે, કારણ કે જોકે સંસારી અને મુક્ત એમ જીવના બે મુખ્ય ભેદો
અને સંસારીના દેવ, નારક, તિર્થંથ અને મનુષ્ય એમ ચાર ભેદો, તેમાં વળી તિર્થંથના ઇન્દ્રિયોની
અપેક્ષાએ પાંચ ભેદો હોવાથી જીવો સભેદ છે—ભિન્ન છે, છતાં સમજ જીવોમાં ચૈતન્ય હોવાથી—સર્વે
જીવો ચાર ભાવ-પ્રાણોને ધારણ કરતા હોવાથી તેઓ પરસ્પર અવિરોધી છે).

આથી એ દ્વિવિધ થાય છે કે સમસ્ત વિશેષોથી રહિત અને સત્ત્વ, રજ્જત્ત્વ ઇત્યાદિને ગ્રહણ
કરવાના સ્વભાવવાળા સામાન્ય-આત્મને ગ્રહણ કરનારો પરામર્થ સંગ્રહ છે. તેવી રીતે એકીભાવથી
પિષ્કીભૂત વિશેષ રાશિને ગ્રહણ કરનારો અર્થાત્ પોતાની બલિથી જે હૃષ્ટ તથા છૃષ્ટ છે એ દ્વારા
સંપૂર્ણ વિશેષોને એક રૂપથી ગ્રહણ કરનારો પરામર્થ સંગ્રહ છે. આના પરસંગ્રહાદિ ભેદોને

વિચાર કરીશું તો જણાશે કે અશ્વેષ વિશેષોને વિષે ઉદાસીનતા રાખનાર અને સત્તામાત્રને શુદ્ધ દ્રવ્ય માનનાર નય ‘પરસંઘ’ કહેવાય છે.^૧ આતું ઉદાહરણ ‘સમગ્ર બ્રહ્માણ્ડ એક છે’ એ છે. સમસ્ત સંસારમાં સત્પણું એક જ છે, એમાં કંઈ વિશેષતા નથી એટલે સદ્રૂપતાની અપેક્ષાએ અખિલ વિશ્વ એક છે એમ કહેવું ખોટું નથી.

પરસંઘહનું સ્વરૂપ વિશેષ ધ્યાનમાં આવે તે માટે પરસંઘહાલાસ એટલે શું તેમજ તેનું ઉદાહરણ વિચારીએ.

સત્તાદ્વૈતને સ્વીકાર કરનાર અને સમગ્ર વિશેષોનો નિરાસ કરનાર ‘પરસંઘહાલાસ’ કહેવાય છે.^૨ ‘સત્તા એ જ તત્ત્વ છે, એનાથી પૃથગ્ભૂત વિશેષોનું દર્શન નહિ થતું હોવાથી’, એ આતું ઉદાહરણ છે. આ દુનિયનું સેવન અદ્વૈતવાદીઓએ કયું છે એમ જોનોનું કહેવું છે.

અપરસંઘહનું લક્ષણ અને તેનાં ઉદાહરણો—

દ્રવ્યત્વાદિ અવાન્તર સામાન્યોને માનનાર પરંતુ તેના લેહોને વિષે ગજનિમીલિકાનો આધાર લેનાર અર્થાત્ આંખ મીચામણા કરનાર ‘અપરસંઘ’ છે.^૩ ધર્માસ્તિકાયાદિ છએ દ્રવ્યો એક છે, દ્રવ્યત્વમાં અલેહ હોવાથી ‘એ આતું ઉદાહરણ છે. અહીં દ્રવ્યત્વરૂપ સામાન્ય જ્ઞાનથી અલેહરૂપે છએ દ્રવ્યોનું એકતાનું સંઘહણ થયેલું છે, ત્યારે ધર્માસ્તિકાયાદિની વિશેષતાઓ તરફ આંખમીચામણું કરવામાં આવ્યાં છે. આ સંબંધમાં ચૈતન્ય અને અચૈતન્યના પર્ચોમાં એકતા છે, એવું ખીણું ઉદાહરણ રણુ કરી શકાય. ‘ચૈતન્ય એટલે જ્ઞાન અને એનાથી વિપરીત તે અચૈતન્ય. આ બેની વિશેષ વિવક્ષા ન કરતાં દ્રવ્યત્વ સ્વરૂપે એ બેમાં અલેહ-બુદ્ધિ સંભવે છે.

અપરસંઘહાલાસ—

દ્રવ્યત્વાદિની પ્રતિજ્ઞા કરનાર પરંતુ તેના વિશેષોનો અપલાપ કરનાર જેમકે દ્રવ્યત્વ જ તત્ત્વ છે, ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્ય નથી એવી નિહનવતાને સેવનાર ‘અપરસંઘહાલાસ’ કહેવાય છે.^૪

૧ સરખાવે નયપ્રદીપના ૧૦૧મા પત્રમન ઉપાધ્યાયશ્રુતં કથનઃ—

“અઠૌવચિદોગોદામીન્યે મજમાનઃ શુદ્ધદ્રવ્યે સમ્પ્રમાપ્તમિમશ્વમાનઃ પરમંમદઃ”
આ જ પંક્તિ દ્રવ્યાનુયોગીઓમાં ૮૯ મા પાનામાં પણ નજરે પડે છે.

૨ નયપ્રદીપ (પત્ર ૧૦૨)માં એવું લક્ષણ નીચે મુજબ છે—

‘સત્તાદ્વૈતે સ્વીકૃત્યાનઃ સકલવિશેષાન નિરાવશાનસ્તદામાનઃ ।’

૩ અપરસંઘદના લક્ષણ પાત્રે એ ઉક્તેષ છે કે—

“દ્રવ્યત્વાદીનિ અવાન્તરસામાન્યાનિ મશ્વાનસ્તદ્દેવેનુ ગજનિમીલિકામવલ-
મ્પમાનઃ પુનરપરમદ્મદઃ ।”

૪ શ્રુ છે કે—

“ચૈતન્યમનુમૂતિઃ સ્વાત્, સત્તિકાપાપમેજ જ ।

મિત્વા મનોવચઃસાધ્યજિવિતા વર્મતે હુવમ ॥”

૫ નયપ્રદીપ (પત્ર ૧૦૨)માં શ્રુ છે કે—

“દ્રવ્યત્વાદિનં મનિજ્ઞામાનઃ તદ્વિશેષાન નિશ્ચુવાનસ્તદામાનઃ ।”

વ્યવહારનું લક્ષણ—

**સદ્ગ્રહગૃહીતવસ્તુનો ભેદાન્તરેણ વિભજનપરાધ્યવસાયવિશેષ-
રૂપત્વમ્, લોકિકવ્યવહારૌપયિકાધ્યવસાયવિશેષરૂપત્વં વા વ્યવહાર-
સ્ય લક્ષણમ્ । (૫૬)**

અર્થાત્ સંગ્રહ નય દ્વારા ગ્રહણ કરેલી વસ્તુનો લેદ દ્વારા વિભાગ પાડવામાં તત્પર જોવા અધ્ય-
વસાયને ' વ્યવહાર નય ' કહેવામાં આવે છે. લોકમાં તેમજ વ્યવહારમાં ઉપયોગી એવો અધ્યવસાય
પણ 'વ્યવહાર' કહેવાય છે. પર્વત જળે છે, રસ્તો આવે છે ઇત્યાદિ ઉપચારોનો આ નયમાં અંતર્ભાવ
થાય છે. લોક-વ્યવહાર તરફ આ નયનું વલણ છે. આ નય ખાસ કરીને વિશેષ ધર્મોનું જ અવલોકન
કરે છે. ચાર્વાકો આ નય પ્રમાણે વર્તન કરે છે, પરંતુ તેઓ ખીલ નયોનો નિશાસ કરે છે તેથી
તેમનો નય ન્યાભાસ બને છે.

વ્યવહારના લેદો—

સંગ્રહ નયનો જે લેદક વિષય છે તેના દર્શકને ' વ્યવહાર ' કહેવામાં આવેલો હોવાથી
આ નયના પણ સંગ્રહની જેમ જ પ્રકાશ પડે છે: (૧) સામાન્ય સંગ્રહલેદક વ્યવહાર અને (૨)
વિશેષ સંગ્રહલેદક વ્યવહાર. તેમાં જીવ અને અજીવ દ્રવ્ય છે એ પ્રથમ પ્રકારનું ઉદાહરણ છે,^૧
જ્યારે જીવ સંસારી અને મુક્ત એમ બે પ્રકારના છે, એ દ્વિતીય પ્રકારનું ઉદાહરણ છે.^૨

વ્યવહારાભાસનું લક્ષણ—

“ યા પુનરપારમાર્થિકં દ્રવ્યપર્યાયવિભાગમભિપ્રૈતિ સ વ્યવહારાભાસઃ ”

અર્થાત્ જે અવાસ્તવિક રીતે દ્રવ્ય અને પર્યાયના વિભાગો પાડે ॥ તે વ્યવહારાભાસ છે.
જેમકે આર્વાક દર્શન.

૧ અહીં ચેતનસ્વરૂપી જીવ અને અચેતનસ્વરૂપી અજીવ એ બે સંગ્રહ સામાન્યતા વિષય
હોવાથી એ બેને દ્રવ્ય એવી એક જ સંગ્રા આપવામાં આવી છે. આ વાત યુક્તિવિદેશ નથી, કેમકે
દ્રવ્ય છે, તે તે પદ્યોમાં જમ છે એવો જે ત્રણ કાળમાં અતુલાની પદાર્થનો અંશ છે, તે સર્વત્ર અનુગત
હોવાથી 'દ્રવ્ય' કહેવાય છે. જીવ દ્રવ્ય પણ દેવ, માનવ, સિદ્ધ એવા પદ્યોને પ્રાપ્ત કરે છે, પરંતુ ચેતન
જીવરૂપતા સમગ્ર પદ્યોમાં અનુગત છે. એવી રીતે અજીવ યતિકા, સુવર્ણ વગેરે દ્રવ્ય પણ ધટ, કુંડળ
ઇત્યાદિ પદ્યોમાં પ્રાપ્ત થાય છે, કિન્તુ યતિકા તથા સુવર્ણ અંશ સર્વત્ર અનુગત છે. એથી દ્રવ્ય એનું
પદ જીવ અને અજીવ ઉભયવાચક છે.

૨ ચેતનતારૂપ ધર્મથી યુક્ત જીવ અનંત છે. એનો સંસારી અને સિદ્ધ એ વિશેષ વ્યવહાર
છે. દ્રવ્ય-સામાન્યમાં જે વિશેષ દ્રવ્ય જીવ છે, એ જીવ સામાન્ય દ્રવ્યમાં સંસારિત્વ અને સિદ્ધત્વ એ
વિશેષ વ્યવહાર છે.

૩ જીવો નયપ્રદીપનું ૧૦૨ મું પત્ર.

વેળાકગ્નીયો આ નયનું ઓમનતઃ સેવન કરે છે અને એથી એ નય તેમના હાથમાં જતાં શુદ્ધાભાસ પામે છે.

ઋતુસૂત્ર અને શબ્દ નયમાં અંતર—

ઋતુસૂત્ર પ્રત્યુત્પન્ન અવિશેષિત ઘટને સામાન્યથી માને છે, ન્યારે શબ્દ નય તો તે જ ઘટને વિશેષિત માને છે. એટલે કે આ બેમાં એ તફાવત છે કે ઋતુસૂત્ર નય સિત્ત સિત્ત લિંગ કે ભચનવાળી વસ્તુને વિશેષતારહિત માને છે, જ્યારે શબ્દ નયની માન્યતા એથી ભુદ્ધિ છે. આ વાત ધ્યાનમાં આવે તે માટે નયપ્રતીપના ૧૦૩ માં પૃષ્ઠ તરફ નજર કરીશું. ત્યાં શબ્દ-નયનું નીચે મુજબ લક્ષણ આપેલું છે:—

“કાલ-કારક-લિંગ-સંખ્યા-પુરુષો-પસર્ગભેદનાર્થે પર્યાયમાત્રં પ્રતીયતે સ શબ્દનયઃ”

અર્થાત્ કાળ, કારક, લિંગ, સંખ્યા, પુરુષ અને ઉપસર્ગના ભેદથી પર્યાય માત્ર રૂપ અર્થનો જે ભાષ થાય છે તે ‘શબ્દ-નય’ છે.

કાલ-ભેદ—

સુમેરુ હોતો, અને હશે. અહીં કાળની ત્રિવિધતારૂપ ભિન્નતાને લઇને સુમેરુમાં પણ શબ્દ-નય ભેદ માને છે, જ્યારે દ્રવ્યત્વની અપેક્ષાએ તેમાં જે અભિજ્ઞતા રહી છે તેની એ ઉપેક્ષા રાખે છે.

કારક-ભેદ—

તે કુંભ કરે છે, તેનાથી કુંભ કરાય છે એ કારક-ભેદનું ઉદાહરણ છે.

લિંગ-ભેદ—

‘તટઃ’ એ નરભતિ, ‘તટી’ એ નારીભતિ અને ‘તટ’ એ નાન્યતરભતિના રૂપ છે. આ ત્રણ ભતિઓમાં-લિંગોમાં શબ્દના સ્વરૂપનો ભેદ હોવાથી અર્થમાં પણ ભિન્નતા છે એમ શબ્દ-નયનું કથન છે.

સંખ્યા-ભેદ—

‘દાગઃ’ અને કલત્ર એ બંને એકાર્થવાળી શબ્દો છે, છતાં પ્રથમ બહુવચનમાં છે અને દ્વિતીય એકવચનમાં છે. અન્ય ઉદાહરણ તરીકે આપ અને જલનો ઉલ્લેખ થઈ શકે.

પુરુષ-ભેદ—

પૃત્તિ, મન્યે, રથેન યાસ્યમિ, ન દ્વિ યાસ્યતિ. યાતસ્તે પિતા, એ આનું ઉદાહરણ છે “પ્રહાસે ચ મન્યોપપદે મન્યતેરુક્તમ એકવચ્ચ” એ સૂત્રથી આ પુરુષ-વ્યવસ્થા પ્રકાશ જ છે.

ઉપસર્ગ લેદ—

આના ઉદાહરણ તરીકે સંતિષ્ટતે, અવતિષ્ટતેનો ઉલ્લેખ કરાય છે.

શબ્દ-નયનો મઠુસૂત્ર પ્રત્યે આલેખ—

મઠુસૂત્રને શબ્દ-નય પૂછે કે ભાઈ આલેખ ! જ્યારે તમે કાળમાં લિંગતાને લઈને પદાર્થ-માં લેદ-ભાવ માનો છો, તો લિંગ, વચન ઇત્યાદિના લેદથી પદાર્થમાં લિંગતા થાય છે એ વાત કેમ સ્વીકારતા નથી ? આવી રીતે પ્રશ્ન પૂછનાર શબ્દ-નય પ્રતિ જોનાથી વિશુદ્ધ એવો સમભિરૂદ નય કટાક્ષ કરે છે કે હે દોઢડાદ્યા ! શબ્દમાં ફરક પડતાં અર્થમાં લિંગતા આવે છે, એ વાત તો સાચી છે ને ? તો પછી લિંગાદિમાં લિંગતા ઉપસ્થિત થતાં અર્થમાં લેદ પડ્યો છે એમ કબૂલ કરનારા તમે શબ્દમાં લેદ પડતાં અર્થમાં પણ લિંગતા ઉદ્ભવે છે, એ વાત કેમ સ્વીકારતા નથી ? આ પ્રશ્ન ઉપરથી સમભિરૂદના સ્વરૂપની કંઈક ઝાંખી થઈ હશે. છતાં તેનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય તે માટે આપણે એનું લક્ષણ અન્યકારના શબ્દોમાં લેઈ લઈએ.

વ્યુત્પત્તિભેદેન ભિન્નાનાં ઘટ-કુટ-કુમ્ભારિપર્યાયવાચ્યાર્થનાં
ભેદાભ્યુપગમપરાધ્યવસાયવિશેષરૂપત્વમ્, માવમાત્રાભિધાનપ્રયોજકત્વે
સતિ પર્યાયશબ્દાન્તરાસદ્ક્રમણાભ્યુપગમપરાધ્યવસાયવિશેષરૂપત્વમ્,
સદ્જ્ઞાભેદનિવૃત્તાર્થભેદાભ્યુપગમપરાધ્યવસાયવિશેષરૂપત્વં વા તમભિ-
રૂદસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૦)

અર્થાત્ ^૧ઘટ, ^૨કુટ, ^૩કુમ્ભ વગેરે^૪ પર્યાયોની વ્યુત્પત્તિમાં ફરક હોવાને લીધે એ પર્યાયોનો અર્થ પણ ભિન્ન છે એમ સ્વીકારવામાં તત્પર એવા અધ્યવસાય-વિશેષને ‘ સમભિરૂદ ’ કહેવામાં આવે છે. અથવા ભાવમાત્રને ગ્રહણ કરનારો હોવા છતાં બીજા પર્યાયવાચક શબ્દોના સંકેતમથુને નહિ અંગીકાર કરનારો એવો અધ્યવસાય ‘ સમભિરૂદ ’ કહેવાય છે. અથવા સંજ્ઞા નામનો લેદ પડતાં તેનો નિવૃત્ત અર્થ પણ બહાણ છે એમ માનવામાં તત્પર અધ્યવસાય તે ‘ સમભિરૂદ ’ સમજવો.

૧ વિશિષ્ટ એકવાળો પદાર્થ તે ‘ ઘટ ’ છે.

૨ કુટિલતાના ચેત્તવાળો પદાર્થ તે ‘ કુટ ’ છે.

૩ કુત્સિતપણે પૂર્ણ હોય તે ‘ કુમ્ભ ’ છે.

૪ ઇન્દ્ર, શક, પુરંદર એવું અન્ય દર્શનત પણ આખી સકાય. ઇન્દનાદિન્દ્રા, શકનાચ્છકા, પૂર્વારણાત્ પુરંદરઃ એ પ્રમાણે આની વ્યુત્પત્તિઓ છે.

શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે નિયત સંબંધ માનનારાઓ આ નયને અનુસરે છે. જે જે ઘટ વગેરે સંજ્ઞા છે તે તે સંજ્ઞાને જ આ સમભિદ્ધ અનુસરે છે, કેમકે તે સંજ્ઞાંતરથી વિમુખ છે, અને તે જ સંજ્ઞા યથાર્થ છે. આનું કારણ એ છે કે ઘટાદિ સંજ્ઞા કુટાદિદ્વય સંજ્ઞાંતરના અર્થમાં વિમુખ હોવાથી ‘ઘટ’ શબ્દથી જે અર્થ વાચ્ય છે, તે અર્થ કુટ, કુંભ વગેરે શબ્દથી વાચ્ય નથી. જે ઘટાદિ વસ્તુનો કુટાદિ વસ્તુમાં સંક્રમ થાય તો સંક્રમણ દોષો ઉદ્ભવે. જેમકે ઘટાદિ અર્થમાં પટાદિ અર્થનો પણ સંક્રમ થતાં આ ઘટ છે કે પટાદિ વસ્તુ છે એવો સંશય થાય અથવા ઘટાદિમાં પટાદિનો નિશ્ચય થવાથી વિપર્યય થાય અથવા પટાદિકમાં ઘટાદિનો નિશ્ચય થવાથી ઘટ-પટાદિ અર્થની ભિન્નતા ઊડી જઈ તેની એકતા થઈ જાય અને મેચકમણિની પેઠે ઘટ, પટ વગેરે પદ્ધતિની સંઘીર્ણતા થાય.

સમભિદ્ધની માન્યતા એવી છે કે ઘટ, કુટ, કુંભ, કળશ વગેરે શબ્દો પટ, સ્તંભ ઇત્યાદિની જેમ ભિન્ન ભિન્ન પ્રવૃત્તિ-નિમિત્તવાળા હોવાથી તે ભિન્ન ભિન્ન અર્થના વાચક છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેમ વાચક શબ્દના ભેદથી ઘટ, પટ, સ્તંભ વગેરે શબ્દોથી વાચ્ય ઘટાદિ પદાર્થો ભિન્ન છે તેમ ઘટ, કુટ વગેરેમાં વાચક શબ્દોનો ભેદ છે, માટે કુટ, કુંભ, કળશને ઘટથી અભિન્ન ન ગણી શકાય, કેમકે એક અર્થમાં અનેક શબ્દની પ્રવૃત્તિ હોઈ શકે નહિ. ઘટ, કુટ ઇત્યાદિ શબ્દોથી વાચ્ય અર્થોનો ભેદ માનવો જોઈએ, કેમકે શું શબ્દ-નય ધ્વનિના ભેદને લીધે તો લિંગ, વચન ઇત્યાદિને લઈને ભિન્ન એવા ઘટાદિ શબ્દોથી વાચ્ય અર્થોમાં ભેદ નથી માનતો કે ?

સમાસો પરત્વે સમભિદ્ધની માન્યતા—

ધર્મસ્તિકાય, અધર્મસ્તિકાય, આકાશસ્તિકાય, પૃથ્વીસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાય આ પાંચેના દેશ-પ્રદેશની કલ્પનામાં આ નય પછી તત્પુરુષસમાસ માનતો નથી, પરંતુ કર્મધારય માને છે. કોઈકનો દ્વંદ્વ સમાસ ઘટે છે, પરંતુ રાજાનો પુરુષ તે રાજપુરુષ એવો પછી તત્પુરુષ સમાસ આ નયને માન્ય નથી.

એવંભૂતનું લક્ષણ—

ઘ્યઙ્જનાર્થવિશેષાન્વેષણપરાધ્યવસાયવિશેષરૂપત્વમ્, વિશેષેણ શબ્દવાચ્યાર્થક્રિયાગ્રાહ્યધ્યવસાયવિશેષરૂપત્વ, વ્યુત્પત્ત્યર્થાન્વયનિયતાર્થ-લ્લોધકત્વાભ્યુપગન્તૃત્વ વૈવસ્મ્ભૂતસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૧)

અર્થાત્ શબ્દના અર્થવિશેષને શોધવામાં તત્પર અધ્યવસાય ‘એવંભૂત’ કહેવાય છે. ખાસ કરીને, શબ્દથી ઉદ્ભવતા અર્થ પ્રમાણે ક્રિયા થતી હોય ત્યારે જ તે વસ્તુનો તે શબ્દથી વ્યવહાર થઈ શકે એમ સ્વીકારનારા અધ્યવસાયને ‘એવંભૂત’ કહેવામાં આવે છે. જેમકે ગોશબ્દથી જે ગાય ગમનક્રિયા કરતી હોય તે જ ગાયનો વ્યવહાર થઈ શકે, નહિ કે બીજી સૂતેલી કે બેઠેલી ગાયનો, એમ આ નય માને છે.

નૈગમ નયાદિની ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધતા—

પ્રસ્થક પરત્વે નૈગમ નયનું શું કથન છે તે આપણે ૩૧૩ માં પૃષ્ઠમાં જોઈ ગયા છીએ. છતાં સંગ્રહાદિ નયોનાં કથનો અત્ર તપાસતી વેળા તેનો સવિસ્તર વિચાર કરવો અસ્થાને નહિ ગણાય.

પ્રસ્થકનું ઉદાહરણ—

મગધ દેશમાં પ્રસિદ્ધ એવા એક પ્રકારના ધાન્યના માપને ‘ પ્રસ્થક ’ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રસ્થકને માટે લાકડું કાપવા કોઈ યુરુપ કુહાડો-લઘને જંગલમાં જતો હોય ત્યારે તેને કોઈ પૂછે કે તમે કયાં જાઓ છો તો અવિશુદ્ધ નૈગમ નય પ્રમાણે તે જોમ કહે કે હું પ્રસ્થક માટે જાઉં છું. ખરી રીતે એના ગમનનું કારણ પ્રસ્થક માટે લાકડું મેળવવાનું છે, નહિ કે પ્રસ્થક; છતાં કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર થતો હોવાથી તેમજ વ્યવહાર એવા પ્રકારનો હોવાથી તે આમ કહી શકે છે. પછી તે જંગલમાં જઈને પ્રસ્થક ખનાવવા માટે જાડને છેદતો હોય તેવામાં તેને કોઈ પૂછે કે તમે શું છેદો છો તો એ પહેલા કરતાં વિશેષ શુદ્ધ એવા નૈગમ નયને અનુસરીને કહી શકે કે પ્રસ્થક છેદું છું. અહીં પણ પૂર્વની જેમ કારણમાં કાર્યના ઉપચાર અને વ્યવહારનો વિચાર કરી દેવો. અત્ર કાષ્ઠના પ્રસ્થક પ્રતિના કારણ-ભાવની આસન્નતા હોવાથી વિશુદ્ધતા જાણવી. એ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધિપૂર્વકનાં નૈગમ નયનાં કથનો ૩૧૩ માં પૃષ્ઠમાં સૂચવ્યા મુજબ સમજી દેવાં. આખરે એ માણસ પ્રસ્થક નામનું માપ જનાવી રહે ત્યાં સુધી નૈગમ નય પ્રવર્તે છે. વ્યવહાર નયને પણ પૂર્વોક્ત કથન માન્ય છે અર્થાત્ વ્યવહાર-નય પણ નૈગમ નયે આધેસો અભિપ્રાય આપે છે. આ બે નયો અવિશુદ્ધ હોવાથી પ્રસ્થકના કારણને તેઓ પ્રસ્થક તરીકે જાળખાવે છે, કેમકે તેમને યોતાના કાર્યના અકારણ-કાલમાં અનિષ્પન્ન પ્રસ્થક પણ ઇદ છે. સંગ્રહ નય તો ધાન્યથી પૂર્ણ રીતે વ્યાપ્ત એવા પ્રસ્થકને પ્રસ્થક તરીકે માને છે; અનિષ્પન્ન પ્રસ્થક માને તો અતિવ્યાપ્તિનો પ્રસંગ ખડો થાય એમ એનું કહેવું છે.

જન્યુસૂત્ર નય પ્રમાણે નિષ્પન્નસ્વરૂપી અને અર્થ-ક્રિયાના કારણરૂપ પ્રસ્થક તે પ્રસ્થક છે એટલું જ નહિ, કિન્તુ તેના વડે મપાતું ધાન્ય વગેરેને પણ તે પ્રસ્થક ગણે છે.

શબ્દાદિ નયો ભાવપ્રધાન હોવાથી ભાવપ્રસ્થકની જ અભિલાષા રાખે છે. પ્રસ્થક પરત્વેનો ઉપયોગ તે ભાવ છે. એટલે તે ઉપયોગને તેમજ તેના ઉપયોગવાળાને તેઓ પ્રસ્થક ગણે છે.

વસતિનું ઉદાહરણ—

વસતિ એટલે આધારતા. ઉત્તરોત્તર શુદ્ધ એવા નૈગમનાં કથનો પ્રમાણે લોક, તિર્થંજ્યોક, જંબુદ્વીપ, ભરતક્ષેત્ર, દક્ષિણાર્ધ, સુંબઘઘલાકો, સુંબઘ શહેર, ભૂલેશ્વર, ભગતવાડી, નવી ચાલી, તેની એક કોટડી સુધી સમજવું. અતિવિશુદ્ધ નૈગમ નય પ્રમાણે જે ઘરમાં વિગ્રોધચન્દ્ર રાજ વસે છે તેને વસતિ કહેવામાં આવે છે આધારતા એ કંઈ આધારસ્વરૂપી કે સંયોગસ્વરૂપી નથી. બંને રીતે શુદ્ધતા પૂણીની જેમ લોકમાં પણ એક ક્ષેત્રતા હોવાને લીધે તેની વિશેષતા નથી, તેથી અહીં વિશુદ્ધિની તરતમતા શી ? અત્ર પ્રસ્થક ન્યાયની જેમ ગોણ અને મુખ્ય વિષયક વિશેષ નથી.

આ પ્રમાણેનું કથન સત્ય છે. વિગ્રોધના સંયોગરૂપ પર્યાયરૂપે પરિણુમેલ ગૃહ-કોણરૂપ ક્ષેત્ર અખંડ દ્વેષથી ધર્મની ભિન્નતાને લઇને પૃથક્ કરાયેલું છે. કેમસર ગુરુ, ગુરુતર વિષયમાં અભેદ ઉપચારથી તેની વિશુદ્ધિમાં અપકર્ષ થવાનો સંભવ છે. અન્યથા લોકમાં હું વસું છું એ અન્વયની જ ઉપપત્તિ ઘટી શકે તેમ નથી. સમગ્ર લોકમાં કંઈ વિગ્રોધનો નિવાસ નથી. વળી ઉપચાર વિના સમસ્ત લોકરૂપે રૂઢ લોક-પદથી પ્રાપ્ત દેશની ઉપસ્થિતિ પણ નથી.

સંશ્લેષનય તો સંસ્તારક ઉપર આરૂઢ થયેલાને જ વસે છે એમ માને છે. કેમકે એના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો અન્ય તેનો વાસાર્થ ઘટતો જ નથી. વળી આ નય નૈગમની જેમ ઉપચારને આશ્રય આપતો નથી. એથી કરીને મૂળમાં ઝાડ વાંદરાના સંયોગવાળું છે એ કથનમાં પણ એના મત પ્રમાણે મૂળથી અભિન્ન એવું ઝાડ વાંદરાના સંયોગવાળું છે એ અર્થ કરવાનો છે.

ઋતુસૂત્ર નય તો જે આકાશ-પ્રદેશનો અવગાહીને વિગ્રોધ રહેલો છે તેને જ વસતિ તરીકે સ્વીકારે છે અર્થાત્ જે વિગ્રોધની અવગાહના છે તે આકાશ-ખંડમાં જ તે રહે છે, એમ માને છે. સંસ્તારકમાં તેની વસતિનો સ્વીકાર કરવાથી તો ગૃહ-કોણાદિમાં પણ તેની વસતિ સ્વીકારવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. સંસ્તારકથી અવશિષ્ટ આકાશ-પ્રદેશોમાં તો સંસ્તારકનું જ અવગાહન છે, નહિ કે વિગ્રોધનું; એટલે ત્યાં પણ વસતિ એમ ન કહી શકાય. સંસ્તારકમાં, ગૃહ-કોણમાં ઇત્યાદિ સ્થળે જે વિગ્રોધની વસતિ છે એવો જે વ્યવહાર કરવામાં આવે તે પ્રત્યાસત્તિ દોષને લઇને ભ્રાન્ત છે. વિવક્ષિત આકાશ-પ્રદેશોમાં પણ વર્તમાન સમયમાં જ વિગ્રોધની વસતિ છે, નહિ કે અતીત અથવા અનાગત સમયોમાં; કેમકે આ સમયોનું અસ્તિત્વ જ ક્યાં છે ? પ્રતિસમય થળ ઉપકરણતાને લીધે આકાશ-પ્રદેશ માત્રની અવગાહનાનો સંભવ હોવાથી શબ્દ, સમશિક્ષક અને એવંબૃત નયો તો યોતાના આત્મામાં જ વસતિ માને છે. અન્યત્ર અન્યની વસતિનો સંભવ નથી, કેમકે મંબંધનો અભાવ છે તેમજ અસંગ્રહનો આધાર-આધેય લાગ માનવાનો અતિપ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે.^૧

પ્રદેશ પરત્વે નયોનું કથન—

નૈગમ નય પ્રમાણે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ, છવ અને (પુદ્ગલ દ્રવ્યના નિગ્રયરૂપ) રકથો તેમજ આ પાચેના એકે તેથી અધિક પ્રદેશોના બનેલા દેશના એમ છના પ્રદેશો છે.

૧ આ સંબંધમાં અનુયોગાદાના સુ ૧૪૫ની વૃત્તિમાં શીમલયગિરિચુરિ ન્ધે છે કે અન્યનો અન્યત્ર વૃત્તિનો અયોગ હોવાથી સર્વ ત્વરવરૂપમા વમે છે એમ ન મનીએ તો અન્યત્ર વર્તનાર અન્ય સર્વથી ત્યાં વમે છે કે દેશથી એવા એ પ્રશ્નો બેઠે છે. પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારીએ તો તેના આધાર વ્યતિરેકો સ્વકોપ રૂપથી અપ્રતિભાસનો પ્રત્યક્ ઉપગમિત લાગે છે. જેમકે નંરનારદિ આધરનું સ્વરૂપ સર્વથી ત્યાં રહેલું છે, કિન્તુ તેના વ્યતિરેકથી તે ઉપચક્ષ નથી. એ પ્રમાણે દેશદિ પણ સર્વથી ત્યાં આપીયમ ન દોષ તદ્વ્યતિરેકરૂપે ઉપચક્ષ નથી. બીજો પક્ષ મંજૂર કરીએ તો વળી પાંચની જેમ એ પ્રશ્નો સંભવે છે. સર્વથી માનનાં દેશોને દેશરૂપ આપતિ અને દેશથી માનના વળી એ પ્રશ્નો મંબને. આમ થતા અવગાહરૂપ દૂષણ ઉદ્ભવે. એટલે સર્વ યોગ્યતાના અભાવમાં જ વમે છે એમ માનવું સારું છે.

સંઘ સંઘ નયતું કથન એ છે કે છના પ્રદેશો કહેવા તે યુક્ત નથી. પાંચના પ્રદેશો છે એમ કહેવું ભેદભે, કેમકે દેશના પ્રદેશ એ કથન અસંગત છે. વ્યવહારમાં પણ જેમ કોઈ કહે કે મારા નોકરે ગધેડા ખરીદ્યો તો તે નોકર મારે હોવાથી એ ગધેડા પણ મારું છે. એવી રીતે અહીં પણ દેશનો દ્રવ્ય સાથે સંબંધ હોવાથી દેશના પ્રદેશ તે દ્રવ્યના પ્રદેશ ગણાય. અત્ર એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું કે આ પાંચ દ્રવ્યો છે અને એના પ્રદેશો છે એ કથન અવિશુદ્ધ સંઘ સંઘ નયતું જાણવું કેમકે અર્વાતર દ્રવ્યમાં તે સામાન્યાદિનો સ્વીકાર કરે છે. વિશુદ્ધ સંઘ સંઘ નય તો દ્રવ્યની બહુલતા કે પ્રદેશની કલ્પના એ ભેદમાંથી એકને પણ ધ્વંસીતો નથી. કેમકે સર્વની જ, વસ્તુના સામાન્યપણે અંગીકાર થયેલો હોવાથી એકતા છે.

પાંચના પ્રદેશો છે એ કથન વ્યવહાર નય સ્વીકારવા ના પાડે છે. જેમ કોઈ પાંચ પુરુષોનું સાધારણ હિરણ્યાદિ હોય છે, તેમ જો ધર્માસ્તિકાયાદિ પાંચ દ્રવ્યોનો કોઈ સાધારણ પ્રદેશ હોત તો આમ કહી શકાય. પરંતુ દ્રવ્યે દ્રવ્યે પ્રદેશની ભિન્નતા હોવાથી આ કથન કરી શકાય તેમ નથી. તેથી કરીને પાંચ પ્રકારના પ્રદેશ છે એમ કહેવું ભેદભે, કેમકે દ્રવ્ય-લક્ષણરૂપ આશ્રયની પંચવિધતા છે.

જનુસૂત્ર આમ કહેનાર વ્યવહારને પણ આવકાર આપતો નથી. જો પંચવિધ પ્રદેશ જો એમ કહેવાય તો ધર્માસ્તિકાયાદિ ત્રણેક દ્રવ્યનો પ્રદેશ પંચવિધ સમજવાની ભૂલ થાય. ધર્મના પ્રદેશ હોય ધર્માદિ પાંચ વિભાગોથી પ્રદેશની ભજના છે એમ કહેવું ભેદભે.

આ પ્રમાણે વહનારા જનુસૂત્રને શબ્દ નય કયો છે કે પ્રદેશને ભાગ્ય કહેવાથી તો ધર્માસ્તિકાયાનો પ્રદેશ કહાચિત્ અધર્માસ્તિકાયાનો પ્રદેશ થાય અને અધર્માસ્તિકાયાનો પ્રદેશ ધર્માસ્તિકાયાનો પ્રદેશ થાય, કેમકે આ પ્રમાણેની ભજનાથી નિયતતા બીડી જાય છે. એથી કરીને ધર્માત્મક પ્રદેશ છે ધર્માત્મક કહેવું ભેદભે. અત્ર કોઈ પ્રશ્ન કરે કે આ પ્રદેશ સકળ ધર્માસ્તિકાયાથી અવ્યતિરિક્ત હોઈ ધર્માત્મક કહેવાય છે કે જેમ સકળ જીવાસ્તિકાયાના એક દેશરૂપ એક જ દ્રવ્યથી અવ્યતિરિક્ત હોઈ તેનો પ્રદેશ જીવાત્મક કહેવાય છે તેમ એક દેશથી અવ્યતિરિક્ત હોઈ તેમ કહેવાય છે ?

“સે પપ્સે ધમ્મે” અર્થાત્ તે પ્રદેશ ધમ છે એટલે કે સકલ ધર્માસ્તિકાયાથી અવ્યતિરિક્ત છે. જીવાસ્તિકાયાને વિષે પરસ્પર ભિન્ન જ અનંત જીવ-દ્રવ્યો છે. એથી કરીને જો એક જીવ-દ્રવ્યનો પ્રદેશ છે તે સમસ્ત જીવાસ્તિકાયાના એક દેશની વૃત્તિ જ હોઈ જીવાત્મક કહેવાય છે. અત્ર તો ધર્માસ્તિકાયા એક જ દ્રવ્ય છે તેથી સકલ ધર્માસ્તિકાયાથી અવ્યતિરિક્ત જ હોઈ તેનો પ્રદેશ ધર્માત્મક કહેવાય છે. અધર્માસ્તિકાયા અને આકાશસ્તિકાયા માટે પણ એમ જ યોજના કરી લેવી. જીવાસ્તિકાયાને વિષે તો “જીવે પપ્સે સે પપ્સે નોજીવે” અર્થાત્ જીવ પ્રદેશ છે એટલે જીવાસ્તિકાયાત્મક પ્રદેશ છે. તે પ્રદેશનો જીવ છે. ‘ના’ શબ્દ અત્ર દેશવાચી હોવાથી સકલ જીવાસ્તિકાયાના એક દેશની વૃત્તિ એવો અર્થ થાય છે. આ પ્રમાણે સ્કન્ધાત્મક પ્રદેશ તેનો સ્કન્ધ છે, કેમકે સ્કન્ધ-દ્રવ્યોની અનંતતા છે.

જાનેા પરત્વે નયોત્તું મંતવ્ય—

શબ્દાત્તાપરૂપ નામ-જ્ઞાન, સિદ્ધરાક વગેરેમાં સ્થાપેલું સ્થાપના-જ્ઞાન, ઉપયોગ વિનાનું ભણતર એ દ્રવ્ય-જ્ઞાન અને ઉપયોગનો પગિણામ એ ભાવ-જ્ઞાન એમ જે જ્ઞાનના ચાર પ્રકારો પડે છે તેના સંબંધમાં સાતે નયોત્તું શું કથન છે તે પરત્વે ઉપદેશપ્રાસાદનું ૩૦૬ સું વ્યાખ્યાન (૧૦૬ સું પત્ર) પ્રકાશ પાડે છે.

નૈગમ નય પ્રમાણે ભાષાદિનો સંકંધ જ્ઞાન છે. સંક્રમ્ય નય અનુસાર અલેહ ઉપ-ચારને લઇને સર્વે જીવો જ્ઞાન છે. વ્યવહાર નયની માન્યતા મુજબ પુસ્તકાદિ જ્ઞાન છે. ઋગ્વેદસૂત્રના મત પ્રમાણે તેના પરિણામનો સંકંધ તે જ્ઞાન છે. અથવા જ્ઞાનના હેતુરૂપ વીર્ય, આત્મા, ક્ષયો-પશ્ચાત્તરૂપ બનેલી જ્ઞાનના વ્યવહારની પ્રવૃત્તિ અને વર્તમાન બોધ-અથવા તેમજ અવધાર્થરૂપ ઉભય જ્ઞાન એ અનુકંઠે આ ચાર નયોની માન્યતા મુજબ જ્ઞાનનો અર્થ છે. શબ્દ નય પ્રમાણે સમ્યક્દર્શન પૂર્વક યથાર્થ બોધરૂપ, કારણ અને કાર્ય વડે સાપેક્ષ, સ્વપરપ્રકાશક અને સ્યાદાદીથી સુક્ષ્મ જ્ઞાન છે. સમભિરૂઢ નય અનુસાર સમસ્ત જ્ઞાનના વચ્ચનના પર્યાયની શક્તિની પ્રવૃત્તિરૂપ જ્ઞાન છે. એવંભૂત નય પ્રમાણે વસ્તુતઃ કેવળજ્ઞાન જ્ઞાન છે.

ઉત્તરોત્તર નયોની અદ્ય વિષયકતા—

સત્તા માત્રરૂપ વિષયવાળા સંક્રમ્ય નયથી નૈગમ નયનું ક્ષેત્ર વિશાળ છે, કેમકે ભાવ તેમજ અભાવ એ બંને એના વિષયો છે. સદ્ભૂત વસ્તુ (ભાવરૂપ વિશેષ)નો પ્રકાશ કરનારા વ્યવહાર નયથી સંક્રમ્યનું ક્ષેત્ર મોટું છે, કારણ કે સંક્રમ્ય સમગ્ર સદ્વિશેષ સમૂહને જણાવે છે. વર્તમાન વિષયનું અવલંબન કરનારા ઋગ્વેદસૂત્રથી ત્રિકાલિક પદાર્થોનું અવલંબન કરનારા વ્યવહારનું ક્ષેત્ર વિશાળ છે. કાલાદિ લેહોથી ભિન્ન અર્થોનો ઉપદેશ કરનારા શબ્દથી તેના વિપરીત વેદક અર્થાત્ કાલાદિરૂપથી અર્થને ભિન્ન નહિ માનનારા ઋગ્વેદસૂત્ર નયનું ક્ષેત્ર અધિક વિસ્તારવાળું છે. કેવળ કાલાદિ લેહોએ કરીને જ શબ્દનું ક્ષેત્ર ઋગ્વેદસૂત્ર કરતાં નાનું છે એમ નહિ, કિન્તુ સત્સ્વરૂપાદિથી અર્પિત (સુક્ષ્મ) એવા ઘટના કથંચિત્ ઘટ છે, કથંચિત્ ઘટ નથી એ પ્રકારના ભંગો પૂર્વક ભાવ-ઘટનો ઋગ્વેદસૂત્ર સ્વીકાર કરે છે એ પણ ઋગ્વેદસૂત્ર નયના ક્ષેત્રની અધિકતાનું એક કારણ છે. જોકે આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ સાત ભંગોથી સુક્ષ્મ વસ્તુને તો સ્યાદાદીઓ જ કહે છે તોપણ ઋગ્વેદસૂત્રે કહેલા આ પ્રમાણેના સ્વીકારની અપેક્ષાએ અન્ય ભંગથી વિશિષ્ટ બોધ થાય છે એમ માનવામાં કશી અડચણ નથી. શબ્દના પર્યાયોને વિષે અર્થનો લેહ ઇચ્છનારા સમભિરૂઢથી શબ્દનું ક્ષેત્ર વિશાળ છે, કેમકે તે સમભિરૂઢના વિષયોનો અનુચારી છે. પ્રત્યેક ક્રિયામાં ભિન્ન ભિન્ન અર્થને જાણનારા એવંભૂતથી સમભિરૂઢનું ક્ષેત્ર મોટું છે, કેમકે એ એવંભૂતે સ્વીકારેલા અર્થથી અન્યથા અર્થનું અતિપાદન કરે છે. (જુઓ જૈનતર્કપરિભાષાનું ૧૨૮ સું પત્ર.)

નયોનો સમવતાર—

નૈગમાદિ નય પૂર્વક ‘ દૃષ્ટિવાદ ’ ન મના બારમા અંગમાં સમસ્ત વસ્તુઓની પ્રરૂપણા છે, પરંતુ હાલમાં મૌદનયિક એવું ત્રિકાલિક શ્રુત હોવાથી તેમાં નયોનો સમવતાર થતો નથી.

૧ કાલ-મદ્દણાદિ વિધિ વડે લખાતું અગિયાર અંગરૂપ સમગ્ર શ્રુત ‘કાલિક શ્રુત’ કહેવાય છે.

મહાબુદ્ધિશાળી છેલ્લા દશ પૂર્વધર શ્રીઆચાર્યૈરસૂરિ જ સુધી કાલિક શ્રુતનો અનુયોગ પૃથક્ ન હતો, કેમકે તે સમય પર્યન્ત તો શ્રોતા અને વક્તા સતેજ બુદ્ધિવાળા હતા. વિશેષમાં આ સમય સુધી દરેક સૂત્રમાં 'અરણ્યકરણાનુયોગ', 'ધર્મકથાનુયોગ', 'ગણિતાનુયોગ' અને 'દ્રવ્યાનુયોગ' એ ચાર અનુયોગ વિસ્તાર સહિત વર્ણવાતા હતા. જુઓ શ્રીજિનપ્રભસૂરિદ્વૃત પંડમામં ગાથાનું 'વિવરણ

આ પાછી શ્રીઆચાર્યૈરશિતસૂરિએ જ્ઞાનભળથી ભવિષ્યમાં માનવીઓ 'મતિ, ઉમેધા, 'ધારણા વગેરેમાં અસમર્થ થશે એમ જાણી આ જીવો ઉપર ઉપકાર કરવાના હેતુથી કાલિકાદિ શ્રુતના વિભાગે અનુયોગો અને નયો પશુ જુદા કર્યા-તેને 'ંગોપવ્યા' આથી પૃથક્ ભાગમાં એકેક સૂત્રે એકેક અનુયોગ બતાવાય છે, જાકીના ત્રણ અંતાવાતા નથી. એટલે ત્યાં નયોના સમવતારની ભજના છે એમ સમજવું.

૧-૪ આચાર્યોગ વગેરે કાલિક શ્રુતને પ્રથમ 'અરણ્યકરણાનુયોગ' કહેવ છે. ત્રાપિલાપિત, ઉત્તરાધ્યયન વગેરેમાં મોટા ભાગે નામિ, કપિલ પ્રમુખ મહર્ષિઓની ધર્મ-કથાઓ છે, એથી આને બીજો 'ધર્મકથાનુયોગ' ગણવામાં આવે છે. સૂર્યપ્રજ્ઞાસિ, ચન્દ્રપ્રજ્ઞાસિ વગેરેમાં સૂર્ય, ચન્દ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર વગેરેની ગતિ ઇત્યાદિ સંબંધી ગણિત પ્રધાન પદ ભોગવે છે, તેથી તેને 'ગણિતાનુયોગ' કહેવામાં આવે છે. સમગ્ર દૃષ્ટિવાદમાં પૂર્વ પક્ષ, ઉત્તર પક્ષ વડે જીવાદિ દ્રવ્યનું પ્રતિષ્ઠાન છે, એથી કરીને તેમ જ એમાં 'સૌનું', રૂપું, મણિ, મોતી વગેરે દ્રવ્યોની સિદ્ધિ વર્ણવેલી છે, વાસ્તે એ 'દ્રવ્યાનુયોગ' ના નામથી જોળખાય છે.

૫ આ વિવરણ મેં સંપાદન કરેલ અને ટ્રેડિંગ દે. લા. જે. પુ. સંસ્થા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ અપ્તલક્ષ્યાર્થી વગેરે અનેકાર્થી સાહિત્યમાં છપાવેલું છે. જુઓ પૃ. ૧૨૭-૧૩૩.

૬-૮ આના અનુક્રમે અવબોધ-શકિત, પાદ-શકિત અને અવચારણ-શકિત એ અર્થ છે,

૯ નયોની વ્યાખ્યા અતિશય મૂઢ અર્થવાળી છે. તે સુખેથી ગ્રહણ કરી સકાય તે માટે તેને અશ્વગ કર્યા. બીજું અપરિણામી, અતિપરિણામી અને પરિણામી એવા ત્રણ પ્રકારનાં શિષ્યોના અનુ-મદાર્થે નયનો જુદા વિભાગ કરવામાં આવ્યો છે. કહેવાતું તાત્પર્ય એ છે કે જેઓ અલ્પ બુદ્ધિવાળા છે, જેઓ અગ્રીતાથ છે અને જેઓ જિન-વચનનું રદત્વ સમજ્યા નથી એવા શિષ્યોને 'અપરિણામી' કહેવામાં આવે છે. આવા શિષ્યો, માત્ર જ્ઞાન જ કળ્યાણકારી છે અથવા તો કેવળ ક્રિયા કળ્યાણકારી છે એમ મિથ્યાત્વ ભાવને પામે. જેઓ અતિઆશિ ઇત્યાદિ વડે જિન-વચનમાં અપવાદ-દૃષ્ટિવાળા હોય તેમને 'અતિપરિણામી' ગણવા. આવા શિષ્યો અમુક નયના આધારે કરેલા કથનને જ પ્રમાણ તરીકે ગણી લે. જેઓ જૈન સિદ્ધાન્ત સારી રીતે સમજ્યા હોય તેઓ 'પરિણામી' કહેવાય છે. તેઓ કંઈ પૂર્વે ગણાવેલા બે પ્રકારના શિષ્યોની જેમ મિથ્યાત્વી અને એવો સંભવ નથી, પરંતુ વિસ્તૃત વ્યાખ્યા કરતી વેળા દર્શાવેલા સૂક્ષ્મ-અર્થ સૂક્ષ્મ બેદો તેઓ ગ્રહણ કરવા સમર્થ નથી. આ વાતને લક્ષ્યમાં રાખીને નયોનો વિભાગ કર્યો છે.

૧૦ જોકે આ પ્રમાણે શ્રીઆચાર્યૈરશિતસૂરિએ અનુયોગો અને નયો ગોપવ્યા નોનો અપલપ કર્યો, છતાં તેમનો જમાદિ પ્રમુખની જેમ નિર્દેશ તરીકે ઉદ્દેશ્ય ન થઇ શકે, કેમકે તેમણે અનુયોગો અને નયોનો અભાવ કહ્યો નથી તેમજ મિથ્યાત્વ-ભાવથી પશુ તેનું ગોપન કર્યું નથી, કિન્તુ પ્રવચનનાં દિનાર્થે જ તેમણે તેમ કહ્યું છે.

નિદેષનો નયમાં સમાવેશ—

નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને લાવ એ ચાર નિદેષ પૈકી પ્રથમના ત્રણ જ દ્રવ્યાર્થિક નયને અભિમત છે, જ્યારે લાવ એ જ નિદેષ પર્યાયાર્થિક નયને અભિમત છે દ્રવ્યાર્થિક નયના સંગ્રહ અને વ્યવહાર એમ બે હેતો છે, કેમકે સામાન્યગ્રાહી અને વિશેષગ્રાહી એમ બે પ્રકારના નેગમનો અનુક્રમે સંગ્રહ અને વ્યવહારમાં અંતર્ભાવ થાય છે એ સુવિદિત હકીકત છે. પર્યાયાર્થિક નયના ઋણસૂત્રાદિ ચાર હેતો છે એવો શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરનો મત છે, જ્યારે પૂજ્યપાદ શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણના અભિપ્રાય પ્રમાણે શબ્દાદિ ત્રણ હેતો છે. આ વાતનું વિશેષાંની નિમ્ન-લિખિત ગાથા સમર્થન કરે છે:—

“ નામાદિત્રિયં દ્વવદ્વિયસ્ય ભાવો ય પઞ્જવણયસ્ય ।

સંગહવવહારા પદમગસ્ય સેસા ય હ્યરસ્ય ॥ ૭૫ ॥ ”

નમસ્કાર-નિદેષનો વિચાર કરતી વેળાએ તો વિશેષાંની ૨૮૪૭ મી ગાથાના નિમ્નલિખિત—

“ ભાવં ચિય સહજાયા સેસા ઇચ્છંતિ સવ્વગિવલ્લેવે ”

—પૂર્વાર્ધ દ્વારા સૂચવાયું છે કે શબ્દાદિ ત્રણ નયો શુદ્ધપણને લઇને લાવને જ ઇચ્છે છે, જ્યારે ઋણસૂત્રાદિ ચાર નયો અવિશુદ્ધતાને લીધે ચારે નિદેષને ઇચ્છે છે. આથી એ સ્પષ્ટ કરવું આવશ્યક સમભાવ છે કે ૭૫ મી ગાથામાં શ્રીસિદ્ધસેન સૂરિવરના મત પ્રમાણે ઋણસૂત્રનો પર્યાયાસ્તિક નય તરીકે નિર્દેશ કરાયો છે, જ્યારે આ ગાથા દ્વારા તો લાખ્યકાર પોતાનો મત બહાર કરે છે. ઋણસૂત્ર નામ અને લાવ એ બે નિદેષને જ ઇચ્છે છે એમ મતાંતર છે, પણ તે યુક્ત નથી, કેમકે ઋણસૂત્ર દ્રવ્યને માને છે, પરંતુ તે દ્રવ્યને જુડે ઇચ્છતો નથી એથી અનુયોગાંના ૧૪ મા સૂત્રમાં નિમ્ન-લિખિત પંક્તિ દ્વારા ઉદ્ઘોષણ છે:—

“ ‘હ્વન્નુસુખસ્ય ઇગો અણુવડત્તો આગમમ્મો ઇગં દ્વવાવસસયં પુહ્તં નેચ્છહ સ્તિ ”

અર્થાત્ ઋણસૂત્ર નયના મત પ્રમાણે ઉપયોગશૂન્ય એવા ધણા હોય તોપણ સંગ્રહ નયની માફક ઋણસૂત્રના મતે પણ એક જ આગમથી દ્રવ્યાવશ્યક છે અને ઋણસૂત્ર ધણા અનુપયોગી વસ્તુઓમાં પણ જુદાપણું ઇચ્છતો નથી. વળી આ નય સ્થાપના-નિદેષને પણ માને છે, કેમકે પિંડ અવસ્થામાં કડું, કદોરા ઇત્યાદિ આકારથી રહિત સુવર્ણાદિ દ્રવ્યને, થનારા કંડુગ્રાદિ પર્યાયરૂપ વસ્તુના રૂપે જ્યારે આ નય માને છે તો વિશિષ્ટ પ્રકારાદિ કથનના હેતુભૂત પ્રકારાદિ

૧-૨ ૭૫:—

નામાદિત્રિકં દ્રવ્યાગ્નિકસ્ય ભાવઃ પર્યયનયસ્ય ।

મહમદ-અવહારો મયમકસ્ય, રોપાશ્ચ હ્યરસ્ય ॥

માયમેવ વાદનયઃ રોપા ઇચ્છંતિ મર્દનિદેશાન્ ।

ઋણસૂત્રસ્ય વર્ણોડનુવ્યુક્તઃ સાગમતઃ પરં દ્રવ્યાવશ્યકં પ્રયક્ત્ય નેચ્છંતિ ઇતિ ।

આકાર યુક્ત સ્થાપનાને તે કેમ ન માને ? કેમકે હેખેલી વસ્તુને આમ નથી એમ ન કહેવાય. મતલબ કે જે નય અનાકાર એવા દ્રવ્યને ભાવહેતુકે માનીને સ્વીકારે, તે નય સાકાર સ્થાપનાને ન માને એમ ખને જ નહિ વળી ઇન્દ્રાદિ સંજ્ઞામાત્રરૂપ, તેના અર્થથી રહિત, ઇન્દ્રાદિ શબ્દથી વ્યવહાર કરાતા નામને ઇચ્છનારો આ નય ભાવ-કારણતાની અવિશેષતા હોવાથી નામ અને સ્થાપનાને કેમ ન ઇચ્છે ? તેનો સ્વીકાર કરવો એ જ ન્યાય છે, કેમકે ઇન્દ્રની મૂર્તિરૂપ દ્રવ્યથી વિશિષ્ટ તદ્દાકાર રૂપ અને સ્થાપનાનો ઇન્દ્રના પર્થાયરૂપ ભાવને વિષે તદ્દાત્મ્ય-સંબંધ રહેલો છે. વળી ત્યાં વાચ્ય-વાચકરૂપ સંબંધથી સંબંધ એ પ્રકારની નામની અપેક્ષાથી અત્યંત સમીપ કારણતા રહેલી છે.

કેટલાકનું કહેવું એમ છે કે સંગ્રહ નય સ્થાપના સિવાયના ત્રણ નિરૂપને ઇચ્છે છે, પરંતુ તે ઠીક નથી; કેમકે એ તો સ્વીકારવું જ પડશે કે સંગ્રહિક, અસંગ્રહિક, અનર્પિત લેહવાળો કે પરિપૂર્ણ નૈગમ સ્થાપનાને ઇચ્છે છે, કારણ કે સંગ્રહ અને વ્યવહારનું અન્યત્ર દ્રવ્યાર્થિકમાં સ્થાપનાના સ્વીકારરૂપે સૂચન છે.

તેમાં પ્રથમ ઉદ્દેશ્યમાં સંગ્રહને વિષે સ્થાપનાના સ્વીકારનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે, કેમકે સંગ્રહ નયના મતની સંગ્રહિક નૈગમ નયના મતથી અવિશેષતા છે. બીજા ઉદ્દેશ્યમાં વ્યવહારને વિષે સ્થાપના સ્વીકારવી પડશે, કેમકે અસંગ્રહિક નૈગમ નયના મતની વ્યવહાર નયના મતથી ભિન્નતા નથી. ત્રીજા ઉદ્દેશ્યમાં નિરપેક્ષ સંગ્રહ અને વ્યવહારને વિષે સ્થાપનાનો અસ્વીકાર હોવા છતાં એ એનું મિલન સંપૂર્ણ નૈગમરૂપ હોવાથી સ્થાપનાનો અસ્વીકાર કરવો પરવડે તેમ નથી, કેમકે વિભાગમાં નહિ રહેલા એવા નૈગમથી પ્રત્યેક પ્રતિ એક એક ભાગનું ગ્રહણ થાય છે.

વળી સંગ્રહ અને વ્યવહારનો નૈગમમાં અંતર્ભાવ થતો હોવાથી સ્થાપનાને સ્વીકારવા રૂપ તેના મતનો પણ અંતર્ભાવ થઈ જ લાય છે. કેમકે ઉભય ધર્મ સ્વરૂપી વિષયનો પ્રત્યેકને વિષે અપ્રવેશ હોવા છતાં સ્થાપનારૂપ એક ધર્મનો પ્રવેશ સચ્ચુકિત છે.

સ્થાપનાનો સામાન્ય કે તદ્દવિશેષરૂપે સ્વીકાર કરવા માત્રથી સંગ્રહ અને વ્યવહારના લેહો ધરી શકશે તે ભૂલણ નહિ.

છવનું અન્ય લક્ષણ—

ઉપયોગવાનું પદાર્થને છવ કહેવામાં આવે છે તે વાત તો આપણે ૨૬ મા પૃષ્ઠમાં વિચારી ગયા. આ ઉપરાંત છવનું બીજું લક્ષણ પણ આપી શકાય તેમ છે. આ સંબંધમાં અન્ય-કાર કહે છે કે—

औपशमिकादिभावपञ्चकान्यतमयुक्तत्वं जीवस्य लक्षणम् । (૬૨)

અર્થાત્ ઔપશમિકાદિ પાંચ ભાવોમાંથી કેાઇ પણ ભાવથી યુક્ત પદાર્થને ‘છવ’ કહેવામાં

૧ ‘ભાવ’ એટલે શું તે સમન્વય તે ગરે પરશીતિ નામના ગોથા કમ્બન્ય (ગા. ૬૪)-ની ગ્રીહેન્દ્રવિક્રમ સ્વોપલ દસિની નિમ્નત્રિજિન પકિત રજુ કરવામાં આને દે:—

આવે છે. આ લક્ષણ જરી રીતે જોતાં યથાર્થ નથી, તે અતિવ્યાપ્તિ હોયથી અસ્ત છે; કેમકે ઔદયિક અને પારિણામિક ભાવો તો અજીવમાં પણ રહેલા છે. પરંતુ એ વાત સત્ય છે કે જીવમાં પાંચે ભાવો સંભવી શકે છે, જ્યારે અજીવના સંબંધમાં તો ઔદયિક અને પારિણામિક એ બે જ ભાવો અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

આ સંબંધમાં અન્યકારતું સવિનય ધ્યાન જેમ્વતાં તેમણે જે ખુલાસો કર્યો હતો તે નીચે મુજબ તેમના શબ્દોમાં રજૂ કરવામાં આવે છે:—

“ ઔદયિક ભાવના ગતિ, કષાય વિગેરે જે લેદો ગણાવવામાં આવે છે તે લેદો પુદ્ગલોમાં ખીલકલ ઘટી શકતા નથી, કારણ કે ગતિ, કષાય વિગેરેનો કંઈય તો જીવોને જ હોય છે. વળી ભવ્યપણું, અભવ્યપણું, જીવપણું એ લેદો પણ જીવમાં જ ઘટી શકવાના, અજીવમાં નહિ. પ્રકારાંતરથી, ઉપલક્ષણથી અથવા વ્યુત્પત્તિથી પારિણામિકનો અર્થ રૂપાન્તર કરવામાં આવે અને તે અર્થ ભલે પુદ્ગલોને પણ લાગૂ પડે, પરંતુ સૂત્રકાર (શ્રીઉમાસ્વામિ)ના બતાવવા પ્રમાણે તો આ લેદો જીવને જ લાગૂ પડી શકતા હોવાથી તેને ‘અતત્ત્વ લક્ષણની ગણનામાં લેવામાં કોઈ પણ જાતનો વાધો નથી અને આવી રીતે વિચાર ન કરતાં સ્થૂળ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે તો ઔપશમિક વિગેરે ભાવો પણ જીવમાં ઘટી શકવાના નહિ, કારણ કે ઔપશમિક અવસ્થા પણ કર્મજન્ય છે અને કર્મ તો પૌદ્ગલિક છે, માટે તેની પણ આ માટે જીવના સ્વતત્ત્વની કોટીમાં ગણના કરવી ? ”

પાંચ ભાવોનાં નામો—

ઉપર્યુક્ત પાંચ ભાવોનાં નામો અનુક્રમે (૧) ઔપશમિક, (૨) ક્ષાયિક, (૩) ક્ષાયોપશમિક, (૪) ઔદયિક અને (૫) પારિણામિક છે.

“ વિશિષ્ટદેહુમિઃ સ્વતો વા ઝીવાનાં તત્ત્વરૂપતયા મવનાનિ મવન્ટ્યેમિરુપ-
શમાદિમિઃ ઇયાંયૈરિતિ વા માયાઃ ”

અર્થાત્ વિશિષ્ટ કારણોને લઇને અથવા યોનાની મેળે અંવાનું તે તે રૂપે થતું તે અથવા ઉપરામ વિગેરે પદ્ધતિથી જે થાય છે તે ‘ ભાવો ’ કહેવાય છે.

૧ સામાન્ય રીતે લક્ષણો જે પ્રકારના હોય છે—(અ) તત્ત્વ લક્ષણ અને (આ) અતત્ત્વ લક્ષણ. જે લક્ષણ લક્ષ્યને વિષે સ્વરૂપજૂત હોઇ અન્યની વ્યાવૃત્તિ કરે તે ‘ તત્ત્વ લક્ષણ ’ કહેવાય છે. જેમકે ઉપયોગવાનું પદાર્થ જીવ કહેવાય, ઉષ્ણ સ્પર્શવાનું પુદ્ગલ અગ્નિ કહેવાય છતાં આ લક્ષણો જીવાદિમા રહીને જ અન્યની વ્યાવૃત્તિ કરાવે છે જે લક્ષણ લક્ષ્યમા કાયમ ન રહેવા છતાં પણ લક્ષ્યનો પરિચય કરાવે અને સાથે સાથે બીજાની વ્યાવૃત્તિ પણ કરાવે તે ‘ અતત્ત્વ લક્ષણ ’ કહેવાય છે. જેમકે દેવદત્ત દંડવાળો છે, જટાવાળો તપસ્વી છે છતાં આ લક્ષણો જીવને વિષે ઉપયોગની જેમ કાયમને માટે રહેતા નથી, પરંતુ લક્ષ્યરૂપ દેવદત્ત અને તપસ્વીનો બોધ કરાવના ઉપરાત અવસ્થાનુ રૂપ વિગેરેની વ્યાવૃત્તિ પણ રૂઢી રીતે કરામે છે.

ઔપશમિક ભાવનું લક્ષણ—

મોહનીયકર્મોપશમપ્રભવત્વમ્ , ઉદોર્ણસ્ય ક્ષયે સતિ અનુદોર્ણસ્ય
ચ ઉપશમે સતિ વિપાક-પ્રદેશવેદનરૂગદ્વિવિધસ્યાપ્યુદયસ્ય વિષ્ક-
મ્ભેણ નિર્વૃત્તિરૂપત્વં વૌપશમિકસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૩)

અર્થાત્ મોહનીય કર્મોનો ઉપશમ થવાથી—તેને રોકી રાખવાથી ઉત્પન્ન થતો ભાવ ‘ ઔપ-
શમિક ’ ભાવ કહેવાય છે. જે મોહનીય કર્મ ઉદયમાં આવ્યું હોય તેનો ક્ષય થયા બાદ અને જે
મોહનીય કર્મ ઉદયમાં નહિ આવ્યું હોય તેને રોકી રાખ્યા પછી ઉત્પન્ન થતો અને વિપાકવેદન
તથા પ્રદેશવેદન એમ બે પ્રકારના (મોહનીય કર્મના) ઉદયનો સર્વથા અટકાવ કરનારો
ભાવ ‘ ઔપશમિક ’ ભાવ કહેવાય છે. પ્રદેશ અને વિપાકથી જે કર્મનો ઉદય થાય છે તેનું
વિષ્કંભણ પણ ઔપશમિક ભાવ કહેવાય છે.^૧

ક્ષાયિક ભાવનું લક્ષણ—

જ્ઞાનાવરણાદિકર્મક્ષયપ્રભવત્વં ક્ષાયિકસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૪)

અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણીય વિગેરે કર્મોનો ક્ષય થવાથી ઉત્પન્ન થતો ભાવ તે ‘ ક્ષાયિક ’ કહેવાય છે.
કર્મોનો આત્મતિક ઉચ્છેદ તે ‘ ક્ષય ’ છે. એને પણ ‘ ક્ષાયિક ’ ભાવ કહેવામાં આવે છે.^૨

ક્ષાયોપશમિક (મિથ) ભાવનું લક્ષણ—

સર્વઘાતિસ્પર્ધકાનામુદોર્ણસ્ય ક્ષયેડનુદોર્ણસ્ય ચોપશમે સતિ દેશ-
ઘાતિસ્પર્ધકાનામુદયરૂગત્વમ્ , પ્રદેશોદયે સત્યપિ અનુભાગં સમુદિશ્ય
ઉદોર્ણસ્ય ક્ષયેડનુદોર્ણસ્ય ચ વિષ્કમ્ભિતોદયરૂપત્વં વા ક્ષાયોપશમિ-
કસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૫)

૧-૨ સરખાવો લોકપ્રકાશિત ભાવ-લોકના નિમ્ન-ચિહ્નિત પદો—

“ યઃ પ્રદેશવિપાકાભ્યાં, કર્મણામુદયોડસ્ય ચન્ ।

વિષ્કમ્ભણં સ યવૌપ-શમિકસ્તેન વા ક્રુતઃ ॥ ૭ ॥

ક્ષયઃ સ્યાત્ કર્મણામાન્ય-ગ્તિકોષ્ઠેદ્ સ યથ યઃ ।

અથવા તેન નિર્વૃત્તો, યઃ ન ‘ ક્ષાયિક ’ હવ્યને ॥ ૮ ॥ ”

તત્પ્રત્યર્થાધિબ્ધી શ્રીસિદ્ધસેનગણિતુત ઇતિ (પ. ૧૩૮)માની નિમ્ન-ચિહ્નિત પ્રક્રિયાઓ

નિર્દેશ કરવો અનાવશ્યક નહિ ગણાય—

“ તત્તોપશમનમુપશમ—કર્મણોડનુદયલક્ષણાવસ્થા મસ્મપટલાવકલ્પાગ્નિયત્ ,

મન્ પ્રયોજનપ્રત્યેયોપશમિવસ્તેન યા નિર્વૃત્તઃ । તથા તદત્યન્તાત્યયાત્ સ ક્ષયઃ, સ

પ્રયોજનમસ્ય તેન યા નિર્વૃત્ત ઇતિ ક્ષાયિકઃ । ”

“एषामेवौदयिकादिभावानां ह्यादिमेलोपकः स एव तेन वा निर्वृत्तः सान्निपातिकः”

અર્થાત્ આ ઔદયિકાદિ ભાવો પૈકી જે, ત્રણ ઇત્યાદિ ભાવોના એકત્ર મેળાપને-સંયોગને ‘સન્નિપાત’ કહેવામાં આવે છે. એ અથવા એનાથી ઉદ્ભવતો ભાવ ‘સાન્નિપાતિક’ કહેવાય છે. જેનતત્ત્વપ્રતીપના કર્તાએ આ ભાવનો નિર્દેશ કર્યો નથી તેનું કારણ એમ સમજાય છે કે તેઓ મુખ્ય ભાવો તરફ જ લક્ષ્ય આપે છે, એથી તેમણે આ સાંયોગિક ભાવની ઉપેક્ષા કરી છે, પરંતુ આપણે તો પ્રસંગોપાત્ત એનું કિંદર્શન કરી લઈએ.

સાન્નિપાતિક ભાવના પ્રકારો—

ઔપચારિકથી માંડીને પારિણામિક સુધીના પાંચ ભાવો પૈકી બપ્પે બપ્પે, ત્રણ ત્રણ, ચાર ચાર, અને પાંચ સાથે લેતાં અનુક્રમે ૧દશ, ૨દશ, ૩પાંચ અને એક એટલે કે કુલે ૨૬ લેહો થાય છે. આ પૈકી કેવળ છ લેહો જીવોમાં અવિરુદ્ધ રીતે સંભવે છે; બાકીના વીસ લેહો તો પ્રકૃપણા પૂરતા જ છે.^૧ અર્થાત્ દ્વિકસંયોગજન્ય દશ લેહો પૈકી ૧ક્ષાયિક-પારિણામિક નામનો એક લેહ, ત્રિકસંયોગજન્ય દશ લેહોમાંથી ૭ક્ષાયિક-ઔદયિક-પારિણામિક અને ૬ક્ષાયોપચારિક-ઔદયિક-પારિણામિક એ બે લેહો, ચતુષ્કસંયોગજન્ય ચાર લેહોમાંથી ૬ક્ષાયિક-ક્ષાયોપચારિક-પારિણામિક-ઔદયિક તેમજ ૧૦ઔપચારિક-ક્ષાયોપચારિક-પારિણામિક-ઔદયિક એ બે લેહો

૧ “ સમિતિ સંહતરૂપતયા, તીતિ નિયતં પતનં-ગમનપ્રેક્ષ્ય વર્તનં સન્નિપાતઃ ”
—પદ્મશીતિ (પત્ર ૧૫૩)

૨-૪ આના ૨૫૯ નામ મારે જીવો ભાવ-લોક-પ્રકાશના ૭૬માંથી ૯૧માં સુધીના પદો.

૫ આ સંખ્યામાં તત્ત્વાર્થાધિબીજી બુદ્ધિ (પૃ. ૧૩૭)માં જે નીચે મુજબ લખ્યું છે તેનો આશય સમજીને નથી એમ શ્રીવિનયધર્મજી ભાવ-લોકપ્રકાશના ૯૪ માં પદ્યની વ્યાખ્યામાં સૂચવે છે—

“ તત્રેવાદશચિદોચિત્તવાદસમ્મથતત્ત્વક્તા ચિકલ્પાઃ પચ્ચદશાવાતાઃ પ્રશમરતો સમ્મથિનઃ, “વષ્ટશ્ચ સન્નિપાતિકા इत्यन्यः पच्यदशभेदः” इति (प्रशम० प० ૧૨૭) વચનાત્ ”

૬ સિદ્ધાંતો યાન, દર્શનાદિ ક્ષાયિક છે અને તેમનું જીવત્વ પારિણામિક છે. એટલે આ દિક-સંયોગજન્ય બેદ સિદ્ધો જ પરત્વે થઈ છે.

૭ અર્વજેને વિષે ક્ષાયિક યાનાદિ, ઔદયિકી મનુષ્ય-ગતિ અને પારિણામિક જીવત્વાદિ સંભવે છે.

૮ ગતિ આશ્રીને આના ચાર લેહો પડે છે. જેમકે નરક-ગતિ પરત્વે ક્ષાયોપચારિક ઇન્દ્રિયો, ઔદયિકી નરક-ગતિ અને પારિણામિક જીવત્વાદિ.

૯ આ ચારે ગતિમાં સંભવે છે એટલે એના ચાર પ્રકારો પડે છે જેમાં નરક-ગતિ આશ્રીને ક્ષાયિક સમ્મથત્વ, ક્ષાયોપચારિક ઇન્દ્રિયો, પારિણામિક જીવત્વાદિ અને ઔદયિકી નરક-ગતિ.

૧૦ આના પશુ ગતિ-અણુદય આશ્રીને ચાર પ્રકારો પડે છે. જેમકે નરક-ગતિને સમ્મથતા તેના ઔપચારિક સમ્મથત્વ, ક્ષાયોપચારિક ઇન્દ્રિયો, પારિણામિક જીવત્વ અને ઔદયિકી નરક-ગતિ

અને પંચકસંયોગબળ્ય ^૧એક લેહ એટલે એકંદર છ ^૨લેહો સંભવે છે.

ભાવોનો ક્રમ—

અનુયોગદ્વાર (સ. ૧૨૬)માં ઔદયિક, ઔપશમિક, ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક, પારિણામિક અને સાન્નિપાતિક એવો ક્રમ નજરે પડે છે, જ્યારે કેમ્બ્રિય વગેરેમાં તો ૩૩૨ માં પૃષ્ઠમાં નિર્દેશલ કેમ દેખાય છે, પરંતુ એ લાઘવને લઈને—કાળ, સ્વામી વગેરેની તરતમતાને આભારી છે એમ ભાવ-લોકઅકાશના રક્ષા પદના વિવેચનમાં સૂચવાયું છે. ઔપશમિક ભાવ અદ્વકાલિક (આંતર્મૌહૃતિક) અને અદ્વસ્વામિક છે, વાસ્તે એનું પ્રથમ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

ક્ષાયિક ભાવ અનેક લેહવાળો, દીર્ઘ કાળવાળો અને અનેક સ્વામીવાળો હોવાથી ઔપશમિક પછી એને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

જે કારણથી ક્ષાયોપશમિક ભાવનો ક્ષાયિક પછી નિર્દેશ કરાયો છે તે જ કારણથી ઔદયિકનો ક્ષાયોપશમિક પછી ઉલ્લેખ કરાયો છે. ભૂરિ કર્મના યોગને લીધે તેમજ સ્વામીની સાધર્મતાને લઈને ક્ષાયોપશમિક પછી ઔદયિકને સ્થાન અપાય છે. પૂર્વના ચાર ભાવોથી અત્યંત શિન્ન હોવાને લીધે તેમજ વિષયની વિશાળતા હોવાને લીધે ઔદયિક ભાવ પછી પારિણામિકનો નિર્દેશ કરાય છે.

ઔપશમિકાદિ ભાવોના અર્વાતર પ્રકારો—

હવે ઉપર્યુક્ત ઔપશમિકાદિ પાંચ ભાવોના અનુક્રમે બે, નવ, અદાર, એકવીસ અને ત્રણ અર્થાત્ એકંદરે ૫૩ લેહોનો વિચાર કરવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ ઔપશમિક ભાવના જે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ અને ઔપશમિક ચારિત્ર એમ બે લેહો પડે છે તેનું લક્ષણ પૂર્વક સ્વરૂપ વિચારીએ.

ઔપશમિક સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ—

મિથ્યાત્વાનન્તાનુવન્નિકર્મણાં પ્રદેશવિપાકોદયવિવક્ત્રમભૂતત્વમોપશમિકસમ્યક્ત્વસ્વ લક્ષણમ્ । (૬૯)

અર્થાત્ મિથ્યાત્વ (મોહનીય) અને અનન્તાનુબંધી કર્મો (કપાયો)ના પ્રદેશ-ઉદય તેમજ વિપાક-ઉદયને રોકી રાખનારા ભાવને ‘ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ’ બોલ્યું.

૧ ઉપશમ-શ્રેણિમાં રહેલા મનુષ્યોમાં જ આ ભાવ સંભવે છે. કેમકે જે ક્ષાયિક સમ્યક્દષ્ટિ મનુષ્ય ઉપશમ-શ્રેણિ પામે છે તેને ઔપશમિક ચારિત્ર, ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ, ક્ષાયોપશમિક મન્દિગો, ઔદયિક મનુષ્ય-ગણ અને પારિણામિક જીવત્વ અને ભગવત્વ હોય છે.

૨ આ છતાં અત્યાર ભેદો પડે છે. જેમકે દિકસંયોગજ એક, ત્રિકસંયોગજ બે ભેદો પેશી પ્રથમનો એક અને દ્વિતીયના ચાર, ચતુષ્કસંયોગજ બે ભેદોના ચાર, ચાર એટલે કુલ આઠ અને પંચકસંયોગજ એક ૧+૧+૪+૪+૧ ગણના પંદર થાય છે.

કહેવાય છે. અથવા ઉપલોગાંતરાય કર્મનો ક્ષય થતા છત્ર, આમર, ચિંહાસન ઇત્યાદિ પ્રાતિ-
હાર્યનો ફરી ફરીને જે ઉપલોગ કરાય તે ‘ક્ષાયિક ઉપલોગ’ છે.

લોગ અને ઉપલોગમાં તકરાર—

જેનું એક જ વાર સેવન થઇ શકે—જે એક જ વાર લોગવાઇ શકે તે ‘લોગ’ કહેવાય છે,
જેમકે લાત વગેરે અન્ન, ગુધ્યની માળા, તાંબૂલ, વિલેપના, ઉદ્ભવર્તન, ધૂપ, સ્નાન, પાનાદિ.
ફરી ફરીને જેનું સેવન થઇ શકે—જેનો લોગ લોગવી શકાય તે ‘ઉપલોગ’ છે. જેમકે વસ્ત્ર,
અલકાર, ગૃહ, ગાડી, વાડી, લાડી, શયન, આસન, ઇત્યાદિ. આ વાતના સમર્થનાથે યોગશાસ્ત્રની
સ્વોપપન્ન વૃત્તિના ૧૫૭ માં પત્રગત નીચે મુજબનો શ્લોક ઉપસ્થિત કરવામાં આવે છે:—

“સક્રુદેવ ધુજ્યતે યઃ, સ ભોગોડક્ષત્રગાદિકઃ ।

પુનઃ પુનઃ પુનર્ભોગ્ય, ઉપભોગોડક્ષગનાદિકઃ ॥ ૫ ॥”

ક્ષાયિક વીર્ય—

વીર્યાન્તરાયાક્ષયપ્રભવાપ્રતિહતશક્તિવિશેષરૂપત્વં ક્ષાયિકવીર્યસ્ય
લક્ષણમ્ । (૭૧)

અર્થાત્ વીર્યાન્તરાય કર્મના નાશથી ઉદ્ભવતી અપ્રતિહત શક્તિ તે ‘ક્ષાયિક વીર્ય’ છે.

ક્ષાયિક દાનાદિ પાત્રના અન્ય લક્ષણો નીચે મુજબ અન્યકાર દર્શાવે છે:—

દાનાન્તરાયાત્પન્તક્ષયપ્રભવત્વ ક્ષાયિકદાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૮૦)

ક્ષાયિક લાભાન્તરાયાત્પન્તક્ષયપ્રભવત્વં ક્ષાયિકલાભસ્ય લક્ષણમ્ । (૮૧)

દાનાદિનાં ભોગાન્તરાયાત્પન્તક્ષયપ્રભવત્વં ક્ષાયિકભોગસ્ય લક્ષણમ્ । (૮૨)

અન્ય ઉપભોગાન્તરાયાત્પન્તક્ષયપ્રભવત્વં ક્ષાયિકોપભોગસ્ય લક્ષણમ્ (૮૩)

લક્ષણો વીર્યાન્તરાયાત્પન્તક્ષયપ્રભવત્વં ક્ષાયિકવીર્યસ્ય લક્ષણમ્ । (૮૪)

અર્થાત્ દાનાન્તરાય કર્મના આત્યન્તિક ક્ષયથી ઉદ્ભવતો ભાવ તે ‘ક્ષાયિક દાન’ છે. દાના-
ન્તરાય કર્મના સર્વથા વિનાશથી પ્રકટ થતો ભાવ તે ‘ક્ષાયિક લાભ’ છે. ભોગાન્તરાય
કર્મના અંતર્ગત મંદારથી જે ભાવનો આવિર્ભાવ થાય છે તે ‘ક્ષાયિક ભોગ’ છે. ઉપભોગાન્તરાય
કર્મનો અર્થાત્ ક્ષય થતા જે ભાવ ઉદ્ભવે છે તે ‘ક્ષાયિક ઉપભોગ’ કહેવાય છે. વીર્યાન્તરાય
કર્મનો ભવાંતરે નાશ થતા જે ભાવ પ્રકટે છે તે ‘ક્ષાયિક વીર્ય’ કહેવાય છે.

ક્ષાયોપશમિક ભાવના ૧૮ લેહો—

હવે ક્ષાયોપશમિક ભાવના ૧૮ લેહોનો અધિકાર કહેવામાં આવે છે. મતિ આદિ ચાર પ્રકારનાં જ્ઞાનો, ત્રણ અજ્ઞાનો, ચક્રુદર્શનાદિ ત્રણ દર્શનો, દાનાદિ પાંચ લઙ્ઘિ, સમ્યક્ત્વ, ચારિત્ર અને દેશવિરતિ એ ૧૮ લેહો છે.

મતિ વગેરે ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન—

મતિજ્ઞાનાવરણાદિક્ષયોપશમપ્રભવત્વં ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનસ્ય લક્ષ-
ણમ્ । (૮૫)

અર્થાત્ મતિજ્ઞાનાવરણીય, શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય, અવધિજ્ઞાનાવરણીય અને મનઃપર્યાયજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉદ્ભવતા ભાવો-જ્ઞાનો ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન ' કહેવાય છે.

મતિ-અજ્ઞાનાદિ—

કુત્તિતજ્ઞાનરૂપત્વં તાદૃશજ્ઞાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૮૬)

અર્થાત્ જ્ઞાનથી વિપરીત તે અજ્ઞાન જેમકે મતિજ્ઞાનથી વિપરીત તે મતિ-અજ્ઞાન, શ્રુત-જ્ઞાનથી ઉલટું તે શ્રુત-અજ્ઞાન અને અવધિજ્ઞાનથી ઉધું તે વિભંગજ્ઞાન. આ ત્રણે અજ્ઞાન કહેવાય છે.

ચક્રુદર્શનાદિ ક્ષાયોપશમિક દર્શન—

વર્ણનાવરણક્ષયોપશમજન્યત્વં ક્ષાયોપશમિકદર્શનસ્ય લક્ષણમ્ ।
(૮૭)

અર્થાત્ દર્શનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉદ્ભવતા ભાવને ' ક્ષાયોપશમિક દર્શન ' જાણવું. ચક્રુદર્શન, અચક્રુદર્શન અને અવધિદર્શન એ ત્રણ ક્ષાયોપશમિક દર્શન છે, ત્યારે કેવલદર્શન તે ક્ષાયિક દર્શન છે.

દાનાદિ ક્ષાયોપશમિક લઙ્ઘિ—

અન્તરાયકર્મક્ષયોપશમજન્યત્વં ક્ષાયોપશમિકદાનાદિલઙ્ઘેર્લક્ષણમ્ ।
(૮૮)

અર્થાત્ અન્તરાય કર્મના ક્ષયોપશમ દ્વારા ઉત્પન્ન થતો ભાવ ' ક્ષાયોપશમિક લઙ્ઘિ ' કહેવાય છે. તે પાંચ છે:—(૧) દાન, (૨) લાભ, (૩) ભોગ, (૪) ઉપભોગ અને (૫) વીર્ય.

લઘિધ પરત્વે શંકા—

પૂર્વે દાનાદિ પાંચ લઘિધઓને ક્ષાયિક ગણાવી અને અત્ર ફરીથી તેને ક્ષાયોપશમિક ગણાવી તે શું યુક્ત છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે અન્તરાય કર્મના ક્ષયથી અને ક્ષાયોપશમથી એમ બંને રીતે લઘિધઓ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં પૂર્વોક્ત અન્તરાય કર્મના ક્ષયજન્ય છે, જ્યારે અત્રોક્ત ક્ષાયોપશમજન્ય છે. વિશેષમાં ક્ષાયિક લઘિધઓ સ્વપ્પાને જ હોય છે, જ્યારે ક્ષાયોપશમિક લઘિધઓ છદ્મસ્થાને જ હોય છે.

ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ—

અનન્તાનુબન્ધિ-મિથ્યાત્વયોઃ સર્વઘાતિસ્પર્ધકાનામુદીર્ણસ્ય ક્ષયેડનુદીર્ણસ્યોપશમે ચ દેશઘાતિનામુદયે ચ સતિ જ્ઞાતં યત્ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં તદ્રૂપત્વમ્, ઉદીર્ણસ્ય ક્ષયેડનુદીર્ણસ્ય ચોપશમે સતિ અશુદ્ધપુણ્યસ્ય પ્રદેશોદયે સતિ શુદ્ધસ્ય તસ્ય વિપાકોદયરૂપત્વં વા ક્ષાયોપશમિક-સમ્યક્ત્વસ્ય લક્ષણમ્ । (૮૯)

અર્થાત્ અનન્તાનુબંધી કષાય અને મિથ્યાત્વ એ બંનેનાં સર્વઘાતી સ્પર્ધકોમાંનાં જે સ્પર્ધકો ઉદયમાં આવ્યાં હોય તેનો ક્ષય કરીને અને ઉદયમાં ન આવ્યાં હોય તેનો ઉપશમ કરીને દેશઘાતી સ્પર્ધકના ઉદય દરમિયાન પદાર્થને વિષે જે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે તે શ્રદ્ધાને ‘ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ’ કહેવામાં આવે છે. અનન્તાનુબંધી કષાય અને મિથ્યાત્વ-મોહનીયમાંથી જે ઉદયમાં આવેલાં તેના ક્ષય પછી અને ઉદયમાં ન આવેલાંના ઉપશમ થયા પછી અશુદ્ધ (મિથ્યાત્વ) પુંજના પ્રદેશ-ઉદય દરમિયાન શુદ્ધ પુંજના વિપાક ઉદયને ‘ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ’ કહેવામાં આવે છે.

ક્ષાયોપશમિક ચારિત્ર્યું લક્ષણુ—

દ્વાદશકપાયણામુદીર્ણસ્ય ક્ષયેડનુદીર્ણસ્યોપશમે ચ સઙ્ગ્વલન-નોકપાયયોર્યથાસમ્ભવમુદયે ચ સતિ સાવચયોગેભ્યઃ સર્વથા નિવૃત્તિ-પરિણામરૂપત્વં ક્ષાયોપશમિકચારિત્રસ્ય લક્ષણમ્, અથવા અન્તાય-સર્વઘાતિસ્પર્ધકાનામુદીર્ણસ્ય ક્ષયેડનુદીર્ણસ્યોપશમે ચ દેશઘાતિસ્પર્ધકાનામુદયે ચ સતિ સર્વવિરત્તિપરિણામરૂપત્વં તત્ । (૯૦)

જાત કષાયમાંથી અર્થાત્ અનન્તાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાની અને પ્રત્યાખ્યાની એવા ત્રણ પ્રકારના આરે કષાયમાંથી જે કોઈ કષાય ઉદયમાં આવ્યા હોય તેનો નાશ કર્યા પછી અને જે

છે, વળી દેશઘાતિ એવાં રસ-સ્પર્ધકોને વિષે જે અતિસ્તિબ્ધ હોય તેનો રસ ઓછો થાય છે તેમજ તદન્તર્ગત કેટલાંક રસ-સ્પર્ધકો કે જેનો ઉદયાવલિમાં પ્રવેશ થયો છે તેનો ક્ષય થાય છે અને આકીર્ણનો વિષાકોદયના વિષ્કંભરૂપ ઉપશમ થાય છે, ત્યારે આત્મામાં અવધિજ્ઞાન મનઃપર્યાયજ્ઞાન, અશુદ્ધર્શન ઇત્યાદિ ક્ષાયોપશમિક ગુણો પ્રકટે છે. કહ્યું પશ્ય છે કે—

“ १णिहणसु सन्वघाहरसेसु फडेसु देशघाईणं ।
जीवस्स गुणा जायंति ओहिमणचक्खुमाईआ ॥”

અર્થાત્ નાશ થતાં એટલે દેશઘાતિરૂપે પરિણત થતાં અવધિજ્ઞાનાવરણાદિનાં કેટલાંક દેશઘાતિ રસ-સ્પર્ધકોના ઉપશમથી અને કેટલાંક દેશઘાતિ રસ-સ્પર્ધકોના ઉદયથી ક્ષયોપશમથી અનુવિ-
ઔદયિક ભાવ પ્રવર્તે છે. એથી કરીને જ ઉદય પામતા અંશના ક્ષયોપશમની વૃદ્ધિથી વર્ધમાન અવધિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ છે. વળી જ્યારે અવધિજ્ઞાનાવરણાદિનાં સર્વઘાતિ રસ-સ્પર્ધકો વિષાક-
ઉદયને પામે છે ત્યારે તદ્વિપય ઔદયિક ભાવ કેવળ પ્રવર્તે છે. કેવળ અવધિજ્ઞાનાવરણીયનાં સર્વ-
ઘાતિ રસ-સ્પર્ધકોના કોઇક વાર દેશઘાતિપણ્યને લીધે, કોઇક વાર વિશિષ્ટ ગુણની પ્રતિપત્તિથી અને કોઇક વાર એના વિના પણ પરિણામ થાય છે; કેમકે અવધિજ્ઞાનના ભવપ્રત્યય અને ગુણ-
પ્રત્યય એ બે લેહ સુપ્રસિદ્ધ છે. મનઃપર્યાયજ્ઞાનાવરણીયનો પરિણામ તો વિશિષ્ટ સંયમ અપ્રમાદ
વગેરેની પ્રતિપત્તિને વિષે જ છે, કેમકે તથાવિધસ્વભાવીઓના જ બંધન-કાલમાં તેનું બંધન છે. વળી
અશુદ્ધર્શનાવરણાદિનો પણ પરિણામ તે તે ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિ આદિ ચોગ્ય સામગ્રી વડે છે. મતિ-
જ્ઞાનાવરણ, ક્ષુતજ્ઞાનાવરણ, અશુદ્ધર્શન અને અંતરાય એ પ્રકૃતિઓમાં તો સદાએ દેશઘાતી એવાં
જ રસ-સ્પર્ધકોનો ઉદય છે, નહિ કે સર્વઘાતિઓનો. તેથી કરીને સર્વદા જ તે પ્રકૃતિઓના
ઔદયિક અને ક્ષાયોપશમિક એ બે ભાવો સંમિશ્ર મળે છે, નહિ કે ફક્ત ઔદયિક. આ પ્રમાણે
પંચસંગ્રહની મૂળ ટીકામાં કહ્યું છે. આ સંગત ત્યારે બને છે કે જ્યારે એમ સ્વીકારાય કે જે
અધ્યવસાય વડે આ પ્રકૃતિઓનાં સર્વઘાતિ રસ સ્પર્ધકો છે તે અધ્યવસાય વડે દેશઘાતિ
કરી શકાય છે, આમ ન માનીએ તો બંધની સમીપ લવાયેલાં એવાં મતિજ્ઞાનાવરણાદિ
દેશઘાતિ રસ-સ્પર્ધકોનો સંભવ અનિવૃત્તિ બાદર-અહ્વાના સંખ્યેય ભાગો જતા રહ્યા પછી જ
હોવાથી તેની પહેલાં મતિજ્ઞાનાદિના અભાવનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે. આ પ્રમાણે
અભાવ થતાં તેના બળથી લભ્ય તદવસ્થાનો લાભ ઘટી શકશે નહિ એમ અન્યોન્યાશ્રયના
આપાતથી મતિજ્ઞાનાદિનો મૂળથી અભાવનો પ્રસંગ બંડો થશે. એ પ્રમાણે મતિજ્ઞાન, ક્ષુત-
જ્ઞાન, અશુદ્ધર્શન ઇત્યાદિનો ક્ષાયોપશમિકરૂપે ઉલ્લેખ કરવાથી સર્વઘાતિ રસ-સ્પર્ધકોના ઉદયને
વિષે તેના લાભનો અભાવ હોવાથી અને દેશઘાતિ રસ-સ્પર્ધકોના પૂર્વે બંધ નહિ હોવાથી,
માત્ર અધ્યવસાયથી સર્વઘાતિનું દેશઘાતિરૂપ પરિણમનનો અસ્વીકાર થતા સર્વે જીવોને તેના લાભ

અત્યંત વિશુદ્ધ અધ્યવસાયને લઈને શુભપણું હોવાથી આ પ્રકૃતિઓનો એકસ્થાનીય રસનો ખંધ છે. જાણીની શુભ અથવા અશુભ પ્રકૃતિઓ ખંધ આશ્રીને દ્વિસ્થાનીયથી માંડીને ચતુસ્થાનીય રસવાળી મળે છે, પરંતુ એકસ્થાનીય રસવાળી તો મળતી નથી જ. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો સત્તર પ્રકૃતિઓને છાંડીને હાર્યાદિ અશુભ પ્રકૃતિઓનો એકસ્થાનીય રસ જાંધવા યોગ્ય શુદ્ધિ અર્પણ કરણ, પ્રમત્તાપ્રમત્તને હોતી જ નથી. અનિવૃત્તિ બાહર-અદાના સંખ્યેય ભાગ પછી એકસ્થાનીય રસના ખંધને યોગ્ય અને પરમ પ્રકરણે પામેલી શુદ્ધિ જ્યારે થાય છે, ત્યારે તેનો ખંધ થતો નથી.

વળી જેમ શ્રેષ્ઠિના આરોહણને વિષે અનિવૃત્તિ બાહર-અદાના સંખ્યેય ભાગો ગયા પછી અત્યંત વિશુદ્ધિને લીધે મતિજ્ઞાનાવરણાદિનો એકસ્થાનીય રસનો ખંધ નથી, તેમ ક્ષપક-શ્રેષ્ઠિના આરોહણને વિષે ચરમ, દ્વિચરમ આદિ સમયોમાં વર્તતા સૂક્ષ્મસંપ્રસાયની અતિશય વિશુદ્ધતાને લઈને કેવલદ્રિક (કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન)ને સંભવતા બંધનો એકસ્થાનીય રસ ખંધ કેમ નહિ એવી શંકા ન કરવી, કેમકે સ્વદ્ય પણુ કેવલદ્રિકનો રસ સર્વધાતી છે, અને સર્વધાતીઓના જઘન્ય પઢને વિષે પણ દ્વિસ્થાનીય રસનો જ સંભવ છે. શુભ પ્રકૃતિઓની પણ અત્યંત શુદ્ધિમાં વર્તનાર ચતુસ્થાનીય જ રસ ખાંધે છે, તેનાથી મન્દ, મન્દતર વિશુદ્ધિમાં તો ત્રિસ્થાનીય કે દ્વિસ્થાનીય અને સંકલેશાદ્યામાં વર્તનાર તો શુભ પ્રકૃતિઓ જ ખાંધે નહિ, તો તેને વિષે તદ્દગત રસના સ્થાનકની ચિંતા શા માટે કરવી ?

અતિસંકલિષ્ટ મિથ્યાદૃષ્ટિને વિષે નરકગતિ પ્રાપ્તિ વૈકલ્ય, તૈજસ વગેરે જે શુભ પ્રકૃતિઓ ખંધ પામે છે તેનો પણ તે પ્રકારના સ્વભાવને લઈને જઘન્યથી પણ દ્વિસ્થાનીય જ રસ ખંધાય છે; નહિ કે એકસ્થાનીય. અત્ર કોઈ પ્રશ્ન કરે કે સંકલેશના ઉત્કર્ષથી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ માત્ર થાય છે, તો જે અધ્યવસાયો વડે શુભ પ્રકૃતિઓની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ યાય છે તે જ અધ્યવસાયો વડે એકસ્થાનીય રસ કેમ ન થાય ? તો આનો ઉત્તર એ છે કે અત્ર પ્રથમ સ્થિતિથી માંડીને સમયની વૃદ્ધિ વડે અસંખ્યેય રિથિતિ-વિશેષો થાય છે અને વળી એકેક સ્થિતિમાં અસંખ્યેય રસ-સ્પર્ષક-સંધાત છે; તેથી કરીને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ખંધાતાં પ્રત્યેક સ્થિતિ-વિશેષમાંના અસંખ્યેય જે રસ-સ્પર્ષક-સંધાત-વિશેષો છે, તે બધા દ્વિસ્થાનીય રસના જ સંભવે છે, નહિ કે એકસ્થાનીય; શુભ પ્રકૃતિઓના ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-ખંધને વિષે પણ એકસ્થાનીય રસનો ખંધ નથી.^૧

આ પ્રમાણેની વસ્તુ-સ્થિતિ હોવાથી, જ્યારે દેશઘાતિ એવાં અવધિજ્ઞાનાવરણાદિ ક્રમોનાં સર્વધાતિ રસ-સ્પર્ષકો વિશુદ્ધ અધ્યવસાયને લઈને દેશઘાતિરૂપે પરિચુત થતાં નાથ પામે

૧ કહ્યું પણ છે કે—

“ રક્ષોતરિઈ અજ્ઞાવસાળેદિ પગઠાણિજો દોર ।

સુમિઆણ તં ન જં ટિર અસંજગુણિજા ર અણુમાગા ॥ ”

[રક્ષકસ્થિતિઃ અધ્યવસાયેઃ પદસ્થાનિકા ભવતિ ।

સુમિકાનાં તદ્ ન યત્ સ્થિતિઃ અસંજગુણિકાસ્તુ અણુમાગાઃ ॥]

તર્મોદયાદ્ વિવક્ષિતભવાદ્ ભવાન્તરગમનયોગ્યત્વં ગતે-
(૩)

ર્મના ઉદયને લીધે અમુક ભવથી ભવાન્તરમા જવાની જે યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય
તમા આવે છે.

૧૦૫) રોદયાત્ કલુપિતભાવરૂપત્વં કષાયસ્ય લક્ષણમ્ । (૯૪)

નીચ કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતા કલુપિત ભાવને ' કષાય ' કહેવામા આવે છે

૧૦૬) વ્યજન્યસ્વે સતિ મૈથુનેચ્છારૂપત્વં લિङ્ગસ્ય લક્ષણમ્ । (૯૫)

નીચ કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતી સંસાર-સેવનની ઇચ્છાને ' લિંગ ' સમજવું.

નું લક્ષણ—

૧૦૭) યે તત્ત્વબુદ્ધિરૂપત્વં મિથ્યાદર્શનસ્ય લક્ષણમ્ । (૯૬)

મા તત્ત્વની બુદ્ધિ કરવી તે ' મિથ્યાદર્શન ' કહેવાય છે.

જાણું—

૧૦૮) અમોહોદયે સતિ અતત્ત્વજ્ઞાનરૂપત્વમજ્ઞાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૯૭)

માત્ત-મોહનીચ કર્મના ઉદયને લીધે ઉત્પન્ન થતા અતત્ત્વ-જ્ઞાનને ' અજ્ઞાન ' સંબો-
ધે.

૧૦૯) મત્તત્ત્વમસિદ્ધસ્ય લક્ષણમ્ । (૯૮)

' ' કહેવામા આવે છે.

૧૧૦) યે સતિ સાવચયોગાદ્ વિરત-
(૯૯)

મળશે નહિ એમ સમજવું. અત્ર કોઈ એમ પ્રશ્ન કરે કે જો જે અધ્યવસાયથી એ ઉ તે અધ્યવ-
સાયથી ઉક્ત સર્વધાતિ રસ-સ્પર્ધકોના દેશધાતિપણે પરિણામ થાય છે તો પૂર્વ અવસ્થામાં તેના
બંધને વિષે શું પ્રયોજન છે તો તેને એમ પૂછવામાં આવે છે કે શું પ્રયોજનની ક્ષતિની ભીતિને
લઈને સામગ્રી કાચ ઉત્પન્ન કરતી નથી એમ તમે કહેવા માંગો છો ? જો એમ હોય તો પ્રયોજન
પૂર્ણ હોવા છતાં મજબૂત હંડ વડે પ્રેરાયેલું ચક્ર ફરશે નહિ, તેથી કરીને પ્રકૃતમાં હેતુના સસુદા-
યથી જ સર્વધાતિ રસ-સ્પર્ધકોના બંધના ઉપાયરૂપ અધ્યવસાય વડે તેના બંધને વિષે, તેમજ તે
તે અધ્યવસાયથી સર્વદા તેના દેશધાતિ પરિણામને વિષે પણ બાધકનો અભાવ છે, તેથી કરીને
જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાયના વિપાક-ઉદયમાં પણ ક્ષયોપશમની અવિરૂદ્ધતા છે.
મોહનીય કર્મની તો મિથ્યાત્વ, અનન્તાનુબંધી કપાય વગેરે પ્રકૃતિના પ્રદેશ-ઉદયમાં ક્ષયોપશમિક
ભાવ અવિરૂદ્ધ છે, નહિ કે વિપાક-ઉદયમાં; કેમકે તે પ્રકૃતિઓની સર્વધાતિપણને લઈને
તેનાં રસ-સ્પર્ધકને તથાવિધ અધ્યવસાય દ્વારા પણ દેશધાતિરૂપે પરિણામવતું અશક્ય છે. રસના
દેશધાતિરૂપે પરિણામમાં તાદાત્મ્યથી દેશધાતિની પ્રકૃતિના હેતુત્વની કલ્પના છે તે પ્રકૃતિઓમાં
વિપાક-ઉદયના વિષ્કંભની કલ્પના તો સર્વધાતિ રસ-સ્પર્ધકોના ક્ષયોપશમિક સમ્યક્ત્વ વગેરે
લાપ્તને કહેનારા સિદ્ધાન્તના બળથી ક્ષયોપશમની અન્યથા અનુપત્તિને લીધે જ તથાવિધ અધ્યવ-
સાયથી સમજવી. કેવલજ્ઞાનાવરણ અને કેવલદર્શનાવરણના વિપાક-ઉદયના વિષ્કંભ માટેની
અયોગ્યતામાં સ્વભાવ જ શરણ છે એમ માંગે કહે છે. હેતુના અભાવથી જ તેનો અભાવ છે. તેના
હેતુપણથી અધ્યવસાયની કલ્પના કરતી વેળા તેના ક્ષયના હેતુત્વની કલ્પના તો યુક્ત છે, તેથી
મિથ્યાત્વાદિ પ્રકૃતિના વિપાક-ઉદયને વિષે ક્ષયોપશમનો સંભવ નથી, કિન્તુ તેના પ્રદેશ-ઉદયને
વિષે છે. વળી સર્વધાતિ રસ-સ્પર્ધકના પ્રદેશો પણ સર્વસ્વનો નાશ કરનારા શુભવાળા છે. એથી કરીને
તેના પ્રદેશ-ઉદયને વિષે પણ ક્ષયોપશમનો સંભવ કેવી રીતે છે એમ ન કહેવું, કેમકે તે સર્વધાતિ
રસ-સ્પર્ધકના પ્રદેશો કે જેનો અધ્યવસાય-વિશેષ વડે જરાક મન્દ અનુભાવવાળા બનાવેલા વિરલ
વેદમાન દેશધાતિ સ્પર્ધકોને વિષે આંતરિક પ્રવેશ થયો છે તેનામાં યથાસ્થિત સ્વબળને પ્રકટ
કરવાનું સામર્થ્ય નથી. મિથ્યાત્વ આદિ બાર કપાયોથી રહિત અવશિષ્ટ મોહનીય પ્રકૃતિઓના
પ્રદેશ-ઉદયમાં કે વિપાક-ઉદયમાં ક્ષયોપશમ અવિરૂદ્ધ છે, કેમકે એ પ્રકૃતિઓ દેશધાતિની છે.
તેમાં સર્વધાતિરસના દેશધાતિરૂપે પરિણામને વિષે આસ્ત્રને અનુગત અધ્યવસાય-વિશેષને
કારણરૂપ સમજવું. કિન્તુ તે પ્રકૃતિઓ અમુક ઉદયવાળી છે, એથી કરીને તેના વિપાક-ઉદયના
અભાવમાં ક્ષયોપશમિક ભાવનો આવિભાવ થતાં, પ્રદેશોદયવાળી તે હોવા છતાં તે જરા પણ
દેશધાતિની નથી. વિપાક-ઉદય પ્રવર્તે તો હોય ત્યારે તો ક્ષયોપશમિક ભાવના સંભવને વિષે
જરાક મહિનતા કરનારી હોવાને લીધે તે પ્રકૃતિઓ દેશધાતિની બને છે. આ પ્રમાણે ક્ષયોપશમની
પ્રક્રિયા ટુંકાણમાં દર્શાવી છે. વિશેષ જિજ્ઞાસુએ તો કર્મપ્રકૃતિની મહામહોપાધ્યાય શ્રીયશોચિજ્ય-
કૃત ટીકા ભેવી.

ઔદયિકના ૨૧ લેહો—

આત્માની એક પ્રકારની કલુષિતતારૂપ ઔદયિક ભાવના એકવીસ પ્રકારો છે—૪ ગતિ,
૪ કપાય, ૩ વિંગ, મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન, અસિદ્ધપણું, અનિયતપણું અને ૬ લેરયા. આના
- ૪ કર્મે શ્રેણી નિર્દેશમાં અંકાર કહે છે કે—

મળશે નહિ એમ સમજવું. અત્ર કોઈ એમ પ્રશ્ન કરે કે જો જે અધ્યવસાયથી એ છે તે અધ્યવસાયથી ઉક્ત સર્વધાતિ રસ-સ્પર્ધકોના દેશધાતિપણે પરિણામ થાય છે તો પૂર્વ અવસ્થામાં તેના બંધને વિષે શું પ્રયોજન છે તો તેને એમ પૂછવામાં આવે છે કે શું પ્રયોજનની ક્ષતિની ભીતિને લઈને સામગ્રી કાર્ય ઉત્પન્ન કરતી નથી એમ તમે કહેવા માંગો છો ? જો એમ હોય તો પ્રયોજન પૂર્ણ હોવા છતાં મળખૂત હંડ વડે પ્રેરાયેલું ચક્ર ફરશે નહિ, તેથી કરીને પ્રકૃતમાં હેતુના સમુદાયથી જ સર્વધાતિ રસ-સ્પર્ધકોના બંધના ઉપાયરૂપ અધ્યવસાય વડે તેના બંધને વિષે, તેમજ તે તે અધ્યવસાયથી સર્વધા તેના દેશધાતિ પરિણામને વિષે પણ બાધકનો અભાવ છે, તેથી કરીને જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાયના વિપાક-ઉદયમાં પણ ક્ષયોપશમની અવિરૂદ્ધતા છે. મોહનીય કર્મની તો મિથ્યાત્વ, અનન્તાનુબંધી કષાય વગેરે પ્રકૃતિના પ્રદેશ-ઉદયમાં ક્ષયોપશમિક ભાવ અવિરૂદ્ધ છે, નહિ કે વિપાક-ઉદયમાં; કેમકે તે પ્રકૃતિઓની સર્વધાતિપણાને લઈને તેનાં રસ-સ્પર્ધકને તથાવિધ અધ્યવસાય દ્વારા પણ દેશધાતિરૂપે પરિણામવતું અશક્ય છે. રસના દેશધાતિરૂપે પરિણામમાં તાદૃશ્યથી દેશધાતિની પ્રકૃતિના હેતુત્વની કલ્પના છે તે પ્રકૃતિઓમાં વિપાક-ઉદયના વિષ્કંભની કલ્પના તો સર્વધાતિ રસ-સ્પર્ધકોના ક્ષયોપશમિક સમ્યક્ત્વ વગેરે લાબધને કહેનારા સિદ્ધાન્તના બળથી ક્ષયોપશમની અન્યથા અનુપત્તિને લીધે જ તથાવિધ અધ્યવસાયથી સમજવી. કેવલજ્ઞાનાવરણ અને કેવલદર્શનાવરણના વિપાક-ઉદયના વિષ્કંભ માટેની અયોગ્યતામાં સ્વભાવ જ શરણુ છે એમ પ્રાંચો કહે છે. હેતુના અભાવથી જ તેનો અભાવ છે. તેના હેતુપણાથી અધ્યવસાયની કલ્પના કરતી વેળા તેના ક્ષયના હેતુત્વની કલ્પના તો શુકત છે, તેથી મિથ્યાત્વાદિ પ્રકૃતિના વિપાક-ઉદયને વિષે ક્ષયોપશમનો સંભવ નથી, કિન્તુ તેના પ્રદેશ-ઉદયને વિષે છે. વળી સર્વધાતિ રસ-સ્પર્ધકના પ્રદેશો પણ સર્વસ્વનો નાશ કરનારા શુભવાળા છે. એથી કરીને તેના પ્રદેશ-ઉદયને વિષે પણ ક્ષયોપશમનો સંભવ કેવો રીતે છે એમ ન કહેવું, કેમકે તે સર્વધાતિ રસ-સ્પર્ધકના પ્રદેશો કે જેનો અધ્યવસાય-વિશેષ વડે જરાક મન્દ અનુભાવવાળા બનાવેલા વિરલ વેદ્યમાન દેશધાતિ સ્પર્ધકોને વિષે આન્તરિક પ્રવેશ થયો છે તેનામાં યથાસ્થિત સ્વબળને પ્રકટ કરવાનું સામર્થ્ય નથી. મિથ્યાત્વ આદિ બાર કપાયોથી રહિત અવશિષ્ટ મોહનીય પ્રકૃતિઓના પ્રદેશ-ઉદયમાં કે વિપાક-ઉદયમાં ક્ષયોપશમ અવિરૂદ્ધ છે, કેમકે એ પ્રકૃતિઓ દેશધાતિની છે. તેમાં સર્વધાતિરમના દેશધાતિરૂપ પરિણામને વિષે આસ્ત્રિને અનુગત અધ્યવસાય-વિશેષને કારણરૂપ મમજવું. કિન્તુ તે પ્રકૃતિઓ અધ્રુવ ઉદયવાળી છે, એથી કરીને તેના વિપાક-ઉદયના અભાવમાં ક્ષયોપશમિક ભાવનો આવિર્ભાવ થતાં, પ્રદેશોદયવાળી તે હોવા છતાં તે જરા પણ દેશધાતિની નથી. વિપાક-ઉદય પ્રવર્તતો હોય ત્યારે તો ક્ષયોપશમિક ભાવના સંભવને વિષે જરાક મહિનતા કરનારી હોવાને લીધે તે પ્રકૃતિઓ દેશધાતિની અને છે. આ પ્રમાણે ક્ષયોપશમની પ્રક્રિયા દુઃકાષ્ઠમાં દર્શાવી છે. વિશેષ જિજ્ઞાસુએ તો કર્મપ્રકૃતિની મહામહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજય-કૃત ટીકા જોવી.

ઔદયિકના ૨૧ બેઠો—

આત્માની એક પ્રકારની કુલુષિતતારૂપ ઔદયિક ભાવના એકવીસ પ્રકારો છે—૪ ગતિ, ૪ કષાય, ૩ વિગ્ન, મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન, અસિદ્ધપણું, અનિયતપણું અને ૬ લેશ્યા. આના અનુક્રમે લક્ષણો નિર્દેશતાં અંચકાર કયે છે કે—

ગતિનામકર્મોદયાદ્ વિવક્ષિતભવાદ્ ભવાન્તરગમનંયોગ્યત્વં ગતે-
લક્ષણમ્ । (૧૩)

અર્થાત્ ગતિનામ-કર્મના ઉદયને લીધે અમુક ભવથી ભવાન્તરમાં જવાની જે યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે તેને ' ગતિ ' કહેવામાં આવે છે.

કપાયનું લક્ષણ—

ચારિત્રમાહોદયાત્ કલુષિતભાવરૂપત્વં કપાયસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૪)

અર્થાત્ ચારિત્રમોહનીય કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતા કલુષિત ભાવને ' કપાય ' કહેવામાં આવે છે.

લિંગનું લક્ષણ—

વેદોદયજન્યત્વે સતિ મૈથુનેચ્છારૂપત્વં લિંગસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૫)

અર્થાત્ વેદ-મોહનીય કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતી સંસાર-સેવનની ઇચ્છાને ' લિંગ ' સમજવું.

મિથ્યાદર્શનનું લક્ષણ—

અતત્ત્વે તત્ત્વબુદ્ધિરૂપત્વં મિથ્યાદર્શનસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૬)

અર્થાત્ અતત્ત્વમાં તત્ત્વની બુદ્ધિ કરવી તે ' મિથ્યાદર્શન ' કહેવાય છે.

અજ્ઞાનનું લક્ષણ—

મિથ્યાત્વમોહોદયે સતિ અતત્ત્વજ્ઞાનરૂપત્વમજ્ઞાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૭)

અર્થાત્ મિથ્યાત્વ-મોહનીય કર્મના ઉદયને લીધે ઉત્પન્ન થતા અતત્ત્વ-જ્ઞાનને ' અજ્ઞાન ' સંબોધવામાં આવે છે.

અસિદ્ધનું લક્ષણ—

કર્મોદયપ્રભવત્ત્વમસિદ્ધસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૮)

અર્થાત્ કર્મના ઉદયને ' અસિદ્ધપણું ' કહેવામાં આવે છે.

અસંયતનું લક્ષણ—

અપ્રત્યાકયાનાવરણીયાદિકપાયોદયે સતિ સાવચયોગાદ્ વિરત-
ભાવરૂપત્વમસંયતસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૯)

કૃષ્ણ લેશ્યાનું લક્ષણ—

કૃષ્ણદ્રવ્યસાચિવ્યાત્ ફલાદનેચ્છયા મૂલાદ્ વૃક્ષોન્મૂલનપરિણામ-
તુલ્યપરિણામરૂપત્વં કૃષ્ણલેશ્યાયા લક્ષણમ્ । (૧૦૧)

અર્થાત્ કોઈ પુરુષ કૃષ્ણ ખાવાની ઇચ્છાથી મૂળથી તે કૃષ્ણદ્રુપ વૃક્ષને ઉખેડી નાંખવા જેવે સંકલ્પ કરે તેવો પરિણામ આત્મામાં કૃષ્ણ દ્રવ્યના સંબંધને-સાન્નિધ્યને લઈને થાય તેને ‘ કૃષ્ણ લેશ્યા ’ બાબુવી.

નીલ લેશ્યાનું લક્ષણ—

નીલદ્રવ્યસાચિવ્યાત્ ફલાદનેચ્છયા મહાશાલાપાતનપરિણામ-
તુલ્યપરિણામરૂપત્વં નીલલેશ્યાયા લક્ષણમ્ । (૧૦૨)

અર્થાત્ કૃષ્ણ ખાવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષને કૃષ્ણદ્રુથી વૃક્ષની મહાશાખાને પાડી નાંખવારૂપ જે ભાવના નીલ દ્રવ્યના સમાગમને લઈને થાય તેને ‘ નીલ લેશ્યા ’ બાબુવી.

કાષોત લેશ્યાનું લક્ષણ—

કાષોતવર્ણદ્રવ્યસાચિવ્યાત્ ફલાદનેચ્છયા પ્રશાલાપાતનપરિણામ-
તુલ્યપરિણામરૂપત્વં કાષોતલેશ્યાયા લક્ષણમ્ । (૧૦૩)

અર્થાત્ કોઈ વ્યક્તિને કૃષ્ણ ખાવાની અભિલાષા થતાં તેને કૃષ્ણદ્રુથી વૃક્ષની પ્રશાખા-કાંખલી કાપી નાંખવાનો વિચાર થાય તેના જેવો આત્મામાં કાષોત વર્ણવાળા દ્રવ્યના સંબંધથી ઉત્પન્ન થતો પરિણામ ‘ કાષોત લેશ્યા ’ કહેવાય છે.

તેજોલેશ્યાનું લક્ષણ—

રક્તવર્ણદ્રવ્યસાચિવ્યાત્ ફલાદનેચ્છયા શુચ્છસન્દોહચ્છેદનપરિ-
ણામતુલ્યપરિણામરૂપત્વં તેજોલેશ્યાયા લક્ષણમ્ । (૧૦૪)

અર્થાત્ કૃષ્ણનું લક્ષણ કરવાની વાંછા થતાં તે કૃષ્ણદ્રુથી વૃક્ષના શુચ્છોના સમૂહનું છેદન કરવા રૂપ વિચારને મળતો આવતો અને રક્ત વર્ણવાળા દ્રવ્યના સંસર્ગથી ઉત્પન્ન થતા પરિણામને ‘ તેજોલેશ્યા ’ કહેવામાં આવે છે.

પદ્મલેશ્યાનું લક્ષણ—

પીતલવર્ણદ્રવ્યસાચિવ્યાત્ ફલાદનેચ્છયા ફલોચ્છેદનપરિણામતુલ્ય-
પરિણામરૂપત્વં પદ્મલેશ્યાયા લક્ષણમ્ । (૧૦૫)

અર્થાત્ અપ્રત્યાપ્તયાનાવર્ણીય વિગેરે કથાયના ઉદય દરમ્યાન ઉત્પન્ન થતા અને સાવધ યોગથી નિવૃત્ત નહિ થનારા જાવને ‘ અસંયતત્વ ’ કહેવામાં આવે છે,

‘લેશ્યા-વિવરણુ

લેશ્યાનું લક્ષણુ—

મનોયોગપરિણામજન્યત્વં લેશ્યાયા લક્ષણમ્, કૃષ્ણાદિદ્રવ્ય-
સાચિવ્યાદ્ આત્મનઃ પરિણામવિશેષરૂપત્વં વા । (૧૦૦)

અર્થાત્ આત્મસિક્ક વ્યાપારથી ઉત્પન્ન થતા પરિણામ-અધ્યવસાયને ‘લેશ્યા’ કહેવામાં આવે છે. અથવા અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો કૃષ્ણાદિ દ્રવ્યના સંબંધથી ઉત્પન્ન થતા આત્માના પરિણામ-વિશેષને ‘લેશ્યા’ બોલવી.

લેશ્યાનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ—

“ લિચ્યતે-શ્લિચ્યતે આત્મા કર્મણા સહાનયતિ લેશ્યા ”

અર્થાત્ જે દ્વારા આત્મા સાથે કર્મનો આપ્ત્વેષ થાય છે તે લેશ્યા એવી વ્યુત્પત્તિવાળી લેશ્યાના કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તેજસ્, પદ્મ, અને શુક્લ એમ છ લેહો છે. હવે પ્રથમ તો વિશુદ્ધિની તરતમવાને લક્ષ્યમાં રાખીને પાઠવામાં આવતા લેશ્યાના છ લેહોના અનુક્રમે લક્ષણો વિચારવામાં આવે છે.

૧ કિંગ્બરીય સાહિત્ય પૈકી ગોરમ્મસારેના ૭૩૭૬ (ચા. ૪૮૮-૫૫૫)માં આ વિષયને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

૨ સરખાવો શ્રીચન્દ્રપિં મદત્તરસરિફત પંચસંગ્રહની શ્રીમલયગિરિચરિત્રે રચેલી જ્ઞાતિના દશમા પદ્યગત નિમ્ન-લિખિત પદ્યિત—

“ કૃષ્ણાદિદ્રવ્યસાચિવ્યાદ્ આત્મનઃ પરિણામવિશેષઃ । ઉક્ત ચ—

‘ કૃષ્ણાદિદ્રવ્યસાચિવ્યાદ્, પરિણામો ચ આત્મનઃ ।,

સ્પર્શિકસ્યેવ તત્ત્વાય, ‘ લેશ્યા ’ શબ્દઃ પ્રચલેતે ’ ॥ ”

આપર્યકની શ્રીહારિલાદીય જ્ઞાતિના ૬૪૫ મા પત્રમા પ્રમાણરૂપે નિર્દેશિતું તેમજ ઉત્તર-પ્રથમની શ્રીશાન્તિસૂરિફત જ્ઞાતિના ૬૫૬ મા પત્રમા અવતરણરૂપે આપેલું આ જ પદ્ય દ્રવ્યલેહ-પ્રકાશ (સ. ૩)મા ૨૮૪ મા શ્લોકરૂપે નજરે પડે છે.

૩ આ કૃષ્ણાદિ દ્રવ્યો યોનાન્તર્ગત સમજવા, કેમકે એનો યોગી સાથે અન્વય તેમજ વ્યતિરેક રૂપે સંબંધ છે. એમકે ત્યાં સુધી યોગ છે ત્યાં સુધી લેશ્યા છે. યોગના અભાવમા અયોગી અવસ્થામાં લેશ્યા હોતી નથી.

આપણને તો મનુષ્યો સાથે વિરોધ હોવાથી તેમનો નાશ કરવો. ત્યારે ત્રીજાએ પોતાનો અભિપ્રાય એમ દર્શાવ્યો કે સ્ત્રીહત્યા એ એક ઘોર પાપ છે, વાસ્તે ફક્ત પુરુષોને જ મારવા. પછી ત્રણેએ ચોથાને પૂછ્યું કે તારો આ બાબતમાં શો મત છે ત્યારે તે કહેવા લાગ્યો કે બિચારા હથિવાર વિનાના પુરુષોને મારવાની શું જરૂર છે, માટે શસ્ત્રધારી પુરુષોનો જ સંહાર કરવો. અત્યાર સુધી પાંચમો મહામહેનતે શાંતિ બાળવી રાખ્યો હતો તેનાથી હવે રહેવાયું નહિ એટલે તેણે કહ્યું કે નાસતા એવા શસ્ત્રધારી પુરુષોને મારવાથી આપણને કશો ફાયદો નથી, વાસ્તે તેમાંથી જે સામા યુદ્ધ કરવા તૈયાર થાય તેમને જ મારવા. આમ કહી રહ્યા બાદ તેણે છઠ્ઠાનો મત પૂછ્યો. તેણે તો સાફ કહ્યું કે હું તમારામાંના કોઈના પણ મતને મળતો થતો નથી. એક તો પર દ્રવ્યનું હરણ કરવું-ચોરી કરવી એ જ મહાપાતક છે તો પછી પ્રાણિ-હત્યાનું પાતક માથે વડોરી લેવાથી આપણી શી ગતિ થશે ? આપણે કયે ભવે છૂટીશું ? વાસ્તે આપણે તો ધન જ લેવું. આ પ્રમાણે છઠ્ઠે ચોરાએ જે પોતપોતાના વિચારો રબુ કર્યા તે છ પ્રકારની કૃષ્ણાદિ લેશ્યા બાબતો.

કયા જીવને કઈ કઈ લેશ્યાઓ હોઈ શકે ?—

પૃથ્વીકાય, અખકાય અને વનસ્પતિકાય જીવોને તેમજ ભવનપતિ અને વ્યન્તરોને (દેવ અને દેવીઓને) કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત અને તેજસ્ એમ ચાર લેશ્યાઓ સંભવે છે, જ્યારે તેજસ્કાય, વાયુકાય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય, સંમૂર્ચ્છિમ તિચંચ પંચેન્દ્રિય તેમજ સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યોને તથા નારકીઓને કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોત એમ ત્રણ જ લેશ્યાઓ સંભવે

૧ આ દૃષ્ટાંત ગોમ્મટસારના ૭૫૩૧૩ની ૫૦૫મી અને ૫૦૭મી ગાથાઓમાં પણ બોવાય છે:—

૨ સરખાવો—

“ કિણ્ઠા નીલા કાઠ તેઝ લેસા ચ મધનવંતરિયા ।

જોડલસોદ્ધર્મસાણ તેઝલેસા મુણેયઠ્ઠા ॥ ૧ ॥

કલ્પે સળંગુમારે માહિદે વેષ ધંપલોપ ચ ।

પપ્પસુ પમ્મલેસા તેણ પરં સુક્કલેસા ડ ॥ ૨ ॥

પુઠ્ઠી આઢ વણસ્સઃ વાયરપત્તેય લેસ ચત્તારિ ।

ગમ્મયતિરિયનરેસુ છલેસા તિન્નિ લેસાણ ॥ ૩ ॥ ”

[કૃષ્ણા નીલા કાપોતી તેજસી લેશ્યા ચ પ્રથમવ્યન્તરાણામ્ ।

વ્યોત્તિષ્કસૌધર્મશાનાઃ તેજોલેશ્યાકાઃ જ્ઞાતઘ્વાઃ ॥ ૧ ॥

કલ્પે સાનત્કુમારે માહિન્દ્રે ચેષ બ્રહ્મલોકે ચ ।

પતેષુ પદ્મલેશ્યા તતઃ પરં શુક્લલેશ્યા ॥ ૨ ॥

પૃથ્વ્યવ્ધનસ્પતિષાદરપત્યેકાનાં લેશ્યાઃ ચત્તસ્રઃ ।

ગર્ભજતિચંદ્નરેષુ પદ્મ લેશ્યાઃ શ્રોણાનાં તિસ્રઃ ॥ ૩ ॥]

૧૨ નારકી સંબંધી નીચેની ગાથા—

“ કાઢય દોસુ તર્ફાર્યે મં સિયા નીલિયા ચડત્તોપ ।

પંચમિયાપ મિસ્સા કણ્ઠા તત્તો પરમદ્દણ્ઠા ॥ ”

[કાપોતી વ્યોસ્તુતોયસ્વાં મિથ્યા નોત્ત ચતુર્ધ્યામ્ ।

પદ્મધ્યાં મિથ્યા કૃષ્ણા તતઃ પરમકૃષ્ણા ॥]

અર્થાત્ કૃણો આહાર કરવાની ઇચ્છા થતાં કૃણોને તોડવા જેવો આત્મામાં પીત વર્ણના દ્રવ્યના સંબંધથી ઉત્પન્ન થતો પરિણામ ' પદ્મલેશ્યા ' ભણ્યવી.

શુકલ લેશ્યાનું લક્ષણ—

શુકલવર્ણદ્રવ્યસાચિવ્યાત્ ફલાદનેચ્છયા પતિતફલગ્રહણપરિણામ-
તુલ્યપરિણામરૂપત્વં શુકલલેશ્યાયા લક્ષણમ્ । (૧૦૬)

અર્થાત્ કૃણોને ખાવાની ઇચ્છા થવાથી જમીન પર પડેલાં કૃણોને ગ્રહણ કરવા જેવો, આત્મામાં શુકલ વર્ણવાળા દ્રવ્યના સંબંધને લીધે ઉત્પન્ન થતો પરિણામ તે ' શુકલ લેશ્યા ' ભણ્યવી.

લેશ્યા પરત્વે દૃષ્ટાંતો—

આ લેશ્યાના સ્વરૂપ વિષે વધારે વિચાર કરવામાં આવે તે પૂર્વે સિદ્ધાન્તમાં જે બે દૃષ્ટાંતો સૂચવાયાં છે અને જેમાંના એકનું કૃષ્ણ લેશ્યાદિનાં લક્ષણોમાં નિર્દેશ કરાયો છે તેનો ઉદ્દેશ કરવામાં આવે છે.

કોઈક છ મનુષ્યો માર્ગમાં બૂલા પડવાથી મોટી અટવીમાં જઈ ચડ્યા. ત્યાં તેમને બૂખ લાગવાથી ચારે બાજુ તેઓ ખાદ્ય પદાર્થની તપાસ કરવા લાગ્યા. આમ તેમ ફરતાં પવનથી ઝૂલતા એવા પદ્મલેશ્યા વડે વટેમાથુને ભણે બોલાવતું ન હોય તેમ એકે કળદ્રુપ જમ્યદ્રુપ તેમની નજરે પડ્યું. તે બેમને તેમાંથી એક પુરુષ બોલ્યો કે બે આ વૃક્ષને મૂળમાંથી ઉખેડી નાંખવામાં આવે તો આપણને સુખેથી છંદ લોજન મળે. આ સાંભળીને બીજે બોલી બિંબો કે આવા મોટા ઝાડનો સમૂળ નાશ કરવાની શી જરૂર છે ? તેની મોટી ડાળીઓ કાપી નાંખવાથી આપણું કામ સરી શકે તેમ છે. એટલે ત્રીજાએ કહ્યું કે મોટી ડાળીઓને ઉગતાં તો પાછી કેટલી બધી વાર લાગશે વારતે નાની નાની ડાળીઓ કે જે કૃણાથી ભરેલી છે તે જ પાડીએ. આ પ્રમાણેની વાતચિત સાંભળીને ચોથો બોલ્યો કે ડાળીઓ પાડવાની કંઈ જરૂર નથી; આપણે શુચ્છાઓના સમૂહને તોડીએ એટલે તેમાં ઉગેલાં કૃણો ખાવાથી આપણને તૃપ્તિ મળશે. ત્યારે પાંચમો બોલ્યો કે આપણને શુચ્છાઓની આવશ્યકતા નથી, પરંતુ કૃણોની જરૂર હોવાથી તેને જ તોડીએ. એટલે છઠ્ઠો બોલી બિંબો કે આ પ્રમાણે કાર્ય કરીને ખાલી ફાકટ ઝાડનો નાશ કરવાની હું તો જરૂર કહેતો નથી. આ પૃથ્વી પર પડેલાં કૃણો ખાવાથી આપણી બૂખ મટી જશે. આ છ માણસોના પરિણામો તે અનુક્રમે કૃષ્ણાદિ લેશ્યા છે.

આ સંબંધમાં બીજું દૃષ્ટાન્ત એ છે કે—

એક દિવસ રૂર કર્મ કરવામાં આનંદ માનનારા છ ચોરા એક ગામ ભટવાને જતા હતા. તેઓ પરસ્પર વાર્તાલાપ કરવા લાગ્યા. તેમાંથી એક ચોરે કહ્યું કે આજે આપણી નજરે જે ગ્રાણી પડે તેને મારવો, પછી ભલે તે બેપજો હોય કે ચોપજો હોય. એ સાંભળીને બીજાએ કહ્યું કે ચોપમાં જનાવરોએ આપણું શું બગાડ્યું છે કે તેને મારવા ?

આપણને તો મનુષ્યો સાથે વિરોધ હોવાથી તેમનો નાશ કરવો. ત્યારે ત્રીજાએ પોતાનો અભિપ્રાય એમ દર્શાવ્યો કે સ્ત્રીહત્યા એ એક ઘોર પાપ છે, વાસ્તે ક્રૂર પુરુષોને જ મારવા. પછી ત્રણેએ ચોથાને પૂછ્યું કે તારો આ બાબતમાં શો મત છે ત્યારે તે કહેવા લાગ્યો કે બિચારા હથિવાર વિનાના પુરુષોને મારવાની શું જરૂર છે, માટે શસ્ત્રધારી પુરુષોનો જ સંહાર કરવો. અત્યાર સુધી પાંચમો મહામહેનતે શાંતિ બળવી રાખ્યો હતો તેનાથી હવે રહેવાયું નહિ એટલે તેણે કહ્યું કે નાસતા એવા શસ્ત્રધારી પુરુષોને મારવાથી આપણને કશો ફાયદો નથી, વાસ્તે તેમાંથી જે સામા યુદ્ધ કરવા તૈયાર થાય તેમને જ મારવા. આમ કહી રહ્યા બાદ તેણે છઠ્ઠાનો મત પૂછ્યો. તેણે તો સાફ કહ્યું કે હું તમારામાંના કોઈના પણ મતને મળતો થતો નથી.. એક તો પર દ્રવ્યનું હરણ કરવું-ચોરી કરવી એ જ મહાપાતક છે તો પછી પ્રાણિ-હત્યાનું પાતક માથે વહોરી લેવાથી આપણી શી ગતિ થશે ? આપણે કયે ભવે ધ્રૂપીશું ? વાસ્તે આપણે તો ધન જ લેવું. આ પ્રમાણે છઠ્ઠાએ ચોરાએ જે પોતપોતાના વિચારો રજૂ કર્યા તે છ પ્રકારની કૃષ્ણાદિ લેશ્યા બહુવી.

કયા જીવને કયું કયું લેશ્યાઓ હોય શકે ?—

પૃથ્વીકાય, અગ્નિકાય અને વનસ્પતિકાય જીવોને તેમજ ભવનપતિ અને વ્યન્તરોને (દેવ અને દેવીઓને) કૃષ્ણ, નીલ, કાષોત અને તેજસ્ એમ ચાર લેશ્યાઓ સંભવે છે, જ્યારે તેજસ્કાય, વાયુકાય, દ્રીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય, સંમૂર્ધિમ તિથંથ પંચેન્દ્રિય તેમજ સંમૂર્ધિમ મનુષ્યોને તથા નારકીઓને કૃષ્ણ, નીલ અને કાષોત એમ ત્રણ જ લેશ્યાઓ સંભવે

૧ આ દશાત ગોત્રમહાસારના જીવકાણી ૫૦૬મી અને ૫૦૭મી ગાથાઓમાં પણ જોવાય છે :—
૨ સંજ્ઞાઓ—

“ કિષ્કા નીલા કાક તેજ લેસા ચ પ્રવળર્થતરિયા ।
જોરસત્તોદ્ધમ્ભાણ તેજલેસા મુનેયસ્વા ॥ ૧ ॥
કલ્પે સર્ણકુમારે પ્રાહિદે સેષ લંબલોપ ચ ।
પપ્પુ પમ્હલેસા તેણ પરં સુક્લેસા ડ ॥ ૨ ॥
પુઠ્ઠી આડ વળસ્સર વાયરપત્તેય લેસ ચત્તારિ ।
ગમ્ભયતિરિયનરેસું છલેસા તિન્નિ સેસાણં ॥ ૩ ॥ ”

[કૃષ્ણા નીલા કાષોતી તેજસી લેશ્યા ચ વધનવ્યન્તરાણામ્ ।
વ્યોતિષ્કસૌધર્મેશાનાઃ તેજાલેશ્યાકાઃ જ્ઞાતવ્યાઃ ॥ ૧ ॥
કલ્પે સાર્ણકુમારે માદેન્દ્ર સેષ લંબલોકે ચ ।
પતેષુ પમ્હલેશ્યા તતઃ પરં શુક્લલેશ્યા તુ ॥ ૨ ॥
પૃથ્વ્યવ્યવનસ્પતિવાદરમત્યેકાનાં લેશ્યાઃ ચતસઃ ।
ગર્ભજતિર્યક્તરેષુ પદ્ લેશ્યાઃ શ્રેષ્ઠાણાં તિસઃ ॥ ૩ ॥]

૧૨) નારકી સંજ્ઞા નીચેની ગાથા—

“ કાકય દોસુ તરંગાદે મં સિયા નીલિયા ચડતીપ ।
પંચમિયાપ મિસ્મા કળ્હા તત્તો પરમકળ્હા ॥ ”
[કાષોતી વ્યોત્સુતોયસ્વાં મિષ્ઠા નીલા ચતુર્ધ્યામ્ ।
પમ્હવાં મિષ્ઠા કૃષ્ણા તતઃ પરમકૃષ્ણા ॥]

અર્થાત્ ક્રોધને આહાર કરવાની ઇચ્છા થતાં ક્રોધને તોડવા જેવો આત્મામાં પીત વર્ણના દ્રવ્યના સંબંધથી ઉત્પન્ન થતો પરિણામ ' પદ્મલેસ્યા ' બાબુવી.

શુકલ લેસ્યાનું લક્ષણ—

શુક્લવર્ણદ્રવ્યસાચિવ્યાત્ ફલાદનેચ્છયા પતિતફલગ્રહણપરિણામ-
તુલ્યપરિણામરૂપત્વં શુક્લલેસ્યાયા લક્ષણમ્ । (૧૦૬)

અર્થાત્ ક્રોધને ખાવાની ઇચ્છા થવાથી જમીન પર પડેલાં ક્રોધને ગ્રહણ કરવા જેવો, આત્મામાં શુકલ વર્ણવાળા દ્રવ્યના સંબંધને ક્ષીણે ઉત્પન્ન થતો પરિણામ તે ' શુકલ લેસ્યા ' બાબુવી.

લેસ્યા પરત્વે દૃષ્ટાંતો—

આ લેસ્યાના સ્વરૂપ વિષે વધારે વિચાર કરવામાં આવે તે પૂર્વે સિદ્ધાન્તમાં જે બે દૃષ્ટાંતો સૂચવાયાં છે અને જેમાંના એકનું કૃષ્ણ લેસ્યાદિનાં લક્ષણોમાં નિર્દેશ કરાયો છે તેના ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે.

કેાઇક છ મનુષ્યો માર્ગમાં બૂલા પડવાથી મોટી અટવીમાં જઇ ચડ્યા. ત્યાં તેમને બૂખ લાગવાથી ચારે બાજુ તેઓ ખાધ પહાઈની તપાસ કરવા લાગ્યા. આમ તેમ ફરતાં પવનથી ઝૂલતા એવા પદ્મલેસ્યા વડે વટેમાર્ગને બાંધે બાલાવતું ન હોય તેમ એકે ક્ષણરૂપ જંમ્યુવૃક્ષ તેમની નજરે પડ્યું. તે બેઠને તેમાંથી એક પુરુષ બોલ્યો કે બે આ વૃક્ષને મૂળમાંથી ઉખેડી નાંખવામાં આવે તો આપણને મુખેથી ઇંદ બોજન મળે. આ સાંભળીને બીજે બોલી બિચો કે આવા મોટા જાડનો સમૂળ નાશ કરવાની શી જરૂર છે ? તેની મોટી ડાળીઓ કાપી નાંખવાથી આપણું કામ ચરી શકે તેમ છે. એટલે બીજાએ કહ્યું કે મોટી ડાળીઓને ઉગતાં તો પાછી ફેંટલી બધી વાર લાગશે વાસ્તે નાની નાની ડાળીઓ કે જે ક્રોધથી ભરેલી છે તે જ પાછીએ. આ પ્રમાણેની વાતચિત સાંભળીને બોધો બોલ્યો કે ડાળીઓ પાડવાની કંઈ જરૂર નથી; આપણે શુચ્છાઓના સમૂહને તોડીએ એટલે તેમાં ઉગેલાં ક્રોધો ખાવાથી આપણને તૃપ્તિ મળશે. ત્યારે પાંચમો બોલ્યો કે આપણને શુચ્છાઓની આવશ્યકતા નથી, પરંતુ ક્રોધોની જરૂર હોવાથી તેને જ તોડીએ. એટલે છઠો બોલી બિચો કે આ પ્રમાણે કામ કરીને ખાલી ફેંકટ જાડનો નાશ કરવાની હું તો જરૂર ક્રેખતો નથી. આ પૃથ્વી પર પડેલાં ક્રોધો ખાવાથી આપણી બૂખ મટી જશે. આ છ માણસોના પરિણામો તે અનુક્રમે કૃષ્ણાદિ લેસ્યા છે.

આ સંબંધમાં બીજું દૃષ્ટાન્ત એ છે કે—

એક દિવસ દૂર કામ કરવામાં આનંદ માનનારા છ ચોરા એક ગામ ભટવાને જતા હતા. તેઓ પરસ્પર વાર્તાલાપ કરવા લાગ્યા. તેમાંથી એક ચોરે કહ્યું કે આજે આપણી નજરે જે પ્રાણી પડે તેને મારવો, પછી બલે તે બેપગો હોય કે ચોપગો હોય. આ સાંભળીને બીજાએ કહ્યું કે ચોપગાં જનાવરોએ આપણું શું અગાડ્યું છે કે તેને મારવા ?

છે. ગર્ભજ તિર્થંચ પંચેન્દ્રિય અને ગર્ભજ મનુષ્યોના સંબંધમાં છએ લેશ્યાઓ સંભવી શકે છે. જ્યોતિષક દેવ અને દેવીઓને તેમજ સૌધર્મ અને ઇશાન દેવલોકવાસી જીવોને તેમજ તમામ વૈમાનિક દેવીઓને તેજોલેશ્યા છે. સાનતકુમાર, માહેન્દ્ર, અને બ્રહ્મલોક કલ્પના દેવોને પદ્મલેશ્યા અને ત્યાર પછીના બાકીના બધા દેવોને ક્ષેત્ર શુક્લ લેશ્યા જ છે.

લેશ્યા પરત્વે અદ્ય-ખડુત્વ—

શુક્લ લેશ્યાવાળા જીવો ઔથી થાહા છે, કેમકે કેટલાક પંચેન્દ્રિય તિર્થંચમાં, મનુષ્યોમાં તેમજ લાન્તકાદિ દેવોમાં તેનો સદ્ભાવ છે. પદ્મલેશ્યાવાળા જીવો આથી સંખ્યેય શુણ્ણ છે, કેમકે આવા જીવોમાં કેટલાક પંચેન્દ્રિય તિર્થંચ, મનુષ્યો અને પ્રથમના ત્રણ કલ્પના દેવોનો સમાવેશ થાય છે. અત્ર કોઇને શંકા થાય કે આ હકીકત તો બ્યાજબી લાગતી નથી, કારણ કે લાન્તકાદિ દેવો કરતાં તો સાનતકુમારદિ ત્રણ કલ્પવાસી દેવોની સંખ્યા અસંખ્યાત-શુણ્ણ છે. આનું સમાધાન એ છે કે શુક્લ લેશ્યાવાળા પંચેન્દ્રિય તિર્થંચ જીવોની જઘન્ય સંખ્યા વિચારીએ તોપણ તે જીવોની સંખ્યા અસંખ્યાત સનતકુમારદિ ત્રણ કલ્પવાસી દેવો કરતાં અસંખ્યાત શુણ્ણ છે. આ વાતને ધ્યાનમાં લઇને પદ્મલેશ્યાવાળા જીવોની સંખ્યા વિચારવામાં આવે તો પછી ઉપલી હકીકત અસ્થાને લાગશે નહિ. પદ્મલેશ્યાવાળા જીવો કરતાં તેજોલેશ્યાવાળા જીવો અસંખ્ય શુણ્ણ છે, કેમકે તેજોલેશ્યા તો બાહર પૃથ્વીકાય, અગ્નિકાય, પ્રત્યેક વનસ્પતિ, સંખ્યેય શુણ્ણ પંચેન્દ્રિય તિર્થંચ અને મનુષ્યો, ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષક, સૌધર્મ અને ઐશાન દેવોમાં સંભવે છે. આથી અનન્ત શુણ્ણ જીવો (સિદ્ધના જીવો) અલેશ્ય-લેશ્યારહિત છે. આથી કાપોતલેશ્યાવાળા પ્રાણીઓ અનન્ત શુણ્ણ છે, કેમકે સિદ્ધના કરતાં વનસ્પતિકાયના જીવો અનન્ત શુણ્ણ છે. આથી નીલલેશ્યાવાળા જીવો અધિક છે અને તેના કરતાં વળી કૃષ્ણલેશ્યાવાળા જીવોની સંખ્યા વિશેષ છે.

લેશ્યાઓના વર્ણોદિતું સ્વરૂપ—

લેશ્યાઓના વર્ણોદિકનો વિચાર કરીએ તે પૂર્વે એ ધ્યાનમાં રાખવું અગત્યનું છે કે લેશ્યાના 'દ્રવ્ય-લેશ્યા' અને 'ભાવ-લેશ્યા' એમ બે હોદો પડી શકે છે. કૃષ્ણાદિ લેશ્યાને યોગ્ય ને દ્રવ્ય તેને 'દ્રવ્ય-લેશ્યા' સમજવી અને આવાં દ્રવ્યના સાન્નિધ્યથી આત્મામાં ઉત્પન્ન થતા ભાવને-પરિણામને 'ભાવ-લેશ્યા' જાણવી. આ વર્ણોદિનો વિચાર દ્રવ્ય-લેશ્યાને જ આશ્રીને ધરી શકે છે. તેમાં કૃષ્ણ લેશ્યાનો વર્ણ વર્ષા ઋતુના મેઘ, અંજન, ખંજન, કાજલ, ગવલ (લેસનું રંગિત), અરિકક, કોકિતઃ (કોયલ), બ્રમર, બ્રમરાવલી, ગજકલલ (હાથીનું ખચું), કૃષ્ણ કેશર, કૃષ્ણ અશોક ઇત્યાદિના રંગને મળતો આવે છે. નીલ લેશ્યાનો વર્ણ ભૂંગ, ભૂંગનાં પીંછાં, ચાસ, ચાસના પીંછાં, પોપટ, પોપટનાં પીંછાં, શ્યામ વનરાજી, કબૂતર તથા ચોરની ગરબન, બલદેવનાં વસ્ત્ર, નીલ કમલ, નીલ અશોક ઇત્યાદિના રંગજેવો છે. કાપોત લેશ્યાનો વર્ણ ખદિરનાં ઝાઝાનાં સાર, અત-સીનાં તેમજ વૃન્તાકનાં ફૂલ ઇત્યાદિને મળતો આવે છે. તેજોલેશ્યાનો વર્ણ તો માણિક્ય, ઉગતો સૂર્ય, સંધ્યા, ધરવાળાનાં અંકુર ઇત્યાદિના લાલ રંગ કરતાં ચટ્ટે તેમ છે. સુવર્ણ, ચપે ઇત્યાદિ

વસ્તુના રંગની સાથે હરીફાઈ કરી શકે તેવો પદ્મલેશ્યાનો વર્ણ છે. શંખ, ચન્દ્ર, ગાયનું દ્રવ્ય, દહીં, સસુદ્રશીલ ઇત્યાદિના રંગ કરતાં પણ વધારે જ્યેષ્ઠ વર્ણવાળી શુક્લ લેશ્યા છે.

કૃષ્ણ લેશ્યાનો રસ કઠવી તુંબકી, લીંબડાનાં ફળો, લીંબડાની છાત્ર, ઇત્યાદિના રસને પણ હરાવી દે તેમ છે. નીલ લેશ્યા રસમાં તો પીપર, આદુ, મરચાં, ગજપીપર ઇત્યાદિને છતવાને સમર્થ છે. કાપેલ લેશ્યાનો રસ કાચાં બીજોરાં, કેઠ, બોર, ફણસ ઇત્યાદિના રસ કરતાં ચડે તેમ છે. પાકી કેરીના રસ જેવો રસ તેજલેશ્યાનો છે. પદ્મલેશ્યાનો રસ તો દ્રાક્ષ (કરાખ), ખલુર, મહુડા વગેરેના આસવો તેમજ ચંદ્રપ્રભાદિ મદિરાને પણ હરાવી દે તેમ છે. શુક્લ લેશ્યા સાકર, ગોળ, ખાંડ, શેરડી ઇત્યાદિને મધુરતામાં તો બાબુએ મૂકી દે છે.

પ્રથમની ત્રણ લેશ્યાઓ અતિદુર્ગંધવાળી-મરેલી ગાયના મુઠકા કરતાં પણ ખરાબ વાસવાળી છે, જ્યારે બાકીની છેલ્લી ત્રણ લેશ્યાઓ અતિમુગંધવાળી છે.

વળી પ્રથમની ત્રણ લેશ્યાઓનો સ્પર્શ ઠંડો અને લુખો છે તેમજ તેઓ સંકિલ્પ હોઈ કરીને દુર્ગતિ આપનારી છે, જ્યારે છેલ્લી ત્રણ લેશ્યાઓનો સ્પર્શ બિના અને ચિકિત્સા છે તેમજ તેઓ અસંકિલ્પ હોઈ સુગતિ દેનારી છે. વળી વિશેષમાં પ્રથમની ત્રણ લેશ્યાઓ અપ્રશસ્ત અને મલિન છે, જ્યારે છેલ્લી ત્રણ પ્રશસ્ત અને નિર્મળ છે.

લેશ્યાઓની સ્થિતિ—

પ્રત્યેક લેશ્યાની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ એમ બે પ્રકારની સ્થિતિઓ છે. તેમાં પ્રત્યેકની જઘન્ય સ્થિતિ તો અંતર્મુદ્ધર્તની છે, જ્યારે કૃષ્ણાદિ લેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અનુક્રમે ૩૩ સાગરોપમ ઉપરાંત ૧૭ અંતર્મુદ્ધર્ત, ૬૨ સાગરોપમ ઉપરાંત એક પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ, ત્રણ સાગરોપમ ઉપરાંત એક પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ, બે સાગરોપમ ઉપરાંત પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ, ૬૨ સાગરોપમ ઉપરાંત બે અંતર્મુદ્ધર્ત અને તેનીસ સાગરોપમ ઉપરાંત બે અંતર્મુદ્ધર્ત જેટલી છે.

લેશ્યાઓની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ—

પહેલી લેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાતમી નરકની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિને અનુલક્ષીને બતાવાય છે. પૂર્વપ્રભાના પ્રથમ પ્રતરગત નરકના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યને લક્ષ્યેને બીજીની અને એ પ્રમાણે શૈલાના પ્રથમ પ્રતરમાં વસતા નારકના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય આશ્રીને ત્રીજીની, ઇશાન દેવલોકવાસી સુરના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય નિચારતાં ચોથીની, બ્રહ્મલોકના દેવના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યને લક્ષ્યમાં રાખતાં પાંચમીની અને અનુત્તર સુરના પરમ આયુષ્યને અવલંબીને છઠ્ઠીની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દર્શાવાય છે.

નારકાદિની લેશ્યાઓની સ્થિતિ—

નારક, સુર, મનુષ્ય અને તિર્થંચો પરત્વે આનો વિચાર કરીશું તો જાણશે કે કાપોતી લેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ દશ હજાર વર્ષની પ્રથમ નરક 'ઘમા'ના પ્રથમ પ્રસ્તરના નારકના આયુષ્યની અપેક્ષાએ સમજવી, જ્યારે ત્રણ સાગરોપમ ઉપરાંત પદ્મોપમના અસંખ્ય લાગ જેટલી પરમ સ્થિતિ તૃતીય નરક 'શૈલા'ના પ્રથમ પ્રસ્તર આશ્રીને બાબુવી. કાપોતીની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તે નીલાની લઘુ સ્થિતિ સમજવી અને તે 'શૈલા'ના પ્રથમ પ્રસ્તર સંખંધી છે. નીલાની પરમ સ્થિતિ દશ સાગરોપમ ઉપરાંત પદ્મોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી છે અને તે નરક 'રિક્ષા'ના પ્રથમ પ્રસ્તર આશ્રીને છે. નીલાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જેટલી કૃષ્ણ લેશ્યાની લઘુ સ્થિતિ છે. કૃષ્ણ લેશ્યાની ૩૩ સાગરોપમ જેટલી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ નરક 'માઘવતી'ની પરમ સ્થિતિ આશ્રીને છે.

જનનપતિ અને વ્યંતરે આશ્રીને કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોત લેશ્યાઓની સ્થિતિ (કેમકે વૈમાનિક અને જ્યોતિષકમાં એનો સંભવ નથી) એ છે કે કૃષ્ણ લેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ દશ હજાર વર્ષોની છે, જ્યારે પદ્મોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી એની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે. આ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં એક સમય ઉમેરતાં જે સ્થિતિ આવે તે તેમની નીલ લેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ જાણવી. પદ્મોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી એની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે, પરંતુ તે કૃષ્ણ લેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિથી અધિક છે. નીલ લેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કરતાં કાપોતી લેશ્યાની લઘુ સ્થિતિ એક સમય જેટલી વધારે છે. આ લેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ (ચુર) સ્થિતિ પદ્મોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી છે. જનનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષક, સૌધર્મ અને ઇશાન દેવલોકવાસીઓમાં તેજેલેશ્યા અને ત્યાર પછી પ્રહલોક મુખી પદ્મલેશ્યાનો અને લાંતક પછીના દેવલોકમાં શુક્લ લેશ્યાનો સફલાવ છે. જનનપતિ અને વ્યંતરે આશ્રીને તેજેલેશ્યાની લઘુ સ્થિતિ દશ હજાર વર્ષની છે. જનનપતિ પરત્વે તેજેલેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક સાગરોપમથી કંઈક અધિક છે, જ્યારે વ્યંતરેની પદ્મોપમની છે. જ્યોતિષકોની તેજેલેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ પદ્મોપમના આઠમા ભાગ જેટલી છે, જ્યારે એની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક પદ્મોપમ ઉપરાંત લાખ વર્ષોની છે. વૈમાનિકોને લક્ષીને તેજેલેશ્યાની લઘુ સ્થિતિ એક પદ્મોપમની છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બે સાગરોપમ ઉપરાંત પદ્મોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી છે. આમાં એક સમય ઉમેરીએ તો પદ્મલેશ્યાની લઘુ સ્થિતિ થાય, જ્યારે એની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તો દશ સાગરોપમની છે. આમાં એક સમય ઉમેરતાં શુક્લ લેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ ઉદ્ભવે છે, જ્યારે એની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તો ૩૩ સાગરોપમની છે. મનુષ્યો આશ્રીને શુક્લ લેશ્યાનો વિચાર બાળુએ રાખતાં તિર્થંચો અને મનુષ્યોમાં જે જે લેશ્યાઓ છે તે બધી અંતર્મુદ્રતાની જઘન્ય સ્થિતિવાળી છે. મનુષ્યની શુક્લ લેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુદ્રતાની છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કરોડ પૂર્વ વર્ષોમાં નવ વર્ષ જેટલી ઝોટી કે લગભગ નવ વર્ષ જેટલી ઝોટી અથવા કરોડ પૂર્વ વર્ષો ઉપરાંત આઠ વર્ષથી કંઈક અધિક કહેવાય છે.

૧ સ્થાનાંગની શ્રીઅભયદેવસચિન રૂપિના ૪૫૪ માં પૃથ્વી છે કે કપાલનો પરિમામ દોષ ત્યારે લેશ્યાનો પરિમામ છે, નહિ કે લેશ્યાનો પરિમામ દોષ ત્યારે કપાલનો પરિમામ દોષ છે; ૧૦૧

લેશ્યાઓનું પરાવર્તન—

દેવ અને નારકોની લેશ્યાને વિષે વૈદ્યનું ઉદાહરણ અને તિર્થંચ અને મનુષ્યોની લેશ્યા પરત્વે રાતા વસ્ત્રનું ઉદાહરણ ઘટાવી લેવું. જેમ વિવિધ સૂત્રના પ્રયોગથી વૈદ્યનું મંત્રિ અથવા જપા વગેરે પુષ્પના આગ્નિધ્વજી કર્પણા વિવિધ વર્ણોને ધારણ કરવા છતાં પોતાના સ્વરૂપને ત્યજતાં નથી તેમ ભવના અન્ત સુધી અવગ્રિયત રહેનારી દેવ અને નારકોની લેશ્યાઓ દ્રવ્યાંતરના ઉપધાનથી વિવિધ આકારને પામે છે, કિન્તુ સર્વથી પોતાના સ્વરૂપનો તે ત્યાગ કરતી નથી. આથી કરીને તે ભાવના પરાવર્તનથી નારકો અને દેવોને છએ લેશ્યાઓ હોવાનું પૂર્વ સૂરિઓએ કહ્યું છે. આ રહ્યું તે કથન:—

“સુરનારયાણ તાઓ દ્રવ્યલેસા અવદ્વિયા મળિયા ।

માવપરાવત્તીપુણ પુણ પશું હુંતિ જલ્પસા ॥ ”

વિશેષમાં આવી પરિસ્થિતિને લઇને તો હુદ લેશ્યાવાળા નારકોને પણ તેજોલેશ્યાદિના સંભવવાળા સમ્યક્ત્વનો લાભ થાય છે. તેમજ શ્રીવીર પરમાત્માને ઉપસર્ગ કરનારા સ્તંભ કે જેને તેની વૈભવિક ગતિ જોતાં તેજોલેશ્યા હોવી જોઇએ તેનામાં કૃષ્ણ લેશ્યાદિથી ઉત્પન્ન થનારા વીરના ઉપસર્ગનું કાર્ય નજરે પડે છે. રાગથી આકર્ષિત પડતી જેમ તિર્થંચ અને માનવોની લેશ્યાઓમાં સ્વસ્વરૂપના સર્વાંશી ત્યાગ પૂર્વક પરાવર્તન થાય છે અને આથી કરીને તો તિર્થંચોની અને માનવોની લેશ્યાઓની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતર્મુદ્તની જણાય છે.

લેશ્યાઓના પરિણામ—

મોટે ભાગે આ લેશ્યાઓનો પરિણામ ત્રણ પ્રકારનો, નવ જાતનો, સત્તાવીસ તરેહનો એમ ત્રણ ત્રણ શુભો છે: જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એમ ત્રણ પ્રકારનો; પ્રત્યેકના પોતાના સ્થાનની તરતમતા આશ્રીને નવ જાતનો અને તેના ત્રણ ત્રણ ભેદો કરતાં જતા અન્ય ભેદવાળો.

લેશ્યા-પરિણામના પ્રથમ કે અંતિમ ક્ષણમાં કેઈ પણ જીવનું મરણ થતું નથી, પરંતુ છેલ્લું અંતર્મુદ્ત બાકી રહેલ હોય ત્યારે અથવા પ્રથમ અંતર્મુદ્ત પસાર થઇ ગયા બાદ મરણ થાય છે. તેમાં વળી અંતિમ અંતર્મુદ્ત અવશિષ્ટ રહેલ હોય ત્યારે દેવી અને નારકીનું અને પ્રથમ અંતર્મુદ્ત વ્યતીત થઇ ગયા બાદ મનુષ્ય અને તિર્થંચનું મરણ થાય છે.

જેના કપાલો ફીણ થઇ ગયા છે તેવા માનવને પણ કિંચિન્ન પૂર્વ કોટિ જેટલી સ્થિતિવાળા શુકલ લેશ્યાની પરિણતિ હોય છે. કહ્યું પણ છે કે—

“મુહુર્તર્થ તુ જહન્ના ઉક્તોસાં હોહ પુલ્લકોદીઓ ।

નર્વાહિ ચરિસેહિ ઝુળા નાયલ્યા સુક્લેસ્સાપ ॥ ”

[મુહુર્તર્થ તુ જહન્યા ઉત્કૃષ્ટા મયતિ પૂર્વકોદયઃ ।

નવમિર્વર્પેક્ષા જ્ઞાતવ્યા શુક્લેશ્યાયાઃ ॥]

૧ જાપા—

સુરનારકાણાં તા દ્રવ્યલેશ્યા અવસ્થિતા મળિતા ।

માવપરાવત્ત્યા પુનરેષુ ભવન્તિ પદ લેશ્યાઃ ॥

લેશ્યાની ઉત્પત્તિ—

જેઓ કથાયના નિબ્ધંદને લેશ્યા માને છે તેમના મત પ્રમાણે કથાય નામના મોહના ઉદયથી આ લેશ્યા ઉત્પન્ન થાય છે.

જેમનું માનવું એ છે કે આઠ કર્મોના પરિણામરૂપ લેશ્યાઓ છે, તેમના મતમાં અસિદ્ધત્વની જેમ, આઠ કર્મના ઉદયથી આની ઉત્પત્તિ છે.

જેઓ લેશ્યાને યોગનો પરિણામ માને છે તેમની માન્યતા પ્રમાણે ત્રણ યોગના જનક કર્મના ઉદયથી એ ઉત્પન્ન થયેલી છે.

લેશ્યા શી વસ્તુ છે ?—

આપણે ૩૫૪મા પૃષ્ઠમાં જોઈ ગયા તેમ લેશ્યાના દ્રવ્ય-લેશ્યા અને ભાવ-લેશ્યા એવા બે પ્રકારો પડે છે. તેમાં દ્રવ્ય-લેશ્યાના સ્વરૂપ પરત્વે મુખ્યત્વે કરીને ચાર મત-ભેદો નજરે પડે છે: (૧) કર્મ-વર્ગીણી અનેક, (૨) કર્મ-નિબ્ધંદ, (૩) યોગ-પરિણામ અને (૪) યોગાન્તર્ગત દ્રવ્ય.

(૧) ઉત્તરાર્ધયજ્ઞના ૩૪ મા લેશ્યા-અધ્યયનના ટીકાકાર વાહિવેતાલ શ્રીશાંતિ-સૂરિ મતાંતર દર્શાવતાં ૬૫૧ મા પત્રમાં કહે છે કે—

“ અન્યે ત્વાહુ:—‘ કર્મણશરીરવત્ પૃથગેવ કર્માટકાત્ કર્મવર્ગણા-નિષ્પન્નાનિ કર્મલેશ્યાદ્રવ્યાણીતિ ’ । ”

અર્થાત્ કેટલાક એમ કહે છે કે લેશ્યા-દ્રવ્યો કર્મવર્ગીણાનાં અનેકાં છે અને જેમ કર્મણુ શરીર આઠ કર્મોથી ભિન્ન છે તેમ એ પણ આઠ કર્મોથી ભિન્ન છે.

(૨) કર્મ-નિબ્ધંદરૂપ અર્થાત્ બંધ તા કર્મના પ્રવાહરૂપ લેશ્યા-દ્રવ્ય છે એ વાત ૬૫૦ મા પત્રમાં નીચે મુજબના શબ્દો દ્વારા દર્શાવાઈ છે:—

“ શુરવસ્તુ વ્યાવક્ષતે—‘ કર્મનિસ્પન્દો લેશ્યા ’ । ”

અર્થાત્ શુરવો તો એમ કહે છે કે લેશ્યા એ કર્મનો નિબ્ધંદ છે, કેમકે લેશ્યાઓ કર્મની સ્થિતિનાં કારણો છે. પ્રશમરતિમાં કહ્યું પણ છે કે—

“ તાઃ કૃષ્ણનીલકાપોતૈતૈજસીપદ્મશુક્લનામાનાઃ ।

શ્લેષ ઇવ વર્ણબન્ધસ્ય કર્મબન્ધસ્થિતિવિધાન્યઃ ॥ ૩૮ ॥ ”

એટલે કે તે કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તૈજસ, પદ્મ અને શુક્લ નામની લેશ્યાઓ વર્ણના બંધના-હૃદીકરણના આશ્લેષની પેઠે કર્મ-બંધની સ્થિતિનું વિધાન કરનારી છે.

આ મત પરત્વે શ્રીવિનયવિજય ઉપાધ્યાય લોકપ્રકાશ (સ. ૩, મ્તે. ૬૨-૬૭) દ્વારા કહે છે કે લેશ્યાને કર્મનો નિસ્પન્દ માનવો તે ઠીક નથી, કેમકે એમ માનવાથી તો તે કથા

કર્મનો નિસ્પન્દ છે એ સવાલ જોભો થાય છે. જો યથાયોગ આઠે કર્મોના નિસ્પન્દરૂપ અને માનીએ તો ચાર કર્મોવાળા અયોગીમાં પણ આનો સંભવ માનવો પડે. જ્યારે અયોગીઓ પરત્વે ઘાતિ-કર્મના ક્ષયથી તેમને લેશ્યાઓ માની નથી તો તે સયોગિ-કેવલીઓને પણ નહિ સંભવે. વળી યોગનું પરિણામપણું માનતાં લેશ્યાઓની કારણતા પ્રદેશ-બંધ આશ્રીને છે, કિંતુ કર્મનો સ્થિતિ આશ્રીને નથી, કેમકે કહ્યું પણ છે કે—

“**‘જોગા પયદ્વિપણસં ટિદ્ધઅણુભાગં કસાયઓ કુળહ’**”

અર્થાત્ યોગો પ્રકૃતિ-પ્રદેશબંધ કરે છે જ્યારે કપાયો સ્થિતિ-અનુભાગબંધ કરે છે.

આ પ્રમાણેની શંકાના સુસાધાનાર્થે, કહેવાનું કે કોઇએ પણ લેશ્યાઓ કર્મ-સ્થિતિનું કારણ છે એવો સ્વીકાર કર્યો નથી, કેમકે કપાયોને જ કર્મ-સ્થિતિનાં કારણો કહેલાં છે.^૧ વિશેષ માં કપાયોમાં અન્તર્ગત યદ્ય લેશ્યાઓ, કપાયોની પુષ્ટિ કરનાર હોવાથી તત્ત્વરૂપ જ કોઇ અનુભાગ પ્રતિ, કારણ છે. આથી કરીને ક્વચિત્ લેશ્યાઓને અનુભાગની કારણતારૂપ કહેવામાં આવે છે તે તેમજ શ્રીશિવશર્માચાર્યકૃત શતકે અથમા, કપાયોને અનુભાગના કારણરૂપ કહેવામાં આવે છે તે ખંને વાત ઘટે છે, કેમકે કપાયના ઉદયને પુષ્ટ કરનારી, લેશ્યાઓ પણ ઉપચારથી કપાયરૂપ છે.

આ સંબંધમાં વાદિવેતાલ શ્રીશાંતિસૂરિનું કથન જો કે લેશ્યાને યોગના પરિણામરૂપ માનવાથી પ્રકૃતિપ્રદેશબંધની હેતુતા જ સંભવે અને કર્મની સ્થિતિની કારણતા ન સંભવે, પરંતુ લેશ્યાને કર્મના નિસ્પન્દરૂપ માનવાથી તો કર્મની સ્થિતિની કારણતા અર્થ સંભવે; કેમકે જ્યાં સુધી કપાયોનો ઉદય હોય છે ત્યાં સુધી નિસ્પન્દનો સફળાવ હોવાથી કર્મ-સ્થિતિની હેતુતા પણ યુક્તિસંગત છે. એથી કરીને જ ઉપશાન્ત-મોહ અને ક્ષીણ-મોહમાં કર્મ-બંધનો સફળાવ હોવા છતાં સ્થિતિનો સંભવ નથી. કહ્યું પણ છે કે—

“**‘તં પદમસમયે વચ્ચં વીયસમયે વેદ્યં તત્તિયસમયે નિર્જિજ્ઞર્ણ’**”

અર્થાત્ પહેલા સમયમાં તે બાંધ્યું, બીજામાં વેદ્યું અને ત્રીજામાં તેની નિર્જ્ઞ કરી.

જો કર્મના નિસ્પન્દરૂપ લેશ્યા માનીએ તો સમુંચિન્નક્રિય શુકલ ધ્યાન ધ્યાનારનાં ચાર

૧ છાયા—

યોગા પ્રકૃતિપ્રદેશં સ્થિત્યનુમાર્ગં કપાયઃકાઃ કુર્વેતિ ।

૨ સરખાવો પ્રદામરતિનુ નિમ્ન-લિખિત પદ—

‘તત્ત્વ પ્રદેશવન્ધો યોગાત્ તદનુભવનં કપાયવશાત્ ।

સ્થિતિપાકવિરોપન્તસ્ય મવતિ લેશ્યાવિરોપેન ॥ ૩૭ ॥”

અર્થાત્ તે ચાર પ્રકારના બંધને વિષે પ્રદેશ-બંધ યોગથી થાય છે. તે પ્રદેશબંધ કર્મનો અનુભાવ (વિપાક) આપથી થાય છે. સ્થિતિ-વિશેષ તેમજ, પાક-વિશેષ લેશ્યા-વિશેષથી થાય છે.

૩ છાયા—

તત્ત્વ પ્રથમસમયે વચ્ચં દ્વિતીયસમયે વેદિતં તૃતીયસમયે નિર્જિજ્ઞમ્ ।

દર્શનમાં છ લેશ્યાઓ દર્શાવવામાં આવી છે તેમ મંખલી ગોશાલપુત્રના મતમાં એનાઁજેવા છ વિલાગો પાડવામાં આવ્યા છે. આ વિલાગો ઈર્મની શુદ્ધિ-અશુદ્ધિને લક્ષ્યમાં રાખી કૃષ્ણ, નીલ વગેરે છ વર્ણોને આધારે ચોભયા છે. એનું વર્ણન દીધનિકાય-સામગ્ર-અદ્વૈતસુત્રમાંથી નીચે મુજબ મળી આવે છે:—

કૃષ્ણ, નીલ, લોહિત, પીત, શુકલ અને અતિશુકલ એવી છ ભતિઓનો તેમાં નિર્દેશ છે. કૃષ્ણ ભતિ (કષ્ણાભિભતિ) તરીકે ઘેટાના ઘાતકો, વાઘરીઓ, શિકારીઓ, માછીઓ, ચોરા, ચોર-ઘાતકો, દરોગાઓ તેમજ દુષ્ટ કાર્ય કરનારા ખીળ જનોનો પણ નિર્દેશ છે. નીલાભિભતિમાં ભિક્ષુ (ખૌદ્ર સાધુઓ ?)નો અંતર્ભાવ થાય છે. આ ભિક્ષુઓ પોતાની ચાર જરૂરિયાતોમાં કાંટાંજોસીને ખાય છે. અર્થાત્ તે કંટક-વૃત્તિક છે. લોહિતાભિભતિથી જૈન સાધુઓનો-નિગ્ગંથોનો નિર્દેશ કરાય છે. ગોશાલકે આ સાધુઓને એક વસ્ત્રધારી તરીકે ઓળખાવે છે. પૂર્વોક્ત બે ભતિ કરતાં આ સાધુઓ શુકલ છે-જાયું સ્થાન લોગવે છે. એના કરતાં પણ અત્યે-લકના-ગોશાલકના ભક્ત જનોનો-શ્રાવકોનો જોયો દરજ્જો છે અને તેનો હાલિદ્રાભિભતિમાં અંતર્ભાવ થાય છે. શુકલાભિભતિમાં ગોશાલકના સાધુઓનો-આલુવિક ભિક્ષુઓનો સમાવેશ થાય છે. એ પૂર્વોક્ત ચારે ભતિઓ કરતાં ઉચ્ચ છે: નન્દ, વચ્છ, કિસ, સંકિચ્છ અને મખખલિ-ગોશાલ સૌથી છેલ્લી પરંતુ પધાથી શ્રેષ્ઠ, ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ એવી અતિશુકલાભિભતિના છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય એમ જણાય છે કે ગોશાલક તેમજ એના મુખ્ય શિષ્યો સૌથી ઉચ્ચ ક્રોટિના-અતિશુકલાભિભતિના છે. ભિક્ષુઓ, નિગ્ગંથો અને આલુવિકા અનુક્રમે નીલ, લોહિત અને શુકલ અભિભતિના છે; ન્યારે બાકી પધા મનુષ્યો કયાં તો સારા યાને નરસા છે એટલે કે જેઓ ગોશાલકની આજ્ઞામાં વર્તે છે તેઓ હલિદ્રાભિભતિના છે અને જેઓ એની આજ્ઞાની અવગણના કરનારા છે તેઓ કૃષ્ણાભિભતિના છે.

આ ઉપરથી એક વખતે ખૌદ્ર, જૈન અને આલુવિક સાધુઓનું જખડું જોર હોય એમ જણાય છે. તેઓ અગ્રગણ્ય ગણાતા હોય એમ લાગે છે. દિલ્હીના અશોકના સ્તંભ ઉપરનો નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ આ વાતનું સમર્થન કરે છે.

“ ૧ વામણેસુ આજીવિકેસુ નિગ્ગંથેસુ ”

આ પ્રમાણે આપણે લેશ્યા સંખ્યાથી ચોરા ઘણા બહાપોહ કર્યો છે. આ પ્રકરણને વિશેષ ન લંખાવતાં હવે નિમ્ન-લિખિત પદ્ધિતની નોંધ લઈ વિરમીશું.

“ ૨ જલેસે મરહ તલેસે ડવવજ્ઞઈ ”

અર્થાત્ જે લેશ્યામાં જીવ મરણ ખામે છે તે લેશ્યા સહિત તે ઉત્પન્ન થાય છે.

૧ જુઓ Corpus Inscription Indicarum Plate XX ની ચોથી અને પાંચમી કીટીઓ.

૨ જાયા—ચલેશ્યો ત્રિચતે તલેશ્ય ઉપપચતે ।

પારિણામિક ભાવના ત્રણ ભેદો—

કર્મના ઉદય, ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષયથી નહિ ઉદ્ભવતા, કિન્તુ અનાદિસિદ્ધ આત્મ-
દ્રવ્યના અસ્તિત્વથી જ સિદ્ધ એવા પારિણામિક ભાવના (૧) જીવત્વ, (૨) ભવ્યત્વ અને
(૩) અભવ્યત્વ એમ ત્રણ પ્રકારે પડે છે. તેમાં જીવનાં લક્ષણો તો આપણે ૨૬ માં તેમજ ૩૩૧
માં પૃષ્ઠમાં વિચારી ગયા છીએ. આથી અત્ર ખાકીનાં બેનાં લક્ષણોનો નિર્દેશ બેધ લઇએ.

ભવ્યનું લક્ષણ—

સિદ્ધિગમનયોગ્યત્વં ભવ્યસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૦૭)

અર્થાત્ મોક્ષે જવાની યોગ્યતા જે જીવમાં હોય તે ‘ ભવ્ય ’ કહેવાય છે.

અભવ્યનું લક્ષણ—

સિદ્ધિગમનાયોગ્યત્વમભવ્યસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૦૮)

અર્થાત્ મોક્ષે જવાની જે જીવમાં લાયકાત નથી તે ‘ અભવ્ય ’ કહેવાય છે.

પારિણામિક ભેદોની સંખ્યા પરત્વે વિચાર—

પારિણામિકના ત્રણ જ ભેદો છે એમ નહિ, કિન્તુ એથી અધિક છે આ વાત તો આ
અન્યકાર પણ નિમ્ન-લિખિત પંક્તિ દ્વારા નિર્દેશ છે:—

“ एतद्भवतिरिक्ता अन्येऽपि बहवस्तस्य भेदाः सन्ति, तेऽपि
वृत्त्यादिग्रन्थाद विलोकनीयाः, विस्तरभयादत्र नोक्ताः ”

અર્થાત્ આ ઉપરાંત બીજા પણ એના ભેદો છે, પરંતુ વિસ્તારના ભયથી તેનો નામોદ્દેશ અત્ર
કરવામાં આવ્યો નથી. જેને એ ભણવાની ઇચ્છા હોય તેણે તત્ત્વાર્થ-વૃત્તિ વગેરે ગ્રન્થો ભેદા.

અત્ર એ ઉમેરવું પડશે કે ખરી રીતે વિચારતાં અંધ-મૌરવના ભયની ખાતર જ નહિ,
કિન્તુ પારિણામિકના અન્ય ભેદો જીવના અસાધારણ ભાવરૂપ નહિ હોવાથી પરંતુ એ તો અજીવમાં
પણ સંભવતા હોવાથી એનો અત્ર નિર્દેશ ન કરાય તો તે યુગ્મિ-અંગત વાત છે. છતાં જિજ્ઞાસાની
તૃપ્તિ માટે આપણે તો એટલું જ ઉમેરીશું કે અસ્તિત્વ અન્યત્વ, કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ, ગુણવત્ત્વ,

૧-૨ આ બે મંત્રોની વિદ્યેય મંત્રી મટે જુઓ: સ્તુતિ-અતુતિ-મનિકાન્તં મજીમ્

અસર્વગતત્વ, અનાદિકર્મસંતાનબદ્ધત્વ, પ્રદેશવત્ત્વ, અરૂપત્વ, નિત્યત્વ એમ અનેક લેહો પારિણામિક લાવના છે. અસ્તિત્વ એ લાવોનો સત્તાસ્વરૂપી ભૌતિક ધર્મ છે. જેમ અસ્તિત્વાદિની રૂપરેખા કે આત્મામાં જ્ઞાનાદિની સત્તા. આ પ્રમાણેનો સત્તારૂપ ધર્મ પરમાણુઓમાં પણ છે. અન્યત્વ એટલે એક બીજાથી જુદાપણું. જેમ કે શરીરનું આત્માથી, એક પરમાણુનું બીજાથી વગેરે. કર્તૃત્વ એટલે યોગના પ્રયોગના સામર્થ્યથી ઉદ્ભવતી શુભ, અશુભ કર્મોની રચના. પોતાના પ્રદેશમાં રહેલા શુભાશુભ કર્મની કર્તૃતાથી ભોક્તૃત્વ તો સ્વતઃ સિદ્ધ થાય છે. સૂર્યકાંત મહિનો સૂર્યનાં કિરણો સાથે સંગમ થતાં અગ્નિ પ્રકટે છે તેમજ ચંદ્રકાંત મહિનો ચંદ્રનાં કિરણો સાથે સંયોગ થતાં તે દ્રવ્ય છે. આ અજીવ પદાર્થ આશ્રીને કર્તૃત્વ સમજવું. ગોળ, મહિરા વગેરેને વિષે ભોક્તૃત્વ સુપ્રસિદ્ધ છે. જેમકે આને ગોળ ખાધો. કોષાદિ અથવા જ્ઞાનાદિ ગુણોએ કરીને જીવમાં શુણ્વત્ત્વ છે. પરમાણુઓમાં પણ એક વર્ણુતા વગેરેને લઇને આ શુણ્વ છે. આમણી સુધીના ઢેહમાં સંસારી આત્મા રહેલો છે એથી એમાં અસર્વગતત્વ છે. સુક્ત આત્મા પોતાના પૂર્વ લવના ઢેહથી ત્રીજે ભાગે હીન અવગાહનાવાળો હોવાથી તેમાં પણ અસર્વગતત્વ છે. પરમાણુમાં પણ એ પ્રમાણે અસર્વગતત્વ ઘટાવી લેવું. જેની આદિ નથી એવાં કર્મની સંતતિથી વીંટલાયેલો સંસારી જીવ સંસારમાં રખડે છે. એથી એમાં અનાદિકર્મસંતાનબદ્ધત્વ છે. કામંજી શરીર પણ અનાદિકર્મના પ્રવાહથી સુકત છે એટલે એમાં પણ આ લાવ રહેલો છે. લોકાકાશના પ્રદેશના પરિમાણ જેટલા આત્મા તેમજ ધર્માસ્તિકાયાદિ છે એટલે તેમાં પ્રદેશવત્ત્વ છે. આત્મા તેમજ આકાશ રૂપરહિત છે એટલે એમાં અરૂપત્વ છે. જ્ઞાનાદિના સફલાવથી આત્મા નિત્ય છે એથી એમાં તેમજ દ્રવ્યરૂપે આકાશાદિ નિત્ય છે એથી એમાં નિત્યત્વ રહેલું છે.

આ પ્રમાણે આપણે લાવનું પ્રકરણ પૂર્ણ કરીએ તે પૂર્વે એ નોંધ કરવી આવશ્યક સમજાય છે કે ઔપચારિકથી માંડીને તે પારિણામિક સુધીના લાવો આત્માનું સ્વરૂપ છે એટલે કે સંસારી અથવા સિદ્ધ કેઇ પણ આત્મા હોય તો એના સર્વ પર્યાયો આ પાંચ લાવોમાંથી કેઇને કેઇ લાવવાળા જરૂર હોવાના. અજીવમાં ઉકત પાંચ લાવવાળા પર્યાયોનો સંલવ નથી તેથી એ પાંચ અજીવનું સ્વરૂપ થઇ શકતા નથી અને એથી તો અન્યકારે જીવનું જે અન્ય લક્ષણ દર્શાવ્યું છે તે યથાર્થ હોવાનો તેમણે ખુલાસો કર્યો છે.

ઉપરના પાંચે લાવો એકી વખત બધા જીવોમાં હોય છે એમ માનવું બુલભરેલું છે. સુકત જીવોમાં ક્ષાયિક અને પારિણામિક એ બે જ લાવો હોય છે; જ્યારે સંસારી જીવોમાં કેઇ ત્રણ લાવવાળા, કેઇ ચાર લાવવાળા તો કેઇ પાંચ લાવવાળા હોય છે, કિન્તુ બે લાવવાળો કેઇ સંસારી જીવ નથી.

આત્માના સ્વરૂપ પરત્વે જૈન દર્શનની ઇતર દર્શનોથી વિશેષતા સ્પષ્ટ કરવાનું કાર્ય આ લાવ-પ્રકરણ કરે છે; કેમકે આપણે ૩૩ મા પૃષ્ઠમાં જોઈ ગયા તેમ નૈયાયિક, સાંખ્ય અને વેદાંત દર્શનો

૧ જે પર્યાયો ઔદયિક લાવવાળા છે તે 'વૈભાવિક' છે અને જાણીના ચારે લાવવાળા પર્યાયો 'સ્વાભાવિક' છે.

આત્માને 'દૃઢસ્થ નિત્ય માને છે. અર્થાત્ એમાં તેઓ કોઈ પણ જાતનો પરિણામ સ્વીકારતા નથી. જ્ઞાન, સુખ, દુઃખ વગેરે પરિણામો પુરુષનાં નહિ, પરંતુ પ્રકૃતિનાં છે એવી સાંખ્યોની માન્યતા છે. વૈશેષિક અને નૈયાયિક દર્શનોએ જોડેનાનાંદિને આત્માના શુદ્ધ તરીકે માને છે છતાં આત્માને તો તેઓ એકાંત નિત્ય-અપરિણામી ગણે છે. નવીન મીમાંસકોનો મત વૈશેષિક અને નૈયાયિકોને મળતો આવે છે. બૌદ્ધ દર્શન આત્માને એકાંત ક્ષણિક અર્થાત્ 'નિરન્વય પરિણામોના સમૂહરૂપે સ્વીકારે છે. જૈન દર્શનની તો માન્યતા એ છે કે જેમ જડ પદાર્થોમાં દૃઢસ્થ નિત્યતા કે એકાંત ક્ષણિકતા નથી, કિન્તુ 'પરિણામી નિત્યતા છે તેમ આત્મા પણ 'પરિણામી નિત્ય છે. એથી કરીને તો જ્ઞાન, સુખ વગેરે પર્યાયો આત્માના જ સમજવા બેઠાં છે. આત્માના બધા પર્યાયો એક જ અવસ્થાવાળા નથી, કિન્તુ અન્ય અન્ય અવસ્થાઓમાં મળી આવે છે. પર્યાયોની આ ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓ 'લાવ' કહેવાય છે અને આત્માના પર્યાયો વધારેમાં વધારે પાંચ ભાવવાળા હોવાથી તે પાંચનો જૈન શાસ્ત્રકારોએ નિર્દેશ કર્યો છે.

હવે જીવોના લેહ-પ્રબેહોનો વિચાર કરવામાં આવે છે. તેનો નિર્દેશ કરતાં અન્યકાર કહે છે કે—

સ ચ જીવો દ્વેષા, મુક્ત-સંસારિભેદાત્

અર્થાત્ જીવના બે પ્રકાર છે—(૧) મુક્ત અને (૨) સંસારી. તેમાં મુક્તનું લક્ષણુ એ છે કે—

૧ દ્વેષાદાના ગમે તેટલા બા પડે છતાં જેમ ઓરણુ સિયર રહે છે—તેમા કશું પરિવર્તન થતું નથી તેમ દેશ, કાળ આદિના વિવિધ ફેરફારો થવા છતાં જે વસ્તુમા જરા પણ ફેરફાર ન થાય તેને 'દૃઢસ્થ નિત્ય' કહેવામા આવે છે.

૨ જુદી જુદી ક્ષણોમાં સુખ, દુઃખ બોધવતું ભિન્ન વિષયનું જ્ઞાન આદિ જે પરિણામો અનુભવાય છે તે પરિણામો માત્ર માનવા અને તે બધા વચ્ચે અખંડ સૂચક કોઈ સિયર તત્વનું ન હોવું તે જ 'નિરન્વય પરિણામોનો પ્રવાહ' છે. જુઓ પં. મુખલાલજીકૃત તત્ત્વાર્થનું વિવેચન (પૃ. ૮૯).

૩ મૂળ વસ્તુ ગણે કાળમાં સિયર રહ્યા છતાં દેશ, કાળ વગેરે નિમિત્ત પ્રમાણે તેમા ફેરફાર થવો તે 'પરિણામી નિત્યતા' છે.

૪ આત્માને પણ પરિણામી માનવા એ જૈન દર્શનની વિશિષ્ટતા છે. બાકી પરમાણુ વગેરેમા પરિણામ-વાદ તો વૈશેષિકો, સાંખ્યો વગેરે સ્વીકારે છે.

૫ આ દષ્ટીકત ૬૧મા પૃથ્થમા સ ચ જીવો દ્વેષા-સંસારિ સિદ્ધભેદાન્ રૂપે નિર્દેશાદ મળે છે. અહીં તેનો ફરીયા ઉલ્લેખ પ્રકરણના ઉત્થાન નિમિત્તક હોય એમ સમજાય છે વિશેષમા પૂર્વેના નિર્દેશમા 'સંસારી'ના 'સિદ્ધ' કરતા પ્રથમ નિર્દેશ કર્યો છે તે તત્ત્વાર્થનું અનુકરણરૂપ છે અને એથી કરીને તત્ત્વાર્થશાસ્ત્રની નિમ્ન સ્થિતિ—

“ સંસારિગ્રહણમાદો મહુવિકલપતવાત્ તત્ત્વર્થકત્વાત્ત્વ દ્વચંચેતત્ત્વાત્ ”

—પંક્તિ તેને પણ લાગુ પડે છે અર્થાત્ મનિ વગેરે જેટલા વિકલ્પો સંસારીના છે એટલા સિદ્ધના નથી તે સ્વયંમા મારે, સંસારી એ મિદની પર્વાવસ્થા છે તે દર્શાવવા વાગે તેમજ મનિ વગેરે પરિણામોનો અનુભવ થતા હોવાથી સંસારી સ્વયંચેત્ત્વે જ, જ્યારે સિદ્ધ અત્ત્વન પરોક્ષ હોવાથી અનુભવ પ્રમ્ નથી એટલે તેઓ સ્વયંચેત્ત્વ નથી એ જાણવા માટે 'સંસારિ' પદ પડેનું સમજામા આવ્યું છે.

સર્વકર્મવિનિર્મુક્તત્વં મુક્તત્વસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૦૯)

અર્થાત્ સર્વ કર્મથી રહિત જીવને ' મુક્ત ' કહેવામાં આવે છે. સંસારીનું લક્ષણ નીચે મુજબ છે:—

મિથ્યાત્વાદિનિમિત્તોપાજિતકર્મવશાદાત્મનો ભવાન્તરપ્રાપ્તિરૂપત્વં સંસારિત્વસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૧૦)

અર્થાત્ મિથ્યાત્વાદિક નિમિત્ત દ્વારા ઉપાજિત કરેલાં કર્મને લીધે જે જીવને ભવાન્તરમાં જવું પડે તેને ' સંસારી ' કહેવામાં આવે છે. પ્રકાશંતરથી ઓના લેહો પાડતાં અંધકાર કથે છે કે—

સંસારી જીવો દ્વિવિધઃ—સમનસ્કઃ, અમનસ્કશ્ચ । તત્ર પૂર્વોક્તમનો-લક્ષણયુક્તઃ સમનસ્કઃ, તદ્રહિતોઽમનસ્કઃ ।

અર્થાત્ સંસારી જીવના બે લેહો થઈ શકે છે. જેમકે 'સમનસ્ક' અને 'અમનસ્ક'. તેમાં પૂર્વે (૨૪૧ માં પૃષ્ઠમાં) દર્શાવી ગયા તેવા લક્ષણથી યુક્ત મનવાળો જીવ તે 'સમનસ્ક' ગણાય અને તેવું મન ન હોય તે જીવ 'અમનસ્ક' ગણાય.

સમગ્ર જીવોનો—સંસારી તેમજ સિદ્ધનો સમનસ્ક કે અમનસ્કની કોટિમાં અંતર્ભાવ થઈ શકતો નથી એ દર્શાવવા ' સંસારો ' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. વિશેષમાં સમસ્ત જીવોના આ બે લેહો છે એમ માનવા કોઈ તત્ત્વાર્થનો ઉપલક્ષ દૃષ્ટિએ અવ્યાસ કરનાર પ્રેરાય તો તે યુક્તિ તેમજ શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ છે. મુક્ત જીવો અમનસ્ક છે એ વાત સાચી છે, પરંતુ સર્વે સંસારી જીવો કંઈ સમનસ્ક જ કે અમનસ્કજ નથી; તે પૈકી કેટલાક જીવો અમનસ્ક છે, બન્યાં કેટલાક જીવો સમનસ્ક છે. આથી બન્યાં પ્રથમ જીવોના સંસારી અને મુક્ત એવા બે લેહો દર્શાવ્યા બાદ સમનસ્ક અને અમનસ્કનો વિભાગ સમગ્ર જીવોને અનુલક્ષીને સૂચવવામાં આવે તો સામાન્ય રીતે બધા સંસારી જીવોને સમનસ્ક અને બધા મુક્ત જીવોને અમનસ્ક સમજી લેવાય અને તેમ કરવું તો ઉચિત નથી જ. વળી તત્ત્વાર્થની પૃહ્લવૃત્તિ (પૃ. ૧૫૬), તત્ત્વાર્થરાજ્ય (પૃ. ૮૭) તેમજ તત્ત્વાર્થસ્ત્રોક (પૃ. ૩૨૩) આ બે લેહો સંસારીના જ છે એમ દલીલ પૂર્વક ઉદ્ઘોષણ કરે છે. જેમકે પૃહ્લવૃત્તિમાં કહ્યું છે કે સૂત્ર-કાર શ્રીઉમાસ્વામિએ "સમનસ્કામનસ્કાઃ" (અ. ૨, સૂ. ૧૧) એવું સૂત્ર સમાસરૂપે નિર્દેશ્યું છે, વાસ્તે તે સંસારીઓને જ આશ્રીને છે, નહિ કે મુક્તોને. જો મુક્તોને પણ એ લાગુ પડતું હોત તો સમાસરૂપે તેનો નિર્દેશ ન કરતાં 'સમનસ્કા અમનસ્કાશ્ચ' એવો પૃથક્ ઉદ્દેશ્ય તેઓ કરત કે જેવો ઉદ્દેશ્ય પૂર્વના "સંસારિણો મુક્તાશ્ચ" (અ. ૨, સૂ. ૧૦) સૂત્રમાં

અન જે 'મુક્ત' પદ પ્રથમ સૂચવાયું છે તેમાં ઇચ્છા સિવાય કોઈ હેતુ જણાતો નથી. સમાસમાં અપ્પ અક્ષરવાળું પદ પૂર્વે ચૂકવું જોઈએ એ નિયમથી શું આગ કરાયું દર્શો ?

૧ પ્રથમ સમનસ્કનો નિર્દેશ કરવાનું કારણ અવ્યક્તિત્વ છે કેમકે ત્યાં સમગ્ર કરણો છે.

હ-યાત્રાને જ ઉપયોગી છે. અહિંયા તો પુષ્ટ મનની વિવક્ષા છે કે નિમિત્ત મળતાં જેનાથી કેહ-
યાત્રા ઉપરાંત બીજો પણ વિચાર થઇ શકે. જેનાથી પૂર્વ જન્મનું સ્મરણ સુદ્ધાં થઇ શકે એટલી
વેચારની યોગ્યતા કે જેને શાસ્ત્રકારો 'સંપ્રધારણ સંજ્ઞા'ના નામથી ઓળખાવે છે તે જેનામાં હોય તે
મનસ્ક યાને મનવાળા બાણવા.

સજ્ઞિનઃ સમનસ્કાઃ એવા તત્ત્વાર્થાધિ૦ (અ. ૨)ના ૨૫ મા સૂત્રમાં પણ 'સંજ્ઞા'
શબ્દથી આ સંજ્ઞાનું, નહિ કે આહારાદિ સામાન્ય સંજ્ઞાનું સૂચન છે.

સંપ્રધારણ સંજ્ઞા એ કાર્ય છે અને મન એનું કારણ છે, વાસ્તે અમુક જીવ મનવાળો છે
કે મન વગરનો તે તેનામાં આ સંજ્ઞા છે કે નહિ તેના ઉપર આધાર રાખે છે.

સંસારિણો દ્વિપ્રકારાઃ, ત્રસ-સ્થાવરભેદાત્ ।

અર્થાત્ સંસારી જીવોના 'ત્રસ' અને 'સ્થાવર' એમ બે લેહો છે. તેમાં ત્રસ અને સ્થાવરનાં
લક્ષણો નીચે સુજાણ છે:—

ત્રસનામકર્મોદયજન્યસમ્પ્રાસવૃત્તિવિશેષરૂપત્વં ત્રસસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૧૧)

સ્થાવરનામકર્મોદયજન્યસમ્પ્રાસવૃત્તિવિશેષરૂપત્વં સ્થાવરસ્ય લક્ષણમ્ ।
(૧૧૨)

અર્થાત્ ત્રસ-નામ-કર્મના ઉદયવાળા જીવો 'ત્રસ' અને સ્થાવર-નામ-કર્મના ઉદયવાળા જીવો
'સ્થાવર' બાણવા.

૧-ત્રસોનું લિંગ સ્પષ્ટ હોવાથી તેનું સુખેથી પ્રદણ થઇ શકે છે એ દર્શાવવા માટે 'ત્રસ'ને
સ્થાવરની પૂર્વે સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. તત્ત્વાર્થશીર્ષ૦ (પૃ. ૮૮)માં આ સંબંધમાં કહ્યું છે કે—

“ ત્રસપ્રવળમાદાવરૂપાત્તરત્વાદમ્પદ્ધિતત્વાત્ ”

અર્થાત્ ત્રસ શબ્દમાં સ્થાવર કરતાં ઓછા અક્ષરો હોવાથી તેમજ વિશેષ ઉપયોગયુક્ત હોવાથી એને પહેલું
સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

૨ આ ભેદોથી એમ ન સમજવું કે જ્યાં ત્રસ જીવો સમનસ્ક છે, જ્યારે જ્યાં સ્થાવર જીવો
અમનસ્ક છે. અલગન પૃથ્વીકાયથી તે વનસ્પતિકાય સુધીના જીવો કે જેને 'સ્થાવર' નામ-કર્મનો ઉદય
તે જ્યાં તો અમનસ્ક છે જ, પરંતુ આક્રીના જીવો પૈકી કેટલાક સમનસ્ક છે, જ્યારે કેટલાક અમનસ્ક છે.

૩-૪ તત્ત્વાર્થાધિ૦ની બૃદ્ધિરૂપિ (પૃ. ૧૫૮)માં કહ્યું છે કે—

“ પરિસ્પૃશ્ચુલ્લુપ્તેચ્છાત્રેયાદિલિહ્વાગ્નસનામકર્મોદયાત્ ત્રસાઃ, અપરિસ્ફુટ-

સુક્ષ્માદિલિહ્વાઃ સ્થાવરનામકર્મોદયાત્ સ્થાવરાઃ । ”

આથી સમગ્ર જ છે ત્રસ અને સ્થાવરોની પિછાન કરવાનું સાધન એ છે કે ત્રસ જીવોમાં દુઃખને છોડી
દેવાની અને સુખને પ્રાપ્ત કરવાની પ્રવૃત્તિ સ્પષ્ટ દેખાય છે, જ્યારે સ્થાવરમાં તેવી પ્રવૃત્તિ અસ્પષ્ટ
જણાય છે.

ત્રસ જીવોના બે ભેદો—

ત્રસ જીવોના વળી બે ભેદ છે:—(૧) ગતિત્રસ અને (૨) લઘિત્રસ. અન્યકારના શબ્દોમાં કહીએ તો—

‘ત્રસા દ્વિવિધાઃ, ગતિત્રસ-લઘિત્રસભેદાત્ ।’

સ્વતંત્ર ગતિવાળા જીવોને ‘ગતિત્રસ’ અને મુખ-દુઃખની ઇચ્છાથી ગતિ કરનારા જીવોને ‘લઘિત્રસ’ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરતાં ગતિ-ત્રસના ‘તેજસ્કાય અને વાયુકાય એમ બે પ્રકારે પડે છે અને લઘિ-ત્રસના (૧) દીન્દ્રિય, (૨) ત્રીન્દ્રિય, (૩) ચતુરિન્દ્રિય અને (૪) પંચેન્દ્રિય એમ ચાર ભેદ પડે છે, જ્યારે સ્થાવરના પૃથ્વીકાય, અગ્નિકાય અને વનસ્પતિકાય એમ ત્રણ ભેદો પડે છે.’ આ હકીકત અન્યકાર નિમ્ન-લિખિત શબ્દો દ્વારા કથાર્થે છે:—

ગતિત્રસા અપિ દ્વેધા, ‘તેજો-વાયુભેદાત્ । લઘિત્રસાશ્ચતુર્વિધાઃ,
દ્વિ-ત્રિ-ચતુઃપચ્ચેન્દ્રિયભેદાત્ । સ્થાવરાશ્ચિવિધાઃ, પૃથ્વ્ય-અગ્નિ-વનસ્પતિભેદાત્ ।

સ્થાવર અને ત્રસની વ્યાખ્યામાં મતાંતરો—

કયા જીવોને સ્થાવર અને કયા જીવોને ત્રસ ગણવા એ બાબત મતભેદ જોવામાં આવે છે. તત્ત્વાર્થસૂત્ર વગેરે ઉપર પ્રમાણે સમજીતી અપે છે, જ્યારે કેટલાક પૃથ્વીકાય, અગ્નિકાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય અર્થાત્ એકેન્દ્રિય જીવોને ‘સ્થાવર’ અને બેથી પાંચ ઇન્દ્રિયોવાળા

૧ ‘ત્રસંતુ’ લક્ષણ ઉપર મુજબ સૂચવ્યા પછી આ પ્રમાણેના ત્રસના બે ભેદો પાડવા શુભચિત્ત છે એવો સદજ્ઞ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. આનો ઉત્તર એ છે કે જો વાત સાચી છે કે ‘ગતિ-ત્રસ’થી સૂચવવામાં આવનારા તેજસ્કાય અને વાયુ-કાય ત્રસના પૂર્વોક્ત લક્ષણ પ્રમાણે તો ત્રસ નહિ, કિન્તુ સ્થાવર જ છે; પરંતુ દીન્દ્રિયાદિ ત્રસની સાથે તેજસ્કાય અને વાયુકાયનું ગતિની અપેક્ષાએ સાદર્ય જોઈ તેમને ગતિ-ત્રસ કહેલા છે એટલે આ કેવળ ઉપચારથી જ ત્રસ છે.

૨-૩ ને જીવનું શરીર તેજસ્ અર્થાત્ અગ્નિ હોય તે ‘તેજસ્કાય’ જીવ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે ને જીવનું શરીર પૃથ્વી હોય તે ‘પૃથ્વીકાય’ જીવ ગણવા. આ પ્રમાણે અગ્નિકાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય શબ્દો મટાવી લેવા.

૪ “યત્રાગ્નિસ્તત્ર વાયુઃ” અર્થાત્ જ્યાં અગ્નિ હોય ત્યાં વાયુ હોય છે એ પ્રમાણેના પંચસંગ્રહની પ્રસિદ્ધિ પ્રમાણે સ્થાપત વૃત્તિના ૧૬મા પત્રમાં ઉલ્લેખ છે. આથી અગ્નિ અને વાયુનું સાદર્ય સિદ્ધ થાય છે. એટલે એ બેનો સાથે નિર્દેશ કરાય છે. તેમાં વળી અગ્નિ વાયુ કરતાં સ્પૂળ છે તેથી તેને વાયુ કરતાં પૂર્વે સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

૫ આ ભેદ ત્રસ અને સ્થાવરના પૂર્વોક્ત લક્ષણો વિચારતા ધટી શકતા નથી, કિન્તુ “સ્થાનશીલાઃ સ્થાવરાઃ”, “વસેદ્વદ્વેજનક્રિયસ્ય વસ્યન્તીતિ ત્રસાઃ” એવા સ્થાવરના અને ત્રસના વ્યુત્પત્તિ-અર્થ આશ્રીને પડે છે.

જીવોને 'ત્રસ' ગણે છે. આ ઉપરથી એક શકાય છે કે એ વિષુદ્ધ ત્રસ શબ્દથી 'લઘિત્રસ' જ સમજે છે. એ આપણે 'સ્થાવર' શબ્દથી તેનો ઓત્પત્તિ-અર્થ એ કરીએ કે—

“उत्पत्त्याद्यभितापेऽपि तत्स्थानपरिहारासमर्थाः सन्तस्तिष्ठन्तीत्येवंशीलाः

સ્થાવરાઃ”

અર્થાત્ ગરમી આદિથી પરિતાપ પામવા છતાં પણ તે સ્થાન છોડીને અન્ય જગ્યામાં 'અસમર્થ' હોવાથી ત્યાં જ રહે છે તે 'સ્થાવર' કહેવાય તો તેજસ્કાય અને વાયુકાયને આપણે 'સ્થાવર' સંજ્ઞા આપી શકીએ નહિ. પરંતુ સ્થાવરનો ઓત્પત્તિ-અર્થ ન કરતાં તેને પારિભાષિક શબ્દ તરીકે ગણીએ અર્થાત્ સ્થાવરનો અર્થ 'સ્થાવર-નામ-કર્મ'ના ઉદયવાળા જીવો એમ કરીએ તો પછી પૃથ્વીકાય, અગ્નિકાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય એ 'પાંચ'ને 'સ્થાવર' કહેવામાં વાંધો નથી. કિન્તુ સાથે સાથે એ ધ્યાનમાં રાખવું કે એમ કરતી વખતે ત્રસ શબ્દને પણ પારિભાષિક શબ્દ ગણવો પડશે એટલે કે 'ત્રસ-નામ-કર્મ'ના ઉદયવાળા જીવો તે ત્રસ એમ સમજવું પડશે.

ત્યારે 'સ્થાવર' શબ્દથી તેનો ઓત્પત્તિ-અર્થ સમજવામાં આવે, ત્યારે પૃથ્વીકાય, અગ્નિકાય અને વનસ્પતિકાય જીવોને જ સ્થાવર કહી શકાય અને બાકીના બધા જીવો 'ત્રસ' ગણી શકાય. આમ થતાં 'ત્રસ' શબ્દથી તેજસ્કાય અને વાયુકાય જીવો તેમજ બે ઇન્દ્રિયથી માંડીને પાંચ ઇન્દ્રિય યુક્ત જીવો સમજવા અને 'ત્રસ' શબ્દનો ઓત્પત્તિ-અર્થ એ કરવો કે—

“ त्रसन्ति-अमिसन्धिपूर्वकमनमिसन्धिपूर्वकं वा ऊर्ध्वमधस्तिर्यक् चलन्तीति त्रसाः ”

૧ આ પાંચ સ્થાવરોનો આ પ્રમાણેનો કર્મ રાખવામાં શો હેતુ છે એ દર્શાવતાં તત્ત્વાર્થશાસ્ત્ર (પૃ. ૮૯) જોતા સમજાય છે કે પૃથ્વી હોય તો જળવું કુંભ વગેરે દ્વારા, અગ્નિવું ઘસાવ વગેરેથી અને વાયુવું ચર્મકદ વગેરેથી સુખપૂર્વક મદલુ થઈ શકે છે આ માટે સૌથી પ્રથમ પૃથ્વીનો ઉદ્દેશ કર્યો છે. વળી વિમાન, બવન, પ્રેતર ઇત્યાદિ પરિણામને બજારી હોવાથી પૃથ્વી સ્થૂલ ભૂતિ છે. સનપન વગેરે ક્રિયામાં જળનો ઉપકાર છે. પાક, શેષ, પ્રકાશ એ તેજનો ઉપકાર છે, ખેદ અને રવેદને દૂર કરવા હપ વાયુનો ઉપકાર છે. અરાન, આનંદાદન, વસન વગેરે વનસ્પતિના ઉપકારનાં હોય છે. પરંતુ જળ વગેરેના ઉપકાર પણ પૃથ્વીની વિવિધતા દશામા જ સંભવે છે, એટલે આ બધાના ઉપર પણ પૃથ્વીનો ઉપકાર છે અને એથી કરીને પણ એને આવ સ્થાન આપવું ઉચિત સમજાય છે પૃથ્વી એ જળનો આધાર છે અને જળ એ આધાર છે. એથી કરીને તેમજ પૃથ્વીનો વિનાશ કરનાર હોવાથી અગ્નિ એ પૃથ્વીનો વિરોધી છે તેવું વ્યવધાન કરવાનું કામ પણ જળ કરે છે એથી પણ એને પૃથ્વી પછી સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. પૃથ્વી અને જળનો અગ્નિ પરિપાક હેતુ હોવાથી એને ત્રીજું સ્થાન અપાય છે વાયુ અને અગ્નિનો ઉપકારક હોવાથી એને અગ્નિ પછી સ્થાન અપાય છે. વનસ્પતિના પ્રાદુર્ભાવને વિરોધી વગેરે નિમિત્તતાને પામે છે. વળી પૃથ્વી વગેરેના કરતાં વનસ્પતિ અનંતગુણી છે એથી પણ એને અંતિમ સ્થાન અપાયું છે.

અર્થાત્ અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો ગતિ-ત્રસ અને લઘિ-ત્રસ એમ ત્રસ જીવોના બે લેહ પડે છે. સ્થાનાંગ નામના ત્રીજા અંગના ઉપાંગરૂપ જીવાજીવાભિગમમાં તો ત્રસના ત્રસ અને ઔદારિક ત્રસ એમ બે લેહો પાડેલા છે. 'ત્રસ' શબ્દથી તેજસ્કાય અને વાયુકાય અને 'ઔદારિક ત્રસ'થી દ્વીન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય પર્યંતના જીવો સમજાવવામાં આવ્યા છે.

ગતિ-ત્રસ અને લઘિ-ત્રસ પરત્વે મત્તાંતર—

આ પ્રમાણે આપણે સ્થાવર અને ત્રસ સંબંધી મત-લેહ જોયા. વિશેષમાં ગતિ-ત્રસ અને લઘિ-ત્રસ પરત્વે પણ મત-લેહ છે. આચાર્યશ્રીની 'નિયુક્તિ'માં ગતિ-ત્રસ અને લઘિ-ત્રસનો અર્થ ઉપર પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો નથી, પરંતુ એથી વિપરીત કહી શકાય છે. ત્યાં 'ગતિત્રસ' શબ્દથી દ્વીન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવો સમજાવવામાં આવ્યા છે અને લઘિ-ત્રસથી તેજસ્કાય અને વાયુકાય સમજાવવામાં આવ્યા છે. અર્થાત્ જેને આપણે અહીં લઘિ-ત્રસ કહ્યા છે તેને એ નિયુક્તિમાં 'ગતિ-ત્રસ' ગણાવ્યા છે અને જેને આપણે અત્ર 'ગતિ-ત્રસ' કહ્યા છે તેને એ સૂત્રમાં 'લઘિ-ત્રસ' એવું નામ આપ્યું છે. આ મત-લેહનું કારણ પણ ગતિ અને ત્રસ શબ્દોના કયો અર્થ કરવો તે હોવાનું જોઈએ એમ લાગે છે.

સ્થાવરના લેહોના કંમની સકારણતા—

અન્યકારે સ્થાવરના પૃથ્વીકાય, અગ્નિકાય અને વનસ્પતિકાય એવા ત્રણ પ્રકારે પાઠ્યા છે. તેમાં પૃથ્વીકાયને આદ્ય સ્થાન અને વનસ્પતિ-કાયને અંતિમ સ્થાન કેમ આપવામાં આવ્યું છે એવો સંદેહ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે. આનો ઉત્તર જીવાજીવાભિગમ (સુ. ૧૦)ની શ્રીમદ્ભયગિરિસૂચિત વૃત્તિના નવમા પત્રમાંથી એમ મળી આવે છે કે પૃથ્વી એ સર્વ જૂતનો આધાર છે. વાસ્તે 'પૃથ્વી-કાયિકનો પ્રથમ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. ત્યાર પછી તેને વિષે પ્રતિષ્ઠિત એવા 'અગ્નિકાયિકનો ઉલ્લેખ કરવો તે વ્યાજબી છે અને ત્યાં જળ હોય ત્યાં વનસ્પતિ હોય એ 'સૈદ્ધાન્તિક વસ્તુના પ્રતિપાદન માટે અગ્નિકાયિક પછી વનસ્પતિ-કાયિકનો નિર્દેશ કરવો એ સુસંગત હોવાથી તેનો અગ્નિકાય પછી એટલે અંતમાં ઉલ્લેખ કરાયો છે.

૧ આ રશો તે ઉલ્લેખ:—

“ દુષિદાઃ સ્વલુ તસજીવા લક્ષિતસાઃ, ચેષ ગદ્ગતસા ચેષ ।

લક્ષીય તેજવાઙ્ગ તેજાદિગારો ર્હં નસ્તિ ॥ ૧૫૩ ॥ ”

[દિવિધાઃ સ્વલુ તસજીવા લઘિત્રસાઙ્ગેષ ગતિત્રસાઙ્ગેષ ।

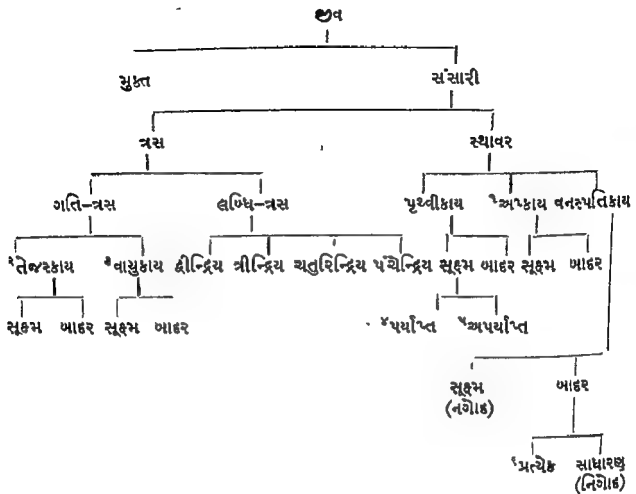
લઘ્યા તેજોવાય્ તેનાધિકાર ર્હ નાસ્તિ ॥]

૨ પૃથ્વી-કાય કહો કે પૃથ્વીકાયિક કહો તે એક જ છે. કેમકે કહ્યું પણ છે કે—

“ પૃથ્વીકાયાય વન પૃથ્વીકાયિકાઃ, ભાવતવાત્ સ્વાયે દ્વિપતયયઃ ” ।

૩ આ પ્રમાણે અગ્નિકાયિક અને વનસ્પતિ-કાયિક માટે પણ સમજી લેવું.

૪ “ જલ્પ જલં તત્થ વળ ” [યત્ર જલં તત્ર વનમ્] .

આ ઠેકાઠામાં લબ્ધિ-ત્રસના સ્થાવર અને ગતિ-ત્રસની પેઠે સૂક્ષ્મ અને બાહર એમ બે ભેદો પાડ્યા નથી તેનું કારણ એ છે કે એ જીવો બાહર જ છે. અત્ર કોઈ શંકા કરે દ્વીન્દ્રિયાદિ જીવો એવા સૂક્ષ્મ પણ છે કે જે સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર દ્વારા જોઈ શકાય છે અને કેટલાક તો એથી પણ વિશેષ સૂક્ષ્મ હોવાનો સંભવ છે તો આને બાહર કેમ કહેવાય ? આનો ઉત્તર એ છે કે લોક-બ્યવહારથી જે સૂક્ષ્મ હોય તેને સૂક્ષ્મ કહેવા એમ જૈન શાસ્ત્રનું માનવું નથી. એ શાસ્ત્ર પ્રમાણે તો વાસ્તવિક રીતે જે જીવો સૂક્ષ્મનામકર્મના ઉદયવાળા છે તેને જ ‘સૂક્ષ્મ’ કહેવામાં આવે છે. વળી આ સૂક્ષ્મ જીવોની એ પણ વિશિષ્ટતા જણાય છે કે એવા અનેક જીવોના શરીરો એકત્રિત-

૧-૩ આ ત્રણના પણ સૂક્ષ્મ અને બાહર એમ બે ભેદો પડે છે એ વાત શાસ્ત્રસિદ્ધ છે. ‘વિંદતત્ત્વગાનનો ઇતિહાસ’ એ ગ્રંથના લેખક શ્રીયુત નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા બી એ. ના ખ્યાન બદાર આ વાત રહી ગયેલી જણાય છે. એથી તો એ ગ્રંથના પૂર્વાર્ધ પૃ. ૨૦૨) માં એનો નિર્દેશ કરાયો નથી. એ પ્રમાણે ફક્ત ત્રસ (લબ્ધિ-ત્રસ) ના જ તેમણે પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એવા બે ભેદો પાડ્યા છે તે પણ તેમની ભૂલ છે.

૪-૫ આવા ભેદો બાહર પૃથ્વીકાય તેમજ અપકાયાદિક સંસારી જીવના પણ સમજી લેવા.

૧ પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય તો બાહરરૂપ જ છે. જ્યારે સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાય કે જેને સૂક્ષ્મ નિગોહ તેમજ સૂક્ષ્મ અનંતકાય પણ કહેવામાં આવે છે તે સાધારણ જ છે.

પિંડિત થવા છતાં તેઓ દૃષ્ટિગોચર થતા નથી, જ્યારે દ્વીન્દ્રયાદિકની બાબત એથી વિપરીત છે અર્થાત તેના દેહો એકઠા મળતાં તેઓ નયન-ગોચર બને છે.

પૃથ્વીકાયના ભેદ-પ્રભેદો—

પૃથ્વીકાયના સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય અને બાહર પૃથ્વીકાય એમ બે ભેદો પડે છે. સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય સમસ્ત લોકવર્તી છે, જ્યારે બાહર પૃથ્વીકાય તો અમુક જ સ્થાનમાં-ભાગમાં છે. (અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે આ સૂક્ષ્મત્વ, બાહરત્વ આપેલિક નથી, કિન્તુ કમોદયજનિત છે.) આ સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયના ‘પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે ભેદો પડે છે.

બાહર પૃથ્વીકાયના સ્લક્ષણ અને ખર એમ બે ભેદો છે. સ્લક્ષણ કહેતાં સૂચિત લોકના જેવી મૃદુ પૃથ્વી સમજવી. આવી પૃથ્વી જેનું શરીર છે તેને ‘સ્લક્ષણ બાહર પૃથ્વીકાય’ જીવો જાણવા. ખર કહેતાં ઠઠિન જેવી પૃથ્વી જેનું શરીર છે તેને ‘ખર બાહર પૃથ્વીકાય’ સમજવા.

સ્લક્ષણ બાહર પૃથ્વીકાયના ભેદો—

આ સ્લક્ષણ બાહર પૃથ્વીકાયના વળી સાત ભેદો છે—(૧) કૃષ્ણ મૃત્તિકા (કાળી માટી), (૨) નીલ મૃત્તિકા (ભૂરી માટી), (૩) લોહિત મૃત્તિકા (રાવી માટી), (૪) હારિદ્ર મૃત્તિકા (પીળી માટી), (૫) શુક્લ મૃત્તિકા (સફેદ માટી), (૬) પાશુક મૃત્તિકા (અમુક દેશમાં ઉત્પન્ન થતી પૂળફૂષ માટી) અને (૭) પનક-મૃત્તિકા (નદી પ્રમુખમાં પૂર આવ્યા પછી તેને ઠઠિ જે સ્લક્ષણ, મૃદુ એવો કાઠવ રહી જાય છે તે).

ખર બાહર પૃથ્વીકાયના પ્રકારો—

ખર બાહર પૃથ્વીકાયના સુખ્યત્વે કરીને ચાલીસ ભેદો છે. જેમકે, (૧) શુદ્ધ પૃથ્વી, (૨) શકરા, (૩) વાલુકા (રેતી), (૪) ઉપલ (પાવાણ, પથ્થર), (૫) શિલા (કેવ-કુલપીઠાદિક બનાવવામાં ઉપયોગી પથ્થર), (૬) લવણ (મીઠું), (૭) જામ (ખારી જ-મીન), (૮) લોખંડ, (૯) તાંબુ, (૧૦) કલાઇ (તપુ), (૧૧) સીસું, (૧૨) રૂડું, (૧૩) સોતું, (૧૪) વજા (હીરો), (૧૫) હરિતાલ, (૧૬) હિંગલોક, (૧૭) મના-શિલા (મનશીળ), (૧૮) પાથો, (૧૯) અંજન (આંખમાં આંજવાનો સુરમો, ઇત્યાદિ), (૨૦) પરવાલા, (૨૧) અખરખ (અજખટલ), (૨૨) અજામિશિત વાલુકા, (૨૩) ગોમેધક, (૨૪) રુથક, (૨૫) અંક, (૨૬) સ્ફટિક, (૨૭) લોહિતાક્ષ, (૨૮) મરકત, (૨૯) મસારગદલ, (૩૦) ભુજ્યોચક, (૩૧) ઇન્દ્રનીલ, (૩૨) અન્દન, (૩૩) ગૈરિક (ગેફ),

૧ આહારાદિ પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવા તેમજ પરિણામવા રૂપ જે આત્માની શક્તિ તે ‘પર્યાપ્ત’ કહેવાય છે. પર્યાપ્તિ જ છે, પરંતુ દરેક જીવને જાણે છે હોવી જોઈએ એવો નિયમ નથી. પરંતુ કશા જીવને કેટલી હોવી જોઈએ એ બાબતનો નિયમ છે. આથી જે જીવને જેટલી પર્યાપ્તિ હોવાનું સાક્ષ્યમાં મળે છે તેટલી પર્યાપ્તિ તે ગ્રાસ કરે ત્યારે જ તે ‘પર્યાપ્ત’ કહેવાય; નહિ કરે ત્યાં સુધી તે ‘અપર્યાપ્ત’ કહેવાય.

(૩૪) હંસગર્ભ, (૩૫) પુલક, (૩૬) સૌગન્ધિક, (૩૭) ચન્દ્રકાન્ત, (૩૮) વૈદ્ય, (૩૯) જલકાન્ત અને (૪૦) સૂર્યકાન્ત.

આ સમસ્ત પ્રકારના બાહર પૃથ્વીકાયિકના પણ પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે લેહો પડે છે.

અગ્નિકાયના અવાંતર લેહો—

અગ્નિકાયના સૂક્ષ્મ અને બાહર એવા બે લેહો છે અને આ પ્રત્યેકના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એવા અવાંતર લેહો છે. આ પૈકી બાહર અગ્નિકાયના ઝોસ, હિમ, કરા, ધુમસ, ^૧હરતનુ-જળ, ^૨શુદ્ધ જળ, શીતળ જળ, ^૩ઉષ્ણ જળ, ખાડું જળ, ખાટું જળ, ^૪લવણ-ઉકક, ^૫વારુણ-ઉકક, ^૬ક્ષીર-ઉકક, ^૭ક્ષોદ-ઉકક, ^૮રસ-ઉકક, ^૯ધનોદધિ ઇત્યાદિ અનેક લેહો છે.

તેજસ્કાયના લેહો—

તેજસ્કાયના પણ સૂક્ષ્મ તેજસ્કાય અને બાહર તેજસ્કાય એમ બે લેહો પડે છે, અને વળી એ બન્નેના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે લેહો છે. તે પૈકી બાહર તેજસ્કાયના ઉલ્કા, તણખા, જ્વાળા, અંગારા, અક્ષાત (કાંલસ) નો અગ્નિ, શુદ્ધ અગ્નિ, વીજળી, સૂર્યકાન્તાદિથી ઉત્પન્ન થતો અગ્નિ, અરણિ આદિ કાષ્ઠ ઘસવાથી ઉત્પન્ન થતો અગ્નિ, વળનો અગ્નિ વગેરે લેહો છે.

વાયુકાયના પ્રલેહો—

વાયુકાયના સૂક્ષ્મ વાયુકાય અને બાહર વાયુકાય એમ બે પ્રકારો છે. આ પ્રત્યેકના વળી પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એવા બે લેહો છે. તેમાં બાહર વાયુકાયના હશે દિશાના વાયુઓ, ^{૧૦}ઉદ્ગ્રામક, ^{૧૧}ઉત્કલિક, ^{૧૨}મંડલિક, ^{૧૩}શુન્ભવાયુ, ^{૧૪}અંઝાવાત, ^{૧૫}સંવર્તક, ^{૧૬}વનવાત, ^{૧૭}શુદ્ધ વાત ઇત્યાદિ પ્રલેહો છે.

વનસ્પતિકાયના લેહ-પ્રલેહો—

વનસ્પતિ-કાયના સૂક્ષ્મ અને બાહર એમ બે લેહો પડે છે. આ બન્નેના વળી પર્યાપ્ત અને

૧ પૃથ્વીને ભેદીને તુલુના અગ્ર ભાગ વગેરે ઉપર રહેનાર પાણી. ૨ અંતરિક્ષથી પડેલું અથવા નદી વગેરેનું જળ. ૩ સ્વભાવથી ઊના પાણીના કુડો વગેરેનું જળ જેમકે ભગવતી (સં ર, ઉ. ૫, સં. ૧૧૩) ના ૧૪૧મા પત્રમાં ઉલ્લેખ કરાયેલા સ્થળનું જળ. ૪-૮ લવણ, વારુણ, ક્ષીર, ઇન્દુરસ અને પુષ્કરવર સમુદ્રના જળો અનુક્રમે સમજ્યાં ૯ રત્નપ્રકાર વગેરે સાત પૃથ્વીના આધારરૂપ વાડું જળ.

૧૦ અનવસ્થિત રીતે વાતો વાયુ. ૧૧ જેમ સમુદ્રમાં કચ્છોલો થાય છે તેમ જે વાયુના મોઝાંજો રેતીમાં સ્પષ્ટ જણાય તે પવન. ૧૨ યુગમાંથી જે ઝોળ ફરતો વાતો હોય તે વાયુ. ૧૩ અવાજ કરતો-મુસવાટ કરતો વાયુ. ૧૪ મેઘની રૂપિ સદિન વાતો હોય તે અથવા આકરો વાયુ. ૧૫ તણખવા વગેરેને ઉપાડી ઉઘાવનારો વાયુ. ૧૬ રત્નપ્રકાર વગેરે સાત પૃથ્વીઓ પૈકી પ્રત્યેકની પૃથ્વી રહેલો મન પરિણામવાળો અને બનોદધિના આધારભૂત વાયુ. ૧૭ ક્ષીનજ, મુખકારી અને મંદ મંદ વાતો પવન.

અપર્યાપ્ત એવા ભેદો છે. ખાદર વનસ્પતિકાયાના પ્રત્યેક અને સાધારણ એવા બે ભેદો છે, જ્યારે સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયા તો સાધારણ જ છે. એક શરીરમાં એક એક જીવ અલગ અલગ હોય તે ‘પ્રત્યેક’ શરીર કહેવાય છે, જ્યારે જેમાં અનંત જીવો હોય તે ‘સાધારણ’ શરીર કહેવાય છે.

પ્રત્યેક ખાદર વનસ્પતિકાયાના ખાર ભેદો છે.—(૧) આમ્ર વગેરે ‘વૃક્ષો’, (૨) વેંગણ વગેરે ગુપ્તો, (૩) નવમાલિકા, બાઈ વગેરે શુદ્ધો, (૪) ચંપકાદિ ‘લતાઓ’, (૫) તુંબાડી, દરાખ પ્રમુખની ‘વેલ’, (૬) શેરડી વગેરે પર્વો, (૭) દૂર્વા, દર્શ વગેરે ઘાસ, (૮) સોપારી, ખજૂર વગેરે ‘વલય’, (૯) તાંદુલીયક વગેરે ‘હરિતકી’, (૧૦) ‘ચોવીસ પ્રકારનાં

૧ અમ્મક વૃક્ષના ફળમાં એક બી છે કે વધારે એ વિચારતા વૃક્ષના એકબીજાનુકૂળ ફળવાળા અને અનેકબીજાનુકૂળ ફળવાળા એમ બે પ્રકારો પાડવામાં આવ્યા છે. જાંબુ, લોખંડો, આમો એ પ્રથમ પ્રકારના ઝાડો છે, જ્યારે કેહ, દાડમ, ફણસ વગેરે બીજી જાતના ઝાડો છે.

ભગવતી નામના પાંચમા અંગમાં સૂચવ્યા મુજબ વૃક્ષોના ત્રણ ભેદો પણ પડે છે. જેમકે શૂભવેરની પેઠે અનંત જીવોવાળા ઝાડો; મેઠ, આનાની માફક અસંખ્ય જીવોવાળા ઝાડો; અને તાંડ, તમાલ વગેરેની જેમ સંખ્યાત જીવોવાળા ઝાડો.

વૃક્ષવું મૂળ ભૂમિ સાથે સંબંધ હોય છે, કદ એને આશ્રીને રહેશે છે, યદ કદ આશ્રીને રહેય છે એમ બી સુધીના સર્વે અવયવો એક બીજા સાથે જોડાયેલા છે.

૨ લતા એટલે શું તે નિમ્ન-સિખિત પંક્તિ ઉપરથી જણાય છે.—

“યેષાં સ્ફન્ધપદ્દેશો વિવક્ષિતોર્ચશાસ્ત્રાવ્યતિરેકેણ અન્યત્ શાસ્ત્રાન્તરં તથાવિધં પરિચ્છૂટ ન નિર્ગચ્છતીતિ તે લતાઃ.”

—જીવાજીવાંની વૃત્તિવું ૨૬ સું પત્ર

અર્થાત્ જેના થડના પ્રદેશને વિષે વિવક્ષિત જામી ડાળી છાડીને તેવી બીજી ડાળી નીકળતી નથી તે ‘લતા’ કહેવાય છે.

૩ જીવાજીવાં (સુ. ૨૦) પ્રમાણે મુખ્યત્વે કરીને લતાઓ આઠ છે અને વેરો ચાર છે, જ્યારે એના અવાતર ભેદો અનુક્રમે આઠસો અને ચારસો છે, પરંતુ તેના નામો કેાઢ પણ જૈન ગ્રંથમાં હજી સુધી મારા જોવામાં આવ્યા નથી.

૪ જેની ડાઢ વલયના આકારની હોય છે તેને ‘વલય’ કહેવામાં આવે છે.

૫ હરિતકી કહો કે લીલોતરી કહો તે એક જ છે અને એના (અ) જળમાં ઉત્પન્ન થતી, (આ) સ્થળમાં ઉત્પન્ન થતી અને (ઇ) ઉભયત્ર ઉત્પન્ન થતી એમ ત્રણ પ્રકારો છે.

૬ એના નામો પ્રવચનસારોદ્ધાર (૬૮. ૧૫૬)ની નીચે સુજમની ગાથામાં મળ્યા આવે છે.—

“ધન્નાહ ચંડવીસં જવ ગોહુમ સાલિ લીહિ સટ્ટીમ !

કોદ્ધ અણુયા કંઘુ રાહલય તિલ મુગ્ગ માસા ય ॥ ૧૦૦૪ ॥

અયસિ હરિમંથ તિહવહ નિપ્પાવ સિલિદ રાયમાસા ય ।

ફૂલ્લ મસૂર તુવરી કુલત્થ તદ્ધ ધજ્જય કલાયા ॥ ૧૦૦૫ ॥”

ધાન્ય, (૧૧) કમળ વગેરે જલરુહ અને (૧૨) ભૂમિસ્પેષ્ટ વગેરે દ્રહણુ.^૧

સાધારણ અને અત્યેક વનસ્પતિકાયનાં લક્ષણો—

સાધારણ વનસ્પતિકાય કહો, અનંતકાય કહો કે સૂક્ષ્મ નિગોદ કહો તે એક જ છે. જે વનસ્પતિકાય જીવેની આહાર-નિહાર, ઉચ્ચવાસ-નિઃશ્વાસ, શરીર-નિષ્પત્તિ અને વ્યુત્કાન્ત-રૂપ ક્રિયાઓ એકી સાથે-સમકાલે થાય છે તે જીવો ‘ સાધારણ-વનસ્પતિકાય ’ કહેવાય છે. આવું નિશિષ્ટ લક્ષણ એ છે કે (૧) મૂળ, (૨) કંદ, (૩) થડ, (૪) છાલ, (૫) શાખા, (૬) પ્રવાલ, (૭) પત્ર, (૮) ફૂલ, (૯) ફળ અને (૧૦) જીજ એ દશ સ્થાનનો જે જીવ આશ્રીને સમાન ભંગ થાય તે ‘ સાધારણ ’ વનસ્પતિકાય કહેવાય છે. દ્રવ્યલોકપ્રકાશ (સ. ૫, શ્લો. ૧૬)માં કહ્યું પણ છે કે—

“ મૂલાદિદશકસ્યેહ, યસ્ય ભક્તઃ સમો ભવેત્ ।

અનન્તજીવં તદ્ જ્ઞેયં, મૂલાદિદશકે સ્વલુ ॥ ”

[ધાન્યાનિ ચતુર્વિંશતિઃ યથા ગોધૂમાઃ શાલયો ગ્રીવહયઃ વણિકાઃ ।

કોદ્રવા બળુકાઃ કદ્દૂ રાલકાઃ તિલા મુદ્રા માપાશ્ચ ॥

અતસી હરિમન્થાન્નિપુટિકા નિષ્પાવાઃ શિલિન્દા રાજમાવાશ્ચ ।

રક્ષવો મસૂરાસ્તુષર્યઃ કુલસ્યાસ્તથા ધાન્યકં કલાવાઃ ॥]

અર્થાત્ જવ, ધઉં, શાલિ, મીઠિ, સાદી ચોખા, કેદારા, અલુક (મહિયણ), કાંગ, રાલક, તલ, મગ, અડ, અલસી, કાળા ચણા, નિપુટક, વાલ, મઠ, ચોળા, ધક્કુ (ખરદિંક), મસૂર, ઉવેર, કળથી, ઘાણા અને ગોળ વટાણા એ ચોવીસ ધાન્યો છે.

૧ આ ખાર બેદોને બહાર સંજ્ઞેપથી આના છ પ્રકારો પણ પડે છે. આ વાતને આચાર્યશ્રીંગી નિર્ધારિતની નિમ્ન-લિખિત ગાથા પ્રકાશિત કરે છે:—

“ અગ્રવીયા મૂલવીયા ચંધવીયા વૈષ પોરવીયા ચ ।

ચીચરુદ્ધા સંમુચ્છિમ સમાસતો વળસર્જીવા ॥ ૧૩૦ ॥ ”

[અગ્રવીજા મૂલવીજાઃ સ્કન્ધવીજાશ્ચૈવ પર્વવીજાશ્ચ ।

ચીજરુદ્ધાઃ સંમુચ્છિમાઃ સમાસતો વનસ્પતિજીવાઃ ॥]

અર્થાત્ કોરંટક વગેરે અગ્ર બીજવાળી (અર્થાત્ અગ્ર ભાગ ઉત્પત્તિના કારણરૂપ છે એવી), ફળ, કમળ વગેરે મૂળમાં બીજવાળી (એટલે કે મૂળમાંથી ઉત્પન્ન થતી), સ્વલકી વગેરે થડમાં બીજવાળી, શેરડી વગેરે પર્વમાં બીજવાળી, શાલિ વગેરે બીજરુહ, તેમજ પચિની, ચૂંચાટક (સોંગાડાં), સેવાલ, વણ વગેરે સંમુચ્છિમ એમ છ પ્રકારની વનસ્પતિ છે. આ હકીકત અલિધાનચિન્તામણિ (કા. ૪, શ્લો. ૨૬૬-૨૬૭)માં પણ નજરે પડે છે.

૨ આનાં રમૂળ સ્વરૂપ માટે જીવો નકપલપચંચાશિકાનું સ્પષ્ટીકરણ (પ. ૧૦૧-૧૦૨).

૩ બીજના ચેનિ-જૂત અને અચેનિ-જૂત એવા બે બેદો વગેરેનું સ્વરૂપ દ્રવ્ય-લોકપ્રકાશ (સ. ૫)માં ૪૯મા પદથી શરૂ થાય છે.

તેમાં સમ-ભંગતું લક્ષણ વનસ્પતિસમતિમાં નીચે મુજબ દર્શાવાયું છે:—

“ ‘લઙ્કાદિચુરનિષ્પાદયાઙ્ વત્તીદ્ જારિસો ભંગો ।

સત્ત્વત્થ સમસલ્લો કેદારતરીદુલ્લો વા ॥

इत्य पुण विसेसोऽयं समभंगा इति जे सवाकालं ।

ते द्विय अणतकाया न पुणो जे कोमलत्तेणं ॥ ”

અર્થાત્ ખડી વગેરેના ચૂર્ણથી બનાવેલી વાટને ભાંગવાથી અથવા ક્યારેના તર ભાંગતા જે ભંગ થાય તે ‘ સમભંગ ’ છે. અત્ર એ વિશેષતા છે કે જે સર્વદા સમાન ભંગવાળા છે તે જ અનંતકાય છે, નહિ કે જે કામલતાને લઇને એવા છે તે.

મૂળ વગેરે દશ સ્થાનો પેઠી પ્રત્યેકમાં જુદા જુદા જીવો હોય તે ‘ પ્રત્યેક ’ વનસ્પતિકાય કહેવાય છે. દ્રવ્ય-લોક-અકાશ(સ. પ)માં કહ્યું પણ છે કે—

“ यत्र मूलादिदशके, प्रत्यङ्गं जन्तवः पृथक् ।

प्रत्येकनामकर्माद्या-स्तत् प्रत्येकमिहोच्यते ॥ ૧૩ ॥ ”

જે જીવ મૂળરૂપે પરિણમે છે તે જ જીવ પ્રથમ પત્રરૂપે પરિણમે છે; કિશલય વગેરે કંઈ મૂળ જીવના પરિણામના આવિર્ભાવરૂપ નથી. ઉગતો એવો પહેલો અંકુશ સાધારણ વનસ્પતિકાય છે, પરંતુ યથાયોગ વધતો તે પ્રત્યેક પણ હોય, કહ્યું પણ છે કે—

“ ‘જો વિ ચ મૂલે જીવો સો વિ ચ પત્તે પદમયા સ્તિ ।

સત્ત્વો વિ કિસલભો સલ્લુ હગમમાણો અર્ણવભો બળિભો ॥ ’ ”

કહેવાની મતલબ એ છે કે ખીજનો જીવ અથવા કોઈ અન્ય જીવ, ખીજમાં મૂળરૂપે ઉત્પન્ન થઈને વિકસિત અવસ્થા કરે છે. ત્યાર બાદ અનન્તરભાવી કિસલય-અવસ્થાને અનંતકાય જીવો જ ઉત્પન્ન કરે છે. પછી એમનું આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં તે જીવો નાશ પામે છે ત્યારે એ જ જીવ-ખીજનો જીવ અનંત કાયિકોના રહેને પોતાના પ્રાથમિક અંગરૂપે પ્રકલ્પ કરી પ્રથમ પત્ર થાય ત્યાં સુધી તેની વૃદ્ધિ કર્યા કરે છે.

૧-૨ જા—

लङ्कादिचूर्णनिष्पादिताया वत्यां यादृशो भङ्गः ।

सर्वत्र समस्वरूपो केदारतरीकतुल्यो वा ॥

अथ पुनर्विशेषोऽयं समभङ्गा भवन्ति ये सदाकलम् ।

ते एव अनन्तकाया न पुनर्ये कोमलत्वेन ॥

યોડપિ ચ મૂલે જીવઃ સોડપિ ચ પત્રે પ્રથમત્તવા इति ।

सर्वोऽपि किलयः खलु उद्गच्छन् अनन्तको वणितः ॥

આચારાંગના વૃત્તિકાર પ્રથમ પત્રનો અર્થ પૃથ્વી, જળ અને કાળની અપેક્ષાવાળી બીજની વિકસિત અવસ્થા એમ કરે છે, કેમકે એ પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે.

સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવોનું સ્થાન અને તેની સંખ્યા—

સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય, સૂક્ષ્મ અગ્નિકાય, સૂક્ષ્મ તેજસ્કાય, સૂક્ષ્મ વાયુકાય અને સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાય એ પાંચે સમગ્ર લોકમાં સર્વત્ર છે. અર્થાત્ ચૌદ રાજ્યપ્રમાણુક લોકમાં એવું કોઈ સ્થાન નથી કે જ્યાં આ સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિયો ન હોય.

આખા લોકમાં રહેલા સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયથી માંડીને તે સૂક્ષ્મ વાયુ-કાય સુધીના જીવોની સંખ્યા અસંખ્યાતની છે, જ્યારે સૂક્ષ્મ સાધારણ વનસ્પતિકાયની સંખ્યા અનંતની છે.

વિસ્તારથી કહીએ તો સર્વથી ઓછા સૂક્ષ્મ તેજસ્કાય છે. એનાથી સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય, સૂક્ષ્મ અગ્નિકાય અને સૂક્ષ્મ વાયુકાય અનુક્રમે અધિક અધિક છે. નિગોહના જીવો સૂક્ષ્મ વાયુકાય કરતાં અસંખ્ય શુણ્ણ છે, કેમકે ગોળે ગોળ તેઓ અસંખ્ય છે વળી આ કરતાં પણ અનંત શુણ્ણ સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયના જીવો છે.

વનસ્પતિની સચેતનતા—

આ શીર્ષક જોઈને કોઈ પ્રશ્ન કરે કે પૃથ્વીકાય, અગ્નિકાય, તેજસ્કાય અને વાયુ-કાયને વિષે જીવ છે એ સિદ્ધ કર્યા વિના એકાએક વનસ્પતિની સચેતનતાનો કેમ વિચાર કરાય છે તો એના ઉત્તર એ છે કે વનસ્પતિનું જીવત્વ સિદ્ધ કરવા માટે જે યુક્તિઓ રજૂ કરવામાં આવનાર છે તે સ્થૂલ દૃષ્ટિવાળાઓને-બાકી જીવોને પણ ઝટ ગળે ઉતરે તેવી છે, જ્યારે પૃથ્વીકાયાદિ પરત્વેની યુક્તિઓ એટલી સુગમ નથી એટલે કે જે યુક્તિઓ દ્વારા વનસ્પતિમાં સચેતનત્વ સિદ્ધ કરાશે તે અનુસાર પૃથ્વીકાયાદિની સજીવતા હોવાની પ્રતીતિ સહેલાઈથી થઈ રહેશે. એ હેતુથી પ્રથમ વનસ્પતિ આશ્રીને વિચાર કરવામાં આવે છે. આ સંબંધમાં આચારાંગ (અ. ૧, ઉ. ૫, સૂ. ૪૬), તર્કરહસ્ય-દીપિકા (પત્ર ૬૨-૬૫), લોકપ્રકાશ (સ. ૫, સ્તો. ૩૨-૪૫) વગેરે ગ્રંથો પ્રકાશ પાડે છે. ત્યાં કહ્યું છે કે ઝાડના મૂળમાં જળનું સિંચન કરવાથી એનાં ફળ વગેરેમાં રસ સ્પષ્ટપણે દેખાય છે, વાસ્તે વનસ્પતિમાં ઉચ્છ્વાસનો સંભાવ છે; કેમકે એનો અભાવ હોય તો રસ ઉંચે પ્રસરે નહિ. દાખલા તરીકે આપણામાં-મનુષ્યોમાં ઉચ્છ્વાસને લીધે જ રસનો પ્રસાર થાય છે, જ્યારે મૃતક વગેરેમાં ઉચ્છ્વાસનો અભાવ હોવાથી ત્યાં રસનો સંચાર થતો નથી. આ પ્રમાણે અન્વય અને વ્યતિરેકથી, રસનો પ્રસાર વનસ્પતિમાં ઉચ્છ્વાસ સિદ્ધ કરે છે; કેમકે વ્યાપક વિના વ્યાપ્ય હોતું નથી. વળી ઉચ્છ્વાસ એ આત્માનો ધર્મ છે એ નિર્વિવાદ વાત છે અને ધર્મ ધર્મી વિના સંભવતો નથી એટલે વનસ્પતિ સચેતન હોવાનું સિદ્ધ થાય છે.

જેમ મનુષ્યના દેહમાં ઉત્પત્તિ-ધર્મ છે તેમ વનસ્પતિના શરીરમાં પણ છે. આથી વનસ્પતિ સચેતન છે. વિશેષમાં જેમ મનુષ્યનું શરીર બાહ્યરૂપે, કુમારરૂપે, યુવકરૂપે અને વૃદ્ધરૂપે દેખાય છે અને તેમ હોવાથી તે સ્પષ્ટપણે ચેતનાવાળું મનાય છે તેમ વનસ્પતિનો દેહ પણ એ ચારે અવસ્થાઓ અનુભવે છે. જેમકે કેતકનું ઝાડ. વળી જેમ મનુષ્યનો દેહ નિરંતર જુદી જુદી

દશાઓને અનુભવતાં વધે છે તેમ અંકુર, કિશલય, શાખા ઇત્યાદિ અવસ્થાઓ વડે સૂચવાય છે તેમ ઝાડ પણ વધે છે. આથી પણ એનામાં છવ છે. વળી વૃક્ષોને સંકેત, વિકાસ વગેરે સંજ્ઞાઓ પણ છે. એથી એનામાં સચેતનતા સિદ્ધ થાય છે. વનસ્પતિમાં અન્ય છવોની જેમ આહારાદિ દશે સંજ્ઞાઓ છે એ વાત આગળ ઉપર વિચારવામાં આવનાર છે. અત્ર એ વાતનો જ નિર્દેશ કરવો પ્રસ્તુત સમન્વય છે કે જેમ મનુષ્યના શરીરમાં જ્ઞાનનો સંબંધ છે તેમ વનસ્પતિના શરીરમાં પણ જ્ઞાનનો સંબંધ છે. જેમકે ખીજડો, વથુલો, અગધિયો, આમલી, ઠડી વગેરે વનસ્પતિઓ સૂધને ભગે છે; માટે જ એમાં જ્ઞાનનું અસ્તિત્વ અનુભનાય છે. વડ, પીપળો અને લીંબડો ઇત્યાદિ ઝાડોના અંકુરો વધી ઋતુના યેધની ગર્જનાથી અને શીતળ વાયુના સ્પર્શથી ઉગી નીકળે છે એટલે કે એ વનસ્પતિઓમાં શુદ્ધ પારખવાની અને સ્પર્શને ઓળખવાની શક્તિ પણ રહેલી છે. વળી જ્યારે પગમાં ઝાંઝરાવાળી મહોન્મત્ત સ્ત્રી પોતાનાં કોમળ ચરણોથી અશોક વૃક્ષને પ્રહાર કરે છે-તેને લાત મારે છે ત્યારે જ તેને પાંદડાં અને ફૂલો આવે છે. જ્યારે કોઇ જુવાન લલના કૃષ્ણના ઝાડને આલિંગન દે છે ત્યારે તેને વિષે ફૂલો અને પાંદડાં ઉગે છે. જ્યારે બહુલના ઝાડ ઉપર ખુશખોશાર ફાડેનો કોગળો કરવામાં આવે છે ત્યારે તેને વિષે પુષ્પો અને પત્રોનો પ્રાહુભાવ થાય છે. તિલકના ઝાડ પ્રત્યે કટાક્ષ પૂર્વક દૃષ્ટિ ફેંકવાથી તે પાંદડાં અને ફૂલોથી વિભૂષિત બને છે. વિશેષમાં પાંચમા સ્વરના ઉગ્ગારથી શિરીષનાં અને વિરહકનાં ફૂલો ખરી પડે છે. વળી સૂર્ય-કમલો સવારે, ચોપાતકીનાં પુષ્પો સાંજે અને ચંદ્ર-કમલો ચંદ્રના ઉદય થયા બાદ ખીલે છે. લલમણી વગેરેના રોપાઓ હાથ અડકતાં જ સંકેત પામી જાય છે. વળી અસુક વનસ્પતિ અસુક ઋતુમાં જ ફળ આવે છે. આ બધી વિશેષતાઓ વનસ્પતિમાં જ્ઞાન હોવા વિના સંભવતી નથી અને જ્ઞાનનું અસ્તિત્વ એટલે ચેતન્યની હેયાતી; અતઃ એવ વનસ્પતિની સચેતનતા સિદ્ધ થાય છે. વળી જેમ આખા શરીરની ચામડી ઉતારતાં ગધેડા મરી જાય છે તેમ સમગ્ર છાલ ઉતારતાં ઝાડ મરી જાય છે. આ ઉપરાંત જેમ માનવ-શરીર છેદાતાં સૂકાઈ જાય છે તેમ વનસ્પતિનો દેહ પણ પલ્લવો, પુષ્પો છેદાતાં સૂકાઈ જતો જોવાય છે. આ સુક્ષ્મતાથી પણ વનસ્પતિનું સજીવત્વ અનુભનાય છે. વિશેષમાં જેમ મનુષ્યોને દોહડ થાય છે તેમ વનસ્પતિને પણ ઇચ્છાદૃષ્ટ દોહડ થાય છે, કેમકે તેમનો દોહડ પૂર્ણ થતાં તેઓ ફળે છે, નહિ તો તેઓ સૂકાઈ જાય છે. વિશેષમાં જેમ મનુષ્ય-દેહ અશાસ્વત છે-વિનશ્વર છે તેમ વનસ્પતિનો દેહ પણ છે, કારણ કે એનું દશ હજાર વર્ષનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે. આ ઉપરાંત જેમ માનવોમાં તરતમતા છે તેમ વૃક્ષોમાં પણ છે. જેમકે એરંડા જેવાં કેટલાંક ઝાડો નીચ છે, જ્યારે આંખા જેવાં ઝાડો ઊંચ છે; કેટલાંક કાંટાવાળાં છે તો કેટલાંક કોમળ છે; કેટલાંક કુટિલ છે તો કેટલાંક સરળ છે; કેટલાંક કઠેનાનાં છે તો કેટલાંક જીંથાં છે; કેટલાંકના વળુ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ આનંદજનક છે તો કેટલાંકના એથી ઉલટા છે; કેટલાંક વિષ જેવાં છે તો કેટલાંક અમૃત જેવાં છે, કેટલાંક ઉકરડામાં ઉગે છે, તો કેટલાંક મુંઢર ઉદ્યાનમાં ઉગે છે; કેટલાંક દીર્ઘ આયુષ્યવાળાં છે તો કેટલાંક યશ્નનો પ્રહાર થતાં સત્તર મરણને શરણ થાય છે. આ પ્રમાણેની વિવિધતા કર્મોના સદ્ભાવ વિના સંભવતી નથી. જેમકે ઘડાં રૂપ કાર્યને કર્તા કુંભાર છે તેમ આ કર્મો કાર્યરૂપ હોવાથી તેનો કોઇ કર્તા હોવો જોઇએ. આથી વનસ્પતિ સચેતન હોવાનું સ્પષ્ટપણે અનુમાન થાય છે. વળી મનુષ્યોને રોગ થાય છે અને તે યોગ્ય દવા કરવાથી મટે

છે તેવી હકીકત વનસ્પતિને પણ લાગુ પડે છે^૧, વાસ્તે તે સચેતન છે. જેમ માનવને ઇષ્ટ સંયોગથી આનંદ અને અનિષ્ટ વાતાવરણથી ગ્વાનિ થાય છે તેમ ઇષ્ટ આહારાદિ મળતાં વનસ્પતિ પ્રપુલ્કિત બને છે, ત્યારે અનિષ્ટ આહારાદિ મળતાં તે કરમાવા લાગે છે. વળી જેમ આપણને આઘાત-પ્રત્યાઘાત થાય છે તેમ એને પણ થાય છે. આથી પણ વનસ્પતિની સચેતનતા સિદ્ધ થાય છે.

આ પ્રમાણેની યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ જૈન શાસ્ત્રોમાં રજુ કરવામાં આવી છે. વનસ્પતિમાં આપણી જેમ લાગણીઓનો સફલાવ છે એ વાત પ્રયોગ દ્વારા સિદ્ધ કરી આપવાનું આદ્ય અને આદરણીય માન તો આ ભારત-ભૂમિના ભૂપણરૂપ, જગદ્-વિખ્યાત સર પ્રોફેસર જગદીશચંદ્ર બોસ્ને ઘટે છે. આ સંબંધમાં ચિન્નમયજગત્ (વ ૭, અં. ૧, પૃ. ૧૭-૧૯)માંનો “વનસ્પતિ અને પ્રાણી” એ લેખ પણ મનન કરવા જેવો છે એટલું ઉમેરી આપણે હવે પૃથ્વી-કાયાદિની સચેતનતાના સંબંધમાં જૈન શાસ્ત્રો જે યુક્તિઓનો નિર્દેશ કરે છે તે વિચારીએ.

પૃથ્વીકાયનું સજીવત્વ—

અર્શો માંસના અંકૂરોને ઉત્પન્ન કરે છે એ એની સજીવપણાની નિશાની છે તેમ મીઠું, પરવાળાં, પત્થર વગેરે રૂપ પૃથ્વી પોતાના જેવા બીજા અંકૂરો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિવાળી છે, વાસ્તે તે પણ સચેતન છે. અત્ર કોઈ એમ શંકા બિઠાવે કે પરવાળાં વગેરે તો કંઠણ છે, વાસ્તે એને સજીવ માની ન શકાય તો એ અસ્થાને છે; કેમકે શું માનવ-શરીરમાં રહેલાં હાડકાં વગેરે કંઠણ હોવા છતાં સજીવ નથી કે ? અથવા તો એનું સમાધાન એ છે કે જેમ પશુના દંડમાં રહેલાં શીંગડાં, સાસ્ના વગેરે સજીવવાળાં છે તેમ પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ એ બધાં જીવ-શરીરો છે, કારણ કે એ બંને એક સરખી રીતે છેદાય છે, ભેદાય છે, લોગવાય છે, ફેંકાય છે, સુંઘાય છે, અપાય છે અને સ્પર્શાય છે. સમગ્ર સંસારમાં જે કાંઈ પુફ્ફગત-દ્રવ્ય છે તે સર્વે કોઈ ને કોઈ જીવનાં શરીરો છે; એથી કરીને પૃથ્વીને જીવ-શરીર કહેવામાં કશો વાંધો નથી. પૃથ્વીમાં છેઢાવાપણું વગેરે ધર્મો દૃષ્ટિગોચર થતા હોવાથી તેનો અપહાપ કરી શકાય તેમ નથી, વાસ્તે એ જ ધર્મો વડે એની સચેતનતા સાબીત થાય છે.

જેમ આપણા હાથ, પગ વગેરેનો સંઘાત સચેતન છે તેમ શસ્ત્ર વડે નહિ હણાયેલી

૧ સ્પષ્ટ સંજ્ઞામાં કહીએ તો મનુષ્યના શરીરને રોગો થતાં જેમ પીગાય, પેટનું વધી જવું, સોજો ચડવો, પાતળાપણું, આંગળાં વગેરેનું વાંકાપણું તેમજ ખરી જવાપણું થઈ જાય છે તેમ વનસ્પતિના શરીરને પણ એ જાતના રોગો થતાં ફૂલ, ફળ, પાંદડાં છાંય વગેરેમાં એ જ પ્રકારના વિશેષો થઈ જાય છે; એ બધાંનો રંગ બદલાઈ જાય છે, એ બધાં ખરી પડે છે અને વખને વખને એમાંથી પાણી પણ ઝરે છે. વળી જેમ દવા ખાવાથી માનવનો દેહ નીરાગી બને છે, એનાં યુગ્મક વગેરે રક્તજલ્મ છે તેમ વનસ્પતિના દેહને પણ ઔષધનું સિંચન કે એનો ભેપ કરવાથી તે જ જાતનો ફાયદો થાય છે. વિશેષમાં જેમ મનુષ્યનું શરીર રસાયન વગેરેના સેવનથી બળ અને કાનિષ્ઠો વિજીવિત બને છે તેમ વનસ્પતિનું શરીર પણ આકાશમાંથી પડતા જળ વગેરેના સિંચનથી વિશેષ રસાયણ બને છે. ખાસ કરીને મારે એક વૃક્ષાકુવેદ લખાયેલો છે.

સંઘાતરૂપ પૃથ્વી વગેરે સજીવ છે, ત્યારે જેમ શસ્ત્ર વડે હજારોલો-શરીરથી જુદા પડી ગયેલા આપણા હાથ, પગ નિહંવ છે-અચેતન છે તેમ શસ્ત્રથી હજારોલો પૃથ્વી વગેરે નિહંવ છે.

અપકાયનું અચેતનત્વ—

જેમ હાથીના દેહના મૂળ કારણરૂપ પ્રવાહી કલત સચેતન છે તેમ શસ્ત્રથી નહિ હજારોલું જળ પણ અચેતન છે. અત્ર પ્રથમણ (મૂત)નું ઉદાહરણ આપી હેતુને વ્યભિચારી સિદ્ધ કરી શકાય તેમ નથી, કેમકે એ તો શસ્ત્રથી આપાત પામેલ છે. વળી જેમ ઈલામાં રહેલો પ્રવાહી રસ સચેતન છે તેમ પ્રવાહી જળ પણ સજીવ છે. વિશેષમાં જળરૂપ હોવાથી હિમ વગેરે કોઈ કોઈ સ્થળે બીજા જળની જેમ સજીવ છે. અપકાયની સજીવતાના સંબંધમાં એ પણ ફક્ત કદાચ છે કે જેમ સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થતું 'દેહકું' સજીવ છે તેમ કવચિત્ જમીન ખોદતાં ખોદતાં સ્વાભાવિક રીતે નીકળતું જળ મજીવ છે અથવા જેમ કેટલીક વાર વાદળના વિકારમાં પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થયેલું અને પડતું માછલું સચેતન છે તેમ આકાશમાં રહેલું પાણી પણ અચેતન છે. વિશેષમાં જેમ મનુષ્ય-દેહનો ઠંડો સ્પર્શ જીવ-હેતુક છે તેમ જળમાં જણાતો ઠંડો સ્પર્શ પણ જીવહેતુક છે. આવી અનેક ફક્તો વડે પૃથ્વીની પેઠે જળની સજીવતા ધરાવી લેવી.

તેજસ્કાયની સજીવતા—

જેમ રાત્રે આગીઓ કીડો (ખઘોત) પોતાના શરીર-પરિણામથી પ્રકાશ આપે છે અને એ પ્રકાશ જીવ-શક્તિનું પ્રત્યક્ષ રૂપ છે તેમ અંગાશ વગેરેમાં રહેલો પ્રકાશ પણ જીવના સંયોગથી જ થયેલો છે. વળી જેમ મનુષ્યના શરીરે આવેલો તાવ જીવ-સંયોગી મનાય છે તેમ અંગાશ વગેરેમાં રહેલો તાપ પણ જીવ-સંયોગી જ માનવો અચુક નથી. અત્ર એ ખ્યાલમાં રાખવું કે સૂર્ય વગેરેનો પ્રકાશ પણ જૈન શાસ્ત્ર પ્રમાણે જીવ-સંયોગી જ છે, માટે એ વિષે પણ કશો વાંધો નહે તેમ નથી.

વિશેષમાં જેમ આહાર લેવાના પ્રમાણ અનુસાર મનુષ્યના દેહમાં વધઘટ થાય તેમ જ અને તેજ હેતુથી પ્રકાશમાં પણ વધઘટ થતી હોવાથી એ પ્રકાશને પણ મનુષ્યના દેહની પેઠે જીવ-સંયોગી માનવો જોઈએ. આ પ્રકારની અનેક શુક્તિઓ વડે અગ્નિમાં જીવ હોવાની સાબીતી રજૂ કરી શકાય તેમ છે.

વાયુકાયની સાત્મકતા—

જેમ કોઈ અમત્કારિક શક્તિને લીધે દેવનો દેહ કષ્ટિગોચર થતો નથી પરંતુ તે સચેતન છે અને વિદ્યા, મંત્ર, અંજન વગેરેના પ્રભાવથી કોઈ સિદ્ધ મનુષ્યનું શરીર નજરે જણાતું નથી છતાં તે સજીવ છે એ જ પ્રમાણે વાયુનું શરીર નજરે જણાતું નથી તોપણ એ દેવ અને સિદ્ધના દેહની જેમ સચેતન છે. જેમ પરમાણુ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી નજરે પડતો નથી અને બળેલો

પત્યરનો ટુકડો બિનો લાગે છે, પરંતુ તેમાં અગ્નિ દેખાતો નથી તેવી જ રીતે વાયુમાં રહેલું રૂપ પણ અતિશય સૂક્ષ્મ હોવાથી તે આપણી નજરે જણાતું નથી.

જેમ ગાય, અશ્વ વગેરે પશુઓ ચોતાની જ મેળે એટલે કે કોઇની પણ પ્રેરણા વિના વાંકા વાંકા અને ગમે તે તરફ અનિયમિતપણે ચાલે છે તેમ વાયુ પણ ચોતાની જ મેળે વાંકો વાંકો અને ગમે તે તરફ અનિયમિત રીતે વાંતો હોવાથી ગાય, અશ્વ વગેરેની જેમ જીવ-સંયોગી છે. જીવ અને પુદ્ગલની ગતિ 'અનુશ્રેણિ' હોવાથી પરમાણુ પણ વાંકો વાંકો ગતિ કરે છે, પરંતુ તે તો નિયમિત રીતે જ એવી ગતિ કરતા હોવાથી એ વાત કાંઈ વાયુને લગતી હકીકતમાં ખલેલ પહોંચાડી શકે તેમ નથી. એ પ્રકારે શસ્ત્રથી કોઈ પ્રકારના આઘાતને નહિ પામેલો વાયુ સચેતન છે એમ સમજી લેવું.

આ પ્રમાણે આપણે પૃથ્વીકાયાદિની સચેતનતા સિદ્ધ કરનારી વિવિધ યુક્તિઓ વિચારી. આ સમગ્રનો ટુંકામાં પરંતુ તલસ્પર્શી ઉલ્લેખ દશવૈકાલિકની શ્રીહરિભદ્રસૂરિશ્રુત વૃત્તિના ૧૩૯ માં પત્રમાંની નીચે સુજળની પંક્તિઓમાં મળી આવે છે:—

“ સાત્મકા વિદ્વમલવળોપલાદયઃ પૃથિવીવિકારાઃ, સમાનજાતીયા-
કુરોત્પચ્ચુપલમ્ભાત્, દેવદત્તમાંસાદુરવત્ । ”

“ સાત્મકં જલં, ભૂમિલાતસ્વાભાવિકસમ્ભવાત્, દર્દુરવત્ । ”

“ સાત્મકોઽગ્નિઃ, આહારેણ વૃદ્ધિર્દર્શનાત્, ચાલકવત્ । ”

“ સાત્મકઃ પવનઃ, અપરપ્રેરિતતિર્યંગિ[ત્રિ]ગનિયમિતદિગ્ગમનાત્, ગોવત્ । ”

“ સચેતનાસ્તરવઃ, સર્વત્વગપહરણે મરણાત્, મર્દમવત્ । ”

લઙ્ઘિત્વસેના ચારે ભેદો ઇન્દ્રિય-મીમાંસાની સંખ્યાને અધીન છે એટલે હવે આપણે ઇન્દ્રિયના લક્ષણોનો વિચાર કરીએ.

ઇન્દ્રિયનું લક્ષણ—

इन्द्रियाश्रयनिर्माणाङ्गोपाङ्गनामकर्मोदयेन जनिता याऽऽत्मनो
लब्धिस्तद्रूपत्वमिन्द्रियस्य लक्षणम्, आत्मलिङ्गत्वं वा । (૧૧૩)

અર્થાત્ ઇન્દ્રિયના આશ્રયભૂત એવાં નિર્માણ-નામકર્મ અને અંગોપાંગ-નામ કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતી આત્માની લઙ્ઘિને ‘ ઇન્દ્રિય ’ કહેવામાં આવે છે. ઇન્દ્રિયનું લક્ષણ આત્માનું

‘લિંગ’ એમ પણ આપી શકાય છે. આમડી, છાસ, નાક, આંખ અને કાન એ પાંચ ઇન્દ્રિયો છે અને તેમાંની દરેક ઇન્દ્રિયના ‘દ્રવ્યેન્દ્રિય’ અને ‘ભાવેન્દ્રિય’ એમ બે પ્રકારો છે. તેમાં વળી ‘નિર્વૃત્તિ’ અને ‘ઉપકરણ’ એ દ્રવ્યેન્દ્રિયના અને ‘લઘિ’ અને ‘ઉપયોગ’ એ ભાવેન્દ્રિયના અનુક્રમે બળે છે. તેમાં નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયનું લક્ષણ એ છે કે—

**નિર્માણાદ્ગોપાદ્ગુનામકર્મનિમિત્તકત્વે સતિ કર્મવિશેષસંસ્કૃતકર્ણ-
શબ્દકુલ્યાદિસ્વરૂપશરીરપ્રદેશરૂપત્વં નિર્વૃત્તીન્દ્રિયસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૧૪)**

અર્થાત્ નિર્માણ-નામ-કર્મ અને ગોપાંગ-નામ-કર્મરૂપ નિમિત્તવાળા તથા કર્મવિશેષથી સંસ્કારિત થયેલ કણ્ઠશબ્દલિ (office of the ear) આદિ શરીરના પ્રદેશ-વિશેષને ‘નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિય’ જાણવી. નિર્વૃત્તિ એટલે આકૃતિ. આ નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયના પણ આભ્યન્તર અને બાહ્ય એમ બે ભેદો છે. તેમાં આભ્યન્તર-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયનું લક્ષણ નીચે સુજ્ઞા છે:—

૧ “ ‘દુ સમૃદ્ધો’ દન્વતિ-લોકોત્તરસમૃદ્ધિમાનુ ભવતીતિ દન્વ-આત્મા, તસ્ય કિન્નમિતીન્દ્રિયમ્ ”

અર્થાત્ ‘ઇન્દ્રિય’ શબ્દ ‘ઇ-દ્’ ધાતુ પરથી બનેલો છે અને એનો અર્થ ‘લોકોત્તર સમૃદ્ધિમાન’ થાય છે. જે લોકોત્તર સમૃદ્ધિમાન હોય તે ‘ઇ-દ્’ અર્થાત્ ‘આત્મા’ કહેવાય છે. આથી ‘ઇન્દ્ર’ લિંગ તે ‘ઇન્દ્રિય’ છે એટલે કે આત્માનું ઇન્દ્રિય લિંગ છે એવો અર્થ સિદ્ધ થયો. આ હકીકતને વિશેષાંતી નિમ્ન-સિખિત ગાથા સમર્થિત કરે છે:—

“ દ્વંદ્વો જીવો સર્વોપલબ્ધિભોગપરમેસરત્તજજો ।

લોકાદિભેદમિન્દ્રિયમિદં તલ્લિંગાદિભાષાઝો ॥ ૧૨૧૩ ॥ ”

[દ્વંદ્વો જીવ: સર્વોપલબ્ધિભોગપરમેશ્વરત્વાત્ ।

ભોગાદિભેદમિન્દ્રિયમિદં તલ્લિંગાદિભાષાત્ ॥]

કહેવાની મતલબ એ છે કે આવરણનો અભાવ થતાં જીવ સર્વ વસ્તુને જાણે છે. અર્થાત્ તેને સર્વ ઉપલબ્ધિરૂપ શ્રેયસ્વર્ગનો યોગ છે. વળી વિવિધ ભાવોમા ભગતા તેને અનેકવિધ ઉપયોગ થાય છે. આથી સમજાય છે કે સર્વ ઉપલબ્ધિ અને સર્વ ઉપયોગના પરમેશ્વરને લઇને જીવ ‘ઇન્દ્ર’ કહેવાય છે. આથી એ ‘ઇન્દ્ર’ લિંગ તે ‘ઇન્દ્રિય’ કહેવાય. ‘ઇન્દ્ર’ વડે દેખાયેલ કે સર્વોપલ વસ્તુ તે પણ ‘ઇન્દ્રિય’ કહેવાય. આ ઇન્દ્રિયના કાન વગેરે પાંચ ભેદો છે.

૨ એકેન્દ્રિયાદિક બ્યવહારનું કારણ દ્રવ્યેન્દ્રિય છે, નહિ કે ભાવેન્દ્રિય. એમ ન હોય તો બહુલનું આડ કે જેણે મનુષ્યની આંક સર્વ ઉપલબ્ધિ છે તેને પંચેન્દ્રિય ગણવું વડે અર્થાત્ તે એકેન્દ્રિય કહેવું નહિ. અત્ર એ ઉમરીશું કે સર્વ જીવો લઘિ-ઇન્દ્રિય વડે પંચેન્દ્રિય છે, દ્રવ્યેન્દ્રિયની સંખ્યા અનુમા એકેન્દ્રિયાદિ છે અને તીથીકરને પણ ઉપયોગ તો એક જ ઇન્દ્રિયનો હોય છે એટલે ઉપયોગ-ઇન્દ્રિય આશ્રીને સર્વ જીવો એકેન્દ્રિય છે.

‘પ્રતિનિયતચક્ષુરાદિસંસ્થાનેનાવસ્થિતાનાં શુદ્ધાત્મપ્રદેશાનાં યા
વૃત્તિસ્તદ્રૂપત્વમાભ્યન્તરનિર્વૃત્તેર્લક્ષણમ્ । (૧૧૫)

અર્થાત્ નેત્ર વગેરે ચોક્કસ સંસ્થાનમાં રહેલા શુદ્ધ આત્માના પ્રદેશોના આકાર-વિશેષને
‘ આભ્યન્તર નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિય ’ સમજવી.

હવે બાહ્ય-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયનું લક્ષણ વિચારવામાં આવે છે. તે એ છે કે—

‘તેજ્વેવાત્મપ્રદેશેષુ વર્ધકીસ્થાનીયપુદ્ગલવિપાકિનિર્માણનામકર્મણા
રચિત્ત્વે સતિ ઇન્દ્રિયવ્યપદેશભાગ્ યઃ પ્રતિનિયતસંસ્થાનવાન્ કર્ણ-
શક્તુલ્યાધાકારવિશેષસ્તદ્રૂપત્વં વાહ્યનિર્વૃત્તેર્લક્ષણમ્ । (૧૧૬)

અર્થાત્ ઉપયુક્ત આત્મ-પ્રદેશોમાં રહેલ, સુતાર તુલ્ય અને પુદ્ગલમાં રહીને ક્ષણ આપવાવાળા
એવા નિર્માણ-નામ-કર્મથી રચાયેલો, ‘ ઇન્દ્રિય ’ એવા નામથી વાચ્ય તથા વિશેષરૂપે સુકરર
કરેલા સંસ્થાનવાળો એવો જે કણ્ઠશબ્દક્રિ આદિ આકાર-વિશેષ તે ‘ બાહ્ય-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિય ’ છે.

કહેવાની મતલબ એ છે કે શરીરના ઉપર સ્પર્શપણે દેખાતી પુદ્ગલ-સ્પર્ધાની વિશિષ્ટ રચના
તે બાહ્ય-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિય છે. મનુષ્ય, અશ્વ ઇત્યાદિની અપેક્ષાએ આ વિવિધ પ્રકારની છે અર્થાત્
એનો આકાર સર્વ જીવો આશ્રીને એક સરખો નથી, જ્યારે અભ્યન્તર-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિય તો
પ્રતિનિયત આકારરૂપ હોવાથી સર્વ જીવોની તે સમાન છે—તેમાં વિવિધતા નથી.

ઉપકરણ-ઇન્દ્રિયનું લક્ષણ અંતરિકારના શબ્દમાં એ છે કે—

દ્વિરૂપાયા અપિ નિર્વૃત્તે યત્ કર્તૃકોપકારસ્તદ્રૂપત્વમ્, સ્વદ્ગસ્થાની-
યાયા વાહ્યનિર્વૃત્તેર્યા તદ્ધારાસમાનસ્વચ્છતરપુદ્ગલાત્મિકા આન્તરનિર્વૃત્તિઃ

૧-૨ સરખાવો તત્ત્વાર્થશબ્દ (૫ ૯૦) મત નિર્મન-લિખિત ઉત્તરેષુ:—

“ ડાહ્યેષુ કુદ્રસ્યામહુલ્યેયમાગપ્રમિતાનાં ત્રિશુદ્ધાનામાત્મપ્રદેશાનાં પ્રતિનિયત-
ચક્ષુરાદિન્દ્રિયસંસ્થાનમાનાય[માનાય]સ્થિતાનાં વૃત્તિરાભ્યન્તર નિર્વૃત્તિઃ । ”

“ તેજ્વેવાત્મપ્રદેશેષુન્દ્રિયવ્યપદેશભાગ્ યઃ પ્રતિનિયતસંસ્થાનો નામકર્મોદયા-
પાદિમાયસ્થાવિશેષઃ પુદ્ગલપ્રથમઃ સ વાહ્ય નિર્વૃત્તિઃ । ”

૩ દાખલા નરકે મનુષ્યની ક્ષેત્રિન્દ્રિયની બાહ્ય આત્મિક (કાન) જે ચક્ષુઓની બાહ્યમાં આ-
વેલી છે. આ કાનો લગ્નગોળ અને બીજા નીચા ભાગની પુકન છીપ જેવા છે, જ્યારે ઘોડાની ક્ષેત્રિન્દ્રિયની
બાહ્ય આત્મિક નીચેથી પડેલ અને ઉપરથી ધસી જતી, અષ્ટીદાર છેડાવાળી અને વળી અથવા પડવાળી
નેત્રોની બાહ્ય ઉપર રહેલી છે.

તસ્યાઃ શક્તિવિશેષરૂપત્વમ્, નિર્વૃત્તિતસ્યાનુગ્રહાનુપધાતાભ્યામુપકાર-
ગરિત્વં વા ઉપકરણેન્દ્રિયસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૧૭)

અર્થાત્ બાહ્ય અને આભ્યંતરરૂપ બંને પ્રકારની નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિય ઉપર ઉપકાર કરનારી ઇન્દ્રિય ' ઉપકરણ-ઇન્દ્રિય ' કહેવાય છે. અથવા આનું લક્ષણ એ પણ છે કે ખડ્ગના સમાન બાહ્ય-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયની જેવી અને વિશેષ કરીને સ્વચ્છ પુદ્ગલરૂપ એવી આભ્યંતર-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયનો શક્તિવિશેષ તે ' ઉપકરણ-ઇન્દ્રિય ' છે. અથવા નિર્માણ વગેરે નામ-કર્મ વટે રચાયેલી નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયના ઉપર અનુચ્છ અને ઉપધાતથી રક્ષણરૂપ ઉપકાર કરનારી ઇન્દ્રિય ' ઉપકરણ-ઇન્દ્રિય ' છે.^૧ આના પણ નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયની પેઠે બાહ્ય અને આભ્યંતર એવા બે ભેદો છે.

અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે અંશકારે ઉપકરણ-ઇન્દ્રિયનાં લક્ષણો સૂચવતાં ' પ્રજ્ઞાપના-વૃત્તિ અને ' આચારંગ-વૃત્તિનાં આભ્યંતર-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિય પરત્વે પરસ્પર વિરોધી લક્ષણોને માન્ય રાખ્યાં છે, ભેદે આભ્યંતર-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયનું લક્ષણ તો આચારંગ-વૃત્તિ અનુસાર આપ્યું છે. કેમકે આભ્યંતર-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિય એ અતિશય નિર્મળ પુદ્ગલરૂપ છે એ અભિપ્રાય પ્રજ્ઞાપનાના વૃત્તિકારનો છે, જ્યારે એ ઇન્દ્રિય શુદ્ધ આત્મ-પ્રદેશરૂપ છે એ વાત આચારંગ-વૃત્તિ સાથે (તેમજ તત્ત્વાર્થશાસ્ત્ર સાથે) મળતી આવે છે.

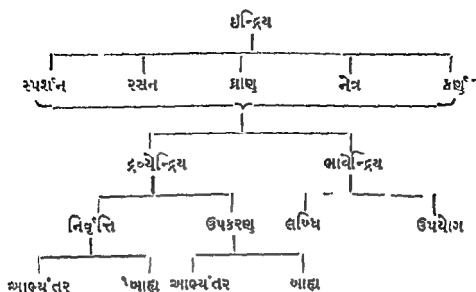
૧ ઇન્દ્રિયને વિષય મહણ કરવામાં ઉપકાર કરનાર શક્તિ-વિશેષ તે ' ઉપકરણ-ઇન્દ્રિય ' છે, જેમ શ્રોત્રેન્દ્રિયની શ્રવણ-શક્તિ અને રસનેન્દ્રિયની આસ્વાદન-શક્તિ એ પ્રમાણે નયતત્ત્વચિકિત્સાર્થ (પ. ૧૦) મા સૂચવાયું છે.

૨ " ઉપકરણં સદ્ગુણ્યાનોપાયા યાદ્યનિર્વૃત્તેર્મા સદ્ગુણારાસમાના સ્વચ્છતર-પુદ્ગલસમૂહાત્મિકા અભ્યંતરા નિર્વૃત્તિઃ તસ્યાઃ શક્તિવિશેષઃ ॥ "

—પ્રજ્ઞાપનાની શ્રીમલયગિરિચરિત્ કૃત વૃત્તિયુ' ૨૫૩ મુ' ૫૩.

૩ " નિવર્ત્યતે इति निर्वृत्तिः । केन निवर्तयते ? कर्मणा । तत्र उत्पेधाङ्गुला-सङ्ख्येयभागप्रमितानां शुद्धानामात्मप्रदेशानां प्रतिनियतचक्षुरादीन्द्रियसंस्थानेनावस्थितानां या वृत्तिः (सा सम्पत्तरा निर्वृत्तिः) । तेष्वेवात्मप्रदेशेषु इन्द्रियव्यपदेशभाग्यः प्रतिनियतसंस्थानो निर्माणनाम्ना पुद्गलविपाकिना धर्मेकीलसंस्थानोयेनारचितः कर्णशङ्कु-ह्लादिविशेषः अक्षोपाह्वनाम्ना च निष्पादित इति बाह्या निर्वृत्तिः । तस्या पथ निर्वृत्त-द्विरूपाया येनोपकारः क्रियते तदुपकरणम् । तच्च इन्द्रियकार्यं समर्थं, सत्पामपि निर्वृत्तो अनुपहतयायं मयूराकृतिरूपायां निर्वृत्तौ तस्योपघातात् न पश्यति । तदपि निर्वृत्तिवद् द्विधा । "

આ પ્રમાણેના આચારંગ (અ. ૨, § ૧, સુ. ૧૩) ની શ્રીશીલાંકચરિત્ વૃત્તિના ૧૦૪ મા પત્રમાં ઉલ્લેખ છે, જ્યારે નહિ એવા ફેરફારવાળો પાંડ લોકપ્રકાશ (સ ૩) ના ૪૭૬ મા શ્લોક ૫મી સાક્ષિયે આલેખાયેલો નજરે પડે છે.

આ ક્રેદામાંના સર્વ લેહોનાં ઉદાહરણો કેઇ સ્થળે જોવામાં આવતાં નથી. જે કંઈ નજરે પડે છે તે એ છે કે શ્રોત્રેન્દ્રિય આશ્રીને કર્ણપટિકા (કાનપાપડી) એ બાહ્ય નિવૃત્તિ-ઇન્દ્રિય છે, જ્યારે નેત્રેન્દ્રિય આશ્રીને આંખનો ડાળો તેવો ગણાય છે. આંખનાં ધોપથાં એ નેત્રેન્દ્રિય વિષયક બાહ્ય-ઉપકરણ-ઇન્દ્રિય છે, જ્યારે આંખનું કૃષ્ણ ક્ષેત્ર મંડળ એ આભ્યંતર-ઉપકરણ-ઇન્દ્રિય છે.

આ પ્રમાણે આપણે ઇન્દ્રિયના જે લેહ-પ્રલેહનો વિચાર કર્યો, તેનો સારાંશ તત્ત્વાર્થ-સૂત્રના વિવેચન (પૃ. ૧૦૫)માં નીચે મુજબ મળી આવે છે:—

પાંચે ઇન્દ્રિયોના દ્રવ્ય અને ભાવ રૂપે બળે લેહ થાય છે. પુદ્ગલમય જડ ઇન્દ્રિય દ્રવ્યેન્દ્રિય છે; અને આરંભક પરિણામરૂપે ઇન્દ્રિય ભાવેન્દ્રિય છે.

દ્રવ્યેન્દ્રિય નિવૃત્તિ અને ઉપકરણ એમ બે પ્રકારની છે. શરીરના ઉપર દેખાતી ઇન્દ્રિયોની આકૃતિઓ જે પુદ્ગલ-રૂકંધોની વિશિષ્ટ રચનાઓ છે તે નિવૃત્તિ-ઇન્દ્રિય છે અને નિવૃત્તિ-ઇન્દ્રિયની બહાર અને અંદરની પૌદ્ગલિક શક્તિ કે જેના વિના નિવૃત્તિ-ઇન્દ્રિય જ્ઞાન પેદા કરવાને અસમર્થ છે તે ઉપકરણેન્દ્રિય છે.^૧

૧ સ્પર્શન ઇન્દ્રિય વિષયક દ્રવ્યેન્દ્રિયના નિવૃત્તિ અને ઉપકરણ એમ બે ભેદો પેરી પ્રથમના; બીજી ઇન્દ્રિયોની પોંદે આભ્યંતર અને બાહ્ય એવા એ ભેદો નથી, એટલે કે કુલ આભ્યંતર-નિવૃત્તિ-ઉપકરણેન્દ્રિય છે, કિન્તુ બાહ્ય-નિવૃત્તિ-સ્પર્શનેન્દ્રિય નથી. આથી સ્પર્શનેન્દ્રિયના પાંચ અવાંતર ભેદો અને બાકીની ચારે ઇન્દ્રિયોના છ છ અવાંતર ભેદો વિચારતા ઇન્દ્રિયના કુલે ૨૯ પ્રકારો પડે છે.

૨ ઉપકરણ-ઇન્દ્રિય અને આભ્યંતર-નિવૃત્તિ-ઇન્દ્રિય વચ્ચે સક્રિય અને સક્રિયમાન જેવો સંબંધ છે એટલે એ અપેક્ષાએ એ બંને એક જ છે, કિન્તુ આભ્યંતર-નિવૃત્તિ-ઇન્દ્રિયનો સહભાવ હોવા છતાં જ્યારે ઉપકરણ-ઇન્દ્રિય દ્રવ્યાર્થે વડે પરાધાત પામે છે ત્યારે વિષયનું જ્ઞાન થતું નથી એ દૃષ્ટિએ એ ભિન્ન છે.

ભાવેન્દ્રિય પણ લઘિ અને ઉપયોગ રૂપે બે પ્રકારની છે. મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મ આદિનો ક્ષયોપશમ જે એક પ્રકારનો આત્મિક પરિણામ છે તે લઘિ-ઇન્દ્રિય છે; અને લઘિ, નિર્વૃત્તિ તથા ઉપકરણ એ ત્રણેના મળવાથી જે રૂપ આદિ વિષયોનો સામાન્ય અને વિશેષ ઓધ થાય છે તે ઉપયોગ-ઇન્દ્રિય છે.^૧ ઉપયોગ-ઇન્દ્રિય મતિજ્ઞાન તથા ચક્ષુર્દર્શન, અચક્ષુર્દર્શન આદિ રૂપ છે.

મતિજ્ઞાનરૂપ ઉપયોગ જેને ભાવેન્દ્રિય કહેલ છે તે અરૂપી-અમૂર્ત પદાર્થને જાણી શકતો નથી; રૂપી પદાર્થોને જાણે છે ખરે, પરંતુ એના જાણા શુણ્ણ-પદાર્થોને જાણી શકતો નથી; દક્ષત સ્પર્શ, રસ, ગંધ, રૂપ અને શબ્દ પદાર્થોને જ જાણી શકે છે.

લઘિ-ઇન્દ્રિયાદિનો પ્રાપ્તિ-ક્રમ—

લઘિ-ઇન્દ્રિય હોય ત્યારે જ નિર્વૃત્તિ, ઉપકરણ અને ઉપયોગ હોઈ શકે છે. એવી રીતે નિર્વૃત્તિ પ્રાપ્ત થયે છતે જ ઉપકરણ અને ઉપયોગ સંભવે છે; અને ઉપકરણ પ્રાપ્ત થયે છતે જ ઉપયોગનો સંભવ છે. આથી એ દ્વિતિ થાય છે કે લઘિ વિના નિર્વૃત્તિ હોતી નથી; નિર્વૃત્તિ વિના ઉપકરણની હેયાતી નથી; અને ઉપકરણની ગેરહાજરીમાં ઉપયોગ નથી. વળી આથી એ પણ સૂચવાય છે કે પૂર્વ પૂર્વ ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થયે છતે જ ઉત્તર ઉત્તર ઇન્દ્રિયોની પ્રાપ્તિનો સંભવ છે, પરંતુ એવો નિયમ નથી કે ઉત્તર ઉત્તર ઇન્દ્રિયોની પ્રાપ્તિ થયે છતે જ પૂર્વ પૂર્વ ઇન્દ્રિયોની પ્રાપ્તિ થાય. આ સ્વકષોદકલ્પિત નિયમન નથી, કિન્તુ તે આચાર્યશાંકીની વૃત્તિના ૧૦૪મા પત્રમાં શ્રીશીલ્લોકસૂરિએ નિમ્ન-લિખિત શબ્દો દ્વારા કથાવેલ હકીકતનો સારાંશ છે:—

“ સત્યાં લઘૌ નિર્વૃત્યુપકરણોપયોગાઃ, સત્યાં ચ નિર્વૃત્તૌ ઉપકરણોપ-
યોગૌ, સત્યુપકરણ ઉપયોગ इति । ”

ઇન્દ્રિયોની સંખ્યા અને તેનાં નામો કથાવતાં અંચકાર કયે છે કે—

તાનિ ચેન્દ્રિયાણિ પચ્ચયા, સ્પર્શન-રસન-ગ્રાણ-ચક્ષુઃ-ઓઞ્ઞમેદાત્ ।

અર્થાત્ (૧૬૦૫-) ઇન્દ્રિયો પાંચ છે: આમકી, જીભ, નાક, આંખ અને કાન.

અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે આમકી એ સ્પર્શનેન્દ્રિયનો આધાર છે-એનું સ્થાન છે, નહિ કે એ પોતે સ્પર્શનેન્દ્રિય છે એ પ્રમાણે જીભ વગેરે માટે પણ સમજવું. સ્પર્શ શબ્દોમાં કંઠીએ

૧ ખરી રીતે જોતા ઉપયોગ એ લઘિ, નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણ એ ત્રણેની સમજિતું કાપે છે, પરંતુ અત્ર કાપેલા કાચુનો ઉપચાર કરીને તેમજ શબ્દાર્થનો સંબંધ હોવાથી એને પણ ‘ ઇન્દ્રિય ’ સંગ્રા આપવામા આવી છે. આ વાત તત્ત્વાર્થશાસ્ત્ર (૪ ૯૧) માં નીચે મુજબના શબ્દોમાં મળી આવે છે:—

“ ઉપયોગસ્વ કલત્વાદિન્દ્રિયવ્યવસ્થાનુપપત્તિરિતિ ચેદ્ર, કારણધર્મસ્વ કાર્યા-
નુષ્ઠિ: શબ્દાર્થનમ્મવાચ । ”

૨ પ્રેક્ષાપના નામના ચોથા ઉપાગના પંદરમા પદ સ. ૨૦૧) માં સચચા મુજબ ઇન્દ્રિયો આઠ છે: બે કાન, બે આંખ, બે નસોરા, એક જીભ અને એક ત્વચા.

તો સમગ્ર શરીરમાં ઉપરના તેમજ અંદરના ભાગમાં આકર્ષ્યંતર-નિર્વૃત્તિ-સ્પર્શનેન્દ્રિયના આત્મ-પ્રદેશો વ્યાપી રહેલા છે અથવા આમડીના બહારના તેમજ અંદરના ભાગમાં અકર્ષ્યંતર-નિર્વૃત્તિ-સ્પર્શનેન્દ્રિયના પરમાણુઓ છે. આ ઇન્દ્રિય અગરખના પડના જેવી છે. ત્રવ્યાની બહારનું અને અંદરનું પડ બુદ્ધ નથી. સુખની અંદર જે જીભ દેખાય છે તેના ઉપર અને નીચેના ભાગમાં રસનેન્દ્રિયના પરમાણુઓનું એક જ પડ પથરાઈ રહેલું છે. એ પડ વડે જીભ ઉપર મૂકેલા ખારા, ખાટા પદાર્થોનો અનુભવ થાય છે, નહિ કે દેખાતી જીભ વડે. એવી રીતે દેખાતી નાકની પોલાણમાં ઉપરના ભાગમાં ઘ્રાણેન્દ્રિયની જે અકર્ષ્યંતર આકૃતિ છે તે જ ગંધરૂપ વિષયને ગ્રહણ કરી શકે છે. નેત્રમાં કીડીની અંદર નેત્રેન્દ્રિયની જે સૂક્ષ્મ અકર્ષ્યંતર આકૃતિ રહેલી છે તે રૂપનું ગ્રહણ કરી શકે છે, નહિ કે આંખની કીડી. કણ્ઠપર્ષટિકાના પોલાણમાં કણ્ઠેન્દ્રિયની જે સૂક્ષ્મ અકર્ષ્યંતર આકૃતિ છે તે શબ્દનું ગ્રહણ કરી શકે છે, નહિ કે કાનપાપડી.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સ્થાનરૂપ બાહ્ય-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયો છે, જ્યારે વિષયને ગ્રહણ કરવાનું કાર્ય કરનારી આકર્ષ્યંતર-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયો કરે છે અને અત્ર તેનો જ ઉદ્દેશ્ય કરાયો છે. અથવા એમ પણ કહી શકાય કે પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયના લઘિ, નિર્વૃત્તિ, ઉપકરણ અને ઉપયોગરૂપ ચાર ચાર પ્રકારોની સમષ્ટિ એ જ સ્પર્શનાદિ એક એક પૂર્ણ ઇન્દ્રિય છે. એ સમષ્ટિમાં જેટલી ખામી તેટલી જ ઇન્દ્રિયની અપૂર્ણતા સમજવી.

ઇન્દ્રિયોના ક્રમની સંકરણતા—

સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ, નેત્ર અને શ્રોત્ર એ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોનો ક્રમ ગોઠવવામાં એ હેતુ સમાયેલો છે કે સમસ્ત (સંસારી) જીવોને સ્પર્શનેન્દ્રિય છે (આથી બેઠ શકાય કે જેને સ્પર્શનેન્દ્રિય હોય તે સંસારી જીવ બાણવો) અર્થાત્ એ ઇન્દ્રિય સર્વ જીવ વિષયક છે. એથી ક્રમશઃ દરેક ઇન્દ્રિયનું ક્ષેત્ર બોધ્યું થતું જાય છે. વળી આ ક્રમ ઇન્દ્રિયોની વૃદ્ધિ કેવી રીતે થાય છે તે પણ સૂચવે છે.

પૃથ્વીકાય, આકાશ, તેજસ્કાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય એ પાંચે એકેન્દ્રિય બાણવા, કેમકે તેમને એક જ સ્પર્શનરૂપ ઇન્દ્રિય છે. કૃમિ, શંખ, જળો ઇત્યાદિ દ્વીન્દ્રિય છે. તેમને

૧ અત્ર 'ક્ષેત્ર' શબ્દથી શું સમજવું તેનો સ્પષ્ટ બોધ થાય તે માટે એટલો ઉદ્દેશ્ય કરીશું કે સમસ્ત વિષમા કણેન્દ્રિયની સંખ્યા સૌથી ઓછી છે, કેમકે પત્રેન્દ્રિય જીવો થોડા જ છે. એનાથી નેત્રેન્દ્રિયની સંખ્યા અધિક પરંતુ બમણાથી કંઈક ઓછી છે. ઘ્રાણેન્દ્રિય એથી વિશેષ અધિક છે. રસનેન્દ્રિય એથી પણ અધિક છે; અને સ્પર્શનેન્દ્રિયની સંખ્યા તો અનંત ગુણી છે; કેમકે સાધારણ વનસ્પતિ અનંત છે જો ક્ષેત્રનો અર્થ ઇન્દ્રિયથી અવગણાયેલા આકાશ-પ્રદેશો સમજવામાં આવે તો તત્ત્વાર્થરાજ્ય (૫. ૬૧)માં સૂચવાયું છે તેમ સૌથી ઓછા પ્રદેશો નેત્રના છે, એનાથી સંખ્યેય ગુણા કાનના છે, એનાથી અધિક નાકના છે, જીભના પ્રદેશો અસંખ્યેય ગુણુ છે અને ત્રવ્યાના અનંત ગુણુ છે. આ ઉપરથી કોઈ એમ કહે કે આ દિસાણે તો કાનનો અંતમાં નિર્દેશ ન કરતાં આખો નિર્દેશ કરવો બેઠવો તો એક રીતે એ વાત સત્ય છે, પરંતુ કાન સૌથી વધારે ઉપકારી હોવાથી તેનો અંતમાં ઉદ્દેશ્ય કરાયો છે.

મને રસન એમ બે ઇન્દ્રિયો છે. કીકી, કુન્થુ, માંકડ, કાનખઝૂરા પ્રમુખ જીવોને આ બે ઇન્દ્રિયો પ્રાણેન્દ્રિય હોવાથી તેઓ ત્રીન્દ્રિય કહેવાય છે. લમચ, માખી, વીંછી, મચ્છર ઇત્યાદિકને ઇન્દ્રિયો ઉપરાંત નેત્રરૂપ ચોથી ઇન્દ્રિય હોય છે અને તેથી તેમને ચતુર્વિન્દ્રિય તરીકે ત્રણમાં આવે છે. મત્સ્ય, ઉરગ, પક્ષી, પશુ, નારકી, દેવતા અને મનુષ્યો પચ્ચેન્દ્રિય છે, મને કલ્પ પર્થતની પાંચે ઇન્દ્રિય છે.

ની સંખ્યા—

સાંખ્ય દર્શન પ્રમાણે તો ઇન્દ્રિયની સંખ્યા પાંચ નથી. એ દર્શનમાં તો હાથ, પગ વગેરે ઇન્દ્રિય તરીકે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. આથી ઇન્દ્રિયની સંખ્યા પાંચ ગણવી એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. એટલે સમાધાન એ છે કે એ દર્શનમાં પણ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તો પાંચ તે પણ સ્પર્શનાદિ ભાનેજ છે. હાથ, પગ વગેરેને તો તેઓ 'કર્મેન્દ્રિય'ના નામથી છે કે જેનાથી જીવન-ચાલને ઉપયોગી આહાર, નિહાર, ચિહાર ઇત્યાદિ ક્રિયાઓ થઈ વિશેષમાં જ્ઞાનનો જે હેતુ હોય-જેનાથી જ્ઞાનનો લાભ થઈ શકે તેને જ 'ઇન્દ્રિય' ત્રણ, નહિ કે ચોટા-વિશેષના નિમિત્તને આ પ્રમાણે અર્થાત્ જેનાથી મુખ્યત્વે જીવન-ઉપયોગી જ્ઞાન થઈ શકે તે જ જ્ઞાનેન્દ્રિયને ઇન્દ્રિય ગણી જૈન દર્શનમાં ઇન્દ્રિયની સંખ્યા બતાવાઈ છે; બાકી ચોટા-વિશેષના નિમિત્તને ઇન્દ્રિય ગણતાં તેની સંખ્યાનો કોઈ હેતુ નહિ; કેમકે જેટલી ચોટા તેટલાં નિમિત્તો અને પછી તેટલી ઇન્દ્રિયો.

તર-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયોનાં સંસ્થાનો—

આપણે ૩૮૬ માં પૃષ્ઠમાં જોઈ ગયા તેમ આશ્વ-તર-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયનો આકાર સર્વત્ર જો છે અને એમ હોવાને લીધે તો એનાં સંસ્થાનોનો નિશ્ચય કરી શકાય છે. આથી હવે દરેક આશ્વ-તર-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયનો આકાર વિચારીએ. 'સ્પર્શનેન્દ્રિય (ચામડી) નો જુદા જુદા જીવ આથીને વિવિધ પ્રકારનો છે, કેમકે જે જીવનું જેવું શરીર હોય તેવા તે છે. રસનેન્દ્રિય (જીભ) નો આકાર અન્ના, ખરખડા (હુરખ) જેવો છે પ્રાણેન્દ્રિય

૧ કેવળ બહારની ચામડી જ સ્પર્શનેન્દ્રિય નથી, કિન્તુ શરીરની અંદરની પોસાણની ની ચામડી પણ સ્પર્શનેન્દ્રિય કહેવાય છે. એ જ દૈનિક શરીર-બાપી છે. આથી કરીને તો અર્થાત્ દેશની અંદર સર્વત્ર સ્પર્શનેન્દ્રિય હોવાથી શીતજળજી પીતી વેળા અંદર શીતજ સ્પર્શનો અનુભવ આ વાનવું પ્રજ્ઞાપનાના મૂળ રીતકારના નિમ્ન-વિખિત છુ ડોન રહે સમર્થન થાય છે:—
“સર્વપ્રવેશપર્યંતજલિન્દ્રિયાત્ તનોડમ્બવતરોડપિ ગુપિરમ્બોવરિ ત્વવિગિપ્રાપ્ત્ય પપ્પતેડતરપિ દ્યોતમ્બદેશવેદનાનુમયઃ ।”

૨ દરેક જીવની સ્પર્શનેન્દ્રિયનો બાહ્ય અને અંતર આકાર સરખો છે એમ પૂર્વાચાર્યોએ કહ્યું માં સમર્થનમાં એમ કહી શકાય કે જે તેમ ન હોય અર્થાત્ બાહ્ય અને આશ્વ-તર આકાર પો તો સ્પર્શનેન્દ્રિયને અમુક ચોક્કમ આકારવાળી બતાવી શકાય. આ સંબંધમાં ૧૬ પ્રકારના ૩૬ માં થયા છે પ્રથમ સંશોધક આત્મેત્દારક બીસાગરનંદસરિએ નવે દર્શન ૨જી ૨૫ છે:—

“અપ્પાસદ્ધપમાગમાયેન સર્વત્વગ(ત)યેન જ એદ્ધવાત્ત્વવરવમિતિ ।”

(નાક) નો આકાર અતિમુક્તક પુષ્પને તેમજ કાકલ (વાહિન-વિશેષ) ને મળતો આવે છે. નેત્રેન્દ્રિય (આંખ) ની આકૃતિ મસૂર નામના ધાન્ય સરખી છે. શ્રોત્રેન્દ્રિય (કાન) ની આકૃતિ કદમ્બના પુષ્પ જેવા માંસના ગોળા સમાન છે.

આ પ્રમાણે પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયનો આકાર પ્રતિનિયત હોવાથી એને પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયની વ્યાવૃત્તિના આધનરૂપ ગણી અંધકાર સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયોનાં લક્ષણો નીચે મુજબ આપે છે:—

વિવિધાકૃતિરૂપત્વં સ્પર્શનેન્દ્રિયસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૨૦)

ક્ષુરપ્રસમાનસન્નિવેશરૂપત્વં રસનાયા લક્ષણમ્ । (૧૨૧)

અતિમુક્તકપુષ્પસમાનાકૃતિરૂપત્વં ગ્રાણેન્દ્રિયસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૨૨)

મસૂરધાન્યસમાનાકૃતિરૂપત્વં ચક્ષુરિન્દ્રિયસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૨૩)

કદમ્બપુષ્પાભમાંસગોલકરૂપત્વં શ્રોત્રેન્દ્રિયસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૨૪)

આ લક્ષણોનો અર્થ પૂર્વોક્ત વિવેચનમાં આવી જતો હોવાથી તે અત્ર આપવામાં આવતો નથી.

ઇન્દ્રિયોના વિષયો—

સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ અને શબ્દ એ અનુક્રમે સ્પર્શનેન્દ્રિયાદિના વિષયો છે. આ વિષયો એક બીજાથી સર્વથા ભિન્ન નથી તેમજ મૂળ દ્રવ્યરૂપ પણ નથી, પરંતુ એક જ દ્રવ્યના—તત્ત્વના જુદા જુદા અંશો—પર્યાયો છે. આ વિષયોનું સ્થાન અલગ નથી, પરંતુ તે બધા તેના અંશોના સર્વ વિભાગોમાં એક સાથે રહે છે, કેમકે એ બધા એક જ દ્રવ્યના અવિભાજ્ય પર્યાયો છે. એને વિભાગ કેવળ ભુદ્ધિ દ્વારા કરી શકાય છે કે જે ઇન્દ્રિયોથી થાય છે.

અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે પ્રત્યેક ભૌતિક-પૌદ્ગલિક દ્રવ્યમાં સ્પર્શાદિ સમગ્ર પર્યાયો છે, પરંતુ તેમાંથી જેટલા ઉત્કટ હોય તેટલાનો બોધ ઇન્દ્રિયને થાય છે. જેટલા અનુત્કટ અવસ્થામાં હોય છે તે ઇન્દ્રિય-ગ્રાહ્ય થતા નથી, પરંતુ તેથી તેનું અસ્તિત્વ જ નથી એમ ન જ કહેવાય. વળી આ સ્પર્શાદિની ઉત્કટતા, અનુત્કટતાનો વિચાર ઇન્દ્રિયની પટુતા-તેની શ્રદ્ધા-શક્તિ ઉપર આધાર રાખે છે, કેમકે એક જાતના પ્રાણીઓમાં પણ ઇન્દ્રિયોની પટુતાની (વિવિધતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. વિશેષમાં ઇન્દ્રિય ગમે તેટલી પટુ હોય તોપણ તે ચોતાના ગ્રાહ્ય વિષય સિવાયના અન્ય વિષયોનો બોધ કરવા સમર્થ નથી. આથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે પાચે ઇન્દ્રિયોના પાચે વિષયો નિરનિરાળા છે—અસંકીર્ણ છે—પૃથક્ પૃથક્ છે,

સ્પર્શનેન્દ્રિયનો વિષય પૌષ્કલિક પદાર્થમાં રહેલા સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ, શીત, ઉષ્ણ, મૃદુ, કર્કશ, ગુરુ અને લઘુ એ આઠ પ્રકારના સ્પર્શ બાહ્યવા પૂરતો છે. ઉત્કૃષ્ટથી નવ યોજન દૂર રહેલા પદાર્થોના તેમાંથી નીકળેલા કેટલાક પુષ્કલો આવી સ્પર્શનેન્દ્રિયને અડકે છે, તેથી આટલે બધે છે તે રહેલા પદાર્થોના સ્પર્શનો તે બોધ કરાવી શકે છે.^૧ એથી વિશેષ દૂર રહેલા પદાર્થોમાંથી નીકળી આવેલા સ્પર્શ-ચુકા પુષ્કલો સ્વભાવે અયોગ્ય હોય-તેની સ્પર્શતા અત્યંત અનુકટ બની જતી હોવાથી તે સ્પર્શનેન્દ્રિયને ગ્રાહ્ય થતા નથી. જઘન્યથી અંશુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા છે તેથી આવેલા વિષયનો એ બોધ કરાવે છે.

રસનેન્દ્રિયનો વિષય પદાર્થોમાં રહેલા તીખા, કઠવા, સીકા, ખાટા અને તુરા એ પાંચ ભતના રસો બાહ્યવાનો છે. એ પણ સ્પર્શનેન્દ્રિયની જેમ ઉત્કૃષ્ટતા નવ યોજન દૂર રહેલા અને જઘન્યતા અંશુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા દૂર રહેલા પદાર્થના રસનો બોધ કરાવી શકે છે.

ગ્રાણેન્દ્રિયનો વિષય સુગંધ અને દુર્ગંધ બાહ્યવાનો છે. વિષય-ગ્રહણ માટેના એના ક્ષેત્રની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ મર્યાદા સ્પર્શનેન્દ્રિયના જેટલી છે.

નેત્રેન્દ્રિયનો વિષય કાળું, લીલું, પીળું, રાતું અને ઘોળું એમ પાંચ તરેહનું રૂપ (વર્ણ) છે એ દ્વારા વધારેમાં વધારે લાખ યોજન દૂર રહેલા પદાર્થને જોઈ શકાય છે. આ તો નિસ્તેજ પદાર્થ આશ્રીને સમજવું; બાકી ચંદ્ર, સૂર્યાદિ તેજસ્વી પદાર્થો ૨૧ લાખથી પણ કંઈક અધિક અંતરે હોમ તોપણ તેના રૂપનો આ ઇન્દ્રિય દ્વારા બોધ થાય છે.^૨ જઘન્યતા એ અંશુલના સંખ્યાતમા (નાહિ

૧ અત્ર દર્શાવવામા આવતું વિષયના ક્ષેત્રનું માપ આત્માગુણ અનુસાર સમજવું પ્રમાણગુણથી તેનું માપ ગણવું જોઈએ એમ સ્વીકારતા તો હાલને સમયે તે બહુ મોટું થઈ પડે. ઉત્તેષાગુણથી માપતા પણ વાધો આવે છે. જેમકે ઉત્તેષાગુણ વડે માપતા નવ યોજન પહોળી અને બાર યોજન લાંબી એવી નગરીમા એક સ્થળે વગાડેલી બંભાને સર્વ સ્થળોના લોકો થી રીતે સાબળી શકે ? આથી કોષ એમ પ્રશ્ન કરે કે અનેક લાખ યોજન જેવા દેવ-વિમાનમા થતાંતો નાદ સુરો સર્વત્ર સાબળે છે એ હકીકત તો પ્રમાણગુણ, આત્માગુણ કે ઉત્તેષાગુણ કોષ પણ રીતે માપતા બંધબેસતી આવતી નથી તેનું શું ? આનો ઉત્તર બીજા ઉપાગની ટીકામા એમ સૂચવાયો છે કે—

એવના સમુદાયના જનિની જેમ ગભીર અને મધુર શબ્દવાળી તેમજ એક યોજનના પરિ-મંડળવાળી ' સુવરા ' નામની થંટા ત્રણ વખત વગાડતા ' સુર્વાહિ ' નામના વિમાનમા રહેલા મહેન-સોના સિખરો ઉપર પડેલી શબ્દ-વર્ણજાઓના પુદ્ગલોમાથી ઉછળી રહેલા લક્ષબદ્ધ પ્રતિધ્વનિઓથી—પગથંદાઓથી એ વિમાન પૂરક જાય છે. કહેવાની મતવળ એ છે કે થતાને બહુ જ જોસથી વગાડીએ તો એમાંથી જે શબ્દ-પુદ્ગલો નીકળે એના પ્રતિધ્વનિથી સર્વ દિશાઓમા અને વિદિશાઓમા પણ એ અનેક લક્ષ યોજનના માનવાણું વિમાન દિવ્ય પ્રમાણ વડે જહેર બની જાય છે

૨ સ્નિગ્ધાદિ સ્પર્શો તો પ્રાપ્ત પદાર્થના જ અનુભવી શકાય એમ સમજાય છે.

૩ એક લાખ યોજનનુ પ્રમાણ પ્રકાશનીય વસ્તુ આશ્રીને છે, નહિ કે પ્રકાશક આશ્રીને. આથી તો ૪૬૨૦૦૦ જે યોજન દરથી સૂર્યને કક્કં સંક્રાન્તિમા અર્ધોના મનુષ્યો જુએ છે, ત્યારે ઉત્કૃષ્ટ દિવસે 'પુષ્કરવર' કીપતા પૂર્વ-પશ્ચિમે રહેનારા મનુષ્યો ૨૧૩૪૫૩૭ યોજનને અંતરે ઉદય અને અસ્ત

.. સૂર્યને જોઈ શકે છે. જુઓ વિશેષાંગની ચા. ૪૪૫, ૪૫૭

કે ઉપયુક્ત ઇન્દ્રિયોની પેઠે અસંખ્યાતમા ભાગ) જેટલે દૂર રહેલા પદાર્થના રૂપ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. એ કરતાં વધારે સમીપ રહેલો પદાર્થ આ ઇન્દ્રિય દ્વારા જોઈ શકાતો નથી. દાખલા તરીકે અત્યંત નજીક રહેલી આંખની કીકીનો કે એને વિષે જ રહેલા અંજન કે મેલનો એ દ્વારા જોઈ શકાતો નથી.

કર્ણેન્દ્રિયનો વિષય 'સચિત્ત', 'અચિત્ત' અને 'મિશ્ર' એમ ત્રિવિધ શબ્દ છે.^૧ વધારેમાં વધારે બાર ચોજન દૂરથી આવેલા શબ્દને અને ઓછામાં ઓછા અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલે દૂર રહેલા શબ્દને એ ગ્રહણ કરી શકે છે.

કંઠ ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્તકારી છે ?—

'જૈન દર્શન પ્રમાણે નેત્ર સિવાયની ચારે ઇન્દ્રિયો-પ્રાપ્તકારી છે. એને પ્રાપ્ત અર્થાત્ જાણપણું છે-એ ગ્રાહ્ય વિષયો સાથે સંયુક્ત થઈને જ એને ગ્રહણ કરે છે. એ ચાર મંદકમિક જ્ઞાનધારાતું કારણ છે, વાસ્તે એ ચારને જ વ્યંજનાવગ્રહ છે. નેત્ર અને મન સંયોગ વિના જ કેવળ યોગ્ય સંનિધાનથી અથવા યોગ્યતાના બળથી ચોતપોતાના ગ્રાહ્ય વિષયોને જાણે છે. આથી એ બંને અપ્રાપ્તકારી ગણાય છે અને એ બંને પદ્ધતિકમિક જ્ઞાનધારાતું કારણ છે.

સ્પૃષ્ટ અને બદ્ધ-સ્પૃષ્ટ પદાર્થોનું ગ્રહણ—

આ હકીકત સ્પષ્ટપણે સમજાય તે માટે અત્ર ચોડુંક વિવેચન ઉમેરવું આવશ્યક સમજાય છે. જેમકે લંગડા માણસને ચાલવા માટે જેમ લાકડીની અપેક્ષા રહે છે તેમ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોથી આત્માતું ચૈતન્ય આવૃત્ત થયેલું હોવાથી તેને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવામા ઇન્દ્રિયો અને મનની મદદની જરૂર પડે છે. ૧ બાધી ઇન્દ્રિયો અને મનનો સ્વભાવ એક સરખો નથી. સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય અને શ્રાણેન્દ્રિય એ ત્રણની શક્તિ કર્ણેન્દ્રિયની શક્તિ કરતાં મંદ છે. એટલે આ ચારે પ્રાપ્તકારી હોવા છતાં-પ્રાપ્ત અર્થાત્ ગ્રહણ કરવાની લાયકાત ચારેમાં હોવા છતાં કર્ણેન્દ્રિય 'સ્પૃષ્ટ પદાર્થોનું' ગ્રહણ કરે છે, બ્યારે સ્પર્શનાદિ ત્રણ ઇન્દ્રિયો બદ્ધ-સ્પૃષ્ટ

૧ સજીવ પદાર્થમાંથી ઉદ્ભવતો શબ્દ તે 'સચિત્ત' છે. જેમકે જીવે બોલેલો શબ્દ.

૨ નિર્જીવ વસ્તુમાંથી પ્રકટ થતો શબ્દ તે અચિત્ત છે. જેમકે એક ધડા સાથે ખીંચે થડો અથડાતા ઉત્પન્ન થતો શબ્દ.

૩ જીવના પ્રવાનથી નિર્જીવ પદાર્થમાં ઉદ્ભવતો શબ્દ તે મિશ્ર છે. જેમકે મોઢેથી વગાડાતી વાસળીનો.

૪ પ્રસંગવશાત્ આપણે પાંચે ઇન્દ્રિયોના કુલે ૨૩ વિષયો જોઈ લીધા. જેમકે સ્પર્શનેન્દ્રિયના ૮ સ્પર્શ, રસનેન્દ્રિયના ૫ રસ, શ્રાણેન્દ્રિયના ૨ ગંધ, નેત્રેન્દ્રિયના ૫ વર્ણ અને શ્રોત્રેન્દ્રિયના ૩ શબ્દ.

૫ બૌદ્ધ દર્શન પ્રમાણે નેત્ર અને કર્ણ સિવાયની ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્તકારી છે, બ્યારે નેપાધિક, વેશેષિક, મીમાસક અને સામ્ય દર્શનોમાં બધી ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્તકારી માની છે.

૬ આત્મ-પ્રદેશરૂપ થઈ ગયેલું દ્રવ્ય 'બદ્ધ' કહેવાય છે અને શરીર ઉપર રજની જેમ ચોંટી તે 'સ્પૃષ્ટ' કહેવાય છે.

પદાર્થને પ્રકલ્પ કરે છે. આથી તો કહેવાય છે કે શબ્દ સંલગ્ન્ય એ સ્પર્શ થયેથી. રૂપ દેખાય એ 'નમર સ્પર્શ' અને સ્પર્શ, રસ અને ગંધને; અનુભવ થાય તે બદ્ધ-રૂપરસાને લીધે.

સ્પર્શનાદિ ત્રણ ઇન્દ્રિયો બદ્ધ-રૂપરસ પદાર્થને અને કર્ણેન્દ્રિય રૂપરસ પદાર્થને પ્રકલ્પ કરે છે, એવો ને આ ચાર ઇન્દ્રિયો પરત્વે સેદ જણાય છે તેનું કારણ એ છે કે એક તો કર્ણેન્દ્રિયની શક્તિ સ્પર્શનાદિથી અધિક છે તેમજ સ્પર્શ, ગંધ અને રસ વિષયક પદાર્થો શબ્દાત્મક પદાર્થો કરતાં ઓછા છે, બાદર છે અને અસાલુક (વાસિત કરવાના સ્વભાવ વિનાના) છે. આથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે સ્પર્શાદિ દ્રવ્ય-સમૂહની અપેક્ષાએ શબ્દ-સમૂહ બહુ સૂક્ષ્મ છે અને એ શબ્દ-સમૂહ સાક્ષત શબ્દ-યોગ્ય દ્રવ્યને અભિવાસિત કરે છે. વાસ્તે એ નિવૃત્તિ-ઇન્દ્રિયમાં કામ્યક થઇ ઉપકરણ-ઇન્દ્રિયને માત્ર સ્પર્શને પણ સત્વર સ્વગોચર જ્ઞાન પેદા કરે છે.

જ્ઞાન-ધારાના કંઠો—

આ ઉપરથી આપણે એક શક્તિને ઊંચે કે બધી ઇન્દ્રિયોના સ્વભાવ એક સરખો નથી. એથી કહીને તો એના દ્વારા થતી જ્ઞાન-ધારાના પ્રાકૃર્ણવના ક્રમમાં પણ ભિન્નતા રહેલી છે. એટલે કે એ ક્રમના મંદ અને પદ્ધ એવા બે વિભાગો પડી શકે છે. આદ્ય વિષયની સાથે તે તે વિષયની આહત ઉપકરણ-ઇન્દ્રિયનો સંયોગ કે જે 'વ્યંજન' કહેવાય છે તે યતાં જ મંદ ક્રમમાં જ્ઞાનને આવિર્ભાવ થાય છે શરૂઆતમાં જ્ઞાનની માત્રા એટલી બધી ઓછી હોય છે કે એથી 'આ કંઈક છે' એવો સામાન્ય બોધ પણ થતો નથી; પરંતુ જેમ જેમ વિષય અને ઇન્દ્રિયનો સંયોગ પુષ્ટ થતો જાય છે તેમ તેમ જ્ઞાનની માત્રા વધતી જાય છે અને વખત જતાં જ્ઞાન-માત્રા એટલી બધી પુષ્ટ બને છે કે એનાથી 'આ કંઈક છે' એવો વિષયનો સામાન્ય બોધ યાને અર્થોવગ્રહ થાય છે. આ અર્થોવગ્રહ વ્યંજનાવગ્રહના એક છેલ્લો પુષ્ટ અંશ જ છે, કેમકે એમાં વિષય અને ઇન્દ્રિયના સંયોગની અપેક્ષા રહેલી છે. અર્થોવગ્રહ થયા બાદ એ દ્વારા સામાન્યરૂપે જાણેલા વિષયને વિશેષરૂપે જાણવાની ઇચ્છા (ઈંછા), વિશેષનો નિર્ણય (અપાય), એ નિર્ણયની ધારા (ધારણા), એ ધારાથી ઉત્પન્ન થતા સંસ્કાર અને એ સંસ્કારથી ઉદ્ભવતી સ્મૃતિ એ બધી જ્ઞાન-વ્યાપાર થાય છે; પરંતુ આ ઇંછાદિ જ્ઞાન-વ્યાપારમાં વિષય અને ઇન્દ્રિયના સંયોગની અભિવાય અપેક્ષા નથી જ.

૧ નેત્રેન્દ્રિય પણ રૂપરસ પદાર્થને પ્રકલ્પ કરે છે એમ માનવું સુકિત-યુક્ત નથી; કેમકે નદિ તો અગ્નિને જોતા જ આખ જળ જોઈ જોઈએ અને કાચના વાસણમાં રહેલું જળ તે પાત્રને બેદાને બદાર આવી નેત્રમાં તેનો પ્રવેશ થઇ જવો જોઈએ, એ પ્રમાણે જૈન શાસ્ત્રો દલીલ કરે છે.

૨ આથી તો એ અવ્યક્તતમ, અવ્યક્તર અને અવ્યક્ત જ્ઞાન કહેવાય છે,

૩ આ પ્રમાણેની પરિસ્થિતિ હોવા છતાં એકને વ્યંજનાવગ્રહ અને બીજાને અર્થોવગ્રહ કહેવામાં આવે છે તેનું કારણ એ છે કે અર્થોવગ્રહરૂપ જ્ઞાનાસંગી ઉત્પન્ન થતા વિષયનો બોધ જ્ઞાનાના ખ્યાનમાં આવી શકે છે, જ્યારે વ્યંજનાવગ્રહ નામનો દીર્ઘ જ્ઞાનવ્યાપાર ઉત્તરોત્તર થવા છતાં પણ તે અંધ હોય છે કે એનાથી અર્થોવગ્રહ જેટલો પણ બોધ થતો નથી.

દર્પણાદિતું દર્શન—

દર્પણને બેનારો મનુષ્ય દર્પણને જુએ છે, પોતાના દેહને જુએ છે કે પ્રતિબિંબ (પડછાયા)ને જુએ છે ? આનો ઉત્તર પ્રજ્ઞાપના (પૃ. ૧૫, સૂ. ૧૯૭)માં એમ સૂચવાયો છે કે મનુષ્ય દર્પણને તો જુએ છે જ અને વળી પ્રતિબિંબને પણ જુએ છે; કિન્તુ પોતાના દેહને તે ભોતો નથી, કેમકે તે તો પોતાના આત્માને વિષે રહેલો છે. તરવાર, મણિ, દૂધ, પાણી, તેલ વગેરેને બેનારના સંબંધમાં પણ આ પ્રમાણેની હકીકત સમજવી.

અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે પ્રતિબિંબ એ છાયા-પુદ્ગલાત્મક છે. સર્વ ઔન્દ્રિયિક પદાર્થ રક્ષિત થાને છાયા-પુદ્ગલની પેઠે સ્થૂળ છે તેમજ વધઘટના સ્વભાવવાળો છે. સર્વ સ્થૂળ વસ્તુઓની છાયા પડે છે. વચ્ચે કોઈ પદાર્થ આવી જાય ત્યારે તેમજ વસ્તુ સ્વયં અતિશય દૂર હોય તો દર્પણમાં તેનું પ્રતિબિંબ પડતું નથી. આથી છાયા-પુદ્ગલોનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે. છાયા-પુદ્ગલો સામગ્રી અનુસાર પરિણમે છે. અભાસ્વર પદાર્થને વિષે દિવસે પડેલી છાયા સ્વામિ હોય છે, ભ્યારે રાત્રે કૃષ્ણ હોય છે. ભાસ્વર પદાર્થને વિષે તો તે પોતાના દેહના વર્ણવાળી હોય છે.^૧

ઇન્દ્રિયોનું પરિમાણ—

પાંચે ઇન્દ્રિયોની બહાઈ એક અંશુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી છે, ભ્યારે એની લંબાઈ-પહોળાઈ તો એક સરખી નથી. એટલે કે પાંચ ઇન્દ્રિયો પૈકી કૃષ્ણ, નેત્ર અને નાકની લંબાઈ-પહોળાઈ એક અંશુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી છે, જીભની લંબાઈ-પહોળાઈ અંશુલ-પૃથક્ત્વ જેટલી અર્થાત્ બેથી નવ અંશુલ જેટલી છે અને સ્પર્શનેન્દ્રિયની પોતાના દેહ જેટલી લંબાઈ-પહોળાઈ છે. જેમ શરીરનું માન ઉત્સેધાંશુલથી સમજવાનું છે તેમ સ્પર્શનેન્દ્રિયની લંબાઈ-પહોળાઈનું માપ પણ એ વડે સમજવું, ભ્યારે બાકીની ચારની લંબાઈ-પહોળાઈનું માપ આત્માંશુલથી બહુવું; સર્વ ઇન્દ્રિયોની બહાઈ તો ઉત્સેધાંશુલથી માપવાની છે.

આ ઉપરથી ઇન્દ્રિયોની લંબાઈ-પહોળાઈ માપતી વેળા જે માપમાં તક્ષત બતાવ્યો છે તેનું શું કારણ છે એવો સહજ પ્રશ્ન થાય. એનો ઉત્તર એ છે કે દાખલા તરીકે જીભનું માપ ઉત્સેધાંશુલથી કાઢવામાં આવે તો ત્રણ ગાઉના મનુષ્યોને અને છ ગાઉના હાથીઓને વિષય-જ્ઞાન થાય નહિ; કેમકે પોતપોતાના દેહના પ્રમાણમાં જીભ હોય છે અને ઉત્સેધાંશુલથી તેનું માપ સમજતા તો તેની પહોળાઈ અતિશય અલ્પ-હલારમે ભાગે આવે.

ઇન્દ્રિયોના પરમાણુ વગેરેની સંખ્યા—

પ્રત્યેક ઇન્દ્રિય અનંત પરમાણુઓની બનેલી છે અને એ દરેકની અવગાહના અસંખ્ય આકાશ-પ્રદેશ જેટલી છે, એકે તેમાં ન્યૂનાધિકતા છે. આ હકીકત તેમજ પૂર્વે વિચારેલી કેટલીક બાબતો નિમ્ન-લિખિત કોષ્ઠક દ્વારા રજૂ કરવામાં આવે છે:—

૧ કૃષ્ણ પણ છે કે—

“ સામા ડ દિવા કાવા અમાસુરગતા નિશિ તુ કાલામા ।

સા સેવ માસુરગયા મદેહવળ્લા મુણેવચ્ચા ॥ ૧ ॥ ”

[દવામા તુ દિવા કાવાડમાસુરગતા નિશિ તુ કાલામા ।

સા સેવ માસુરગતા સ્વદેહવળ્લા જ્ઞાતમ્યા ॥]

ધન્વિદ્યોનાં નવ દ્વાર સંબંધી યંત્ર

ધન્વિદ્યોનાં નામ	અક્ષર	વિસ્તાર	પ્રાપ્ત્યકારી કે આપ્રાપ્ત્યકારી	જ્યન્યથી કેટલો ફરથી વિષય અહિંથી કેટલો ?	ઉત્કૃષ્ટથી કેટલો ફરથી વિષય અહિંથી કેટલો ?	કેવો વિષય અહિં ?	અવગાહનાનું આલેખ-ગાહિત્વ	કેટલા પ્રકારથી અવગાહના ?	ધન્વિદ્યોનાં સંખ્યા
સ્પર્શન	ઉત્કૃષ્ટધાગિલનો અસંખ્યેય ભાગ	સ્વદેહપ્રમાણ	પ્રાપ્ત્યકારી	આત્માગિલનો અસંખ્યેય ભાગ	નવ ચોજન (આત્માગિલથી)	શબ્દ-સ્પર્શ	સ્પર્શનાથી અસંખ્ય ગુણ	સ્પર્શનાથી અસંખ્ય ગુણ	૧
રસન	"	આત્માગિલ-પૃથક્ત્વ	"	"	"	"	દ્રાણથી અસંખ્ય ગુણ	દ્રાણથી અસંખ્ય ગુણ	"
દ્રાણ	"	આત્માગિલનો અસંખ્યાત્મક ભાગ	"	"	"	"	શ્રોત્રથી અસંખ્ય ગુણ	શ્રોત્રથી અસંખ્ય ગુણ	૨
ગેત્ર	"	"	આપ્રાપ્ત્યકારી	આત્માગિલનો અસંખ્યેય ભાગ	એક લાખ ચોજનથી અધિક (આત્માગિલથી)	અસ્પર્શ	અસ્પર્શ સર્વથી અગ્રાહ્ય અવગાહના	સર્વથી અગ્રાહ્ય પ્રકાર	"
સ્પર્શ	"	"	પ્રાપ્ત્યકારી	આત્માગિલનો અસંખ્યેય ભાગ	વાર ચોજન (આત્માગિલથી)	સ્પર્શ	ગેત્રથી અસંખ્ય ગુણ	ગેત્રથી અસંખ્ય ગુણ	"

‘મન એટલે શું ?

તેન દર્શનમાં મનને ‘નાઇન્દ્રિય’ કે ‘અનિન્દ્રિય’ ગણથી સંબોધવામાં આવે છે, આનું કારણ એ છે કે એ પણ સ્પર્શનેન્દ્રિયાદિની પેઠે જ્ઞાનનું સાધન છે અને એથી કરીને એ પણ ઇન્દ્રિય ગણાય, કિન્તુ રૂપાદિ વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થવા માટે તેને નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનો આધાર લેવો પડે છે. આ પરાધીનતાને લઈને જોને ઇન્દ્રિય જેવું એ અર્થવાચક ‘નાઇન્દ્રિય’ અથવા ‘અનિન્દ્રિય’ નામ આપવામાં આવે છે.* આપણે મનના દ્રવ્ય-મન અને ભાવ-મનરૂપ બે ભેદો તેમજ તેનાં લક્ષણો ૨૬૧ મા તેમજ ૩૬૭ મા પૃષ્ઠમાં વિચારી ગયા છીએ. એમાં અત્ર એટલો ઉમેરો કરવો આવશ્યક સમન્વય છે કે તત્ત્વાર્થની જૃહ્દૃષ્ટિ (પૃ ૧૫૭)માં મનઃપર્યાપ્તિરૂપ કરણના પુષ્કલો કે જે આત્માના સર્વ પ્રદેશોમાં વર્તનારા છે તેને પણ અપેક્ષાએ ‘દ્રવ્ય-મન’ કહ્યા છે. અથોગીને દ્રવ્ય-મન હોવાનું જે કહેવાય છે તે મનોવર્ગણરૂપ નહિ, પરંતુ મનઃપર્યાપ્તિરૂપ સંભવે છે.

મનનું સ્થાન—

શ્વેતાંબરો મનનું સ્થાન સંપૂર્ણ શરીર માને છે, જ્યારે દિગંબરો (દ્રવ્ય-) મનને આઠ પાંખડીવાળા કમળના જેવા આકારવાળા હૃદયમાં રહેતું માને છે. આ સંબંધમાં શ્વેતાંબરોની દલીલ એ છે કે શરીરનાં જુદાં જુદાં સ્થાનોમાં રહેનારી ઇન્દ્રિયો દ્વારા ચક્રણ કરાતા સમસ્ત વિષયોમાં મનની ગતિ થાય છે, વાસ્તે તે શરીરમાં સર્વત્ર વર્તમાન છે એમ માન્યા વિના આહુકીકત સંભવતી નથી. સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો સમગ્ર બાહ્ય-આશ્યંતર શરીર વ્યાપી સ્પર્શનેન્દ્રિયથી સર્વ પ્રદેશો સ્પર્શ-જ્ઞાન થાય છે, એથી કરીને નૈયાયિકોની જેમ મનને અણુરૂપ માનવું કે દિગંબરોની પેઠે તેને નિયત દેશસ્થ માનવું ઉચિત નથી; કિન્તુ તેને આત્માના સર્વ પ્રદેશો વ્યાપી માનવું

૧ જોકે ઇન્દ્રિયનું પ્રકરણ પૂર્ણ થઈ ગયું છે છતાં મન ઇન્દ્રિય જેવું હોવાથી, વળી નેત્રેન્દ્રિય સાથે આપ્રાપ્યકારિત્વની બાજતમા એ મળવું આવવું હોવાથી તેમજ દવે પછીના ‘સંજ્ઞા’ પ્રકરણનો મન સાથે સંબંધ હોવાથી એ વિષે અત્ર થોડો ધણો બિદાપોદ કરવામાં આવે છે

૨ ‘અનિન્દ્રિય’ નો બીજો અર્થ ‘ઇન્દ્રિયથી ગહિત’ અર્થાત્ ‘સિદ્ધ’ એમ પણ થાય છે, પરંતુ તે અત્ર અપ્રસ્તુત છે

૩ આ સંબંધમાં તત્ત્વાર્થરાજ ૦ (પૃ. ૬૦) મા એમ કહ્યું છે કે—

“યથા ચક્ષુરાદિનિ પ્રતિનિયતદેશાવસ્થાનાનિ ન તથા મન इत्यनૌન્દ્રિયં તત્”
અર્થાત્ જેમ નેત્ર વગેરે ઇન્દ્રિયોના યથોક્ત મુકરર છે તેમ મનનું સ્થાન મુકરર નથી, વાસ્તે તે ‘અનિન્દ્રિય’ કહેવાય છે. તત્ત્વાર્થની જૃહ્દૃષ્ટિ (પૃ ૧૭૨) મા તો એવો ઉલ્લેખ છે કે—

“અનિન્દ્રિયં મનોડમિચીયતે રૂપગ્રહણાદાવસ્થતત્ત્વાદસમ્પૂર્ણત્વાદનુદરકન્યાવત્,
ઇન્દ્રિયકાર્યાકરણાદ્ વાડવ્યપુષ્પવ્યપદેશશત્”

અર્થાત્ રૂપના ગ્રહણ વગેરેમાં મન પરાધીનતા બોગવત્ હોવાથી તેમજ અનુદર કન્યાની જેમ તે અસંપૂર્ણ થી તે ‘અનિન્દ્રિય’ કહેવાય છે. અથવા પુત્ર હોવા છતાં જોનો પુત્ર તરીકેની ફરજ બતાવતો તે અપુત્ર કહેવાય છે તેમ ઇન્દ્રિયનું કાર્ય નહિ કરી ચક્રણ હોવાથી મન ‘અનિન્દ્રિય’ કહેવાય છે.

સમુચિત છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે ઉપયોગની પ્રવૃત્તિ તો આત્માના સર્વે પ્રદેશોમાં સંભવે છે એથી કરીને અમુક ભાગમાં રહેલા મનથી તે કાર્ય સંભવતું નથી, વાસ્તે તેવું નેત્રાદિની જેમ અમુક ખાસ ધ્યાન ન માનતાં તેને સર્વવ્યાપી માનવું ઉચિત સમજાય છે.

મનનો વિષય—

મનનો વિષય શો છે એ હકીકત ઉપર તત્વાર્થ (અ ૨)નું નિમ્ન-લિખિત બાવીસમું સૂત્ર પ્રકાશ પાડે છે:—

“શ્રુતમનિન્દ્રિયસ્ય”

અર્થાત્ અનિન્દ્રિયનો—મનનો વિષય શ્રુત છે. અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે મનથી મતિ અને શ્રુત એમ બંને જાનો થાય છે, પરંતુ મતિ કરતા શ્રુતની મુખ્યતા હોવાથી અત્ર એનો નિર્દેશ કરાયો છે. વસ્તુ-સ્થિતિ એવી છે કે સ્પર્શનાદિ પાંચ ઇન્દ્રિયોથી કૃત મતિજ્ઞાન થાય છે. વળી એ બાહ્ય ઇન્દ્રિયો કેવળ મૂર્ત પદાર્થોના ઉપર પ્રકાશ પાડે છે અને તે પણ અંશતઃ; જ્યારે જ્ઞાનના આંતરિક સાધનરૂપ અને એથી કરીને ‘અંતઃકરણ’ના નામથી પણ જાણખાતું તેમજ નેત્રની પેઠે અગ્રાધ્ય-કારી એવું મન મૂર્ત તેમજ અમૂર્ત એમ કલ્પ્યત્તા પદાર્થો ઉપર અને તે પણ તેના અનેક પર્થોએ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે.^૧ આથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે સ્પર્શનેત્રિયાદિની જેમ મનનો વિષય મર્યાદિત નથી. મનનું કાર્ય વિચાર કરવાનું છે. ઇન્દ્રિયો દ્વારા શ્રદ્ધા કરાયેલા તેમજ નહિ કરાયેલા વિષયોમાં વિકાસ-યોગ્યતા પ્રમાણે તે વિચાર કરી શકે છે. આ વિચાર એ જ શ્રુત છે. આથી તો ઉપર કહ્યું છે કે અનિન્દ્રિયનો વિષય શ્રુત છે.

મન દ્વારા પહેલવહેલું જે સામાન્યરૂપે વસ્તુનું શ્રદ્ધા થાય છે અને જેમાં શબ્દ-અર્થના સંબંધનો, આગળ પાછળના અતુલધાનનો અને વિકલ્પરૂપ વિશેષતાનો અભાવ છે તે, ‘મતિ-જ્ઞાન’ છે. એની પછી ઉત્પન્ન થનારા અને ઉપયુક્ત વિશેષતાથી અંકિત વિચાર-પ્રવાહ તે ‘શ્રુતજ્ઞાન’ છે.

કહેવાતું તત્ત્વર્થ એ છે કે મન દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાન-વ્યાપારની ધારામાં પ્રાથમિક અલ્પ અંશ મતિજ્ઞાન છે અને પછીનો અધિક અંશ શ્રુત-જ્ઞાન છે આ પ્રમાણે મન જોકે બંને પ્રકારનાં જ્ઞાનનું સાધન છે છતાં તેમાં સ્પષ્ટ અને વિશેષગ્રાહી એવા શ્રુત-જ્ઞાનની મુખ્યતાને લક્ષ્યને મનના વિષય તરીકે એનો ઉલ્લેખ કરાયો છે.

બીરી રીતે વિચારતાં એકેન્દ્રિયથી અતુરિન્દ્રિય સુધીના સર્વે જીવો, પંચેન્દ્રિય પટ્ટી સંમૂલ્લિખિત જીવોની પેઠે અલંકારી જ છે, પરંતુ તેની ઉપેક્ષા કરી પંચેન્દ્રિય પરત્વે જ અંતઃકારનીયે સુજ્ઞાન નિર્દેશ કરે છે:—

૧ મનને કંઈ અવગત નથી, કેમકે નવા મન જન્મ છે તા’ આત્મા પણ જન્મ છે. આત્મા મન માથે જન્મ છે, મન ઇન્દ્રિય સાથે જન્મ છે અને ઇન્દ્રિય પોતાના વિષય સાથે જન્મ છે; પરંતુ આ ક્રમ અતિશય શીઘ્ર છે.

પચ્ચેન્દ્રિયા દ્વિધા, સંજ્ઞ-સંજ્ઞિભેદાત્

પચ્ચેન્દ્રિયાના સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી એમ બે સ્તરો પડે છે. આ સમજવાને માટે 'અટલે શું તે બહુવાની શરૂ રહે છે.

નું લક્ષણ—

સુદીર્ઘાતીનાર્યસ્મરણશીલત્વે સતિ 'કથં નુ નામ કર્તવ્યમ્' इत्या-
 સ્વર્થચિન્તનપ્રયોજકત્વં સંજ્ઞિનો લક્ષણમ્ । (૧૨૫)

અર્થાત્ ઘણા લાંબા સમય કેપર બનેલી વાતને યાદ કરી રાખવાની શક્તિ તેમજ હવે શું કરવું એ પ્રકારની ભવિષ્યના અર્થ સંબંધી વિચાર કરવાની શક્તિ જે હવેને હોય તે 'સંજ્ઞી' કહેવાય છે (આનું બીજું નામ પ્રમનરક છે). આવી શક્તિરહિત જે હવે હોય તે 'અસંજ્ઞી' કહેવાય છે (જેને જ 'અમનરક' પણ કહેવામાં આવે છે).

સંજ્ઞાનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ—

“ સંજ્ઞાપતે-સમ્યક પરિચ્છિદ્યાતે પૂર્વોપલબ્ધો વર્તમાનો ભાવી ત્ત્વ પદાર્થો

યપા સા સંજ્ઞા ”

અર્થાત્ પૂર્વોપલબ્ધ (અતીત), વર્તમાન તેમજ ભાવી (અનાગત) પદાર્થો વિષે જે દ્વારા ફક્ત રીતે જ્ઞાન (પરિચ્છેદ) થાય તે 'સંજ્ઞા' બલુવી. 'સંજ્ઞા' એટલે 'વિશિષ્ટ મનોવૃત્તિ'.

સંજ્ઞી કોણ, અસંજ્ઞી કોણ ?—

પ્રથમ તો સંજ્ઞી, અસંજ્ઞી અને નોસંજ્ઞી-નોઅસંજ્ઞી (નહિ સંજ્ઞી કે નહિ અસંજ્ઞી) એમ હોવાના ત્રણ ભાંગા પડે છે. તેમાં કયા હવેમાં કેટલા પડે છે તેવું દિગ્દર્શન કરીએ.

નારકો સંજ્ઞી કે અસંજ્ઞી હોઈ શકે. જે નારકો સંજ્ઞીમાંથી ઉત્પન્ન થયા હોય (પૂર્વ ભવમાં સંજ્ઞી હોય) તે સંજ્ઞી બલુવા; જાદીના અસંજ્ઞી સમજવા. જોમાં નોસંજ્ઞી-નોઅસંજ્ઞી એ ત્રીજો ભાંગો પડી શકતો નથી, કેમકે તેઓ તે ભવમાં કેવલજ્ઞાની થઈ શકે નહિ, કારણ કે તેઓ ચારિત્ર 'જ' કરી શકે તેમ નથી. જો જ પ્રમાણે અસુરકુમારકિ દશ પ્રકારના ભવનપતિ તેમજ વ્યંતરે વિષે સમજવું. મનુષ્યોમાં ત્રણ ભાંગા પડે છે, કેમકે જે ગર્ભજ મનુષ્ય છે તે સંજ્ઞી છે, જે સંમુ ત્રિજંમ છે તે અસંજ્ઞી છે અને જે કેવલી છે તે નોસંજ્ઞી-નોઅસંજ્ઞી છે (કારણ કે જોકે તેઓ મનો દ્રવ્યની સાથે સંબંધમાં આવે છે, છતાં તે દ્વારા કંઈ તેમને ત્રિકાલિક પદાર્થોનો જાણ થતો નથી પરંતુ સકલ જ્ઞાનાવરણીય અને હસંનાવરણીય ક્રોધોના ક્ષય થયેલો હોવાથી તેમને ચોતાન આત્મા દ્વારા પદાર્થોના માપાત્મક થાય છે અર્થાત્ ભાવ-મનનો અભાવ હોવાથી તેઓ સંજ્ઞી કે તેમજ સર્વજ્ઞ હોવાથી તેઓ અસંજ્ઞી પણ કહેવાનું નેમ નથી. તેથી તેમને

નોઅસંજી કહેવા તે જ ઇષ્ટ-ત્રેયસ્કર છે.) પંચેન્દ્રિય તિર્થંચમાં જે સંમૂર્ચિમ હોય તે અસંજી અને જે ગર્ભજ હોય તે સંજી નાણુવા. તેઓ નોસંજી-નોઅસંજી હોઇ ચક્રે નહિ જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવો તો સંજીજ છે; એ સિવાયના જે ભાંગાઓ તેમના અંગધમા ઘટતા નથી. કેમકે અસંજીમાંથી તેમનો ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી તેમજ તેઓ તેના તે ભવમાં કેવલી પણ જની શકે તેમ નથી. એકેન્દ્રિય અસંજી જ છે, કેમકે તેમનામા પ્રાયઃ સર્વથા મનોવૃત્તિનો અભાવ છે. દ્વોન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય સુધીના જીવોમાં કે જેમને 'વિકલેન્દ્રિય' કહેવામાં આવે છે તેમનામાં વિશિષ્ટ મનોવૃત્તિનો અભાવ હોવાથી તેઓ પણ અસંજી જ છે. દુઃકમાં આનો સાર એ છે કે સર્વે સંમૂર્ચિમ જીવો અસંજી જ છે (અને એકેન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય સુધીના સર્વે જીવો તો સંમૂર્ચિમ જ છે); કેવલી સિવાયના જે ગર્ભજ છે તે સંજી છે; જે ઉપપાતજ છે તે સંજી અથવા અસંજી છે; જ્યારે સિદ્ધિના જીવો તો નોસંજી-નોઅસંજી જ છે. આ જ વાત પ્રજ્ઞાપના (સૂ. ૩૧૫)ની નીચેની ગાથા ઉપરથી પણ ભેદ શકાય છે:—

“ નૈરહયતિરિયમણુયા ચ વણયરગસુરાઈ સણ્ણીઽસણ્ણી ચ ।

વિગલિંદિયા અસણ્ણી જોતિસવેમાણિયા સણ્ણી ॥ ”

[નૈરયિકતિર્યક્(પંચેન્દ્રિય)મનુષ્યાશ્ચ વનચર(વ્યન્તર)અસુરાદયઃ સંજ્ઞિનોઽસંજ્ઞિનશ્ચ ।

વિકલેન્દ્રિયાઃ (દ્વિત્રિચતુરિન્દ્રિયાઃ) અસંજ્ઞિનઃ જ્યોતિષ્કવૈમાનિકાઃ સંજ્ઞિનઃ ॥]

સંજ્ઞાના દીર્ઘકાલિકી વગેરે ત્રણ પ્રકારો:—

‘ સંજ્ઞા ’ શબ્દનો જે પ્રમાણે અર્થ કરવામાં આવે તે પ્રમાણે તેના પ્રકારો પાલી શકાય. આવી રીતે વિચાર કરતા સંજ્ઞાના (૧) દીર્ઘકાલિકી, (૨) હેતુવાદિકી અને (૩) દષ્ટિવાદિકી એમ ત્રણ પ્રકારો પડે છે. આપણે જે સંજ્ઞાનું લક્ષણ ૪૦૨મા પૃષ્ઠમા ભેદ ગયા તેમા જે સંજ્ઞાનો વિચાર કયો છે તે ‘દીર્ઘકાલિકી’ સંજ્ઞા નાણુવી; કેમકે એ સંજ્ઞા ઠારા જીવ ઘણા લાંબા કાળના અતીત થઇ ગયેલા પદાર્થને યાદ કરે છે તથા હવે શું કરવું એમ ભવિષ્યકાળના અર્થનું ચિંતન કરે છે. આ સંજ્ઞા દેવો, નારકો અને ગર્ભજ જીવોને હોય છે જે સંજ્ઞા દ્વારા પ્રાણી ઇષ્ટ-અનિષ્ટનો વિચાર કરી ઇષ્ટ અર્થમા પ્રવૃત્તિ કરે અને અનિષ્ટ અર્થથી નિવૃત્ત થાય તે સંજ્ઞા ‘હેતુવાદિકી’ નાણુવી. આ સંજ્ઞા દ્વારા જીવ તરકા-છાંચકાનો આશ્રય લે છે અર્થાત્ જ્યારે સૂર્યના પ્રખર તાપથી જીવ તપ્ત થાય છે, ત્યારે તે છાંચકામા જવા વિચાર કરે છે અને જ્યારે સખ્ત ઠંડીથી ઠરી જાય છે, ત્યારે ઉષ્ણતા મેળવવા તરકે જાય છે અથવા અગ્નિનો આશ્રય લે છે. આવી સંજ્ઞા દ્વોન્દ્રિયથી માંડીને સમસ્ત સંમૂર્ચિમ જીવોને હોય છે ત્રીજી સંજ્ઞા દષ્ટિવાદનો ઉપદેશ દેનારી છે અને તે છદ્મસ્થ સમ્યક્ દષ્ટિઓને જ હોય છે વળી તે શ્રુતજ્ઞાનરૂપ છે.

અવચનઆરોહારની વૃત્તિના ૨૭૩ માં પત્રમાં તે એમ લખ્યું છે કે—

“ તથા મતિજ્ઞાનાવરણકર્મક્ષયોપશમાત શબ્દાદ્યર્થગોચરા સામાન્યાવબોધ-
ક્રિયા ઓઘસંજ્ઞા, તદ્વિદોષાવબોધક્રિયા લોકમંજ્ઞા ”

અર્થાત્ મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી શબ્દ વગેરે અર્થને ગોચર અને સામાન્ય
એવી ઓધ-ક્રિયારૂપ ‘ઓઘસંજ્ઞા’ છે, જ્યારે તે અંબંધી વિશેષ જ્ઞાનક્રિયારૂપ ‘લોક સંજ્ઞા’ છે.
આથી એવો નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે દર્શન-ઉપયોગરૂપ ‘ઓઘસંજ્ઞા’ છે, જ્યારે જ્ઞાન ઉપયોગરૂપ
‘લોકસંજ્ઞા’ છે. આવો જ અભિપ્રાય સ્થાનાંગ (સ્થા. ૧, ઉ. ૩ સૂ. ૭૫૩) ના ટીકાકાર શ્રી-
અભયદેવસૂરિને છે, પરંતુ આચાર્યંગ (અ. ૧, ઉ. ૧) ના ટીકાકારને મત તે એ છે કે—

“ ઓઘસંજ્ઞા તુ અવ્યક્તોપયોગરૂપા વહ્લીચિતાનારોહણાદિલિંગા, લોકસંજ્ઞા
સ્વચ્છન્દઘટિતવિકલ્પરૂપા લૌકિકાચરિતા, યથા-ન સન્ત્યનપત્યસ્ય લોકાઃ,
શ્વાનો યક્ષા, વિપ્રા દેવાઃ, કાકાઃ પિતામહા, ચઢિનાં પક્ષવાતેન ગર્ભે હૃત્પાદિકાઃ”
—આચાર્યંગની વૃત્તિનાં ૧૨-૧૩ પત્રો

અર્થાત્ વહ્લીના સમૂહને આરોહણાદિરૂપ અવ્યક્ત ઉપયોગ તે ‘ઓઘસંજ્ઞા’ છે, અને
સ્વચ્છન્દથી કરેલા વિકલ્પરૂપ લોકોપચારવાળી ‘લોકસંજ્ઞા’ છે; જેમકે અપુત્રની (શુભ) ગતિ નથી,
હૃતરાત્રીનો ચક્ષુરૂપ છે, બ્રાહ્મણો દેવરૂપ છે, કાગડાઓ પિતામહરૂપ છે અને મોરોને પાંખના ફડફડ-
વાથી ઉત્પન્ન થતા વાયુ વડે ગર્ભ રહે છે ઇત્યાદિ.

આચાર્યંગમાં તે ઉપયુક્ત દશ સંજ્ઞા ઉપરાંત (૧) મોહ, (૨) ધર્મ, (૩) સુખ, (૪)
દુઃખ, (૫) જુશુપ્સા અને (૬) શોક એમ વળી બીજી પચ્ચ છ સંજ્ઞાઓ કહી છે.

પુનર્જન્મઘોતક ઉલ્લેખો—

પુનર્જન્મ માનનારાને અંતરાલગતિ પરત્વે જે જે પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે તેના હવે
અંધકાર ઉત્તર સૂચવે છે, પરંતુ તે દિશામાં આપણે પ્રયાણ કરીએ તે પૂર્વે પુનર્જન્મને વિષે
પોર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય વિચારકોની શી માન્યતા છે તેનું વિહંગમ-દષ્ટિએ અવલોકન કરી લઈએ.

માને સ્મરતિ રુદન્તી છાદયતિ વહ્લી ફલાનિ માયયા ।

લોમે ચિદ્વ્યપલાશાઃ ક્ષિપન્તિ મૂલે નિષાનોપરિ ॥

રજન્યાં સદ્ગોચઃ કમલાનાં મયનિ લોકસંજ્ઞયા ।

ઓચે ચટિતું માર્ગે ચટિતિ વૃક્ષેષુ વહ્લયઃ ॥]

૧ “ ઓઘમંજ્ઞા દર્શનોપયોગ, લોકમંજ્ઞા જ્ઞાનોપયોગઃ ”

—સ્થાનાંગ-વૃત્તિનું ૫૦૫ મું પત્ર

૨ ‘લોકોપચરિતા’ એવો પાઠ-ભેદ છે. જુઓ દ્રવ્યસૌકમ્યકારણનું ૩૫ મું પત્ર.

હિંદુ ધર્મીઓ—સનાતન ધર્મીઓ—વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ એ ત્રણે દર્શનના અનુયાયીઓ પુનર્જન્મ માને છે. તત્ત્વજ્ઞાનની ખાણરૂપ એટલું જ નહિ હિન્દુ તેના કેન્દ્રસ્થાનરૂપ અને વળી એથી કરીને તો સમસ્ત હિનિયાના શુરના પણ શુર તરીકે પંકાયેલી અને પંકાતી આપણી આ માતૃભૂમિમાં વસતા પ્રત્યેક હિંદુને આત્માની અમરતા વિષે સંદેહ નથી એમ કહેવામાં આવે તો તે અતિશયોક્તિ નથી. ચંદ્રમૌલી ગ્રંથકીમાં વસનાર કણુષીની રંગેરંગમાં પણ પુનર્જન્મની માન્યતાના અણુઓ રહેલા છે. અત્યારે હિંદુસ્થાનમાં રહેલી મુસ્લિમ અને ખ્રિસ્તિ જેવી કેટલીક પ્રજા પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્તને માનતી ન હોય તો એ બુદ્ધી વાત છે.

પુનર્જન્મવાદનો આવિર્ભાવ ‘ભારત’વર્ષમાં થયો છે અને તેનો સંચાર ‘ગ્રીસ’ વગેરે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં પાછળથી થયો છે એમ ઇતિહાસજ્ઞોએ દાખલા દલીલોથી પૂરવાર કરી આપ્યું છે. આ સિદ્ધાન્તનો પ્રાદુર્ભાવ કયા ઋષિવરને હાથે પ્રથમ થયો તેનો નિર્ણયાત્મક ઉત્તર આપવા બેટલાં સાધનો નથી, પરંતુ આર્ય દર્શનના ઉપલબ્ધ સાહિત્ય તરફ નજર કરીશું તો જણાશે કે આ સિદ્ધાન્ત વૈદિક કાળથી તો પ્રચલિત છે જ. દાખલા તરીકે ‘યજુર્વેદ’માં એવું સૂચન થયેલું છે. ‘ઐતરેયોપનિષદ’, ‘કઠોપનિષદ’ વગેરે તેના સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરે છે. ‘ભગવદ્ગીતા’, ‘મનુ-

૧ સરખાવો યજુર્વેદ (૧૨)ના નિમ્નલિખિત ૩૬મા અને ૩૮મા સૂક્ત:—

“ અપ્સમે સધિષ્ઠ્ય સૌવધીરનુદધ્યસે । ગર્મે સજ્ઞાયસે પુનઃ ॥ ”

‘મસત્ત્વ મરુમના યોનિમપશ્ચ પ્રથિવીમગ્ને । સંસૃજ્ય માતૃભિર્દ્યં જ્યોતિષ્માન્ પુનરાસદઃ ॥”

૨ સરખાવો ઐતરેય-ઉપનિષદ (અ. ૫)ની નિમ્ન-લિખિત પંક્તિ:—

“ સોડસ્યાયમાત્મા પુણ્યેભ્યઃ કર્મ્મ્ભ્યઃ પ્રતિધીવતેડ્યાસ્યાયમિતર આત્મા કૃતકૃત્યો વયોગતઃ પ્રેતિ સ રત્ત પ્રપન્નેઽ પુનર્જાયતે તદસ્ય તૃતીય જન્મ ॥ ૪ ॥ ”

૩ સરખાવો કઠ-ઉપનિષદના દ્વિતીય અધ્યાયગત પાત્રમી વસ્તીનો નિમ્ન-લિખિત, ઉલ્લેખ:—

‘ હન્ત ત રૂદં વગ્ધવામિ, મૃદ્ધી મહા મનાતનમ ।

યથા વ મરણં વાપ્ય આત્મા મથતિ ગૌતમ ! ॥ ૬ ॥

યોનિમગ્ન્યે પ્રપદ્યસ્તે, શરીરસ્થાય દેહિનઃ ।

મ્યાણુમગ્ન્યેડનુસંચન્તિ, યથાકર્મં યથાશ્રુતમ્ ॥ ૭ ॥ ”

૪ વિચારો ભગવદ્ગીતા (અ. ૨)નો નીચે મુજબનો સુપ્રસિદ્ધ શ્લોક:—

“ યાન્નામિ જીર્ણાનિ યથા વિહાય તથાનિ મૃદ્ધાનિ નરોડપરાણિ ।

તથા શરીરાણિ વિહાય જીર્ણાન્યન્યાનિ સંયાતિ તથાનિ દેહો ॥ ૨૨ ॥ ”

૫ જુઓ મનુસ્મૃતિ (અ. ૧)ના નિમ્ન-લિખિત પદો:—

“ યેષાં તુ યાદૃશં કર્મં, મૂનાનામિદં કીર્તિતમ ।

તત તથા યોડમિધાસ્યામિ, ક્રમયોગં વ જન્મનિ ॥ ૪૧ ॥ ”

“ યદાડણુમાત્રિકો મૂળા, ચીજં મ્યાણુ ચરિણુ ચ ।

મમાવિશતિ સંસૃદ્ધ-સ્તદા મૃતિં ચિમૃદ્ધમિ ॥ ૫૬ ॥ ”

સ્મૃતિ, 'મહાભારત', 'માર્કંડેય પુરાણ વગેરેમાં હામ હામ પુનર્જન્મની વાતો મળી આવે છે. આ આખું ભૂમિમાં આ સિદ્ધાન્ત કેટલો બધો આદરણીય થઈ પડ્યો હતો તેનો ખ્યાલ 'રઘુવંશ' વગેરે કાવ્યો એમથી પણ આવશે. વિશેષમાં આ મંબંધમાં

૧ સરખાવો મહાભારતના વનપર્વના ૧૮૩મા અધ્યાયનાં નિમ્ન-વિખિન પદો —

“ આયુષોઽન્તે પ્રહાયેદં, ક્ષીણપાયં કલેનરમ્ ।
સમ્પ્રવચ્ચેષ યુગપદ્ યોનો નાન્વચન્તરા મવઃ ॥ ૭૮ ॥
તત્રાસ્ય સ્વકૃત્નં કર્મ-ચ્છાયેવાનુગતં સદા ।
ફલસ્યય સુઘ્રાહો વા, દુઃઘ્રાહો વાઽય જ્ઞાયતે ॥ ૭૯ ॥ ”

૨ વિચારો માર્કંડેય પુરાણના નિમ્ન-વિખિન પદો:—

“ શુભિત્રકલત્રાણાં વિયોગઃ મહમમ્નયા ।
માતરો વિવિધાઃ કુટ્ટા, પિતરો વિવિધાસ્તથા ॥
અનુમૂતાનિ સૌરુપાનિ, દુઃશાનિ ચ સદ્વચ્ચઃ ।
વાન્ધવા વદથ પ્રાપ્તાઃ પિતરન્તુ પુત્રગિરિષ્ઠાઃ ॥
મૃત્યતાં દામતાં ચૈવ, ગતોઽસ્મિ વહુશો મૃણામ્ ।
સ્વામિત્વમોશ્વરત્વં ચ, દરિદ્રત્વં તથાગતઃ ॥
પિતૃમાતૃસુહૃદ્બ્રાતૃ-કલત્રાદિકૃતેન ચ ।
તુષ્ટઃ સકૃત્ તથા દૈમ્ય-મમુન્ધોતાનમો ગતઃ ॥
યથં સંમારણકેઽમ્મિન્, બ્રમતા નાત ! સકુટે ।
જ્ઞાતમેતન્મયા પ્રાપ્તં, મોક્ષસમ્પ્રાપ્તિકારકમ્ ॥ ”

૩ કવિકુલકિરીટ કાલિદાસ રઘુવંશ (સ ૭)મા કથે છે કે—

“ રતિસ્મરો નૂનર્મિમાષમૂતાં, રાક્ષાં મદક્ષેપુ તથાહિ વાલા ।
ગતેયમાત્મપ્રતિરૂપમેવ, મનો હિ જન્માન્તરમહતિજામ્ ॥ ૧૨ ॥ ”

આ કાવ્યના ચોદમા સર્ગનું નિમ્ન-વિખિન-પદ પણ પુનર્જન્મ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે.—

“ સાઽહં તપઃ સૂર્યનિષિદ્ધિ-રૂપં પ્રવૃત્તેષ્વરિતં યતિષ્ઠ્યે ।
મૂયો યથા મે જનનાન્તરેઽપિ, સ્વમેવ મર્તા ન ચ વિપ્રયોગઃ ॥ ૬૬ ॥ ”

મહાકવિ ભારવિ કિશનાચુનીયના ૧૧મા સર્ગના નિમ્ન-વિખિન પદ દ્વારા પુનર્જન્મનું મૂલ્ય કહે છે.—

“ અમિતસં પૃથામુનુઃ, સ્નેહેન પરિતન્તરે ॥
અવિજ્ઞાતેઽપિ ચન્દો-દિ, વટાન્ પ્રદશાદતે યતઃ ॥ ૮ ॥ ”

કવિરાજ ભાષ શિશુપાલવંશ (મ ૧)મા પુનર્જન્મનું મૂલ્ય એવો ઉલ્લેખ કરે છે કે—

“ ચલાચલેપાદપુનાઽપિ પૂર્વેષત્, પથાવપતે નેન જગજ્ઞિગોપુજા ।
સત્રીષ યોપિત્તમકૃતિઃ સુનિષ્ઠા, પુમાંસમચ્ચેનિ મથાન્તરેઽપિ ॥ ૭૨ ॥ ”

કવિવર દુધોદેવે નાગાનંદ નાટક ()મા પુનર્જન્મનો નિમ્ન વિખિન પદ મૂક્યું છે —

“ મંત્રશ્રતા પદ્મગમય પુવર્ચ મયાઽર્જિતે યત્ સ્વશરીરદાનાત્ ।
મયે મયે નેન મયેષ મૂયાન્, પરાપકામય શરીરશ્યામ ॥ ”

પાશ્ચાત્ય પ્રાચીન તેમજ આધુનિક વિચારકો પૈકી કેટલાક પુનર્જન્મ માને છે એ પણ નોંધવા જેવી હકીકત છે.

૧ ધર્મીય હકીકત તાબ્દી પૂર્વે ભારતવર્ષમાં આવી આ દેશ પાસેથી પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત સ્વીકારી ગયેલા પાઇથેગોરાસ (Pythagoras) પુનર્જન્મને transmigration of soul થી નિર્દેશ છે. આ સંબંધમાં એમના ઉદ્ધાર એ છે કે—

" All things are but altered, nothing dies,
And here and there the unbodied spirit flies,
By Time and force or sickness disposed
And lodges where it lights in man or beast. "

અર્થાત્ પ્રત્યેક પદાર્થમાં પરિવર્તન થાય છે, કિન્તુ કાઇના પણ (સર્વાંશ) નાશ થતો નથી. વળી કાળ, બળ કે માદગીને લઇને અશરીરી બનેલ આત્મા અહીં તહીં વિદરે છે અને મનુષ્ય કે પણ તરીકે પછી અવતરે છે. આ માન્યતાનેકવીયર શેક્સપીયરે (Shakespeare) "Merchant of Venice" નામના નાટકમાં ચૂંધી છે.

પ્રાચીન દાર્શનિકોના શિસ્તાજ પ્લેટો (Plato) પુનર્જન્મનો સ્વીકાર કરે છે, કેમકે તેમણે કહ્યું છે કે—

" The soul always weaves her garment anew. "

અર્થાત્ આત્મા સદા પોતાને માટે નવાં નવાં વસ્ત્રો વણે છે. આવો જાવ ભગવદ્ગીતા (અ ૨)-ના આવીસમા શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં નજરે પડે છે. જુઓ પૃ. ૪૦૭.

વળી આ તત્ત્વવેત્તાના એ પણ ઉદ્ધાર એ છે—

" The soul has a natural strength which will hold out and be borne many times. "

અર્થાત્ આત્માની એક એવી નૈસર્ગિક શક્તિ છે કે જે ટકી રહેશે તેમજ જે વારંવાર ધારણ કરાશે.

અર્વાચીન વિચારકોમાં શોપનહૌર (Schopenhauer) કે જેઓ ઉપનિષદોનો આશ્રય લે તેઓ કહે છે કે—

" I have also remarked that it is at once obvious to every one who hears of it (rebirth) for the first time. "

અર્થાત્ મેં એ પણ નિવેદન કયું છે કે જે કોઇ પહેલી વાર પુનર્જન્મ વિશે સાંભળે છે તેને તે એકદમ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

પુનર્જન્મ પરત્વે હુમ (Hume) કયન એ છે કે—

" Metempsychosis is the only theory of the soul to which Philosophy can harken, since what is incorruptible must be ungenerable. "

અર્થાત્ પુનર્જન્મ એ જ એક એવો આત્મ-સિદ્ધાંત છે કે જેને તત્ત્વજ્ઞાન સાંભળી શકે, કારણ કે જે અક્ષય હોય તે જ અનુત્પાદ્ય હોય.

આ પ્રમાણે આપણે આ ભારત તેમજ ગ્રીસ વગેરે દેશોના વિચારકોના, પુનર્જન્મનું^૧ ધર્મ કરનારા ઉદ્દેશો જોયા. હવે એની પ્રતીતિ કરાવનારી-પુનર્જન્મને સિદ્ધ કરનારી કેટલીક જોગવાઈ દિશ્વર્શન કરી લઈએ:—

શ્રીગૌતમ મહર્ષિ પ્રણીત ન્યાયસૂત્ર (૩-૧-૧૯)માં કહ્યું છે કે—

“ઋર્ધ્વમપિ દેહમેદાદવતિષ્ઠતે । કુતઃ ? । પૂર્વામ્યસ્તસ્મૃત્યનુબન્ધાત્ જાતસ્ય
મયશોકસમ્પ્રતિપત્તેઃ । ”

ર્ધાત્ દેહના નાશ પછી પણ આત્મા જીવે રહે છે. શાથી ? પૂર્વ (જન્મ)ના અભ્યાસના રહ્યુના યોગથી ઉત્પન્ન થયેલા (બાળક)માં હર્ષ, ભય અને શોકની પ્રતિપત્તિ હોવાથી (આત્મા પણ પછી પણ રહે છે અર્થાત્ તે નિત્ય છે).

આ સૂત્રના ભાષ્યકાર મહાત્મનિ વાત્સ્યાયન^૨ કહે છે કે—

“ જાતઃ સ્વલ્બયં કુમારકોઽસ્મિન્ જન્મનિ અગૃહીતેપું હર્ષમયશોકહેતુપુ
રૈમયશોકાન્ પ્રતિપચ્ચતે લિદ્ધાનુમેચાન્, તે ચ સ્મૃત્યનુબન્ધાત્ ઉત્પચ્ચન્તે, નાન્વર્ધા;
ત્યનુબન્ધશ્ચ પૂર્વામ્યાસંમન્તરેણ ન ભવન્તિ, પૂર્વામ્યાસંશ્ચ પૂર્વજન્મનિ સતિ,
ન્યથા, ઇતિ સિદ્ધંવ્યત્યેતન્-અવતિષ્ઠતેઽપ્યમૂર્ધ્વ શરીરમેદોવિતિ । ”

ર્ધાત્ (તરતનો) જન્મેલો આ કુમાર કે જેણે આ જન્મમાં હર્ષ, ભય અને શોકનાં રહ્યુનો અનુભવ કર્યો મથી તેને વિષે પણ પ્રત્યક્ષપણે હર્ષ, ભય અને શોક જણાય છે.^૩ આ હર્ષ, ય અને શોક સ્મરણના યોગથી ઉત્પન્ન થાય છે, નહિ કે અન્યથા. વળી સ્મરણનો અનુબંધ^૪ ર્ (જન્મ)ના અભ્યાસ વિના હોતો નથી. વિશેષમાં આ પૂર્વ અભ્યાસ પૂર્વ જન્મનું અસ્તિત્વ ય તો જ સંભવે છે, નહિ કે અન્યથા. આથી કરીને એ સિદ્ધ થાય છે કે ભૌતિક દેહના વિનાશ પછી પણ આત્મા રહે છે.

આ ઉપરાંત વધારે ખૂબીદાર અને ખાત્રીલાયક પ્રમાણ ન્યાયસૂત્ર (૩-૧-૨૨)માં નીચે જળ મળી આવે છે:—

“ પ્રેત્યાહારાભ્યાસકૃતાત્ સ્તન્યામિલાપાત્ ”

૧ હાથ, આંખ વગેરેની પ્રયાગતથી કે ધીમેથી એ વડે સીસોટી વગાડી માતા ન્યારે બાળકને લાવે છે ત્યારે તે હર્ષની પ્રકૃતિન થાય છે, અને ન્યારે માતા તેનાથી દૂર જાય છે ત્યારે તે રડવા પડે છે.

૨ “ પુનરુત્પત્તિ પ્રેત્યભ્યાસ ”—ન્યાયસૂત્ર (૧-૧-૧૯)

૩ પુનર્જન્મની સિદ્ધિ અને સાથે સાથે સરાગ અવરથ અને આત્માની અનાદિતાની પગ પીતરાળ નાશ દર્શનાત્ ” એ ન્યાયસૂત્ર (૩-૧-૨૫) અને તેનું ભાષ્ય જોવાથી જણાયે.

અર્થાત્ પૂર્વે કરેલા આહારના અભ્યાસથી જન્મતાં (ખાણકને) સ્તન-પાનની ઇચ્છા થતી હોવાથી (પુનર્જન્મ સિદ્ધ થાય છે). કહેવાની મતલબ એ છે કે ખાણકનો જન્મ થતાં કોઈના પણ શીખવ્યા વિના તે સ્તન-પાન કરે છે. આમાં કોઈ પણ નિમિત્ત હોય તો તે તેના પૂર્વ જન્મનો અભ્યાસ છે, જે તેમ ન હોય તો આ જન્મમાં તો ભૂખ લાગે ત્યારે ભોજન કરવું જોઈએ, માતાના સ્તનને અમુક રીતે ચૂસવાથી દૂધ મળશે ઇત્યાદિ જ્ઞાન કોઈ પણ શાળામાંથી તે લે ત્યાર પછી તેની તે દિશામાં પ્રવૃત્તિ થવી જોઈએ. પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ તેવી તો નથી જ એટલે જ પુનર્જન્મની સિદ્ધિ થાય છે.

જેઓ પુનર્જન્મ માનતા નથી તેમને ઉદેશીને એક સ્થળે કહેવામાં આવ્યું છે કે-તેમનાં તરતનાં જન્મેલાં નાનુક બાળકોને પણ ભય અને શોક સતાવે છે તેનું શું કારણ ? પૂર્વ જન્મ તો તેઓ માનતા નથી કે પૂર્વ ભવના પાપ-કર્મનું આ ફળ છે એમ તેઓ કહી શકે. વળી તેમનાં ગર્યાઓને ગર્ભાસ પણ ન હોવો જોઈએ, કેમકે ત્યાં તો અતિશય દુઃખ છે એટલે કે તેમનાં બાળકો આકાશમાંથી અદ્ધર અવતરવાં જોઈએ. જે સુસ્વિમ્ભ અને પ્રિસ્તિઓ પુનર્જન્મને સ્વીકારતા નથી તેમના મત મુજબ પેગંબર હજરત મહમદ અને ઇશ્વર પુત્ર ઇસસ કાઈસ્ટે માતાના ગર્ભમાંથી પ્રકટ થયા તે એક અપવાદ જ હોવો જોઈએ, છતાં તેઓ આવા અપવાદને ચાલુ રાખે તે કેવી નવાઈ !! શું તેમણે પોતાનાં બાળકો માટે જન્મ ધારણ કરવાની નવી શુક્તિ નહિ શોધવી જોઈએ કે ?

અંતમાં પુનર્જન્મને નહિ માનનારાઓ એ પણ ખ્યાલમાં રાખવું જોઈએ કે દેહના પરમાણુઓમાં પ્રતિસમય પરિવર્તન થયા કરે છે. અરે વૈજ્ઞાનિકો કહે છે તેમ તો સાત વર્ષમાં દેહનાં સર્વ અવયવો નવાં થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે સાત વર્ષમાં પ્રત્યેક પરમાણુમાં વિચ્યુતિરૂપ પરિવર્તન થઈ દેહના અવયવોમાં નૂતન પરમાણુનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે અને તેમ છતાં દેહી-એ દેહમાં વસનારા આત્માનું અસ્તિત્વ કાયમ રહે છે. આથી શું એ દ્વિલિત થતું નથી કે દર સાત સાત વર્ષે દેહના અવયવોમાં સર્વાંગીય પરિવર્તન થવા છતાં જ્યારે આત્માના અસ્તિત્વને અકચણ આવતી નથી તો પછી મૃત્યુરૂપ દેહના પરિવર્તનથી આત્માનું અસ્તિત્વ સદાને માટે જીંદી જાય છે એમ માનવું એ મૂર્ખાઈ છે ?

આ પ્રમાણે આપણે પુનર્જન્મ પરત્વે થોડોક વિચાર કરી લીધો છે એટલે હવે એને સ્વીકારનાર દર્શન સામે કયા કયા પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે તેની હુકમાં નોંધ કરી તેના ઉત્તરોનું પણ દિગ્દર્શન કરવું પ્રસ્તુત જણાય છે, પરંતુ તેમ કરવા પૂર્વે જીવના સંસારણ પરત્વેનું અંધકારનું નીચે મુજબનું કથન જોઈ લઈએ:—

૧ મૃત્યુનો અર્થ કંઈ આત્માનો ઉત્કેદ નથી, પરંતુ જેમ આપણે કોઈ પરમા બેડે રહેતા હોઈએ અને તે પર કારણવચાત્ જાતી કરી અન્યત્ર રહેતા જઈએ તેમ એક દેહ છૂટ્યું શીર્ષ્ય થતાં તેમા વસનાર આત્મા પ્રસંજાનુમાર અન્ય દેહમા પ્રવેશ કરે એ જ મૃત્યુનો અર્થ છે. એટલે કે પૂર્વ દેહની સાથેના આત્માનો વિયોગ એ ‘મૃત્યુ’ છે.

जीवानां संसरणं द्वेधा, देशान्तर-भावान्तरप्राप्तिभेदात् ।

અર્થાત્ જીવોનું સંસરણ દેશાન્તર-પ્રાપ્તિરૂપ અને ભાવાન્તર-પ્રાપ્તિરૂપ એમ બે પ્રકારનું છે. તેમાં દેશાન્તર-પ્રાપ્તિનું લક્ષણુ એ છે કે—

ये जीवाः पूर्वशरीरपरित्यागपूर्वकं देशान्तरं गत्वा जन्मान्तरं प्राप्नुवन्ति तेषां देशान्तरप्राप्तिरूपं संसरणम् । (१२६)

અર્થાત્ જે જીવો પૂર્વ શરીરનો ત્યાગ કરી અન્ય દેશમાં જઈ જન્મે છે તેમનું સંસરણ 'દેશાન્તર-પ્રાપ્તિ' રૂપ છે. ભાવાન્તર-પ્રાપ્તિરૂપ સંસરણનું લક્ષણુ તો એ છે કે—

ये पुनर्मुक्ताः सन्तः स्वशरीर एव कृम्यादिभावेनोत्पद्यन्ते तेषां भावान्तरप्राप्तिरूपं संसरणम् । (१२७)

અર્થાત્ જે જીવો મરીને પોતાના (જોના એ જ) દેહમાં કર્મક્રીયાં વગેરે રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે તેમનું સંસરણ 'ભાવાન્તર-પ્રાપ્તિ' રૂપ છે. આથી એ નિઃશ્વેદ નીકળ્યો કે જે જીવો મરણ પામીને તેના તે શરીરમાં ઉત્પન્ન ન થતાં અન્યત્ર ઉત્પન્ન થાય છે તે દેશાન્તર-પ્રાપ્તિરૂપ સંસરણ છે અને જોના અધિકારી તો 'સંભૂષિમ', ગર્ભજ કે ઔપપાતિક ગમે તે હોય, જ્યારે ભાવાન્તર-સંક્રમણનો અર્થ મરીને તેના તે શરીરમાં ઉત્પન્ન થવું એ છે એટલે જોના અધિકારીઓ સંભૂષિમ જ હોય એમ સમજાય છે.

પુનર્જન્મનો સ્વીકાર કરનારા સમગ્ર દર્શનોની સામે, ભલે ને પછી તે દેહવ્યાપી આત્મવાદી જૈન દર્શન હો કે મર્વવ્યાપી આત્મવાદી વેદાન્તાદિ દર્શન હો—અંતરાલગતિ વિષયક નિમ્નલિખિત પાંચ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે :—

(૧) જન્માન્તર માટે (તેમજ મોક્ષ માટે પણ) જ્યારે જીવ ગતિ કરે છે ત્યારે તેને સ્થૂળ દેહ નહિ હોવાથી તે કેવી રીતે પ્રયત્ન કરે છે ?

(૨) ગતિશીલ પદાર્થ કયા નિયમથી ગતિ કરે છે ?

(૩) ગતિ-ક્રિયાના કેટલા અને કયા કયા પ્રકારો છે અને જીવો કઈ કઈ ગતિ-ક્રિયાના અધિકારી છે ?

(૪) અંતરાલગતિનું જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ કાલમાન કેટલું કેટલું છે અને તે કયા નિયમ અનુસાર છે ?

(૫) અંતરાલગતિ દરમ્યાન જીવ આહાર કરે છે કે નહિ ? અને જો ન કરતો હોય તો ઝોછામાં ઝોછા અને વધારેમાં વધારે કેટલા વખત સુધી તે અનાહારક રહે છે ? અને આ કાલ-માન કયા નિયમ મુજબ છે ?

અંતરાલગતિની દ્વિવિધતા—

અંતરાલગતિ બે પ્રકારની છે : (૧) ઋણ અને (૨) વક્ર. આ હકીકત નીચેના શબ્દો દ્વારા અંયકાર દર્શાવે છે :—

जीवस्य गतिर्द्वेषा, ऋजु-वक्रभेदात् ।

તેમાં ઋણગતિનું લક્ષણ એ છે કે—

एकसामायिकगतिमस्त्वमृजुगतेर्लक्षणम् । (૧૨૮)

અર્થાત્ જે ગતિ કરવામાં એક સમય લાગે તેને 'ઋણ ગતિ' સમજવી. જો ઉત્પત્તિ-દેશ સમગ્રેણિવાળો હોય તો જીવ ત્યાં ઋણ ગતિ વડે એક સમયમા જ બાંધ છે. વળી તે જ સમયમાં સિદ્ધ થનાર અર્થાત્ સ્વૂળ અને સૂક્ષ્મ દેહનો સદાને માટે ત્યાગ કરી મુક્તિએ જ જનાર જીવની મોક્ષ-ગમન વખતની ગતિ ઋણ જ છે એટલે કે તે જીવને વક્ર ગતિ નથી. આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે સંસારી જીવોને અર્થાત્ સંસારમાં જન્મ મરણની પીડાથી પાધિત જીવોને ઋણ અને વક્ર એ બેમાંથી ગમે તે પ્રકારની ગતિ હોઈ શકે છે અને એ ગતિ 'દેશ', 'કાળ' 'વગેરે ઉપર આધાર રાખે છે. આ હકીકત અંયકાર નીચે મુજબ દર્શાવે છે :—

तद्भवसिध्यमानस्य जीवस्य ऋज्वी एव गतिः, अन्येषां तु देश-कालादिकमपेक्ष्य भजना ।

હવે વક્ર ગતિનું લક્ષણ વિચારીશું તે જાણાયે કે—

वेदान्तरोपादानाय परमवं प्रति प्रस्थितानां जन्तूनां कुटिलगमन-रूपत्वम्, शरीरान्तरनिमित्तभूतभवान्तरवक्रगमनरूपत्वं वा वक्रगते-र्लक्षणम् । (૧૨૯)

અર્થાત્ અન્ય શરીરને ગ્રહણ કરવાને ચાર પરલાવ તરફ જવાને નીકળેલા જીવોની કુટિલ ગતિને અથવા અન્ય શરીર માટે કારણરૂપ એવા સર્વાંતરને ઉદ્દેશીને કરાવું વક્ર ગમન તે 'વક્ર ગતિ' સમજવી. વક્ર ગતિને 'વિગ્રહ-ગતિ' પણ કહેવામાં આવે છે અને આ વાસ્તવિક છે; કેમકે 'વિગ્રહ'

૧-૩ દેશથી ઉત્પત્તિ-સ્થળ અને 'કાળ'થી અંતરા-સંક્રમણરૂપ મરણ-કાલ સમગ્ર જ છે, ૫-૬ 'વગેરે'થી શું સમજવું તે જાણવું બાકી રહે છે.

એટલે 'વક્રતા' ચાને વાંક. ઉપયુક્ત વિવેચનમાંથી તાત્પર્ય એ નીકળ્યું કે જે ગતિ કરવામાં એક જ સમય લાગે તે 'ઋણુ ગતિ' અને એક કરતાં વધુ સમય લાગે તે 'વક્ર ગતિ' બાબતી. આ વક્ર ગતિ ચાર પ્રકારની છે:-(૧) એકવિઞ્ઠા, (૨) દ્વિવિઞ્ઠા, (૩) ત્રિવિઞ્ઠા અને (૪) ચતુર્વિઞ્ઠા; અર્થાત્ એકવિઞ્ઠા ગતિ કરનાર જીવને બે સમય લાગે છે, દ્વિવિઞ્ઠા ગતિ કરનારને ત્રણ સમય, ત્રિવિઞ્ઠા ગતિવાળાને ચાર અને ચતુર્વિઞ્ઠા ગતિયુક્ત પ્રાણીને પાંચ સમયો લાગે છે. આ પ્રમાણેની હકીકત દ્રવ્યલોકપ્રકાશને આધારે લખવામાં આવી છે. તત્ત્વાર્થ-ભાષ્ય (પૃ. ૧૮૬)માં તે લખ્યું છે કે ગતિ ચાર જ પ્રકારની છે:-(૧) અવિઞ્ઠા અર્થાત્ એક સમયવાળી, (૨) એકવિઞ્ઠા અર્થાત્ બે સમયવાળી, (૩) દ્વિવિઞ્ઠા અર્થાત્ ત્રણ સમયવાળી અને (૪) ત્રિવિઞ્ઠા અર્થાત્ ચાર સમયવાળી. પ્રતિધાત તેમજ વિઞ્ઠના નિમિત્તનો અભાવ હોવાથી આ કરતાં વધારે સમયવાળી ગતિ સંભવી શકતી નથી.

હવે પ્રસ્તુત વિષયનો વિશેષ વિચાર કરીએ તે પૂર્વે એ નોંધી લઈએ કે સંસારી જીવોને તો ઋણુ અને વક્ર એ બેમાંથી ગમે તે એક ગતિ હોઈ શકે છે. કિંતુ તેમાં પણ એ ધ્યાનમાં રાખવું કે ચાર પ્રકારની વિઞ્ઠ-ગતિ પરત્વે એવો નિયમ છે કે જે ત્રસ જીવ મરીને પણ ત્રસ તરીકે ઉત્પન્ન થનાર હોય તે જીવની બે વિઞ્ઠ પર્યન્ત જ વક્રગતિ બાબતી અર્થાત્ તેને ઋણુ, એકવિઞ્ઠા અને દ્વિવિઞ્ઠા એ ત્રણમાંથી ગમે તે એક ગતિ હોઈ શકે, પરંતુ ત્રિવિઞ્ઠા કે ચતુર્વિઞ્ઠા ગતિ હોઈ શકે નહિ; જ્યારે જે સ્થાવર જીવ મરીને સ્થાવર તરીકે ઉત્પન્ન થનાર હોય તેને ઉપયુક્ત પાંચ પ્રકારની ગતિમાંની કોઈ પણ ગતિ હોઈ શકે.

પ્રસ્તુતમાં ધારે કે આપણી પાસે એક પેટી છે. આ પેટીને છ બાજુઓ છે. તેમાં એક ઉપલી, એક નીચલી અને ચાર આજુબાજુની. ઉપલી બાજુ કુખગદ છે અને નીચલી બાજુ ચઢ-જઢ છે. એ પ્રમાણે બીજી ચાર બાજુઓ પણ ઘટાવી લેવી.

હવે જીવ એક ભવથી અન્ય ભવ કરવામાં સમગ્રેણિ જ ગમન કરે છે, નહિ કે વિઞ્ઠેણિ. દાખલા તરીકે ક થી નીકળેલો જીવ ખ, ઘ, અથવા ચ પર આવે તો તે સમગ્રેણિ ઋણુ ગતિ થઈ. તે જ પ્રમાણે ખ થી નીકળેલો ક,ગ,છ; ગ થી નીકળેલ ખ,ઘ,જ; ઘ થી નીકળેલ ગ,ક,જ; ચ થી નીકળેલ ક,છ,જ; છ થી નીકળેલ ખ,ચ,જ; જ થી નીકળેલ ગ,છ,ક; અને જ થી નીકળેલ ઘ,ચ,જ પર જાય તો તે પણ સમગ્રેણિ ઋણુ ગતિ સમજવી આ સિવાયની અર્થાત્ ક થી નીકળેલો જીવ ખ,ઘ અથવા ચ સિવાય અન્યનું જાય તો તે ગતિ વક્રગતિ બાબતી (એ પ્રમાણે ખ,ઘ વગેરેથી નીકળનારા જીવોના સમગ્ર-ધમાં સમજવું) અને એમ ગમન કરવામાં એક સમય કરતાં વધુ સમય લેઈએ. આથી સુતરાં બેઈ શકાય છે કે આ ગમન ઋણુ ગતિ અનુસાર હોઈ શકે નહિ. હવે ધારે કે ક થી નીકળેલો જીવ ગ જવા માંગે છે તો તે ક થી સહસકાટ કરતો ગ જઈ શકે નહિ અને

૧ સરખાવો તત્ત્વાર્થ-ભાષ્ય (પૃ. ૧૮૨)—

‘ વિમલો વિક્રિતમયગ્રહઃ જ્યેષ્ઠતરસદ્વાગ્નિરિત્યનર્ચાગ્નરમ્ । ’

૨ વગરનાં વધારે પાંચ સમયવાળી ગતિ છે.

તેથી જ કંદરીને તેને એક કરતાં વધુ સમય લાગે અર્થાત્ પ્રથમ તે ક થી ખ અર્થવા ક થી ઘ જાય અને પછી ખ થી અથવા ઘ થી ગ જાય. આ પ્રમાણે તેને બે સંભવ લાગે: આ વાતને અન્ય શબ્દમાં કહીએ તો એમ કહી શકાય કે એક જીવ જીર્ણ લોકની પૂર્વ દિશામાંથી વ્યવીનેનીકળીને અધોલોકની પશ્ચિમ દિશામાં જવા નીકળ્યો છે તો તે પ્રથમ તો એક સમયમાં સમગ્રેણુ પ્રમાણે ગમેન કરી નીચે જાય છે અને ત્યાર બાદ બીજા સમયમાં સ્વસ્થાને પહોંચી જાય છે. આ ગતિ એકવિઝડા દિસામયિકા અર્થાત્ એક વક્રવાળી બે સમયની વંક ગતિ બાજુવી. હવે આપણે દ્વિવિઝડા ત્રિસામયિકા ગતિનો વિચાર કરીએ.

ધારી કે એક જીવ ક થી નીકળી જ જાય છે તો તેને ત્રણ સમય લાગશે. જેમકે તે ક થી ખ, ખ થી ગ અને ગ થી જ જાય; અથવા ક થી ખ, ખ થી છ અને છ થી જ જાય; અથવા ક થી ઘ, ઘ થી ગ, ગ થી જ; અથવા ક થી ઘ, ઘ થી ઝ અને ઝ થી જ; અથવા ક થી ચ, ચ થી છ, છ થી જ; અથવા ક થી ચ, ચ થી ઝ અથવા ઝ થી જ જાય. આ ઉપરથી સમગ્ર શકાય છે કે આ ત્રણ સમયવાળી ગતિ છે. અત્ર ધ્યાનમાં રાખવું કે જીવ ક થી અન્યત્ર ગયા સિવાય જ જઈ શકતો નથી. તેમજ ક થી ખ, ખ થી ગ અને ગ થી જ જવાને બદલે ગ થી ઘ અને ઘ થી ઝ અને ઝ થી જ જાય એમ બને નહિ. કેમકે જેમ બને તેમ યોછા સમયમાં ગમન થવું બેઠએ અને તેને સારૂ સૌથી ટુંકો માર્ગ મેળવે કરવાનો છે અને તે ઉપર બતાવ્યો તે જ છે. નહિ કે ક થી ખ, ખ થી ગ, ગ થી ઘ, ઘ થી ઝ અને ઝ થી જ. આની આ વાત અન્ય રૂપે વિચારીએ. જેમકે એક જીવ જીર્ણ દેશના અગ્નિકોણમાંથી નીકળી અધોદેશના વાયવ્યકોણમાં જાય છે. પ્રથમ તો તે એક સમયમાં નીચે ઉતરે, ત્યાર બાદ બીજા સમયમાં પશ્ચિમ દિશામાં અને ત્રીજા સમયમાં વાયવ્યકોણમાં જાય. ત્રણ જીવોની આથી વધુ સમયવાળી અથવા વધુ વિઝડવાળી ગતિ સંભવી શકે નહિ. પરંતુ સ્થાવર જીવોની ગતિ આવી અથવા આથી વધારે સમય યા વિઝડવાળી હોઈ શકે અર્થાત્ તેની ગતિ એકવિઝડા, દ્વિવિઝડા, ત્રિવિઝડા અથવા ચતુર્વિઝડા ગોટલે કે બે સમયવાળી, ત્રણ સમયવાળી, ચાર સમયવાળી અને પાંચ સમયવાળી પણ હોય છે. ચાર સમયવાળી ગતિનો વિચાર કરીશું તો જણાશે કે એક સમયમાં જીવ ત્રસનાડીની બહારના અધોલોકમાંથી વિદિશામાંથી દિશામાં જાય છે, બીજા સમયમાં ત્રસનાડીમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્રીજા સમયમાં જાયે જાય છે અને ચોથા સમયમાં કંદરીને ત્રસનાડીમાંથી નીકળીને પોતાના દિશાવિષયક સ્થાને જાય છે. આ વાત વિદિશામાંથી દિશામાં જનારને ઉદ્દેશી કહેલી છે. પરંતુ દિશામાંથી વિદિશામાં જનારે જીવ પ્રથમ સમયમાં નાડીમાં પ્રવેશ કરે છે, બીજા સમયે જાયે જાય છે, ત્રીજા સમયે નીચે અને ચોથા સમયે બહાર વિદિશામાં જાય છે; વળી બે વિદિશામાંથી નીકળી વિદિશામાં જવું હોય તો પાંચ સમય લાગે. જેમકે પ્રથમ સમયમાં વિદિશામાંથી દિશામાં જાય, બીજા સમયે નાડીમાં જાય, ત્રીજા સમયે જાયે જાયે જાયે, ચોથા સમયે નાડીમાંથી નીકળે અને પાંચમી સમયે વિદિશામાં જાય.

દિગંબરીય માન્યતા—

તત્ત્વાર્થશાળા (પૃ. ૯૬) ઉપરથી જોવાય છે તેમ ત્રણ વિઝડથી અધિક વિઝડવાળી

ગતિ નથી. વિશેષમાં એના હજી મા પાનામાં સૂચવ્યું છે તેમ અવિગ્રહા યાને ઋણુથી માંડીને તે ત્રિવિગ્રહા ગતિની અતુલ્ય મધુ-ગતિ, પાણિ-સુક્રતા, લાંગલિકા અને ગોમૂત્રિકા એવી અન્ય આયો-ક્રત સંજ્ઞા છે. આ પ્રત્યેકનો અર્થ સમજાવતાં ત્યાં કહ્યું છે કે—

“ હ્યુગતિરિવેપુગતિઃ । ક ઉપમાર્થઃ ? । યયેપોર્ગતિરાલક્ષ્યદેશાદૃજ્વી, તથા સંસારિણાં સિધ્ધતાં ચ જીવાનાં ઋજ્વી ગતિરેકસમયી । પાણિમુક્તેવ પાણિમુક્તા । ક ઉપમાર્થઃ ? । યથા પાણિના તિર્યક્ પ્રક્ષિપ્તસ્ય દ્રવ્યસ્ય ગતિરેક-વિગ્રહા, તથા સંસારિણામેકવિગ્રહા ગતિઃ પાણિમુક્તા દ્વૈસમયિકી । લાઙ્ગલમિવ લાઙ્ગલિકા । ક ઉપમાર્થઃ ? । યથા લાઙ્ગલં દ્વિવક્રિનં, તથા દ્વિવિગ્રહા ગતિર્લાઙ્ગલિકા ત્રૈસમયિકી । ગોમૂત્રિકેવ ગોમૂત્રિકા । ક ઉપમાર્થઃ ? । યથા ગોમૂત્રિકા મહુવક્રા, તથા ત્રિવિગ્રહા ગતિર્ગોમૂત્રિકા ચાતુઃસમયિકી । ”

અર્થાત્ ધનુષ્યના વેગથી પ્રેરાયેલા બાણની ગતિ જેમ લક્ષ્ય દેશ સુધી સીધી છે તેમ પૂર્વ શરીર-જનિત વેગથી માત્ર પ્રેરિત એવી સંસારીની તેમજ મુક્તિએ જતા જીવોની ગતિ સીધી છે અને તે એક સમયની છે. જેમ હાથથી લીધેલા ફેંકાયેલા પદાર્થની ગતિમાં એક વાંક હોય છે—તેમાં એક વાર સરળ રેખાનો ભંગ થાય છે તેમ કેટલાક સંસારીઓની એવી ગતિ હોવાથી તે એક-વિગ્રહા છે અને તે એ સમયની છે. જેમ પૂછડામાં બે વાંક હોય છે અર્થાત્ તેમાં બે વાર સરળ રેખાનો ભંગ થાય છે તેમ જ ગતિમાં બે વાંક હોય તે દ્વિવિગ્રહા યાને લાંગલિકા છે અને તે ત્રણ સમયની છે. જેમ ગોમૂત્રિકામાં ઘણા વાંક હોય છે તેમ ત્રિવિગ્રહા ગતિ કે જેમાં સરળ રેખાનો ત્રણ વાર ભંગ થાય છે તે ગોમૂત્રિકા છે અને તે ચાર સમયની છે.

જીવની એવી કોઈ પણ ગતિ નથી કે જેમાં ત્રણથી વધારે વાંક આવતા હોય, કેમકે જીવનું નવું ઉત્પત્તિ-ક્ષેત્ર ગમે તેટલું વિશેષિમાં હોય-વક્ર રેખાએ રહેલું હોય તો પણ તે ત્રણ વાંકમાં તો અવરૂં જ પ્રાપ્ત થઈ લાય છે. પુદ્ગલની લોકાંત પથતની ગતિ ઋણુ જ છે, જ્યારે બીજી ગતિ ઋણુ હોય કે વક્ર પણ હોય તેમજ વળી તેમાં કેટલા વાંક હોવા ભેદજે તેનો કયો નિયમ નથી, કેમકે એનો આધાર પ્રેરક નિમિત્ત ઉપર રહેલો છે.

ગતિ માટે પ્રયત્ન—

જેમ મોઢું જતા જીવની ગતિ પ્રથમ અમરેણિ પૂર્વક જ છે, તત્તિ કે જન પણ આવી પાછી અર્થાત્ તેના સંબંધમાં એક સરળ નિયમ છે તેવો સંસારી જીવોને-પુનઃપુનઃ માટે પ્રયત્ન કરના જીવો આશીને નથી; કેમકે જે મ્યાનમાં ઉત્પન્ન થવાનું છે તે મ્યાન નક્કો કરવામાં પૂર્ણ કરના હોય છે, આથી કરીને તે મ્યાન મગરેણિગે-પૂર્વ સ્થાનની બીજી મગર રેખામાં હોય કે વિશેષિએ-વક્ર રેખામાં પણ હોય આથી અમરેણિ છે કે વાંક વળી વેગ તો જીવને ખાસ પ્રયત્ન કરવો પડેલો હોયો ભેદજે.

આ સંબંધમાં વસ્તુસ્થિતિ એ છે કે જ્યુ ગતિએ સ્થાનાંતરે જતા જીવને-પછી તે સ્થાનાંતર સુક્ષ્મ પણ કયાં ન હો-નવો પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી. કેમકે જ્યારે તે પૂર્વ શરીરનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે તેને તે પૂર્વ શરીરજનિત વેગ મળે છે અને એ વેગની જ મદદથી-અન્ય નવીન પ્રયત્ન કયાં વિના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલા બાણની પેઠે સીધો જ નવા સ્થાને તે જઈ પહોંચે છે. વિગ્રહવાળી ગતિ દરમ્યાન તો જીવને નવીન પ્રયત્ન કરવો પડે છે, કેમકે પૂર્વ શરીરજન્ય પ્રયત્ન તો જીવને જ્યાંથી વળતું પડે તેમ છે ત્યાં સુધી જ કામ લાગે છે. વળવાનું સ્થળ આવી લાગતા તેનો તે પ્રયત્ન મંદ પડી જાય છે એટલે પુનઃનમના પથે સંચરેલા જીવની સાથે તેના ભાષારૂપ જે સૂક્ષ્મ શરીર હોય છે તે દ્વારા તે પ્રયત્ન કરી આગળ વધે છે. પારિભાષિક શબ્દમાં આ સૂક્ષ્મ શરીરને 'કાર્મણુ' અને તત્કાલ્ય પ્રયત્નને 'કાર્મણુ યોગ' કહેવામાં આવે છે. વક્ર ગતિએ જતા જીવને સૂક્ષ્મ શરીર જ હોય છે, તેને સ્થૂળ હેઠ હોતો નથી એટલે વચનયોગ અને મનોયોગનો તેને વિષે અભાવ છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો વક્ર ગતિ દરમ્યાન જીવને કાર્મણુ શરીર સાથે જ સમ્બન્ધ છે અને આ સિવાયના બાહ્યનાં ચાર શરીરોના, વચનના અને મનના વ્યાપાર (યોગ) સાથે તેને જરા પણ સમ્બન્ધ નથી, અર્થાત્ આ ગતિ દરમ્યાન જીવને એકલું કાર્મણુ શરીર જ છે; સુક્ષ્મ તરફ પ્રયાણ કરનાર જીવને તો એકે પણ શરીર હોતું નથી, એટલે તેને કાર્મણુ શરીર ન જ હોય એ તો જેની તો વાત છે, કેમકે આઠે કર્મનો ક્ષય કરવાથી તો તે આટલી હદ સુધી પહોંચે છે, જે સંસારી જીવો જ્યુ ગતિ કરે છે તે જીવોને આ ગતિ દરમ્યાન કાર્મણુ શરીર તો હોય જ એ સ્વાભાવિક છે; નહિ તો તેઓ સંસારી કહેવાય જ કેમ ?

કાર્મણુ એટલે શું અને તેનું શું લક્ષણ છે એ વાત અંચકાર નીચેના શબ્દો દ્વારા દર્શાવે છે:—

કર્મકૃતમ્, કર્મણો વિકારઃ, કર્મણાં સમૂહો વા કર્મણમ્ ।
સાક્ષાત્ સુખદુઃખાદ્યુપભોગરહિતત્વં કર્મણસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૩૦)

અર્થાત્ કર્મનું કાર્ય, કર્મનો વિકાર કે કર્મનો સમૂહ તે 'કાર્મણુ' છે. સાક્ષાત્ સુખ, દુઃખ વગેરેના ઉપભોગથી રહિત એવું શરીર 'કાર્મણુ' કહેવાય છે.

જીવ અને પુદ્ગલની સ્વાભાવિક ગતિ આકાશ-પ્રદેશની શ્રેણિ પ્રમાણે થાય છે એટલે કે તેની સ્વાભાવિક ગતિ પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ, નીચે અને ઉપર એ છ દિશાઓમાંની ગમે તે દિશાની સમાનાન્તર હોય છે-આકાશના પ્રદેશો જેવી રીતે પૂર્વાદિ દિશામાં ગોઠવાયેલા છે તદનુસાર-અનુશ્રેણિ પૂર્વક તેનું સ્વાભાવિક ગમન હોય છે અર્થાત્ તેની સ્વાભાવિક ગતિ વિશ્રેણિ પ્રમાણે થતી નથી, પરંતુ કેમ પ્રતિઘાતક નિમિત્ત મળતાં-બાહ્ય ઉપાધિથી અસ્ત ધતાં તેની વાંકી ગતિ પણ થાય છે. આ હકીકત તેમજ અનુશ્રેણિનું લક્ષણ અંચકાર નીચે સુખ્ય નિર્દેશ છે:—

૧ તત્ત્વવર્તમાન (૫. ૯.) મા કહ્યું છે કે—

“ સાક્ષાત્પ્રદેશવર્તિઃ શ્રેણિઃ । ”

જીવાનાં ગતિરનુશ્રેણિર્भवति, न विश्रेणिः । तत्राकाशप्रदेशानु-
श्रेणिरूपेण जीव-पुद्गलानां या गतिस्तद्रूपत्वमनुश्रेणिगतेर्लक्षणम्,
आकाशप्रदेशपङ्क्त्यनुसारेण गमनरूपत्वं वा । (१३१)

અનાહારિતાનું કાલ-માન—

જે જીવ મોક્ષે જવા નીકળ્યો છે તેને ઉદ્દેશીને તો અંતરાલગતિ દરમ્યાન આહારનો પ્રશ્ન જ નથી, કેમકે આહારનો અર્થ સ્થૂળ શરીરને યોગ્ય પુદ્ગલનું ગ્રહણ એ છે અને સુક્ષ્મ-માન જીવને તો સૂક્ષ્મ શરીર જ નથી તો પછી સ્થૂળ શરીરની તો વાત જ શી ? જન્માંતર માટે પ્રસ્થાન કરતા જીવને લક્ષ્યીને આહારનો પ્રશ્ન સંભવે છે, કેમકે અંતરાલગતિમાં પણ તેને સૂક્ષ્મ કાર્મણુ શરીર છે જ^૧. વિશેષમાં એવા જીવને પૂર્વ આયુષ્ય પૂરું થતાંની સાથે જ નવીન આયુષ્ય, ગતિ-નામ-કર્મ અને આતુર્પૂર્વી-નામ-કર્મનો યથાસંભવ ઉદય થઈ જાય છે.

અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે પુનર્જન્મ માટે પ્રયાણ કરતા દરેકે દરેક જીવને આહાર હોય છે એમ નથી; કેટલાકને અંતરાલગતિના સમય દરમ્યાન આહાર હોય છે પણ ખરે અને કેટલાકને નથી પણ હોતો.^૪ લોકપ્રકાશ (સ. ૩)માં કહ્યું છે કે—

“ આહારકાઃ સ્યુઃ છદ્મસ્થાઃ, સર્વે વક્ત્રગતિં વિના ।

ત્રિચતુઃસમયાન્તા સ્યાત્, તત્રાનાહારિતાઽપિ ચ ॥ ૭૬ ॥ ”

અર્થાત્ વક્ત્ર ગતિને છોડીને એટલે વક્ત્ર ગતિવાળા સંસારી જીવો સિવાયના સર્વે છદ્મસ્થો આહારક હોય છે. તેમાં પણ અર્થાત્ વક્ત્ર ગતિ દરમ્યાન વળી અનાહારિતા ત્રણ કે ચાર સમય સુધીની હોય. જીવસમાસમાં જે નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ નજરે પડે છે તે આ પ્રમાણે સંભવતી અનાહારિતાને ધ્યાનમાં લઈને કરાયો હોય એમ સમજાય છે:—

૧ આથી કરીને અંતરાલગતિ દરમ્યાન સંસારી જીવને કાર્મણુ શરીરથી ઉદ્ભવતું આત્મ-પ્રદેશનું કંપન યાને ‘કાર્મણુ યોગ’ પણ અવસ્થા હોય છે જ. જ્યારે યોગ ત્યારે કર્મ-પુદ્ગલનું ગ્રહણ પણ છે જ, કેમકે યોગ જ કર્મ-વર્ગજ્ઞાના આકર્ષણનું કારણ છે. વરસાદ પડે તો વખતે કેટલું સંતૃપ્ત બાણ જલ-પિન્દુઓનું ગ્રહણ કરતું અને તેમને શોષણ આપતું જાય છે તેવી જ રીતે અંતરાલગતિ વખતે કાર્મણુ યોગથી અંગ જીવ કર્મ-વર્ગજ્ઞાનું જરૂર ગ્રહણ કરે છે અને એ વર્ગજ્ઞાને પોતાની સાથે મેળવતો જન્મ-સ્થાનમાં જાય છે.

૨-૩ જીવો અત્યંત ઉલ્લાસ.

૪ આહારિકાદિ કરીરના પોષક આહારરૂપ સ્થૂળ પુદ્ગલોના ગ્રહણનો અભાવ છે, કિન્તુ કર્મ-પુદ્ગલના ગ્રહણનું કાર્મ તો આજી જ હોય છે.

‘વિગ્નહગ્નમાવત્તા કેવલિણો સમુહયા બજોગી ય ।

સિદ્ધા ય અણાહારા સેસા આહારગા જીવા ॥ ૮૨ ॥ ”

અર્થાત્ વિગ્ન-ગતિને પ્રાપ્ત થયેલા જીવો, સમુદ્ધાત કરતા કેવલજ્ઞાનીઓ, (શૈલેષી અવસ્થામાં વર્તનારા) અચેત્તી (કેવલીઓ) અને સિદ્ધો અનાહારક છે, જ્યારે બાકી બધા અવસ્થામાં વર્તનારા જીવો આહારક છે.

જો ઉત્પત્તિ-પ્રદેશ સમગ્રેષ્ટિએ રહેલો હોય તો પ્રાણી જીવ ગતિ વડે ત્યાં એક સમયમાં જ જાય છે અને તે જ સમયમાં તે નવીન જન્મ સંબંધી આયુષ્ય અને આહાર ભોગવે છે. નિશ્ચય-નય તેમજ વ્યવહાર-નય ઉભયને આ વાત માન્ય છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે જીવ ગતિવાળા જીવો જે સમયે પૂર્વ શરીરનો ત્યાગ કરે છે તે જ સમયે નૂતન જન્મ-પ્રદેશ

૧ છાંયા—

વિગ્નહગ્નિમાવત્તાઃ કેવલિનઃ સમવહતાઃ અયોગિનઃ ।

સિદ્ધાઃ અનાહારાઃ સેષા આહારગા જીવાઃ ॥

૨-૪ આ એનું સ્વરૂપ આગળ ઉપર વિચારાશે.

૪ કહ્યું પણ છે કે—

“ ઉક્તજુગપદમસમય પરમવિચર્ય આઠ્ય તદાઽઽહારો ।

વક્ષાદ્ધીમસમય પરમવિચાર્યં ઉદયમેઽ ॥ ”

[અસ્તુગતિમયમસમયે પરમવિક્રમાયુષ્યં તથાઽઽહારઃ ।

વક્ષાદિક્રિતીયસમયે પરમવિક્રાયુરુદયમેતિ ॥]

અર્થાત્ જીવ ગતિના પહેલા સમયમાં પરભવનું આયુષ્ય અને આહાર ઉદયમાં આવે છે, જ્યારે વક્ષાદિક ગતિના બીજા સમયમાં પરભવનું આયુષ્ય ઉદયમાં આવે છે. આ કથન વ્યવહાર-નય અનુસાર સમજવું, કેમકે પૂર્વ જીવના અંત સમયને, વક્ષાદિક ગતિના પરિણામની અભિમુખતાને લઈને, કેટલોય વ્યવહારથી વક્ષાદિક ગતિનો પ્રથમ સમય ગણે છે; એથી કરીને એમના મત મુજબ જીવોના પ્રથમ સમયમાં એટલે કે વક્ષાદિક ગતિના બીજા સમયમાં પરભવનું આયુષ્ય ઉદયમાં આવે છે. નિશ્ચય-નય પ્રમાણે વિચારતાં તો પ્રાણી અંતિમ સમયમાં ગતિની સંમુખ હોય છે તોપણ પૂર્વ જીવ સંબંધી સંધાત (મદ્ય) અને પરિશાદ (ત્યાગ) સત્તામાં હોવાથી આ સમય પૂર્વ જીવોનો સંભવે, નહિ કે ગતિનો; કેમકે પૂર્વ જીવના શરીરનો સર્વોચ્ચ ત્યાગ તો આગામી જીવના આદ્ય ક્ષણમાં જ થાય છે. આ વાતને “ પરમવ-પદમે સાદ્યો ” [પરમવપ્રથમે જ્ઞાતઃ] એવો આગમનો પાઠ પણ સમર્થિત કરે છે. આ જ સમયમાં તે આયુષ્યની સાથે ગતિ પણ ઉદયમાં આવે છે. તેથી પરભવનું આયુષ્ય પણ આદ્ય સમયમાં ઉદયમાં આવે છે.

૫ ‘ ત્યાગ ’ને ‘પરિશાદ’ પણ કહેવામાં આવે છે અને એ ઓદારિકાદિ શરીરોનાં પણ કરણો પૈકી એક છે; કેમકે સંધાત તેમજ સંધાત અને પરિશાદનો સમુદય એ બાકીનાં બે કરણો છે. આ સંબંધમાં આપણે તપાવેલી તેવની તાવી (હોદી)માં નાખેલા પુણા (અપ્પક)નું ઉદાહરણ વિચારીએ. પ્રથમ સમયમાં આ પુણા સર્વથા તેવ મદ્ય કરે છે પણ તેનો ત્યાગ કરતો નથી; ત્યાર બાદ તે થોડુંક તેવ પીએ છે-મદ્ય કરે છે અને વળી થોડુંક ત્યજે છે. એવી જ રીતે પ્રાણી ઉત્પત્તિ યતાં

જઈ પહોંચે છે. તેમાં સમયાંતર થતો નથી. એથી કરીને ઋતુ ગતિવાળા સંસારી જીવો આહારક જ છે; તેમને માટે અનાહારિતા નથી જ; કેમકે ઋતુ ગતિનો સમય એટલે કયાં તો ત્યાગ કરેલા પૂર્વ ભવના શરીર દ્વારા શ્રદ્ધા કરેલા આહારનો સમય છે કે કયાં તો નવીન ઉત્પત્તિ-સ્થાનના શ્રદ્ધા કરેલા આહારનો સમય છે.

વિચર-ગતિમાં અનાહારિતાનું કાલ-માન—

હવે વિચર-ગતિ હરમ્યાન જીવ કેટલા સમય પર્યંત આહારક યા અનાહારક હોય છે તેનો ઉલ્લેખ કરીએ. આ વાત પ્રથમ તો નિશ્ચય-નય પ્રમાણે તપાસીએ. નિશ્ચય-નય પ્રમાણે એકવિચર ગતિ કરનાર જીવ એક સમય અનાહારક, દ્વિવિચર ગતિ કરનાર જીવ બે સમય અનાહારક, ત્રિવિચર ગતિ કરનાર જીવ ત્રણ સમય અનાહારક અને ચતુર્વિચર ગતિ કરનાર જીવ ચાર સમય અનાહારક હોય છે, કેમકે આ સર્વ ગતિઓમાં જીવ છેલ્લા સમયમાં આહાર કરે છે, અર્થાત્ પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી તે આહાર કરે છે. આનું કારણ એ છે કે નિશ્ચય-નય પ્રમાણે તો ભાવિ(ધનાગ) ભવના પૂર્વ સમયમાં પૂર્વ શરીરની માથે સંબંધ નહિ હોવાથી તેમજ ધનાર શરીરની અપ્રાપ્તિને લીધે આહાર હોતો નથી. વ્યવહાર-નય પ્રમાણે તો એકવિચર ગતિ હરમ્યાન એક પણ સમય અનાહારક નથી અર્થાત્ બન્ને સમય આહારક છે. દ્વિવિચર ગતિ હરમ્યાન એક સમય અનાહારક સમજવો, જ્યારે ત્રિવિચર ગતિ હરમ્યાન બે સમય અનાહારક અને ચતુર્વિચર ગતિ હરમ્યાન ત્રણ સમય અનાહારક બાબુવા.^૧ આનું કારણ એ છે કે વ્યવહાર-નયની અપેક્ષાએ તો વક્ર ગતિમાં જીવ પહેલા અને છેલ્લા એમ બન્ને સમયોમાં આહારક થાય છે, બાકીના-વચલા સમયોમાં જ અનાહારક છે. કહેવાની ભતક્ષબ એ છે કે પહેલા સમયમાં તે શરીરને છોડે છે

પ્રથમ સમયમાં ઉત્પત્તિ-દેશમાં રહેલા પુરુષોના સર્વથા શ્રદ્ધા જ કરે છે, ત્યાર બાદ બીજા સમયથી મુકીને તે ભવ પર્યંત શ્રદ્ધા અને ત્યાગ એ બંને કાર્યો કરે છે અર્થાત્ સંધાત પરિણાટન ચાલુ હોય છે. પછીથી આયુષ્ય સમાપ્ત થતા ભાવિ આયુષ્યના આશ સમયમાં પરિણાટન જ થાય છે. અર્થાત્ પૂર્વ શરીરના પુરુષોનો ત્યાગ જ થાય છે, નહિ કે શ્રદ્ધા

અત્ર એ નોંધ કરવી આવશ્યક સમજાય છે કે ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક શરીરોને વિષે ત્રણે કરણો છે બાકીના બે તેજસ અને કાર્મણ શરીરોમાં સદા સંધાત-પરિણાટરૂપે એક જ કરણ છે, કેમકે એ બંને અનાદિ હોવાથી એમનો કેવળ સંધાત હોતો નથી અને કેવળ પરિણાટ તો મોક્ષમાર્ગો પરત્વે જ સંભવે છે

૧ કથું પણ છે કે—

“ હગ-દુ-તિ-ચર-વક્ષાસુ દુગાદિસમયેષુ પરમવાહારો ।

દુગવક્ષાદિસુ સમયા હગ-વો-તિન્નિ ડ અનાહારા ॥ ”

[પક્ક-દ્વિ-ત્રિ-ચતુર્વક્ષાસુ ક્રિકાદિસમયેષુ પરમવાહાર. ।

દ્વિવક્ષાદિષુ સમયા પક્કદ્વિત્રયસ્તુ અનાહારાઃ ॥]

અર્થાત્ એક વક્ર (વિચર) વાળી, બે વક્રવાળી, ત્રણ વક્રવાળી અને ચાર વક્રવાળી ગતિ-ઓમાં અનુક્રમે બીજા, ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા સમયમાં પરભવનો આહાર હોય છે દિવસ વગેરે અનુક્રમે એક, બે અને ત્રણ સમયો અનાહારક છે

અને એ જ સમયમા તે શરીરને યોગ્ય એવા પુફ્ફલોને જીવના યોગને લીધે ૧ લોભ-આહાર કરીને ગ્રહણ કરે છે અને આવી રીતે ઔદારિકાદિ પુફ્ફલોનું જે ગ્રહણ કરવું તે આહાર હોવાથી જીવ પ્રથમ સમયમાં આહારક ગણાય છે ૧ વળી છેલ્લા સમયમા તો તે ઉત્પત્તિ-દેશમાં આવી પડે છે અને તે વખતે તે જીવને યોગ્ય એવા પરમાણુઓનો તે યથાસંભવ આહાર કરે છે. આથી જોઇ શકાય છે કે એકવિગ્રહા અર્થાત્ જે સમયવાળી ગતિમાના જન્મે સમયો આહારક છે; તેમા તો એક પણ સમય અનાહારક નથી

નિશ્ચય-નય અને વ્યવહાર-નય પ્રમાણે આમ સિદ્ધતા આવે છે તેનું કારણ એ છે કે નિશ્ચય-નય જોમ માને છે- કે જ્યારે એક મનુષ્ય એક કાર્યમા અત્યંત વ્યગ્ર હોય ત્યારે તે બીજું કાર્ય કરી શકતો નથી. આથી પ્રસ્તુતમા જ્યારે જીવ શરીરને છોડવા રૂપ વ્યાપારમાં લીન થઇ જાયો હોય, તે સમયે આ શરીરની સાથે નવા પુફ્ફલોનો સંબંધ કરાવવા રૂપ અર્થાત્ જેને અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો આહાર કરવા રૂપ કાર્ય તે કેવી રીતે કરી શકે ? એટલે કે તે સમયમા તે અનાહારક છે વ્યવહાર-નયની માન્યતા એ છે કે જેને જે કાર્ય કરવાનું હોય તે તો તે ગમે તે પ્રકારે જરૂર કરે જ આથી એ જાવ 'નીકળ્યો કે જે સમયમા તે શરીરને છોડવા રૂપ કાર્ય કરી બહાર હોય તે જ સમયમા તે અન્ય પુફ્ફલોને ગ્રહણ પણ કરે છે અર્થાત્ આહાર કરે છે, કેમકે જે પુફ્ફલોને પોતે શરાંગથી અલગ કરવા માગે છે તેને તેમ કરવામા પ્રથમ તેનો તેને શરીર સાથે સંબંધ કરાવવો પડે છે જ (કારણ કે અલગ કરવાની આ જ રીતિ છે) અને આનું બીજું નામ ' આહાર ' છે.

આ વિવેચનનો સાર સહેલાઈથી સમજી શકાય તેટલા માટે નીચે મુજબ કોઠો આપવામાં આવે છે,

ગતિ	કાલ-માન	નિશ્ચય નય પ્રમાણે અનાહાર સમય	વ્યવહાર નય પ્રમાણે અનાહાર સમય
જન્મ	૧ સમય	૦	૦
એકવિગ્રહા	૨ "	૧	૦
દિવિગ્રહા	૩ "	૨	૧
ત્રિવિગ્રહા	૪ "	૩	૨
ચતુર્વિગ્રહા	૫ "	૪	૩

આહાર-મીમાંસા

પુનર્જન્મ માટેની અંતરાલગતિ દરમ્યાન આહાર સંબંધે છે કે નહિ એ પ્રશ્ન આપણે વિચારી જોયો, પરંતુ આહારનું વક્ષણ અચકાત્મા સખ્દમા બહુતું બાકી છે એટલે તે જોઇ લઇએ.

૧ આના સ્વરૂપ માટે જુઓ ૫ ૪૨૨

૨ દિવિગ્રહાદિ ગતિમા પણ સર્વત્ર આ જ પ્રમાણે પ્રથમ સમયે આહાર જાણવો

આહારનું લક્ષણ—

‘ઔદારિકાદિપુદ્ગલાનામાદાનરૂપત્વમાહારસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૩૨)

અર્થાત્ ઔદારિક વગેરે પુદ્ગલોનું ગ્રહણ તે ‘આહાર’ છે. આ આહારના (૧) ઔજસ્ય, (૨) લોભ અને (૩) ક્વલ એમ ત્રણ લેહો પડે છે એ હકીકત અંધકાર નીચે મુજબ નિર્દેશ છે:—

સ ચાહારઃત્રિવિધઃ, ઓજો-લોભ-કાવલિકભેદાત્ ।

આ લેહો સમજાય તે માટે આપણે ત્રણેનાં લક્ષણો જાણવા ભેદએ. તેમાં ઔજસ્ય-‘આહારનું’ લક્ષણ એ છે કે—

તૈજસકાર્મણયોગેનોદારિકાદિશરીર્યાંગ્યપુદ્ગલાનામાદાનરૂપત્વ-
મોજઆહારસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૩૩)

અર્થાત્ તેજસ અને કાર્મણ્ય શરીરના યોગથી ઔદારિકાદિક શરીરને યોગ્ય એવા પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવા તે ‘ઔજસ્ય-આહાર’ છે.

લોભ-આહારનું લક્ષણ—

ત્વગિન્દ્રિયાદિદ્વારા શરીરોપદમ્ભકપુદ્ગલાનામાદાનરૂપત્વં લોભ-
હારસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૩૪)

અર્થાત્ સ્પર્શગેન્દ્રિય ‘આદિ દ્વારા શરીરને પુદ્ગલોના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવા તે ‘લોભ-આહાર’ કહેવાય છે.

ક્વલ-આહારનું લક્ષણ—

મુલે કવલનિક્ષેપરૂપત્વં કાવલિકાહારસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૩૫)

૧ તત્ત્વાર્થશાસ્ત્ર (પૃ. ૬૭)માં આહારનું લક્ષણ નીચે મુજબ આપેલું છે—

“ ત્રયાણાં શરીરાણાં વર્ણનાં વર્ણાતીર્ણાં યોગ્યપુદ્ગલવદનમાહારઃ ”

અર્થાત્ તેજસ અને કાર્મણ્ય શરીરો તે સંસારના ઉચ્છેદ પર્વત પોતાને યોગ્ય પુદ્ગલોને ઉપભોગ કરના દોષથી એ સિવાયના ઔદારિક, વૈકિંચ અને આહારક એ ત્રણ શરીરોને તેમજ આદારની અભિલાષા વગેરેના કારણરૂપ ૭ વર્ણાતીર્ણે યોગ્ય પુદ્ગલનું ગ્રહણ તે ‘આહાર’ છે.

૨ ‘આદિ’ શબ્દની સાથેકના યી રીતે છે તે જાણવું જાણી રહે છે. જોકે આ પ્રમાણે ‘આદિ’ના પ્રયોગ તે: સેષકપ્રકાશ (સ. ૩, શ્લોક ૧૧૨૩)માં પણ છે.

તો પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ. ઉપર અને નીચે એમ છ છે, છતાં પણ કેટલીક દિશામાં લોકાકાશનો અભાવ હોવાથી અને ત્યાં અલોકાકાશ આવેલું હોવાથી ત્યાંથી-તે દિશામાંથી આહાર હોઈ જ કેમ શકે ? કારણ કે અલોકાકાશમાં તો પુદ્ગલનો અભાવ છે. અલોકાકાશના અદ્ભુતવને લઈને આહાર-દ્રવ્યોની જે સ્થાવરતા થાય છે તેને 'વ્યાઘાત' કહેવામા આવે છે. કોઈ પણ પ્રકારનો વ્યાઘાત ન થાય તો જ્યો દિશાનો આહાર હોય અને વ્યાઘાત થાય તો ત્રણ, ચાર કે પાંચ દિશાનો આહાર હોય.

જે એકેન્દ્રિય જીવ અધોલોકના સૌથી નીચેના અગ્નિકોણના નિષ્કુટમાં રહેલો હોય તે જીવની નીચે પૂર્વ અને દક્ષિણ દિશામાં અલોકાકાશ આવેલું હોવાથી તે જીવને ત્રણ જ દિશાનો આહાર સંભવે છે. એ પ્રમાણેનો આહાર પાચે જાતના સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિયો તેમજ આહાર વાયુકાય જીવોને હોઈ શકે.

જે એકેન્દ્રિય જીવ અધોલોકમાં પશ્ચિમ દિશામાં રહેલો હોય તેને નીચેની તેમજ દક્ષિણ દિશામાં વ્યાઘાત પહોંચે અર્થાત્ તેને આ સિવાયની ચારે દિશાનો આહાર હોઈ શકે છે.

જે એકેન્દ્રિય જીવ ખીજી નરક આદિના પ્રસ્તર (પાચડા)માંની ઉર્ધ્વ અને પશ્ચિમ દિશાને અનુસરીને રહેલો હોય તેને કેટલીક દક્ષિણ દિશામાંથી જ આહાર-મળી શકે નહિ; નીચેથી તો મળી શકે. આથી તેને પાંચ દિશાનો આહાર સંભવે છે. જે જીવ ત્રસનાડીમાં રહેલો હોય તેને તો જ્યો છ દિશાનો આહાર હોઈ શકે. આથી જોઇ શકાય છે કે આછામાં આછા ત્રણ દિશાનો આહાર તો જીવને છે જ. અત્ર કોઈ પ્રશ્ન ઉઠાવે કે ત્રણ કરતાં ઓછી દિશાનો આહાર ન હોવાનું શું કારણ તો આનું સમાધાન એ છે કે લોકાકાશનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે તેનો કોઈ પણ ભાગ એવો નથી કે જ્યાં ત્રણ દિશાથી ઓછી દિશાની પ્રાપ્તિ થાય.

દ્રવ્યાદિ અપેક્ષા પૂર્વકે આહાર-વિવરણ—

દ્રવ્યથી આહાર અનન્ત પ્રદેશાત્મક હોય છે, કેમકે સંખ્યાત કે અસંખ્યાત પ્રદેશોવાળા સ્કંધો જીવને અહણુ કરવા લાયક નથી-તે તેને અહણુ કરી શકતો નથી. શેત્રથી આ આહાર અસંખ્યાત આકાશ-પ્રદેશોને અવગાહીને રહેલો છે. કાલથી તે બદ્ધ-અ, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળો છે ભાવથી તે આહાર વર્ણ અને રંગે કરીને પાંચ પાંચ જાતનો, ગંધે કરીને બે જાતનો અને સ્પર્શે કરીને આઠ પ્રકારનો છે.

૧ ઉપરુક્ત નિષ્કુટમાં જાર વાયુકાય જીવો દેાય છે, કિન્તુ આજીના જાર એકેન્દ્રિય હોના નથી એ વાત ભગવતી (ચં ૩૮, કં ૧ મુ ૮૫૧)ની જાતના ૯૩૧ માં પાતમની નિમ્ન-વિખિન પક્તિ પરથી જોઇ શકાય છે—

"દદ વ લોકવરમાન્તે યાદરા પુત્રીયોકાયિકા-ડકાયિક-તેજો-વનસ્પતયો જ મન્તિ, મૃષમાન્તુ પશ્યાપિ મન્તિ, યાદરાવાયુકાયિકાયેતિ ।"

૨ "આદારચાગ્યસ્કન્ધપરિણામવેનાવખ્યાનં સ્થિતિ." ।

અર્થાત આદારને યોગ્ય જાનેવા સ્કંધો નહાયે ન્ના મુ'ની ગે ને કાળો 'સ્થિતિ' કહે છે.

આત્માના પ્રદેશો જે ક્ષેત્રોમાં રહેલા હોય તેની બહાર રહેલા પુદ્ગલોનો પણ આત્માના પ્રદેશો સાથે સ્પર્શ તો થી શકે છે તો આથી એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે આત્માના પ્રદેશો જે ક્ષેત્રમાં હોય તે જ ક્ષેત્રમાં રહેલા આહાર-પુદ્ગલોને જીવ ગ્રહણ કરે છે કે તે ક્ષેત્રમાં નહિ રહેલાને પણ તે ગ્રહણ કરે છે ? આના જવાબમાં સમજવું કે આત્મ-પ્રદેશોને અવગાહીને જ રહેલા પુદ્ગલોનો જીવ આહાર કરે છે. વળી આ પુદ્ગલો પણ અંતર રહિત-વ્યવધાન રહિત અવગાહીને રહેલા હોવા બેઠેએ; પરંપરાએ અવગાહી રહેલા પુદ્ગલો આવે તેમ નથી. વિશેષમાં આવા પુદ્ગલોનો પણ તે આનુપૂર્વી પૂર્વક જ આહાર કરે છે. હવે અનાહારનું લક્ષણ અંશકાર જે નીચે સુજળ રજી કર્યું છે તેની નોંધ લઈ આપણે આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરીશું.

તાદશાહારાભાવરૂપત્વમનાહારસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૩૬)

અર્થાત્ એજન્સ, લોભ અને કાવલિક એ ત્રણે બ્રહ્મના આહારનો અભાવ તે 'અનાહાર' છે.

જન્મની આલોચના

પૂર્વ ભવનો સ્થૂલ દેહ છોડ્યા પછી અંતરાલગતિ દ્વારા કેવળ કાર્મણ શરીરની સાથે ઉત્પત્તિ-ક્ષેત્રમાં આવીને નવીન ભવને ચોખ્ખ સ્થૂલ દેહને અનુરૂપ પુદ્ગલોનું પહેલું પરિણમન કરવું તે 'જન્મ' કહેવાય છે.

જન્મના ત્રણ પ્રકારો—

પૂર્વ ભવ સમાપ્ત થતાં સંભારી જીવ પોતાનાં કર્મો અનુસાર નવીન ભવ ધારણ કરે છે અર્થાત્ તે નવો જન્મ લે છે આથી કરીને બધા જીવોનાં જન્મો એક સરખા નહિ હોવાથી (૧) સંમૂર્છન, (૨) ગર્ભ અને (૩) ઉષ્ણતાથી એમ અના ત્રણ ભેદો પડે છે.^૧ આ વાત અંશકાર નીચે સુજળ નિદેશો છે:—

સમ્મૂર્છિમગર્ભોષ્ણતાભેદાત્ જન્મ ત્રેધા ।

તેમાં સંમૂર્છિમનું લક્ષણ એ છે કે—

ગર્ભસામયીં વિના સમુદ્ભૂતરૂપત્વં સમ્મૂર્છિમસ્ય લક્ષણમ્, લોક-ત્રયે યથાયોગં દેહાવયવવિરચનરૂપત્વં વા । (૧૩૭)

૧ જે જન્મ રહેલા હોય તેમ તેનો આહાર કરવો અર્થાત્ એક શ્રેણિમાં જે પુદ્ગલો હોય તેનો એક પછી એક એમ અનુક્રમ વાર, અમુકને છોડીને બીજાનું ગ્રહણ ન કરવા પૂર્વક આહાર કરવો તે 'આનુપૂર્વી પૂર્વક' આહાર છે.

૨ આત્મયતું ગ્રહણ આથીને ત્રણ ભેદો સમજવા.

અર્થાત્ ગર્ભની સામગ્રી વિનાની ઉત્પત્તિ તે 'સંભૂચ્છિંમ' જન્મ કહેવાય છે. અથવા ત્રૈલોક્યમાં યોગ્યતા અનુસાર દેહનાં અવયવોની રચનાને પણ 'સંભૂચ્છિંમ' જન્મ કહેવામાં આવે છે.^૧

શુક્રશોણિતસન્નિલનાધારપ્રદેશવત્ત્વં ગર્ભસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૩૮)

અર્થાત્ શુક્ર અને શોણિતના સંમેલનના આધારરૂપ પ્રદેશ 'ગર્ભ' કહેવાય છે.^૨ આ ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થનાર જીવ 'ગર્ભજ' કહેવાય છે.

ક્ષેત્રપ્રાપ્તિમાત્રનિમિત્તકં યજ્ઞન્મ તદ્રૂપત્વમુપપાતજન્મનો લક્ષણમ્, ગર્ભસમ્મૂર્ચ્છિમપ્રકારરાહિત્યેન જાયમાનત્વં વા । (૧૩૯)

અર્થાત્ જે ઉત્પત્તિનું કારણ ફક્ત ક્ષેત્ર જ છે તે 'ઉપપાત' જન્મ કહેવાય છે. અથવા ગર્ભ અને સંભૂચ્છિંમ સિવાયનો જન્મ તે 'ઉપપાત' જન્મ છે.

સંભૂચ્છનાદિ જન્મોનું સ્પષ્ટીકરણ—

અંથકારે જન્મનું લક્ષણ શું છે તે કર્યાંચું નથી તેમજ વળી સંભૂચ્છિંમ-જન્મનું એક લક્ષણ જે નિર્દેશ્યું છે તે ગર્ભ-જન્મનું લક્ષણ સમજ્યા બાદ સમજાય તેવું છે. વિશેષમાં ઉપપાત-જન્મનાં બે લક્ષણો પૈકી બીજું લક્ષણ સંભૂચ્છિંમ-જન્મ એટલે શું તે જાણવા પછી સમજાય તેવું છે. આવી પરિસ્થિતિમાં સંભૂચ્છિંમ-જન્મ અને ઉપપાત-જન્મ વિષે સ્પષ્ટ યોગ્ય થાય તે માટે આપણે તત્ત્વાર્થની પૃઠ્ઠ વૃત્તિ (પૃ. ૧૮૬-૧૯૦)નું અવલંબન લઈએ. 'ત્યાં કહ્યું છે તેમ

૧ તત્ત્વાર્થરાજ (પૃ. ૯૮)માં 'સંભૂચ્છિંમ' એટલે શું તે સમજાવતા કહ્યું છે કે—

" ત્રિષુ લોકેષ્વર્ષમધસ્તિયંક્ ચ દેહસ્ય સમન્તતો મૂર્છિતમ્-અવયવમકલ્પનમ્ "

અર્થાત્ ઉપર-લોક, અધો-લોક અને તિર્થંગ-લોક એમ ત્રિવિધ લોકને વિષે બધી બાજુથી દેહના અવયવોની રચના તે 'સંભૂચ્છિંમ' છે.

૨ સરખાવે તત્ત્વાર્થરાજ (પૃ. ૯૮)નો નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ —

" યન્ન શુક્રશોણિતયોર્ગરણ-મિશ્રણં અવતિ સ ગર્ભઃ "

અર્થાત્ જે સ્થાનમાં શુક્ર અને શોણિતનું મિશ્રણ થાય છે તે 'ગર્ભ' કહેવાય છે. અથવા ત્યાં કહ્યું છે તેમ—

" માત્રોપશુકસ્યાદારસ્યાત્મસાત્કરણાદ્ ગરણાદ્ ગર્ભઃ "

એટલે કે માતાએ આધેન આધારને આત્મસાત્ કરનાર-તેને મિશ્રિત કરનાર 'ગર્ભ' છે.

૩ મૂળ પંક્તિઓ નીચે મુજબ છે:—

" જન્મ ચ શરીરદ્રવ્યસમ્યગ્વિલસ્યેનામ્મનો ય પરિણામઃ, અતસ્તત્ત્વ સમ્મૂર્ચ્છિત-જન્મ ઉત્પત્તિસ્થાનવતિપુદ્ગલજાલમનુપમૃદ્ય ન પ્રાકુરસ્તિ, કિંવાયુપમર્દનાત્ સુરાત્મવતઃ, વિપ્રવિપ્લોદવાદીનામુપમર્દનાત્ સુરાયા જન્મ વૃદ્ધમ્, તથા વાણપુદ્ગલાનામાપ્પારિમવાનાં

શરીર-યુગલના સંબંધરૂપે આત્માનો જે પરિણામ છે તે 'જન્મ' કહેવાય છે. એથી કરીને પિષ્ટ કિણ્વ, જળ વગેરેના ઉપમર્દન વિના જેમ સુરનો જન્મ થતો નથી તેમ ઉત્પત્તિ-સ્થાનમાં રહેલા પુદ્ગલના સંમૂર્ણત્વ ઉપમર્દન કર્યા વિના સંમૂર્ણન-જન્મનો પ્રાકૃર્ભાવ થતો નથી. આથી એ ફલિત થાય છે કે બાહ્ય તેમજ આધ્યાત્મિક પુદ્ગલોના ઉપમર્દનથી જે જન્મ થાય છે તે 'સંમૂર્ણન' કહેવાય છે. લાકડાની છાલ, પાકાં ફળો વગેરેને વિષે ઉત્પન્ન થતા કૃમિ વગેરે જીવો તે જ લાકડું, ફળ વગેરેમાં રહેલા પુદ્ગલોને પોતાના શરીરરૂપે પરિણુમાવે તે બાહ્ય પુદ્ગલના ઉપમર્દનરૂપ જન્મ લાવેલો. એવી રીતે જીવતી ગાય વગેરેના દેહમાં ઉપજતા કૃમિ વગેરે જીવો એ જીવતી ગાય વગેરેના શરીરના અવયવોને ગ્રહણ કરી તેને પોતાના દેહ તરીકે પરિણુમાવે તે આધ્યાત્મિક પુદ્ગલના ઉપમર્દનરૂપ જન્મ સમજવો.

ગર્ભ-જન્મ—

ચીની યોનિમા એકદમ અવતરીને જીવ શુક્ર અને યોજિતતુ, માતાએ કહેલા આહારના રસની પુષ્ટિરૂપે જે ગ્રહણ કરે છે તે 'ગર્ભજન્મ' કહેવાય છે.

ઉપપાત-જન્મ—

અચ્છદ-પટ (આદર)ની ઉપર રહેલા અને દેવ-દ્રવ્યની નીચે રહેલા અર્થાત્ એ બેના વચ્ચે ગાળામાં રહેલા પુદ્ગલોને વૈકિય શરીરરૂપે પરિણુમાવવા તે દેવવિષયક ઉપપાત-જન્મ છે.^૧ અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે અચ્છદ-પટ કે દેવ-દ્રવ્યના પુદ્ગલોને શરીરરૂપે પરિણુમાવવામાં આવતા નથી તેમજ અત્ર શુક્રાદિ પુદ્ગલોનું પણ ગ્રહણ નથી, કિન્તુ આ ઔપપાતિક જન્મમા પ્રતિવિશિષ્ટ ક્ષેત્રની પ્રાપ્તિ જ નિમિત્ત-કારણ છે. એવી રીતે નારકોની યોનિ નરકની વજ્રમય બીંતને વિષે રહેલ, અતિશય સંકીર્ણ સુખવાળું નિષ્કુટ (ગોખ) છે. અત્ર વૈકિય શરીરના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને સ્થળની સંકીર્ણતાને લઈને કચ્છાતા નારકો વજ્રમય નરકતલમા જળમા ફેંકેલા પથ્થરની પેઠે મહાવેગથી પડે છે.

જોપમર્દનાદ્ યજ્ઞન્મ ભવતિ તત્ સમ્મૂર્ણનજન્મ વ્યપદિવયતે, લાઘવપુદ્ગલોપમર્દનલક્ષણં તાવદ્ યથા કૃમ્યાદીનાં કાષ્ઠાદિપુ, કાષ્ઠત્વકફલાદિપુ જીવાઃ કૃમ્યાદયઃ સમુપજાયમાનાઃ તાનેય કાષ્ઠકલત્વસ્વતિનઃ પુદ્ગલાન્ શરીરોક્તુર્વન્ત ઉપજાયન્તે, તથા જીવદ્રવાદિશરીરાધયવાનાદાય સ્વશરીરતયા પરિણતિ-માણાદયન્તીત્યાધ્યાત્મિકપુદ્ગલોપમર્દનલક્ષણમેતજ્ઞન્મ, પ્રત્યક્ષં ચેતત્, પ્રાયસ્તથ ગર્તાધુપ-લક્ષ્યે. । ”

૧ કલું પણ છે કે—

“ દેવસયણિજંસિ દેવદૂસંતરિષ એશુલાસંસ્વેજ્ઞમાગમેત્તાપ સરોરોગાદ્ગણાપ ઉઘયજ્ઞહ । ”

[દેવશયનોયે દેવદૃષ્યાન્તરિતે અશુલાસંસ્વેયમાગમાવયા શરીરાયગાદ્ગણાપ ઉપપદ્યતે ।]

આ ઉપરથી સંમૂર્છનાદિ ત્રણ પ્રકારના જન્મમાં શી વિશેષતા છે તે ધ્યાનમાં આવી હશે. છતાં મંદમતિને પણ તે સમજાય તે માટે એટલું નિવેદન ઉમેરીશું કે સ્ત્રી-પુરુષના સંયોગ સિવાય જ ઉત્પત્તિ-સ્થાનમાં રહેલા ઔદારિક પુદ્ગલોને શરીરરૂપે પરિણામવા તે 'સંમૂર્છન-જન્મ' છે; સ્ત્રીપુરુષના સંયોગથી ઉદ્ભવેલાં શુક્ર અને રક્તના પુદ્ગલોને ઔદારિક શરીરરૂપે પરિણામવા તે 'ગર્ભ-જન્મ' છે; અને સ્ત્રી-પુરુષના સંજોગ સિવાય ઉત્પત્તિ-સ્થાનમાં રહેલા વૈક્રિય પુદ્ગલોને વૈક્રિય શરીરરૂપે પરિણામવા તે 'ઉપપાત-જન્મ' છે. આથી સમજાય છે કે ગર્ભ-જન્મમાં સ્ત્રી-પુરુષના સંયોગની અપેક્ષા રહેલી છે, જ્યારે બાકીના બે જન્મમાં તેની અપેક્ષા નથી જ. વિશેષમાં સંમૂર્છન અને ઉપપાત એ બંને જન્મમાં ભેદે આ પ્રમાણે સ્ત્રી-પુરુષના સંયોગની જરા પણ અપેક્ષા નથી અને એ દૃષ્ટિએ એ બેમાં સમાનતા છે, છતાં સંમૂર્છનમાં ઔદારિક પુદ્ગલોનું અને ઉપપાતમાં વૈક્રિય પુદ્ગલોનું અહણુ છે એ હકીકતથી પણ એ બેની ભિન્નતા સમજાય છે.

અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે કેટલાકની માન્યતા એવી છે કે સંમૂર્છન એ એક જ સામાન્યતા; જન્મ છે; ગર્ભ અને ઉપપાત તો એનાં વિશિષ્ટ સ્વરૂપો છે.^૧

સંમૂર્છિમ મનુષ્યોનાં ઉત્પત્તિ-ક્ષેત્રો—

એકેન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય સુધીના જીવો સંમૂર્છિમ છે એટલું જ નહિ, પરંતુ પંચેન્દ્રિયના ચાર લેહો પૈકી મનુષ્ય અને તિથ એમાં પણ કેટલાક સંમૂર્છિમ છે. અર્થાત્ મનુષ્ય અને તિથ-એના ગર્ભજ અને સંમૂર્છિમ એવા બે પ્રકારો છે. તેમાં સંમૂર્છિમ મનુષ્યો ૨૫૬ અંતરદ્વીપમાં, ૧૫ કર્મભૂમિમાં અને ૩૦ અકર્મભૂમિમાં એમ ૧૦૧ પ્રકારના ક્ષેત્રો ઉપરાંત (૧) વિષ્ટામાં, (૨) મૂત્રમાં, (૩) મ્લેષ્મમાં (૪) કદમાં, (૫) વમનમાં, (૬) પિત્તમાં, (૭) લોહીમાં, (૮) શુક્રમાં, (૯) મૃત કલેવરમાં, (૧૦) પડમાં, (૧૧) સ્ત્રી-પુરુષના સંયોગમાં, (૧૨) નીચ-સાવમાં (૧૩) શહેરની ભોરીમાં તેમજ (૧૪) સર્વ અપવિત્ર સ્થળોમાં તે ઉત્પન્ન થાય છે.

સંમૂર્છનાદિ કંમનો હેતુ—

સંમૂર્છન-જન્ય શરીર અત્યંત સ્થૂળ હોવાથી તેનો પ્રારંભમા ઉલ્લેખ કરાયો છે. ગર્ભજ શરીર વૈક્રિય શરીર કરતાં વિશેષ સ્થૂળ ॥ એટલે ગર્ભને ઉપપાત કરતા પ્રથમ સ્થાન અપાયું છે. વળી ગર્ભજ અને ઔપપાતિક કરતાં સંમૂર્છનજી જીવો અત્યંત આયુષ્યવાળા છે, એથી કરીને એનો શરૂઆતમાં નિર્દેશ કરાયો છે. વિશેષમાં ગર્ભ-જન્મ અને ઉપપાત-જન્મનાં કાર્ય અને

૧ સરખાવો તત્ત્વાર્થની ગૃહ્ય વૃત્તિ (૫૦ ૧૯૦) ગત નિમ્ન-લિખિત પંક્તિ.—

“અપરે ષર્ણયન્તિ-સમ્મૂર્છનમેવૈકં મામાન્યતો જન્મ, તદ્દિ ગર્ભોપપાતાધ્યાં વિશેષ્યત इति ।”

૨ આના નામો માટે જુઓ શ્રીવિજયલક્ષ્મિચરિત્ર વૈરાગ્યરસમજરીનું માર્ગ ૨૫ટીકરણ

(૫. ૨૭૧).

૩ જુઓ ૧૭૨ મું લક્ષણ.

કારણો પરાક્ષ છે, જ્યારે સંમૂર્છન-જન્મનું કારણ માંસાદિ પ્રત્યક્ષ છે અને તેનું કાર્ય જે શરીર છે તે પણ ઉભય લોકમાં પ્રત્યક્ષ છે. વાસ્તે સંમૂર્છનનો સૌથી પ્રથમ ઉલ્લેખ કરાયો છે ગર્ભ-જન્મની નિષ્પત્તિ સંમૂર્છન જન્મથી કાલ-પ્રકર્યે થાય છે. આથી કરીને સંમૂર્છન પછી ગર્ભનો નિર્દેશ કગય તે ન્યાય છે. સંમૂર્છનજ અને ગર્ભજ કરતાં ઉપપાતજનું આયુષ્ય વિશેષ હોવાથી ઔપપાતિકનો અંતમાં નિર્દેશ કગય તે સમુચિત છે.

આ પ્રમાણે તત્ત્વાર્થશબ્દ (પૃ. ૯૮)મા સૂચવાયું છે, જ્યારે તત્ત્વાર્થની જૃહદૃત્તિ (પૃ. ૧૯૦)માં એવા નિર્દેશ છે કે પ્રત્યક્ષ તેમજ બહુ સ્વામીવાળું હોવાથી સંમૂર્છનનો પ્રાથમિક ઉલ્લેખ કગયો છે, પ્રત્યક્ષ ઔદારિક શરીર સાથેના સાધર્મ્યને લઈને ત્યાર બાદ ગર્ભનો ઉલ્લેખ કરાયો છે; અને સ્વામીના વેધર્મ્યને લક્ષ્યને ઉપપાતનો ત્યાર પછી ઉલ્લેખ કરાયો છે.

યોનિ-પર્યાલોચન

જન્મને માટે કોઈક સ્થાન તો હોવું જ જોઈએ. પૂર્વ ભવના શરીરનો નાશ થયા બાદ જે સ્થાનમા પહેલા વહેલા સ્થળ દેહરૂપે પરિણમાવવા માટે ગ્રહણ કરેલા પુદ્ગલો કાર્મણુ શરીરની સાથે તપાવેલા હોદામા જળની જેમ સમાઈ જાય છે તે સ્થાન 'યોનિ' કહેવાય છે^૧ આથી સમ-જાય છે કે યોનિ એ આધાર છે અને જન્મ એ આધેય છે^૨

યોનિનું લક્ષણુ ગ્રંથકારના શબ્દમા એ છે કે—

તજસકાર્મણશરીરવન્તો જન્તથ ઔદારિકાદિશરીરયોગ્યસ્કન્ધ-
સમુદાયેન યત્ર સ્થાને યુજ્યન્તે તાદૃક્સ્થાનરૂપત્વં યોનેર્લક્ષણમ્ । (૧૪૦)

અર્થાત્ તેજસ અને કાર્મણુ શરીરવાળા છવો જે સ્થાનમા ઔદારિકાદિ શરીરને યોગ્ય એવા સ્કંધો સાથે જોડાય છે, તે સ્થાનને 'યોનિ' કહેવામા આવે છે. આ જ વાત શ્રીમદ્ભયગિરિ-સૂરિએ પ્રજ્ઞાપનાના નવમા પદની ટીકામા (૨૨૫મા પત્રમાં) કરેલા નોંથેના બ્યુત્પત્તિ-અર્થ પરથી પણ જોઈ શકાય છે.—

“યુ મિશ્રણે” યુવન્તિ-તૈજસકાર્મણશરીરવન્તઃ સન્ત ઔદારિકાદિ-
શરીરપ્રાયોગ્યપુદ્ગલસ્કન્ધસમુદાયેન મિશ્રીભવન્ત્યસ્યામિતિ યોનિઃ-ઉત્પત્તિસ્થા-
નમ્, ઔણાદિકો નિમત્તયઃ । ”

૧ સરખાવો તત્ત્વાર્થની જૃહદૃત્તિ (પૃ ૧૯૧)મત નિમ્ન-લિખિત પકિત —

‘અયમાત્મા પૂર્વભવશરીરનાથી તદનુ શરીરાન્તરપ્રાપ્તિસ્થાને યાન-પુદ્ગલાનુ શરી-
રાર્થમાદત્તે તાનુ કાર્મણેન મહ મિશ્રયતિ તમાય પિળદામ્મોગ્રહણચચ્છરીરનિર્વૃત્ત્યર્થ
ચાજ્ઞાપુદ્ગલાનુ યસ્મિન્ સ્થાને તત્ સ્થાન યોનિ । ”

૨ તત્ત્વાર્થશબ્દ (પૃ ૯૯)મા કહ્યું પણ છે કે—

આ યોનિ ત્રણ પ્રકારની છે:—(૧) સંવૃત, (૨) વિવૃત અને (૩) મિશ્ર. તેમાં સંવૃત યોનિનાં લક્ષણો એ છે કે—

દિવ્યશર્યાદિવદ્ વસ્ત્રાદ્યાવૃતસ્થાનરૂપત્વં, જન્તૂત્પત્ત્યાધારવત્ત્વે સતિ અનુપ રક્ષ્યમાણસ્થાનવિશેષરૂપત્વં વા સંવૃતયોનેર્લક્ષણમ્ । (૧૪૧)

અર્થાત્ દિવ્ય શર્યા વગેરેની માફક વસ્ત્રાદિકથી ઢંકાયેલા ઉત્પત્તિ-સ્થાનને ' સંવૃત યોનિ ' કહેવામાં આવે છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો જીવનો ઉત્પત્તિના આધારભૂત એવા તેમજ અદૃશ્ય (સ્પષ્ટ રીતે ન જણાતા) સ્થાનને ' સંવૃત યોનિ ' કહેવામાં આવે છે.

વિવૃત યોનિનું લક્ષણ—

જન્તૂત્પત્ત્યાધારવત્ત્વે સતિ સ્પષ્ટમુપલક્ષ્યમાણસ્થાનવિશેષરૂપત્વં વિવૃતયોનેર્લક્ષણમ્ । (૧૪૨)

અર્થાત્ જીવની ઉત્પત્તિના આધારભૂત તેમજ (જ્ઞાપકાદિની પેઠે) સ્પષ્ટ રીતે દેખાતા એવા સ્થાન-વિશેષને ' વિવૃત-યોનિ ' જાણવી.

સંવૃત-વિવૃત યોનિનું લક્ષણ—

વહિર્દૃશ્યમપ્યદૃશ્યમધ્યં જન્તૂત્પત્તિસ્થાનં મિશ્રયોનેર્લક્ષણમ્ । (૧૪૩)

અર્થાત્ (સ્ત્રીના ગર્ભાશયની પેઠે) જેનો બહારનો ભાગ દેખાતો હોય પરંતુ અંદરનો ભાગ ચૂંક હોય એવા જીવના ઉત્પત્તિ-સ્થાનને ' સંવૃત-વિવૃત ' એટલે કે ' મિશ્ર ' યોનિ જાણવી. જેમકે ગર્ભજ તિર્થંચ અને ગર્ભજ મનુષ્યોની યોનિ મિશ્ર છે, કેમકે જે સ્ત્રી ગર્ભવતી હોય તેના ગર્ભ દેખાતો નથી, છતાં તેના ઉદરદિની વૃદ્ધિ દ્વારા તેનું અનુમાન થઇ શકે છે.

યોનિની અન્ય રીતે ત્રિવિધતા—

અચિત્ત, અચિત્ત અને સચિત્તાચિત્ત (મિશ્ર) એમ પાંચ યોનિના ત્રણ ભેદો પડી શકે છે. તેમાં 'સચિત્ત યોનિનું લક્ષણ નીચે મુજબ છે:—

૧ આનો અર્થ તત્ત્વાર્થશબ્દ (૫. ૯૯)માં નીચે મુજબ સમજવાયો છે:—

" આત્મનઃ-ચેતન્યરૂપ પરિણામવિશેષચિત્તં, તેન મદ વર્તેન્મ્ इति सचिन्ता: "

અર્થાત્ આત્માનો એટલે ચેતન-વર્તેન્મ પરિણામ-વિશેષ તે ' ચિત્ત ' છે. તેની સાથે વર્તનારા ' સચિત્ત ' કહેવાય છે.

**जीवप्रदेशैः सहान्योन्यानुगमस्वीकृतजोवदेहादिरूपं यजन्तूत्पत्ति-
स्थानं तत् सचित्तयोनेर्लक्षणम्, जीवप्रदेशैः सह सम्बन्धरूपत्वं
वा । (१४४)**

અર્થાત્ જીવના પ્રદેશોની સાથે એકમેક થઈ ગયેલો એવા જીવતા જીવનો દેહાદિક ભાગ કે જ્યાં જંતુઓ ઉત્પન્ન થઈ શકે તેને ‘સચિત્ત યોનિ’ કહેવામાં આવે છે. અથવા જીવના પ્રદેશો સાથે સંબંધ ધરાવનારી યોનિ ‘સચિત્ત’ કહેવાય છે. દાખલા તરીકે જીવતી ગાયના શરીરમાં ઉત્પન્ન થતા કૃમિ વગેરે જીવોની સચિત્ત યોનિ છે.

અચિત્ત યોનિનું લક્ષણ—

**शुष्ककाष्ठादिरूपं यजन्तूत्पत्तिस्थानं तत्, सर्वथा सजीवप्रदेश-
सम्बन्धरहितत्वं वाऽचित्तयोनेर्लक्षणम् । (१४५)**

અર્થાત્ જીવના ઉત્પત્તિ સ્થાનરૂપ સૂકું લાકડું વગેરે ‘અચિત્ત યોનિ’ કહેવાય છે. અથવા જીવના સંબંધથી સર્વથા રહિત એવા ઉત્પત્તિ-સ્થાનને ‘અચિત્ત યોનિ’ બોલ્યે.

સચિત્તાચિત્ત યોનિનું લક્ષણ—

उभयस्वभावरूपत्वं मिश्रयोनेर्लक्षणम् । (१४६)

અર્થાત્ ઉપર્યુક્ત ઉભય સ્વભાવવાળી યોનિને ‘સચિત્તાચિત્ત’ બોલ્યે.

ખીજ રીતે પણ આ સંબંધમાં વિચાર કરી શકાય તેમ છે. જેમકે ગર્ભજ મનુષ્ય અને તિથિજોની યોનિમાં શુક્ર અને શોષિતના પુદ્ગલો હોય છે. આમાંથી જે પુદ્ગલો આત્મસાત્ કરાયેલા છે—આત્મ-પ્રદેશો સાથે સંબંધ છે તે સચિત્ત સમજવા; બાકીના અચિત્ત બોલ્યા; અથવા શુક્ર એ અચિત્ત છે અને શોષિત એ સચિત્ત છે. તેમાં જ્યારે સચિત્ત અને અચિત્ત પુદ્ગલોનું મિશ્રણ થાય ત્યારે તે સચિત્તાચિત્ત ચાને મિશ્ર કહેવાય છે.

સ્પર્શની અપેક્ષાએ યોનિની ત્રિવિધતા—

વળી સ્પર્શની અપેક્ષાએ પણ યોનિના ત્રણ પ્રકારો પડે છે. જેમકે જે શીત સ્પર્શવાળી યોનિ હોય તે ‘શીત’ યોનિ, ઉષ્ણ સ્પર્શવાળી યોનિ હોય તે ‘ઉષ્ણ’ યોનિ અને શીતોષ્ણ સ્પર્શવાળી યોનિ તે ‘શીતોષ્ણ’ કહેતાં ‘મિશ્ર’ બોલ્યે. આ હકીકત અંધકાર નીચે યુજ્ય નિર્દેશે છે—

शीतस्पर्शवत्त्वे सति जन्तूत्पत्तिस्थानरूपत्वं शीतयोनेर्लक्षणम् । (१४७)

उष्णस्पर्शवत्त्वे सति जन्तूत्पत्तिस्थान-रूप-मण्योने-र्-ल-क्षणम् । (१४८)

શીતોષ્ણપરિણામવત્ત્વે સતિ જન્તૂત્પત્તિસ્થાનરૂપત્વં મિશ્રયોને-
ર્લક્ષણમ્ । (૧૪૧)

સંવૃતાદિ યોનિના અધિકારી—

ચારે પ્રકારના ફેલતા, નારકી અને એકેન્દ્રિય જીવોની યોનિ સંવૃત છે. ત્રીન્દ્રિયથી માંડીને ચતુરિન્દ્રિય સુધીનાં પ્રાણીઓની (વિકલેન્દ્રિયોની) તેમજ સંમૂર્ધિમ તિર્થંચ પંચેન્દ્રિય અને સંમૂર્ધિમ મનુષ્યોની યોનિ વિવૃત હોય છે, કેમકે તેમનાં જલાશયાદિરૂપ ઉત્પત્તિ-સ્થાન સ્પષ્ટ ભેદ શકાય છે. ગર્ભજ તિર્થંચ પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્યોની યોનિ સંવૃત-વિવૃત છે, કેમકે ગર્ભાંત્ર સ્વરૂપ સંવૃતવિવૃત છે.

સંવૃતાદિ યોનિવાળા જીવોનું અલ્પબહેત્વ—

સંવૃત-વિવૃત યોનિવાળા જીવો સૌથી ઓછા છે. તેથી અસંખ્યેય ગુણા વિવૃત યોનિવાળા છે. એથી અનન્ત ગુણા એયોનિ (સિદ્ધ) છે અને એથી પણ અનન્ત ગુણા સંવૃત યોનિવાળા છે (કેમકે વનસ્પતિની સંવૃત યોનિ છે અને તેની સંખ્યા અનંતની છે).

અચિત્તાદિક યોનિના અધિકારી—

નેરચિકેનાં ઉપપાત-ક્ષેત્રો કેમ પણ જીવથી પરિગૃહીત નથી તેથી તેમની યોનિ અચિત્ત છે. અત્ર કોઇને શંકા ઉત્પન્ન થાય કે જ્યારે સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવો સર્વ કોઇને વ્યાપીને રહેલા છે, ત્યારે આ વાત કેમ સંભવી શકે ? આનું સમાધાન એ છે કે જોકે તે જીવો કોઈવ્યાપી છે, છતાં તેમના પ્રદેશોની સાથે ઉપપાત-ક્ષેત્રોના પુફ્ફલો અન્યોન્માનુગમ સંબંધથી સંબંધ-એકમેક થઈ ગયા નથી તેથી આ હકીકત ઘટી શકે છે. આ પ્રમાણે અસુરકુમારાદિ ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિકોની યોનિ પણ અચિત્ત છે. એકેન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય સુધીના જીવો તેમજ સંમૂર્ધિમ તિર્થંચ પંચેન્દ્રિય અને સંમૂર્ધિમ મનુષ્યોની અર્થાત્ સર્વે સંમૂર્ધિમ જીવોની યોનિ સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર એમ ત્રણે પ્રકારની સંભવે છે. ગર્ભજ તિર્થંચ પંચેન્દ્રિય

૧ મરખાવો સ્થાનાંગ-વૃત્તિના ૧૨૨ મા પત્રયત નિમ્ન-લિખિત અવતરણ—

“ યગિદિયનેરહયા સંયુદ્ધજોની હવંતિ દેવા ય ।

ચિગલિદિયાણ ચિગદા સંયુદ્ધચિયદા ય ગર્ભમ્મિ ॥ ”

[યકેન્દ્રિયનેરચિકાઃ સંયુતયોનયો મયન્તિ દેવાઃ ।

ચિકલેત્રિયાણાં (યોનિઃ) ચિયતા સંવૃતચિયતા ય ગર્મ (જાતાનામ્) ॥]

૨ સ્થાનાંગ-વૃત્તિના ૨૨ મા પત્રમા ટંચણરૂપે કથું પણ છે કે—

“ અચિતા જાલુ જોની નેરહયાણં તદેવ દેવાણં ।

મીસા ય ગર્ભયસદો તિવિદા જોની ય સેસાણં ॥ ”

[અચિતા જાલુ યોનિર્નેરચિકાણાં તયેવ દેવાનામ્ ।

મિમા ય ગર્ભયસતીનાં ત્રિવિધા યોનિઃ ક્રેવાનામ્ ॥]

અને ગર્ભજ મનુષ્યોની યોનિ તેા મિશ્ર જ છે, કેમકે જે સ્થાનમાં તેઓ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાં શુક-
શોષિતાદિ અચિત્ત પુદ્ગલો છે.^૧

અચિત્તાદિ યોનિકત્વ અદ્વયબહુત્વ—

સૌથી ઓછા છવ સચિત્તાચિત્ત યોનિવાળા છે; એથી અસંખ્યેય ગુણા અચિત્ત યોનિવાળા
છે; એથી અનન્તગુણા અયોનિક છે; અને તેથી પણ અનન્તગુણા સચિત્ત યોનિવાળા છે (કેમકે
નિગોહના છવોની સચિત્ત યોનિ છે).

શીતાદિ યોનિના અધિકારી—

નરકના છવોની (નૈરયિકોની) યોનિ શીત કે ઉષ્ણ હોય છે; પરંતુ તે શીતોષ્ણ હોતી
નથી. ‘રત્નપ્રભા’, ‘ચક્રરાપ્રભા’ અને ‘વાલુકાપ્રભા’ એ ત્રણ પૃથ્વીઓમાં જે નૈરયિકોનાં ઉપપાત-ક્ષેત્રો
છે તે બધાં શીત સ્પર્શરૂપ પરિણામે પરિણત છે; જ્યારે એ સિવાયનાં બાકીનાં બધાં ક્ષેત્રો તેા ઉષ્ણ-
સ્પર્શરૂપ પરિણામે પરિણમેલાં છે. આથી ત્યાં રહેલા શીત યોનિવાળા નૈરયિકો ઉષ્ણ વેદના અનુભવે
છે. ‘પંકપ્રભા’માંનાં ઉપપાત-ક્ષેત્રોમાંનાં ઘણાંબરા ક્ષેત્રો તેા શીત સ્પર્શરૂપ પરિણામે પરિણમેલાં છે,
જ્યારે થોડાં જ ક્ષેત્રો વિપરીત પરિણામવાળાં છે. જે પ્રસ્તટોમાં (પાથકાઓમાં)—જે નરકાવાસમાં શીત
સ્પર્શરૂપ પરિણામવાળાં ઉપપાત-ક્ષેત્રો છે ત્યાં અર્થાત્ તે પ્રસ્તટોમાં બાકીનાં બધાં ઉષ્ણ સ્પર્શથી યુક્ત
છે. એ જ પ્રમાણે જે નરકાવાસોમાં ઉપપાત-ક્ષેત્ર ઉષ્ણ-સ્પર્શી છે ત્યાં બાકીનાં બધાં ક્ષેત્રો શીત-સ્પર્શી
છે. આથી ‘પંકપ્રભા’ માં વસનારા શીત યોનિવાળા નૈરયિકો ઉષ્ણ વેદના અનુભવે છે, જ્યારે ઉષ્ણ
યોનિવાળા અદ્વયસંખ્યાબદ્ધ નૈરયિકો શીત વેદના ભોગવે છે આથી ઉલટી હકીકત ‘પૂમપ્રભા’
સંબંધી બાણી હોવી. ‘તમઃપ્રભા’ અને ‘તમસ્તમઃપ્રભા’ માં તેા સર્વ ઉપપાત-ક્ષેત્રો ઉષ્ણસ્પર્શી
છે, જ્યારે એ સિવાયનાં બાકીનાં બધાં ક્ષેત્રો શીતસ્પર્શી છે. આથી કરીને એ બે છેલ્લી પૃથ્વીગત
ઉષ્ણ યોનિવાળા નૈરયિકો શીત વેદના ભોગવે છે.

ભવનવાસી, ગર્ભજ (તથા અપેન્દ્રિય, ગર્ભજ મનુષ્ય, વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિકનાં
ઉપપાત-ક્ષેત્રો શીતોષ્ણ સ્પર્શવાળાં હોવાથી તેમની યોનિ શીતોષ્ણ જ છે. તે એકાંતે શીત કે એકાંતે
ઉષ્ણ નથી. દિગંબર મત પ્રમાણે—તત્ત્વાર્થશાળા (પૃ. ૧૦૦) અનુસાર કેટલાક દેવોની યોનિ
શીત અને કેટલાકની ઉષ્ણ છે. રૂપધીકાય, અધકાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય, દીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય,

૧ પ્રજાપનાની વૃત્તિના ૨૨૬ મા પત્રમાં કહ્યું છે કે—

“ ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિકર્તિયં ક્ષણેન્દ્રિયાણાં ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિકમનુષ્યાણાં (વ) યજોત્પ-
તિસ્તત્રાચિત્તા અપિ શુક્રશોણિતાદિપુદ્ગલાઃ સન્વોતિ મિત્ત્વા તેષાં યોનિઃ. ”

૨ અધકાય સિવાયના એકેન્દ્રિયો એવો પ્રજાપનાની વૃત્તિમાં ઉદ્દેશ્ય છે, પરંતુ તે ચિન્મય છે;
‘ તેજસ્કાય સિવાયના ’ એમ જોઇએ કેમકે આગળ જતાં વૃત્તિકાર પોતે તેજસ્કાયની યોનિ ઉપજુ છે
એમ કહે છે. વિદ્યેયમા સ્થાનાંગની વૃત્તિના ૧૨૨મા પત્રમા નીચે મુજબની માયા નજરે પડે છે:—

ચતુરિન્દ્રિય, સંમૂર્ચિમ તિર્થય, પંચેન્દ્રિય તેમજ સંમૂર્ચિમ મનુષ્યનાં ઉત્પત્તિ-ક્ષેત્રો ત્રણે સ્પર્શોવાળા હોવાથી તેમની યોનિ પણ ત્રણે પ્રકારની સંભવે છે. તેજસ્કાયની યોનિ ઉષ્ણ જ છે.

શીતાદિ યોનિવાળા જીવોનું અદ્યપબદ્ધત્વ—

શીતોષ્ણ યોનિવાળા જીવોની મંખ્યા ઓથી ઓછી છે; તેથી અસંખ્યેય ગુણા ઉષ્ણ યોનિવાળા છે; એનાથી અનન્ત ગુણા અયોનિક છે; અને તેનાથી અનન્ત ગુણા શીત યોનિવાળા છે (કેમકે સમસ્ત અનન્તકાયની આ યોનિ છે).

હવે કયા જીવને કઈ યોનિ હોય છે તે કોઈક દ્વારા રજુ કરીએ તે પૂર્વે મનુષ્યની સ્ત્રીની યોનિના આકાર પરત્વે કૂર્મોત્પત્ત, વંશોપત્ત અને શંખાવર્ત એમ જે ત્રણ સેદો પડે છે તેનાં સ્વરૂપનું દિશાવલોકન કરી લઈએ.

જે યોનિ કાચળાની પીઠની જેમ ઊંચી હોય તે ‘કૂર્મોન્નત યોનિ’ કહેવાય છે. આવી યોનિમાં ઉત્તમ નરો ઉત્પત્ત થાય છે. વાંસનાં સંયુક્ત બે પત્રો જેવા આકારવાળી યોનિ તે ‘વંશીપત્ત યોનિ’ સમજવી. શંખમાં જેવા આવર્ત (ચક્રરૂડા) હોય છે તેવા આવર્તવાળી યોનિ ‘શંખાવર્ત યોનિ’ જાણવી. આ યોનિ તો નક્કી ગર્ભવિનાશક છે.

ઔરલ સાધારણ રીતે ચક્રવર્તિને પરણે છે. એની શંખાવર્ત યોનિ છે, આ યોનિ ગર્ભવર્જિત છે અર્થાત્ તે દ્વારા સંતાન ઉત્પન્ન થાય નહિ^૧, કેમકે અત્યંત પ્રબલ કામાગ્નિને લઈને તે યોનિમાંના ગર્ભો નાશ પામે છે.^૨ અરિહંત, ચક્રવર્તી, વાસુદેવ તથા જગદેવની (અર્થાત્ ^૩૬૩ થલાકાપુરુષોમાંના પ્રતિવાસુદેવ સિવાયની) માતાઓની યોનિ કૂર્મોન્નત જાણવી. બાકીની સર્વ ઔર્યાની યોનિ વંશીપત્ત છે.

“ મીઝોસિજજોનીયા સઘ્યે દેવા ય ગમ્યથક્કંતી ।

ઠસિણા ય તેઢકાપ દુહ ણિરપ તિવિહ સેસાણં ॥ ”

[શ્રીતોળ્યયોનિકાઃ સર્વે દેવાઃ ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિકાઃ ।

ઠરુણા ય સેજકાપે દ્વિધા નિરયે ત્રિવિધાઃ રોપાણામ્ ॥]

આથી એમ પણ સમજાય છે કે અધ્યાયની યોનિ પણ ત્રણે જાતની છે એટલે કે તે કેવળ શીત નથી કે જેની માન્યતા નેવાવિકોની હોવાનું કહેવાય છે.

૧ અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે બદ્ધ જીવો તેમજ જીવસંબદ્ધ પુદ્ગલો આ યોનિમાં આવે છે, ગર્ભરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, સામાન્યતઃ તેમજ વિશેષતઃ શુદ્ધિ પણ પામે છે, પરંતુ અદોષી તેમની નિષ્પત્તિ થતી નથી. જીઓ પ્રજાપતિ-શતિનું ૨૨૮ મું પત્ર.

૨ ‘કુરુમતિ’ એ નામથી પ્રખ્યાત ઔરલના દાસના સ્પર્શથી સોદાનું પતનું પશુ દ્રવી ગયું એવો શાસ્ત્રમાં ઉલ્લેખ છે.

૩ ૨૪ અરિહંતો, ૧૨ ચક્રવર્તી, ૬ વાસુદેવ, ૬ જગદેવ અને ૬ પ્રતિવાસુદેવ એમ ૬૩ ની ખ્યા સમજવી.

માનવી મહિલાની યોનિ—

સ્ત્રીઓની નાભિની નીચે બે નાડીઓ હોય છે. આ નાડીનો આકાર વિકસ્વર પુષ્પમાલા જેવો છે. એની નીચે અઘોમુખે રહેલી કોશ (ઠોકા)ના આકાર જેવી યોનિ છે. આ યોનિની બહાર આસ્ર-મંજરી (આખાની ચોર) જેવી માંસ-મંજરીઓ હોય છે. ઋતુકાલમાં તે માંસમંજરીઓમાથી શોષિત બરે છે. આમાથી શોષિતના કેટલાક ણિંદુઓ કોશાકાર યોનિમાં દાખલ થઈ ત્યાં રહે છે. પાછલથી વીર્ય સાથે મિશ્રિત થયેલા તે ણિંદુઓનો આહાર કરતો થકો જીવ ત્યાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ શુક્ર અને શોષિતના પુદ્ગલોમાંથી જે પુદ્ગલોને યોનિએ નિજ રૂપ ક્યાં છે, તે સચિત્ત યા મિશ્ર છે; અને એથી વિપરીત છે તે અચિત્ત છે કેટલાકોનું એમ પણ માનવું છે કે શોષિત સચિત્ત છે, શુક્ર અચિત્ત છે અને એ બે ભેગા થાય તે મિશ્ર છે. તત્ત્વાર્થ (અ ર. સુ-૩૩)ની બૃહદ વૃત્તિ (૫ ૧૯૨)મા કથાવેલા મતાતર પ્રમાણે તો શોષિત અને શુક્ર બન્ને અચિત્ત છે, જ્યારે યોનિના પ્રદેશો સચિત્ત છે.^૧

૪૩૬મા પૃષ્ઠમા સૂચવેલ કોષક નીચે સુજળ છે:—

યોનિ	જીવ	યોનિ	જીવ
સંવૃત સચિત્ત ઉષ્ણ	એકેન્દ્રિય	વિવૃત સચિત્ત ઉષ્ણ	વિકલેન્દ્રિય અને અગર્ભજ પચેન્દ્રિય તિર્થંક અને મનુષ્ય
” ” શીત	તેજસ્કાય સિવામના એકેન્દ્રિય	” ” શીત	”
” ” શીતોષ્ણ	” ” ”	” ” શીતોષ્ણ	”
” અચિત્ત ઉષ્ણ	એકેન્દ્રિય અને નારક	” અચિત્ત ઉષ્ણ	”
” ” શીત	તેજસ્કાય સિવામના ”	” ” શીત	”
” ” શીતોષ્ણ	દેવો અને તેજસ્કાય સિવામના એકેન્દ્રિયો	” ” શીતોષ્ણ	”
” સચિત્તાચિત્ત ઉષ્ણ	પાંચે એકેન્દ્રિયો	” સચિત્તાચિત્ત ઉષ્ણ	”
” ” શીત	તેજસ્કાય સિવામના એકેન્દ્રિયો	” ” શીત	”
” ” શીતોષ્ણ	”	વિવૃત ” શીતોષ્ણ	”

૧ આ મત તત્ત્વાર્થશાસ્ત્રનો પણ છે એમ એના ૧૦૦મા પૃષ્ઠગત નિમ્ન-લિખિત પ્રક્રિયાથી સમજાય છે.—

“ ગર્ભજા એ જીવાસ્તે મિશ્રયોનયો વેદિનઘ્યાસ્તેષાં હિ માતુરદરે ચુક્કશોજિત-મર્ષિતં, તદામના વિષયતા મિશ્રમ ”

હરણ), ભુંડ (ડુંકર), ગવય, સિંહ, વાઘ, રીંછ, ચિત્તો, કૂતરો, જિયાળ, બિલાડી વગેરે પ્રાણીઓનો નિર્દેશ કરી શકાય છે. આ સંબંધમાં ભુઓ તત્વાર્થ (અ. ૨, સૂ. ૩૪)નું ભાષ્ય (પૃ. ૧૯૩).

છાયા, દહીં, કાંજી, તીમન વગેરેને વિષે વાયુ-કૃમિના જેવા આકારવાળા અત્યંત સૂક્ષ્મ જે ભવો ઉત્પન્ન થાય છે તે ‘રસજ’ કહેવાય છે. ‘સંસ્વેદ’ એટલે ‘પરસ્વેદ’, એથી ઉત્પન્ન થતા ભવો ‘સંસ્વેદજ’ છે. જેમકે માંકડ, ભુ. સંમૂર્છનથી બનેલા તે ‘સંમૂર્છિમ’ છે. ઉદાહરણ તરીકે કૃમિ, કીડી, માખી વગેરે. ઉદ્ભિદ્ એટલે ભુમિને ભેદવું. આથી કરીને ભુમિને ભેદીને ઉત્પન્ન થતા ભવો ‘ઉદ્ભિજન’ કહેવાય છે. હાંત તરીકે પતંગીક, ખંજન વગેરે.^૧

ચોનિની ગણતરી—

ભવોની સંખ્યા અનંતની છે એટલે એનાં ઉત્પત્તિ-સ્થાનો યાને ચોનિઓ પણ અનંત હોવી જોઈએ એમ કહેવાય તેમ નથી, કેમકે ભવોના સામાન્ય આધારરૂપ લોક પણ અસંખ્ય પ્રદેશાત્મક જ છે તેમજ વળી વિશેષ આધારરૂપ એવા નરકનાં નિબુટ્ટો, દેવ-શમ્યા તેમજ પ્રત્યેક અને સાધારણ જંતુનાં શરીરો પણ અસંખ્ય જ છે. આથી કરીને ભવો અનંત હોવા છતાં ચોનિઓ અનંત કેમ હોઈ શકે ? આથી કોઈ એમ કહે કે ભલે ચોનિઓની સંખ્યા અનંતની ન હો, કિન્તુ તે અસંખ્ય હોવી જોઈએ તો તે વાત પણ શાસ્ત્રસંમત નથી, કારણ કે સર્વજની દષ્ટિ અનુસાર વર્ણોદિની સમાનતાને લક્ષ્યમાં લઈને ઘણી ચોનિઓને પણ એક જ ગણવામાં આવે છે અને તે પ્રમાણે વિચારતાં અનંત ભવોની ચોનિઓની સંખ્યા ૮૪ લાખની જ કરે છે. આ કથન પણ વિસ્તારની દૃષ્ટિએ સમજવું; બાકી અન્ય અપેક્ષા પ્રમાણે વિચાર કરતાં સંક્ષેપથી પૂર્વોક્ત સંવૃતાદિ નવ ભેદો થાય છે.

આથી એ લક્ષ્યમાં રાખવું કે ૮૪ લાખ તો ચોનિની સંખ્યા છે, નહિ કે સંસારી ભવોની. એવી જ રીતે એ વાત પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે કે એવો કંઈ નિયમ નથી કે એક ચોનિમાં એક જ ભવ ઉત્પન્ન થાય. આથી તો જૈન શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે એક જ ચોનિમાં અનેક કુલો હોય છે. જેમકે છાણરૂપ ચોનિમાં કૃમિ-કુલ, કીટ-કુલ, વૃશ્ચિક-કુલ એમ અનેક કુલો છે એટલે કે છાણમાંથી કૃમિ, કીટ, વીંછી એમ અનેક ભવો જન્મે છે. અથવા તો છાણમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વીંછીઓના શતા વગેરે વર્ણો આશ્રીને અનેક જાતનાં કુલો છે. આથી તો ચોનિ અને કુલનો ભેદ દર્શાવતાં પ્રવચનસારોદારની વૃત્તિના ૨૮૭મા પત્રમાં કહ્યું છે કે—

“યોનિર્જીવાનામુત્પત્તિસ્થાનં, યથા વૃશ્ચિકાદર્ગોમયાદિ, કુલાનિ તુ યોનિપ્રભવાણિ”

અર્થાત્ ‘ચોનિ’ એટલે ભવોનું ઉત્પત્તિ-સ્થાન, જેમકે વીંછી વગેરેનું છાણ વગેરે અને કુલ એટલે ચોનિમાં ઉત્પન્ન થતું.

યોનિ અને કુલકોટિની સંખ્યા—

જેમ યોનિની એકદર સંખ્યા ૮૪ લાખની છે તેમ કુલ-કોટિની સંખ્યા એક કરોડ અને સાડીમતાણુ લાખની છે. આ હકીકત પૃથ્વીકાયાદિ આશ્રીને નીચે સુજળ છે —

શબ્દ	યોનિની સંખ્યા	કુલ-કોટિની સંખ્યા
પૃથ્વીકાય	૭ લાખ	૧૨ લાખ
અગ્નિકાય	" "	૭ "
તેજસ્કાય	" "	૩ "
વાયુકાય	" "	૭ "
પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય સાધારણ વનસ્પતિકાય	૧૦ " ૧૪ "	૧ { ૨૮ "
દ્વીન્દ્રિય	૨ "	૭ "
ત્રીન્દ્રિય	૨ "	૮ "
ચતુરિન્દ્રિય	૨ "	૯ "
તિર્થંચ પંચેન્દ્રિય	૪ "	૨ { ૧૨ ½ " ૫મી (ખેચર) ૧૨ " ૬મી (પરિસર) ૧૦ " ૭મી (પરિસર) ૬ "
મનુષ્ય	૧૪ "	૧૨ "
નાગ	૪ "	૨૫ "
દેવ	૪ "	૨૬ "
કુલે	૮૪ "	૧૯૫૫ "

૧-૨ જેમ જાને વનની વનસ્પતિકાની યોનિની સંખ્યા જુદી જુદી મળે છે તેમ કુલ કોટિની સંખ્યા પ્રજાતી નથી એવી જ રીતે તિર્થંચ પંચેન્દ્રિયના પાંચે પ્રકારની કુલ કોટિની સંખ્યાનો જેમ પ્રથમ પ્રકાર જેમજે પ્રકાર છે તેમ જો પાંચે પ્રકારની યોનિની સંખ્યાનો જુદો જુદો નિર્ણય જોઈ શકાય તેમજ આવડો નથી.

૩ દિવસ મન પ્રમદે યોનિની કુલ સંખ્યા ૮૪ લાખની જ છે વળી પૃથ્વીકાયાદિની યોનિની

યોનિઓની શુભ-અશુભતા—

આ પ્રમાણે યોનિનું પ્રકરણ સમાપ્ત કરીએ તે પૂર્વે આચાર્ય-વૃત્તિમાં મળી આવતી વિશેષતા નોંધી લઈએ. તે એ છે કે ૮૪ લાખ શીતાદિ યોનિઓમાં કેટલીક શુભ છે અને કેટલીક અશુભ છે. જેમકે અસંખ્યાત આયુષ્યવાળા મનુષ્યોની, સંખ્યાતાદિ આયુષ્યવાળા ચક્રવર્તીઓની અને તીર્થંકર-નામ-ગોત્રવાળાની શુભ યોનિ બાણવી. તેમાં પણ વળી ભતિ-સંપન્નની શુભ યોનિ અને બીજાની અશુભ બાણવી. દેવો પૈકી 'કિલ્લિપાદિની' અંશુલ અને બાકીનાની શુભ બાણવી. પંચેન્દ્રિય તિર્થંચોમાં અશ્વ-રત્નની અને ગજ-રત્નની શુભ અને બાકીનાઓની અશુભ બાણવી. ઉત્તમ વર્ણવાળાં રત્ન વગેરે એકેન્દ્રિયોની શુભ યોનિ સમજવી.

સાથે સાથે એ પણ ઉમેરી લઈએ કે દેવેન્દ્ર, નરેન્દ્ર (ચક્રવર્તી), ધર્મેન્દ્ર (તીર્થંકર) અને અનગાર સિવાયના જીવો અનંત વાર સંસારમાં રહ્યો છે.

ગર્ભ-જન્મ-માદિના સ્વામી—

જન્મનો વિચાર કરતી વેળા સાથે સાથે આપણે જન્મ માટેનાં વિશિષ્ટ સ્થાનો યાને યોનિઓ સંબંધી કિંદર્શન કર્યું. પરંતુ કયા જન્મના કોણ સ્વામી છે તે વાત બાણવી રહી ગઈ છે એટલે એ વિષેની હકીકત આપણે નીચે મુજબ નોંધી લઈએ:—

દેવો અને નારકોને ઉપપાત-જન્મ હોય છે; પાંચે ભતના એકેન્દ્રિયોને, ત્રણે વિકલેન્દ્રિયોને અને અગર્ભજ પંચેન્દ્રિય એવા તિર્થંચોને તેમજ મનુષ્યોને સંમૂર્ણ-જન્મ હોય છે; અને બાકીના તિર્થંચ પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્યને ગર્ભ-જન્મ હોય છે. તેમાં ગર્ભ-જન્મના (૧) જરાયુજ, (૨) અંહજ અને (૩) પોતાજ એમ ત્રણ પ્રકારો છે. આ વાત અંથકાર નીચે મુજબ નિર્દેશ છે:—

ગર્ભજન્મ ત્રેધા, જરાય્વ-ડળ્હ-પોતજમેદાત્ ।

આ હકીકત પૂરેપૂરી લક્ષ્યમાં આવે તે માટે આપણે ગર્ભજન્મના ત્રણ પ્રકારોનાં લક્ષણો અંથકારના શબ્દોમાં અવલોકીએ.

સંખ્યા પણ પ્રાચ્ય ઉપર મુજબ જ છે. ફેર એટલા પૂરતો છે કે સાધારણ વનસ્પતિકામની ચોંદ લાખ યોનિ ન ગણાવતા ત્યા નિલ નિગોદની સાત લાખ અને અનિત્ય નિગોદની સાત લાખ યોનિઓ ગણાવાઈ છે. જે જીવો ત્રસ-ભાવને યોગ્ય થયા નથી, છે નહિ તેમજ થશે નહિ તેઓ ' નિત્ય નિગોદ ' કહેવાય છે, બ્યારે જે જીવો ત્રસ-ભાવને પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યા છે અથવા થશે તેઓ ' અનિત્ય નિગોદ ' કહેવાય છે. વનસ્પતિ-કામની જે દશ લાખ યોનિઓ ગણાવી છે તે નિલ નિગોદ તેમજ અનિત્ય નિગોદ સિવાયનાની ગણાવી છે એટલે આ હકીકત પ્રત્યેક વનસ્પતિકામ સાથે મળી રહે છે. આ સંબંધમાં તત્ત્વાર્થસાજો (પૃ. ૧૦૦)માં નિમ્ન-વિખિત અવતરણ નજરે પડે છે—

“ જિચ્છિદરથા દુ સત્ત વ તદ્દ દસ વિચલિદિપ્તિસુ હચેવ ।

સુરનિરયતિરિય ચરતે ચોદસ મણુવ સદસદસ્તા ॥ ”

[નિત્યેતરથા દ્વિઃ મત્ત ચ તરી દશ વિકલેન્દ્રિયેયુ પદેવ ।

સુરનિરયતિર્યક્તુ ચત્યારિ ચતુર્દશ મનુજે શતસદ્જ્ઞાણિ ॥]

૧ જીવો ૧૮૭૫ લક્ષણ.

જરાયુજનું લક્ષણ—

જાલવત્ પ્રાણિપરિવરણરૂપત્વે સતિ વિતતમાંસશોણિતરૂપત્વં
જરાયોર્લક્ષણમ્ । (૧૫૦) તત્ર જાતત્વં જરાયુજસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૫૧)

અર્થાત્ અવની ચારે તરફ જાળની માફક આવરણરૂપે, પથરાયેલા માસ અને શોષિતને
'જરાયુ,' કહેવામાં આવે છે અને એમાં ઉત્પન્ન થનાર અવો 'જરાયુજ' કહેવાય છે.

અણ્ડજનું લક્ષણ—

નૈલ્લત્વક્સદૃશોપાત્તકાઠિન્યે સતિ શુક્રશોણિતપરિવરણરૂપં યદ્
મણ્ડલં તદ્રૂપત્વમણ્ડસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૫૨) તત્ર જાતત્વં ચાણ્ડજસ્ય
લક્ષણમ્ । (૧૫૩)

અર્થાત્ શુક્ર અને શોષિતનું બનેલું અને નખ અને આમચી જેવું કઠિન એવું અવની આસપાસનું
મણ્ડળ 'અણ્ડ' (ઇડું) કહેવાય છે અને એ અણ્ડમાં ઉત્પન્ન થનાર અવ 'અણ્ડજ' કહેવાય છે.

પોતજનું લક્ષણ—

પોતે જાતત્વં પોતજસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૫૪)

અર્થાત્ પોતમાં ઉત્પન્ન થાય તે 'પોતજ' જાણવા.

'પોતજ' શબ્દની યથાર્થતા—

તત્ત્વાર્થશબ્દ (પૃ ૧૦૧) માં એમ કહ્યું છે કે 'પોતજ' એ પાઠ અચુક છે, કેમકે
અર્થ-લેહનો અભાવ છે, કારણ કે પોતમાં કોઈ ઉત્પન્ન થતું નથી. આના ઉત્તર તરીકે એમ કહેવું
કે આત્મા પોતજ છે તો તે ઠીક નથી, કારણ કે પોતરૂપે પરિણમેલા આત્માને જ 'પોત' કહેવામાં
આવે છે એટલે 'પોત' એવો કોઈ આત્માથી પૃથક્ પદાર્થ નથી. આ હકીકત સમજાય તે માટે
પોતનું લક્ષણ આ અંશમાં જે નીચે મુજબ આપ્યું છે તે વિચારીએ—

" કિંચિત્ પરિવરણમન્તરેણ પરિપૂર્ણાવયવો યોનિર્નિર્ગતમાત્ર એવ પરિ-
સ્પન્દસામર્થ્યોપલક્ષિતઃ પોતઃ । "

૧-૨ સરખાવે તત્ત્વાર્થશબ્દ (પૃ. ૧૦૦-૧૦૧) માં નિમ્ન-લિખિત પંક્તિઓ —

'જાલવત્ પ્રાણિપરિવરણ વિતતમાંસશોણિત નજરાયુરિન્મુચ્યતે ।

યદ અણ્ડ નણ્ડજમણ્ડમુપાત્તકાઠિન્યં શુક્રશોણિતપરિવરણં મણ્ડલ તદ્દણ્ડમિત્યાકુપાયતે । "

અર્થાત્ કોઇ પણ જાતના આવરણ વિનાનો, પરિપૂર્ણ અવયવવાળો, યોનિમાંથી નીકળતાની સાથે જ પરિસ્પર્શની શક્તિવાળો એવ 'પોતા' કહેવાય છે.

આ સંબંધમાં તત્વાર્થની જૃહદ્વૃત્તિ (પૃ. ૧૯૩)માં તો એવો ઉલ્લેખ છે કે—

“ પોતા એવ જાતાં હિત પોતજાઃ—શુદ્ધપ્રસવા, ન જરાચ્ચાદિના વેદિતાં હિત યાવત્ । અત્ર ચ ‘ અન્યેષ્વપિ દૃશ્યન્તે ’ હિત વચનાત્ હઃ, અપરે ત્વેત-
ન્દ્વદ્વ્યુત્પત્તિભીત્યા ‘ જરાચ્ચણ્ડજપોતાનાં ગર્ભઃ ’ હત્યભિધીયતે સૂત્રમાહિત-
નૈપુણ્યાસ્તત્ સર્વથા ત એવાવયન્તિ સૂરિવિરચિતન્યાસમન્યથા કર્તુમ્, વયં તુ
પ્રકૃતાસરણમેવ કુર્મઃ । ”

ઉપપાતના બે પ્રકાર છે:—(૧) દેવોપપાત અને (૨) નારકોપપાત. તેમાં દેવોપપાતનું લક્ષણ વિચારીએ.

દેવદૃષ્ટ્યાન્તરિતદેવશયનીયે જાયમાનત્વં દેવોપપાતસ્ય લક્ષણમ્ ।

(૧૫૫)

અર્થાત્ હિંચ વશથી આશ્ચર્યજિત એવી દેવ-શ્રદ્ધામાં ઉત્પન્ન થનારા જીવોનો જન્મ ‘દેવોપપાત’ જણાવે.

નારકોપપાતનું લક્ષણ તો એ છે કે—

સંવૃતગવાક્ષકલ્પત્વેન સ્થિતેષુ નારકોત્પત્તિસ્થાનરૂપનિષ્ક્રુદેષુ
જાયમાનત્વં નારકોપપાતસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૫૬)

અર્થાત્ શુભ ગોખલાના આકાર જેવા અને નારકના ઉત્પત્તિ-સ્થાનરૂપ એવા નિષ્ક્રુદમાં ઉત્પન્ન થતા જીવોનો જન્મ ‘નારકોપપાત’ કહેવાય છે.

દેવ વગેરેનો જન્મ—

દેવતા મરીને તરત જ દેવ યા નારક તરીકે ઉત્પન્ન થાય નહિ તેમજ નારક પણ મરીને દેવ યા નારકગતિમાં જાય નહિ. મનુષ્ય અને તિર્યંચ મરીને ચાર ગતિમાંની ગમે તે ગતિમાં જઈ શકે. પણ અહિં આ કોટણું ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું કે લાગલાગટ મનુષ્ય મરીને મનુષ્ય તરીકે સાતથી વધારે વાર ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ. વિશેષમાં આવો બનાવ બનવો એ અતિદુર્લભ વાત છે, કેમકે એક વાર મનુષ્ય તરીકે ઉત્પન્ન થવું એ પણ કંઈ બાળકનો ખેલ નથી. વળી પાછા મનુષ્ય તરીકે જન્મ મેળવવો એ તો મહાપુણ્યના ઉદયની અપેક્ષા રાખે છે. વિશેષમાં સર્વ જન્મમાં મનુષ્ય-જન્મ ઉત્તમ કહ્યો છે, કેમકે એ જ જન્મ દ્વારા મુક્તિ મળી શકે છે. મનુષ્ય-જન્મની દુર્વાલતા

ખતાવવા શાસ્ત્રમાં ^૧દશ દહાંતો આપવામાં આવે છે તે વિષે વિચાર કરવાથી મનુષ્ય-જન્મ સાર્થક કરવાની પ્રેરણા મળે છે. સુકત જીવો ફરીથી સંસારમાં જન્મ લે નહિ એમ જૈન શાસ્ત્રનું માનવું છે આ વાતનું સમર્થન આપણે અંતિમ ભાગમાં કરીશું. આ પ્રસંગે તો એટલું જ કહેવું બસ છે કે નિમ્ન-લિખિત મંતવ્યો સાથે જૈન શાસ્ત્ર સંમત નથી:—

“ યદા યદા હિ ધર્મસ્ય, ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત ! ।

અભ્યુત્પાનાય ધર્મસ્ય, તદાઽઽન્માનં સુજામ્યહમ્ ॥ ”

—ભગવદ્ગીતા (અ. ૪, શ્લો. ૭)

તેમજ “ જ્ઞાનિનો ધર્મતીર્થસ્ય, કર્તારઃ પરમં પદમ્ ।

ગત્વાઽઽગચ્છન્તિ ભૂયોઽપિ, ભવં તીર્થનિકારતઃ ॥ ”

શરીર-નિરૂપણ

શરીરના પાંચ પ્રકારો—

જન્મ એ ^૧શરીરનોજ પ્રારંભ હોવાથી એના પછી શરીરનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. શરીરધારી જીવો અનંત છે અને એ પ્રત્યેકનું શરીર ભિન્ન ભિન્ન છે એટલે વ્યક્તિગત શરીરનો વિચાર કરતા તેની સંખ્યા અનંતની થાય છે, પરંતુ કાર્ય-કારણ વગેરેની સમાનતાને લક્ષ્યમાં રાખીને સંક્ષેપથી જૈન શાસ્ત્રમાં શરીર પાંચ પ્રકારના ગણાવ્યા છે:—(૧) ઔદારિક, (૨) વૈક્રિય, (૩) આહારક, (૪) તૈજસ અને (૫) કાર્મણ ^૨ આ પાંચ શરીરોના સ્વરૂપો સમજાય તે માટે પ્રથમ તો આપણે તેનાં અંધકારે રજુ કરેલાં લક્ષણો વિચારીએ.

ઔદારિક શરીરનું લક્ષણ—

उदारैः सर्वोत्कृष्टपुद्गलैर्जायमानत्वम्, औदारिकशरीरप्रायोग्य-
वर्गणाभिर्जायमानत्वम्, सर्वशरीरापेक्षया स्वभावतस्तुङ्गस्वरूपत्वं
वौदारिकशरीरस्य लक्षणम् । (૧૫૭)

અર્થાત્ ઉદાર એટલે સર્વોત્કૃષ્ટ પુદ્ગલોનું બનેલું શરીર તે ‘ઔદારિક’ કહેવાય છે. અથવા ઔદારિક

૧ જુઓ વૈરાગ્યરસમંજરીનું સ્પષ્ટીકરણ (પ. ૧૨-૧૫).

૨ “ શ્રીયંતે इति शरीरम् ” એ પ્રભાણેની ‘શરીર’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. આથી કરીને કાષ્ઠ એમ કહે કે ઘટ, પટ વગેરેમાં પણ વિદીર્ણતા રહેલી છે તો તે પણ ‘શરીર’ કહેવાશે તો તે કયન યુક્તિ-સંગત નથી, કેમકે શરીર-નામ-કર્મના ઉદયનો તેમાં અભાવ છે.

૩ સરખાવો તત્ત્વવર્થ (અ. ૨, સુ. ૩૬)—

“ औदारिक वैक्रिया-ऽऽहारक-तैजस-कर्मणानि शरीराणि ”

તેમજ પ્રજાપતાનું ૧ ૬ યું સ્ત—

“ पंच शरीरा षण्णता, तज्जहा-ओरालिप येउडियप आहारण तेयप कम्मप । ”

[પંચ શરીરાણિ ષણ્ણતાનિ, તજ્જહા-ઔદારિકં વૈક્રિયંકં આહારકં તૈજસં કાર્મણમ્ ।]

શરીરને યોગ્ય એવી વર્ગભાષી બનેલું શરીર તે 'ઔદારિક' છે. અથવા બધાં શરીરોની અપેક્ષાએ સ્વાભાવિક રીતે ઉચ્ચ સ્વરૂપવાળું શરીર તે 'ઔદારિક' છે.

ઔદારિક શબ્દ 'ઉદાર' ઉપરથી બનેલો છે. તેનો અર્થ 'પ્રધાન' યાને 'મુખ્ય' થાય છે. આ પ્રધાનતા પૂર્વક તીર્થ^૧ કર તેમજ ગણધરદેવના દેહની કાંતિને આશ્રીને રહેલી છે, કેમકે તેમના દેહની કાંતિ જેવી કાંતિ તો 'અનુત્તર' વિમાનના દેવોની પણ નથી.^૨ વળી આ શરીર સર્વોત્તમ છે, કેમકે એ શરીર દ્વારા જ સુક્તિ મેળવી શકાય તેમ છે. આ ઉપરાંત બીજાં બધાં શરીરો કરતાં એનું માન વધારે (એક હજાર યોજન કરતા કંઈક વિશેષ) હોવાથી એને 'ઔદારિક' કહેવામાં આવે છે. (અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે બીજાં બધાં શરીરો પૈકી વૈકિય શરીરથી ઔપપાતિક સહજ વૈકિય સમજવું કે એનું માપ તો ૫૦૦ ધનુષ્યોનું છે; કેમકે નહિ^૩ તો ઉત્તર વૈકિય શરીરનું માન તો લક્ષ યોજન હોઈ શકે છે.) વળી સ્વલ્પ પ્રદેશોનું બનેલું હોવાથી તે ઘન નથી-વિરલ પ્રદેશી છે-^૪ ઉરલ^૫ છે. આથી કરીને તેમજ હેંડની માફક જુદત હોવાથી પણ આ શરીર 'ઔદારિક' કહેવાય છે. વળી માંસ, હાકકા વગેરેથી બનેલું હોવાથી આ શરીર 'ઓરાલ' કહેવાય છે અને તેથી કરીને તે 'ઔદારિક' કહેવાય છે. નીચે લખેલી ગાથાઓ^૬ આ વાતનું સમર્થન કરે છે:-

“ ૧ તત્ત્વોદારમુરાલં હરલં ઓરાલમેવ વિણ્ણેયં ।
ઓરાલિયં તિ પદમં પદુચ તિત્થેસરસરીરં ॥

૧ આવશ્યક-નિર્ધારિતમાં કહ્યું પણ છે કે—

“ સવ્યસુરા જઈ રૂઢ અંગુઠપમાણયં વિહન્વેજ્ઞા ।
જિણપાયંસુદ્ધ પદ્મ જ સોદ્ધ તં જહિંગાલો ॥ ૫૬૯ ॥ ”

[સર્વસુરા યદિ રૂપમહુષ્ટપમાણકં ચિકુર્ધીરન્ ।
જિનપાદાઢ્ઢૃં પ્રતિ ન શોમતે તદ્ યથાડહારઃ ॥]

૧ થીત દેવો દિવ્ય શક્તિ વડે અગ્રહાં બેસું^૭ ૨૫ વિકુર્વે^૮ તો તે અંગારાની પેઠે બિનેશ્વરના અગ્રહાં આગળ જોભે નહિ.

“ ગણહરમાહાર(ગ)અનુત્તરા (ય) જાવ ષણ્ણક્ષિવાસુવલ્લા ।
મંડલિયા તા હીના છટ્ટાનગયા મથે સેસા ॥ ૫૭૦ ॥ ”

[ગણધરાડહાર(કા)ડનુત્તરાઃ (ચ) યાવત્ વન(શર)ચક્ષિવાસુ(દિવ)વલ્લાઃ ।
મંડલિકા તાવત્ હીનાઃ પટ્ટયાનગતા મથે સેપાઃ ॥]

અર્થાત્ તીર્થ કરના રૂપથી ગણધર, આહારક શરીર, અનુત્તર વિમાનવાસી દેવ, પ્રેવેષકવાસી દેવ, દેવલોકવાસી દેવ, ભવનપતિ, વ્યંતર દેવો, ચક્રવર્તી, વાસુદેવ, બળદેવ અને મહાવિક રાત્રાઓ એકેકેથી અનંત ગુણ હીન રૂપવાળા છે અને બાહીના છ રચાનગત છે અર્થાત્ તેઓ અનંત લાગ, અસંખ્ય ભાગ કે અસંખ્યેય ભાગ હીન અથવા સંખ્ય ગુણા, અસંખ્ય ગુણા કે અનંત ગુણા હીન છે.

૨ છાયા—

તત્ત્વોદારમુરાલમુરાલમોરાલમેવ વિદ્ધિયમ ।
ઓરાલિકમિતિ પ્રથમં પ્રતીત્ય તીર્થેશ્વરશરીરમ્ ॥

‘અણ્ણહ ચ તદ્દોરાલં વિત્થરવંતં વણસ્સહં પપ્પ ।
 પગહૂપે નત્થિ અણ્ણં પદ્દહમિત્તં વિસાલં તિ ॥
 ઉરલં થેવપણ્ણસોવચિયં તિ મહલ્લગં જહા મિણ્ણં ।
 મંસંદ્દિણ્ણહાસ્વદ્દં ઓરાલં સમયપરિમાસા ॥ ’

દુકંમાં કહીએ તો ઔદારિક શરીર એવું છે કે જેની ઉત્પત્તિ બાદ તેમાં વધ-ઘટ અને પરિણામન સંભવે છે એટલું જ નહિ, કિન્તુ એનાં અહણ, હેદન, છેદન અને દહન પણ થઈ શકે તેમ છે.

વૈકિય શરીરનું લક્ષણ—

‘અણુત્વ-મહત્ત્વ-સૂક્ષ્મત્વ-સ્થૂળત્વાદિવિવિધક્રિયાકરણસમર્થરૂપત્ત્વમ્,
 વૈક્રિપપ્રાયોગ્યવર્ગનાભિર્જાયમાનત્વં વા વૈકિયસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૫૮)
 તત્ત્વૌપપાતિકલઙ્ઘિનિમિત્તકત્વાન્યતરરૂપત્ત્વમ્ ।

અર્થાત્ જે શરીર નાનું, મોટું, સૂક્ષ્મ, સ્થૂળ એમ વિવિધ પ્રકારનું કરી શકાય તે ‘વૈકિય’ બાબુવું. અથવા વૈકિય શરીરને એવું એવી વર્ગબાબુઓ બનેલું શરીર ‘વૈકિય’ છે. આ (પ્રથમ લક્ષણગત) વૈકિય શરીર ઔપપાતિક લઙ્ઘિથી ઉદ્ભવતા વૈકિય શરીરથી અન્ય છે. ઉત્તર વૈકિય શરીર ‘સમુદ્ધાતથી ઉત્પન્ન થાય છે, જ્યારે સ્વાભાવિક વૈકિય તેવું નથી. પરંતુ ઉત્તર વૈકિયના પુદ્ગલોના જેવી ભતના પુદ્ગલોથી તે બનતું હોવાથી એને ઉપચારથી ‘વૈકિય’ કહેવાય અથવા ઔદારિક શરીરથી વિલક્ષણ ક્રિયાવાળું શરીર તે ‘વૈકિય’ એમ પણ વૈકિયની વ્યુત્પત્તિ હોવાથી એ વૈકિય કહેવાય. બુદ્ધો જીવસમાસની વૃત્તિ (પૃ. ૩૭).

કહેવાની મતલબ એ છે કે નાનાનું મોટું, મોટાનું નાનું, એકનું અનેક, અનેકનું એક, દરનું અદશ્ય, અદશ્યનું દશ્ય, એચરનું બૂચર, બૂચરનું એચર, સ્થલચરનું જલચર, જલચરનું સ્થલચર, અપ્રતિધાતીનું પ્રતિધાતી, પ્રતિધાતીનું અપ્રતિધાતી એવી ‘વિક્રિયા (વિવિધ-વિશિષ્ટ ક્રિયા) કરવામાં સમર્થ શરીર તે ‘વૈકિય’ બાબુવું.

૧ છાયા—

મળયતે ચ તદ્દોરાલં વિસ્તારવન્તં વનસ્પતિ પ્રાપ્ય ॥

પ્રકૃત્યા નાસ્ત્યન્યમેતાવગ્મત્રાં વિશાલમિતિ ।

ઉરલં સ્તોકપદ્ધેદોપચિત્તમિતિ મહત્કં યયા મેષ્ઠમ્ ।

માંસા-ડસ્થિ-સ્નાયુવદ્દમોરાલં સમયપરિમાવા ॥

૨ આના સ્વરૂપ ચાટે બુદ્ધો પૃ. ૪૫૨.

૩ વિક્રિયાનો અર્થ ‘ નિવાસ ’ પણ થાય છે પરંતુ નિવાસ તો ઔદારિકાદિ પામે શરીર પરને સંભવે છે, કેમકે વારંવાર ઉપચય અપચય તેમજ ઉચ્છેદનો એ શરીરમાં સંભવ છે આથી ‘વૈકિય’ શરીરની બાબમાં કરતા ‘વિક્રિયા’ સંબંધનો આ અર્થ ન કરતા વિવિધ ક્રિયા એ અર્થ રજો પ્રસ્તુત છે. તત્ત્વાર્થસંગ્રહ (પૃ ૧૦૭)માં વિક્રિયાનો આ અર્થ સૂચવ્યા બાદ એવો ઉદ્દેશ

આહારક શરીરનું લક્ષણ—

સૂક્ષ્મપદાર્થસંશયવ્યવચ્છેદાદિકારણપૂર્વકં શ્રુતકેવલિના કૃતત્વે સતિ વિશુદ્ધતરપુદ્ગલઘટનાત્મકત્વમ્, શુભપરિણામવત્ત્વે વિશુદ્ધદ્રવ્યોપચિતત્વે ચ સતિ અવ્યાઘાતરૂપત્વમાહારકશરીરસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૫૯)

અર્થાત્ સૂક્ષ્મ અર્થને વિષે સંશય ઉત્પન્ન થવાથી તેનું નિગટરણ મેળવવા માટે 'શ્રુત-કેવલીએ વિશેષતઃ વિશુદ્ધ પુદ્ગલોનું બનાવેલું' શરીર 'આહારક' સમજવું. અથવા શુભ પરિણામવાળું, વિશુદ્ધ દ્રવ્યોથી બનેલું તેમજ 'અવ્યાઘાતીએ' શરીર 'આહારક' કહેવાય છે.

તેજસ શરીરનું લક્ષણ—

ઉષ્ણતાલિઙ્ગત્વે સતિ મુક્તાહારપરિણમનતેજોલેહ્યાદિસાધનસમર્થ-

કરવામાં આવ્યો છે કે વિવિધ ક્રિયાશ્પ વિક્રિયાના (અ) એકત્વ-વિક્રિયા અને (આ) પૃથક્ત્વ-વિક્રિયા એવા બે ભેદો છે. તેમાં ' એકત્વ-વિક્રિયા 'થી પોતાના શરીરથી અપૃથક્ રૂપે, સિંહ, વાઘ, હંસ વગેરે જાતની વિક્રિયા જાણવી, જ્યારે ' પૃથક્ત્વ-વિક્રિયા 'થી પોતાના શરીરથી પૃથક્ રૂપે પ્રાસાદ, મંડપ ઇત્યાદિ વિક્રિયા સમજવી. બળનવાસી, બળતર, બળોત્તેજ તેમજ કંઈપવાસી દેવોમાં બંને પ્રકારની વિક્રિયા છે. સર્વાર્થસિદ્ધ સુધીના વૈમાનિકોને વિષે પ્રચરતશ્પ એકત્વ-વિક્રિયા જ છે. નારકોના સંબંધમાં ત્રિશૂળ, ચક્ર, તરવાર, સુદશર, કુહાડી વગેરે અનેક આયુધો એ એકત્વ-વિક્રિયા છે, નહિ કે પૃથક્ત્વ વિક્રિયા; સાતમી નરકમાં મહાગોઝીટ પ્રમાણુ લાલ કુચુરુષ્પ એકત્વ-વિક્રિયા છે, કિન્તુ અનેક પ્રહરણુષ્પ વિક્રિયા, કે પૃથક્ત્વ વિક્રિયા નથી. મોર વગેરે તિર્થંચોના કૃમાદિ ભાવ પ્રતિવિશિષ્ટ એકત્વ-વિક્રિયા છે, નહિ કે પૃથક્ત્વ-વિક્રિયા મનુષ્યોનું તપ, વિદ્યા વડે પ્રધાનત્વ હોવાથી તેમને વિષે પ્રતિવિશિષ્ટ એકત્વ-પૃથક્ત્વ વિક્રિયા છે.

૧ જીવાભિગમની વૃત્તિના ૧૪ માં પત્રમાં અવતરણુષ્પે કહ્યું પણ છે કે—

“ કલ્મસિ સમુત્પન્ને સુવકેવલિના વિસિદ્ધલક્ષ્ણે ।

જં ઘટ્ય આદરિજ્ઞાદ્ ધનંતિ ' આહારમ્ ' તં તુ ॥ ”

[કાર્યે સમુત્પન્ને શ્રુતકેવલિના વિશિષ્ટલક્ષણ્યા ।

યદગ્રાહિયતે મળન્ત્યાહારકં તત્ તુ ॥]

અર્થાત્ કોઈ કાર્ય આવી પડતા શ્રુતકેવલી વિશિષ્ટ લક્ષિ વડે જે સગીર અન્ન ગ્યે છે તે ' આહારક ' કહેવાય છે.

૨ ચૌદ પૂર્વના જાણકાર.

૩ “ આદિયતે-નિર્વેર્યતે ” ઇતિ આહારકમ્ ” એવી આહારકની વ્યુત્પત્તિ છે

૪ આ શરીર કોઈથી રોકાતું નથી તેમજ તે કોઈને રોકતું નથી.

૫ સગ્રામો જીવાભિગમની વૃત્તિના ૧૪ માં પત્રમાં અવતરણુષ્પે—

“ સ્વયસ્સ ઝમ્હસિદ્ધં રસાદિઆહારણાકનનમ્ ચ ।

ત્રેયગલદ્ધિનિમિત્તં ચ ' ત્રેયમ્ ' હોદ્ નાયવ્યં ॥ ”

રૂપત્વમ્, તેજઃશરીરપ્રાયોગ્યવર્ગનાદ્રવ્યજાયમાનત્વ વા તેજસશરીરસ્ય
લક્ષણમ્ । (૧૬૦)

અર્થાત્ ઉપ્પત્તારૂપ ચિદ્ભવાણું, આધેલા આહારને પચાવનારું તેમજ તેજોલેશ્યાદિ મૂકવામાં
કારણભૂત એવા શરીરને ‘તેજસ’ જાણવું. અથવા તો તેજસ શરીરને યોગ્ય વર્ગજ્ઞાનાં દ્રવ્યોથી
બનેલું શરીર ‘તેજસ’ કહેવાય છે.

કાર્મણ શરીરનું લક્ષણ—

કર્મપરિપાકત આત્મપ્રદેશૈઃ સહાન્યોન્યાનુગતાઃ સન્તો યે પુદ્ગલાઃ
શરીરત્તયા પરિણમન્તિ તદ્રૂપત્વમ્, કાર્મણશરીરપ્રાયોગ્યવર્ગનાદ્રવ્યૈર્જાય-
માનત્વમ્, ઇન્દ્રિયનિમિત્તકશબ્દાદ્યુપલબ્ધિવિષયકોપભોગજનનાભાવ-
રૂપત્વં વા કાર્મણશરીરસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૬૧)

અર્થાત્ કર્મના પરિપાકને લઇને આત્માના પ્રદેશોની સાથે એકએક કરાયેલા પુદ્ગલોનું
બનેલું શરીર ‘કાર્મણ’ જાણવું. અથવા કાર્મણ શરીરને યોગ્ય વર્ગજ્ઞાનાં દ્રવ્યોથી બનેલું શરીર
‘કાર્મણ’ છે. અથવા ઇન્દ્રિયરૂપ નિમિત્ત દ્વારા થતી શબ્દાદિની ઉપલબ્ધિ વિષયક ઉપભોગથી રહિત
એવું શરીર ‘કાર્મણ’ છે.

શરીરોની પૃથક્તા—

ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક શરીરોને અંગોપાંગ હોય છે—ઇન્દ્રિયો અને અવયવો
હોય છે, જ્યારે કાર્મણ અને તેજસ શરીરો અંગોપાંગથી રહિત છે. એ ઉપરથી આ શરીરોની
ભિન્નતા જોઇ શકાય છે. વિશેષમાં પાંચે શરીરો પોતપોતાને યોગ્ય એવી વર્ગજ્ઞાથી બનેલાં છે.
એટલે કે દરેકની વર્ગજ્ઞા જુદી જુદી છે એથી પણ એ પાંચેની પૃથક્તા સ્પષ્ટ થાય છે.

૧ મર્યત્સ્ય કુત્તમસિદ્ધં રત્નાપાહારણકજનકં ચ ।
તેજસલલ્પિનિમિત્તં ચ તેજસં મયતિ જ્ઞાતવ્યમ્ ॥]

અર્થાત્ સર્વને ઉપજતા વડે સિદ્ધ, ગ્રસાદિ આદારને પચાવવાવાળું અને નેત્રોલ્લેખના નિમિત્તભૂત શરીર
તે ‘તેજસ’ જાણવું.

૧ આની પ્રમાણ શંખના જેવી જોય છે. વિશેષમાં આના નિઃસરખાત્મક અને અનિઃસર-
ખાત્મક એમ બે ભેદો છે. તેમાં ઔદારિક, વૈક્રિય અને આદારક શરીરોની અંદર રહેલાં અને દીપ્તિના
કારણરૂપ એવું તેજસ શરીર અનિઃસરખાત્મક છે. જ્યારે જીવના પ્રદેશોની સાથે સંપર્કવાળું અને બહાર
પ્રત્યે આગવાના પદાર્થને આગાને પાછું આવનારું એવું ઉગ્ર આદારવાળા અન્યતઃ કોપાદુર મુનિનું
શરીર નિઃસરખાત્મક છે, જુઓ તત્ત્વાર્થસાગર (પૃ. ૧૦૮).

કાર્મણુ શરીરની ઔદારિકાદિથી ભિન્નતા—

૪૧૭મા પૃથ્થમાં અંચકારે કાર્મણુ શરીરનું^૧ લક્ષણ સૂચવતાં કહ્યું છે કે કર્મોતું કાર્ય કે કર્મનો સમૂહ એ ‘કાર્મણુ’ કહેવાય છે. આથી કરીને ઔદારિકાદિ શરીરો પણ કર્મોતું કાર્ય હોવાથી તેઓ પણ ‘કાર્મણુ’ કહેવાય અને તેમ થતાં પાંચ ભેદો થઈ શકશે નહિ એવી શંકા ઉદ્ભવે. આતું સમાધાન એ છે કે ઔદારિકાદિ શરીરો માટે પ્રતિનિયત કર્મો છે એટલે તેઓ કાર્મણુ શરીરથી પૃથક્ છે. વળી માટીનાં ઝનેલાં ઘડાઓ, ચકોરાં વગેરેમાં એકે મૃત્પિંડરૂપ કારણની અવિશેષતા છે છતાં સંજ્ઞા, સ્વલક્ષણતા વગેરેના ભેદોથી તે જેમ ભુદાં ભુદાં છે તેમ ઔદારિકાદિ શરીરોમાં કર્મજન્યતારૂપ કારણની અવિશેષતા હોવા છતાં સંજ્ઞાદિ ભેદને લાઘવે તેમનામાં ભિન્નતા છે. વળી કાર્મણુ શરીરની પ્રણાલિકા વડે ઔદારિકાદિની નિષ્પત્તિ છે એટલે એથી કરીને કાર્ય—કારણરૂપ ભેદને લીધે સર્વ શરીરો કાર્મણુ કહેવાય નહિ વિશેષમાં જેમ વૈજ્ઞાનિક (સ્વાભાવિક) પરિણામથી ભૌતિકયેલા ગોળમાં ચોટેલી ધૂળ રહે છે તેમ કર્મને વિષે ઔદારિકાદિનું વૈજ્ઞાનિક ઉપચયથી અવસ્થાન છે એટલે પણ ઔદારિકાદિની કાર્મણુથી ભિન્નતા છે.

કાર્મણુની સનિભિત્તા—

જેનું કશું નિમિત્ત હોતું નથી તે ગધેડાને શીંગડાંની જેમ અસત્ છે. આ પ્રમાણે કાર્મણુ શરીર નિમિત્ત રહિત હોવાથી તે અસત્ છે એમ એ કહેવામાં આવે તો તે બ્યાજખી નથી, કારણ કે જેવી રીતે દીપક પોતે જ પોતાના ઉપર પ્રકાશ પાડતો હોવાથી પ્રકાશ તેમજ પ્રકાશક છે તેવી રીતે કાર્મણુ પોતે પોતાનું નિમિત્ત પણ છે અને નિમિત્તી પણ છે. વળી કાર્મણુ નિમિત્ત રહિત છે એ કથન અસત્ય છે, કારણ કે ભિચ્યાત્વાદિ તેનાં કારણો છે. વિશેષમાં જે અનિમિત્તક હોય તેનો નાશ પણ ન થાય એ યુક્તિથી કાર્મણુને અહોતુક ગણીને તેનો નાશ ન થતાં ભ્રાક્ષના પ્રસંગનો અભાવ છે એમ કહેવાતું પણ હવે સાહેસ થઈ શકશે નહિ. આ પ્રમાણે પાસો સવળો ન પડતો એક કાર્મણુ શરીરનું અસ્તિત્વ ન સ્વીકારનાર એમ દલીલ કરે કે એમાં શરીરના વિશરણરૂપ ધર્મનો અભાવ છે, વાસ્તે તે શરીર નથી તો તેમાં કંઈ દમ નથી; કેમકે એમાં પ્રતિસમય વધવટ થતી રહે છે એટલે તેમાં વિશરણતા છે જ.

કાર્મણુ શરીરનો સૌથી પ્રથમ નિર્દેશ કરવો જોઈએ, કેમકે ઔદારિકાદિનું તે અધિષ્ઠાનરૂપ છે એવી દલીલની સામે એ દલીલ છે કે તે અનુભેયરૂપ છે, વાસ્તે તેનો આદ્ય નિર્દેશ કરવો

૧ સરખાવો—

“કર્મવિનારો કર્મણમદૃવિદ્વિચિત્તકર્મનિષ્કર્મં ।

તવ્યેતિ મરીરાણ કારણમૂતં મુજેયન્વં ॥”

[કર્મવિનારઃ કર્મણમદૃવિદ્વિચિત્તકર્મનિષ્કર્મમ્ ।

તવ્યેવાં મરીરાણાં કારણમૂતં જ્ઞાતવ્યમ્ ॥]

અર્થાત્ કર્મનો વિનાર તે ‘કાર્મણુ’ છે. આક જનનાં વિચિત્ર કર્મોથી બનેલું અને સમસ્ત શરીરનાં મારણરૂપ એને ગણવું.

વાસ્તવિક નથી. જેમ ઘટાદિ કાર્યની ઉપલબ્ધિથી પરમાણુનું અનુમાન કરાય છે તેમ ઔદારિકાકિ-
ની-ઉપલબ્ધિથી કાર્મણનું અનુમાન થાય છે, કેમકે કાર્યનું લિંગ કારણ છે. વિશેષમાં આથી
જેનું કાર્ય મૂત હોય તેનું કારણ પણ મૂત હોવું જોઈએ એ નિયમ અનુસાર કાર્મણની મૂતતા
પણ સિદ્ધ થાય છે.

શરીરો સંબંધી કારણ-વિશેષ—

ઔદારિક શરીર સ્થૂલ પુફ્ફલોનું બનેલું છે, જ્યારે બાકીનાં ચારે શરીરો અતુકમે સૂક્ષ્મ
સૂક્ષ્મ પુફ્ફલોનાં બનેલાં છે. અર્થાત્ ઔદારિક શરીર કરતાં વૈકિય શરીર સૂક્ષ્મ, તેના કરતાં આહાર-
રક સૂક્ષ્મ, આહારક કરતાં તૈજસ અને તૈજસ કરતાં કાર્મણ શરીર સૂક્ષ્મ છે.^૧ આથી ઔદારિક
શરીર બધાં શરીરોમાં સૌથી વધારે સ્થૂલ અને કાર્મણ શરીર સૌથી વધારે સૂક્ષ્મ છે એમ નિર્ણય
નીકળ્યો. ઔદારિક શરીર સ્થૂલ પુફ્ફલોનું બનેલું છે, તેથી તે આપણે એ શરીરને આખ વડે
જોઈ શકીએ છીએ. બાકીનાં શરીરો સૂક્ષ્મ હોવાથી તે આપણને અદૃશ્ય છે. આ કારણને લીધે
જીવ ઉત્પન્ન થતો તેમજ મૃત્યુ પામતો પણ દેખાતો નથી, કેમકે જોઈ તે તૈજસ અને કાર્મણ
શરીરોથી આવૃત છે તેપણ તે શરીરો અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી આપણે તેને જોઈ શકતાં નથી.

અત્રં સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ શબ્દોથી શું સમજવું એવો સહજ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે. આનો ઉત્તર
એ છે કે રચનાની શિથિલતા તે ‘સ્થૂલતા’ છે, જ્યારે એની સઘનતા તે ‘સૂક્ષ્મતા’ છે. એટલે આ
કંઈ પરિમાણસૂચક શબ્દો નથી. શિથિલતા અને સઘનતાનો આધાર પૌદ્ગલિક પરિણામ ઉપર
રહેલો છે. જેમકે લોખંડના પિંડમાં બહુ પ્રદેશ હોવા છતાં તેનું પરિમાણ અદ્ય છે, જ્યારે રૂના
લગલામાં અદ્ય પ્રદેશ હોવા છતાં તેનું પરિમાણ વધારે છે—તે વધારે જગ્યા રોકે છે. આથી
સમન્વય છે કે પરિમાણમાં અદ્ય હોવા છતાં પણ જ્યારે પુફ્ફલો શિથિલરૂપે પરિણમે છે ત્યારે
તે ‘સ્થૂલ’ કહેવાય છે, અને પરિમાણમાં બહુ હોવા છતાં જ્યારે તેઓ સઘનરૂપે પરિણમે છે—
ઉત્તરોત્તર ગાઢ થતા બધ છે ત્યારે તેઓ ‘સૂક્ષ્મ’ કહેવાય છે. ઘણલા તરીકે સરખા પરિમાણ-
વાળા લેંડ (લિંડા)ના અને હાથીના દાંતનો આપણે વિચાર કરીશું તે જણાયે કે લિંડાના દાંતની
રચના શિથિલ છે, જ્યારે હાથીના દાંતની રચના એનાથી ગાઢ છે. આથી પરિમાણ સમાન હોવા
છતાં લિંડાના દાંતની અપેક્ષાએ હાથીના દાંતનું પૌદ્ગલિક દ્રવ્ય અધિક છે.

વિશેષમાં અત્ર એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું કે સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ શબ્દો આપેક્ષિક (relative)
છે એટલે કે ઔદારિક શરીરથી વૈકિય શરીર સૂક્ષ્મ છે, પરંતુ આહારક શરીરની અપેક્ષાએ તે
તે સ્થૂલ છે. આ રીતે આહારક શરીર પૂર્વવર્તી શરીરની અપેક્ષાએ સૂક્ષ્મ હોવા છતાં તૈજસ અને
કાર્મણ શરીરોની અપેક્ષાએ સ્થૂલ છે.

શરીરોના પ્રદેશોની સખ્યા—

ઔદારિક શરીરના પ્રદેશો કરતાં અસંખ્ય ગુણ પ્રદેશો વૈકિય શરીરના છે; વૈકિય

૧ આ કારણથી તે ઔદારિકને પ્રથમ સ્થાન, વૈકિયને ત્રીજા નાદ ક્રત્યાદિ ક્રમ પોતાનો છે.

૨ તત્ત્વાર્થની ગૃહ્યસ્મૃતિ (૪ ૧૮૮)માં પ્રદેશો અષ્ટ સંખ્યાના કન્યુ છે ૧—

શરીરના પ્રદેશોથી અસંખ્ય ગુણા આહારક શરીરના પ્રદેશો છે; તૈજસ શરીરના પ્રદેશો આહારક શરીરના પ્રદેશો કરતાં અનંત ગુણા છે; અને કામભૂ શરીરના તો વળી એનાથી એટલે તૈજસ શરીરના પ્રદેશોથી પણ અનંત ગુણા છે.

આ ઉપરથી સમજાય છે કે ઉત્તરોત્તર શરીરનું આરંભક દ્રવ્ય પૂર્વ પૂર્વ શરીર કરતાં પરિમાણમાં અધિક છે, છતાં પરિણામની વિચિત્રતાને લઈને ઉત્તરોત્તર શરીર પૂર્વ પૂર્વ શરીર કરતાં નિમિત્ત, નિમિત્તર ચાને સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર બનતું બળ્ય છે. પરમાણુઓથી બનેલા જે સ્કંધોથી શરીરની રચના થાય છે તે જ સ્કંધો શરીરના આરંભક દ્રવ્ય છે. જ્યાં સુધી એક એક પરમાણુ પૃથક્ પૃથક્ હોય છે ત્યાં સુધી એનાથી શરીરનું નિર્માણ થતું નથી, કિન્તુ જ્યારે અનંત પરમાણુઓ એકત્રિત થઈ પરમાણુ-પુંજ ચાને સ્કંધ બને છે ત્યારે તેનાથી શરીર બને છે. ઔદારિક શરીરના આરંભક સ્કંધોથી વૈકલ્ય શરીરના આરંભક અસંખ્યાત ગુણ છે અર્થાત્ ઔદારિક શરીરના તેમજ વૈકલ્ય શરીરના આરંભક સ્કંધો અનંત પરમાણુઓના બનેલા છે. છતાં પણ અનંત સંખ્યા અનંત પ્રકારની હોવાથી વૈકલ્ય શરીરના સ્કંધગત પરમાણુઓની અનંત સંખ્યા ઔદારિક શરીરના સ્કંધગત પરમાણુઓની અનંત સંખ્યાથી અસંખ્યાત ગુણી છે, આ પ્રમાણે બાકીનાં શરીરો પરત્વે વિચારી લેવું.

શરીરોનાં પ્રમાણ —

આહારક સિવાયનાં સર્વે શરીરોનું જન્ય પ્રમાણ અંશુક્તતા અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું છે, જ્યારે આહારકનું જન્ય પ્રમાણ એક હાથમાં કંઈક ઓછું છે.^૧

ઔદારિક શરીરનું ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ ચાને આ દેહની વધારેમાં વધારે જીંચાઈ એક હજાર યોજન કરતાં કંઈક વિશેષ છે.^૨ એ પ્રમાણે કૃત્રિમ વૈકલ્ય શરીરનું પ્રમાણ એક લાખ યોજન ઉપરાંત ચાર આંગળ છે.^૩ આહારક શરીર એક હાથનું હોય છે. કેવલી લગવાનનાં તૈજસ અને કામભૂ

“ પ્રવૃક્તો દેશઃ પ્રદેશઃ, અનન્તાણુઃ સ્વક્રમઃ પ્રદેશોડ્યામિધીયતે ”

સર્વાર્થસિદ્ધિમા તો એનો અર્થ ‘પરમાણુ’ કયો છે, કિન્તુ એ અર્થ વાસ્તવિક નથી એમ જુદાજુદાકાર નિમ્ન-નિખિત શબ્દો દ્વારા સૂચવે છે —

“ ન પુનઃ પ્રદેશાઃ પરમાણવો મૃદ્યન્તે, અર્થાસમ્યગ્વાત્ । ”

૧ સમવાયોગમા કયું પણ છે કે—

“ આદ્યારગસરોરસ્ત્ત્વ જહ્યેન્નં દેમૂળા રચનો, રક્ષોસેનં પરિપુણા રચનો ”

[આદ્યારગસરોરસ્ત્ત્વ જહ્યેન્નં દેશોના રત્નિઃ, રક્ષોસેનં પરિપૂર્ણા રત્નિઃ]

૨ આ દર્શકત પ્રત્યેક વસ્તુવિત્-કાય આશ્રીને સમજની. ‘સ્વપ્રભુત્વ’ સમુદ્રના મત્સ્ય આશ્રીને પણ આ વાત ઘટે છે એમ જીવસમાસની વૃત્તિ (પ. ૩૬) ઉપરથી જણાય છે.

૩ આ વાત મર્મજ મનુષ્યન પેદાશ શરીરની અપેક્ષાએ જણવી. વિચારો શ્રીધિપદ્મકમારનું ચરિત્ર

શરીરો તેઓ સમુદ્ધાત કરે ત્યારે લોકાકાશ જેવડાં મોટાં હોય છે. તે વખતે એની ઊંચાઇ

૧ કયા કેવલીઓ સમુદ્ધાત કરે અને તે કેવી રીતે કરે એનો વિચાર અંતિમ ઉલ્લાસમા કરીશું. અહીં તો એટલું જ નિવેદન કરીશું કે 'સમુદ્ધાત' માં એકીબાવવાથી સ્મૃત્, પ્રાપ્ત્ય-વાચી ઉત્ત અને ગતિ તથા મંદારવાચક ઘાત શબ્દો છે. આત્મ-પ્રદેશોને બહાર કાઢવા એ અર્થ ગતિ-પક્ષનો સમજવો, ન્યારે કર્મ-પુદ્ગલોનો વિનાશ કરવો-તેનું પરિશાટન કરવું એ સંહાર-પક્ષનો અર્થ જાણવો. કાલાતરે ભોગવવાના હોય એવા કર્મ-પુદ્ગલોને પણ તરત જળ વાપરીને-ઉદારણા વડે અર્પણને ખપાવી નાખવા એ સમુદ્ધાત અર્થ છે. બાવાર્થથી તો સમુદ્ધાત એટલે ગતિપરિણામવિશેષ સમજવો. સમુદ્ધાતના એકંદર જે સાત પ્રકારો છે તેમા કેવલિ-સમુદ્ધાત છેલ્લો છે. એની પૂર્વના છ ઇશ્વરથી આશીને છે. આ છના નામો અનુક્રમે (૧) વેદના-જન્ય, (૨) કપાય-જન્ય, (૩) મરણાતિક (મરણરૂપ અંતવાણો), (૪) વૈકિય, (૫) આદારક અને (૬) તેજસ છે આ છ અંતર્મુદ્દર્ત જેટલા કાળના છે, ન્યારે કેવલિ-સમુદ્ધાત આઠ સમયનો છે. આ છ પૈકી છેવટના ચાર સમુદ્ધાતો સાથે તો પ્રસ્તુત પ્રકરણને સંબંધ છે જ એટલે એનો તો વિચાર કરવો જ નેહએ સાથે સાથે બાકીના બેનું પણ રથૂવ અવલોકન કરી લેવું સર્વથા અપ્રાસંગિક નહિ લેખાય એમ માની છએની નીચે મુજબ આછી રૂપરેખા આલેખવામા આવે છે:—

(૧) વેદનાથી વ્યાકુળ બનેલો આત્મા અનંત પરમાણુઓ વડે વીંટાયેલા એવા પોતાના આત્મ-પ્રદેશોને શરીરથી બહાર કાઢી, ખલા વગેરેના અંતરોને તેમજ મુખ વગેરે પોકળ ભાગોને તે વડે પૂરીને, લંબાઇ અને પહોળાઇથી પોતાના દેહ જેટલા ક્ષેત્રને અવગાહી-વ્યાપી અંતર્મુદ્દર્ત સુધી રહે અને એ દરમ્યાન અસાત-વેદનીય કર્મના પુરાતન ધણા અંશોનું સાતન કરે-જેરથી નાખે. આનું નામ 'વેદના સમુદ્ધાત' છે.

(૨) એવી રીતે કપાયથી વ્યાકુળ વ્યાકુળ બનેલો જીવ પોતાના પ્રદેશોથી મુખ વગેરે છિન્નોને પૂરે અને તેને પૂર્વની પેઠે વિશ્લેષીને પોતાના દેહ જેટલા લામા પહોળા ક્ષેત્રમા વ્યાપી કપાય-મોહનીય કર્મના ધણા અંશોનું સાતન કરે અને સાથે સાથે હેઠું પૂર્વક અન્ય અનેક અંશોનું મદલ્ય કરે (કેમકે, નહિ તો મોક્ષ-પ્રાપ્તિનો પ્રસંગ આવી જાય). આનું નામ 'કપાય-સમુદ્ધાત' છે.

(૩) અંતર્મુદ્દર્ત જેટલું આમુખ બાકી રહ્યું હોય ત્યારે મરણાતથી કુખી થતો જીવ મુખાદિ છિન્નોને પોતાના આત્મ-પ્રદેશો વડે પૂરે અને જડાઇ અને પહોળાઇમા પોતાના શરીર જેટલા અને વંચાણા જન્ય-કથી અંતરના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા અને હલકુટથી એક દિશામા ઉત્પત્તિ મ્ધાન સુધી અસંખ્યાત યોગ્ય જેટલા ક્ષેત્રને વ્યાપી અંતર્મુદ્દર્તમા પ્રત્યુ પારે આ પ્રમાણે મન-સમુદ્ધાતને પમેલો જીવ આમુખ-કર્મના ધણા પુદ્ગલોનું સાતન કરે, પરંતુ નવા ન મદલ્ય કરે. અત્ર એ વિશેષના છે કે કોઇક જીવ એક જ મરણાતિક સમુદ્ધાત વડે નરક દિમા ઉત્પન્ન થાય છે અને ત્યાં આદાર કરે છે તેમજ શરીર પણ બાધે છે, ન્યારે કોઇક જીવ સમુદ્ધાતથી નિરત થઇ રતશરીરમ આવી શરીરથી સમુદ્ધાત કરી ત્યાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ સંબંધમા જુઓ ભગવતી (ય , ૩, ૬, ૫. ૨૪૫).

(૪) વૈકિય-સમુદ્ધાતને પારેતો વૈકિય ક્રિતિવાળો જીવ કર્મથી આટન એવા આત્મ-પ્રદેશોને શરીરથી બહાર કાઢી, જડાઇ અને પહોળાઇમા પેનના દેહ જેટલો અને લંબાઇમા સંખ્યાત પેન્ન જેટલો તેનો દેહ બનાવી પૂર્વે ઉપસ્થિત વૈકિય-શરીર-નામ-કર્મના અંશોનું સાતન કરેતો વૈકિય શરીરને પેન્ન એવા મકેષેને સમુદ્ધાત કરે. આનું નામ 'વૈકિય-સમુદ્ધાત' છે. ઉત્તર વૈકિય ૧૫ પાન્ય કરવાની ન્યારે જરૂર પડે તરે આ સમુદ્ધાત કન્યા છે.

લોકાકાશના જેટલી એટલે ૧૨૦૦૦ની હોય છે.

શરીરોની અવગાહના—

આહારક શરીરની અવગાહનાના પ્રદેશો સૌથી ઓછા છે. એનાથી સંખ્ય ગુણુ પ્રદેશોમાં ઉત્કૃષ્ટ ઔદારિક શરીર અવગાહીને રહે છે. એ પ્રદેશો કરતાં સંખ્ય ગુણુ પ્રદેશોમાં ઉત્કૃષ્ટ વૈક્રિય શરીર અવગાહીને રહે છે. અર્હત પ્રભુ સમુદ્ધાત કરે ત્યારે તેનાં બન્ને શરીરો લોકાકાશના તમામ પ્રદેશોને અવગાહીને રહે છે. અન્ય જીવોના સંબંધમાં તો મરણ-સમુદ્ધાતના સમયે તૈજસ અને કાર્મણ શરીરો ઉત્પત્તિ-સ્થાન સુધી લાંબાં હોય છે; બાકીના સમયે તો પોતપોતાનાં શરીર

(૫) તૈજસ-સમુદ્ધાતને પ્રાપ્ત થયેલો અને તેજોલેસ્પાર્ષ શક્તિવાળો જીવ વૈક્રિયની પેઠે કર્મથી વીંટાયેલા એવા પોતાના આત્મ-પ્રદેશોને શરીરથી બહાર કાઢીને તેના સ્વશરીરના જેટલો જાડો તેમજ પહોળો તથા સંખ્ય યોજન લાંબો હંડ બનાવી પૂર્વે બાધેલા તૈજસ અંશોતું શાતન કરી અને અન્ય યોગ્ય અંશોને ગ્રહણ કરી તેજોલેસ્પા મૂકે આતું નામ 'તૈજસ-સમુદ્ધાત' છે.

(૬) ઔદ પૂર્વધારી આહારક લબ્ધિવાળા મુનિ આત્મ-પ્રદેશો વડે પોતાના શરીરના જેટલો જાડો અને પહોળો તેમજ સંખ્ય યોજન લાંબો હંડ બનાવી પુરાતન આહારક-પુદ્ગલોને ખેરવતા અને અન્ય યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરતા આહારક શરીર બનાવે. આ 'આહારક-સમુદ્ધાત' કહેવાય છે.

વેદનાદિ સાત સમુદ્ધાતોમાં અત્યુક્રમે અસાતવેદનીય-કર્મ, ચારિત્રમોહનીય-કર્મ, આયુધ્ય-કર્મ, વૈક્રિય-શરીર-નામ-કર્મ, તૈજસ-શરીર-નામ-કર્મ, આહારક-શરીર-નામ-કર્મ અને વેદનીય, નામ તથા જ્ઞાન એ ત્રિવિધ કર્મ, પ્રધાન પદ બોજવે છે. નારકોને વિષે તેજોલબ્ધિ, આહારક-લબ્ધિ અને સર્વજ્ઞતાનો અભાવ હોવાથી તેમને પ્રથમના ચાર, અસરકુમારાદિ દર્શી બચનપતિઓને પહેલા પાંચ, વાયુકાય સિવાયના એકેન્દ્રિય તેમજ ત્રિકલેન્દ્રિયને પ્રાથમિક ત્રણ, વાયુકાયિકને આઠ ચાર, પંચેન્દ્રિય તિપંચ પૈકી ટેટલાકને તેજોલબ્ધિ હોવાથી પ્રાથમિક પાંચ, મનુષ્યોને સાત સાત અને અંતર, જ્યોતિષક તેમજ વૈમાનિકને પાંચ સમુદ્ધાતો સંબંધે છે.

એક જીવ આશ્રીને વેદનાદિ ચાર સમુદ્ધાતો અનાંત વાર, આહારક-સમુદ્ધાત તો વધારેમા વધારે ચાર વાર (અને ચોથી વાર આહારક શરીર રચનાર તે જ બવમા મોઢે જાય) અને કેવલિ-સમુદ્ધાત એક જ વાર હોય છે.

૧ આખના પલકારામાં એક લાખ યોજન જનારો દેવ ૭ મહિનામાં જેટલું અંતર કાપે તેને 'રજ્જુ' કહેવામાં આવે છે. આ વાતની નિમ્ન-લિખિત ગાથા સાક્ષી પૂરે છે:—

“ જોયળલક્ષ્મપમાળં નિમેસમિત્તેણ જ્ઞાદ જં દેવો ।

હસ્માસેણ ચ ગમણં ધગં 'રજ્જું' જિના ચિંતિ ॥ ”

[યોજનલક્ષ્મપમાળં નિમેષમાત્રેણ ગચ્છતિ યદ્ દેવઃ ।

પણમાસેન ચ ગમનમેકાં રજ્જું જિના ઘદન્તિ ॥]

એક દબર બારના માપવાળા ખૂબ તપેલા લોખંડના ગોળાને પરાક્રમી દેવ ભરથી નીચે ફેંકે તો તે ગોળા ધસાતો ધસાતો ચંડ તરત્રે આવતો આવતો ૭ માસ, ૭ દિન, ૭ પ્રદર અને ૭ ધરીમાં જેટલું અંતર કાપે તે અંતરને 'રજ્જુ' કહેવામાં આવે છે એમ રત્નસંચયની ગાથાઓ ઉપરથી જણાય છે.

(ઔદારક કે વૈકિય) જેવડાં હોય છે. વળી મરણાંતિક સમુદ્ધાતને પામેલા જીવોની કાર્મણુ શરીરની અવગાહના એકેન્દ્રિયાદિ પ્રાણીઓના તૈજસ શરીર જેવડી હોય છે. કેમકે આ બે શરીરો સહચારી છે. મરણાંત-સમુદ્ધાત વખતે સર્વે જીવોના તૈજસ શરીરની અવગાહના પોતપોતાના દેહના જેટલી બડી અને પહોળી હોય છે.

મરણાંતિક સમુદ્ધાત વખતે એકેન્દ્રિય જીવોના તૈજસ શરીરની અવગાહનાની લંબાઈમાં ફેર છે, કેમકે તે ઝોછામાં ઝોછી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ એકેન્દ્રિયની જેટલી અને વધારેમાં વધારે લોકના એક છેડાથી બીજા છેડા અવગાહના સુધીની છે; કારણ કે એકેન્દ્રિય જીવોની ઉત્પત્તિનો આ પ્રમાણે સંભવ છે. આ અપેક્ષા પ્રમાણે વિચારતાં સામાન્યપણે જીવોની તૈજસ અવગાહના લોકના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધીની કહી શકાય છે

વિકલેન્દ્રિયની તૈજસ અવગાહના—

વિકલેન્દ્રિય જીવોના તૈજસ શરીરની અવગાહના જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી છે, ત્યારે ઉત્કૃષ્ઠથી તે તિથંગુ-લોકાંત સુધીની છે; કેમકે વિકલેન્દ્રિયનો સંભવ 'તિથંગુ-લોકમાં જ છે. સાથે સાથે એ વાત પણ ધ્યાનમાં લઈએ કે અધો-લોકમાં અધોલોકના ગામોની વાવો વગેરેમાં તેમજ ઉર્ધ્વ-લોકમાં ' પાંડુક ' વનની વાવ વગેરેમાં વિકલેન્દ્રિયનો સંભવ છે તો ઉત્કૃષ્ઠ અવગાહના અધોઝામ અને ' પાંડુક ' વનથી લોકાંત સુધીની કહી શકાય તેમ છે.

નારકોની તૈજસ અવગાહના—

નારકોની તૈજસ અવગાહના જઘન્યપણે એક હજાર ચોજનથી કંઈક અધિક છે ' લવણ ' સમુદ્રની વ્યારે દિશામાં વ્યાર ' પાતાલકલશ છે. એ કળશો પૃથ્વીમાં એક લાખ ચોજન અવગાહીને

૧ અરધાન આશ્રીને સમજાવે.

૨ જેનાથી કાષ્ટ દીપ કે સમુદ્ર વીંટાયેલા નથી એવા ' જંબુ ' દીપ જેમ સર્વ દીપો અને મધુદેવી મધ્યમાં છે તેમ એની વચ્ચેવચ્ચ એક લાખ ચોજન જેટલો જાગે ' મેરુ ' પર્વત આવેલો છે. ત્રણ કાષ્ટવાળો આ પર્વત ત્રણે લોકમાં અવતારીને રહેલો છે અને એ એક એકથી જાંમાં એવા જદરાણ, નંદન, સીમનમ અને પાંડુક એ નામનાં ચાર વનોથી ઘેરાયેલો છે. ' પાંડુક ' વન સૌથી જાંયું છે અને તે ' મેરુ ' પર્વતની ટોચ ઉપર આવેલું છે. એના આકાર વસપ જેવો છે. ' મેરુ ' પર્વતના મુગમાં વસપ-પરિણેપી જે ' જદરાણ ' વન છે ત્યાંથી ૫૦૦ ચોજન જાંચે બીજું તેવા આકારનું ' નંદન ' વન છે. ત્યાંથી ૬૨૫૦૦ ચોજન જાંચે ચડીએ એટલે જાગકાર ' સીમનસ ' વન આવે છે. ત્યાંથી ૩૬૦૦૦ ચોજન જાંચે ચડના ' પાંડુક ' વન આવે છે. આ વનમાં નીચે કંગેનો મનાત-મદોત્સવ થાય છે.

૩ ' મેરુ ' પર્વતની પ્રત્યેક દિશામાં ૬૫૦૦૦ ચોજન જેટલા ' લવણ ' સમુદ્રને અવતારીને એક ' પાતાલ-કલશ ' છે. એનો આકાર અમિંજર જેવો-મોટા કેમ જેના છે પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર ૨૫૦ ચોજના પાતાલ-કલશના નામો અનુક્રમે ગાવ મુખ કે વપમુખ, કેવડ કેવડ, કે જેનુક, વપ અને મંપડ છે,

રહેલા છે. તેમની વજ્રમય ઠિંછરિકા-ઠીંકરી (કુદય) એક હબર ચોજન પ્રમાણુક છે. આથી કરીને નિશ્ચય રહેલા એ કળાશોમાં (તેમજ લઘુ કળાશોમાં) એકદમ નીચલા ત્રીજા ભાગમાં કેવળ વાયુ છે, વચલા ત્રીજા ભાગમાં જળ અને વાયુ બે છે અને ઉપરના ત્રીજા ભાગમાં કેવળ જળ છે. સીમન્તક વગેરે નરકમાં રહેલો કોઈક નારક પાતાલકલશની સગીપમાં રહીને મરણાંતિક સમુદ્ધાત કરે તો એ પાતાલકલશના કુદયને ભેદીને એ કલશના વચલા કે નીચલા ત્રીજા ભાગમાં માછલા તરીકે ઉત્પન્ન થાય; કેમકે એથી આગળ તિર્યચ કે મનુષ્યનો સંભવ નથી અને નરક મરીને તિર્યચ કે મનુષ્ય સિવાયની ગતિમાં જન્મે તેમ નથી જ.

નારકોની તૈજસ અવગાહના ઉત્કૃષ્ટપણે નીચે છેક સાતમી નરક સુધી છે, કેમકે એમનો પોતાના સ્થાનને વિષે રહેવાનો સંભવ છે; તિર્યગ્ દિશામાં છેક ‘ સ્વયંભૂશ્મણુ ’ સમુદ્ર સુધી છે, કારણ કે ત્યાં નારકોની મસ્ત્યરૂપે ઉત્પત્તિનો સંભવ છે; અને ઊંચે છેક ‘ પાંડુક ’ વનના જળાશય સુધી છે, કેમકે એથી ઊંચે મનુષ્ય કે તિર્યચનો સંભવ નથી.

પંચેન્દ્રિય તિર્યચની તૈજસ અવગાહના—

પંચેન્દ્રિયની તૈજસ અવગાહના જલ્પનથી તેમજ ઉત્કૃષ્ટથી વિકલ્પેન્દ્રિયની સમાન ભણુવી.

જ્યારે આના અધિષ્ઠાયક દેવોના ક્રમવાર કાલ, મદાકાલ, વેલંબ અને પ્રભંજન એ નામો છે પ્રત્યેક પાતાલકલશ મૂળમાં તેમજ મુખમાં દશ હબર ચોજન વિસ્તીર્ણ (વિષ્કંભવાળો) છે, જ્યારે મધ્યમાં એક લાખ ચોજન વિસ્તીર્ણ છે. આ પ્રમાણેના ચાર પાતાલ-કલશોના અતરોમાં ખીંગ નાના પાતાલ-કલશો છે. તેની કુલે સંખ્યા ૭૮૮૪ છે, કેમકે પ્રત્યેક પાતાલ-કલશના પગિયારરૂપે ૧૯૭૧ લઘુ પાતાલકલશો છે આ પ્રત્યેકના મૂળતો, મધ્યતો અને મુખતો વિષ્કંભ અતુકરૂપે સો, હબર ને સો ચોજન છે, જ્યારે તેની બીજામાં અવગાહના હબર ચોજનની છે અને તેની ઠિંછરિકા દશ ચોજનની છે. જગતના તથાવિધ સ્વભાવને લઈને એકી વખતે સુકરૂ કરેલા વખતે દિવસમાં બે વાર જ મોટા નાના બધા કલશોમાં સૌથી નીચલા તેમજ તેની ઉપરના ત્રિભાગમાં બૃહ મોટા, બિધ્વં ગમનશીલ તેમજ પ્રમળ શક્તિવાળા વાયુકાય છવેા ઉત્પત્તિને અભિમુખ થાય છે અને લાર બાદ ક્ષણમાં સંમ્પિંચરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. પછીથી તે અસિત યષ્ઠ પરસ્પર અથકાય છે, ક્ષોભ પામે છે અને ઊંચે આમ તેમ પથરાય છે. આમ થવાથી ખીંગ વાયુઓને તેમજ જળને આપાત પહોંચે છે અને તેથી જળ ઊંચે ઉછોડે છે આ પ્રમાણે નીચલા અને મધ્ય ત્રિભાગમાં રહેના વાયુઓ ક્ષોભ પામના તેઓ ઊંચેના જળને બહાર કાઢે છે અને તેથી ‘લવણ’ સમુદ્રમાં જૃદ્ધિ થાય છે. પરંતુ વાયુઓ સાત ચલા ફરીયા પાછું તે જળ તેના સ્થાનમાં આવી રહે છે એટલે પાછી હાનિ થાય છે. આ પ્રમાણે ‘લવણ’ સમુદ્રમાં જૃદ્ધિ-હાનિ થાય છે. ચૌદસ, આકાશ, અમાસ અને પૂનમને દિવસે એમાં ખાસ વિશેષતા જણાય છે.

૧ ‘ રત્નપ્રજા ’ નામની પૃથ્વીમાં આવેલો આ નરકાવાસ છે.

૨ આપણે જે લોકમાં વસીએ છીએ એ તિર્યગ્-લોકમાં આવેલા સમુદ્રમાં આ છેનામ ઉલ્કો અને સૌથી મોટો સમુદ્ર છે એના પછી જેમ કોઈ સમુદ્ર નથી તેમ કોઈ દીપ પણ નથી.

મનુષ્યની તૈજસ અવગાહના—

મનુષ્યની તૈજસ અવગાહના જઘન્યતાઃ અંશુલના અસંખ્યેય ભાગ જેટલી છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ટથી તે 'મનુષ્ય-ક્ષેત્રથી લોકાંત સુધીની છે.

દેવોની તૈજસ અવગાહના—

ભવતપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષક અને પહેલા બે 'સૌધર્મ' અને 'ઈશાન' દેવલોકના દેવોની તૈજસ અવગાહના જઘન્યથી અંશુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી છે, કેમકે રત્નનાં આભૂષણો વગેરેમાં મમત્વની બુદ્ધિથી તેને વિષે પૃથ્વીકાયાદિરૂપે તેમના જન્મનો સંભવ છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ટથી તેમની તૈજસ અવગાહના નીચે છેક ત્રીજા નરકના પૃથ્વી-તલ સુધીની જાણવી, કેમકે ત્યાં ગયેલામાંના કેટલાકનું ત્યાં મરણ થવાનો સંભવ છે; તિર્યગ્ દિશામાં છેક 'સ્વયંભૂરમણ'ના અંતિમ છેડાની વેદિકા સુધી જાણવી; અને જોયે છેક 'ધર્મપ્રાગસાર' પૃથ્વીના ઉપરના તળિયા સુધીની જાણવી આ પ્રમાણે કહેવાનું કારણ એ છે કે એટલે સુધી જ પૃથ્વીકાયાદિની ઉત્પત્તિનો સંભવ છે.

ત્રીજા 'સનતકુમાર'થી તે 'સહસાર' દેવલોકવાસી દેવોની તૈજસ અવગાહના જઘન્યથી અંશુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી છે. કેમકે સનતકુમારાદિ દેવો નક્કા ગર્ભજ મનુષ્ય કે ગર્ભજ તિર્યગ્ તરીકે જ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમની એકેન્દ્રિયાદિરૂપે ઉત્પત્તિનો સંભવ જ નથી. આથી આ દેવો પૈકી કોઈ મંદરાચલ ('મેરુ' પર્વત) ઉપરની વાવ વગેરેમાં જલ-કોડા કરવા ગયેલો ત્યાં આયુષ્યના ક્ષયથી પોતાથી અત્યંત નજીક પ્રદેશમાં મત્સ્યપણે ઉત્પન્ન થાય. આ પ્રમાણે જઘન્ય અવગાહના સંભવે છે. અથવા તો કોઈક સનતકુમારાદિ દેવ પૂર્વ સંગંધવાળી મનુષ્યના ભવમાં લોગવેલી મહિલાને વિષે મોઢ પાત્રી એના અવાચ્ય પ્રદેશમાં પોતાનો અવાચ્ય અંશને નાંખી તેને આલિંગન કરતાં મૃત્યુ પાત્રી એ સીના જ ગર્ભમાં ઉત્પત્ત થાય તો એની પણ આટલી જઘન્ય અવગાહના સંભવે છે.

'સનતકુમાર'થી તે 'સહસાર' સુધીના દેવલોકના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના નીચે છેક 'પાતાલકલશ' ના વચલા ત્રીજા ભાગ સુધી હોય, કેમકે ત્યાં મત્સ્યાદિનો સંભવ છે; તિર્યગ્ દિશામાં છેક 'સ્વયંભૂરમણ' સમુદ્રના છેડા સુધી હોય અને જોયે છેક 'અચ્યુત' નામના બારમા દેવલોક સુધી હોય, કેમકે કોઈક સનતકુમારાદિ દેવ 'અચ્યુત' દેવલોકમાં વસતા કોઈ મિત્ર-દેવની નિગ્રાથી ત્યાં જાય અને ત્યાં મરણ પામે.

૧ 'પુનર' દોષમાં એની જગતર મધ્યમાં સદેરના કિસ્તાની જેમ મોળાકારે માનુષોત્તર' તરીકે આવેલો છે. આ પર્વત મનુષ્ય-લોકને પેરીને ઊભો છે આની પૂર્વેના સપ્તમ ભાગ અર્ધાંત 'જંબુ' ૧૫, 'માનસી' દોષ અને 'પુનર' દોષનો અડધો ભાગ એટલે અડી દોષ એ 'મનુષ્ય-ક્ષેત્ર' મળાય છે, ૧૫ એટલા ભાગમાં જ મનુષ્યોની ઉત્પત્તિનો સંભવ છે.

૨ આના સ્વરૂપ મારે જુઓ અનિમ વસ્ત્રાસ

‘આનત’થી તે ‘અચ્યુત’ સુધીના દેવલોકના દેવોની જઘન્ય તૈજસ અવગાહના એક અંશુલતા અમંખ્યાતમા ભાગ જેટલી હોય. અત્ર કોઈ પ્રશ્ન ઊઠાવે કે ‘આનત’ વગેરે દેવલોકના દેવો તો મનુષ્ય તરીકે જ ઉત્પન્ન થાય છે અને મનુષ્ય તરીકેની ઉત્પત્તિ તો મનુષ્ય-ક્ષેત્રમા જ સંભવે છે એટલે આ હકીકત કેવી રીતે સંગત થાય છે ? આનો ઉત્તર એ છે કે મનુષ્યે ભોગવેલી પોતાની પૂર્વ ભવની વલ્લભાને અવધિજ્ઞાનથી બાણીને તેના તરફના પ્રેમથી એવાંધને તે તેની સમીપ આવી તેની સાથે વિષય-ભોગ કરતાં મરણ પામી તેના જ ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થાય.^૧

આનતાદિના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના નીચે અધોગ્રામ સુધી હોય છે, તિર્યગ્ દિશામાં મનુષ્ય-ક્ષેત્ર પર્યંત જ હોય છે, અને ઊંચે ‘અચ્યુત’ દેવલોક સુધી હોય છે, કેમકે એ દેવ-લોકમા રહેતા મિત્રની નિશ્ચાથી ત્યાં ગયેલાનું ત્યાં મરણ સંભવે છે. ‘અચ્યુત’ દેવલોકના દેવોની ઊર્ધ્વ અવગાહના પોતાના વિમાનના શિખર પર્યંત હોય છે, કેમકે સ્વચ્છંદપણે ત્યાં ગયેલા કેટલાકનું ત્યાં મરણ સંભવે છે.

‘ઐવેયક’ અને ‘અનુત્તર’ વિમાનના દેવોની તૈજસ અવગાહના જઘન્યથી પોતાના સ્થાનથી તે વિદ્યાધરોની શ્રેણિ સુધી છે, કેમકે વિદ્યાધરોની શ્રેણિથી આગળ મનુષ્યોનો સંભવ નથી અને ઐવેયકાદિના દેવો અહીં આવે તે અસંભવિત વાત છે. એ દેવોની ઉત્કૃષ્ટ તૈજસ અવગાહના નીચે અધોગ્રામ સુધી, તિર્યગ્ દિશામા મનુષ્ય-ક્ષેત્ર સુધી^૨ અને ઊંચે પોતાના સ્થાન સુધી છે.

શરીરોની સ્થિતિ—

ઔદારિક શરીરની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુદ્ધર્તની છે, જ્યારે એની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૩ સાગરોપમની છે. વૈભાવિક થાને કૃત્રિમ વૈકિંચની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુદ્ધર્તની છે (જેમકે કેટલાક બાહર પર્યાસ વાચુકાયની), જ્યારે એની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પરત્વે મતાતરો છે. જેમકે ‘જીવાભિગમ પ્રમાણે’ કૃત્રિમ વૈકિંચની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ નારક પરત્વે અંતર્મુદ્ધર્તની, તિર્યંચ

૧ આનતાદિ દેવલોકના દેવો કૃત મન વડે જ વિષય સેવનારા હોય છે. તેઓ દેવીઓના પશુ કાપ-રૂપશી કરતા નથી અને વળી તેમનો કામ ક્ષીણ છે છતાં તેમની જે આ પ્રકારે વિદ્યમાના થાય છે તેથી કામદેવની કુળેયતા સિદ્ધ થાય છે. સાથે સાથે ‘વિનાસકાલે વિપરીતશુદ્ધિ’ એ વાક્ય પશુ ચરિતાર્થ થવું જણાય છે તેમજ કર્મની વિચિત્રતા પણ જોવાય છે.

૨ વિદ્યાધરો સ્ત્રી સહિત ‘નદીશ્વર’ હીપ સુધી આવે છે તેમજ કામથી વિદ્વંસ બની ત્યાં નિપય-સેવન પણ કરે છે, પરંતુ મનુષ્ય-ક્ષેત્રની બહાર ગર્ભમા મનુષ્ય ઉત્પન્ન થતો નથી.

૩ સપ્રભાવો—

“અંતર્મુદ્ધર્ત નરણ્ણુ દોહ ચત્તારિ તિરિયમણ્ણુપ્પુ ।

દેવેણ્ણુ અજ્ઞમાણ્ણો ઉક્કોલ વિત્થવળાકાલો ॥”

[અંતર્મુદ્ધર્ત નરકેણુ મવતિ ચત્તારિ તિરિયમણ્ણુપ્પુ ।

દેવેણુ અર્ધમાણ્ણુ ઉત્કલો વિકુર્યળાકાલો ॥]

૪ આ ઉપરથી કયા કયા શરીરો કૃત્રિમ છે અને કયા જન-અસિદ્ધ છે એવો સદજ પ્રશ્ન

અને મનુષ્ય પરત્વે ચાર અંતર્મુદ્રતની અને દેવોની એક પખવાડીઆની છે. ભગવતીમાં તો વાયુની, સંજી તિર્યચની તેમજ સંજો મનુષ્યોની પણ કૃત્રિમ વૈક્રિયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક અંતર્મુદ્રતની કહી છે. 'સૂત્રકૃતાંગ' (અ. ૫, ઉ. ૨)માં કહ્યું છે તેમ આ નરકોમાં અંતરિક્ષને વિષે રહેલો, મહાદુઃખદાયક, એક શિલાનો ઘડેલો, લાંગો, વૈક્રિય તેમજ પરમાધાર્મિકે વિકુવેલો એવો એક પર્વત છે. તેની ઉપર હાથ ટેકવીને ચઢતા નારકોને સહસ્ર મુદ્રત સુધી હણવામાં અને સંતાપવામાં આવે છે. અત્ર પરમાધાર્મિકે 'વિકુવેલા આ પર્વતની અર્ધ માસથી અધિક સ્થિતિ કહી છે એટલે આમાં ખરી વાત શું છે તે તો કેવલી જાણે.

આહારકની જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ એમ ઉભય સ્થિતિ અંતર્મુદ્રતની છે. તેજસ અને કાર્મણ્ય શરીરોની સ્થિતિ પ્રવાહનો અપેક્ષાએ અનાદિ છે. ભોગ્ય જનોને સિદ્ધિ મળતાં એ યેનો અભાવ હોવાથી તેમને ઉદેશીને એ સાંત છે, જ્યારે અભોગ્યો આશ્રીને ભેડ અનંત છે. આ જઘન્ય સ્થિતિ સમજે કે ઉત્કૃષ્ટ સમજે તે એક જ છે.

શરીરોનું અદ્ય-બહુત્વ—

આહારક શરીરોની સંખ્યા સૌથી ઓછી છે, કેમકે એનો ક્વચિત્ જ સંભવ છે. વળી જ્યારે એ હોય છે ત્યારે જઘન્યથી તે એક કે બે હોય છે અને ઉત્કૃષ્ટથી નવ હજાર હોય છે. વૈક્રિય શરીરોની સંખ્યા આહારકથી અસંખ્ય ગુણી છે, કેમકે એ શરીરના સ્વામીઓ અસંખ્ય છે. વળી ઔદારિક શરીરોની સંખ્યા આથી પણ અસંખ્ય ગુણી છે.^૧ અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે

ઉદ્ભવે, આનો ઉત્તર એ છે કે કાર્મણ્ય અને તેજસ શરીર તો નથી જન્મસિદ્ધ કે નથી કૃત્રિમ. એટલે કે તે જન્મની પછી પણ થાય છે અને છતાં અનાદિ સંબદ્ધ છે. આહારક શરીર તો કૃત્રિમ જ છે એ દેખીતી વાત છે અને એની ઉત્પત્તિ આહારક-લગ્નિને આભારી છે. વૈક્રિય શરીર જન્મસિદ્ધ અને કૃત્રિમ એમ બને ભાતવું છે. જન્મસિદ્ધ વૈક્રિય શરીર ઉપપાત-જન્મ દ્વારા ઉત્પન્ન થતા એવા દેવો અને નારકોને જ હોય છે. કૃત્રિમ વૈક્રિય શરીરનું કારણ લગ્નિ છે. આ લગ્નિ પણ બે પ્રકારની છે: એક તપથી પ્રાપ્ત અને બીજી જન્મથી સિદ્ધ. તેમાં તપોજન્મ લગ્નિ કેટલાક જ ગર્ભજ મનુષ્ય અને તિર્યચને જ સંભવે છે. બીજા પ્રકારની લગ્નિ કેટલાક બાહ્ય વાયુશય જીવોને વિષે સંભવે છે. ઔદારિક શરીર જન્મસિદ્ધ છે અને એ શરીરના અધિકારી ગર્ભ તેમજ સંનૂષ્ટન-જન્મથી પેદા થતા મનુષ્યો અને તિર્યચો છે. અદી લગ્નિજન્મનો અર્થ ઉત્પત્તિ સમજવો, નદિ કે પ્રપોત. વૈક્રિય અને આહારકની જેમ તેજસનો ઉત્પત્તિ લગ્નિથી નથી; બાકી એનો પ્રપોત લગ્નિથી સકય છે અને એ અપેક્ષાએ બસે એ કૃત્રિમ કહેવાય એની કાણ ના પાડી શકે તેમ છે ?

૧ " વેતાલિષ મામ મહામિતાપે, વગાવય વચ્ચયમંતલિવલે ।

દમ્મંતિ તથા વદુરકર્મમા, પરં મદસ્સાજ મુદ્દત્તવાણે ॥૧૦॥ "—વિપત્તિ

[વેત્તિયે મામ મહામિતાપે વગાવયતે વર્વંતેડ્ગતરિસે ।

દમ્મંતે તથ વદુરકર્મોજ પરં મદસ્સાજો મુદ્દત્તકાનામ ॥]

૨ અત્ર જન્મવથી અને ઉત્કૃષ્ટથી એવા બે ભેદો પાડવાની જરૂર નથી, કેમકે અસંખ્યાનના સંખ્યા ૧ પ્રકારો છે. આ પ્રમાણે અન્યત્ર પણ પડાવી શકું.

તેકે એના સ્વામીઓની સંખ્યા અનંતની છે, કેમકે એના સ્વામીઓમાં સાધારણ વનસ્પતિકાષ્ણો કે જેઓ શરીરે શરીરે અનંત છે તેમનો પણ સમાવેશ થાય છે છતાં તેમનાં શરીરો તો અસંખ્યાત જ છે. ઔદારિક શરીરોની સંખ્યાથી અનંત ગુણું તેજસ અને કાર્મણુ શરીરો છે. આ બંનેની સંખ્યા સરખી છે, કેમકે દરેક સંસારીને એ બંને હોય છે.

શરીરનો વિરહ-કાલ—

એક જીવ આશ્રીને ઔદારિક શરીરનો જઘન્યથી વિરહ-કાલ એક સમયનો છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ઠથી તે ૩૩ સાગરોપમ ઉપરાંત એક અંતર્મુદ્ધતનો છે. 'વૈકિય શરીરતું' જઘન્યથી આંતરું અંતર્મુદ્ધતું છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ઠથી તે વનસ્પતિની 'કાય-સ્થિતિ જેટલું' એટલે કે આવાલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા પુદ્ગલ-પરાવર્ત જેટલું છે. આહારકતું જઘન્ય અંતર અંતર્મુદ્ધતું છે, જ્યારે એનું ઉત્કૃષ્ઠ અંતર અર્ધ પુદ્ગલ-પરાવર્ત જેટલું છે, કેમકે ચારિત્રી ફરીથી પ્રાપ્ત થવામાં ઉત્કૃષ્ઠથી આટલો વિલંબ સંભાવે છે. કાર્મણુ અને તેજસ શરીરોના સંબંધમાં અંતર નથી. અનેક જીવો આશ્રીને આહારક સિવાયનાં ચાર શરીરો પરત્વે વિરહ-કાલ ન હોય; આહારક શરીરને ઉદેશીને જઘન્યથી વિરહ-કાલ એક સમયનો છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ઠથી તે છ મહિનાનો છે,^૧ તેકે જીવસમાસ પ્રમાણે તો તે વર્ષ-પૃથક્ત્વનો છે.

કયાં શરીરો અપ્રતિધાતક છે ?—

તેજસ અને કાર્મણુ શરીરની ગતિ અસ્ખલિત છે એટલે કે તેઓ લોકના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી વગર અટકાયતે (અપ્રતિધાતપણે) જઈ શકે છે. ગમે તેવી વસ્તુમાંથી પણ તેઓ પસાર થઈ જઈ શકે છે. આખા લોકમાં કોઈ પણ સ્થળે તેઓ પ્રતિધાત પામતા નથી. વળ જેવી કઠિન વસ્તુમાં પણ એ પ્રવેશ કરી શકે છે. મૂર્ત વસ્તુનો મૂર્ત વસ્તુથી પ્રતિધાત થાય છે, ખરતું આ નિયમ સ્થૂળ પદાર્થો આશ્રીને છે. સૂક્ષ્મ વસ્તુ પ્રતિધાત પામ્યા વિના જ દરેક સ્થાને પ્રવેશ કરી શકે છે એ વાત લોહ-પિંડમાં થતા અગ્નિના પ્રવેશથી સુવિદિત છે. આથી અત્યંત સૂક્ષ્મ એવાં તેજસ અને કાર્મણુ શરીરોની સમસ્ત લોકમા અસ્ખલિત ગતિ હોય તો તેમાં શી નવાઈ છે ? વૈકિય અને આહારક શરીરો પણ કેટલેક અંશે અપ્રતિધાતક ઠહી શકાય; કેમકે જસ-

૧ કોઈ ચારિત્રી વૈકિય શરીર કરી સ્થિતિના ક્ષણે લાંબે અતર્મુદ્ધત જીવી અવિગ્રહરૂપે અનુત્તર વિમાનમા ઉત્પન્ન થાય એ આશ્રીને આ કથન છે.

૨ એકના એક કાયમા મૃત્યુ પામીને ફરી ફરીને ઉત્પન્ન થતા જેટલો સમય જીવ તે 'કાય-સ્થિતિ' કહેવાય છે.

૩ સરખાવો—

“ આહારગાઈ લોપ છમ્માસા જા ન હોતિ વિ કયાઈ ।

ઉક્ષોષેજે નિશમા પક્કે સમયં જદ્દેજે ॥ ”

[આહારકાણિ લોકે પપ્પમાસાન ચાવણ મપ્પત્થપિ કદાચિત ।

ઉત્કર્ષેજે નિયમાદેકે સમયં મપ્પયેન ॥]

અને મનુષ્ય પરત્વે ચાર અંતર્મુદ્રતની અને દેવોની એક પખવાડીઆની છે. લગવતીમાં તો વાયુની, સંજી તિર્થંચની તેમજ સંજો મનુષ્યોની પણ કૃત્રિમ વૈક્રિયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક અંતર્મુદ્રતની કહી છે. 'સૂત્રકૃતાંગ (અ. ૫, ઉ. ૨)માં કહ્યું છે તેમ આ નરકોમાં અંતરિક્ષને વિષે રહેલો, મહાદુઃખદાયક, એક શિલાનો ઘડેલો, લાંબો, વૈક્રિય તેમજ પરમાધાર્મિકે વિદુર્વેલો એવો એક પર્વત છે. તેની ઉપર હાય ટેકવીને ચઢતા નારકોને સહસ્ર મુદ્રત સુધી હણવામાં અને સંતાપવામાં આવે છે. અત્ર પરમાધાર્મિકે વિદુર્વેલો આ પર્વતની અર્ધ માસથી અધિક સ્થિતિ કહી છે એટલે આમાં ખરી વાત શું છે તે તો કેવલી જાણે.

આહારકની જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ એમ ઉભય સ્થિતિ અંતર્મુદ્રતની છે. તૈજસ અને કાર્મણ્ય શરીરોની સ્થિતિ પ્રવાહનો અપેક્ષાએ અનાદિ છે. લબ્ય જનોને સિદ્ધિ મળતાં એ એનો અભાવ હોવાથી તેમને ઉદેશીને એ સાંત છે, જ્યારે અલબ્યો આશીને બેઠે અનંત છે. આ જઘન્ય સ્થિતિ સમજે કે ઉત્કૃષ્ટ સમજે તે એક જ છે.

શરીરોનું અદ્ય-ખંડુત્વ—

આહારક શરીરોની સંખ્યા સૌથી ઓછી છે, કેમકે એનો દ્વચિત્ જ સંભવ છે. વળી જ્યારે એ હોય છે ત્યારે જઘન્યથી તે એક કે બે હોય છે અને ઉત્કૃષ્ટથી નવ હજાર હોય છે. વૈક્રિય શરીરોની સંખ્યા આહારકથી અસંખ્ય ગુણી છે, કેમકે એ શરીરના સ્વાભાવી અસંખ્ય છે. વળી ઔદારિક શરીરોની સંખ્યા આથી પણ અસંખ્ય ગુણી છે. અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે

ઉદ્ભવે. આનો ઉત્તર એ છે કે કાર્મણ્ય અને તૈજસ શરીર તો નથી જન્મસિદ્ધ કે નથી કૃત્રિમ. એટલે કે તે જન્મની પછી પણ થાય છે અને છતાં અનાદિ સંબદ્ધ છે. આહારક શરીર તો કૃત્રિમ જ છે એ દેખીતી વાત છે અને એની ઉત્પત્તિ આહારક-લબ્ધિને આભારી છે. વૈક્રિય શરીર જન્મસિદ્ધ અને કૃત્રિમ એમ બંને જાતનું છે. જન્મસિદ્ધ વૈક્રિય શરીર ઉપપાત-જન્મ દ્વારા ઉત્પન્ન થતા એવા દેવો અને નારકોને જ હોય છે. કૃત્રિમ વૈક્રિય શરીરનું કારણ લબ્ધિ છે. આ લબ્ધિ પણ બે પ્રકારની છે: એક તપથી પ્રાપ્ત અને બીજી જન્મથી સિદ્ધ. તેમાં તપોજન્ય લબ્ધિ કેટલાક જ ગર્ભજ મનુષ્ય અને તિર્થંચને જ સંભવે છે. બીજા પ્રકારની લબ્ધિ કેટલાક બાહ્ય વાયુકાય જીવોને વિષે સંભવે છે. ઔદારિક શરીર જન્મસિદ્ધ છે અને એ શરીરના અધિકારી ગર્ભ તેમજ સંનુચ્છન-જન્મથી પેદા થતા મનુષ્યો અને તિર્થંચો છે. અહીં લબ્ધિજન્યનો અર્થ ઉત્પત્તિ સમજવો, નહિ કે પ્રયોગ. વૈક્રિય અને આહારકની જેમ તેજસનો ઉત્પત્તિ લબ્ધિથી નથી; બાકી એનો પ્રયોગ લબ્ધિથી શક્ય છે અને એ અપેક્ષાએ ભરે એ કૃત્રિમ કહેવાય એની કાણ ના પાડી શકે તેમ છે ?

૧ “ ચેતાલિપ્ત નામ મહામિતાપે, પગાયપ પઠ્ઠવ્યમંતલિકલ્લે ।

દમ્મંતિ તસ્યા ઘહુકરકમ્મા, પરં સહસ્તાણ મુદ્દત્તયાણં ॥૨૦॥ ”-ઉપનિષતિ

[ચેત્કિયે નામ મહામિતાપે પગાયતે પર્વતેડન્તરિક્ષે ।

દમ્પરતે તત્ર ઘહુકરકર્માણ પરં સહસ્રાણાં મુદ્દત્તેકાનામ ॥]

૨ અત્ર જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી એવા બે ભેદો પાડવાની જરૂર નથી, કેમકે અસંખ્યાતના અસંખ્યાત પ્રકારો છે. આ પ્રમાણે અન્યત્ર પણ ધટાવી લેવું.

એકે એના સ્વામીઓની સંખ્યા અનંતની છે, કેમકે એના સ્વામીઓમાં સાધારણ વનસ્પતિ છે કે જેઓ શરીરે શરીરે અનંત છે તેમનો પણ સમાવેશ થાય છે છતાં તેમનાં શરીરો તે અનંત સંખ્યાત જ છે. ઔદારિક શરીરોની સંખ્યાથી અનંત ગુણાં તૈજસ અને કાર્મણુ શરીરો કે આ બંનેની સંખ્યા સરખી છે, કેમકે દરેક સંસારીને એ બંને હોય છે.

શરીરનો વિરહ-કાલ—

એક જીવ આશ્રીને ઔદારિક શરીરનો જથ્થાથી વિરહ-કાલ એક સમયનો છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ટથી તે ડહા સાગરોપમ ઉપરાત એક અંતર્યુદ્ધતનો છે. વૈક્રિય શરીરનું જથ્થાથી અંતર્યુદ્ધતનું છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ટથી તે વનસ્પતિની કાય-સ્થિતિ જેટલું એટલે કે અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા પુદ્ગલ-પરાવર્ત જેટલું છે. આહારકનું જથ્થા અંતર્યુદ્ધતનું છે, જ્યારે એનું ઉત્કૃષ્ટ અંતર અર્ધ પુદ્ગલ-પરાવર્ત જેટલું છે, કેમકે ચારિત્રીની દૈનિકી જીવનમાં ઉત્કૃષ્ટથી આટલો વિલંબ સંભવે છે. કાર્મણુ અને તૈજસ શરીરોના સંબંધમાં નથી. અનેક જીવો આશ્રીને આહારક સિવાયનાં ચાર શરીરો પરત્વે વિરહ-કાલ આહારક શરીરને ઉદ્દેશીને જથ્થાથી વિરહ-કાલ એક સમયનો છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ટથી તે નાનો છે, જે એક જીવસમાસ પ્રમાણે તેા તે વર્ષ-પૃથક્ત્વનો છે.

કયાં શરીરો અપ્રતિધાતક છે ?—

તૈજસ અને કાર્મણુ શરીરની ગતિ અસ્ખલિત છે એટલે કે તેઓ લોકમાં ફેરવવામાં પીળા છેડા સુધી વગર અટકાયતે (અપ્રતિધાતપણે) જઈ શકે છે. એમ તેવી વસ્તુઓ પસાર થઈ જઈ શકે છે. આખા લોકમાં કોઈ પણ સ્થળે તેઓ પ્રતિધાત પામતા નથી. કઠિન વસ્તુમાં પણ એ પ્રવેશ કરી શકે છે. મૂર્ત વસ્તુનો મૂર્ત વસ્તુથી પ્રતિધાત પામતા નથી. આ નિયમ સ્થૂળ પદાર્થો આશ્રીને છે. સૂક્ષ્મ વસ્તુ પ્રતિધાત પામતા વિના જઈ શકે છે એ વાત લોક-ચિંતમાં થતા અગ્નિના પ્રવેશથી સુવિદિત છે. એવાં તૈજસ અને કાર્મણુ શરીરોની સમસ્ત લોકમાં અસ્ખલિત ગતિ હોય છે ? વૈક્રિય અને આહારક શરીરો પણ કેટલેક આશે અપ્રતિધાતક હશે.

૧ કાઈ ચારિત્રી વૈક્રિય શરીર કરી સ્થિતિના ક્ષયને લાંબે આયુષ્ય અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય એ આશ્રીને આ કયન છે.

૨ એકના એક કાયમાં મૃત્યુ પામીને ફરી ફરીને ઉત્પન્ન થતા વૈક્રિય 'કાય-સ્થિતિ' કહેવાય છે.

૩ સરખાવો—

“આહારગાઈ લોપ છમ્માસા જા ન હોતિ વિ કયાઈ ।
અહોસેનં નિયમા પર્ક સમયં જદ્વેષે ॥”
[આહારકાણિ લોકે યમમાનુ યાજ્ઞ મહત્વનિ ક્રા-
ઉત્કર્ષેન નિયમાદેક સમયં જમ્યેન ॥ ૧

એક
છે.
થી
ભાગ-
ખવો
વાળી
માફક
જો તે
રેશથી

ઔદારિક
ના અધિ-
એ રચી
હોય છે તે
કિંચ શરીર

હાલું નથી, ૩મકે

નાડી સુધીમાં તેને રોકનાર કોઈ નથી; ક્રૂર ત્રસ-નાડીની બહાર તેઓ જઈ શકે નહિ. આ પ્રમાણે તેમની ગતિ સર્વત્ર અરુપલિત નહિ હોવાથી તત્ત્વાર્થસૂત્ર (અ. ૨, ૧૨, ૪૧)માં તેજસ અને કાર્મણ શરીરોનો જ અપ્રતિષ્ઠાતક તરીકે ઉલ્લેખ છે.

શરીરનાં પ્રયોજનો—

ધર્મ-અધર્મનું ઉપાર્જન, સુખ-દુઃખનો અનુભવ તથા કેવલજ્ઞાન અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ એ ઔદારિક શરીરનાં પ્રયોજન છે. એક રૂપ કે અનેક રૂપ ધારણ કરવાં, સૂક્ષ્મ કે સ્થૂળ આકૃતિ ધારણ કરવી, આકાશ-ગમન કરવું, સંઘને સહાયતા કરવી^૧ ઇત્યાદિ કાર્યો વૈક્રિય શરીર દ્વારા થઈ શકે છે. સૂક્ષ્મ અર્થ પરત્વે ઉપસ્થિત થયેલ સદેહનું નિરાકરણ, જિનેન્દ્રની નિદ્રિય અવલોકન ઇત્યાદિક કાર્ય કરવામાં આહારક શરીરનો ખર્ચ પડે છે. એ આ પ્રમાણેના પ્રશસ્ત ઉદ્દેશથી ખનાવાનું હોવાથી નિરવધ છે. શાપ દેવો, અનુગ્રહ કરવો, ભોજનને પચાવવું ઇત્યાદિ કાર્યો તેજના વિકારરૂપ કે તેજમય એવા તેજસ શરીર પર આધાર રાખે છે. સર્વ શરીરોના કારણરૂપ કાર્મણ શરીર અન્ય ભવમાં ગમન કરવામાં કામ લાગે છે.

અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે શરીરનું મુખ્ય પ્રયોજન ઉપલોગ છે અને તે કોઇને કોઇ રીતે પાંચે શરીરો પરત્વે સંભવે છે. આથી કોઈ શંકા કરે કે આ કથન તો તત્ત્વાર્થ (અ. ૨) ના “નિરુપભોગમન્યમ્” એ જ ખાસ સૂત્રથી વિરુદ્ધ જાય છે, તો તે સમજદારને આભારી છે. સામાન્ય રીતે ‘ઉપલોગ’નો અર્થ એ છે કે કષ્ટેન્દ્રિયાદિ દ્વારા શુભ, અશુભ શબ્દ વગેરે વિષયોનું ગ્રહણ કરી સુખ-દુઃખનો અનુભવ કરવો, હાથ, પગ વગેરે અવયવો દ્વારા દાનાદિ શુભ કર્મોના કે હિંસાદિ અશુભ કર્મોના ખર્ચ કરવો, બાંધેલાં શુભ કે અશુભ કર્મોના કળોનો સારો કે માફો અનુભવ કરવો તેમજ શુભ અનુષ્ઠાન દ્વારા કર્મની નિર્જરા કરવી એ છે. હું કહ્યું કહીએ તો સુખ-દુઃખને ભોગવવા, કર્મ બાધવાં, કર્મ ભોગવવાં અને તેની નિર્જરા કરવી એ ઉપલોગ છે. આ ઉપલોગ ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક શરીર પરત્વે સહેલાઈથી ઘટે છે, કેમકે તેઓ ઇન્દ્રિય અને અવયવોથી યુક્ત છે. તેજસ શરીર ઇન્દ્રિય અને અવયવથી રહિત હોવાથી એના સંબંધમાં આવેા ઉપલોગ ઘટતો નથી છતાં એને નિરુપલોગ કહેવામાં આવતું નથી તેનું કારણ એ છે કે એ શરીરનો પાચન-શક્તિ અને અનુગ્રહ વગેરે કાર્યોમાં ઉપલોગ થાય છે અને તેમ થતાં એ દ્વારા સુખ-દુઃખનો અનુભવ, કર્મોના ખર્ચ વગેરે થાય છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે સાક્ષાત તેજસ શરીર પરત્વે ઔદારિકાદિ શરીરને લાગુ પડતા ઉપલોગો નથી, પરંતુ એવા ઉપલોગોનું તેજસ શરીર કારણ હોવાથી ઔપચારિક રીતે તેને સોપલોગ કહ્યું છે. આવી બારોકાઈથી વિચારીશું તો સમજશે કે કાર્મણ શરીર એ સર્વ શરીરોનું મૂળ છે એટલે અન્ય શરીરોના ઉપલોગ તે એના જ ગણી શકાય અને તેમ થતાં એને પણ સોપલોગ કહી શકાય. આથી સમજાયું હશે

૧ “ અપ્રતિષ્ઠાતે ” ।

૨ ભુઓ શ્રીવિષ્ણુક્રમારનું ચરિત્ર

૩ ભુઓ તત્ત્વાર્થ (અ. ૨, ૪, ૪૯)નું બાળ્ય (૪. ૨૧૪).

કે અન્ય શરીરની સહાયતા વિના કાર્મણ શરીર દ્વારા સાક્ષાત્ થીતે ઔદારિકાદિ શરીરથી સાધ્ય ઉપલોગ સંભવતા નથી એથી જ એને નિરુપલોગ કહ્યું છે; બાકી પરંપરાથી ઉપલોગોતું એ સાધન છે એની કોણ ના પાડી શકે તેમ છે ? આથી એ ક્લિત થાય છે કે સાક્ષાત્ કાર્મણ શરીર દ્વારા સુખ-દુઃખ ભોગવાય નહિ, કર્મ બંધાય નહિ, કર્મ ભોગવાય નહિ અને કર્મ નિર્જરે પણ નહિ આ હકીકત ૧૩૦ માં લક્ષણ દ્વારા ૪૧૭ માં પૃથ્થમાં સૂચવાઈ ગઈ છે.

આ સંબંધમાં તત્ત્વાર્થશબ્દ (પૃ. ૧૦૬) માં કહ્યું છે કે ઇન્દ્રિય દ્વારા શબ્દાદિની ઉપલબ્ધિ તે 'ઉપલોગ' છે અને આવે ઉપલોગ કાર્મણ શરીરને સંભવતા નથી તેથી તે 'નિરુપલોગ' કહેવાય છે. વિગ્રહ—ગતિ દરમ્યાન ઇન્દ્રિયની ઉપલબ્ધિ હોવા છતાં, દ્રવ્યેન્દ્રિયની નિર્વૃત્તિના અભાવ હોવાથી શબ્દાદિ વિષયના અનુભવનો અભાવ થતા કાર્મણ 'નિરુપલોગ' કહેવાય છે. તૈજસ શરીર યોગ-રૂપ નિમિત્તવાળું પણ નથી એટલે ઉપલોગનો વિચાર કરતી વેળા એનો ખ્યાલ રાખવો અપ્રસ્તુત છે.

તત્ત્વાર્થની પૃહ્લ વૃત્તિ (પૃ. ૧૬૫) માં કહ્યું છે કે જ્યારે ઉત્તર શુષ્કની પ્રતીતિવાળી લબ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે રાષ્ટ્રરૂપ વિષયી ધમધમાયમાન થયેલો પ્રાણી ગોરાલકની માફક થતો, ગ્રામ ઇત્યાદિને બાળીને ભસ્મ કરવા માટે તેજોલેશ્યાનો ઉપયોગ કરે છે અને જો તે પ્રસન્ન થયો હોય તો શીતલેશ્યાનો ઉપયોગ કરે છે. આ ઉપરથી જાણ શકાય છે કે તેજોલેશ્યાથી નિગ્રહ અને શીતલેશ્યાથી અનુગ્રહ કરી શકાય છે.

શરીરોના અધિકારી—

સર્વે તિર્યચ અને સમગ્ર મનુષ્યોનું (ગર્ભજ તેમજ સંભૂતજનજ જીવોનું) શરીર ઔદારિક છે દેહો અને નારકોનું (ઉપપાત-જન્મ ધારીઓનું) શરીર વૈક્રિય છે. આહારક શરીરના અધિકારી ચૌદ પૂર્વધારી સાધુઓ જ છે. વળી તેઓ પણ એક ભવમા વધારેમાં વધારે બે વાર એ રચી શકે, તૈજસ અને કાર્મણ શરીરના અધિકારી તો સમસ્ત સંસારી જીવો છે.

વૈક્રિય શરીરના સંબંધમાં સમજવું કે દેવો અને નારકોને જન્મથી જો શરીર હોય છે તે સ્વાભાવિક જાણવું. તે સિવાયનું તીર્થ કરના કલ્યાણકાદિ પ્રસંગે બનાવેલું ઉત્તર વૈક્રિય શરીર

૧ સરખાવો પ્રવચનસારોદ્ધારની નિમ્ન-લિખિત ગાથા:—

“ ચત્તારિ ય વાગાઓ ચત્તદસપુઝી કરેદ બાહાર ।
સંમારમ્મિ વસતો પગમયે દોઝિ વારાઓ ॥ ૬૫૮૨ ॥ ”

[ચતુરજ વારાંમતુર્દશપૂર્વ કરોત્યાદ્યાર (રકમ) ।
સસારે વસન્નેકમયે દો વારી ॥]

૨ આની માદિતી માટે જીવો સ્ફુટિત્યવૃત્તિશક્તિ (પૃ. ૩૦-૩૩).

૩ ' ગ્રેવેયક ' અને ' અનુતર ' વિમાનવાસી દેવોને ઉત્તર વૈક્રિય શરીર હોતું નથી, કેમ તેમને એવું શરીર બનાવવાનું કશું કારણ પડતું નથી.

વૈભાવિક જાણવું. દેવ અને નારક સિવાયના અન્ય જીવો જો તથાવિધ લબ્ધિશાળી હોય તો તેમને પણ વૈદિક શરીર સંભવી શકે છે. આવી શરીર કૅટલાક બાહર પર્વાત વાયુકાય જીવોને હોય છે. વળી અંત્રી તિર્થંત્ર તેમજ પંચેન્દ્રિય પણ એવી શરીર પ્રાપ્ત કરી શકે. શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે તપ કરીને જે પ્રાણીઓએ લબ્ધિ ઉપાર્જન કરી હોય, તે પ્રાણીઓ તેજસ શરીર દ્વારા તેજોદેશ્યાનું તેમજ શીતલેશ્યાનું કામ કાઢી શકે છે.^૧

શરીરોનો વિષય (ગતિ) —

ઔદારિક શરીરની ઉત્કૃષ્ટ તિર્થંત્ર ગતિ ‘૪૨૫’ ગિરિ સુધી છે. આ હકીકત જન્ધા-ચારણ યુનિ આશ્રીને જાણવી; ‘વિદ્યાચારણ તેમજ જેચર (વિદ્યાધર) ને આશ્રીને તો ઉત્કૃષ્ટ

૧ સરખાવે પ્રજાપતિની શ્રુતિના ૪૧૬ માં પત્રગત નિમ્ન-લિખિત અવતરણ:—

“તિષ્ઠં તામ રાસોળં વેલ્લિવ્યલદ્ધો જેવ નતિય, વાયરપજ્જતાણં પિ સંલેક્ષદ-માગમેત્તાણં ।”

[ત્રયાણાં તામદ્ રાસોજાં વૈલ્લિવ્યલલ્લિવ્યેવ નાસ્તિ, વાયરપર્વાત્તાનાં સ્ફુલ્લયાત-માગમાત્રાજામ્.]

અર્થાત્ અપર્વાત સૂક્ષ્મ વાયુકાય, પર્વાત સૂક્ષ્મ વાયુકાય અને અપર્વાત બાહર વાયુકાય એ ત્રણને વૈદિક લબ્ધિ નથી તેમજ વળી કૃત સંખ્યાત ભાગવાળા પર્વાત બાહર વાયુકાયને પણ નથી; એ સિવાયના પર્વાત બાહર વાયુકાયને જ એ લબ્ધિ છે.

૨ જીવો ‘શ્રીભક્તામરસ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્યસંગ્રહનો પ્રથમ વિભાગ’ (પ. ૭૭-૭૯).

૩ અત્ર શરીરથી શરીરધારી સમજવા.

૪ એ તેરમા ‘૨૫૬’ દીપમા આવેલો પર્વત છે.

૫ અતિશય સહિન જવાં આવવાની જે શક્તિ તે ‘ચારણ-લબ્ધિ’ કહેવાય છે. આવી લબ્ધિશાળી વ્યક્તિઓના (૧) જન્ધાચારણ અને (૨) વિદ્યાચારણ એવા બે વર્ગો પડે છે. કરોળિયાની જળના તાંતણાથી બનાવેલ પુટક-તંત્રુઓ (છતાં-તંત્રુ ની મદદથી કે સૂર્યનાં કિરણોની સહાયતાથી બંને જન્ધાએ આકાશ-માર્ગે જે ચાલી શકે તે ‘જન્ધાચારણ’ કહેવાય છે. અતિશય પૂર્વક નિરંતર અર્દુમની તપશ્વર્ણ કરવાથી આ લબ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. આવી લબ્ધિથી યુક્ત જન્ધાચારણ યુનિ એક પગલે અદૌથી તેરમા ‘૨૫૬’ દીપે જઈને ત્યાંનાં ચૈત્યોને વંદન કરી, ત્યાંથી પાછા ફરતાં બીજા પગલે આઠમા ‘નંદીચર’ દીપે આવી ત્યાંનાં ચૈત્યોને વંદન કરી ત્યાંથી ત્રીજા પગલે ન્યાંથી ગયા હોય ત્યા પાછા આવે. આ તિર્થંગુ-ગમન આશ્રી સમજવું. જિર્વા દિશા આશ્રીને તો જન્ધાચારણ અદૌથી એક પગલે ‘પાંડુક’ વનમાં જઈ ત્યાંનાં ચૈત્યોને વંદન કરી, ત્યાંથી પાછા ફરતાં બીજા પગલે ‘નંદન’ વનમાં આવી, ત્યાંનાં ચૈત્યોને વંદન કરી, ત્રીજા પગલે ન્યાંથી ગયા હોય ત્યા પાછા આવે.

૬ કેપ વિવક્ષિત આગમરૂપ વિદ્યાની સુખ્યતાએ ગમનાગમન કરનાર ‘વિદ્યાચારણ’ કહેવાય છે. આવી શક્તિ મેળવવા માટે વધારાવધિ અનિશ્ચય પૂર્વક નિરંતર જર્જરી તપશ્વર્ણની આવશ્યકતા છે. આવી લબ્ધિથી યુક્ત વિદ્યાચારણ યુનિ એક પગલે ‘માનુષોત્તર’ પર્વત ઉપર જઈને ત્યાંનાં ચૈત્યોને વંદન કરે, ત્યાંથી બીજા પગલે ‘નંદીચર’ દીપે જઈ ત્યાંનાં ચૈત્યોને વંદન કરે અને ત્યાંથી ત્રીજા પગલે ન્યાંથી ગયા હોય ત્યા પાછા આવે. આ તિર્થંગુ-ગમન સમજવું. જિર્વા-ગમન માટે તો એમ કહેવાય છે કે પહેલે પગલે તેઓ ‘નંદન’ વન જાય અને ત્યાંનાં ચૈત્યોને વંદન કરી ત્રીજા પગલે ‘પાંડુક’ વન-

તિયંક ગતિ 'નંદીશ્વર' દ્વીપ સુધીની સમજવી. ત્રણેમાંથી ગમે તેતું ઉત્કૃષ્ટ બિર્ધ ગમત તેા પાંડુક વન સુધી જ બતાવવામાં આવે છે. વૈકિંચ શરીરની ગતિ 'અસંખ્યાત દ્વીપ-સમુદ્ર પર્થ' ત સમજવી. આહારક શરીરની ગતિ 'મહાવિદેહ' ક્ષેત્ર સુધી બાણવી. તૈજસ અને કામંણની ગતિ તેા લોક પર્થ' ત બાણવી, કેમકે આ શરીરો તેા ભવાંતરમાં પણ પ્રાણીની સાથેને સાથે જાય છે.

તૈજસ શરીરની અનાદિતા પરત્વે મત-લેદ—

તત્ત્વાર્થ (અ. ૨, સૂ. ૪૩)ના ભાષ્ય (પૃ. ૨૦૦)માં શ્રીભાસ્વાતિ નિદેશિ છે તેમ કેટલાક આચાર્યો નયવાદની અપેક્ષાએ એમ કહે છે કે એકલું કામંણુ શરીર જ આત્મા સાથે અનાદિ સંબંધવાળું છે. તૈજસ શરીર તેા લબ્ધિની અપેક્ષા રાખે છે અને આ લબ્ધિ કંઈ સૌ કોઈને હોતી નથી, કિન્તુ કોઈકને જ હોય છે. આ સંબંધમાં શ્રીસિદ્ધસેનગણિકૃત ભાષ્યાનુ-સારિણી ટીકા (પૃ. ૨૦૨-૨૦૨) એવાથી વિશેષ પ્રકાશ પડે તેમ છે. અન્ય-ગૌરવના ભયથી અહીં તેા એના સારાંશરૂપે એટલું જ નિવેદન કરવું બસ થશે કે જ્ઞાનુસૂત્ર નયને અવલખીને

માં જમ ત્યાંનાં ચૈત્યોને વંદન કરી, ત્રીજે પગલે ત્યાંથી પાછા ફરી જ્યાંથી ગયા હોય ત્યાં પાછા આવે. આ દૃશ્યકત પ્રજ્ઞાપનાની વૃત્તિના ૪૨૫ મા પત્રમાં અવતરણરૂપે આપેલી ગાથાઓના આધારે રજૂ કરી છે.

૧ લોકના અધો-લોક, મધ્યમ-લોક અને બિર્ધ-લોક એવા ત્રણ વિભાગો છે (આની આકૃતિ, જોઆઈ વગેરેના વર્ણન માટે જુઓ જ્ઞપ્ત-પંચાશિકાના સ્પષ્ટીકરણ પાંચમું પાનું). તે પૈકી મધ્યમ-લોક કે જેને 'તિયંગ-લોક' પણ કહેવામા આવે છે તેમા અસંખ્ય દ્વીપો અને સમુદ્રો છે. આ બધા દ્વીપો અને સમુદ્રોની વચ્ચેવચ્ચ 'જંબુદ્વીપ' આવેલો છે. આને જે આપણે ઘંટીના પડની ઉપમા આપીએ તેા એને ચારે બાજુએ લીટીને રહેલા 'સવણ' સમુદ્રને ઘંટીના થાળાની ઉપમા આપાય. આ સમુદ્ર 'ધાત-કા' ખંડથી વેષ્ટિત છે. એ 'ધાતકો' ખંડ 'કાલોદધિ'થી, 'કાલોદધિ' 'પુષ્કર'થી, અને 'પુષ્કર' 'પુષ્કરેશ' સમુદ્રથી વેષ્ટિત છે. આ સમુદ્ર પછી અનુક્રમે 'વરુણવર' દ્વીપ, 'વરુણેશ' સમુદ્ર, 'ક્ષીરવર' દ્વીપ, 'ક્ષીરેશ' સમુદ્ર, 'ધૃતવર' દ્વીપ, 'ધૃતેશ' સમુદ્ર, 'ધંધુવર' દ્વીપ અને 'ધંધુેશ' સમુદ્ર છે. 'ધંધુેશ' સમુદ્ર પછી 'નંદીશ્વર' દ્વીપ છે એટલે એ આદ્યંત છે આના પછી 'નંદીશ્વરેશ' છે. આના પછી જે નામનો દ્વીપ છે તે નામનો સમુદ્ર છે અને વિશેષમાં છેલ્લા 'સ્વયંભૂરમણ' સમુદ્રને છોડીને બાકી બધા સમુદ્રોનાં પાણીને સ્વાદ શેરડીના રસ જેવો છે.

નંદીશ્વરેશ બાદ અરુણવર, અરુણાવાસ, કુંડલવર, શંખવર, અને રુચકવર એ પ્રમાણેના દ્વીપો તે તે નામના સમુદ્રથી વેષ્ટિત છે. આ પ્રમાણે અનુચોગદ્વારની ચુલ્હિ (પૃ. ૩૫)માં કહ્યું છે એટલે એ પ્રમાણે 'રુચકવર' દ્વીપ તેરમો છે; અનુચોગદ્વાર (સ. ૧૦૩) પ્રમાણે તેા તે અગ્યારમો છે.

૨ 'રુચકવર' દ્વીપ સુધીનાં નામો તેા આપણે જોયાં, કિન્તુ દ્વીપો અને સમુદ્રો અસંખ્યાત હોવાથી તે સર્વેના નામનો ઉલ્લેખ અશક્ય છે એટલે એ પૈકી કેટલાંકનાં જ નામો સૂચવાય છે. જેમકે 'રુચકવર' દ્વીપ પછી અસંખ્ય દ્વીપો અને સમુદ્રો મૂક્યા બાદ 'જુળગવર' દ્વીપ આવે છે. એના પછી પણ અસંખ્ય દ્વીપો અને સમુદ્રો મૂક્યા બાદ 'કુચવર' દ્વીપના દર્શન થાય છે. ત્યાર બાદ એવી રીતે વિચારતાં 'કૌચવર' દ્વીપ આવે છે અને ત્યાર બાદ છેક અંતમાં 'સ્વયંભૂરમણ' દ્વીપ છે.

૩ જુઓ સ્તુતિ-અનુવિંશતિકાનું સ્પષ્ટીકરણ (પ. ૩૬).

કારણાદિકૃત ૧૧ વિશેષતા પૂર્વક શરીરોનું યંત્ર.

શરીરનું નામ	કારણકૃત વિશેષ (પુદ્ગલ-પરિણામ)	પ્રદેશ (ઝોન કમ ધમા)	સ્વામી	(વિષય : ગતિ)	પ્રયોજન	ઉદ્દેશ્ય (જિઆઈ)	કેટલા આકારો-પ્રદેશમાં ?	સ્થિતિ	અદ્ય-અદ્ય અદ્ય (અનેક અદ્ય આશ્રીને)	અતર (અનેક અદ્ય આશ્રીને)	ઉદ્દેશ્ય અતર (ઝોન અદ્ય આશ્રીને)
અંગાદિકૃત	અત્યંત સ્થૂળ પુદ્ગલો	અભવ્યથી અનંત ગુણો, સિદ્ધથી અનંતને ભાગ	સર્વ તિર્થંચ અને સર્વ મનુષ્ય	જિએ-પડુક વન સુધી તિર્થંચ-અચક પર્વત સુધી	ધર્મ-અધર્મનું ઉપાજન, મોક્ષની પ્રાપ્તિ હત્યાદિ	ઝોન હલર યોજનથી કંઈક અધિક	આહારકથી મનુષ્ય ગુણો ૩ પદ્યોપમ	જય-અ-અત્યંત અત્યંત ઉદ્દેશ્ય-૩ પદ્યોપમ	વેકિયથી અસંખ્ય ગુણ	૦	૩૩ સાગરો પમ ઉપગત અત્યંત સુવર્ત
વેકિય	ઓઠાદિકથી સંક્રમ, આહારક કરતા સ્થૂળ	ઓઠાદિકથી અસંખ્ય ગુણો	સર્વ દેવો, સર્વ નારકો, કેટલાક ના-દુષ્ટ પર્થાપ્ત વાયુકાન, ગર્ભજ તિર્થંચ, ગર્ભજ મનુષ્ય	આસંખ્ય અત્યંત સુધી	ઝોન, અનેક રોષો, આકાશગ-મન, મધની સહાયતા વગેરે	ઝોન લાખ યોજન ઉપરાત ચાર આંગળ	ઓઠાદિકથી મૂળ વેકિય સંખ્ય ગુણો ૪૫૦ હજાર ૭૦ તેત્રીસ સાગરોપમ ઉત્તર વેકિય ૪૫૦ અંત ગુણો ૭૦ આધમાસ	વેકિય ૪૫૦ હજાર ૭૦ તેત્રીસ સાગરોપમ ઉત્તર વેકિય ૪૫૦ અંત ગુણો ૭૦ આધમાસ	અસંખ્ય	૦	આવિકિના અસંખ્ય-તમા ભાગ જેટલા પુદ્ગલ-પગવર્ત
આહારક	વેકિયથી સંક્રમ, તેજ-સથી સ્થૂળ	વેકિયથી અસંખ્ય ગુણો	કેટલાક પૂર્વધારી મનુષ્યો	મહાવિદેહ સુધી	સંક્રમ મશ-યદુ નિવાસી હત્યાદિ	ઝોન હાથ	અસંખ્ય	જય-૦ તેમજ ઉ-અત-સુવર્ત	૬૦૦૦ કોઈક વાર	૪૫૦ ઝોન સમય ૭૦ છ માસ	અર્ધ પુદ્ગલ-પગવર્ત
તેજસ	આહારકથી સંક્રમ, કાર્મ-લુથી સ્થૂળ	આહારકથી અનંત ગુણો	સર્વ સસારી જીવો	લોકના ઝોન છઠાથી બીજા સુધી (પરભવ જતા)	ચાપ, અનુક્રમ, પાવન	સ પૂર્વ લોકાકાશ (ચોઈ રજઝુની જિઆઈ)	વેકિયથી અસંખ્ય ગુણો	ભવ્યને અનાદિ સાંત અભવ્યને અનાદિ અનંત	અનંત	૦	૦
કાર્મણ	તેજસથી સંક્રમ, અત્યંત	તેજસથી અનંત ગુણો	"	"	ભવાતરંગ ગતિ	"	"	"	"	૦	૦

આ પ્રમાણે આપણે શરીર વિષેનું વિવેચન બોધું. હવે લિંગ સંબંધી વિચાર કરીએ.

લિંગ-વિચાર

પુરુષ-લિંગ, સ્ત્રી-લિંગ અને નપુંસક-લિંગ એમ લિંગના ત્રણ પ્રકાર છે. આથી કરીને આ અપેક્ષાએ પણ જીવના ત્રણ લોહો પડી શકે છે.

પુરુષ-લિંગનું લક્ષણ—

‘મેહન-ઘરતા-વાદ્ય-શૌણ્ડીર્ય-શ્મશ્રુ-ધૃષ્ટતાદિચિહ્નવત્ત્વં પુરુષલિંગસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૬૨)

અર્થાત્ પુરુષ-ચિહ્ન, કઠોરતા, હલતા, પરાક્રમ, દાદી, ધૃષ્ટતા ઇત્યાદિ ચિહ્નો પુરુષ-લિંગસૂચક છે.

સ્ત્રી-લિંગનું લક્ષણ—

‘યોનિ-મૃદુતા-સ્થૈર્ય-મુગ્ધતા-સ્તન-હીવતાદિચિહ્નવત્ત્વં સ્ત્રીલિંગસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૬૩)

અર્થાત્ યોનિ, કૌમળતા, અસ્થિરતા, મુગ્ધતા, સ્તન, કાયરતા ઇત્યાદિ ચિહ્નો સ્ત્રી-લિંગનાં સૂચક બાબતો.

નપુંસક-લિંગનું લક્ષણ—

‘મોહાનલસુદીપત્વે સતિ સ્તન-શ્મશ્રુ-કેશાદિભાવાભાવસમન્વિતત્વં નપુંસકલિંગસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૬૪)

૧ સરખાવે સ્થાનાંગ-વૃત્તિના ૧૦૬મા પત્ર ગત નિમ્નલિખિત પદ—

“ મેહનં ઘરતા વાદ્યં, શૌણ્ડીર્યં શ્મશ્રુ ધૃષ્ટતા ।
સ્ત્રીકાર્મિતેતિ લિંગાનિ, સમ પુંસ્ત્વે પ્રવક્ષતે ॥ ”

૨ ‘ ઇત્યાદિ ‘સ્ત્રી સ્ત્રીના સમાગમની અભિલાષા સમજવી.

૩ સરખાવે સ્થાનાંગ-વૃત્તિના ૧૦૬મા પત્રમાં આપેલું નીચે મુજબનું અવતરણ—

“ યોનિર્મૃદુલત્વમસ્થૈર્યં, મુગ્ધત્વં હીવતા સ્તનૌ ।
પુંસ્કાર્મિતેતિ લિંગાનિ, સમ સ્ત્રીત્વે પ્રવક્ષતે ॥ ”

૪ ‘ ઇત્યાદિ ‘સ્ત્રી પુરુષના સમાગમની અભિલાષા બાબતી.

૫ સરખાવે સ્થાનાંગની વૃત્તિના ૧૦૬મા પત્રમાં નીચે મુજબનું અવતરણ—

“ સ્તનાદિશ્મશ્રુકેશાદિ-ભાવાભાવસમન્વિતમ્ ।
નપુંસકં કુચાઃ પ્રાહુ-મોહાનલસુદીપિતમ્ ॥ ”

અર્થાત્ મોહાગ્નિથી પ્રદીપ્ત તેમજ સ્તનાદિથી 'સુકૃત' હોય પરંતુ દાહીના કેશ વગેરેથી રહિત વ્યક્તિને નપુંસક સમજવી.

‘વેદ’ કહો કે ‘ભતિ’ કહો કે ‘લિંગ’ કહો એ બધું એકાર્થક જ છે; કેમકે વેદ, ‘ભતિ’ ઇત્યાદિ લિંગના પર્વાયો છે. આ લિંગ યાને વેદ દ્રવ્ય અને ભાવ એમ ઉભય સ્વરૂપી છે.^૧ તેમાં દ્રવ્ય-વેદનો અર્થ અમુક પૌદ્ગલિક આકૃતિ છે કે જે નામ-કર્મના ઉદયનું ફળ છે. એવી રીતે ભાવ-વેદનો અર્થ માનસિક વિકાર છે કે જે મોહનીય કર્મના ઉદયનું ફળ છે. દ્રવ્ય-વેદની સાથે સાધ્ય-સાધન અથવા પોષ્ય-પોષકનો સંબંધ ધરાવનાર ભાવ-વેદ પણ ત્રણ પ્રકારનો છે. જેમકે, જેથી પુરુષને સ્ત્રીના સંસર્ગ-સુખની ઇચ્છા થાય તે ‘ભાવ-પુરુષ-વેદ’, જેથી સ્ત્રીને પુરુષના સંસર્ગ-સુખની અભિલાષા થાય તે ‘ભાવ-સ્ત્રી-વેદ’, અને જેથી પુરુષ અને સ્ત્રી એ બંનેના સંસર્ગ-સુખની કામના થાય તે ‘ભાવ-નપુંસક-વેદ’ કહેવાય છે. આ ત્રણ ભાવ-વેદો તૃણાગ્નિ, ગોમથાગ્નિ, નગર-દાહાગ્નિ સદૃશ બાણવા.^૨ કહેવાની મતલબ એ છે કે પુરુષ-વેદનો વિકાર સ્ત્રીથી એછા વખત સુધી રહે છે, સ્ત્રી-વેદનો વિકાર એનાથી વિશેષ કાળ સુધી અને નપુંસક-વેદનો વિકાર એનાથી પણ વધારે સમય સુધી રહે છે કે જે વાત આ ત્રણ દૃષ્ટાંતોથી દર્શાવાય છે.

જેમ ઘાસ જલેલીથી સળગી શકે છે તેમ તે જાલવાઈ પહું જલલી બય છે તેવી રીતે પુરુષ-વેદનો વિકાર તેની વિશિષ્ટ શરીર-સ્થાનાને લઈને સત્ત્વર પ્રકટ થાય છે તેમજ સત્ત્વર શાંત પડી બય છે. સ્ત્રી-વેદનો વિકાર છાણાના અગ્નિ જેવો (અને દિગંબર-મત પ્રમાણે અંગારા જેવો) છે કે જેની વિશિષ્ટ સ્થાનાને લીધે તે જલલી પ્રકટ થતો દેખાતો નથી તેમજ જલલી શાંત પણ થતો જોવામાં આવતો નથી. નપુંસક-વેદનો વિકાર નગર બળતું હોય તેના જેવો છે (દિગંબર-મત પ્રમાણે તપાવેલી ઇંટના જેવો છે) કે જે દાહ બહુ જ સમય પછી શાંત થાય છે.

સ્તનસંચયમા નપુંસક યાને પંકકના નીચે મુજબ છ લક્ષણો દર્શાવ્યા છે:—

‘મહિલામ્હાવો સરવજ્રમેઘો, મોહો મહતો મહુવા ચ ઘાળી ।

સમદ્યં મુતમકેળય ચ, પચાણિં છ પંદગલક્ષણાણિ ॥ ૩૧૭ ॥”

[મહિલાસ્વભાવઃ સ્વરવર્ણમેઘો મોહો મહાન્ મધુરા ચ ઘાળી ।

સશબ્દકં મૂતમકેળકં ચ પતાણિ વટ્ પંદગલક્ષણાણિ ॥]

અર્થાત્ (૧) નારીના જેવો સ્વભાવ, (૨) સ્વર અને વર્ણમા ભિન્નતા, (૩) અતિશય મોહ, (૪) મીઠી વાણી, (૫) શબ્દ સહિત મૂત તથા (૬) શીથ રહિત મૂત એ નપુંસકના છ લક્ષણો છે.

પુરુષ, સ્ત્રી અને નપુંસક એ ત્રણેના લક્ષણો માટે સ્થાનાંગની જ્ઞાતિના ૧૦૬મા પત્રમા નીચે મુજબનું ૧૪ ઉક્ત કરાયેલું છે:—

“સ્તનકેશવતી છો સ્યાદ્, રોમશઃ પુરુષઃ સ્મૃતઃ ।

ત્રયયોરન્તરં યથ, તદ્ભાવે નપુંસકમ્ ॥”

૧ દ્રવ્ય-સોપકપ્રકારો (સ. ૩, શ્લો. ૫૬૫)મા આ ઉપરાંત વેપશ્પ પણ લિંગ તથાબુદ્ધ છે.

૨ તત્ત્વાર્થશબ્દ (પ. ૧૧૦)મા આ ત્રણેને તૃણાગ્નિ, અંગાર અને દહિકાગ્નિની ઉપમા આપેલી છે.

દેવો પુરુષ-વેદ અને સ્ત્રી-વેદ એમ બે જ વેદવાળા છે, એમને વિષે નપુંસક-વેદ હોતો નથી; નારક અને સંમૂલ્લિખ નપુંસક વેદી જ છે, જ્યારે બાકીના બધા જીવો ત્રણે વેદથી યુક્ત છે.

આયુષ્ય-મીમાંસા

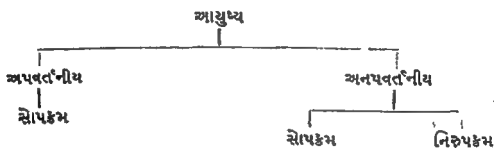
જેના વડે જીવ વિવક્ષિત ભવમાં અમુક કાળ પર્યાંત ટકી શકે છે તે 'આયુષ્ય' કહેવાય. અથવા જેના વડે જીવ નહીં પરલવમાં જાય છે તે 'આયુષ્ય' કહેવાય. અથવા વિવક્ષિત ભવમાં જેટલા કાળ સુધી જીવ રહે છે તે 'આયુષ્ય' કહેવાય. આયુષ્ય એ બીજી કંઈ નથી પણ આયુષ્ય-કર્મ છે. એ પૌર્ણિક છે એટલે એ પુર્ણગતના મમૂકથી જીવ જીવે છે. આથી કરીને આયુષ્યના (૧) દ્રવ્ય-આયુષ્ય અને (૨) કાલ-આયુષ્ય એમ બે ભેદો પડે છે. જેમ, તેલ વિના દીવો બળી શકતો નથી તેમ આયુષ્યના પુર્ણગત વિના જીવ જીવી શકતો નથી. આ આયુષ્ય-કર્મના પુર્ણગતો તે 'દ્રવ્ય-આયુષ્ય' છે દ્રવ્ય-આયુષ્યની સહાયતાથી જીવ એ અમુક કાળ સુધી જીવી શકે છે તે કાળને 'કાલ-આયુષ્ય' કહેવામાં આવે છે. પ્રજાપનામા અને 'સ્થિતિ-આયુષ્ય' તરીકે જોળખાવ્યું છે દ્રવ્ય-આયુષ્ય પૂર્ણ કર્યા વિના કોઈ પણ જીવનું કદી પણ મૃત્યુ થયું નથી અને થશે નહિ. આયુષ્યના જેટલા પરમાણુઓ જીવે બધન-કાલે ચક્રણ કર્યા હોય તે પૈકી પ્રત્યેકનો વિપાક-અનુભવ થયા વિના જીવનું મરણ થતું નથી. આ સમગ્ર પુર્ણગતોના ક્ષય કર્યા પછી જ જીવ અન્ય ગતિમાં જઈ શકે છે. એક પણ પરમાણુનો ક્ષય કરવો બાકી હોય ત્યાં સુધી જીવને વિવક્ષિત ભવમાં રહેવું જ પડે છે. કાલ-આયુષ્યની વાત આથી જુદી છે. કાલ-આયુષ્યમાં તો સેંકડો વર્ષોની સ્થિતિ ઉપાર્જન કરી હોય છતાં અંતર્મુદ્તમાં પણ મરણ નીપજે એમ બની શકે છે. એટલે કે આ આયુષ્યમાં તો અકાલ-મૃત્યુ માટે અવકાશ છે અર્થાત અપવર્તના માટે સ્થાન છે. આથી એ દક્ષિત થાય છે કે દ્રવ્ય-આયુષ્ય ફેરફારથી રહિત છે, જ્યારે કાલ-આયુષ્ય અપવર્તનીય અને અનપવર્તનીય એમ ઉભય પ્રકારનું છે.

બાવી જ-મના આયુષ્યનું નિર્માણ વર્તમાન સમયમાં થાય છે. તે અપવર્તનીય કે અનપવર્તનીય છે તેનો આધાર પરિણામની તરતમતા ઉપર રહેલો છે. આયુષ્ય બાંધતી વેળા પરિણામ જો મંદ હોય તો આયુષ્યનો બંધ શિથિલ થાય છે. આથી શસ્ત્રનો આઘાત વગેરે બાહ્ય નિમિત્ત મળતા બંધ-કાલની કાલ-મર્યાદા ઘટે છે એટલે કે બંધના સમયની સ્થિતિ પૂર્ણ થયા પહેલાં જ તે શીઘ્ર સોગવાઈ જાય છે-પોતાની નિયત કાલ-મર્યાદા સમાપ્ત થયા પૂર્વે જ અંતર્મુદ્ત માત્રમ જ સોગવાઈ જાય છે આ પ્રમાણે જેનો સોગ-કાલ બંધ-કાલની સ્થિતિની મર્યાદાથી જોણા હોય તે 'અપવર્તનીય આયુષ્ય' કહેવાય છે. એનાથી ઉલટું જો આયુષ્ય બાંધતી વેળા પરિણામ તીવ્ર હોય તો આયુષ્યનો ગાઢ બંધ થાય છે. એથી શસ્ત્રના આઘાત જેવો બાહ્ય નિમિત્તો મળવા છતાં બંધ-કાલની કાલ-મર્યાદા ઘટતી નથી એટલે બાધેલી આયુષ્ય-સ્થિતિ પૂર્ણ થયા બાદ જ જીવ

૧ લઠાઈ, મરણી વગેરે ભવ કંઈ આશ્વ સમયે કેટલીક વાર સંચકત નવ યુવાનોનું અચાનક મરણ નીપજે છે, જ્યારે મરણો-અુખ દશાએ પહોંચેલા ધરડા જનો એ આપત્તિયા પણ જીવતા રહી જાય છે એ બનાવથી મહુ કોઈને અકાલ-મૃત્યુ છે કે નહિ એવો પ્રશ્ન ઉઠાવે આનો ઉત્તર હા અને ના એમ ઉભય પ્રકારે જેન દર્શનમાં મળી આવે છે

મરણ પામે છે. આ પ્રમાણે જેનો સોગ-કાલ બંધ-કાલની સ્થિતિની મર્યાદાનું જરા પણ ઉલ્લંઘન કરતો નથી તે આયુષ્ય 'અનપવર્તનીય' કહેવાય છે.

અત્રે એ ધ્યાનમાં રાખવું કે શસ્ત્રનો આઘાત વગેરે નિમિત્તોનું પ્રાપ્ત થવું તે 'ઉપક્રમ' છે; ભલે પછી જોની અસર થાય કે નહિ. આથી સમજાય છે કે અપવર્તનીય આયુષ્ય ઉપક્રમથી યુક્ત યાને સોપક્રમ જ છે, જ્યારે અનપવર્તનીય આયુષ્ય સોપક્રમ પણ હોય અને નિરુપક્રમ પણ હોય અર્થાત્ એ આયુષ્યની સ્થિતિ-મર્યાદાને આઘાત પહોંચાડે એવાં બાહ્ય નિમિત્તો પ્રાપ્ત થાયે ખરાં ને ન પણ થાય; પરંતુ આવાં નિમિત્તો મળવા છતાં અનપવર્તનીય આયુષ્ય નિયત કાલ-મર્યાદાની પહેલાં પૂર્ણ થતું નથી. આથી એ સારાંશ નીકળે છે કે અપવર્તનીય આયુષ્યવાળાને શસ્ત્રાદિ કોઇને કોઇ નિમિત્ત મળી જ રહે છે કે જેને લઇને તેનું અકાળ મૃત્યુ થાય છે, જ્યારે અનપવર્તનીય આયુષ્યવાળાને ગમે તેવાં પ્રણાળ નિમિત્તોનું સંન્નિધાન હોય તોપણ તેનું અકાળ મરણ થતું જ નથી.^૧ આથી આયુષ્ય-લેહની નીચે સુજબ સ્થાપના થઇ શકે છે:—

આ પ્રમાણે બંનેના સ્વભાવમાં લેહ પડવાનું કાળ પણ આપણે ઉપર જોઇ ગયા તેમ પરિણામની તરતમતા-અધ્યવસાયની તીવ્રતા-મંદતા છે. આ હકીકત પરત્વે તત્વાર્થની જૃહફૃત્તિ (પૃ. ૨૧૬)માં કહ્યું છે તેમ આયુષ્ય-બંધ વખતે આયુષ્ય-બંધ ચોખ્ખ અધ્યવસાય અતિશય તીવ્ર હોય તો આયુષ્યનાં શ્રદ્ધ કરાયેલા પુણ્યો અમુક અમુક ભાગમાં ઘણા એકત્રિત-પિંડિત થઇ જવાથી એ આયુષ્યનો પુરુગલ-સમૂહ અલેધ અર્થાત્ લેહાય નહિ એવો બને છે, જ્યારે મંદ અધ્યવસાય પૂર્વક શ્રદ્ધ કરાયેલા આયુષ્યના પુણ્યો છૂટા છવાયા વહેંચાઇ જવાથી તે લેધ બને છે યાને જોના ઉપર ઉપક્રમનું જોર આવી શકે છે. જેમકે અત્યંત ગાંઠ બની હિસા રહેલા મનુષ્યોની હાર અલેધ છે, જ્યારે શિથિલ રીતે ગોઠવાયેલા મનુષ્યોની હાર લેધ છે. અથવા ખેડુત જે ત્રિક્ષી-માંથી ખેતરમાં ધાન્ય વાવે છે તેની નળીના છિદ્ર દ્વારા નાંખેલાં બીજો વડે ઉપપન્ન થયેલું ધાન્ય ખીસોખીચ હોવાથી તેમાં પશુઓનો પ્રવેશ કુઃશક્ય છે, જ્યારે છૂટાં છવાયેલાં, વેરાયેલાં બીજો ઉપપન્ન થયેલું ધાન્ય વિરલ હોવાથી તેમાં પશુઓનો સહેલાઇથી પ્રવેશ થઇ શકે છે,

૧ ૨૬૪૬ આચાર્યના દિબ્બોને ધાણીયા પીલી મારી નાખવામાં આવ્યા દના આ જોખને દેશાક એમના મરણને અપવર્તનીય ગણે, પરંતુ વસ્તુ-સ્થિતિ તેવી નથી; કારણ કે ઉપક્રમ ક્રમ કટકાની નીચે, કિન્તુ આયુષ્યની નિયત કાલ-મર્યાદાને જરા પણ આગ લગાડી શકે નહિ જ-એથી આયુષ્યનો અંત ન જ આવે; આખો એવો બામ થાય એ જીતી વાત છે.

શંકા અને સમાધાન—

આપણે જોઈ ગયા તેમ દ્રવ્ય-આયુષ્યમાં કશો ફેરફાર થતો નથી, કિન્તુ કાલ-આયુષ્યમાં અપવર્તના થાય છે જેટલો આયુષ્ય-કર્મના પુણ્યલોનું વર્તન એક પ્રકારનું અને તેની સ્થિતિનું વર્તન અન્ય પ્રકારનું બેવાય છે તો એનું શું કાળુ છે એવી જિજ્ઞાસા ઉદ્ભવે છે. સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો પ્રશ્ન એ છે કે આયુષ્યના સર્વ પુણ્યલોનો ક્ષય થાય અને એની સ્થિતિનો ક્ષય બાકી રહી જાય એ કેમ બને ? આનો ઉત્તર એ છે કે જેમ કોડિયામાં પૂરેલું તેલ દીવાની મોટી જ્યોતિ કરવાથી શીઘ્ર બળી જાય છે ત્યારે સર્વ તેલનો ક્ષય થયા છતાં આ દીવો થોડો વખત જ બળ્યો એમ કહેવાય છે તેમ આયુષ્યના સર્વ પુણ્યલો ક્ષય થવા છતાં અમુક વ્યક્તિ બહુ ઓછો વખત જીવી-તે અકાલે મરણ પામી એવો વ્યપદેશ કરાય છે.

ધારો કે આપણી પાસે એક રથ હાથની તાળી દોરી છે. આને એક છેડેથી સળગાવીએ તો તેને બળતા જેટલો વખત લાગે તેના કરતાં તેનું ઇંછુ ઇંછું કરી તેને સળગાવવામાં આવે તો તેને બળી રહેતાં ઓછો વખત લાગે. એવી રીતે આયુષ્યના પુણ્યલો પહેલા સમયે, બીજા સમયે, ત્રીજા સમયે જેમ ક્ષય પામતા જાય છે તે જ અનુક્રમ પ્રમાણે જ આ પુણ્યલોનો ક્ષય ચાલુ રહે તો માનો કે જે એક પુરુષ ૧૦૦ વર્ષ જીવી શકે તેમ છે, તેના જીવન-દીપક એને બદલે થોડા વખત પછી આવો કેમ ન રહેતા પહેલા કરતા વધારેના વધારે પુણ્યલોનો પ્રતિસમય ક્ષય ચાલુ રહેવાથી અંતર્મુદ્દર્તમાં પણ ઓલવઈ જાય. આથી સપ્ત્વિંશતિ વર્ષ પૂર્ણ થયા પહેલાં સો વર્ષ જીવનારનો દેહ પડ્યો એમ ખુશીથી કહી શકાય. આથી તેના દ્રવ્ય-આયુષ્યનો ક્ષય થઈ ગયો, પરંતુ તેની સ્થિતિનો ક્ષય બાકી રહી ગયો એમ સુખેથી કહી શકાય.

આ સંબંધમાં એક બીજું ઉદાહરણ વિચારીએ. ધારો કે આપણી પાસે કાચી (બરાબર નહિ પકવેલી) ગોળી છે. એમાંથી પાણી ધીરે ધીરે ટપકી જાય છે એવામાં એક એક તેમાં કાંટા પડી જાય તો જેટલા વખતમાં પાણી ખલાસ થઈ જાય તેના કરતાં આમ થવાથી પાણી શીઘ્ર વહી જાય એ દેખીતી વાત છે. તેવી જ રીતે અપકવ (શિથિલ બંધવાળા) આયુષ્ય માટે સમજવું :

આ વિષય વિશેષ સ્પષ્ટ થાય તે માટે હજી બીજાં ઉદાહરણો વિચારીએ. ધારો કે એક ઘાસની ગંજી પડી છે. તેમાં એક બાબુએથી નાની સરખી ચીજુગારી ચૂકી તેને સળગાવીએ. આથી તે ચીજુગારી ઘાસને કંબે કરીને બાળતી બાળતી આખી ગંજીને સ્વાદા કરી જશે, પરંતુ તેમાં વિલંબ વધારે લાગશે. એના કરતાં એ ઘાસની ગંજીને શિથિલ અને છુટીછવાઈ બનાવી ચારે, બાબુથી તેને સળગાવવામાં આવે તો તે એકદમ જલદી બળી જશે.

કેટલીક વાર એમ બને છે કે એકનો એક દાખલો બે રીતે થઈ શકે છે. તેમાંની એક રીત લાંબી અને બીજી ટૂંકી હોય છે. આથી કુશળ ગણિતજ્ઞ જેટલી વખતમાં એ દાખલો કરી શકે તેના કરતાં મતિ-મંદતાથી લાંબી રીતે દાખલો કરનારને વધારે વાન લાગે એ સ્વાભાવિક છે.

આવી જ રીતે ધારો કે આપણી પાસે સખા લોજવેલા બે ધોતીયા છે. આમાંથી એકને

બરાબર દૂર કરીને સૂકવીએ અને બીજાને વાળેલું ને વાળેલું સૂકવીએ તો જાણી
 ઘોતીઈ જલદી સૂકાઈ જશે, જ્યારે વાળેલા ઘોતીઆને સૂકાતાં વાર લાગશે. અત્ર
 જળનું પરિભાણ સમાન હોવા છતાં તેમજ શોષણ-ક્રિયા પણ એક સરખી હોવા
 સંકેત અને વિસ્તારને લઈને એને સૂકાઈ જવામાં વિલંબ અને શીઘ્રતાનો ફરક
 રીતે સમાન પરિભાણના-સરખા પુફગતવાળા અનપવર્તનીય અને અપવર્તનીય
 વવામાં ફરક વિલંબ અને શીઘ્રતાનો જ તફાવત છે.

આથી એ વાત પણ સ્ફુટ થઈ હશે કે નિયત કાલમર્યાદાની પૂર્વે આયુષ્ય
 હોવા છતાં કૃતનાશ, અકૃતાગમ અને નિષ્ફળતા એ દોષો માટે સ્થાન રહેતું નથી,
 સુખ્ય-કર્મના પુફગલો લાંબા કાળે ભોગવી શકાય તેમ હતા તે જ એક સાચો ભોગ
 વિપાદ-અનુભવ થયા વિના એનો કોઈ પણ ભાગ આત્મપ્રદેશથી છૂટતો નથી. આ
 નાશ કે બદ્ધ કર્મની નિષ્ફળતારૂપ દોષનું અસ્તિત્વ વધ્યા-પુત્રના જેવું છે. વળી
 મૃત્યુ પણ આવે છે જ, એથી કરીને અકૃત કર્મના આગમનના દોષને માટે પણ
 રહેતો નથી.

આયુષ્ય વધારી શકાય કે ?—

અત્ર કોઈને એવી શંકા થાય કે જેમ ઉપક્રમે દ્વારા આયુષ્યની જીવન-
 દોરી હંફી થઈ શકે છે તેમ શું કોઈના આયુષ્યની નિર્ણય-સ્થિતિ એવી
 છે કે જ્યાં સુધી આયુષ્યના પુફગલો અસ્તિત્વે રહી શકે તેટલી જીવન-સ્થિતિ એવી
 હાય થઈ ગયા બાદ એક સમય પણ અસ્તિત્વે રહી જીવન-સ્થિતિ એવી
 પણ સમર્થ નથી જોઈ પરંતુ હાલ ધરાવે છે ત્યાં સુધી જ જીવન-સ્થિતિ એવી
 જવાનો જે પ્રસંગ આવી જાય તેમજ જીવન-સ્થિતિ એવી જીવન-સ્થિતિ એવી
 ગમે એમ લોકિક દષ્ટિએ જોઈ જાનના ભોગ છે કે કોઈ ઉપક્રમ લાગતાં આયુષ્ય તરી
 વધાયું એમ બ્યવહારમાં જોઈ જાય તેમજ જીવન-સ્થિતિ એવી જીવન-સ્થિતિ એવી
 ની શકાય. એટલે કે જીવન-સ્થિતિ એવી જીવન-સ્થિતિ એવી જીવન-સ્થિતિ એવી

૧- પ્રસ્તુત પ્રશ્નના અધી વાસ્તવિક રીતે તો તે મધારેલું ન જ કહેવાય.

કિંતુ સિદ્ધાન્ત તો
 અને નિરુપક્રમ એ આયુષ્યના અપવર્તનીય અને અનપવર્તનીય એવા બે પ્રકારે પાડ્યા નથી,
 પ્રકાર વગેરે પ્રશ્નોના કર્તાઓની પેઠે તેમણે આયુષ્યના સોપક્રમ
 (અ. ૨, સ્. ૫૨)માં પાડ્યા છે અને તેનાં વર્ણનો આપ્યાં છે. પરંતુ તત્વાર્થ
 નિરુપક્રમની સાથે મંજૂર નથી. અનપવર્તનીય એ બે ભેદોનો સોપક્રમ અને,
 તેથી આ વિષયનો વિશેષતઃ જોઈ જાય તેમજ જીવન-સ્થિતિ એવી જીવન-સ્થિતિ એવી
 સંપૂર્ણરૂપે ઉમેરી હવે અધિકારના કથા દર્શાવત કરવામાં આવે છે.

આયુષ્યના બે પ્રકાર.

∴ જીવાનામાયુક્તે, સોપક્રમ-નિરુપક્રમભેદાત્ ।

વેદના-ઉપક્રમ—

શુભ વગેરે અત્યંત પીઠાથી જે મરણ થાય તે વેદના-ઉપક્રમ જન્ય સમજવું.

પરાઘાત-ઉપક્રમ—

હાડી ખાઈમા, ફૂવામા કે નલીમા પડી જવાથી થતું મરણ પરાઘાત ઉપક્રમથી થયેલું જાણવું.

સ્પર્શ-ઉપક્રમ—

સાપ, વીંછુ વગેરે ઝેરી જાનવરનો સ્પર્શ થતા-તેના કરડવાથી તેતું ઝેર થઈ જે મરણ થાય તેમા સ્પર્શ-ઉપક્રમનો હાથ જણાય.

આનપ્રાણ-ઉપક્રમ—

ધણા શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવાથી કે તદ્દન રોડી રાખવાથી નીપજતું મરણ આનપ્રાણ-ઉપક્રમને લધને થયેલું જાણવું.

ઉપર જે નિમિત્ત-ઉપક્રમનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તદ્દગત નિમિત્ત અનેક પ્રકારનું સહવે છે. આચાર્યશ્રીની વૃત્તિના ૧૦૩ મા પત્રમા ચાક્ષીરૂપે નોંધેલી નિમ્ન લિખિત આવશ્યક-નિયુક્તિની ગાથાઓમા નીચે મુજબ તે જણાવાયા છે —

“૧૬૬ કસ સત્થ રડ્ઝૂ અગ્ગી ઉદગપહણં વિસં વાલા ।

સોહણં અરહ મયં સુહા પિવાસા ય વાહી ય ॥ ૭૨૫ ॥

મુતપુરીસંનિરોદ્ધે જિણ્ણાજિણ્ણે ય મોયણે વહુસો ।

૧ કેટલાકની એવી માન્યતા હોય એમ જણાય છે કે જીવ અમુક શ્વાસોચ્છ્વાસ પૂરા કર્યા વિના મરતો નથી. આથી કરીને મરણ-સમયે જે વધારે શ્વાસોચ્છ્વાસ બાકી રહ્યા હોય અને વખત ઝોછો હોય તો તે જલદી જલદી શ્વાસ લે છે અને તેમ કરી શ્વાસોચ્છ્વાસની પ્રતિનિયત સંખ્યા પૂરી કરે છે. કર્મપ્રકૃતિ વગેરે પ્રયોગમા કહ્યું છે કે અતિશય દુખીને શ્વાસોચ્છ્વાસ ઘણા હોય છે અને એની આયુષ્ય-કર્મની નિર્જરા પણ ઘણી હોય છે. આ પ્રમાણેના કથનને અનુવક્ષીને ઉપર મુજબની માન્યતા ઉપસ્થિત થઈ હોય એમ ભાસે છે, બાકી એ માન્યતા સાચોક્ત જણાતી નથી. કેમકે શાસ્ત્ર પ્રમાણે તો આયુષ્ય-કર્મના પુદ્ગલોની સંખ્યા નક્કી થયેલી હોય છે, નદિ કે શ્વાસોચ્છ્વાસની. વળા લબ્ધિ-અપર્માદિ જીવોના આયુષ્યનો અતઃ શ્વાસોચ્છ્વાસના વ્યાપાર વિના શક્ય છે એટલે આયુષ્યની સાથે શ્વાસોચ્છ્વાસના વ્યાપારની વ્યાપ્તિ નથી બાકી જીવ જીવે ત્યાં સુધી શ્વાસોચ્છ્વાસ જેવા ચક્રવાનો તે વ્યાપાર કરે છે એ વાતની તેમજ આ વ્યાપાર આયુષ્યની ઉદીરણમા હેતુરૂપ સહવે છે એ દર્શકતાની તો જાણ્યે જ કોઈ ના પાડશે.

૨ છાયા—

દણ્ડઃ કશા સસ્ત્ર રડ્ઝુરગ્ગિરુદકપત્તમ તિવ વ્વાલાઃ ।

શીતોષ્ણમરતિમયં શ્રુષા પિવાસા ચ વ્વાપિચ્છ ॥

મુતપુરીસંનિરોદ્ધે જીલ્લેક્કોજ્જે ચ મોજ્જને વહુસઃ ।

વંસણ ઘોલણ પીલણ આઠસ્મ ઉવક્કમા ણ્તે ॥ ૭૨૬ ॥ ”

અર્થાત્ લાકડી, ચાબૂક, શસ્ત્ર, દોરડું, આગ, પાણીમાં પડવું, ઝેર, સાપ, ઠંડી, ગરમી, અરતિ, બીક, ભૂખ, તરસ, રોગ, મૂત્ર અને વિઘ્નાનું રોકાણ, બહુશઃ જીવું-અજીવું લોભન, વર્ષા, ઘોસન અને પીસન એ આયુષ્યના ઉપક્રમો છે.

આ ઉપરથી એ પણ સ્પષ્ટ સમજાયું હશે કે ઉપક્રમો એ પરજન્ય જ નથી, પરંતુ તે સ્વજન્ય પણ સંભવે છે.

સોપક્રમાદિ આયુષ્યના અધિકારીઓ—

કયા જીવનું આયુષ્ય સોપક્રમ હોય છે અને કયા જીવનું આયુષ્ય નિરુપક્રમ હોય છે એનો ઉત્તર આવશ્યકસૂત્રની શ્રીહરિભદ્રસૂરિદ્વિત ટીકાના ૨૭૪ માં પત્રમાં અવતરણરૂપે સ્પષ્ટ કરાયેલી અને આવક-પ્રજ્ઞામાં મૂળરૂપે નિર્દેશાયેલી નિમ્ન-લિખિત ગાથાઓ પૂરા પાડે છે:—

“ દેવા નૈરહયા વા અસંલવાસાડયા ય તિરિમણુયા ।

ઉત્તમપુરિસા ય તદા ચરિમસરીરા ય નિરુવક્કમા ॥ ૭૪ ॥

મેસા સંસારત્થા મહ્યા નિરુવક્કમા ય હતરે વા ।

સોવક્કમનિરુવક્કમમેદો મણિયો સમાસેણ ॥ ૭૫ ॥ ”

અર્થાત્ દેવોનું, નારકોનું, અશ્વઝ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા તિર્યચોનું, અશ્વઝ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા માનવોનું, ઉત્તમ પુરુષોનું તેમજ અરમદેહનું આયુષ્ય નિરુપક્રમ છે, બ્યારે બાકીના સંસારી જીવોનું આયુષ્ય સોપક્રમ પણ હોય અને નિરુપક્રમ પણ હોય. આ પ્રમાણે સક્ષેપથી આયુષ્યના સોપક્રમ અને નિરુપક્રમ એમ બે જોડોનું કથન કરાય છે.

વર્ષણં ઘોલનં પીલનમાયુષ ટપક્રમા પત્તે ॥

૧ જાણા—

દેવા નૈરયિકા યાઽસલક્ષ્યવર્ષાવિષમ તિર્યક્કમનુજ્ઞાઃ ।

ઉત્તમપુરુષાઃ તથા ચરમશરીરાઃ નિરુપક્રમાઃ ॥

શેષાઃ સંસારત્થા મક્તા નિરુપક્રમા વા હતરે વા ।

સોપક્રમનિરુપક્રમમેદો મણિતઃ સમાસેણ ॥

૨ આપકપ્રજ્ઞામાં “ સોવક્કમા ય હતરે વા ” એનો પાઠ-મેદ છે.

૩ આવા મનુષ્યો શ્રુતલોકો જ છે અને તેઓ ૧૫ કર્મ-ભૂમિ, ૩૦ અકર્મ-ભૂમિ અને ૫૬ અંતરદીપ એમ ૧૦૧ ક્ષેત્રોમાં જ ગમે ત્યાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ સિવાયનાં ક્ષેત્રોમાં—અઢી હીપની બહારના હીપ-સમુદ્રમાં તિર્યચો એમ સંભવે છે તેમ મનુષ્યો ઉત્પન્ન થતા નથી.

૪ ચરમ એટલે હેતુ” અને દેહ એટલે શરીર. આથી ચરમદેહ એટલે હેતુના શરીરવાળા એટલે કે હવે પડી નહિ જન્મ પારણ કરનારા, કિન્તુ આ વિવશિન દેહનો ક્ષય થતાં સીધા મોણે જનારા જીવે. આ જીવે આજીવ કાલ નહિ. પણ ઉત્તમ પુરુષોની જેમ મનુષ્યો જ છે.

લોકપ્રકાશ (સ. ૩, શ્લો. ૬૭)માં ઉત્તમ પુરુષોને બદલે શલાકાપુરુષોને ઉલ્લેખ છે અને તે પણ વળી ત્રેસકે ત્રેસક હોય એમ સમજાય છે, કેમકે ત્યાં કોઈ બતાવેલો વિશિષ્ટ નિર્દેશ નથી.

જે આયુષ્ય નિરુપકમ છે તે અનપવર્તનીય જ છે એવાત આપણે ૪૭૫મા પૃથમાં જોઈ ગયા છીએ એટલે નિરુપકમ આયુષ્યના જેઓ અધિકારી છે તેઓ અનપવર્તનીય આયુષ્યના જ અધિકારી છે, પરંતુ અનપવર્તનીય આયુષ્ય તો સોપકમ અને નિરુપકમ એમ ઉભય પ્રકારનું હોવાથી એના જે જે અધિકારી હોય તે તે બધા નિરુપકમ આયુષ્યવાળા જ છે એમ ન કહી શકાય. છતાં પણ અનપવર્તનીય આયુષ્યવાળા કોણ છે તે પ્રશ્ન વિચારવો અસ્થાને નથી. એટલે એના ઉત્તર માટે તત્ત્વાર્થ (અ. ૨)નું અંતિમ સૂત્ર-બાવનમું સૂત્ર નીચે સુજળ રજૂ કરવામાં આવે છે:—

“ ઔપપાતિકચરમદેહોત્તમપુરુષાસદ્ગુણેયવર્ષાયુષોઽનપવર્ત્યાયુષઃ ”

અર્થાત ઔપપાતિક (દિવ અને નારક), ચરમશરીરી, ઉત્તમ પુરુષ અને અસંખ્યાત વર્ષ જીવનારાઓનું આયુષ્ય અનપવર્તનીય (જ) છે. આ સર્વ જીવોનું આયુષ્ય નિરુપકમ હોવાનું ૪૭૮મા પૃથમાં સૂચવાઈ ગયું છે. આ સંબંધમાં મતાંતર જોવાય છે. જેમકે તત્ત્વાર્થની પૃષ્ઠફલ્પતિ (પૃ ૨૨૧)મા મતાંતર દર્શાવતાં કહ્યું છે તેમ કેટલાકને એવો મત છે કે તીર્થંકર અને દેવોનું મરણ સોપકમ નથી, તે તો નિરુપકમ જ છે, ન્યારે બાકીનાનું મરણ ઉભયથા સંભવે છે. આથી તો અસંખ્યેય વર્ષ જીવીએનું પણ આયુષ્ય સોપકમ હોય એમ કલિત થાય છે અને એ વાતને કેમ પ્રકૃતિના ઉદય-અધિકારની ૨૧૬મી ગાયત્રી દીકા પણ સમર્થિત કરે છે, કેમકે ત્યાં સૂચવ્યા સુજળ અકર્મભૂમિમાં જન્મેલા તિર્થંકરો અને મનુષ્યોને વિષે ત્રણ પદ્યોપમના આયુષ્યવાળો જીવ ઉત્પન્ન થઈને તરત અત્યંત અલ્પ અંતમુંજૂતના આયુષ્યને છોડીને બાકીના અંતમુંજૂત જેટલા ઓછા ત્રણ પદ્યોપમના આયુષ્યને સંક્ષેપી લે છે.

૧ ‘ ઉત્તમ ’ શબ્દથી બાધ્ય (પૃ ૨૨૦)મા તીર્થંકર ચક્રવર્તી અને અર્ધચક્રવર્તીને નિર્દેશ કરાયો છે; બુદ્ધ દીકા (પૃ. ૨૨૧)મા આ ઉપરાંત ગણધર વગેરેનું પણ સૂચન કરાયું છે તેમજ ‘ અર્ધચક્રવર્તી ’ની બ્યાખ્યા કરતા વાસુદેવ અને બલદેવનો પણ નિર્દેશ કરાયો છે; અને તત્ત્વાર્થશાળા (પૃ. ૧૧૧)મા ‘ ઉત્તમ ’ શબ્દથી ચક્રધર (ચક્રવર્તી) વગેરેનું મહત્ત્વ કરાયું છે. વિશેષમા તો ‘ચરમ’ શબ્દનો ‘ ઉત્તમ ’ના વિશેષણરૂપે નિર્દેશ કરાયો છે, કેમકે નહિ તો એના મત સુજળ અંત્ય ચક્રવર્તી બ્રહ્મદેવનું તેમજ અંત્ય વાસુદેવ કૃષ્ણનું આયુષ્ય અપવર્તનીય હતું, તે ક્યને સૂત્ર સાથે આથી વાધો આવે. બુદ્ધ દીકાકારનું કહેવું તો એ છે કે સૂત્રમા ‘ ઉત્તમ ’ શબ્દ છે કે નહિ તે સંશ્લિષ્ટ વાત છે, કેમકે એની બ્યાખ્યારૂપ બાધ્યમા તેનો નિર્દેશ નથી, ન્યારે પૂર્વે તો ‘ ઉત્તમ ’થી તીર્થંકરો સૂચવાયા છે. વળી જેઓ ચરમશરીરી હોય તેઓ તો ઉત્તમ પુરુષો છે જ, જોકે જેઓ ઉત્તમ પુરુષો છે તેઓ ચરમશરીરી હોય પણ ખરા અને ન પણ હોય.

૨ આ રહી તે ગાથા:—

“ અદ્વાનોગુફોસે વંધિતા મોગમૂમિમેસુ લહું ।
સબ્બપ્પજીવિય વજ્જાસુ મોગટ્ટિયા દોળહં ॥ ”
[અદ્વાનોગોત્કર્ષે વદ્ધવા મોગમૂમિવેષુ લહુ ।
સર્વારૂપજીવિતં વજ્જિયિત્વાડપવત્તેના દ્રવ્યોઃ ॥]

તત્ત્વાર્થના સાધ્યકરનો અભિપ્રાય તો એ છે કે ઔપચારિક અને અસંખ્યેય વર્ષજીવી જીવો નિરુપકમ અનપવર્તનીય આયુષ્યવાળા જ હોય છે, જ્યારે ચરમશરીરી સોપકમ અનપવર્તનીય અને નિરુપકમ અનપવર્તનીય આયુષ્યવાળા હોય છે. આ સિવાયના બધા માનવો અને તિથ્યે સોપકમ અપવર્તનીય, સોપકમ અનપવર્તનીય અને નિરુપકમ અનપવર્તનીય આયુષ્યવાળા હોય છે. અતઃ સાધ્યકારે ઉત્તમ પુરુષોના આયુષ્ય વિષે કરો નિર્દેશ કર્યો નથી એ નવાઈ જેવું છે; બાકી તેમજુ રહેલી મનાતી આવકેમ્બ્રજિતનો ૧૭૪ મી ગાથામાં ઉત્તમ પુરુષનું આયુષ્ય નિરુપકમ છે એનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. એના ટીકાકાર શ્રીહરિભદ્રસુરિ 'ઉત્તમ પુરુષ' થી ચક્રવર્તી વગેરેનો અને 'ચરમશરીર' થી તીર્થંકરાદિનો નિર્દેશ કરે છે.

આયુષ્ય-બંધ—

પહેલા, બીજા, ચોથા, પાંચમા, છઠ્ઠા કે સાતમા શુભસ્થાનક વર્તી જીવને આયુષ્યનો બંધ છે. એમી આગળના શુભસ્થાનમાં જીવનો પરિણામ એટલો સ્થિર તેમજ શુદ્ધ હોય કે ત્યાં આયુષ્યના બંધ માટે અવકાશ નથી.

દેવો, નારક તથા અસંખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા તિથ્યે અને મનુષ્યો, છ માસનું આયુષ્ય ૧ અવશિષ્ટ રહેતાં નિયમેન પરભવનું આયુષ્ય બાંધે છે એમ તત્ત્વાર્થની બૃહદ્ વૃત્તિ (પૂ. ૨૧૯)માં કહ્યું છે. ભગવતી (થ. ૧૪, ઉ ૧, સૂ. ૫૦૨)ની વૃત્તિના ફકર માં પત્રમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે તો વધારેમાં વધારે છ માસ બાકી હોય ત્યારે અને જોછામાં જોછા અંતરુંદ્રતે જેટલો કાળ અવશિષ્ટ હોય ત્યારે નારકો પરભવનું આયુષ્ય બાંધે છે. બાકીના જીવો પોતાના આયુષ્યનો ત્રીજો, નવમો કે સત્તાવીસમો ભાગ બાકી રહે ત્યારે નિશ્ચયે પરભવનું આયુષ્ય બાંધે છે. એકેન્દ્રિય સુધીના જીવો તેમજ નિરુપકમ આયુષ્યવાળા પંચેન્દ્રિય જીવો નિયમેન ત્રીજો ભાગ બાકી રહેતા આયુષ્યનો બંધ કરે છે, જ્યારે સોપકમ આયુષ્યવાળા પંચેન્દ્રિયો માટે આવો નિયમ નથી. તેમને માટે સત્તાવીસમા ભાગ સુધી આયુષ્ય બંધનો અવકાશ છે. આ પ્રમાણેની હકીકત તત્ત્વાર્થની બૃહદ્ વૃત્તિ (પૂ. ૨૧૯)માં છે. શ્રીશ્યામાચાર્યનો પચ્ચ આ જ મત છે, કેમકે તેમજુ કહ્યું છે કે—

૧ આ રહી એ બાકી —

‘દેવા નેરઘ્યા યા અસંખ્યામાઝઝા ય તિરિમણુઝા ।

ઉત્તમપુરિહા ય તદ્વા ચરમશરીરા ય નિરુપકમા ॥’

[દેવા નેરઘિકા વાડતદ્વચ્ચવર્ણયુષ્મ તિર્યક્મનુભાઃ ।

ઉત્તમપુરુષાઃ તથા ચરમશરીરાઃ નિરુપકમાઃ ॥]

૨ જેટલું આયુષ્ય બાકી રહે પરભવનું આયુષ્ય બંધાય તેટલા કાળને ‘અગ્રાધા-કાલ’ કહેવામાં આવે ॥ આ અગ્રાધા-કાલ પૂરો થયા બાદ આયુષ્ય ઉદયમાં આવે છે.

૩ આ નિરુપકમ આયુષ્યવાળા છે એમ નવતત્ત્વવિરતાર્થ (પૂ. ૬૬)માં ઉલ્લેખ છે.

“ સિય તિમાગે સિય તિમાગતિમાગે સિય તિમાગતિમાગતિમાગે ”

લોકપ્રકાશ (સ. ૩, સ્ત્રો. ૮૮-૮૯) પ્રમાણે તો ચોપકમ આયુષ્યવાળા સવે જીવો છેવટના અંતસુદ્ધર્તમાં પણ આયુષ્યનો બંધ કરે છે અને મતાંતર પ્રમાણે તો સત્તાવીસમા લાગથી પણ આગળ છેક છેલ્લા અંતસુદ્ધર્ત સુધી ત્રિભાગની કલ્પના કરાય છે.

સ્થિતિની દ્વિવિધતા—

સ્થિતિ બે પ્રકારની છે:—(૧) ભવ-સ્થિતિ અને (૨) કાય-સ્થિતિ. તેમાં ભવ-સ્થિતિ કહો કે આયુષ્ય કહો તે એક જ છે. કાય-સ્થિતિ એટલે તો પૃથ્વી વગેરે છ કાયો પૈકી ગમે તે એક કાયમાં ફરી ફરીથી લાગલાગટ ઉત્પન્ન થતાં જેટલો સમય વ્યતીત થાય તે. આ બંનેનો વિવિધ જીવો આશ્રીને વિચાર કરી શકાય તેમ છે, પરંતુ તેનો વિશિષ્ટ વિચાર કરી શકાય તે માટે નારક વગેરેના પેટાવિભાગો બાણવાની જરૂર છે એટલે તે વાત ગતિ-પ્રકરણમાં વિચારીશું.

કયા જીવને કેટલા પ્રાણ હોય છે ?—

આ પ્રમાણે આપણે આ પ્રથમ અધિકારમાં પાંચ ઇન્દ્રિયો, મન, શરીર અને આયુષ્ય સંબંધી યથાસાધન વિચાર કર્યો. એટલે સંસારી જીવના જે દશ પ્રાણો ગણાય છે તે પૈકી શ્વાસો-વર્ધ્વાસ અને વચન-બળ એ બે વિષે જ વિશેષ વિચાર કરવો બાકી રહી જાય છે, પરંતુ તે પ્રસંગાનુસાર કરી લઈશું. અત્ર તો કયા જીવને કેટલા પ્રાણ હોય છે તેનું દિગ્દર્શન નવતત્ત્વની નિમ્ન-લિખિત ગાથા દ્વારા કરી લઈએ.

“ વર્ણિદિયત્તિયત્સા-સાઝ દસ પાણ વહ છ સગ અઢ ।

ફગદુત્તિચવરિંદીર્ણ, અસન્નિસન્નીળ નવ દસ ય ॥ ૭ ॥ ”

અર્થાત્ પાંચ ઇન્દ્રિયો, ત્રણ બળ (યોગ), શ્વાસોર્ધ્વાસ અને આયુષ્ય એ દશ પ્રાણો છે તે પૈકી એકેન્દ્રિયને સ્પર્શનેન્દ્રિય, કાય બલ, આયુષ્ય અને શ્વાસોર્ધ્વાસ એ ચાર પ્રાણ, દોન્દ્રિયને છ અર્થાત્ આ ઉપરાંત રસનેન્દ્રિય અને વચન-બળ, ત્રીન્દ્રિયને આ ઉપરાંત પ્રાણેન્દ્રિય એમ સાત, ચતુર્વિન્દ્રિયને આ ઉપરાંત મેત્રેન્દ્રિય એટલે કુલે આઠ, અસંખી પંચેન્દ્રિયને આ ઉપરાંત કર્ણેન્દ્રિય એટલે બધા મળીને નવ અને સંખી પંચેન્દ્રિયને આ ઉપરાંત મન હોવાથી દસ પ્રાણ છે.

૧-૨ બાધા—

સ્વાત્ ત્રિમાગે સ્વાત્ ત્રિમાગત્રિમાગે સ્વાત્ ત્રિમાગત્રિમાગત્રિમાગે ।

પચ્ચેન્દ્રિયત્રિષ્લોચ્છવાસાયુષિ દશ માણાઃ ચત્તવારઃ પદ્ સત્તાષ્ઠી ।

પદ્મિ-ત્રિ-ચતુરિન્દ્રિયાણામસશ્ચિસશ્ચિનાં નવ દશ ચ ॥

ગતિ-વિચાર

ગતિની અપેક્ષાએ જીવના ચાર ભેદો પડે છે. તે ગતિઓ નરક-ગતિ, તિર્થંગ (તિર્થંચ)-ગતિ, મનુષ્ય-ગતિ અને દેવ-ગતિના નામથી ઓળખાય છે.

નરક-ગતિનું લક્ષણ—

अशुभतराशुभतमलेइयादिपरिणामवत्त्वे सति नरकगतिनामकर्मो-
दयरूपत्वं नरकगतेर्लक्षणम् । (૧૬૭)

અર્થાત્ અશુભતર અથવા અશુભતમ લેશ્યાદિ પરિણામવાળા નરકગતિરૂપ નામ-કર્મના ઉદયને ‘નરકગતિ’ જાણવી.

‘નરક’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ—

‘નરક’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બે રીતે તત્ત્વાર્થશબ્દ (પૃ. ૧૧૦)માં દર્શાવાઈ છે. જેમકે

“ શ્રીતોષ્ણાસદ્વેયોદયાપાદિતવેદનયા ‘નરાન્ કાપન્તિ-શબ્દાયન્તિ’ इति नर-
काणि अथवा पापकृन् प्राणिन् आत्यन्तिकं दुःखं नृणन्ति-नयन्तीति नरकाणि ”

અર્થાત્ શીત, ઉષ્ણ તેમજ અસાત વેદનીયના ઉદયથી આવી પડેલી પીડાથી મનુષ્યોને જે વ્યૂમ પડાવે છે તે ‘નરક’ છે અથવા પાપી જીવો અતિશય દુઃખ પ્રતિ જ્યાં જીવોને લઈ જાય છે તે ‘નરક’ છે. એકંદરે જૈન દર્શન પ્રમાણે ‘આત નરકો છે અને તેના ઘમો, વંશા, શૈલા, અંજના, રિષ્ટા, માધવ્યા અને માધવી એ પ્રમાણે અનુક્રમે નામો છે.’^૧ અ ની સાથે સંબંધ ધરાવનારા જીવો ‘નારક’ કહેવાય છે મારકોની લેશ્યા પગ્તે આપણે ૩૫૩-૩૫૬ આ પૃષ્ઠમાં વિચાર કરી ગયા છે. નારકોને ક્ષેત્રજન્ય, પરસ્પરજન્ય અને પગ્મમાધાર્મિકકૃત એમ ત્રણ પ્રકારની વેદના ભોગવથી પડે છે તેનું સ્થૂળ સ્વરૂપ શ્રીચતુર્વિંશતિજિનાં (પૃ. ૧૧૮-૧૧૯)માં આલેખાયેલું છે આ ત્રિવિધ વેદના પૈકી પગ્મમાધાર્મિકકૃત વેદનાનું ગીર્વાણ જિગમા વૃત્તણદ્વ વર્ણન તેમજ તેનું ભાષાંતર ન્દપભપંચાશિકા (પૃ ૧૪૨-૧૪૫)માં આપાયેલું છે. વિશેષમાં ત્યાં નરકાવાસોની તેમજ રત્નપ્રભાદિ ભૂમિના પ્રસ્તરોની સંખ્યા તથા નાગકના દેહના માન વિષે પણ આછી રૂપરેખા દોરાયેલી છે એટલે અહીં ગધાની પુનઃવૃત્તિ ન કરતાં આવશ્યક હકીકતોની નોંધ કરવામા આવે છે. મૌથી પ્રથમ

૧ “ धर्मार्थकाममोक्षलक्षणानि कार्याणि नृणन्ति-नयन्तीति नरा । ”

૨ વામન-પુરાણમાં ૨૧ નરકોનો નિર્દેશ છે; એના નામો માટે જુઓ શ્રીચતુર્વિંશતિ-જિનાનન્દસ્તુતિ (પૃ. ૧૧૭-૧૧૮)

૩ આ નામો તત્ત્વાર્થ (અ ૩, મુ. ૧)ના બાધ્ય (પૃ ૨૩૩) અનુમાન જાણવા. જીવ-સમાસની જામી ગયા પ્રમાણે જીવો અને સાતથી નરકના નામો મનવી અને માધવતી છે. એની પીડામાં જીવો નામ ‘અથા’ પણ મુચવાકું છે

તો ‘ધર્મો’ વગેરે નરકો જે ભૂમિમાં આવેલ છે તેનાં અર્થાત્ એનાં ગોત્રોના રત્નપ્રભા, શર્કરાપ્રભા, વાલુકાપ્રભા, પંકપ્રભા, ધૂમપ્રભા, ‘તમઃપ્રભા’ અને ‘મહાતમઃપ્રભા’ એમ અનુક્રમે નામો છે એ વાતનો ઉલ્લેખ કરીએ. આ ‘સાત ભૂમિઓનું’ વિશિષ્ટ સ્વરૂપ વિચારીશું તો જણાશે કે ‘મેરુ’ પર્વતની સમતલ ભૂમિની નીચેના નવસો યોજન પછીનો ભાગ કે જેનો આકાર ઊંધા કરેલા શકેરા જેવો એટલે નીચે નીચે વિરતીયું એવો છે તેવા અધોલોકમાં એ આવેલી છે. આ સાતે ભૂમિઓ સમગ્રેણિમાં આવેલી નથી, કિન્તુ તેઓ એક બીજાથી નીચે નીચે છે. વળી આ પ્રત્યેક ભૂમિનો આયામ અને વિષ્કંભ પણ એક સરખા નથી, પરંતુ નીચે નીચેની ભૂમિ પરત્વે તે અધિક અધિક છે એટલે કે પહેલી ‘રત્નપ્રભા’ નામની પૃથ્વીની લંબાઈ અને પહોળાઈ કરતાં બીજી ‘શર્કરાપ્રભા’ નામની પૃથ્વીની લંબાઈ અને પહોળાઈ અધિક છે એમ છેક સાતમી ‘મહાતમઃપ્રભા’ સુધી સમજી લેવું. આ હકીકત આ સાતે ભૂમિના આયામ અને વિષ્કંભના નીચે મુજબના પરિમાણ ઉપરથી જણાઈ આવે છે:—

‘રત્નપ્રભા’ આયામ અને વિષ્કંભથી એક રજજી જેટલી, ‘શર્કરાપ્રભા’ અઢી રજજી, ‘વાલુકાપ્રભા’ ચાર રજજી, ‘પંકપ્રભા’ પાચ રજજી, ‘ધૂમપ્રભા’ છ રજજી, ‘તમઃપ્રભા’ સાડા ૮ રજજી અને ‘મહાતમપ્રભા’ સાત રજજી જેટલી છે.

સાત ભૂમિઓની જાડાઈ—

આ ભૂમિઓની જાડાઈ તો ક્રમશઃ ઘટતી જાય છે. જેમકે પહેલી ભૂમિની જાડાઈ ૧૮૦૦૦૦ યોજન જેટલી, બીજીની ૧૩૨૦૦૦, ત્રીજીની ૧૨૮૦૦૦, ચોથીની ૧૨૦૦૦૦, પાંચમીની ૧૧૮૦૦૦, છઠ્ઠીની ૧૧૬૦૦૦ અને સાતમીની ૧૦૮૦૦૦ યોજનની છે.

આ પ્રમાણે ઉપર ઉપરની ભૂમિથી નીચે નીચેની ભૂમિનું બાહ્યત્વ એણું હોવા છતાં એનો વિષ્કંભ અને આયામ અધિક અધિક હોવાથી એનું મંદ્યાન છત્રાતિરછત્રના જેવું એટલે કે ઉત્તર-શક્તિ વિસ્તીર્ણ-પૃથુતર છે.

(વિશેષમાં આ સાત ભૂમિઓ એક બીજાને અડકીને રહેલી નથી, કિન્તુ એક બીજાની વચ્ચે વિશાળ અંતર છે. આ અંતરમાં ઘનોદધિ, ઘનવાત, તનવાત અને મહાતમોભૂત આકાશ ક્રમવાર નીચે નીચે છે એટલે કે પહેલી નરક ભૂમિની નીચે ઘનોદધિ, એની નીચે ઘનવાત, ઘનવાતની

૧ ‘તમઃ’ નો અર્થ અધકાર થાય છે અને ‘પ્રભા’નો અર્થ પ્રકાશ થાય છે. આથી આપું નામ યોગ્ય નથી એવી કોઈ શંકા હોવાથી તે તે અરથાને છે, કેમકે અત્ર ‘પ્રભા’નો અર્થ ‘ગિતિ’ નહિ, કિન્તુ પોતાનું જ તેજ અથવા સ્વસ્વરૂપ એવો કરવાનો છે.

૨-૩ કેટલાક આનો ‘તમા’ અને ‘તમરતમા’ એ નામથી પણ વ્યવહાર કરે છે. જુઓ ૯૫-સમાસની રીતિ (પૃ. ૧૩).

૪ આમાં ‘ઈન્દ્ર પ્રાન્તાગ’ નામની પૃથ્વી ઉમેરના સમય તાકની આઠ ભૂમિઓ થાય છે.

નીચે તનવાત અને તનવાતની નીચે આકાશ છે. આ આકાશની પછી બીજી નરક-ભૂમિ છે. આ પ્રમાણે છેક સાતમી ભૂમિ સુધી બધી ભૂમિઓની નીચે આ કેમપૂર્વક ઘનોદધિ વગેરે રહેલા છે. આ પ્રમાણે જે સાત ભૂમિઓ પૈકી પ્રત્યેકની નીચે જે ઘનોદધિ છે તેની જડાઇ એક સરખી એટલે વીસ વીસ હજાર યોજન જેટલી છે. પરંતુ ઘનવાત, તનુવાત અને આકાશ સંબંધી આવી સ્થિતિ નથી. અર્થાત્ જો કે સાત ઘનવાત અને સાત તનુવાતની જડાઇ સામાન્યતઃ અસંખ્યાત યોજન પ્રમાણ છે છતાં તે બધે સરખી નથી એટલે કે પ્રથમ ભૂમિની નીચેના ઘનવાત અને તનવાતની અસંખ્ય યોજન જડાઇથી બીજી ભૂમિની નીચેના ઘનવાત અને તનવાતની જડાઇ અધિક છે. એ પ્રમાણે બાકીની ભૂમિઓ માટે તેમજ આકાશ પરત્વે પણ સમજ લેવું.

રત્નપ્રભા વગેરે નામની સહેતુકતા—

પહેલી ભૂમિમાં રત્નની અધિકતા હોવાથી એને ‘રત્નપ્રભા’ કહેવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે શકંશ એટલે કાંકરાની પ્રધાનતાને લક્ષ્યને બીજીને ‘શકંશપ્રભા’, વાલુકા એટલે રેતીની બહુલતાને લીધે ત્રીજીને ‘વાલુકાપ્રભા’, પંક એટલે કાઠવની પ્રચુરતાથી ચોથીને ‘પંકપ્રભા’, ધૂમ એટલે ધૂમાડાની વિશેષતાથી પાંચમીને ‘ધૂમપ્રભા’, તમસ્ એટલે અંધકારની સુખ્યતાને લઈને છઠીને ‘તમ્પ્રભા’ અને મહાતમસ્ એટલે ઘાર અંધકારની અધિકતાથી સાતમીને ‘મહાતમ્પ્રભા’ કહેવામાં આવે છે.

રત્નપ્રભાના ત્રણ કાંડ—

રત્નપ્રભા ભૂમિના ત્રણ કાંડ યાને વિભાગ છે. પહેલા કાંડમા રત્નની અધિકતા છે. એમાં સોળ જાતનાં રત્નો હોવાથી એ સોળ પ્રકારનો ગણાય છે. એ સૌથી ઉપર છે અને એની જડાઇ ૧૬,૦૦૦ યોજનની છે. એની નીચેના કાંડમાં કાઠવની બહુલતા છે અને તેની જડાઇ ૮૪,૦૦૦ યોજનની છે. આના આધારે પહેલો કાંડ છે. એની નીચેના ત્રીજા કાંડમાં પાણીની બહુલતા છે અને તેની જડાઇ ૮૦,૦૦૦ યોજનની છે. એના આધારે બીજો કાંડ રહેલો છે. આ ત્રણે કાંડોની જડાઇનો સરવાળો ૧,૮૦,૦૦૦ યોજનનો આવે છે કે જેટલી ‘રત્નપ્રભા’ ની જડાઇ છે. આ પછીની બાકીની એક પણ ભૂમિમા આવ્યા કાંડો નથી, કેમકે એમાં શકંશ, વાલુકા વગેરે છે જે જે પદાર્થો છે તે બધી જગ્યાએ સરખા છે.

નરકાવાસોતું સ્વરૂપ—

રત્નપ્રભામા આવેલા ‘સીમંતક’ ખગ્ગવાસથી માકીને તે મહાતમપ્રભાગત ‘અપ્રતિષ્ઠાન’ નરકાવાસ સુધીના બધા નરકાવાસો છરાના જેવા વજના તળિયાવાળા છે કિન્તુ એ બધાનો આકાર કંઈ એક સરખો નથી. કોઈકનો આકાર ગોળ, તો કોઈકનો ત્રિકોણ, તો વળી કોઈકનો ચતુષ્ટોણ છે, વળી કેટલાક હાલ્લા જેવા તો કટવાક-લોહાના ઘડા જેવા છે. આ પ્રમાણે નરકાવાસોની આકૃતિમાં ભિન્નતા છે.

૧ તનવાતની જેમ તનોદધિ જેવો કોઈ પગર્થ નથી.

૨ ભુજો ઋષભપ્રચારિકા (૪ ૧૪૧-૧૪૨).

પ્રસ્તરોની સંખ્યા—

પ્રસ્તર (પ્રતર) જે માળવાળા ઘરના વાળિયાં જેવા છે તે દરેક ભૂમિમાં છે તેમાં પ્રથમ ભૂમિમાં તેર પ્રસ્તરો છે અને ત્યાર પછીની દરેક ભૂમિમાં બળ્બે જોછા છે એટલે સાતમી ભૂમિમાં એક જ પ્રસ્તર છે. વળી આ પ્રત્યેક ભૂમિગત પ્રસ્તરોમાં પણ અંતર છે. અર્થાત્ રત્નપ્રભાના તેર પ્રસ્તરો પૈકી પહેલા અને બીજા વચ્ચે અવકાશ યાને આતરૂં છે. આ આતરામાં કોઈ નારકોનો નિવાસ નથી, પરંતુ તેનું નિવાસથાન તો પ્રસ્તર જ છે કે જે દરેકની જાડાઈ ત્રણ ત્રણ હજાર ચોજ-નની છે.

નારકોના પરિણામ બગેરે—

સાતે ભૂમિઓમાં વર્ણુ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, શબ્દ આદિ અનેક જાતના ધૌર્ગલિક પરિણામો ઉત્તરોત્તર અધિક અધિક અશુભ છે. એવી જ રીતે એ ભૂમિઓના શરીર પણ અશુભ નામકર્મના ઉદ્ભવથી અશુભ વર્ણુ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, શબ્દ અને સંસ્થાનવાળાં તેમજ અધિક અધિક અશુભ અને બીભત્સ છે. દુઃખથી છૂટવા માટે અને સુખ મેળવવા માટે નારકો વૈકલ્ય લાબિયોનો પ્રયોગ કરે છે, પરંતુ તેમનો પાસો અવળો જ પડે છે અને તેથી તેઓ વિશેષ દુઃખી થાય છે. આ પ્રમાણે નારકો નિરંતર અશુભ પરિણામ, દેહ અને વિક્રિયાવાળા છે. વિશેષમાં એમની દેશ્યા પણ નિરંતર અશુભ હોય છે અને એમની વેદના કમકમાટી ઉપજાવે તેવી લાયકર હોય છે.

નરક-ગતિના આધિકારી—

અસંસી પ્રાણી મરીને પહેલી નરકમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, પરંતુ એનાથી આગળની નરકમાં ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી. એવી રીતે 'લુન્પરિસર્પ' પહેલી બે નરક સુધી, પક્ષી ત્રણ સુધી, સિંહ ચાર સુધી, 'ઉરપરિસર્પ' પાંચ સુધી, સ્ત્રી છ સુધી, મત્સ્ય અને મનુષ્ય સાત સુધી ઉત્પન્ન થઈ શકે છે.

આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે તિર્થંચ અને મનુષ્ય જ નરકમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. દેવો તેમજ નારકો મરીને તરત જ ત્યાં ઉત્પન્ન થતા નથી. એ નિયમ આથી સચવાઈ રહે છે.

આગતિ—

પહેલી ત્રણ નરકોમાંના જીવો મનુષ્ય-જન્મ પામી તીર્થંકર-પદ પણ મેળવી શકે છે, ચાર નરકોના જીવો મનુષ્ય-જન્મ પ્રાપ્ત કરી નિર્વાણ-પદ પણ પામી શકે છે, પાંચ નરકોના જીવો મનુષ્ય-ગતિ પામી સર્વવિરતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. છ નરકોના જીવો દેશવિરતિનો લાભ મેળવી શકે છે અને સાત નરકોના જીવો સમ્યક્ત્વનો લાભ લઈ શકે છે.

નારકોનું આયુષ્ય—

દરેક ગતિના જીવોની સ્થિતિ યાને આયુષ્ય-મર્યાદા જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ એમ બે પ્રકારની શાસ્ત્રમાં બતાવવામાં આવે છે. તેમાં સાત નારકોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અનુક્રમે ૧, ૩, ૭, ૧૦, ૧૭, ૨૨ અને ૩૩ સાગરોપમની છે, જ્યારે પહેલી નારકની જઘન્ય સ્થિતિ દશ હજાર વર્ષની છે અને બીજીથી તે સાતમી ભૂમિઓમાંના નારકોની જઘન્ય સ્થિતિ પૂર્વ પૂર્વની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જેટલી

છે એટલે કે બીજીની જાન્ય સ્થિતિ પહેલીની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જેટલી એટલે એક સાગરાપમ જેટલી છે. ઇત્યાદિ.

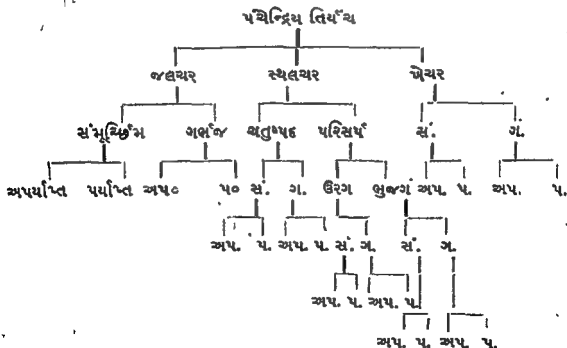
તિર્યગ્-ગતિનું લક્ષણ—

તિર્યગ્ગતિનામકર્મોદયરૂપત્વં તિર્યગ્ગતેર્લક્ષણમ્ । (૧૬૮)

અર્થાત્ તિર્યગ્-ગતિ-નામ-કર્મના ઉદયને 'તિર્યગ્-ગતિ' કહેવામાં આવે છે.

તિર્યગ્-વિચાર—

અત્ર તિર્યગ્ શબ્દથી મતુષ્ય, દેવ અને નારક સિવાયના બધા સંસારી જીવો સમજવાના છે.^૧ આથી કરીને ઇન્દ્રિયની અપેક્ષાએ એના એકેન્દ્રિયાદિ પાંચ ભેદો પડે છે. તેમાં એકેન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય સુધીના જીવોનું સ્વરૂપ આપણે પૂર્વે વિચારી ગયા છીએ. અત્ર પચેન્દ્રિય તિર્યગ્ના વિભાગો આશ્રીને વિચાર કરવો પ્રસ્તુત સમજાય છે. આના (૧) જલચર, (૨) સ્થલચર અને (૩) ખેચર (પક્ષી) એમ ત્રણ વિભાગો છે. તેમાં જલચરના સંમૂર્ધિમ અને ગર્ભજ એવા બે પેટા વિભાગો છે. તેમાં વળી આ પ્રત્યેક પેટાવિભાગના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે પ્રકારો છે. સ્થલચરના ચતુષ્પદ (ચોપગાં બાનવર) અને પરિસર્પ એમ બે ભેદો છે. તેમાં વળી પરિસર્પના ઉરગ (પેટે ચાલનારા) અને ભુજગ (હાથ વડે ચાલનારા) એમ બે અવાંતર ભેદો છે. આ પ્રમાણેના સ્થલચરના ચતુષ્પદાદિ પ્રકારોના તેમજ ખેચરના જલચરની જેમ ચાર ચાર ભેદો ઘટાવી લેવા. આનો સારાંશ નીચે મુજબ રજુ કરી શકાય:—

^૧ આમ હોવાથી નારક, માનવ અને દેવની પેઠે લોકને વિશે એવું કાંઈ ખાસ ક્ષેત્ર નાહી; એ તો સમગ્ર લોકના બધાં બાજમાં છે.

જલચરના અવાંતર લેહો—

જલચરહિના સંલેપથી આ પ્રમાણે પ્રકારો પડે છે, જ્યારે વિસ્તારથી વિચારતાં જલ-ચરના (૧) મત્સ્ય, (૨) કચ્છપ (કાચળો), (૩) ગ્રાહ, (૪) મગર અને (૫) શિશુમાર એમ પાંચ લેહો પડે છે. તેમાં વળી મત્સ્યના અનેક પ્રકારો છે. જેમકે તિમિ, લતમિંગલ, તંદુલ-મત્સ્ય, રોહિત-મત્સ્ય વગેરે. કચ્છપના હાડકાં અને માંસની બહુલતાને કિદેશીને અસ્થિ-કચ્છપ અને માંસ કચ્છપ એવા બે પ્રકારો છે. ગ્રાહના (૧) દિલી, (૨) વેદગ, (૩) મુદ્દય (૪) પુલક અને (૫) સ્ત્રીમાકાર એમ પાંચ પ્રકારો છે મગર બે જાતના છે:—(૧) સૌંદમગર અને (૨) મઈમગર. શિશુ-માર તો એક જ જાતના હોય છે.

ચતુષ્પદાદિના પેટાવિભાગો—

ચતુષ્પદના (૧) એક ખરીવાળા પગવાળા, (૨) ૪ બે ખરીવાળા પગવાળા, (૩) ૪ ગંડી એવા પગવાળા અને (૪) ૯ લાંબા નખ(નહોર)વાળા પગવાળા એમ ચાર પ્રકારો છે. એવી રીતે ઉર:પરિસપ્ના પશુ (૧) અહિ, (૨) અજગર, (૩) આસાલિક અને (૪) મહોરગ એમ ચાર

૧ એના સ્વરૂપ માટે જુઓ ઋષભ-પચારિકા (પૃ. ૧૩૬-૧૪૧).

૨ આની વિશેષ માહિતી માટે જુઓ પ્રજ્ઞાપના (સ. ૨૩) તેમજ લોકપ્રકાશ (સ. ૬, શ્લોક ૧૫-૧૭).

૩ આ જીવોની ખરી બિન્ન નથી—છૂટી નથી—એકત્ર સંધાયેલી છે અને તેઓ વાગોળતા નથી. પ્રજ્ઞાપના (સ. ૩૪)મા સૂચવ્યા મુજબ ધોડો, ખચ્ચર, ગધેડો, કંદલક, બાવતક વગેરે ઉદાહરણરૂપે રજુ કરાય છે.

૪ જિંટ, બળદ, મવય, રોહ, બકરો, પાડો, મૂઝ, સાખર, સૂઅર, મેદું, શરમ, ચમર, કુરંગ, વગેરે. આ જીવોની ખરીમા વચ્ચે ફાટ છે અને તેઓ વાગોળે છે

૫ પ્રજ્ઞાપનાની વૃત્તિ પ્રમાણે સોનીનું એક જાતનું ઉપકરણ, એરણ; જ્યારે ઉત્તરાર્ધચંદ્રનની વૃત્તિ પ્રમાણે પસનું બીજોકાં.

૬ હાથી, ગેડો વગેરે.

■ સિંદ, વાઘ, તરસ, દીપડો, ચિત્તો, રીંછ, શિયાળ, બિલાડી, કુતરો, ચિત્કારી કુતરો, સસઈ વગેરે.

૮ સર્પોની વિવિધ જાતો વગેરે માટે જુઓ ચિત્રમયજગત (વ. ૧૨, અં. ૭) તો ' સર્પોનું સામાન્ય ' નામનો લેખ

■ આ સમૂહમાં આણી છે— એ જર્મન હોયું જ નથી. વળી એની ઉત્પત્તિ મનુષ્ય-સ્ત્રીની બહાર હોતી નથી તેમા પણ વળી લવણોદય અને કાલોદયિમા એનો સંભવ નથી. વળી અકર્મબૂમિમા પણ એને માટે સ્થાન નથી. એ તો કેવળ પદર કર્મ—બૂમિઓમા અને મુગધિકોના સમયમા પાંચ મહા-વિદેહમા, ચકવર્તી, વાસુદેવ જેવા રાજાઓની સેનાના નાશ વખતે તેમજ નગર, ગામ, બેટ વગેરેના વિનાશ સમયે એની નીચે સંપૂર્ણનથી ઉત્પન્ન થાય છે. ઉત્પત્તિ-સમયે એના શરીરની અવગણના

પ્રકારો છે. તેમાં વળી અહિના 'દર્વીકર' અને 'મુકુલી' એવા બે ભેદો છે અને આ પ્રત્યેકના 'અનેક' પેટા-ભેદો છે. અજગરના ભેદો નથી. એવી રીતે આસાલિકના પણ નથી. મહોરગના તો 'અનેક' પ્રકારો છે. ભુજપરિસર્પના અનેક પ્રકારો છે. જેમકે નોળિયો, 'મંગુઝ', ઉંદર, ગરોળી, છછુંદર, સેરડો, ઘો, 'પ્રતિલાદિકા', સેઠ, સલ્લ, સરંડ, સાર, ખોર, છીરવિરાલિયા વગેરે.

ફક્ત અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી હોય છે, પરંતુ વધતી વધતી તે છેક આર યોજન જેવી લાંબી થાય છે. એની જાડાઈ અને પહોળાઈ પણ તે પ્રમાણે વધે છે. (આ પ્રમાણેના શરીરના ઉત્કર્ષને લઈને જીવસમાસમાં એને દ્વિન્દ્રિય તરીકે ઓળખાવેલ છે. પરંતુ તેની સત્યતા તો કેવલી જાણે). એ અચાની છે, અસંરી છે અને મિથ્યાદષ્ટિ છે. સાસ્વાદન-સમ્યક્તી પણ નથી અંતમુહૂર્તમા જ એ મરણ પામે છે અને એનું જે સ્થળે મૃત્યુ થાય છે ત્યાં એના શરીર જેવડો ખાડો પડી જાય છે. આ ખાડો જાણે કુધાતુર રાક્ષસિની હોયતી એમ એમા ચકવર્તી જેવાની સેના, નગર વગેરે સમાઈ જાય છે.

૧ દર્વી એટલે ફેણ; જેના દેહની આકૃતિ ફેણવાળી હોય તે 'દર્વીકર' છે, જ્યારે જેની આકૃતિ ફેણ વિનાની હોય-ફેણ બનાવવાની શક્તિ વિનાનો તે 'મુકુલી' છે.

૨ દર્વીકરના આશીવિષ, દહિવિષ, ઉગ્રવિષ, ભોગવિષ, ત્વગ્વિષ, લાલાવિષ, ઉચ્છ્વાસવિષ, નિઃશ્વાસવિષ, કૃષ્ણ સર્પ, સ્વેદ સર્પ, કઠોદર વગેરે ભેદો છે જેની દાદમા એર હોય તે 'આશીવિષ' કહેવાય છે, 'જંજૂ' દ્વીપ જેવડા શરીરને એરવાળું બનાવવાની એનામા શક્તિ છે. આ તો એનું સામર્થ્ય દર્શાવે છે, ખાડી આવડું શરીર હોવું નથી તેમજ કોઈ આશીવિષે આવી રીતે પોતાનું જોર અજમાવ્યું નથી તેમ કોઈ અજમાવશે પણ નહિ. જેની દષ્ટિમાં એર હોય તે 'દહિવિષ'; જેનું એર ભયંકર છે તે 'ઉગ્રવિષ'; જેના ભોગમા-શરીરમાં એર હોય તે 'ભોગવિષ'; જેની ત્વમામા-ચ મઢીમાં એર હોય તે 'ત્વગ્વિષ'; મુખમાથી પડતી લાળમા એરવાળો તે 'લાલાવિષ'; જેના ઉચ્છ્વાસમા એર હોય તે 'ઉચ્છ્વાસવિષ'; અને જેના નિઃશ્વાસમાં એર હોય તે 'નિઃશ્વાસવિષ'.

૩ મુકુલીના અનેક પ્રકારો પ્રજ્ઞાપના (સ. ૩૫)થી જાણવા. અત્ર તો 'ગોનસ'નો ઉલ્લેખ કરવો ખસ ધરી.

૪ કોઈ આંજળ જેવડા, કોઈ બેથી નવ આંજળ સુધીના, કોઈ વિતરિન (વેત) અર્થાત્ આર આંજળ જેવડા, કોઈ ગલિ (દાય) જેવડા, કોઈ કુક્ષિ જેવડા, કોઈ ધનુષ્ય જેવડા, કોઈ ગાઢ જેવડા, કોઈ યોજન જેવડા, સો યોજન જેવડા અને છેક દળર યોજન જેવડા પણ હોય છે. અર્થાત્ એક આંજળથી માંડીને તે દળર યોજન સુધીના મહોરગ છે. આ મહોરગની ઉત્પત્તિ મનુષ્ય-ક્ષેત્રમાં નથી. એની ઉત્પત્તિ જળમાં નદિ કિન્દુ જૂમિ (સ્વર્ગ) ઉપર છે. તેમ છતાં તે સ્વર્ગ ઉપર તેમજ જળમાં ચાલી શકે છે.

૫ આશ્ચર્ય જેવી વાત છે કે અંગ્રેજીમાં પણ એનું એ જ મંગૂઝ (mungoose) નામ છે. એ એક જાતનો નોળિયો છે.

૬ આ તેમજ આના પછીના શબ્દોનો યુગ્મરતી અર્થ જાણવામા નથી; આ નામે પ્રજ્ઞાપના (સ. ૩૫) મા મુચવામાં છે.

ખેચરના ચાર લેહો—

ખેચર (પક્ષી)ના ચાર પ્રકારો છે.—(૧) ચર્મપક્ષી, (૨) લોમપક્ષી, (૩) સમુદ્રગ-
પક્ષી અને (૪) વિતતપક્ષી. આમાંના પહેલા બે પ્રકારના અનેક લેહો છે, જ્યારે બાકીનાના
લેહો નથી તેમજ તેમનું અસ્તિત્વ પણ મનુષ્યલોકમાં નથી.

તિર્થચોની ભવ-સ્થિતિ—

પૃથ્વીકાયની ઉત્કૃષ્ટ ભવ-સ્થિતિ ઓઘથી ચાને સમુદાયની અપેક્ષાએ ૨૨૦૦૦ વર્ષની છે,
જ્યારે મૃદ્ધ પૃથ્વીની ઉત્કૃષ્ટ ભવ-સ્થિતિ ૧૦૦૦ વર્ષની, કુમાર-મૃત્તિકાની ૧૨૦૦૦ વર્ષની,
રેતીરૂપ પૃથ્વીની ૧૪૦૦૦ વર્ષની, મનઃશિલાની ૧૬૦૦૦ વર્ષની, શકરા-પૃથ્વીની ૧૮૦૦૦
વર્ષની અને ખત્તર જેવી ખર પૃથ્વીની ૨૨૦૦૦ વર્ષની છે. અગ્નિકાય, તેજસ્કાય, વાયુ-કાય, પ્રત્યેક
વનરપતિ-કાય અને સાધારણ વનરપતિ-કાયની ઉત્કૃષ્ટ ભવ-સ્થિતિ અતુલ્ય ૭૦૦૦ વર્ષોની,
ત્રણ અહોરાત્રની, ૩૦૦૦ વર્ષોની, ૧૦૦૦૦ વર્ષોની અને અંતર્મુદ્દર્તની છે. આ બધા એકેન્દ્રિયો
બાહર સમજવા, કેમકે સર્વે સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિયોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય અંતર્મુદ્દર્તનું જ છે.

દ્વીન્દ્રિયની, ત્રીન્દ્રિયની અને ચતુરિન્દ્રિયની ઉત્કૃષ્ટ ભવ-સ્થિતિ અતુલ્ય ૧૨ વર્ષ, ૪૬ દિવસ
અને ૬ મહિના છે. તિર્થચ પચેન્દ્રિયના સંમૂર્ધિમ અને ગર્ભજ બોલા બે લેહો છે. તે પૈકી સંમૂ-
ર્ધિમ જલચર, ચતુષ્પદ, ઉરગ, ભુજગ અને ખેચરની ઉત્કૃષ્ટ ભવ સ્થિતિ અતુલ્ય ૫૫૦૦ કોટિવર્ષ,
૮૪૦૦૦ વર્ષ, ૫૩૦૦૦ વર્ષ, ૪૨૦૦૦ વર્ષ અને ૭૨૦૦૦ વર્ષની છે, જ્યારે ગર્ભજ જલચર,
ચતુષ્પદ, ઉરગ, ભુજગ અને ખેચરની ઉત્કૃષ્ટ ભવ-સ્થિતિ પૂર્વ કોટિ વર્ષ, ત્રણ પલ્લોપમ, પૂર્વ
કોટિ વર્ષ, પૂર્વ કોટિ વર્ષ અને પલ્લોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી છે. સર્વે તિર્થચ છવોની
જઘન્ય ભવ-સ્થિતિ તો અંતર્મુદ્દર્તની જ છે.

શ્રીરત્નશેખરસૂરિ લઘુક્ષેત્રસમાસમા નિરૂપિત ગાથા દ્વારા કેટલાંક ચોપગાં
જનાવરોનું આયુષ્ય સૂચવે છે:—

૧ ચર્મીતમક પાખવાળા તે ' ચર્મપક્ષી ' કહેવાય છે. એના નામે પ્રજાપતિ (સ. ૩૬)મા
તેમજ લોકપ્રકાશ (સ. ૬, શ્લો. ૧૦૩)મા છે. જેમકે વગ્ધુલિ (વડવાયુજ, વાગધુ), આમા
મીડિયુ, બારંક, સમુદ્ર-નાયક (ઋષિનાતો કાવડો), પક્ષિવિરાલિક વગેરે.

૨ રવાડીવાળા પાખવાળા પક્ષીઓ ' લોમપક્ષી ' કહેવાય છે એના પણ નામે પ્રજાપતિ
(સ. ૩૬)મા તેમજ લોકપ્રકાશ (સ. ૬, શ્લો. ૧૦૬-૧૦૭)મા છે જેમકે, કલદસ, કણ્ઠવ,
કંક, કંક, કુગ, ચક્રવાક, ચક્રાર, કૌચ, સારસ, ક્ષિપ્રજન, કુકડો, તીવર, વાવરી, દારિત, કોપલ,
આતક, ખજન, ગીધ, સમડી ચક્રો, નાજ, સારિકા, ચતપત્ર, બગાજ, કુમકાર, દુર્ગ, ધુવડ,
દાત્યક વગેરે તેમજ ૪૨૮મા ૧૪મા સૂચવેલા નામે.

૩ ઉડતી વેળા પણ જેની પામે દાનડાની જેમ બીડાવેલી હોય છે તે ' સમુદ્રગપક્ષી '
કહેવાય છે.

૪ ઉડતું ન હોય ત્યારે સ્થિર બેઠું હોય ત્યારે પણ જેની પાખ વિગરેલી હોય-બીડા-
વેલી ન હોય તે ' વિતતપક્ષી ' છે.

૫ આટલે સુધીના આયુષ્યવાળા સખ્યાત આયુષ્યવાળા ગણાય છે.

૬ આ મુસલિકની અપેક્ષાએ સમજવું.

“ મનુઆસમગયાઈ, હયાઈ ચરંસજાઈ અટંસા ।

ગોમહિસુદ્ધવરાઈ, પળંસ સાળાઈ દસમંસા ॥ ૧૮ ॥

હચાઈ તિરચ્છાળ વિ પાયં સન્વારણસુ સારિથં ।

તદ્યારસેસિ કુલગરનયજિણચમ્માહૃત્પત્તી ॥ ૧૯ ॥

અર્થાત્ મનુષ્યના આયુષ્ય જેટલું આયુષ્ય હાથી, સિંહ, અષ્ટાપદ વગેરેનું હોય એનાથી થોડું. ભાગે ઘોડા વગેરેનું હોય બકરા, ઘેટા, શિયાળ વગેરેનું આઠમે ભાગે, ગાય, ભેંસ, હરણ, ઊંટ, ગધેડાં વગેરેનું પાંચમે ભાગે અને કૂતરા વગેરેનું દશમે ભાગે આયુષ્ય છે. આ પ્રમાણે તિથં એના આયુષ્ય પ્રાયઃ સર્વ આરાઓમા સરખા હોય. ત્રીજા આરાના અંતમાં કુલકરેની નીતિ, જિન-ધર્મ, બાહર અગ્નિકાય વગેરે ઉત્પન્ન થાય.

* પ્રાણીઓનું વર્તમાનકાલમાં આયુષ્ય—

આ પ્રથમ કાલમા કેટલાંક પ્રાણીઓ પ્રાયઃ વધારેમાં વધારે કેટલા વર્ષ જીવે તે હકીકત નીચે મુજબ ઠાંકા દ્વારા રજુ કરવામાં આવે છે:—

જીવ	વર્ષ	જીવ	વર્ષ	જીવ	વર્ષ	જીવ	વર્ષ
કાચબો	૧૦૦૦	હરણ	૨૪	સારસ	૬૦	સમડી	૫૦
હાથી	૧૨૦	ગધેડો	„	ગરોળી	૧	વાગોલ	„
સિંહ	૧૦૦	ગેડો	૨૦	ઉંદર	૨	બપેચા	૩૦
વાધ	૬૪	કૂતરો	૧૬	ઘેટું	૧૬	સૂડો	૧૨
સુવર	૫૦	બકરી	„	સસહું	૧૪	સર્પ	૧૨૦
ઘોડો	૪૦	શિયાળ	૧૩	કૌચ	૬૦	માછલું	૧૦૦૦
ગાય	૨૫	બિલાડી	૧૨	મરઘો	„	ગરોળી	૧
બળદ	„	હંસ	૧૦૦	બગલો	„	વીંછી	૦૧
ભેંસ	„	કાગડો	„	ધુવડ	૫૦	કાકીડો	૧
ઊંટ	„	ગીધ	„	ચીબરી	„	બુકંબારી	૦૧

૧ જાયા-મનુષ્યાયુ.મમગજાદિ હયાદિ ચતુરંશોઽજાદિ અષ્ટમાંશ : ।

ગો-મહિયો-હૃદયરાદિ પદ્મમાંશઃ શ્વાદિ દશમાંશઃ ॥

હયાદિ તિરચ્છામપિ પ્રાયઃ સર્વાંરકેષુ સદૃશમ્ ।

તૃતીયારશેષે કુલકરનયજિનચર્માપુત્પત્તિઃ ॥

૨ એના સ્વરૂપ માટે જુઓ ઋષ્યસ-પંચાશિકા (૫.૩૮-૪૬).

૩ જુઓ વૈનહિતોપદેશ ભા ૧ (૫. ૧૧૧-૧૧૨).

તિર્થંચોની કાયસ્થિતિ —

સૂક્ષ્મ નિગોદના જીવોની કાય-સ્થિતિ ત્રણ પ્રકારની છે:—(૧) અનાદિ અનંત, (૨) અનાદિ સાંત અને (૩) સાદિ સાંત. જે જીવો કદાપિ અનાદિ સૂક્ષ્મ નિગોદમાંથી નીકળ્યા નથી અને નીકળવાના પણ નથી તેમની કાય-સ્થિતિ અનાદિ અનંત છે. એ અનંત પુદ્ગલ-પરાવર્ત જેટલી છે. જેઓ અનાદિ સૂક્ષ્મ નિગોદમાંથી હજી બહાર નીકળ્યા નથી પરંતુ લવિષ્યમાં નીકળનાર છે, તેમની સ્થિતિ અનાદિ સાંત છે. આ સ્થિતિ પણ અનંત પુદ્ગલ-પરાવર્ત જેટલી છે, કેમકે અનાદિ સૂક્ષ્મ નિગોદરૂપ અવસ્થામાં એમનો જેટલો કાળ ગયો તે અનંત છે અને કેટલાકનો તો ભાવિ-કાલ પણ અનંત છે.^૧ વ્યવહાર-રાશિમાં આવીને ફરીને જેઓ સૂક્ષ્મ નિગોદમાં જાય છે, તેમની કાય-સ્થિતિ સાદિ સાંત છે. એવું માપ કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી છે. ક્ષેત્રથી વિચારીએ તો લોકાકાશ જેવડા અસંખ્ય આકાશ-ખંડના પ્રદેશોમાંથી પ્રત્યેક સમયે એકેક પ્રદેશ લઇ લેતાં જેટલા કાલ-ચક્રો વ્યતીત થાય તેટલી એની કાય-સ્થિતિ છે. આ કાલ-ચક્રો અસંખ્ય છે, કેમકે જૈન દર્શન પ્રમાણે ક્ષેત્ર કાળ કરતા સૂક્ષ્મ છે, કારણ કે અંશુલ પ્રમાણ આકાશ-શ્રેણિના આકાશ-પ્રદેશોની સંખ્યા અસંખ્ય ઉત્સર્પિણીના ક્ષણો (સમયો) જેટલી થાય છે. સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય, સૂક્ષ્મ અજકાય, સૂક્ષ્મ તેજસ્કાય અને સૂક્ષ્મ વાયુકાયની કાય-સ્થિતિ કાળથી તેમજ ક્ષેત્રથી એટલી જ અને ઓછથી વિચારતા સૂક્ષ્મપણામાં એટલો જ હોય પ્રસંગત: એટલું ઉમેરીશું કે આવલિના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં જેટલા સમયો છે તેટલા પુદ્ગલ-પરાવર્ત જેટલી ઉત્કૃષ્ટ કાય-સ્થિતિ એકેન્દ્રિયપણામાં, તિર્થંચપણામાં, અસંજીપણામાં, વનસ્પતિપણામાં અને નપુંસકપણામાં છે.

પૃથ્વીકાય, અજકાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય અને પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય એ પાંચ જાતના બાહર જીવોની તેમજ બાહર સાધારણ વનસ્પતિકાય પૈકી દરેકની ઓછથી ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમની છે. એક આગળના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં જેટલા આકાશ-પ્રદેશો પડેલા છે તે પૈકી સમયે સમયે એકેક કાઠતા જેટલી ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી થાય તેટલી બાહર વનસ્પતિની કાય-સ્થિતિ છે. વળી સૂક્ષ્મત્વ કે બાહરત્વની વિવક્ષા કર્યા વિના જો નિગોદની ઓછથી કાય-સ્થિતિ વિચારવામાં આવે તો તે અઢી પુદ્ગલ-પરાવર્તના છે પૃથ્વી પૃથ્વી વિચારતા પર્ણાં બાહર પૃથ્વી-કાયની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ ૧,૭૬,૦૦૦ વર્ષોની છે, કેમકે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા પૃથ્વીકાય જીવ વધારેમાં વધારે આઠ લવ મુઘી ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા પૃથ્વીકાય તરીકે ઉત્પન્ન થાય. એ પ્રમાણે પર્ણાં બાહર એવા અજકાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય જીવોની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ અનુક્રમે ૫૬,૦૦૦ વર્ષ, ૨૪ દિવસ, ૨૪,૦૦૦ વર્ષ અને ૮૦,૦૦૦ વર્ષની છે. આ સર્વ જીવોનો લઘિ-અપર્યાપ્તની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો તેમની ઉત્કૃષ્ટ કાય-સ્થિતિ અંતર્મુદ્તની છે.

પર્ણાં દીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુર્ગિન્દ્રિયની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ અનુક્રમે સંખ્યાત વર્ષોની, સંખ્યાત દિવસોની અને સંખ્યાત મહિનાઓની છે. સંખ્યાત તિર્થંચ પંચેન્દ્રિયની ઉત્કૃષ્ટ કાય-

૧ આ પ્રમાણે ભાવિ-કાલ અનંત હોવા છતાં તેનો અંત આવે છે એ ઉપરથી આ અનંતનો સાપેક્ષ અર્થ જાણવો બાકી રહે છે.

સ્થિતિ સાત પૂર્વ કોટિ વર્ષની છે, કેમકે ઉત્કૃષ્ટ યાને પૂર્વ કોટિ વર્ષના આયુષ્યવાળા સંમૃદ્ધિમ જલચર તરીકે લાગલાગટ વધારેમાં વધારે સાત વાર ઉત્પત્તિ સંભવે છે. આવે જલચર આઠમી વાર તિર્થંચ તરીકે ઉત્પન્ન થાય તો તે અસંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા ગર્ભજ તિર્થંચ તરીકે જ જન્મે અને ત્યાંથી મરીને દેવ જ થાય. ગર્ભજ તિર્થંચ પંચેન્દ્રિયની ઉત્કૃષ્ટ કાય-સ્થિતિ ત્રણ પદ્યોપમ ઉપરાંત સાત પૂર્વ કોટિ વર્ષની છે. જેમકે, સંખ્યાત આયુષ્યવાળા ગર્ભજ તિર્થંચોને વિષે એક પૂર્વ કોટિ વર્ષ સુધી જીવનારાનો સાત વાર લાગલાગટ જન્મ સંભવે છે. આઠમી વાર બે તે તેમાં ઉત્પન્ન થાય તો તે અસંખ્યાત આયુષ્યવાળો જ થાય અને એની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રણ પદ્યોપમની હોય અને તે મરીને દેવ-ગતિમાં જ જાય

મનુષ્ય-ગતિનું લક્ષણ—

મનુષ્યગતિનામકમૌદયરૂપત્વં મનુષ્યગતેર્લક્ષણમ્ । (૧૬૧)

અર્થાત મનુષ્ય-ગતિ-નામ-કર્મનો ઉદય ‘ મનુષ્ય-ગતિ ’ કહેવાય છે.

મનુષ્યના બે વિભાગો—

મનુષ્યના આર્ય અને મ્લેચ્છ એમ બે વિભાગો પડે છે, એ હકીકત અંધકાર નીચે મુજબ નિદેશે છે:—

મનુષ્યા દ્વિવિધાઃ, આર્ય-મ્લેચ્છભેદાત્ ।

આર્ય અને મ્લેચ્છનાં લક્ષણો—

**હિંસાઽસત્યાદિદેયધર્માદ્ દુરોભવનશીલત્વમાર્યસ્ય, તદ્વિપરીતસ્વ-
રૂપત્વં તુ મ્લેચ્છસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૭૦-૧૭૧)**

અર્થાત્ હિંસા, અસત્ય ઇત્યાદિ દેય ધર્મથી દૂર રહેવાના સ્વભાવવાળાને ‘ આર્ય ’ સમજવા, ત્યારે એથી વિપરીત લક્ષણવાળાને ‘ મ્લેચ્છ ’ જાણવા.

આર્યના ભેદ-પ્રભેદ—

આર્યનું લક્ષણ આપણે વિચાર્યું એટલે હવે આર્યના પ્રજાપના (પ. ૧, સુ. ૩૭) માં

૧ આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પ્રજાપના (પ ૧, સુ. ૪૭) ની શ્રુતિના ૫૫મા પત્રમાં નીચે મુજબ આપણી છે:—

“ આરાદ્-દેયધર્મેન્વો યાતાઃ-પ્રાપ્તા ડવાદેયધર્મેરિત્યાર્યાઃ । ”

તત્પ્રાર્યશબ્દ (પ. ૧૪૨) માં તે નીચે મુજબ સ્પષ્ટાષ્ટ છે:—

“ ગુરોરુગરદ્ધિર્વા અર્યન્તે-મેલ્યન્તે દિત્યાર્યાઃ । ”

ખતાવેલા પ્રકારે તરફ નજર કરીશું તો જણાશે કે પ્રથમ તો આર્યના ઋદ્ધિ-પ્રાપ્ત અને અઋદ્ધિ-પ્રાપ્ત એવા બે ભેદો પડે છે. તેમાં વળી ઋદ્ધિપ્રાપ્ત આર્યના તીર્થ કર, ચક્રવર્તી, બલદેવ, વાસુદેવ, વિદ્યાધર અને ચારણ એમ છ પ્રકારો છે.^૨ અઋદ્ધિપ્રાપ્ત આર્યોના ક્ષેત્ર-આર્ય, જાતિ-આર્ય, કુલ-આર્ય, કર્મ-આર્ય, શિલ્પ-આર્ય, જ્ઞાન-આર્ય, ભાષા-આર્ય, ચારિત્ર-આર્ય અને દર્શન-આર્ય એમ નવ ભેદો પડે છે. તેમાં આર્ય-દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા 'ક્ષેત્ર-આર્ય' કહેવાય છે. પ્રચરત 'ઇલ્ય જાતિમાં જન્મેલા 'જાતિ-આર્ય' કહેવાય છે. ઉગ્ર, ભોગ, રાજન્ય, ઇક્ષ્વાકુ, શાત અને કુરુ કુળમાં જન્મેલા 'કુલ-આર્ય' કહેવાય છે. વસુ, સુતર, કપાસ, માટીનાં વાસણ વગેરેનો વ્યાપાર કરનારા 'કર્મ-આર્ય' કહેવાય છે. દરજી, સાળવી, છત્રી બનાવનાર, મશાક બનાવવાવાળા (કૃતિકાર), કાંકણકાંકણ (પાવડી) બનાવનારા, સાદરી બનાવનારા ઇત્યાદિ 'શિલ્પ-આર્ય' કહેવાય છે. જેઓ અર્ધભાગથી ભાષા બોલે છે તેઓ 'ભાષા-આર્ય' કહેવાય છે. જ્ઞાનવાળા 'જ્ઞાન-આર્ય', દર્શનવાળા 'દર્શન-આર્ય' અને ચારિત્રવાળા 'ચારિત્ર-આર્ય' કહેવાય છે.

ક્ષેત્ર-આર્યો કર્મભૂમિમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. આ કર્મભૂમિનું લક્ષણ એ છે કે—

સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપમોક્ષમાર્ગજ્ઞાતૃત્વોપદેષ્ટત્વાદોનામુત્પત્તિસ્થાન-રૂપત્વં કર્મભૂમેર્લક્ષણમ્ । (૧૭૨)

અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનાદિક મોક્ષ-માર્ગના જાણકાર તેમજ તેના ઉપદેશક પ્રમુખના ઉત્પત્તિસ્થાનને 'કર્મભૂમિ' કહેવામાં આવે છે. કૃષિ, મસી અને અસિનો જ્યાં વ્યવહાર હોય તે 'કર્મભૂમિ' જાણવી અને બાકી બધી ભૂમિ 'અકર્મભૂમિ' સમજવી.

૧ આના સ્વરૂપ માટે જુઓ નેપુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (પૃ. ૨૦૯-૨૧૬).

૨ તત્ત્વાર્થશેખર (પૃ. ૧૪૪) માં તો ઋદ્ધિ-પ્રાપ્ત આર્યના જુદા, ક્રિયા, વિક્રિયા, તપ, બળ, ઔષધ, રસ અને ક્ષેત્ર આશ્રીને આઠ ભેદો પાડવામાં આવ્યા છે. આના વળી અવાતર ભેદો પણ ત્યાં દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

૩ તત્ત્વાર્થશેખર (પૃ. ૧૪૨) માં આને બેઠે પાંચ ભેદો છે. જેમકે ક્ષેત્ર-આર્ય, જાતિ-આર્ય, કર્મ-આર્ય, ચારિત્ર-આર્ય અને દર્શન-આર્ય. કર્મ-આર્યના જે મુખ્ય અને અવાતર ભેદો ત્યાં દર્શાવાયા છે તે નોંધવા જેવા છે, પરંતુ અંધ-ગૌરવના બળથી તે તથાથી જ જોઈ લેવા ભક્ષામણ્ય કરાય છે.

૪ આની સંખ્યા 'હરત' ક્ષેત્ર આશ્રીને ૨૫ાની છે એ દેશોમાં જ તીર્થ કર, ચક્રવર્તી, બલદેવ અને વાસુદેવનો જન્મ થાય છે, માટે તો એ 'આર્ય'દેશ કહેવાય છે આ પ્રત્યેક દેશના તેમજ તેની રાજધાનીના નામ માટે જુઓ ચૈરાચ્ચરસૂત્ર (પૃ. ૨૭૦).

૫ અબલક, કલિંદ, વેદેદ, વેદજ, હરિત અને સુચ્યુ એમ છ જાતની ઇલ્ય જાતિઓ છે.

૬ આભિનિષેધિક વગેરે પાંચ જ્ઞાન આશ્રીને એના પાંચ ભેદો પડે છે.

૭ આના સરાગ દર્શન-આર્ય અને વીતરાગ દર્શન-આર્ય એ બે મુખ્ય પ્રકારો છે તેમાં પ્રથમના નિસર્ગ-રચિ, ઉપદેશ-રચિ ઇત્યાદિ દસ ભેદો છે (જુઓ પૃ. ૧૨૪-૧૨૬), બીજાને બીજાના ઉપશાન-કપાય અને ક્ષીણ-કપાય એવા બે મુખ્ય ભેદો છે વળી આ પ્રત્યેકના અવાતર ભેદો પણ છે. જુઓ પ્રજ્ઞાપના (પૃ. ૧, સ. ૩૭)

૮ સામાયિક વગેરે પાંચ ચારિત્ર આશ્રીને એના પાંચ મુખ્ય પ્રકારો પડે છે. એ પ્રત્યેકના અવાતર ભેદો પણ છે જુઓ પ્રજ્ઞાપના (પૃ. ૧, સ. ૩૭)

કર્મભૂમિઓ અને અકર્મભૂમિઓની સંખ્યા—

જંબુ, ધાતકી અને પુષ્કરાર્ધ એ અઢી દ્વીપમાંનાં પાંચ ભરત, પાંચ ઐરાવત, અને પાંચ મહાવિદેહ એ પંદર ક્ષેત્રો કર્મભૂમિમાં ગણાય છે. મહાવિદેહમાં આવેલ ઉત્તરકુરુ અને દેવકુરુ તેો અકર્મભૂમિ ગણાય છે, કેમકે એમાં હૈમવત વર્ષ, હૈરણ્યવત વર્ષ, હરિ વર્ષ, અને રમ્યક વર્ષ એ ક્ષેત્રોની પેઠે યુગલ-ધર્મ હોવાને લીધે ચારિત્રનો કદાપિ સંભવ નથી. આથી સમજાય છે કે પાંચ ઉત્તરકુરુ, પાંચ દેવકુરુ, પાંચ હૈમવત, પાંચ હરિ, પાંચ રમ્યક અને પાંચ હૈરણ્યવત એમ ત્રીસ અકર્મભૂમિઓ છે. વળી ૫૬ અંતરદ્વિપો પણ ભોગભૂમિ યાને અકર્મભૂમિ ગણાય છે. કર્મભૂમિમાં પણ ૯ આર્ય-દેશોમા જેઓ રહે છે તેઓ જ આર્ય કહેવાય છે. એટલે કર્મભૂમિમાંના ષાકીના ભાગમા રહેનારા પણ અકર્મભૂમિના રહેવાસીની પેઠે ‘એર્ય’ ગણાય છે.

મનુષ્યોની સંખ્યા—

પર્યાપ્ત ભક્ષજ મનુષ્યોની જઘન્ય સંખ્યા પાંચમા વર્ગ અને છઠ્ઠા વર્ગના ગુણાકાર જેટલી છે. એક વિવક્ષિત શશિને તેનાથી જ ગુણતાં જે ગુણાકાર આવે તે ‘વર્ગ’ કહેવાય છે. એકનો વર્ગ એક જ આવે છે, તેમાં કંઈ વૃદ્ધિ થતી નથી; વાસ્તે જૈન દર્શનમા આને વર્ગ તરીકે ગણવામાં આવતો નથી. એનો વર્ગ ૨^૨ યાને ચાર થાય છે. આ પહેલો વર્ગ છે. એનો વર્ગ ૨^૪ યાને સોળ તે બીજો વર્ગ છે. એનો વર્ગ ૨^૮ યાને ૨૫૬ તે ત્રીજો વર્ગ છે. એનો વર્ગ યાને ૨^{૧૬} યાને ૬૫૫૩૬ તે ચોથો છે. એનો વર્ગ ૨^{૩૨} યાને ૪૨૯૪૯૬૭૨૬૬ તે પાંચમો છે. એનો વર્ગ ૨^{૬૪} યાને ૧૮૪૪૬૭૪૪૦૭૩૭૦૬-૫૫૧૬૧૬ તે છઠ્ઠો વર્ગ છે. પાંચમા અને છઠ્ઠા વર્ગનો ગુણાકાર ૨^{૯૬} યાને ૭૯૨૨૮૧૬૨૫૧૪૨૬૪-૩૩૭૫૬૩૫૪૩૬૫૦૩૩૬ આવે છે^{૧૦} અને આ પૂર્વોક્ત જઘન્ય સંખ્યા છે. આ ૧૧૨૯ આંકડાની રકમ પૂર્વ અને પૂર્વાંગથી હયાવી શકાય અને તેમ થતાં તે ૧૧ કોટાકોટિ, ૨૨ લાખકોટિ, ૮૪૦૦૦ કોટિ, ૮૦૦ કોટિ, ૧૦ કોટિ, ૮૧૬૫૩૫૬ એટલા પૂર્વ, ૨૧૭૦૭૦૭ પૂર્વાંગ અને

૧ આના છ ખંડ વગેરેની માદિતી માટે ભુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (પૃ. ૧૯૮-૧૯૯)

૨-૩ આ બે ક્ષેત્રોમા સર્વદા અવસર્પિણીના પ્રથમ આરો પ્રવર્તે છે એના મધૂળ સ્વરૂપ માટે ભુઓ વૈરાગ્યરસ (પૃ. ૨૬૬).

૪-૫ આ બેમા સદા અવસર્પિણીના ત્રીજા ભાગ જેવો પ્રભાવ છે

૬-૭ આ બેમાં સદૈવ અવસર્પિણીનો બીજો આરો પ્રવર્તે છે.

૮ દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ સિવાયના મહાવિદેહની જેમ આ અંતરદ્વિપોમા દરેકા ચોથો આરો વર્તે છે. ।

૯ પ્રત્યેક ભરત અને પ્રત્યેક ઐરાવતમા ૨૫મા આર્ય દેશો છે એટલે પાંચે ભરત અને પાંચે ઐરાવતનો વિચાર કરતા આર્ય-દેશોની સંખ્યા ૨૫૫ ની થાય છે. વળી પ્રત્યેક મહાવિદેહના અત્રીસ ત્રીસ વિજ્યો પણ આર્ય-દેશ છે એટલે ૨૫૫ આર્ય-દેશો ઉપરાંત ૧૬૦ વિજ્યોનો પણ આર્ય-દેશ તરીકે નિર્દેશ કરાય છે.

૧૦ આથી સમજાય છે કે ૨^{૯૬} ને બેથી ૯૬ વાર ભાગી શકાય. આથી તો આ સંખ્યાને ૯૬ છેદનકવાળી ગણવામા આવે છે. સરખાવે અનુયોગદાર (સ. ૧૪૨)મા “ છગ્ગડદ છેઝ-જગદાધિરાસી ” ઉલ્લેખ.

૧૧ $x = 2^{96} \therefore \log x = 96 \log 2 = 96 \times .30103 = 28.89888 \therefore$
the in- tegral part consists of 29 digits

૮૩૫૭૩૬ છે. આ ૨૬ આંકડાની સંખ્યાને ત્રિયમલપદ અને ચતુર્થમલપદની વચ્ચેમાંની ગણી છે.^૧ તેમાં બે બે વર્ગ 'યમલ પદ' કહેવાય છે. છ વર્ગનો સમુદાય 'ત્રિયમલપદ' અને આઠ વર્ગનો સમુદાય 'ચતુર્થમલ' કહેવાય છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો આઠ આઠ આંકડાની સંખ્યા તે યમલપદ, ૨૪ આંકડાની સંખ્યા તે ત્રિયમલપદ અને ૩૨ આંકડાની સંખ્યા તે ચતુર્થમલપદ છે. આથી જોઈ શકાય છે કે ૨૬ આંકડાની સંખ્યા ત્રિયમલપદથી વધારે અને ચતુર્થમલપદથી ઓછી છે, કેમકે તે છઠ્ઠા વર્ગ ૨૬૪ અને સાતમા વર્ગ ૨^{૧૨૮} ની વચ્ચે છે.

સંમૂર્ચિમ મનુષ્યોની જઘન્ય અંખ્યા એક, બે કે ત્રણ છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ તેા અસંખ્યાત છે. સંમૂર્ચિમ તેમજ ગર્ભજ મનુષ્યોની મળીને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યા કાળથી અસંખ્યેય અવસર્પિણી-ઉત્સર્પિણીના સમય જેટલી છે. એક પ્રદેશવાળી શ્રેણિરૂપ અંશુલ જેટલા ક્ષેત્રમાં જેટલા પ્રદેશો છે તેના પ્રથમ વર્ગમૂલને તેના ત્રીજા વર્ગમૂલથી ગુણતાં જે રાશિ આવે તેટલા ક્ષેત્ર-ખંડોને એક સમયમાં સમગ્ર મનુષ્યો મળીને અપહરી લે. આટલી તેની ક્ષેત્રથી મંખ્યા છે.

'Nineteenth Century' (ઓગણીસમી સદી) એ નામના માસિકના ઇ. સ. ૧૯૨૪ ના માર્ચના અંકમાં ૩૩૫ મા પૃષ્ઠમાં પૃથ્વીના જુદા જુદા વિભાગોનું ક્ષેત્રફળ અને તેની જન-સંખ્યા નીચે સુજળ આપેલાં છે:—

વિભાગ	ક્ષેત્ર ચોરસ માઈલ	અંદાજ સંખ્યા
આશિયાતિયા	૩૪, ૫૦, ૦૦૦	૮૦, ૦૦, ૦૦૦
યુરોપ	૩૭, ૫૦, ૦૦૦	૪૦, ૦૦, ૦૦, ૦૦૦
ધ્રુવ પ્રદેશ	૫૦, ૦૦, ૦૦૦
દક્ષિણ અમેરિકા	૬૮, ૦૦, ૦૦૦	૩, ૮૦, ૦૦, ૦૦૦
ઉત્તર અમેરિકા	૮૦, ૦૦, ૦૦૦	૧૨, ૦૦, ૦૦, ૦૦૦
આફ્રિકા	૧, ૧૫, ૦૦, ૦૦૦	૧૮, ૦૦, ૦૦, ૦૦૦
એશિયા	૧, ૭૦, ૦૦, ૦૦૦	૬૧, ૦૦, ૦૦, ૦૦

૧ અનુયોગ-દ્વાર (ય. ૧૪૨)મા કહ્યું છે કે—

“ જઠ્ઠણપદે મણુસ્તા સંસ્થેજ્ઞા સંસ્થેજ્ઞામી કોદોમો ।

તિજમલપયસ્ત ઉવરિં સ્વજમલપયસ્ત દેદ્વા ॥ ”

[જપગ્ન્યપદે મનુષ્યાઃ સંસ્થેયાઃ સંસ્થાતાઃ કોદયઃ ।

ત્રિયમલપદસ્થોપરિ ચતુર્થમલપદસ્થાથઃ ॥]

૨ ધારો કે ૨૫૬ એ એક સંખ્યા છે. એનો પ્રથમ વર્ગમૂલ ૧૬ છે. બીજો ૪ છે અને ત્રીજો

૨ છે. તેમા પ્રથમ વર્ગમૂલ અને ત્રીજા વર્ગમૂલનો ગુણકાર ૩૨ આવે છે. તે પ્રમાણે અત્ર સમજવું.

મનુષ્યોની સ્થિતિ—

સંમૂર્ણિય મનુષ્યોની તેમજ અપર્યાપ્ત યુગલિકોની જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ અંતર્મુદ્તની છે, જ્યારે ગર્ભજ મનુષ્યોની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ ત્રણ પદ્યોપમની અને જઘન્ય ભવસ્થિતિ અંતર્મુદ્તની છે. હેત્રાદિ આશ્રીને વિચારતાં મનુષ્યોનું આયુષ્ય નીચે મુજબ છે:—

મનુષ્ય	જઘન્ય	ઉત્કૃષ્ટ
દેવકુકવાસી પર્યાપ્ત	૩ પદ્યોપમથી ૪ કંઠક ન્યૂન	૩ પદ્યોપમ
ઉત્તરકુરુ " "	" "	" "
હરિ " "	૨ પદ્યોપમથી ૩ કંઠક ન્યૂન	૨ "
રમ્યક " "	" "	" "
હૈમવત " "	૧ પદ્યોપમથી ૩ કંઠક ન્યૂન	૧ "
હૈરણ્યવત " "	" "	" "
અંતરદ્વીપ " "	પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગથી ૩ કંઠક ન્યૂન	પદ્યોપમનો અસંખ્યેય ભાગ
મહાવિદેહ " "	અંતર્મુદ્ત	પૂર્વ કોટિ વર્ષ
ભરત " "	" "	૪૩ પદ્યોપમ
ઐરાવત " "	" "	" "

૧ મનુષ્યના ગર્ભની જઘન્ય ભવ-સ્થિતિ અંતર્મુદ્તની છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ તો બાર વર્ષની છે. (જેમ સિદ્ધરાજની). ઉત્કૃષ્ટ કાપ-સ્થિતિ ચોવીસ વર્ષની છે, કેમકે કોષ મહાપાપી જીવ બાર વર્ષ ગર્ભમાં રહી મરણ પામી ફરીથી ત્યાંને ત્યાં ગર્ભરૂપે બાર વર્ષ રહે; જ્યારે જઘન્ય તો અંતર્મુદ્તની છે. ભગવતી (સ. ૨, ઉ. ૫)માં કહ્યું પણ છે કે—

“મણુસ્સોગમ્યે નં મંતે ! મણુસ્સોગમ્યે તિ કાલ્લો કિયચિરં હોદ ? ! ગોયમા ! જહમેણં એતોમુહુતં, ડકોમેણં વારસ સંવચ્છરાઈં (સુ. ૧૦૧). કાયમવસ્યે નં મંતે ! કાયમવસ્યે તિ કાલ્લો કિયચિરં હોદ ? ! ગોયમા ! જહમેણં એતોમુહુતં, ડકોમેણં વરુવ્વોસં મંવચ્છરાઈં (સુ. ૧૦૨).”

[મનુષ્યગર્ભો મદન્ત ! મનુષ્યગર્ભે इति कालात् कियचिरं भवति ? ! गौतम ! जघन्येन अन्तर्मुहूर्तम्, उत्कृष्टेण द्वादश संवत्सराणि । कायमवस्थो मद्न्त ! कायमवस्थ इति कालात् कियचिरं भवति ? ! गौतम ! जघन्येन अन्तर्मुहूर्तम्, उत्कृष्टेण चतुर्विंशतिः संवत्सराणि ।]

૨ યુગલિકો આશ્રીને આ પ્રભાવે છે. જાણીના ગર્ભજ મનુષ્યોની ને ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ પૂર્વ કોટિ વર્ષની જ છે. ૩ પદ્યોપમનો અસંખ્યેય ભાગ. ૪ અવતર્ષિનીના પદેશ નીચે આરસ નાશીને.

દેવગતિનું લક્ષણ—

પ્રાયશઃ શુભતરાદિલેશ્યાદિપરિણામવત્ત્વે સતિ દેવગતિનામકર્મો-
દયરૂપત્વં દેવગતેર્લક્ષણમ્ । (૧૭૩)

અર્થાત્ ધણું કરીને તો શુભતરાદિક લેશ્યારૂપ પરિણામવાળો દેવગતિરૂપ નામકર્મનો ઉદય
'દેવગતિ' કહેવાય છે.

દેવોના ચાર લેહો—

નિકાય ચાને ઉત્પત્તિ-સ્થાન આશ્રીને દેવના ચાર પ્રકાર પડે છે:—(૧) ^૧ભવનપતિ,
(૨) ^૨વ્યંતર અથવા વાનમંતર, (૩) ^૩જ્યોતિષ્ક અને (૪) ^૪વૈમાનિક.

ભવનપતિનું લક્ષણ—

દેવગતિનામકર્મોદયે સતિ ભવનનિવાસશીલત્વં ભવનપતેર્લક્ષણમ્ ।
(૧૭૪)

અર્થાત્ જેમને વિષે દેવગતિરૂપ નામકર્મનો ઉદય હોય તેમજ ભવનમાં રહેવાનો જેમનો
સ્વભાવ હોય તેઓ 'ભવનપતિ દેવ' સમજાવા.

વ્યંતરનું લક્ષણ—

દેવગતિનામકર્મોદયે વિવિધપ્રદેશેષુ નિવાસશીલત્વે સતિ અનિ-
યતગતિપ્રચારરૂપત્વં વ્યંતરસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૭૫)

૧-૪ આ ચારની વ્યુત્પત્તિ અગ્રક્રમે નીચે મુજબ છે:—

" ભવતેષુ ઘસન્તીતિ ભવનઘાસિનઃ । "

" વિવિધમન્તર-ભવનનગરાવાસરૂપોડયકાશી યેષાં તે વ્યંતરાઃ, અથવા વિગત-
મન્તર-વિશેષો મનુષ્યેભ્યો યેષાં તે વ્યંતરાઃ, યદિયા વિવિધમન્તર-શૈલાન્તરં કન્દરા-
ન્તરં ઘનાન્તરં યા માધ્યરૂપં યેષાં તે વ્યંતરાઃ । ઘનાનામન્તરાણિ ઘનાન્તરાણિ, તેષુ
મયા યાનમન્તરાઃ । ણ્ણોદરાદિત્વાદુભયપદાન્તરાલવર્તી માનમઃ । "

" યોતયન્તિ-પ્રકાશયન્તિ જગદિતિ જ્યોતીર્ષિ-વિમાનાનિ, તેષુ મયા જ્યોતિ-
ષ્કાઃ, યદિયા યોતયન્તિ-શિરોમુકુટોપગૂહિમિઃ પ્રધામણ્ડલકલપૈઃ સૂર્યાદિમણ્ડલૈઃ પ્રકાશ-
યન્તીતિ જ્યોતિષો-દેશાઃ સૂર્યાદયઃ, જ્યોતિષ ષઽ જ્યોતિષ્કાઃ । "

' વિવિધં માન્યન્તે-હપશુડ્યન્તે પુણ્યવદ્વિર્જીવૈરિતિ વિમાનાનિ, તેષુ મયા
વૈમાનિકાઃ । "

અર્થાત્ જેમને વિષે દેવગતિરૂપ નામકર્મ ઉદયમાં આવ્યું હોય તથા વિવિધ પ્રદેશમાં વસવાના સ્વભાવને લઈને જેમની ગતિ અચોક્કસ હોય તેઓ 'વ્યન્તર' કહેવાય છે.

જ્યોતિષ્કનું લક્ષણ—

દેવગતિનામકર્મોદયે સતિ પ્રકાશસ્વભાવરૂપત્વં જ્યોતિષ્કસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૭૬)

અર્થાત્ દેવગતિરૂપ નામકર્મને જેમને વિષે ઉદય થયો હોય અને જેઓ પ્રકાશમય સ્વભાવવાળા હોય તેઓ 'જ્યોતિષ્ક' બાબવા.

વૈમાનિકનું લક્ષણ—

વિમાને ભવનશીલરત્વં વૈમાનિકસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૭૭)

અર્થાત્ વિમાનમાં ઉત્પન્ન થતા હેવો 'વૈમાનિક' કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે આપણે દેવતાના ચાર પ્રકારો જોયા, પરંતુ ભગવતી (ચ. ૧૨, ઉ. ૬, સ્. ૪૬૧)માં તો દ્રવ્યદેવ, નરદેવ, ધર્મદેવ, દેવાધિદેવ અને ભાવદેવ એમ દેવતા પાંચ હોદા બતાવવામાં આવ્યા છે; પરંતુ તેથી કરી વિરોધ ઉપસ્થિત થતો નથી, કેમકે જે દેવપણે ઉત્પન્ન થનાર છે તે છુવ 'દ્રવ્ય-દેવ' કહેવાય છે; ચક્રવર્તીને 'નરદેવ' કહેવામાં આવે છે; સાધુ-જોને 'ધર્મ-દેવ' તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે; તીર્થંકરો દેવાધિદેવ કહેવાય છે; અને ઉપ-શુદ્ધ ભવનપતિ પ્રમુખ દેવતાઓ 'ભાવદેવ' કહેવાય છે અર્થાત્ ઉપર જણાવેલા દેવતા ચાર પ્રકારો તે ભાવદેવતા બાબવા.

ભાવ-દેવોના ૩૫૬ હોદા—

પ્રથમ તો આપણે ભાવ-દેવતા ૩૫૬ અવાન્તર હોદા વિચારીશું. તેમાં ભવનપતિના ૧૦, પરમાધાર્મિકના ૧૫, વ્યન્તરના ૧૦૫, જ્યોતિષ્કના ૧૦ અને વૈમાનિકના ૩૮ હોદા મળીને ૧૭૮ હોદા થાય છે. આ બધા દેવોના પયોપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે પ્રકારો વિચારતાં દેવતાના ૩૫૬ હોદા પડે છે.

ભવનપતિના પ્રકારો—

અમુરકુમાર, નાગકુમાર, વિષ્ણુકુમાર, સુપર્ણકુમાર. અગ્નિકુમાર, વાત(વાયુ)કુમાર, રત્નતિ(મિથ)કુમાર, ઉદધિકુમાર, દ્વીપકુમાર અને દિક્કુમાર એમ ભવનપતિના ૧૦૫ હોદા બાબવા.

૧ સરખારો—દુર્લભ્યેકત

"મવનધ્યાનિનમ્ ! જ્ઞાનવિદ્યુલ્લુપ્તગામિલાતમ્વનિતોદધિત્રોપદિકુમારાઃ ।"

આશીને આ પ્રમ
જોખમનો અન

—તરવાધાધિ (અ ૪, સ ૧૦)

અસુરકુમારમાં પરમ અધર્મને સેવનારા 'પંદર પ્રકારનાં પરમાધર્મિક દેવતાનો સમાવેશ થાય છે કે જેઓ અનેક જાતનું પાપ કરી મૃત્યુ પામી 'અંડગોલિક તરીકે જન્મે છે.

ભવનપતિઓનાં નિવાસ-સ્થાનો—

'જંભૂ' દ્વીપમાં આવેલા 'સુમરુ' પર્વતની નીચે એના દક્ષિણ અને ઉત્તર ભાગમાં તિરછા અનેક કોટાકોટિ લક્ષ યોજન સુધી ભવનપતિઓ રહે છે. અસુરકુમાર મોટે ભાગે આવસોમાં અને કવચિત્ ભવનોમાં રહે છે, જ્યારે નાગકુમાર વગેરે તો મોટે ભાગે ભવનોમાં જ

૧ (૧) અંબ, (૨) અંબરીષ, (૩) શંખલ, (૪) સ્વામ, (૫) રૌદ્ર, (૬) ઉપરૌદ્ર, (૭) અસિપ્રમ, (૮) ધનુ, (૯) કુંભ, (૧૦) મહાકાળ, (૧૧) કાળ, (૧૨) વૈતરણી, (૧૩) વાશુક, (૧૪) મહા-ધોષ અને (૧૫) ખરસર એ ૧૫ પ્રકારો છે. પહેલો પરમાધર્મિક નારકોને ભીંચે લઇને પછાડે છે. ખીજો ભદ્રીમા પકાવી શકાય એવા એમના દુકડા કરે છે. ત્રીજો એમના આતરકા, હૃદય વગેરેને ભેદે છે. ચોથો એમને કાપે છે. પાંચમો ભાલા વગેરેમા એમને પરાવે છે છટ્ટો એમના અંગોપાગને ભાંગે છે. સાતમો તરવારના જેવા આકારવાળા પત્રોનું વન (અસિવન) બનાવે છે આઠમો ધનુષ્યમાથી છોડેલા અર્ધચન્દ્રાકારિ બાણો વડે એમને વંધે છે. નવમો એમને કુંભાદિમા પકાવે છે દસમો એમના સ્તનકથુ માસના ખંડોને ખાડીને તેમને ખવડાવે છે. અગ્યારમો એમને અગ્નિકુંડ વગેરેમા પકાવે છે બારમો ઉકળતા સોહી અને પૃથ્વી વગેરેથી બરેલી 'વૈતરણી' નદી રચે છે. ત્રેસમો 'કદંબ' પુષ્પના આકારવાળા રેતીમા એમને ભૂંજે છે. ચૌદમો ત્યાથી નાસી છૂટવાને પ્રયત્ન કરનારાને મોરેથી જમ મારીને રોકે છે. પંદરમો વજ્રના કાટાને લીધે બધંકર એવા 'શાસ્ત્રથી' વૃક્ષ ઉપર એમને ચઢાવીને ખેંચે છે

૨ 'સિંધુ' નદી 'લવણ' સમુદ્રને ત્યાં મળે છે ત્યાંથી દક્ષિણ દિશામા ૫૫ યોજને એક વેદિકા આવેલી છે. તેમા ૧૨૥ યોજનના પ્રમાણવાળી એક બધંકર જગ્યા છે. ત્યાં આગળના સમુદ્રની જોડાઈ ગા યોજનની છે તેમજ ત્યાં ૪૭ અતિશય અધારી શુદ્ધઓ છે. આ શુદ્ધઓમા પ્રથમ સહનનવાળા, મહાપરાક્રમી તેમજ મઘ, માસ અને અહિંસાના ભોગને વિષે લંપટ એવા જશ્વર મનુષ્યો રહે છે. એમનો રંગ કાળો છે અને સ્પર્શ કંઠથી છે તેમજ એમની દૃષ્ટિ ધોર, ભયાનક છે. એમની કાયા ૧૨૥ હાથની છે અને એમનું આધુષ્ય સંખ્યાત વર્ષનું છે.

આ ત્રાસદાયક રથળથી ૩૧ યોજન દૂર, સમુદ્રની વચ્ચે અનેક મનુષ્યોની વસ્તીવાળો 'રત્નદ્વીપ' નામનો દ્વીપ છે. અહીંના મનુષ્યો પાસે વજ્રની બનાવેલી ધંટીઓ છે. એ ધંટીઓને તેઓ મઘ અને માસ વડે લીધે છે તેમજ એ અનિષ્ટ વસ્તુઓ એમા નાખે પણ છે. મઘ અને માસથી ભરેલા વૃક્ષ-ઓના વહાણો બરીને તેઓ પેલા જશ્વર મનુષ્યો પાસે જઈ તેમને લલચાવે છે. તેઓ લોખના માર્યા તેમની પાછળ પાછળ આવે છે અને ક્રમે ક્રમે પેલા ધંટીઓમા પડે છે. અગ્નિમા પકાવેલા માસને તેમજ જુના મઘને તેઓ બે ત્રણ દિવસ સુખેથી ખાઈ એટલામા તો રત્નદ્વીપવાસીઓ ચત્ત્રચક્ર સુગરો સાથે આવી ધંટીઓને ચાલતી કરી તેમને ચોતરફથી ઘેરી લે છે અતિદુઃસદ ધંટીઓ એક વર્ષ પર્વત ફેરવવામા આવે છે, પરંતુ મેલા જશ્વરોના હાડકાને જરા પથ્થ - ત્ય આવતી નથી, દિન-તુ આ બાર મહિનામા બધંકર દુષ્ટોને સહન કરતા તેઓ મ-ણ પામે છે. ત્યાર બાદ રત્નો મેળવવાની ઇચ્છા-વાળા રત્નદ્વીપવાસીઓ આ જશ્વરોના અંડગોલિકને ચમતોના પૂંછડાના વાળથી યુગ્મીને તેને બને કાનમાં લટકાવી નમુસ્તમાં પ્રવેશ કરે છે. આ અંડગોલિકને લઈને 'કુર્વીરતું' મત્સ્ય વગેરે તેમને ધન કરી શકતા નથી. આ પ્રમાણેની રચીકત મહાનિરીક્ષતા યોગ્યા અધ્યયનમા છે.

વસે છે. આવાસો મોટા મંડપ જેવા છે અને તે, 'રત્ન પ્રભા' નામના પૃથ્વી-પિંઠમાંથી ઊંચે અને નીચે એક એક હલાર યોજન છોડી દધને બાકીના ૧,૭૮,૦૦૦ યોજન જેટલા મધ્ય ભાગમાં દરેક સ્થળે છે. ભવનો તો રત્નપ્રભામાં નીચે ૯૦,૦૦૦ યોજન પરિમાણ ભાગમાં જ છે. આ ભવનો બહારથી ગોળ, અંદરથી ચતુરસ્ર અને તળિયે પુષ્કરકર્ષિકા જેવાં છે.

અમુરકુમારદિનાં ચિહ્નો—

કુમારની માફક એવામાં મનોહર તેમજ સુકુમાર હોવાથી 'કુમાર' તરીકે ઓળખાતા ભવન-પતિઓ મૃદુ, મધુર ગતિવાળા અને કીડાશીલ છે. દશે પ્રકારના ભવનપતિનાં ચિહ્ન વગેરે સ્વરૂપ-સંપત્તિ જન્મથી જ પોતપોતાની જાતિમાં જુદી જુદી છે. જેમકે અમુરકુમારને સુગટમાં ચૂકામણિતું ચિહ્ન હોય છે, નાગકુમારને નાગનું, વિદ્યુતકુમારને વજનું, સુપર્ણકુમારને ગરુડનું, અગ્નિકુમારને ઘડાનું, વાયુકુમારને ઘોડાનું, સ્તનિતકુમારને 'વર્ધમાનનું', ઉદધિકુમારને સિંહનું અને દેહકુમારને હાથીનું ચિહ્ન હોય છે. જુઓ તત્ત્વાર્થનું ભાષ્ય (પૃ. ૨૮૨).

વ્યંતરોનાં નિવાસ-સ્થાનો—

સમગ્ર વ્યંતરો ઊર્ધ્વ-લોક, તિર્યગ્-લોક અને અધો-લોક એમ ત્રણે લોકમાં ભવનો અને આવાસોમાં વસે છે. પોતાની મરજીથી કે બીજાની પ્રેરણાથી તેઓ વિવિધ સ્થળે જાય છે. કેટલાક તો મનુષ્યની સેવા પણ કરે છે. વિવિધ જાતના પર્વતોમાં, શુક્રાઓમાં તેમજ વનોનાં આંતરણોમાં તેઓ વસે છે. આથી તો તેઓ 'વ્યંતર' કહેવાય છે.

વ્યંતરના ૧૦૫ લેહો—

પિશાચ, ભૂત, વક્ષ, ગક્ષસ, કિન્નર, કિંપુરુષ, મહોરગ અને ગંધર્વ એમ વ્યંતરના મુખ્ય આઠ લેહો છે.^૧ એનાં ચિહ્નો અતુકમે કદંબ, સુલસ, વક્ર, ખટ્વાંગ, અરોહ, ચંપક, નાગ અને હુંબરુ છે. ^૨ખટ્વાંગ સિવાયનાં બાકીનાં ચિહ્નો વૃક્ષ-જાતિનાં છે. આ બધાં ચિહ્નો એમનાં આબૂપણ વગેરેમાં હોય છે. પિશાચાદિના અવાંતર લેહો છે. જેમકે સ્વભાવથી જ મનોહર રૂપવાળા,

૧ સત્રહણી (અ. ૨૧)માં તો ઉદધિકુમારને ઘોડાનું અને વાયુકુમારને ના મગરનું ચિહ્ન સૂચવેલ છે.

૨ સરાવની જોડી.

૩ સરખાવો—

“ વ્યંતરાઃ કિન્નરકિમ્પુરુષમહોરગગાંધર્વયક્ષરાક્ષસમૂતપિશાચાઃ । ”

તત્ત્વાર્થાદિ (અ. ૪, મ. ૧૧)

૪ જોડીઓ બોપરીવાળો દંડ ગળે છે તે

સૌમ્ય દર્શનવાળા, રત્નોનાં આભૂષણોથી શણગારેલ ઠોઠ અને હાથવાળા પિશાચના ૧૬; સૌમ્ય, મુખવાળા, ઉત્તમ રૂપવાળા, વિવિધ જાતના વિલેપનવાળા એવા ભૂતના ૬, મરતક ઉપર મુગટ ધારણ કરનારા, ગંભીર, રક્ત હોઠ, નખ, હાથ પગના તળિયાં, તાલુ અને જીભવાળા, મનોહર દર્શનવાળા, માનોમાન પ્રભાણવાળા દેહવાળા તેમજ વિવિધ પ્રકારનાં આભૂષણોથી વિભૂષિત એવા યક્ષના ૧૩, લાલ અને લાખા લટકતા હોઠવાળા, મુવર્ણના શૃંગારવાળા તેમજ ભયંકર દર્શનવાળા એવા રાક્ષસોના ૪૭; દેહીન્દ્રમાન મુગટવાળા તેમજ સુશોભિત મુખાકૃતિવાળા એવા કિન્નરોના ૧૦; મનોહર મુખ અને હાથવાળા તથા વિચિત્ર પ્રકારની માળા અને વિવિધ વિલેપનવાળા એવા કિપુરુષોના ૧૦; મહાવેગવાળા, મોટા શરીરવાળા તથા વિવિધ જાતનાં અક્ષત્રારવાળા એવા મહોરગના ૭૦; અને પ્રિય દર્શનવાળા, ઉત્તમ સ્વરવાળા, મરતકે મુગટ અને કંઠે હાર ધારણ કરનારા એવા ગાંધર્વોના ૧૨ એમ બધા ભેદો મળીને વ્યંતરના ૮૭

૧ (૧) કૂંભાક, (૨) પટક, (૩) ભેષ, (૪) આર્જક, (૫) કાલક, (૬) ચોક્ષ, (૭) અચોક્ષ, (૮) મહાકાલ, (૯) વનપિશાચ, (૧૦) તુષિષ્ઠક, (૧૧) તાલપિશાચ, (૧૨) મુખરપિશાચ, (૧૩) દેહ, (૧૪) મહાવિદેહ, (૧૫) મહાદેહ અને (૧૬) અધસ્તારક એ ૧૬ ભેદો છે.

તત્ત્વાર્થ (અ ૪, સ. ૧૨)ના ભાષ્ય(પ. ૨૮૪)મા ' મહાદેહ 'નો ઉલ્લેખ નથી; ત્યા પંદર જ ભેદો સૂચવાયા છે.

૨ (૧) સુરૂપ, (૨) પ્રતિરૂપ, (૩) અતિરૂપ, (૪) ભૂતોત્તમ, (૫) રકન્દિક (રકન્દિકાક્ષ), (૬) મહાવેગ, (૭) મહારકન્દિક, (૮) આકાશગ, અને (૯) પ્રતિચ્છન્ન એ ૯ ભેદો છે.

૩ (૧) પૂર્ણભદ્ર, (૨) આશ્વિભદ્ર, (૩) શ્વેતભદ્ર, (૪) હરિભદ્ર, (૫) સુમનોભદ્ર, (૬) વ્યતિપાતિકભદ્ર, (૭) સર્વતોભદ્ર, (૮) મુખદ્ર, (૯) યક્ષોત્તમ, (૧૦) રૂપયક્ષ, (૧૧) વનાદાર, (૧૨) વનાધિપતિ અને (૧૩) મનુષ્ય-યક્ષ એ ૧૩ ભેદો છે.

૪ (૧) વિંધ, (૨) ભીમ, (૩) મહાભીમ, (૪) રાક્ષસરાક્ષસ, (૫) વિનાયક, (૬) ધનરાક્ષસ અને (૭) જલરાક્ષસ એ ૭ ભેદો છે.

૫ (૧) કિન્નર, (૨) રૂપચાળી, (૩) હૃદયંગમ, (૪) રતિપ્રિય, (૫) રતિશ્રેષ્ઠ, (૬) કિપુરુષ, (૭) મનોરમ, (૮) અગ્નિન્દિત, (૯) કિપુરુષોત્તમ અને (૧૦) કિન્નરોત્તમ એ ૧૦ ભેદ છે.

૬ (૧) સત્પુરુષ, (૨) પુરુષોત્તમ, (૩) વચસ્વાન, (૪) મરુદેવ (મહાદેવ), (૫) મરુત, (૬) મેરુપ્રભ, (૭) મહાપુરુષ, (૮) અતિપુરુષ, (૯) પુરુષ અને (૧૦) પુરુષ વૃષભ એ ૧૦ ભેદો છે.

૭ (૧) સુજગ, (૨) ભોગચાળી, (૩) મહાકાચ, (૪) અતિકાચ, (૫) ભારવંત, (૬) રકન્ધચાળી, (૭) મહેશ્વય, (૮) મેરુકાત, (૯) મહાવેગ અને (૧૦) મનોરમ એ ૧૦ ભેદો છે.

૮ (૧) દાદા, (૨) દહ, (૩) દ્વંજરવ (દ્વંજર), (૪) નારદ, (૫) ઋષિવાદિક (૬) ભૂતવાદિક, (૭) કાલબ, (૮) મહાકાલબ, (૯) રેવત, (૧૦) વિશ્વાવસુ, (૧૧) ગીતરતિ અને (૧૨) ગીતવસ એ ૧૨ ભેદો છે.

લેહો થાય છે. આમાં નીચે મુજબના ૧૮ લેહો ઉમેરતાં એના ૧૦૫ પ્રકારો થાય છે. જેમકે સ્થાનાંશ (સ્થા. ૨, ઉ. ૩)માં સૂચવેલા (૧) અપ્રતીતિક, (૨) પંચપ્રતીતિક, (૩) ઋષિવાદિત, (૪) ભૂતવાદિત, (૫) કદિત, (૬) મહાકદિત, (૭) કૃષ્માંક અને (૮) પતક (પતંગ ?) એમ આઠ લેહો છે. ૧ તેમાં વળી પશ્ચોપમના આયુષ્યવાળા, સર્વદા પ્રમુદિત, ક્રોડા કરનારા, મૈત્રુન એવનારા તેમજ સ્વચ્છંદાચાર વધતો જતો હોવાથી તે ૨ જૂંભકના નામથી જોળખાતા એવા પછુ દેવો છે. આના નીચે મુજબના ૬૪ પ્રકારો છે અને તેઓ તિર્યગ્-લોકમાં આવેલા ૨ વિચિત્ર, ચિત્ર, ચમક સમક, કાંચન ૨ વગેરે ઉપર વસે છે:—

(૧) અન્નજૂંભક, (૨) પાનજૂંભક, (૩) વશ્નજૂંભક, (૪) વેદમજૂંભક, (૫) શય્યાજૂંભક, (૬) પુષ્પજૂંભક, (૭) ફલજૂંભક, (૮) ૧ પુષ્પફલજૂંભક, (૯) વિદ્યાજૂંભક અને (૧૦) ૧ અભ્યક્તજૂંભક.

આમાંના અત્રાદિ આઠ જૂંભકો અન્ન વગેરેની હાનિ-વૃદ્ધિ કરનારા છે.

(તિર્યગ્) જૂંભક દેવોમાં અનુગ્રહ કરવાની તેમજ શાપ દેવાની એમ ઉભય પ્રકારની શક્તિ છે. તેઓ કોપાતુર હોય તેવે વખતે જેને એમનું દર્શન થાય તે અપકીર્તિ અને અનર્થનો ભાગી બને છે, પણ જ્યારે તેઓ ખુશ હોય ત્યારે તેમનું દર્શન થાય તો વૈરરત્નામી મુનિ-રાજને મળી હતી તેમ વિદ્યા અને કીર્તિ મળે. જુઓ ભગવતી (શ. ૧૪, ઉ. ૮, સ્ક. ૫૩૩) તું ૬૫૪ સું ૫૩.

૧ સરખાવો પ્રવચનસારોળી નિમ્ન-લિખિત ગાથા:—

“અણપન્નિય પણપન્નિય હમિવાદ્ય મૂલવાદ્ય સેવં ।
કંદિય તદ્દ મદ્દકંદિય કાદ્દે સેવ પયમે ચ ॥ ૧૧૩૧ ॥ ”
[અપ્રતીતિકઃ પંચપ્રતીતિકઃ ઋષિવાદિતો મૂનવાદિતએવ ।
કન્દિતસ્તતથા મહાકન્દિતઃ કૂમાણ્ડએવ પતકઃ ॥]

૨ “ જુમ્મગ્તે-સ્વચ્છન્દવારિતયા લેહન્તે હિતિ જુમ્મકાઃ । ”

૩ ‘ દેવકુરુ ’ શ્લેષમાં ‘ શીતોદા ’ નદીની બંને આબુએ ‘ ચિત્રકૂટ ’ અને ‘ ત્રિચિત્રકૂટ ’ નામના પર્વતો છે. તેવી રીતે ‘ ઉત્તરકુરુ ’માં ‘ શીતા ’ નદીની બંને આબુએ ‘ ચમક ’ અને ‘ સમક ’ નામના પર્વતો છે. ‘ ઉત્તરકુરુ ’માંની ‘ શીતા ’ નદી સાથે સંબંધ ધરાવનારા નીલવત્ પર્વતે પાંચે દિશોના પૂર્વ અને પશ્ચિમ તર ઉપર દક્ષ દક્ષ ‘ કાંચનગિરિ ’ છે એટલે આમ એકંદરે સો કાંચનગિરિ થવા એવી રીતે ‘ શીતોદા ’ નદી સાથે સંબંધ ધરાવનારા ‘ નિષદ ’ પર્વતે પાંચ મદાદશો આશ્રીને સો ‘ કાંચનગિરિ ’ છે.

૪ વગેરેથી ૧૭૦ શ્લેષો દીર્ઘ વિજયાર્થ સમજવા.

૫-૬ ભગવતીની કૃતિના ૬૫૪મા પંચમાં શ્રીઆભયદેવમુનિ મુચ્ચે છે તેમ મંત્રજૂંભક અને અધિપતિજૂંભક એવાં આ બેનાં નામોનરો નજરે પડે છે.

ન્યોતિષ્કના દશ પ્રકારો—

સૂર્ય,^૧ ચન્દ્ર, ^૨અહં મનસ્વત્ર અને ^૪પ્રકીર્ણક તારા એમ ન્યોતિષ્કના પાંચ ભેદો છે.^૫ તેમાં પશુ ^૧સ્થિર અને ^૭ચર એવા દરેકના બે બે પ્રકારો ગણતાં એકંદર રીતે ન્યોતિષ્કના દશ પ્રકારો થાય છે. ન્યોતિષ્ક-પ્રકાશમાન વિમાનમાં સૂર્ય વગેરે રહે છે, તેથી તેઓ 'ન્યોતિષ્ક' કહેવાય છે. એ બધાના મુગટોમાં પ્રભામંડળ જેવું ઉત્ત્ત્વળ ચિર્ન હોય છે; સૂર્યને સૂર્યમંડળ જેવું, ચંદ્રને ચંદ્રમંડળ જેવું ઇત્યાદિ.

વૈમાનિક દેવોના પ્રકારો—

વૈમાનિક એ નામ કેવળ પારિભાષિક છે, કેમકે વિમાનથી આલતા એવા તો અન્ય નિકા-યના દેવો પણ છે. આ વૈમાનિક દેવોના કલ્પોપપન્ન અને કલ્પાતીત એવા બે ભેદો પડે છે. જે કલ્પમાં રહે છે તે 'કલ્પોપપન્ન' છે અને જે કલ્પની બહાર છે તે 'કલ્પાતીત' છે. કલ્પોપપન્ન દેવોમાં સેવ્ય-સેવક ભાવ છે, પરંતુ કલ્પાતીતમાં તેમ નથી; ત્યાં તો બધા સ્વતંત્ર છે. તેઓ બધા ઇન્દ્ર જેવા હોવાથી 'અહમિન્દ્ર' કહેવાય છે. કેટલેક કારણસર મનુષ્ય-લોકમાં જવાનું થાય તો તે કામ કલ્પોપપન્નનું જ છે; કલ્પાતીત તો પોતાના સ્થાનને છોડીને ક્યાંય જતા નથી. આ બધા વૈમાનિક એક સ્થાનમાં વસતા નથી તેમજ તિરછા પણ નથી, કિન્તુ એક બીજાની ઉપર ઉપર રહે છે.

૧ એક એક ચંદ્રનો પરિવાર ૮૮ મહા, ૨૮ નક્ષત્રો અને ૬૬૬૭૫ કોટાકોટિ તારાનો છે

૨-૩ મહા અને નક્ષત્રોના નામો માટે જુઓ શ્રીભક્તામરં કાવ્યસમૃદ્ધ (ભા ૨)ના પૃ.

૬૧-૬૨, ૭૨

૪ પ્રકીર્ણક તારા કહેવાની મતલબ એ કે બીજા કેટલાક તારાઓનું ભ્રમણ નિયમિત નથી; કોઈક વાર તેઓ સૂર્ય, ચન્દ્રની નીચે તો કોઈક વેળા તેની ઉપર પણ ચાલ્યા જાય છે. ન્યારે તેઓ સૂર્યની નીચે ચાલે છે ત્યારે તે સૂર્યની નીચેના દશ યોજન પ્રમાણવાળા ન્યોતિષ્ક-ક્ષેત્રમાં ચાલે છે. ન્યોતિષ્ક-ચક્રના ક્ષેત્રનો 'આરંભ' મેરુ'ના સમતલ ભૂમિભાગથી ૭૬૦ યોજનની ઊંચાઈથી થાય છે. તેની ઊંચાઈ ૧૧૦ યોજનની છે. તિયગ્નુ દિશામાં તો તેનું પરિમાણ અસંખ્યાત દીપ, સમુદ્ર પથંતરું છે.

૫ સરખાવો—

" ન્યોતિષ્કાઃ સૂર્યચન્દ્રમસી મહાનક્ષત્રપ્રકીર્ણકતારકાશ્ચ । "

—તત્ત્વવાર્થાધિ૦ (અ. ૪, સ્ક. ૧૨)

૬ મનુષ્ય-લોકની બહારના સૂર્ય વગેરે ન્યોતિષ્ક વિમાનો સ્થિર છે, કેમકે એ વિમાન સ્વભાવથી એક જગ્યાએ જ કાયમ રહે છે, આમ તેમ ગતિ કરતા નથી આને લઈને તો એની લેક્ષ્યા અને લક્ષ યોજન પ્રમાણક પ્રજા પણ એકરૂપે સ્થિર છે એટલે કે ત્યાં રાહ આદિની હાયા ન પડવાથી ન્યોતિષ્કેનો સ્વાભાવિક પીળો રંગ જોવા ને તેવો કાયમ રહે છે. વળી આ વિમાનો સ્થિર હોવાથી ત્યાં ઉદય અને અસ્ત માટે પણ અવકાશ નથી.

૭ 'માનુષોત્તર' પર્વત સુધી મનુષ્ય-લોક છે લોકમાં આવેલા ન્યોતિષ્ક સદા ગતિશીળ છે. એમનું ભ્રમણ 'મેરુની' ચારે બાજુએ થાય છે. જોકે લોક-મર્પાદાના સ્વભાવથી જ ન્યોતિષ્ક વિમાનો સર્વદા પોતાની મેળે જ રહે છે, છતાં વિશિષ્ટ સમૃદ્ધિ પ્રકટ કરવાને અર્થે તેમજ આશિર્વાદ્ય નામ-કર્મના ઉદ્વપથી ક્રોડાચીર કેટલાક દેવો એ વિમાનોને ઉપાડીને ફરે છે.

૮ સરખાવો— " કલ્પોપપન્નાઃ કલ્પાતીતાશ્ચ । "

—તત્ત્વવાર્થ (અ. ૪, સ્ક. ૧૭)

કલ્પોપપન્નના બાર પ્રકારો—

સૌધર્મ, ઐશાન, અનત્કુમાર, માહેન્દ્ર, પ્રહલોક, લાંતક, મહાશુક, સહસ્રાર, આનત, પ્રાંલુત, આરણ અને અચ્યુત એ બાર દેવલોકોને લઈને કલ્પોપપન્નના બાર લોકો પડે છે.

કલ્પાતીત દેવોના પ્રકારો—

કલ્પાતીતના મુખ્ય બે લોક છે:—(૧) ઐવેયકમાં ઉત્પન્ન થયેલા અને (૨) અનુત્તરમાં ઉત્પન્ન થયેલા તેમાં ઐવેયક નવ છે અને અનુત્તર વિમાન ૧૫૦૫ છે. આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ ગણતરી કરતાં વૈમાનિક દેવોના ૧૨+૧૪=૨૬ લોકો થાય છે. આમાંના પ્રથમના ચાર અનુત્તર વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થયેલા દેવો બે ભવ મનુષ્યના કરીને મોક્ષે જનારા અર્થાત્ દ્વિચરિત્ર છે, જ્યારે પાંચમા અનુત્તરમાં જન્મેલા દેવો એકાવતારી-એકચરિત્ર-ત્યાંથી અચીને મનુષ્ય થઈને તે જ ભવમાં મોક્ષે જનારા છે.

વૈમાનિક દેવોનાં વિમાનોની સંખ્યા—

પહેલા દેવલોકમાં ૩૨ લાખ, બીજામાં ૨૮ લાખ, ત્રીજામાં ૧૨ લાખ, ચોથામાં ૮ લાખ, પાંચમામાં ૪ લાખ, છઠ્ઠામાં ૫૦ હજાર, સાતમામાં ૪૦ હજાર, આઠમામાં ૬ હજાર, નવમા-દશમામાં ૪૦૦ અને અચ્ચારમા-બારમામાં ૩૦૦ વિમાનો છે. નવ ઐવેયકમાં એકંદર ૩૧૮ છે. જેમકે સુદર્શન, સુપ્રભુદ અને મનોરમ એ ત્રણ ઐવેયકોમાં કુલ ૧૧૧, સર્વભદ્ર, સુવિશાલ અને સુમન એ ત્રણમાં એકંદર ૧૦૭, અને સૌમનસ, પ્રીતિકર અને આદિત્ય એ ત્રણમાં ૧૮૦ વિમાનો છે. અનુત્તર વિમાનો પાંચ છે. આ પ્રમાણે સર્વે મળી કુલ ૮૪૬૭૦૨૩ વિમાનો છે.^૧

૧ આ દેવલોકો અને વિમાનો પૈકી પહેલા બે પંચવર્ણો છે; બીજા બે કૃષ્ણ સિવાયના વર્ણ વાળાં, ત્યાર પછીનાં બે કૃષ્ણ અને ત્રીજા સિવાયના ત્રણ વર્ણવાળાં, ત્યારબાદ બે પીળા અને સ્વેદ રંગનાં, અને ત્યાર પછીનાં બધાં સ્વેદ છે; આ સંબંધમા સ્થાનાંગ (સ્થા. ૨, ઉ. ૩)ની શ્રુતિના ૮૫ માં પત્રમાં જુદાવસ્ત્રાદિહુણીની નીચે મુજબની ગાથા અવતરણરૂપે મળી આવે છે:—

“ મોહમ્મે પંચવસ્ત્રા વદ્મગ્રહાણી ઓ જા મહસ્મારો ।

દો દો તુલ્લા કપ્પા તેજ પરં પુંદરીયાણિ ॥ ૧:૨ ॥ ”

[મોહમે વદ્મવર્ણાનિ વર્દકદ્વાનિસ્તુ ચાવત્ મહસ્માર: ।

દ્વો દ્વો તુલ્લો કર્ણો તેજ પરં પુંદરીકાણિ ॥]

૨ અધન્ન-અધન્ન, અધન્ન-મધ્યમ, અધન્ન-ઉપરીન, મધ્યમ-અધન્ન, મધ્યમ-મધ્યમ, મધ્યમ-ઉપરીન, ઉપરીન-અધન્ન, ઉપરીન-મધ્યમ અને ઉપરીન-ઉપરીન એ નવ ઐવેયકના સ્થાનોનાં નામ જણાય છે, કેમકે એના નામો તો ‘ સુદર્શન ’ વગેરે છે. આ નવ સ્થાનને ઐવેયક કલ્પવૃક્ષનાં એ છે કે તેઓ લોકારૂપ પુરુષની શ્રીવા (ડોક)ને રચને રહેલાં છે અથવા તો શ્રીવાના આભ-રણરૂપ તેઓ છે.

૩ મોર્ષી ઉત્તર-પ્રધાન દોનારી અનુત્તરના નામથી એ.ગજાના આ પાંચનાં નામો અનુષ્ઠે વિજય, વેજવન્ત, જયન્ત, અપાગ્નિ અને સર્વર્થસિદ્ધ છે.

૪ આ દરેક વિમાનમા એક એક સિદ્ધાવતન અને એક છે નવ ઐવેયક અને ૫૫

સૌધર્માદિનું સ્થાન—

જ્યોતિષ-અંકની ઉપર અસંખ્યાત યોજન ચઢ્યા બાદ ‘ચેરુ’ના દક્ષિણ ભાગથી ઉપલ-
ક્ષિત આકાશ-પ્રદેશમાં ‘સૌધર્મ’ કલ્પ આવે છે. એની ઉપર પરંતુ એની ઉત્તર દિશામાં ‘એ-
શાન’ રૂપ છે. ‘સૌધર્મ’થી અસંખ્ય યોજન ઊંચે સમગ્રેણિમાં ‘સાનતકુમાર’ કલ્પ છે, જ્યારે
‘એશાન’ની બહુ ઊંચે સમગ્રેણિમાં ‘માહેન્દ્ર’ કલ્પ છે. આ બેની વચ્ચે પરંતુ એ બંનેથી
ઊંચે ‘પ્રહલોક’ કલ્પ છે. એના ઉપર એક બીજાથી ઊંચે ‘લાંતક’, ‘મહાશુક’ અને
‘સહસ્રાર’ એ ત્રણ કલ્પો છે. એની ઉપર ‘સૌધર્મ’ અને ‘એશાન’ની માફક ‘આનત’
અને ‘પ્રાણત’ એમ બે કલ્પો છે. એની ઉપર સમગ્રેણિમાં ‘અનતકુમાર’ અને ‘માહેન્દ્ર’ની
જેમ ‘આરણુ’ અને ‘અચ્યુત’ કલ્પ છે.

રજ્યુ અથવા ‘ખંડુક’ પ્રમાણે વિચાર કરીએ તો લોકના મધ્યથી ઉપર છ ‘ખંડુક’ના ઉપરના
ભાગને વિષે એટલે લોકના મધ્યથી દોઢ રજ્યુ જેટલી ઊંચાઈએ પ્રાથમિક બે કલ્પો છે, વળી ત્યાંથી
ચાર ‘ખંડુક’ ઉપરના ભાગને વિષે એટલે લોકના મધ્યથી અઢી રજ્યુ ઊંચે બીજા બે કલ્પો છે.
ત્યાંથી છ ‘ખંડુક’માં બીજા ‘પ્રહલોક’ આદિ ચાર કલ્પો છે. એટલે કે લોકના મધ્યથી ‘સહસ્રાર’
ચાર રજ્યુ ઊંચે છે ત્યાર બાદ ચાર ‘ખંડુક’ને વિષે ‘આનત’થી ‘અચ્યુત’ સુધીના ચાર કલ્પો
છે. એટલે કે લોકના મધ્યથી ‘અચ્યુત’ પાંચ રાજની ઊંચાઈએ છે.

આપણે વૈમાનિકના ૨૬ પ્રકારે જોયા તેમાં જે ત્રણ પ્રકારના કિલ્બિક અને નવ
જાતના લોકાતિક ઉમેરતા એના ભેદની સંખ્યા ૩૮ ની થાય છે તેનું સ્વરૂપ હવે વચારીશું.

કિલ્બિકના ત્રણ પ્રકારે—

પ્રથમ પ્રકારના હેવો ‘સૌધર્મ’ અને ‘એશાન’ કલ્પની અધઃ (નીચે), બીજા
પ્રકારના ‘સાનતકુમાર’ અને ‘માહેન્દ્ર’ કલ્પની નીચે અને ત્રીજા પ્રકારના ‘લાંતક’ કલ્પની
નીચે રહે છે. આ ત્રણ પ્રકારના કિલ્બિકોનાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યો અનુક્રમે ત્રણ પલ્લોપમ, ત્રણ
સાગશોપમ અને તેર સાગશોપમ છે. આ હેવો ચંડાળ જેવા છે. તેમને અશ્વરૂપ ગણવામાં આવે છે
અને અન્ય હેવો તેમને તિરસ્કાર કરે છે.

અનુસારોના ૩૨૩ વિભાગો સિવાયના દરેક વિમાનમા સજ્ઞા-મણ્ડપ છે બાર દેવલોકના ૮૪૯૬૭૦૦
ચેત્યોમા સજ્ઞા-મણ્ડપના હિસાબે દરેકમા ૧૮૦ જિન્ન-જિંબ હોવાથી એકંદર બાર દેવલોકમાં
૧૫૨૯૪૦૦૦૦ જિન્ન-જિંબો છે. નવ ક્રૈવેયક અને પાંચ અનુસારોના ૩૨૩ ચેત્યોમા સજ્ઞા-મણ્ડપો
નાદિ હોવાથી, દરેક ચેત્યમા ૧૨૦ જિન્ન-જિંબો હોવાથી એકંદર ૩૮૭૬૦ જિન્ન-જિંબ થાય છે. આ
પ્રમાણે વૈમાનિકોમા ૧૫૨૯૪૪૭૬૦ જિન્ન-જિંબો છે.

૧ ‘ખંડુક’ એટલે રજ્યુનો ચોથો ભાગ. એનો વિશેષ માહિતી આજે ઉપર વિચારમાં
આનાર લોકના સ્વરૂપમાંથી મળશે.

૨ શ્રીમહાવીરપ્રજ્ઞા જાણેજ (જાણેજ) તેમજ જમાદ (જમાન) એનો જમાલિ
ત્રીજા પ્રકારના કિલ્બિક તરીકે ઉત્પન્ન થયો છે,

લોકાંતિકોનું સ્વરૂપ—

‘બ્રહ્મલોક’ નામના પાંચમા દેવલોકની ચારે દિશા, ચારે વિદિશા અને મધ્ય ભાગમાં વસવાને કારણે લોકાંતિકના નવ પ્રકારો પડે છે. જેમકે પૂર્વ-ઉત્તર (ધર્માન) ખૂણામાં સ્પર્શસ્વત્, પૂર્વમાં આદિત્ય, પૂર્વ-દક્ષિણ (અગ્નિ) ખૂણામાં વસુનિ, દક્ષિણમાં અરુણ, દક્ષિણ-પશ્ચિમ (નંદત્ય) ખૂણામાં ગદતોય, પશ્ચિમમાં તુષિત, પશ્ચિમ-ઉત્તર (વાયવ્ય) ખૂણામાં અધ્યાબાધ, ઉત્તરમાં અરુત્ અને મધ્યમાં અરિષ્ટ નામના લોકાંતિક દેવો રહે છે. એમનાં વિમાનો આઠ કૃષ્ણરૂપી પૈકી બળેના આંતરામાં તેમજ એ સર્વના મધ્યમાં આવેલા છે.

આ દેવો વિષય-રતિથી વિમુખ છે તેથી તેમને દેવર્ષિ કહેવામાં આવે છે. તેમનામાં કોઈ કોઈથી મોટું નાનું નથી એટલે એ બધા સ્વતંત્ર છે. એમનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય આઠ સાગરોપમનું છે, જિનેશ્વરનાં નિષ્કમણ-સમયે એટલે તેઓ ગૃહનો ત્યાગ કરી દીક્ષા અંગીકાર કરે તે વેળા એમની પાસે આવી ‘વુજ્જહ, વુજ્જહ’ શબ્દ ઉચ્ચારી તેઓ પ્રતિબોધ કરવા રૂપ પોતાની ફરજ બજાવે છે.

આ દેવો એકાવતારી છે. અર્થાત્ અર્ધાંથી વ્યવીને મનુષ્ય વરીકે ઉત્પન્ન થઈ તેઓ મોક્ષે જાય છે. આ પ્રમાણે શ્રીમદ્ધુઅસુરિષ્ટવ વિચારભાષ્ય (ગા. ૧૨૩)માં ઉલ્લેખ છે, અ્યારે પ્રવચનસારો (ગા. ૧૪૪૭)માં તેમજ ‘લઘ્વિધસ્તોત્ર’ પ્રમાણે તેઓ સાતમે કે આઠમે ભવે મોક્ષે જાય છે. આ દેવોની સંખ્યા ૨૪૪૫૫ અથવા મતાંતર પ્રમાણે ૨૨૬૩૬૭ ની દર્શાવાય છે.^૧

ભવનપતિ વગેરેના ઇન્દ્રાદિ ભેદો—

આ પ્રમાણે આપણે ભવનપતિ પ્રમુખ દેવોના વિવિધ પ્રકારો જોયા હવે ભવનપતિ અને વૈભાનિક દેવોના અન્ય રીતે જે દશ દશ ભેદો પડે છે તેનો તેમજ બ્યત્તર અને જ્યોતિષ્કન્દ જે આઠ આઠ ભેદો પડે છે તેનો વિચાર કરીએ. ઉપર્યુક્ત દશ ભેદો બીજા કોઈ નહિ પણ નીચે મુજબ બોલુલા:—

૧ દિવંજ સંપ્રદાય પ્રમાણે આઠ લોકાન્તિકો છે. ત્યાં ‘અરુ’નો ઉલ્લેખ નથી જુઓ તત્ત્વાર્થરાજ (૫. ૧૯૩)

૨ આનું બીજું નામ ‘આગ્નેષ’ છે. જુઓ પ્રવચનસારોની શ્લોકો ૪૨૧ મું ૫૪

૩ કંદલાક આને ‘નિષ્ટ’ના નામથી ઓળખાવે છે.

૪ આનાં નામો તથા સ્વરૂપ માટે જુઓ વૈરાગ્યરસ (૫. ૨૪૨-૨૪૩).

૫ આ રૂપો એ ઉલ્લેખ—

“સચ્ચદ્રુચુશ્ચ સત્કયમાહારગુલસમગજિનગજહરાદ્ ।

નિમ્બેણ તદ્ભવમિથા સસદ્ભવેદિ લોગતી ॥”

[મર્ધાર્યચ્યુતામનુષ્ક્રુતાહારકોપશમકજિનગજહરાદ્યઃ ।

નિષ્કમેન તદ્ભવશિવાઃ સસાટમવેર્ણોઽગ્નિકાઃ ॥]

૬ જુઓ ધોગજમાર મુનિચક્ર ૬૯૩ પ્રકરણ (૫. ૮)

(૧) ઇન્દ્ર, (૨) સામાનિક, (૩) ત્રાયશ્ચિંશ, (૪) પાર્ષદ્ય, (૫) આત્મરક્ષક, (૬) લોકપાલ, (૭) અનીક, (૮) પ્રકીર્ણક, (૯) આભિયોગિક અને (૧૦) કિટિભિન્ન આ દશે લેહો ભવનપતિ અને વૈમાનિક દેવોના બાહુવા; વ્યન્તર અને બ્યોતિષ્કના તેો લોકપાલ અને ત્રાયશ્ચિંશ સિવાયના બાકીના આઠ લેહો બાહુવા.

ઇન્દ્રનું લક્ષણ—

देवगतिनामकर्मोदये सत्याधिपत्यशालिरूपत्वमिन्द्रस्य लक्षणम् ।

(૧૭૮)

અર્થાત્ જેને વિષે દેવગતિરૂપ નામકર્મ ઉદયમા આવ્યુ હોય અને જે દેવતાઓમા સ્થામિત્વ લોગવતો હોય તેને 'ઇન્દ્ર' કહેવામા આવે છે.

સામાનિકનું લક્ષણ—

देवगतिनामकर्मोदये सत्याधिपत्याभावे च सतीन्द्रसमानर्द्धिकत्वं सामानिकस्य लक्षणम् । (૧૭૯)

અર્થાત્ જેને વિષે દેવગતિનામકર્મના ઉદય હોય અને દેવોના અધિપતિ નહિ હોવા છતાં પણ જેની ઇન્દ્રના જેટલી શક્તિ હોય તે 'સામાનિક' કહેવાય છે.

ત્રાયશ્ચિંશનું લક્ષણ—

इन्द्रस्यैव मन्त्रिपुरोहितस्थानाधिरूढत्वं त्रायस्त्रिंशस्य लक्षणम् ।

(૧૮૦)

અર્થાત્ ઇન્દ્રના જ પ્રધાન કે પુરોહિતની પદવી જેને મળી હોય તે 'ત્રાયશ્ચિંશ' કહેવાય છે.

પાર્ષદ્યનું લક્ષણ—

इन्द्रस्यैव वयस्यस्थानीयत्वं पार्षदस्य लक्षणम् । (૧૮૧)

અર્થાત્ ઇન્દ્રના જ મિત્રને 'પાર્ષદ્ય' કહેવામા આવે છે.

લોકપાલનું લક્ષણ—

इन्द्रस्यैव आरक्षिकार्थचरस्थानाधिरूढत्वं लोकपालस्य लक्षणम् ।

(૧૮૨)

અર્થાત્ ઇન્દ્રના ઠોટવાસને-દેવલોકની રક્ષા કરવાને અર્થે ફરનારા દેવને 'લોકપાલ' કહેવામા આવે છે.

આત્મરક્ષકનું લક્ષણ—

इन्द्रस्यैव शिरोरक्षस्थानाधिरूढत्वमात्मरक्षकस्य लक्षणम् । (૧૮૩)

અર્થાત્ ઇન્દ્રના મસ્તક વગેરે શરીરના ભાગોનું રક્ષણ કરનારા દેવો 'આત્મરક્ષક' (અંગ રક્ષક) કહેવાય છે.

અનીકનું લક્ષણ—

इन्द्रस्यैव सेनास्थानाधिरूढत्वमનીકस्य लक्षणम् । (૧૮૪)

અર્થાત્ ઇન્દ્રની સેનાને 'અનીક' કહેવામાં આવે છે.

પ્રકીર્ણકનું લક્ષણ—

इन्द्रस्यैव पौरजनस्थानाधिरूढत्वं प्रकीर्णकस्य लक्षणम् । (૧૮૫)

અર્થાત્ ઇન્દ્રની પ્રજાને-રૈયતને 'પ્રકીર્ણક' તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે.

આભિયોગ્યનું લક્ષણ—

इन्द्रस्यैव दासस्थानाधिरूढत्वमाभियोग्यस्य लक्षणम् । (૧૮૬)

અર્થાત્ ઇન્દ્રનું દાસત્વ કરનારા દેવો 'આભિયોગ્ય' (આભિયોગિક) કહેવાય છે.

કિલ્લિષિકનું લક્ષણ—

इन्द्रस्यैवान्त्यजस्थानाधिरूढत्वं किल्लिषिकस्य लक्षणम् । (૧૮૭)

અર્થાત્ અન્ત્યજોના જેવું કામ કરનારા ઇન્દ્રના દેવો 'કિલ્લિષિક' કહેવાય છે.

ઇન્દ્રોની સંખ્યા—

ભવનપતિના ૨૦, વ્યંતરના ૧૬ અને વાનવ્યંતરના ૧૬ એમ મળીને ૧૩૨, જ્યોતિષકોના ૨ અને વૈમાનિકના (કલ્પોપપન્નના) ૧૦ ઇન્દ્રો એમ કુલ ૧૬૪ ઇન્દ્રો છે.

૧ જન્મુદ્ગીપ્રજ્ઞાસિ (સુ. ૩૩)મા સોળ જ કલા છે, પાત્ર એની પ્રમેયરત્નમબ્જુપા નામની ટુતિમા જે ખુલાસો આપ્યો છે તે નોંધવાથી આ સખા દૂર ચલે કદાચિ ઇન્દ્રો મદદિંક છે, જ્યારે અણ્ણની (અપ્રગ્ણિક) વગેરેના ઇન્દ્રો અસ્પૃશ્યકાલિષા છે એટલે અહીં મુખ્યત્વે જ ઉલ્લેખ કર્યો છે. બાકી વ્યંતરના ઇન્દ્રોની સંખ્યા બીજીસી છે એ વાતને તો સ્થાનાંગ (સ્થા ૨, ઉ ૩) પણ સમર્થિત કરે છે. તેમ છતાં જો બારીકાઈથી વિચારીશ તો આવશ્યક નિર્ણય વગેરેમા પ્રતિવાચુદેવને ઉત્તમ પુરુષ તરીકે ગણ્યા છે, જ્યારે સમવાયાંગમા તેનો નિર્દેશ ન કરતા પદ જ ઉત્તમ પુરુષો ગણાયા છે.

૨ આ તો સ્વેતાચર-સપ્રદાય પ્રમાણે વાત કરી દિગ્ગમ સપ્રદાય પ્રમાણે તો ઇન્દ્રો એ છે જેમને ભવનપતિના ૪૦, વ્યંતરના ૩૦ જ્યોતિષકના ૨, વૈમાનિકના ૪૮, એક નવ ઇન્દ્ર (ચક્રવર્તી) અને એક નિપંચ ઇન્દ્ર (સિદ્ધ)

આ સમસ્ત ઇન્દ્ર સમ્યક્-વશાલી છે અને તેઓ જિનેશ્વરના પાંચે કલ્યાણકોમાં રસ પૂર્વક ભાગ લે છે. આ ઇન્દ્રોનો નિકાય આશ્રીને વિચાર કરીશું તો જણાશે કે ભવનપતિ અને વ્યંતર એ બે નિકાયોમા બે બે ઇન્દ્રો છે, જ્યારે બાકીના નિકાયોમા બે બે ઇન્દ્રો નથી. આ સૂચિત કરવા તત્ત્વાર્થ (અ. ૪, સ. ૬)માં કહ્યું છે કે—

“ પુર્વધોર્દ્ધિન્દ્રાઃ ” ૧ ।

ભવનપતિના દર્શે પ્રકારના દેવોમાં તેમજ વ્યંતર નિકાયના મોળે પ્રકારના દેવોમા બે બે ઇન્દ્ર છે. જ્યૈતિષકમા તો સૂર્ય અને ચંદ્ર જ ઇન્દ્ર છે. આ અસંખ્યાત છે, એથી એ નિકાયમાં ઇન્દ્રોની સંખ્યા અસંખ્યાતની છે, છતાં જાતિની અપેક્ષાએ બેની ગણવામા આવે છે. વૈમાનિક નિકાયમાં તો પ્રાયઃ પ્રત્યેક કલ્પમાં એક એક ઇન્દ્ર છે.

ઇન્દ્રોનાં નામો—

વિગ્તારથી વિચાર કરીશું તો માલૂમ પડશે કે અસુરકુમારોમા ચમર અને બલિ, નાગકુમારોમા ધરણુ અને ભૂતાનદ, વિદ્યુતકુમારોમા હરિ અને હરિ-હ, સુપર્ણકુમારોમાં વેણુદેવ અને વેણુદારી, અગ્નિકુમારોમા અગ્નિશિખ અને અગ્નિમાણુવ, વાયુકુમારોમાં વેલબ અને પ્રભજન, ક્ષીપકુમારોમા પૂર્ણ અને વસિષ્ઠ, સ્તનિતકુમારોમા સુધોષ અને મહાધોષ, ઉદધિકુમારોમા જલકાંત અને જલપ્રભ અને હિંદુકુમારોમા અમિતગતિ અને અમિતવાહન, વ્યંતર નિકાય આશ્રીને કિન્નરોના કિન્નર અને કિપુરુષ, કિપુરુષોમાં સ્તપુરુષ અને મહાપુરુષ, મહોરજમા અતિકાય અને મહાકાય, ગાધવોમા ગીતરતિ અને ગીતયશ, યક્ષોમાં પૂર્ણભદ્ર અને માણિભદ્ર, નક્ષત્રોમા હીમ અને મહાહીમ, ભૂતોમા પ્રતિરૂપ અને અપ્રતિરૂપ, પિશાચોમા કાળ અને મહાકાળ. અપ્રસૂતિમા સન્નિહિત અને સમાન, પંચપ્રજ્ઞિતમા ધાતા અને વિધાતા, ઋષિવાહિતોમા ઋષિ અને ઋષિપાલ, ભૂતવાહિતોમા ઇન્દ્રિય અને મહેન્દ્રિય, કંઠિતમા સુવત્સ અને વિશાલ, મહાકંઠિતમા હાસ અને હાસરતિ, દૂષ્માડમા શ્વેત અને મહાશ્વેત અને પતકમા પતક અને પતકપતિ; જ્યૈતિષક નિકાયમા સૂર્ય અને ચંદ્ર; વૈમાનિક નિકાયમા સૌધર્મ કલ્પમા શકે, એશાનમા દશાન, સાનતકુમારમાં સનતકુમાર, માહેન્દ્રમા માહેન્દ્ર, પ્રહલોકમા પ્રહ્લા, લાતકમાં લાંતકે, મહાશુકમાં મહાશુક, મહાસારમાં સહસાર, આનત અને નાણત એ બે કલ્પનો પ્રાણુત નામનો એક ઇન્દ્ર, આરણુ અને અચ્યુત એ બે કલ્પોનો અચ્યુત નામનો એક ઇન્દ્ર.

દેવ સંખ્યાથી પ્રવીચાર-વિચાર—

‘પ્રવીચાર’ એટલે ‘વિષય-સેવન’. આ વિષય-સેવનના પાંચ પ્રકારો પડે છે જેમકે કેટલાક દેવો કાયસેવી, કેટલાક સ્પર્શસેવી, કેટલાક રૂપસેવી, કેટલાક શબ્દસેવી અને કેટલાક મનઃસેવી છે અને એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું કે દરેકે દરેક દેવ વિષયનું સેવન કરતો નથી. જેમકે નવ ઐવેયકના

૧. કેટલાક આને બદલે ‘ અર્વાણ્ણ ’ નામ મુલ્યે છે

૨-૨ સ્થાનાંગ (અ. ૨, ઉ. ૩)મા આને ‘વત્સ ધોષ અને સુરૂપ’ છે

અને પાંચ અનુત્તર વિમાનના દેવો વિષય-સેવનથી રહિત (અપ્રવીચારી) છે, કેમકે તેઓ અદ્ય સંકલેશવાળા હોવાથી સ્વસ્થ અને શાંત રહે છે. ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષક, સૌધર્મવાસી અને ઐશાનવાસી દેવો કાયમેથી છે અર્થાત તેઓ પોતાના ભવનમાં વસનારી દેવીઓ સાથે શરીર વડે મૈથુનક્રિયા કરે છે. સંકલિષ્ટ કર્મ અને તીવ્ર અનુરાગવાળા હોવાથી તેઓ મનુષ્યોની માફક કામ-ભોગમાં લીન થઇ જાય છે. સાનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર સ્પર્શસેવી છે એટલે કે તેઓ સ્પર્શમાત્રથી વિષય સેવે છે. બ્રહ્મલોક અને લાંતકવાસી દેવો રૂપસેવી છે એટલે કે તેઓની વિષય-વાંછના ક્રૂર દેવીનું રૂપ ભોવાથી જ તૃપ્ત થઇ જાય છે. મહાશુક અને સહસાર દેવલોકમાં વસનારા દેવો શબ્દ-સેવી છે, કેમકે દેવીના મધુર સ્વરનો શ્રવણ થતાં જ તેમની કામ-અભિલાષા શાંત થઇ જાય છે. અવશિષ્ટ આનત વગેરે ચાર દેવલોકોના દેવો માત્ર મન વડે ચિંતવવાથી વિષયને ધારણ કરનારા છે-તેઓ મનઃસેવી છે.

અત્ર એ ખ્યાલમાં રાખવું કે બીજા સ્વર્ગ સુધી જ દેવોઓની ઉત્પત્તિ છે. એથી ઉપરના સ્વર્ગમાં તેમની ઉત્પત્તિ નથી અને આઠમા સ્વર્ગથી આગળ તો તેમની ગતિ પણ નથી. આથી કરીને જ્યારે ત્રીજા વગેરે સ્વર્ગના દેવો વિષય-વાસનાને અધીન અને છે ત્યારે તેમને વૈષયિક સુખ માટે આતુર અને તે માટે પોતા તરફ આદરશીલ જાણી દેવોઓ સ્વયં ત્યાં પહોંચી જાય છે. ત્યાં પહોંચતા વેંતજ એના હાથ વગેરેના સ્પર્શમાત્રથી ત્રીજા અને ચોથા સ્વર્ગના દેવોની કામલાલસા પૂર્ણ થઇ જાય છે. એમનું શણગારેલું મનોવેષક રૂપ જોઇને પાંચમા અને છઠ્ઠા સ્વર્ગના સુરોની કામ-વાસના તૃપ્ત થઇ જાય છે. એવી રીતે એના સુંદર સંગીતમય શબ્દના શ્રવણમાત્રથી સાતમા અને આઠમા સ્વર્ગના દેવો વૈષયિક આનંદ મેળવી લે છે. દેવોઓની આઠમા સ્વર્ગથી આગળ ગતિ નહિ હોવાથી નવમાથી બારમા સ્વર્ગ સુધીના વિબુધો દેવોઓના ચિંતન-માત્રથી કામ-સુખનો અનુભવ કરી લે છે બારમા સ્વર્ગથી ઉપરના દેવોમાં કામ-લાલસા નથી, તેઓ શાંત છે. એટલે એમને દેવોઓના ચિંતન દ્વારા પણ કામસુખ ભોગવવાની અભિલાષા થતી નથી. તેમ છતાં તેઓ અન્ય દેવોથી અધિક સંતુષ્ટ અને સુખી રહે છે, આતું કારણ કે તેઓ રૂપ, કેમકે જેમ જેમ કામાગ્નિની પ્રગલ્ભતા હોય છે તેમ તેમ ચિત્તના કલેશની અધિકતા રહેતી હોય છે; અને જેમ જેમ આ કલેશની અતિશયતા છે તેમ તેમ તેને શાંત પાઠવા માટેના વિષયભોગની તરતમતા રહેતી છે.

બીજા સ્વર્ગ સુધીના સુરોની અપેક્ષાએ ઉપર ઉપરના સ્વર્ગમાં રહેનારા સુરોની વિષય-વાસના મંદ હોય છે, એથી એમના સંબંધમાં ચિત્તનો સંકલેશ પણ ઓછો હોય છે અને સંતોષ-વૃત્તિ અધિક છે અને તેથી જ વિષય-તૃપ્તિનાં સાધન પણ અદ્ય કદમાં છે. આથી તો ઉત્તરોત્તર દેવોનું સુખ નીચે નીચેના દેવોની અપેક્ષાએ અધિક માનવામાં આવે છે.

ઉપર્યુક્ત વિવચનમાં જે વિવિધ પ્રકારના પ્રવૃત્તિઓ ઉલ્લેખ કર્યો છે તેનાં લક્ષણો અંથકાર નીચે મુજબ નિર્દેશ છે—

સ્પર્શ-પ્રવીચારનું લક્ષણ—

સ્પર્શવિપયકમૈથુનવ્યવહારરૂપત્વં સ્પર્શપ્રવીચારસ્ય લક્ષણમ્। (૧૮૮)

અર્થાત્ સ્પર્શ સંબંધી મૈથુનનો વ્યવહાર તે 'સ્પર્શ-પ્રવીચાર' છે.

૩૫-પ્રવીચારનું લક્ષણ—

રૂપવિષયકમૈથુનવ્યવહારરૂપત્વં રૂપપ્રવીચારસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૮૯)

અર્થાત્ ૩૫ સંબંધી મૈથુનનો વ્યવહાર તે '૩૫-પ્રવીચાર' છે.

૩૬-પ્રવીચારનું લક્ષણ—

શબ્દવિષયકમૈથુનવ્યવહારરૂપત્વં શબ્દપ્રવીચારસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૯૦)

અર્થાત્ ૩૬ સંબંધી મૈથુનનો વ્યવહાર તે '૩૬-પ્રવીચાર' છે.

મનપ્રવીચારનું લક્ષણ—

મનોવિષયકમૈથુનવ્યવહારરૂપત્વં મનઃપ્રવીચારસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૯૧)

અર્થાત્ મન સંબંધી મૈથુનનો વ્યવહાર તે 'મનઃ-પ્રવીચાર' છે.

ઉપયુક્ત વિવેચન ઉપરથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે પહેલાં બે સ્વર્ગોની જ દેવીઓ સાથે ત્રીજા વગેરે સ્વર્ગના દેવો વિષય-સુખ અનુભવે છે. તો આ પૈકી ગમે તેની સાથે ગમે તે દેવ પ્રવીચારનો વ્યવહાર કરે છે કે કેમ એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. આનો ઉત્તર તત્ત્વાર્થ^૧ (અ. ૪, સૂ. ૬)ની જૂઠ્ઠા વૃત્તિ (૫. ૨૭૬)માંથી નીચે સુજળ મળી આવે છે:—

પ્રથમ બે દેવલોકની ગણિકા જેવી અપરિગૃહીત દેવીઓ સાથે સનતકુમારાદિ દેવલોકવાસી દેવો વિષય-સેવન કરે છે. 'સૌધર્મ'વાસી દેવીઓનું આયુષ્ય જઘન્યથી એક પદ્યોપમ જેટલું અને ઉત્કૃષ્ટથી પચાસ પદ્યોપમ જેટલું છે, જ્યારે 'ઐશાન'વાસી અપરિગૃહીત દેવીઓનું આયુષ્ય જઘન્યથી પદ્યોપમથી કંઈક અધિક (સાતિરેક) અને ઉત્કૃષ્ટથી પચાસ પદ્યોપમ જેટલું છે. આ પૈકી જે સૌધર્મવાસી અપ્સરાઓનું આયુષ્ય પદ્યોપમ ઉપરાંત એક સમયથી માંડીને તે દશ પદ્યોપમ સુધીનું છે તેઓ બધી 'સાનતકુમાર'વાસી દેવોને ભોગવવા લાયક છે; જેમનું આયુષ્ય દશ પદ્યોપમ ઉપરાંત એક સમયથી માંડીને વીસ પદ્યોપમ સુધીનું છે તેઓ 'બ્રહ્મલોક'વાસી દેવોને ભોગ્ય છે; જેમનું આયુષ્ય વીસ પદ્યોપમ ઉપરાંત એક સમયથી માંડીને ત્રીસ પદ્યોપમ સુધીનું છે તેઓ 'મહાકુક'વાસી દેવોને ભોગવવા યોગ્ય છે; જેમનું આયુષ્ય ત્રીસ પદ્યોપમ ઉપરાંત એક સમયથી માંડીને ચાલીસ પદ્યોપમ પર્યંતનું છે તેઓ 'ખાનત' કદપવાસી દેવોને પરિભોગ્ય છે; જેમનું આયુષ્ય ચાલીસ પદ્યોપમ ઉપરાંત એક સમયથી માંડીને તે પચાસ પદ્યોપમ સુધીનું છે તેઓ 'આરણુ' કદપવાસી દેવોને ભોગવવા લાયક છે. આ તો 'સૌધર્મ' દેવલોકની અપ્સરાઓની વાત યદ્ય. 'ઐશાન' કદપવાસી અપ્સરાઓ પૈકી તો જેમનું આયુષ્ય સાતિરેક પદ્યોપમ ઉપરાંત એક સમયથી માંડીને

૧ એની ઉપરના કદપવાસી દેવો તથાવિધ સ્વંભાવને લાગે આ દેવીઓ સાથે પ્રવીચારની જગતે ૨૨૭: ૨૫૫ના નંબી

પંદર પદ્યોપમ સુધીનું છે તેઓ ‘ માહિન્દ્ર ’ કલ્પવાસી દેવોને લોચ્ય છે; જેમનું આયુષ્ય પંદર પદ્યોપમ ઉપરાંત એક સમયથી માંડીને પચીસ પદ્યોપમ સુધીનું છે તેઓ ‘ લાંતક ’ કલ્પવાસી દેવોને ભોગવવા યોગ્ય છે. જેમનું આયુષ્ય પચીસ પદ્યોપમ ઉપરાંત એક સમયથી માંડીને પાંત્રીસ પદ્યોપમ સુધીનું છે તેઓ ‘ સકુન્તલ ’ કલ્પવાસી દેવોને યોગ્ય છે; જેમનું આયુષ્ય પાંત્રીસ પદ્યોપમ ઉપરાંત એક સમયથી માંડીને પિસ્તાલીસ પદ્યોપમ સુધીનું છે તેઓ ‘ પ્રાણુત ’ કલ્પવાસી દેવોને લોચ્ય છે; જેમનું આયુષ્ય પિસ્તાલીસ પદ્યોપમ ઉપરાંત એક સમયથી માંડીને પંચાવન પદ્યોપમ સુધીનું છે તેઓ ‘ અચ્યુત ’ કલ્પવાસી દેવોને લોચ્ય છે. જે સૌધર્મવાસી દેવીઓની સ્થિતિ પદ્યોપમ ઉપરાંત એક સમયથી માંડીને સાત પદ્યોપમ સુધીની છે તેઓ ‘ સૌધર્મ ’ કલ્પવાસીઓના પરિશ્ચલ-રૂપ છે. એશાન કલ્પવાસી દેવીઓ પૈકી તો જેમની સ્થિતિ સાતિરક પદ્યોપમ ઉપરાંત એક સમયથી માંડીને નવ પદ્યોપમ સુધીની છે તેઓ એ કલ્પવાસી દેવોના પરિશ્ચલરૂપ છે.

આ સંબંધમાં બહુત-સંપ્રદણી અને તેની ટીકા વિચારતાં એ વિશેષતા જણાય છે કે સ્વનલ્કમારદિ દેવોને સ્થિતિની અભિલાષા થતાં જે અપરિશ્ચલિત દેવીઓ ‘ સકુન્તલ ’ પર્યંત બધ છે તેમનાં ઉત્પત્તિ-વિમાનો જ્યાં જ છે, તેમાં દેવો ઉત્પન્ન થતા નથી. આવાં ઉત્પત્તિ-વિમાનોની સંખ્યા ‘ સૌધર્મ ’ અને ‘ એશાન ’ આશ્રીને અનુક્રમે છ લાખ અને ચાર લાખની છે. સૌધર્મવાસી દેવીઓ પૈકી જેમનું આયુષ્ય ભરાબર એક પદ્યોપમનું છે તેઓ સૌધર્મવાસી જ દેવોના ઉપભોગને યોગ્ય છે. એવી રીતે એશાનવાસી દેવીઓ પૈકી જેમનું આયુષ્ય ભરાબર સાતિરક પદ્યોપમનું છે તેઓ એ જ કલ્પના દેવોના ઉપભોગ માટે યોગ્ય છે. વળી મનઃપ્રવીચાર માટે યોગ્ય દેવીઓ પોતાના સ્થાનમાં રહીને જ એ અવધારયોગ્ય બને છે.

પ્રજ્ઞાપના (૫ ૭૪) તરફ દૃષ્ટિપાત કરતાં એ જાણવું મળે છે કે કાય પ્રવીચારથી મનુષ્યની પેદેનો પ્રવીચાર સમજવો: સ્વર્થ-પ્રવીચારથી વહન-ચુગન, રત્ન મહાન, ધન, ઊંચ, જાળ મત્સ્યાદિનો સ્વર્થ જાણવો: રૂપ-પ્રવીચારથી કામોદીપક જેવા રૂપનું દર્શન એટલે કે સ્વિ-લાસ દૃષ્ટિ-નિર્લેપ. અંગ-ઉપાંગનું નિરીક્ષણ. અનુરાગ બ્યભ કરનારી ચેષ્ટાઓનું સ્વલોકન જાણવું; શબ્દ-પ્રવીચારથી દુષ્કિત દેવીનાં ગીત, વાસ્ય, વિકારમય આપણ, નૃપુર વગેરેનો ધ્વનિ વગેરેનું શ્રવણ સમજવું; મનઃપ્રવીચારથી માનસિક વિકારથી ઉત્તેજિત પરસ્પર જિંઘા નીચા મનના સ્પર્શ પૂર્વકનો પ્રવીચાર સમજવો.

વિશેષગાં સ્પર્શોદિ પ્રવીચાર માટે ઉપરિધન થતી દેવીઓ ઉનાર, ઝાંગારિત, મનેઝ, મને-દર અને મનેઝા એવું ઉનાર સ્વિચરૂપ ધારણ કરે છે. જેન માનવી સ્ત્રીને માનવી પુરુષ સાથે ભોગ ભોગવતાં શુક-પુષ્પગતના સંક્રમણથી સુખ ઉપજે છે તેન દેવીઓને પણ દેવોના શુક-પુષ્પગતથી સુખ ઉપજે છે. આ પુષ્પગતો વૈકિય શરીરનાન્નર્ગત રોગથી અજન્મનક નથી, કિન્તુ તે શ્રોત્રેન્દ્રિયથી માંડીને સ્પર્શનેન્દ્રિયરૂપે પરિભ્રમે છે. એ પરિભ્રમન દંષ, કાંત, મનેઝ, સ્પૃહણીય અને સુમગ છે. સ્પર્શોદિ વિષયક પ્રસિદ્ધ પદ્યોનું અર્થનું સંક્રમણ દિવ્ય પ્રવાસ પૂર્વક સમજવું.

ભગવતી (૫ ૧૪, ૬) દાંમાંથી જાત દેવદેવના. કંઈ ન પ્રવીચાર નિષ્પત્ત દર્શકન મળે છે, જેમને શકેને ‘ સુધની ’ નવા ભોગ-અન ન, જાને જેમ દેવતા મનના જેમ રથ ન વિરે

છે, કેમકે ' સુધર્મા ' સંભારમાં ' માણવક ' સ્તંભને વિષે ઠાણઠામાં જિનેશ્વરનાં અસ્થિ છે અને તેની પાસે કાય-પ્રવીચાર કરવાથી આશાતના થાય, આ ચક્રવાળા સ્થાનની ઉપર બરાબર રમણીય ભૂમિભાગ અને એના બરાબર મધ્ય ભાગમાં એક બૃષણરૂપ સુંદર પ્રાસાદ વિકુર્વાય છે. આની ઉપરના ભાગ પદ્મ અને લતાઓનાં ચિત્રામણથી સુશોભિત બતાવવામાં આવે છે. આ પ્રાસાદાવત સકનેા અંદરના ભાગ પણ દર્શનીય હોય છે. આને વિષે એક મણિપીઠિકા રચવામાં આવે છે અને એના ઉપર દેવશાસ્ત્રાની વિકુર્વાણા થાય છે. આ શાસ્ત્રમાં શક પોતાની મહિમીઓ સાથે ભોગ ભોગવે છે. આ પ્રમાણે દર્શાન ઇન્દ્ર માટે સમગ્ર લેવું. સનતકુમારાદિના સંબંધમાં મણિપીઠિકાની ઉપર શાસ્ત્રાને બદલે એક મોટું સિંહાસન વિકુર્વાય છે, અહીં આ ઇન્દ્રો સામાનિકાદિ પરિવાર સહિત આકાશર સ્થાનમાં પ્રવેશ કરે છે અને પોતાના પરિવારના દેખતાં પણ સ્પર્શાદિ ભોગ ભોગવે છે. શક અને દર્શાન ઇન્દ્રો પરિવાર સહિત આવા સ્થાનમાં જતા નથી, કારણ કે તેઓ કાયસેવી છે અને પરિવાર સમક્ષ કાય-પ્રતિચારણ સેવવું તે લક્ષણસ્પષ્ટ અને અનુચિત છે.

હેવાતું આયુધ—

હેવા મરીને તરત જ ફરીથી દેવ તરીકે ઉત્પન્ન થતા નથી, એટલે નારકની પેઠે એની પણ કાયસ્થિતિ અને ભવસ્થિતિ પૃથક્ પૃથક્ નથી. ભવસ્થિતિ બે પ્રકારની છે:—(૧) જન્મ્ય અને (૨) ઉત્કૃષ્ટ. કયાં દેવ-દેવીને તે કેટલી કેટલી છે તે નીચે મુજબના કોડા દ્વારા રજુ કરવામાં આવે છે:—

દેવ-વિશેષ	જન્મ્ય આયુધ	ઉત્કૃષ્ટ આયુધ
દક્ષિણાર્ધ અસુરેન્દ્ર અમર	—	૧ સાગરોપમ
,, અસુરો દેવ	૧૦,૦૦૦ વર્ષ	,,
,, ,, દેવી	,,	૩૥ પદ્મોપમ
ઉત્તરાર્ધ અસુરેન્દ્ર બલિ	—	૧ સાગરોપમથી કંઈક અધિક
,, અસુરો દેવ	૧૦,૦૦૦ વર્ષ	,,
,, ,, દેવી	,,	૪૥ પદ્મોપમ
દક્ષિણાર્ધ નાગો વગેરેના નવ ઇન્દ્રો	—	૧૥ ,,
દ. નાગો વગેરે નવ ભત્રાના દેવ	૧૦,૦૦૦ વર્ષ	૧૥ ,,
,, ,, વગેરે નવ ભત્રાની દેવી	,,	૦૥ ,,

દેવ-વિશેષ	જમન્ય આયુષ્ય	ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય
ઉ. નાગ ૦ વગેરેના નવ ઇન્દ્રો	—	૧૧૧૧ પદ્યો ૦
„ „ વગેરે નવ જાતના દેવ	૧૦૦૦૦ વર્ષ	૨ પદ્યો ૦ થી ૬૫૬ ન્યૂન
„ „ વગેરે નવ જાતની દેવી	„	૧ પદ્યો ૦ „ „
વ્યંતર દેવ	„	„ „
„ દેવી	„	૨૦૧ „
ચન્દ્ર	—	૧ પદ્યો ૦ ઉપરાંત એક લાખ વર્ષ
ચન્દ્રના પ્રજા-દેવ	૦૧ પદ્યો ૦	„
સૂર્ય	—	૧ પદ્યો ૦ ઉપરાંત ૧૦૦૦ વર્ષ
સૂર્યના પ્રજા-દેવ	૦૧ પદ્યો ૦	„
અહના અધિપતિ	„	૧ પદ્યો ૦
અહ દેવ	„	„ „
નક્ષત્ર અધિપતિ	„	૦૧ પદ્યો ૦
નક્ષત્ર દેવ	„	„ „
તારા અધિપતિ	પદ્યો નો આઠશો ભાગ	૦૧ પદ્યો ૦ સાંધિક

૧ તત્ત્વાર્થ (અ. ૪, સુ. ૩૧)માં આ પ્રમાણે છે; બૃહત્સંપ્રદાયી (ગા. ૫) પ્રમાણે તો બે પદ્યોપમથી કેટકે આજી છે.

૨ શ્રી, હ્રી, ધૃતિ, કીર્તિ, જ્યોત્સ્ના અને લક્ષ્મીનું આયુષ્ય એક પદ્યોપમનું છે. એવું કથન સાંખ્યીને વ્યંતરીઓનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય એક પદ્યોપમનું કેટલાક સૂચવે છે, પરંતુ એ તેમની આગમની અનભિગતા પ્રકટ કરે છે, કારણ કે પ્રજાપતિના સૂત્રથી એ મંતવ્ય વિરુદ્ધ જાય છે. વગી સંપ્રદાયીની ટીકામાં શ્રીહરિભદ્રસરિ સૂચવે છે તેમ શ્રી, હ્રી વગેરે દેવીઓ તો ‘ભવનપતિ’ નિકાષની છે. આ પ્રમાણે પ્રવચનસારોની જ્ઞાતિના ૩૩૪ માં પદ્યમાં ઉલ્લેખ છે.

૩ શ્રીવિજયોદયસંસ્કૃત દંટકવિસ્તરાર્થ (૪. ૧૧૮-૧૧૨)માં આને જદે તેમજ દેવ પદ્મીના જ્યોતિષ દેવેના સંબંધમાં ૧૦૦૦૦ વર્ષનું આયુષ્ય સૂચવાયું છે તે પ્રાન્ત-ઉલ્લેખ જણાય છે.

દેવ-વિશેષ	જન્મન્ય આયુષ્ય	ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય
તારા દેવ	૫૨૫૦નો આઠમો ભાગ	૮૧ ૫૨૫૦
સૂર્યની ઇન્દ્રાણી	૦૧ ૫૨૫૦	સૂર્યથી અર્ધ
સૂર્યની પ્રભા-દેવી	"	"
ચન્દ્રની ઇન્દ્રાણી	"	ચન્દ્રથી અર્ધ
ચન્દ્રની પ્રભા-દેવી	"	"
અહાધિપતિની દેવી	"	અહાથી અર્ધ
અહની દેવી	"	"
નક્ષત્રાધિપતિની દેવી	"	નક્ષત્રથી અર્ધ ^૧
નક્ષત્રની દેવી	"	"
તારાધિપતિની દેવી	૫૨૫૦નો આઠમો ભાગ	તારાથી અર્ધ ^૨
તારા દેવી	"	"
* અધઃકિલ્બિકા	૧ ૫૨૫૦પમ	૩ ૫૨૫૦પમ
શક ઇન્દ્ર	—	૨ સાગરો
સૌધર્મવાસી દેવ	૧ ૫૨૫૦	"
સૌધર્મવાસીની પરિગૃહીતા દેવી	" "	૭ ૫૨૫૦
" અપરિગૃહીતા	" "	૫૦ "
ઈશાન ઇન્દ્ર	—	૨ સાગરોથી અધિક

૧-૨ એથી કંઈક વિશેષ એમ પ્રવચનસારો (ગા. ૧૧૪૨) થી સંભળ્ય છે.

૩ ત્રણે જાનના કિલ્બિકાના આયુષ્યનો સામાન્ય રૂપે નિર્દેશ જુહનસંઅહણી (ગા. ૧૮૬)-માં છે અને તે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય સાથે મળેલો આવે છે. જન્મન્ય આયુષ્ય માટે કંડકવિરતરાથી-સિવાય કોમ આધાર મળ્યો નથી.

દેવ-વિશેષ	જન્ય આયુષ્ય	ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય
એશાનવાસી દેવ	૧ પદ્યોંથી અધિક	૨ સાગરોંથી અધિક
„ પરિં દેવી	„ „ „	૬ પદ્યોં
„ અપરિં „	„ „ „	૫૫ „
મધ્યકિલ્બિક	૨ સાગરોં	૩ સાગરોં
સનતકુમાર ઇન્દ્ર	—	૭ „
„ વાસી દેવ	૨ સાગરોં	૭ „
માહેન્દ્રવાસી „	„ થી અધિક	૭ સાગરોંથી અધિક
બ્રહ્મલોકવાસી „	૭ સાગરોં „	૧૦ સાગરોં
નવ લોકાંતિકવાસી,,	૮ „	૮ „
ઉર્ધ્વકિલ્બિક	૧૦ „	૧૩ „
લાંતકવાસી દેવ	૧૦ „	૧૪ „
મહાશુક „ „	૧૪ „	૧૭ „
સહસ્રાર „ „	૧૭ „	૧૮ „
આનત „ „	૧૮ „	૨૧ „
પ્રાણુત „ „	૨૧ „	૨૦ „
આરણુ „ „	૨૦ „	૨૨ „
અન્યુત „ „	૨૨ „	૨૨ „

૧ આ તેમજ એ પત્રીના આડ કલ્પોના ઇન્દ્રોનું આયુષ્ય ઉત્કૃષ્ટ જ છે. માહેન્દ્રનાં સાત સાગરોપમથી અધિક છે.

૨ ૩ તત્ત્વાર્થ (અ ૪, સ. ૧૭, ૧૨) પ્રમાણે અનુક્રમે ૨૦ અને ૧૮ સાગરોપમ છે, ન્યારે આ ઉદ્દેશ્ય તો બૃહત્પદ્યોં (ગા. ૧૨, ૧૬) અનુમાર મળવો.

૪-૫ તત્ત્વાર્થ (અ. ૪, સ. ૨૭, ૧૨) પ્રમાણે ૨૨ અને ૨૦ સાગરોપમ છે, ન્યારે બૃહત્પદ્યોં (ગા. ૧૨, ૧૪)માં આમ ઉદ્દેશ્ય છે.

દેવ-વિશેષ	જઘન્ય આયુધ્ય	ઉત્કૃષ્ટ આયુધ્ય
પહેલા ઐવેયકવાસી દેવ	૨૨ „	૨૩ „
બીજા „ „ „	૨૩ „	૨૪ „
ત્રીજા „ „ „	૨૪ „	૨૫ „
ચોથા „ „ „	૨૫ „	૨૬ „
પાંચમા „ „ „	૨૬ „	૨૭ „
છઠ્ઠા „ „ „	૨૭ „	૨૮ „
સાતમા „ „ „	૨૮ „	૨૯ „
આઠમા „ „ „	૨૯ „	૩૦ „
નવમા „ „ „	૩૦ „	૩૧ „
વિજયાદિ ચાર અનુત્તરવાસી દેવ	૩૧ „	૩૨ „
સર્વાર્થસિદ્ધવાસી „	—	૩૩ „

જીવ-સંખ્યા-કુલકે—

જુદી જુદી અપેક્ષાએ જીવના જુદા જુદા પ્રકારો પડે છે. જેમકે ચેતનાત્મક પદાર્થની અપેક્ષાએ-ઉપયોગ આશ્રીને સર્વ જીવોના એક જ વિભાગમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. કર્મના જઘન-મૌર્યનની અપેક્ષાએ સમસ્ત જીવોના સંસારી અને મુક્ત એવા બે વિભાગો પડે છે મુક્ત જીવોની વાત પડતી મૂઝીને અત્ર સંસારી જીવોના અવાતર ભેદો વિચારીશું તો જણાશે કે ત્રસ અને સ્થાવર એમ સંસારી જીવોના બે ભેદ પડે છે. વ્યવહારી અને અવ્યવહારી એમ પણ

૧-૨ સમવાચાંગ પ્રમાણે જઘન્ય આયુધ્ય ૩૨ સાગરોપમ છે અને એ અંગ, પ્રજાપતિ, તત્ત્વાર્થ (અ ૪, સુ ૧૨)નું બધું તથા સંચલુણી પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ આયુધ્ય ૩૩ સાગરોપમ છે.

૩ અનાદિ સદમ નિર્ગોદમાયી એક વાર પણ બહાર નીકળી જેઓ પૃથ્વીકાપાદિ વ્યવહારને પામ્યા છે તે ‘વ્યવહારી’ છે પણ મને કર્મની વિચિત્રતાને લઈને તેઓ પાછા સદમ નિર્ગોદમાં ઉત્પન્ન થયા હોય કે યાવ જેઓ અનાદિ સદમ નિર્ગોદમાયી કદી બહાર નીકળ્યા નથી એના જીવો ‘અવ્યવહારી’ કહેવાય છે જેઓ જાતિભ્રમ છે તેઓ તો કદાચ નીકળવાના પણ નથી આ જીવો આશ્રીને ‘દરીગતમૃત ન્યાય એટલે કે ગુફામાં જ જન્મ્યા અને ગુફામાં જ મર્મી એ ન્યાય લેવા પડે છે.

જીવોના બે પ્રકારો પડે છે. વેદની અપેક્ષાએ જીવોના પુરુષ-વેદ, સ્ત્રી-વેદ અને નપુંસક-વેદ એમ ત્રણ ભેદો પડે છે. બલ્ય, અબલ્ય અને જ્ઞાતિ-બલ્ય એવા પશુ સંસારી જીવના ત્રણ ભેદો છે.^૧ ગતિની અપેક્ષાએ નરક, તિર્થંચ, મનુષ્ય અને દેવ એમ ચાર ભેદો પડે છે. વળી પુરુષ-વેદ, સ્ત્રી-વેદ, નપુંસક વેદ અને ૨અવેદ એમ પશુ ચાર પ્રકારો છે. ઇન્દ્રિયની અપેક્ષાએ એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય એમ પાંચ ભેદો છે.^૨ કાયની અપેક્ષાએ પૃથ્વીકાય, અપકાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય અને ત્રસકાય એમ છ ભેદો પડે છે.^૩ કૃષ્ણાદિ લેશ્યાની અપેક્ષાએ પશુ છ ભેદો થાય છે.^૪ સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય, ગાદર એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય, અસંજિપંચેન્દ્રિય અને સંજિપંચેન્દ્રિય એમ જીવના સાત ભેદો થાય છે. સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત એકેન્દ્રિય, સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત એકેન્દ્રિય, ગાદર પર્યાપ્ત એકેન્દ્રિય, ગાદર અપર્યાપ્ત એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય એમ જીવોના આઠ વિભાગો પડી શકે છે. અથવા પાંચ જ્ઞાન અને ત્રણ અજ્ઞાનની અપેક્ષાએ આઠ પ્રકારો પડે છે. અંડજાતિક ભેદોથી ત્રસ જીવોના ૧આઠ પ્રકાર પડે છે.^૫ તેમાં સ્થાવર ઉમેરતાં જીવોના નવ ભેદો થાય છે. અથવા પાંચ પ્રકારના એકેન્દ્રિય, ત્રણ જ્ઞાતના વિકલેન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય એમ પશુ જીવના નવ પ્રકારો થાય છે. અથવા નારકો નપુંસક હોવાથી તેમનો એક ભેદ, તિર્થંચ અને મનુષ્યમાં ત્રણે વેદ હોવાથી એ પ્રત્યેકના ત્રણ ત્રણ ભેદો અને દેવોના સ્ત્રી અને પુરુષરૂપે બે ભેદો મળતાં સંસારી જીવોના નવ પ્રકારો થાય છે. પાંચ પ્રકારના એકેન્દ્રિય, ત્રણ જ્ઞાતના વિકલેન્દ્રિય અને સંજી અને અસંજી એમ બે પ્રકારના પંચેન્દ્રિય મળીને જીવના દશ ભેદો થાય છે, જ્યારે પુરુષ-વેદી, સ્ત્રી-વેદી અને નપુંસક-વેદી એમ પંચેન્દ્રિયના ત્રણ ભેદ ગણતા જીવના અગ્યાર ભેદો થાય છે. પૃથ્વીકાયાદિક છ કાયના જીવના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ ગળે ભેદો પાડતાં જીવના બાર ભેદો પડે છે. પાંચ પ્રકારના એકેન્દ્રિયના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે બે ભેદો વિચારતાં

૧ વિશ્વમા અસ્રોત (નિર્જીવ) અને સસ્રોત (સજીવ) એમ બે પ્રકારના પદાર્થો છે તેમાં સસ્રોતના ઉત્સ્રોત (વૃક્ષાદિ), નિર્જીવ સ્રોત (પ્રાણી) અને અર્ચક સ્રોત એવા ત્રણ પેદાભેદો છે. આ પ્રમાણે જીવના ત્રણ પ્રકારો ચિત્રમયજગત્ (વ. ૮, અ. ૧, પૃ. ૨૪.) માં સૂચનાયા છે.

૨ જેનો વેદ ઉપશમિત હોય કે ક્ષપિત હોય તે અવેદી. આથી કરીને ૨ અવેદ 'વી અનિવૃત્તિ-ખાદ્યાદિ ભવસ્થ સમજવા. આનો-અર્થ મિદ્ધ પશુ થાય છે અને તેમ કરતા આ સમગ્ર જીવોના ચાર પ્રકાર સમજવા.

૩ આમાં અનિન્દ્રિય અર્થાત્ સિદ્ધનો ઉમેરો કરતા સર્વ જીવોના છ પ્રકારો પડે છે.

૪ આમાં અકાય થાને સિદ્ધનો ઉમેરો કરતાં મગસ્ત જીવોના સાત ભેદો થાય છે

૫ આ ભેદોમા અલેક્ષ્ય એટલે સિદ્ધ ઉમેરતા સર્વ જીવોના સાત વિભાગો થાય છે.

૬ ભુએ પૃ. ૪૩૮-૪૩૯

૭ આ પ્રમાણે લોકપ્રકાશ (સ ૪, શ્લોક ૭) માં નિર્દેશ છે, જ્યારે આ આઠ પ્રકારો સમગ્ર સંસારી જીવોના છે એમ પ્રવચનસારોદ્ધારની વૃત્તિના ૧૫૪ માં પત્રમા ઉલ્લેખ છે આથી તો એ વૃત્તિકાં આ પ્રત્યેકના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે બે ભેદો સૂચવી જીવના સોળ ભેદો પાડે છે.

એકેન્દ્રિયના દશ લેહો થાય છે. ઝોની સાથે વેદની અપેક્ષાએ ત્રણ જાતના ત્રસો ગણતા જીવના તેર લેહો થાય છે ૫૧૭ મા પૃથ્થમા ગણાવેલા જીવના સાત લેહોના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ ફરેકના બે બે લેહો પાડતા અથવા ચૌદ ગુણસ્થાનક આશ્રીને જીવના ચૌદ પ્રકારો થાય છે. વેદની અપેક્ષાએ સંભવતા નવ પ્રકારના પચૈન્દ્રિય, સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય, તથા પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે પ્રકારના બાહ્ય એકેન્દ્રિય અને ત્રણ પ્રકારના વિકલેન્દ્રિય એમ મળીને જીવના ૫૬૨ પ્રકારો થાય છે એકેન્દ્રિયથી પચૈન્દ્રિય સુધીના તિર્યચ્ચો અર્થાત્ પાચ પ્રકારના તિર્યચ્ચો, મનુષ્ય, દેવતા અને નારકી એ પ્રમાણે જીવના જે આઠ પ્રકાર થાય છે એ ફરેકના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે બે લેહો ગણતા જીવના સોળ વિભાગો પડે છે પાચ પ્રકારના એકેન્દ્રિય, ત્રણ પ્રકારના વિકલેન્દ્રિય અને વેદની દૃષ્ટિએ ગણાવેલા નવ પ્રકારના પચૈન્દ્રિય એમ મળીને જીવના સત્તર લેહો થાય છે ઉપર ગણાવેલા નવ પ્રકારના જીવોના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે લેહો પાડતા જીવના અઠાર પ્રકારો થાય છે. સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય, બાહ્ય એકેન્દ્રિય અને ત્રણ પ્રકારના વિકલેન્દ્રિય એ પાચેના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે બે લેહો ગણતા જે દશ લેહો થાય છે તેની સાથે પચૈન્દ્રિયના નવ લેહો ગણતા જીવના ઓગણીસ લેહો થાય છે ૫૧૭ મા પૃથ્થમા ગણાવેલા દશ પ્રકારના જીવોના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે બે લેહો પાડતા એક દર જીવોના વીસ લેહો થાય છે પાચ સૂક્ષ્મ અને પાચ બાહ્ય એમ સ્થાવર (એકેન્દ્રિય) ના દશ લેહો થાય છે, આ ફરેકના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે બે પ્રકારો ગણતા સ્થાવરના વીસ લેહો થાય છે આમા ત્રસનો એક લેહ ઉમેરતા જીવના એકવીસ લેહો થાય છે ૫૧૭ મા પૃથ્થમા સૂચવેલા જીવના અગ્યાર લેહોમાના ફરેકના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે બે પ્રકારો ગણતા જીવના બાવીસ લેહો થાય છે, ૨૪ જોડક આશ્રીને જીવના ૨૪ લેહો થાય છે જેમકે નારકોનો એક, જીવનપતિના દશ, પૃથ્વીકાયાદિ એકેન્દ્રિયના પાચ, વિકલેન્દ્રિયના ત્રણ, તિર્યચ્ચ પચૈન્દ્રિય, મનુષ્ય, વ્યતર, ન્યોતિષ્ઠ અને વૈમાનિક એ પ્રત્યેકનો એક એક. પૃથ્વીકાયાથી માંડીને તે વાયુકાય સુધીના જીવોના તેમજ માધારણ વનસ્પતિકાયાના સૂક્ષ્મ અને બાહ્ય એમ બે બે લેહો મળી દશ અને આમા પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય કે જે બાહ્ય જ છે તેનો એક લેહ ઉમેરતા એકેન્દ્રિયના અગ્યાર લેહો થયા આમા વિકલેન્દ્રિયના ત્રણ લેહો અને પચૈન્દ્રિયના સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી એવા બે લેહો ઉમેરતા એક દર સોળ લેહો થાય છે આ પ્રત્યેકના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એવા બે બે લેહો પાડતા એક દર યત્રોસ લેહો થાય છે નારકના સાત લેહો, જીવનપતિના દશ, વ્યતરના આઠ, ન્યોતિષ્ઠના પાચ, કટપોષપક્ષના બાર, ઔવેચકના નવ અને અનુત્તરના પાચ એમ બધા મળીને વૈકિય શરીરધારીના ૫૬ લેહોમા મનુષ્યનો અને તિર્યચ્ચનો એક એક બેદ ઉમેરતા ૫૮ લેહો થાય છે આ પ્રત્યેકના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે બે પ્રકારો પાડતા ૧૧૬ લેહો થાય છે

૩૨ લેહો આપણે ગણાવી ગયા તે પૈકી પર્યાપ્ત મંજી અને અપર્યાપ્ત મંજી એવા પચૈન્દ્રિયના બે લેહો બાદ કરીએ અને તેમા આ ૧૧૬ લેહો ઉમેરીએ તો ૧૪૬ લેહો થાય છે. બે પ્રકારના સંજ્ઞી બાદ દરવાનુ કાનુ એ છે કે એ તો ૧૧૬ લેહમા આવી જાય છે સ્પષ્ટ રાખેલા કહીએ તો એકેન્દ્રિયના ૧૧ લેહો, વિકલેન્દ્રિયના ૩, પચૈન્દ્રિય આશ્રીને અગત્યની પચૈન્દ્રિયનો એક અને સંજ્ઞી

પંચેન્દ્રિય પૈકી નારકના, ૭ દેવના ૪૯ અને મનુષ્ય અને તિર્યચનો એક એક એમ મળી ૭૩ ભેદો થાય છે. એ પ્રત્યેકના પર્ચાઈ અને અપર્ચાઈ એમ બે બે વિભાગો વિચારતાં ૧૪૬ ભેદો થાય છે. આ પ્રમાણેના ૧૪૬ જાતના જીવોમાં કેટલાક ૧ભવ્ય, ૨સંગમ દેવ જેવા કેટલાક અભવ્ય, ગોશાલક જેવા કેટલાક ૩દ્વરભવ્ય અને કેટલાક ૪આસન્નભવ્ય છે. આ પ્રમાણે વિચારતાં ૫૮૪ ભેદો થાય છે.

સાધારણ રીતે જીવોના ૫૬૩ ભેદો ગણાવાય છે તે નીચે મુજબ છે:—

એકેન્દ્રિયના ૧૧ ભેદો પૈકી પ્રત્યેકના તેમજ વિકલેન્દ્રિયના ત્રણ ભેદો પૈકી દરેકના પર્ચાઈ અને અપર્ચાઈ એમ બે બે ભેદો, પંચેન્દ્રિય પૈકી સાતે નારકના પર્ચાઈ અને અપર્ચાઈ એમ બે બે ગણતાં ચૌદ, તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના જળચર, સ્થળચર, ખેચર, ઉરપરિસર્પ અને ભુજપરિસર્પ એમ પાંચ વિભાગો પૈકી પ્રત્યેકના સંમૂર્ચિમ અને ગર્ભજ તેમજ એના વળી પર્ચાઈ અને અપર્ચાઈ ભેદો પાડતાં ૨૦, ૧૫ કર્મભૂમિ, ૩૦ અકર્મભૂમિ અને ૫૬ અંતરદીપ એ ૧૦૧ ક્ષેત્રના સંમૂર્ચિમ મનુષ્યો કે જે અપર્ચાઈ જ હોય છે તેમજ એ ૧૦૧ ક્ષેત્રના ગર્ભજ મનુષ્યો કે જે પર્ચાઈ તેમજ અપર્ચાઈ એમ ઉભય પ્રકારના છે તેના વિચાર કરતાં મનુષ્યના ૩૦૩ તેમજ દેવના ૯૯ ભેદો પૈકી દરેકના પર્ચાઈ અને અપર્ચાઈ એમ બે બે ભેદો વિચારતાં ૧૯૮ ભેદો એમ બધા મળી કુલ ૫૬૩ ભેદો થાય છે.

આ ઉપરથી સમજી શકાયું હશે કે વિવક્ષાનુસાર જીવના અનેક ભેદો પાડી શકાય તેમ છે, કેમકે વ્યક્તિ પ્રમાણે તો જીવના અનન્ત પ્રકાર પડે છે એ વાત બુદ્ધવા જેવી નથી. આ પ્રમાણે જ્યારે જીવના વિવિધ પ્રકારો પડે છે ત્યારે તે સર્વનો ઉલ્લેખ પણ યથા શકે નહિ.

વિવિધ પ્રકારના જીવોનાં સ્થાનો—

(૧) સૂક્ષ્મ અપર્ચાઈ એકેન્દ્રિયોનું સ્થાન સ્પર્શ લોકાકાશ છે. (૨) સૂક્ષ્મ પર્ચાઈ એકેન્દ્રિયોનું પણ એ જ સ્થાન છે. (૩) બાહર અપર્ચાઈ એકેન્દ્રિયનું સ્થાન લોકોનો અક્ષંખ્યાતનો ભાગ છે. (૪) બાહર પર્ચાઈ એકેન્દ્રિયનું સ્થાન પણ એ જ છે (૫) પૃથ્વીકાયનું સ્થાન સાત નરકો, સિદ્ધશિલા, પાતાલકલ્પશોની ડીકરીઓ, ભવનપતિનાં ભવનો, નરકાવાસોની ભિત્તિઓ અને ભૂમિતલ, વિમાનો, પર્વતો, ભૂમિક્ષેપ, જગતીઓ, વેદિકાઓ, વિજ્યાદિ દ્વારો, આઠ કૃષ્ણરાજી, દ્વીપો વગેરે છે. (૬) જળનું સ્થાન ઘનોદધિઓ, સમુદ્રો, પાતાલકલ્પશોના ઉદર-ભાગો, ભવનો અને વિમાનોની વાવડીઓ, ડ્રોહો, નદી, સરોવર, કુવા, જલાશય વગેરે છે. (૭) અગ્નિનું સ્થાન 'માનુષોત્તર' પર્વત સુધીની અદી દ્વીપરૂપ મનુષ્ય-લોકમાં છે, પરંતુ યુગલિક ક્ષેત્રોમાં બાહર અગ્નિ થતો નથી. (૮) વાયુનું સ્થાન ઘનવાતો અને તનવાતો, પાતાલકલ્પશોના ઉદર-ભાગો, ભવનો, વિમાનો, નિષ્ક્રંત ઇત્યાદિ છે. જ્યાં જ્યાં પોલાણ હોય ત્યાં ત્યાં તે છે. (૯) વનસ્પતિનું સ્થાન

૧ અથ ' ભવ્ય ' થી સિદ્ધિ-ગમનની ચેત્વનાવાળા જીવો સમજવા.

૨ આના જ્ઞાતાન્ત માટે જુઓ વીર-ભક્તામર (૧ ૩૮-૪૩).

૩-૪ ભવ્યની વિશેષતા આથીને આ બે ભેદો જાણવા.

તિર્યંગલોકમાં, લવનોનાં અને વિમાનોનાં વનો, બાજો વગેરે સ્થળો છે. (૫-૧૦) છ પ્રકારના વિકલેન્દ્રિયનું સ્થાન લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે; ઊર્ધ્વ-લોકમાં 'મેરુ' પર્વતના શિખર સુધી, અધોલોકમાં 'અધોગ્રામ' સુધી અને તિર્યંગ-લોકમાં સર્વત્ર જલાશયમાં અને સ્થળમાં ઝોમની ઉત્પત્તિ છે. (૧૧-૧૨) અસંજી પંચેન્દ્રિયોનું સ્થાન લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે. (અ) અસંજી તિર્યંગ તિર્યંગ-લોકમાં બધે સ્થળે અને ઊર્ધ્વ-લોકમાં 'મેરુ' ના શિખર સુધી અને અધોલોકમાં 'અધોગ્રામ' સુધી છે. (આ) અસંજી મનુષ્ય મનુષ્ય-લોકમાં જ્યાં જ્યાં મનુષ્યની વસ્તી હોય ત્યાં ત્યાં છે. (૧૩-૧૪) સંજી પંચેન્દ્રિયનું સ્થાન લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે. (અ) દેવોનું સ્થાન 'રત્નપ્રભા' પૃથ્વી, જ્યોતિષ્કનાં વિમાનો, સૌધર્માદિ કલ્પો તેમજ હવ્યિત તિર્યંગ-લોકનો પશ્ચ કોણક ભાગ છે. (આ) નારકોનું સ્થાન રત્નપ્રભાદિ સાત પૃથ્વીઓ છે. (ઇ) તિર્યંગનું સ્થાન અસંજી તિર્યંગની જેમ છે. (ઈ) મનુષ્યોનું સ્થાન મનુષ્ય-ક્ષેત્ર છે.

૭૫, પુદ્ગલ વગેરેનું અદ્યપણહુત્વ—

જીવોની સંખ્યા સૌથી ઓછી છે. એનાથી પુદ્ગલો અનંત ગુણા છે; કેમકે પરમાણુ, દ્વિપ્રદેશિક, ત્રિપ્રદેશિક વગેરે પૃથક્ પૃથક્ દ્રવ્ય છે. વળી સામાન્ય રીતે વિચારતાં આ દ્રવ્યો ત્રણ જાતનાં છે:-(૧) પ્રયોગ-પરિણત, (૨) મિશ્ર-પરિણત અને (૩) વિસ્ફા-પરિણત. તેમાં પ્રયોગ-પરિણત દ્રવ્યોની સંખ્યા પણ જીવોના કરતાં અનંત ગુણી છે, કેમકે એક એક સંસારી જીવ જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મના અનંત પુદ્ગલ-સ્કંધોથી આવૃત છે, એથી કરીને પ્રયોગ-પરિણત દ્રવ્યોથી મિશ્ર-પરિણત અનંત ગુણા છે અને વિસ્ફા-પરિણત એનાથી પણ અનંત ગુણા છે. એટલે પછી પુદ્ગલો જીવોથી અનંત ગુણા છે એમ કહેવું જરા એ 'ખોટું' નથી જ. એનાથી અદ્વા-સમયો અનંત ગુણા છે, કેમકે એક પરમાણુના પણ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને લાવના સંબંધથી અનંત લાવ-સમય ઉપલબ્ધ છે. એ પ્રમાણે બાકીના પરમાણુઓ તેમજ દ્વિપ્રદેશાદિક સ્કંધો માટે સમજી લેવું. અનંત સમયો પસાર થઈ ગયા અને અનંત પસાર થઈ જશે એટલે પુદ્ગલોથી સમયો અનંત ગુણા છે એ હકીકત નિર્વિવાદ કરે છે. એનાથી સર્વ દ્રવ્યોની સંખ્યા અધિક છે, કેમકે પૂર્વોક્ત સંખ્યા તો કેવળ સમયોની હતી, જ્યારે આમાં તો એ ઉપરાંત સમય જીવ-દ્રવ્યો, સર્વ પુદ્ગલ-દ્રવ્યો તેમજ ધર્મ, અધર્મ અને આકાશરૂપ દ્રવ્યોના પણ સમાવેશ કરાય છે. એનાથી સર્વ પ્રદેશો અનંત ગુણા છે, કેમકે એકલા અલોકાકાશરૂપ દ્રવ્યના પ્રદેશો બીજાં દ્રવ્યોના પ્રદેશોથી અનંત ગુણા છે. એનાથી સમગ્ર ધર્મોનો અનંત ગુણા છે, કેમકે એકેક આકાશ-પ્રદેશમાં અનંત અગુરુરૂપ ધર્મોનો સમાવેશ છે.

પાંચ ગતિ આદ્યાંને જીવોનું અદ્યપણહુત્વ—

જીવોનું અદ્યપણહુત્વ વિવિધ દૃષ્ટિએ વિચારી શકાય છે. તેમાં પ્રવચનસારોના ૨૬૩મા દ્વારમાંથી એ હકીકત મળી આવે છે કે મનુષ્યોની સંખ્યા સૌથી ઓછી છે, કેમકે તેમનું પ્રમાણ સંખ્યેય કોટી કોટી છે. એના કરતાં નારકો અસંખ્યેય ગુણા છે, કારણ કે અંગુલમાત્ર જેવના પ્રદેશોની રાશિના પહેલા વર્ગમૂળને એના ત્રીજા વર્ગમૂળે ગુણતાં જેટલી પ્રદેશ-રાશિ ધ્યાય તેટલી ધનીકૃત લોકની એક એક પ્રદેશવાળી શ્રેણીઓને વિષે જેટલા આકાશ-પ્રદેશો છે તેટલું નારકોનું

પ્રમાણ છે. એનાથી દેવો અસંખ્ય શુણ છે, કેમકે વ્યંતરે તેમજ જ્યોતિષ્કો એ બંને પ્રતરના અસંખ્યેય ભાગમાં રહેલ શ્રેણિગત આકાશ-પ્રદેશની રાશિ જેટલા છે. એનાથી સિદ્ધો અનંત શુણ છે, કેમકે કાળ અનંત છે અને છ છ મહિને તો કાળને કાળ મોશે બંધ છે અને ત્યાં જ રહે છે, કેમકે સુક્ત જીવેતું પુનરાગમન નથી જ. એનાથી તિર્થંચો અનંત શુણ છે; કેમકે અનંત કાળે પણ સિદ્ધની સંખ્યા નિગોદના અનંતમા ભાગ જેટલી છે, તેમાં વળી તિર્થંચ-ગતિમાં તો અસંખ્યેય નિગોદો છે અને વળી પ્રત્યેક નિગોદમાં સિદ્ધના કરતાં અનંત શુણ જીવની રાશિ છે.

નૈરયિકોદિ આઠનું અદ્યપખડુત્વ—

સૌથી ઓછી સંખ્યા માનવી સ્ત્રીઓની છે, કેમકે તેનું પ્રમાણ સંખ્યેય કોટી કોટી છે. એના કરતાં મનુષ્યો અસંખ્ય શુણ છે. અહીં મનુષ્યોથી સંમૂર્ચિમ મનુષ્યો પણ સમજવાના છે; કેમકે અત્ર વેદની અવિવક્ષા છે; અને સંમૂર્ચિમ મનુષ્યોની સંખ્યા અસંખ્યની છે. એનાથી નૈરયિકો (નારકો) અસંખ્ય શુણ છે, કેમકે મનુષ્યોની ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યા શ્રેણિના અસંખ્યેય ભાગમાં જેટલી પ્રદેશ-રાશિ હોય તેટલી છે, જ્યારે નારકોની તો પૂર્વે કહી ગયા તેટલી છે. એનાથી તિર્થંગુ-યોનિક સ્ત્રીઓ અસંખ્ય શુણ છે, કેમકે તેનું પ્રમાણ પ્રતરના અસંખ્યેય ભાગમાં રહેલી અસંખ્ય શ્રેણિમાં જેટલી આકાશ-પ્રદેશની રાશિ છે તેટલું છે. એનાથી દેવો અસંખ્ય શુણ છે, કેમકે અસંખ્ય શુણ પ્રતરના અસંખ્યેય ભાગમાંની અસંખ્યેય શ્રેણિગત આકાશ-પ્રદેશની રાશિની સંખ્યા જેટલું તેનું પરિમાણ છે. એનાથી દેવીઓ સંખ્યેય શુણ છે, કેમકે તેઓ બત્રીસ શુણ છે. એનાથી સિદ્ધો અનંત શુણ છે અને તિર્થંચો તો એનાથી પણ અનંત શુણ છે.

કાયની અપેક્ષાએ અદ્યપખડુત્વ—

ત્રસકાયની સંખ્યા સૌથી અદ્ય છે, કેમકે દ્વીન્દ્રિયાદિક જ ત્રસ છે તેજસ્કાય એથી અસંખ્યેય શુણ છે, કેમકે તેનું પ્રમાણ અસંખ્ય લોકાકાશના પ્રદેશ જેટલું છે. એનાથી પૃથ્વીકાય અધિક છે, એનાથી અપ્કાય વિશેષ છે અને એનાથી પણ વાયુકાય વધારે છે. એનાથી અકાયિક (સિદ્ધ) અનંત શુણ છે. એનાથી વનસ્પતિ-કાયની સંખ્યા અધિક છે, કેમકે તેનું પ્રમાણ અનંત લોકાકાશના પ્રદેશની રાશિ જેટલું છે. એનાથી સકાયની સંખ્યા વધારે છે, કેમકે તેમાં પૃથ્વીકાયિકાદિનો પણ સમાવેશ થાય છે.

ઇન્દ્રિયની વિવક્ષાએ અદ્યપખડુત્વ—

સૌથી ઓછા પંચેન્દ્રિયો છે. એનાથી ચતુરિન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને દીન્દ્રિય અનુક્રમે અધિક અધિક છે. અનિન્દ્રિયો (સિદ્ધો) દીન્દ્રિય કરતાં અનંત શુણ છે. એનાથી એકેન્દ્રિયની સંખ્યા અનંત શુણ છે. એનાથી મેન્દ્રિય (ઇન્દ્રિયવાળા) જીવોની સંખ્યા વધારે છે.

જીવોનું ૯૮ બોલનું મોડું અદ્યપ-ખડુત્વ—

સમગ્ર જીવ આશ્રીને અદ્ય-ખડુત્વનો વિચાર પ્રજ્ઞાપના (પ. ૩, સૂ. ૯૩) માં, પંચસંકલ્પની ૯૯ ત્રી ગાથામાં તેમજ લોકપ્રકાશ (સ. ૧૦, શ્લો. ૯૭-૧૨૪) માં કરવામાં આવ્યો છે, એના આધારે આનું સ્વરૂપ અત્ર આલેખવામાં આવે છે. જેમકે

સૌથી અલ્પ સંખ્યા ગર્ભજ મનુષ્યોની છે. એનાથી સંખ્ય ગુણી (સત્તાવીસ અધિક સત્તાવીસ ગુણી) ગર્ભજ માનવી મહિલાઓ છે. અને એનાથી અનુક્રમે અસંખ્ય ગુણુ પર્યાપ્ત બાહર અગ્નિકાય અને અનુત્તર વિમાનના દેવો છે. એનાથી અનુક્રમે સંખ્યાત ગુણુ સંખ્યાત ગુણુ ત્રણ ઊર્ધ્વ ઐવેયકના વાસી, ત્રણ મધ્યમઐવેયકના વાસી, ત્રણ અધોઐવેયકના વાસી, 'અચ્યુત' કલ્પના, 'આરણુ' કલ્પના, 'પ્રાણુત' કલ્પના અને 'આનત' કલ્પના એમ સાત જાતના દેવો છે. 'આનત' કલ્પના દેવોથી અનુક્રમે અસંખ્ય અસંખ્ય ગુણુ એવા ચૌદ પ્રકારના જીવો છે: માધ- વ્યાના નારકો, માધવીના નારકો, સહસારના દેવો, મહાશુકના દેવો, રિધાના નારકો, લાંતકના દેવો, અંજનાના નારકો, પ્રહ્લ્લોકના દેવો, શૈલાના નારકો, માહેન્દ્રના દેવો, સાનતકુમારના દેવો, વંશાના નારકો, સંભૂચિંમ મનુષ્યો અને ઐશાનના દેવો. ઐશાનવાસી દેવોથી એ કલ્પની દેવીઓ સંખ્યાત ગુણી (બત્રીસ અધિક બત્રીસ ગુણી) છે. અને એનાથી સંખ્ય ગુણુ 'સૌધર્મ' કલ્પવાસી દેવો અને એનાથી સંખ્યાત ગુણુ એ કલ્પની દેવીઓ છે. આ દેવીઓથી અસંખ્યગુણુ જનનપતિના દેવો છે. એનાથી સંખ્યેય (૩૨) ગુણી જનનપતિની દેવીઓ છે. એનાથી અસંખ્ય ગુણુ ધર્માના નારકો છે અને વળી એનાથી પણ અસંખ્ય ગુણુ તિર્થંચ પંથેન્દ્રિય નર-એચર છે. આનાથી અનુક્રમે સંખ્યાત સંખ્યાત ગુણુ નીચે મુજબના તેર પ્રકારના જીવો છે:—

(૧) તિર્થંચ પંથેન્દ્રિય નારી-એચર, (૨) તિર્થંચ પંથેન્દ્રિય નર-સ્થલચર, (૩) તિર્થંચ પંથેન્દ્રિય નારી-સ્થલચર, (૪) તિર્થંચ પંથેન્દ્રિય નર-જલચર, (૫) તિર્થંચ પંથેન્દ્રિય નારી-જલચર, (૬) વ્યંતર દેવ, (૭) વ્યંતર નિકાયની દેવીઓ, (૮) જ્યોતિષ્ક દેવો, (૯) જ્યોતિષ્ક નિકાયની દેવીઓ, (૧૦-૧૨) તિર્થંચ પંથેન્દ્રિય એવા નપુંસક એચર, સ્થળચર અને જળચર તેમજ (૧૩) પર્યાપ્ત ચતુરિન્દ્રિય.

આનાથી સંસ્તી તેમજ અસંસ્તી પર્યાપ્ત પંથેન્દ્રિય અધિક છે અને એનાથી પણ અધિક પર્યાપ્ત દ્વિન્દ્રિય અને પર્યાપ્ત ત્રીન્દ્રિય છે. આનાથી અપર્યાપ્ત પંથેન્દ્રિય અસંખ્ય ગુણુ છે અને અપર્યાપ્ત એવા ચતુરિન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને દ્વિન્દ્રિય અનુક્રમે આથી વિશેષ વિશેષ અધિક છે. આનાથી અસંખ્ય અસંખ્ય ગુણુ નીચેના બાર પ્રકારના જીવો છે:—

(૧) પર્યાપ્ત પ્રત્યેક વનસ્પતિ, (૨) પર્યાપ્ત બાહર નિગોહ (સાધારણ વનસ્પતિ), (૩) પર્યાપ્ત બાહર પૃથ્વીકાય, (૪) પર્યાપ્ત બાહર અપ્કાય, (૫) પર્યાપ્ત બાહર વાયુકાય, (૬) અપર્યાપ્ત બાહર તેજસ્કાય, (૭) અપર્યાપ્ત પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય, (૮) અપર્યાપ્ત બાહર નિગોહ, (૯) અપર્યાપ્ત બાહર પૃથ્વીકાય, (૧૦) અપર્યાપ્ત બાહર અપ્કાય, (૧૧) અપર્યાપ્ત બાહર વાયુ-કાય અને (૧૨) અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ તેજસ્કાય.

આનાથી અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય, અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ અપ્કાય અને અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ વાયુકાય અનુક્રમે અધિક અધિક છે. આનાથી સંખ્યાત ગુણુ પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ તેજસ્કાય છે. એનાથી અનુક્રમે અધિક અધિક પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય, પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ અપ્કાય અને પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ વાયુકાય છે. એનાથી અસંખ્ય ગુણુ અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ નિગોહ છે અને એનાથી સંખ્યાત ગુણુ પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ નિગોહ છે. એનાથી અનુક્રમે અનંત અનંત ગુણુ અજાઓ, પતિત ત્રયસ્ત્રી,

શિદ્ધ અને પર્યાપ્ત બાહર વનસ્પતિકાય છે. આનાથી વળી ઓછતઃ બાહર પર્યાપ્ત વિશેષ અધિક છે અને ઝોનાથી અસંખ્ય ગુણા અપર્યાપ્ત બાહર વનસ્પતિકાય છે. ઝોનાથી અધિક અપર્યાપ્ત બાહર જીવો છે અને વળી ઓછી પણ સામાન્યતઃ બાહર વિશેષ છે. આનાથી પણ વળી અસંખ્ય ગુણા સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત વનસ્પતિકાય છે અને ઝોનાથી પણ અધિક સામાન્યતઃ સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત જીવો છે. ઝોનાથી સંખ્યાત ગુણા સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત વનસ્પતિકાય છે. ઝોનાથી અનુક્રમે અધિક અધિક નીચે મુજબ ચૌદ પ્રકારના જીવો છે:—

(૧) સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત, (૨) સૂક્ષ્મ, (૩) ભગ્ય, (૪) નિગોદ, (૫) વનસ્પતિ, (૬) એકેન્દ્રિય, (૭) તિર્યચ્ચ, (૮) મિથ્યાદષ્ટિ, (૯) અવિરતિ, (૧૦) કષાયી, (૧૧) હૃદયસ્થ, (૧૨) સ્થોગી, (૧૩) સંસારી અને (૧૪) સમરત જીવો.

જીવોની ગતિ-આગતિ

દેવોની ગતિ—

સંખ્યાત આયુષ્યવાળા એટલે કર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલા વધારેમાં વધારે કોટિ પૂર્વ વર્ણના આયુષ્યવાળા લઘિ-પર્યાપ્ત પંચેન્દ્રિય ગર્ભજ તિર્યચોમાં તેમજ કર્મભૂમિમાં જન્મેલા અને વધુમાં વધુ કોટિ પૂર્વ વર્ણના આયુષ્યવાળા લઘિ-પર્યાપ્ત ગર્ભજ મનુષ્યોમાં, સર્વત્ર ઉત્પન્ન થતા લઘિપર્યાપ્ત બાહર પૃથ્વીકાય, લઘિ-પર્યાપ્ત બાહર અષ્ટકાય અને લઘિ-પર્યાપ્ત બાહર પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયમાં એમ પાંચ હંડકોમાં જ દેવોની ઉત્પત્તિ છે; કેમકે દેવો મરીને અપર્યાપ્ત થતા નથી તેમજ દેવ તરીકે કે નારક તરીકે ઉત્પન્ન થતા નથી તેમજ વિકલેન્દ્રિયમાં તેજસ્કાય કે વાયુકાયમાં ઉત્પન્ન થતા નથી.

અત્ર એ વિશેષતા છે કે ભવનપતિથી તે 'ઐશાન' કલ્પવ સી દેવો જ આ પાંચ સ્થાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. 'સનતકુમાર'થી તે 'સહસાર' સુધીના દેવો પૂર્વોક્ત ગર્ભજ તિર્યચ કે ગર્ભજ મનુષ્યમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. 'આનંદ'થી માંડીને તે 'સર્વાર્થસિદ્ધ' માં વસનારા દેવો ફક્ત કર્મભૂમિમાં સંખ્યાત આયુષ્યવાળા પર્યાપ્ત ગર્ભજ મનુષ્યોમાં જ જન્મે છે.

દેવોમાં આગતિ—

પર્યાપ્ત પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્ચ અને પર્યાપ્ત પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય જ ચારે પ્રકારના દેવોમાં જાય. અત્ર વિશેષતા એ છે કે ૧૦ જાતના ભવનપતિ, ૧૫ પ્રકારના પરમાધાર્મિક, ૧૬ જાતના વ્યંતરેા અને ૧૦ જાતના જૂલક એમ ૫૧ પ્રકારના દેવોમાં ૧૦૧ પ્રકારના લઘિ-પર્યાપ્ત મનુષ્યો, યુગલિક ચતુષ્પદાદિ પાંચ જાતના ગર્ભજ લઘિ-પર્યાપ્ત તિર્યચો તેમજ પાંચ જાતના સંભૂષ્ટિમ

૧ આ સંબંધમાં પણ કેટલીક વિશેષતા છે. જેમ કે દેવ શાલિ વગેરે જનના માન્યોનાં પુષ્પ, ખીજ અને ફળમાં ઉત્પન્ન થાય છે, કિન્તુ મૂલાદિ સખકમાં ઉત્પન્ન થતા નથી. આવી વિશેષતાની માદિની માટે જુઓ ભગવતી (■ ૨૧-૨૨)

લઘિ-પર્યાપ્તિ તિર્થંચ એટલા જ જીવો ઉપજે. ૧૦ પ્રકારના જ્યોતિષિક તથા 'સૌધર્મ' કલ્પમાં અંતરદ્રીપ સિવાયનાં ૪૫ ક્ષેત્રોના મનુષ્યો અને પાંચ જાતના ગર્ભજ તિર્થંચોની એમ ૫૦ જાતના જીવોની ઉત્પત્તિ છે. 'ઐશાન' કલ્પમાં આ પચાસમાંથી પાંચ હિમવંત અને પાંચ હૈરણ્યવત એ દશ ક્ષેત્રના યુગલિક મનુષ્ય અને યુગલિક તિર્થંચ સિવાયના ૪૦ પ્રકારના જીવો આવી ઉપજે છે. પંદર કર્મભૂમિમાંના સંજયેય વર્ષજીવી પર્યાપ્ત ગર્ભજ મનુષ્યો, પાંચ દેવકુરુ, અને પાંચ ઉત્તર-કુરુ એ દશ ક્ષેત્રોના યુગલિક તિર્થંચ અને યુગલિક મનુષ્યો તથા સંજયાત વર્ષના આયુષ્યવાળા પાંચ જાતના ગર્ભજ તિર્થંચો એમ ત્રીસ પ્રકારના જીવો અથઃ કિલ્લિપિક તરીકે જન્મે. સંજયેય વર્ષજીવી તેમજ લઘિ-પર્યાપ્ત એવા પંદર કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યો તેમજ આ વિશેષભૂમિથી વિશિષ્ટ પાંચ જાતના ગર્ભજ તિર્થંચો એટલે કે આ પ્રમાણેના વીસ પ્રકારના જીવો ત્રીજાથી આઠમા કલ્પ સુધીમાં ઉપજે. પૂર્વોક્ત વિશેષભૂમિના પંદર કર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યો 'આનત'થી 'સર્વાર્થસિદ્ધ' સુધીના ૧૮ જાતના દેવલોકમાં ઉપજે.

નારકોની ગતિ—

નારકો મરીને લઘિ-અપર્યાપ્ત ન થાય. રત્નપ્રભાદિ નરકના જીવો લઘિ-પર્યાપ્ત સંજયેય વર્ષજીવી ગર્ભજ પંદર કર્મભૂમિમાંના મનુષ્યોમાં તેમજ એ જ વિશેષભૂમિના ગર્ભજ પાંચ પ્રકારના તિર્થંચ પચેન્દ્રિયમાં જાય અર્થાત્ આની વીસ પ્રકારની ગતિ છે.

નરકમાં આગતિ—

પર્યાપ્ત સંજયેય આયુષ્યવાળા ગર્ભજ તિર્થંચો તેમજ એ જ વિશેષભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યો સાતે નરકમાં જાય. આ પ્રમાણેની સામાન્યથી આગતિ છે. વિશેષથી તો પંદર કર્મભૂમિમાં જન્મેલા મનુષ્યો, પાંચ જાતના ગર્ભજ તિર્થંચો, પાંચ જાતના સંમૂર્ણિષ્ઠ જીવો એમ પચીસ પ્રકારના લઘિ-પર્યાપ્ત પહેલી નરકમાં જન્મે. યુગલિક મનુષ્ય તેમજ યુગલિક તિર્થંચ નરકમાં ન જન્મે; તેઓ તો દેવ તરીકે જ ઉપજે. પંદર કર્મભૂમિમાં જન્મેલા મનુષ્યો તેમજ પાંચ જાતના ગર્ભજ તિર્થંચો એમ વીસ પ્રકારના જીવો બીજી નરકમાં ઉત્પન્ન થાય. પંદર કર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યો તેમજ જુગપરિસર્પ સિવાયના આર જાતના ગર્ભજ તિર્થંચ એમ ૧૬ પ્રકારના લઘિપર્યાપ્ત જીવો ત્રીજી નરકમાં જન્મે. પંદર કર્મભૂમિમાં જન્મેલા તેમજ ગર્ભજ જલચર, ગર્ભજ સ્થલચર અને ગર્ભજ ઉરપરિસર્પ એ ૧૮ જાતના જીવો ચોથી નરકમાં જન્મે. પંદર કર્મભૂમિમાં જન્મેલા મનુષ્યો તેમજ ગર્ભજ જલચર અને ગર્ભજ સ્થલચર એ સત્તર પ્રકારના જીવો પાંચમી નરકમાં ઉત્પન્ન થાય. પંદર કર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યો તેમજ ગર્ભજ જલચર એમ સોળ પ્રકારના જીવો છઠી નરકમાં જન્મે. પંદર કર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલા માનવ-પુરુષો અને ગર્ભજ જલચર એમ સોળ પ્રકારના જીવો સાતમી નરકમાં જન્મે.

તિર્થંચની ગતિ-આગતિ—

પૃથ્વીકાય, અપકાય અને વનરપતિકાય એ જીવો પૃથ્વીકાયથી તે ચતુર્વિન્દ્રિય સુધીના તેમજ ગર્ભજ તિર્થંચ અને ગર્ભજ મનુષ્ય એમ દશ સ્થાનોમાં જાય. આ જીવો કર્મભૂમિમાં

જન્મેલા ત્રીસ જાતના મનુષ્યો, ૧૦૧ જાતના સંમૂર્ષિમ મનુષ્યમાં અને પૃથ્વી વગેરે નવ પદમાં યાને ૪૮ જાતના તિર્થંચોમાં એમ ૧૭૯ જાતના જીવો પૈકી જન્મે. પરંતુ યુગલિક તરીકે જન્મે નહિ. તેજસ્કાય અને વાયુકાયની ગતિ મનુષ્ય-ગતિ સિવાય ઉપર્યુક્ત ૪૮ પ્રકારના તિર્થંચોમાં છે.

૪૮ પ્રકારના તિર્થંચો, ૧૦૧ જાતના સંમૂર્ષિમ મનુષ્યો, કર્મભૂમિજ પર્યાપ્ત તેમજ અપર્યાપ્ત એમ ૩૦ જાતના મનુષ્યો, ૧૫ પરમાધાર્મિક, ૧૦ ભવનપતિ, ૧૬ વ્યંતર, ૧૦ જૃંભક, ૧૦ જ્યોતિષક, સૌધર્મ અને ઐશાનવાસી દેવો તેમજ અધઃકિલ્બિષિક એ પ્રમાણેના ૨૪૩ પ્રકારના જીવો લઘ્વિ-પર્યાપ્ત એવા પૃથ્વીકાય, આપ્તકાય અને પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયમાં આવી ઉપજે. અપર્યાપ્ત એવા પૃથ્વીકાય, આપ્તકાય, પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય તેમજ સર્વ સાધરણ વનસ્પતિકાયમાં તો ૪૮ તિર્થંચો, કર્મભૂમિજ ૩૦ મનુષ્યો અને ૧૦૧ સંમૂર્ષિમ મનુષ્યો ઉપજે. પૃથ્વીકાયાદિ ૧૦ પદોમાંથી નીકળી જીવો તેજસ્કાય અને વાયુકાયમાં ઉપજે. ૧૦૧ સંમૂર્ષિમ મનુષ્ય, કર્મભૂમિજ ૩૦ મનુષ્ય અને ૪૮ તિર્થંચ એ ૧૭૯ જાતના જીવ તેજસ્કાય અને વાયુકાયમાં આવી શકે છે, પણ યુગલિકો આવતા નથી.

વિકલેન્દ્રિયની ગતિ તેમજ આગતિ પૃથ્વીકાય વગેરે ત્રણ ઠંડકની પેઠે ૧૭૯ જીવ-લોકની જાણવી.

ગર્ભજ તિર્થંચોની ગતિ અને આગતિ સર્વ જીવ-સ્થાનોમાં છે. પરંતુ વિશેષતા એ છે કે પર્યાપ્ત ગર્ભજ જલચર આનતાદિ ૧૮ દેવલોક સિવાયના ૫૨૭ જીવ-સ્થાનોમાં જન્મે; પર્યાપ્ત ગર્ભજ ઉદરપરિસર્પ આ ૧૮ દેવલોક તેમજ છઠ્ઠી અને સાતમી નરક સિવાયના ૫૨૩ જીવ-સ્થાનમાં જન્મે; ગર્ભજ પર્યાપ્ત ચતુષ્પદ પૂર્વોક્ત ૧૮ દેવલોક તેમજ પાંચમી, છઠ્ઠી અને સાતમી નરક સિવાયનાં સ્થાનમાં એટલે ૫૨૧ જીવ-સ્થાનમાં ઉપજે; ગર્ભજ પર્યાપ્ત જેચર પૂર્વોક્ત ૧૮ દેવલોક તેમજ ચોથીથી તે સાતમી સુધીની ચાર નરકો સિવાયનાં એટલે કે ૫૧૬ જીવ-સ્થાનમાં જન્મે; ગર્ભજ પર્યાપ્ત જીવપરિસર્પ પૂર્વોક્ત ૧૮ દેવલોક તેમજ ત્રીજીથી સાતમી સુધીની નરકો સિવાયનાં ૫૧૭ જીવ-સ્થાનમાં જન્મે; સંમૂર્ષિમ પાંચ જાતના તિર્થંચ પંચેન્દ્રિયો જ્યોતિષક અને વૈમાનિક સિવાયના ૫૧ દેવો તરીકે, ૫૬ અંતરદ્વીપમાં, પ્રથમ નરકમાં, કર્મભૂમિજ ૩૦ જાતના મનુષ્યોમાં, ૧૦૧ પ્રકારના સંમૂર્ષિમ મનુષ્યોમાં તેમજ ૪૮ જાતના તિર્થંચોમાં પર્યાપ્તપણે તેમજ અપર્યાપ્તપણે ઉપજે; ૧૦ અપર્યાપ્ત તિર્થંચ પંચેન્દ્રિયો કર્મભૂમિજ ૩૦ જાતના મનુષ્યો, ૧૦૧ જાતના સંમૂર્ષિમ મનુષ્યો અને ૪૮ પ્રકારના તિર્થંચોમાં ઉપજે.

પાંચ જાતના પર્યાપ્ત ગર્ભજ તિર્થંચમાં ૧૦૧ સંમૂર્ષિમ મનુષ્યો, કર્મભૂમિજ ૩૦ મનુષ્યો, ૪૮ તિર્થંચ, ૧૫ પરમાધાર્મિક, ૧૦ ભવનપતિ, ૧૬ વ્યંતર, ૧૦ જૃંભક, ૧૦ જ્યોતિષક, ૩ કિલ્બિષિક, ૯ લોકાંતિક, ૮ કદપ અને ૭ નરકના જીવો આવી જન્મે.

પાંચ જાતના અપર્યાપ્ત ગર્ભજ તિર્થંચમાં ૧૦૧ સંમૂર્ષિમ મનુષ્યો, કર્મભૂમિજ ૩૦ મનુષ્યો અને ૪૮ તિર્થંચો આવી ઉપજે.

૧૦ સંમૂર્ષિમ તિર્થંચ પંચેન્દ્રિયમાં ૧૦૧ સંમૂર્ષિમ મનુષ્ય, કર્મભૂમિજ ૩૦ મનુષ્યો અને ૪૮ તિર્થંચો આવી ઉપજે.

મનુષ્યની ગતિ—

ગર્ભજ પર્યાપ્ત પંદર કર્મભૂમિજ મનુષ્યો ૫૬૩ હોદ્દા પૈકી કોઈ પણ જાતના જીવ તરીકે જન્મે. પર્યાપ્ત ૩૦ અકર્મભૂમિજ મનુષ્ય, ૧૦ ભવનપતિ, ૧૬ વ્યંતર, ૧૫ પરમાધાર્મિક, ૧૦ જ્ઞાનક, ૧૦ જ્યોતિષક, અધઃકિલ્બિષિક, સૌધર્મ અને ઔશાન એ ૬૪ પ્રકારે જન્મે. પર્યાપ્ત ૫૬ અંતરદ્વીપજ મનુષ્ય ૫૧ જાતના દેવો પૈકી જન્મે. અપર્યાપ્ત ગર્ભજ મનુષ્ય તેમજ અપર્યાપ્ત સંમૂર્ણિમ મનુષ્ય—૧૦૧ હોદ્દાના અપર્યાપ્ત મનુષ્યો ૪૮ તિથ્ય, ૩૦ કર્મભૂમિજ મનુષ્ય અને ૧૦૧ સંમૂર્ણિમ મનુષ્યોમાં ઉપજે.

મનુષ્યમાં આગતિ—

૧૫ કર્મભૂમિજ મનુષ્ય, અગ્નિકાય અને વાયુકાય સિવાયના સૂક્ષ્મ તેમજ બાહર એકેન્દ્રિય, ત્રણે જાતના વિકલેન્દ્રિયો, સર્વ પ્રકારના તિથ્ય પંચેન્દ્રિયો, ૧૦૧ સંમૂર્ણિમ મનુષ્યો, ૬૬ જાતના દેવ અને પહેલી છ નરકના જીવો પંદર કર્મભૂમિજ ગર્ભજ પર્યાપ્ત મનુષ્ય તરીકે જન્મે. ૧૫ કર્મભૂમિજ પર્યાપ્ત મનુષ્ય અને પાંચ જાતના ગર્ભજ પર્યાપ્ત તિથ્ય ૩૦ અકર્મભૂમિજ માનવ તરીકે જન્મે. ૧૫ કર્મભૂમિજ પર્યાપ્ત મનુષ્ય અને ૧૦ પર્યાપ્ત તિથ્ય પંચેન્દ્રિય ૫૬ અંતરદ્વીપમાં માનવ તરીકે ઉપજે. ૧૦૧ સંમૂર્ણિમ મનુષ્ય, તેજસ્કાય અને વાયુકાય સિવાયના બધાં તિથ્યો અને ૧૫ કર્મભૂમિજ મનુષ્ય બાકીના સર્વ મનુષ્યોમાં ઉપજે.

इति १८. पप्र. प. पप्र. वीत्युपाधियुक्त-शास्त्रविशारद-जैनाचार्यश्रीमद्विजयधर्म-सूरीश्वरचरणारविन्दभूषणायमाणेन न्यायतीर्थ-न्यायविशारदोपनामधारिणा प्रथतंकश्री-मङ्गलविजयेन विरचितस्य श्रीजैनतत्त्वप्रदीपस्य जीवाधिकारवर्णननामा प्रथम उद्घाटोऽनु-वादादिपूर्वकः समाप्तः ॥

દ્વિતીય ઉલ્લાસ-‘ અણુવ ’ અધિકાર

આપણે નવમા પૃષ્ઠમાં જોઈ ગયા તેમ પદાર્થના અણુ અને અણુવ એવા બે મુખ્ય વિભાગો છે. તેમાં અણુનું સ્વરૂપ કહેવાઈ ગયું એટલે હવે અણુવનું સ્વરૂપ વિચારવામાં આવે છે. તેમાં સૌથી પ્રથમ તેનું લક્ષણ જોઈ લઈએ.

અણુવનું લક્ષણ—

उपयोगाभावावत्त्वमजीवस्य लक्षणम् । (१९२)

અર્થાત્ ઉપયોગ યાને ચેતનથી રહિત પદાર્થને ‘ અણુવ ’ કહેવામાં આવે છે. આ ઉપરથી સમજાય છે કે આ અણુવનું વિશેષી ભાવાત્મક તત્ત્વ છે; કેવળ અણુવના અભાવાત્મક નથી અને એનો અર્થ ‘ અ+જીવ ’ જે અણુ નહિ તે અણુવ એવો થાય છે. જેમાં મૂળથી જ જાણપણું હોતું નથી, જેનો પુનર્જન્મ હોતો નથી, જે પાપ, પુણ્ય કે કોઈ પ્રકારના કર્મને કરતો નથી અને તેના ક્રળને પણ ભોગવતો નથી એવો જે જડરૂપ ભાવ છે તેનું નામ ‘ અણુવ ’ છે. આ અણુવ પદાર્થના અરૂપી અને રૂપી એમ બે વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે. તેમાં અરૂપીના ધર્માસ્તિકાય (ધર્મ), અધર્માસ્તિકાય (અધર્મ), આકાશાસ્તિકાય (આકાશ) અને કાલ એમ ચાર પેટાવિભાગો છે, ત્યારે રૂપીનો પુદ્ગલાસ્તિકાય (પુદ્ગલ) એમ એક જ વિભાગ છે. આ પ્રમાણે બધા મળીને પાંચ અણુવ પદાર્થો છે અને એમાં અણુરૂપી પદાર્થ ઉમેરતાં એકઠ્ઠર જગત્માં છ પદાર્થો યાને દ્રવ્યો છે.

ધર્માસ્તિકાયાદિનો ક્રમ—

અરૂપીના ચાર પેટાવિભાગોમાં ધર્માસ્તિકાયને પ્રથમ સ્થાન, અધર્માસ્તિકાયને દ્વિતીય સ્થાન ઇત્યાદિ ક્રમ રાખવામાં એ હેતુ સમાયેલો છે કે ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય એ બંને લોક અને અલોકરૂપ વ્યવસ્થાના કારણભૂત હોવાથી તેમનો પ્રથમ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં પણ વળી ધર્માસ્તિકાયને પ્રથમ સ્થાન આપવાનું કારણ એ છે કે તે માંગસિક છે. ત્યાર બાદ તેના પ્રતિપક્ષીને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. લોક અને અલોક બંનેને વ્યાપીને રહેલા આકાશાસ્તિકાયનું અને ત્યાર પછી સમય, ક્ષેત્ર ઇત્યાદિ વ્યવસ્થાના હેતુભૂત મૂળનું દિગ્દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે તે ન્યાય છે.

ધર્માસ્તિકાયાદિના સમાસ વગેરે પરત્વે વિચાર—

‘ ધર્માસ્તિકાય ’ શબ્દ ધર્મ, અસ્તિ અને કાય એ ત્રણ શબ્દોનો બનેલો છે. તેમાં જીવાનાં પુદ્ગલાનાં ચ સ્વભાવતઃ એવ ગતિપરિણામપરિણાનાં તત્ત્વમાવધારણાત્ પોષણાદ્ ધર્મઃ ” અર્થાત્ સ્વભાવથી જ ગતિરૂપ પરિણામે પરિણત થયેલ અણુવ અને પુદ્ગલોના ગતિરૂપ સ્વભાવને જે ધર્મ તરીકે ઓળખાય છે તે ‘ ધર્મ ’ કહેવાય છે. અસ્તિ-પ્રદેશાઃ, તેષાં કાયઃ-

સંઘાતઃ અસ્તિકાયઃ—પ્રદેશસંઘાતઃ અર્થાત્ ‘અસ્તિ’ એટલે ‘પ્રદેશ’ અને ‘કાય’ એટલે ‘સંઘાત’ યાને ‘સમૂહ’. આથી ‘અસ્તિકાય’ એટલે ‘પ્રદેશોનો સંઘાત’. ધર્મશ્રાસાવસ્તિકાયશ્ચ ધર્માસ્તિકાયઃ. આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે ધર્માસ્તિકાય એ ‘કર્મધારય’ સમાસ છે અને એનો અર્થ ધર્મરૂપ પ્રદેશોનો સંઘાત એમ થાય છે.^૨

આથી કરીને સમગ્ર એવા ધર્માસ્તિકાયને અવયવી દ્રવ્ય સમજવું; કેમકે અવયવી એ અવયવોના તથાવિધ સંઘાતોના પરિણામ—વિશેષ જ છે, નહિ કે અવયવોથી પૃથક્ કોઈ અન્ય પદાર્થ છે. કાખલા તરીકે તંતુઓ જ આતાન અને વિતાનરૂપ સંઘાત—પરિણામને પ્રાપ્ત થતાં ‘પટ’ કહેવાય છે; એનાથી અતિરિક્ત કોઈ પટ નામનો પદાર્થ નથી. અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે—

“તન્ત્વાદિવ્યતિરેકેણ, ન પટાણુપલમ્બનમ્ ।
તન્ત્વાદયો વિગિષ્ટા હિ, પટાદિવ્યપદેશિનઃ ॥”

ધર્માસ્તિકાયના પ્રતિપક્ષીને ‘અધર્માસ્તિકાય’ કહેવામાં આવે છે. “જીવાનાં પુદ્ગલાનાં ચ સ્વભાવતઃ એવ સ્થિતિપરિણામપરિણતાનાં તત્પરિણામોપપ્ત્ત્મકોઽધર્મઃ” અર્થાત્ સ્થિતિરૂપ પરિણામને પ્રાપ્ત થયેલા જીવો અને પુદ્ગલોના સ્થિતિરૂપ પરિણામમાં તેમને જે મદદ કરે છે તે ‘અધર્મ’ છે. અધર્માશ્રાસાવસ્તિકાયશ્ચ અધર્માસ્તિકાયઃ એટલે આ પણ ‘કર્મધારય’ સમાસ છે.

આ—સમન્તાત્ સર્વાણ્યપિ દ્રવ્યાણિ કાશન્તે—દીપ્યન્તેઽન્નવ્યવસ્થિતાનીત્યાકાશમ્,^૩ અસ્તયાઃ—પ્રદેશાસ્તેષાં કાયોઽસ્તિકાયઃ, આકાશં ચ તદસ્તિકાયશ્ચાકાશાસ્તિકાયઃ અર્થાત્ ‘આકાશ’ શબ્દનો અર્થ એ છે કે જ્યાં સર્વે દ્રવ્યો દીપી રહ્યાં છે—આવી રહ્યાં છે તે ‘આકાશ’ કહેવાય છે. અસ્તિકાય એટલે પ્રદેશોનો સંઘાત. આકાશરૂપ પ્રદેશોનો સંઘાત તે ‘આકાશાસ્તિકાય’ જાણવો.

પુદ્ગલશ્રાસાવસ્તિકાયશ્ચ પુદ્ગલાસ્તિકાયઃ એ ઉપરથી પુદ્ગલાસ્તિકાય પણ ધર્માસ્તિકાયાદિની પેઠે ‘કર્મધારય’ સમાસ છે એમ સમજાય છે.

૧ સ્થાનાંગની શ્રીઅભયદેવસંસ્કૃત વૃત્તિના ૧૯૧ મા પત્રમાં અસ્તિકાયનો અર્થ નીચે મુજબ આપેલો છે—

“અસ્તીત્વયં ત્રિકાલવચનો નિષાતઃ, સમૂપન મયન્નિ મયિવ્યન્તિ મેતિ માયના, અતોઽસ્તિ ચ તે પ્રદેશાનાં કાયાથ—રાશય ઇતિ, અસ્તિશબ્દેન પ્રદેશાઃ કચચિદુચ્યન્તે, તતઃચ તેષાં ચા કાયા અસ્તિકાયાઃ ।”

૨ આ વ્યુત્પત્તિ—અર્થ જીવાજીવાલિંગમ્ ની વૃત્તિના પાચમા પત્રમાં આધારે સૂચાયેલો છે.

૩ પચલિંગીની શ્રીજિનપતિચરિત્ર ટીકાના ૯૦ મા પત્રમાં એની વ્યુત્પત્તિ નીચે મુજબ સૂચાયેલ છે—

“આકાશન્તિ—તમરન્ત્યસ્મિન્ દ્રવ્યાણીત્યાકાશમ્ ।”

હવે પાંચ પ્રકારના અણ્વ તત્ત્વનો અંશકાર નિર્દેશેલા લક્ષણ પૂર્વક વિશેષતઃ વિચાર કરીએ તે પૂર્વે ' પદાર્થ ' એટલે શું અર્થાત્ પદાર્થનું સામાન્ય લક્ષણ શું છે તે જોઇ લઇએ.

પદાર્થનું લક્ષણ—

‘ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યયુક્તત્વં પદાર્થસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૯૩)

અર્થાત્ દરેક પદાર્થ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્ય એ ત્રણે ધર્મોથી યુક્ત છે—તદાત્મક છે. એવો કોઇ પણ પદાર્થ આ પૃથ્વી ઉપર નથી કે જે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્ય એ ત્રણ ધર્મોથી વિશિષ્ટ ન હોય. કહેવાની મતલબ એ છે કે જે આ ત્રણ ધર્મોથી રહિત હોય તે પદાર્થ જ નથી. યુક્ત આત્મામાં પણ આ વાત ઘટી શકે છે, કેમકે તેને પણ જ્ઞાતૃ-સ્વભાવે નવા નવા જ્ઞેયમાં પરિણ-મવાપણું દરેક સમયે રહેલું છે.

પ્રત્યેક પદાર્થમાં બે અંશ છે. તે પૈકી એક અંશ એવો છે કે જે બૂત, વર્તમાન અને ભાવિ એ ત્રણે કાળમાં શાશ્વત છે, ન્યારે બીજો અંશ સદા અશાશ્વત છે. શાશ્વત અંશને ઉદ્દેશીને પ્રત્યેક પદાર્થ ધ્રોવ્યાત્મક યાને સ્થિર કહેવાય છે, ન્યારે આશાશ્વત અંશને લક્ષીને તે ઉત્પાદ-વ્યયાત્મક યાને અસ્થિર કહેવાય છે. આ બંને અંશો ઉપર દૃષ્ટિ રાખ્યા વિનાનું કથન એક તરફી છે, ન્યારે બંને અંશોની બાજુએ દૃષ્ટિ આપવાથી પદાર્થનો પૂર્ણ અને વાસ્તવિક યોધ થાય છે.

ઉપયુક્ત લક્ષણ પૂરેપૂરું સમજાય તે માટે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્યનું સ્વરૂપ સમજી લેવું આવશ્યક હોવાથી તે દિશામાં પ્રયાણ કરાય છે.

ઉત્પાદનું લક્ષણ—

**સ્વજાતિત્વાપરિત્યાગપૂર્વકપરિણામાન્તરપ્રાતિરૂપત્વમુત્પાદસ્ય લક્ષ-
ણમ્ । (૧૯૪)**

અર્થાત્ સ્વજાતિનો—મૂળ દ્રવ્યનો પરિત્યાગ કર્યા વિના પદાર્થ જે અન્ય પરિણામને પ્રાપ્ત કરે છે તે પરિણામાન્તર ‘ ઉત્પાદ ’ કહેવાય છે. આ ઉત્પાદના બે પ્રકાર છે— સ્વનિમિત્તક અને પરનિમિત્તક.

વ્યયનું લક્ષણ—

**સ્વજાતિત્વાપરિત્યાગપૂર્વકપૂર્વપરિણામવિગમરૂપત્વં વ્યયસ્ય લક્ષ-
ણમ્ । (૧૯૫)**

૧ સરખાવો—

“ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યયુક્તં સત્ ”

—તત્ત્વત્રય (અ ૫, મુ ૨૯)

૨ પદાર્થ, વ્યય, સત્ એ બધા એકાર્થક છે.

અર્થાત્ સ્વભૂતિનો ત્યાગ કર્યા વિના—મૂળ દ્રવ્ય કાયમ રહેવા પૂર્વક જે પૂર્વ પરિણામનો નાશ થાય છે તે ‘ વ્યય ’ કહેવાય છે. આ વ્યયના બે પ્રકાર છે:—સ્વનિમિત્તક અને પરનિમિત્તક. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને કાલમાં જે ઉત્પાદ અને વ્યયરૂપ પરિણામો થાય છે તે સ્વનિમિત્તક છે, જ્યારે કર્મનો પરિણામ એ પરનિમિત્તક છે.

ધ્રોવ્યનું લક્ષણ—

**સ્વજાતિસ્વરૂપેણ વ્યયોત્પાદામાવરૂપત્વમ્, સ્વજાતિત્વરૂપેણાનુગ-
તરૂપત્વં વા ધ્રોવ્યસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૧૬)**

અર્થાત્ સ્વભૂતિરૂપથી જેમાં ઉત્પાદ અને વ્યયનો અભાવ હોય તેને ‘ ધ્રોવ્ય ’ કહેવામાં આવે છે. અન્ય શબ્દમાં કહીએ તો સ્વભૂતિરૂપે જેનો સંબંધ બરાબર સચવાઈ રહેતો હોય તે ‘ ધ્રોવ્ય ’ સમજવું.

ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્યની સ્પષ્ટ સમજ માટે ઉદાહરણ દ્વારા એનો વિચાર કરીએ. ધારો કે આપણી પાસે એક સોનાનો કંદોરો છે. આ કંદોરો ભાંગીને આપણે કંઠી બનાવી. આ પ્રમાણે જ્યારે કંદોરો ભાંગીને કંઠી બનાવી ત્યારે કંદોરારૂપ અવસ્થા બદલાઈ ગઈ, પરંતુ મૂળ દ્રવ્યરૂપ સોનું જેવું ને તેવું જ રહ્યું છે અર્થાત્ કંદોરાનું સંપૂર્ણ સુવર્ણ કંઠીમાં મોજાઈ છે. આમાં સોનું પોતે સ્વભૂતિ જે સોનાપણું તેના ત્યાગ કર્યા સિવાય અર્થાત્ પોતાના મૂળ દ્રવ્યરૂપ અન્વયિતો પરિત્યાગ કર્યા વિના કંદોરાના આકારરૂપ એક પરિણામનો ત્યાગ કરીને કંઠીના આકારરૂપ પરિણામાન્તરને પ્રાપ્ત થયું તે ‘ ઉત્પાદ ’ સમજવો; કંઠી ઉત્પન્ન થતાં સુવર્ણત્વનો ત્યાગ કર્યા સિવાય પૂર્વ પરિણામરૂપ કંદોરાનો જે નાશ થયો તે ‘ વ્યય ’ સમજવો; અને કંદોરો ભાંગીને કંઠી બનાવી તોપણ સુવર્ણરૂપ દ્રવ્ય તો અન્વયિરૂપે વિદ્યમાન છે અર્થાત્ અન્વયિરૂપે તેનો નાશ થયો નહિ અને થયે પણ નહિ, આનું નામ ‘ ધ્રોવ્ય ’ સમજવું.

જૈન દ્રષ્ટિએ પદાર્થનું સ્વરૂપ—

આ ઉપરથી એ ફક્ત ધ્યાન છે કે પદાર્થ યાને સત્તા સ્વરૂપ પરત્વે જૈન દર્શનની વિશિષ્ટ માન્યતા છે, કેમકે એ દર્શન પ્રમાણે કોઈ પણ પદાર્થ ફક્ત સમગ્ર ક્રૂટસ્થ નિત્ય કે કેવળ નિર-
ન્વય વિનાશી નથી તેમજ એનો અમૂક ભાગ ક્રૂટસ્થ નિત્ય અને અમૂક ભાગ પરિણામી નિત્ય અથવા કોઈ ભગ તે માત્ર નિત્ય અને કોઈ ભાગ કેવળ અનિત્ય હોય એમ પણ સંભવતું નથી. એના મત પ્રમાણે તો દરેકે દરેક પદાર્થ—લઘુ પછી તે ચેતન હોય કે જડ, મૂર્ત હોય કે અમૂર્ત, સ્થૂલ હો કે સૂક્ષ્મ—ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્ય એમ ત્રિસ્વરૂપી છે. આથી એ વાત પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે સાંખ્ય દર્શનની પેઠે કેવળ જડ પ્રકૃતિને પરિણામી નિત્ય ન સ્વીકારતાં જૈન દર્શન આગળ વધે છે અને તે ચેતનને પણ પરિણામી નિત્ય માને છે અને આ એની અનેક વિશિષ્ટતાઓ પૈકી એક છે.

આ સંબંધમાં તત્ત્વાર્થસૂત્રના વિવેચક પં. સુખલાલજી કહે છે કે—

“ બધાં તત્ત્વોમાં વ્યાપકરૂપે પરિણામિ-નિત્યત્વવાદનો સ્વીકાર કરવા માટે મુખ્ય સાધક પ્રમાણ અનુભવ છે. સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોતાં કોઈ એવું તત્ત્વ અનુભવમાં નથી આવતું કે જે ફક્ત અપરિણામી હોય, અથવા માત્ર પરિણામરૂપ હોય. ગાદ્ય, આભ્યંતર બધી વસ્તુઓ પરિણામી નિત્ય માલૂમ પડે છે; જો બધી વસ્તુઓ ક્ષણિક મત્ર હોય તો પ્રત્યેક ક્ષણમાં નવી નવી વસ્તુ ઉત્પન્ન થવા તથા નષ્ટ થવાને લીધે તેમજ એનો કોઈ સ્થાયી આધાર ન હોવાને લીધે એ ક્ષણિક પરિણામપરંપરામાં સંભતીયતાનો અનુભવ ક્યારે પણ ન થાય, અર્થાત્ પહેલાં કોઈ વાર જોયેલી વસ્તુને ફરીથી જોતાં જ ‘ આ તે જ વસ્તુ છે ’ એવું પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન થાય છે તે કોઈ પણ રીતે ન થાય, કેમકે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનને માટે જેમ એની વિષયભૂત વસ્તુનું સ્થિરત્વ આવશ્યક છે. તેમજ દ્રષ્ટા આત્માનું પણ સ્થિરત્વ આવશ્યક છે. એ રીતે જહ અથવા ચેતન તત્ત્વ માત્ર જો નિર્વિંકાર હોય તો જો બંને તત્ત્વોના મિશ્રણરૂપ જગતમાં ક્ષણક્ષણમાં હેખા હેતી વિવિધતા ક્યારે પણ ઉત્પન્ન ન થાય. એથી જ પરિણામી નિત્યત્વવાદને જૈન દર્શન યુક્તિસંગત માને છે. ” જુઓ પૃ. ૨૪૨-૨૪૩.

આથી જો વાત પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે સમસ્ત દ્રવ્યો પોતપોતાની જાતિમાં સ્થિર રહેતાં છતાં પણ નિમિત્ત અનુસાર તેમાં ઉત્પાદ અને વ્યયરૂપ પરિવર્તન થયાં કરે છે. એથી જ કરીને પ્રત્યેક પદાર્થમાં મૂળ જાતિદ્રવ્યની અપેક્ષાએ પ્રાપ્ત અને પરિણામની અપેક્ષાએ ઉત્પાદ અને વ્યય જો બંને સુઘટિત થવામાં કોઈ જાતના વિરોધ માટે સ્થાન રહેતું નથી.

આ સમગ્ર વિવેચનમાંથી સારાશ જો નીકળે છે કે સંપૂર્ણ સત્ પદાર્થને-પ્રજ્ઞને કેવળ દ્રુવ-નિત્ય જ જ્ઞાનનાર વેદાન્ત-શૌર્યનિપદ શાકર મતથી, સત્ પદાર્થને નિરન્વય ક્ષણિક-કેવળ ઉત્પાદ-વિનાશ શીલ સ્વીકારનાર જૌદ દર્શનથી, પુરુષરૂપ સત્ને કેવળ દ્રુવ-કૂટસ્થ નિત્ય અને મટ્ટિરૂપ સત્ને પરિણામી નિત્ય એમ નિત્યાનિત્ય જ્ઞાનનારી આખ્ય દૃષ્ટિથી તેમ જ અનેક સત્ પદાર્થોમાંથી પરમાણુ કાળ, આત્મા વગેરેને કૂટસ્થ નિત્ય અને ઘટ, પટ, વજ્ર, વિભૂષણ વગેરેને ઉત્પાદવ્યય-શીલ-નિત્ય જ્ઞાનનાર વૈશેષિક અને નૈયાયિક દર્શનથી જૈન દર્શન જાહેર પડે છે, કેમકે એની માન્યતા અનુસાર પોતપોતાની જાતિને ન છોડી જો જ બધા પદાર્થો પ્રાપ્ત પ્રાપ્ત છે અને પ્રત્યેક સમયમાં જુદા જુદા પરિણામરૂપ ઉત્પન્ન થવું કે વિનાશ પામવો જો એનો ઉત્પાદવ્યય છે. આ પ્રાપ્ત અને ઉત્પાદવ્યયનું ચક્ર દ્રવ્યમાત્રમાં સદા ત્રિકાલાગ્રાધિતપણે પ્રવર્તે છે. આ ચક્રના પંક્તિમાંથી કોઈ છટકયું નથી, છટકયું નથી અને છટકયે પણ નહિ.

અત્ર જો વાતનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરવો આવશ્યક મગજાય છે કે જે વસ્તુ કોઈ પણ કાળમાં, કોઈ પણ સ્થળમાં કે કોઈ પણ રીતે અસ્તિત્વ ધરાવતી ન હોય અર્થાત્ જે વાંઝળીના પુત્રની પેઠે સર્વથા અતત્ત હોય તેગા પાછળથી હયાતી ધરાવવાની યોગ્યતા એટલે સત્પત્તા આવી શકતી નથી. એવી વસ્તુમાં પણ દેવાની ધરાવવાની યોગ્યતા આવી શકતી નથી તેમજ સત્પત્તાનાં શિંગડાં પણ કોઈ વખત દેવાની ધરાવવાને યોગ્ય દેવાં જોઈએ, આકાશ-કુમ્ભમાળી પણ કોઈ વખતે સુગંધ લેવાની જોઈએ તેમજ વાંઝળીના પુત્રને પણ જ્ઞાન-મહોદ્દાન્યય થવો જોઈએ, પરંતુ જેમ યત્ન કોઈના બેવામાં કે જલ્પવામાં નથી દોડતો જો અનુભવનો વિરલ વાત છે.

વિશેષગા માર્ગે જો કન્યસિ વગેરે વિષે વિદ્યાપાદ કન્યા ને તે કોઈ પણ વસ્તુમાં પાછળથી

આવતા નથી, એ તો વસ્તુના ધર્મ જ છે—વસ્તુની સાથે જ સદા રહેનારા છે—વસ્તુથી કાંઈ સર્વથા જુદા જુદા નથી. એટલે કે ધર્મી અને ધર્મ વચ્ચે લેદાલેદ છે.^૧

આથી કરીને જે ઉત્પાદ વગેરે ધર્મો છે તે શું પહેલાં અચૂત રહેતા પદાર્થના છે કે સત્ પદાર્થના છે એ પ્રશ્નને માટે સ્થાન રહેતું નથી તેમજ ‘જે વસ્તુમાં હૈયાત રહેવાનો ધર્મ રહેલો જ છે તે વસ્તુમાં ફરીથી ઉત્પત્તિ વગેરેની કલ્પના કરવી અનુચિત છે, કેમકે એમ કરતાં તો અનવસ્થા ઉદ્ભવે છે’ એવા દ્રષણ માટે પણ અત્ર અવકાશ નથી.

અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે કોઈ પણ પદાર્થ પોતાનું પોતાપણું શુભાવતો નથી અને એમાં નહું પોતાપણું આવતું નથી. અર્થાત્ મૂળ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ કોઈ પણ પદાર્થના ઉત્પાદ કે વિનાશ થઈ શકતા નથી. કદાચિ મૂળ દ્રવ્યનો નાશ થતો નથી; માટે જે પરિવર્તન થાય છે તે આકાર પરત્વે જ છે. ઉત્પત્તિ અને વિનાશ એ કેવળ આકાર-વિશેષનાં જ છે, નહિ કે મૂળ વસ્તુનાં. આથી એ સિદ્ધ થાય છે કે ઉત્પત્તિ, ક્રોધ્ય અને વિનાશ એ ત્રણે ધર્મો સ્વભાવ-સિદ્ધ છે. કોઈ પણ પદાર્થનો આત્મતિક નાશ થતો નથી. પદાર્થના કોઈ આકાર-વિશેષનો નાશ થતા એમ ન જ કહી શકાય કે તે પદાર્થનો સર્વોંગે નાશ થયો છે. આ નાશનો અર્થ એટલો જ છે કે પૂર્વ આકાર-વિશેષનો ત્યાગ થયો અને નૂતન આકાર-વિશેષની ઉત્પત્તિ થઈ. આથી એ વાત ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવી છે કે કોઈ પણ પદાર્થ સર્વથા નવીન ઉત્પન્ન થતો નથી કે સર્વથા નષ્ટ થતો નથી. મૂળ દ્રવ્ય તો આકાર-વિશેષની ઉત્પત્તિના સમયમાં તેમજ એના વિનાશ-કાલમાં પણ સ્થિર છે—વિદ્યમાન છે.

દ્રવ્યની નિત્યતા અને પર્યાયની અનિત્યતા—

ઉત્પાદ અને વ્યયને પર્યાયના નામથી અને ક્રોધ્યને દ્રવ્યના નામથી જૈન દર્શનમાં સંજો-ધવામાં આવ્યા છે એટલે વસ્તુને—પદાર્થને દ્રવ્ય-પર્યાયાત્મક કહેવામાં આવે છે. ‘દ્રવ્ય’ સ્વરૂપ સદા નિત્ય અને ‘પર્યાય’ સ્વરૂપ સદા અનિત્ય છે આકાર એ પર્યાય છે એટલે એ અનિત્ય છે. આથી દ્રવ્યરૂપે પદાર્થની નિત્યતા અને આકારરૂપે પદાર્થની અનિત્યતા સ્પષ્ટ થાય છે. આ હકી-કતને મહર્ષિ પતંજલિ મહાશાયના પશપશાહ્નિકમાં નિમ્ન-લિખિત શબ્દ દ્વારા સમર્થન કરે છે:—

“ દ્રવ્યં નિત્યમાકૃતિરનિત્યા । સુવર્ણં કદાચિદાકૃત્યા યુક્તં પિણ્ડો

૧ ધર્મ અને ધર્મી એ જે વચ્ચે કોઈક અપેક્ષાએ બિન-નતા છે, તો કોઈક અપેક્ષાએ અભિ-નતા છે. એ એ વચ્ચે સર્વથા જુદાઈ કે સર્વથા એકપણ માનવામાં આવે તો એ બંનેનો ધર્મધર્મિરૂપ ભાવ જ પડી શકશે નહિ. એ ધર્મને ધર્મી તદ્દન પૂર્ણ માનવામાં આવે તો એટલે કે દાખલા તરીકે આત્મા અને જ્ઞાન એ બેને ઘટ અને પટની પેઠે સર્વથા બિન્ન માનીએ તો માનનો ધર્મ આત્મા જ છે, કિન્તુ ઘટ કે પટ નથી એમ કહી શકાશે નહિ. અર્થાત્ અમુક ધર્મનો અમુક જ ધર્મી છે એ વ્યવ-હારનો અને વ્યવસ્થાનો ઉચ્છેદ થશે વળી આ બેને સર્વથા અભિન્ન માનતા એ પણ યુક્તિ-સંગત નથી, કેમકે એથી તો ધર્મનો ખર્ચ થતા ધર્મોના પણ રામ રમી જવાના, એટલે કે પ્રપુત્રમાં ઉત્પાદ અને વ્યયરૂપ ધર્મની અનિત્યતા—અસત્તા વિચારના ધર્મીનું—મૂળ દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ જ બિટી જવાનું.

भवति, पिण्डाकृतिमुपमृच्य रुचकाः क्रियन्ते, रुचकाकृतिमुपमृच्य कटकाः क्रियन्ते, कटकाकृतिमुपमृच्य स्वस्तिकाः क्रियन्ते । पुनरावृत्तः सुवर्णपिण्डः । पुनरपरयाऽऽकृत्या युक्तः खदिराङ्गारसदृशो कुण्डले भवतः । आकृतिरन्या चान्या च भवति, द्रव्यं पुनस्तदेव आकृत्युपमर्देन द्रव्यमेवावशिष्यते । ”

અર્થાત્ દ્રવ્ય-મૂળ પદાર્થ શાશ્વત છે, ન્યારે આકૃતિ-આકારરૂપ પર્યાય અશાશ્વત છે. આકારથી યુક્ત સુવર્ણ કદાચિત્ પિંડરૂપ બને છે. આ પિંડરૂપ આકારનું ઉપમર્દન (નાશ) કરીને રુચક (મહોર) બનાવાય છે. રુચકના આકારનો વિધ્વંસ કરી કડાં બનાવાય છે. કડારૂપ આકારનો નાશ કરી સ્વસ્તિક (સાથીઓ) બનાવાય છે. વળી એને ગાળીને ફરી સુવર્ણનો પિંડ બનાવાય છે અને વળી એના આકાર-વિશેષનું ઉપમર્દન કરી ખદિરના અંગારા સરખાં કુંડળો બનાવાય છે. આથી દ્વિતિ થાય છે કે આકૃતિમાં તો ઉત્તરોત્તર પરિવર્તન થયાં કરે છે, કિન્તુ તેમ છતાં પણ-આકૃતિઓનો સંહાર થવા છતાં પણ દ્રવ્ય તો તેનું તે જ છે; આકૃતિનો વિનાશ થવા છતાં દ્રવ્યના અસ્તિત્વને જરાએ આંચ આવતી નથી.

આ સંબંધમાં મીમાંસક દર્શનના પ્રકાંઠ પંડિત પાર્થસારથિશ્ચ શાસ્ત્રદીપિકામાં કહે છે કે—

“ अतो न द्रव्यस्य कदाचिदागमोऽपायो वा, घटपटगवाश्वशुक्लरक्ताद्यवस्थानामेषागमापायौ । आह च—

‘ आविर्भावतिरोभाव-धर्मकेष्वनुयायि यत् ।

तद् धર્मी तत्र च ज्ञानं, प्राग् धर्मग्रहणाद् भवेत् ॥ ’

તથા ચ—વાદશમસ્માભિરભિદિતં દ્રવ્યં તાદશસ્યેવ હિ સર્વસ્ય ગુણ एव भिद्यते, न स्वरूपम् । ”

અર્થાત્ મૃત્તિકાવિરૂપ દ્રવ્યનો કદાપિ ઉત્પાદ કે નાશ થતો નથી, કિન્તુ એના રૂપ, આકાર વગેરેના ઉત્પાદ અને નાશ થાય છે. આવાર્થ કુમારિલ બદ્ધે કહ્યું પણ છે કે ઉત્પાદ અને નાશરૂપ ધર્મોને વિષે જે અન્વયિરૂપથી ઉપલબ્ધ છે જે અનુસ્યૂત છે તે ધર્મી છે. જેમકે કાળા, રાતા વગેરે રૂપોને વિષે તેમજ પિંડ, કપાલ વગેરે આકારોને વિષે અનુસ્યૂત એવું મૃત્તિકારૂપ દ્રવ્ય ધર્મી છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે મૃત્તિકા-પિંડનો નાશ અને ઘટની ઉત્પત્તિ તેમજ કૃષ્ણ વર્ણનો વિનાશ અને રક્ત વર્ણની ઉત્પત્તિ થવા છતાં મૃત્તિકારૂપ દ્રવ્યનો બરાબર અનુભવ થાય છે. જે મૃત્તિકા પિંડરૂપ આકારમાં દૃષ્ટિગોચર થતી હતી તે મૃત્તિકાના પિંડનો નાશ થતાં તે મૃત્તિકા ઘટરૂપે દૃષ્ટિગોચર થઈ, એટલે મૃત્તિકારૂપ દ્રવ્ય તો આગાદ જળવાઈ રહ્યું. વળી ધર્મના અંશજની પૂર્વે જે સંબંધી જ્ઞાન થાય તે ધર્મી છે. જેમકે આછા અંધારામાં રૂપાદિના અંશજની પૂર્વે જ જે ઘટરૂપ દ્રવ્યનું અંશજ થાય છે તે ધર્મી છે. વિશેષમાં આ સંબંધમાં એક પ્રાચીન વિદ્વાનનું કથન એ છે કે

દ્રવ્યના સ્વરૂપમાં ભિન્નતા ઉપસ્થિત થતી નથી, કિન્તુ તેના શુદ્ધોમાં જ ભેદ ઉદ્ભવે છે.^૧

પ્રસ્તુત પ્રસંગને સમર્થિત કરનારી હકીકત મહર્ષિં શ્રીપતંજલિકૃત યોગદર્શન (વિભૂતિપાદ સ્ક. ૧૧)ના શ્રીવ્યાસદેવપ્રણીત ભાષ્યમાંની નિમ્ન-લિખિત પંક્તિમાં મળી આવે છે:—

“ તત્ર ધર્મસ્ય ધર્મિણિ વર્તમાનસ્યૈવાધ્વસ્વતીતાનાગતવર્તમાનેષુ ભાવાન્યથાત્વં ભવતિ, ન દ્રવ્યાન્યથાત્વં; યથા સુવર્ણભાજનસ્ય ભિત્ત્વાડન્યથાક્રિયામાણસ્ય ભાવાન્યથાત્વં ભવતિ, ન સુવર્ણાન્યથાત્વમિતિ । ”

અર્થાત્ જેમ રુચક, સ્વસ્તિકાદિ અનેક જાતના આકારોને ધારણ કરવા છતાં પણ સુવર્ણ-પિંડ પોતાના મૂળ સ્વરૂપનો પરિત્યાગ કરતો નથી એટલે કે રુચકાદિ ભિન્ન ભિન્ન આકારો ઉપસ્થિત થવા છતાં સુવર્ણ અસુવર્ણ બની જતું નથી, કિન્તુ એનો આકાર-વિશેષ જ અન્યાન્ય સ્વરૂપોને ધારણ કરે છે, તેમ ધર્મીમાં રહેવાવાળા ધર્મીનો જ અન્યથા ભાવ થાય છે એટલે કે ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપો પરિવર્તન થાય છે, નહિ કે ધર્મીરૂપ દ્રવ્યનો.

પ્રત્યેક પદાર્થમાં ઉત્પાદાદિ ત્રણ ધર્મો—

આ પ્રમાણે ધર્મોના ઉત્પાદ અને વિનાશ અને ધર્મોના ધ્રોવ્યને લક્ષ્યોને પ્રત્યેક વસ્તુ ઉત્પન્નિ, ધ્રોવ્ય અને વિનાશ એ ત્રણ ધર્મોથી અનુસ્યુત છે એમ કહેવામાં કશે વાંધો રહે છે કે ? નહિ જ એવા ઉત્તરની આશા રહેવા છતાં આ વાતને વિશેષતઃ સ્ફુટ કરવા માટે એ ત્રણ બાબતોનો ઉલ્લેખ કરીશું. સૌથી પ્રથમ તો મધ્યસ્થભાવના અપૂર્વ પ્રદીપક ગણ્યુત શ્રીહરિભદ્ર સૂરીશ્વરકૃત શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય (સ્ત ૭)ના નિમ્ન-લિખિત શ્લોકની નોંધ લઈએ:—

“ ઘટમૌલિસુવર્ણાર્થી, નાશોત્પત્તિસ્થિતિષ્વલમ્ ।

શોકપ્રમોદમાઘ્યસ્થ્યં, જનો યાતિ સહેતુકમ્ ॥૨॥ ”

આ પદ્યને આશય સ્પષ્ટ રીતે સમજાય તે માટે ધારે કે ત્રણ મનુષ્યો સોનીની હુકાને ગયા. તેમાંથી એકને સુવર્ણના ઘડાનો ખપ હતો, બીજાને સુવર્ણનો મુગટ ભેઘતો હતો અને ત્રીજાને કેવળ સોનું ભેઘતું હતું. આ ત્રણે જણા હુકાને પહોંચ્યા ત્યારે સોની સુવર્ણના ઘડાને ભાંગીને મુગટ બનાવતો હતો. આ ભેઘને સુવર્ણના ઘટના અભિલાષીને શોક થયો, જેને મુગટની આવશ્યકતા હતી તેને આનંદ થયો અને જેને સુવર્ણનો ખપ હતો તેને હર્ષ કે શોક એ બેમાંથી એકે

૧ આ વિવેચન શાસ્ત્રદીપિકાની થીમુદર્શનાચાર્યકૃત ટીકાના, પં. હંસરાજપ્રણીત ‘દર્શન’ અને અનેકાન્તવાદ’ના ૧૧ મા પૃષ્ઠમાં આપેલા અવતરણને આભારી છે.

૨. સરખાવો પદ્મદર્શનસમુચ્ચયના ૯૧ મા પત્રગત અવતરણ—

“ પ્રષ્વસ્તે કલમે શુશોભ તનયા મોલી સમુત્પાદિતે

પુત્રઃ પ્રીતિમુવાદ કામપિ નૃપ શિશ્યાય મધ્યસ્થતામ્ ।

પૂર્વાકારપરિક્ષયસ્તદ્પરાકારોદયસ્તદ્ દ્વયા—

ધારસ્વેક इति स्थितं त्रयमयं तस्य तयाप्रत्ययात् ॥ ”

સુફાર વગેરે સંહારાત્મક સામગ્રી દ્વારા વિનાશ થાય છે ત્યારે શું તે ઘટો તેના પોતાના એક ભાગે કરીને નાશ પામે છે કે સમગ્રપણે એટલે તે સર્વથા નષ્ટ થાય છે ? જો આનો ઉત્તર એમ સૂચવાય કે એ ઘટો પોતાના એક ભાગે નાશ પામે છે તો તે કથન સમુચિત નથી, કેમકે જો ઘટો એક ભાગે નાશ પામતો હોય તો ઘટો ફૂટી જતાં તે આખાનો જ વિનાશ ન થવો જોઈએ, પરંતુ જ્યારે ઘટો ફૂટે છે ત્યારે કોઈ પણ પ્રામાણિક મનુષ્ય એમ કદાપિ કહેતો નથી કે ઘડાનો એક ભાગ નાશ પામ્યો. સૌ કોઈ એમ જ કહે છે કે આખા ઘડાનો નાશ થયો. આથી પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારતાં જગત્-પ્રસિદ્ધ વ્યવહારનો અપલાપ કરવાનું કલંક વહોરવું પડશે.

હવે જો એમ કહેવામાં આવે કે ઘટો ફૂટતાં તેના સર્વાંશે નાશ થાય તો તે ફૂટી જતાં ઠીબ અને માટી જે નજરે પડે છે તે ન રહેવી જોઈએ, પરંતુ ઘટો ફૂટતાં ઠીબ અને માટી રહે છે એ અનુભવ-સિદ્ધ હકીકત છે એટલે આ પક્ષ પણ દ્રષ્ટિવત્ છે. આથી એમ માન્યા વિના છૂટકો જ નથી કે ઘટો ઘડાંરૂપે નાશ પામે છે, ઠીબરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને માટીરૂપે સ્થિર રહે છે.

આ વ્યક્તિને આપણે એ પણ પૂછીશું કે જ્યારે ઘટો ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે શું તે એક ભાગે ઉત્પન્ન થાય છે કે સર્વાંશે ? પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારવાથી તો જગત્-પ્રસિદ્ધ ઉક્તિનો અનાદર કરવાનો પ્રસંગ ખડો થાય છે; કેમકે એવું તો કોઈ કહેતું નથી કે એ ઘટો એના એક ભાગે ઉત્પન્ન થયો છે, હોઠ-વ્યવહાર તો એવો જ છે કે ઘટો પૂરેપૂરો ઉત્પન્ન થયો છે. આથી જો બીજો પક્ષ સ્વીકારવા તૈયાર થતા હોં તો તે પણ ધૂમાડાના બાચકા ભરવા જેવું છે, કેમકે જો ઘડાની સર્વ પ્રકારે નવીન ઉત્પત્તિ થઇ હોય તો તેમાં માટીની પ્રતીતિ ન જ થવી જોઈએ અને થાય છે એ તો જગત્કંઠર વાત છે. આથી સાચી હકીકત તો એ છે કે જ્યારે ઘટો ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે ઘટરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, માટીના પિંડરૂપે નાશ પામે છે અને માટીરૂપે સ્થિર રહે છે.

આમ છતાં જો જાતનો અનુભવ સારા જગત્ને યતો હોય તો જાતનું પદાર્થનું સ્વરૂપ ન માનવામાં આવે તો વસ્તુની વ્યવસ્થા માટે સ્થાન જ નહિ રહે; માટે જેવો અનુભવ થાય છે તેવું જ વસ્તુનું સ્વરૂપ માનવું એ ન્યાયપુરસ્કર છે. વિશેષમાં એમ માનવાથી જ એ પણ વ્યવસ્થા ધરી શકશે કે જે વસ્તુ નાશ પામેલી છે તે જ કોઈ અપેક્ષાએ નાશ પામે છે અને નાશ પામશે, જે વસ્તુ ઉત્પન્ન થયેલી છે તે જ કોઈ અપેક્ષાએ ઉત્પન્ન થાય છે અને થશે તેમજ જે વસ્તુ સ્થિર રહેલી છે તે જ કોઈ અપેક્ષાએ સ્થિર રહે છે અને રહેશે. જે કોઈ પ્રકારે નાશ પામ્યું છે તે જ કોઈ પ્રકારે ઉત્પન્ન થયું છે અને સ્થિર રહ્યું છે, જે કોઈ પ્રકારે નાશ પામે છે તે જ કોઈ પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે અને સ્થિર રહે છે અને જે કોઈ પ્રકારે નાશ પામશે તે જ કોઈ પ્રકારે ઉત્પન્ન થશે અને સ્થિર રહેશે. આ પ્રમાણે પદાર્થ માત્ર અંદર અને બહાર ભેદથી ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વિનાશ એ ત્રણ ધર્મોથી જોતપ્રોત છે. આ પ્રમાણે વસ્તુમાત્ર ધર્મત્રયાત્મક છે અને એ એમ છે વાસ્તે તો તે હેવાલી ધરાવવાની લાયકાત ધરાવી શકે છે. જે જે પદાર્થ એ ત્રણ ધર્મોથી સંદિગ્ધ છે તેનામાં ચચગૂંજની પેઠે કદાપિ હેવાલી ધરાવવાની લાયકાત હોઈ શકતી નથી, હોતી નથી અને હોયે નહિ. અર્થાત્ આ ત્રણ ધર્મોની હાજરી જ વસ્તુની સ્પૃષ્ટતાનું મુખ્ય લક્ષણ છે. વળી જે પદાર્થ આ ત્રણ ધર્મોથી-વિશિષ્ટ છે તે જ પદાર્થ સત્ત્વ, રજત્ત્વ, પ્રમેયત્વ ઇત્યાદિ અનંત ધર્મોથી યુક્ત

હોઈ શકે છે તેમજ જે પદાર્થમાં આવા અનંત ધર્મો ન હોય તેનામાં આ ત્રણ ધર્મો પણ નથી જ અને એથી તે કેવળ અભાવાત્મક જ છે. અર્થાત્ તે આકાશ-કુસુમ જેવો છે.

ઉત્પાદ, વ્યય અને પ્રૌવ્યનો પરસ્પર સંબંધ—

ઉત્પાદ, વ્યય અને પ્રૌવ્ય એ ત્રણે વાનાં પરસ્પર સિન્ન છે કે અસિન્ન છે એ પ્રશ્ન અત્ર વિચારવામાં આવે છે. જો ત્રણે સર્વથા એક બીજાથી સિન્ન છે એમ કહેવામાં આવે તો એક જ પદાર્થમાં એ ત્રણેની ઉપપત્તિ શક્ય નથી. આથી જો એ ત્રણેને સર્વથા અસિન્ન માનવામાં આવે તો ત્રણ વાનાં એવી સંજ્ઞા નિર્ણયક ઠરે. એટલે આવી અનુચિત માન્યતા ન ધરાવતાં જૈન દર્શન એ ત્રણેને કથંચિત્ સિન્ન અને કથંચિત્ અસિન્ન માને છે. જેમ એક જ ઘડામાં રહેનાર રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ પરસ્પર સિન્ન છે તેમ એક જ પદાર્થમાં રહેનારા ઉત્પાદ, વ્યય અને પ્રૌવ્ય પરસ્પર પૃથક્ છે; કેમકે એ ત્રણેનાં સ્વરૂપો એક બીજાથી ભુદાં છે. જેમકે ઉત્પાદ એટલે અસ્તિત્વ ધારણ કરવું, પ્રૌવ્ય એટલે કાયમ રહેવું અને વ્યય એટલે અસ્તિત્વનો ત્યાગ કરવો. આ ઉપરથી એમ માનવા તૈયાર ન થવું કે ઉત્પાદાદિ પરસ્પર નિરપેક્ષ છે અર્થાત્ તેમને એક બીજાની ગરજ નથી. વસ્તુ-સ્થિતિ એ છે કે એ ત્રણેનાં સ્વરૂપો-લક્ષણો પરસ્પર તદન સિન્ન છે, છતાં એ ત્રણે એક બીજા વિના છૂલી શકતા નથી. પ્રૌવ્ય અને વ્યય વિના ઉત્પાદ રહી શકતો નથી; પ્રૌવ્ય અને ઉત્પાદ વિના એકલો વ્યય ટકી શકતો નથી; અને ઉત્પાદ અને વ્યય વિના પ્રૌવ્ય ટકી શકતો નથી. એટલે કે એ ત્રણે પરસ્પર સાપેક્ષ હોઈ એક પદાર્થમાં રહે છે. એથી કહીને તો કોઈ પણ પદાર્થને એક સાથે આ ત્રણ ધર્મોથી યુક્ત કહેવામાં હરકત આવતી નથી.

આ ઉપરથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે પદાર્થ ઉત્પત્તિ અને વિનાશથી યુક્ત હોવા છતાં સ્થિતિશીલ છે, તેમજ સ્થિતિથી યુક્ત હોવા છતાં ઉત્પાદશીલ તેમજ વ્યયશીલ છે. આથી કહીને પ્રત્યેક પદાર્થમાં આ ત્રણે ધર્મો અબાધિતરૂપે પોતપોતાની સત્તાનો અનુભવ કરાવે છે; એ પૈકી એકનો પણ અપલાપ કરવો તે અન્યાય છે. જો ઉત્પત્તિનો અપલાપ કરવામાં આવે તો વિનાશનો કોઈ અર્થ જ નથી. આથી ઉત્પત્તિ સ્વીકારતાં વિનાશ પણ સ્વીકારવો જ પડે. અને એ બે સ્વીકારતાં એના આધારરૂપ સ્થિતિ પણ માન્યા વિના ચાલે નહિ.

આ પ્રમાણે જૈન તેમજ અજૈન દૃષ્ટિને માન્ય પદાર્થના બ્યાપક સ્વરૂપના યથામતિ હોડાપોહની પૂર્ણહુતિ કરી ધર્મોસિકાવાદિનાં શ્રંધકાર સૂચવેલાં લક્ષણોનો નિર્દેશ કરવામાં આવે છે.

ધર્મોસ્તકાયનું લક્ષણ—

‘સ્વભાવતઃ સચ્ચરતાં જીવ-પુદ્ગલાનાં ગમનાગમનાદિચેષ્ટાસુ ભાવા-

૧ લગવતી (ય. ૧૩, ઉ. ૪, સ. ૪૮૧) આ કથું છે કે—

“ ધમ્મરિયકાણં મંતે ! જીવાણં કિં પવત્તતિ ? । યોવમા ! ધમ્મરિયકાણં જીવાણં આગમણગમનભાસુમ્મેસમણજોગાલયજોગાકાયજોગા જે યાગ્ગે તદ્દવગારા ચલ્લા માયા સચ્ચે તે ધમ્મરિયકાવ પવત્તતિ, મદ્દલ્લક્ષણે ન ધમ્મરિયકાવ ।

મનોવચઃ કાયયોગાદિપુ મોનાનાં પાનીયમિવ યદાપેક્ષિતકારણં તદ્-
રૂપત્વમ્, ગતિરૂપેણ પરિણતાનાં જીવ-પુદ્ગલાનાં ગતૌ યદાપેક્ષિતકારણં
તદ્રૂપત્વં વા ધર્માસ્તિકાયસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૯૭)

અર્થાત્ માછલાંઓને ગતિ કરવામાં જેમ પાણી મદદ કરે છે તેમ સ્વાભાવિક રીતે ગતિ કરનાર જીવો
અને પુદ્ગલોની ગમન-આગમન વગેરે ચેષ્ટામાં તેમજ લાપા, મન, વચન અને કાયના વ્યાપાર
વગેરેમાં મદદ કરનારા અપેક્ષા-કારણરૂપ પદાર્થને 'ધર્માસ્તિકાય' તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે.
અથવા ગતિરૂપ પરિણામને પ્રાપ્ત થયેલા જીવ અને પુદ્ગલોની ગતિને વિષે આપેક્ષિત કારણરૂપ
જે પદાર્થ છે તે 'ધર્માસ્તિકાય' કહેવાય છે.

અધર્માસ્તિકાયનું લક્ષણ—

'સ્વભાવતઃ સ્થિતિમતાં જીવ-પુદ્ગલાનાં પાન્ધાનાં છાયાસ્થલમિવ
શૈયન-નિપદન-સ્થાનાલમ્બનાદિપુ ચત્ સાધારણનિમિત્ત તદ્રૂપત્વમ્,
સ્થિતિરૂપેણ પરિણતાનાં જીવ-પુદ્ગલાનાં યદાપેક્ષિતકારણં તદ્રૂપત્વં
વાધર્માસ્તિકાયસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૯૮)

અર્થાત્ સ્વાભાવિક રીતે સ્થિતિ કરનારા જીવ અને પુદ્ગલોને સૂવા, બેસવા, સ્થિર રહેવા
તથા આલંબનાદિક કાર્યોમાં, મુચ્ચાદિને વિશ્રામ લેવામાં જેમ છાયા મદદ કરે છે, તેમ મદદ
કરનારા-સાધારણ કારણરૂપ પદાર્થને 'અધર્માસ્તિકાય' કહેવામાં આવે છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ
તો સ્થિતિરૂપ પરિણામને પ્રાપ્ત કરેલા જીવ અને પુદ્ગલોની સ્થિરતાને વિષે જે આપેક્ષિત
કારણરૂપ છે તે 'અધર્માસ્તિકાય' કહેવાય છે.

[ધર્માસ્તિકાયેન મદ્યન્ત ! જીવાનાં કિં પ્રવર્તેતે ? । ગૌતમ ! ધર્માસ્તિકાયેન
જીવનાંમાગમનગમનમાયોગ્યમેવમનોયોગચ્છોગકાયયોગા યે ચાપ્યન્તે તથામકારાણલા
ભાવા. સર્વે તે ધર્માસ્તિકાયે (સતિ પ્રવર્તેતે, ગતિલક્ષણો ધર્માસ્તિકાયઃ ।]

૧ "અહમ્મરિયકાપણં જીવાણં કિં પવસતિ ? । ગૌતમ ! અહમ્મરિયકાપણં જીવાણં
ટાળનિનોયણનુવટ્ટણ મજ્જસ્સ ય વગ્ગોમાયકરગતા જે વાચ્છે તદ્દપ્પગારા ધિરા ધાયા
મધ્યે તે અહમ્મરિયકાપણં પવસતિ, ટાળલક્ષણે ન અહમ્મરિયકાપ । "

—સગી ૩. ૪૮૧

[અધર્માસ્તિકાયેન જીવાનાં કિં પ્રવર્તેતે ? । ગૌતમ ! અધર્માસ્તિકાયેન જીવાનાં
સ્થાનનિપોદનુવગ્ગતનાં મનસઘ પરચ્છોમાયકરણતા યે વાચ્છે તત્પગારાઃ સ્થિરા વાવા.
મધ્યે તેધર્માસ્તિકાયે પ્રવર્તેતે, સ્થાનલક્ષણોધર્માસ્તિકાયઃ ।]

આકાશાસ્તિકાયનું લક્ષણ—

‘અવગાહમાનાનાં પદાર્થાનામવકાશે શર્કરા-વ્રહ્મ્યોર્દુઘ્ના-ડ્યો-ગોલકવદ્ હેતુતાધારકત્વમાકાશસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૯૯)

અર્થાત્ એમ દૂધ સાકરને અને લોખંડનો ગોળો અગ્નિને અવકાશ આપે છે, તેમ અવ-ગાહનાની અપેક્ષા રાખનારા પદાર્થોને અવકાશ આપવામાં કારણમૂલ પદાર્થ ‘ આકાશાસ્તિકાય ’ કહેવાય છે.

પુદ્ગલાસ્તિકાયનું લક્ષણ—

‘ગ્રહણ-ધારણાદિપરિણામવત્ત્વે સતિ રૂપાદિમત્ત્વં રૂપાદિસંસ્થાન-પરિણામરૂપત્વં વા પુદ્ગલાસ્તિકાયસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૦૦)

અર્થાત્ ગ્રહણ, ધારણ ઇત્યાદિ પરિણામથી યુક્ત અને રૂપી એવો પદાર્થ ‘ પુદ્ગલાસ્તિકાય ’ નામથી. અથવા રૂપ વગેરે સંસ્થાનના પરિણામવાળો પદાર્થ ‘ પુદ્ગલાસ્તિકાય ’ કહેવાય છે.

૧ સરખાવો ભાગ૦ સુ. ૪૮૧—

“ આગાત્થિકાપ્ત્વં મતે ! જીવાણં અજીવાણં ચ કિં પચત્તતિ ? । ગોયમા ! આગાત્થિકાપ્ત્વં જં જીવદ્વણં ચ અજીવદ્વણં ચ માયણમૂપ ।

પમેણં વિ સે પુન્ને દોહિ વિ પુન્ને સયં પિ માયજ્ઞા ।

કોટિસપ્પણં વિ પુન્ને, કોટિસહસ્સં પિ માયજ્ઞા ॥ ૧ ॥

અવગાહનાલક્ષણે જં આગાત્થિકાપ્ત્વં ॥ ”

[આકાશાસ્તિકાયેન મદન્ત ! જીવાનામજીવાનાં ચ કિં પ્રવર્તંતે ? । ગૌતમ ! આકાશાસ્તિકાયો જીવદ્વણાણામજીવદ્વણાણાં ચ ભાજનમૂત્—એકેનાપ્યસૌ પૂર્ણો દ્રાઘ્યામપિ પૂર્ણઃ શતમપિ માયાત્ । કોટિસપ્તેનાપિ પૂર્ણઃ કોટિસહસ્રમપિ માયાત્ , અવગાહનાલક્ષણ આકાશાસ્તિકાયઃ ।]

૨ સરખાવો ભાગવતી (સુ. ૪૮૧) ગત નિમ્ન-લિખિત ઉત્તરેન્દ્ર—

‘ પોગલત્થિકાપ્ત્વં જ પુચ્છા, ગોયમા ’ પોગલત્થિકાપ્ત્વં જીવાણં ઓરાલિય-વેહલિય-આહારપ-તેયા-પ્રમ્મપ્પ સોહલિય-ચલ્લિય-વાર્ણિય-જિલ્લિય-પાસિલિય-મણજોગ-પયજોગ-કાયજોગ-આણાપાણ્ણં ચ ગહણં પચત્તતિ, ગહણલક્ષણે જં પોગલ ત્થિકાપ્ત્વં । ”

[પુદ્ગલાસ્તિકાયે પુચ્છા, ગૌતમ ! પુદ્ગલાસ્તિકાયેન જીવાનામૌદારિક-વેકિયા-ડડહારક-તૈજસ-કામંજાનાં શ્રોત્રેન્દ્રિય-ચક્ષુરિન્દ્રિય-ગ્રાણેન્દ્રિય-જિહ્વેન્દ્રિય-સ્પર્શનેન્દ્રિય-મનોયોગ-વચોયોગ-કાયયોગાનપ્રાણાનાં ચ ગ્રહણં પ્રવર્તંતે, ગ્રહણલક્ષણઃ પુદ્ગલાસ્તિકાયઃ ।]

કાલનું લક્ષણ—

વિશિષ્ટમર્યાદાવચ્છિન્નોઽર્વાધોઽર્ધતૃતીયદ્વોપામ્યન્તરવતિનાં સ્વત
 એવ પરિણમતાં જીવાદિદ્રવ્યાણાં ચદપેક્ષાકારણં તદ્રૂપત્વં કાલસ્ય
 લક્ષણમ્ । (૨૦૧)

અર્થાત્ જેમ ગણકાના પ્રસવમાં મેઘ-ગર્જના અપેક્ષા-કારણ છે, તેમ વિશિષ્ટ મર્યાદાથી યુક્ત અઢી
 દ્વીપમાં વસનારા તેમજ પોતાની મેળે જ પરિણત થનારા જીવાદિક દ્રવ્યોના પરિણમનમાં જે
 નિમિત્તરૂપ પદાર્થ છે તે ‘ કાલ ’ કહેવાય છે.

કારણની ત્રિવિધતા—

આ પ્રમાણે આપણે ધર્માસ્તિકાયાદિકનાં લક્ષણો જોયાં, પરંતુ તેના યથાર્થ ખ્યાલ આવે તે
 માટે પ્રથમ તો કારણના (૧) પરિણામી, (૨) નિમિત્ત અને (૩) નિર્વર્તક એમ જે ત્રણ પ્રકારો
 પડે છે તેનું દિગ્દર્શન કરી લઈએ. આ માટે ઘડાનું ઉદાહરણ વિચારીએ. માટી એ ઘડાનું પરિ-
 ણામી-કારણ છે, કેમકે માટી પોતે જ ઘડાના આકારમાં પરિણમે છે—પલટાઈ નય છે. લાકડાનો
 ટુકડો, ચાકડો વગેરે ઘડાનાં નિમિત્ત-કારણો છે; કેમકે એ નિમિત્ત સિવાય ઘડો બનાવી શકાતો
 નથી. કુંભાર એ ઘડાનું નિર્વર્તક-કારણ છે, કારણ કે એ ઘડાનો બનાવનાર છે. વિશેષમાં
 નિમિત્ત-કારણના બે ભાગ છે:—(૧) નિમિત્ત-કારણ અને (૨) અપેક્ષા-કારણ. જે સાધનામાં
 પ્રાયોગિકી અને વૈજ્ઞાનિકી (સ્વાભાવિક) એમ બંને જાતની ક્રિયાઓ થતી હોય તે ‘ નિમિત્ત-કારણ ’
 કહેવાય છે, ત્યારે જેમાં કેવળ વૈજ્ઞાનિકી જ ક્રિયા થતી હોય તે ‘ અપેક્ષા-કારણ ’ કહેવાય
 છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો નિમિત્ત-કારણોમાં જે આધારણ નિમિત્તો છે તેનું નામ
 ‘ અપેક્ષા-કારણ ’ છે.

પ્રસ્તુતમાં જીવની અને પુદ્ગલની ગતિમાં તેના ગતિરૂપ પરિણામ એ પરિણામી-કારણ છે.
 જીવ અને પુદ્ગલો ગતિના અંચાલક હોવાથી તેઓ બંને નિર્વર્તક-કારણ છે. માર્ગ વગેરે સામાન્ય
 નિમિત્ત-કારણ છે. અને ધર્માસ્તિકાય ગતિના પરિણામને પુષ્ટ કરનાર હોવાથી એ અસાધારણ
 નિમિત્ત-કારણ છે અને અપેક્ષા-કારણ છે. એવી રીતે જીવની અને પુદ્ગલની સ્થિતિમાં તેના
 સ્થિતિરૂપ પરિણામ એ પરિણામી-કારણ છે, જીવ અને પુદ્ગલો તેના નિર્વર્તક કારણરૂપ છે અને
 અધર્માસ્તિકાય તેનું અપેક્ષા-કારણ છે.

ગતિ અને સ્થિતિ અંગ્રાંધી અપેક્ષા-કારણની તપાસ—

જેન દર્શન સિવાય અન્ય કોઈ દર્શનમાં ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય એવા બે
 પદાર્થો સ્વીકાર્યા નથી, તો પછી આવા વિચિત્ર પદાર્થો માનવા તે શું યુક્તિ-વિકલ્પ કહી શક

નથી ? વિશેષમાં જીવ અને પુદ્ગલ એ પોતે જ ગતિ અને સ્થિતિનાં પરિણામિ-કારણો છે, તો પછી ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયની શી જરૂર છે ? કેમકે તેનાં કાર્યો તો અન્યથા-સિદ્ધ છે. આનો ઉત્તર એમ સૂચવાય છે કે જેમ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં નેત્ર વગેરે સહકારી-કારણો છે, તેમ ગતિ અને સ્થિતિની ઉત્પત્તિ બેકે પરિણામિ-કારણરૂપ એવા જીવ અને પુદ્ગલોને જ આભારી છે, તોપણ સહકારીરૂપે તેમાં આ બે પદાર્થોની અપેક્ષા રહેલી છે. આ ઉત્તરના સંબંધમાં એ પ્રશ્ન ઉઠાવાય છે કે બે ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયની સહકારિતાની દૃષ્ટિએ બરજ રહેતી હોય તો શું પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ કે આકાશની કલ્પના કરવાથી એ કામ નહિ સરે ? આનો ઉત્તર પંચલિંગીની 'પીકાના ૯૧મા પત્રમાં એમ અપાયો છે કે પૃથ્વી વગેરેના અભાવમાં પણ આકાશને વિષે પક્ષીઓ વગેરેની ગતિ અને સ્થિતિ બેવાય છે એટલે પૃથ્વી વગેરેની તો સહકારિતા સ્વીકારાય તેમ નથી. આના બચાવમાં એમ કહેવું કે આકાશમાં સ્થૂળ પૃથ્વી

૧ આ રહ્યો એ મૂલ-પાઠઃ—

“નનુ યદિ જીવ-પુદ્ગલેભ્યઃ યથ ગતિસ્થિતી ભવતસ્તદા કૃતં ધર્માધર્માભ્યાં, તત્કાર્યસ્યાન્યથામિદેઃ” इति चेत् तत्र जीव-पुद्गलेभ्यः परिणामिकारणेभ्यो गतिस्थित्योरुपादेऽपि ज्ञानोत्पत्तौ चक्षुरादेरिव ताभ्यां सहकारितया धर्माधर्मास्तिकाययोरुप-पेक्षणात् । न च क्षिति-जल-तेजसां तत्र सहकारित्वं वाच्यं, क्षित्याद्यभावेऽपि विपत्ति-पक्षिणां पयतोद्भूतरुतादीनां च गतिस्थित्योरुपलम्भात् । ननु विपत्ति-स्थूलक्षित्याद्य-भावेऽपि सूक्ष्मक्षित्यादिसम्भवात् तदपेक्षयैव तत्र पक्ष्यादीनां गति-स्थितौ भविष्यतः इति चेत् न, एवं तर्हि सूक्ष्मक्षित्यादीनां तत्र गतिस्थित्योरभावाप्रसङ्गः, तदीयगतिस्थि-त्योस्तत्रापेक्षाकारणान्तराभावात्, अत एव न बायोरप्यपेक्षाकारणता, तस्याप्यपेक्षाकार-णान्तराभावेन गति-स्थित्योरभावाप्रसङ्गात्, तस्माद् ययोर्न गत्या स्थितिः स्थित्वा च न गतिस्तन्निमित्ते जीव-पुद्गलानां गति-स्थितौ, न च धर्माधर्मास्तिकायाभ्यामन्यस्मादुशः क्षित्यादिषु कश्चिदप्यस्ति ॥ ननु कस्वरूपाभावात् क्षित्यादीनां भा-भूत् कारणत्वं, तद्योग-च्चाकाशस्य तद् भविष्यति इति चेत् न, लોકालોકविभागाभावाप्रसङ्गात्, यत्र हि जीव-पुद्गलानां गति-स्थितौ स्तः स लोक इतरस्तु अलोक इति लोकालોકव्यवस्था, आकाशनिमित्तस्य तु गति-स्थित्योरलોકેऽपि तद्भावप्रसङ्गेन लोकव्यवस्थાડત્રોકવાર્તા-ડત્યુચ્છિયેત, અતઃ પથ પુણ્ય-પાપયોરપિ ન તદપેક્ષાકારણત્વં, સ્વદેહવ્યાપકાત્મગતત્વેન નિયતદેહસ્યયોરપિ પુણ્યપાપયોઃ પુદ્ગલાનાં ગતિસ્થિતિકારણત્વેડસમ્બદ્ધતાવિશેષાત્, તન્મહિન્નયે તેષાં લોક-દ્વાલોકેડપિ ગતિસ્થિતિપ્રસજાત્, તથા ચાલોકન્યાપિ લોકન્ય-માપચેત, મુક્તાર્તમનાં ચ પુણ્યપાપાભાવેન-ઇતઃ ક્ષમ્યસ્યેન મુક્તી ગચ્છતાં ગતેસ્તત્ર સ્થિતેશ્ચા-ભાવપ્રસજાત્, નાપ્યાલોક-તમસોસ્તદપેક્ષાકારણત્વમ, અદ્વિ-તમોડભાવેડપિ રજન્યાં ચા-લોકાભાવેડપિ ગતિસ્થિતિદર્શનાત, ન ચ યદ્વભાવેડપિ યદ્ ભવતિ તત્ તસ્ય કાર્યં નામ, તસ્માત્ ક્ષિત્યાદીનામપેક્ષાકારણન્યામ-વાદ વ્યાપકયોર્ધર્માધર્માસ્તિકાયયોરેવ જીવ-પુદ્ગલગતિસ્થિતી પ્રતિ અપેક્ષાકારણન્યમિતિ સ્થિતમ્ । ન ચૈવં સતિ સર્વદા જીવાદીનાં ગતિસ્થિતિપ્રમજ્ઞ-ઇતિ વાચ્યં, સદા સાન્નિધ્યેડપ્યેતયોઃ સ્વયં ગતિસ્થિતિપરિણતાના-મેવ જાણાદીનાં ગતિસ્થિત્યુપદમ્ભવત્યાત્, તથા ચ પ્રયોગઃ-જીવપુદ્ગલાનાં ગતિઃ સાધા-રણાદાનિમિત્તાપેક્ષા, ગતિરવાત, પથસરોજહાજિતાનાં પ્રમૂતમત્સ્યાદીનાં ગતિયત્ ।”

વગેરેનો અભાવ છે, કિન્તુ સૂક્ષ્મ પૃથ્વી વગેરે વિદ્યમાન છે એટલે એની અપેક્ષાએ જ પક્ષી વગેરેની ગતિ અને સ્થિતિ થાય છે તો તે વ્યાજબી નથી; કેમકે સૂક્ષ્મ પૃથ્વી વગેરેની ત્યાં ગતિ-સ્થિતિના અભાવનો પ્રસંગ ખડો થાય છે, કારણ કે તેમની ગતિ અને સ્થિતિમાં અન્ય અપેક્ષા-કારણનો અભાવ છે. આ કારણથી વાયુને પણ અપેક્ષા-કારણરૂપે સ્વીકારાય તેમ નથી, કેમકે તેનું પણ કોઈ અન્ય અપેક્ષા-કારણ નહિ હોવાથી તેની ગતિ અને સ્થિતિનો અભાવ માનવો પડશે. આથી કરીને જેની ગતિ પછી સ્થિતિ નથી અને જે સ્થિર હોઈ ગતિશીલ નથી તે જ છવ અને પુદ્ગલની ગતિ અને સ્થિતિનાં નિમિત્ત-કારણો છે અને આવા પદાર્થો તો ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય સિવાય અન્ય કોઈ નથી. પૃથ્વી વગેરેનું ઉપર સૂચવ્યા મુજબનું સ્વરૂપ નહિ હોવાથી તે અપેક્ષા-કારણરૂપે ન સ્વીકારાય તો ભલે, કિન્તુ આકાશ તો અપેક્ષા-કારણરૂપે મનાય એ દલીલ પણ પાયા વિનાની છે, કેમકે આમ માનવાથી તો લોક અને અલોક જેવા વિભાગોનું અસ્તિત્વ ઊડી જશે. ત્યાં છવ અને પુદ્ગલોની ગતિ અને સ્થિતિ સંભવે છે તે 'લોક' છે અને બાકીનો વિભાગ 'અલોક' છે એવી લોક અને અલોકની વ્યવસ્થા છે. આકાશને નિમિત્ત માનવાથી તો અલોકમાં પણ ગતિ અને સ્થિતિનો સફાવ હોવાથી તે પણ લોક જ ગણાય એટલે અલોકનું નામ નિશાન પણ નહિ રહે. હવે જો પુણ્ય અને પાપને અપેક્ષા-કારણરૂપે સૂચવવામાં આવે તો તે સૂચના પણ અસ્થાને છે, કેમકે એ જો તો સ્વદેહવ્યાપી અને આત્મગત હોવાથી અમુક ભાગમાં રહેનારાં છે અને તેમ છતાં જો તે ગતિ અને સ્થિતિમાં અપેક્ષા-કારણરૂપ ગણાય તો લોક અને અલોક જેવી વ્યવસ્થા ઉપર પાણી ફરી વળે. વળી મુક્ત છવોમાં પુણ્ય અને પાપનો અભાવ હોવાથી કર્મનો ક્ષય થતાં તેઓ અહીંથી મુક્તિએ જઈ શકશે નહિ તેમજ ત્યાં સ્થિતિ પણ કરી શકશે નહિ. વિશેષમાં પ્રકાશ કે અંધકારને પણ અપેક્ષા-કારણરૂપે સ્વીકારી શકાય તેમ નથી, કેમકે દિવસના અંધકારનો અભાવ હોવા છતાં અને રાત્રે પ્રકાશનો અભાવ હોવા છતાં ગતિ અને સ્થિતિ સંભવે છે. અમુકનો અભાવ હોવા છતાં ત્યારે કોઈ એક વસ્તુ ઉપલબ્ધ થાય ત્યારે તે વસ્તુ તેનું કાર્ય ન જ ગણાય એ દીવા જેવી સ્પષ્ટ હકીકત છે. આથી સાર એ નીકળે છે કે પૃથ્વીથી માંડીને તે અંધકાર પર્યંત કોઈ પણ અપેક્ષા-કારણરૂપ નથી; એ માટે તો ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય જ પ્રતિનિધત છે. આથી એમ માનવાની જૂલ ન કરવી કે ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયનું સર્વદા સાન્નિધ્ય હોવાથી છવ અને પુદ્ગલોને માટે સદાને વાસ્તે ગતિ અને સ્થિતિ નિર્માણ થયાં છે, કેમકે ગતિરૂપ કે સ્થિતિરૂપ પરિણામને પામેલા છવ અને પુદ્ગલના તે પરિણામને કેવળ આ તો સહાયકારી છે. દાખલા તરીકે એક સરોવરમાં અનેક માછલાંઓ વસતાં હોય તેમાંથી કોઈ એકને ગતિ કરવી હોય તો તેને જળની અપેક્ષા રહે છે, પરંતુ એ જળનું સદા સાન્નિધ્ય હોવાથી અન્ય માછલાંઓની મરજી નહિ હોવા છતાં તેમને ગતિ કરવી પડે જ એમ તો નથી જ.

આથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે છવ અને પુદ્ગલોને પાછળથી ધરકો મારીને કે તેમને આમળથી એંચીને ગતિ-ક્રિયા કરાવવાનું કાર્ય ધર્માસ્તિકાયનું નથી જ; ગતિ-ક્રિયા માટે છવ અને પુદ્ગલ પોતે જ સમર્થ છે. આ તો જેમ પક્ષીને ઉડવામાં વાયુ અને નેત્રને જોવામાં પ્રકાશ અપેક્ષારૂપ કારણરૂપ છે તેમ ગતિ-ક્રિયામાં અપેક્ષાકારણરૂપ છે.

અવગાહ આપનાર દ્રવ્ય—

અવગાહ આપનારું દ્રવ્ય આકાશ જ છે એટલે કે પ્રતિનિયત આકાશનાં એવાં જીવાદિ દ્રવ્યરૂપ અવગાહકોનો એ અવગાહને વિષે સફલાવ છે. ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય લોક-વ્યાપી હોવાને લીધે લોક-સંસ્થાનરૂપે તેમની આકૃતિ પ્રતિનિયત હોવાથી તેઓ અવગાહક છે, નહિ કે અવગાહ. આકાશ અનંત છે એટલે એનો કોઈ મુકરર આકાર નથી, વાસ્તે તે અવગાહ જ છે. આથી કરીને જે એક સાથે જીવાદિ દ્રવ્યોની અવગાહરૂપ ક્રિયામાં સાધારણ નિમિત્ત-કારણ છે તે આકાશ છે. પૃથ્વી વગેરે અવગાહ આપનારા પદાર્થો હોવા છતાં આકાશને તે કામ મોંપવું તે અનુચિત છે એમ કહેવું વ્યાજબી નથી, કારણ કે પૃથ્વી વગેરેના અભાવમાં પણ પક્ષી, દેવ વગેરેની આકાશમાં અવગાહના જોવાય છે. પવનને પણ અવગાહા ઠલી શકાય તેમ નથી, કેમકે તે અતિપ્રબળ હોઈ જીવાદિ દ્રવ્યોના અવગાહમાં પ્રતિબંધક છે. જેમકે, જ્યારે જોસલેર પવન ફૂંકતો હોય છે ત્યારે હાથીઓની પણ ગતિ રખલિત થાય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં તૃણાદિકની તો વાત જ શી કરવી ? જે પ્રતિબંધક હોય તે અવગાહતું નિમિત્ત થઈ શકે નહિ એટલે પવન પ્રતિબંધક હોવાથી તે અવગાહતું નિમિત્ત બની શકતો નથી. આ કામ પ્રકાશ, અંધકાર, પુણ્ય કે પાપથી પણ સંભવતું નથી; કેમકે પૃથ્વી વગેરેની પેઠે તેઓ અવ્યાપક હોવાથી તેઓ તો અવગાહક છે, નહિ કે અવગાહ. આથી કરીને અવગાહના કાર્યમાં તેઓ નિમિત્તરૂપ નથી. વળી ભીંત જેવા પ્રતિબંધકોનો અભાવ અવગાહતું નિમિત્ત છે એમ પણ કહેવાય તેમ નથી, કેમકે કેવળ અભાવરૂપ પદાર્થમાં કોઈ પણ જાતની શક્તિ નહિ હોવાથી તેનામાં અવગાહ આપવાની પણ શક્તિ નથી જ. આથી એ સિદ્ધ થાય છે કે અવગાહ આપવાતું સામર્થ્ય તો આકાશમાં જ રહેલું છે. આ સંબંધમાં ન્યાયાનુસાર પ્રયોગ નીચે મુજબ છે:—

“ જીવાદિદ્રવ્યાણાં યુગપદવગાહઃ સાધારણવાદ્યનિમિત્તાપેક્ષઃ, યુગ-
પદવગાહત્વાત્, એકસરોવર્તિમત્સ્વાદીનામવગાહવત્ । ”

અસ્તિકાયોની સંખ્યા—

જે પદાર્થ કેવળ એક પ્રદેશરૂપ કે એક અવયવરૂપ ન હોઈ સમૂહરૂપ છે તે ‘અસ્તિકાય’ કહેવાય છે. આ વ્યાખ્યા અનુસાર અસ્તિકાય પાંચ છે:—(૧) જીવાસ્તિકાય, (૨) ધર્માસ્તિકાય, (૩) અધર્માસ્તિકાય, (૪) આકાશાસ્તિકાય અને (૫) પુદ્ગલાસ્તિકાય. ડેટલીક વાગ અસ્તિકાય શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવતો નથી એટલે તે સમયે આ પાંચનો ^૧જીવ, ધર્મ, ^૨અધર્મ, ^૩આકાશ

૧ જીવ, ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ એ ચાર તો પ્રદેશપ્રત્યયરૂપ છે, જ્યારે પુદ્ગલ અવયવ-રૂપ તેમજ અવયવપ્રત્યયરૂપ છે.

૨ આકાશ અને પુદ્ગલ એ બે પદાર્થો તો વૈશેષિક, ન્યાય, સંખ્ય વગેરે દર્શનને પણ માન્ય છે. જીવાસ્તિકાયને ‘જીવ’ સંસ્થાથી અને આકાશાસ્તિકાયને ‘આકાશ’ના નમતી ગાન્ય દર્શનકારો ઓળખે છે

અને પુદ્ગલ એ સંજ્ઞાથી વ્યવહાર કરાય છે.^૨ કાઢને કાલાસ્તિકાય તરીકે ન ઓળખાવવાનું કંઈ આ કારણ નથી, કેમકે સૌથી પ્રથમ તે કાલ એ વાસ્તવિક દ્રવ્ય છે કે નહિ તે અંબધમાં મત-ભેદ છે અને વળી જેઓ એને વાસ્તવિક દ્રવ્ય ગણે છે-તત્ત્વરૂપ માને છે તેઓ પણ એને કેવળ એક પ્રદેશાત્મક માને છે, કિન્તુ પ્રદેશના સમૂહરૂપ માનતા નથી. એટલે કાલ એ ખરેખરું દ્રવ્ય હોય તોપણ તેની કદાપિ અસ્તિકાય તરીકે ગણના થઈ શકે તેમ નથી.

જીવાસ્તિકાયાદિ પરત્વે ગેરસમજ—

અદ્વૈત મતના સ્તંભરૂપ શ્રીશંકરાચાર્યે જીવાસ્તિકાયાના સ્વરૂપ સમજવામાં થાપ માધી છે એમ જ્ઞાનસૂત્ર (૨-૨-૩૪) ઉપર રચેલા તેમના લાખ્યની નિમ્ન-લિખિત પંક્તિ કહી આપે છે:—

“અનન્તાવયવો જીવસ્તસ્ય ત એવાવયવા અલ્પે શરીરે સઙ્કુચેયુર્મ-
હતિ ચ વિકસેયુરિતિ ।”

અર્થાત્ જીવ અનન્ત અવયવવાળો છે. એના તે જ અવયવો અલ્પ શરીરમાં સંકોચાઈ જાય છે અને મોટા શરીરમાં વિકાસ પામે છે.

“જીવના પ્રદેશો અસંખ્યાત છે” એવા જૈન ગ્રંથોમાં સ્પષ્ટરૂપે ઉલ્લેખ હોવા છતાં જીવના અનન્ત અવયવો છે આવું પ્રતિપાદન શ્રીશંકરાચાર્યે કેમ કહ્યું હશે તે સમજાતું નથી, કેમકે જીવનું આવું સ્વરૂપ કોઈ પણ જૈન ગ્રંથમાં દ્રષ્ટિગોચર થતું નથી.

કથંનયાઓના માર્ગિક વિદ્વાન્ ગણાતા શ્રીવાચસ્પતિમિત્ર શાંકર-લાખ્યની યોતે

૧ પુદ્ગલ કે પુદ્ગલાસ્તિકાય એ જૈન દર્શનોના જ પારિભાષિક શબ્દ છે; અન્ય દર્શનોમાં એને જદે પ્રકૃતિ, પરમાણુ વગેરે સજ્ઞા એવાય છે.

૨ સરખાવે તત્ત્વર્થ (અ. ૫)નાં નિમ્ન-લિખિત આવ અને દ્વિતીય સૂત્રો:—

“જગીવકાયા ધર્મા-ડચર્મા-ડડકાશ-પુદ્ગલાઃ । પ્રવવાજિ મોષાશ્ચ ।”

૩ વૈદિક ધર્મરૂપ દીપકની જ્યોતિ ઝાંખી પડી જતા આવી દત્તી એટલું જ નહિ પણ નિર્વાણ-દશાને વરવાની તૈયારીમાં દત્તી તેની રિચનિમાંથી તેને બચાવી લઈ તેને સંગે. કરનારા મદાપુરૂષ તરીકે એમનું નામ મુદ્રખ્યાત છે. એમને દાયે વૈદિક ધર્મની આશાપ્રતિ પ્રગનિ થઈ. એમણે પ્રસ્થાનત્રયોરૂપ ઉપનિષદ, ભગવદ્ગીતા અને જ્ઞાનસૂત્ર ઉપર લાખ્યા રચ્યાં છે. કનિદાસગોની જદમતિ પ્રમાણે એમનો જન્મ-કાલ ઇ. સ. ૯૮૮ થી ઇ. સ. ૮૨૦ ની લગભગનો છે.

૪ એમને જૂઠા નૃપતિના સમકાલીન માનવમાં આવે છે અર્થાત્ તેઓ વિક્રમની નવમી પ્રાગ્દીમા વિવશન દના એઓ જાના ‘મૌર્ય’ લાગળ દના ભારતીય વૈદિક સાદિત્વની વૃદ્ધિ અને ધીમા એમને દાયે વધારે થયો છે, કેમકે એમણે શાંકર-લાખ્ય ઉપર લામતી નામની ટીકા, સંખ્યકારિકાની સંખ્યતત્ત્વકોમુદી નામની વ્યાખ્યા, યોગ-લાખ્ય ઉપર તત્ત્વવિશારદી વ્યાખ્યા, શીમાન ઉદયોગકારે રચેલા ન્યાયનાતિક ઉપર તાત્પર્યદીકા, મીશુન મંદનમિશ્રના વિધિવિવેકની ન્યાયકર્ણિકા નામની ટીકા, શ્રીકુમારિલભટ્ટના વચરોને રચણ કરનાર તત્ત્વવિન્દુ. ન્યાયસૂત્રી વગેરે અનેક અમૂલ્ય ગ્રંથો રચ્યા છે.

રથેલી 'ભામતી' નામની ટીકામાં નીચે મુજબનો બ્રાન્તિમૂલક ઉલ્લેખ કરે છે એ ખેદજનક હકીકત છે:—

“ જીવાસ્તિકાયસ્ત્રિધા-ચદ્વો મુક્તો નિત્યસિદ્ધથેતિ । પુદ્ગલાસ્તિકાયઃ પોદા-પૃથિવ્યાદીનિ ચત્વારિ ભૂતાનિ સ્થાવરં જઙ્ગમં ચેતિ । ”

અર્થાત્ જીવાસ્તિકાયના ત્રણ પ્રકારો છે:—(૧) બદ્ધ, (૨) મુક્ત અને (૩) નિત્ય-સિદ્ધ. પુદ્ગલાસ્તિકાયના છ ભેદો છે:—પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ અને વાયુ એ ચાર ભૂતો તેમજ સ્થાવર અને જંગમ.

શાંકર-ભાષ્ય ઉપર ન્યાયનિર્ણય નામની ટીકા રચનારા શ્રીઆનંદગિરિ એ ટીકામાં નીચે મુજબનો અવાસ્તવિક ઉલ્લેખ કરે છે એ શોચનીય ખીના છે:—

“ જીવાસ્તિકાયસ્ત્રેધા-ચદ્વો મુક્તો નિત્યસિદ્ધથેતિ । તત્રાર્હન્ મુનિ-ર્નિત્યસિદ્ધઃ ।તરે કેચિત્ સાધનૈર્મુક્તાઃ અન્યે ચદ્વા હતિ મેદઃ । પુદ્ગલાસ્તિકાયઃ પોદા-પૃથિવ્યાદીનિ ચત્વારિ ભૂતાનિ સ્થાવરં જઙ્ગમં ચેતિ । ”

અર્થાત્ જીવાસ્તિકાયના બદ્ધ, મુક્ત અને નિત્યસિદ્ધ એમ ત્રણ ભેદો છે. તેમાં અર્હન્ મુનિ એ નિત્યસિદ્ધ છે; જ્યારે ખાકીના જીવો પેદા કેટલાક સાધનોથી મુક્ત છે અને કેટલાક બંધાયેલા છે. પુદ્ગલાસ્તિકાયના છ પ્રકારો છે: પૃથ્વી વગેરે ચાર ભૂતો તેમજ સ્થાવર અને જંગમ.

શ્રીઆનંદગિરિના સમકાલીન ગણાતા શ્રીગોવિંદાનંદસ્વામી શાંકર-ભાષ્યની સ્વનિર્મિત સ્તંભલા નામની ટીકામાં આ ભૂલને દંઠ કરે છે, કેમકે તેમણે ત્યાં કહ્યું છે કે—

‘ જીવાસ્તિકાયસ્ત્રિધિઃ—કથિજ્ઞીવો નિત્યસિદ્ધોઽર્હન્મુખ્યઃ, કેચિત્ સામ્પ્રતિકમુક્તાઃ, કેચિદ્ ચદ્વા હતિ । પુદ્ગલાસ્તિકાયઃ પોદા પૃથ્વ્યાદીનિ ચત્વારિ ભૂતાનિ સ્થાવરં જઙ્ગમં ચેતિ । ’”

૧ ‘ દિંદ તત્ત્વચાલનો ઇતિહાસ ’ એ ગ્રંથના ઉત્તરાર્ધના ૨૧૬ મા પૃષ્ઠમા આ સંબંધમાં કહ્યું છે કે—

“ બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરના શાંકરભાષ્ય ઉપર ભૂતામા બુનું અગ્નિચિન્ન પ્રસ્થાન ભામતીથી યદ્ય થાય છે તથા રાજના સમયમા થયેલા ગૈશિવ પંડિત વાચસ્પતિમિત્રે (૯૭૬) શાંકરભાષ્ય ઉપર પોતાની પત્નીએ કરેલી સેવાની સ્મૃતિરૂપે તેના નામની ભામતી સંજ્ઞાવાળી ટીકા લખી છે. આ ટીકા ધણી અપૂર્ણ ભાવને પ્રકટ કરનારી અને ભાષ્યના સ્માન અત્કૃતિવાળી છે ભામતીની ભૂમિ ઉપર આગવાનંદે (૧૨૪૭-૧૨૬૦) “ કસ્યતરુ ” ઉગાડ્યો છે અને તે કસ્યતરુનો પરિમલ અપ્પય દીક્ષિતે (૧૫૨૦-૧૫૬૩) પ્રસરાવ્યો છે. ”

૨ ભગવદ્ગીતા ઉપર એમણે ટીકા રચી છે અને તે આનંદગિરિના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. વિદ્યની ચીમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ એ એકનો સમય ગણાય છે.

૩ આનો અર્થ પ્રાપ્ત ઉપર મુજબ છે.

સાર્વદેશિક પ્રતિભાષાળી વાચ્યરૂપતિભિશ્ચના પ્રકાંડ પાણ્ડિત્ય તરફના પક્ષપાતને લઈને ન્યાયનિર્ણય અને રત્નપ્રભામાં ભૂલો ઉતરી આવી હશે એમ કદાચ મનાય, કિન્તુ જેમની વિવિધ દર્શનોમાં અબ્યાહત ગતિ છે એવા શ્રીવાચ્યરૂપતિભિશ્ચ તેમજ ' જગદ્ગુરુ ' ના બિરુદધારી 'શ્રીશંકરસ્વામી' જેવા પુરંધર વિદ્વાનને હાથે પણ પૂર્વોક્ત હાસ્યાસ્પદ ઉલ્લેખો કેમ થયા હશે તે કળાતું નથી. આશ્ચર્યોત્તીત વાત તો એ જણાય છે કે આ સાધન-અપન્ન યુગમાં પણ-ન્યારે જૈન દર્શનના મૌલિક ગ્રંથો સુદૃઢ દશામાં ઉપસૂત થાય છે ત્યારે પણ અને તે પણ વળી તેનું અવલોકન કર્યા બાદ એ દર્શનની રૂપરેખા આલેખનાર સાક્ષર તરીકે પંડિતા શ્રીયુત નર્મદા-શંકર દેવશંકર મહેતા બી. એ., ' હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ ' એ નામની તેમની કૃતિના પૂર્વાર્ધના ૧૦૫ માં પૃષ્ઠમાં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કરે છે:—

" કાલને ખાતલ કરી શેષ રહેલાં દિગ્વ્યાપી એટલે નાનાં મોટાં થાય તેવાં છે..... કાચ વિનાના દ્રવ્યોને અસ્તિકાચ એવું નામ આપવામાં આવે છે. અસ્તિકાચ એટલે વસ્તુ છે (અસ્તિ) એવો જેના અંગમાં નિર્દોષ થાય અને જે પ્રદેશ રોકનારાં (કાચ) હોય તે. અસ્તિકાચ એટલે પદાર્થ કહીએ તો ચાલે પુદ્ગલ અમૂર્ત; બાકીનાં દ્રવ્યો મૂર્ત છે એટલે સ્થૂલ આકૃતિવાળાં છે."²

ન્યારે ભારતીય વિદ્વાનો આ પ્રભાવે ભીંત ભૂલતા હોય એમ લાગે ત્યારે પાશ્ચાત્ય પંડિ-

૧ જન દર્શનની મપાલોચના કરના તેમનાથી આ જ એક ભૂલ યદ્ય હોય તો દર્શનાતરીય સિદ્ધાન્તના વિષયમાં ભ્રમ થવો હદમત્સ પુરૂષ આશ્રીને સાદૃશ્ય હોવાથી તે ક્ષતિય ગણાય કિન્તુ જૈન દર્શનના મૂળ પાયાઉપ એટલું જ નહિ પણ તેના પર્ચાય તરીકે ગણાતા એવા અનેકાતવાદનો પ્રતિવાદ યાને એનું ખંડન પણ એના વાગ્વિક સ્વરૂપને અનુરૂપ નથી એ ખરેખર વધારે પડતી દક્ષીણ છે અનેકાતવાદનું જે સ્વરૂપ જૈન દર્શનને અભિમત નથી એવું એક કા'પનિક સ્વરૂપ બીજું કરી તેનું ખંડન કરવાથી શો લાભ ?

અનેકાતવાદ જેવા સર્વામાન્ય ગણાતા લામક સિદ્ધાન્તની અવલીયના કરનારાઓ પૈકી બાદગાયજી મૂળ ઉપર બાધ લખનારા, પૂર્ણ અભેદવાદી શ્રીમદ્કેશર્યાચના માયાવાદનું ખંડન કરનારા તરીકે પ્રથમ ગણાતા, અનિર્વચનીય વાદનો પ્રતિવાદ કરનારા, પૂર્ણતયા બેદાભેદવાદના અનુયાયી અને વિદ્યમની દશમી સતાન્ધીના પૂર્વાર્ધમાં વિષમન શ્રીભાસ્કરેશર્યાચનું તેમજ વિસિદ્ધાદેવના પ્રધન આચાર્ય, પ્રધાનત્રયી ઉપર વિશદ બાધ લખનારા અને ઇ સ ૧૦૧૭ થી ૧૧૩૭ ઇ. સ. ૧૧૩૭ સુધીના સમયમાં અગ્નિન્દ ધગવનાગ શ્રીરામાનુજસ્વામીનું પણ નામ નજરે પડે છે એનું શું કાંઈ દગે તેની ગવેયણ કરવા મદ્યુરોને મારી સદર વિગપિત છે.

૨ આ તો જૈન દર્શન ખતેલી તેમની અનભિગ્નાનો એક નરનો છે આત્ર વિગેય નમૂના-એ તો ઉદ્દેશ્ય દેવનું આ રચના નથી. આકાશ, લોકાકાશ, અલોકાકાશ વગેરેનું જે ચિત્ર તેમણે આલેખ્યું છે તે બેના કોઈ પણ સ્વરૂપ તટસ્થ સાક્ષનું દિલ્લ ફૂલવા વિના મ્હેમે નહિ પ્રસ્તુતમાં આપવું એટલું જ ઇચ્છું કે ' ગુણવાન વર્નાકીયુથા એ સાધર્મી ' તરફથી બીજી આરતિ પ્રતિદ્ધ સાધાર્યારે ' જૈન દર્શન ' સંબધી મમમ લેખનું ચોન્ન જગિમાર્ગન થાય તેવા પ્રમથ કરવા તેના મંચાલકો દૂષા કરે અને ' દિ. તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ ' માં જે પ્રસંસાપાત્ર ઉદ્દેશ્ય વિષયો છે તેને કમકિન્ન દેવના આ ભાગની મલિનતા દૂર કરે

તેની સખાના વિષે નિર્દેશ કરી આવા બ્રાન્તાવિચારો વિષે વિશેષ ઉલ્લેખ અને તેની સમાલોચના ન કરતાં તેના ઉપર હાલ ટુંકતે તો ષડ્ઘો પાડી આગળ વધવું ઉચિત સમજાય છે.

કાળને સ્વતંત્ર પદાર્થ ન ગણતાં તેને આ અંશકાર ઔપચારિક ગણે છે એટલે એકંદર મૂળ પદાર્થોની સંખ્યા પાંચની છે. આ પાંચેના સામાન્ય તથા વિશેષ ધર્મનું નિરૂપણ કરવાથી એમની વચ્ચે રહેલી સમાનતા અને અસમાનતા નજરે પડે અર્થાત્ એમનું પરસ્પરનું સાધર્મ્ય-વૈધર્મ્ય સ્પષ્ટ થાય એથી એ દિશામાં પ્રયાણ કરીએ. પાંચે દ્રવ્યો છે એ અપેક્ષાએ જ એમનામાં સાધર્મ્ય છે એમ નહિ, કિન્તુ એ પાંચે નિત્ય અને અવસ્થિત (સ્થિર) પણ છે એ દ્રષ્ટિએ પણ એમનામાં સમાનતા છે. તેમાં નિત્યનું લક્ષણ અંશકાર નીચે મુજબ નિર્દેશ છે:—

**परिणामान्तरापत्तौ सत्यामप्यन्वयिनोऽंशादप्रच्युतरूपत्वं नित्यत्व-
स्य लक्षणम् । (२०२)**

અર્થાત્ અન્ય પરિણામને પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ જેના અન્વયી (મૂળ) અંશનો વિનાશ ન થાય તે 'નિત્ય' કહેવાય છે. અવસ્થિતનું લક્ષણ એમ સૂચવાયું છે કે—

**कदाचिदपि पञ्चभूतार्थत्वं न व्यभिचरतीत्येवंरूपत्वमवस्थितस्य
लक्षणम् । (२०३)**

અર્થાત્ પાંચની સંખ્યા કે ભૂતાર્થત્વની સાથે જેનો કદાપિ વ્યભિચાર થતો નથી તે 'અવસ્થિત' કહેવાય છે. ભૂતાર્થત્વ એટલે સ્વતંત્ર અથવા અસંખ્યેય પ્રદેશ તેમજ અનાદિ પરિણામોનો સ્વભાવ એવો અર્થ કરવો.^૧

જેન દર્શન કોઈ પણ પદાર્થને ક્ષટસ્થ નિત્ય કે સર્વથા અનિત્ય માનતું નથી; એથી કરીને તો પદાર્થને નિત્ય ઉપરાંત અવસ્થિત એવું વિશેષણ અપાય છે. ચોતાના સ્વરૂપનો ત્યાગ ન કરવો એ 'નિત્યત્વ' છે, જ્યારે પારકાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત ન કરવું એ 'અવસ્થિતત્વ' છે. અન્ય શબ્દોમાં

૧ આપણે ૩૪ માં પૃષ્ઠમાં જોઈ ગયા તેમ તત્ત્વાર્થ (અ. ૫, સ. ૩૦)માં નિત્યનું લક્ષણ નીચે મુજબ છે:—

“ तद्भावावयव नित्यम् । ”

અર્થાત્ જે એના ભાવથી-ચોતાની ભૂતિથી સ્થિત ન થાય તે નિત્ય છે.

૨ સરખાનો તત્ત્વાર્થ (અ. ૫, સ. ૮)ના ભાષ્ય (પૃ. ૩૨૨)માં ઉલ્લેખ:—

“ अवस्थितानि च, न हि कदाचित् पञ्चत्वं भूतार्थत्वं च व्यभिचरन्ति । ”

૩ સરખાનો તત્ત્વાર્થની ભૂદ્ધિ ભૂતિ (પૃ. ૩૨૩)માં નિમ્ન-લિખિત મંત્રિ:—

“अभ्योन्माद्यवन्धितायां सत्यामपि धर्मादीनि न स्वतन्त्र-भूतार्थत्वं वैशिष्टिक-

लक्षणमतिपर्वन्ते ...। अथवाऽमहस्येयादिप्रदेशानादिपरिणामरूपमायता या भूतार्थता
मूर्ताऽमूर्ता चेति । ”

કહીએ તો પોતપોતાના સામાન્ય અને વિશેષ સ્વરૂપથી કદાપિ સ્થુત ન થવું એ 'નિત્યત્વ' છે, જ્યારે પોતપોતાના સ્વરૂપમાં કાયમ રહેવા છતાં પણ બીજાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત ન થવું એ 'અવ-સ્થિતત્વ' છે. હાખદ્વા તરીકે અણવરૂપ તત્ત્વ પોતાના દ્રવ્યાત્મક સામાન્ય સ્વરૂપને તેમજ ચેતનાત્મક વિશેષ સ્વરૂપને કદાપિ ત્યજી દેતું નથી એ એનું નિત્યત્વ છે, જ્યારે ઉક્ત સ્વરૂપને ત્યાગ કર્યા વિના પણ અણવ-તત્ત્વના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરતું નથી એ એનું અવસ્થિતત્વ છે. એવી રીતે ધર્મ-તત્ત્વના સંબંધમાં એ પોતાના દ્રવ્યાત્મક અસ્તિત્વાદિરૂપ સામાન્ય સ્વરૂપથી કે ગતિનિમિત્તાત્ત્વ વિશેષ સ્વરૂપથી કદાપિ સ્થુત થતું નથી એ એનું નિત્યત્વ છે, જ્યારે ધર્માસ્તિકાય મટીને તે બાકીના કોઈ દ્રવ્યરૂપે પરિણમતું નથી એ એનું અવસ્થિતત્વ છે. એ પ્રમાણે અન્ય તત્ત્વો માટે સમજી લેવું. આથી એક શકાય છે તેમ અવસ્થિતત્વથી એ ક્ષિત થાય છે કે દ્રવ્યોની સંખ્યામાં ન્યૂનાધિકતા માટે અવકાશ નથી; જગત્ સદા પંચાસ્તિકાયાત્મક જ છે. તત્ત્વાર્થશાસ્ત્ર (પૃ. ૧૯૭) પ્રમાણે તો પ્રત્યેક પદાર્થના પ્રદેસની સંખ્યા પ્રતિનિયત રહે છે તેનું પણ આ દ્વારા સૂચન થાય છે.

દ્રવ્યોને નિત્ય કહીને વિશ્વની શાશ્વતતા સૂચવી છે અને અવસ્થિત કહીને એમના પરસ્પર ક્ષંકર-મિશ્રણ માટે અવકાશ નથી એ સૂચિત કર્યું છે. અર્થાત્ બધાં દ્રવ્યો પરિવર્તનશીલ હોવા છતાં પણ પોતપોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત છે અને એક સાથે રહેતાં છતાં પણ એક બીજાના સ્વભાવથી-લક્ષણથી અસ્પૃશ્ય રહે છે. એથી કરીને તો આ વિશ્વ અનાદિ-અનંત પણ છે અને તેના મૂળ તરવોની સંખ્યામાં કદાપિ ફેર પડતો નથી.

જેમ નિત્યત્વ અને અવસ્થિતત્વ એ બે ગુણો કદેક દ્રવ્યમાં સમાન છે એટલે એ દૃષ્ટિએ પરસ્પર સાધર્મ્ય છે તેમ આ પ્રત્યેક પૃથક્ હોવાથી કોઈ બ્યાવર્તક ધર્મ પણ હોવો જોઈએ-કોઈ વૈધર્મ્યસૂચક ગુણ હોવો જોઈએ એમ અનુમાન કરાય તો તે સાચું છે, કેમકે પુદ્ગલનું બાકીનાં દ્રવ્યોથી વૈધર્મ્ય સૂચવનાર ગુણ રૂપિત છે. સ્પષ્ટ અષ્ટદોષમાં કહીએ તો પુદ્ગલ એ રૂપી દ્રવ્ય છે, જ્યારે બીજાં બધાં અરૂપી છે. અત્ર અરૂપિત્વથી કંઈ સ્વરૂપને નિવેધ સૂચવવામાં આવતો નથી, કેમકે ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યોને સ્વરૂપ તો અવશ્ય જ. તેમ છતાં જો તેઓ સ્વરૂપથી રહિત છે એમ માનવામાં આવે તો તે સશશ્વંગની માફક કેવળ અભાવાત્મક જ દ્રવ્યો કહે. આથી કરીને અહીં અરૂપિત્વથી રૂપ યાને મૂર્તિનો નિવેધ કરાયો છે. એટલે કે પુદ્ગલ મૂર્ત છે, જ્યારે બાકીનાં દ્રવ્યો અમૂર્ત છે. મૂર્તિથી રૂપ વગેરે સંસ્થાન-પરિણામ સમજવો અથવા તો રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શનો સમુદાય જાણવો. નેત્રેન્દ્રિયથી પ્રહણ કરાતો ગુણ રૂપ છે. રૂપનું રસ વગેરે સાથે સાહચર્ય છે એટલે રૂપ, મૂર્તિ કે મૂર્તત્વનો અર્થ ઇન્દ્રિય-ગ્રાહ્ય ગુણ થાય છે. પુદ્ગલોના ગુણો ઇન્દ્રિય-ગ્રાહ્ય છે, વાસ્તે પુદ્ગલ મૂર્ત છે-રૂપી છે. એ સિવાયનું બીજું કોઈ દ્રવ્ય કે તેનો કોઈ પણ ગુણ ઇન્દ્રિય-ગ્રાહ્ય નથી, વાસ્તે તે અમૂર્ત યાને અરૂપી છે. અત્ર પરમાણુ વગેરેના દૃષ્ટાંતથી બ્યભિચાર આવતો નથી; કેમકે જોકે પરમાણુ વગેરે અતિસૂક્ષ્મ અનેક દ્રવ્યો અને તેના ગુણો ઇન્દ્રિય-ગ્રાહ્ય થતાં નથી, છતાં પણ તેમની વિશિષ્ટ પરિણમનરૂપ અવ-સ્થામાં તેઓ જરૂર જ ઇન્દ્રિયો દ્વારા પ્રહણ થવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે. એટલે તે અતીન્દ્રિય હોવા છતાં પણ રૂપી અથવા મૂર્ત જ છે. અથવા તો વસ્તુતઃ પરમાણુ પણ રૂપાદિથી સૂક્ષ્મ જ છે, જોકે આપણી જેવા હજમરથને તેનો સાક્ષાત્કાર શક્ય નથી. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકા-

શાસ્ત્રિકાય અને જીવાસ્તિકાય એ ચાર દ્રવ્યોમાં તો સર્વજની દૃષ્ટિએ પણ કપનો અસંભવ છે. વળી તે કેાઈ પણ અવસ્થામાં હિન્દ્રિયગ્રાહી અને તેમ નથી જ.^૧ આથી કરીને એને ‘અકૃષી’ એવી સંજ્ઞા અપાય છે.

અત્ર એ ઉમેરીશું કે પુદ્ગલ-દ્રવ્ય મૂર્ત હોવાથી એના ગુણો તેમજ પર્યાયો ‘શુરુલધુ’ કહેવાય છે, જ્યારે બાકીનાં દ્રવ્યો અમૂર્ત હોવાથી એના ગુણો અને પર્યાયો ‘અશુરુલધુ’ કહેવાય છે.

જીવ અને પુદ્ગલ એ બંને વ્યક્તિરૂપે અનેક છે તેમજ તે ક્રિયાશીલ પણ છે, જ્યારે બાકીનાં ત્રણ દ્રવ્યો એક એક છે તેમજ તે નિષ્ક્રિય છે. એટલે કે એકવ્યક્તિત્વ અને નિષ્ક્રિયત્વ એ બે ધર્મો ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાયનું સાધર્મ્ય સૂચવે છે અને જીવાસ્તિકાય અને પુદ્ગલાસ્તિકાયનું વૈધર્મ્ય સૂચવે છે.

અત્ર નિષ્ક્રિયત્વથી ક્રિયા-માત્રનો નિષેધ સમજવાનો નથી, કિન્તુ કેવળ ગતિ-ક્રિયાનો ખંડિતકાર સમજવાનો છે; કેમકે પ્રત્યેક પદાર્થમાં ઉત્પાદ અને વ્યયરૂપ પર્યાય-પરિણામન તો જૈન દૃષ્ટિને સંમત છે. આ સંબંધમાં અંથકારનું શું કહેવું છે તે ધ્યાનમાં આવે તે માટે તેમણે નીચે સુજબ સૂચવેલા ક્રિયાવત્ત્વ અને નિષ્ક્રિયત્વનાં લક્ષણો જોઈ લઈએ:—

કર્મવન્ધનિવન્ધનવેષ્ટાવિશેષરૂપત્વમ્, નિમિત્તદ્વયાપેક્ષત્વે સતિ દ્રવ્યસ્ય દેશાન્તરપ્રાપ્તિહેતુભૂતપર્યાયવિશેષરૂપત્વં વા ક્રિયાવત્ત્વસ્ય લક્ષણમ્ । તદભાવવત્ત્વં નિષ્ક્રિયત્વસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૦૪-૨૦૫)

અર્થાત્ કર્મના બંધના કારણરૂપ એવી ચેષ્ઠા તે ‘ક્રિયા’ છે અથવા બે નિમિત્તો મળતાં દ્રવ્યનો દેશાંતરની પ્રાપ્તિમાં કારણરૂપ જે પર્યાય ઉદ્ભવે છે તે ‘ક્રિયા’ છે. આવી ક્રિયાનો જેમાં અભાવ હોય તે ‘નિષ્ક્રિય’ કહેવાય છે.

આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ જીવ અને પુદ્ગલો સિવાયનાં ત્રણ દ્રવ્યો એક એક વ્યક્તિરૂપ છે, જ્યારે જીવ અને પુદ્ગલની સંખ્યા તો વ્યક્તિરૂપે અનંતની છે. આ વાતને અનુલક્ષીને અંથકાર કહે છે કે—

દ્રવ્યં દ્વેષા-અદ્રવ્યં દ્રવ્યમ્, અનેકદ્રવ્યં દ્રવ્યં ચ । यस્ય સમાન-જાતીયદ્રવ્યાન્તરં નાસ્તિ તદદ્રવ્યં દ્રવ્યમુચ્યતે । यस્ય સમાનજાતીય-દ્રવ્યાન્તરં સમસ્તિ તદનેકદ્રવ્યં દ્રવ્યં કથ્યતે, યથા જીવ-પુદ્ગલૌ ।

અર્થાત્ દ્રવ્યના અદ્રવ્યરૂપ અને અનેકદ્રવ્યરૂપ એમ બે પ્રકારો પડે છે. તેમાં જે દ્રવ્યનું સમાન

ભતિવાળું-અન્ય. દ્રવ્ય ન હોય તે 'અદ્રવ્ય દ્રવ્ય' કહેવાય છે, જેમકે ધર્મ, અધર્મ અને
ઓકાશ; જ્યારે જેનું સંમાન ભતિવાળું-અન્ય દ્રવ્ય હોય તે 'અનેકદ્રવ્ય દ્રવ્ય' કહેવાય છે, જેમકે
જીવ અને પુદ્ગલ

દ્રવ્યનું અન્ય લક્ષણ—
દ્રવ્ય કહો કે પદાર્થ કહો તે એક જ છે અને એનું લક્ષણ આ ઉદ્ભાસના પ્રારંભમાં
પદ્ધતિમાં સૂચવાઈ ગયું છે, છતાં અત્ર દ્રવ્યનો નિર્દેશ કરતી વેળા તેનું અન્ય લક્ષણ પણ
સંભવે છે એ વાત ધ્યાનમાં આવવાથી એ ચક્રાર તેનો નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કરે છે:—

ગુણપર્યાયવત્ત્વં દ્રવ્યસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૦૬)

અર્થાત્ જે ગુણ અને પર્યાયથી યુક્ત હોય તે 'દ્રવ્ય' કહેવાય છે. આ લક્ષણ યથાર્થ સમજાવ્ય
માંટે ગુણ અને પર્યાયનાં લક્ષણો તેઓ નીચે મુજબ સૂચવે છે:—

સહભાવિત્વં ગુણસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૦૭)

ક્રમભાવિત્વં પર્યાયસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૦૮)

અર્થાત્ જેની ઉત્પત્તિ દ્રવ્યની સાથે જ છે; તે 'ગુણ' કહેવાય છે, જ્યારે જેની ઉત્પત્તિ કંઈ
અનુસાર છે તે 'પર્યાય' કહેવાય છે.

દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયનું સ્વરૂપ—

પ્રત્યેક દ્રવ્ય પરિણમનશીલ હોવાથી પ્રતિસમય નિમિત્ત અનુસાર ભિન્ન ભિન્ન રૂપે પરિણમે
છે. આ પ્રમાણે દ્રવ્યમાં પરિણામ ઉત્પન્ન કરવાની જે શક્તિ છે તે 'ગુણ' કહેવાય છે; અને એ
શક્તિ દ્વારા જે પરિણામ ઉત્પન્ન કરાય છે તે 'પર્યાય' કહેવાય છે. એટલે કે ગુણ એ કારણ છે
અને પર્યાય એ ફાલ છે. દરેક દ્રવ્યમાં શક્તિરૂપ અનંત ગુણો રહેલા છે. આ ગુણો વસ્તુતઃ મૂળ
દ્રવ્યથી તેમ જ એક બીજાંથી અવિભાજ્ય છે—અભિન્ન છે. પ્રત્યેક ગુણરૂપ શક્તિના ભુદા ભુદા
સમયમાં થતા ત્રેકાલિક પર્યાયોના સંખ્યા અનંતની છે. દ્રવ્યના તેમજ એના અંશરૂપ શક્તિ
ઓના ઉત્પાદ અને વ્યય નહિ થતા હોવાથી તે નિત્ય યાને અનાદિ-અનંત છે, કિન્તુ બધા
પર્યાયો પ્રતિસમય ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થતા હોવાથી તે વ્યક્તિની અપેક્ષાએ અનિત્ય યાને સાદિ
સાંત છે, જેકે પ્રવાહની અપેક્ષાએ તો તે પણ અનાદિ અનંત છે. વિશેષમાં કારણમૂલ એક
શક્તિ દ્વારા દ્રવ્યમાં થતો ત્રેકાલિક પર્યાય-પ્રવાહ સત્તત્વીય છે. દ્રવ્યમાં અનંત અનંત શક્તિ
ઓથી તત્તત્ત્વ પર્યાય-પ્રવાહ પશું અનંત જ એકી સાથે ચાલુ રહે છે. ભિન્ન ભિન્ન શક્તિ
જન્ય વિભત્વીય પર્યાયો એક સમયમાં એક દ્રવ્યમાં મળી આવે છે પણ, કિન્તુ એક શક્તિજન્ય
ભિન્ન ભિન્ન સમયભાવી પર્યાયો એક દ્રવ્યમાં એક સમયમાં હોતા નથી.

આત્મા દ્રવ્ય છે; કેમકે એનામાં ચૈતન્ય વગેરે અનંત ગુણો છે, જ્યારે જ્ઞાન, દર્શનરૂપ

વિવિધ ઉપયોગ વગેરે ઓના અનંત પર્યાયો છે. એવી રીતે પુદ્ગલ પણ દ્રવ્ય છે, કેમકે ઓનામાં રૂપ વગેરે અનંત શુભો છે અને નીલ, પીત વગેરે વિવિધ વર્ણ વગેરે અનંત પર્યાયો છે. જેમ આત્મા ચૈતન્યરૂપ શક્તિ દ્વારા ઉપયોગરૂપ પરિણામને પ્રાપ્ત થાય છે તેમ પુદ્ગલ રૂપ-શક્તિ દ્વારા ભિન્ન ભિન્ન નીલ, પીત વગેરે પરિણામોને ભજે છે. વળી જેમ ચૈતન્ય-શક્તિ આત્મ-દ્રવ્યથી અને આત્મગત અન્ય શક્તિઓથી પૃથક્ થઈ શકતી નથી તેમ રૂપ-શક્તિ પુદ્ગલ-દ્રવ્યથી અને તદ્દગત અન્ય શક્તિઓથી અલગ થઈ શકતી નથી. જ્ઞાન, દર્શન આદિ ભિન્ન ભિન્ન સમયવર્તી વિવિધ ઉપયોગોના ત્રૈકાલિક પ્રવાહના કારણરૂપ એક ચૈતન્ય-શક્તિ છે અને એ શક્તિના કાર્યરૂપ પર્યાય-પ્રવાહ ઉપયોગાત્મક છે. એવી રીતે પુદ્ગલોમાં પણ કારણભૂત એક રૂપ-શક્તિ છે અને નીલ, પીત આદિ વિવિધ વર્ણ-પર્યાયનો પ્રવાહ તે એવું કાર્ય છે. આત્મામાં ઉપયોગાત્મક પર્યાય-પ્રવાહની પેઠે સુખ-દુઃખના વેદનરૂપ પર્યાય-પ્રવાહ, પ્રવૃત્તિરૂપ પર્યાય-પ્રવાહ વગેરે અનંત પર્યાય-પ્રવાહ એક સાથે ચાલુ રહે છે. આથી એમાં ચૈતન્યની માફક, તેને સન્નતીય પર્યાય-પ્રવાહની કારણભૂત આનંદ, વીર્ય વગેરે એક એક શક્તિ માનવાથી અનંત શક્તિઓ સિદ્ધ થાય છે. એવી રીતે પુદ્ગલમાં રૂપના પર્યાયના પ્રવાહની જેમ રસ, ગંધ, સ્પર્શ વગેરેના અનંત પર્યાયોના પ્રવાહો સહા ચાલુ રહે છે. આથી પ્રત્યેક સન્નતીય પ્રવાહની કારણભૂત એક એક શક્તિ માનવાથી પુદ્ગલમાં રૂપ-શક્તિની જેમ રસ, ગંધ, સ્પર્શ વગેરે અનંત શક્તિઓ સિદ્ધ થાય છે. આત્મામાં ચૈતન્ય, આનંદ, વીર્ય વગેરે શક્તિઓના ભિન્ન ભિન્ન વિવિધ પર્યાયો એક સમયમાં ઉદ્ભવે છે, પરંતુ એક ચૈતન્ય-શક્તિના, આનંદ-શક્તિના કે વીર્ય-શક્તિના વિવિધ ઉપયોગ-પર્યાયો, વિવિધ વેદના-પર્યાયો કે વિવિધ પરાક્રમ-પર્યાયો એક સમયમાં ઉદ્ભવતા નથી, કેમકે પ્રત્યેક શક્તિનો એક સમયમાં તો એક જ પર્યાય વ્યક્ત થાય છે. આ પ્રમાણે પુદ્ગલમાં પણ રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ વગેરે શક્તિઓના ભિન્ન ભિન્ન વિવિધ પર્યાયો એક સમયમાં ઉદ્ભવે છે, કિન્તુ હાખત્રા તરીકે એક રૂપ-શક્તિના નીલાદિ વિવિધ પર્યાયો કે એક રસ-શક્તિના કટુ વગેરે ભિન્ન ભિન્ન પર્યાયો એક સમયમાં થતા નથી. જેમ આત્મા અને પુદ્ગલ એ બંને દ્રવ્યો નિત્ય છે તેમ ઓની ચૈતન્યાદિ અને રૂપાદિ શક્તિઓ પણ નિત્ય છે, પરંતુ ચૈતન્યજન્ય ઉપયોગ-પર્યાય અને રૂપજન્ય નીલાદિ પર્યાય નિત્ય નથી, કિન્તુ તે સહા ઉત્પાદ અને વિનાશશીલ હોવાથી વ્યક્તિશઃ અનિત્ય છે, એકે ઉપયોગ-પર્યાય-પ્રવાહ અને રૂપ-પર્યાય-પ્રવાહ તો ત્રૈકાલિક હોવાથી નિત્ય છે.

અનંત શુભોનો અખંડ સમૂહ તે જ દ્રવ્ય છે. તેમ છતાં આત્માના ચૈતન્ય, આનંદ, વીર્ય વગેરે પરિમિત શુભોની જ સાધાન્વ્ય બુદ્ધિવાળા છદ્મરચ્છો કલ્પના કરી શકે છે; બધા શુભો તેમની કલ્પના-ગમ્ય નથી. એવી રીતે પુદ્ગલના પણ રૂપ, રસ વગેરે કેટલાક જ-પારમિત જ શુભો 'કલ્પનામાં આવે છે, નહિ કે બધા. આતું કારણ એ છે કે આત્મા અથવા પુદ્ગલ દ્રવ્યના સમસ્ત પ્રકારના પર્યાય-પ્રવાહો વિશિષ્ટ જ્ઞાન વિના જાણી શકાય તેમ નથી. જે જે પર્યાય-પ્રવાહ સાધારણ બુદ્ધિ વડે જ્ઞેય છે, તેના તેના કારણરૂપ શુભોનો વ્યવહાર કદાચ છે. આથી એ શુભો ચિકિત્સ્ય છે. આત્માના ચૈતન્ય, આરિત્ર, આનંદ, વીર્ય વગેરે ચિકિત્સ્ય અને પુદ્ગલના રૂપાદિ ચિકિત્સ્ય શુભો વિચાર અને વાણીમાં અવતરી શકે છે; જાણીના બધા અવિકલ્પ્ય છે અને તે તો કેવળ, કેવલિ-ગમ્ય છે.

ત્રૈકાલિક અનંત પર્યાયો અને તેમના એક એક પ્રવાહના કારણરૂપ એક એક શક્તિ (શુણ) એવી અનંત શક્તિઓનો સમૂહ દ્રવ્ય છે એ કથન ભેદસાપેક્ષ સમજવું. અલોક દષ્ટિએ વિચારતાં તો પર્યાય ચોતપોતાના કારણરૂપ શુણસ્વરૂપી છે અને શુણ દ્રવ્યસ્વરૂપી છે. આથી કરીને દ્રવ્ય શુણ-પર્યાયાત્મક જ કહેવાય. કોઇ પણ દ્રવ્યમાં જેટલા શુણો હોય તે બધા તેની જ માલીકીના હોય તેમ નથી. અર્થાત્ પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં કેટલાક સાધારણ એટલે બીજાં બધાં દ્રવ્યોમાં હોય તેવા અને કેટલાક અમાધારણ અર્થાત્ તેનાં સિવાયનાં દ્રવ્યોમાં ન હોય તેવા શુણો હોય છે. આનો નિર્દેશ કરીએ તે પૂર્વે એ નિવેદન કરવું અનાવશ્યક નહિ ગણાય કે આટલે સુધીનું દ્રવ્યનું સ્વરૂપ તત્વાર્થસૂત્ર (અ. ૫, સૂ. ૩૭)ના વિવેચનને આભારી છે.

દ્રવ્યોના સામાન્ય શુણો—

(૧) ^૧અસ્તિત્વ, (૨) ^૨વસ્તુત્વ, (૩)^૩ દ્રવ્યત્વ, (૪)^૪ પ્રમેયત્વ, (૫) ^૫અગુરુલઘુત્વ, (૬) પ્રદેશત્વ, (૭) ^૬ચેતનત્વ, (૮) અચેતનત્વ, (૯) મૂર્તત્વ અને (૧૦) અમૂર્તત્વ એ દશ શુણો પૈકી આઠ આઠ શુણો પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં હોય છે, કેમકે કયાં તો કોઇ પણ દ્રવ્ય ચેતન હોઇ શકે કે જઠ તેમજ તે મૂર્ત હોય કે અમૂર્ત એટલે આ પ્રમાણેના બે શુણો ઉપરાંત તેમાં અસ્તિત્વાદિ છ શુણો રહેલા છે.

દ્રવ્યોના વિશેષ શુણો—

(૧) જ્ઞાન, (૨) દશન, (૩) સ્પર્શ, (૪) વીર્ય, (૫) સ્પર્શ, (૬) રસ, (૭) ગંધ, (૮) વર્ણ, (૯) ગાતહેતુત્વ, (૧૦) સ્થિતિહેતુત્વ, (૧૧) અવગાહનહેતુત્વ, (૧૨) ^૭વર્તનાહેતુત્વ, (૧૩) ^૮ચેતનત્વ, (૧૪) અચેતનત્વ, (૧૫) મૂર્તત્વ અને (૧૬) અમૂર્તત્વ એ દ્રવ્યોના સોળ વિશેષ શુણો છે. આ પૈકી જીવમાં પહેલા ચાર તેમજ ૧૩ મા અને ૧૬ મા એ અંકવાળા બે એમ એકંદર છ શુણો છે; પુદ્ગલમાં પાંચમાથી આઠમા સુધીના તેમજ ચૌદમા અને પંદરમા એમ કુલે છ શુણો છે, ધર્માસ્તિકાયમાં ૯, ૧૪ અને ૧૬ એ અંકવાળા ત્રણ શુણો છે; અધર્માસ્તિકાયમાં ૧૦, ૧૪ અને ૧૬ એ અંકવાળા ત્રણ, આકાશાસ્તિકાયમાં ૧૧, ૧૪ અને ૧૬ એ અંકવાળા ત્રણ, અને કાળમાં ૧૨, ૧૪ અને ૧૬ એ અંકવાળા ત્રણ શુણો છે.

દ્રવ્યોના સામાન્ય અને વિશેષ સ્વભાવો—

(૧) ^{૧૦}અસ્તિત્વ, (૨) ^{૧૧}નાસ્તિત્વ, (૩) નિત્યત્વ, (૪) અનિત્યત્વ, (૫) ^{૧૨}એકત્વ,

૧ મહત્ત્વતાને બ્યવહાર. ૨ સામાન્ય-વિશેષાત્મકતા; જાતિ-વ્યક્તિપણ. ૩ યોનાના પર્યાયને પ્ર.પત યવું તે દ્રવ્ય છે અને આ એનો જાવ છે. ૪ પ્રમાણના વિપરણ હોવું તે. ૫ સૂક્ષ્મ, વચનથી અગ્રોચર, કેવલિ-ગમ્ય અને આત્માત્મક એવો આ શુણ છે. ૬ આ અનુસરણ છે અને સંતિપાપ છે; ક્રિયા નક્કી મન, વચન અને કાવામાં અન્વિત થઇ વર્તે છે. ૭ ભુજો પૂ પડક.

૮ ચેતનત્વાદિ ચાર શુણોને તો ઉપર સામાન્ય તરીકે ઓળખાવ્યા છે, જનાં એનો અત્ર વિશેષ તરીકે ઉદ્દેશ્ય કરવો તે શું બાજની છે? આ પ્રશ્નો ઉત્તર એ છે કે સ્વમતિની અપેક્ષાએ આ શુણો સામાન્ય છે, જ્યારે વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ તો એ વિશેષ છે.

૯ સ્વજાતો શુણ અને પર્યાયોમાં અંતર્ભાવ થયેલો સમજવો, નહિ તો દ્રવ્યના લક્ષણમાં તેનો પૃથક ઉદ્દેશ્ય થાત. ૧૦ સ્વભાવથી. ૧૧ પરભાવથી. ૧૨ વિવિધ ધર્મોના આધાર દેવાથી એક સ્વભાવતા.

(૬) ^૧અનેકત્વ, (૭) રહેદત્વ, (૮) ^૨અભેદત્વ, (૯) ^૩લઘ્યત્વ, (૧૦) ^૪અમઘ્યત્વ અને (૧૧) ^૫પરમત્વ એ અગ્યાર સામાન્ય સ્વભાવો છે, જ્યારે (૧) ચેતનત્વ, (૨) અચેતનત્વ, (૩) મૂર્તત્વ, (૪) અમૂર્તત્વ, (૫) એકપ્રદેશત્વ, (૬) અનેકપ્રદેશત્વ, (૭) વિભાવત્વ, (૮) શુદ્ધત્વ, (૯) અશુદ્ધત્વ અને (૧૦) ઉપચરિતત્વ એ કશ વિશેષ સ્વભાવો છે.

ગુણ અને સ્વભાવમાં તફાવત—

અત્ર સ્વભાવ તરીકે જેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે પૈકી કોઈક તો ગુણ તરીકે પણ ગણાવેલ છે એટલે એ બે વચ્ચે સર્વથા તફાવત હોય એમ તો જણાતું નથી, પરંતુ જેનો ગુણ તેમજ સ્વભાવ તરીકે એટલે કે ઉભય કોટિમાં ઉલ્લેખ થયો નથી, તે તરફ દૃષ્ટિ દેંકતાં આ બેમાં કંઈક અંતર હોય એમ લાગે છે. આ ઉપરથી ક્ષણિત થતા અનુમાન પરત્વે એટલું જ નિવેદન કરવાનું કે સ્વભાવ ગુણ અને પર્યાયથી પૃથક્ નથી, એનો આ બેમાં અંતર્ભાવ થાય છે, પરંતુ વિશેષતા એ છે કે ગુણ ગુણીમાં જ છે—ગુણમાં રહેતો નથી, જ્યારે સ્વભાવ ગુણ અને ગુણી એ બંનેમાં રહે છે, કેમકે ગુણ કે ગુણીની જે પરિણતિ છે તે જ ‘સ્વભાવ’ છે.

જ્યાદિના સ્વભાવોની સંખ્યા—

ઉપર્યુક્ત સ્વભાવો પૈકી જીવ, ધર્માસ્તિકાય ઇન્દ્રિયાદિના કેટલા કેટલા સ્વભાવો છે તે નિમ્ન-લિખિત પદ્ય ઉપરથી જોઈ શકાય છે:—

“**एकविंशतिर्भावाः स्यु-र्जीव-पुद्गलयोर्मताः ।**

धर्मादीनां षोडश स्युः, काले पञ्चदश स्मृताः ॥”

અર્થાત જીવ અને પુદ્ગલ એ પ્રત્યેકના એકવીસ એકવીસ સ્વભાવો છે, જ્યારે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય એ ત્રણેના સોળ સોળ અને કાળના પંદર સ્વભાવો છે. એટલે કે ધર્માસ્તિકાયાદિ ત્રણમાં ચેતનત્વ, મૂર્તત્વ, વિભાવત્વ, ^૭અશુદ્ધત્વ અને ઉપચરિતત્વ એ પાંચ સ્વભાવો નથી. જ્યારે કાળમાં આ પાંચ ઉપરાંત બહુપ્રદેશત્વ પણ નથી.

પુદ્ગલાદિના પ્રદેશોની સંખ્યાનો નિર્દેશ કરીએ તે પૂર્વે એના સ્કંધાદિ વિભાગોનું અવ-લોકન કરી લઈએ. તેમાં ‘સ્કંધ’ શબ્દનો અર્થ ધ્યાનમાં આવે તે માટે પ્રજ્ઞાપનાની વૃત્તિમાં જે નિમ્ન-લિખિત વ્યુત્પત્તિ આપી છે તે વિચારીએ:—

“**स्कन्दन्ति-शुष्यन्ति पुद्गलविचटनेन धीयन्ते च-पुष्पन्ति पुद्गलचटने-नेति स्कन्धाः”**

૧ જેમ સદૃશાવી સ્વભાવોનો એકરૂપે આધાર (સમાનાધિકરણતા) તે એક સ્વભાવ છે તેમ એકમાં અનેક સ્વભાવોનો સદૃશાવ તે અનેકસ્વભાવતા છે જેમકે મૂર્તકાના સ્પાસ વગેરે અનેક દ્રવ્ય-પ્રવાહ છે, ૨ સંઘા, સંખ્યા વગેરેના ભેદથી ગુણ, ગુણી, પર્યાય, પર્યાયીના ભેદ ૩ અબેદ દૃષ્ટિ જે લક્ષણ છે તે અબેદ ભૂતના છે, ૪ અનેક કાર્ય કારણ શક્તિ જે અવરિચત દ્રવ્ય છે તેનો આવિર્ભાવ, ૫ ત્રણે કાળમાં પર દ્રવ્યો સાથે મળેલું હોવા છતાં પર સ્વરૂપાધાર ન ગનવું તે, ૬ જે દ્રવ્યમાં જે પારિણામિક બાવ પ્રધાન છે તે પરમભાવ સ્વભાવ છે, જેમકે ઝાનસ્વરૂપી આત્મા.

૭ ‘દ્રવ્યગુણ પર્યાયના ત્રસંભ’ શુદ્ધવનો ઉલ્લેખ છે, જ્યારે પ્રત્ય-૧૨માં એકપ્રદેશત્વનો નિર્દેશ છે.

અર્થાત્ પુદ્ગલના વિચરનથી-વિચેરાઈ જવાથી જે સૂકાઈ જાય છે અને પુદ્ગલના ચરનથી-ભરા-વાથી જે પોષાય છે તે 'સ્કંધ' કહેવાય છે. આ ઉપરથી સમજાય છે કે પુદ્ગલ સિવાય અન્ય દ્રવ્યોના સ્કંધો હોઈ શકે નહિ. આથી તો 'પ્રમાણુરુપોઽયે ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યોમાં 'સ્કંધ' નો વ્યવહાર સ્વીકાર્યો નથી. પરંતુ જે કેટલાક માને છે તે અપેક્ષા અનુસાર સમજવો, જેમકે નવતત્ત્વની નીચે સુજળની—

“ ધર્મમા-ડધર્મા-ડડગાસા, તિયતિયમેયા તહેવ અહ્વા ય ।

લંધા દેસ પણ્સા, પરમાણુ અજીવ ચલદસહા ॥ ૮ ॥ ”

—શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિકૃત આઠમી ગાથાની ૪૮૮મી ધર્માસ્તિકાયાદિના સ્કંધોનો નિર્દેશ છે. જેમકે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશસ્તિકાય એ ત્રયેકના સ્કંધ, દેશ અને પ્રદેશ એમ ત્રણ ત્રણ પ્રકારો છે; એમાં કાળનો એક ભેદ અને પુદ્ગલાસ્તિકાયના સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુ એમ ચાર ભેદો ઉમેરતાં અંશુવના ચૌદ ભેદો થાય છે. ચૌદ રત્નપ્રમાણુત્મક સમગ્ર લોકને વ્યાપીને રહેલો વજાકાર એવો જે ધર્માસ્તિકાય છે તે 'ધર્માસ્તિકાય-સ્કંધ' બણેવો. ચૌદ રત્નપ્રમાણુ, જેવડા સંપૂર્ણ લોકને વ્યાપ્ત કરી રહેલો અને વજાના આકારવાળો જે અધર્માસ્તિકાય છે તે 'અધર્માસ્તિકાય-સ્કંધ' સમજવો. અનંત યોજન પ્રમાણનો આકાશનો જે ગોળો છે તે 'આકાશસ્તિકાય-સ્કંધ' બણેવો.

ધર્માસ્તિકાય અખંડ દ્રવ્ય હોવાથી એકે એનો વિભાગ જુદો પડી શકતો નથી તોપણ તેના કલ્પિત વિભાગને 'દેશ' સંજ્ઞા આપી શકાય. જેમ આકાશ અખંડ દ્રવ્ય હોવા છતાં ઘટાકાશ, પટાકાશ ઇત્યાદિ ખંડ-આકાશનો વ્યવહાર કરાય છે તેમ ધર્માસ્તિકાય પરત્વે ઘટધર્માસ્તિકાય, પટધર્માસ્તિકાય એવો વ્યવહાર સંભવે છે એટલે કે ઘટધર્માસ્તિકાયાદિ ધર્માસ્તિકાયના દેશો છે. દેશ, ખંડ અને વિભાગ એ એકાર્થક છે અને સ્કંધની અપેક્ષાએ તે જ સ્કંધનો તેનાથી ન્યૂન વિભાગ તે 'દેશ' છે, આથી કરીને સંપૂર્ણ ધર્માસ્તિકાયની અપેક્ષાએ એક પ્રદેશથી ન્યૂન ધર્માસ્તિક-

૧ વાચકવર્ગ ધીરિમાસ્વાતિ તત્ત્વાર્થ (અ. ૫, સ. ૨૫) ના “અળયઃ સ્વકથાઃ” એ સૂત્ર દ્વારા પુદ્ગલના અણુ અને સ્કંધ એવા બે ભેદો પાડે છે, નહિ કે ધર્માસ્તિકાયાદિના.

૨ છાયા—

ધર્મા-ડધર્મા-ડડગાસાઽત્તિકાયાદિતયેવાહા ય ।

સ્વકથા દેશાઃ પ્રવેશાઃ પરમાણ્વોડત્તોચતુર્દશશા ॥

૩ જુઓ નવતત્ત્વસાહિત્યસમૂહનો દ્વિતીય વિભાગ (પૃ. ૯). વળી અવશેષો દ્રવ્યલોક-પ્રકાશ (સ. ૨, શ્લોક ૫૦) ગત નિમ્ન-વિખિત ઉલ્લેખ—

“ નવતત્ત્વવાચ્યૂરો તુ ચતુર્દશરજ્જ્વાલમયઃ લોકેઃ સકલોડપિ યો ધર્માસ્તિકાયઃ સ સર્વઃ સ્વકથઃ કથયતે । ”

૪ નાનામાં નાના અંશુવના અસંખ્યાનમા ભાગ જેવડા અણુ ધારીને તે મોટામાં મોટા ચૌદ રત્નપ્રમાણુ સોફ જેવડા અણુ 'અધર્માસ્તિકાય-સ્કંધો' બણેવો.

કાય, જે પ્રદેશથી ન્યૂન ધર્માસ્તિકાય એમ છેક જે પ્રદેશવાળા ધર્માસ્તિકાય સુધીના અસંખ્ય વિભાગો બુદ્ધિથી કલ્પી શકાય. એટલે કે 'પ્રતિબદ્ધ દેશની (જુઓ પૃ. ૫૫૮) અપેક્ષાએ 'ધર્માસ્તિકાય-દેશ' એવી સંજ્ઞા સંભવે છે. આ પ્રમાણે અધર્માસ્તિકાય માટે તેમજ અવાસ્તિકાય માટે પણ સમજી લેવું. આકાશાસ્તિકાયના અનંત પ્રદેશો હોવાથી એના અસંખ્યને બદલે અનંત વિભાગો બુદ્ધિથી કલ્પી શકાય. તેમાં એક પ્રદેશથી ન્યૂન એવા આકાશાસ્તિકાયથી માંડીને દ્વિપ્રદેશી આકાશાસ્તિકાયસુધીના બુદ્ધિ દ્વારા કલ્પેલા સર્વ વિભાગો 'આકાશાસ્તિકાય-દેશ' કહેવાય.

નવતત્ત્વના શ્રીઅભયદેવસૂરિકૃત ભાષ્યમાં દેશવું સ્વરૂપ દર્શાવતાં કહ્યું છે કે—

“ ‘લોગદ્વં જં તં, નૈયં ધમ્મત્થિકાયસન્નાપ ।

દેસો પુણ તસ્સેવ, ય વિચક્ખયા હોહ અઘ્ઘાઈ ॥૩૧॥ ”

અર્થાત્ (માછલાંઓને જેમ જળ અપેક્ષાકારણરૂપ છે તેમ ગતિ-પરિણામની સંખ્યા ગણેલા જળ અને પુદ્ગલોની ગતિમાં કારણરૂપ, અસંખ્ય પ્રદેશવાળા તેમજ) લોકને વ્યાપીને રહેલા એવા દ્રવ્યને 'ધર્માસ્તિકાય' જાણવું. એ દ્રવ્યની જ અપેક્ષા આશ્રીને કરાયેલા અડધા વગેરે વિભાગો તે 'દેશ' છે. જેના કોઈ પણ હિસાબે ભાગ ન થઈ શકે એવા એટલે કે નિર્વિભાગ તેમજ મૂળ દ્રવ્ય સાથે સંલગ્ન એવા જે દ્રવ્યનો અંશ તે 'પ્રદેશ' કહેવાય છે. 'પ્રદેશ' એટલે પ્રકૃષ્ટ દેશ યાને ઉત્કૃષ્ટ વિભાગ, પ્રદેશ કરતા કોઈ પણ નાનો વિભાગ કદાપિ હોઈ શકે નહિ અર્થાત્ છેલ્લામાં છેલ્લો-અંતિમ વિભાગ તે 'પ્રદેશ' છે. ધર્માસ્તિકાયાદિનો એવા બુદ્ધિ દ્વારા કલ્પેલો વિભાગ તે તેનો 'પ્રદેશ' સમજવો.

આ પ્રમાણે આપણે ધર્માસ્તિકાયથી માંડીને તે આકાશાસ્તિકાય સુધીના ત્રણે દ્રવ્યોના ત્રણ ત્રણ સેદો વિચાર્યા. આપણે પદ્મમા પૃષ્ઠમા જોઈ ગયા તેમ કાળ એ પ્રદેશના સમુદાયરૂપ નથી, મતાંતર પ્રમાણે તો એ દ્રવ્ય જ નથી, એ તો પાંચ દ્રવ્યોના વર્તનાદિ પર્યાયરૂપ છે એટલે કે ઔપચારિક દ્રવ્ય છે તો પછી એને વિષે સ્કંધ અને દેશની કલ્પના સંભવતી જ નથી. હવે પુદ્ગલ-આસ્તિકાયના સ્કંધાદિ ચાર સેદો વિષે જિહ્વાપોહ કરીશું. તેમા એ વાત તો સુવિદિત છે કે કોઈ પણ પદાર્થનો આગો ભાગ કે જે અનેક અણુ મળીને થયો હોય તે તે પદાર્થનો 'સ્કંધ' છે. અનેક અણુ મળીને એમ કહેવાથી પરમાણુને સ્કંધ કહેવાનો અનુચિત પ્રસંગ જોલો થતો એટલી જાય છે. અખંડિત મોઢક, અખંડ મૌકિતક એ સ્કંધો છે. આથી આકાશના એક પ્રદેશથી માંડીને તે તેના અસંખ્ય પ્રદેશ-સંપૂર્ણ આકાશ જેવડી અવગાહનાવાળા દ્વિપ્રદેશી, ત્રિપ્રદેશી આવત અનંતપ્રદેશી પુદ્ગલ-વિભાગો 'પુદ્ગલ-સ્કંધ' કહેવાય છે.

પુણ્ણના સંબંધમાં એ વિશેષતા નોંધવા જેવી છે કે પુણ્ણલનો પ્રથમ આખો ભાગ કલ્પેલો હોય તેમાંથી કેટલોક ભાગ છૂટો પડી ગયો તો તેને પણ 'સ્કંધ' કહેવાય. જેમ આખું ઝાડ એ 'સ્કંધ' કહેવાય છે તેમ એનાં મૂળિયાં, પાંદડાં, થડ વગેરેને પણ 'સ્કંધ' કહી શકાય. વળી આ થડરૂપ સ્કંધમાંથી થાંભલો બનાવવામાં આવે તો તે પણ 'સ્કંધ' કહેવાય. એવી રીતે કોઈ પહાડમાંથી છૂટી પડેલી મોટી શિલા જ 'સ્કંધ' કહેવાય એમ નથી, કિન્તુ તેના કટકારૂપ પત્થરો પણ 'સ્કંધ' કહી શકાય. આ પ્રમાણે પુણ્ણલને વિષે તો અમુક કલ્પેલા સ્કંધમાંથી છૂટા પડેલા અથવા તો તેની સાથે સંબંધ જાળવી રહેલા એવા દ્વિપ્રદેશાત્મક સુધીના વિભાગો 'સ્કંધ' નામ ધારણ કરી શકે તેમ છે, કેમકે પુણ્ણલ આશ્રીને સ્કંધ અને દેશરૂપ સંજ્ઞાઓ પરસ્પર અપેક્ષિત હોવાથી અનિયમિત છે. સંબંધ હોય ત્યાં સુધી અમુક કલ્પિત ભાગને દેશ માનવો સમુચિત છે.

આપણે પપદમા પૃષ્ઠમાં જોઈ ગયા તેમ ધર્માસ્તિકાયાદિના સ્કંધો પ્રતિબદ્ધ દેશવાળા અને અપ્રતિબદ્ધ દેશવાળા એમ ઉભય સ્વરૂપી છે. સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો જેમ એક મોઢકમાંથી અમુક ભાગ કાઢી લઈએ તો અવશિષ્ટ ભાગ સંપૂર્ણ મોઢકની અપેક્ષાએ 'દેશ' કહેવાય તેમ કોઈ મોટી ખંડિત થયું હોય તો તેનો બાકીનો ભાગ સંપૂર્ણ મૂળ મોટીની અપેક્ષાએ 'દેશ' ગણાય. ત્રીજા ઉદાહરણ તરીકે પત્થરનો વિચાર કરીએ તો તે ભાંગતાં તેના નુટલો ભાગ પ્રથમના અખંડિત પત્થરની અપેક્ષાએ 'દેશ' તરીકે ઓળખાવાય. આ પ્રમાણે નુટલાથી બનેલો દેશ તે 'અપ્રતિબદ્ધ દેશ' કહેવાય, જ્યારે સ્કંધમાંનો કોઈ પણ ભાગ ખંડિત થયા વિના બુદ્ધિ દ્વારા તેનો પોણો વિભાગ, અઠધો વિભાગ ઇત્યાદિ જે વિભાગો કલ્પાય તે વિભાગો 'પ્રતિબદ્ધ દેશ' કહેવાય.^૧ આ દેશરૂપ સંજ્ઞા એક પ્રદેશ ન્યૂન એવા અનંતપ્રદેશીથી માંડીને તે છેક દ્વિપ્રદેશી વિભાગને લાગુ પડી શકે તેમજ એ સંજ્ઞા અનંતપ્રદેશી સંપૂર્ણ સ્કંધથી માંડીને તે છેક ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ સુધીના સર્વ સ્કંધો પરત્વે ઘટી શકે. અલબત્ત દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ આશ્રીને આવી સંજ્ઞા સંભવે નહિ એ હેખીતી વાત છે, કેમકે એ સ્કંધનો વિભાગ કરવા જતાં બંને વિભાગો છૂટા ન પડતાં સંલગ્ન રહે અને તેની બુદ્ધિ દ્વારા કલ્પના કરાય તો તે 'પ્રદેશ' કહેવાય, પરંતુ આવા વિભાગને 'દેશ' તો ન જ કહેવાય, કેમકે દેશના અવિભાજ્ય ભાગને તો 'પ્રદેશ' કહેવામાં આવે છે, અને આને જો દેશ કહીએ તો પ્રદેશના પ્રદેશ નહિ હોવાથી 'પ્રદેશ' સંજ્ઞાનો લોપ થાય. મૂળ દ્રવ્યથી પ્રદેશ જેટલો જે વિભાગ છૂટો પડે તેને 'પ્રદેશ' તરીકે ન ઓળખાવતાં 'પરમાણુ' તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. પુણ્ણલાસ્તિકાય સિવાયના કોઈ પણ અસ્તિકાયના પ્રદેશ મૂળ દ્રવ્યથી કોઈ પણ ઉપાયે જુદા પાડી શકાય તેમ નથી એટલે 'પરમાણુ' એવી સંજ્ઞા માટે પુણ્ણલનો જ જન્મ-સિદ્ધ હક છે; એ તો એને માટે જ પ્રતિનયત કરેલી (properly) વસ્તુ છે.

આ પ્રમાણે પુણ્ણલ અને બીજાં દ્રવ્યો વચ્ચે તફાવત હોવાનું કારણ એ છે કે પુણ્ણલ રૂપી છે-મૂર્ત છે, જ્યારે બાકીનાં દ્રવ્યો અરૂપી છે-અમૂર્ત છે; અને અમૂર્તનો સ્વભાવ કદાપિ ખંડિત ન થવું કિન્તુ સદૈવ અખંડિત રહેવું એ છે. પુણ્ણલરૂપ દ્રવ્ય મૂર્ત છે અને મૂર્તના ખંડ પણ હોઈ શકે છે; કારણ કે સંશ્લેષ દ્વારા ભેગા થવાની અને વિશ્લેષ દ્વારા છુટા થવાનું બળ મૂર્ત દ્રવ્યોમાં

નજરે પડે છે. આ તત્કાલતને લઇને પુણ્ન-સ્કંધના નાના મોટા બધા અંશોને ‘અવયવ’ કહેવામાં આવે છે; અવયવનો અર્થ બુદ્ધો થતો અંશ એવો થાય છે.

અત્ર કોઇ એમ કહેવા તૈયાર થાય કે પરમાણુના વિભાગ થઇ શકતા નથી એથી કરીને તે અમૂર્ત દ્રવ્ય કહેવાય તો તે અસંખ્ય પ્રલાપ છે, કેમકે તે પુણ્ન-સ્કંધ હોવાથી-રૂપી હોવાથી તે ‘મૂર્ત’ જ છે, જોકે પરમાણુનું પરિમાણ સૌથી નાનામાં નાનું હોવાથી એના વિભાગ માટે અવકાશ રહેતો નથી, એ બંને જ સ્વભાવથી કેવળ અવિભાજ્ય અંશ છે.

વિશેષમાં એ ધ્યાનમાં રાખવું કે દ્રવ્ય-વ્યક્તિરૂપે જ પરમાણુના વિભાગ પડતા નથી; બાકી પર્યાયરૂપે તો તેના જરૂર વિભાગો પડે છે-એને પર્યાયરૂપ અંશો છે જ; કેમકે એક જ પરમાણુ વ્યક્તિમાં રૂપ, રસ, ગંધ વગેરે અનેક પર્યાય છે અને તે બધા એ દ્રવ્યના ભાવરૂપ અંશો જ છે. એથી કરીને એક પરમાણુ-વ્યક્તિનો દ્રવ્ય-પરમાણુ એક જ હોવા છતાં એના ભાવ-પરમાણુઓ (પર્યાયો) તો અનેક છે જ.

આ પ્રમાણે આપણે અણુના ચૌદ પ્રકારો જોયા. હવે કયા દ્રવ્યના કેટલા પ્રદેશ છે ધર્માદિનો ઉલ્લેખ કરી, અણુના પ્રદેશોના સંકેત અને વિકાસ પરત્વે અંધકાર જે ઉલ્લેખ કરે છે તેની નોંધ લઇશું.

જીવાસ્તિકાયાદિના પ્રદેશોની સંખ્યા—

પ્રદેશ એ એવો સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અંશ છે કે એના બીજા અંશોની કલ્પના કરવા સર્વજ્ઞ પણ સમર્થ નથી. આથી તો આ ‘નિરંશ અંશ’ કહેવાય છે. પાંચ અસ્તિકાઓ પૈકી પ્રત્યેકના આવા નિરંશ અંશોની યાને પ્રદેશોની સંખ્યા એક સરખી નથી, પરંતુ જિન્ન જિજ્ઞ છે. જેમકે જીવાસ્તિકાય, ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય એ પ્રત્યેકના પ્રદેશોની સંખ્યા અસંખ્યાતની છે, જ્યારે આકાશાસ્તિકાયના પ્રદેશોની સંખ્યા અનંતની અને પુણ્ન-સ્કંધના પ્રદેશોની સંખ્યા સંખ્યાતની, અસંખ્યાતની, અનંતની અને અનંતાનંતની પણ છે.

કહેવાની મતલબ એ છે કે ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય વ્યક્તિરૂપે એક એક જ છે. એ બંને દ્રવ્યો એક એવા અખંડ સ્કંધરૂપ છે કે જેના અસંખ્યાત અવિભાજ્ય સૂક્ષ્મતમ અંશોની કેવળ યુદ્ધિ દ્વારા કલ્પના કરાય છે, પરંતુ એ પૈકી એક પણ આવો અંશ મૂળ દ્રવ્યથી બુદ્ધો પડી શકે તેમ નથી. જીવાસ્તિકાય તો વ્યક્તિરૂપે એક નહિ પણ અનંત છે. પ્રત્યેક જીવ-વ્યક્તિ એક અખંડ વસ્તુ છે અને ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયની પેઠે એના અસંખ્યાત પ્રદેશો છે. આકાશાસ્તિકાય ધર્માસ્તિકાયાદિની જેમ વ્યક્તિરૂપે એક જ છે. એ બીજા બધાં દ્રવ્યોથી મોટો છે. એના જેવડો પણ કોઈ અન્ય પદાર્થ નથી. એ જેવડો મોટો સ્કંધ છે કે એના પ્રદેશોની સંખ્યા અનંતની છે. પુણ્ન-સ્કંધ ધર્માસ્તિકાયાદિની જેમ વ્યક્તિરૂપે એક જ નથી. એવી તો અનેક જિન્ન જિન્ન વ્યક્તિ હોવાથી એ સર્વના પરિમાણમાં તત્કાલ છે. આ પ્રમાણેની પુણ્ન-સ્કંધોની અનિયતતા હોવાથી અર્થાત્ ધર્માસ્તિકાયાદિની પેઠે તે નિયતરૂપ નહિ હોવાથી કોઇ પુણ્ન-સ્કંધ

બે પ્રદેશનો, તો કોઇ ત્રણનો એમ કોઇ સંખ્યાત પ્રદેશનો, વળી કોઇક અસંખ્યાત પ્રદેશનો, કોઇક અનંત પ્રદેશનો અને કોઇક તો અનંતાનંત પ્રદેશનો પણ હોય છે. અનંતાનંત પરમાણુ-ઓનો બનેલો અને અન્ય પુદ્ગલ-સ્કંધોની અપેક્ષાએ સૌથી મોટો એવો પુદ્ગલ-સ્કંધ 'અચિત્ત મહાસ્કંધ' કહેવાય છે અને એના જ પ્રદેશોની સંખ્યા અનંતાનંતની છે.

દ્રવ્યોનાં સ્થિતિ-ક્ષેત્રો—

જગત્ પંચાસ્તિકાયરૂપ છે. આથી એ પ્રજન સ્પુરે છે કે આ પાંચ અસ્તિકાયોનો કોઇ આધાર યાને સ્થિતિ-ક્ષેત્ર છે કે નહિ? જો હોય તો તે આ પાંચેથી ભિન્ન છે કે આ પાંચમાં કોઇ એક દ્રવ્ય બાકીનાં દ્રવ્યોના આધારરૂપ છે? આનો ઉત્તર જો છે કે આકાશ જો આધારરૂપ છે અને બાકીનાં દ્રવ્યો આધેયરૂપ છે. વિશેષમાં આધેયરૂપ ચાર દ્રવ્યો પણ સંપૂર્ણ આકાશમાં રહેતાં નથી. તેઓ તો આકાશના અમુક પરિમિત વિભાગમાં જ રહે છે. આવા જે વિભાગમાં તેઓ નહેલાં છે તે વિભાગને 'લોકાકાશ' કહેવામાં આવે છે. લોકનો અર્થ જ પાંચ અસ્તિકાય છે, જોકે ઘણી વાર એથી કેવળ જીવોનો સમૂહ સમજવામાં આવે છે. 'લોકાકાશ'ની બહાર ચારે તરફ કેવળ અનંત આકાશ વિદ્યમાન છે. એમાં આકાશ સિવાય અન્ય કોઇ પદાર્થનું અસ્તિત્વ નથી તેમજ કોઇ અન્ય પદાર્થના ગમન કે સ્થિતિ માટે સ્થાન નથી. આવા આકાશના વિભાગને 'અલોકાકાશ' કહેવામાં આવે છે. અત્ર જો ધ્યાનમાં રાખવું કે જેમ મનુષ્ય-ક્ષેત્રને બાકીનાં ક્ષેત્રોથી વિલક્ષત કરનાર 'માનુષ્યોત્તર' પર્વત છે તેમ લોકાકાશને અલોકાકાશથી વિલક્ષત કરનાર કોઇ પહાડ, કોટ કે દિવાલ નથી, કિન્તુ આ બે વિભાગોની કલ્પના બુદ્ધિને આભારી છે—અધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યોના સંબંધથી છે. ત્યાં જો બે દ્રવ્યોનું અને, અત એવ જીવ અને પુદ્ગલનું પણ અસ્તિત્વ નથી તો આકાશ 'અલોક' છે અને બાકીનો 'લોક' છે.

જીવ, ધર્મ અને અધર્મ એ ત્રણ દ્રવ્યોની ચેતે જોકે પુદ્ગલનું સ્થિતિ-ક્ષેત્ર લોકાકાશ જ છે, તો પણ પુદ્ગલના પરિભ્રમણની વિવિધતા આશ્રીને તેનું સ્થિતિ-ક્ષેત્ર એકરૂપ નથી, કિન્તુ જુદી જુદી જાતનું છે. એટલે કોઇ પુદ્ગલ લોકાકાશના એક પ્રદેશમાં, તો કોઇ બેમાં છે તો કોઇ છક સંપૂર્ણ લોકાકાશના અસંખ્ય પ્રદેશોમાં પણ રહે છે. અનંતાનંત પરમાણુ-વાળો અચિત્ત સ્કંધ પણ લોકાકાશના અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં રહેલો છે. આથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે પુદ્ગલોના આધારબૃત્ત ક્ષેત્રના પ્રદેશોની મંખ્યા આધેયરૂપ પુદ્ગલ-દ્રવ્યના પરમાણુઓની મંખ્યાથી ન્યૂન કે બરાબર હોઇ શકે છે, પરંતુ તેથી અધિક તો હોતી નથી જ. એથી કરીને એક પરમાણુ એક સરખા આકાશ-પ્રદેશમાં રહે છે. દ્વયાણુક યાને બે પરમાણુનો બનેલો પુદ્ગલ બે પ્રદેશોમાં તેમજ એક પ્રદેશમાં પણ વ્હી શકે છે. એવી રીતે ત્રયાણુક સ્કંધો ત્રણથી માંડીને એક પ્રદેશ સુધીમાં વ્હી શકે છે. નો પ્રમાણે ચતુરાણુકથી મંખ્યાતાણુક સ્કંધો માટે ઘટાવી લેવું અસંખ્યાતાણુક સ્કંધ એક પ્રદેશથી માંડીને તે વધારેમાં વધારે પોતાની બરાબરના અસંખ્યાત મંખ્યાવાળા પ્રદેશોમાં વ્હી શકે છે. અનંત છક તેમજ અનંતાનંત તાણુક સ્કંધો પણ એકથી લઇને અધિકમાં અધિક અસંખ્યાત પ્રદેશવાળા ક્ષેત્રમાં વ્હી શકે છે. એટલે કે પ્રત્યેક અસંખ્યાતા-

યુક્ત માટે અસંખ્ય જ પ્રદેશ હોવા જોઈએ એવો નિયમ નથી. વળી અનંતાલુક કે અનંતાનંતા-લુક માટે તો અનંત પ્રદેશવાળા ક્ષેત્રની જરૂર નથી જ. એની સ્થિતિ માટે વધારેમાં વધારે લોકાકાશના અસંખ્યાત પ્રદેશો પર્યાપ્ત છે આ પ્રમાણે અનંતાનંત મૂર્ત પુદ્ગલ લોકાકાશના મ-પાદ જાય છે તેવું કારણ તેની સૂક્ષ્મરૂપે પરિણમવાની શક્તિ છે. જ્યારે આ શક્તિનો ઉપયોગ થાય છે ત્યારે અનંતાનંત પરમાણુ અને અનંતાનંત સ્કંધ ત્યાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લે છે જેમકે એક જ સ્થાનમાં હજાર દીવાઓનો પ્રકાશ પરસ્પર વ્યાધાત પામ્યા વિના સમાઈ જાય છે.^૧ પુદ્ગલ-દ્રવ્ય મૂર્ત હોવા છતાં જ્યારે સૂક્ષ્મત્વ-પરિણામરૂપ અવસ્થા લોગવતું હોય છે ત્યારે તે કોઈને વ્યાધાત-પ નીવડતું નથી તેમજ તેને પણ કોઈ વ્યાધાત પમાડી શકતું નથી. એ તો જ્યારે પુદ્ગલ થલ ભાવમાં પરિણત હોય છે ત્યારે જ વ્યાધાત માટે અવકાશ રહે છે.

આ પ્રમાણે આપણે જીવ સિવાયનાં ચાર દ્રવ્યો માટેના આધાર-ક્ષેત્ર વિષે યથામતિ વિચાર કર્યો છે એટલે હવે જીવ વિષે પણ વિચાર કરી લઈએ. સૌથી પ્રથમ તો બે વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે: (૧) જૈન દંડિ અનુસાર જીવનું પરિમાણ આકાશની જેમ સર્વવ્યાપક નથી કે પરિમાણની પેઠે અણુ જેવડું પણ નથી એટલે કે તે મધ્યમ છે; અને (૨) જીવની સંખ્યા એક નહિ પણ અનંતની છે. આ પ્રમાણે જ્યારે મધ્યમ પરિમાણવાળા જીવો છે એટલું જ નહિ, પણ જ્યારે શરીરાવચ્છિન્ન જીવોના પરિમાણમાં ન્યૂનાધિકતા છે તો પછી તેમનાં આધારભૂત ક્ષેત્રોના પરિમાણમાં પણ ન્યૂનાધિકતા હોય એ દેખીતી વાત છે; અલબત્ત, સમગ્ર જીવ-રાશિની અપેક્ષાએ તો જીવ-દ્રવ્યનું સ્થિતિ-ક્ષેત્ર સંપૂર્ણ લોકાકાશ જ છે. આવી એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે, એક જીવ-દ્રવ્યનું આધાર-ક્ષેત્ર નાનામાં નાનું અને મોટામાં મોટું કેટલું હોઈ શકે છે? જૈન શાસ્ત્ર આનો ઉત્તર એ આપે છે કે એક જીવનું સ્થિતિ-ક્ષેત્ર નાનામાં નાનું અંશુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેવડું અને મોટામાં મોટું તે સંપૂર્ણ લોકાકાશ જેવડું હોઈ શકે છે. મોટામાં મોટું ક્ષેત્ર તો કેવલિ-સમુદ્ધાત આશ્રીને જ છે એ વાત આપણે ધરખા પૃષ્ઠમાં જોઈ ગયા છીએ.

આ ઉપરથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે જીવ-દ્રવ્યનું નાનામાં નાનું સ્થિતિ-ક્ષેત્ર અંશુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેવડા લોકાકાશના ખંડ જેટલું છે કે જે સમગ્ર લોકાકાશનો એક અસંખ્યાતમા ભાગ છે. જે જીવનું આવડું ક્ષેત્ર છે તેવું જ કાલાંતરે અથવા એ જ સમયમાં કે ગુપ્ત કોઈ જીવનું આધાર-ક્ષેત્ર આથી બમણું, ત્રણ ગુણું કે વધતાં વધતાં ક્યારેક અસંખ્યાત ગુણું પરંતુ લોકાકાશના તો સંખ્યાતમા ભાગ જેવડું હોય છે; કેવલિ-સમુદ્ધાત આશ્રીને તો સત્ત્વ લોકાકાશ જેટલું હોય છે.

જૈન દર્શનનું મંતવ્ય એ છે કે ત્રણેક જીવના પ્રદેશોની સંખ્યા અસંખ્યાતની છે. આ અસંખ્યાતના જુદા જુદા અસંખ્યાત પ્રકારો અત્ર ન સમજતાં તે સર્વ જીવો આશ્રીને પ્રદેશોની સંખ્યા એક સરખી જ સમજવાની છે. અર્થાત્ પ્રદેશોની સંખ્યાની અપેક્ષાએ તો બધા જીવો સરખા જ છે.

૧ આ સંબંધમાં ભગવતી (ચ ૧૩, ઉ ૪, સ ૪૮૧)ની જ્ઞાતિના ૬૦૮મા અને ૬૦૯મા પત્રમાં જેમ પણ કહ્યું છે કે ઔષધીના મહિમાથી એક કર્ષ પ્રમાણ પારામાં સો કર્ષ જેટલું સોનું સમ થાય છે અને તેમ છતાં એનું વજન એક કર્ષથી વધારે થતું નથી. વળી ઔષધીના સમર્થથી ૫ રાત્રે અને સોનાને ૬૪૮ પાડતા સો કર્ષ જેટલું સોનું અને એક કર્ષ જેટલો પારો મળી રહે છે. આ દૃષ્ટિકોણ આધુનિક વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિએ કેવી રીતે સંગત થઈ શકે તે વિચારવા જેવું છે.

બે પ્રદેશનો, તો કોઈ ત્રણનો એમ કોઈ સંખ્યાત પ્રદેશનો, વળી કોઈક અસંખ્યાત પ્રદેશનો, કોઈક અનંત પ્રદેશનો અને કોઈક તો અનંતાનંત પ્રદેશનો પણ હોય છે. અનંતાનંત પરમાણુ-ઓનો બનેલો અને અન્ય પુદ્ગલ-સ્કંધોની અપેક્ષાએ મૌઘી મોટો એવો પુદ્ગલ-સ્કંધ ' અચિત્ત મહાસ્કંધ ' કહેવાય છે અને એના જ પ્રદેશોની સંખ્યા અનંતાનંતની છે.

દ્રવ્યોનાં સ્થિતિ-ક્ષેત્રો—

જગત્ પંચાસ્તિકાયરૂપ છે. આથી એ પ્રશ્ન સ્પુરે છે કે આ પાંચ અસ્તિકાયોનો કોઈ આધાર યાને સ્થિતિ-ક્ષેત્ર છે કે નહિ ? જો હોય તો તે આ પાંચેથી સિન્ન છે કે આ પાંચમાં કોઈ એક દ્રવ્ય બાકીનાં દ્રવ્યોના આધારરૂપ છે ? આનો ઉત્તર એ છે કે આકાશ એ આધારરૂપ છે અને બાકીનાં દ્રવ્યો આધેયરૂપ છે. વિશેષમાં આધેયરૂપ ચાર દ્રવ્યો પણ સંપૂર્ણ આકાશમાં રહેતાં નથી. તેઓ તો આકાશના અમુક પરિમિત વિભાગમાં જ રહે છે. આવા જે વિભાગમાં તેઓ રહેલાં છે તે વિભાગને ' લોકાકાશ ' કહેવામાં આવે છે. લોકનો અર્થ જ પાંચ અસ્તિકાય છે, જોકે ઘણી વાર એથી કેવળ જીવોનો સમૂહ સમજવામાં આવે છે. ' લોકાકાશની બહાર ચારે તરફ કેવળ અનંત આકાશ વિદ્યમાન છે. એમાં આકાશ સિવાય અન્ય કોઈ પદાર્થનું અસ્તિત્વ નથી તેમજ કોઈ અન્ય પદાર્થના જન્મ કે સ્થિતિ માટે સ્થાન નથી. આવા આકાશના વિભાગને ' અલોકાકાશ ' કહેવામાં આવે છે. અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે જેમ મનુષ્ય-ક્ષેત્રને બાકીનાં ક્ષેત્રોથી વિલકત કરનાર ' માનુષોત્તર ' પર્વત છે તેમ લોકાકાશને અલોકાકાશથી વિલકત કરનાર કોઈ પહાડ, કોટ કે દિવાલ નથી, કિન્તુ આ બે વિભાગોની કલ્પના બુદ્ધિને આભારી છે—ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યોના સંબંધથી છે. જ્યાં એ બે દ્રવ્યોનું અને, અતઃ એવ જીવ અને પુદ્ગલનું પણ અસ્તિત્વ નથી તે આકાશ ' અલોક ' છે અને બાકીનો ' લોક ' છે.

જીવ, ધર્મ અને અધર્મ એ ત્રણ દ્રવ્યોની પેઠે જોકે પુદ્ગલનું સ્થિતિ-ક્ષેત્ર લોકાકાશ જ છે, તો પણ પુદ્ગલના પરિમાણની વિવિધતા આશ્રીને તેનું સ્થિતિ-ક્ષેત્ર એકરૂપ નથી, કિન્તુ જુદી જુદી ભતનું છે. એટલે કોઈ પુદ્ગલ લોકાકાશના એક પ્રદેશમાં, તો કોઈ બેમાં છે તો કોઈ છેક સંપૂર્ણ લોકાકાશના અસંખ્ય પ્રદેશોમાં પણ રહે છે. અનંતાનંત પરમાણુ-વાળો અચિત્ત સ્કંધ પણ લોકાકાશના અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં રહેલો છે. આથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે પુદ્ગલોના આધારભૂત ક્ષેત્રના પ્રદેશોની સંખ્યા આધેયરૂપ પુદ્ગલ-દ્રવ્યના પરમાણુઓની સંખ્યાથી ન્યૂન કે બરાબર હોઈ શકે છે, પરંતુ તેથી અધિક તો હોતી નથી જ. એથી કરીને એક પરમાણુ એક સરખા આકાશ-પ્રદેશમાં રહે છે. દ્રવ્યલુક યાને બે પરમાણુનો બનેલો પુદ્ગલ બે પ્રદેશોમાં તેમજ એક પ્રદેશમાં પણ રહી શકે છે. એની રીતે ત્ર્યલુક સ્કંધો ત્રણથી માંડીને એક પ્રદેશ સુધીમાં રહી શકે છે. એ પ્રમાણે ચતુરલુકથી સંખ્યાતાલુક સ્કંધો માટે ઘટાવી લેવું, અસંખ્યાતાલુક સ્કંધ એક પ્રદેશથી માંડીને તે વધારમાં વધારે પોતાની બરાબરના અસંખ્યાત સંખ્યાવાળા પ્રદેશોમાં રહી શકે છે. અનંતાલુક તેમજ અનંતાનંતાલુક સ્કંધો પણ એકથી લઈને અધિકમાં અધિક અસંખ્યાત પ્રદેશવાળા ક્ષેત્રમાં રહી શકે છે. એટલે કે પ્રત્યેક અસંખ્યાતા-

ન કહેવાય, કિન્તુ સર્વે સમુદ્ધિત તંતુઓ જ પટ કહેવાય તેમ જીવનો એક પ્રદેશ તે જીવ ન કહેવાય, પરંતુ તેના સર્વે સમુદ્ધિત પ્રદેશો જ જીવ કહેવાય.

વિશેષમાં જો તું 'એવંભૂત' નય પ્રમાણે વિચાર કરવા માંગતો હોય તો એ નય અનુસાર દેશ કે પ્રદેશ વસ્તુથી ભિન્ન નથી એટલે દેશ કે પ્રદેશ વસ્તુરૂપ જ નથી. એથી કરીને તું સંપૂર્ણ પ્રદેશાત્મક જીવ માન. વળી ગ્રામ બન્યું ઇત્યાદિ ન્યાયે એક દેશને પણ સમગ્ર વસ્તુના ઉપચારથી સંપૂર્ણ તું માનતો હોય તો એ પ્રમાણે અન્તિમ સિવાયના બાકીના પ્રદેશોમાં પણ ઉપચારથી જીવ સ્વીકાર અથવા એવો ઉપચાર પણ કંઈક ન્યૂન પ્રદેશોમાં થાય, કિન્તુ માત્ર અન્તિમ પ્રદેશમાં જ જીવ છે એવો ઉપચાર ન થાય. જેમ થોડાક તંતુઓથી ન્યૂન પટમાં પટનો ઉપચાર કરાય છે પણ એક જ તંતુમાં તેવો ઉપચાર કરતો નથી તેમ અત્ર સમજવું.

આ પ્રમાણે શુરુએ શિષ્યને ઘણું ઘણું સમજાવ્યું, પરંતુ તે બોધ ન પામ્યો ત્યારે તેને ગમ્મ બહાર કરવામાં આવ્યો. તે બિહાર કરતો કરતો એક દિવસ 'આમલકકથા' નગરીએ જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં મિત્રશ્રી નામના શ્રાવકના હાથે તે પ્રતિબોધ પામ્યો.

પ્રસંગ એમ બન્યો કે તિષ્ઠગુપ્ત આ શ્રાવકને ત્યાં ભિક્ષાર્થે ગયો. ત્યાં, ભોજન ભોજન, પાન, વ્યંજન, વસ્ત્ર દરેકનો સમૃદ્ધ આગળ ધરી તેમાંથી એક એક અવયવ તિષ્ઠગુપ્તને તેણે આપ્યો. આથી તિષ્ઠગુપ્તે કહ્યું કે શું તું અમારી મશ્કરી કરે છે? મિત્રશ્રીએ જવાબ આપ્યો કે આપનો મત એવો છે કે અન્ય અવયવ જ અવયવો છે, એટલે જો આપનો સિદ્ધાન્ત સાચો છે તો આ મશ્કરી કેમ કહેવાય અને જો તે અસત્ય હોય તો પછી કહેવું જ શું?

આ ઉપરથી પ્રતિબોધ પામતાં તિષ્ઠગુપ્તે શ્રાવકની ક્ષમા ચાચી અને તેમ થતાં શ્રાવકે સંપૂર્ણ ભોજન ભોજન આપી તેમનો ભક્તિપૂર્વક સત્કાર કર્યો. પછીથી આ સુનિરાજ પોતાના શુરુદેવ પાસે ગયા અને તેમની આજ્ઞા પાળવા લાગ્યા.

રોહિણી નિહનવતા—

શ્રીમહાવીરના નિર્વોણ બાદ ૫૪૪ વર્ષે 'અંતરંજીકા' નગરીમાં ત્રૈશિક દૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ. આ નગરીમાં બલશ્રી નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. ત્યાં 'જૂતગૃહ' નામનું ચૈત્ય હતું. ત્યાં શ્રીગુપ્ત આચાર્યના શિષ્ય રોહિણી પોદુશાહ પરિવાજની ઘોષણાનો પ્રતિષેધ કર્યો અને તેને વાદમાં હરાવ્યો. તેણે પરિવાજને કેવી રીતે પરાસ્ત કર્યો તેનું પોતાના શુરુ આગળ નિવેદન કરતાં કહ્યું કે પરિવાજકે જીવ અને અજીવ એવી બે રાશિ અલગ કરી એટલે મેં 'નોજીવ' એવી ત્રીજી રાશિ અલગ કરી ગિરોલી વગેરેના છેદાયેલા પુષ્કાલ વગેરેના કષ્ટાંતથી એ પક્ષનું ખંડન કર્યું. આ સાંભળીને શુરુએ કહ્યું કે તે પરિવાજકને હરાવ્યો એ ઠીક કહ્યું, પરંતુ એને હરાવ્યા પછી સલા સમક્ષ તારે એમ કહેવું જોઈતું હતું કે આ ત્રીજી રાશિ અમારા જૈન મત અનુસાર નથી, એ તો અપસિદ્ધાન્ત છે અને પરિવાજકનો પરાલવ કરવા માટે જ મેં એની પ્રરૂપણા કરી હતી. વાસ્તે તું ફરીથી ત્યાં જા અને લોકોને જણાવ કે આ તો અપસિદ્ધાન્ત છે. રોહિણીએ તેમ કરવા ના પાડી અને ઉલટો શુરુ સાથે તે નીચે મુજબ વાદવિવાદ કરવા લાગ્યો:—

'નો' શબ્દનો પ્રયોગ દેશનો નિષેધ કરવા માટે થાય છે, કિન્તુ સર્વનો નિષેધ કરવા માટે થતો નથી; એથી કરીને નોજીવ એટલે જીવનો એક દેશ સમજવો, કિન્તુ જીવનો સર્વથા અભાવ સમજવો નહિ આથી ગિરોલીનું પૂછવું, મનુષ્યના છેદાયેલ હાથ વગેરે અવયવો ઇત્યાદિ જીવ અને અજીવથી વિલક્ષણ છે એટલે કે એ અવયવો જીવના વિભાગરૂપ હોવાથી તે જીવ તો કહેવાય જ નહિ તેમ તે છૂટા પડ્યા પછી ઉછળતા હોવાથી અજીવ પણ ન જ કહેવાય. આ પ્રમાણે તે જીવ અને અજીવથી વિલક્ષણ લક્ષણવાળા હોવાથી નોજીવ જ કહી શકાય.

વળી પ્રજ્ઞાપના વગેરેમાં અરૂપી અણવના ધર્માસ્તિકાયાદિ જે દશ ભેદો ગણાવ્યા છે તેમાં ધર્માદિના દેશને પૃથક્ વસ્તુ તરીકે ગણાવેલ છે. એ એમ ન હોય તો કથા ભેદો ઘટી શકે નહિ. અત્ર ધર્માદિના દેશ મૂળ દ્રવ્યથી વસ્તુતઃ અભિન્ન હોવા છતાં પણ જ્યારે અત્ર સિદ્ધ ગણાવાયા છે તો ગિરોલીનું પૂછડું વગેરે છેદાઇને પૃથક્ થયેલ હોવાથી તેની ભિન્ન તરીકે ગણના કરવી જ નોંધએ. તદનુસાર એ અવયવ નોણવ જ કહેવાય. વિશેષમાં સમસિદ્ધ નય પણ અણવના પ્રદેશને નોણવ જ કહે છે. આ વાતની અનુચોગદ્વાર (સૂ. ૧૪૫)ગત નિમ્ન-લિખિત પંક્તિ સાક્ષી પૂરે છે:—

“ જહ કમ્મધારણ મ્મણસિ તો एवं મ્મણાહિ-જીવે ચ સે પપ્સે ચ સે સવપ્સે નોજીવે । ”

આ ઉપરથી નોંધ શકાય છે કે જેમ ઘરનો એક દેશ ‘ નોઘર ’ કહેવાય છે તેમ અણવના પ્રદેશરૂપ એક દેશ ‘ નોણવ ’ છે. અને આ હકીકતને તો આગમ પણ સમર્થિત કરે છે.

આ પ્રમાણેના રોહગુમના પક્ષનો પ્રતિકાર કરતાં શુરુએ કહ્યું કે જ્યારે તું આગમને પ્રમાણરૂપ ગણે છે તો કેાઇ પણ આગમમાં—સૂત્રમાં નોણવ એવી ત્રીણ રાશિ ગણાવી જ નથી; સર્વત્ર અણવ અને અણવ એવી બે જ રાશિ ગણાવી છે. જેમકે સ્થાનાંગ (સ્થા. ૨, ઉ. ૪, સૂ. ૬૫)માં કહ્યું છે કે—

“ દો રાસી પજ્ઞતા, તંજહા-જીવરાસી ચેવ અજીવરાસી ચેવ ”

અર્થાત્ બે રાશિ કહેલી છે. જેમકે અણવ અને અણવ. અનુચોગદ્વાર (સૂ.) પણ આનું સમર્થન કરે છે. ત્યાં કહ્યું છે કે—

“ કઠવિહા ણં મંતે ! દલ્લા પજ્ઞતા ? । મોયમા ! ડુવિહા પજ્ઞતા,

તંજહા-જીવદલ્લા ચ અજીવદલ્લા ચ ”

અર્થાત્ છે ભગવન્ ! દ્રવ્ય કેટલાં કહેલાં છે ? હે ગોતમ ! દ્રવ્યો બે જાતનાં કહેલાં છે. જેમકે અણવ-દ્રવ્યો અને અણવ-દ્રવ્યો. ઉત્તરાર્થ્યાનસૂત્ર (અ. ૩૬, આ. ૨) પણ આ હકીકતને પુષ્ટિ આપે છે, કેમકે ત્યાં કહ્યું છે કે—

“ જીવા ચેવ અજીવા ચ પ્સ જોણ વિચારિણ । ”

વિશેષમાં ધર્માસ્તિકાયાદિના દેશ જે ગણાવાય છે તે દેશ તેમનાથી ભિન્ન નથી, કિન્તુ દેવળ વિવક્ષા અનુસાર જ તે દેશને સિદ્ધ કહેવાય છે. ગિરોળી વગેરેનું પૂછડું કે મનુષ્યના અવયવો છેદાઇ જુદા પડ્યાં હોય તો તે અવયવો અણવ જ છે, નહિ કે નોણવ; કેમકે મૂળ શરીર અને એ અવયવોની વચ્ચે અણવના પ્રદેશનો સંબંધ છે. આ સ્વકોણકલ્પિત કથન નથી, પરંતુ ભગવતી (અ. ૮, ઉ. ૩, સૂ. ૩૨૫)માં આવે ૨૫૪ પાઠ છે. વળી જેમ પ્રદીપનો રશ્મિઓ ભીત

૧-૪ છાયા—અર્થિક વર્મધારણેણ મળમિ તત્ત પર્ય મળ-ગ્રીવમ્મ ચ પ્રદેશમ્ તત્ત્ય સ્વપ્રદેશો નોત્તોયઃ । પ્રી રાસી પ્રજ્ઞાસી, તપ્પવા-ગ્રીવરાસિદ્ધેવાગ્રીવરાસિદ્ધેવ । ક્વતિવિ-ધાનિ મદ્દત ! પ્રદ્વણિ પ્રજ્ઞામાનિ । ગોતમ ! પ્રિવિધાનિ પ્રજ્ઞામાનિ તપ્પવા-ગ્રીવ-દ્વદ્વણિ વાગ્રીવદ્વદ્વણિ ચ । ગોવાએવાગ્રીવાય વપ્પ લોકો વ્યાલપાતઃ ।

૫ આ ૨૬૦ એ પાઠ:—

“ જહ મંતે ! કુમ્મે કુમ્પાવલિયા મોદે મોદાવલિયા મોળે મોળાવલિયા મણુલ્લે મણુલ્લાવલિયા મદિલે મદિમાવલિયા પપ્પમિ ણં દુદ્ધા વા તિહા વા મંલ્લેજ્ઞાદા વિ જિજ્ઞાસે જે અંતરા તે વિ ણં તદિ કોવપવમેદિ પુદ્ધા । । દંતા કુદા । પુરિલે ણં મંતે ! તે અંતરે

જેવા મૂર્ત પદાર્થના સંયોગથી ગ્રાહ્ય થાય છે, કિન્તુ તે આકાશમાં પ્રસરેલી હોય તો તે ગ્રાહ્ય થતી નથી તેમ ભાષા, ઉચ્છ્વાસાદિરૂપ જીવનાં લક્ષણો વડે જીવ શરીરમાં જણાય છે, કિન્તુ અંતરાલમાં તેનાં લક્ષણો કે તે જણાતાં નથી. વિશેષમાં દેહ રહિત એવા મુક્ત આત્માને, સૂક્ષ્મ નિગોદના જીવને તેમજ કાર્મણ્ય યોગવાળા જીવને, જ્ઞાનાતિશયધારી આત્મા સિવાય અન્ય કોઇ જીવ જોઇ શકતો નથી. આ ઉપરાંત ભવાંતરાલવર્તી જીવની જેઠે અંતરાલવર્તી જીવ-પ્રદેશોને અગ્નિ, શસ્ત્ર વગેરે વ્યાધાત પહોંચાડી શકતાં નથી. વળી જેમ આકાશ અમૂર્ત, અકૃત, ઘડાની રીત વગેરેના જેવા વિકાર રહિત અને વિનાશ-કારણોથી પર હોવાથી એનો વિનાશ થતો નથી તેમ જીવના દુકડે દુકડા થઇ નાશ થતો નથી.

હે રોહિણી ! જો જીવના પ્રદેશનો શસ્ત્રાદિ વડે નાશ માનવામાં આવે તો કોઇ વખત જીવનો પણ સર્વાંશે વિનાશ થાય, કેમકે જેનો એક અંશ નાશ પામે છે તે બ્રહ્માંદની જેઠે અનુક્રમે સર્વાંશે નાશ પામે છે; વાસ્તે આ માન્યતા ઉચિત નથી. જૈન મત પ્રમાણે વિદ્યમાન જીવાદિનો સર્વથા નાશ અને અવિદ્યમાન અપુષ્પાદિનો સર્વથા ઉત્પાદ સંભવતો જ નથી, આથી તો ભગવતી (શ. ૫, ઉ. ૮, સ્. ૨૨૨)માં કહ્યું છે કે—

હસ્થેણ વા પાદેણ અંગુલિયાપ વા સલાગાપ વા કટ્ટેણ વા કલિંચેણ વા આમ્લસમાણે વા સંમુલસમાણે વા આલિહમાણે વા વિલિહમાણે વા સ્નપ્તયરેણ વા તિફલેણ સ્થાજાપણં આચ્છિદમાણે વા વિચ્છિદમાણે વા મગ્નિકાપણં વા સમોદહમાણે તેલિં જીવપપ્પણં કિંચિ આવાહં વા વિવાહં વા હપ્પાપદ્ધિ વચ્છેદં વા કરેદ ? । ણો તિળ્લે સમદ્દે, નો જલ્લુ તત્થ સત્થં સંકમદ્ । ”

[અથ ભદ્રત ! કૂર્મઃ કૂર્માવલિકા ગોધા ગોધાવલિકા વૃવવો વૃવમાવલિકા મનુષ્યો મનુષ્યાવલિકા મહિષો મહિષાવલિકા પતેવાં દ્વિધા વા ત્રિધા વા સદ્વચ્ચેયધાડિ છિન્નાનાં ચાન્યન્તરાણિ તાન્યપિ તેમોવમ્પદેશો સ્પૃશાણિ । હન્ત સ્પૃશાણિ । પુરુષે ભદ્રત ! તાન્યન્તરાણિ હસ્તેન વા પાદેન વાડકુગુલિકયા વા શલાકયા વા કાષ્ઠેન વા છુદ્ધકાષ્ઠેન વા આમૃશન વા સંમૃશન વા આલિહન વા વિલિહન વાડમ્યન્તરેણ વા તીક્ષ્ણેન શસ્ત્રજાતેન આચ્છિદન વા વિચ્છિદન વાડમ્નિકાયેન વા સમુપદહન તેવાં જીવમ્પદેશાનાં કિંચિદ્ આવાધાં વા વ્યાવાધાં ચોત્પાદયતિ હચ્છેદં વા કરોતિ ? । ન સોડયઃ સમર્થઃ, ન જલ્લુ તત્થ શસ્ત્રં સદ્ધકામ્યતિ ।]

અર્થાત્ હે ભગવન્ ! કાચનો, કાચગાની શ્રેણી, ગોધા (ઘે), ગોધાની શ્રેણી, મનુષ્ય, મનુષ્યની શ્રેણી, મહિષ (પાડો), મહિષની શ્રેણી-એ બધાના જે, ત્રણ કે સંખ્યાતા ખંડ કયાં હોય તો તેમની વચ્ચેનો ભાગ થું જીવ-પ્રદેશથી સ્પૃષ્ટ (સ્પર્શયિતો) હોય ? હે ગૌતમ ! હા, સ્પૃષ્ટ હોય. હે ભગવન્ ! કોઇ પુરુષ (તે કાચગા વગેરેના ખંડોના) વચ્ચેના ભાગને દાઘથી, પગથી, આંગળીથી, સળીથી, લાકડાથી અને નાના લાકડાથી સ્પર્શ કરતો, વિશેષ સ્પર્શ કરતો, તેવું થોડું વિશેષ આકર્ષણ કરતો અથવા તેને કોઇ ખણી તીક્ષ્ણ શસ્ત્રના સમુદાયથી છેદતો, વિશેષ છેદતો, અગ્નિ વડે બાળતો, તે જીવ-પ્રદેશોને અશ્વ કે અધિક પીડા ઉત્પન્ન કરે કે તેનાં કોઇ અવયવોનું છેદન કરે ? હે ગૌતમ ! એ અર્થે મધ્યર્થ નથી, કેમકે જીવ-પ્રદેશો ઉપર શસ્ત્ર અસર કરવું નથી.

કાલથી એ શાશ્વત છે—અનાદિ અનંત છે, ભાવે કરીને વર્ણુ, રૂપ, રસ, ગન્ધ અને સ્પર્શથી રહિત છે, આકૃતિથી એ વળાકાર છે અને ગતિમાં અહાયક થવું એ એનો ધર્મ છે—શુણ્ય છે. અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ અને આકૃતિની ખાળતમાં તો ધર્માસ્તિકાયનો ભેદીકાર છે; પરંતુ ધર્મમાં તે એનાથી બુદ્ધો પડે છે, કેમકે સ્થિતિ કરવામાં સાહાય્ય કરવી એ એનો ધર્મ છે. આકાશ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ એક છે, પરંતુ ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયના અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વની અપેક્ષાએ લોકાકાશ અને અલોકાકાશ એમ એ બે પ્રકારનું છે. આકાશ ક્ષેત્રથી લોકાલોક પ્રમાણવાળું હોવાથી અનંત છે, પરંતુ લોકાકાશની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ક્ષેત્રવાળું છે. કાલની વિવિધતા વડે તે શાશ્વત છે. ભાવથી એ રૂપાદિકથી રહિત છે. અવગાહના—પદાર્થને અવકાશ આપવો એ એનો ધર્મ છે. લોકાકાશનો આકાર સુપ્રતિષ્ઠિત સરખો છે, જ્યારે અલોકાકાશનો આકાર પોકળ ગોળા જેવો છે, કેમકે એમાં લોકાકાશ જેટલી તેમાં પોલાણ છે. બુદ્ધો ભગવતી (શ. ૧૧, ઉ. ૧૦, સ. ૧૪૨૦) તેમજ લોકપ્રકાશ (સ. ૨, શ્લો. ૨૬).

જીવાસ્તિકાય દ્રવ્યથી અનંત છે. એક જીવ આશ્રીને જઘન્યથી અંશુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ જેટલું અને ઉત્કૃષ્ટથી સમગ્ર લોકકાશ જેવડું એનું ક્ષેત્ર છે. સમગ્ર જીવ આશ્રીને એનું ક્ષેત્ર સંપૂર્ણ લોકાકાશ છે. કાલથી એ શાશ્વત છે. ભાવથી વર્ણાદિ રહિત, શુણ્યથી જ્ઞાનદર્શનાદિ સહિત અને આકૃતિથી દેહાકાર અથવા કેવલિ-સચ્ચિદાનંદની અપેક્ષા એ લોક જેવો છે.

પુણ્યલની દ્રવ્યની દૃષ્ટિએ વિવક્ષા કરીએ તો તે અનંત દ્રવ્યાત્મક છે, કેમકે આ સંસારમાં અનેક પુણ્યલો છે. આ પુણ્યલોનો લોકાકાશમાં જ સફસાવ હોવાથી તેનું લોકાકાશ જેટલું ક્ષેત્ર છે. કાલથી તે શાશ્વત છે. ભાવની અપેક્ષાએ તે વર્ણાદિકથી—રૂપ, રસ, ગન્ધ અને સ્પર્શથી મુક્ત છે. શુણ્યથી તે શ્વેતરૂપ શુણ્યથી મુક્ત છે, કેમકે છ દ્રવ્યોમાં કોઈનું પણ શ્વેતરૂપ શ્વેતરૂપ હોય તો તે પુણ્યલનું જ છે. અથવા પૂરણ-મલન એ એનો સ્વભાવ છે. આકૃતિથી તે દીર્ઘ, ત્રિકોણ, ચતુરસ્ર, વર્તુલ અને પરિમંડળ જેવો છે અર્થાત એની આકૃતિઓ વિવિધ ભાતની છે.

કાલ દ્રવ્યથી એક, ક્ષેત્રથી અઢી દ્વીપ પ્રમાણ, કાલથી અનાદિ અનંત, ભાવથી વર્ણાદિકથી રહિત, શુણ્યથી જ્ઞાનનાદિ લક્ષણથી લક્ષિત અને આકૃતિથી અવકાશ છે, કેમકે એ ઔપચારિક દ્રવ્ય હોવાથી એનો અશુદ્ધ આકાર છે એમ કહી શકાય તેમ નથી.

અર્થાત એ ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય વિષુ-સંખ્યાત દોષ તો જીવ અને પુણ્યલોનો સર્વત્ર સંસાર પાપ અને તેમ જ્ઞાનાં અનેક જેવું કંઈ રહે નહિ. અને એ દોકોનું તો અર્થેને છાંડ નથી, તેથી સમગ્ર લોકાકાશને વ્યાપ્ત કરીને ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય રહેવા છે. અને આ પ્રમાણે આ જાને દ્રવ્યે અવિષ્ણુ દોષથી ભોક્ષ સિદ્ધ થાય છે.

૧ આ ગ્લો એ ઉલ્લેખ:—

“ મહોદય જં મેતે ! દિસંદિવ વસતે ? મોવમા ! મુષિરમોલ્લસંદિવ વસતે । ”

[મહોદયો મદન ! દિવસંસ્થાનઃ પ્રાપ્તઃ ? મોવમા ! મુષિરમોલ્લસંસ્થાનઃ પ્રાપ્તઃ ।]

૨ આનિતું બીજું નામ ‘ સંસ્થાન ’ છે. એના પાંચ પ્રકારનું અર્થ આ ઉલ્લેખમાં આપ્યો ઉપર વિચારો

જીવાદિથી થતો ઉપકાર—

જીવ એક એકના ઉપર સ્વામી, સેવક ઇત્યાદિરૂપે ઉપકાર કરે છે, પરંતુ અજીવ ઉપર એ કશો ઉપકાર કરતો નથી. તે કેઈ પણ અજીવ-દ્રવ્યના કામમાં આવતો નથી, જ્યારે પાંચે અજીવ દ્રવ્યો જીવના ઉપયોગમાં આવે છે એટલે તેઓ તો જીવના ઉપકારી છે.

ધર્માસ્તિકાય જીવ અને પુદ્ગલોના ઉપર તેમને ગતિ કરવામાં સહાયક બની ઉપકાર કરે છે, જ્યારે અધર્માસ્તિકાય તેમને સ્થિતિ કરવામાં મદદગાર બની ઉપકાર કરે છે.

આકાશ જીવ, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને પુદ્ગલોને અવગાહના દ્વારા ઉપકૃત કરે છે.

પુદ્ગલ એ પોતાના પરિણામરૂપ શરીર, લાખા, મન, પ્રાણ, અપાન, સુખ, દુઃખ, જીવન અને મરણ દ્વારા જીવ ઉપર ઉપકાર કરે છે.

કાલ એ વર્તના, પરિણામ, ક્રિયા, પરત્વ અને અપરત્વ દ્વારા જીવાદિ ઉપર ઉપકાર કરે છે.

આ ઉપરથી આપણે પ્રત્યેક દ્રવ્યનું શું શું કાર્ય છે તે જાણી શકીએ છીએ. જેમકે જગત્-માં ગતિશીલ અને ગતિપૂર્વક સ્થિતિશીલ એવા જીવ અને અજીવ એવા બે જ પદાર્થો છે તેની ગતિ અને સ્થિતિમાં અનુક્રમે નિમિત્ત થયું એ ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયનું કાર્ય છે. ધર્મ, અધર્મ, જીવ અને પુદ્ગલ એ ચારેને પોતાનામાં સ્થાન આપવું—અવકાશ આપવામાં નિમિત્ત થયું એ આકાશનું કાર્ય છે (જ્યારે અવકાશ મેળવવો એ ધર્માદિનું કાર્ય છે). શરીર, વાણી વગેરે અનેક પૌદ્ગલિક કાર્યો પૈકી કેટલાંક એવા છે કે જે દ્વારા જીવના ઉપર અનુગ્રહ થાય છે કે તેનો નિગ્રહ થાય છે. જેકે વર્તના વગેરે કાર્યો યથાસંભવ ધર્માસ્તિકાયાદિનાં છે, છતાં પણ એ સર્વમાં નિમિત્ત થવાનું કાર્ય કાલનું છે એટલે વર્તનાદિનું કાલના ઉપકાર તરીકે અત્ર સૂચન કરાયું છે.

આ પ્રમાણે જ્યારે પ્રત્યેક દ્રવ્યનું કાર્ય પ્રતિનિયત અને વિશિષ્ટ છે તો તે તે કાર્ય દ્વારા પણ તે તે દ્રવ્યનું લક્ષણ દર્શાવી શકાય છે. તત્ત્વાર્થ (અ. ૫, સૂ. ૧૭-૨૨)માં આ ભાગે શ્રદ્ધા કરાયો છે, એ હકીકત એનાં નીચે મુજબનાં સૂત્રો કહી આપે છે:—

“ ગતિસ્થિત્યુપગ્રહો ધર્માધર્મયોરુપકારઃ । આકાશસ્પાવગાહઃ । શરીર-
ધાત્મનઃપ્રાણાવાનાઃ પુદ્ગલાનામ્ । સુલ્લટુઃસ્વજીવિતમરણોપગ્રહાશ્ચ । પરસ્પરોપગ્રહો
જીવાનામ્ । વર્તના પરિણામઃ ક્રિયા પરત્વાપરત્વે ચ કાલસ્ય । ”

હજી આપણે ધર્માસ્તિકાયાદિ પરત્વે વિશેષ વિચાર કરીએ તે પૂર્વે પુદ્ગલાદિનાં કાર્યોનું સ્વરૂપ જોઇ લઇએ. તેમાં શરીર અને મન સંબંધી ઘણું ખડું કહેવાઇ ગયું છે. અહીં તો દ્રક્ષ્ય એટલેા નિર્દેશ કરીશું કે ઔદારિકાદિ બધાં શરીર પુદ્ગલનાં બનેલાં છે. કાર્મણ શરીર અતીન્દ્રિય છે તોપણ જેમ જ્ઞાતિના સંબંધથી ધાન્યાદિનો પાક તૈયાર થાય છે તેમ ઔદારિકાદિ મૂર્ત દ્રવ્યના સંબંધથી કાર્મણ શરીર સુખ-દુઃખાદિ નિષાક આપે છે એટલે એ પણ પૌદ્ગલિક જ છે.

લઘિધરૂપ તેમજ ઉપયોગરૂપ ભાવ-મન પુદ્ગલના ઉપર આધાર રાખતું હોવાથી પૌદ્ગલિક છે. જ્ઞાનાવરણ તેમજ વીર્યાન્તરાયના ક્ષયોપશમથી તથા વળી અંગોપાંગ-નામ-કર્મના ઉદય-થી મનોવર્ગણના જે સ્કંધો શુણ્ણ અને દોષનો વિવેક, સ્મરણ ઇત્યાદિ કાર્યમાં અભિમુખ એવા આત્માના સામર્થ્યના ઉત્તેજક અને છે-આત્માને મદદ કરે છે તે 'દ્રવ્ય-મન' છે.

ભાષાના બે પ્રકારે છે:— (૧) ભાવ-ભાષા અને (૨) દ્રવ્ય-ભાષા. વીર્યાન્તરાય, મતિ-જ્ઞાનાવરણ અને શ્રુતજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી તેમજ અંગોપાંગ-નામ-કર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થતી શક્તિ તે 'ભાવ-ભાષા' છે. પુદ્ગલની અપેક્ષા રાખતી હોવાથી એ પૌદ્ગલિક છે. ભાવ-ભાષા-રૂપ શક્તિથી અલંકૃત આત્મા દ્વારા પ્રેરિત થઈને વચનરૂપે પરિણમતા ભાષા-વર્ગણના સ્કંધો 'દ્રવ્ય-ભાષા' છે. આ બે ભાષા પૈકી દ્રવ્ય-ભાષાનું લક્ષણ અંશકાર નીચે મુજબ દર્શાવે છે:—

માપાત્વેનાપાદિતમાપાઽર્હદ્રવ્યસન્તતિરૂપત્વં માપાયા લક્ષણમ્ ।

(૨૧૧)

અર્થાત્ ભાષારૂપે પરિણત થયેલાં અને ભાષાને યોગ્ય એવાં દ્રવ્યના સમૂહને 'ભાષા' કહેવામાં આવે છે.

ભાષા અને ભાષા-યોગમાં સિન્નતા છે. એ વાત સમજાય તે માટે ભાષા-યોગનું લક્ષણ અંશકાર નીચે મુજબ આપે છે:—

માપાપ્રવર્ત્તકત્વે સતિ જન્તુપ્રયત્નવિશેષરૂપત્વં માપાયોગસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૧૨)

અર્થાત્ ભાષાની પ્રવૃત્તિ કરાવનારા જીવના વ્યાપારને 'ભાષા-યોગ' જાણવો.

પ્રાણનું લક્ષણ—

કૌઠ્યપ્રભવોચ્છ્વાસલક્ષણો યો વાયુસ્તદ્રૂપત્વં પ્રાણસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૧૩)

અર્થાત્ કૌઠમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા ઉચ્છ્વાસરૂપ વાયુને 'પ્રાણ' કહેવામાં આવે છે. પ્રાણ એટલે શું તે પૂરેપૂરું સમજાય તે સાથે ઉચ્છ્વાસ એટલે શું તે જોઈ લઈએ.

ઉચ્છ્વાસનું લક્ષણ—

ઉચ્છ્વાસત્વેનાપાદિતા યા દ્રવ્યસન્તતિસ્તસ્યાઃ પુનર્યાપારકરણ-શીલત્વમુચ્છ્વાસસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૧૪)

અર્થાત્ ઉચ્છ્વાસરૂપે પરિણત થયેલાં દ્રવ્યના સમૂહ દ્વારા જે શ્વાસ લેવા રૂપ વ્યાપાર કરવામાં આવે છે તે 'ઉચ્છ્વાસ' કહેવાય છે.

અપાનનું લક્ષણ—

**અન્તઃક્રિયામાણો યો બાહ્યવાયુસ્તસ્ય પુનર્નિઃશ્વાસરૂપત્વમપાન-
સ્ય લક્ષણમ્ । (૨૧૫)**

અર્થાત્ જે અંદર લઈ જવાયેલો બહારનો વાયુ નિઃશ્વાસરૂપે પાછો કઢાય છે તે વાયુ ‘અપાન’ કહેવાય છે.

ભાષા અને મનની પેઠે પ્રાણ અને અપાનનો વ્યાઘાત અને અભિભવ થાય છે. આથી શરીરની જેમ આ ચારે પૌદ્ગલિક છે.

સુખનું લક્ષણ—

સાતવેદનીયોદયાદાત્મનઃ પ્રસન્નતાનુરૂપત્વં સુખસ્ય લક્ષણમ્ ।

(૨૧૬)

અર્થાત્ સાતવેદનીય કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતા આત્માના પ્રસન્નતારૂપ પરિણામને ‘સુખ’ કહેવામાં આવે છે. અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે આ કંઈ વાસ્તવિક-સુકૃતિના સુખનું લક્ષણ નથી, પરંતુ આ તો ઔપચારિક-સાંસારિક સુખની વ્યાખ્યા છે. અત્ર સાતવેદનીય કર્મ એ અંતરંગ કારણ છે, જ્યારે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર વગેરે બાહ્ય કારણ છે.

દુઃખનું લક્ષણ—

અસાતવેદનીયોદયાદાત્મનઃ સદ્ગ્લેશરૂપત્વં દુઃખસ્ય લક્ષણમ્ ।

(૨૧૭)

અર્થાત્ અસાતવેદનીય કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતા આત્માના સંકલેશરૂપ પરિણામને ‘દુઃખ’ સંબોધવામાં આવે છે. અત્ર અસાતવેદનીય એ અંતરંગ કારણ છે, જ્યારે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર ઇત્યાદિ બાહ્ય કારણ છે.

અપિતનું લક્ષણ—

આયુર્નામકર્મોદયાત્ પ્રાણસ્યાવ્યુપરમરૂપત્વં જીવિતસ્ય લક્ષણમ્ ।

(૨૧૮)

અર્થાત્ આયુષ્ય-નામકર્મના ઉદયથી (કેહધારી) આત્માની સાથે જે પ્રાણનો (અને અપાનનો) સંબંધ ચાલુ રહે છે તે સંબંધ ‘અપિત’ તરીકે ઓળખાય છે.

મરણનું લક્ષણ—

**આયુર્નામકર્મોચ્છેદાત્ પ્રાણસ્ય વ્યુપરમરૂપત્વં મરણસ્ય લક્ષ-
ણમ્ । (૨૧૯)**

**જીવપરિણામપ્રયુક્તશરીરાહારવર્ણગન્ધરસસંસ્થાનવિષયકત્વં પ્રયોગ-
ગતેર્લક્ષણમ્ । (૨૨૩)**

અર્થાત્ જીવના પરિણામથી પ્રેરિત એવાં શરીર, આહાર, વર્ણ, ગંધ, રસ અને સંસ્થાન (આકૃતિ) દ્વારા કરાતી ગતિ તે 'પ્રયોગ-ગતિ' બાબતી. અર્થાત્ પરના પ્રયત્ન દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલી ગતિ તે 'પ્રયોગ-ગતિ' છે.

વિશ્વસા-અતિનું લક્ષણ—

**અન્નેન્દ્રધનુઃપરિવેપાદિરૂપવિચિત્રસંસ્થાનવિષયકત્વં વિશ્વસાગતે-
ર્લક્ષણમ્ । (૨૨૪)**

અર્થાત્ વાહણાં, ઇન્દ્ર-ધનુષ્ય આદિકની વિચિત્ર આકૃતિ સાથે સંબંધ ધરાવનારી ગતિ તે 'વિશ્વસા-ગતિ' બાબતી અર્થાત્ સ્વભાવે ઉત્પન્ન થયેલી ગતિ તે 'વિશ્વસા-ગતિ' છે.

મિશ્ર-અતિનું લક્ષણ—

**પ્રયોગવિશ્વસાભ્યા જીવપ્રયોગસહચરિતાચેતનદ્રવ્યપરિણામકુન્ન-
સ્તન્માદિવિષયકત્વં મિશ્રગતેર્લક્ષણમ્ । (૨૨૫)**

અર્થાત્ પ્રયોગ અને વિશ્વસા એ ઉભય દ્વારા જીવના વ્યાપારની સહાયતાથી અથવા સ્વભાવથી અચેતન દ્રવ્યના પરિણામરૂપ જે કુન્ન, સ્તન્મ વગેરે પરત્વેની ગતિ છે તે 'મિશ્ર-ગતિ' બાબતી.

ગતિનું દિગ્દર્શન—

ગતિ કહો કે ગમન કહો કે પ્રાપ્તિ કહો તે એક જ છે. આના દેશાંતર અને પર્યાયાંતર આશ્રીને બે ભેદો છે. જેમકે હું સુખપ્રથી સુરત ગયો એ દેશાંતરવિષયક ગતિ છે, બ્યારે મને કોઇ ચડયો એ પર્યાયાંતરવિષયક ગતિ છે. આ લૌકિક ઉદાહરણો થયાં. આ સંબંધમાં લોકાંતર ઉદાહરણો અનુક્રમે એ છ કે પરમાત્મ એક સમયમાં લોકના એક છોડાથી બીજે છોડે જાય છે; અને આત્મા વિવિધ અધ્યવસાયો પ્રાપ્ત કરે છે. ગતિ-શબ્દનો પ્રયોગ કેટલી રીતે થાય છે તેના ઉત્તર-તરીકે (૧) પ્રયોગ-ગતિ, (૨) તત-ગતિ, (૩) અંધન-છેદન-ગતિ, (૪) ઉપપાત-ગતિ અને (૫) વિહાયો-ગતિ એમ ગતિના પાંચ ભેદો પ્રજ્ઞાપના (પ. ૧૬)ના ૨૦૫મા મૂત્રમાં બતાવાયા છે. તેમાં પંદર પ્રકારના પ્રયોગ વડે મન વગેરેના પુદ્ગલોની ગતિ તે 'પ્રયોગ-ગતિ' બાબતી. આ દેશાંતર પ્રાપ્તિરૂપ ગતિ સમજવી, કેમકે જીવ વડે વ્યાપાર કરા-

૧ સન્ન, અસન્ન, સત્પ્રજ્ઞા અને અસત્પ્રજ્ઞા એ ચૌ જનન મનના અને એ ચાર જનનના વચનના પ્રયોગો એમ આઠ વ્યાપારો અને ઔદાગિક, ઔદારિક-મિશ્ર, વૈદિક, વૈદિક-મિશ્ર, આદારક, આદારક-મિશ્ર અને કાર્યજ એમ કાપના સાત પ્રયોગો એમ કુલે પંદર છે.

ચેલા સત્ય મન વગેરે પુદ્ગલોનું યથાયોગ અદ્ય કે બહુ દેશાંતરગમન થાય છે. 'તત' એટલે 'વિસ્તીર્ણ'. જે ગ્રામ કે સન્નિવેશ જ્યાં માટે કેઈ એક વ્યક્તિ નીકળી હોય તે જ્યાં સુધી ત્યાં ન પહોંચે ત્યાં સુધીની વચ્ચેમાંની માર્ગમાં એકેકે પગલું માંડવા (પાદન્યાસ) પૂર્વકની તેની ગતિ 'તત-ગતિ' છે. આ પણ દેશાંતર પ્રાપ્તિરૂપ છે એટલું જ નહિ કિન્તુ એના પ્રયોગ-ગતિમાં અંતર્ભાવ પણ થઈ શકે છે; કેમકે પાદન્યાસ એ શરીરજન્ય પ્રયોગ છે. બંધનના છેદનથી ઉદ્ભવતી ગતિ તે 'બંધન-છેદન-ગતિ' જાણવી. જીવે ત્યજી દીધેલા શરીર આશ્રીને અથવા તેા શરીરથી વિચ્યુત થયેલા જીવ આશ્રીને આ સમજવી; કિન્તુ કોયના સંબંધના વિચ્છેદથી જે એરંડાના બીજની ગતિ થાય છે તે ન સમજવી, કેમકે તે-તો વિદ્યાયોગતિનો એક ભેદ છે. 'ઉપપાત' એટલે 'પ્રાદર્ભાવ'. ક્ષેત્ર, ભવ અને નોભવની અપેક્ષાએ એના ત્રણ પ્રકારો પડે છે. તેમાં ક્ષેત્રથી આકાશ સમજવું કે 'ન્યાસ' નારકાદિ જીવો, સિદ્ધો તેમજ પુદ્ગલો રહે છે. ભવ એટલે કર્મજન્ય સંસાર સમજવો. નોભવથી કર્મના સંયોગથી રહિત પદાર્થ એટલે સિદ્ધ કે પુદ્ગલ સમજવા. આકાશ દ્વારા ગતિ તે 'વિદ્યાયો-ગતિ' છે, એના ઉપાધિની અપેક્ષાએ સત્તર પ્રકારો પડે છે. એનાં નામ અને સ્વરૂપ નીચે મુજબ છે:—

(૧) સ્પૃશ્ફ-ગતિ. એક પરમાણુ બીજા પરમાણુને સ્પર્શ કરતો-એની સાથે સંબંધના અનુભવ કરતો ગતિ કહે તે 'સ્પૃશ્ફ-ગતિ' છે. આનાથી વિપરીત ગતિ તે (૨) 'અસ્પૃશ્ફ-ગતિ' કહેવાય છે. આ પ્રમાણે પ્રજ્ઞાપના-વૃત્તિમાં ઉલ્લેખ છે. સ્થાનાંગ-વૃત્તિ પ્રમાણે તેા પ્રયત્ન-વિશેષ દ્વારા ક્ષેત્ર-અદેશોના સ્પર્શ પૂર્વકની ગતિ તે 'સ્પૃશ્ફ-ગતિ' છે, ન્યારે એથી વિપરીત તે 'અસ્પૃશ્ફ-ગતિ' છે. આવી ગતિ હરમ્યાન એક પરમાણુ પરસ્પર સંબંધના અનુભવ કર્યા બિના ગતિ કહે છે. એક સમયમાં હોકના એક છેડાથી બીજે છેડે જનારા પરમાણુની ગતિ આવી છે. (૩) ઉપ-સંપદમાન ગતિ. અન્યનો આશ્રય લઈને કરાતી ગતિનું આ નામ છે. દાખલા તરીકે ધન સાથે વાહના અવલંબન પૂર્વકનો શ્રીધર્મધાપત્નરિનો વિહાર.^૧ આનાથી વિપરીત લક્ષણવાળી ગતિ (૪) 'અનુપસંપદમાન' કહેવાય છે. (૫) પુદ્ગલ-ગતિ. એક સમયમાં ઔઠ રાજલોક સુધી જે પુદ્ગલની ગતિ થાય છે તે 'પુદ્ગલ-ગતિ' છે. (૬) મંદુક-ગતિ. દેડકાની માફક ફૂટતા ફૂટતા જવું તે 'મંદુક-ગતિ' છે. (૭) નાવ-ગતિ. યોદી નદીઓમાં વહાણ જેમ ચાલે છે તેમ ગતિ કરવી તે 'નાવ-ગતિ' છે. (૮) નય-ગતિ. નૈગમાદિ સાત નયોની પોતપોતાના મતની પુષ્ટિ અથવા પરસ્પર સાપેક્ષ એવા સર્વ નયો દ્વારા પ્રમાણથી અગાધિત વસ્તુની વ્યવસ્થા તે 'નય-ગતિ' છે. (૯) છાયા-ગતિ. ઘોડો, હાથી, નર, કિત્તર, મહોરગ, ગંધર્વ, વૃષભ, રથ, છત્ર વગેરેની છાયાને અનુસરીને કે તેના આધાર-પૂર્વક ગમન કરવું તે 'છાયા-ગતિ' છે. (૧૦) છાયાનુપાત-ગતિ. છાયા-પડછાયા પુરુષને અનુસરે છે, નહિ કે પુરુષ તેને. એટલે કે છાયાની આવી ગતિ તે 'છાયાનુપાત-ગતિ' છે. (૧૧) લેશ્યા-ગતિ. તિયંચાદિ જીવોની નીલાદિ લેશ્યાનાં દ્રવ્યો મળતાં કૃષ્ણાદિ લેશ્યાનું તદ્રૂપ પરિણમન તે 'લેશ્યા-ગતિ' છે. (૧૨) લેશ્યાનુપાત ગતિ. જે લેશ્યાનાં દ્રવ્યોના ગ્રહણ પૂર્વક જીવ મરે છે, તે જ લેશ્યા સહિત તે ઉત્પન્ન થાય છે.^૨ આ પ્રમાણે લેશ્યાના અનુસરણ

૧ જુઓ શ્રીઅમરચન્દ્રચરિત્ર પદ્યાનંદ મહાકાવ્ય (સ ૨, શ્લો. ૧૭-૨૬૨)ની મંદીપ આદિતિ (પ ૧૫-૩૬).

૨ સરખાવો પ્રજ્ઞાપનાના ૧૦૫ માં સુત્રગત નિમ્ન-સિખિત ઉક્તેષઃ—

“ જલેસાઈં વઘવાઈં પરિયાહસા કાલ કરેઈ તલેસેસુ ડવવજ્ઞાનિ । ”

[યલેશ્યાનિ દ્રવ્યાણિ પર્યાદાય (ઝોયઃ) જાલં કરોતિ તલેશ્યેવજ્ઞાયતે ।]

અર્થાત્ સમય, આવલિકા, મુદ્દત, દિવસ, પખવાડિયું, મહિનો, વર્ષ, પદ્યોપમ, સાગ-
રોપમ, ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી (તેમજ કાલ-ચક્ર) એ સર્વ વ્યાવહારિક કાલ છે.
સમય પરત્વે તો પરમા પૃથ્કમાં આપણે વિચાર કરી ગયા છીએ. છતાં અહીં એના સંબંધમાં
એટલું ઉમેરીશું કે કોઈ સચક્રત યુવક પોતાના સંપૂર્ણ સામર્થ્ય વડે ભાલાની તીવ્ર અણી વડે
કમળનાં સો પત્રોને ભેદે તો ઉપલબ્ધ દૃષ્ટિએ એમ લાગે કે એક સામટાં બધાં પત્રો તેણે
વીંધ્યાં, પરંતુ વારતવિક રીતે એક પત્રને ભેદીને ભાલાની અણી દ્વારા બીજું પત્ર તે ભેદે
તેટલામાં અસંખ્યાત સમયો પસાર થઈ જાય છે. આ સંબંધમાં બીજું જીર્ણ વસ્તુ ઉદાહરણ
આપી શકાય છે. જેમકે એક તદ્દન જીર્ણ શીર્ષ વસ્ત્રને કાંકતી વેળા તે બટ કાટી ગયું એવી
સામાન્ય માન્યતા છે, પરંતુ ખરી રીતે તો એકેક તાંતણાને તૂટતાં અસંખ્યાત સમયો વીતી
જાય છે. વિશેષ શું કહેવું ? આંખનો એક પલકારો થાય એટલામાં પણ અસંખ્યાત
સમયો પસાર થઈ જાય છે. વળી સર્વજ્ઞો સંમયના સ્વરૂપના બહુકાર હોવા છતાં તેનો નિર્દેશ
કરવા અસમર્થ છે, કેમકે આટલો વખત તે સમય કહેવાય એટલું તેઓ કહે તેટલામાં પણ
અસંખ્ય સમયો પસાર થઈ જાય. આ ઉપરથી સમય કેટલો સૂક્ષ્મતમ છે તે સમજાવું હશે.

તાત્ત્વિક દૃષ્ટિ અનુસાર જે સમયની વ્યાખ્યા તત્ત્વાર્થ (અ. ૪, સૂ. ૧૫)ના ભાષ્ય
(પૃ. ૨૬૨)માં નીચે મુજબ મળી આવે છે તે મનનીય છે:—

“ પરમસૂક્ષ્મક્રિયસ્ય સર્વજઘન્યગતિપરિણતસ્ય પરમાણોઃ સ્વાવગાહનક્ષેત્ર-
વ્યતિક્રમકાલઃ સમયઃ ક્ષણિક્યતે પરમદુરધિગમોઽનિર્દેશ્યઃ । ”

અસંખ્ય સમયો મળીને એક આવલિકા થાય છે. ૧, ૬૭, ૭૭, ૨૧૬ આવલિકા મળીને
એક ચંદ્ર-મુદ્દત થાય છે. આથી મુદ્દતના સંબંધમાં એ વાતનો ઉલ્લેખ કરવો પ્રસ્તુત સમ-
જાય છે કે એના બે પ્રકાર છે:— (૧) ચંદ્ર મુદ્દત અને (૨) સૂર્ય-મુદ્દત. આ પ્રમાણે
મુદ્દતના બે પ્રકાર પડે તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કશું નથી, કેમકે વ્યાવહારિક કાલની ગણના
સૂર્ય અને ચંદ્રની ગતિને આધારી છે. ૧૩૬ ચંદ્ર-મુદ્દત મળીને એક સૂર્ય-મુદ્દત થાય છે
અને ૩૦ ચંદ્ર-મુદ્દત મળીને એક સૂર્યદિવસ થાય છે. આ ત્રીસ મુદ્દતોનાં જુદાં જુદાં નામો
છે અને સૂર્યોદયથી માંડીને તે નીચે મુજબ છે:—

(૧) રુદ્ર, (૨) શ્રેયસૂ, (૩) મિત્ર, (૪) વાયુ, (૫) સુપીત, (૬) અભિચંદ્ર, (૭) માહેન્દ્ર,
(૮) બલવાન, (૯) પદ્મ, (૧૦) બહુસત્યક, (૧૧) ઐશાન, (૧૨) તસ્ય, (૧૩) ભાવિતાત્મન,
(૧૪) વૈશવણ, (૧૫) વારુણ, (૧૬) આનંદ, (૧૭) વિજય, (૧૮) વિશ્વસેનક, (૧૯) પ્રાણપત્ય,
(૨૦) ઉપશમ, (૨૧) ગંધર્વ, (૨૨) અગ્નિવૈશ્યક, (૨૩) ચતુષ્પદ, (૨૪) આતપવાન, (૨૫)
અમર, (૨૬) અરુણવાન, (૨૭) ભૌમ, (૨૮) ઋષભ, (૨૯) સર્વાર્થ અને (૩૦) રાક્ષસ.

સૂર્યમુદ્દતનો વ્યવહાર જગતમાં પ્રચલિત નથી. લૌકિક તેમજ લોકોત્તર ગણનામાં પણ
પ્રચલિત વ્યવહાર તો ચંદ્રમુદ્દતનો જ છે. મુદ્દતની પેઠે દિવસના પણ બે પ્રકાર છે:— (૧)
સૂર્ય-દિવસ અને (૨) ચંદ્ર-દિવસ. સૂર્ય-દિવસનું બીજું નામ ‘ અહોરાત્ર ’ છે અને તે

૩૦ ચંદ્રમુહૂર્ત યાને ૬૦' ધરી જેટલો છે. ચંદ્ર-દિવસનું બીજું નામ 'તિથિ' છે અને તે ૨૬૩૬ ચંદ્રમુહૂર્ત જેટલી છે. તિથિનો આધાર ચંદ્રના ક્ષય અને ઝોની વૃદ્ધિ ઉપર રહેલો છે. અમુક સ્થાનમાં સૂર્યનું પ્રથમ દર્શન તે 'ઉદય' છે અને તેનું અદર્શન તે 'અસ્ત' છે. સૂર્યના ઉદયથી તે અસ્ત સુધીની તેની ક્રિયાથી દિવસનો વ્યવહાર કરાય છે, જ્યારે ઝોના અસ્તથી તે ઉદય સુધીની ક્રિયાથી રાત્રિનો વ્યવહાર કરાય છે. દિન-રાત્રિનો ત્રીસમો ભાગ તે મુહૂર્ત છે. અને પંદર દિન-રાત્રિ એ 'પક્ષ' યાને 'પખવાડિયું' કહેવાય છે. એક પખવાડિયામાં સૂર્ય સંબંધી ૧૫ દિન અને ૧૫ રાત્રિ આવે છે. તેમાં પંદર દિનનાં નામો જન્મદ્વીપપ્રગ્લભિ (સ. ૧૫૨) મા નીચે મુજબ આપેલાં છે:—

(૧) પૂર્વાંગ, (૨) સિદ્ધમનોરમ, (૩) મનોહર, (૪) યશોભદ્ર, (૫) યશોધર, (૬) સર્વકામસમૃદ્ધ, (૭) ઇન્દ્રમૂર્ધાભિષેક, (૮) સૌમનસ, (૯) ધનંજય, (૧૦) અર્થસિદ્ધ, (૧૧) અભિજાત, (૧૨) અત્યશન, (૧૩) શતંજય, (૧૪) અગ્નિવેશ્મ અને (૧૫) ઉપશમ.

જેમ આ ચતુષ્પ્રહરાત્રમક દિનના વિવિધ નામો છે તેમ ચતુષ્પ્રહરાત્રમક પંદર રાત્રિનાં નામો નીચે મુજબ છે:—

(૧) ઉત્તમા, (૨) મુનક્ષત્રા, (૩) જ્યેષ્ઠાપત્યા, (૪) યશોધરા, (૫) સૌમનસા, (૬) શ્રીસંભૂતા, (૭) વિજયા, (૮) વૈજયંતી, (૯) જયંતી, (૧૦) અપરાજિતા, (૧૧) ઇન્દ્રા, (૧૨) સમાહારા, (૧૩) તેજા, (૧૪) અતિતેજા અને (૧૫) દેવાનંદા. દેવાનંદાનું બીજું નામ 'નિરતિ' પણ છે.

આ પ્રમાણે આપણે સૂર્ય-દિન અને સૂર્ય-રાત્રિનાં નામોનો ઉલ્લેખ કર્યો. હવે દિન-તિથિ અને રાત્રિ-તિથિના નામો જોઈ લઈએ. તેમાં દિન-તિથિનાં નામો નીચે મુજબ છે:—

(૧) નંદા, (૨) ભદ્રા, (૩) જયા, (૪) યુવ્વહા અને પૂર્ણા.

રાત્રિ-તિથિનાં નામો અનુક્રમે (૧) ઉગ્રવતી, (૨) લોગવતી, (૩) યશોમતી, (૪) સર્વસિદ્ધા અને (૫) મુક્તનામા છે.

અત્ર કોઈ પ્રશ્ન કરે કે દિન-તિથિ અને રાત્રિ-તિથિની સંખ્યા તો પંદર પંદરની છે છતાં અત્ર પાંચ પાંચ નામો જ કેમ આપ્યા છે તો તેના ઉત્તર એ છે કે એકમને દિવસે જે તિથિ છે એ જ નામવાળી તિથિ છઠને દિવસે તેમજ અગ્યારસને દિવસે પણ છે એટલે કે એકના એક નામવાળી તિથિ પખવાડિયામાં ત્રણ ત્રણ છે. ૨૫૯૮ શબ્દોમાં કહીએ તો એકમ, છઠ અને અગ્યારસને દિવસે દિન-તિથિ 'નંદા' અને રાત્રિ તિથિ 'ઉગ્રવતી' બહુવી. એ પ્રમાણે પાંચ પાંચ દિવસને અંતરે તેની તે તિથિ સમજવી.

૧-૩ જ્યોતિષકર ઠંકની શ્રીમદ્વચગિરિચરિત્ર જ્ઞાતા ૬૦ મા પત્રમાં આને બદલે 'સર્વકામસમૃદ્ધ', 'અગ્નિવેશ્મ' અને 'સૌમનસી' એ નામ છે.

૪ આનું બીજું નામ 'રિજા' પણ છે

પંદર અહોરાત્રનું એક 'સૂર્ય-પક્ષ' કહેવાય છે, જ્યારે પંદર તિથિઓનું એક 'ચંદ્ર-પક્ષ' કહેવાય છે, પરંતુ લોક-વ્યવહાર પ્રમાણે પખવાડિયાથી ચંદ્ર-પક્ષ સમજવામાં આવે છે. ^૧અહુલ પક્ષ અને ^૨શુક્લ પક્ષ એમ બે પક્ષો છે.

પાંચ પ્રકારના મહિના—

બે પક્ષ મળીને એક માસ યાને મહિનો થાય છે અને તેના પાંચ પ્રકારો છે:—(૧) ૩૦ અહોરાત્રનો એક સાવનમાસ, ઋતુમાસ યાને કર્મમાસ; (૨) ૩૦ા અહોરાત્રનો એક સૂર્યમાસ; (૩) ૨૯૩૬ અહોરાત્રનો યાને ૩૦ તિથિનો એક ચાંદ્રમાસ; (૪) ૨૭૬૬ અહોરાત્રનો એક નક્ષત્ર-માસ; અને (૫) ૩૧૨૨ અહોરાત્રનો એક અભિવર્ધિતમાસ. લોક-વ્યવહારમાં ચાંદ્ર-માસ પ્રચલિત છે. છ સૂર્યમાસનું યાને ૧૮૩ અહોરાત્રનું એક 'સૂર્યાયન' થાય છે. તે દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણ એમ બે જાતનું છે. ૧૩૬૬ અહોરાત્રનું એક 'ચંદ્રાયન' થાય છે, પરંતુ લોકમાં સૂર્યાયન વિશેષ પ્રચલિત છે. ૧૦ માસનું એક વર્ષ થાય છે. આનાં નામો લૌકિક અને લોકોત્તર એમ બે પ્રકારનાં છે. તેમાં શ્રાવણ, ભાદ્રપદ, આશ્વિન (આશ્વિન), કાર્તિક, માર્ગશીર્ષ, પૌષ, માઘ, ફાલ્ગુન, ચૈત્ર, વૈશાખ, જ્યેષ્ઠ અને આષાઢ એ લૌકિક નામો છે, જ્યારે અભિનંદિત, પ્રતિષ્ઠિત, વિજય, પ્રીતિવર્ધન, શ્રેયાન્, શિવ, શિશિર, હિમવાન્, વસંત, કુસુમસંભવ, નિદાઘ અને વનવિશેષ એ અનુક્રમે શ્રાવણાદિનાં લોકોત્તર નામો છે. જુઓ જાંબુદ્વીપપ્રસ્થિતિ (સ. ૧૫૨).

વર્ષના પાંચ પ્રકારો—

જેમ માસના પાંચ પ્રકારો પડે છે તેમ પ્રત્યેક માસથી ૧૦૦ શુક્લ એવા વર્ષના પાંચ પ્રકારો છે:—(૧) ૩૬૦ અહોરાત્રનું એક સાવનવર્ષ, ઋતુવર્ષ યાને કર્મવર્ષ (૨) ૩૬૬ અહોરાત્રનું એક સૌરવર્ષ, (૩) ૩૫૪૬ અહોરાત્રનું એક ચાંદ્રવર્ષ, (૪) ૩૨૧૬ અહોરાત્રનું એક નક્ષત્રવર્ષ, અને (૫) ૩૮૩૬ અહોરાત્રનું એક અભિવર્ધિત વર્ષ. અભિવર્ધિત વર્ષમાં તેર ચાંદ્ર-માસ આવે છે.

પાંચ વર્ષ-ચાંદ્ર, ચાંદ્ર, અભિવર્ધિત, ચાંદ્ર અને અભિવર્ધિત નામવાળા એમ પાંચ સંવત્સરો મળીને એક 'યુગ' થાય છે. બધા મળીને આના ૧૮૩૦ અહોરાત્ર એટલે પાંચ સૌરવર્ષ થાય છે. વીસ યુગ મળીને એક વર્ષશત, દશ વર્ષશત મળીને એક વર્ષસહસ્ત્ર અને સો વર્ષસહસ્ત્ર મળીને એક લાખ વર્ષ થાય છે.

૧ અંધકારની બહુલતા હોવાથી આ નામ સાર્થક છે. લોકમાં આને 'કૃષ્ણ પક્ષ' કહેવામાં આવે છે.

૨ ન્યૌત્તનાથી ધવલિત હોવાથી આ નામ ચરિતાર્થ થાય છે.

૩-૪ જ્યોતિષકરંકની ગ્રીકના પદ મા પત્રમાં પ્રતિષ્ઠ અને હેમવાન્ એવા નામો સૂચવાયાં છે, જ્યારે ઉપર આપેલાં નામો જાંબુદ્વીપની ઔશાન્તિયન્દ્રકૃત વૃત્તિ અનુસાર છે.

વર્ણોની સંખ્યાનાં નામો સૂચવાતાં હોવાથી આપણે એનો ઉલ્લેખ કરીશું. એમાં ૮૪ લાખને 'પૂર્વાંગ' સંજ્ઞા આપેલી છે. એવી રીતે ૮૪ લાખ પૂર્વાંગને 'પૂર્વ' કહેવામાં આવે છે. ૮૪ લાખ પૂર્વને 'ત્રુટિતાંગ' નામ આપવામાં આવે છે અને આટલા વર્ણોનું આયુષ્ય આ અવસરિંધ્રીની અપેક્ષાએ પ્રથમ તીર્થંકરે શ્રીજયજયદેવનું હતું એવો જૈન શાસ્ત્રમાં ઉલ્લેખ છે. ૮૪ લાખ ત્રુટિતાંગ મળીને એક 'ત્રુટિત' થાય છે. એ પ્રમાણે નીચે મુજબની મંખ્યા એક એકથી ૮૪ લાખ સુધી છે:

ત્રુટિત, અડઠાંગ, અડઠ, અવવાંગ, અવવ, ફૂંકાંગ, ફૂંક, ઉત્પંડાંગ, ઉત્પંડ, પેંડાંગ, પંડ, નલિનાંગ, નલિન, અર્થાનિપૂરાંગ, અર્થાનિપૂર, અયુતાંગ, અયુત, નયુતાંગ, નયુત, પ્રયુતાંગ, પ્રયુત, ચૂલિકાંગ, ચૂલિકા, શીર્ષપ્રહેલિકાંગ, અને શીર્ષપ્રહેલિકા.

આ પ્રમાણેનાં નામો જ'બ્દીપ્રમસિન્ધિ (સૂ. ૧૮)માં આપેલાં છે. પૂર્વધર વાલ્મ્યે પ્રાચીનતર આચાર્યકૃત જ્યોતિષકરેડેકે પ્રમાણે તેા પૂર્વ, લતાંગ, લતા, મહાલતાંગ, મહાલતા, નલિનાંગ, નલિન, મહાનલિનાંગ, મહાનલિન, પદાંગ, પદ, મહાપદાંગ, મહાપદ, કમલાંગ, કમલ, મહાકમલાંગ, મહાકમલ, કુસુદાંગ, કુસુદ, મહાકુસુદાંગ, મહાકુસુદ, ત્રુટિતાંગ, ત્રુટિત, મહાત્રુટિતાંગ, મહાત્રુટિત, અડઠાંગ, અડઠ, મહાઅડઠાંગ, મહાઅડઠ, બિડાંગ, બિડ, મહાબિડાંગ, મહાબિડ, શીર્ષપ્રહેલિકાંગ અને શીર્ષપ્રહેલિકા એવાં નામો છે.

જ'બ્દીપ્રમસિન્ધિની ઉપાધ્યાય શ્રીશાન્તિચન્દ્રગણિકૃત રત્નમંડૂપા નામની વૃત્તિના ૬૨મા પત્રમાં કહ્યું છે તેમ શીર્ષપ્રહેલિકા સુધીનાં વર્ણો જેટલા કાલ-માનથી, જેટલાક રત્નપ્રભાગત નારંગોનું, ભવનપતિઓનું, વ્યંતરોનું તેમજ સુખમદ્વંધ્ય આરાગીં સંભવતા નરોનું અને તિર્થંચોનું આયુષ્ય મપાય છે. આનાથી પણ અધિક કાળ કે જેનું સ્વરૂપ સર્વધ-ચતુષ્પવ્યની પ્રપ્તિવાથી સૂચવાય છે તે પણ સંખ્યેય કાળ છે, કિન્તુ અનતિશાથીઓ એનો વ્યવહાર કરી શકે તેમ ન હોવાથી તે કહ્યું નથી.^૧ શીર્ષપ્રહેલિકાથી અધિક કાળ ઉપમા દ્વારા દર્શાવાયો છે, ત્યારે શીર્ષપ્રહેલિકા સુધીનો કાળ ગણિતગોચર આયુષ્ય-સ્થિતિ મંખંધી છે.

ऊहं पितृ य ऊहं हवइ महलं च ऊहं ततो ।

महाऊहं हवइ हु सीसपहेलिया होइ नवव्या ॥ ७० ॥

[ऊहाहमपि च ऊहं भवति महत् च ऊहक ततः ।

महोहं भवति तु शीर्षपहेलिका भवति ज्ञातव्या ॥]

एतत् सपलहस्साणि सुलसीहं चेत् होइ गुणकारी ।

एकेहंमि उ ठाणे ब्रह्म संता होइ कालमि ॥ ७१ ॥ "

[अत्र शतसहस्राणि चतुरशीत्या चेव भवति गुणकार ।

एकेहस्मिन् रुयानेऽह सङ्ख्या भवति काले ॥]

૧ આવો બાવાજી સ્થાનાંગ (સ્થા ૨, ઉ. ૪. સ. ૬૫)ની શ્રીઅબયદેવચરિત્ત વૃત્તિના ૬૨મા પત્રમાં પણ નજરે પડે છે.

કાલના અતીત, વર્તમાન અને અનાગત એ પ્રમાણે જેમ ત્રણ પ્રકારે પડે છે તેમ એના સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત એવા પણ ત્રણ પ્રકારે પડે છે. તેમાં સંખ્યાત કાલનું સ્વરૂપ આપણે જોયું. જે કાળની ગણના થઇ શકે તેમ નથી, કિન્તુ જે ઉપમા દ્વારા દર્શાવી શકાય છે તે અસંખ્યેય કાલ છે. એના પદ્યોપમ, સાગરોપમ વગેરે લેદો છે. એનાં સ્વરૂપો તો આપણે ૭૮માથી ૮૨ મુધીનાં પૃષ્ઠમાં જોઇ ગયા છીએ. અનંત કાલનો અર્થ એ છે કે તે અસંખ્યાત કરતા અધિક છે અને વળી સમગ્ર કાલ આશ્રીને, વિચારીએ તો જેનો અંત આવતો નથી તે અનંત કાલ છે.

વ્યાવહારિક કાળના વિભાગોની સંકલના નીચે મુજબ રજૂ કરી શકાય તેમ છે—

નિર્વિલાસ્ય કાલ	=	૧ સમય
૬ સમય	=	જઘન્ય અંતર્યુદ્ધત
જઘન્ય યુક્ત અસંખ્ય સમયો	=	૧ આવલિકા
૨૫૬ આવલિકા	=	૧ ક્ષુદ્ધલક ભવ
૨૨૨૩૩૩૩૩ આવલિકા	=	૧ ઉચ્છ્વાસ અથવા ૧ નિઃશ્વાસ
૨ ઉચ્છ્વાસ	=	૧ પ્રાણ
૧૭૩૩૩૩૩૩ ભવ	=	" "
૭ પ્રાણ	=	૧ સ્તોક
૭ સ્તોક	=	૧ લવ
૩૮૮૮ લવ	=	૧ ધરી (નાલિકા).
૨ ધરી	=	૧ અંતર્યુદ્ધત
૭૭ લવ	=	" "
૬૫,૫૩૬ ક્ષુદ્ધલક ભવ	=	" "
૧,૬૭,૭૭,૨૧૬ આવલિકા	=	" "
૩૭૭૭ પ્રાણ	=	" "
૨ ધરીમાં એક સમય ઓછો	=	૧ ઉચ્છ્વાસ અંતર્યુદ્ધત

૧ જીએ પડશીતિ નામનો ચોથો કથમંથ (ગા. ૭૮) અથવા કાલ-સોકપ્રકાશ (સ્તો. ૨૧૦).

૨ સ્થાનાંગ (સ્થા. ૨, લ. ૪, સ. ૬૫)મા નેમજ જંબૂદ્વીપપ્રશસિ (સ. ૧૮)માં આ સંબંધમા કહ્યું છે કે—

“ હઠસ્ત યજ્ઞવગ્નસ્ત, ગિરવકિદ્વસ્ત જંતુજો ।

एने ऊसासनीसासे, एम ‘ पाणु ’ ति जुद्धे ॥ ”

[હૃદયનાવગ્નસ્તનસ્ય નિરુપક્લિદ્વસ્ય જંતુનઃ ।

एक उच्छ्वास(युक्त)निःश्वास एव ‘ पाणु ’ इत्युच्यते ॥]

અર્થાત્ હૃદય-વિષાદથી રહિત, ધડપણથી મુક્ત, ક્ષુધાદિ વડે અકૃષ્ટ-દુર્બળ નહિ એવા પ્રાણીના એક ઉચ્છ્વાસ અને એક નિઃશ્વાસ ગળાને જેટલો કાળ ચાવે તે ‘પ્રાણ’-કહેવામ છે.

૩૦૦ અંદ્રમુદ્ત	=	૧ પ્રહર
૭૦ ઘડી	=	" "
૧૩૬ અંદ્રમુદ્ત	=	૧ મૂર્ચમુદ્ત
૩૦ (અંદ્ર)મુદ્ત	=	૧ અહોરાત્ર
૮ પ્રહર	=	" "
૧૫ અહોરાત્ર	=	૧ પક્ષ
૨ પક્ષ	=	૧ માસ
૨ માસ	=	૧ ઋતુ
૬ માસ	=	૧ અયન
૩ ઋતુ	=	" "
૨ અયન	=	૧ વર્ષ
૧૬ ઋતુ	=	" "
૫ સૌરવર્ષ	=	૧ યુગ
૮૪ લાખ વર્ષ	=	૧ પૂર્વાંગ
૮૪ પૂર્વાંગ	=	૧ પૂર્વ
અસંખ્ય વર્ષ	=	૧ પદ્યોપમ
૧૦ કોટાકોટિ પદ્યોપમ	=	૧ સાગરોપમ
૧૦ " સાગરોપમ	=	૧ ઉત્સર્પિણી અથવા ૧ અવસર્પિણી
૨૦ " "	=	૧ કાલ-ચક્ર
૧ ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી	=	" "
અનંત કાલ-ચક્ર	=	૧ પુદ્ગલ-પરાવર્ત

આ પ્રમાણે આપણે જૈન દૃષ્ટિએ વ્યાવહારિક કાલત્વ સ્વરૂપ જોયું અને તેમાં ૮૪ ની સંખ્યાની પ્રધાનતા આવડેલી. ભારતીય વૈદિક કાલ-ગણનામાં તો સામાન્ય રીતે ૬ અને ૬૦ એ બે અંકો વધારે મહત્વનાં છે. આની પ્રતીતિ થાય તે માટે નીચે અજબતું કોષક આવડેલીઓ—

૬૦ પગ	= ૧ ઘડી	૬ ઋતુ	= ૧ વર્ષ
૬૦ ઘડી	= ૧ અહોરાત્ર	૬૦ વર્ષ	= ૧ સંવત્સર-ચક્ર
૬૦ અહોરાત્ર	= ૧ ઋતુ	૬ સંવત્સર-ચક્ર	= ૧ દિવ્ય વર્ષ = ૩૬૦ માનવ વર્ષ

૧ પ્રાટ્ન, વર્ષો, શરદ, હેમન્ત, વસન્ત અને ગ્રીષ્મ એમ ૭ ઋતુઓ છે. જ્યોતિષકર્તાક્રમા પશ્ચ છે કે—

“પ્રાટલ વાસારતો સરગો હેમન્ત વસન્ત ગિમ્હા ય ।
 યર્ષઃ કલ્પઃ છત્વિઃ સ્તુઃ જિજ્ઞવરવિદ્ધા મય સિદ્ધા ॥૨૬૫॥”

[પ્રાટ્ન, વર્ષારાધઃ શરદ્ હેમન્તો વસન્તો ગ્રીષ્મઃ ।
 યને કલ્પ પદ્ધતિઃ ક્રમજો જિજ્ઞવરવિદ્ધા મયા સિદ્ધાઃ ॥]

દિવ્ય વર્ષ દિવ્ય વર્ષ સંધ્યા દિવ્ય વર્ષ સંધ્યાંશ દિવ્ય વર્ષ માનવ વર્ષ

સત્ય યુગ =	૪૦૦૦ +	૪૦૦	+	૪૦૦	=	૪૮૦૦	=	૧૭૨૮૦૦૦
ત્રેતા ,, =	૩૦૦૦ +	૩૦૦	+	૩૦૦	=	૩૬૦૦	=	૧૨૯૬૦૦૦
દ્વાપર ,, =	૨૦૦૦ +	૨૦૦	+	૨૦૦	=	૨૪૦૦	=	૮૬૪૦૦૦
કલિ ,, =	૧૦૦૦ +	૧૦૦	+	૧૦૦	=	૧૨૦૦	=	૪૩૨૦૦૦

ચાર યુગ = ૧૪૩૨૦૦૦૦ માનવ વર્ષ = ૧૨૦૦૦ દિવ્ય વર્ષ = ૧ દિવ્ય યુગ (મહાયુગ).

૧૦૦૦ દિવ્ય યુગ = ૧ અક્ષહિન અથવા ૧ અક્ષરાત્રિ.

= ૪૩૨૦૦૦૦૦૦ માનવ વર્ષ.

૧૭૧ દિવ્ય યુગો (અતુરુગી) = ૧ મન્વંતર.

૭૧૪ સંધિસહ મન્વંતર = ૧ અક્ષહિન અથવા ૧ કલ્પ.

૧-૪ સરખાવો મહુસ્મૃતિ (અ. ૧)ના નિમ્નલિખિત પદો:—

“ ચતુર્વાર્ષાહુઃ સહસ્રાણિ, વર્ષાણાં તુ કૃતં યુગમ્ ।

તસ્ય તાવચ્છતી સન્ધ્યા, સન્ધ્યાંશ્ચ તથાવિધઃ ॥૬૧॥

इतरेषु सप्तम्येषु, सप्तम्यांशेषु च त्रिषु ।

एकापायेन वर्तन्ते, सहस्राणि शतानि च ॥ ૭૦ ॥

यदेतत् परिसङ्ख्यात-मादावेव चतुर्युगम् ।

एतद् ब्राह्મણાદર્શન, દેવાનાં યુગમુચ્યતે ॥ ૭૧ ॥

देविकानां युगानां तु, सहस्रपरिसङ्ख्याया ।

मन्त्रमेकमदर्थैर्य, तावती रात्रिरेव च ॥ ૭૨ ॥ ”

૫ આથી કરીને એક પૂર્વ વર્ષમાં ૧, ૧૩, ૩૩, ૩૩૩ એવી ચારે યુગની પૂર્ણ પરાવૃત્તિઓ થયા ઉપરાંત ચારે યુગના એકત્રિત કાલનો ત્રીજો ભાગ વ્યતીત થાય છે.

૬-૭ સરખાવો સૂર્યસિદ્ધાંત (અ. ૧)ના નીચે મુજબના શ્લોકો:—

“ યુગાનાં સત્તતિઃ સેકા, ‘મન્વન્તર’મિદોચ્યતે ।

કૃતાન્દસદ્વચ્ચા તસ્યાન્તે, ‘સન્ધિઃ’ પ્રોક્તો જ્ઞસન્ધયે ॥૬૮॥

સસન્ધયસ્તે મનવઃ, કરુપે ક્ષેયાશ્ચતુર્દશ ।

કૃતપ્રમાણઃ કરુપાદૌ, સન્ધિઃ પશ્ચદશઃ સ્મૃતઃ ॥૬૯॥

इत्यं युगसहस्रेण, मृतसंहारकारणः ।

કરુપો બ્રાહ્મણઃ પ્રોક્તઃ, શર્વરી તસ્ય તાવતી ॥૭૦॥ ”

૮ કૃત, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ એ ચાર ચરણો છે. દરેક યુગને એક ‘યુગચરણ’ કહેવામાં આવે છે, જ્યારે એ ચારે એકત્રિત થતા જોડલા વર્ષો સાથે એટલા કાળને ‘મહાયુગ’ કહેવામાં આવે છે. પ્રત્યેક યુગ ચરણનો બારમો ભાગ ‘સંધિ’ કહેવાય છે.

૯ સ્વાયંભૂ, સ્વાયંભૂ, ઉત્તમ તામસ, રેવન, ચામુષ, વેવસ્વન, સાવર્ણિ, દક્ષ સાવર્ણિ, બ્રહ્મ સાવર્ણિ, ધર્મ સાવર્ણિ, રુદ્ર સાવર્ણિ, રૌદ્ર સાવર્ણિ અને ભૌતિક સાવર્ણિ એ ૧૪ મન્વંતરો છે.

કાલનું પ્રકરણ આપણે આ પ્રમાણે પૂર્ણ કરીએ તે પૂર્વે 'પં. સુખલાલ સંઘવીના 'ભારતીય દર્શનોની કાળતત્ત્વ સંબંધી માન્યતા' નામના લેખમાંથી મનનીય પંક્તિઓ ઉદ્દૃત કરવી આવશ્યક સમજાય છે, કેમકે આ લેખ દ્વારા કાળના સંબંધમાં આર્યોના વિચાર પ્રાચીન સમયમાં કેવા હતા અને તેમાં વખત જતાં કેવું અને કેટલું પરિવર્તન થયું તે જાણી શકાય તેમ છે. આ વિચાર્યા બાદ જૈન માન્યતાઓના સમન્વયનો પણ થોડો ઘણો હિંદીપોહ કરીશું.

એક જ ક્ષેત્ર કે દેશની અંદર જુદે જુદે વખતે તેમજ ભિન્ન ભિન્ન દેશોમાં એક જ વખતે જાતુ-લોક અને કાર્ય-લોક હોવાય છે. આ હોવાતાં પ્રાકૃતિક સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ એ બધાં પરિવર્તનો માત્ર તાપ-ક્રમની ન્યૂનાધિકતા અને વાતાવરણની-હવાપાણીની ભિન્નતા ઉપર જ અવલંબિતાં નથી, પણ તેનું કંઈ ખાસ કારણ હોવું જોઈએ. એનું કારણ માન્યા સિવાય પ્રાચીન કાળના લોકોની બુદ્ધિ પરિવર્તનોના ખુલાસો કરી શકતી નહિ અને તેથી જ જૂના જમાનામાં કાલ-તત્ત્વ ઉપર વિચાર થવા લાગ્યો એમ આ લેખક મહાશય જણાવે છે

ભારતીય દર્શનના (૧) વૈદિક, (૨) બૌદ્ધ અને (૩) જૈન એમ ત્રણ વિભાગો પાડી શકાય છે. તેમાં વૈદિક સાહિત્યનો મૂળ આધાર વેદો અને ઉપનિષદો છે. વેદો અને ઉપનિષદોમાં તત્ત્વ-વિચારણાનાં છૂટાં છવાયાં બીજ છે, પરંતુ તેમાં એ વિચારણાઓએ સ્પષ્ટ, ક્રમબદ્ધ અને સચ્ચુક્તિત દર્શનોનું રૂપ પ્રાપ્ત કર્યું નથી; તેથી જ કાલ-તત્ત્વને લગતી ચોક્કસ માન્યતાઓ આમાંથી મળતી નથી.^૧ આ માટે દર્શન-કાળ તરફ વળવું જોઈએ અને હાર્શનિક સાહિત્ય તપાસવું જોઈએ. વૈદિક દર્શનના સ્થૂળ રીતે છ વિભાગો પાઠવામાં આવે છે:—(૧) વેદોષિક, (૨) ન્યાય, (૩) સાંખ્ય, (૪) યોગ, (૫) પૂર્વ મીમાંસા અને (૬) ઉત્તર મીમાંસા. કાલ-તત્ત્વની માન્યતાને સ્પષ્ટ સમજવા માટે આ છ દર્શનોને એ વર્ગોમાં વહેંચવા જરૂરી જણાય છે. પ્રથમ વર્ગમાં વેદોષિક, ન્યાય અને પૂર્વ મીમાંસા અને બીજા વર્ગમાં બાકીનાં

૧ આ લેખ પુરાતત્ત્વ (વ ૧, અં. ૧, પૃ ૧૮-૨૪)માં છપાયેલો છે.

૨ 'કાલ' શબ્દના પ્રયોગ માટે ઉપનિષદ વાક્ય કોશ જોવાથી કોશીતકિ, છાંદોગ્ય, બૃહદારણ્યક, શ્વેતાશ્વતર, ઐત્રિ વગેરે ઉપનિષદોમાં અનેક સ્થળે પ્રસંગે પ્રસંગે 'કાલ' શબ્દનો ઉલ્લેખ થયેલો જણાશે, પરંતુ એ પ્રસંગો વાચનાર અને વિચારનાર આ મતને મળતા થશે.

૩ પૂર્વ મીમાંસા દર્શન કર્મકાંડ વિષયક વૈદિક ઐતિહાસિક વ્યવસ્થા અને ઉપપત્તિ કરતું હોવાથી તે મુખ્યપ્રધાન ઉત્તરમીમાંસા (વેદાતદર્શન) નો માર્ગ સરલ કરે છે. એથી કરીને તો એ એનું પૂર્વજ માને નિકટવર્તી દર્શન ગણાય છે. બાકી પ્રમેયની બાબતમાં તો એ બે વચ્ચે ઉત્તર મુખ અને દક્ષિણ મુખ જેટલું અંતર છે. જેમકે પૂર્વમીમાંસા આત્માનું અનેકવ સ્વીકારે છે, પરમાણુ વગેરે જડ દ્રવ્યોને સ્વતંત્ર માને છે, મોક્ષમાં નૈવાયિકાની પેઠે બુદ્ધિ વગેરે ગુણોના નાશ અને આનંદનો અભાવ માને છે, ત્યારે ... મીમાંસા પ્રધાનપણે એક જ આત્મા અગર બહાને વાસ્તવિક સ્વીકારી, તે સિવંચના સમસ્ત પ્રમેયોને યિક ગણે છે અને મોક્ષમાં અખંડ આનંદ માને છે.

પૂર્વ મીમાંસા પ્રમેયોની બાબતમાં વૈદોષિક અને ન્યાય દર્શનને જ પ્રધાનપણે અનુસરે છે કામલા તરીકે તપાસે તેની હિન્દુ સંબંધી માન્યતા. જુઓ આ સંબંધમાં જોમિનિયસ (અ. ૧, પા ૧, અધિ. ૪, સ. ૪)ની રાજાદીપિકાનું ૩૫ ૩ ૫૪

ત્રણ^૧ એટલે સાખ્ય, યોગ અને ઉત્તર મીમાસાનો સમાવેશ કરાય છે. પહેલા વર્ગને સ્વતંત્ર કાલવાદી અને બીજાને અસ્વતંત્રકાલવાદી તરીકે ઓળખાવીશું.

વૈશેષિક દર્શનના પ્રણેતા શ્રીકણ્ઠાદ ઋષિએ કાલ-તત્ત્વ સંબંધી ચાર સૂત્રો રચ્યા છે તેમાં પ્રથમ સૂત્રમાં કાલ-તત્ત્વને સ્વતંત્ર સ્થાપિત કરવા તેમણે કેટલાક લિંગો વર્ણવ્યા છે. તેઓ દહે છે કે અમુક વ્યક્તિથી અમુક વ્યક્તિ ભેદ છે અગર કનિષ્ઠ છે તેવી પ્રતાતિતું^૨ મુખ્ય કારણ તેમજ વિવિધ કાર્યોમાં થતી યોગપદ્ધતિ અને ક્ષિપ્ર પ્રતીતિતું^૩ મુખ્ય કારણ કોઈ સ્વતંત્ર તત્ત્વ હોય તેથી આ સ્વતંત્ર તત્ત્વ તે 'કાલ' છે. પછીના ત્રણ સૂત્રોમાં કાલ-તત્ત્વને દ્રવ્ય, નિત્ય, એક અને સ્વરૂપ કાર્યોના નિમિત્ત તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યું છે.

ન્યાય દર્શનના પ્રણેતા શ્રીગૌતમ ઋષિએ કણ્ઠાદ ઋષિની પેઠે પોતાના પંચાધ્યાયી સૂત્રમાં કોઈ પણ સ્થળે કાલ-તત્ત્વને સિદ્ધ કરવા કે તેનું સ્વરૂપ દર્શાવવા કશો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. તેનું કારણ એ છે કે એ ઋષિ પોતાના દર્શનમાં પ્રધાનપણે પ્રમાણની જ ચર્ચા કરે છે અને પ્રમેયની જાણતમાં વૈશેષિક દર્શનને બીજાસરે છે, અ. ૨, આ ૧, સૂ. ૨૩ માં દિશા અને કાલને નિમિત્ત-કારણરૂપે વર્ણવી કાલ-તત્ત્વ પરત્વે પોતે વૈશેષિક માન્યતાને મળતા છે એમ તેમણે સૂચન કર્યું છે. પૂર્વ મીમાસાના પ્રણેતા શ્રીજૈમિનિ ઋષિએ પોતાના સૂત્રોમાં કાલ-તત્ત્વ પરત્વે કશો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. એનું કારણ એ છે કે તેમનું પ્રધાન ઉદ્દેશ્ય કર્મકાંડ સંબંધી વૈદિક મત્રોની વ્યવસ્થા કરવાનું છે છતાં પૂર્વ મીમાસાના પ્રામાણિક અને સમર્થ વ્યાખ્યાકાર પાર્થસાર્થ મિથ્યાની શાસ્ત્રદીપિકા ઉપરની ટીકા નામે સુક્તિસ્નેહમપૂરણી સિદ્ધાન્તચન્દ્રિકામાં પ. ૨૦મકુણ્ઠે કાલ-તત્ત્વને અગે મીમાસક મત દર્શાવતા વૈશેષિક દર્શનની જ માન્યતાનો સ્વીકાર કર્યો છે કદા તેઓ એ દર્શનથી એટલી જ જાણતમાં જુદા પડે છે કે વૈશેષિકે કાલને પરોક્ષ માને છે, જ્યારે મીમાસકે તેને પ્રત્યક્ષ માને છે.

સાખ્ય દર્શનમાં સ્વતંત્ર અને મૂળ તત્ત્વો તરીકે કેવળ પ્રકૃતિ અને પુરુષનો જ નિર્દેશ છે. આકાશ, દિશા અને મન પણ એ દર્શનમાં પ્રકૃતિના વિકાસે મનાયા છે એથી કરીને એ

૧ બીજા વર્ગમાં સાખ્ય સાથે યોગને રાખવાનું કારણ એ છે કે યોગ દર્શન સાખ્ય દર્શનના જ પ્રમેયો સ્વીકારે છે તે અને વચ્ચે જે ભેદ છે તે કેવળ ઉપાસના અને જ્ઞાનની ગૌણ-પ્રધાનતા પરત્વે છે ઉત્તર મીમાસા એ કે સાખ્ય દર્શનથી આત્મા વગેરે પ્રમેયની જાણતમાં તફાવત જુદું પડે છે, છતાં કાલની માન્યતામાં તે બંને એક છે.

૨ આ નકા એ વૈશેષિક દર્શન (અધ્યાય ૨, આદ્યનિક ૨)નાં ચાર સૂત્રો —

‘ અપરસ્મિન્નપર ચુમપચિર ક્ષિપ્રમિતિ કાલલિજ્ઞાનિ । ૧ । દ્રવ્યત્વનિત્યત્વે યામુના વ્યાલપાતે । ૭ । તત્ત્વં માયેન । ૮ । નિત્યેષ્વભાવાદનિત્યેષુ માવાત્ કારણે કાલાચયેતિ । ૯ । ’

૩ ચોખખા સિન્ધિ (૫ ૨૫૪)માં આ ૨જી એ સૂત્ર —

“ વિગુલેશકાલાકાચોષ્વચ્ચેષ પ્રસજ્ઞઃ । ”

દર્શનમાં ' કાલ ' નામનું કોઈ સ્વતંત્ર તત્ત્વ નથી. એ દર્શન અનુસાર કાલ એ એક પ્રાકૃતિક પરિણમન માત્ર છે. પ્રકૃતિ નિત્ય છતાં પરિણમનશીલ છે. આ સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ જડ જગત પ્રકૃતિનો વિકાર માત્ર છે. વિકાર અને પરિણામની પરંપરા ઉપરથી જ વિશ્વગત સર્વ કાલસાધ્ય વ્યવહારોની ઉપપત્તિ સાંખ્ય દર્શન કરી લે છે.^૧ એ હકીકત સાંખ્ય દર્શનના મૂળ સૂત્રમાંથી જ તરી આવે છે.

યોગદર્શનના પ્રણેતા મહર્ષિ શ્રીપતંજલિએ પોતાનાં સૂત્રોમાં કાલ-તત્ત્વના સ્વરૂપ પરત્વે સ્વલ્પ પણ સૂચન કર્યું નથી, કિન્તુ એ દર્શનના પ્રામાણિક લાઘ્યકાર શ્રોવ્યાસ ઋષિએ ત્રીજાં પાદના પાવનમા સૂત્રની વ્યાખ્યા કરતાં કાલ-તત્ત્વનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ આલેખ્યું છે અને તે બરાબર યોગદર્શનમાન્ય સાંખ્ય દર્શનના પ્રમેયોને બંધબેસતું છે. તેઓ કહે છે કે મુહૂર્ત, પ્રહર, દિવસ વગેરે લૌકિક કાલ-વ્યવહારો બુદ્ધિકૃત નાના મોટા વિભાગો ઉપર અવલભેલા છે. ક્ષણ એ વાસ્તવિક છે, પણ તે મૂળ તત્ત્વરૂપે નહિ; માત્ર કોઈ પણ મૂળ તત્ત્વના પરિણામરૂપે તે સત્ય છે. જે પરિણામનો બુદ્ધિથી પણ ખીજે વિભાગ ન થઈ શકે તેવા સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ પરિણામનું નામ 'ક્ષણ' છે એ વાતને સ્પષ્ટ કરતાં તેઓ કહે છે કે એક પરમાણુને પોતાનું પ્રથમ ક્ષેત્ર છોડી બીજું ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત કરવામાં જેટલો વખત વીતે છે તે જ વખતનું અર્થાત્ પરમાણુને પરિમાણ-દેશનો અતિક્રમ કરવામા પસાર થતા વખતનું નામ 'ક્ષણ' છે. આ રીતે જોતા ક્ષણ એ માત્ર કિયાના અવિભાજ્ય અંશનો સંકેત છે. યોગ દર્શનમાં સાંખ્ય દર્શનને સંગત જડ પ્રકૃતિ તત્ત્વ જ કિયાશીલ મનાયેલું છે. તેની કિયાશીલતા સ્વાભાવિક હોઈ તેને કિયા કરવામાં અન્ય તત્ત્વની અપેક્ષા નથી. તેથી યોગ દર્શન કે સાંખ્ય દર્શન કિયાના નિમિત્ત-કારણ તરીકે વેશેષિક દર્શનની પેઠે કાલ-તત્ત્વને પ્રકૃતિથી જિન્ન-સ્વતંત્ર સ્વીકારતું નથી, એ બાબત બરાબર સાબીત થાય છે.

ઉત્તર મીમાંસા વેદાંત દર્શન યા ઔપનિષદ દર્શનના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એના પ્રણેતા મહર્ષિ શ્રીબાદરાયણે કોઈ પણ સૂત્રમાં કાલ-તત્ત્વ પરત્વે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો નથી, પણ એ દર્શનના મુખ્ય વ્યાખ્યાકાર શંકરાચાર્યે માત્ર પ્રહરને જ મૂળ અને સ્વતંત્ર તત્ત્વ સ્વીકારી અન્ય સૂક્ષ્મ કે સ્થૂળ જડ જગતને માયિક અગર તો અવિદ્યાજનિત સાબીત કરેલ છે. તેથી જ શંકર વેદાન્તનો સિદ્ધાન્ત સક્ષેપમાં એટલો જ છે કે “ વ્રહ્મ સત્યં જગત્ મિથ્યા. ” આ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે કેવળ કાલ જ નહિ, પણ આકાશ, પરમાણુએ તત્ત્વોની સ્વતંત્રતા માટે પણ સ્થાન નથી. જોકે વેદાંત દર્શનના અન્ય વ્યાખ્યાકારો જેવા કે રામાનુજાચાર્ય, નિંબાકાચાર્ય, મદ્વાચાર્ય,

૧ “ વિક્ષ્કાલાવાકાશાદિભ્યઃ ”—સાંખ્ય પ્રવચન (અ. ૨, સૂ. ૧૨).

૨ આ સંબંધમા બુદ્ધો દ્વિતત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ (ઉત્તરાર્ધ, પૃ. ૧૮૭). ૩. ૨. યાઓના અંગ્રેજીમા લખાયેલા લેખના ચિત્રમયજગત (વ ૬, અ. ૧, પૃ ૩૬)માં ગેણ અનુવાદ ઉપરથી તો નીચે મુજબની હકીકત દર્શિત થાય છે:—

સમય

૪ સ. પૂર્વે ૭મી સદી

અદૈત

શંકરાચાર્યકૃત

ચારીરિક બાબ

જન્મ ૪. સ. પૂર્વે ૫૦૯

વિસિદ્ધદૈત

વિદ્યાનમિશ્રકૃત

અલસ્ય બાબ

૬. સ. નો આદ્યો સદી

”

શ્રીકેટ સિવાચાર્યકૃત

„શિવની પ્રધાનતા

અને વલ્લભાચાર્ય આત્માનું સ્વરૂપ, જગત્ની સત્યતા કે અસત્યતા ઇત્યાદિ કેટલીક સુદાની બાબતોમાં શાંકર સિદ્ધાન્તથી જુદા પડે છે તોપણ કાલ-તત્ત્વ સ્વતંત્ર નથી એ બાબતમાં તો તેઓ બધા એકમત છે.

બૌદ્ધ દર્શનનું સાહિત્ય વિશેષ ભોવામાં આબુનું નથી જે કંઈ થોડુંક ભોવામાં આબુનું છે તે ઉપરથી અત્યારે એટલું જ કહી શકાય કે બૌદ્ધ મતમાં કાલને સ્વતંત્ર તત્ત્વ માનવામાં આવેલ નથી.

જૈન દર્શનમાં સ્વતંત્ર કાલ-તત્ત્વની માન્યતા અને અસ્વતંત્ર કાલ-તત્ત્વની માન્યતા એમ ઉભય સ્વીકારણ છે. એકે વખત જતાં જૈન સાહિત્ય ભારતવર્ષના દરેક ભાગમાં ફેલાયું અને પુષ્ટ થતું ગયું તોપણ તેનાં ઉત્થાનનાં બીજાં તો પરમાત્મ મહાવીરના શાસનની અપેક્ષાએ 'પૂર્વ' દેશમાંના 'મગધ' પ્રદેશમાં જ રાપાયેલાં સંભવે છે. ઉપર્યુક્ત વૈદિક છ દર્શનકારોના સૂત્રકારો પશુ મોટે ભાગે 'મગધ' ની સમીપના 'મિથિલા' દેશમાં જ થયેલા. જૈન દર્શન અને વૈદિક દર્શનની ક્ષેત્ર વિષયક જ સમાનતા છે એટલું જ નહિ કિન્તુ કાલ પરત્વે પશુ તેમજ છે. તેમની સમાન કાલીનતા પશુ નિશ્ચિત છે. આ સમાન ક્ષેત્રતા અને સમાન કાલીનતાનો પ્રભાવ જૈન સાહિત્યમાં ઉપલબ્ધ થતા કાલ-તત્ત્વ સંબંધી પૂર્વોક્ત બંને પક્ષોથી વધારે સ્પષ્ટ થાય છે.

શ્વેતાંબર પ્રાચીન સાહિત્યમાં ભગવતી (ચ ૨૫, ઉ. ૪, સૂ. ૭૩૪), ઉત્તરાધ્યયન (અ. ૨૮, ગા. ૭-૮), જીવાભિજમ, પ્રજ્ઞાપના (પ. ૧, સૂ. ૩) વગેરે આગમોમાં કાલ પરત્વે ઉપર્યુક્ત બંને પક્ષોનો ઉલ્લેખ છે. દિગંબર પ્રાચીન સાહિત્યમાં અવચ્યનસાર (અ ૨, ગા. ૪૬-૪૭)માં સ્વતંત્ર કાલ-તત્ત્વનો એક માત્ર પક્ષ છે. શ્વેતાંબર મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં વિદ્યેષાવશ્યક ભાષ્ય (ગા. ૬૨૬ તેમજ ૨૦૬૮), ધર્મસંગ્રહણી (ગા. ૩૨), તત્ત્વાર્થ (અ. ૫, સૂ. ૩૮-૩૯)ની બૃહદ્વૃત્તિ (પૂ. ૪૨૬-૪૩૫) વગેરેમાં ઉક્ત બંને પક્ષોનો નિદેશ છે. દિગંબર મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં સર્વાર્થસિદ્ધિ, તત્ત્વાર્થસાજન (પૂ. ૨૪૩-૨૪૪)

ધ. સ. નો ૧૧ મો સંકેદ જન્મ ધ. સ. ૧૦૧૭	વિશિષ્ટાદેવ	રામાનુજચાર્યકૃત	બ્રહ્મસૂત્ર-વિષ્ણુની પ્રધાનતા
	અધ્યવર્તી ધોરણનું દેવ	અક્ષરેવાચાર્યકૃત શ્રીમત્કરચાર્યકૃત શ્રીપતિકૃત	" (ગોવિંદભાષ્ય) " -ચિવની પ્રધાનતા
ધ. સ. નો ૧૧ મો સંકેદ જન્મ ધ. સ. ૧૦૭૨			
ધ. સ. નો ૧૨ મો સંકેદ જન્મ ધ. સ. ૧૧૧૯	" શુદ્ધાદેવ દેવતાદેવ	શ્રીમદ્વાચાર્યકૃત (દેવતાદેવ) શ્રીવદ્ભટ્ટભાચાર્યકૃત (અણુભાષ્ય) શ્રીનિજાકાચાર્યકૃત (દેવતાપારિજાતસૌરભ) શ્રીયુક્તબળવત્ પાદાચાર્ય (શુકભાષ્ય, સર્વ વેદાત શ્રીમાસા ભાષ્ય -અથવા ભાગવત ધર્મ)	" -વિષ્ણુની "

અને તત્ત્વાર્થશ્લોક૦ (પૃ. ૪૩૯-૪૪૦) એમ તત્ત્વાર્થની ત્રણ ટીકાઓ, 'ગોમ્મટસાર' નગેરે અંધામાં સ્વતંત્ર કાલવાચી એક જ પક્ષ જણાય છે. શ્વેતાંબર અવાચીન સાહિત્યમાં 'દ્રવ્યગુણપર્યાયનો રાસ' (હાલ દશમી), 'યુક્તિપ્રબોધ' (પૃ ૧૮૭-૧૯૯), 'લોકપ્રકાશ' નગેરેમાં ઉક્ત બંને પક્ષો પોષાયેલા છે.

વૈદિક દર્શનમાં સ્વીકારેલ કાલ સંબંધી પૂર્વોક્ત બંને પક્ષો જૈન દર્શનમાં છે એટલાં પૂરતી એ બંને દર્શનોમાં સમાનતા હોવા છતાં સ્વરૂપની બાબતમાં જૈન દર્શન વૈદિક દર્શનથી તદ્દન જુદું પડે છે. વૈદિક સ્વતંત્ર કાલપક્ષ જ્યારે કાલને એક, વ્યાપક અને નિલ માને છે, ત્યારે જૈન સ્વતંત્ર કાલ-પક્ષમાં ચાર જુદી જુદી માન્યતાઓ છે. પહેલી માન્યતા કાલને અણુમાત્ર અને એક સ્વીકારે છે. બીજી માન્યતા મુજબ કાલ એક તત્ત્વ છે, પરંતુ તે અણુમાત્ર ન હોય મનુષ્યક્ષેત્ર પ્રમાણુ છે ત્રીજી માન્યતા અનુસાર કાલ-તત્ત્વ એક છે ખરું, પણ તે અણુમાત્ર કે મનુષ્યક્ષેત્ર પ્રમાણુ ન હોય લોકવ્યાપી છે.* ચોથી માન્યતા પ્રમાણુ કાલ-તત્ત્વ એક નહિ પણ અસંખ્ય છે અને તે બધાથે પરમાણુ માત્ર છે. આ છેલ્લી માન્યતા એકલા દિગંબર સંપ્રદાયમાં છે, જ્યારે બાકીની પહેલી ત્રણ શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં નજરે પડે છે.

વૈદિક અસ્વતંત્ર કાલપક્ષ પ્રધાનપણે પ્રકૃતિના પરિણામને અગર વેદાંતની દૃષ્ટિએ માયિક વિલાસને કે પ્રજ્ઞાવિવર્તને 'કાલ' કહે છે, જ્યારે જૈન અસ્વતંત્ર કાલપક્ષ ચેતન અને અચેતન એ બંનેના પશ્ચિમનને 'કાલ' કહે છે. સાંખ્ય અને યોગ દર્શનો ચેતન તરફને દૃઢસ્થ નિત્ય માનતા હોવાથી તેમના મત પ્રમાણુ કેવળ પ્રકૃતિ જ પરિણામી છે અને -તેથી જ તેમના મત પ્રમાણુ પ્રાકૃતિક પરિણામ જ 'કાલ' છે. વેદાંત દૃષ્ટિ અનુસાર જગત માયિક અગર પ્રજ્ઞાના વિવર્તરૂપ છે તેથી એ દૃષ્ટિએ કાલ એ એક માયાવિલાસ અગર તો પ્રજ્ઞાવિવર્ત છે. જૈન દર્શન ચેતન અને અચેતન બંનેને વાસ્તવિક અને પરિણામી માનતું હોવાથી એના મત પ્રમાણુ તો ચેતન અને અચેતન બંનેના પર્યાય-પ્રવાહ 'કાલ' મનાય છે.

૧ જુઓ જીવ-કાણક (મા. ૫૬૮-૫૮૦; ૫૮૬-૫૯૦).

૨ અસાધાગણ નેપાથિક ઉપાધ્યાય શ્રીગણેશવિજયની આ અપૂર્વ કૃતિ છે. આની 'ભાષા' ગૂજરાતી છે અને તે સાદા રાસારૂપે રચાયેલી છે, છતાં તેમાં દ્રવ્યાનુયોગ અને આપને મદન વિષય ઠાસી ઠાસીને બરેશે છે. આની ઉપયોજિતા બોધને તો શ્રીભોજસાગરે આના ભાષાતર તરીકે ગીર્વાણ ત્રિરામા દ્રવ્યાનુયોગતર્કણ રચેલી છે આ બંને મથો મુદ્રિત છે.

૩ મોતસ સમ્રાટ અકબરના સમકાલીન શ્રીહરીવિજય સરીસ્વરના સંતાનીય પ્રકાશક પશ્ચિત કૃપાવિજયના શિષ્યગણ ઉપાધ્યાય શ્રીગણેશવિજયની આ કૃતિ છે. પ્રધાનપણે એ વાણરસીય દિગંબર મનના બદનરૂપ છે એમા દ્રવ્યગુણ પર્યાયના રાસની પેઠે શ્વેતાંબર અને દિગંબર એ બંને સંપ્રદાયોની કાલ સંબંધી સમગ્ર માન્યતાઓ વિચારપૂર્વક વર્ણવાયેલી છે (બંનેના કર્તાઓ સમકાલીન છે) આ મંથ 'શ્રીકૃષ્ણમહેશ્વર કેસરીમલ્લ' ચેતાંબર મંથના (રાસામ) તરફથી ડુંક સમય ઉપર પ્રસિદ્ધ થયો છે. ૪ જુઓ પૃ ૬૦૮.

કાલઃસંબંધી જૈન માન્યતાઓનો સમન્વય—

પ્રવેતાંબર અને દિગંબર સંપ્રદાયો વચ્ચે જે કેટલીક હકીકતો પરસ્પર મતભેદ છે તેમાં કાળનો પણ સમાવેશ થાય છે. આ સંબંધમાં યુક્તિપ્રબોધની સ્વોપન વૃત્તિ (પૃ. ૧૮૭-૧૯૮) વિશિષ્ટ પ્રકાશ પાડે છે. એટલે-પ્રસ્તુતમાં તેનો સારાંશ અત્ર રજુ કરવો આવશ્યક જણાય છે. અહીં કહો, કે કાળ કહો તે એક જ છે. તેના બે પ્રકારો છે:—(૧) પર્યાયરૂપ અને (૨) દ્રવ્યરૂપ. તેમાં પ્રથમ પ્રકાર પાંચ અસ્તિકાર્યોનો વર્તનારૂપ પરિણામ જ છે, કિન્તુ તે અન્ય દ્રવ્ય નથી. આ હકીકત વિશેષાંભમાં નીચે અર્જન નિર્દેશાલ્ય છે:—

જં વત્તનાદિરૂપો કાલો દુવ્વાણ.ચેવં પજ્ઞાઓ ।

તો તત્કરણવિનાસે કીરહ કાલોવચારો હ ॥ ૧૨૬ ॥ ॥

અર્થાત્ જે વર્તનાદિરૂપ કાલ છે તે દ્રવ્યનો પર્યાય છે-પરિણામ છે. તેથી તે દ્રવ્યના પરિકર્મ અને વિનાશમાં કાલના પરિકર્મ અને વિનાશનો ઉપચાર કરાય છે.

અન્ય દ્રવ્યમાં રહેલા પર્યાયને કાલ કહેવાથી દ્રવ્યનો લોપ થશે એમ કોઈ કહે તો તે ઠીક નથી, કેમકે વર્તનારૂપ કાર્યને વિષે-કાલ-દ્રવ્યરૂપ કારણનો ઉપચાર છે. શોભમટસારની વૃત્તિમાં પણ એમ જ ઉલ્લેખ છે.

૧ પંચાસ્તિકાથમાં કહ્યું છે કે—

“ કાલો પરિણામભવો પરિણામો દુષ્વકાલસમૂહો ।

દોષદં મત તદ્વાયો કાલો જ્ઞાનમંદુરો નિયતો ॥ ૧૦૭ ॥

કાલો ત્તિ ચ વ્યવેલો સભાવપરૂપગો દુષ્વદિ નિચો ।

ઉત્પન્નપદ્ધંતી અપરો દીર્ઘાંતરદ્વારે ॥ ૧૦૮ ॥

પદ્ધે કાલાગાસા ધર્માધર્મા ચ પુરગલા જીવા ।

લભંતિ દુષ્વસર્ણં કાલસંત દુ નત્થિ કાયસં ॥ ૧૦૯ ॥ ”

[કાલઃ પરિણામભવઃ પરિણામો દ્રવ્યકાલસમૂહઃ ।

દ્વયોરેવ સ્વભાવઃ કાલઃ જ્ઞાનમંદુરો નિયતઃ ॥

કાલ इति च व्यवदेशः सद्भावपरूपको भवति नित्यः ।

ઉત્પન્નપદ્ધંતી અપરો દીર્ઘાંતરસ્વાયી ॥

પદ્ધે કાલાગાસો ધર્માધર્મો ચ પુરગલા જીવાઃ ।

લભંતે, દ્રવ્યસંજ્ઞાં કાલસ્ય તુ નાસ્તિ કાયત્વમ ॥]

૨ ળવા—

યો વર્તનાદિરૂપઃ કાલો દ્રવ્યાણામેવ પર્યાયઃ ।

તત્ક્રમાત્ તત્કરણવિનાયો કિપતે કાલોપચારસ્તુ ॥

૩ ‘ શ્રીમદ્બરિવશ કેસરીમંથન પ્રવેનાંબર સંસ્થા ’ (૨૪૫મ) તરફથી ઇ. સ. ૧૬૨૮માં પ્રસિદ્ધ થયેલ શ્રીયુક્તિપ્રબોધમાં આને બદલે સર્વજ્ઞ ગોમટસાર એવો ઉલ્લેખ છે તે તેમજ ત્યાં સૂચવેલ ગાથાના અંકો પણ ચિત્તે જણાય છે. આથી અહીં જે શ્રીમદ્ બરિવશસાર જૈનીની આદ્યત્તિ અનુસાર આ મંથના નામનો અને ગાથાઓના અંકોનો નિર્દેશ થયો છે- તેમજ ગાથાઓ પણ જો યુક્તિ જ આપી છે.

બીજા પ્રકારનો અર્થાત્ દ્રવ્યરૂપ કાલ અટ્ટી દ્વીપ અને બે સમુદ્ર આશ્રીને છે. વળી તે અનંત સમયરૂપ છે. સૂર્યની ક્રિયાથી તે વ્યક્ત થાય છે અને વર્તનાદિ અન્ય દ્રવ્યના પરિણામની અપેક્ષાથી રહિત છે. વિશેષાઠની નિમ્ન-લિખિત ગાથા આતું સમર્થન કરે છે:—

“ સૂરકિરિયાવિશિષ્ટો મોદોહાદિકિરિયાસુ નિરવેક્ષો ।

અઢાકાલો મ્હજ્ઞ સમયક્ષેત્તમ્મિ સમયાર્ઘ્ય ॥ ૨૦૩૬ ॥ ”^૨

અર્થાત્ સૂર્યની ક્રિયાથી વિશિષ્ટ યાને અતુલવાતો, મોદોહ વગેરે ક્રિયાઓની અપેક્ષાથી રહિત અને સમય-ક્ષેત્રમાં જે સમયાદિરૂપ છે તેને ‘અઢા-કાલ’ કહેવામાં આવે છે. આ જ અર્થ ગોમ્મટઠની નીચેની ગાથામાં બોવાય છે:—

“ ૩ વવહારો પુણ કાલો માણસલેત્તમ્મિ જાણિદલ્લો હુ ।

જોહમિયાળં ચારે વવહારો સ્વલુ સમાણો ત્તિ ॥ ૫૭૭ ॥ ”^૪

વર્તમાન કાલ અરેખર એક સમયનો છે. સમગ્ર અવ-રાશિથી તેમજ સમસ્ત પુણ્ય-રાશિથી અનંત યુગો કાલ છે એ કથન અખ્ય કાલના સફલાવતું પ્રરૂપક છે. તે મુખ્ય કાલ નિત્ય છે, જ્યારે બીજો વ્યાવહારિક કાલ ઉત્પાદ અને વિનાશશીલ છે. આથી કરીને દ્રવ્ય-કાલનો વ્યવહાર મનુષ્ય-ક્ષેત્રમાં જ છે. જ્યોતિષકોની ગતિને વિષે નિયમિતપણું અને ઘટિકા વગેરે માનથી એ યુક્ત છે. આ કથન “પ્રવેતાંબર સંપ્રદાય અનુસાર બલ્લુ”.

૧ “ વગ્રસૂર્યાદિક્રિયાવિશિષ્ટોઽદ્વંતુતીયઘટોપદ્રિતમુદ્રાગતવર્તો અઢાકાલઃ સમ-યાદિલક્ષણઃ ” એવો ઉલ્લેખ આગરશ્લોક-વૃત્તિમાં છે.

૨-૩ ડાખી—

સૂર્યક્રિયાવિશિષ્ટો મોદોહાદિક્રિયાસુ નિરવેક્ષઃ ।

અઢાકાલો મપવતે સમયક્ષેત્રે સમયાર્ઘ્યઃ ॥

વવહારઃ પુનઃ કાલો માનુષક્ષેત્રે જ્ઞાતવ્યસ્તુ ।

યજોતિષકાર્ણાં ચારે વવહારઃ સ્વલુ સમાન इति ॥

૪ ગોમ્મટઠમાં કહ્યું છે કે—

“ વવહારો ય વિવલ્લો મેલો તદ્દ વજ્જમો ત્તિ વવલ્લો ।

વવહારઃ સ્વલ્લાગટ્ટિલો હુ વવહારકાલો હુ ॥ ૫૭૨ ॥ ”

[વવહારસ્ય વિવલ્લો મેલ્લમયા વર્ણવ્ય इति વજ્જાર્યઃ ।

વવહારાગ્રહવાનસ્વિતિર્ધિ વવહારકાલસ્તુ ॥]

૫ આગરશ્લોક-નિર્ણયની ૬૩૧મી અને વિશેષાઠની ૨૦૩૧મી શાખામાં કહ્યું છે કે—

“ મેવજનમેવજનમ વ દ્વવજનમ ટિર્ઠં ડ જા વડવિનવ્વા ।

મો મોદ દ્વવજાલો અઢાકા દ્વિર્લ્લ મુ ને મેવ ॥ ”

[મેવજનમમેવજનમ વ દ્વવજનમ વિવિનિમ્મુ વા વમુવિવજ્જવા ।

જા મવનિ દ્વવજાલોઽઢાકા પ્રવર્તે મુ તત્તેવ ॥]

આ જ હકીકત વાચકવર્ત્ત શ્રીઉમાસ્વામિએ તત્ત્વાર્થના પાંચમા અધ્યાયમાં 'સૂ. ૩૮-૪૦' દ્વારા અને ચોથા અધ્યાયમાં 'સૂ. ૧૪-૧૫' દ્વારા દર્શાવી છે. આથી કરીને જ 'ભરત'ક્ષેત્ર અને ભરત ચક્રવર્ત્તીની જેમ પરસ્પરની અપેક્ષાને લઇને ક્ષેત્ર અને કાલ એ બંનેનું 'સમય' એવું નામ સમુચિત છે. અત્ર એવી શંકા ઉઠાવવી કે સમય પર્યાયરૂપ હોવાથી કાલને 'દ્રવ્ય-સમય' એવું નામ આપી ન શકાય તો તે અસ્થાને છે, કેમકે શ્વેતાંબર અને દિગંબર એમ ઉભય સંપ્રદાયોને આ હકીકત તો ઇત્દ છે. જેમકે તત્ત્વદીપિકા નામની પ્રવચનસારના ત્રેયતત્ત્વાધિકારની ૪૭ મી ગાથાની વૃત્તિ (પૃ. ૧૬૬)માં શ્રીઆમૃતચન્દ્રે કહ્યું છે કે—

“અનુત્પન્નાવિઘ્વસ્તો દ્રવ્યસમયઃ, ઉત્પન્નપ્રઘ્વંસી પર્યાયસમયઃ”

અર્થાત્ દ્રવ્ય-સમય ઉત્પાદ અને વિનાશથી મુક્ત છે, જ્યારે પર્યાય-સમય એ બિંથી મુક્ત છે.

*૫૮૬ મી તેમજ ૫૮૫ મી ગોમદ્ભૂમી ગાથામાં કાલાણુને દ્રવ્યરૂપે કેમ કહ્યા નથી એ પ્રશ્ન સાથો છે, કેમકે 'કાલાણુ' શબ્દથી પણ 'દ્રવ્ય-સમય' સૂચવાય છે. ભગવતી (શ. ૨૦, ઉ. ૫, 'સૂ. ૬૭૦)ની વૃત્તિના ૭૮૮ માં પત્રમાં કાલ-પરમાણુને 'સમય' કહ્યો છે. મતાંતરીયોએ

આની વ્યાખ્યામાં સૂચવ્યા મુજબ આનો અર્થ એમ છે કે દેવાદિ ચેતન અને રૂઢાદિ અચેતન દ્રવ્યો વગેરેની જે સાદિ સાન્ત વગેરે ચાર વિકલ્પોવાળી સ્થિતિ છે તેનું નામ 'દ્રવ્ય-કાલ' છે, કેમકે તે સ્થિતિ દ્રવ્યનો પર્યાય છે; અથવા પર્યાય અને પર્યાયથી અલેઃ ત્રિવક્ષા કરીએ તો સચેતન અચેતન દ્રવ્ય એ જ કાલ છે. આ પ્રમાણે કાલ બે પ્રકારનો છે.

૧-૨ આ રહ્યાં એ સૂત્રોઃ—

“પુણપર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ । ૩૮ । કાલઃ । ૩૯ । સોડનન્તસમયઃ । ૪૦ ।”

“ત્રેલપદક્ષિણા નિત્યગતયો તુલોકે । ૧૪ । તત્કૃતઃ કાલવિભાગઃ । ૧૫ ।”

૩ છુઓ પૃ. ૧૦૦.

૪ ઊપા—

“લોગાગાસપદેસે પક્ષેક જે ટ્રિયા ॥ પક્ષેકા ।

રવજાળં રાસી દ્વ તે કાલાણુ મુણેયવ્યા ॥ ૫૮૯ ॥”

[લોકાકાશપ્રદેશે પક્ષેકસ્મિન્ વે સ્થિતાઃ જલુ પક્ષેકે ।

રતનાનાં રાશ્ત્રિરિથ તે કાલાણયો જ્ઞાતવ્યાઃ ॥]

૫ “પોગલરૂઢ્યાળે પુણ વચપદેસાદિ હોંતિ મજ્જણિજ્ઞા ।

પક્ષેકો તુ પદેસો કાલાણૂળં ધ્રુવો હોદિ ॥ ૫૮૫ ॥”

[પુદ્ગલપ્રઘ્યાણાં પુનરેકપ્રદેશાવયો પ્રચન્તિ મજ્જનોપાઃ ।

પક્ષેકસ્તુ પ્રદેશઃ કાલાણૂળાં ધ્રુવો મચતિ]

૬ આ સૂત્ર તેમજ તેના અર્થ દ્વારા પરમાણુ પર-વે વિશિષ્ટ પ્રકાર પડે તેમ હોવાથી તે સમય અત્ર નીચે મુજબ આપવામાં આવે છેઃ—

“કદ્ધિદે મંતે ! પરમાણુ પદ્ધના ? મોયમા ! જડવિદે પરમાણુ ૫૦ તં-દ્વચ-પરમાણુ તેસપરમાણુ કાલપરમાણુ માયપરમાણુ । દ્વચપરમાણુ જં મંતે ! કદ્ધિદે ૫૦ ? મોયમા ! જડવિદે ૫૦ તં-અછેડેજે અમેડેજે અદ્ધેડે અમેડેજે । તેસપરમાણુ જં મંતે ! કદ્ધે ? મોં ! જડવિદે ૫૦ તં-અજે અમડે અપદેજે અત્રિમારમે । કાલ-પરમાણુ પુચ્છા, મોં ! જડ ૫૦ તં-અજે અમડે અરસે અપાસે । માયપરમાણુ જં

જે કાલ-પરમાણુની સંખ્યા અસંખ્યાતની માની છે તે ઠીક નથી, કેમકે તેથી દ્રવ્યત્વનો વ્યાધાત થાય છે; કેમકે જે જે દ્રવ્ય છે તે ક્યાં તો એક છે કે ક્યાં તો અનંત છે. આ જ હકીકત ઉત્તર-ધ્યયનસૂત્ર (અ. ૨૮) માં નીચે મુજબ નિર્દેશાય છે:—

“ ધમ્મો અહમ્મો આગાસં, દન્વમિ એકેકમાહિયં ।

અર્ગતાણિ ચ દન્વાણિ, કાલો પોગલ જંતવો ॥ ૮ ॥ ”

અર્થાત્ ધંભોસ્તિકાય, અધર્મોસ્તિકાય અને આકાશ એ એકેક દ્રવ્ય ગણવાયું છે, જ્યારે કાલ, પુદ્ગલ અને જીવ એ પ્રત્યેક દ્રવ્યની સંખ્યા અનંતની છે.

પ્રત્યેક આકાશ-પ્રદેશમાં એકેક કલાણુ સ્વીકારનાર દિગંબરને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવે છે કે એમ માનવાથી દ્રવ્યોની પેઠે એનો પણ સ્તિચક્ર-પ્રચય માનવો પડશે અને તે વાત તો, ધૃષ્ટ નથી, કેમકે એથી તો ગોમદ્દે-ની નિમ્ન-લિખિત ગાથા સાથે વિરોધ આવે છે:—

મંતે, ! કાઠં ? ગોઠં । જટઠં પઠં તેઠં-જલમંતે ગંધમંતે રસમંતે કાસમંતે । સર્વં મંતે સ્તિ
જાંચ વિહરતિ । ”

આનો ભાવાર્થ એ છે કે પરમાણુના (અ) દ્રવ્ય પરમાણુ, (આ) ક્ષેત્ર પરમાણુ, (ઇ) કાલ-પરમાણુ અને (ઈ) કાલ પરમાણુ એમ ચાર પ્રકારો છે તેમાં દ્રવ્યરૂપ પરમાણુ તે ‘દ્રવ્ય-પરમાણુ’ કહેવાય છે. અત્ર વર્ણાદિ ભાવોની વિવક્ષા નથી, પરંતુ કેવળ દ્રવ્યત્વની વિવક્ષા છે. ‘ક્ષેત્ર-પરમાણુ’થી ‘આકાશ-પ્રદેશ’ સમજવો. ‘કાલ-પરમાણુ’થી ‘સમય’ સમજવો. ‘કાલ-પરમાણુ’ એટલે ‘પરમાણુ’ જ અત્ર વર્ણાદિ ભાવોની પ્રધાનતા જાણવી.

દ્રવ્ય પરમાણુના સ્વભાવ આશ્રીને ચાર ભેદો છે:—(અ) અવહેલ, (આ) અભેદ (ઇ) અદાલ અને (ઈ) અમાલ સહ વગેરેથી જેમ લતાનું છેદન થાય છે તેમ દ્રવ્ય પરમાણુનું છેદન નહિ થવું હોવાથી તે ‘અવહેલ’ છે સોય વડે જેમ આમકું ભેદી શકાય છે તેમ દ્રવ્ય પરમાણુનું ભેદન નહિ થવું હોવાથી તે ‘અભેદ’ છે. દ્રવ્ય પરમાણુ સૂક્ષ્મ હોવાથી તે અગ્નિ દ્વારા આળી શકાતો નહિ હોવાથી તે ‘અદાલ’ છે સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે હાથ વગેરે વડે તેનું પ્રહણ નહિ થઈ શકે તેમ હોવાથી તે ‘અમાલ’ છે.

ક્ષેત્ર પરમાણુના પણ ચાર પ્રકારો છે:—(અ) અનદ, (આ) અમખ, (ઇ) અપ્રદેશ અને (ઈ) અવિભાગિમ્. સમાન સંખ્યાવાળા અવયવોના અભાવ હોવાથી ‘અનદ’, વિષમ સંખ્યાવાળા અવયવોના અભાવ હોવાથી ‘અમખ’, અવયવોના અભાવ હોવાથી નિરંજ હોઈ કરીને ‘અપ્રદેશ’ અને અવિભાગથી નિજત હોઈ કરીને ‘અવિભાગિમ્’ અર્થાત્ એકરૂપ અથવા એના વિભાગ નહિ થઈ શકતા હોવાથી ‘અવિ-ભાગિમ્’ કહેવાય છે.

કાલ-પરમાણુના પણ ચાર પ્રકાર છે:—(અ) અવર્ણુ થાને રૂપ રહિત, (આ) અગ્રંધ થાને ૧ વિનાનો, (ઇ) અસ થાને રસથી વિમુખ અને (ઈ) અસ્પર્શ થાને સ્પર્શ વગરનો.

ભાવપરમાણુના (અ) વર્ણવાન, (આ) રસવાન, (ઇ) ગંધવાન અને (ઈ) સ્પર્શવાન એમ પ્રકારો છે.

૧ ૭૫—

ધર્મોઽધર્મ આકાશં દ્રવ્યમેકેકમાહિતમ્ ।

અર્ગતાણિ ચ દ્રવ્યાણિ કાલ પુદ્ગલ જંતવઃ ॥

૧ જે દ્રવ્યના પણ પ્રદેશ હોય તેમાં આ સંભવે છે અર્થાત્ પ્રદેશોના સમૂહનું નામ નિરંજ-પ્રચય છે. એવી રીતે અનેક જથ્થોનું નામ ‘જીવંતા-પ્રચય’ છે. જુઓ પ્રત્યયનસારના તત્ત્વાધિકારની ૧૯૯મી ગાથા થી રૂપિ (૧ ૬૬-૨૦૦)

“ ૧૬૧ છક્ષ્મકાલં પંચત્રીકાપસણિદં હોવિ ।

કાલે પદેસપચયો જમ્હા જતિય ત્તિ જિહિદં ॥ ૬૨૦ ॥ ”

અર્થાત્ કાલ-દ્રવ્યને વિષે પ્રદેશનો પ્રચય નથી. પ્રદેશ-પ્રચય નહિ હોવાથી તિયં-પ્રચય નથી એમ કહેશે નહિ; કેમકે એથી તો ૧ પુદ્ગલના સંબંધમાં પણ તેનો અભાવ માનવો પડશે, કારણ કે પ્રદેશમાત્રપણું એ અપ્રદેશ છે એવું લક્ષણ ત્યાં પણ લાગુ પડે છે. વળી પુદ્ગલનું દ્રવ્યથી અપ્રદેશત્વ છે, કિન્તુ પર્યાયથી અનેકપ્રદેશત્વ છે, જ્યારે કાલની આગતમાં તેમ નથી એ કથન યુક્તિ-સંગત નથી, કેમકે પ્રસંગનું કારણ અર્થાત્ સાધન ખીલું છે. એનું કારણ એ છે કે ધૂમાઠાના અભાવને લઇને પર્વત અગ્નિ રહિત હોવાના પ્રસંગને વિષે ધર્મના અભાવમાં ધર્મીના અભાવની પ્રતીતિ થાય છે. અર્થાત્ કોઇ એક પુરુષ ધૂમાઠાના અભાવ દ્વારા પર્વતને વિષે અગ્નિનો અભાવ સિદ્ધ કરવાના પ્રસંગમાં કોઇક ધર્મ ત્યાં ન હોય એટલે અગ્નિ પણ ત્યાં નથી એવું કથન જનું કરે તો તે જેમ યુક્તિ-સંગત ન ગણાય તેમ પ્રસ્તુતમાં તિયં-પ્રચયના પ્રસંગને વિષે સમજવું. આથી તિયં-પ્રચયના પ્રસંગ પરત્વે આટલું કથન બસ થશે. વળી આ સમય દ્રવ્યોની અનંતતાને લઇને પણ તુલ્ય નથી, કેમકે એની અનંતતા તો અતીત અને અનાગતની અપેક્ષા અનુસાર છે. ઉત્તરો (અ.)માં કહ્યું પણ છે કે—

“ એવે સંતતં પપ્પ [એવે સન્નતિ પ્રાપ્ય] । ”

૧ જા. — દ્રવ્યપદ્ધત્કાલં પદ્ધત્તિકાપસણિદં મવતિ ।

કાલે પ્રદેશપચયો યસ્માન્નાસ્તીતિ નિર્દિષ્ટમ ॥

૨ લાવના-સંગ્રહ (પ.)માં કહ્યું છે કે કાલના (અ) પરમાર્થ-કાલ અને (આ) વ્યવહાર-કાલ એમ બે મોડો છે. તેમાં પ્રથમ મોડથી કાલ-પરમાણુઓ સમજવા કે જેઓ પરસ્પર પ્રતિબંધી રહિત છે, એકેક આકાશ-પ્રદેશને વિષે એકેકની વૃત્તિ દ્વારા સમગ્ર લોકવ્યાપી છે અને મુખ્ય તેમજ ઔપચારિક પ્રદેશની કક્ષપનાને અભાવ હોવાથી નિરવય છે. તેમાં ધર્માસ્તિકાચ વગેરે ચાર દ્રવ્યોને વિષે તેમજ પુદ્ગલ-સ્કંધોને વિષે મુખ્ય પ્રદેશ-કક્ષપના છે, જ્યારે પ્રથમ-શક્તિના સંબંધને લઇને પરમાણુઓને વિષે ઉપચાર-કક્ષપના છે. કાલ-પરમાણુઓને વિષે તો બેમાંથી એકનો પણ સંભવ નથી. વળી આ કાલ-પરમાણુઓને વિષે વિનાશનું હેતુને અભાવ હોવાથી તેઓ નિત્ય છે, પરિણામ છ દ્રવ્ય પદાર્થ પર્વતનો હેતુ હોવાથી અનિત્ય છે. ૨૫નો અભાવ હોવાથી અમૂર્ત છે. જીવના પ્રદેશની જેમ, અન્ય પ્રદેશમાં સંક્રમણ કરી શકે તેમ ન હોવાથી નિઃક્રિય છે. આ પ્રમાણેનું પરમાર્થ-કાલનું સ્વરૂપ છે. વર્તના દ્વારા મુખ્ય કાલે કાલ એવો વ્યવહાર પ્રાપ્ત કર્યો છે, પરિણામદિ લક્ષણોથી યુક્ત, કોઇક અપેક્ષાએ કોઇક રચને પરિચિન્ન, અપરિચિન્ન એવા મુખ્ય કાલના પરિચેદમાં કારણરૂપ તેમજ જૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યત્ એમ ત્રણ ભતનો જે પરિચાયક હોય તે ‘વ્યવહાર-કાલ’ છે. જેમ વૃક્ષોની પંક્તિને અનુસરનાર નર્સિનચંદ્રને આશ્રીને એમ કહી શકાય છે કે એ અમુક વૃક્ષ પાસે આવ્યો, અમુક વૃક્ષ પાસે આવે છે અને અમુક વૃક્ષ પાસે આવશે તેમ કાલ-પરમાણુઓને અનુસરતા દ્રવ્યો વર્તમાન પદાર્થોને અનુભવ કરતા હોય ત્યારે તેને ઉદ્દેશીને પણ જૂતાદિ ત્રિવિધ વ્યવહાર સંભવે છે. અહીં એ ખ્યાનમાં રાખવું કે જોકે પુદ્ગલ-પરમાણુ પ્રદેશ માત્ર હોવાથી અપ્રદેશી છે તોપણ મેલનરૂપ શક્તિને લઇને તે અનેકપ્રદેશી છે. કાલમાં તો પરસ્પર મળવારૂપ શક્તિનો અભાવ હોવાથી એ તો અપ્રદેશી જ છે; એમાં તો પુદ્ગલની પેઠે ઔપચારિક સુપ્રદેશતા પણ નથી.

આની વૃત્તિમાં વાદિવેતાલ શ્રીશાંતિસૂરિએ પણ કહ્યું છે કે કાલની અનંતતા અતીત અને અનાગતની અપેક્ષાએ છે. ભગવતી(શ. ૧૩, ઉ. ૪, સૂ. ૪૮૨)ની વૃત્તિના ૬૧૦મા પત્રમાં શ્રીઅભ્ય-દેવસૂરિે પણ આ જ વાતના સમર્થનરૂપે કહે છે કે ધર્માસ્તિકાયનો એક પ્રદેશ જે કાલ-સમયોથી સ્પૃષ્ટ (સ્પર્શ કરાયેલો) હોય તો તે કાલ-સમયો અનિત્ય અને અનંત છે, કેમકે કાલ-સમયો અનાદિ છે.

કહેવાની મતલબ એ છે કે મંદ ગતિએ એક આકાશ-પ્રદેશથી અન્ય પ્રદેશે જતા પરમાણુના અતિક્રમણના પરિણામ સાથે સમાન જે કાલવિશેષ છે તે કાલ પદાર્થના સૂક્ષ્મ વર્તનરૂપ જે છે તે ‘સમય’ કહેવાય છે. તે પર્યાય જ છે, કેમકે તે ઉત્પન્ન થાય છે તેમજ તેનો નાશ પણ થાય છે. વળી આ પર્યાય કંઈ ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, પુદ્ગલ અને જીવનો પર્યાય નથી, કેમકે તેનાથી તો આ વિલક્ષણ છે. આથી કરીને જેનો એ પર્યાય છે તે અન્યથી કાલ ‘દ્રવ્ય-સમય’ કહેવાય છે. આ દ્રવ્ય-સમય નિરંતર અન્યાન્ય સમયના પર્યાયોની ઉત્પત્તિરૂપ છે. વિશેષમાં એ ધ્યાનમાં રાખવું કે અત્ર પુદ્ગલની પેઠે અનંતતા ઇષ્ટ નથી કે જેથી તિર્થંક-પ્રથય સંભવે. અર્થાત્ જીવાદિ પાંચ દ્રવ્યોમાં તો બહુ પ્રદેશો હોવાથી અને તે પ્રદેશો પરસ્પર ભિન્નથીલ હોવાથી તેમાં તો તિર્થંક-પ્રથય છે, પરંતુ કાલના સંબંધમાં તેમ ન હોવાથી એને અંગે તિર્થંક-પ્રથયનો સંભવ નથી. આવી રીતે સમયથી વિશિષ્ટ વૃત્તિના પ્રથયરૂપ જિહ્વ-પ્રથયનો પ્રસંગ પણ સમજી લેવો, કેમકે સમયની વિશિષ્ટતાની આપત્તિ છે અને એ આપત્તિ ઇષ્ટ નથી, કેમકે એના નિશ્ચયથી બાકીનાં દ્રવ્યોનો પણ નિશ્ચય થાય છે. આ વાતની પ્રવચનસાર(અ. ૨, ગા. ૪૨)ની ‘વૃત્તિ (પૃ. ૧૬૦) સાક્ષી પૂરે છે, કેમકે ત્યાં કહ્યું છે કે બાકીનાં બધાં દ્રવ્યોના દરેક પર્યાયમાં સમય-પરિવર્તનની કારણતા કાલ-દ્રવ્યના વર્તનના નામના ગુણને આભારી છે. અને સમય વિશિષ્ટ વૃત્તિમાં તો કારણાંતર દ્વારા સાધ્યપણું હોવાથી પોતાની એજેજ બીજાં ધર્માદિ પાંચ દ્રવ્યોમાં પરિવર્તનની કારણતાનો અસંભવ હોવાથી કાલ પારિશેષ્ય અનુમાનથી સિદ્ધ થાય છે. એથી કરીને કાલ પરત્વે કાલાણુનો સ્વીકાર કરવા જતાં તો સમયની વિશિષ્ટતાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે, કેમકે બાકીનાં દ્રવ્યની પેઠે અત્યેક સમયમાં સમયપર્યાયધારિપણું છે. શ્વેતાંબર માન્યતા પ્રમાણે તો આ દોષ માટે પણ અવકાશ નથી, કેમકે સમય-પ્રથયતારૂપ જ કાલની જિહ્વ-પ્રથયતા છે. બાકીનાં આકાશ વગેરે દ્રવ્યોમાં સમયની અપેક્ષાએ અર્થાન્તરતા હોવાથી સમયથી વિશિષ્ટ વૃત્તિના પ્રથયરૂપ જિહ્વ-પ્રથય હોય. જેમ દીપકના પ્રકાશપણામાં પરપ્રકાશ-યુક્તતા રહેલી છે તેમ કાલ પોતે સમયમય હોવાથી એને અંગે સમય-વિશિષ્ટતા અંભવતી નથી. તેમ છતાં જે એમ નહિ સ્વીકારવામાં આવે તો અનવસ્થા દોષ થાય છે. જિહ્વ-પ્રથય તો ત્રણ કોટિને સ્પર્શતો હોવાથી એમાં સાંયતા છે

૧ પ્રવચનસારના જેવતત્વાધિકારમાં કહ્યું પણ છે કે—

“વદિચ્છદો તં દેસં તસ્તમ સમગ્રો તદો પરો પુલ્લો ।

જો અર્થો સો કાલો સમગ્રો ઉપ્પણપદંસી ॥ ૪૭ ॥”

[વ્યનિપતતસ્તં દેસં તત્સમઃ સમયસ્તતઃ પરઃ પર્વઃ ।

યોડયેઃ સ કાલઃ સમય ઉત્પન્નપ્રવર્તસી ॥]

૧૦૨ “અપેક્ષાપ્રવચનાં પ્રતિપર્યાયં સમયવૃત્તિદેહુત્વં, કારણાન્તરતાપ્યરવાત્, । વૃત્તેઃ સ્વતસ્તેવામનમવાત્ કાલમર્ષિગમયતિ ।”

અને એ સાંશતાને લઈને દ્રવ્ય-વૃત્તિથી સર્વ દ્રવ્યોમાં એ અનિવારિત છે. આવી પરિસ્થિતિને લીધે એની પણ પ્રવાહ-રૂપતાએ કરીને અતીત, અનાગત અને વર્તમાન એમ ત્રણ કોટિ વિષય-રૂપ હોવાથી નિત્ય આત્મ-લાભરૂપ ઊર્ધ્વ-પ્રવચ સંભવતો કોનાથી રોકાય તેમ છે ?

કાલનો વર્તનારૂપ પરિણામ પોતાની મેળે જ સંભવે છે, નહિ કે અન્ય દ્રવ્યથી. પુણ્યલા-દિના ઉપર અવગાહ દ્વારા જેમ આકાશનો ઉપકાર છે તેમ પોતાના ઉપર પણ પોતાનો છે, કેમકે સર્વ પદાર્થના આધારરૂપ હોવાથી એનો પોતાનો પણ અવગાહ અન્યને વિષે નથી; કેમકે ઉપાધ્યાય શ્રીગંગેશકૃત ચિન્તામણિ ન્યાયશાસ્ત્રમાં પણ વૃત્તિનો નિષેધ છે. એવી રીતે આ કાલનો પણ વર્તનારૂપ પરિણામ સ્વતઃ જ છે, કેમકે પર દ્રવ્યોનો એ ઉપકારક છે, આ વાતને ગોસ્વમીની નિમ્ન-લિખિત ગાથા તેમજ તેની વૃત્તિ સમર્થિત કરે છે.—

“વત્તનહેદૂ કાલો વત્તનગુણમવિય દ્રવ્યનિચયેસુ ।

કાલાધારેણેવ ચ વદંતિ હુ સવદવાણિ ॥ ૬૬૭ ॥”

સ્વપર્યાયની નિર્વૃત્તિ પ્રતિ પોતાની મેળે જ પ્રવર્તન કરતા એવા ધર્માદિ દ્રવ્યોમાં બાહ્ય ઉપશ્ચલનો અભાવ હોવાથી તદ્દવૃત્તિના અસંભવને લીધે તેના પ્રવર્તનનો શાપક કાળ છે. એ રીતે વર્તના એ કાલનો ઉપકાર છે એમ સમજવું. અત્ર ગિચ્ નો અર્થ એ છે કે જે દ્રવ્ય-પર્યાય પ્રવર્તે છે તેનો વર્તયિતા કાલ છે. આથી કરીને કાલ ક્રિયાથી યુક્ત છે એમ માનવાનો પ્રમંગ ખડો થતો નથી, કેમકે શિષ્ય ભણે છે અને ઉપાધ્યાય ભણાવે છે ઇત્યાદિની પેઠે તેના નિમિત્ત માત્રને વિષે પણ હેતુતા અને કર્તૃતા દેખાય છે તો પછી કેવી રીતે તેના નિશ્ચય કરાય છે ? સમયાદિથી ઉપલક્ષ્ય જે ક્રિયાવિશેષ છે તેનો સમય અર્થાત્ સમય વગેરેની ક્રિયા દ્વારા નિષ્પાદ્ય જે પાકાદિ તેને વિષે કાલ એવો જેનો આરોપ કરાય છે તે સુખ્ય કાલત્વ અસ્તિત્વ સૂચવે છે, કેમકે ગૌણ એ સુખ્યની અપેક્ષા રાખે છે. કાલરૂપ આધારવાળા જ સર્વ દ્રવ્યો છે અર્થાત્ પોતપોતાના પર્યાયો દ્વારા તેઓ પરિણમે છે. આથી કરીને કાલની જ પરિણામ-ક્રિયા તેમજ એના પરત્વાપરત્વરૂપ ઉપકારો ગણવાય છે. વળી ત્યાં જ ધર્મ, અધર્મ ઇત્યાદિ દ્રવ્યોના અગુરુલુપ્ત ગુણોના છ સ્થાનપતિત વૃદ્ધિ અને હાનિરૂપ પરિણામને વિષે સુખ્ય કાલ જ કારણરૂપ છે.

પરિણામી બીજા કાલને સ્વકાલનો હેતુ માનવાથી અનવસ્થારૂપ દ્રવ્ય ઉદ્ભવશે તેમજ વળી પોતાની જ કારણતાને વિષે બીજા દ્રવ્યોને વિષે પણ હેતુતા સ્વીકારવા જતાં તો કાલ-દ્રવ્યમાં અનર્થતાની આપત્તિ આવશે એ પ્રમાણે કહેવું ઠીક નથી. એટલું કારણ એ છે કે જેમ અધર્માસ્તિ-કાયની બીજાની સ્થિતિમાં હેતુતા માનવા ઉપરાંત તેની પોતાની સ્થિરતામાં પણ તેને હેતુ માનવામાં કરી અઘચણ નથી તેમજ વળી જેમ દીપક સ્વપરપ્રકાશક હોવાથી તે સ્વપ્રકાશમાં પણ પોતે કારણરૂપ છે એટલું જ નહિ પણ પર વસ્તુ ઉપર પણ પ્રકાશ પાડવામાં કારણરૂપ છે તેમ અસ્તુતમાં કાલ પણ પોતાની અને અન્યની પ્રવૃત્તિમાં કારણરૂપ હોવાથી એને સ્વપરના પ્રવર્તક તરીકે

૧ જાપા—

વર્તનાહેતુઃ કાલો વર્તનાગુણમવેદિ દ્રવ્યનિચયેસુ ।

કાલાધારેણેવ ચ વતંતે જલ્લ સર્વદ્રવ્યાણિ ॥

સ્વીકારવામાં કશે વાધો નથી. આ વાત ભાવનાસંગ્રહમાં સ્પષ્ટપણે સમજાવણ છે. વળી આદિ-પુરાણમાં પણ કહ્યું છે કે—

“વર્તનાલક્ષણઃ કાલો, વર્તના સ્વપરાશ્રયા ।

યથાસ્વં ગુણપર્યાયઃ, પરિણેતૃત્વયોજના ॥”

અર્થાત્ કાળ એ વર્તનાસ્વરૂપી છે અને વર્તના એ સ્વપરનો આશ્રય કરવાવાળો પર્યાય છે. યથાયોગ શુણ્ઠો અને પર્યાયો દ્વારા પરિણતિમા હેતુપણની યોજના વિચારી લેવી.

કાલ બીજાના પરિણામમાં હેતુરૂપ ન હોવાથી કાલમાં દ્રવ્યપણું પણ કેવી રીતે આવી શકવાતું ? કેમકે જે શુણ્ઠ અને પર્યાયથી યુક્ત હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે એવા દ્રવ્યના લક્ષણમાં પણ નવ નવા પર્યાયોની આવશ્યકતા સ્વીકારેલી હોવાથી પરિણામરૂપ પર્યાયો સિવાય દ્રવ્યપણું પણ વળ્યાપુત્ર સમાન થઇ પડવાતું. કદાચ કહેશે કે નવ નવા પર્યાયો તો અમે પણ જરૂર માનીએ છીએ તો પછી તેવી માન્યતામાં અન્ય હેતુને શોધવો પડશે, માટે આપની માન્યતા ઉચિત નથી. “ગુણપર્યાયવદ્ દ્રવ્ય” એવું જે દ્રવ્યનું લક્ષણ તારવાર્થ (અ. ૫, સૂ. ૩૭)માં બાંધવામાં આવ્યું છે તે પણ કાલને અંગે સમજવાતું નથી, કેમકે જે તે લક્ષણ કાલમાં પણ ઘટાવવાતું હોત તો કાલસ્થ એવું ભિન્ન સૂત્ર રચવાની શી જરૂર હતી ? વાસ્તે ઉપયુક્ત લક્ષણ કાલ સિવાયનાં બીજાં દ્રવ્યો આશ્રીને બાંધ્યું. અથવા તો આ લક્ષણ તમામ દ્રવ્યને ઉદ્દેશીને હોવાથી ભલે કાલને માટે પણ હો, કેમકે બીજાં દ્રવ્યોમાં વર્તના-હેતુતારૂપ શુણ્ઠ દ્વારા ધારાપ્રવાહી શુણ્ઠપર્યાયવત્તાનો કાલમાં સ્વીકાર થઇ શકે તેમ છે, કારણ કે અન્યાન્ય સમયાદિ પર્યાયો વડે તેનો તેવો સ્વભાવ છે. એ ધ્યાનમાં રાખતું કે સમયાદિ પર્યાય મુખ્ય દ્રવ્ય સમયરૂપ કાલ-દ્રવ્યથી જુદો પણ નથી તેમ એકરૂપ પણ નથી, પરંતુ તે લેદાલેદ સ્વરૂપી છે જે સમય નવ નવા પર્યાયરૂપ છે તે જ સમય તેના ઉત્તરવર્તી પુરૂષગણિ દ્રવ્યોમાં વર્તના કારણરૂપે જે સમય છે તેની અપેક્ષાએ દ્રવ્યરૂપ છે અને તે પણ ઉત્તર સમય ત્રીજા સમયની અપેક્ષાએ દ્રવ્યરૂપ છે, આ પ્રમાણે દ્રવ્ય અને પર્યાયમાં સમાનાધિકરણતા હોવાથી એનું લેદાલેદ સ્વરૂપ સિદ્ધ થાય છે. આ સંબંધમાં ઘટનું ઉદાહરણ વિચારીશું તો જણાશે કે ઘટરૂપ પર્યાયની અપેક્ષાએ માટીમાં દ્રવ્યપણું છે અને એ માટીમાં પણ પાર્શ્વિક ધરમાણ વગેરેની અપેક્ષાએ પર્યાયપણું છે કહ્યું પણ છે કે—

“દ્રવ્યં પર્યાયવિયુતં, પર્યાયા દ્રવ્યવર્જિતાઃ ।

ક્વ ક્વદા કેન કિરૂપા, દૃષ્ટા માનેન કેન વા ? ॥”

૧ આ સંબંધમાં વિચારો આદિપુરાણ (૫ ૩)નું નિબંધ-લિખિત ૧૬—

“સ્વતો વિવલેમાનાનાં, સોડ્યાનાં પ્રવર્તકઃ ।

યથાસ્વ ગુણપર્યાયઃ, અતોડનાગ્યોગ્યસમ્પ્રદાય. ॥ ૬ ॥”

“તે પોતાની એક પ્રવૃત્તિ કરતા એવા પદાર્થોના, કાલ યથાયોગ્ય શુણ્ઠ પર્યાય દ્વારા પ્રવર્તક છે. એથી કરીને પરસ્પર એનો સંબંધ થતો નથી

૨ આ ધર્મનું મૂળ સ્થળ બલુચામાં નથી જાણી એની પ્રાચીનતા તો તત્ત્વાર્થની બૃહદ્વૃત્તિ (૫. ૩૭૮)માં અવતરણરૂપે એ નજરે પડતું હોવાથી સમગ્ર સ્પષ્ટ છે

અર્થાત દ્રવ્ય પર્યાયોથી રહિત છે અને પર્યાયો દ્રવ્યોથી મુક્ત છે એ બીના કોઇ પણ સ્થળે કોઇ કાલમાં કોઇ સ્વરૂપવાળા કોઇ પણ પ્રમાણથી કોઇએ પણ બોધ છે ખરી ?

કાલનો પરમ નિકૃષ્ટ અર્થાત્ બારીકમાં બારીક યાને સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વિભાગ કે જે ‘સમય’ કહેવાય છે, તેમાં પણ દ્રવ્યપણું બરાબર રહેલું છે. આથી કરીને તો “અર્ણતાણિ ય દૃષ્ટાણિઃ” (ભુઓ પૃ ૫૯૮) ઇત્યાદિ આગમોક્ત ઉલ્લેખ સચુક્તિ કરે છે. “ઉત્પાદવ્યયઘૌઘ્યયુક્તં સત્” એ લક્ષણ પણ સમયાદિ પર્યાયોની પંક્તિઓને વિષે ઉત્પાદ અને વિનાશ તો સ્પષ્ટ સંભવતા હોવાથી તેમજ કાલમાં હ્રુવતા હોવાથી બરાબર છેટે છે. જેમકે જે પુરુષ પૂર્વ સમયમાં કાર્યની અપેક્ષા રાખે છે તે તેના નાશરૂપ ઉત્તર સમયની ઉત્પત્તિ બોવાથી ચોકાતુર અને છે, જ્યારે બીજો પુરુષ કે જે ઉત્તર સમયના ઉત્પાદને માટે આતુર છે તે તેના ઉત્પાદ ભેદ પ્રુથી થાય છે; અને જે પુરુષને કાલ-સામાન્યની યાને ફક્ત કાલની જ જરૂર છે તે તેને વિષે મધ્યસ્થતા અનુભવે છે. આથી કાલમાં ઉત્પાદાદિ ત્રિપુટી બરાબર સિદ્ધ થાય છે.

આથી કરીને તો સમયાદિ પર્યાયોનું અન્વયી દ્રવ્ય એક જ પ્રતીત થાય છે અને એ તો અપસિદ્ધાન્ત છે, કેમકે હ્રુમણું જ આપણે ઉપર સિદ્ધ કરી ગયા તેમ આગમમાં કાલમાં અનંત દ્રવ્યતા સ્વીકારાએલી છે એવી બે કોઇ શંકા ઊઠાવે તો તે અસ્થાને છે; કેમકે ‘સમય-પર્યાયમાં’ મુખ્યતાને લીધે દ્રવ્ય-સંજ્ઞા માનવામાં અર્થાત્ સમયને કાલ-દ્રવ્ય માનવામાં કોઇ ભતનો વાધો નથી. આથી જ પરમાર્થ-કાલને ગૌણરૂપે અને વ્યવહાર-કાલને મુખ્યરૂપે “સમયાવલી મુદ્ધુક્તા” એ પ્રમાણેનું આગમિક કથન આગબાવી રહ્યું છે. વળી લોકમાં પણ જન્મેલા બાળકને ઉદ્દશીને તેને જન્મ્યાને આજે મહિનો થયો એવું કહેવાય છે, નહિ કે કાળ થયો છે એમ કહેવાય છે.

૧ ભાષના-સમયમાં કહ્યું પણ છે કે—

“પરમાર્થકાલે મૂતાદિવ્યવહારે ગૌણો વ્યવહારકાલે તુ મુખ્ય, કિમિદ્ધં બહુનો-ક્તેન ? પરમાર્થકાલેન કારણમૂતેન ષડ્ દ્રવ્યાણિ પરાયતંતે કાર્યરૂપાણિ, તેવાં દ્રવ્યાણાં પરિચ્છેદકાઃ સમયાદયઃ દ્રવ્યસ્વૈકઃ પર્યાય યક સમયો દ્વિત્રિચતુઃસદ્વ્યવેવાતસદ્વ્યવેવા-નનપર્યાયકલાપા દ્વિત્રિચતુઃસદ્વ્યવેવાતસદ્વ્યવેવાતતસમયાઃ ।”

વિશેષમાં પ્રત્યનસારના ચેતત્ત્વાધિકારની નિમ્ન લિખિત—

“સમયો તુ અપ્યદેસો પદેસમેતસ્ત દૃવ્યજ્ઞાદસ્ત ।

ચવિવદ્દો સો ષટ્વદિ પદેસમાગતદૃવ્યસ્ત ॥ ૬૧ ॥”

[સમયસ્ત્વપ્રદેશઃ પ્રદેશમાત્રસ્ય દ્રવ્યજાતસ્ય ।

ઘ્યતિપતતઃ ય વર્તેતે પ્રવેશમાકાશદ્રવ્યસ્ય ॥]

—આથી બ્યાખ્યાના કહ્યું છે તેમ સમય કાલ-દ્રવ્ય છે વળી એ અપ્રદેશ છે, કેમકે એ કેવળ પ્રદેશરૂપ છે. વળી જોકે કાલાણુઓ અસંખ્યાત ॥ તોપણ પુદ્ગલ-પરમાણુઓની પેઠે ૫૨૨૫૨ મનના રૂપ શક્તિના તેનામાં અભાવ છે, તેથી તેનામાં અપ્રદેશતા છે એ કાલાણુ પ્રદેશ માત્રરૂપ પુદ્ગલ-પરમાણુના સમગરૂપ પર્યાયને પ્રકટ કરે છે.

૨ ભુઓ પૃ ૫૮૧. આ ગાથા ચોક્કસ ફેરફાર સથે વિશેષબોધ ૨૦૩૬મી ગાથારૂપે ૧૪૨ પૃ ૭૨ છે.

વિશેષમાં સર્વથા એકતા માનવાથી પણ અપસિદ્ધાન્તતાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતો નથી, કેમકે ઉત્તરગાંની વૃત્તિમાંનો “કાલમહદનાગતઙ્ઘા” એ ઉલ્લેખમાં તેમજ તત્ત્વવાર્થમાંના કાલશ્ચ એ ઉલ્લેખમાં એકવચનનો પ્રયોગ પણ ઉપર્યુક્ત માન્યતાથી જ સંગત થાય છે. નહિ તો જેમ “જીવાશ્ચ”, “રૂપિણઃ પુદ્ગલાઃ” આવા પ્રકારનાં જે સૂત્રો (ખીજ અને ચોથા) જેમ પાંચમા અધ્યાયમાં વાચકવચે” યોજ્યાં છે તેમ તેઓ કાલ આશ્રીને પણ બહુવચનનો પ્રયોગ કરત. અને તેમ તો તેમણે કહ્યું નથી એ વાત તો શ્વેતાંબર અને કિંગંબર એમ ઉભય સંપ્ર-કાયો સ્વીકારે છે. વળી નિષ્કિચતાથી પણ એકતા સિદ્ધ થાય છે જ. આ વાતનું ભાવના-સંગ્રહનો નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ સમર્થન કરે છે:—

‘દ્રવ્યૈકત્વં જીવાદિષ્વન્યતમદ્રવ્યે, ક્ષેત્રૈકત્વં પરમાણ્વવગાદ્યપ્રદેશઃ,
કાલૈકત્વં અમેદસમયઃ, ભાવૈકત્વં મોક્ષમાર્ગઃ’

અર્થાત્ દ્રવ્યની એકતાથી જીવાદિ કોઈ એક દ્રવ્ય, ક્ષેત્રની એકતાથી પરમાણુ દ્વારા અવગાહન કરાયેલો પ્રદેશ, કાલની એકતાથી અલેહ સમય અને ભાવની એકતાથી મોક્ષ-માર્ગ સમજવો.

વિશેષમાં તે અનંત સમય પ્રવાહરૂપ છે; કેમકે એ વિશેષણ છે, નહિ કે વિશેષ્ય. આમ માનવા જતા દેશ, પ્રદેશનો સંભવ હોવાથી કાલમાં અસ્તિકાયતા સ્વીકારવી પડશે એવો ભય રાખવાની જરૂર નથી, કેમકે દ્રવ્ય-સમયોનો એક ખીજ સાથે સંગમ થતો નથી તેમજ તેમની એકતા સંતતિ જ દ્વારા છે. આ જ હકીકત ચોથા કુર્મચંદ્ર(ગા. ૬૯)ની વૃત્તિના ૧૫૬ મા પત્રમાં શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિ નીચે સુજળ દર્શાવે છે:—

“કાલસ્ય વસ્તુતઃ સમયરૂપસ્ય નિર્વિભાગત્વાત્ ન દેશપ્રદેશસમ્ભવઃ,
અતઃ પૃથગસ્તિકાયત્વાભાવો વોધ્યઃ”

અર્થાત્ વાસ્તવિક રીતે સમયરૂપ કાલના વિભાગો નહિ પડતા હોવાથી તેને વિષે દેશ, પ્રદેશનો સંભવ નથી. એ જ કારણથી તેમાં અસ્તિકાયતાનો અભાવ સમજવો. જોકે અતીત, અનાગત અને વર્તમાન એમ કાલની ત્રિવિધતા છે તોપણ અતીતનો નાશ થયેલો હોવાને લઈને અને અનાગત ઉત્પન્ન નહિ થયેલું હોવાથી વાર્તામાનિક સમયનો જ ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. આ વાતનો નિર્દેશ અનુયોગદ્વારે (સ.)ની વૃત્તિમાં પણ નીચે સુજળ નજરે પડે છે:—

“અદ્વા-કાલસ્તદ્રૂપઃ સમયોદ્ધાસમયો નિર્વિભાગત્વાચાસ્ય ન દેશપ્રદે-
શસમ્ભવઃ, આવર્પણલિકાદયસ્તુ વ્યવહારાર્થમેવ કલ્પિતાઃ, તત્ત્વતઃ પૂર્વસમયનિરોધે-
તત્ત્વતઃ સમુદયમમિત્યા અસમ્ભવાત્”

૧ આ સંજયમાં જુઓ ૫ પૃષ્ઠ ભાવના-સંપ્રદર્શન સમયનું સ્ફોર્ય દર્શાવતા કહ્યું છે કે—
“જયગતિપરિણતસ્ય પરમાણો સ્વાવગાદાકાશપ્રદેશવ્યતિક્રમકાલઃ પરમ-
નિહતો નિર્વિભાગઃ સમયઃ.”

અર્થાત્ અદ્વા એટલે કાલ. તે સ્વરૂપી જે સમય તે 'અદ્વા-સમય' કહેવાય. એટલે સમયનું નામ જ કાલ સમજવું. એમાં નિર્વિભાગતા હોવાથી એને વિષે દેશ, પ્રદેશનો સંભવ નથી. આવલિકા વગેરેની કલ્પના તો વ્યવહારને જ અર્થે છે; કિન્તુ વસ્તુગત્યા વિચાર કરીએ તો પૂર્વ સમયના નિરોધથી અને ઉત્તર સમયના સફલાવથી સંભેલનરૂપ ભિલનનો જ અભાવ છે એટલે વાત્તામાનિક સમયરૂપ કાલ સિવાય બીજો કયો બાકી રહ્યો ? વળી કાલાણુને દ્રવ્ય માનનારાના મતમાં પણ 'રત્નની રાશિની ઉપમા દ્વારા તે સ્વરૂપતાને લઇને આ જ વાત ક્લિત થાય છે. આ પ્રમાણે અનેક તે એક છે અને એક તે અનેક છે, એવો સ્યાદાદનો સુંદર સિદ્ધાન્ત સિદ્ધ થાય છે. આગમને "ધર્મો અદ્વિતો આગાત્" ઇત્યાદિ ઉલ્લેખ પણ આ વાતને પૂરવાર કરે છે, કેમકે ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ એ ત્રણે દ્રવ્યો એકેક છે, એ કથન પરસ્પરના સ્પર્શ યાને સંબંધનું અને એથી અન્યનો પરસ્પર સ્પર્શ ન થવો એવું આ સૂચન કરે છે. અત્ર પરસ્પરથી ત્રણે દ્રવ્યો સમજવાં. એ ત્રણનો તો પરસ્પર સ્પર્શ બરાબર છે જ, કેમકે ત્યાં એક આકાશ-પ્રદેશ છે ત્યાં જ ધર્મોસ્તિકાયનો તેમજ વળી અધર્મોસ્તિકાયનો પણ એકેક પ્રદેશ રહેલો છે; પરંતુ એથી અન્ય એવો જ કાલ તેનો આ ત્રણ સાથે સ્પર્શ સંભવતો નથી. હવે જો કાલાણુ પણ હોત તો આ ત્રણની જેમ તેના પણ સ્પર્શનો સૂત્રમાં જરૂર નિર્દેશ કરાત, પરંતુ ઉલ્લેખ તેના અસ્પર્શનો ઉલ્લેખ છે. એથી કરીને કાલાણુ દ્રવ્યરૂપ નથી એ સિદ્ધ થાય છે. આથી પુદ્ગલપરમાણુની જેમ પ્રદેશરૂપે એમાં અનંતતાની કલ્પના ન કરવી, કેમકે દ્રવ્યોનાં સ્વભાવમાં ભિન્નતાને લઇને ભિન્નતા સ્વીકારાયેલી છે. જો સ્વભાવમાં લેહ હોવા છતાં એકતા માનવા જઇશું તો સમસ્ત જગત્ એક જ દ્રવ્યરૂપ છે એમ કહેવા તૈયાર થવું પડશે. વાસ્તે વેદાસ્વરૂપી કાલ શુભ અને પર્યાય દ્વારા સાધ્ય સમજવો. અને એ જ કાલ-દ્રવ્ય સમ્યક્ષેત્રમાં છે, નહિ કે અન્યત્ર, કેમકે સમ્યક્ષેત્રમાં જ સમય, આવલિકા વગેરેનો વ્યવહાર કરાય છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ સમયાવલિકાપક્ષ-માસર્ત્વચનસન્નિષ્ઠકઃ ।

સ્તુલોક એવ કાલસ્ય, વૃત્તિર્નાન્યત્ર કુત્રચિત્ ॥ ”

અર્થાત્ સમય, આવલિકા, પક્ષ, માસ, ઋતુ, અયન એ સંજ્ઞાવાળા કાલનું અસ્તિત્વ મનુષ્ય-ક્ષેત્રમાં જ છે; એની બહાર કોઇ પણ સ્થળે નથી જ. એ મનુષ્ય-ક્ષેત્રની બહાર તો પાંચ અસ્તિકાયોના પર્યાયરૂપ પારિણામિક કાલ જ સમજવો; એ જ કાલને 'કાલાણુ' કહેવામાં આવે છે. આથી કરીને બીજી કોઇ વસ્તુનું નામ કાલાણુ ન સમજવું, કેમકે લોકાકાશમાં અસંખ્ય પ્રદેશો હોવાથી કાલાણુની સંખ્યા પણ અસંખ્યાતની જ સમુચિત રીતે માની શકાય તેમ છે. કિન્તુ કાલાણુને કાલ-દ્રવ્ય માનવાની ભૂલ કરવી નહિ.

આ પ્રમાણે કાલાણુને સ્વતંત્ર કાલ-દ્રવ્ય તરીકે નહિ સ્વીકારવાથી લોકમાં રહેલા ધર્મોસ્તિકાય, અધર્મોસ્તિકાય અને આકાશોસ્તિકાયના પરિણામની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થશે એવો પ્રશ્ન

લોકાવલો નિર્ધારક છે, કેમકે 'અકકીલિકા ન્યાયથી તત્વાર્થ' શ્લોકો(પૃ. ૪૪૪)માં દર્શાવેલ અલોકાકાશના પરિણામની માફક સમય-ક્ષેત્રના મધ્યમાં રહેલા કાલ-દ્રવ્ય વડે પણ એનાથી બાહ્ય વસ્તુનો પરિણામ ઘટી શકે છે. જેમકે દેવોમાં કેટલાક એકેક પખવાડિયે ઉત્સુવાસ લે છે અને હવર-હવર વર્ષે આહાર લે છે એ રીતથીને લઈને ત્યાં પણ વ્યવહાર-કાલ પરિચિત્ત છે. એ વાત સાચી; પરંતુ આથી ત્યાં કોઈક વ્યવહાર-કાલ છે એમ ન માનવું; કેમકે દેવ-લોકમાં વ્યવહાર-કાલ નથી એમ તો શ્વેતાંબરો અને દિગંબરો બંને માને છે જ. આ ઉદાહરણની પેઠે સમય-ક્ષેત્રમાં રહેલા કાલ-દ્રવ્ય દ્વારા સર્વત્ર કાલ-પર્યાય પરિણામને પામે છે, આથી વળી એ પણ સિદ્ધ થયું કે યોગશાસ્ત્રમાંનાં નિમ્ન-લિખિત પદો કાલાણુને દ્રવ્યરૂપે પૂરવાર કરે છે એ માન્યતા અનુચિત છે:—

“ લોકાકાશપ્રદેશસ્થા, મિત્તાઃ કાલાણવસ્તુ ચે ।

ભાવાનાં પરિવર્તાય, 'મુખ્યઃ કાલઃ' સ વ્યવર્તે ॥ ૮૫ ॥

વ્યોતિઃશાન્ત્રે યસ્ય માન-મુચ્યતે સમયાદિકમ્ ।

સ 'વ્યાવહારિકઃ કાલઃ', કાલવેદિભિરામતઃ ॥ ૮૬ ॥

નવજીર્ણાદિભેદેન, યદમી સુવનોદરે ।

પદાર્થાઃ પરિવર્તન્તે, તત્ કાલસ્યેવ ચેષ્ટિતમ્ ॥ ૮૭ ॥

વર્તમાના અતીતત્વં, ભાવિનો વર્તમાનતામ્ ।

પદાર્થાઃ પ્રતિપદ્યન્તે, કાલક્રીડાવિહમ્બિતાઃ ॥ ૮૮ ॥ ”

અર્થાત્ લોકાકાશના પ્રદેશોમાં રહેલા જે કાલાણુઓ જિન્ન છે અને પદાર્થોના પરિવર્તનમાં જે ઉપયોગી છે તે કાલાણુઓને ' મુખ્ય કાલ ' કહેવામાં આવે છે. જેનું માન જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં સમ-યાદિરૂપે નિર્દેશાયું છે તે ' વ્યાવહારિક કાલ ' છે એમ કાલના જાણકારોનો મત છે. નવીન, છુટ્ટું ઇત્યાદિ ભેદ દ્વારા જે આ પદાર્થો લોકમાં પરિવર્તનશીલ બને છે તે કાલની જ ચેષ્ટા જાણવી. જે વર્તમાનકાલિક છે તે અતીતપણુને પામે છે અને જે ભાવિકાલિક છે તે વર્તમાનપણુને પામે છે એ પ્રમાણેના જે પદાર્થોમાં પરિણામો થાય છે તે કાલની કીડા સમજવી.

આ શ્લોકોમાંના ૮૫મા શ્લોકમાં જે કાલાણુઓનું પરસ્પર ભિન્નરૂપે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે તે કાલાણુઓ પર્યાયરૂપ સમજવાના છે; એટલે કે એથી પર્યાયરૂપ કાલ સમજવાનો છે, નહિ કે દ્રવ્યરૂપ; કેમકે દ્રવ્યસ્વરૂપી કાલને તો અનંત સમયરૂપ એવું વિશેષણ આપવામાં

૧ જેમ ગ્રહોમાં રહેલી ખીલી આરામા નદિ હોવા છતાં પણ આરામની સાથે સંબંધ રાખે છે તેમ અત્ર સમજવું.

૨ “ દેવાનાં પચ્ચેદિ ક્ષણાનો વાતનદસ્મેદિ માદારો । ”

[દેવાનાં પચ્ચેદિ ક્ષણાના, વાતનદસ્મેદિ માદારો :]

આવેલ છે અને આગમમાં પણ અનંત દ્રવ્યરૂપે તેનો ઉલ્લેખ પણ છે. જો અનંત સમયોથી દ્રવ્ય-સમયો માનવામાં આવે તો બાધ આવે છે, એટલે એ વાત સુક્ત નથી. સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો કાલાણુઓને દ્રવ્યરૂપ માનવામાં તો તેની સંખ્યા અસંખ્યાતની ફક્ત થાય છે અને એ વાત તો દિગંબરોને પણ માન્ય છે. તો પછી તેને દ્રવ્યરૂપ માનવામાં સોડનન્તસમયઃ એ કથન કેવી રીતે બંધબેસતું થશે તે વિચારણીય છે. કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે આદિપુરાણુ- (પ. ૩)ના નિમ્ન-લિખિત—

“ ભવાયુઃકાયકર્માદિ-સ્થિતિસદ્ગુણાત્મકઃ ।

સોડનન્તસમયસ્તસ્ય, પરિવર્તોડ્ગ્યનન્તયા ॥ ૧૩ ॥ ”

—પદ્ય અનુસાર અનંત સમયત્વથી એમ અનંત સમયપર્યાયત્વ માનીએ છીએ તો એ વાત ઠીક નથી, કેમકે જ્યારે તમામ દ્રવ્યોમાં અનંત પર્યાયતા તો છે જ, તો પછી કાલને એવું વિશેષણ આપવું નિરર્થક સિદ્ધ થાય છે. વાસ્તે લોકાકાશના પ્રદેશોમાં તેમજ પુદ્ગલ-પરમાણુઓમાં જે સમયવિશેષતા છે તે જ કાલાણુ છે, નહિ કે કોઈ બીજું દ્રવ્ય. આ પ્રમાણે માનવાથી ૮૫મા શ્લોકમાં “ મુલ્યઃ કાલઃ સ લક્ષ્યતે ” એમ જે કહ્યું છે તેની સાથે વિરોધ આવે છે એવી શંકા જો કોઈ લોકાવે તો તેનું સમાધાન એ છે કે આ શ્લોકે કાલથી કાલ-દ્રવ્ય સમજવાનું નથી, કિન્તુ આથી બીજો કોઈ સૂક્ષ્મ પર્યાય નથી એ વાત લક્ષ્યમાં રાખવાની છે તેમજ આથી ‘ મુલ્ય ’ શબ્દનો પ્રયોગ પર્યાયની અપેક્ષાએ છે, નહિ કે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ એ હકીકત પણ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. આ વાતને યોગમટ ૦ (૧ગા. ૫૮૬) પણ દેઠો આપે છે, કેમકે તે કાલાણુઓ છે એમ ત્યાં કહ્યું છે, નહિ કે દ્રવ્યો.^૧ આથી જ તો પ્રવચનસાર (અ. ૨, ૨ગા. ૪૬)માં તેમજ તેની વૃત્તિમાં કાલનો એકવચનમાં પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

આ પ્રમાણેના વિવેચનથી કોઈ એમ કહેવા તૈયાર થાય કે સમય-ક્ષેત્રમાં પણ એમ જ હો; ત્યાં દ્રવ્યની કલ્પનાની શી જરૂર છે તો તે અસ્થાને છે, કેમકે ઉભય સંપ્રદાયના પ્રવચનોમાં છ દ્રવ્યો અંગીકાર કરેલાં છે. હવે કોઈ નીચે મુજબનો પૂર્વ પક્ષ રજૂ કરે તો તે પણ અરહ્ય-રુદન જેવો નિરર્થક છે:—

પૂર્વ પક્ષ—કાલ-દ્રવ્યનો અભાવ માનવાથી સમય-પર્યાયની વિશેષતા અન્ય દ્રવ્યોને વિષે નિષ્કારણ થશે. વળી કેવળ ચંતિતરૂપે અન્યથી એવા કાલ-દ્રવ્યના સાધનમાં પણ તે નિર્દોષુક જ રહેશે, કેમકે સમયોનો પરસ્પર સંગમ થતો નથી. આ ઉપરાંત જીવમાં પણ દ્રવ્યપણું આવી જ રીતે માનો, કેમકે સ્વયં વિશકલિત (છુટા પડી ગયેલ) જ્ઞાન-ક્ષણોમાં જ દ્રવ્યતા છે અને એમ સ્વીકારવાથી ધૌદ્ધ સત અંગીકાર થઈ જશે.

આ પૂર્વ પક્ષ પાયા વિનાનો છે એમ નીચેના ઉત્તર પક્ષ દ્વારા દર્શાવાય છે:—

૧ જુઓ પૃ. ૫૬૭.

૨ જુઓ પૃ. ૬૦૩.

આ પ્રમાણે વિચારતાં તો પ્રદેશોથી અતિરિક્ત એવા આકાશનો પણ અર્થક્રિયાકારિતાને લઈને અનુપલ્લભ થવાનો અને તેમ થતાં ત્યાં પણ એકતાનો સંબંધ દોષ પણ રીતે બંધાયેલો નહિ થાય. વળી તત્ત્વાર્થ (અ. ૫)નું “ આ આકાશાદેકદ્રવ્યાણિ ” એ પાંચમું સૂત્ર તેમજ ઉત્ત- ૨૧૦ (અ. ૨૮, ગા. ૮)ની સાથે પણ વિરોધ ભ્રોષો થશે. તેથી કરીને દ્રવ્યના સ્વભાવના લેઈને લઈને જ સિદ્ધતા માનવાનો સંતોષ પકડવો તે ઇષ્ટ છે અને એથી કરીને નાહકની ખોટી ખોટી કલ્પનાઓ કરવાથી શો ફાયદો ? વિશેષમાં ભૂતિ વગેરેની માફક સંતતિનો દ્રવ્ય-સમયોથી કથચિત્ અલેદ છે. વળી વસ્તુપણનો સ્વીકાર કરતો હોવાથી દોષ પણ જાતની અડચણ આવતી નથી તેમજ વળી બૌદ્ધ મત અંગીકાર કરવાનો પ્રસંગ પણ ઉપસ્થિત થતો નથી, કેમકે વસ્તુરૂપ સંતતિ અક્ષણિક છે-ક્ષણિક નથી. આથી કરીને જ કાલ-દ્રવ્યમાં સંતતિ માત્ર દ્વારા એકતાનો સ્વીકાર કરવાના આશયથી તથા વસ્તુતઃ વિશકલિત દ્રવ્ય-સમયોની અનંતતા હોવાને લીધે બંને વાત સિદ્ધ થાય છે. આ વાત તત્ત્વાર્થ (અ. ૫, સૂ. ૧-૨) દ્વારા દર્શાવેલી છે. ઉપર્યુક્ત તત્ત્વા-ર્થના સૂત્રમાં કાલ-દ્રવ્યનું અચેતનની ગણનારૂપ દ્રવ્યોમાં ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું જ નથી તેમજ વળી “ કાલસ્ય ” એ સૂત્ર દ્વારા અનુબંધ પણ બરાબર છે. આ પ્રમાણેની જે જે બાબતો વાચક-વર્ગે સૂચવી છે તે આદિપુરાણ (૫. ૩)ના નિમ્ન-લિખિત પદમાં નજરે પડે છે:—

“ સોઽસ્તિ કાયેષ્વસમ્પાતા-ત્રાસ્તીત્યેકે વિમન્વતે ।

વદ્દ્રવ્યેષૂપદિષ્ટત્વાદ્, યુક્તિયોગાદ્ તદ્ગતિઃ ॥ ૬ ॥ ”

અર્થાત્ અસ્તિકાયોમાં તેની ગણના નહિ હોવાથી તે (કાલ) નથી એમ કેટલાક માને છે. છ દ્રવ્યોમાં તેનું સૂચન કરાયેલું હોવાથી તેમજ તે વાત યુક્તિસંગત હોવાથી એ છે પણ ખરો.

હવે એ શંકા રજુ કરવામાં આવે છે કે કાલાણને દ્રવ્યરૂપ નહિ માનવાથી તો બીજાં દ્રવ્યોની માફક કાલમાં લોક પર્વત વ્યાપ્તપણું નહિ ધરી શકે. આ વાત અમને ઇષ્ટ છે એમ શ્વેતાંબરોથી કહી શકાય તેમ નથી, કેમકે કાલનું લોકવ્યાપિત્વ શ્વેતાંબર ગ્રંથોમાં પ્રસિદ્ધ છે. કાપલકા તરીકે વિચારે ઉત્તર ૧૦ (અ.)ની ગાથા તેમજ લોકનાલકાત્રિંશિકાની નિમ્ન-લિખિત ગાથા:—

“ વદ્દસાદ્દઠાણઠિપપય-કલિત્યકરયુગનરાગિર્હં લોગો ।

ઉપ્પત્તિનાસઘુમ્મણ-ધમ્માદ્ છદ્વવપદ્ધિપુત્રો ॥ ૨ ॥ ”

વળી જે વર્તનાથી આ (કાલ) સિદ્ધ કરી શકાય તેમ છે તે વર્તના પણ પદાર્થોની ત્યાં જ વાસ્તે કાલનો નિષેધ કેમ કરાય ? આનો ઉત્તર એ છે કે કાલ અવંત છે એ વાત ખરી છે, એ ક્ષણિક, સમયરૂપ પર્વાયવાળો અને દ્રવ્ય-સમયના પ્રવાહરૂપ એવો જે અદ્ધા-કાલ છે તેનો

૧ બાપા—

વેદાન્તસ્યાનસ્થિતપદ્ધતિસ્યકરયુગનરાગુનિર્લોકઃ ।

ઉત્પત્તિનાશ્ચુગ્મણધર્માદિપદ્ધતિપૂર્ણઃ ॥ ૨ ॥

“यदमी शीतवातातपादयो सुवनमोग्या भवन्ति तदवश्यममीषां

—પંક્તિ દ્વારા સમય-ક્ષેત્રની બહાર પશુ ઋતુ વગેરે વિભાગોનો નિર્દેશ કરાયો છે તે તે કથન પશુ-હીક નથી, કેમકે ‘ભુવનભોગ્ય’નો અર્થ ભુવનને ભોગવવા લાયક એવો છે. એથી-કરીને સમય-ક્ષેત્રની બહારનો ભાગ યોડાક જ આવી બાય છે ? વળી કેવળ યોગ્યતાથી પશુ જો કાર્ય-સિદ્ધિ માનવામાં આવે-તો અનેક હોષો ઉદ્ભવે એ વાત કયાં સાક્ષરેને સમજાવવી પડે તેમ છે ? વિશેષમાં ત્યાં ઋતુ વગેરેનો નિર્દેશ છે એ વાતની શ્રીરત્નશેખરસંસ્કૃત ક્ષેત્રસમાસની નીચે સુજબની પંક્તિ સાક્ષી પૂરે છે:—

“ नथो हृदा घना वादरागिजिनाद्युत्तमपुरुषा नरजन्ममृती कालो मुदृत-
प्रहर-विन-रागि-वर्षादिकः आदिशब्दात् चन्द्र-सूर्यपरिवेषादयो मनुष्यक्षेत्रं
मुक्त्वा परतो न भवन्ति ”

અર્થાત્ નદીઓ, હાલો, મેઘો, બાહર અગ્નિ, જિન પ્રમુખ ઉત્તમ પુરુષો, મનુષ્યનો જન્મ કે તેમનું મરણ, સુહૃદ્, પ્રહર, દિવસ, રાત્રિ, વર્ષ વગેરે કાળ તેમજ ચંદ્ર, સૂર્ય વગેરેના ચપરિયેષ ઇલાહિ મનુષ્ય-ક્ષેત્ર કોડીને અન્યત્ર નથી.

[illegible]

૧. આ દીપ્ત વાયુ, આતપ વગેરે જ્વનને બોગવવા લયક પદાર્થો છે તે નેમતું ક્રોધ પ્રતિ-
નિયત કારણ હોયું નોંધએ અને તે કાલ છે-એ સિવાય અન્ય ક્રોધ હોઇ શકે નહિ. ૨ જીએ પૃ. ૬૪૫.

વસ્તુના પર્યાયરૂપ કાલ સમજવો. વિશેષમાં વ્યવહાર-કાલની પેઠે નિશ્ચય-કાલ પણ સમય-ક્ષેત્રમ જ છે એમ દ્વાનિર્ણયિકા કહી રહી છે. ગામમાં પ્રાદ્યેષ વગેરે ચાર વર્ણો વસે છે એની માફક અત્ર ઉપચાર જ સમજવો, કેમકે પ્રાદ્યેષો કંઈ આખા ગામને વ્યાપ્ત કરીને રહેતા નથી, આતું પ્રયોજન તો સાથે રહેવા પૂરતું જ છે. તેમ છતાં ને આમ નહિ માનવામાં આવે તો દિગંબર મતમાં પણ વિરોધ આવશે, કેમકે પંચારિતકાયમાં કહ્યું છે કે—

“ સમવાઓ પંચણં સમઓ સિ જિણુત્તમેહિં પળણત્તં ।
સો ચેવ હવહ લોઓ તત્તો અમિઓ અલોઓ સ્વં ॥ ”

અર્થાત્ પાંચ અસ્તિકાયોનો સમુદાય તે ‘સમય’ છે એવી જિનેશ્વરેનો પ્રરૂપણા કરી છે. એ જ લોક છે અને એથી અમિત (અગણિત) અલોકરૂપ આકાશ છે.

અત્ર પાંચ અસ્તિકાયોનું ૨અન્યયોગવ્યવસ્થાદરૂપ ફલ આ ગાથા દ્વારા ધ્વનિત થયું હોવાથી છઠ્ઠા કાલરૂપ દ્રવ્યનો તો નિષેધ જ થવાનો. આના ઇચ્છાવમાં ને એમ કહેવાય કે સ્થાનાંતરથી નિર્ણય કરવો તો અહીં પણ એ ન્યાય લાગુ પડે છે. અથવા તો સમય-ક્ષેત્રની ઇહાર રહેલ વસ્તુના પરિણામરૂપ સ્થિતિ-કાલમાં ‘ચક્રદીપિકા’ ન્યાયથી અંદર રહેલ અદ્વા-કાલ નિમિત્તરૂપ છે, અર્થાત્ અદ્વાકાલ છે નિમિત્ત જેમાં એવો ‘ગદુદ્વીપી’ સમાસનો આશ્રય લેવાથી કશી અડચણ નહિ આવે. એથી એ કાલમાં લોકવ્યાપિતા હો, કેમકે સાક્ષાત્ રૂપે કાલ-દ્રવ્ય સમય-ક્ષેત્રનું અતિક્રમણ કરે છે એમ માનવા જતાં તો સમય-ક્ષેત્ર અને અસમય-ક્ષેત્ર એવી વ્યવસ્થા જ ધરી શકશે નહિ કે જે વાત ૨૫૪૮ રીતે પ્રજ્ઞાપનાની વૃત્તિમાં નિર્દેશાયેલી છે.

આપણે પપમમા પૃષ્ઠથી તે પપદમા પૃષ્ઠ સુધીમાં ધર્માસ્તિકાયાદિના સ્કંધાદિ પરત્વે વિચાર કરી ગયા. એ પ્રસંગે પુદ્ગલના પણ સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુ વિષે થોડોક જીહાવોહ કર્યો. અત્ર પુદ્ગલના સ્કંધાદિનો લક્ષણ પૂર્વક વિચાર કરવાનો છે તો તેનો તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ ખ્યાલ આવી શકે તે માટે આપણે ધર્માદિના સ્કંધ ઇત્યાદિની મંખ્યા વગેરેની હકીકત નાથે સુજળ કોઠા દ્વારા રજૂ કરી આગળ વધીશું—

૧ છાયા—

સમવાયઃ પજ્ઞાનાં સમય ઇતિ જિનોત્તમેઃ પ્રજ્ઞસમ્ ।

મ પથ મયતિ લોકસ્તત્તોડમિતોડલોકઃ કમ્ ॥

૨ વચ ૨૫૮ ત્રણ પ્રકારે અવધારણ અર્થને દર્શાવે છે— ‘ અ) અયોગવ્યવસ્થાક, (આ) અન્યયોગવ્યવસ્થાક અને (ઇ) અત્યન્તાયોગવ્યવસ્થાક. આ ત્રણ પ્રકારોને અનુક્રમે વિશેષ, વિશેષ અને કિંબા સુધે સંનંધ છે આ ત્રણેને લમતો વિશેષ વિચાર અત્ર ન કરતા દ્વિતીય પ્રકારને લેવાને થોડુંક કચન કરીશું; વિશેષર્થને સપ્તભંગીપ્રદીપ (૫. ૪૫-૪૭) જોરા ભવાભાવ અન્ય યોગ-વિરોધથી જિન ને પદાર્થ હોય તેની સાથે તાદાત્મ્ય પારણ કરવું એ અન્યયોગ પર-રહેતું કાય છે. તાપમા તરીકે “ વાયં વા ધનુર્ધરઃ ” અર્થાત્ અભ્યુન જ ધનુર્ધર છે, એમાં ‘ અભ્યુન ’ એ ‘ વિરોધ ’ છે અને એનાથી જિન ને દુર્યોગ્ય વગેરે છે તેની સથે ધનુર્ધરતાના તાદાત્મ્યને વચ દર કરે છે અર્થાત્ અભ્યુનમાં જ ધનુર્ધરતા છે; બીજામાં છે જ નહિ. અ. પ્રમાણે વચ સંબંધ બીજામાં રહેલા ધનુર્ધરતાના યોગને દૂર કર્યો,

અસ્તિકાય.	સ્કંધોની સંખ્યા.	દેશની સંખ્યા	પ્રદેશની સંખ્યા.	પરમાણુની સંખ્યા.
જીવાસ્તિકાય	અનંત (જીવો અનંત હોવાથી)	એક જીવ આશ્રીને (પોતાના પ્રદેશની સંખ્યાથી બે ન્યૂન) અસંખ્ય, સર્વ જીવ આશ્રીને અનંત.	એક જીવ આશ્રીને અસંખ્ય, સર્વ જીવ મળીને અનંત.	૦
ધર્માસ્તિકાય	એક	અસંખ્ય (પોતાના પ્રદેશની સંખ્યાથી બે ન્યૂન).	અસંખ્ય.	૦
અધર્માસ્તિકાય	”	”	”	૦
આકાશાસ્તિકાય	”	અનંત (પોતાના પ્રદેશની સંખ્યાથી બે ન્યૂન).	અનંત.	૦
પૃથ્વીઆસ્તિકાય	અનંત (પૃથ્વીઓ અનંત હોવાથી).	એક સ્કંધ આશ્રીને અનંત. સર્વ સ્કંધો આશ્રીને અનંતાનંત.	અનંતાનંત.	અનંતાનંત.

પૃથ્વી-સ્કંધનું લક્ષણ—

પ્રાયો ગ્રહણદાનાદિવ્યાપારસમર્પરૂપત્વં સ્કન્ધસ્ય લક્ષણમ્,
અથવા વર્ણાદિમત્ત્વચ્છત્વયોઃ સનોઃ સૂક્ષ્મત્રાદરપરિણામપરિણતિરૂપ-
ત્વમ્ । (૨૨૮)

અર્થાત્ પ્રાયઃ જે દાના લેવા આપવાનું કાર્ય કરી શકાય તે ‘સ્કંધ’ બાબતો. અથવા જે વર્ણાદિથી યુક્ત અને ગદ્દ હોઈ કરીને પણ સૂક્ષ્મ કે બાહર પરિણામરૂપ પરિણતિથી યુક્ત હોય તેને ‘સ્કંધ’ બાબતો. આ પ્રમાણેના સ્કંધના લક્ષણ પરથી એક શકાય છે કે સ્કંધના પરિણામ અનુસાર બે પ્રકારે ષડતા હોવા બોધ્યો અને વસ્તુ-સ્થિતિ પણ તેમજ છે એટલે કે સ્કંધના સૂક્ષ્મ અને બાહર એમ બે ભેદો છે. તેમા સૂક્ષ્મ સ્કંધનું લક્ષણ અંચકાર એમ બાબતે છે કે—

ચતુઃસ્પર્શાદિમત્ત્વે સતિ સૂક્ષ્મપરિણામપરિણતિરૂપત્વં સૂક્ષ્મસ્કન્ધ-
સ્ય લક્ષણમ્ । (૨૨૯)

અર્થાત્ 'ચાર સ્પર્શ' વગેરેથી યુક્ત તેમજ સૂક્ષ્મ પરિણામને પામેલો એવો સ્કંધ 'સૂક્ષ્મ સ્કંધ' કહેવાય છે.

બાહર સ્કંધનું લક્ષણ એ છે કે—

અષ્ટસ્પર્શાદિમત્ત્વે સતિ બાહરપરિણામપરિણતિરૂપત્વં બાહરસ્કન્ધસ્ય
લક્ષણમ્ । (૨૩૦)

અર્થાત્ 'આઠ સ્પર્શો' વગેરેથી યુક્ત તેમજ બાહર પરિણામને પામેલો એવો સ્કંધ 'બાહર સ્કંધ' કહેવાય છે.

આ ઉપરથી એ કલિત થાય છે કે સૂક્ષ્મ સ્કંધ ઇન્દ્રિય-ગ્રાહ્ય નથી, જ્યારે બાહર સ્કંધ ઇન્દ્રિય-ગ્રાહ્ય છે. વળી આ બંને લક્ષણો તરફ દૃષ્ટિપાત કરતાં સ્પર્શ ઉપરાંત પ્રત્યેક પ્રકારનો સ્કંધ રસ, ગંધ અને વર્ણથી પણ યુક્ત છે એ વાત 'આદિ' થી સૂચવાઈ હોય એમ સમજાય છે. અને તેમ જ ઠરતું યુક્ત છે, કેમકે જૈન દર્શન પ્રમાણે તો દરેક પુદ્ગલ-પણી તે સ્કંધરૂપ હોય, દેશરૂપ હોય, પ્રદેશરૂપ હોય કે પરમાણુરૂપ હોય-સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણથી યુક્ત જ. આ હકીકતનું તત્ત્વાર્થ (અ. ૫)નું નિગ્ન-લિખિત સૂત્ર સમર્થન કરે છે:—

“સ્પર્શ-રસ-ગન્ધ-વર્ણવન્તઃ પુદ્ગલાઃ । ૨૩ ।”

આથી કરીને એ વાત પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે આ સંબંધમાં જૈન દર્શન વૈશેષિક દર્શનથી જુદું પડે છે, કેમકે વૈશેષિક દર્શનમાં તો પૃથ્વી વગેરે મૂર્ત દ્રવ્યોને-પુદ્ગલોને સમાનરૂપે સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણ એ ચાર ગુણોથી યુક્ત માન્યા નથી અર્થાત્ પૃથ્વીને સ્પર્શાદિ ચાર ગુણોથી યુક્ત, પાણીને ગંધ સિવાયના ત્રણ ગુણોથી યુક્ત, તેજને ત્રિગુણ એટલે સ્પર્શ અને વર્ણથી યુક્ત અને વાયુને તો કેવળ સ્પર્શ ગુણવાળો માનેલ છે. વળી-વૈશેષિક દર્શન મનને પણ અતુલ્યાર્થક માનતું નથી. જૈન દૃષ્ટિ અનુસાર પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ, મન એ બધાં પુદ્ગલરૂપે સમાન છે એટલે એ પ્રત્યેક સ્પર્શાદિ ચાર ગુણોથી યુક્ત છે.

વિશેષમાં એ હકીકત પણ નોંધવા જેવી છે કે જૈન દર્શનમાં જીવ અને પુદ્ગલ એ એક બીજાના પર્યાયરૂપ નથી અર્થાત્ જેમ જૌદ દર્શનમાં પુદ્ગલનો જીવ અર્થમાં વ્યવહાર કરાય છે વાત જૈન દૃષ્ટિને સંગત નથી. આવી ઉદ્દેશ્યથી શ્રીઉમાસ્વામિ તત્ત્વાર્થ (અ. ૫, ચ ૨૩)ના ૨માં નિગ્ન-લિખિત પંક્તિ દોરા કરે છે.—

“પુદ્ગલાનિતિ ચ તન્નાન્તરીયાં જીવાન્ પરિમાપન્તે ।”

‘ભગવતી (શ. ૨૦, ઉ. ૨., સુ. ૬૬૪)માં તો ‘પ્રફુલ્લ’ શબ્દનો જીવના પર્ચાય તરીકે ઉદ્દેશ્ય કરાયેલો જોવાય છે. આ સંબંધમાં એના ટીકાકાર શ્રીમદભયદેવસૂરિ કહે છે કે—

૧ આ રથું એ મૂત્ર—

“ ધમ્મત્થિકાયસ્સ જં મંતે ! કેવદ્વા અભિવચના પત્તતા ? । ગોયમા ! અળેગા

અભિવચના પ૦, તંજહા-ધમ્મેદિ વા ધમ્મત્થિકાયેતિ વા પાણાદ્વાયવેરમણાદિ વા મુક્તા-
વાયવેરમણેતિ પયં જાવ પરિગ્ગદ્વેરમણેતિ વા કોહવિવેગેતિ વા જાવ મિચ્છાદંસજ-
સલ્લવિવેગેતિ વા રૂરિયાસમિતીતિ વા ખાસાસમિષ્ણ પસણાસમિષ્ણ આયાણમેદમત્તનિકલ્લે-
વણ૦ ઉચ્ચારપાસવળસેલ્લસિધાણપારિટ્ઠાવણિયાસમિતીતિ વા મળગુત્તીતિ વા વદ્ગુત્તીતિ
વા કાયગુત્તીતિ વા જે યાવજ્ઞે તહપ્પગારા સઘ્વે તે ધમ્મત્થિકાયસ્સ અભિવચના । અધમ્મ-
ત્થિકાયસ્સ જં મંતે ! કેવતિયા અભિવચના પ૦ ? । ગોયમા ! અળેગા અભિવચના
પ૦, તંજહા-અધમ્મેતિ વા અધમ્મત્થિકાયેતિ વા પાણાદ્વાયવેરમણાદિ વા જાવ મિચ્છાદંસજ-
સલ્લેતિ વા રૂરિયાસલ્લસિધાણપારિટ્ઠાવણિયાસલ્લ-
સમિતીતિ વા મળમગુત્તીતિ વા વદ્મગુત્તીતિ વા કાયમગુત્તીતિ વા જે યાવજ્ઞે તહપ્પગારા
સઘ્વે તે અધમ્મત્થિકાયસ્સ અભિવચના । આગાસત્થિકાયસ્સ જં પુચ્છા, ગોયમા ! અળેગા
અભિવચના પ૦ ત૦ આગાસેતિ વા આગાસત્થિકાયેતિ વા ગળેતિ વા નમેતિ વા
સમેતિ વા વિસમેતિ વા જહેતિ વા વિહેતિ વા વીયીતિ વા વિચરેતિ વા અંચરેતિ
વા અંચરસેતિ વા છિંદુતિ વા જુહિરેતિ મળેતિ વા વિમુદ્ધેતિ વા અદ્ધેતિ વા વિયદ્ધેતિ
વા આધારેતિ વા માયળેતિ વા અંતરિક્કલેતિ વા સામેતિ વા ઉવાસંતરેદિ વા ફલિદ્ધેદિ
વા અગમિદ્ધિ અળેતેતિ વા જે યાવજ્ઞે તહપ્પગારા સઘ્વે તે આગાસત્થિકાયસ્સ
અભિવચના । જીવત્થિકાયસ્સ જં મંતે ! કેવતિયા અભિવચના પ૦ ? ગોયમા ! અળેગા
અભિવચના પ૦, ત૦-જીવેતિ વા જીવત્થિકાયેતિ વા મૂપતિ વા સસેતિ વા
વિન્નુતિ વા વેયાતિ વા જેયાતિ વા આયાતિ વા રંગનાતિ વા હિંદુરતિ વા પોગલેતિ
વા માળવેતિ વા કક્કાતિ વા વિકક્કાતિ વા જપતિ વા જતુતિ વા જોણિતિ વા સયમૂતિ
વા સસરીરીતિ વા નાયપતિ વા મંતરપ્પાતિ વા જે યાવજ્ઞે તહપ્પગારા સઘ્વે તે જાવ
અભિવચના । પોગલત્થિકાયસ્સ જં મંતે ! પુચ્છા, ગોયમા ! અળેગા અભિવચના પ૦
ત૦-પોગલેતિ વા પોગલત્થિકાયેતિ વા પરમાણુપોગલેતિ વા દુપપસિપતિ વા તિપપ-
સિપતિ વા જાવ અલ્લેક્કવપસિપતિ વા યંતંતપપસિપતિ વા જે યાવજ્ઞે તે પોગલ-
ત્થિકાયસ્સ અભિવચના । સેવ મતે । ૨ તિ ॥ ”

આનો અર્થ એ છે કે હે ભગવન ! ધર્મસ્થિતકાવના ઠેટલા અભિવચને (પર્ચાય) જણા
વેલા છે ! હે ગૌતમ ! (એના) અનેક અભિવચનો જણાવેલા છે જેમકે ધર્મ, ધર્મસ્થિતકાવ,
પ્રાણાતિપાતવિરમથુ (અહિંસા), મુલાવાદિરમથુ (સત્ય), એ પ્રમથ્થે ચારત્ પરિગ્રહવિરમથુ
(અપરિગ્રહ), કોધ-વિવેક ચારત્ મિથ્યાદર્શનશત્થવિવેક, ઈર્ષ્યાસમિતિ, આપાદ્રમિતિ, એપણાસમિતિ,
આદાનઆદમાત્રનિરોધપણાસમિતિ, ઉચ્ચારપ્રપણપરિહાસનિકાસમિતિ, મનોઅશુચિ, વચનઅશુચિ,
કાયઅશુચિ તેમજ અન્ય પણ જે તથાવિધ (ચારિત્રધર્મધર્મી) છે તે બધે ધર્મસ્થિતકાવના અભિવચનો છે
એવી રીતે અધર્મસ્થિતકાવના અભિવચનો તરીકે અધર્મ, અવધર્મસ્થિતકાવ પ્રાણાતિપાત મ ચ ત્
મિથ્યાદર્શનશત્થ, ઈર્ષ્યા-અસમિતિ ચારત્ ઉચ્ચારપ્રપણપરિહાસનિકા-અપમિતિ, મન-અશુચિ
વચન-અશુચિ અને કાય-અશુચિનો નિર્દેશ છે.

આકાશસ્થિતકાવના અભિવચનો તરીકે આકાશ, આકાશસ્થિતકાવ જગન, નભમ્, (નીચા અને

“ પૂરણાદ્ ગલનાચ શરીરાદીનાં પુદ્ગલઃ ”

અર્થાત્ શરીરાદિનાં પૂરણ અને ગલન થતાં હોવાથી અવ ‘ પુદ્ગલ ’ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે ન્યારે જૈન દૃષ્ટિએ બંધબેસતો અર્થ ટીકાકાર સૂચવે છે તો પછી શું એ દૃષ્ટિને માન્ય ન રાખતાં વાચકવર્ગ આ સ્થળનું પણ ધૌરુદ્ધ દૃષ્ટિએ જ અવલોકન કરતા હશે કે કેમ એ બાબતું બાકી રહે છે.^૧

જોમાનો અભાવ હોવાથી) સમ, (દુર્ગમ હોવાથી) વિષમ (ભૂમિ ખોદવાથી કે તેનો ત્યાગ કરવાથી ઉત્પન્ન થતું હોવાથી) ખડ, વિદામસ અથવા (જેને વિશે કામ કરાય છે તે) વિદ, (વિવિકત સ્વભાવશીલ હોવાથી) વીચિ, વિવર, (માતાની જેમ જનનશીલ હોવાથી અંજા એટલે જગ, તેનું દાન કરતું હોવાથી) અંખર, અંખરસ, ઊંડ, શુષિર, માર્ગ, (મુખ વગેરેનો અમાર હોવાથી) વિમુખ, (જેનાથી જવાપ છે તે) અર્ક અથવા (જેનાથી અતિક્રમણ કરાય છે તે) અદ્, વ્યદ્ અથવા વ્યદ્, આધાર બોમન, ભાજન, અંતરીક્ષ, (રથમાં વર્ણવાળું હોવાથી) રથામ, (અવકાશરૂપ અતરાવાળું હોવાથી) અવકાશાતર, (રક્ષિક જેવું નિર્મળ હોવાથી) રક્ષિક, (ગમન-ક્રિયાથી રહિત હોવાથી) અગમ અને (અંત રહિત હોવાથી) અનંતનો ઉલ્લેખ છે.

આવી રીતે જીવાસ્તિકાયાના સંખંખમાં જીવ, જીવાસ્તિકાયા, ભૂત, સત્ત, વિત્, (પુદ્ગલોનો ચય-સંગ્રહ કરનાર હોવાથી) એત્ર અથવા એનવિત્, (કર્મ-ફળને જીનનાર હોવાથી) જેત્ર, આત્મન, (રાગથી યુક્ત હોવાથી) રંગણ, (ગમનશીલ હોવાથી) હિંદુક, પુદ્ગલ, માનવ (નરીન નદિ અર્થાત્ પુરાણો), કર્તૃ, વિકર્તૃ અથવા વિકર્તવિત્, (અતિશય ગમનવાળો હોવાથી) જગત્, જત્, (અન્યનો ઉત્પાદક હોવાથી) યોનિ, સ્વયંભૂ, સશરીરિન, (કર્મનો) નાયક અને અંતરાત્મન એવા પદ્ધતિવાચી શબ્દો છે.

પુદ્ગલસ્તિકાયાના પુદ્ગલ, પુદ્ગલાસ્તિકાયા, પરમાણુપુદ્ગલ, દ્વિપ્રદેશિક, ત્રિપ્રદેશિક વાવત્ અસંખ્યેયપ્રદેશિક, અનંતપ્રદેશિક ક્ત્યાદિ અભિવચનો છે.

આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત વિભાગ માત્ર જ ન આપતાં સંપૂર્ણ સૂત્ર તેમજ તેનો અર્થ આપવાનું એક કારણ તો એ છે કે ધર્માસ્તિકાદિને બદલે ધર્માદિનો પ્રયોગ થઈ શકે ■ એવો જે ઉદ્દેશ આપણે પૃથપમા અને પૃથ્તમા પૃથ્તમા કરી ગયા છીએ તેને ટેકા મળે છે. બીજું કારણ એ છે કે ધર્માસ્તિકાદિના પદ્ધતિ બાબતોના ઉલ્લેખ છે ત્યારે આ સૂત્ર, બીજાં સૂત્ર અને બીજાં ત્રયોમા ધર્માસ્તિકાયા વિશે એક જક આવા પ્રકારનો ઉલ્લેખ છે ત્યારે આ સૂત્ર, બીજાં સૂત્ર અને બીજાં ત્રયોમા ધર્માસ્તિકાયા વિશે એક જક દ્રવ્ય હોવાની વ્યાખ્યા પણ ટેકેકોણે મળ્યા કરે છે. એવી એ એ બાબતોમાં કલ બાબતો રીતરતની અને અવિરત છે એ હકીકત તો જલ્દીનોને મળે છે ” પૃ ૮૫ માં આપણે દિષ્ટાણ લગમત્ત શબ્દશઃ જ છે, ફેર માત્ર એ છે કે ધર્માસ્તિકાયાને બદલે અધર્માસ્તિકાયાનો અને પ્રાણુતિપાન-વિરમણુ-સાને બદલે પ્રાણુતિપાન-દિસાનો ઉલ્લેખ છે.

“ આ ઉપરના ઉલ્લેખમા ૨૫૪ પ્રકારે ધર્માસ્તિકાયા અને પ્રાણુતિપાન-વિરમણુ-અદિસા વગેરેની સમપદ્ધતિ બાબતો જણાવી છે અને તેથી જ સૂત્રકારનો અર્થ, ધર્માસ્તિકાયા અને અદેત વિગેરેના સરખો કાવ જણાવવાનો હોય-તે પણ કલાક આવે છે. અર્થાત્ ન્યારે આ સૂત્રમા ધર્માસ્તિકાયા વિશે એક જક આવા પ્રકારનો ઉલ્લેખ છે ત્યારે આ સૂત્ર, બીજાં સૂત્ર અને બીજાં ત્રયોમા ધર્માસ્તિકાયા વિશે એક જક દ્રવ્ય હોવાની વ્યાખ્યા પણ ટેકેકોણે મળ્યા કરે છે. એવી એ એ બાબતોમાં કલ બાબતો રીતરતની અને અવિરત છે એ હકીકત તો જલ્દીનોને મળે છે ” પૃ ૮૫ માં આપણે દિષ્ટાણ લગમત્ત શબ્દશઃ જ છે, ફેર માત્ર એ છે કે ધર્માસ્તિકાયાને બદલે અધર્માસ્તિકાયાનો અને પ્રાણુતિપાન-વિરમણુ-સાને બદલે પ્રાણુતિપાન-દિસાનો ઉલ્લેખ છે.

૧ આ સંખંખમા પ્રસ્તુત અંધકાર શ્રીમંગલવિજયવતું કથન નીચે મુજબ છે:—
“ પ્રતિનિમિત્ત ન લેતા અત્ર બ્યુત્પત્તિનિમિત્તરૂપ અર્થનું અવવર્તન જ પૂર્વકત ઉલ્લેખમાં સમજવું. એમ કરવાથી કોઈ પણ જગતી અકલ્પ્ય નથી. ભગવાન કૌમરસ્વાતિએ તો પ્રતિનિમિત્તરૂપ અર્થને લઈને તેનું નિતાકરણ કરેલું છે એટલે કોઈ પણ અસંજન વત્ છે જ નહિ ”.

આના ઉત્તરની વિશેષજ્ઞાની પાસેથી આશા રાખતા આપણે હાલ તુરત તો પ્રસ્તુતનો વિચાર કરીએ. ન્યાં ન્યાં સ્પર્શ હોય છે ત્યાં ત્યાં રસ, ગંધ અને રૂપ (વર્ણ) પણ હોય છે એ પ્રમાણેતું ચારેતું સાહચર્ય હોવાથી સૂક્ષ્મ સ્કંધ અને બાહર સ્કંધના લક્ષણોમાં 'સ્પર્શાદિ' થી કરાતું સૂચન તો સમજાયું, પરંતુ સૂક્ષ્મ સ્કંધમાં ચાર સ્પર્શો અને બાહર સ્કંધમાં આઠ હોય છે તે કયા કયા તે જાણવું બાકી રહે છે. ૩૯૪મા પૃષ્ઠમાં સ્પર્શના આઠ પ્રકારોની અને સાથે સાથે રસના પાંચ, ગંધના બે અને વર્ણના પાંચની જે નોંધ લીધી છે તે પાછી સમજણ-પટ ઉપર લાવી મૂકીશું તો જાણાશે કે સ્પર્શના ચિક્રાસવાળો (સ્નિગ્ધ), લૂખો (રૂક્ષ), ઠંડો (શીત), ઊનો (ઉષ્ણ), નરમ (મૃદ), ખડખડો (કર્કશ), ભારે (શુરુ) અને હલકો (લઘુ) એમ આઠ પ્રકારો છે. આ પૈકી પ્રથમના ચાર સ્પર્શો સૂક્ષ્મ સ્કંધમાં (અને પરમાણુઓમાં પણ) હોય છે, જ્યારે આઠ સ્પર્શો તો ફક્ત બાહર સ્કંધમાં જ હોય છે.

આ આઠ સ્પર્શોમાં બળેના ચાર યુગલો એક એકના પ્રતિસ્પર્શી છે; જેમકે સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ, શીત અને ઉષ્ણ ઇત્યાદિ આથી એવો સહજ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે પરમાણુમાં તેમજ સૂક્ષ્મ સ્કંધમાં જે ચાર સ્પર્શો હજી છે તે કેવી રીતે સંભવે છે તેમજ વળી બાહર સ્કંધમાં તો આઠ સ્પર્શોના સફળાવ સૂચવાય છે તે પણ કેવી રીતે થતે છે, કેમકે પરસ્પર વિરોધીઓનો સાથે નિવાસ કેમ હોઈ શકે ? આનો ઉત્તર એ છે કે જેમ પરમાણુમાં એક સમયમાં તો સ્નિગ્ધ અને શીત, સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણ, રૂક્ષ અને શીત કે રૂક્ષ અને ઉષ્ણ એમ બે જ સ્પર્શો હોય છે (તથા વળી એક સમયમાં ગમે તે એક રસ, એક વર્ણ અને એક ગંધ હોય છે^૧) તેમ સ્પર્શોની બાબતમાં સૂક્ષ્મ સ્કંધ માટે સમજી લેવું; બાહર સ્કંધ માટે તો એથી જુદી હકીકત છે. સત્તાની અપેક્ષાએ તો બાહર સ્કંધમાં આઠ સ્પર્શો છે; બાકી પ્રકટતાની દૃષ્ટિએ તો ચાર જ હોઈ શકે છે; કેમકે બે બે વિરોધીના એક એક યુગલ એવા ચાર યુગલોમાંથી ગમે તે એક એક હોય. અર્થાત્ એના સોળ વિકલ્પો સંભવે છે. જેમકે (૧) સ્નિગ્ધ, શીત, મૃદ, શુરુ; (૨) સ્નિગ્ધ, શીત, મૃદ, લઘુ; (૩) સ્નિગ્ધ, શીત, કર્કશ, શુરુ; (૪) સ્નિગ્ધ, શીત, કર્કશ, લઘુ; (૫) રૂક્ષ, શીત, મૃદ, શુરુ; (૬) રૂક્ષ, શીત, મૃદ, લઘુ; (૭) રૂક્ષ, શીત, કર્કશ, શુરુ; (૮) રૂક્ષ, શીત, કર્કશ, લઘુ; (૯) સ્નિગ્ધ,

૧ લગવતી (શ. ૨૦, ઉ ૪, સ ૧૧૫) મા કહ્યું પણ છે કે -

" પરમાણુગોમલે જં મંતે ! કતિવચ્ચે કતિગંધે કતિરસે કતિફાસે પગ્ગસે ? ગોયમા ! પગ્ગસે પગ્ગંધે પગ્ગસે કુપ્પસે પગ્ગસે । " [પરમાણુપુદ્ગલો મદન્ત ' કતિવર્ણઃ કતિગન્ધઃ કતિરસઃ કતિસ્પર્શઃ પ્રજ્ઞસઃ ? ગૌતમ ! પક્કવર્ણ પક્કગન્ધ પક્કરસો વિસ્પર્શઃ પ્રજ્ઞસઃ ।]

આ કથન આધિર્ભાવ (પ્રકટતા) ની દૃષ્ટિએ સમજાવું; બાકી તિરોબાવ (પ્રચ્છન્નતા) ની અપેક્ષાએ તો પરમાણુમાં પાંચે વર્ણો છે અન્ય સપ્તેમાં કહીએ તો એક પરમાણુમાં પ્રકટપણે પાંચ વર્ણો પૈકી ગમે તે એક જ વર્ણ હોય, જ્યારે સત્તારૂપે તો પાંચે હોય દાખલા તરીકે કોઈ કાળા રંગનો પરમાણુ હોય તે પલટાઈને બાકીના વર્ણોમાંથી અન્ય કોઈ વર્ણ રૂપે ઉત્પન્ન થાય. એ પ્રમાણે એક પરમાણુમાં પાંચે વર્ણો અનુક્રમે પલટાઈ પલટાઈને આધિર્ભાવ અને તિરોબાવને પામે છે. વળી વર્ણોમાં પરિવર્તન થવામાં જન્મન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્ય સમયો પસાર થઈ જાય છે.

ઉષ્ણ, મૃદ, ગુરુ; (૧૦) સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, મૃદ, લઘુ; (૧૧) સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, કર્કશ, ગુરુ; (૧૨) સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, કર્કશ, લઘુ; (૧૩) રૂક્ષ, ઉષ્ણ, મૃદ, ગુરુ; (૧૪) રૂક્ષ, ઉષ્ણ, મૃદ, લઘુ; (૧૫) રૂક્ષ, ઉષ્ણ, કર્કશ, ગુરુ; અને (૧૬) રૂક્ષ, ઉષ્ણ, કર્કશ, લઘુ.

આ પ્રમાણે આપણે સૂક્ષ્મ રક્ષં અને બાહર રક્ષંમાં સ્પર્શની દૃષ્ટિએ જે ભેદ છે તેને વિચાર કર્યો. વર્ણ, રસ અને ગંધની અપેક્ષાએ તો તેમાં કર્યો ભેદ નથી, કેમકે વર્ણોદિના સમગ્ર પ્રકારો આ બંને પ્રકારના રક્ષંમાં તો સંભવે છે એટલું જ નહિ પણ એ હકીકત પરમાણુને પણ લાગુ પડે છે.

દેશાદિની સંખ્યા —

આપણે તત્ત્વાર્થ (અ. પ, સૂ. ૨૫)ના “અણવઃ સ્કન્ધાશ્ચ” એ સૂત્ર તરફ નજર કરીશું તો જણાશે કે સૂત્રકારને પુદ્ગલના અણુ અને રક્ષં એવા બે જ વિભાગો વિવક્ષિત છે એટલે કે અણદ્-અસમુદાયરૂપ અને બદ્-સમુદાયરૂપ એમ પુદ્ગલના તેઓ બે જ વિભાગો પાડે છે.^૧ આ અંધકાર (શ્રીમંત્રવિજય) તો પુદ્ગલના આ બે વિભાગો ઉપરાંત દેશ અને પ્રદેશ એટલે કે એકંદર ચાર વિભાગો પાડે છે, જોકે તેમ કરવામાં તેમને પૂર્વ મહર્ષિઓનો ટેકો છે. વિવક્ષાની ભિન્નતાને લઈને આ પ્રમાણે પુદ્ગલના પ્રકારોની સંખ્યા ભિન્ન જણાય છે તેમાં દ્વયલુક ચાને દ્વિપ્રદેશી રક્ષં આશ્રીને તો પપટમા પૃષ્ઠમાં સૂચવ્યા મુજબ દેશ એવી મંત્રા ઘટી શકશે નહિ. બાકી ત્રયલુક રક્ષંના એક વિભાગરૂપ જો તે હોય તો તે અપેક્ષાએ એ દેશ છે એટલે કે ત્રયલુક રક્ષંનો એ દેશ છે. ચતુરલુક રક્ષં આશ્રીને ત્રયલુક અને દ્વયલુક એવા બે દેશો છે. એમ પંચાલુક રક્ષં આશ્રીને દેશાતી સંખ્યા ત્રણની છે. એવી રીતે દશાલુક રક્ષંના આઠ દેશો છે અને અનંતાલુક રક્ષં આશ્રીને અનંતમાં બે ગ્રાંથા એટલા દેશો છે. કેાંઈ પણ રક્ષંના પ્રદેશ અને પરમાણુની સંખ્યા સરખી છે અને તે જેટલા પરમાણુઓનો રક્ષં હોય તેના જેટલી છે. એટલે કે દ્વયલુક રક્ષંમાં બે પ્રદેશ અને બે પરમાણુઓ, ત્રયલુકમાં ત્રણ પ્રદેશ અને ત્રણ પરમાણુઓ અને અનંતાલુક રક્ષંમાં અનંત પ્રદેશ અને અનંત પરમાણુઓ છે. આથી સમજાય છે કે રક્ષં એક હોવા છતાં તેના પરમાણુની સંખ્યા એથી અધિક છે.

હવે આ ઉપરાંત રક્ષં અને પરમાણુમાં તફાવત કઈ કઈ બાબતમાં છે તે નોંધી લઈશું. પરમાણુ એ પુદ્ગલનો નિર્વિભાજ્ય વિભાગ છે; એનાથી નાનો ભાગ સંભવતો નથી; એના આદિ, મધ્ય અને અંત એ પોતેજ છે. રક્ષં તો એથી મોટો છે અને એના વિભાગો પડી શકે છે. પરમાણુ અગદ છે, જ્યારે રક્ષં બદ્ સમુદાયરૂપ છે. પરમાણુને પ્રદેશ નથી, કેમકે તે જાતે જ એક પ્રદેશરૂપ છે, જ્યારે

૧ આર્થ કારણ સમજાવતાં જેન તકંના સ્વપંચ સમ્રદ્ આયશોવિજયન ન્યાયાયોક્તી સાક્ષરત્વ શ્રીવિજયનેમિચ્છિકૃત ‘તત્ત્વપ્રભા’ વિરતિમા કલ્પે છે કે—

“દેશપ્રદેશયોસ્તુ સ્કન્ધસમ્પદ્વય પચ તાત્ત્વં, અમમ્પદ્વયે તુ સ પચ દેશઃ પૃથક્સ્વપદ્વયદેશમસ્તુવતે, પ્રદેશઞ્ચાણુસ્વપદેશમ્ ।”

૨ આ પ્રશ્ન વિચારવાથી પરમાણુ અને સૂક્ષ્મ રક્ષંમાં રહેલી ભિન્નતા સમજશે.

સ્કંધને તો બેથી માંડીને તે અનંત સુધીની સંખ્યાવાળા પ્રદેશો છે.^૧ વાસ્તવિક રીતે પરમાણુ એ જ પુદ્ગલ છે, જ્યારે સ્કંધ તો વ્યવહારથી-ઉપચારથી પુદ્ગલ કહેવાય છે.^૨ પરમાણુ કારણરૂપ જ છે, જ્યારે સ્કંધ કાર્ય અને કારણ એમ ઉભયસ્વરૂપી છે.^૩ આથી કરીને તો પરમાણુ ‘અંત્ય દ્રવ્ય’ કહેવાય છે અને એ નિત્ય છે.^૪ પરમાણુની ઉત્પત્તિ ભેદ દ્વારા જ છે, કેમકે એ કોઇ દ્રવ્યનું કાર્ય નહિ હોવાથી એની ઉત્પત્તિમાં કોઇ બે દ્રવ્યના સંઘાતનો સંભવ જ નથી, જ્યારે સ્કંધની ઉત્પત્તિ સંઘાત, ભેદ કે ઉભય દ્વારા એમ ત્રણ રીતે સંભવે છે.

પરમાણુ અતીન્દ્રિય જ છે, જ્યારે સ્કંધ અતીન્દ્રિય તેમજ ઇન્દ્રિય-ગ્રાહ્ય પણ છે, અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો પરમાણુ અચાક્ષુષ જ છે, જ્યારે સ્કંધ તો અચાક્ષુષ અને ચાક્ષુષ એમ ઉભય પ્રકારનો છે. વળી અંત્ય ‘સૂક્ષ્મત્વ પરમાણુમાં જ ઘટે છે, જ્યારે આપેક્ષિક સૂક્ષ્મત્વ અને ગાદરત્વ

૧ પ્રશમરતિમાં શ્રીઉભાસ્વાતિએ કહ્યું પણ છે કે—

“ દ્વાવાદિપ્રદેશચન્તો વાયદનન્તપ્રદેશકાઃ સ્કન્ધાઃ ।

પરમાણુરમદેશો ષર્ણાદિગુણેષુ મજ્જનીયઃ ॥ ૨૦૬ ॥ ”

અર્થાત્ બે પ્રદેશોથી માંડીને તે અનન્ત પ્રદેશો સુધીના સ્કંધો છે. પરમાણુ દ્રવ્ય-અવયવોની અપેક્ષાએ પ્રદેશ રહિત છે, પરંતુ વર્ણાદિ ગુણોની-અવયવોની દૃષ્ટિએ સપ્રદેશ છે. જુઓ પ્રશમરતિની રીકાનું ૧૭ મું પત્ર (જી. ધ. પ્ર. સ.).

૨ ૭ દ્રવ્યોમાં જીવ અને પુદ્ગલ એ બે દ્રવ્યો જ વિભાવસ્વભાવી છે. જીવના હેતુત્વ, નરતાદિ સ્વભાવો એમ વૈભાવિક છે તેમ સ્કંધ, દેશ એ પુદ્ગલના સ્વભાવો વૈભાવિક છે—એ પરમાણુના વિદ્યારૂપ છે. જુઓ નવતત્ત્વવિસ્તરાર્થ (પૃ ૧૧૬).

૩ સ્કંધ પોતાના કારણ-દ્રવ્યની અપેક્ષાએ કાર્યરૂપ છે અને પોતાના કાર્ય-દ્રવ્યની અપેક્ષાએ કારણ-રૂપ છે. જેમકે દ્વિપ્રદેશાદિ સ્કંધો એ પરમાણુ વગેરેનું કાર્ય છે અને ત્રિપ્રદેશાદિનું કારણ પણ છે.

૪ કહ્યું પણ છે કે—

“ કારણમેઘ તદ્વત્યં સૂક્ષ્મો નિત્યઃચ ભવતિ પરમાણુઃ ।

પરકસગન્ધઘર્ણા દ્વિસ્પર્શઃ કાર્યેલિદ્દશ ॥ ”

૫ સંખ્યાત કે અસંખ્યાત નહિ પણ અનંત પરમાણુઓ બેગા બેગા તોપણ તે દૃષ્ટિગોચર ન થાય, કિન્તુ જ્યારે તેઓ બાદર પરિણામને બાજે ત્યારે જ તેમનો અનેતો સ્કંધ દૃષ્ટિગોચર થાય એટલે કે પરમાણુઓ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે. અનેક સૂક્ષ્મપરિણામી સ્કંધો એકઠા મળે-સપથ લોકાકાશ જેવડું એ બધાનું કદ બને તોપણ જ્યાં સુધી સૂક્ષ્મ પરિણામને બદલે બાદર પરિણામને તેઓ ન બાજે ત્યાં સુધી તેઓ પણ અચાક્ષુષ જ છે.

પરમાણુઓ પરમાણુ-અવસ્થામાં તો ન સૂક્ષ્મપરિણામી છે કે ન બાદરપરિણામી; જ્યારે સ્કંધમાં તો બંને પરિણામો સંભવે છે અને એ વાત તો સૂક્ષ્મ સ્કંધ અને બાદર સ્કંધનાં લક્ષણોથી સ્પષ્ટપણે પણ છે. જુઓ પૃ. ૬૧૨.

તેમજ અંત્ય બાહરત્વ એ સ્કંધમાં જ સંભવે છે.^૧ પરમાણુનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયોથી થઈ જ શકતું નથી. જોનું જ્ઞાન તો આગમ કે અનુમાન ગમ્ય જ છે. પરમાણુનું અનુમાન કાર્યહિતુથી માનવામાં આવે છે. જે જે પૌદ્ગલિક કાર્ય નજરે પડે છે તે તે સ્કંધમાં હોય છે. એ રીતે જે અંતિમ અદૃશ્ય કાર્ય હોય છે તેનું પણ કારણ હોવું જોઈએ. તે કારણ બીજું કોઈ નહિ પણ પરમાણુ છે. આથી જોને ‘ અંતિમ કારણ ’ પણ કહેવામાં આવે છે.

વિશેષમાં સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણ એ ચાર ધર્મો-પર્યાયો જેમ પરમાણુમાં છે તેમ સ્કંધમાં પણ છે, પરંતુ શબ્દ, બંધ આદિ પર્યાયો તો સ્કંધમાં જ છે.

સૂક્ષ્મ સ્કંધ અને બાહર સ્કંધમાં કેવળ સત્તારૂપે સ્પર્શની સંખ્યામાં જ ભેદ છે એમ નહિ, પરંતુ પરિણામની અપેક્ષાએ પણ ભેદ છે. એ પરિણામોથી અત્ર બીજા કોઈ નહિ પણ સૂક્ષ્મત્વ અને બાહરત્વ સમજવાના છે. આ પરિણામરૂપ ભેદની સુખ્યતા તો સૂક્ષ્મ સ્કંધ અને બાહર સ્કંધ એવાં સ્કંધનાં બે નામો જ કહી આપે છે. વિશેષમાં અત્ર ધ્યાનમાં રાખવું કે પ્રદેશોની સંખ્યાની દૃષ્ટિએ સૂક્ષ્મ સ્કંધ અને બાહર સ્કંધ એમ સ્કંધના બે ભેદો પાડી શકાય તેમ નથી; કેમકે આ પ્રત્યેક પ્રકારના સ્કંધમાં બેથી માંડીને તે અનંત જેટલા પ્રદેશો સંભવે છે. એટલે કે એમ પણ બને કે અનંત પ્રદેશવાળો સ્કંધ સૂક્ષ્મ પણ હોય, જ્યારે બેથી બહુ જ થોડા પ્રદેશવાળો સ્કંધ પણ બાહર હોય.

ઔદારિક, વૈકિંચ અને આહારક વર્ગણામાં આઠ સ્પર્શો હોય છે એટલે એ તો બાહર સ્કંધો છે. એનાથી આગળની તેજસાદિ વર્ગણાઓમાં શીતાદિ ચાર જ સ્પર્શો છે અને તેઓ સૂક્ષ્મપરિણામી છે એટલે કે તૈજસ, ભાષા, પ્રાણાપાન (શ્વાસોચ્છવાસ), મન અને કામંભુ એ સૂક્ષ્મ સ્કંધો છે.^૨

૧ હપલ્લકાદિ મધ્યવર્તી સ્કંધોનું સૂક્ષ્મત્વ તેમજ સ્થૂલત્વ અપેક્ષિત છે, કેમકે પરમાણુની અપેક્ષાએ તેઓ સ્થૂલ છે, જ્યારે એનાથી થોડા સ્કંધોની અપેક્ષાએ તેઓ સૂક્ષ્મ છે. અંત્ય બાહરત્વ અર્થિત મહાસ્કંધમાં જ સંભવે છે, કેમકે એનાથી કોઈ ત્રોણ પૌદ્ગલિક સ્કંધ નથી. જુઓ ૧૨૮ મું લક્ષણ.

૨ ઠમ્બપ્રકૃતિ (આ. ૧૮-૨૦)ની શ્રીમલયગિરિસંસ્કૃત ટીકા (પત્ર ૧૩)માં કહ્યું પણ

— ૩ —

“ તત્રોદારિવશરોરપ્રાયોગ્યા યમ્બેના અનન્તાનન્તપરમાણ્યાત્મદાઃ પચ્ચવર્ણા દિગ્ગમ્યાઃ પચ્ચરસા અગ્રમ્બદાશ્ચ । પચ્ચ વૈક્રિયા ડડ્દારકશરોરપ્રાયોગ્યા અપિ યમ્બેના દ્રવ્યવાઃ । તૈત્રમશરોરપ્રાયોગ્યા યમ્બેનાઃ પચ્ચવર્ણા દિગ્ગમ્યાઃ પચ્ચરસાધતુઃસ્પર્શાઃ । તત્ર મૃતુવધુરુપી દ્વો સ્પર્શાવન્ધિતો, અગ્નિ તુ દ્વો સ્પર્શો સ્તિગ્ધોરુપો સ્તિગ્ધશરોતો રુક્ષોરુપો રુક્ષશરોતો યા । પચ્ચ માયા-પ્રાણાપાન-મનઃ-કર્મપ્રાયોગ્યા અપિ યમ્બેના

૧ અચિત્ત મહારક્કંધનું સ્વરૂપ—

આ રક્કંધ સૌથી મોટામાં મોટી અવગાહનાવાળો થાય છે, કેમકે તે સમગ્ર લોકાકાશને વ્યાપીને એક સમય રહે છે. આમ છતાં પણ તે અચાક્ષુષ છે.^૨ આ લોકપ્રમાણુ થનારો અચિત્ત મહારક્કંધ આઠ સમયની રિથિતિવાળો છે.^૩ અર્થાત્ પુદ્ગલોના સ્વાભાવિક પરિણામથી, નહિ કે જીવના પ્રયોગ વડે ઉત્પન્ન થતો અચિત્ત મહારક્કંધનો સમુદ્ધાત કેવલિ-સમુદ્ધાતની જેમ આઠ સમયમાં સમાપ્ત થાય છે.^૪ કેવલિ-સમુદ્ધાતની જેમ પહેલે સમયે દંડ, બીજે સમયે કપાટ, ત્રીજે મંથાન, ચોથે મથાનના

૧ કેવલિ-સમુદ્ધાતમા જીવથી અધિષ્ઠિત અનતાનંત કર્મ પુદ્ગલમય રક્કંધ હોય છે. આ પણ 'મહારક્કંધ' કહેવાય છે, પરંતુ તે જીવાધિષ્ઠિત હોવાથી સચિત્ત ગણાય છે. બારી આ સચિત્ત મહારક્કંધ અને અચિત્ત મહારક્કંધ બંને ચોથા સમયમાં સંપૂર્ણ લોક પ્રમાણુ ક્ષેત્રમાં વ્યાપી જાય છે તેમજ એ બંનેના સમુદ્ધાતની રિથિતિ પણ આઠ સમયની છે. રણી પાત્ર વર્ણ, બે ગધ, પાત્ર રસ અને ચાર સ્પર્શ એ સોળ શુભાશ્રય અનુભવ પણ બંનેમાં સમાન છે આ પ્રમાણે આ બંને મહારક્કંધોમાં ક્ષેત્ર, કાલ અને અનુભવ એ ત્રણે દૃષ્ટિએ સમાનતા છે અસમાનતા કેવળ સચિત્ત-અચિત્તની અપેક્ષાએ છે.

૨ પ્રવચનસારિણ (ગા. ૧૩૦૧)ની વૃત્તિમાં ' રક્કંધ ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ દર્શાવતાં કહ્યું પણ છે કે —

“ તથ સ્ફગ્દગ્નિ-શુષ્યગ્નિ ધીયગ્ને ચ-પુષ્યગ્નિ ચિચદનેન-તદ્વાતેન ચેતિ સ્ફગ્ધાઃ-અનન્તાનન્તપરમાણુમચયરુપા માંસચક્ષુર્ગ્રાઘાઃ કુસ્મ-સ્તસ્માદપઃ, તદ્વાદ્યા અચિત્ત-મહાસ્ફગ્ધાદ્યોડપિ । ”

૩ શ્રીદેવેન્દ્રસંસ્કૃત નવતરુવ પ્રકરણની નિમ્ન-શ્રિખિત ગાથામાં કહ્યું પણ છે કે—

“ અચિત્તમહારક્કંધો લોગસમાણો ય અદ્વુસામર્થો ।
પાંગમલ જોગાગરો મંદામંજુદ્વિદે સેતા ॥ ૧૧ ॥ ”

[અચિત્તમહાસ્ફગ્ધો લોકસમાનઆદત્તામયિકઃ ।
પુદ્ગલોડનેકાકારઃ સ્ફગ્ધાસદ્વ્યવસ્થિતિઃ ક્ષેપઃ ॥]

૪ સમુદ્ધાતના બે પ્રકારો છે.—(૧) જીવ સંબંધી અને (૨) અજીવ સંબંધી. પ્રથમના સાત પ્રકારો છે. જુઓ પૃ. ૪૫૨-૪૫૩. આ વત દડકે પ્રકરણમાં નીચે મુજબ દર્શાવેલ છે—

“ સંસિત્તયરા ઠ રમા સરોરમોગાદના ય સંધયના ।
સન્નાસંઠાનકસાયલેસિદિયદુસમુદ્ધાયા ॥ ૩ ॥ ”

[સંસિત્તયરા તિયયં શરીરમયગાદના ચ સંઘનનાનિ ।
સન્નાસંસ્થાનકપાયલેદયેન્દ્રિયધિસમુદ્ધાતાઃ ॥]

૫ દ્રવ્યલોકપ્રકાશ (સ ૨)માં કહ્યું પણ છે કે—

“ ઓડ્યવિત્તમહાસ્ફગ્ધઃ, સમુદ્ધાતોડમ્યજોગ્ઝઃ ।
અણસામયિકઃ સોડપિ, ક્ષેપઃ સત્તમયત્ત મદ્રા ॥ ૨૬૭ ॥
પુત્રાનાં પરીણામાદ, વિસ્ત્રસોતયાત્ સ જાયસે ।
અટપિઃ સમયર્જાત-સમાપ્તો જિનસાન્કયત્ ॥ ૨૭૮ ॥ ”

અંતરની પૂર્તિ કરી લોકવ્યાપી થવું, પાંચમે અંતરનું સંહરણ, છઠ્ઠે મંથાનનું સંહરણ, સાતમે કપાટનું સંહરણ અને આઠમે કંડનું સંહરણ કરી સ્વભાવસ્થ અંશુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેવડી અવગાહનાવાળો થાય.

આ અચિત્ત મહાસ્કંધમાં પરાધાતરૂપ સ્વભાવ નથી, જો એ હોત તો પરાધાત સ્વભાવવાળા ભાષા-દ્રવ્યની પેઠે એ ત્રણ સમયમાં લોકવ્યાપી બનત.

કેટલાકે આ અચિત્ત મહાસ્કંધને સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રદેશવાળો માને છે, પરંતુ તે યુક્તિ-યુક્ત નથી, કેમકે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા અચિત્ત મહાસ્કંધનું પરસ્પર પોતાની વર્ગીણાઓ સાથે અવગાહના અને સ્થિતિ એ બે દૃષ્ટિએ સરખાપણું છે તેમજ તેમાં ચાર ભતતના સ્પર્શો છે. મજ્ઞાપના (પ. ૫) માં કહ્યું છે કે—

“ ‘ઉક્કોસોગાહનાય વિ एवं ચેવ ? નવરં ઠિહય વિ તુહં ’ ”

ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળો તો અચિત્ત મહાસ્કંધ છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશવાળા સ્કંધનું અવગાહના અને સ્થિતિની અપેક્ષાએ અસંખ્યેય ભાગ, સંખ્યેય ભાગ, સંખ્યેય શુભું, અસંખ્યેય શુભું એમ ચાર ભતતનું સ્થાન-પતન છે તેમજ તેમાં આઠે આઠ સ્પર્શો છે. આ સંખંધમાં મજ્ઞાપનાના પાંચમા ‘પર્યાય’ નામના પદમાં કહ્યું પણ છે કે—

“ ‘ઉક્કોસપ્પસિવાણં મંતે ! કેવહયા પજ્જવા વણ્ણત્તા ? । ગોયમા ! અણંતા ॥ સે કેણદ્દેણં મંતે ! एवं વુચ્છઈ ? । ગોયમા ! ઉક્કોસપ્પસિવ ઉક્કોસપ્પસિયસ્સ દન્વહ્મયાય તુહે, પ્પસદ્દાયાય વિ તુહે, ઓગાહ્મણદ્દાય ચ્ચદ્દાણવહિય, વણ્ણાઈઅદ્દુક્કાસેહિ ય હ્મણવહિય ’ ”

અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશવાળા (સ્કંધો) ના કેટલા પર્યાયો હે ભગવન્ ! કહેલા છે ? ગૌતમ ! અનંત કહેલા છે. હે ભગવન્ ! એમ કેવી રીતે કહેવાય છે ? હે ગૌતમ ! ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશવાળો સ્કંધ ઉત્કૃષ્ટ પ્રાદેશિક સાથે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અને પર્યાયની દૃષ્ટિએ તુલ્ય છે; અવગાહનાની વિવક્ષાએ ચતુરધ્વાનપતિત છે અને વર્ણ વગેરે આઠ સ્પર્શો દ્વારા પદ્મસ્થાનપતિત છે. આ ઉપરથી ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળો અચિત્ત મહાસ્કંધ ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશવાળાથી અત્યંત વિલક્ષણ હોય એમ જણાય છે. એથી કરીને ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશવાળા મહાસ્કંધો અન્ય હોવાનું દર્શિત થાય છે. ભગવાન્ ‘રિભદ્રસરિ પણ કહે છે કે—

૧ ઉત્કૃષ્ટાવગાહનાયાડપિ વ્યમેવ ? નવરં સ્થિતયાડપિ તુલ્યમ્ ।

૨ ઓપા—

ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશિકાનાં મદન્ત ! કતિપયા. પર્યવાઃ પક્ષતાઃ ? । ગૌતમ ! અનન્તાઃ ॥ મય જેનાર્થેન મદન્ત ! વ્યમુચ્ચતે ? । ગૌતમ ! ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશ ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશિકસ્ય પ્રત્યર્થ-
ના તુલ્યઃ, પ્રદેશસ્થિતયાડપિ તુલ્ય, અવગાહનાર્થનવા ચતુરધ્વાનપતિત, વર્ણાયપ્પસ્પર્શ-
પતિતઃ ।

“ અયમેવ સર્વોત્કૃષ્ટપ્રદેશ इति केचिद् व्याचक्षते, न चैतदुपपत्तिक्षमम् ”

હવે અચિત્ત મહાસ્કંધવર્ગણનો થોડોક વિચાર કરી લઈ આ વિષય પડતો મૂકીશું. અચિત્ત મહાસ્કંધવર્ગણથી એ પુદ્ગલ-સ્કંધો સમજવાના છે કે જેમણે વિશ્વસા-પરિણામને લઈને ટંક, ફૂટ, પર્વત ઇત્યાદિનો આશ્રય લીધો છે તેમજ જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ વગેરે જેમના અનેક લેહો પડે છે. શતકેવૃહચૂષ્ણિમાં કહ્યું પણ છે કે—

“ ‘મહાલંઘવગ્મણા ટંકકૂટતહપન્વયાઙ્ઘાણેસુ ।

જે પોગલા સમસ્સિયા મહાલંઘા તે ડ બુચંતિ ॥ ’”

તેમાં જઘન્ય અચિત્ત મહાસ્કંધ વર્ગણા એટલે ચોથી સ્તૂત સૂન્ય ઉત્કૃષ્ટ વર્ગણાની ઉપરની એક પરમાણુ જેટલા અધિક પરમાણુવાળો સ્કંધ સમજવો. જે પરમાણુ જેટલી અધિક સંખ્યાવાળા પરમાણુવાળો સ્કંધ તે બીજી વર્ગણા સમજવી આ પ્રમાણે એકેક અધિક પરમાણુ દ્વારા અધિક સ્કંધરૂપ વર્ગણા ત્યા સુધી વિચારવી કે છેવટે ઉત્કૃષ્ટ અચિત્ત મહાસ્કંધવર્ગણા આવે. જઘન્ય વર્ગણાથી ઉત્કૃષ્ટ વર્ગણા અસંખ્યેય શુણી અધિક છે. અત્ર શુણકાર પદ્યોપમના અસંખ્યેય ભાગ જેટલો જાણવો. જે વખતે ત્રસકાયોની પ્રચુરતા હોય છે તે વખતે તથાવિધ સ્વભાવને લઈને આ મહાસ્કંધવર્ગણાઓની સંખ્યા ઓછી હોય છે; અને જ્યારે ત્રસકાયોની અદ્યતા હોય છે ત્યારે આ વર્ગણાની સંખ્યા પુષ્કળ હોય છે. એ વાતનો નિર્દેશ કરતા ‘શતકેવૃહચૂષ્ણિમાં કહ્યું’ પણ છે કે—

“ ‘तत्प तसकायरासी जग्मि य कालंमि होंति बहुगो य ।

મહાલંઘવગ્મણાઓ તમ્મિ ય કાલે ભવે થોવા ॥

જમ્મિ પુણ હોઈ કાલે રાસી તસકાઙ્ઘાણ થોવો ડ ।

મહાલંઘવગ્મણાઓ તહિ કાલે હોંતિ બહુગાઓ । ”

૧ જાયા—

મહાસ્કંધવર્ગણા ટંકકૂટતથાપર્વતાદિસ્થાનેષુ ।

યે પુદ્ગલાઃ સમાશ્રિતા મહાસ્કંધાસ્તે તૂચ્યન્તે ॥

૨ આનું સ્વરૂપ આગળ ઉપર આ ઉદ્વાસમાં વિચારવામાં આવનાર ‘વર્ગણા’ પ્રકરણમાંથી જોઈ લેવું.

૩ જુઓ કર્મપ્રકૃતિની ટીકાનું ૧૫મું પત્ર.

૪ જાયા —

તત્ર ત્રસકાયરાશિર્યસ્મિન્ન કાલે ભવતિ બહુકથા ।

મહાસ્કંધવર્ગણાસ્તસ્મિન્ન કાલે ભવેયુ સ્તોકાઃ ॥

યસ્મિન્ પુનર્ભવતિ કાલે રાશિચ્ચસકાયિકાનાં સ્તોકસ્તુ ।

મહાસ્કંધવર્ગણાસ્તસ્મિન્ કાલે ભવન્તિ બહુકાઃ ॥

પુદ્ગલના લક્ષણાત્મકે પરિણામો—

શબ્દ, અધિકાર, ઉદ્ધોત, પ્રભા, છાયા અને આતપ એ દ્વારા પુદ્ગલો ઓળખાય છે અને વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ એ પુદ્ગલોનાં લક્ષણો છે, એમ નવતત્ત્વના નિમ્ન લિખિત પદ ઉપરથી જણાય છે:—

“સદ્ધંધ્યારઙ્ગોઽપમાઙ્ગાયાતવેદિ આ ।

ચળ ગંધ રસા ફાસા, પુગ્ગલાણં તુ લક્ષણં ॥ ૧૧ ॥”

વિશેષમાં આ દશને પુદ્ગલના પરિણામો તરીકે પણ ઓળખાવવામાં આવે છે એમ નવતત્ત્વસાહિત્યસંગ્રહ (ભા. ૨)ના ૧૨મા પૃષ્ઠગત અવચૂરિની નિમ્ન-લિખિત પદ્ધિ ઉપરથી સમજાય છે:—

“શબ્દાન્ધકારોદ્ધોતપ્રમાઙ્ગાયાઽતપવર્ણગન્ધરસસ્પર્શા एते पुद्गलपरिणामाः पुद्गललक्षणं वेति भावः ।”

દ્રવ્યલોકપ્રકાશ (મ. ૧૧, શ્લોકો. ૨૨-૨૩)માં તે (૧) બંધન (બંધ), (૨) ગતિ, (૩) સંસ્થાન, (૪) લેહ, (૫) વર્ણ, (૬) ગંધ, (૭) રસ, (૮) સ્પર્શ, (૯) અગ્રુકલ્પ અને (૧૦) શબ્દ એમ દસ પરિણામો ગણાવાયા છે.

આ ઉપરથી લેઈ શકાય છે કે પુદ્ગલના દસ પરિણામોથી અમુક જ પરિણામો સમજવાનાં છે એમ નથી, પરંતુ એના અનેક પરિણામો પૈકી જુદી જુદી વિવક્ષાએ અમુક સંજ્ઞામાં પરિણામો ગણાવાય છે. તત્ત્વાર્થ (અ. ૫, સૂ. ૨૩-૨૪)ની બૃહત્ ટીકા (પૃ. ૩૫૬) તરફ નજર કરતાં જણાય છે કે પુદ્ગલોના સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણ એ ચાર જ ધર્મો નથી, કિન્તુ શબ્દ, બંધ, સૌન્દર્ય, સ્થૌર્ય, સંસ્થાન, લેહ, અધિકાર, છાયા, આતપ અને ઉદ્ધોત એમ બીજા દસ ધર્મો પણ

૧ છાયા—

શબ્દાન્ધકારોદ્ધોતપ્રમાઙ્ગાયાઽતપૈવ ।

વર્ણો ગન્ધો રસઃ સ્પર્શઃ પુદ્ગલાનાં તુ લક્ષણમ્ ॥

૨

“પુદ્ગલાનાં દશવિધઃ, પરિણામોઽય કથ્યતે ।

ચન્ધનાસ્થો ગતિનામા, સંસ્થાનાસ્થ્યન્તથા પરઃ ॥ ૨૨ ॥

મેદાસ્થઃ પરિણામઃ સ્યાત, વર્ણગન્ધરસામિધાઃ ।

સ્પર્શોઽગ્રુકલ્પઃ શબ્દઃ, પરિણામા દશેત્યમી ॥ ૨૩ ॥”

૩ પુદ્ગલની પેઠે જીવના પણ દસ પરિણામો છે એમ પ્રજ્ઞાપનાના પરિણામ-પદ ઉપરથી જણાય છે. (૧) જનિ, (૨) ઇન્દ્રિય, (૩) ક્ષાપ, (૪) દેશ, (૫) યોગ, (૬) ઉપયોગ, (૭) જ્ઞાન, (૮) દર્શન, (૯) ચારિત્ર અને (૧૦) વેદ એ જીવના દસ પરિણામો છે. આ જનિ-પરિણામ વગેરે પ્રાયોગિક કે-કર્મરૂપ ઉપાધિથી જન્મ છે, કિન્તુ સ્વાભાવિક નથી.

છે. આ શબ્દાદિ ધર્મોને પુદ્ગલના પરિણામ તરીકે ઓળખાવેલા છે. આ ઉપરથી પરિણામોના નામો અને સંખ્યાનો નિર્દેશ પ્રયોજકની વિવેકશક્તિને અધીન છે એ હકીકત સ્પષ્ટ થાય છે. પ્રસ્તુતમાં અંધકાર તો શબ્દ, અંધ, સૌક્ય, સ્થૈર્ય, સંસ્થાન, ભેદ, અંધકાર, છાયા, આતપ અને ઉદ્ધોત એમ દસ પ્રકારનો સ્કંધ છે એમ સૂચવે છે. આ રહ્યો એ ઉલ્લેખ:—

સ ચ સ્કન્ધો દશધા, શબ્દ-વન્ધ-સૌક્ય-સ્થૈર્ય-સંસ્થાન-ભેદ-તમશ્-છાયા-ડડતપો-દ્યોતભેદાત્ ।

અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો શબ્દાદિ દસને સ્કંધના ધર્મ તરીકે આ અંધકાર સ્વીકારે છે. આથી એ પ્રશ્ન સ્ફુરે છે કે શું આ વાત ઉચિત છે, કેમકે આપણે ઉપર જોયેલા તેમ એ તો પુદ્ગલના ધર્મો છે એટલે કે પરમાણુ અને સ્કંધ બંનેના હોય એમ નથી લાગતું ? આનો ઉત્તર નકારમાં છે. આ વાત તત્ત્વાર્થ (અ. ૫)માં રચમા અને રચમા સૂત્ર એમ બે જૂદા જવાબના કારણથી સ્પષ્ટ થાય છે વિશેષમાં આ વાતને તત્ત્વાર્થશાળા ૦ ટેકો આપે છે, કેમકે ત્યાં રચમા પૃથમાં કહ્યું છે કે—

“સ્વદ્વાદયઃ પરમાણૂનાં સ્કન્ધાનાં ચ ભવન્તિ, શબ્દાદયસ્તુ સ્કન્ધાનામેવ વ્યક્તિરુપેણ ભવન્તિ । સૌક્યવર્જાદયેતસ્ય વિશેષસ્ય પ્રતિપક્ષર્થ પૃથગ્ યોગ-કરણમ્ । સૌક્યમ્ તુ અન્યમણુષ્વેવ, આપેક્ષિકં સ્કન્ધેષુ । યયૈવ સૌક્યગ્રહણં પૂર્વસૂત્ર પવ કર્તવ્યમ્ ? इह कारणं स्थौल्यप्रतिपक्षप्रतिपक्ष्यर्थम् ॥”

અર્થાત્ સ્વદ્વા, રસ, ગંધ અને વર્ણ એ પરિણામો તો પરમાણુ તેમજ સ્કંધ એમ ઉલ્લેખના હોય છે, જ્યારે શબ્દાદિ તો વ્યક્તિરૂપે ક્રૂટ સ્કંધોને જ હોય છે. સૌક્ય સિવાયના પરિણામોની આ વિશેષતા સૂચવવા માટે બે સૂત્રો જુદાં જવાબમાં છે. અંત્ય સૌક્ય પરમાણુઓને જ વિષે હોય છે, જ્યારે આપેક્ષિક સૌક્ય સ્કંધોને જ વિષે હોય છે આથી એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે એમ હોય તો પછી પૂર્વ (રચમા) સૂત્રમાં જ સૌક્યનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈતો હતો ને ? આનો ઉત્તર એ છે કે સ્થૈર્ય એ સાદ્યનો પ્રતિપક્ષી છે એ વાતનું પ્રતિપાદન કરવા માટે આ પ્રમાણે યોજના કરવામાં આવી છે.^૧

૧ સૂત્રોની પૃથક્ રચના માટે તત્ત્વાર્થશાળા ૦ (૫ રચપ)માં એ પણ કારણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે આથી સ્વદ્વાદિ વર્ગોની એકબીજી પરિણામનું સૂચન કરાય છે. સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો કાષ્ઠના તરીકે કઠિન સ્વદ્વા તે મૃદુ, લઘુ, સુરુ કાષ્ઠાદિ સ્વદ્વારૂપે ન પરિણમતા બમણા, ત્રણ ગુણા, ચાર ગુણા વાત્ત અનંત ગુણા કઠિન સ્વદ્વારૂપે પરિણમે છે એ પ્રમાણે મૃદુ વર્ગે સ્વદ્વા માટે સમજવું. આવી રીતે કાષ્ઠ નિકત રસ હોય તો તે પોતાની આ તિક્તત્વ જાનિતો કદાપિ ત્યાગ કરતો નથી એટલે કે એની તિક્તતાનું પ્રમાણ જોઈએ તો અનંત ગુણ કે અનંતરે લાગે યાય, પરંતુ એ મધુરાદિ રસરૂપે તો ન જ પરિણમે. એ જ પ્રમાણે રંધ અને વર્ણ માટે સમજવું. આગળ જતા આ એમ પણ નિર્દેશાયું છે કે જ્યારે સયોગદશામાં કઠિન સ્વદ્વા મૃદુરૂપે પરિણમતો જણાય છે ત્યારે પણ તે પોતાની કઠિન સ્વદ્વા જાનિતો ત્યાગ કર્યો વિના મૃદુ સ્વદ્વારૂપે જ વિનાશ અને ઉત્પાદ અનુભવતો પરિણમે છે.

શબ્દના દસ પ્રકારો—

સ્થાનાંગ (સ્થા. ૧૦, ઉ ૩)ના ૭૦૫ મા સૂત્રમાં નીચે મુજબ શબ્દના દસ પ્રકારો દર્શાવાયા છે:—

“ નીહારિ ૧ પિંડિમે ૨ લુક્ષે ૩, મિન્ને ૪ જર્જરિતે ૫, રૂત ૬, દીર્ઘે ૭ રહસ્તે ૮ પુહુત્તે ૯ ત, કાકળી ૧૦ લિન્ગિણિસ્સરે ૧૦ ॥”

દીર્ઘે ૬ રહસ્તે ૭ પુહુત્તે ૮ ત, કાકળી ૧૦ લિન્ગિણિસ્સરે ૧૦ ॥”

અર્થાત્ (૧) નિહારી-ધંટના અવાજની જેમ ઘોષથી યુક્ત શબ્દ, (૨) પિંડિમ-પિંડથી નિવૃત્ત-ઢક્કાના ધ્વનિની જેમ ઘોષ રહિત, (૩) રૂક્ષ-કાગડા વગેરેના જેવો શબ્દ, (૪) લિન્ગ-કોઠ વગેરેથી ગ્રસ્ત વ્યક્તિના જેવો શબ્દ, (૫) જર્જરિત અથવા અર્જરિત, (૬) દીર્ઘ-દીર્ઘ વર્ણથી આશ્રિત અથવા મેઘના શબ્દની જેમ દૂર સુધી સંભળાય તેવો શબ્દ, (૭) રહસ્વ-રહસ્વ વર્ણથી આશ્રિત અથવા વીણા વગેરેના શબ્દના જેવો લઘુ શબ્દ, (૮) પૃથક્ત્વ-અનેક પ્રકારના વાદ્યોના યોગને વિષે ચમલ શંખ વગેરેના જેવો સ્વર, (૯) કાકળી-સૂક્ષ્મ ઠંઠ ગીત ધ્વનિ, (૧૦) કિંકિણી સ્વર-ધંટીનો ધ્વનિ.

શબ્દના ભેદ-પ્રભેદ—

ધંટા અને લાલાની જેમ સંઘાતથી ઉત્પન્ન થતા અને વંશ-ઢલોની પેઠે વિલિન્ન થતી વેળા ઉત્પન્ન થતા એમ દ્વિવિધ ઉત્પત્તિવાળા શબ્દના ભાષા-શબ્દ અને નોભાયા-શબ્દ એમ મુખ્ય બે પ્રકારો છે. તેમાં ભાષાપર્યાપ્તિરૂપ નામ-કર્મના ઉદયવાળા જીવનો શબ્દ તે ‘ભાષા-શબ્દ’ છે; બાકીના શબ્દો ‘નોભાયા-શબ્દ’ છે. ભાષા-શબ્દના અક્ષર-સંગદ અને નોઅક્ષર-સંગદ એવા બે પેટાવિભાગો છે. વર્ણવ્યક્તિથી યુક્ત શબ્દ તે ‘અક્ષર-સંગદ’ છે, જ્યારે એથી વિપરીત તે ‘નોઅક્ષર-સંગદ’ છે નોભાયા-શબ્દના બે ભેદ છે:—(૧) આતોદ-શબ્દ અને (૨) નોઆતોદ-શબ્દ. આતોદ એટલે પટક વગેરે વાદ્યો ² એનો ધ્વનિ ‘આતોદ-શબ્દ’ કહેવાય છે, જ્યારે વંશ-રેશદ વગેરેનો અવાજ ‘નોઆતોદ-શબ્દ’ કહેવાય છે. આતોદ-શબ્દના તત અને વિતત એવા બે અવાંતર ભેદો છે. વળી આ પ્રત્યેકના ધન અને શુષિર એમ બે બે પ્રકારો છે. જે તન્ત્રી, વદ્ધ વગેરેથી બદ્ધ આતોદ તે ‘તત’ છે. તે પિંજનિકા વગેરેની જેમ ધન અને વીણા, પટક વગેરેની

આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે સ્પર્શ, રસ, ગંધ, અને વર્ણના મુખ્ય મુખ્ય ભેદો એ પરમાણુઓના સ્વભાવરૂપ હોય પરમાણુઓ સ્વભાવથી જ જુદા જુદા છે. એટલે કોઈ પરમાણુ સદાને માટે કદિન જ છે, નો કોઈક મુદ્દુ જ, કોઈક મુગધી તો કોઈક દુર્ગંધી એટલે કે પરમાણુઓની ૮૪૫૪૨ ૪૫ અર્થાત ૧૦૦ જુદી જુદી જાતો હોવાની કલ્પના થાય છે. આ હકીકત સ્વેતાશ્વરોને અબીપ્ત હોય એમ જણાતું નથી.

૧ ભાષા—

નિહારી પિંડિમો રૂક્ષો મિન્નો જર્જરિત (ઝર્જરિત) રૂત ।

દીર્ઘો રહસ્વઃ પૃથક્ત્વજ કાકળી કિંકિણિસ્વરઃ ॥

૨ આના મુખ્યત્વે કરીને ૪૬ પ્રકારો છે. જુઓ રાજપ્રતીયમુત (સ. ૨૩).

જેમ શુષિર હોય છે. તતથી વિવક્ષણ લક્ષણથીયુક્ત 'વિતત' છે. એટલે તન્ત્રી વગેરેના શબ્દનો એમાં સમાવેશ થતો નથી. ભાષ્યકની પેઠે એ ઘન હોય છે અને કાઢલ વગેરેની જેમ તે શુષિર હોય છે. આ પ્રમાણે સ્થાનાંગ (સ્થા. ૨, ઉ. ૩)ના ૮૧મા મૂત્રમાં કહ્યું છે. આ સંબંધમાં સ્થાનાંગ (સ્થા. ૪, ઉ. ૪)નું નિમ્ન-લિખિત—

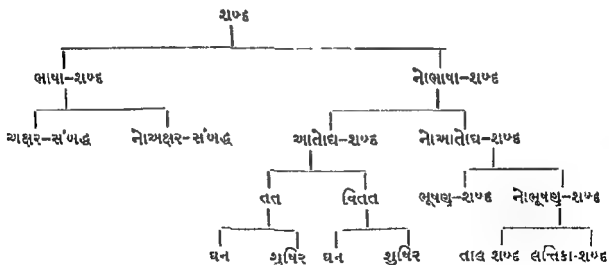
“ તતં વીણાદિકં જ્ઞેયં, ઘિતતં પટ્ટાદિકમ્ ।

ઘનં તુ કાંચપાલાદિ, વંશાદિ શુષિરં મતમ્ ॥ ”

—પદ્ય પણ નોંધી લઇશું.

નોઆતોઘ-શબ્દના ભૂષણ-શબ્દ અને નોભૂષણ-શબ્દ એમ બે અવાંતર ભેદો છે. નૂપૂર વગેરે અલંકારોના શબ્દ તે 'ભૂષણ-શબ્દ' છે. જ્યારે જે શબ્દ ભૂષણજન્ય ન હોય તે 'નોભૂષણ-શબ્દ' છે નોભૂષણ-શબ્દના વર્ણી બે ભેદો છે:—(૧) તાલ-શબ્દ અને (૨) લત્તિકા-શબ્દ. તાલ એટલે હસ્તતાલ. લત્તિકા એટલે કંચિકા (કાંસા) કે જેનો આતોઘરૂપે નિર્દેશ કરાયો નથી તેનો શબ્દ તે 'લત્તિકા-શબ્દ' છે અથવા પાણિયું (પગની પાની)ના પ્રકારથી ઉત્પન્ન થતો અવાજ તે 'લત્તિકા-શબ્દ' છે.

આ પ્રમાણે શબ્દના જે પેટા-વિભાગો પડે છે તેની સંકલના નીચે મુજબ આલેખી શકાય:—

શબ્દના છ પ્રકારો—

તત્ત્વાર્થ (અ. ૫, સૂ. ૨૪)ના ભાષ્ય (પૃ. ૩૫૬)માં સૂચવ્યા મુજબ શબ્દના (૧) તત, (૨) વિતત, (૩) ઘન, (૪) શુષિર, (૫) સઘર્ષ અને (૬) ભાષા એમ છ ભેદો છે. આ છ એ

લેદો પ્રયોગજ શબ્દના છે એમ એની પૃહ્લવૃત્તિ (પૃ. ૩૬૦)માં ઉલ્લેખ છે.^૧ એટલે કે ત્યાં સૂચ્યના સુજળ ભાષા-વર્ગીણાના પુદ્ગલોના એક પ્રકારના વિશિષ્ટ પરિણામરૂપ શબ્દના નિમિત્ત અનુસાર વિવિધ લેદો પડે છે. તેમાં પ્રયોગજ અને વૈસસિક એવા બે મુખ્ય પ્રકારો છે. તેમાં જીવના પ્રયત્નથી ઉદ્ભવતા શબ્દને ‘પ્રયોગજ’ સમજવો, જ્યારે જે સ્વાભાવિક રીતે જીવના કે કોઈના પશુ પ્રયત્ન વિના જ ઉત્પન્ન થતા શબ્દને ‘વૈસસિક’ જાણવો. વાદળાંઓની ગર્જના વગેરે વૈસસિક છે. પ્રયોગજ શબ્દો પૈકી ‘તત’ એ આમડાથી મહેલા મૃદંગ, પટલ વગેરે વાદ્યોનો શબ્દ છે. ‘વિતત’ એ તારવાળાં વીણા, સારંગી, ત્રિસરિકા વગેરેનો ધ્વનિ છે. કાંસાના પાત્ર, કાષ્ઠ, શલાકાદિથી ઉદ્ભવતો શબ્દ તે ‘ધન’ છે. જેમકે ઘંટ, હાલર વગેરેનો શબ્દ. ડૂંક મારીને વગાડાતાં વાંસળી, શંખ, બંસી વગેરે વાદ્યોનો શબ્દ તે ‘શુષિર’ છે. કરવત, લાકડી વગેરેના સંઘર્ષથી ઉત્પન્ન થતા શબ્દ ‘સંઘર્ષ’ કહેવાય છે. મનુષ્ય વગેરેની વ્યક્ત અને પશુ પંખી વગેરેની અવ્યક્ત બોલીઓ તે ‘ભાષા’ છે.

શબ્દના ત્રણ લેદો—

અવાજ, નાદ, ધ્વનિ એ બધા શબ્દના પર્યાયો છે. આ શબ્દના (૧) સચિત્ત, (૨) અચિત્ત અને (૩) મિશ્ર એમ ત્રણ પ્રકારો પડે છે. તેમાં જીવથી સુખ દ્વારા ઉચ્ચારાતો શબ્દ તે ‘સચિત્ત શબ્દ’ છે. જે પતથરો અફળાતાં જે અવાજ થાય છે તે ‘અચિત્ત શબ્દ’ છે. જીવના પ્રયાસથી મૃદંગાદિકમાંથી જે ધ્વનિ નીકળે છે તે ‘મિશ્ર શબ્દ’ છે. અહીં મિશ્ર લેદ વ્યવહાર માત્રથી જાણવો.

આ ઉપરાંત શબ્દના શુભ અને અશુભ એવા અથવા વ્યક્ત અને અવ્યક્ત એમ વિવેકા અનુસાર લેદો પડી શકે છે. કણને પ્રિય શબ્દ તે ‘શુભ’ સમજવો, જ્યારે કણને કદુ જણાય તે ‘અશુભ’ શબ્દ જાણવો. મનુષ્ય, પોપટ વગેરેનો શબ્દ તે ‘વ્યક્ત’ ગણવો, જ્યારે દીન્દિયાદિથી

૧ તત્ત્વાર્થદર્શન (પૃ. ૨૩૦-૨૩૧) પ્રમાણે શબ્દના ભાષાત્મક અને અભાષાત્મક એવા બે મુખ્ય પ્રકારો છે. તેમાં ભાષાત્મક શબ્દના અક્ષરીકૃત (વર્ણાત્મક) અને અનક્ષરીકૃત (અવર્ણાત્મક) એવા બે પ્રકારો છે. તેમાં અક્ષરીકૃત શબ્દ સાંભળીને અભિભાજક છે અને સંસ્કૃત તેમજ એથી વિપરીત બેદને લઈને આર્ગ અને મેચ્છના વ્યવહારનું કારણ છે. અનક્ષરીકૃત શબ્દ દીન્દિયાદિના અતિશય ગાન-સ્વરૂપના પ્રતિપાદનમાં હેતુરૂપ છે. આ સર્વ શબ્દ પ્રાયોગિક (પ્રયોગજ) છે. અભાષાત્મક શબ્દના પ્રાયોગિક અને વૈસસિક એમ બે લેદો છે, તેમાં પ્રેથજન્ય શબ્દ વૈસસિક છે, જ્યારે પ્રયોગજના તત, વિતત, અને સોષિર એમ ચાર પ્રકારો છે. તેમાં આમડાથી આગાદિન એવાં પુષ્કર, ભેરી, દડૂર (એક વાદ્ય) વગેરેથી ઉત્પન્ન થતો ધ્વનિ તે ‘તત’ છે. તારની બનેલી વીણા, સુપોષા વગેરેથી ઉત્પન્ન થતો અવાજ તે ‘વિતત’ છે. તાલ, ઘંટ વગેરેના અભિપ્રાણથી ઉદ્ભવતો શબ્દ તે ‘ધન’ છે. વંચ, સંખ વગેરે નિમિત્તરૂપ શબ્દ તે ‘સોષિર’ છે આથી જોઈ શકાય છે કે તત્ત્વાર્થના બાધ્યમાં જે સંઘર્ષરૂપ શબ્દોનો એક પ્રાર જણાયો છે તેનો અત્ર પૂર્વ ઉલ્લેખ નથી. તેમજ તેને સૌમા અંતર્ભાવ થઈ શકે તેમ છે ને પણ સ્વચ્ચ પૂં નથી. એથી શું એમ માનવું કે એ લેદ તત્ત્વાર્થદર્શન ના કનિને નથી ।

પંચેન્દ્રિય તિયંચ પયંતના છવા પેકી જેનો જેનો શબ્દ સ્પષ્ટ અક્ષરભરત ન હોય તેને 'અવ્યક્ત' માનવો.

શબ્દની ઉત્પત્તિ—

આઠ સ્પર્શવાળા અને અત એવ બાહર પરિણામવાળા એવા પુદ્ગલ-સ્કંધો એ શબ્દોત્પત્તિ-સ્થાન છે, તેકે શબ્દ પોતે તો ચાર સ્પર્શવાળો અને સૂક્ષ્મ પરિણામવાળો પુદ્ગલ-સ્કંધ છે. આઠ સ્પર્શવાળા અને બાહર પરિણામવાળા પુદ્ગલ-સ્કંધમાંથી જીવના યથાયોગ્ય પ્રયત્ન વડે અથવા સ્વાભાવિક રીતે-એ સ્કંધમાં કોઈ વિકાર થવાથી એ સ્કંધમાં રહેલા ભાષા-વર્ગણાને યોગ્ય એવા પુદ્ગલો શબ્દરૂપે પરિણમે છે અને આ ભાષા વર્ગણા ચતુઃસ્પર્શી છે. વિશેષમાં શબ્દની ઉત્પત્તિ ઔદારિક, વૈકિય અને આહારક એ ત્રણે દેહ દ્વારા જીવ કરે છે, પરંતુ તેજસ કે કાર્મણાદિ કોઈ પણ સ્કંધમાંથી એની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી. વળી પૃથ્વરાદિ અજીવ દ્રવ્યોમાંથી શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે તે અજીવ દ્રવ્યો પણ નિર્જીવ ઔદારિક દેહ જ બંધુવા.

કોણ કેવો શબ્દ સાંભળે છે ?—

શબ્દ-દ્રવ્યથી આખો લોક વ્યાપ્ત છે. વક્તાએ વચન-યોગથી શબ્દરૂપે છોડેલો દ્રવ્ય-સમૂહ તે 'ભાષા' છે અથવા જે બોલાય તે 'ભાષા' છે. ભાષાસમગ્રેણિમાં રહેલો શ્રોતા કોઈ વક્તાનો અથવા અન્ય ભેરી વગેરેનો જે શબ્દ સાંભળે છે તે 'મિશ્ર શબ્દ' છે. અને વિદિશામાં રહેલો શ્રોતા કે જે 'વિશ્રેણિ' પણ કહેવાય છે તે મૂળ શબ્દ-દ્રવ્ય વડે વાસિત ખીન્ન દ્રવ્યો માત્રને સાંભળે છે, પણ મૂળ શબ્દ-દ્રવ્યોને સાંભળી શકતો નથી. શ્રેણિ એટલે આકાશ-પ્રદેશની પંક્તિ. આ પંક્તિઓ લોકના મધ્યમાં યોગનારાની પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ, ઉપર અને નીચે એમ છ એ દિશાઓમાં હોય છે. ભાષાની સરખી દિશાએ જ આકાશ-પ્રદેશની પંક્તિરૂપ સમગ્રેણિ તે 'ભાષાસમગ્રેણિ' કહેવાય છે.

વક્તાએ છોડેલાં શબ્દ-દ્રવ્યો અને એ શબ્દ દ્રવ્યો વડે ભાવિત થાને વાસિત થયેલાં વચ્ચેનાં ખીન્ન શબ્દ-દ્રવ્યો એ જાને મળીને 'મિશ્ર શબ્દ' કહેવાય છે. એવા મિશ્ર શબ્દોને સમગ્રેણિમાં રહેલો શ્રોતા સાંભળે છે, પરંતુ કેવળ વાસક શબ્દોને અર્થાત વક્તાએ શબ્દરૂપે છોડેલા શબ્દ-દ્રવ્યોને કે કેવળ વાચ્ય શબ્દોને અર્થાત મૂળ શબ્દ-દ્રવ્યો વડે વાસિત થયેલાં એવાં વચ્ચેનાં શબ્દ-દ્રવ્યોને તે સાંભળી શકતો નથી. વક્તાએ શબ્દરૂપે છોડેલાં શબ્દ-દ્રવ્યોથી કે ભેરી વગેરેનાં શબ્દ-દ્રવ્યોથી વચ્ચે રહેલા શબ્દ-યોગ્ય પુદ્ગલોમાં શબ્દરૂપે પરિણમેલાં જે શબ્દ-વર્ગણાનાં પુદ્ગલ-દ્રવ્યો છે તે 'વાસિત શબ્દ' કહેવાય છે. આવા વાસિત શબ્દોને જ વિશ્રેણિમાં રહેલો શ્રોતા સાંભળે છે, પરંતુ વક્તાએ છોડેલાં શબ્દ-દ્રવ્ય તે સાંભળતો નથી, કેમકે તે દ્રવ્યો તો શ્રેણિ અનુસાર ગતિ કરતાં હોવાથી વિશ્રેણિમાં-વિદિશામાં જતાં નથી. વળી એ શબ્દ-દ્રવ્યોને વિશ્રેણિમાં ગમન કરવા માટે બીંત વગેરેનો પ્રતિઘાત પણ નિમિત્તરૂપ બની શકતો નથી, કેમકે એવો પ્રતિઘાત દેહનાં વગેરે સ્થૂલ દ્રવ્યોને વિદિશામાં જવામાં નિમિત્તભૂત બની શકે છે, પરંતુ શબ્દ-દ્રવ્ય તો સૂક્ષ્મ હોવાથી એને માટે કોઈ પ્રતિઘાત નિમિત્તભૂત થઈ શકે તેમ નથી.

કહેવાની મતલબ એ છે કે વક્તાએ છોડેલાં શબ્દ-દ્રવ્યોની તે શ્રેણી અનુસાર ગતિ થાય છે. વળી એ શબ્દ-દ્રવ્યોનો પ્રતિઘાત થતો નથી-એને સ્ખલના પહોંચતી નથી, કેમકે શબ્દ-દ્રવ્યો એટલાં બધાં સૂક્ષ્મ છે કે ભીંત વગેરે તેના પ્રતિઘાતક બની શકે તેમ નથી. વિશેષમાં શબ્દ જે સમયમાં નીકળે છે ત્યાર પછીના સમયમાં એ શબ્દ-દ્રવ્યમાં શ્રવણ-જનક શક્તિ રહેતી નથી. અર્થાત્ શબ્દો નીકળે ત્યાર પછીના સમયોમાં શબ્દરૂપે-ભાષા-પરિણામરૂપે રહેતા નથી, કેમકે ભાષ્યમાણ હોય તે જ ભાષા છે; ભાષા-સમય પછીની કે પહેલાની ભાષા તે ભાષા નથી. જોકે ત્યાર સમયે લોક ભાષા વડે પૂર્ણ થાય છે તોપણ તેમાં એ દ્વિતીયાદિ સમયોમાં ભાષા-દ્રવ્ય વડે વાસિત થયેલાં દ્રવ્યોને જ ભાષાપણું પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણેનાં કારણોને લીધે વક્તાએ મૂકેલાં શબ્દ-દ્રવ્યોને વિદિશામાં રહેલો શ્રોતા સાંભળતો નથી, પરંતુ એ શબ્દ-દ્રવ્યો વડે વાસિત થયેલાં બીજાં શબ્દ-દ્રવ્યોને જ સાંભળે છે.

ત્યારે વક્તાએ છોડેલાં ભાષા-દ્રવ્યો પ્રથમ સમયે (સર્વ) દિશામાં જ (લોકાંત પર્યાંત) જાય છે, અને એક સમય પછી તે ભાષાપણું તેઓ રહેતાં પણ નથી તે એ શબ્દ-દ્રવ્યો વડે વાસિત થયેલાં શબ્દ-દ્રવ્યો બીજા સમયે વિદિશામાં જાય છે એમ થયું. આથી કરીને દિશામાં અને વિદિશામાં રહેલા શ્રોતાઓને જુદા જુદા સમયે શબ્દ સંભળાવો જોઈએ અને તેમ ન થતાં એકી સાથે જ શબ્દ સંભળાય છે તે તેનું શું કારણ છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે વસ્તુતઃ શ્રેણી અને વિશ્રેણીમાં રહેલા શ્રોતાઓને જુદા જુદા સમયમાં જ શબ્દ સંભળાય છે, પરંતુ સમય અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી આ લોક કળાતો નથી.

ભાષા-દ્રવ્યના ગ્રહણ અને વિસર્જન પરત્વે યોગ-વિચાર—

કયા યોગ દ્વારા ભાષા-દ્રવ્યનાં ગ્રહણ તેમજ વિસર્જન થાય છે અને તે કેવી રીતે થાય છે તેનો હવે વિચાર કરવામાં આવે છે. યોગનો અર્થ વ્યાપાર છે. કોનાં અપર નામો કર્મ અને ક્રિયા છે. આ યોગના (૧) કાયિક, (૨) વાચિક અને (૩) માનસિક એમ ત્રણ પ્રકારો છે. તેમાં કાય-યોગ વડે સર્વે જાલનારાઓ શબ્દ-દ્રવ્યનું ગ્રહણ કરે છે અને વચન-યોગ વડે તેનું વિસર્જન કરે છે. શરીરના ઔદારિક વગેરે પાંચ પ્રકારો હોવાથી કાય-યોગનાં પણ પાંચ પ્રકારો પડે છે, પરંતુ તેમાં અત્ર કાય-યોગથી ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક એ ત્રણ જ સમજવાના છે, કે જે દ્વારા વચન-દ્રવ્ય ગ્રહણ કરાય છે. આ ત્રણનો જ અત્ર ઉદ્દેશ કરવાનું કારણ એ છે કે ઔદારિકાદિ ત્રણ શરીરોમાં જ જીવના પ્રદેશો હોય છે; બાકીનાં તેજસ અને કાર્મણુ એ એ શરીરોમાં આત્મ-પ્રદેશો નથી, જોકે તેજસ અને કાર્મણુ શરીરો આત્મ-પ્રદેશોમાં હોય છે.^૧

૧ આથી કરીને બિહુનું પાત્ર ઇલાદિની પેઠે જીવ અને તેના પ્રદેશોનો ભેદ ન સમજવો. કે જેમ બિહુથી બિહુનું પાત્ર બિન્ન છે તેમ આત્મા કંઈ આત્મ-પ્રદેશોથી બિન્ન નથી. વળી ઉપરથી આત્મા પ્રદેશ રહિત છે એમ માનનારાઓના મનનું પણ નિરમન થયું સમજવું. જેમકે પતના તળિયા સાથે સંબંધ ધરાવનારા આત્મ-પ્રદેશો મરતક સાથે સંબંધ ધરાવનારા આત્મ-પ્રદેશોથી બિન્ન છે કે અબિજ ? જો બિન્ન માનીએ તો જીવ સપ્રદેશી કદેરાગે-બિન્ન બિન્ન છરો એક શરીરમાં માનવા પડશે અને જો અબિન્ન માન્યું તો શરીરનાં સર્વ અવયવો એકરૂપ હેવાં જોઈએ, તેથી આ-પ્રદેશો અબિન્ન હોવાથી તેઓ અથા મળા જવા જોઈએ.

બુદ્ધિ વિશેષાં (ગા. ૩૭૪)ની વૃત્તિ ઔદારિકાદિ શરીરગત જીવ-પ્રદેશો વડે બોલવાનો અભિપ્રાય ઇત્યાદિ સામગ્રી પ્રાપ્ત થતાં ભાષા-દ્રવ્યનો સમૂહ ગ્રહણ કરાય છે અને તે વડે વક્તા બોલે છે, પરંતુ અપર્યાપ્ત દશ્યામાં કે બોલવાની ઇચ્છા ન હોય ત્યારે કોઈ બોલતું નથી.

વચન-યોગનું સ્વરૂપ—

હવે વચન-યોગનો વિચાર કરવો રહ્યો. આ સંબંધમાં બે વિકલ્પો સ્કુરે છે:—(૧) વક્તાએ મૂકેલ ભાષા-દ્રવ્યના સમૂહરૂપ વાચ્ય તે ‘વચન-યોગ’ છે કે (૨) એ ભાષા-દ્રવ્યના સમૂહને મૂકવામાં કારણભૂત કાયાનો વ્યાપાર તે ‘વચન-યોગ’ છે ? યોગનો અર્થ તો શરીર અને જીવનો વ્યાપાર થાય છે અને ભાષા કંઈ જીવના વ્યાપારરૂપ નથી. એ તો રસ, ગંધ વગેરેની પેઠે પુદ્ગલના પરિણામરૂપ છે, જ્યારે જીવના વ્યાપારરૂપ યોગ તો પુદ્ગલના પરિણામરૂપ નથી. વળી ભાષા વડે કંઈ પણ મૂકાતું નથી, ઉલટી એ જાતે મૂકાય છે. જે કર્મ હોય તે કરણ ન થાય. અહીં ભાષા મૂકાય છે, વાસ્તે ભાષા જ કર્મ છે; તેથી કરીને ભાષાને વચનયોગ તરીકે સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. જો બીજા વિકલ્પથી કાયાના વ્યાપારને વચનયોગ કહીશું તો કાય-યોગ વડે શબ્દ મૂકાય છે એમ કહેવું જોઈએ, નહિ કે વચન-યોગ વડે.

બીજા વિકલ્પનું સમાધાન એ છે કે કાયાના વ્યાપાર-વિશેષો જ મનોયોગ અને વચન-યોગ છે, પરંતુ કાયાના સામાન્ય વ્યાપારો તે મનોયોગ અને વચન-યોગ નથી, કેમકે દેહધારી જીવને કોઈ પણ અવસ્થામાં કાય-યોગનો અભાવ નથી, સર્વ અવસ્થાઓમાં તેનો સદ્ભાવ જ છે; કેવળ અશરીરી સિદ્ધાંતે જ કાય-યોગ નથી. માટે ભાષા નીકળતી વખતે વચનયોગરૂપ વિશિષ્ટ પ્રકારનો કાય-યોગ જ છે.

જો આ પ્રમાણે વિશિષ્ટ પ્રકારનો કાયયોગ જ મનોયોગ અને વચનયોગ છે તો પછી એ મનો-યોગ અને વચન-યોગની કથા શા માટે કરવી ? આનો ઉત્તર એ છે કે જોકે સર્વ સ્થિતિમાં કાય-યોગ અનુગત છે તોપણ જે યોગવડે મનો-દ્રવ્યનું ગ્રહણ થાય છે તે ‘મનો-યોગ’ અને જેના વડે વચન-દ્રવ્યનું ગ્રહણ કરાય છે તે ‘વચન-યોગ’ કહેવાય છે. તેમાં જે કાય-યોગવડે વચન મૂકાય છે તે ‘વચન-યોગ’ છે અને જે કાય-યોગવડે મનો-દ્રવ્યનો ચિન્તનમાં ઉપયોગ કરાય છે-મનન કરાય છે તે ‘મનો-યોગ’ છે. આ પ્રમાણે જોકે કાય-યોગ જ ઉપાધિના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનો છે; જાણી વસ્તુગત્ય તો સર્વત્ર કાય-યોગ જ છે. કાય-યોગ વડે જ તે તે વચન અને મનને યોગ્ય પુદ્ગલ-દ્રવ્ય ગ્રહણ કરાતાં હોવાથી આસૈચ્છવાસની પેઠે મનો-યોગ અને વચન-યોગ પણ કાય-યોગ જ છે.

યોગોની સંખ્યા—

અત્ર કોઈ પ્રશ્ન ઊઠાવે કે સર્વત્ર કાય-યોગપણું સમાન હોવા છતાં જેમ મનો-યોગ અને ‘વચન-યોગને કાય-યોગથી જુદા ગણ્યા છે તેમ આસૈચ્છવાસને પણ કાય-યોગથી જુદો ગણી

તેને ચોથા યોગ તરીકે શા સારૂ ન સ્વીકારવો જોઈએ ? શ્વાસોચ્છ્વાસની મુખ્યતાએ શ્વાસોચ્છ્વાસ મૂકવામાં પણ જીવનો વ્યાપાર સ્વતંત્ર છે તો તેને પણ જુદો યોગ કેમ ન માનવો ? વળી જો એ માન્યતા અયોગ્ય જ હોય તો મનો-યોગ અને વચન-યોગને કાય-યોગથી જુદા ગણી તેમને માટે યોગ એવી સંજ્ઞા શા સારૂ રાખવી ? એટલે કે સર્વત્ર કાય-યોગ સમાન હોવાથી કયાં તો એક કાય-યોગ જ માનવો કે કયાં તો ઉપાધિના ભેદથી ચાર યોગો માનવા. આનો ઉત્તર એ છે કે લૌકિક અને લોકોત્તર વ્યવહારની સિદ્ધિ માટે જ મનો-યોગ અને વચન-યોગને કાય-યોગથી જુદા ગણ્યા છે અને શ્વાસોચ્છ્વાસને જુદો ગણ્યો નથી, વળી જેમ વચન-યોગ અને મનો-યોગનાં ફળો કાય-યોગથી જુદાં જણાય છે અર્થાત્ સ્વાધ્યાય કરવો, ધ્યાનને પ્રતીતિ કરાવવી વગેરે વાણીતું ફળ છે તેમજ ધર્મ-ધ્યાન, ચિન્તન વગેરે મનતું ફળ છે, તેમ શ્વાસોચ્છ્વાસનું ફળ કાય-યોગથી જુદું જણાતું નથી તેથી શ્વાસોચ્છ્વાસનો કાય-યોગમાં અન્તર્ભાવ કરાય છે. આ જીવે છે એવી પ્રતીતિ ઉત્પન્ન કરવારૂપ ફળ જોકે શ્વાસોચ્છ્વાસનું છે, પરંતુ જો એટલા ઉપરથી એને જુદો યોગ ગણીએ તો દોઠવું, વળગવું વગેરે વ્યાપાર પણ ભિન્ન ગણાય અને તેથી તે તે ક્રિયાઓને પણ જુદા જુદા યોગ માનવા પડે. વાસ્તે વિશિષ્ટ વ્યવહારના અંગભૂત અને અન્યને પ્રતીતિ કરાવવાના ફળરૂપ મનો-યોગ અને વચન-યોગ હોવાથી એ બેને કાય-યોગથી ભિન્ન ગણ્યા છે અને શ્વાસોચ્છ્વાસને તેમ ગણ્યો નથી. અથવા તો મનો-યોગ અને વચન-યોગ બંને સ્વતંત્ર છે. કાય-યોગ વડે ગ્રહણ કરેલાં વચન-દ્રવ્યના સમૂહરૂપ સહકારિ-કારણ દ્વારા શબ્દ બોલવા માટે જે જીવનો વ્યાપાર છે તે 'વચન-યોગ' કહેવાય છે; અને કાય-યોગ વડે ગ્રહણ કરેલાં મનો-દ્રવ્યના સમૂહરૂપ સહકારિ-કારણ દ્વારા વસ્તુના ચિન્તન માટે જે જીવનો વ્યાપાર છે તે 'મનો-યોગ' કહેવાય છે. આ લક્ષણોમાં જોકે શબ્દ-નીકળતી વખતે અને ચિન્તન કરતી વેળાએ કાયાનો વ્યાપાર છે તોપણ તેનો અહીં નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો નથી; પરંતુ વચન-દ્રવ્ય અને મનો-દ્રવ્યની મુખ્યતાએ જીવનો વ્યાપાર કહ્યો છે તેથી વચન-યોગ અને મનો-યોગ એ બંને સ્વતંત્ર છે એમ બાજવું, પરંતુ વિશિષ્ટ કાયયોગરૂપ છે એમ ન સમજવું.

વાયા-દ્રવ્યના ગ્રહણ અને વિસર્જનના સમય સંબંધી મત-ભેદ—

જેમ એક ગામથી બીજું ગામ અન્તર રહિત હોવા છતાં 'આમાન્તર' કહેવાય છે અથવા એક પુરુષથી બીજો પુરુષ પણ અન્તર રહિત હોવા છતાં 'પુરુષાન્તર' કહેવાય છે, તેમ એક મયથી પછીનો બીજો સમય અન્તર રહિત હોવા છતાં 'સમયાન્તર' કહેવાય છે. અન્તરથી આ પ્રમાણે સમજવાનું છે. પ્રત્યેક સમયાંતરે બાપાના પુણ્યોનું ગ્રહણ કરાય છે તે તેનું વિસર્જન થાય છે. કેટલાકની માન્યતા એવી છે કે એકેક સમયના અંતરે ગ્રહણ અને વિસર્જન થાય છે. શ્રીજિનભદ્રગણિ આ માન્યતાને અયોગ્ય ગણે છે અને તે માટે કારણ સંવત્તાં કહે છે કે આમ માનવાથી તો વિચિત્ર આવલીરૂપ ધ્વનિ પ્રાપ્ત થાય અર્થાત્ અંતરે અંતરે દૂટી પડેલી રત્નાવલીની માફક શબ્દ અને તેનું શ્રવણ પ્રાપ્ત થાય. વળી અંતરે અંતરે ગ્રહણ કરવાના સમયોમાં સર્વને સંભળાય નહિ. વિશેષમાં નીચે સૂચવેલા પ્રજ્ઞાપના (પ. ૧૧) ના 'અણુમમયવિરહિયં નિરંતરં ગિણદ્' એ મૂત્ર સાથે વિરોધ આવે. અર્થાત્ દરેક

સમયે અવિરહિતપણે નિરંતર ગ્રહણ કરે છે. આથી કરીને દરેક સમયે નિસર્ગ (વિસર્જન)નું પ્રતિપાદન થયેલું સમજવું; કેમકે ગ્રહણ કરેલાનો ખીબ સમયમાં અવશ્ય ત્યાગ થવો જોઈએ.

અત્ર એ પ્રશ્ન સંભવે છે કે પ્રજ્ઞાપના (પ. ૧૧)ના નિમ્ન-લિખિત—

“ સંતરં નિસિરહ, નો નિરંતરં નિસિરહ; एगेणं समयेणं गिणहह, एगेणं समयेणं નિસિરહ ”

સૂત્રનો ભાવાર્થ ‘ સાન્તર મૂકે છે, નિરંતર મૂકતો નથી, એક સમયે ગ્રહણ કરે અને એક સમયે મૂકે છે ’ એ પ્રમાણેનો વિચારતાં અન્તર સહિત મૂકવાનું આગમોક્ત જણાય છે તેનું કેમ ? આનો ઉત્તર એ છે કે આ સૂત્રનો અર્થ વિષયના વિભાગ પૂર્વક સમજવાનો છે. અર્થાત્ ત્યાં જો અંતર સહિત મૂકવાનું ઠણું છે તે ભાષા-દ્રવ્યને ગ્રહણ કરવાની અપેક્ષાએ ઠણું છે; કેમકે પ્રથમ સમયે ગ્રહણ કરેલું ભાષા-દ્રવ્ય પ્રથમ સમયમાં ન જ નીકળે, પરંતુ ખીબ સમયમાં નીકળે છે. એવી રીતે ખીબ સમયમાં ગ્રહણ કરેલ ભાષા-દ્રવ્યનું ત્રીજા સમયમાં વિસર્જન થાય છે. આ પ્રમાણે ગ્રહણ કરવાની અપેક્ષાએ ત્યાગ અંતર સહિત છે, કેમકે નહિ ગ્રહણ કરેલાનો ત્યાગ સંભવતો નથી; પરંતુ સમયની અપેક્ષાએ નિરંતર છે. કારણ કે દ્વિતીયાદિ સર્વ સમયોમાં ત્યાગ હોય છે જ.

આ ઉપરથી કોઈ એમ કરવા તૈયાર થાય કે જેમ ત્યાગ ગ્રહણની અપેક્ષાએ અંતર સહિત છે તેમ ગ્રહણ પણ ત્યાગની અપેક્ષાએ અંતર સહિત જ હોવું જોઈએ તો એ કથન સમુચિત નથી; કેમકે ગ્રહણ સ્વતંત્ર છે, જ્યારે ત્યાગ તો પરતંત્ર છે, કેમકે ત્યાગ ગ્રહણને અધીન છે—ગ્રહણ કર્યા પછી ત્યાગ થાય છે, પણ ત્યાગ કર્યા સિવાય ગ્રહણ ન થાય એવો નિયમ નથી, કેમકે પ્રથમ મમયે ત્યાગ સિવાય પણ ગ્રહણ થાય છે. આ પ્રમાણે ગ્રહણ સ્વાધીન છે અને ત્યાગ પરાધીન છે, તેથી “ સંતરં નિસિરહ ” નો અર્થ બરાબર સંગત થાય છે. “ નો નિરંતરં નિસિરહ ” થી એ સૂચવાય છે કે નિરંતર ત્યાગ થાય નહિ તેમજ ગ્રહણ અને ત્યાગ એ બંને સુગપત સંભવતાં નથી પરંતુ પૂર્વ સમયે ગ્રહણ અને ઉત્તર સમયે ત્યાગ થાય છે. “ एगेणं समयेणं गिणहह, एगेणं समयेणं નિસિરહ ” નો ભાવાર્થ એ છે કે પ્રથમ સમયે ગ્રહણ જ થાય છે, ત્યાગ થતો નથી; દ્વિતીયાદિ સમયથી આરંભીને ત્યાગની પ્રવૃત્તિ થાય છે અને છેલ્લા સમયે કેવળ ત્યાગ થાય છે એટલે કે પહેલા સમયે કેવળ ગ્રહણ, છેલ્લા સમયે કેવળ ત્યાગ અને વચલા સમયોમાં ગ્રહણ અને ત્યાગ બંને થાય છે, કેમકે એક સમયમાં બે ઉપયોગનો નિષેધ છે, નહિ કે બે (કે તેથી વધારે) ક્રિયાઓનો.

ભાષા-દ્રવ્ય વડે સંપૂર્ણ લોકની વ્યાપ્તિ માટેનું કાલ-માન—

પ્રયત્નની લીનતા અને મંદતા પ્રમાણે ભાષાને લોકમાં વ્યાપ્ત થવામાં વખત લાગે છે. જેમકે કોઈ હૃદયના શેગથી મંદ પ્રયત્નવાળો વક્તા ભાષા-દ્રવ્યને ભેલા વિના તેને મૂકે છે એટલે

કેમકે સૂત્રની પ્રવૃત્તિ વિચિત્ર પ્રકારની છે: કોઇ વાર સૂત્રમાં આંશિક અહણ હોય છે અને કોઇ વાર સંપૂર્ણ; વળી કોઇ વેળા કારણવશાત્ ક્રમ રહિત સૂત્રોની યોજના હોય છે તો કોઇક વેળા ક્રમ સહિત.

ચાર સમયની લોક વ્યાપ્તિના સંબંધમાં મતાંતર—

ચાર સમયની લોક-આપ્તિ વિષે એવો મતાંતર છે કે કેવલિ-સમુદ્ધાતના ક્રમથી એટલે કે પહેલા સમયમાં હંડ, બીજામાં કપાટ, ત્રીજામાં મંથાન અને ચોથા સમયમાં સમગ્ર લોક વ્યાપ્ત થાય છે. શબ્દ-દ્રવ્ય માટે આ અચુક છે એમ જણાવતાં ભાષ્યકાર કહે છે કે આમ માનવાથી તો સર્વ દિશાઓમાં મિશ્ર શબ્દ સંભળાય નહિ, કારણ કે કેવલિ-સમુદ્ધાતમાં પ્રથમ સમયે જોઇએ અને નીચે હંડ થાય છે. આવો હંડ ભાષા-દ્રવ્ય પરત્વે માનતાં જોઇએ અને નીચે જ મિશ્ર શબ્દ સંભળાય, કિન્તુ પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણ એ ચાર દિશાઓમાં ન સંભળાય; કેમકે એ દિશાઓમાં, વિદિશાની માફક વક્તાએ મૂકેલ દ્રવ્યો જતાં નથી, કિન્તુ પરાધાતથી વાસિત દ્રવ્ય જ સંભળાય છે. આથી ભાષાસમગ્રેષ્ઠિથી જે શબ્દ સંભળાય તે મિશ્ર હોય એ કથન સાથે વિરોધ આવે છે. આમ છતાં પણ વિવાદની ખાતર આ વાત સ્વીકારી લઇએ તોપણ એથી ચાર સમયમાં લોક-વ્યાપ્તિ ન થતાં ત્રણ સમયમાં થાય છે એમ સ્વીકારવું પડશે, કેમકે ભાષા-દ્રવ્યમાં વાસનારૂપ સ્વભાવ હોવાથી તે હંડ ઉપર નીચે જતાં સામાન્યથી ચારે દિશામાં શબ્દયોગ્ય દ્રવ્યને વાસિત કરીને શબ્દ-પરિણામવાળાં કરે છે અને ત્યાર પછી બીજે સમયે મંથાન કરીને ત્રીજા સમયમાં અંતર પૂર્ણ કરીને લોક પૂર્ણ કરે છે.

કેવલિ સમુદ્ધાત કરનારા સર્વજ્ઞો તો ભવોપશાહી યાને અધાતી કર્મના વશથી કે સ્વભાવથી જ બીજા સમયે મંથાનને બદલે કપાટ કરે છે. આ કેવલિ-સમુદ્ધાતમાં આત્મ-પ્રદેશો જ સ્વરૂપે લોકને પૂર્ણ કરે છે, પરંતુ તેમાં કોઇનો પરાધાત કે વાસના નથી. કોથી જ બીજા સમયે મંથાન ન થતાં કપાટ જ થાય છે. વળી કેવલિ-સમુદ્ધાત એ તો જીવનો વ્યાપાર છે. અચિત્ત મહારકંધ જીવના વ્યાપારનું પરિણામ નથી તોપણ તેને ઉદ્દેશીને બીજે સમયે જે કપાટનો ઉદ્દેશ કરાય છે તેનું કારણ એ છે કે એ દ્રવ્યોમાં ભાષા-દ્રવ્યોની યેઠે પરાધાતરૂપ સ્વભાવ નથી.^૧ એટલે અન્ય દ્રવ્યોમાં સ્વપરિણામ ઉત્પન્ન કરવાને તેઓ સમર્થ નથી, પરંતુ પોતાના પુરુષોત્તમ વડે જ લોકને પૂર્ણ કરે છે. જો એમાં પરાધાતરૂપ સ્વભાવ હોત તો આ અચિત્ત મહારકંધ પણ ત્રણ સમયોમાં (નહિ કે ચાર સમયોમાં) લોકને પૂર્ણ કરત.

કેટલાકની એવી માન્યતા છે કે ભાષા-દ્રવ્યોનો પ્રથમ સમયમાં જિર્વ દિશામાં હંડ થાય બીજા સમયમાં ત્યાં જ મંથાન થાય છે અને અધોદિશામાં હંડ થાય છે, ત્રીજા સમયમાં જિર્વ માં મંથાનનાં અંતર પૂરે છે અને અધોદિશામાં મંથાન થાય છે અને પછી ચોથા સમયમાં અધોદિશાના મંથાનનાં અંતરો પૂરાતાં સમસ્ત લોક ભાષા-દ્રવ્યથી વ્યાપ્ત બને છે. આવી દ્વિતીય આગમમાં કોઇ પણ સ્થળે જોવા બહુવામાં નથી એટલે એ આગમવિરુદ્ધ જણાય છે. વળી એ

^૧ આ કારણથી જ અચિત્ત મહારકંધની અને શબ્દ-પ્રદેશોનાં ત્રિસામયિક વ્યાપ્તિનાં વિવરણ

યુક્તિ રહિત પણ છે, કેમકે શ્રેષ્ઠિ અનુસાર ગતિ કરવાના સ્વભાવવાળા પુદ્ગલો શું એક જ દિશામાં ગતિ કરે ? વજ્રાના સુખ, તાલુ વગેરેના પ્રયત્નથી આ પ્રમાણે ગતિ થાય છે એમ કહેવું નિરર્થક છે, કારણ કે કોઇ વેળા વજ્રા વિશ્રેષ્ઠિ સંમુખ રહીને વિશ્રેષ્ઠિ તરફ ભાષાના પુદ્ગલોને પ્રેરે તો તેથી વિદિશામાં પણ એ પુદ્ગલો જાય. વળી એમ થતાં પટલ વગેરેના શબ્દ-પુદ્ગલો માટે ચાર સમયનો નિયમ પણ સચવાઇ નહિ રહે, કેમકે એવા પુદ્ગલો વજ્રાના પ્રયત્નથી નિર-પેક્ષ હોવાથી ગમે તેમ ગતિ કરે. આ પ્રમાણેની હકીકત વિશેષાં (ગા. ૩૬૫) તેમજ તેની વૃત્તિને આધારે અત્ર આપવામાં આવી છે.

શબ્દનું પૌદ્ગલિકત્વ—

શબ્દ એ પુદ્ગલ દ્રવ્યનો પરિણામ છે, એનો આ પરિણામ એની મૂર્તતાને આભારી છે. મૂર્ત શબ્દના બે અર્થો થાય છે:-(૧) અસર્વગત પરિમાણથી સહિત અને (૨) રૂપાદિથી યુક્ત. આપણે અત્ર મૂર્ત શબ્દથી રૂપાદિથી યુક્ત સમજવાનું છે. અર્થાત્ આપણે એમ સામીત કરીશું કે શબ્દ મૂર્ત છે.

જેમ પીંપળ વિગેરે વસ્તુઓ દ્રવ્યાન્તરના વૈકારિક સંયોગથી વિકૃત માદ્રુમ પડે છે, તેમ શબ્દ પણ કંઠ, મસ્તક, જીભ, કાંત, તાળવું, હોઠ ઇત્યાદિ દ્રવ્યાન્તરના વિકારથી વિકૃત થતો હોવાય છે; તેથી શબ્દ પણ પીંપળની માફક મૂર્ત સિદ્ધ થાય છે. વળી જ્યારે ઢોલ, નગારાં, તળલાં, તાસાં વગેરે વગાડવામાં આવે છે ત્યારે નીચેની ભૂમિમાં કંપ થાય છે. આનું કારણ બીજું કંઈ જ નહિ, પરંતુ શબ્દમાં રહેલી મૂર્તતા છે. વિશેષ શંખ વગેરેના પ્રચંડ શબ્દો કાનને બહેરા કરી શકે છે. આવું સામર્થ્ય અમૂર્ત આકાશમાં નથી. વળી ફેંક્યા પછી કોઈક સ્થળે અથડાતાં જેમ પત્થર પાછો પડે છે તેમ શબ્દ પણ પાછો પડે છે એટલે એ મૂર્ત છે. અર્થાત્ જેમ પર્વત સાથે અથડાયેલો પત્થર અભિઘાત-પ્રતિઘાતને પામે છે, તેમ શબ્દ પણ અભિઘાત-પ્રતિઘાતને પામતો હોવાથી પત્થરની માફક એ મૂર્ત હોવો જોઈએ. વિશેષમાં શબ્દનો પડઘો પણ પડે છે.

વળી શબ્દ આતપ (તડકા)ની પેઠે જ્યાં ત્યાં જઈ શકે છે. અગરના ધૂપની પેઠે એ ફેલાઈ જઈ શકે છે. તણખલાં અને પાંદડાંની જેમ વાયુ એને પ્રેરણા કરી શકે છે. દીવાની જેમ એ સર્વ દિશામાં પ્રસરી જાય તેવો છે. તેમજ જેમ સૂર્યની હાજરીમાં તારાઓનો પ્રકાશ ફળાઈ જાય છે તેમ બીજા મોટા શબ્દો આગળ નાના શબ્દો ફળાઈ જાય છે. આથી શબ્દ એ પુદ્ગલનો પરિણામ છે એમ ક્ષિત થાય છે અને શબ્દ એ આકાશનો ગુણ છે અને આકાશનું એ જ લિંગ (નિશાની) છે એવી વૈશેષિક દર્શનની માન્યતા અસંગત ઠરે છે.

શબ્દમાં રૂપાદિનું અસ્તિત્વ—

શબ્દ એ પુદ્ગલ છે એમ આપણે સિદ્ધ કરી ગયા તો શબ્દમાં રૂપ, રસ, ગન્ધ અને સ્પર્શ એ ચારે હોવાં જોઈએ. શંખના કટકામાં જેમ રૂપ માદ્રુમ પડે છે, તેમ શબ્દ એ રૂપી હોય તો તેમાં રૂપ દેખાવું જોઈએ અને તે દેખાવું તો નથી, વાસ્તે તે રૂપી નથી એવી શંકા કોઈને થાય તો તેનું સમાધાન એ છે કે જૂઝાઈ ગયેલા દીપકની શિખામાં રૂપ વિદ્યમાન છે, છતાં તે દેખાવું

મંથી તોપણ આપણે તેનો અભાવ માનતા નથી તો તે જ પ્રમાણે શબ્દની જાણતમાં સમજવામાં ધોષા જેવું દેખાતું નથી. વળી પરમાણુમાં રૂપાદિ ગુણોનો સદ્ભાવ હોવા છતાં પણ તેમાં રૂપ જોવામાં આવતું નથી તેથી તેનો અભાવ હોવો જોઈએ એમ માનવું જેમ ન્યાયવિરૂદ્ધ છે, તેવી જ રીતે શબ્દમાં સૂક્ષ્મતા હોવાને લીધે તેનામાં રૂપ દ્રષ્ટિગોચર ન થાય તો તેનામાં રૂપનો અભાવ છે એમ માનવું ભૂલ ભરેલું છે.

શબ્દના સ્વરૂપ અંબંધી વિવિધ માન્યતાઓ—

કેટલાક શબ્દને પ્રધાન (પ્રકૃતિ)નો વિકાર માને છે, પરંતુ તે સમુચિત નથી; કેમકે પ્રધાનતું અસ્તિત્વ જ સિદ્ધ નથી. કારણ કે આ સંબંધમાં તેમણે માનેલ આગમ સિવાય અન્ય કોઈ પ્રમાણ નથી અને એ આગમ તો વિવાદાસ્પદ છે છતાં પણ “**તુલ્યતુ દુર્જનઃ**” એ ન્યાય અનુસાર સમાધાનાંતર સૂચવવામાં આવે છે. જેમકે જ્યારે પ્રધાન નિલ્ય, નિરવયવ અને નિષ્ક્રિય છે તો પછી અનિત્યાદિ સ્વરૂપે એવું પરિણમન કેમ સંભવે ? અને કોઈ આના બચાવ તરીકે એમ કહે કે પ્રધાનના વિકારરૂપ વિજ્ઞાન સક્રિય જોવાય છે અને જે વસ્તુ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ હોય તેનો અપક્ષાપ શક્ય નથી તો આ કથન પરત્વે એટલું જ નિવેદન કરવાનું બાકી રહે છે કે વિજ્ઞાન પ્રકૃતિનો ધર્મ જ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી—એ વિજ્ઞાન કંઈ પ્રધાનના વિકારરૂપ નથી. વળી સત્ત્વ પ્રધાનપણે જ્ઞાનરૂપે પરિણમતું નથી, કેમકે તે જડ વાતુના ગુણરૂપ છે, જેમકે અધિકાર. બાકી એ સક્રિય છે એ વાત સાચી છે. વળી ચૈતન્ય અને વિજ્ઞાન વચ્ચે કથંચિત્ અલેહ માનવામાં આવે તો કંઈ હરકત એવું નથી, કેમકે ચૈતન્યતે જાનીતે ગુરુચતે ઇત્યાદિ પ્રયોગ પણ જરૂર પડે છે એટલે તેમણે કહેલી ઉપલી હકીકત યુક્તિ-યુક્ત નથી. વિશેષમાં આ ચૈતન્ય આત્માનો વિજ્ઞાનરૂપ સ્વભાવ છે, વળી મૂર્તિ વગેરે ધર્મોથી રહિત હોવાને લીધે યુક્ત આત્માની પેઠે અન્યે કદપેવા આત્મા અને અંતઃકરણોની પ્રતિબિંબના ઉદયની કારણતા પણ સંભવી શકતી નથી.^૧

શબ્દ સંબંધી વૈશેષિક મત અને તેનું (નેરસન—

વૈશેષિક મત પ્રમાણે શબ્દ, સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ અને વિભાગ એ ગુણો છે અને તેમાં પણ વળી શબ્દ એ ખાસ આકાશનો ગુણ છે, કેમકે શબ્દમાં એકદ્રવ્યવત્તા છે. એક આશ્રય દ્રવ્ય વડે દ્રવ્યવત્તા તે ‘એકદ્રવ્યવત્તા’ કહેવાય છે અથવા તો એક દ્રવ્ય જેનો આશ્રય છે તે ‘એકદ્રવ્યવત્’ કહેવાય છે અને તેનો ભાવ ‘એકદ્રવ્યવત્તા’ છે. આ પ્રમાણેની શબ્દમાં એકદ્રવ્યવત્તા હોવાથી એ દ્રવ્ય નથી. વળી એ અચ્છાદ્ય પ્રત્યક્ષ હોવાથી અર્થાત્ એ આંખ વડે જોઈ શકાતો ન હોવાથી એ કર્મ (ક્રિયા) પણ નથી. આથી કરીને એ ગુણ છે, કેમકે વિક દર્શન પ્રમાણે કોઈ પણ વસ્તુનો સમાવેશ દ્રવ્ય, ગુણ કે કર્મમાં થયો જ નોઈએ. વળી શબ્દ નિત્ય નથી પણ ક્ષણિક છે, કેમકે પહેલાં બિંબે ઉચ્ચારણ કરાય છે; સત્ત્વની હયાતીમાં ગતો અભાવ છે, કારણ—સામગ્રીની પહેલાં સ્વરૂપનો લાભ હોતો નહિ પરંતુ પછીથી વરૂપનો લાભ થાય છે તેમજ શબ્દના અભિવ્યંજક વસ્તુનો પણ અભાવ છે. એવું કારણ એ છે કે પ્રતિબિંબજક હોય ત્યારે કારણજન્ય વિકાર ન થાય, કેમકે પ્રતીપાદિ દિવ્ય મણિ વગેરે સ્વરૂપી પંજકની સંનિધિમાં ઘટના પરિમાણનું અનુવિધાન અર્થાત્ કાય જેવામાં આવતું નથી. અભિ-

વ્યંજકનો ભેદ હોવા છતાં પણ તેટલો જ ઘટક છે. શબ્દને વિષે તો અલ્પ, મધ્ય વગેરે ભેદ જોવાય છે. જેમકે ભેરી વગેરેના સંયોગથી શબ્દની નિષ્પત્તિનો, વેણુ, પર્વ વિલાગથી તેમજ શબ્દથી પણ શબ્દની નિષ્પત્તિનો કલ્પેલોની શ્રેણીની પેઠે સંભવ છે, વાસ્તે પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ અને વાયુ એ સ્પર્શવાળાં દ્રવ્યોનો પણ આ કંઈ ગુણ નથી, કેમકે આકારણુ ગુણનું પૂર્વપક્ષ હોવાથી જેમ શુચિ (શ્વેત) શંખમાં કારણ ગુણ પૂર્વ ધવલ રૂપ જોવાય છે અને તે નાથ પામતાં પણ તે પ્રકારનું રૂપ કકકાઓમાં જણાય છે તેમ ભેરી વગેરેના શબ્દો ભેરી વગેરેનો વિનાશ થતાં તેના અવયવોને વિષે જણાતા નથી. તેથી કરીને શબ્દ એ કારણુ ગુણ પૂર્વક નથી. વળી જો સ્પર્શવાળા પદાર્થનો ગુણુ શબ્દ હોય તો જ્યાં સુધી તે સ્પર્શવાળાં દ્રવ્યો છે ત્યાં સુધી રૂપ વગેરેની ભાદ્રક તે પણ હોવો જોઈએ; પરંતુ તે ઉપલબ્ધ થતો નથી, તેથી કરીને અચાવત્ દ્રવ્યભાવિતાને લઈને શબ્દ એ પૃથ્વી વગેરેનો ગુણ નથી. આથી સિવાય અન્ય સ્થળમાં ઉપલબ્ધ હોવાને લીધે શબ્દ એ સ્પર્શવાળાં દ્રવ્યોનો ગુણ નથી. શંખ અને વદનનો સંયોગ જ્યાં છે ત્યાંથી અન્ય દિશામાં રહેલા શ્રોતાઓને શબ્દ ઉપલબ્ધ થાય છે. રૂપ જેવા સ્પર્શવદ્ ગુણો તો આશ્રયથી અન્યત્ર ઉપલબ્ધ નથી, વાસ્તે શબ્દ એ સ્પર્શવાળાં દ્રવ્યોનો ગુણ નથી વળી બાહ્ય ઇન્દ્રિય દ્વારા પ્રત્યક્ષ અનુભવાતો હોવાથી એ આત્મા, મન, દિશા કે કાલનો પણ ગુણ નથી એટલે કે પારિશેષ્ય અનુમાનથી એ આકાશનો ગુણ સિદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ અનુપલબ્ધમાન આકાશનું એ લિંગ છે.

આ પ્રમાણેના વૈશેષિકનો પૂર્વ પક્ષ કેવળ તેની વાચ્યતાના પ્રદર્શનરૂપ છે; તેમાં કશું તત્ત્વ નથી જેમ જોનો માને છે; કેમકે શબ્દ ભૂત છે એ વાત તો સુક્તિઓ દ્વારા આપણે જાણીએ. આથી ભૂત શબ્દ એ અભૂત આકાશનો ગુણ કેવી રીતે ઘટી શકે? કેમકે રૂપ વગેરે આકાશના ગુણો છે એવો વ્યવહાર કોઈ પણ રીતે શોભાસ્પદ નથી, કિન્તુ પુદ્ગલોના જ તેવા પ્રકારનો પરિણામ શબ્દ નામથી ઝાળખાવાય છે એટલે એકદ્રવ્યવત્ત્વનો અભાવ છે. પરિણામ અને પરિણામીને અભિન્ન માનતાં શબ્દ દ્રવ્યરૂપ બને છે અને બેને ભિન્ન માનતાં શબ્દ ગુણરૂપ ઠરે છે. આથી કરીને એકાન્તિક અનિત્યતાનો પક્ષ ઊડી જાય છે, કેમકે સમગ્ર પદાર્થો દ્રવ્ય અને પર્યાય એમ ઉભય સ્વરૂપવાળા છે. આ પ્રમાણે વિચારતાં તો શબ્દ એ કોઈક રૂપે આકાશનો પણ ગુણ મનાય એમ જો કહેવાય તો વિવક્ષા અનુસાર તેમ માનવામાં અનેકાવવાહીને કશી અડચણ નથી. દ્રવ્યના કેવળ પરિણામરૂપ હોવાથી કર્મની અચાલુષ પ્રલક્ષતા પણ અસિદ્ધ છે. જો કોઈક પ્રકારે શબ્દને ક્ષણિક ગણવામાં આવે તો તો સિદ્ધસાધ્યતા છે. બધી રીતે શબ્દને ક્ષણિક સ્વીકારીએ તો હાણતનો અભાવ છે. વળી એનું સત્ત્વ પણ કોઈક પુદ્ગલરૂપાદિ આકારથી છે એટલે મરવને વિષે લિંગનો અભાવ છે એ હકીકત અસંગદ છે. કારણરૂપ સામગ્રી વડે અન્ય આકારનું અવસ્થાન થાય છે. એથી જીલા રહેલા, ખેડેલા કે તૂટેલા પુરુષની પેઠે અભૂત આત્મલાભ અસિદ્ધ છે અર્થાત્ સર્વથા અસત્ સ્વરૂપમાં આત્મ-લાભનો પ્રાયઃ અસંભવ જણાયો. શબ્દના પર્યાયરૂપ એનો આવિર્ભાવ છે એમ કહેવું નિરર્થક છે, કેમકે એ તો આપણે કેટલીએ વાર કહી ગયા છીએ કે વસ્તુ કેવળ પર્યાયરૂપ નથી, પરંતુ દ્રવ્ય તેમજ પર્યાય એમ બંને સ્વરૂપવાળી છે વળી અલિંગ્યકિતને અંગે જે દ્રષ્ટો ઉદ્ભવે છે તે એકાન્ત પક્ષમાં સંભવ છે, નહિ કે નિત્યાનિત્યરૂપ અનેકાન્ત પક્ષમાં. હંદ વગેરે મારવાથી હિરણ્ય થયેલા ભેરી વગેરે પુદ્ગલો શબ્દ, રૂપ વગેરેથી સુક્ત હોવા છતાં પણ સક્રમ હોવાને લીધે કારણુગુણપૂર્વક હોવા છતાં જણાતા નથી આવી હકીકત ઓગવાઈ ગયેલા દીપકની શિખાના રૂપ

વગેરેની માફક તેમજ અંધના પરમાણુને વિષે વ્યવસ્થિત રૂપની પેઠે જાણવી, સર્વદા એ શબ્દ નામના પર્યાયનો પ્રાદુર્ભાવ હોતો નથી, કેમકે પિત્તાદિના પ્રકોપની પેઠે એ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવની અપેક્ષા રાખે છે. ભેરી વગેરે આશ્રય દ્વારા નિસરતા સ્કંધો શબ્દ-પર્યાયનો ત્યાગ કર્યા વિનાના હોઇ અન્ય દિશામાં રહેલા શ્રોતાઓને પણ આહ્વા જાને છે તેમાં નવાઇ જેવું નથી. પોતાનો ઘાત થતો હોવાથી શબ્દ-પરિણામ અન્યત્ર જણાતો નથી કિન્તુ તથાવિષ આકારવાળા પરમાણુ-ઓને વિષે જ તેની અવસ્થિતિ છે. વળી આધ્યાત્મિક શબ્દ તો કાય-યોગ વડે ગ્રહણ કરાયેલા શબ્દ-વર્ગણને યોગ્ય એવો સ્કંધનો જે પરિણામ તે વચન-યોગ છે. અને વળી તે પણ પ્રયોગ દ્વારા દેંકાયેલો રૂપાદિવાળો પુરુષ-સંઘાત જ છે, જ્યારે બાહ્ય શબ્દ તો અનેક પ્રકારનો છે અને તેની ઉત્પત્તિ સંઘર્ષ વગેરેને આભારી છે.

વળી શબ્દને નિત્ય માનનારા વૈશેષિક જો એમ કહે કે શબ્દત્વની પેઠે શબ્દ નિત્ય છે, કેમકે તેમાં શ્રાવણતા રહેલી છે અને કૃતકત્વ તો અનિત્યત્વની સાથે વ્યાપ્ત છે, માટે વિરુદ્ધાવ્યભિ-આશિત્વ બરાબર છે તો એ કથન પણ ઠીક નથી, કેમકે નિત્ય તેમજ અનિત્ય એમ બંને સ્વભાવવાળા સર્વ પદાર્થો છે એમ માનનારાને કશો વાંધો નથી. વળી અનેકાન્તવાદીના મતમાં નિત્યતા અને અનિત્યતા આશીને વિરોધ નથી, કેમકે ત્યાં વિરોધનું સ્વરૂપ ઘટતું જ નથી. વિશેષમાં વિરોધ બે જાતનો છે—(૧) વધ્યઘાતકસ્વરૂપી અને (૨) અસહ્ય-વસ્થાનરૂપી. તેમાં આપ અને નોખિયો, અગ્નિ અને જળ ઇત્યાદિનો એક કાલમાં સંયોગ થતાં દ્વિત્વની પેઠે અનેક આશ્રયરૂપ હોવાથી જે વિરોધ થાય છે તે પ્રથમ પ્રકારનો છે. સંયોગ થયા વિના જળ અગ્નિને શાંત કરી શકતું નથી. છતાં જો તેમ માનીએ તો ત્રૈલોક્યમાં અગ્નિના અભાવનો પ્રસંગ ખડો થયે. સંયોગરૂપે ક્ષણ માત્ર અવસ્થિતિ હોવાથી પાછળથી એકના કરતાં બીજાના બળ વિશેષ હોય છે. આ પ્રમાણેની નિત્યતા અને અનિત્યતાની એક કાણને માટે પણ એકને વિષે વૃત્તિ છે એમ અનેકાન્તવાદીઓ સ્વીકારતા નથી. વાસ્તે વધ્યઘાતકરૂપ વિરોધ માટે અવકાશ નથી. અસહ્યવસ્થાનરૂપ વિરોધ પણ નથી. ઠંડા અને ઉનાનો ફળને વિષે અને વૃન્તાના સંયોગ અને વિભાગનો ફેરીને વિષે શ્યામતા અને પીતતાનો એક વસ્તુમાં એકદાલીન વૃત્તિ નથી, કિન્તુ એકનું પૂર્વ અસ્તિત્વ છે, જ્યારે બીજાનો ઉત્પન્ન થવારૂપ સ્વભાવ છે એટલે એ ઉત્પન્ન થઇ પૂર્વનો અવરોધ કરે છે. દાખલા તરીકે ફેરીની પીળાશ એની કાળાશનો વિરોધ કરે છે. આવી હકીકત નિત્યતા અને અનિત્યતાને લાગુ પડતી નથી, કેમકે પૂર્વકાલીન નિત્યતાનો ઉત્પન્ન થતી અનિત્યતા વડે નાશ કરાય છે એમ માનવા જતાં તો નિત્યતા જેવી સ્ત્રીના રહેશે જ નહિ, કેમકે તેમાં અધુવતા આવતી હોવાથી તે અધુવ છે વળી પ્રતિજ્ઞાપ્ય પ્રતિજ્ઞાધકરૂપ વિરોધ માટે પણ અનેકાન્તવાદમાં સ્થાન નથી; કેમકે એક આત્મ-દ્રવ્યમાં એકો વખતે ધર્મ અને અધર્મ બંને અંભવે છે. આમાં એકની ગોળતા અને બીજાની પ્રધાનતા માનવા અનેકાન્તવાદી તૈયાર છે, કેમકે દ્રવ્ય અને પર્યાયમાં એક બીજાની ગોળતા અને પ્રધાનતા રહેલી જ છે. વળી વૈશેષિકને પણ કાલમાં અને દ્રવ્યમાં ધર્મ અને અધર્મ સ્વીકારવા જ પડે તેમ જ; નહિ તો પ્રતિજ્ઞાપ્ય પ્રતિજ્ઞાધક ભાવ જ નહિ અંભવે. આથી નિત્યતા અને અનિત્યતા વચ્ચે વિરોધ હોય તો તે કેવળ બાહ્ય પૂર્વનો જ વળી વિરોધ (વ્યભિ) આત્મ-ધર્મી અત્યંત નિત્ય છે એવું કીન મત નથી. એમો ફેરીને નાકની વૃદ્ધિ પર છે એ કથનનું નિન્નય થાય છે. નહિ મેટા,

મધ્ય અને નાનો છે, મહિ કે શબ્દ એવું જે શબ્દને કહ્યું છે તે ઠીક નથી, કેમકે શબ્દમાં જ તેવા પ્રકારની યોગ્યતા રહેલી છે. તીવ્ર, મૃદુ, મધ્ય પ્રયત્નની લિન્ગતાને લઈને મહાન શબ્દ અદ્ય અને મધ્ય વચ્ચે પડે છે. એથી કરીને સમાનાધિકરણતાએ શબ્દનો જ વ્યવહાર કરાય છે. શબ્દ સિવાય અન્ય કોઈ વસ્તુ શ્રોત્રને આહ નથી. નાદ એ શબ્દનો ધર્મ છે એમ કહેવા જતાં તો એ નાદને શબ્દથી લિન્ગ કે અલિન્ગ સ્વીકારવો પડશે અને એ બેમાંથી એક પણ પણ ક્ષણથી સુક્રા નથી જેઓ શબ્દને પ્રધાન (પ્રકૃતિ)નો પરિણામ માને છે તેમણે પણ શબ્દ સામાન્ય અને વિશેષથી સુક્ર તેમજ મૂર્ત સ્વીકારવો પડશે; નહિ તો તેનો કહેલો વ્યવહાર ઉડી જશે. વળી જેઓ શબ્દને શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયરૂપ તેમજ ઉપાત્ત અને અનુપાત્ત એ બંને મહાભૂત હેતુવાળાં કહે છે તેઓ પણ એને કેવળ વિશેષરૂપ માની શકે તેમ નથી; કેમકે કારણ વિનાના વિશેષો આકાશ કુસુમની સુગંધીની માફક પોતાના સ્વરૂપને કદાપિ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી અને એકાંત ક્ષણિકતા તો કદાંતનો અભાવ હોવાથી અત્યંત દુર્લભ સમજવી. આથી એ વાત સિદ્ધ થઈ કે વિશિષ્ટ પરિણામ દ્વારા ગ્રહણ કરાયેલ શબ્દ પુદ્ગલ-દ્રવ્યરૂપ જ છે.

શબ્દનું લક્ષણ—

“ વિવક્ષાવશાદન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં પ્રધાનગુણભાવતયા સામાન્ય-
વિશેષતોડ્યસ્યાભિધાયકપ્રત્યર્થનિયતસજ્જતવર્ણાદિવિભાગવદ્ધ્વનિરૂપત્વં
શબ્દસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૩૧)

અર્થાત્ વિવક્ષાને લઈને અન્વય વ્યતિરેક દ્વારા પ્રધાન અને ગૌણ એમ બંને ભાવથી સામાન્ય અને વિશેષ સુક્ર અર્થને કહેવાવાળો અને દરેક અર્થના પ્રતિષાદનમાં નિયમિત રૂપે સંગત એવો વર્ણાદિક વિભાગવાળો ધ્વનિ ‘ શબ્દ ’ કહેવાય છે.

અનાદિ વૃદ્ધ પરંપરાના સંકેતની પ્રસિદ્ધિને લઈને દરેક અર્થ પ્રતિનિયત નિ પરસ્પરની અપેક્ષાથી પોતાના અભિધેયની એકાધિકારિતાને લઈને સંગતતા છે કે જે હકીકત શિથિલા ઉપાડનારાને લાગુ પડે છે.

ધ્વનિ જ શબ્દ છે—શ્રોત્રગ્રાહ્ય છે એમ ન માનતાં સ્ફોટ તેમ છે એમ શાલાતુરીય મત અનુસાર વેચાકરણ માને છે. ધ્વનિનો ઉચ્ચાર થતા તે અરેખર સ્ફોટનો અભિવ્યંજક બને છે અને એથી અભિવ્યક્તથી અર્થની પ્રતીતિ થાય છે. પરંતુ આ સામાન્યતા ઠીક નથી, કેમકે તેમાં અનિત્યતારૂપ આપત્તિ આવે છે, કેમકે મૂલ સ્ફોટ-જળની પેઠે સ્ફોટની અભિવ્યંજ્યમાનતા છે. તેમજ પ્રતીપાદિની જેમ અર્થની પ્રતીતિની હેતુતા છે. પ્રતીપાદિની નિત્યતા માનતાં તો સ્ફોટ-

૧ આ લક્ષણ તત્ત્વાર્થ (અ. પ. સૂ. ૨૪)ની બૃહદ્દશતિ (૫ ૩૫૭)ની નિમ્ન-
વિખિત પકિતને શબ્દશઃ ગણતું આવે છે એટલે એના ઉપરથી જ ચોખ્ખેયું જણાય છે:—

“ વિવક્ષાવશાદન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં પ્રધાનગુણભાવતયા સામાન્યવિશેષતોડ્ય-
સ્યાભિધાયકઃ પ્રત્યર્થનિયતસજ્જતવર્ણાદિવિભાગવાન્ ધ્વનિરેવ શબ્દઃ । ”

૨ વર્ણ પદ, વાક્ય એ બધા વિભાગો છે

૩ યામલો, કાચડ, વાલા, કાળી ઇલાદિ એના વિવિધ અર્થો છે.

ન્તને અભાવ ઉપસ્થિત થાય છે. વળી ધ્વનિજો સ્ફોટને વ્યક્ત કરતા નથી, કેમકે ગંધની જેમ તેજો અચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષતાવાળા છે. એથી કરીને ધ્વનિરૂપ શબ્દ સ્મૃતિનું કારણ છે. સમસ્ત શબ્દો પૂર્વ વ્યુત્પન્ન સંકેતને અધીન હોવાથી અર્થનું પ્રત્યાયન છે. ત્યાર બાદ પૂર્વ ઉપલબ્ધ અર્થના અનુસરણથી શબ્દ-વિજ્ઞાન સમાર્ત છે. વિશેષમાં શબ્દાર્થ કંઈ અન્ય અપોહ માત્ર નથી, કેમકે વિધિની અપેક્ષાથી સ્થિત એવા વ્યનિરેકની અત્ર અપ્રસિદ્ધિ છે તેમજ વ્યતિરેકથી સ્થિતની અનુપલબ્ધિ છે. પરસ્પર અપેક્ષ એવા અન્વય અને વ્યનિરેક વડે સર્વત્ર અર્થનું જ વા-
પણું હોવાથી વ્યતિરેકની જ પ્રધાનતા છે એમ કહેવું વ્યાજબી નથી આ વાત શ્રીદત્તકે બિશુકે નીચે મુજબ સૂચવી છે:—

“અર્થાન્તરાપોહં હિ સ્વાર્થ કુર્વતી શ્રુતિરભિવક્ત્ત્વમિત્યુચ્યતે ।”

અર્થાત્ જેમ વૃક્ષ શબ્દ અવૃક્ષ શબ્દની નિવૃત્તિ સ્વ અર્થમાં કરતો વૃક્ષરૂપ પોતાના અર્થની પ્રતીતિ કરાવે છે એમ જેમ કહેવાય છે તેમ નિવૃત્તિવિશિષ્ટ વસ્તુ તે શબ્દાર્થ છે, નહિ કે નિવૃત્તિ-માત્ર. નિવૃત્તિ માત્ર વસ્તુ તો અનુલક્ષણીય છે, કેમકે ગમેદાના શીંગડાની તીક્ષ્ણતાદિના વર્ણનની પેઠે તે અવસ્તુરૂપ છે. અત્ર પૂર્વે વિધિથી ઘટનું ગ્રહણ કરી પછીથી અન્ય અપોહ કરે છે એમ નથી. વળી અન્ય અપોહ કર્યા બાદ ઘટને કાલના લોક પૂર્વક ગ્રહણ કરે છે એમ પણ નથી. કેમસર ગ્રહણને વિષે તો અત્યંત દૃસ્વતાને તેમજ ક્ષણિકતાને લીધે સર્વ ભાવોને વિષે. ધ્વનિને વિષે તેમજ જ્ઞાનને વિષે બે વ્યાપારોનું અનુસ્થાન યુક્ત નથી. જો આ વાત સંતાનથી સંગત બને છે એમ કહેવામાં આવે તો તે અયુક્ત છે, કેમકે સંતાન અવસ્તુરૂપ છે એ પ્રમાણે તો ઘટનું ગ્રહણ અને અન્ય અપોહ એ બંને સમકાલે સિદ્ધ થાય છે. હાખત્તા તરીકે સૂર્યના સ્વભાવને લઈને સૂર્યનો ઉદય થતાં અંધકરનો નાશ અને સ્વરૂપનું પ્રકાશન થાય છે. આ પ્રમાણેની પરિ-સ્થિતિ હોવાથી અભિધેય સામાન્ય તેમજ વિશેષ જો આ વાત ઇચ્છા વિરુદ્ધ પણ અન્ય અપોહ શબ્દાર્થવાદીને સ્વીકારવી પડશે. અન્વય અને વ્યતિરેકની સમાનકક્ષાને લઈને વિધેય પણ પ્રધાન જ હો, કેમકે બે સામે ગ્રહણ કરાવેલા ધ્વ અને ખદિરની પેઠે બે અર્થોને વિષે જોકની ગોળુતાની કલ્પના સમુચિત છે. અન્વયની પ્રધાનતા સ્વીકારતાં પ્રયત્નનાંતરીયકતા અબ્યાપ્ત સપક્ષતાવાળી હોઈ અનિત્યતા જણાવે છે. કહું પણ છે કે વ્યાખ્યાન ગમત્ત જણાવે છે, નહિ કે અબ્યાપ્ત સપક્ષ એટલું તો કહેવું જ પડશે કે અન્વયથી નિરપેક્ષ વ્યતિરેક અર્થ જણાવતો નથી તેમજ વળી વ્યતિરેકથી નિરપેક્ષ અન્વય પણ અર્થનું પ્રતિપાદન કરવા અગમ્ય છે.

પરસ્પર અપેક્ષાને વિષે શિક્ષિકા ઉપાદનાંગની પેઠે સર્વત્ર પ્રધાનતા છે અથવા કદાચિત વિવક્ષા અનુસાર જોક બીજની ગોળુતા અને પ્રધાનતાની કલ્પના કરાય છે. ‘દ્વાદશશતિકા આ વાતને સમર્થિત કરે છે, કેમકે ત્યાં કહ્યું પણ છે કે જે કંઈ કહેવાયું હોય તે શું અપ્રાસંગિકનો અર્થ છે કે પ્રતિબંધ ? છે તો કેવળ પ્રતિબંધ છે, કિન્તુ એ વસ્તુનો કે ૧૬ ભોગ્યાધોનરની નિવૃત્તિ ઠાપાં તોડમાં જણાય છે.’ જેમકે શીંગડા દોનથી તે અન્ય નથી. વળી વિશેષ અર્થથી આશિષ્પત નથી, કેમકે તેનો આશ્વાન ઉદય જ કરાય છે. જેમ સામાન્ય કહેવાય છે તેમ વિશેષ પણ કહેવાય

છે. એથી અત્ર ઉભયને સુખ્ય કહેણું. આથી કરીને અભિધેય સામાન્ય અને વિશેષ એમ ઉભય સ્વરૂપી છે.

બન્ધના ભેદ-પ્રભેદો—

પરસ્પર આલેખરૂપ બન્ધના સંબંધમાં ભગવતી (શ. ૮, ઉ. ૯) સુંદર પ્રકાશ પાડે છે. એના આધારે અત્ર થોડોક બિહાપોહ કરીશું. સૌથી પ્રથમ તો એ વાત નોંધી લઈએ કે બન્ધના વૈસસિક અને પ્રાયોગિક એ બે મુખ્ય ભેદો છે. જીવ અને શરીરનો સંબંધ, લાકડી અને લાખનો સંબંધ વગેરે જે સંબંધોમાં પ્રયત્નની અપેક્ષા રહેલી છે તે સર્વ સંબંધો 'પ્રાયોગિક બન્ધ' કહેવાય છે, જ્યારે વિજળી, વાહણાં, મેઘધનુષ્ય ઇત્યાદિની રચના કે જેમાં પ્રયત્નની અપેક્ષા નથી, કિન્તુ જે સ્વભાવજન્ય છે તે 'વૈસસિક બન્ધ' છે. ટુંકમાં કહીએ તો જીવના પ્રયોગથી કરાતો બન્ધ તે 'પ્રાયોગિક' છે, જ્યારે સ્વભાવસંપન્ન બન્ધ તે 'વૈસસિક' છે. તેમાં વિસ્તાર-બન્ધના સાહિ અને અનાહિ એમ બે પ્રકાર છે. તેમાં વળી સાહિ વૈસસિક બન્ધના (૧) બન્ધન-પ્રત્યય, (૨) ભાજન-પ્રત્યય અને (૩) પરિણામ-પ્રત્યય એમ ત્રણ અવાંતર ભેદો છે. સ્તિગ્ધતાહિ જીવરૂપ નિમિત્ત દ્વારા દ્વિપ્રદેશિકથી માંડીને તે અનંતપ્રદેશિક પરમાણુ-ઓનો જે બન્ધ થાય છે તે 'બન્ધન-પ્રત્યયિક' જાણવો. અર્થાત્ દ્વચણકાદિ સ્કંધોનો વિષમ સ્તિગ્ધતા વડે, વિષમ રૂક્ષતા વડે અને વિષમ સ્તિગ્ધ-રૂક્ષતા વડે બન્ધન-પ્રત્યયિક સાહિ વૈસસિક બન્ધ થાય છે.^૧ આ બન્ધ જઘન્યથી એક સમય સુધી અને ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી સુધી રહે છે.

ભાજન એટલે આધાર અને પ્રત્યય એટલે નિમિત્ત; આથી આધારરૂપ નિમિત્ત દ્વારા થતો બન્ધ 'ભાજન-પ્રત્યયિક' જાણવો. એક ભાજનમાં રહેલી જીની મહિરા જે રત્યાન (ઘટ) બને છે તેમ જ જીના જોખનો અને જીના ચોખનો જે પિંડ થાય છે તે 'ભાજનપ્રત્યયિક બન્ધ' છે. આ બન્ધ જઘન્યથી અનંતમુહૂર્ત સુધી અને ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્ય કાલ સુધી રહે છે.

પરિણામ એટલે ફાંતર. પરિણામરૂપ નિમિત્ત દ્વારા જે બન્ધ થાય તે 'પરિણામ-પ્રત્યયિક' જાણવો. વાહણાઓ, ૨૨ બ્રહ્મા, ૩૨ સંધ્યા, ૪૦ સંધ્યાનગર,

૧ આની વિશેષ માહિતી માટે જુઓ પૃ. ૬૭૪-૬૭૭

૨ વાહણાંના ઝાડ જેવા ધાતને 'અમરુક્ષ' કે 'મેધતરુ' કહેવામાં આવે છે. એ વૃક્ષ નીલ છે અને એનો અમ્ર ભાગ હોના જેવો છે. એ સૂર્યને દાહનારો અને આકાશની વચ્ચે હોય છે. જુઓ ખૃદ્વતસંહિતા (પૃ. ૪૩૨).

૩ અડધા આયમેલા અને અડધા ઉગેલા સૂર્યને લીધે જ્યાં સુધી આકાશ અપ્પટ રહે છે, તેટલો વખત 'મંધ્યા' કહેવાય છે. દિવસ અને રાત્રિની સંધિ (સાધા)ના ભાગને 'સંધ્યા' કહેવામાં આવે છે અને એ જ્યોતિ (તારાઓ) દેખાતાં પૂરી થાય છે. જુઓ ખૃદ્વતસંહિતા (પૃ. ૪૨૬). અમુયોગદ્વાર (સ. ૧૨૬)ની મહાધારીય શ્રીહિમચન્દ્રસંસ્કૃત રતિના ૧૨૧મા પત્રમાં રયામ, નીલ વગેરે રંગની વાહણાંની પરિણતિ તે 'મંધ્યા' છે એમ કહ્યું છે અને તે અત્ર પ્રાસંગિક છે.

૪ વાહણાં ઉપર પડતાં સૂર્યનાં કિરણોને લીધે આકાશમાં થતો નગરનો દેખાવ 'ગાંધર્વનગર' કહેવાય છે. એ ધોણું, લાલ, પીણું અને કાળું હોય છે-અનેક રંગનું અને આકારવાળું એ હોય છે તેમજ વળી પતાકા, ધન અને તોરણોથી વિખૂંતિ હોય છે. જુઓ ખૃદ્વતસંહિતા (પૃ. ૪૭૮).

‘ઉદકાપાતો, ૧ દિન્દાહો, ગન્ધર્વો, વિન્ધળીઓ, ધૂળની વૃષ્ટિઓ, ૩ યૂષો, ૪ યજ્ઞોદીપ્તો (યજ્ઞોદીપ્તક), ૫ ધૂમિકા, ૬ મહિકા, ૭ રજનો ઉદ્ધાત, ચંદ્રગ્રહણો, સૂર્યગ્રહણો, ચંદ્ર-પરિવેષો, સૂર્ય-પરિવેષો, ૮ પ્રતિચંદ્રો, ૯ પ્રતિસૂર્યો, ૧૦ ચંદ્રધનુષ્ય, ૧૧ ઉદકમત્સ્ય, ૧૨ કપિહસિત અને ૧૩ અમોઘોનો ‘પરિણામ-પ્રત્યયિક’ બન્ધ છે. આ બધાન્યથી એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટથી છ મહિના પર્યાંત રહે છે.

(૧) ધર્માસ્તિકાયનો અન્યોન્ય અનાદિ વિસ્તાર-બન્ધ, (૨) અધર્માસ્તિકાયનો અન્યોન્ય અનાદિ વિસ્તાર-બન્ધ અને (૩) આકાશાસ્તિકાયનો અન્યોન્ય અનાદિ વિસ્તાર-બન્ધ એમ અનાદિ વિસ્તાર-બન્ધના ત્રણ પ્રકારો છે.

ધર્માસ્તિકાયાદિના પ્રદેશોનો પરસ્પર જે અનાદિ વિસ્તાર-બન્ધ છે તે અત્ર વિવક્ષિત છે. આ ત્રણે જાતના બન્ધો ૧૪ દેશ-બન્ધ છે, કિન્તુ સર્વ-બન્ધ નથી. ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો પરસ્પરના

૧ સ્વર્ગનાં સુખોને મોગવીને પડતા આત્માઓનાં રૂપો ‘ઉદકા’ કહેવાય છે. તેના ધિબ્ધ, ઉદકા, અશનિ, વિષ્ણુ અને તારા એમ પાંચ પ્રકારો છે. જુઓ બૃહત્સંહિતા (૫. ૪૫૫). આ હકીકત જૈન દર્શનને માન્ય નથી. અનુષંગીઓની વૃત્તિમાં આકાશમાંથી પડતા સંમુદ્ધિત અગ્નિ તરીકે આને ઝોળખાવેલ છે તે અત્ર વિવક્ષિત છે. ૨ ભડકા જેવી દિશાઓનું નામ ‘દિન્દાહ’ છે તે પીળા હોય તો રાત્રને ભયરૂપ, અગ્નિના રંગનો હોય તો દેશના નાશરૂપ, એમ એના રંગ પ્રમાણે એનાં જુદાં જુદાં ફળો છે. જુઓ બૃ. સં. (૫. ૪૪૬). અન્ય દિશામાં મૂળમાં ઉદાયેલી અગ્નિની જ્વાળાથી વ્યાપ્ત આકાશ એમ અનુભવમાં કહ્યું છે. ૩ સન્ધ્યા ઉદયવરણ એટલે ચૂપ એવો અર્થ આવશ્યકતામાં પણ-છે એમ અનુભવ વૃત્તિકાર કહે છે. ૪ આકાશમાં દેખાતા અગ્નિ-પિશાચો. ૫ લૂપી તેમજ છૂટીછવાઈ ધૂમાડાના જેવી અગ્નિ રચના. ૬ સ્તિબ્ધ તથા ધન એવી મેધની રચના. એ ચીકણી અને ધન હોવાથી તો જમીન ઉપર પડતાં સાર્દ્ર ધાસ વગેરે રૂપે જણાય છે. ૭ રજસ્વલા દિશા એટલે ધૂળથી વ્યાપ્ત દિશા. ૮ થોડાંક વાદળાવાળા આકાશમાં પ્રતિચંદ્ર પામેલા સૂર્ય અને ચંદ્રનાં કિરણો વાયુ દ્વારા મંડળરૂપે પરિણુમી જે અનેક વર્ણ અને વિવિધ આકારને ધારણ કરે છે તે ‘પરિવેષ’ કહેવાય છે. જુઓ બૃ. સં. (૫. ૪૬૬). ૯ કુખાત વગેરે સૂચવનાર બીજો ચંદ્ર એ પ્રમાણે પ્રતિસૂર્ય માટે પણ સમજવું ૧૦ કેટલીક વાર સૂર્યના ઉદયથી માંડીને તે એક પ્રદર પર્યાંત સૂર્યની આસપાસ થોડાં વાદળાં જામેલા હોય છે, ત્યારે તે વાદળાંનું કુંડાળું સૂર્યનાં કિરણોને લકને બીજા સૂર્ય જેવું દેખાય છે. આનું નામ ‘પ્રતિસૂર્ય’ છે. આવો પ્રતિસૂર્ય સૂર્યના અમર સમયે પણ જોવાય છે. જુઓ બૃ. સં. (૫. ૪૮૦). ૧૧ માઠવાં જેવા આકારનો મેષ ‘ઉદકમત્સ્ય’ કહેવાય છે. જુઓ બૃ. સં. (૫. ૪૨૬). અનુભવ વૃત્તિ પ્રમાણે તો ધન્ધનબળના ખડાનું નામ ‘ઉદક-મત્સ્ય’ છે. ૧૩ સૂર્યનાં જે કિરણો આકાશમાં બધે પમરી મથેલાં હોય છે, તથા વળી ચોળાં, સરગ (સીધાં) અને અખંડ તેમજ સ્તિબ્ધ હોય છે તે ‘અમોઘ’ કહેવાય છે એ કિરણો વૃષ્ટિના સૂચક છે. જુઓ બૃ. સં. (૫. ૪૨૬). આ પ્રમાણેના ઉદયેષો વારાહીસંહિતા કે બૃહત્સંહિતામાં છે એમ ભગવતીના પં. બેચરદાસકૃત અનુવાદ (ખં. ૨, ૫. ૧૧૧-૧૨) મા સૂચવાયેલ છે.

૧૪ “ દેશવન્ધો યથા સદ્ગુહલિકાકટિકાનામ, ...સર્વેન: સર્વાત્મના વન્ધ: સર્વ-વન્ધો યથા શ્રોતનોરયો: ”

અર્થાત્ સંકલિષ્ઠા અને કટિકાનો બન્ધ તે ‘દેશ-બન્ધ’ છે, ત્યાંજે દ્વિધ અને જગતી જેમ સર્વાંશિ બન્ધ તે ‘સર્વ-બન્ધ’ છે.

સંસ્પર્શ પૂર્વક રહેલા હોવાથી તેમનો દેશ-બન્ધ જ છે, નહિ કે સર્વ-બન્ધ. તેમ છતાં જો સર્વ-બન્ધ માનવામાં આવે તો એક પ્રદેશમાં બીજા પ્રદેશોનો અંતર્ભાવ થાય અને તેમ થતાં ધર્માસ્તિ-કાય એક પ્રદેશરૂપ થાય. આ પ્રમાણે અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય માટે પણ સમજી લેવું. આ ત્રણેના અન્યોન્ય અનાદિ વિસ્ત્રસા-બન્ધો સર્વાલીન છે-સમગ્ર કાલ સુધી રહે છે-શાશ્વત છે.

પ્રાયોગિક બન્ધના પ્રકારો—

આપણે ૬૯૧મા પૃષ્ઠમાં જોઇ ગયા તેમ જીવના પ્રદેશોનો કે ઔદારિકાદિ દેહના મુદ્ગ-લોનો જે બન્ધ થાય છે તે 'પ્રાયોગિક' છે. આના ત્રણ પ્રકારો છે:—(૧) અનાદિ અપર્યાવસિત (અનંત), (૨) સાદિ અપર્યાવસિત અને (૩) સાદિ સપર્યાવસિત (સાન્ત). તેમાં અસંખ્યાત પ્રદેશવાળા જીવના જે આઠ મધ્ય પ્રદેશો છે—'કચક' પ્રદેશો છે તેનો અનાદિ અપર્યાવસિત બન્ધ છે, કેમકે જ્યારે જીવ કેવલિ-સસુદ્ધાતના સમયે લોહને વ્યાપીને રહે છે ત્યારે પણ તે તેવી જ સ્થિતિમાં રહે છે; બીજા પ્રદેશોમાં તો વિપરિવર્તન થતું હોવાથી તેનો બધ અનાદિ અપર્યાવસિત નથી, કિન્તુ સાદિ સપર્યાવસિત છે. તેની સ્થાપના : : આ ચાર પ્રદેશોની ઉપર બીજા ચાર પ્રદેશો આવેલા છે એ પ્રકારની છે. એ પ્રમાણે સસુદ્ધાયથી આઠ પ્રદેશોનો બન્ધ કહેલો છે. તે આઠ પ્રદેશોમાં પણ કોઇ પણ એક પ્રદેશનો તેની પાસે રહેલા બે પ્રદેશો અને ઉપર કે નીચે રહેલા એક પ્રદેશ સાથે એમ ત્રણ ત્રણ પ્રદેશો સાથે અનાદિ અપર્યાવસિત બન્ધ છે. એટલે કે કોઇ ઉપરના પ્રતરનો એક પ્રદેશ વિગણિત હોય તો તેની પાસેના બે પ્રદેશ સિવાયનો એક પ્રદેશ તેમજ તેની નીચેનો એક પ્રદેશ છોડીને બાકીના નીચેના પ્રતરના બે પ્રદેશો વ્યવહિત હોવાથી તેનો સંબંધ સંભવતો નથી. એ પ્રમાણે નીચેના પ્રતરના પ્રદેશો માટે સમજી લેવું. આ પ્રમાણેની ચૂર્ણિકારની વ્યાખ્યા છે. ટીકાકારની વ્યાખ્યા તો હુબોધ્ય હોવાથી અત્ર તેનો પરિહાર કરાયો છે એમ શ્રીઅભયદેવસૂરિ ભગવતીની વૃત્તિના ૩૬૮મા પત્રમાં કહે છે. આઠ મધ્ય પ્રદેશોને છોડીને બાકીના પ્રદેશોનો બન્ધ સાદિ છે, કેમકે તેમાં પરિવર્તન થાય છે આ પ્રમાણે પ્રથમ ભંગ (ભાંગો) સમજવો અનાદિ સપર્યાવસિત એવો બીજો ભંગ અત્ર લાગુ પડી શકતો નથી, કેમકે અનંદિ સંબંધ આઠ જીવ-પ્રદેશોમાં પરિવર્તનનો અવકાશ નહિ હોવાથી બન્ધની સપર્યાવસિતાની ઉપપત્તિ શક્ય નથી હવે ત્રીજા સાદિ અપર્યાવસિત ભંગને વિચાર કરીશું તો જણાશે કે સિદ્ધતા જીવ-પ્રદેશોનો બન્ધ આ પ્રકારનો છે, કેમકે ગેલેરી અવસ્થામાં સ્થાપિત કરેલા પ્રદેશો, સિદ્ધપણમાં પણ તેવાને તેવા જ રહે છે. ચોથા ભંગરૂપ સાદિ સપર્યાવસિત બન્ધના ચાર લેહો છે:—(૧) આલાપન-બન્ધ, (૨) આલીન-બન્ધ, (૩) શરી-બન્ધ અને (૪) શરીરપ્રયોગ-બન્ધ. 'આલાપન' એટલે દોરડું વગેરે. દોરડા વગેરે વડે થતો તૃણુદિનો બન્ધ તે 'આલાપન બન્ધ' છે. અર્થાત્ ઘાસના, લાકડાના, પાંદડાના, પલાતના અને વેણાના ભાગોનો આલાપન-બન્ધ છે. વળી નેતરની વેણ, છાલ, વાધરી, દોરડાં, વેલ, કુગ અને ઠાલ આદિથી આલાપન-બન્ધ થાય છે. આ બન્ધનો જ્યન્ય કાલ અંતર્યુદ્ધતનો અને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત કાલનો છે.

એક પદાર્થનો બીજા પદાર્થની સાથે લાગુ વગેરે દ્વારા જે બન્ધ થાય છે તે 'આલીન-બન્ધ' છે. આ આલીન-બન્ધના ચાર લેહો છે:—(૧) શ્લેષ્મા-બન્ધ, (૨) ઉચ્ચય-બન્ધ, (૩) સસુચ્ચય-બન્ધ અને (૪) સંહનન-બન્ધ શિખરોનો, કુદિઓનો (કરગળાંધીઓનો), સ્તંભોનો,

પ્રાસાદોનો, કાષ્ઠોનો, ગ્રામ્યોનો, ઘડાઓનો, કપડાઓનો અને સાદરીઓનો ચૂના વડે, માટી વડે, કાદવ વડે, શ્લેષ (વજ્રલેપ) વડે, લાખ વડે, ગીચ વગેરે શ્લેષચુદ્રવ્યો વડે થતો બન્ધ 'શ્લેષણા-બન્ધ' છે. આ બન્ધ જઘન્યથી અંતર્મુદ્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી સંખ્યાત કાલ સુધીનો છે.

ધાસ, લાકડાં, પાંદડાં, તુપ, ભુરુ, છાણ, કચરા, ગળ વગેરેના દંડાનો જે ઊંચો બન્ધ થાય છે તે 'ઉચ્ચ-બન્ધ' છે. આ જઘન્યથી અંતર્મુદ્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી સંખ્યાત કાલ પથત હોય છે.

કુવા, તળાવ, નદી, દ્રહ, વાવ, પુષ્કરિણી, દીર્ઘિકા, શુભલિકા, સરોવરો, સરોવરોની ઊંચિ, ચોટા સરોવરોની હાર, બિલની પંક્તિ, દેવકુલ, સલા, પરબ, રતૂપ, ખાઈઓ, પરિશો, કિલ્લાઓ, કાંમરાઓ, શરિકો, દરવાજા, ગોપુર, તોરણ, પ્રાસાદ, ઘર, શરણ, લેણ (ગૃહ-વિશેષ), હાટો, શીંગોડા જેવા આકારના માગો, ત્રિકમાર્ગ, ચતુષ્કમાર્ગ, ચત્વરમાર્ગ, ચતુર્મુખમાર્ગ, રાજમાર્ગ વગેરેનો ચૂના, કચરા અને શ્લેષ (વજ્રલેપ) ના સમુદાય વડે જે બન્ધ થાય છે તે 'સમુદાય-બન્ધ' છે. આની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ રિતિ ઉચ્ચ-બન્ધ નેટલી છે.

સંહનન બન્ધના બે ઉપભેદો છે:- (૧) દેશ-સંહનન અને (૨) સર્વ-સંહનન. કોઈ વસ્તુના દેશથી-અંશથી કોઈ વસ્તુના દેશનો-અંશનો પરસ્પર સંબંધરૂપ બન્ધ તે 'દેશસંહનન બન્ધ' છે, જ્યારે સર્વોત્તમ સંબંધરૂપ બન્ધ તે 'સર્વસંહનન-બન્ધ' છે. ગાદાનાં અંગોનું એકત્ર બન્ધન તે પ્રથમ પ્રકાર છે, જ્યારે દ્વંધમાં જળનો બંધ તે દ્વિતીય પ્રકાર છે. વિસ્તારથી કહીએ તો ગાડા, રથ, ચાન (નાની ગાડી), શુભ્ય, હાથીની અંખાડી, અકૃપલાણ, શિબિકા અને સ્વનદમાની તેમજ લોઢી, લોહાના કડાયા, કડછા, આસન, શયન, રતબ, માટીનાં વાસણો, પાત્ર, વિવિધ ઉપકરણો ઇત્યાદિ પદાર્થોનો જે સંબંધ થાય છે તે 'દેશસંહનન-બન્ધ' છે. આ જઘન્યથી અંતર્મુદ્ત કાલ સુધી અને ઉત્કૃષ્ટથી સંખ્યાત કાલ સુધી રહે છે.

સમુદાય કરતી વેળા વિસ્તારેલા અને સંકેતી દીધેલા જીવ-પ્રદેશોના સંબંધથી તૈજસાદિ શરીરના પ્રદેશોનો જે સંબંધ છે તે 'શરીર-બન્ધ' છે. કેટલાક આને બદલે 'શરીર-બન્ધ'નો નિદેશ કરે છે અને તેનું લક્ષણ એમ સૂચવે છે કે સમુદાય કરવામાં વિકસિત જીવ-પ્રદેશોના સંકેતને વિષે જે બન્ધ છે તે 'શરીર-બન્ધ' છે. શરીર-બન્ધના (૧) પૂર્વપ્રયોગપ્રત્યયિક અને (૨) પ્રત્યુત્પન્ન-પ્રયોગપ્રત્યયિક એમ બે પ્રકારો છે. વેદના, કથાવાદિ સમુદાયારૂપ જીવના વ્યાપારરૂપ નિમિત્તને લઈને થયેલા જીવ-પ્રદેશોનો એટલે કે તદ્વાશ્રિત તૈજસ કાર્મણુ શરીરના પ્રદેશોનો બન્ધ તે પ્રથમ ' ' છે. વર્તમાન દેવલિ-સમુદાયારૂપ જીવના વ્યાપારથી થયેલા તૈજસ કાર્મણુ શરીરનો બન્ધ

૧ વક મારિણી કે ગોળ પુષ્કરિણી. ૨ કિંદવાની કે નગરની વચમાં રસ્તો.

૩ " સજ્જન-ઉચ્ચવાપેક્ષ્યા વિચિત્રતર ઉચ્ચઃ નમુચ્ચઃ, સ વજ વઘઃ સમુદાય-બન્ધઃ । "

૪ 'ગોત્ર' દેશમાં પ્રસિદ્ધ બે દાય પ્રમાણ વેદિકાથી યુક્ત જાપાન.

૫ પુરુષ પ્રમાણ જાપાન-વિશેષ; જાપાન એટલે ગુખાસન, એક જાનની શિબિકા.

૬ એક જાનનું વાહન. ૭ શરીરની બહાર જીવના પ્રદેશોનો પ્રેષણ.

તે દ્વિતીય પ્રકાર છે. અર્થાત કેવલિ-સમુદ્ધાત વડે સમુદ્ધાત કરતા અને એ સમુદ્ધાતથી પાછા કરતા, વચ્ચે મંથાનમાં વર્તતા કેવલજ્ઞાની અતગારના તૈજસ અને કાર્મણુ શરીરોનો જે બન્ધ થાય તે દ્વિતીય પ્રકાર છે. સમુદ્ધાતથી નિવૃત્ત થતી વેળા કેવલીના જીવ-પ્રદેશો સંધાતને પામે છે અને એ પ્રદેશોને અતુસરીને તૈજસાદિ શરીરના પ્રદેશોનો પણ બન્ધ થાય છે.

શરીર-બન્ધને રચાને જેઓ શરીરિ-બન્ધ માને છે તેમના મત પ્રમાણે પણ આના પૂર્વ-પ્રયોગજ અને અત્યુત્પન્નપ્રયોગજ એમ બે પ્રકારો છે. તેમાં શરીરથી બહાર પ્રદેશેલા તૈજસ અને કાર્મણુના પરમાણુઓ અન્ય સમુદ્ધાતને વિષે ફરીથી સંકેતિયા ત્યારે જે બંધ થાય તે પહેલો પ્રકાર છે. બીજા પ્રકારની બંધાયા તૈજસ કાર્મણુના આશ્રયરૂપ હોવાથી તૈજસ કાર્મણુ શરીરિ-પ્રદેશોનો બંધ એમ અર્થ કરવો.

અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે આત્મ-પ્રદેશનો વિસ્તાર થતાં તૈજસ અને કાર્મણુ શરીરોનો પણ વિસ્તાર થાય છે, જ્યારે આત્મ-પ્રદેશોનો સંહાર (સંકેત) થતાં એ બે શરીરોનો પણ સંધાત (સંકેત) થાય છે. જુઓ દ્રવ્યલોકપ્રકાશ (સ ૧૧, શ્લો. ૪૨). શરીર-પ્રયોગ-બન્ધના પાંચ શરીરો આશ્રીને પાંચ પ્રકારો છે. વળી તેમાં ઔદારિક-શરીર-પ્રયોગ-બન્ધ વગેરેના અવાંતર લેદો પણ છે, પરંતુ અન્ય-ગૌરવના કાયથી તે અત્ર ન આપતાં લગવતી (શ. ૮, ઉ. ૯, સ્ક. ૩૪૮-૩૫૨) જેવા વિશેષાર્થીને લલામણુ છે.

તત્ત્વાર્થશીર્ષ ૦ પ્રમાણે બન્ધના પ્રકારો—

તત્ત્વાર્થશીર્ષ ૦ (પૂ. ૨૩૨-૨૩૩) તરફ નજર કરતાં જણાય છે કે એ અર્થમાં ‘પણુ વૈસસિક અને પ્રયોગિક એમ બન્ધના બે જ પ્રકારો સૂચવાયા છે. વળી ત્યાં વૈસસિક બન્ધના સાદિ અને અનાદિ એવા બે અવાંતર પ્રકારો પણ નિર્દેશાયા છે. સિંગ્લ રૂક્ષ શુણ્ડરૂપ નિમિત્તવાળો અને વિદ્યુત્, ઉદકા, જલધારા વગેરે વિષયક બન્ધ તે સાદિ ‘વૈસસિક બન્ધ’ છે. અનાદિ વૈસસિક બન્ધના નવ પ્રકારો છે. જેમકે ધર્માસ્તિકાયબન્ધ, ધર્માસ્તિકાયદેશબન્ધ, ધર્માસ્તિકાયપ્રદેશબન્ધ તેમજ અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય પરત્વે આવા ત્રણ ત્રણ લેદો. સમગ્ર પદાર્થ ધર્માસ્તિકાય કહેવાય. એનો અડધો ભાગ દેશ કહેવાય અને અર્ધાર્ધ (અતુર્થાંશ) પ્રદેશ કહેવાય એવી અત્ર બંધાયા છે તે વિચારણીય જણાય છે. કાલના પરમાણુઓને વિષે પણ નિરંતર પરસ્પર વિશ્લેષણે અભાવ હોવાથી એનો બન્ધ પણ અનાદિ છે જીવના પ્રદેશો સંહાર અને વિસર્પણુશીલ હોવા છતાં તેમનો પરસ્પર વિયોગ ન થતો હોવાથી તેમનો બન્ધ અનાદિ છે. ધર્મ, અધર્મ, કાલ અને આકાશને વિષે પરસ્પર વિયોગનો અભાવ હોવાથી એ બધાના બન્ધો પણ અનાદિ છે. વિવિધ જીવોનો પણ ઇતર દ્રવ્યોની સાથેના બન્ધ સમાન્ય રીતે વિચારતાં અનાદિ છે. પુણ્ડલ-દ્રવ્યો પૈકી મહારૂકધાદિને બન્ધ પણ સામાન્યતઃ અનાદિ છે.

પુરુષના કાયિક, વાયિક અને માનસિક સંયોગને ‘પ્રયોગ’ કહેવામાં આવે છે. પ્રયોગરૂપ પ્રયોજનવાળો બન્ધ ‘પ્રયોગિક’ છે. એના અજીવવિષયક અને જીવાજીવવિષયક એમ બે લેદો પડે છે. એકલા અજીવ પદાર્થોનો જે બંધ તે અજીવવિષયક પ્રયોગિક બંધ

જાણવો જેમકે લાકડી અને લાખનો મળંધ જીવાજીવવિષયક પ્રાયોગિક બન્ધના પ્રથમ તો નોકર્મબંધ અને નોકર્મબંધ એમ બે પ્રકારે પડે છે. જીવ યથાયોગ્ય કર્મ બનાવવામાં કામ લાગે એવા પુરૂષો ગ્રંથ કરે છે અને તે પુરૂષોનો જે બંધ થાય છે તે 'કર્મ-બંધ' જાણવો. નોકર્મબંધ ઔદારિકાદિ વિષયક છે. કર્મબંધ આઠ જ્ઞાનાવરણાદિ પ્રકારનો છે.

નોકર્મબંધના તો આલેપન, આલેપન, સંશ્લેષ, શરીર અને શરીરિ એમ પાંચ પ્રકારે છે. રથ, શકટ ઇત્યાદિકને સાંકળ, ઢોરકા વગેરેથી બાંધવા તો 'આલેપન-બંધ' જાણવો. ભીંત, પ્રાસાદ વગેરેના માટીના પિંડ, ઇંટ વગેરે દ્વારા થતો બંધ તે 'આલેપન-બંધ' જાણવો. લાખ અને લાકડાનો બંધ 'સંશ્લેષ-બંધ' છે. શરીર-બંધના ઔદારિકાદિ પાંચ પ્રકારે છે અને એના અવાતર પ્રકારે પંદર છે. શરીરિ-બંધના અનાદિ અને સાદિ એમ બે ભેદો છે. તેમાં રુચકતા પેઠે રહેલા જીવના આઠ મધ્ય પ્રદેશોના અનાદિ બંધ છે, જ્યારે જાહીના પ્રદેશોના સાદિ છે, કેમકે કર્મ નિમિત્તને લઈને તે સંહરણ અને વિસર્પણશીલ છે.

આ પ્રમાણે બન્ધના સબંધમાં આપણે ભગવતી તેમજ તત્ત્વાર્થશાસ્ત્રનાં કથનો જોયાં. હવે આ પરવે આ અંધકારનું શું કથન છે તે અવલોકીએ. તેઓ પરસ્પર આશ્લેષરૂપ બન્ધના ત્રણ પ્રકારે પાડે છે:—(૧) પ્રાયોગિક, (૨) વૈસસિક અને (૩) મિશ્ર.

પ્રાયોગિક બન્ધનું લક્ષણ—

जीवव्यापारघटितत्वे सति शरीरादिविषयकपरस्परश्लेषरूपत्वं
प्रयोगबन्धस्य लक्षणम् । (२३२)

અર્થાત જીવના પ્રયત્નરૂપ નિમિત્તથી બનેલા શરીર વગેરેના બન્ધને 'પ્રાયોગિક' કહેવામાં આવે છે. એટલે કે આ બન્ધમાં પ્રયત્નની અપેક્ષા રહેલી છે.

વૈસસિક બન્ધના બે ભેદો—

વૈસસિક બન્ધના સાદિ અને અનાદિ એમ બે પ્રકારે છે. તેમાં સાદિ વૈસસિક બન્ધનું લક્ષણ એ છે કે—

૧-૦ કર્મ અને નોકર્મ વચ્ચેના તફાવત દર્શાવતા તત્ત્વાર્થશાસ્ત્ર (૫ ૨૩૩)મા કહ્યું છે કે—

‘ આત્મપરિણામેન યોગાભાવલક્ષણેન ક્રિયત્વમિતિ કર્મ, તદ્વાત્મના સ્વતન્ત્રીકરણે મૂલકારણમ્ । તદુદયપાદિતઃ પુદ્ગલપરિણામ આત્મનઃ સુખદુઃખવલાધાનદેતુ, ઔદારિક શરીરાદિઃ ઈષત્ કર્મ નોકર્મત્યુચ્યતે ”

અર્થાત યોગના અભાવરૂપ આત્માના પરિણામ દ્વારા જે કરાય છે તે 'કર્મ' છે તે જીવને સ્વતન્ત્ર કરવામાં મૂળ હેતુરૂપ છે તેના ઉદયથી પ્રાપ્ત થતો પૌદ્ગલિક પરિણામ જીવને સુખ, દુઃખ, મૃત્યુ વગેરેના આધાનમાં ધરણીયું છે ઔદારિક શરીર વગેરે થોડું કર્મ 'નોકર્મ' કહેવાય છે.

વિદ્યુત્-ઉલ્કાગ્નિ-અન્ન-ઇન્દ્રધનુરાદિવિષયકવિષમગુણવિશેષપરિણત-
પરિણામપ્રભવસ્કન્ધપરિણામરૂપત્વં સાદિવિસ્તસાવન્ધસ્ય લક્ષણમ્ ।

(૨૩૩)

અર્થાત્ વીજળી, ઉલ્કાપાતને, અગ્નિ, એક, એકધનુષ્ય વગેરે પદાર્થ વિષયક તથા વિષમ
શુદ્ધની વિશેષતાથી પરિણત થયેલા એવા પરિણામવિશેષથી ઉત્પન્ન થયેલ જે રક્કંધરૂપ પરિણામ
તે ' સાદિ વૈસ્તસિક બન્ધ ' જાણવો.

અનાદિ વૈસ્તસિક બન્ધનું લક્ષણ—

ધર્મા-ધર્મા-ડકાશ-વિમાન-મેરુપ્રમુખવિષયકસ્વમનાદિવિસ્તસા-
વન્ધસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૩૪)

અર્થાત્ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ, વિમાન, મેરુ ઇત્યાદિ પદાર્થ વિષયક બન્ધ
' અનાદિ વૈસ્તસિક બન્ધ ' જાણવો.

મિશ્ર બન્ધનું લક્ષણ—

પ્રયોગવિસ્તસાભ્યાં જીવપ્રયોગસહચરિતાચેતનદ્રવ્યપરિણતસ્તન્મ-
કુન્મદિવિષયકવિષમગુણવિશેષપરિણતપરિણામપ્રભવસ્કન્ધપરિણામરૂપ-
ત્વં મિશ્રબન્ધસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૩૫)

અર્થાત્ પ્રયોગ અને વિસ્તસા એ ઉભય દ્વારા, જીવના વ્યાપારની મહત્ત્વથી અચેતન દ્રવ્યરૂપે
પરિણમેલાં સ્તંભ, કુચ્છ વગેરે દ્રવ્યો સાથે સંબંધ ધરાવતો અને વિષમ શુદ્ધવિશેષથી પરિ-
ણત થયેલો એવો જે રક્કંધરૂપ પરિણામ તે ' મિશ્ર બન્ધ ' જાણવો. આ પ્રમાણે આપણે સામાન્યતા
ત્રણે પ્રકારના બન્ધનાં લક્ષણો જોયાં. તેમાંથી તાત્પર્ય એ નીકળે છે કે વૈસ્તસિક બન્ધમાં સ્વભાવ જ
કારણ છે, પ્રાયોગિક બન્ધમાં જીવનો પ્રયત્ન જ કારણરૂપ છે અને મિશ્ર બન્ધમાં ઉપર્યુક્ત બંને
કેતુભૂત છે વળી ઇન્દ્રધનુષ્ય. વાદળો વગેરે વૈસ્તસિક બન્ધના વિષયો છે (અન્ય શબ્દોમાં કહીએ
તો ઇન્દ્રધનુષ્યાદિકના બધો વૈસ્તસિક બન્ધો જાણવો); ઔદારિકાદિક ચરીરો, જતુ, કાષ્ઠ ઇત્યા-
દિક પ્રાયોગિક બન્ધના વિષયો છે; અને સ્તંભ, કુચ્છ, પટ વગેરે મિશ્ર બન્ધના વિષયો છે.

આ ઉપરથી જો વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રસ્તુત અંશકારે ભગવતી કે તત્ત્વાર્થશાસ્ત્ર
પ્રમાણે બન્ધના બે લેહો ન પાકતાં ત્રણ લેહો દર્શાવ્યા છે, અને તેમ કરીને તેઓ તત્ત્વાર્થ
(આ. ૫, સ. ૨૪)ના લાઘ્ય (પૃ. ૩૬૦)ને અનુસર્યા છે અને વળી જો ત્રણ લેહોનાં લક્ષણો
તત્ત્વાર્થની જૃહદ્ વૃત્તિ (પૃ. ૩૬૦) સુજન પ્રાયઃ અક્ષરશઃ ચેત્યાં છે.

સૌક્ય એટલે સૂક્ષ્મતા. એના અન્ય અને આપેક્ષિક એમ બે પ્રકાર છે. તેમાં અન્ય સૌક્યનું લક્ષણ એ છે કે—

પરમાણુવિષયકત્વમન્યસૌક્યસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૩૬)

અર્થાત્ પરમાણુની સૂક્ષ્મતા તે ‘અન્ય સૂક્ષ્મતા’ બાબતી. એટલે કે જે સૂક્ષ્મતાથી સૂક્ષ્મતાને અન્ય આવી જાય છે—જેના કરતાં વધારે સૂક્ષ્મતા હોઈ શકે નહિ તે સૂક્ષ્મતા ‘અન્ય સૂક્ષ્મતા’ કહેવાય છે.

આપેક્ષિક સૌક્યનું લક્ષણ—

દ્વયણુકારિસ્કન્ધપરિણામાપેક્ષકત્વમાપેક્ષિકસૌક્યસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૩૭)

અર્થાત્ દ્વયણુકારિ સ્કન્ધના પરિણામની અપેક્ષા રાખનારી સૂક્ષ્મતા ‘આપેક્ષિક સૂક્ષ્મતા’ બાબતી. અર્થાત્ લીધું કરતાં બોર નાનું છે, બોર કરતાં ચણા નાના છે, ચણા કરતાં રાઈ નાની છે આ પ્રમાણેની સૂક્ષ્મતા તે ‘આપેક્ષિક સૂક્ષ્મતા’ કહેવાય છે.

—સૌક્યની માફક સ્થૌલ્ય (સ્થૂલતા)ના પણ અન્ય અને આપેક્ષિક એમ બે પ્રકાર છે. તેમાં અન્ય સ્થૌલ્યનું લક્ષણ એ છે કે—

અવિત્તમહાસ્કન્ધપરિણામરૂપત્વમન્યસ્થૌલ્યસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૩૮)

અર્થાત્ અવિત્ત મહાસ્કન્ધ વિષયક એટલે કે અવિત્ત મહાસ્કન્ધમાં રહેલી સ્થૂલતા તે ‘અન્ય સ્થૂલતા’ બાબતી. અવિત્ત મહાસ્કન્ધ ૪ કોઈ પણ વસ્તુ વધારે સ્થૂલ નથી; એ સૌથી વિશેષ સ્થૂલ છે. આ પ્રમાણે સૌથી સૂક્ષ્મ વસ્તુ પરમાણુ છે, જ્યારે સૌથી સ્થૂલ વસ્તુ અવિત્ત મહાસ્કન્ધ છે, બાકી બીજી વસ્તુઓ તો અપેક્ષા અપેક્ષા પ્રમાણે સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ કહી શકાય. જેમકે બોર એ સૂક્ષ્મ પણ છે તેમ સ્થૂલ પણ છે, પરંતુ એ વાત બુદ્ધી બુદ્ધી અપેક્ષાએ, નહિ કે એક જ અપેક્ષાએ સંજોગ છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો બોર એ રાઈથી મોટું (સ્થૂલ) છે, જ્યારે એ લીંબુથી નાનું (સૂક્ષ્મ) છે. બોર રાઈથી મોટું છે એ આપેક્ષિક સ્થૂલતાનું હોઈ છે, જ્યારે એ લીંબુથી નાનું છે એ આપેક્ષિક સૂક્ષ્મતાનું હોઈ શકે છે. આ ઉપરથી આપેક્ષિક સ્થૂલતાનું સ્વરૂપ સમજાવું તો હશે, છતાં તેનું નીચે સુચનનું લક્ષણ એવું લઈએ:—

ચળક-વદરી-ફલા-ડડમલકા-ડડમ્રાદિવિષયકત્વમાપેક્ષિકસ્થૌલ્યસ્ય
। (૨૩૯)

અર્થાત્ અણુ કરતાં બોર મોટું છે, બોર કરતાં આમળું મોટું છે, આમળા કરતાં કેરી મોટી છે. આ પ્રમાણેની સ્થૂલતા તે 'આપેક્ષિક સ્થૂલતા' બાબતી.

આ ઉપરથી દર્શિત થાય છે કે જે સૂક્ષ્મતા અને સ્થૂલતા બંને એક જ પદાર્થમાં ભિન્ન ભિન્ન અપેક્ષા અનુસાર પણ ઘટી શકે નહિ તે 'અત્યંત' છે; અને જે અપેક્ષા-લેકને લઇને ઘટી શકે તે 'આપેક્ષિક' છે. વળી જેમાં આપેક્ષિક સૂક્ષ્મતા રહેલી છે તેમાં આપેક્ષિક સ્થૂલતા પણ રહેલી જ છે. જેમકે બોર આમળાની અપેક્ષાએ સૂક્ષ્મ છે, પરંતુ અણુની અપેક્ષાએ તો સ્થૂલ છે. આ પ્રમાણે જોકે એક જ વસ્તુમાં આપેક્ષિક સ્થૂલતા અને આપેક્ષિક સૂક્ષ્મતા એ બે વિરુદ્ધ પર્ચાયો હોઇ શકે છે, તોપણ અત્યંત સૂક્ષ્મતા અને અત્યંત સ્થૂલતા એ બંને એક જ વસ્તુમાં કોઇ પણ રીતે સંભવતી જ નથી.

૧ સંસ્થાનનું લક્ષણ—

दीर्घह्रस्वाद्याकृतिविशेषरूपत्वं संस्थानस्य लक्षणम् । (૨૪૦)

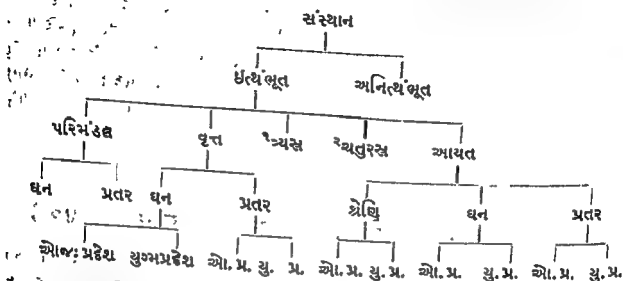
અર્થાત્ લાંબી, ટુંકી ઇત્યાદિ આકૃતિઓને 'સંસ્થાન' કહેવામાં આવે છે. આ સંસ્થાનના (૧) ઇત્યંભૂત અને (૨) અનિત્યંભૂત એમ બે પ્રકારો છે. તેમાં ઇત્યંભૂત સંસ્થાન એટલે અમુક નિયમિત આકાર સમજાવો અને અનિત્યંભૂત સંસ્થાન એટલે મેઘાકિના જેવો અનિયત આકાર બાબતો. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો જે આકારનું કોઇ નિયતરૂપ નિરૂપણ થઇ શકે—જેની અન્ય કોઇની સાથે તુલના કરી શકાય તે ઇત્યંભૂત સંસ્થાન છે, જ્યારે એનાથી વિપરીત લક્ષણવાળું સંસ્થાન તે અનિત્યંભૂત છે. તેમાં ઇત્યંભૂત સંસ્થાનના પાંચ પ્રકારો છે:—(૧) 'પરિમંડલ', (૨) 'વૃત્ત', (૩) ત્ર્યસ (ત્રિકોણ), (૪) ચતુરસ (ચતુષ્કોણ) અને (૫) આયત (દીર્ઘ). આ પાંચે સંસ્થાનોને અમુકમે વલય, કુંભારના ચક્ર, શીંગોડા (ચુંગાટક), કુમ્ભિકા અને ઘડ સાથે સરખાવવામાં આવે છે. પરિમંડલાદિ પ્રથમનાં ચાર સંસ્થાનોના પ્રતર અને ઘન એમ બંને લેદો પડે છે, જ્યારે છેલ્લાના અર્થાત્ પાચમા 'આયત' સંસ્થાનના શ્રેણિ, પ્રતર અને ઘન એમ ત્રણ લેદો પડે છે. તેમાં ઘન એટલે દીર્ઘતા, વિષ્કંભ અને બાહ્યથી યુક્ત; પ્રતર એટલે બાહ્યથી રહિત અર્થાત્ દીર્ઘતા અને વિષ્કંભથી યુક્ત; અને શ્રેણિ એટલે વિષ્કંભ અને બાહ્યથી રહિત પરંતુ દીર્ઘતાથી યુક્ત. વળી 'પરિમંડલ' સિવાયના બાકીનાં બીજાં અર્ધાં સંસ્થાનોના જ્યોત્સ્નપ્રદેશ અને પુષ્પપ્રદેશ

૧ આ સંસ્થાનને શરીરના છ પ્રકારનાં સંસ્થાનો સાથે કરી સંબંધ નથી, કેમકે અત્યંત પરિચીતનો અધિકાર છે.

૨-૩ પરમાણુઓનો સમૂહ કેવળ બહારના ભાગમાં પડેલો હોય, પરંતુ વચમાં ચૂડીની પેઠે પોચાણ હોય તે 'પરિમંડલ-સંસ્થાન' છે, જ્યારે જેનો વચલો ભાગ પણ કુંભારના ચાકની જેમ ભરેલો હોય અને જે ગોળાકાર હોય તે 'વૃત્ત-સંસ્થાન' છે.

૪-૫ આજસુ એટલે એકી અર્થાત્ જેને બે વડે ન ભાગી શકાય તેવી સંખ્યા; અને યુગ્મ એટલે બેકી અર્થાત્ બે વડે ભાગી શકાય તેવી સંખ્યા. એટલે કે વિષમ અને સમ સંખ્યાનાં આ અન્ય નામો છે.

એમ બે પ્રકારે પડે છે, 'જ્યારે પરિમંડળ કેવળ યુગ્મપ્રદેશી છે. આ પ્રમાણે એકંદર રીતે પરિમંડલના બે ભેદો, વૃત્ત, ત્ર્યસ અને ચતુરસ એ દરેકના ચાર ચાર, અને આયતના એમ સંસ્થાનોના ત્રીસ ભેદો પડે છે. આ દરેકનું સ્વરૂપ નીચે યુગ્મજ વિચારવામાં આવે છે:—

(૧) પ્રતર પરિમંડલ સંસ્થાન—

આ યુગ્મપ્રદેશી પ્રતર પરિમંડલ સંસ્થાન ત્રીસ પરમાણુનું બનેલું છે અને તે પૈકી દરેક પરમાણુ એક એક આકાશ-પ્રદેશ રોકીને રહેલ હોવાથી આ સંસ્થાન એકંદર ત્રીસ આકાશ-પ્રદેશ અવગાહીને રહે છે. જેમકે ચારે દિશાઓમાં ચાર ચાર પરમાણુઓ અને ચારે વિદિશાઓમાં એક એક પરમાણુ સ્થાપવાથી આ સંસ્થાન બને છે.*

(૨) ધન પરિમંડલ સંસ્થાન—

આ સંસ્થાન ચાલીસ પરમાણુઓનું બનેલું છે અને તે ચાલીસ પ્રદેશો અવગાહીને રહેલું છે. ઉપર્યુક્ત ત્રીસ પરમાણુઓની ઉપર એવા બીજા ત્રીસ પરમાણુઓ સ્થાપવાથી આ સંસ્થાન બને છે.

(૩) જો.પ્ર.દેશ પ્રતર વૃત્ત સંસ્થાન—

આ સંસ્થાન પાંચ પરમાણુઓનું બનેલું છે અને તે પાંચ પ્રદેશોને રોકીને રહેલું છે. જેમકે એક પરમાણુ મધ્યમાં સ્થાપવાથી અને પૂર્વાદિ ચાર દિશાઓમાંની દરેક દિશામાં આની આસપાસ એક એક મૂકવાથી આ સંસ્થાન બને છે.*

૧-૨ વાતની જેમ આ બેના પથ ભેદો અને ઉપભેદો સમજ લેતા.

(૪) યુગ્મ પ્રદેશ પ્રતર વૃત્ત સંસ્થાન—

આ સંસ્થાન બાર પરમાણુઓનું બનેલું છે અને તેની બાર પ્રદેશની અવગાહના છે. જેમકે ચાર આકાશ-પ્રદેશોમાં 'રુચક'—પ્રદેશ સરખા આકારવાળા ચાર પરમાણુઓ અંતરે વિના સ્થાપના બાદ તેમના પરિક્ષેપ પૂર્વક ચાર દિશાઓમાં બપ્પે પરમાણુઓ સ્થાપવાથી આ સંસ્થાન બને છે.

(૫) ઓળઃપ્રદેશ ઘન વૃત્ત સંસ્થાન—

આ સંસ્થાન સાત પરમાણુઓ બનેલું છે અને એ એટલા જ પ્રદેશો શેકીને રહેલું છે. જેમકે ઓળઃપ્રદેશ પ્રતર વૃત્ત સંસ્થાનમાંના પાંચ પરમાણુઓની મધ્યમાંના એક પરમાણુની ઉપર તેમજ નીચે એક એક પરમાણુ મૂકવાથી આ સંસ્થાન બને છે.

(૬) યુગ્મ પ્રદેશ ઘન વૃત્ત સંસ્થાન—

આ સંસ્થાન બત્રીસ પરમાણુઓનું બનેલું છે તેમજ એ એટલા જ પ્રદેશોને અવગાહીને રહેલું છે. જેમકે યુગ્મ પ્રદેશ પ્રતર વૃત્તમાંના બાર પરમાણુઓની ઉપર બીજા બાર પરમાણુઓ સ્થાપના અને તેના મધ્યના ચાર પરમાણુઓ ઉપર ચાર પરમાણુઓ મૂકવા અને પ્રથમના બાર પરમાણુઓના મધ્યના ચાર પરમાણુઓની નીચે ચાર પરમાણુઓ મોઢવવા એમ કરવાથી આ સંસ્થાન બને છે.

(૭) ઓળઃપ્રદેશ પ્રતર ત્ર્યસ સંસ્થાન—

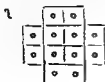
આ સંસ્થાન ત્રણ પરમાણુઓનું બનેલું છે અને તે ત્રણ પ્રદેશ વ્યાપીને રહેલ છે. જેમકે બે પરમાણુઓને ટ્રેણિ-બદ્ધ મોઢવી તેમાંના એકની નીચે એક પરમાણુ સ્થાપવાથી આ સંસ્થાન બને છે.

(૮) યુગ્મ પ્રદેશ પ્રતર ત્ર્યસ સંસ્થાન—

આ સંસ્થાન છ પરમાણુઓથી નિબ્ધન છે અને તે છ પ્રદેશો શેકીને રહે છે. જેમકે પ્રથમ તો ટ્રેણિબદ્ધ ત્રણ પરમાણુઓ સ્થાપી તેમાંના પ્રથમના બે પરમાણુઓમાંના પહેલાની નીચે બે પરમાણુઓ અને બીજાની નીચે એક પરમાણુ મૂકવાથી આ સંસ્થાન બને છે.

(૯) ઓળઃપ્રદેશ ઘન ત્ર્યસ સંસ્થાન—

આ પાંત્રીસ પરમાણુઓનું બને છે અને એ એટલા જ પ્રદેશો રોકે છે. જેમકે ટ્રેણિબદ્ધ

પાંચ પરમાણુઓ મૂક્યા બાદ એની નીચે અનુક્રમે ચાર, ત્રણ બે અને એક પરમાણુ મૂકીને પંદર પરમાણુઓનો પાંચ પંક્તિનો પ્રતર બનાવવો. આ પ્રતરની દરેક પંક્તિમાંના છેવટના પરમાણુઓ સિવાયના દરેક પરમાણુ ઉપર એક એક પરમાણુ સ્થાપી ઠંડા પરમાણુઓનો પ્રતર રચવો. આ પ્રતરના ઉપર એવી રીતે છ પરમાણુઓનો અને તેના ઉપર ત્રણ પરમાણુઓનો અને વળી તેના ઉપર એક પરમાણુનો પ્રતર બનાવવો. આમ કરવાથી આ સંસ્થાન બને છે.^૧

(૧૦) યુગ્મપ્રદેશ ઘન ચ્ચસ્ર સંસ્થાન—

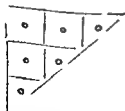
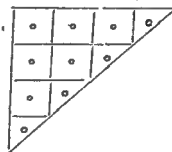
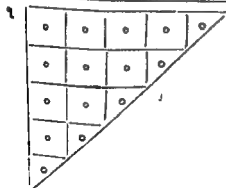
આ સંસ્થાનમાં ચાર પરમાણુઓ છે અને તે ચાર પ્રદેશ આશીને રહેલ છે. જેમકે ઓજા-પ્રદેશ પ્રતર ચ્ચસ્રના ત્રણ પરમાણુઓમાંના ગમે તે એક પરમાણુ ઉપર એક પરમાણુ મૂકવાથી આ સંસ્થાન બને છે.

(૧૧) ઓજાપ્રદેશ પ્રતર ચ્ચપુરસ્ર સંસ્થાન—

આ નવ પરમાણુઓનું બને છે અને તે નવ પ્રદેશો રાકે છે. જેમકે ટ્રેસિબલ ત્રણ પરમાણુઓની એક પંક્તિ બનાવી તેની નીચે એવી બે પંક્તિઓ બનાવવાથી આ સંસ્થાન બને છે.^૨

(૧૨) યુગ્મપ્રદેશ પ્રતર ચ્ચપુરસ્ર સંસ્થાન—

આમાં ચાર પરમાણુઓ છે અને તે ચાર પ્રદેશ વ્યાપીને રહેલ છે. જેમકે બપ્પે પરમાણુ-ઓવાળી બે પંક્તિઓ એકની નીચે એક એમ 'ચ્ચચક'ના આકારે સ્થાપવી.^૩

(૧૩) ઝોજ:પ્રદેશ ઘન ચતુરસ સંસ્થાન—

આ સંસ્થાન સત્તાવીસ પરમાણુઓનું બને છે અને એની એટલા જ પ્રદેશોની અવગાહના છે. પૂર્વોક્ત ઝોજ:પ્રદેશ પ્રતર ચતુરસના નવ પરમાણુઓમાં દરેકની ઉપર તેમજ દરેકની નીચે એક એક પરમાણુ સ્થાપવાથી આ સંસ્થાન બને છે.

(૧૪) યુગ્મપ્રદેશ ઘન ચતુરસ સંસ્થાન—

આ સંસ્થાનમાં આઠ પ્રદેશો રાષ્ટ્રીને રહેલા આઠ પરમાણુઓ છે. યુગ્મપ્રદેશ પ્રતર ચતુરસના ચારે પરમાણુઓની ઉપર એક એક પરમાણુ સ્થાપવાથી આ સંસ્થાન બને છે.

(૧૫) ઝોજ:પ્રદેશ શ્રેણિ આયત સંસ્થાન—

આમા ત્રણ પરમાણુઓ ત્રણ પ્રદેશો આશ્રીને રહેલા છે. શ્રેણિબદ્ધ ત્રણ પરમાણુઓ સ્થાપવાથી આ સંસ્થાન બને છે.^૧

(૧૬) યુગ્મપ્રદેશ શ્રેણિ આયત સંસ્થાન—

આમાં બે પ્રદેશોને અંતર વિના આશ્રીને રહેલા બે પરમાણુઓ છે.^૨

(૧૭) ઝોજ:પ્રદેશ પ્રતર આયત સંસ્થાન—

આ પંદર પ્રદેશોની અવગાહનાથી યુક્ત પંદર પરમાણુઓનું બનેલું છે. જેમકે, પાંચ પાંચ પરમાણુઓની એક એવી ત્રણ પંક્તિઓ ગોઠવવાથી આ સંસ્થાન બને છે.^૩

(૧૮) યુગ્મપ્રદેશ પ્રતર આયત સંસ્થાન—

છ પ્રદેશોની અવગાહનાવાળા છ પરમાણુઓનું આ સંસ્થાન છે. જેમકે ત્રણ પરમાણુઓથી યુક્ત એક પંક્તિની નીચે એક પંક્તિ ગોઠવવી.^૪

(૧૯) ઝોજ:પ્રદેશ ઘન આયત સંસ્થાન—

આ સંસ્થાનમાં પીસતાલીસ પરમાણુઓ છે અને એ એટલા જ પ્રદેશો અવગાહીને રહેલા છે જેમકે ઝોજ:પ્રદેશ પ્રતર આયતના પંદર પરમાણુઓના દરેકની ઉપર તેમજ નીચે એક એક પરમાણુ ગોઠવવો.

(૨૦) યુગ્મપ્રદેશ ઘન આયત સંસ્થાન—

બાર પ્રદેશો આશ્રીને રહેલા બાર પરમાણુઓનું આ સંસ્થાન બનેલું છે. જેમકે યુગ્મપ્રદેશ

૧

--	--	--	--

૨

--	--	--

૩

૪

પ્રતર આયતના છ પરમાણુઓમાંના દરેક ઉપર એક એક પરમાણુ ગોઠવવ થી આ આકાર થાય છે.

ઉપર્યુક્ત સંસ્થાન પરત્વેની બાળતોના સંબંધમાં દ્રવ્યલોકપ્રકાશ (સ. ૧૧)માં અવતરણ રૂપે આપેલી ઉત્તરાધ્યયન-નિયુક્તિની નીચેની ગાથાઓ સાક્ષી પૂરે છે:—

“પરિમંડલે ચ વદે તંસે ચડરંમ આયણ ચેવ ।
 ઘણપયર પદમવર્જં ઓજપણસે ચ જુમ્મે ચ ॥
 પંચગ વારસગં સ્વલુ સત્તગ વત્તીસગં ચ વદમ્મિ ।
 તિય છક્કગ પળતીસા ચત્તારિ ચ હોંતિ તંસમ્મિ ॥
 નચ ચેવ તહા ચડરો સત્તાવીસા ચ અદ્ધ ચડરંસે ।
 તિગ દુગ પલ્લરસેવ ચ છેવેવ ચ આયણ હોંતિ ॥
 પળયાલા વારસગં તહ ચેવ ચ આયણમ્મિ સંઠાણે ।
 વીસા ચત્તાલીસા પરિમંડલે ચ સંઠાણે ॥”

આ પ્રમાણે આપણે પાંચ પ્રકારના ઇત્યંભૂત સંસ્થાનના અવાંતર પ્રકાશ જોયા. અન્ન જે સંસ્થાનો આશ્રીને પરમાણુઓની સંખ્યા દર્શાવાઈ છે તે જઘન્ય સમજવી; ઉત્કૃષ્ટ તો અનંત પરમાણુઓ હોય અને એ વડે બનેલાં સંસ્થાનોની અવગણના અસંખ્ય આકાશ-પ્રદેશોની છે. વળી બીજા મધ્યમ પરમાણુવાળાં સંસ્થાનો પણ છે. ભગવતીમાં કહ્યું છે તેમ પરિમંડલાદિ પાંચ સંસ્થાનોમાંના બે કે તે કરતાં અધિક સંસ્થાનો મળીને અનિત્યંભૂત સંસ્થાન થાય છે અને તેણું સંસ્થાન સિદ્ધોનું હોવાનું કહેવાય છે. એકે એક જ પદાર્થમાં બે સંસ્થાનો સંભવતાં નથી છતાં કદાચી વગેરેની પેઠે ભિન્ન ભિન્ન અંશોને લઇને તેમ સંભવે.

બેદણું લક્ષણ—

“एकत्वद्रव्यपरिणामविश्लेषरूपत्वं भेदस्य लक्षणम् । (૨૪૧)

૧ ડાયા—

પરિમંડલે ચ વૃત્તે ક્યક્કં ચતુરસ્રમાયતં ચૈવ ।
 ઘનપત્તરો પ્રથમવર્જેપુ ઓજાપંદેશાનિ યુગ્માનિ ચ ॥
 પચ્ચકં દ્વાદશકં સ્વલુ સત્તકં દ્વાવિંશત્કં ચ વૃત્તે ।
 ત્રિકં પદ્ધં પચ્ચત્રિંશત્ ચત્તારાશ્ચ મયન્તિ ક્યક્કે ॥
 નચ ચૈવ તથા ચત્તારાઃ મત્તવિંશતિચ્છાટો ચતુરજ્જે ।
 ત્રિકં ત્રિકં પચ્ચદશૈવ ચ પદ્ધં વૈધાપત્તે મયન્તિ ।
 પચ્ચષ્ટષ્ઠારિશ્ચત્ દ્વાદશકં તથા ચૈવ ચાયતે સંસ્થાને ।
 વિંશતિચ્છાટારિશ્ચત્ પરિમંડલે ચ સંસ્થાને ॥

૨ મરખાબા તત્વાર્થની બૃહદ્વ્રતિ (પ. ૩૬૨)પ્રત નિમ્ન-લિખિત પદ્ધિ:—

“ एकत्वद्रव्यपरिणामविश्लेषो भेदः । ”

અર્થાત્ એકત્વ વિષયક દ્રવ્યના વિશ્લેષરૂપ પરિણામ-વિશેષને 'લેહ' કહેવામાં આવે છે. આ લેહના પાંચ પ્રકારો છે—(૧) ઔત્કારિક, (૨) ચૌર્ણિક, (૩) ખંડ, (૪) પ્રતર અને (૫) અનુતટ. લાકડાં વગેરેને ફાંડવાં, બેરેવાં, પથ્થર ચીરવા તે 'ઔત્કારિક લેહ' બાણવો. ઘઉં વગેરેને દળીને લોટ બનાવવો-કણ કણરૂપે તેનું ચૂર્ણ કરવું તે 'ચૌર્ણિક લેહ' છે. ઘડા વગેરે ફેંસીને ઠટકા કરવા તે 'ખંડ-લેહ' સમજવો. અખરખ (અબ્રપટલ), લોખપત્ર વગેરેનાં પદ કાઢવાં તે 'પ્રતર-લેહ' છે. વાંસ, શેરડી વગેરેની છાલ ઉતારવી તે 'અનુતટ-લેહ' છે.

તત્ત્વાર્થશબ્દ (પૃ. ૨૩૩) પ્રમાણે લેહના છ લેહ છે—(૧) ઉત્કર, (૨) ચૂર્ણ, (૩) ખણ, (૪) ચૌર્ણિક, (૫) પ્રતર તથા (૬) અનુચટન. આ બે મતાંતરમાં ફેર એટલે કે જેને આપણે ઉપર ઔત્કારિક અને ચૌર્ણિક તરીકે ઓળખાવી ગયા તેને 'ઉત્કર' અને 'ચૂર્ણ' તરીકે અત્ર ઓળખાવવામાં આવે છે એટલે એ તો કેવળ સંજ્ઞામા લેહ છે. ચોખા, ફાળ વગેરેને છડવાં (ખંડીને છોડાં ઉખેડવા) તે 'ચૌર્ણિકલેહ' છે. તપાવેલા લોહાના ગોળા ઉપર હથોડા મારીને તેમાંથી તણખા કાઢવા તે 'અનુચટનલેહ' છે.

અજ્ઞાપના (પ. ૧૧, સૂ. ૧૭૦)માં તેમજ દ્રવ્યલોકપ્રકાશ (સ. ૧૧, શ્લો. ૧૦૭-૧૦૮)-માં લેહના ખંડ, પ્રતર, ચૌર્ણિકા, અનુતટિકા અને ઉત્કરિકા એમ પાંચ નામો દર્શાવવામાં આવ્યાં છે. આમાં કેવળ શાબ્દિક દૃષ્ટિએ ભિન્નતા ભેવાય છે; કેમકે એ પાંચેનું સ્વરૂપ આલેખતાં ત્યાં કહ્યું છે કે લોહાના, કલઘના (ત્રપુના), તાંબાના, સીસાના, રૂપાના અને સોનાના કટકાઓનો જે ખંડે ખંડે લેહ તે 'ખંડ-લેહ' છે વાંસડાઓનો, નેતરોનો, રેતોનો, કેળનાં થડોનો અને અખરખોનો જે પ્રતરે પ્રતરે લેહ તે 'પ્રતર-લેહ' છે તલના, મગના, અડકના, પીપરના, મરીના અને સુંકના ચૂર્ણ (લોટ)નો જે લેહ તે 'ચૌર્ણિકા-લેહ' છે. ફૂવાળોનો, તળાવોનો, ફાંસોનો, વાવોનો, પુષ્કરિણીઓનો, વાંકી કે સીધી નદીઓનો, પહાડી નદીઓનો, સરોવરોનો, સરોવરની હારોનો અને નીકોવાળી સરોવરની હારોનો જે લેહ તે 'અનુતટિકા-લેહ' છે. ચૂંચોનો, ચૂંચોનો, તલની શિંગોનો, અડકની શિંગોનો અને એરંડાના પીલોનો જે કૂટીને લેહ થાય છે તે 'ઉત્કરિકા-લેહ' છે.^૧

૧ કુતકેવલીને એક ધડામાંથી હળવર ધડા છત્વાદિ કરી દેખાડવામાં આ ભેદ જ કામ લાગે છે. લુઓ ભગવતી (શ. ૫, ઉ. ૫, સ. ૨૦૦). ૨ અંદરથી પોતું અને બાહ્યના જેવા આકારવાળું ધાસ. ૩ અર્થ ધ્યાનમા આવતો નથી, એક જાતનું અનાજ હશે. ૪ એક જાતનું અનાજ.

૫ આ સમગ્ર વાત મહોપધી રજુ કરતા શ્રીમલયગિરિસુરિ ૨૬૭ મા પત્રમાં કહે છે કે લોહાના કુકળની પેઠે જે ભેદ છે તે 'ખંડ' ભેદ, લોખપત્રના ભેદની પેઠે જે ભેદ છે તે 'પ્રતર' ભેદ, પડેલા લોટની પેઠે જે વેરાધ બપ તે 'ચૌર્ણિકા' ભેદ, શેરડીની છાલની પેઠે જે ભેદ છે તે 'અનુતટિકા' ભેદ અને સ્તન્યાઘર્ષણ અર્થાત્ ખેંચવાની (?) પેઠે જે ભેદ છે તે 'ઉત્કરિકા' ભેદ છે. આ સંબંધમાં વિચારો તત્ત્વપ્રજ્ઞાના ૨૦૦મા પત્રગત નિમ્ન-લિખિત ગાથાઓ—

“ગંદેદિ ભંદભેદં પયરબ્ધેયં જહન્મપદલસમ ।

ચુર્ણં ચુર્ણિયમેયં અણુતદિયં વંમચક્લિયં ॥”

[ગ્રંથેઃ સ્વરૂપભેદં પ્રતરભેદં યથાઽજ્ઞપટલસ્ય ।

ચૂર્ણં ચુર્ણિકભેદમનુતટિતં વંશયલ્કલિતમ ॥]

ભાષાના પુદ્ગલોનો પાંચ પ્રકારનો ભેદ—

પ્રજ્ઞાપનાના ૧૧મા પદ તરફ દૃષ્ટિપાત કરતાં જુગુપ્સા છે કે ભાષાના પુદ્ગલો (૧) ખંડ, (૨) પ્રતર, (૩) રૂષિકા, (૪) અનુતટિકા અને (૫) ઉત્કરિકા એમ પાંચ રીતે ભેદાય છે. લોખંડના ખંડની જેમ ભાષાના ખંડ હોય એ પ્રથમ પ્રકાર છે. અનુરખના પુદ્ગલની પેઠે ભાષા બોલ્યા પછી ભેદાય તે બીજો પ્રકાર છે. ઘઉંના લોટની જેમ ભાષા બોલ્યા બાદ ભેદાય તે ત્રીજો પ્રકાર છે. સરોવરની શ્રેણીની જેમ શ્રેણિ થઇને ભાષા ભેદાય તે ચોથો પ્રકાર છે, મગ અડદની ફળી સૂકાતાં તેમાંથી જેમ ફાણા ઉછળે છે તેમ ભાષા ભેદાય તે પાંચમો પ્રકાર છે.

આ પાંચ પ્રકારના ભેદોનું અલ્પબહુત્વ એવું દર્શાવવામાં આવે છે કે ખંડ-ભેદ ૫ અનંત ગુણો, પ્રતર ૪ અનંત ગુણો, રૂષી ૩ અનંત ગુણો, અનુતટિત ૨ અનંત ગુણો અને ઉત્કરિકા સૌથી થોડો છે.

અધિકારનું લક્ષણ—

દૃષ્ટિપ્રતિષ્ઠાત્કારિત્વે સતિ પુદ્ગલપરિણામરૂપત્વં તમસો લક્ષણમ્ ।

(૨૪૨)

અર્થાત્ જોવામાં હરકત કરનારો પુદ્ગલનો પરિણામ તે ‘ અધિકાર ’ છે. આ લક્ષણ ઉપરથી એમ જોઇ શકાય છે કે અધિકાર પુદ્ગલ છે. ત્યારે શું એને ‘ કેટલાક લોકો પદાર્થ ’ જ ગણતા નથી અને તેજનો અભાવ ગણે છે તે ખોટું છે ? હા એ ખોટું છે અને તેની સાબિતી નીચે જુજી છે એમ જૈન ગ્રંથો સૂચવે છે. અધિકાર સ્થામ અને શીત છે અર્થાત્ તે રૂપવાન તેમજ સ્પર્શવાન છે. આપણે પૂર્વ જોઇ ગયા તેમ જે જે સ્પર્શવાન હોય તેમજ જે જે રૂપવાન હોય તે પદાર્થ પુદ્ગલ છે. આ ન્યાયથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે અધિકાર રૂપી તેમજ સ્પર્શથી યુક્ત હોવાથી તે દ્રવ્ય છે. વંળી નેત્રની સાથે અધિકારનો સંયોગ થતો હોવાથી પણ તે દ્રવ્ય હરે છે. આ ઉપરાંત એ દેખીતી વાત છે કે કોઈ પણ વસ્તુ કોઈ પણ સ્થળે છે કે નહિ તે જાણવું હોય તો પ્રકાશની જરૂર પડે છે. ફાળણ તરીકે અત્ર કુંભનો અભાવ છે કે નહિ એ વિષે માહિતી મેળવવામાં પ્રકાશનો અપ પડે છે, કેમકે ઘરમાં અંધારું હોય તો વસ્તુ હોય તોપણ જાણી શકાય નહિ. પ્રકાશ હોય તો જ છાતી ઠાકીને કહી શકાય કે તે વસ્તુ ઘરમાં છે કે નહિ. આ પ્રમાણે જ્યારે અધિકારને તેજનો અભાવ માનવામાં આવે, તો એ અભાવને પણ જોવાને પ્રકાશની જરૂર પડવી જોઈએ અને હકીકત તો એથી ઉલટી છે; કારણ કે પ્રકાશના અભાવમાં જ-અજવાળાની જેરહાજરીમાં જ અધિકારના દર્શન થઇ શકે છે. આ ઉપરથી

“ હુદુંમિ(હુંદંતિ) સમારોહે મેયે રક્ષરિયા ય ઉષેરં ।

યોસસપયોગમોસગસંઘાવવિયોગવિચિદ્રગમો ॥ ”

[..... સમારોહે મેદે ઉત્કરિકા ચ ઉત્કરમ્ ।

વિસસાપયોગમિમ્મકસદ્ધાતવિયોગવિચિદ્રગમઃ ॥]

કેટલાકથી નેપામિકો સમજવા.

સમજી શકાય છે કે અધિકાર એ તેજનો અભાવ નથી, પરંતુ એ દ્રવ્ય છે—પુદ્ગલ છે. આ અસંગે એમ ધ્યાન ખેંચવું નિરર્થક નહિ ગણાય કે દીપકાદિકની સામગ્રી મળતાં અધિકારના પુદ્ગલો પ્રકાશરૂપે પરિણમે છે અને તે સામગ્રીનો અભાવ થતાં પાછા અધિકારરૂપ બની જાય છે.

છાયાનું લક્ષણ—

પ્રકાશાવરણનિમિત્તકત્વે સતિ પુદ્ગલપરિણામરૂપત્વં છાયાયા લક્ષણમ્ । (૨૪૩)

અર્થાત્ પ્રકાશના આવરણમાં નિમિત્તરૂપ પુદ્ગલના પરિણામને ‘છાયા’ કહેવામાં આવે છે એટલે કે પ્રકાશ આવૃત્ત થતાં છાયા ઉદ્ભવે છે. આ છાયાના બે પ્રકારો છે, જેમકે દર્પણ વગેરે સ્વચ્છ વસ્તુઓમાં સુખના વર્ણ, આકાર જેવાને તેવા દેખાય છે તે એક વર્ણાદિવિકાર પરિણામરૂપ છાયા છે, જ્યારે પૃથ્વી વગેરે અસ્વચ્છ વસ્તુઓ ઉપર જે કેવળ પડછાયો પડે છે તે બીજી પ્રતિબિમ્બરૂપ છાયા છે. આ બંને છાયા પ્રતિબિમ્બરૂપ તો છે જ, પરંતુ પ્રથમમાં આકારાદિનો જેવો સ્પષ્ટ બાધ થાય છે તેવો બીજામાં થતો નથી એ વિશેષતા છે. આ છાયાના તદ્દનવર્ણાદિ વિકારને લીધે અને પ્રતિબિમ્બ માત્ર ગ્રહણને લીધે બે ભેદો પડે છે.

દર્પણ વગેરેમાં સુખાદિકંતુ જે પ્રતિબિમ્બ દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે છાયા—પુદ્ગલનો પરિણામ છે, નહિ કે એ જમ છે; કેમકે જમ તો જ્ઞાનાંતર—આદ્ય છે અર્થાત્ અજ્ઞાન—જન્ય છે અને આ તો તેમ નથી. તે ઉપરાંત, શેગરહિત અક્ષુવાળા સર્વેને કંઈ એકી વખતે જમ સંભવતો નથી અને સર્વ કોઈ પ્રતિબિમ્બ જુઓ છે. આથી પ્રતિબિમ્બ એ જમ છે એમ માનવું એ જ જમ છે અર્થાત્ છાયા એ પુદ્ગલ સિદ્ધ થાય છે. વળી સર્વ પુદ્ગલ—દ્રવ્યોના છાયા—પુદ્ગલો તો પ્રત્યક્ષ દેખાય જ છે.

સર્વ સ્થૂળ ઇન્દ્રિયગોચર પદાર્થોની આકૃષ્ટ કિરણો અથ—અપચય (વધઘટ) ધર્મવાળા છે અને તેઓ છાયા—પુદ્ગલોની શ્રેણિરૂપ છે. યથાવિધ સામગ્રી મળતાં છાયા—પુદ્ગલો વિચિત્ર પરિણામી બને છે, જેમકે, આતપ આદિકથી યુક્ત અને અભાસ્વર વસ્તુઓની સાથે કિરણોના સંબંધ થતાં તેમનો આકાર તે અભાસ્વર વસ્તુઓના જેવો થાય છે અને તેમનો વર્ણ ક્યામ બને છે. દાખલા તરીકે આપણે તડકો (આતપ), ચાંદરણી (જ્યોત્સ્ના) કે દીવાનું અજવાળું જ્યાં હોય એવે સ્થળે જોવા રહીએ તો (અભાસ્વર એવી) પૃથ્વી ઉપર આપણા જેવો અને ક્યામ વર્ણનો આકાર પડે છે. આનું નામ પ્રતિબિમ્બરૂપ છાયા છે. આ તો આપણે અભાસ્વર દ્રવ્યની સાથે સંબંધ ધરાવનાર પ્રતિબિમ્બ (છાયા)નો વિચાર કર્યો. પરંતુ બે આપણે આપણું સુખ ખડ્ગ (તરવાર), ગાદચી (દર્પણ) ઇત્યાદિ ભાસ્વર (તેજસ્વી) પદાર્થોમાં બેઠાં તો સુખ (મૂળ વસ્તુ)ના જેવા વર્ણ અને આકારવાળો પ્રતિબિમ્બ (છાયા) પ્રત્યક્ષ માત્રમ પડે છે.

આતપનું લક્ષણ—

તાપસ્વેદાદિનિમિત્તકત્વે સતિ ઉષ્ણસ્પર્શાદિરૂપત્વમાતપસ્ય લક્ષ-
ણમ્ । (૨૪૪)

અર્થાત્ તાપ, પરસ્પેદો (સ્વેદ) વગેરેના કારણભૂત તેમજ ઉષ્ણ સ્પર્શથી યુક્ત પુષ્કલ
' આતપ ' કહેવાય છે.

ઉદ્દ્યોતનું લક્ષણ—

ચન્દ્રકાન્તસ્વયોતાદિવિપયકત્વે સતિ મૂર્ત્તદ્રવ્યવિકારરૂપત્વમુદ્-
યોતસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૪૫)

અર્થાત્ ' ચન્દ્રકાન્ત, બદ્યોત (આગિયો કીટો) ઇત્યાદિ વિપયક મૂર્ત્ત દ્રવ્યના વિકારને
' ઉદ્દ્યોત ' કહેવામાં આવે છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો ચન્દ્રકાન્ત, બદ્યોત વગેરેના
પ્રકાશને ' ઉદ્દ્યોત ' તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે.

આ ઉપરથી એમ કહિત થાય છે કે સૂર્ય વગેરેનો ઉષ્ણ પ્રકાશ તે ' આતપ ' છે, જ્યારે
ચંદ્ર વગેરેનો શીતળ પ્રકાશ તે ' ઉદ્દ્યોત ' છે.

૬૨૨મા પૃષ્ઠમાં આપણે પુદ્ગલના દશ પરિણામોનો ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ તે પૈકી વર્ણાદિ
વિષે અને ખાસ કરીને અશુરલઘુ પરત્વે કથન કરવું બાકી છે અટલે એવું દિગ્દર્શન કરી લઇએ.

૩૫ના સાધારણ રીતે બે અર્થો થાય છે:—(૧) આકાર અને (૨) વર્ણ. અત્ર ૩૫નો અર્થ

૧ ચન્દ્રકાન્ત એ એક જાતનું રત્ન છે અને ચંદ્રનો ઉદય થતાં તે ધ્રુવે છે. વાશાહી
સંહિતા-બૃહત્ સંહિતા (અ. ૭૯)માં નિમ્ન-લિખિત—

“ વજ્રેન્દ્રમીલ-મરકત-કર્ણેતર-વજ્રરાગ-રુધિરાલયાઃ ।

વૈદ્યૈ-પુલક-વિમલક-રાજમણિ-સ્ફટિક-શશિકાન્તાઃ ॥ ૪ ॥

સોગન્ધિક-મોમેદક-શરૂલ-મદામીલ-પુષ્પરાગાલયાઃ ।

મહામણિ-જ્યોતીરસ-સસ્વક-મુક્તા-પ્રવાલાનિ ॥ ૫ ॥ ”

—પદ્યમાં આ મણિનું નામ નજરે પડે છે.

છવાળવાંભિગમ(સરીક)ના ૨૪૪મા પત્રમાં ૨૧૦ની જુદી જુદી જાતોનો નિર્દેશ છે, પરંતુ
તેમાં આનો ઉલ્લેખ નથી; બાકી પ્રજ્ઞાપના(પ. ૧)ના ૧૫મા સુત્રમાં જે ૨૧૦ના પ્રકારો ગણાવ્યા છે તેમાં
તો ' ચંદ્રપ્રક ' તરીકે આનો નિર્દેશ જોવાય છે. પ્રજ્ઞાપનામાં જણાવેલાં મણિઓનાં નામોમાં કેટલાંક તો
૨૧૦નાં નામ જોવાય છે એથી એમ સમજાય છે કે મણિ અને રત્ન એ બે જુદા જુદા પદાર્થો નથી.
અમરકોશના દ્વિતીય કાણ્ડના ૧૩ માં શ્લોકમાં કહ્યું પણ છે કે “ રત્નં મણિઃ ”.

‘વર્ણ’ સમજવાનો છે અને તેના પાંચ અવાન્તર લેદો છે. કાજલના જેવો કાળો (કૃષ્ણ), ગળીના જેવો ભૂરો (નીલ), હિંગળોકના જેવો લાલ (અરુણ), સોનાના જેવો પીળો (પીત) અથવા હળદરના જેવો પીળો અને શંખના જેવો સફેદ (શ્વેત). આ પ્રમાણે જૈન દર્શન પ્રમાણે વર્ણના પાંચ મુખ્ય લેદો છે. આ કૃષ્ણાદિ વર્ણો પૈકી પ્રત્યેકના અનંત પ્રકારો છે. જેમકે એક અંશ કૃષ્ણ, એ અંશ કૃષ્ણ એમ અનંત અંશ કૃષ્ણ. આ કૃષ્ણાદિ વર્ણોમાંથી કોઈ પણ વર્ણ પરમાણુ-પુફ્ફગલનો ગુણ છે, પરંતુ કૃષ્ણાદિ વર્ણ પોતે લેદનો અપેક્ષાએ પુફ્ફગલ નથી, વાસ્તે વર્ણ એ પુફ્ફગલનું ગુણરૂપ લક્ષણ છે.

સ્વાભાવિક પરમાણુઓ પાંચે વર્ણોથી યુક્ત છે એટલે કે સત્તાથી એમાં પાંચે વર્ણો રહેલા છે, જ્યારે પ્રકટપણે તો કૃષ્ણાદિ પૈકી ગમે તે એક વર્ણ છે. જે પરમાણુ કૃષ્ણ વર્ણવાળો હોય તેનો કૃષ્ણ વર્ણ બદલાઈને રક્તાદિ અન્ય વર્ણ થવામાં જરૂરથી એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્ય સમયો પસાળ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે પરમાણુમાં પાંચે વર્ણો બદલાતા રહે છે એટલે કે કોઈ વખત કોઈ અસુક વર્ણનો આવિર્ભાવ હોય અને બાકી બીજાનો તિરેલાવ હોય તો કોઈ વેળા બીજા જ વર્ણનો આવિર્ભાવ હોય અને બાકીનાનો તિરેલાવ હોય.

અતિશયજ્ઞાનીઓ પરમાણુમાં પાંચે વર્ણો જોઈ શકે છે આ પરમાણુઓથી બનેલા રૂઢિમા ને અસુક એક વર્ણની મુખ્યતા હોય તો વ્યવહારથી તે તે વર્ણવાળો કહેવાય છે, પરંતુ મોરના પીછાની જેમ જો તેમાં અનેક વર્ણોની પ્રધાનતા દૃષ્ટિગોચર થતી હોય તો તે ચિત્ર વર્ણવાળો કહેવાય છે નિશ્ચય-દૃષ્ટિએ તો અનંતપ્રદેશી રૂઢિ પાંચે વર્ણવાળા છે તેમજ સ્વાભાવિક પુફ્ફગલોમાં પણ પાંચ જ વર્ણ છે બાકીના વર્ણો તો સાંજિપાતિક જાણવા અર્થાત્ તેમની ઉત્પત્તિ એક બીજાની ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં મેળવણીને આભારી છે. આધુનિક વૈજ્ઞાનિકો લાલ, પીળો અને વાદળી એ ત્રણને જ મુખ્ય વર્ણો (Colours) ગણે છે. એમની માન્યતા મુજબ તો લાલ અને પીળાના મિશ્રણરૂપ નારંગી, પીળા અને વાદળીના મિશ્રણરૂપ લીલો અને વાદળી અને સત્તાના મિશ્રણરૂપ જાણુડો તેમજ આ ત્રણ રંગોના મિશ્રણરૂપ કાળો રંગ છે વળી આ ત્રણ સાંજિપાતિક રંગો, કાળો રંગ તેમજ ત્રણ મૂળ રંગો એ બધા (સાતે) મળીને સફેદ રંગ થાય છે. આ પ્રમાણેની સફેદ રંગની ઉત્પત્તિની માન્યતા સાથે જૈન દર્શન સંમત થતું નથી.

વર્ણોના પરિણામ—

એક ગુણા શ્વેત વર્ણનો અધિક ગુણા કૃષ્ણ વર્ણ સાથે સંયોગ થતાં શ્વેત વર્ણ કૃષ્ણરૂપે પરિણમે છે. એક ગુણા કૃષ્ણ વર્ણનો અધિક ગુણા શ્વેત વર્ણ સાથે સંયોગ થતાં કૃષ્ણ વર્ણ શ્વેતરૂપે પરિણમે છે. એક ગુણા શ્વેત વર્ણનો એક ગુણા કૃષ્ણવર્ણ સાથે સંયોગ થતાં કાંપોત વર્ણરૂપ પરિણામ ઉદ્ભવે છે. એ પ્રમાણે પાંચ વર્ણો નિરનિરાળા હોય તો તેના પાંચ (5C_1) લેદો છે. બળેનું મિશ્રણ થતાં દશ (5C_2) તેમજ ત્રણ ત્રણનું મિશ્રણ થતાં પણ દશ (5C_3) પ્રકારો પડે

૮. ચારના મિશ્રણથી પાંચ (5C_4) અને પાચેના મિશ્રણથી એક (5C_5) લેદ પડે છે. આ પ્રમાણે બધા મળીને ૩૧ ($2^5 - 1$) ભંગ થાય છે.^૧

વૈશેષિક દર્શન પ્રમાણે રૂપનું સ્વરૂપ—

રૂપ (વર્ણ) નેત્રગ્રાહ્ય છે અને પૃથ્વી, જળ અને અગ્નિ એ ત્રણને જ વિશે છે. તેમાં પાણીના પરમાણુઓને વિષેનું તેમજ અગ્નિના પરમાણુઓને વિષેનું રૂપ નિત્ય છે, જ્યારે પૃથ્વીના પરમાણુઓને વિષેનું રૂપ અનિત્ય છે; કેમકે અગ્નિના સંયોગથી એ નાશ પામે છે અર્થાત્ કાર્યોને વિશે કારણરૂપ પૂર્વક રૂપ ઉત્પન્ન થાય છે દ્વયણુકાદિ કાર્યો ઉત્પન્ન થયા પછી તેમાં રૂપની ઉત્પત્તિ થાય છે, કેમકે આશ્રય રહિત એવા કાર્યરૂપની ઉત્પત્તિનો અશાવ છે તેમજ કાર્યરૂપ વિનાશનો આશ્રયરૂપ વિનાશ જ હેતુ છે. કાર્ય-દ્રવ્યનો નાશ પહેલાં થાય છે અને ત્યાર પછી રૂપનો નાશ થાય છે. શીઘ્ર ભાવને લઈને કેમના ગ્રહણ માટે અવકાશ નથી.

કાચા ઘડાનો અગ્નિ માથે સંયોગ થવાથી ઘડાનો આરંભ કરવાવાળા પરમાણુઓમાં ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાર પછી આ ક્રિયા દ્વારા ઘડાનો વિભાગ થાય છે અને પછી સંયોગનો નાશ થાય છે. એ સંયોગનો સંપૂર્ણ વિનાશ થઈ રહ્યા પછી જ્યારે સ્વતંત્ર પરમાણુ રહે છે ત્યારે પરમાણુમાં અગ્નિના સંયોગથી ઉદ્ભવતી ઉચ્ચતાને લઈને રચામ રૂપ વગેરે નાશ પામે છે અને એથી નિવૃત્તિ એવા લાલ રૂપ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે. પછીથી લોગી લોકોના અદ્ભુતની અપેક્ષાથી

૧ આ હકીકતને પૂર્વાચારપૂર્વક નીચે મુજબની ગાથાઓ મમયિત કરે છે —

‘ જદ કાલગમેગુણં સુક્ષ્મયં પિ ચ દક્ષિણં વહુગુણં ।
 પરિણામિજ્ઞઃ કાલં સુક્ષ્મે ગુણાદિયગુણેન ॥ ૧ ॥
 જદ સુક્ષ્મયેગુણં કાલગદ્ભવં તુ વહુગુણં જદ ચ ।
 પરિણામિજ્ઞઃ કાલં સુક્ષ્મ (? સુક્ષ્મ કાલેન) ગુણાદિયગુણેન ॥ ૨ ॥
 જદ સુક્ષ્મં યગુણ કાલગદ્ભવં પિ વહુગુણમેવ ।
 કાવોયં પરિણામ તુલ્યગુણેન સમયદ ॥ ૩ ॥
 યયં પવ નિ યગ્ના સંજોષણં તુ યગ્નપરિણામો ।
 વક્ષતીસ મળા મન્વે ધિ ચ તે મુણેયકયા ॥ ૪ ॥ ”

[યદિ કાલકમેવગુણં શુક્લમપિ ચ મયેદ વહુગુણમ ।
 પરિણમ્યેત કાલ શુક્લેન ગુણાધિકગુણેન ॥
 યદિ શુક્લમેવગુણં કાલકદ્રવ્યં તુ વહુગુણં યદિ ચ ।
 પરિણમ્યેત શુક્લ કાલેન ગુણાધિકગુણેન ।
 યદિ શુક્લમેવગુણ કાલકદ્રવ્યમપિ વહુગુણમેવ ।
 કાપાત. પરિણામસ્તુલ્યગુણેન સમ્યયતિ ॥
 યયં પચાપિ યગ્નાં સયોગેન તુ યગ્નપરિણામ- ।
 વક્ષતીશ્વ મળા સર્વેડપિ ચ તે જ્ઞાતકયા ॥]

૨ અ ‘શુનિક સ્માયજી આગ્ર પ્રમાણે ૪૪ ૨૪ વિનાનુ (colourless) ૭

ઉત્પન્ન થયેલા પાકજન્ય પરમાણુમા ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે અને ત્યાર બાદ પરસ્પર સંયોગ થવાથી દ્રવ્યભૂતકાદિના કેમથી ઘટાદિરૂપ કાર્ય-દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે સર્વાત્ર રૂપાદિતું પરાવર્તન સમજી લેવું એમ વૈશેષિક દર્શન નિર્દેશી છે.

રસનું સ્વરૂપ—

જિહ્વેન્દ્રિયના વિષયરૂપ રસના પાંચ રૂપની જેમ પાંચ પ્રકારે છે:—(૧) મરચા વગેરેની માફક તીખો (તિક્ત), (૨) નાગર (સ્થંઠ)ની માફક કડવો (કટુ), (૩) કાથા કોઠની માફક તૂરો (કપાચિત), (૪) આંખળાની માફક ખાટો (અમ્લ) અને (૫) સાકરની માફક મીઠો (મધુર).^૧ આ ઉપરાંત અન્ય દર્શનકારે લલજી નામનો છઠ્ઠો રસ પણ માને છે, પરંતુ તત્ત્વાર્થની પૃહ્લુ વૃત્તિ (પૃ. ૩૫૬)માં સૂચવ્યા મુજબ કેટલાકે આનો મધુર રસમાં અંતર્ભાવ કરે છે, અર્થાત્ મધુર રસના પેટામાં એ આવી જાય છે એમ કહે છે, જ્યારે કેટલાકે પાંચ રસના મિશ્રણરૂપ માને ગણે છે.

કેટલાક અંશોમા તિજાનો અર્થ કડવો અને કટુનો અર્થ તીખો સૂચવાયેલો નજર પડે છે. વિશેષમાં મારવાડમા ઘણે સ્થળે કડવા પદાર્થને તીખો અને તીખા પદાર્થને કડવો કહેવાનો વ્યવહાર છે એમ કહેવાય છે.

રસ સંબંધી વૈશેષિક માન્યતા—

પૃથ્વી અને જળ સિવાય અન્યત્ર રસ નથી આ રસ જિહ્વા-આદ્ય છે અને તે જીવન સંબંધી પુષ્ટિ, બળ, આરોગ્યતા વગેરેમા નિમિત્તરૂપ છે. વિશેષમા પૃથ્વીમાં ખાટો, કડવો, તીખો, ખારો અને મધુર એમ પાંચે જાતનો રસ છે, પરંતુ પાણીમાં એકલો મધુર રસ છે. પૃથ્વીના પરમાણુઓને વિષે રહેલો રસ અનિત્ય છે, જ્યારે પાણીના પરમાણુગત રસ નિત્ય છે.

ગન્ધનું સ્વરૂપ—

પ્રાણેન્દ્રિયના વિષયરૂપ ગન્ધના બે પ્રકારે છે:—(૧) અંહન, અત્તર વગેરેની જેમ સુગંધી અને (૨) લસણ, કાંઠા વગેરેની જેમ કુર્ગંધી. કેટલાક સાધારણ એવો ગન્ધનો ત્રીજો પ્રકાર માને છે, પરંતુ તે ઠીક નથી એમ તત્ત્વાર્થની પૃહ્લુવૃત્તિ (પૃ. ૩૫૬) સૂચવે છે. વૈશેષિક દર્શન પણ ગંધના આ જ બે પ્રકારે માને છે, પરંતુ એને સમગ્ર પુદ્ગલોના ગુણરૂપે ન સ્વીકારતાં કેવળ તેઓ એને પૃથ્વીનો ગુણ માને છે, અને તે પણ વળી અનિત્ય.

સ્પર્શનું સ્વરૂપ—

સ્પર્શનેન્દ્રિયના વિષયરૂપ સ્પર્શના આઠ પ્રકારે છે:—(૧) અગ્નિની માફક ઊંચો

^૧ મ્લેખને સાંત કરનાર, મ્લેખનો બેદ કરવામાં કુદાગ, ખાવાની રચિને અટકાવનાર, આગ્રવણને બીજવનાર અને આર્દ્રને તમાગનાર એ પ્રમાણે પાંચ રસોના ગુણો અનુક્રમે તત્ત્વાર્થની પૃહ્લુવૃત્તિ (પૃ. ૩૫૬)માં સૂચવાયા છે.

(૧. ઉષ્ણ), (૨) મૃણાલ (કમળની નાળ), ખરફ ઇત્યાદિની માફક થઈ (૨ શીત), (૩) હંસરુત-
મોરના પીંછાના જેવો કોમળ (૧ મૃદ્), (૪) પત્થરની માફક કઠિન, કઠોર યાને કકંશ (૪ ખર),
(૫) ધીની માફક ચિકણો (૫ સ્નિગ્ધ), (૬) રાખની માફક લૂખો (૬ રૂક્ષ), (૭) વજની
માફક ભારી (૭ ગુરુ) અને આકડાના રૂનો માફક હલકો (૮ લઘુ). આ ઉપરથી એ વાત
સુસ્પષ્ટ થાય છે કે સ્નિગ્ધતા અને રૂક્ષતા એ બંને સ્પર્શવિશેષો છે.

નિકૃષ્ટ (જઘન્ય) સ્નિગ્ધત્વ અને ઉત્કૃષ્ટ સ્નિગ્ધત્વની વચ્ચે તેમજ જઘન્ય રૂક્ષત્વ અને
ઉત્કૃષ્ટ રૂક્ષત્વની વચ્ચે અનંતાનંત અંશોનો તફાવત છે. કાખલા તરીકે પાણી કરતાં બકરીના
દૂધમાં વિશેષ સ્નિગ્ધતા (ચીકાસ) છે. એના કરતાં ગાયનું દૂધ વધારે સ્નિગ્ધ છે; વળી એનાથી
લેંસનું અને લેંસના કરતાં ઉંટડીનું એમ ઉત્તરોત્તર અધિક સ્નિગ્ધતા રહેતી છે, જ્યારે પૂર્વ
પૂર્વનો વિચાર કરતાં અધિક રૂક્ષતા રહેલી છે. એવી રીતે ધૂળ કરતાં તુલના કણિયા વધારે
રૂક્ષ છે અને એનાથી કાંકરા વળી વધારે રૂક્ષ છે. આ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર રૂક્ષતાની અધિકતા છે,
જ્યારે પૂર્વ પૂર્વ વસ્તુમાં સ્નિગ્ધતાની અધિકતા છે.

આપણે ૬૧૭મા પૃષ્ઠમાં જોઈ ગયા છીએ તેમ પરમાણુમાં જોકે પ્રકટપણે એક જ વર્ણ,
એક જ રસ અને એક જ ગન્ધ હોય છે તોપણ સ્પર્શ તો જો હોય છે. આ કથનને તત્ત્વવાર્થ
(અ. ૫, સ્. ૨૩)ની પૃષ્ઠ-વૃત્તિ (પૃ. ૩૫૬) તેમજ એના ભાષ્ય (પૃ. ૩૬૫) ગત અવતરણ પણ
સમર્થિત કરે છે, પરંતુ વૃહત્ શતકમાં તો લઘુ અને મૃદ્ સ્પર્શ અવસ્થિત માન્યા છે-પરાવૃત્તિ
પામ્યા વિના રહેનારા સ્વીકાર્યા છે. આથી પરમાણુમાં એક સમયમાં જો જ નહિ પણ ચાર
સ્પર્શો પ્રકટપણે હોય અને યોગ્યતાની દૃષ્ટિએ છ હોય એવો અન્ય મત જોવાય છે, પરંતુ આ
માન્યતાને પહેલાના જેટલો ટેકો હોય એમ જણાતું નથી.

સ્પર્શ સંબંધી વૈશેષિક દૃષ્ટિ—

વૈશેષિક દર્શન પ્રમાણે સ્પર્શના શીત, ઉષ્ણ અને અનુભ્વારીત એમ ત્રણ પ્રકારો છે.
ત્વચા-ધન્દ્રિયથી એવું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે. પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વાયુ આ ચાર દ્રવ્ય
સ્પર્શવાળાં છે. કઠિન, કોમળ એ કંઈ સ્પર્શરૂપ નથી, પરંતુ સંયોગવિશેષ છે. પૃથ્વીના પરમાણુગત
સ્પર્શ અનિત્ય છે, જ્યારે પાણી, અગ્નિ અને વાયુના પરમાણુઓ વિષેનો સ્પર્શ તો નિત્ય છે.

અનુરુલલુપ્ત સ્વરૂપ—

૨૫૮ મા પૃષ્ઠમા પરિણામના ચાર પ્રકાર સૂચવ્યા હતા તે પૈકી આ એક છે. સ્પર્શ, રસ,
અને વર્ણની પેઠે આના અવાંતર ભેદો નથી, કેમકે કણ પણ છે કે—

૧ મૃદુતા અને પાક કરનાર ૨ વિસદતાભારી અને સ્તંભનશીલ ૩ ઉત્તતિ સ્વરૂપી ૪
નમનશીલ નહિ તે. ૫ સયોગ યતાં સયોગીઓના બંધનું કારણ. ૬ એવી રીતે અનન્યનું કારણ.
૭ અધોગમનના કારણરૂપ. ૮ પ્રાયઃ જીર્ણ-ગમન અને તિર્થ-ગમનના હેતુરૂપ ૯ નહિ શીત કે નહિ ઉષ્ણ.

“ ૧ અગુરુલહુપરિણામે ણં મંતે કટવિદે પળ્લન્તે ? ગોચમા ! ણગામારે પળ્લન્તે ”

અર્થાત્ અગુરુલહુ પરિણામના કેટલા પ્રકારો કહ્યા છે ? ગૌતમ ! એક જ પ્રકાર કહ્યો છે. આવો પરિણામ પરમાણુઓથી માંડીને તે સૂક્ષ્મ અનંતપ્રદેશિકને વિષે બળ્યો. આ પરિણામની વ્યવસ્થા એવી છે કે જે દ્રવ્ય ઊર્ધ્વગમનશીલ હોઈ શુરુ નથી તેમજ અધોગમનશીલ હોઈ લધુ નથી તે અગુરુલહુ છે. જેમકે અત્યંત સૂક્ષ્મ ભાષા-દ્રવ્ય. આનાથી વિપરીત પરિણામ તે ‘ શુરુલહુ ’ કહેવાય છે. સ્પષ્ટ મા પૃથ્થમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ તેમ નિશ્ચય-નય પ્રમાણે તો આ પ્રમાણેના બે જ પ્રકારો છે, જ્યારે વ્યવહાર-નય પ્રમાણે લધુ, શુરુ, શુરુલહુ અને અગુરુલહુ એમ ચાર પ્રકારો છે. દીપક, ધુમાડો વગેરે લધુ (હલકો) છે, પથ્થર શુરુ (ભારી) છે, વાયુ શુરુલહુ છે અને આકાશ, પરમાણુ વગેરે અગુરુલહુ છે. જે લધુ હોય તે ઊર્ધ્વ-ગમન કરે છે, જે શુરુ હોય તે અધો-ગમન કરે છે, જે શુરુલહુ હોય તે તિયંશૂ-ગમન કરે છે અને જે અગુરુલહુ હોય તે ઊંચે, નીચે, કે તિયંશૂ દિશામાં ગમન ન કરે અથવા તો એ સર્વ દિશામાં ગતિ કરે છે જુઓ વિશેષાં (ગા. ૬૫૬-૬૬૦) ની વૃત્તિ.

જે દ્રવ્ય ઊંચે અથવા તિયંશૂ દિશામાં ફેંકાવા છતાં સ્વભાવથી જ અધોદિશામાં ગમન કરે તે ઢેપુ’ વગેરે શુરુ દ્રવ્ય ગણાય છે. એવી રીતે અન્યત્ર ઘટાવી લેવું.

નિશ્ચય-નય પ્રમાણે તો કોઈ પણ દ્રવ્ય સર્વથા શુરુ નથી કે સર્વથા લધુ નથી; કેમકે ઢેપુ’ વગેરે શુરુ સ્વભાવવાળું છે તોપણ પર પ્રયોગથી તેની ઊર્ધ્વ ગતિ સંભવે છે એટલે એ એકાન્તે શુરુ સ્વભાવવાળું ન ગણી શકાય. એવી રીતે બાપ વગેરે લધુસ્વભાવશીલ છે, પરંતુ હલકતા તાકનાદિ વડે તે અધોગામી બને છે, વાસ્તે તે એકાન્તે લધુ નથી. આ લોકમાં જે કોઈ સ્થૂળ વસ્તુ છે તે સર્વ શુરુલહુ છે, જ્યારે બાકીનાં બધાં દ્રવ્યો અગુરુલહુ છે. સ્પષ્ટ ચળકોમાં કહીએ તો અદ્વિતીય બાહ્ય એવું રૂપી દ્રવ્ય જ (પુદ્ગલ) શુરુલહુ હોય છે; અને સૂક્ષ્મ, ચતુઃસ્પર્શી પુદ્ગલો તથા અમૂર્ત આકાશાદિક દ્રવ્યો અગુરુલહુ હોય છે. વિશેષમા ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક અને તેજસ દ્રવ્યો (પુદ્ગલો) શુરુલહુ છે, જ્યારે ઉચ્છ્વાસ, કાર્મણુ દ્રવ્ય, મન અને ભાષા એ પુદ્ગલ-દ્રવ્યો અગુરુલહુ છે.^૧

૧ ૭૫૫—

અગુરુલહુપરિણામો મદન્ત ! કતિવિધઃ પ્રજ્ઞસઃ ? ગૌતમ ! પકાકારઃ મજ્ઞસઃ ।

૨ આ પ્રમાણેનું વિવેચન નિમ્ન લિખિત ઉદ્દેશ્યોને આભારી છે.—

‘ ગુરુય રુહુયં ડમયં નોમયમિતિ ધાવહારિયનયસ્ય ।

દઠયં લેપ્પુ દોષો ધાકુ ધોમં જહાસંચં ॥ ૬૨ ॥ ”

[ગુરુકં લઘુકપ્રમયં નોમયમિતિ ધ્વાવહારિક નયસ્ય ।
દ્રઘ્ય લેપ્પુ દોષો ધાગુર્યોમ યયાસરુરુયમ ॥]

‘ નિચલ્લયમો સઘવગુરં સઘલહુ ધા ન ચિજ્ઞપ દઠય ।

ધાપરમિહ ગુરુરુહુયં અગુરુલહુ નેમયં દઠયં ॥ ૬૬૦ ॥ ”

નયવાહાર-નયવાદીનો આક્ષેપ અને તેનું સમાધાન—

વ્યવહાર નયવાદીનું મન્તવ્ય આપણે ૬૬૩મા પૃથમા જોઇ ગયા તેમ જો છે કે દ્રવ્યના લઘુ આદિ ચાર પ્રકારો છે; એટલે કે એકાન્તે કોઇ પણ પદાર્થ લઘુ કે શુરુ નથી એવું નિશ્ચય-નયવાદીનું કથન એને માન્ય નથી. આથી જો નિશ્ચયવાદીને એમ પૂછવા પ્રેરાય છે કે જ્યારે આપના મત મુજબ એકાન્તે શુરુ કે એકાન્તે લઘુ કોઇ દ્રવ્ય નથી જ તો જીવનું ઊર્ધ્વ-ગમન અને પુદ્ગલનું અધો-ગમન શાથી થાય છે ? લઘુકર્મી જીવોનું ‘સૌધર્મ’ દેવલોકાદિમાં ઊર્ધ્વ-ગમન અને શુરુકર્મીનું સાતતી નરકાદિમાં અધોગમન તેમજ પુદ્ગલોનું પણ પ્રાયઃ ‘અધો લોકાન્તથી ઊર્ધ્વ-લોકાન્ત સુધીનું’ અને ઊર્ધ્વ-લોકાન્તથી અધો-લોકાન્ત સુધીનું’ ગમન કયાં સિદ્ધાન્તજ્ઞોથી અભાવ્યું છે ? શું આ અધો-ગમન અને ઊર્ધ્વ-ગમન પદાર્થોમાંની શુરુતા અને લઘુતા સિદ્ધ કરતાં નથી ?

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે લોકોલોકાદિના અધો-ગમનમાં શુરુતા કારણ છે, દીપ-કલિકાદિના ઊર્ધ્વ-ગમનમાં લઘુતા કારણ છે, પવનાદિના તિર્થગ્-ગમનમાં શુરુલઘુતા કારણ છે, અને આકાશાદિના અવસ્થાનમાં અશુરુલઘુતા કારણ છે, કેમકે ‘આનત’ વગેરે દેવવિમાનો આકાશ-પ્રતિષ્ઠિત છે; વાસ્તે નિશ્ચય-નયવાદીએ લઘુ આદિ ચારે પ્રકારની વસ્તુ માનવી જોઇએ.

આ સંબંધમાં નિશ્ચય-નયવાદીનો ખચાવ જો છે કે અધો-ગમનાદિમાં લઘુતાદિ કારણરૂપ નથી; કેમકે ગતિપરિણામ, રિથિતિપરિણામ તેમજ વીર્ય વડે તેને અતિક્રમ થાય છે. સ્ફુટ શબ્દોમાં કહીએ તો અતિશય લઘુ પરમાણુઓનું ઊર્ધ્વ-ગમન ન થતાં અધો-ગમન થાય છે ત્યારે તેમાં અધોગતિરૂપ પરિણામની વિશેષતા કારણરૂપ છે. એવી રીતે અતિશય શુરુ (સ્થૂલ) ધૂમ્રાદિનું

[નિશ્ચયાત સર્વેશુ સર્વેલણુ વા ન વિચિતે દ્રવ્યમ ।

વાયરમિહ શુરુલણુકમશુરુલણુ રૌપર્ક દ્રવ્યમ ॥]

“ ઓરાલિય-વેટલિય-ઝાહારગ-તેય શુરુલહુ વચ્ચા ।

કમ્મગ-મળ-માસાઈ યવાઈ અશુરુલહુવાઈ ॥ ૬૫૮ ॥ ”

[ઓદારિક-વેક્રિયા-ડહારક-તૈલસાનિ શુરુલણુનિ દ્રવ્યાણિ ।

કાર્મેળ-મનો-માપાદોનિ યનામ્યશુરુલણુકાનિ ॥]

આ પ્રમાણેની ગાથાઓ ત્રિશીપાઠમાં ૧૪૨ પડે છે. ભગવતીની ૭૩૧માં ત્રીજે મુજબની ૫ એ ગાથાઓ જોવાય છે:—

“ નિચ્છયઓ સર્વેશુ સર્વેલણુ વા ન વિચિતે દ્રવ્યમ ।

યયહારઓ ડ શુરુલહુ વાયરસધેસુ નણેસુ ॥

અશુરુલહુ ચરકામા અરુપિદચ્ચા ય હોતિ નાયચ્ચા ।

સેમા ડ અટકામા શુરુલહુઆ નિચ્છયતત્તમ્મ ॥ ”

[નિશ્ચયાત સર્વે શુરુ સર્વે લણુ વા ન વિચિતે દ્રવ્યમ ।

વ્યવહારાત તુ શુલ્યતે વાદરસ્થગ્ધેસુ નાન્યેસુ ॥

અશુરુલણુનિ ચતુઃસ્પર્શાનિ અરુપિદ્રવ્યાણિ ચ મયન્તિ જ્ઞાતવ્યાનિ ।

રૌપાણિ તુ અદમ્પર્શાનિ શુરુલણુકાનિ નિશ્ચયતત્તમ્મ ॥]

અધો-ગમન ન થતાં ઊર્ધ્વ-ગમન થાય છે ત્યારે તેમાં ઊર્ધ્વગતિરૂપ પરિણામની વિશેષતા હેતુમૂળ છે. આ પ્રમાણે પ્રબળ અધોગતિરૂપ પરિણામથી પરમાણુગત લઘુતાનો અને પ્રબળ ઊર્ધ્વગતિરૂપ પરિણામથી ધૂઆદિગત ગુરુતાનો અતિક્રમ થાય છે.

પ્રબળ સ્થિતિરૂપ પરિણામ વડે પણ આવો અતિક્રમ થાય છે. 'આનત' વગેરે વિમાનો, 'સિદ્ધિશિલા' વગેરે અતિશય ગુરુ પદાર્થોનું અધોગમન થતું નથી; એથી અધોગમનમાં ગુરુતા કારણરૂપ છે એ કથન ઉપર પાણી ફરી વળે છે, અને પ્રબળ સ્થિતિ પરિણામ જ તેમની ગુરુતાનું અતિક્રમણ કરી સ્થિરતામાં કારણરૂપ થાય છે એમ સિદ્ધ થાય છે વળી અતિશય સૂક્ષ્મ શરીર વાળો મહાવીર્યવાળો દેવ ચોટા પર્વતને ઉપાડી શકે છે તે પણ શું બતાવે છે ? એ જ કે એ ગુરુતા અધોગતિનું કારણ હોય તો એ પર્વત પોતાની ગુરુતાથી મહાવીર્યશાળી દેવને ઢબાવી નીચે જ આવડે ત્યારે વળી હસ્ત-તાંડનથી લઘુ બાષ્પાદિની ઊર્ધ્વ-ગતિમાં વિપર્યય થાય છે એ પણ વીર્યને આભારી છે. આથી એ ફલિત થાય છે કે ઊર્ધ્વ-ગતિમાં લઘુતા કે અધો-ગતિમાં ગુરુતા એકાંતે કારણરૂપ નથી, કેમકે જેમ અધિક વીર્ય ભારી અને હલકા પદાર્થની ગતિમાં વિપર્યાસ કરે છે તેમ અધિક ગતિ અને સ્થિતિના પરિણામ પણ ગુરુતા અને લઘુતાનું ઉલ્લંઘન કરે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં કયો સુસ્ત જન અધોગતિ આદિની સિદ્ધિ મારે ગુરુતાદિ ચાર પ્રકારનાં માનવાનો કદાચ્છ રાખે ? યુક્તિસંગત વા ! તો એ છે કે સર્વ સ્પૂલ વસ્તુઓ ગુરુલઘુ છે, જ્યારે બાકીની સૂક્ષ્મ અને અમૂર્ત સર્વ વસ્તુઓ અગુરુલઘુ છે.

પુદ્ગલના ૫૩૦ લેહો—

આપણે વિચારી ગયા તેમ પુદ્ગલના પાંચ વર્ણ, પાંચ રસ, એ ગંધ, આઠ સ્પર્શ અને પાંચ સંસ્થાન છે. ધારે કે એક કાળા વર્ણનો પુદ્ગલ લીધો. એ તે સુગંધી હોય તો તેને અન્ય પ્રકારની જેવી ભેદોએ તેવી સામગ્રી મળતા તે દુર્ગંધી બની શકે. એ પ્રમણે તેનાં રસ, સ્પર્શ અને સંસ્થાનમાં પણ ફેરફાર થઈ શકે તે દેખીતી વાત છે. આ પ્રમાણે કાળા વર્ણના 'પુદ્ગલના ૫ રસ, ૨ ગંધ, ૮ સ્પર્શ' અને ૫ સંસ્થાન આશ્રીને વીસ ($૫+૨+૮+૫=૨૦$) લેહો પડે છે. એ પ્રમાણે બીજા દરેક વર્ણવાળા પુદ્ગલના અંગધમા સમજવું. અર્થાત પાંચ વર્ણોના ૧૦૦ લેહો થયા. એ પ્રમાણે પાંચ સોના તેમજ પાંચ સંસ્થાનોના સો સો લેહો થાય છે. એવી રીતે એક સુગંધી પુદ્ગલનો વિચાર કરતા જણાશે કે તેના ૫ વર્ણ, ૫ રસ, ૮ સ્પર્શ અને ૫ સંસ્થાનની અપેક્ષાએ ત્રેવીસ (૨૩) લેહો પડે છે અર્થાત અને ગંધના ૪૬ લેહો થયા. એક શીત સ્પર્શવાળા પુદ્ગલના અંગધમા વિચાર કરીશું તો જણાશે કે એના ૫ વર્ણ, ૫ રસ, ૨ ગંધ અને ૬ સ્પર્શ (કેમકે શીત સ્પર્શને ગ્રહણ કરેલ હોવાથી તેમાં ઉષ્ણ સ્પર્શનો અભાવ છે) અને ૫ સંસ્થાન આશ્રીને ત્રેવીસ (૨૩) લેહો પડે છે. અર્થાત બધા સ્પર્શોના મળીને ૧૮૪ લેહો પડે છે. આમ એકેક ૧૦૦+૧૦૦+૧૦૦+૪૬+૧૮૪=૫૩૦ લેહો પડે છે.

આ લેહો 'પરિચૂર' ન્યાય આશ્રીને કહેલા છે. બાકી તો તારતમ્યનો વિચાર કરતાં અનન્ત લેહો પડી શકે છે.

આ સંબંધમાં એ વાત તરફ ખાસ ખ્યાલ આપવાની જરૂર છે. તેમાંની એક તો એ છે કે જ્યારે અમુક સ્પર્શવાળા પુદ્ગલના ભેદોનો વિચાર કર્યો ત્યારે તે અને તેથી વિપરીત સિવાયના બાકીના છ એ સ્પર્શોના ભાંગામાં ઉમેરા કર્યો. આ પ્રમાણે અમુક વણુ યુક્ત, રસ યુક્ત, ગંધ યુક્ત કે સંસ્થાન યુક્ત પુદ્ગલના સંબંધમાં વિચાર ન કર્યો અર્થાત્ તેના ભાંગાઓ ઉમેરવામાં આવ્યા નહિ તેમાં કંઈ કારણ હોવું જોઈએ. તે એ છે કે જોકે બાહર સ્કંધમાં એકી વખતે સર્વે વર્ણો, રસો, અને ગન્ધો છે અને એથી તેમાંથી અમુકનો વિચાર કરતી વેળા બાકીનાની અપેક્ષાએ ભાંગા ઘટી શકે તેમ છે છતાં તે જ બાહર સ્કંધોમાં વ્યવહાર-દૃષ્ટિએ એક જ વર્ણ માનવામાં આવે છે અર્થાત્ બાકીના વર્ણો પ્રતિપક્ષી-વિરોધી ગણાય છે. એ જ પ્રમાણે રસ અને ગન્ધના સ્કંધમાં સમજા લેવું. સંસ્થાન તો એકી વખતે એક જ હોય છે એટલે એ પરત્વે વિચાર કરવાનો રહેતો નથી. સ્પર્શના સંબંધમાં તો લોકમાં પણ તેનાથી એક જ સ્પર્શને પ્રતિપક્ષી ગણી બાકીનાને તેમ ગણ્યા નથી. જેમકે શીતનો પ્રતિપક્ષી ઉષ્ણ જ; નહિ કે કર્કશ, મૃદ, શુષ્ક, લઘુ, સ્નિગ્ધ કે રૂક્ષ.

બીજી વાત એ છે કે આ પૃથ્વી ભેદો પુનરુક્તિથી યુક્ત નથી; કેમકે ધારા કે એક કૃષ્ણ-વર્ણી પુદ્ગલનો વિચાર કરતી વેળા તેના વીસ ભેદો પાડ્યા અને તેમાંનો એક ભેદ એવો થયો કે તે પુદ્ગલ ખાટા રસનો, દુર્ગંધ વાળો, ઉષ્ણ સ્પર્શ યુક્ત અને પરિમંડલ સંસ્થાનવાળો છે. આનો આ ભેદ રસ, ગંધ, સ્પર્શ કે સંસ્થાનની અપેક્ષાએ ભેદ પાડતાં દ્વિતીય ગણવામાં આવ્યો છે.

અજીવના ૫૬૦ ભેદો—

પુદ્ગલના ઉપયુક્ત ૫૩૦ ભેદોમાં ધર્માસ્તિકાયના સ્કંધ, દેશ અને પ્રદેશ એ ત્રણ ભેદો તેમજ અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાયના પણ એવા ત્રણ ત્રણ ભેદો તેમજ કાલનો એક ભેદ એમ ૬૩ પ્રકારના અરૂપી અજીવના ભેદો તેમજ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, લાવ અને ગુણની અપેક્ષાએ ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાલ એ પ્રત્યેકના પાંચ પાંચ પ્રકારો એટલે એકંદરે વીસ પ્રકારો પૂર્વોક્ત ૫૩૦+૧૦ માં ઉમેરતાં અજીવના કુલે ૫૬૦ ભેદો થાય છે.

બૌદ્ધ દર્શન અને સ્કંધો—

આર્યભૂમિરૂપ એક જ સ્થળમાં ઉદ્ભવેલ વિવિધ દાર્શનિક સાહિત્યોમાં અમુક શબ્દોનું સામ્ય નજરે પડે એ સ્વાભાવિક હકીકત છે. દાખલા તરીકે ‘પુદ્ગલ’ શબ્દ. બૌદ્ધ દર્શન આનો ‘જીવ’ અર્થમાં પ્રયોગ કરે છે, જ્યારે જૈન દર્શન એને અચેતન પદાર્થ તરીકે સ્વીકારે છે.^૧ આવો એક અન્ય શબ્દ ‘સ્કંધ’ છે. જૈન દર્શનનું આ સંબંધમાં શુ કહેવું છે તે આપણે જોઈ લીધું.

૧ ભગવતી (ચ. ૮, લ. ૧૦, સુ. ૩૬૧)માં કહ્યું છે કે જીવ પુદ્ગલી પણ છે અને સ્કંધ પણ છે. જેમ કેમ પુરુષ જીવ વડે જીવી, દંડ વડે દંડી, ઘટ વડે ઘટી, પટ વડે પટી અને કર વડે તી કહેવાય છે તેમ જીવ પણ ઓત્તરિ પાંચ ધર્મો આશ્રીને ‘પુદ્ગલી’ કહેવાય છે, જ્યારે જીવને બાશ્રીને ‘પુદ્ગલ’ કહેવાય છે. મિત્રો પુદ્ગલી નથી, પરંતુ પુદ્ગલ છે. વળી આ આગમની વૃત્તિના ૨૨૪માં ૧૨માં “ પ્રજ્ઞ રતિ સમ્મા કોવચ્ય તતસ્તથોમાત્ પ્રજ્ઞ રતિ ” એવા ઉત્તેજ પણ છે. આથી યં ‘પુદ્ગલ’ શબ્દનો જીવ અર્થ જૈન દર્શને પણ સંમત દોષ એમ નથી ભાસવું ?

અત્ર ખોઠ દર્શનના વક્તવ્ય તરફ ઉઠતી નજર ફેરીશું. એક સ્થળેથી અન્ય સ્થળે ગમન કરવાના સ્વભાવવાળા અથવા વિવક્ષિત ભવથી અન્ય ભવ પ્રતિ ગમનશીલ એવા સચેતન કે પરમાણુ-પરિચયરૂપ અચેતન પદાર્થ 'સ્કંધ' કહેવાય છે.^૧ આ સ્કંધ હું ખના કારણરૂપ હોવાથી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર માની એને હું ખરૂંપ ગણવામાં આવે છે. આ સ્કંધોના (૧) વિજ્ઞાન-સ્કંધ, (૨) વેદના-સ્કંધ, (૩) સજ્ઞા-સ્કંધ (૪) સંસ્કાર-સ્કંધ અને (૫) રૂપ-સ્કંધ એમ પાંચ હોય છે. તેમાં બાળક કે મૂળા મનુષ્યના જેવું પ્રાથમિક આલોચનાત્મક જ્ઞાન—નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન તે 'વિજ્ઞાન-સ્કંધ' કહેવાય છે પૂર્વે કરેલા કર્મને લઈને હું ખ, સુખ કે ઉલ્લસરૂપે વેદનાનો અનુભવ તે 'વેદના-સ્કંધ' કહેવાય છે જેમા જ્ઞાન, જાતિ, શુદ્ધ, ક્રિયા વગેરેની કલ્પના થઈ શકે એવું સવિકલ્પ જ્ઞાન તે 'સજ્ઞા-સ્કંધ' કહેવાય છે. પુણ્ય, પાપ વગેરે ધર્મ-સમુદાય તે 'સંસ્કાર-સ્કંધ' કહેવાય છે. પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ એ પાંચ ધાતુ તેમજ રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ અને શબ્દ ઇત્યાદિ 'રૂપ-સ્કંધ' કહેવાય છે.

પુણ્યલના સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુ એવા જે ચાર હોયેનો ૫૫૭ મા પૃષ્ઠમા ઉલ્લેખ કર્યો હતો તે પૈકી કેવળ સ્કંધનું લક્ષણ તેમજ તેનું સ્વરૂપ આપણે આટલે સુધી વિચાર્યું. હવે દેશનું લક્ષણ અન્યકાંના શબ્દમા નીચે સુજબ રજૂ કરવામાં આવે છે —

पूर्वोक्तस्कन्धस्यैवैकविभागकल्पनारूपत्वं देशस्य लक्षणम् । (૨૪૬)

૧ તર્કરહસ્યદીપિકાના ૧૨મા પૃષ્ઠમા કહ્યું પશ્ય છે કે—

'સમરન્તિ સ્થાનાત્ સ્થાનાન્તર ઇવાદ્ મવાન્તર વા મચ્છત્તોત્તેર્વશીલાઃ સમારિણ, સ્કન્ધા, સચેતના પ્રચેતના વા પરમાણુપ્રચયવિશેષા ।'

૨ મસ્કાર ભગૃત થતા પૂર્વે અનુભવેલ વિષયનું સ્મરણ થાય છે

૩ આ ચારેનું સ્વરૂપ શ્રીદેવશુભસરિત્કૃત નવતત્ત્વપ્રકરણના શ્રીઅભયદેવસરિત્કે રચેલા બાઅમા નીચે મુજબ આપેખાય છે —

'દુપદેસાઃ અણત-વપસિયતા ડ પોગલા સ્થા ।
તેસિ સ્થિય સવિભાગા, ભાગા દેસ સ્તિ નાયસ્થા ॥ ૨૫ ॥
તે સ્થે નિર્વિભાગા, હોંતિ પવસ સ્તિ પુગલા જે ડ ।
સથ પરિજામરહિયા, તે પરમાણુ સ્તિ નિર્દિષ્ટા ॥ ૨૬ ॥'
[દ્વિપ્રદેશાધનન્તપ્રદેશિકાન્તાસ્તુ પુદ્ગલા સ્કન્ધા ।
તેપામેન સવિભાગા ભાગા દેશા इति જ્ઞાતવ્યા ॥
તે પથ નિર્વિભાગા મવન્તિ પ્રદેશા इति પુદ્ગલા ચે તુ ।
સ્કન્ધપરિજામરહિતાસ્તે પરમાણુરિતિ નિર્દિષ્ટા ॥]

અર્થાત્ દ્વિપ્રદેશિકથી તે અનતપ્રદેશિક સુધીના પુદ્ગલો 'સ્કંધ' છે તેના સવિભાગ ભાગો તે 'દેશ' બન્યા એના નિર્વિભાગ ભાગરૂપ પુદ્ગલ તે 'પ્રદેશ' છે મધ્ય પરિણામથી સ્થિત તે 'પરમાણુ' કહેવાય છે

વિશેષમા આ ચારેની સખ્યા અનત અનતના છે પરમાણુ સ્કંધનો આરભક છે, સ્કંધના કારણરૂપ છે અને એ સ્કંધથી અમદ છે પ્રદેશ તો સ્કંધનો નિર્વિભાગ પ્રતિમદ અસુ છે

સુધીના સમગ્ર સ્કંધોની ઉત્પત્તિ ત્રિવિધ સંભવે છે; પરંતુ એથી ગમે તે કોઈ એક સ્કંધ ત્રણે પ્રકારે ઉત્પન્ન થયો જ છે એમ સર્વથા કહેવાય નહિ. દાખલા તરીકે ^૧આશુષ સ્કંધ કેવળ લેહ-સંઘાત-જન્ય જ છે. ^૨પરમાણુ એ કોઈ પણ દ્રવ્યનું કાર્ય નથી એટલે એની ઉત્પત્તિમાં સંઘાત માટે અવકાશ જ નથી; એથી એ તો લેહ-જન્ય જ સંભવે છે. પરમાણુ કોઈનું કાર્ય નથી એ દૃષ્ટિએ જ એની નિત્યતા છે, પરંતુ જે એની ઉત્પત્તિ અત્ર દર્શાવી છે એ દૃષ્ટિએ-પર્યાયની દૃષ્ટિએ એ અનિત્ય છે. કોઈક વેળા સ્કંધના અવયવોરૂપ બની સાચુદાયિક-સંગદ્ધ અવસ્થામાં પરમાણુઓનું રહેવું અને કોઈક વાર સ્કંધથી જુદા પડી વિશકલિત અવસ્થામાં રહેવું એ પરમાણુઓની અવસ્થા-વિશેષો છે-એ એના પર્યાયો છે. પરમાણુની વિશકલિત જ અવસ્થા સ્કંધના લેહથી ઉદ્ભવે છે એટલે પરમાણુની ઉત્પત્તિ કહેવાનો આશય એટલા જ પૂરતો છે કે વિશકલિત અવસ્થાવાળો પરમાણુ લેહનું કાર્ય છે, નહિ કે શુદ્ધ પરમાણુ.

આ વિવેચન ઉપરથી બેઠ શકાય છે કે પરમાણુના બે પ્રકાર છે: એક સ્વાભાવિક શુદ્ધ પરમાણુ અને બીજો લેહજન્ય પરમાણુ. તેમાં પ્રથમના તેમજ દ્વિતીય પ્રકારના પરમાણુનો સામાન્ય-રૂપે લક્ષણોમાં અંતર્ભાવ થઈ ગયો છે, અત્ર લેહજન્ય પરમાણુનું પૃથક્ લક્ષણ અંધકારના શબ્દમાં ઉલ્લેખીશું:—

‘સ્નેહસૌક્ષ્મ્યાવિગમે સ્થિતિક્ષયે ચ સતિ દ્રવ્યાન્તરેણ ભેદે સ્વભાવ-ગત્યા દ્વયણુકસ્કન્ધભેદેનોપજાયમાનત્વં ભેદજન્યાણોર્લક્ષણમ્ . (૨૫૦)

અર્થાત્ સ્નિગ્ધતા (ચિકાસ) અને રૂક્ષતા (લખાસ)નો નાશ થતાં અને સ્થિતિને ક્ષય થતાં અન્ય દ્રવ્ય વડે ભેદાત્માં સ્વાભાવિક ગતિ દ્વારા દ્વયણુક સ્કંધના ભેદ પૂર્વક ઉત્પન્ન થતું દ્રવ્ય ‘લેહજન્ય અણુ’ કહેવાય છે.

સ્કંધના બે ભેદો—

સ્કંધની ઉત્પત્તિનાં કારણો આશ્રીને જેમ સ્કંધના ત્રણ ભેદો પડે છે તેમ અન્ય વિવક્ષા અનુસાર-દૃષ્ટિગોચરતાની દૃષ્ટિએ તેના આશુષ અને અઆશુષ એવા બે પ્રકારો પડે છે. આશુષ એટલે નેત્રથી ગ્રાહ્ય-બેઠ શકાય એવો અને અઆશુષ એટલે નેત્રથી અગ્રાહ્ય-બેઠ શકાય નહિ એવો. આશુષ સ્કંધ અને અઆશુષ સ્કંધનાં લક્ષણો જે અંધકારે સૂચવ્યાં છે તે બેઠ લઈએ એટલે એનાં સ્વરૂપો આપણા ધ્યાનમાં આવે.

^૧ મોટા સ્કંધ નથી કે જેના તટવાયો એ બને; પરંતુ આવો કોઈ સ્કંધ હોય એવો ઉદ્દેશ્ય જેવામાં જોયો નથી. સમાન કારિના બીજા સ્કંધો હોય એવું તો મમળય છે. જુઓ ૫.

^૨ આના સ્વરૂપ માટે જુઓ ૫. ૬૭૧.

^૩ પરમાણુ તત્ત્વાર્થ (અ. ૫)નું નિમ્ન-લિખિત ૧૮ મું મુદ્દા:—

“ ભેદ-મહત્વાનામ્બ્યાં નાશુપા: . ”

^૪ સરખાવો તત્ત્વાર્થની જુદા રીતિ (૫. ૩૭૧).

‘સ્વતઃ एव परिणतिविशेषरूपत्वे सति चादरत्वे च सति चाक्षुष-
परिणामभाक्ત્વે च सति भेदसङ्घाताभ्यां समुपजायमानत्वं चाक्षुष-
स्कन्धस्य लक्षणम्; अथवा भेदे सति अन्यसङ्घातान्तरसंयोगे सति
सूक्ष्मपरिणामोपरमत्वे च सति स्थूलतया जायमानत्वम् । (२५१)

पूर्वोक्ताद् विपरीतरूपत्वमचाक्षુषस्य लक्षणम् । (२५२)

અર્થાત્ યોગાતી મેળે જ પરિણામ-વિશેષને પામેલો, બાહર, આક્ષુષ પરિણામથી યુક્ત અને લેહ તેમજ સંઘાત એ ઉભય નિમિત્ત દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલો સ્કંધ ‘આક્ષુષ સ્કંધ’ કહેવાય છે. અથવા (કોઈ મોટા સ્કંધથી) ભિન્ન થઈ અને અન્ય સ્કંધની સાથે સંબંધ થઈ સૂક્ષ્મ પરિણામના નાશ પૂર્વક સ્થૂલરૂપે ઉત્પન્ન થતો સ્કંધ ‘આક્ષુષ’ છે. આનાથી વિપરીત સ્વરૂપવાળો સ્કંધ ‘અચાક્ષુષ’ છે.

લેહ અને સંઘાત એ ઉભય નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થનારા સર્વ સ્કંધો આક્ષુષ જ હોય એવો નિયમ નથી, કેમકે એ ઉભય નિમિત્ત દ્વારા અચાક્ષુષ સ્કંધની પણ ઉત્પત્તિ સંભવે છે. આથી કરીને સ્વતઃ एव चाक्षुषपरिणामभाक्ત્વે च सति એ પંક્તિનો લક્ષણમાં સાક્ષાત્ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. વળી એ પણ ખ્યાલમાં રાખવું જરૂરી છે કે અનંત પરમાણુઓ મળવાથી જે સ્કંધ ઉત્પન્ન થાય તે આક્ષુષ જ હોય એમ નથી. એ આક્ષુષત્વ તો બાહર પરિણામ વિના સંભવતું નથી.

લેહ શબ્દના બે અર્થો થઈ શકે છે:—(૧) સ્કંધનું લેહાણું એટલે કે એમાંથી અણુઓનું અલગ થવું, અને (૨) પૂર્વ પરિણામનો વિનાશ થઈ બીજા પરિણામનું ઉત્પન્ન થવું. પ્રથમ અર્થને ધ્યાનમાં રાખી આપણે વિચારીશું તો જણાશે કે જે સ્કંધ સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે અચાક્ષુષ હોતો તે નિમિત્તવશાત્ સૂક્ષ્મ પરિણામનો ત્યાગ કરીને બાહર (સ્થૂલ) પરિણામથી યુક્ત બનવાથી આક્ષુષ થઈ શકે છે. આમ થવામાં લેહ અને સંઘાત બંને કારણોની અપેક્ષા રહેલી છે. જ્યારે કોઈ સ્કંધમાં સૂક્ષ્મત્વરૂપ પરિણામની નિવૃત્તિ પૂર્વક સ્થૂલત્વરૂપ પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે કેટલાક પરમાણુઓ એ સ્કંધમાંથી છૂટા પડી જાય છે અને કેટલાક નવા પરમાણુઓ આવી મળી જાય છે. અર્થાત્ સૂક્ષ્મત્વરૂપ પરિણામની નિવૃત્તિ થઈ જે સ્થૂલત્વરૂપ પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં સંઘાત એટલે પરમાણુઓનું આવી મળવું એ જ કારણ નથી; એવી જ રીતે કેવળ લેહ એટલે કે પરમાણુઓનું છૂટા પડી જવું એ જ કારણ નથી; પરંતુ આ બંને—સંઘાત તેમજ લેહ અપેક્ષિત છે. બાહરત્વરૂપ પરિણામ વિના કોઈ પણ સ્કંધ આક્ષુષ બની શકતો જ નથી; એથી અત્ર લેહ અને સંઘાત એ ઉભયથી આક્ષુષ સ્કંધ બને છે એમ કહ્યું છે.

ત્યારે પયોય-દૃષ્ટિએ સિદ્ધ એવો અનિત્યત્વરૂપ ધર્મ વિવક્ષિત છે, કિન્તુ દ્રવ્ય-દૃષ્ટિએ સિદ્ધ નિત્યત્વરૂપ ધર્મ અવેક્ષિત નથી. એટલે કે અત્ર અનિત્યત્વના પ્રતિપાદનનું પ્રાધાન્ય છે, જ્યારે નિત્યત્વના પ્રતિપાદનની ઔણત્ય રહેલી છે આ પ્રમાણે વિવક્ષા અને અવિવક્ષાના કારણે ક્યારેક આત્મા નિત્ય અને ક્યારેક અનિત્ય કહેવાય છે. જ્યારે આ બંને ધર્મોની વિવક્ષા એકી સાથે થાય છે ત્યારે બંને ધર્મોનું સમકાલે પ્રતિપાદન થઈ શકે એવો કોઈ ચુલ્લ નહિ હોવાથી એ દૃષ્ટિએ આત્મા 'અવક્તવ્ય' કહેવાય છે. વિવક્ષા, અવિવક્ષા અને સહવિવક્ષાને લઈને ઉપર હર્થવેલ (૧) આત્માનું નિત્યત્વ, (૨) આત્માનું અનિત્યત્વ અને (૩) આત્માનું અવક્તવ્યત્વ એ ત્રણ વાક્ય-રચનાઓ પૈકી પરસ્પર બળેના અને ત્રણેના મિશ્રણથી (૧) નિત્ય-અનિત્યત્વ, (૨) નિત્ય-અવક્તવ્યત્વ, (૩) અનિત્ય-અવક્તવ્યત્વ અને (૪) નિત્ય-અનિત્ય-અવક્તવ્યત્વ એવી બીજી ચાર વાક્ય-રચનાઓ ઉદ્ભવે છે. આ પ્રમાણેની કુલે સાત વાક્ય-રચનાઓના સમુદાયને 'સપ્ત-ભંગી' કહેવામાં આવે છે. આમાં પ્રથમનાં ત્રણ વાક્યો અને ખાસ કરીને પ્રાથમિક બે તો મૂળરૂપ છે.

જેમ ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિએ સિદ્ધ નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વને લઈને વિવક્ષા અનુસાર કોઈ એક વસ્તુના ઉપયુક્ત સપ્તભંગી ઘટાવી શકાય છે તેમ ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિએ સિદ્ધ પરંતુ પરસ્પર વિરુદ્ધ જણાતાં એવાં બીજાં સત્ત્વ-અસત્ત્વ, એકત્વ-અનેકત્વ, વાચ્યત્વ-અવાચ્યત્વ વગેરે ધર્મ-યુગ્મોને લઈને અન્યાન્ય સપ્તભંગીઓ ઘટાવી શકાય તેમ છે. આથી જ કરીને એક જ વસ્તુ-પ્રત્યેક પદાર્થ અનેકધર્માત્મક ગણાય છે તેમજ અનેક પ્રકારના વ્યવહારનો વિષય પણ મનાય છે.

પૌર્વમુખિક બન્ધ—

પુણ્યલોભના પયોય-વિશેષરૂપ જે કશ પરિણામોનો આપણે ફરરમા પૃથમાં ઉદ્ભવ કરી ગયા છીએ તે તરફ નજર કરીશું તો જણાશે કે બન્ધ પણ એક જાતનો પૌર્વમુખિક પરિણામ છે. આ બન્ધના વૈસમિક અને પ્રાયોગિક એવા બે લેહોનો અને વળી તેમા પ્રથમના બન્ધનપ્રત્યયાદિ ત્રણ ઉપલેહોનો પણ ૬૪૧ માં પૃથમાં નિર્દેશ કરતી વેળાએ આગળ ઉપર બન્ધપ્રત્યય સંબંધી વિશેષ વિચાર કરવાનું સૂચવ્યું હતું તો એ વિષય અત્ર હાથ ધરવામાં આવે છે.

સંયોગ અને બન્ધ વચ્ચે તફાવત—

સંયોગ અને બન્ધ વચ્ચે શો તફાવત છે એ આ પ્રસ્તુત વિષયને અંગે જણવું આવશ્યક હોવાથી એ પરત્વે પ્રકાશ પાડનારી તત્ત્વાર્થની જૂઠ્ઠા વૃત્તિ (પૃ. ૩૬૮) મત નિમ્ન-લિખિત પંક્તિ અવતરણરૂપે અત્ર રજૂ કરવામાં આવે છે:—

નૈરન્તર્યેનાવયવપ્રાપ્તિમાત્રં સંયોગઃ. ચન્યઃ પુનરન્યોન્યાદ્વાદ્વિમાવપરિણામઃ ॥ ”

અર્થાત્ છતાં છવાયેલા બ્દેશા અવયવોનું અંતર વિનાનું અવસ્થાન (જેમકે તત્ત્વપાપ્રીમા તત્ત્વોનો) તે 'સંયોગ' છે, જ્યારે અવયવોનું પરસ્પર અવયવ-અવયવવિરૂપે પરિણમન-એકત્વરૂપ પરિણામ-વૃત્તિરૂપે અવસ્થાન તે 'બન્ધ' છે. આથી સમજી શકાય છે કે દમણકાદિ રૂપોની

ઉત્પત્તિમાં પરમાણુઓના પારસ્પરિક સંયોગ ઉપરાત એ પરમાણુઓમાં વિશિષ્ટ સ્તિબ્ધતા, રૂક્ષતારૂપ ગુણત્વ અસ્તિત્વ અપેક્ષિત છે. વળી બે જ પરમાણુઓનો બન્ધ સંભવે છે એમ નહિ, પરંતુ અનેક-અનંતાનંત પરમાણુઓનો પણ બન્ધ શક્ય છે. સ્કંધ અને પરમાણુનો પણ બન્ધ થાય છે. અવયવોનો બન્ધ એવો સામાન્ય નિર્દેશ કરીશું જેથી ઉપયુક્ત બધી ભતના અવયવોનો અંતર્ભાવ થઇ શકે.

બન્ધની દ્વિવિધતા—

બન્ધ કહો કે સ્લેષ કહો તે એક જ છે અને તેના સદૃશ અને વિસદૃશ એમ બે પ્રકારો છે તેમા સ્તિબ્ધ અવયવોનો સ્તિબ્ધ અવયવ સાથેનો બન્ધ અને એવી રીતે રૂક્ષ અવયવોનો રૂક્ષ અવયવ સાથેનો બન્ધ તે ‘સદૃશ બન્ધ’ કહેવાય છે, જ્યારે સ્તિબ્ધ અવયવોનો રૂક્ષ અવયવ સાથેનો સ્લેષ તે ‘વિસદૃશ બન્ધ’ કહેવાય છે.

પરસ્પર નહિ મળેલા એવા પરમાણુઓનો બન્ધ કેવી રીતે થાય છે તે વિચારવામાં આવે છે. પરમાણુઓમા કયા તો ચિકાસ (સ્તિબ્ધતા) અને કયા તો લુખાસ (રૂક્ષતા) રહેલી હોય છે. જન્ય ગુણવાળા-અંશવાળા સ્તિબ્ધ અને રૂક્ષ પરમાણુઓનો બધ થઇ શકતો નથી. અર્થાત્ એક ગુણી સ્તિબ્ધતાવાળા પરમાણુનો એક ગુણી રૂક્ષતાવાળા પરમાણુ સાથે બધ થતો નથી. વળી, એક ગુણી સ્તિબ્ધતાવાળા પરમાણુનો એક ગુણી સ્તિબ્ધતાવાળા પરમાણુ સાથે, બે ગુણી સ્તિબ્ધતાવાળા પરમાણુનો બે ગુણી સ્તિબ્ધતાવાળા પરમાણુ સાથે, ત્રણ ગુણી સ્તિબ્ધતાવાળા પરમાણુનો ત્રણ ગુણી સ્તિબ્ધતાવાળા પરમાણુ સાથે એમ અનંત ગુણી સ્તિબ્ધતાવાળા પરમાણુનો અનંત ગુણી સ્તિબ્ધતાવાળા પરમાણુની સાથે બંધ થઇ શકતો નથી. એ પ્રમાણે રૂક્ષતાવાળા પરમાણુઓના સંબંધમા પણ સમજી લેવું.

ઉપયુક્ત વિવેચનનો સાગ એ છે કે એક પરમાણુ જેટલે અંશે સ્તિબ્ધ હોય તેટલે જ અંશે બીજો પરમાણુ સ્તિબ્ધ હોય તો બંધ થઇ શકે નહિ તેમજ એક પરમાણુ જેટલે અંશે રૂક્ષ હોય તેટલે જ અંશે બીજો પરમાણુ પણ રૂક્ષ હોય તો પણ તે બેના બધ સંભવતો નથી, કેમકે બન્ને સરખી શક્તિવાળા હોવાથી પરસ્પર પરિવૃત્તિ થઇ શકે નહિ. આ વાતને તો લૌકિક ન્યાય પણ ટેકો આપે છે, કારણ કે એ તો મુસ્પષ્ટ વાત છે કે જ્યારે સરખા સામ્યવાળા બે મદદો લઠતા હોય ત્યારે એ બેમાયો કોઇ કોઇને હકાવી શકે નહિ અર્થાત્ કાર-ભૂતવું પરિણામ ત્યારે આવી શકે નહિ. પરંતુ એક પરમાણુ જેટલે અંશે સ્તિબ્ધ હોય એટલે જ અંશે બીજો પરમાણુ રૂક્ષ હોય તો એ પરમાણુઓનો બંધ થઇ શકે છે. વળી બે અંશવાળા રૂક્ષ પરમાણુનો બે અંશવાળા સ્તિબ્ધ પરમાણુ સાથે બંધ સંભવે છે એટલે કે સ્તિબ્ધ અને રૂક્ષ પરમાણુઓનો બંધ થવામા સમાન અંશતા વચ્ચે આવતી નથી.

આ ઉપરાત વળી, બંને પરમાણુ રૂક્ષ હોય તેવા અથવા બંને પરમાણુ સ્તિબ્ધ હોય તેવા

૧ જેમ શરીના અવયવોને વિગે જન્ય નિષ્કૃષ્ટ છે તેમ અન્ય ને નિષ્કૃષ્ટ હોય તે ‘જન્ય’ કહેવાય છે અથવા જન્યને વિગે ઉત્પન્ન થયેલો નિષ્કૃષ્ટ ગણાય છે તેમ અન્ય ને નિષ્કૃષ્ટ હોય તે ‘જન્ય’ કહેવાય છે જુઓ તત્ત્વાર્થશાસ્ત્ર (૫ ૨૪૧) તેમજ તત્ત્વાર્થની ગૃહ્ય વૃત્તિ (૫ ૪૨૧)

પરમાણુઓમાં જો એ અથવા અધિક અંશનો ફેર હોય તો તે બંનેનો બંધ ઘટી શકે છે. અન્ય શબ્દમાં કહીએ તો એ શુષ્કી સ્નિગ્ધતાવાળા પરમાણુનો ચાર શુષ્કી કે તેથી વધારે સ્નિગ્ધતાવાળા પરમાણુ જોડે બંધ થઈ શકે છે. એ પ્રમાણે દેશ પરમાણુઓના સંબંધમા વિચારી લેવું.

આ સમગ્ર વિવેચન નીચે મુજબનાં તત્વાર્થસૂત્ર (અ. ૫)ના સૂ. ૩૩-૩૫ સંબંધી સ્વોપપન્ન લાઘ્ય અને તેની બૃહદ્ વૃત્તિને અનુસરે છે.

“ ન જઘન્યગુણાનામ્ । ગુણસામ્યે સદૃશાનામ્ । દ્વયધિકાદિગુણાનાં તુ । ”

વંળી બૃહદ્ વૃત્તિકાર ઈરપમા પૃથમાં સૂચવે છે તેમ આ હકીકત આચાર્ય શ્રીઆચાર્ય-રથોમકૃત પ્રજ્ઞાપનાના તેરમા પદગત નિમ્ન-લિખિત ગાથા સાથે સંગત થાય છે:—

“ ગિદ્વસ્સ ગિદ્ધેણ દુયાહિણ, લુક્લ્લસ્સ લુક્લેણ દુયાહિણ ।

ગિદ્ધસ્સ લુક્લેણ ઉવેદિ ચંધો, જહણ્ણવજ્જો વિસમો સમો વા ॥ ”

આ ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં ૩૪ મા અને ૩૫ મા સૂત્રનો ભાવાર્થ આવી જાય છે અને ઉત્તરાર્ધમાં ૩૩ મા સૂત્રનો તેમજ એની પૂર્વેનું “ સ્નિગ્ધરુક્ષત્વાદ્ વન્ધઃ ” એ ૩૨મા સૂત્રના ભાવાર્થનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

અત્ર આશ્ચર્યજનક ઘટના તો એ છે કે ઉપર્યુક્ત ત્રણે સૂત્રો તેમજ ભાષા-દૃષ્ટિઓનુરૂપી એવા સામાન્ય પરિવર્તન પૂર્વાકની પ્રજ્ઞાપનાની ગાથાને ^૧દ્વિગંબર પરપરા સ્વીકારે છે એટલે કે સૂત્ર-પાઠમાં અક્ષરશઃ સામ્ય હોવા છતાં શ્વેતાંબર અને દ્વિગંબર સંપ્રદાયોમા અર્થ-ભેદ છે. ખાસ કરીને એ ત્રણ બાબતોને અંગે છે:— (૧) જઘન્ય શુષ્ક પરમાણુ એક સંખ્યાવાળો હોય ત્યારે બંધ થાય કે નહિ, (૨) પાંત્રીસમા સૂત્રગત ‘ આહિ ’ પદથી ત્રણ, ચાર ઇત્યાદિ સંખ્યા સમજવી કે નહિ, અને (૩) આ સૂત્રનું બંધ-વિધાન કેવળ સદૃશ અવયવોને લાગુ છે કે નહિ

બૃહદ્ વૃત્તિ પ્રમાણે બંને પરમાણુઓ જો જઘન્ય શુષ્કવાળા હોય તો જ તેનો બંધ થતો નથી, પરંતુ એક જઘન્ય શુષ્કવાળો હોય અને બીજો મધ્યમ કે ઉત્કૃષ્ટ-જઘન્યેતર શુષ્કવાળો હોય તો વિસદૃશ બંધ તો સંભવે જ છે, પરંતુ સદૃશ બંધ માટે બે અંશની અધિકતા જોઈએ.

સ્વાર્થસિદ્ધિ વગેરે બધી દ્વિગંબરીય ટીકાઓ પ્રમાણે તો બંને પરમાણુઓ જઘન્ય શુષ્કવાળા હોય તો તેનો બંધ ન થાય એટલું જ નહિ, પણ બેમાંથી એક પણ જઘન્ય શુષ્કવાળો હોય તો બંધ સંભવે નહિ; પછી ભલે બીજો બે અંશ તો શુ પણ અનંત અંશ જેટલી અધિક

“ કે રથતાથી યુક્ત હોય.

૧ ગાથા—

“ સ્નિગ્ધસ્થ સ્નિગ્ધેન દ્વિગંધિયેન રુક્ષસ્થ રુક્ષેણ દ્વિગંધિયેન ।

સ્નિગ્ધસ્થ રુક્ષેણોવેતિ વન્ધો સ્થગયવન્ધો વિવધઃ સમો વા ॥

૨ “ ગિદ્વસ્સ ગિદ્ધેણ દુયાહિણ લુક્લ્લસ્સ લુક્લેણ દુયાહિણ ।

ગિદ્ધસ્સ લુક્લેણ ઉવેદિ ચંધો જહણ્ણવજ્જો વિસમે સમે વા ॥ ”

(૨) બૃહદ્વત્તિ પ્રમાણે “દ્વયધિક્તાદિગુણાનાં તુ” એ સૂત્રમાના ‘આદિ’ પદથી ત્રણ, ચાર ઇત્યાદિ સંખ્યા પણ સમજવાની છે. આથી જ એ વૃત્તિમાં કોઈ એક પરમાણુથી બીજા પરમાણુમા સ્તિગ્ધતા કે રૂક્ષતાના અંશ બે, ત્રણ કે ચારથી માંડીને અનંત સુધી અધિક હોય તોપણ બંધ માનવામાં આવ્યો છે; અત્યંત રૂક્ષ એક અંશ અધિક હોય તો બંધ મનાયો નથી.

દિગંબરીય વ્યાખ્યાઓ મુજબ તો રૂક્ષ બે અંશની અધિકતા હોય તો જ બંધ માનવામાં આવ્યો છે. એટલે કે હાખલા તરીકે બે અંશ સ્તિગ્ધતાવાળા પરમાણુનો ચાર અંશ સ્તિગ્ધતાવાળા પરમાણુ સાથે જ બંધ સંભવે છે, નહિ કે પાંચ, છ કે તેથી વધારે અંશ હોય તોપણ.

(૩) બૃહદ્વત્તિ પ્રમાણે બે, ત્રણ ઇત્યાદિ અંશો અધિક હોય તોપણ બે બંધનું વિધાન છે તે સદૃશ અવયવોમાં—સ્તિગ્ધ સ્તિગ્ધમા કે રૂક્ષ રૂક્ષમાં જ લાગુ પડે છે. દિગંબરીય વ્યાખ્યાઓ અનુસાર તો એ વિધાન અસદૃશ અવયવોના બંધને પણ લાગુ પડે છે. અર્થાત્ બે ગુણા સ્તિગ્ધ પરમાણુનો ચાર ગુણા જ રૂક્ષ પરમાણુ સાથે બંધ સંભવે છે, નહિ કે પાંચ, છ કે તેથી અધિક ગુણા રૂક્ષ પરમાણુ સાથે. આ પ્રમાણે અર્થ—બેદને લઈને ઉપસ્થિત થતી હકીકતો નીચે મુજબ કોંકા ક્રાંત દર્શાવોશું કે જેથી આ વિવેચન બરાબર ધ્યાનમાં આવે.

શ્રીસિદ્ધસેનગણિકૃત વૃત્તિ પ્રમાણે બન્ધ

પરમાણુના અંશો	સદૃશ	વિસદૃશ	પરમાણુના અંશો	સદૃશ	વિસદૃશ
૧ ^૧ જન્ય + જન્ય	નથી	નથી	૫ જન્યેતર + સમજન્યેતર	નથી	છ
૨ „ + એકાધિક	„	છે	૬ „ + એકાધિક „	„	„
૩ „ + દ્વયધિક	છે	„	૭ „ + દ્વયધિક „	છે	„
૪ „ + ત્ર્યાદિ અધિક	„	„	૮ „ + ત્ર્યાદિ અધિક „	„	„

૧ તરતમતાવાળી સ્તિગ્ધતા તેમજ રૂક્ષતાઉપ પરિણામોમાં બે પરિણામ સૌથી ઓછામાં ઓછા એટલે કે અવિલામ્બ અશવાળો હોય તે ‘જન્ય અશ’ કહેવાય છે. આ સિવાયના બાકીના બધા અંશો ‘જન્યેતર’ જાણવા આથી જન્યેતરમા મધ્યમ તેમજ ઉત્કૃષ્ટ એ બંને પ્રકારના અંશોનો અંતર્ભવ થાય છે જે પરિણામ સૌથી અધિક હોય તે ‘ઉત્કૃષ્ટ’ જાણવો, જ્યારે જન્ય અને ઉત્કૃષ્ટની વચ્ચેના બધા પરિણામો ‘મધ્યમ’ જાણવા એક અંશને ‘જન્ય’, મોટામા મોટા અનંતાનંતને ‘ઉત્કૃષ્ટ’ અને બેથી માંડીને તે મોટામા મોટા અનંતાનંત તથા એક નાનું એ અંશને ‘મધ્યમ’ મમજવા.

૨ જન્ય અશ એટલે એક અશ આથી ‘એકાધિક’ થી એનામાં એક અંશ વધારે એટલે બે અંશો જાણવા ‘દ્વયધિક’ થી ત્રણ અને ત્ર્યાદિ અધિકથી ચાર, પાંચ એમ સમજવા.

૩ બંને તરફના અંશોની મમાન મજ્યા તે ‘મમ’ છે. આથી જ્યારે ‘જન્યેતર’ થા બે અંશો નિશ્ચિત હોય ત્યારે સમજન્યેતરનો અર્થ બે અશ છે, એકાધિક જન્યેતરનો અર્થ ત્રણ અશો ‘૬’, દ્વયધિક જન્યેતરનો અર્થ નાનું અંશો બે અને ત્ર્યાદિ જન્યેતરનો અર્થ પાંચ, ૭, એમ એક અનંતાનંત સુધીના અંશો છે.

સર્વાર્થસિદ્ધિ વગેરે અનુસાર બન્ધ

પરમાણુના ગુણો (અંશો)	સદૃશ	વિસદૃશ
૧ જઘન્ય + જઘન્ય	નથી	નથી
૨ „ + એકાધિક	„	„
૩ „ + દ્વયધિક	„	„
૪ „ + ત્ર્યાદિ અધિક	„	„

પરમાણુના ગુણો (અંશો)	સદૃશ	વિસદૃશ
૫ જઘન્યેતર + સમજઘન્યેતર	નથી	નથી
૬ „ + એકાધિક „	„	„
૭ „ + દ્વયધિક „	છે	છે
૮ „ + ત્ર્યાદિ અધિક „	નથી	નથી

સ્પર્શોદિ પરિણામોની વ્યવસ્થા—

બન્ધ એ પરિણામ-વિશેષ છે. એ સ્નિગ્ધ અવયવને વિષે રૂક્ષરૂપ અન્ય પરિણામથી આપાદ છે. એથી કરીને એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે પરમાણુઓમાં જે સ્પર્શોદિ પરિણામો છે તેમજ સ્કંધોને વિષે જે શબ્દોદિ પરિણામો છે તે શું નિત્ય છે-સર્વદા વ્યવસ્થિત છે કે અવ્યવસ્થિત છે એટલે કે એનો પ્રાદુર્ભાવ થયા પછી તે નાશ પામે છે ? કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પરમાણુઓ એકત્રિત થઈ દ્વિપ્રદેશોદિ સ્કંધરૂપે અથવા તો પરિમંડલોદિ સંસ્થાનરૂપે પરિણમે છે. આથી જો પરમાણુગત સ્પર્શોદિ પરિણામો અને સ્કંધ વિષયક શબ્દોદિ પરિણામો વ્યવસ્થિત હોય તો તેની વ્યવસ્થિતતાને લઈને એ પરિણામોનો સર્વદા ઉત્પાદ કે વિનાશ ન હોઈ શકે; અને એ ઉત્પાદ અને વિનાશ વિના સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ પરમાણુઓના પરિણામનો અભાવ હોવાથી કેવી રીતે દ્વયણુ-કોદિ સ્કંધો બની શકે ? અથવા સ્કંધોને વિષે સ્પર્શોદિ કે શબ્દોદિ પરિણામોમાંથી એકની જ નિત્યતા છે એમ જો કહેવામાં આવે તો બાકીના પરિણામોની નિત્યતાનો અભાવ થશે. આથી કરીને જો પરિણામોને અનિત્યત માનવામાં આવે તો તે ઈષ્ટ છે અર્થાત આપેક્ષિક દૃષ્ટિએ નિત્યત્વ માનવામાં આવે તો ઈષ્ટ અઠવાણુ નથી અને એથી બધી ઉપપત્તિ થઈ શકે છે. પૂર્વ પરિણામના ત્યાગ પૂર્વક ઉત્તર પરિણામ સ્વીકારાતાં અન્ય સ્પર્શોદિ તેમજ અન્ય સ્પર્શોદિ શબ્દોદિ ક્ષેત્ર, કાલ, દ્રવ્ય અને ભાવના પરિણામવિશેષ બને. આથી સમભય છે કે વસ્તુ યથાપરિણામી છે.

તેનો તે જ પરમાણુ દ્રવ્યત્વાદિ ભતિરૂપ સ્વભાવનો ત્યાગ કર્યા વિના અન્ય સ્પર્શોદિરૂપ શુણને પ્રાપ્ત કરે છે. એવી રીતે એનો એ જ સ્કંધ દ્રવ્યત્વાદિ ભતિરૂપ સ્વભાવને ત્યજી દીધા વગર અન્ય શબ્દોદિ શુણને પામે છે. સ્પર્શોદિ સામાન્યનો ત્યાગ કર્યા વગર પરમાણુઓ સ્પર્શોદિ-રૂપને બને છે. આથી કરીને પરમાણુઓના સ્પર્શોમાં અવસ્થિતતા રહેલી છે. પોતાની શક્તિની મજબૂતાઈ પરિણામકો નેવા કે મરચું, મીઠું, લીંગ વગેરે ઉકાળેલી છાશ વગેરે પરિ-

૧ અન્યને પોતાના સમાન રૂપે તે 'પરિણામક' કહેવાય છે. અથવા પરિણમનને પોતાના પાશર્વિક અર્થની સંખ્યાને જુદાકેળ વર્ગો મળ્યારૂપે પરિણામને તે 'પરિણામક' છે.

લુપ્તનશીલ વસ્તુને પોતાના જેવી બનાવે છે. દહીં, ગોળ વગેરે પદાર્થો પરિલુપ્તરૂપ શક્તિના સ્વભાવને લીધે પરસ્પર પરિણામના કારણરૂપ છે. પૂર્વ પદાર્થોની એક તરફથી પરિલુપ્ત-શક્તિ પદ્ધતાની અતિશયતાને આભારી છે. આ પ્રમાણે પરિણામને લીધે સ્પર્શાદિ તેમજ શબ્દાદિ ગુણો અનવસ્થિત છે.

બન્ધના સમયે પરિણતિ—

સ્તિગ્ધતા કે રૂક્ષતા અંશની સમાનતા હોય તેવા સ્થળમાં સદૃશ બંધ તો થતો જ નથી; વિસદૃશ થાય છે એટલે કે દાખલા તરીકે બે અંશ સ્તિગ્ધતાવાળા અવયવોનો બે અંશ સ્તિગ્ધતાવાળા અવયવ સાથે બંધ શક્ય નથી, પરંતુ બે અંશ રૂક્ષતાવાળા અવયવ સાથે બંધ થાય છે, આ બંધ થાય ત્યારે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવ પ્રમાણે કોઈક વેળા સ્તિગ્ધતા જ રૂક્ષતાને પોતાના રૂપે-સ્તિગ્ધતારૂપે બદલી નાંખે છે અને કોઈક વાર રૂક્ષતા જ સ્તિગ્ધતાને નિજ રૂપે અર્થાત્ રૂક્ષતારૂપે પરિણામને છે. આ પ્રમાણેની હકીકત આ અંશકાર સૂચવે છે અને તે તત્વાર્થ (અ. ૫)ના નિમ્ન-લિખિત ઉદાહરણ સૂત્રને અનુસરતી છે:—

“વન્ધે સમાધિકૌ પારિણામિકૌ ।”

દિગંબરીય વૃત્તિઓમાં આને બદલે નીચે મુજબનો પાઠ છે:—

“વન્ધેઽધિકૌ પારિણામિકૌ ।”

દિગંબર માન્યતા એ છે કે સમાંશ સ્થલમાં સદૃશ બંધ જ શક્ય નથી એમ નહિ, પરંતુ વિસદૃશ માટે પણ અવકાશ નથી, કેમકે એક સમ વિભત્તીય ધીજ સમને પોતાના સ્વરૂપમાં બદલી નાંખે એ વાત ઈષ્ટ નથી; ફક્ત અધિક-બે અંશ એટલી અધિકતાથી સુક્ત પોતાના સ્વરૂપમાં હીનને ફેરવી નાંખે એટલું જ ઇષ્ટ છે.

સ્વેતાંબર માન્યતા પ્રમાણે બે અંશ એટલી જ અધિકતા એમ નહિ, પરંતુ એથી વધારે અધિકતા હોય તોપણ સદૃશ તેમજ વિસદૃશ ઉભય પ્રકારના બંધો સંભવે છે. અને અધિક અંશ હીન (અદ્ય) અંશને પોતાના સ્વરૂપમાં બદલી નાંખે છે. જેમકે પાંચ અંશ સ્તિગ્ધતાવાળો પરમાણુ ત્રણ અંશ સ્તિગ્ધતાવાળા પરમાણુને પોતાના સ્વરૂપમાં બદલી નાંખે છે એટલે કે ત્રણ અંશ સ્તિગ્ધતા પણ પાંચ અંશ સ્તિગ્ધતાના સંબંધથી પાંચ અંશરૂપે પરિણમે છે. આ સંબંધમાં કર્તૃનીના અંશથી વ્યાર્પ્ત એવા વિલેપનનું ઉદાહરણ વિચારી લેવું.

આ તો સદૃશ બંધની વાત થઈ. હવે વિસદૃશ બંધની વાત કરીએ. પાંચ અંશ સ્તિગ્ધ પરમાણુનો ત્રણ અંશ રૂક્ષ પરમાણુ સાથે બંધ થતાં એક તો એ રૂક્ષતાને સ્તિગ્ધતારૂપે પરિણામને છે એટલું જ નહિ પણ તેના અંશો પોતાના એટલા બનાવે છે એટલે કે ત્રણ અંશ એટલી રૂક્ષતા પાંચ અંશ પ્રમાણુક સ્તિગ્ધતાના સંમર્ગથી પાંચ અંશ એટલી સ્તિગ્ધતારૂપે પરિણમે છે.

ગુણત્વ સ્વરૂપ—

આપણે પપર મા પૃષ્ઠમાં સહવાવી પર્યાય તરીકેનું ગુણત્વ લક્ષણ વિચારી ગયા છીએ. અત્ર સ્વરૂપાત્મક લક્ષણ અન્વયકાર નીચે સુજળ નિર્દેશ છે અને તેમ કરવામાં તેઓ તત્ત્વાર્થ (અ. ૫, સૂ. ૪૦)ને અનુસરે છે:—

‘દ્રવ્યાશ્રયત્વે સતિ નિર્ગુણત્વં ગુણસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૫૫)

અર્થાત્ જે દ્રવ્યનો (સદા) આશ્રય કરનાર તેમજ નિર્ગુણ (ગુણથી રહિત) છે તે ‘ગુણ’ કહેવાય છે સ્થિતિ (ધ્રોવ્ય)રૂપ અંશ તે ‘દ્રવ્ય’ છે. અને જે પરિણામ-વિશેષોનો સદા આશ્રય રૂપ છે તે ‘ગુણ’ છે. એટલે કે પરિણામ-વિશેષરૂપ ગુણોના પરિણમનનું કારણ તે ‘દ્રવ્ય’ કહેવાય છે. જ્ઞાનાદિ તેમજ શુદ્ધાદિ ગુણોને વિષે બીજા ગુણો નથી, એથી આ ગુણો ‘નિર્ગુણ’ કહેવાય છે. દ્રવ્યથી અવ્યતિરિક્તપણે આ ગુણોની ઉત્પત્તિ છે. વળી જૈન દર્શન પ્રમાણે દરેક વસ્તુ લોકાલેહ સ્વરૂપી છે એટલે ગુણ અને ગુણી વચ્ચે સર્વથા ભેદ નથી તે વાત હીવા જેવી સ્પષ્ટ હોઇ તેનું સપ્રમાણ કથન કરવું પડશે કે ?

જ્યારે જાણી દ્રવ્ય જ જ્ઞાનાદિરૂપે પરિણમે છે ત્યારે તાદાત્મ્યને લઇને ગુણોનું સિન્ન સ્વરૂપ નથી જ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ તો દ્રવ્યથી ગુણ અનન્યતમ છે, પરંતુ પર્યાયાર્થિક નય પ્રમાણે ગુણત્વ પૃથક્કરૂપે અસ્તિત્વ છે, કેમકે તેમાં પર્યાયની પ્રધાનતા રહેલી છે, તો પછી વિદ્યમાન ગુણોને નિર્ગુણ કેમ કહી શકાય ? આનો ઉત્તર એ છે કે અત્યંત શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય પ્રમાણે તો ગુણો જ નથી તો પછી એની અનન્યતમતા માટે અવકાશ જ ક્યાં રહ્યો ? આ ઉત્તર ઠીક નથી, કેમકે ગુણો નથી એમ નહિ કહેતાં, દ્રવ્યથી તે પૃથક્કરૂપે નથી એમ કહેવું જોઇએ. જ્યારે દ્રવ્ય શ્વેતરૂપે પરિણમે છે ત્યારે તે કૃષ્ણરૂપે નથી એથી ગુણની નિર્ગુણતા સ્પષ્ટ જણાય છે.

ગુણ અને દ્રવ્યના સ્વરૂપ સંબંધી વૈશેષિક દર્શન—

વૈશેષિક દર્શન (૧-૧-૧૬) પ્રમાણે ગુણત્વ લક્ષણ નીચે સુજળ છે:—

“ દ્રવ્યાધ્યવ્યગુણવાન્ સંયોગવિમાગેદવકારણમનપેક્ષાં ઇતિ ગુણલક્ષણમ્ । ”

અર્થાત્ દ્રવ્યનો આશ્રય કરીને રહેલ, નિર્ગુણ તેમજ મંથેમ અને વિભાગમાં અપેક્ષા રહિત હોવા છતાં જે કારણ ન થાય તે ગુણ છે. ઉત્તરાધ્યયન (અ. ૨)ની નિમ્ન-લિખિત—

૧ “ દ્રવ્યાધ્યવ્ય નિર્ગુણા ગુણા । ”

૨ આથી ગુણ એ ‘આધેય’ ગણાય છે અને દ્રવ્ય ‘આધાર’ ગણાય છે.

૩ આ નાદ જ ગુણ અને પર્યાયની સિન્નતાનો પ્રતિપાદક છે. કેમકે પર્યાયો પાત્ર ગુણોની દ્રવ્યનો જ આશ્રય કરનારા છે તેમજ વળી નિર્ગુણ પાત્ર છે. એ એ વચ્ચે દૂર એટલે જ છે કે નિત્ય દોષાધી એ દમેશા દ્રવ્યને આધિન છે, જ્યારે પર્યાય ઉત્પાદકશીલ અને વિનાશશીલ દોષાધી સદા રહેતો નથી.

૪ ગુણોમા વળી બીજા ગુણો માનવા જતાં અનવરણરૂપ રોપ ઉપદિયન થાય છે, માટે સદા નિરજ દમિયપ તેમજ પર્યાયના જનકરૂપ ગુણોને નિર્ગુણ માનવામાં આવ્યા છે.

“ ગુણાણમાસઓ દર્શન, ઇગદર્શસિયા ગુણા ।

લક્ષણં પજ્જવાણં તુ, ઉમઓ અસિયા મવે ॥ ૬ ॥ ”

—આમાં ‘એક દ્રવ્યને આશ્રિત છે તે ગુણ છે’ એટલું જ કહ્યું છે. તત્ત્વાર્થમાં આ ઉપરાંત શ્રીકણ્ઠાદે સૂત્રવેલ ગુણના લક્ષણમાનો ‘નિર્ગુણ’ એ એક અંશ વધારે છે, જ્યારે સૌથી વધારે ઉમેરો શ્રીકણ્ઠાદે નિર્દેશેલા ગુણના લક્ષણમાં જોવાય છે; કેમકે એમણે રચેલા વૈશેષિક દર્શન (૧-૧-૫) પ્રમાણે એ લક્ષણ નીચે મુજબ છે:—

“ ક્રિયાગુણવત્ સમવાયિકારણમિતિ દ્રવ્યલક્ષણમ્ ”

અર્થાત્ જે ક્રિયાવાળું, ગુણવાળું અને સમવાયિકારણરૂપ હોય તે ‘દ્રવ્ય’ છે. આમાં જોઈ શકાય છે કે શ્રીકણ્ઠાદે સૂત્રવેલા દ્રવ્યના લક્ષણમાં ગુણ ઉપરાંત ક્રિયા અને સમવાયિકારણતાને સ્થાન આપવામાં આવેલ છે. તત્ત્વાર્થ તરફ નજર કરીશું તો જણાશે કે તેમાં ઉત્તરાધ્યયનમાં સૂચિત ‘ગુણપરકને’ સ્થાન આપવા ઉપરાંત વૈશેષિક સૂત્રગત ‘ક્રિયા’ શબ્દની જગ્યાએ જૈન દર્શનનો મુખ્ય પર્થાય શબ્દ થોડું દ્રવ્યનું લક્ષણ “ ગુણપર્થાયવદ્ દ્રવ્યમ્ ” એવું બાધવામાં આવ્યું છે કે જેને આ અંશકાર સ્વશૈલી અનુસાર બધાવી લે છે.

આ પ્રમાણે ગુણ પરંવે થોડુંક વિવેચન કર્યું. હવે અન્યકાર પરિણામને ઉદ્દેશીને કથન કરે છે તો ગુણ તેમજ પરિણામ એ બંને પર્થાય-વિશેષો હોવાથી પર્થાયોને લક્ષ્યોને પપર મા વગેરે પૃથમાં જે કંઈ કહેવામાં આવ્યું છે તેમાં નીચે મુજબ થોડાક ઉમેરો કરી આપણે આગળ વધીએ.

પર્થાયની વ્યુત્પત્તિ—

ન્યાયાલોકની તત્ત્વપ્રભા નામની વિવૃત્તિના ૨૦૩ મા પત્રમાં પર્થાયનું લક્ષણ નીચે મુજબ અપાયેલું છે:—

“ પર્યેત્યુત્પત્તિં વિપત્તિં વ્યાપ્નોતિ પર્યવતિ વા વ્યાપ્નોતિ સમસ્તમપિ દ્રવ્યમિતિ પર્થાયઃ પર્યવો વા ”

૧ યાયા—

ગુણાનામાશ્રયો દ્રવ્યમેકદ્રવ્યાશ્રયા ગુણાઃ ।

લક્ષણં પર્યવાણા તુ ઉમયોરાશ્રિતા મવેયુઃ ॥

૨ સરખાવો નયપ્રદીપના દેહમાં પત્રગત નિમ્ન-લિખિત પત્રિત—

“ પર્યેતિ ઉત્પાદમુત્પત્તિં વિપત્તિં વા વ્યાપ્નોતિ પર્થાયઃ । ”

અર્થાત જે ઉત્પત્તિને તેમજ વિપત્તિ (વિનાશ)ને પામે છે? અથવા જે સમગ્ર દ્રવ્યને વ્યાપ્ત કરે છે તે ' પર્યાય ' અને ' પર્યવ ' કહેવાય છે. તેમા કમલાવી પર્યાયને પર્યાય એવી જે સંજ્ઞા આપાય છે તેને ઉદ્દેશીને પ્રથમ વ્યુત્પત્તિ છે, જ્યારે જીજ્ઞ વ્યુત્પત્તિ સહભાવી તેમજ કમલાવી એમ ઉભય પ્રકારના પર્યાયને એટલે ગુણને તેમજ પર્યાયને એમ જાનને લાગુ પડે છે. સહભાવી પર્યાય અને ગુણનું સ્વરૂપ તો આપણે યથાસાધન સ્પર્શ વિચારી ગયા છીએ. આથી કમલાવી પર્યાય પરત્વે અત્ર થોડોક વિચાર કરીશું. સૌથી પ્રથમ તો એ વાત નોંધીશું કે આ પર્યાયના દ્રવ્ય-પર્યાય અને ગુણ-પર્યાય એવા બે પ્રકારો છે. આ વાતના અમર્યાદાદિવેતાલ શ્રીશાંતિસૂત્રિએ નિર્દેશેલી પર્યાય (પર્યવ)ની નીચે ગુજબની વ્યુત્પત્તિ રજુ કરીશું:—

“ પરિ-સર્વતો દ્રવ્યેષુ ગુણેષુ સર્વેષ્વવન્તિ-ગચ્છન્તીતિ પર્યવાઃ ”

મનુષ્યત્વ, સ્કંધત્વ ઇત્યાદિ દ્રવ્ય-પર્યાયનાં ઉદાહરણો છે, જ્યારે બુદ્ધિ, નીલાદિ વર્ણ ગુણ-પર્યાયનાં ઉદાહરણો છે.

પર્યાયના બાર લેહો.—

પર્યાયનો ગુણના વિકારરૂપે પણ નિર્દેશ કરી શકાય તેમ છે. વિશેષમાં પર્યાયોના સ્વાભાવિક અને એથી વિપરીત લક્ષણાત્મક વૈભાવિક એમ બે પ્રકારો છે. જીવ-દ્રવ્ય આશ્રીને વિચારતાં નર, નારક ઇત્યાદિ આર ગતિરૂપ અથવા ટહ લાખ જીવ-યોનિરૂપ પર્યાયો વૈભાવિક છે,^૧ જ્યારે અચરુલ્લઘુત્વાદિ પર્યાયો સ્વાભાવિક છે. વળી આ પ્રત્યેકના અનંત, અસંખ્યાત અને સંખ્યાત ભાગ ગુણ-બુદ્ધિ વડે ત્રણ તેમજ અનંત, અસંખ્યાત અને સંખ્યાત ભાગ ગુણ-હાનિ વડે ત્રણ એમ છ છ પ્રકારો પડે છે એટલે કે પર્યાયના બાર લેહો પડે છે.

વ્યંજન-પર્યાય અને અર્થ-પર્યાય—

સ્વભાવ અને વિભાવની અપેક્ષાએ પર્યાયોના જેમ બે પ્રકારો પડે છે તેમ વ્યંજન અને અર્થની દૃષ્ટિએ પણ એના બે પ્રકારો જાણવે છે. તેમાં સ્થૂળ તેમજ કાલાંતરસ્થાયી એવો શબ્દોનો સંકેતવિષયક પર્યાય તે ‘ વ્યંજનપર્યાય ’ છે. આથી ભેદ શકાય છે કે ‘ તિથં-સામાન્ય વ્યંજન-પર્યાય જ છે. કેટલાકોનો વ્યંજન પરત્વે એવો મત છે કે વ્યંજનનો યાને વ્યક્તિનો અર્થ, પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિના કાન્નરૂપ અને જળી લાવવા વગેરે અર્થક્રિયાકારિત્વ છે. આવા પ્રકારની અર્થક્રિયા-

૧ આથી નીચે મુજબનું પણ ચરિતાર્થ થાય છે:—

“ અનાદિનિષ્ઠને દ્રવ્યે, સ્વપર્યાયાઃ પતિસખમ ।

ઉપજન્નિત નિમજ્જન્નિત વૃત્તવર્ત્તોત્તવજ્જન્નિત ॥ ”

૨ જુઓ પપગમથી ગ્રંથનાં પૃષ્ઠો

૩ જુઓ નવપ્રદીપનું ૬૮મું પા

૪ “ નિરુપત્તિ મુદ્ધા વનિજિતિ ” એ! આનું લક્ષણ છે

કારિતાથી લક્ષિત પર્થાય તે 'વ્યંજન-પર્થાય' છે, જ્યારે સૂક્ષ્મ વર્તમાન કાલવર્તી પર્થાય તે 'અર્થ-પર્થાય' છે. આથી નીચે સુજનનું—

“ મૂત્ત્વમવિવ્યત્ત્વસંસ્પર્શરહિતશુદ્ધવર્તમાનકાલત્વાવચ્છિન્નં વસ્તુસ્વરૂપ-
મર્થપર્થાયઃ ॥ ”

—લક્ષણ ચરિતાર્થ થાય છે. વિશેષમાં એકત્વ, પૃથક્ત્વ, સંખ્યા, સંસ્થાન, સંયોગ, વિભાગ, નવત્વ, પુરાણત્વ ઇત્યાદિ પર્થાય-વિશેષ જ જાણવા. કહ્યું પણ છે કે—

“ એગત્તં ચ પુહત્તં ચ, સંજ્ઞા સંઠાણમેવ ય ।
સંજોગો ય વિભાગો ય, પલ્લવાણં તુ લક્ષણં ॥ ”

વ્યંજન-પર્થાયના ચાર પ્રકારો—

વ્યંજન-પર્થાયના સ્વભાવ અને વિભાવ તેમજ દ્રવ્ય અને શુણ્ણની દૃષ્ટિએ (૧) સ્વભાવ-દ્રવ્ય-વ્યંજન-પર્થાય, (૨) સ્વભાવ-શુણ્ણ-વ્યંજન-પર્થાય, (૩) વિભાવ-દ્રવ્ય-વ્યંજન-પર્થાય અને (૪) વિભાવ-શુણ્ણ-વ્યંજન-પર્થાય એમ ચાર પ્રકારો પડે છે. જીવ આશ્રીને આ ચાર પ્રકારો વિચારીશું તો ચરમ શરીરથી કિંચિત્ ન્યૂત એવા શુદ્ધ અસંખ્ય પ્રદેશાત્મક સિદ્ધ ભગવાન એ પ્રથમ પ્રકારનું દૃષ્ટાત છે. અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત સુખ અને અનંત વીર્યરૂપ અનંત ચતુષ્ઠય એ દ્વિતીય પ્રકારનું ઉદાહરણ છે એવી રીતે યતિ પ્રમુખ ત્રીજા પ્રકારનું અને મતિ વગેરે ચોથાનું ઉદાહરણ છે. પુદ્ગલના સંબંધમા અવિભાગી પુદ્ગલ-પરમાણુઓ, વર્ણ, ગંધ અને રસના પ્રકારો પૈકી એક એક તેમજ અવિરોધી એવા બે સ્પર્શો, દ્વચણુકાદિ અને રસ, રસાત્મ, ગંધ, ગંધાંતર વગેરે અનુક્રમે ચાર ભાતના ઉદાહરણો છે.^૨

પરિણામનું સ્વરૂપ—

જુદા જુદા દર્શન પ્રમાણે પરિણામની વ્યાખ્યા જુદી જુદી છે જેમકે બૌદ્ધ દર્શન એ વસ્તુ માત્રને લક્ષણસ્થાપી-નિરન્વય વિનાશી માનતું હોવાથી એના મત પ્રમાણે પરિણામનો અર્થ ઉત્પન્ન થઇ સર્વાશે નાશ પામવો એ છે એટલે કે નાશ થયા બાદ તરવનો એક અંશ પણ કાયમ ન રહે એવો થાય છે.

નૈયાયિક વગેરે ભેદવાદી દર્શનો કે જેમાં શુણ્ણ અને દ્રવ્યની એકાંત ભિન્નતા સ્વીકારવામાં આવી તેમની માન્યતા સુજન મર્થા અવિકૃત દ્રવ્યમાં શુણ્ણનું ઉત્પન્ન થવું અને એ શુણ્ણોનો નાશ થવો એવો પરિણામનો અર્થ છે.

જૈન દર્શન ભેદભેદવાદી હોવાથી પરિણામોના ઉપર્યુક્ત અર્થથી નિરાળો જ અર્થ

૧ અહીં એવવધી સખ્યાથી વ્યતિરિત એ ૧ મામાન્ય પરિણતિ મમજવી. જેમકે ભિન્ન ભિન્ન પરમાણુઓમા આ એક પટ છે એ ૧ પ્રતીતિ. ૨ જુઓ નયપ્રદીપનું ૯૯ મું પા.

એ માન્ય રાખે તે સ્વાભાવિક છે. એ દર્શનને સૂત્રરૂપે સસ્કૃતમાં ગૂંથનારા તરીકે આદ્ય ગણતા ભગવાન ઉમ સ્વાતિ એના અર્થ નીચે મુજબ સૂચવે છે:—

“તદ્ભાવઃ પરિણામઃ ।” (અ. ૫, સૂ. ૪૧)

અર્થાત્ ‘તે થવું’ એટલે કે પોતાના રૂપમાં સ્થિર રહી ઉત્પન્ન થવું તેમજ નાશ પામવો એનું નામ ‘પરિણામ’ છે. આ દર્શન પ્રમાણે કોઈ પણ દ્રવ્ય કે શુદ્ધ સર્વથા અવિકૃત રહી શકે નહિ. અત્ર વિકૃતનો અર્થ એ છે કે અન્યાન્ય અવસ્થાઓને પ્રાપ્ત કરવી, પરંતુ તેમ છતાં પોતાની મૂળ ભૂતિને કાયમ રાખવી—પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનો ત્યાગ થવા ન દેવો. આથી એ વાત ધ્યાનમાં આવી હશે કે દ્રવ્ય હોય કે શુદ્ધ હોય એ પ્રત્યેક પોતપોતાના સ્વભાવનો ત્યાગ કર્યા વિના જ પ્રતિસમય નિમિત્ત અનુસાર ભુદ્ધી ભુદ્ધી અવસ્થાઓને ભજે છે. આ પ્રમાણેની અન્યાન્ય અવસ્થાઓ તે દ્રવ્ય અને શુદ્ધના ‘પરિણામો’ કહેવાય છે.

જીવ મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, દેવ કે દાનવરૂપે ઉત્પન્ન થાય; કિન્તુ એ ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓને પ્રાપ્ત થતો હોવા છતાં પણ તેનામાં જીવત્વ તેવું ને તેવું જ કાયમ રહે છે. આથી મનુષ્યત્વ, પશુત્વ એ જીવના પરિણામો કહેવાય છે. એવી રીતે જીવના અન્ય શુદ્ધરૂપ ચૈતન્ય જ્ઞાનરૂપ સાક્ષર ઉપયોગ રૂપે હોય કે દર્શનરૂપ નિરાકાર ઉપયોગરૂપે હોય, પદ વિષયક જ્ઞાન હોય કે ઘટવિષયક જ્ઞાન હોય, પરંતુ એ બધા ઉપયોગોમાં ચૈતન્ય આબાહ જળવાઈ રહે છે; એથી એ ઉપયોગો ચૈતન્યના પરિણામો ગણાય છે. પુદ્ગલ દ્રવ્યલુકરૂપ હોય કે અણુક વગેરે રૂપે હોય, પરંતુ એ અવસ્થાઓ હરમ્યાન એનું પુદ્ગલત્વ સર્વથા કાયમ રહે છે; વાસ્તે દ્રવ્યલુકાદિ અવસ્થાઓ એ પુદ્ગલના પરિણામ ગણાય છે. એવી રીતે પુદ્ગલ ધોળાશ ત્યજીને કાળાશ વગેરેને ધારણ કરે, પરંતુ એ રૂપાંતરે હરમ્યાન એનું વર્ણત્વ કાયમ રહે છે—કોઈને કોઈ વર્ણરૂપે તો તે અખંડિત રહે છે; વાસ્તે ધોળાશ, કાળાશ ઇત્યાદિ અવસ્થાઓ એ વર્ણ (રૂપ)ના પરિણામો છે.

આ પ્રમાણે પરિણામના સ્વરૂપની પીઠિકા રચી હવે અધિકારના શબ્દમાં એ પરિણામનું લક્ષણ નીચે મુજબ ઉપસ્થિત કરવામાં આવે છે કે જેથી એ સમજવામાં વિશેષ પરિશ્રમ ન પડે:—

જીવાદિપદાર્થનામવસ્થાન્તરાર્પત્તરૂપત્વં પરિણામસ્ય લક્ષણમ્,
સ્વભાવઃ સ્વતત્ત્વરૂપં વા । (૨૫૬)

અર્થાત્ જીવાદિ પદાર્થોની અવસ્થામાં ફેરફાર થવો એટલે કે એ પદાર્થોનું રૂપાંતર થવું તે ‘પરિણામ’ કહેવાય છે. આથી સમજાય છે કે પરિણામ એ અન્ય ભાવની પ્રાપ્તિ છે. પરિણામ, તત્ત્વ, સ્વતત્ત્વ એ બધા સમાનાર્થક શબ્દો છે.

૧ મરખાવો તત્ત્વાર્થ—ભાષ્ય (૫ ૪૩૭) મન નિમ્ન-ચિત્તિન પંક્તિ—

“ધર્માદિનાં દ્રવ્યાણાં વધોકાનાં/વ ગુણાનાં સ્વભાવઃ સ્વતત્ત્વં પરિણામઃ ।”

સાદિ અને અનાદિ પરિણામ—

પરિણામના સાદિ અને અનાદિ એમ બે પ્રકારે છે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ અને કાલનો પરિણામ જીવ-જીવ્યત્વાદિની પેઠે અનાદિ છે. જેમ સંસાર અનાદિ છે તેમ ધર્માદિ દ્રવ્યનો પરિણામ પણ અનાદિ છે. કેમકે ધર્માદિ દ્રવ્યો વિનાનો લોક કદાપિ હોતો જ નહિ આ પ્રમાણે ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાલ એ ચાર અનાદિ પારિણામિક ભાવને વિષે જાણવા. પુદ્ગલ-દ્રવ્ય તો ઔદયિક તેમજ પારિણામિક એ બે ભાવને વિષે જાણવું. તેમા પરમાણુ એ અનાદિ પારિણામિક ભાવ છે, જ્યારે દ્વયણુકાદિ, અખ્ર, ઇન્દ્રધનુષ્ય વગેરે સાદિ પારિણામિક ભાવ છે, અને મેરુ વગેરે શાશ્વત પદાર્થો તો અનાદિ પારિણામિક છે. પરમાણુઓનો વર્ણ રસ ઇલાદિ પારિણામિક ભાવ છે; રકંધોનો તો દ્વયણુકાદિના સઘાતરૂપ પરિણામ ઔદયિક ભાવ છે.^૧ જીવ તો છ એ ભાવમા વર્તે છે.^૨ તેમા યોગ અને ઉપયોગ એ બે એના પારિણામિક ભાવો છે. યોગનું લક્ષણ એ છે કે—

પુદ્ગલસ્પન્ધ્યાદાત્મનો વીર્યવિશેષરૂપત્વં યોગસ્ય લક્ષણમ્ ।

(૨૫૭)

અર્થાત પુદ્ગલના સળધને લધને આત્મામા જે શક્તિ-વિશેષ ઉત્પન્ન થાય છે તે ‘યોગ’ કહેવાય છે.

૧ ‘મેરુ’ જેવા શાશ્વત પર્વતો, શાશ્વત મંદિરો તેમજ શાશ્વતી પ્રતિમાઓ રકંધના દેખાવથી-આકારથી નિત્ય છે, પણ પુદ્ગલ-દ્રવ્યરૂપે અનિત્ય છે, કેમકે એ સાથત રકંધોમાથી પ્રતિસમય અનંત પુદ્ગલ પરમાણુઓ ખરી પડે છે-જુદા પડા જાય છે અને વળી અનંત નવા પુદ્ગલ-પરમાણુઓ આવી મળે છે

૨ સર્વે અજીવ પદાર્થો પારિણામિક ભાવમા વર્તે છે એટલુ જ નહિ, પણ અનંત પરમાણુ વાળા રકંધો તો ઔદયિક ભાવમા પણ વર્તે છે શરીર-નાભ-કર્મના ઉદયથી જનિત ઔદારિકાદિ શરીર રૂપે ઔદારિકાદિના રકંધોનો જ ઉદય છે તદ્ય પથ ઔદયિક એવા અર્થ કરીએ ત્યારે તો કર્મ-રકંધરૂપ અજીવોને વિષે ઔદયિક ભાવ થાય છે જેમકે કાંધના ઉદયમા કર્મ-રકંધોનો ઉદય છે આ પ્રમાણે વિચારતા તો કર્મ-રકંધ આશ્રિત ઔપશમિકાદિ ભાવો પણ અજીવોને વિષે સભવે છે, પરંતુ તે અન વિવક્ષિત નથી આથી કરીને જ કેટલાક અજીવોનો પારિણામિક જ ભાવ સ્વીકારાય છે જુઓ કર્મપ્રકૃતિનુ ૧૫૮ યુ ૫૪

૩ સરખાવો પ્રશમરતિની નિમ્ન-લિખિત ગાથા અને તેની ટીકાગત ઉલ્લેખ—

“ માયો ધર્માધર્મામ્બરદાલાઃ પારિણામિકે જ્ઞેયા ।

તદયપરિણામિરૂપ તુ સર્વેમાધાનુગા જીવા ॥ ૨૦૧ ॥

ત્રીકા—અનાદિપારિણામિકમાયે ધર્મા-અધર્મા-અકાશ-કાલવ્રત્તવાણિ વત્તવારિ યત્તન્તે જીવમ્બવત્કાદિવત્ । પુદ્ગલવ્રત્ત પુનરૌદયિકે માયે મયતિ પારિણામિકે ચ । પરમાણુ પરમાણુરિતિ અનાદિપારિણામિકો માય । આદિમત્પારિણામિકસ્તુ દ્વયણુકાદિરન્નેન્દ્રધનુરાદિષ્ । વર્ણરસાદિપારિણામિકસ્તુ પરમાણુના સ્કન્ધાનાં ઔદયિકો માયઃ દ્વયણુકાદિમંદતિપરિણામઙ્ગેતિ । ”

આ પ્રમાણે આપણે પરિણામનું પ્રકરણ પૂર્ણ કરીએ તે પૂર્વે તત્ત્વાર્થ (અ. પ. ૧૨૫. ૪૨-૪૪) ના ભાવને અનુસરીને આ અંશકારે ઠરેલા નિર્મા-લિખિત—

**સ ચ પરિમાણો દ્વેષા, અનાદિસાદિભેદાત્ । તત્ર રૂપિષુ આદિ-
માન્; ધર્માદિદ્રવ્યેષુ અનાદિમાન્ ।**

—ઉલ્લેખનો સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ વિચાર કરવો આવશ્યક સમજાય છે જેના કાળની પૂર્વ કોટિનો અભાવ છે અને એથી કરીને તો સર્વજ્ઞ પણ જેની અમુક મમયથી શરૂઆત થઈ છે એમ ન કહી શકે તે ‘અનાદિ’ કહેવાય છે. જેના કાળની પૂર્વ કોટિ છે અર્થાત્ જેને શરૂ થયાને આજે અમુક વખત થયો એમ કહી શકાય તે ‘સાદિ’ યાને ‘આદિમાન્’ છે. આ પ્રમાણેના અનાદિ અને આદિમાન્ના અર્થો અત્યારે પણ સુપ્રસિદ્ધ છે. જો આ જ અર્થો પ્રસ્તુતમાં વિવક્ષિત હોય તો તત્ત્વાર્થનું કથન સુસંગત થતું નથી; કેમકે હર કોઈ પદાર્થ રૂપી કે અરૂપી-વસ્તુતઃ અર્થાં દ્રવ્યોમાં અનાદિ અને આદિમાન્ એવા બંને ભાવના પરિણામો રહેલા છે. પ્રવાહની અપેક્ષાએ અનાદિ અને વ્યક્તિની અપેક્ષાએ આદિમાન્ પરિણામ પ્રત્યેક પદાર્થમાં બરાબર ઘટાવી શકાય છે.

પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં દ્વિવિધ પરિણામોનો સંભવ—

પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં કેટલાક પરિણામો અનાદિ અને કેટલાક આદિમાન્ છે એ વાતનું તત્ત્વાર્થની બૃહદ્ વૃત્તિ (પૃ. ૪૩૮-૪૩૯) સમર્થન કરે છે. જેમકે ધર્માસ્તિકાયની અસંખ્યેય-પ્રદેશવત્તા, લોકાકાશઅધિષ્ઠાતા, અમૂર્તતા, ગતિ કરનારની ગતિના અપેક્ષાકાગ્યરૂપે અચરુલદ્યુતા ઇત્યાદિ એના અનાદિ પરિણામો છે.

અધર્માસ્તિકાયમાં પણ આ બધા પરિણામો છે, પરંતુ એની અચરુલદ્યુતા સ્થિતિશીલની સ્થિતિના અપેક્ષાકારણરૂપે છે જીવમાં પણ આ પરિણામો છે, પરંતુ તે અપેક્ષાકારણથી રહિત જાણવા, વળી એ ઉપરાંત જીવત્વ, ભવ્યત્વ, અભવ્યત્વ ઇત્યાદિ પણ અનાદિ પરિણામો છે. અનંત-પ્રદેશતા, અમૂર્તતા, અચરુલદ્યુતા, અવગાહનશીલને અવગાહન આપણે ઇત્યાદિ આકાશના અનાદિ પરિણામો છે. કાલના વર્તનાદિ પરિણામો અનાદિ છે. પુદ્ગલમાં દ્રવ્યત્વ, મૂર્તત્વ, મરત્વ વગેરે અનાદિ પરિણામો છે.

પોતાની ઇચ્છાથી ગતિ કરવાને પ્રવૃત્ત થયેલી વ્યક્તિને ગતિ કરવામાં ધર્માસ્તિકાય સહાયતા કરે છે. આ ઉપગ્રાહકત્વરૂપ ધર્મનો પર્યાય (પરિણામ) પૂર્વ હતો નહિ, કેમકે ઉપયુક્ત

૧ “ અનાદિરાદિમાન્ । રૂપિષ્વાદિમાન્ । યોગીપયોગી જોયેષુ । ”

૨ અમુક વસ્તુની અનંતકાળથી શરૂઆત થઈ છે એમ કહેવાથી એ વસ્તુ આદિ દરતી નથી, આ તો રૂપાંતરણ અનાદિવત્ જ સૂચન છે

૩ આ મતમાં આ અધિકાર સૂચવે છે કે “ તત્ત્વાર્થનો ઉદ્દેશ વ્યાવહારિક પ્રમગને અનુસરતો મમજ્ઞાનો છે, આથી વસ્તુનું દરેકમાં પારમાર્થિક દષ્ટિએ તો બંને પરિણામો ગ્રહેવા જ છે, માટે જરા પણ અમગતતાની અભાવના જ નથી ”

વ્યક્તિમાં તે સમયમાં ગતિના પરિણામનો અભાવ હતો; પરંતુ એ વ્યક્તિમાં ગતિ-પરિણામ ઉદ્ભવતા ધર્માસ્તિકાયામાં એ વ્યક્તિ પરત્વેનું ઉપગ્રાહકત્વ ઉત્પન્ન થયું; એટલે એ પરિણામ આદિમાનુ થયો. વળી ગતિ-પરિણામથી પરિણત થયેલી વ્યક્તિના ગતિપરિણામનો અંત આવતાં ઉપગ્રાહકત્વનો પણ અંત આવી જાય છે. આ પ્રમાણે આ પરિણામના ઉત્પાદ અને વિનાશ થતા હોવાથી એ આદિમાનુ છે.

એવી રીતે અધર્માસ્તિકાય સ્થિતિરૂપ પરિણામને પામેલાને સ્થિતિ કરવામાં ઉપગ્રહરૂપે પરિણમે છે, એથી એનો પણ આ પરિણામ આદિમાનુ છે. આકાશ અવગાહનાશીલને અવગાહના આધવારૂપ પરિણામને પ્રાપ્ત કરે છે એટલે એનો આ પરિણામ આદિમાનુ છે. કાલ વૃત્ત (ભૂત), વર્તમાન ઇત્યાદિ પરિણામથી આદિમાનુ છે. બે પરમાણુઓ વિસ્ફોટ દ્વારા દ્વયણુક રકથનો પ્રારંભ કરે છે ત્યારે દ્વયણુક રકથરૂપ પરિણામ આદિમાનુ છે. આ પ્રમાણે પ્રાયોગિક તેમજ વૈજ્ઞાનિક પરિણામો વિષે ઘટાવી લેવું. આથી જુહક વૃત્તિકાર ઝડક મા પૃથ્થમાં સૂચવે છે તેમ જોઓ રૂપી પદાર્થોમાં જ આદિમાનુ પરિણામ હોય છે એમ માને છે અને અમૂર્ત એવા ધર્માદિમાં હોતો નથી એવો આગ્રહ રાખે છે તેઓ ભીંત જૂલે છે, કેમકે આવા કદાચહીઓના પક્ષમાં અરૂપી દ્રવ્યના પદાર્થના આશ્રયના વ્યવહારના હોખને લકને ઉત્પાદાદિ લક્ષણોનો અયોગ હોવાથી પરિણામનો અભાવ છે. અને અપરિણામિતાને લીધે ધર્માદિના સ્વભાવનો નિર્ધાર થઈ શકશે નહિ, કેમકે તેઓ જાતે ઉત્પાદ અને વ્યયરૂપ પરિણામથી રહિત છે.

આ વિવેચન ઉપરથી એ વાત સુસ્ત પાઠકને જરૂર નિઃસંદિગ્ધપણે સમજાઈ હશે કે દરેક દ્રવ્યમાં ઉભય પરિણામો રહેલા છે. આમ છતાં સૂત્રકાર આવાં સંદિગ્ધ સૂત્રો રચે અને જ્ઞાપ્ય દ્વારા તે સંદિગ્ધતાને નિરસન કરવાનો પ્રયાસ પણ ન કરે તેમજ દિગંબરીય વૃત્તિઓમાં આ ત્રણ સૂત્રોને સૂત્રરૂપે રથાન જ ન અપાય પરંતુ એની પૂર્વેનાં સૂત્રોમાં અત્ર સૂચવેલું ઉપર મુજબનું વિવેચન રજુ કરાય એ હકીકત યું અર્થસૂચક નથી કે ? સૂક્ષ્મકર્શી, સંગ્રાહક અને વિધાવારંધિ શ્રીઉમાસ્વાતિ પરિણામનો આશ્રય-વિભાગ દર્શાવવામાં ત્રુટિ આવવા કે એ વાત જ મનાય તેવી નથી. એથી એવી કલ્પના કરાય છે કે અનાદિ અને આદિમાનુથી શ્રીઉમાસ્વાતિને આજે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ એવા આ શબ્દોના અર્થો જ વિવક્ષિત નહિ હોય. બનવા ભોગ છે કે એમણે જે અર્થો અપેક્ષિત છે તે જુહકવૃત્તિકારના સમય પૂર્વે જ જૂલાઈ ગયા હોય. અત્યેક શબ્દોનો એકનો એક અર્થ મઠા રહેતો નથી. જાણલા તરીકે પાખાંડના અર્થમાં પૂર્વ કાલમાં અધર્માત્માના શબ્દ પણ ન હતી, ત્યારે અત્યારે એ શબ્દ ઢોંગી, દંભી સંન્યાસીને માટે યોગ્ય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં અનાદિ અને આદિમાનુના આગમ-પ્રમાણ-ગ્રાહ્ય એવા અને પ્રત્યક્ષ-ગ્રાહ્ય એવા અર્થો વિવક્ષિત હશે એમ તત્ત્વાર્થસૂત્રના વિવેચક સૂચવે છે. તેમનું કહેવું એમ છે કે “ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાય એ અરૂપી દ્રવ્યોનો પોતાનો પરિણામ અનાદિ એટલે આગમ-પ્રમાણ-ગ્રાહ્ય છે અને પુદ્ગલનો પરિણામ આદિમાનુ અર્થોત્ત પ્રત્યક્ષગ્રાહ્ય છે તથા અરૂપી

હોવા છતાં પણ જીવતા યોગ-ઉપયોગરૂપ પરિણામ આદિમાન અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ-ગ્રાહ્ય છે. અર્થાત્ એનાં શેષ પરિણામ આગમગ્રાહ્ય છે.

આ સંબંધમાં માટે નમ્ર મતવ્ય એ છે કે જૈન દર્શનમાં આગમ-ગ્રાહ્ય અને તર્ક-ગ્રાહ્ય એમ બે જાતના પદાર્થો સ્વીકારાયા છે તે વાત અત્ર વિવક્ષિત છે. પ્રત્યક્ષ-ગ્રાહ્યથી વ્યાવહારિક પ્રત્યક્ષગ્રાહ્યતા સ્વીકારીએ તો એનો અર્થ તર્કગ્રાહ્યતા કરી શકાય. િશેષમાં આગમગ્રાહ્ય પદાર્થો કેવળ આગમ-ગ્રાહ્ય જ છે એમ નથી, કેમકે ત્યાં રજુ કેટલેક અંશે યુક્તિઓ માટે અવકાશ છે જ. હજું પણ છે કે “જુક્તીષ અવિરુદ્ધો સયાગમો” અર્થાત્ શુદ્ધ શાસ્ત્રને યુક્તિથી ગ્રાહે વિશેષ નથી. વિશેષમાં પંચલિંગીની બૃહદ્ વૃત્તિના દરમા પત્રમાં અવતરણરૂપે એ પણ લેખેલું છે કે—

“આગમઞ્ચોપપત્તિશ્ચ, સમ્પૂર્ણં દૃષ્ટિકારણમ્ ।
અતોન્દ્રિયાણામર્થાનાં, સદ્ભાવપ્રતિપત્તયે ॥”

અન્યકારે અનાદિ અને આદિમાત્ર પરિણામો પૈકી એકેતું લક્ષણ દર્શાવ્યું નથી એટલે તેમને અનાદિ અને આદિમાત્રના સુપ્રતિદ્ધ અર્થો જ વિવક્ષિત હોવા જોઈએ એમ સમજાય છે.

દ્વિતીય ઉદ્દેશ્ય અન્યકારના વક્તવ્યના અનુવાદની દૃષ્ટિએ આથી પૂર્વ થાય છે, પરંતુ અત્યાર સુધીમાં કરેલી પ્રતિજ્ઞાના નિર્વાહ માટે તેમજ સૂક્ષ્મ અને ગહન વિષયના અભિલાષીની જિજ્ઞાસા યોગી ઘણી તૃપ્ત થાય તે માટે અશ્વ પદાર્થોને અંગે કેટલુંક વિવેચન પરિશિષ્ટ-રૂપે ઉમેરી તૃતીય ઉદ્દેશ્યમાં પ્રવેશ કરીશું. શ્રીશ્રી પ્રથમ પુદ્ગલસ્થિતકાય સંબંધી વિચાર કરીશું.

‘પુદ્ગલ’ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ—

પુદ્ગલ શબ્દ પૂર અને ગત્વ ધાતુના સંયોગથી બન્યો છે. આની નિપ્પત્તિ દર્શાવતાં તત્ત્વાર્થશાસ્ત્ર (પૃ. ૧૬૦)માં આવા સંયોગના ઉદાહરણ તરીકે “શવશાયનં દમશાનં” એવી પદ્ધિ રજુ કરવામાં આવી છે. પૂરનો અર્થ પૂરણ કરવું-મળવું એવો થાય છે, બધારે

૧ છાયા—

યુગવાડવિદ્વદ્ઃ મદાગમઃ ।

૨ તત્ત્વાર્થશાસ્ત્રી બૃહદ્વૃત્તિ (પૃ. ૪૪૬)માં આની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ દર્શાવાઈ છે—

“જન્માદિવિનાશાન્તવિશેષસંસ્પૃષ્ટઃ સ્વરૂપનામાભ્યવિશેષધર્માધિકારી તદ્ભાવ-
દક્ષણઃ પરિણામ આદિમાન મયતિ ।”

૩ દાખલા તરીકે વિચારો ૬૨૧ માં પૃષ્ઠમાં મુખ-વર્ગજાના સ્વરૂપનો ‘વર્ગજા’ પ્રકરણમાં સ કરવાની પ્રતિજ્ઞા.

“શયાનાં શયન દમશાનં, પૃષ્ઠોદરાદિત્યાત્” આ પ્રમાણેનો ઉલ્લેખ અભિધાન-
વ્યોપન શતિના ૩૯૪મા પૃષ્ઠમાં છે.

૪ “શયાનાં શયન દમશાનં પૃષ્ઠોદરાદિત્યાત્” આ પ્રમાણેનો ઉલ્લેખ અભિધાન-
ચિન્તામણિની સ્વોપન શતિના ૩૯૪મા પૃષ્ઠમાં છે.

અર્થાત્ અન્યાન્ય પરમાણુ વગેરેના સંઘટનથી-સંશ્લેષથી જે સ્થૂલ પરિણામને પ્રાપ્ત કરે છે અને એ પરમાણુ વગેરેના વિશ્લેષથી જેનો હાસ થાય છે તે 'પુદ્ગલ' છે. આ વ્યાખ્યાનો પણ ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં તો પરમાણુને પુદ્ગલ સંજ્ઞા ધરી શકતી નથી, પરંતુ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ વિચારતાં એમ જરૂર કહી શકાય કે પરમાણુને પણ ખીજા પરમાણુ કે સ્કંધની સાથે મળવાનું કે તેનાથી જુદા પડવાનું હોવાથી 'પુદ્ગલ' સંજ્ઞા પરમાણુ પરત્વે સાન્વર્થ કરે છે.

નવતરવવિસ્તારાર્થ (પૃ. ૧૨૨-૧૨૩) તરફ દૃષ્ટિપાત કરતાં સમજાય છે કે ત્યાં તો પરમાણુ એ જ વાસ્તવિક પુદ્ગલ છે અને સ્કંધ, દેશ અને પ્રદેશ તો એના વિકારરૂપ છે એટલે સ્કંધાદિને વિષે 'પુદ્ગલ' સંજ્ઞા ઔપચારિક છે એવો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે. આવી હકીકત અન્યત્ર જોવામાં નહિ આવેલ હોવાથી એ શબ્દશઃ નીચે સુજળ રજુ કરાય છે:—

“ તથા પૂરણ (પૂરાણું-મળણું) અને ગલન (ગળણું-ઝરણું-વિખરણું-છૂટા પડણું) ધર્મ સુક્ત જે પદાર્થ તે પુદ્ગલ દ્રવ્ય કહેવાય. આર્હિ પરમાણુ એ જ પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે. એ પરમાણુનો સ્કંધરૂપે મળવા યોગ્ય, અને સ્કંધથી વિખરવા-છૂટા પડવારૂપ ધર્મ હોવાથી પરમાણુ તે પુદ્ગલ કહેવાય છે. ફરેક પરમાણુ મળવા અને વિખરવાના ધર્મવાળો છે. પરમાણુઓ જ્યારે પસપર મળે છે ત્યારે સ્કંધ બને છે, અને છૂટા પડે છે ત્યારે પુનઃ પરમાણુ જ રહે છે. એ પ્રમાણે પરમાણુઓ વારંવાર દ્વિપ્રદેશી, ત્રિપ્રદેશી, ચાવત અનંતપ્રદેશી સ્કંધરૂપે પરિણમે છે (મળે છે), અને તે સ્કંધોથી છૂટા પણ પડે છે. ત્યાં કોઈ પણ એક પરમાણુ જઘન્યથી ૧ સમય અને ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્ય સમય સુધી પરમાણુરૂપે છૂટો રહે છે; તદનંતર અવશ્ય સ્કંધરૂપ પરિણમે છે. એ પરમાણુનો જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટ કાળ કહીએ. પુનઃ એ પરમાણુ જ્યારે સ્કંધમાં લાગે છે ત્યારે “ પ્રદેશ ” એવી સંજ્ઞાથી ઝોળખાય છે. પુનઃ પરમાણુઓથી બનેલા સ્કંધ-પ્રદેશ-અને પ્રદેશરૂપ વિકારો પણ પુદ્ગલ જ કહેવાય છે. ”

આ અવતરણ ઉપરથી એ વાત તો સમર્થિત થાય છે કે પૂરણ ગલનરૂપ સ્વભાવ સ્વાભાવિક રીતે પરમાણુમાં છે અને એથી જોનો પુદ્ગલ તરીકે બેઘઠક વ્યવહાર કરી શકાય તેમ છે એટલે કે એ માટે ઉપચારાદિનો વિચાર કરવો આવશ્યક નથી.

‘ પુદ્ગલ ’ શબ્દની નિષ્પત્તિ—

‘ પુદ્ગલ ’ શબ્દ પૂર્ અને ગલ્ એ બે ધાતુ ઉપરથી બનેલો છે. તેમાં પૂર્ એ ‘ દિવાદિ આત્મનેપદી, ’ જ્વાદિ પદરૂપેપદી અને ‘ સુરાદિ ઉભયપદી છે. પૂર્ણ કરણ, પૂર્ણ કરણ એ એના અર્થો છે. એ પ્રમાણે ગલ્ એ ‘ જ્વાદિ પદરૂપેપદી અને ‘ સુગાદિ આત્મનેપદી છે. ગળણું, ઝરણું, ખરણું, પડણું, વિખરણું ઇત્યાદિ એના અર્થો છે.

પુદ્ગલ શબ્દની નિષ્પત્તિ બે રીતે સંભવે છે—(૧) ઋગ્વાદિ ગણથી અને (૨) પૃષ્ઠોદરાદિથી. પ્રથમ પ્રકાર પરત્વે આ શયકાર નીચે સુજળ પ્રકાશ પાટે છે.—

“ પૂર્ણતે-મંજતીમિયતે ચિમંજતીમિયતે ચા પૂર્ણાન્નિયતે સમ્મીલ્યતે ઘમા-
દિનિ પુર્ ઔણાદિકદ્વૃત્તમન્યમે મનિ સીન્યાત્ દિલોપે પુદ્; મલ્યને માલ્યતે મા-

તીર્થતે વિચર્યતે-પૃથક્ ભૂયતે પૃથક્ ક્રિયતે ચા યસ્માદિતિ ગલઃ 'ભાવોક્ત્રોઃ'
(સિદ્ધ ૦ ૫-૨-૧૮) इति घञ् कृते पुद्गलशब्दसिद्धिः. "

પુદ્ગલનું લક્ષણ—

આપણે પુદ્ગલનું લક્ષણ ૫૪૧ માં પૃથ્થમાં વિચારી ગયા છીએ તોપણ એ સંબંધમાં વિશેષ પ્રકાશ પાડતું લક્ષણ શ્રીદેવેન્દ્રસૂત્રિકૃત નવતત્ત્વપ્રકરણની નિમ્ન-લિખિત ગાથા પૂરું પાડે છે:—

“ ઉચચયઅવચયઆયાણ-મોકૂલરસગંધવત્રમાર્દ્યં ।

છાયાપચતમમાર્દ્ય, લક્ષણં પુગલાણ તુ ॥ ૧૬ ॥ ”

[ઉપચયાપચયાદાનમોક્ષરસગન્ધવર્ણાદિરુમ્ ।

છાયાઽઽતપતમમાદીનાં લક્ષણં પુદ્ગલાનાં તુ ॥]

‘પુદ્ગલ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સૂચવતા ગિરણુનો અર્થ ગ્રહણ એવો નિર્દેશ કરાયો છે તેમજ એના આ અર્થકારે બાધેલા લક્ષણમાં ‘ગ્રહણ’ શબ્દ અગ્રસ્થાને છે તે એતાં તેમજ પુદ્ગલ જ દ્રવ્ય એવું છે કે જેતુ ગ્રહણ થઇ શકે છે તે વિચારતા ગ્રહણરૂપ ગુણથી સુક્ત પદાર્થ તે ‘પુદ્ગલ’ છે એમ પુદ્ગલનું લક્ષણ ચોછ શકાય અને ન્યાયાલોકેના ૧૬૭મા પત્રમાં તો એ હકીકત “ ગ્રહણગુણં પુદ્ગલદ્રવ્યમ્ ” એવા ઉલ્લેખ પૂર્વક રજુ કરાઇ છે, અન્યત્ર પણ “ ગુણઓ ગ્રહણગુણે ” એવા પાઠ મળી આવે છે. વળી પ્રુદ આગમમાં—ભગવતી (શ. ૧૩, ઉ. ૪)ના ૪૮૧ માં સૂત્રમાં “ ગ્રહણલક્ષણેણ પોગલસ્થિકાપ્ ” એવા સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે.

પુદ્ગલના દ્રવ્ય-અપ્રદેશાદિ અને દ્રવ્ય-સપ્રદેશાદિ ભેદો અને તેનું અસ્વભૂત્વ—

અપ્રદેશ પુદ્ગલ કહો કે પરમાણુ કહો તે એક જ છે. આના તેમજ એનાથી વિપરીત સપ્રદેશ પુદ્ગલના પણ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવ આશ્રીને ચાર ચાર ભેદો છે. પ્રાયઃ જે પરમાણુઓ પરસ્પર સંલગ્ન નથી તે ‘દ્રવ્યથી અપ્રદેશ’ કહેવાય છે જેઓ આકાશના એક એક પ્રદેશમાં અવગાહીને રહેલા છે અને પોતાના ક્ષેત્રનો જેમણે ત્યાજ કર્યો નથી તેઓ ‘ક્ષેત્રથી અપ્રદેશ’ કહેવાય છે. જ્યારે જ્યારે પોતાના ક્ષેત્રને છોડીને અન્યત્ર ક્ષેત્રમાં પુદ્ગલો (પરમાણુઓ) સંચરે છે અને અત્યેક સ્થાનમાં એક સમયની સ્થિતિ કરે છે ત્યારે તેઓ ‘કાલથી અપ્રદેશ’ કહેવાય છે જે પરમાણુઓ વર્ણુથી એક ગુણ રચામતા વગેરે, ગન્ધથી એક ગુણ સુવાસિતતા વગેરે, રસથી એક ગુણ તિષ્ઠાતા વગેરે, સ્પર્શથી એક ગુણ રક્ષતા અને એક ગુણ ઉષ્ણતા વગેરેથી વિશિષ્ટ હોય છે તેઓ ‘ભાવથી અપ્રદેશ’ છે આ પ્રમાણેના અપ્રદેશ પુદ્ગલોથી વિપરીત પુદ્ગલો તે ‘સપ્રદેશ પુદ્ગલો’ છે. જેમકે બે કે તેથી અધિક પરમાણુઓ પરસ્પર મળેલા હોય તો તે પદાર્થ તે ‘દ્રવ્યથી સપ્રદેશ પુદ્ગલ’ છે. જે દ્રવ્યપ્રકારો રક્ષા આકાશના બે, ત્રણ

ઇત્યાદિ પ્રદેશોને અવગાહીને રહેલા છે તેઓ ' ક્ષેત્રથી સપ્રદેશ પુદ્ગલ ' છે, જેમની સ્થિતિ બે સમયગી માંડીને તે અસંખ્યાત સમય સુધીની છે તેઓ ' કાલથી સપ્રદેશ પુદ્ગલ ' છે. જેમના વર્ણ વગેરે દ્વિગુણી માંડીને તે અનંત ગુણ પર્યંત છે તે ણધા ' ભાવથી સપ્રદેશ પુદ્ગલ ' છે.

ભાવ-અપ્રદેશ પુદ્ગલોની સંખ્યા સૌથી ઓછી છે. એનાથી કાલ-અપ્રદેશની સંખ્યા અસંખ્ય ગુણી છે. એનાથી અસંખ્ય ગુણી દ્રવ્ય-અપ્રદેશની છે અને એનાથી પણ અસંખ્ય ગુણી ક્ષેત્ર-અપ્રદેશની છે. એનાથી ક્ષેત્ર-સપ્રદેશની સંખ્યા અસંખ્ય ગુણી છે. એનાથી દ્રવ્ય-સપ્રદેશની સંખ્યા અધિક છે. એનાથી કાલ-સપ્રદેશની સંખ્યા વધારે છે. અને વળી એનાથી પણ ભાવ-સપ્રદેશ પુદ્ગલની સંખ્યા અધિક છે. જુઓ વિચારપંચાશિકા (ગા. ૪૬-૪૮).

અપૌદ્ગલિક અને પૌદ્ગલિકનો વિચાર—

સમસ્ત દ્રવ્યોને અપૌદ્ગલિક અને પૌદ્ગલિક એમ બે વિભાગમાં વિભક્ત કરી શકાય તેમ છે. તેમાં અપૌદ્ગલિકના (૧) ધર્માસ્તિકાય, (૨) અધર્માસ્તિકાય, (૩) આકાશ, (૪) શબ્દ, (૫) કાલ, (૬) ્ક્ષાયિક, (૭) સાસ્વાદન અને (૮) ઔપશયિક એમ આઠ ઉપલેદો છે; જ્યારે પૌદ્ગલિકના (૧) ્ઓદારિક, (૨) વૈક્રિય, (૩) આહારક, (૪) તીજસ, (૫) ધ્વનિ (શબ્દ), (૬) મન, (૭) ઉચ્છ્વસ-નિઃશ્વાસ, (૮) કાર્મણુ શરીર, (૯) કર્મ, (૧૦) છાયા, (૧૧) અધકાર, (૧૨) અનંત વર્ગણુ, (૧૩) આતપ, (૧૪) મિત્ર રક્ષક, (૧૫) અચિત્ત મહારક્ષક, (૧૬) વેદક સમ્યક્ત્વ, (૧૭) ક્ષાયોપશયિક સમ્યક્ત્વ અને (૧૮) ઉદ્દ્યોત એમ આઠાર ઉપલેદો છે.*

૧ આ તેમજ આ પછીના બંને ઉપલેદો સમ્યક્ત્વના પ્રકારો જણાવવા.

૨ આ તેમજ એની પછીના ત્રણે ઉપલેદો શરીરના પ્રકારો સમજાવવા.

૩ રક્ષકના નામ-રક્ષક, સ્થાપના-રક્ષક, દ્રવ્ય-રક્ષક અને ભાવ-રક્ષક એવા ચાર પ્રકારો પડે છે. ' રક્ષક ' પદમાં ઉપયોગ રહિત એવા વક્તા આગમથી દ્રવ્ય-રક્ષક છે. નોઆગમથી દ્રવ્ય રક્ષકના નશરીર-દ્રવ્યરક્ષક, ભવ્યશરીર-દ્રવ્યરક્ષક અને તદુલ્લખ વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યરક્ષક એમ ત્રણ પ્રકારો છે. તેમાં વળી નશરીર અને ભવ્ય શરીરથી વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યરક્ષકના સચિત્ત, અચિત્ત અને મિત્ર એવા ત્રણ બેદો છે. દ્વિપદાદિ, દ્વિપ્રદેશાદિ અને સૈન્યના અગ્ર દેશાદિ એ આના અનુક્રમે ઉદાહરણો છે. સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો બે પગવાળા છોવા જેમકે મનુષ્ય, પોષ્ટ, એના વગેરે ' દ્વિપદ સચિત્ત દ્રવ્ય-રક્ષક ' છે. હાથમ, આગ્ર, બીજોદા વગેરે ' અપદ સચિત્ત દ્રવ્ય-રક્ષક ' છે. ગાય, બેસ વગેરે ચાર પગવાળા પશુઓ 'ચતુષ્પદ સચિત્ત દ્રવ્ય-રક્ષક' છે. બે પ્રદેશોથી માંડીને તે અનંત પ્રદેશો સુધીના રક્ષકો તે 'અચિત્ત દ્રવ્ય રક્ષકો' છે. હાથી, ઘોડા, રથ, પાવદળ, તરવાર, ભાસા વગેરેના સમુદાયરૂપ સૈન્યનો આગ્રહો, પાછો કે વચ્ચે ભાગ તે મિત્ર દ્રવ્ય-રક્ષક છે. ગાયમ, નમર વગેરે પણ મિત્ર દ્રવ્ય-રક્ષક છે. આ પ્રમાણેનું વિવેચન વિદ્યોધાન (ગા. ૮૯૫-૮૯૬)માં તેમજ તેની જ્ઞાતિમાં છે. તેમાં જ મિત્ર રક્ષકનું સ્વરૂપ આપેલું છે તે અગ્ર મિત્રરક્ષકથી વિવક્ષિત હોય એમ જણાવું નયો. અર્થાત્ તે અગ્ર મિત્રરક્ષક પદોનો મિત્રરક્ષક વિવક્ષિત છે કે જેનું સ્વરૂપ ' વર્ગણુનું સ્વરૂપ ' એ શીર્ષક હેઠળ ૭૧૭ માં ૪૪માં વિચારવામાં આવ્યું છે.

૪ આ વિવેચન મૌનિજયવિમલસમ્પન્નિહિત વિચારપંચાશિકાની નિમ્ન-સિખિન ગ્રાયાઓને આગ્રહી છે.—

પુદ્ગલોની ચલન-ક્રિયા—

દરેક પુદ્ગલમાં કંપવું વગેરે ધર્મો શાશ્વત નથી, પરંતુ કાદાચિત્ક છે અર્થાત્ કોઇ કોઇ વેળા જ તેનો ઉદય હોય છે. પરમાણુ-પુદ્ગલ કદાચ કંપે, વિશેષ કંપે ચાવત્ પરિણુમે અને કદાચ ન કંપે ચાવત્ ન પરિણુમે. દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધ યે ભાગવાળો છે, માટે એ યે પ્રદેશવાળા સ્કંધ પરત્વે ત્રણ વિકલ્પો છે:- (૧) કદાચ કંપવું, (૨) કદાચ ન કંપવું અને (૩) કદાચ એક ભાગ વડે કંપવું અને એક ભાગ વડે ન કંપવું. એવી રીતે ત્રિપ્રદેશિક સ્કંધના સંબંધમાં પાંચ વિકલ્પો છે. જેમકે (૧) કદાચ કંપે, (૨) કદાચ ન કંપે, (૩) કદાચ એક ભાગ કંપે અને એક ભાગ ન કંપે, (૪) કદાચ એક ભાગ કંપે અને યે ભાગો ન કંપે અને (૫) કદાચ યે ભાગો કંપે અને એક ભાગ ન કંપે. આર પ્રદેશવાળા સ્કંધમાં છ વિકલ્પો છે. તેમાં પાંચ વિકલ્પો ઉપર મુજબના બહુવા અને યે ભાગતું કંપન અને યે ભાગતું અકંપન એ છઠ્ઠો વિકલ્પ બાબુવો. એ પ્રમાણે પાંચ પ્રદેશવાળા સ્કંધથી માંડીને તે અનંત પ્રદેશવાળા સ્કંધ સુધીના દરેક સ્કંધ માટેના વિકલ્પો વિચારી લેવા.

પરમાણુ વગેરેમાં શસ્ત્ર-પ્રવેશાદિ—

પરમાણુ-પુદ્ગલ તરવારની ધારનો અથવા અસ્તરા (હુર)ની ધારનો આશ્રય કરે-અવગા-હીને રહે, પરંતુ એ ધાર ઉપર રહેવા છતાં એ 'છેદાય કે 'લેદાય નહિ; કેમકે એના પર શસ્ત્ર આવી શકે નહિ-એમાં શસ્ત્ર પ્રવેશ કરી શકે નહિ; અર્થાત્ જે શસ્ત્ર પ્રવેશ કરી શકે તે પછી એ પરમાણુ જ ન કહેવાય. વળી અગ્નિકાયની વચમાં પ્રવેશ કરવા છતાં પરમાણુ બળે નહિ. 'પુષ્કરવર્ત' નામના મહામેઘની વચ્ચેવચ્ચ પ્રવેશ કરવા છતાં એ લીનો ન થાય. આ હકીકત દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધથી માંડીને તે અસંખ્યપ્રદેશિક સુધીના સ્કંધોને લાગુ પડે છે, કેમકે એ બધાનો પરિણામ સૂક્ષ્મ છે. અનંત પ્રદેશવાળા સ્કંધો પૈકી કેટલાકનો પરિણામ સૂક્ષ્મ હોય છે અને કેટલાકનો બાહર હોય છે. તેમાં જેનો પરિણામ બાહર છે તેમાં શસ્ત્ર પ્રવેશ કરી શકે એટલે તરવાર

“ ધર્માધર્માગાતા, જીવા કાલો ચ કાયમં ચેવ ।

સાસાયણ ઉયસમિયં, અપુમ્ગલાઈં તુ પયાઈં ॥ ૨૮ ॥

ઔરાલિય વૈઠવિચય, આહારગ તેયસં જુળી (ય) મળી ।

ઉસ્સાસં નિસ્સાસં કમ્મણ કમ્માણિ છાય તમો ॥ ૨૯ ॥

ધમ્મગ જનંત આયવ, મિસ્સક્કંધો અવિત્તમહસંધો ।

ચેયગ યામોષસમં, વજ્જોય પુમ્મલ સુપ મળિયં ॥ ૩૦ ॥ ”

[ધર્માધર્માકાતા જીવાઃ કાલઃ ક્ષાયકમેવ ।

સાસ્યાદનમૌષમિકમપોદ્ગલિકાનિ ર્વેતાનિ ॥

ઔદારિકં વૈક્રિયમાહારકં તેજસં ધ્વનિઃ (ધ) મનઃ ।

ઉચ્છ્રયાસો નિઃશ્વાસઃ કાર્મણં કર્માણિ ક્ષાયા તમઃ ॥

વર્ગેણાનન્તકમાતપો મિમ્મસ્કન્ધોઽવિત્તમહાસ્કન્ધઃ ।

ચેદકં ક્ષાયોપશમમુદ્ધીતઃ પુદ્ગલઃ શ્રુતે મળિતઃ ॥]

વગેરેની ધારના આશ્રય લેતાં તેના બે કટકા થાય, તેમાં ચીરા પડે, વળી અગ્નિ તેને ખાળી શકે, મોટો ગ્રેધ તેને ભાંગી શકે, 'ગંગા' જેવી મહાનદીના પ્રવાહમાં તે આવતાં પ્રતિસ્પર્ધન પામે અને ઉદ્ધકાવર્ત યા જલગિંદુ પ્રત્યે પ્રવેશ કરતાં ત્યાં તે નાશ પામે. જુઓ ભગવતી (શ પ, ઉ ૭, સ્. ૨૧૪).

પરમાણુ વગેરેના વિભાગો—

પરમાણુ—પુદ્ગલ અર્ધ રહિત, મધ્ય રહિત અને પ્રદેશ રહિત છે એટલે કે એ 'સાધ' નથી, સમમધ્ય નથી કે સપ્રદેશ નથી. બે પ્રદેશવાળો સ્કંધ સાધ છે અને સપ્રદેશ છે, પરંતુ સમમધ્ય નથી. ત્રણ પ્રદેશવાળો સ્કંધ સમમધ્ય છે અને સપ્રદેશ છે, પરંતુ સાધ નથી. ચાર, છ, આઠ એમ બેકી સંખ્યાવાળા પ્રદેશોથી યુક્ત સ્કંધો માટે દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધ અનુસાર બાણી લેવું એટલે કે તેઓ અનર્ધ નથી, સમમધ્ય નથી અને અપ્રદેશ નથી. પાંચ, સાત, નવ એમ એકી સંખ્યાવાળા પ્રદેશોથી યુક્ત સ્કંધો ત્રણ પ્રદેશવાળા સ્કંધને આ બાળતમાં અનુસરે છે અર્થાત્ તેઓ અનર્ધ છે, પણ અમધ્ય નથી તેમજ અપ્રદેશ નથી. સંખ્યેય પ્રદેશવાળો સ્કંધ કદાચ સાધ હોય, અમધ્ય હોય અને સપ્રદેશ હોય; અને કદાચ અનર્ધ હોય, સમમધ્ય હોય અને સપ્રદેશ હોય. આ પ્રમાણેની હકીકત અસંખ્યેય પ્રદેશવાળા તેમજ અનંત પ્રદેશવાળા સ્કંધને પણ લાગુ પડે છે.

પરમાણુ વગેરેની પરસ્પર સ્પર્શના—

(૧) એક ભાગ (દેશ) વડે બીજા એક ભાગને, (૨) એક ભાગ વડે બીજા અનેક ભાગોને, (૩) એક ભાગ વડે આખા ભાગને, (૪) અનેક ભાગો વડે એક ભાગને, (૫) અનેક ભાગો વડે અનેક ભાગોને, (૬) અનેક ભાગો વડે આખા ભાગને, (૭) આખા વડે એક ભાગને, (૮) આખા વડે અનેક ભાગને, (૯) આખા વડે આખાને એમ સ્પર્શનાના નવ વિકલ્પો છે. તેમાં ઉલ્લેખ નવમો એ એક જ વિરુદ્ધ પરમાણુને લાગુ પડે છે, કેમકે એ ભાગ રહિત છે અને જેથી બાકીના વિકલ્પોના એમાં અસંભવ છે.

એક પરમાણુ બીજા પરમાણુને નવમા વિકલ્પ અનુસાર સ્પર્શે છે તેથી બે પરમાણુઓની એકતા થઈ જશે અને તેની એકતા થવાથી જુદા જુદા પરમાણુઓના યોગથી ઘટ વગેરે સ્કંધો

૧-૨ જે સ્કંધના પ્રદેશો સમ સંખ્યાવાળા-એકી સંખ્યાવાળા હોય તે 'અર્ધ' સહિત 'યાને' સાધ' કહેવાય છે. જે સ્કંધના પ્રદેશોની સંખ્યા વિષમ હોય-એકી હોય તે 'સમમધ્ય' યાને 'મધ્ય' સહિત' કહેવાય છે. એટલે કે જે સ્કંધ સમ પ્રદેશવાળો હોય તે સાધ છે અને અમધ્ય યાને મધ્ય રહિત છે, જ્યારે વિષમ પ્રદેશવાળો સ્કંધ સમમધ્ય છે અને અનર્ધ યાને અર્ધ ભાગમાં રહિત છે.

૪ સંસ્કૃતમાં તે નીચે મુજબ દર્શાવાય:—

(૧) દેશેન દેશમ્, (૨) દેશેન દેશાન્, (૩) દેશેન સર્વમ્, (૪) દેશેન દેશમ્, (૫) દેશેન દેશાન્, (૬) દેશેન સર્વમ્, (૭) સર્વેન દેશમ્, (૮) સર્વેન દેશમ્, (૯) સર્વેન સર્વમ્.

ખને છે તે નહિ અને એવી શંકા ઉઠાવવી નિરર્થક છે; કેમકે નવમા વિકલ્પનો અર્થ એવો નથી કે બે પરમાણુઓ પરસ્પર મળી બન્ય છે, પરંતુ એનો અર્થ તો એ છે કે બે પરમાણુઓ એક બીજાનો સ્પર્શ પોતે સમસ્ત સ્વાત્મ વડે કરે છે, કેમકે પરમાણુમાં અર્ધ વગેરે વિભાગ નથી એટલે પરમાણુઓ અર્ધ વગેરે ભાગ વડે સ્પર્શી શકતા નથી. વળી બંને પરમાણુઓના સ્વરૂપમાં ભુલ્કાઈ હોવાથી તે બેની એકતા થતી નથી એટલે ઘટાદિ પદાર્થના અભાવની આપત્તિ માટે અવકાશ રહેતો નથી.

દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધને સ્પર્શતા પરમાણુના સંબંધમાં સાતમા અને નવમા એ બે વિકલ્પો માટે સ્થાન છે. એટલે કે સર્વ વડે એક ભાગને સ્પર્શે અથવા તો સર્વ વડે સર્વને સ્પર્શે, જેમકે જ્યારે દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધ આકાશના બે પ્રદેશોને અવગાહીને રહેલો હોય ત્યારે પરમાણુ તે સ્કંધના દેશને સર્વ વડે અર્થાત્ પોતાના સમસ્ત આત્મા વડે સ્પર્શે છે, કેમકે પરમાણુનો વિષય તે સ્કંધના દેશનો જ છે અર્થાત્ આકાશના બે પ્રદેશમાં રહેલા સ્કંધના દેશને જ પરમાણુ સ્પર્શી શકે છે, કારણ કે પરમાણુની અવગાહના એક જ પ્રદેશની છે. જો દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધ સૂક્ષ્મતાને લઈને આકાશના એક પ્રદેશને અવગાહીને રહેલો હોય તો પરમાણુ પોતાના સમગ્ર આત્મા વડે તે સ્કંધના સમસ્ત આત્માને સ્પર્શે છે.

ત્રિપ્રદેશિક સ્કંધને સ્પર્શતા પરમાણુના સંબંધમાં છેલ્લા ત્રણ વિકલ્પો ઘટે છે. તેમાં જ્યારે ત્રિપ્રદેશિક સ્કંધ આકાશના ત્રણ પ્રદેશોમાં રહેલો હોય ત્યારે પરમાણુ પોતાના સમગ્ર આત્મા વડે એ સ્કંધના એક દેશને સ્પર્શે છે. જ્યારે ત્રિપ્રદેશિક સ્કંધના બે પ્રદેશો એક આકાશ-પ્રદેશમાં સ્થિત હોય અને બાકીનો પ્રદેશ બીજા એક આકાશ-પ્રદેશમાં રહેલો હોય ત્યારે તો એક આકાશ-પ્રદેશમાં રહેલા બે પરમાણુઓને સ્પર્શવાનું સામર્થ્ય એક પરમાણુમાં હોવાથી પોતાના બધા વડે એ બે દેશોને સ્પર્શે છે.^૧ જ્યારે ત્રિપ્રદેશિક સ્કંધ આકાશના એક જ પ્રદેશમાં સ્થિત હોય ત્યારે પરમાણુ તે સમગ્રને પોતાના સમસ્ત આત્મા વડે સ્પર્શે છે. આ પ્રમાણેની હકીકત ચાર પ્રદેશવાળા, પાંચ પ્રદેશવાળા એમ છેક અનંત પ્રદેશવાળા સ્કંધના સંબંધમાં મટાવી લેવી.

દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધ પરમાણુને કેવી રીતે સ્પર્શે છે એનો હવે વિચાર કરીશું. જ્યારે દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધ આકાશના બે પ્રદેશોમાં રહેલો હોય ત્યારે પોતાના એક દેશ વડે પરમાણુના સમગ્ર આત્માને સ્પર્શે છે એટલે કે એક ભાગ વડે સર્વને સ્પર્શે છે એટલે ત્રીજો વિકલ્પ ઘટે છે. જ્યારે દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધ એક જ આકાશ-પ્રદેશમાં રહેલો હોય ત્યારે એ પોતાના સમગ્ર આત્મા વડે પરમાણુના સમગ્ર આત્માને સ્પર્શે છે એટલે કે નવમો વિકલ્પ ઉપસ્થિત થાય છે.

૧ આ વિકલ્પ એક આકાશ-પ્રદેશમાં રહેલા દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધ પરત્વે પણ સંભવે છે એમ કહેવાય નહિ, કેમકે ત્યાં દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધ પોતે જ અવધી છે પણ એ કાઢતો અંશ કે દેશ નથી. એટલે પરમાણુ બધા વડે આ સ્કંધના બે દેશોને અડકે છે એમ કહેવાય જ કેમ ? ત્રિપ્રદેશિક સ્કંધ પરત્વે આમ કહેવાય છે તેનું કારણ એ છે કે ત્રણ પ્રદેશની અપેક્ષાએ બેનો સ્પર્શ થતાં એક પ્રદેશ બાકી રહે છે; અર્થાત્ તેના જે બે પરમાણુઓ એક આકાશ-પ્રદેશમાં રહેવા છે તે બંને, ભુલ્કા આકાશ-પ્રદેશમાં રહેલ તેના એક પરમાણુના બે અંશો છે-એ દેશો છે અને એક પરમાણુ એ બે દેશોને સ્પર્શે છે.

દ્વિપ્રદેશિક રક્ષ અન્ય દ્વિપ્રદેશિક રક્ષને પહેલા, ત્રીજા, સાતમા કે નવમા વિકલ્પ અનુસાર સ્પર્શી શકે. જ્યારે બંને દ્વિપ્રદેશિક રક્ષો પૈકી પ્રત્યેક બળે આકાશ-પ્રદેશોમાં રહેલ હોય ત્યારે પરસ્પર એક ભાગ વડે એક ભાગને સ્પર્શે છે. એટલે કે અહીં પ્રથમ વિકલ્પ છે. જ્યારે એક દ્વિપ્રદેશિક રક્ષ એક આકાશ-પ્રદેશમાં રહેલો હોય અને બીજો દ્વિપ્રદેશિક રક્ષ બે આકાશ-પ્રદેશોમાં રહેલો હોય ત્યારે દ્વિતીય રક્ષનો એક દેશ પ્રથમ રક્ષના સર્વ ભાગોને સ્પર્શી શકે છે એટલે એક દેશથી સર્વને સ્પર્શે છે એવો ત્રીજો વિકલ્પ સંભવ છે તેમજ સર્વ વડે દેશને સ્પર્શે છે એવો સાતમો વિકલ્પ પણ લાગુ પડે છે, કેમકે એક આકાશ-પ્રદેશમાં રહેલો દ્વિપ્રદેશિક રક્ષ પોતાના સમગ્ર આત્મા વડે અન્ય દ્વિપ્રદેશિક રક્ષના એક દેશને સ્પર્શે છે. જ્યારે બંને દ્વિપ્રદેશિક રક્ષો એક જ આકાશ-પ્રદેશમાં રહેલા હોય ત્યારે નવમો વિકલ્પ ઉદભવે છે.

દ્વિપ્રદેશિક રક્ષ ત્રિપ્રદેશિક રક્ષને પ્રથમના ત્રણ તેમજ છેવટના ત્રણ એમ કુલ છ વિકલ્પો પૂર્વક સ્પર્શી શકે છે. આ પ્રમાણે ચાર પ્રદેશવાળા, પાંચ પ્રદેશવાળા, ચાવત્ અનંત પ્રદેશવાળા રક્ષોને દ્વિપ્રદેશિક રક્ષ આ છ વિકલ્પો સુજળ સ્પર્શી શકે છે.

ત્રિપ્રદેશિક રક્ષ પરમાણુને ત્રીજા, છઠ્ઠા અને નવમા વિકલ્પ સુજળ સ્પર્શે; દ્વિપ્રદેશિકને પહેલા, ત્રીજા, ચોથા, છઠ્ઠા, સાતમા અને નવમા વિકલ્પ અનુસાર સ્પર્શે; ત્રિપ્રદેશિકને નવે વિકલ્પો સુજળ સ્પર્શે; ચતુષ્પ્રદેશિકને, પંચપ્રદેશિકને, ચાવત્ અનંતપ્રદેશિકને પણ નવે વિકલ્પો અનુસાર સ્પર્શે.

ચતુષ્પ્રદેશિક રક્ષથી માંડીને તે અનંતપ્રદેશિક રક્ષ સુધીના કોઈ પણ રક્ષના પરમાણુ વગેરે સાથેના સ્પર્શ માટેના વિકલ્પો આ ત્રિપ્રદેશિક રક્ષ સુજળ જાણવા.

પરમાણુ વગેરેની સંસ્થિતિ —

પરમાણુની તેમજ દ્વિપ્રદેશિક રક્ષથી માંડીને તે અનંતપ્રદેશિક રક્ષની પણ જઘન્ય સંસ્થિતિ એક સમય સુધીની છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ સંસ્થિતિ અસંખ્ય કાળની છે.

એક આકાશ-પ્રદેશમાં રહેલું પુદ્ગલ-દ્રવ્ય જ્યાં હોય ત્યાં અથવા અન્ય સ્થાનમાં જઘન્યથી એક સમય સુધી અને ઉત્કૃષ્ટથી આવલિકાના અસંખ્યેય ભાગ સુધી સંકંપ રહે. એ પ્રમાણે ચાવત્ આકાશના અસંખ્યેય પ્રદેશોમાં સ્થિત પુદ્ગલ માટે પણ જાણવું.

એક આકાશ-પ્રદેશમાં અવગાહેલ પુદ્ગલ જઘન્યથી એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યેય કાળ સુધી નિઃકંપ રહે. એ પ્રમાણે છેક અગંધેયપ્રદેશાવગાદ પુદ્ગલ માટે પણ જાણવું.

પુદ્ગલ એક શુણ્ણ કાળો જઘન્યથી એક સમય સુધી અને ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યેય કાળ સુધી રહે. એ પ્રમાણે ચાવત્ અનંત શુણ્ણ કાળો પુદ્ગલ માટે જાણવું. એ પ્રમાણે ગાદીના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ ચાવત્ અનંત શુણ્ણ રૂપ પુદ્ગલ માટે જાણવું. એ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ પરિણામને ભજેલા તેમજ ખાર પરિણામને ભજેલા પુદ્ગલ માટે જાણવું. એ પ્રમાણે અશબ્દ-પરિણત પુદ્ગલ માટે

પણ બાણુ. શબ્દ-પરિણત પુદ્ગલ તો જઘન્યથી એક સમય સુધી અને ઉત્કૃષ્ટથી આવલિકાના અસંખ્યેય ભાગ સુધી રહે.

પરમાણુ-પુદ્ગલાદિ અને અંતરકાલ—

જે પુદ્ગલ પરમાણુરૂપે છે તેને પરમાણુપણુ ત્યજી દઈ રૂઢાદિરૂપે પરિણમી પાછું પરમાણુપણુ પ્રાપ્ત કરવામા યોછામા યોછો એક સમય અને વધારેમા વધારે અસંખ્યેય કાળ લાગે. અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો જ્યારે પરમાણુતુ પરમાણુપણુ આદ્યું બધ ત્યારથી માંડીને ફરી વાર પરમાણુપણે તેનું પચ્છિમન થાય ત્યા સુધી ભૂતપૂર્વ પરમાણુને જે અપરમાણુપણે રહેવું પડે છે તેમા વધારેમા વધારે અસંખ્યાત કાળતુ આતરું છે. અર્થાત્ પ્રથમ પરમાણુરૂપ અવસ્થા અને બીજી ભાવિની પરમાણુરૂપ અવસ્થા એ બેની વચ્ચેનો જે કાળ છે તે ‘રૂઢ-સંખંધ-કાલ’ કહેવાય છે અને તે ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાત છે.

દ્વિપ્રદેશિક રૂઢધને બાકીના રૂઢધરૂપે પચ્છિમવાનો કાળ અને પરમાણુરૂપે થવાનો કાળ તે અંતરકાળ છે. જે જઘન્યથી એક સમયનો છે, ઉત્કૃષ્ટથી તો તે અનંત છે, કેમકે બાકીના સર્વ રૂઢધો અનંત છે અને એ પ્રત્યેક રૂઢધની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અસંખ્યેય કાળની છે. એ પ્રમાણે ત્રિપ્રદેશિકાદિક રૂઢધો માટે સમજી લેવું.

એક આકાશ-પ્રદેશમા રહેલો સકપ પુદ્ગલ કપતો અટકે અને ફરીથી કપવા માટે તેટલામાં જઘન્યથી એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટથી અમંજ્ય કાળ વ્યતીત થાય એ પ્રમાણે ચાલત અસંખ્યપ્રદેશસ્થિત રૂઢધો માટે પણ સમજી લેવું.

એક આકાશ-પ્રદેશમા સ્થિત નિષ્કંપ પુદ્ગલ પોતાની નિષ્કંપતાને ત્યજી સકંપતા ધારણ કરી ફરીથી નિષ્કંપતા પ્રાપ્ત કરે તેટલામા જઘન્યથી એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટથી આવલિકાના અસંખ્યેય ભાગ લાગે આ હકીકત છક અસંખ્ય પ્રદેશોમા સ્થિત પુદ્ગલોને પણ લાગુ પડે છે. જે નિષ્કંપનો કાળ છે તે સકંપનો અંતરકાલ છે, એથી કરીને સકંપનો ઉત્કૃષ્ટ અંતરકાલ અસંખ્યાત સમયોનો કહેવાય છે. વળી જે સકંપનો કાળ છે તે નિષ્કંપનો અંતરકાલ છે; એટલા માટે તો નિષ્કંપનો ઉત્કૃષ્ટ અંતરકાલ આવલિકાના અસંખ્યાતમે લાગે છે

‘વર્ણ’, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, સૂક્ષ્મ પચ્છિત અને બાહર પરિણત પુદ્ગલનો જે સ્થિતિ-કાલ છે. તે જ એનો અંતરકાલ છે, કેમકે જે એકની અવસ્થિતિ છે તે બીજાનું અંતર છે અને તેનું ઉત્કૃષ્ટ માન અસંખ્યેય કાળનું છે.

જે પુદ્ગલ શબ્દરૂપે પચ્છિમેજ હોય તેને ત્યજી ફરીથી શબ્દરૂપ પરિણામને પ્રાપ્ત કર-

૧ એક શુણ કાવન્ત (એ શુણી કાળાશ) ગેરેતું અંતર એક શુણી કાળાશ વગેરેના કાળના જેટલુ જ છે, પરંતુ દ્વિશુણ કાવન્તાદિની અનતતાને વધેને અંતરકાલ અનંત નથી એમ વચન-પ્રામાણ્યને લઈને ધ્યાનમાં ગણવું.

વામાં તેને જોઈમાં જોઈ એક સમય લાગે અને વધારેમાં વધારે અસંખ્ય કાળ જોઈએ. અશબ્દ-
પરિણત પુદ્ગલને પોતાના અશબ્દ-પરિણતત્વરૂપ સ્વભાવ મૂકી પાછો તે જ સ્વભાવ પ્રાપ્ત કરતાં
જઘન્યથી એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટથી આવલિકાનો અસંખ્યેય લાગ જોટલો કાળ લાગે.

દ્રવ્યસ્થાનાયુ વગેરે—

દ્રવ્ય એટલે પુદ્ગલ-દ્રવ્ય, સ્થાન એટલે એનો પરમાણુ, દ્વિપ્રદેશિક વગેરે રૂપે લેઈ,
આયુષ્ એટલે સ્થિતિ. પુદ્ગલ-દ્રવ્યના પરમાણુ વગેરે લેઈની સ્થિતિ તે 'દ્રવ્ય-સ્થાનાયુ' છે;
અથવા દ્રવ્યનું અણુત્વાદિ ભાવે જે અવસ્થાન તે 'દ્રવ્ય-સ્થાનાયુ' છે. પુદ્ગલોના અવગાહનાથી
થયેલા ક્ષેત્રના એટલે આકાશના લેઈની સ્થિતિ અથવા એક પ્રદેશાદિ ક્ષેત્રમાં પુદ્ગલોનું જે અવ-
સ્થાન તે 'ક્ષેત્ર-સ્થાનાયુ' છે. એ પ્રમાણે અવગાહના-સ્થાનાયુ અને ભાવ-સ્થાનાયુ ઘટાવી લેવા.

અવગાહના અને ક્ષેત્રમાં તફાવત—

અત્ર જે ક્ષેત્ર-સ્થાનાયુ અને અવગાહના-સ્થાનાયુ એમ બે લેઈ કહ્યાં છે તેનું કારણ
એ છે કે અવગાહના અને ક્ષેત્રમાં તફાવત છે. અમુક માપવાળા સ્થાનમાં પુદ્ગલોનું જે અવગા-
હીપણું-રહેવાપણું-વ્યાપવાપણું તે 'અવગાહના' કહેવાય છે. પુદ્ગલોથી જે વ્યાપ્ત હોય તે
'ક્ષેત્ર' કહેવાય છે. વિવક્ષિત ક્ષેત્રથી અન્ય કોઈ ક્ષેત્રમાં પણ પુદ્ગલોનું તે ક્ષેત્રના માપ પ્રમાણે
રહેવું તે 'અવગાહના' કહેવાય અર્થાત્ પુદ્ગલોના પોતાના આધાર સ્થળ સમાન જે એક પ્રકા-
રનો આકાર છે તે અવગાહના છે અને પુદ્ગલો જેમાં રહે તે 'ક્ષેત્ર' છે.

દ્રવ્યસ્થાનાયુ વગેરેનું અદ્વયબહુત્વ—

ક્ષેત્રસ્થાનાયુ સર્વથી અદ્વય છે. એનાથી અવગાહનાસ્થાનાયુ, દ્રવ્યસ્થાનાયુ અને ભાવ-
સ્થાનાયુ ઉત્તરોત્તર અસંખ્ય ગુણ છે. આનું કારણ નીચે મુજબ છે:—

ક્ષેત્ર અમૂત છે અને એથી જ એમાં પુદ્ગલોના વિશિષ્ટ બંધના કારણરૂપ ચીકાચ
વગેરે નથી. આથી કદીને પુદ્ગલો એક જ ક્ષેત્રમાં લાંબા વખત સુધી રહેતા નથી. આ કારણથી
ક્ષેત્ર-સ્થાનાયુ સર્વથી થોડું છે.

એક ક્ષેત્રથી અન્ય ક્ષેત્રમાં ગયેલા પુદ્ગલનું પણ તેનું તે જ માન ચિર કાલ પર્યંત રહે
છે અને વળી જે અવગાહનાનો નાશ થાય તો ક્ષેત્રની ભિન્નતા સ્પષ્ટ છે.

પુદ્ગલોનો ક્ષેત્રાવસ્થાન-કાલ અર્થાત્ અમુક ક્ષેત્રમાં નિયત રીતે રહેવાનો કાળ અવગાહના
નિષ્ક્રિયતાથી અવગ્રહ છે. અન્ય સ્થળોમાં કદીએ તો પુદ્ગલની જગ્યાએ કોઈ પણ અમુક જા-
અવગાહના રોગ અને વળી તે પુદ્ગલ પોતે નિષ્ક્રિય હોય અર્થાત્ હલન-ચલનથી રહિત હોય

૧ પુદ્ગલોના સ્થાપના વગેરે જે પદો છે તે અત્ર 'ભાવ' શબ્દથી દર્શાવવામાં
છે.

ત્યારે જ પુદ્ગલોનું ક્ષેત્રાવસ્થાન નિયત હોય છે; અન્યથા એનું ક્ષેત્રાવસ્થાન 'સંભવતું' નથી. આ પ્રમાણે જ્યારે પુદ્ગલોનું ક્ષેત્રાવસ્થાન અવગાહના અને નિષ્ક્રિયતાને અર્ધીન છે ત્યારે અવગાહના માટે એથી વિપરીત હકીકત છે અર્થાત્ અવગાહના ક્ષેત્રમાત્રમાં નિયત નથી-અવગાહના-કાલ ક્ષેત્રાવસ્થાનકાલ માત્રથી સંબંધ નથી; કારણ કે ક્ષેત્રાદાના અભાવમાં પણ અવગાહના હોય છે. આથી કરીને ક્ષેત્રાદા કરતાં અવગાહનાદા અસંખ્ય ગુણ છે.

સંકેતથી અથવા વિકેતથી (વિકાસથી) અર્થાત્ સંકલ્પજવાથી કે ફેલાઈ જવાથી અવગાહના ઉપરત થાય છે-તે નિવૃત્ત થાય છે, પરંતુ એટલા પુદ્ગલો પહેલાં હતા એટલા બધા જ પુદ્ગલોનું લાંબા વખત સુધી અવસ્થાન સંભવે છે એટલે કે અવગાહનાની ભલે નિવૃત્તિ થાય, પરંતુ એથી કંઈ દ્રવ્યની નિવૃત્તિ થતી નથી; પરંતુ જ્યારે દ્રવ્યની અસુક પ્રકારની નિવૃત્તિ થાય છે ત્યારે અવગાહનાની નિવૃત્તિ અવશ્ય થાય છે. વિશેષમાં પુદ્ગલોના સંઘાત વડે કે તેના ભેદ વડે તે પુદ્ગલોના જે સ્કંધ પહેલાના જેવી અવગાહનાવાળો નહિ, પરંતુ સંક્ષિપ્ત-સ્તોક-અદ્ય અવગાહનાવાળો થાય છે તે સ્કંધમાં તેમ થયા બાદ દ્રવ્ય-અન્યથાત્વ ઉપસ્થિત થાય છે એટલે કે પૂર્વે જે સ્થિતિમાં તે દ્રવ્ય હતું તે સ્થિતિએ તે સ્કંધમાં દ્રવ્યનું રહેવું થતું નથી અને તેમ થવાથી તે દ્રવ્યોની અવગાહનાનો ચોક્કસ નાશ થાય છે. કદાચ કોઈ એમ કહે કે સંઘાતથી તો પુદ્ગલોના સ્કંધ સંક્ષિપ્ત થતો નથી તો તેમ નથી, પણ સંઘાત થયા બાદ પુદ્ગલોના સૂક્ષ્મતર પરિણામ થાય છે. સંઘાતથી પુદ્ગલોનો સ્કંધ ટુંકો થતા અવગાહનાનો નાશ થાય છે, કેમકે સંકેત્ય અને વિકેત્ય સિવાયની સ્થિતિમાં અવગાહનાદા દ્રવ્યમાં સંબંધ છે એટલે જ્યારે દ્રવ્ય સંકેત્યથી અને વિકેત્યથી સુક્ત હોય ત્યારે તેમાં અવગાહના સંબંધ છે, પરંતુ જ્યારે સંકેત્ય અને વિકેત્ય હોય ત્યારે દ્રવ્યમાં અવગાહના સંબંધ હોતી નથી. અર્થાત્ વૃક્ષત્વમાં અહિરત્વ રહે છે તેમ સંકેત્ય અને વિકેત્યના અભાવમાં દ્રવ્યમાં અવગાહના રહે છે, પરંતુ તેની વિધમાન ક્ષામા દ્રવ્યમાં અવગાહના રહેતી નથી. આ પ્રમાણે દ્રવ્ય અને અવગાહનાની સહચરિતા અનિયત છે, પરંતુ દ્રવ્ય સંકેત્ય અને વિકેત્ય માત્રમાં સંબંધ નથી એટલે સંકેત્ય કે વિકેત્ય હોય કે ન હોય તોપણ દ્રવ્ય તો કાયમ જ રહે છે. આ પ્રમાણે દ્રવ્યમાં અનિયતપણે અવગાહના સંબંધ છે. દ્રવ્યના સંબંધમાં એથી ઉલટું છે. અર્થાત્ જેમ અહિરચણામાં વૃક્ષપણું સંબંધ છે તેમ સંકેત્ય અને વિકેત્ય દ્વારા અવગાહનાનો નાશ થયા બાદ પણ દ્રવ્યની નિવૃત્તિ થતી નથી. આથી જ દ્રવ્યસ્થાનાયુ અવગાહનાસ્થાનાયુ કરતાં અધિક છે.

દ્રવ્યાદા સદા સંઘાત-બધની અને ભેદ-બધની પાછળ ચાલનારી છે અને ગુણાદા કંઈ સંઘાતાદા અને ભેદાદા માત્રમાં સંબંધ નથી અર્થાત્ સંઘાત અને ભેદરૂપ બે ધર્મો દ્વારા થતા સંબંધને દ્રવ્યાદા અનુસરે છે, કેમકે એ દ્રવ્યાદા સંઘાતાદિ ન હોય ત્યારે જ હોય છે અને સંઘાતાદિ હોય ત્યારે તે હોતી નથી. ગુણાદા માત્ર સંઘાત અને ભેદના કાળમાં સંબંધ નથી, કારણ કે સંઘાતાદિ વિધમાન હોય તોપણ ગુણોનું અનુવર્તન થાય છે

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેમ સાફ કરેલા પટમાં મેતાદિ ગુણો છે. તેમ સંઘાતાદિ દ્વારા દ્રવ્યનો ઉપરમ થાય તોપણ પચાસોની સત્તા રહે-ગુણોનું અવસ્થાન રહે અને જો સર્વ ગુણોનો

ઉપરમ થાય તો તે દ્રવ્ય રહેતું નથી અને અવગાહના પણ અનુવર્તી નથી. આથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે પર્થોથોનું અવસ્થાન ચિર કાલ સુધીનું છે, જ્યારે દ્રવ્યનું અવસ્થાન અચિર કાલ સુધીનું છે. વળી દ્રવ્યમાં ગુણોની બહુલતા હોવાથી સર્વ ગુણોનો નાશ થતો નથી અને તેનું અન્યત્વ થાય છે તોપણ ઘણા ગુણોની સ્થિતિ રહે છે. આથી કરીને આવસ્થાનાયુ દ્રવ્યસ્થાનાયુ કરતાં વિશેષ છે એમ ક્ષિત થાય છે.^૧

૧ આ સમગ્ર વિવેચન ભગવતી (ય. ૫, ઉ. ૭, મુ. ૨૧૮)ની વૃત્તિમાના ૨૩૬ માં પત્રગત નિમ્ન-લિપિત અવતરણોને આધારે મેં 'થેન્યુ' છે. આ અવતરણરૂપ પંદર ગાથાઓને શ્રીરાત્નસિંહધરિ પરમાણુખણ્ડપદ્મિનિશિકા તરીકે ઓળખાવે છે.

" છેત્તોગાહનદ્વેભાવદ્વાળાઝમ્પયહુયત્તે ।

યોષા અસંઘગુણિયા તિન્નિ ચ સેસા કદં નેયા ? ॥ "

[ક્ષેત્રાવગાહનદ્રવ્યમાષ્ઠ્યાનાયુરલ્પવહુકરવે ।

સ્તોકા અસંઘગુણિતાસ્તિત્ત્વ યોષા. કથં હોયા ? ॥]

" છેત્તામુત્તતાઓ તેજ સમં વંધપચ્ચયાભાષા ।

તો પોગલાળ યોષો છેત્તાવદ્વાળકાલો ઓ ॥ "

[ક્ષેત્રામૂર્તિત્વાત્ તેજ સમં ઘન્યપ્રત્યયાભાષાત્ ।

તતઃ પુદ્ગલાનાં સ્તોકઃ ક્ષેત્રાવસ્થાનકાલસ્તુ ॥]

" અણદ્વેષેત્તગચસ્ત ચિ તં ચિય માણં ચિરં પિ સંમચ્છ (સંચર) ।

ઓગાહનાનાસે પુણ છેત્તણ્ણં કુદં હોઈ ॥ "

[અન્યક્ષેત્રગતસ્વાપિ તદ્દેય માણં ચિરમપિ સમ્મચ્ચતિ (સંચરતિ) ।

અવગાહનાનારો પુનઃ ક્ષેત્રાન્યત્વં સ્ફુટં મચતિ ॥]

" ઓગાહનાવચ્છા છેત્તદ્દા અક્કિયાડવચ્છા ચ ।

ન હ ઓગાહનાકાલો છેત્તદ્દામેત્તસચ્છો ॥ "

[અવગાહનાવચ્છા ક્ષેત્રાદ્દાડક્રિયાડવચ્છા ચ ।

ન તુ અવગાહનાકાલઃ ક્ષેત્રાદ્દામાત્રસમ્વચ્છઃ ॥]

" તમ્હા તત્ત્વડ્ડણ્ણત્થ ચ ન ચિય આગાહના મયે છેત્તે ।

તમ્હા છેત્તદ્દાઓડ્ડગાહનાદ્દા અમેંઘગુણા ॥ "

[યદ્માત્ તત્રાન્યથ ચ મા યથાવગાહના મયેત્ત ક્ષેત્રે ।

તદ્માત્ ક્ષેત્રાદ્દાતોડવગાહનાદ્દાડમ્મગુણા ॥]

" સંકોય વિકોણ ચ ઉવરમિયાપડવગાહનાપ ચિ ।

તનિયમેત્તાણં ચિય ચિરં પિ દ્વપ્પાણડવચ્છાણં ॥ "

[મદ્દરોણેન ચિકોણેન વા ઉવરતાયામયગાહનાયામપિ ।

તાયમ્માત્રાનામેવ ચિરમપિ દ્રવ્યાનામગમ્યાનમ્ ॥]

" મયાપમેયચ્છો વા દ્વરોવચ્છે પુણાદ મન્નિમે ।

નિયમા મદ્દરોગાહનાપ નાના ન મંદો ॥ "

- [सङ्घातभेदतो वा द्रव्योपरमे पुनः संक्षिप्ते ।
नियमात् तद्द्रव्यावगाहनाया नाशो न सम्बेदः ॥]
- " ओगाहद्धा द्रव्ये संकोयविकोयभौ य अवषद्धा ।
न उ द्रव्ये संकोयणविकोयणमित्तेण संवदं ॥ "
- [अवगाहनान्ना द्रव्ये मङ्कोचविकोचतश्चावषद्धा ।
न तु द्रव्य सङ्कोचनविकोचनमात्रेण सम्बन्धः ॥]
- ' अम्हा तत्थऽण्णम्य च द्रव्यं ओगाहणाप तं चेव ।
दवषद्धाऽसंखगुणा तम्हा ओगाहणद्धाभौ ॥ "
- [यस्मात् तत्रान्यत्र वा द्रव्यमवगाहनायां तत्रैव ।
द्रव्याद्धाऽसङ्ख्यगुणा तस्मादवगाहनाद्धातः ॥]
- " संघायभेयभौ या दव्वोवरमे वि पज्जवा संति ।
तं कस्सिणगुणविरामे पुणाह द्रव्यं न ओगाहो ॥ "
- [सङ्घातभेदतो वा द्रव्योपरमेऽपि पर्ययाः सन्ति ।
तत् कृत्स्नगुणविरामे पुनर्द्रव्यं न अवगाहः ॥]
- " संघायभेयवंधाणुवत्तिणी निषमेव दवषद्धा ।
न उ गुणकालो संघायभेयमेतद्दसंबद्धो ॥ "
- [सङ्घातभेदवन्धानुवर्तिनी नित्यमेव द्रव्याद्धा ।
न तु गुणकालः सङ्घातभेदमात्राद्धसम्बद्धः ॥]
- " अम्हा तत्थऽण्णम्य य द्रव्ये खेत्तावगाहनात्तुं च ।
ते खेव पज्जवा संति तो तद्धा असंखगुणा ॥ "
- [यस्मात् तत्रान्यत्र च द्रव्ये क्षेत्रावगाहनात्तु ।
त एव पर्ययाः सन्ति ततस्तद्धाऽमङ्ख्यगुणा ॥]
- ' आह अणेगंतोऽयं दव्वोवरमे गुणाणऽवस्थाणं ।
गुणविपरिणाप्रप्पि य दव्वविसैत्तो य नेगंतो ॥ "
- [आह अनेकान्तोऽयं द्रव्योपरमे गुणानामवस्थानम् ।
गुणविपरिणामे च द्रव्यविशेषश्च नैकान्तः ॥]
- " विपरिणयम्मि द्रव्ये कस्मिं गुणपरिणहं भवे जुगधं ।
कस्मिं वि पुण तद्वत्थे वि होह गुणा परिणामो (? गुणविपरिणामो) ॥ "
- [विपरिणते द्रव्ये कस्मिन् गुणपरिणतिर्भवेद् युगपत् ।
कस्मिन्नपि पुनस्तदवस्थेऽपि भवति गुणाः परिणामिनः (गुणविपरिणामः) ॥]
- " भण्णह सधं किं पुण गुणवाहुल्ला न सब्वगुणनात्तो ।
दव्वस्त तदण्णत्ते वि बहुतराणं गुणाण ठिर्ह ॥ "
- [भण्यते नत्थं किं पुनगुणवाहुल्यात् न सर्वगुणनाशः ।
द्रव्यस्य तदवस्थेऽपि बहुतराणां गुणानां स्थितिः ॥]

૧ પરમાણુની સ્પર્શના સંબંધે સૌગતોની શંકા—

આપણે ૧૫૬ માં પૃષ્ઠમાં જોઈ ગયા તેમ પરમાણુની અવગાહના એક આકાશ-પ્રદેશની છે, બ્યારે તેની સ્પર્શના સાત પ્રદેશોની છે; કેમકે છ દિશામાં રહેલા છ પ્રદેશોને તેમજ જે આકાશ-પ્રદેશને એ પરમાણુ રોકીને રહેલો છે તે એમ એ સાત પ્રદેશોને સ્પર્શે છે. આ સંબંધમાં સૌગતોનું કહેવું એ છે કે જો પરમાણુને વિષે છ દિશાની સ્પર્શના સ્વીકારવામાં આવે તો તેની એકતા નષ્ટ થાય છે, કેમકે અત્ર એ બે પ્રશ્નો સંભવે છે કે શું જે સ્વરૂપ પૂર્વક પરમાણુ પૂર્વ વગેરે કોઈ દિશા સાથે સંબંધ છે તે જ સ્વરૂપ પૂર્વક શું તે પશ્ચિમ વગેરે અન્ય કોઈ દિશા સાથે સંબંધ છે કે અન્ય સ્વરૂપ પૂર્વક ? જો આ બંને દિશાઓની સ્પર્શના એક જ સ્વરૂપ પૂર્વક સ્વીકારીએ તો આ પૂર્વ દિશા સાથેનો સંબંધ છે, આ પશ્ચિમ દિશા સાથેનો સંબંધ છે એવા વિભાગો થઈ શકશે નહિ, કેમકે સર્વત્ર સ્વરૂપની એકતા છે. આ પ્રમાણે વિભાગોના અભાવ થતાં છ દિશાની સાથેના સંબંધની વાત હવામાં બિડી જશે.

બીજો વિકલ્પ સ્વીકારવાથી અર્થાત્ જે સ્વરૂપથી પરમાણુનો પૂર્વ દિશા સાથે સંબંધ છે તે સ્વરૂપથી નહિ પરંતુ અન્ય સ્વરૂપ પૂર્વક એનો પશ્ચિમ વગેરે દિશા સાથે સંબંધ છે એમ માનવાથી પરમાણુ છ સ્વરૂપવાળો ગણાશે અને તેમ થતાં એકતાના ચૂરેચૂરા થઈ જશે, કેમકે કહું પણ છે કે—

“ દિગ્ભાગમેદો યસ્વાસ્તિ, -તત્ત્વૈકત્વં ન યુજ્યતે. ”

આ સૌગત વાક્યનું પ્રતિવિધાન એ છે કે અત્ર પરમાણુ-દ્રવ્ય આદિ, મધ્ય, અન્ય ઇત્યાદિ વિભાગોથી રહિત, નિરંશ અને એક સ્વરૂપી માનવામાં આવ્યું છે, એથી સંશય વસ્તુઓને લાગુ પડનારા પૂર્વોક્ત એ વિકલ્પો માટે અત્ર અવકાશ નથી. વિશેષમાં કહાપિ વિજ્ઞાન-સન્તાનને વિષે વિવક્ષિત કોઈ વિજ્ઞાનરૂપ ક્ષણ પોતાના જનકરૂપ પૂર્વ ક્ષણનું કાર્ય છે અને સ્વજન્ય ઉત્તર ક્ષણનું કારણ છે એવી જે સૌગતોની માન્યતા છે તે સંબંધમાં એ પ્રશ્ન ઉઠાવી શકાય તેમ છે કે જે સ્વરૂપથી જે પૂર્વ ક્ષણનું કાર્ય છે તે જ સ્વરૂપથી જે ઉત્તર ક્ષણનું કારણ છે કે અન્ય સ્વરૂપથી ? પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારતાં તો જેમ પૂર્વ ક્ષણની અપેક્ષાએ કાર્ય છે તેમ ઉત્તર ક્ષણની અપેક્ષાએ પણ એ કાર્ય જ મનાશે. અથવા તો જેમ ઉત્તર ક્ષણની અપેક્ષાએ એ કારણ છે તેમ પૂર્વ ક્ષણની અપેક્ષાએ પણ એ કારણ ગણાશે, કેમકે એનું સ્વરૂપ અભિન્ન છે—એક જ છે. બીજો પક્ષ સ્વીકારવા જતાં એની સાંસતા માનવાનો દુર્ધર પ્રયત્ન ઉપસ્થિત થશે. આના બચાવમાં સૌગત એમ કહે કે નિરંશ એવો વિજ્ઞાનરૂપ ક્ષણ અકાર્યરૂપ તેમજ અકારણરૂપ છે અને જેવો જેવો એનો વ્યાપાર છે તેવો તેવો એનો વ્યવદેશ કરાય છે, કિન્તુ તેના સ્વરૂપમાં અનેકતા નથી તો આવો ઉત્તર પરમાણુ આદીને પણ આપી શકાય તેમ છે. જેમકે પરમાણુ દ્રવ્યરૂપે નિરંશ જ છે અને તે

પ્રકારનો અચિન્ત્ય પરિણામવાળો હોવાથી, છ દિશાઓની સાથે નિરંતરપણે રહેલો હોવાને લીધે તેનો સ્પર્શ કહેવાય છે, નહિ કે અંગેથી એની કોઈ સ્પર્શના છે.^૧

દ્રવ્યભૂકાદિક સ્કંધોની નિષ્પત્તિ તથા અવયવો અને અવયવીનો ભેદાભેદ—

દ્રવ્યભૂકથી માંડીને અનંતાભૂક સુધીના સ્કંધો છે. આ સ્કંધોની નિષ્પત્તિ પારિણામિક કારણરૂપ પરમાણુને આભારી છે. વિશેષમાં એ સ્કંધો વિશિષ્ટ પરિણામથી પરિણત છે અને સાવચવ છે. પરમાણુઓ જ દ્રવ્યભૂકાદિ કેમ દ્વારા સ્કંધરૂપે પરિણમે છે, પરંતુ પરમાણુઓથી અલગ ઉત્પન્ન થઈને દ્રવ્યભૂકાદિ સ્કંધો 'સમવાય' સંબંધથી પરમાણુઓમાં જોડાતા નથી. એથી કરીને તો જોના અવયવોથી અવયવીને અત્યંત ભિન્ન માનતા નથી, કિન્તુ કથયિત ભિન્ન માને છે, કેમકે એકાન્ત-ભેદ માનવા જતાં અવયવ અને અવયવી એવો વ્યવહાર જ કોઈ રીતે થઈ શકશે નહિ. આ સંબંધમાં નીચે સુજળની યુક્તિઓ રજૂ કરવામાં આવે છે.

એકાન્ત-ભેદવાદીને પૂછવામાં આવે છે કે એકાન્ત-ભેદમા અવયવી અને અવયવ એવો વ્યવહાર કયા સંબંધથી માનો છે? તાદાત્મ્યથી કે તદ્દુત્પત્તિથી? તેમાં તાદાત્મ્ય માટે તો અવકાશ નથી, કેમકે એ તો વસ્તુના સ્વરૂપથી ન્યાડું જ નથી, તો આવા સર્વથા એકાન્ત-ભેદમાં તેનું સ્થાન જ કયાથી સંભવે? હવે સહો તદ્દુત્પત્તિ નામનો સંબંધ, એ પણ અન ઘટી શકતો નથી. એ તો ત્યારે જ ઘટી શકે કે જ્યારે અવયવોથી અવયવોની ઉત્પત્તિ માનવામાં આવતી હોય.

અવયવોથી અવયવો ભલે ઉત્પન્ન ન થાઓ, કિન્તુ સંબંધ બેમાં રહેવાવાળો હોવાથી અવયવીના અવયવો એમ જેવી રીતે વ્યવહાર કરાય છે તેમ અવયવોનો અવયવી એવો વ્યવહાર પણ થાય અને એ વ્યવહારને લઈને અવયવોથી અવયવીની ઉત્પત્તિમાં તદ્દુત્પત્તિરૂપ સંબંધ ઘટી શકશે એમ કહેવું નિરર્થક છે; કેમકે એથી તો અગ્નિથી જેમ ધૂમાડો પૃથક્ જણાય છે તેમ અવયવોથી અવયવીની પૃથક્ ઉપલબ્ધિ માનવાનો પ્રસંગ ખડો થાય છે, માટે તદ્દુત્પત્તિરૂપ સંબંધ પણ અવયવી અને અવયવો એવા વ્યવહારમાં નિમિત્ત બની શકે તેમ નથી. કદાચ કહેશે કે સંયોગને લઈને એવો વ્યવહાર થાય છે તો તે પણ ઉચિત નથી, કેમકે અવયવો અને અવયવીના વ્યવહારમાં સંયોગ તો નપુંસક જેવો છે; છતાં તેમ માનવાની હક કરશે તો યાદ કરાવવું પડશે કે કુંડામાં ભોર એવા સ્થળમાં સંયોગ કામ કરી શકે છે કે જ્યાં જુદાપણું હોય, પરંતુ અવયવોથી અવયવીની જ્યાં કદાપિ પૃથક્ ઉપલબ્ધિ જ નથી ત્યાં સંયોગ કેવી રીતે માની શકાય? આના ઉત્તર તરીકે કદાચ કહેશે કે એવા વ્યવહારમાં 'સમવાય' કારણરૂપ છે તો તે વાત પણ ઠીક નથી, કેમકે તેમાં અનેક વિકટ પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે. જેમકે સમવાય એટલે શું અચુત સિદ્ધિમાં આશ્રય-આશ્રયીરૂપ ભાવ? એ એમ માનશે તો અમે તમને પૂછીશું કે અચુત સિદ્ધિ શી ચીજ છે? શું એ અચુત સિદ્ધિ અવયવ-અવયવીની સિદ્ધિરૂપ છે, નિષ્પત્તિરૂપ છે કે પ્રતીતિરૂપ છે? વળી "અચુતમયોઃ" એવા દ્વિવચનવાળા પ્રયોગમાં અચુત શી વસ્તુ છે? એ બે સંબંધીઓમાં અભિન્ન દેશ અને અભિન્ન કાલમાં રહેવાપણાં છે કે એકમાં અભિન્ન દેશ કાલમાં રહેવાપણાં છે? અચુતના અર્થ સંબંધી પ્રથમ વિકલ્પ તો

અનાદરણીય છે, કેમકે તંતુઓમાં પરની અપેક્ષાએ પૃથક્ દેશપણું હોવાથી, અવયવોની પૂર્વે જ પટની નિષ્પત્તિ હોવાને લીધે પાછળથી તંતુઓથી એ નિષ્પન્ન થયું એમ કેમ કહેવાય ? કેમકે એની નિષ્પત્તિ તો પહેલાં થઈ ચૂકી; હવે કેની બાકી રહી ? બીજો પક્ષ પણ ગ્રાહ્ય નથી, કેમકે પટથી અલગ અને પાછળથી તંતુઓની પ્રતીતિ થતી હોવાથી તેમજ પટમાં તંતુઓથી અપૃથક્ દેશપણને લઈને પહેલાં ઉપલબ્ધિ થતી હોવાથી પટ નજરે પડ્યા પછી જ આ પટમાં તંતુઓ છે એવી પ્રતીતિનો ઉદય થવાનો. કદાચ એમ માનશો કે અપૃથક્ દેશ કાલવાળા બેમાંથી એકનું નામ 'અયુત' છે અને એની સિદ્ધિ, નિષ્પત્તિ કે પ્રતીતિ થાય છે તો તે માન્યતા પણ ઠીક નથી. એવું કારણ એ છે કે તેમાં પણ અવયવરૂપ તંતુઓની નિષ્પત્તિથી કે પ્રતીતિથી પટથી જુદી જ પૂર્વોક્ત ન્યાય વડે સામાન્ય પુરુષોએ માનેલી હોવાથી કોઈ એક પટમાં તંતુથી અયુતસિદ્ધિને સંબંધ છે એમ કહેવું જોઈએ અને એમ માનવામાં તો એકને લઈને આશ્રય-આશ્રયિભાવરૂપ સમવાય એવું નામ કેમ જ અપાય ? આવી રીતે વિચાર કરતા ચારે નિકલ્પો પૈકી એક પણ દ્વારા અયુત સિદ્ધિ ઇત્યાદિ દ્વારા લક્ષણની જ જ્યારે અનુપપત્તિ છે તો લક્ષ્યરૂપ સમવાયની તો ઉપપત્તિ ક્યાંથી જ સંભવે ?

પટપણને પ્રાપ્ત થયેલા તંતુઓ પટથી અપૃથક્ છે અને એ તંતુઓને અમે 'અયુત સિદ્ધ' કહીએ છીએ અર્થાત વિશિષ્ટ પરિણામને પામેલ પટથી તંતુઓ અયુત સિદ્ધ છે અને તંતુઓથી પટ અયુત સિદ્ધ છે, માટે લક્ષણની ઉપપત્તિ બરાબર છે અને તેમ થતાં લક્ષ્યની પણ ઉપપત્તિ થાય છે તો એ કથન પણ અસંગત છે; કારણ કે આપ પ્રકારનું અયુત સિદ્ધત્વ તંતુ અને પટના અલેહ વિના ઘટી શકે જ નહિ. વળી આથી તો એ પણ સિદ્ધ થયું કે તંતુ અને પટનો અલેહ છે, કેમકે તંતુઓનો પરિણામ વિશેષ જ પટ છે એવું સામાન્યાધિકરણ સંગત થાય છે. એ હકીકત જોનેને તો કથયિત અબીદ છે તોપણ બે સર્વથા અભિન્ન પદાર્થોનો આશ્રય-આશ્રયિરૂપ ભાવ જ સંભવતો નથી.

કહેવાની મતલબ એ છે કે આપે માનેલો આશ્રય-આશ્રયિરૂપ ભાવ જ ઘટતો નથી, કેમકે સર્વથા સેહવાદીના મત પ્રમાણે તો જને ન્યા સર્વથા જુદા હોય ત્યા જ આશ્રય-આશ્રયિ ભાવરૂપ અયુત સિદ્ધિનું લક્ષણ ઘટી શકે, નહિ કે અન્યથા; અર્થાત અયુત સિદ્ધિનું લક્ષણ આશ્રય-આશ્રયિભાવરૂપે જે બાંધવામાં આવ્યું છે તે સર્વથા અલેહમ કેમ ઘટી શકે, કેમકે તે તો બેમાં રહેનારું છે; માટે આથી કરીને પણ અયુત સિદ્ધિનું લક્ષણ સિદ્ધ થયે નહિ.

એવો પણ ખ્યાલ થઈ શકે તેમ નથી કે પટ તંતુઓ સિવાય બીજા કોઈ આશ્રયનું અવગન હોતો ન હોવાથી અપૃથક્ આશ્રય-આશ્રિતતારૂપ અયુત સિદ્ધિ માનવામાં અમને કરી અડચણ નથી; કેમકે સમવાયરૂપ સંબંધ દ્વારા, ભિન્ન એવા તંતુ અને પટનો પરસ્પર સંસ્તેષ સિદ્ધ કરવાનો તો આપનો પ્રયત્ન છે અને એ સંસ્તેષ તો તે સંબંધથી પૂર્વે પણ અયુત સિદ્ધ ઇત્યાદિ જણાય છે. તેમજ વળી સ્વસ્ત્યસ્વિષ્ટ એવા અવયવ અને અવયવીનો સંસ્તેષ કરવાના ટોળાં વિસ્તેષ કરનાર સમવાયથી શો લાભ ? તે છતાં જો આમે માનશો તો ઇતરેતર

આશ્રયરૂપ આપત્તિ ખરી થયે. જેમકે તે જે અચુત સિદ્ધ વચ્ચે સમવાયરૂપ સંબંધ છે અને એ સંબંધને લઇને અચુત સિદ્ધિ છે.

આ તંતુઓમાં પટ છે એવી અભાધિત જે પ્રતીતિ તે જેમાં નિમિત્ત છે એવા સંબંધથી જ્યારે સમવાયની પ્રતીતિ મનાય છે તો પછી તે સમવાય કેમ ન માનવો ? વળી કુંડામાં દહીંની જેમ એવા ઉદાહરણ પૂર્વક અનુમાન પ્રમાણ પણ સમવાયને સિદ્ધ કરે છે. આ પ્રમાણેનું કથન અસંગત છે, કેમકે અત્ર સંબંધથી શું સંયોગ માનો છે કે સમવાય ? તેમાં સંયોગ તો અવયવ-અવયવિભાવમાં કોઇને પણ અભીષ્ટ નથી જ, કેમકે એ તો દ્રવ્ય દ્રવ્યમાં થતી શકે. હવે રહ્યો સમવાય. તેમાં તો દૃષ્ટાન્તનો જ અભાવ હોવાથી વ્યાપ્તિ કેવી રીતે થતી શકે ? અને વ્યાપ્તિ વિના અનુમાન કયાંથી સંભવે ? અને એના અભાવમાં પ્રમાણ અન્ય સમવાયને કયો સમીક્ષક સ્વીકારે ?

જેમ એકાન્ત-અલેહ થતી શકતો નથી તેમ એકાન્ત-લેહ પણ થતી શકતો નથી એ વાતનો હવે ઉલ્લેખ કરીશું. અવયવ અને અવયવીને સર્વથા ભિન્ન માનવામાં વર્તમાન અવયવી, પુષ્પની માલામાં ફોરાની જેમ એક ભાગ વડે રહે છે કે વાસણમાં રાખેલ આમ્રફલની માફક તે સમસ્તપણે રહે છે ? આ પ્રમાણે જે પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે. તેમાં પ્રથમ પક્ષ તો માની શકાય તેમ છે જ નહિ, કેમકે અવયવો સિવાય અન્ય કોઇ પણ એક દેશ છે જ નહિ. વળી અવયવોમાં એક ભાગથી વર્તવામાં બીજા બાકી રહેલા વિભાગો કયા અવયવોમાં રહે છે તેનો ઉત્તર આપી શકાશે નહિ, વારતે આ પક્ષ ગ્રાહ્ય નથી. સર્વરૂપ વડે એક જ અવયવમાં અવયવી રહે છે. એ પક્ષ પણ માન્ય થઇ શકે તેમ નથી, કેમકે જેમ માનવામાં તો બીજા અવયવો તો અવયવીના અવકાશ વિનાના રહેવાના; વારતે આવી વિચિત્ર માન્યતા કોણ સ્વીકારે ? એક દેશ અને સર્વરૂપ એ જે સિવાય અન્ય કોઇ પ્રકાર નથી તો પછી અવયવોમાં અવયવીના રહેવા વિષે વાત જ શી કરવી ?

કદાચ કહેશે કે પૂર્વ, પશ્ચિમ વગેરે દિશાઓના સંબંધ દ્વારા બીજા પરમાણુઓ સાથે સંબંધ ધરાવતા એક પરમાણુની એક ભાગ ચા સર્વરૂપ સિવાય પણ જેમ વૃત્તિ માનવામાં આવે છે તેમ અવયવોમાં અવયવીની વૃત્તિ પણ માની શકાય, તો એ કથન પણ યુક્તિ-વિકલ છે; કેમકે નિરવયવ પુદ્ગલરૂપ પરમાણુના બીજામાં વૃત્તિ હોવાનો જ અસંભવ છે. આવી પરિસ્થિતિમાં પરમાણુનું ઉદાહરણ રજુ કરી છદ્ધ સિદ્ધિને માટે પ્રયાસ કરવો તે ખરેખર આગળ ગીત ગાવા બરાબર, આઘણને દર્ષણ દેખાડવા સમાન કે અરણ્યમાં રુદન તુલ્ય નિરર્થક છે. આ હકીકત યુક્તિ દ્વારા પુષ્ટ કરવામાં આવે છે. જેમકે અવયવોથી યુક્ત કુંડા અને બોરના કે તંતુઓ અને પટના આધાર-આધેય લાવના વ્યવસ્થાપક સંયોગ કે સમવાયને આપ વૃત્તિ કહો છો, પરંતુ સમવાય જેવો કોઇ પદાર્થ જ નથી અને સંયોગ માનવો તો ઉચિત નથી, કેમકે પરમાણુના બીજા પરમાણુની સાથે નીચેના અને ઉપરના સંબંધને લઇને સંયોગમાં આધારપણું બનવું કઠિન છે. એનું કારણ એ છે કે ભારે હોવાથી નીચે પડતા બોરોનું કુંડું આધાર છે એમ કહી શકાય અને એ બોરો આધેય છે એમ કહી શકાય, પરંતુ નીચે રહેલો અગુરુલઘુ ગુણવાળો પરમાણુ ઉપર રહેલા અગુરુલઘુ ગુણવાળા પરમાણુને ‘કુંડબંધ’ ન્યાયથી સ્થિતિ આપી શકતું નથી. તો

પછી એકમાં આધારતા અને બીજામાં આધેયતા ક્યાંથી સંભવે ? એ તો કેવળ ગુરુત્વ ગુણમાં જ સંભવી શકે. આવી પરિસ્થિતિમાં અસત્ય હાથાંત રચુ કરી અવયવોમાં અવયવની વૃત્તિ સિદ્ધ કરવા પ્રયાસ કરવો તે શું શોભાસ્પદ છે ?

વળી પરમાણુઓની સ્થિતિનો તો કેાઈ પણ પ્રતિબંધક નથી. એની સ્થિતિ તો સ્વભાવ-સિદ્ધ છે. હા, એ વાત સાચી છે કે પરમાણુનો પરસ્પર સંસ્પર્શ હોવાથી તેનો સંયોગ થાય છે, પરંતુ આધાર-આધેયરૂપ સંબંધ તો તેમાં સ્વપ્ને પણ ઘટતો નથી.

એકાન્ત ભેદ પૂર્વક અવયવોમાંથી અવયવની ઉત્પત્તિ સ્વીકારવા જતાં કરંડિયામાં રહેલા તંતુમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા પટને તોલતાં નીચા નમવું ઇત્યાદિ વિશેષ દ્વારા, આરંભક તંતુના ગુરુત્વથી એના ગુરુત્વની અધિક પ્રતીતિ થાય, કેમકે કારણની ગુરુતા કરતાં કાર્યની ગુરુતા અધિક માનવામાં આવે છે. કાર્યમાં અન્ય ગુરુત્વ નથી એમ તો કહી શકાય તેમ નથી, કારણ કે તેમ કરવાથી તો કારણના ગુણો પૂર્વક કાર્યમાંના ગુણો છે એ માન્યતાનો હોપ થાય છે. પટ વગેરેને વિષે લાગેલ ધૂળની રજના સમૂહના ગુરુત્વની પેઠે કાર્યનું ગુરુત્વ હોવા છતાં તે અદ્ય હોવાથી તેની પ્રતીતિ ઘટી નથી એમ પણ કહેવાનો અવસર નથી, કેમકે ધૂળની રજના સમુદાયની ગુરુતાની અદ્યતારૂપે પણ અપ્રતીતિની ઉપપત્તિ છે. અવયવોની અપેક્ષાએ અવયવની અતિમહત્તા હોવાથી તેનું ગુરુપણું કોણ નિવારી શકે તેમ છે ? એથી તો જે અવયવોમાં રજની મહુલતા છે તે અવયવોને તોલતાં તેના ગુરુત્વમાંની અધિકતા પ્રતીત થાય છે. તેથી કરીને આ પ્રમાણે અવયવોથી અવયવની કથંચિત્ અલેહતા સિદ્ધ થાય છે. વળી એ વાતને નીચે મુજબનું^૧ અનુમાન પ્રમાણ પણ ટેકા આપે છે:—

અવયવોથી અવયવો કથંચિત્ અભિન્ન છે, કેમકે દ્રવ્યત્વ હોવા છતાં પૃથક્ આશ્રયની અનાશ્રિતતા રહેલી છે. જે જેથી ભિન્ન ન હોય તેમાં દ્રવ્યપણું રહેવા છતાં તે બીજા આશ્રયને વિષે આશ્રિત ન હોય. જેમકે ઘડાથી કપડું.

વળી એકાન્તથી અલેહ પણ નથી; કેમકે એકરૂપતારૂપે એનો પ્રતિભાસ થાય છે, પ્રાવરણ, ઠંડીને દર કરવી વગેરે ક્રિયાઓ કરાય છે, એક ભાગના આકર્ષણ અને ધારણથી સમસ્તનું આકર્ષણ અને ધારણ જોવાય છે, તંતુઓ પટમાં છે એવો વળી વ્યવહાર કરાય છે, તેમજ આ તંતુઓથી પટ બનશે ઇત્યાદિ કાર્ય-કારણભાવરૂપ વ્યવહારને લઈને પણ અવયવોથી અવયવની કથંચિત્ ભિન્નતા રહેલી છે. આ પ્રમાણે ઝેનો અવયવો અને અવયવો વચ્ચે કથંચિત્ અલેહ અને કથંચિત્ ભેદ માને છે.

૧ "અવયવેષ્વોઽવયવો વચચ્ચિદ્વિમિત્ર", દ્રવ્યત્વે સતિ પૃથગાધયાનાશ્રિતરયાત્ ।
પૂનર્વસ્માદ મિત્રો જાતો દ્રવ્યત્વે સતિ પૃથગાધયાનાશ્રિત । યથા યશત્ પટ ઇતિ

૨ અન્ય તોય છતાં એમ કરીને પૃથગીએ અવયવોથી એકાન્ત ભેદરૂપે પ્રતીકરણ અને પૃથક આશ્રયથી અનાશ્રિત એવા વદનિ, ગુણ, ક્રિયા વગેરે હાથ અભિયાનોનો ખોટો યત્નો પ્રમંથ ઝેનો થય તોય નહો

અત્ર એમ ઠહાપણ ડાળવા તૈયાર થયો નહિ કે લેહ અને અલેહ તો પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી તે બંને એક જ સ્થળમા કેવી રીતે ઘટી શકે, કેમકે જે વાત પ્રત્યક્ષસિદ્ધ હોય ત્યાં પ્રશ્નને માટે અવકાશ જ કયા રહ્યો ? વળી એ પણ કેમ ભૂલી જાયો છો કે આપે પણ ધર્મીમાં સર્વ અભ્રાન્ત છે અને પ્રકારમા ચાને ધર્મમા તો વિપર્યય છે એવા કથનથી એક જ વિપર્યય-જ્ઞાનમા ભ્રાન્તતા અને અભ્રાન્તતારૂપે વિરુદ્ધ ધર્મોનો યોગ માન્યો છે ? અને એવ અવયવોથી લેહને લઈને અવયવીમા એકતા અને અલેહને લઈને અનેકતા પણ જરૂર ઘટી શકવાની એકાતથી એકતા માનવામા તો સ્થૂલ પદાર્થમા ગ્રહણ, અગ્રહણ, કંપ, અકંપ, રાગ, અરાગ, આવરણ, અનાવરણ ઇત્યાદિ વિરુદ્ધ ધર્મોનો સંસર્ગ થવાથી અવયવીમા ભિન્નતાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થવાનો. તેમ છતાં પણ અલેહ માન્યો તો સમગ્ર વિશ્વની એકતા સ્વીકારવાની આપત્તિ આવી પડશે. વળી એકત્વ અને અનેકત્વથી અલગ અવયવીને વિષે વિરુદ્ધ ધર્મના આરોપનો સહવ નથી, અવયવોથી અલેહને લઈને પ્રત્યેક અવયવરૂપપણુ વડે અનેકતામા અને લેહને લઈને એકપરિણામ-વિશેષતાને લઈને એકમા કેટલાક અવયવોના દર્શનથી કે તેના કંપનથી, સમગ્ર અવયવોના અહ શન વડે અને અકંપન વડે તેના ગ્રહણ-અગ્રહણની તેમજ કંપન-અકંપનની ઉપપત્તિ ધરાગર થવાની એવી રીતે રાગ-અરાગ ઇત્યાદિની પણ અનેકત્વ-એકત્વથી અવિરુદ્ધતા સમજી લેવી

ગ્રહણ-અગ્રહણ ઇત્ય દિનો અવિરોધ પ્રતિપાદન કરવા માટે જે એકત્વ અને અનેકત્વની વ્યવસ્થા કરાયેલી છે તે એમા પણ પરસ્પર વિરોધ હોવાથી તેના એકત્ર સમાવેશ નહિ થઈ શકે એવી શકા અરધાને છે, કેમકે આ હકીક્ત પ્રમાણપુરસ્સર છે જેમકે વિવાહના સ્થાનરૂપ સ્કંધ અનેક પણ છે, કેમકે તે અવયવોથી અભિન્ન છે. જે એક હોય તે અવયવોથી ભિન્ન હોય. જેમકે તે જ એક સ્થૂલ પરિણામવાળો પદ. આ અનુમાનમા હેતુની અસિદ્ધિ કે દુષ્ટાતની સાધ્યવિકલતા પણ નથી, કેમકે અવયવોને આશ્રીને લેહ-અલેહ પૂર્વે સિદ્ધ કરેલ છે.

અત્ર કોઈ એવી હલીલ કરે કે આ અવયવ અને અવયવીને લગતો તમામ બિહાપોહ પરમાણુની મિદિ વિના આકાશ-કુસુમના સમાગ છે તો તેના નિગ્સનાર્થે પરમાણુની સિદ્ધિનો પ્રસંગ હાથ ધરવામા આવે છે. તેમા પ્રથમ પૂર્વ પક્ષ નીચે મુજબ રજુ કરામ છે —

અનેક દિશાઓમા વર્તતા એવા બીજા પરમાણુઓની સાથે સંયુક્ત એવો જ પરમાણુ અન્ય માથે એક દેશથી બેઠાય છે કે મંપૂર્ણ રૂપથી ? પરમાણુમા દેશપણુ જ નથી એટલે પ્રથમ વિકલ્પ માટે સ્થાન નથી, અને તેમ છતાં તેમા દેશપણુ માનવામા આવે તો તે પરમાણુ જ ન કહેવાય. દ્વિતીય વિકલ્પ પણ અનહરણીય છે, કેમકે બીજા પરમાણુઓની સાથે તેના સંયોગનો પ્રસંગ રહેતો નથી, કેમકે જ્યાં એકમા જ સંયોગ સમાપ્ત થયો ત્યાં બીજાની સાથે તે કેવી રીતે સંયુક્ત ગણાય ? અત એવ પરમાણુ ખરેખર વિવ્રમાન પદાર્થ હોય તો છ દિશામા વર્તતા પરમાણુઓની સાથે તેના સંયોગ હોય, કેમકે છ દિશામા વર્તવાવાળા દ્રવ્યો માથે ઘટ વગેરે સંયુક્ત થયેલા બેવાય છે બે આ ઘટાદિની પેઠે પરમાણુને છ દિશામા રહેલા અન્ય પરમાણુઓ સાથે સંયુક્ત માનવામા આવે તો તેમા પચકશતા આવવાની અને આવી પદશતા ઉપસ્થિત

યતાં પરમાણુ જેવી ચીજ જ રહેવાની નહિ અને એ પ્રમાણે પરમાણુનો અભાવ થતાં અવયવ અને અવયવીની ચર્ચા નકામી માથાકૂટ સમાન થઇ પડવાની. ઉત્તર પક્ષ તરીકે હવે પરમાણુના નિરાકાર છતાં યોગ્ય સમાધાન ઉપરિચિત કરવામાં આવે છે. જેમકે પ્રથમ તો અમે આપને પૂછીએ છીએ કે 'એક કાળમાં છની સાથેનો યોગ' એથી આપ શું કહેવા ઇચ્છો છો ? શું એથી છ પરમાણુઓની મધ્યમાં રહેલા પરમાણુની સાથેનું સમાનદેશત્વ સૂચવે છે કે યુગપત્ સંબંધ સૂચવે છે ? અને તે યુગપત્ સંબંધનો અર્થ સંયોગ કરો છો કે સમવાય ? યુગપત્ પદ-યોગથી સમાનદેશતા સૂચવતા હો તો તે કંઈ બહુ મોટી બાબત નથી, કેમકે સૂક્ષ્મ પરિણામ-વાળા પરમાણુની છની સાથે તો શું પણ છસોની સાથે અરે કરોડોની સાથે સમાનદેશતા સ્વીકારવામાં અમને (જૈનોને) જરા પણ અડચણ નથી. કદાચ કહેશે કે મૂર્તોમાં સમાનદેશપણું માનવું એ વિરોધાત્મક કથન છે તો તે વાત પણ ઠીક નથી, કેમકે ખૂણાડપ આકાશ-પ્રદેશમાં ઘણા દીવાઓની પ્રભા અને પવનો વગેરે સ્થૂલ અવયવીઓની સમાનદેશતા તેમજ તપાવેલા હોખડના પિંડ વગેરેમાં હોખડ અને તેજની સમાનદેશતા જોવાય છે એટલે પરમાણુના સંબંધમાં સમાનદેશતા માનવામાં કશો વાંધો નથી. આથી કદાચ એમ કહેવા તત્પર થશો કે એથી તો પરમાણુમાં છ અંશતાની આપત્તિ આવવાની તો એ કથન સમુચિત નથી; કેમકે છએની સમાનદેશતાને લઇને મધ્ય પરમાણુની સાથે છ દિશાના સંયોગનો જ અભાવ છે.

હવે બીજો પક્ષ પણ આજ્ઞા નથી, કેમકે સંયોગવાદીઓને પદાર્થોનો અંશદારક સંયોગ ઇષ્ટ નથી, પરંતુ તેમને સ્વરૂપ દારક સંયોગ માન્ય છે. છતાં પણ અંશ દારક સંયોગ માનવા જશે તો નિર્દશ એવા આકાશાદિકમાં તેના અભાવની આપત્તિ આવવાની. એથી કરીને જેમ આકાશાદિનો સ્વરૂપથી સંયોગ છે તેમ એક પરમાણુનો બીજા પરમાણુઓનો સ્વરૂપથી સંયોગ માનવામાં કશી અડચણ જણાતી નથી.

ત્રીજો પક્ષ તો વિચારવાની જરૂર જ નથી. કેમકે એ પક્ષ તો વાદી કે પ્રતિવાદી બેમાંથી એકેને માન્ય નથી.^૧

પરમાણુઓનું મિલન અને રુકેદોનો ભેદ—

જે પરમાણુઓ એકરૂપે એકજા થઇ શકે અને તેમ યતાં તેનો દ્વિપ્રદેશિક રુકેદ થાય. જો

^૧ આ પ્રમાણેનું આ સમગ્ર વિચરણ પંચલિંગીની જુદી જતિ અનુમાર અત્ર આત્મેન્દુ' મનાદેવચરના નિગ્મન મારે અને પૂર્વજની સિદ્ધિ અર્થે જે 'વિદ્યાપદ' ત્યાં કરવામાં આવ્યો છે તેનો આ એક ભાગ છે. અર્ચિષ્ઠ ભાષના માર્ગસના જિગ્માનુને વૈદ્યાપદગમજરીનું માર્ગ ૧૫૫-૧૫૬ (૧૦ ૩૮૦-૩૮૩) નેત્રા બબામળ છે. તે વિચરણ તેમજ આ એ બને પ્રખુત પ્રશ્નકારની કથનું કાગ છે, કેમકે મારી વિનિ અનુમાર આપરવક વિભાષનો તેમજ અનુવાદ લખી મોકલ્યા તેમજ ૧૦ મે મારી યાત્રામાં અત્ર રજુ કર્યો છે.

એનો ભેદ થાય તો તેના બે વિભાગો થાય-એક તરફ એક પરમાણુ-પુદ્ગલ રહે અને બીજી તરફ બીજો પરમાણુ-પુદ્ગલ રહે.^૧

ત્રણ પરમાણુ-પુદ્ગલો એકરૂપે એકઠા થઈ શકે અને તેમ થતાં તેનો ત્રિપ્રદેશિક સ્કંધ થાય. જો એનો ભેદ થાય તો તેના બે કે ત્રણ વિભાગો થાય જો બે વિભાગ થાય તો એક તરફ એક પરમાણુ-પુદ્ગલ અને બીજી તરફ એક દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધ રહે^૨ જો ત્રણ વિભાગો થાય તો તે ત્રણ પૃથક્ પૃથક્ પરમાણુ-પુદ્ગલ રહે.^૩

ચાર પરમાણુ-પુદ્ગલો એકરૂપે એકઠા થઈ શકે અને તેમ થતાં તેનો ચતુષ્પ્રદેશિક સ્કંધ થાય એનો જો ભેદ થાય તો તેના બે, ત્રણ કે ચાર વિભાગો થાય. જો બે વિભાગો થાય તો એક તરફ એક પરમાણુ અને બીજી તરફ ત્રિપ્રદેશિક સ્કંધ;^૪ અથવા તો બે દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધો રહે.^૫ જો ત્રણ વિભાગો થાય તો એક તરફ બે છૂટા છૂટા પરમાણુઓ અને એક તરફ દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધ રહે.^૬ જો ચાર ભાગ થાય તો જુદા જુદા ચાર પરમાણુ રહે.^૭

આ પ્રમાણે પાંચ પરમાણુ એકઠા થતાં પંચપ્રદેશિક સ્કંધ થાય. જો તેનો ભેદ થાય તો તેના બે, ત્રણ, ચાર કે પાંચ વિભાગો થાય. જો તેના બે વિભાગો થાય તો એક બાબુ એક પરમાણુ અને બીજી બાબુ ચતુષ્પ્રદેશિક સ્કંધ રહે; અથવા એક તરફ દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધ અને એક તરફ ત્રિપ્રદેશિક સ્કંધ થાય. જો તેના ત્રણ વિભાગો થાય તો એક તરફ બે છૂટા છૂટા પરમાણુઓ અને એક તરફ ત્રિપ્રદેશિક સ્કંધ થાય અથવા એક તરફ એક પરમાણુ અને એક તરફ જુદા જુદા બે દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધો થાય. જો તેના ચાર વિભાગો થાય તો એક તરફ જુદા જુદા ત્રણ પરમાણુઓ અને એક તરફ દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધ થાય. જો તેના પાંચ વિભાગો થાય તો જુદા જુદા પાંચ પરમાણુઓ થાય.

જો પ્રમાણે છ, સાત, આઠ, નવ, દશ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત પરમાણુઓ માટે પણ ઘટાવી લેવું. અન્થ-ગૌરવના ભયથી એ સમસ્ત હકીકત અત્ર સ્પુટ રૂપે રજુ કરવામાં આવતી નથી, પરંતુ તેના બિજામુને ભગવતી (અ. ૧૨, ઉ. ૪, સૂ. ૪૪૫) બોલા લલામણ છે.

પરમાણુ-પુદ્ગલની સાચ્યતા, અશાચ્યતા, ચરમતા અને અચરમતા—

દ્રવ્ય-અર્થરૂપે પરમાણુ-પુદ્ગલ સાચ્ય છે, બ્યારે વર્ણ-વર્ચાયાદિ રૂપે એ અશાચ્ય છે. એટલે કે પરમાણુ-પુદ્ગલ કથયિત્ સાચ્ય છે અને કથયિત્ અશાચ્ય છે.

વળી પરમાણુ-પુદ્ગલ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ચરમ નથી પણ અચરમ છે. ક્ષેત્રાદેયથી તે કદાચિત્ ચરમ છે અને કદાચિત્ અચરમ છે. કાલાદેયથી તે કદાચ ચરમ છે અને કદાચ અચરમ છે. ભાવાદેયથી તે કથયિત્ ચરમ છે અને કથયિત્ અચરમ છે. સ્પષ્ટ શબ્દના કહીએ તો જે

૧ [] []

૨ [] []

૩ [] [] []

૪ [] [] []

૫ [] [] []

૬ [] [] []

૭ [] [] [] []

સ્કંધ હેવાથી તેના એક દેશની સ્વપર્યાય વડે સદ્ગુણે વિવેક્ષા કરીએ અને, બીજા દેશની પર પર્યાય વડે અસદ્ગુણે વિવેક્ષા કરીએ તો એ દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધ કથચિત આત્મારૂપે અને કથચિત અનાત્મારૂપે હોય અર્થાત એક દેશની અપેક્ષાએ સદ્ભાવ-પર્યાયની વિવેક્ષાથી એ વિદ્યમાન છે અને બીજા એક દેશની અપેક્ષાએ અસદ્ભાવ-પર્યાયની વિવેક્ષાથી એ સાથે અવિદ્યમાન પણ છે. જો એક દેશની સ્વ પર્યાય વડે સદ્ગુણે વિવેક્ષા કરીએ અને બીજા દેશની સદ્ અને અસદ્ એ ઉભયરૂપે વિવેક્ષા કરીએ તો એ આત્મરૂપ અને અવક્તવ્ય કહેવાય. જો એ દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધના એક દેશની પર પર્યાય વડે અસદ્ગુણે વિવેક્ષા કરીએ અને બીજાના એક દેશની સદ્ અને અસદ્ એ ઉભયરૂપે વિવેક્ષા કરીએ તો તે નોઆત્મા અને અવક્તવ્ય કહેવાય. કથચિત આત્મા, નોઆત્મા અને અવક્તવ્ય એ પ્રમાણેના સાતમે ભાગે અત્ર સંભવતો નથી, કેમકે દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધના એ જ અંશે છે. હા, ત્રિપ્રદેશિકાદિ સ્કંધો આશ્રીને એ ભાગે જરૂર સંભવે છે એટલે આ સાતે ભાગા માટે અવકાશ છે.

ત્રિપ્રદેશિક સ્કંધ આશ્રીને કુલ તેર ભાગા થાય છે. તેમાં પૂર્વ કહેલા સાત ભાગામાંથી પ્રથમના ત્રણ સકળ સ્કંધની અપેક્ષાએ થાય છે અને પછીના બીજા ત્રણ ભાગાના એકવચન અને બહુવચનના ભેદથી ત્રણ ત્રણ વિકલ્પો થાય છે. અને સાતમે ભાગે એક જ પ્રકારનો છે. ૧૫૮ શબ્દોમાં કહીએ તો એના તેર ભાગાઓ નીચે સુજળ છે:—

ત્રિપ્રદેશિક સ્કંધ (૧) પોતાના આદેશથી આત્મા છે, (૨) પરના આદેશથી નોઆત્મા છે, (૩) ઉભયના આદેશથી-આત્મા અને નોઆત્મા એ ઉભયરૂપે અવક્તવ્ય છે, (૪) એક દેશના આદેશથી-સદ્ભાવ-પર્યાયની અપેક્ષાએ અને એક અન્ય દેશના આદેશથી-અસદ્ભાવ-પર્યાયની અપેક્ષાએ એ આત્મા અને નોઆત્મારૂપ છે, (૫) એક દેશના આદેશથી સદ્ભાવ-પર્યાયની વિવેક્ષાએ અને દેશોના આદેશથી અસદ્ભાવ-પર્યાયની વિવેક્ષાએ એ આત્મા અને નોઆત્મારૂપ છે (એકવચન અને બહુવચન), (૬) દેશોના આદેશથી સદ્ભાવ-પર્યાયની અપેક્ષાએ અને બીજાના દેશના આદેશથી અસદ્ભાવ-પર્યાયની અપેક્ષાએ એ આત્મારૂપ તથા નોઆત્મારૂપ છે (બહુવચન અને એકવચન), (૭) દેશના આદેશથી સદ્ભાવ-પર્યાયની અપેક્ષાએ અને દેશના આદેશથી અસદ્ભાવ અને અસદ્ભાવ એ ઉભય પર્યાયની અપેક્ષાએ એ આત્મા છે તથા આત્મા અને નોઆત્મા એ ઉભયરૂપે અવક્તવ્ય છે, (૮) દેશના આદેશથી સદ્ભાવ-પર્યાયની અપેક્ષાએ અને દેશોના આદેશથી ઉભય પર્યાયની વિવેક્ષાએ એ આત્મા તથા આત્મારૂપ અને નોઆત્મારૂપ એ ઉભયરૂપે અવક્તવ્ય છે, (૯) દેશોના આદેશથી સદ્ભાવ-પર્યાયની અપેક્ષાએ અને બીજાના દેશના આદેશથી તેના ઉભય પર્યાયની વિવેક્ષાએ આત્મારૂપ તથા આત્મા અને નોઆત્મા એ ઉભયરૂપે અવક્તવ્ય છે, (૧૦) દેશના આદેશથી અસદ્ભાવ-પર્યાયની વિવેક્ષાએ અને બીજાના દેશના આદેશથી ઉભય પર્યાયની અપેક્ષાએ એ નોઆત્મા તથા આત્મા અને નોઆત્મારૂપે અવક્તવ્ય છે, (૧૧) દેશના આદેશથી અસદ્ભાવ-પર્યાયની અપેક્ષાએ અને દેશોના આદેશથી તદુભય પર્યાયની અપેક્ષાએ એ નોઆત્મા તેનજ આત્મારૂપ તથા નોઆત્મારૂપ એ ઉભયરૂપે અવક્તવ્ય છે, (૧૨) દેશોના આદેશથી અસદ્ભાવ-પર્યાયની અપેક્ષાએ અને દેશના આદેશથી તદુભય પર્યાયની વિવેક્ષાએ નોઆત્મારૂપ તેનજ આત્મા અને નોઆત્મા એ

ઉલ્કયરૂપે અવકાતવ્ય છે અને (૧૩) દેશના આદેશથી સહભાવ-પર્યાયની અપેક્ષાએ, દેશના આદેશથી અસહભાવ-પર્યાયની અપેક્ષાએ અને દેશના આદેશથી તદુલ્લય પર્યાયની વિવક્ષાએ એ કથંચિત્ આત્મા, નો આત્મા તેમજ આત્મા અને નો આત્મા એ ઉલ્કયરૂપે અવકાતવ્ય છે.

ચતુઃપ્રદેશિક સ્કંધને વિષે પણ ત્રિપ્રદેશિકની માફક જાણવું, પરંતુ ત્યાં તેર નહિ પણ ઓગણીસ ભાંગાઓ થાય છે. તેમાં પ્રથમના ત્રણ ભાંગાઓ સકળ સ્કંધની અપેક્ષાએ થાય છે, ત્યારે ગાફીના ચાર ભાંગાના પ્રત્યેકે ચાર ચાર વિકલ્પો થાય છે. એ પ્રમાણે પંચપ્રદેશિક સ્કંધને વિષે બાવીસ ભાંગાઓ થાય છે. તેમાં પ્રથમના ત્રણ ભાંગા સકલાદેશરૂપ છે—સકલ સ્કંધની અપેક્ષાએ થાય છે, ત્યાર પછીના ત્રણ ભાંગાના પ્રત્યેકે ચાર ચાર વિકલ્પ થાય છે અને સાતમા ભાંગાના સાત વિકલ્પો થાય છે. ત્રિકસંયોગના મૂળ આઠ ભાંગા થાય તેમાં અહીં પ્રથમના સાત ભાંગા ગ્રહણ કરવા, કેમકે છેલ્લા ભાંગાનો અત્ર સંભવ નથી. એ પદ્મપ્રદેશાદિકને વિષે સંભવે છે આથી કરીને તે પદ્મપ્રદેશાદિકથી માંડીને તે છેક અનંતપ્રદેશિક સ્કંધ સુધીના સ્કંધો પરત્વે તેવીસ તેવીસ ભાંગાઓ થાય છે.

‘વર્ગણાતુ’ સ્વરૂપ—

સમતીય વસ્તુઓનો સમુદાય તે ‘વર્ગણા’ કહેવાય છે. સમૂહ, વર્ગ, રાશિ એ બધાં એના પર્યાયો છે. પ્રસ્તુતમાં આપણે પુદ્ગલને ઉદ્દેશીને આનો વિચાર કરવાનો છે. એટલે સમતીય પુદ્ગલ—પરમાણુના સમુદાયરૂપ વર્ગણાની દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવ એ ચાર દૃષ્ટિપૂર્વક વ્યવસ્થા શી છે તે જોઈ લઈએ. પુદ્ગલાસ્તિકાપનો યથાર્થ જોધ થઈ શકે માટે આ પ્રમાણેનો વર્ગણાનો વિભાગ યોજવામાં આવ્યો છે. આ સંબંધમાં વિશેષાં (ગા. ૬૩૨)માં સૂચવેલ દૃષ્ટાન્ત અને ઉપનયનું આપણે જિજ્ઞાસન કરીશું.

આ ‘ભરત’ ક્ષેત્રમાં ‘મગધ’ દેશમાં કૃત્તિકેષુ^૧ નામનો ગૃહપતિ વસતો હતો. એ ઘણી ગાયોનો સ્વામી હતો. આથી હજાર, હજાર હજાર વગેરે સ્વખ્યાનો એક એક સમુદાય ડેરવી તે તે સમુદાય જુદા જુદા ગોવાળને પાળવા માટે તેણે આપ્યો હતો. કૌણ કૌણ વાર આ ગધી ગાયો લેગી મળી જતી ત્યારે પોતપોતાની ગાયો નહિ એ જળી શકવાથી ગોવાળો માંહેમાંહે લડતા હતા. તેમનો કલ્પનો પતાવવા માટે કૃત્તિકેષુ^૨ જ્યોત્સનાથી કાળી, ઘોળી, રાતી, કાગરી એમ જુદા જુદા રંગની ગાયોતુ એક એક ટોળું એક એક ગોવાળને સોંપ્યું.

આનો ઉપનય એ છે કે તીર્થંકર એ ગાયોના સમૂહના સ્વામીરૂપ છે; એના શિષ્યો તે ગોવાળ સમાન છે; અને પુદ્ગલચરિતકાય તે ગાયોના સમૂહ તુલ્ય છે.

લોકાકાશના સમગ્ર પ્રદેશોમાં રહેલા એક એક છૂટા પરમાણુઓનો સમુદાય તે પહેલી

૧ એના ૨૫૮ નિર્દેશ માટે જુઓ, ભગવતી (ચ ૧૨, ઉ. ૧૦, સુ. ૪૬૯).

૨ આના કેટલાક પ્રકારોનો નાગોલેખ આપણે ૮૩મા પૃષ્ઠમાં કરી ગયા છીએ.

‘પરમાણુ-વર્ગણ’ છે. સમસ્ત લોકાકાશના પ્રદેશોમાં રહેલા જે જે પ્રદેશવાળા સ્કંધોનો સમૂહ તે ત્રીજી વર્ગણ છે. એ પ્રમાણે ત્રિપ્રદેશી સ્કંધોનો સમૂહ તે ત્રીજી વર્ગણ છે અને ચતુષ્પ્રદેશી સ્કંધોનો સમુદાય તે ચોથી વર્ગણ છે. આ પ્રમાણે એક એક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ છેક સંખ્યાત-પ્રદેશી સ્કંધોનો સંખ્યાતના સંખ્યાત પ્રકાર હોવાથી સંખ્યાત વર્ગણાઓ છે. ત્યાર બાદ એક એક પ્રદેશની વૃદ્ધિ પૂર્વક અસંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધોની ^૨અસંખ્યાત વર્ગણાઓ છે^૩ અને ત્યાર બાદ એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિ પૂર્વક અનંતપ્રદેશી સ્કંધોની અનંત વર્ગણાઓ છે કે જે ઔદારિક શરીરને અડધુ કરવા યોગ્ય નથી, કેમકે એ વર્ગણાઓ જોઈએ તે કરતાં યોછાં દ્રવ્યોની બનેલી છે તેમજ તેનો પરિણામ જોઈએ તેટલો સૂક્ષ્મ નથી. આ વર્ગણાઓ પછી એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ તથાવિધ વિશિષ્ટ પરિણામરૂપે પરિણમેલી એવી અનંતપ્રદેશી સ્કંધોની અનંત વર્ગણાઓ છે કે જે ઔદારિક શરીરને આઠ છે. એટલે કે ઔદારિક શરીરની રચનામાં આ વર્ગણાઓ ઉપયોગી છે.

અલબ્ધથી અનંત શુણ્ણ અને સિદ્ધના અનંતમા ભાગ જેટલા પરમાણુઓના સમુદાયરૂપ જે વર્ગણા ઔદારિક શરીરને નિષ્પન્ન કરવા માટે અડધુ પ્રાયોગ્ય છે તે ‘જઘન્ય વર્ગણા’ કહેવાય. એનાથી એક પરમાણુ અધિક હોય એવા સ્કંધરૂપ ત્રીજી અડધુ પ્રાયોગ્ય વર્ગણા જાણવી. જે પરમાણુ અધિક હોય એવા સ્કંધરૂપ ત્રીજી અડધુ પ્રાયોગ્ય વર્ગણા સમજવી. એ પ્રમાણે એકેક પરમાણુ અધિક સ્કંધરૂપ વર્ગણાઓ વિચારતાં છેલ્લે ઔદારિક શરીરને નિષ્પન્ન કરવા માટે યોગ્ય એવી ઉત્કૃષ્ટ વર્ગણા થાય. જઘન્ય વર્ગણાથી ઉત્કૃષ્ટ વર્ગણા વિશેષ અધિક છે. આ વિશેષતા પણ ઔદારિક પ્રાયોગ્ય જઘન્ય વર્ગણાના અનંતમા ભાગ જેટલી છે.

ઔદારિક શરીર અડધુ પ્રાયોગ્ય વર્ગણાથી એક પરમાણુ અધિક સ્કંધરૂપ વર્ગણા ‘ઔદારિક અડધુ પ્રાયોગ્ય જઘન્ય વર્ગણા’ જાણવી. તેથી એક પરમાણુ અધિક સ્કંધરૂપ ત્રીજી અડધુ પ્રાયોગ્ય વર્ગણા સમજવી. એ પ્રમાણે એકેક પરમાણુ અધિક સ્કંધરૂપ વર્ગણાઓ ભાં સુધી કહેવી કે ભાં સુધી ઉત્કૃષ્ટ અડધુ પ્રાયોગ્ય વર્ગણા થાય. જઘન્ય અડધુ પ્રાયોગ્ય વર્ગણાથી

૧ ‘વર્ગણા’ શબ્દ અમુદાયવાચક છે; એથી કરીને એકેક પરમાણુને વિશે જે ‘વર્ગણા’ શબ્દ કહ્યો છે તે અનેક પર્થાપના આગેપતી અપેક્ષાએ મગજનું. અર્થાત્ પરમાણુનું એક દોષથી એનામાં અમુદાયવિનિતો અભાવ છે, માટે અમુદાયવાચક વર્ગણા શબ્દનો પરમાણુ માથે પ્રયોગ કરવો અનુચિત છે એવી સંઘા કલ્પનાનું એમ અમાપાન કરવામાં આરે છે કે પરમાણુમાં અનેક પ્રયોગોનો મેપાત છે-એમાં અનેક પર્થાપનો અનિર્ણય થઈ શકે તેવી યોગતાનો સંકાર છે. ત્યારે ‘વર્ગણા’ શબ્દ પરમાણુ માથે અમુદાય કરી ‘પરમાણુ-વર્ગણા’ કરી સમાપ. વિગેમાં આ દારીકરને મદામદોષાધવાય રૂપાવિચર્ય “વર્ગણાવર્ગણાવર્ગણા” એક વર્ગણ પૂર્વક મમર્ષિત કરે છે. પ્રદિવેન્દ્રચરિતો ૧૪ પરમાણુને ‘પરમાણુ-વર્ગણા’ કહેતા નથી. કિન્તુ મર્ષ પરમાણુના અમુદાયમાં ‘વર્ગણા’ શબ્દ કહે તે એટલે ભાં નો આ પ્રશ્ન માટે અવગણ્ય જ રહેતા નથી

૨ નનનનનનન વર્ગણા અમંજ્ય નથી, પરંતુ અનંત છે.

૩ આ જાણી વર્ગણા એ અજીવ પરમાણુની અને અજીવ પરિણામવાળી દોષાથી જીવે અડધુ કરી વાચક નથી.

ઉત્કૃષ્ટ અગ્રહણ પ્રાયોગ્ય વર્ગણા અનંત ગુણી અને એ ગુણાકાર અલબ્યથી અનંત ગુણ અથવા સિદ્ધથી અનંતમા ભાગ પ્રમાણુ બાણુવો.

આ પ્રમાણુ એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિ પૂર્વકની પરંતુ ઔદારિક શરીરને અયોગ્ય એવી અનંત વર્ગણાઓ છે. આ વર્ગણાઓ ઘણા પરમાણુ-દ્રવ્યોની બનેલી હોવાથી તેમજ વધારે પડતા સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી હોવાથી ઔદારિક શરીરને અહણ કરવા લાયક નથી. વળી આ વર્ગણા વૈક્રિય શરીરને પણ અયોગ્ય છે, કેમકે તેની દૃષ્ટિએ એ થોડાં પરમાણુ-દ્રવ્યોની બનેલી છે તેમ જ એનો પરિણામ બેધએ તેટલો સૂક્ષ્મ ન હોઈ યોછા છે એટલે કે સ્થૂલ છે આ વર્ગણા ઔદારિક શરીર યોગ્ય વર્ગણાઓની સમીપ હોવાથી એ ‘ ઔદારિકને અગ્રહણ પ્રાયોગ્ય ’ કહેવાય છે.

ઔદારિક શરીરને ઉદેશીને ઉત્કૃષ્ટ અગ્રહણ પ્રાયોગ્ય વર્ગણાથી એક અધિક પરમાણુ-વાળા સ્કંધોરૂપ જે વર્ગણા તે વૈક્રિય શરીરની નિષ્પત્તિને યોગ્ય જઘન્ય વર્ગણા બાણુવી. બે અધિક પરમાણુવાળા સ્કંધોરૂપ વર્ગણા તે વૈક્રિય શરીર પ્રાયોગ્ય બીજી વર્ગણા બાણુવી. એ પ્રમાણુ વિચારતાં છેવટે વૈક્રિય શરીર અહણ પ્રાયોગ્ય ઉત્કૃષ્ટ વર્ગણા થાય. આથી એક પરમાણુની અધિકતાવાળા સ્કંધોરૂપ ‘ વૈક્રિય અગ્રહણ પ્રાયોગ્ય જઘન્ય વર્ગણા ’ બાણુવી. બે પરમાણુ જેટલી અધિકતાવાળા સ્કંધોરૂપ બીજી અગ્રહણ પ્રાયોગ્ય વર્ગણા બાણુવી એ પ્રમાણુ એકેક પરમાણુની અધિકતાવાળા સ્કંધોરૂપ વર્ગણાઓ વિચારતા છેવટે ઉત્કૃષ્ટ અગ્રહણ પ્રાયોગ્ય વર્ગણા આવે છે.

આ બધી વર્ગણાઓ વૈક્રિય શરીરને તેમજ આહારક શરીરને પણ અયોગ્ય છે, કેમકે વૈક્રિય શરીરને માટે બેધએ તેના કરતા એમા વધારે પરમાણુઓ છે અને પરિણામની વિશેષ સૂક્ષ્મતા રહેલી છે, જ્યારે આહારક શરીર આશ્રીને એમા યોછા પરમાણુઓ છે તેમજ તેનો પરિણામ પણ બેધએ તેટલો સૂક્ષ્મ નથી.

વૈક્રિય શરીર સંબંધી ઉત્કૃષ્ટ અગ્રહણ પ્રાયોગ્ય વર્ગણાથી એક અધિક પરમાણુવાળા સ્કંધોરૂપ જે વર્ગણા તે ‘ આહારક શરીર પ્રાયોગ્ય જઘન્ય વર્ગણા ’ બાણુવી. ઔદારિકાદિની પેઠે આહારક શરીર પ્રાયોગ્ય ઉત્કૃષ્ટ વર્ગણા ઘટાવી લેવી. ત્યાર બાદ એક પરમાણુની અધિકતાવાળા સ્કંધોરૂપ જે વર્ગણા છે તે અગ્રહણ પ્રાયોગ્ય જઘન્ય વર્ગણા બાણુવી. એકેક પરમાણુની અધિકતાનો વિચાર કરતા આખરે અગ્રહણ પ્રાયોગ્ય ઉત્કૃષ્ટ વર્ગણા આવે છે.

યુષ્કારના મત પ્રમાણુ ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક શરીર અહણ પ્રાયોગ્ય વર્ગણાની વચ્ચેમા અગ્રહણ પ્રાયોગ્ય વર્ગણાઓ નથી. ક્ષમાશ્રમણ શ્રીજિનસદ્રગણિ તો છે એમ સ્વીકારે છે અને એ હકીકત ઉપર મુજબ આપણે વિચારી લીધી.

આહારક શરીરને અગ્રહણ પ્રાયોગ્ય ઉત્કૃષ્ટ વર્ગણાથી એક પરમાણુની અધિકતાવાળા સ્કંધોરૂપ જે વર્ગણા છે તે તેજસ શરીર પ્રાયોગ્ય જઘન્ય વર્ગણા છે. વિશેષમાં ઉપર મુજબ તેજસ શરીર અહણ પ્રાયોગ્ય ઉત્કૃષ્ટ વર્ગણા તેમજ તેજસ શરીરને અગ્રહણ

પ્રાયોગ્ય જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ વર્ગણાઓ ઘટાવી લેવી. આ પ્રમાણે ભાષા, શ્વાસોત્સવાસ અને મન વર્ગણાઓને એકેક પરમાણુની વૃદ્ધિએ વધતી દરેક વર્ગણાની અયોગ્ય, યોગ્ય અને અયોગ્ય એમ ત્રણ ત્રણ પ્રકારની અનંતી વર્ગણાઓ સમજી લેવી. મન સંબંધી ઉત્કૃષ્ટ અગ્રહણ વર્ગણાથી એક અધિક પરમાણુવાળા સ્કંધોરૂપ જઘન્ય કર્મ પ્રાયોગ્ય વર્ગણા બાણુવી જીવો જે પુદ્ગલ-દ્રવ્યોને જ્ઞાનાવરણાદિરૂપે પરિણુભાવે છે તે કર્મ પ્રાયોગ્ય વર્ગણા છે. ઉત્કૃષ્ટ કર્મ પ્રાયોગ્ય વર્ગણા ઉપર સુજળ સમજી લેવી. એના પછી એક પરમાણુની અધિકતાવાળા સ્કંધોરૂપ જઘન્ય ધ્રુવ અચિત્ત દ્રવ્ય-વર્ગણા છે. ઉત્કૃષ્ટ ધ્રુવ અચિત્ત દ્રવ્ય-વર્ગણા પહેલાની જેમ વિચારી લેવી. આ બધી ધ્રુવ અચિત્ત દ્રવ્ય-વર્ગણાઓ લોકમાં સર્વદા વિદ્યમાન હોય છે; જા વર્ગણાઓ પૈકી કોઈ ઉત્પન્ન થાય છે અને કોઈક નાશ પણ પામે છે, પરંતુ કોઈ પણ કાળે આ લોક આ વર્ગણાઓથી રહિત સંભવતો જ નથી, એથી એનું આ નામ સાર્થક થાય છે.^૧ વિશેષમાં આ વર્ગણાઓ તેમજ હવે પછી વિચારવામાં આવનારી અધુવાહિ સર્વ વર્ગણાઓ જીવ વડે અગ્રહણ યોગ્ય છે, કેમકે એ બધી અતિશય બહુ દ્રવ્યોની બનેલી છે તેમજ તેના પરિણામ પણ અતિશય સૂક્ષ્મ છે; એથી કોઈ પણ જીવે એને ઔકારિકાદિ ભાવે કદાપિ ગ્રહણ કરી શકે તેમ નથી. આથી એનું અચિત્તપણું પણ અસ્થિતાર્થ થાય છે.

ધ્રુવ વર્ગણા પછી અધુવ, ચૂન્યાંતર અને અચૂન્યાંતર એવી અનંત વર્ગણાઓ છે. ત્યાર બાદ ચાર ધ્રુવાનંતર અને ચાર શરીર-વર્ગણા છે તેમજ તે ઉપર મિશ્રવર્ગણા અને અચિત્ત મહા-સ્કંધ છે.

ઉત્કૃષ્ટ ધ્રુવ અચિત્ત વર્ગણાથી એક અધિક પરમાણુવાળા સ્કંધોરૂપ જઘન્ય અધુવ અચિત્ત દ્રવ્યવર્ગણા છે એની ઉત્કૃષ્ટ વર્ગણા પહેલાની માફક ઘટાવી લેવી. આ બધી અધુવ વર્ગણાઓ તથાવિષ પૌદ્ગલિક પરિણામની વિચિત્રતાને લઈને કવચિત્ત લોકમાં ન હોય એમ પણ બને છે, એથી તે 'અધુવ' કહેવાય છે.^૨

અધુવ વર્ગણા પછી એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી અનંતી ચૂન્યાંતર વર્ગણાઓ છે. એ વર્ગણાઓ એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી સદા હોતી નથી; કોઈક વાર એ વર્ગણાઓમાં વચ્ચે વચ્ચે એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિ તૂટી જાય છે એટલે કે નિરંતર એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિવાળી આ વર્ગણાઓ સદા નથી; એથી તો એ 'ચૂન્યાંતર વર્ગણાઓ' કહેવાય છે. એના પછી એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી અચૂન્યાંતર વર્ગણાઓ છે. એ વર્ગણાઓ તો લોકમાં નિરંતર એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી ઉપલબ્ધ થાય છે; એમાં કદાપિ વૃદ્ધિ તૂટતી નથી, એથી

૧. ઔકારિકથી માનીને કાર્મણુ સુધીની બધી વર્ગણાઓ પણ સર્વદા લોકમાં વિદ્યમાન છે, એથી એ પણ 'ધ્રુવ વર્ગણા' કહેવાય છે.

૨. કર્મપ્રકૃતિ પ્રમાણે આને 'સાન્તર નિરંતર' પણ કહેવામાં આવે છે, કેમકે આ વર્ગણાઓમાં એક એકની ઝરિની ધારિમાં કોઈ કોઈ કાળે તુટી આવી જાય છે, તેથી વર્ગણાગત ઔકાર-તર વૃદ્ધિના અગ્રક્રમના અંતર પડી જાય છે અને એમ યાં એ વર્ગણાઓ સાન્તરપણે પ્રાપ્ત થાય છે.

તો એનું નામ આર્થક છે. આ અશૂન્યાંતર વર્ગણાઓ પછી સર્વકાલભાવિની અને એકાંતર-વૃદ્ધિવાળી એવી ચાર ધ્રુવાનંતર વર્ગણાઓ છે. પહેલી, બીજી, ત્રીજી અને ચોથી ધ્રુવાનંતર વર્ગણાઓ પૈકી પ્રત્યેકની સંખ્યા અનંતની છે. ધ્રુવ વર્ગણાઓ જે પહેલા કહેવાય ગઇ છે તેનાથી આ વર્ગણાઓ જુદી છે, કેમકે આ વિશેષ સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી તેમજ અધિક દ્રવ્યથી બનેલી છે.^૧

ઉપર કહેલી ચાર ધ્રુવાનંતર વર્ગણાની ઉપર દરેકને બેકે પ્રદેશની વૃદ્ધિવાળી અનંત વર્ગણાત્મક ચાર શરીર-વર્ગણા છે. આ વર્ગણાઓ લેહ અને અબેદના પરિણામથી ઔદારિકાદિ શરીરોની ચોખ્ખતાની સંખ્યા હોવાથી અથવા તો મિશ્ર રકંધ અને અચિત્ત મહારકંધની મૂર્તિની ચોખ્ખતાને સંખ્યા હોવાથી એ 'શરીર-વર્ગણા' કહેવાય છે. અનંતાનંત પરમાણુ-ઓથી બનેલો, કંઇક સૂક્ષ્મ પરિણામને અને કંઇક ગાદર પરિણામને સંખ્યા થયેલો રકંધ તે 'મિશ્ર રકંધ' કહેવાય છે. આ સંબંધમાં વિશેષાં માં કહ્યું પણ છે કે—

“ સ્વંધુગદેહજોગમત્તણેણ વા દેહચગણાઽ સ્તિ ।

સુહુમો દરગચવાપરપરિણામો મોસયક્સંધો ॥ ૬૪૨ ॥ ”

કર્મપ્રકૃતિ તરફ નજર કરતાં સમજાય છે કે ઉત્કૃષ્ટ અધુવ અચિત્ત દ્રવ્ય-વર્ગણાથી એક પરમાણુની અધિકતાવાળા રકંધરૂપ 'જઘન્ય પ્રથમ ધ્રુવ શૂન્ય વર્ગણા' જાણવી. એ પ્રમાણે એકેક પરમાણુની અધિકતા વિચારતાં 'ઉત્કૃષ્ટ પ્રથમ ધ્રુવ શૂન્ય વર્ગણા' પ્રાપ્ત થાય છે. જે વર્ગણાઓ કોઇ પણ કાળે લોકમાં ઉપલબ્ધ ન હોય, પરંતુ ઉપરની વર્ગણાઓની બહુલતા જણાવવા વાસ્તે જ જેની પ્રરૂપણા કરાય છે તે 'ધ્રુવ શૂન્ય વર્ગણા' કહેવાય છે. ઉત્કૃષ્ટ પ્રથમ ધ્રુવ શૂન્ય વર્ગણાથી એક અધિક પરમાણુવાળા રકંધરૂપ વર્ગણા તે 'જઘન્ય પ્રત્યેક શરીર દ્રવ્ય-વર્ગણા' જાણવી. ઉત્કૃષ્ટ પ્રત્યેક શરીર-દ્રવ્ય વર્ગણા પછી એક પરમાણુ અધિક રકંધરૂપ 'જઘન્ય દ્વિતીય ધ્રુવ શૂન્ય વર્ગણા' છે. ઉત્કૃષ્ટ દ્વિતીય ધ્રુવ શૂન્ય પછીની વર્ગણા તે 'જઘન્ય ત્રીજી નિગોલ

૧ આ ચારે ધ્રુવાનંતર વર્ગણાઓ બ્યારે એકાંતર વૃદ્ધિવાળી છે તો એના ચારે ભેદો શાથી પડે છે ? આનો ઉત્તર સૂચવાય છે કે એ ચાર વર્ગણાઓમાં જ નિરંતર એકાંતર વૃદ્ધિ હોય છે અને અંતરાળમાં તે વૃદ્ધિ તૂટી જાય છે ત્યારે જ જુદી વર્ગણાનો આરંભ થાય છે. અથવા વૃદ્ધિ ન વૃદ્ધે તોપણ કંઇક વજાદિ પરિણામની વિચિત્રતા તે ભેદના આરંભમાં કારણ છે.

૨ ૭૫—

“ સ્કન્ધદ્વિકદેહયોગ્યત્વેન વા દેહચર્મણા ઇતિ ।

સુહુમો દરગતવાદરપરિણામો મિશ્રસ્કન્ધઃ ॥ ”

૩ પ્રત્યેક શરીર જીવેના યથાસ્થાવર ઔદારિકાદિ શરીર-ભાગ-કર્મને વિષે પ્રત્યેકમા વિચસા-પરિણામથી એકા થયેલા જે સર્વ જીવથી અનંત ગુણા પુદ્ગલો તે 'પ્રત્યેક-શરીર દ્રવ્ય-વર્ગણા' કહેવાય છે.

‘વર્ગણા’ નાણવી. એવી રીતે ઉત્કૃષ્ટ બાદર નિગોદ વર્ગણા પછી જઘન્ય તૃતીય ધ્રુવ શન્ય વર્ગણા, ઉત્કૃષ્ટ તૃતીય ધ્રુવ શન્ય વર્ગણા પછી જઘન્ય સૂક્ષ્મ નિગોદ વર્ગણા, ઉત્કૃષ્ટ સૂક્ષ્મ નિગોદ વર્ગણા પછી જઘન્ય ચતુર્થ ધ્રુવ શન્ય વર્ગણા અને ઉત્કૃષ્ટ ચતુર્થ ધ્રુવ શન્ય વર્ગણાથી અનંતર જઘન્ય મહારકંધ વર્ગણા છે. જઘન્ય મહારકંધ વર્ગણાથી ઉત્કૃષ્ટ મહારકંધ વર્ગણા અસંખ્ય ગુણી છે.

વર્ગણાના સ્વરૂપ-કથનમાં ભિન્નતા—

વર્ગણાની પ્રરૂપણામાં ભિન્નતા પણ જોવાય છે. જેમકે પરમાણુથી માંડીને તે અનંતપ્રદેશિક રકંધ સુધીની અનંત વર્ગણાઓ ઔદારિક દેહને અગ્રહણ પ્રાયોગ્ય છે. તદનંતર એકેક પરમાણુની અધિકતાવાળા રકંધોરૂપ અનંત વર્ગણાઓ એને ગ્રહણ યોગ્ય છે. તદનંતર અનંત વર્ગણાઓ એને અયોગ્ય છે. તદનંતર વર્ગણાઓ વૈક્રિય શરીરને અયોગ્ય છે ઇત્યાદિ. આથી જીવને ગ્રહણ પ્રાયોગ્ય આઠ વર્ગણાઓને ત્રણ ત્રણ રૂપે વિચારતાં ૨૪ વર્ગણાઓ થાય છે. અત્ર યે ગ્રહણ વર્ગણાના મધ્યમાં વસ્તુતઃ એક જ અગ્રહણ વર્ગણા છે, પરંતુ એનો જે અર્ધ ભાગ જે દેહાદિની સમીપમાં હોય તે દેહાદિના નામની વિવક્ષાએ એક જ અગ્રહણ વર્ગણાને યે નામથી અત્ર પ્રરૂપી છે.

આ પ્રમાણે આપણે દ્રવ્ય-વર્ગણાઓનો વિચાર કર્યો. હવે ક્ષેત્રાદિ-વર્ગણાનું સ્વરૂપ વિચારીએ. ક્ષેત્ર-વર્ગણાનો ક્રમ દ્રવ્ય-વર્ગણાથી વિપરીત છે. એટલે કે એકેક પરમાણુ અને દ્રવ્ય-જ્યુકાદિથી માંડીને અનંતાણુક રકંધો સુધીના જે રકંધો એક આકાશ-પ્રદેશને અવગાહી રહેલા છે તે સર્વની પહેલી વર્ગણા નાણવી. દ્રવ્યજ્યુકાદિકથી અનંતાણુક સુધીના જે રકંધો યે આકાશ-

૧ બાદર નિગોદ જીવોના ઔદારિક, તેજસ અને કાર્મણુ એ ત્રણ નામ-કર્મને વિષે પ્રત્યેક સર્વ જીવથી અનંત ગુણા જે પુદ્ગલો વૈસસિક પરિણામ વડે એકત્રિત થાય છે (એટલે નિગોદ-જીવના ત્રણ શરીરને આશ્રીને રહે છે, પરંતુ નિગોદ-જીવ તેને ગ્રહણ કરતો નથી) તે ‘બાદર નિગોદ-વર્ગણા’ કહેવાય.

કેટલાક બાદર નિગોદ જીવોને જોઈ અત્ય કાળ સુધી વૈક્રિય અને આહારક શરીરરૂપ નામ-કર્મ પણ સંભવે છે તોપણ પ્રથમ સમયથી જ તે યે નામ-કર્મની ઉદ્ભવના (સંક્રમણ-કરણવિશેષ) થતી હોવાથી અત્યંત અસાર છે ચારે અત્ર એ યે દેહરૂપ નામ-કર્મની વિવક્ષા કરા નથી સ્પુટ શબ્દોમાં કહીએ તો જે જીવો પ્રથમ વૈક્રિયનામ-કર્મનો બંધ કરીને મરણ પામી બાદર માધારણ વનરપતિકાપ તરીકે ઉત્પન્ન થાય તે જીવોને બાદર નિગોદરૂપ ભવમાં પણ વૈક્રિય-નામ-કર્મની સત્તા હોય વળી જે અપ્રમત મુનિએ અપ્રમત ગુણસ્થાને આહારક-નામ-કર્મનો બંધ કર્યો હોય અને ફરી પ્રમાદને વશ થઈ, સાતમા અપ્રમત ગુણસ્થાનકથી પડી યાવત પ્રથમ ગુણસ્થાને આવી કાળ કરીને બાદર નિગોદમાં ન્વન થાય તો બાદર નિગોદ જીવમાં પણ અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં તેને આહારક કર્મની સત્તા સંભવે.

આહારક-સન્નકર્મની ઉદ્ભવના ખરી રીતે જોતાં અવિરતિપણાના પ્રથમ સમયથી હોય છે, પરંતુ ઉદ્ભવના-કાલ પર્યાપ્તના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલો હોવાથી બાદર નિગોદમાં પણ ભવ પ્રથમ સમયથી ઉદ્ભવના પ્રતિપન્ન ભાવની અવેક્ષા હોય છે.

૨ જે પુદ્ગલો ટંક (ક્ષુદ્ર ગિરિ), કૃટ (સિખર), પર્વત (મહાગિરિ) ઇત્યાદિને આશ્રીને રહેલા છે ને ‘મહારકંધો’ કહેવાય છે.

પ્રદેશોને અવગાહીને રહેલા હોય તેની બીજી વર્ગણા એમ એકેક આકાશ-પ્રદેશની વૃદ્ધિએ સંખ્યાત પ્રદેશને અવગાહીને રહેલા સ્કંધોની સંખ્યાત અને અસંખ્યાત પ્રદેશોને અવગાહીને રહેલાની અસંખ્યાત વર્ગણા બાજુથી, આની પછીની અસંખ્ય પ્રદેશની અવગાહનાવાળી વર્ગણાઓ ક્રમ અહણુને યોગ્ય છે એમ જૈન દર્શન નિર્દેશે છે. ત્યાર પછી અદ્ય પરમાણુઓથી બનેલી સ્થૂલ પરિણામી અને બહુ આકાશ-પ્રદેશને અવગાહીને રહેલી એકેક આકાશ-પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી ક્રમને અગ્રહણુ યોગ્ય એવી અસંખ્ય વર્ગણાઓ છે. તદનંતર એ જ પ્રમાણે એકેક આકાશ-પ્રદેશના અવગાહની વૃદ્ધિએ વધતી મનને અગ્રહણુ યોગ્ય એવી પણ અસંખ્ય વર્ગણાઓ છે. પછી મનને યોગ્ય એવી વર્ગણાઓ પણ અસંખ્ય છે. વળી ત્યાર બાદ એટલી જ વર્ગણાઓને અગ્રહણુ યોગ્ય છે. એ પ્રમાણે સ્વાસોન્મૃવાસ, ભાષા, તૈજસ, આહારક, ચૈકિય અને ઔદારિક વર્ગણાઓના અગ્રહણુયોગ્ય, અહણુયોગ્ય, અને અગ્રહણુયોગ્ય એવા દરેકના ત્રણ ત્રણ લેહ (દ્રવ્ય-વર્ગણાથી વિપરીતપણે) છેત્રથી બાજુવા.

કાલ-વર્ગણાનું સ્વરૂપ—

અસુક વિવક્ષિત પરિણામથી સામાન્યપણે જે પરમાણુઓ અથવા સ્કંધો એક સમયની સ્થિતિવાળા હોય તે સર્વની એક વર્ગણા બાજુથી. જે રીતે એકેક સમયની વૃદ્ધિએ સંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા પરમાણુ વગેરે પુદ્ગલ-દ્રવ્યોના સંખ્યાતી વર્ગણાઓ છે અને અસંખ્યાત સ્થિતિવાળાની અસંખ્યાત વર્ગણાઓ છે. એક સમયથી માંડીને તે અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિ ઉપરાંત અધિક સ્થિતિ પુદ્ગલોની-કેાઇ પણ પુદ્ગલની છે જ નહિ.

ભાવ-વર્ગણાઓનું સ્વરૂપ—

એકશુણ્ કૃષ્ણવર્ણવાળા જે પરમાણુ અને સ્કંધો હોય તે સર્વની એક વર્ગણા, એ પ્રમાણે દ્વિશુણ્ કૃષ્ણ વર્ણવાળા પરમાણુ વગેરેની બીજી વર્ગણા, ત્રિશુણ્ કૃષ્ણ વર્ણવાળાની ત્રીજી, એ પ્રમાણે એકેક શુણ્ વૃદ્ધિએ સંખ્યાત શુણ્ કૃષ્ણ વર્ણવાળાની સંખ્યાત વર્ગણા, અસંખ્યાત શુણ્ કૃષ્ણ વર્ણવાળાની અસંખ્યાત અને અનંત શુણ્ કૃષ્ણ વર્ણવાળાની અનંત વર્ગણા છે. આ પ્રમાણે બાકીના ચાર વર્ણો આશ્રીને તેમજ બે પ્રકારની ગદ્ય, પાંચ પ્રકારના રસ અને આઠ જાતના સ્પર્શો, એમ સર્વ મળી વીસ લેહો પરત્વે દરેક લેહની ઉપર મુજબ વર્ગણાઓ ધરાવતી.

શુરુલદ્યુ પર્યાયવાળી અને સ્થૂલ પરિણામથી સુક્ત વસ્તુઓની એક વર્ગણા અને અશુરુ લદ્યુ પર્યાયવાળી અને સૂક્ષ્મ પરિણામથી સુક્ત વસ્તુઓની બીજી વર્ગણા એમ બે જ વર્ગણાઓ છે; કેમકે શુરુલદ્યુ અને અશુરુલદ્યુ પર્યાયોના બાહર અને સૂક્ષ્મ એમ બે જ વર્ગો છે.

આ પ્રમાણે ભાગ-વર્ગણાદિથી સમગ્ર પુદ્ગલાસ્તિકાયનું ગ્રહણ કરાય છે.

ધર્માસ્તિકાયાદિના પર્યાયો—

૬૧૪ મા પૃષ્ઠમા આપણે ધર્માસ્તિકાયાદિના પર્યાયોને ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ તેમજ

પં. બેચરદાસે ઉઠાવેલી શંકા પણ ત્યાં રજુ કરી છે. અંતર એ 'શંકા' સંબંધી બિહાપોહ કરવામાં આવે છે. તેમાં સૌથી પ્રથમ તો પ્રસ્તુત અધિકાર (શ્રી મંગલવિજયે) નું નીચે મુજબનું કથન નોંધી લઈએ:—

“આ સ્થળે ધર્માસ્તિકાય વગેરેના જે રચાણો બતાવવામાં આવ્યા છે તેથી ધર્માસ્તિકા-યાદિના રૂઢિ-અર્થ ન સમજવા પડ્યાંયોના મુખ્ય બે ભેદ છે: એક અર્થપર્યાય અને બીજો વ્યંજનપર્યાય. અત્ર ‘ધર્માસ્તિકાય’ શબ્દમાં રહેલો જે ‘ધર્મ’ શબ્દ તેના વ્યુત્પત્તિ-અર્થને લઈને ‘ધર્મ’ શબ્દના પ્રાણાતિ તત્ત્વિરતિ વગેરે અનેક પર્યાયો સમજવા. આમ કરવાથી ઠોઠ પણ જાતની ભ્રમિત છવોને આપત્તિ માટે અવકાશ રહેશે નહિ.

ઠોઠ ઠોઠ ઠેકાણે ધર્માસ્તિકાયને બદલે ધર્મનો પ્રયોગ પણ જોવામાં આવે છે. તે પદના એક દેશ (ભાગ) મા પદના ઉપચારને આભારી છે. જેમકે ‘સત્યભાષા’ના બદલામાં ‘સત્યા’નો અથવા ‘ભાષા’નો પ્રયોગ કરાય છે.

જો કેવળ વ્યુત્પત્તિ અર્થ ન માનવામાં આવે તો ‘ગો’ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ ગમન-ક્રિયાવાળો થતો હોવાથી મનુષ્ય, તિર્યંચ, નારક અને દેવ એ તમામનો ‘ગો’ શબ્દથી વ્યવહાર કરવો પડશે; કારણ કે સર્વ ગમન-ક્રિયા કરે છે; અને બેઠેલી, સૂતેલી વગેરે અવસ્થાવાળી ગાયમાં પણ ગાયનો વ્યવહાર નહિ થઈ શકે, માટે રૂઢિ-અર્થ, યૌગિક અર્થ વગેરે અર્થો પણ માનવા જોઈએ.

વિશેષમાં આ ઠેકાણે સૂત્રકારનો આશય ધર્માસ્તિકાયાદિથી તેની વ્યુત્પત્તિનિમિત્તવાળા પર્યાયોના જેટલો સંવ્યય થાય તેટલો બતાવવા પૂરતો જ છે; નહિ કે પ્રવૃત્તિનિમિત્તને લઈને

૧ કુકમા યૌગિક અને રૂઢિ એમ શબ્દો બે પ્રકારના છે તેમાં કુંભાર, ધોખી વગેરે યૌગિક શબ્દો છે, બ્યારે ગાય, ઘોડા વગેરે રૂઢિ શબ્દો છે. ઘડા વગેરે તૈયાર કરે તે ‘કુંભાર’; અને પૈમા લઈને કપડાં ધુવે તે ‘ધોખી’ અર્થો ઘડા વગેરે તૈયાર કરવાની અને ધોવાની ક્રિયા એ જ કુંભાર અને ધોખી શબ્દની વ્યુત્પત્તિનું નિમિત્ત છે અર્થાત્ એ શબ્દો એવી ક્રિયાને લીધે જ માહિત થયા છે અને તેથી જ એ ક્રિયા એવા શબ્દોની વ્યુત્પત્તિનું નિમિત્ત કહેવાય. મસ્તૂન શબ્દો બધને વિચાર કરવો હોય તો કુંભાર, નારક વગેરે શબ્દોમાં ઘટાદિ નિર્માણરૂપ, વસ્ત્ર પ્રસાવનરૂપ ઇત્યાદિ ક્રિયાને વ્યુત્પત્તિ-નિમિત્ત મનજીવે જોઈએ. કહેવાની મનનય એ છે કે યૌગિક શબ્દોમાં વ્યુત્પત્તિનું નિમિત્ત એ જ તેની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત છે અર્થાત્ યૌગિક શબ્દો આશ્રીને વ્યુત્પત્તિ-નિમિત્ત અને પ્રવૃત્તિ-નિમિત્ત બિન્ન બિન્ન નથી. ૩૬ શબ્દોની વાત એથી ન્યાયી છે. એવા શબ્દો વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે અપરદારમાં આપના નથી, પરંતુ રૂઢિ પ્રમાણે તેના અર્થ થાય છે. ગાય, ઘોડા વગેરે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ ખાત્ર થતી નથી અને કદાચ ઠોઠ કરે તોપણ તેના વ્યવહાર તો છોડે વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે નહિ, પરંતુ રૂઢિ પ્રમાણે જ થતો જોવાય છે. અમુક અમુક જનની આપ્તિ, જનિ એ જ ગાય, ઘોડા વગેરે ૩૬ શબ્દોના વ્યવહારનું નિમિત્ત છે, તેવા તે તે આપ્તિ કે જનિ એવા શબ્દોનું વ્યુત્પત્તિ-નિમિત્ત કહેવાય છે.

વિશેષમાં યૌગિક શબ્દ વિશેષભરૂપ હોય ત્યાં વ્યુત્પત્તિ-નિમિત્તવાળો અર્થ બાત-નિરૂપ જણાવે અને રૂઢિ શબ્દો જનિનામક હોય ત્યાં પ્રવૃત્તિનિમિત્તવાળો અર્થ બાત-નિરૂપ મનજીવે.

અત્ર પર્યાયો બતાવવામા પ્રવૃત્તિ છે. અર્થાત્ ધર્મોસ્તિકાયના પર્યાયોની ગણનામાં ધર્મોસ્તિકાયનો જે એક દેશ ધર્મ છે તેનું વ્યુત્પત્તિ-નિમિત્ત લઈને જ ધર્મની સાથે અહિંસાહિ પર્યાયોની ગણના સમજવી. એ વાત પૂરેપૂરી ખ્યાલમાં રાખવા જેવી છે કે જ્યારે દરેક શબ્દનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત લિન્ન હોય છે, ત્યારે વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત તો તેથી અવશ્ય જુડું હોય છે. આ બેને એક માની પ્રવૃત્તિ કરનાર મનુષ્ય “સ્વર્ચ નષ્ટા પરાન્ નાશયતિ” એ વાક્યને ચરિતાર્થ કરી આપે છે. વળી અત્ર કેટલાક પર્યાયો ધર્મોસ્તિકાયનો એકદેશીય જે ‘ધર્મ’ શબ્દ છે તેને ઉદેશીને સમજવા, કેમકે ‘ધર્મ’ શબ્દના એ ગણા અર્થોમાં ધણાખરા અર્થો લાગુ પડે છે; માટે ‘ધર્મ’ શબ્દને લઈને જ સમજવા, નહિ કે ધર્મોસ્તિકાયને લઈને. એવી રીતે અધર્મોસ્તિકાય વગેરે માટે પણ બહાળી લેવું. ”

આ કથનની વાસ્તવિકતા તપાસવાનું કાર્ય વિશેષરૂપે માટે રહેવા જઈ હતું તો અત્ર મારા નમ્ર અભિપ્રાય રજુ કરીશ. અત્ર ‘અભિવચન’ શબ્દનો જે પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે, કેમકે અનર્થાન્તરવાચી શબ્દો ગણાવતી વેળા પર્યાય શબ્દરૂપ સંસ્કૃત રૂપાંતર-વાળો ‘વજ્રાય’ શબ્દ વપરાયેલો ધણે સ્થળે ન જ પડે છે. ‘અભિવચન’ શબ્દનો અન્યત્ર પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હોય એવું એકે સ્થળે લેવામાં કે બહુવામાં નથી, વાસ્તે એ શબ્દનો પર્યાય જેવો સામાન્ય અર્થ ન હોવો બેઠકે એવો તક રહે છે.

ખીલું, આ સંજોગી વિચાર કરતાં એમ પણ ભાસે છે કે સૂત્રકારનો આશય કેવળ જૈન પર્યાયો જ સૂચવવાનો નથી. પરંતુ અન્યાન્ય દર્શનકારો એનો જે કોઈ શબ્દથી બ્યવહાર કરતા હોય તેની પણ નોંધ લેવાનો જણાય છે. કાષ્ઠા તરીકે આકાશોસ્તિકાયનો સ્થામ એવો પર્યાય શું બતાવે છે ? ટીકાકાર કાળા વર્ણવાળું આકાશ હોવાથી તે સ્થામ કહેવાય એવો ખુલાસો રજુ કરે છે, પરંતુ આકાશ એ અરૂપી હોવાથી તેને સ્થામવર્ણી જૈન દૃષ્ટિએ કહેવાય જ કેમ ? આથી એ પણ સંભાવના થાય છે કે જીવના પર્યાય તરીકે જે ‘પુદ્ગલ’ શબ્દનો નોંધ લેવામાં આવી છે તે બૌદ્ધ દર્શનકારની માન્યતા સૂચવવા પૂરતી છે અર્થાત્ ખૌદો જીવનો ‘પુદ્ગલ’ શબ્દથી બ્યવહાર કરે છે એ દર્શાવવા માટે છે, એકે નવીન ક્રોની પૂરકતા અને પુરાતન કર્મોના ગલનરૂપ વિનાશકતા સંસારી’ આત્મામાં ઘટલી હોવાથી એને ‘પુદ્ગલ’ કહેવામાં જૈન દૃષ્ટિ સંમત છે. વળી ૬૬ મા પ્રબંધમાં બેઠક ગયા તે દૃષ્ટિએ પણ સંસારી જીવના પર્યાય તરીકે પુદ્ગલનો નિર્દેશ થઈ શકે તેમ છે.

૧ વાયકવર્ણે ‘પુદ્ગલ’ શબ્દનો અર્થ તન્ત્રાન્તરીયો જીવ સૂચવે છે એમ જે કહ્યું છે તે સંજોગમાં પ્રસ્તુત મંચકારનું એક ટિપ્પણ આપણે ૬૧૪ મા પ્રબંધમાં બેઠક ગયા છીએ. દમણા તેમણે એ પરત્વે નીચે સૂચવેલો વધારો સ્વાભાવિક છે—

“આ કેકાલે ખાલી યૌગિક પર્યાયોનો, યોગરૂઢનો કે રૂઢનો નિર્દેશ નથી, માટે કોઈ પણ જાતની શંકાનો અવકાશ નથી; કેમકે વાયકવર્ણ તો જીવનું લક્ષણ ઉપયોગ બતાવેલ છે, નહિ કે યૌગિક પર્યાયો. તેનો પારિભાષિક જીવ પર્યાયવાચી પુદ્ગલ શબ્દ ન હોઈ શકે એને લઈને તન્ત્રાન્તરીય એવો ઉલ્લેખ છે.”

પરમાણુનું પ્રતિધાતિત્વ—

પરમાણુને પર્વત, પાણી કે અગ્નિ પ્રતિધાત કરી શકે નહિ એટલે કે એ દૃષ્ટિએ એ અપ્રતિધાતી છે, પરંતુ એ ત્રણ પ્રકારે પ્રતિધાતી પણ છે. જેમકે (૧) વિમાન સ્થિતિ-સ્થિતિ-સ્થિતિ વર્તમાન પરમાણુનો અન્ય પરમાણુઓ સાથે સંબંધ થતો હોવાથી એ 'બંધનપરિણામિ-પ્રતિધાતી' કહી શકાય. (૨) અલોકમા ધર્માસ્તિકાયનો અભાવ હોવાથી લોકાન્તથી આગળ ધર્માસ્તિકાયનો પરમાણુ ઉપર ઉપકાર નહિ હોવાથી પરમાણુ લોકાન્તમાં જઈને હણાય છે-અથવાય છે એટલે કે એ 'ઉપકારાભાવ-પ્રતિધાતી' છે. (૩) વિસ્ફોટ પરિણામ પૂર્વક વેગથી ગતિ કરતા પરમાણુને વેગવાળી ગતિ વડે સામે આવતો બીજો પરમાણુ અટકાવે છે. આથી ઠરીને પરમાણુ 'વેગ-પ્રતિધાતી' પણ કહી શકાય છે.^૧

આ પ્રમાણે એક જ પરમાણુમાં પ્રતિધાતિત્વ અને અપ્રતિધાતિત્વરૂપ વિરુદ્ધ ધર્મોનું યુગ્મ રહેલું છે, છતાં સ્વૂળ દૃષ્ટિએ વિચારતાં તો પરમાણુ અપ્રતિધાતી જ કહેવાય. જેમ શબ્દાદિ પુદ્ગલો સામાન્ય રીતે અપ્રતિધાતી હોવા છતાં વાયુ ઇત્યાદિ વડે તેમાં પ્રતિધાત સંભવે છે તેમ અપ્રતિધાતી પરમાણુમાં પણ ઉપર સૂચવી ગયા તેમ ત્રણ રીતે પ્રતિધાત સંભવે છે. આથી સાર એ નીકળે છે કે જે દ્રવ્યો અપ્રતિધાતી ગણવામાં આવ્યાં છે તે સર્વથા અપ્રતિધાતી જ છે એમ નહિ, પરંતુ અશુદ્ધ અશુદ્ધ અપેક્ષાએ વિચારતાં તે પ્રતિધાતી પણ કહી શકાય તેમ છે.

૨ છ દ્રવ્યોની નિત્યતા અને અનિત્યતા—

ધર્માસ્તિકાય અરૂપી, અચેતન, અક્રિય અને ગતિસહાયક એ ચાર ગુણ વડે તેમજ સ્કંધરૂપ પર્યાય વડે એમ પાંચ પ્રકારે નિત્ય છે, જ્યારે દેશ, પ્રદેશ અને અશુરુદ્ધ એ ત્રણ પર્યાય વડે અનિત્ય છે. અધર્માસ્તિકાય અરૂપી, અચેતન, અક્રિય અને સ્થિતિસહાયક એ ચાર ગુણ વડે તેમજ સ્કંધરૂપ પર્યાય વડે એમ પાંચ રીતે નિત્ય છે, જ્યારે દેશ, પ્રદેશ અને અશુરુદ્ધ એ ત્રણ પર્યાયો વડે અનિત્ય છે. આકાશાસ્તિકાય અરૂપી, અચેતન, અક્રિય અને અવગાહસહાયક એ ચાર ગુણો અને સ્કંધરૂપ પર્યાય એમ પાંચ પ્રકારે નિત્ય છે, જ્યારે દેશ, પ્રદેશ તથા અશુરુદ્ધ એ ત્રણ પર્યાયો વડે અનિત્ય છે. પુદ્ગલાસ્તિકાય રૂપી, અચેતન, અક્રિય અને પૂર્ણ ગતન મિલન વિખરણ એમ ચાર પ્રકારે નિત્ય છે, જ્યારે વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ એ દૃષ્ટિએ એ અનિત્ય છે. કાલ અરૂપી, અચેતન, અક્રિય અને વર્તનાદિ લક્ષણ એ ચાર ગુણો વડે નિત્ય છે, જ્યારે અતીત, વર્તમાન, અનાગત અને અશુરુદ્ધ એ ચાર પર્યાયો વડે અનિત્ય છે. જીવાસ્તિકાય જ્ઞાન, દર્શન, ચાત્રિત્ર અને વીર્ય એ ચાર ગુણ અને અરૂપી, અનવગાહ અને અવ્યાબાધ એ ત્રણ પર્યાયો એમ સાત પ્રકારે નિત્ય છે, જ્યારે એક અશુરુદ્ધ પર્યાય વડે એ અનિત્ય છે.

૧ આ દ્રવ્યકત તત્ત્વવાર્ધ (અ ૫, ૫, ૨૬)ની બુદ્ધિ રૂપિ (૫૦ ૩૬૮)ના આધારે આપવામાં આવી છે.

૨ જુઓ અધ્યાત્મસાર પ્રતોત્તર (૫. ૧૮૭-૧૮૮).

આ તો નિશ્ચય-દૃષ્ટિએ વાત થઇ. સર્વદા એક જ અવસ્થામાં રહેનાર શાશ્વત પદાર્થ નિત્ય અને વિનાશી પદાર્થ અનિત્ય કહેવાય એ રીતે વિચારીએ તો જીવ-દ્રવ્ય અનિત્ય છે, કેમકે મનુષ્યત્વાદિ કોઇ પણ એક અવસ્થામાં કાયમ નહિ રહેતાં એ મનુષ્ય મટીને દેવ થાય, દેવ મટીને તિર્યચ થાય, તિર્યચ મટીને નારક થાય એમ એની વિવિધ અવસ્થાઓ સંભવે છે. જે પદાર્થ નિત્ય હોય તે અનાદિ અનંતમે ભાંગે હોય. સિદ્ધપણુ સાદિ અનંતમે ભાંગે હોવાથી અનિત્ય છે.^૧

પુદ્ગલ-દ્રવ્ય પણ અનિત્ય છે, કેમકે પરમાણુરૂપ મટીને તે રકંધરૂપે પરિણમે છે. તે સ્થામ વર્ણને છોડીને પીત વર્ણને લે છે. આ પ્રમાણે તેમાં અનેક પરિવર્તનો થયાં કરે છે. શાશ્વત મંદિરો, શાશ્વત પ્રતિમાઓ અને શાશ્વત 'મેરુ' વગેરે પદાર્થો પણ રકંધ અથવા આકારરૂપે શાશ્વત છે; બાકી તો તે અશાશ્વત છે અર્થાત્ એ પદાર્થો રકંધના દેખાવથી નિત્ય છે, પરંતુ એ રકંધો જે પુદ્ગલ-દ્રવ્યોના બનેલા છે તે પુદ્ગલ-દ્રવ્યો નિત્ય નથી, કેમકે એ શાશ્વત રકંધોમાંથી પણ પ્રતિસમય અનંત પુદ્ગલ-પરમાણુઓ ખરી પડે છે અને વળી અનેક નવા આવી મળે છે કે જેથી એનું રકંધત્વ અને આકાર જેવાં ને તેવાં રહે છે.^૨ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને કાલ એ ચાર દ્રવ્યો તો નિત્ય છે, કેમકે એમાં પૂર્વોક્ત વિનશ્વર સ્વભાવનો અભાવ છે.

ધર્માસ્તિકાયાદિનું અસ્તિત્વ—

જીવ રૂપ વિનાનો છે પરંતુ એનો ઉપયોગરૂપ ગુણ પ્રત્યક્ષપણે જણાતો હોવાથી એનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવામાં વાંધો આવતો નથી, પરંતુ અચેતન એવા ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય સર્વથા અરૂપી હોવાથી એની સત્તા શી રીતે સ્વીકારાય ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે જે ચીજ પ્રત્યક્ષપણે ન દેખી શકાય એવી હોય એ ન જ હોય એવો કંઈ નિયમ નથી, કેમકે આ વિશ્વમાં અનુપલબ્ધિના બે પ્રકાર છે અર્થાત્ પદાર્થોનું ન સંપ્રાપ્યક્ષમેતિ અને દેખાવું બે બાતનું છે. એક તો પદાર્થ તત્ત્વ ન હોવાથી ન દેખાય અનુપલબ્ધિનાં આઠ અને બીજું પદાર્થ રિઘમાન હોવા છતાં ન દેખાય. પદાર્થ કારણે સફરૂપ હોવા છતાં ન દેખાય તેનાં નીચે મુજબ આઠ કારણો છે:—

(૧) કોઇ પણ પદાર્થ ઘણે દૂર હોય તે તો દેખાતો નથી. જેમકે કોઇં અસાક્ષ આલતો આલતો બહુ દૂર આવેલો જાય તો તે જોવામાં ન આવે. આથી આપણાથી એમ કંઈ કહેવાય કે એની હયાતી જ નથી ? એવી રીતે સમુદ્રનો સાગો કિનારો બહુ દૂર હોવાથી ન દેખાય એટલે શું એ નથી એમ કહેવાય ? આ બે ઉદાહરણો દેશાતિદૂરતાનાં છે. કાલાતિદૂરતાના ઉદાહરણ તરીકે આપણા ધર્મ ગયેલા પૂર્વજોની અનુપલબ્ધિનો વિચાર કરી શકાય. એવી રીતે સ્વાભાવાતિદૂરતાના દૃષ્ટાંત તરીકે આપણે પિશાચ વગેરેને જોઈ શકતા નથી એનો નિર્દેશ થઈ શકે.

૧ સિદ્ધપણુ અનાદિ કાળનું નથી, કેમકે ચક્ષુ આશ્રીને તેની આદિ છે, એકે તેનો અંત નથી.

૨ જુઓ પૃ. ૬૮૫.

૩ આ રહ્યો ઉત્તેષ:—

‘ અતિદૂરમ્ સામોપચાદિન્નિવ્રણવાતાન્મનોડનવસ્થાનાત્ । સૌદમ્યાદ્ વ્યવધાનાદ્ અભિભવાત્ નમાનઅભિદૂરમ્ ॥ ’

(૨) જે વસ્તુ ઘણી પાસે હોય તે પણ ભેદ શકાતી નથી. જેમકે આંખમાં આંજેલું અંજન.

(૩) ઇન્દ્રિયો નષ્ટ થયેલી હોવાથી વસ્તુ હેયાત હોવા છતાં તે બાણી કે ભેદ શકાતી નથી. જેમકે અંધ જનો રૂપ રંગ ભેદ શકતા નથી અને બહેરા અવાજ સાંભળી શકતા નથી.

(૪) મન અસ્થિર હોય તો તેથી પણ વિષમાન વસ્તુનો યોધ થતો નથી. જેમકે કોઇ મનુષ્યે ણાણુ ચલાવવામાં વ્યગ્ર હોય અને એની પાસે થઈને એક મોટું સરવસ પસાર થઇ જાય છતાં તેને ખબર ન પડે. તો શું તેથી સરવસનું અસ્તિત્વ જ ઉડી ગયેલું ગણાય ? અથવા તો પાગલ મનુષ્યો ઘણી વસ્તુઓ બાણી શકતા નથી તો શું તેથી એ વસ્તુઓનો સર્વથા અભાવ મનાય ?

(૫) જે વસ્તુ અત્યંત બીણી હોય-એકદમ ખારીક હોય તે પણ ભેદ શકાતી નથી. જેમકે બાફના ત્રસરેલુઓ, પરમાણુઓ, દ્રવ્યલુકો, નિગોઠો વગેરે. પણ આથી કંઈ આ વસ્તુઓની સત્તા જ ન માનવાની કોઈ ભૂલ કરે ?

(૬) કોઈ વસ્તુ વચ્ચે આવતાં હેયાતી ધરાવતી વસ્તુ દેખાતી નથી. જેમકે ભીંત આડે આવતાં તેની પાછળ રહેલા પદાર્થો ભેદ શકાતા નથી. વળી કેટલીક વાર મતિમંદતાને લઈને આપણે કેટલીક સ્પષ્ટ વાત પણ બાણી શકતા નથી, પરંતુ એથી એ વાત જ નથી એમ ન કહેવાય. એવી રીતે આપણા કાન, આપણી ડાક અને પીઠ, આપણું માથું તેમજ ચંદ્રનો બીજો ભાગ એ બધું કોઈક કારણસર આપણે ભેદ શકતા નથી, પરંતુ એથી કંઈ તેના અસ્તિત્વ ઉપર પાણી ફરી વળતું નથી. વળી અગાધ સમુદ્રનું પાણી કેટલું ઊંડું છે તેનું માપ સામાન્ય માનવથી ન કાઢી શકાય તો શું એથી એનું માપ જ નથી એમ શું કહેવાય ? એ પ્રમાણે કોઈ વસ્તુ આપણે માઠ ન આવતી હોય તો તેથી ફરીને શું તે વસ્તુની સત્તા ઉડી બાય છે ?

(૭) વધારે તેજવાળા પદાર્થની હાજરીમાં ઓછા તેજવાળા પદાર્થો ભેદ શકાતા નથી. જેમકે સૂર્યની હાજરીમાં તારાઓ અને ચંદ્રો નજરે પડતા નથી, પરંતુ એથી કંઈ તેઓ હેયાત જ નથી એમ કોણ કહે ? વળી પદાર્થો હોવા છતાં ઘોર અંધારાને લઈને દેખાય નહિ, પરંતુ શું તેથી તેનું અસ્તિત્વ નષ્ટ થાય છે ?

(૮) કેટલીક વાર સરખાપણાને લઈને વસ્તુ ભુલી તારવી શકાતી નથી. જેમકે મગના ઢગલામાં મગની મુઠ્ઠી નાંખ્યા બાદ અને તલના ઢગલામાં તલની મુઠ્ઠી નાંખ્યા પછી એ નાંખેલી જ મુઠ્ઠી આપણે ભુલી પાડી શકતા નથી, પરંતુ એ ઉપરથી મુઠ્ઠી નાખી જ નથી એમ કંઈ મનાય ? વળી, પાણીમાં મીઠું કે સાકર નાંખ્યા પછી તે તેમાં બળી બાય છે. એથી આપણે એ મીઠાને કે સાકરને પાછા પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી તેથી એમ કયો સુસ માને કે પાણીમાં મીઠું કે સાકર નાંખેલ જ નથી ?

આ પ્રમાણે જોવાતી ધરાવતી વસ્તુ પણ ઉપર્યુક્ત આઠ કારણો પૈકી કોઈકને લીધે દેખાતી નથી, તેમ ધર્માસ્તિકાયાદિ પદાર્થો પણ વિદ્યમાન હોવા છતાં તથાવિધ સ્વભાવને લઇને આપણી દૃષ્ટિએ પડતા નથી એમ માનવું ઉચિત ગણાય, નહિ કે તેની સત્તાનો અભાવ માનવો સમુચિત લેખાય.

વળી આ ધર્માસ્તિકાયાદિ પદાર્થો છદ્મસ્થને દૃષ્ટિગોચર નથી કિન્તુ સર્વજ્ઞાને તો તે છે જ. આથી પણ એનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવું જોઇએ. વિશેષમાં પરમાણુ દૃષ્ટિગોચર નથી, કિન્તુ તે દ્વારા બનેલી વસ્તુઓને લઇને એની સત્તા સ્વીકારાય છે તેમ 'ધર્માસ્તિકાયની ગતિશીલ પદાર્થને ગમન કરવામાં સહાયક બનવું', 'અધર્માસ્તિકાયની સ્થિતિશીલ પદાર્થને સ્થિતિ કરવામાં સહાયતા કરવી અને 'આકાશની અવગાહના આપવી ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિઓ થતી હોવાથી તેનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવામાં જોત દૃષ્ટિએ કશો બાધ જણાતો નથી.

દિશાઓનું સ્વરૂપ—

ભગવતી (ચ. ૧૦, ઉ. ૧, સૂ. ૩૯૪)માં દિશાઓનું સ્વરૂપ નીચે મુજબ સૂચવાયું છે:—
પૂર્વ દિશા એ જીવરૂપ છે, કેમકે ત્યાં એકેન્દ્રિયાદિ જીવો રહેલા છે અને એ અજીવરૂપ પણ છે, કારણ કે ત્યાં ધર્માસ્તિકાયાદિના દેશરૂપ અજીવ પદાર્થો પણ રહેલા છે. આ પ્રમાણે પશ્ચિમ, દક્ષિણ અને ઉત્તર એ ત્રણ દિશાઓ માટે તેમજ ઊર્ધ્વ—દિશા તેમજ અધો—દિશા માટે પણ સમજ લેવું.

૧ પક્ષીને ઉડવામાં આકાશ, નેત્રને બાજુ વસ્તુ દેખવામાં સૂચકિનો પ્રકાશ, ખેતી કરવામાં એકતને વરસાદ, ભિક્ષુકને સ્થિરતા કરવામાં સારાં સદામતો, ખેતી જવાની ઇચ્છાવાળાને જમીન અને સંસારનો ત્યાગ કરતા પુરુષને ત્યાગમાં સદુપદેશ જેમ નિમિત્તરૂપ છે તેમ ધર્માસ્તિકા ગતિના પરિણામવાળા જડ કે ચેતનને ગતિ કરવામાં નિમિત્તરૂપ છે—અપેક્ષાકારણ છે. વળી બાપા, ઉચ્છ્વાસ, મન વગેરે પુરુષોનો ગ્રહણ ધર્માસ્તિકાપ વિના ગતિના અભાવે ન થઈ શકે, માટે જીવની બાપા, ઉચ્છ્વાસ વિવિધ યોગ ઇત્યાદિરૂપ યજ્ઞ ક્રિયાઓમાં ધર્માસ્તિકાને ઉપકાર છે.

૨ જેમ માછલાને સ્થિર થવામાં દીપ અને ઉડતા પક્ષીને સ્થિર થવામાં ગ્રહ, જમીન કે પર્વતનું શિખર ઉપકારી છે તેમ ખેસવામાં, ઊભા રહેવામાં, આલંબનમાં—કોઈ વસ્તુને ધરી શખવામાં, ચિત્તની સ્થિરતામાં ઇત્યાદિ સ્થિર કાર્યોમાં અધર્માસ્તિકાને ઉપકાર છે.

૩ આકાશ વસ્તુમાત્રને અવકાશ આપવામાં નિમિત્તરૂપ છે અને એનું સ્વરૂપ પણ અવકાશ કે અવગાહ છે. અત્ર કોઈ પ્રશ્ન ઉઠાવે કે ન્યારે અવગાહરૂપ ગુણ જેમ આકાશમાં છે તેમ પુરુષાદિમાં પણ છે તો પછી અવગાહ એ કેવળ આકાશનો જ ગુણ કેમ કહેવાય ? જેમ બે આંગળાઓનો સંયોગ એ બંને આંગળાઓનો ધર્મ છે તેમ અવગાહરૂપ ગુણ આકાશમાં તેમજ પુરુષાદિમાં પણ હોવાથી એ કેવલ આકાશનો ગુણ ન ગણાય. આ પ્રશ્નો ઉત્તર એ છે કે જોકે અવગાહરૂપ ગુણ આકાશમાં તેમજ પુરુષાદિમાં છે તોપણ આકાશમાં અવગાહ મળી શકતો હોવાથી આકાશ પ્રધાન છે અને પુરુષાદિ દ્રવ્યો તો આકાશમાં અવગાહ મેળવતાં હોવાથી તે અપ્રધાન છે—ગૌણ છે, માટે આ સ્થળે પ્રધાન એવા આકાશના અવગાહ ધર્મને જ લક્ષ્યમાં રાખીને આકાશને જ અવગાહમાં ઉપકારી ગણવામાં આવ્યું છે. જુઓ તકરુલસ્યદીપિકાનું ૬૮૦મું પત્ર.

(૧) પૂર્વ, પૂર્વ-દક્ષિણ (અગ્નિ કોણ), (૩) દક્ષિણ, (૪) દક્ષિણ-પશ્ચિમ, (નૈઋત્ય કોણ), (૫) પશ્ચિમ, (૬) પશ્ચિમ-ઉત્તર (વાયવ્ય કોણ), (૭) ઉત્તર, (૮) ઉત્તર-પૂર્વ (ઇશાન કોણ), (૯) ઊર્ધ્વ અને (૧૦) અધોદિશા એમ દિશાઓના દશ પ્રકારો છે. એ દશનાં ઐન્દ્રી, આગ્નેયી, ચામ્યા, નૈઋતી, વારુણી, વાયવ્યા, સોમ્યા, ઐશાની, વિમલા અને તમા એ અનુક્રમે નામો છે. આ સર્વ નામો ગુણનિબળ છે. જેમકે જે દિશાનો સ્વામી ઇન્દ્ર છે તે ' ઐન્દ્રી દિશા ' કહેવાય છે. એ પ્રમાણે અગ્નિ, યમ, નૈઋતિ, વરુણ, વાયુ, સોમ અને ઇશાન દેવો જેના સ્વામી છે તે ' આગ્નેયી ' વગેરે કહેવાય છે. ઊર્ધ્વ-દિશા પ્રકાશથી યુક્ત હોવાથી એને ' વિમલા ' કહેવામાં આવે છે અને અધો-દિશા અંધકારથી યુક્ત હોવાથી એને ' તમા ' કહેવામાં આવે છે.

દિશાઓનો આકાર ગાત્રીની ઊંચ જેવો છે અર્થાત્ ગાત્રીનો ઉંટડો ઊંચો કરી ગાત્રીને ઊંધી રાખવાથી જે આકાર જેવામાં આવે તેવો આનો આકાર છે, ત્યારે નિદિશાઓનો મુક્તાવલી જેવો છે અને ઊર્ધ્વ-દિશા અને અધો-દિશાનો તો રચક જેવો છે.^૧

ઐન્દ્રી દિશા જીવરૂપ, જીવના દેશરૂપ, જીવના પ્રદેશરૂપ, અજીવરૂપ, અજીવના દેશરૂપ અને અજીવના પ્રદેશરૂપ છે. તેમાં જે જીવો છે તે અવસ્થા એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય પથંતના તેમજે અનિન્દ્રિય (સિદ્ધ) છે. તેમાં જે જીવના દેશો છે તે અવસ્થા એકેન્દ્રિય જીવના દેશો છે યાવત્ અનિન્દ્રિયના દેશો છે. તેમાં જે જીવ-પ્રદેશો છે તે પણ અવસ્થા એકેન્દ્રિય જીવના પ્રદેશો છે યાવત્ અનિન્દ્રિય જીવના પ્રદેશો છે.

વળી જે અજીવો છે તે એ પ્રકારના કહ્યા છે. રૂપિ-અજીવ અને અરૂપિ-અજીવ. તેમાં પ્રથમના (૧) સ્કંધ, (૨) સ્કંધ-દેશ, (૩) સ્કંધ-પ્રદેશ અને (૪) પરમાણુ-પુણ્ડલ એમ ચાર પ્રકારો છે. અરૂપિ-અજીવના સાત પ્રકારો કહ્યા છે:— (૧) નોઅધર્માસ્તિકાયરૂપ ધર્માસ્તિકાયનો દેશ, (૨) ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો, (૩) નોઅધર્માસ્તિકાયરૂપ અધર્માસ્તિકાયનો દેશ, (૪) અધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો, (૫) નોઆકાશાસ્તિકાયરૂપ આકાશાસ્તિકાયનો દેશ, (૬) આકાશાસ્તિકાયના પ્રદેશો અને (૭) અદ્વાસમય.

આગ્નેયી દિશા જીવરૂપ નથી, કેમકે હરેક નિદિશાનો વ્યાસ એક પ્રદેશરૂપ છે અને એક પ્રદેશમાં જીવનો સમાવેશ થતો નથી, કેમકે તેની અવગાહના અસંખ્યપ્રદેશાત્મક છે. આ આગ્નેયી દિશા નોજીવરૂપ જીવના દેશ અને જીવના પ્રદેશરૂપ છે, અજીવરૂપ છે, અજીવના દેશ.

^૧ કશ્ચ પશુ એ કે—

“ મગજુલ્લિનંદિયાત્રો મહાદિનામ્નો હવતિ ચત્તારિ ।
મુક્તાવલીચ ચત્તરો દો લેવ ય હોતિ રુચગનિમે ॥ ”
[શકટોર્ષસંસ્થિતા મહાદિયો મવતિ ચત્તર ।
મુક્તાવલીચ ચત્તરો દે પશુ ચ મવતો રુચકનિમે ॥]

૨ પ્રાચી દિશા અર્ધક ધર્માસ્તિકાયરૂપ નથી, પરંતુ તેના દેશ અને અમખ્યાન પ્રદેશરૂપ છે; વાસ્તે તે નોઅધર્માસ્તિકાયરૂપ છે. આ પ્રમાણે નોઅધર્માસ્તિકાયરૂપ એ મહાદિ સમજાવેલું.

રૂપ છે અને અલવના પ્રદેશરૂપ પણ છે. તેમાં જે અલવના દેશો છે તે અવશ્ય એકેન્દ્રિય અલવના દેશો છે અથવા એકેન્દ્રિયોના દેશો અને દ્વીન્દ્રિયનો દેશ છે અથવા એકેન્દ્રિયોના દેશો અને દ્વીન્દ્રિયના દેશો છે અથવા એકેન્દ્રિયોના દેશો અને દ્વીન્દ્રિયના દેશો છે અથવા એકેન્દ્રિયોના દેશો અને દ્વીન્દ્રિયનો દેશ છે ઇત્યાદિ અત્ર ત્રણ વિકલ્પો બાણવા. એ પ્રમાણે છેક અનિન્દ્રિય સુધી ત્રણ વિકલ્પો બાણવા. તેમાં જે અલવના પ્રદેશો છે તે અવશ્ય એકેન્દ્રિયોના પ્રદેશો છે, અથવા એકેન્દ્રિયોના પ્રદેશો અને દ્વીન્દ્રિયોના પ્રદેશો છે. એ પ્રમાણે સર્વત્ર પ્રથમ ભાંગા સિવાય બે ભાંગા બાણવા. આ પ્રમાણે છેક અનિન્દ્રિય સુધી બાણવું. હવે જે અલવો છે તે રૂપી અને અરૂપી એમ બે પ્રકારના છે અને તેમાં પ્રથમના સ્કંધાદિ ચાર અને દ્વિતીયના નોધર્માસ્તિકાયાદિ સાત પ્રકારો છે. વિદિશાઓમાં અલવો નથી, માટે સર્વત્ર દેશ વિષયક વિકલ્પ બાણવો.

ઐન્દ્રી દિશા માટે કહ્યું તે સર્વ કથન યામ્યા, વારુણી અને સોમ્યા માટે પણ બાણવું. વળી જે હકીકત આગેથી દિશા પરત્વે કહી તે સંપૂર્ણ હકીકત નૈઋતી, વાયવ્ય તથા ઐશાની માટે પણ બાણી લેવી. વિમલા દિશામાં જેમ આગેથીમાં અલવો કહ્યા તેમ અલવો અને ઐન્દ્રીમાં અલવો કહ્યા તેમ અલવો બાણવા. એ પ્રમાણે તમા દિશાને વિષે પણ બાણવું. પરંતુ એને ઉદ્દેશીને એ વિશેષતા છે કે ત્યાં અરૂપિ-અલવો છ પ્રકારના છે, કારણ કે ત્યાં અદ્વાસમય નથી.^૧

દશ દિશાઓના ઉદ્દગમ-સ્થાનાદિ—

ભગવતી (ચ. ૧૩, ઉ. ૪, સૂ. ૪૭૬-૪૮૦)માં દશે દિશાઓને ઉદ્દેશીને આ સિવાયની બીજી કેટલીક હકીકતો નોંધેલી છે. જેમકે ‘ જમ્બૂ ’ દ્વીપમાંના ‘ ચેરુ ’ પર્વતના પશ્ચિમ મધ્ય ભાગને વિષે ‘ રત્નપ્રભા ’ પૃથ્વીના રત્નકાંડના ઉપરના અને નીચેના ક્ષુદ્ર (સર્વ કરતાં લઘુ) એવા બે પ્રતરો છે. એને વિષે તિર્થંગલોકના મધ્ય ભાગરૂપ આઠ પ્રદેશનો રુચક રહેલો છે કે ત્યાંથી ઐન્દ્રી વગેરે દિશાઓ નીકળે છે.

ઐન્દ્રી દિશાને ઉદ્દેશીને નીચે મુજબના સાત પ્રશ્નો વિચારી શકાય છે:—

(૧) એ દિશાની આદિમાં શું છે ? (૨) એ કયાંથી નીકળે છે ? (૩) એની આદિમાં કેટલા પ્રદેશો છે ? (૪) કેટલા પ્રદેશોની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થાય છે ? (૫) તે કેટલા પ્રદેશની છે ? (૬) એનો અંત કયાં છે ? (૭) તે કેવા આકારની છે ? આનો અતુલ્ય ઉત્તર એ છે કે ઐન્દ્રી દિશાની આદિમાં ‘ રુચક ’ છે, એ ‘ રુચક ’થી નીકળે છે, એની આદિમાં બે પ્રદેશો

૧ સમયનો વ્યવહાર ગતિમાન સૂર્યના પ્રકાર ઉપર અવલંબિત છે. એ ગતિમાન સૂર્યનો પ્રકાર તમાને વિષે નથી, માટે ત્યાં અદ્વાસમય નથી વળી જોકે વિમલાને વિષે પણ ગતિમાન સૂર્યનો પ્રકાર નહિ હોવાને લીધે સમયના વ્યવહારનો સંભવ નથી તોપણ ‘ ચેરુ ’ પર્વતના સ્થિતિક-કાંડને વિષે ગતિમાન સૂર્યના પ્રકારનો સંક્રમ યતો હોવાથી ત્યાં સમય-વ્યવહાર હોષ શકિ છે.

છે, બે બે પ્રદેશની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થાય છે, લોકને આશ્રીને તે અસંખ્યાત પ્રદેશવાળી છે અને અલોકને આશ્રીને તે અનંત પ્રદેશવાળી છે, લોકને આશ્રીને આદિ અને અંતથી યુક્ત છે અને અલોકને આશ્રીને સાદિ અને અનંત છે, લોકને આશ્રીને એ સુરજ-મૃદંગના આકારની છે અને અલોકને આશ્રીને ગાડાની ઉધના આકારની છે.

આગેથી દિશા આશ્રીને વિચારતાં ત્યાં એમ કહેવાયું છે કે એની આદિમા કચક છે, એ કચકથી નીકળે છે, એની આદિમાં એક પ્રદેશ છે, એ એક પ્રદેશના વિસ્તારવાળી છે, તે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિથી રહિત છે, લોકને આશ્રીને તે અસંખ્ય પ્રદેશવાળી છે, જ્યારે અલોકને આશ્રીને એ આદિ અનંત પ્રદેશવાળી છે, લોકને આશ્રીને એ આદિ તેમજ અંતથી યુક્ત છે, જ્યારે અલોકને આશ્રીને તે સાદિ અને અનંત છે. એને તૂટી ગયેલી માતીની માળાના આકારની કહેલી છે.

ચામ્યા, વગેરે દિશાઓ જૈન્દ્રી દિશાની પેઠે જાણવી, અને નેઝતી વગેરે વિદિશાઓ આગેથીની પેઠે જાણવી.

‘ વિમલા ’ દિશાની આદિમા કચક છે. એ કચકથી નીકળે છે. તેની આદિમાં ચાર પ્રદેશો છે. તે બે પ્રદેશના વિસ્તારવાળી છે. તે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિથી રહિત છે. એ લોકને આશ્રીને અસંખ્યાત પ્રદેશવાળી છે, જ્યારે અલોકને આશ્રીને અનંતપ્રદેશાત્મક છે. વળી એ લોકને આશ્રીને આદિ અને અંત સહિત છે, જ્યારે અલોકને આશ્રીને એ સાદિ અને અનંત છે. એને કચકના આકારે કહેલી છે. ‘ તમા ’ દિશા માટે આ ‘ વિમલા ’ દિશા પ્રમાણે સમજાવેલું,

દિશાઓની આકાશ દ્વારા ઉપપત્તિ—

આ પ્રમાણે આપણે દિશાઓનું પ્રકરણ પૂર્ણ કરીએ તે પૂર્વે એક વાત નોંધી લઈએ કે પૂર્વ, પશ્ચિમ ઇત્યાદિ બ્યવહાર જે દિશાઓ દ્રવ્યનું કાર્ય મનાય છે તેની ઉપપત્તિ આકાશ દ્વારા થઈ શકતી હોવાથી જૈન દર્શન વેદોચિત્ત દર્શનની પેઠે દિશાને આકાશથી સ્વતંત્ર દ્રવ્યરૂપે સ્વીકારવું નથી.

અસ્તિકાય-નિષેધનાદિ—

કોઇ ક્રુટાગાર શાલા હોય તેને અંદર અને બહારથી લીંપી હોય, ચારે તરફથી ઢાંકેલી હોય અને તેનાં બારણાં બંધ કરી તે શાલાના બરાબર મધ્ય ભાગમાં જ્યન્યથી એક, બે, ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટથી એક હજાર દીવાઓ સળગાવે, તો તે દીવાઓનું તેજ પરસ્પર મળીને, પરસ્પર સ્પર્શ કરીને યાવત એક જીજ્ઞા સાથે એકરૂપ થઈને રહે. જેમ કોઇ પણ પુરુષ તે દીવાઓના તેજમાં (શિખાઓમાં) બેસવાને, સુવાને, ઊભો રહેવાને, નીચે બેસવાને અને આગે ટવાને શક્તિ માનું ન થાય, પરંતુ અનંત જીવો ત્યાં અવગાઠ-રહેલા હોય છે તેમ ‘ અસ્તિકાય, અધર્માસ્ત-’

૧ ગોસ્તનાકાર અર્થાત્ જાણનાં અધિગના જેવા આકારવાળા આઠ કચક પ્રદેશથી ‘ વિમલ ’ દરવાજા તરફ જ્યાં ‘ ભરત ’ ક્ષેત્રનો સ્પર્શ થયે છે તે તરફ બે બે પ્રદેશો વધતી પૂર્વ દિશા નીકળેલી છે.

કાય અને આકાશસ્થિતકાયને વિષે કોઈ પણ પુરુષ બેસવાને, સુવાને, ઊભો રહેવાને, ગીચે બેસવાને કે આજોટવાને સમર્થ નથી, પરંતુ એ સ્થાને તો અનંત જીવો અવગાહ-રહેલા છે.^૧ પુદ્ગલાસ્થિતકાય પરત્વે આથી વિપરીત હકીકત છે અર્થાત એ રૂપી અજીવકાયમાં બેસવાને સુવાને યાવત આજોટવાને કોઈ પણ શક્તિમાન છે.^૨

લોકાકાશમાં રહેલા જીવ-પ્રદેશો—

લોકના એક આકાશ-પ્રદેશમાં જે એકેન્દ્રિય જીવોથી ઘાંડીને તે પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવોના પ્રદેશો તેમજ અનિન્દ્રિયના પ્રદેશો છે તે શું પરસ્પર બદ્ધ છે, અન્યોન્ય સ્પૃષ્ટ છે યાવત અન્યોન્ય સંબદ્ધ છે ? વળી શું તે બધા પરસ્પર એક બીજાને કાંઈ પણ આગાધા (પીડા) કે આગાધા (વિશેષ પીડા) ઉત્પન્ન કરે તેમજ અવયવનો છેલ્લે કરે ? આનો ઉત્તર ભગવતી (શ. ૧૧, ઉ. ૧૦, ૪૨૨)માં આપનાં નિર્દેશાયું છે કે એ અર્થ યથાર્થ નથી. જેમ ગુંગારના આકાર સહિત શુંદર વેષવાળી અને સંગીતાદિને વિષે પ્રવીણતાવાળી કોઈ એક નર્તકી હોય અને તે મેંકટો મનુષ્યોથી ભરેલા રંગસ્થાનમાં જાત્રીસ પ્રકારના નાટકો પૈકી કોઈ એક પ્રકારનું નાટ્ય દેખાડે તો તે પ્રેક્ષકો અનિમેષ દષ્ટિથી ચોતરફ જુઓ એ પ્રેક્ષકોની દષ્ટિ આદે બાજુથી તેના વિષે પડેલી હોય તોપણ તેથી તે નર્તકીને કાંઈ પણ બાધા કે બ્યાબાધા ઉત્પન્ન ન થાય તેમજ તેના અવયવનો છેલ્લે ન થાય તેમજ વળી તે નર્તકી તે પ્રેક્ષકોની દષ્ટિએ કાંઈ પણ બાધા કે બ્યાબાધા ઉત્પન્ન ન કરે તેમજ તેના અવયવોનો છેલ્લે ન કરે તે પ્રમાણે જીવના પ્રદેશો માટે સમજ લેવું.

એકે આકાશ પ્રદેશમાં જીવ-પ્રદેશોદિની સંખ્યાનું અદ્યપ્યહુત્વ—

લોકના એક આકાશ-પ્રદેશમાં અનંત જીવોની અવગાહના હોવાથી એકેક આકાશ-પ્રદેશમાં અનંત જીવ-પ્રદેશો છે. લોકમાં સૂક્ષ્મ અનંત જીવાત્મક નિગોઠાં, પૃથ્વી વગેરે સર્વ જીવ અસંખ્યેય મમાન છે.^૩ તેના એકેક આકાશ-પ્રદેશમાં અનંત જીવ-પ્રદેશો છે. તેમાં જન્મન્ય પદે રહેલા જીવ-પ્રદેશો સૌથી થોડા છે, તેના કરતાં સર્વ જીવો અસંખ્યાત શુણ્ણ છે, અને તેના કરતાં પણ ઉત્કૃષ્ટ પદે રહેલા જીવો વિશેષતઃ અધિક છે. જીવો ભગવતી (શ. ૧૧, ઉ. ૧૦, સૂ. ૪૨૩).

૧ જીવો ભગવતી (શ. ૧૩, ઉ. ૪, સૂ. ૪૮૫). ૨ જીવો ભગવતી (શ. ૧૭, ઉ. ૧૦, સૂ. ૩૦૫)

૩ જીવો રાજપ્રમીય સૂત્રના ૫૨ આથી તે ૫૪ માં પર્વતના પત્રો.

૪ જીવો ભગવતી (સૂ. ૪૨૩)ની શ્લોકો ૫૨૭ થી ૫૪

૫-૬ આના સ્વરૂપ માટે વિચારો નિમ્ન-લિખિત ગાથા—

“ તત્ત્વ પુણ જહનપય લોગંતો જત્થ ફાસણાં તિવિસિ ।

છદ્ધિસિમુક્કોસપયં સમ્મત્તગોલમિ ગણત્થય ॥ ”

[તત્ત્વ પુણજેવન્યપદ લોકાન્તો યત્થ (ગોલકો) સ્પર્શના ત્રિપુ દિક્ષુ ।

પદસુ દિક્ષુ ઉત્કૃષ્ટપદ સમ્મત્તગોલે નાન્યત્થ ॥]

અર્થાત જન્મન્ય પદ લોકાન્તમાં છે કે ત્યાં ગોલકને વિષે નિગોઠ-દેશોથી ત્રણ જ દિશામાં સ્પર્શના હોય

ધર્માસ્તિકાયાદિની એક એક પ્રદેશની સ્પર્શના—

ધર્માસ્તિકાયાના એક પ્રદેશની જઘન્ય પદે ધર્માસ્તિકાયાના ત્રણ પ્રદેશો સાથે સ્પર્શના છે. આ જઘન્ય પદ લોકાન્તના નિષ્કૃટ આશ્રીને છે—લોકના અંતમાં આવેલા કોણને વિષે હોય છે. તે ભૂમિની નજીક ચોરડાના ખૂણાની પેઠે બાણુ.^૨ ત્યાં રહેલા ધર્માસ્તિકાયાનો પ્રદેશ એક ઉપરના અને એની પાસેના ધર્માસ્તિકાયાના બે પ્રદેશો વડે સ્પૃષ્ટ છે ઉત્કૃષ્ટથી તો ધર્માસ્તિકાયાનો પ્રદેશ ઉપરના, નીચેના અને ચારે દિશામાં રહેલા એમ ધર્માસ્તિકાયાના છ પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે. ધર્માસ્તિકાયાના એક પ્રદેશની જઘન્ય પદે અધર્માસ્તિકાયાના ચાર પ્રદેશો સાથે અને ઉત્કૃષ્ટ પદે સાત સાથે સ્પર્શના છે; કેમકે જઘન્ય વિવક્ષામાં એક ઉપર રહેલા, બે બાણુએ રહેલા અને એક તો ધર્માસ્તિકાયાના પ્રદેશના સ્થાનમાં જ રહેલા એમ ચાર અધર્માસ્તિકાયા-પ્રદેશો સાથે ધર્માસ્તિકાયાના એક પ્રદેશની સ્પર્શના છે, બ્યારે ઉત્કૃષ્ટ પદે છ દિશામાંના છ અને ધર્માસ્તિકાયાના પ્રદેશમાં રહેલા એક એમ એકંદર અધર્માસ્તિકાયાના સાત પ્રદેશો સાથે ધર્માસ્તિકાયાનો પ્રદેશ સ્પૃષ્ટ છે. લોકાન્તમાં પણ અલોકાકાશના પ્રદેશો વિદ્યમાન હોવાથી આકાશાસ્તિકાયાના સાત પ્રદેશો સાથે ધર્માસ્તિકાયાના પ્રદેશનો સ્પર્શ છે. અનંત જીવોના અનંત પ્રદેશો એક ધર્માસ્તિકાયાના પ્રદેશની બાણુમાં તેમજ ત્રણ દિશા વગેરેમાં વિદ્યમાન હોવાથી ધર્માસ્તિકાયાનો પ્રદેશ જીવાસ્તિકાયાના અનંત પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે. એ પ્રમાણે પુદ્ગલાસ્તિકાયાના પણ અનંત પ્રદેશોથી એ સ્પૃષ્ટ છે. અદ્વાસમય તો સમયક્ષેત્રમાં જ છે એટલે ધર્માસ્તિકાયાનો એક પ્રદેશ કદાચિત્ એનાથી સ્પૃષ્ટ હોય અને કદાચિત્ ન પણ હોય. બ્યારે એ સ્પૃષ્ટ હોય ત્યારે તે અનંત અદ્વાસમયોથી સ્પૃષ્ટ હોય, કેમકે અદ્વાસમયો અનાદિ છે અથવા તો વર્તમાન સમયથી સંલગ્ન અનંત દ્રવ્યો તે ‘અનંત સમય’ કહેવાય છે.

અધર્માસ્તિકાયાનો પ્રદેશ જઘન્ય પદે ચાર અને ઉત્કૃષ્ટ પદે સાત ધર્માસ્તિકાયાના પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે. વળી અધર્માસ્તિકાયાનો પ્રદેશ જઘન્ય પદે ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટ પદે છ અધર્માસ્તિકાયાના પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે. આકાશાસ્તિકાયાના, જીવાસ્તિકાયાના અને પુદ્ગલાસ્તિકાયાના પ્રદેશો સાથેની તેમજ અદ્વાસમય સાથેની અધર્માસ્તિકાયાના પ્રદેશની સ્પર્શના ધર્માસ્તિકાયાના પ્રદેશની સ્પર્શનાની પેઠે સમજી લેવી.

આકાશાસ્તિકાયાનો એક પ્રદેશ ધર્માસ્તિકાયાના પ્રદેશથી કદાચિત્ સ્પૃષ્ટ હોય અને કદાચિત્ ન પણ હોય. બ્યારે એ સ્પૃષ્ટ હોય ત્યારે એ જઘન્ય પદે ધર્માસ્તિકાયાના એક, બે, ત્રણ કે ચાર, કેમકે બાણીની દિશાઓ અલોકથી આવૃત્ત છે. વળી એ સ્પર્શના ખડગોલને વિષે જ હોય છે. વિશેષમાં જ ગોલકને વિષે હજી દિશામાં નિગોદ-દેશોથી સ્પર્શના હોય છે ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ પદ છે. તે સમસ્ત પરિપૂર્ણ ગોલકમાં હોય છે, નહિ કે અન્યત્ર; અર્થાત્ ખડગોલકમાં હોતી નથી. વળી સંપૂર્ણ ગોલક લોક મધ્યમાં જ હોય છે.

૧ આ લેખ ભગવતી (ચ. ૧૩, ઉ. ૪, સ. ૪૮૨-૪૮૩)ના આધારે ચોખ્ખો છે.

૩ લોક આશ્રીને સ્પૃષ્ટ. ૪ અલોક આશ્રીને અસ્પૃષ્ટ, કેમકે અલોકમાં ધર્માસ્તિકાયાનો અભાવ છે.

ચાર પ્રદેશથી અને ઉત્કૃષ્ટ પદે સાત પ્રદેશોથી રપૃષ્ટ હોય. લોકના અન્તમાં રહેલા ધર્માસ્તિકાયના એક પ્રદેશ વડે અલોકાકાશના અથ ભાગમાં વર્તેલો પ્રદેશ રપૃષ્ટ હોય અને વક્રગત આકાશ-પ્રદેશ ધર્માસ્તિકાયના બે પ્રદેશોથી રપૃષ્ટ હોય. વળી જે અલોકાકાશના પ્રદેશની આગળ (અથ ભાગમાં) નીચે તેમજ ઉપર ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો છે તે ધર્માસ્તિકાયના ત્રણ પ્રદેશોથી રપૃષ્ટ છે.^૧ લોકાન્તના ખૂણામાં રહેલો જે^૨ આકાશ-પ્રદેશ છે તે તેને વિષે અવગાહીને રહેલા (તદાશ્રિત) ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશથી તેમજ ઉપરના કે નીચેનાથી રપૃષ્ટ છે તેમજ બે દિશામાં રહેલા એ પ્રમાણે ધર્માસ્તિકાયના ચાર પ્રદેશોથી રપૃષ્ટ હોય. વળી જે આકાશનો પ્રદેશ નીચે, ઉપર બે દિશામાં રહેલા તેમજ એને વિષે જ અવગાહીને રહેલા ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશોથી રપૃષ્ટ હોય તે આકાશ-પ્રદેશની ધર્માસ્તિકાયના પાંચ પ્રદેશોની સાથે સ્પર્શના છે. એ પ્રમાણે જે આકાશ-પ્રદેશ ઉપર, નીચે, ત્રણ દિશામાં રહેલા તેમજ એને વિષે અવગાહીને રહેલા ધર્માસ્તિકાયથી રપૃષ્ટ છે તે આકાશ-પ્રદેશ ધર્માસ્તિકાયના છ પ્રદેશોથી રપૃષ્ટ છે. જેની ત્રણ દિશાને ગઢલે જેની ચારે દિશામાં ધર્માસ્તિકાય હોય તેવો ઉપયુક્ત આકાશ-પ્રદેશ ધર્માસ્તિકાયના સાત પ્રદેશોથી રપૃષ્ટ છે.

આકાશાસ્તિકાયના એક પ્રદેશની અધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો સાથેની સ્પર્શના ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો સાથેની સ્પર્શના સાથે સર્વથા મળતી આવે છે. એટલે તે પ્રમાણે ઘટાવી લેવું અર્થાત્ જ્યાં જ્યાં ધર્માસ્તિકાય શબ્દ વાપર્યો છે ત્યાં ત્યાં અધર્માસ્તિકાયનો પ્રયોગ કરવો.

લોકાકાશમાં રહેલો આકાશ-પ્રદેશ કે અલોકાકાશમાં રહેલો આકાશ-પ્રદેશ હોય તે છ દિશામાં રહેલા છ આકાશ-પ્રદેશોથી રપૃષ્ટ છે.

આકાશાસ્તિકાયનો અસુક પ્રદેશ જીવાસ્તિકાયના પ્રદેશથી રપૃષ્ટ હોય પણ ખરે અને ન પણ હોય. જે એ લોકાકાશનો પ્રદેશ હોય તો તે જીવાસ્તિકાયના પ્રદેશોથી રપૃષ્ટ છે અને જે એ અલોકાકાશનો પ્રદેશ હોય તો ત્યાં જીવ નહિ હોવાથી તે જીવાસ્તિકાયના પ્રદેશથી રપૃષ્ટ નથી. એ પ્રમાણે જ આકાશાસ્તિકાયના પ્રદેશની પુદ્ગલાસ્તિકાયના પ્રદેશ સાથેની તેમજ અદ્વાસમય સાથેની સ્પર્શના સમજ લેવી.

જીવાસ્તિકાયનો એક પ્રદેશ ધર્માસ્તિકાયના તેમજ અધર્માસ્તિકાયના ઓછામાં ઓછા ચાર ચાર પ્રદેશોથી અને વધારેમાં વધારે સાત સાત પ્રદેશોથી રપૃષ્ટ છે. જીવાસ્તિકાયનો એક પ્રદેશ આકાશાસ્તિકાયના સાત પ્રદેશોથી રપૃષ્ટ છે. જીવાસ્તિકાયનો એક એક પ્રદેશ એક એક આકાશ-પ્રદેશને વિષે કેવલિ-સમુદ્ધાત સમયે જ હોય છે, અન્ય સાંસારિક અવસ્થા દરમ્યાન તો

૩ લોકાન્તના ખૂણાને આશ્રીને, કેમકે એક ઉપરનો કે નીચેનો, બે દિશામાં રહેલા અને એક તે જ પ્રદેશને અવગાહીને રહેલો એમ ચાર.

તેમજ તેની બાબતમાં પણ સફાવ છે. આ સમગ્ર વિવેચન ધ્યાનમાં આવે તે માટે એ મર્વ હકીકત નીચે મુજબ કોઠા દ્વારા રજૂ કરવામાં આવે છે:—

	ધર્મ	અધર્મ	આકાશ	જીવ	પુણ્યલ	અદ્વાસમય
ધર્મનો પ્રદેશ	૧૭,૬૨	૪,૭	૭	અનંત	અનંત	૦ કે અનંત
અધર્મનો પ્રદેશ	૪,૭	૩,૬	૭	"	"	૦ કે "
લોકાકાશનો પ્રદેશ	૧-૬, ૭	૧-૬ ૭	૬	"	"	૦ કે "
અલોકાકાશનો પ્રદેશ	૦	૦	૬	૦	૦	૦
જીવનો પ્રદેશ	૪,૭	૪,૭	૭	અનંત	અનંત	૦ કે અનંત
પુણ્યલનો એક પ્રદેશ	૪,૭	૪,૭	૭	"	"	"
પુણ્યલના બે પ્રદેશો	૬,૧૨	૬,૧૨	૧૨	"	"	"
પુણ્યલના ત્રણ પ્રદેશો	૮,૧૭	૮,૧૭	૧૭	"	"	"
પુણ્યલના સંખ્યાત પ્રદેશો	સંખ્યાત ૪૨+૨ સંખ્યાત ૪૫+૨	સંખ્યાત ૪૨+૨ સંખ્યાત ૪૫+૨	સંખ્યાત ૪૫+૨	"	"	"
પુણ્યલના અસંખ્યાત પ્રદેશો	અસંખ્યાત ૪૨+૨ અસંખ્યાત ૪૫+૨	અસંખ્યાત ૪૨+૨ અસંખ્યાત ૪૫+૨	અસંખ્યાત ૪૫+૨	"	"	"
પુણ્યલના અનંત પ્રદેશો	અસંખ્યાત ૪૨+૨ અસંખ્યાત ૪૫+૨	અસંખ્યાત ૪૨+૨ અસંખ્યાત ૪૫+૨	અસંખ્યાત ૪૫+૨	"	"	"
અદ્વાસમય	૭	૭	૭	"	"	અનંત

ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યની સ્પર્શના—

સમગ્ર ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય એક પણ ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશથી સ્પૃષ્ટ નથી, કેમકે સમગ્ર ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય આશ્રીને આ વાત વિચારાય છે અને એ સમગ્ર ધર્માસ્તિકાયથી અતિરિક્ત ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશનો અભાવ છે.

આ સંપૂર્ણ ધર્માસ્તિકાય અધર્માસ્તિકાયના અસંખ્ય પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે, કેમકે અધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશોત્ સ્થાન ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશોના સ્થાનથી અનંતર-અંતર રહિત છે, વળી આ ધર્માસ્તિકાય આકાશાસ્તિકાયના અસંખ્ય પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે, કેમકે ધર્માસ્તિકાયત્ પ્રમાણુ અસંખ્યપ્રદેશાત્મક લોકાકાશ છે. જીવ અને પુદ્ગલના તો અનંત પ્રદેશોથી એ સ્પૃષ્ટ છે; કેમકે તેને વ્યાપીને ધર્માસ્તિકાય રહેલો છે તેમજ જીવ અને પુદ્ગલો અનંત છે. ધર્માસ્તિકાય અદ્વા-સમયથી ઠકાય સ્પૃષ્ટ પણ હોય અને ઠકાય અસ્પૃષ્ટ પણ હોય, જો એ સ્પૃષ્ટ હોય તો તે અનંત સમયોથી સ્પૃષ્ટ હોય, જો પ્રમાણુ અધર્મ માટે ઘટાવી લેવું. આકાશના સંજ્ઞાધર્મો એ ધ્યાનમાં રાખવું કે જોનો અમુક ભાગ ધર્માસ્તિકાયાદિના પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ પણ જી અને અમુક ભાગ અસ્પૃષ્ટ પણ છે, તેમાં જોનો જે ભાગ સ્પૃષ્ટ છે તે ધર્મ અને અધર્મના અસંખ્ય પ્રદેશોથી અને જીવાદિના અનંત પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે. આ હકીકત વિશેષ ન લખાવતાં જોનો નિષ્કર્ષ નીચે મુજબના કોઠા દ્વારા પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે:—

સંપૂર્ણ દ્રવ્ય	ધર્મ	અધર્મ	આકાશ	જીવ	પુદ્ગલ	અદ્વાસમય
ધર્માસ્તિકાય	"	અસંખ્ય પ્રદેશો	અસંખ્ય પ્રદેશો	અનંત પ્રદેશો	અનંત પ્રદેશો	અનંત
અધર્માસ્તિકાય	અસંખ્ય પ્રદેશો	"	"	"	"	"
આકાશાસ્તિકાય સ્પૃષ્ટ	"	અસંખ્ય પ્રદેશો	"	"	"	"
જીવાસ્તિકાય	"	"	અસંખ્ય પ્રદેશો	"	"	"
પુદ્ગલાસ્તિકાય	"	"	"	અનંત પ્રદેશો	"	"
અદ્વાસમય	"	"	"	"	અનંત પ્રદેશો	"

૧ નિરુપચરિત અદ્વાસમય એક જ છે. અતીતનો નાશ થયેલો હોવાથી અને અનાગત ઉત્પન્ન નહિ થયેલ હોવાથી તેનો અભાવ છે, એથી કરીને જોની અન્ય સમય સાથે સ્પર્શના નથી.

ધર્માસ્તિકાયાદિની અવગાહના—

જ્યાં ધર્માસ્તિકાયાનો એક પ્રદેશ અવગાહ હોય—રહેલો હોય ત્યાં ધર્માસ્તિકાયાનો બીજો એક પ્રદેશ અવગાહ નથી, પરંતુ અધર્માસ્તિકાયાનો એક, આકાશાસ્તિકાયાનો એક, જીવાસ્તિકાયાનો અનંત અને પુદ્ગલાસ્તિકાયાના અનંત પ્રદેશો અવગાહ હોય છે. અદ્વાસમયો અત્ર કદાચ અવગાહ હોય, અને કદાચિત્ અવગાહ ન હોય; જો અવગાહ હોય તો અનંત અદ્વાસમયો અવગાહ હોય.

જ્યાં અધર્માસ્તિકાયાનો એક પ્રદેશ અવગાહ હોય ત્યાં ધર્માસ્તિકાયાનો એક પ્રદેશ અવગાહ હોય; જ્યારે અધર્માસ્તિકાયાનો તો એક પણ નહિ. બાકી ગણું ધર્માસ્તિકાયાની પેઠે જાણવું.

જ્યાં આકાશાસ્તિકાયાનો એક પ્રદેશ અવગાહ હોય ત્યાં ધર્માસ્તિકાયાનો એક પ્રદેશ કદાચ અવગાહ હોય અને કદાચ ન હોય; જો હોય તો એક હોય. જો પ્રમાણે અધર્માસ્તિકાયા માટે સમજવું. આકાશાસ્તિકાયાનો ત્યાં એક પ્રદેશ ન હોય. જીવાસ્તિકાયાના પ્રદેશો ત્યાં કદાચ અવગાહ હોય અને કદાચ અવગાહ ન હોય. જો હોય તો અનંત હોય. જો પ્રમાણે અદ્વાસમય પર્યંત ઘટાવી લેવું;

જ્યાં જીવાસ્તિકાયાનો એક પ્રદેશ અવગાહ હોય ત્યાં ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ એ ત્રણેનો એકેક પ્રદેશ અવગાહ હોય. વળી પુદ્ગલના અનંત પ્રદેશો અને અનંત અદ્વાસમયો ત્યાં અવગાહ હોય. આ હકીકત પુદ્ગલાસ્તિકાયાના એક પ્રદેશના અવગાહ—દ્વારને પણ લાગુ પડે છે. જ્યાં પુદ્ગલાસ્તિકાયાના બે પ્રદેશો અવગાહ હોય ત્યાં ધર્માસ્તિકાયાનો કદાચ એક પ્રદેશ અવગાહ હોય અને કદાચ બે હોય; કેમકે જો પુદ્ગલાસ્તિકાયાના બે પ્રદેશો એક આકાશ-પ્રદેશને અવગાહીને રહે તો તેને વિષે એક ધર્માસ્તિકાયાનો પ્રદેશ અવગાહીને રહે; અને જો તે બે આકાશ-પ્રદેશને અવગાહીને રહે તો ત્યાં બે ધર્માસ્તિકાયાના પ્રદેશો રહે. આ પ્રમાણે અધર્મ અને આકાશ માટે પણ સમજ લેવું. જીવ, પુદ્ગલ અને અદ્વાસમય સંબંધે જેમ ધર્માસ્તિકાયાના પ્રદેશની વક્તવ્યતામાં કહ્યું છે તેમ પુદ્ગલાસ્તિકાયાના પ્રદેશની વક્તવ્યતા વિષે જાણવું.

જ્યાં પુદ્ગલાસ્તિકાયાના ત્રણ પ્રદેશો અવગાહીને રહેલા હોય ત્યાં ધર્માસ્તિકાયાના કદાચ એક, કદાચ બે અને કદાચ ત્રણ પ્રદેશ અવગાહ હોય. જો હકીકત અધર્મ અને આકાશને પણ લાગુ પડે છે. જીવાદિ આશીને તો બે પુદ્ગલ-પ્રદેશો માટે જે ઉપર કહ્યું તે અહીં પણ ઘટે છે. જો પ્રમાણે જ્યાં પુદ્ગલાસ્તિકાયાના સંખ્યાત પ્રદેશો અવગાહ હોય ત્યાં ધર્માસ્તિકાયાનો કદાચ એક પ્રદેશ, કદાચ બે, ચાલતું કદાચ સંખ્યાત પ્રદેશો અવગાહ હોય. પુદ્ગલાસ્તિકાયાના અસંખ્યાત પ્રદેશો અવગાહ હોય ત્યાં ધર્મના કદાચિત્ એક, કદાચિત્ બે એમ છેક અસંખ્યાત પ્રદેશો અવગાહ હોય. જ્યાં પુદ્ગલાસ્તિકાયાના અનંત પ્રદેશો અવગાહ હોય ત્યાં પણ ધર્મના કદાચ એક, કદાચ બે, એમ છેક અસંખ્યાત પ્રદેશ અવગાહ હોય. જ્યાં એક અદ્વા-સમય અવગાહ હોય ત્યાં ધર્મ, અધર્મ, અને આકાશ એ ત્રણેકનો એકેક પ્રદેશ અને જીવ તથા પુદ્ગલ એ દરેકના અનંત અનંત પ્રદેશ અવગાહ હોય. વળી અદ્વાસમયો પણ અનંતની સંખ્યામાં અવગાહ હોય

આ સમગ્ર વિવેચનનો સારાંશ નીચે મુજબ કોષ્ઠક દ્વારા રજૂ કરવામાં આવે છે:—

	ધર્મ-પ્રદેશ	અધર્મ-પ્રદેશ	આકાશ-પ્રદેશ	ભવ-પ્રદેશ	પુદ્ગલ-પ્રદેશ	અદ્દા-સમય
ધર્મનો ૧ પ્રદેશ	૦	૧	૧	અનંત	અનંત	૦ કે અનંત
અધર્મનો ૧ પ્રદેશ	૧	૦	૧	"	"	૦ કે અનંત
આકાશનો ૧ પ્રદેશ	૦, ૧	૦, ૧	૦	૦, અનંત	૦, અનંત	૦, અનંત
ભવનો ૧ પ્રદેશ	૧	૧	૧	અનંત	અનંત	૦, અનંત
પુદ્ગલનો ૧ પ્રદેશ	૧	૧	૧	"	"	૦, અનંત
પુદ્ગલના બે પ્રદેશ	૧, ૨	૧, ૨	૧, ૨	"	"	૦, અનંત
પુદ્ગલના સંખ્યાત પ્ર.	૧, ૨, સંખ્યાત	૧, ૨, સંખ્યાત	૧, ૨, સંખ્યાત	"	"	૦, અનંત
પુદ્ગલના અસંખ્યાત પ્ર.	૧, ૨, અસંખ્યાત	૧, ૨, અસંખ્યાત	૧, ૨, અસંખ્યાત	"	"	૦, અનંત
પુદ્ગલના અનંત પ્ર.	"	"	"	"	"	૦, અનંત
અદ્દાસમય	૧	૧	૧	"	"	અનંત

જ્યાં એક સમગ્ર ધર્મસ્થિતિ કાય દ્રવ્ય અવગાહ હોય ત્યાં ધર્મસ્થિતિ કાયનો એક પ્રદેશ રહેલો ન હોય; બાકી અધર્મ, આકાશ, ભવ અને પુદ્ગલ એ અત્યેકના તેો અનુક્રમે અસંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંત અને અનંત પ્રદેશો અવગાહ હોય. વિશેષમાં અનંત અદ્દાસમયો પણ અવગાહ હોય.

જ્યાં એક અખંડ અધર્મસ્થિતિ કાય દ્રવ્ય અવગાહ હોય ત્યાં અધર્મસ્થિતિ કાયનો એક પ્રદેશ ન હોય; બાકી બધું ઉપર સુજ્ઞ સમજવું. આકાશાદિના સળધમાં ધર્મની પેઠે બાબતું. તેના સ્વરથાનકે એકે પ્રદેશ ન હોય, પરથાનકે ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ આશ્રીને અસંખ્યાત પ્રદેશો બાબવા, જ્યારે ભવ, પુદ્ગલ અને અદ્દાસમય આશ્રીને અનંત બાબવા. આના સાનંથ માટે ઉપર મા પૃષ્ઠ ઉપર આપેલું કોષ્ટક કામમાં લઈ શકાય; ફક્ત આકાશસ્થિતિ કાય સ્પષ્ટ એમ લખ્યું છે તેમાંથી સ્પષ્ટ થઈ કાઢી નાંખી વિચારવું બેધનું.

તૃતીય ઉલ્લાસ—‘આત્મવ’ અધિકાર

અત્યાર સુધી આપણે જીવ અને અજીવ એ બે મુખ્ય તત્ત્વોનું સ્વરૂપ વિચાર્યું. હવે મન નામના ત્રીજા તત્ત્વ વિષે આ પ્રકરણમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે.

૧૧૧નો અર્થ—

જેમ કોઈ સરોવરમાં નાળા દ્વારા ચોખ્ખું કે ગંદ પાણી ઢાખલ થાય છે તેમ જીવમાં સારાં કાર્યો કર્યાં હોય છે. અર્થાત્ જીવ એ સરોવર છે, પાંચ ઇન્દ્રિયો વગેરે એનાં નાળાં છે. કર્મ એ પાણી છે. આપણે જે શુભ કે અશુભ કર્મ કરીએ તે કર્મરૂપ જળ ઇન્દ્રિયાદિ દ્વારા જીવમાં ઢાખલ થાય છે. સારાં કર્મના આસ્રવથી પુણ્ય બંધાય અને નકારાં કર્મના ત્રવથી પાપ બંધાય.

૧૧૨ અને ૧૧૩નો ભેદ—

આત્મવ એટલે ગરનાળું અને સંવર એટલે ઢાંકણ. આથી જૈન દર્શનમાં કર્મનું ઉપાશ્રય તરીકે કારણોને જે દ્વારા જીવને વિષે કર્મ ઢાખલ થાય તેને ‘આસ્રવ’ કહેવામાં આવે છે, જે તેને આવતાં અટકાવનારાં કારણોને ‘સંવર’ કહેવામાં આવે છે. આસ્રવ એ કર્મના નાળાં છે. એટલે કે એનાથી કર્મ બંધાય છે, જ્યારે સંવરથી કર્મનો બંધ થતો અટકી જાય છે. જેમ સરોવરમાં ગરનાળાં વટે જળ ઢાખલ થાય છે અને જે દ્વારા જળનો પ્રવેશ થાય હોય તે દ્વારા બંધ કરવામાં આવે તો સરોવરમાં જળ ભરાતું અટકી જાય છે તેમ જીવને સંવર ગણતા તેમાં આસ્રવોથી કર્મરૂપ જળ ભરાય છે અને સંવરોથી કર્મરૂપ જળ તેમાં ભરાતું અટકી જાય છે. આસ્રવ એ હેય તત્ત્વ છે, જ્યારે સંવર ઉપાદેય છે; કેમકે આત્મવ એ સંસારનું કારણ છે, જ્યારે સંવર એ મોક્ષનું કારણ છે. એ ધ્યાનમાં રાખવું કે પુણ્ય અને સંવરમાં અંતર કેમકે પુણ્ય એ શુભ કર્મના બંધનું કારણ છે, જ્યારે સંવરથી તો જીવના શુભ કે અશુભ પણ્ય જાતના કર્મનું આગમન જ અટકી જાય છે તો પછી બંધની તો વાત જ શી કરવી ?

આ ઉપરાંત સમગ્રનું હશે કે જીવને વિષે કર્મોનું વહેવું તે ‘આસ્રવ’ છે. જેમ ગામનું પાણી જળ નાળાંમાં થઈને તળાવમાં વહે છે અને તે તળાવના નિર્મળ જળને મલિન કરે છે તેમ ઇન્દ્રિયો, તેના વિષયો વગેરે નાળાંમાં થઈને કર્મરૂપ જળ જીવમાં વહે છે અને એના સ્વીકાર સ્વરૂપને બગાડે છે. વસ્ત્ર બીનું હોય અને ધૂળ ઉડતી હોય તો જેમ તે વસ્ત્ર ઉપર ધૂળ જઈને મલિન કરે છે તેમ કોઈક દુષ્ટ વૃત્તિઓથી રંગાયેલા આત્મારૂપ વસ્ત્ર સાથે આ તેઓ દ્વારા આવેલ કર્મરૂપ રંગ ચોટી જાય છે અને તે એને વિકૃત બનાવે છે.

આસવતું સ્વરૂપ વિશેષ ધ્યાનમાં આવે તે માટે એક જીવું ઉદાહરણ વિચારીએ, નદીમાં કે સમુદ્રમાં વહાણ જતું હોય અને તેમાં એક છિદ્ર પડે તો તે દ્વારા પાણી તેમાં દાખલ થાય અને એ છિદ્રને ઢાંકવા માટે પ્રયત્ન ન થાય તો આગળ જતાં વહાણ ડૂબી જાય. એવી રીતે સંસારરૂપ સાગર તરીકે જવા માટે નીકળેલી જીવ-નોકામાં વિષયાદિ છિદ્ર પડે તો એ વિષયાદિ છિદ્રો દ્વારા તેમાં કર્મરૂપ જળ દાખલ થઈ જાય અને કાલાંતરે એ જીવ-નોકાને ડૂબાડી દે, પરંતુ જો એ છિદ્રોનું સંવરણ કરાંકણ બનાવાય તો જીવ-નોકા સહીસલામત રહે પાર પડેાંચી જાય.

કર્માશયાદિ સાથે આસવાદિતું સંતુલન—

મહર્ષિ શ્રીપતંજલિકૃત યોગદર્શન તરફ નજર કરીશું તો આ હકીકત સાથે સરખાવી શકાય એવું કથન દ્વિતીય પાદનાં નિમ્નલિખિત સૂત્રો પૂરું પાડે છે એમ જણાશે—

“ ક્લેશમૂલઃ કર્માશયો દષ્ટાદષ્ટજન્મવેદનીયઃ । ૧૨ । ”

“ સતિ મૂલે તદ્વિપાકો જાત્યાયુર્ભોગાઃ । ૧૩ । ”

“ તે હાદપરિનાવફલાઃ પુણ્યાપુણ્યદેતુત્વાત્ । ૧૪ । ”

અર્થાત્ કર્મવાસનાનું મૂળ ક્લેશ છે અને તે આ જન્મ તેમજ આગામી જન્મમાં લોભવાય છે. જ્યાં સુધી આ મૂળરૂપ ક્લેશ હોય છે ત્યાં સુધી તેના વિપાક તરીકે જન્મ, આયુષ્ય અને ભોગો છે, આ જન્માદિ સુખકારક અને સંતાપકારક છે, કેમકે તે અતુકરે પુણ્ય અને પાપનાં ફળરૂપ છે.

અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો ક્લેશ દ્વારા કર્માશય વિષકં થાય છે એટલે કે એ ફળે છે. રાગ, દ્વેષાદિરૂપ ક્લેશ હોય તો મન, વાણી અને શરીરની ક્રિયાઓ જાતિ, આયુષ્ય અને ભોગરૂપ વિપાકોને પ્રગટ કરે છે. જેના રાગાદિ ક્લેશો હ્રમ્થ થયા છે તેના કર્માશયો વિપાકને ઉત્પન્ન કરતા નથી.

ઐશ્વર્ય દર્શનના ‘ આસવ ’ સંબંધી વિચાર—

બીજા દર્શન પ્રમાણે કોઈ પણ વસ્તુ સ્થિર નહિ હોવા છતાં સ્થિર વસ્તુને સ્વીકાર કરવાનો

૧ અવિદ્યા ચિત્તરૂપ નદીને કહેવાનાર હોવાથી સાંખ્યભોગ એને ‘ ક્લેશ ’ તરીકે ઓળખાવે છે.

૨-૩ કર્મ દ્વારા ઉત્પન્ન થનારા જે ધર્મ-અધર્મ ચિત્તામાં અદૃશ્ય રહે છે તેને ‘ કર્માશય ’ કહેવામાં આવે છે. આ આશય ‘ વાસનાપુરી ’ અથવા ‘ અપૂર્વ કાશ ’ પણ કહેવાય છે. આ ધર્માધર્મરૂપ બીજા કોઈ શરીરને અસુક પ્રકારના સ્થૂળ આયતનમાં જન્મ આપે છે. એ સ્થૂળ આયતનથી અસુક વખત સુધીની સ્થિતિનું નિર્માણ કરે છે એટલે આયુષ્ય રચે છે. અને એ આયતનમાં આયુષ્યના અવધિ પૂર્વે સુખ-દુઃખનો ભોગ અવિદ્યામાં ગ્રાસ્યેલા જીવને કરાવે છે. કર્માશયનાં બીજા આ પ્રમાણે જે જાતિ વગેરે પરિણામો પ્રકટ કરે છે તે પરિણામોને ‘ વિપાક ’ કહેવામાં આવે છે.

અનાદિ દોષ તે 'અવિદ્યા' કહેવાય છે. આ અવિદ્યાનાં બે નિમિત્તો પરિણામોનાં પ્રેરક બને છે તેને 'આસવ' કહેવામાં આવે છે. 'આસવ' એટલે મદ ઉત્પન્ન કરે એવો રસ. આ આસવના (૧) કામ-આસવ, (૨) ભવ-આસવ, (૩) દષ્ટિ-આસવ અને (૪) અવિદ્યા-આસવ એમ ચાર પ્રકારો છે.^૧ શબ્દાદિ વિષયોને પ્રાપ્ત કરવાની વાસના, ઇચ્છા કે રાગને 'કામાસવ' કહેવામાં આવે છે. પંચસ્કંધમાં એટલે સચેતન દેહમાં જીવવાની ઇચ્છાને 'ભવાસવ' કહેવામાં આવે છે. બૌદ્ધ દૃષ્ટિથી વિષરીત દષ્ટિ સેવવાના વેગને 'દષ્ટ્યાસવ' કહેવામાં આવે છે. અસ્થિર અથવા અનિત્ય પદાર્થ સમુદાયમાં સ્થિરતા અથવા નિત્યતાની પુદ્ધિને 'અવિદ્યાસવ' કહેવામાં આવે છે. આસવો એ અવિદ્યાના સામાન્ય વિકારો છે, જ્યારે કલેશ એ વિશિષ્ટ વિકાર છે.

બૌદ્ધ દર્શનગત આસવનું આ સ્વરૂપ તેમજ જૈન દર્શનગત આસવનું ઉપર મુજબનું સ્વરૂપ ધ્યાનમાં લઈ પ્રો. યકોબી એવો અભિપ્રાય જાહેર કરે છે કે આસવનો મૂળ અર્થ જૈન દર્શનમાં વિશેષતઃ નજરે પડતો હોવાથી જૈન દર્શન બૌદ્ધ દર્શનથી પ્રાચીન છે.^૨

આ ઉદ્ધાસની પીઠિકાએ આટલું નિવેદન કરી આપણે પ્રસ્તુત અંશકારના વક્તવ્યને અનુસરીશું. તેમાં સૌથી પ્રથમ તેમણે નિર્દેશિતું આસવનું લક્ષણ નીચે મુજબ રજૂ કરવામાં આવે છે:—

કાયવાહ્નનઃકૃતશુભાશુભકર્માગમનરૂપત્વમાસ્રવસ્ય લક્ષણમ્ ।

(૨૫૮)

અર્થાત્ શરીર, વચન અને મન દ્વારા જે શુભ કે અશુભ કર્મો કરવામાં આવે છે તે કર્મોના આગ-

૧ સાંખ્ય યોગમાં અવિદ્યાનાં રાગ, દેવ, અસ્મિતા અને અભિનિવેશરૂપ ચાર પદો ગણવાયા છે તે આ સાથે કેટલેક અંશે મળતા આવે છે.

૨ ધર્મ અને નીતિના વિશ્લેષ (Encyclopedia of Religion and Ethics) ના ૧૧ મા પુસ્તક (Volume) માં પ્રસિદ્ધ યવેશ જૈન દર્શન (Jainism) નામના લેખ (પૃ. ૪૨૨) માં આ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાને લખ્યું છે કે—

" Now these terms (*asrava*, *samvara* and *nirjara*) are as old as Jainism. For, the Buddhists have borrowed from it the most significant term *asrava*; they use it in very much the same sense as the Jains, but not in its literal meaning, since, they do not regard the *karma* as an subtle matter, nor deny the existence of a soul into which the *karma* could have an ' influx ' ... Thus the same argument serves to prove at the same time that the *karma* theory of the Jains is an original and integral part of their system and that Jainism is considerably older than the origin of Buddhism. "

મનના હેતુને ' આસ્રવ ' કહેવામાં આવે છે. ૧ અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો જે વ્યાપારોથી-જે કાયિક, વાચિક અને માનસિક પ્રવૃત્તિઓથી કર્મનું આગમન થાય તે વ્યાપારોને-પ્રવૃત્તિઓને ' આસ્રવ ' કહેવામાં આવે છે. તત્ત્વાર્થ (અ. ૬, સૂ. ૧-૨) માં પણ કહ્યું છે કે—

“ કાયવાહ્મનાકર્મ યોગઃ । સ આમ્રવઃ । ”

અર્થાત્ શરીર સંબંધી, વચન સંબંધી અને મન સંબંધી જે કર્મ (ક્રિયા, પ્રવર્તન, વ્યાપાર) તે ' યોગ ' કહેવાય છે અને જે યોગ આસ્રવ-કર્મનો સંબંધ કરાવતો હોવાથી ' આસ્રવ ' કહેવાય છે. આ યોગના શુભ અને અશુભ એમ બે પ્રકાર છે. તેમાં શુભ યોગ તે સુખાનુબંધી છે અને તે પુણ્યનો આસ્રવ છે—ગંધ-હેતુ છે, ત્યારે અશુભ યોગ દુઃખાનુબંધી છે અને તે પાપનો આસ્રવ છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો ૨ પ્રાણાતિપાતાદિક વિષયગી નિવૃત્ત અને ધર્મધ્યાનાદિકર્મ પ્રવૃત્ત એવા યોગને ' શુભ યોગ ' અને પ્રાણાતિપાતાદિક વિષયમાં પ્રવૃત્ત અને આત્મ તથા રૌદ્ર ધ્યાનોનો આશ્રય લેનારા યોગને ' અશુભ યોગ ' કહેવામાં આવે છે.

કર્મ અને યોગનાં લક્ષણો—

શરીર, વચન અને મન દ્વારા આત્માનો કર્મ સાથે યોગ થાને સંબંધ થાય છે. તેમાં કર્મનું લક્ષણ તો સર્વ કર્મની ઉત્પત્તિમાં કારણરૂપ કર્મણુના લક્ષણથી સમાવ્ય છે અને વીર્યાન્તરાય કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉદ્ભવતા પર્યાય વડે આત્માનો સંબંધ તે ' યોગ ' છે. આ ભાત અન્યકાર નીચે સુબળ નિર્દેશ છે:—

કર્મણો લક્ષણં તુ સર્વકર્મપ્રરોહકારણત્વં કાર્મણસ્ય । (૨૫૧)

યોગસ્ય તુ વીર્યાન્તરાયક્ષયોપશમજનિતેન પર્યાયેનાત્મનઃ સમ્બન્ધરૂપત્વં લક્ષણમ્ । (૨૬૦)

આ યોગ કાયિક, વાચિક અને માનસિક એમ ત્રણ ભાતનો છે. તેમાં કાય-યોગનું લક્ષણ એ છે કે—

૧ કેટલાકે આમ્રવના ભાવામ્રવ અને દ્રવ્યાસ્રવ એવા બે વિભાગો પાડે છે. કર્મના આગમનમાં કારણરૂપ એટલે કે કર્મનો આત્મામાં પ્રવેશ થવામાં હેતુભૂત આત્માના પરિણામને ' ભાવાસ્રવ ' કહેવામાં આવે છે, ત્યારે આ પરિણામ દ્વારા જે કર્મો આત્મામાં પ્રવેશ કરે છે, તે કર્મો ' દ્રવ્યાસ્રવ ' કહેવાય છે. ભાવાસ્રવના મિત્રાત્ત, અવિગતિ, પ્રમાદ, કપાય અને યોગ એવા પાંચ પેદાવિભાગો પાડવામાં આવે છે.

૨ પ્રાણાતિપાત એટલે હિંમ

૩ નૈન શાસ્ત્ર પ્રમાણે ધ્યાનના ચાર પ્રકાર છે—(અ) આર્ત, (આ) રૌદ્ર, (ઇ) ધર્મ અને (ઉ) શુદ્ધ. એ ધ્યાનો વિષે વિશેષ ઉલ્લેખ ચાર જુઓ છત્રી ઉદ્દેશ.

ગમનાગમનાદિક્રિયાહેતુકત્વે સતિ કાયાત્મપ્રદેશપરિણામરૂપત્વં
કાયયોગસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૬૧)

અર્થાત્ જનું, આવયું ઇત્યાદિ ક્રિયા કરવામાં કારણબૂત એવો શરીરધારી આત્માનો જે પરિણામ તે ' કાયયોગ ' બનેલો. તેમાં કાયનું લક્ષણ દર્શાવતાં અંશકાર કયે છે કે—

પુદ્ગલઘટિતત્વે સતિ આત્મનો નિવાસરૂપત્વં કાયસ્ય લક્ષણમ્ ।
(૨૬૨)

અર્થાત્ પુદ્ગલોનું બનેલું એવું જીવનું નિવાસ-સ્થાન તે ' કાય ' કહેવાય છે.

વાગ્યોગનું લક્ષણ—

ભાષાયોગ્યપુદ્ગલાત્મપ્રદેશપરિણામરૂપત્વં વાગ્યોગસ્ય લક્ષણમ્ ।
(૨૬૩)

અર્થાત્ ભાષાને લાયક પુદ્ગલો કે જે આત્મ-પ્રદેશના પરિણામરૂપ છે તે ' વાગ્યોગ ' કહેવાય છે.

મનોયોગનું લક્ષણ—

મનનયોગ્યપુદ્ગલાત્મપ્રદેશપરિણામરૂપત્વં મનોયોગસ્ય લક્ષણમ્ ।
(૨૬૪)

અર્થાત્ મનન કરવામાં સાધનબૂત એવા જે પુદ્ગલો આત્મ-પ્રદેશના પરિણામરૂપ છે તે ' મનો-યોગ ' કહેવાય છે.

ત્રિવિધ યોગનાં લક્ષણો ધ્યાનમાં આવે તે માટે એટલું ઉમેરીશું કે વીર્યાન્તરાયના ક્ષયો-પશમ કે ક્ષયથી તેમજ પુદ્ગલોના આલંબનથી થતો આત્મ-પ્રદેશનો પરિસ્પર્શ યાને ' ક' ધનરૂપ વ્યાપાર તે ' યોગ ' છે. આના આલંબન અનુસાર કાયિક, વાચિક અને માનસિક યોગ એમ યોગના ત્રણ પ્રકારો પડે છે. સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો ઔદારિકાદિ શરીર-વર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલોના આલંબનથી જે યોગ પ્રવર્તે છે તે ' કાય-યોગ ' યાને ' કાયિક યોગ ' છે. મતિજ્ઞાનાવરણ, અક્ષરશ્રુતાવરણ ઇત્યાદિ કર્મોના ક્ષયોપશમથી આંતરિક વાગ્વલ્લિ ઉત્પન્ન થતાં વચન-વર્ગજ્ઞાના આલંબનથી ભાષાપરિણામ તરફ અભિમુખ એવો જે આત્મ પ્રદેશનો પરિસ્પર્શ થાય છે તે ' વાગ્યોગ ' યાને ' વાચિક યોગ ' છે. નેઇન્દ્રિય મતિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમરૂપ આંતરિક મનોલલિ ઉત્પન્ન થતાં મનોવર્ગજ્ઞાના આલંબનથી મનઃપરિણામ તરફ અભિમુખ એવો જે આત્મપ્રદેશનો પરિસ્પર્શ થાય છે તે ' મનોયોગ ' યાને ' માનસિક યોગ ' છે.

૧ સિદ્ધા આત્મ-પ્રદેશો નિષ્કંપ છે અર્થાત્ યોગ રહિત છે; એટલે આત્મ અને એથી કરીને બંધ માટે પણ ત્યાં અવકાશ નથી.

જેમ જ્ઞાણયથામાં જળ વહેવડાવનારાં નાળાં વગેરેનાં મૂળ અંશવા દ્વારા આસ્રવ-વહનનું નિમિત્ત થવાથી 'આસ્રવ' કહેવાય છે તેમ યોગ જ છવરૂપ સરોવરમાં થતા કર્મ-વર્ગણના આસ્રવણનું નિમિત્ત હોવાથી અર્થાત્ યોગ દ્વારા જ આત્મામાં કર્મવર્ગણનું આસ્રવણ થાને કર્મરૂપ સંબંધ થતો હોવાથી તે યોગ 'આસ્રવ' કહેવાય છે.

આસ્રવના વિભાગો અને પેટાવિભાગો—

આસ્રવ (ભાવાસ્રવ) ના શુભ અને અશુભ એમ બે મુખ્ય ભેદો પડે છે. આ પ્રત્યેકના કાથિક, વાથિક અને માનસિક એમ ત્રણ ત્રણ ભેદો પડે છે. તેમાં માનસિક શુભ આસ્રવનું લક્ષણ એ છે કે—

મૈત્ર્યાદિવાસનાવાસિતમનઃકૃતશુભકર્માગમનરૂપત્વં માનસિક-શુભાસ્રવસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૬૫)

અર્થાત્ 'મૈત્રી વગેરે ચાર ભાવનાઓથી ભાવિત થયેલા મન દ્વારા જે શુભ કર્મોનું આગમન થાય તેને 'માનસિક શુભ આસ્રવ' કહેવામાં આવે છે.

માનસિક અશુભ આસ્રવનું લક્ષણ—

કપાયવિપયાક્રાન્તમનઃકૃતાશુભકર્માગમનરૂપત્વં માનસિકાશુભાસ્રવસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૬૬)

અર્થાત્ 'કપાયના વિષયોથી કલુષિત થયેલા મન દ્વારા જે અશુભ કર્મોનું આગમન થાય છે તેને 'માનસિક અશુભ આસ્રવ' બોલે.

વાથિક શુભ આસ્રવનું લક્ષણ—

સમ્યગ્જ્ઞાનાશ્રિતવચઃકૃતશુભકર્માગમનરૂપત્વં શુભવાચિકાસ્રવસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૬૭)

અર્થાત્ સમ્યગ્જ્ઞાનને આધીન બોલાયેલાં વચનો દ્વારા જે શુભ કર્મોનું આગમન થાય તેને 'વાથિક શુભ આસ્રવ' બોલે.

૧ મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્વરથ એ ચાર ભાવનાઓ છે. આ ચારેનું સ્વરૂપ આ ઉદ્ભાસમાં આગળ ૭૫૨ વિચારવામાં આવનાર છે.

૨ " કષયન્તે-દિસ્યન્તે પરસ્પરમસ્મિન્ પ્રાણિન इति कषः-संसारः, तमयन्ते-मच्छन्त्येभिर्जनैस्तय इति कषायाः "

અર્થાત્ જેમાં પ્રાણીઓ પરસ્પર દિસા કરે-દુઃખી થાય તે 'કષ' યાને 'સંસાર'. જે દ્વારા કપની પ્રાપ્તિ થાય તે 'કપાય'. કપાયના ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એમ ચાર પ્રકારો છે.

વાચિક અશુભ આસવનું લક્ષણ—

મિથ્યાજ્ઞાનવિષયકવચઃકૃતાશુભકર્માગમનરૂપત્વં વાચિકાશુભ
સ્તવસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૬૮)

અર્થાત્ મિથ્યાજ્ઞાન વિષયક વચનો દ્વારા જે અશુભ કર્મોનું આગમન થાય તેને 'વાચિક અશુભ આસવ' જાણવો.

કાયિક શુભ આસવનું લક્ષણ—

સુગુપ્તશરીરે સતિ શરીરિકૃતશુભચેષ્ટાવિશેષાત્ શુભકર્માગમન
રૂપત્વં કાયિકશુભાસ્તવસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૬૯)

અર્થાત્ શુભ વ્યાપારોમાં જોડેલા શરીર દ્વારા પ્રાણીથી કરાતી શુભ ચેષ્ટાઓથી જે શુભ કર્મોનું આગમન થાય તે 'કાયિક શુભ આસવ' કહેવાય છે.

કાયિક અશુભ આસવનું લક્ષણ—

સતતારમ્ભિજન્તુઘાતકશરીરિકૃતાશુભકર્માગમનરૂપત્વં કાયિકા-
શુભાસ્તવસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૭૦)

અર્થાત્ હમેશાં આરંભ-સમારંભમાં રચી પચી રહેનારા તેમજ પ્રાણીના ઘાતક એવા છવે શરીર દ્વારા કરેલી જે ક્રિયા અશુભ કર્મોના આગમનરૂપ બને તે 'કાયિક અશુભ આસવ' સમજવો.

અશુભ કર્મોનાં કારણો—

અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે ૧ કષાય, વિષય, યોગ, પ્રમાદ, અવિરતિ, મિથ્યાત્વ, આર્ત-ધ્યાન, રોદ્ર ધ્યાન ઇત્યાદિ અશુભ કર્મોનાં કારણો છે.

આ ઉપરથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે યોગના પણ શુભ અને અશુભ એમ છે પ્રકારો પડે છે. તેમાં શુભ યોગનું લક્ષણ એ છે કે—

૧ બંધનાં કારણો તરીકે કષાય, યોગ, પ્રમાદ, અવિરતિ અને મિથ્યાત્વ એ પાંચનો યોગ ઉત્સાહમાં ઉદ્દેષ્ય થયે તેમજ એનું વિન્યસ-સંપત્તિ વિચારોથી એ સંબંધમાં અત્ર સંક્ષેપમાં તક-રહસ્ય-દીપિકાના ૭૨ મા પત્ર અનુમાર એટલું જ કહીશું કે કષાય માન, માયા અને લોભ એ ચારનો મળ કરવા એનું નામ 'કષાય' છે. તન, વચન અને મનની પ્રવૃત્તિ કરતી એનું નામ 'યોગ' છે વિષયો સેવવા, મદ્ય પીવું વગેરેનું નામ 'પ્રમાદ' છે. હિંમા વગેરે અશુભ ક્રિયાની પ્રવૃત્તિઓથી ન અટકવું એનું નામ 'અવિરતિ' છે. કેવળ નામધારી, દેવ, ગુરુ અને ધર્મને સાચા દેવ, મદ્યુરુ અને સત્ય ધર્મરૂપે, માનવા તેનું નામ 'મિથ્યાત્વ' છે.

સુલાનુવન્ધિરૂપત્વં શુભયોગસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૭૧)

અર્થાત્ સુખનો અનુબંધ કરાવનારો વ્યાપાર ' શુભ યોગ ' કહેવાય છે.

અશુભ યોગનું લક્ષણ—

દુઃલાનુવન્ધિરૂપત્વમશુભયોગસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૭૨)

અર્થાત્ દુઃખના અનુબંધ કરાવનારી પ્રવૃત્તિ તે ' અશુભ યોગ ' છે. આ બે પ્રકારનાં યોગોનાં અન્ય લક્ષણો પણ નીચે સુખનું નિર્દેશી શકાય તેમ છે:—

પ્રાણાતિપાતાદિવિપયકનિવૃત્તિશીલત્વે સતિ ધર્મધ્યાનાદ્યાશ્રયરૂપ-
ત્વં શુભયોગસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૭૩)

પ્રાણાતિપાતાદિવિપયકપ્રવૃત્તિશીલત્વે સતિ આર્તરૌદ્રધ્યાનાશ્રય-
રૂપત્વમશુભયોગસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૭૪)

અર્થાત્ હિંસા વગેરેને લગતી નિવૃત્તિરૂપ તેમજ ધર્મ ધ્યાન અને શુદ્ધ ધ્યાનના આશ્રય-
રૂપ એવો વ્યાપાર તે ' શુભ યોગ ' છે, જ્યારે હિંસાદિકની પ્રવૃત્તિરૂપ અને આર્ત ધ્યાન તેમજ
રૌદ્ર ધ્યાનના આશ્રયરૂપ એવો વ્યાપાર તે ' અશુભ યોગ ' છે.

યોગોની શુભતા અને અશુભતાનો આધાર—

કાયયોગાદિ ત્રણે યોગો શુભ પણ હોય છે અને અશુભ પણ હોય છે. તેમની આ શુભ-
શુભતાનો આધાર ભાવનાની શુભાશુભતા ઉપર રહેલો છે. એટલે કે શુભ ભાવના પૂર્વક યાને શુભ
ઉદ્દેશથી પ્રવૃત્ત યોગ શુભ છે અને અશુભ ભાવના પૂર્વક યાને અશુભ ઇરાદાથી પ્રવૃત્ત યોગ
અશુભ છે. આથી જો વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે કાર્યની ઉપર અર્થાત્ કર્મબંધના શુભાશુભતા ઉપર
યોગનું શુભાશુભતા આધાર રાખતું નથી, કેમકે એમ માનવા જતાં તો બધા યોગો અશુભ જ
કહેવાશે, કારણ કે આઠમા વગેરે શુભરચનાકેમાં પણ અશુભ જ્ઞાનાવરણોયાદિ કંઈના બંધનું
કારણ થાય છે.

અશુભ કાયિક વગેરે છ યોગોનાં દષ્ટાંતો—

હિંસા, ચોરી, અગ્રહાદિ કાયિક વ્યાપાર અશુભ કાયયોગ છે, જ્યારે કપા, દાન,
પ્રદક્ષિણાદિ કાયિક પ્રવૃત્તિઓ શુભ કાયયોગ છે, અસત્ય વચન, સાવધ લાપણી, મિથ્યા-
લાપણી, કર્કશ વચન ઇત્યદિ અશુભ વાગ્યોગ છે, જ્યારે નિરવધ એવું સત્ય લાપણી, મૃદુ તથા
સુખ વચન ઇત્યાદિ શુભ વાગ્યોગ છે. અન્ય જીવના અહિંસાનું, વધનું કે એવું અનિષ્ટ ચિંતન એ
અશુભ મનોયોગ છે, જ્યારે અન્યનું બહુ કરવાનો વિચાર, બીજાનો ઉત્કર્ષ થતો જોઈ પ્રસન્ન
થવું ઇત્યાદિ શુભ મનોયોગ છે.

શુભાશુભ યોગોનાં કાર્યો—

૨૭૧મા અને ૨૭૨મા લક્ષણોમાં શુભ યોગનું કાર્ય સુખનો અનુબંધ યાને પુણ્ય-પ્રકૃતિનો બંધ અને અશુભ યોગનું કાર્ય દુઃખનો અનુબંધ યાને પાપ-પ્રકૃતિનો બંધ છે એમ જે સૂચવાયું છે તે તત્ત્વાર્થ (અ. ૬)ના નિમ્નલિખિત ત્રીજા ચોથા સૂત્રને અનુસરે છે:

“ શુભઃ પુણ્યસ્ય । ” “ અશુભઃ પાપસ્ય । ”

પરંતુ અત્ર એ પ્રશ્ન જરૂર ઉપસ્થિત થાય છે કે જે પ્રમાણે અશુભ યોગના સમયે પહેલા વગેરે શુભસ્થાનકોની જ્ઞાનાવરણીયાદિ બધી પુણ્ય-પ્રકૃતિઓનો અને પાપ-પ્રકૃતિઓનો યથાસંભવ બંધ હોય છે તે જ પ્રમાણે શુભ યોગના સમયે પણ છટકા વગેરે શુભસ્થાનકોમાં પુણ્ય, પાપ પ્રકૃતિઓનો યથાસંભવ બંધ હોય છે જ; તો પછી શુભયોગનો પુણ્ય-બંધના હેતુ તરીકે અને અશુભ યોગનો પાપ-બંધના હેતુ તરીકે અલગ અલગ નિર્દેશ કરવો કેવી રીતે વ્યાજબી ગણાય ? આનો ઉત્તર એ છે કે ૨૭૧મા અને ૨૭૨મા લક્ષણોમાંનું કથન અને ઉપર્યુક્ત સૂત્રગત વિધાન સુખ્યતા અને અનુભાગ-બંધની અપેક્ષાએ વિચારવાનાં છે. સ્પષ્ટ અપ્દોમાં કહીએ તો મંદ્લેશની-કષાયની મંદતાના સમયે થતો યોગ શુભ અને સંદ્લેશની તીવ્રતાના સમયે થતો યોગ અશુભ કહેવાય છે. શુભ યોગની તીવ્રતાના સમયે પુણ્ય-પ્રકૃતિઓના અનુભાગ (રસ)ની માત્રા અધિક અને પાપ-પ્રકૃતિઓના અનુભાગની માત્રા અલ્પ નિષ્પન્ન થાય છે, જ્યારે અશુભ યોગની તીવ્રતાના સમયે એથી વિપરીત હરીકત છે અર્થાત્ એ સમયે પાપ-પ્રકૃતિઓના અનુભાગ-બંધ અધિક અને પુણ્ય-પ્રકૃતિઓના અનુભાગ-બંધ અલ્પ હોય છે. એમાં શુભ યોગથી ઉત્પન્ન થતા પુણ્ય-અનુભાગની જે અધિક માત્રા હોય છે તેની પ્રથમ તા સ્વીકારીને શુભ યોગનો પુણ્યના બંધકારણ તરીકે અત્ર નિર્દેશ કરાયો છે. એવી રીતે અશુભ યોગથી ઉદ્ભવતા પાપ-અનુભાગની જે અધિક માત્રા હોય છે તેની સુખ્યતા માનીને અશુભ યોગનો પાપના બંધકારણ તરીકે અત્ર નિર્દેશ કરાયો છે. અર્થાત્ લોકની ભાક્ષ શાસ્ત્રમાં પણ પ્રધાનતા પૂર્વક વ્યવહાર કરવાનો અપ્રસિદ્ધ નિયમ હોવાથી^૧ શુભ યોગજન્ય પાપાનુભાગની અલ્પ માત્રા અને અશુભયોગ જન્ય પુણ્યાનુભાગની અલ્પ માત્રાની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે.

આત્મવના પ્રકારોત્તરથી લેહો—

આત્મવના રૂપાંશયિક અને જૈયાંશયિક એમ પણ બે પ્રકારો પડે છે. આ બે પ્રકારો

૧ “ પ્રાપ્તિયેન વ્યવહેશ મજ્જિતિ ”. જેમકે દિદ્વાંદિદીઓની મજ્જતા દોવાથી તેમજ અપ્માત્રાન અન્ય અમેજ, જેમ, ક્ય વગેરે કરતાં અધિક નેતાગી આ દિદ્વાંદિદીનો દેશ નજાય છે. તેને એમાં અમેજ વગેરે બીજી કોમો પણ વસે છે.

૨ ‘ આંશયિક ’ શબ્દ ‘ અંશય ’ ઉપરથી બનેલો છે. અંશયનો ‘ સમગ્રતા પરામજ આત્મનઃ સમગ્રાય ’ અર્થાત્ ‘ આત્માનો ગારે બ જુધી પરામજ ’ એવો અર્થ તત્ત્વાર્થદાજ (૫. ૨૪૮)માં ક્યવાયો છે.

આસ્રવના સ્વામીની દ્વિવિધતાને આભારી છે. સકપાય જીવોને સાંપરાયિક આસ્રવ હોય છે, બ્યારે અકપાયને ધર્મ્યાપથવિષયક યાને ઐર્થ્યાપથિક હોય છે.

પહેલાથી દશમા ગુણસ્થાનક સુધીના જીવો સકપાય છે, બ્યારે અગ્યારમાથી તે ચૌદમા સુધીના અકપાય છે.

સાંપરાયિક આસ્રવનું લક્ષણ—

સકાષાયિકત્રિવિધયોગકૃતકર્માગમનરૂપત્વં સામ્પરાયિકાસ્રવસ્ય લક્ષણમ્ । અથવા સંસારપરિશ્રાન્તિકારણકત્વે સતિ યથાસમ્ભવં ત્રિવિધ યોગકૃતકર્માગમનરૂપત્વમ્ । (૨૭૫)

અર્થાત્ કપાયથી યુક્ત જીવના ત્રણ પ્રકારના યોગથી ઉદ્ભવતાં કર્મોના આગમનને ‘ સાંપરાયિક આસ્રવ ’ જાણવો. અન્ય શબ્દમાં કહીએ તો સંસાર પરિશ્રમણના કારણરૂપ કાયિક, વાયિક અને માનસિક એ ત્રિવિધ યોગોમાંના યથાયોગ્ય ઉત્પન્ન થતાં કર્મોના આગમનને ‘ સાંપરાયિક આસ્રવ ’ સમજવો.

ઐર્થ્યાપથિક આસ્રવનું લક્ષણ—

અરૂપાયકૃતત્ત્વદ્વિસમયસ્થિતિરુત્તરયોઃ સતોર્યથાસમ્ભવં ત્રિવિધયોગ-કૃતકર્માગમનરૂપત્વમૈર્થ્યાપથિકસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૭૬)

અર્થાત્ કપાય રહિત જીવે કરેલા અને એ સમયની સ્થિતિવાળા એવા, ત્રણ પ્રકારના યોગોમાંથી યથાસંભવ યોગ દ્વારા ઉદ્ભવતા સાતવેદનીય કર્મોના આગમનને ‘ ઐર્થ્યાપથિક આસ્રવ ’ કહેવામાં આવે છે.

સાંપરાયિક અને ઐર્થ્યાપથિક કર્મ—

સાંપરાયિકાદિ કર્મોના આસ્રવો સહેલાઈથી સમજાય તે માટે સાંપરાયિક કર્મ અને ધર્મ્યાપથ-કર્મનું સ્વરૂપ દર્શાવ દ્વારા વિચારીશું. જેમ હવાથી ઉડેલી રજ લીના આમડા કે વજ્ર ઉપર પડે તો તેની સાથે તે ચોટી જાય છે તેમ યોગ દ્વારા જે આયેલું જે કર્મ કપાયના ઉદયના કારણને લઈને આત્માની સાથે સંબંધ થઈને સ્થિતિ કરે છે તે કર્મ ‘ સાંપરાયિક ’ છે. આ કર્મ આત્માનો સંપરાય કરવામાં અર્થાત્ તેનો પરાભવ કરવામાં ચેતાનું જળ અજમાવે છે. ટોરી ભીંતની ઉપર લાગેલા લાકડાના ગોળાની જેમ યોગથી આંકર્ષાયેલું જે કર્મ કપાયના ઉદયનો અભાવ હોવાથી આત્માની સાથે સંસ્પૃષ્ટ થતાં વેંત જ અલગ થઈ જાય છે તે ‘ ધર્મ્યાપથ-કર્મ ’ છે. આ કર્મને ઐર્થ્યાપથિક કહેવાનું કારણ એ છે કે એ કર્મ કપાય ન હોવાથી ફક્ત ધર્મ્યા યાને ગમનાગમનાદિરૂપ યોગ દ્વારા જ પાયા છે.

કષાયની મંદતા અને તીવ્રતા અનુસાર સાંપરાયિક કર્મ 'ઓછી વર્તી' સ્થિતિવાળું થાય છે અને યથાર્થભવ શુભાશુભ વિપાકનું કારણ પડે અને છે, પરંતુ કષાયથી રહિત જીવ ત્રિવિધ ભોગ દ્વારા જે ઔર્ધ્વાપચિક કર્મ બાંધે છે તે કષાયના અભાવને લઈને નથી વિપાકનું કારણ બનતું કે નથી જે સમયથી અધિક સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરતું. આથી એ દ્વિવિધ થાય છે કે ત્રણે પ્રકારના યોગ સમાન હોવા છતાં પણ જો કષાયની ગેરહાજરી હોય તો ઉપાર્જિત કર્મમાં સ્થિતિ કે રસનો બંધ થતો નથી, કેમકે સ્થિતિ અને રસ એ ઉભયના બંધનું કારણ કષાય જ છે. આથી સુખકે જોનેએ સંસારવૃક્ષની ખરેખરી જડરૂપ કષાયને જ ભરતીભૂત કરવા બોધ્યો.

આ સમગ્ર વિવેચનમાંથી નિષ્કર્ષ એ નીકળે છે કે જે કાયાદિક વ્યાપાર કષાય સુક્રાંત બંધમાં કારણભૂત હોય તે વ્યાપાર સાંપરાયિક કર્મના આશ્રવો છે, જ્યારે જે કાયાદિક વ્યાપારો દ્વારા અકષાયી-કષાયરહિત બંધ થાય તે વ્યાપારો ઔર્ધ્વાપચિક કર્મના આશ્રવો છે.

હવે સાંપરાયિક આશ્રવના ભેદો વિચારવામાં આવે છે. તેમાં ધન્વિદ્ય, કષાય, અમત અને ક્રિયા એમ તેના ચાર મૂળ ભેદો છે.^૧ આ દરેકના અનુક્રમે પાંચ, ચાર, પાંચ અને પચીસ ભેદો પડે છે, ^૨અર્થાત્ તેના એકંદર જોગણચાલીસ પ્રકારો થાય છે. ધન્વિદ્યોનું સ્વરૂપ તો આપણે જોઈ ગયા છીએ. ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાય છે. એનું વિશેષ સ્વરૂપ આગળ ઉપર વિચારવામાં આવનાર છે. સમગ્ર કર્મોની જાળરૂપ હિંસાદિ અમતો છે. એ અમતોને વિષે પ્રવૃત્તિ થતાં આશ્રવને વિષે પ્રવૃત્તિ થાય છે અને એનાથી નિવૃત્ત થતાં આશ્રવથી નિવૃત્તિ થાય છે. આ હિંસાદિના લક્ષણો આ ઉલ્લાસમાં હવે પછી વિચારાયે. હાલ તુરત તો ક્રિયાના પચ્ચીસ ભેદોનાં નામો ગચ્છકારે એનાં આપેલાં લક્ષણોના ક્રમ અનુસાર નીચે મુજબ બોધ લઈએ:—

(૧) સચક્ત્વ-ક્રિયા, (૨) મિધ્યાત્વ-ક્રિયા, (૩) સમાધાન-ક્રિયા, (૪) ઔર્ધ્વાપચિકી-ક્રિયા, (૫) પ્રયોગ-ક્રિયા, (૬) પરિગ્રહ-ક્રિયા, (૭) માયાપ્રત્યયિક-ક્રિયા, (૮)

૧ જોકે ધન્વિદ્યની પ્રવૃત્તિ, અમત અને ક્રિયાનું જાણના કારણરૂપ થાને આસવરૂપ વ્યાપણું રાગ-દ્વેષ ઉપર જ અવલંબી રહેતું છે અને એથી કરીને વાસ્તવિક રીતે રાગ-દ્વેષ અર્થાત્ કષાય જ સાંપરાયિક કર્મનું બંધ-કારણ છે, તોપણ કષાયથી અસમરૂપે ધન્વિદ્ય, અમત અને ક્રિયાનો જે સાંપરાયિક આસવરૂપે અગ્ર ઉલ્લેખ કરાયો છે તે કષાયગચ્છક્રમ ક્રમ પ્રવૃત્તિ-પરવહારમાં મુખ્ય ભાગ ભજવે છે, સંવરના અભિપ્રાયોએ ક્રમ ક્રમ પ્રવૃત્તિને રોકતી બોધ્યો અને તે આટલે ક્રિયા ઉપર ધ્યાન આપવું જોઈએ એનો સ્પષ્ટ બોધ થાય તે વાસ્તે કરાયેલા છે.

૨ સરખાતા તત્વાર્થ (અ. ૭)નું નિમ્ન-ગિજિત મુત—

“ ઈન્દ્રિયવળાવાપ્રત્યક્ષિયાઃ વચ્ચનુઃવચ્ચગ્નિચક્ષિતિમહત્ત્વાઃ પુર્વેષ્વ મેદા. ૧ ”

૩ અત ધન્વિદ્યોથી એની સચક્ત્વ પૂર્વકની પ્રવૃત્તિ મગમત્ત્વાઃ કેમકે કેવળ સ્વરૂપ માત્રથી જાણ પણ ધન્વિદ્ય કર્મ-અંતનું કારણ થઈ શકતી નથી અને ધન્વિદ્યોની રાગ દ્વેષથી રહિત પ્રવૃત્તિ પણ કર્મ-અંતનો દેવ થઈ શકતી નથી.

૪ જોકે આ ઈન્દ્રિયવિષયી ક્રિયા સાંપરાયિક કર્મનો આસવ નથી તોપણ અત બધી ક્રિયાઓ કષાય જ પ્રેરિત થવાને લીધે તેને સાંપરાયિક કર્મોત્તર નગીર આગળથી છે ને બદલવાની બપે-દ્યાએ જડનું અર્થાત્ પ્રાવ નેમ મરમનું.

અપ્રત્યાખ્યાન-ક્રિયા, (૯) કાયિક-ક્રિયા, (૧૦) અધિકરણ-ક્રિયા, (૧૧) પ્રાદેષિક-ક્રિયા, (૧૨) પારિતાપનિકી-ક્રિયા, (૧૩) પ્રાણાતિપાત-ક્રિયા, (૧૪) હાષ્ટિકી-ક્રિયા, (૧૫) સ્પર્શન, પ્રત્યયિક-ક્રિયા, (૧૬) પ્રતીત્ય-ક્રિયા, (૧૭) સામંતોપનિષાતિકીક્રિયા, (૧૮) સ્વાહસ્તકી-ક્રિયા, (૧૯) નિસર્ગ-ક્રિયા, (૨૦) વિદારણ-ક્રિયા, (૨૧) આનયન-ક્રિયા, (૨૨) અનવકાંક્ષ-ક્રિયા, (૨૩) અનાલોગ-ક્રિયા, (૨૪) આરભિક ક્રિયા અને (૨૫) મિથ્યાદર્શન-ક્રિયા.^૧

આ પચીસ ક્રિયાઓનું સ્વરૂપ ધ્યાનમાં આવે તે માટે પ્રત્યેકનું લક્ષણ વિચારવામાં આવે છે. તેમાં સમ્યક્ત્વ-ક્રિયાનું લક્ષણ એ છે કે—

**જિનસિદ્ધગુર્વારીનાં પૂજાનમસ્કારવસ્ત્રપાત્રાદિપ્રદાનરૂપવૈયાવૃત્ત્યા-
ભિવ્યક્ત્વે સતિ સમ્યક્ત્વપ્રવર્ધનકર્ત્વં સમ્યક્ત્વક્રિયાયા લક્ષણમ્ ।
(૨૭૭)**

અર્થાત જિનેશ્વરની પૂજા, સિદ્ધને નમસ્કાર, શુરુ પ્રમુખનું વસ્ત્ર, પાત્ર વગેરે આપવારૂપ વૈયાવૃત્ત્ય ઇત્યાદિ ચિહ્નોથી સ્પષ્ટ રીતે માલૂમ પડતી (અર્થાત્ દેવ, શુરુ, ચૈત્ય અને શાસ્ત્રની પૂજાપ્રતિપત્તિરૂપ) અને સમ્યક્ત્વની પુષ્ટિ કરનારી એવી ક્રિયાને ‘ સમ્યક્ત્વ-ક્રિયા ’ કહેવામાં આવે છે. આ ક્રિયા ચોથાથી ૧૦મા ગુણસ્થાનક સુધીના જીવોને હોય છે.

અત્ર સમ્યક્ત્વથી શુદ્ધ દર્શનમોહનીય (સમ્યક્ત્વ-મોહનીય) નાં કલિકેનો અનુભવ સમ-જ્યો. આ સમ્યક્ત્વ પીજી કંઈ નથી પણ એ પ્રશમ, સ્વવેગ, નિર્વેદ, અનુકમ્પા અને આસ્તિક્ય એ લક્ષણોથી લક્ષિત (જાણી શકાય) એવી જીવાદિક પદાર્થ વિષયક શ્રદ્ધા છે. જિનેશ્વરનું પુષ્પ, ધૂપ, પ્રદીપ, ચામર, છત્રાદિક યોગ્ય સામગ્રી દ્વારા પૂજન, સિદ્ધને નમસ્કાર, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુઓને વસ્ત્ર, પાત્ર, અન્ન, પાન, શય્યા ઇત્યાદિ વસ્તુઓ આપવારૂપ તેમનું વૈયાવૃત્ત્ય એ ચિહ્નોથી સૂચિત અને વળી સમ્યક્ત્વરૂપ સફલાવની પોષક, સાતવેકનીય ખંધના હેતુજીત તેમજ દેવાદિક ગતિમાં પ્રાપ્તિના કારણરૂપ એવી સમ્યક્ત્વ-ક્રિયા છે એમ તત્વાર્થ (અ. ૬, સ્ક. ૬) ની પૃષ્ઠ વૃત્તિ (પૃ ૧૧) ઉપરથી જોઈ શકાય છે. આથી વિપરીત ક્રિયાને ‘ મિથ્યાત્વ-ક્રિયા ’ જાણવી.

મિથ્યાત્વ-ક્રિયાનું લક્ષણ—

**સમ્યક્ત્વક્રિયાવિપરીતપ્રવૃત્તિરૂપત્વં મિથ્યાત્વક્રિયાયા લક્ષણમ્ ।
(૨૭૮)**

૧ આ ૨૫ ક્રિયાઓનાં નામો અમુક જ ક્યારેક હોવાં જોઈએ એવો નિયમ હોય એમ જાણી નથી વિશેષમાં આ ક્રમ શાના આધારે ગ્રંથકરે પસંદ કર્યો છે તે મગનનું નથી.

૨-૩ આનાં લક્ષણો આ ઉદ્ધાસમાં આગળ ઉપરે આપવામાં આવ્યાં છે.

અર્થાત્ ઉપયુક્ત સમ્યક્ત્વ-ક્રિયાથી ઉલટા પ્રકારની પ્રવૃત્તિરૂપ ક્રિયા તે ' મિથ્યાત્વ-ક્રિયા ' બન-
જીવી. મિથ્યાત્વની પુષ્ટિ કરનારી આ ક્રિયા ત્રીજા શુભસ્થાનક સુધી સંભવે છે મિથ્યાત્વ-મોહનીય
કર્મના ઉદયથી સરાગ દેવ, અગ્રહચારી શુર, કુશાસ્ર વગેરેની થતી સ્તુતિ, ઉપાસના એ
' મિથ્યાત્વ-ક્રિયા ' છે. આના અભિગૃહીત, અનભિગૃહીત અને સંહિધ એમ ત્રણ પ્રકારો
છે. જેમકે ' ૩૬૩ પાખંડીઓની ક્રિયા તે પ્રથમ પ્રકાર, કોઈ અમુકને દેવ તરીકે સ્વીકાર્ય
વિનાની પ્રાણીઓની ક્રિયા તે બીજો પ્રકાર અને જિન-પ્રવચનને વિશે એક અક્ષર જેટલો પણ
સંદેહ ધરાવનાર વ્યક્તિની ક્રિયા તે ત્રીજો પ્રકાર છે.

સમાધાન-ક્રિયાનું લક્ષણ—

યોગત્રયકૃતપુદ્ગલાદાનરૂપત્વં સમાદાનક્રિયાયા લક્ષણમ્ । અથવા
યોગનિર્વૃત્તિસમર્થપુદ્ગલગ્રહણરૂપત્વમ્ । (૨૭૧)

અર્થાત્ ત્રણ પ્રકારના યોગ દ્વારા આઠ પ્રકારના કર્મ-પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવારૂપ ક્રિયા તે ' સમા-
ધાન-ક્રિયા ' બનજીવી. અથવા તો યોગને મનાવવામા સમર્થ એવા પુદ્ગલોનું ગ્રહણ કરવું તે
' સમાધાન-ક્રિયા ' છે.

આ લક્ષણ તત્ત્વાર્થશબ્દ (પૃ. ૨૪૬)ની નિમ્મન-લિખિત—

“ વીર્યાન્તરાયજ્ઞાનાવરણક્ષયોપશમે સતિ અજ્ઞોપાક્ષોપષ્ટમ્માદાત્મનઃ
કાપવાઙ્મનોયોગનિર્વૃત્તિસમર્થપુદ્ગલગ્રહણં વા સંયતસ્ય સતઃ અવિરતિં પ્રત્યભિ-
મુત્વં સમાદાનક્રિયા ”

—પંક્તિગત પ્રથમ વિકલ્પને અનુસરે છે, જેના દ્વિતીય વિકલ્પને અર્થ એ છે કે ત્યાગી
હોવા છતાં અવિરતિ પ્રતિ અભિમુખ રહેવું તે ' સમાધાન-ક્રિયા ' છે આ વિકલ્પમાં સૂચવાયેલ
' સંયતસ્ય સતઃ ' એ સમાધાન-ક્રિયા આ એવું આ ક્રિયાનું લક્ષણ તત્ત્વાર્થની પૃષ્ઠ-
વૃત્તિના દ્વિતીય વિભાગ (પૃ. ૧૨)માં નિર્દેશાયું છે. વિશેષમા ત્યાં અન્યના મતરૂપે એમ પણ
' ઉમેરાયું છે કે આ સમાધાન-ક્રિયા એ પ્રકારની છે. જેનાથી વિપથ ગ્રહણ કરાય તે ' સમાધાન '
જેટલે ' ઇન્દ્રિય ' ; એ સંજ્ઞાથી દેશ-ઉપધાતક કે સર્વ-ઉપધાતક વ્યાપાર તે ' સમાધાન-ક્રિયા '
છે. જેના વડે આઠ કર્મોના સમુદાય બંધાય તેવા પ્રકારનો ઇન્દ્રિયનો વ્યાપાર તે ' સામુદાયિકી ક્રિયા '
છે. સમાધાન-ક્રિયાને બદલે કેટલેક સ્થળે આ નામ સૂચવાયું છે. આ ક્રિયા ઇન્દ્રિય અનતવાળા
જીવો સાથે સંજ્ઞા ધરાવતી હોવાથી એ પ્રાચે પાચમા શુભસ્થાનક સુધી હોય છે.

ઐર્યાપથિકી ક્રિયાનું લક્ષણ—

ઈર્યાપથકર્મકારણરૂપત્વમેર્યાપથિકીક્રિયાયા લક્ષણમ્ । (૨૮૦)

૧ આનું સ્વરૂપ ચતુર્થ ઉદ્યાસમાં વિચારશે

૨ જુઓ નવતત્ત્વપ્રકરણના ભાગનું ૩૧મું પાત્ર.

અર્થાત્ ઈર્થાપથ કર્મના કારણરૂપ ક્રિયાને 'ઐર્થાપથિકી ક્રિયા' જાણવી.

ઈર્થા એટલે ગમન-આગમન અને પથ એટલે માર્ગ. ગમનાગમનરૂપ કાયયોગ અને ઉપતક્ષ-જીવિ વચનયોગ અને મનોયોગ એ કર્મને આવવાનો માર્ગ છે. આ સંબંધી અકષાયિક પ્રવૃત્તિ તે 'ઐર્થાપથિકી ક્રિયા' છે. આ ક્રિયા બંધાતી અને વેદાતી જોમ બે પ્રકારની છે. તેમાં પ્રથમ સમયે બંધાતી અને બીજે સમયે વેદાતી છે. વિશેષમાં આ ક્રિયા અચારમા, ખારમા અને તેરમા ગુણસ્થાનકે ગ્રહેલા અકષાયી જીવને યોગમાત્રથી જ હોય છે. આ યોગને લઈને બંધાતું સાત-વેદનીય કર્મ મનોહર વર્ણ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શવાળું પરંતુ અત્યંત રૂક્ષ હોય છે જેથી કરીને પ્રથમ સમયે એ બંધાય છે અને બીજે જ સમયે એનું વેદન થાય છે અર્થાત્ એ નિર્જર છે. આથી કરીને આ ઈર્થાપથ કર્મની સ્થિતિ માત્ર બે સમયની જ છે. અત્ર એ ઉચ્ચેરનું આવશ્યક સમજાય છે કે અકષાયી જીવને કેવળ સાતવેદનીય કર્મનો જ બંધ હોય છે; જો સવાય અન્ય કર્મના બંધ માટે અવકાશ નથી.

પ્રયોગ-ક્રિયાનું લક્ષણ—

ધાવનવલ્ગનાદિરૂપકાયવ્યાપારપરુવાનૃતાદિરૂપજાગ્રવ્યાપારાભિદ્રો-
હાદિરૂપમનોવ્યાપારવિષયકપ્રવૃત્તિરૂપત્વં પ્રયોગક્રિયાયા લક્ષણમ્ ।
(૨૮૧)

અર્થાત્ 'ધાવન, 'વલ્ગનાદિક કાયિક વ્યાપાર, કઠોર અને અસત્ય લાલચ વગેરે જેવા વાચિક વ્યાપાર અને ઈર્થા, દ્રોહ, અભિમાન ઇત્યાદિરૂપ માનસિક વ્યાપાર તે 'પ્રયોગ-ક્રિયા' જાણવી. અર્થાત્ ગમન, આગમન ઇત્યાદિ ચેષ્ટાને લગતી સકષાય પ્રવૃત્તિને 'પ્રયોગ-ક્રિયા' સમજવી. આ ક્રિયા શુભાશુભ સાવધ યોગવાળાને હોવાથી પાંચમા ગુણસ્થાનક સુધી પ્રાપ્ત હોય છે.

પરિગ્રહ-ક્રિયાનું લક્ષણ—

સચિત્તાદિદ્રવ્યેષુ મમેતિ સમત્વકરણરૂપત્વં પરિગ્રહક્રિયાયા લક્ષ-
ણમ્ । (૨૮૨)

અર્થાત્ સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર એવા દ્રવ્યોને વિષે 'આ માફ' એ પ્રકારના મમત્વના કારણરૂપ ક્રિયા તે 'પરિગ્રહ-ક્રિયા' જાણવી. વિશેષમાં ધન, ધાન્યાર્થિનું ઉપાજન કરવામાં અને તેનું રક્ષણ કરવામાં મૂરછાં રાખવી તે 'પરિગ્રહ-ક્રિયા' છે આ ક્રિયા જીવ-પારિગ્રહિકી અને અજીવ-પારિગ્રહિકી એમ બે પ્રકારની છે. તેમાં ધાન્ય, દાર, ફાસી વગેરે સચેતન પદાર્થોનો સંગ્રહ કરવો તે પહેલો પ્રકાર છે, જ્યારે વસ, બૂધજી વગેરે અચેતન પદાર્થોનો સંગ્રહ કરવો તે બીજો પ્રકાર છે.

આ ઉપરથી એ ક્ષતિ થાય છે કે જે ક્રિયા પરિબ્રહ્મનો નાશ ન થવા માટે કરાય તે ‘પારિબ્રહ્મિકી’ છે. આ ક્રિયા પરિબ્રહ્મના અત્યાગી હોવાને કોય છે એટલે એ પાંચમા શુદ્ધસ્થાનક સુધી હોય છે.

માયાપ્રત્યયિક-ક્રિયાનું લક્ષણ—

દામ્ભિકવૃત્તિતયા મનોવાક્કાયાનાં પ્રવૃત્તૌ પ્રેરકત્વં માયાપ્રત્યયિક-ક્રિયાયા લક્ષણમ્ । (૨૮૩)

અર્થાત્ દામ્ભિક વૃત્તિ પૂર્વકની માનસિક, વાચિક અને કાયિક પ્રવૃત્તિને વિષે પ્રેરણારૂપ ક્રિયા તે ‘માયાપ્રત્યયિક-ક્રિયા’ છે.

મોક્ષના સાધનરૂપ જ્ઞાન, દર્શનાદિના વિષયમાં ઠગાઈ કરવી તે પણ ‘માયા-ક્રિયા’ છે. છળ પ્રપંચથી ઉદ્ભવતી આ ક્રિયાના બે પ્રકારો છે. અંકરથી હુંટ ભાવ હોય, પરંતુ બહારથી શુદ્ધતાનો રાજ કરવો એ પ્રભાણે પોતાનો ભાવ વિપરીતપણે દેખાડવો તે ‘આત્મભાવવંચન-માયાપ્રત્યયિકી ક્રિયા’ કહેવાય છે અને એ પ્રથમ પ્રકાર છે. જુદી સાક્ષી પૂરવી, જોટો લેખ લખી આપવો ક્રિયાદિ ક્રિયા પરભાવવંચન-માયાપ્રત્યયિકી ક્રિયા કહેવાય છે અને એ બીજો પ્રકાર છે. પ્રજ્ઞાપના (સ્. ૨૮૪)માં આ ક્રિયાને સાતમા શુદ્ધસ્થાનક સુધી જ કહી છે. માયામોહનીય કર્મના ઉદયની અપેક્ષાએ તો એ નવમા શુદ્ધસ્થાનક સુધી સંભવે, પરંતુ અત્ર માયાની પ્રવૃત્તિરૂપ ક્રિયા ગણાવી છે અને એવી પ્રવૃત્તિ તો સાતમા શુદ્ધસ્થાનક સુધી જ સમાદિકના કારણને લીધે પ્રજ્ઞાપનામાં કહેલી છે. આઠમા અને નવમા શુદ્ધસ્થાનોમાં માયા ઉદયરૂપે હોય, પરંતુ પ્રવૃત્તિરૂપે ન હોય.

અપ્રત્યાખ્યાન-ક્રિયાનું લક્ષણ—

ચારિત્રમોહનીયોદયે સતિ સાવચયોર્ગાર્થિપુ પ્રવૃત્તિરૂપત્વમપ્રત્યા-હ્યાનક્રિયાયા લક્ષણમ્ । (૨૮૪)

અર્થાત્ ચારિત્રમોહનીય કર્મ ઉદયમાં આવતાં સંયમના વિઘાતક સાવચ (પાપમય) આચરણોમાં પ્રવૃત્તિ થવી તે ‘અપ્રત્યાખ્યાન-ક્રિયા’ બહુવી કહેવાની મતઘણ એ છે કે હેય વસ્તુઓમાં-અવિરતિમાં પ્રવૃત્ત રહેવું અર્થાત્ સંયમઘાતી કર્મના પ્રભાવને લઇને પાપ-વ્યાપારથી નિવૃત્ત ન થવું તે આ ક્રિયાનું લક્ષણ છે. એટલે કે આ ક્રિયામાં સંયમઘાતક કષ્ટાયાદિના પ્રત્યાખ્યાનનો અભાવ છે.

જે પદાર્થના ઉપયોગનો જ્યાં સુધી ત્યાગ કરાયો નથી ત્યાં સુધી જે અત્યાગવૃત્તિ સંબંધી કર્મ પ્રાપ્ત થાય છે તે ‘અપ્રત્યાખ્યાન-ક્રિયા’ છે. આના બે પ્રકારો પડે છે—સજીવ પદાર્થોનો ત્યાગ ન કરવો તે ‘જીવ-અપ્રત્યાખ્યાનિકી ક્રિયા’ રૂપ પ્રથમ પ્રકાર છે, જ્યારે અજીવ વસ્તુઓનો

ત્યાગ ન કરવો તે 'અભવ-અપ્રત્યાખ્યાનિકી' ક્રિયા રૂપ દ્વિતીય પ્રકાર છે. આ ક્રિયા અવિરતિ જીવોને જ હોય છે એટલે એ ચોથા શુદ્ધસ્થાનક સુધી જ હોય છે.

ગત ભવમાં જે શરીરોનો ત્યાગ કર્યો હોય તેમજ જીવનાં ધાતક એવાં જે જે શત્રો તૈયાર કર્યાં હોય તે તે કર્મોના આસ્રવ જીવને આ ભવમાં પણ લાગુ પડે છે, વાસ્તે જીન ધર્મના માર્ગે સંચરનારે પૂર્વ ભવોમાં તૈયાર કરેલાં સાધનો સંબંધી ઉપસ્થિત થતા આસ્રવનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. વળી જે જે વસ્તુઓ સ્વપ્ને પણ ઉપલોગમાં આવનાર ન હોય તેમજ જે સર્વથા અપ્રાપ્ય હોય તેવી વસ્તુઓનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ; કેમકે જ્યાં સુધી એવો ત્યાગ ન કરાય ત્યાં સુધી તે સંબંધી કર્મબંધ આત્માને નિરંતર વર્તી રહ્યો છે.

કાયિક-ક્રિયાનું લક્ષણ—

કાયવેદ્યાવિશેષરૂપત્વં કાયિકક્રિયાયા લક્ષણમ્ । (૨૮૫)

અર્થાત્ કાયની ચેષ્ટા તે 'કાયિક-ક્રિયા' જાણવી. હુંદ લાવથી પ્રવર્તન કરવો, કોઈ કામ-વાસનાને માટે ઉદય કરવો તે 'કાયિકી ક્રિયા' છે. આ બે પ્રકારની છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ તેમજ અવિરતિ સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવોની ઉઠવું, બેસવું, ચાલવું, સૂવું, ઉંચકવું, મૂકવું ઇત્યાદિક ક્રિયાઓ જે કર્મ-અંધના કારણરૂપ કોઈ સાવધ છે તે 'અનુપરત કાયિકી ક્રિયા' કહેવાય છે અને એ અત્ર નિર્દેશલ પ્રથમ પ્રકાર છે. અશુભ યોગવાળા જીવોને ઇન્દ્રિયના ઇષ્ટ વિષયો મળતાં હવે (રતિ) અને અનિષ્ટ વિષયો પ્રાપ્ત થતાં શોક (અવરતિ) થાય તે ઇન્દ્રિય સંબંધી ક્રિયા તેમજ અનિન્દ્રિય સંબંધી અર્થાત્ અશુભ મનના સંકલ્પ દ્વારા સુક્રિત-માર્ગ તરફ હૃદયવસ્થિત એવા પ્રમત્ત સુનિની કાયિક ક્રિયા એ બંને 'દ્વ્યપ્રયુક્ત કાયિકી ક્રિયા' કહેવાય છે. આ કાયિકી ક્રિયા કષાયના ઉદય-વાળા સર્વ કાયયોગી જીવોને હોય. એમાં પહેલી જાતની કાયિકી ક્રિયા અવિરત સુધીના જીવોને એટલે કે ચોથા શુદ્ધસ્થાન સુધી અને બીજી અનુપયોગી સુનિને પણ એટલે કે છઠા શુદ્ધસ્થાન પર્યંત હોય. વિચારસાર (૧)માં તો આ ક્રિયા દશમા શુદ્ધસ્થાનક સુધી કહેવી છે, પરંતુ સ્થાનાંગ અને પ્રજ્ઞાપનામાં તો છઠા શુદ્ધસ્થાનક સુધી કહેલી છે.

અધિકરણ-ક્રિયાનું લક્ષણ—

સહગાદિનિર્વર્તનરૂપત્વમધિકરણક્રિયાયા લક્ષણમ્ । (૨૮૬)

અર્થાત્ તરવાર વગેરે શસ્ત્રો બનાવવાં તે 'અધિકરણ-ક્રિયા' છે.

જેથી આત્માનું હુગંતિ પ્રતિ પ્રસ્થાન થાય-જેને લગે આત્મા નરકાદિ ગતિનો અધિકારી અને તે 'અધિકરણ' કહેવાય છે. જીવ-ધાત થાય તેવું આચરણ કે ખર્ચાદિ શબ્દ અધિકરણ છે. પોતાનો દેહ પણ હિંસાનું સાધન બની શકતો હોવાથી અધિકરણ છે. આને

લક્ષ્મી ક્રિયા તે ‘અધિકરણ-ક્રિયા’ છે. આ ક્રિયા બાહ્ય કપાયના ઉદયવાળાં શુવને હોય એટલે નવમા ગુણસ્થાનક સુધી હોય. એનાં (૧) નિર્વર્તન-અધિકરણ-ક્રિયા અને (૨) સંયોજન-અધિકરણ-ક્રિયા એમ બે ભેદો છે. તેમાં વળી મૂળ ગુણ અને ઉત્તર ગુણ એવાં પ્રથમ પ્રકારના બે અવાંતર પ્રકારો છે.

ઔદારિકાદિ શરીરોનું નિષ્પાદન (રચવું) તે ‘મૂલશુષ્કનિર્વર્તનાધિકરણ-ક્રિયા’ છે. હાથ, પગ વગેરે અવયવોનું નિર્વર્તન તે ‘ઉત્તરશુષ્કનિર્વર્તનાધિકરણ-ક્રિયા’ છે. અથવા તરવાર, ભાલો વગેરે તૈયાર કરવાં તે ‘મૂલશુષ્કનિર્વર્તનાધિકરણ-ક્રિયા’ છે, જ્યારે એવાં શસ્ત્રોને ઉજ્જવળ કરવાં, તીક્ષ્ણ બનાવવાં, તેની ખાર કાઢવી અને તેમ કરી પાણી ચઢાવી હૂંત્યા કરવા માટે તૈયાર કરવાં તે ‘ઉત્તરશુષ્કનિર્વર્તનાધિકરણ-ક્રિયા’ છે. પહેલાં તૈયાર કરેલાં ધનુષ્ય વગેરે હુથિયાઓનાં અંગોને પરસ્પર જોડવાં તે ‘સંયોજનાધિકરણ-ક્રિયા’ છે.

પ્રાદેશિકી ક્રિયાનું ઉદાહરણ—

मात्सर्यकरणं प्राद्वेषिकक्रियाया लक्षणम् । (२८७)

અર્થાત્ મરસરતાના કારણરૂપ ક્રિયા તે 'પ્રાદેશિકી ક્રિયા' છે. આનું બીજું નામ 'પ્રાદેશ-પિકી ક્રિયા' છે. કોષાદિના આવેશથી આ ક્રિયા ઉદ્ભવે છે, વાસ્તે એ નવમા શુદ્ધસ્થાનક સુધી હોય. મજ્ઞાપનામાં ચારે કષાયોને રાગ-દ્વેષરૂપે ગણેલા છે તે જ્ઞેષ્યાએ ચારે કષાયોદયથી જીવને પશુ એ ક્રિયા સંભવે છે. આ ક્રિયાના બે ભેદો છે: (૧) જીવ-પ્રાદેશિકી અને (૨) અજીવ-પ્રાદેશિકી તેમાં પુત્ર, પત્ની, ખાડાસી વગેરે જીવો ઉપર દ્વેષ કરવા પૂર્વકની ક્રિયા તે પ્રથમ ભેદ છે, જ્યારે પોતાને પીડા કરતા એવા કાંઠા, પથ્થર વગેરે અજીવ પદાર્થો ઉપર દ્વેષ થાય તે બીજો ભેદ છે.

પારિતાપનિકી ક્રિયાનું લક્ષણ—

दुःखोत्पादनरूपत्वं पारितापिनिक्याः क्रियाया लक्षणम् । (२८८)

અર્થાત્ પોતાની જાતને કે પરને સતાવવા (પોતાને કે પારકાને) ખીડા ઉત્પન્ન કરવી તે ' પારિ-
તાપનિદ્રી ક્રિયા ' ગણાયી. આ ક્રિયા બાહર કષાયના ઉદયવાળા છવોને હોય એટલે કે નવમાં
શુદ્ધરથાન સુધી હોય. આ ક્રિયાના સ્વરૂપ પારિતાપનિકી અને પરહરત-પારિતાપનિકી એમ બે
બોદા છે. તેમાં પુત્ર, પત્ની વગેરેના વિયોગ થતાં પોતાને હાથે આધુ' ફેડવું, છાતી કુટવી ઇત્યાદિ
રૂપે અથવા બીજાના શરીરને તેમ પારિતાપ (સંતાપ) ઉપજાવવો તે પ્રથમ પ્રકાર છે. આ ક્રિયા
બીજાને હાથે કરાવતાં તે બીજા પ્રકારની ગણાય. આ સંજોગમાં નવતત્ત્વપ્રકરણના ભાષ્યના
ઠરમાં પત્રમાં એવું કથન છે કે પુત્રાદિકના વિયોગથી દુઃખી થતો છવ પોતાને કે પારકાને હાથે
પોતાની છાતી મટે, મા' તે ' સ્વપારિતાપનિકી ક્રિયા ' છે અને બે પુત્ર, શિષ્ય વગેરેને
તાડન- તે' છે.

પ્રાણાતિપાત-ક્રિયાનું લક્ષણ—

પ્રમત્તયોગાત્ પ્રાણાતિપાતરૂપત્વં પ્રાણાતિપાતક્રિયાયાં લક્ષણમ્ ।

(૨૮૯)

અર્થાત્ પ્રમત્ત વ્યાપારને લક્ષણે (અપવર્તનીય આયુષ્યવાળા જીવના) પ્રાણોનો નાશ કરવો તે ‘પ્રાણાતિપાત-ક્રિયા’ છે. આ ક્રિયા અવિરત જીવોને હોય છે એટલે કે એ પાંચમા ગુણસ્થાન સુધી હોય છે. વિશેષમાં જીવનો ઘાત થાય તો જ આ ક્રિયા લાગે, નહિ તો નહિ. આના પશ્ચ બે પ્રકારો છે. પર્વતના શિખર ઉપરથી પડીને મરવું, શસ્ત્રાદિ વડે આપઘાત કરવો, નદી વગેરેમાં ડૂબી મરવું, આગ લગાડી ઘણી મરવું, પોતાને હાથે કે પારકાને હાથે પોતાના પ્રાણ ગુમાવવા તે ‘સ્વપ્રાણાતિપાત-ક્રિયા’ રૂપ પ્રથમ પ્રકાર છે; ન્યારે મોહ, લોભ કે ક્રોધના આવેશથી પોતાને હાથે અન્યનું ખૂન કરવું કે પારકા પાસે ખૂન કરાવવું તે ‘પરપ્રાણાતિપાત-ક્રિયા’ રૂપ બીજો પ્રકાર છે. આના બાહ્ય સ્વર્હિંસા અને આંતર સ્વર્હિંસા એમ પશ્ચ બે પ્રકારો પડે છે એમ પ્રસ્તુત અંશકાર સૂચવે છે. તેમાં શસ્ત્રાદિ દ્વારા પોતાના બાહ્ય પ્રાણોનો પોતાને હાથે નાશ કરવો તે પ્રથમ પ્રકાર છે, ન્યારે મોહનીયાદિ કર્મો દ્વારા અંતરાત્માને પ્રતિસ્રમય સંસાર સાથે આંધતા રહેવું—તેને શુદ્ધકર્મી ધનાવલો તે દ્વિતીય પ્રકાર છે.

દાષ્ટિકી ક્રિયાનું લક્ષણ—

અશ્વાદિચિત્રકર્મક્રિયાદર્શનાર્થં ગમનરૂપત્વં દાષ્ટિક્યાઃ ક્રિયાયાં લક્ષણમ્ । (૨૯૦)

અર્થાત્ ઘોડા વગેરે ચિત્ર કર્મને જોવા માટે જવું તે ‘દાષ્ટિકી ક્રિયા’ સમગ્રવી. રાગ પૂર્વક રૂપ જોવાની વૃત્તિ તે આ ક્રિયા છે. સરાગ દષ્ટિથી સચેતન પદાર્થોને દેખતાં જેમકે નૃપાદિનો નગરમાં પ્રવેશ, મદલોનું સુહ, સાંઠમારી વગેરેનું દર્શન કરતાં જે ક્રિયા લાગે તે ‘જીવ-દર્શનક્રિયા’ છે, ન્યારે રાગાદ્રં ચિત્તથી દેવકુલ, સભા, પદ્મ, જલાશય વગેરે અજીવ પદાર્થો પ્રતિ દષ્ટિપાત કરવો એ ‘અજીવ-દર્શનક્રિયા’ છે. આ ક્રિયા સક્રિયાથી નેત્રેન્દ્રિયવાળા જીવોને હોય અર્થાત્ એ દર્શના ગુણસ્થાન સુધી સંભવે છે.

સ્પર્શનપ્રત્યયિક ક્રિયાનું લક્ષણ—

રાગાદિનાં જીવાદીનાં સ્પૃશતો યા ક્રિયા તત્કરણરૂપત્વં સ્પર્શનપ્રત્યયિકક્રિયાયાં લક્ષણમ્ । (૨૯૧)

અર્થાત્ રાગાદિ પૂર્વક જીવાદિનો સ્પર્શ કરવો તે ‘સ્પર્શનપ્રત્યયિક ક્રિયા’ છે, ન્યારે એ વિશેષ પૂષ્પરુચ કરવી તે ‘પૃષ્ટિકી ક્રિયા’ છે. આ પ્રમાણે અન્ય બે ક્રિયાઓ એકત્ર રજુ કરાય

છે તેનું કારણ એ છે કે પુષ્ટિવાના સ્પૃષ્ટિકા અને પૃષ્ટિકા એમ સંસ્કૃતમાં બે રૂપાંતરો થાય છે અને તેનું અન્ન સૂચન છે. જુઓ નવતરત્વપ્રકરણના ભાષ્યનું ૩૩ મું પત્ર.

આ સ્પર્શન-ક્રિયાના પણ બે પ્રકારો છે. જેમકે સ્ત્રી, પુરુષ કે નપુંસકના અંગનો સ્પર્શ, દ્રેષ અને મોહથી અસ્તિ જીવને હાથે થતો સ્પર્શ તે ‘જીવ-સ્પર્શન ક્રિયા’ છે, જ્યારે મૃગના સ્પર્શ, વસ્ત્ર વગેરે અજીવ પદાર્થના સ્પર્શને પૂર્વક સ્પર્શરૂપ ક્રિયા તે ‘અજીવ-સ્પર્શન ક્રિયા’ છે. એ પ્રમાણે જીવ અને અજીવ સંબંધી સરાગ પૃચ્છના તે અનુક્રમે ‘જીવ-પૃષ્ટિકી’ અને ‘અજીવ-પૃષ્ટિકી’ ક્રિયા છે. આ ક્રિયા સરાગ જીવને હોવાથી એ દશમા શુદ્ધસ્થાનક સુધી સંભવે છે.

પ્રતીત્ય-ક્રિયાનું લક્ષણ—

જીવાદીનાશ્રિત્ય યા ક્રિયા તત્કરણરૂપત્વં પ્રતીત્યક્રિયાયા લક્ષણમ્ । (૨૯૨)

અર્થાત્ જીવ-અજીવ આશ્રીને કરાતી જે ક્રિયા કર્મના ઉપાદાનરૂપ છે તે ‘પ્રતીત્ય-ક્રિયા’ જાણવી.

અન્ય પ્રાણીના નિમિત્તથી સ્પર્શ-દ્રેષ થાય તે ‘જીવ-પ્રાતિત્યકી’ અને આંતરિક સાથે માયું અક્રિયાતાં, ઓગણાની ઠાકર વાગતાં એમ અજીવ વિષયક નિમિત્ત મળતાં જે સ્પર્શ દ્રેષ ઉદ્ભવે તે ‘અજીવ-પ્રાતિત્યકી ક્રિયા’ જાણવી. આ પ્રમાણે આ ક્રિયાના બે ભેદો છે. આને ‘પ્રત્યય-ક્રિયા’ પણ કહેવામાં આવે છે.

નવાં પાપકારી અધિકરણોને ઉદ્દેશીને પોતાની ખુદ્ધિ અનુસાર તે તૈયાર કરવાં એ આનું લક્ષણ છે એમ તત્ત્વાર્થની જૃહ્દ વૃત્તિના દ્વિતીય વિભાગ (પૃ. ૧૨) ઉપરથી જણાય છે. નવ-તરત્વપ્રકરણના ભાષ્યના ત્રીસમા પત્ર પ્રમણે પૂર્વના પાપમાં ઉપાદાન-કારણરૂપ અધિકરણને આશ્રીને ઉદ્ભવતી ક્રિયા તે ‘પ્રાતિત્યકી’ છે.^૧

આમ-તોપનિપાતિકી ક્રિયાનું લક્ષણ—

હર્ષવજ્રાદશ્વરથાદિકં શ્લાઘયતો યા ક્રિયા તત્કરણરૂપત્વં સામન્તોપનિપાતિક્યાઃ ક્રિયાયા લક્ષણમ્ । (૨૯૩)

અર્થાત્ હર્ષને વશ થઈને ઘોડા, રથ વગેરેની પ્રશંસા કરવી તે ‘આમ-તોપનિપાતિકી ક્રિયા’ છે.

કમન્તાત્ જે ટોલે આદે આનુધી અને ઉપનિષાત એટલે આવી મળવું. જે ક્રિયા દ્વારા આદે આનુધી હોડો આવી બેગા થાય તે ‘આમ-તોપનિપાતિકી ક્રિયા’ છે આના પણ બે પ્રકારો છે. કોઈ આદે ઘોડો, હાથી વગેરે લાવ્યો હોય અને તે બેગા મોટે લોકો એકઠા મળે ત્યારે તેની પ્રશંસા થતી આંખથી તેનો માતીક નજીક થાય અને કોઈ જોડ આંખથી કાઢે તો ગુસ્સે થાય. આ પ્રમાણે

૧ “ પાણિનિયા ય કિરિયા દ્વિતીય પૂર્વગાપોવદાનકારણમાશ્રિત્ય નિવચના ક્રિયા, પ્રાતીત્યકી પ્રત્યયક્રિયત્વયઃ । ”

સચેતન પદાર્થ પરત્વે લોકોનું લેગુ^૧ મળવું અને તે દ્વારા રાગ-દ્રેષની પુષ્ટિ થવી તે પ્રથમ પ્રકારની 'અવસામંતોપનિપાતિકી' નામની ક્રિયા છે. એવી રીતે પ્રદર્શન વગેરે અણવ પદાર્થો નેવા લેગા થયેલા લોકને મુજે પ્રથંસા કે નિન્દા સાંભળી રાગી કે દ્રેષી બનવું તે 'અણવસામંતોપનિપાતિકી' નામની બીજા પ્રકારની ક્રિયા છે.^૨ મોટે ભાગે આવી ક્રિયારૂપ આસ્રવ કૌતુક કે ખાડનાર, ખેલ તમારા કરનારા છવો પરત્વે સંભવે છે એટલે કે આરંભાદિના અત્યાગી છવોને આ આસ્રવ હોય અર્થાત્ એ પાંચમા ગુણસ્થાનક સુધી હોય છે. તત્ત્વાર્થશબ્દ (પૃ. ૨૫૦) તેમજ તત્ત્વાર્થ (અ. ૬, સૂ. ૬)ની વૃત્તિ (પૃ. ૧૨) પ્રમાણે સ્ત્રી, પુરુષ, પશુ વગેરેને જવા આવવાની જગ્યા ઉપર મૂલ, મૂલ વગેરેનો ત્યાગ કરવો તે 'સમંતાનુષાતન-ક્રિયા' છે.

પ્રમત સંયતોના ભોજન, પાણી વગેરે આનંદાદિત ન હોય ત્યારે સંપાતિમ જંતુઓના આરે બાળુના ઉપનિષાતથી તે જંતુઓનો નાશ થાય. આ ક્રિયા 'સામંતોપનિપાતિકી' કહેવાય છે એમ સમયસારની સ્વોપસ દીકાના ૧૬ મા પુષ્ક ઉપરથી જણાય છે.^૩ વળી ધી, તેવ વગેરેનાં વાસણો ઉઘાડાં રાખવાથી તેમાં ત્રસ છવો આવીને પડે; એથી જે ક્રિયા લાગે તેનો પણ અત્ર સમાવેશ સમજવો.

સ્વાહસ્તિકી ક્રિયાનું લક્ષણ—

સ્વહસ્તગૃહીતજીવાદિના જીવં મારયતો યા ક્રિયા તત્કરણરૂપત્વં
સ્વાહસ્તિકયાઃ ક્રિયાયા લક્ષણમ્ । (૨૧૪)

અર્થાત્ પોતાને હાથે ગ્રહણ કરેલ જીવાદિ દ્વારા જીવને હણવા રૂપ ક્રિયા કરવી તે 'સ્વાહસ્તિકી ક્રિયા' છે.

પોતાને હાથે જ જીવનો ઘાત કરવો વગેરે ક્રિયા તે 'સ્વાહસ્તિકી ક્રિયા' કહેવાય છે. તેના બે પ્રકારો છે. અણવ પદાર્થ પડે પોતાને કે પારકાને હણવા તે અણવ-સ્વાહસ્તિકી અને પોતાના હાથમાં રહેલા તરવાર વગેરે અણવ પદાર્થ દ્વારા તેમ કરવું તે અણવ-સ્વાહસ્તિકી ક્રિયા એમ બે પ્રકારો જાણવા. તીતર જેવા કોઈ જીવને પોતાના હાથમાં રાખી તે દાસ બીજા જીવોને મરાવવા કે બિલાડી દ્વારા ઉંદરને મરાવવો એનો પણ આ ક્રિયામાં સમાવેશ થાય છે. આ ક્રિયા પાંચમા ગુણસ્થાન સુધી સંભવે છે.

તત્ત્વાર્થશબ્દ (પૃ. ૨૫૦) પ્રમાણે તો જે ક્રિયા બીજાને કરવાની હોય તે પોતે કરી લેવી તેનું નામ 'સ્વાહસ્તિકી ક્રિયા' છે. આ વાતને તત્ત્વાર્થની જૃહ વૃત્તિ (દિ. વિ. પૃ. ૧૩) સમર્થિત કરે છે.

૧ આ રૂપો એ ઉદ્દેશ્ય—

" પ્રમત્તસંયતાનાં મળતાનાદાપનાદિને મમ્પાતિમસરવાનાં સમસ્તાદુપનિ-
પાતેન યા । "

નિસર્ગ-ક્રિયાનું લક્ષણ—

યન્ત્રાદિના જીવાજીવાન નિસૃજતો યા ક્રિયા તત્કરણરૂપત્વં
નૈસર્ગિકયાઃ ક્રિયાયા લક્ષણમ્ । અથવા પાપાદાનાદિના પ્રવૃત્તિવિશેષા-
ભ્યુપગમકરણરૂપત્વમ્ । (૨૧૫)

અર્થાત્ યન્ત્ર વગેરે દ્વારા જીવ અને અજીવને ફેર કરવા રૂપ ક્રિયા તે અથવા પાપના ગ્રહણ દ્વારા
જે પ્રવૃત્તિના સ્વીકાર કરવો તે ' નૈસર્ગિકી (નૈસર્ગિકી) ક્રિયા ' સમજવી. અર્થાત્ પાપકારી
પ્રવૃત્તિને માટે અનુમતિ આપવી તે આ ' નિસર્ગ-ક્રિયા ' છે. પ્રથમ લક્ષણ અનુસારની આ ' નૈસ-
ર્ગિકી ક્રિયાના બે પ્રકારે છે. યન્ત્ર વગેરે દ્વારા કુવાહિમાંથી જળ કાઢવું તે જીવ નિસર્ગ-ક્રિયારૂપ
પ્રથમ પ્રકાર છે, જ્યારે ધનુષ્યમાંથી બાણ ફેંકવું, બંડુકમાંથી ગોળી છોડવી ઇત્યાદિ અજીવ-
નિસર્ગ-ક્રિયારૂપ દ્વિતીય પ્રકાર છે. અથવા સુપુત્ર કે સુશિષ્યને કાઢી મૂકવા તે પ્રથમ પ્રકાર છે,
જ્યારે એષણીય (નિર્દોષ) આહારાદિનો ત્યાગ કરવો તે દ્વિતીય પ્રકાર છે. આ ક્રિયા પાંચમા
શુદ્ધસ્થાનક સુધી હોય છે.

વિદારણ-ક્રિયાનું લક્ષણ—

અન્યાચરિતપાપાનાં પ્રકાશનરૂપત્વં વિદારણક્રિયાયા લક્ષણમ્ ।

(૨૧૬)

અર્થાત્ અન્યે કરેલા પાપોનો એટલે કે કુકર્મોનો પ્રકાશ કરવો તે ' વિદારણ-ક્રિયા ' જાણવી. કહે-
વાની મતલબ એ કે કોઈના અછતા રૂપણોનો પ્રકાશ કરી તેની પ્રતિષ્ઠાનો નાશ કરવો તે ' વિદાર-
ણ-ક્રિયા ' છે. જીવ કે અજીવનું વિદારણ કરવું તે પણ આ ક્રિયાનું લક્ષણ છે એટલે એ
દૃષ્ટિએ એના બે ભેદો છે.

આને બદલે વૈતારણિકી ક્રિયાનો પણ કેટલેક સ્થળે ઉલ્લેખ છે. વિતારણ એટલે ઠગવું,
છેતરવું તે. કપટ પૂર્વક થતી ક્રિયા તે ' વૈતારણિકી ક્રિયા ' છે. એના બે ભેદો છે. જેમકે જીવ અજી-
વની હોય તેપણ ઠગવાના ઇરાદાથી તેને ફરજી કહેવો અથવા એની કહેડી વાતમાં મીઠું મરચું
બહારની વાત કરવી એટલે સાંભળનારને ભંધી જ રીતે સમજાવવો તે ' જીવવૈતારણિકી ' ક્રિયારૂપ

૧ મરખાવો તત્ત્વાર્થરાજો (૫ ૨૫૦) એન નિમ્ન-વિખિન પંક્તિઃ—

' પાપાદાનાદિપ્રવૃત્તિવિશેષાભ્યુપગમનં નિસર્ગક્રિયા । '

ધણા વખતથી પ્રવર્તેલા પાપકારી કાર્યમાં ભાવથી અનુમતિ આપવી તે ' નૈસર્ગિકી ' ક્રિયા છે એવો નવતરવપ્રકરણના બાપ્તના ત્રીસમા પત્રમાં ઉલ્લેખ છે.

૨ આનું અપર નામ ' નૈરિદિગ ' પણ છે. નિમજન એટલે કાઢવું, ફેંકવું, ત્યાગ કરવો.

પ્રથમ પ્રકાર છે. અણુ વસ્તુના જે ગુણ-કે દોષ ન હોય તે છતાં છેતરવાની-પુદ્ધિએ તે કહેવા તે 'અણુ-વૈતારણિકી' ક્રિયારૂપ બીજો પ્રકાર છે. મર્મઘાતક વચ્ચેના ઉચ્ચારવાં, 'જોડું' કલંક ચઢાવવું કે જેથી સામાનું હૃદય લોહાય, ફાળ પડે એવી જોડી જાગર આપવી, 'તરવારથી' જે, ભાગ કરવા ઇત્યાદિ કાર્યોથી આ ક્રિયા સંબંધી આજ્ઞા લાગે. આ ક્રિયા જાદર કલાયના ઉદયવાળાને હોય એટલે કે એ નવમા ગુણસ્થાન સુધી હોય.

આનયન-ક્રિયાનું લક્ષણ—

આનયનં સમુદ્દિશ્ય સ્વપરૈઃ ક્રિયાકરણરૂપત્વમાનયનક્રિયાયા
લક્ષણમ્ । (૨૧૭)

અર્થાત્ કોઈ વસ્તુ લાવવાના ઉદ્દેશથી પોતાની મેળે કે અન્ય દ્વારા તે માટે જે પ્રવૃત્તિ કરતી તે 'આનયન-ક્રિયા' છે.

મંગાવેલી વસ્તુ અણુ કે નિર્ણવ હોય તે પ્રમાણે 'અણુ-આનાયની' કે 'અણુ-આનયની' ના નામથી આ ક્રિયા ઝાળખાય છે એટલે આ પ્રમાણે એના બે પ્રકારો છે. નવતત્ત્વ-પ્રકરણના બાધ્યમાં એના સ્વરૂપ પરત્વે કહ્યું છે કે આ ક્રિયા જિનેશ્વરની-આજ્ઞાના ઉદ્દેશન પૂર્વક પોતાની પુદ્ધિથી સજીવાદિ પદાર્થોને મંગાવવાથી લાગે. એ પાંચમા ગુણસ્થાન સુધી હોય.

આ ક્રિયાને બદલે 'આજ્ઞાવ્યાપાદિકી ક્રિયા' નો તત્ત્વાર્થશબ્દ (પૃ. ૨૫૦) માં ઉલ્લેખ છે. ચારિત્રમોહના ઉદયથી નિયમો પાળી શકાય તેમ ન હોવાથી જિનપ્રણીત શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ પ્રરૂપણા કરવી તે આ ક્રિયાનું લક્ષણ છે.

આ સંબંધમાં એવું પણ કથન નજરે પડે છે કે જીવને આજ્ઞા કરતાં 'અણુ-આજ્ઞાપનિકી' અને અણુવને આજ્ઞા હૃદમાવતાં (જાદુગર જેવાને) 'અણુ-આજ્ઞાપનિકી' ક્રિયા સંભવે.

અનવકાંક્ષ-ક્રિયાનું લક્ષણ—

જિનોક્તકર્તવ્યવિધિયુ પ્રમાદવશતોઽનાદરરૂપત્વમનવકાંક્ષ-
ક્રિયાયા લક્ષણમ્ (૨૧૮)

અર્થાત્ જિનેશ્વરે પ્રરૂપેલાં કાર્યોની વિધિમાં (૨૧ પરના હિતને વિષે) પ્રમાદને વશ થઈ અનાદર કરવો તે 'અનવકાંક્ષ-ક્રિયા' નામથી.

પૂર્વતાથી શાસ્ત્રોક્ત વિધિના અનાદર કરવો એના પત્ર આ ક્રિયામાં સમાવેશ થાય છે એમ તત્ત્વાર્થશબ્દ (પૃ. ૨૫૦) ઉપરથી જણાય છે. પોતાના કે પારકાના હિતની અપેક્ષા વિના આ લોક અને પરલોક એમ ઉભય લોક વિરુદ્ધ ચોરી, પરચીગમન ઇત્યાદિ આચરણ.

આ પૈકા પહેલી આઠ ક્રિયાઓનાં નામ ૨૨ મી ગાથામાં, ત્યારપછીની આઠનાં ૨૩ મીમાં અને બાકીની નવનાં ૨૪ મીમાં આપેલાં છે.

તત્ત્વાર્થ (અ. ૬, સૂ. ૬)ના સ્વોપસા ભાષ્ય (પૃ. ૧૧) તરફ દૃષ્ટિપાત કરતાં જણાય છે કે ત્યાં પાંચ પાંચ ક્રિયાઓનાં પાંચ પંચકો છે. જેમકે (૧) સમ્યક્ત્વ, (૨) મિથ્યાત્વ, (૩) પ્રયોગ, (૪) સમાદાન અને (૫) ધર્માપથ; (૬) કાય, (૭) અધિકરણ, (૮) પ્રદોષ, (૯) પરિતાપન અને (૧૦) પ્રાણાતિપાત; (૧૧) દર્શન, (૧૨) સ્પર્શન, (૧૩) પ્રત્યય, (૧૪) સમન્તાનુપાત અને (૧૫) અનાલોગ; (૧૬) સ્વહસ્ત, (૧૭) નિસર્ગ, (૧૮) વિદારણ, (૧૯) આનયન અને (૨૦) અનવકાંક્ષા; (૨૧) આરંભ, (૨૨) પરિશ્રદ્ધ, (૨૩) માયા, (૨૪) મિથ્યાદર્શન અને (૨૫) અપ્રત્યાખ્યાન.

પ્રજ્ઞાપનાના બાવીસમા પદમાં નવતત્ત્વપ્રકરણુગત કાયિકીથી અપ્રત્યાખ્યાનિકી સુધીની કથ જ ક્રિયાઓ પાંચ પાંચનાં જે પંચકો તરીકે ગણાવાયેલી છે. સ્થાનાંગમાં બીજા સ્થાનના પહેલા ઉદ્દેશકમાં-સાઠમા સૂત્રમાં અષ્ટમે ક્રિયાઓનાં અગ્યાર યુગ્મેનો નિર્દેશ નીચે મુજબ છે:—

(૧) કાયિકી અને આધિકરણિકી; (૨) પ્રાદેષિકી અને પારિતાપનિકી; (૩) પ્રાણાતિપાતિકી અને અપ્રત્યાખ્યાનિકી; (૪) આરંભિકી અને પારિશ્રદ્ધિકી; (૫) માયાપ્રત્યયિકી અને મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયિકી; (૬) દષ્ટિકા અથવા દૃષ્ટિની અને પૃષ્ટિકા, પૃષ્ટિની, સ્પૃષ્ટિકા અથવા સ્પૃષ્ટિની; (૭) પ્રાતીત્યકી અને સામતોપનિષાતિકી; (૮) સ્વાહસ્તિકી અને નૈસૃષ્ટિકી; (૯) આજ્ઞાપનિકા અથવા આનયની અને વૈદારિણી; (૧૦) અનાલોગપ્રત્યયા અને અનવકાંક્ષપ્રત્યયા; અને (૧૧) પ્રેમપ્રત્યયા અને દોષપ્રત્યયા.

આસવના ૨૪ ભેદોનું સૂક્ષ્મ અવલોકન—

સ્થૂળ દષ્ટિએ આસવના ઘણાખરા ભેદો લિન્ન ન જણાતાં એક સરખા જણાય છે. જેમકે ઇન્દ્રિય-આસવમાં નેત્રેન્દ્રિય વિષયક દાષ્ટિકી ક્રિયા અને સ્પર્શનેન્દ્રિય વિષયક સ્પૃષ્ટિકી ક્રિયાનો અંતર્ભાવ થાય છે. ચારે કષાયો પ્રેમિકી, દેષિકી, પ્રાદેષિકી અને માયા-પ્રત્યયિકી ક્રિયાઓમાં યથાથોગ્ય અંતર્ગત થાય છે. પાંચે અમતોનો સામાન્ય રીતે વિચાર કરતાં અપ્રત્યાખ્યાનિકી ક્રિયામાં અને વિશેષ વિચાર કરતાં પ્રથમ હિંસારૂપ અમતનો પ્રાણાતિપાતિકી ક્રિયામાં અને પાંચમા અપરિશ્રદ્ધરૂપ અમતનો પારિશ્રદ્ધિકી ક્રિયામાં સમાવેશ થઈ શકે છે, ત્રણે યોગો પૈકી કાય-યોગ

કર્ષો છે. આ સમ્યક્ત્વ-ક્રિયાનો સ્વામી સામાન્ય રીતે સરાગ જીવ હોવાથી અને અન્ય 'પ્રેમિકા' અર્થાત ' પ્રેમપ્રત્યયા ' કહી છે. એવી રીતે મિથ્યાત્વ-ક્રિયાના અભિનિવૃત્ત, અભિનિવિશદિ મિથ્યાદર્ષિ સ્વામી હોવાથી એને અન્ય ' દેષિકા ' યાને ' દેષ-પ્રત્યયા ' કહી છે. આ પ્રમાણે નવતત્ત્વપ્રકરણના ભાષ્યના ૩૧મા પદમાં ઉદ્દેશ્ય છે.

૧ ૨૭૯ મા સૂત્રમાં પ્રથમ પંચકનો અને ૨૮૪ મા સૂત્રમાં દ્વિતીય પંચકનો નિર્દેશ છે.
૨ તત્ત્વાર્થમાં ૩૬ ભેદો સૂચવાયા છે, જ્યાં નવતત્ત્વપ્રકરણના ભાષ્ય (ગા. ૭૮)માં ૪૨ સૂચવાયા છે.

કાયિકી ક્રિયામાં અને આકીના એ યોગો પ્રાયોગિકી ક્રિયામાં અંતર્ગત થઈ શકે છે. આ પ્રમાણેની હકીકત વળી કેટલીક ક્રિયાઓને પણ લાગુ પડે છે. જેમકે પ્રાયોગિકી ક્રિયામાં કાયિકીનો અંતર્ભાવ થાય છે. પ્રાદેશિકી અને દ્વેષપ્રત્યયિકી એક જણાય છે. આ પ્રમાણે સ્થૂલ અવલોકન અનુસાર તો આસ્રવ-તત્ત્વના ઠર લેહો પરસ્પર ભિન્ન જણાતા નથી, પરંતુ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ વિચારતાં તેમાં લેહ સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. જેમકે નેત્રેન્દ્રિયનો આસ્રવ ઇન્દ્રિયનિમિત્તક છે, જ્યારે દાષ્ટિકી ક્રિયાનો આસ્રવ તે ક્રિયાનિમિત્તક છે ઇત્યાદિ. બુદ્ધો નવતત્ત્વપ્રકરણના બાબતુ ઉપાધ્યાય શ્રીયશોદ્ધેવકૃત વિવરણુ ૩૬ અં પત્ર.

સ્થાનાંગ (સ્થા. ૨, ઉ. ૧, સૂ. ૬૦)માં સર્વ ક્રિયાઓને કર્મપુદ્ગલના પ્રકૃણના કારણની અભ્યુત્પત્તિને લક્ષ્યમાં રાખીને અણુવ-ક્રિયાઓ કહી છે,^૧ જ્યારે વિચારસાર (૧)માં અણુના પરિણામની પ્રધાનતાની અપેક્ષાએ અણુવ-ક્રિયાઓ કહી છે અને અણુની તત્ત્વશ્રદ્ધાન, મિથ્યાત્વ-ભાવ, મિશ્રભાવ અને સમ્યક્ત્વભાવે પરિણુતિ એ અણુવ-ક્રિયા ગણવાયેલી છે.

ગતિ આકીને આસ્રવના લેહો—

નરક-ગતિમાં ઐર્થાપયિકી ક્રિયા સિવાયના સર્વ એટલે ૪૧ લેહો હોય છે. ઐર્થાપયિકી ક્રિયા કેવળ યોગનિમિત્તક છે અને એ યોગ કપાયથી રહિત એવા અચારમા ગુણસ્થાનથી યથા-ખ્યાત ચારિત્રના સૂક્ષ્મભાવે હોય છે. આણુ યથાખ્યાત ચારિત્ર નારકને હોય નહિ, માટે એને ઐર્થાપ-યિકી ક્રિયા સંબંધી આસ્રવ પણ ન હોય. અર્થાત્ નારકને પાંચ ઇન્દ્રિય, ચાર કપાય, પાંચ અમત, ત્રણ યોગ અને ચોવીસ ક્રિયા એમ એકતાલીસ આસ્રવ-લેહો હોય. તિર્થક-ગતિમાં તેમજ દેવ-ગતિમાં પણ આ જ પ્રમાણે ૪૧ લેહો હોય છે. મનુષ્ય-ગતિમાં એતાલીસે એતાલીસ હોય છે, કેમકે એ ગતિમાં તો યથાખ્યાત ચારિત્ર હોય છે; અન્ય ગતિમાં એનો સંભવ જ નથી.

ઇન્દ્રિય આકીને આસ્રવના લેહો—

એકેન્દ્રિયમા ત્રીસ લેહો સંભવે છે. દાષ્ટિકી ક્રિયા નેત્રેન્દ્રિયવાળા અણુને હોય. પ્રાતીત્યકી, આનન્ધનિકી, સામતોપનિષાતિકી અને આજ્ઞાપ્રાયોગિકી એ ચાર ક્રિયાઓ દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞાનાળા વચનયોગીને હોય. એકેન્દ્રિયમાં નેત્ર-દર્શન અને વચન-યોગનો અભાવ છે એટલે આ પાંચ ક્રિયાઓનો તેમા અભાવ છે. વળી ઉપર્યુક્ત કારણ અનુસાર ઐર્થાપયિકી ક્રિયાનો પણ તેમા અભાવ છે. ઇન્દ્રિય-આસ્રવમાં કેવળ સ્પર્શનેન્દ્રિય સંબંધી જ આસ્રવ છે અને ત્રિવિધ યોગમાં કેવળ કાયયોગ વિષયક જ આસ્રવ છે. એટલે કે ઇન્દ્રિય-આસ્રવ ૧, કપાય-આસ્રવ ૪, યોગ-આસ્રવ ૧, અમત-આસ્રવ ૫ અને ક્રિયા-આસ્રવ ૧૬ એમ કુલે ૩૦ આસ્રવો છે. દ્વીન્દ્રિયમાં આ ઉપરાંત રસનેન્દ્રિય-આસ્રવ અને વચનયોગ-આસ્રવ એ બે વધારે હોય એટલે બધા મળીને ૩૨ આસ્રવો.

૧ સ્થાનાંગ (સૂ. ૧૦)ની ટીકાના ૪૦મા-૪૧મા પત્રમાં કથું પણ છે કે—

“ ૧૬ જીવક્રિયાપારેડ્વજીવધનત્ત્વનિવસ્યાડજીવક્રિયેયમુક્તા, મા દ્વાજીવસ્વ પુનઃપરારોઃ કર્મતાપરિણતિરૂપા જીવક્રિયાપારસ્યાગ્રિવક્ષણાદજીવક્રિયેતિ । ”

છે. ત્રીન્દ્રિયમાં આ ઉપરાંત પ્રાણેન્દ્રિય-આસવ હોય એટલે એકંદરે ૩૩ આસવો છે. ચતુન્દ્રિયમાં આ ૩૩ ઉપરાંત નેત્રેન્દ્રિય-આસવ અને દાષ્ટિકી ક્રિયા એ બે વધારે આસવો હોય અર્થાત્ કુલે ૩૫ છે. પચ્ચેન્દ્રિયમાં ગર્ભજ મનુષ્યને ૭૫ (૪૨) આસવો હોય.

કાય આશ્રીને આસવ-લેહો—

પૃથ્વીકાય, અપકાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય એકેન્દ્રિય હોવાથી એ પ્રત્યેકને ત્રીસ ત્રીસ આસવો હોય. ત્રસ-કાયમાં મનુષ્ય આશ્રીને બેતાલીસ હોય, જ્યારે બાકીના જીવોમાં યથાયોગ ઘટાવી લેવા.

ઇન્દ્રિયો સંબંધી આસવોની શુભાશુભતા—

ઇન્દ્રિયો પાંચ હોવાથી એ સંબંધી આસવ પણ પાંચ હોય તે સ્વાભાવિક છે. તેમાં શીતાદિ આઠ સ્પર્શો પૈકી પોતાને જે અનુકૂળ જણાય તેવા સ્પર્શવાળા પદાર્થને વિષે રાગી બને અર્થાત્ એથી રાજ થાય અને જે પ્રતિકૂળ જણાય તેને વિષે દ્વેષ ધારણ કરે એટલે કે એથી નારાજ થાય, એ પ્રમાણેની જીવની પ્રવૃત્તિ તે સ્પર્શનેન્દ્રિય વિષયક આસવ છે. આ આસવ શુભ તેમજ અશુભ એમ બે પ્રકારનો છે. તેમાં જિનદેવના સ્નાત્ર વખતે, શુરુ તેમજ ગદાનની વૈયાવૃત્ત્ય કરતાં કે ધર્મનાં ઉપકરણોના સ્પર્શ થતાં આનંદ પામવો એ પ્રશસ્ત આસવ છે, જ્યારે સ્ત્રી, પુત્રાદિના સંસારપોષક સ્પર્શથી રાજ થવું એ અપ્રશસ્ત આસવ છે.

અનુકૂળ રસવાળા પદાર્થને વિષે પ્રીતિ ધારણ કરવી અને પ્રતિકૂળ રસવાળા પદાર્થ ઉપર દ્વેષ ધારણ કરવો તે રસનેન્દ્રિય વિષયક આસવ છે. આના પણ શુભ અને અશુભ એમ બે લેહો છે. તેમાં પાંચ પ્રકારના સ્વાધ્યાય વાસ્તે, દેવ અને શુરોની સ્તુતિ કરવા સાદું કે શુરુ વગેરેની ભક્તિના નિમિત્તથી અન્ન પાનની પરીક્ષા કરવા જીભનો ઉપયોગ કરવો તે શુભ આસવ છે, જ્યારે દેહ ટકાવી રાખવા માટે નહિ, પરંતુ લહેજતની ખાતર મનોહર રસવતી (લોજન) જમવી તે અશુભ આસવ છે.

અતર જેવા યુગંધી પદાર્થો મળતાં રાજ થવું અને લસણ જેવા દુર્ગંધી પદાર્થ મળતાં નાજુથ થવું એ પ્રાણેન્દ્રિય સંબંધી આસવ છે. આના પણ પૂર્વની જેમ બે લેહો છે. તેમાં મનુની પૂજાની સામગ્રી જેવી કે ચંદન જરાસ, કસ્તૂરી, કેંકુમ, કેમ્બુમ, અશુરુ ઇત્યાદિ પદાર્થોની યુગંધથી રાજ થવું તે શુભ આસવ છે, જ્યારે માયામાં નાંખવાનાં યુગંધી તેલો કે વિવિધ જાતનાં અતરો જેવા સંસારવધક પદાર્થો મળતાં પુશી થવું તે અશુભ આસવ છે.

મનોદર રંગ, રૂપ અને આકારવાળા પદાર્થોને જોઇને રાજ થવું અને એથી વિપરીત જાનના પદાર્થોને જોઇને નારાજ થવું તે નેત્રેન્દ્રિય સંબંધી આસવ છે. આના પણ શુભ અને અશુભ એમ બે પ્રકાર છે. તેમાં જિનેશ્વરની પ્રતિમા, શુરુ, સંધ, સાથો, ધર્મસ્થાન ઇત્યાદિનું દર્શન તે શુભ આસવ છે, જ્યારે કામિનીનાં અંગોપાંગ, નાટક, ખેલ, તમાસા વગેરે જોવાં તે અશુભ આસવ છે.

૧ યાચના, પ્રવેશના, અનુગ્રેશ, આગ્રાપ અને મનોપરેશ આનાં ભાગો માટે બુદ્ધિ, યોગી ગાદામ.

કાનને પ્રિય એવા સચિત્તાદિ ત્રિવિધ શબ્દો સાંભળીને રાગ ધારણ કરવો અને કઠોર એવા શબ્દો કાને પડતાં દ્રેષ ધારણ કરવો તે કર્ણેન્દ્રિય વિષયક આસ્રવ છે. એના પશુ બે પ્રકારે છે. તેમાં પ્રભુના શુણ્યામ, શુરુતું સંકીર્તન, ધર્મદેશનાતું શ્રવણ ઇત્યાદિ પ્રથસ્ત કાર્યોમાં શ્રવણેન્દ્રિયને જોડી તે શુભ આસ્રવ છે, જ્યારે વેશ્યાનાં ગાયનો, જલસા વગેરે સંસારની પુષ્ટિ કરનારાં સાધનોમાં કર્ણેન્દ્રિયને તલ્લીન બનાવવી તે અશુભ આસ્રવ છે.

આ ઉપરથી સાર એ નીકળે છે કે પાંચ ઇન્દ્રિયના ત્રેવીસ વિષયોની અનુકૂળતા કે પ્રતિ-ફલતાને વશ ન થતાં પુરુષલનો વિવિધ પ્રકારનો સ્વભાવ છે એવી ભાવના પૂર્વક તટસ્થતા કેળવવી અર્થાત્ ન તો રાગને અધીન થવું કે ન તો દ્રેષને; કેમકે આમ કરવાથી જ ઇન્દ્રિયો સંબંધી કર્મોનું આગમન થતું અટકે અને કર્મોનું શેકાણુ થઈ સુક્રિતો માર્ગ મોકળો થાય.

કપાય સંબંધી આસ્રવોની શુભાશુભતા—

કોષાદિ ચાર કપાયો પેકી જે કપાય પ્રથસ્ત ભાવે વર્તે તો હોય તે શુભ આસ્રવ છે, જ્યારે જે અપ્રથસ્ત ભાવે વર્તે તો હોય તે અશુભ આસ્રવ છે; અને કોઈ પશુ ભાવમાં ન વર્તે તો હોય તો સંવરનો ઉદય થાય છે હેવ, શુરુ કે શાસનનો ઇરાદા પૂર્વક વિશ્વંસ કરનાર ઉપર શુરસે થવું પડે કે હુર્વિનીત શિષ્યને સન્માર્ગે દોરવાના શુભ હેતુથી તેના તરફ કોપ કરવો પડે તે પ્રથસ્ત કોષ છે, જ્યારે સંસારવર્ધક પદાર્થોનો નાશ કરનાર ઉપર શુરસે થવું, કાખલા તરીકે કોઈ ઉન્માર્ગે જતાં અટકાવે એવા હિતૈષી ઉપર શુરસો કરવો તે અપ્રથસ્ત કોષ છે.

પોતાના શ્રેષ્ઠ ધર્મ વગેરેને માટે મગફરી રાખવી તે પ્રથસ્ત માન છે, જ્યારે નમન કરવા યોગ્ય જનોને ન નમવું તે અપ્રથસ્ત માન છે.

શિકારીથી મૃગનો છાવ બચાવવા તેનો અપલાપ કરવો, રોગીને કઢવાં ઔષધ પાતી વેળા તેને હિતપ્રુદ્ધિથી છેતરવો, અનેક ઉપાય કરવા છતાં દીક્ષાના સાચા અભિલાષીને તેનું કુટુંબ શેકી રાખે તો એ કુટુંબની ભળભાથી તેને છોડાવવા જે પ્રપચ્ચ કરવો પડે તે વગેરે પ્રથસ્ત માયા છે,^૧ જ્યારે ધન મેળવવાની ઇચ્છાથી ગ્રાહકને કમવા, કુટુંબની વૃદ્ધિ માટે કપટ સેવવું વગેરે અપ્રથસ્ત માયા છે

જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વિનય, વૈયાવૃત્તાદિનાં ઉપકરણો વગેરે માટે જે લોભવૃત્તિ રાખવી તે પ્રથસ્ત લોભ છે, જ્યારે ધન, ધાન્ય વગેરેને વિષે આસક્તિ રાખવી તે અપ્રથસ્ત લોભ છે.

૧ પોતાની સેવા કરાવવાના ઇરાદાથી સાધુ ખટખટ કરીને કોષને સંસારમાંથી જોડાવી દીધા આપે તો તેમ કરનાર સાધુનો આસ્રવ અશુભ છે, જ્યારે છૂટનાર મુમુક્ષુ હોય તો તેનો આસ્રવ શુભ છે. " જ્ઞા વિષ્ણુ યા વિમુક્તયે " અથવા જૈન દર્શન પ્રમાણે " જ્ઞાનમ્ય ફલે ચિરત્તિઃ " એ મુદ્રાવેળે અનુસદ્ધાને એમ કહી રોકાય છે કે ભવિષ્યમાં સારો મંત્રાર નિલાવનાર—ચલાવનાર થાય એવા ઇરાદાથી પુત્રાદિને અપાત્ર શિક્ષણ તે અશુભ આસ્રવ છે, જ્યારે એને કંઈક ભોધ થાય તો એ જ્ઞાન દ્વારા એ મસારની વળગથી ત્રેટો થઈ મોક્ષમાર્ગે મચે એવા હેતુથી એને અપાત્ર શિક્ષણ અને જરૂર પડે તો એવા શુભ ઇરાદાથી કરવામાં આવતા તેનાં તાડન, તર્જન ઇત્યાદિ શુભ આસ્રવ છે.

કહેવાની મતલબ એ છે કે કોઈ પણ કપાય પોતાની મલિન વાસનાને તૃપ્ત કરવા માટે સેવાય અર્થાત્ એ સ્વાર્થ બુદ્ધિનું કર્તવ્ય હોય તો તે અપ્રશસ્ત કપાય છે અને એથી અશુભ આસ્રવ ઉદ્ભવે છે; પરંતુ જો એમાં આત્મ-ધર્મની ઉન્નતિ એ પ્રેરક બળ હોય તો તે કપાય પ્રશસ્ત છે અને એ શુભ આસ્રવ છે. આથી સમન્વય છે કે સંસારની ઉન્નતિ અને અભિવૃદ્ધિ એ લક્ષ્યબિન્દુ પૂર્વકનું કપાયનું સેવન તે અશુભ આસ્રવ છે, જ્યારે આત્મભાવતિ, સત્ય ધર્મની પ્રભાવના ઇત્યાદિ લક્ષ્યથી કપાય સેવાય તો તે શુભ આસ્રવ છે.

અત્ર એ ઉમેરવું આવશ્યક સમન્વય છે કે આ તો વસ્તુસ્થિતિનું પ્રતિપાદન છે. એથી ક'ંઈ પ્રશસ્ત કપાય સેવવાનો ઉપદેશ છે એમ ન સમજવું; કેમકે શોધમાર્ગની પ્રાપ્તિ તો કેવળ અપ્રશસ્ત કપાયની જ નિવૃત્તિની નહિ, પરંતુ પ્રશસ્ત કપાયની પણ નિવૃત્તિની અપેક્ષા રાખે છે. અંસારમાં જેઓ અપ્રશસ્ત કપાયને સેવી રહ્યા છે તેમની દિશામાં પક્ષટો થાય તેટલા પૂરતું આ સૂચન છે. અમુક ગુણસ્થાનક સુધી નહિ પહોંચેલા છુવો પ્રશસ્ત કપાયો એવે તે કોઈક અંશે નીલાવી લેવાય; પરંતુ એ ટાળવા પડશે જ એટલું તો તેમણે પણ સ્વીકારવું જ જોઈએ અને તેમ કરવા માટે તેમણે કટિબદ્ધ થવું જ જોઈએ.

યોગ સંબંધી આસ્રવોની શુભાશુભતા—

આત્મ અને સૌંદર્ય ધ્યાન એ માનસિક અશુભ યોગ છે, જ્યારે ધર્મ અને શુક્લ ધ્યાન એ માનસિક શુભ યોગ છે. આ ચોર છે, આ ચોલપટ છે ઇત્યાદિ અપ્રશસ્ત વચન યાને અશુભ વાચિક યોગ છે, જ્યારે દેવ, શુરુ વગેરેના શુભોત્તો વર્ણવાદ એ પ્રશસ્ત વચન અર્થાત્ શુભ વાચિક યોગ છે. ધર્મ-કાર્યમાં શરીરને જોડવું તે પ્રશસ્ત કાયયોગ છે, જ્યારે વિષય એવવો, જુગાર ખેલવો ઇત્યાદિ અપ્રશસ્ત કાયયોગ છે.

પ્રશસ્ત યોગ એ શુભ આસ્રવ છે, જ્યારે અપ્રશસ્ત યોગ એ અશુભ આસ્રવ છે; પરંતુ એ સાંપ્રસાયિક આસ્રવ કહેવાય તે માટે તેમાં રાગ, દ્વેષ હોવા જોઈએ.

અમતો સંબંધી આસ્રવોની શુભાશુભતા—

શાસનદ્રોહી, મંદાદિકને નાહક સતાવનાર વગેરેને શિક્ષા કરવી પડે તે હિંસાદ્રુપ અમતો શુભ આસ્રવ છે,^૧ જ્યારે પોતાને હેરાન કરનારનો સ્વાર્થ-બુદ્ધિથી વિનાશ કરવો તે એ અમતો અશુભ આસ્રવ છે. આ પ્રમણે અસત્યાદિ પરત્વે ઘટાવી લેવું.

કર્મબંધની વિશેષતાનાં કારણો—

આ પ્રમાણે આપણે સાંપ્રસાયિક આસ્રવના ભેદોનો વિચાર કર્યો. હવે આ ઉપર્યુક્ત ભેદોમાં તીવ્ર ભાવ, મંદ ભાવ, જ્ઞાત ભાવ, અજ્ઞાત ભાવ, વીર્ય અને અધિકરણની તરતમતા આધીને વિશેષતા રહેલી છે^૨ તેનો ઉલ્લેખ કરીશું; અર્થાત્ ઇન્દ્રિય-વ્યાપાર, પ્રાણાતિપાત,

૧ વિચારો મુનિગ્લ શ્રીવિષ્ણુકૃષ્ણે કરેલી નમુચિને શિક્ષા.

૨ જે છવ-અછવ પદાર્થ આપીને આત્મા નિત્યિક ભાવોમાં-પરિણામોમાં પ્રવર્તે છે તે છવ-

અછવ પદાર્થો તે આત્માના અર્થાત્ નિત્યિક ભાવો પરિણમ ચરેષ આત્માના સાંપ્રસાયિક કર્મના કારણ-
૧૫ થાય છે.

સમ્યક્ત્વ-ક્રિયા ઇત્યાદિ આસ્રવ (બંધ-કારણ) સમાન હોય તોપણ તતજન્ય-કર્મ-બંધમાં ત્રિભાવો દ્વારા વિશેષતા ઉદ્ભવે છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે એકની એક ક્રિયા બે મનુષ્યો કરે, પ્રરંતુ તેમના ત્રિભાવો દ્વારા જો ભિન્નતા હોય તો આસ્રવોમાં પણ ભિન્નતા આવે છે.

ઉત્કૃષ્ટ પરિણામ તે ત્રિભાવ, જઘન્ય પરિણામ તે મંદ ભાવ, ઉપયોગ પૂર્વક જાણીને પ્રાણાતિપાતાદિ ક્રિયા કરવી તે જ્ઞાત ભાવ, ઉપયોગ વગર-અજાણતા પ્રાણાતિપાતાદિ ક્રિયા થાય તે અજ્ઞાત ભાવ, સ્વ પરાક્રમ તે વીર્ય અને શાસ્ત્રિક અધિકરણ તે અધિકરણ,

આદ્ય દૃષ્ટિએ બંધ-કારણો સમાન હોવા છતાં પણ પરિણામની ત્રિભાવ અને મંદતાને લઈને કર્મ-મંધ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનો થાય છે.^૧

આ સંબંધમાં આપણે એક દૃષ્ટાંત વિચારીએ. બે પુરુષો એક જ મહિલા તરફ દૃષ્ટિપાત કરી રહ્યા છે. તેમાં એક હૃદય છે અને બીજો સજ્જન છે. આથી સજ્જન અને હૃદયના કર્મ-બંધમાં ફરક પડે તે સ્વાભાવિક છે, કેમકે હૃદય જે આસક્તિ પૂર્વક તેના તરફ જાય છે તેવી મહિલા આસક્તિ પૂર્વક સજ્જન જોતો નથી.

જ્ઞાત અજ્ઞાત ભાવમાં પણ આદ્ય પ્રવૃત્તિ સમાન હોવા છતાં કર્મ-બંધમાં ભિન્નતા ઉપસ્થિત થાય છે. જેમકે એક મનુષ્ય હરણને હરણ સમજી બાણથી તેને ખીંચી નાખે અને બીજો કોઈ મનુષ્ય નિર્જીવ પદાર્થ ઉપર બાણ તાકે અને ભૂલથી હરણ વીંધાઈ જાય તો આ બંને ભૂલથી હરણના પ્રાણ હરનારને જેવો કર્મ-બંધ થાય તેના કરતાં સમજ પૂર્વક-આસક્તિપૂર્વક હરણને મારી નાંખનારનો કર્મ-બંધ ઉત્કટ થાય છે. ન્યાય-મંદિરમાં પણ ખૂન સંબંધી ચૂકાદો આપવી વેળા ખાસ ઇરાદા પૂર્વક આવ કરવાથી સામાનો જીવ જશે એવું જાણવા છતાં જોણે ખૂન કર્યું હોય તેને જે શિક્ષા કરવામાં આવે છે તેના કરતા એકના હાથમાથી તરવાર પડી

૧ આથી તો કહેવાય છે કે ઉપયોગે કર્મ, ક્રિયાએ કર્મ અને પરિણામે બંધ વિશેષમાં ત્રિભાવથી ઉપનિવર્તના ચોથા પ્રપાદકમાં કહ્યું પણ છે કે—

“ મન एव मनुष्याणां, कारण बन्धमोक्षयो ।
बन्धाय विषयासक्त, मुक्तये निर्विषय स्मृतम् ॥૧૧॥ ”

જળી પરિણામની વિચિત્રતાને લઈને તો જે આસ્રવ છે તે પરિસ્તવ યાને નિર્જરાતું કારણ છે અને જે નિર્જરાતું કારણ છે તે આસ્રવ છે એમ ખુદ આચાર્યશ્રી જેવા અગ્રગણ્ય આગમ (અ. ૪, ઉ ૨, સ ૧૩૦)માં નિમ્ન-લિખિત પંક્તિ દ્વારા સ્વચ્છ થયે છે.—

“ જે આસ્રવ તે પરિસ્તવ, જે પરિસ્તવ તે આસ્રવ, જે મોક્ષાસ્રવ તે અપરિસ્તવ, જે અપરિસ્તવ તે અજ્ઞાસ્રવ । ”

[એ આસ્રવ સ્તે પરિસ્તવ, એ પરિસ્તવ સ્તે આસ્રવ, એડનાસ્રવ સ્તેડપરિસ્તવ, એડપરિસ્તવ સ્તેડનાસ્રવ ।]

સ્નેહ-અધિકરણું લક્ષણ—

પૃથ્વીલાદિસ્નેહેન પૃથ્વીકાયાદીનામુપઘાતકરણં સ્નેહાધિકરણસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૦૬)

અર્થાત્ ધી, તેલ વગેરેની ચિકાસ દ્વારા પૃથ્વીકાયાદિ જીવોને પીડા કરવી તે 'સ્નેહ-અધિકરણ' છે.
ક્ષાર-અધિકરણું લક્ષણ—

ક્ષારેણ સકલત્વગ્માંસાદ્યપર્કર્તનરૂપત્વં ક્ષારાધિકરણસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૦૭)

અર્થાત્ ખાર દ્વારા સમસ્ત આમળી, માંસ વગેરેને કાપવાનું કામ કરવું તે 'ક્ષાર-અધિકરણ' બાબતું.

અમ્લ-અધિકરણું લક્ષણ—

આરનાલાદ્યમ્લેન પૃથ્વીકાયાદ્યુપઘાતકરણરૂપત્વમ્મ્લાધિકરણસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૦૮)

અર્થાત્ કાંઠ, રાગ વગેરે જેવી ખાટી ચીજો દ્વારા પૃથ્વીકાયાદિને ઉપઘાત કરવો તે 'અમ્લ-અધિકરણ' છે.

અનુપયુક્ત મનોઽધિકરણાદિનાં લક્ષણા—

અનુપયુક્તઃ સન્ મનોવાક્કાયાદિનાં યાં યાં ચેષ્ટાં નિર્વર્તયતિ તયા તયા કર્મં વ્યયતિ ઇત્યેવં રૂપત્વમનુપયુક્તમનોવાક્કાયાધિકરણસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૦૯)

અર્થાત્ ઉપયોગ રાખ્યા વિના મન, વચન અને શરીર દ્વારા જે જે કાર્યો કરવાં કર્યાં—જેમકે કામ તેને તેને અનુક્રમે અનુપયુક્ત મનોઽધિકરણ, વાગધિકરણ અને કાયાધિકરણ બાબતું.

આ પ્રમાણે દ્રવ્યાધિકરણના હયા બેદો નોવા. ૧ હવે બાવાધિકરણ પરત્વે વિચાર કરવામાં

૧ તત્ત્વાર્થશિખર (પૃ ૨૫૩)માં પણ પ્રાપ્ત આ જ દશ બેદો છે, જો તેના ક્રમમાં ક્રમ છે, તેમજ ત્યાં ક્રમ છે ૩—

"તદુપયમચિન્તનં વચનમ્ભાર-વિષ-જલન-ક્ષાર-મધુકા-ડમ્બ-સ્નેહ-ડમિ
મુપયુક્તવાય-વાહ-મનોયોગમેવાત્ ।"

આવે છે. તેમાં ભાવાધિકરણમાંના 'ભાવ' શબ્દનો અર્થ આત્માનો તીર્થાદિક પરિણામ કરવો. આ અવસ્થા અધિકરણના સંરંભ, સમારંભ અને આરંભની દૃષ્ટિએ ત્રણ પ્રકારે, યોગ-સેદથી એ પ્રત્યેકના ત્રણ ત્રણ પ્રકારે, વળી કૃત, કારિત અને અનુભવની અપેક્ષાએ એ પ્રત્યેકના ત્રણ ત્રણ ભેદો અને વળી એ ભેદો પૈકી દરેકના કથાવળી વિવક્ષાએ આર પ્રકારે છે એટલે કે આના $3 \times 3 \times 3 \times 3 = 81$ ભેદો પડે છે. તેમાં સંરંભનું લક્ષણ નીચે મુજબ છે—

પ્રાણાતિપાતાદિવિષયસંકલ્પાવેશરૂપત્વં સંરમ્ભસ્ય લક્ષણમ્ ।

(૩૧૦)

અર્થાત્ પ્રાણાતિપાતાદિક પરત્વેના સંકલ્પના આવેશને 'સંરંભ' નામુવો.

સમારંભનું લક્ષણ—

પ્રાણાતિપાતાદિવિષયકસાધનસન્નિપાતજનિતપરિતાપનાદિરૂપત્વં

સમારમ્ભસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૧૧)

અર્થાત્ પ્રાણાતિપાતાદિક સંબંધી પ્રવૃત્તિ કરવામાં બે સાધનોની આવશ્યકતા હોય તેને એકત્રિત કરાતા ભેદને પરિતાપ પામવો તે 'સમારંભ' કહેવાય છે.

આરંભનું લક્ષણ—

પ્રાણાતિપાતાદિરૂપક્રિયાનિર્વૃત્તિરૂપત્વમારમ્ભસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૧૨)

અર્થાત્ પ્રાણાતિપાતાદિરૂપ બે ક્રિયા કરવી તે 'આરંભ' નામુવો.

ઉપર્યુક્ત ત્રણે લક્ષણો તત્ત્વાર્થ (અ. ૬, સૂ. ૬)ના ભાષ્ય (પુ. ૧૬)ગત નીચે લખેલા શ્લોકમાં આવી ગયે છે:—

“ સંરમ્ભઃ સંકલ્પાયઃ, પરિતાપનયા ભવેત્ સમારમ્ભઃ ।

આરમ્ભઃ પ્રાણિવધઃ, ત્રિવિધો યોગસ્તતો જ્ઞેયઃ ॥ ”

૧ પ્રજ્ઞાપનાની વૃત્તિમાં જગ્ગ મા પત્રમાં અવતરણરૂપે એના ત્રીકાર શામલયગિરિચરિત્તે કહ્યું છે કે—

“ સંરમ્ભો સંકલ્પો પરિતાપકરો ભવે સમારમ્ભો ।

આરમ્ભો સદ્ગુણો સુદ્ધનયાનં તુ સન્ધેસિ ॥ ”

[સંરમ્ભઃ સદ્ગુણ પરિતાપકરો ભવેત્ સમારમ્ભઃ ।

આરમ્ભ ઉપગ્રવકઃ સુદ્ધનયાનાં તુ મર્વેણાં (મતમ્) ॥]

૨ આનો અર્થ એ છે કે કથાવળી મુકા બે યોગ તે 'સંરંભ' છે, પરિતાપ થવાથી બે સંરંભ થાય તે 'સમારંભ' છે; અને પ્રાણમિનો વધ તે 'આરંભ' છે. એમ ત્રણ પ્રકારનો યોગ નામુવો.

આ ઉપરથી સમર્પણ છે કે કોઈ પણ કાર્યની સંકલ્પાત્મક સૂક્ષ્મ અવસ્થાથી માંડીને તે તે કાર્યની પૂર્ણાહુતિ થાય ત્યાં સુધીમાં ત્રણ અવસ્થાઓ થાય છે. જેમકે કષાયથી પ્રેરાધને જીવની હિંસા વગેરે કાર્ય કરવા માટેના પ્રયત્નના આવેશરૂપ સંરંભ, એ કાર્ય કરવા માટે સાધનોને એકત્રિત કરવારૂપ સમારંભ અને છેવટે પ્રકટ રૂપે તે કાર્યને કરવારૂપ આરંભ એમ ત્રણ અવસ્થાઓ થાય છે.

૧. આ સંરંભ, સમારંભ અને આરંભ એ ત્રણ અધિકરણોના મંન, વચન અને કર્મો એ ત્રણ યોગોની અપેક્ષાએ ત્રણ ત્રણ લેહો પડે છે. એટલે કુલે મન-સંરંભ, વચન-સંરંભ, કાય-સંરંભ; મન-સમારંભ, વચન-સમારંભ, કાય-સમારંભ; મન-આરંભ, વચન-આરંભ અને કાય-આરંભ એમ નવ લેહો થયા. આ હરેકના વળી કરવું, કરાવવું અને 'અનુમોદિતું' એમ ત્રણ ત્રણ લેહો પાડતાં સત્તાં વીસ લેહો થાય છે. આ હરેકના કોષ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાય વડે કરીને ચાર ચાર લેહો પાડતાં એકંદર ૧૦૮ લેહો થાય છે. જેમકે કોષકૃત મન-સંરંભ, માનકૃત મન-સંરંભ, માયા-કૃત મન-સંરંભ અને લોભકૃત મન-સંરંભ એ ચાર અને કાર્ત્તિ તથા અનુમતનાં ચાર ચાર લેહો મળીને એકંદર મન-સંરંભના બાર લેહો થયા. એ પ્રમાણે, વચન-સંરંભ અને કાય-સંરંભના બાર બાર લેહો પડે છે. અર્થાત્ સંરંભના એકંદર છત્રીસ લેહો પડે છે. એવી રીતે સમારંભ અને આરંભના પણ છત્રીસ છત્રીસ લેહો પડે છે. આ ઉપરથી 'જોઈ શકાય છે કે ભાવાધિકરણના એકંદર ૧૦૮ લેહો છે. બધા મળીને આટલા જ લેહો પડી શકે તેમ છે એમ માનવું છોડ નથી, કેમકે આ સંબંધમાં વિશેષ વિચાર કરીએ તો વધારે લેહો પડી શકે છે. જેમકે કૌષાદિક ચારે કષાયોમાના હરેકના આગળ ઉપર કહેવામાં આવનારા અનન્તાનુબંધિ, અપ્રત્યાખ્યાન, પ્રત્યાખ્યાન અને સંજ્ઞવર્તન એમ ચાર ચાર લેહોની પૃથક્ પૃથક્ અપેક્ષા કરતાં ઉપર્યુક્ત ૧૦૮ લેહોના ૪૩૨ લેહો થાય છે અને તેના પણ વળી સ્વપ્રતિષ્ઠિત, અન્યપ્રતિષ્ઠિત, ઉભયપ્રતિષ્ઠિત અને અપ્રતિષ્ઠિત એમ ચાર ચાર લેહો વિચારતાં એકંદર ૧૭૨૮ લેહો પડે છે. આ પ્રમાણે જીવાધિકરણોમાં દ્રવ્ય અને ભાવ એ બંને રૂપે વિચાર કર્યો. હવે પ્રમંગાનુપાત્ત અજીવાધિકરણોના પણ બંને દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે છે.

અજીવાધિકરણના નિર્વર્તનાદિ લેહો—

અજીવાધિકરણના ચાર ગુણ્ય લેહો છે:—(૧) નિર્વર્તના, (૨) નિર્જેષ, (૩) મયોગ અને (૪) નિર્ગમ એમાં નિર્વર્તનાના અર્થાત્ રચનાના મૂલગુણનિર્વર્તના અને ઉત્તરગુણનિર્વર્તના એવા બે લેહો છે. તેમાં વળી મૂલગુણનિર્વર્તનાના પાંચ પ્રકારનાં શરીરો, વચન, માન, પ્રાણ અને અપાન એ લેહો છે અને ઉત્તરગુણનિર્વર્તનાના ક્રાશ, પુરત, ચિત્રકર્મ દર્શનાદિ લેહો છે. એ પ્રમાણે નિર્જીવાદિકના પણ અવાન્તર લેહો છે, પરંતુ તેવું અવલોકન કરીએ તે પૂર્વે નિર્વર્તનાના લેહોના સ્વરૂપ અને અન્યકાનું નિર્ગમ-ક્ષિપિત કથન નોખી લઈએ:—

૧ તત્ત્વાર્થ (અ. ૧. ૨. ૮)માં આને જન્મે 'અનુમન' અને નશ્વરે પડે છે. એને બધાં મંત્રિન દર્શવડી એવા થાય છે.

‘ઓદારિકશરીરપ્રાયોગ્યવર્ગનાદ્રવ્યૈર્નિર્માપિતં યદોદારિકસંસ્થાનં તત્ પ્રથમસમયાદારમ્બ્ય મૂલગુણનિર્વર્તનાધિકરણં ભવતિ, કર્મબન્ધનિમિત્તત્વાત્ । તાદૃશોદારિકસ્થાદ્ગોપાદ્ગુણવેધાવ્યવસંસ્થાનાદિકં તુ મૂલાપેક્ષયોત્તરગુણનિર્વર્તનાધિકરણં ભવતિ । एवं वैक्रियशरीरप्रायोग्य-वर्गणाद्रव्यैर्निर्मापितं यद् वैक्रियसंस्थानं तत् प्रथमसमयादारम્ब्य मूल-गुणनिर्वर्तनाधिकरणमात्मनो भवति, કર્મબન્ધનિમિત્તત્વાત્ । તસ્યૈવાદ્ગો-પાદ્ગુણેશનસ્વદન્તાદિકમુત્તરગુણનિર્વર્તનાધિકરણં ભવતિ મૂલાપેક્ષયા । આહારકશરીરપ્રાયોગ્યવર્ગનાદ્રવ્યૈર્નિર્માપિતં યદાહારકસંસ્થાનં તત્ પ્રથમસમયાદારમ્બ્ય મૂલગુણનિર્વર્તનાધિકરણં ભવતિ । તસ્યૈવાદ્ગોપાદ્ગા-દિકમુત્તરગુણનિર્વર્તનાધિકરણં ભવતિ મૂલાપેક્ષયા । શીતોષ્ણાદિશક્તિ-ભાજઃ શાપાનુગ્રહકારિણઃ તૈજસસ્યાપિ તૈજસશરીરપ્રાયોગ્યવર્ગનાદ્રવ્યૈ-નિર્માપિતં યત્ તૈજસશરીરસંસ્થાનં તત્ પ્રથમસમયાદારમ્બ્ય મૂલગુણ-નિર્વર્તનાધિકરણં ભવતિ । एवं કાર्मणस्यापि ज्ञेयम् ।

વાહુમનોવર્ગનાદ્રવ્યૈર્નિર્માપિતં યદ્ વાહુમનઃસંસ્થાનં તદપિ મૂલ-ગુણનિર્વર્તનાધિકરણં ભવતિ, તથા પ્રાણાપાનપ્રાયોગ્યવર્ગનાદ્રવ્યૈર્નિર્મા-પિતોચ્છ્વાસનિઃશ્વાસાવપિ મૂલગુણનિર્વર્તનાધિકરણે ભવતઃ ।

અર્થાત્ ઔદારિક શરીરને યોગ્ય વર્ગણાદૃષ્ય દ્રવ્યોથી બનેલું એ ઔદારિક સંસ્થાન તે પ્રથમ સમયથી માંડીને (તે તેની અવસ્થિતિ પર્યંત) મૂલગુણનિર્વર્તના-અધિકરણ છે, કેમકે તે કર્મબંધનું કારણ છે. આ ઔદારિક શરીરના કણુવેધાદિ અવયવો-અંગોપાંગને મૂલગુણની અપેક્ષાએ ઉત્તરગુણનિર્વર્તના-અધિકરણ સમજવાં. એ પ્રમાણે વૈક્રિય શરીરને યોગ્ય વર્ગણાદૃષ્ય દ્રવ્યોથી બનેલું વૈક્રિય સંસ્થાન પણ પ્રથમ સમયથી માંડીને ‘ મૂલગુણનિર્વર્તના-અધિકરણ ’ કહેવાય છે, જ્યારે એ શરીરના કેશ, નખ, દાંત વગેરે અંગોપાંગ મૂલગુણની અપેક્ષાએ ‘ ઉત્તરગુણનિર્વર્તના-અધિકરણ ’ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે આદારક શરીરને સાદૃ સમજ લેવું.

શીતલેશ્મા, તેજલેશ્મા મૂકવામાં સાધનરૂપ (તથા આધેક આહારને પથાવવામાં કારણરૂપ) તેમજ શાપ અને અનુગ્રહરૂપ કાર્યમાં ઉપયોગી એવા તૈજસ શરીરને યોગ્ય વર્ગણા-દ્રવ્યથી

બનેલું તેજસ શરીરરૂપ સંસ્થાન તે પ્રથમ સમયથી માંડીને મૂલગુણનિર્વર્તના-અધિકરણરૂપ થાય છે. એ પ્રમાણે કાર્મણ શરીરના સંબંધમાં ઘટાવી લેવું. આ બે શરીરોને અંગોપાંગ નહિ હોવાથી એ સંબંધમાં ઉત્તરગુણનિર્વર્તના-અધિકરણ કહેવામાં આવતાં નથી.

પોતપોતાને ચોક્કસ એવી વર્ગણા-દ્રવ્યથી બનેલા વાદુ-સંસ્થાન, મનઃસંસ્થાન, પ્રાણ (ઉચ્ચવાસ) સંસ્થાન અને અપાન (નિઃશ્વાસ) સંસ્થાન પણ મૂલગુણનિર્વર્તના-અધિકરણરૂપ થાય છે. આ પરત્વે પણ તેજસ અને કાર્મણ શરીરોની પેઠે ઉત્તરગુણનિર્વર્તના-અધિકરણ માટે અવકાશ નથી.

આ પ્રમાણે મૂલગુણનિર્વર્તના-અધિકરણ સંબંધી વિચાર કર્યો. હવે ઉત્તરગુણનિર્વર્તના-અધિકરણના લેહો પૈકી કાષ્ઠકર્મરૂપ ઉત્તરગુણનિર્વર્તના-અધિકરણનું લક્ષણ વિચારીશું:-

કૃત્રિમપુરુષાદીનાં નિર્માણકરણરૂપત્વં કાષ્ઠકર્મરૂપોત્તરગુણનિર્વર્તનાધિકરણસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૧૩)

અર્થાત્ લાકઠાનો પુરુષ વગેરે બનાવવો તે ‘ કાષ્ઠકર્મરૂપ ઉત્તરગુણનિર્વર્તના-અધિકરણ ’ કહેવાય છે.

પુસ્તકર્મરૂપ ઉત્તરગુણનિર્વર્તના-અધિકરણનું લક્ષણ—

સૂત્રચીવરાદિના પ્રથિતકૃત્રિમપુત્રકાદિનિર્માણકરણરૂપત્વં પુસ્તકર્મનિર્વર્તનાધિકરણસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૧૪)

અર્થાત્ સૂતર વઢે કે કપડા વઢે કૃત્રિમ પુત્રલાં શુદ્ધીને બનાવવાં તે ‘ પુસ્તકર્મરૂપ ઉત્તરગુણનિર્વર્તના-અધિકરણ ’ કહેવાય છે.

ચિત્રકર્મરૂપ ઉત્તરગુણનિર્વર્તના-અધિકરણનું લક્ષણ—

ચિત્રકર્મકરણરૂપત્વં ચિત્રકર્મનિર્વર્તનાધિકરણસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૧૫)

અર્થાત્ ચિત્રકર્મના બે સાધનમૂલ હોય તેને ચિત્રકર્મરૂપ ઉત્તરગુણનિર્વર્તના-અધિકરણનું લક્ષણ. એ પ્રમાણે લેખકર્મ, પત્રોને છેદીને કાર્ય કરવું, જલકર્મ, ભૂમિકર્મ, શત્રો બનાવવાં ઇત્યાદિ કાર્યો વિષે પણ ચમત્કાર લેવું. આ પ્રમાણે નિર્વર્તનાના મુખ્ય બે લેહો તેમજ તેના અવાંતર લેહોનો વચાગતિ નિર્દેશ કરી એ પ્રકરણ પૂર્ણ કરીએ તે પૂર્વે આ સંબંધમાં તત્ત્વાર્થના ચમત્કાર (પૃ. ૨૭૮) મત નિઃશ્વિખિત ઉલ્લેખ એમ લખ્યો—

“ પુરાત્નદ્રવ્યની બે ઔચારિક આદિ શરીરરૂપ રચના અંતરંગ સાધન રૂપે જીવની શુભ શુભ મવૃત્તિમાં ઉપયોગી થાય છે તે મૂલગુણનિર્વર્તના અને પુરાત્ન-દ્રવ્યની લાગી, ૫-૫૧

આદિ રૂપે જે રચના બહિરંગ સ્વધનરૂપે જીવની શુભાશુભ પ્રવૃત્તિમાં ઉપયોગી થાય છે તે ઉત્પ-
શુષ્ક નિર્વાર્તના છે. ”

નિક્ષેપાધિકરણના બેદો—

અપ્રત્યવેક્ષિત, દુષ્પ્રમાર્જિત, દૈશિક અને અનાલોગિક એ ચાર નિક્ષેપાધિકરણના અવાંતર
બેદો છે. તેમાં અપ્રત્યવેક્ષિત નિક્ષેપાધિકરણનું લક્ષણ એ છે કે—

**અપ્રત્યવેક્ષિતભૂપ્રદેશે નિક્ષેપ્યવસ્ત્રાદિવસ્તુનો નિક્ષેપકરણરૂપત્વમ-
પ્રત્યવેક્ષિતનિક્ષેપાધિકરણસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૧૬) .**

અર્થાત્ પ્રત્યવેક્ષણ કર્યા વગર એટલે કે બરાબર અવલોકન કર્યા વિના જ ભૂમિ-પ્રદેશમાં મૂકવા
લાયક વસ્તુ વસ્તુને મૂકવી તે ‘ અપ્રત્યવેક્ષિત નિક્ષેપ-અધિકરણ ’ કહેવાય છે. અર્થાત્ જમીન
ઉપર કે અન્ય કોઈ આધેય ઉપર બરાબર જોયા વિના વસ્તુ મૂકવી એ આનો અર્થ છે.

દુષ્પ્રમાર્જિત નિક્ષેપાધિકરણનું લક્ષણ—

**દુષ્પ્રમાર્જિતભૂપ્રદેશે નિક્ષેપ્યવસ્ત્રાદિવસ્તુનો દુષ્પ્રમાર્જિતરજોહર-
ણેનાપ્રમાર્જિતેન વા નિક્ષેપકરણરૂપત્વં દુષ્પ્રમાર્જિતનિક્ષેપાધિકરણસ્ય
લક્ષણમ્ । (૩૧૭)**

અર્થાત્ રજોહરણથી ભૂમિનું બરાબર અથવા ણિલકુલ પ્રમાર્જન કર્યા વિના મૂકવા લાયક વસ્તુ
વગેરે ચીજોને તેવા સ્થળમાં મૂકવી તે ‘ દુષ્પ્રમાર્જિત નિક્ષેપ-અધિકરણ ’ કહેવાય છે. એટલે કે
આધેયનું પ્રત્યવેક્ષણ કર્યું હોય, પરંતુ સારી રીતે સાફસાફ ન કર્યું હોય તેવા આધેય ઉપર કોઈ
વસ્તુને મૂકવી તે આ અધિકરણનો અર્થ છે.

દૈશિક નિક્ષેપાધિકરણનું લક્ષણ—

**અપ્રમાર્જિતે દુષ્પ્રમાર્જિતે વા દેશે નિક્ષેપ્યવસ્તુનો નિક્ષેપકરણ-
રૂપત્વં દેશનિક્ષેપાધિકરણસ્ય લક્ષણમ્ । તથા ચૈકતઃ સુપ્રમાર્જિતમન્ય-
તોઽપ્રમાર્જિતં દુષ્પ્રમાર્જિતં વા સહસા શક્ત્યભાવાદ્ વા તત્ર નિક્ષેપ-
કરણં દેશનિક્ષેપાધિકરણમ્ । (૩૧૮)**

અર્થાત્ અપ્રમાર્જિત કે દુષ્પ્રમાર્જિત ભૂમિમાં નિક્ષેપ્ય (મૂકવા લાયક) વસ્તુને મૂકવી તે ‘ દેશ-

નિષેપ-અધિકરણ ' કહેવાય છે. આનો સાર એ છે કે એક જાણુએ સુંદર રીતે પ્રમાર્જિત અખીજી જાણુથી અપ્રમાર્જિત અથવા તો જલદીથી યાને શક્તિના અભાવે કરીને જેમ તેમ સાર કરેલ સ્થળમાં વસ્તુ મૂકવી તે ' દેય-નિષેપ-અધિકરણ ' છે.

નિષેપાધિકરણનો આ પ્રકાર અન્યત્ર એવામાં આવતો નથી. તત્ત્વાર્થ-ભાષ્યમાં તેમજ તત્ત્વાર્થ-શેષમાં પણ આને બદલે સહસાનિષેપાધિકરણનો ઉલ્લેખ છે. આધેયનું પ્રત્યવેક્ષણ અને પ્રમાર્જન કર્યા વગર જ ઉતાવળથી એના ઉપર એકદમ વસ્તુ મૂકવી એ એનો અર્થ છે. અનાભોગિક નિષેપાધિકરણનું લક્ષણ—

અનુપયોગપૂર્વકપ્રત્યવેક્ષિતે સુપ્રમાર્જિતે ' વા ' દેશે નિષેપ્યવસ્તુનો નિષેપકરણરૂપત્વમનાભોગિકનિષેપાધિકરણસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૧૯)

અર્થાત્ ઉપયોગ વિના જોયેલા અથવા સાદું કરેલા સ્થળમાં મૂકવા હાયક ચીજને મૂકવી તે ' અનાભોગિક નિષેપાધિકરણ ' જાણવું.

હવે સંયોજનાધિકરણનો અધિકાર કહેવામાં આવે છે. તેમાં ' સંયોજન ' એટલે ' મિશ્રણ કરવું ' અર્થાત્ સંયોગ એ એનો અર્થ છે. આ સંયોજનના બે ભેદ છે:—(૧) ભક્તપાન-સંયોજનાધિકરણ અને (૨) ઉપકરણ-સંયોજનાધિકરણ. ભક્તપાન-સંયોજનાધિકરણ એટલે અન્ન, જળ વગેરે વસ્તુઓને એકત્રિત કરવી. એ જ પ્રમાણે ઉપકરણ-સંયોજનાધિકરણ એટલે કોઈ પણ કાર્ય કરવામાં જે સાધનોની જરૂર હોય તેને એકઠાં કરવાં. આ સંબંધમાં શ્રી વિજયધર્મસંસ્કૃત ધર્મદેશના (પૃ. ૨૬૧)માં કહ્યું છે કે " જેમ ક્ષધમાં સાકર મેળવે છે તેમ ભોજનાદિ અન્ય વસ્તુમાં અન્ય વસ્તુનો મેળાપ અધિક સ્વાદને માટે કરવો તે અન્નપાન-સંયોજનાધિકરણ ૨ તેમજ વસ્ત્રાદિકમાં રંગભેરંગી કોર લગાવવાથી અથવા અંદરની સાફ એક વસ્ત્રની સાથે બીજા વસ્ત્રનો સાપો કાઢવાથી જે અધિક શોભા માફમ પડે તેમ કંડ, પાત્રાદિકમાં રંગ લગાડવો તે ઉપકરણ-સંયોજનાધિકરણ છે. "

નિસર્ગાધિકરણનું સ્વરૂપ વિચારતાં જણાયે છે એના અને-નિસર્ગાધિકરણ, વાગ્ નિસર્ગાધિકરણ અને કાય-નિસર્ગાધિકરણ એમ ત્રણ પ્રકાર છે. તેમાં અત્ર ' નિર્મર્ગ ' શબ્દથી દત્તર્ગ ત્યાગ સમજવો.

અનેનિસર્ગાધિકરણનું લક્ષણ—

મનસ્ત્રેન પરિણતમનોવર્ગનાદ્રવ્યાણાં ચિન્તનાદિદ્વારા ત્યાગકરણ-રૂપત્વં મનોનિસર્ગાધિકરણસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૨૦)

અર્થાત્ મનરૂપે પશ્ચિમમાં અનેવર્ગનારૂપ દ્રવ્યોનો ચિન્તનાદિક દ્વારા ત્યાગ કરવો તે ' અને-નિસર્ગાધિકરણ ' છે.

વાગ્-નિસર્ગાધિકરણનું લક્ષણ—

ભાષાત્વેનાપાદિતવચનવર્ગણાપુદ્ગલાનામુપદેશાદિભિસ્ત્યાગકરણરૂપ-
ત્વં વાગ્નિસર્ગાધિકરણસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૨૧)

અર્થાત ભાષારૂપે પરિણમેલ વચનવર્ગણાના પુદ્ગલોનો ઉપદેશાદિક વડે ત્યાગ કરવો તે
'વાગ્-નિસર્ગાધિકરણ' કહેવાય છે. અત્ર ઉપદેશથી શાસ્ત્રનો ઉપદેશ ન સમજવો, કેમકે
સ્વચ્છંદ પ્રવૃત્તિનો અત્ર અધિકાર છે અને એ વાતની તત્ત્વાર્થ (અ. ૬, સૂ. ૧૦)ની પૃષ્ઠપૃષ્ઠિ
(પૃ. ૨૨) સાક્ષી પૂરે છે.

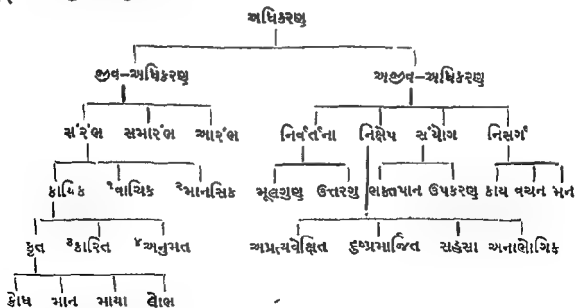
કાય-નિસર્ગાધિકરણનું લક્ષણ—

શસ્ત્રપાટનાગ્નિજલપ્રવેશોદ્બન્ધનવિષયપ્રયોગાદિભિઃ શરીરસ્ય ત્યાગ-
કરણરૂપત્વં કાયનિસર્ગાધિકરણસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૨૨)

અર્થાત્ શસ્ત્ર વડે ઉદન, અગ્નિપ્રવેશ, જલપ્રવેશ, ફાંસો ખાવો, બેર પીવું છત્યાદિ પ્રયોગો દ્વારા
શરીરને તણાવે તે 'કાય-નિસર્ગાધિકરણ' કહેવાય છે.

કહેવાની મતલબ એ છે કે પ્રમત્તા દશાર્થી શરીરને અચતના પૂર્વક છૂટું મૂકવું,
વચનને નિયમમાં ન રાખવાં અને મનને વશ ન રાખવું એ નિસર્ગાધિકરણના અનુક્રમે
કાયિકાદિ ત્રણ પ્રકારો બધાવા.

અધિકરણોનો સમગ્ર વિષય સત્ત્વર ખ્યાલમાં આવે તે માટે એના ભેદ-ઉપભેદો
વૃક્ષરૂપે નીચે મુજબ રચી કરીએ:—

૧-૨ કાયિકની પેઠે વાચિક અને માનસિકના પણ ત્રણ ત્રણ ભેદો તેમજ એ પ્રત્યેકના
કૃતની પેઠે ચાર ચાર ભેદો બતાવી લેવા

૩-૪ કૃતની-માદક આના પણ કોષાદિ ચાર ચાર પ્રકારો સમજી લેવા.

હવે અન્ય વિષયનો વિચાર કરીએ તે પૂર્વે એક બે બાબતો ખાત્ર લક્ષ્યમાં રાખવાની જરૂર છે. તે એ છે કે બાહ્ય વ્યાપારની અપેક્ષાએ મનો-નિસર્ગાધિકરણને અલ્પવાધિકરણ તરીકે ગણાવવામાં આવેલ છે અને એ જ પ્રમાણે શરીરાધિક વિષે સમજાવેલું. વળી જ્યારે આત્માના વ્યાપાર માત્રને જ અલ્પવાધિકરણમાં ગણવામાં આવે ત્યારે તો મૂલ્યગુણનિર્વર્તનાધિકરણમાં શરીર વગેરેનો ખાલી આકાર જ ગણવેલો.

સાંપરાયિક કર્મના જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ પ્રકારો છે. સાંપરાયિક કર્મ એક છે, છતાં તેના કૃણમાં તો અવસ્થા ભિન્નતા રહેલી છે. આ વાત કેવી રીતે યથાર્થ છે એવો કેાઇને સંદેહ ઉત્પન્ન થાય તો તે સ્વાભાવિક છે. આ શંકાના સમાધાનાર્થે નીચે મુજબનું ઉદાહરણ રજૂ કરવામાં આવે છે:—

એક પ્રકારનો આહાર ખાવા છતાં જ્યારે તે આહાર જરૂર (પેટ)માં જાય છે ત્યારે તે જેમ રસ (મહાધાતુ), રુધિર (લોહી), માંસ, મેદસ્ (ચરબી), મજ્જા (હાડકાંની ચરબી), અરિધ (હાડકાં), શુક્ર (વીર્ય)* અને મલ (પુરિષ) જેમ આઠ પ્રકારે પરિણમે છે તેવી જ રીતે એક પ્રયોગ દ્વારા અર્થાત્ સમુદાન-કરણ દ્વારા ગ્રહણ કરેલ કર્મ પણ આશ્રવ-લેહસ્વરૂપી હોવાથી પ્રકૃતિ (સ્વભાવ)ને પ્રાપ્ત કરીને આઠ પ્રકારે પરિણમે છે. મૂળ પ્રકૃતિઓ આઠ છે:—

(૧) જ્ઞાનાવરણીય, (૨) કથનાવરણીય, (૩) વેદનીય, (૪) મોહનીય, (૫) આયુધ્ય, (૬) નામ, (૭) ગોત્ર અને (૮) અંતરાય.*

હવે આઠ પ્રકારની પ્રકૃતિને આશ્રીને આસ્રવના જે લેહો પડે છે તેનું દિગ્દર્શન કરાવવામાં આવે છે. સાંપરાયિક કર્મ આઠ પ્રકારનું છે તો શું સર્વ કર્મના આઠ જ આસ્રવો છે કે કંઈક વિશેષતા રહેલી છે? આનો ઉત્તર એ છે કે ભેદે બધી કર્મપ્રકૃતિઓના બંધકારણ સમાન્યરૂપે યોગ અને કષાય જ છે તેપણ પ્રકૃતિવિશેષને આશ્રીને આસ્રવમાં ભિન્નતા ઉદ્ભવે છે. આથી કરીને કષાયજન્ય અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓમાંથી કંઈ કંઈ પ્રવૃત્તિ કયા કયા કર્મના બંધન કારણ થઇ શકે છે એનો આપણે વિચાર કરીશું. તેમા જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીયના આસ્રવો તરીકે મોહય, નિર્જ્ઞય, માત્સર્ય, અંતરાય, આસાદન અને ઉપલાતનો ઉલ્લેખ "શાસ્ત્રમાં કરવામાં આવ્યો છે. આ આસ્રવો દ્વારા આ બે કર્મો બંધાય છે. આ પ્રત્યેકનું સ્વરૂપ સમજાય તે માટે એ ફરેકનું ક્રમશઃ લક્ષણ અંચકારના શબ્દોમાં ભેદ લઇએ.

૧ " ક્રિયતે જીવેન હેતુમિયેન કારણેન તત: ' કર્મ ' મળ્યતે "

—પ્રથમ કર્મઅથની શ્લિષ્ઠી* બીલું* પત્ર

૨ આ સાત ધાતુઓ છે. આ ઉપરાંત કેટલાક રોમ, ત્વચા અને સ્નાયુને પણ ધાતુ ગણી એની સંખ્યા દસની દર્શાવે છે.

૩ કર્મેના સ્વભાવ એ પ્રકૃતિનો અર્થ છે.

૪ આ આઠ સંબંધી વિશેષ વિવેચન હવે પછી કરવામાં આવશે.

૫ સરખાવો તરતાર્થ (અ. ૬)નું નિમ્નવિખિન અભ્યારયું સત્—

* તત્પદોષનિહનમમાત્સર્યાંતરાયાસાદનોપલાતા જ્ઞાનદર્શનાવરણયો: " ।

પ્રદોષનું લક્ષણ—

જ્ઞાનિસાધવાદીનાં જ્ઞાનસાધકપુસ્તકાદીનાં ચ પ્રત્યનીકત્વેના-
નિષ્ઠાચરણરૂપત્વં, જ્ઞાનજ્ઞાનિવિષયકાન્તરિકાપ્રીતિકરણરૂપત્વં વા પ્રદોષ-
સ્ય લક્ષણમ્ । (૩૨૩)

અર્થાત્ જ્ઞાની એવા સાધુ પ્રયુખનો તેમજ જ્ઞાનના સાધનરૂપ પુસ્તકાદિક પ્રત્યે વૈરભાવથી
અનિષ્ઠ આચરણ કરવું તે અથવા અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો જ્ઞાન અને જ્ઞાની તરફ આંતરિક
અપ્રીતિ હોવી તે ' પ્રદોષ ' કહેવાય છે. આ ઉપરથી સમજાય છે કે જ્ઞાન, જ્ઞાની કે જ્ઞાનનાં
સાધનો પ્રત્યે દ્વેષ-ભાવ રાખવો તે ' જ્ઞાન-પ્રદોષ ' છે, જ્યારે દર્શન, દર્શની કે દર્શનનાં સાધનો
તરફ દ્વેષ-ભાવ રાખવો તે ' દર્શન-પ્રદોષ ' છે.

નિહ્નવનું લક્ષણ—

નમયા તત્સમીપેડધીતમિત્યપલાપકરણરૂપત્વં નિહ્નવસ્ય લક્ષણમ્ ।
(૩૨૪)

અર્થાત્ એકની પાસે અભ્યાસ કર્યા પછી હું કયા તેની પાસે ભણ્યો છું એવો અપલાપ કરવો તે
' નિહ્નવ ' કહેવાય છે. યોછા જ્ઞાનવાળા પાસે અભ્યાસ કર્યો હોય છતાં પોતાની પ્રશંસા માટે
મોટા બિદ્વાન પાસે ભણ્યો છે એમ જણાવવું એ પણ નિહ્નવપણું છે. વિશેષમાં કોઈ જ્ઞાનાભિલાષી
તરુવજ્ઞાન સંબધી પ્રશ્ન પૂછે ત્યારે તેનો ઉત્તર આવડતો હોવા છતાં હું બોલું નથી એમ કહેવું
અથવા તો જ્ઞાનની સામગ્રી કોઈ ભાગે અને તે પાસે હોય છતાં તે મારી પાસે નથી એમ કહેવું
તે પણ ' જ્ઞાન-નિહ્નવ ' છે. એ પ્રમાણે ' દર્શન-નિહ્નવ ' માટે ઘટાવી લેવું.

માત્સર્યનું લક્ષણ—

દાનાર્હેડપિ જ્ઞાને કુતશ્ચિત્ કારણાદયોગ્યાપાદનરૂપત્વં માત્સર્યસ્ય
લક્ષણમ્ । (૩૨૫)

અર્થાત્ કોઈ મનુષ્યને જ્ઞાન આપવું એટલે કે તેને જણાવવો એવું હોય છતાં પણ કંઈક બહાનું
કાઢીને તેને અયોગ્ય કહેવો તે ' માત્સર્ય ' કહેવાય છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો પોતે ઠી
રીતે અભ્યાસ કરી પાકું જ્ઞાન મેળવ્યું હોય કે જે અન્યને આપવા જેવું હોય તેમ છતાં તેનો
કોઈ ગ્રાહક અધિકારી મળે ત્યારે પણ તેને ન આપવાની કલુષિત વૃત્તિ ધારણ કરવી તે
' માત્સર્ય ' છે.

અન્તરાયનું લક્ષણ—

જ્ઞાનાધ્યયનાદીનાં વ્યવચ્છેદકરણરૂપત્વમન્તરાયસ્ય લક્ષણમ્ ।
(૩૨૬)

અર્થાત્ જ્ઞાનના અભ્યાસ વગેરેમાં (કલ્પિત ભાવે) ખલેલ પડેલાકનું તે ' અન્તરાય ' છે.

આસાદનનું લક્ષણ—

મનોવાગ્મ્યાં જ્ઞાનસ્ય વર્જનરૂપત્વમાસાદનસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૨૭)

અર્થાત્ મન અને વચન દ્વારા જ્ઞાનનો ત્યાગ કરવો તે ' આસાદન ' છે. તત્ત્વાર્થશાજી (પૃ. ૨૫૬) પ્રમાણે તો કોઈ અન્યને જ્ઞાનનું દાન કરી રહ્યો હોય ત્યારે વાણી અને શરીરથી તેનો નિષેધ કરવો એટલું નામ ' આસાદન ' છે. આ રહ્યો એ ઉલ્લેખ—

“ વાક્કાયાભ્યાં જ્ઞાનવર્જનમાસાદનમ્—કાયેન વાચા ચ પરપ્રકાશ-જ્ઞાનસ્ય વર્જનમાસાદનં વેદિતવ્યમ્ । ”

ઉપધાતનું લક્ષણ—

પ્રશસ્તજ્ઞાનાદીનાં દોષોદ્ધાવનરૂપત્વમુપધાતસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૨૮)

અર્થાત્ પ્રશસ્ત જ્ઞાન, જ્ઞાની વગેરેમાં દોષો ન હોય છતાં એ દોષો કાઢવા તે ' ઉપધાત ' કહેવાય છે. અર્થાત્ કોઈ વ્યક્તિ શુદ્ધ પ્રરૂપણા કરી રહી હોય છતાં પોતાની અવળી મતિને આગળ કરી તે વ્યક્તિમાં કે તેની પ્રરૂપણામાં અછતા દોષો પ્રકટ કરવા તે ' ઉપધાત ' છે.

આસાદન અને ઉપધાતમાં તફાવત—

આસાદન અને ઉપધાતમાં એ ફેર છે એ સંબંધમાં તત્ત્વાર્થશાજી (પૃ. ૨૫૬) માં કહ્યું છે કે છતે જ્ઞાને તેના વિનય ન કરવો, ખીજ ઉપર તેનો પ્રકાશ ન પાડવો, તેના શુભાંગી પ્રગંભા ન કરવી એ આસાદન ' છે, જ્યારે જ્ઞાનને જ અજ્ઞાન સમજીને તેનો નાશ કરવા કટિબદ્ધ થવું એ ' ઉપધાત ' છે.

અન્ય એ સ્પષ્ટ કરવું આવશ્યક સમજાય છે કે ઉપર્યુક્ત પ્રદોષ, નિર્જીવ ઇત્યાદિનો જ્યારે જ્ઞાન, જ્ઞાની કે તેનાં સાધન સાથે સંબંધ હોય ત્યારે તેનો જ્ઞાન-પ્રદોષ, જ્ઞાન-નિર્જીવ ઇત્યાદિ રૂપે નિર્દેશ કરાય છે; પરંતુ જ્યારે એ જ પ્રદોષાદિનો દર્શન યાને સામાન્ય બોધ, દર્શની અને તેનાં સાધન સાથે સંબંધ હોય ત્યારે તેનો દર્શન-પ્રદોષ, દર્શન-નિર્જીવ ઇત્યાદિ રૂપે નિર્દેશ થાય છે. આથી જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય એ બંને કર્મોના જ્યારે આસાદનો એક જ છે તો પછી

આ બે કર્મોને જુદાં ન ગણતાં એક જ ગણવાં જોઈએ એ કથન અસ્થાને છે એમ ફલિત થાય છે. વિશેષમાં તત્ત્વાર્થશબ્દ (પૃ. ૨૫૬)માં સૂચવાયા મુજબ આત્મ કારણ એ પણ છે કે કંઈ વગેરેના સંયોગ-વિલાગની તુલ્યતા હોવાથી વચનના સાધક અને દ્રવ્યકમાં ભેદ નહિ ઉદ્ભવતો હોઈ બંન્નાં ઉપદેશ કરાયો છે ત્યાં અસાધકતાને લઈને વચનવિરોધ ઉપસ્થિત થાય છે. વળી એ બેને તુલ્ય માનવા છતાં વચન સ્વપક્ષનું જ સાધક છે, અને પરપક્ષનું તો દ્રવ્યક જ છે એટલે સાધકતા અને દ્રવ્યકતારૂપ ધર્મોની એકતા સિદ્ધ થતી નથી. વળી કારણોમાં સમાનતા હોવા છતાં તેનાં ફળોમાં ભિન્નતા જોવાય છે. જેમકે મૃત્તિકાદિરૂપ સમાન હેતુવાળા શરાવ, ઘટ વગેરેની ભિન્નતા આખાલગોપાલપ્રસિદ્ધ છે. વળી આ કર્મોમાં અલેદ માનવો એ આગમથી વિરુદ્ધ છે. આ પ્રમાણે વચનવિરોધ, દૃષ્ટ વ્યાધાત અને આગમવ્યાધાતરૂપ દ્રવ્યો વ્યાધા ન કરે એટલા જ માટે કંઈ આ બે કર્મો ભિન્ન માન્યા નથી, પરંતુ એ બંને આવરણો નષ્ટ થતાં એકી સાથે સૂર્યમાં પ્રતાપ અને પ્રકાશનું સાહચર્ય જોવાય છે તેમ કેવલીને વિષે કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનનું સાહચર્ય ધરી શકે છે.^૧

આ પ્રમાણે આપણે સાંપ્રત્યિક જ્ઞાનાવરણ અને દર્શનાવરણ કર્મો આશ્રીને વિચાર કર્યો. હવે વેદનીય કર્મને ઉદ્દેશીને વિચાર કરવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ અસાતવેદનીયના આશ્રવોનો ઉલ્લેખ કરીશું.

દુઃખી થતો તેમજ શોક, તાપ, આક્રન્દન, વધ અને પરિહેવન કરનારો જીવ અસાતવેદનીય (અસદ્વેદ) કર્મ બાંધે છે અર્થાત્ સ્વ, પર કે ઉભયમાં રહેલ દુઃખ, શોક, તાપ (પશ્ચાત્તાપ), આક્રન્દન, વધ (હિંસા) અને પરિહેવન એ અસાતવેદનીય કર્મના આશ્રવો છે. આ હંકીકત તત્ત્વાર્થ (અ. ૬)ના નિગ્નલિખિત આરમ્ભ સૂત્રમાં ઝળકી ભેઠે છે:—

“દુઃખશોકતાપાક્રન્દનવધપરિહેવનાન્યાત્મપરોમયસ્થાન્યસદ્વેદ્યસ્ય ।”

આ બરાબર સમભય માટે એ પ્રત્યેકનું લક્ષણ અંથકાર સૂચવે છે. તેમાં દુઃખનું લક્ષણ એ છે કે—

‘અસાતવેદનીયોદયે સતિ દ્રવ્યાન્તરોપનિવાતાભિમતવિયોગા-
નિષ્પ્રવણાદિમિરાત્મનો યઃ પોડાલક્ષણઃ પરિણામસ્તદ્રૂપત્વં દુઃખસ્ય
લક્ષણમ્ । (૩૨૯)

૧ જહમ્મરૂપને વિષે તો અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણ અને દર્શનાવરણથી આવૃત વ્યક્તિને વિષે તો જ્ઞાન અને દર્શન સમકાલે સંભવતાં નથી. ઉદાહરણ તરીકે જળની સાથે સમવેત અગ્નિને વિષે પ્રતાપ જ સંભવે છે, નહિ કે પ્રકાશ; અને પ્રદીપને પ્રકાશ જ હોય છે, નહિ કે પ્રતાપ.

૨ અહીંથી માર્ગને તે પરિહેવન પર્વતનાં લક્ષણો તત્ત્વાર્થ (અ. ૬, સ. ૧૩)ની પૃષ્ઠ૬ વૃત્તિ (પૃ. ૨૫)ના અક્ષર અનુકરણરૂપ છે.

અર્થાત્ અસાતવેદનીય કર્મનો ઉદય થતાં અનિષ્ઠ વસ્તુના સંયોગથી, ઇષ્ટ વસ્તુના વિયોગથી માઠા સમાચાર સાંભળવાથી એવા પ્રસંગે આત્માને જે પીડા ઉત્પન્ન થાય છે તે ' ક્રુઃખ ' અથવા આમાં આજ્ઞા કે આંતરિક ગમે તે નિમિત્ત હોઈ શકે.

શોકનું લક્ષણ—

અનુગ્રાહકસ્નેહાદિવ્યવચ્છેદે સતિ ચિત્તસ્ય વૈકલ્પ્યરૂપત્વં શોકસ-
લક્ષણમ્ । (૩૩૦)

અર્થાત્ ઉપકાર કરનારા સ્નેહી વગેરેના વિયોગ થતાં ચિત્તમાં જે વિકલતા ઉદ્ભવે છે તે ' શોક ' કહેવાય છે. અર્થાત્ હિતેષીની સાથેનો સંબંધ તૂટી જતાં જે ખેદ થાય છે તે ' શોક ' છે.

તાપનું લક્ષણ—

પરિભવાદિનિમિત્તકસજ્ઞાતાવિલાન્તઃકરણસ્ય તીવ્રાનુશયપરિણામ-
રૂપત્વં તાપસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૩૧)

અર્થાત્ અપમાનાદિક કારણને લીધે અન્તઃકરણમાં જે તીવ્ર સંતાપ થાય તે ' તાપ ' કહેવાય છે.

આકેન્દ્રનું લક્ષણ—

પરિતાપજન્યાશ્રુનિપાતાહ્નવિકારવિલાપાભિવ્યક્તકરણરૂપત્વમા-
ક્રન્દસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૩૨)

અર્થાત્ પરિતાપને લઈને ઉદ્ભવેલ આંસુની ધારા, અંગમાં વિકાર, વિલાપ ઇત્યાદિ ચિહ્નોથી માલુમ પડનારી વસ્તુ તે ' આકેન્દ્ર ' છે. હૃદયમાં કહીએ તો ગદગદ સ્વરે આંસુ સારવા સાથે રહવું તે ' આકેન્દ્રન ' યાને ' આકેન્દ્ર ' છે.

વધનું લક્ષણ—

પ્રમત્તયોગાત્ પ્રાણિપ્રાણવિયોજનરૂપત્વં વધસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૩૩)

અર્થાત્ પ્રમત્ત યોગ દ્વારા એટલે કે ખેદરહારીથી પ્રાણીના પ્રાણ લેવા તે ' વધ ' સમજવો.^૧

૧ સરખાવો વિદ્યામાર્ગ ૩ શ્રીઉમાસ્વામિજીત તત્ત્વાર્થ (અ. ૭, ધ. ૮)મન વિસાદનું લક્ષણ:—

“ પ્રમત્તયોગાત્ પ્રાણવ્યવરોવર્ણ દિસા । ”

વનનું લક્ષણ—

સદ્કલેશપ્રવણત્વસ્વપરાનુયહેચ્છાપ્રવણત્વે સતિ અનુકમ્પાપ્રાયત્વં
વિનસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૩૪)

૧ સંકલેશમાં કુશલતા તેમજ સ્વ પરના ઉપર ઉપકાર કરવાની ઇચ્છા પૂર્વકની અનુકંપા
૨ કરે એવી વૃત્તિ તે ' પરિહેવન ' છે. વિયોગી પાત્રના શુભો યાદ આવવાથી ઉત્પન્ન થતું
જનક ફેરન તે ' પરિહેવન ' છે એમ અન્યત્ર સૂચવાયું છે.

આ પ્રમાણે 'દુઃખાદિ ચોતાને કરવાં, પરમાં ઉત્પન્ન કરવાં અથવા બન્નેમાં ઉત્પન્ન
એ પ્રમાણેના અસાતવેદનીય કર્મના આશ્વેસનું સ્વરૂપ આપણે જોયું. હવે સાતવેદનીય
૥ આશ્વેસનું સ્વરૂપ જોઈ લઈએ. પરંતુ તે પૂર્વે જ્ઞાતાદિ અસાતવેદનીયના બંધક છે
નિતિ અને તેના નિરસનનો વિચાર તત્ત્વાર્થશબ્દ (પૃ. ૨૫૬-૨૬૦) અનુસાર કરી
કહેવાની મતલબ એ છે કે કોઈક એવી હલીલ કરે કે જ્યારે દુઃખ, શોક, તાપ વગેરે
તો ચોતાનામાં કે અન્યમાં ઉત્પન્ન કરવાથી તે અસાતવેદનીય કર્મનાં બંધક થાય છે તો
હોય, ઉપવાસ, વ્રત અને બીજાં પણ એવા નિયમો દુઃખદાયી હોવાથી તે પણ અસાત-
યનાં બંધક થશે એટલે એવી પરિસ્થિતિમાં કયો સુસ જન વ્રત, નિયમોનું અનુષ્ઠાન કરવા
થશે ? બહે કે તેને ત્યાગ કરવા જ શું પ્રયત્ન નહિ કરે ?

આ પ્રશ્નાત્મક હલીલનો પ્રત્યુત્તર એ છે કે પૂર્વોક્ત દુઃખાદિ સામાન્ય રીતે ઉદ્ભવે ત્યારે તે
વરૂપ નથી; કિન્તુ જ્યારે તે કોઈક આવેશથી ઉત્પન્ન થયેલાં હોય, આત્માની કલુષિત
થી રંગાયેલાં હોય ત્યારે જ તે આશ્રવ બને છે. સાચા ત્યાગી (સંન્યાસી) કે તપસ્વી ગમે તેવાં
વ્રત કે કઠોર નિયમો પાળે તોપણ તેને અસાતવેદનીય કર્મનો બંધ થતો નથી તેનાં બે કારણો
હિંદુ કારણ એ છે કે 'ખરા ત્યાગી કે તપસ્વી ગમે તેવું કઠોર વ્રત પાળીને જે દુઃખ
૧ જો તેમાં કોઈ કે અન્ય તેવી મલિન, દુષ્ટ વૃત્તિ નિમિત્તરૂપ નથી; પરંતુ તેમ કરવામાં
ત્તિ અને સદ્બુદ્ધિની પ્રેરણા જ કારણભૂત છે. વળી કલ્મશ જ્ઞાતો સ્વીકાર્યા બાદ ગમે તેવા
૨, દુઃખદ પ્રસંગમાં પણ તેમનામાં કોઈક કષાયો કે સંતાપ વગેરેનો સંચાર થતો નથી; એથી
૩ એ પ્રસંગો તેમને માટે બંધક બનતા નથી. બીજું કારણ એ છે કે સાચા સંન્યાસીઓને—
તપસ્વીઓને કંઈક જ્ઞાતો અને કઠોર નિયમોનું પાલન કરવામાં ઉલટો જ્ઞાનંદ આવે છે,
૪ વાસ્તવિક પ્રસન્નતા અનુભવે છે. તેથી આ પ્રસંગોમાં તેમને માટે દુઃખ, શોક, સંતાપ
નો સંભવ રહેતો નથી. એ તો સુપ્રસિદ્ધ વાત છે કે એકને જે પ્રસંગથી દુઃખ થાય તે જ
૫ ગથી અન્યને પણ દુઃખ જ થાય એવો તો કોઈ ત્રિકાલાબાધિત નિયમ નથી. આથી કરીને

૧ અત્ર આદિથી શોક વગેરે પાંચ નિમિત્તો જ ન સમજતાં તાડન, તર્જન વગેરે પણ
૨ શક્ય તેમ છે.

યા ત્યાગીને વિષમ મતાદિ પાળવામાં 'માનસિક રતિ હોવાથી જોમને માટે એ મતાદિ દુઃખરૂપ હોઈ સુખરૂપ જ છે અને અત્યેવ એ કઠોરમતાદિ પણ તેમને માટે તો અસાતવેદનીય કર્મનાં કે નથી જ.

વિશેષમાં જેમ કોઈ હયાતુ વેદ વાઢ કાપથી કોઈને દુઃખ અનુભવવામાં નિમિત્તરૂપ હોવા છતાં કરુણાની વૃત્તિથી પ્રેરાયેલો હોવાથી તે પાપનો ભાગી થતો નથી એટલું જ નહિ, પણ ત્ય વાઢકાપ કરતાં દરદી મરી પણ જાય તોપણ તેણે ખૂન કર્યું છે એવો તેના ઉપર આરોપ કે શકાતો નથી તેમ સાંસારિક દુઃખનો અંત આણવાની અભિલાષથી તેના ઉપાયોનો તત્તા પૂર્વક ઉપયોગ કરનારા ત્યાગી પણ તેમની સ્ફૂર્તિને લીધે પાપબંધક ગણાય નહિ.

હવે આપણે પ્રસ્તુત વિષય પાછો હાથ ધરીશું એટલે કે સાતવેદનીય કર્મના કયા કયા આત્મવે છે તેનો ઉત્તર વિચારીશું.

‘ભૂત અને મતી ઉપર અનુકંપા રાખવી અર્થાત્ સર્વ જીવો ઉપર હયા રાખવી અને ભૂતપ્રાણી તેમજ મહાપ્રત્યક્ષીઓની ભક્તિ કરવી, દાન દેવું, સરાગ સંયમ (રાગયુક્ત ચારિત્ર) જેવે યોગ ઉપર ધ્યાન આપવું, ક્ષાન્તિ (ક્ષમા) ધારણ કરવી અને ધૌર્યત્વ સેવન કરવું’ બધા સાતવેદનીય કર્મના આત્મવે છે અર્થાત્ એ દ્વારા સાતવેદનીય (સદ્વેદ) કર્મ થાય છે.

૧ તત્ત્વાર્થરાજ્ય (૫ ૨૬૦)માં અવતરણરૂપે કહ્યું છે કે—

“ પુરે વને વા સ્વજનૈ જને વા, પ્ર(પ્ર)સાદયુકે હુમકોટરે વા ॥
પ્રિયાત્માદિકેડય ચિલાતલે વા, મનોરતિ મૌલ્યમુદાહરન્તિ ॥ ”

પોત્ સહેર કે જગત્, સ્વજન કે પરજન, મહેસની અમાસી કે ગ્રામી બગોલ, પ્રિયાના અંક કે થરની સપાટીને વિષેની મનોરતિને ‘ સુખ ’ કહેવામાં આવે છે.

૨ આયુધ્ય કર્મના ઉદયમાં વર્તતા, વર્તનારા અને વર્તેલા એવા એકેન્દ્રિયથી માંડીને એન્દ્રિય સુધીના જીવો ‘ ભૂત ’ કહેવાય છે. એટલે કે ઉત્તરાર્ધચતુર્થની વાદિવેતાય શ્રીશાંતિચરિત્રે તે (તૃતીય વિભાગ)ના ૫૮૪ આ પત્રમાં નિમ્નલિખિત—

“ પ્રાણા ત્રિવિધતુષ્પ્રોક્તા, ભૂતાશ્ચ તરણઃ સ્મૃતાઃ ।

જોષાઃ પચ્ચેન્દ્રિયા ક્રોધાઃ, શોષા. સપ્તશ્ચ હતીરીતાઃ ॥ ”

પચ દ્વારા પ્રાણી, જીવ, જીવ અને સત્ત્વ વચ્ચે ઈન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય આત્માઓ તે ‘ પ્રાણ ’ વાય છે, વક્ષો ‘ ભૂત ’ કહેવાય છે, ‘ પચેન્દ્રિયો ’ ‘ જીવ ’ કહેવાય છે અને બાકી બધા આત્માઓ ‘ સત્ત્વ ’ કહેવાય છે એવો જે ભેદ દર્શાવાયો છે તે અત્ર વિવિલિત નથી. અત્ર તો ‘ ભૂત ’ શબ્દ ત્રણ પર્વાયરૂપે સમજવાનો છે એટલે કે એથી દરકોઈ સચેતન પદાર્થનો નિર્દેશ સમજવાનો છે.

૩ ‘ વગેરે ’ શબ્દથી દેશવિસ્તરિત્ત ચારિત્ર, અકામનિર્જરા અને બાધતપ સમજવાં.

૪ સખાવો તત્ત્વાર્થ (અ. ૬)નું નીચે મુજબનું તેરમું શ્લોક—

“ ભૂતપ્રત્યનુકમ્પા દાનં સરાગસંયમાદિયોગઃ ક્ષાન્તિઃ શૌચમિતિ સત્ત્વેષ્વચ્ચ । ”

મતીનું લક્ષણ—

વ્રતામિસમ્બન્ધરૂપત્વં વ્રતિનો લક્ષણમ્ । (૩૩૫)

અર્થાત્ વ્રતના સંબંધથી યુક્ત એટલે કે જેણે વ્રત ગ્રહણ કર્યું હોય તે ‘વ્રતી’ કહેવાય છે.

અનુકંપાનું લક્ષણ—

પરપીડામાત્મીયાં કુર્વાણસ્યાનુગ્રહાર્દ્રીકૃતાન્તઃકરણસ્ય ચાનુ-પશ્ચાત્
પરકીયદુઃખદર્શનાનન્તરં હૃદયકમ્પનરૂપત્વમનુકમ્પાયા લક્ષણમ્ ।
(૩૩૬)

અર્થાત્ બીજના દુઃખે દુઃખી થનારા અને તેના ઉપર અનુગ્રહ કરવાને માટે જેનું હૃદય આદ્ર્ય થયું છે (પીંગળયુ છે) એવાના અંતઃકરણમાં પારકાનું દુઃખ જોયા બાદ જે કંપન થાય છે તે ‘અનુકંપા’ કહેવાય છે. આ અનુકંપા બે પ્રકારની છે:— (૧) ભૂતવિષયક અને (૨) વ્રતિવિષયક. હૃદયના કંપનરૂપ જે દયાતમક અનુકંપા છે તે ‘ભૂતવિષયક અનુકંપા’ સમજવી, જ્યારે શુદ્ધિને વિષે ભક્તિરૂપ અનુકંપા તે ‘વ્રતિવિષયક અનુકંપા’ જણવી.

દયા અને ભક્તિમાં તફાવત—

અન્ન ‘અનુકંપા’ શબ્દ ભૂત તેમજ વ્રતી બંનેને ઉદ્દેશીને વપરાયો છે; પરંતુ ભૂત આશ્રીને તેના અર્થ દયા, કરુણા કરવાનો છે, જ્યારે વ્રતી આશ્રીને ભક્તિ કરવાનો છે. જિન-આગમ, જિન-મંત્રિર, જિન-પ્રતિમા તેમજ એ ત્રણના ઉપાસક સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા આ સાત ભક્તિના ક્ષેત્રો છે, જ્યારે અનાથ, અશરણ, દીન વગેરે દયાનાં ક્ષેત્રો છે. દયા માટે પાત્રા-પાત્રતા જોવાની રહેતી નથી. એ જોવી પણ ન જ જોઈએ, કેમકે એ જોવા નય તો દયા માટે અવકાશ જ ન રહે. ભક્તિની વાત એથી ન્યારી છે. એમાં પાત્રાપાત્રતા જરૂર જોવી જોઈએ. એટલે કે પાત્રની પરીક્ષા અને હૃદયના બહુમાન પૂર્વક ભક્તિ થઈ શકે છે, જ્યારે દુઃખીના દુઃખને ટૂંક કરવાની ઇચ્છા પૂર્વક તેને અન્નાદિનું દાન દેવું તે ‘દયા’ છે.

૧ પારકાના દુઃખને પોતાનું માનવાથી જે લાગણી ઉત્પન્ન થાય તે આ ‘અનુકંપા’ છે.

૨ અદ્યપો વ્રતધારી હો કે સર્વાશે વ્રતધારી હો, એના ઉપર વિશેષ પ્રકારે અનુકંપા કરવી તે આનો અર્થ છે.

૩ આ સમ્યગ્દષ્ટિ છે, દેશવિરતિ છે કે સર્વવિરતિ છે ? એના આચાર વિચાર કેરા છે ? એનામાં એવો કયો ગુણ છે કે જેથી એની ભક્તિ કરાય ? આ પ્રમાણેનો જીકાપેદ એ પરીક્ષાનો અર્થ છે.

દાનનું લક્ષણ—

^૧સ્વપરાનુગ્રહાર્થ સ્વકીયસ્ય વસ્તુનોઽતિસર્જનરૂપત્વં દાનસ-
લક્ષણમ્ । (૩૩૭)

અર્થાત્ સ્વપરના ઉપર ઉપકાર કરવાને અર્થે પોતાની વસ્તુનો ત્યાગ કરવો જોઈએ કે તે અન્યને આપી દેવી તે 'દાન' કહેવાય છે.

સરાગનું લક્ષણ—

^૧સંજ્વલનલોભાદિકપાયો રાગઃ, તત્સહવર્તિત્વં સરાગસ્ય લક્ષણમ્ ।
(૩૩૮)

અર્થાત્ સંજ્વલન લોભાદિ કપાય તે 'રાગ' છે, આ રાગ જેનામાં હોય તે 'સરાગ' કહેવાય છે.

સંયમનું લક્ષણ—

^૧પञ्चમહાવ્રતયુક્તત્વં સંયમસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૩૯)

અર્થાત્ અહિંસાદિ પાંચ મહાવ્રતો તે 'સંયમ' છે.

સરાગસ્ય સંયમઃ સરાગસંયમઃ । મૂલોત્તરગુણસમ્પલ્લાભાચ્ચુભયભાજ
इति यावत् ।

અર્થાત્ સરાગ વ્યક્તિનો જે સંયમ તે અથવા રાગથી યુક્ત સંયમ તે 'સરાગ સંયમ' કહેવાય છે. મૂલ અને ઉત્તર ગુણોની સંપત્તિના લાભથી જે યુક્ત હોય તે 'સંયમી' છે.

યોગનું લક્ષણ—

^૧નિરવયક્રિયાનુष्ठानरूपत्वं योगस्य लक्षणम् । (૩૪૦)

અર્થાત્ પાપરહિત ક્રિયા કરવી તે 'યોગ' છે. સરાગસંયમાદિ સંબંધી યોગ તે સરાગસંયમાદિ યોગ છે.

૧ સરખાવો તત્ત્વાર્થ૨૧૭૦ (૫. ૨૬૦) ગત નિમ્નલિખિત પદ્ધતિ—

" સ્વસ્ય પરાનુગ્રહયુદ્ધવાઽતિસર્જનં દાનમ્ । "

૨ જુઓ તત્ત્વાર્થની જૂઠ્ઠી શ્લોકો દ્વિતીય વિભાગ (૫. ૨૬).

૩ તત્ત્વાર્થ૨૧૭૦ (૫. ૨૬૦)ની નીચે મુજબની પદ્ધતિની આ છાયા છે.—

" નિરવયક્રિયાવિરોધાનુष्ठાનં યોગઃ । "

કહેવાની મતલબ એ છે કે સંસારવૃક્ષના મૂલરૂપ લોભને દૂર કરવા તત્પર બની સંયમ સ્વીકાર્યા બાદ પણ એ રાગના સંસ્કારો ક્ષીણ ન થાય તો ત્યાં સુધીનો સંયમ તે 'સરાગ સંયમ' છે. થોડો સંયમ સ્વીકારવો તે 'સંયમસંયમ' છે. આથી તો આને 'દેશવિરતિ' પણ કહેવામાં આવે છે. સ્વેચ્છાથી નહિ પરંતુ પરતંત્રપણે જે લોભોનો ત્યાગ કરાય તે 'અકામ-નિર્જરા' છે. વાસ્તવિક જ્ઞાન વગર મિથ્યાદૃષ્ટિઓ અગ્નિપ્રવેશ, જલપતન, છાણપુત્રી શિક્ષણ, અનશન વગેરે જે તપ કરે છે તે 'બાલતપ' છે. જુઓ તત્ત્વાર્થશાસ્ત્ર (પૃ. ૨૬૦). સરાગ સંયમથી માંડીને તે બાલતપ સુધીની સર્વ ક્રિયાઓનો અત્ર સરાગસંયમાદિયોગરૂપે નિર્દેશ છે.

ક્ષાન્તિનું લક્ષણ—

‘ધર્મપ્રણિધાને સતિ મનોવાકાયૈઃ ક્રોધનિગ્રહરૂપત્વં, ઉદિત-
ક્રોધસ્ય કથઙ્ચિદ્ વૈફલ્યાપાદનરૂપત્વં, ક્રોધોદયનિરોધરૂપત્વં વા
ક્ષાન્તેર્લક્ષણમ્ । (૩૪૧)

અર્થાત્ ધર્મધ્યાનમાં લીન થઇને મન, વચન અને કાયા વડે ક્રોધનો નિગ્રહ કરવો એટલે કે ક્રોધને કાણુમાં રાખવો તે 'ક્ષાન્તિ' યાને 'ક્ષમા' છે. ઉદયમાં આવેલા ક્રોધને કોઇક પ્રકારે વિક્ષણ કરી નાંખવો અર્થાત્ તેને વશ થઇ અનુચિત કાર્ય ન કરવું તે 'ક્ષાન્તિ' છે. આ સિવાય ક્રોધને ઉદયમાં જ ન આવવા દેવો એનું નામ પણ 'ક્ષાન્તિ' છે.

શૌચનું લક્ષણ—

લોભકપાયરક્તાસ્મવાસસઃ સન્તોષવારિણા વિમલતાપાદનરૂપત્વં
શૌચસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૪૨)

અર્થાત્ લોભરૂપ કષાયથી રંગાયેલ આત્મારૂપ વસ્ત્રને સતોષરૂપ જળ વડે નિર્મળ કરવું તે 'શૌચ' છે. આ શૌચના દ્રવ્ય-શૌચ અને ભાવશૌચ એમ બે પ્રકારો પડે છે. તેમાં દ્રવ્ય-શૌચનું લક્ષણ એ છે કે—

‘સ્નેહગન્ધલેપોદર્તનાપવર્તનપ્રાસુકજલાદિના શરીરશુદ્ધિકરણ-
રૂપત્વં દ્રવ્યશૌચસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૪૩)

૧ જુઓ તત્ત્વાર્થ (અ. ૬, સ. ૧૩)ની જૂઠ્ઠી પ્રતિ (પૃ. ૨૬).

૨ જુઓ તત્ત્વાર્થની જૂઠ્ઠી પ્રતિનો ખીજો ભાગ (પૃ. ૨૬)

અર્થાત્ તેલ, ઝુગંધી પ્રવાહી પદાર્થ, લેપ, ^૧ઉદ્વર્તન, ^૨અપવર્તન, નિર્લવ (અચિત્ત) જળ ઇત્યાદિ વડે શરીરને શુદ્ધ કરવું તે ' દ્રવ્ય-શૌચ ' છે.

ભાવ-શૌચનું લક્ષણ—

‘અકુશલપ્રવૃત્તિનિરુદ્ધમનોવાક્યાયસ્ય ચરણતપોઽનુષ્ઠાયિનશ્ચ પ્રાયો નિર્જરાફલરૂપત્વં ભાવશૌચસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૪૪)

અર્થાત્ અશુભ પ્રવૃત્તિથી મન, વચન અને કાયાને જે અલગ યાને મુક્ત ગમે છે અને જે ચારિત્ર, તપ ઇત્યાદિનું પરિપાલન કરે છે તે વ્યક્તિના અનુષ્ઠાનો ' ભાવ-શૌચ ' લક્ષણ અને પ્રાય તેનું ફળ નિર્જરા છે.

સાતવેદનીયના ભૂતવ્રતિ-અનુકંપાદિ ઉપરાંત અન્ય આસનો—

ઉપર્યુક્ત સાતવેદનીય ધર્મના આસનો ઉપરાંત બીજા પશુ આસનો— જેમકે 'સયમા સંયમ (દેશચિરંતિ), બાલતપ, અકામનિર્જરા, ધર્મ ઉપર અનુરાગ, ધર્મનું શ્રવણ, શીલ, મત, પૌષધ, ઉપવાસ, તપસ્વી અને જ્ઞાનનું તૈયાદૃશ્ય, માતાપિતાની ભક્તિ (સેવા), સિદ્ધોને નમસ્કાર, ચિત્તેયોની પૂજા, શુભ પરિણામ ઇત્યાદિ

૧ શરીરને સાધ કરનાર માણ જેનું દ્રવ્ય-વિશેષ, એ ' ઉત્સાહન ' પશુ કહેવાય છે

૨ દ્રવ્યવિશેષ

૩ જુઓ તરવારની બુદ્ધિ વૃત્તિનો બીજો ભાગ (૫ ૨૬)

૪ સયમાસયમ, બાલતપ ઇત્યાદિ શબ્દોની વ્યાખ્યા આ જ ઉત્સાહનમાં આગળ ઉપર

આપવામાં આવે છે

૫ માતાપિતાની ભક્તિ એ ધર્મની ચોખ્ખતા મેળવવાનું માધન છે. યોગશાસ્ત્રના પ્રથમ પ્રમાણના પચાસમાં પદમાંનો ' માતાપિત્રોષ પૂજક ' એ ઉત્તેજ આ વાતને સમર્થિત કરે છે વળી શ્રીયાદિનીમહત્તરાસનું શ્રીહરિભદ્રસચિવમંત્રિત ' પિતૃભક્તિ-અષ્ટક ' આસનનીય છે વિશેષમાં આ અબધર્મો મનુસ્મૃતિ (અ ૨)ના નિમ્ન-શ્રિખિત પહેલા પંચ મનન કરવા જેવા છે.

“ તયોનિત્ય પ્રિય મુર્વાદ, આચાર્યસ્ય ચ સવેદા ।

તેષ્વેષ ત્રિપુ તુષ્ટેષુ, તપઃ સર્વં સમાપ્નયતે ॥ ૨૨૮ ॥

તેષાં ત્રયાણા મુષ્ટૃષા, ‘ પરમ તપ ’ લખ્યતે ।

ન તૈરમ્યનનુજ્ઞાતૌ, ધર્મમન્ય સમાચરેત્ ॥ ૨૨૯ ॥

ત યપ દિ ત્રયો લોકા-સ્ત યપ ત્રય આશ્રમા ।

ત યપ દિ ત્રયો વેદા-સ્ત યષોક્તાશ્ચયોઽમ્ય ॥ ૨૩૦ ॥

અર્થાત્ માતા, પિતા અને ધર્મચાલને પ્રિય થાય એવું મર્મ સદા કરવું. એ જ ત્રણની તૃષ્ટિમાં સર્વ તપ સમાપ્ત થાય છે એ ત્રિપુગીની યેના એ ' પરમ તપ ' કહેવાય છે એમની અનુયાયિનાઓ ધર્મ આચરવો નહિ. એ જ ત્રણ (સ્વર્ગ, પૃથ્વી અને પાતાલરૂપ) ત્રણ લોક છે, એ જ ત્રણ (બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ અને વાનપ્રસ્થાશ્રમ) ત્રણ આશ્રમો છે એ જ ત્રણ (જગ, ચલન અને સામરપ) ત્રણ વેદ છે અને એ જ ત્રણ (આદતનીય, આદપત્ય અને દક્ષિણરૂપ) ત્રણ અગ્નિઓ છે .

હવે મોહનીય કર્મના આસ્રવોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. તેમાં મોહનીય કર્મના દર્શનમોહનીય અને આસ્ત્રિમોહનીય એમ બે ભેદો પડતા હોવાથી આ કર્મના આસ્રવોના પણ તથાવિધ બે પ્રકારો પડે છે! તેમાં દર્શનમોહનીય કર્મના આસ્રવો નીચે સુજળ છે:—

કેવલજ્ઞાની, શ્રુત, સંધ, ધર્મ અને (ચાર પ્રકારના) દેવનો અવર્ણવાદ કરવો તે દર્શન-મોહનીય કર્મના આસ્રવો છે;^૧ અર્થાત્ એ દ્વારા દર્શનમોહનીય કર્મ બંધાય છે, આ વાત પૂરેપૂરી સમજાય તેટલા માટે પ્રથમ અવર્ણવાદનું લક્ષણ નીચે સુજળ રજુ કરવામાં આવે છે:—

‘રાગદ્વેષમોહવેશાત્ સદ્ભૂતે વસ્તુનિ દોષોન્નાવનરૂપત્વમવર્ણ-વાદસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૪૫)

અર્થાત્ રાગ, દ્વેષ અને ‘મોહને વશ થઈને સદ્ભૂત વસ્તુમાં અસદ્ભૂત દોષ કાઢવા તે ‘અવર્ણવાદ’ કહેવાય છે.

કેવલોત્તું લક્ષણ—

‘સકલજ્ઞાનાવરણક્ષયસમુદ્ભૂતસમસ્તજ્ઞેયવિષયકાવગોધરૂપત્વે સત્તિ સાક્ષાદર્થપરિચ્છેદિચેતનાપર્યાયરૂપત્વં કેવલસ્ય, તદ્વત્ત્વં ચ કેવલિનો લક્ષણમ્ । (૩૪૬)

અર્થાત્ સમસ્ત જ્ઞાનાવરણથી કર્મોના સંપૂર્ણ ક્ષયથી ઉત્પન્ન થતો સકલ જ્ઞેય પદાર્થ વિષયક બોધ કે જે આક્ષાત્ અર્થનો પરિચ્છેદ કરાવનાર ચેતનારૂપ પર્યાય છે તે ‘કેવલજ્ઞાન’ કહેવાય છે;^૨ અને જેને કેવલજ્ઞાન થયું હોય તે ‘કેવલી’ કહેવાય છે.

૧ સરખાવો તત્ત્વાર્થ (અ. ૬)નું નીચે સુજળનું ૧૪ થું સૂત્ર:—

“ કેવલિનુત્તસદ્ધર્મદેવાવર્ણવાદો દર્શનમોહસ્ય । ”

૨ રાગ અને દ્વેષમાં જોકે મોહનો અંતર્ભાવ થઈ જાય છે, તોપણ સામાન્ય બુદ્ધિવાળાને તેની વિશેષતા દર્શાવવા માટે એનો અન્ય પૃથક્ ઉલ્લેખ કરાયો છે.

૩-૪ જુઓ તત્ત્વાર્થની ૫૬૬ શ્લોકો દ્વિતીય વિભાગ (પૃ. ૨૭).

૫ જોકે કેવલજ્ઞાનનું લક્ષણ એક વાર પ્રથમ ઉલ્લાસ (પૃ. ૨૪૩)માં આવી ગયું છે, છતાં તેને તાજુ કરવાને અર્થે તેમજ ‘કેવલી’ શબ્દ સમજાવતાં તેની જરૂરીઆત જણાવાથી ફરીથી તેનો અન્ય અંશરે ઉલ્લેખ કર્યો છે એમ સમજાય છે.

શ્રુતનું લક્ષણ—

‘તીર્થદ્કારોપદિષ્ટત્વે સતિ બુદ્ધયતિશયવદ્ગણધરૈરવધારિતરૂપત્વં
શ્રુતસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૪૭)

અર્થાત્ તીર્થકરે ઉપદેશ દ્વારા પ્રકાશેલાં અને આસાધારણ બુદ્ધિશાળી ગણધરોએ રચેલાં
શાસ્ત્રોને ‘શ્રુત’ કહેવામાં આવે છે.

આ શ્રુતથી તો ‘અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુતનો નિર્દેશ થયો. અવર્ણવાદ તો સમગ્ર શ્રુત આશ્રીને
સંભવે છે એટલે ‘અંગબાહ્ય શ્રુત પણ અત્ર ઉપલક્ષણથી ઘટાવી દેવાનું છે. વળી હવે પછી રજુ
થતું ઉપાંગનું લક્ષણ પણ એ વાતનું સૂચન કરે છે.

અંગનું લક્ષણ—

તીર્થકરાદિનામકર્મોદયવર્તિતીર્થકરાદિના પ્રોક્તરૂપત્વમજ્ઞાત્ય-
શ્રુતસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૪૮)

અર્થાત્ તીર્થકર-નામકર્મનો જેમને વિષે ઉદય થયો હોય તેવા તીર્થકરે, ગણધર-નામકર્મનો
જેમને વિષે ઉદય થયો હોય એવા પ્રતિભાશાળી મહાનુભાવોએ જે શ્રુત પ્રકારનું હોય તે
‘અંગ’ કહેવાય છે. (૧) આચાર, (૨) સૂત્રકૃત, (૩) સ્થાન, (૪) સમવાય,
(૫) વ્યાખ્યાપ્રસૂતિ (ભગવતી), (૬) જ્ઞાતાધર્મકથા, (૭) ઉપાસકકથા, (૮) અર્ધ-
કૃદ્ધા, (૯) અનુત્તરોપપાતિકકથા, (૧૦) પ્રશ્નવ્યાકરણ, (૧૧) વિપાકસૂત્ર અને
(૧૨) દંષ્ટિવાદ એ બાર અંગો છે.

૧ સરખાવો તત્ત્વાર્થશાળા (૫ ૨૬૧)મત શ્રુતનું લક્ષણ

૨ આ વાતની પુષ્ટિમાં વિચારો આવશ્યક (સરીક)ના ૬૮ મા પત્રમત તીર્થની ગાથા —

“ અર્થં માસદ્ અરિદ્ધાં સુસં ગંધંતિ ગણધરા નિરુણ ।
સાસનસ્થ દિયદ્વાપ તથા સુસં પવત્તરં ॥ ૧૨ ॥ ”

[અર્થં માપતેઽર્હેન સૂત્રં પ્રવ્યનન્તિ ગણધરા નિરુણમ્ ।
સાસનસ્ય દિતાર્યં તતઃ સૂત્રં પ્રવત્તેતે ॥]

અર્થાત્ તીર્થકરે અર્થ કરે છે અને ગણધરો શાસનના દિતને માટે નિરુણ સૂત્ર ગુણે છે. ત્યાંથી સૂત્રની
પ્રતિભા પ્રારંભ થાય છે.

૩-૪ આના ૨૪૩૫ માટે જુઓ (૫ ૨૩૫)

ઉપાંગાદિનું લક્ષણ—

‘અજ્ઞાધર્માનુવાદિત્વમુપાજ્ઞાદીનાં લક્ષણમ્ । (૩૪૯)

અર્થાત્ અંગના અર્થના અનુવાદરૂપ શ્રુત ઉપાંગ વગેરે નામથી ઓળખાય છે. (૧) ઔપપાતિક, (૨) રાજપ્રશ્નીય, (૩) છવાભિગમ, (૪) પ્રજ્ઞાપના, (૫) ચંદ્રપ્રગતિ, (૬) સૂર્યપ્રગતિ, (૭) જંબૂદીપપ્રગતિ, (૮) નિરયાવલિ, (૯) કલ્પાવતંસિકા, (૧૦) પુષ્પિકા, (૧૧) પુષ્પચુલિકા અને (૧૨) વલ્લિનદશા એ બાર ઉપાંગો છે.

સંધનું લક્ષણ—

સાધુસાધ્વીશ્રાવકશ્રાવિકાલક્ષણચાતુર્વર્ણ્યરૂપત્વં સદ્ધસ્ય લક્ષ-
ણમ્ । (૩૫૦)

અર્થાત્ સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકારૂપ ચાર વર્ણોના સમૂહને ‘સંધ’ કહેવામાં આવે છે. ‘ચાતુર્વર્ણ્ય’ના એ અર્થો છે—(૧) સમ્યક્ત્વ, જ્ઞાન, સંવર અને તપરૂપ ચાર વર્ણોને—શુભોને વિષે ઉદ્ભવેલું તે; અને (૨) સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકારૂપ ચાર લેહોનો સમુદાય. આ હકીકત તત્ત્વાર્થની બૃહદ્ વૃત્તિ (ક્ષિ. વિ.)ના ૨૭ માં પૃષ્ઠગત નિમ્નલિખિત ઉદ્દેશને આભારી છે—

“ ચત્ત્વારો વર્ણાઃ સાધુસંપતી(સાધ્વી)શ્રાવકશ્રાવિકાહ્યાઃ । ચર્ણ્યન્તે
इति वर्णा—भेदास्तेषु चतुर्षु वर्णेषु भवश्चातुर्वर्णः सद्ध्यो गणः । अथवा
सम्यक्त्वज्ञानसंवरतपांसि चत्वारो वर्णा—गुणास्तद्भवश्चातुर्वर्णः, चतुर्णां वर्णा-
नामयं (धा) चातुर्वर्णः सद्ध्यः, न तु सुगतशिष्याणां भौतानां वा । ”

શ્રીસંધનું સ્વરૂપ અને તેનું પૂજ્યત્વ—

શ્રીસંધનું મનનીય સ્વરૂપ નંદીસૂત્રની ઉપોદ્ધાત (ગા. ૪-૧૭)માં આલેખાયેલું છે અને એનું વિસ્તૃત વિવેચન શ્રીમદ્વચગિરિસરિ જેવા પુરંધર ટીકાકારને હાથે થયેલું છે. આ પ્રસંગે સંધને નગર, ચક્ર, રથ, પદ્મ, ચંદ્ર, સૂર્ય અને ચેરુની ઉપમાઓ આપી સૂત્રકારે શ્રીસંધના આખેહુબ શુભચીતનરૂપ વર્ણન રજુ કર્યું છે. વળી શ્રીસંધનો પચીસમા તીર્થંકર તરીકે નિર્દેશ કરાય છે, કેમકે એ તીર્થંકર સમાન છે. એનું અન્ય નામ તીર્થ પદ્મ છે અને એ અતિપૂજનીય છે.

૧ આ કથન તત્ત્વાર્થ (અ. ૬, સૂ. ૧૪)ની બૃહદ્વૃત્તિ (પૂ. ૨૭) અનુસાર છે.

૨ વગેરેથી પ્રકીર્ણકો, સૂલસૂત્રો, હેમ્સૂત્રો વગેરે સમજવા. આ પૈકી કેટલાકનાં નામ માટે જુઓ પૂ. ૭૬૪.

૩ “ શૃણોત્યર્હદ્વાક્યાનીતિ શ્રાવક ” અર્થાત્ અરિહંતાનાં વચનો જે સાંભળે તે ‘શ્રાવક’. વિશેષ માહિતી માટે જુઓ વૈરાગ્યરસમંજરીનું ગાર્ ૨૫૯ીકરણ (પૂ. ૩૦૨).

૪ તત્ત્વાર્થશબ્દ (પૂ. ૨૬૧) પ્રમાણે સમ્યક્ત્વનાદિ ત્રણ સ્તંભની જાવનામાં તત્પર જેવા ચાર પ્રકારના શ્રાવણો (સાધુ)ના સમુદાયને ‘સંધ’ કહેવામાં આવે છે.

એ પૂજ્ય કોટિની વસ્તુ છે એમાં એ મત નથી. શ્રીતીર્થ કરદેવ પછી પૂજ્યતાની કોટિમાં શ્રીસં
મૂકાય છે. શ્રીતીર્થ કરદેવની ચેરહાજરીમાં શ્રીસંધ એ જ કસ્યાણુરૂપ છે. જિનેશ્વરની આરાધના
આરાધના એ જ એવું જીવન-સૂત્ર છે. જે સુસુદાય જિનેશ્વરની આરાધના દ્વારા હાં પૂર્વક ઉત્થાપક હોય
વિરાધક, હોય, હિચ્છિક હોય તે શ્રીસંધ નહિ, પરંતુ તે 'હાકાનો માળો' છે અને એ
પૂજન તે પરમાત્માની આશાતનારૂપ છે. એવી જ રીતે જે વ્યક્તિ-ભક્તે પછી તે ગીતાર્થ ગણાવ
સુનિ હોય, પરંતુ એ તે સાચા સંધની મિથ્યાભિનિવેશથી અવગણના કરે તો તે વ્યક્તિ
જૈનત્વ હોવાની પણ વ્યવહાર-નયની અપેક્ષાએ તો શંકા રહે છે અને તેવાને કરાતું નમ
પણ ભવશ્રમણું કારણ છે.

૧ શ્રીહરિભદ્રચરિત્રે સંબોધકરણના ગુરુ-અધિકારમાં કહ્યું પણ છે કે—

“અમ્માપિયસારિચ્છો સિવધરયંભો ય દોહ જિનસંધો ।

નિજધરમાણાવશ્નો સપ્પુહ્ય મયકરો સંધો ॥ ૧૨૨ ॥”

અસંધં સંધં જે મળંતિ રાગેણ અદ્ય દોષેણ ।

છેદો ધામ્મહત્તં પચ્છિત્તં જાયપ તેનિ ॥ ૧૨૩ ॥

કારુણ સંધસદ્ અવ્યવહારં કુળંતિ જે કેદ ।

પપ્ફોટિઅસત્તજિનસંધગ ચ તે હંતિ નિસ્સારા ॥ ૧૨૪ ॥

તેસિં વદુમાર્ગં પુણ મત્તોપ દિંતિ અસળવસળાદ ।

ધમ્મો સિ નારુણે ગાથા પંતિ સિમં જાણં ॥ ૧૨૫ ॥

સંવસમાગમમિલિયા જે મમજા ગારયેહિં કહ્યાં ।

સાહિચ્છેણ કરંતા સો સંધામી ન સો સંધો ॥ ૧૨૬ ॥

જે સહજે વદુદ માણામંને પયદુમાણાં ।

મળવાયકાપદિ સમાણદોસં તયં ચિંતિ ॥ ૧૨૭ ॥

આજાર્મનં દદુ મરહમ્યા ણુ દુવંતિ જે મુક્તિના ।

અવિદિઅણુમોયણાપ તેસિં ચિય દોહ વયલોલો ॥ ૧૨૮ ॥”

[માતાપિતૃસદૃશઃ શિયગૃહસ્તમ્મચ્ચ મવતિ મિનસત્થઃ ।

જિનપરાક્ષાયાશ્ચઃ સયે દુવ મયદુરઃ સદુષઃ ॥

અસદુષં સદુષં ચે મળંતિ રાગેણાપચા દોષેણ ।

છેદો વ્યામૂહત્થં પ્રાયમિત્તં જાયતે તેવામ ॥

કૃત્વા સદુષશબ્દમવ્યવહાર કુચંતિ ચે કેચિત્ ।

પપ્ફોટિતશકૃતિકાણ્ડકમિષ તે મવન્તિ નિઃસારાઃ ॥

તેપાં વદુમાર્ગં પુનર્મવત્થા દદત્થશમવસનાદિ ।

ધર્મં દિતિ જ્ઞાતવા ગાથા આચાત્તોતિ મહ્જાનામ ।

સકુપસમાગમમિલિતા ચે મમજા ગારયેણ કાર્યાણિ ।

માદપ્યેન કુચંતઃ મ સદુદાતો ન મ સદુષઃ ॥

યઃ માદાપ્યે વર્તતે આજામદે પ્રવર્તમાનાનામ ।

મનોવાક્કાયેઃ સમાનદોષે તં દુવન્તિ ॥

આજામદ રૂપા મવ્યસ્યા નુ તિદ્ધન્તિ ચે મુક્તીવાઃ ।

અવિપ્યનુમોદનયા તેવામપિ મત્રતિ વ્રતક્ષોષઃ ॥]

જિનશાસનમાં માત્ર નામની જ પૂજા નથી, કિન્તુ શાસનમાં શુણીનાં જ નામ, સ્થાપના વગેરે પૂજનીય આજ્ઞામય ચાર હોય તોપણ તે પૂજન્ય સંઘ છે. જેમાં વધારે ચાર જ ભેદોએ એમ પણ નથી. ચારની જિનાશાધારક એક સાધુ, એક સાધ્વી, એક શ્રાવક ક્રત્યોનો સમૂહ પણ વારતવિક સંઘ છે અને એ

મસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૫૧)

તના હેતુને ' ધર્મ ' કહેવામાં આવે છે.

દેવગતિનામકર્મોદયવર્તિરૂપત્વં દેવસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૫૨)

અર્થાત્ 'દેવગતિરૂપ નામકર્મનો જેને વિષે ઉદય થયો હોય તે ' દેવ ' કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે આપણે કેવલી વગેરે શબ્દોનાં લક્ષણો જોયાં. આથી હવે આ પ્રત્યેકના અવર્ણવાદ પરત્વે વિચાર કરીશું. તેમાં સૌથી પ્રથમ કેવલિ-અવર્ણવાદનું લક્ષણ અવલોકીએ:—

કવલાહારાભાવરૂપત્વ-દિગમ્બરત્વ-સમવત્તરણભૂમ્યપ્કાયાચારુમા-નુમોલિત્વ-દુષ્કરદુઃલરૂપમાર્ગોપદેશિત્વાદિકથનરૂપત્વં કેવલ્યવર્ણવાદસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૫૩)

અર્થાત્ કેવલીઓ કાવલિક આહાર કરતા નથી, તેઓ નગ્ન દ્વેર છે, 'સમવત્તરણમાં' રહેલા પૃથ્વી-કાય, જલકાય વગેરે જીવોની વિરાધના (ખીડા)ના અતુભાદક છે, દુષ્કર અને દુઃખરૂપ માર્ગના ઉપદેશક છે* ઇત્યાદિ પ્રકારનું તેમને ઉદ્દેશીને કથન કરવું તે ' કેવલિ-અવર્ણવાદ ' છે.

આ કથન તત્ત્વાર્થની જૃહંદ વૃત્તિ (દ્વિ. વિ)ના ૨૭ મા પૃષ્ઠગત નિમ્ન-સિખિત પંક્તિના આવાર્થરૂપ છે:—

૧ આના લક્ષણ માટે જુઓ પૃ. ૪૬૭.

૨ આના સ્વરૂપ માટે જુઓ સ્તુતિચતુર્વિંશતિકા (પૃ. ૨૯૧-૨૯૯) તેમજ શ્રીકૃષ્ણ મ-થંચાશિકા (પૃ. ૨૫૩-૨૫૬).

૩ સર્વજ્ઞ હોવા છતાં મુક્તિની પ્રાપ્તિ માટે સરવ ઉપાયો ન દર્શાવતાં આચરો ન શકાય તેના દુર્ગમ ઉપાયો શા માટે બતાવ્યા એવો પ્રશ્ન અવર્ણવાદ છે

“ દિગમ્બરત્વાદ્ વિગતત્રયાઃ ક્રમોપયોગંભાજઃ સમવસરણમ્માવક્ષ્યા-
મ્મ્યારમ્માનુમોદિનઃ સર્વોપાયનિપુણા અપિ દુષ્કરદુરુપચારમાર્ગોપદર્શિન
ઇત્યાદ્યવર્ણોદ્ભાસનમ્ । ”

તત્વાર્થશીખર (પૃ. ૨૬૨)માં કેવલિ-અવર્ણવાદનું સ્વરૂપ સમજાવતાં કહ્યું છે કે—

“ પિષ્ટાભ્યવહારજીવિનઃ કેવલદશાનિર્હરણા અલાઘૂપાત્તપરિગ્રહાઃ
કાલમેદવૃત્તજ્ઞાનદર્શનાઃ કેવલિન ઇત્યાદિવચનં કેવલિપ્ત્વર્ણવાદઃ ”

અર્થાત્ કેવલીએ પિંડરૂપ (કાવલિક) આહાર વડે જીવનારા છે, કેવલિ-અવસ્થામાં નિહાર (મલમૂત્રનો ત્યાગ) કરે છે, તુંબરી (વગેરે) પરિગ્રહધારી છે, કાલ-લેદ પૂર્વક જ્ઞાન અને દર્શનથી વિભૂષિત છે અર્થાત્ કૌંભિક ઉપયોગવાળા છે ઇત્યાદિ કથન કેવલિ-અવર્ણવાદ છે.

કેવલીએને કવલાહાર નથી એ દિગમ્બર માન્યતા છે. આ કથન યુક્તિવિહીન તેમજ શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ છે એમ સ્વેતામ્બરી માને છે. આ બાબતમાં બન્ને પક્ષવાળા પોતપોતાનાં મન્ત્રબ્યેને કેવી રીતે સિદ્ધ કરે છે તે વિચારવું જનાવશ્યક નહિ. ગણાય છતાં તેનું યથાચોચ નિરૂપણ કરવા જતાં પ્રસ્તુત શૃંગલા ખંડિત થવાનો ભય રહેતો હોવાથી એ સંબંધી પરિશિષ્ટરૂપે વિચાર કરવાનો ઇરાદો રાખી હાલ તુરંત તો આગળ વધવામાં આવે છે.^૧

શ્રુત-અવર્ણવાદનું લક્ષણ—

માંસમક્ષણમયપાનાદીનામનવ્યાભિધાનરૂપત્વં, અવિદગ્ધપ્રાકૃત-
ભાપાનિવહ્નાદિકંથનદ્વારા જનસમુદાયેષ્વપ્રીત્યુત્પાદકત્વમ્, કેવલિકવલા-
હારાભાવાદિકથનરૂપત્વં વા શ્રુતાવર્ણવાદસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૫૪)

અર્થાત્ માંસનું મક્ષણ કરવું, મંદિરાનું પાન કરવું ઇત્યાદિ કાર્યો પાપજનક નથી એમ કહેવું તે શ્રુત-અવર્ણવાદ છે. વળી જૈન શાસ્ત્રો અવિદગ્ધ-અસંસ્કારી અશિષ્ટ જનોની

૧ આ કવલાહાર-વાદનું વિવેચન સ્થાદિદ્વિત્તાકર (પરિ. ૨, મુ. ૨૭)માં તેમજ તકરૂર-
સ્થરીપિકાના ૫૩મા અને ૫૪મા પત્રમાં નજર પડે છે. શ્રીયશોવિજયચરિત્રાન અધ્યાત્મમતપરીક્ષામાં
૫૭૪ જેની વિસ્તૃત ચર્ચા છે. વળી જૈન સાહિત્ય સંગ્રહાલય (ખં. ૨, અંક ૩-૪)માં મુદ્રિત
શ્રીશાસ્ત્રાયનાયાચરિત્રાન ‘ ઓમુકિતિ-કેવલિયુક્તિ ’ પ્રકરણમાં એ સંબંધે ચર્ચા છે.

૨ શ્રુતથી અંતઃપ્રવિષ્ટ અને અંતઃપ્રાપ્ત એવા જે જે ભેદ રૂપ મા પાંડમાં સૂચવી ચલા છીએ
તે તો જાનને અવસ્થિતરૂપે સંશ્રુતીન કરવાવાળાં શાસ્ત્રોનાં ભેદો બાજુના બાજી કાઓ અનેક દર્શ
અનેક છે, અનેક બને છે અને અનેક બનશે. એ બધાં કુતંગાનમાં આવી જ નાંખ છે. નરાં બનેલાં
અને બનનાં શાસ્ત્રો મુદ્દ બુદ્ધિ અને મનમાત્ર પૂર્વક ગ્રાપેણાં દોરાં એકજે વર્તમાન કાલમાં જેવા
૭૫૨ જેન દાસબના મુખ્ય આધાર છે એવાં શાસ્ત્રોને ‘ આગમ ’ કહેવામાં આવે છે અને તેની સંખ્યા
૪૫ ની વિચારસાર (પૃ. ૭૮)માં ત્રણવધ છે જેમકે ૭૮૦મા પૃષ્ઠમાં ત્રણવેલ ૧૨ જાઓ ૬૧
દશિયાદિ સિવાયનાં ૧૧ જાઓ, ૧૨ ઉપાધિ (જુઓ ૪ ૭૮૧) તથા વર્ત દીપસાગરપ્રમણિ, ૬૪૫(૬૫), નિરીશ.

“પ્રાકૃત ભાષામાં રચાયેલાં છે એમ કહી લોકમાં તે શાસ્ત્ર ઉપર-અંત્રીતિ કરાવવી” તેમજ દેવલસાની કવલાહાર કરતા નથી એવું કથન કરવું તે પણ ‘શ્રુત-અવશ્યવાદ’ છે.

અત્ર જે શ્રુત-અવશ્યવાદનું સ્વરૂપ આલેખાયું છે તેમાંનો પ્રથમ વિકલ્પ તત્ત્વાર્થ-રાજ્ય (પૃ. ૨૬૨)ને અનુસરે છે, દ્વિતીય વિકલ્પ તત્ત્વાર્થની બૃહદ્ વૃત્તિ (દિ. વિ. પૃ. ૨૧)-ને અનુસરે છે, ત્રીજી વિકલ્પ એ બેમાંથી એકે અથવા આધારે ન યોજતાં અન્યકારે પોતાની બુદ્ધિ અનુસાર રજુ કરેલ હોય એમ જણાય છે. આની પ્રતીતિ થાય તે માટે પ્રથમ તત્ત્વાર્થ-રાજ્ય (પૃ. ૨૬૨)નું કથન અને ત્યારબાદ તત્ત્વાર્થની બૃહદ્વૃત્તિ (પૃ. ૨૧)નું કથન અનુક્રમે નીચે મુજબ અત્ર ઉપસ્થિત કરવામાં આવે છે:—

“ માંસમસ્યમક્ષણં મધુસુરાપાનં વેદનાદિતમૈથુનોપસેવા રાત્રિમોજન-
મિત્યેવમાદ્યનચમિત્યનુજ્ઞાનં શ્રુતેઽવર્ણવાદઃ । ”

“ અવિદગ્ધપ્રાકૃતભાષાનિચઙ્ગં વ્રતકાયપ્રાયશ્ચિત્તપ્રમાદોપદેશપુનરુક્તતા-
બહુલં કુતિસ્તાપવાદપ્રાયમિત્યેવમાદ્યવર્ણોદ્ભાસનં શ્રુતજ્ઞાનસ્યેતિ । ”

દશામૃત (સ્કંધ), બ્યવહાર, ઉત્તરાધ્યયન, ઋગિભાષિત, દશવૈકલિક, આવરયક, તંદુલવૈચારિક, ચંદ્રકેધ્ય, ગણિવિદ્યા, નિરયવિભક્તિ, આતુરપ્રત્યાખ્યાન એ પ્રકીર્ણકો, તેમજ ગણધરવધય, દેવેન્દ્રનરેન્દ્ર (સ્તવ), મરણવિભક્તિ, ધ્યાનવિભક્તિ, પાશ્વિક સૂત્ર, નંદીસૂત્ર, અનુયોગહાર અને દેવેન્દ્રસ્તવ.

આ આગમોનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ શ્રીજિનપ્રભસુરિજેત સિદ્ધાન્તાગમરત્નવર્મા નજરે પડે છે.

૧ જૈનેનાં અંગો-કપગો અર્ધમાસથી ભાષામાં રચાયેલાં છે કે નહિ એ બાબત મતભેદ છે.

૨ ઉપલક્ષણથી આ વાત, સાક્ષરીય પદ્ધતિથી અને વિદ્વદ્-ભોગ્ય શબ્દોમાં ગૂંથાયેલા સંસ્કૃત શ્રેયોને પણ લાગુ પાડી શકાય અર્થાત્ કોઈ ઉચ્ચ પ્રકારના સંસ્કૃતમાં લખાયેલા અંથ વિષે એવો અભિ-પ્રાય આપવો કે આની શૈલી અતિક્ષિપ્ત છે, વાક્યરચના જટિલ છે છત્વાદિ તો તે અભિપ્રાય શુન-ગાનનો અવશ્યવાદ તરીકે ગણી શકાય. બાકી વસ્તુસ્થિતિનું અનાવેશ પૂર્વકનું કથન એ અવશ્યવાદ નથી જ; એને તો સાચા અને શુદ્ધ નિરૂપણરૂપે વધારી લેવું જોઈએ.

વિશેષમાં કોઈ સુંદર અંથની (પછી તે ગુજરાતી ભાષામાં હોય કે હિંદીમાં, અંગ્રાણીમાં, કાનડીમાં, ઉર્દૂમાં કે અંગ્રેજીમાં હોય તેની) દેખભાવથી કડવી સમાધાયના કરવી એ પણ શ્રુતગાનનો અવશ્યવાદ જ છે.

૩ માંસ ખાવું, માછલાંનું ભક્ષણ કરવું, મધનું સેવન કરવું, દારૂ પીવો, વેદનાથી વ્યાકુળ થતાં પ્રતીચાર સેવવા કે રાત્રે ભોજન કરવું એમાં પાપ નથી એવી અવગત તે શ્રુતગાનનો અવશ્યવાદ છે.

૪ અભણ લોકોની પ્રાકૃત ભાષામાં શ્રુત રચાયેલું છે, એમાં મત, કાય (?), પ્રાયશ્ચિત અને પ્રમાદના ઉપદેશની પુનરુક્તિના બહુલતા છે અર્થાત્ એ વિવિધ મતો, નિષેધો, પ્રાયશ્ચિતો વગેરેનાં નકામાં અને કંટાળા ભરેલાં વર્ણનોથી ભરપૂર છે તેમજ વળી એ શ્રુત કુષ્ટ અપવાદોથી લગભગ ભરેલું છે એમ કહેવું એ શ્રુત-ગાનની નિંદા છે.

સંઘ-અવર્ણવાદનું લક્ષણ—

પંચાગ્નિકદાસહિષ્ણુત્વ-ગવાયપૂજનાદિરૂપત્વં, 'કાકશુકશૂગાલ-સારમેયાનાં સમુદાયોઽપિ સહ્ય ઇતિ કથનરૂપત્વં વા સહ્યવાર્ણ-વાદસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૫૫)

આર્થાત્ સંઘ પંચાગ્નિ કદ સહન કરી શકતો નથી, ગાય વગેરેની પૂજા કરતો નથી એવું સંઘને ઉદ્દેશીને કહેવું તે અથવા કાગડાઓ, પોપટો, શિયાળીઆઓ અને ફતારાઓનો સમુદાય પણ 'સંઘ' છે ઇત્યાદિ કથન કરવું તે 'સંઘ-અવર્ણવાદ' બાલુવા.

પંચાગ્નિ કદ સહન કરવું એ નિરર્થક છે એ હકીકત ડાખ મા લક્ષણના વિવરણમાં વિચારીશું. અત્ર તો ગોપૂજન અચુકત છે એમ જોનો શા કારણથી માને છે તેનો ઉદ્દેશ કરીશું અને ત્યાર બાદ સંયમિ-સંઘ-અવર્ણવાદ અને ગૃહસ્થ-સંઘ-અવર્ણવાદનાં લક્ષણો વિચારીશું.

ગોપૂજનનું નિરસન—

એ તો સુપ્રસિદ્ધ વાત છે કે ગાય વિદ્યા જેવી અપવિત્ર વસ્તુ પણ ખાઈ ભય છે, પોતાના પુત્ર બળદ સાથે પણ અભિચાર એવે છે અને કેટલીક વાર તો પોતાનાં ચીંગડાં વઢે પ્રાણીઓને મારે પણ છે તો આવી ગાયની કોણ પૂજા કરે ? દૂધ દ્વારા ગાય જગતના ઉપર ઉપકાર કરે છે વાસ્તે તેનું પૂજન કરવું જોઈએ એમ એ કહી શકવામાં આવે તો તેમાં ખાસ વજન જેવું નથી, કેમકે શું સેવ્યનો પણ તેવો ઉપકાર નથી ? અને જ્યારે તેમ છે તો પછી ગાયને જ પૂજી અને સેવ્યને નહિ એ ક્યાંના ન્યાય કહેવાય વા ? વળી એ એમ કહેવામાં આવે કે ગાય તો અનેક વીર્યપિંડોનું અને દેવોનું સ્થાન છે તો એમ કહેનારા જવાબ આપશે કે તેઓ શા માટે ગાયનું વેચાણ, હોદન અને પ્રદાર વગેરે ક્રિયાઓ કરે છે કે કરાવે છે અથવા તેને અટકાવવાનો પ્રયત્ન નહિ કરી તેને અનુમોદન આપે છે ? આ પ્રમાણે યોગશાસ્ત્ર (મ. ૨, શ્લો. ૭) પ્રતિ પૂર્તિ (શ્લો. ૧૪-૧૬)માં કહેવામાં આવ્યું છે. એ જ ભાવાર્થ ન્યાયકુસુમાર્જુનના અનુયં કનભક (શ્લો. ૨૧-૨૩)માં નજરે પડે છે.

૧ આ મામાન્યરે સંધનો અવર્ણવાદ છે એમ તત્ત્વાર્થ (અ. ૬, સ. ૧૪) પ્રતિ પૂર્તિ (૪ ૨૮) ઉપરથી જણાય છે.

૨ " યા વનુગુંથમદનાતિ, દવપુર્ય ચ વૃષપચ્ચતિ ।
દુઃશાદિધિર્નતી જગત્, ના વચ્ચાઽન્તુ પથે નુ તોઃ । ૪ ૧૪ ॥
વચઃપદામવામદર્શદ, વચ્ચા ચેન્મદિતી ન ક્ષિપ્તિ ।
વિદીયો દુરવતે નાસ્ત્યાં, મદિતીતો મમાગવિ ॥ ૧૬ ॥
સ્થાત્તી તોરેવિદ્યાનાં, નવેન્વામવિ તોરેવિ ।
વિદ્યોવતે દુરવતે ચ, દવવતે ચ દર્શ તત્ત્વાર્થ ॥ ૧૬ ૩ ॥

સંયમિ-સંઘ-અવર્ણવાદનું લક્ષણ—

લોચાદિકષ્ટકારિણો વાહ્યશૌચરહિતા પ્રાગદત્તાદાનાદ્ ભૂયોઽપિ
દુઃખિતા ભવિષ્યન્તીત્યાદિ કથનઅપત્ત્વં સંયમિસદ્ધવાર્ણવાદસ્ય લક્ષણમ્ ।
(૩૫૬)

અર્થાત્ નૈન સાધુઓ ઠગટકારી લોચાદિ કરે છે, બાહ્ય શૌચ (ઐટલે દ્રવ્યસ્નાન)થી રહિત છે, પૂર્વે
નહિ દાન દીધેલું તે છતાંએ અત્યારે અન્યની વસ્તુ ગ્રહણ કરે છે, વાસ્તે આથી પણ વધારે દુઃખી
થશે એ પ્રકારે 'સંયમીઓ (નૈન સાધુઓ)ને વિષે બોલવું' તે ' સંયમિ-સંઘ-અવર્ણવાદ '
બોલેલા.

આ સંબંધમાં તત્ત્વાર્થની શૃદ્ધિ પૃત્તિ (દ્વિ. વિ. પૃ. ૨૭)માં નીચે મુજબ
ઉદ્દેશ્ય છે:—

“ સાધવસ્તાવત્ સચિત્તાયાભવદ્વ્યવહારપરાયણાઃ પરિપેલ્લવાહ્ય-
શૌચાચારા જન્માન્તરકૃતકર્મોદયજનિતકેશોલ્લુચ્ચનાતાપનદુઃલાનુભવિનઃ કલહ-
કારિણોઽસ્તદિષ્ણવઃ પ્રાગદત્તદાના ભૂયોઽપિ દુઃખિતા એય ભવિષ્યન્તીત્ય-
વર્ણોદ્ઘાવનમ્ ”

અર્થાત્ નૈન સાધુઓ તેા સચિત્તાદિથી ઉદ્દભવેલ વ્યવહારમાં તત્પરહોય છે, બાહ્ય શૌચ-આચારથી
વિમુખ રહે છે, પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં અશુભ કર્મોના ઉદયથી તેમને કેશનો લોચ, આતાપના વગેરેનું
દુઃખ અનુભવવું પડે છે, તેઓ કલ્યાણ કરનારા છે, તેમનામાં સહનશીલતા નથી, તેમણે પૂર્વે
દાન દીધું નથી અને અત્યારે પણ તેઓ દેતા નથી ઐટલે ભવિષ્યમાં તેઓ ફરીથી દુઃખી થશે
ઇત્યાદિ સાધુ સંબંધી કથન તે ' સાધુ-અવર્ણવાદ ' છે. સાધવી-અવર્ણવાદ પણ આ જ પ્રમાણે છે.

તત્ત્વાર્થશાજ (પૃ. ૨૬૨)માં આ સંબંધમાં નીચે મુજબનો નિર્દેશ જોવાય છે:—

“ एते श्रव(म ?)णाः शूद्राः अस्नानमलदिग्धाङ्गा अशुचयो दिग्म्वरा
निरपत्रपा इहैवेति दुःखमनुभवन्ति परलोके कुतश्च सुखिन इत्यादि वचनं
सद्भवेऽवर्णवादः ”

અર્થાત્ આ સાધુઓ શૂદ્ર છે, તેઓ સ્નાન કરતા નથી, તેમનો ઢેહ મેલથી લિપ્ત છે, તેઓ
અપવિત્ર છે, તેઓ વસ્ત્રરહિત છે-નાગા છે, તેઓ અત્યંત નિર્લજ્જ છે, (તેમનાં આવાં આચરણોને
લીધે) આ લોકમાં જ તેઓ દુઃખ અનુભવે છે તેા પરલોકમાં તેા કયાંથી જ તેઓ મુખી થવાના છે
ઇત્યાદિ કથન તે ' સંઘ-અવર્ણવાદ ' છે.

દિગંબર સંપ્રદાયના આધુઓ સર્વથા નાન અવસ્થામાં રહે છે, જ્યારે શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના આધુઓ કામ જેટલાં વસ્ત્રોથી ઢેકે દાંકે છે. ઉભય સંપ્રદાયના આધુઓ સ્નાન કરતા નથી તેમજ ધર્મલાક્ષના દાન સિવાય અન્ય સાંચારિક દાન દેતા નથી.

ગૃહસ્થ-સંઘ-અવર્ણવાદનું લક્ષણ—

શ્રાદ્ધશ્રાવિકાનાં ન ધર્માર્થે સ્નાનમ્, ન ચ દિજાતિમ્બો દાનમ્,
ન ચ ગવાં ગેહે પૂજનમિત્યાદિકથનરૂપત્વં ગૃહસ્થસદ્ધર્માર્ણવાદસ્ય
લક્ષણમ્ । (૩૫૭)

અર્થાત્ શ્રાવક (શ્રાદ્ધ) અને શ્રાવિકા ધર્મને અર્થે સ્નાન કરતાં નથી, શ્રાદ્ધલેખને દાન આપતાં નથી એટલે કે સ્નાન, દાન જેવી શિષ્ટ પ્રવૃત્તિ આદરતાં નથી, ઘેર ગાયોની પૂજા કરતાં નથી ' ઇત્યાદિ ' ગૃહસ્થ વિષયક કથન તે ' ગૃહસ્થ-સંઘ-અવર્ણવાદ ' છે.

ધર્મ-અવર્ણવાદનું લક્ષણ—

નાસ્ત્યેવ ધર્મઃ પ્રત્યક્ષપ્રમાણાવિપયત્વાદિત્યાદિકથનરૂપત્વં, મનઃ
પરિકલ્પિતગુણહીનાદિકથનરૂપત્વં વા ધર્માર્ણવાદસ્ય લક્ષણમ્ ।
(૩૫૮)

અર્થાત્ ધર્મ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો વિષય નહિ હોવાથી એ દ્વારા એનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ નહિ થતું હોવાથી તે જ નહિ એમ કહેવું અથવા તો મરણ મુજબ તેના શુભોની ઝાણી કીમત આંકવી તે ' ધર્મ-અવર્ણવાદ ' છે. સ્પષ્ટ અબોધમાં કહીએ તો અહિંસા જેવા મહાન ધર્મને વિશે એવા ઉગ્ગાર કાઢવા કે અહિંસાથી મનુષ્ય બાલિતું અને આ ભારતભૂમિનું અધ્યપનન થયું છે, તે ' ધર્મ-અવર્ણવાદ ' છે. બ્યાપારમાં આવું બોલીએ તો કમાઇ રહ્યા એ પણ એવું જ ઉદાહરણ છે.

૧ ' ઇત્યાદિ'થી પ્રમા (પરખ) વગેરે તૈયાર કરાવવાનું પરોપકારી કાર્ય જેન ગૃહસ્થો કરતા નથી, તેઓ હરિકેશ જેવા ચાંડાલ છે, એમના ધરના આંગણેના દરવાજે આવતું ચીંગડું દાટવું જોઈએ એમ સમજવું. આ હકીકતને શ્રાવક-શ્રાવિકાના અવર્ણવાદ પરત્વેનો તત્ત્વાર્થની ગૃહદૃષ્ટિ (દિ વિ પૃ ૨૭) તત નિમ્ન-લિખિત પાઠ મમર્ચિત કરે છે:—

“ ન સ્નાનં ધર્માર્થમેવામ્, ન ચ દિજાતિમ્બો દાનમ્, ન પ્રપાદિકરણમ્, હરિકેશ-
કરુપાઃ સ્વલેવેતે, ગોઘ્રજાલેષાં ગેહાક્ષણદ્વારિ નિસ્વાયતામિત્યાવર્ણપ્રકાશનમ્ । ”

૨ ' ગૃહસ્થ ' થી શ્રાવક અને શ્રાવિકા ઉલ્લેખ સમજવાં.

૩ આવા પ્રાન્તિમૂલક, અર્ધદમ્બ વિચારેનું નિરસન કરવાની દલે જરૂર રહેતી નથી, ૩મી મહાત્મા ગાંધીએ હાથમાં ઉપાડેલી અહિંસામત્ક લડન જ તેનો પૂરતો રહીએ આથી કહે તેમ છે.

ધર્મ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો વિષય નહિ હોવાથી તે છે જ નહિ એવું ચાર્વાકદિનું કથન છે. તત્ત્વાર્થશાળા (પૃ. ૨૬૨)માં ધર્મ-અવર્ણવાદનું સ્વરૂપ સમજાવતાં એમ કહેવાયું છે કે જિનેશ્વરે ઉપદેશો લેખાદિ દશ પ્રકારનો ધર્મ નિર્ણય છે, તેના ઉપાસકો મરીને અસુર થાય છે એ પ્રમાણેની ઉદ્ધોષણા તે ' ધર્મ-અવર્ણવાદ ' છે,

દેવ-અવર્ણવાદનું લક્ષણ—

પરસ્પરપ્રવીચારાઃ સ્વલુ દેવાઃ, ષણ્ઢવદપરે ચલવન્તોડલ્પચલવન્તં
દેવમભિયુજ્ય મૈથુનં સેવન્તે इत्यादિકથनरूपत्वं, शुक्रशोणितवल्गु-
पहाराशिनो देवा इत्यादिकथनरूपत्वं वा देवावर्णवादस्य लक्षणम् ।
(૩૫૧)

અર્થાત્ દેવો પરસ્પર પ્રવીચાર કરે છે, જખરા દેવો સાંઢની માફક નખળા દેવોની સાથે બોરબુદ્ધ-મથી વિષય-સેવન કરે છે, એ પ્રકારનું કથન તેમજ તેઓ શુક્ર (વીર્ય), શોણિત (લોહી) અને બલિહાનાદિરૂપ ઉપહારના બક્ષક છે 'ઇત્યાદિ કથન તે ' દેવ-અવર્ણવાદ ' છે.

અવર્ણવાદનું સ્વરૂપ વિશેષતઃ ખ્યાલમાં આવે તે માટે તેના પ્રતિસ્પર્ધિ વર્ણવાદનું દિગ્દર્શન કરીએ. સૌથી પ્રથમ તીર્થ-કરનો વર્ણવાદ વિચારીએ. આ સંબંધમાં સ્થાનાંગ (સ્થા. ૫, ઉ ૨)ની વૃત્તિના ઉરર મા ખત્રમાં કહ્યું છે કે—

૧ ' ઇત્યાદિ 'થી દેવાનાં નેત્ર સ્તબ્ધ છે, ધન્દ્ર અહલ્લયાનો બાર છે, ધન્દ્રને હાનર ભગ થયા હતા અને તેના દેહને ઊલી નાખવામાં આવ્યો હતો વગેરે સમજવું. આ કંઈ મારા ધરવું કથન નથી, પણ એની તત્ત્વાર્થની બૃહદ્વૃત્તિ (દિ. વિ. પૃ. ૨૮)ગત નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ સાક્ષી પૂરે છે:—

“ પરસ્પરમધીચારાઃ સ્વલુ દેવાઃ ષણ્ઢવત્ । જપરે ચલવન્તોડલ્પચલં દેવમભિ-
યુજ્ય મૈથુનમાસેવન્તે સ્તબ્ધલોચનપુટાસ્તથાડ્યન્તાસદ્મૂતદોષપરુપાપનશુકશોણિત-
વલ્ગુપહારાશિનો દેવાઃ । અહલ્યાયે જાર ઇન્દ્રઃ કુનમયસદસઃ છાત્રૈર્ધૌપિત્ત इत्याद्यशिशृ-
क्ष्यषहारायधोपणं दद्यानामवर्णवादः ”

વળી દેવો અહલ્યા વગેરેને વિષે આસક્ત છે, તેઓ મદિય અને માંસનું સેવન કરે છે એ પ્રમાણેનું દેવ પરત્વે કથન તે તેના અવર્ણવાદ છે એમ તત્ત્વાર્થશાળા (પૃ. ૨૬૨)ની નિમ્ન-લિખિત પંક્તિ કહી રહી છે :—

“ સુરા માંસં ધોષસેવન્તે દેવાઃ અહસ્પાદિવ્યાસકષેતસઃ इत्यापाधोषणं देवावर्णवादः । ”

વળી અત્ર એ પણ પ્રશ્ન વિચારીશું કે જ્યારે શ્વેતાંબર અને દિગંબર ઉભય સંપ્રદાયનો શ્રમણવર્ગ સ્નાન કરતો નથી તો જૈન સાધુઓ સ્નાન નથી કરતા એમ કહેવું એમાં શો અવર્ણવાદ છે ? આનો ઉત્તર એ છે કે જેઓ બાહ્ય શૌચના ચુસ્ત હિમાયતી હોય અને અધિકારીની મર્યાદા તેમજ આંતરિક શૌચની મહત્તાથી અજાત હોય તેમની આગળ આ કથન કરવું એ જૈન મુનિ-ઓની ખોટી હાંસી કરાવવા જેવું છે; વાસ્તે એ દંષ્ટિએ આ અવર્ણવાદ ગણાય. વિશેષમાં જૈન મુનિઓ સ્નાન નહિ કરતા હોવાથી તેમના શરીરમાંથી ખરાબ વાસ માટે છે એમ કહી તેમને ગંદા ચીતરવા એ તો અવર્ણવાદ ખરો ને ? વસ્તુ જેવી હોય તેવી પ્રદ્વિષ્ટા કરવી એની કોઈ ના પાડે તેમ નથી, પરંતુ તેમ કરવામાં સત્યના નિરૂપણ સિવાય કોઈ પ્રકારનો સ્વાર્થ કે મહિન આશય ન હોવો જોઈએ; કેમકે સ્વાર્થાદિ સાધવા માટે ઉચ્ચારેલું સત્ય વચન પણ અસત્ય જ છે એ બૂલવું ન જોઈએ.

હવે આરિત્રમોહનીય કર્મના આસ્રવોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. તેમાં આરિત્રમોહનીયનું લક્ષણ એ છે કે—

**કપાયાદિમોહનીયોદયજન્યાતિસંકિલ્પપરિણામરૂપત્વં ચારિત્રમોહ-
નીયસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૬૦)**

અર્થાત્ કપાય વગેરે મોહનીય કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતો સંકલેશાત્મક પરિણામ તે ' આરિત્ર-મોહનીય' છે. આ આરિત્રમોહનીયના ઉદયથી ઉદ્ભવતો જીવનો સંકિલ્પ પરિણામ આરિત્રમોહનીય ગણનો હોતો છે.^૧ આ આરિત્રમોહનીય કર્મના કપાયમોહનીય અને નોકપાયમોહનીય એમ બે પ્રકારો છે. તેમાં ચોતે કપાય સેવવો કે અન્યમા તે પ્રકટાવવો અગર તો કપાયને વશ થઈ તુચ્છ (૨) પુરુષવેદ, (૩) નપુંસકવેદ, (૪) હાસ્ય, (૫) રતિ, (૬) અરતિ, (૭) શોક, (૮) ભય અને (૯) જુગુપ્સા એમ નવ ભેદો પડતા હોવાથી નોકપાયમોહનીય કર્મના આસ્રવોના પણ સ્ત્રીવેદ-આસ્રવ, પુરુષવેદ-આસ્રવ એમ નવ પ્રકારો પડે છે. શ્રંથકાર આ પ્રત્યેકનું સ્વરૂપ લક્ષણ દ્વારા સૂચવે છે. તેમાં સ્ત્રીવેદના આસ્રવનું લક્ષણ એવું દર્શાવે છે કે—

**શબ્દાદિવિપયેષુ માધ્યર્થ્યેર્ણાલ્પવાનૃતવાદિત્વવક્ત્રતાપરદારરતિપ્રિય-
તાદિકરણરૂપત્વં સ્ત્રીવેદાસ્રવસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૬૧)**

અર્થાત્ શબ્દાદિ વિષયોને વિષે અત્યંત આસક્તિ, ઈર્ષ્યાજીપણું, અસત્ય બોલવું, વક્ત્રતા, પરશ્રીને વિષે અનુચિત પ્રીતિ ઇત્યાદિ વૃત્તિઓ સ્ત્રીવેદના આસ્રવો છે. આ કથન તત્ત્વાર્થ (અ. ૬,

૧ તત્ત્વાર્થ (અ. ૧, ચ. ૧૫)માં કહ્યું પણ છે કે—

“ કપાયોદયાત્ સોમાશ્મપરિણામમારિત્રમોહસ્ય । ”

સૂ. ૧૫)ની બૃહદ્ વૃત્તિ (પૃ. ૨૮)ને અનુસરે છે, જ્યારે તત્ત્વાર્થશાળા (પૃ. ૧૬૨) પ્રમાણે અત્યંત ગુસ્સો, અતિશય અભિમાન, ઈર્ષ્યા, બૃહં બોલવું, ખૂબ ઠગવાની વૃત્તિ, પ્રવૃદ્ધ રાગ, પરદારગમનને વિષે આદર અને ભામિનીના હાવ-ભાવ વિષે આસક્તિ એ સ્ત્રીવેદના આશ્રવો છે.

આ પ્રમાણેના સ્ત્રીવેદાદિના આશ્રવો સેવવાથી સ્ત્રીવેદાદિરૂપ કર્મ બંધાય છે.

પુરુષવેદના આશ્રવનું લક્ષણ—

મન્દક્રોધકષાયાદિના સ્વદારરતિપ્રિયતાઽવક્રતાઽનીર્ણ્યલુત્વસત્ય-
વાદિત્વાદિભવનરૂપત્વં પુરુષવેદાસ્રવસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૬૦)

અર્થાત્ મંદ ક્રોધરૂપ કષાય વગેરે દ્વારા પોતાની પત્નીને વિષે સંતોષ, સરલતા, ઈર્ષ્યાનો અભાવ, સત્ય બોલવું ઇત્યાદિ પુરુષવેદના આશ્રવો છે.

નપુંસકવેદના આશ્રવનું લક્ષણ—

તીવ્રક્રોધાદિના પશૂનાં વધનિર્લાઙ્છનમુષ્ઠનસ્ત્રીપુરુષવિષયકાનર્જ-
સેવ્રનશીલવ્રતગુણધારિવિષયકમૈથુનસેવનેચ્છાતીવ્રવિષયાનુષઙ્ગિતાદિકરણ-
રૂપત્વં નપુંસકવેદાસ્રવસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૬૧)

અર્થાત્ તીવ્ર ક્રોધ વગેરેને વશ થઇને, પશુઓનો વધ, નિર્લાઙ્છન (નાક, કાન વગેરેનું છેકન), તેમજ મુંડન તથા સ્ત્રી અને પુરુષ સંબંધી કામ-સેવન, શીલવ્રતધારી અને ગુણી વ્યક્તિ સાથે વિષય-સેવનની ઇચ્છા, વિષયને વિષે અત્યંત આસક્તિ વગેરે નપુંસકવેદના આશ્રવો છે.

હાસ્ય-ભોહનીયના આશ્રવનું લક્ષણ—

ઉત્પ્રાસનદીનાભિલાષિતુકન્દર્પોપહાસનવહુપ્રલાપહાસશીલતારૂપ-
ત્વં હાસ્યમોહનીયાસ્રવસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૬૨)

અર્થાત્ (સત્ય ધર્મની) ઠણ મસ્કરી કરવી, ગરીબ કે દીનની મબાક કરવી, કામવૃદ્ધિ વિષયક ઉપહાસ, બહુ બઠબઠાટ અને હસવાની ટેવ એ હાસ્યભોહનીય કર્મના આશ્રવો છે.

રતિ-ભોહનીયના આશ્રવનું લક્ષણ—

વિચિત્રપરિક્રીડનવહુવિધરમણપોડાભાવપ્રીતિજનનાદિકરણરૂપત્વં
રતિમોહનીયાસ્રવસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૬૩)

અર્થાત્ વિચિત્ર કીડા, અનૈક ભાવનું રમણ, પીકાનો અભાવ, પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરવી વગેરે રતિ-
મોહનીય કર્મના આસ્રવો છે. જત, નિયમ ઇત્યાદિ યોગ્ય અંકુશોને વિષે અણુગમે એ પદ
આ કર્મના આસ્રવરૂપ છે.

અરતિ-મોહનીયના આસ્રવનું લક્ષણ—

પરપરિભાવાદિકરણે રતિવિનાશપાપશીલતાભવનરૂપત્વમરતિ-
મોહનીયાસ્રવસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૬૪)

અર્થાત્ બીજાનું અપમાન કરવું, રતિનાં સાધનોનો વિનાશ કરવો, પાપમય આચરણ કરવું વગેરે
અરતિમોહનીય કર્મના આસ્રવો છે. બીજાઓને બેચેની ઉપભવવી, નીચ માણસની સોબત કરવી
એ પણ આના આસ્રવો છે.

શોક-મોહનીયના આસ્રવનું લક્ષણ—

શોકોત્પાદનશોચનપરદુઃસ્વાવિષ્કરણાદિરૂપત્વં શોકમોહનીયા-
સ્રવસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૬૫)

અર્થાત્ દિલગીરી ઉત્પન્ન કરવી, પોતે શોકાતુર રહેવું, અન્યના ડુઃખને પ્રકટ કરવું વગેરે શોક-
મોહનીય કર્મના આસ્રવો છે.

ભય-મોહનીયના આસ્રવનું લક્ષણ—

ભયોત્પાદનનિર્દયત્વત્રાસનાદિકરણરૂપત્વં ભયમોહનીયાસ્રવસ્ય
લક્ષણમ્ । (૩૬૬)

અર્થાત્ ભય ઉત્પન્ન કરવો એટલે અન્યને ડરાવવા કે પોતે ડરવું, કૃરતા લાખવવી, ત્રાસ
પ્રમાદવો ઇત્યાદિ ભયમોહનીય કર્મના આસ્રવો છે.

જુગુપ્સા-મોહનીયના આસ્રવનું લક્ષણ—

કુશલક્રિયાચારપ્રતિપાદનપ્રવણે સદ્ધર્મે જુગુપ્સાદિકરણરૂપત્વં
જુગુપ્સામોહનીયાસ્રવસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૬૭)

અર્થાત્ કલ્યાણકારી ક્રિયા અને હિતકારી આચારનું પ્રતિપાદન કરનારા આચાર્ય ધર્મને વિષે ધૃણા
કરવી તે જુગુપ્સા-મોહનીય કર્મના આસ્રવ છે.

પરમ ધર્મશાળી યુનિવર્સિટી નિર્દેશ કરવાથી, ધર્મને અભિમુખ જનોને અંતરાય કરવાથી, મંદિરા, મંથ, માંસના સેવનરૂપ અવિરતિની પ્રશંસા કરવાથી અને અન્યમાં કષાય અને નોકષાય ઉત્પન્ન કરવાથી ચારિત્રના ગુણોનાં ઉપઘાતક એવાં કષાય-મોહનીય અને નોકષાય-મોહનીય કર્મો શુભ બાંધે છે.

હવે આયુષ્ય-કર્મના બંધનાં કારણો યાને આસ્રવો દર્શાવવામાં આવે છે. તેમાં આયુષ્યના ચાર પ્રકારને લીધે એના પછુ નારક-આયુષ્ય-આસ્રવ ધૃત્યાદિ ચાર પ્રકારો પડે છે. તેમાં નારક-આયુષ્ય-આસ્રવનું લક્ષણ એ છે કે—

**અનવરતકણ્ડનસ્વણનતાડનતર્જનપેષણીચુલીકાદિવહ્વારમ્ભવ્યા -
પારવજ્જત્વે સતિ વહુપરિગ્રહેચ્છારૂપત્વં નારકાયુરાસ્રવસ્ય લક્ષણમ્ ।
(૩૬૮)**

અર્થાત્ નિરંતર કંડન, ખંડન, તાડન, તર્જન તથા ઘંટી, ચૂલો વગેરેના બહુ આરંભવાળા કાર્યો કરવાથી તેમજ પુષ્કળ પરિગ્રહની ઇચ્છા રાખવાથી નારકનું આયુષ્ય બંધાય છે. અર્થાત્ જ્યારે આરંભ અને આ વસ્તુ મારી છે એવી પરિગ્રહની વૃત્તિ અર્થાત્ હું આનો માલીક છું એવી મનો-વૃત્તિ અતિશય તીવ્ર હોય અને હિંસાદિમય ઘાતકી કાર્યોની પ્રવૃત્તિ, રોદ્ર ધ્યાન વગેરે સતત ચાલુ રહે તો તે નારક-આયુષ્ય-કર્મનો આસ્રવ થાય છે.

તિર્થંચ-આયુષ્ય-આસ્રવનું લક્ષણ—

**ચારિત્રમોહોદયે સતિ આત્મનઃ કુટિલરૂપત્વં તૈર્યગ્યોનાસ્રવસ્ય
લક્ષણમ્ । (૩૬૯)**

અર્થાત્ ચારિત્રમોહનીય કર્મનો ઉદય જ્યારે વર્તે તો હોય ત્યારે ઉદ્ભવતો આત્માનો (પ્રપંચરૂપ) કુટિલ પરિણામ તે તિર્થંચ-આયુષ્ય-કર્મનો આસ્રવ છે. એટલે કે આથી તિર્થંચ-આયુષ્ય-કર્મનો બંધ થાય છે તેમજ વળી મિથ્યાત્વનો આધાર હોવાથી, એની યુદ્ધિ કરવાથી, અધર્મનો ઉપદેશ આપવાથી, પરિગ્રહ સેવવાથી, કુટ કાર્યો કરવાથી, નીલ લેશ્યા અને કાપોત લેશ્યારૂપ અનિષ્ઠ પરિણામ વડે આર્ત ધ્યાન કરવાથી, ઉન્માર્ગની પ્રરૂપણા કરવાથી, સન્માર્ગનો નાશ કરવાથી, અતિચાર લાગે તેવી રીતે મતો અને શીળ પાળવાથી અને અપ્રત્યાખ્યાનરૂપ કોષ વગેરે કષાયો કરવાથી શુભ તિર્થંચ-આયુષ્ય-કર્મ બાંધે છે.

૧-૨ સરખાવો તત્ત્વાર્થ (અ. ૬)ના નીચે યુજ્જનાં ૧૬ મા અને ૧૭ મા સૂત્રો:—

“ મહુવારમ્પરિગ્રહત્વં ચ નારકસ્યાયુષઃ । ” માયા તૈર્યગ્યોનસ્ય । ”

૩ ધર્મતત્ત્વના ઉપદેશમાં ધર્મના જાહાના હેતુ અધર્મનો સ્વાર્થશુદ્ધિ પ્રચાર કરવો એ કુટિલતા છે, માયા છે, દલ છે અને એ તિર્થંચ-આયુષ્યનો આસ્રવ છે

મનુષ્ય-આયુષ્ય-આસવનું લક્ષણ—

‘સ્વભાવમાર્દવાર્જવાલ્પેચ્છારમ્ભાદિકરણરૂપત્વં માનુષાયુરાસ્ત્રવસ્ય
લક્ષણમ્ । (૩૭૦)

અર્થાત્ સ્વાભાવિક (એટલે કે કોઈના કદાચી નહિ કે આડંબરરૂપે નહિ એવી) મૃદુતા, અકૃત્રિમ સરલતા, અદ્વય અભિલાષ (પરિગ્રહ) અને અદ્વય આરભ ઇત્યાદિ મનુષ્ય-આયુષ્ય-કર્મના આસરો છે. એટલે કે આ દ્વારા મનુષ્ય-આયુષ્ય-કર્મનો ખંધ થાય છે. વળી વાલુકારાજિના સમાન પ્રત્યાખ્યાન-કંધાય, સ્વભાવની મધુરતા, લોકયાત્રાને વિષે ઉદાસીનતા, દેવ અને શુરતું પૂજન, શીલવ્રત, અતિથિસંવિભાગ, કાપોતાદિ લેશ્યાના પરિણામ અને ધર્મધ્યાન એ દ્વારા જીવ મનુષ્યનું આયુષ્ય ખાંધે છે.

આ પ્રમાણે નારક તિયંચ અને મનુષ્ય એ ત્રણે આયુષ્યના જુદા જુદા ખંધેતુઓ આપણે વિચારી ગયા. આ ઉપરાંત શીલ અને વ્રતથી વિમુખ રહેવું તે નારક, તિયંચ અને મનુષ્યના આયુષ્યના ખંધતું સામાન્ય કારણ છે અર્થાત્ શીલ અને વ્રત નહિ પાળનાર પ્રાણી દેવ-ગતિમાં જન્મ લઈ શકે નહિ, કારણ કે શીલવાનું અને વ્રતી જ જીવ દેવ તરીકે ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. આથી એ દક્ષિત થાય છે કે નિઃશીલતા અને નિર્વ્રતતા નારક, તિયંચ અને મનુષ્ય એ ત્રણે આયુષ્યના સામાન્ય ખંધેતુ છે.^૪
દેવ-આયુષ્ય-આસવનું લક્ષણ—

‘સરાગસંયમસંયમાસંયમાકામનિર્જરાશાલતપઃશીલવ્રતાદીનાં મધ્યે
ડન્યતમકરણરૂપત્વં દેવાયુરાસ્ત્રવસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૭૧)

૧ સરખાવો તત્ત્વાર્થ (અ. ૬)નું નિમ્ન-લિખિત ૧૮ મું સૂત્ર—

“અલ્પારમ્ભપરિમહત્ત્વં સ્વભાવમાર્દવાર્જં ચ માનુષસ્ય ।”

૨ અહિંસા, સત્ય ઇત્યાદિ પાંચ મુખ્ય નિયમો ‘વ્રત’ કહેવાય છે. આ મતોની પુષ્ટિ માટે જ પાળવામાં આવતાં ખીન ઉપવ્રતો જેવાં કે તથા શુભવ્રત અને આર શિક્ષાવ્રત એ ‘શીલ’ કહેવાય છે.

૩ આ વિષે આ ઉત્સાસમાં આગળ ઉપર વિચાર કરવામાં આવનાર છે.

૪ સરખાવો તત્ત્વાર્થ (અ. ૬)નું નિમ્નલિખિત ઓગણીસમું સૂત્ર—

“નિઃશીલવ્રતેષાં ચ મધ્યેષામ્ ।”

‘સિંગ્લર સંપ્રદાય પ્રમાણે આ સૂત્રનો અર્થ એ છે કે શીલ રહિત હોવું અને વ્રત રહિત હોવું એ બંને નારકાદિ ત્રણ આયુષ્યના આસરો છે; તેમજ વળી ભોગભૂમિ (અકર્મભૂમિ)માં ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યોની અપેક્ષાએ નિઃશીલતા અને નિર્વ્રતતા એ દેવ-આયુષ્યના પાંચ આસરો છે. આ પ્રમાણે આ સૂત્રમાં દેવ-આયુષ્યના આસરનો જે દિગંબરીય પરંપરા પ્રમાણે મનાવેલ થાય છે તે વાત તત્ત્વાર્થ-ભાષ્યમાં જખાની નથી, કિન્તુ એની ગુદગુરુતિ (પૃ. ૩૧)માં શ્રુતિકાર વિચાર પૂર્વક આખ્યની એ ન્યૂનતા ત્રણી લઈ તેની પુર્તિ આગમ પ્રમાણે કરી લેવા સૂચને છે.

૫ સરાગસંયમસંયમાસંયમાકામનિર્જરાશાલતપાંતિ દેવસ્ય ।”

અર્થાત્ સરાગ સંયમ, સંયમાસંયમ (દેશવિરતિ), અકામ નિર્જન, ખાલતપ, શીલવ્રત ઇત્યાદિ પૈકી ગમે તે દેવ-આયુષ્ય કર્મનો આશ્રય છે એટલે કે એ દ્વારા દેવ-આયુષ્ય-કર્મનો પાંધ થાય છે. આ હકીકત પૂરેપૂરી સમજાય તે માટે સરાગ સંયમાદિતું સ્વરૂપ ખ્યાલમાં આવવું જોઈએ; એથી કરીને ગ્રંથકાર આ પ્રત્યેકનું લક્ષણ સૂચવે છે. તેમાં સરાગ સંયમના લક્ષણોનો નિર્દેશ કરતાં તેઓ કહે છે કે—

સંજ્વલનલોભલક્ષણરાગસહવર્તિત્વે સતિ સાવચયોગવિરતિરૂપત્વં સરાગસંયમસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૭૨)

અર્થાત્ પમય પ્રવૃત્તિઓનું સંજ્વલન લોભરૂપ રાગ હોવા પૂર્વક વિરમણ તે ' સરાગ સંયમ ' છે. અર્થાત્ પાપકારી વ્યાપારોના ત્યાગરૂપ સંયમમાં કેવળ સંજ્વલનરૂપ લોભ જ લાંછનરૂપ હોય તો તે 'સરાગ સંયમ' કહેવાય છે. એટલે કે સંજ્વલન લોભરૂપ કપાયથી ઉત્પન્ન થયેલ રાગના ઉદયમાં સાવચ યોગથી જે વિરતિ પામ તે ' સરાગ સંયમ ' છે.

સંયમાસંયમનું લક્ષણ—

દેશતઃ પ્રાણાતિપાતાદિભ્યો નિર્વૃત્તિરૂપત્વં સંયમાસંયમસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૭૩)

અર્થાત્ અંશતઃ પ્રાણાતિપાતાદિ અમતોથી નિવૃત્ત રહેવું તે ' સંયમાસંયમ ' છે. એટલે કે હિંસા, અસત્ય વગેરે દુષ્ટ કાર્યોથી સર્વથા દૂર ન રહેતાં કેટલાકથી જ દૂર રહેવા પૂરતો સંયમ અને કેટલાકથી દૂર ન રહેવા પૂરતો અસંયમ જ્યારે પ્રવર્તે તો હોય ત્યારે તે ' સંયમાસંયમ ' કહેવાય છે. આમાં એક ભાગથી વિરતિ હોવાથી તે ' દેશ-વિરતિ ' પણ કહેવાય છે. આમાં એક ભાગથી અવિરતિ પણ છે અને એથી એને ' દેશ-અવિરતિ ' તરીકે પણ ઓળખાવાય તેમ છે, પરંતુ આવી પ્રથા નથી. વિશેષમાં સ્થૂલ દૃષ્ટિએ અહિંસાદિ વ્રતોનું પાલન હોવાથી એ ' અણુવ્રત ' પણ કહેવાય છે. જુઓ તત્ત્વાર્થ (અ. ૬, સૂ. ૨૦)ની ખૂદકા વૃત્તિ (પૃ. ૩૨).

અકામ નિર્જનનું લક્ષણ—

મોગોપમોગાદીનાં નિરોધેચ્છયા અભાવેऽપિ પારતન્ત્ર્યેણ નિરોધ-કરણરૂપત્વં, અનુપયોગપૂર્વકપાપપુદ્ગલપરિશાટકરણરૂપત્વં વા અકામ-નિર્જરાયા લક્ષણમ્ । (૩૭૪)

અર્થાત્ મોગ અને ઉપલોગને નહિ રોકવાની ઇચ્છા હોવા છતાં પરાધીનતાને લીધે તેનો નિરોધ કરવો-તેને રોકવા તે ' અકામ નિર્જન ' બન્યું. અથવા ઉપયોગ વિના પાપ-કર્મના પુદ્ગલનો નાશ કરવો તે ' અકામ નિર્જન ' સમજવી.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પરત્વપણે અથવા તો અનુસરણની ખાતર જે અહિતકર પ્રવૃત્તિનો કે આહાર વગેરેનો ત્યાગ કરવો તે ‘અકામ નિર્જરા’ છે. આથી કર્મનું પરિશાટન થાય છે, પરંતુ તેમ થાઓ એવી અભિલાષા પૂર્વકની અને તે માટે યોજેલ ઉપાયના ફલરૂપ આ પ્રવૃત્તિ નથી. અનાયાસે-સ્વાભાવિક રીતે-સ્થિતિનો પરિપાક થયેલો હોવાથી અનિષ્ટ કર્મોનું જે પરિશાટન થાય તે ‘અકામ નિર્જરા’ છે, બ્યારે ઉપયોગ પૂર્વકનું અભિલાષા અનુસાર કરવામાં આવતું કર્મનું પરિશાટન તે ‘સકામ નિર્જરા’ છે.

બાલતપનું લક્ષણ—

લોકોત્તરનિરવયક્રિયાનુષ્ઠાનરહિતત્વે સતિ લૌકિકાભિગતક્રિયા-
નુષ્ઠાનયુક્તત્વમ્, મિથ્યાત્વસહચરિતરાગદ્વેષાદિયુક્તસ્ય જનસ્ય ધર્મણ
પચ્ચાગ્ન્યાદિસેવનાદિકરણરૂપત્વં વા બાલતપસો લક્ષણમ્ । (૩૭૫)

અર્થાત્ લોકોત્તર તેમજ પાપરહિત ક્રિયાઓ ન કરતાં લૌકિક ક્રિયાઓ કરવી તે ‘બાલ-તપ’ છે. અથવા મિથ્યાત્વની સાથે રહેલા રાગ, દ્વેષ ઇત્યાદિથી યુક્ત મનુષ્યના, ધર્મને માટે કરતાં પંચાગ્નિ કંઠના સેવનાદિરૂપ કાર્યો ‘બાલ-તપ’ કહેવાય છે.

આનો નિષ્કર્ષ એ છે કે મિથ્યાજ્ઞાનથી રંગાયેલા આશયવાળા જીવો બાળકની જેમ હિત અહિતના વિવેકથી વિમુખ હોય છે, વાસ્તે તેમને અત્ર ‘બાલ’ કહ્યા છે. આવા જીવોની જલપ્રવેશ, અગ્નિપ્રવેશ, પર્વતના શિખર ઉપરથી પડી મરવું, અંપાપાત કરવો, વિષનું લક્ષણ ઇત્યાદિ દેહદમનરૂપ તપશ્ચર્યા તે ‘બાલ-તપ’ કહેવાય છે. હંકમાં કહીએ તો બાલતપ એટલે અજ્ઞાન કદ.

દેહદમન અને બૌદ્ધ દષ્ટિ—

આ પ્રસંગે બૌદ્ધ ધર્મના પ્રખર અભ્યાસી પ્રો. ધર્માનંદ કોસંબીનું વક્તવ્ય રજુ કરવું અસ્થાને નહિ લેખાય, કેમકે એ ઉપરથી આ સંબંધમાં તેમનો શો અભિપ્રાય છે તે બહુવાર્ણ મળી શકે છે. તેમનું વક્તવ્ય ‘તપ’ એવા શીર્ષક હેઠળ મુઘોષા માસિકના ખાસ અંક (આશ્વિન વદ અમાવાસ્યા, ૧૯૮૪)માં પ્રસિદ્ધ થયેલું છે. એમાંથી અત્ર પ્રસ્તુત પંક્તિઓનો નીચે સુખળ ઉતારો કરવામાં આવે છે:—

“બૌદ્ધ ધર્મ એવા તપને વિરોધ કરે છે કે જે તપ માત્ર શરીરને કંડરૂપ હોય અને જે દ્વારા શારીરિક, વાચિક કે માનસિક સંયમ ન સધાતો હોય તે તપ સર્વથા વૃથા છે. તે તપને બૌદ્ધ શાસ્ત્રમાં ‘કાયકંડ’ કહેવામાં આવેલ છે. એવો કાયકંડ તો મનુરો ધણો કરે છે. જેલમાં પણ ઠેલીઓ ધણો કરે છે. મુસ્લીમ લોકો પણ એવું જ તપ કરે છે. રોમન કેથોલિક (Roman Catholic) લોકો તપ કરવાના કહાકામાં માંસાહાર નથી કરતા પણ માછલીનો

આહાર કરે છે. એ લોકો એમ માને છે કે જે વસ્તુ સ્ત્રીથી પેદા થાય છે તે ખાવામાં માંસાહાર છે. માછલી તો જલમાં પેદા થાય છે માટે ખાવામાં ગ્રાહ્ય નથી. અને માછલી ખાવી હોય તો 'પોપની સ્ત્રી' મેળવી ખાય છે કારણ કે પોપના હાથમાં સ્વર્ગના દરવાજાની કુંચીઓ છે એમ તેઓ માને છે. આ બધી કાયદ્દંત્રની વિડંબના છે આ જ જાતનું તપનું વિડંબન રશીયન ચર્ચ (Russian Church)માં પણ ચાલે છે. ત્યાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષો જનનેન્દ્રિયને પણ કાપી નાખે છે. આ રીતે બિન્ન બિન્ન દેશોમાં માત્ર કાયદ્દંત્ર જ ચાલી રહેલ છે.

ટોલસ્ટોયે (Tolstoy) જૂન તપશ્ચર્યા કરી છે પણ એ તપશ્ચર્યા ટોલસ્ટોયના વાચિક અને માનસિક સંયમના પોષણરૂપ હતી માટે જ આપણને એ અનુકરણીય છે. તપમાં હેઠનું હંડન તો રહેલું જ છે પણ જે હંડન સંયમનું પોષક હોય તે ઉપાર્થેય ગણાય છે અને એવા જ તપનું બૌદ્ધ ધર્મમાં સમર્થન છે. મહાવીરસ્વામીનું તપ પણ એમનાં પ્રજ્ઞા, મેધા, સ્મૃતિ, વીર્ય અને સંજ્ઞનું પોષક હતું, એથી જ એ તપ પ્રખ્યાત થયેલું છે..... "

પંચાગ્નિ કષ્ટનું સ્વરૂપ—

(૧) અન્વાહાર્યપચન, (૨) ગાહ્યપચ, (૩) આહવનીય, (૪) સભ્ય અને (૫) આવસથીય એ પાંચ પવિત્ર અગ્નિ ગણાય છે. આ પાંચનો પ્રસ્તુતમાં સંબંધ છે કે નહિ તે બાબતુ બાકી રહે છે. લૌકિક દૃષ્ટિએ તો આરે બાહ્ય લાકડાં સળગાવી તેની ધુણી સહન કરવી તેમજ સૂઈને પ્રખર તાપ વેઠવો એ ' પંચાગ્નિ કષ્ટ ' કહેવાય છે અને આ તપ સંયમની પુષ્ટિમાં અનુપયોગી હોવાથી એ બાલતપ ગણાય છે.

શીલવ્રતનું લક્ષણ—

વૈશતઃ સર્વથા વા બ્રહ્મચર્યવાલનરૂપત્વં, પરદારાણાં તુ સર્વથા વર્જનરૂપત્વં શીલવ્રતસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૭૬)

અર્થાત્ અંશથી કે સંપૂર્ણ રીતે બ્રહ્મચર્યનું પાળવું તે ' શીલવ્રત ' છે. એમાં પરદારગમનનો તો સર્વથા નિષેધ જ છે. એટલે કે નિષયસેવન માટે અવકાશ હોય તો તે સ્વહારસેવન પૂરતો જ છે અને તેનાથી પણ નિવૃત્ત થવાય તો વળી તેટલે અંગે શીલવ્રતની વિશેષતા છે.

આ પ્રમાણે આપણે દેવ-આયુધ્ય-કર્મના સરાગસંચમાદિ આસ્રવો વિચારી, આ ઉપરાંત બીજા પણ આસ્રવો છે એમ તત્ત્વાર્થની શૃદ્ધિ વૃત્તિ (દિ. વિ. પૃ. ૩૩)ના નિમ્નલિખિત ઉદ્દેખ ઉપરથી જોવાય છે:—

કલ્યાણમિત્રસમ્પર્કધર્મશ્રવણગૌરવતપોભાવનાપાત્રદાનમરણપ્રત્યા-
સંભવતિશીતતપનલેહ્યાપરિણામાબ્યક્તસામાયિકાવિરાધિતસમ્યગ્દર્શનાદિ ચ
દૈવાયુષ આસ્રવાદિતિ ।”

“સરાગસંયમ” એ સૂત્ર પછી “સમ્યક્ત્વં ચ” એવું શુદ્ધ સૂત્ર ઉમેરી ત્યાં જે
વાતનો નિર્દેશ કરાયેલો છે. એ સંગ્રહાય પ્રમાણે આ સૂત્રનો અર્થ એ થાય છે કે સમ્યક્ત્વ એ
સૌધર્મોદિ કહેવાસી દેવોના આયુષ્યનો આસ્રવ છે. તત્ત્વાર્થના સાધ્યમાં એ વાત નથી, પરંતુ
એની શુદ્ધ વૃત્તિમાં એનો ઉલ્લેખ છે કે જે આપણે હમણા જ ઉપર જોઈ ગયા.

નામ-કર્મના અશુભ અને શુભ એવા બે પ્રકાર છે. આથી અશુભ નામ-કર્મના તેમજ
શુભ નામ-કર્મના આસ્રવો જુદા જુદા હોય તેમજ એક બીજાથી વિપરીત હોય એ સ્વાભાવિક છે.
તેમાં યોગવક્તા, વિસંવાદન ઇત્યાદિ અશુભ નામ-કર્મના આસ્રવો^૧ । અર્થાત્ એ દ્વારા
અશુભ નામ-કર્મનો બંધ થાય છે.

યોગવક્તાનું લક્ષણ—

કાયવાહનનોલક્ષણયોગસ્ય કુટિલતયા પ્રવૃત્તિરૂપત્વં યોગવક્-
તાયાં લક્ષણમ્ । (૩૭૭)

અર્થાત્ શારીરિક, વાચિક અને માનસિક વ્યાપારોની કુટિલતા તે ‘યોગવક્તા’ છે. કુટિલતા
એટલે ચિંતવવું કંઈ, બોલવું કંઈ અને કરવું કંઈ તે અર્થાત્ વિચાર, વાણી અને વર્તનમાં એક
રૂપતા નહિ તે.

વિસંવાદનનું લક્ષણ—

અન્યથા પ્રતિપાદનરૂપત્વં વિસંવાદનસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૭૮)

અર્થાત્ જેવું જેવું સ્વરૂપ હોય તેનાથી વિપરીત રૂપે તેવું પ્રતિપાદન કરવું તે ‘વિસંવાદન’ છે.
જે-જેનેહીઓ વચ્ચે એક પડાવવો તે પણ ‘વિસંવાદન’ કહેવાય છે.

૧ આનો અર્થ એવો છે કે દિતઝરી મિત્રની સેવત, ધર્મનું શ્રવણ અને તેવું ગૌરવ,
(સાચી) તપશ્ચર્યા, (શુદ્ધ) જ્ઞાપના, પાત્રને વિશે ધન, મરણસમીપવર્તી શીતલેહ્યા અને તેનો-
લેહ્યાના પરિણામો, અન્યકત સામાયિક, અવિરાધિત સમ્યક્ત્વ ઇત્યાદિ દેવ-આયુષ્ય-કર્મના આસ્રવો છે.

૨ તત્ત્વાર્થ (અ. ૬, મ. ૨૧)માં કહ્યું પણ છે કે—

“યોગવક્તા વિસંવાદનં વાશુભસ્ય નામનઃ ।”

યોગવક્તા અને વિસવાદન વચ્ચે ભેદ—

યોગવક્તા અને વિસવાદનમા અધિકારી આશ્રીને તફાવત છે અર્થાત્ જોકે એ બંનેનું સ્વરૂપ સમાન છે, છતાં સ્વપર આશ્રીને તેમા ફરક પડે છે. એટલે કે પોતાના સબંધમાં મન, વચન અને શરીરની પ્રવૃત્તિ બુદ્ધિ પડતી હોય ત્યારે એ ‘યોગવક્તા’ કહેવાય છે અને જો ખીલના વિષયમા તેમ થતું હોય તો એ ‘વિસવાદન’ કહેવાય છે. જેમકે કોઈ યોગ્ય માર્ગે સચરતો હોય તોપણ તેને આડું અવળું સમજાવી ખોટો માર્ગે ચડાવવો એ વિસવાદનનું કાર્ય છે.

શુભ નામ-કર્મના આસ્રવો અશુભ નામ-કર્મના આસ્રવોથી વિપરીત છે અર્થાત્ યોગા-ર્જવ અને સવાદન એ શુભ નામ-કર્મના આસ્રવો છે. યોગાર્જવ એટલે મન, વચન અને શરીરના બ્યાપારોની સંગતતા યાને ત્રિવિધ પ્રવૃત્તિની એકરૂપતા સવાદન એટલે જે વચ્ચે ભેદ પડ્યો હોય તો તે દૂર કરી તે બે વચ્ચે એકતા કરાવવી અથવા તો કોઈ ભિન્ન માર્ગે જતો હોય તેને સાધે માર્ગે દોરવેલો.

તીર્થંકર-નામ-કર્મના આસ્રવો—

દર્શનવિશુદ્ધિ, વિનયસંપન્નતા, શીલવ્રત પરત્વે અનતિથાર, જ્ઞાનરૂપ ઉપયોગ, સંવેગ, યથાશક્તિ ત્યાગ, યથાશક્તિ તપ, સમાધિ, વૈયાવૃત્ય, અરિહત, આચાર્ય, બહુશ્રુત તેમજ શાસ્ત્રની ભક્તિ, આવશ્યકની અપરિહાણિ, માર્ગપ્રભાવના, પ્રવચનવત્સલતા ઇત્યાદિ તીર્થંકર-નામ-કર્મના આસ્રવો છે. અર્થાત્ એ દ્વારા તીર્થંકરરૂપ નામ-કર્મ બધાય છે આ હકીકત પૂરેપૂરી ધ્યાનમા આવે તે માટે આ પ્રત્યેક બધહેતુનું અથકાર લક્ષણ નિર્દેશ છે. તેમા દર્શનવિશુદ્ધિનું લક્ષણ એ છે કે—

**જિનોક્તત્ત્વવિષયકસમ્યગ્દર્શને નિઃશઙ્કિત્ત્વાધ્યાદ્યાદ્ગ્નસેવનરૂપરત્નં
દર્શનવિશુદ્ધેર્લક્ષણમ્ । (૩૭૧)**

અર્થાત્ જિનેશ્વરે પ્રકાશેલા તત્ત્વો સબંધીની સાચી શ્રદ્ધાને વિષે શંકારહિતપણું ઇત્યાદિ આઠ અંગોનું સેવન તે ‘દર્શનવિશુદ્ધિ’ છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો વીતરાગે પ્રદેષલા-તત્ત્વો ઉપર નિર્મળ અને સચોટ રુચિ તે ‘દર્શનવિશુદ્ધિ’ છે

દર્શનવિશુદ્ધિનાં આઠ અંગો યાને દર્શનના આઠ આચારો—

(૧) નિ શ કિતત્વ, (૨) નિષ્કાક્ષત્વ, (૩) નિર્વિચિંકિત્સા, (૪) અમૂહહૃદિતા, (૫)

૧ સરખાવો તત્ત્વાર્થ (અ ૬)નું નિમ્ન-નિખિત ૨૩ સુ સુત—

‘ દર્શનવિશુદ્ધિવિનયસમ્પન્નતા શીલવ્રતેષ્વનતિચારોડ્યોક્ષણ જ્ઞાનોપયોગસંવેગો શક્તિસ્ત્યાગતપસો સદષસાધુસમાધિવૈયાવૃત્યકરણમદેદ્યાચાર્યેયદુશ્રુતપ્રવચનમકિરાવશ્ય-કાપરિહાણિર્માર્ગપ્રભાવના પ્રવચનવત્સલત્વમિતિ તીર્થંકરવશ્ય । ”

૨ ‘ આચાર્યેતે-આસેવ્યત દૃત્યાચાર ’ અર્થાત્ જેનું આચરણ કરાય-જે મેવાય

ઉપબૃંહણ, (૬) સ્થિરીકરણ, (૭) વાત્સલ્ય અને (૮) પ્રભાવના. તેમાં નિઃશંકિત્વ એટલે શંકા રહિતપણું. નિષ્કારણ એકાંત ઉપકારી, રાગ, દ્વેષ અને મોહથી સર્વથા મુક્ત અનેલા તેમજ અનંત જ્ઞાનના ધારક (સર્વજ્ઞ) એવા જિનેશ્વર જે કહ્યું છે એ સાચું જ છે અને એમાં શંકા માં અવકાશ નથી જ એવો હૃદય વિશ્વાસ એ સમ્યક્દર્શનનો નિઃશંકિત્વ નામનો પહેલો આચાર છે. સમ્યક્ત્વમોહનીય કર્મની સુંઝવણથી શંકા થાય, પરંતુ તે શંકા તત્ત્વને હૃદયમાં ઉતારવા માટે થાય-વસ્તુને સમજવા વાસ્તે થાય, નહિ કે યથાર્થ તત્ત્વ પ્રત્યેની અશ્રદ્ધાથી, તો તેનો ખાસ વાંધો નથી. અર્થાત્ કેવલિગમ્ય અને આગમગમ્ય પદાર્થો ન સમજાય તો તેમાં ભારી ભતિની મંદતા છે એમ વિચારવું, પરંતુ જિનેશ્વરે પ્રરૂપેલ તત્ત્વ વિષે શંકાની નજર ન ભેળું. અર્થાત્ જિનેશ્વરે કહ્યું એમાં તો ફેરફાર હોઈ શકે જ નહિ એવો અચળ વિશ્વાસ તે નિઃશંકિત્વ છે.

શ્રીવીતરાગ દેવ દ્વારા પ્રરૂપિત મત સિવાયના મતની અભિલાષાનો અભાવ તે 'નિષ્કાંક્ષત્વ' છે.

જિનેશ્વરરૂપ દેવાધિદેવે કરમાવેલાં અનુબંધોનું કૃણ મળશે કે નહિ એવા સંદેહનો અભાવ તે 'નિર્વિચ્છિન્નતા' છે.

મૂઠ એટલે મૂર્ખ. અમૂઠ એટલે મૂર્ખ નહિ તે યાને ચતુર, વિચક્ષુ. જેની દૃષ્ટિ કોઈ પણ સ્થળે સુઝાઈ કે ગભરાઈ ન જાય તે 'અમૂઠદૃષ્ટિ.' એ ત્રિકાલાખાધિત જ્ઞાનના ધારકે કહેલાં વચનનો દીર્ઘ દૃષ્ટિએ વિચાર કરે અને તેને બરાબર સમજે.

તે 'આચાર' છે. આ આચારના નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવની દૃષ્ટિએ ચાર પ્રકારે પડે છે. તેમાં સશરીર, બબ્બસરીર અને તદ્વ્યતિરિક્તરૂપ દ્રવ્ય-આચારથી શું સમજવું તે સમજવવા માટે આચારાંગની ટીકાના પાંચમા પત્રમાં અવતરણરૂપે શ્રીશીલાકેસરિ કહે છે કે—

“ જામળગ્રોયણવાસણલિકલાવણસુકરણાવિરોહીણિ ।
દ્રવ્યાણિ જાણિ લોચ દ્રવ્યાચારં વિચાણાદિ ॥ ”

[જામળગ્રાવણ(સ્નાપનક્ષાલન)વાસનશિક્ષણસુકારણાવિરોહીણિ ।
દ્રવ્યાણિ વાણિ લોકે દ્રવ્યાચારં વિજામીદિ ॥]

અર્થાત્ નહાવું, ધોવું, પામવું અને શીખવું એ સંકાર્યનાં અવિરોધી એવાં જે દ્રવ્યો કોઈમાં છે તેને તું 'દ્રવ્યાચાર' જાણ. ભાવ-આચારના લૌકિક અને લોકાત્તર એમ બે પ્રકારો છે. તેમાં પાખડીઓ દ્વારા કરાવું પંચરાત્રાદિક અનુબંધન તે લૌકિક ભાવ-આચાર છે, જ્યારે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય અને તપ એ પાંચ લોકાત્તર ભાવ-આચાર છે. અત્ર લોકાત્તર દર્શન-આચારનો પ્રસંગ છે.

૧ તત્ત્વપરિચય (પૃ. ૨૬૫)માં આને બદલે ' સ્થિતિકરણ 'નો ઉલ્લેખ છે.

૨ સરખાવો—

“ નિસ્સંકિપ નિઃકંક્ષિય નિષ્વિતિનિષ્છા અમુદવિદ્ધી ચ ।
ઉવબૂદધિરીકરણે વચ્છહ્મપમાવણે મદ્દુ ॥ ”

[નિઃશંકિત નિષ્કાંક્ષિત નિર્વિચ્છિન્નતામુદવૃદ્ધિઃ ।
ઉપબૃંહસ્થિરીકરણે વાત્સલ્યપમાવણે મદ્દુ ॥]

જેન શાસનમાં જે કોઈ ગુણવાન હોય, શુદ્ધ ગુણનો પૂજારી હોય, શુદ્ધ ગુણનો પ્રકાશક હોય તેની ખુલ્લે દિલે અને મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરવી તે દર્શનનો 'ઉપવૃત્તિ' નામનો પાંચમો આચાર છે.

ગુણીની પ્રશંસા કરવાથી ગુણીના ગુણમાં વૃદ્ધિ થાય છે અને જગત્ ગુણને પામે છે. આ રથે જો ઉમેરીશું કે ગુણાલાસની પ્રશંસા ન થાય, કેમકે એથી તો ઉન્માર્ગની પુષ્ટિ થાય અને તેમ થતાં પરિણામે મિત્ર્યાત્વનું જોર વધતાં સમ્યક્ત્વને આઘાત પહોંચે. વળી જે ગુણ પરિણામે મુંઢર ન હોય, પરંતુ શરૂઆતમાં જ તેવો જણાતો હોય અથવા જે અન્ય દર્શનીયમાં હોય તેની પ્રશંસા ન કરતાં હૃદયમાં તેની અનુભાવના કરવામાં હરકત નથી એમ સૂચવાય છે.

વીતરાગના શાસનને પામેલા પરંતુ એ માર્ગથી પતિત કે શિથિલ થતા ભવને-પછી તે સ્વ હોય કે પર તેને સ્થિર કરવો તે 'સ્થિરીકરણ' છે.

પ્રભુના માર્ગમાં રહેલા ધર્માત્મા પ્રત્યે ભક્તિ ભર્યો પ્રેમ ચાને સાધર્મિક પ્રત્યેનો હૃદયનો ઉમળકો તે 'વાત્સલ્ય' છે. આ વાત્સલ્યમાં કરુણા કે અતુકંપા નથી, પરંતુ ભક્તિ છે. કરુણા તો હીન પાત્રમાં હોય; સમાન કે ઉચ્ચ પાત્રને વિષે તો ભક્તિ હોય.

પ્રત્યેક ભવ શ્રીજિનશાસન પ્રત્યે આકર્ષાય તેવી પ્રશંસાપાત્ર પ્રવૃત્તિ તે 'પ્રભાવના' છે. વિનયસંપન્નતાનું લક્ષણ—

સમ્યગ્જ્ઞાનાદૌ તદ્વત્સુ ચાદરકરણરૂપત્વે સતિ માનનિવૃત્તિકરણ-રૂપત્વં વિનયસમ્પન્નતાયા લક્ષણમ્ । (૩૮૦)

અર્થાત્ સમ્યગ્જ્ઞાનાદિનો તેમજ સમ્યગ્જ્ઞાની પ્રમુખનો અભિમાનના ત્યાગ કરવા પૂર્વકનો આદર-સત્કાર તે 'વિનયસંપન્નતા' છે. આ સમજાવતાં ગ્રંથકાર કહે છે કે—

વિનીયતે-અપનીયતેઽષ્ટપ્રકારં કર્મ યેનાસૌ વિનયઃ, તેન સમ્પન્નો વિનયસમ્પન્નઃ, તસ્ય ભાવો વિનયસમ્પન્નતા ।

અર્થાત્ જે દ્વારા આઠ પ્રકારનું કર્મ દૂર કરાય તે 'વિનય' છે. જો વિનયથી મુક્ત તે 'વિનયસંપન્ન' અને એનો ભાવ તે 'વિનયસંપન્નતા'.

વિનયના (૧) જ્ઞાનવિનય, (૨) દર્શનવિનય, (૩) ચારિત્રવિનય અને (૪) ઉપચારવિનય એમ ચાર પ્રકારો છે.^૧ વિનય વસ્તુતઃ ગુણરૂપે તો એક જ છે, પરંતુ વિનયની જિનનતાની દૃષ્ટિએ એના અત્ર ચાર પ્રકાર પાઠવામાં આવ્યા છે.

૧ તત્પર્યર્થ (અ. ૬, મ. ૨૩)માં કહ્યું પણ છે કે—

“ જ્ઞાનવર્ણનચારિત્રોપચારઃ । ”

જ્ઞાનવિનયનું લક્ષણ—

કાલાકાલાધ્યયનાનધ્યયનવહુમાનોપધાનાદિકરણરૂપત્વં જ્ઞાન-
વિનયસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૮૧)

અર્થાત્ યોગ્ય કાળે ભણવું, અયોગ્ય કાળે ન ભણવું, જ્ઞાનનું બહુમાન સાચવવું અને ઉપધાના અનુક્રાંતો કરવાં તે ‘ જ્ઞાન-વિનય ’ કહેવાય છે. અર્થાત્ જ્ઞાન મેળવવું, તેનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવો તેમજ તેનું વિરમરણ થવા ન દેવું એ જ્ઞાનનો ખરો વિનય છે.

જ્ઞાનના આઠ આચાર—

(૧) કાલ, (૨) વિનય, (૩) બહુમાન, (૪) ઉપધાન (તપ), (૫) અનિહનવતા, (૬) વ્યજન, (૭) અર્થ તથા (૮) તદ્દલય અર્થાત્ વ્યજન અને અર્થ એ બે એમ આઠ જ્ઞાન-આચાર છે. જૈન પ્રવચનમાં જે કાલે-જે આવસરે જે ભણવાની આજ્ઞા હોય તે જ કાલે-તે જ આવસરે તે જ ભણવું તે ‘ કાલ-આચાર ’ છે. જ્ઞાન અને જ્ઞાનીનું નિરંતર અંતરંગ પ્રેમ પૂર્વક સન્માન કરવું તે ‘ બહુમાન-આચાર ’ છે. જે જે સૂત્ર ભણતાં જે તપ કરવાનું હોય, જે યોગો વહન કરવાના હોય તે તે કરવા પૂર્વક જ્ઞાનની આશયના કરવી તે ‘ ઉપધાન-આચાર ’ છે. જેમની પાસે પોતે ભણ્યો હોય કે ભણતો હોય તેમને શુરુ તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યો પાવો નહિ-તેમને અપલાપ ન કરવો તે ‘ અનિહનવતા-આચાર ’ છે. સૂત્ર, અક્ષર કે શબ્દનો શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરવો, તેનો શુદ્ધ પાઠ કરવો તે ‘ વ્યજન-આચાર ’ છે. સૂત્ર, શબ્દ કે અક્ષરનો શુદ્ધ અર્થ કરવો તે ‘ અર્થ-આચાર ’ છે. સૂત્ર અને શબ્દના શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરવા તેમજ તેનો શુદ્ધ પાઠ કરવો અને એના અર્થ વિષે પણ તેમ કરવું તે ‘ તદ્દલય-આચાર ’ છે.

દર્શન-વિનયનું લક્ષણ—

નિઃશઙ્કનિષ્કાઙ્ક્ષાદિભવનરૂપત્વં દર્શનવિનયસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૮૨)

અર્થાત્ જિનમતને વિષે શંકા રહિતપણું, નિષ્કાંક્ષા ઇત્યાદિ ‘ દર્શન-વિનય ’ કહેવાય છે. એટલે કે તત્ત્વની વ્યથાર્થ પ્રતીતિરૂપ સમ્યગ્દર્શનથી અલિપ્ત ન થવું, તત્ત્વને અંગે ઉપજતી શંકાઓનું સંશોધન કરી નિઃશંકતા કેળવવી વગેરે કાર્ય ‘ દર્શનવિનય ’ નાં અંગો છે.

ચારિત્ર-વિનયનું લક્ષણ—

સમિતિયુત્તિપ્રધાનાચરણરૂપત્વં ચારિત્રવિનયસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૮૩)

અર્થાત્ જે આચરણમાં ‘ સમિતિ ’ અને ‘ યુત્તિ ’ ની સુખ્યતા હોય તે આચરણ ‘ ચારિત્ર-વિનય ’ કહેવાય છે.

ઉપચાર-વિનયનું લક્ષણ—

અભ્યુત્થાનાસનપ્રદાનાજ્જલયાદિકરણરૂપત્વમુપચારવિનયસ્ય લક્ષ-
ણમ્ । (૩૮૪)

અર્થાત્ કોઈ પણ સદ્ગુણ વડે યોગાનાથી શ્રેષ્ઠ હોય તેવી વ્યક્તિ આવે ત્યારે ઊભા થવું, તેને આસન આપવું, હાથ જોડી તેને વંદન કરવું વગેરે અનેક પ્રકારનો યોગ્ય વ્યવહાર સાચવવો તે ‘ ઉપચારવિનય ’ છે.

શીલ સંબંધી અનતિચારનું લક્ષણ—

ઉત્સર્ગપવાંદાત્મકસર્વજ્ઞપ્રણીતસિદ્ધાન્તાનુસારિતયા શીલવ્રત-
વિષયકાનુદ્યાનરૂપત્વં શીલવિષયકાનતિચારસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૮૫)

અર્થાત્ ઉત્સર્ગ અને અપવાદ એવા બંને માર્ગોના નિરૂપણ પૂર્વકના અને સર્વજ્ઞ સ્વૈલા એવા સિદ્ધાન્તમાં દર્શાવેલી વિધિ સુજ્ઞ શીલવ્રત પાળવું તે શીલવ્રત સંબંધી અનતિચાર છે. અત્ર શીલથી અહિંસાદિ મૂલ ગુણરૂપ વ્રતો અને વ્રતો પાળવામાં ઉપયોગી એવા અભિગ્રહ વગેરે નિયમો સમજવા. આ બંનેના ચાલનમાં જરા પણ પ્રમાદ ન સેવવો એ શીલવ્રત વિષયક અનતિચાર છે.

ઉત્સર્ગ અને અપવાદ—

ઉત્સર્ગ એટલે સામાન્ય વિધિ અને અપવાદ એટલે સામાન્ય નિયમમાં પરિવર્તન.^૧ દાખલા તરીકે સ્થાનાંગ (સ્થા. ૫, ઉ. ૨, સૂ. ૪૨૨)માં કહ્યું છે કે ‘ અંગા ’ જેવી મહાનદીઓ કે ‘ સોનભદ્ર ’ જેવા નદો બાહુ અને જંઘા વડે તરી જવાનું કે હોડીમાં બેસીને તેને પેલે પાર જવાનું સાધુઓ અને સાધ્વીઓ માટે ઉચિત નથી. આ ઉત્સર્ગ-માર્ગ છે. આ સંબંધમાં અપવાદ-માર્ગ તરીકે એમ નિર્દેશાયું છે કે રાત્ર તરફથી ઉપદ્રવનો ભય હોય કે કુર્લિંક્ષ ઇત્યાદિ કારણ મળે તો તેમ કરવાથી સંયમમાં બાધા આવતી નથી.

વિશેષમાં પાંચ સમિતિ એ અપવાદરૂપ છે, જ્યારે ત્રણ ગુપ્તિ એ ઉત્સર્ગરૂપ છે એ હકીકત પણ આપણે આગળ ઉપર ઉત્તરાર્ધધ્યન સૂત્ર (અ. ૨૪)ની ટીકાના ૫૧૪ મા પત્રના આધારે વિચારીશું.

૧ પ્રશમરતિ (ગા. ૧૪૩) ની ટીકામાં કહ્યું છે કે—

“ નિશ્ચયોડયધિરપવાદઃ । ઉત્સર્ગો વ્યવહારો વિધિઃ । ”

અર્થાત્ નિશ્ચય, અવધિ અને અપવાદ એ સમાનાર્થક છે, જ્યારે ઉત્સર્ગ, વ્યવહાર અને વિધિ એ સમાનાર્થક છે.

જાણવેલ નેગમાદિ નયવિચારના સારને બાણવા પ્રયત્ન કરવે. વળી અનેકાન્તવાદાત્મક એ શાસનમાં ઉત્સર્ગ અને અપવાદ માટે પણ નીચે પ્રમાણે પૂર્ણગી કદવવામાં આવેલ છે:—

(૧) ^૧ઉત્સર્ગ, (૨) અપવાદ, (૩) ઉત્સર્ગાપવાદ, (૪) અપવાદોત્સર્ગ, (૫) ઉત્સર્ગોત્સર્ગ અને (૬) અપવાદાપવાદ.

^૨ઉત્સર્ગના દૃષ્ટાન્ત તરીકે વિચારે નિમ્નલિખિત ગ્રાથા:—

“ જત્ય ત્થીકરપરિસં કરંતિ અરિહા વિ કારણે જાણે ।

તં નિચ્છણ ગોયમા ! જાણિજા મૂલગુણહીનં ॥ ”

અર્થાત્ ત્યાં અરિહંત પણ કારણ પ્રસંગે ઓનો સ્પર્શ કરે તેને નિષ્ચે કરીને છે ગૌતમ । મૂળ શુભથી રહિત બાણવા. આવી પરિસ્થિતિમાં બીબને માટે તો કહેવું જ શું ?

“ ન વિ કિં ચિ અણુદ્વાયં પહિસિદં વા વિ જિણવરિદેહિં ।

મુસું મેહુણમાર્થં ન તં વિના રાગદોસેહિં ॥ ”

અર્થાત્ મેથુન-કાર્ય સગ અથવા દ્રેપ સિવાય બની શકતું નથી, વાસ્તે પ્રશ્નને મેથુન-બાબે છાડીને કંઈ પણ આજ્ઞાદેયે કહ્યું નથી તેમજ કોઈ વસ્તુનો નિષેધ પણ કર્યો નથી.

અપવાદના ઉદાહરણ તરીકે ઓધનિયુક્તિની નિમ્નલિખિત ગ્રાથા રહ્યું કરીશું:—

“ સવ્વત્થ સંજમં સંજમાઓ અપ્પાણમેવ રક્ષિજ્ઞા ।

મુચ્છ અહવાયાઓ પુણો વિસોહી ન વાવિરહં ॥ ૪૬ ॥ ”

અર્થાત્ સર્વત્ર સંયમતું રક્ષણ કરવું, સંયમથી પણ આત્માની રક્ષા કરવી: કારણ કે હિંસાદિ દોષથી તો મુક્ત થવાય છે અને વીત્ર તપ વગેરેથી કરીથી વિશુદ્ધિ થાય છે; પરંતુ તે હિંસાદિ કાર્યથી ^૧“એકવ્રતમક્કે સર્વવ્રતમક્ક:” આ વાક્ય પ્રમાણે અવિરતિપણું પ્રાપ્ત થતું નથી.

૧ ઉત્સર્ગ-મુત એ પ્રમાણે જોએ પ્રકાશનાં મુતોનાં ઉદાહરણો માટે જુઓ અધિધાનરાજેન્દ્ર (ભા. ૭, પ. ૯૪૯-૯૪૦).

૨ ઉત્સર્ગના વિશિષ્ટ સ્વરૂપ માટે જુઓ અધિધાનરાજેન્દ્ર (ભા. ૨, પ. ૧૧૬-૧૭).

૩-૫ જાણા—

યત્ત સ્ત્રીકરપ્પકી કુરેન્દ્રપ્પેન્દ્રોડવિ કારણે જાણે ।

તાન્ નિચ્છણ ગોયમા ! જાણીયાત મૂલગુણહીનાન્ ।

માપિ વિશિદ્ધનુજ્ઞાતં મનિપિદં વાડવિ નિતવરેન્દ્રે: ।

મુદ્દન્દ્ર મેથુનમાર્થં ન ન વિના રાગદોસ્યામા ॥

સર્વત્ર સંયમં સંયમાદાપ્પામામેવ ગ્ગેન્દ્ર ॥

મુચ્છતેડતિપાપા(ના)ન્ પુનર્વિશુદ્ધિર્ન વાવિરતિ: ॥

કદપચૂષિમાં કહ્યું છે કે—

“ ‘ઉત્સર્ગે અવવાયં આપરમાણો વિરાહઓ મણિઓ ।

અવવાણ પુણ પત્તે ઉત્સર્ગનિસેવણે મયણા ॥ ”

અર્થાત્ ઉત્સર્ગ—માર્ગમાં અપવાહનું આચરણ કરે તો વિરાધક ગણાય, પરંતુ અપવાહમાં ઉત્સર્ગની સેવનાની લજના સમજવી.

“ ‘ઉત્સર્ગે પત્તે ઉત્સર્ગવિહો કાયન્વો, અવવાણ પત્તે અવવાય-
વિહિજયણા કાયન્વા ’ ”

અર્થાત્ ઉત્સર્ગમાં ઉત્સર્ગ—વિધિ કરવો, પરંતુ અપવાહ પ્રાપ્ત થયે અપવાહ—વિધિની ચતના કરવી. આ પ્રમાણે ઉત્સર્ગમાં અપવાહ અને અપવાહમાં ઉત્સર્ગ સેવવાનું મહાનિશીથ સૂત્રમાં કહેલ છે. ઉત્સર્ગમાં ઉત્સર્ગ આશ્રીને મહાનિશીથમાં કહ્યું છે કે—

“ ‘જં પુણ મોયમા ! મેહુણં તં ઇમંતેણં ન નિયડં ન વાહં ન તહા આજ
તેજ સમારંમં સન્વહા સન્વપ્પવારેહિં સંજણ વિવજ્જિજ્ઞા મુણી ॥ ”

અર્થાત્ હે ગૌતમ ! મેથુન એકાંતે નિયત નથી તેમજ અધ્યાય અને તેજસ્કાયના સમારંભનો સંયમી મુનિએ જોનો સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઈએ.

અપવાહમાં અપવાહ માટે સ્થાનાંગના ૪૧૭ મા અને ૪૩૭ મા સૂત્રો જોવાં. એમાંથી પ્રસ્તુત વિષય સંબંધી બીજી પણ વિશેષ માહિતિ મળે તેમ છે.

આ ષડ્ભંગી અનુસાર કોઈ વખતે ભયંકર આપત્તિના પ્રસંગે સમય જાણનાર પુરુષ સ્ત્રીપ્રસંગ કરે તો માત્ર આલોચનાથી શુદ્ધ થાય છે, પરંતુ સ્ત્રીપ્રસંગ ન કરવા છતાં જીને જે સ્થાન આપે—વિષય લોહ્યપતાથી તેણું પ્રતિપાદન કરે તે અનંત—સંસારી સમજવો. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—

“ ‘ઈત્થીપસંગ જહ્વિ હુ, કઠ્ઠયાવિ કુળંતિ મગવયા ઠાણેસુ ।
સોહિહ તાણ સુદ્ધી, ઠ(ઉ ?)વિંતિ તે દોહસંસારી ॥ ”

૧-૪ ડાયા—

ઉત્સર્ગેડપવાદમાચરણ વિરાધકો મણિતઃ ।

અપવાદે પુનઃ પ્રાપ્તે ઉત્સર્ગનિષેવણે મજ્જના ॥

ઉત્સર્ગે પ્રાપ્તે ઉત્સર્ગવિધિ. કાર્યઃ, અપવાદે પ્રાપ્તેડપવાદવિધિચતના કર્તવ્યા ।

- યસ પુનર્ગૌતમ ! મેથુન તદેકાન્તેન ન નિયતં ન વાહં ન તથા અપ્તેજઃ સમારમ્ભં સવેધા સથેપકારેઃ સંયતા વિષજ્ઞેયદ્ મુનિ. ।

સ્ત્રીપ્રસંગે યથાપિ ઘણું કદાચિત્ કુલંતિ મગવતા સ્થાનેષુ ।

શુદ્ધતા તેણાં શુદ્ધિઃ ક્યા(ઉ ?)પ્યન્તિ તે દોષસંમારિણઃ ॥

જ્ઞાનોપયોગનું લક્ષણ—

પ્રતિક્ષણં વાચનાપ્રચ્છનાઽનુપ્રેક્ષાઽઽસ્નાયધર્મોપદેશૌરમ્ભયસનકાર
રૂપત્વમમ્ભીક્ષણં જ્ઞાનોપયોગસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૮૬)

અર્થાત્ પ્રતિક્ષણ 'વાચના, 'પ્રચ્છના ઇઅનુપ્રેક્ષા, 'આસ્નાય અને 'ધર્મના ઉપદેશ દ્વારા જ્ઞાનને અમ્ભયાસ કરવો તે 'અમ્ભીક્ષણ જ્ઞાનોપયોગ' જાણવો. હુંકમાં કહીએ તો તાર્ત્તિક જ્ઞાનને વિ સર્વદા ભગૃત રહેણું તે 'અમ્ભીક્ષણ જ્ઞાનોપયોગ' છે.

વાચના વગેરેનું સ્વરૂપ—

વાચના, પ્રચ્છના, અનુપ્રેક્ષા, આસ્નાય અને ધર્મોપદેશ એ સ્વાધ્યાયનાં પાંચ અંગો છે. જ્ઞાન મેળવવા માટે, તેને નિઃશંક, વિશદ અને પરિપક્વ બનાવવા વાસ્તે તેમજ તેના પ્રચાર કર્યે જે પ્રયાસ કરવો પડે છે તે બધાનો સ્વાધ્યાયમાં સમાવેશ થાય છે. આ સ્વાધ્યાયના અમ્ભય શૈલીના કેમ અનુસાર વાચનાદિ પાંચ ભેદો પાઠવામાં આવે છે. તેમાં શબ્દ કે અર્થનો પ્રશ્ન થાય છે તે 'વાચના' છે. જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવા માટે, શંકા દૂર કરવા વાસ્તે કે વિશેષ પ્રતીતિ કે વાના ધરાદાથી પ્રશ્ન પૂછવા તે 'પ્રચ્છના' છે. શબ્દ, પાઠ કે તેના અર્થનું મનથી ચિંતન કરવું તે અનુપ્રેક્ષા છે. શીખેલા પાઠના ઉચ્ચારનું શુદ્ધિ પૂર્વક પુનરાવર્તન કરવું તે 'આસ્નાય' છે અને 'પરાવર્તન' છે. એ તે જે વસ્તુ બાહ્યી હોય તેનું રહેત્ય અન્યને સમજાવવું તે 'ધર્મોપદેશ' છે અથવા તો ધર્મનું કથન કરવું તે 'ધર્મોપદેશ' છે.

સંવેગનું લક્ષણ—

જન્મજરામરણાવિક્લેશરૂપસંસારાત્ પ્રતિક્ષણં મયરિણામરૂપત્વ
મમ્ભીક્ષણં સંવેગસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૮૭)

અર્થાત્ જન્મ, ધરપણ, મરણ ઇત્યાદિ ક્લેશરૂપ સંસારથી પ્રત્યેક ક્ષણે બીતા રહેવું તે 'સંવેગ' છે. કહેવાનું તાર્ત્તિક એ છે કે આંતરિક ભોગો કે જે શરૂઆતમાં સુખદ જણાય છે, પરંતુ જે પરિણામે દુઃખદ છે તેની લાલચા ન રાખતાં તેનાથી ઠરતા રહેવું તે 'અમ્ભીક્ષણ સંવેગ' છે.

ત્યાગનું લક્ષણ—

વિધિપૂર્વકસુપાત્રદાનરૂપત્વં ત્યાગસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૮૮)

૧-૫ આ પાત્રોનાં લગભગ ૭૫ ઉત્થામમાં આપવામાં આવ્યાં છે.

૬ તત્ત્વાર્થ (અ. ૯, ચ. ૨૫)માં ક્યુ છે કે—

“ વાચનાપ્રચ્છનાઽનુપ્રેક્ષાઽઽસ્નાયધર્મોપદેશા. ”

અર્થાત્ વિધિ પૂર્વક સુપાત્રને દાન હેવું તે 'ત્યાગ' છે. પ્રસ્તુતમાં યથાશક્તિ ત્યાગનો અધિકાર છે એટલે તેનો અર્થ એ સમજવો કે જરા પણ શક્તિ ગોપવ્યા વગર સુપાત્રને વિષે આહાર-દાન, જ્ઞાન-દાન ઇત્યાદિ દાનો વિવેક પૂર્વક કરવાં.

તપનું લક્ષણ—

કર્મતાપનરૂપત્વં તપસો લક્ષણમ્ । (૩૮૯)

અર્થાત્ કર્મને તપાવવાં તે 'તપ' છે. પ્રસ્તુતમાં જરાએ સામર્થ્ય છૂપાવ્યા વિના વિવેક પૂર્વક કરેલ જાતની સહનશીલતા કેળવવી તે 'યથાશક્તિ તપ' છે.

સમાધિનું લક્ષણ—

સમ્યગ્જ્ઞાનાદીનામાધારસ્ય સાઘવાદિરૂપસદ્ધસ્યોપદ્રવાભાવોત્પાદનરૂપત્વં સમાધેર્લક્ષણમ્ । (૩૯૦)

અર્થાત્ સમ્યગ્જ્ઞાન વગેરેના આધારરૂપ સાધુ પ્રમુખ સંઘનું ઉપદ્રવથી રક્ષણ કરવું—તેઓ સ્વસ્થ રહે તેમ કરવું તે 'સમાધિ' છે.

વૈયાવૃત્ત્યનું લક્ષણ—

સાધૂનાં પ્રાસુકાહારોપધિશયપામેષજાદિના વિશ્રામણકરણં વૈયાવૃત્ત્યસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૯૧)

અર્થાત્ અચિત્ત આહાર, ઉષકરણ, શય્યા, ઔપમ ઇત્યાદિ દ્વારા મુનિઓની સેવા કરવી તે ' (મુનિ-) વૈયાવૃત્ત્ય ' છે. કોઈ પણ શુભવાન મુરકેલીમાં આવી પડે ત્યારે તેની મુરકેલી દૂર કરવા માટે થોડા પ્રયત્ન કરવો તે વૈયાવૃત્ત્યનું સામાન્ય લક્ષણ છે.

પ્રસ્તુતમાં સંઘનું સમાધિકરણ અને સાધુનું વૈયાવૃત્ત્યકરણ કે ઉભયનું સમાધિકરણ અને વૈયાવૃત્ત્યકરણ વિવક્ષિત છે.

ભક્તિનું લક્ષણ—

અર્હદાચાર્યબહુશ્રુતપ્રવચનેષુ યથાસમ્ભવમાશયશુદ્ધિપૂર્વકાનુરાગરૂપત્વં ભક્તેર્લક્ષણમ્ । (૩૯૨)

અર્થાત્ તીર્થ કર, આચાર્ય, બહુશ્રુત અને શાસ્ત્રને વિષે સંભવ અનુસાર શુદ્ધ આશયથી અનુરાગ રાખવો તે 'તીર્થ' કરાદિની ભક્તિ છે. અત્યંત વિશુદ્ધ ભાવથી અભિગમન, વંદન, પૂજન, ઉપાસના તથા વિધિ અને કેમ અનુસાર અધ્યયન અને શ્રવણ એ ભક્તિ છે.

આવશ્યકાપરિહાણિનું લક્ષણ—

સકલસાવધવિરતિરૂપસામાયિકાવાવશ્યકાનાં દિવસરાત્રાભ્યન્તે
અવશ્યતયા કર્તવ્યાનુષ્ઠાનરૂપત્વં, પઢાવશ્યકાનાં યથાકાલકરણરૂપત્વં
વા આવશ્યકાપરિહાણેર્લક્ષણમ્ । (૩૧૩)

અર્થાત્ સમગ્ર સાવધ યોગેથી નિવૃત્તિરૂપ સામાયિકાદિ છ આવશ્યકોનું દિવસે તેમજ
રાત્રે અવશ્ય અનુષ્ઠાન કરવું તે ‘આવશ્યકાપરિહાણિ’ છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો છ
આવશ્યકો પૈકી જે આવશ્યકનો સમય હોય તે આવશ્યકનું અનુષ્ઠાન ન હોય તે ‘આવશ્યકા-
પરિહાણિ’ છે.

આવશ્યકનો અર્થ અને તેના અધિકારી—

જે ક્રિયા અવશ્ય કરવા લાયક છે તે ‘આવશ્યક ક્રિયા’ કહેવાય છે. આ ક્રિયા અધિકારીની
બિન્નતા આશ્રીને જુદી જુદી પણ હોઈ શકે. દાખલા તરીકે એક મનુષ્ય કાંચન અને
કામિનીને સર્વસ્વ માની લઈ તે મેળવવામાં પોતાની શક્તિ ખરચવી આવશ્યક સમજે છે, જ્યારે
અન્ય મનુષ્ય તેના સંગથી બચવા માટે બુદ્ધિ અને બળનો ઉપયોગ કરવો આવશ્યક સમજે છે.
આથી કરીને આવશ્યક ક્રિયાના સ્વરૂપનો વિચાર કરીએ તે પૂર્વે તેના અધિકારી કોણ એ પ્રશ્ન
વિચારવો જરૂરી જણાય છે.

સામાન્ય રીતે જીવોના જે વિભાગો પડી શકે છે:—(૧) અન્તર્દષ્ટિ અને (૨)
બહિર્દષ્ટિ. જે નૈસર્ગિક અને અતઃ એવ શાશ્વત સુખની પ્રાપ્તિ માટે વિચાર અને પ્રયત્ન કરે
છે એટલે જેની દષ્ટિ આત્મામાં રમી રહી છે અર્થાત્ જેની વૃત્તિ આધ્યાત્મિક છે તે ‘અન્તર્દષ્ટિ’
છે. જે જીવ પૌદ્ગલિક ભોગ, ઉપભોગ માટે તનતોડ પ્રયાસ કરી રહ્યો છે અર્થાત્ જે જડ
પુદ્ગલની શોધમાં અને પ્રાપ્તિ અર્થે આત્માને જૂલી ગયો છે તે ‘બહિર્દષ્ટિ’ છે. પ્રસ્તુતમાં આપણે
અન્તર્દષ્ટિરૂપ અધિકારી આશ્રીને જ આવશ્યક ક્રિયાઓનો વિચાર કરવાનો છે. આવો અધિકારી
કોઈ પણ જડ વસ્તુના મોહમાં ન સપડાતાં તેનાથી બચવા પ્રયાસ કરે છે. આમાં ફેલીબૂત યવા
માટે તે જે ઉપયોગી ક્રિયાઓના આશ્રય લે છે તે આવશ્યક ક્રિયાઓ છે. અન્તર્દષ્ટિ જીવ કુદરતી
સુખ યાને આત્માનંદનો અનુભવ મેળવે તે પૂર્વે સમ્યક્ત્વ, ચૈતન્ય, ચારિત્ર ઇત્યાદિ શુભો
તેણે પ્રાપ્ત કરવા જોઈએ. આવા શુભોથી વિગ્રહિત જીવ જે આવશ્યક ક્રિયાઓ કરે તે તેના સમ્યક્-
ત્વાદિ શુભોને પુષ્ટ કરે છે. આથી એ તાત્પર્ય નીકળે છે કે જે ક્રિયા સમ્યક્ત્વાદિ શુભોને ખીલ-
વવા સારૂ અવશ્યક કરવા લાયક હોય તે ‘આવશ્યક ક્રિયા’ છે. આ ઉપયોગ પૂર્વક કરવાની
ક્રિયા છે. આ ક્રિયા આત્માના શુભોને સુવાસિત કરનાર હોવાથી એટલે કે તેના ફેલાવો
કરનાર હોવાથી ‘આવાસક’ કહેવાય છે.^૧

વિશેષા૦ (ગા. ૮૭૨)માં સૂચવાયું છે તેમ આવશ્યક, અવશ્યકરણીય, ધ્રુવ, નિશ્ચય, નિશોધિ, અધ્યયનપટ્ટક, વર્ગ, ન્યાય, આરાધના, માર્ગ વગેરે સમાનાર્થક શબ્દો છે એટલે કે એ આવશ્યકતા પર્યાયો છે. વૈદિક દર્શનમાં આવશ્યકનું સ્થાન 'નિત્ય કર્મ' શબ્દે લીધેલું જોવાય છે.

આવશ્યકનું મહત્ત્વ—

આપણે ઉપર જોઇ ગયા તેમ આત્મિક ગુણોના વિકાસમાં સાધનભૂત ક્રિયા તે આવશ્યક છે એટલે મુશુક્લ જન એનો જરૂર જ સંસ્કાર કરે. સંપ્રદાય અનુસાર એના લેહો સંભવે છે એ હકીકત ધ્યાનમાં લેતાં જોઇ શકાય છે કે વૈદિક સંપ્રદાય એટલું મહત્ત્વ 'સંધ્યા'ને, પારસીઓ 'ખોર-દેહ અવસ્થા' ને, યુરોપીયનો 'પ્રાર્થના' ને અને મુસલમાનો 'નમાઝ'ને આપે છે, તેટલું મહત્ત્વ તો જરૂર જોનો આવશ્યકને આપે છે જ; બદલે તેથી અધિક તેઓ આપે છે.

આવશ્યક ક્રિયાના છ વિભાગો અને તેનું સેવન—

સ્થૂળ દૃષ્ટિએ આવશ્યક ક્રિયાઓના છ વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે:—(૧) સામાયિક, (૨) અતુલિતશક્તિસ્તવ, (૩) વન્દન, (૪) પ્રતિક્રમણ, (૫) કાર્યોત્સર્ગ અને (૬) પ્રત્યાખ્યાન. સ્વેતાંબર સંપ્રદાય સાયંકાલે, પ્રાતઃકાલે, પળવાડિયાને અંતે, ચાતુર્માસને અંતે અને વર્ષની આખરે અલગ કે સમુદાયમાં પુરુષ-વર્ગ અને સ્ત્રી-વર્ગ એકત્રિત થઇ ક્રમાનુસાર જેમ છ એ આવશ્યક કરે છે તે પ્રકારે કરવાની પદ્ધતિ અને રૂઠિ દિગંબર સંપ્રદાયમાં જણાતી નથી. સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો દિગંબર સંપ્રદાયમાં મુનિપરંપરા ચિરલ અને વિચ્છિન્ન પ્રાયઃ છે. એટલે મુનિઓ માટેનું આવશ્યકનું વિધાન કેવળ શાસ્ત્રોમાં છે, પરંતુ વ્યવહારમાં નથી. વળી દિગંબર શ્રાવકોમાં પણ સ્વેતાંબર શ્રાવકોની પેઠે આતું સેવન જણાતું નથી. વિશેષમાં દિગંબર સમાજના બ્રહ્મચારી, પ્રતિમાધારી વગેરેમાં પણ માત્ર સામાયિક-પાઠ કરવાનો પ્રચાર છે. વ્યવસ્થિત પદ્ધતિ પૂર્વક છએ આવશ્યક કરવાનો નિયમિત પ્રચાર તો માત્ર સ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં જ જોવાય છે. વળી એ પણ નિવેદન કરવું આવશ્યક સમજાય છે કે દિગંબર સંપ્રદાયમાં દેવસિક, રાત્રિક, પાસિક, ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક એ પાંચ પ્રકારના આવશ્યકવિધાનની પ્રસિદ્ધિ સ્વેતાંબર જેવી નથી—ઉચ્છિન્નપ્રાય છે.

છ આવશ્યકની પ્રાણાલિકા—

આવશ્યક ક્રિયાની વિધિ યુષ્ઠિના કાળ કરતાં પણ પ્રાચીન જણાય છે, કેમકે તેનો ઉલ્લેખ શ્રીહરિવલ્લભસૂત્રિ જેવા મુવિહિત અને પ્રતિષ્ઠિત આચાર્યે પોતાની આવશ્યકવૃત્તિના ૭૬૦મા પત્રમાં કર્યો છે. મૂર્તિપૂજક સ્વેતાંબર સંપ્રદાયની સામાચારી સંબંધી આવશ્યક ક્રિયાનાં સૂત્રોનો તેમજ વિધિનો જે ઉલ્લેખ આ વૃત્તિમાં છે તેમાં કથો દેરકાર કરવામાં આવ્યો નથી અર્થાત્ 'સામાયિક' આવશ્યક એટલે પ્રતિક્રમણની સ્થાપનાથી માંડીને પ્રત્યાખ્યાન પર્યંત છએ આવશ્યકનાં સૂત્રો અને વિધિનો કર્મ તેનો તે જ છે. પ્રતિક્રમણની સ્થાપના પહેલાં ચૈત્યવંદન કરવાની અને પ્રત્યાખ્યાન પછી શ્તવન વગેરે બોલવાની જે પ્રથા સકારણ હાજલ કરવામાં આવી છે તે આહુ છે અર્થાત્

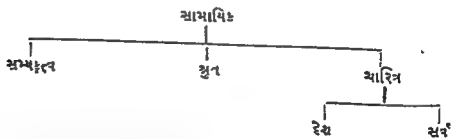
મૂર્તિપૂજક શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં તો આવશ્યક સૂત્રો અને વિધિનો ક્રમ આજ સુધી પ્રાચીન પ્રમાણે જ આદ્યો આવે છે, ભેદકે સ્થાનકવાચી (અમૂર્તિપૂજક) શ્વેતાંબર સંપ્રદાયની વાત જુદી છે. પં. મુખલાલજી સૂચવે છે તેમ આ સ્થાનકવાચી સંપ્રદાયમાં કેટલાં સૂત્રોમાં કાપકૃપ કરવામાં આવી છે તેમ તે કિયાની પ્રાચીન વિધિમાં પણ કાપકૃપ કરવામાં આવી છે.

સામાયિકાદિનું સ્વરૂપ—

રાગદ્વેષને વશ ન થતાં સમભાવમાં રહેવું અર્થાત્ મધ્યસ્થભાવ રાખવો એટલે કે અન્ય જીવોને પોતાના સમાન ગણવા તે 'સામાયિક' છે. જુઓ આવશ્યક-નિર્ધુક્તિ (૧ગા. ૧૦૩૨) આ સામાયિકના (૧) સમ્યક્ત્વ-સામાયિક, (૨) શ્રુત-સામાયિક અને (૩) ચારિત્ર-સામાયિક એમ ત્રણ લેદો છે, કેમકે સમ્યક્ત્વ, શ્રુત અને ચરિત્ર એ ત્રણ જ સમભાવમાં સ્થિર રહેવામાં સાધનરૂપ છે. ચારિત્ર-સામાયિકના દેશ અને સર્વ એમ બે પ્રકારો છે.^૨ તેમાં પ્રથમ પ્રકારનું સામાયિક ગૃહસ્થોને હોય છે, બ્યારે બીજા પ્રકારનું સાધુઓને હોય છે. જુઓ આવશ્યક-નિર્ધુક્તિ (૨ગા. ૭૯૬). સમતા, સમ્યક્ત્વ, પ્રથસ્ત, શાન્તિ, સુવિહિત ઇત્યાદિ શબ્દો સામાયિક શબ્દના સમાન અર્થવાળા છે એટલે કે એ બોના પયોથો છે. જુઓ આવશ્યક-નિર્ધુક્તિ (૨ગા. ૧૦૩૩).

- ૧ " જાઝીવમાહ પરદુઃકમ્મકરણં રાગદોષમઙ્ગલત્વં ।
નાણાદિતિગં તત્સાહ પોઝણં માવસામારં ॥ ૧૦૩૨ ॥ "
- [આત્મોપમયા પરદુઃસાકરણં રાગદ્વેષમાવ્યવચ્ચમ્ ।
જ્ઞાનાદિત્રિકં તત્સ્યાત્મનિ પ્રોતનં માવસામાદો ॥]

૨

- ૩ " તામાદરં જ તિવિદં સમ્મત્ત સુયં તદા ચરિત્તં ચ ।
દુષિદં સેવ ચરિત્તં અગારમણારિયં સેવ ૩ "—વિશેષા ૦ ગા. ૨૬૭૩
- [સામાયિકં જ ત્રિવિધં સમ્યક્ત્વં ધુતં તથા ચારિત્રં ચ ।
ત્રિવિધમેવ ચારિત્રમાગારિત્તમનાગારિકં સેવ ॥]
- ૪ " સમયા સમ્મત્ત પમગ્ધં મંતિ સુવિદિત્ત સુદં અનિદં ચ ।
અવુગુંઠિતમગરિદિત્તં અણચસમિમે વિ પગટ્ટા ॥ ૧૦૩૩ ॥ "
- [સમતા સમ્યક્ત્વં પ્રથસ્તં શાન્તિઃ સુવિદિતં મુગ્ધમનિદા ચ ।
અવુગુંઠિતમગરિદિત્તમનવચમિમેર્પિ પચાર્યાઃ-]

ચતુર્વિંશતિસ્તવ—

સર્વશુભસંપન્ન આદર્શરૂપ ચોવીસ તીર્થંકરોની સ્તુતિ કરવી તે ‘ચતુર્વિંશતિસ્તવ’ છે. આના દ્રવ્ય અને ભાવ બંને બે હોદા છે. પુષ્પાદિ ચારિત્રિક સાધન દ્વારા તીર્થંકરોનું પૂજન તે ‘દ્રવ્યસ્તવ’ છે (કે જેને પણ પ્રશ્નવ્યાકરણમાં સંવરરૂપે ગણેલ છે.), જ્યારે તેમના વાસ્તવિક શુભોત્તુ ધ્યાન કે કીર્તન તે ‘ભાવસ્તવ’ છે.^૧ અધિકારિવિશેષે દ્રવ્યસ્તવ, પણ ગૃહસ્થને ઘણા લાભ કરનાર છે એ હકીકત આવશ્યકે સદીક (પૃ. ૪૯૨-૪૯૩)માં વિસ્તાર પૂર્વક નિર્દેશાયેલી છે.

વન્દન—

જે કાયિક, વાચિક કે માનસિક પ્રવૃત્તિ દ્વારા પૂજ્ય કે શુરુજન પ્રતિ બહુમાન પ્રકટ કરી શકાય તે ‘વન્દન’ કહેવાય છે. ચિત્તિ-કર્મ, કૃતિ-કર્મ, પૂજા-કર્મ, ઇત્યાદિ એના પર્યાયો છે. બુદ્ધિ આવશ્યક-નિયુક્તિ (ગા. ૧૧૦૩).

વન્દનનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ધ્યાનમાં આવે તે વાસ્તે કેટલીક હકીકત બહુવી જોઈએ. જેમકે કોને વન્દન કરવું યોગ્ય છે અર્થાત્ વન્ધ કોણ હોઈ શકે ? તેમના કેટલા પ્રકાર છે ? અવન્ધને વન્દન કરવાથી કયા હોયો ઉદ્ભવે છે ? વન્દન કરતી વેળા કયા કયા હોયો ફર કરવા જોઈએ ?

વન્ધ કોણ ?—

દ્રવ્ય અને ભાવ બંને પ્રકારના ચારિત્રી યુક્ત મુનિવર જ વન્દન કરવા લાયક છે.^૨ આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પ્રવર્તક, સ્થવિર અને રત્નાધિક એ પાંચ પ્રકારના મુનિ વન્ધ છે.^૩ જે દ્રવ્ય-લિંગ (બાહ્ય વેષ અને ક્રિયા) અને ભાવલિંગ (આત્મ-ભાગૃતિ) પૈકી ગમે તે એકથી કે ઉભયથી રહિત છે તે અવન્ધ છે. વન્ધ અને અવન્ધના સંબંધમાં નીચે મુજબની સિદ્ધાન્તી ચતુર્ભંગી મુપસિદ્ધ છે.^૪

જેમ ચાંદી શુદ્ધ હોય પરંતુ તેના ઉપર છાપ બરાબર ન હોય તો તે સિદ્ધે ચાલતો નથી

૧ “ નામ ટથનાં દલિપ માવે અ ચયસ્સ હોઈ નિકલ્લેષો ।

દલ્લયમો પુષ્પાદિ સંતમુણ્ણિક્ષિત્તના માવે ॥ ૧૧૨ ॥ (મા૦)

—આવશ્યક-શ્લોક ૪૯૨ મું પત્ર.

[નામ સ્થાપના દ્રવ્ય માવજ્ઞ સ્તવસ્વ ભવતિ નિલ્લેપઃ ।

દ્રવ્યસ્તવઃ પુષ્પાદિઃ સર્વમુણોત્કીર્તન માવઃ ॥]

૨-૪ અનુક્રમ વાર સરખાવે આવશ્યક-નિયુક્તિની ૧૧૦૬ મી, ૧૧૨૫ મી અને ૧૧૩૮ મી

ત્સર્ગ' છે. એની ચથાર્થતામાં વાંધો ન આવે તે માટે ઘોટકાદિ ૨૧૯ દોષો. ફર કરવા એકએ આ દોષોના નિવારણ પૂર્વકના કાયોત્સર્ગથી દેહ અને બુદ્ધિની જડતા ફર થાય છે, કેમકે એ દ્વારા વાયુ વગેરે ધાતુઓની વિષમતા ફર થઇ પરિણામે બુદ્ધિની મંડતા હડી જાય છે અને વિચારશક્તિનો વિકાસ થાય છે. વિશેષમાં અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ સંયોગોમાં સમભાવ રાખવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનું યાને સુખદુઃખતિતિક્ષા કેળવવાનું આ ઉત્તમ સાધન છે. વળી કાયોત્સર્ગ દ્વારા ભાવના અને ધ્યાનના અભ્યાસને પુષ્ટિ મળે છે તેમજ કાયોત્સર્ગ દરમ્યાન અતિચારનું ચિંતન રૂઢી રીતે થઇ શકે છે. આ પ્રમાણે કાયોત્સર્ગથી અનેક લાભો થતા હોવાથી એ મહત્ત્વની ક્રિયા છે.

કાયોત્સર્ગની અંદર લેવાતા એક મ્યોસોન્ધ્રીસનું કાલપ્રમાણ ૩૨ અક્ષરના એક મ્લોકના એક ચરણના ઉચ્ચારના કાલપ્રમાણ જેટલું છે.

પ્રત્યાખ્યાન—

પ્રત્યાખ્યાનનો અર્થ 'ત્યાગ' છે. વસ્તુઓના બે પ્રકારો હોય છે. એક પદાર્થ છે. સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો ત્યાગ કરવા લાયક વસ્તુઓ દ્રવ્ય અને ભાવ એમ બે જાતની છે. તેમાં ધાન્ય, ધન, વસ્ત્ર ઇત્યાદિ બાહ્ય વસ્તુઓ દ્રવ્યરૂપે છે, જ્યારે અસાન, અસંયમ, કષાય ઇત્યાદિ વૈભાવિક પરિણામરૂપ આંતરિક વસ્તુઓ ભાવરૂપે છે. ધાન્યાદિ બાહ્ય વસ્તુઓનો ત્યાગ પણ

૧ જીવો અવશ્યક-નિર્મુક્તિની ૧૫૪૬ મી ગાથા.

૨ અવશ્યક-નિર્મુક્તિની ૧૫૪૬ મી અને ૧૫૪૭ મી ગાથામાં ગણ્યાબ્યા સુગમ તે નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) ઘોટક દોષ-ગોઝાની જેમ વાંકે પગે જીભા રહેવું. (૨) લંબા દોષ-પવનથી જેમ વેલ હામે તેમ વારંવાર કંપવું. (૩) સ્તંભ દોષ-ચાંબલાને કે ભીંતને અટ્ટેવીને જીભા રહેવું. (૪) માલ દોષ-ઉપરના માંગે માથું અડકતો રહેવું. (૫) જાગરી દોષ વસ્ત્રથી રહિત બીસડી જેમ ગુલ ભાગ ઉપર હાંધી રાખે તેમ એ ભાગ ઉપર બે હાથ રાખવા. (૬) વધૂ દોષ-નવપરિણીત વધૂની પેટે નીડું માથું રાખવું. (૭) નિઝ દોષ-એડી કાલ્યાની માથે પગ પહોળા રાખવા અથવા બે પગની પાની મેળવવી. (૮) લંબોત્તર દોષ-નાભિથી ઉપર અને નીચે જનુ સુધી ચોલપટ (વસ્ત્ર) પહેરવું. (૯) સ્તંભ દોષ-સ્તનને ઢાંકવામાં આવે છે તેમ ડાંસ વગેરેના ભયથી હૃદયને ચોલપટાદિ વડે ઢાંકવું. (૧૦) ઉપિ દોષ-ગોઝાની ઉપની પેટે પગના બે અંગુલ મેળવીને પાછલી પાનીના ભાગ તરફ અને પગ વિસ્તારવા. (૧૧) સંવનિ દોષ-મહાસનીની પેટે અને ખભાને વસ્ત્રથી ઢાંકવા. (૧૨) અલ્પ દોષ-ગોઝાના ગોઝાની પેટે રોએદરણું વાંકું રાખવું. (૧૩) વાપસ દોષ-કાગડાની પેટે આંખના ડોળા આમ તેમ ફેરવવા, નેત્રથી ચાગા કરવા. (૧૪) કપિલ્ય દોષ-ભયરાની બીકથી કાઠની પેટે વસ્ત્ર કરવું એટલે કે પહેરવાના વસ્ત્રો ગોટા કરી બે પગની વચ્ચે રાખવો, વસ્ત્ર સંકેલી લેવું. (૧૫) સ્થિરકંપ દોષ-ખૂન માથું ધૂણાવવું. (૧૬) મુક દોષ-મુજાની માથે ઢૂં ઢૂં કરવું. (૧૭) જમરાંચી દોષ-નવકાર કે લોત્રસ જણાય માટે ભમર કે આંખના દલાવવો. (૧૮) વારણી દોષ-દાર પીધો દોષ તેની જેમ બગાડવું. (૧૯) ત્રેફાદોષ-કારણ વિના વારિયાની માથે આમ તેમ દોહ દલાવવા.

અજ્ઞાન વગેરે ભાવ-વસ્તુઓના ત્યાગ માટે ભાવ પૂર્વક કરવો જોઈએ, કેમકે જે દ્રવ્ય-ત્યાગ ભાવ-ત્યાગ પૂર્વક ભાવ-ત્યાગ માટે કરાતો નથી તે ત્યાગ આત્માના શુણ્ણી પ્રાપ્તિ કે તેના વિકાસ માટે કામમાં આવતો નથી.

આવશ્યક-વૃત્તિના ૮૪૭ મા પત્રમાં કહ્યું છે તેમ શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, વન્દન, અનુપાસન, અનુ-ભાવણ અને ભાવ એ છએ શુદ્ધિઓથી યુક્ત પ્રત્યાખ્યાન શુદ્ધ છે. આવા પ્રત્યાખ્યાનથી આત્મિક શુણ્ણી પ્રાપ્તિ તેમજ વિકાસ થતો હોવાથી એને ‘શુણ્ણધારણ’ પણ કહેવામાં આવે છે, કેમકે એ દ્વારા અનેક શુણ્ણ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રત્યાખ્યાન કરવાથી આસવનો નિરોધ થાય છે અને સંવરનો ઉદય થાય છે. સંવરથી તૃષ્ણાનો સંહાર થાય છે અને એ સંહારથી અવર્ણનીય સમ્ભાવ પ્રકટે છે કે જેના વડે ક્રમશઃ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.^૧

છ આવશ્યક ક્રિયાના સંબંધમાં એના કમની સ્વાભાવિકતા અને ઉપપત્તિ, એ ક્રિયાઓનું નિશ્ચય-દૃષ્ટિએ અને વ્યવહાર-દૃષ્ટિએ મહત્ત્વ વગેરે ઘણું કહી શકાય તેમ છે, પરંતુ હાલ તુરત તો અન્યગૌરવના ભયથી એ પરત્વે ઊઠાપોઠ ન કરતાં તેના જિજ્ઞાસુને પં. સુખભાસણએ રચેલ ‘નવકાર મંત્ર’ના પંચપરબ્રેષિ અને આવશ્યક પ્રતિક્રમણનું રહસ્ય નામક નિબંધ કે જે સુદ્યોધાની લેટરે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે તે જોઈ લેવા લલામણ છે.

માર્ગપ્રભાવનાનું લક્ષણ—

માનં પરિત્યજ્ય સમ્યગ્દર્શનાદિમાર્ગસ્ય કરણકારણોપદેશદ્વારા પ્રકાશનં માર્ગપ્રભાવનાયા લક્ષણમ્ । (૩૯૪)

અર્થાત્ અભિમાનનો ત્યાગ કરી સમ્યગ્દર્શનાદિ૩ મોક્ષના માર્ગનું આચરણ કરીને યા કરાવીને ઉપદેશ દ્વારા તેનો પ્રકાશ કરવો જોઈલે કે એ માર્ગને પોતે જીવનમાં ઉતારો અને જીનને તેનો ઉપદેશ આપી તેનો પ્રભાવ વધારવો તે ‘માર્ગ-પ્રભાવના’ છે.

પ્રવચનવાત્સલ્યનું લક્ષણ—

અર્હચ્છાસનાનુષ્ઠાયિનાં શ્રુતધરવાલવૃદ્ધતપસ્વિશૌક્ષકગ્લાનાદીનાં સંયમાનુષ્ઠાનશ્રુતાદ્યયનાદ્યર્થં વચ્ચપાત્રમક્તવાનાદિપ્રદાનં, દ્રવ્યભાવતઃ સાધર્મિકસ્નેહકરણરૂપત્વં વા પ્રવચનવાત્સલ્યસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૯૫)

સ્તંભદોષ અને કુડ્યદોષને તેમજ બ્રમરદોષ અને અંશુલીદોષને પણ જીદા મળીએ તો કુલ ૨૧ દોષો થાય.

આ દોષો પૈકી આક્રમો, નવમો અને અચ્ચારમો એ ત્રણ દોષ મહાસતી સાધીને ન લાગે, કેમકે તેમનો દેહ તો વસ્ત્રથી આરત હોય જ. આ ત્રણ દોષ ઉપરાંત વધુદોષ આધિકારને ન લાગે.

આ દોષોની વિશેષ માહિતી માટે જીજ્ઞાસુ યૈધયવંદણમહાશાસ્ત્ર (ગા. ૪૭૮-૪૮૬) અથવા શ્રીજ્ઞાનવિમલચરિત્ર એની સંજ્ઞા.

૧ જીજ્ઞાસુ આવશ્યક-નિર્ણયિત (ગા. ૧૫૯૪-૧૫૯૬).

અર્થાત્ જિનેશ્વરના શાસ્ત્રને અનુસરનારા શ્રુતધર, ખાળ, વૃદ્ધ, તપસ્વી, શૈક્ષક (નવીન દીક્ષિત), ગ્લાન વગેરે મુનિઓને સંયમ પાળવા માટે તેમજ શ્રુતનો અભ્યાસ કરવા માટે વસ્ત્ર, પાત્ર, આહાર, જળ વગેરે પૂરાં પાઠવાં તે ' પ્રવચન-વાત્સલ્ય ' છે. અથવા દ્રવ્યથી અને ભાવથી એમ બંને પ્રકારે (જેમ ગાય વાછરડા ઉપર નિષ્કામ પ્રેમ રાજે છે તેમ) ' સાધર્મિક ' ઉપર સ્નેહ રાખવો તે ' પ્રવચન-વાત્સલ્ય ' છે.

આ પ્રમાણે, આપણે તીર્થંકરનામકર્મના આસરેનો વિચાર કર્યો. એટલે કે શુભ કાર્ય કરવાથી તીર્થંકર થવાનો સુવર્ણ યોગ પ્રાપ્ત થાય તે. આપણે અત્યાર સુધી વિચાર્યું. આના સારાંશરૂપે એક વાત નોંધી આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરીએ.

તીર્થંકર-નામ-કર્મની ' અપૂર્વ ' ચાવી—

તીર્થંકરનામકર્મનો નિકાચિત અંધ થાય તે માટે અતુલ્ય ભાવનાની જરૂર છે. આ ભાવના તે કંઈ તે કર્યાવતાં શાસ્ત્રકાર કહે છે કે—

“ યો ભાવી ભગવાંસ્તીર્થકૃત્ત્વ સ ઔપશમિકાચન્યનમસમ્યક્ત્વાવાસોં સત્યાં સકલસ્યાપિ સંસારસ્યાદિમધ્યાવસાનેષ્વત્પન્તં નૈર્ગુણ્યમવધાર્ય મહાશય-સ્તથાભ્યત્વવિશેષયોગત્ત્વં એવં ચિન્તયતિ—અહો ચિત્રમેતત્ યત્ સત્યપિ પાર-મેશ્વરપ્રવચને સ્ફુરત્તેજસિ દુઃસ્વપરીતચેનસો જન્તવઃ સંસારગહને મહામોહાન્ધ-કારવિલુપસત્પત્યે મૂઢમનસ્કા હૃદયૈઃ પરિવ્રમન્તિ, તદ્દહમેતાન્ અતઃ સંસારાદનેત પ્રવચનેન યથાયોગમુત્તારયમીતિ । એવં ચ ચિન્તયિત્વા સ મદ્રાત્મા મદૈષ્વ પરાર્થવ્યસની કરુણાદિગુણોપેતઃ પ્રતિક્ષણં પરાર્થકરણપ્રવર્ધમાનમહાશયો યથા યથા પરેપામુપકારો ભવતિ તથા તથા ચેષ્ટેતે । તત્ત્વં હૃત્યં સત્ત્વાનાં તત્કલ્યાણ-સમ્પાદનેનોપકારં કુર્વેસ્તીર્થકરનામ સમુપાર્જ્ય પરં સર્વાર્થસાધનં તીર્થકરત્વ-માપ્નોતિ । ”

અર્થાત્ જે જીવ ભવિષ્યમાં ભગવાન્ તીર્થંકર થનાર હોય છે તે મહાશય ઔપશમિકાદિ અમ્યક્ત્વો પેરી ગમે તે એક અમ્યક્ત્વ પામીને તેમજ પ્રારંભમાં, મધ્યમાં કે અંતમાં સમજ સંસારની અતિશય નિર્ણયતા (અસારતા) નો નિશ્ચય કરીને તે પ્રકારના ભવ્યત્વના યોગથી એમ વિચાર કરે છે કે અહો આ એક આશ્ચર્ય છે કે પરમ ઈશ્વર (શ્રીજિનેશ્વર દેવાધિદેવ)—તું શુરાયમાણ તેજવાળું પ્રવચન વિદ્યમાન હોવા છતાં દુઃખથી વ્યાપ્ત ચિત્તવાળો પ્રાણીઓ મહામોહરૂપ અંધકારથી જેને વિષે સન્માર્ગ વિરુદ્ધ થયો છે એવા ગદન સંસારમાં મનવાળો

ખની અત્યંત સમ્યાં કરે છે તે હું એમને આ (જૈન) પ્રવચન દ્વારા યોગ્યતા મુજબ આ સસારથી પાર ઉતારું. એ પ્રમાણે ચિંતવીને એ સર્વદા પરાયંબ્યસની, કરુણાદિ ગુણોથી વિભૂષિત તેમજ પ્રતિષ્ઠા પરમાર્થ કરવાના વધતા મહાન્ આશયવાળા મહાત્મા જેવી જેવી રીતે અન્ય જીવો ઉપર ઉપકાર થાય તેવી તેવી પ્રવૃત્તિ કરે છે. અને એને લઈને આ પ્રમાણે કલ્યાણના સંપાદન દ્વારા પ્રાણીઓ ઉપર ઉપકાર કરતાં તેઓ તીર્થંકરનામ-કર્મનું રૂડી રીતે ઉપાર્જન કરી પ્રાણી-ઓના પરમાર્થના સાધનરૂપ તીર્થંકરપણાને પામે છે.

અત્ર વર્ણવેલી આ ઉત્તમ શ્રાવના તીર્થંકરનામકર્મને મેળવવાની અને તેને નિઃશયિત કરવાની—વળ જોવી મજબૂત કરવાની અનુષ્ઠાન આવી છે.

ગોત્ર-કર્મના નીચ અને ઉચ્ચ એવા બે પ્રકાર છે એટલે એના આશ્રવોના પણ બે ભેદો છે. તેમાં આત્મપ્રશંસા, અસફૂલ્ત ગુણોની ઉદ્દાશાવના વગેરે, પરનિન્દા, સફૂલ્ત ગુણોનું આશ્ચા-દન છત્યાદિ નીચ ગોત્રકર્મના આશ્રવો છે^૧ અર્થાત એ દ્વારા જીવને નીચ ગોત્રકર્મનો બંધ થાય છે.

આત્મ-પ્રશંસાનું લક્ષણ—

મૂતામૂતગુણાનામાત્મનૈવ પ્રત્યાપનરૂપત્વમાત્મપ્રશંસાયા લક્ષણમ્ ।

(૩૧૬)

અર્થાત પોતાનામાં ગુણો હોય કે ન હોય તોપણ પોતાનામાં તે ગુણો છે એવી જાતે બકાઈ હાંકવી તે 'આત્મપ્રશંસા' છે.

અસફૂલ્લગુણાશ્રવનનું લક્ષણ—

અમૂતગુણોદ્દાવનરૂપત્વમસદ્ગુણોદ્દાવનસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૧૭)

અર્થાત જે ગુણો ન હોય તે ગુણો છે એમ કહેવું તે 'અસદ્ગુણોદ્દાવન' છે.

પર-નિંદાનું લક્ષણ—

ગુણવત્તામપિ પરેષાં ગુણાપહ્વનદ્વારા અપલાપકરણરૂપત્વં, મૂતા-નામમૂતાનાં વા પરકીયદોષાણામુદ્દાવનરૂપત્વં વા પરનિન્દાયા લક્ષણમ્ । (૩૧૮)

૧ આ ભાવનામાં સંસારની અમારતા તરવરી રહી છે તેમજ પરાપકારની બાવનાની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ કક્ષાનો એમાં સમાવેશ થાય છે. વાસ્તવિક પરોપકાર એ એક એવી વસ્તુ છે કે જેમાં આત્મિક ઉપકાર તો આવી જ જાય છે—પરના ઉપકારમાં પોતાના ઉપરનો ઉપકાર તો રહેલો જ છે.

૨ સરખાવો તત્ત્વાર્થ (અ. ૬)નું નીચે મુજબનું ૨૪ મું સૂત્ર—

૩ પરાત્મનિન્દામયાંસે સદસદ્ગુણાણ્ણાદનોદ્દાવને ચ નીર્વૃત્તિર્નસ્ય । "

અર્થાત્ શુભી એવા અન્ય જનોના શુભોને અપહ્નવન દ્વારા અપલાપ કરવા તે 'નિન્દા' અથવા તે પોરકામાં દોષ હોય કે ન હોય તેપણ તેના દોષ કાઢવા તે 'પારકાની નિન્દા' આથી એ ફલિત થાય છે કે સાચા કે ખોટા દોષોને હુણ્દિથી પ્રકટ કરવાની વૃત્તિ તે 'નિન્દા' છે, બ્યારે ખોટા કે નાના શુભોને પ્રકટ કરવાની વૃત્તિ તે 'પ્રશંસા' છે.

શુણ્માદનનું લક્ષણ—

વિદ્યમાનગુણાચ્છાદનરૂપત્વં ગુણાચ્છાદનસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૯૯)

અર્થાત્ સદ્ભૂત શુભોને ઢાંકવા તે 'શુણ્માદન' છે. એટલે કે બીજામાં જે શુભો હોય તે ઢાંકવા અને તે કહેવાનો અવસર હોય છતાં દેવથી તે ન કહેવા તે પરના સદ્ગુણોનું આચ્છાદન છે.

હવે આત્મપ્રશંસાદિનાં લક્ષણોમાં પ્રશંસા, આચ્છાદન વગેરે જે શબ્દો યોગ્યા છે તેનાં લક્ષણો વિચારવામાં આવે છે. તેમાં પ્રશંસાનું લક્ષણ એ છે કે—

ગુણોદ્ઘાવનેચ્છારૂપત્વં પ્રશંસાયા લક્ષણમ્ । (૪૦૦)

અર્થાત્ શુભોને પ્રકટ કરવાની ઇચ્છા તે 'પ્રશંસા' છે.

આચ્છાદનનું લક્ષણ—

પ્રતિબન્ધહેતુસન્નિધાને સતિ અનુદ્ભૂતવૃત્તિતારૂપત્વમાચ્છાદનસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૦૧)

અર્થાત્ પ્રતિબન્ધકરૂપ નિમિત્ત હોય ત્યારે વસ્તુને પ્રકટ ન કરવી તેનું 'આચ્છાદન' છે.

ઉદ્ઘાવનનું લક્ષણ—

પ્રતિબન્ધકાભાવે પ્રકાશવૃત્તિતારૂપત્વમુદ્ઘાવનસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૦૨)

અર્થાત્ પ્રતિબન્ધકના અભાવમાં વસ્તુને પ્રકાશમાં લાવવી તે 'ઉદ્ઘાવન' છે.

^૧પ્રશંસા, ^૨આત્મનિન્દા ^૩વગેરે તેમજ પૂર્વ્ય વ્યક્તિઓ પ્રત્યે નમ્ર વૃત્તિ, ^૪અનુભવે (નિરસિમાનપણું) હત્યાદિ ઉચ્ચ ગોત્રકર્મના આશ્રયો છે અર્થાત્ એ દ્વારા જીવ ઉચ્ચ ગોત્રકર્મ પામે છે.

૧ બીજાના શુભો જોવા.

૨ પોતાના દોષો જોવા.

૩ વગેરેથી પોતાના દોષોને પ્રકટ કરવા ૩૫ અસદ્ગુણોદ્ઘાવન અને પોતાના વિદ્યમાન ગુણોને ઢાંકવા ૩૫ સ્વશુણ્માદન અમન્ય.

૪ જ્ઞાન, વૈભવ વગેરેમાં બીજાથી અધિકતાપણું દેખા છતાં તેને તીથે અભિમાન ન કરવું તે 'અનુભવ' છે.

નમ્ર વૃત્તિનું લક્ષણ—

વિનયપ્રવણત્વં નીચૈર્વૃત્તેર્લક્ષણમ્ । (૪૦૩)

અર્થાત્ વિનય કરવામાં તત્પરતા એ ‘નીચૈર્વૃત્તિ’ યાને ‘નમ્ર વૃત્તિ’ છે.

અનુત્સેકનું લક્ષણ—

ગર્વાભાવકરણરૂપત્વમનુત્સેકસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૦૪)

અર્થાત્ અભિમાનનો અભાવ યાને નિરભિમાનતા તે ‘અનુત્સેક’ છે, કેમકે ઉત્સેકનો અર્થ ‘અભિમાન’ છે.

ઉચ્ચ ગોત્રનું લક્ષણ—

**નીચૈર્ગોત્રલક્ષણાભાવત્વે સતિ વિનયપ્રવણતાપૂર્વકગર્વાભાવાદિ-
કરણરૂપત્વમુચ્ચૈર્ગોત્રસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૦૫)**

અર્થાત્ નીચ ગોત્રકર્મના લક્ષણનો જેમાં સર્વથા અભાવ હોય અને સાથે સાથે વિનય સામ્યવવામાં તત્પરતા પૂર્વક નિરભિમાનના કાર્યો કરાતાં હોય તે ‘ઉચ્ચ ગોત્રકર્મનું’ લક્ષણ છે.

અંતરાયના આસ્રવો—

દાન, લાભ, ભોગ, ઉપભોગ અને વીર્યને વિષે વિદ્ય નાંખવું તે અંતરાયકર્મના આસ્રવો છે. અર્થાત્ દાનાતરાય, લાભાતરાય ઇત્યાદિ દ્વારા જીવને અંતરાયકર્મનો બંધ થાય છે.

અંતરાયનું લક્ષણ—

દાનાદીનાં વિઘ્નકરણરૂપત્વમન્તરાયસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૦૬)

અર્થાત્ દાનાદિને વિષે ખલેલ પહોંચાડવી તે ‘અંતરાય’ છે; એટલે કે કોઈને દાન કરતાં, કોઈને કાંઈ મેળવતાં કે કોઈના ભોગ, ઉપભોગ વગેરેમાં અડચણ કરવાની વૃત્તિ રાખવી તે ‘અંતરાય’ છે.

આસ્રવોની ધ્યતા—

આ પ્રમાણે આપણે સાપરાયિક કર્મની દરેક મૂળ પ્રકૃતિના જે જુદા જુદા આસ્રવો ગણાવ્યા તે ઉપલક્ષણરૂપ સમજવા; કેમકે આ ઉપરાંત પણ ણીજ પ્રત્યેક પ્રકૃતિના આસ્રવો છે. જેમકે આળસ, પ્રમાદ, મિથ્યોપદેશ વગેરે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ કે દર્શનાવરણીય કર્મના આસ્રવો છે, જેકે એ પૂર્વે ગણવાયા નથી. એવી જ રીતે અશુભ પ્રયોગો વગેરે અસાતવેદનીય કર્મના આસ્રવ છે.

આસવોના વિભાગનો હેતુ—

તત્ત્વાર્થને અનુસરીને પ્રસ્તુત ગ્રંથકારે પ્રત્યેક મૂળ પ્રકૃતિના બુદ્ધા બુદ્ધા આસવે ગણાવ્યા છે. આથી એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે દાખલા તરીકે શું જ્ઞાનપ્રદોષાદિ ગણાયે આસવો કેવળ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના જ બંધક છે કે એ સિવાયનાં અન્ય કર્મનાં પણ તે બંધક છે ? જો એક કર્મપ્રકૃતિના આસવો અન્ય કર્મપ્રકૃતિના પણ બંધક હોય તો દરેક પ્રકૃતિના નિર-નિરાણા આસવો ગણાવવાનું કશું કારણ જણાતું નથી—એ વર્ણન બધું નકાસું સમભય છે, કેમકે ગમે તે એક કર્મપ્રકૃતિના જે આસવો છે તે બીજી કર્મપ્રકૃતિના પણ આસવો છે જ. એમ તો કહી શકાય તેમ નથી કે કોઈ એક કર્મપ્રકૃતિના ગણાવેલ આસવો તે કેટલા તે જ કર્મ-પ્રકૃતિના આસવો છે, નહિ કે બીજાના; કેમકે એથી શાસ્ત્રીય બાધ ઉદ્ભવે છે. શાસ્ત્રનો નિયમ એવો છે કે સામાન્ય રીતે આયુષ્ય સિવાયની સાતે કર્મપ્રકૃતિઓનો બંધ સમકાલે થાય છે. આ નિયમ સુજબ જ્યારે જ્ઞાનાવરણીયનો બંધ થતો હોય તે વેળા પણ બીજી વેદનીયાદિ છ પ્રકૃતિનો પણ બંધ થાય છે, એમ માનવું પડે છે. આસવ તો એક એક કર્મપ્રકૃતિનો એક સમયે હોય અને બંધ તો તે કર્મપ્રકૃતિ ઉપરાંત બીજી પણ અવિરોધી કર્મપ્રકૃતિઓનો તે વખતે થાય. એટલે અમુક આસવો અમુક કર્મપ્રકૃતિના જ બંધક છે એવો પક્ષ શાસ્ત્રીય નિયમથી બાધિત થાય છે આથી પ્રકૃતિ દીઠ આસવોનો વિભાગ પાઠવાનો શો હેતુ છે એવો પ્રશ્ન જરૂર ઉદ્ભવે છે.

આનો ઉત્તર એ છે કે અહીં જે આસવોનો વિભાગ દર્શાવવામાં આવ્યો છે તે અનુભાગ-બંધને ઉદ્દેશીને યાને રસ-બંધને આશ્રીને સમજવાનો છે. અર્થાત્ કોઈ પણ એક કર્મપ્રકૃતિના આસવના સેવનના વખતે તે કર્મપ્રકૃતિ ઉપરાંત અન્ય પણ કર્મપ્રકૃતિઓનો બંધ થાય છે. આ શાસ્ત્રીય નિયમ કેવળ પ્રદેશબંધને જ ઉદ્દેશીને સમજવાનો છે, નહિ કે અનુભાગબંધને ઉદ્દેશીને. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આસવોનો વિચાર એ પ્રદેશબંધની અપેક્ષાએ નથી, કિન્તુ અનુભાગ-બંધની અપેક્ષાએ છે. એથી એક સાથે અનેક કર્મપ્રકૃતિઓનો પ્રદેશબંધ માનવાને લીધે પૂર્વોક્ત શાસ્ત્રીય નિયમ અબાધિત રહે છે તેમજ પ્રકૃતિ વાર ગણાવેલ આસવો, માત્ર તે તે કર્મપ્રકૃતિના અનુભાગબંધમાં જ નિમિત્ત હોવાથી અત્ર દર્શાવેલ આસવોનો વિભાગ પણ અબાધિત રહે છે—સપ્રયોજન કરે છે.

જોકે આ પ્રમાણેના ઉત્તરથી શાસ્ત્રીય નિયમનો સફલતા અને પ્રસ્તુત આસવોના વિભાગની સહેલુતા જળવાઈ રહે છે, તેમ છતાં એટલી વિશેષતા ક્યાંતમાં રાખવી ઘટે છે કે અનુભાગબંધને આશ્રીને આસવના વિભાગની જે સકારણતા સિદ્ધ કરાઈ છે તે પણ મુખ્ય-કર્મના અનુભાગનો બંધ મુખ્યપણે થાય છે અને તે વખતે બંધાતી અન્ય કર્મપ્રકૃતિઓના અનુ-ભાગનો બંધ ગૌણપણે થાય છે. એમ તો માનવું મુશ્કેલ છે કે એક સમયે એક જ કર્મ-પ્રકૃતિના અનુભાગનો બંધ થાય છે અને બીજી પ્રકૃતિના અનુભાગનો બંધ થતો જ નથી; કેમકે જે સમયે જેટલી કર્મપ્રકૃતિઓનો પ્રદેશબંધ યોગ દ્વારા સંભવે છે તે જ સમયે કષાય દ્વારા તેટલી

પ્રકૃતિઓના અનુભાગબંધ પણ સંભવે છે. તેથી મુખ્યપણે અનુભાગબંધની અપેક્ષાએ આસવના વિભાગનું સમર્થન જણાય છે. એ સિવાય અન્ય કોઈ રીતે સમર્થન સંભવતું હોય તો વિદ્વાન પાઠક તે જણાવી મને ઉપદ્રુત કરશે.

૭૮૪મા પૃષ્ઠમાં સાતવેદનીય કર્મના આસવનું પ્રતિપાદન કરતી વેળા ભૂતવિષયક અનુકંપા અને મતીને વિષે અનુકંપા એવો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. તેા મત એટલે શું, મતીનું સ્વરૂપ શું છે ઇત્યાદિ જિજ્ઞાસાની તૃપ્તિ અર્થે મતના વિરોધી અમતના સ્વરૂપનું પ્રથમ અત્ર નિરૂપણ કરીશું કે જેથી મત અને મતીનું સ્વરૂપ વિશેષતઃ સમજાય.

હિંસા, અસત્ય, સ્તેય (ચોરી), અગ્રહ અને મૂર્છા (પરિશ્ક) એ અમતો છે અને એને આચરનાર પ્રાણી ચારિત્ર્યોદનીય કર્મ બાધે છે.

સૌથી પ્રથમ આપણે હિંસાનું સ્વરૂપ વિચારીશું તેા જણાયે કે ‘હિંસા’ શબ્દ ‘હનન’ અર્થવાળા હિંસિ ધાતુ ઉપરથી બન્યો છે. આથી કોઈ પ્રાણીને હણવો, મારવો એવો હિંસાનો અર્થ થાય છે. ભારતીય ઋષિ-મુનિઓએ હિંસાની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા કરતાં કહ્યું છે કે—

“ પ્રાણવિયોગપ્રયોજનવ્યાપારઃ ” અથવા “ પ્રાણિદુઃખસાધનવ્યાપારો હિંસા । ”

અર્થાત્ પ્રાણીઓના પ્રાણનો વિયોગ કરવા માટે જે પ્રવૃત્તિ થાય તે ‘હિંસા’ છે અથવા પ્રાણીને દુઃખ દેવા માટે જે પ્રયત્ન થાને ક્રિયા કરાય તે ‘હિંસા’ છે. અસ્તુત અંધકાર હિંસાનું લક્ષણ નીચે સુબળ નિર્દેશે છે:—

કષાયાદિપ્રમાદપરિણતાત્મના કાયાદિકરણવ્યાપારપૂર્વકપ્રાણ-
વ્યપરોપણરૂપત્વં, પ્રમત્તકર્તૃકયોગમાશ્રિત્ય પ્રાણવ્યપરોપણરૂપત્વં, પ્રમા-
દયુક્તયોગમાશ્રિત્ય પ્રાણવ્યપરોપણરૂપત્વં, દ્વેષબુદ્ધ્યાઽન્યસ્ય દુઃસ્વો-
ત્પાદનરૂપત્વં વા હિસાયાં લક્ષણમ્ । (૪૦૭)

અર્થાત્ કષાય વગેરે પ્રમાદરૂપે પરિણમીલ આત્મા દ્વારા શરીરાદિ કરણની પ્રવૃત્તિ વડે થતો પ્રાણનો નાશ તે ‘હિંસા’ છે. અથવા પ્રમત્ત કર્તાના યોગને આશ્રીને થતો પ્રાણનો નાશ તે ‘હિંસા’

છે. અથવા પ્રમાદથી યુક્ત એવા યોગને અવલંબીને થતો પ્રાણનો નાશ તે 'હિંસા' છે. અથવા તો દ્વેષ-પ્રુદ્ધિથી અન્યને દુઃખ ઉત્પન્ન કરવું તે 'હિંસા' છે.^૧

હિંસાના વિવિધ પ્રકારો—

હિંસાના દ્રવ્ય-હિંસા અને ભાવ-હિંસા અર્થાત્ વ્યાવહારિક હિંસા અને નૈશ્વર્યક હિંસા એવા બે પ્રકારો છે. વિશેષમાં પ્રત્યેકના સ્વ અને પર એમ બે બે ભેદો છે. વળી હેતુહિંસા, સ્વરૂપહિંસા અને અનુબંધહિંસા એમ એના ત્રણ પ્રકારો પણ પડે છે.

સર્વજ્ઞ પ્રતિપાદન કરેલી ધાર્મિક ક્રિયા કરતાં સ્વાભાવિક રીતે થઈ જતી હિંસા તે 'સ્વરૂપ-હિંસા' છે. સ્વાર્થ-પ્રુદ્ધિથી કરવામાં આવતી હિંસા તે 'હેતુ-હિંસા' છે અને એ સ્વ પૂર્વક કરાયે તો તે 'અનુબંધ-હિંસા' છે. આ સંબંધમાં વિશેષ વિચાર કરીએ તો પૂર્વે દ્રવ્યહિંસા અને ભાવ-હિંસાના સ્વરૂપ વિષે ઉદાહરણ કરીશું, કેમકે હિંસાના સ્વરૂપ ઉપર આંખો અને અસ્પૃશ્ય પ્રકાશ પડવાને બદલે આથી અગત્યનો અને સ્પષ્ટ પ્રકાશ પડવાનો સંભવ છે.

પ્રાણોનો નાશ અને હિંસાનો પરસ્પર સંબંધ—

પોતાના કે પારકાના પ્રાણનો નાશ યાને પોતે પોતાના પ્રાણ ગુમાવવા કે અન્ય કોઈનો હવ લેવો એટલા પૂરતું જ કાર્ય હિંસા નથી; કેમકે બ્યારે દુઃખ દેવાનો ભાવ હોય તો જ એવું કાર્ય હિંસા ગણાય. કહેવાની અતલબ એ છે કે કોરી (કેવળ) દ્રવ્ય-હિંસા હિંસા કહેવાય નહિ વિશેષમાં કેવળ પ્રાણવિયોગને હિંસા તો શું પણ દ્રવ્ય-હિંસા પણ કહી શકાય નહિ; કેમકે પ્રાણવિયોગ એ સ્વતઃ દ્રવ્ય-હિંસા નથી, પરંતુ એ દુઃખરૂપ દ્રવ્ય-હિંસાનું કારણ હોવાથી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરી એ દ્રવ્ય-હિંસા કહેવાય છે. તત્ત્વાર્થસાજન (પૃ. ૨૭૫) ની નિમ્નલિખિત પંક્તિઓમાંથી આ ધ્વનિ નીકળે છે:—

“ સ્વાન્મતં પ્રાણેભ્યોઽન્ય આત્મા, અતઃ પ્રાણવિયોગે ન આત્મનઃ કિંચિદ્
અવત્તીત્યધર્માભાવઃ સ્યાત્ત્વ ઇતિ, તન્ન, કિં કારણમ્ ? તદ્ દુઃસ્વોત્પાદકત્વાત્
પ્રાણવ્યપરોપણે હિ સતિ તત્સમ્બન્ધિનો જીવસ્ય દુઃસ્વમુત્પદ્યતે હ્યધર્મસિદ્ધિઃ ”
અર્થાત્ આત્મા તો પ્રાણથી પૃથક્ છે એથી કરીને પ્રાણોનો વિયોગ થવા છતાં પણ આત્માને કશું

૧ હિંસાના લક્ષણ ઉપર નિમ્નલિખિત પદ્ય પ્રકાશ પાડે છે.—

“ પચ્ચેગ્ધિયાણિ ત્રિવિધ વલં ચ, રક્તજ્વાસનિઃશ્વાસમચાન્યદાયુઃ ।
પ્રાણા વશૈતે મગધઙ્ગિરુક્તા-સ્ત્રેષાં વિયોજીકરણં તુ ' હિંસા ' ॥ ”

૨-૩ ભાવ-હિંસાની સાધક એવી બાલ પ્રતિભા અથવા દ્રવ્ય-પ્રાણોનો વિનાશ તે ' દ્રવ્ય-હિંસા ' છે, બ્યારે એવાં નિમિત્તો કારણ ગંગાદિકે ઉત્પન્ન થાય અને તેથી ભાવ-પ્રાણોનો જે નાશ કરાય તે ' ભાવ-હિંસા ' છે.

(નુકસાન) થતું નથી, વાસ્તે એ પ્રાણવિયોગ અધર્મ ન ગણાય. આ દલીલનો ઉત્તર એ છે કે આ કથન સુક્તિયુક્ત નથી; કેમકે પ્રાણવિયોગ થતાં આત્માને દુઃખ થાય છે, તેથી અધર્મ યાને પાપ સિદ્ધ થાય છે.

આ ઉપરથી એ વાત સ્પષ્ટ તરી આવે છે કે દ્રવ્ય-હિંસા દુઃખરૂપ છે અને પ્રાણવિયોગ એ દુઃખનું સાધન છે, એથી એ પણ ' દ્રવ્ય-હિંસા ' કહેવાય છે. આ દ્રવ્ય-હિંસા પણ ભાવ-હિંસા વિના ' હિંસા ' ગણાય નહિ.

હિંસાના લક્ષણની મીમાંસા—

પ્રસ્તુતમાં હિંસાના લક્ષણની પૂર્તિ બે અંશોથી થયેલી છે. એક અંશ તો ' પ્રમત્ત યોગ ' છે યાને મદિશપાન, વિધ્યાસક્તિ, વિક્રયા, નિદ્રા, કષાય ઇત્યાદિ પ્રમાદરૂપે પરિણમીલ આત્માના કાયિક, વાચિક અને માનસિક વ્યાપારો છે; અને બીજો અંશ પ્રાણવ્યપરોપણ છે યાને પ્રાણનો વિયોગ અર્થાત્ વિનાશ છે. આ પ્રમાણેના બે અંશોમાં પ્રથમ અંશ કારણરૂપે છે, જ્યારે બીજો અંશ કાર્યરૂપે છે. એથી એ નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે જે પ્રાણવધ પ્રમત્ત યોગને લીધે જ થાય તે જ ' હિંસા ' છે.

કોઇને દુઃખ હેતુ કે કોઇના પ્રાણ લેવા એનું નામ ' હિંસા છે એવી સુપ્રસિદ્ધ અને સૌ કોઇ સમજી શકે તેવી હિંસાની વ્યાખ્યા ન કરતાં તેમાં પ્રમત્ત યોગરૂપ જે અંશ ઉમેરવામાં આવ્યો છે તે સકારણ છે, અને તે નીચે સુજળના ત્રણ પ્રશ્નોના ઉત્તર પૂરે પાડે છે:—

(૧) અહિંસાના પક્ષપાતીઓ પણ જીવન તો ધારણ કરે છે અને એ જીવન એ કોઇને કોઇ પ્રકારની હિંસા વિના નીલી શકે તેમ નહિ હોવાથી તેમના તરફથી પણ હિંસા થાય છે તો શું એ હિંસા હોયરૂપ નથી ?

(૨) જ્યાં સુધી અહિંસાના હિમાયતીઓ ભૂલ અને અજ્ઞાન જેવી સામાન્ય માનુષી વૃત્તિઓને અધીન છે ત્યાં સુધી તેમનાથી પણ ભૂલથી કે અભણપણે કોઇના પ્રાણનો નાશ થવાનો સંભવ છે. શું આવો પ્રાણનાશ હિંસાહોય તરીકે ગણાય કે ?

(૩) કેટલીક વાર અહિંસક વૃત્તિવાળા મનુષ્યો કોઇને બચાવવા કે તેને સુખી કરવાના ઇરાદાથી પ્રયત્ન કરે છે અને પરિણામ એથી વિપરીત આવે છે એટલે કે સામાના રામ રમી બ્રાય છે તો આવી પરિસ્થિતિમાં એ પ્રાણનાશની હિંસાહોયમા ગણતરી થાય ખરી ?

આના ઉત્તર તરીકે સૌથી પ્રથમ તો એ જ નિવેદન કરવું આવશ્યક સમજાય છે કે કોઇ પણ પ્રકારની કાયિકાદિ પ્રવૃત્તિ દ્વારા કોઇના પ્રાણનો નાશ થાય કે તેને દુઃખ ઉપજે એટલે તે હિંસા હોયરૂપ જ છે એમ ન કહી શકાય; કેમકે આ પ્રાણનાશ કે દુઃખપ્રદાનની પાછળ કેવી મનોદશા રહેલી છે, કેવી ભાવના પોષાયેલી છે તે તપાસીને જ તેવી હિંસાના ' હોયપણા ' કે

૧ યશસ્તિલક (ભ. ૫ ૩૩૫) મા કહ્યું પણ છે કે—

“ સા ક્રિયા કાડપિ નાસ્તોહ, યત્યાં હિંસા ન વિચતે ।

વિદ્યેષ્યેતે પરં ભાવા-વજ્ર મુખ્યાનુષંગિકો ॥

અદોષપણાને નિર્ણય કરી શકાય. અર્થાત્ રાગદ્વેષથી ઉદ્ભવતી કલુષિત વૃત્તિ કે બેદરકારી યાને પ્રમાદ જેવી અશુભ, અનિષ્ટ અને ક્ષુદ્ર ભાવનાથી જ જે પ્રાણનાશ થાય કે જે દુઃખ દેવાય તે જ હિંસા દોષરૂપ છે, જ્યારે આવી ભાવના વિના થયેલ પ્રાણનાશ કે દુઃખપ્રદાન એ બાહ્ય દૃષ્ટિએ હિંસા ગણાવા છતાં દોષરૂપ ગણાય તેમ નથી.^૨ આ રીતે હિંસા અને અહિંસાની વ્યાખ્યામાં સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં દોષરૂપ હિંસાનો દ્વંદ્વ પ્રાણનાશ એટલો જ અર્થ ન કરતાં પ્રમત્ત યોગ એ મહત્વનો અને આસ આવશ્યક અંશ એમાં ઉમેરાવો જોઈએ અને થયું પણ તેમજ છે એ હકીકત સ્પષ્ટ થાય છે.

આ ઉપરથી કહાય કેાઈ એવા પ્રશ્નો ઉઠાવે કે પ્રમત્ત યોગ વિના જ પ્રાણનાશ થાય તો શું તે હિંસા કહેવાય કે નહિ? અને પ્રમત્ત યોગ હોવા છતાં જો પ્રાણનાશ ન થવા પામ્યો હોય તો તે હિંસા ગણાય કે નહિ? વળી જો આ બંને હિંસા ગણાય તો તે હિંસા પ્રમત્ત યોગથી ઉદ્ભવેલ પ્રાણનાશરૂપ હિંસાની કોટિમાં આવે કે નહિ?

આનો ઉત્તર એ છે કે કેવળ પ્રાણનાશ સ્થૂલ હોઈ દૃશ્ય હિંસા તો છે જ અને કેવળ પ્રમત્ત યોગ એ સૂક્ષ્મ હોઈ અદૃશ્ય જેવો છે. આ પ્રમાણે આ બંનેમાં દૃશ્યતા અને અદૃશ્યતાનો ભેદ હોવા ઉપરાંત બીજો એક મહત્વનો તફાવત છે કે જેના ઉપર હિંસાનું દોષપણું અને તેનું અદોષપણું અવલંબિત છે. પ્રાણનાશ એ દેખીતી રીતે હિંસા હોવા છતાં તે દોષ જ છે એવા ઐકાન્તિક નિયમ નથી, કેમકે એનું દોષપણું પરાધીન છે. હિંસાનું દોષપણું હિંસકની મલિન વૃત્તિને અધીન છે. જો આ વૃત્તિ યાને ભાવના મલિન હોય તો તેને લીધે થયેલો પ્રાણનાશ દોષ છે જ; અને જો ભાવના તેવી ન હોય તો એ પ્રાણનાશ દોષ નથી જ. આથી કરીને તો આશ્ચર્યકારી એ આવી હિંસાને 'દ્રવ્ય-હિંસા' અથવા 'વ્યાવહારિક હિંસા' કહી છે. પ્રમત્ત

અદ્વનન્નપિ ભવેત્ પાપી, નિદ્વનન્નપિ ન પાપમાક ।

અભિધ્યાનચિત્તોપેય, યથા ધોષરુચૈર્કી ॥ "

અર્થાત્ આ જગતમાં એવી એક ક્રિયા નથી કે જે દિમાથી સુક્ત હોય, પરંતુ અહીં મુખ્ય અને આનુષંગિક (ગૌણ) ભાવોની વિશેષતાથી તફાવત પડે છે એટલે હિંસા અને અહિંસાની વ્યવસ્થા આ ભાવો ઉપર નિર્ભર છે. એક મનુષ્ય બીજાના પ્રાણનો ધાત ન કરવા છતાં પણ દિસાના પરિણામને વશ થયેલો હોવાથી પાપી છે-દિસક છે, જ્યારે બીજો અન્યના પ્રાણનો વિનાશક હોવા છતાં હિંસાના પરિણામથી અસિપ્ત હોઈ પાપનો ભાગી નથી-અહિંસક છે. દાખલા તરીકે માછી જ્યારે માછલાં પકડવા માટે જાળને લાયમાં લપ્તે જતો હોય છે ત્યારે તેના પરિણામ દિસક હોવાથી તે સમયમાં તે બાલ દિસાનો ભાગી ન હોવા છતાં દિસાના પરિણામની સુખ્યતાને લપ્તે દિસક ॥ જ્યારે જોકે તે જાળને ખેંચવામાં અને ખેતી સંબંધી અન્ય આરંભમાં પ્રવૃત્ત હોઈ બાલ દૃષ્ટિએ દિસક હોવા છતાં અનેક જીવાના પ્રાણ સેવાની તેની ભાવના નહિ હોવાથી એ વ્યવહારથી અહિંસક છે. આથી એ પણ મલિન થાય છે કે ગદ્યરો અવનનિર્વાહ માટે ખેતી કરે તો તે નિર્ભાવી લેવાય તેમ છે. અર્થાત્ એકે તેમાં હિંસા રહેતી છે, પરંતુ એનો નિર્વાહ એ સિવાય અચક્ર પ્રાપ્ત હોવાથી ભૌતિક વ્યવહારમાં તે દિસાનો ભાગી કરતો નથી.

૧-૨ જેથી હવે કામજ મટી કંઠેર બને અને સ્થૂલ જીવનની તૃષ્ણા વધે તે હિંસાનું દોષપણું છે અને જેથી હૃદયની કંઠેરતા ઘટી કામવતા વધે, સદા જેમભાવ પ્રકટે અને આંતરિક જીવનમાં જય પણ ખસેલ ન પડેતો તે દિસાનું અદોષપણું છે.

યોગરૂપ જે સૂક્ષ્મ ભાવના છે તે જાતે જ દોષ રૂપ હોઈ તેનું દોષપણું સ્વાધીન છે અર્થાત્ તેના દોષપણાને આધાર સ્થૂલ પ્રાણનાશ કે બીજી કોઈ વસ્તુ નથી. સ્થૂલ પ્રાણનાશ ન પણ થયો હોય કે કોઈને દુઃખ ન પણ દેવાયું હોય, ભરકે ઉલટું તેમ કરવા જતાં સામાનું જીવન લંખાયું હોય કે તેના સુખમા વધારો થયો હોય તોપણ જો તેની પાછળની ભાવના કલુષિત હોય તો તે એકાન્ત દોષ જ ગણવાની; એથી કરીને આવી ભાવનાને શાસ્ત્રકારોએ 'ભાવ-હિંસા' અને 'નિશ્ચય-હિંસા' કહી છે. આથી ગમભય છે કે દ્રવ્ય-હિંસાનો અર્થ એટલો જ છે કે તેનું દોષપણું ભાષિત છે, જ્યારે ભાવ-હિંસાનો અર્થ એટલો જ છે કે તેનું દોષપણું ત્રિકાલ-અભાષિત છે. આટલા વિવેચન પછી જો ભાગ્યે જ કહેવાની જરૂર રહે છે કે ભલે સ્થૂલ દૃષ્ટિ ન જોઈ શકે પરંતુ તાત્ત્વિક રીતે પ્રમત્તયોગ જ પ્રમત્તયોગજનિત પ્રાણનાશની કોટિમા આવતી હિંસા છે. કેવળ પ્રાણનાશને તો આ કોટિમા સ્થાન મળે તેમ નથી.

આ સંબંધમા ઉપાધ્યાય શ્રીચરોતિવિજય ધર્મપરીક્ષા નામના પોતે રચેલા ગ્રંથમા કહે છે તે જોઈ લઈએ તેઓ એવો નિર્દેશ કરે છે કે જેઓ એમ માને છે કે જે કેવલજ્ઞાનીના હાથે યોગને લીધે ક્યારે પણ જીવવધ થઈ જાય તેને અમે કેવલજ્ઞાની ન માનીએ તેઓ અસત્યભાષી છે, કેમકે યોગવાળા મનુષ્યને હિંસાનો સભવ અનિવાર્ય છે અને એવી હિંસા અશક્ય પરિહારની કોટિની ગણાય છે. હિંસાનો સર્વાંશે ત્યાગ તો તે જ કરી શકે કે જેણે પોતાના મન, વચન અને તનની તમામ પ્રવૃત્તિઓને અટકાવી દીધી હોય અને આવો મનુષ્ય શરીરધારીની દશામા હોઈ શકે જ નહિ એટલે ઉપર સુજાગની માન્યતા ધરાવનારના કહેવા પ્રમાણે તો સસારમા જીવતા એવા પવિત્રમા પવિત્ર શરીરધારી માટે પણ 'અહિંસક' શબ્દનો વ્યવહાર ન જ થઈ શકે અર્થાત્ તેરમા શુદ્ધસ્થાન સુધી યોગોનું અસ્તિત્વ છે એટલે ઉપર સુજાગની માન્યતા પ્રમાણે ત્યા પણ હિંસા રહેવાની. પરંતુ આ માન્યતા વ્યાજબી નથી, કેમકે હિંસાની વ્યાખ્યામા પ્રાણવ્યપરોપણ કરતા પ્રમત્ત યોગ અગ્રસ્થાન લોગવે છે એટલે કે પ્રમત્ત યોગ પૂર્વ-કનો જે પ્રાણવધ તેનું જ નામ બરેબરી હિંસા છે. આથી જો હકીકત પણ સ્ફુટ થાય છે કે જેમના વિચાર, વાણી અને વર્તન પવિત્ર છે તે મનુષ્યો અહિંસા ધર્મના પાલક અને ધારક છે જો કંઈ જાણીએને માન્ય છે.

જો ઉપર કદામ સુજાગ પ્રમત્ત યોગ જો જ હિંસાના દોષપણાનું મૂળ બીજ હોય તો હિંસા

૧ પુરુષાર્થસિદ્ધયુપાયમા કહ્યું પણ છે કે—

“અપ્રાદુર્ભાવં સર્વં રાગાદીનાં પ્રવૃત્તિર્હિંસેતિ ।

તેષામિવોત્પત્તિર્હિંસેતિ જિનાગમસ્ય સદ્ભોષ ॥ ૪૪ ॥

યુક્તચરણસ્ય સતો રાગાદાયેશમન્તરેણાપિ ।

નહિ મવતિ જાતુ હિંસા પ્રાણવ્યપરોપણદેવ ॥ ૪૫ ॥ ”

અર્થાત્ રાગાદિના પ્રાદુર્ભાવનો અભાવ તે 'અહિંસા' જ છે, જ્યારે રાગાદિની ઉત્પત્તિ જો 'હિંસા' જ છે જો જૈન સિદ્ધાન્તનો સારાંશ છે ઉપયોગ પૂર્વક આચરણ કરતો જીવ રાગાદિ આવેશથી રહિત હોય અને તેનાથી પ્રાણનો નાશ થઈ જાય તો તે હિંસા નથી જ.

એટલે પ્રમત્ત યોગ એવી એને એટલી જ હિંસાની વ્યાખ્યા ન કરતાં. તેમાં પ્રાણનાશ એવો અંશ શા સારૂ ઉમેરાયો છે એવી સહજ શંકા ઉદ્ભવે છે. આનું સમાધાન એ છે કે પ્રમત્ત યોગ એ જ તાત્વિક દષ્ટિએ હિંસા છે, પરંતુ સમુદાયમાં તેનો ત્યાગ એકાએક અને મોટે ભાગે અશક્ય જેવો છે. એથી ઉલટી સ્થિતિ પ્રાણનાશની બાબતમાં છે; તેનો ત્યાગ સામુદાયિક જીવનની સ્વસ્થતા માટે ઇષ્ટ છે અને વળી તે મોટે ભાગે શક્ય પણ છે. પ્રમત્ત યોગનો ત્યાગ કરવા જેટલી તાકાત ન પ્રાપ્ત કરાઈ હોય છતાં સ્થૂલ પ્રાણનાશની વૃત્તિ ઓછી થઈ હોય તોપણ ઘણી વાર સામુદાયિક જીવન સુખમય અને શાંતિમય બને છે. વળી અહિંસાના વિકાસક્રમ પ્રમાણે પણ પ્રથમ સ્થૂલ પ્રાણનાશનો ત્યાગ અને પછી ધીરે ધીરે પ્રમત્ત યોગનો ત્યાગ સમુદાયમાં સંભવે છે. આથી આધ્યાત્મિક વિકાસના સાધક તરીકે પ્રમત્ત યોગરૂપ હિંસાનો જ ત્યાગ ઇષ્ટ હોવા છતાં સામુદાયિક જીવનની દૃષ્ટિએ હિંસાના સ્વરૂપમાં સ્થૂલ પ્રાણનાશને સ્થાન આપી તેના ત્યાગનો પણ અહિંસાની કૌટિમાં સમાવેશ કરાય છે.

હિંસાના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન ગહન છે, તેથી પુનરાવૃત્તિ થતી હોય તો તે દોષને બહારી લઇને પણ એ સંબંધમાં ક્ષમાશ્રમણ શ્રીજિનભદ્ર ગણિસ્ત્ર નમુખ મુનીશ્વરનાં કથનોનો સારાંશ પ્રશ્નોત્તર પદ્ધતિ પૂર્વક રજૂ કરીશું.

પ્ર૦ આ સંપૂર્ણ લોક જીવોથી વ્યાપ્ત છે; તેથી લોકમાં વસતા પ્રાણી દ્વારા કોઇને કોઇ રીતે જીવઘાતનો સંભવ છે જ; માટે જે પ્રાણી જીવઘાત કરે તે હિંસક જ કેમ ન ગણાય ? અર્થાત્ આ સંસારમાં એવો કોઇ પ્રાણી મળી જ ન શકે કે જે સર્વથા અહિંસક હોય-કોઇ પણ જીવનો તેને હાથે ઘાત ન થતો હોય. આવી પરિસ્થિતિમાં લોકમાં રહેનારા પ્રાણી માટે અહિંસા ધર્મનો વ્યવહાર જ શક્ય નથી તો પછી કોઇ પણ અહિંસા પાળે જ શી રીતે અને એથી એનો ઉપદેશ પણ કયાંથી વ્યાજબી ગણાય ?

ઉ૦ આ આપનો પ્રશ્ન હિંસાની વ્યાખ્યાની અનભિજ્ઞતા સૂચવે છે; કેમકે જો આપ જોમ કહેવા ઇચ્છતા હો કે જે કોઇ પ્રાણી જીવનો ઘાત કરે છે તે હિંસક જ છે અને જે તેમ કરતો નથી તે અહિંસક જ છે તો આપની એ માન્યતા ભૂલભરેલી છે. વળી જો આપ એવો અભિપ્રાય ધરાવતા હો કે જે પ્રાણી સર્વથા નિર્જીવ સ્થળમાં રહેતો હોય તે અહિંસક જ છે અને જે જીવોથી વ્યાપ્ત એવા આ લોકમાં રહેતો હોય તે હિંસક જ છે તો તે અભિપ્રાય પણ વ્યાજબી નથી. આનું કારણ નીચે મુજબ છે:—

વાસ્તવિક રીતે તો દુષ્ટ વૃત્તિથી જ જન્મ પામતી જીવઘાતની પ્રવૃત્તિ ‘હિંસા’ કહેવાય છે, જ્યારે અદુષ્ટ વૃત્તિ યાને શુભ ભાવનાથી ઉદ્ભવતી આકસ્મિકી પ્રાણઘાતની પ્રવૃત્તિ પણ હિંસાની કૌટિમાં ગણાવાતી નથી, કિન્તુ ઉલટી તેને ‘અહિંસા’ ગણવામાં આવી છે. આટલા માટે તો કેટલાક જીવો જેઓ દેખાવમાં-બાહ્ય દષ્ટિએ જીવઘાતથી નિવૃત્ત લેવાય છે, પરંતુ જેઓ અંદરથી મૈત્રિ ભાવનાથી વ્યાપ્ત છે તેઓ ખરી રીતે ‘હિંસક’ ગણાય છે, જ્યારે કેટલાક જીવો બાહ્ય દષ્ટિએ હિંસક ગણાતા હોવા છતાં સુવેચની પેઠે તેમની શુભ ભાવનાના યોગે ‘અહિંસક’ ગણાય છે.

આ ઉપરથી એ સુતરાં સિદ્ધ થાય છે કે હરેક જીવદાતક હિંસક જ છે અને નહિ હણનારા બધાએ અહિંસક જ છે એ બંને કથનો દ્વિધિત છે. ખરી હકીકત તો એ છે કે હણનારો પણ તેની વિશુદ્ધ વૃત્તિને લીધે અહિંસક છે, જ્યારે નહિ હણનારો છતાં પણ તેની અશુભ વૃત્તિને લીધે હિંસક છે. આ રીતે પ્રાણીની દુષ્ટ અને અદુષ્ટ (શુભ) વૃત્તિ દ્વારા થતી એક જ પ્રકારની પ્રાણુદાતની પ્રવૃત્તિ પણ હિંસા અને અહિંસા એમ બે કોટિની નહીં થાય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં સૂક્ષ્મ જીવોથી ખીચાળીય વ્યાપ્ત એવા આ લોકમાં રહેનાર પ્રાણી અહિંસક જીવન ગાળી શકશે અને નિર્જીવ રથળે (એકે એવું કોઈ રથળ જ નથી) રહેતો જીવ હિંસક પણ બની શકશે એ નિઃસંદિગ્ધ હકીકત છે. વળી હિંસા અને અહિંસાનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણેનું હોવાથી અહિંસાનું પાલન શક્ય છે—સુશક્ય છે અને એથી એનો ઉપદેશ આપવો સુસંગત છે જ એ વિશે હવે ચંકા સંભવી શકે કે ?

પ્ર૦ પોતે અદુષ્ટ વૃત્તિવાળો હોય અને છતાં પરનો દાતક બને એ તો ઠીક પણ એવાને જીવનપ્રવાની કંઈ નિશાની છે ?

ઉ૦ હા, તે માટે નિશાની છે. જેમકે જેનાં મન, વચન અને તન યાને વિચાર, વાણી અને વર્તન સંયમબદ્ધ હોય, જે વિવેકી હોય, જે યોગ્યતામાં, આલવામાં, ખાવામાં, પીવામાં, વસ્તુ લેવામાં તેમજ મૂકવામાં પૂરેપૂરો સાવધ હોય એટલે આવી પ્રવૃત્તિઓને આચરતો છતો મૈત્રીભાવને જાળવવામાં સદા જાગૃત હોય તે જીવથી કદાચ અન્ય જીવનો દાત થઈ જાય તોપણ તે અહિંસક જ છે. આથી વિપરીત વૃત્તિવાળો જીવ યાને જેનાં ચિત્ત, વચન અને શરીર સંયમિત ન હોય, જે અવિવેકી હોય, ખીજા જીવોના રક્ષણ માટે જે બેહરકાર હોય, જે અહિંસા વૃત્તિ તરફ દુર્લક્ષ્ય ધરાવતો હોય, કુકમાં જેની પ્રવૃત્તિ સાવધાનતા વિનાની, ખીજા જીવની કાળજીથી વિમુખ હોય અથવા મૈત્રી ભાવના સાથે નામનો પણ સંબંધ ન ધરાવતી હોય તે કદાચ બાહ્ય દૃષ્ટિએ અન્ય જીવનો દાત ન કરે તોપણ તે હિંસક જ છે. આનું કારણ એ છે કે કેવળ દેખાતા પહોંરના જીવનો દાત એ કંઈ હિંસક જીવવાનું અરેખકું કારણ નથી.

પ્ર૦ દેખીતી રીતે હિંસક હોવા છતાં અહિંસક કહેવાય એ તો નવાઈ જેવી વાત છે. તો આ સંબંધમાં વિશેષ ખુલાસો કરશો ?

ઉ૦ બેલાશક. પ્રાણીની જે અશુભ ભાવના છે—જે એનો દુષ્ટ પરિણામ છે એ જ ખરે-ખરી હિંસા છે. આ અશુભ પરિણામની સાથે કેટલીક વાર મરણુદાતની પ્રવૃત્તિ હોય પણ ખરી અને કેટલીક વાર ન પણ હોય. પરંતુ જ્યારે અને જ્યાં સુધી જેનામાં અશુભ પરિણામ અસ્તિત્વ હોય છે ત્યારે અને જ્યાં સુધી તો તે જરૂર જ હિંસક છે; પછી ભલે તે પ્રાણુદાતની પ્રવૃત્તિને આચરતો હોય કે ન પણ આચરતો હોય. અર્થાત્ બાહ્ય દૃષ્ટિએ હિંસા જણાતી હોય—દેખીતો અપરના પ્રાણુનો નાશ થતો હોય પણ જો આ કાર્યની પાછળ પેલી અશુભ વૃત્તિ ન હોય તો તે દાતક કંઈ હિંસાની પ્રવૃત્તિ માત્રથી હિંસક ન કહી શકાય. આ ઉપરથી એ વાત પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે અહિંસક અને હિંસક શબ્દોનો પ્રયોગ તે તે મનુષ્યના શુભ

અશુભ પરિણામ ઉપર જ અવલંબિત છે, નહિ કે એ મનુષ્યની બાહ્ય પ્રવૃત્તિની અપેક્ષા છે.

પ્ર० ત્યારે શું એમ સમજવું કે દેખીતો જીવનો ધાત એ હિંસા નથી જ ?

ઉ० નહિ. એમ કેમ મનાય ? જો જીવધાતનો પ્રયોજક-નિષ્પાદક-સાધક અશુભ પરિ-
જ હોય તો તે ત્રિકાલે પણ હિંસા જ છે; અને જો જીવધાતનો પ્રયોજક એ અશુભ પરિણામ
હોય તો તે કદાપિ હિંસા ન જ ગણાય, મનાય કે કહેવાય. આ હકીકત આસ ગણધર,
કરને પણ સંમત છે.

પ્ર० જ્યાં જીવધાતની પ્રવૃત્તિ હોય ત્યાં વળી શુભ પરિણામ સંભવે જ કેમ ? જીવધાતકની
તે જ એ એક એવા પ્રકારનું એર છે કે જેની સાથે શુભ પરિણામ રહી જ નહિ શકે;
! આ હકીકત ઉદાહરણ આપી આપ સમજાવો તો જ ગળે ઉતરે.

ઉ० આ સંબંધમાં અનેક ઉદાહરણો આપી શકાય તેમ છે. જેમકે શબ્દ, રૂપ, રસ,
સ્પર્શ વગેરે જે જે વિષયો આપણા જેવા અશુભ કે અશુદ્ધ દષ્ટિવાળા જીવોને માટે
પ્રવાસનાના પોષક ગણાય છે તેના તે જ શબ્દાદિ વિષયો શુભ કે શુદ્ધ દષ્ટિવાળા સંતો માટે-
હિંત, આત્માર્થ, ઉપાધ્યાય અને સાધુજનો માટે તેવા નથી જ ગણાતા. અર્થાત્ એક મનુષ્ય
શ્રદ્ધિ વિષયોને સેવતો હોય કે બદકે ન પણ સેવતો હોય તોપણ પોતાની અશુભ દૃષ્ટિને
તે તે વિષયી બને છે તેમજ વિષયી કહેવાય છે, જ્યારે બીજો પુરુષ તેના તે શબ્દાદિ વિષયોને
જો હોવા છતાં પણ માત્ર તેની શુભ દૃષ્ટિને લીધે વિષયી નથી બનેતો તેમજ વિષયી નથી
જાતો. એવી જ રીતે એક મનુષ્ય પરના જીવનનો નાશ કરતો હોય કે તેમ ન પણ કરતો હોય
તુ તેની અશુભ ભાવનાને લઇને તે સંહારક જ-હિંસક જ મનાય છે; જ્યારે બીજો મનુષ્ય
! પ્રાણનો સંહાર કરતો હોય તોપણ તેની શુભ વૃત્તિને લીધે અસંહારક-અહિંસકજ ગણાય
આ પ્રમાણે જીવધાતની બાહ્ય પ્રવૃત્તિ સાથે શુભ પરિણામની મારા પણ વહેલી હોય છે;
તુ એ ચાહ રાખવું જોઇએ કે આવી સ્થિતિ સમગ્ર પ્રાણીમાં હોતી નથી. એ તો આપણે
૧મા પૃષ્ઠમાં જે નિશાનીઓ દર્શાવી ગયા છીએ તે બધી જેમાં મળી આવે તેમાં જ
મવે છે. અર્થાત્ આવી વ્યક્તિઓ વિરલ છે અને તેથી જ આપણા તેમને અહોનિશ અગણિત
! વંદન હોજો.

આ પ્રમાણે આપણે વિશેષાં (ગા. ૧૭૬૩-૬૮) નો સારાંશ વિચાર્યો. હવે શ્રીહરિભદ્ર
રીશ્વરના કથનનો સાર રજુ કરીએ. હિંસાનો પ્રતિપક્ષ તે ' અહિંસા ' અર્થાત્ અહિંસા એટલે
વના અતિપાતનો અભાવ. હિંસાનું સ્વરૂપ તો આપણે જોઇ ગયા તેમ પ્રમત્ત યોગ પૂર્વકનું
જીવ્યપરોપણ છે.^૧ જે પ્રાણવ્યપરોપણ પ્રમાદ, વિષય અને કપાય પૂર્વકનું હોય છે તેનું જ

૧ આ પરત્વે તત્ત્વાર્થ (અ. ૩) ના આઠમા સૂત્રની વ્યાખ્યા એમ પણ વિચારાય કે
! એટલે કામ, ક્રોધાદિ વિકાર, પ્રાણ એટલે આત્માના વિવેક વગેરે સ્વાભાવિક શુભો અને વ્યપરો-
પ એટલે ધાત; અર્થાત્ ક્રોધાદિ વિકારોના યોગથી આત્માના વિવેકાદિ શુભોના ધાત તે ' હિંસા ' છે.

નામ 'હિંસા' છે.^૧ સામાન્ય રીતે વિચારતા હિંસાના દ્રવ્ય-હિંસા અને ભાવ-હિંસા ૨ મુખ્ય ભેદો પડે છે. દ્રવ્ય-હિંસા એટલે માત્ર પ્રાણીનું વ્યપરોપણ; અને ભાવ-હિંસા એટલે પરિણામ. પાત્રના ભેદને લઈને હિંસાના ચાર પ્રકારો પડે છે. જેમકે (૧) કોઈ પાત્રમાં દ્રવ્ય અને ભાવહિંસા જાને હોય છે; (૨) કોઈમાં કેવળ દ્રવ્યહિંસા હોય છે એટલે ભાવહિંસા નથી; (૩) કોઈમાં માત્ર ભાવહિંસા હોય છે અર્થાત્ દ્રવ્યહિંસા હોતી નથી; અને (૪) દ્રવ્યહિંસા પણ ન હોય અને ભાવહિંસા પણ ન હોય એવું પાત્ર, આ ચોથો ભંગ શરીર જીવ આગ્રીને શૂન્ય છે, કેમકે એવું તો એક પણ શરીરધારી પાત્ર નથી. આ ચારેનાં ઉદાહરણો નીચે મુજબ છે:—

(૧) દ્રવ્યહિંસા અને ભાવહિંસાનો સહભાવ—

એક શિકરીની વૃત્તિ મૃગને મારવાની છે અને બાણ ફેંકીને તે તેને મારી પણ નાંખે. આ સ્થળે ઉભય પ્રકારની હિંસા રહેલી છે. અન્ય દૃષ્ટાંત તરીકે ચોતાના મહાપાપના (૧) લીધે કસાઈઓ અત્યંત મહિન અધ્યવસાય દ્વારા ગાય, ભેંસ વગેરેની કતલ કરે છે તેમના અશુભ પરિણામને લઈને આ દ્રવ્યહિંસાની સાથે સાથે ભાવહિંસાના પણ તેઓ બને છે, કેમકે તેમનામાં દૂર પરિણામરૂપ ભાવહિંસા છે અને ગાય વગેરેના પ્રાણના નાશ દ્રવ્યહિંસા છે.

(૨) માત્ર દ્રવ્યહિંસા—

હાલતાં ચાલતાં, ખાતાં પીતાં, સૂતાં બેસતાં કે એવી કોઈ અન્ય ક્રિયા કરતાં સંત જાને જે અન્ય પ્રાણીનો ઘાત થાય તેમાં માત્ર દ્રવ્યહિંસા જ છે, પરંતુ ભાવહિંસા નથી જ, તેમની વૃત્તિ શુભ છે. આ સંબંધમાં અન્ય અર્થોમાં પણ સૂચવાયું છે કે સાવધાન સંતની અવગેરે ક્રિયાથી કોઈ જીવનું મરી જાય તોપણ તેમની શુભ વૃત્તિને લઈને આ પ્રાણઘાતથી તે સૂક્ષ્મ પણ બંધ થતો નથી, કારણ કે એ સંત અપ્રમાદી છે અને બંધ વા હિંસા તો પ્રમાદીને લાગે છે.^૨ આ સંતો તે બીજા કોઈ નહિ પણ ક્ષીણમેહ શુદ્ધિસ્થાને આરૂઢ થયેલા કેવલજ્ઞાનીઓ.

૧ કહ્યું પણ છે કે—

“ શરીરો મિથતાં મા વો, ધ્રુવં વિંસા પ્રમાદિનઃ ।
સા માનવ્યપરોપેડપિ, પ્રમાદરહિતસ્ય ન ॥ ”

૨ દશવૈકાલિકની રીકાતા ૨૪ મા પત્રમાં અવતરણરૂપે કહ્યું પણ છે કે—

“ ઉચ્ચાલિયંમિ પાપ દુરિયાસમિબ્રસસ સંકમદ્વાપ ।
યોવજ્જેજ્ઞ કુલિગી મરિજ્ઞ તં યોગમાસજ્ઞા ॥
ન ચ તસસ તણિમિત્તો વંધો સુદુમો વિ દેસિઓ સમપ ।
સન્ધા સો અપમત્તો સા ચ પમાઓ ત્તિ નિદિદ્ધા ॥ ”

[ઉચ્ચાલિતે પાપે દુર્યાસમિતેન સદ્વ્યકમનાથમ્ ।
વ્યાપયેત કુલિક્કી મિયેત તં યોગમાસાય ॥

જેમણે મોહનીય કર્મનો સર્વથા નાશ કર્યો છે તેવા કેવલી મહાત્માઓની હાલવા ચાલવાની, પણ ઉપાડવા મૂકવાની ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિ દરમ્યાન, જેમને હાથે કાયયોગની ચપલતાને લીધે કળુતર, કુકઠા, તીતર કે બટેરના બચ્ચાના પ્રાણનો વિનાશ થઇ જાય અથવા તો અનિમેષ દશાના અભાવને લઇને સ્વાભાવિક રીતે આંખ મીંચાય ઉઘડે તેવી તેમની પ્રવૃત્તિ દરમ્યાન તેમના દ્વારા અન્ય જીવોને આઘાત પહોંચે તો જોથી તેઓ દ્રવ્યહિંસાના ભાગી બને છે, પરંતુ મોહનીય કર્મનો ક્ષય થયેલો હોવાથી અશુભ પરિણામનો-પ્રમાદનો તેમનામાં સર્વથા અભાવ હોવાથી અને શુભ પરિણામનો તેમનામાં પૂરેપૂરો સફલાવ હોવાથી તેમને વિષે ભાવહિંસા માટે સ્થાન જ રહેતું નથી. તેમના શુભ અધ્યવસાયને લઇને ધર્માપચિક કર્મ સિવાયના બીજા કોઇ કર્મનો બંધ તેમને સંભવતો જ નથી; કેમકે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ અને કપાય જેવાં નિમિત્તોના નાશ કર્યા બાદ તો તેઓ આ ઉચ્ચ દશાને પામ્યા છે. એટલે આવાં અશુભ નિમિત્તોથી જે સાંપ્રસાયિક કર્મનો બંધ સંભવે છે તે નિમિત્તોને જ તેમણે જડમૂળથી ઉખેડી નાખ્યાં છે. આવી પરિસ્થિતિમાં તેમને વિષે દ્રવ્ય-હિંસા જ સંભવે, નહિ કે ભાવહિંસા, એ સ્વાભાવિક હકીકત છે.

આ સંબંધમાં પ્રસ્તુત અંધકારનું એ સૂચન છે કે જ્યારે ખરી રીતે 'હિંસાનું' લક્ષણ જ આવા સ્થળમાં ચરિતાર્થ થતું નથી તો પછી એને દ્રવ્યહિંસા એવું પણ નામ કેમ જ અપાય ? કેમકે કેવલી પરમાત્માઓમાં નથી સંભવ પ્રમાદનો કે પ્રમાદજન્ય યોગોને. જેઓ છઠ્ઠા શુદ્ધસ્થાનમાં વર્તતા હોય તેમને આર્થિક અને માયાપ્રત્યયિક એ બંને ક્રિયાઓ સંભવે છે, પરંતુ જે વખતે તેઓ ધર્માસ્રમિતિ પૂર્વક ઉપયોગ રાખીને ગમનાગમન કરતા હોય અને તેવા સમયમાં તેમને હાથે તેમના યોગ દ્વારા કોઇ જીવની વિરાધના થઇ જાય તોપણ તે દ્રવ્યહિંસા સમજવી, કેમકે તે વખતે એ મહાત્મા બહુી ભેદને પ્રમાદ સેવતા નથી, તેમજ એમના અધ્યવસાય પણ આવે સમયે સંકલ્પિત હોતા નથી. વિશેષમાં સાતમાથી અગ્યારમા શુદ્ધસ્થાને વર્તતા અપ્રમત્ત અવસ્થાવાળા મહાનુભાવોને વિષે કેવળ દ્રવ્યહિંસાનો સંભવ છે એમ એક દૃષ્ટિએ કહી શકાય. આ મહાત્માઓને

ન ચ તસ્ય તન્નિમિત્તો બન્ધઃ સૂક્ષ્મોઽપિ દેશિતઃ સમયે ।

યતઃ નોઽપમત્તઃ સા ચ પ્રમાદ इति निर्दिष्टा ॥ ૧]

યોગશાસ્ત્ર (પ્ર. ૧, શ્લો. ૩૬)ની સ્વોપર લીકામાં પણ કહ્યું છે કે કોઇ જીવ જીવે કે મરે પણ જે મનુષ્ય અપમત્ત, અસંયમી અને અશુભ વૃત્તિવાળો છે તેને તો હિંસા લાગે જ છે, જ્યારે જે મનુષ્ય યતનાશીલ છે તેને માત્ર હિંસા દ્વારા કશો બંધ થતો નથી. ત્રીયશોધિવિજયકૃત ધર્મપરીક્ષા (સ્વોપર વિવરણ) માંથી પણ આવી જ મતલબનો સર નીકળે છે, કેમકે એના ૧૮૫ માં ૫૪૭માં કહ્યું છે કે—

“યઃ પુનર્વિરતઃ પ્રાણાતિપાતાદિનિવૃત્તઃ સ જ્ઞાનાનોઽપિ ‘સદોપમિદમ’ દૃશ્ય-વ્યુષ્યમાનોઽપિ ગીતાર્થતયા દ્રવ્યલેપાવાગાદેયુ પ્રલમ્બાદિપ્રહણેન હિંસાં કરોતિ, યદ્વા ન પરમપ્રમત્તો વિકલ્પાદિપ્રમાદરહિત ડપયુક્તઃ સત્ત્વ યત્ કદાચિત્ પ્રાણ્યુપચારં કરોતિ તત્રાપ્યપ્યામ્મમમા ચિત્તપ્રવિધાનતુલ્યા નિર્જરા સન્નાયતે ”

અર્થાત્ જે મનુષ્ય વિરત છે—સંયમશીલ છે તે આ પ્રવૃત્તિ સંકોપ છે એમ બન્યુંતો હોય જતાં તેની સંકોપ પ્રવૃત્તિને આચરે તો પણ તેને નિર્જરા થાય છે પણ બંધ થતો નથી. વળી જે મનુષ્ય અપ્રમાદી છે એટલે જેની વૃત્તિ પ્રમાદ, વિપય, કપાય અને વિકલ્પથી વિમુખ છે તેવો મનુષ્ય યતનાશીલ જાન્ય વગર જાણે, અગમજ્ઞતાં કોઇ જનનો પ્રાણુપ કો નો નેને નિર્જરા હોય છે, પરંતુ બંધ રોનો નથી.

વિષે માયાપ્રત્યયિક ક્રિયા રહેલી છે, પરંતુ તેનો ઉપયોગ તેઓ કેવળ શાસનની હીલના થતી અટકાવવા માટે કરે તો તેમના અધ્યવસાય સંકલિષ્ટ નહિ હોવાથી તેમના હાથે થતી હિંસા પણ દ્રવ્યહિંસા જ છે. એ વાત સાચી છે કે તેમણે કષાયોનો સર્વોચ્ચ ક્ષય કર્યો નથી એટલે તેમને ધર્માપધિક કર્મબંધ સંભવતો નથી, પરંતુ તેમના કષાયો અતિમંદ હોવાથી—તેમના અધ્યવસાય તીવ્ર રસવાળા તેમજ સંકલિષ્ટ ન હોવાથી તેમનો સાંપરાયિક કર્મબંધ પણ તદ્દન મંદ રસવાળો છે અને અતિશય સંકલિષ્ટ પરિણામથી મુક્ત છે એટલે કે તે નહિ જેવો સાંપરાયિક કર્મબંધ છે.

ભગવતી (ય. ૧, ઉ. ૩, સૂ. ૩૭) ઉપરથી એ ફલિત થાય છે કે જેમણે પોતાના આત્માને શુભ ભાવનાથી વાસિત કર્યો છે અર્થાત્ જેઓ સંપૂર્ણ રીતે અપ્રમત અવસ્થામાં છે, જેમને વિષે પ્રમાદનો કદાપિ સંચાર થવાનો સંભવ નથી તેઓ યુગમાત્ર દષ્ટિ જોધને ચાહ્યા જતાં હોય તેવામાં તેમના પગ નીચે કુકડા, કબૂતર, તીતર, જાદેર જેવાનું બચ્ચું ઉડતાં ઉડતાં અકસ્માત આવી ચડે અને તે આવા યોગીશ્વરની કાયગતિની અપદ્વતાને લઈને મરી જાય તો તેવે સમયે આ યોગીશ્વરને કેવળ યોગ જ નિમિત્ત હોવાથી ધર્માપધિક જ કર્મ લાગે, નહિ કે સાંપરાયિક; કેમકે જેમના ક્રોધ, માન, માયા અને લોભનો સર્વથા ઉચ્છેદ થયો છે તેમને ધર્માપધિક જ કર્મ સંભવે છે.

પ્ર. ક્ષીણમોહ કેવલીને તો સર્વદા ઉપયોગ હોવાથી યુગમાત્ર દષ્ટિપૂર્વક જોધને ચાલવું એ હકીકત તેમના સંબંધમાં કેવી રીતે થતી શકે? માટે શું એ કોઈ અન્યને લાગુ પડતી હોવી ન જોઈએ?

ઉ. રાત્રિક પ્રતિક્રમણમાં ખામણા (ક્ષમાપના) વખતે ‘અબ્બુદ્ધિઆ’ સૂત્રમાં ‘મત્તે પાણે’ વગેરે પાઠની માફક તમામ સાધુઓના ગમનાગમનમાં આવા પ્રકારની ધર્માસમિતિની શૈલી દર્શાવેલી હોવાથી અત્ર પણ તે શૈલી ખંડિત ન થાય તેટલા પૂરતો આ નિર્દેશ છે. બાકી વસ્તુગત્યા યુગમાત્ર દષ્ટિ એમ કહેવાની કશી જરૂર જણાતી નથી.

(૩) માત્ર ભાવહિંસા—

કોઈ માણસ આછા અધારમાં વળેલું દોરડું જોઈ તે તેને સ્પર્શ સમજે અને એને મારવા

૧ “ અજગારસ્ત ણં મતે ! માવિઝ્ઞપ્પણો પુરતો જુગમાયાય પેદ્દાપ-રીયં રીય-માણસ્સ પાયસ્સ મહે કુલ્લકુલપોષ વા ષટ્પોષ વા કુલિંગપોષ વા પરિમાવજ્જેજ્ઞા તસ્સ ણં રિરિમાવહિમા, ન સંપરાદમા; જસ્સ ણં કોદમાનમાયાલોમા સવ્વત્થા બુચ્છિન્ના તસ્સ ણં રિરિયાવહિમા દવ્વહ સ્તિ । ”

[અજગારસ્ય મદન્ત ! માવિત્તાત્મનઃ પુરતો જુગમાયયા પ્રેક્ષમાણસ્ય મચ્છતઃ પાદસ્યાઘઃ કુલ્લકુલપોતો વા વર્તકપોતો વા કુલિન્ગપોતો વા પર્યાવચેત (ધ્રિયેત) તસ્યેયિ-પથિકા ન સામ્પરાયિકા, यस્ય ક્રોધમાનમાયાલોમાઃ સર્વથા બ્યુચ્છિન્નાસ્તસ્યેયોપથિકા મવતીતિ ।]

પ્રેરાય તેમજ એ દોરડાના કટકે કટકા કરી નાંખે તો આમાં બહારના પ્રાણોનો ઘાત નથી, છતાં એની અશુભ વૃત્તિને લીધે એ ભાવહિંસા ગણાય જ.

વિશેષમાં આ સંબંધમાં આપણે 'તંદુલ મત્સ્યનું' ઉદાહરણ વિચારીશું. આ મત્સ્ય ચોખાના દાણા જેવડો હોય છે અને મહામત્સ્યની પાંખણમાં તે ઉત્પન્ન થાય છે. મહામત્સ્ય કેટલાંક માછલાં ગળી જાય છે અને તેની સાથે થોડુંક પાણી તેના મુખમાં દાખલ થઈ જાય છે. આ પાણીને તે બહાર કાઢે છે ત્યારે તેના દાંતોને વિષે પોલાણ હોવાથી તેમાંથી પાણી સાથે ગળી જવાયેલાં કેટલાંક નાનાં નાનાં માછલાં પણ નીકળી જાય છે. આ જોઈને આ તંદુલ મત્સ્ય એવી રીતે ભાવના ભાવે છે કે જો હું મહામત્સ્ય હોઉં તો એકે માછલાને આવી રીતે નીકળી જવા ન દઉં, પરંતુ બધાને સ્વાહા કરી જઈ. આવો તેનો દારુણ અધ્યવસાય તે જ ભાવહિંસા છે અને તેની ઉત્પત્તિને લીધે તો એ મરીને સાતમી નરકે સિધાવે છે.^૧

એકે આ તંદુલમત્સ્ય કોઈને મારતો નથી અર્થાત્ એને હાથે કોઈના પ્રાણને આઘાત પહોંચતો નથી, છતાં એની રોદ્ર ભાવના એ ભાવહિંસા ગણાય છે અને તે ત્રિવિધ સાંપ્રસાદિક કર્મના બંધનું કારણ બને છે.

(૪) દ્રવ્યહિંસા તેમજ ભાવહિંસાનો અભાવ—

આનો અર્થ એ છે કે દ્રવ્યથી પણ હિંસા નહિ અને ભાવથી પણ હિંસા નહિ. આવી સ્થિતિ શરીરધારી પ્રાણીઓ માટે અશક્ય છે. દર્શવૈકલિકની ટીકાના ૨૪ મા પત્રગત નિમ્ન-લિખિત પંક્તિ આની સાક્ષી પૂરે છે:—

“ ચરમમહાતુ શૂન્ય इति । ”

આ સંબંધમાં એ ઉગ્રસ્વં પડશે કે શ્રીયશોવિજયકૃત ધર્મપરીક્ષા (પૃ. ૨૦૬)માં એવો ઉદ્દેશ્ય છે ખરો કે જે સાધુ-સંતનાં મન, વચન અને કાયની શુદ્ધિ હોય તે ભાવથી પણ હિંસા કરતો નથી તેમજ દ્રવ્યથી પણ હિંસા કરતો નથી, પરંતુ આ કલ્પ શુદ્ધિની પ્રમાણતાને અનુલક્ષીને હોયું જોઈએ એમ ભાસે છે.

આ ઉપરથી એ ક્લિત થાય છે કે દ્રવ્યથી પણ અહિંસક એવા તો ચૌદમા શુભરથાને આરૂઢ થયેલા, સર્વસંવરૂપ અને શૈલેશી અવરથાને વરેલા જીવ-મુક્ત પરમાત્માઓ છે તેમજ પરમુક્ત અશરીરી સિદ્ધ પરમાત્માઓ છે.

હિંસાના આ ચારે ભંગોની સ્થૂલ વ્યાખ્યા હુંકમાં એમ સ્મરુ કરાય કે અપ્રમત્ત યોગ દ્વારા યતો પ્રાણુને વિયોગ તે 'દ્રવ્યહિંસા', પ્રમત્ત યોગ દ્વારા યતો પ્રાણુને વિયોગ તે દ્રવ્ય-ભાવ-હિંસા,

૧ જુઓ નૃપભંપ્રસાદાનું સ્પષ્ટીકરણ (પૃ. ૧૩૯-૧૪૧)

૨ જુઓ મીરશિભદ્રચરિત્ર દ્વિસાષ્ટકના સ્વોપન ભાગ્યનું પાંચમું પાનું

૩ “ ન પ્રપ્તતા ન માવતા મનાવાદ્વાયમુદ્ધસ્ય સાધોઃ । ”

પ્રમત્ત અવસ્થા દરમ્યાન તીવ્ર રૌદ્ર ધ્યાન દ્વારા અન્ય જીવને હુંખી કરવાનો કે તેને મારવાનો કેવળ વિચાર કરવો પરંતુ તેને અમલમાં ન મૂકવો તે ભાવહિંસા અને સર્વસંવરણ અવસ્થા તે સર્વથા અહિંસા છે.

હિંસાના સંકલ્પી આદિ ચાર પ્રકારો—

દિગંબર સંપ્રદાય મુજબ (૧) સંકલ્પી, (૨) ચારંભી, (૩) ઉદ્યોગી અને (૪) વિરોધી એમ હિંસાના ચાર પ્રકારો છે. તેમાં નિરપરાધીનો હાથે કરીને ધરાહાપૂર્વક બાણી ખૂંચીને પ્રાણ લેવો કે તેને હુમ્મ હેવું તે 'સંકલ્પી હિંસા' છે, જેમકે કસાઇને હાથે થતો પશુવધ. રસોઇ કરવામાં, આવવા જવામાં વગેરે ક્રિયાઓમાં ઉપયોગ પૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવા છતાં જે હિંસા થાય છે તે 'ચારંભી હિંસા' છે. વ્યાપારાદિ કાર્યોમાં જે હિંસા થાય છે તે 'ઉદ્યોગી હિંસા' છે. કાખલા તરીકે અનાજનો વ્યાપારી એમ મુશ્કેલી નથી કે અનાજમાં કીડા પડે અને મરે; ઉલટો તે સાવધ રહે છે તોપણ તેમાં કીડા પડે છે અને મરે છે. એટલે કે અને ઉદ્દેશીને આ હિંસા 'ઉદ્યોગી હિંસા' છે. આત્મરક્ષા યાને આત્મીય રક્ષાને વાસ્તે જે હિંસા કરાય તે 'વિરોધી હિંસા' છે.

ગૃહસ્થ માટે સ્થાવર જીવોની હિંસાનો ત્યાગ શક્ય નથી. તે કેવળ ત્રસ જીવોની હિંસાનો ત્યાગ કરી શકે તેમ છે. વળી તેમાં પણ ત્રસ જીવો આશ્રીને ઉપયુક્ત ચાર પ્રકારની હિંસામાંથી તે કેવળ સંકલ્પી હિંસાનો ત્યાગી બની શકે તેમ છે. ખેતી, લકાઇ વગેરેમાં થતી હિંસા તે સંકલ્પી હિંસા નથી. એથી કરીને અહિંસાંશ્રય અણુમતધારી એ કાર્ય કરી શકે. આ મતનું નિર્દોષ પાલન બીજી પ્રતિભામાં કરાય છે અને ખેતી વગેરેના ત્યાગ આક્રમી પ્રતિભામાં કરાય છે એવી દિગંબર માન્યતા છે. દરેક જૈન ગૃહસ્થ કંઈ પ્રતિસમય આક્રમી પ્રતિભામાં હોતો નથી. જૈનોએ જે ખેતીનું કામ છોડી દીધું છે તે તેના જૈનત્વને આભારી નથી, કિન્તુ તે તેમની વ્યાપારી બુદ્ધિને અધીન છે એમ સૂચવાય છે. દક્ષિણ પ્રાંતમાં જૈનોનો કેટલોક ભાગ તો હજી ખેતી વડે જીવનનિર્વાહ કરે છે.

ગૃહસ્થાશ્રમમાં સંભવતી હિંસાના બે વિભાગો પણ પાડી શકાય છે. જેમકે આરંભજન્ય અને અનારંભજન્ય. તેમાં આરંભજન્ય હિંસાથી ખાંડવું, દળવું, રસોઇ કરવી વગેરે ગૃહિકમોનાં અનુષ્ઠાન તેમજ આજીવિકાર્થે દ્રવ્યનું ઉપાજન સમજવા. આ હિંસાનો ત્યાગ ગૃહસ્થજીવનની દૃષ્ટિએ પ્રાયઃ અશક્ય છે.^૧ અનારંભજન્ય હિંસા ગૃહસ્થોને ચોગ્ય એવા આરંભને છોડીને બાકીના માનસિક, વાચિક અને કાયિક સંકલ્પ દ્વારા થનાર ત્રસ જીવોના ઘાત સાથે સંબંધ ધરાવે છે. આનું ખીજું નામ 'સંકલ્પી હિંસા' છે.

૧ શ્રીઅમિતગતિએ ઉપાસકાચારમાં કહ્યું પણ છે કે—

‘ દિસા દ્વેષા પ્રોક્તાડરમ્માનારમ્મજત્વતો દક્ષેઃ ।

ગૃહધાસતો નિવૃત્તો દ્વેષાડપિ ત્રાયતે તર્તા ચ ॥

ગૃહધાસસેવનરતો મન્દકપાયપ્રવર્તિતારમ્મઃ ।

આરમ્મજાં સ દિમ્પાં શક્નોત્તિ ન રક્ષિતું નિયમાત્ ॥ ”

કેટલીક વાર હિંસા દેખાવમાં થોડી હોવા છતાં તેના ફળની ખુલ્લતા જોવાય છે, જ્યારે ઠીક વાર હિંસા ઘણી થઈ હોય અને તેનું વિપાકરૂપ ફળ અલ્પ અનુભવાય છે.^૧ કોઈક વેળા માનું તરત જ ફળ ભોગવવું પડે છે અને કોઈ વાર તે ઘણા લાંબા કાળે ભોગવવું પડે છે. ઠીક વાર એમ પણ બને છે કે હિંસા એકાદ વ્યક્તિ કરે છે અને ફળ અનેક ભોગવે છે, જો કેટલીક વાર હિંસા અનેક વ્યક્તિ કરે છે અને ફળ એક જણ ભોગવે છે. આ હકીકતને જ્ઞાની વિવિધતા અને વિચિત્રતા સાથે સંબંધ હોવાથી એને વિષે પણ અત્ર થોડોક ઉદાહરણ થયું.

અલ્પ અભિનિવેશને વશ થઈ, પ્રમાદને અધીન બની જમાલિ જેવા નિર્જીવોએ ભાવ-યુક્ત ત્યાગરૂપ અલ્પ હિંસા સેવી, પરંતુ હીર્ણસંસારપરિશ્રમણરૂપ ઘણા હુઃખનો તેમને અનુ-ભવવાવાળી તે નીવડી. આ પ્રથમ પ્રકાર છે. અનેક મનુષ્યોનો સંહાર કરનાર દંડપ્રહારી અને તેમની હિંસાનું ફળ કેવળ લોકનિંદા અને અલ્પ તાડન તર્જન જેટલું જ મળ્યું આ તીથ પ્રકાર છે. આ ઉપરથી એ સૂચિત થાય છે કે જોવા કંઈ નિયમ નથી કે ઘણા જીવોને રવા રૂપ હિંસાનું ફળ તીવ્ર નરકાદિ દુઃખ જ છે. વસ્તુસ્થિતિ તો એ છે કે પ્રમાદજનિત તીવ્ર ને હુદ્દા અધ્યવસાય પૂર્વક જે હિંસા કરાઈ હોય તે પ્રાચ્ય નરકાદિના અસહ્ય દુઃખનો અનુભવ પામે છે.

સૌંદર્યધ્યાનને અતુલ ફળ એવા ઠઠોર હૃદય પૂર્વક અતિશય સંકલ્પિત અધ્યવસાયને સેવીને અનેક ત્રસ જીવોના પ્રાણત્યાગરૂપ જે હિંસા કરાય છે તેનું ફળ કેટલીક વાર તો આ લોકમાં જ તરત જ ભોગવવું પડે છે. દાખલા તરીકે છ ખંડ સાધવાની ઇચ્છાવાળા કોણિક નરેશ્વરને રકરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ પૂર્વે આ લોકમાં જ વણુમોતે મરવું પડ્યું.

વર્તમાન કાળમાં કરેલી હિંસા કોઈક વેળા વર્તમાન કાળમાં પણ ફળ આપે છે. જેમકે ૭ વખતે સુન્દે ઉપસુન્દને માર્યો તે વખતે ઉપસુન્દે સુન્દને માર્યો. વળી કાલાંતરમાં પણ હિંસાનું ફળ ભોગવાય છે.

હિંસા એક જણ કરે છે અને તેનું ફળ ઘણા ભોગવે છે એમ પણ બને છે. ઉદાહરણ તરીકે ખાલક મંત્રીએ રકંદક સુનીશ્વરના ૫૦૦ શિષ્યોને ઘાણીમાં પીલીને મારી નાંખ્યા અને તેના દારુણ વિપાકનો—તેના અયંકર ફળનો આજો દેશ લાગી બન્યો. વિશેષમાં સાંખ, પ્રચુરન વગેરે યાદવોએ દ્વેષાયન ઋષિને હેરાન કર્યા અને તેનું ઠડુ ફળ દ્વારિકાની સમગ્ર પ્રજાને આખવું પડ્યું.

ઘણા જીવો હિંસા કરે અને ફળ એકને લોગવવું પડે એવું પણ કદાચિત્ ખંતે છે. જેમકે અપરાધ લોકો કરે અને તેવું ફળ તેના નાચકને લોગવવું પડે.

વળી કેટલીક વાર એક વાર કરેલી હિંસાનું ફળ એક જ વાર લોગવવું પડે છે અને કોઈક વેળા ઘણીયે વાર. જેમકે શ્રીમહાવીર સ્વામીએ ત્રિપુષ્પ વાસુદેવના લવમાં શય્યાપાલકની કાનમાં સીસું તપાવીને રેહાવ્યું હતું તેવું ફળ એ શય્યાપાલક અનેક ભવો કરી જ્યારે ગોવાળીઓ યથો ત્યારે પ્રભુને ઉદયમાં આવ્યું અર્થાત્ તેમને આ ફળ ઘણા લાંબા વખતે અને તે પછી વળી એક જ વાર લોગવવું પડ્યું.

વિશેષમાં હિંસાનું ફળ ન પણ લોગવવું પડે અર્થાત્ એથી કર્મબંધ ન પછું થાય જેમકે શ્રીવિષ્ણુકૃષ્ણ જેવાએ શાસનની રક્ષા માટે નશુચિના પ્રાણ લીધા છતાં એ હિંસા તેમને કર્મબંધનું કારણ ન બનતાં નિર્જરાનું કારણ બની.^૧

હસ્તિતાપસવાદ—

સૂત્રકૃતગ્રંથોમાં જે વિવિધ વાદો ઉપલબ્ધ થાય છે તે પૈકી હસ્તિતાપસવાદનું સ્વરૂપ અત્ર આલેખવું પ્રાસંગિક સમભય છે. આ આગમના ૪૦૩ માં પત્રમાં આ સંબંધમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે કયા પાલવા માટે કેટલાક આ પ્રમાણે કહે છે કે બાકી બધા જીવોની કયા પળાય એ માટે વર્ષે વર્ષે એક એક મોટા હાથીને બાણ વડે મારીને અથવા અમારે નિર્વાહ કરીએ છીએ, આ ભતની હિંસા કરનારાને ‘નિશુક્તિકાર અને કૌટીકકાર’ હસ્તિતાપસ’ના નામથી ઓળખાવે છે. આ મતનું નિરસન આગળ ઉપર વિચારીશું.

૧ આ સમગ્ર વિવેચનનો સારાંશ આચાર્ય શ્રીઅમૃતચંદ્ર તીરે મુજબ નિર્દેશ છે:—

“અધિધાયાપિ દિ હિંસા હિંસાફલમાજનનં ભવત્યેક. |
 કૃત્વાડપ્યપરો હિંસાં હિંસાફલમાજનનં ન સ્યાત્ ||
 પક્ષ્યાણાં હિંસાં દદાતિ કાલે ફલમનન્યમ્ |
 અન્યસ્ય મહાહિંસા સ્વલ્પફલા ભવતિ પરિપાકે ||
 કસ્યાપિ વિશતિ હિંસા હિંસાફલમેકમેવ ફલકાલે |
 અન્યસ્ય ચૈવ હિંસા વિશત્યપિ હિંસાફલં ચિપુલમ્ ||
 હિંસાફલમપરસ્ય તુ દદાત્યપિ હિંસા તુ પરિણામે |
 રૂતરસ્ય પુનઃ હિંસા વિશત્યપિ હિંસાફલં નાન્યત્ ||
 અવશ્યમ્પ્ય હિંસ્ય-હિંસક-હિંસા-હિંસાફલાનિ તત્ત્વેન |
 નિત્યમવગૂહમાનૈર્નિજશક્ત્યા ત્યજ્યતાં હિંસા ||”

અત્ર આ બધાં પદોનો અર્થ ન લખતાં કેવળ છેલ્લાનો જ લખીશું, કેમકે બાકીનાનો અર્થ લગભગ ઉપર આવી ગયો છે. અંતિમ પદનો અર્થ એ છે કે જેની હિંસા કરાય છે તે ‘હિંસ્ય’ ગણાય છે. આ હિંસ્ય કોણ છે, હિંસા કરનાર કોણ છે, હિંસાનું શું સ્વરૂપ છે, હિંસાનાં ફળો કેવાં છે એનો વાસ્તવિક બોધ મેળવીને સદા યથાશક્તિ હિંસાનો ત્યાગ કરવો બોધ્યો

૨ જુઓ સૂત્રકૃતગ્રંથ ૩૮૬ શ્લોક પત્ર.

૩ જુઓ સૂત્રકૃતગ્રંથ ૪૦૪ શ્લોક પત્ર.

અસત્યનું લક્ષણ—

કથાયાદિપ્રમાદપરિણતાત્મના સદ્ભૂતનિહવાસદ્ભૂતોદ્ભાવન-
રૂપત્વં, પ્રમત્તયોગમાશ્રિત્ય સદ્ભાવપ્રતિપેધરૂપત્વે સતિ અસદ્ભાવો-
દ્ભાવનરૂપત્વં વાઽસત્યસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૦૮)

અર્થાત્ કથાયાદિ પ્રમાદરૂપે પરિણમેલો આત્મા સદ્ભૂત વસ્તુનો અપહાપ કરે કે અસદ્-
ભૂત વસ્તુનું ઉદ્ભાવન યાને પ્રકાશન કરે તો તે ‘અસત્ય’ છે. અથવા પ્રમત્ત યોગના આલંબન
પૂર્વક સદ્ભાવનો નિપેધ કરી અસદ્ભાવનું ઉદ્ભાવન કરવું તે ‘અસત્ય’ છે.

છવ નથી, પરલોક નથી એ પ્રમાણેનું પ્રતિપાદન તે ‘સદ્ભાવનો અપહાપ’ કહેવાય છે.
આ આત્મા સ્થામાત્કુંઠ જોવડો છે^૧ અથવા તો અંશુકાના પેરવા (પર્વ) જેટલો છે એવા^૨ કથન
તે ‘અસદ્ભાવનું ઉદ્ભાવન’ છે. શાસ્ત્રમાં જેનો નિપેધ કરાયો હોય એવા વચનના અનુક્રાનેરૂપ
ગહાનો પણ ત્યાગ કરવો ઉચિત છે. સદ્ભૂત પદાર્થની પ્રતીતિ કરાવનાર અર્થાત્ સત્ય એવું
વચન પણ જો હિંસાથી યુક્ત હોય તો તે અસત્ય જ છે. આ કારણને લીધે હિંસાથી અથવા માટે
મૃદાવાદનો (તેમજ અસ્તેયાદિનો) ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ અપાયો છે.^૩

સ્તેષ (ચોરી)નું લક્ષણ—

પરપરિગૃહીતધનધાન્યાદીનામાક્રાન્ત્યા ચૌર્યાદિલક્ષણશાસ્ત્રપ્રતિ-

૧ આ કથન કથાનું છે તે ખ્યાલમાં આવવું નથી.

૨ “ અજ્ઞગુપ્તમાત્રઃ પુરુષો અજ્ઞગુપ્તં ચ સમાશ્રિતઃ ” એવો ઉત્તેજ મહાનારાયણ
ઉપનિષદના ૧૬ મા અંકના ત્રીજા શ્લોકમાં છે.

૩ સરખાવો સ્થાનાંગ (સ. ૨૩૫)ની શ્રીઅભયદેવસંસ્કૃત વૃત્તિગત નિમ્ન-સિખિત
અવતરણુઃ—

“ પક્કં ચિય ધન્ય વર્વં નિદિદ્ધં જિજિવરેહિ સચ્ચેહિ ।

પાણાઈવાયવિરમણમવસેસા તસ્સ રક્ષણદ્વા ॥ ”

[પક્કમેવાત્ર વ્રતં નિદિદ્ધં જિજિવરેઃ સચ્ચેઃ ।

પ્રાણાતિપાતવિરમણમવસેષોણિ તસ્ય રક્ષાર્થાનિ ॥]

અર્થાત્ સર્વ જિનેશ્વરોએ પ્રાણાતિપાતવિરમણ (અદિંસા)રૂપ એક જ વ્રતનો નિર્દેશ કર્યો છે;
પ્રાણીનાં (સત્ય, અસ્તેય, અહાચર્ય અને અપરિગ્રહરૂપ) વ્રતો તો એની રક્ષા માટે છે. અર્થદીપિકાના
૪૦ મા પત્રમાં અવતરણુરૂપે અપાયેલું નિમ્ન-સિખિત પણ પણ અત્ર નોંધી લેશું:—

“ ઘનાણ રક્ષણદ્વા કીરતિ ચરિતો મહ તદેવંત્ય ।

પદમવચનચક્ષણદ્વા કીરંત ચચારં સેસાઈ ॥ ”

[ધાન્યાનાં રક્ષણાર્થાં કુર્વન્તિ વૃત્તયો યથા તયૈવાત્ર ।

મયમત્રતરક્ષણાર્થં કુર્વન્તિ વ્રતાનિ શેષાણિ ॥]

વિદ્ધિનિષેધાચરણેન વા ગ્રહણરૂપત્વમ્, કષાયાદિપ્રમાદકલુષિતબુદ્ધ્યા
પરકીયાદત્તતૃણાદિરૂપદ્રવ્યજાતસ્યાદાનરૂપત્વં વા સ્તેયસ્ય લક્ષણમ્ ।
(૪૦૯)

અર્થાત્ અન્યની માલીકીનાં ધન, ધાન્ય ઇત્યાદિતું આક્રમણ દ્વારા ગ્રહણ કરવું તે 'સ્તેય' યાને 'ચોરી' છે. અથવા ચોરી વગેરે જેવાં શાસ્ત્રમાં નિષેધ કરાયેલા આચરણથી અન્યનાં ધન, ધાન્યાદિતું ગ્રહણ કરવું તે 'ચોરી' છે. અથવા કષાયાદિ પ્રમાદને લીધે ભુલિ કલુષિત થવાથી પારકાના તૃણ (જેવા ખીનકર્મિની) વગેરે પદાર્થોતું તેના આખ્યા વિના-તેના માલીકની રજા વિના ગ્રહણ કરવું તે 'ચોરી' છે. આને આશ્કરો ^૧ 'અહત્તાદાન'ના નામથી ઓળખાવે છે. એટલે કે, અણુદીધુ' લેવું તે 'ચોરી' છે.^૨

અહત્તાદાનના ચાર પ્રકારો—

(૧) સ્વામિ-અહત્ત, (૨) જીવ-અહત્ત, (૩) તીર્થ'કર-અહત્ત અને (૪) શુરુ-અહત્ત એમ અહત્તના ચાર પ્રકારો છે. જે વસ્તુનો જે સ્વામી હોય-માલીક હોય તેની પરવાનગી વિના તે વસ્તુ લેવી તે 'સ્વામિ-અહત્તાદાન' છે અને તે વસ્તુ તે 'સ્વામિ-અહત્ત' છે. જેમકે સોતું વગેરે. જીવે રાજાખુશીથી નહિ આપેલી વસ્તુ સ્વીકારવી તે 'જીવ-અહત્તાદાન' છે અને તે વસ્તુ 'જીવ-અહત્ત' છે. જેમકે સચિત્ત ફળ વગેરે; કેમકે તે ફલાદિના જીવે ચોતાના ગ્રાણ તેને આખ્યા નથી. તીર્થ'કરે નિષેધ કરેલી વસ્તુનું ગ્રહણ તે 'તીર્થ'કર-અહત્તાદાન' છે અને તે વસ્તુ 'તીર્થ'કર-અહત્ત' છે. જેમકે આધાકર્માદિ આહારનો તીર્થ'કરે નિષેધ કર્યો છે તો એતું ગ્રહણ કરનાર સાધુ તીર્થ'કર-અહત્તાદાનનો ભાગી છે. એવી રીતે અગ્રાસુક, અનંતકાય, અલક્ષ્ય પદાર્થો તે ગૃહસ્થ આશ્રીને તીર્થ'કર-અહત્ત છે. શુરુએ જે વસ્તુ લેવા માટે આજ્ઞા ન આપી હોય તે વસ્તુ લેવી તે 'શુરુ-અહત્તાદાન' છે અને તે વસ્તુ 'શુરુ-અહત્ત' છે. લોભ્યાદિ પદાર્થ સર્વથા શુદ્ધ હોય, પરંતુ શુરુની અનુજ્ઞા વિના જો તે ગ્રહણ કરાય તો તે 'શુરુ-અહત્ત' છે.^૩

અશ્વસનું લક્ષણ—

કષાયાદિપ્રમાદપરિણતાત્મનો મોહોદયે સતિ ચેતનાચેતનસ્તોતસો-
રાસેવનરૂપત્વં, મોહોદયજનિતરાગપરિણામવશાત્ પરસ્પરં સ્વયમેવ

૧ અહત્ત એટલે નહિ આપેલું; અને આદાન એટલે ગ્રહણ.

૨ સરખાવો તત્ત્વાર્થ (અ. ૭)નું નિમ્નલિખિત દશમુ સૂત્ર—

" અહત્તાદાનં સ્તેયમ્ । "

૩ જુઓ અર્થ'ટીપિકાનું ૭૦ શુ ૫૪.

વાઽઽશ્લેષજનિતસુખમુપલભમાનયોઃ સ્ત્રીપુંસોર્વિલક્ષણસંયોગવિશેષરૂપત્વં
વા, ઉદિતવેદયોઃ સ્ત્રીપુંસોઃ પરસ્પરં સ્વયમેવ વા વિલક્ષણસંયોગપૂર્વક-
શરીરાશ્લેષે સતિ રાગપરિણામરૂપત્વં વાઽવ્રહ્મણો લક્ષણમ્ । (૪૧૦)

અર્થાત્ મોહનીય કર્મના ઉદય દરમ્યાન ઠપાયાદિ પ્રમાદરૂપે પરિણમેલ આત્મા સજીવ અને
નિર્જીવ સ્ત્રોતમૃતું સેવન કરે તે ‘અગ્રહ’ છે. અથવા મોહનીય કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન
થયેલા રાગરૂપ પરિણામને લીધે પરસ્પર આલિંગન કરવાથી કે પોતાની મેળે શુદ્ધ અવયવના
સ્પર્શથી મુખ પામનારા સ્ત્રી અને પુરુષના વિલક્ષણ સંયોગને ‘અગ્રહ’ કહેવામાં આવે છે.
અથવા વેદનીય કર્મના ઉદયવાળાં સ્ત્રી અને પુરુષનો પરસ્પર અથવા તેા પોતાની મેળે વિલક્ષણ
સંયોગ દ્વારા શરીરનો આશ્લેષ થતાં જે રાગરૂપ પરિણામ ઉત્પન્ન થાય તે ‘અગ્રહ’ કહેવ ય છે.

પરિગ્રહતું લક્ષણ—

સચિત્તાચિત્તમિશ્રદ્રવ્યેષુ મમત્વલક્ષણતૃષ્ણારૂપત્વં, પ્રમત્તયોગ-
માશ્રિત્ય વાહ્યાભ્યન્તરદ્રવ્યેષુ ‘મમેતિ મમત્વભાવલક્ષણમૂર્છારૂપત્વં,
પ્રમત્તયોગાનુવૃત્તિસામર્થ્યાદ્ વાહ્યાભ્યન્તરતૃષ્ણારૂપત્વં, વાહ્યાભ્યન્તર-
દ્રવ્યસ્યાર્જનરક્ષણસંસ્કારાદિવ્યાપારવિષયકતૃષ્ણારૂપત્વં વા પરિગ્રહસ્ય
લક્ષણમ્ । (૪૧૧)

અર્થાત્ સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર (સચિત્તાચિત્ત) એવા ત્રણ પ્રકારનાં દ્રવ્યોને વિષે મમતારૂપ
તૃષ્ણા તે ‘પરિગ્રહ’ છે. અથવા પ્રમત્ત યોગને લીધે બાહ્ય અને આભ્યંતર દ્રવ્યોને વિષે મારા-
પણારૂપ મૂર્છા રાખવી તે ‘પરિગ્રહ’ છે. અથવા પ્રમત્ત યોગની અનુવૃત્તિના બળથી બાહ્ય
અને આભ્યંતર દ્રવ્યનાં ઉપાર્જન, રક્ષણ, સંસ્કાર વગેરે બાતની પ્રવૃત્તિ સંબંધીની તૃષ્ણા તે
‘પરિગ્રહ’ છે.

તૃષ્ણા—

જેમ ઈર્ષ્યા અથાતિને ઉત્પન્ન કરે છે તેમ તૃષ્ણા પણ અઘાતિની ઉત્પાદક છે, એટલું જ

૧ મમ એ ‘મત્ત’ છે અને નિર્મમ એ ‘શાન્ત’ ગ્રહ છે. આ પ્રમાણેના ભગવદ્ગીતાનો
મદેય હિંદુ ધર્મતું કેન્દ્ર છે. એની ધરી ઉપર સવળા આચાર વિચાર ધૂમે છે.

૨ તત્પરાર્થ (અ. ૭)માં બારમા સૂત્રરૂપે કહ્યું છે કે—

“ મૂર્છાં પરિગ્રહઃ । ”

નહિ પણ સાથે સાથે એ અશાંતિની વૃદ્ધિ પણ કરે છે. તૃષ્ણા ઉપર યોગ્ય અંકુશ ન રખાય તો એના યોગે જરૂરીઆતો વધતી જાય અને પરિણામે અશાંતિની જવાબા એમર ફેલાઈ જાય એટલે કે નિરંકુશ ઇચ્છાઓને અધીર જનનારી વ્યક્તિ પોતાના જીવનની આદરણીય અને અતુલ્ય શાંતિને ઇરાદા પૂર્વક નાશ કરે છે. અસંતોષની ભાવના એની અશાંતિની ચિંતાને સમગ્રતી જ રાખે છે અને એમાં એનું સર્વસ્વ હોમાય છે અને પરિણામે એના હુઃખનો પાર રહેતો નથી. જીવનને શાંતિમય અને સુખદ બનાવવા માટે તૃષ્ણાના વેગને રોકવો જોઈએ અને તેમ કદાચ શરૂઆતમાં ન બને તો એ વેગની દિશા તો જરૂર ફેરવવી જ જોઈએ. એમ ન થાય અને કેવળ તૃષ્ણારૂપ નહીંના પૂરમાં જ તણાવાતું ચાલુ રહે તો પોતાના આત્માની અધોગતિ માટે જરાએ શંકા રહેતી નથી, એટલું જ નહિ પણ જગતને એ પ્રવૃત્તિ ત્રાસદાયક નીવડે છે અને એથી જગતના લભામ જીવોના કલ્યાણની અતુલ્ય ભાવના તો પ્રકટયા પહેલાં જ મરો જાય છે.

પરિગ્રહના પ્રકારો—

પરિગ્રહષ્ટ કરાય તે ‘પરિગ્રહ’ છે. એના ૬, ૮ અને ૬૪ એમ જુદી જુદી અપેક્ષા અનુસાર પ્રકારો પડે છે. જુઓ દશવૈકાલિકેની નિયુક્તિ (૧ગા. ૨૪૯). આની ૨૫૦ મી ગાથા સુજબ ગૃહસ્થના અર્થરૂપ પરિગ્રહના (૧૦) ધાન્ય, (૨) રત્ન, (૩) સ્થાવર, (૪) દ્વિપદ, (૫) અતુલ્ય અને (૬) ધાતુ એમ છ પ્રકારો છે અર્થાત્ ત્યાં અર્થ-પરિગ્રહ સામાન્યપણે છ પ્રકારનો કહેવાયેલો છે. એના અવાંતર ભેરો વિચારતાં એના ૬૪ પ્રકારો પડે છે. જેમકે ધાન્યના ચોવીસ પ્રકાર, રત્નના ચોવીસ પ્રકાર, સ્થાવરના ત્રણ, દ્વિપદના બે, અતુલ્યકના કશ અને ધાતુનો એક (૨૪+૨૪+૩+૨+૧૦+૧=૬૪).

આ પૈકી ધાન્યના ચોવીસ પ્રકારો તો આપણે ૩૭૭ મા તેમજ ૩૭૮ મા પૃષ્ઠમાં જોઈ ગયા છીએ. ત્યાં આપેલી બાધાઓ દશવૈકાલિકે-નિયુક્તિની ૨૫૨ મી અને ૨૫૩ મી ગાથા સાથે પ્રાયઃ અક્ષરશઃ મળતી આવે છે; અને તે આ નિયુક્તિમાંથી ઉદ્ધૃત કરેલી જણાય છે.

ચોવીસ પ્રકારનાં રત્નોનાં નામ દશવૈકાલિકે-નિયુક્તિ (૨ગા. ૨૫૪-૨૫૫)માં નીચે સુજબ આપેલાં છે:—

- ૧ “ ધમ્મો પસુપદ્ધો મત્તસ્સ ચરુચ્ચિત્તો ડ નિવલ્લેધો ।
ઓદ્દેજ છન્નિહરુત્તો ચરુસદ્ધિવિત્તો વિમાગેણ ॥ ”
[ધર્મે પપ રપદિદોડયૈસ્થ ચત્તુર્વિધસ્તુ નિક્ષેપઃ ।
ઓધેન પદ્ધિષોડયૈચત્તુરપરિવિધો વિમાગેન (વિશેષેણ) ॥]
- ૨ “ ધત્તાણિ રયણ ચાવર કુપય ચરુપ્પય તદ્દેવ કુચિએ ચ ।
ઓદ્દેજ છન્નિહરુત્તો પસો ધીરેદ્ધિ પક્કસો ॥ ”
[ધાન્યાણિ રત્ને સ્થાવરે દ્વિપદે ચત્તુરપદે તથૈવ કુપ્યં ચ ।
ઓધેન પદ્ધિષોડયૈં પપ ધીરૈઃ પ્રક્કસઃ ॥]
- ૩ “ રયણાણિ ચરુચ્ચીસં સુષણ્ણતટતંવરયયલોહાઈ ।
સોલગહિરણવાસાજલ્લમ્મિમોત્તિઅપયાલ ॥ ૨૬૨ ॥

(૧) સોનું, (૨) કલાઈ, (૩) તાણુ, (૪) રૂપુ, (૫) લોહું, (૬) સીમું, (૭) હિરણ્ય (રૂપિયા વગેરે), (૮) પાપાણુ (વિભતીય રત્ન), (૯) વજ (હીરો), (૧૦) મણિ (ભતિવત રત્ન), (૧૧) મોતી, (૧૨) પરવાલા, (૧૩) શંખ, (૧૪) તિનિશ (એક ભતનું ઝાડ), (૧૫) અશુરુ, (૧૬) ચંદન, (૧૭) વસ્ત્ર, (૧૮) ઊનનાં વસ્ત્રો, (૧૯) કાષ્ઠ (શ્રીપર્યાઈનાં ફળ વગેરે), (૨૦) ચર્મ (સિંહ વગેરેનું આમકું), (૨૧) હાથી વગેરેના હાત, (૨૨) ચમરી વગેરેના વાળ (કેશ), (૨૩) ગંધ અને (૨૪) પિપલી વગેરે દ્રવ્યોવધ.

સ્થાવરના (૧) ભૂમિ યાને ^૧ક્ષેત્ર, (૨) ^૨ગૃહ અને (૩) ^૩વૃક્ષોનો સમૂહ એમ ત્રણ પ્રકારો છે. દ્વિપદના (૧) ચક્રારબદ્ધ અને (૨) માનુષ એમ બે પ્રકારો છે. તેમાં પ્રથમ પ્રકારથી ગાડી વગેરે સમજવું, નવારે દ્વિતીય પ્રકારથી હાસ, હાસી વગેરે સમજવા.

ચતુષ્પદના (૧) ગાય, (૨) બેસ, (૩) ઊટડી, (૪) બકરી, (૫) ઘેડી, (૬) ^૪અશ્વ, (૭) અશ્વતર (ખચ્ચર), (૮) ^૫થોડો, (૯) ગથેડો અને (૧૦) હાથી એમ કશ લેહો છે.

તાબાનો કળશ વગેરે વ્યક્તિરૂપે અનેક પ્રકારનું કુપ્ય છે; પરંતુ તેને અત્ર એક જ ગણેલ છે.

સંયો તિણિસાગુરુચંદનાણિ યથામિલાણિ કટ્ટાણિ ।

તદ્દ ચમ્મદત્તવાલા ગધા દ્વયોલહાર ચ ॥ ૨૫૫ ॥ ”

[રતનાણિ ચતુર્વિંશતિઃ સુવર્ણ-વ્રણ-તામ્ર-રજત-લોહાણિ ।

સીસવ-હિરણ્ય-પાપાણ-વજ્ર-મણિ-મૌક્તિક-મવાલાણિ ॥

શદ્દસ-તિનિશા-ડગુરુ-ચન્દનાણિ વહ્વા-ડમિલાણિ કાષ્ઠાણિ ।

તથા ચર્મ-દન્ત-વાલા ગન્ધા દ્વયોવધાણિ ચ ॥]

૧ આના (અ) મેત્ર, (આ) કેત્ર અને (ઇ) મેત્રકેત્ર એમ ત્રણ પ્રકારો છે. અરપદ્ધાઈ દ્વારા જે ક્ષેત્રમાં જળ પૂરું પાડવામાં આવે તે ‘મેત્ર-ક્ષેત્ર’, મેધની વૃષ્ટિથી ન્યા પાક થાય તે ‘કેત્ર-ક્ષેત્ર’ અને બને ભતના જગોથી ન્યા પાક થાય તે ‘મેત્ર-કેત્ર-ક્ષેત્ર’ કહેવાય છે.

૨ આના (અ) ખાન, (આ) ઉચ્છિન્ન અને (ઇ) ઉચ્છિન્નરૂપી એમ ત્રણ બેદો છે. ‘પરા વગેરે ‘ખાન’, પ્રાસાદ વગેરે ઉચ્છિન્ન અને ભોવરાની ઉપગનાં ગૃહ વગેરે ‘ખાન-ઉચ્છિન્ન’

૩ નાગિયેર વગેરેની પાડીઓ

૪ વાસ્તીક વગેરે દેસમાં ઉત્પન્ન થયેલા ભતિવંત.

૫ અભનિવત

પરિશ્લેષના નવ પ્રકાર—

(૧) ધન, (૨) ધાન્ય, (૩) રક્ષેત્ર, (૪) વૈવાસ્વત, (૫) રૂપ, (૬) સોતુ, (૭) કુપ્ય, (૮) દ્વિપદ અને (૯) ચતુષ્પદ એમ પરિશ્લેષના નવ પ્રકારો પશુ સૂચવાયા છે; કેમકે ઉપરના ૬૪ પ્રકારોનો આમાં અંતર્ભાવ થાય છે અને એથી તો શ્રાદ્ધપતિકમણ્યસૂત્ર (‘વંદિતુ’ સૂત્ર)ની ૧૮મી ગાથામાં પરિશ્લેષપરિમાણના નવ અતિથારો ગણાવ્યા છે. અત્ર કુપ્યથી રૂપ અને સોતુ એ બે ધાતુઓ સિવાયની કાંસુ, લોહ, તાંબુ, કલાઈ અને સીસું એ ધાતુઓ તેમજ માટીનાં વાસણો, કાષ્ઠ, હળ, ગાંઠ, શરૂ, તથા માંચો, માંચી વગેરે ગૃહોપસ્કર (રાયચીકું) સમજવાં. દ્વિપદથી દાસ, દાસી, હંસ, મોર, મરઘો, પોષ્ટ, સારિકા, ચકોર, કપૂતર વગેરે સમજવાં.

પરિશ્લેષ-પરિમાણ મતની સાર્થકતા—

ધરમાં સો રૂપિયાનાં પશુ ફાંફાં હોય અને આ મત લેતી વેળા લાખ રૂપિયાનો નિયમ લેવાય એટલે પછી એટલા મેળવવા માટે ઇચ્છાની વૃદ્ધિ થતી રહેવાનો મંભવ છે તો પછી આ મત લેવાથી શો લાભ ? આનો ઉત્તર એ છે કે સર્વ સંસારી જીવોને ઇચ્છાની વૃદ્ધિ તો સદા પહેલેથી છે જ. આ સંબંધમાં નભિ રાજર્ષિતું નિમ્નલિખિત કથન સાક્ષી પૂરે છે:—

“ સુવર્ણરૂપસ્સ ચ પંથયા ભવે, સિઆ હુ કેલાસસમા અસંચયા ।

નરસ્ય લુહસ્સ ન તેહિં કિંચિ, રૂચ્છા હુ આગાસમા અર્ણતિઆ ॥ ”

અર્થાત્ ખરેખર સોનાના તથા રૂપાના કેલાસ જેવડા અસંખ્ય પહાડો હોય તોપણ લોભી જનને તેથી કંઈ તૃપ્તિ થતી નથી, કેમકે ઇચ્છા નહીં આકાશ એટલી અનંત છે. આથી કરીને અપરિમિત ઇચ્છાને પરિમિત બનાવવી તે લાભકારક છે; કેમકે જેણે આ પરિશ્લેષપરિમાણરૂપ મત લીધું નથી તેની ઇચ્છાની કંઈ સીમા નથી એટલે તેની ઇચ્છાની વૃદ્ધિની ગતિ અપ્રતિહત અને અસંબલિત છે, જ્યારે આ મતને શ્રદ્ધા કરેલાની ઇચ્છાની તો અવધિ છે, તેની વૃદ્ધિ મર્યાદિત બની છે, કારણ અધિક ઇચ્છા માટેનું દ્વાર તેને માટે તો બંધ છે. આ પ્રમાણે મતની ઇચ્છાનો વેગ અટકવાથી તે સતોષી જીવન ગાળી સુખી બને છે. આવી પરિસ્થિતિમાં પશુ આ મતને અસાધ્ય કંઈ ગણે-ખરે ?

૧ આના ચાર પ્રકાર છે. જેમકે ગણી શકાય તે ‘ ગણિમ ’; સોપારી, નાળિયેર વગેરે ત્રોણી શકાય તે ‘ ધરિમ ’; ગોળ, લી વગેરે આપી શકાય તે ‘ ચેપ ’; કાપડ, જમીન વગેરે. પરીક્ષા કરવા લાયક હોય તે ‘ પારિચ્છેદ ’; માણેક, મોતી વગેરે.

૨ ધાન્ય ઉગાવવાનું સ્થળ.

૩ ધર, ગામ વગેરે

૪ “ ધનધન સ્થિતવત્સૂ રૂપસુવર્ણે અ કુવિહપરિમાણે ।

રૂપણ ચત્તપચંમો પદિક્ષમે દેનિય સર્વથ ॥ ”

[ધનધાન્યયોઃ સ્થેષવાસ્તુનો રૂપસુવર્ણયોઃ કુપ્યપરિમાણે ।

દ્વિપદચતુષ્પદયો પ્રતિક્રમામિ દૈયસિકં સર્વથ ॥]

૫ ગાથા—

સુવર્ણરોપ્યયોઃ પચંતા મવેયુ. સ્વાત જલુ કેલાસસમા અમદહ્યેવાઃ ।

નરસ્ય લુહસ્સ ન તેં કિંચિત્ રૂચ્છા જલુ આગાસમાઽનન્તિકા ॥

પરિગ્રહ એટલે શું ?—

મૂર્છા એ જ પરિગ્રહનું કારણ છે. એ ન હોય તો ધન, ધાન્ય વગેરે હોય તોપણ તે પરિગ્રહ નથી. કહ્યું પણ છે કે—

“ અપરિગ્રહ એવ મહેદ્ વસ્ત્રાભરણાયલક્રુતોડપિ પુમાન ।

મમકારવિરહિતઃ સતિ મમકારે સજ્જવાન્ નગ્રઃ ॥ ૭

અર્થાત્ વસ્ત્ર, આભૂષણ વગેરેથી વિભૂષિત પુરુષ જો મમતાથી સુક્રત હોય તો તે પરિગ્રહ વિનાનો છે, જ્યારે મમતાવાળો પુરુષ નગ્ન હોય તોપણ તે પરિગ્રહથી સુક્રત છે. આથી ધ્યાનમાં રાખવું કે સંયમમાં સહાયક એવાં વસ્ત્ર, કાંબળ, પાકપોશન (રબેડરણ) વગેરેમાં પણ જો મમતા હોય તો તે પરિગ્રહ છે જ અને તેને વિષે નિર્મમત્વ હોય તો તે પરિગ્રહ નથી જ.

પાંચ અમતોનું અવલોકન—

હિંસાથી માંડીને તે પરિગ્રહ પર્યંતના પાંચ અમતોનું સ્વરૂપ ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિએ વિચારતાં ભૂદં જણાય છે, પરંતુ ભારીકાઇથી વિચારીએ તો તેમાં કોઇ ખાસ ભેદ જણાતો નથી, કેમકે એ પાંચે અમતોના—એ પાંચ મહાદોષોના દોષપણાનું કારણ રાગ, દ્વેષ અને મોહ છે. આ ત્રિપુટી જ હિંસાદિ મલિન વૃત્તિઓનું વિષ છે; અને એથી જ એ વૃત્તિઓ દોષરૂપ ગણાય છે—અમત તરીકે ઓળખાય છે. આથી કરીને કોઇ પ્રશ્ન કરે કે આ પ્રમાણે જ્યારે રાગ, દ્વેષ અને મોહ જ દોષરૂપ છે તો પછી દોષ તરીકે હિંસા વગેરે પાંચ કે એથી ન્યૂનાધિક ભેદો વર્ણવવાનું શું કારણ છે ?

આનો ઉત્તર એ છે કે રાગ, દ્વેષ અને મોહ એ જ વાસ્તવિક રીતે મુખ્યપણે દોષ છે અને એ દોષથી વિરમવું એ એક જ મુખ્ય મત છે, છતાં રાગ વગેરેના ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ આપવાનો હોય ત્યારે તત્તજન્ય પ્રવૃત્તિઓ સમજાવીને જ તે તે પ્રવૃત્તિઓ અને તેના પ્રેરક રાગાદિને ત્યાગ કરવાનું કહી શકાય. સામાન્ય રીતે જનસમાજ સ્થૂલ દૃષ્ટિવાળો હોઇ તેને માટે ખીને કમ શક્ય કે ઇષ્ટ નથી. રાગાદિથી થતી અગણિત પ્રવૃત્તિઓ પૈકી હિંસા, અસત્ય ઇત્યાદિ મુખ્ય છે. અને એ જ પ્રવૃત્તિઓ મુખ્યપણે લૌકિક કે પારલૌકિક (આધ્યાત્મિક) જીવનને ફાલી ખાય છે; વાસ્તે એ હિંસા વગેરે પ્રવૃત્તિઓને પાંચ વિભાગોમાં વિભક્ત કરી પાંચ દોષો યાને અમતો તરીકે વર્ણવવામાં આવી છે. સમય અને ક્ષેત્ર આશ્રીને આની સંખ્યા અને નામોમાં ભેદ હોવાનો પૂર્ણ સંભવ છે, એટલે એના મોહમાં ન તણાતાં—એ બાજતમાં કદાચથી ન ધનતાં એટલું જ મુખ્યપણે — લેવું જોઇએ કે એ દ્વારા રાગાદિ દોષના ત્યાગનું જ સૂચન છે. આથી કરીને હિંસા વગેરે દોષોમાં કયા દોષને મુખ્ય કે ગૌણ ગણવો, કયો પહેલો ત્યાગ કરવા લાયક છે અને કયો — એવા પ્રશ્ન માટે સ્થાન જ રહેતું નથી. અર્થાત્ હિંસાદિ દોષોની વિશાળ વ્યાખ્યામાં અત્યાદિ બધા દોષો સંમાર્ધ જ બધ છે. એવી જ રીતે અસત્યાદિ કે ચોરી વગેરે કોઇ પણ દોષની વિશાળ વ્યાખ્યામાં બધા દોષોનો અંતર્ભાવ થઇ જ બધ છે. આ જ કારણને લીધે અહિંસાને મુખ્ય ધર્મ

માનનાર હિંસાદિ દોષમા અસત્યાદિ બધા દોષોનો ત્યાગ જીએ છે.^૧ એવી રીતે મત્યને પરમ ધર્મ માનનાર અસત્યમા બાકીના બધા દોષો ઘટાવી કેવળ અસત્યના જ ત્યાગમા બાકીના હિંસાદિ બધા દોષોનો ત્યાગ જીએ છે. એ પ્રમાણેની બ્રહ્મચર્ય, સતોષ વગેરે મુખ્ય ધર્મ માનનારાની દૃષ્ટિ રહેલી છે અને રહેવી જ જોઈએ, નહિ તો શું તેને માથે અનેકાત જેવી પવિત્ર ચીજનું ખૂન કર્યાનો આરોપ ન મૂકાય ?

મતનો અર્થ—

હિંસા, અસત્ય, ચોરી, અપ્રદા (મૈથુન) અને પરિગ્રહથી નિવૃત્ત થવું તેનું નામ ‘મત’ છે એમ તત્ત્વાર્થ (અ. ૭)ના નિમ્નલિખિત આદ્ય સૂત્ર ઉપરથી જણાય છે —

“ હિંસાદતસ્તેવાત્રહ્યપરિગ્રહેભ્યો વિરતિર્વ્રતમ્ । ”

અત્ર જોઈ હિંસાદિ દોષોની નિવૃત્તિને ‘મત’ કહ્યું છે, પરંતુ એમાં સત્પ્રવૃત્તિનો અંશ રહેલો જ છે એટલે કે મત એ કેવળ નિષ્ક્રિયતા નથી. અર્થાત્ મતની નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ એમ બે બાબતો છે અને બંને બાબતો લક્ષ્ય આપવાથી જ મત પૂર્ણ થતો છે સત્કાર્યમા પ્રવૃત્ત થવાય તે માટે તેના વિરોધી અસત્કાર્યથી નિવૃત્ત થવું જ જોઈએ, એ વાતને લક્ષ્યમા રાખીને નિવૃત્તિની બાબતો ઘોતલ કરવામા આવ્યું છે આ પ્રમાણે નિવૃત્તિ સેવવાથી આપોઆપ સત્કાર્યમા મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિ કરવાનો માર્ગ મોકળો થાય છે

વિરતિનું લક્ષણ—

હિંસાદિપચ્ચાશ્રવપરિત્યાગરૂપત્વં વિરતેર્લક્ષણમ્ । (૪૧૨)

અર્થાત્ હિંસા, અસત્ય, ચોરી, અપ્રદા અને પરિગ્રહરૂપ પાચ આશ્રવોનો ત્યાગ તે ‘વિરતિ’ કહેવાય છે આ વિરતિના દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિ એમ બે પ્રકારો છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો અદ્ય અથે વિરતિ તે ‘અભ્યુવ્રત’ છે, અથારે સર્વાથે વિરતિ તે ‘મહાવ્રત’ છે. ત્યાગ-માર્ગનો અભિલાષી દોષોથી નિવૃત્ત થવા પ્રયાસ સેવે છે, પરંતુ બધાનો ત્યાગ એકસરખો હોતો નથી અને એ વિકાસક્રમની દૃષ્ટિએ ખરેખર સ્વાભાવિક છે આથી કરીને અહીં હિંસાદિ દોષોની શોધ અને ધણી એ બધી નિવૃત્તિઓને નત સાની તેના હુકમા બે લોકો પાડવામા આવ્યા છે. જોકે અત્ર દોષની નિવૃત્તિને દેખીતી રીતે વિરતિ યાને મત ગણ્યુ છે, છતાં તેમા સત્પ્રવૃત્તિનો અંશ આવી જ જાય છે, કેમકે મતની નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ એમ બે બાબતો છે અને બંનેનું સેવન એ જ મતની પૂર્ણાહુતિ છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો અસત્કાર્યોથી નિવૃત્ત થવાનું મત એટલે તેના વિરોધી સત્કાર્યને વિષે ત્રિવિધ પ્રવૃત્તિ, અને સત્કાર્યોમા પ્રવૃત્ત થવાનું મત એટલે તેના વિરોધી અસત્કાર્યોથી નિવૃત્ત થવાની હાકલ આ પ્રત્યેકના હિંસાદિ આશ્રવો આશ્રી પાચ પ્રકારો પડે છે. તેમા દેશથી પ્રાણાતિપાતવિરતિનું લક્ષણ એ છે કે—

૧ પાકની રક્ષા માટે જમ વાડ હોય છે તેમ અહિંસા સિવાયના મતો અહિંસારૂપ આત્મ-જેતીના પાકની વાડરૂપ હોવાથી અહિંસાને મુખ્ય અને બાકીનાં મતોને ગૌણ ગણવામાં આવે છે,

एनं मारयामीति सङ्कल्पविषयकहिसायाः परित्यागरूपत्वं देशतः प्राणातिपातविरतेर्लक्षणम् ।(४१३)

અર્થાત્ આને હું મારું એ પ્રકારના ઇરાદા પૂર્વક (નિરપરાધી નિરપેક્ષ જીવની) જે હિંસા થાય તે હિંસાનો ત્યાગ કરવો તે ' પ્રાણાતિપાતવિરમણરૂપ દેશવિરતિ ' છે.

અહિંસા અને અનેકાન્ત—

પ્રાણાતિપાતવિરતિ કહો, પ્રાણાતિપાતવિરમણ કહો કે અહિંસા કહો તે એક જ છે. આ અહિંસાના યથોચિત પાલન માટે અનેકાન્ત દૃષ્ટિની આવશ્યકતા રહેલી છે. જે મનુષ્ય અહિંસાનું પાલન કરવા તૈયાર હોય તેની દૃષ્ટિ, તેના આચાર-વિચાર વગેરેનું અનેકાન્ત કેન્દ્ર હોવું જોઈએ. એની ધરી ઉપર તેની વિચારસરણી ઇત્યાદિ ધુમે તો જ લાક છે. આ અપેક્ષાએ અહિંસા અને અનેકાન્તને એક બીજાના પર્યાય ગણી શકાય; કેમકે અનેકાન્તનો અર્થ એ છે કે આપણાથી ભિન્ન વિચાર, ભિન્ન આચાર, ભિન્ન દૃષ્ટિ કે અન્ય કોઈ વિષય પરત્વે ભિન્નતા અન્ય સત્યશોધકમાં નજરે પડતાં જરા પણ શરસે ન થતાં તેની સાથે સમભાવ રાખવો. તેના તરફ પણ પ્રેમપૂર્વક વર્તન કરવું એટલે કે અહિંસાત્મક લાગણી રાખવી.^૧ આ સંસારમાં રંગની, ભત્તિની, સંપ્રદાયની, જ્ઞાણની, વિધિવિધાનની ઇત્યાદિ જેટલી ભલની ભિન્નતા છે તે સર્વ ભિન્નતાઓનો સમન્વય કરવાને માટે—તેને એકતારૂપ સૂત્રમાં શુદ્ધવાને માટે અનેકાન્ત દૃષ્ટિનો આવિર્ભાવ છે. અનેકાન્તાત્મક વિચારથી સર્વત્ર પ્રેમનો સંચાર થાય છે; ઐત્રી, પ્રમોદ કાકુપય અને માધ્યસ્થ એ ચાર દિવ્ય અને આત્માર્થીને ખાસ ઉપયોગી ભાવનાઓની વૃદ્ધિ થાય છે; અને તેમ થતાં ઉત્તરોત્તર ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે અને ચિત્ત શુદ્ધ થતાં નિજ (પોતાનું) અને જિનનું તાદાત્મ્ય પ્રકટે છે.

અહિંસાની ચતુર્ભંગી—

અહિંસાનું લક્ષણ દશવૈકલિકેની શ્રીહરિભદ્રસંસ્કૃત વૃત્તિના ૨૪મા પત્રમાં સૂચવાયું છે કે—

“ અપ્રમત્તતયા શુભયોગપૂર્વકં પ્રાણાવ્યપરોપણમ્ ”

અર્થાત્ અપ્રમત્તપણે શુભ યોગ પૂર્વક દશ પ્રણોનો અનુચ્છેદ યાને બચાવ તે 'અહિંસા' છે. આ અહિંસાના ચાર ભંગો છે:—(૧) દ્રવ્યથી તેમજ ભાવથી, (૨) દ્રવ્યથી પરંતુ ભાવથી નહિ, (૩) દ્રવ્યથી નહિ પરંતુ ભાવથી અને (૪) દ્રવ્યથી પણ નહિ અને ભાવથી પણ નહિ.

^૧ જનનાના હરવના અપુનરપ, સમાજની સંજીવની ઔષધીરૂપ અને માનવોગીઓની પરમ વિશુદ્ધિરૂપ એવા પ્રેમની બે જાણ છે:—(૧) અહિંસા અને (૨) અનુકંપા એની બીજી જાણ સેવાની જનની છે.

અહિંસાના પ્રકારો—

ત્રસ અને સ્થાવર જીવો પૈકી સ્થાવરની ચતુર્થા પૂર્વક કેવળ નિરપેક્ષ અને નિરપરાધી ત્રસ જીવોને સંકલ્પ પૂર્વક નહિ મારવાના પરિણામવિશેષને ‘દેશથી પ્રાણુતિપાતવિરમણ’ યાને ‘સ્થૂલ પ્રાણુતિપાતવિરતિ’ કહેવામાં આવે છે. એટલે કે આ દેશથી અહિંસા છે, જ્યારે સર્વ પ્રકારે-સંપૂર્ણતયા અહિંસાનું પાલન તે ‘સર્વ અહિંસા’ છે. અર્થાત્ કોઈક અંશમાં અહિંસાનું પાલન તે ‘દેશ-અહિંસા’ છે, જ્યારે તેનું સર્વાંશે પાલન તે ‘સર્વ અહિંસા’ છે.

અહિંસાના સ્થૂલ અહિંસા અને સૂક્ષ્મ અહિંસા, સ્વરૂપ-અહિંસા અને પરમાર્થ-અહિંસા, દ્રવ્ય-અહિંસા અને ભાવ-અહિંસા એમ વિવિધ રીતે બે બે પ્રકારો પડે છે. તેમાં કોઈ જીવનો સર્વાંશે જાન ન લેવો તે ‘સ્થૂલ અહિંસા’ છે, જ્યારે જીવને કોઈ પણ રીતે કલેશ ન પહોંચાડવો તે ‘સૂક્ષ્મ અહિંસા’ છે. કોઈ પણ જીવને આપણા શરીર દ્વારા હાનિ ન પહોંચાડવી તે ‘દ્રવ્ય-અહિંસા’ છે, જ્યારે સમગ્ર જીવોના હિતની ભાવના ભાવવી તે ‘ભાવ-અહિંસા’ છે. આ હકીકત સ્વરૂપ-અહિંસા અને પરમાર્થ-અહિંસાને પણ લાગુ પડે છે.

અહિંસાની અન્યાન્ય વ્યાખ્યાઓ—

પાતંજલ યોગસૂત્ર (પા. ૨, સુ. ૩૦)ના સામ્યકાર શ્રીવ્યાસે અહિંસાનું લક્ષણ નીચે મુજબ નિર્દેશ્યું છે:—

“ તત્ત્વાહિંસા સર્વથા સર્વદા સર્વભૂતાનામનભિદ્રોહઃ ”

અર્થાત્ બધી રીતે, બધા સમયોમાં બધા (તમામ) જીવોની સાથે અદ્રોહપણે વર્તીવ કરવો યાને પ્રેમભાવ રાખવો તે ‘અહિંસા’ છે ઇશ્વરગીતાનું નિમ્નલિખિત પદ આ વાતને સ્પષ્ટ કરે છે:—

“ કર્મણા મનસા વાચા, સર્વભૂતેષુ સર્વદા ।

અક્લેશજનનં પ્રોક્તા, ‘અહિંસા’ પરમર્ષિભિઃ ॥ ”

અર્થાત્ સદા શરીરથી, મનથી અને વચનથી સર્વ જીવોને વિષે અપીડાત્મક ભાવ રાખવો એટલે કે કોઈ પણ જીવને કદાપિ તનથી, મનથી કે વચનથી કલેશ ન પહોંચાડવો—ક્રુ:ખ ન દેવું તેને મહર્ષિઓએ ‘અહિંસા’ કહી છે.

અહિંસાની આવશ્યકતા—

આ સંસારમાં કોઈ જીવ ક્રુ:ખને ચહાતો નથી, સૌ કોઈ મુખની ધમ્મી ધરાવે છે તો જેમ જે ક્રુ:ખ આપણને અનિષ્ટ છે તેમ તે અન્યને પણ હોણું જ બોધાવે; અને એથી જ અન્યને ક્રુ:ખી કરવાનો આપણને તલ માત્ર અધિકાર નથી જ. આ હકીકત શ્રીહેમચંદ્ર સૂરીસ્વર નીચે મુજબ નિર્દેશ્યું છે:—

एतं मारयामीति सङ्कल्पविषयकहिसायाः परित्यागरूपत्वं देशतः
प्राणातिपातविरतेर्लक्षणम् । (४१३)

અર્થાત્ આને હું મારું એ પ્રકારના ઇરાદા પૂર્વક (નિરપરાધી નિરપેક્ષ જીવની) જે હિંસા થાય તે હિંસાનો ત્યાગ કરવો તે ' પ્રાણાતિપાતવિરમણરૂપ દેશવિરતિ ' છે.

અહિંસા અને અનેકાન્ત—

પ્રાણાતિપાતવિરતિ કહેા, પ્રાણાતિપાતવિરમણ કહેા કે અહિંસા કહેા તે એક જ છે. આ અહિંસાના યથોચિત પાલન માટે અનેકાન્ત દૃષ્ટિની આવશ્યકતા રહેલી છે. જે મનુષ્ય અહિંસાનું પાલન કરવા તૈયાર હોય તેની દૃષ્ટિ, તેના આચાર-વિચાર વગેરેનું અનેકાન્ત કેન્દ્ર હોવું જોઈએ. એની ધરી ઉપર તેની વિચારસરણી ઇત્યાદિ ધ્રુમે તો જ લાભ છે. આ અપેક્ષાએ અહિંસા અને અનેકાન્તને એક જીભના પર્યાય ગણી શકાય; કેમકે અનેકાન્તનો અર્થ એ છે કે આપણાથી ભિન્ન વિચાર, ભિન્ન આચાર, ભિન્ન દૃષ્ટિ કે અન્ય કોઈ વિષય પરત્વે ભિન્નતા અન્ય સ્વતંત્રચોક્ષમાં નજરે પડતાં જરા પણ શુસ્સે ન થતાં તેની સાથે સમભાવ રાખવો. તેના તરફ પણ પ્રેમપૂર્વક વર્તન કરવું એટલે કે અહિંસાત્મક લાગણી રાખવી.^૧ આ સંસારમાં રંગની, ભતિની, સંપ્રદાયની, ગ્રંથની, વિધિવિધાનની ઇત્યાદિ જેટલી ભતની ભિન્નતા છે તે સર્વ ભિન્નતાઓનો સમન્વય કરવાને માટે—તેને એકતારૂપ સૂત્રમાં શું થવાને માટે અનેકાન્ત દૃષ્ટિનો આવિર્ભાવ છે. અનેકાન્તાત્મક વિચારથી સર્વત્ર પ્રેમનો સંચાર થાય છે; મૈત્રી, પ્રમોદ કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ્ય એ ચાર દિવ્ય અને આત્માર્થીને ખાસ ઉપયોગી ભાવનાઓની વૃદ્ધિ થાય છે; અને તેમ થતાં ઉત્તરોત્તર ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે અને ચિત્ત શુદ્ધ થતાં નિજ (પોતાનું) અને જિનનું તાદાત્મ્ય પ્રકટે છે.

અહિંસાની અતુલંગી—

અહિંસાનું લક્ષણ દશવૈકાલિકની શ્રીહરિભદ્રસંસ્કૃત વૃત્તિના રજમા પત્રમાં સૂચવાયું છે કે—

“ અપ્રમત્તતયા શુભયોગપૂર્વકં પ્રાણાવ્યપરોપણમ્ ”

અર્થાત્ અપ્રમત્તપણે શુભ યોગ પૂર્વક દશ પ્રાણોનો અતુલછેદ થાને બચાવ તે 'અહિંસા' છે. આ અહિંસાના ચાર ભંગો છે:—(૧) દ્રવ્યથી તેમજ ભાવથી, (૨) દ્રવ્યથી પરંતુ ભાવથી નહિ, (૩) દ્રવ્યથી નહિ પરંતુ ભાવથી અને (૪) દ્રવ્યથી પણ નહિ અને ભાવથી પણ નહિ.

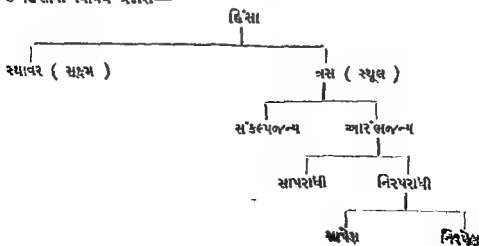
^૧ જનતાના ઉદયના અપ્રમત્તરૂપ, સમાજની સંજીવિની ઔષધીરૂપ અને માનયોગીઓની પરમ વિભૂતિરૂપ એવા પ્રેમની જે બાજુ છે:—(૧) અહિંસા અને (૨) અનુકંપા. એની બીજી બાજુ મેવાની જગની છે.

રહી શકતા નથી. આથી તેમની દયા સાધુઓથી અઠધી એટલે દશ વસાની ગણાય. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો ત્રસ અને સ્થાવર એ બંનેની દયા ન પાળી શકતાં ગૃહસ્થ કેવળ ત્રસની જ પાળી શકે તેમ છે એટલે વીર વિશ્વામાંથી અઠધો અઠધ દયાના તેઓ ભાગી છે. સ્થૂલ યાને ત્રસ જીવનો વધ પણ સંકલ્પજન્ય અને આરંભજન્ય એમ બે પ્રકારનો છે. તેમાં સંકલ્પ પૂર્વક બાણી એધને યાને હાલું એવા મનના સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થતી હિંસાથી ગૃહસ્થ નિવૃત્ત થઇ શકે છે; આરંભજન્ય હિંસાથી તે બચી શકતો નથી, કેમકે શરીર અને કુટુંબના નિર્વાહ માટે તેને ખેતી કરવા જેવાં આરંભમય કાર્યો પણ કરવા પડે છે અને એવાં કાર્ય કરતાં ક્ષીન્દ્રિયાદિ જીવોનો તેને હાથે નાશ થાય છે. આથી પાંચ વસા જેટલી જીવદયા એને માટે રહી. સંકલ્પજન્ય હિંસા પણ અપરાધી અને નહિ અપરાધી આશ્રીને બે પ્રકારની છે. તેમાં નિરપરાધીની હિંસા કરવાથી ગૃહસ્થ નિવૃત્ત છે, નહિ કે અપરાધીની.^૧ આથી એની જીવદયા અઢી વસા જેટલી સંભવે. નિરપરાધીના વધ પણ સાપેક્ષ અને નિરપેક્ષ એમ બે પ્રકારનો છે. તેમાં નિરપેક્ષથી એ બચી શકે, નહિ કે સાપેક્ષથી; કેમકે નિરપરાધી એવા બળદ, પાઠા વગેરે^૨ વાહનોને વિષે તેમજ બહુવામાં આજસુ એવા પુત્રાદિને વિષે તેને સાપેક્ષ વધ, બંધાદિ સેવવા પડે છે. આથી એ સવા વસા જેટલી જ દયા પાળી શકે છે.^૩ અર્થાત્ સંકલ્પપૂર્વક યાને બાણી એધને નિરપરાધી નિરપેક્ષ ત્રસ જીવોની હિંસા ન કરવા-

૧ ધરમાં ચોર ચોરી કરવા પેઠા હોય તો તેને ધરાય પૂર્વક મારી હઠાવવો પડે, હિંસક જનાવરો શાંદી ખાવા આવે તો તેને મારવા પડે, કૂતરું કરડવા આવ્યું હોય તો તેને લાકડી મારી પાછું હઠાવવું પડે, કોષ્ટ બદમાસ ઓળી લાજ લૂટવા તૈયાર થયો હોય તો તેને હાથ દેખાડવો પડે અને રાત્રના સૈન્યમાં નોકરી હોય તો તેની આગળ ચતાં હિંસા કરવી પડે. આ પ્રમાણે ગૃહસ્થ સાપરાધી સ્થૂલ હિંસાથી મુક્ત થઇ શકતો નથી.

૨ બળદ વગેરે ઉપર આપણે બોલે મૂકીએ છીએ અને તેઓ બરાબર ન ચાહે તો તેમણે આપણું કશું બગાડ્યું ન હોવા છતાં-તેઓ નિરપરાધી હોવા છતાં આપણા સ્વાર્થની ખાતર આપણે તેને મારીએ છીએ. એવી રીતે આપણા શરારનો કોષ્ટ ભાગ સડી ગયો હોય-તેમાં કીડા પડ્યા હોય અને તે દૂર કરવા આપણે દવા લગાડીએ ત્યારે કમવશાત્ એવા સડેલા ભાગમાં ઉત્પન્ન થયેલા કીડા-ઓએ આપણો કશો અપરાધ ન કરેલો હોવા છતાં એ દવાથી તેમનો નાશ થવામાં આપણે કારણભૂત બનીએ છીએ.

૩ હિંસાના વિવિધ પ્રકારો—

રૂપ સ્થૂલ પ્રાણુતિપાતવિરમણ મતના તેઓ અધિકારી છે. આથી જોમ ન સમજવાનું કે તેણે વિશેષ કયા પાળવા પ્રયત્ન જ ન કરવો. એ તો જ્યાં સુધી તેણે સંસારના સર્વ પ્રકારના મોહ અને પ્રલોભનનો સર્વથા ત્યાગ કરવા જેટલી આત્મશક્તિ ખીસવી નથી ત્યાં સુધી તે કેટલી કયા પાળી શકે તેનું આ નિરૂપણ છે.^૧ ગૃહ-વ્યવહાર ચલાવતી વેળાએ પણ જોની મનોવૃત્તિ તો અહિંસાના વિશેષ પાલન તરફ જ રહેવી જોઈએ. જેટલે અંશે અને તેટલે અંશે સ્વાર્થનો ત્યાગ કરવા તેણે તત્પર બનવું જોઈએ. પોતાના સ્વાર્થની ખાતર તો કોઈ પણ જીવનાં તાડન, તર્જન, છેદન, લેદન, આક્રોશન વગેરે કલેશકારી વ્યવહારથી તેણે અલિપ્ત રહેવું જ જોઈએ. હા, કુટુંબ, સમાજ, દેશ કે ધર્મના રક્ષણ માટે કદાચ સ્થૂળ હિંસા કરવી પડે તો એથી જોના સ્થૂળ મતને હાનિ પહોંચતી નથી. અર્થાત્ ગૃહસ્થને જે સ્થૂળ હિંસાની છુટ મળેવી છે તે પોતાના સ્વાર્થની કે વિષયવૃત્તિની પૂર્તિ માટે નથી જ, પરંતુ એ પરાયંક છે. આથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે જૈનત્વ સ્વીકારવાથી ગૃહસ્થ રાષ્ટ્રના કામને રહેનો નથી અને તે લારખૂત બને છે એ અન્યતા પાયા વિનાની છે, કેમકે એવું કોઈ હિતકર રાષ્ટ્રનિમિત્તક કાર્ય નથી કે જે અભ્યુત્થાનથી ગૃહસ્થ ન કરી શકે. તીર્થંકરોનું જીવન જન્મથી જ આદર્શજીવન છે, તોપણ શ્રીશાંતિનાથ, કુંથુનાથ અને અરુનાથે તો યુદ્ધ કરીને છ અંડો ઉપર વિજય મેળવ્યો. તેમજ વળી શ્રીનેમિનાથે પણ યુદ્ધમાં ભાગ લીધો. પ્રથમ ચક્રવર્તી ભરત કે જેમનું વેરાગ્યવાસિત જીવન સુપ્રસિદ્ધ છે તેણે જિગંમશે માને છે તેમ પ્રાણહંક જેવી ઘાતક વ્યવસ્થા પણ હાખલ કરી હતી.^૨

અહિંસાનું ગૌરવ—

આ ‘ભારત’ભૂમિના બ્રાહ્મણ, બૌદ્ધ વગેરે સર્વ ધર્મોએ અહિંસાદેવીની આરાધનાને ઉચ્ચ

૧ એ વાત નિઃસંદિગ્ધ છે કે આત્માને શાશ્વત આનંદ મળે તે માટે સંસારના સર્વ બંધનોથી તે મુક્ત થવો જ જોઈએ અને એ માટે અહિંસાનું સર્વોચ્ચ પાલન પરમ આવશ્યક છે, છતાં પણ દરેક પ્રાણીનું તેટલું અણું નહિ હોવાથી પોતપોતાની યોગ્યતા અને શક્તિ અનુસાર તેણે કયા પાળવા પ્રયત્નશીલ થવું જ જોઈએ એ આ કથનનો નિષ્કર્ષ છે; એથી તો સાચકારોએ અધિકારી અનુસાર અહિંસાના પ્રકારોનું વર્ણન કર્યું છે.

૨ દીન, હીન અને શુભ આશાયવાળા ઉપર પ્રદાર કરવો તે જેમ હિંમા છે તેમ દેશના યંત્ર સામે બાધ બીડવામાં પાછી પાની કરવી તે પણ ગૃહસ્થની દૃષ્ટિએ હિંસા છે—અન્યાય છે. વળી અન્યાયનો પ્રતિરોધ કરવો જ જોઈએ, કેમકે એ ગૃહસ્થનું જીવનચત્ર છે. જે અન્યાયને અટકાવવામાં ન આવે તો ધર્મ, કર્મ, સમાજ અને સંજીવની વ્યવસ્થા બગડી જાય. વળી આવો પ્રતિરોધ થાય તો જ દુર્બળોના ઉપર ગુજરતો સિતમ ઝાણો કરી રાક્ષસ અને એ હારા કથંચિત્ તેમને અભયદાન આપી શકાય કે જે દુર્બળોના આત્મવિકાસ અને ઉત્થાનનું અંગ બને. આથી એ ખ્યાનમાં રાખવું કે અધિકારની લેણપણા, અવિવેક, મનોવિભાદ કે ઉચ્છૃંખલતાને અધીન થઈ દુર્બળોને સતાવવા એ પાપ છે—હિંસા છે—અન્યાય છે; બાકી શુભ ભાવ પૂર્વક કોઈ જીવને દુઃખમાંથી મુક્ત કરવા માટે તેના ઉપર અનુચિત જીલમ ગુમરનારને હાય બતાવવામાં ગૃહસ્થતા કલંકિત થતી નથી, પરંતુ ઉલટી તે વધારે ઝંઝકી જાય છે. નિરર્થક-સ્વાર્થમૂલક વધનો ગૃહસ્થને માફ સાધ નિષેધ છે એ આ નિરૂપણનો સારાંશ છે. અર્થાત્ ગૃહસ્થે જેમ બને તેમ અહિંસાના લાગ માટે પૂરતો ઉપયોગ રાખવો, પ્રમાદને રાખવા પ્રયત્ન બળતણ, છાણાં વગેરે નેષ્ટ ખેરીને વાપરવા, દસ ઠેકાણે ચંદરવા બાંધવા, પાણી ગાળીને છત્તાદિ.

રથાન આપ્યું છે; કેમકે અહિંસાનું સર્વાંશે પાલન એ આત્માની સંપૂર્ણ અને સ્વાસ્થી ઉત્ક્રાન્તિ છે. આથી તો સર્વ અધિ, મુનિ, મહંત, સાધુ, સંત, સંન્યાસીએ અહિંસાનું મહત્ત્વ અને ઉપાદેયત્વ સ્વીકારી તેની તારીફ કરી છે તોપણ એ કહેવું પડશે કે આ મહંનીય અને ઉપાદેય તત્ત્વને જેવું સૂક્ષ્મ, ગૂઢન, વિચાળ અને આચરણીય જોઈ ધર્મે બતાવ્યું છે તેવું અન્યત્ર બતાવેલ નથી. જોન દર્શન અનુસાર અહિંસા એ ખાસ મહત્ત્વની ચીજ છે. એ એનો ઉત્તમ અને અટલ સિદ્ધાન્ત છે. એ એનું લાક્ષણિક અંગ છે. એ જોનોનું જીવનસૂત્ર છે. એમાં મુરુખત્વની પરાકાષ્ઠા છે. આવી પરિસ્થિતિમાં જોન ધર્મના પ્રવર્તકોએ જો એને ચરમ સીમા સુધી પહોંચાડી દીધેલ હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે આલું ઉચ્ચ કોટિનું સ્વરૂપ કેવળ વાણીના વિલાસરૂપ નથી રહ્યું, પરંતુ એ પ્રવર્તકોએ-એ જગત્પૂજ્ય મહાત્માઓએ તેવું આચરણ કર્યું છે અને તેમ કરીને વિશ્વની સામે એક અદ્ભુત અને અનુકરણીય આદર્શ પૂરો પાડ્યો છે. અહિંસા વિના સત્યની શોધ અસંભવિત છે. અહિંસાનું મહાત્મ્ય જોર જ છે. આથી જ એટલું જ ઉમેરીશું કે આ હયાલુ દેવીની સમ્યગ્ આરાધનાથી કહેવું પડશે કે જ્યારે આત્મા પરમાત્મા બની શકે તેમ છે તો પછી પરશક્ત્યની શુભાભીધી-અન્ય રાષ્ટ્રીય પરતંત્રતાથી છુટવામાં આ રામબાણ ઇલાજ નીવડે જ એમ કહેવામાં અને માનવામાં કોને જરાએ સંકોચ સંભવે ? વળી અહિંસાત્મક પાતા-વરણ નૈસર્ગિક વૈરને મહાત્ત કરવામાં પણ ખાણું પડે તેમ નથી. યોગદર્શનમાં કહ્યું પણ છે કે—

૧ જે જન્મે છે તે મરે છે અથવા કોઈ અન્ય પ્રાણી એને મારી નાંખે છે કે પ્રકૃતિ એની જીવનલીલા સંકેદી લે છે. એક પ્રાણી જંગલી દસમાં બીજા પ્રાણીનું ખૂન કરવાથી પણ ડરતો નથી. આવી રીતિને લીધે " જીવો જીવસ્ય જીવનમ્ " અર્થાત્ એક જીવ અન્ય જીવના જીવનને આધાર છે એ વાક્ય રચાયું હોય એમ જણાય છે. બધા પ્રાણીઓમાં મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે એનામાં માનસિક અને શારીરિક એમ હોય પ્રકારનું બળ છે. આથી જો ઉપરના વાક્યનો દુરુપયોગ કરવા ધારે તો મનુષ્ય સૌથી વધારે કરી શકે. એ પોતાના સ્વાર્થની ખાતર એવી પણ હિંસા આચરે કે જે અનિ-વાચ્ય કે અવાચક ન હોય એટલું જ નહિ, પરંતુ પ્રાણિસમાજ અને માનવસમાજની શાંતિને પણ બાધક નીવડે. આવી હિંસા આત્મિક ઉભતિમાં વિધ્નરૂપ અને એમાં તો કહેવું જ શું ? આવા વિચારથી પ્રત્યેક ધર્મમાં વધતા ઓછા અહિંસા ત્યાગનો અને અહિંસાની આરાધનાનો ઉપદેશ અપા-યેલો જોવાય છે. આ પ્રમાણે સર્વધર્મોમાં અહિંસાને માટે " અહિંસા પરમો ધર્મઃ " એવો મુદ્રાલેખ યોગ્ય છે તે સ્વાભાવિક જ છે.

૨ અન્યને ઠગીને મેળવાવું સ્વાતંત્ર્ય કે સ્વરાજ્ય એ સાચી સાર્વિક સત્તા નથી, પણ માધિક આસુરી છે. આવી સમજણથી તો હિંદુસ્થાન એ રાક્ષસી મહત્વાકાંક્ષાનું અવિદાન બન્યું નથી.

૩ અહિંસાનો માર્ગ જેટલો સીધો છે એટલો જ સાંકડો છે. બળબળિયા જે દોરી ઉપર એક નજર રાખી-ચાલી શકે છે તેના કરતાં પણ અહિંસાની દોરી ખાતળી છે; ન્યાં અસાવધાનતા જરા પણ આવી કે અધનપતન અવસ્થ થાય

૪ મુનિપુરંદર શ્રીહરિભદ્રસરિએ કહ્યું પણ છે કે—

" સ્વામ્રાદ્યો ઘટેતે ચસ્મિન્, પક્ષપાતો ન વિચતે ।

નાસ્ત્યન્યપીઠનં કિચિજ્-જૈનધર્મઃ " સ્ત વચ્યતે ॥ "

અર્થાત્ ન્યાં સ્વામ્રાદ્ય (વિજયી) વર્તી રહ્યો છે, ન્યાં પક્ષપાતનો અભાવ છે અને જેને વિષે અન્યને જરા પણ દુઃખ દેવા માટે સ્થાન નથી તે ' જૈન ધર્મ ' કહેવાય છે.

રૂપ સ્થૂળ પ્રાણાતિપાતવિરમણ મતના તેઓ અધિકારી છે. આથી જેમ ન સમજવાનું કે તેણે વિશેષ કયા પાળવા પ્રયત્ન જ ન કરવો. એ તો જ્યાં સુધી તેણે અંસારના સર્વ પ્રકારના મોહ અને પ્રલોભનનો સર્વથા ત્યાગ કરવા જેટલી આત્મશક્તિ ખીલવી નથી ત્યાં સુધી તે જેટલી કયા પાળી શકે તેનું આ નિરૂપણ છે.^૧ ગૃહ-વ્યવહાર ચલાવતી વેળાએ પણ એની મનોવૃત્તિ તો અહિંસાના વિશેષ પાલન તરફ જ રહેવી જોઈએ. જેટલે અંશે અને તેટલે અંશે સ્વાર્થનો ત્યાગ કરવા તેણે તત્પર બનવું જોઈએ. પોતાના સ્વાર્થની ખાતર તો કોઈ પણ જીવનાં તાડન, તર્જન, છેદન, લેદન, આક્રોશન વગેરે કલેશકારી વ્યવહારથી તેણે અલિપ્ત રહેવું જ જોઈએ. હા, કંટક, સમાજ, દેશ કે ધર્મના રક્ષણ માટે કદાચ સ્થૂળ હિંસા કરવી પડે તો એથી એના સ્થૂળ મતને હાનિ પહોંચતી નથી. અર્થાત્ ગૃહસ્થને જે સ્થૂળ હિંસાની છુટ મળેલી છે તે પોતાના સ્વાર્થની કે વિષયવૃત્તિની પૂર્તિ માટે નથી જ, પરંતુ એ પરાર્થક છે. આથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે જૈનત્વ સ્વીકારવાથી ગૃહસ્થ રાષ્ટ્રના કામને રહેતો નથી અને તે ભારભૂત બને છે એ અન્યતા પાયા વિનાની છે, કેમકે એવું કોઈ હિતકર રાષ્ટ્રનિમિત્તક કાર્ય નથી કે જે અણુમતવાસી ગૃહસ્થ ન કરી શકે. તીર્થંકરોનું જીવન જન્મથી જ આકર્ષજીવન છે, તોપણ શ્રીશાંતિનાથ, કુંથુનાથ અને અરનાથે તો સુદ કરીને છ બેડા ઉપર વિજય મેળવ્યો. તેમજ વળી શ્રીનેમિનાથે પણ સુદમાં ભાગ લીધો. પ્રથમ ચક્રવર્તી ભરત કે જેમનું વૈરાગ્યવાસિત જીવન સુપ્રસિદ્ધ છે તેણે ટિંગબરા માને છે તેમ પ્રાણકંઠ જેવી ઘાતક વ્યવસ્થા પણ કાબલ કરી હતી.^૨

અહિંસાનું ગૌરવ—

આ 'ભારત'ભૂમિના પ્રાદ્યક્ષ, બૌદ્ધ વગેરે સર્વ ધર્મોએ અહિંસાદેવીની આરાધનાને ઉચ્ચ

૧ એ વાત નિઃસંદિગ્ધ છે કે આત્માને સાચત આનંદ મળે તે માટે સંસારના સર્વ બંધનોથી તે મુક્ત થવો જ જોઈએ અને એ માટે અહિંસાનું સર્વોચ્ચ પાલન પરમ આવશ્યક છે, છતાં પણ દરેક પ્રાણીનું તેટલું મજૂ નહિ હોવાથી પોતપોતાની યોગ્યતા અને શક્તિ અનુસાર તેણે કયા પાળવા પ્રયત્નશીલ થવું જ જોઈએ એ આ કથનનો નિષ્કર્ષ છે; એથી તો સાત્ત્વકારોએ અધિકારી અનુસાર અહિંસાના પ્રકારનું વર્ણન કર્યું છે.

૨ દીન, હીન અને શુભ આસપવાગા ઉપર પ્રકાર કરવો તે જેમ હિંમા જે તેમ દેશના શત્રુ સામે બાય બીકવામાં પાછી પાની કરવી તે પણ ગૃહસ્થની દૃષ્ટિએ હિંસા છે—અન્યાય છે. વળી અન્યાયનો પ્રતિરોધ કરવો જ જોઈએ, કેમકે એ ગૃહસ્થનું જીવનસૂત્ર છે. જે અન્યાયને અટકાવવામાં ન આવે તો ધર્મ, કર્મ, સમાજ અને સૃષ્ટિની વ્યવસ્થા બગડી જાય. વળી આવો પ્રતિરોધ યાપ તો જ દુર્બળોના ઉપર ચળવેલો મિત્રમ જોણે કરી શકાય અને એ દ્વારા કથંચિત્ તેમને અભયદાન આપી શકાય કે જે દુર્બળોના આત્મવિકાસ અને ઉત્થાનનું અંગ બને. આથી એ ખ્યાનમાં રાખવું કે અધિકારની લોતુપતા, અવિવેક, મનોવિનોદ કે ઉચ્છૃંખલતાને અધીન થઈ દુર્બળોને સતાવવા એ પાપ છે—હિંસા છે—અન્યાય છે; બાકી શુભ ભાવ પૂર્વક કોઈ જીવને દુઃખમાંથી મુક્ત કરવા માટે તેના ઉપર અનુચિત જીવન ભરનારને કાંઈ બતાવવામાં ગૃહસ્થના કલકલિત મતી નથી, પરંતુ ઉલટી તે વધારે ઝગડી જાય છે. અર્થાત્ 'કે-સ્વાર્થ'મુલક વધેના ગૃહસ્થને સાફ સાફ નિવેશ છે એ આ નિરૂપણનો સારાંશ છે. જેમ અને તેમ જીવદિસાના ભાગ માટે પૂરતો ઉપયોગ રાખવો, પ્રમાદને દૂર રાખવો પ્રયત્ન કરવો, બળતણ, ભાણાં વગેરે નેષ બંધેરી વાપરવાં, કશું કેમકે ચંદરવા આધિવા, પાણી માળીને વાપરવું ધન્યાદિ.

થોડા વખત ઉપર પૌર્વાત્ય સાહિત્યના પ્રખર અભ્યાસી અને જૈન દર્શન તથા જૈન મુનિ-
ઓથી પણ કેટલેક અંશે તો પરિચિત એવા જી. કે. નરીમાન પણ આતું સ્વરૂપ સમજી
શક્યા નહિ એમ એમણે ગાંધીજી ઉપર લખેલ લેખ કહી રહ્યા છે. આની પરિસ્થિતિમાં
સામાન્ય મનુષ્ય એતું સ્વરૂપ સમજવામાં થાપ ખાય તો તેનો દોષ ક્ષતિય જ લેખાય; છતાં
આ પ્રમાણે બ્રાન્ત વિચારોતું વાતાવરણ જામતું બાય તેવે સમયે એ સંબંધમાં થોડોક
જોડાપોડ કયાં વિના કેમ ચાલે ?

એ વાત સાચી છે કે જૈન અહિંસાની કોઈ મર્યાદા નથી અને એતું પાલન અતિ-
દુષ્કર છે, છતાં એથી એમ માનવાતું કારણ નથી કે જો કોઈ અહિંસા પાળવા માગે તો તેને
જીવનક્રિયા સમેટી લેવી પડે અને નિશ્ચેષ્ટ જનતું પડે; અર્થાત્ જીવનવ્યવહાર અને અહિંસાતું
પાલન એ કંઈ પરસ્પર વિરુદ્ધ હકીકતો નથી કે જેથી અહિંસાતું પાલન એટલે આત્મઘાત
કરવાની નોખત સમજવી ઉચિત ગણાય

આ સંબંધમાં સ્પષ્ટીકરણરૂપે એટલું ઉમેરીશું કે એ વાત તો સૌ કોઈ સ્વીકારશે કે
અહિંસાના પ્રવર્તકોએ એતું આચરણ સર્વાંગે પોતાના જીવનમાં ઉતાર્યું હતું. વળી પૂર્ણરૂપે
અહિંસા પાળવા છતાં તેઓ ઘણા વર્ષો જીવતા રહ્યા હતા તેમજ આ દિવ્ય આદર્શથી તેમણે
વિશ્વને વિભૂષિત કર્યું હતું. વિશેષમાં આ આદર્શને અત્યાર સુધીમાં અનેક મહાનુભાવોએ કીડ્યો
છે અને તેમ છતાં તેમને માટે આત્મઘાત કરવાનો પ્રસંગ જ ઉપસ્થિત થયો નથી. આથી એ વાત
નિર્વિવાદ જણાય છે કે જૈની અહિંસા અવ્યવહાર્ય પણ નથી તેમ આત્મઘાતક પણ નથી કે એના
પાલન અર્થે આત્મઘાત અનિવાર્ય છે. એમ છતાં પોતાનો કલ્લો નહિ છોડનારી વ્યક્તિને ઉદ્દેશીને
અત્ર એટલું જ કહીશું કે મહાત્મા ગાંધીએ પ્રરૂપેલ અસહકારને રાષ્ટ્રનાશક અને નિષ્ક્રાંત
દર્શાવનાર ક્રૂર દોલ જેટલી પણ તેના કદાચકની કિંમત નથી, કેમકે અનુભવ અને આચરણથી
એ વાત નિઃસંદિગ્ધપણે સિદ્ધ થઈ ગઈ છે કે અહિંસાત્મક અસહકારની યોજના, નથી અવ્ય-
વહાર્ય કે નથી રાષ્ટ્રનાશક; અલબત્ત, એ ખરૂં છે કે જે સ્વાર્થને જતો કરવા ન ઇચ્છતો હોય
તેને માટે તો અસહકાર તેમજ અહિંસાતું પાલન એ બંને વાતો અવ્યવહાર્ય છે. પરંતુ એ
બૂલતું ન જોઈએ કે સ્વાર્થનો ત્યાગ કર્યા વિના અને કેળીતા સુખને જલ્દાજલિ આપ્યા વિના
રાષ્ટ્રનો કે આત્માનો ઉદ્ધાર અશક્ય જ છે. જેમ રાષ્ટ્રને સ્વતંત્ર અને સુખી બનાવવા માટે
સર્વસ્વતું અર્પણ આવશ્યક છે, પૂરેપૂરા ભોગની જરૂર છે તેમ આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિથી
આત્માને મુક્ત કરી તેને સંપૂર્ણ સુખી બનાવવા માટે પણ સર્વ પૌરુષલિક સુખોને જતાં કરવાં જ
જોઈએ. આથી એ કલિત થાય છે કે જૈના અહિંસા કોઈ પણ રીતે અવ્યવહાર્ય કે આત્મઘાતક
નથી જ; બાકી સ્વાર્થપરાયણ અને મોજશોખમા મસ્ત બનેલા જીવો એથી વિપરીત માન્યતા
ધરાવે તે જુદી વાત છે. એવી તેમની માન્યતા તેમને જ સુખારક હો.

હવે જૈની અહિંસા ઉપરનો ખીજો આરોપ તપાસીએ યાને જૈન અહિંસાથી ભારત
પરાધીન બન્યું છે અને એની પ્રજા નિર્વીર્ય બની છે એ આરોપની તથ્યાતથ્યતા વિચારીએ. આવો
આરોપ મૂકનારા એમ કહે છે કે અહિંસાના પ્રચારથી લોકોમાં ચૌર્ય જતું રહ્યું, કેમકે હિંસા

સ્વાધી પાપ લાગે છે એવી બીજી લોકોએ માંસાહાર છોડ્યો અને એથી કરીને માંસના ભક્ષણથી કેદ્દભવતું શારીરિક ત્રણ અને માનસિક શૌર્ય તેમણે ગુમાવ્યું. વળી આ અહિંસાનો પ્રચાર સ્વાધી લોકોમાંથી યુદ્ધની ભાવના નષ્ટ થતી ગઈ અને એથી પરદેશી ટોળાઓ સામે ટક્કર ઝીલવાનું તેમણે માંડી વાળ્યું; અને તેમ કરીને એવા વિદેશી અને વિધર્મી જનોના શુભાશો બનવાનો માર્ગ તેમણે મોકળો કર્યો.

આના પ્રત્યુત્તર તરીકે નિવેદન કરવાનું કે સમુચિત સમીક્ષક આ કલ્પનાઓને નિતાંત યુક્તિવિહલ અને સત્યથી વિરુદ્ધ માન્યા વિના નહિ રહે; કેમકે આ કલ્પનાઓનું મૂળ અજ્ઞાનતા અને અનુભવશૂન્યતા છે. જેઓ આવી કલ્પનાઓ કરે છે તેઓ ભારતના ઇતિહાસથી અનભિજ્ઞ છે એમ જણાય છે તેમજ વળી તેઓ માનવસમાજની પરિસ્થિતિથી પણ અપરિચિત છે એમ સમજાય છે. ભારતની પરતંત્રતાનું કારણ અહિંસા નથી જ, કિન્તુ અકર્મણ્યતા, અજ્ઞાતતા, અસહિષ્ણુતા અને અદેખાઈ છે અને એ સર્વનું મૂળ હિંસા છે એ વધારામાં. ભારતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ પોકારી રહ્યો છે કે જ્યાં સુધી 'અહિંસા' દેવીના પૂજારીઓ મોજુદ હતા, જ્યાં સુધી અહિંસાપ્રધાન ધર્મોની ચડતી રહી ત્યાં સુધી પ્રજામાં શૌર્ય, શાંતિ, સુખ અને સંતોષની ન્યૂનતા ન હતી. 'અહિંસા' ધર્મના મહાત્મ પ્રચારક મૌર્ય સમ્રાટ અશોક અને ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં શું ભારતનો દેહ પરતંત્રતારૂપ જંજીરથી જકડાયેલો હતો કે ? અહિંસા ધર્મના ચુસ્ત અનુયાયી તરીકે કદંબ, પદ્મવ અને ચાલુક્ય વંશના રાજાઓ સુપ્રસિદ્ધ છે. શું એમના રાજ્ય દરમ્યાન કોઈ પરચકે ભારતને સત્તાવ્યાપી ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે ? અહિંસાના અનુગામી ચક્રવર્તી સમ્રાટ શ્રીહર્ષ હતા. શું એમના સમયમાં ભારતની સ્વતંત્રતાને કોઈએ કચ્છી હતી એમ કહેવાય તેમ છે કે ? શું કશ્મિરના શાહુદ્દ વંશના નરેન્દ્ર અમોઘવર્ષની અને ગુજરાતના ચૌલુક્ય વંશના ભૂપાલ કુમારપાલની અહિંસાની આરાધનાથી દેશનો સ્વતંત્રતાને આઘાત પહોંચ્યો હતો કે ? ઇતિહાસનો અખડ અભ્યાસ તો દાંડી પીટી રહ્યો છે કે ભારતવર્ષીય આ નરેન્દ્રોના રાજ્ય-સમયમાં ભારત દેશ અબ્યુદયના શિખર ઉપર હતો. કહેવું પડશે કે જ્યાં સુધી ભારતમાં જૈન ધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મનું જોર રહ્યું, જ્યાં સુધી એ ધર્મોને શાંતિય ધર્મ ગણાવાનું માન મળતું રહ્યું ત્યાં સુધી ભારતમાં શાંતિ અને પ્રપત્તિ પૂર્ણતા વિરાજતી હતી. વિશેષમાં અહિંસાના પરમ ઉપાસક રાજાઓએ અનેક યુદ્ધો, ખેલ્યાં, અનેક શત્રુઓને પરાજિત કર્યા તેમજ અનેક હાટ જનોને દંડ્યા શું આવી સ્થિતિમાં પણ અહિંસાની ઉપાસનાને દેશની પરાધીનતાનું અને નિઃસત્ત્વતાનું મૂળ કહેવું એ સમજીને શોભે ? જેઓ ગુજરાત અને રજપુતાનાના યથાર્થ ઇતિહાસથી સુપરિચિત છે તેઓ તો જાણે છે જ કે દેશને સ્વતંત્ર, સમુન્નત અને સુરક્ષિત રાખવામાં જૈનોએ કેવો અને કેટલો ફાળો આપ્યો છે. જે વખતે ગુજરાતનો રાજ્યકારભાર જૈનોના હાથમાં હતો, જે મમયે મહામાત્ય, મંત્રી, જોનાપતિ અને કેવાધ્યક્ષ વગેરે જોટા જોટા હોદ્દાઓ ઉપર જૈનો હતા તે વખતે ગુજરાતનું અર્થ અનુપમ હતું. ગુજરાતના ઇતિહાસમાં દંડનાયક વિમલશાહ, મહામાત્ય ઉદયન અને આહલક, મંત્રી સુંભલ, પ્રધાન શાંતુ, વસ્તુપાલ, તેજપાલ, આભૂલ અને જગદૂત જેવું સ્થાન છે તેવું બીજા કેટલાંક છે ? ગઈકે સમયે ભારતના ઇતિહાસમાં અહિંસા ધર્મના પરમ ઉપાસકોના જેવા પરાક્રમીની જોડ મળવી મુશ્કેલ છે એમ કહ્યા વિના ચાલશે કે ?

જે દેશોમાં અહિંસાનું નામ નિયામ પણ નથી, જ્યાં માંસના અવિચ્છિન્ન આહાર વિના

અન્ય આહાર નથી, જ્યાં હિંસારૂપ સેવાનું સામ્રાજ્ય છે અને હવે તે શું સ્વતંત્રતા, સર્વ-શીલતા વગેરેના ઉદ્ઘાટનરૂપ છે કે ? રોમન સામ્રાજ્યની પડતીનું કારણ શું ? તુર્ક પ્રભુનું અધઃપતન શાથી થયું હતું ? આયર્લેન્ડને કેટલા એ વર્ષો પર્યંત પરાધીનતાની બેડી પહેરી રાખી પડી હતી તેનું મૂળ શું ? ગુરાલ સામ્રાજ્યના સંચાલકોએ ક્યારે હિંસારૂપ રાક્ષસીથી ઘૂટવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો કે જેથી તેમનો નામરોષ થવાનો વારો આવ્યો ? આથી શું એમ માનવાને પૂરતું કારણ નથી મળતું કે દેશની રાજનૈતિક ઉન્નતિ અને અવનતિનો આધાર હિંસા અને અહિંસાની ઉપર અવલંબિત નથી, પરંતુ રાજકર્તાઓની કાર્યદક્ષતા અને કર્તવ્યપરાયણતાને અધીન છે ? હા, એટલું જરૂર જ ઉમેરવું પડશે કે પ્રજાની નૈતિક ઉન્નતિ અને અવનતિના પાયા અહિંસા અને હિંસા છે. અહિંસાની ભાવનાથી પ્રજામાં સાત્ત્વિક વૃત્તિનો વિકાસ થાય છે અને જ્યાં સાત્ત્વિક વૃત્તિ વિકસે છે ત્યાં સર્વ નિવસે છે. વળી સર્વશાળી પ્રભુનું જ જીવન શ્રેષ્ઠ અને આદરણીય ગણાય છે, જ્યારે સર્વહીન પ્રભુનું જીવન કનિષ્ઠ અને અનાદરણીય મનાય છે. જે સર્વથી વિરુદ્ધ છે તે પ્રજામાં વાસ્તવિક સંપત્તિ અને સ્વતંત્રતાની આશા આકાશયુષ્મતા સમાન છે. આથી એ ફલિત થાય છે કે પ્રજાની નૈતિક ઉન્નતિમાં અહિંસાનો અગ્રગણ્ય અને અજળ ફાળો છે. નૈતિક ઉન્નતિની સામે ભૌતિક ઉન્નતિ કોઈ હિસાબમાં નથી. આ સુદ્રોલેખને અનુસરીને ભારતવર્ષીય પ્રાચીન ઋષિ-મુનિઓએ પ્રજાને નીતિમય જીવન ગાળવાનો વિશેષતઃ ઉપદેશ આપ્યો છે. યુરોપીય પ્રજાએ નૈતિક ઉન્નતિ કરતાં ભૌતિક પ્રગતિને ઉચ્ચ સ્થાન આપ્યું અને હજી આપે છે અને એથી તેનાં કટુ ક્ષણ પોતે આજ્યા છે અને અન્યને અજાડયાં છે તેમજ હજી આપે છે અને અજાડે છે. સમગ્ર વિશ્વમાં સાચી શાંતિ અને વાસ્તવિક સ્વતંત્રતા સ્થાપન કરવા માટે મનુષ્યનું જીવન નીતિમય હોવું જ જોઈએ અને તેમ થાય તે માટે અહિંસા જેવા મહાતત્ત્વને યથાર્થ રીતે સમજી તેનું આચરણ થવું જ જોઈએ.

અહિંસા એ શક્તિ, શાન્તિ, શૌચ, ક્ષમા, દયા, પ્રેમ, સહિષ્ણુતા, નિર્દોષતા વગેરે અનેક સફળશૃંગારોની જનની છે. એના આચરણથી મનુષ્યના હૃદયમાં પવિત્રતાનો સંચાર થાય છે, વૈર વિરોધની ભાવનાના વિનાશ થાય છે અને વિશ્વજયધુતાનો વિકાસ થાય છે. જે પ્રજામાં એ ભાવ પિલસે છે અને વિકસે છે તેના ઐક્યનું સામ્રાજ્ય સ્થપાય છે અને “સંપ ત્યાં જંપ” એ કહેવત અનુસાર તે પ્રજા અક્યુદય અને સ્વાતંત્ર્યની પરાક્રામ્યો પહેાચે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં અહિંસા એ દેશની અવનતિનું કારણ છે એમ કહેવા કયો બુદ્ધિશાળી હામ ભીડશે ? ખલકે તે પોતાની બુદ્ધિનો સદુપયોગ કરી એમ કહેવા શું નહિ લલચાય કે અહિંસા એ દેશની સાચી ઉન્નતિનું અભોડ અને અમોઘ સાધન છે ? મહાવીર જેવા પરમાત્માઓ ચોગ્ય, સુખી, ઉદાત્ત અને પરમ શુદ્ધ જીવનનું યથેષ્ટ અને સંપૂર્ણ સ્વસ્થ જીવન જ શક્યા હતા. જે આપણે આ વિશ્વોપકારક ઉપદેશકોને પથે ચાલતા શીખીશું અને એ ન બને તોપણ અહિંસા, સત્ય, પ્રહસ્યર્થ વગેરે સાત્ત્વિક શુભોના પ્રભાવમા આપણા પૂર્વજોની જે અચળ શ્રદ્ધા હતી અને જે આપણે અત્યારે ઘણી ખરી ગુમાવી દીધી છે તે પણ કેળવીશું, તો એ આપણે દેશ ફરીથી દેવોનું નિવાસસ્થાન બનશે જ એમાં જરા પણ સંદેહ નથી.

અહિંસાના પાલન માટે પૂર્ણ અવકાશ—

આપણે ૮૩૬ માથી ૮૩૬ મા સુધીનાં પૃષ્ઠમાં જોઈ ગયા તેમ હિંસાના દ્રવ્યહિંસા અને ભાવહિંસા એમ બે પ્રકારે છે. તેમાં દ્રવ્યહિંસાનો ભાવહિંસા સાથે સંબંધ હોવાથી—એ એના ફળરૂપ હોવાથી એને ‘ હિંસા ’ ગણી છે, પરંતુ એથી એમ માનવાનું કારણ નથી કે દ્રવ્યહિંસા થાય ત્યારે ભાવહિંસા થયેલી જ હોય. આ પ્રમાણે જો દ્રવ્યહિંસાથી ભાવહિંસાનું અસ્તિત્વ સ્વતંત્ર ન હોત તો જૈન ઈશ્વરન પ્રમાણે કોઈ પણ અહિંસક બની જ ન શકત અને વળી નિમ્ન-લિખિત પદ્યગત શંકાના સમાધાન માટે પણ સ્થાન રહેત નહિ:—

“ જલે જન્તુઃ સ્થલે જન્તુ-રાકાશે જન્તુરેવ ચ ।

જન્તુમાલાકુલે લોકે, કથં મિદ્ધુરહિંસકઃ ? ॥ ”

અર્થાત્ જળમાં જન્તુ છે, સ્થળમાં જન્તુ છે, આકાશમાં પણ જન્તુ છે, આ પ્રમાણે જ્યારે સમગ્ર લોક જન્તુઓની શ્રેણીથી વ્યાપ્ત છે તો ભિક્ષુ (મુનિ) અહિંસક કેવી રીતે હોઈ શકે ?

આ શંકાનું સમાધાન નીચે મુજબનું પદ્ય પૂરૂં પાડે છે:—

“ સુદ્ધમા ન પ્રતિપોહ્યન્તે, પ્રાણિનઃ સ્વૂલમૂર્તયઃ ।

યે શક્યારતે વિવર્જ્યન્તે, કા હિંસા સંયતાત્મનઃ ? ॥ ”

અર્થાત્ સુદ્ધમા જીવો (કે જે અદૃશ્ય હોય છે તે) ને પીડા કરાતી નથી. વળી સ્થૂળ (બાહ્ય) જીવોમાં જેની રક્ષા કરી શકાય તેમ છે તેની રક્ષા કરાય છે. તો આ પ્રમાણે વર્તનારા સંયત્તી આત્માને કેવી રીતે હિંસા લાગે ? આથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે જે આત્મા હિંસા કરવાનો

૧ અને બદલે નીચે મુજબનો શ્લોક પણ નજરે પડે છે:—

“ જલે જીવાઃ સ્થલે જીવાઃ, જીવાઃ પર્વતમસ્તકે ।

જ્વાલામાલાકુલે જીવાઃ, સર્વે જીવમયે જગત્ ॥ ”

૨-૩ એ ભાગ્યે જ યાદ કરાવવું પડશે કે જૈન દૃષ્ટિ પ્રમાણે મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, કીડી, મેંઝાડા ઉપરાંત પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિમાં પણ જીવ છે. માટીના ઢેશમાં કીડી વગેરે જીવજંતુઓ હોય છે તે ઉપરાંત માટીનું ઢેડું ભલે પૃથ્વીકાયિક જીવોના શરીરનું પિંડ છે. એવી રીતે જળના બિન્દુમાં સૂક્ષ્મસ્થક યંત્ર દ્વારા જે જંતુઓ જોવાય છે તે ત્રસ જીવો ઉપરાંત એ જળ સ્વયં જલ-કાયિક જીવોના શરીરનું પિંડ છે. એ પ્રમાણે અગ્નિકાયિક માટે સમજ લેવું. આવું વિવેચન પારસી ધર્મનાં અવસ્તા પુસ્તકમાં પણ નજરે પડે છે. જેમ જૈનોમાં પ્રતિક્રમણનો નિર્દેશ છે તેમ પારસીઓમાં ‘પ્રાયશ્ચિત્ત-ક્રિયા’નો ઉલ્લેખ છે. એની વિધિમાં એવા નિર્દેશ છે કે ધાતુ-ઉપધાતુનો મેં જે દુર્બ્ધ-નદાર (અપરાધ) કર્યો હોય તેનો દું પશાતાપ કરે છું. જમીનનો મેં જે અપરાધ કર્યો હોય તેનો દું પશાતાપ કરે છું. પાણી અથવા પાણીના અન્ય પ્રકારોનો મેં જે અપરાધ કર્યો હોય તેનું દું પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છું. વૃક્ષ કે વૃક્ષના અન્ય ભેદોનો મેં જે અપરાધ કર્યો હોય તેનું દું પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છું. આદિતાપ, બગતો અગ્નિ વગેરેનો મેં જે અપરાધ કર્યો હોય તેનું દું પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છું.

ભાવ રાખતો નથી, કિન્તુ જીવોના રક્ષણ માટે તત્પર છે તેનાથી કદાચ દ્રવ્યહિંસા થઇ જાય તે પછી તે હિંસક ગણાતો નથી. આથી તો કહ્યું પછી છે કે—

“ વિયોજયતિ આસુભિર્ન ચ વધેન સંયુજ્યતે ॥

અર્થાત્ પ્રાણીનો વિયોગ કરવા છતાં હિંસાના પાપનો તે ભાગી બનતો નથી. હિંસાનું પાપ તો ત્યારે જ લાગે કે જ્યારે તે ચત્તા પૂર્વક પ્રવૃત્તિ ન કરતો હોય. નિમ્નલિખિત પદ્ય આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે:—

“ ‘મરકુ વ જિયકુ વ જીવો અયદાચારસ્સ ણિછિદા હિંસા ।

પયદસ્સ ણત્થિ વંધો હિંસામેત્તેણ સમિદસ્સ ॥ ”

અર્થાત્ અચત્તાચાર પૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરનારને હાથે જીવ ચાહે મરે કે જીવે, તોપણ તેને જરૂર જ હિંસાનું પાપ લાગે છે, જ્યારે જે ચત્તાચાર પૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરતો હોય તેને હાથે તેમ છતાં પ્રાણીનો વધ થઇ જાય તોપણ તેને પાપ લાગતું નથી, પાપનો બંધ થતો નથી. આ સંબંધમાં શ્રી આશાધરદત્ત શાગરધર્મામૃતનું નિમ્નલિખિત પદ્ય રજુ કરવું ઉચિત સમજાય છે:—

“ વિષ્વગ્ જીવિતે લોકે, ક ચરન્ કોડ્ડ્યમોક્ષ્યત ? ।

આવૈકસાધનૌ ધન્ધ-મોક્ષૌ વૈજ્ઞાનવિવ્યતામ્ ॥ ”

અર્થાત્ જ્યારે લોક જીવોથી ખીચાખીચ ભરેલો છે ત્યારે જે બંધ અને મોક્ષનો આધાર કેવળ ભાવ ઉપર અવલંબિત ન હોત તો કોણ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકત ?

આ પ્રમાણે જ્યારે જૈની અહિંસા ભાવ ઉપર નિર્ભર છે તો પછી તેને અન્યવહાય કહેવાનું કોઇ મુદ્દા સાહસ કરે કે ? અને કદાચ તેમ કરે તો તે મુદ્દા કહેવાય ખરે ?

અહિંસાનું સ્વરૂપ—

આ ઉપરથી સમજાયું હશે કે નકારાત્મક સ્વરૂપમાં અહિંસાનો શબ્દાર્થ ‘મારવું નહિ’ એવો થાય છે, પરંતુ તેમાં ઘણો અગાધ અર્થ સમાયેલો છે. નકારાત્મક સ્વરૂપમાં એનો વિશાળ અર્થ કોઇ પછી જીવને મનથી પછી કાનિ પહોચાડવી નહિ એવો થાય છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો કુવિચાર માત્ર હિંસા છે અને તેનાથી મુક્ત રહેવું તે ‘અહિંસા’ છે. જે પોતાને આપણો શત્રુ માનતો હોય તેને વિષે પછી અનુદાર વિચાર ન ધરાવવો એ અહિંસાના પાલનનું એક અંગ છે. અહિંસાના ઉપાસકને શત્રુ કોઇ શકે જ નહિ તેથી ‘જેને આપણે શત્રુ માનતા હોય’ એવો પ્રયોગ ન કરતા ઉપર મુજબ વાક્યની રચના કરવામાં આવી છે. અહિંસાનું ભાવાત્મક રૂપ જ આ વાત સ્પષ્ટ કરી રહ્યું છે કે વિશ્વવ્યાપી પ્રેમ અને અનહદ ઔદાર્ય એ એવું સ્વરૂપ છે, આથી શત્રુ ઉપર

૧ આ પદ્ય કંઈક ફેરફાર સાથે યોગશાસ્ત્રની સ્વોપપત્તિના ૪૪ પત્રમાં અવતરણરૂપે રજુ કરાયેલું છે એની જાણ નીચે મુજબ છે —

મિયત્તુ વા જીવત્તુ વા જીવોડયતાચારસ્સ નિમ્મયેન હિંસા ।

પ્રયત્તસ્ય નાસ્તિ ધન્ધો હિંસામાત્રેણ સમેત્તસ્ય ॥

પણ પ્રેમ-ભાવ રાખવાની દીક્ષા આ અહિંસા દેવી આપી રહી છે. અન્યાય કરનારના શરીરને પણ નુકસાન પહોંચાડવાની વાતને સર્વાંગીય અહિંસા ના પાડે છે. એ તો હસ્તે મુખે અન્યાય સહ કરી જવાનો જ ઉપદેશ આપે છે. હુંકમાં કોઇ પણ સજીવ વસ્તુ તરફ વેર-ભાવ ન હોવો એ શુદ્ધ અહિંસા છે.

સંમરત પ્રાણીનું કલ્યાણ વાંછવું એ એનું સક્રિય રૂપ છે. ક્રિયાત્મક અહિંસામાં સત્ય અને નિર્ભયતાનો અવશ્ય સમાવેશ થઇ જાય છે તેમજ એમાં સ્વમાનનું કદી પણ લીલામ થતું નથી. મનુષ્ય પ્રેમપાત્ર વ્યક્તિને છેતરી શકતો નથી. વળી તે તેનાથી ખીતો નથી કે તે તેને ખીવે હાવતો નથી; કેમકે અભયદાન એ તો અહિંસા સમ્રાજીના રંગેરંગમાં વહે છે, જે પોતે ભયભીત છે તે અન્યને અભયદાન આપી શકતો નથી, માટે નિર્ભયતા એ અહિંસાની એક બાજુ છે. અર્થાત્ અહિંસાનું પાલન અને ભીરુતા એ-જે સાથે રહી શકતાં નથી.^૧ અહિંસાના પાલન અર્થે વિશિષ્ટ અને અત્યંત શૌર્યની આવશ્યકતા રહેલી છે. 'સૈનિકનું શૌર્ય' ધર્મ આ શૌર્ય આગળ પાછી ભરે છે. ઇંગ્લેન્ડના એક બહાદુર બહાદુર સેનાપતિ અને ધર્મનિષ્ટ ગોર્ડન (Gordon)ના પૂતળાના હાથમાં માત્ર લાકડી જ આપવામાં આવી છે, કિન્તુ જે સૈનિકને રક્ષણ માટે એક લાકડીની પણ જરૂર જણાય તેટલું અંશે તેની સૈનિકતામાં ન્યૂનતા છે. સાચો સૈનિક મૃત્યુને પણ વધાવી લે છે; તેનાથી તે જરાએ ડરતો નથી. મહાત્મા ગાંધી તો ત્યાં સુધી કહે છે કે "જે મરણની ભીતિથી ખરો કે ખોટો ભય આવતાં નાસી જાય છે, છતાં જે હરથડો એમ ઇચ્છે છે કે બીજો કોઇ પુરુષ જ હરાવનાર પુરુષનો નાશ કરી લયને દૂર કરે તે જૈન ધર્મના પ્રચારક મહાવીરનો કે છુદ્ધનો કે વેદનો અનુયાયી હોઇ ન શકે." જુઓ ગાંધીશિક્ષણ (ભા ૨, પૃ ૨૬).

હયા, અક્રોધ, અમાન, અભયતા, સહનશીલતા એ અહિંસાના નૈસર્ગિક આભૂષણો છે. શુદ્ધ સત્યાગ્રહનો પાયો અહિંસા ધર્મ છે. આનું પાલન કરનારને એ 'યાદ રાખવું' ઘટે છે કે જેના પ્રતિ અહિંસક વૃત્તિ રખાય તે પણ તેવી જ વૃત્તિ તત્કાલ રાખશે એમ નથી. જેમ જેમ પાલનમાં પૂર્ણતા આવતી જાય તેમ તેમ તેમ બનવા પૂરતો સંસવ છે આવી પરિસ્થિતિમાં અહિંસા ધર્મની અવગણના કરવાનું કે તેને અર્થહિત કરવાનું સૂચવનારની છુદ્ધિને કેવું વિશેષજ્ઞ આપવું તે પાઠક સ્વયં વિચારી લેશે.

વળી એ સ્પષ્ટ કરવું અસ્થાને નહિ લેખાય કે અહિંસાદેવીના સ્વરૂપમાં કયાંયે વેર વાળવાની વૃત્તિને સ્થાન જ નથી.^૨ એ તો અપકારનો બદલો ઉપકારથી વાળવાનો દિવ્ય મંત્ર

૧ અહિંસાની જે બાજુ છે. પોતે કોઇની દિંસા કરતી નહિ તે એક બાજુ અને નિર્ભય-અસહાયનું રક્ષણ કરવું અને અન્યાય-અધર્મની સામે યુધ્ધ તે બીજી બાજુ વિરોધમાં અહિંસાના ખરા પાવકમાં અનેકવિધ દુઃખ સહન કરવાનું સામર્થ્ય હોવું જોઇએ.

૨ વેર વાળવું એ તો અવગર્હ છે. એમાં અંયમનો ધાન થાય છે, અને સંયમ વિના અહિંસા નથી. વળી વેર એ એક જાતનો જંગવી ન્યાય છે. વેર લેવામાં માણસ પોતાના દુરમન સાથે સરખો થઇ જાય છે, જ્યારે તેને જોતો કરવાથી તે તેનાથી જાંવી કક્ષાને પ્રાપ્ત કરે છે. વિરોધમાં જે માણસ સામા ઉપર મનમાં વેર રાખે છે તે પોતાના ધા વગર રૂઝવેલા-વોડી અને પડથી ખરડાયેલા રાખે છે, જ્યારે જે ક્ષમા ધારણ કરે છે-અહિંસાનું પાલન કરે છે તેણે ધા રૂઝાઇ જાય છે અને સૌ સારાં વાનાં થાય છે.

આપણા કાનમાં ફૂંકી રહી છે. વિશેષમાં વેરભાવથી કરેલી સંજ્ઞા સહન કરવા પડેલું હું; ખની-અપેક્ષાએ કઠાય કીક હોય તોપણ તે તેવી સજ્જ કરનાર ઉપર જ પાછી વળે છે. હાંચના કાર્યો દિયે વાગે છે. અન્યાયનું ઔષધ કદી બે અન્યાય હોઈ શકે જ નહિ. અન્યાયથી અન્યાયનું કોયડું ન ઉકેલાતાં તે વધુ ગુન્થવાય છે. “જેણે કો તૈસા” ના કહેવાતા ન્યાયમાં એવી ગર્ભિત માન્યતા રહેલી છે કે સામેનો માણસ, આપણામાં પણ તેના જેવું કરવાની શક્તિ અને ઇચ્છા છે એમ માને છે ત્યારે આપણને અન્યાય કરતા હરે છે અને તેથી અટકે છે. કેટલીક વાર આમ બને છે ખરું, પરંતુ સરવાળે ન્યાયનું દેવાળું નીકળે છે; કેમકે આંખની સામે આંખ અને હાંતની સામે હાંત એ પુરાતન કાળથી ચાલતો આવેલો પ્રયોગ અત્યાર સુધીમાં અસંખ્ય મનુષ્યોએ અજમાવી જોયો છે, છતાં હજી સુધી અન્યાય થતો અટક્યો નથી, એટલું જ નહિ પણ પશ્ચિમના દરેક દેશી લેખકો પણ કહી રહ્યા છે તેમ યુરોપ આશ્ચર્યજનક શોધો અને સાક્ષરતામાં ઘણું આગળ વધેલું હોવા છતાં ત્યાંના લોકોમાં વેરભાવ, હિંસા અને અન્યાય ઓછા થયા નથી.

હુંકમાં આપણે પ્રહાર સામે પ્રહાર કરીએ તો આપણું વર્તન અહિંસા-ધર્મને ભ્રષ્ટ કરનારું હરે, એટલું જ નહિ પણ આપણા મિત્રની કે કહેવાતા મિત્રની અનુચિત પ્રવૃત્તિ ઉપર પણ શેષ કરીએ તો તેટલે દરજ્જે આપણે આપણા અહિંસાધર્મના પાલનમાં પાછા પડીએ. આથી એ યાદ રાખવું કે અહિંસાના સંપૂર્ણ હિમાયતીએ અને આરાધકો તો પોતાના કે પારકાનાં કાર્યથી કે પછી દૈવિક શક્તિથી પણ મનુષ્યને હાનિ પહોંચાડવાનો, તેને રંજાડવાનો કે તેનો કાંટો કાઢવાનો સ્વપ્ને પણ વિચાર ન કરવો; નહિ તો તેનું મત ખંડિત ગણાયા વિના નહિ જ રહે. બાઇબલ (Bible) ના નિર્નલિખિત વાક્યમાંથી પણ એ જ દિવ્ય દ્વનિ નીકળી રહ્યો છે:—

‘Ye have hear that it hath been said, An eye for an eye and a tooth for a tooth;

But I say unto you, That ye resist not evil: but whosoever shall smite thee on thy right cheek, turn to him the other also”—St. Matthew, ch. V, 39-40.

આથી સારાંશ એ નીકળે છે કે સર્વથા અહિંસા પાળવાનો ફાવો કરનાર પોતાનું અહિંસ કરનાર ઉપર પણ શરૂએ પણ ન થઈ શકે, તેનું ખરું પણ ન ચિંતવી શકે તો તેને ગાળ કેમ થઈ શકે કે તેના સામું હાથ તો શાનો જ ઉપાડી શકે? એણે તો સમજાવે બધું સહન જ કરવું જોઈએ.

‘સારમાચક’ મત અને તેનું નિરસન—

સ સારમાચક મતનું સ્વરૂપ એ છે જેનું પરિણામ મુંઝવે ડોચ તેની શરૂઆત અગ્રિય હોય તોપણ તે પ્રમાણે અન્ય સાથે વર્તવું જોઈએ. દાખલા તરીકે ઔષધ ખાતી વેળા કઠાય તે હટવું લાગે, પરંતુ તેથી પરિણામે રાગનો નાશ થતો હોવાથી જેમ રાગીને ઔષધ આપવું,

૧ સરખાવો Exodus (ch. 12, 25) એ નિર્નલિખિત વાક્ય—

“An eye for an eye and a tooth for a tooth.”

૨ જુઓ નંદીસૂત્રની શ્રીમલ્લપગિરિચરિત દીક્ષા (પા ૧૩-૧૫).

ચિત્ત છે તેમ દુઃખી થતા જીવોને તેમનાં દુઃખથી મુક્ત કરવા માટે તેમની હત્યા કરવી તે યાને છે.^૧ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો કૃત્તિ, કીટ, પતંગ, મચ્છર, ચકલી, કોદીઆ, અત્યંત દરિદ્ર, આંધળા, પાંગળા ઇત્યાદિ પ્રકારનાં દુઃખી પ્રાણીઓ પાપકર્મના ઉદયથી સંસાર-સાગરમાં ડૂબેલાં રહે છે, વાસ્તે તેમનાં પાપનો નાશ કરવા માટે અને તેમ કરીને તેમનો ઉદ્ધાર કરવા માટે પરોપકાર કરવામાં અદ્વિતીય જોવા જોનારે તેમને જરૂર જ મારી નાંખવાં, કેમકે તેમનો સંહાર કરાતી વેળા તેમને ઘણું જ દુઃખ થાય છે અને એ તીવ્ર વેદનાના અભિભવને લઇને તેઓ પૂર્વે બાંધેલા પાપકર્મની વારંવાર ઉદીરણ કરી કરીને તેને હઠાવી કાઢે છે. અત્ર કોઈ પૂછે કે શા આધારે એમ કહેવાય કે તેમનો સંહાર થતી વેળા તીવ્ર વેદનાના અનુભવ દ્વારા તેઓ પાપ-કર્મની ઉદીરણ કરી તેનો પ્રતિક્ષેપ કરે છે ? ઉલટું એમ ન કહેવાય કે એવા સમયે તેઓ આત્મ, રૌદ્ર ધ્યાન ધ્યાનને પહેલાં કરતાં પણ વિશેષતઃ પાપકર્મનો બંધ કરે છે ? આનો ઉત્તર સંસારમોચકપંથી એમ આપે છે કે જૈન ઈશ્વરને નરકકર્તૃ સ્વરૂપ આવે છે તે વિચારી જુઓ. કહેવાની મતલબ એ છે નારકો નિરંતર પરમાધાર્મિક દેવોને હાથે તાઠન, ભેદન, ઉત્કર્ષન, શળીને વિષે આદૌપણ ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના આઘાતને સહન કરતી વેળા તેમજ આ દેવોની ગેરહાજરીમાં પરસ્પર ઉત્પન્ન-કરેલ તીવ્ર વેદનાને અનુભવતાં અને રૌદ્ર ધ્યાન ધ્યાનમાં છતાં પૂર્વે બાંધેલ કર્મનો ક્ષય કરે છે જ અને નહિ કે એથી અધિક પાપ-કર્મ બાંધે છે, કેમકે નારક માટે નારકના આયુધ્યના બંધનો સંભવ નથી, કારણ કે નારક મરીને નારક તરીકે ઉત્પન્ન થઈ શકે જ નહિ. વળી જેમની હત્યા કરાય છે તેઓ તે વેળા રૌદ્ર ધ્યાન ધરે છે, એથી તો તેમનાં પૂર્વકૃત ઘણાં પાપોનો ક્ષય થઈ જાય છે, કેમકે તે સમયે તેમનો પરિણામ તીવ્ર સંકલેશરૂપ હોય છે. વિશેષમાં જ્યારે તેમને વિષે તીવ્ર સંકલેશનો અભાવ હોય છે ત્યારે પરમાધાર્મિક દેવો પણ તેમનાં કર્મનો ક્ષય કરવા સમર્થ થતા નથી; તેથી રૌદ્રાદિ ધ્યાન ઉત્પન્ન કરાવનારા ઘાતકો હજુતાં પ્રાણીઓના ઉપકારી જ છે. આ પ્રમાણેની પરિસ્થિતિમાં જેઓ દુઃખી જીવોનો નાશ કરવામાં ઉપેક્ષા સેવે છે કે અન્યને તેમ કરતાં નિષેધ છે તેઓ મહા-પાપી છે, જેઓ પૂર્વે ઉપાજ્ઞન કરેલાં પુણ્યકર્મના ઉદયથી મુખ લોગવી રહ્યા છે તેમને ન મારી નાંખવા ભેદજો, કેમકે તેમ કરવાથી તેમને મુખનો વિયોગ થાય અને તે અપકાર છે; કારણ કે અન્યના કલ્યાણને વિષે તત્પર જોનારનો અપકાર થાય તેવો સંરંભ સેવે નહિ.

આ પ્રમાણેનું સંસારમોચક મત છે. આત્મ નિરસન હવે વિચારીએ. પરોપકાર તેનું નામ છે કે જે આત્માનો ઉપકારી હોય. અન્યોન્ય હત્યા કરવાથી પોતાના ઉપર શું ઉપકાર થાય છે તે હે સંસારમોચક ! તું કહીશ ? શું એથી પુણ્યકર્મનો બંધ થાય છે કે પાપકર્મનો ક્ષય થાય છે ? પ્રથમ પક્ષ તો સંભવતો નથી, કેમકે એથી તો અન્યને અંતરાય થાય છે. જેમકે જો એ જીવોને મારી નાંખવામાં ન આવે તો તે જીવો અન્ય દુઃખી જીવોને મારીને તારા મત પ્રમાણે પુણ્યનું ઉપાજ્ઞન કરે. અને તું મારી નાંખે એટલે પરનો વધ કરી તેમને જે પુણ્ય મળનાર હોય તેમાં એ હત્યા પુણ્યના ઉપાજ્ઞનને વિષે અંતરાયરૂપ બને છે. વળી પુણ્યના ઉપાજ્ઞનમાં અંતરાય

૧ મહાત્મ્ય ગાંધીને હાથે જે વાહડાની હત્યા થઈ હતી અને એથી નવજીવન વગેરેમાં જે 'વાહડા પ્રકરણ' જન્મ પામ્યું હતું તેનો વિચાર કરતાં મહાત્માજી અભાનત દત્તા એમ માનવા મારી અપ્ર મતિ ના પાડે છે. મારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે તેઓ અદિસાત્ત્વ સંપૂર્ણ સ્વરૂપ સમન્વ્યા ન હતા.

કરનાર પુણ્ય ઉપાજન કરતો નથી એ તો દેખીતી વાત છે. વિશેષમાં હે સંસારમોચક ! હત્યા પુણ્યના ઉપાજનમાં અંતરાયરૂપ કરતી હોવાથી એનું પરિણામ સુંદર છે એમ પણ તું જે કહે છે તે અનુચિત ઠરે છે.

હવે જો કર્મક્ષયરૂપ બીજો પણ તું ગ્રહણ કરતો હોય તો તે પણ બ્યાજળી નથી, કેમકે હે સંસારમોચક ! શું તે કર્મ સકલ્પ છે કે નિષ્કારણ છે. જો સકારણ હોય તો શું અજ્ઞાન તેનું કારણ છે, અહિંસાથી તે ઉદ્ભવે છે કે તે હત્યાથી ઉદ્ભવે છે ? કર્મ અજ્ઞાનહેતુક છે એમ તો મનાય તેમ નથી, કેમકે અજ્ઞાનરૂપ હેતુકતાને વિષે હિંસાથી નિવૃત્ત થવાનો સંભવ નથી. શું તું જો નથી જાણતો કે જે દોષ જે નિમિત્તથી ઉદ્ભવતો હોય તે દોષ તે નિમિત્તના પ્રતિપક્ષની જ આરાધનાથી દૂર થાય છે ? જેમકે ખરફથી ઉદ્ભવતી ઠંડીનો પ્રતિકાર અગ્નિથી શક્ય છે, પ્રસ્તુતમાં અહિંસા એ અજ્ઞાનના પ્રતિપક્ષરૂપ છે તો પછી અજ્ઞાનહેતુક કર્મની નિવૃત્તિ હિંસાથી કેવી રીતે થાય ?

જો તું કર્મને અહિંસાજન્ય માનવા રૂપ બીજો વિકલ્પ સ્વીકારીશ તો તેથી પણ તારે હડાડો વળવાનો નથી; કેમકે એમ માનવાથી તો મુક્ત જીવોને અંગે પણ કર્મના બંધનો પ્રસંગ ખડો થશે, કારણ કે તેઓ અહિંસક છે. હવે જો કર્મને હિંસાજન્ય ગણવા તૈયાર થઇશ તો તેની હિંસાથી જ નિવૃત્તિ કેવી રીતે સંભવે ? શું તું જો ભૂલી બાંધ છે કે જેની જેનાથી ઉત્પત્તિ હોય તેનાથી જ તેની નિવૃત્તિ શક્ય નથી ? હાખલા વરીકે અણબૂને લઇને ઉત્પન્ન થયેલ રોગ મટાડવામાં અણબૂ સાધનરૂપ નથી જ. તેથી અમે કહીએ છીએ કે જીવનો ઘાત કરીને ઉત્પન્ન કરાવેલ કર્મની નિવૃત્તિ માટે અહિંસાનું સેવન એ શમળાણુ ઔષધ છે.^૧

આથી જો કર્મ અહેતુક છે એમ હવે કહેવા તું તૈયાર થતો હોય તો તે પણ નિરર્થક છે; કેમકે અહેતુક વસ્તુ ખરવિધાણની જેમ હોતી જ નથી, તો એવું અહેતુક કર્મ કે જેનું અસ્તિત્વ જ નથી તેને દૂર કરવા માટે જીવહત્યા કરવાનો પ્રયાસ તારે શા સાડ કરવો જોઈએ ? જો તું એમ કહેવા ઇચ્છતો હોય કે આકાશની જેમ અહેતુક વસ્તુ પણ છે તો જેમ આકાશનો નાશ અશક્ય છે તેમ તેના જેવા કર્મનો પણ નાશ અશક્ય છે એટલે એને માટે અરૂણ પ્રયાસ ઠોણ કરે ? અર્થાત્ પ્રાણિવધ કરવો ઇચ્છ નથી.

વિશેષમાં હે સંસારમોચક ! જે તો પૂર્વે એમ કહ્યું કે પૂર્વ ભવમાં ઉત્પન્ન કરેલ પુણ્ય કર્મના ઉદયથી જેઓ સુખ અનુભવતા હોય તેમને ન મારવા જોઈએ તે કથન પણ તારા મત

૧ કહ્યું પણ છે કે—

“તમ્હા પ્રાણિવધોવજ્ઞિયસ્ત કમ્મસ્સ જવણહેત્તો ।
ચહવિરિદ્ધં કાયવ્વયા સંવરરૂપં તિ નિવમેણ ॥

[તસ્માત્ પ્રાણિવધોપાન્નિતસ્ય કર્મેણઃ ક્ષપણહેતોઃ ।

યથવિરતિઃ કર્તેષ્યા સંવરરૂપેતિ નિયમેન ॥]

પ્રમાણે વ્યાજબી ન ગણાય; કેમકે પુણ્ય અને પાપના ક્ષયથી મુક્તિ મળે છે. તેથી જેમ અન્યનાં પાપનો નાશ કરવા માટે તું તેની હત્યા કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે તેમ તેનાં પુણ્યનો નાશ કરવા માટે પણ તારે પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ અને તું તો તેમ કરવા ના પાડે છે. પાપનું ક્ષણ દુઃખનો અનુભવ છે તેથી મારી નાંખવાથી દુઃખ ઉત્પન્ન થાય એટલે પાપનો ક્ષય શક્ય છે, પરંતુ પુણ્યનું ક્ષણ મુખનો અનુભવ છે તો દુઃખ ઉત્પન્ન કરવાથી તેનો ક્ષય કેવી રીતે સંભવે? તેમાં મુખનો અનુભવ કદાચ રૂપ ક્ષણવાળા કર્મનો ક્ષય મુખના અનુભવની ઉત્પત્તિથી જ શક્ય છે એવો જો બચાવ કરવા તું લલચાતો હોય તો તે ધૂમાડાના બાવળા ભરવા જેવું છે. એનું કારણ એ છે કે જે પુણ્ય દેવગતિમાં ભોગવવાનું હતું તે મનુષ્યાદિ ભવનો અંત આણવાથી ઉગ્રદું સમીપ આવે છે અને એ પ્રમાણે પ્રત્યાસન્ન બનેલું પુણ્ય થોડા કાળમાં ભોગવાઈ જાય તેવું બને છે, તેથી કરીને આ પ્રમાણે પુણ્યના ક્ષયનો પણ સંભવ હોવાથી હત્યા કરવાથી પુણ્યનો ક્ષય કેમ ન માનવો? કદાચ તું એમ કહીશ કે હત્યા કર્યા પછી વિશિષ્ટ દેવભવમાં વેદવામાં આવનાર પુણ્યનો ઉદય સંદિગ્ધ છે, કેમકે કોઈને ત્યાં પાપનો ઉદય પણ સંભવે છે, તેથી પુણ્યનો અનુભવ કરનારાની હત્યા કરવી ઉચિત નથી; આવી ધર્મચિંતિમાં અન્યત્ર નિશ્ચય કેમ કરાય? ત્યાં પણ સંદેહ કેમ નહિ? શું એમ ન કહેવાય કે તે ગણાવેલ દુઃખથી ખીડાતો હોય તેવાને પણ મારવાથી તો તેને નરકના દુઃખનો અનુભવ કરવો પડશે, જ્યારે તેને જો નહિ મારી નાંખવામાં આવે તો કદાચ અનેક જીવોને મારીને તે પુણ્ય ઉપાજિત કરી વિશિષ્ટ દેવાદિ ભવનો ભાગી બને; વાસ્તે દુઃખી-જીનો પણ નાશ કરવો તે તારે માટે સુકૃત નથી. જ્યારે આમ બાબત છે ત્યારે હત્યા કરવાનું પરિણામ સુંદર આવશે કે નહિ એવો સંદેહ રહેવાથી હેતુ સંદિગ્ધ અને અનૈકાન્તિક પણ ઠરે છે.

વળી તેં જે જીન દર્શનમાંના નારકના સ્વરૂપનું ક્રોધાંત રજી કરવાની હામ બીડી તે પણ તારી અનભિજ્ઞતા પૂરવાર કરી આપે છે, કેમકે એ દર્શન પ્રમાણે આ હકીકત નીચે મુજબ છે:—

પરમાધાર્મિક દેવોએ ઉત્પન્ન કરેલ છે પરસ્પર ઉત્પન્ન કરેલ દુઃખોથી ખીડાતા નારકોને અતિશય વેદના થતી હોવાથી તેઓ સમુગ્ધ બની જાય છે અને એથી પરત્ર અત્યંત સંકલેશ નથી. જેમકે આ દુનિયામાં પણ જે મનુષ્યોને લાકડી વગેરેના સખત કંટકા વાગ્યા હોય અને તેની અત્યંત વેદનાથી તેઓ વ્યાકુળ બન્યા હોય ત્યારે તેમની સંમૂઢ કશામાં પરત્ર અત્યંત સંકલેશ જોવાતો નથી. આથી કરીને તથાવિધ તીવ્ર સંકલેશના અભાવને લઈને નારકોને વિષે નૂતન અને પુષ્કળ પાપના ઉપચય માટે અવકાશ રહેતો નથી. આ સાંભળીને હે સંસાર-મોચક! તું જો એવા નિર્ણય ઉપર આવતો હોય કે સંમોહ મહાન ઉપકારી છે, કેમકે સંમોહને વધ થવાથી અન્યત્ર અત્યંત સંકલેશ માટે સ્થાન રહેતું નથી અને તીવ્ર વેદનાને લીધે પૂર્વે બાધેલા પાપનો ક્ષય થાય છે, તેમજ વળી સંમોહ કૂર વ્યાપારથી ઉદ્ભવે છે તેથી હિંસક મહાન ઉપકારી છે તો તે તારી શુદ્ધિનું પ્રકટ લીલામ છે, કેમકે હિંસકો પારકાને ખીડા ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી તેમને વિષે કિંવદ કર્મના બાધનો સંભવ છે. વળી પાપના કારણરૂપ પરના ખીડન સિવાય અન્ય કોઈ કારણ હોય એમ અમને લાગતું નથી અને જો હોય તો સુકૃત જીવોને પણ પાપનો

ખંધ લાગુ પડશે, કેમકે તેઓ અહિંસક છે. વાસ્તે હે ભાઈ ! તું સમજી મધને પહોં ચા - માટે મનથી પણ અન્યને મારવાની ભાવના ભાવે છે ?

હાથી જેવાના નાશથી જીવન—

ત્યારે આ જગતમાં એક જીવ બીજા જીવનું જીવન છે અર્થાત્ કોઈ નહિ ને કોઈ જીવને માર્યા વિના તો આહાર અસંભવિત છે અને આહાર વિના જીવન અશક્ય છે તો નાનાં નાનાં પ્રાણીઓને ન મારતાં હાથી જેવા એક મોટા પ્રાણીને મારીએ તો શો બાધ એ પ્રશ્ન હવે વિચારીશું. અર્થાત્ આ પ્રમાણેના ‘હસ્તિતાપસ-વાદ’ કે જેને વિષે આપણે ૮૪૬મા પૃષ્ઠમાં ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ તેના નિરસનનું અત્ર અવલોકન કરીએ. શરૂઆતમાં જ એ નિવેદન કરીશું કે હાથીને મારવાથી અન્ય જીવોને નહિ મારવા જેટલો પાપખંધ અટકી જશે એ માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે, કેમકે હાથીના માંત્રમાં પ્રતિક્ષણ જીવોત્પત્તિ થતી રહેશે અને એ માંસ જેટલો વખત સિદ્ધકર્મમાં રહેશે ત્યાં સુધી નવા નવા જીવો ઉત્પન્ન થતા રહેશે અને તેનો નાશ ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ પણ એ માંસના ઉપર જીવનારને હાથે થશે અને તેના પાપનો ભાગી તે બનશે; વાસ્તે આ તો ઓલામાંથી નીકળીને ચૂલામાં પડવા જેવું દ્રવ્ય છે.

જેમ રંકના કરતાં રાત્રનું પુણ્ય વિશેષ છે તેમ રંકના કરતાં રાત્રનું મરણ વિશેષ શોચનીય છે. વળી કોઈ રંકનું ખૂન કરે અને કોઈ રાત્રનું ખૂન કરે તો પહેલા કરતા બીજો વિશેષ અપરાધી ગણાય. અર્થાત્ જેમ જેમ પુણ્યપ્રકૃતિની તરતમતા રહેલી હોય છે તેમ તેમ તે પુણ્યશાળી જીવોને મારવામાં પાપની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ રહેલી છે. આ પ્રમાણે વિચારતાં સમજશે, કે એકેન્દ્રિય જીવો કરતા પુણ્યપ્રકૃતિમા દ્વીન્દ્રિય આગળ વધેલા છે તો તેના નાશમાં વિશેષ પાપ રહેલું છે. એ પ્રમાણે ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય માટે સમજી લેવું. એટલે કે પંચેન્દ્રિયનો વધ એ સૌથી વધારે પાપજનક છે. આથી કરીને પુણ્યશાળી પંચેન્દ્રિયને મારી મહા-પાપના ભાગી બનતા અટકવું એ સમુચિત કાર્ય છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો જેમ પુણ્યની વૃદ્ધિને લઇને સામગ્રીઓ વધતી મળે છે તેમ તેનો વિનાશ વિશેષ પાપનો હેતુ છે. વળી ભાવની કલુષતા પણ એમાં વધારે રહેલી છે કોઈ ઝાઝળી જીવ ઉતારાય અને કોઈ પંચેન્દ્રિયની આમડી ઉતારાય આ બેમાં ભાવની ભિન્નતા નથી રહેલી કે ? આથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે હાથી જેવા પ્રાણીનો નાશ યુક્ત નથી. વળી જેમ બને તેમ અસ્પ આરંભથી ચલાવી લેવાની કોણ ના પાડે છે ?

દેશથી મૃપાવાદવિરતિનું લક્ષણ—

- કૂટસાક્ષિદાનાવિરૂપસ્થૂલમૃપાવાદવરિત્વાગરૂપત્વં દેશતો મૃપા-વાદવિરતેર્લક્ષણમ્ । (૪૧૪)

અર્થાત્ જોડી સાક્ષી પૂરવી ઇત્યાદિ રચૂળ અસત્યનો ત્યાગ કરવો તે ‘મૃપાવાદવિરમણરૂપ દેશવિરતિ’ છે.

અસત્યનું સ્વરૂપ

અસત્યનું સ્વરૂપ સહેલાઈથી સમજાય તે માટે શ્રીકૃષ્ણસ્વામિજી તત્ત્વાર્થ (અ. ૭, સૂ. ૬)માં જે અસત્યની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ રજુ કરી છે તે નોંધી લઈએ:—

“ અસદમિધાનમનૂતમ્ । ”

અર્થાત્ અસત કહેવું તે અનૂત છે યાને અસત્ય છે. આનો સંકુચિત અર્થ ન કરતાં વિશાળ અર્થ કરીશું તો જણાશે કે અસત ચિંતન અને અસત આચરણનો પણ આમાં સમાવેશ થાય છે. જેમ હિંસાની વ્યાખ્યામાં પ્રમત્ત યોગ પદ છે તેમ અસત્ય, અદત્તાદાન, અપ્રદા અને પરિગ્રહની વ્યાખ્યામાં પણ પ્રમત્ત યોગ એ પદનું અનુવર્તન સમજી લેવું. અપ્રદાના સંબંધમાં આ અનુવર્તન હોવા છતાં તેનો ઉપયોગ કરાતો નથી, કેમકે અત્ર પ્રમત્તનું શ્રદ્ધા નિરર્થક છે. જુઓ તત્ત્વાર્થની બૃહદ્ વૃત્તિ (દ્વિ. વિ. પૃ. ૭૮-૭૯).

આ ઉપરથી એ ક્લિત થાય છે અત્ર ‘ અસત ’ શબ્દના ત્રણ અર્થો બ્રાહ્મ છે. (૧) જે પદાર્થ હૈયાત હોય તેની હૈયાતીનો સર્વથા ઇન્કાર કરવો, (૨) પદાર્થના અસ્તિત્વનો તદ્દન નિષેધ ન કરતાં તેનું જે સ્વરૂપ હોય તેનાથી તેને જુદા સ્વરૂપ વાળું દર્શાવવું તે; અને (૩) જે સત્ય છતાં પરને દુઃખ ઉત્પન્ન કરે એવા દુર્ભાવવાળું ગર્હિત.

ઉદાહરણ દ્વારા આ બાત સ્પષ્ટ કરીશું. પાસે પૈસા હોય છતાં લેણદાર માગે ત્યારે મારી પાસે કંઈ નથી એમ કહેવું એ પ્રથમ પ્રકારનું અસત છે. પૈસા હોવાની હા પાડવી, પરંતુ લેણદાર તે ન મેળવી શકે તેવી આલાકી વાપરવી તે બીજો પ્રકાર છે. અલણ કે અણસમજીને હલકો પાડવાની વૃત્તિથી તેને તેવો કહેવો તે ત્રીજો પ્રકાર છે.

અનણતાં અતિશયોક્તિ થઈ જાય, પોતાની ઓટાધનાં બધાં કૂંકાઈ જાય કે પોતે કેઈ સાફ કાર્ય કર્યું હોય તેના વર્ણનમાં રસ આવી જાય તો એ બધામાં અસત્યની છાયા છે એટલે એ શુદ્ધ સત્ય નથી જ. જેમ તાડીના ઝાડ નીચે બેઠીને દૂધ પીનાર લોકમાં તાડી પીનાર ગણાય, કેમકે તેમાં થંકા માટે સ્થાન રહેલું છે તેમ અસત્યની છાયાવાળા સત્ય વિષે સમજવું અથવા તો જેમ દૂધમાં કચરો પડે તો તે દૂધ મેલું ગણાય તેમ નિર્દોષ વચ્ચેના સાચે અસત્ય ભળે તો તો તેનું મૂલ્ય ઘટે. સર્વથા અસત્ય બોલનારનું મૂલ્ય તો ઓટા સિધ્ધા જેટલું પણ નથી.

દેશથી સ્તેયવિરતિનું લક્ષણ—

પરકીયપરિલઘુત્તુણકાષ્ટાદિદ્રવ્યાણાં પતિતવિસ્મૃતાદિરૂપાણામના-
દાનરૂપત્વં દેશતઃ સ્તેયવિરતેર્લક્ષણમ્ । (૪૧૫)

૧ જેમ અદિસાગ્રપ અણુવતનું સ્વરૂપ આલેખના સાથે માથે અદિમારૂપ મહાવતનું પણ આલેખાયું તેમ આ પણ સમજવું.

અર્થાત્ બીજાની તણખલા કે લાકડા જેવી તદ્દન હલકી કિંમતની ચીજો પણ શ્રતામાં પડી ગઇ હોય કે કોઇ ભૂલી ગયેલ હોય તો તે પણ ન લેવી તે 'સ્તેષવિરમણરૂપ દેશવિરતિ' છે. આ વ્રતમાંથી અપરિશુદ્ધ વ્રત ઉદ્ભવે છે, કેમકે અપરિશુદ્ધમાં ન જોઇતી વસ્તુનો કેવળ સંબંધ છે, જ્યારે આ અસ્તેષ વ્રતમાં એના ઉપયોગનો સમાવેશ થાય છે. આથી અસ્તેષ વ્રતના ઉપાસકોએ નીચેની બે ઘાબતો તરફ પૂર્ણ લક્ષ્ય આપવું જોઇએ:—

(૧) કોઇ પણ વસ્તુ મેળવવા માટે તીવ્ર લાલસા ન રાખવી.

(૨) જ્યાં સુધી લાલસુપણું દૂર ન થાય ત્યાં સુધી પોતાની લાલચની વસ્તુ પોતે જ ન્યાંચને માર્ગે મેળવવી. અને તેવી બીજાની વસ્તુ હોય તો તે તેની પરવાનગી વિના લેવાનો વિચાર સરખો પણ ન કરવો.

દેશથી અબ્રહ્મવિરતિનું લક્ષણ—

સ્વદારસન્તોષપૂર્વકં પરદારાણાં વિધવા-સધવા-વેશ્યા-કન્યા-લક્ષ-
ણાનાં સર્વથા વર્જનરૂપત્વં દેશતોઽબ્રહ્મવિરતેર્લક્ષણમ્ । (૪૧૬)

અર્થાત્ પોતાની પત્નીને વિશે સંતોષ રાખવો^૧ પરંતુ સર્વે^૨ પરસ્ત્રીનો-પછી તે વિધવા હો, સધવા હો, *વેશ્યા હો કે કન્યા હો, તેનો સર્વથા ત્યાગ કરવો તે 'અબ્રહ્મવિરમણરૂપ દેશવિરતિ' છે.

*અબ્રહ્મચર્યનું દિગ્દર્શન—

અબ્રહ્મચર્યનું સ્વરૂપ ધ્યાનમાં આવે તે માટે એના પ્રતિપક્ષી તેમજ ચોતની સુસાક્ષાત કરાવનાર

૧ આ પણ આંશિક અબ્રહ્મચર્ય છે, કેમકે " જાકી એક નારી વહ સદા બ્રહ્મચારી " એ કહેવત આતું સમર્થન કરે છે.

૨ પરા ઘાસો છી જ પર છી અર્થાત્ પોતાની પત્ની તરીકેના સંબંધ વગરની સ્ત્રી. અથવા પરસ્ત્રી છી પરસ્ત્રી અર્થાત્ બીજાની સ્ત્રી. આ પ્રમાણે પરસ્ત્રીના બે અર્થો થતા હોવાથી ' પરસ્ત્રી 'થી કુમારિકા, બીજાની સ્ત્રી તેમજ વેશ્યા એ ત્રણેનું ગ્રહણ શક્ય છે.

૩ પરસ્ત્રીનો સંગ કરવા કરતા હંજર વાર આપઘાત કરવો આવકારવાયક છે. તેમાં પણ આનો સંગ કરવા વિચાર સરખો પણ કરવો તે છવતા સાપ સાથે રમવા બરાબર છે. કહ્યું પણ છે કે—

" દર્શનાત્ હરતે ચિત્તં, સ્પર્શનાત્ હરતે વલ્લમ્ ।

મૈથુનાત્ હરતે વીર્યં, વેશ્યા સાક્ષાદ્દિ રાક્ષસી ॥ "

અર્થાત્ વેશ્યાનું દર્શન ચિત્ત હરે છે, એના સ્પર્શથી બળ હરાય છે, એના સંગથી વીર્ય હરાય છે, કારણ કે વેશ્યા એ સાક્ષાત્ રાક્ષસી છે. વળી એના ગ્રેમ સ્થાત્રી નથી; એ પુરુષને ચંદાતી નથી, કિન્તુ પૈસાને ચંદાપ છે. નિમ્નલિખિત વાક્ય એની સાક્ષી પૂરે છે:—

" Prostitutes love money but not men. "

૪ આની આછી શરણ માટે જુઓ 'વૈરાગ્યસમજરીનું' માર્ગ સ્પષ્ટીકરણ (પ. ૧૯૩-

અપ્રદાનું દિગ્દર્શન કરવું આવશ્યક સમભવ છે. અપ્રદા કહો કે મૈથુન કહો તે એક જ છે. મૈથુન એટલે મિથુનની પ્રવૃત્તિ; અને મિથુન એટલે સામાન્ય રીતે પુરુષ અને પ્રમદાનું યુગલ. અહીં આનાથી વિસ્તૃત અર્થ કરવાની જરૂર છે. યુગલ એટલે કેવળ પુરુષ અને પ્રમદાનું જ જોડું નહિ, કિન્તુ વનિતા વનિતાનું, પુરુષ પુરુષનું અને તે પણ સભતીય કે વિભતીય એટલે પણ, પક્ષી વગેરે ભિન્ન ભિન્ન ભતિતું પણ સમજવું. આવા યુગલમાં કામવિકાર ઉત્પન્ન થતાં તેનાથી થતી માન-સિક્ક, વાચિક કે કાયિક પ્રવૃત્તિ તે 'મૈથુન' યાને 'અપ્રદા' છે. આ સંબંધમાં સૂક્ષ્મ વિચાર કરીશું તો સમભવે કે જ્યાં યુગલ ન હોય, પરંતુ કેવળ સ્ત્રી કે પુરુષ ભતિતી એકલી એક જ વ્યક્તિ હોય અને, જો તે વ્યક્તિ કામરાગના આવેશને વશ બની જડ વસ્તુના આલંબનથી કે પોતાના હસ્તાદિ અવયવોની મદદથી અશુદ્ધ આચરણ કરે તો તે પણ 'મૈથુન' જ છે અર્થાત્ કામરાગથી ઉદ્ભવતી કોઇ પણ ચેષ્ટા તે 'મૈથુન' છે. આને 'અપ્રદા' કહેવાનું કારણ છે કે એના સેવનથી સદ્ગુણોનો વિકાસ અટકી જાય છે, એટલું જ નહિ પણ સદ્ગુણોના હાસ થવા સાથે દોષોને પુષ્ટિ મળે છે; કેમકે પ્રદાનો ફલિતાર્થ; એ છે કે એના પાલન અને અનુસરણથી સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ થાય.

અહિંસાનું પૂર્ણ પાલન પ્રદાયર્થ વિના અશક્ય છે. પ્રદાયર્થનો અર્થ જનનેન્દ્રિય પરત્વે સંયમ એટલો જ નથી. ઇન્દ્રિય માત્રને તેના વિકાસથી રોકવાનો સક્રિય નિશ્ચય એ એનો વિશાળ અર્થ છે. હુંકમાં કહીએ તો ત્રેવીસે પ્રકારના વિષયો પૈકી કોઇને પણ વિષે આસક્તિ નહિ રાખવી એ એનો ફલિતાર્થ છે. આ પ્રયત્નમાં ફલીભૂત થવાય તે માટે પ્રથમ સ્વાદેન્દ્રિય ઉપર કાણુ મેળવવો જોઇએ યાને જીભના સ્વાદને વશ ન થવું, પરંતુ દેહ ટકાવવાને જ અર્થે આહાર લેવો અને તે પણ ગળે તેટલે અથે નીરસ અને કંઇક 'જોષા'; માદક પદાર્થોનો તો સંવર્ધા ત્યાગ જ કરવો, કેમકે એથી વિકાર ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે.

જે કાનથી વિલાસની વાતો સાંભળે, આંખથી વિકારજનક વસ્તુ જુવે, જીભથી વિકારો તોજક વસ્તુના સ્વાદ ચાખે, હાથથી વિકારપ્રેષક વસ્તુનો સ્પર્શ કરે અને જનનેન્દ્રિયના વિકારનો નિરોધ કરવા મથે તેને અગ્નિમાં હાથ નાંખ્યા પછી નહિ ફાગવવાના પ્રયાસ કરનારની કાઠિમાં ભૂંડી શકાય. મનને વશ કરવું જાહું મુરકેલ છે, અંધો પ્રથમ શરીરને હાથમાં રાખવું. એ કબજે થતાં માનસિક પ્રવૃત્તિઓ ઉપર કાણુ મેળવવો સહેલો થઇ પડશે, વાસ્તે જ કામિક કુચેષ્ટાના નિરોધને સ્થૂલ દરિએ 'પ્રદાયર્થ' ગણ્યું છે.

લોગવિલાસમાં મગ્ન રહેનારાને સત્ય જઠ્યાનો અને ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થયાનો એકે કાખલો આ જૂમ'ટળનો અત્યાર મુખીનો ઇતિહાસ પૂરો પાડી શકે તેમ નથી તો શા સારૂ લોગવિ-

૧ જાળચારીએ જેમ અને તેમ અસ્પાદારી બનવું, મિતાદારી તો તે દોષો જ જોઇએ.

૨ "મદ્યજિ જરજમિનિ મદ્યજવમ" અર્થાત્ જાદુ અને આત્માને વિષે વિચરવું-રમવું એ 'જાદુચર્મ' છે. આટલી દર કુપી પદોષવાને માટે તીર્થનિરોધની પ્રથમ જરૂર છે, વારને આ દરિએ તીર્થનિરોધને પંચ-કામિક કચેષ્ટાના નિરોધને મુદ્દા 'જાદુચર્મ' એવું નામ અપાય છે.

લાસની ખાતર શરીરના શાસ્ત્રીય વીર્યને ગુમાવવું અને તેમ કરી શરીરને તેના રસકમ્પથી વિમુક્ત કરવું ?^૧ અને બદલે એ જ વીર્યનો ઉપયોગ ઇશ્વરની ઉપાસના કે આત્મરમણતા માટે કરાય તો આ ભવદેરો પણ સફળ થઈ જાય. વિશેષનાં જે પૂર્ણ પ્રદાયારી છે તેને માટે આ દુનિયામાં કશું જ અસાધ્ય નથી^૨ તો પછી પ્રદાયર્ય પાળનારને શારીરિક અને માનસિક શક્તિ મળે એ કહેવાની જરૂર પડે ? આત્માની ઉન્નતિ કરનાર પ્રવૃત્તિને છોડીને જે તેની અવનતિ કરનાર પ્રવૃત્તિને સેવે છે તે વ્યભિચારી છે, કેમકે આત્મરમણતા સિવાયની અન્ય સૌ કોઈ પ્રવૃત્તિ પ્રાયઃ વ્યભિચાર જ છે.

આરોગ્યની અનન્ય આવીરૂપ પ્રદાયર્યનો આવશ્યકતા વર્ણવતાં મહાત્મા ગાંધી કથે છે કે—

“પ્રદાયર્ય અવસ્થા તે છેલ્લી સંન્યસ્ત અવસ્થા જેવી જ છે. આ તદ્દન વાસ્તવિક છે. સત્યનું પાલન, પ્રદાયર્યનું પાલન એ આમાન્ય ધર્મો છે. ગૃહસ્થોને માટે પણ પ્રદાયર્યનું પાલન એ ધર્મ છે. આ ધર્મ કેવળ સંન્યાસીને માટે નથી, સદ્ગૃહસ્થોને માટે છે. આ સાદા નિયમો ન પાળતો હોય તે સદ્ગૃહસ્થ જ નથી. આ સંસારમાં, હિંદુ સંસારમાં તેમજ મુસલમાન સંસારમાં, જે આપણે યોગ્ય રીતે રહેવું હોય, સ્વતંત્રપણે રહેવું હોય, કોઈના શુભામ ન થવું હોય તો આ આપણું સૌથી પહેલું કર્તવ્ય છે....પ્રદાયર્યનું પાલન નહિ કરનાર વ્યક્તિ મનુષ્ય મટે છે. પશુ તો સ્વભાવે પ્રદાયર્યનું પાલન કરે છે. તેને સ્વાદ નથી, તેને ઇન્દ્રિયોનો વિકાસ નથી. પશુ મર્યાદિત રહે છે; એટલે પ્રદાયર્યનું પાલન નહિ કરનારને ઘણી વેળા પશુની ઉપમા આપવામાં આવે છે એમાં પશુનું અપમાન રહેલું છે.”

૧ ડૉ. કેલવીન કીથ (Keith) પ્ર D. લખે છે કે—

“ The seed is marrow to the bones, food for your brain, oil for your joints and sweetness to your breath. ”

૨ જેમ શરીરને કાલુમા પીલવાથી તેના રસ બહાર નીકળી જતાં માત્ર તેના કૂચા જ બાકી રહી જાય છે તેમ શરીરરૂપ શરીરમાથી વીર્યરૂપ રસ નીકળી જતાં શરીર શરીરોના કૂચાની જેમ નીરસ બની જાય છે. અથવા તો દહીંમાંથી ઘી નીકળી જતાં પાછળ છાશરૂપ પાણી જ રહે છે તેમ શરીરરૂપ દહીંમાંથી ઘી રૂપ વીર્ય નીકળી જતાં પાછળ છાશરૂપ પાણી જ રહે છે. જુઓ અધ્યાત્મભત્તરપાલોક (પૃ. ૩૯૦).

વિશેષમાં એક રતિભાર રતિને માટે એક મણુથી વિશેષ બળ પળગાં ગુમાવાય એના જેવી બીજી કામ મૂર્ખતા હશે કે ?

૩ ‘ શીલનો મહિમા ’ એ શીર્ષક હેઠળ વૈરાગ્યરસમજરી (ગ્ર ૪, સ્થો. ૧૩૬)ના ૨૫૫૧કરણ (પૃ. ૧૭૨-૧૭૪)માં પ્રદાયર્યનો પ્રભાવ એ વર્ણવ્યો છે તે ત્યાંથી જોઈ લેવો.

૪ યોગસૂત્રના દ્વિતીય પાદના ૩/ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—

“ પ્રદાયર્યમતિપ્રાયાં ચીર્યલાભઃ । ”

૫ જુઓ ગાંધીશિક્ષણ (ભા. ૨, પૃ. ૪૭-૪૮).

મહાવ્રતો સ્થિર રહે તે માટે એ પ્રત્યેકની પાંચ પાંચ ભાવનાઓ ભાવવાની છે. તેમાં અહિંસાદ્વય પ્રથમ મહાવ્રતની પાંચ ભાવનાઓ નીચે સુજળ છે—

(૧) ધર્યાસમિતિ, (૨) મનોશુષ્પિત, (૩) એષણાસમિતિ, (૪) આહાનનિષેષસમિતિ અને (૫) આલોકિતપાનલોજન.

ભાવનાનું તાત્પર્ય—

આ પ્રત્યેકનું લક્ષણ વિચારીએ તે પૂર્વે ભાવનાનું સામાન્ય સ્વરૂપ સમજી લઈએ. કોઈ પણ વ્રત લીધું એટલે બેઠા પાર થઈ ગયો કે તેનું યથેદ દ્વંષ મળી જ ગયું એમ નથી, પરંતુ ખરી હકીકત તો એ છે કે એના પરિપાલન માટે ખાસ કાળજી રાખવી જોઈએ. એ વ્રતથી શ્રદ્ધ ન થવાય તે માટે વ્રતને અનુદ્વંષ પ્રવૃત્તિઓ સેવાવી જોઈએ; તેમ થાય તો જ શ્રદ્ધા કરેલું વ્રત જીવનમાં જોડું ઉતરે અને તેનું યથેદ અને પરિપૂર્ણ દ્વંષ મળે. આ પ્રમાણેની પ્રવૃત્તિ કે જે વ્રતને ટકાવી રાખવામાં ઉપયોગી નીવડે તેમ છે તેને અત્ર ‘ભાવના’ કહેવામાં આવી છે. આની સ્થૂળ દૃષ્ટિએ ગણતરી કરી પ્રત્યેક મહાવ્રતની પાંચ પાંચ ભાવનાઓ છે એમ અત્ર નિર્દેશાયું છે. આ ભાવનાઓ અનુસાર ભરાણર વર્તન કરવામાં આવે તો ઉત્તમ ઔપદ્ય જેમ શુભકારી નીવડે છે તેમ જરૂર અહિંસાદિ મહાવ્રતોનું શ્રદ્ધા તેની આ ભાવનાઓ પૂર્વક પાલન કરનારને તો સુંદર, સર્વોચ્ચ અને સુમનોજીવ દ્વંષ આપ્યા વિના રહે તેમ નથી જ.

ધર્યા-સમિતિનું લક્ષણ—

લોકાતિવાહિતે સૂર્યાશુચુષ્મિતે માર્ગે જનુરક્ષણાર્થમાલોક્ય સમ્યગ્ગમનલક્ષણપ્રવૃત્તિરૂપસ્વમીર્યાસમિતેર્લક્ષણમ્ । (૪૧૯)

અર્થાત્ જે માર્ગે થઈને લોકોની આવ બ થતી હોય અને જેના ઉપર સૂર્યનાં કિરણો પડતાં હોય તેવા માર્ગમાં જંતુના રક્ષણાર્થે જોઈ જોઈને રૂઢી રીતે ગમન કરવા દ્વંષ પ્રવૃત્તિ સેવાવી તે ‘ધર્યાસમિતિ’ છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે સ્વપરને પીડા ન થાય તેવી રીતે ચતના પૂર્વક ગતિ કરવી તે ‘ધર્યાસમિતિ’ છે. સમ્યક્ પ્રવૃત્તિદ્વંષ સમિતિના (૧) ધર્યાસમિતિ, (૨) ભાષાસમિતિ, (૩) એષણાસમિતિ, (૪) આહાનનિષેષસમિતિ અને (૫) ઉત્સર્ગસમિતિ

૧ પાનજલ યોગસૂત્રના દ્વિતીય પાદમાં આનો નિર્દેશ છે. શાખલા તરીકે જુઓ પૃ. ૮૭૯. અત્ર એ વાત શ્રીયશોવિજયમણિના શબ્દોમાં રજુ કરવામાં આવે છે:—

“ ચૈરસ્વાનોડન્તિકે તસ્ય, ફલં ચાકૃતકર્મણઃ ।
રત્નોપસ્થાનમદીર્ય-લામો જનુરજુસ્મૃતિઃ ॥ ”

એમ પાંચ પ્રકારો છે. આ પ્રત્યેકનું લક્ષણ તેમજ તેનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ તો પાંચમા ઉદ્ધાસમાં વિચારીશું.

કાયિક બ્યાપારનું શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પૂર્વક નિયમન તે ‘શુષ્પિત’ છે. એના (૧) મનોશુષ્પિત, (૨) વચનશુષ્પિત અને (૩) કાયશુષ્પિત એવા ત્રણ ભેદો છે. આ પ્રત્યેકનું સ્વરૂપ લક્ષણ પૂર્વક પાંચમા ઉદ્ધાસમાં વિચારાયે; અત્ર તો કેવળ મનોશુષ્પિતનું લક્ષણ રજૂ કરાય છે:—

**આર્તરોદ્રધ્યાનપ્રચારનિરોધપૂર્વકધર્મધ્યાનાદિપ્રચારરૂપત્વં, સમસ્ત-
કલ્પનાજાલવિમુક્તિરૂપત્વે સતિ સમત્વપ્રતિષ્ઠાપૂર્વકાત્મરમણતારૂપં વા
મનોગુપ્તેર્લક્ષણમ્ । (૪૨૦)**

અર્થાત્ આર્ત ધ્યાન અને રોદ્ર ધ્યાન એ બે દુધ્યાનોનો નિરોધ કરીને ધર્મધ્યાન અને શુક્લ ધ્યાન એ બે શુભ ધ્યાનોને વિષે પ્રવૃત્તિ કરવી તે ‘મનોશુષ્પિત’ છે. અથવા સમગ્ર કલ્પનાની જાળનો ત્યાગ કરી આત્મમહિમા સમતાની પ્રાપ્તિપ્રતિષ્ઠા કરવા પૂર્વક આત્મામાં રમણ કરવું તે ‘મનોશુષ્પિત’ છે. અર્થાત્ કે મનને અશુભ ધ્યાનમાં ન ભેડતાં તેને શુભ ધ્યાને લગાડવું તે ‘મનોશુષ્પિત’ છે.

એષણા-સમિતિનું લક્ષણ—

**દ્વિત્વારિંશદ્વિક્ષાદોષવર્જનપૂર્વકાન્નપાનાદીનાં ગવેષણરૂપત્વ-
મેષણાસમિતેર્લક્ષણમ્ । (૪૨૧)**

અર્થાત્ મિત્રાના ૪૨ દોષના ત્યાગ પૂર્વક શુદ્ધ આહાર, પાણીની ગવેષણા કરવી તે ‘એષણા-સમિતિ’ છે. એટલે કે અન્નપાનનું ગવેષણ, તેનું ગ્રહણ કે તેનો ઉપયોગ એ ત્રણે ભાતની એષણામાં દોષ ન આવે તે માટે સાવધાનતા રાખવી તે ‘એષણા-સમિતિ’ છે.

વિક્ષાના ૪૨ દોષો—

વિચારસાર (પૃ. ૭૨-૭૩)માં વિક્ષા સંબંધી ૪૨ દોષોનું વર્ણન છે. તેમાં સોળ ઉદ્ગમ-દોષો છે, સોળ ઉત્પાત-દોષો છે, અને ૬૪ એષણા-દોષો છે. (૧) આધાર્કર્મ, (૨) ઔદેશિક, (૩) પૂતિકર્મ, (૪) મિત્ર ભાત, (૫) સ્થાપના, (૬) પ્રાભૃતિકા, (૭) પ્રાહુષ્ક-

૧ તત્પર્યય (અ. ૯, સ. ૪)માં કહ્યું છે તેમ “ સમ્યગ્ચોગનિગ્રહો શુષ્પિતઃ ” અર્થાત્ ચેત્તોનો પ્રચરત નિગ્રહ તે ‘શુષ્પિત’ છે. આ ઉપરથી એ સારાંચ નીકળે છે કે શુષ્પિમાં કુષ્ટ પ્રવૃત્તિઓનો નિષેધ પ્રધાન પદ બોગવે છે, બ્યારે સમિતિમાં શુભ પ્રવૃત્તિઓનું સેવન શુષ્પ ભાગ બળવે છે.

રણ, (૮) ક્રોધ, (૯) પ્રાપ્તિ, (૧૦) પરિવર્તિત, (૧૧) અભ્યાસ, (૧૨) ઉદ્ધિગ્ન, (૧૩) માલાપદ્ધત, (૧૪) આશિષ, (૧૫) અનિરુદ્ધ અને (૧૬) અધ્યવપૂરક, એ સોળ પિણ્ડ-ઉદ્ગમ-દોષો છે.

સોળ ઉત્પાત-દોષો—

(૧) ધાત્રી, (૨) દ્વતી, (૩) નિગિત, (૪) આલ્લવ, (૫) વનીપક, (૬) ચિકિત્સા, (૭) ક્રોધ, (૮) માન, (૯) માયા, (૧૦) લોભ, (૧૧) પહેલાનો અને પછીનો સંસ્તવ, (૧૨) વિદ્યા, (૧૩) મંત્ર, (૧૪) ચૂર્ણ, (૧૫) યોગ અને (૧૬) મૂલ્ય કર્મ એ એ ઉત્પાત વિષયક સોળ દોષો છે.

દશ એષણા-દોષો—

(૧) શંકિત, (૨) અક્ષિત, (૩) નિશ્ચિત, (૪) પિહિત, (૫) સંદૃષ્ટ, (૬) કાયક, (૭) ઉન્નિમ્ન, (૮) અપરિણિત, (૯) વિપ્રત અને (૧૦) છર્દિત એ દશ એષણા સંબંધી દોષો છે.

વિદ્યા સંબંધી ૪૨ દોષોનું સ્વપ્રકટીકરણ—

ઉદ્ગમ એટલે ઉત્પત્તિ; આહારની ઉત્પત્તિ સંબંધી જે દોષો છે તે ‘ઉદ્ગમ-દોષ’ કહેવાય છે. શરૂઆતથી શુદ્ધ આહાર હોય છતાં ધાત્રી વગેરેને લાગે છે તે દોષો ઉત્પન્ન કરાય તે ‘ઉત્પાત-દોષ’ બહુવા. આહાર વહેણવા (લેવા) જતા સ્થિત વગેરે દોષોની તપાસ કરતાં જે દોષ બહુવાય તે ‘એષણા-દોષ’ છે.

૧૬ ઉદ્ગમ-દોષોની રૂપરેખા—

(૧) આધાકર્મ—અમુક સાધુ માટે જાદુ આ લક્ષણો રાંધવું છે એમ સાધુને ઉદ્દેશીને જે રસોઇ કરવામાં આવે તે.

(૨) ઔદેશિક—પ્રથમ પોતાને માટે અથવા તો સ્વજનાદિને અંગે તૈયાર કરેલું આહાર, મોઢકાદિને ફરીથી અમુક સાધુ સાધ્વીને આપવાના ઇરાદાથી રાંધવામાં આવે તે. આ દોષના અનેક પ્રકાર છે. જેમકે આટલા માંજીસેની રસોઇ કરવી છે એમ વિચારી પાછળથી આટલો ભાત આપવા કરવા માટે વધારે નાંખું એમ ચિંતવી નાંખે તે ઔદ્ય-ઔદેશિક અને વિવાહ-વગેરે પ્રસંગે વધેલામાંથી આપવા માટે વિભાગ કરવો તે વિભાગ-ઔદેશિક. આ વિભાગીદેશિક પેણ ઉદ્દિષ્ટ, કૃત અને કર્મ એમ ત્રણ ભેદથી વિભક્ત થાય છે. તેમાં પોતાને માટે તૈયાર કરેલ અશનાદિકમાંથી દાન કરવા માટે જે ભુઈ ઠાઠવું તે ‘ઉદ્દિષ્ટ’; જે વધેલા ચોખા વગેરેને સંસ્કૃત કરી કરંબા રૂપે બનાવવું તે ‘કૃત’; અને જે વિવાહ વગેરે પ્રસંગે વધેલા લાડવા વગેરેને લિદ્યા-ચંદને આપવા માટે ફરીથી ગોળ પી નાંખી રાંધવામાં આવે તે ‘કર્મ’. વળી આ ત્રણેના પણ

ઉદ્દેશ, સમુદ્દેશ, આદેશ અને સમાદેશ એમ ચાર ચાર લેઈ પડે છે.^૧ જે કોઈ મંન્યાસી કે ગૃહસ્થ બિશ્વાચર આવશે તેને આપીશું એમ કદવવું તે ‘ઉદ્દેશ’, માત્ર વેપધારીઓને આપીશું એમ ચિંતવવું તે ‘સમુદ્દેશ’, શાક્ય વગેરેને આપીશું એમ ધારી ભોજન બનાવવું તે ‘આદેશ’, અને ખાસ લેન સાધુઓને જ આપીશું એવા ઇરાદાથી તૈયાર કરાવવું તે ‘સમાદેશ’ છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ જાવંતિયમુદ્દેસં પાસંદીણં મયે સમુદ્દેસં ।

સમણાણં આણસં નિર્ગંથાણં સમાણસં ॥ ”

(૩) પૂતિકર્મ—આહાર તો શુદ્ધ હોય છતાં અપવિત્ર આધાકર્માદિ આહારના અવયવના ક્ષપકથી તેને વિકૃત કરવો તે.

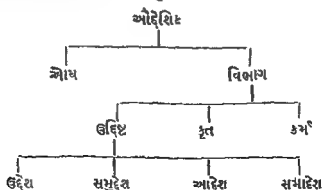
(૪) મિશ્ર જાત—કુટુંબ તથા સાધુ પ્રમુખને ઉદ્દેશી એકત્ર જે પાક કરાય તે.

(૫) સ્થાપના—સાધુઓને આપવાની પુદ્ગિથી જે વસ્તુનું કેટલાક સમય સુધી ભુક્ષા કેકાણે સ્થાપન કરાય તે.

(૬) પ્રાભૃતિકા—જેમ કોઈ ઇષ્ટ જનને ભેટણું અપાય છે તેમ બહુમાનપૂર્વક જે સાધુઓને આપવું તે. એ પ્રાભૃતિકાના પણ બાહર અને સૂક્ષ્મ એમ બે ભેદો થાય છે જેમાં મોટો આરંભ હોય તે ‘બાહર’ છે અને જેમાં થોડો આરંભ હોય તે ‘સૂક્ષ્મ’ છે. આ દરેકના પણ ઉત્પલ્લક્ષ્ય અને અવપલ્લક્ષ્ય એમ બે બે વિકલ્પો થાય છે. પોતાને ઘેર આવેલા લગ્નાદિ પ્રસંગે સાધુઓને તેમજ વહોરાવી શકાય એવા ઇરાદાથી મુદ્ગર્તાદિ નજીક કઢાવી પોતાના પ્રસંગ પહેલાં આરંભ કરાવવો તે ‘અવપલ્લક્ષ્ય’ છે, જ્યારે એવા જે ઇરાદાથી મુદ્ગર્ત લંબાવવું તે ‘ઉત્પલ્લક્ષ્ય’ છે.

(૭) પ્રાહુઠરણ્ય—હીવા વગેરે કરીને અથવા ભીંત વગેરે પાકીને કે ખારી મૂકીને અંધારૂં દૂર કરી અજવાળું કરવું કે જેથી સાધુ આહાર લઈ શકે તે.

૧ આ સમગ્ર ઉપક્રાંતની સંકલ્પના નીચે મુજબ છે:—

૨ યાયા—

યાવત્કમુદ્દેશં પાલ્લવિહનાં મયેન્ સમુદ્દેશમ્ ।

અમળાનામાદેશ નિર્ગંથાનાં સમાદેશમ્ ॥

(૬) દાયક—વૃદ્ધ, અશક્ત, નપુંસક, કંપારીવાળા, તાવવાળા, આંધળા, બાલક, દારૂપ્રિયા, ઉન્મત્ત, હાથ કપાયેલા, પગ કપાયેલા, ગંધનમાં પડેલા, પાડુકા પહેરેલા એવા દાતા પાસેથી કે ખાંડતી, દળતી, ભરડતી, કાંતતી, રૂને લોઢતી, પીંચતી, પીલતી, દહીં મચતી, ખાતી, ગર્ભવતી, નાના જમ્યાવાળી, છકાયની વિરાધના કરતી અને કદ્ય યુક્ત એવી દાત્રી પાસેથી જે આહાર લેવાય તે ‘ દાયક-કુષ્ટ ’ કહેવાય.

(૭) ઉન્મિશ્ર—અચિત્ત વસ્તુમાં મેળવેલી વસ્તુ હોય તે.

(૮) અપરિણત—પ્રાસુક-નિર્ણવ નહી થયેલી વસ્તુ હોય તે.

(૯) લિપ્ત—હાથ, પાત્ર ચાને લાજનને જેનો લેપ થાય એવી રૂધ, દહીં વગેરે વસ્તુ નહી લેવી; પરંતુ વાત્ર, અણુ વગેરે જેનો લેપ નહી થાય તેવી વસ્તુ ગ્રહણ કરવી. આ ઉત્સર્ગમાર્ગ છે.

શક્તિના અભાવે અથવા નિરંતર સ્વાધ્યાયાદિમાં જોડાયેલ હોવાને લીધે લેપકારી વસ્તુ પણ ગ્રહણ કરવી કલ્પે છે. એવે વખતે દાતાનો હાથ લેપ રહિત હોય અને પાત્ર લેપથી યુક્ત હોય, દાતાનો હાથ લેપથી યુક્ત હોય અને પાત્ર યુક્ત હોય ઇત્યાદિ જે અપ્રસંગી થાય છે તેનો વિચાર કરી યોગ્ય હોય તે ગ્રહણ કરે.

(૧૦) છદ્ધિત—અચિત્ત, અચિત્ત તેમજ મિશ્રમાં નાંખેલ વસ્તુ પણ સાધુને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી.

દેશ, કાળ, પુરુષ, અવસ્થા, ઉપયોગશુદ્ધિ અને પરિણામને સારી રીતે જોધને કોઈ વસ્તુ કલ્પે છે; અન્યથા કોઈ વસ્તુ ઓકાંતથી કલ્પતી નથી.

દુઃકમાં જે જ્ઞાન, શીલ અને તપને નક્કી સહાય કરે તેમજ અજ્ઞાનાદિ દોષને દૂર કરે તે ‘ કલ્પ્ય ’ અને તેથી વિપરીત બીજું બધું ‘ અકલ્પ્ય ’ સમજવું. વળી જે સમ્યક્ત્વ, જ્ઞાન અને શીલ વગેરે આદિત્રની પ્રવૃત્તિને ઉપધાત કરે તે તથા શાસનની લઘુતા કરે તે કલ્પ્ય છતાં પણ અકલ્પ્ય છે.

આહાર, શય્યા, વસ્ત્ર, પાત્ર અને ઔષધાદિ કોઈ વસ્તુ શુદ્ધ અને કલ્પ્ય હોય તોપણ અકલ્પ્ય થાય અને અકલ્પ્ય હોય તે કલ્પ્ય પણ થાય; માટે શય્યા, વસ્ત્ર, પાત્ર, આહાર વગેરે જે કંઈ કલ્પ્યાકલ્પ્ય કહ્યું છે તે કાળ, ક્ષેત્ર, પ્રમાણ, પદ્મ, દ્રવ્ય, આત્મબળ વગેરેનો ભરણર વિચાર કરી તે સર્વ આદિત્રદેહની રક્ષાનિમિત્તે યુનિ વાપરે છે; તેથી કલ્પ્યાકલ્પ્ય વિધિને ભણુનાર, ગીતાર્થનિશ્ચિત અને વિનયશીલ યુનિ દોષથી મહિન લોકમાં પણ લેપ રહિત વર્તે છે. જેમ દાદવમા રહેલું કમળ કાદવથી લેપાતું નથી તેમ ધર્મોપકરણ વડે શરીરને ધારણ કરનાર સાધુ પણ અધર્મથી લેપાતો નથી.

આદાનનિક્ષેપણ-અભિતિનું લક્ષણ—

૧. ઔધિકોપગ્રાહિકોપધરાદાનનિક્ષેપયોરાગમાનુસારેણ પ્રત્યવેક્ષણ-પ્રમાર્જનલક્ષણસમ્યક્પ્રવૃત્તિરૂપત્વમાદાનનિક્ષેપણસમિતેર્લક્ષણમ્। (૪૨૨)

અર્થાત્ ઔદિક અને ઔપગ્રાહિક ઉપકરણોને લેતાં મૂકતી વેળા આગમમાં ગતાવેલી વિધિ અનુસાર અવલોકન અને પ્રમાણન રૂપ શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરવી—અવલોકન અને પ્રમાણન દ્વારા ચતના રાખવી તે ‘આજ્ઞાન-નિષેષણ-સમિતિ’ છે.

ઔદિક અને ઔપગ્રાહિક ઉપકરણોનું સ્વરૂપ—

સાધુ તથા સાધ્વીઓ સંયમના નિર્વાહર્થે જે શુદ્ધ વસ્ત્ર, પાત્ર વગેરે ઉપકરણોનું ગ્રહણ કરે તે ‘ઉપધિ’ કહેવાય છે. એ ઉપધિનાં (૧) ઉપધિ, (૨) ઉપગ્રહ, (૩) સંગ્રહ, (૪) પ્રગ્રહ, (૫) અવગ્રહ, (૬) ભંડક, (૭) ઉપકરણ અને (૮) કરણ એવા આઠ પર્યાયો ઔદિ-નિયુક્તિ (ગા. ૬૬૬)માં જણાવવામાં આવેલા છે.

ઔદિક ઉપધિ અને ઔપગ્રાહિક ઉપધિ એમ ઉપધિના બે ભેદો પડે છે. જે સર્વદા ધારણ કરવામાં આવે તે ‘ઔદિક’ કહેવાય છે, જ્યારે જે કારણપ્રસંગે સંયમના નિર્વાહને માટે ગ્રહણ કરાય તે ‘ઔપગ્રાહિક’ કહેવાય છે. આ દરેકના પણ ગણના અને પ્રમાણથી બે બે ભેદ પડે છે. તેમાં એક, બે વગેરે એવી જેની ગણતરી થઇ શકે તે ‘ગણના-ઉપધિ’ કહેવાય છે, જ્યારે એક હાથ લાંબુ, બે હાથ લાંબુ એમ જે માપી શકાય તે ‘પ્રમાણ-ઉપધિ’ કહેવાય છે.

ઔદિક ઉપધિ સ્થવિરકલ્પી સાધુ, સાધ્વી અને જિનકલ્પી સાધુના આચારને અંગે ઓછા વત્તા પ્રમાણમાં હોય છે. કેને કેટલી હોય તે ઔદિનિયુક્તિની નીચેની આધા કહી રહી છે:—

“જિજ્ઞા ધારસરૂવાઈ, ધેરા ચરદસરુવિળો ।

અજ્ઞાણં પત્રવીસં તુ, અઙ્ગો સદ્ વચગમ્હો ॥૬૭૧॥”

અર્થાત્ જિનકલ્પીને ૧૨, સ્થવિરકલ્પીને ૧૪ અને આચાર્યોને ૨૫ ઉપધિ હોય છે. આ ઉપરાંત સંયમના નિર્વાહ માટે જે કંઈ ઉપકરણો હોય તે ઔપગ્રાહિક જણવાં. કંડક, યષ્ટિકા અને દ્વિયષ્ટિકા આ સર્વને માટે ઔપગ્રાહિક છે, જ્યારે ચર્મકૃતિછખડિકા, ચર્મકોષ, ચર્મચહેદ, ચર્મચહેદ-ક, અશ્વો, ચિલિમિલી (મચ્છરહાની) વગેરે સર્વ વસ્તુઓ શુરૂને માટે જ ઔપગ્રાહિક છે. સંસ્તારક (સંચારક), ઉત્તરપદ્ધત વગેરે પણ ઔપગ્રાહિક છે. ઉપલક્ષણથી ખીલ પણ જે વસ્તુઓ કારણપ્રસંગે લેવી પડે તે સર્વ પણ ઔપગ્રાહિક સમજી લેવી.

હવે પ્રથમ જિનકલ્પીને ઉદ્દેશીને ઔદિક ઉપધિનાં નામ વિચારીશું. તેમાં પ્રથમ ગણનાથી તે નીચે પ્રમાણે છે:—(૧) પાત્રક, (૨) પાત્રબંધન (ઝોળી), (૩) પાત્રકેશરિકા (નાની પૂજણી), (૪) પટલક (પટલા), (૫) રજાશાણ, (૬) શુરૂક, (૭) પાત્રક-સ્થાપન, (૮-૧૦) કલ્પ (ત્રણ પ્રચ્છાદક), (૧૧) રજોહરણ અને (૧૨) મુખવસ્ત્રિકા.

૧ ઝાપા—

જિજ્ઞા ધારણ રૂપાણિ (ધારણન્તિ) સ્થવિરાણતુલ્યંશરૂપિણઃ ।

સાર્યોળાં પચ્ચવિંશતિસ્તુ અત્ત ઋષ્ણમુપગ્રહઃ ॥

૨ સંચારના ઉપર આ પાંચવસ્ત્રો આવે છે. જેથી પટલિકાનું રક્ષણ થાય છે; કેમકે એ ન હોય તો કંમલમય સંસ્તારક અને શરીરના સંપર્કથી પટલિકાની વિરોધના થાય.

૩ આનું ખીણું નામ ‘પટલક’ છે, કેમકે મૂહરચના હાથમાંથી પડતી અશનાદિ વસ્તુ એ દ્વારા ગ્રહણ કરાય છે.

૪ ઝોળીન કરતી વેળા જે કપડા ઉપર પાત્રો રાખવામાં આવે છે તે.

સ્થવિરકલ્પિકને અંગે ઉપરોક્ત બારમાં માત્રક અને ચોલપદ્ધતિ એ બે વધારે ઉમેરવાં એટલે તેમને કુલ ચૌદ ઉપકરણ હોય.

સાધ્વીનાં ૨૫ ઉપકરણ—

જિનકલ્પિકના ઉપર કહેલાં બાર ઉપરાંત (૧) માત્રક, (૨) કમઠક, (૩) અવશહાનંતક, (૪) પદક, (૫) અર્પોરુક, (૬) ચલનિકા, (૭) અભ્યન્તરનિવસની, (૮) બહિર્નિવસની, (૯) કંચુક, (૧૦) ઉપકલ્પિકા, (૧૧) વૈકલ્પિકા, (૧૨) સંધાટિકા અને (૧૩) રકષકરણી એમ એકંદર સાધ્વીઓને પચીસ ઉપધિ હોય છે.

જિનકલ્પિક સાધુ, સ્થવિરકલ્પિક સાધુ અને આર્યા યાને સાધ્વી આ ત્રણેનાં ઉપકરણો પશ્ચ જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એમ ત્રણ પ્રકારનાં સંભવે છે. જિનકલ્પિકને ઉત્કૃષ્ટ ૪ ઉપધિ, મધ્યમ ૪ અને જઘન્ય ૪ હોય છે; સ્થવિરકલ્પિક સાધુને ૪ જઘન્ય, ૬ મધ્યમ અને ૪ ઉત્કૃષ્ટ ઉપધિ હોય છે; અને આર્યાઓને જઘન્ય ૪, મધ્યમ ૧૩ અને ઉત્કૃષ્ટ ૮ ઉપધિ હોય છે.^૧

દરેક ઉપકરણનું પ્રમાણ—

(૧) પાત્રક—ત્રણ વેંત અને ચાર આંગળની પરિધિવાળું અને એક વેંત જેટલા આઠાનાળું અર્થાત્ પહેાળું તેમજ આઠાળ પાછી લાવવા માટે ઉપયોગી એવું લાકડાનું, માટીનું કે તુંગરીનું પાત્રક ગણાયું. હાળ વગેરે પ્રવાહી પદાર્થથી યુક્ત જોદનાદિ ખાતાં સાધુ-સાધ્વીને ક્ષુધા શાંત કરવામાં સહાયક નીવડે તેટલા પ્રમાણનું પાત્ર મધ્યમ ગણાય છે. આથી હીન તે જઘન્ય ગણાયું અને વિશેષ તે કૃત્કૃષ્ટ સમજાયું. અન્ય રીતે વિચારતાં ઉનાળામાં જે ચાર ગાઉથી આવેલા સાધુની, જે પાત્ર ચાર આંગળ જિનથી ભરેલું હોવા છતાં એટલે એટલું જિલ્ડું હોવા છતાં તૃષા શમાવી શકે તે ‘મધ્યમ પાત્ર’ ગણાય છે. આથી હીન તે જઘન્ય અને વિશેષ તે ઉત્કૃષ્ટ સમજાયું. દરેક સાધુએ તેા પોતાના પ્રમાણનાં જ પાત્રકો ગણવાં, પરંતુ જે વૈયાવૃત્ત કરનાર (દરેકની ગોચરી લાવનાર) હોય તે યાચેલ, આચાર્યે આપેલ નંદીપાત્ર (મોડું પાત્રક) શણે કે જેથી અટવી ઉતરતાં કે કુષ્કાલમાં ઉપરોધ થતાં કામ લાગે.

(૨) પાત્રજંધન—જેને ગાંઠા વાળતાં ધ્રુણ ચોરસ યાથ તેવી રીતે પાત્ર (ભાજન) ના કદ પ્રમાણે એ હોઈ શકે. ગાંઠના છેડા બન્ને બાજુ ચાર ચાર આંગળ રહે તેવું આ હોયું જોઈએ.

(૩) પાત્રદેશરિકા, (૪) ગુચ્છક અને (૫) પાત્રસ્થાપન—આ ત્રણેનું માપ એક વેંતને ચાર આંગળ હોય છે. વિશેષમાં પાત્રકસ્થાપન અને ગુચ્છક એ બે જિનનાં હોય છે.

(૬) પટલક—ત્રણ પટો એકઠા કરનાં જેમાંથી સૂર્યનાં કિરણો દેખાય નહીં તેવાં ઘટ, મૂનરાઈ વચ્ચનાં, મજબૂત તેમજ સુંવાળા બનાવવાં. તે પશ્ચ ઉનાળામાં ત્રણ, શિયાલામાં ચાર

અને ચોમાસામાં પાંચ એમ ચોછાં વર્તાં રાખવાં. અદી હાથની લાંબાઈ અને છત્રીશ આંગળ યાને દોઢ હાથની પહોળાઈ એ તેનું પ્રમાણ બાણુવું. અન્ય શબ્દમાં કહીએ તો ગોચરી જતી વેળા જેટલા પ્રમાણના પટલથી પાત્રકોનું તેમજ શરીરનું ખલા મુખીતું આચ્છાદન થાય તેટલું આનું માપ સમજવું.

(૭) રજસ્રાણુ—પાત્રકના માપ જેટલું એનું માપ બાણુવું.

(૮) કલ્પ—ચોદત્તાં ખલા ઉપર રહી શકે તેટલા પ્રમાણનું ચોટલે કે સાડા ત્રણ હાથ લાંબું અને અદી હાથ વિસ્તારવાળું આ હોય છે. બધાં મળીને બે સૂતરનાં અને એક ઊનનું એમ ત્રણ કલ્પ હોય છે.

(૯) રજોહરણુ—આનું બીજું નામ ‘ ધર્મધ્વજ ’ છે. આ બત્રીસ આંગળ લાંબું હોય છે; તેમાં ૨૪ આંગળની કાંટી અને ૮ આંગળની ફરીઓ સમજવી. અથવા આ બે નાના મોટાં હોય તોપણ એકંદર રીતે રજોહરણુ ૩૨ આંગળનું હોવું જોઈએ.

(૧૦) મુખવસ્ત્રિકા—એક વેંત અને ચાર આંગળની અથવા મુખ પ્રમાણની કે જેનાથી (કાંઠે વગેરે કાઢતાં) ગળાની પાછળની બાજુએ ગાંઠ વાળી શકાય.

(૧૧) માત્રક (તરપણી)—દાણ, લાત વગેરેથી ભરેલ એવું પાત્ર કે જેમાં રહેલો આહાર બે માઉથી આવેલા સાધુ એક જ સ્થાને ખાઈ શકે.

(૧૨) ચોલપટ્ટક—કુવાન સાધુઓને ૪ હાથ પ્રમાણનો અને વૃદ્ધોને બે હાથ પ્રમાણનો.

(૧૩) અંસ્તારક અને (૧૪) ઉત્તરપટ્ટક—આ બંને અઠ્ઠાવીસ આંગળ પહોળાં અને અદી હાથ લાંબા હોય છે.

આયાનાં ઉપકરણોનું પ્રમાણ—

શરીરના નીચેના ભાગનાં છ ઉપકરણો અને ઉપરના ભાગનાં પાંચમાંનાં ઘણાંખરાંનું માપ તેો જરૂરના શરીરના કદ પ્રમાણે સમજવું. સંઘાટિકા ચાર હોય છે. તેમાં એક બે હાથ પહોળી, બે ત્રણ હાથ પહોળી અને એક ચાર હાથ પહોળી હોય છે. તે પૈકી બે હાથવાળી ઉપાશ્રયમાં હોય ત્યારે ચોદવા માટે કાચમા લેવી; ત્રણ હાથવાળીનો ગોચરી વગેરે જતાં આવતા ઉપયોગ કરવો; અને ચાર હાથવાળી કારણપ્રસંગે સ્નાન કરતાં તથા સમવસરણુ (બ્યાખ્યાન આદિ) માં બેસવા જતાં પહેરવાના ઉપયોગમાં લેવી એમ શાસ્ત્ર દર્શાવે છે.

સ્કંધકરણી—ચોરસ, ચાર હાથ લાંબી, ચાર પડ કરી ખસે નાખી શકાય તે મુજબની બાણવી.

ઉપધિ રાખવાનું પ્રયોજન—

(૧) પાત્રક—લોજન કરનાર સાધુ પાત્ર રહિત હોવાથી પટકાચની વિરાધના કરે, તેથી તેના રક્ષણાર્થે તેમજ બાળ, વૃદ્ધ, ગ્લાન વગેરેની લક્ષિત કરવા માટે તેઓ પાત્રક રાખે.

(૨) પાત્રજામ પાત્રના રક્ષણાર્થે.

(૩) પાત્રસ્થાપનક—રજ (ધૂળ) વગેરેથી રક્ષણ કરવા માટે.

(૪) શુચક—પાત્ર ઉપર બાંધવા સારું.

(૫) પાત્રકેશરિકા (પાત્રકમુખવચ્ચિકા યાને ચિલ્લમિલિકા)—પાત્રનું પ્રમાર્જન કરવા માટે પાત્રમાં એ રાખવી. અત્યારે આ 'ચરવલી' તરીકે ઓળખાવાય છે.

(૬) પાત્રસ્થગનક (પઠલા)—પાત્ર ઉઘાડાં રહેતાં પુષ્પાદિ સચિત્ત વસ્તુ, રેતી, પક્ષીઓની અઘાર, સચિત્ત પૃથ્વીકાય વગેરે પાત્રમાં પડે તેના રક્ષણ માટે.

(૭) રશ્મિઆણુ—પાત્રના રક્ષણ માટે, વૃદ્ધિના જળધી રક્ષણ કરવા માટે.

(૮) પ્રચ્છાદક-ટાઢ, તાપ નિવારણાર્થે, ગ્લાનાદિના રક્ષણ માટે.

(૯) રક્ષેહરણુ યાને ઓઘો—પ્રમાર્જન માટે, સૂક્ષ્મ બાદર છોવાની રક્ષા માટે તેમજ નૈનની નિશાની તરીકે.

(૧૦) મુખવચ્ચિકા—સંપાતિમ રેણુ, તેમજ સંપાતિમ જંતુ બોલતાં કે કાળે વગેરે કાઢતાં મુખમાં પ્રવેશ થવા ન પામે તેટલા માટે તેમજ સૂત્રાદિ વાંચતાં શુક્રથી તેની આશાતના ન થાય તે વારતે.

(૧૧) નંદીપાત્ર (મોટું પાત્રક)—આચાર્યાદિના વૈયાવૃત્ત્યાર્થે.

(૧૨) ચૌલપટ્ટક—વિકૃત ઇન્દ્રિય ન દેખાય તે માટે, વા (પવન) હાજવાથી થતું ન થઈ બળ તે માટે, લજ્જાહુ હોય તેના સંકોચના નિવારણાર્થે, સૂક્ષ્મ લિંગ ભેદ કોઈ હાંચી વગેરે કરે તેનાથી બચવા માટે, સુંદર સ્ત્રી જોવાથી લિંગને ક્રોધ થાય, અથવા સાધુના સુંદર લિંગને ભેદ કોઈ સ્ત્રીને વેદોદય થાય તો તેના રક્ષણ માટે.

(૧૩) સંસ્તારક—શયનના સમયે બિછાવવા માટે.

(૧૪) સાધ્વીઓતું દરેક ઉપકરણ માટે બાગે શીઝના રક્ષણાર્થે હોય છે.

અન્ન જણવેલાં સર્વ ઉપકરણોમાંથી જે જે ઉપકરણ ધારણ કરવાથી જ્ઞાનાદિની પુષ્ટિ થાય તે જ 'ઉપકરણ' છે; બાકીનાં તો પ્રતિષ્ઠેવન કરાતાં (વગર કારણે ધારણ કરાતાં) યતના વગરના સાધુને અધિકરણરૂપ બને છે. ઓઘનિર્ધુક્તિમાં કહ્યું પણ છે કે—

“જં જુજ્ઞઃ ઉવકરણે, ઉવગરણં તં સિ હોઃ ઉવગરણં ।

અતિરેગં અદ્વિગરણં અજતો અજયં પરિહરંતો ॥ ૭૪૧ ॥”

આલોકિતપાનભોજનનું લક્ષણ—

પાત્રમધ્યે ગૃહીતશુદ્ધપિપ્પલસ્ય ચક્ષુરાદિના પ્રત્યવેક્ષણીયત્વં સતિ
પુનઃ સામ્પાતિકજીવરક્ષણાર્થં પ્રતિશ્રયમાગત્ય દિવા પ્રકાશવત્પ્રદેશે

૧ ઉપકારને મેલો થતો અટકાવતા માટે જેમ આસન વપરાય તેમ પાત્રનું ધૂળથી રક્ષણ કરવા માટે આ કામમાં આવે છે.

૨ આના અભાવમાં શુદ્ધ શ્રમિ ઉપર ચૂનાના સાધુને દાવે પણ પૃષ્ઠીઆદિનો ઉપમર્દ થવાનો સંભવ રહે છે તેમજ નાહક સગરે ધૂળ બને છે.

૩ ૮૫૫:—

યદ્ શુદ્ધયતે ઉપકરણે ઉપકરણં નદ્ મયતિ ઉપકરણમ્ ।

અતિરેગમધિકરણમયતમામસ્ય સજય પરિહરત્ ॥

સ્થિત્વા સુપ્રત્યવેક્ષણપૂર્વકં પાનાન્નલક્ષણપ્રવૃત્તિરૂપત્વમાલોકિતપાન- ભોજનસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૨૩)

અર્થાત્ નેત્ર 'વગેરે દ્વારા ભરાળર ભોષને પાત્રમાં શુદ્ધ પિંડનું ગ્રહણ કર્યા બાદ ઉપાશ્રયે આવીને પ્રકાશવાળા સ્થળમાં પાત્રને મૂકીને સાંપાતિક જીવોના રક્ષણાર્થે સારી રીતે તેનું ફરીથી અવલોકન કરવા પૂર્વક 'દિવસ છતાં લાવેલી વસ્તુ પીવી કે ખાવી તે 'આલોકિતપાનભોજન' છે. એટલે કે એક તો ખાવા પીવાની વસ્તુ ભરાળર ભોધ વિચારીને લેવી અને વળી ક્ષીધા પછી પણ ભરાળર ભોધ તપાસીને જ તે દિવસે ખાવી કે પીવી તે 'આલોકિતપાનભોજન' કહેવાય છે.

સંત્યનું ગૌરવ—

મહાભારત વગેરેમાં સંત્યનું ગૌરવ વર્ણવાયું છે. જેમકે સો કુલા જોડાવવા કરતાં એક વાંઘ જોડાવવી વધારે સારી છે. સો વાંઘો જોડાવવા કરતાં એક યજ્ઞ ચઢે છે. સો યજ્ઞ કરતાં એક પુત્ર શ્રેષ્ઠ છે અને સો પુત્ર કરતાં પણ સત્ય શ્રેષ્ઠ છે, ઈકમકે સત્ય એ બ્રહ્મ (વેદ) છે અને તપ છે. જે સત્ય છે તે ધર્મ છે, જે ધર્મ છે તે પ્રકાશ છે, જે પ્રકાશ છે તે સુખ છે; જે જૂઠું છે તે અધર્મ છે, જે અધર્મ છે તે અધિકાર છે, જે અધિકાર છે તે દુઃખ છે. વિશેષમાં સત્ય એ જ્ઞાન અને ચારિત્રનો પાયો છે, વાસ્તે જેઓ સત્ય બોલે છે તેમના ચરણના રત્નથી આ પૃથ્વીતલ પાવન થાય છે. સત્ય એ સુખનો ધરો છે, જ્યારે અસત્ય એ અજ્ઞાન અને દુઃખનો ખાડો છે. સત્ય એ સ્ત્રીધો અને તેજસ્વી માર્ગ છે, જ્યારે અસત્ય એ અધારી ગલી છે. પ્રમત્ત યોગનો ત્યાગ, મન, વચન અને કાયાની એકરૂપતા અને કુષ્ટ જાવનાનો અનવકાશ એ સત્યનાં આશુપણો છે.

વળી શુદ્ધ સત્ય અખંડ છે, સર્વગ્રાપક છે અને અવર્ણનીય આનંદનું ધામ છે. મન, વચન અને શરીરથી જે સત્ય જ સેવે છે તે સર્વજ્ઞ બને છે અને સુકિતમહિલા તેના કંઠમાં વરમાળ આરોધે છે. જેનું જીવન સત્યમય છે તે શુદ્ધ સ્ક્રાટિક રત્ન સમાન છે; તેની આગળ એક ધડી-ભર પણ અસત્ય ટકી શકતું નથી. સત્યવક્તાના વચનમાં એટલું બધું બળ હોય છે કે તેની અસર સાંજાળનારના ઉપર પ્રાયઃ થયા વિના રહેતી નથી. સત્યનો જય જ છે. સત્ય સ્વયં પ્રકાશ છે અને સ્વયંસિદ્ધ છે. સત્ય એ અહિંસાદિ દેવીઓનું કોહસ્થાન છે. સત્ય કે જે 'પાંચ યમો પેઢી એક છે એના ગૌરવની રેખા મારા જેવો પામર વિશેષ શું' આલેખે એટલે સત્યવક્તાઓને સાદર પ્રણામ કરી આટલેથી વિરમવામાં આવે છે.

૧ 'વગેરે' થી સ્પર્શનેન્દ્રિય સમજવી એમ અંશકાર સૂચવે છે.

૨ આથી દર્શિત થતા સનિભોજનવિરમણ વિષે આગળ ઉપર વિચાર કરાશે.

૩ જીઓ. ડૉ. સુરેન્દ્રનંદે મ'પાદન કરેલ આવૃત્તિ (આદિ પર્વ, અ. ૬૯, સ્લો. ૨૧).

૪ શ્રીપત્તજીવિકૃત યોગસૂત્રના દ્વિતીય પાદના ૩૦ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—

“ અહિંસાસત્યાસ્તેયબ્રહ્મચર્યાપરિવ્રજા વ્રમાઃ । ”

અત્યરૂપ મહામતની પાંચ ભાવનાઓ—

(૧) 'આલોચિત ભાષણ, (૨) ક્રોધ-પ્રત્યાખ્યાન, (૩) લોભ-પ્રત્યાખ્યાન, (૪) ભય-પ્રત્યાખ્યાન અને (૫) હાસ્ય-પ્રત્યાખ્યાન એ અત્યરૂપ દ્વિતીય મહામતની પાંચ ભાવનાઓ છે.

આલોચિત ભાષણનું લક્ષણ—

અસદ્ભૂતાર્થપ્રતિપાદનનિરોધપૂર્વકપ્રાણિપ્રાણાનુપધાનકારિ વચન-રૂપત્વં, સમ્યગ્લોચનપૂર્વકવચનલક્ષણપ્રવૃત્તિરૂપત્વં વા આલોચિત-ભાષણસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૨૪)

અર્થાત્ અસદ્ભૂત (અવિદ્યમાન) પદાર્થના પ્રતિપાદનને અટકાવનારૂં અને પ્રાણીઓના પ્રાણને હાનિ ન પહોંચાડનારૂં એવું વચન ઉચ્ચારવું તે ' આલોચિત ભાષણ ' છે. હુકામાં ઠણીએ તો સારી રીતે વિચાર કર્યા પછી બોલવું તે ' આલોચિત ભાષણ ' છે.

ક્રોધ-પ્રત્યાખ્યાનનું લક્ષણ—

મોહનીયકર્મોદયનિષ્પન્નાપ્રીતિલક્ષણદ્વેષપૂર્વકવચનનિરોધરૂપત્વં ક્રોધનિશ્ચિતવચનપ્રત્યાખ્યાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૨૫)

અર્થાત્ મોહનીય કર્મના ઉદયને લીધે ઉદ્ભવેલ અપ્રીતિરૂપ દ્વેષ પૂર્વક વચનો ન બોલવાં તે ' ક્રોધનિશ્ચિત વચનનું પ્રત્યાખ્યાન ' છે. ક્રોધના આવેશમાં બહું જોલાઈ જવાનો પૂરેપૂરો અંભ છે, વાસ્તે એ અવસ્થા દરમ્યાન મોન સેવવું એટલે સત્ય વ્રતનું પરિપાલન સુગમ થઈ પડે એ આનું તાત્પર્ય છે.

લોભ-પ્રત્યાખ્યાનનું લક્ષણ—

સમસ્તવ્યસનૈકરાજિરૂપમોહનીયકર્મોદયાવિર્મૂતરાગપરિણામોદયે સતિ વિચિત્રપ્રકારેચ્છાવિષયકવચનનિરોધરૂપત્વં, રાગમોહનીયપરિણામોદયે સતિ વિતથમાપી ભવતીતિ સત્યમનુપાલયતો જીવસ્ય વિતથા-કારવચ્ચનલક્ષણપરિણામપરિત્યાગરૂપત્વં વા લોભનિશ્ચિતવચનપ્રત્યા-ખ્યાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૨૬)

૧ તત્ત્વાર્થ (અ ૭, ૩)ના ભાષ્ય (૧ ૪૫)માં આને અદલે ' અનુનીયિ-ભાષણ ' તો નિર્દેશ છે.

અર્થાત્ સર્વ આપત્તિની અદ્વિતીય શ્રેષ્ઠરૂપ મોહનીય કર્મના ઉદયથી પ્રાદુર્ભાવ પામેલા રાગરૂપ પરિણામના ઉદય હરમ્યાન વિચિત્ર ભતની ઇચ્છા થતાં જે વચનો ઉચ્ચારાય તેનો નિરોધ કરવો તે અથવા તે રાગરૂપ મોહનીય પરિણામના ઉદયમાં જીવ અસત્ય બોલવા પ્રેરાય છે, વાસ્તે જ્યે સમયે સત્ય વ્રત પાળવાળો જીવ જે અસત્યના તેમજ ખીલ્લને ઠગવાના પરિણામના ત્યાગ કરે છે તે 'લોભનિશ્ચિત વચનનું પ્રત્યાખ્યાન' છે.

ભય-પ્રત્યાખ્યાનનું લક્ષણ—

દેહિકામુષ્મિકાદિભેદભિન્નસસવિધભયનોહનીયોદયે સતિ અનૃત-
ભાષણં સુલભં ભવતિ, તતસ્તત્પ્રત્યાખ્યાનરૂપત્વં ભયનિશ્ચિતવચન-
પ્રત્યાખ્યાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૨૭)

અર્થાત્ આ લોક સંબંધી, પરલોક સંબંધી જેમ 'સાત ભતના ભયરૂપ મોહનીય કર્મ' ઉદયમાં આવતાં જુદું બોલવાનું મન થાય છે, માટે તેનો નિરોધ કરવો તે 'ભયનિશ્ચિત વચનનું પ્રત્યાખ્યાન' છે.

હાસ્ય-પ્રત્યાખ્યાનનું લક્ષણ—

હાસ્યમોહોદયે સતિ પરિહસન્ પરેણ સાર્ધમલીકમપિ બ્રૂયાદિતિ
તત્પ્રત્યાખ્યાનરૂપત્વં હાસ્યનિશ્ચિતવચનપ્રત્યાખ્યાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૨૮)

અર્થાત્ હાસ્યરૂપ મોહનીય કર્મના ઉદયમાં હસતા હસતાં અન્યની સાથે અસત્ય ભાષણ થઈ જાય; વાસ્તે તેનો ત્યાગ કરવો તે 'હાસ્યનિશ્ચિત વચનનું પ્રત્યાખ્યાન' છે.

આ સમગ્ર વિવેચનમાંથી સાર જો નીકળે છે કે ક્રોધ, લોભ કે ભયને વશ થતાં કે મશ્કરી કરતાં પ્રાયઃ અસત્ય બોલાય છે, વાસ્તે સત્ય વ્રતના અભિલાષીએ ક્રોધાદિકનો ત્યાગ કરવો તે શ્રેયસ્કર છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો રાગ, દ્વેષ અને મોહ જો અસત્યની ઇમારતના પાયા છે, વાસ્તે જો પાયાને જ મજબૂત થવા ન દેવા કે જેથી સત્ય વ્રતને આઘાત પહોંચે.

અસ્તેય વ્રતની પાંચ ભાવનાઓ—

(૧) આલોચિતાવગ્રહ-ચાચન, (૨) અલીક્ષ્યાવગ્રહ-ચાચન, (૩) આટલું જો

૧ પ્રલોક-ભય, પરલોક-ભય, આદાન-ભય, અકરમાઈ-ભય, આજીવિકા-ભય, મરણ-ભય અને અપ્રીતિ-ભય.

૨ કશું પણ છે કે—

રાગાદ વા દેવાદ વા મોહાદ વા વાક્યમુચ્યતે અનૃતમ્ ।

યસ્ય તુ નૈતે દોષાસ્તસ્માનૃતકારણ કિં સ્યાત્ ? ॥ ”

૩ તત્ત્વાર્થ (અ. ૭, સુ. ૩)ના ભાષ્ય (૫ ૪૬)માં આને બંધે અનુવીચ્યવ-
મહંયાચનો ઉલ્લેખ છે.

પ્રમાણેના અવગ્રહનું અવધારણુ, (૪) સાધર્મિક પાત્રેથી અવગ્રહનું ચાચન અને (૫) જ્ઞાપિતપાન-લોજન એ ત્રીજા મહાવ્રતની પાંચ ભાવના છે. બરાબર વિચાર કરીને જ વાપરવા માટે અવગ્રહની અર્થાત્ સ્થાનની માગણી કરવી તે પ્રથમ ભાવના છે. રહેવેન્દ્ર, રામ, ગૃહપતિ, શય્યાતર, જેની જગ્યા માગી લીધી હોય તે સાધર્મિક એમ અનેક પ્રકારના સ્વામીઓ સંભવે છે. તેમાંથી જે સ્વામી પાસેથી જે સાધન માગવું વધારે ઉચિત જણાય તેની પાસેથી તે માગવું. એક વાર આખ્યા બાદ તે સ્થાનના માલીકે તે સ્થાન પાછું લીધું હોય તોપણ રોગાદિક કારણને લઈને ખાસ જરૂર જણાય તો તે સ્થાન માટે તેના માલીક પાસે તેને કલેશ ન થાય તેવી રીતે તેની વારંવાર માગણી કરવી તે બીજી ભાવના છે. માલીક પાસેથી માગતી વેળા જ અવગ્રહનું પરિભાષુ નક્કી કરવું તે ત્રીજી ભાવના છે. પોતાના કરતાં પહેલાં બીજા સમાન ધર્મવાળાએ અર્થાત્ અન્ય સાધર્મિકે કોઈ સ્થાન માગી લીધું હોય અને પોતાને તે સ્થાનનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રસંગ આવી પડે તો તે સાધર્મિક પાસેથી જ તે સ્થાનની માગણી કરવી તે ચોથી ભાવના છે. વિધિ પૂર્વક અન્ન, પાન, જેવી શુરુને બતાવી તેમની પરવાનગી મેળવ્યા પછી જ તેનો ઉપયોગ કરવો તે પાંચમી ભાવના છે.

પ્રહસ્યર્થ વ્રતની પાંચ ભાવનાઓ—

(૧) શ્રી, પશુ અને નપુંસકથી સંસક્ત શયન અને આસનનું વર્જન, (૨) રાગયુક્ત શ્રીકથા-વર્જન, (૩) મનોહરેન્દ્રિયાલોક-વર્જન, (૪) પૂર્વકૃતરતાનુરમણ-વર્જન અને (૫) પ્રણીતરસલોજન-વર્જન એ ચોથા મહાવ્રતની પાંચ ભાવનાઓ છે. તેમાં પ્રથમ ભાવનાનું લક્ષણ એ છે કે—

જોપશુપઠકસંસક્તવેદમનિ શય્યાસનાદિવર્જનરૂપત્વં પ્રથમ-ભાવનાયા લક્ષણમ્ । (૪૨૯)

અર્થાત્ શ્રી, પશુ કે નપુંસક દ્વારા સેવાયેલા ઘરમાં સૂવા, બેસવા વગેરેનો ત્યાગ કરવો તે પ્રથમ ભાવના છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે પ્રહસ્યર્થ પાળનાર પુરુષે કે પ્રમદાએ પોતાનાથી વિભતીય વ્યક્તિ દ્વારા સેવાયેલા શયન કે આસનનો ત્યાગ કરવો તે પ્રથમ ભાવના છે. પ્રહસ્યારી પુરુષે શ્રી સાથે અને પ્રહસ્યારિણી શ્રીએ પુરુષ સાથે નામ પૂર્વક કામોદીપક વાતો ન કરવી તે બીજી ભાવના છે. પ્રહસ્યારીએ પોતાથી વિભતીય વ્યક્તિનાં કામવર્ધક અવયવો ન જોવાં તે ત્રીજી ભાવના છે. પ્રહસ્યર્થ સ્ત્રીકાર્યા પૂર્વે જે કામકીડા કરી હોય તે યાદ ન કરવી તે ચોથી ભાવના છે. કામને સતેજ કરનારાં રસવાળાં ખાનપાનનો ત્યાગ કરવો તે પાંચમી ભાવના છે.

૧ આનાં ત્રણેય પ્રયકારે રત્ન ક્યાં નથી, પરંતુ તેનો ભાવાર્થ સમજાવ્યો છે.

૨ આ પૈકી પૂર્વ પૂર્વ બાધ્ય છે અને ઉત્તર ઉત્તર બાધક છે એમ વિચારી જે તેના માલીક દ્વારા તેની પાસેથી જ તે અવગ્રહ માને મુકામ માટે ચાચના કરવી

અ પરિગ્રહરૂપ મહામતની પાંચ ભાવનાઓનું સમુચ્ચયાત્મક લક્ષણ—

પદ્મેન્દ્રિયાર્થાનાં સ્પર્શરસગન્ધવર્ણશબ્દજ્ઞાનાં મનોજ્ઞાનાં પ્રાપ્તૌ ગાદ્ધર્ષ-
સ્ય વર્જને સતિ અમનોજ્ઞાનાં તેષાં પ્રાપ્તૌ દ્વેપવર્જનરૂપત્વમાક્રિશ્ચન્ધ્ય-
લક્ષણપચ્ચમત્રતભાવનાયા લક્ષણમ્ । (૪૩૦)

અર્થાત્ પાંચ ઇન્દ્રિયોના સ્પર્શ^૧, રસ, ગંધ, વર્ણ અને શબ્દની અનુકૂળ સામગ્રી મળતાં તેમાં આસક્તિ ન રાખવી તેમજ પ્રતિકૂળ મળતાં તેને વિષે દ્વેષ ન ધારણ કરવો અર્થાત્ રાગ પેદા કરે તેવા સ્પર્શ^૧, રસ, ગંધ, વર્ણ અને શબ્દમાં ન લલચાવું અને દ્વેષ ઉત્પન્ન કરે એવા સ્પર્શાદિમાં શુરસો ન કરવો તે આક્રિશ્ચન્ધ્યરૂપ પાંચમા મહામતની અનુકૂળે મનોજ્ઞામનોજ્ઞસ્પર્શસમભાવ, મનોજ્ઞામનોજ્ઞરસસમભાવ ઇત્યાદિ પાંચ ભાવનાઓ છે.

સર્વાર્થસિદ્ધિ પ્રમાણે ^૧અહિંસાદિની પાંચ પાંચ ભાવનાઓ—

સર્વાર્થસિદ્ધિ (પૃ. ૨૦૧)માં, આ પ્રસ્તુત અન્યના ૮૮૨ મા પૃષ્ઠમાં ગણાવેલી અહિંસાની પાંચ ભાવનાઓ પૈકી એપણાસમિતિને બદલે વચનશુદ્ધિનો નિર્દેશ છે. સત્યની પાંચ ભાવનાઓ તો એની એ જ છે. (૧) સૂચ્ય ગૃહ, પર્વતની શુદ્ધિ, વૃક્ષનાં કોટર વગેરેમાં રહેવું તે શૂન્યાગારવાસ, (૨) પારકાએ ભજેલા ગૃહમાં નિવાસ તે વિમોચિતાવાસ, (૩) અન્યનો ઉપરોધ કરવો તે પરોપરોધાકરણ, (૪) ભિક્ષાની શુદ્ધિ અને (૫) આ માફ છે તથા આ તાફ છે એ પ્રમાણેનો સાધર્મિક સાથે અવિસંવાદ તે સદ્ધર્માવિસંવાદ એમ અસત્ય વ્રતની પાંચ ભાવનાઓ છે. આપણે ૮૯૬ મા પૃષ્ઠમાં ચોથા મહામતની જે ભાવનાઓ ગણાવી ગયા છીએ તેમાંની પહેલી ભાવનાને બદલે સર્વાર્થસિદ્ધિમા પોતાના શરીરના સંસ્કારોના ત્યાગરૂપ ભાવનાનો ઉલ્લેખ છે. પાંચમા વ્રતની ભાવનાઓ તો આપણે આ પૃષ્ઠમા દર્શાવી ગયા તે જ છે.

અહિંસાદિની યુદ્ધિરૂપ અન્ય ભાવનાઓનો પ્રસ્તાવ—

અહિંસાદિ વ્રતોતું પાલન કરવામાં કંઈ ખલેલ ન પડે એ તે માટે જેમ એ પ્રત્યેક વ્રતની

^૧ સર્વાર્થસિદ્ધિમા આ ભાવનાઓ શ્રીઉમાસ્વામિપ્રતિષ્ઠા સૂત્રરૂપે દર્શાવાઈ છે, બ્યારે એવેતાં બરીય સંપ્રદાય પ્રમાણે એ સૂત્રો શ્રીઉમાસ્વામિનાં રચેલાં નથી, પરંતુ શ્રીપૂજ્યપાદે કે અન્ય કોઈ દિગંબર મુનિવરે રચેલાં ગણાય છે. એ સૂત્રો નીચે મુજબ છે—

“ વાદમનોશુભીર્ગોદાનનિલેપણસમિત્યાલોકિતપાતમોજનાનિ પથ । ૪ ।

ક્રોધભોમમીરુત્વદ્વાસ્યપ્રત્યાકર્યાનાન્યનુલોચિમાપર્ણં ચ પથ । ૫ ।

શૂન્યાગારવિમોચિનાવાસપરોપગોધાકરણભેદ્યશુદ્ધિસદ્ધર્માવિતવાદા પથ । ૬ ।

સોરાગકથાશ્રવણતન્મનોદરાદ્ધનિરીક્ષણપૂર્વરતાનુસ્મરણયુગ્મેષ્વસ્ત્યશરીર

સંસ્કારત્યાગાઃ પથ । ૭ ।

મનોજ્ઞામનોજ્ઞેન્દ્રિયવિષયરાગદ્વેષવર્જનાનિ પથ । ૮ । ”

પાંચ પાંચ ભાવનાઓ ઉપયોગી છે તેમ બીજી પણ એવી કેટલીક ભાવનાઓ છે એમ તત્ત્વાર્થ (અ. ૭, સૂ. ૧૪-૭) ઉપરથી જણાય છે. આનો અર્થ કેમકે: વિચાર કરવામાં આવે છે. જે વસ્તુનો આપણે ત્યાગ કરવો ઉચિત સમજીએ તે વસ્તુ હાનિકારક હોવી જોઈએ, નહિ તો તેનો ત્યાગ કરવાથી શો લાભ ? વળી જેનો ત્યાગ કરાય તેના દોષોનું 'ખડું' દર્શન થવાથી જ તે ત્યાગ ટકી શકે. આથી કરીને અહિંસાદિ ઋતોની સ્થિરતા સાડું હિંસાદિમાં શા શા દોષો રહ્યા છે તેનું નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ. આ દોષદર્શન બે રીતે સંભવે છે. એક તો આ લોક આશ્રીને અને બીજું પરલોક આશ્રીને. હિંસા વગેરે અનિષ્ટ પ્રવૃત્તિઓ આચરવાથી જે ઐહિક આપત્તિઓનાં વાદળાં પોતાના ઉપર કે અન્યના ઉપર ચઢી આવે છે તેનો સહા ખ્યાલ રાખવો તે ઐહિક દોષદર્શનરૂપ પ્રથમ પ્રકાર છે. વળી હિંસાદિથી જે પારલૌકિક અનિષ્ટતાના અંકુરો ફૂટી નીકળે છે તેનું નિરંતર ભાન રાખવું તે પારલૌકિક દોષદર્શનરૂપ બીજો પ્રકાર છે. આ બંને જાતના સંસ્કારોની સુષ્ટિ કરવાથી અહિંસાદિ ઋતોનું પાલન વિશેષતઃ દૃઢ બને છે, વાસ્તે એ સંસ્કારોનો અર્થ ભાવનારૂપે નિર્દેશ કરાયો છે.

હિંસાનાં ફળો—

પ્રત્યેક ઋતને અંજે કેવી ભાવના ભાવવી હિતકર છે તે વાત તત્ત્વાર્થ (અ. ૭, સૂ. ૪)ના ભાષ્યમાં સુંદર રીતે દર્શાવાયી છે. તેના આધારે પ્રસ્તુત અધિકાર કહે છે કે હિંસા કરનારને ચોવીસે કલાક ઉદ્વેગ રહે છે. વળી તે સર્વદા વેર બાંધવામાં રોકાયેલો રહેવાથી તેને આ લોકમાં જ વધ, બંધન વગેરે સંકટો લોગવવાં પડે છે. વળી પરલોકમાં અશુભ દેહ અને અશુભ અંગો-પાંગની તેને પ્રાપ્તિ થાય છે તેમજ તે નિઃકનીય ગતિનો ભાજન બને છે. આથી હિંસા ન કરવી તે શ્રેયસ્કર છે.

અસત્યનાં ફળો—

જોકું બોલનારાનો કોઈ વિશ્વાસ કરતો નથી, વળી આ દુનિયામાં જ તે જીભનું છેદન વગેરે કષ્ટનો ભાગી બને છે. પરલોકમાં અશુભ અંગોપાંગ અને દુર્ગતિનો તે ભાજન બને છે, માટે અસત્યનો ત્યાગ કરવો તેમાં કલ્યાણ રહેલું છે.

સ્તેયનાં ફળો—

પારકાના દ્રવ્યનું હરણ કરનારા ઉપર કોઈને ભરોસો રહેતો નથી. ચોરી કરતાં પકડાતાં અભિધાત, વધ અને બંધન તથા ક્ષાયા, પગ, કાન અને નાકનાં છેદન અને લેહન તેમજ તેની સમગ્રી માલમલિકતાનું હરણ ઇત્યાદિ આકૃતો તેને આ લોકમાં વેઠવી પડે છે. વળી પરલોકમાં

૧ “ દિસાદિષ્વિદ્યામુત્ર ચાપાયાવવદર્શનમ । દુઃખમેવ યા । મૈત્રીમમોદકારણ્ય-માધ્યસ્થ્યાનિ સ્ત્રાવણાધિક્કરિયમાનાવિનેયેપુ । જગત્કાયસ્થભાવો ચ સંયેગથેરામ્યા-ર્યમ્ । ”

તેને અશુભ અંગોપાંગની પ્રાપ્તિ થાય છે અને તેની દુર્ગતિ થાય છે. આથી કરીને અદત્તાદાનથી વિરમવું એ ઉત્તમ છે.

અગ્રહચર્યાનાં ફળો—

અગ્રહચારીનું ચિત્ત વિશ્વમયી ઉદ્ધાનત રહે છે. પ્રકીર્ણ ઇન્દ્રિયવાળા મદોન્મત હાથીની જેમ તે નિરંકુશ ફરે છે અને મોહના આવેશમાં કાર્ય-અકાર્યનું જ્ઞાન ભૂલી જાય છે અને તેમ થતાં એવું જોઈ અશુભ કાર્ય નથી કે જે તે કરતો નથી. પરમીનું સેવન કરવાથી આ લોકમાં એ સ્ત્રીના સર્ગા સંબંધી સાથે તેને વેર બંધાય છે. વળી લિંગનું છેદન, બંધન, દ્રવ્યનું હરણ ઇત્યાદિ કષ્ટો સળ તરીકે તેને લોગવવાં પડે છે. પરલોકમાં તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ તે અશુભ અંગોપાંગનો અને નિન્દ્ય ગતિનો ભાગી થાય છે. આથી કરીને અગ્રહચર્યા પાળવું એ શ્રેયસ્કર છે.

પરિગ્રહનાં ફળો—

જેમ એક પક્ષી હાથમાં માંસની પેશી લઇને જતો હોય અને તે માંસાહારી અન્ય પક્ષીની નજરે પડે તો તે અન્ય પક્ષી પેલાની પાસેથી માંસની પેશી ખૂંચવી લે તેમ પરિગ્રહધારી પુરુષના દ્રવ્યને ચોર વગેરે હરી લે છે. વળી પરિગ્રહમાં આસક્ત વ્યક્તિને ધન કમાવવામાં, તેનું રક્ષણ કરવામાં તેમજ તે ખરચવામાં અતિશય ત્રાસ વેઠવો પડે છે. વિશેષમાં જેમ અગ્નિ બળતણથી કઠી તૃપ્ત થતો નથી તેમ પરિગ્રહની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિથી પણ તેને સંતોષ મળતો નથી; તેના લોભનો ચોલ રહેતો નથી. આ પ્રમાણે તે અસંતુષ્ટ રહેતો હોવાથી તેને કાર્ય-અકાર્યનો વિવેક રહેતો નથી. વળી લોકો એને લોભીઓ કહી નિન્દે છે. પરલોકમાં તે અશુભ અંગોપાંગવાળો જન્મે છે તેમજ એને અશુભ ગતિ મળે છે. આવા કારણને લીધે ગ્રહાકલ્પશકારી પરિગ્રહને ત્યાગ કરવો તે કલ્યાણકારી માર્ગ છે.

આ પ્રમાણેની મહાવ્રતો પરત્વેની ભાવના ઉપરાંત હિંસાદિ દુઃખરૂપ જ છે, એમાં સુખનો છાટો પણ નથી એવી પ્રતિપક્ષીય ભાવના પણ ભાવવી જોઈએ; કેમકે હેય પ્રવૃત્તિઓમાં દુઃખનાં કર્મનરૂપ ભાવના કેળવાઈ હોય તો જ એનો ત્યાગ વિશેષ ટકે; વાસ્તે હિંસાદિ દોષોને દુઃખરૂપ જ માનવાની વૃત્તિ કેળવવાનો શાસ્ત્રકાર ઉપદેશ આપે છે. તેમાં દુઃખથી એ સમજવાનું છે કે અનિષ્ટ સંયોગ એ એનું નિમિત્ત છે, શારીરિક અને માનસિક પીડા એ એનું સ્વરૂપ છે અને આપત્તિ એ જ એનો અંત છે. આવું દુઃખ દોષ પણ જીવને પ્રિય નથી, કેમકે તે વધ, બંધન, છેદન ઇત્યાદિના હેતુરૂપ છે. આથી એ દ્વિતિ યાય છે કે હિંસાદિ દુઃખરૂપ જ છે.

કહેવાની મતલબ એ છે કે જેમ અન્ન પ્રાણનું કારણ હોઈ તેને ‘પ્રાણ’ કહેવામાં આવે છે તેમ દુઃખના કારણરૂપ હિંસાદિને વિષે તે દુઃખ જ છે એવો ઉપચાર કરાય છે અથવા ‘પ્રાણનું’ કારણ અન્નપાન છે અને એ જેમ અન્નપાનનું કારણ ધન છે, વાસ્તે ધનને ‘પ્રાણ’ કહેવામાં આવે છે તેમ હિંસાદિ અસાતવેદનીય કર્મનું કારણ છે, અને અસાત વેદનીય કર્મ દુઃખનું કારણ છે, એથી કરીને દુઃખના કારણના કારણરૂપ હિંસાદિને ઉપચારથી ‘દુઃખ’ કહી શકાય છે.

જેમ વધની પીડા મને અપ્રિય છે તેમ એ સર્વ જીવોને પણ અપ્રિય છે, વાસ્તે હિંસા કરવી નહિ. જેમ કંઠવાં વચનો, અસત્ય આક્ષેપો ઇત્યાદિ સાંભળતાં મને ખેદ થાય છે તેમ અન્ય જીવોને પણ થાય જ; વાસ્તે જુહું જોલણું નહિ. વળી જેમ મને ઇષ્ટ દ્રવ્યનો વિયોગ દુઃખદાયી છે તેમ અન્યને પણ છે, માટે કોઈની ચીજ લઇ લેવી નહિ. જેમ મારી પત્નીનો પરાભવ થતો જોઈ મારો આત્મા કંકળી જઈ તેમ બીજાને પણ તેની પત્નીની એવી દશા થતી જોઈ દુઃખ થાય જ, વાસ્તે પરત્રીગમન ત્યાજ્ય છે. જેમ મને પરિશ્રદ્ધની અપ્રાપ્તિ, તે પ્રાપ્ત થયા પછીનો તેનો વિનાશ વગેરે સાહે તેમ અન્યને પણ તે દુઃખદાયી છે; વાસ્તે પરિશ્રદ્ધિવિરમણ ઉત્તમ છે. આ પ્રમાણે હિંસા-દિને વિષે દુઃખાતું ચિન્તન કરવું. અત્ર કોઈ એમ પ્રશ્ન જાણે કે કોમલાંગીનાં મનોહર અવથોનો ક્ષપણું સુખકારી છે, છતાં અહીં તેને દુઃખરૂપે કેમ ગણાવ્યો છે તો એનો ઉત્તર એ છે કે એ વેદનાના પ્રતીકારરૂપ છે. જેમ એક શુભકું થયું હોય અને તે ફૂટી જાય ત્યારે હાથ કહી સુખ અનુભવાય છે તેમ આ છે, પરંતુ તેમાં વાસ્તવિક સુખ નથી એમ મહર્ષિઓ ફરમાવે છે.

વળી ઉપર્યુક્ત અહિંસાદિ મહાવ્રતોમાં સ્થિરતા સંપાદન કરવાને માટે મૈત્રી વગેરે ચાર ભાવનાઓ પણ ભાવવી જોઈએ. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ્ય યાને ઉપેક્ષા એ ચાર ભાવનાઓ કોઈ પણ સદૃશ્ય કેળવવામાં અત્યંત સહાયક હોવાથી અત્ર અહિંસાદિ મહાવ્રતોની સ્થિરતા સંપાદન કરવામાં તે ખાસ ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે એમ કહેવું તે અતિશયોક્તિ ગણાય ખરી કે ? આ ચાર ભાવનાઓનો વિષય અમુક અંશે જુદો જુદો છે એટલા માટે તે તે વિષયમાં એ ભાવનાઓ કેળવાય તો જ યથેષ્ટ પરિણામ આવે; વાસ્તે એ ભાવનાઓ સાથે એનો વિષય પણ જુદો જુદો દર્શાવાય છે.

મૈત્રી-ભાવનાનું લક્ષણ—

કૃતકારિતાનુમતિવિશિષ્ટયોગૈરન્યેવાં વાધાનુત્પત્તિવિષયકચિન્તન-રૂપત્વં, 'કેનાપિ પાપં ન કર્તવ્યં, કોઽપિ દુઃખી મા ભવતુ, સર્વેવાં ચ મુક્તિર્ભવતુ' इत्याकारचिन्तनरूपत्वं वा मैत्रीभावनाया लक्षणम् । (૪૩૧)

અર્થાત્ કોઈ પણ જીવને હું પીડા કરીશ નહિ, કરાવીશ નહિ. અને કોઈ વ્યક્તિ પીડા કરતી હોય તો હું તેની અમુગોદના કરીશ નહિ એ પ્રકારનું ચિન્તન તે 'મૈત્રી-ભાવના' જાણવી. અથવા તો કોઈ પણ પાપ ન કરે, કોઈ પણ જીવ દુઃખી ન થાઓ, સર્વ જીવોને મુક્તિ મળે એ પ્રમાણેનું ચિન્તન તે 'મૈત્રી-ભાવના' સમજવી.

મૈત્રીનો વિષય પ્રાણિ-ગણ છે એટલે કે આ ભાવનાનો વિષય અમત્ર પ્રાણિ-ગણ છે. એ સર્વ જીવને આશીને કેળવી હોય તો જ દરેક જીવ પ્રતિ અહિંસક, સત્યવાદી ઇત્યાદિ તરીકે

વર્તી શકાય. હુંકેમા કહીએ તો મેત્રી એટલે પરમાં પોતાપણની ભુદ્ધિ, આથી જ તો પોતાની પેઠે પરને દુઃખી ન કરવાની ઇચ્છા કે વૃત્તિ એ એતુ ખાસ લક્ષણ છે. આવી સ્થિતિમાં કોઈ ઉપર વેરભાવ રહેતો નથી તેમજ અપરાધની ક્ષમા કરવાની ભાવના ઉદ્ભવે છે. વળી આનાથી સમગ્ર બ્રહ્માંડ સાથે ખરેખરે મુહૂર્તભાવ કેળવાય છે.

એટલાં જીવો જગત્માં છે એ જાણ પ્રત્યે નિષ્કામભાવે—કોઈ પણ જાતના સ્વાર્થની આકાંક્ષા વિના—કેવળ પરમાર્થ વૃત્તિથી—ઉપકારનો બદલો મેળવવાની પણ ઇચ્છા રાખ્યા વગરની જે પ્રીતિ તે ' મૈત્રી ' છે. આ ભાવના ભાવતી વેળા સ્વ કે પરનો, મિત્ર કે દુશ્મનનો, ઉત્તમ કે અધમનો, મોટા કે નાનાનો કે એવો કોઈ પણ જાતનો લેહલાવ રાખવાનો નથી. વળી અપકાર કરનારાનું પણ ભલું ચિંતવવાનું છે. કદાચ શત્રુનું પણ ભૂંડું ચિંતવા માટે અત્ર અવકાશ નથી. જાન લેવા આવેલા શત્રુનું પણ શુભ થાઓ એવી અખંડિત ભાવના ભાવવી એમાં આની સાર્થકતા સમાયેલી છે. આવી જ ભાવનાથી યોગપ્રીત બનેલો લગ્ન જીવ એવી ઉદ્દેશ્યપણા કરી શકે કે—

“ ૧લામેમિ સવ્વજીવે, સવ્વે જીવા સમંતુ મે ।

મિત્તી મે સવ્વમૂણસુ, વેરં મજ્જા ન કેણહ ॥ ”

—વંદિતુ સૂત્ર ગા. ૪૯

અર્થાત્ હું સર્વ જીવોને ખમાવું છું—તેમના અપરાધને માફ કરું છું. સમગ્ર જીવો મારા અપરાધને માફ કરે (એવી મારી તેમને વિનવે છે). મારે સર્વ જીવો સાથે મિત્રતા છે; મારે કોઈની પણ સાથે દુશ્મનાવટ નથી.

આવી અનુપમ મૈત્રી-ભાવનાથી વાસિત બનેલો જીવ જગત્માં એવો ઠંઠેરો પીટાવી શકે કે—

“ શિવમસ્તુ સર્વજગતઃ, પરહિતનિરતા ભવન્તુ ભૂતગણાઃ ।

દોષાઃ પ્રયાન્તુ નાશ, સર્વંચ સુખી ભવતુ લોકઃ ॥ ”

—બૃહચ્છાન્તિસ્તવ

અર્થાત્ સમસ્ત વિશ્વનું કલ્યાણ થાઓ, પ્રાણીઓના સમૂહો એટલે કે સર્વ જીવો પરના કલ્યાણના રાગી બનો, (દુનિયાના તમામ) દોષો નાશ પામે અને સર્વત્ર લોક સુખી હો.

હાલમાં આ ભાવનાનું દર્શન ફર્લેન્ડ છે. અત્યારે તો પોતાના ક્ષણિક લાભને માટે બીજાને ગમે તેવું નુકસાન કરતાં પણ કેટલાક મનુષ્યો અચ્ચકાતા નથી. સ્વાર્થ આધારો છે એ વાત સાચી છે, પરંતુ પોતાનો અલ્પ સ્વાર્થ સાધવા જતાં આસપાસનાને બદલે સમગ્ર વિશ્વને એથી કેવું અને

૧ જાપા—

ક્ષમયામિ સર્વજાવાન્ સર્વે જીવાઃ ક્ષામયન્તુ મે (દુસ્કૃતમ) ।

મેત્રી મે સર્વમૂલેષુ વૈર મમ ન કેનચિત્ ॥

કેટલું તુકસાન પહોંચે છે તેમજ એ કાર્યથી પોતાને આગળ ઉપર કેવાં દુઃખદાયી પરિણામો ભોગવવાં પડશે તેનો તલમાત્ર વિચાર તો તેણે કરવો જોઈએ. તેમ થતાં જેટલો બને તેટલો સ્વાર્થાધીનતાનો ત્યાગ થવાથી જગતના સર્વ જીવોને સુખી બેવાની તેનામાં ઉત્કંઠા પ્રકટશે ખીબ જીવો આપણા મિત્રો છે તો પછી તેમના સુખે સુખી અને દુઃખે દુઃખી થવાની આપણી પવિત્ર ફરજ છે એવી સદ્ભાવના બાગૃત થશે અને એ ભાવરૂપ જગતથી દ્વેષરૂપ અગ્નિ ઉપશાંત થઈ જશે અને વળી સર્વ જીવો તરફ સમભાવ પ્રકટ થશે તેમજ એ સમભાવ વૃદ્ધિ પામતાં મુક્તિનાં દ્વાર આપોઆપ એને ખાટે ખુલ્લાં થઈ જશે.^૧

પ્રમોદ-ભાવનાનું લક્ષણ—

‘સમ્યગ્જ્ઞાનતપોઽધિકસાધુજનેષુ પરાત્મોભયકૃતપૂજાજનિતસર્વેન્દ્રિયા-
ભિવ્યક્તમનઃપ્રહર્ષલક્ષણપ્રમોદરૂપત્વં, સમ્યગ્જ્ઞાનાદિગુણાધિકસાધુજને-
ષુ પ્રસન્નમુલ્લાસિતયાઽભિવ્યજ્યમાનાન્તરિકમક્તિરાગરૂપત્વં વા પ્રમોદ-
ભાવનાયા લક્ષણમ્ । (૫૩૨) —

અર્થાત્ આપણા કરતાં શુદ્ધ જ્ઞાન અને તપમાં અધિક એવા સાધુજનોનો અન્યે, પોતે કે ઉભયે કરેલો સત્કાર જોઈને સર્વ ઈન્દ્રિય દ્વારા મનમાં હર્ષરૂપ આસ્વાદ ધારણ કરવો તે ‘પ્રમોદ-ભાવના’ છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો સમ્યગ્જ્ઞાનાદિ ગુણોમાં ચઢિયાતા એવા સાધુજનોને - વિષે પ્રસન્ન સુખાદિ દ્વારા આંતરિક ભક્તિરાગ રાખવો તે ‘પ્રમોદ-ભાવના’ છે. અર્થાત્ પ્રમોદ-ભાવના એટલે પોતાનાથી જે જે અધિક શુભી હોય તે સર્વને વિષે કોઈ પણ ભેદભાવ વિનાની ‘હૃદયિક પ્રસન્નતા’ આને તેના ચોક્કસ સત્કાર, કોઈના પણ શુભ જોઈને આનંદ પામવો-હરમનના પણ શુભ જોઈને રાજી થવું એ આ ભાવનાનું હાઈ છે.

૧ શાસ્ત્રપ્રતીસિદ્ધિર્મય (સ્ત ૧) મા કથું પણ છે કે—

“ મૈત્રી માવર્થતો નિત્યં, શુભો માધ્વઃ પ્રજાયતે ।

૧૫૦ — તત્તો માધ્વોદકાગ્નતો-દ્વૈવામિદશામ્યતિ ॥ ૮ ॥ ”

૨-સંબોધસિતેરીમાં કથું પણ છે કે—

“ સેયચરો વા આસંચરો વા, શુદ્ધો મદ્ય અત્તો વા ।

સમમાવમાવિયત્વા, લઘર્ મુક્ત ન સંદેહો ॥ ૨ ॥ ”

[સ્વેતામ્બરો વાઽઽશામ્બરો વા શુદ્ધોઽવશામ્બરો વા ।

સમમાવમાવિતાત્મા લભતે મોક્ષં ન સન્દેહઃ ॥]

અર્થાત્ સ્વેતામ્બર હો કે દિગંબર હો, શુદ્ધ (નો અનુયાયી) હો કે અન્ય કોઈ (સંપ્રદાયી) હો; પરંતુ જે તેનો આત્મા મમભાવથી ભાવિત છે-જે તેના આત્મામાં મમભાવ વિરાગને જે તો તેને મોક્ષ મળનાર જ છે એમાં જરા પણ શંકા નથી.

જ્યાં જગતનું લક્ષ્ બોવાની જ પુલ્લિ નથી ત્યાં આ લાવનાની હોવાતી જ સંભવતી નથી. અન્યને ઘણી વાર પોતાનાથી અધિકારી બોલે છે. જોકે જનને 'અદેખાઈ ઉત્પન્ન થાય છે. આવી અધમ વૃત્તિનો જ્યાં સુધી નાશ ન થાય ત્યાં સુધી અહિંસાદિ ટકી શકે જ નહિ તેમજ ગુણના પક્ષપાતી બની શકાય જ નહિ; વાસ્તે અદેખાઈનો લોપ કરવા માટે આત્મ-ક્ષેત્રમાં પ્રગોઠ-ભાવના રોપવી જોઈએ. આ લાવનાનો વિષય સમસ્ત જગત નથી, કિન્તુ અધિક ગુણવાન જ છે, કેમકે તેના પ્રત્યે જ 'અસૂયા, ઈર્ષ્યા, મત્સર વગેરે દુર્વૃત્તિઓ થવાનો સંભવ છે.

પ્રગોઠ ભાવનાનો પ્રભાવ જેવો તેવો નથી એ કેળવાય તો ધારેલું કામ પાર પડે જ. જેમકે અસુક વ્યક્તિ જ્ઞાન, ગુણ, કે કળામાં આપણા કરતા વધારે આગળ વધેલો હોય, વધારે પ્રવીણ હોય તો તેને જોતા આપણા ઉત્સાહમાં વધારો થાય છે, કેમકે કાળા માથાનો માનવી 'શુ' ન કરી શકે એ કહેવત તેને વિષે અસ્થિતિ થતી બોવાય છે. આ પ્રમાણે એના દ્વારા આપણા ઉત્સાહ વધે એટલે અંશે આપણે એના ક્ષણી ગણાઈએ. આવી પરિસ્થિતિમાં એ ઉપકારકની ઈર્ષ્યા કરાય તો માણસાઈ રહી જ ક્યાં? અરી રીતે તો જે પદે એ આરૂઢ થયેલ હોય તે પદ પ્રાપ્ત કરવાની આપણામાં આપણે વૃત્તિ કેળવવી જોઈએ, જે માર્ગે તે અદ્યો હોય તેનું અવલંબન લેવું જોઈએ અને તેમ કરી તેના સમાન થવા પ્રયાસ કરવો જોઈએ; નહિ કે કોઈ પણ રીતે તેને ઉતારી પાડવા માટે અદેખાઈ કે દ્રેષના આશ્રય લેવો જોઈએ, કેમકે એથી તો સામાન્ય અધઃપતન થાય કે ન પણ થાય, પરંતુ આવી મલિન વૃત્તિને વશ થનારનું તો થાય જ, કારણ કે આ વૃત્તિઓ આત્મ અને શૌર્ય ધ્યાનની પાલક હોઈ કર્મબંધનું કારણ બને છે અને દુર્ગતિને આમંત્રણ આપે છે. આથી સાર એ નીકળે છે કે જેને માણસ તરીકે ખપવું હોય તેને તો બીજાને ઉચ્ચ પદે વિઘ્ન પિત થયેલો જોઈ આનંદ જ માનવો ઘટે.

કારણ-ભાવનાનું લક્ષણ—

હિંસ્યામાનેષુ અનુમહાત્મકપરિણામરૂપત્વં કારણ્યભાવનાયા
લક્ષણમ્ । (૪૩૩)

અર્થાત્ કુલેષ પામતા એટલે કે દુઃખી થતા છતાં ઉપર અનુમૂલ કરવાનો પરિણામ તે 'કારણ્ય-ભાવના' છે. કોઈને પીડાતો જોઈ હૃદયમાં દવા ન જાગે તો અહિંસાદિ મૂલો ટકી જ ન શકે,

૧ આ આત્મિક શાંતિનો સંહાર કરનાર એક અસાધારણ શસ્ત્ર છે. જે છવ પારકાનું સુખ જોવાની તાકાત ધરાવતો નથી તેને શાંતિ ક્યાંથી મળે? વિચાર કરીશું તો સમજશે કે જગતમાં આવી રહેલા ઉપદેવોની જડ 'ઈર્ષ્યા' છે બીજાને સુખી જોઈ જે બળે તેની અશાંતિની હદ ક્યાં રહી? બીજાની શાંતિ જોઈને મુંઝવે છવ શાંતિ ન જ મેળવી શકે. જો છવ પોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવા અને તેમાં સ્થિર રહેવા પ્રયાસ કરે તો તેને સ્વ-શાંતિ મળી જાય, કેમકે શાંતિ એ કંઈ ખરીદવા પડે કે ઓછીતી લાવવી પડે તેની વસ્તુ નથી એ માટે કોઈને પૂછવું પડે તેમ પણ નથી. એ તો પોતાની પાસે જ છે. એનો અખૂટ ખજાનો આત્મામાં મોલુદ જ છે.

૨ પારકાના ગુણોને સ્થાને રોષો કેમકેવા તે 'અસૂયા' છે, જ્યારે પારકાના ગુણો સદન ન કરવા તે 'ઈર્ષ્યા' છે.

વાસ્તે આ ભાવના એ પ્રતોના સંરક્ષણ માટે-એની સ્થિરતા માટે આવશ્યક છે. એનો વિષય માત્ર દુઃખી જીવો છે; કેમકે અનુમલ કે સહાયતાની અપેક્ષા અનાથ, દુઃખી કે દીનને જ રહે છે.^૧

આથી એ સૂચિત થાય છે કે આપણાથી શુભમાં, જ્ઞાનમાં, સર્વવર્તનમાં કે અન્ય કોઈ ઉચ્ચ કારિની અભીપ્ર અને આદરણીય વૃત્તિમાં કોઈ ઉતરતું હોય તો તેના તરફ તિરસ્કારની નજરે જોવું એમાં આપણી શોભા નથી.

જેઓ દુર્વ્યસની છે અને જેઓ દુરાચારી છે તેઓ નીતિની દૃષ્ટિએ લંગડા છે; વાસ્તે જેમ લંગડા ફેતરા વગેરે જનાવરોને જોઈને આપણે તેના તિરસ્કાર કે તેની નિંદા ન કરતાં તેના તરફ દયાની નજરે જોઈએ છીએ તેમ દુર્વ્યસની વગેરે જનો તરફ પણ આપણે દયાની દૃષ્ટિએ દેખવું જોઈએ. અને તો તેને સુધારવા પ્રયાસ કરવો જોઈએ; કેમકે સર્વજ્ઞ સિવાય કોણ કોઈથી સર્વથા સુકૃત છે ? આપણામાં પણ કયાં દોષ નથી ? વાસ્તે દ્વિષિત જન તરફ તિરસ્કાર કરવો ઘટતો હોય તો તે આપણી ભાત ઉપર જ કયાં નહિ ? વિશેષમાં જ્યાં અન્યનું દુઃખ કે અજ્ઞાન દૂર કરવાનું અશક્ય હોય ત્યાં મધુર અને શાંત વચન તો ચોજવાં જ.^૨

માધ્યસ્થ્ય-ભાવનાનું લક્ષણ—

**કૂરકર્મલક્ષણાવિનીતેષુદાસીનતાલક્ષણાત્મપરિણામરૂપત્વં માધ્ય-
સ્થ્યસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૩૪)**

અર્થાત્ ધાતકી કાર્યો કરનારા તેમજ વિનય રહિત એવા જીવો પ્રત્યે ઉદાસીન ભાવ રાખવો તે ' માધ્યસ્થ્ય-ભાવના ' છે. દરેક સ્થળે અને દરેક વખતે કેવળ પ્રવૃત્ત્યાત્મક ભાવનાઓ જ સાધક થતી નથી; કેટલીક વાર તો વટસ્થતા ધારણ કરવાથી જ અહિંસાદિ મતો નીભી શકે તેમ હોય છે; એટલે કે વટસ્થતા કહો કે ઉપેક્ષા કહો કે માધ્યસ્થ્ય કહો એ જ અહિંસાદિ મતોના રક્ષણ માટે કેટલીક વાર આવશ્યક અને ઉપયોગી-મધ પડે છે. જ્યારે તદ્દન જડ સંસ્કારના અને કોઈ પણ સદ્વસ્તુ ગ્રહણ કરવા માટે સર્વથા નાલાયક પાત્ર મળે તો તેને સુધારવા ભલે મિત્રભાવે પ્રયત્ન કરવો, સુધરે તો હીક; પ્રયત્ન કર્યા છતાં નિર્શુભી, દુર્શુભી કે શુભુહીન પાત્ર ન જ સુધરે તો તેનું નસીબ એમ વિચારી તેના તરફ ઉદાસીન વૃત્તિ રાખવી, પરંતુ કોષ ન કરવો.

૧ આ ઉપરથી એ કલિત થાય છે કે પ્રભોદ તેમજ કાવ્ય એ પણ મેત્રીની જેડે એક પ્રકારનો પ્રેમ છે. અર્થાત્ મોક્ષ મેળવવામાં સાધનભૂત પ્રેમના વિષય આત્મીને તથા વિભાગો પાસી સકાવ (૧) ઉચ્ચ જીવ તરફ પ્રેમ, (૨) સમાન જીવ પ્રતિ પ્રેમ અને (૩) ઉતરની પંક્તિના જીવ પ્રતિ પ્રેમ. તેમાં પ્રથમ પ્રકારનો પ્રેમ તે ' પ્રભોદ ' કહી સકાય એવી રીતે તૃતીય પ્રકારનો પ્રેમ તે ' કાવ્ય ' ત્રણી સકાય. દ્વિતીય પ્રકારના પ્રેમને શું નામ આપવું તે વિચારણીય છે, કેમકે તેનો વિષય મેત્રીના જેટલો વ્યાપક નથી કે માધ્યસ્થ્યના જેટલો મંકુચિત નથી.

૨ દુનિયા જેટલી ત્રીજાપણી દુઃખી છે તેના ક્રૂતાં પ્રેમવર્થા વચનના અભાવથી તે વિગેષ દુઃખી છે.

કે દુધ્યાન ન સેવવું. પ્રથમથી જ સમજાતું હોય કે તેને સુધારવાના પ્રયાસનું કળ મોટા મીઠાં જેવું જ આવનાર છે તો તેને સુધારવાનો વિચાર જ માંડી વાળી તેના તરફ તટસ્થતા કેળવવી; કેમકે જમતના તમામ જીવોને સુધારવાનો આપણે ઇબ્દરો લીધો નથી, એટલું જ નહિ પણ તેમ કરવા આપણે તો શું, ખુદ તીર્થંકરો પણ સમર્થ નથી. અભવ્યને ભવ્ય બનાવવો એ જેમ અશક્ય કાર્ય છે તેમ તેવા કાર્યમાં સફલતા ન જ મળે, પરંતુ તેથી કંઈ તેવી ભાવના આવનાર વ્યક્તિની ભાવનાતું સાકલ્ય નષ્ટ થતું નથી એ ધ્યાનમાં રાખવું. આથી સમજાય છે કે વિચારબોદ કે સાંપ્રકાયિક માન્યતા પરત્વે અઘટિત કદાચિહ જોઈને પણ આપણે ઉરકેરાઈ ન જવું. આપણી ક્રૂરજ તો તેવા ઉન્માર્ગીને પણ મિત્ર-ભાવથી દલીલો પૂર્વક સમજાવવાનો પ્રયાસ કરવા પૂરતી જ છે; નહિ કે તેની ઝાટકણી કાઢવી કે તેની નિન્દા કરવી. આ માધ્યસ્થ્ય ભાવનાનો વિષય અયોગ્ય-અવિનિત પાત્રો જ છે એ કહેવાની હવે જરૂર રહેલી નથી.

મૈત્રી વગેરે ભાવનાઓનો પ્રયાગ—

આ ચાર ભાવનાઓથી રગાયેલો એક રંક જે આત્મિક આનંદની આંખી કરી શકે તે મોટા શકેનશાહને કે છ ખંડના માલીક ચક્રવર્તીને પણ ફલભ છે એવું આનું માહાત્મ્ય છે. વિશેષમાં આ ભાવનાઓ ધર્મધ્યાનને પુષ્ટ કરવામાં રસાયનની ગરજ સારે છે. આ સંબંધમાં યોગશાસ્ત્રના ચોથા પ્રકાશમાં કહ્યું પણ છે કે—

“ મૈત્રીપ્રમોદકારુણ્ય-માધ્યસ્થ્યાનિ નિયોજયેત્ ।
ધર્મધ્યાનમુપસ્કર્તુ, તદ્દિ તસ્ય રસાયનમ્ ॥ ૧૧૭ ॥ ”

આ પ્રકાશના ૧૧૨૨મા પદમાં તો ત્યાં સુધી સૂચવાયું છે કે આ ભાવનાઓ વડે આત્માને ભાવિત કરનાર મહામતિ વિશુદ્ધ ધ્યાનની ત્રુટેલી સંતતિનું આ દ્વારા અતુસંધાન કરી શકે છે—તેને સજીવન બનાવી શકે છે.

મૈત્રી વગેરે ચાર ભાવના સખંધી બહુશ્વતોનું વક્તવ્ય—

મૈત્રી વગેરે ચારે ભાવનાઓનો પ્રાથમિક ઉલ્લેખ જૈન સાહિત્યમાં તત્ત્વાર્થ (અ. ૭, ૨૨, ૬) માં નજરે પડે છે. એનાથી પ્રાચીન કોઇ ગ્રંથમાં એ વિષે ઉલ્લેખ મારા જોવામાં આવ્યો નથી. ભારખાદ યાહિનીમહાત્માસુત્ર શ્રીહરિભદ્રસૂત્રિવરે ધર્મખિન્દુ (અ. ૩)ના પઠ મા પદમાં એની નોંધ લીધી છે. ત્યાં કહ્યું છે કે—

૧ સરખાવો શ્રીભટ્ટહરિત નીતિશતકનું નિમ્નલિખિત પદઃ—

“ અગ્નઃ સુલમારાપ્પઃ, સુલતરમારાપ્પતે વિશેષજ્ઞઃ ।
જ્ઞાનલવ્વુધિદર્શ, ઘઘ્ઘાડપિ નરં ન રક્ષયતિ ॥ ૩ ॥ ”

૨ “ આત્માનં માણ્યજ્ઞામિ-મોંધનામિમૈદામતિઃ ।
વૃદ્ધિતામપિ સંજલે, વિશુદ્ધધ્યાનસન્તતિમ્ ॥ ૧૨૨ ॥ ”

૩ “ મૈત્રીપ્રમોદકારુણ્યમાધ્યસ્થ્યાનિ સત્ત્વગુણાધિક્ક્રિયમાવાવિનેયેષુ । ”

“ તથા સર્વાદિપુ મૈત્ર્યાદિયોગ ક્તીતિ । ”

આતુ' વિવરણ કરતાં એ પત્રમાં વિવરણકાર શ્રીમુનિચન્દ્રસૂરિ કહે છે કે—

“ પરહિતચિન્તા મૈત્રી, પરદુઃખનાશિની તથા કરુણા ।
પરસુખતુષ્ટિર્મુદિતા, પરદોષોપેક્ષણમુપેક્ષા ॥ ”

અર્થાત્ પરના કલ્યાણતું ચિન્તન તે ‘ મૈત્રી ’, પરના દુઃખનો વિનાશ કરનારી ભાવના તે ‘ કરુણા ’, પરના સુખથી સંતોષ તે ‘ મુદિતા ’ અને પરના દોષો તરફ લક્ષ્ય ન આપવું તે ‘ ઉપેક્ષા ’ છે.

આ ઉપરથી મૈત્રી વગેરે ચારેનું લક્ષણ સમજાવું હશે આથી તેના લેહો ઉપર પ્રકાશ પાડનારાં નિમ્નલિખિત પદો રજુ કરાય છે:—

“ ઉપકારિસ્વજનેતરસામાન્યગતા ચતુર્વિધા મૈત્રી ।
મોહાસુખસંવેગાઽન્યહિતયુતા ચૈવ કરુણા તુ ॥
સુખમાત્રે સહેતાવનુબન્ધયુતે પરે ચ મુદિતા તુ ।
કરુણા તુ બન્ધનિર્વેદતત્ત્વસારા શ્યુપેક્ષેતિ ॥ ”

અર્થાત્ ઉપકારી, અનુપકારી, સ્વજન અને પરજન સંબંધી એમ સામાન્ય રીતે મૈત્રી ચાર પ્રકારની છે. કરુણા એ મોહ, અસુખ, સંવેગ અને અન્યના કલ્યાણથી યુક્ત છે. કેવળ સુખી અને સુખ હેતુવાળા અર્થાત્ ઉત્તમ સામગ્રીવાળા તેમજ અનુબન્ધથી યુક્ત એવા પરને વિશે ભક્તિ-રાગરૂપ કરુણા તે મુદિતા યાને પ્રમાદ છે, ત્યારે ઉપેક્ષા તો બન્ધ અને નિર્વેદ તત્ત્વના સારરૂપ છે.

આ ચાર ભાવનાઓના વિષયનું નિમ્ન-લિખિત પદ વિશિષ્ટ ઘોષન કરે છે:—

“ મજસ્વ મૈત્રીં જગદગ્નિરાશિપુ, પ્રમોદમાત્મન્ ! ગુણિપુ ત્વશેષતાં ।
મવાત્તિંદીનેપુ કૃપારમં સદા-ઽપ્યુદાસઘૃત્તિં જલુ નિર્ગુણેષ્વપિ ॥ ”

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિએ યોગશાસ્ત્રમાં આ ભાવનાઓના સ્વરૂપના નિરૂપણથી અતુલ પ્રકાશમાં આપેલાં નિમ્નલિખિત પદો મનનીય હોઈ કંઈક કરવા લાયક છે:—

“ મા કાર્પીત્ કોઽપિ પાપાનિ, મા ચ મૃત્ કોઽપિ દુઃખિતઃ ।
મુચ્યતાં જગદપ્યેષા, મતિર્મૈત્રી નિગચતે ॥ ૧૧૮ ॥

૧ તરવાર્થ (અ. ૭, સ. ૬) ને દિવ્ય પ્રકાશ પાડે છે તેનું આ પ્રતિનિધ્ય જણાય છે.

૨ સરખાવો—

“ સર્વેઽય સુખિનઃ સન્તુ, સર્વે સન્તુ નિરામયાઃ ।

સર્વે મગ્નાણિ પર્યન્તુ, મા કથિદ્ દુઃખમાપ્નુયાત ॥ ”

અપાસ્તાશેપદોષાણાં, વસ્તુતત્ત્વાવલોકિનામ્ ।

ગુણેષુ પક્ષપાતો યઃ, સ ' પ્રમોદઃ ' પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૧૧૯ ॥

દીનેષ્વાર્ત્તેષુ ભીતેષુ, યાચમાનેષુ જીવિતમ્ ।

પ્રતીકારપરા બુદ્ધિઃ, ' કારુણ્ય ' મભિધીયતે ॥ ૧૨૦ ॥

કૂરકર્મસુ નિઃશઙ્કં, દેવતાગુરુનિન્દિપુ ।

આત્મશંસિપુ યોપેક્ષા, તન્ ' માધ્યસ્થ્ય ' મુદીરિતમ્ ॥ ૧૨૧ ॥

અર્થાત્ કોઈ પણ જીવ પાપ ન કરે, કોઈ પણ આણી દુઃખી ન થાઓ, આ જગત્ (ના સર્વ જીવો રાગ, દ્વેષથી) મુક્ત થાઓ. આ પ્રકારની બુદ્ધિ તે ' મૈત્રી ' કહેવાય છે. જેમનામાંથી હિંસાદિ સમગ્ર દોષો દૂર થયા છે અને જેઓ વસ્તુના સ્વરૂપને જોનારા છે તે મહાપુરુષોના શમ, દમ, ગાંભીર્ય, ધૈર્ય વગેરે ઉત્તમ ગુણોને વિષે શુભપણાનો જે ' પક્ષપાત ' તે ' પ્રમોદ ' કહેવાય છે. દીન, દુઃખી, ભયભીત તેમજ (મૃત્યુના મુખમાં સપડાયેલા કોઈ) જીવનની યાચના કરતા જીવોને તે તે દુઃખમાંથી મુક્ત કરવા માટે યોગ્ય ઉપદેશ દ્વારા કે સંયોગ અનુસાર અન્ન, પાન, વસ્ત્ર, આશ્રય, ઔષધ વગેરેની સહાયતા દ્વારા મુખી કરવાની બુદ્ધિ તે ' કારુણ્ય ' કહેવાય છે. ગત્યાગત્ય, ભક્ષ્યાભક્ષ્ય, પેષાપેય, કર્તવ્યકર્તવ્ય ઇત્યાદિ વિવેકથી વિરુદ્ધ અને એથી કરીને તો દૂર કર્મો કરનારા, નિઃશંકપણે મુક્તેવ અને મુગુરુની નિન્દા કરનારા અને પોતે દ્વિષિત હોવા છતાં પોતાની બહાઈ હાંકનારા જીવો ધર્મદેશના માટે-શીખામણ માટે અયોગ્ય જણાતા તેમના ઉપર શુસ્સે ન થતા તેમની ઉપેક્ષા કરવી તે ' માધ્યસ્થ્ય ' કહેવાય છે.

મૈત્ર્યાદિ ભાવના અને રામાયણ—

યોગવાસિષ્ઠ રામાયણમાં શ્રીવસિષ્ઠ મહર્ષિ એવો નિર્દેશ કરે ॥ કે—

“ વન્ધો હિ વાસનાવન્ધો, મોક્ષઃ સ્યાદ્ વાસનાક્ષયઃ ।

વાસનાસ્ત્વં પરિત્યજ્ય, મોક્ષાર્થિત્વમપિ ત્યજ ॥

માનસીર્વાસનાઃ પૂર્વ, ત્યક્ત્વા વિષયવાસનાઃ ।

મૈત્ર્યાદિભાવનાનામ્ની-મૃદ્ધાણામલવાસનાઃ ॥

તા અપ્યન્તઃ પરિત્યજ્ય, તામિવ્યર્હરત્તપિ ।

અન્તઃશાન્તતમસ્નેહો, અવ ચિન્માત્રવાસનઃ ॥

સામપ્યન્તઃ પરિત્યજ્ય, મનોબુદ્ધિસમન્વિતામ્ ।

શેષે સ્થિરસમાધાનો, યેન ત્યજસિ તં ત્યજ ॥ ”

અર્થાત્ વાસનાથી થયેલો બંધ તે 'બંધ' છે, જ્યારે વાસનાનો વિનાશ તે 'મોક્ષ' છે તું વાસનાનો ત્યાગ કર અને એ ત્યાગમાં સાધનરૂપ જે મોક્ષની અભિલાષા છે તેને પણ ત્યજ દે. પ્રથમ વિષય-વાસનાનો ત્યાગ કર અને ત્યાર બાદ મનસ વાસના ત્યજ. આ પ્રમાણે આ મલિન વાસનાઓનો ત્યાગ કરી મૈત્ર્યાદિ ભાવના નામની નિર્મળ વાસનાઓને તું ગ્રહણ કર, વળી એ નિર્મળ ભાવનાઓનો પણ અંતરમાંથી ત્યાગ કરી અને બહારથી તો એ ભાવના પૂર્વક વ્યવહાર કાયમ રાખી આસક્તિ રહિત બની ચિન્માત્રવાસનાવાળો થા. વિશેષમાં એટલેથી જ ન અટકતાં એને પણ અંતરમાંથી ત્યજ દઇને એક પગલું આગળ વધ. એમ વધતાં પરમાત્મારૂપી જે અવશેષ-પર વસ્તુ છે તે આવી જાણી રહેશે અને એની સમતામાં સ્થિર થઇ જવું એ પરમ અવસ્થા છે. એ ક્ષણ પ્રાપ્ત થતાં એ ક્ષણ માટેનું સાધન નિર્થક થવાથી તેનો ત્યાગ કર, તેમ કરવા માટે ખાસ પ્રયાસની જરૂર નથી, કેમકે પરમ ક્ષણ પ્રાપ્ત થતાં તે આપોઆપ ખરી પડશે.

આ ઉપદેશ ઉપરથી સાધન-ક્રમ નીચે મુજબ તારવી શકાય છે:—

(૧) બાહ્ય મલિન વાસનાનો ત્યાગ; (૨) આંતરિક મલિન વાસનાનો ત્યાગ; (૩) નિર્મળ વાસનારૂપ મૈત્ર્યાદિનું ગ્રહણ; (૪) સદ્વિચાર અને વિવેકરૂપ જ્ઞાનદશામાં એનો સ્થાય; અને (૫) વિવેક-જ્ઞાનનો પરમાત્મના સાક્ષાત્કારમાં એટલે 'સમ' અને શેષ (પર) પદાર્થના વિજ્ઞાનમાં સ્થાય થાને સ્થિર સમાધિ.

આ પાંચ ભૂમિકાઓ પૈકી પ્રસ્તુતમાં આપણે મધ્ય થાને ત્રીજી ભૂમિકા સાથે સંબંધ છે. આની એક બાજુએ બાહ્ય અને આંતરિક વૈરાગ્ય છે, જ્યારે બીજી બાજુએ અપર અને પર જ્ઞાન રહેલાં છે. આ પ્રમાણે મૈત્ર્યાદિ ભાવનાનું ગ્રહણ એ સર્વતું નાભિસ્થાન છે અને 'કેહલી-લીપક-ન્યાય પ્રમાણે એ બંને તરફ પ્રકાશ પાડે છે, એક તરફ આ ત્રીજી ભૂમિકા વેશવ્યને રમણીય, રાચક અને સાર્થક બનાવે છે, જ્યારે બીજી તરફ એ પરમાત્માના અપરોક્ષ જ્ઞાનને સુલભ અને સમુચિત કરી આપે છે.

મૈત્ર્યાદિ ભાવનાઓ અને યોગદર્શન—

શ્રીપતંજલિ મહર્ષિએ આ મૈત્રી વગેરે ભાવનાનું સ્વરૂપ અને પ્રયોજન યોગદર્શનના પ્રથમ પાઠના નિમ્નલિખિત ૩૩ મા સૂત્ર દ્વારા સ્વચ્છે છે:—

૧-૨ લોક કે શરીરની વાસના તે ' વિષય-વાસના ' છે, જ્યારે 'દંબ, દર્પ' વગેરે આસુરી સંપત્તિ તે ' માનસ-વાસના ' છે. અથવા તો મૈત્ર્યાદિ વિષયોના ભોગપ્રાપ્તિના ઉત્પન્ન થતા સંસ્કાર તે ' વિષય-વાસના ' છે, જ્યારે એ વિષયો પ્રતિ કામનાના કાલમા ઉદ્ભવતા સંસ્કાર તે ' માનસ-વાસના ' છે. વિષય-વાસના સ્પૂલ અને બાહ્ય છે, જ્યારે માનસ-વાસના સૂક્ષ્મ અને આંતરિક છે.

૩ " ચિન્માત્ર-વાસના એટલે મન-બુદ્ધિ ચેતનના વિચાર, વિવેક મત્યાદિ માનાત્મક વ્યાપાર, જે વડે અમુક કાર્ય ઉચિત છે, અમુક નથી એની વિવેક દષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે, તથા મૈત્ર્યાદિ ભાવનાના આચાર અન્ધ પ્રેરણા, અન્ધ આવેશ (blind impulses) મટી જાનસ્વરૂપ (rational insight) બને છે. " - શ્રી. આનંદરાજકર આપુલ્કાર દ્વિવક્ત ' આપણો ધર્મ ' (પ. ૨૧૪).

૪ ઉમરા ઉપર મૂકેલા દીવાની પેઠે.

“ મૈત્રીકરુણામુદિતોપેક્ષાણાં સુખદુઃસ્વપુણ્યાપુણ્યવિષયાણાં ભાવના- તશ્ચિત્તપ્રસાદનમ્ ”

અર્થાત્ સુખ, દુઃખ, પુણ્ય, અને અપુણ્ય (પાપ) વિષયક, એવી મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષાની કેમ કરીને ભાવના ભાવવાથી ચિત્તપ્રસાદ પ્રાપ્ત થાય છે—નિર્મળ આનંદ મળે છે.

સ્વપ્ન શબ્દોમાં કહીએ તો સુખી જીવોમાં આ સર્વ સુખો તે મારાં જ છે એ પ્રકારની મૈત્રી ભાવના ઉદ્ભવતાં રાગની નિવૃત્તિ થાય છે અને રાગની નિવૃત્તિ થઈ જોડેલે વર્ષા ઝટુ ગયા પછી શરદ ઝટુની નહીં-જેમ નિર્મળ થાય છે તેમ ચિત્ત નિર્મળ થાય છે.^૧ વળી દુઃખનો અનુભવ થતાં અને થયા બાદ આત્મ દુઃખ મને કદી ન હોતો એવી દુઃખવિષયક જે વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તેનું નામ ‘દ્વેષ’ છે, કારણ કે શ્રીપતંજલિ સત્યે છે કે “દુઃસ્વાનુશયી દ્વેષઃ”^૨. ત્યાં સુખી દુઃખન, વાદ વગેરે જે ત્યાં સુખી દુઃખને સર્વોચ્ચ દૂર કરવું અશક્ય છે. જે કારણથી દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વનો નાશ થવો શક્ય નથી, તેથી એ દ્વેષ સદા હૃદયને બાળે છે. પરંતુ મારી માફક અન્યને પણ દુઃખ ન થાઓ એ પ્રકારે દુઃખી જીવો પ્રતિ જે કરુણાની ભાવના રખાય તો વૈયાહિક દ્વેષની નિવૃત્તિ થાય અને તેમ થતાં ચિત્ત પ્રસન્ન થાય, આ

૧ સુખી, દુઃખી જેમ ન કહેતાં સુખ, દુઃખ એવા જે અત્ર ઉલ્લેખ કરાયો છે તે પદાર્થની બહુલતા સૂચવવા ઉપરાંત વ્યક્તિની ગૌણતા દર્શાવવા આદે છે.

૨ ચિત્તપ્રસાદથી આનંદ તેમજ એના કારણરૂપ નિર્મળતા એ ઉભય અત્ર વિવક્ષિત છે; કેમકે પ્રસાદના નિર્મળતા અને આનંદ એ બંને અર્થો સંસ્કૃતમાં સ્વીકાર્યેલા છે. આ ચિત્તપ્રસાદ જે સાધે તે ‘યોગી’ છે.

૩ આના સ્પષ્ટીકરણ તરીકે શ્રીવ્યાસ બાખરૂપે ત્રીએ મુજબ નિર્દેશ કરે છે—

“ તત્ત્વ સર્વપ્રાણિણુ સુખસમ્મોગાપક્ષેષુ મૈત્રીં માધયેત્, કુઃક્રિતેષુ કલ્મશાં, પુણ્યારમ-
કેષુ મુદિતાં, અપુણ્યશીલેષુ પેલામ્ । ”

અર્થાત્ સુખ અને સંમોગને પ્રાપ્ત થયેલા સર્વ જીવોને વિષે મૈત્રી નામની ભાવના, દુઃખીઓને વિષે કરુણા, પુણ્યરાણીઓને વિષે મુદિતા અને પાપીઓને આશ્રીને ઉપેક્ષા ભાવના રાખવી.

૪ મૈત્રી ભાવનાથી અસૂચા, ઈર્ષ્યા વગેરે દોષોની પણ નિવૃત્તિ થાય છે. મૈત્રીને લીધે પારકાનું સુખ પણ પોતાનું જ થઈ રહે છે તો એવી પરિસ્થિતિમાં અસૂચાદિનો સંભવ જ શો ?

૫ આત્મ કારણ એ છે કે ચિત્તને મલિન કરનારા જે ચાર પદાર્થો છે તેમાં રાગ તે એક છે; દેવ, પુણ્ય અને પાપ એ બાકીના ત્રણ છે.

૬ અન્ય દુઃખી છે, કે જેવા સુખી હું એવા ભાવનાથી ઉદ્ભવતા અહંકારની પણ કરુણા ભાવનાથી નિવૃત્તિ થાય છે. અત્ર અહંકારથી શું સમજવું તે મંબધર્મા-ભગવદગીતા (અ. ૧૬)-
મત નિમ્નલિખિત શ્લોક ત્રણ કરીશું—

ઈશ્વરોડદમહં મોગો, સિદ્ધોડદં ચલ્લવાન સુચી ॥ ૧૪ ॥

આશ્વર્યોડમિજનવાનરિમ, કોડમ્યોડસ્તિ સદ્વ્યો મયા ? । ”

પ્રમાણે જે રાગ દ્વેષથી ચિત્ત મલિન બને છે એ બનેને સ્થાને અનુક્રમે મૈત્રી અને કરુણાનું આપન કરવાથી નિર્મળતા અને આનંદ મળે છે.

જે મનુષ્ય પુણ્યશાળી જીવો પ્રતિ મુહિતા ભાવના રાજે અર્થાત્ એમના તરફ પ્રીતિ રાજે, એમનાં કૃત્યોથી પ્રસન્ન થાય અને એ કૃત્યોની અનુમોદના કરે તો એ મુહિતા ભાવનાને લઇને પોતે પુણ્ય કાર્યમાં પ્રવર્તે. એવી રીતે જો એ પાપી પ્રતિ ઉપેક્ષા ભાવના રાજે અર્થાત્ એવા જીવ તરફ ઉદાસીન રહે અને તેનાં કાર્ય તરફ અરુચિ ધારણ કરે તો એ બંતે પાપથી નિવૃત્તિ પામે અને આ રીતે પુણ્યમાં ખામી ન આવવાથી અને પાપથી નિવૃત્તિ મળતી હોવાથી પશ્ચાન્નાપનું કારણ રહેતું નથી અને આ પ્રમાણે પશ્ચાન્નાપના અભાવને લીધે ચિત્ત પ્રસન્ન રહે છે.

મૈત્ર્યાદિ ભાવના અને બૌદ્ધ દર્શન—

મૈત્રી વગેરે ચાર ભાવનાઓને બૌદ્ધ દર્શનમાં ‘પ્રસન્નવિહાર’ નામ આપવામાં આવ્યું છે અને ત્યાં એનું મહત્ત્વ પુષ્ટકળ ગવાયું છે. શ્રીબુદ્ધધાપકૃત વિમુદ્ધિ-મગ્ગના નવમા પરિચ્છેદનું નામ જ ‘પ્રસન્નવિહાર-નિદેશ’ રાજવામાં આવ્યું છે. Pali Text Society નામની અસ્થા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી આવૃત્તિમાં પહેલી ‘મેત્તા’ ભાવના પરત્વે વિસ્તૃત વિવેચન છે, ત્યારે બાકીની કરુણા, મુહિતા અને ઉપેક્ષા એ ત્રણ ભાવનાનું ત્યાં સંક્ષિપ્ત વર્ણન છે. થિંમ મૈત્રી ભાવના કેળવવાય તો જ ત્યાર બાદ કરુણા માટે સ્થાન રહે; એમ ઉત્તરોત્તર ભાવનાઓ માટે સમજવાનું છે. આલંકારિક શબ્દોમાં કહીએ તો આ ચારે ભાવનાઓ એ ઉચ્ચતમ ધ્યાન માટેનાં ચાર પગથિયાં છે. એનું સ્વરૂપ બહુધા જૈન દર્શનગત ચાર ભાવનાઓને મળતું આવે છે. પંથગૌરવના ભયથી એને અત્ર નિરેશ કરાતો નથી.

અહિંસાદિ મહામતોના સ્થિરીકરણ માટે આપણે ઉપર મુજબ જે ભાવનાઓ વિચારી ગયા તે ઉપરાંત જગતના અને દેહના સ્વભાવરૂપ જે ભાવનાઓ પણ આવશ્યક છે. એટલે કે અહિંસાદિ ટકી રહે તે માટે સવેગ અને વૈરાગ્યની આવશ્યકતા છે. એના વિના અહિંસાદિ મતોનો અંભવ જ નથી. સવેગનું બીજ જગતનો સ્વભાવ છે અર્થાત્ જગતનો સ્વભાવ વિચારતાં સવેગ ઉદ્ભવે છે. એવી રીતે શરીરના સ્વભાવનું નિરીક્ષણ કરવાથી વૈરાગ્યનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે.

અર્થાત્ કું રાગ છું, મોહ છું, મારે અનેક સારા સારા ભોગવવા લાયક પદાર્થો છે, કું ઉચ્ચ અવસ્થાએ પહેંચી ચૂક્યો છું, કું પરાક્રમી છું, કું સખી છું, કું ધનિક છું, કું કુલીન છું અને મારા સમાન બીજું કોણ છે ?

સરખાવો આ વિવિધ પ્રકારના ગ્રેવો સાથે જેન દષ્ટિ પૂર્વકના અભિમાનના આઠ પ્રકારો.

૧ જીએ ૪. ૨૬૫-૩૧૪.

૨ અનુક્રમે જીએ ૪. ૩૧૪-૩૧૫; ૩૧૬; અને ૩૧૭.

જગતના સ્વભાવનું લક્ષણ—

ઉત્પાદવ્યયેઘ્રૌવ્યાત્મકત્વં જગત્, પ્રિયવિયોગેપ્સિતાલાભદારિચ્છદૌ-
ભાગ્યદૌર્ભનસ્યવન્ધનાભિયોગાસમોધિદુઃખસંવેદનરૂપત્વં, 'ચતસ્ર્ણુ ગતિષુ
જીવા નાનાવિધં દુઃખં ભુક્ત્વા ભુક્ત્વા પરિશ્રામ્યન્તિ, ન ચ કિશ્ચિન્નિ-
યતમસ્તિ, જલબુદ્બુદોપમં ચ જીવિત, વિચુત્પ્રકાશવચ્છલા વિભૂતિઃ
હૃત્યાદિચિન્તનરૂપત્વં વા જગત્સ્વભાવસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૩૯)

અર્થાત્ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યથી જગત્ સુકૃત છે. આ જગત્મા પ્રિય વસ્તુઓના વિયોગનો
અને ઇષ્ટ વસ્તુઓની અપ્રાપ્તિનો તેમજ હરિદ્રતા, દુર્ભાગ્ય, દુઃષ્ટ મન, બંધન, નોકરી આકરી,
અસમાધિ અને દુઃખનો અનુભવ કરવો પડે છે. આરે ગતિમા જીવો વિવિધ પ્રકારના દુઃખો
ભોગવતા ભોગવતા સંસારમા પરિભ્રમણ કરે છે. વળી આ જગત્મા કોઈ પણ પદાર્થ નિયતરૂપે
નથી અર્થાત્ આ અને આટલે જ છે એવો નિયમ નથી. જીવન જળના પરપોટા જેવું છે અને
વૈભવ વીજળીના અંશકારીની જેમ અચળ છે. આ પ્રમાણેનું ચિન્તન તે જગત્-સ્વભાવરૂપ
ભાવના છે. દુઃકમાં કહીએ તો પ્રાણિમાત્રને જોણુંવનું દુઃખ ખમવું પડે છે; જીવન તપન
વિનમ્બર છે, કોઈ પણ પદાર્થ સ્થિર નથી. જો પ્રમાણેના જગત્ના સ્વભાવના ચિંતનથી સંસાર
પ્રત્યેનો મોહ દૂર થઈ તેનાથી જે ભય ઉત્પન્ન થાય છે તેનું નામ સ્વલેગ છે. એવું
નિમ્ન-લિખિત લક્ષણ પછી એ જ કહી આપે છે—

સંસારભીરુત્વાદિચિન્તનરૂપત્વં સંલેગસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૪૦)

અર્થાત્ સંસારથી કરતા રહેવું વગેરે 'સ્વલેગ' છે.

કાયસ્વભાવનું લક્ષણ—

અનિત્યત્વાશુચિત્વપ્રતિગન્ધત્વનિઃસારતાદિચિન્તનરૂપત્વં કાય-
સ્વભાવસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૪૧)

અર્થાત્ અનિત્યતા, અપવિત્રતા, દુર્ગંધ, અસારતા ઇત્યાદિ કાયાના સ્વભાવો છે. શરીરના
અસ્થિરત્વ, અશુચિત્વ, અને અસારપણાના સ્વભાવનું ચિન્તન જો બાહ્ય અવ્યંતર વિષયોની અના-
સક્રિતનું ઉદ્ગમસ્થાન છે. અર્થાત્ જો ચિન્તનમાંથી વેદાંત્ય જન્મે

૧ સરખાવે તત્ત્વાર્થશબ્દ (૫ ૨૭૪).

૨ આ સ્થળે 'આદિ' શબ્દ પ્રકારવાળો નથી, કિન્તુ મર્યાદાવાળો છે એમ મતદાર સૂચવે છે

પ્રમાણે જે રાગ દ્વેષથી ચિત્ત મલિન બને છે એ જાનેને સ્થાને અનુક્રમે મૈત્રી અને કરુણાનું સ્થાપન કરવાથી નિર્મળતા અને આનંદ મળે છે.

જે મનુષ્ય પુણ્યશાળી જીવો પ્રતિ સુહૃદતા ભાવના રાજે અર્થાત્ એમના તરફ પ્રીતિ રાજે, એમનાં કૃત્યોથી પ્રસન્ન થાય અને એ કૃત્યોની અનુમોદના કરે તો એ સુહૃદતા ભાવનાને લઇને પોતે પુણ્ય કાર્યમાં પ્રવર્તે. એવી રીતે એ એ પાપી પ્રતિ ઉપેક્ષા ભાવના રાજે અર્થાત્ એવા જીવ તરફ ઉદાસીન રહે અને તેના કાર્ય તરફ અરુચિ ધારણ કરે તો એ જાતે પાપથી નિવૃત્તિ પામે અને આ રીતે પુણ્યમાં ખામી ન આવવાથી અને પાપથી નિવૃત્તિ મળતી હોવાથી પશ્ચાત્તાપનું કારણ રહેતું નથી અને આ પ્રમાણે પશ્ચાત્તાપના અભાવને લીધે ચિત્ત પ્રસન્ન રહે છે.

મૈત્ર્યાદિ ભાવના અને જૌદ્દ દર્શન—

મૈત્રી વગેરે ચાર ભાવનાઓને જૌદ્દ દર્શનમાં ‘પ્રહ્લવિહાર’ નામ આપવામાં આવ્યું છે અને ત્યાં એનું મહત્ત્વ પુષ્કળ ગવાયું છે. શ્રીમદ્ધૈષણકૃત વિમુદ્ધિ-મગ્ગના નવમા પરિચ્છેદનું નામ જ ‘પ્રહ્લવિહાર-નિદેશ’ રાખવામાં આવ્યું છે. Pali Text Society નામની સંસ્થા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી આવૃત્તિમાં પહેલી ‘મેત્તા’ ભાવના પરવે વિસ્તૃત વિવેચન છે,^૧ જ્યારે બાકીની કરુણા, સુહૃદતા અને ઉપેક્ષા એ ત્રણ ભાવનાનું ત્યાં સંક્ષિપ્ત વર્ણન છે.^૨ પ્રથમ મૈત્રી ભાવના કેળવાય તો જ ત્યાર બાદ કરુણા માટે સ્થાન રહે; એમ ઉત્તરોત્તર ભાવનાઓ માટે સમજવાનું છે. આલંકારિક શબ્દોમાં કહીએ તો આ ચારે ભાવનાઓ એ ઉચ્ચતમ ધ્યાન માટેનાં ચાર પગથિયા છે. એનું સ્વરૂપ બહુધા જૈન દર્શનજન્ય ચાર ભાવનાઓને મળતું આવે છે. અંશગૌરવના ભાવથી એનો અત્ર નિર્દેશ કરાતો નથી.

અહિંસાદિ મહાવ્રતોના સ્થિરીકરણ માટે આપણે ઉપર મુજબ જે ભાવનાઓ વિચારી ગયા તે ઉપરાંત જગતના અને દેહના સ્વભાવરૂપ જે ભાવનાઓ પણ આવશ્યક છે. એટલે કે અહિંસાદિ ટકી રહે તે માટે સંવેગ અને વૈરાગ્યની આવશ્યકતા છે. એના વિના અહિંસાદિ વ્રતોના સ્થાવર જ નથી. સંવેગનું બીજ જગતનો સ્વભાવ છે અર્થાત્ જગતનો સ્વભાવ વિચારતા સંવેગ ઉદ્ભવે છે. એવી રીતે શરીરના સ્વભાવનું નિરીક્ષણ કરવાથી વૈરાગ્યનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે.

અર્થાત્ કું રાગ છુ, મેદ છુ, મારે અનેક સારા મારા ભોગવવા લાયક પદાર્થો છે, કું ઉચ્ચ અવસ્થાએ પહોંચી ચૂક્યો છું, કું પરાક્રમી છુ, કું સુખી છુ, કું ધનિક છું, કું કવીન છું અને મારા સમાન બીજું કોણ છે ?

સરખાવો, આ વિવિધ પ્રકારના ગર્વો સાથે જૈન દષ્ટિ પૂર્વકના અભિમાનના આઠ પ્રકારો.

૧ જુઓ પ. ૨૬૫-૩૧૪.

૨ અનુક્રમે જુઓ પ. ૩૧૪-૩૧૫; ૩૧૬; અને ૩૧૭

તરીકે ઉદ્ભવ કરાય છે. શ્રીપાશ્વનાથે આ ચારનો ઉપદેશ આપ્યો હતો. કલાંતરે અપરિવર્તનો અર્થ કેવળ કોઈ પણ વસ્તુનો સંગ્રહ ન કરવો એવો થવા લાગ્યો, કિન્તુ કોઈકોઈ વેળા શ્રીસંજ્ઞા રવાને હરકત નથી એવું કેટલાક દંભી પ્રતિપાદન કરવા લાગ્યા. આથી શ્રીમહાવીરજીના મૈથુનવિરતિરૂપ પાંચમા મતને ચાર યથો સાથે જોડી દીધું. આથી ચાતુર્થામને બદલે એ સમયથી પાંચ મહામતનું પ્રરૂપણ થવા લાગ્યું. ઉત્તરધ્યયનસૂત્ર (અ. ૨૩)માં કહ્યું પણ છે કે—

“ચાલજ્ઞામો, અ જો ધમ્મો, જો હમો પંચસિક્કિઓ !
દેસિઓ વદ્ધમાણેજ, પાસેજ ચ મહામુણી ! ॥ ૧૨ ॥”

અર્થાત્ કે મહામુણી! પાશ્વે જે ચાતુર્થામરૂપ ધર્મ કર્યો છે તે જ વર્ધમાને પંચસિક્કારૂપ ઉપદેશ્યો છે.

દીધનિકાંથિના સામગ્ગીકલક્ષણમાં આ ચાતુર્થામરૂપ ધર્મને ચાતુર્થામ-સંવરવાદ તરીકે ઓળખાવ્યો છે અને એના પ્રરૂપક તરીકે શ્રીમહાવીરજી નામ આપ્યું છે, પરંતુ એ ખૂલ છે એમ જૈન ગ્રંથો જોતાં સ્પષ્ટ સમભય છે.

ચાતુર્થામના સંજ્ઞામાં કેટલાક એમ સૂચવે છે કે શ્રીપાશ્વનાથના વખતમાં ચાર મહામતો હતાં તેને બદલે શ્રીમહાવીરે પાંચ કરી પરિવર્તન કર્યું, તો શું તે વિરુદ્ધ પ્રરૂપણરૂપ ઉપદેશ્યલતા ન ગણાય ? આનો ઉત્તર એ છે કે જૈન શાસનમાં પરિવર્તન આટું પૂરું અવકાશ છે, પરંતુ તે પરિવર્તન અયોગ્ય ન હોવું જોઈએ. જે વાત જ્ઞાનીએ નિષેધસી-હોય તેની પ્રવૃત્તિ કરવારૂપ તે પરિવર્તન ન હોવું જોઈએ; આથી સૂચોગ્ય પરિવર્તન આટું જૈન શાસન વિખ્યાત છે જ, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને લાવ જોઈને વર્તવાની આજ્ઞા એ વાતનું સમર્થન કરી રહી છે. પ્રસ્તુતમાં બળવાન મહાવીરે એવું કે હવેના છવેની પામરતા વધતી જાય છે, અને વાત વાતમાં છટકવાની તેઓ ખાસી શોધતા રહે છે. પહેલાં ચાર ધર્મમાં એવું પરિવર્તનવિરતિરૂપ મત હતું, એને અર્થ કરવામાં એ વખતના જાણુ અને પ્રાજા જનો બૂલતા ન હતા. તેઓ સમજતા હતા કે જૈ

૧ ઓયા—

ચાતુર્થામસ્ય ચો ધર્મા ચોડર્ય પચ્ચસિક્કિતઃ ।

દેશિતો વર્ધમાનેન પાશ્વેન ચ મહામુને ! ॥

૨ અહિસાદિ પાંચ યથોને, બૌદ્ધ સાહિત્યમાં ‘સંવર’ તરીકે ઓળખાવેલ છે.

૩ સ્થાનાંગ-વૃત્તિના ૨૦૧મા પત્રમાં ઉત્તર ૧૦ (અ ૨૩)ની નિમ્નલિખિત ગાથા જે અવતરણરૂપે આપી છે તે અત્ત રજુ કરીશું:—

“પુરિમા સજ્જુજ્ઞા સ, વલ્લજ્જા ય પચ્છિમા ।

મલ્લિમા સવજ્જુપજ્ઞા સ, તેજ ધમ્મે વુહા કપ ॥ ૧૪ ॥

પુરિમાજ્ઞ વુલ્લિસોલ્લો સ, ચરિમાજ્ઞી ચુરણપાલ ॥

કપ્પી મલ્લિમગાથિ સુ, સુલ્લિસુલ્લે સુપાલ ॥ ૨૭ ॥”

પરિશ્રદ્ધ એ પાપ છે—એ અસંયમનો પોષક છે તો સ્ત્રીના સંજમાં પણ પાપ છે જ, કેમકે દુનિયાના બધા બાહ્ય પરિશ્રદ્ધમાં મહિલા તો મહાપરિશ્રદ્ધ જ છે. આવો સીધો અર્થ ન કરતાં જ્યારે જડ અને વક્ર જીવો સ્ત્રીસંજ માટેની છૂટ છે એવો અર્થ કરવા તૈયાર થયા ત્યારે ચોથું મેથુન-વિરમણરૂપ વ્રત ઉમેરી તેમને ચારનાં પાંચ મતો કરવા પડ્યાં. દુઃકમાં અધમ જનોને કાચે શોષા સમના અર્થનો દુરુપયોગ થતો અટકાવવા શ્રીમહાવીર પ્રભુએ જાંબન મળખૂત કહ્યું; અર્થાત્ સમુચિત પરિવર્તન કહ્યું એટલે આ કંઈ ઉચ્છૃંખલતા નથી જ. આત્મા અસંયમી મટી સંયમી બને એવાં અનેક અધેન કોઈ કરવા માગે. એમાં જિનાશા બાધિત થતી નથી. તો એ કાર્ય કરનાર ઉચ્છૃંખલ અજ્ઞાન જ કેવી રીતે ? વિરોધમાં શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીરે જે ચાર ચમને બદલે પાંચ મહાવ્રતની પ્રરૂપણા કરી તેવી પ્રરૂપણા ભૂત, વર્તમાન અને ભાવિ કાલની અપેક્ષાએ પણ પ્રથમ અને અંદિતીય નથી જ; કેમકે દરેક અવસર્પિણી ઉત્સર્પિણીમાં પ્રથમ અને ચરમ તીર્થપતિના શાસનમાં પાંચ મહાવ્રતો જ પ્રરૂપાય છે, જ્યારે બાકીના બાવીસ તીર્થ-પતિના શાસનમાં ચાર ચમનો જ, નિર્દેશ કરાય છે. આથી શ્રીપાર્શ્વનાથે પહેલી વાર આમ કહ્યું એમ પણ નથી. વળી મહાવિદેહમાં તો સર્વદા ચાર ચમની જ પ્રરૂપણા છે.

અભૈન દર્શન અને પાંચ મહાવ્રતો—

શ્રીપતંજલિહૃત યોગદર્શનમાં ‘મહાવ્રત’ શબ્દ નજરે પડે છે એટલું જ નહિ પણ તેણે ‘નીચે મુજબનું’ મનનીય લક્ષણ પણ મળી આવે છે:—

“જાતિવેશકાલસમપાનવચ્છિન્નાઃ સાર્વભૌમા મહાવ્રતમ્ ॥ ૨-૩૧ ॥”

અર્થાત્ ભતિ, દેશ, કાલ અને સમયથી પ્રતિબદ્ધ એવા ચાને પર એટલે કે ભતિ વગરે શૃંખલાથી અપ્રતિબદ્ધ તેમજ સાર્વભૌમ એવા યશો તે ‘મહાવ્રત’ છે. શબ્દ શબ્દમાં કહીએ તો માછીઓ માછલાંની જ હિંસા કરે છે, નહિ કે અન્યની; આવી જે અહિંસા તે ‘ભતિ-અવચ્છિન્ન’ છે. કોઈ એમ વિચાર રાએ કે તીર્થસ્થલમાં હું હિંસા કરીશ નહિ તે ‘દેશ-અવચ્છિન્ન’ અહિંસા છે. ચતુર્દશી જેવી પુરય તિથિએ હું હિંસા કરીશ નહિ એવી અહિંસા તે ‘કાલ-અવ-

[પૂર્વે ઋજુજઢાસ્તુ વક્ત્રજઢાજ વાચાસ્વાઃ ।

મધ્યમા ઋજુમકાસ્તુ તેન ધર્મો જિજ્ઞાઃકૃતઃ ॥

પૂર્વાર્ણાં દુર્વિજ્ઞોષ્યસ્તુ ચરમાર્ણાં દુરુપાસ્વઃ ।

કરુણો મધ્યમકાર્ણાં તુ સુવિજ્ઞોષ્યઃ સુપાસ્વજ ॥]

અર્થાત્ પહેલાં તીર્થકરના શિષ્યો ઋજુ અને જડ હોય છે, ઉચ્ચતાના વક્ર અને જડ હોય છે, અને વચલા બાવીસ તીર્થકરના શિષ્યો ઋજુ અને પ્રય હોય છે. આથી ચાતુર્થામ અને પાંચ મહાવ્રત એમ બે પ્રકારનો ધર્મ કહેવાય છે, જોઈ વસ્તુતઃ મેથુનનો પરિશ્રદ્ધમાં અંતર્ભાવ થતો હોવાથી ધર્મની દિવિધતા આગમની દષ્ટિએ તો નથી જ. વળી પહેલા અને છેલ્લા તીર્થકરના શિષ્યોને એમ કહેવામાં આવે કે તત્ત્વથી જ પરિશ્રદ્ધનો ત્યાગ કરવો જોઈએ તો તેઓ તે સમજવાને કે તે પ્રભાવે વર્તવાને સમર્થ નથી, જ્યારે બાકીના તીર્થકરના શિષ્યો તે સમજવાને તેમજ વર્તવાને સમર્થ છે.

ચિંત્ર' છે. હું દેવ નિમિત્તે, પ્રાણાણની ખાતર હિંસા કરીશ, બાકી નહિ એવી જે અહિંસા તે 'સમય-અવચિન્ત' છે. હું ક્રમાં સર્વ સ્થળોમાં, સર્વ સમયોમાં, સર્વ વિષય પરત્વે, સર્વવા અહિંસાક્રિય પાલન તે 'મહાવ્રત' છે. એકંદર અહિંસાક્રિ મહાવ્રતો પાંચ છે - કે એને ચોગ્દર્શન 'યમ' યજ્ઞગ્રી યોગખાવે છે. ત્યાં કહ્યું છે કે—

“ અહિંસાસત્યાસ્ત્યેયબ્રહ્મચર્યાપરિગ્રહા યમાઃ ॥ ૨-૩૦ ॥ ”

આ પાંચ 'યમોત્ત' વર્ણન મહાભારત વગેરેમાં પણ મળી આવે છે, પરંતુ તેની વિશિષ્ટ માહિતી ચોગ્દર્શનમાં છે. એની પરિપૂર્ણતા તો ખાસ કરીને દરાવેકાલિક (અ. ૪) વગેરે જોન થયોમાં જ નજરે પડે છે.

આ પાંચ યમોને બકડે બૌદ્ધ દર્શનમાં પાંચ 'શીલ' (શીલ) નો નિર્દેશ કરાયો છે. જેમકે (૧) પ્રાણાતિપાત ન કરવો યાને હિંસા ન કરવી, (૨) અદત્તાહાર ન સેવવું યાને 'ચોરી ન કરવી, (૩) મૃધાવાદ યાને અસત્યનો ત્યાગ કરવો, (૪) મધપાન ન કરવું અને (૫) અશ્વચર્યા પાળવું. આ પાંચમાં નીચે મુજબના ત્રણ ઉમેરી 'અષ્ટાંગ શીલ' નો ઉપદેશ કરાય છે:—

(૧) રાત્રિએ યોજન ન કરવું, (૨) પુષ્પના હાર, ચન્દન વગેરે મુગધી પદાર્થોત્ત સેવન ન કરવું અને (૩) જમીન ઉપર કેવળ સાદડી પાથરીને મુવું.

આ છેલ્લાં ત્રણ શીલ મૂલકથો માટે આવશ્યક નથી, એ તો સદા સામ્યોર યોને દીક્ષા મંત્રણ કરનારાઓને અને લિધુઓને પાળવા માટે છે; છતાં એટલું યાદ રાખવું કે ઉપોસથ, ઉપવસથ યાને ઉપવાસનાં દિનોમાં એટલે અઠવાડિયામાં એક વાર મૂલકથે પણ આઠે શીલ પાળવાં જોઈએ. આ આઠ શીલ ઉપરાંત લિધુઓએ નિમ્નલિખિત બીજાં બે શીલો પણ પાળવાં જોઈએ:—

(૧) નૃત્ય, વાદ્ય વગેરેથી વિરમવું અને (૨) મુવણું વગેરે ખાતુનો પરિગ્રહ ન રાખવો. આ પ્રમાણેના એકંદર રૂઝે શીલો લિધુઓએ ખાસ પાળવાનાં છે.

પ્રસંગોપાત્ત 'દશ શિક્ષાની' હુંકમાં નોધ લેવી અનુચિત નહિ ગણાય. તે નીચે પ્રમાણે છે:—

૧ આ પેઠા સત્યનું ઔરવ સાંતિપર્વ (અ ૧૬૦, શ્લો. ૧-૨૬) માં મવાયું છે.

૨ જ્ઞાતી વિવિષ્ટ માહિતી માટે જુઓ 'વિમુદ્ધિમ્મ' 'વત 'સીતનિદેશ' (૫ ૧-૫૮).

૩ સરખાવે પૌપવતવું સ્વરૂપ

૪ “ અનુજ્ઞાનામિ મિલ્લકથે સામજેરાન દસ સિલ્લપાપદાનિ તેસુ ચ સામજેરેદિ સિલ્લિજ્ઞતું-પાણાતિપાતા વેરમણી, અદિત્તાવાણા વેરમણી, અમ્મજવરિયા વેરમણી, મુલા-વાદા વેરમણી, સુરામેરવમજ્જાપમાદદ્ધાના વેરમણી, વિકાલમોજ્જના વેરમણી, નલ્લગોત-વાદિતવિલ્લુલ્લસના વેરમણી, માલામન્થવિલ્લેવનધારણવળ્લવિમૂલનદ્ધાના વેરમણી, ઉજ્જાસપમમ્મહાસપના વેરમણી, જ્ઞાતરૂપરજ્જતવરિગ્ગદ્ધા વેરમણી, અનુજ્ઞાનામિ મિલ્લકથે સામજેરાનં દમામિ દસ સિલ્લપાપદાનિ, દમેસુ ચ સામજેરેદિ સિલ્લિજ્ઞતુ. ”

ક્લેશજ્વરસ્વરૂપત્વે સતિ સંયમસ્વરૂપભેદિત્વં શલ્યસ્ય લક્ષણમ્ ।

(૪૪૦)

અર્થાત્ જેનું સ્વરૂપ ક્લેશરૂપ જ્વર (તાવ)ને જન્મ આપનારું હોય અને જે મંથનના નાશ કરનાર હોય તે 'શલ્ય' કહેવાય છે. આ શલ્યના (૧) માયા-શલ્ય, (૨) નિદાન-શલ્ય અને (૩) મિથ્યાદર્શન-શલ્ય એમ ત્રણ પ્રકારો છે. જલ, ડાળ કે છેતરવાની વૃત્તિ તે 'માયા-શલ્ય' છે. ભ્રાજોની લાલસા એ 'નિદાન-શલ્ય' છે. આતું લક્ષણ, દર્શાવતાં અન્યકાર, કથે, છે, કે—

ચક્રવર્તિકેશવાदीનાં સૌભાગ્યાદિગુણસમ્પદં વિલોક્ય ભૂરિતપ-
આચરિતપરિચેદિતમાનસોઽધ્યવસ્યતિ 'મમાપિઅમુષ્ય તપસઃ પ્રભાવા-
દેવંવિધા ભોગા ભવન્તુ' इति चिन्तनलक्षणनिदानकरणरूपत्वं, मौक्तिक-
सुखप्रतिबन्धपूर्वकसांसारिकसुखविषयकचिन्तनरूपत्वं वा निदानशल्यस्य
लक्षणम् । (૪૪૧)

અર્થાત્ ચક્રવર્તી, વાસુદેવ પ્રમુખની સૌભાગ્યાદિ શુભમંપત્તિ જોઈને, બહુ તપશ્ચર્યા કરવાથી ખિન્ન મનવાળો થયેલો તપસ્વી એવો અધ્યવસાય કરે કે મારા આ તપનો જો કંઈ પણ પ્રભાવ હોય તો તેથી ભવાતરમા આવા ભોગો મને મળે તો તે અધ્યવસાયરૂપ ચિંતન 'નિદાન-શલ્ય' છે અથવા મુક્તિના મુખને આડે આવનાર એવા સાંસારિક 'સુખ મળેથી' વિચાર (આકાંક્ષા) તે 'નિદાન-શલ્ય' છે.

વિષયાદિની વાસનાને વશ થઇ ધર્મક્રિયાના ક્ષણ તરીકે પૌરુષલિંગ પદાર્થની માગણી કરવી તે 'નિદાન' યાને 'નિયાણું' કહેવાય છે. આ નિદાન શુભ અનુષ્ઠાનને-મતને કલંકિત કરે છે, વારતે પૌરુષલિંગ સુખની ઇચ્છા અને આશારૂપ નિદાનનો જૈન દર્શનમા નિષેધ છે. આ વાતને જયથીયુરાય યાને પ્રાર્થના-સૂત્રની નિમ્ન-લિખિત ગાથા સ્પર્શિત કરે છે —

“ १ ॥ ચારિજ્ઞઃ જહ્વિ નિયાણવંધર્ણં ચીયરાય ! તુહ મમપ્ ।

તહવિ મમ દુજ્ઞ સેવા મયે મયે તુમ્હ ચલણાણં ॥ ૨ ॥ ”

અર્થાત્ હે વીતરાગ ! જોકે તારા સિદ્ધાન્તમા-શાસનમા નિયાણુ બાંધવાનો મનાઇ હુકમ છે-નિદાનનો નિષેધ છે તોપણ હું તો નિયાણું મારું છું કે મને તારા ચરણોની સેવા ભવેભવ હોજી

૧ આ પ્રસિદ્ધ હોવાથી જેનું લક્ષણ અન્યકારે નિર્દેશ્ય નથી

૨ ગાથા—

વાર્યંતે યથાપિ નિદાનવંધન ચીતરાગ ! તવ સમયે ।

તથાપિ મમ, મમત્ત્વ-સેવા મયે મયે તવ ચરણયો ॥

અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે જિનેશ્વરની ચરણ-સેવાની માગણીરૂપ નિયાણું, જિનશાસનમાં જેનો નિષેધ કર્યો છે તેવું નથી. એટલે આથી જિનાંજ્ઞાનો ભગ થતો નથી, મદકે તેવું પાલન થાય છે, કેમકે આ માગણી શાસનસમત છે અને તેવું કારણ એ છે કે એમાં પૌદ્ગલિક વાંછનાનો અભાવ છે કહેવાની મતલબ એ છે કે સ્થૂળ દૃષ્ટિએ યાને નિદાનના અર્થના યોગ્ય વિવેકથી વિહીન જનની અપેક્ષાએ આ નિયાણું છે, બાકી 'સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ વિચારતા-વસ્તુતું' વાસ્તવિક સ્વરૂપ વિચારનાગ્ની વિવક્ષાએ એ નિયાણું નથી જ.

મિથ્યાદર્શન-શબ્દનું લક્ષણ—

તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનરૂપત્વં મિથ્યાદર્શનશબ્દસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૪૨)

અર્થાત્ યથાર્થ પદાર્થને વિષે શ્રદ્ધાનો અભાવ તે ' મિથ્યાદર્શનરૂપ શબ્દ ' છે એટલે સત્ય ઉપર શ્રદ્ધા ન થોટવી કે અસત્યનો ખોટો આગ્રહ રાખવો તે ' મિથ્યાત્વ-શબ્દ ' છે.

આ ત્રણ માયાદિ વિષયક શબ્દો માનસિક દોષરૂપ છે જેમ જીવું જવર શરીરની પાયામાલી કરે છે તેમ આ શબ્દો પણ આત્માની ખુવારી કરે છે. એ શબ્દો અત્યુત્તમ અનુદાનો અને મતોની ધૂળધાણી કરી નાખે છે, આત્માને મતના યથાર્થ ક્ષણથી વચિત રાખે છે અને મન તથા શરીરને પ્રતિક્ષણ કોતરી ખાઈ આત્માને સ્વસ્થ રહેવા દેતા જ નથી કે જેથી તે મતના પાલનમાં એકાગ્ર ચિત્તે પ્રવર્તી શકે વાસ્તે મતના અભિલાષીએ આ શબ્દોને આત્મભૂમિમાથી ઉખેડી બહાર ફેંકી દેવા જોઈએ-તેનો બહિષ્કાર કરવો જોઈએ, તેમ કર્યા વિના આત્મ-ક્ષેત્ર નિષ્કંટક નહિ જ બને.

મતના બે લેહો—

મત લેવા ઇચ્છનારી વ્યક્તિમાં લેહ છે, કેમકે પ્રત્યેકમાં એકસરખી યોગ્યતા હોતી નથી કોઈ વધારે મતો અગીકાર કરી શકે તો કોઈક ચોછા, કોઈ ઘરખારનો ત્યાગ કરી સંન્યાસ ગ્રહણ કરી શકે તો કોઈ બૃહસ્થજીવનના ધર્મ અનુસાર વ્યતીત કરી શકે આ પ્રમાણે મતીઓની યોગ્યતાના તારતમ્યને અનુલક્ષીને તેના અગારી અને અનગાર એવા બે લેહો જૈન દર્શનમાં દર્શાવવામાં આવ્યા છે. તેમાં અગારનો અર્થ ' ઘર ' થય છે ઉપદ્રવજીથી એનો અર્થ ' આરંભ ' કરી શકાય છે, આ ઉપરથી જેનો ઘર સાથે સંબંધ હોય અથવા જેની પ્રવૃત્તિઓ આરંભમય હોય તે ' અગારી ' છે જેનો ઘર કે આરંભ સાથે સંબંધ ન હોય તે ' અનગાર ' છે. અનગાર એટલે ત્યાગી સાધુ, સાચા મન્યાત્મી.

લોકે અગારી અને અનગાર એ બે શબ્દનો સીધો અર્થ ઘરમાં રહેવું કે ન રહેવું એટલો જ છે, પરંતુ એથી એ સમજવાનું છે કે પગ્ગિહનું સેવન એ અગારીનું લક્ષણ છે, ત્યારે એનો ત્યાગ એ અનગારનું લક્ષણ છે આથી એમ કહી શકાય કે અનુયમ વસતો યોગી બે વિષય

૧ સરખાવો તત્ત્વાર્થ (અ ૭) નું નિમનિખિત ૫૧—

“ અગાર્યનગાર્ય ૧૪૪ । ”

તૃણાના વમળમાં તણાતો હોય તો ભલે બાહ્ય દૃષ્ટિએ તે ‘અનગાર’ ગણાય, પરંતુ આંતરિક દૃષ્ટિએ તો તેને ‘મુખમે રામ, બગલમે છુરી, ભગત ભયે પણ દાનત છુરી’ એ કોટિમાં મૂકી શકાય. એવી રીતે સંસારના ચોકની વચ્ચે રહેવા છતાં બે નિઃસ્પૃહતા કેળવાયેલી હોય તો તે વ્યક્તિ બાહ્ય દૃષ્ટિએ સોગી ગણાય, પરંતુ આંતરિક દૃષ્ટિએ તો તે અનગાર જ છે. કાબલા તરીકે વિચારે માતાપિતાના સ્વર્ગગમનથી માંડીને તે નિષ્કમણ સુધીનો શ્રીમહાવીરસ્વામીનો ગૃહવાસ.

અત્ર એ જરૂર ઉમેરીશું કે સાધુતાની પ્રાપ્તિ માટે ગૃહત્યાગ એ રાજમાર્ગ છે. તીર્થ-કરો, છુદ્દો અને જગતના ખીન્ન પણ મહાનુભાવોએ આ માર્ગે જ પ્રયાણ કર્યું છે, મહર્ષિ છુદ્દે પુત્રવત્સલ શુદ્ધોદન પિતાનો, પોતાની પ્રાણપ્રિય પત્ની યશોધરાનો, વહાલા પુત્ર દોહિતનો અને સુંદર રાજમહેલનો ત્યાગ કર્યો હતો એ વાત સુપ્રસિદ્ધ છે. વિશેષમાં ઘરનો મોહ છોડ્યા વિના પૌર્ણલિક સ્વરાજ્ય મળવું મુશ્કેલ છે તો સાચી સાધુતારૂપ આત્મિક સ્વરાજ્ય ઘરનો મોહ રાખે મળે ખરું ?

અગારીનું લક્ષણ—

સમ્યગ્દર્શનસમ્પન્નત્વે સતિ અણુવ્રતગુણવ્રતશિક્ષાવ્રતાનાં મધ્યેડ-ન્યતમેન કેનચિત્ સર્વેણ વા યુક્તત્વં, સમ્યગ્દર્શનસમ્પન્નત્વે સતિ સ્થૂળ-પ્રાણાતિપાતવિરતિરૂપત્વં, પ્રતિપદ્મસમ્યક્ત્વાણુવ્રતત્વે સતિ યતિભ્યઃ સકાશાત્ સાધુશ્રાવકાણાં સામાચારીશ્રવણશીલત્વં વાડગારિણો લક્ષણમ્ । (૪૪૩)

અર્થાત્ જેણે સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કર્યું હોય અને જે પાંચ અણુવ્રત, ત્રણ શુણ્વ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રત એમ શ્રાવકનાં બાર વ્રતો પૈકી ગમે તે એકથી, બેથી, ત્રણથી કે છોક ગણાંથી યુક્ત હોય તે ‘અગારી’ કહેવાય છે. અથવા જેની પાસે સમ્યગ્દર્શનરૂપ સંપત્તિ હોય અને જે સ્થૂળ હિંસા (વગેરે)થી યુક્ત હોય તે ‘અગારી’ છે. અથવા જે સમ્યક્ત્વધારી હોય, અણુવ્રતો પાળતો હોય અને વળી મુનિઓ પાસેથી સાધુ અને શ્રાવકના આચારો કયા કયા છે તેનું શ્રવણ કરતો હોય તે ‘અગારી’ છે.

અગારીનો આમાન્ય અર્થ ‘ગૃહસ્થ’ થાય છે, પરંતુ અત્ર તેનો વિશેષ અર્થ સમજવાનો છે. એટલે કે અત્ર અગારી મતીનો નિર્દેશ છે અર્થાત્ અગારીથી સંન્યાસ ન ગ્રહણ કરેલ કોઇ પણ વ્યક્તિ ન સમજતાં જેણે ભવ-નિર્વેદ, માર્ગાનુસારિતા અને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરવા ઉપરાંત અહિંસાદિ વ્રતો પૈકી એકાદેકનું પણ ગ્રહણ કર્યું હોય તેનો અત્ર નિર્દેશ છે આ વ્યક્તિ પુરુષ જ હોવી એમ એમ પણ નથી; કેમકે અત્ર ‘અગારી’ શબ્દ પાંચમા શુણ્વ્રતાને વર્તની કોઇ પણ વ્યક્તિને લાગુ પડે છે.

મહાવ્રતોના સ્વીકારમાં સંપૂર્ણતા રહેલી છે. સંપૂર્ણતામાં વિવિધતાનો અભાવ છે, એથી એમાં તરતમતા માટે સ્થાન તથી; પરંતુ બ્યારે વ્રતો અલ્પાંશે પણ સ્વીકારવાનાં હોય છે ત્યારે અલ્પતાની વિવિધતાને લઈને એ માટેની પ્રતિજ્ઞા પણ અનેક પ્રકારની સંભવે છે. આ વાતને ખ્યાલમાં રાખીને અન્યકારે જુદાં જુદાં લક્ષણોનો નિર્દેશ કર્યો છે. અત્ર એ વાત ખાસ ધ્યાન એએ તેવી છે કે શ્રાવકનાં બાર વ્રતો પૈકી એએ તે એક વ્રતનો ધારક પછી તે વ્રત અણુવ્રત હો, શુણુવ્રત હો કે શિક્ષાવ્રત હો તોપણ તે વ્રતી અગારી છે જ. આ હકીકતને તત્ત્વાર્થ- (અ. ૭) નું નિમ્ન લિખિત—

“ અણુવ્રતોગારી ”

—પંદરમું સૂત્ર સમર્થન કરતું હોય એમ જણાય છે; કેમકે જે અણુવ્રતધારી હોય તે ‘અગારી વ્રતી’ કહેવાય છે એમ અત્ર સૂચવાયું છે, નહિ કે જે અણુવ્રતધારી હોય તે જ ‘અગારી’ કહેવાય છે.

અનગારનું લક્ષણ—

દીક્ષાદિવસાદારમ્ય તપશ્ચરણશીલત્વે સતિ સકલસાવધયોગ-
વિરતિયુક્તત્વે ચ સતિ ગુરુપદેશસ્વાધ્યાયાદિકં યથાશક્તિકરણશીલ-
ત્વમનગારસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૪૪)

અર્થાત્ દીક્ષા ગ્રહણના દિવસથી જે તપશ્ચર્યા કરે અને ગુરુના ઉપદેશ અનુસાર સ્વાધ્યાય વગેરે કાર્યો કરવામાં યથાશક્તિ તત્પર રહે તે ‘અનગાર’ કહેવાય છે.

આ ઉપરથી સમજાય છે કે અણુવ્રતધારી ‘અગારી’ જ છે, જ્યારે મહાવ્રતધારી ‘અનગાર’ છે.

અણુવ્રત સંબંધી વિચાર—

આપણે અનગારનાં અર્હિંસાદિ પાંચ મહાવ્રતો અને એ પ્રત્યેકની પાંચ પાંચ ભાવનાઓ વિચારી ગયાં.^૧ અગારીના બધાં મળીને બાર વ્રતો છે.^૨ તેમાં દેશવિરતિના પાંચ પ્રકારો તે પાંચ અણુવ્રતો હોવાથી તેતું સ્વરૂપ પણ આપણે ત્યાં જોઈ લીધું. હવે ત્રણ શુણુવ્રતો અને આર શિક્ષાવ્રતોનાં લક્ષણોદિનો પ્રસ્તાવ કરવો બાકી રહે છે. એ દિશામાં પ્રયાણ કરીએ તે પૂર્વે અણુવ્રતને ઉદ્દેશીને એ ત્રણ બાબતો નોંધી લઈએ. આપણે આ પૃષ્ઠમાં જોઈ ગયા તેમ મહાવ્રતોમાં જ તારતમ્યનો અભાવ છે, નહિ કે બાકીનાં વ્રતોમાં. આથી અલ્પતાની વિવિધતાને લીધે અણુવ્રતોમાં પણ તરત-મતા સંભવે છે, છતાં એક અણુવ્રતની વિવિધતામાં ન ઉતરતાં સામાન્ય રીતે ગૃહસ્થના

અહિંસાદિ મતોને અણુમત તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે. આ અણુમતો ત્યાગના પ્રાથમિક પાયારૂપ હોવાથી એનો 'મૂલ શુણ્ણ' કે 'મૂલ મત' તરીકે પણ નિર્દેશ કરાય છે. આ મૂળ મતોની રક્ષા, પુષ્ટિ કે શુદ્ધિ માટે ગૃહસ્થ ધીર્મ-કેટલાંક મતો સ્વીકારે છે કે જેને 'ઉત્તર શુણ્ણ' કે 'ઉત્તર મત' કહેવામાં આવે છે. આવાં ઉત્તર મતો દુઃકમાં સાત છે. તેમાંનાં ત્રણને 'શુણ્ણમત' અને બાકીનાં ચારને 'શિક્ષામત' એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે.

આ અંશકારે વિરતિના દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિ એવા બે ભેદો પાડી દેશવિરતિના જે પાંચ પ્રકારો બતાવ્યા છે તે સર્વ અણુમત છે તો શુણ્ણમત અને શિક્ષામતનો સંભાવેશ કેવી રીતે દેશવિરતિમાં થાય છે એવો પ્રશ્ન ઊઠે છે. તત્ત્વાર્થ (અ. ૭, સૂ. ૨)માં પણ અદ્ય અંશે વિરતિ તે અણુમત અને સર્વાંશે વિરતિ તે મહામત એમ મતના બે જ ભેદો પાડેલા છે. તે પછી 'શુણ્ણમતાદિ માટે અવકાશ જ ક્યાં રહ્યો ?' આનો ઉત્તર મને એમ સ્ફુરે છે કે અણુમત તરીકે જે રૂઢ શબ્દ છે તે આ સૂત્રમાં અપેક્ષિત નથી, પરંતુ મહામતો સિવાયનાં સર્વ મતો વિરતિની દૃષ્ટિએ ઉત્તરતાં હોવાથી-તેમાં વિરતિનો અંશ જોઇએ હોવાથી-મહામતોની અપેક્ષાએ નાનાં હોવાથી અણુમત તરીકે અત્ર નિર્દેશાયાં છે; એટલે શુણ્ણમતો અને શિક્ષામતો પણ આ અપેક્ષાએ અણુમતો જ છે અથવા સ્થૂલ અહિંસાદિ અણુમતોએ મૂળ મતો છે, જ્યારે દ્વિગ્નતાદિ શુણ્ણમતો તેમજ શિક્ષામતો ઉત્તર મતો છે; એથી કરીને જેમ વૃક્ષના અહલથી તેની શાખા વગેરેનું અહલું આવી જ નયં છે તેમ અણુમતોના સ્પષ્ટ ઉદ્દેશથી બાકીનાં શુણ્ણમતાદિનો નિર્દેશ ઉપલક્ષણથી સમજાવેલાનો છે.

કેટલેક સ્થળે અણુમતને બદલે 'અનુમત'નો નિર્દેશ છે. આ નામ પણ સાર્યું છે, કેમકે સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્ત થયા પછી જે મતો અહલ કરાય તેને 'અનુમત' કહેવામાં જરા પણ બાંધો નથી.

મૂળ શુણ્ણને વિશેષ શુણ્ણ કરવાવાળાં અને એથી કરીને તો શુણ્ણમતના નામથી જોખખાતાં એવાં ત્રણ મતોનો ઉદ્દેશ હવે કરવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ દ્વિગ્નતનું લક્ષણ વિચારીશું.

**તિર્યગૂર્વાધઆદિદશાનાં દિશો યથાશક્તિગમનવિવેકપરિમાણા-
ભિગ્નરૂપત્વં વિગ્નતસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૪૫)**

અર્થાત તિર્યકી, ઊંચી, નીચી ઇત્યાદિ દશ દિશાઓમાં જવા અંગ્રાંધી પરિગામનો શક્તિ શુજળ અભિગ્રહ ધારણ કરવો તે 'દિગ્નત' છે. કહેવાતું 'તાત્પર્ય' એ છે કે ત્યાગની રુચિ અનુસાર પૂર્વ, પશ્ચિમ વગેરે બધી દિશાઓમાં અમુક અમુક ગાંઠ સુધી જ ગમન-આગમનરૂપ પરિમાણ નહીં કરી એની બહાર ગમનાગમન કરવાનો વિચાર માંડી વાળવો કે જેથી કરીને-એ બહારનાં દેવો આશ્રીને અધર્મ થતો અટકે તે 'દિગ્નત' કહેવાય છે. લોભની વૃત્તિને વધતી જતી અટકાવવા માટે આ મતની યોજના કરવામાં આવી હોય એમ સમજાય છે.

૧ એ યાદ રાખવું કે એક સ્થૂલ અદિયા જ મૂળ અણુમત છે, બાકીનાં ચારે અણુમતો, ત્રણ શુણ્ણમતો અને ચાર શિક્ષામતો તેના પોષક દોષાથી મૂળ અણુમતમાં આતમામતો સંભાવેશ યદ્યપ્ય નય છે.

ભોગોપભોગપરિમાણુ વ્રતનું લક્ષણ—

અશનાદિચતુર્વિધાહારગન્ધમાલ્પાદિપ્રાવરણાદિશયનાસનગૃહયાન-
વાહનાદીનાં વહુસાવધાનાં પરિત્યાગપૂર્વકમલ્પસાવધાનામપિ પરિમાણ-
કરણરૂપત્વં, ભોગોપભોગયોર્વસ્તૂનાં યથાશક્તિસંહ્યાત્રિપયકનિયમ-
કરણરૂપત્વં વા ભોગોપભોગપરિમાણવ્રતસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૪૬)

અર્થાત્ અશન, પાન, ખાદિમ અને સ્વાદિમ એ ચાર પ્રકારનો આહાર, સુગંધ, પુષ્પની માળા
વગેરે, વસ્ત્રાદિ, શયન, આસન, ગૃહ, ગાડી, ઘોડાદિ વાહન ઇત્યાદિ જે વધારે પાપકારી વસ્તુઓ
હોય તેનો ત્યાગ કરવા ઉપરાંત ઘોડાં પાપવાળી વસ્તુઓનું પણ પરિમાણ બાંધવું તે ‘ ભોગોપ-
ભોગપરિમાણુ વ્રત ’ છે. અથવા ભોગ અને ઉપભોગ યોગ્ય વસ્તુઓનાથી શક્તિ સુબળ અમુક
જ ઉપયોગમાં લેવાનો નિયમ લેવો તે આ વ્રત છે. આ ઉપરથી સાર એ નીકળે છે કે જેમાં ખાહુ
જ અધર્મનો સંભવ હોય તેવા ખાનપાન, ઠપડાલત્તાં, વાસણકુસુમ, રાચરચીવાં વગેરેનો
ત્યાગ કરી ઓછા અધર્મવાળી વસ્તુઓની પણ ભોગ માટે હદ નક્કી કરવી તે આ વ્રતનો નિષ્કર્ષ છે.

ચાર પ્રકારનો આહાર—

જેન દર્શનમાં (૧) અશન, (૨) પાન, (૩) ખાદિમ અને (૪) સ્વાદિમ એમ
આહારના ચાર પ્રકારો સૂચવાય છે. તેમાં ભાત, મંદક (માડા) વગેરે ‘ અશન ’ કહેવાય છે.
દ્રાક્ષાપાન વગેરે ‘ પાન ’ કહેવાય છે. ફળ વગેરે ‘ ખાદિમ ’ યાને ‘ ખાદ્ય ’ કહેવાય છે.
તાંબુલ, સોપારી વગેરે ‘ સ્વાદિમ ’ યાને ‘ સ્વાદ્ય ’ કહેવાય છે.

અશનાદિની રૂપસિદ્ધિ આવશ્યકસૂત્રની વૃત્તિના ૮૪૯-૮૫૦ માં પત્રગા નીચે સુબળ
સૂચવાઈ છે.—

‘ અન્ન મોજને ’ इत्यस्य ल्युढन्तस्य अक्षयत इत्यशनम् , ‘ वा पाने ।
इत्यस्य पीयत इति पानम् , ‘ खाद भक्षणे ’ इत्यस्य च चत्तव्यादिमन्प्रत्यया-
न्तस्य खाद्यत इति खादिमम् , ‘ स्वद स्वर्द आस्वादने ’ इत्यस्य च स्वाद्यत
इति स्वादिर्म, अथवा खाद्यं स्वाद्यं वा ।

અશનાદિ સંબંધી શબ્દ-નિરૂપણ—

“ આશુ-શીઘ્રં ક્ષુધાં-વુમુક્ષાં શમયતીત્યशनम् , प्राणानाम् इन्द्रियादि-

૧ આથી ગાંભ, કંદમળ વગેરે અભક્ષ્ય યીએ નહિ ખાવાનું તેમ જ મંત્રિ વગેરે અપેય
વસ્તુઓ નહિ પીવાનું આ વ્રતમાં આપી બળ છે. વળી જેમાં અનેક જીવોનો મહાર કરવો પડે તેવા
પાપમય વધાઓનો ત્યાગ કરવો એ પણ આ વ્રતનો ફલિતાર્થ છે.

લક્ષણાનાં ઉપગ્રહે-ઉપકારે યદ્ વર્તેત્ત્વમ્, સ્વમિતિ આકાશં તત્ત્વ મુલ-
વિવરમેવ તસ્મિન્ માતીતિ સ્વાદિમમ્, સ્વાદયતિ ગુણાન્-રસાદીન્ સંયમગુણાન્
વા ચતસ્તતઃ સ્વાદિમમ્ । ”

અર્થાત્ જે જલદી બૂખ શાંત કરે તે ‘અશન’; જે ધન્દ્રિયાદિ પ્રાણના ઉપર ઉપકાર કરે તે ‘પાન’,
જે બુખના વિવરરૂપ આકાશને વિષે માય તે ‘આદિમ’; અને જે રસાદિ કે સંયમના ગુણોને
આસ્વાદ કરે તે ‘સ્વાદિમ’. નિરુક્ત વિચિત્ર છે એ કયાં તત્ત્વથી અનર્થયુગ્મ છે ? એટલે એની
પ્રતીતિ અર્થે “ ભ્રમતિ ચ રૌતિ ચ ભ્રમરઃ ” એ એક જ ઉદાહરણ રજુ કર્યું બસ થશે.

અનર્થદંડનું લક્ષણ—

ધર્માર્થકામમોક્ષલક્ષણપુરુષાર્થાસાધકસ્વમનર્થદળદસ્ય લક્ષણમ્ ।

(૪૪૭)

અર્થાત્ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થ પૈકી એક પણ પુરુષાર્થની સાધનામાં
જે ઉપયોગી થઈ પડે તેમ ન હોય તેવી પ્રવૃત્તિ તે ‘અનર્થ-દંડ’ છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો
જેથી આત્મા નિર્થક દંડાય તે ‘અનર્થ-દંડ’ છે.

અનર્થદંડવિરતિનું લક્ષણ—

અસત્યુપકારે પાપાદાનનિમિત્તનિવૃત્તિરૂપસ્વમનર્થદળદવિરતે-

લક્ષણમ્ । (૪૪૮)

અર્થાત્ જે કાર્ય કરવાથી સ્વ અને પર એ બેમાંથી એકેના ઉપર ઉપકાર ન થતો હોય અને
વળી જેનાથી પાપ બંધાતું હોય તેવા કાર્યથી અલગ રહેવું તે ‘અનર્થદંડવિરતિ’ રૂપ મત છે.

આ પ્રમાણે આપણે ત્રણે શુભ્રતોનું સ્વરૂપ વિચાર્યું. હવે શિષ્યને વિદ્યાશ્રદ્ધણી પેઠે વારં-
વાર સેવન કરવા લાયક હોવાથી ‘શિક્ષામત’ તરીકે ઓળખાતાં ચાર મતોનું સ્વરૂપ
આલેખીયું. તેમાં પ્રથમ શિક્ષામત તરીકે સામાયિકનો નિર્દેશ કરાય છે. આના ‘લક્ષણ’ ઉપરથી
જેઠું શકાશે કે આ અસુક વખત સુધીનું જ મત છે; બીજા ત્રણ શિક્ષામતો પણ ઇત્વરકાલિક છે.
અણુમતો અને શુભ્રતો તો એવાં નથી. એ તો ગ્રાટે ભાગે ચાવતકથિક છે અર્થાત્ એ તો છંદગી
પર્યંતાનાં મતો છે.^૧

૧ જુઓ ૫. ૬૨૭.

૨ શાસ્ત્રપ્રતિકંભણી અર્થદીપિકા નામની સ્વોપગ રૂતિના ૪૭ મા પત્રમાં કહ્યું પણ
છે કે—

“ તત્રાણુવ્રતાનિ ગુણવ્રતાનિ ચ પ્રાયો યાવત્કથિતાનિ, શિક્ષામતાનિ પુનરિત્થ-
રિકાણિ । ”

‘સામાયિકત્વ’ લક્ષણ—

કાલવિશેષં નિયમ્ય સર્વસાવચયોગવિરતિરૂપત્વં સામાયિકસ્ય
લક્ષણમ્ । (૪૪૯)

અર્થાત્ અસુક કાળ સુધી એટલે કે બે ઘડી યાને ૪૮ મિનિટ પર્યંત સર્વ પાપમય પ્રવૃત્તિઓથી
નિવૃત્તિ મેળવવી (અને ધર્મપ્રવૃત્તિઓમાં સ્થિર થવાનો અભ્યાસ કરવો) તે ‘ સામાયિક
ત્વ ’ છે.

‘દેશાવકાશિક ત્વ’ લક્ષણ—

पूर्वगृहीतभोगोपभोगयोर्द्वित्रतविषयकस्य च सङ्क्षेपकरणरूपत्वं,
सर्वत्रतविषयकसङ्क्षेपकरणरूपत्वं वा देशावकाशिकस्य लक्षणम् ।
(૪૫૦)

અર્થાત્ પૂર્વે ગ્રહણ કરેલ ભોગોપભોગપરિમાણરૂપ ત્વમાં તેમજ દ્વિત્રતમાં જેટલી છૂટ રાખી
હોય તેમાં પણ ઘટાડો કરવો તે ‘ દેશાવકાશિક ત્વ ’ કહેવાય છે. અથવા સર્વ ત્વોના વિષયોની
સંખ્યા ઝોછી કરવી તે આ ત્વ છે.

‘પૌષધ ત્વ’ લક્ષણ—

अष्टम्यादितिथि प्रतिज्ञाय चतुर्विधाहारादित्त्वानानुलेपनगन्धमाह्या-
लङ्કારादिसાવચયમૂલકવ્યાપારાયત્રક્ષ્ણચર્યાચન્યતમાનાં सर्वेषां वा सर्वथा
निषेधे सति धर्मजागरिकापरत्वं पौषधस्य लक्षणम् । (૪૫૧)

અર્થાત્ આઠમ, ચૌદસ, પૂનમ, અમાસ કે બીજી કોઈ તિથિને લક્ષ્યીને ચાર પ્રકારના આહારાદિ,

૧ આના વિવિધ અર્થો માટે લુઓ સ્થાનાંગ સદીક (દિ. વિ.) પુ. ૩૨૩ ચું ૫૪.

૨ આતું બીજું નામ ‘ દેશવિરતિ ’ છે એમ તત્ત્વત્થ (અ. ૭) ના નિમ્નલિખિત સૂત્ર
ઉપરથી જણાય છે —

“ દિગ્દેશાનર્થદણ્ડવિરતિસામાયિકપોષધોપવાસોપમોગપરિભોગપરિમાણાતિથિ-
સંધિમાગવ્રતસમ્પન્નશ્ચ । ૧૨ । ”

વિશેષમાં આ સૂત્ર ઉપરથી જોવાય છે તેમ ભોગોપભોગપરિમાણને બદલે અત્ર ઉપભોગ-
પરિભોગપરિમાણનો અને પૌષધને બદલે પૌષધોપવાસનો નિર્દેશ છે.

૩ સવાર્થ (સિદ્ધિ (અ. ૭, સુ. ૨૧) વગેરે દ્વિગ્ગર મધોમાં આને બદલે પ્રોષધનો ઉલ્લેખ છે,

નથી, કેમકે તેનું અહીં કશું પ્રયોજન નથી. અત્ર તો સર્વ આયુષ્ય-કર્મના ક્ષયરૂપ મરણનો પ્રસંગ છે. જેથી જેનો અંત મરણ છે, તે ‘મરણાંત’ છે. એ જેનું પ્રયોજન છે તે ‘મારણાંતિક’ કહેવાય છે. શરીર, કષાય વગેરે જે દ્વારા પાતળાં કરી શકાય તે ‘સંલેખના’ કહેવાય છે.

મારણાંતિક સંલેખનાનું લક્ષણ એ છે કે—

તદ્ભવમરણપ્રયોજનત્વે સતિ સમ્યક્તયા શરીરકષાયાદીનાં તનૂ-
કરણરૂપત્વં મારણાન્તિકીસંલેખનાયા લક્ષણમ્ । (૪૫૩)

અર્થાત્ તે જ ભવમાં મરણ થાય એવા નિમિત્તને લઇને યથાર્થ રીતે શરીર, કષાય વગેરેને પાતળાં કરવાં તે ‘મારણાંતિક સંલેખના’ છે. આના દ્રવ્ય-સંલેખના અને ભાવ-સંલેખના એમ બે ભેદો છે. તેમાં દ્રવ્ય-સંલેખનાનું લક્ષણ નીચે મુજબ છે:—

સર્વવિષયોન્માદમૂલહેતુસર્વધાતૂનામાહારાદિત્યાગપૂર્વકશોષણરૂપ-
ત્વં દ્રવ્યસંલેખનાયા લક્ષણમ્ । (૪૫૪)

અર્થાત્ આહારાદિનો ત્યાગ કરીને સમસ્ત વિષયોના ઉન્માદના મૂળ હેતુરૂપ સમગ્ર ધાતુઓને શોષી નાંખવી તે ‘દ્રવ્ય-સંલેખના’ છે.

ભાવ-સંલેખનાનું લક્ષણ—

રાગદ્વેષકષાયલક્ષણમોહાદીનાં નિવારણરૂપત્વં ભાવસંલેખનાયા
લક્ષણમ્ । (૪૫૫)

અર્થાત્ રાગ, દ્વેષ અને કષાયરૂપ મોહ વગેરેનું નિવારણ કરવું તે ‘ભાવ-સંલેખના’ છે.

આ ઉપરથી સમજાવું હશે કે કષાયાદિનો નાશ કરવા માટે તેને ટકાવી રાખનારી તેમજ તેને પુષ્ટિ આપનારી સામગ્રીનો ઘટાડો કરવો જોઇએ કે જેથી તે પાતળા થાય. આ વૃત્તિને ‘સંલેખના’ કહેવામાં આવે છે. આ મત હેઠ પડે ત્યાં સુધી લેવાતું હોવાથી એ ‘મારણાંતિક સંલેખના’ કહેવાય છે. આ મત કેવળ સાધુઓને માટે જ છે એમ નથી, કિન્તુ ગૃહસ્થો પણ એ મતના અધિકારી છે.

મારણાંતિક સંલેખના અને આત્મવધમાં વિજ્ઞતા—

મારણાંતિક સંલેખનારૂપ મત લેનાર અન્યનાદિ દ્વારા પોતાના શરીરનો નાશ કરે છે તો તેણે આપઘાત કર્યો ન ગણાય ? વળી જે જૈન દર્શન આપઘાતને-સ્વહિંસાને

પણ પાપ જણે છે તે આ વ્રતની ભલામણ કેમ કરી શકે ? આનો ઉત્તર એ છે કે પ્રમત્ત ચોગથી થતો પ્રાણવધ તે ‘હિંસા’ છે. દેખીતું હુંખ કે દેખીતો પ્રાણનાશ એ હિંસા જ છે એમ નથી. એ વાસ્તવિક હિંસા કહેવાય તે માટે એમાં રાગ, દ્વેષરૂપ પ્રેરક બળ હોવું જોઈએ. સંલેખનાની આરાધનામાં તો ઉલટો રાગાદિનો અભાવ છે,^૧ કેમકે આ વ્રતની ઉત્પત્તિ નિર્મોહતા અને વીતરાગતા ઢેળવવાની ભાવનાને આભારી છે અને એ ભાવનાની સિદ્ધિના પ્રયાસથી જ એ વ્રત પૂર્ણ થાય છે. આ ઉપરથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે આ વ્રત હિંસા નથી, પરંતુ શુભ ધ્યાનરૂપ કે શુભ ધ્યાનની કોટિમાં મૂકવા લાયક હોઈ ત્યાગપ્રધાન જૈન દર્શનમાં તેને જે સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે તે સર્વથા ઉચિત જ છે. વળી તત્ત્વાર્થશબ્દ (પૃ. ૨૮૬) માં કહ્યું છે તેમ વિવિધ કરિયાણાંની લેવડદેવડમાં તત્પર વ્યાપારીને ગૃહનો નાશ ઇષ્ટ નથી, પરંતુ જ્યારે તેનો નાશ થવાનો પ્રસંગ ખડો થાય ત્યારે તેમાંથી બચવા તે પ્રયત્ન કરે અને છેવટે તેમ કરવું અશક્ય જણાય તો એ કરિયાણાંરૂપ પદ્ધતિનો નાશ થતો અટકાવે તેમ વ્રત અને શીલનો આરાધક ગૃહસ્થ પણ વ્રત અને શીલના પાલનમાં સહાયકારી શરીરનો નાશ ન જ ઇચ્છે, પરંતુ જ્યારે શરીરને ઉપદ્રવકારી પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે પોતાના શુભોને આંચ ન આવે તેમ વર્તવા પ્રયાસ કરે તેમ છતાં પણ જો વ્રત, શીલ ઇત્યાદિરૂપ તેનાં પરચો જોખમમાં આવી પડે તેમ જણાય તો તે શરીરનો ત્યાગ કરવા તત્પર થાય. આ ઉપરથી જોવાશે કે મરણ એ અનિષ્ટ છે એવી સમજ પૂર્વક સંલેખના સેવાય છે, જ્યારે આપઘાતમાં તો તે ઇષ્ટ સમજી તેવી પ્રવૃત્તિ કરાય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં સંલેખનાને આપઘાત તરીકે જોળખાવવી એ શું ન્યાય છે ? વિશેષમાં એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું કે જ્યારે જરાથી શરીર સર્વથા બર્જિત બની ગયું હોય, કેાઈ અસાધ્ય રોગથી પોતે પીડાતો હોય, ઇન્દ્રિયોતું બળ પ્રતિદિન ઘટતું જતું હોય, અને મરણની નોખત ખાત્રીથી વાગી રહી હોય તેવે વખતે અવશ્યક ક્રિયા કરવા માટે પોતાને અશક્ત બનતો જોઈ ધર્મના સંરક્ષણાર્થે ખુશીથી, નહિ કે અન્યના બળાત્કારથી શુભ ધ્યાનમાં મગ્ન બની પોતાનો દેહ ત્યજવાનું અગ્ર વિધાન છે.

વિશેષમાં એ ઉમેરીશું કે જિનાજ્ઞાથી વિહિત નહિ કરાયેલી પરંતુ નિરેધાયેલી વસ્તુનું સેવન કરવું પડે તેના પહેલાં મરી છૂટવું તે જોઈ નથી. શીલ ખંડિત થાય તેના કરતાં અગ્નિપ્રવેશ સાથે-આત્મ મરણ તે આપઘાત નથી જ-પૌદ્ગલિક પદાર્થોની લાલસાથી કે ખાલી મોટાઈ ખાતર અથવા કષાયથી પ્રેરાઈને પ્રાણત્યાગ કરવો તે ‘આપઘાત’ છે, પરંતુ નિષિદ્ધ વસ્તુના સેવનના દુર્ધર પ્રસંગથી બચવા માટે પોતાના પ્રાણની કુરબાની કરવી તે આપઘાત નથી; બદલે આત્મશુદ્ધિનો એ ઉપાય છે. ભાવપ્રાણના વિકાસ માટે-તેને ટકાવી ગળવા માટે દ્રવ્યપ્રાણના નાશની ભાવના એ ઇષ્ટ છે, કેમકે ભાવપ્રાણનો સંહાર થતાં તો અનંતસંસારી બનવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે.

૧ કહ્યું પણ છે કે—

“ રાગાદીણમણુપ્પા અહિંસકત્તેતિ દેસિય સમયે ।
તેસિં સેદુપ્પત્તિં દિસેતિ જિજ્ઞેહિ ણિદ્ધિ દ્વા ॥ ”

[રાગાદીનામણુપ્પાદકોઽહિંસાકત્તેતિ દેસિત સમયે ।
તેષાં સેદુપ્પત્તિદિસેતિ જિજ્ઞેહિનિદ્ધિદ્વા ॥]

અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો જે કાર્ય માટે જીવન છે તે કાર્ય નષ્ટ થવાની અણી ઉપર હોય ત્યારે જીવન ટકાવી રાખવું તે શા કામનું ? એ વાત કેમ ભૂલી જવાય કે આત્માનું સાધ્ય શાંતિ અને સુખ છે, સુખનું સાધન ધર્મ છે અને 'ધર્મનું' સાધન શરીર છે—જીવન છે. જ્યારે એ જીવન ધર્મનું પાધક બનતું જણાય ત્યારે તેનો ત્યાગ કરી ધર્મની રક્ષા કરવી એ સમુચિત જ છે. એ તો સુપ્રસિદ્ધ નિયમ છે કે જ્યારે સાધ્ય અને સાધન વચ્ચે વિરોધ ઊભો થાય ત્યારે સાધનને છોડીને—તેને જતું કરીને પણ સાધ્યની રક્ષા કરવી જ જોઈએ. સમાધિમરણ તેમજ સંલેખના એ જ નીતિ ઉપર રચાયેલાં છે.

વિશેષમાં સંલેખનાનું મુનીશ્વર શ્રીસમન્તભદ્રે નીચે મુજબ દર્શાવેલું લક્ષણ પણ આ વાતનું સમર્થન કરે છે:—

“ ઉપસર્ગે કુર્મિન્ને જરસિ રુજાયાં ચ નિપ્પત્તીકારે ।
ધર્માય તત્તુલિમોચનમાદ્યઃ ‘ સંલેખના ’માર્ગઃ ॥”

અર્થાત્ કોઈ ઉપસર્ગ (કષ્ટ) આવી પહોંચેલ હોય, દુકાળ પડ્યો હોય, ઘડપણ આવી લાગ્યું હોય અને અસાધ્ય રોગ ઉદ્ભવ્યો હોય ત્યારે ધર્મનું રક્ષણ કરવું અશક્ય જણાય તો તેવે સમયે ધર્મના રક્ષણ માટે શરીરનો ત્યાગ કરવો તેને આર્યો ‘ સંલેખના ’ કહે છે.

અત્ર કોઈ પ્રશ્ન ઊઠાવે કે સર્વજ્ઞ વિના એ કોણ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકે કે અમુક વ્યક્તિ મરી જ જશે, કેમકે કેટલીક વાર જોમ પણ બને છે કે બધા વેદોએ જે રોગીની સારા થવાની આશા છે. હી ધી ધી હોય તે પણ સાબો થાય છે. આથી સંશયારૂપદ મૃત્યુને નિશ્ચયાત્મક બનાવનાર સંલેખના શું આત્મઘાત નથી ? વળી ચિકિત્સા આજુ રાખવાથી રોગી કદાચ વધારે વખત જીવે એવી સંભાવના છે તો એ અપેક્ષાએ પણ શું સંલેખના આત્મવધ નથી ?

આનો ઉત્તર એ છે કે આપણે સર્વજ્ઞ નથી એટલું જ નહિ, કિન્તુ ભવિષ્યના ગર્ભમાં રહેલી એકે વાતનો મુનિશ્ચય કરવા સમર્થ નથી. છતાં પણ આપણે કેવળ પ્રકટ ભવિષ્ય સાથે જ સંબંધ ધરાવનારાં જ કાર્યો નહિ, કિન્તુ યુગયુગજીવી કાર્યો પણ કરતાં નથી કે ? ખરી વાત તો એ છે કે મનુષ્ય પાસે જેટલું જ્ઞાન છે—જેટલી શક્તિ છે તેનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરી કોઈ પણ કાર્ય તેણે કરવું જોઈએ. સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી કશું ન કરવું એ સિદ્ધાન્ત સ્વીકારાય તો અકર્મણ્યતાનું સામ્રાજ્ય રચાય અને આ દુનિયાનું અસ્તિત્વ જ ઉડી જાય. આથી ઉપદ્રવ્ય શક્તિ અને બુદ્ધિનો મુશ્કેલ પરિણામોમાં ઉપયોગ કરવો અનુચિત નથી. બીજી વાત એ છે કે ભૌતિક જીવન જ જીવનનાં અથ અને ઇતિ નથી. એને જ જીવન માનનાર જીવો છતાં મુજોલો જ છે. એવા અનેક પ્રસંગો આવે છે જ્યારે મનુષ્યે મરતાં પણ શીખવું જોઈએ. યુદ્ધમાંથી નાસી છુટવા કરતાં પ્રાણત્યાગને સાચો યોદ્ધા વધારે પસંદ કરે છે. જે વસ્તુની કિંમત

જીવન કરતાં વધારે હોય તેની ખાતર કરાતો પ્રાણુત્યાગ આત્મઘાત નથી, એ નિન્દા નથી, પરંતુ પ્રશંસાપાત્ર કાર્ય છે. આ સંબંધમાં એક કથાનકનો અન્ત્ય ભાગ રજૂ કરીશું.

રણભૂમિમાં એક રાજા ઘાયલ થઇને પડ્યો હતો. તેની પતિવ્રતા પત્ની તેની સમીપ બેઠી હતી. ધીરે ધીરે તેના હૃદયમાં યવનો પાસે આવતા જતા હતા. આ જોઇને સગવડે રાણીને કહ્યું કે હે દેવી ! આજે તારા પાતિવ્રત્યની કઠિણ પરીક્ષા લેવાની ઘડી આવી પહોંચી છે. રાણીએ જવાબ આપ્યો કે ફિકર નહિ, પતિદેવ ! પ્રકાશો. રાજાએ કહ્યું કે હું જીવતો શત્રુના હાથમાં સપકાઉં તે પૂર્વે તું મારા પેટમાં કટાર ખોસી મારો પ્રાણ લેજે. આ સાંભળીને રાણી ગભરાઇ ગઇ. પરંતુ શત્રુઓને છેક પાસે આવી પહોંચેલા જોઇ પોતાની મરજી વિરુદ્ધ તેણે આ કામ કયું અને તરત જ એ જ કટાર પોતાના પેટમાં ખોસીને પોતાનું બલિદાન આપ્યું. આ પ્રમાણે “પતિહત્યામે” પાતિવ્રત્ય”ની કથાનકનો અંત આવે છે. આ ઉપરથી જોવાય છે કે એવા પ્રસંગ પણ હોય છે કે જે સમયે જીવનનો ત્યાગ કરવો જ જોઇએ. આ કંઈ કાયરતાની નિશાની નથી, પરંતુ પ્રબળ શૌર્યનું સક્રિયત્વ છે—સાચી વીરતાનું બાળવલ્લભાન ઉદાહરણ છે.

એ વાત જરૂર સાચી છે કે દુનિયામાં પ્રત્યેક સિદ્ધાંત અથવા સુંદર રીવાજનો પણ દુરુપયોગ થાય છે, પરંતુ દુરુપયોગના ઠરથી સાફ કામ ન જ કરવું એ ક્યાંનો ન્યાય ? આપણી દૃશ્ય તેા અને તેટલો દુરુપયોગ થતો અટકાવવો એ છે

આ ઉપરથી એ વાત સ્પષ્ટ થઇ હશે કે સંલેખના એ સ્વાર્થવૃત્તિનું કાર્ય નથી, એમાં નિર્મલતા અને નિઃસ્વાર્થતા રહેલી છે અને એથી જ એને આત્મઘાત કહેવો તે પોતાની બુદ્ધિની હરારાજી કરવા બરાબર છે.

અતિચારનો ઉપક્રમ—

પૂર્વોક્ત સમ્યક્ત્વમૂલક બાર વ્રતોનો અભ્યાસ કરવો જોઇએ. એ વ્રતોના તેમજ સંલેખના-મતના પાલનમાં સ્થપના થતા અતિચાર હોય છે. સમ્યક્દર્શન, સ્થૂળ અહિંસાદિ બાર વ્રતો તેમજ સંલેખના મત એ પ્રત્યેકના પાઞ્ચ પાંચ અતિચારો છે. આ પ્રત્યેકનું નામેદર્શણ પૂર્વક સ્વરૂપ વિચારોએ તે પૂર્વે અતિક્રમ, વ્યતિક્રમ, અતિચાર અને અનાચાર એ ચાર ભાવની સ્થપનાઓ વચ્ચેનો તફાવત નોધી લઇએ. કોઇએ મત લીધું હોય કે મારે અમુક વસ્તુ ન ખાવી, તેમ છતાં એ ખાવાની ઇચ્છા કરે તે ‘અતિક્રમ’ છે. જ્યાં સુધી એ ખાવા માટે ઊઠે નહિ ત્યાં સુધી ‘અતિક્રમ’ છે, પરંતુ તે માટે ઊઠે કે તરત જ તે ‘વ્યતિક્રમ’ કહેવાય બીકે એ ચીજ હાથમાં લે એટલે એ ‘અતિચાર’ કહેવાય.^૧ જ્યાં સુધી સુખમાં મૂકે નહિ, ખાવ નહિ ત્યાં સુધી તેા

૧ આની રીતે ભાવના, પરિણામ અને પ્રકૃતિમાં પણ ફરક છે માયાન્ય અભિપ્રાય તે ‘ભાવના’; ઉત્કટ અભિપ્રાય તે ‘પરિણામ’; અને તદ્વપસાર વર્તન તે ‘પ્રકૃતિ’. અર્થાત્ ભાવના એ પરિણામની પૂર્વ અવસ્થા છે. ભાવના ઉત્કટ અને ત્યારે પરિણામના અંકેરા ફૂટે અને એ થોડે પ્રગતિ થાય

અતિચાર ' ગણાય, પરંતુ ખાવા માટે કે એ ' અનાચાર ' ગણાય. અનાચાર થયો એટલે વતનો ભંગ થયો ગણાય; ખાદી અતિક્રમ, વ્યતિક્રમ અને અતિચારથી વ્રતનો ભંગ થતો નથી, કિન્તુ તે કલંકિત બને છે. આથી સમજાય છે કે જે ખાતની સખલનાઓથી કોઈ પણ સ્વીકારિત શુભ મલિન બને અને ધીરે ધીરે તેનો ધ્યાન ધવાનો વખત આવે તે સખલનાઓ ' અતિચાર ' કહેવાય છે. આધાકર્મને ઉદ્દેશીને અતિક્રમાદિ ચતુષ્ટયનો નિર્દેશ કરતાં સ્થાનાંગ (સ્થ. ૩ ઉ, ૪)ની વૃત્તિમાં અવતરણરૂપે કહ્યું છે કે—

“ આહાકર્મામંત્રણપદિસુખમાણે મહક્રમો દોઢ ।

પયમેયાદિ વહક્રમ ગહિં તદ્દયરો ગિલિં ॥ ”

પ્રસ્તુતમાં અતિચારથી અતિક્રમ, વ્યતિક્રમ અને અતિચાર એ ત્રણે સમજવાના છે. અર્થાત્ અત્ર અતિક્રમાદિનો અતિચારમાં અન્તર્ભાવ કરવાનો છે. આમ કરવું અનુચિત નથી; એના સમર્થનાર્થે અર્થાદીપિકાના ચતુર્થ પત્રગત નિમ્નલિખિત પંક્તિ રજુ કરીશું:—

“ અતિક્રમાદિ ચાતિચારે ણવાન્તર્ભવતિ ”

સમ્યગ્દર્શન એ ચારિત્ર ધર્મનું મૂળ છે. એની શુદ્ધિ ઉપર ચારિત્રની શુદ્ધિ અવલંબી હોય છે. એથી સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિમાં જેનાથી ખલેલ પહોંચવાનો સંભવ છે તેનાં નામ અને વસ્તુ આપણે જાણવાં જોઈએ. આ ખલેલ પહોંચાડનાર ભાવોને પાંચ વિભાગમાં વિભક્ત કરવામાં આવ્યા છે એટલે કે (૧) શંકા, (૨) કાંક્ષા, (૩) વિચિકિત્સા, (૪) અન્યદષ્ટિપ્રથંસા અને (૫) અન્યદષ્ટિસંસ્તવ એ સમ્યગ્દર્શનના પાંચ અતિચારો છે.

શંકા-અતિચારનું લક્ષણ—

કેવલાગમગમ્યેષુ અત્યન્તસૂક્ષ્મજિનોક્તપદાર્થેષુ સંશયકરણરૂપત્વં શંકાતિચારસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૫૬)

અર્થાત્ દેહન આગમ-ગમ્ય (અથવા કેવલજ્ઞાનગમ્ય અને આગમગમ્ય) તેમજ અત્યંત સૂક્ષ્મ એવા જિનેશ્વર પ્રરૂપિતા પદાર્થોને વિષે સંદેહ રાખવો તે ' શંકારૂપ અતિચાર ' છે.

આર્હત પ્રવચનની દૃષ્ટિ સ્વીકાર્યા બાદ એ પ્રવચનમાં કેટલાક સૂક્ષ્મ અને અંતીન્દ્રિય પદાર્થોનું વર્ણન વિચારતાં તે પદાર્થોના અસ્તિત્વ કે સ્વરૂપ વિષે ચક્રિત હૃદયે જોડું તે ઇષ્ટ નથી, કેમકે એ પદાર્થોની ગહનતા એવી છે કે સામાન્ય બુદ્ધિ તેમાં ચતુપ્રકાર કરવા અશક્ત છે અર્થાત્ એ તો કેવલિગમ્ય છે—આગમગમ્ય છે. પરંતુ આથી એમ

૧ જાણા—

“ આધાકર્મામંત્રણપદિષ્વણેડતિક્રમો મયતિ ।

પદમેવાદી વ્યતિક્રમો શુદ્ધોત્તે તૃતીય દત્તરો ગિલિતે ॥ ”

ન સમજવું કે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં સંશય અને એ પૂર્વાકના પરીક્ષણ માટે અવકાશ જ નથી. એને માટે અત્ર પૂરેપૂરું સ્થાન છે, છતાં શંકાને જે અત્ર અતિચારરૂપે દર્શાવેલ છે તેનો અર્થ એ છે કે જે પદાર્થો તર્કની કોટિમાં ન આવે શકતા હોય-જે તર્કવાદથી પર હોય-જે તર્કગમ્ય જ ન હોય તેને તર્કદૃષ્ટિએ કસવાનો પ્રયત્ન કરવો. આ પ્રયત્ન મૂળ વસ્તુને હાનિ કારક છે, કેમકે આવો પ્રયાસ કરનાર શ્રદ્ધાગમ્ય પ્રદેશને બુદ્ધિગમ્ય ન કરી શકવાથી બુદ્ધિગમ્ય પ્રદેશનો પણ ત્યાગ કરવા પ્રેરાય છે અને તેથી આત્મ-સાધનાના વિકાસમાં ખલેલ પહોંચે છે. આ પ્રમાણે ખલેલ ઉત્પન્ન કરનારો જ શંકા અત્ર અતિચારરૂપે વર્ણવેલી છે; નહિ કે વસ્તુના સ્વરૂપ સમજવા માટે કરવામાં આવતો અને કરવો જોઈતો બોધપોહ નિષ્કારણ ઉપકારી, રાગ, દ્વેષ અને મોહથી સર્વથા મુક્ત અને અનંતજ્ઞાનના ધારક એવા જિનેશ્વર કેવો કદાપિ અસત્ય વડે જ નહિ. મને જે વસ્તુ સમજાતી નથી તેમાં મારી મતિની મદત કારણરૂપ છે; વાસ્તે જિનેશ્વર જે પ્રશ્નપૂછા કરી છે તેમાં તલમાત્ર ફેરફાર નથી જ, આવી જાતની ભાવના ભાવનારતું સમ્યક્ત્વ દ્વિષિત થયા વિના રહે; બાકી મારે ગળે ઉતરતું નથી એટલે એ વસ્તુ જ નથી એવો વિચાર કરનાર પોતાને હાથે પોતાના પગમાં કુહાડો મારી રહ્યો છે અને આત્મરૂપ નંદનવનમાં ઉગેલ સમ્યક્ત્વરૂપ કલ્પવૃક્ષનાં મૂળિયાં કાપી રહ્યો છે. આથી એ નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે જે કેવળ આગમગમ્ય હોય અને જેનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે કેવલજ્ઞાનની આવશ્યકતા હોય તે પદાર્થને વિષે શ્રદ્ધા રાખવી, પરંતુ તેને વિષે કાંસાઢોલ ચિત્ત ન રાખવું; કેમકે સામાન્ય વ્યવહારમાં પણ શ્રદ્ધા વિના એકે હગલુ ભરતું પ્રાથે અશક્ય છે.

કાંક્ષા-અતિચારતું લક્ષણ—

**इहलौकिकपारलौकिकभोगोपभोगविषयकामिलाषारूपत्वं काङ्क्षा-
तिचारस्य लक्षणम् । (૪૫૭)**

અર્થાત્ આ લોક તેમજ પરલોકના લોભ અને ઉપભોગ સંબંધી ઇચ્છા રાખવી તે 'કાંક્ષારૂપ અતિચાર' છે, ઐહિક અને પારલૌકિક વિષયોની અભિલાષા કે જેને અત્ર 'કાંક્ષા' તરીકે ઓળખ-

૧. આવો પ્રયત્ન તે 'અતિચાર' યાને 'વિરાધના' છે અને તેમ કરનાર જિનાત્માનો વિરાધક છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ આણામિવહો અત્થો આણાપ જેવ સો કહેઅવ્વો ।
દિટ્ઠતિવ દિટ્ઠતા કહણચિદિ વિરાદણા પહરા ॥ ”

[આજ્ઞાગ્રાહીડર્યં આજ્ઞયેવ સ કથયિતવ્યઃ ।
દાર્દગ્નિકો વૃષ્ટાન્તેન કથનવિષિવિરાધનેતર ॥]

અર્થાત્ જે કેવળ આત્માત્મ લાભ 'પદાર્થ' હોય-જે મદ્યમતિને માટે તો કેવળ શ્રદ્ધાગમ્ય જ હોય તેની આરા-રૂપે યાને જિનેશ્વરે આ પ્રમાણે કરમાવ્યું છે એ પ્રકારે પ્રશ્નપૂછા કરી; અને જે બુદ્ધિગમ્ય હોય-તર્ક-માત્ર હોય તેનો દાખવા દેવીલ દ્વારા નિર્દેશ કરવો. આથી વિપરીત મારાં મદ્યમ કરવો તે 'વિરાધના' છે,

ખાવી છે તે સખવાથી શુભ-દોષના વિચાર વિના સાધક ગમે ત્યારે પોતાના સિદ્ધાન્તને છોડી દે એવી સ્થિતિ ઊભી થવાનો સંભવ છે; વાસ્તે એને અત્ર અતિચારરૂપ દ્વય તરીકે ગણાવેલ છે.

વિચિકિત્સાનું લક્ષણ—

‘ઇદમપ્યસ્તિ કિञ्चित્’ इत्याकारकविभ्रमरूपत्वम्, ‘इदमप्य-
स्तीदमपि’ इत्याकारकमतिविप्लवरूपत्वं वा विचिकित्सातिचारस्य
लक्षणम् । (૪૫૮)

અર્થાત્ આ પણ કંઈક છે એવી જાતનો વિભ્રમ તે અથવા ‘આ પણ ઠીક છે અને આ પણ’ એવા પ્રકારનો મતિભ્રમ તે ‘વિચિકિત્સારૂપ અતિચાર’ છે. જ્યાં મતલોહ કે વિચારલોહનો પ્રસંગ હોય ત્યાં પોતે કોઈ પણ નિષ્કૃંચ કર્યા વિના માત્ર મતિમંદતાથી એમ વિચારે કે આ મત પણ ઠીક છે અને આ મત પણ ઠીક છે એવી બુદ્ધિની અસ્થિરતા તે ‘વિચિકિત્સા’ છે. એ સમ્યક્ત્વને દ્વયરૂપ છે, કેમકે આવી બુદ્ધિની અસ્થિરતા સાધકને એક તરફ ઉપર કદાપિ સ્થિર જ ન રહેવા દે.

અન્યદષ્ટિપ્રશંસા-અતિચારનું લક્ષણ—

अभिगृहीतादिमिथ्यात्ववतां क्रियावाद्यादीनां प्रशंसाकरणम्,
क्रियावाद्यादिपाखण्डिनां मनसा ज्ञानादिगुणप्रकर्षोद्भावनं वाऽन्यदृष्टि-
प्रशंसातिचारस्य लक्षणम् । (૪૫૯)

અર્થાત્ અભિગૃહીત વગેરે પ્રકારના મિથ્યાત્વથી વાસિતં ‘ક્રિયાવાદી પ્રચુષ્ણની પ્રશંસા કરવી તે ‘અન્યદૃષ્ટિપ્રશંસારૂપ અતિચાર’ છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો ક્રિયાવાદી વગેરે પાખંડીઓના જ્ઞાનાદિ શુભતા પ્રકર્ષનો મનથી પણ આવિર્ભાવ થાને પ્રશંસાત્મક વિચાર તે પણ આ અતિચાર છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે જેમની દૃષ્ટિ ખોટી હોય તેમની પ્રશંસા કરવી એ દ્વય છે.

અન્યદષ્ટિસંસ્તવ-અતિચારનું લક્ષણ—

क्रियावाद्यादीनां पाखण्डिनां वचनद्वारा भूताभूतगुणोत्कीर्तन-
रूपत्वमन्यदृष्टिसंस्तवातिचारस्य लक्षणम् । (૪૬૦)

અર્થાત્ ક્રિયાવાદી વગેરે પાખંડીઓના અજ્ઞાત કે અસજ્ઞાત શુભોત્તં વચન દ્વારા કીર્તન કરવું તે ‘અન્યદૃષ્ટિસંસ્તવરૂપ’ અતિચાર છે.

જેમની દૃષ્ટિ ખાન્ત હોય અર્થાત્ જેઓ મિથ્યાત્વથી પક્ષવિત હોય તેવા જનોમાં પણ

ઘણી વાર ઉત્તમ વિચાર, અતુકરણીય ત્યાગ ઇત્યાદિ ગુણો હોય છે. આ ગુણોથી આકર્ષાઈ દોષ અને ગુણોનો ભેદ કર્યા સિવાય જ તેવા જનોની પ્રશંસા કે પરિચય કરવામાં આવે તો તે વિવેકવિહીન સાધકને પોતાના માર્ગથી પતિત થવાનો પ્રસંગ પૂરો પાડે; વાસ્તે એવા સાધકને ઉદ્દેશીને અન્યદષ્ટિ-પ્રશંસા અને અન્યદષ્ટિસંસ્તવ અતિચારરૂપ છે; ખાસી મધ્યસ્થતા અને વિવેક પૂર્વક ગુણને ગુણ અને દોષને દોષ સમજનારા સાધકોને આવી પ્રશંસા કે આવો પરિચય હાનિકારક થાય જ એમ માનવાની કોઈએ ભૂલ ન કરવી. અર્થાત ખાલજીવો આશ્રીને આવો પ્રતિબંધ ન રખાય તો તેમને હિતાહિતનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ ન હોવાથી તેઓ નકલી ચીજ જોઈ પતિત થાય. આ પતન અટકાવવા પૂરતો જ આનો ઉદ્દેશ છે.

આ શંકાહિ પાંચે અતિચારો પરત્વે આપણે પૃ. ૧૩૩-૧૩૭ માં ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ એટલે અત્રે એ સંબંધમાં ખાસ ઉમેરવા જેવું રહેતું નથી. એથી આ પાંચે અતિચારો વ્રતી શ્રાવક તેમજ સાધુ ખંને માટે સમાન છે, કેમકે સમ્યગ્દર્શન એ બંનેનો સામાન્ય ધર્મ છે એટલું નિવેદન કરી આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરીશું.

પ્રથમ અભ્યુવ્રતના પાંચ અતિચારો—

(૧) વધ, (૨) બંધ, (૩) છવિચ્છેદ, (૪) અધિક ભારતું આરોપણ અને (૫) અન્નપાનનો નિરોધ એ સ્થૂલ અહિંસારૂપ પ્રાથમિક અભ્યુવ્રતના પાંચ અતિચારો છે. તેમાં વધતું લક્ષણ એ છે કે—

સ્થાવરાદીનાં નાશકરણરૂપત્વં વધલક્ષણાતિચારસ્ય લક્ષણમ્ ।

(૪૬૧)

અર્થાત્ સ્થાવર તેમજ ત્રણ જીવોનો નાશ કરવો તે ‘વધરૂપ અતિચાર’ છે. કોધાદિ પ્રબળ કષાયના ઉદયથી ચતુષ્પદાદિને પરાજી ઘોંચવી, ચાખખા વગેરેથી ક્રૂટકા મારવા-તેનું તાઠન કરવું તે ‘વધ’ છે એમ અર્થદીપિકાના ૩૬ મા પત્ર ઉપરથી સમજાય છે.

‘આણિ-વધના ૨૪૩ પ્રકારો—

પૃથ્વીકાય, જલકાય, અગ્નિકાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય, ક્ષીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય એમ જીવના નવ પ્રકારો છે. તેમાં આ પ્રત્યેકનો મન, વચન અને કાયાથી વધ કરાતા વધના ૨૭ ભેદો થાય છે. વળી કૃત, કારિત અને અનુમત એમ એ પ્રત્યેકના ત્રણ ત્રણ ભેદો પાડતાં વધના ૮૧ ભેદો થાય છે. વિશેષમાં એ પ્રત્યેકના ભૂત, વર્તમાન અને ભાવિ એમ ત્રણે કાલની અપેક્ષાએ ત્રણ ત્રણ ભેદ ગણતાં વધના ૨૪૩ ભેદો થાય છે.

બંધનું લક્ષણ—

ત્રસાના બન્ધનરૂપત્વં બન્ધલક્ષણાતિચારસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૬૨)

અર્થાત્ ત્રસ છવોને ઇષ્ સ્થળમા જતા અટકાવી તેમને દોરકા વગેરેથી બાધી રાખવા તે ‘બંધરૂપ અતિચાર’ છે.

છવિઃછેદનું લક્ષણ—

વૃક્ષાદીનાં ત્વક્છેદકરણરૂપત્વં છવિઃછેદલક્ષણાતિચારસ્ય લક્ષણમ્ ।
(૪૬૩)

અર્થાત્ બાટો વગેરેની છાલ (આમડી) છેદવી તે ‘છવિઃછેદરૂપ અતિચાર’ છે. છવિ એટલે શરીર અથવા આમડી. આથી છવિઃછેદથી કાન, નાક, ગળું, પૂછડું વગેરે અવયવ છેદવું તે એવો અર્થ પણ ઉદ્ભવે છે.

અધિક ભારના આરોપણનું લક્ષણ—

પુરુષહસ્યશ્વગોમહિપાદીનામધિકભારારોપણરૂપત્વમધિકભારારો-
પણસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૬૪)

અર્થાત્ પુરુષ, હાથી, ઘોડા, ગાય, પાકા વગેરેના ઉપર તેના મઝા ઉપરાત ભાર લાદવો તે ‘અધિક ભારના આરોપણરૂપ અતિચાર’ છે.

અન્નપાનના નિરોધનું લક્ષણ—

ગોમહિપાદીનામન્નપાનાદીનાં પ્રતિવેધકરણરૂપત્વમન્નપાનનિરોધ-
લક્ષણાતિચારસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૬૫)

અર્થાત્ ગાય, બેસ જેવા કેાઈ પણ પ્રાણીના ખાનપાનમા અટકાવત કરવી તે ‘અન્નપાનના નિરોધરૂપ અતિચાર’ છે.

આ પાચે અતિચારોના વિચાર કરતા ‘અર્થત્ર કોષાદિ પ્રમણ કષાયના ઉદયથી’ એટલું ક્યન અધ્યાહ્વારરૂપે ઘટાવી લેવું, નહિ તો અતિચારની ઉપપત્તિ જ થઈ શકશે નહિ, કેમકે વિન્યાદિ શીખવવા માટે શ્રાવકને પુત્રાદિનું આપેલ રીતે તાડન, બંધન વગેરે કરવું પડે તેમ આ હકીકતને ચાણક્યનું નિમ્નવિખિત પત્ર અમર્યાત કરે છે —

“ લાલનાદ્ ચરવો દોષા-સ્તાહનાદ્ ચહવો ગુણાઃ ।

તસ્માત્ પુત્રં ચ શિષ્યં ચ, તાહ્યેન્ન તુ લાલયેત્ ॥ ”

અર્થાત્ લાઠ લઠાવવાથી અનેક રોષો ઉદ્ભવે છે, જ્યારે તાઠન કરવાથી ઘણા ગુણો સંભવે છે; વાસ્તે યુત્રને અને શિષ્યને મારવા, પરંતુ તેને લાઠ ન લઠાવવા.

આવશ્યક-ચૂલ્હિ, ચોગશાસની વૃત્તિ વગેરે ગ્રંથોમાં નિમ્નલિખિત હકીકત ઉપયોગી જણાતી હોવાથી તે અત્ર રચુ કરવામાં આવે છે:—

સૌથી પ્રથમ તો શ્રાવકે એવી રીતે વર્તવું કે યુત્રાદિ તેમજ દાસ, દાસી વગેરે કેવળ તેની આંખ જોઇને જ લય પામી સીધા વર્તે. ખપ હોય તો એવા જ નોકર કે બળદ વગેરે રાખવા કે તેમને મારવા કે બાંધવાની જરૂર ન પડે અને તેઓ મર્યાદામાં રહે અને પોતપોતાનું કાર્ય બજાવે. વળી જરૂર જણાય તોપણ સાપેક્ષરૂપે જ વધ બાંધ કરે, નહિ કે અન્યથા. તેમાં પશુ મમસ્થાનમાં તાઠન ન કરવું, બાંધન માટે પણ અને તેટલું લાંબું કોરડું રાખવું કે જેથી બાંધેલાં અંગોની હીલચાલ બાંધ ન થઇ બલ્ય તેમજ જરૂર પડે ત્યારે ગાંઠ જલદીથી છુટી થકે તેવી બાંધવી. રક્ત ગડું વગેરે નિકાર ઉદ્ભવતા વિષેકે કરવો પડે તો તે પણ ઘણા પૂર્વક જ કરવો. દ્વિપદાદિ દ્વારા ભાર વહન કરાવી આજીવિકા ચલાવવી એ શ્રાવક માટે ઉચિત નથી, કિન્તુ તેમ કર્યા વિના છૂટકો જ ન હોય તો પોતે જેટલો ભાર ઉપાડી શકે તેટલો જ ભાર દ્વિપદાદિ ઉપર લાદવો; અતુષ્પદને આશ્રીને તો તેના ગળા કરતાં કંઇક ઓછો રાખવો. અપરાધીને અન્નપાનનો નિરોધ કરવો પડે તો તે કેવળ વચનથી કરવો. અર્થાત્ આજે તને ખાવા પીવા નહિ આપું એટલું કહેવા, પૂરતો તે નિયેધ હોવો જોઇએ, કિન્તુ કદી તેમ કરવું નહિ; અને કદાચ તેવી શિક્ષા પણ કરવાનો વારો આવે તો તેને જમણીને જ પોતે જમવું. રોગ મટાડવા માટે ઉપવાસ કરાવવા પડે તે સુઘી વાત છે. દુઃક્રમ જેમ પ્રથમ અણુમત મલિન ન થાય તેમ વર્તવું. એટલે કે વધાદિ પાંચ કોષો ગૃહસ્થ મતધારીએ કંઈ પણ પ્રયોજન ન હોય તો ન જ સેવવા; કારણવશાત્ તે સેવવા જ પડે તેમ હોય તો ત્યારે પણ કોમળ વૃત્તિથી કામ લેવું, નહિ કે કઠોર હૃદયથી.

અહીં જે વધ, બાંધ વગેરેનો નિર્દેશ છે તે ઉપલક્ષણાત્મક સમજવો, અર્થાત્ કોષાદિ પૂર્વક હિંસાના કારણરૂપ અન્ન, વસ્ત્ર અને ઔષધના પ્રયોગ પણ અતિચારરૂપે સમજી લેવા.

૧ ચોરી જેવા ભયકર અપરાધ કરનારાના પણ વધ, અન્ન સાપેક્ષરૂપે આરંભ કરવા પડે છે, નહિ કે નિર્દયતા પૂર્વક. કહ્યું પણ છે કે—

“વદમારણમ્બ્રમ્મલ્લાનદાનપરધનવિલોપનાર્હણં ।

સંવ્રજદગ્ધો ડદમો દસગુણિઓ દુક્કસિ કપાણં ॥

તિલ્લવયરે અ પમોસિ સર્વગુણિઓ સયસદસ્તકોટિગુણો ।

કોટાકોટિગુણો વા હુક્ષ વિયાંગો બહુતરો વા ॥ ”

[વધમારણમ્બ્રમ્મલ્લાનદાનપરધનવિલોપાદોનામ ।

સર્વજ્ઞસ્ય ઉદયો દસગુણિત પદ્મશઃ કૃતાનામ ॥

તીવ્રતરે વ પ્રદોષે શતગુણિત શતસદસ્તકોટિગુણઃ ।

કોટાકોટિગુણો વા મતેવ્ વિપાકો બહુતરો વા ॥]

અર્થાત્ વધ કરવો, હત્યા કરવી, ચાકી ખાવી, પારકાનો પૈસો સુટવો એવાં દુષ્ટ કાર્યો કરનારાનાને થોડામાં થોડા પાપનો ઉદય થય ગયો છે; ખાકી સો ગુણો, હજાર ગુણો કરેલ ગુણો અને કોટકોટિ ગુણો પણ એ સંભવે છે.

અત્ર કોઈ પ્રશ્ન ઊઠાવે કે સ્વીકારેલ પ્રાણાતિપાતવિરતિરૂપ મત અખંડિત હોવાથી અને વધ, બંધ ઇત્યાદિની વિરતિનો આવકે સ્વીકાર નહિ કરેલો હોવાથી કેવી રીતે વધાદિ અતિ-આર ગણાય ? આનો ઉત્તર એ છે કે પ્રાણાતિપાતનું પ્રત્યાખ્યાન કરતાં પરમાર્થ-વૃત્તિથી તેો નિરપેક્ષ વધ, બંધ ઇત્યાદિનું પ્રત્યાખ્યાન થઈ જ ચૂક્યું, કેમકે તે પ્રાણાતિપાતનાં કારણો છે. આથી કોઈ એમ શંકા ઊઠાવે કે આવી પરિસ્થિતિમાં તેો વધાદિ રૂપ આચરણથી તેો મતનો ભંગ સંભવે છે, નહિ કે અતિઆર; કેમકે નિયમના પાલનમાં ક્ષતિ આવે છે; તેો આનું સમાધાન એ છે કે આંતરિક વૃત્તિ પૂર્વકનું અને બાહ્ય વૃત્તિ પૂર્વકનું એમ મત બે પ્રકારનું છે. તેમાં જ્યારે કોઈએ આવેશથી નિરપેક્ષપણે વધાદિ આચરવામાં આવે છે ત્યારે મરણ નીપજે નહિ તેો પણ અન્તઃવૃત્તિથી મતનો ભંગ થાય છે, કેમકે તેમાં નિર્દયતા અને નિરપેક્ષતા રહેલી છે, કિન્તુ હિંસાના અભાવને લઈને બહિર્વૃત્તિથી તેો એ મતનું પાલન થયું છે, આ પ્રમાણે અંશથી મતનું પાલન થતાં હોવાથી એ ‘અતિઆર’ કહેવાય છે ^૧અથવા ^૨અનાલોભ, ^૩સહસાકાર ઇત્યાદિ દ્વારા સર્વત્ર અતિઆર સમજી લેવો.

દ્વિતીય અણુમતના અતિઆરો—

(૧) મિથ્યા-ઉપદેશ, (૨) રહસ્યનું અભ્યાષ્યાન, (૩) સહસા-અભ્યાષ્યાન, (૪) દૃઢલેખ અને (૫) વિશ્વસ્તના મંત્રનો લેહ એ બીજા અણુમતના પાંચ અતિઆરો છે. તત્પરાર્થ- (અ. ૭, સૂ. ૨૧)માં સહસા-અભ્યાષ્યાનને બદલે ન્યાસ-અપહારનો અને વિશ્વસ્તમંત્રલે-હને બદલે ‘સાકારમંત્રલેહનો ઉલ્લેખ છે.

મિથ્યા-ઉપદેશનું લક્ષણ—

પાપજનકોપદેશકરણરૂપત્વં, પરેળે સ્વયં વાડન્યસ્યાતિસન્ધાન-
રૂપત્વં વા મિથ્યોપદેશસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૬૬)

૧ કહ્યું પશુ છે કે—

“ ન આરયામીતિ કૃતમતસ્ય, ધિનૈવ મૃત્યુ ક દ્વાતિષારઃ ૧ ।
નિગદ્યતે યઃ કુપિતો વધાહીનઃ, કરોણસો સ્વામિયમેડનપેક્ષઃ ॥
મુષ્ણોરમાવાભિયમ્નોઽસ્તિ તસ્ય, કોપાત્ વધાહીનતયા મુ મમ્નઃ ।
દેશસ્ય મક્ષાદનુપાલમાષ, પૂજ્યા ’ અતિવાર ’ મુદાહરન્તિ ॥ ”

૨ માવધાનતનો અભાવ

૩ વગર વિચારું કામ કરવું.

૪ “ મિથ્યોપદેશરહસ્યાધ્યાસ્યાનકૂટલેહક્રિયાન્યાસાપહારસાકારમન્ત્રમેદાઃ । ”

૫ માદોભાદિ તકશર થાય અને તેમ થતાં પરસ્પરનો પ્રેમ તૂટે -તે માટે એકં બીજાની સાદી બાલી એ આનો અર્થ છે.

અર્થાત્ પાપ ઉત્પન્ન થાય તેવો ઉપદેશ આપવો તે અથવા અન્ય જન ઉન્નાર્થે દોષાય તેવું સાચું જૂઠું ખોતે બોલવું કે બીજા પાસે બોલાવવું તે ' નિઘ્યા-ઉપદેશ ' છે.

રહસ્ય-અભ્યાખ્યાનનું લક્ષણ—

ગુહ્યપ્રકાશનરૂપત્વં, રહસ્યેનાસદધ્યારોપણરૂપત્વં વા રહસ્યાભ્યા-
ખ્યાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૬૭)

અર્થાત્ ગુપ્ત વાતને ઉઘાડી પાડવી તે અથવા રહસ્યમાં ખેટેા આરોપ મૂકવો તે ' રહસ્ય-અભ્યા-
ખ્યાન ' છે. શાગથી પ્રેરાઈને વિનાઈ ખાતર કોઈ કંપતીને કે બીજા સ્નેહીઓને છૂટા પાડવા તેનો
પણ આમાં સમાવેશ કરાય છે.

સહસા-અભ્યાખ્યાનનું લક્ષણ—

અનાલોચ્ય ' ચૌરસ્ત્વમ્ ', ' પારદારિકોડયમ્ ' હસ્પસદ્વચન-
રૂપત્વં સહસાભ્યાખ્યાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૬૮)

અર્થાત્ વિચાર કર્યા વિના કોઈને તું ચોર છે, તું બધાંભિચારી છે ઇત્યાદિ અસત્ય વચન કહેવું તે
' સહસા-અભ્યાખ્યાન ' કહેવાય છે.

કૂટલેખનું લક્ષણ—

અન્યસદ્દશાક્ષરમુદ્રાકરણરૂપત્વં, પરપ્રયોગાધીનતયાન્યેનાતુક્ત-
સ્યાપિ વચનસ્ય લેખકરણરૂપત્વં વા કૂટલેખસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૬૯)

અર્થાત્ (કંગવાના ઇરાદાથી) બીજાના જેવા અક્ષર અથવા સિલ્લા બનાવવા કે બીજાની પ્રેરણાથી
અથવા તો અન્યના કક્ષા વિના પણ ખોટા લેખ લખવા તે ' કૂટલેખ ' છે.

કૂટલેખ તો રૂઝા અસત્ય છે, તેથી એ કાર્ય કરનારના મતનો તો ભંગ થતો હોવાથી એ
અતિચાર કેમ ગણાય ? આનો ઉત્તર એ છે કે એ મત ગ્રહણ કરનારો એવો બચાવ કરે કે મેં
તો અસત્ય નહિ બોલવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, નહિ કે તેનું લખવાની પણ. આ દૃષ્ટિએ વિચારતાં
સાપેક્ષ મતધારી મુખ્ય શુદ્ધિને ઉદ્દેશીને એ અતિચાર ગણાય અથવા તો અનાલોગાદિથી એ
અતિચાર કહેવાય.

વિશ્વસ્તમન્ત્રભેદનું લક્ષણ—

વિશ્વાસમુપગતાનાં જનાનાં વિચારલક્ષણમન્ત્રસ્ય પ્રકાશકરણં
વિશ્વસ્તમન્ત્રભેદસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૭૦)

અર્થાત્ આપણા ઉપર જેમનો વિશ્વાસ છેડા હોય તેવા જનોએ વિશ્વાસને લઇને જે છૂપી વાત આપણને કરી હોય તે વાત પ્રકાશમાં લાવવી તે ‘ વિશ્વસ્તમન્ત્રભેદ ’ છે.

જેમના મત પ્રમાણે રહસ્ય-અભ્યાખ્યાનમાં સહસ્રા-અભ્યાખ્યાનનો અંતર્ભાવ થાય છે તેમને ઉદ્દેશીને ન્યાસ-અપહારરૂપ પાંચમા અતિચારનું પ્રતિપાદન કરાય છે. આ ન્યાસ-અપહારનું લક્ષણ એ છે કે—

ન્યાસીકૃતહિરણ્યાદીનામપલાપનં ન્યાસાપહારસ્ય લક્ષણમ્ ।
(૪૭૧)

અર્થાત્ થાપણ તરીકે મૂકાયેલ મુવણું વગેરેનો અપલાપ કરવો તે ‘ ન્યાસ-અપહાર ’ છે. એટલે કે આપણને શાહુકાર ધારીને કોઇને પણ સાક્ષી રાખ્યા વિના કોઇ આપણે ત્યાં ઠાગીના કે પૈસા થાપણ તરીકે મૂકી ગયેલ હોય તે બૂલી ભય તો તેની બૂલનો લાભ લઇ જોઇ વધતી થાપણ જોળવવી તે ‘ ન્યાસ-અપહાર ’ છે. જોકે ન્યાસ-અપહાર એ એક પ્રકારની ચોરી છે, છતાં પણ તે કયાં મારે ત્યાં થાપણ મૂકી છે અથવા તો તે આટલી જ મૂકી હતી એમ વચન ઉચ્ચારાય તેની પ્રધાન વિવક્ષા કરી આને અત્ર મુખાવાદ તરીકે ગણાયેલ છે.

ત્રીભ અણુમતના અતિચારો—

(૧) સ્તેન-પ્રયોગ, (૨) સ્તેન-આહુત-આહાન, (૩) વિરુદ્ધ શાન્ત્યાતિક્રમ,
(૪) પ્રતિરૂપક-વ્યવહાર અને (૫) હીનાધિક માનોન્માન એ ત્રીભ અણુમતના પાંચ અતિચારો છે.

સ્તેન-પ્રયોગનું લક્ષણ—

ચૌર્યક્રિયાયાં ચૌરસ્ય પ્રેરણાકરણરૂપત્વં સ્તેનપ્રયોગસ્ય લક્ષ-
ણમ્ । (૪૭૨)

અર્થાત્ ચોરી કરવા માટે ચોરને પ્રેરણા કરાય તે ‘ સ્તેન-પ્રયોગ ’ છે. આ પ્રેરણા પોતે કરી હોય, અન્ય પાસે કરાવી હોય કે તેમાં સંમતિ દર્શાવી હોય તો તે પણ સ્તેન-પ્રયોગ છે, એવો સ્તેન-પ્રયોગનો વિસ્તૃત અર્થ અત્ર સમજવાનો છે.

સ્તેન-આહૂત આદાનનું લક્ષણ—

ચૌરેનાહૂતદ્રવ્યસ્ય મુધા ક્રયેણ વા ગ્રહણં સ્તેનાહૂતાદાનસ્ય
લક્ષણમ્ । (૪૭૩)

અર્થાત ચોર ચોરી કરીને લાવેલા દ્રવ્યને મફત લેવું કે (થોડોક) પૈસા આપીને તે ખરીદવું તે
'સ્તેન-આહૂત-આદાન' છે. આ ચોરીમાં લલે પોતાની પ્રેરણા કે સંભતિ પણ ન હોય તો પણ એ
ચોરીનો માલ લેવો તે એક પ્રકારની ચોરી જ છે અને તે લેનાર પણ ચોર છે; કેમકે નીતિ શાસ્ત્રમાં
ચોરના સાત પ્રકારો જે નીચે મુજબ દર્શાવ્યા છે તેમાં આનો પણ સમાવેશ કરાયો છે:—

“ ચૌરસ્તૌરાપકો મન્ત્રી, મેદજ્ઞઃ કાળકક્રયી ।

અન્નદઃ સ્થાનદ્યેતિ, ચૌરઃ સસવિધઃ સ્મૃતઃ ॥ ”

અર્થાત (૧) ચોરી કરનાર, (૨) ચોરી કરાવનાર, (૩) ચોરી માટે મસલત કરનાર, (૪)
ચોરીના લેઈને બંધુનાર, (૫) ચોરીના માલનો ખરીદનાર, (૬) ચોરને લોભન કરાવનાર
તેમજ (૭) તેને આશ્રય આપનાર એ બધા ચોરો છે અર્થાત એ રીતે ચોરના સાત પ્રકારો છે.

વિશેષમાં નિમ્ન-લિખિત પદ્યમાં દર્શાવાયેલી ૧૮ પ્રકારની ચોર-પ્રસૂતિ પણ શ્રાવકે
ત્યજવી જોઈએ:—

“ મલનં કુશલં તર્જા, રાજભાગોડવલોકનમ્ ।

અમાર્ગદર્શનં શળ્યા, પદમદ્ગસ્તથૈવ ચ ॥

વિશ્રામઃ પાદપતનં, વાસનં ગોપનં તથા ।

સ્વપ્નસ્ય સ્વાદનં ચૈવ, તથાડમ્પન્માહ(હા ?)રાજિકમ્ ॥

પચાગ્ન્યુદકરજ્જૂનાં, પ્રદાનં જ્ઞાનપુવંકમ્ ।

પૃતાઃ પ્રસૂતયો જ્ઞેયા, અષ્ટાદશ મનીપિમિઃ ॥

અર્થાત છે ચોર ! તું ખીજ નહિ કેમકે હું તારી સાથે લગીશ એવાં વાક્યો ઉત્થારી ચોરીના
કાર્યમાં ચોરને પ્રેરસાહન આપવું તે (૧) જલન, ચોરો મને ત્યારે તેનાં મુખ હાથનો પ્રશ્ન પૂછવો
એ (૨) કુશળ, ચોરી કરવાને ચોકલવાને માટે હાથ વગેરેથી સંજ્ઞા કરવી તે (૩) તર્જા,
રાત્રને જે દ્રવ્ય મળવું જોઈએ તેનો અપલાપ કરવો તે (૪) રાજભાગ, ચોરી કરનાર ચોરો
પાસેથી ભાગ મળનાર છે એવી અપેક્ષાએ તેમને જોઈ રહેવું તે (૫) અવલોકના, ચોરો
કયાં ગયા છે એવું પૂછનારને તે ન જતાવતાં અન્ય જ માર્ગ દર્શાવવો તે (૬) અમાર્ગદર્શન,
ચોરને સૂવા માટે પથારી આપવી તે (૭) શળ્યા, પાછળ ચોપગા જનાવરનો પ્રચાર કરવો કે
જેથી ચોરનાં પગલાં પકડાઈ ન વાય તે (૮) પદભાગ, પોતાના ઘરમાં રહેવા માટે ચોરને રબા
આપવી તે (૯) વિશ્રામ, ચોરોનું પ્રભુમાદિ દ્વારા બહુમાન કરવું તે (૧૦) પાદપતન, ચોરને

ખેસવા ખુરશી આપવી તે (૧૧) આસન, ચોરને સંતાડવો તે (૧૨) ગોપન, ખાંડ, મંડક (માંડ) વગેરે આપવા તે (૧૩) અંડખાદન, મોટા રાજાની જેમ સત્કાર કરવો તે (૧૪) માહ-રાજિક (?), દુરંથી આવેલાનો થાક ઉતારવા માટે ચોળવાને તેલ કે તેને ચરીરે જે ધૂળ ઉડી હોય તે દૂર કરવા માટે ઊતું પાણી આપવું તે (૧૫) પદપ્રદાન, રસોઇ કરવા માટે અગ્નિ પૂરા પાડવો તે (૧૬) અગ્નિપ્રદાન, પીવા માટે ઠંડુ જળ આપવું તે (૧૭) ઉદકપ્રદાન અને ચોરી લાવેલ ચતુ-ષ્પદાદિ ખાંધવા માટે દોરડા આપવા તે (૧૮) રત્નજ્યુપ્રદાન એ પ્રમાણે ચૌરપ્રત્યુત્તિના (૧૮) પ્રકારે બુદ્ધિશાળીઓએ વર્ણવ્યા છે. આ સર્વ પ્રત્યુત્તિ જ્ઞાન પૂર્વકની સમજણી, કેમકે આથી ચોરને ઉત્તેજન મળે છે એમ ખબર ન હોવાથી જો તેમ કરાય તો તે દોષને પાત્ર નથી, કિન્તુ અતિચારને પાત્ર તો છે જ.

વિરુદ્ધ રાજ્યાતિકેમનું લક્ષણ—

राज्यमर्यादामुल्लङ्घ्यान्यप्रकारेणादातृरूपत्वं विरुद्धराज्यातिक्रम-स्य लक्षणम् । (૪૭૪)

અર્થાત્ રાજ્યની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરીને અન્ય કોઈ રીતે દ્રવ્યનું ગ્રહણ કરવું તે ‘ વિરુદ્ધ રાજ્યાતિક્રમ ’ કહેવાય છે. પોતાના રાજાનો જે દુશ્મન હોય તેવા વૈર-રાજ્યમાં વ્યાપાર માટે જવું તે ‘ વિરુદ્ધ ગમન ’ કહેવાય છે અને તેનો પણ અત્ર સમાવેશ કરવાનો છે. ઉપલક્ષણથી રાજાએ નિષેધ કરેલ હાંત, લોખંડ, પત્થર વગેરેનું ગ્રહણ પણ સમજી લેવું. દુકંમાં કહીએ તો જુદાં જુદા રાજ્યોએ જે માલની આયાત અને નિકાશ ઉપર અંકુશ મૂક્યા હોય અથવા તો જે માલ ઉપર દાણ જકાત વગેરેની વ્યવસ્થા કરી હોય તેનું ઉલ્લંઘન કરવાથી આ વિરુદ્ધ રાજ્યાતિક્રમરૂપ અતિચાર ઉદ્ભવે છે.

પ્રતિરૂપક-વ્યવહારનું લક્ષણ—

कुत्सितद्रव्यस्यापि सुवर्णरूप्यादिसदृशवर्णादियुक्तं कृत्वा लोके सुवर्णरूप्यादिव्यवहारकरणरूपत्वं, कृत्रिमसुवर्णादिकं निष्पाद्य लोके सत्यसुवर्णादिव्यवहारकरणरूपत्वं वा प्रतिरूपकव्यवहारस्य लक्षणम् । (૪૭૫)

અર્થાત્ હલકી ધાતુને પણ સોના, રૂપા જેવી બનાવીને લોકમાં તેનો સોના, રૂપા તરીકે વ્યવહાર કરવો તે ‘ પ્રતિરૂપક-વ્યવહાર ’ છે. અથવા કૃત્રિમ સુવર્ણ^૧ વગેરે બનાવીને લોકમાં તેનો સાચા સુવર્ણરૂપિયે વ્યવહાર કરવો તે ‘ પ્રતિરૂપક-વ્યવહાર ’ છે. જાંચી જાતના ચોખામાં ચોડાક હલકી બાતના નાંખી તેને આરા તરીકે વેચવા, ઘીમાં ચરણીનો ભેગ કરવો, દૂધમાં પાણી રેડી તેના પૂરા પેસા લેવા, ભજતા રેસા ઉપર રંગ ચડાવી તેનો કેન્દ્ર તરીકે વ્યવહાર કરવો. આ પ્રમાણે અસલને બદલે બનાવટી વસ્તુ ચલાવવી તે ‘ પ્રતિરૂપક-વ્યવહાર ’ છે.

કૂટ કથ-વિક્રયનું લક્ષણ—

**કૂટતુલમાનામ્યાં પરપ્રતારણાર્થં કૂટક્રયવિક્રયલક્ષણવ્યવહાર-
કરણરૂપત્વં કૂટક્રયવિક્રયસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૭૬)**

અર્થાત્ પારકાને છેતરવા માટે જોડાં કાટલાં અને માપ રાખી તે દ્વારા ખરીદી અને વેચાણનો વ્યવહાર કરવો તે ' કૂટ કથ-વિક્રય ' છે.

હીનાધિક માનોન્માનનું લક્ષણ—

જોઈએ વધતાં માપ, કાટલાં, ત્રાજવાં વગેરે દ્વારા હેવડહેવડ કરવી તે ' હીનાધિક માનોન્માન ' છે, અર્થાત્ આપતી વેળા જોઈએ માપ, કાટલાં વગેરેનો ઉપયોગ કરે અને લેતી વેળા અધિકનો. આવાં કૃત્ય કરનાર ચોર જ છે.^૧

ચોથા અણુમતના અતિચારો—

(૧) અન્યવિવાહકરણ, (૨) ધંતવરગમન, (૩) પરગૃહીતગમન, (૪) અનંગકીડી અને (૫) તીવ્ર કામ એ ચોથા મતના પાંચ અતિચારો છે. સરખાવો તત્ત્વાર્થ (અ. ૭, '૨૨' ૨૩).

અન્ય-વિવાહકરણનું લક્ષણ—

**સ્વાપત્યવ્યતિરિક્તસ્ય કન્યાદાનફલલિપ્તયા સ્નેહસમ્બન્ધેન વા
વિવાહકરણમન્યવિવાહકરણસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૭૭)**

અર્થાત્ પોતાનાં છોકરા, છોકરી સિવાય બીજાનો, કન્યાદાનરૂપ કળની ધન્યગથી કે સ્નેહ સંબંધને લીધે વિવાહ કરવો તે ' અન્યવિવાહકરણ ' છે,

૧ નીચે લખેલાં પંચો થું કહી રહ્યાં છે ? એ જ છે—

“ લૌક્યેન કિચિન્ન કલપા ચ કિચિન્ન-માપેન કિચિન્ન તુલણા ચ કિચિન્ન ।

કિચિન્ન કિચિન્ન સમાહરતઃ, પ્રત્યક્ષચૌરા વણિજો ભવન્તિ ॥

અર્થાત્ યત્ કિચિન્ન તદપિ મુખિતું ગ્રાહકજનં

મૃદુ મૃતે યદ્ વા તદપિ વિવશીકર્તુમપરમ્ ।

પ્રવક્તે યત્ કિચિન્ન તદપિ સમુપાદાતુમધિકં

પ્રપશ્યોડય મૃતેરદ્વદ ગદનઃ કોડપિ જ્ઞાનિન્દ્રિયમ્ ॥ ”

અર્થાત્ સાવચો કંધક, કળાચી કંધક અન્ય જ, માપથી કંધ બીજું જ, ત્રાજવાથી વળી કંધક જુદું જ એમ કંધક કંધક કરનારા વ્યાપારીઓ પ્રત્યક્ષ રીતે ચોર છે વ્યાપારીઓ ને કંધક રીખે છે તે માલક જાનોને છેતરવા માટે રીખે છે, વળી તે નમ વચન ઉચ્ચારે છે તે પણ અન્યને વશ કરવા માટે, વળી ને કંધક આપે છે તે પણ વધારે મેળવવાના પ્રસાદથી આ પ્રમાણેના વ્યાપારીઓના યુજનના માટેના આ પ્રપંચ ખરેખર અજ્ઞાન મદન છે.

૨ “પરિવાહકરણેત્વરપરિગૃહીતા પરિગૃહીતાગમનાઙ્કોદાતોઘકામાભિનિવેશઃ ।”

વિવાહનું લક્ષણ—

સાતવેદનીયચારિત્રમોહનીયોદયે સતિ ઋગ્મિદેવાદિસાક્ષિપૂર્વક-
પાણિગ્રહણરૂપત્વં વિવાહસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૭૮)

અર્થાત્ સાતવેદનીય તેમજ ચારિત્રમોહનીય કર્મનો ઉદય થતાં અગ્નિ, દેવ વગેરેની સાક્ષીએ
આર્થ (જૈન) મંત્રોના ઉચ્ચારણ પૂર્વક (જૈન વિધિ અનુસાર) પાણિગ્રહણ કરવું—વરે કન્યાનો
અને કન્યાએ વરનો હાથ ઝાલવો તે ‘ વિવાહ ’ કહેવાય છે.

જે પરનાં છોકરાં પરણાવવામાં ઢોષ હોય તો તેવોજ ઢોષ શું પોતાની સંતતિના લગ્ન
કરવામાં નથી ? આનો ઉત્તર એ છે કે જે પોતાનાં છોકરાંનાં પણ લગ્ન ન કરે તો કુંવારી રહેલી
કન્યા સ્વેચ્છાચારી થાય અને તેમ યતાં શાસનની હીલના અને નિન્દાનો પ્રસંગ ખડો થાય;
કારણ કે પરણેલી સ્ત્રીઓ માટે પ્રાયઃ સ્વેચ્છાચારિત્વનો જોછો સંભવ છે. વળી ધર્મખિન્દુનાં
ટીકાકાર સૂચવે છે તેમ પોતાનાં પણ અમુક છોકરાં જ પરણાવવા એવો પણ નિયમ હોયો
જોઈએ કે જેથી અમુક વયે તો સંપૂર્ણ પ્રજાસંચય પાળવાનો શુભ પ્રસંગ સાંપડે. આમ કરવાથી
અજેનોબી સ્વીકારેલ વાનપ્રસ્થાશ્રમનો આ નિયમમાં ઉદ્દેશ સમાય છે.

પરવિવાહની વ્યાખ્યા પરત્વે અત્યેહ—

કેટલાક આચાર્યોનું કહેવું એ છે કે પરવિવાહ એટલે પોતાનો વિવાહ બીજી વાર કરવો.
અર્થાત્ પુત્રની અપેક્ષાથી કે અન્ય કોઈ કારણથી એક સ્ત્રી જીવતી હોવા છતાં બીજી સ્ત્રી સાથે
લગ્ન કરવું તે ‘ પરવિવાહ ’ છે. આ વિવાહથી સ્વદારસંતોષીને અતિચાર લાગે. જોને ઉદેશીને
એમ સમજવું કે તેણે પોતાના પતિથી સંતોષ મળવો ઘટે, કેમકે પોતાના પતિ સિવાયના તમામ
પુરુષો પરપુરુષ જ કહેવાય.

ધરવરગમનનું લક્ષણ—

પ્રતિપુરુષગમનશીલાયાં સાધારણસ્ત્રિયાં કિञ્ચિત્ કાલં માટિપ્રદાના-
દિના ગ્રહણપૂર્વકગમનરૂપત્વમિત્વરગમનસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૭૯)

અર્થાત્ જુદા જુદા પુરુષ સાથે ઉપલોગ કરવાવાળી સ્ત્રીને સાધારણ સ્ત્રીને અમુક વખતને માટે
ભાડું વગેરે આપીને ખરીદી લઈ તેને એવની તે ‘ ધરવર-ગમન ’ કહેવાય છે.

૧ વગેરેથી સામાનિક ગુરુ સમજવા.

૨ આ વિવાહના બાહ્ય વગેરે આદ્ય બેદો છે. જુઓ ધર્મખિન્દુની શ્રીધનિચંદ્રસરિત્ત
શતિનું ૭૬ પૃષ્ઠ.

૩ આ મંથનો ઇટાલિયન ભાષામાં અનુવાદ થયેલો છે. જુઓ G. S. A. I (vol XXI)-
નો ૨૨૩ પૃષ્ઠ અને તાર પછીના પૃષ્ઠો.

પરગૃહીતગમનનું લક્ષણ—

અન્યેન સ્વીકૃતાયાં સ્ત્રિયાં ગમનરૂપત્વં પરગૃહીતગમનસ્ય લક્ષણમ્ ।
(૪૮૦)

અર્થાત્ અન્યે સ્વીકારેલી સ્ત્રી પ્રતિ ગમન કરવું તે ' પરગૃહીત-ગમન ' છે.

અનંગક્રીડાતું લક્ષણ—

યોનિપ્રજનનલક્ષણસ્થાનં ત્યક્ત્વાઽન્યત્રાનેકવિધરતિકરણરૂપત્વં,
વેદમોહનીયોદયે સતિ ચલધદ્રાગજનક્રીડાકરણરૂપત્વં વાઽનન્ન-
ક્રીડાયા લક્ષણમ્ । (૪૮૧)

અર્થાત્ યોનિ અને પ્રજનન એ સ્થાનોને છોડીને સ્ત્રી અને પુરુષના શુદ્ધ પ્રદેશોને છોડીને અન્ય સ્થાનોમાં અનેક-પ્રકારનું રમણ કરવું તે ' અનંગક્રીડા ' છે. કહેવાતું તાત્પર્ય એ છે કે અસ્વાભાવિક રીતે સ્પૃષ્ટિવિરુદ્ધ કામનું સેવન તે ' અનંગક્રીડા ' છે; અથવા તે વેદમોહનીય કર્મના ઉદયમાં અતિશય રાગ ઉત્પન્ન કરનારી ક્રીડા કરવી તે ' અનંગક્રીડા ' છે. ' અનંગ ' એટલે ' મનન '. તેની યુગ્મ્યતાવાળી પરસ્પરી સાથેની અધરચુબન, કુચમર્દન, આલિંગન ઇત્યાદિ ક્રીડા તે ' અનંગક્રીડા ' બાબતી.

પોતાની પત્ની સાથે શ્રીચાતુરમાયનાદિએ દર્શાવેલ ૮૪ કામ-આસનોનું અતૃપ્તપણું સેવન, પુરુષ, નપુંસક વગેરેનું સેવન, હસ્તકર્મ, માટી, ચામડા વગેરેનાં બનાવેલાં કામ-ઉપકરણોથી ક્રીડા કરવી એ બધાનો પણ ' અનંગક્રીડા 'માં સમાવેશ થાય છે.

પરસ્પરીને ચુબન વગેરે કરવું એ આવકને ઉચિત નથી એટલું જ નહિ, પણ તેનાં અંગો-પાંગ સરાગ દૃષ્ટિથી અવલોકવાં તે પણ બ્યાજખી નથી. કહ્યું પણ છે કે—

“ છન્નગદંસણે ફાસણે અ ગોષુન્તાહણ કુસ્સુમિણે ।

જયણા સચ્ચત્થ કરે ઇન્દિઅબવલોબણે અ તહા ॥ ”

અર્થાત્ સ્ત્રીઓનાં ઢાઢેલાં અવયવોના દર્શનને વિષે, સ્પર્શનને વિષે, ગાથના મૂરના પ્રકૃણને વિષે—અને કુસ્વખને વિષે એમ સર્વત્ર ચતના કરવી. કહેવાની મતલબ એ છે કે સ્ત્રીઓની સમીપ જઈ તેના ઢાઢેલાં અંગોને જોવાં કે અડકવાં નહિ, કેમકે તે રાજબનક છે. કદાચ તે જોવાઈ બાપ, કે સ્પર્શાઈ બાપ, તો તેમાં રાગ ન ધારણ કરવો; કેમકે નેત્રગોચર બનેલું રૂપ ન જોવું એ તો અશક્ય

૧ અંગનો અર્થ જો કે શરીરનું અવયવ થાય છે, પરંતુ મૈથુનની અપેક્ષા એનો અર્થ ' યોનિ ' અથવા મૈદન માને સ્ત્રીચિન્ન કે પુરુષચિન્ન થાય છે આ મિલાયના અવયવો તે અનંગ છે, જેમકે રતન, કસા, ઊર, મુખ વગેરે. જુઓ ધર્મબિન્દુ (અ ૩)ની રીઝતું ૨૯ મું પત્ર.

૨ ડાયા—

છપ્પાદ્ધર્મને સ્પર્શને ચ ગોમુત્રપ્રાહણે કુસ્વચ્ચને ।

પૂતનાં સર્વેષ કુર્યાદિન્નિપ્રવાયલોકને ચ તથા ॥

છે, કિન્તુ તેને વિષે રાજ કે દ્વેષ ન ધારણ કરવો એ સ્વાધીન હકીકત છે.^૧ આયના મૂત્રનો ખપ હોય તોપણ તે માટે તેની યોનિનું મર્દન ન કરવું, કિન્તુ જ્યારે તે પોતાનો મેળે પિસાળ કરે ત્યારે તે ગ્રહણ કરવું. કદાચ તેટલો વખત થોડી શકાય તેમ ન જ હોય તો યોનિનું મર્દન કરતી વેળા તે વિષે આસક્તિ ન રાખવી. સ્રીસેવનરૂપ કુસ્વપ્ન એ પુરુષને આવતું હોય તેણે વૈરાગ્ય-ભાવના અને નમસ્કારના પઠન પૂર્વક સૂઇ જવું કે જેથી એવું ખરાબ સ્વપ્ન આવે નહિ. કદાચ મોહનીય કર્મના તીવ્ર ઉદયને લાગે તેવું સ્વપ્ન આવે તો તત્કાલ બિહીને ધર્માપથ પ્રતિક્રમણ પૂર્વક. ૧૦૮ ઉચ્ચવાસ બેટલો કાયોત્સર્ગ કરવો.

વિશેષમાં ઇન્દ્રિયના અવલોકનના પ્રસંગે તેમજ સ્રી સાથે બોલતી વેળા ચતના રાખવી કહ્યું પણ છે કે—

“ ગુણોરુચયણકલ્પોરંતરે તદ્દ ધર્મંતરે દદ્ધું ।

સાહરદ્ધ તત્તો દિદ્ધિં ન ચ વંચદ્ધ દિદ્ધિર દિદ્ધિં ॥ ”

અર્થાત ગુણ ભાગ, બિરુ, વદન, કક્ષા; તેમજ ઉરનું અને સ્તનનું અંતર નજરે પડતાં દ્રષ્ટિ પાછી ખેંચી લેવી પણ તેનું ધારી ધારીને અવલોકન ન કરવું.

આ પ્રમાણે પરબીને અનુલક્ષ્યોને ગૃહસ્થે પણ બ્રહ્મચર્યની નવ પ્રકારની શુષ્કિતને ધારણ કરવી એટલે શીલની નવ વાટોને ભાળવી રાખવી કે જેથી શીલનું રક્ષણ થાય.

૧ સરખાવો—

“ ન શક્યં રૂપમદ્રષ્ટું. ચક્ષુર્ગોચરમાગતમ ।

રાગદ્વેષો હુ યૈ તત્ત, તો બુધ; પરિવર્જયેત્ ॥ ”

૨ ડાયા—

ગુણોરુચદનકલ્પોરંતરે તથા સ્તનાગ્તરે દદ્ધા ।

સંતરેત્ તત્તો દુદ્ધિં ન ચ વદનીયાદ્ વૃષ્ટ્યા દુદ્ધિમ ॥

૩ આ નવનાં નામો નિમ્ન-લિખિત આયા પૂરાં પાડે છે—

“ વસદ્ધિ વદ્ધ નિવિદ્ધિદિશ કુદ્ધંતર કુદ્ધકોલિન્ન પળીય ।

અદ્ધાયાદાર વિમૂષણા ચ નવ વંચગુત્તીત્રો ॥ ”

[વસનિઃ કથા નિપિચેન્નિચં કુદ્ધગ્તરં પૂર્વકોદિતં પ્રણીતમ્ ।

અતિમાત્રાદારો વિમૂષણાનિ ચ નવ અદ્ધગુત્તયઃ ॥]

૪ બ્રહ્મચર્યરૂપ અદ્ધુત અને અત્યુત્તમ વૃક્ષની રક્ષા કરનારી નવ વિધિઓને અત્ર વાંડી

ઉપમા અપાંદ છે.

અર્થાત (૧) સ્રી, નયુમક, પણ જ્યાં ન હોય ત્યાં વસે, કારણ કે તેમના હાવભાવાદિ વિચારે મનને બ્રષ્ટ કરે તેવા છે. (૨) સ્રી સાથે રાગથી વાત ન કરે, કેમકે એ કથા મોહની ઉત્પત્તિરૂપ છે; એકલી સ્રીઓને જ કે એક જ સ્રીને બ્રહ્મચારીએ ધર્મના પણ એકાંતમાં ઉપદેશ આપનાં વિચાર કરવો. (૩) સ્રી બેઠી હોય તે આસને પુરુષ એ પડી સુધી ગેસે નહિ કેમકે એ સ્રીની સ્મૃતિનું કારણ છે. (૪) રાજ પૂર્વક સ્રી તરફ નજર ન કરે, તેનાં અગોપાંચ ન જુએ. (૫) પતિ પત્ની સુતાં હોય અગર કામભોજની વાત કરતાં હોય ત્યાં ભીંતના આંતરે રહે નહિ, કેમકે સજ્જ, એષ્ટા વગેરે વિચારોત્પાદક સામગ્રી (૬) પૂર્વે ભોજવેલ વિષવાદિને સંભારે નહિ. (૭) સિન્ધ્ય આદાર કરે નહિ. (૮) નીરસ એવો પણ આદાર વધારે ન લે. અને (૯) સરીરની દ્રાપદીપ પણ ન કરે

ત્રીન કામનું લક્ષણ—

કામવિષયકવૃદ્ધપરિણામરૂપત્વં, કામવિષયકપ્રકર્ષપ્રાપ્તાભિનિવેશ-
રૂપત્વં વા યોનિમુલ્લક્ષારૂપસ્થાનાન્તરે પ્રજનનં નિશ્ચિપ્ય મંહદ્દેલાયાં
ચટકશ્વટકાયામિવ નિશ્ચલો મૃત ઇવ આસ્તે મુહુર્મુહુશ્ચ ત્રિયામારોહ-
કરણમિત્યાદિ કુત્સિતવિષયસેવનરૂપત્વં વા ત્રીનકામસ્ય લક્ષણમ્ ।
(૪૮૨)

અર્થાત કામને વધારે પ્રસીધ્ત કરનાર પરિણામ તે ‘ ત્રીન કામ ’ છે. અથવા કામ સંબંધી પ્રકર્ષની
પ્રાપ્તિ માટેના અભિનિવેશ તે ‘ ત્રીન કામ ’ છે. અથવા યોનિ, વદન, અને કક્ષાદિ સ્થાનોમાં
પ્રજનન નાંખીને ઘણા વખત સુધી ચકલો ચકલીને વિષે નિશ્ચળ મૃત સમાન રહે છે તેમ રહેવું
અથવા તેા કસી કસીને સ્ત્રીના ઉપર આરાહણ કરવા જેવું કુવિષય-સેવન તે ‘ ત્રીન કામ ’ છે.
કુંકમાં કહીએ તેા વારંવાર કામ-વાસનાને સતેજ કરી વિવિધ રીતે કામની કોહા કરવી તે ‘ ત્રીન
કામાભિલાષ ’ છે.

સ્વદારસંતોષી વગેરેને કેટલા અતિચાર ?—

પરસ્ત્રીના ત્યાગીને (૧) અપરિગૃહીતગમન, (૨) ઇતરપરિગૃહીતગમન, (૩)
અનંગકીકા, (૪) પરિવાહકરણ અને (૫) ત્રીન અનુરાગ (કામ) એ પાંચ અતિચારો
સંભવે છે, જ્યારે સ્વદારસંતોષીને તેા છેલ્લા ત્રણ જ સંભવે છે, કેમકે પહેલા એ તેા ભંગદિપ
છે.^૧ આ પ્રમાણે સ્વપુરુષને વિષે સંતોષ રાખવાના જાવવાળી સ્ત્રીને ત્રણ ત્રણ જ અતિચારો
સંભવે છે; અથવા તેા પાંચ, અનાલોગથી પરપુરુષ અથવા પ્રહસ્યારી એવા પોતાના પતિ પ્રતિ
અભિસરણ કરતી વેળા પ્રથમ અતિચાર લાગે છે. વળી જ્યારે સપત્નીનો વારો હોય ત્યારે તેના
વારનો અટકાવ કરી પોતે પોતાના પતિને ભોગવે તેા બીજો અતિચાર પણ લાગે છે; એ પ્રમાણે
પાંચ ઘટાવી લેવા. કહ્યું પણ છે કે—

“ પરદારવર્જિનો પંચ હુંતિ તિલ્લિ ઉ સદારસંતુદે ।

इत्थीह तिल्लि पंच व भंगविगप्पेहि नापच्चा ॥ ”

૧ અર્થદીપિકાના ૮૪ માં પત્રમાં કહ્યું પણ છે કે—

“ પરદારવર્જિનઃ પશ્યેત્સંતોષારાઃ, સ્વદારસંતોષિણસ્તુ ત્રય યવાસ્ત્યાઃ, માયો નુ
યજાવેવ । ”

૨ બાપા—

પરદારવર્જિનઃ પશ્યેત્સંતોષારાઃ, સ્વદારસંતોષિણસ્તુ ત્રય યવાસ્ત્યાઃ ।

स्त्रियास्तयः पश्येत् वा यज्जयिष्येत्कान्त्याः ॥

ભાડું આપીને ઘોડાક વળતને માટે રાખેલી વેશ્યાને પત્ની સમજીને તેના પ્રતિ અમન કરવું તે પણ એક દૃષ્ટિએ ‘ ઇતરપરિગૃહીતગમન ’ છે. એટલે આ અપેક્ષા એ સ્વદારસંતોષીને પશુ બીજા અતિચાર સંભવે છે અનાલોગથી અતિક્રમણ કરનારને પ્રથમ અતિચાર પશુ સંભવે છે. આ પ્રમાણે સ્વદારસંતોષીને પણ પાંચ અતિચારો સંભવે છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ ‘ સદારસંતોસિસ્સ હ્યે પંચ અહારા જાણિઅન્વા, ન સમાચરિઅન્વા ॥

અર્થાત્ સ્વદારસંતોષીને આ પાંચ અતિચારો લાગે છે તેમ જાણવું, કિન્તુ તે આચરવા નહિ.

પાંચમા અણુવ્રતના પાંચ અતિચારો—

(૧) ક્ષેત્ર-પ્રમાણાતિક્રમ, (૨) વાસ્તુ-પ્રમાણાતિક્રમ, (૩) હિરણ્યસુવર્ણ-પ્રમાણાતિક્રમ, (૪) ધનધાન્ય-પ્રમાણાતિક્રમ અને (૫) દાસીદાસ-પ્રમાણાતિક્રમ એમ પાંચમા અણુવ્રતના પાંચ અતિચારો છે. તત્ત્વાર્થ (અ ૭, સૂ. ૨૪) પ્રમાણે તે પહેલાં એના ક્ષેત્ર-વાસ્તુ-પ્રમાણાતિક્રમ તરીકે ઉલ્લેખ છે અને કુપ્ય-પ્રમાણાતિક્રમ વિશેષમાં સૂચવાયો છે. આ પ્રમાણે ત્યાં પાંચ અતિચારોનો નિર્દેશ છે. જે જમીન ખેતીવાડીને લાયક હોય તે ‘ક્ષેત્ર’ અને રહેવા લાયક હોય તે ‘વાસ્તુ’ કહેવાય છે. એ બંનેનું પ્રમાણ નક્કી કર્યા બાદ લોભને વશ થઈ તે પ્રમાણનું ઉલ્લંઘન કરવું તે ‘ક્ષેત્ર-વાસ્તુ-પ્રમાણાતિક્રમ’ છે. અનેક ભતનાં વાસણો અને કપડાંલત્તાની મર્યાદા નક્કી કર્યા પછી તેનું ઉલ્લંઘન કરવું તે ‘કુપ્ય-પ્રમાણાતિક્રમ’ છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથકારે સૂચવેલાં અતિચારોનાં લક્ષણો આપણે વિચારીએ તે પૂર્વે ક્ષેત્રનું લક્ષણ જોઈ લઈએ—

આકાશભૂમિપતિતોત્પન્નોદકનિષ્પાદ્યત્તસ્યોત્પત્તિસ્થાનરૂપત્ત્વં ક્ષેત્ર-
સ્ય લક્ષણમ્ । (૪૮૩)

અર્થાત્ આકાશમાંથી પડેલા કે ભૂમિમાંથી નીકળેલા પાણી દ્વારા ઉત્પન્ન થતા ધાન્યના ઉત્પત્તિ-સ્થાનને ‘ક્ષેત્ર’ કહેવામાં આવે છે. એટલે કે વરસાદના જળથી અથવા નદી કે નાળાંના પાણીથી જે સ્થળે ધાન્ય ઉગે તે સ્થળ ‘ક્ષેત્ર’ કહેવાય છે. આપણે ૮૫૪ માં પૃષ્ઠમાં જોઈ ગયા તેમ એના ત્રણ પ્રકારો છે. કુવાના પાણીથી જે ખેતરને પાંચી ધાન્ય પકાવાય તે ખેતર ‘સેતુ-ક્ષેત્ર’ કહેવાય છે. વરસાદના જળથી જેમાં ધાન્ય પાકે તે ખેતર ‘કેતુ-ક્ષેત્ર’ કહેવાય છે; અને જ્યાં વરસાદ અને કુવાના પાણીથી એમ બંને રીતે પાક થાય તે ખેતર ‘સેતુ-કેતુ-ક્ષેત્ર’ કહેવાય છે.^૧

૧ ઓળખ—

સ્વદારસંતોષિનઃ ક્ષેત્રે પશ્ચાત્તિચારા જ્ઞાતવ્યા ન સમાચરિતવ્યાઃ ।

૨ અર્ધદીપિકાના ૧૦૦ માં પૃષ્ઠમાં કથું પણ છે કે—

“ ક્ષેત્ર-સમ્યોત્પત્તિભૂમિસ્તથ સેતુકેતુતુમવાત્મકઃ ત્રિધા, નવારપદ્ધાવિતલ-
નિષ્પાદમણ સેતુકેત્રમ. સમ્યનિષ્પાદમણ્ય સેતુકેત્રમ. ઠલવજનિષ્પાદમણ્યમુમુધ-
કેત્રમ । ”

ક્ષેત્ર-પ્રમાણાતિક્રમનું લક્ષણ—

ક્ષેત્રસ્ય યાવત્પ્રમાણા પ્રતિજ્ઞા કૃતા તસ્યા ચતુલ્લઙ્ઘનં તદ્વૃપત્વં ક્ષેત્ર-
પ્રમાણાતિક્રમસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૮૪)

અર્થાત્ ક્ષેત્રના પ્રમાણ સંબંધી જે પ્રતિજ્ઞા કરી હોય/ચાને જે નિયમ લીધો હોય તેનું ઉલ્લંઘન કરવું તે 'ક્ષેત્ર-પ્રમાણાતિક્રમ' છે.

વાસ્તુનો અર્થ અને તેના પ્રકારો—

'વાસ્તુ' શબ્દથી ઘર, ગામ, નગર વગેરે સમજવાનાં છે. તેમાં ઘરના ત્રણ પ્રકારો છે. જમીન ખોદીને તેની નીચે બનાવેલાં ભોંયરાં વગેરે 'ખાત-ગૃહ' કહેવાય છે. જમીનથી ઊંચે બાંધેલાં માળવાળાં ઘર, મહેલ વગેરે 'ઉચ્છ્રિત-ગૃહ' કહેવાય છે. જમીનની નીચે ભોંયરાં હોય અને ઉપર માળ હોય તેનાં ઘર 'ખાતોચ્છ્રિત-ગૃહ' કહેવાય છે.

આ પ્રમાણનાં ત્રણ પ્રકારનાં ક્ષેત્ર અને ત્રણ પ્રકારનાં ઘર વગેરેની જે મર્યાદા બાંધી હોય તેના અતિક્રમ કરવો તે તે વિષયક 'અતિચાર' છે.

વાસ્તુ-પ્રમાણાતિક્રમનું લક્ષણ—

વાસ્તુરૂપસ્ય યાવત્પ્રમાણા પ્રતિજ્ઞા કૃતા તસ્યા ચતુલ્લઙ્ઘનં તદ્વૃપત્વં
વાસ્તુપ્રમાણાતિક્રમસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૮૫)

અર્થાત્ વાસ્તુના પ્રમાણ સંબંધી જે પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય તેનું પ્રમાણ વધારી તે પ્રતિજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવું તે 'વાસ્તુ-પ્રમાણાતિક્રમ' કહેવાય છે.

હિરણ્ય અને સુવર્ણનો ભેદ—

હિરણ્ય એટલે ઘડેલું સોનું અને સુવર્ણ એટલે વગર ઘડેલું સોનું. કેટલાકે ઘડેલા સોનાને 'સુવર્ણ' અને વગર ઘડેલાને 'હિરણ્ય' એમ પણ કહે છે.

હિરણ્ય-સુવર્ણ-પ્રમાણાતિક્રમનું લક્ષણ—

હિરણ્યસુવર્ણાનાં યાવત્પ્રમાણા પ્રતિજ્ઞા કૃતા તસ્યા ચતુલ્લઙ્ઘનં તદ્વૃ-
પત્વં હિરણ્યસુવર્ણપ્રમાણાતિક્રમસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૮૬)

અર્થાત્ હિરણ્ય અને સુવર્ણના પ્રમાણ સંબંધી જે પ્રતિજ્ઞા કરી તેની મર્યાદા બાંધી હોય તેનું ઉલ્લંઘન કરવું તે 'હિરણ્ય-સુવર્ણ-પ્રમાણાતિક્રમ' છે. અત્ર ઉપલક્ષણથી રત્ન, મણિ, હીરા, ચાંદી વગેરેની મર્યાદાનો પણ અતિક્રમ ઘટાવી શકે.

ધન-ધાન્ય-પ્રમાણાતિક્રમણું લક્ષણ—

ધનધાન્યાનાં યાવત્પ્રમાણા પ્રતિજ્ઞા કૃતા તસ્યા ચદુલ્લઙ્ઘનં તદ્રૂપત્વં
ધનધાન્યપ્રમાણાતિક્રમસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૮૭) .

અર્થાત્ ધન અને ધાન્યની મર્યાદા સંબંધી પ્રતિજ્ઞા લીધા પછી તે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવું તે ‘ ધન-ધાન્ય-પ્રમાણાતિક્રમ ’ છે. ધનથી ગાય, ભેંસ, બકરી, ઘેટી, ભેંટ, ઘોડો, હાથી વગેરે પશુરૂપ ધન સમજવું. ધાન્યથી ઘઉં, ચોખા, બાજરી વગેરે ચોવીસ પ્રકારનું ધાન્ય સમજવું. ધાન્યના ૧૭ પ્રકારો પણ છે એમ નીચેની ગાથા ઉપરથી જણાય છે:—

“ સાલિજવવીહિકુદ્વરાલયતિલમુગમાસચલચિના ।

તુષરિમસૂરકુલત્યા ગોહુમનિષ્પાવમયસિસળા ॥ ”

અર્થાત્ શાલિ, જવ, હાંમર, કેહરા, રાઇ, તલ, મગ, અડદ, એક પ્રકારના હાંમર (ચોખા ?), ચણા, તુવેર, મસૂર, કલંચી, ઘઉં, વાલ, અલસી અને શણ એમ સત્તર ભાતનાં ધાન્ય છે. આ ઉપરથી સમજાય છે કે ધાન્યના અનેક પ્રકાર છે, કેમકે બુદ્ધા બુદ્ધા દેશમાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં ધાન્ય સંભવે છે. સંસ્કૃત-નિર્ધારિતમાં કહ્યું પણ છે કે—

‘ કુસિ(મસ ?)નાણિ જ ચડસદ્વી કરે જાનાહિ પગતીસં ચ ।

નવ ચેવ પાળયાઈ તીસં પુણ સ્વજ્યા હુંતિ ॥ ”

અર્થાત્ કુસિણના ચોસઠ પ્રકારો અને દૂર એટલે ભાત યાને એકનના એકત્રીસ ભણ. પાન (પેય)ના નવ પ્રકારો છે અને ખાધના ત્રીસ છે.

દાસીદાસ-પ્રમાણાતિક્રમણું લક્ષણ—

દાસીદાસાઃ કર્મકરાસ્તેષાં યાવત્પ્રમાણા પ્રતિજ્ઞા કૃતા તસ્યા ચદુ-
લ્લઙ્ઘનં તદ્રૂપત્વં દાસીદાસપ્રમાણાતિક્રમસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૮૮)

અર્થાત્ દાસી, દાસ એટલે નોકર, ચાકર વગેરે કર્મચારી, એના પ્રમાણ વિષે જે પ્રતિજ્ઞા કરી હોય તેનું ઉલ્લંઘન કરવું તે ‘ દાસી-દાસ-પ્રમાણાતિક્રમ ’ છે.

૧ ડાખા—

શાલિચવવીહિકુદ્વરાલયતિલમુગમાસચલચિના ।

તુષરીમસૂરકુલત્યાગોહુમનિષ્પાવાડનસીળાઃ ॥

૨ ડાખા—

અગ્રમાનિ ચ ચતુષ્પદિ કરે જાનીહિ પદત્રિશ્ચ ।

નવ ચેવ પાનવાનિ ત્રિશ્ચ પુનર્વાષ્ઠાનિ સન્તિ ॥

આ પ્રમાણે કુખ્ય, કાંસુ, તાંબુ, સીસું, ત્રણ (હલકી ધાતુ) માટીનાં વાસણ વગેરે માટે પણ સમજ લેવું.

પ્રથમ ગુણુત્તતના પાંચ અતિચારો—

(૧) સ્મૃતિ-અંતર્ધાન, (૨) બિધ્વ-વ્યતિક્રમ, (૩) અધો-વ્યતિક્રમ, (૪) તિર્થશ્-વ્યતિક્રમ અને (૫) ક્ષેત્ર-વૃદ્ધિ એ પ્રથમ ગુણુત્તત યાને છઠ્ઠો દિગ્વિરતિ મતના પાંચ અતિચારો છે.^૧ તેમાં સ્મૃતિ-અંતર્ધાનનું લક્ષણ એ છે કે—

અતિવ્યાકુલત્વ-પ્રમાદવત્ત્વ-મત્સપાટવાદિના વિસ્મરણરૂપત્વં સ્મૃત્યન્તર્ધાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૮૯.)

અર્થાત્ અતિશય વ્યાકુલતા, પ્રમાદ અને ભુલિની મંઠતા ઇત્યાદિને લીધે જે વસ્તુનું વિસ્મરણ થાય છે—બૂલી જવાય ■ તે ‘સ્મૃતિ-અન્તર્ધાન’ છે. કહેવાયું તાત્પર્ય એ છે કે હરેક નિર્ચમના પાલનનો આધાર સ્મરણ-શક્તિ ઉપર રહેલો છે. મતિભ્રમથી, પ્રમાદથી કે મોહથી એ શક્તિ કુંઠિત થાય તો નિયમનું સ્વરૂપ કે તેની મર્યાદા ભૂલાઈ જાય. આ પ્રમાણે ઉદ્ભવતું વિસ્મરણ તે ‘સ્મૃતિ-અન્તર્ધાન’ છે.

આ અતિચાર તો સર્વ મતો આશ્રીને સંભવે છે તો પછી આને પ્રથમ ગુણુત્તતના જ અતિચાર તરીકે કેમ અત્ર ગણાવેલ છે ? આનો ઉત્તર એ છે કે હરેક મતના પાંચ પાંચ અતિચાર ગણાવવા છે તો એ પાંચની સંખ્યા પૂરી પાડવા માટે એનો અત્ર નિર્દેશ કરાયો છે. આ કથનતા સમર્થનાથે અર્થદીપિકાના ૧૦૮મા પત્રગત નિમ્ન-લિખિત પંક્તિ રચી કરવામાં આવે છે:—

“ અપં આતિચારઃ સર્વવ્રતસાધારણોઽપિ પશ્ચસદ્ગુણપૂરણાર્થમત્રોપાન્તઃ । ”

બિધ્વ-વ્યતિક્રમનું લક્ષણ—

પર્વતતરુશિખરારોહણવિષયકૃતનિયમસ્યાતિક્રમરૂપત્વમૂર્ધ્વવ્યતિ-ક્રમસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૯૦)

અર્થાત્ પર્વત કે ઝાઢની ટોચ ઉપર ચઢવા સંબંધી જે નિયમ લીધો હોય—ઊંચાઇને લગતી જે મર્યાદા ણાંધી હોય તેનું (લોભાદિક વૃત્તિથી) ઉલ્લંઘન કરવું તે ‘બિધ્વ-વ્યતિક્રમ’ છે.

૧ સરખાવો તત્ત્વાર્થ (અ ૭) નું નિમ્નલિખિત ૨૫ મું સૂત્ર:—

“ ઋધ્વાધસ્તિર્યગ્વ્યતિક્રમક્ષેત્રવૃદ્ધિસ્મૃત્યન્તર્ધાનાનિ । ”

આ સૂત્રમાં તેમજ આદ્યવ્યતિક્રમભૂસૂત્ર વગેરેમાં પણ ત્રયકારે નિર્દેશો ક્રમ જોવાતો નથી, એથી એમણે શા આધારે યોગ્ય છે તે જાણવું જાણી રહે છે,

અધો-વ્યતિક્રમનું લક્ષણ—

અધોલોકિકગ્રામભૂમિગૃહકૂપાદિવિષયકકૃતનિયમસ્યાતિક્રમકરણ-
મધોદિગ્વ્યતિક્રમસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૯૧)

અર્થાત્ અધોલોક, નીચે રહેલાં ગામો, લોંચરાં, કુવા વગેરે આશ્રીને નીચે જવાનો જે નિયમ
અલ્પ કયો હોય તેનું ઉલ્લંઘન કરવું તે ‘ અધો-વ્યતિક્રમ ’ છે.

તિયગ્-વ્યતિક્રમનું લક્ષણ—

તિયગ્યોજનાદિવિષયકકૃતનિયમસ્યાતિક્રમકરણરૂપત્વં તિયગ્-
વિગ્વ્યતિક્રમસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૯૨)

અર્થાત્ તિરછી દિશામાં જેટલા યોજન સુધી જવાનો નિયમ લીધો હોય તેથી અધિક જવું તે
‘ તિયગ્-વ્યતિક્રમ ’ છે.

આ ત્રણ અતિચારોને અંગે આવશ્યક-ચૂલ્કિમાં કહ્યું છે કે જેટલે જોયે જવાનો નિયમ
લીધો હોય તેથી વધારે જોયે કોઈ પર્વતના શિખર જેવા સ્થળે વાંદરો કે કોઈ અન્ય પક્ષી વચ્ચે,
આબુપણ વગેરે લઈ ગયેલ હોય તો જેણે આ વ્રત લીધું છે તે જઈ શકે નહિ, પરંતુ તે વચ્ચે
નીચે પડી જાય ત્યારે અથવા તો ત્યાં જઈને અન્ય કોઈ લાવી આપે ત્યારે તે સ્વીકારવામાં તેને
રોષ લાગતો નથી. આ પ્રમાણે કુવા વગેરે નીચાં સ્થળો પ્રતિ ગમન આશ્રીને તેમજ તિયગ્-
ગમન આશ્રીને પણ વિચારી લેવું.

ક્ષેત્ર-વૃદ્ધિનું લક્ષણ—

પ્રકતો યોજનશતપરિમાણાભિગૃહીતાયામન્યતો દશયોજનપરિ-
માણાભિગૃહીતાયાં સત્યાં કારણવશાદ્ યોજનશતમધ્યાત્ કતિપય-
યોજનાનિ નિષ્કાપ્ય દશયોજનેષુ પ્રક્ષિપ્ય લોભાવેશાદ્ વૃદ્ધિકરણ-
રૂપત્વં, અભિગૃહીતાયાઃ કાષ્ઠાયા વા લોભાવેશાદાધિક્યકરણં વા ક્ષેત્ર-
વૃદ્ધેર્લક્ષણમ્ । (૪૯૩)

અર્થાત્ એક દિશામાં મો યોજન જઈ શકાય એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય અને અન્ય દિશામાં કશ
યોજન જવા જેટલી ઘૂટ ગામી હોય, પરંતુ કોઈ કારણપ્રમંભે મો યોજનરૂપ રાજેલ પરિમાણ
માંથી કેટલાક યોજન લઈને જેટલું પગિમાણ અન્ય દિશાનું લોભને વશ થઈને વધારવું તે
‘ ક્ષેત્ર-વૃદ્ધિ ’ છે. કુંકમાં કદીએ તો લોભના આવેશમા દિશાના સ્વીકારેલા પરિમાણમાં વધારો

કરવો તે 'ક્ષેત્ર-વૃદ્ધિ' છે. આને અતિચાર કહેવામાં આવે છે તેનું કારણ એ છે કે એકંદર બંને દિશાના પરિભાણનું તે પાલન કરે છે એટલા પૂરતું તેનું વ્રત સચવાઈ રહે છે, પરંતુ એક દિશામાં તો લીધેલા પરિભાણનો અતિક્રમ થતો હોવાથી એટલા પૂરતો વ્રતનો ભંગ થાય છે. આ પ્રમાણે વ્રતનો ભંગાભંગ તે અતિચાર ગણાતો હોવાથી આનો અત્ર અતિચાર તરીકે ઉલ્લેખ કરાયો છે.

દ્વિતીય શુભ્રવ્રતના અતિચારો—

(૧) સચિત્ત આહાર, (૨) સચિત્તસંબંધ આહાર, (૩) સચિત્તમિશ્ર આહાર, (૪) અભિષવ-આહાર અને (૫) દુઘપૃથ્વ આહાર એ દ્વિતીય શુભ્રવ્રતના અર્થાત્ સાતમા ભોગોપભોગ-પરિભાણરૂપ વ્રતના પાંચ અતિચારો છે. તત્ત્વાર્થ (અ. ૭, ૧૨૫ ૩૦) માં પણ એમ જ છે.

સચિત્ત આહારનું લક્ષણ—

કન્દમૂલફલાદીનાં ભક્ષણં સચિત્તાહારસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૧૪)

અર્થાત્ કંક, મૂળ, ફળ વગેરેનું ભક્ષણ તે 'સચિત્ત આહાર' કહેવાય છે, અત્ર કેવળ સચેતન વનસ્પતિ જ ન સમજતાં સચિત્ત પૃથ્વીકાય વગેરેનું ભક્ષણ પણ સમજી લેવું. જેનો ત્યાગ કર્યો હોય-એ ન ખાવાનો નિયમ લીધો હોય તે વિષયમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી વ્રતનો ભંગ થાય છે; પરંતુ ઉપયોગ રહિતપણાને લીધે એ તેમ થાય તો તે અતિચાર છે, નહિ કે વ્રતભંગ, એ હકીકત અત્ર પણ લક્ષ્યમાં રાખવી.

સચિત્તસંબંધ આહારનું લક્ષણ—

સચેતનવૃક્ષાદિનાં સમ્બદ્ધગુન્દાદિપક્વફલાદિસચિત્તાન્તર્વીજક-
લ્હર્જૂરાદીનામનામોગાદિનાં ભક્ષણરૂપત્વં સચિત્તસમ્બદ્ધાહારસ્ય લક્ષણમ્ ।
(૪૧૫)

અર્થાત્ સચિત્ત વૃક્ષ વગેરેની સાથે સંબંધ ધરાવનાર શુદ્ધ વગેરેનું (અથવા તો ગાઢ ઉપરથી તરતનાં તોડેલ શાયણ, બાંધુ વગેરે) ૨ પાકાં ફળો વગેરેનું, તેમજ સચિત્ત બીજ (ઠગિયા) વાળાં ખજૂર વગેરેનું અનુપયોગાદિથી ભક્ષણ કરવું તે 'સચિત્તસંબંધ આહાર' છે. સચિત્ત આહાર સંબંધી જેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય તે એ આવો આહાર લે તો વ્રતનો ભંગ થાય, પરંતુ અવિચારીપણાથી ને તે તેમ કદે તો તેને અતિચાર લાગે. વળી ફળ વગેરેના અંદરના ભાગમાં રહેલ ઠગિયા વગેરે સચિત્ત બીજનો હું ત્યાગ કરીશ અને કેવળ ઉપરનો બીજનો ભાગ જે અચિત્ત છે તે ખાઈશ એવા વિચારથી 'ફતાદિતુ' ભક્ષણ કરે તેને આ અતિચાર લાગે.

૧ " સચિત્તસમ્બદ્ધસમ્મિશ્રાભિષવદુરુપવવાહારાઃ । "

૨ ઠગિયા, ગોટકી વગેરે સચેતન પદાર્થથી યુક્ત એવાં જોર, જેરી વગેરે પાકાં ફળો.

અચિત્તમિશ્ર આહારનું લક્ષણ—

આર્દ્રકદાદિમન્નિર્ભટિકાદિભિઃ સમ્મિશ્રાણાં પૂરણાદીનાં તિલ-
મિશ્રિતાન્નાદીનાં વાડનાભોગાદિના મક્ષણં સચિત્તમિશ્રાહારસ્ય લક્ષણમ્ ।
(૪૯૬)

અર્થાત્ આદુ, દાહમ, ચીસડા વગેરે અચિત્ત પદાર્થથી મિશ્રિત પૂરણ વગેરેનું ભક્ષણ અથવા તેા તલથી મિશ્રિત બાજરી યાને તલપાપટી (તથા ખસખસ મિશ્રિત લાડવા) 'વગેરેનું ભક્ષણ તે ' અચિત્તમિશ્ર આહાર ' ભણવેા.

જળ અડધું ઊનું હોય અને અડધું ઠંડું હોય એટલે કે એના કેટલોક ભાગ સચિત્ત હોય અને કેટલોક અચિત્ત હોય તેવા જળનું પાન કરવાથી અથવા તેા તંત્રકાળ ફળેલા લોટમાં રહેલા ઝીણા ધાન્યકણને લીધે અચિત્ત-અચિત્ત લોટ વગેરેનું ભક્ષણ કરવાથી આ અતિચાર લાગે. આ પણ ઉપયોગ-શૂન્યતાદિને લઇને હોય તેા અતિચાર ગણાય, નહિ તેા વ્રતભંગ.

અભિપવ-આહારનું લક્ષણ—

અનેકદ્રવ્યસન્ધાનનિષ્પન્નાનાં સુરાસૌવીરકાદીનાં માંસપ્રકાર-
વૃણ્ડાનાં વાડનાભોગાદિના મક્ષણમભિપવાહારસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૯૭)

મર્થાત્ અનેક વસ્તુઓ એકત્રિત કરવાથી ઉત્પન્ન થનારા અને માંસના ટુકડા જેવા આહારવાળાં દાડ, સૌવીરક વગેરેનું અનાસોગાદિ પૂર્વકનું ભક્ષણ તે ' અભિપવ-આહાર ' છે. ' અભિપવ ' એટલે આસ્રવ યાને સત્વનો નિષ્કર્ષ. ઉન્માદને ઉત્પન્ન કરનારા-કોઈપણ ભતના એક દ્રવ્યનું કે વિવિધ દ્રવ્યોના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થતી મદિરા વગેરેનું સેવન કરવું તે ' અભિપવ-આહાર ' છે. જેના કાળ વ્યતીત થઇ ગયો છે એવાં અથાણાં વગેરે અનાસોગપણે ખાવાથી પણ આ અતિચાર લાગે છે.

મદિરાનું સેવન—

મદિરા એ આત વ્યસનો પૈકી એક છે. એના સેવનથી માણસને ખોટી શક્તિ આવે છે, પરંતુ એના નિશો ઉતરવાં શરીરનું જળ પાળી આથ જેવાઇ જાય છે. દાડ પીવાનું જેને દુર્વ્યસન લાગુ હોય તે ઇન્દ્રિયોના સુલામ જને છે. તેને પોતાની ભતનું, માતાપિતાનું કે કુટુંબવર્ગનું બાન રહેતું નથી. એનું ચિત્ત ક્ષિય રહેતું નથી. એની વિવેકશક્તિ હણાઇ જાય છે અને ધર્મ જેવી વસ્તુ જ એના દૃઢ્યમાંથી ખમી જાય છે. દાડ તૈયાર કરવામાં પદાર્થો

૧ વજેથી થીડી, ઠંડુઆ વગેરેમાં મિશ્રિત વસ્તુ ચમકની.

૨ એક જાનની કાંટ.

કોહવડાવવા પડે છે અને તેથી અનેક જીવોનો સંહાર થાય છે. આ વાત બાબુ ઉપર રાખીએ તોપણ એનું સેવન શરીર અને આત્માની પાચમાલી કરવામાં એકો છે તે ભૂલી ન જવું જોઈએ. અનેક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનો-ડૉક્ટરોનો પણ મત છે કે એના સેવનથી શરીરમાં અશક્તિ, લોહીમાં બગાડો અને મગજનો ક્ષય ઉદ્ભવે છે. અમેરિકામાં તો દવા તરીકે પણ એ ન વાપરવાનો સખત કાયદો છે. પશ્ચિમ દેશના સંસર્જથી જે અનિષ્ટ સંસ્કારો આ દેશમાં ઘર ઘાલી બેઠા છે તેમાં હાડ પીવો તે મુખ્ય સ્થાન ભોગવે છે. હાડ પીવો એ સજ્જનને લાંછન લગાડનારું કાર્ય છે. આજે આ બધી નાબુદ કરવા માટે સમગ્ર ભારતવર્ષમાં જોસલેર હીલચાલ ચાલી રહી છે. હાડના સેવનથી કેટલી બધી હાનિ થાય છે તેનો મુંઝવે અને સચોટ પૂરાવો એ છે કે શ્રીગૌતમ છુદ્ધે તો મહિરાત્યાગને પાંચમા મહાવ્રત તરીકે નિર્દેશિત છે. બૌદ્ધ દર્શનનાં પ્રાથમિક ચાર મહાવ્રતો તો જૈનોનાં મહાવ્રતો જેવાં છે, પરંતુ જૈનોના પરિગ્રહવિરમણરૂપ પાંચમા મહાવ્રતને સ્થાને એ દર્શનમાં મહિરાના સેવનના નિષેધનો ઉલ્લેખ છે.^૧

મહિરા તેમજ માંસના પ્રકારો.—

મહિરા બે પ્રકારની છે:—(૧) કાષ્ઠમાંથી ઉત્પન્ન થતી અને (૨) પિંડમાંથી ઉદ્ભવતી. માંસ ત્રણ પ્રકારનું છે:—(૧) જલચરનું, (૨) સ્થલચરનું અને (૩) જેચરનું. અથવા તો (૧) આમડું, (૨) લોહી અને (૩) માંસ એ દ્રષ્ટિએ માંસના ત્રણ પ્રકારો છે.^૨

માંસનું સેવન—

માંસાહારથી મનુષ્યનાં શારીરિક, આર્થિક તેમજ ધાર્મિક એ ત્રણે ભાતનાં જીવનો પાચમાલ થઈ જાય છે. વળી વનસ્પતિ-આહારમાં જેટલા પ્રમાણમાં પૌષ્ટિક તત્ત્વ રહેલું છે તેટલું માંસ-આહારમાં નથી એમ આધુનિક વૈજ્ઞાનિકોનું પણ માનવું છે. ફલ-આહારથી જે સૌમ્ય, સાન્નિધતા, બુદ્ધિબલ અને આરોગ્ય મળે છે તે માંસાહારથી મળતાં નથી. દુઠ્ઠમાં કહીએ તો માવા જેવી સાન્નિક વસ્તુને મૂકીને માંસનું ભક્ષણ કરવું અને દ્રવ્યને જાહેર હાડ પીવો એ માણસાઈ નથી.

જૈન દર્શન જ માંસના સેવનને દુર્વ્યસન તેમજ મહાવિકૃતિરૂપ ગણી તેનો નિષેધ કરે છે એમ નથી. મહાભારત, મનુસ્મૃતિ જેવા અજૈન હિંદુ ગ્રંથો પણ એ જ વાતનું સમર્થન

૧ જુઓ પૃ. ૬૧૫.

૨ જુઓ અર્થદીપિકાનું ૧૧૫૩^{મું} પન.

૩ આ મહાકાવ્ય ગ્રંથના શાંતિપર્વના ૨૬૪(૬)મા અધ્યાયમાં કહ્યું પણ છે કે—

“ સુરાં મસ્ત્યાન્ મધુ માંસ-માસર્વ કૃષ્ણરોદનમ્ ।

ધૂર્તઃ પ્રજાતિં ક્ષેતદ્ , નૈતદ્ વેદેયુ કલ્પિતમ્ ॥ ૯ ॥ ”

અર્થાત્ દારૂ, માજલાં, મધ, માંસ, આસવ (૬) ખીચડી અને ભાત એ બધું ધૂર્ત જનોએ પ્રવર્તવેલ છે. વેદોમાં એ વસ્તુઓ ખાવા પીવાની સંમતિ આપવામાં આવી નથી જ.

૪ એના પાંચમા અધ્યાયમાં એવા ઉલ્લેખો છે કે—

“ નાકૃત્વા પ્રાણિનાં હિતાં, માંસમુત્પત્તે. વર્જિતમ્ ।

ન ચ પ્રાણિધધઃ સ્વર્ગ્યે-સ્તસ્માન્માંસં વિવર્જયેત્ ॥ ૪૮ ॥ ”

અનાદરનું લક્ષણ—

સામાયિકવિષયાનુસારરૂપત્વમનાદરસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૦૮)

અર્થાત્ સામાયિક કરવામાં ઉત્સાહ ન રાખેવો તે 'અનાદર' છે. એટલે કે સામાયિક કરવાનો સમય થયો હોય છતાં તેને વિષે પ્રવૃત્તિ ન કરવી અથવા તો જેમ તેમ તે કરવું તે 'અનાદર' છે.

સ્મૃતિ-અનુપસ્થાપનનું લક્ષણ—

સામાયિકસ્ય સ્મૃતાવનુપસ્થાપનરૂપત્વં સ્મૃત્યનુપસ્થાપનસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૦૯)

અર્થાત્ સામાયિક સંબંધી સ્મરણનો નાશ તે 'સ્મૃતિ-અનુપસ્થાપન' છે એટલે કે ચિત્તની એકાગ્રતાના અસાધને લીધે કે મનની અસ્ત વ્યસ્ત દશાને લીધે સામાયિક વિષેના સ્મરણમાં જે ક્ષતિ આવે તે 'સ્મૃતિ-અનુપસ્થાપન' છે.

અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો નિદ્રાદિની પ્રગલ્ભાથી કે ગૃહાદિની ચિન્તામાં મન વ્યગ્ર હોવાથી કે અન્ય ચિન્તાને લીધે જે સામાયિક કંઈ છે કે નહિ અથવા તો આ સામાયિકનો સમય છે કે નહિ એ પ્રમાણેનું વિસ્મરણ તે 'સ્મૃતિ-અનુપસ્થાપન' છે.

દેશાવકાશિક વ્રતના અભિચારો—

(૧) આનયન-પ્રયોગ, (૨) પ્રેષ્ય-પ્રયોગ, (૩) શંખ-અનુપાત, (૪) રૂપ-અનુપાત અને (૫) પુદ્ગલ-રૂપ એ બીજા શિક્ષાવ્રતના ચારે દશમા દેશાવકાશિક વ્રતના પાંચ અભિચારો છે. જુઓ-તત્ત્વનાથ (અ. ૭, સુ. ૨૬).

આનયન-પ્રયોગનું લક્ષણ—

સન્દેશકપ્રદાનાદિના સચિત્તાદિવસ્તુનામાનયનમાનયનપ્રયોગસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૧૦)

અર્થાત્ જેટલા પ્રદેશના પોતે નિયમ લીધો હોય તેની બહાર રહેલા સચિત્તાદિ પદાર્થની જરૂર જણાતાં વ્રતસંગના ઉચ્ચ પોતે ત્યાં ન જતાં અદેશો કલાવવો ઇત્યાદિ દ્વારા બીજા પાસે તે પદાર્થો મંગાવવા તે 'આનયન-પ્રયોગ' છે.

પ્રેષ્ય-પ્રયોગનું લક્ષણ—

અભિગૃહીતદેશવ્યતિક્રમાદ્ ભૃત્યં પ્રેષ્ય 'ત્વયા મમ ગવાદિકમાને-યમ્' इति प्रेरणाकरणं प्रेष्यप्रयोगस्य लक्षणम् । (૫૧૧)

અર્થાત્ (જગ્યાની સ્વીકારેલી મર્યાદાની બહાર રહેલ કોઇ ચીજનો ખપ પડે ત્યારે) દેશની સ્વીકારેલી હદનું ઉલ્લંઘન થઇ જતું હોવાથી (જાતે ન જતા કે બીજા પાસે તે ચીજ ન મંગાવતાં) તું મારી ગાય વગેરે લેતો આવજો એવી નોંઠરને પ્રેરણા કરવી તે ' પ્રેમ્ય-પ્રયોગ ' છે.

શબ્દ-અનુપાતનું લક્ષણ—

સ્વગૃહભૂપ્રદેશવિષયકાભિગ્રહકૃતાનન્તરમુત્પન્નપ્રયોજનેऽभ्युच्छ्वा -
सितादिकरणेन प्रबोधनरूपत्वं शब्दानुपातस्य लक्षणम् । (૫૧૨)

અર્થાત્ પોતાનાં ઘર, ભૂમિપ્રદેશ વગેરે સંબંધી અભિગ્રહ (નિયમ) ધારણ કર્યા પછી કારણ ઉપસ્થિત થતાં ઉધરસ આપને, ઓખારો કરીને કે એવી કોઇ રીતે પોતે છે એવું લાન કરાવવું તે ' શબ્દ-અનુપાત ' છે. એટલે સ્વીકારેલી મર્યાદા બહાર રહેલા કોઇને બોલાવી કામ કરાવવું હોય ત્યારે ખાંચી, વગેરે દ્વારા અવાજ કરીને તેને પાસે આવવા સાવધાન કરવો તે ' શબ્દ-અનુપાત ' છે.

વર્ણ-અનુપાતનું-લક્ષણ—

एवं रीत्या स्वकीयवर्णादिना प्रबोधनरूपत्वं स्वावयवप्रदर्शन-
द्वारा परागमनसूचकत्वं वा वर्णानुपातस्य लक्षणम् । (૫૧૩)

અર્થાત્ આ પ્રમાણે (એટલે સ્વીકારેલી મર્યાદા બહાર રહેલી વ્યક્તિને બોલાવી કામ કરાવવું હોય ત્યારે શબ્દ ન કરતાં) પોતાનું રૂપ, આકાર બતાવીને કે પોતાનાં અંગો બતાવીને અન્યને પોતાની પાસે આવવા સૂચવવું તે ' વર્ણ-અનુપાત ' છે.

પુદ્ગલ-ક્ષેપનું લક્ષણ—

कार्यार्थिना लोषकाष्ठादिकं प्रक्षेप्य आगमनसूचकत्वं पुद्गलक्षेपस्य
लक्षणम् । (૫૧૪)

અર્થાત્ કોઇક કારણપર ટેપું, લાકડું વગેરે ફેંકીને બીજાના આગમનને સૂચવવું તે ' પુદ્ગલ-ક્ષેપ ' છે. એટલે કાકરો વગેરે પુદ્ગલ નાખીને કોઇને પોતાની પાસે આવવા સૂચના કરવી તે ' પુદ્ગલ-ક્ષેપ ' છે.

ત્રીજા શિક્ષાવ્રતના અતિથારો—

(૧) અપ્રત્યવેક્ષિત અને અપ્રમાર્જિત ભૂમિમાં ઉત્સર્ગ, (૨) અપ્રત્યવેક્ષિત અને અપ્રમાર્જિત સ્થળમાં આદાનનિક્ષેપ, (૩) અપ્રત્યવેક્ષિત અને અપ્રમાર્જિત સંસ્તારનો ઉપક્રમ,

(૪) અનાદર અને (૫) સ્મૃતિનું અનુપસ્થાપન એ ત્રીજી શિક્ષાવત યાને અગ્યારમા પૌષ્ઠ મતના પાંચ અતિચારો છે. સરખાવો તત્ત્વાર્થ (અ. ૭, 'સ ૨૬) આ પૈકી અથમના ત્રણ અતિચારોનાં લક્ષણો અનુક્રમે નીચે મુજબ છે:—

ઉચ્ચારપ્રસ્તવણાલેહસિદ્ધાણકાદીનાં પ્રત્યવેક્ષણપ્રમાર્જનાભાવવદ્-ભૂમૌ = પરિચાગરૂપત્વમપ્રત્યવેક્ષિતાપ્રમાર્જિતમૂમાબુત્સર્ગલક્ષણપ્રથમાતિ-ચારસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૧૫)

યદિપીઠફલકપાત્રકમ્બલાદીનાં પ્રત્યવેક્ષણં પ્રમાર્જનં ચાકૃત્વા ભૂમૌ ગ્રહણનિષ્કેપકરણરૂપત્વમપ્રત્યવેક્ષિતાપ્રમાર્જિતભૂમૌ ગ્રહણલક્ષણા-તિચારસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૧૬)

દર્ભકુશકમ્બલવચ્છાદિલક્ષણસંસ્તારકસ્ય પ્રત્યવેક્ષણપ્રમાર્જને અકૃ-ત્વા ભૂમૌ નિષ્કેપકરણરૂપત્વં તૃતીયાતિચારસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૧૭)

અંધાત (કોઇ જંતુ છે કે નહિ એ આંખે) જોયા વિનાનાં તેમજ (કોમળ ઉપકરણ વડે) પ્રમાર્જન કર્યા વિનાના સ્થળમાં મળ, મૂત્ર તેમજ કાન, નાક ઇત્યાદિના મેલ વગેરેના ત્યાગ કરવો તે ' અપ્રત્યવેક્ષિત અને અપ્રમાર્જિત ભૂમિમાં ઉત્સર્ગ ' છે.

લાકડી, પાટિયાં, પાત્ર, કંબળ વગેરેનું અવલોકન અને પ્રમાર્જન કર્યા વિના જ એ ચીજોને ભૂમિ ઉપર મૂકવી અને ત્યાંથી લેવી તે ' અપ્રત્યવેક્ષિત અપ્રમાર્જિત ભૂમિમાં આદાનનિષેપ ' છે.

પ્રત્યવેક્ષણ અને પ્રમાર્જન કર્યા વગર જ દર્ભ, કુશ (ધાસ), કંબલ, વચ્છ વગેરે 'સંસ્તારક'ની સામગ્રીને ભૂમિ ઉપર નાખવી એટલે કે જોયા અને સાક્ષ્યકર્યા વિના જ સંધારો કરવો યાને ગિજાનું પાથરવું કે આસન નાંખવું તે ' અપ્રત્યવેક્ષિત અપ્રમાર્જિત સંસ્તારના ઉપક્રમ ' રૂપ ત્રીજો અતિચાર છે.

સારાંશ—

મુંજણીથી નહિ પ્રમાર્જન કરેલી અને નહિ તપાસેલી ભૂમિના ઉલ્લેખ ઉપરથી ગમે તેમ અથવા થોડેક અંશે પ્રમાર્જન કરેલી અને તપાસેલી ભૂમિ પણ સમજી લેવી.

પૌષ્ઠોપવાસ મત દરમ્યાન દરેક વસ્તુ બરાબર તપાસીને અને પૂરેપૂરી સાદ કરીને લેવી. મૂકવી નોંધજો, યતના પૂર્વક ચાલવું નોંધજો અને જેમ અને તેમ જીવની વિરાધના ન ધાય તેવું

૧ ' અપ્રત્યવેક્ષિતાપ્રમાર્જિતોત્તમગાદાનનિષેપસંસ્તારોપક્રમજ્ઞાનાદ્વારસ્મૃત્યનુપસ્થાપનાતિ । "

૨ અંધારો. જ્યારી યાને ગિજાનું. "

વર્તન રાખવું જોઈએ. દરેક જીવની રક્ષા થાય એવો ભાવ રાખવો જોઈએ. આથી તો ધ્યન કરવાની ભૂમિ તપાસી અને પુંજણીથી તેને ત્રસ જીવથી રહિત ગનાવ્યા બાદ ત્યાં બરાબર તપાસેલા અને સાફ કરેલો સંસ્તારક પાથરવો. વળી પાટ, બાજોઠ, ઠવણી વગેરે ધર્મનાં ઉપકરણો પણ જોઈ પુંજ પ્રમાણે દેવાં મૂકવાં બરાબર તપાસેલા અને નિર્જીવ સ્થાનમાં પુરીષ, મૂત્ર વગેરે પ્રક્ષેપવાં (પચાવવાં).

‘અનાદરનું લક્ષણ—

પૌષધેડનુત્સાહકરણમનાદરલક્ષણચતુર્થાતિચારસ્ય લક્ષણમ્ ।

(૫૧૮)

અર્થાત્ પૌષધ વ્રતને વિષે ઉત્સાહ ન રાખવો એટલે કે ઉત્સાહના અભાવથી- ગમે તેમ એને અંગે પ્રવૃત્તિ કરવી.તે ‘ અનાદાર ’રૂપ થોથો અતિચાર છે.

‘સ્મૃતિ-અનુપસ્થાપનનું લક્ષણ—

પૌષધોપવાસવિષયકપ્રતિપત્તિરૂપકર્તવ્યક્રિયાયાં સ્મૃતિભ્રંશરૂપત્વં સ્મૃત્યનુસ્થાપનલક્ષણપञ्ચમાતિચારસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૧૯)

અર્થાત્ પૌષધોપવાસ સંબંધી જે અનુબંધો કરવાનાં હોય તેના સ્મરણમાં જે સ્ખલન થાય તે ‘ સ્મૃતિ-અનુપસ્થાપન ’ છે. એટલે કે પૌષધ ક્યારે અને કેમ કરવો, મેં એની વિધિ કરી છે કે નહિ છતાંબિ હકીકત યાદ ન રહે તે આ પાથરો અતિચાર છે.

થોથા શિક્ષાવ્રતના પાંચ અતિચારો—

(૧) સચિત્તનિક્ષેપ, (૨) સચિત્તપિધાન, (૩) પરબ્યપદેશ, (૪) માત્સર્ય અને (૫) કાલાતિક્રમ એ થોથા શિક્ષાવ્રતના યાને બારમા અતિથિસંવિભાગરૂપ વ્રતના પાંચ અતિચારો છે. તત્સર્વાથ (અ. ૭)નું ૩૦ સુ સૂત્ર આ વ્રતની સાક્ષી પૂરે છે.

સચિત્તનિક્ષેપનું લક્ષણ—

ચતુર્વિધાહારસ્યાદેયબુદ્ધ્યા યવગોધૂમશાલ્યાદિષુ નિક્ષેપકરણરૂપત્વં સચિત્તનિક્ષેપસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૨૦)

અર્થાત્ (અશન, પાન, બાદિમ અને સ્વાદિમ એ) ચાર પ્રકારના આહારનું દાન નહિ દેવાની

૧-૧ આ એ અતિચારો સામાયિક સંબંધી પણ છે, પરંતુ ત્યાં તે સામાયિક આશ્રીને છે, અહીં પૌષધ આશ્રીને છે એટલો જ ફેર છે.

૩ “ સચિત્તનિક્ષેપવિધાનપરબ્યપદેશમાત્સર્યકાલાતિક્રમાઃ । ”

પુદ્ધિથી તેને સચિત્ત જવ, ઘઉં, ચોખા વગેરેમા મૂકી દેવો તે 'સચિત્તનિર્લેપ' છે એટલે કે માનપાનની દેવા ચોખ્ય વસ્તુને ન કલ્પે (ખર્ચે) તેની બનાવી દેવાની ઇચ્છાથી કોઈ સચેતન વસ્તુમા તેને મૂકી દેવી તે 'સચિત્તનિર્લેપ' છે.

સચિત્તપિધાનનું લક્ષણ—

ચતુર્વિંધાહારસ્યાદેયવુદ્ધયા સૂરણકન્દપત્રપુષ્પાદિસચિત્તેન સ્થગન-
રૂપત્વં સચિત્તપિધાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૨૧)

અર્થાત આર પ્રકારના આહાર પૈકી કોઈ નહિ આપવાની યુદ્ધિથી એ (આપવા ચોખ્ય) આહારને સૂરણ, કંક (રતાણ), પાંદડાં, ફૂલ વગેરે અચેતન પદાર્થથી ઢાંકી દેવો તે 'સચિત્તપિધાન' છે.

પરચ્ચપદેશનું લક્ષણ—

ભિક્ષાકાલે સમુપસ્થિતં પ્રકટતયાઽન્નાદિકં પશ્યન્તં સાધુમદેય-
વુદ્ધયા 'પરકીયમતો ન દદામિ' इति व्यवदेशकरणरूपत्वं परच्यपदेशस्य
लक्षणम् । (૫૨૨)

અર્થાત્ ભિક્ષાના વખતે આવેલા અને પ્રકટ રીતે અન્નાદિને જોતા સાધુને આહાર ન આપવાની યુદ્ધિથી આ તો પારકું છે, તેથી હું આપી શકું તેમ નથી એમ કહેવું તે 'પરચ્ચપદેશ' કહેવાય કે એટલે કે પોતાની આપવા લાયકે અન્નપાનાદિ વસ્તુને એ પારકાનો છે એમ કહી તેના જ્ઞાનથી પોતાની જાતને માત્ર પૂર્વક છૂટી કરી લેવી તે 'પરચ્ચપદેશ' છે અથવા તો દેવાની યુદ્ધિથી પારકાની વસ્તુને પણ પોતાની કહેવી તે 'પરચ્ચપદેશ' છે. વિદ્યમાન કોઈ વસ્તુ સાધુ માગે તો તે અમુકની છે, વાસ્તે તેની પાસે જઈને માગો એમ કહેવું અથવા તો અવરતાથી પારકા પાસે તે અપાવવી અથવા તો મૃત કે જીવતા એવા અન્નને પુણ્ય થાય એવા ઉદ્દેશથી આપવી તે પણ પરચ્ચપદેશ છે.^૧

માત્સર્યનું લક્ષણ—

કપાયયુક્તચિત્તેન પ્રદાનં માત્સર્યસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૨૩)

અર્થાત કપાયથી કલુષિત મન વડે જ્ઞાન હેવું તે 'માત્સર્ય' છે. એટલે આદર કે બહુમાન વિના અગર તો અરે આ નિર્ધને પણ જ્ઞાન રીધું તો શું હું જોનાથી ગયો એમ બીજાના જ્ઞાનયુગ્મની અદેખાઈથી જ્ઞાન કરવા પ્રેરાવું તે 'માત્સર્ય' છે, કેમકે 'માત્સર્ય' શબ્દના કોઈ અને પરસંપત્તિની અસહિષ્ણુતા એવા બે અર્થો છે.^૨

૧ જુઓ અર્થદીપિકાનુ ૧૭૫ મુ ૫૪.

૨ દેમ અનેકાર્થસમદર્શનં કથુ ૫૫ છે કે—

“ सत्यः वरमस्पावप्रमादां तद्वति एषि । ”

કાલાતિક્રમતું લક્ષણ—

उचितो यो भिक्षाकालस्तमतिक्रम्य भिक्षाकरणरूपत्वं कालाति-
क्रमस्य लक्षणम् । (५२४)

અર્થાત્ યોગ્ય ભિક્ષાકાલતુ અતિક્રમણ કરવું તે ' કાલ-અતિક્રમ છે. એટલે કે સાધુને ભિક્ષા નહિ આપવાના ધરાદાથી ભિક્ષાકાલ-ગોચરીનો સમય બ્યતીત થઇ ગયા પછી ભિક્ષા લેવા ખેતાને ઘેર પધારવા વિનતિ કરવી તે ' કાલાતિક્રમ ' છે કોઇને કંઇ ન હેવું પડે એવા આશયથી ભિક્ષાનો વખત ન હોય તે વખતે ખાઇ પી લેવું તે ' કાલાતિક્રમ ' છે એવો તત્ત્વાર્થના વિવેચનમાં ઉલ્લેખ છે, પરંતુ તે વિચારણીય જણાય છે.

આ પ્રમાણે આપણે આવકેના સમ્યક્ત્વમૂલક બાર મતો પૈકી પ્રત્યેકના પાંચ પાંચ અતિ-આદેશ વિચાર્યા. આથી એમ ન સમજવું કે હરેકના પાંચ પાંચ જ અતિઆદેશ છે; આ તો ઉપ-લક્ષણરૂપ ક્રમેન સમજવું. અર્થદીપિકાના ૧૭૫મા પત્રમાં અવતરણરૂપે કહ્યું પણ છે કે—

“ ‘पंच पंचातिचारा उ, सुत्तमी(मि) जे पदसिआ ।’

ते नावचारणद्वए(य ?), किंतु ते उपलक्षण ॥ ”

વિશેષમાં આ અતિઆદેશથી સંહિતપણે બાર મતો પાળવા તે શુદ્ધસ્થનો વિશેષ-ધર્મ છે, એટલે કે આ અતિઆદેશને છૂટવાની બારી ન સમજતાં એ ન લાગે તેવી રીતે વર્તવું જોઈએ.

અત્ર કોઇ પ્રશ્ન ઊઠાવે કે વિધિ પૂર્વક મતોનો સ્વીકાર કરનારને ત્યાં અતિઆદેશ સંભવતા જ નથી તો અતિઆદેશ સંહિતપણે મતો પાળવા એ કથનનું શું તત્ત્વરૂપ છે ? આનો ઉત્તર એ છે કે જ્યારે માણસ મત લે છે ત્યારે તો તે તેમ શુદ્ધ નિશ્ચયથી કરે છે—એનો ભાવ શુદ્ધ હોય છે, પરંતુ જો એ સમયે સત્તામાં ચોંટાટીયરૂપ અશુભ કર્મ હોય તો તેનો ઉકલ થતા એના ભાવ પ્રથમના જેવા શુદ્ધ ન રહે એટલે કે એ અતિઆદેશ લેવા પ્રેરાય અને એ સત્તામાં પણ અશુભ બીજ ન જ હોય તો નિરતિઆગ્રપણે મત પળાય, વીર્ય દોરવાવાથી અતિઆદેશ ઉપર વિજય મેળવી શકાય. સાચી શ્રદ્ધા શુભ વિચારને જન્મ આપે છે અને એ સત્કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે. એટલે કે સત્કાર્યને સાચી શ્રદ્ધા બળ આપનાર છે. એ 'શ્રદ્ધા'દેવીની સહાયતાથી અતિઆદેશ રાક્ષસો ધીરે ધીરે મર્યાદન કરી જાય છે.

અગ્નિની સાથે પૂમાડો નીકળે વાસ્તે પૂમાડો બંધ કરવા માટે અગ્નિ જોલવી નાખવો, એ ઇષ્ટ નથી; પરંતુ અગ્નિને સતેજ કરવો એ ઇષ્ટ છે તેમ શુદ્ધ મતને અતિઆદેશ લાગે તેમ છે.

૧ જાણ—

पञ्च पञ्चातिचारास्तु सूत्रे ये प्रदर्शिता ।

ते नावधारणार्थाय किन्तु ते उपलक्षणम् ॥

એથી શુદ્ધ મતનો જ ત્યાગ કરવા પ્રેરાવું તે ઠકાપણ નથી, કિન્તુ જેમ-મુદ્ધ મતને 'પુષ્ટિ' મળે અને તે ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ બનવું જાય તેવી ભાવનાઓ ભાવવી એમાં મતધારી મનુષ્યની શોભા છે.

પંચાશકમાં કહ્યું છે કે માણસને વિરતિનો પરિણામ ન હોય તો પ્રણ પ્રયાસ કરવાથી તે પરિણામ ઉદ્ભવે છે. અને પ્રયત્ન ન કરાય તો અથવા અશુભ કર્મના ઉદયથી વિરતિનો પરિણામ નથી. 'તોપણ' તે તે સ્ત્રી-ધીર નાથ પોતે છે; વાસ્તે સમ્યક્ત્વ પૂર્વક અણુવતાદિ અંગીકાર કર્યા પછી સ્વેચ્છાએ સમરણ ચાલું રાખવું. જેમકે એ આ મત સા માટે સ્વીકાર્યું છે ? એવું કહી 'શુ' છે ? 'કોઈ મારી' ઉન્નતિ શી રીતે થશે ? એના પાલનમાં કયા કયા વિધન જણાય છે ? એવાં વધેનાં કેવી રીતે ફર કરી શકાય ? આવાં ઉદાપોહ કરવાથી તે તે મતમાં ચિત્તની સ્થિરતા થાય.

સંલેખનાના પાંચ અભિપ્રાયો—

(૧) જીવિત-આશંસા, (૨) મેરણ-આશંસા, (૩) મિત્ર-અનુરાગ, (૪) સુખ-અનુભવ અને (૫) નિદાન-કરણ એ 'સંલેખના' મતના પાંચ અભિપ્રાયો છે.

જીવિત-આશંસાનું લક્ષણ—

વત્સાદિભવદુર્પરિવારદર્શનેન લોકશ્લાઘાશ્રવણેન ચૈવમેવ શ્રેય
ઈતિ મનનરૂપત્વં, અવશ્યતયા જલબુદ્ધુદ્રૂપવિનશ્ચરશીલસ્ય શરીરસ્યા-
વસ્થાનાદાં માધ્યેન પ્રયત્નકરણં વા જીવિતાશંસાયા લક્ષણમ્ । (૫૨૫)

અર્થાત્ વત્સાદિનો લાભ જોઈને, બહેનો પરિવાર દેખીને કે લોકમાં થતી યોતાની પ્રશંસા સાંભ-
તે અશુકની એ જ શ્રેયસ્કર છે એમ માનવું તે 'જીવિત-આશંસા' છે. અથવા 'તો' જળના
અપાવવી અથવા તો 'શય વિનાશશીલ' એવા શરીરને ઠકાવી રાખવા વગેરે માટે અત્યંત આસક્તિ
પરંત્યપદેશ છે. 'જીવિત-આશંસા' છે.

માત્સર્યનું લક્ષણ—

કપાયયુક્તચિત્તેન પ્રદાનં માત્સર્યસ્ય લક્ષ

અર્થાત્ કપાયથી કહાલિત મન વડે દાન દેવું તે 'માત્સર્ય' છે. 'ઈતિ પરિણામરૂપત્વં, રોગ-
અગર તો અરે આ નિર્ધને પણ દાન દીધું તો શું હું' એનાથી પ્રાણધાનં વા મરણાશંસાયા
અદેખાઈથી દાન કરવા પ્રેરાવું તે 'માત્સર્ય' છે; કેમકે 'માત્સર્ય' એ
અસહિષ્ણુતા એવા બે અર્થો છે.

૧ જુઓ અર્થદીપિકાનું ૧૭૫ મું પત્ર.

૪૨ જહી મરી-બાઈ એ પ્રકારનો

૨ હેમ અનેકાર્થસમદમાં કહ્યું પણ છે કે—

૧૨૫ છે. અથવા રોગથી સપડાયેલ

"માત્સર્યઃ પરમપ્રણયમાયો ભક્તિ કુપિ ।" "મેરણ-આશંસા" છે.

તારપથ—

કોઈએ અનશન અંગીકાર કર્યું હોય તે સમયે અનેક જનો દ્વારા થતું તેનું પંદન, વિવિધ સ્થળેથી થતી તેની તારોફ ઇત્યાદિરૂપે પોતાની પૂજાદિ વિભૂતિ ભેળને લેકચાઈ જીવન લંબાય તો સારું એ પ્રમાણે જે આ વ્યક્તિ જીવનને ચકાચ તે 'જીવન-આશંસા' છે; જ્યારે અનશન અંગીકાર કરેલ વ્યક્તિની કોઈ દરકાર ન કરતું હોય, તેના સત્કારની માત્ર તો જાણુએ નહીં, પરંતુ તેની ખાસ જરૂર પૂરતી પણ સાર ચંભાળ ન લેવાતી હોય. અદેક તેની નિહા થતી હોય તો તેથી કંટાળીને તે મરણ વાંછે તે 'મરણ-આશંસા' છે.

મિત્ર-અનુરાગનું લક્ષણ—

જીવિતમરણસહચારિમિત્રજનેષુ યોડયં તાદૃશઃ સ્નેહસ્તં તસ્યામવ-
સ્થાયામપિ ન જહાતીત્યેવમનુરાગરૂપત્વં, પૂર્વે સહાચરિતપાંશુક્રીડનાચ-
નુસ્મરણે. સતિ યઃ સ્નેહઃ સજ્ઞાતસ્તસ્ય પ્રાણાત્યયસમયેડપિ પરિત્યાગવિ-
મુલ્લક્ષણત્વં વા મિત્રાનુરાગસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૨૭)

અર્થાત્ જીવન અને મરણ જેવા પ્રસંગમાં પણ સાથે રહેવાવાળા મિત્રેને વિષે જે સ્નેહ હોય તેવો સ્નેહ અતિમ અવસ્થામાં પણ છોડવો નહિ તે 'મિત્ર-અનુરાગ' છે. અથવા પૂર્વ અવસ્થામાં સાથે પૂજામાં ક્રીડા વગેરે કર્યાના સંમરણથી જે સ્નેહ ઉદ્ભવે તેને પ્રાણ-ત્યાગના સમયે પણ છોડવો નહિ તે 'મિત્ર-અનુરાગ' છે. મિત્રના ઉપર સ્નેહ એ કથનથી મિત્રની પેઠે પુત્રાદિ ઉપર કે શિષ્યાદિ ઉપરનો સ્નેહ પણ સમજી લેવો.

સુખ-અનુબંધન—

અનુભૂતશ્રિયા વિશેષસ્મૃતિસમન્વાહારરૂપત્વં સુખાનુબંધસ્ય લક્ષણમ્ ।

અર્થાત્ જે સ્ત્રી સાથે વિષય-સુખનો અનુભવ થયો હોય તેને વિશેષે કરીને યાદ કરવાથી જે સુખનો અનુભવ કરાય તે 'સુખ-અનુબંધ' છે. દુઃખમાં કહીએ તો અનુભવેલા સુખો યાદ લાવી મનમાં તાજાં કરવાં તે 'સુખ-અનુબંધ' છે.

નિદાનનું લક્ષણ—

કષ્ટાનુષ્ઠાનરૂપતપસશ્ચારિત્રસ્ય વા વિક્રયકરણરૂપત્વં, યયસ્ય તપ-
સશ્ચારિત્રસ્ય વા મમ ફલમસ્તિ તર્હિ જન્માન્તરે મમ ચક્રવર્ત્યાદીનાં
સુખં ભવતુ' इतीच्छारૂપત્વં વા નિદાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૨૮)

અર્થાત્ કષ્ટ પૂર્વક કરેલ તપશ્ચર્યાને કે ચારિત્રને વેચી નાંખવું તે 'નિદાન' છે. અથવા આ પૂર્વકે તપ કયું છે યાને ચારિત્ર પાળ્યું છે તેવું બે કંઈ કળ હોય તો તે કળરૂપે મને જવાંતરમાં અકસ્માતે કે એવી કંઈ બ્યક્તિ જેવું સુખ મળે. એવી ઇચ્છા કરવી તે 'નિદાન' છે.

આ પ્રમાણે આપણે એકંદરે ૬૫ અતિચારો વિચાર્યા. બે ઇરાદા પૂર્વક કે વકતાથી તેનું સેવન કરાય તો તેથી વ્રત ખંડિત જ થાય એટલે કે એ અતિચાર ન ગણાતાં અનાચાર જ ગણાય; પરંતુ બે ભૂલથી, પ્રમાદથી યાને અનાયોગથી તે સેવાઈ જાય તો તે અતિચારરૂપ છે. આ અતિચારથી જાયવા માટે પ્રમાદનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

દાનના સ્વરૂપનો ઉપકંઠ—

ધર્મનાં દાન, શીલ, તપ અને જાવ એમ બે પ્રકારો છે તેમાં દાન એ જીવનના બધા સફળણોનો કળશ છે. એના વિકાસ ઉપર પારમર્થિક દૃષ્ટિએ અન્ય સફળણોનો ઉત્કર્ષ અવલંબી રહેલો છે અને બ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ માનવ-સમાજની બ્યવસ્થાની સમજસત્તા અવલંબી રહેલી છે. આ પ્રમાણે જે દાનનું મહત્ત્વ છે અને જેને વિષે 'અતિચિન્તવિભાગ' વ્રતમાં નિર્દેશ કરાયો છે તે દાનનું 'લક્ષણ' હવે નીચે સુજ્ઞ, રચ્ય કરવામાં આવે છે:—

**આરમપરાનુમહાર્યં પરમવિશુદ્ધપરિણામેન સ્વદ્રવ્યાણામસ્રપાનવચ્ચા-
દીનાં પરિત્યાગકરણં દાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૨૯)**

અર્થાત્ સ્વ તેમજ પગના ઉપર ઉપકાર થાય તે માટે અત્યંત નિર્મળ પરિણામ પૂર્વક પોતાનાં (ન્યાયથી ઉપાર્જન કરેલાં) અન્ન, પાન, વસ્ત્ર વગેરે દ્રવ્યોનો ત્યાગ કરવો તે 'દાન' છે. દાન એટલે ન્યાયપૂર્વક ચેળવેલ વસ્તુનું અન્યને અર્પણ કરવું તે આવા ઇરાદાપૂર્વક અર્પણથી જે અર્પણ કરે છે તેને તેમજ જેને અર્પણ કરાય છે તેને પણ હાલ થાય છે અર્પણ કરનારનો પોતાના ઉપર એ ઉપકાર છે કે એ વસ્તુ ઉપરનું જોનું મમત્વ જોણું થાય છે અને તેટલે અંશે એની સતોષવૃત્તિ અને સમભાવ કેળવાય છે. સ્વીકારનારના ઉપર એ ઉપકાર થાય છે કે એથી એના જીવનયાત્રાના રથની ગતિ અટકી પડતી ભયી જાય છે, એના સુખેથી જીવન-નિર્બોધ થાય છે; અને તેમ થતાં સફળણોનો વિકાસ કરવા માટે યથેષ્ટ સમય અને માનસિક શાંતિ યાને અનુકૂળ વાતાવરણની એને પ્રાપ્તિ થાય છે.

જોકે બધા દાનો દાનરૂપે તો પ્રાયઃ સમાન જ છે છતાં તેના ક્ષેત્રમાં તરતમતા રહેલી છે. એ તરતમતાનું કાંજુ દાનધર્મની વિશેષતા છે. એ વિશેષતાનો મુખ્ય આધાર દાન-ધર્મનાં વિધિ, દ્રવ્ય, રાશી અને પાત્ર એ ચાર અંગોની વિશેષતા ઉપર રહેલો છે. તેમાં વિધિ-વિશેષનું લક્ષણ એ છે કે—

1 ૭૮1 માં પૂર્વમાં આ લક્ષણ વિચારી મધ્ય બીજે બેમાં પ્રમત્તવચ્ચાત્ ને ૧૪૧ થી ૨૫ કરાય છે.

દેશકાલસમ્પચ્છદ્ધાનાદિકમરૂપત્વં વિધિવિશેષસ્ય લક્ષણમ્ ।
(૫૩૦)

અર્થાત્ દેશ-સંપત્તિ, કાલ-સંપત્તિ, શ્રદ્ધા, સત્કાર વગેરેનો ક્રમ તે 'વિધિ-વિશેષ' છે. તેમાં દેશ-સંપત્તિ એટલે સ્થાવર વગેરે જંતુઓના ઉપદ્રવથી રહિત દેશ. એટલે કે જ્યાં સ્થાવર વગેરે જીવોનો ઉપદ્રવ ન હોય તેવાં રસોઈનાં વગેરે સ્થાનોને 'દેશ-સંપત્તિ' કહેવામાં આવે છે. કાલ-સંપત્તિથી એ સમજવાનું છે કે રાત્રિનો સમય નહિ, પરંતુ પોતાને માટે ઝનાવવામાં આવેલ અશ્વનાદિ ચાર પ્રકારના આહારને વાપરવાનો દિવસનો ચોક્કસ સમય અને તેમાં પણ જોજનને વાસ્તે ઉચિત કાળ અર્થાત્ જ્યારે પીરસનાર તૈયાર હોય એવી વિશેષ અનુકૂળતા, વળી અન્ન પૂર્વકમ્ અને પશ્ચાત્ક્રમનો અભાવ અપેક્ષિત છે.

શ્રદ્ધા એટલે શુદ્ધિજનોને ધાન આપવાની અભિલાષા. હાથા ધનુ, બેસવાને આસન આપવું, વંદન કરવું વગેરે વિનય સાચવવો તે 'સત્કાર' છે. સત્કાર સહિત દેશ અને કાળને અનુસરીને શ્રદ્ધાપૂર્વક કલ્પનીય વસ્તુનું ધાન કેવું તે 'વિધિ' છે. હુંકમાં કહીએ તો દેશકાલની યોગ્યતાને લક્ષ્યમાં રાખીને તેમજ ધાનનો સ્વીકાર કરનારના સિદ્ધાન્તને આંધ ન આવે એવી પ્રપત્તી વસ્તુનું આનંદપૂર્વક અર્પણ કરવું તે 'વિધિ-વિશેષ' છે. વળી ધાન નિષ્કામ વૃત્તિથી અપાય તો તે વિશેષ હિતકારી છે. એટલે ધાન આપતી વેળા આ લોક કે પરલોક સંબંધી સુખની ધૃત્તિ ન રાખવી, તેવી ધૃત્તિ ન રાખવાથી આત્માનો સ્વાભાવિક આનંદ ખીલી ઊઠશે; કેમકે ખરે આનંદ તો આપણી પાસે જ વસ્તુ હોય તે ખીજના ઉપયોગમાં આવે તેમાં જ છે. વાસ્તે ધાન આપતી વેળા ધાન લેનાર આપણા ઉપકાર માને, હુનિયામાં વાહવાહ કહેવાય કે પરલવમાં સુખ મળે એવી લાલસામાં હાપટાવું ન જોઈએ.

દ્રવ્ય-વિશેષત્વં લક્ષણ—

અન્નાદિદ્રવ્યપાણમેવ સારજાતિગુણોત્કર્ષયોગ્યતાસમ્પન્નરૂપત્વં દ્રવ્ય-વિશેષસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૩૧)

અર્થાત્ અન્ન વગેરે દ્રવ્યોમાં પણ સાર, જાતિ અને ગુણના ઉત્કર્ષની યોગ્યતાથી સુક્ત જે દ્રવ્ય હોય તે 'દ્રવ્ય-વિશેષ' છે. અથવા સાર એટલે જેમાંથી ગંધ, રસ વગેરે નષ્ટ ન થઈ ગયેલ હોય તેવા શાક, મીઠા, ઘઉં વગેરે 'જાતિ' કહેવાય છે. સુગંધી, લવણ, સ્નિગ્ધ, મધુર એ ગુણો ભણવા. એ સારાદિ જે દ્રવ્યમાં ઉત્કૃષ્ટપણે હોય તે 'દ્રવ્ય-વિશેષ' છે. ધાનમાં અપાતી વસ્તુ એવી હોવી જોઈએ કે તે લેનાર પાત્રને તેની જીવનયાત્રામાં યુષ્ઠિ કરનારી થઈ પડે અને તેના ગુણના વિકાસમાં નિમિત્તરૂપ બને.

દાતૃ-વિશેષત્વં લક્ષણ—

પ્રતિયહીતરિ અનસૂયારૂપત્વે સતિ ત્યાગાદૌ વિષાદાભાવરૂપત્વં દાતૃવિશેષસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૩૨)

અર્થાત્ જેને દાન આપાતું હોય તે વ્યક્તિમાં-જે ગુણો હોય તેને દોષરૂપે જોવાની બુદ્ધિરૂપ અસૂચી જે દાતામાં ન હોય તેમજ દાન દેતી વેળા કે ત્યારપછી પણ જેના મનમાં જગ પસુ એક ન થાય તે દાતા 'દાતૃ-વિશેષ' છે. એટલે કે જે દાતા શ્રદ્ધા પૂર્વક, બહુમાન પુરસ્કર, અર્પિનન મનથી દાન દેતો હોય તે 'દાતૃ-વિશેષ' છે.

પાત્ર-વિશેષનું લક્ષણ—

સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રસમ્પન્નરૂપત્વં પાત્રવિશેષસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૩૩)

અર્થાત્ સમ્યગ્-દર્શન, સમ્યગ્-જ્ઞાન અને સમ્યક્-ચારિત્રથી યુક્ત વ્યક્તિ તે 'પાત્રવિશેષ' છે એટલે આવી વ્યક્તિને દાન દેવાથી તે દાનનો સફળયોગ જ કરે, સત્યુપચાર્યનું જ તે અપ્રમાદિત પણે સેવન કરે, એવી આ પાત્રની વિશેષતા છે. આવા ઉત્તમ પાત્રને આપેલ દાનનું ફળ વિશિષ્ટ, વિશિષ્ટતર અને વિશિષ્ટતમ છે એટલે કે એથી મોક્ષ પણ હથેલીમાં આવીને ઊભું રહે છે.

इति प. पम्. प पत्त. वीत्युपाधिक-शास्त्रविशारद-जैनाचार्यश्रीमद्विजयधर्म-सुरीश्वरचरणारविन्दभूषणायमाणेन न्यायतीर्थन्यायविशारदोपनामधारिणा प्रवर्तकप्रामाण्य-विजयेन विरचितस्य श्रीजैनतत्त्वप्रदीपस्य आद्यपाधिकारवर्गननामा तृतीय उद्घातोऽनु-वादादिपर्यंकः समाप्तः ॥

ચતુર્થ ઉલ્લાસ—' બન્ધ ' અધિકાર

આપણે ગત ઉલ્લાસમાં કાયિક, વાચિક અને માનસિક કર્મરૂપ યોગ તે 'આત્મવ' છે એવું આસ્તવર્તુ લક્ષણ તેમજ તેના પ્રકારોનું કથન કર્યું. હવે 'બન્ધ' અધિકારનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. તેમાં બન્ધની ઉત્પત્તિ કઈ આકસ્મિક નથી એટલે સૌથી પ્રથમ બન્ધના કારણોનો નિર્દેશ કરતા અંધકાર કહે છે કે—

'મિથ્યાદર્શનાવિરત્તિપ્રમાદકષાયયોગા' इति पञ्च बन्धहेतवो'भवन्ति ।

અર્થાત્-(૧) મિથ્યાદર્શન એને મિથ્યાત્વ, (૨) અવિરત્તિ, (૩) પ્રમાદ, (૪) કષાય અને (૫) યોગ એમ બન્ધના પાંચ કારણો છે. પરંતુ એ ધ્યાનમાં રાખવું કે મિથ્યાદર્શનાદિ પાંચ બન્ધ-હેતુઓ એક જ જીવના સમકાલી સંભવતા નથી કે જે હકીકત હિંસાદિ સર્વ પરિણામોને પશુ કાચ પછી શકે છે વિશેષમાં આ મિથ્યાદર્શનાદિ જે પાંચ બન્ધ-હેતુઓ છે તેમાં જો પૂર્વ હેતુ વિદ્યમાન હોય તો ઉત્તર હેતુ હોવો જ જોઈએ; કિન્તુ ઉત્તર હેતુ હોય તો પૂર્વ હેતુ હોય પણ ખરો અને ન પણ હોય-એની ભજના સમજવી

અવિરત્તિનું પ્રમાદ અને કષાયથી પૃથક્ત્વ—

તત્ત્વાર્થશાળા (૫. ૨૯૭) તરફ નજર કરતા અમલત્ત છે કે પ્રમાદ અને અવિરત્તિ એ બે એક બીજાના પર્યાયરૂપ નથી એટલે કે એમાં વિશેષતા રહેલી છે, કેમકે ત્યાં સૂચવાયું છે તેમ વિરત્તિથી અલક્ષ્ય વ્યક્તિમાં પણ ચાર ભાતની વિક્રયા, ચાર પ્રકારના કષાય, પાંચ પ્રકારની ઇન્દ્રિય, નિદ્રા અને પ્રણયરૂપ પદ્ય પ્રકારનો પ્રમાદ સંભવે છે. એટલે કે અવિરત્તિના અભાવમાં પણ પ્રમાદના અસ્તિત્વ માટે અવકાશ છે. આથી અવિરત્તિ અને પ્રમાદને એક ન ગણતા અત્ર પૃથક્ ગણ્યા છે તે ન્યાય છે. એવી રીતે કષાય અને અવિરત્તિમાં પણ ફેર છે જોકે જને હિંસાદિ પરિણામરૂપ છે, તોપણ કષાય એ કાળજી છે અને અવિરત્તિ એ કાર્ય છે એટલે કે કાર્યરૂપ હિંસાદિ અવિરત્તિથી કારણરૂપ કષાય ભિન્ન છે^૧

આ પ્રમાણે જોતા વિરત્તિ, પ્રમાદ અને કષાય એ ત્રણેનું પૃથક્ અસ્તિત્વ સ્વીકારવું પડે તેમ છે. એમાં મિથ્યાદર્શન અને યોગ ઉમેરતા બન્ધ-હેતુઓની સંખ્યા પાંચની આવે છે

૧ તત્ત્વાર્થ (અ ૮, સ. ૧)માં કહ્યું પણ છે કે—

“ મિથ્યાદર્શનાવિરત્તિપ્રમાદકષાયયોગા બન્ધહેતવઃ ।”

૨ જુઓ પૃ. ૭૨ તેમજ પૃ ૩૪૯

૩ હિંસાદિ પરિણામરૂપે વિચાર કરતા અવિરત્તિના કષાયમાં અતર્ભાન ચક્ર છે અથવા તો કાંઈમાં કારણનો ઉપચાર કરવાથી પણ અવિરત્તિના કષાયમાં સમાવેશ કરી શકાય તેમ છે.

મિથ્યાત્વાદિ બન્ધ-હેતુઓનો ઇન્દ્રિયાદિ આશ્રય સ્થાને અલોક—

આપણે તૃતીય ઉલ્લાસમાં ઇન્દ્રિય, કપાય, અમત અને ક્રિયા એમ આશ્રયના લેહો દર્શાવી ગયા છીએ અને અહીં તો મિથ્યાત્વાદિ પાંચનું બન્ધના હેતુ તરીકે ચાને આશ્રય તરીકે નિરૂપણ કરીએ છીએ તો આ બેનો સમન્વય શી રીતે થાય તેનો અત્ર નિચાર કરીશું. તત્ત્વાર્થશબ્દ (પૃ. ૨૬૪)માં સૂચવાયું છે તેમ મિથ્યાત્વનો પચીસ પ્રકારની ક્રિયાઓમાં અંતર્ભાવ શાશ્વત અને પ્રમાદનો આશાવ્યાપાદન-ક્રિયા અને અનાકાંક્ષ-ક્રિયામાં સમાવેશ થાય છે. ચોખ્ખો ઇન્દ્રિયમાં કે ક્રિયામાં અંતર્ભાવ કરી શકાય. અવિરતિ કહો કે અમત કહો તે તો એક જ છે. એટલે આ પ્રમાણે નિચારતાં મિથ્યાત્વાદિ બન્ધ-હેતુઓ ઇન્દ્રિયાદિ આશ્રયોથી ભુકા નથી.

મિથ્યાદર્શનાદિની ભુદાં ભુદાં શુભસ્થાનોમાં અંભાવના—

હરેકે હરેકે શુભસ્થાનકમાં કંઈ પાંચે બન્ધહેતુઓ સંભવતા નથી. ફક્ત પ્રથમ શુભસ્થાનમાં મિથ્યાદર્શનાદિ પાંચે સમુદાયરૂપે છે. બીજા, ત્રીજા અને ચોથા શુભસ્થાનોમાં અવિરતિ, પ્રમાદ, કપાય અને યોગ છે. પાંચમામાં દેશથી અવિરતિ, પ્રમાદ, કપાય અને યોગ છે. છઠ્ઠા શુભસ્થાનમાં પ્રમાદ, કપાય અને યોગ એ ત્રણ છે. સાતમા, આઠમા, નવમા, દસમા અને અધ્યારમા શુભસ્થાનમાં કપાય અને યોગ એમ બે છે. અધ્યારમામાં સત્તારૂપે કપાય છે પણ ઉદયમાં નથી એટલે ત્યાં પણ કપાય-પ્રત્યયિક બન્ધ નથી. બારમા અને તેરમામાં કેવળ યોગ છે.^૧ ચૌદમા શુભસ્થાનમાં એકે બન્ધ-હેતુ નથી. એ તો અયુનબન્ધક છે.

૨ બન્ધનાં કારણોની સંખ્યા પરત્વે ભતાંતરો—

પ્રસ્તુત શ્રંષકાર મોટે ભાગે તત્ત્વાર્થને અતુસરે છે એટલે એ અમૂલ્ય શ્રંથના આક્રમા અધ્યાયના આઠ સૂત્રમાં સૂચવેલા પાંચ બન્ધના હેતુઓવાળું કથન તેઓ અત્ર ૨૭ કહે તે સ્વાભાવિક છે, પરંતુ જૈન દાર્શનિક સાહિત્ય તપાસતાં આ ઉપરાંત બીજા બે પરંપરાઓ પણ ભેગાય છે એટલે કે બન્ધના હેતુઓ તરીકે શ્રીઉમાસ્વામિ અને તેમના અતુયાથીઓ ઉપરુક્ત પાંચનો નિર્દેશ કરે છે, *કર્મશ્રંષકાર તેમજ *તેમને પગલે ચાલનારાઓ પ્રમાદ સિવાયના ચારનો એટલે કે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કપાય અને ચોખ્ખો બન્ધના હેતુરૂપે નિર્દેશ કરે છે અને ત્રીજા પરંપરા કપાય અને યોગ એ બેને જ બન્ધના હેતુ તરીકે ઉલ્લેખે છે.^૨ આ પ્રમાણે એકે બન્ધના હેતુની સંખ્યા પરત્વે ભેદ છે, પરંતુ તાર્ત્વિક દૃષ્ટિએ નિચારતાં તે કેવળ અન્યાન્ય અપેક્ષા પૂર્વકનાં કથનો જ છે, નહિ કે એક બીજાને ઉતારી કે તોડી ચાડવાની વૃત્તિવાળાં એકાન્તિક કથનો છે. એટલે કે એ પરસ્પર ભિન્ન જણાતી પરંપરાઓ સમન્વય થઈ શકે તેમ છે અને એ પરિસ્થિતિમાં એમાં સંખ્યાલેક સિવાય કશો ભેદ જ રહેતો નથી.

૧ આ ઉપરથી મિથ્યાદર્શનાદિના કમની સદારણતા દર્શિત થાય છે.

૨ ભુજો તત્ત્વાર્થસૂત્રવૃં વિવેચન પૃ. ૪૪૩-૪૪૪.

૩ ભુજો ચતુર્થ કર્મશ્રંષકાર ગા. ૫૦. ૪ ભુજો પંચસંશ્લેષ (૬૧, ગા. ૧) તથા

કર્મશાસ્ત્રની ગા. ૭૮૬. ૫ ભુજો પાંચમો કર્મશ્રંષકાર (ગા. ૬૬).

પ્રમાદ એ એક જાતનો અસંયમ જ છે અને એથી એનો કષાયમાં કે અવિરતિમાં અંત-ભાવ કરી શકાય. આ દૃષ્ટિથી કર્મપ્રકૃતિ વગેરે ગ્રંથોમાં ફક્ત ચાર બન્ધ-હેતુઓ ગણવાયા છે. વળી બારીકીથી વિચાર કરતાં મિથ્યાત્વ અને અસંયમ એ બંને કષાયના સ્વરૂપથી ભિન્ન જણાતા નથી. એથી આ દૃષ્ટિએ કષાય અને યોગ એ બેને જ બન્ધહેતુઓ ગણવામાં કરી હાનિ નથી.

જ્યારે આ પ્રમાણે સમન્વય કરી શકાય છે તો સવાલ એ ઊભો થાય છે કે શા આધારે સંજ્યાલેહની જુદી જુદી પરંપરા આવી આવે છે ? આનો ઉત્તર એમ અપાય છે કે કોઈ પણ કર્મ બંધાય ત્યારે તેમાં વધારેમાં વધારે પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને અનુભાગ એ બે ચાર અંશોનું નિર્માણ થાય છે તેના જુદાં જુદાં કારણ કષાય અને યોગ એ બે છે. પ્રકૃતિ અને પ્રદેશ એ બે અંશોનું નિર્માણ યોગને આભારી છે, જ્યારે સ્થિતિ અને અનુભાગ એ બે અંશોનું નિર્માણ કષાયને આભારી છે. આ રીતે એક જ કર્મમાં ઉત્પન્ન થતા પ્રકૃતિ આદિ ચાર અંશોના હેતુઓનું વિશ્લેષણ કરવાની દૃષ્ટિએ શાસ્ત્રમાં કષાય અને યોગ એ બે હેતુઓનું કથન કરાયું છે; અને આધ્યાત્મિક વિકાસની ઉત્તરતી અડતી ભૂમિકારૂપ શુષ્કસ્થાનોમાં બંધાતી કર્મપ્રકૃતિઓની તરતમતાનું કારણ કહીવવા માટે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ એ ચાર બન્ધહેતુઓનો નિર્દેશ કરાયો છે. જે શુષ્કસ્થાને બન્ધહેતુઓ ઉક્ત ચારમાંથી જેટલા વધારે હોય તે શુષ્કસ્થાને કર્મપ્રકૃતિઓનો તેટલો વધારે બન્ધ હોય અને જ્યાં એ બન્ધહેતુઓ ઓછા હોય ત્યાં કર્મપ્રકૃતિઓનો બન્ધ તેટલો ઓછો હોય. આ રીતે વિચારતાં એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે કષાય અને યોગ એ બે હેતુઓનું કથન કરનારી પરંપરા કોઈ પણ એક જ કર્મમાં સંભવતા ચાર અંશોના કારણનું પૃથક્કરણ કરવા માટે છે, જ્યારે મિથ્યાત્વાદિ ચાર હેતુઓનું કથન કરનારી પરંપરા એ જુદાં જુદાં શુષ્કસ્થાનોમાં તરતમભાવ પામતા કર્મબન્ધના કારણોના ઉકેલ કરવા માટે છે. પાંચ બન્ધહેતુઓની પરંપરાનો આશય તો ચારની પરંપરા કરતાં જુદો જણાતો નથી અને એ હોય તો તે એટલા જ પૂરતો છે કે જિજ્ઞાસુ વિદ્યાર્થીઓને બન્ધહેતુ વિષે વિસ્તારથી જ્ઞાન કરાવવું.

આસ્રવ અને બંધ એ બે તત્ત્વોમાં પહેલું કયું ?—

આપણે હજુપણ પૃષ્ઠમાં જોઈ ગયા તેમ મિથ્યાદર્શનાદિ પાંચ, કર્મબન્ધનાં કારણો છે અને એ બન્ધનાં કારણોને જ જૈન દર્શન ‘આસ્રવ’ કહે છે અર્થાત્ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ અને કષાયની સાથે સંબંધ ધરાવતી તન, વચન અને મનની પ્રવૃત્તિઓ જ શુભ કે અશુભ કર્મના આગમનનું કારણ હોવાથી આસ્રવરૂપ છે. આ પ્રમાણે આસ્રવ કર્મબન્ધનું કારણ છે અને કર્મબન્ધ એ કાર્ય છે; વાસ્તે પહેલાં કારણ અને પછી કાર્ય હોવું જોઈએ એટલે કે પહેલાં આસ્રવ અને પછી કર્મબન્ધ એ પ્રમાણે એ બે તત્ત્વોને સ્થાન મળે છે. પરંતુ આમ માનવા જતાં એ વાધો આવે છે કે બન્ધ સિવાય આસ્રવ માટે અવકાશ જ નથી; કોશી કરીને પહેલાં કર્મબન્ધ અને પછી આસ્રવ એમ સ્વીકારવું જોઈએ અને તેમ સ્વીકારવા જતાં તો આસ્રવને કર્મબન્ધનો હેતુ માનવો અસંગત ઠરે છે. કેમકે કદી પણ પહેલાં કાર્ય અને પછી હેતુ એવો કાર્ય-કારણનો ક્રમ હોઈ શકતો નથી. માટે આસ્રવ અને કર્મબન્ધ એ બેના સ્થાન શી રીતે માનવાં ઉચિત છે એ પ્રશ્ન જરૂર ઊભો રહે છે. આનો ઉત્તર એ છે કે જેમ બીજા અને ઝાડ એ બેમાં પહેલું કયું અને પછી કયું એ પ્રશ્નના

આરો આવે તેમ નથી, પરંતુ એનો પ્રવાહ અનાદિ કાલથી વહ્યા કરે છે તેમ આસ્રવ અને અન્ધમાં પહેલું કચું અને પછી કચું એ વાતનો અર્થ આવે તેમ નથી; એ તો પ્રવાહરૂપે અનાદિ કાલથી નિરંતર ચાલુ જ છે. આસ્રવ અને કર્મબન્ધન એ બંને પ્રવાહરૂપે અનાદિ હોવાથી એના પૂર્વાપરનો ક્રમ પણ અનાદિસમબંધો હો એટલું ખરું કે વર્તમાનકાળના આસ્રવનો હેતુ પૂર્વ કાળનો કર્મબન્ધ છે અને થનારા કર્મબન્ધનો હેતુ આ વર્તમાન કાળનો આસ્રવ છે.

પૂર્વ કાળના અન્ધની અપેક્ષાએ વર્તમાન કાળનો આસ્રવ કાર્યરૂપ છે અને એ જ કાર્યરૂપ આસ્રવ ભાવે કર્મબન્ધની અપેક્ષાએ કારણરૂપ છે. એ જ દૃષ્ટિએ અહીં આસ્રવને કર્મબન્ધનો હેતુ કહ્યો છે, માટે આસ્રવ અને અન્ધના ક્રમમાં કોઈ ભતનો વાંધો કે કોઈ પ્રકારની આપત્તિ આવે તેમ નથી.

મિથ્યાદર્શનનું સ્વરૂપ અને તેના બે પ્રકારો—

હવે આપણે એક પછી એક મિથ્યાદર્શનાદિ અન્ધ-હેતુઓની વ્યાખ્યા કરીશું. તેમાં સૌથી પ્રથમ મિથ્યાદર્શનનો વિચાર કરીએ. મિથ્યાદર્શન કહો કે મિથ્યાત્વ કહો તે એક જ છે. એનું લક્ષણ પ્રકાર નીચે સુબળ નિર્દેશે છે—

**મિથ્યાત્વમોહનીયકર્મપુદ્ગલસાચિવ્યવિશેષાદાત્મપરિણામવિશેષ
રૂપત્વં મિથ્યાત્વસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૩૪)**

અર્થાત્ મિથ્યાત્વ-મોહનીયરૂપ કર્મ-પુદ્ગલની પ્રધાનતાને લીધે આત્મામાં જે પરિણામ ઉદ્ભવે છે તે ‘મિથ્યાત્વ’ છે.

અન્ય રીતે વિચારીએ તો સર્વજ્ઞપ્રરૂપિત તત્ત્વને વિશે શ્રદ્ધાનો અભાવ એ ‘મિથ્યાત્વ’ છે. અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન એ પદાર્થનું વાસ્તવિક શ્રદ્ધાન હોવાથી એનું સ્વરૂપ સમ્યગ્દર્શનથી ઉલટું છે. એ મિથ્યાદર્શન બે પ્રકારનું થઈ શકે છે—(૧) પદાર્થને વિશે યથાર્થ શ્રદ્ધાનના અભાવરૂપ અને (૨) અયથાર્થ વસ્તુના શ્રદ્ધાનરૂપ. આ બેમાં ખાસ ફેર એટલો જ છે કે પહેલું તદ્દન મૂઠ્ઠાદશામાં પણ હોય, ત્યારે બીજું તો વિચારદશામાં યાને સમજી અર્વસ્યામાં જ હોય. વિચારશક્તિનો વિકાસ થયા છતાં જયારે અભિનિવેશથી કોઈ એક જ દૃષ્ટિને યોગી રીતે વળગી રહેવામાં આવે ત્યારે વિચારદશા હોવા છતાં અતત્ત્વના પક્ષપાતને ક્રમને એ દૃષ્ટિ ‘મિથ્યાદર્શન’ કહેવાય છે. એ ઉપદેશજન્ય હોવાથી ‘અભિગૃહીત’ કહેવાય છે. વિચારદશા વિકસર ન થઈ હોય ત્યારે અનાદિકાલીન આવરણના ઢગાણને લીધે ક્ષુદ્ર મૂઠ્ઠા હોય છે; આવાં સમયે જેમ તત્ત્વનું અશ્રદ્ધાન નથી તેમ અતત્ત્વનું પણ શ્રદ્ધાન નથી. એ વખતે માત્ર મૂઠ્ઠા-હોઈ-તત્ત્વનું અશ્રદ્ધાન કહી શકાય. એ ને સર્ગિક હોવાથી યાને ઉપદેશથી નિરપેક્ષ હોવાને લીધે ‘અનભિગૃહીત’ કહેવાય છે. દૃષ્ટિ કે પંચના બધા ઐકાંતિક કદાચકો ‘અભિગૃહીત મિથ્યાદર્શન’ છે. આનો સંભવ મનુષ્ય, જેવી વિચારમાં વિકસિત બનેલી જાતિમાં

છે, જ્યારે અનભિગૃહીત મિથ્યાદર્શનનો સંભવ કીટ, પતંગ વગેરે મૂર્ચ્છિત ગૈતન્યવાળી જાતિઓમાં છે.

પરંતુ અંધકાર પણ મિથ્યાત્વના અભિગૃહીત અને અનભિગૃહીત એવા બે પ્રકારો સૂચવ્યા છે. તેમાં અભિગૃહીત મિથ્યાત્વનું લક્ષણ તેમણે નીચે મુજબ નિર્દેશ્યું છે:—

સત્યજ્ઞાનાદિના પરિકલ્પયતોઽસમ્યગ્દર્શનપરિગ્રહવિષયકો યોઽયં
'તદેવ સત્યમ્' इत्यभ्युपगमः, तत्प्रतिपत्त्या गृहीतमिथ्यात्वरूपत्वं,
सत्यज्ञानादिनाऽभ्युपेत्यासम्यग्दर्शनविषयकपरिग्रहरूपत्वं वाऽभिगृहीत-
मिथ्यात्वस्य लक्षणम् । (૫૩૫)

અર્થાત્ મતિ-અજ્ઞાનાદિ વડે કલ્પના કરનારા (જનો), ખોટા મતોના સમૂહમાંથી આ 'દર્શન' જ સત્ય છે એવી માન્યતા ધરાવે તો તેમની તે માન્યતા 'અભિગૃહીત મિથ્યાત્વ' કહેવાય છે. 'અથવા મતિ-અજ્ઞાનાદિ વડે ગ્રહણ કરાયેલ અયથાર્થ' દર્શન સંબંધી જે સ્વીકાર તે 'અભિગૃહીત મિથ્યાત્વ' છે. આ પ્રકારના મિથ્યાત્વથી વાસિત વ્યક્તિ 'મિથ્યાત્વી' કહેવાય છે.

અમણ ભગવાન્ મહાવીરના સમયમાં આ ઉપદેશજન્ય (નહિ કે નૈસર્ગિક) મિથ્યાત્વથી યુક્ત એવા પાપંડીઓની સંખ્યા સૂત્રકૃતાંગ (શુ. ૧, લ. ૧૨) ની ૧૧૯મી નિયુક્તિમાં ઉદ્ગતી સૂચવાઈ છે, જ્યારે જ્યૌદ્ધ અંધમાં ૬૩ નો ઉલ્લેખ છે. અભિગૃહીત મિથ્યાત્વની અપેક્ષા અનુસાર

૧ આ રજો એ ઉલ્લેખ:—

“ અસ્તિયસયં કિરિયાણં અકિરિયાણં ચ હોરં પુલસીતી ।

અજ્ઞાણિય સત્તદ્દી વેણદયાણં ચ વસીતી ॥ ૧૧૯ ॥ ”

[અશોભ્યધિક્કણં ક્રિયાવાદિનામક્રિયાવાદિનાં ચ ભવતિ ચત્તરશીતિઃ ।

અજ્ઞાનિકા. સત્તપર્થિર્ધનયિકાનાં ચ દ્વાવિશ્વ ॥]

૨ મહર્ષિ જીવ્હના સમયમાં જીદ્ધ જીદ્ધ ૬૩ પથો હતા એમ મુતનિષાદના સલિધમુત્તની ૨૬ મી ગાથાની નિર્ન-લિખિત પંક્તિ ઉપરથી સમજાય છે.—

“ યાનિ ચ તીણિ યાનિ ચ સદ્ધિ સમણપ્પવદિતાનિં ”

[યાનિ ચ ત્રીણિ યાનિ ચ પદ્ધિઃ અમણપ્પવદિતાનિં]

અર્થાત્ ત્રણ અને સાઠ એટલે ત્રેસઠ મતો હતા. આમાં જ્યૌદ્ધ મતનો પણ સમાવેશ થતો હોય એમ જણાય છે, કેમકે પાલી સાહિત્યમાં અનેક સ્થળે “ દ્વાસદ્ધિ દિદ્ધિગતાનિ ” એટલે બાસઠ પથોનો ઉલ્લેખ નજરે પડે છે. આ બાસઠ પથોના અમણોના મતો નિગતવાર બતાવવાનો પ્રયત્ન દીધનિકાયાના પહેલા 'અજ્ઞાનલ' નામના સૂત્રમાં કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ તે કૃત્રિમ છે જે સમયે એ સૂત્ર લખાયું હતું તે સમયે તેના રચનારને જીવ્હના સમયમાં જે અમણપથો અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા તેની વિષે દરની સંખ્યા સિવાય બીજી માહિતી બહુ જ થોડી હતી એમ લાગે છે. જીઓ પ્રો. રાજવાડેના 'અજ્ઞાનલમુત્તવ' પરિચિત્ત તેમજ પુરાણત્ત્વ (પુ. ૨, ૫ ૨૪૨).

આના (૧) અજ્ઞાનવાદી, (૨) ક્રિયાવાદી, (૩) અક્રિયાવાદી અને (૪) વિનયવાદી એમ ૪ ચાર વિભાગો પાઠવામાં આવ્યા છે. તેમાં આ અંથકાર કથે છે તેમ છુદ્ધના શિષ્ય પ્રમુખ અજ્ઞાનવાદીઓની સંખ્યા ૬૭ ની છે. ૨ સાકલ્ય (સશકલ્ય), વપ્કુલ, (બાપ્કલ), સાત્યમુષ્તિ, ચારા-ચાણુ, માધ્યન્દિન, મૌદ, પિપ્પલાદ (પિપ્પલાદ), બાદરાયણ, જૈમિનિ, વસુ વગેરેનો અજ્ઞાનવાદીમાં અંતર્ભાવ કરાય છે.

ક્રિયાવાદીના ૧૮૦ લોકો છે. ૪ તેમાં મરીચિ, કુમાર, કપિલ, ઊલૂક, ગાન્ધ્ય વગેરે ક્રિયાવાદી છે.

અક્રિયાવાદીના ૮૪ પ્રકારો છે. ૫ કૌકલ (૧), કાણ્દેવિક્ષિ, કૌશિક વગેરે અક્રિયા-વાદીઓ છે.

વિનયવાદીના ૩૨ લોકો છે. ૬ વશિષ્ઠ(વસિષ્ઠ), પારાશર, બાતુ(તૂ)કર્ણ, વાલ્મીકિ, રૌમહર્ષ, સત્યદત્ત, વ્યાસ, ધણપુત્ર વગેરેનો વિનયવાદી બહુવા.

વિવિધ વાદો અને તેના સુખ્ય અનુયાયીઓના પરિચયને લગતું સાહિત્ય—

આર્થ સૂત્રો યાને અંગો પૈકી દૃષ્ટિવાદમાં જ વિશેષ કરીને અજ્ઞાનવાદ, ક્રિયાવાદ, અક્રિયા-

શ્રમણોત્ત્વ ધ્યેય ઐહિક કુઃખોથી મોક્ષ મેળવવાનું હતું, પરંતુ તે કેવી રીતે મેળવવો એ વિશે વિશ્લેષણ મતભેદ થવાથી ઉપર જણાવેલા ૬૨ મતભેદો યાને પંથો ઉત્પન્ન થયા હતા. આમાંના કેટલાક વખત જતાં એક બીજામાં મળી ગયા. આમાંથી જે ૭ પંથો બીજા શ્રમણપંથોને પછવાડે પાડી આમળ ધર્યા હતા, તે નીચે મુજબ છે—

(૧) અક્રિયાવાદ, (૨) સંમારશુદ્ધિવાદ અથવા નિયતિવાદ, (૩) ઉચ્છેદવાદ (૪) અન્યોન્યવાદ, (૫) ચાતુર્માસવરવાદ અને (૬) વિશ્લેષવાદ. આ ૭મ્ને વાદોત્ત્વ સ્વરૂપ દીધનિકાયાના સામગ્રી ફેલસુત્તમાં મળે છે. એનો સારાંશ પુરાતત્ત્વ (પુ. ૨, પૃ. ૨૧૩-૨૪૭)માં આપેલો છે. વિશેષ માહિતી માટે દીધનિકાયત્ત્વ ગ્રે. રાજવાડેફત મરાઠી ભાષાંતર (ભા. ૧, પૃ. ૫૧-૬૫) તેમજ સામગ્રી ફેલસુત્તવું પરિશિષ્ટ જોવું.

આ વાદના પૂરેણ કરેસપ, મહાભલિ ગોસાલ, અજિતકેસકરખલ પંકુપ્તઆચન, નિમગ્ધનાતપુત્ર અને સંજય બેલદ્ધપુત્ર એ અનુક્રમે નામકો યાને આચાર્યો હતા. મહર્ષિ છુદ્ધના નિર્વાણ પછી ૯૫૦ વર્ષે લખાયેલી અટ્ટકથા (આઠ કથા)માં આ આચાર્યોના પુષ્કળ ઉપદાસ કરાયેલા છે.

૧ મહામા છુદ્ધે (૧) સહ્યાપ-દિર્ઘ (મત્કાપદિ), (૨) વિચિકિન્ઠા (વિચિકિન્ઠા) અને (૩) સીલખત (સીલખત) એમ ૩ દાર્શનિક વિચારોના ત્રણ વિભાગો પાડ્યા છે તે અનુક્રમે અક્રિયાવાદ, અજ્ઞાનવાદ અને વિનયવાદ સાથે સરખાની સહાય

ઉત્તરાધ્યયન (અ. ૧૮, આ. ૨૩) તેમજ સુન્દરૂત્તરંગ (૧-૧૨-૪)ના ઉપરથી ડૉ. બરુઆ એવું અનુમાન કરે છે કે મહાવીરના શિષ્યો નિવેદન કરે છે તેમ મહાવીરે પોતાની પદ્ધતિને ક્રિયાવાદ કહી અને બાળીનાની પદ્ધતિએને અક્રિય, અવજ્ઞાન અને વિનય એ ત્રણમાં વિભક્ત કરી.

૨, ૪-૬ જુઓ ૯૭૫ માં જુગત પ્રથમ દિપખજ.

૩ કોમમાં આપેલાં નામો શુદ્ધ છે. અન આપેલ નામવાળી વ્યક્તિઓની તેમજ બીજાઓની ૫૫ માહિતી માટે તત્ત્વાર્થ (ભા. ૨)ની મારી અગ્રેષ્ઠ પ્રસ્તાવના જોવી.

વાદ, ઇશ્વરવાદ, નિયતિવાદ, શૂન્યવાદ, વિજ્ઞાનવાદ, અદ્વૈતવાદ વગેરે અનેક વાદોને લગતી ચર્ચા હતી આથી ઠરીને તો 'દૃષ્ટિવાદની વ્યુત્પત્તિ કયાંવાં તત્ત્વાર્થ' (અ. ૧, સૂ. ૨૦)ની બૃહદ્ વૃત્તિ (પૂ. ૯૧)માં તેના કર્તા શ્રીસિદ્ધસેનગણિએ કહ્યું છે કે—

“ દૃષ્ટીનામ્-અજ્ઞાનિકાદીનાં યત્ર પ્રરૂપણા કૃતા સ દૃષ્ટિવાદઃ । ”

આ દૃષ્ટિવાદના તો આજે ફર્લાંગે દર્શન પણ અચકચ છે. એટલે આ વાદો માટે આગમ તરીકે તો 'સૂત્રકૃતાંગ' જોઈ સતોષ માનવો પડે છે. પ્રાચીનતામાં ઉતરતી કેટિમાં એના પછી એની નિયુક્તિને મૂકી શકાય તેમ છે. આગમ જેવા સન્માન્ય ગણાતા સન્મતિતર્કમાં પણ આ વાદોની આંખી થાય છે. તત્ત્વાર્થ (અ. ૮, સૂ. ૧)ની બૃહદ્ વૃત્તિ (પૂ. ૧૨૨-૧૨૩)માં અજ્ઞાનવાદ વગેરે પ્રસ્તુત ચાર વાદોનું દુર્લભ સ્વરૂપ અને તેના કેટલાક અનુયાયીઓનાં નામોનો નિર્દેશ

૧ આશ્વિનિયુક્તિની વૃત્તિના આદમા પત્રમાં આને ઉદ્દેશીને કહ્યું છે કે—

“ પ્રથ્યાનુયોગઃ સદસત્પર્યાલોચનરૂપઃ સ ચ દૃષ્ટિવાદઃ, ષ્ઠાઠ્ઠાન્ અનાર્થઃ સન્મત્યાદિક્ષપદ્ધ । ”

અર્થાત્ દ્રવ્યાનુયોગ એ કોઈ પણ પદાર્થ (પ્રમેય)ને લગતી, શું એ સત્ છે કે અસત્ છે, શું એ નિત્ય છે કે અનિત્ય છે છતાંદિ ચર્ચારૂપ છે. આ દ્રવ્યાનુયોગનો વિષય દૃષ્ટિવાદ નામના હુપ્ત થયેલા બારમા અંગમાં મુખ્ય સ્થાન ભોગવે છે. વળી અનાર્થ એટલે અતીન્દ્રિય જ્ઞાનથી રહિત એવા કુતરજાનીને હાથે રચાયેલા સન્મતિતર્કમાં પણ દ્રવ્યાનુયોગ કંતિ કંતિને બરેલો છે.

અત્ર એ નિવેદન કરવું અનાવશ્યક નહિ ગણાય કે જોને જોને 'દ્રવ્યાનુયોગ' કહે છે તેને બ્રાહ્મણો પ્રાચ્ય 'તરુણાન' કહે છે અને બૌદ્ધો મોટે ભાગે એનો 'અભિધમ્મ' શબ્દથી વ્યવહાર કરે છે.

૨ આ દ્વિતીય અંગમાં સ્વસમયની અને પરસમયની વિસ્તૃત પ્રશ્નપૂછા છે. એમાં લગભગ નીચે સુજ્ઞાનના ત્રેવીસ વિષયો વિશે ચર્ચા છે.

(૧) પંચમહાભૂત, (૨) એકાત્મ, (૩) તત્ત્વજવ-તત્ત્વચરીર, (૪) અકારક, (૫) આત્મપદ્મ, (૬) પંચરકષ, (૭) અણુધાણુ, (૮) નિષ્કૃતિ, (૯) હિસ્ટકર્મ, (૧૦) ફલ, (૧૧) અવતાર, (૧૨) સિદ્ધ-અરાગ, (૧૩) લોક, (૧૪) સુખેન સુખ, (૧૫) ઓસંગ, (૧૬) મુક્તિસાધન, (૧૭) ક્રિયા, (૧૮) અક્રિય, (૧૯) વિનય, (૨૦) અચાન, (૨૧) હિંસા, (૨૨) વેદ અને (૨૩) હસ્તિતાપસ.

આમાંનાં કેટલાક નામો સૂત્રકારે, કેટલાંક નિયુક્તિકારે, કેટલાંક ક્રીષ્ણકારે અને કેટલાંક મૂળમાં કહેલા ભાવ ઉપરથી પં. એચરદાસે ચોખ્યાં છે. આ દરેક વાદ (મતવ્ય)ના સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ માટે જુઓ પુરાતત્ત્વ (પૂ. ૩, પૂ. ૧૧૫-૧૨૮) અને અજેન દર્શનમાંના એવા વાદોનાં નામનિર્દેશાદિ માટે જુઓ તત્ત્વાર્થ (પિ. ૨)ની ચારી અંગેજી પ્રસ્તાવના.

છે. આચાર તેમજ સૂત્રકૃતની શ્રીશીલાંકસૂચિત દીકાઓમાં તેમજ નયચક્ર, અનેકાન્ત-
નયપત્રક અને સ્વાદીદરનાકર જેવા તાર્કિક ગ્રંથોમાં પણ આ વાદો વિષે વર્ણન મળી આવે
છે. પ્રવચનસારોદ્ધાર, તર્કરહસ્યદીપિકા વગેરેમાં પણ આતું ચિત્ર આલેખાયેલું છે.

શિખર સાહિત્યમાં તત્ત્વાર્થરાજ્ય (પૃ. ૫૧; ૨૬૪)માં તેમજ તત્ત્વાર્થશ્લોકો
(પૃ. ૪૭૪)માં પ્રસ્તુત વાદો અને એના મુખ્ય અનુયાયીઓનો નામોદ્દેશ છે, પરંતુ એ સાહિત્યમાં
જોધી પ્રાચીન કોષ ગ્રંથમાં એ અનુયાયીઓનો પરિચય હોય તો તે ક્યાં છે તેની મને ખબર નથી.
સૂત્રકૃતાંગ અને અજ્ઞાનવાદ—

આ વાદના સંબંધમાં સૂત્રકૃતાંગ (શુ. ૧, અ. ૧, ઉ. ૨, ગા. ૧૪-૧૬)માં કહ્યું છે કે
“કેટલાક પ્રાણીઓ અને શ્રમણો એ બધા એમ કહે છે કે બધા જ્ઞાન પરસ્પર વિરુદ્ધ છે અને જોધી એ
અસત્ય છે. સંસારમાં પણ જે બધાં પ્રાણીઓ છે તે કોઈ બરાબર બહુતા નથી. એમ આર્થ ભાષાને
નહિ સમજનારો મ્લેચ્છ કેવળ આર્યનાં વચનોનો અનુવાદ કરે. છે પણ કંઈ સમજતો નથી એટલે
તેના હેતુની અપેક્ષાથી અજ્ઞાત છે તેમ બધા લોકો પોતપોતાની પરંપરામાં ઉતરી આવેલાં તત્ત્વોનો
કેવળ અનુવાદ કરે છે, પણ એનો કશો હેતુ સમજતા નથી અર્થાત કોઈને કોઈ પ્રકારનો ભ્રાંસ
નિશ્ચય થતો નથી માટે અજ્ઞાન એ જ શ્રેય છે. વિશેષમાં આ દ્વિતીય અંગ (શુ. ૧, અ. ૧૨,

૧ સૂત્રકૃતની દીકાના ૨૦૮મા અને ૨૦૯મા પત્રમાં કહ્યું છે કે—

“પણ જો ક્રિયાવાંચાંદીનાં સ્વરૂપ તન્નિરાકરણ વાચારહીકાયાં વિસ્તરેજ
તિપાદિતમિતિ નેદ પ્રત્યયતે” અર્થાત ક્રિયાવાદી વગેરેનું સ્વરૂપ તેમજ તેમના મતનું નિરસન
આચારની દીકામાં વિસ્તારથી આપેલું છે એટલે અહીં તેનો ઉદાપોહ કરવામાં આવતો નથી.

આથી એ હકિત થાય છે કે શ્રીશીલાંકસૂચિએ આચારની દીકા રચ્યા બાદ સૂત્રકૃતની
દીકાની રચના કરી છે.

૨ “માદના સમજા પમે, સઘ્વે નાળં સયં વયે ।

સઘ્વલોમે વિ જે પાળા ન તે જ્ઞાનંતિ કિંવળ ॥૧૪॥

મિલક્ષુ અમિલક્ષુસ્સ, જહા વુત્તાણુભાસપ્ ।

ળ દેહં સે વિજ્ઞાણા, માસિઅં તડણુમાસપ્ ॥ ૧૫ ॥

પથમજ્ઞાણિયા નાળં, વયંતા વિ સયં સયં ।

નિષ્ણ્ણવર્યં ન યાનંતિ, મિલક્ષુ સ્વ અબોદિયા ॥૧૬॥”

[માદના: (માદ્વજનવિદ્યોપા:) ધમજા: (પરિવ્રાજકવિદ્યોપા:) પદ્ધે: સર્વે
જ્ઞાનં સ્વકં વદન્તિ ।

અર્થલોકેડપિ એ પાળા ન તે જ્ઞાનંતિ કિંવળ ॥

મ્લેચ્છ: (આર્યવાયાનમિત્ત:) અમ્લેચ્છસ્ય યથા ટકમનુભાવને ।

ન દેતું તસ્ય વિજ્ઞાનાતિ ભાવિતં તદનુમાપતે ॥

પથમજ્ઞાનિદા જ્ઞાનં વદન્તોડપિ સ્વકં સ્વકમ્ ।

નિમયાર્યં ન જ્ઞાનંતિ મ્લેચ્છ દવાબોધિકા: ॥]

૨ગા. ૨)માં કહ્યું છે કે અજ્ઞાનવાદીઓ કુશળ છતાં અસંસ્તુત છે; તેઓ વિચિકિત્સાના પારને-
પામેલા નથી. એ અકોવિદો અકોવિદો સાથે વગર વિચાર્યું ખોટું બોલે છે.

સૂત્રકૃતાંગ અને ક્રિયાવાદ—

સૂત્રકૃત (શુ. ૧, અ. ૧૨, ૨ગા. ૧૧)માં કહ્યું છે કે (ક્રિયાવાદી) એવા કેટલાક
બ્રાહ્મણો અને શ્રમણો લોકેનું સ્વરૂપ બરાબર સમજીને આ પ્રમાણે કહે છે કે હઃણ સ્વયંકૃત છે,
અન્યકૃત નથી.

સૂત્રકૃતાંગ અને અક્રિયાવાદ—

સૂત્રકૃત (શુ. ૧, અ. ૧૨, ૨ગા. ૫-૭)માં કહ્યું છે કે અક્રિયાવાદીઓ અક્રિયાને
કહે છે. તેઓ પોતે જણાવેલાં તત્ત્વમાં ચોક્કસ નથી. કોઈ કંઈ પૂછે તો તેઓ કશું કહી શકતા
નથી; આ બે પક્ષવાળું છે, આ એક પક્ષવાળું છે એમ કહ્યા કરે છે. કર્મનાં કંઈ આધારન કહે છે.
અણુજ એવા અક્રિયાવાદીઓ બુદ્ધિ બુદ્ધિ કહે છે. તેઓ કહે છે કે સૂર્ય ઉગતો નથી કે આથમતો.

૧ " અણાણિયા તા કુસલા વિ સંતા, અસંથુયા ણો વિત્તિગિચ્છતિન્ના ।

અકોવિયા બ્રાહ્મ અકોવિયેદિ, અણુવોદસુ મુલં વયંતિ ॥ ૨૫ ॥ "

[અજ્ઞાનિકાસ્તે કુસલા અવિ સન્તોડમન્તુતા ન વિચિકિત્સાતીર્ણા ।

અકોવિદા બ્રાહ્મરકોવિદૈરનુવિચિન્ત્ય મૃપા યદન્તિ ॥]

૨ " તે પથમવક્ષેતિ સમિચ લોગ, તદ્દા તદ્દા(ગયા) સમણા માહણા ચ ।

મયંકહં જનકહં ચ દુક્કલં, આદંસુ યિજ્ઞાચરણં પમોક્કલં ॥ ૨૬ ॥ "

[તે પથમાકયાન્તિ સમેત્ય લોકં તથા તથા(ગતા) શ્રમણા માહનાશ્ચ ।

સ્વયંકૃતં નાન્યકૃતં ચ દુ ક્ષમાહુઃ વિદ્યાચરણં પ્રમોક્ષવિતિ ॥]

૩ " સમિસ્સભાષં ચ ગિરા ગહીપ, તે મુમ્મુદં હોઈ મણાણુવાઈ ।

ઈમં દુપક્કલં ઇમમેગપક્કલં, આદંસુ છલાયયળં ચ કમ્મ ॥ ૫ ॥

તે પથમવક્ષયંતિ અયુક્કમાણા, વિરૂપરૂપાણિ અકિરિયવાઈ ।

તે પ્રાયદસાં વહવે વણ્ણસા, ભ્રમંતિ સંસારમણીયવરણ ॥ ૬ ॥

જાણીયો ઉપદા જ અત્યમેતિ, જ ચદિમા વહદતિ હાયતો વા ।

સલિલા જ સંદંતિ જ વતિ વાયા, વણ્ણો ગિયંતો કસિણે હુ લોપ ॥૭॥ "

[સમ્મિશ્રીમાષ ચ ગિરા ગૃહીતે સ ગદ્ગદિતભાષી ભવતિ અજ્ઞાનવાદી ।

ઈદં ત્રિપક્ષમિદમેકપક્ષમાહુઃ વદાયતનં ચ કર્મે ॥

તે પથમાકયાન્તિ અયુક્કમાણા વિરૂપરૂપાણિ અક્રિયાવાદી ।

યે આદાય વહ્ણો મનુજ્વા ભ્રમન્તિ સંસારમનવદગ્રમ ॥

નાદિત્ય ઉદેતિ નાસ્તમેતિ ન ચન્દ્રમા મર્ચેતે હોયતે વા ।

સલિલાણિ ન સ્યન્દન્તે ન વાન્તિ વાના વન્ધ્યો નિયત કુલ્લનઃ જલ્લ લોકઃ ॥]

૪ પાંચ ધર્મો અને આશ્રમ-૬૧૨.

૧ કાલવાદીની માન્યતા—

સમગ્ર જગત કાલકૃત છે, જગતની સમસ્ત પ્રવૃત્તિઓ કાળને જ આભારી છે, દુનિયામાં જે કંઈ બનાવ બને છે તેનું કારણ કાળ જ છે એમ જેઓ માને છે તેઓ ‘કાલવાદી’ કહેવાય છે. એમનું કહેવું એ છે કે કાળ વિના આખો, અંધો, અશોક કે અન્ય કોઈ ઝાડ ફૂલ, ફળ વગેરેથી વિભૂષિત બનતું નથી. સર્વ પરિણતિ કાળ ઉપર આધાર રાખે છે. વળી ઋતુ વગેરેના વિભાગો, ગર્ભાધાન તેમજ જાળ, કુમાર, યૌવન, વૃદ્ધતા ઇત્યાદિ અવસ્થાઓને પણ કાળની અપેક્ષા રહેલી છે, કેમકે પ્રતિનિયત કાળમાં જ એ ઉપલબ્ધ થાય છે. સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો કાળની મર્યાદા પ્રાપ્ત થયા વિના આખો ઉપર કેરી આવતી નથી. વળી શિયાળામાં જ ઠંડી પડે છે, ઉનાળામાં જ તાપ પડે છે અને ચોમાસામાં જ વરસાદ પડે છે, વસંત ઋતુમાં જ વૃક્ષો સુપ્તસ્થિત બને છે ઇત્યાદિ વિવિધ કાર્યો પ્રતિનિયત ઋતુ યાને કાલ-વિભાગને અધીન છે. સૂર્ય-ક્રમણને વિકાસ સવારે જ અને સંક્રાંતિ સંજે જ થાય છે. રસોઇ પણ કાલક્રમ પૂર્વક જ તૈયાર થાય છે.^૧ ભોક્ષ જેવી અત્યુત્તમ વસ્તુની પ્રાપ્તિ પણ ભવસ્થિતિના પરિપાક ઉપર અવલંબિત છે એટલે તે પણ કાલની જ લબ્ધિ કહી શકાય. કાલના અભાવમાં તો સર્વત્ર અવ્યવસ્થા ઉપસ્થિત થાય; કેમકે પછી ગમે તે કાર્ય ગમે તે સમયે ઉદભવે, કોઈ જાતનો દુનિયામાં નિયમ જ ન રહે અને પૂરેપૂરી અંધાધુંધી પ્રવેશે.^૨

૨ સ્વભાવવાદીનું મંતવ્ય—

આ વિશ્વમાં સર્વ ભાવ (પદાર્થ) સ્વભાવને વશ છે એમ સ્વભાવવાદીઓનું માનવું છે. જેમકે માટીમાંથી ઘડો બને છે, નહિ કે કપડું, એવી રીતે તાંતણામાંથી કપડું બને છે, નહિ કે

૧ કાલવાદનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ ડૉ. આર્દરે “Über den stand der Indischen Philosophie zur Zeit Mahavirs und Buddhas.” એ નામના ગ્રંથ (પૃ. ૧૭-૨૦)માં જર્મન ભાષામાં આલેખ્યું છે. આના પ્રતિબિંબરૂપ વક્તવ્ય “Pre-Buddhist India” (પૃ. ૧૬૬-૨૧૨) નામક ગ્રંથમાં ડૉ. બરુઆ તરફથી રજુ થયું છે.

૨ દાખલા તરીકે મગ ચૂસા ઉપર ચડાવ્યા કે તરત જ રંધાઈ જતા નથી.

૩ આ સંબંધમાં શ્રીહરિભદ્રચરિત્રે શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયમાં કહ્યું પથ્ય છે કે—

“ ન કાલઠ્યગિરેકેળ, ગર્ભવાલગુમાદિકમ્ ।

યત કિચ્છિજ્ઞાયતે લોકે, તદ્ભવો કારણં કિલ્ ॥ ૧૬૫ ॥

કાલઃ પથતિ મૃતાનિ, કાલઃ સંહરતિ યજ્ઞાઃ ।

કાલઃ સુપ્તેષુ જાગતિ, કાલો દિ કુરતિક્રમઃ ॥ ૧૬૬ ॥

વિશ્વ કાલાદત્તે જ્યેષ્ઠ, મુદ્રવન્નિરપીવ્યતે ।

સ્વાસ્થ્યાદિમન્નિધાનેડપિ તત્ કાલાદસો મત્તા ॥ ૧૬૭ ॥

કાલામાયે ચ તર્માદિ, સર્વ સ્વાદઠ્યવશ્વયા ।

પરેશદેતુસદ્ગાથ-માત્રાદેવ તદુદ્ભવાન્ત્ ॥ ૧૬૮ ॥ ”

૪ આનું સ્વરૂપ ડૉ. આર્દરે પૂર્વોક્ત જર્મન ગ્રંથ (પૃ. ૩૦-૩૨)માં આલેખેલું છે.

૫ જુઓ શાસ્ત્રવાર્તા (મે, ૧૯-૧૭૨).

ઘડો. સ્વભાવ બના કાળ પણ કંઈ કરી શકે તેમ નથી. જેમકે મગ રંધાવવા મૂક્યા હોય તેમાં જે કાંગડુ મગ હોય તેને ગમે તેટલો વખત સુધી ચૂલા ઉપર રાખી ચૂકવામાં આવે તો એ ચડે જ નહિ-રંધાય જ નહિ. વળી માળી કે એકુત ગમે તેટલો પ્રયાસ કરે તોપણ ફલ-સિદ્ધિ તો પીજના સ્વભાવ પ્રમાણે જ થવાની. આ પ્રમાણે દરેક ચીજનું કારણ સ્વભાવ જ છે એમ સ્વભાવવાદીઓ માને છે.

નિયતિવાદીનો મત—

નિયતિ એટલે ભાવિભાવ. જે જેમ બનવાનું હોય તે તેમ બને છે જ. એમાં પુરુષાર્થનું-ઉદ્યમનું કંઈ જ વળે તેમ નથી એમ માનનારાઓ 'નિયતિવાદી' છે. એમનું કહેવું એ છે કે જો આ નિયતિવાદ ન સ્વીકારાય તો વ્યવસ્થા ઉપર પાણી ફરી વળે.

સૂત્રકૃત (યુ. ૧, અ. ૧, ઉ. ૨, ગા. ૧-૩)માં આ નિયતિવાદ સંબંધી એવો ઉદ્દેશ્ય મળે છે કે કેટલાકનું એવું કહેવું છે કે બધા જુદા જુદા જીવો જે સુખ કે દુઃખ અનુભવે છે અથવા પોતાના સ્થાનથી બદલાય છે એ બધું કંઈ જીવતા પુરુષાર્થને લીધે થતું નથી. અર્થાત્ એ બધાનો કર્તા જ્યારે જીવ પોતે જ નથી તો એનો કર્તા બીજો કોણ હોય ? જીવો એ બધાં સુખ દુઃખનો અનુભવ કરે છે તે સાંગતિક છે-નિયતિને લીધે તેમ થાય છે એટલે કે જેમ બનવાનું હોય તેમ બન્યા કરે છે; એમાં કોઈનો પુરુષાર્થ, કાળ, ઈશ્વર, સ્વભાવ કે કર્મ એ કોઈનું કંઈ આણતું નથી.^૧

૧ આના સ્પષ્ટતાની જર્મન ભાષામાં આલેખાયેલી રૂપરેખા ચાટે જીઓ ડૉ. આડરની ફોતિ (પ. ૩૨-૩૬).

- ૨ " આઘાય પુણ પમેસિ, લક્ષણના પુદો જિયા ।
 વેદયંતિ સુદં દુઃખં, અદુઃવા લુપ્પતિ ટાળાત ॥ ૧ ॥
 ન તં સચંકદં દુઃખં, કમી અગ્ગકદં ચ જં ? ।
 સુદં વા જા વા દુઃખં, સેહિયં વા અસેહિયં ॥ ૨ ॥
 સચંકદં ન અણેહિ, વેદયંતિ પુદો જિયા ।
 સંગર્થં તં તદા તેસિ, હહેમેનેસિમાદિઅ ॥ ૩ ॥ "

[આરુપાતં પુનરેકેપામુપપન્નાઃ પૃથગ્ જીવાઃ ।
 વેદયન્તિ સુખં દુઃખં અથવા લુપ્યન્તે સ્થાનાત્ ॥
 ન તત્ સ્થયં કૃતં દુઃખં કૃતોઽન્યકૃતં ચ ? ।
 સુખં વા ચદિ વા દુઃખં સૈદ્ધિકં વાઽસૈદ્ધિકમ્ ॥
 સ્થયંકૃતં નાન્યૈર્વેદયન્તિ પૃથગ્ જીવાઃ ।
 સાકૃતિકં તત્ તથા તેષુ હહેકેપામારુપાતમ્ ॥]

૩ સરખાવો—

" અવસ્થાભાવિનો ભાવા, ભવન્તિ મહતામપિ ।
 નજ્જન્વં નીલકણ્ઠસ્ય, યદાદિશયનં દરેઃ ॥ "

આ અંગના બીજા શ્રુતરક્ષકમાં આ વાદ પરત્વે એમ સૂચવાયું છે કે ઠેકાણક શ્રમણો અને બ્રાહ્મણો એમ કહે છે કે જે પુરુષો ક્રિયાવાદનું સ્થાપન કરે છે તેઓ તેમજ જે પુરુષો અક્રિયાવાદનું સ્થાપન કરે છે તેઓ પણ એટલે આ બંને બનવા કાળની યાને નિયતિવાદની અપેક્ષાએ એક સરખા છે. અર્થાત ક્રિયાનું અને 'અક્રિયાનું' કારણ પણ નિયતિ જ છે.

આપણે ૬૮૦મા પૃષ્ઠમાં જોઈ ગયા તેમ સામગ્ર-ગ-ફલશ્રુતમાં આ વાદનો નિર્દેશ છે ત્યાં એને 'સંસારશુદ્ધિવાદ' તરીકે પણ જોળખાવ્યો છે. એના નાયક તરીકે 'મહ્મૂંબલિ ગોસાલ' નું નામ સૂચવાયું છે. જૈન દષ્ટિ પ્રમાણે પણ એ નિયતિવાદી હતો. એનું 'કહેલું' એ હતું કે પ્રાણીઓની અપવિત્રતાનું કંઈ પણ કારણ નથી; કારણ વિના જ-હેતુ સિવાય જ પ્રાણી અપવિત્ર થાય છે. એવી જ રીતે પ્રાણીઓની શુદ્ધતામાં પણ કંઈ હેતુ નથી; કારણ સિવાય જ પ્રાણી શુદ્ધ થાય છે. પોતાના કે પારકાના સામર્થ્યથી કંઈ થતું નથી. પુરુષના સામર્થ્યથી કંઈ થતું નથી. બળ નથી, વીર્ય નથી, પુરુષની શક્તિ અથવા પરાક્રમમાં પણ કંઈ નથી. સર્વ સત્ત્વો, સર્વ જીવો, સર્વ પ્રાણીઓ, અવશ, ફળજ અને નિર્વાઈ છે. તે નસીબ, ભતિ, વૈશિષ્ટ અને સ્વભાવથી બદલાય છે; અને કૃષ્ણ, નીલ, લોહિત, હારિદ્ર, શુક્લ અને પરમ શુક્લ એ છ ભતિ પૈકી કોઈ પણ ભતિમાં રહી સર્વ દુઃખનો ઉપભોગ કરે છે. ૮૪ લાખ મહાકલ્પના ફેરામાં ગયા પછી કાશ્યા અને ગાંડા જાનેનાં દુઃખનો નાશ થાય છે. શીલ, તપ, વ્રત કે બ્રહ્મચર્યથી અપરિપક્વ કર્મોને પક્ષ કરીશ અથવા પરિપક્વ થયેલાં કર્મોનાં ફળો ભોગવીને તેને નહિ જેવાં કરી નાંખીશ એવું જો કોઈ કહે તો તેમ થવાનું નથી. આ સંસારમાં સુખ-દુઃખો પરિમિત, પાલીથી માપી શકાય એ રીતે ઠરાવેલાં છે, અને તે જોઈને વર્તાવેલાં કરાવી શકાય એમ નથી. જે પ્રમાણે સુતરનો કડો ફેંકતાં તે ઉકલી રહે ત્યાં સુધી જ જાત તેમ કાશ્યા અને મૂર્ખના દુઃખનો સંસારના ફેરામાં ગયા પછી જ નાશ થાય છે.

ઈશ્વરવાદીની માન્યતા—

આ સમય જગત ઈશ્વરે રચેલું છે. જેનાં જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, એશ્વર્ય અને ધર્મ એ ચાર અપ્રતિહત અને અનાદિ છે એવો ઈશ્વર જ અજ્ઞ અને પોતાનાં સુખ દુઃખ વિષે અસમર્થ એવા

અર્થાત જે ભાવે જરૂર જ થનારા હોય તે મોટાઓના સંજ્ઞમાં પણ અને છે-તેમને પણ ઊડતા નથી. કાખલા તરફ વિચારો મહાદેવની નમતા અને વિષ્ણુનું શેષ નામના ઉપરનું શયન. આ સંજ્ઞમાં જુઓ નીતિશતકગત દેવપદતિ (સ્તો. ૮૧-૯૦).

૧ સરખાવો પુરાતત્ત્વ (પૃ. ૨, પૃ. ૨૪૭) જત નિમ્ન-લિખિત ઉદ્દેશન:—

" નન્દવચ્ચ વગેરે ત્રણ આટલક પરંપરાના મુખ્ય આચાર્યો હતા. તેમના નિયતિવાદમાં અને પૂરણ કાર્યપના અક્રિયાવાદમાં બહુ ફરક ન હોવાથી આ બન્ને પંથોનો યોગ થવો સહેલો થયો હતો. મહ્મૂંબલિ ગોસાલના દેહદંડનો માર્ગ પૂરણને પસંદ હતો એ પણ આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. "

૨ એના જ્ઞાનત મારે જુઓ Sacred Books of the East (vol 45)ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૨૬-૩૨).

જીવના સ્વર્ગ અને નરકનો પ્રેરક છે. આ પ્રમાણેનો મત ધરાવનારા 'કર્મવરવાદી' કહેવાય છે. શાસ્ત્રવાર્તાઓમાં કહ્યું પણ છે કે—

“ જ્ઞાનમપ્રતિષ્ઠં યસ્ય, વૈરાગ્યં ચ જગત્પતેઃ ।
એશ્વર્યં ચૈવ ધર્મશ્ચ, સદ્સિદ્ધં ચતુષ્ઠયમ્ ॥ ૧૯૫ ॥

અજ્ઞો જન્તુરનીશોઽય-માત્મનઃ સુખદુઃખયોઃ ।
ઈશ્વરપ્રેરિતો ગચ્છેત્, સ્વર્ગં વા શ્વપ્તમેવ વા ॥ ૧૯૬ ॥—લુગમ્

‘આત્મવાદીઓનું’ મતન્ય—

વિશ્વમાં એક આત્મા સિવાય બીજું કશું જ નથી.^૧ જેમ જળમાં અનેક ચાંદ્રો દેખાય છે, પરંતુ વસ્તુતઃ એક જ છે તેમ જુદા જુદા દેહમાં જુદો જુદો આત્મા જણાય છે, બાકી-તે એક જ છે. આ પ્રમાણે માનનારી વ્યક્તિઓ ‘આત્મવાદી’ કહેવાય છે.

યદૃશ્ણવાદીનું કથન—

પ્રતિનિયત કાર્યકારણભાવ જેવું કંઈ નથી એમ કહેનારા યદૃશ્ણવાદીઓ છે. તેઓ કહે છે કે અગ્નિમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ ‘અરણિ’ કાષ્ઠમાંથી પણ થાય છે; ધૂમાડામાંથી જેમ ધૂમાડાની ઉત્પત્તિ છે તેમ અગ્નિ અને આદ્ર્ બળતણના સંયોગમાંથી પણ છે; કંઠમાંથી જેમ ઠેળ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ બીજામાંથી પણ ઇત્યાદિ. આવી પરિસ્થિતિમાં અસુક કાર્યનું અસુક જ કારણ છે એવો નિયમ જોવાતો નથી. યદૃશ્ણ પ્રમાણે ક્વચિત્ કંઈક થાય છે.

હવે પાછો આપણે પ્રસ્તુત વિષય હાથ ધરીશું. જીવના વીસ લાંબા પૈકી પ્રથમ લાંબા એ છે કે **इह अस्ति जीवः स्वतो नित्यः कालतः** અર્થાત્ કાલવાદીના મત પ્રમાણે આ જગત્-માં સ્વરૂપથી (નહિ કે પરની અપેક્ષાએ એટલે હસ્વ-દીર્ઘની પેઠે સાપેક્ષિક દૃષ્ટિએ નહિ) જીવ શાશ્વત (નહિ કે ક્ષણિક) છે, કેમકે પૂર્વ કાલ અને ઉત્તર કાલની અવસ્થિતિ છે.

૧ આનું સ્વરૂપ ડૉ. આર્ચરે જર્મન ભાષામાં રજૂ કર્યું છે. જુઓ પૂર્વોક્ત જર્મન ગ્રંથ (પૃ. ૩૮-૪૨). આ ઉપરાંત યદૃશ્ણવાદી પણ તેમણે પૃ. ૩૧-૩૮માં સ્પષ્ટરૂપે આલેખી છે તે પણ પાંચલા ભાગ છે.

૨ સરખાવે મુગ્ધેહ (મં. ૧૦, સ. ૯૦, ઋ. ૨)—

“ પુરુષ પયેદ સર્વં યદ્ મૂતં યથ માન્યં ”

૩ વિચારો બ્રહ્મણિન્દુ-ઉપનિષદગત નિમ્નાલિખિત પણ—

“ યદ્ યદ્ દિ મૂતાત્મા, લેદે લેદે વ્યવસ્થિતઃ ।

યદધા યદુધા ચૈવ, દરવતે જલવદ્ગવત્ ॥૧૨॥ ”

અસ્તિ જીવઃ સ્વતોઽનિત્યઃ કાલતઃ એ જીવનો જીવે ભંગ છે. 'સ્વતઃ' ને બદલે 'પરતઃ' નો પ્રયોગ કરતા ત્રીજો અને ચોથો ભંગ ઉદ્ભવે છે. સર્વે પદાર્થોના સ્વસ્વરૂપનો પરિચ્છેદ પર પદાર્થના સ્વરૂપની અપેક્ષાએ છે. જેમકે દીર્ઘતાની અપેક્ષાએ ઋસ્વતાનું સ્વરૂપ અને ઋસ્વતાની અપેક્ષાએ દીર્ઘતાનું સ્વરૂપ. એવી રીતે કુલ વગેરે જોઈને એનાથો વ્યતિરિક્ત આત્માનું જ્ઞાન થાય છે. આ પ્રમાણે આત્માના સ્વરૂપનો પરના સ્વરૂપથી જ જોધ થાય છે. આ દૃષ્ટિએ ત્રીજા અને ચોથા ભંગો વિચારવાના છે.

જેમ કાલની દૃષ્ટિએ ચાર ભંગો વિચાર્યા તેમ સ્વભાવ, નિયતિ, ધૃતિર અને આત્માની દૃષ્ટિએ પણ ચાર ચાર ભંગો વિચારવા એટલે જીવના વીસ ભંગો થશે. એ પ્રમાણે અજીવાદિના વીસ વીસ ભંગો વિચારતાં બધા મળીને ૧૮૦ પ્રકારો થશે.

અનભિગૃહીતાદિ મિથ્યાત્વ—

અભિગૃહીત મિથ્યાત્વથી અન્ય પ્રકારના મિથ્યાત્વના અનભિગૃહીત ઇત્યાદિ પ્રકારો પડે છે. આ બધાં પણ તત્ત્વાર્થને વિષે અશ્વદારૂપ છે.

અવિરતિનું લક્ષણ—

पूर्वोक्तविरतिलक्षणाद् विपरीतरूपत्वमविरतेर्लक्षणम् । (૫૩૬)

અર્થાત્ 'પૂર્વે' કહી ગયેલા વિરતિના લક્ષણથી વિપરીત સ્વરૂપવાળું અવિરતિનું લક્ષણ છે.

કપાયનું લક્ષણ—

संसारप्राप्तिनिमित्तरूपत्वं कपायस्य लक्षणम् । (૫૩૭)

અર્થાત્ સંસારની પ્રાપ્તિના કારણને 'કપાય' કહેવામાં આવે છે. જેમા રહેલાં પ્રાણીઓ પરસ્પર પીકા પામે તે 'કપ' યાને 'સંસાર' કહેવાય છે; અને જે દાસ સંસારની પ્રાપ્તિ થાય તે 'કપાય' છે.^૨ એના ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એમ ચાર પ્રકારો છે.

યોગ તો પંદર પ્રકારનો છે. એ લક્ષણની દૃષ્ટિએ પ્રમાણેના કપાયોદિમાં સમાવેશ થતો હોય તો તેના લક્ષણોના કથનમાં આનું લક્ષણ આવી જ જાય છે. છતાં બાલ-જીવોનો માર્ગ સ્પષ્ટ થાય તે માટે એનું અર્થાત્ પ્રમાણનું લક્ષણ નીચે સુજ્ઞાન દર્શાવાય છે:—

૧ જુઓ ૫ ૮૫૭

૨ જુઓ એની વ્યુત્પત્તિ માટે ૫ ૭૪૩.

સ્મૃત્યનવસ્થાને સતિ કુશલેષ્વનાદરૂપત્વે ચ સતિ યોગદુષ્પ્રણિ-
ધાનરૂપત્વં પ્રમાદસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૩૮)

અર્થાત્ વિસ્મરણરૂપ અને પુણ્યાનુબંધી પુણ્યના કાર્યોમાં અનાદરરૂપ એવા ત્રણે યોગના અનિષ્ટ વ્યાપારને ' પ્રમાદ ' કહેવામાં આવે છે. આ પ્રમાદના (૧) મધ્ય, (૨) વિષય, (૩) કષાય, (૪) વિકલ્પ અને (૫) નિદ્રા એમ પાંચ પ્રકારો છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ ૧ મજ્જે ૧ વિસય ૨ કસાયા ૩ નિદ્ધા ૪ વિમદ્ધા ૫ ચ પંચમો મણિઆ ।
एए पंच पमाया जीवं पाहंति संसारे ॥ ”

વળી પ્રમાદના આઠ પ્રકારો પણ સંભવે છે. આ હકીકત ઉપર નિમ્નલિખિત ગાથા પ્રકાશ પાડે છે—

“ ૧ અજ્ઞાણં ૨ સંસારો ૩ ચેવ, મિચ્છાનાણં ૪ તદ્દેવ ચ ।
રાગો ૫ દોષો ૬ મદ્ધમંસો ૬, ધમ્મમિ ચ અણાયારો ૭ ॥
જોગાણં દુષ્પણીહાણં ૮, પમાઓ અટ્ટહા મથે ।
સંસારોત્તારકામેણં, સંવદ્ધા વજ્જિઅવ્વઓ ॥ ”

અર્થાત્ (૧) અજ્ઞાન, (૨) સંસાર, (૩) મિચ્છાજ્ઞાન, (૪) રાગ, (૫) દ્વેષ, (૬) મતિ-
ભ્રંશ (વિસ્મરણરૂપિ), (૭) ધર્મને વિષે અનાદર અને (૮) યોગાનુ દુષ્પ્રણિધાન એમ પ્રમાદ
આઠ પ્રકારનો છે. સંસારનો પાર પામવાની અભિલાષાવાળાએ આ પ્રત્યેકનો ત્યાગ કરવો ઘટે;
કેમકે પ્રમાદ તો ક્ષુતકેવલીને પણ અનર્થક કારણ થઈ પડે છે. આશ્ચર્યમાં કહ્યું પણ છે કે
પ્રમત્તને સર્વ પ્રકારનો ભય છે,^૧ ત્યારે અપ્રમત્તને કશો પણ ભય નથી—કેમકે તરફથી ભીતિ નથી.

૧-૨ ગાથા—

મધં વિષયકપાયો નિદ્ધા વિકલ્પા ચ પંચમો મણિઆ ।
एते पञ्च प्रमादा जीवं पातयन्ति संसारे ॥
અજ્ઞાનં સંસારઐવ મિથવાજ્ઞાન તથૈવ ચ ।
રાગો દ્વેષો મતિભ્રંશો ધર્મે ચાનાદરઃ ॥
યોગાનાં દુષ્પ્રણિધાનં પ્રમાદોઽપિ મથેત્ ।
સંસારોત્તારકામેન સર્વથા વર્જયિતવ્યઃ ॥

૩ આ રહ્યો એ ઉદ્દેશ—

“ ૧ પ્રમત્તસ્ય સર્વથા મયં અપ્રમત્તસ્ત ન કુતો વિ મય ”
[પ્રમત્તસ્ય સર્વથા મયમપ્રમત્તસ્ય ન કુતોઽપિ મયમ]

૪ સરખાવો—

“ ૧ ચતુર્દશપૃષ્ઠી આહારગા ય મળનાણિ ત્રીમરગા વિ ।
હુતિ પમાદપરચસા તયજતરમેવ ચતુર્મદ્ધા ॥ ”
[ચતુર્દશપૃષ્ઠી આહારદાશ મનોજ્ઞાનો ચીતરાગા અપિ ।
મથન્તિ પ્રમાદપરચશાસ્તદનન્તરમેશ ચતુર્ગતિકાઃ ॥]

અસ્તિ જીવઃ સ્વતોઽનિત્યઃ કાલતઃ એ જીવનો ખીજો ભાગ છે. 'સ્વતઃ' ને બદલે 'પરતઃ' નો પ્રયોગ કરતાં ત્રીજો અને ચોથો ભાગ ઉદ્ભવે છે. સર્વે પદાર્થોના સ્વસ્વરૂપનો પરિચ્છેદ પર પદાર્થના સ્વરૂપની અપેક્ષાએ છે. જેમકે દીર્ઘતાની અપેક્ષાએ હ્રસ્વતાનું સ્વરૂપ અને હ્રસ્વતાની અપેક્ષાએ દીર્ઘતાનું સ્વરૂપ. એવી રીતે કુંભ વગેરે જોઈને એનાથો વ્યતિરિક્ત આત્માનું જ્ઞાન થાય છે. આ પ્રમાણે આત્માના સ્વરૂપનો પરના સ્વરૂપથી જ બોધ થાય છે. આ દૃષ્ટિએ ત્રીજો અને ચોથો ભાગો વિચારવાના છે.

જેમ કાલની દૃષ્ટિએ ચાર ભાગો વિચાર્યા તેમ સ્વભાવ, નિયતિ, ઈશ્વર અને આત્માની દૃષ્ટિએ પણ ચાર ચાર ભાગો વિચારવા એટલે જીવના વીસ ભાગો થશે. એ પ્રમાણે અજીવાદિના વીસ વીસ ભાગો વિચારતાં બધા મળીને ૧૮૦ પ્રકારો થશે.

અનભિગૃહીતાદિ મિથ્યાત્વ—

અભિગૃહીત મિથ્યાત્વથી અન્ય પ્રકારના મિથ્યાત્વના અનભિગૃહીત ઇત્યાદિ પ્રકારો પડે છે. આ બધાં પણ તત્ત્વાર્થને વિષે અશ્વેદાદિ છે.

અવિરતિનું લક્ષણ—

पूर्वोक्तविरतिलक्षणाद् विपरीतरूपस्त्वमविरतेर्लक्षणम् । (૫૩૬)

અર્થાત્ 'પૂર્વે' કહી ગયેલા વિરતિના લક્ષણથી વિપરીત સ્વરૂપવાળું 'અવિરતિનું' લક્ષણ છે.

કપાયનું લક્ષણ—

संसारप्राप्तिनिमित्तरूपत्वं कपायस्य लक्षणम् । (૫૩૭)

અર્થાત્ સંસારની પ્રાપ્તિના કારણને 'કપાય' કહેવામાં આવે છે. જેમા રહેલાં પ્રાણીઓ પરસ્પર પીડા પામે તે 'કપ' યાને 'સંસાર' કહેવાય છે; અને જે દ્વારા સંસારની પ્રાપ્તિ થાય તે 'કપાય' છે.^૧ એના ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એમ ચાર પ્રકારો છે.

યોગ તો પંદર પ્રકારનો છે. જો લક્ષણની દૃષ્ટિએ પ્રમાદનો કપાયદિમાં સમાવેશ થતો હોય તો તેના લક્ષણોના કથનમાં આનું લક્ષણ આવી જ જાય છે. છતાં ગાત-જીવોનો માર્ગ મરણ થાય તે મારે એનું અર્થાત્ પ્રમાદનું લક્ષણ નીચે મુજબ દર્શાવાય છે:—

૧ જુઓ ૫ ૮૫૭

૨ જુઓ એની વ્યુત્પત્તિ મારે ૫. ૭૪૩.

શરીરના મેલની માફક કર્મ આમણીને જ સ્પર્શીને રહેલું છે એટલે તે સાથે ન જ જાય એ તો નાતું બાળક પણ સમજી શકે તેવી હકીકત છે. આ પ્રમાણે કર્મ જીવની સાથે નહિ જવાથી તે જીવનો મોક્ષ થશે. આ પ્રમાણે ભવાંતર એટલે મોક્ષ એવી સ્થિતિ ઉદ્ભવશે અને સંસારનો ઉચ્છેદ થશે. જો કર્મના અભાવમાં પણ વિના કારણ સંસાર માનવામાં આવે તો પ્રહ્લ્યાચર્યાદિનું કૃણ પણ સંસાર જ રહે, મુક્તાત્માઓને પણ સંસાર પ્રાપ્ત થાય અને મોક્ષમાં અનામિવાસતા થાય.

વળી જો સાપની કાંચળીની જેમ બહાર જ કર્મ હોય અને અંદર ન હોય તો શરીરમાં જીવ વગેરે જે વેદના થાય છે તે જ્ઞાને લીધે થાય છે તે જાણવું બાકી રહે છે. વેદનાના કારણરૂપ કર્મનો, શરીરની અંદર અભાવ હોવા છતાં કારણ વિના અંતર વેદના થાય છે એમ માનવા જતાં તો સિદ્ધના જીવો ઉપર પણ વેદનાતું સામાન્ય સ્થપાયે, કેમકે નિષ્કારણતા ત્યાં પણ સમાન છે.

બાહ્ય વેદનાને લઈને અંતરવેદના થાય છે એટલે કંઈ વગેરેના પ્રહાર દ્વારા ઉદ્ભવતી બાહ્ય વેદના શરીરની અંદર વેદના ઉત્પન્ન કરે છે એ પણ પણ સંભવતો નથી; કેમકે કંઈ પ્રહારાદિજન્ય બાહ્ય વેદનાના અભાવમાં પણ અંતર વેદના થાય છે. આથી અંતર વેદનાના કારણરૂપ કર્મનો શરીરની અંદર અહાવ છે એમ સિદ્ધ થાય છે અને એથી કર્મ શરીરની અંદર જીવના કંઈક પ્રદેશો નથી એ વાત પાયા વિનાની ઠરે છે.

શરીરની બહાર આમણીને સ્પર્શીને રહેલું કર્મ શરીરની અંદર વેદના ઉત્પન્ન કરે છે અને એથી એ પણ તેના કારણરૂપ છે એવો ખ્યાલ પણ ચાલી શકે તેમ નથી; કારણ કે શરીરની બહાર રહેલું કર્મ શરીરની અંદર વેદના કરે છે અર્થાત્ એક દેશમાં રહેલું કર્મ અન્ય દેશમાં પણ વેદના કરે છે એમ માનવાથી તો અન્ય વ્યક્તિના શરીરના ઉપર રહેલું કર્મ એના સિવાયની બીજી વ્યક્તિને પણ વેદના કરે એવી અનિષ્ટ વાત સ્વીકારવી પડે. આ સંબંધમાં એવી કલીલ કરવામાં આવે કે એક જ વ્યક્તિના શરીરની બહાર રહેલું કર્મ શરીરની અંદર અને બહાર સંબંધે છે, પરંતુ અન્ય વ્યક્તિના શરીરગત કર્મ અન્ય વ્યક્તિમાં સંચરતું નથી તો તેથી જીવની બહાર જ કર્મ સર્પકંચુકવત્ સદા રહે છે એ માન્યતા ઉપર પાણી ફરી વળશે.

વળી કર્મને શરીરની અંદર અને બહાર સંચરણશીલ માનવાથી મૃત પ્રાણીની સાથે કર્મ ભવાંતરમાં નહિ જાય; કેમકે જે શરીરની અંદર અને બહાર સંચરણશીલ છે તે ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસની માફક ભવાંતરમાં સાથે જતું નથી.

આ ઉપરથી જો નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે બાહ્ય વેદનાના અભાવમાં પણ અંતર વેદનાનાનો સફાવ હોવાથી કર્મ મધ્યે છે. ગિચ્ચાત્વાદિ હેતુને લઈને ચતો કર્મજન્ય જેમ બાહ્ય પ્રદેશો છે તેમ મધ્ય પ્રદેશો પણ છે અને જેમ મધ્ય પ્રદેશો છે તેમ બાહ્ય પ્રદેશો પણ છે.

જીવનો આઠાશ સાથે જે અવિભાજ સંબંધ છે તે સંબંધનો નાશ સંભવતો નથી. અર્થાત્ તે સંબંધ શાશ્વત છે. પરંતુ જીવનો જે કર્મ સાથે સંબંધ છે તેનો નાશ ભવ્ય જીવો આશીને

પાટાયો સખ્ત બાંધેલ અને તેમ થતાં એકત્રિત થયેલ સોયાના સમૂહ જેવું 'બદ્ધ-સ્પૃહ' કર્મ છે. અગ્નિમાં તપાવી, હથોડાથી ટીપી સર્વથા એકત્રિત કરેલ સોયાના સમૂહની પેઠે જીવની સાથે એકમેક બનેલું કર્મ 'બદ્ધ-સ્પૃહ-નિકાયિત' કર્મ છે.

જીવ-અદેશ અને કર્મનો ચરચર સંબંધ—

આંખે ૯૯૨મા પૃષ્ઠમાં જોઈ ગયા તેમ ક્ષીર અને નીરની પેઠે અથવા તો અગ્નિ અને હોદાની જેમ જીવ અને કર્મનો સંબંધ છે. આ પ્રમાણેનો તાદાત્મ્યરૂપ સંબંધ માનવાથી અર્થાત્ જીવપ્રદેશ સાથે કર્મનો અભિન્નપણે સંબંધ સ્વીકારવાથી મોક્ષનો અભાવ પ્રાપ્ત થશે, વાસ્તે તે સર્પકંચુકની જેમ માનવો યોગ્ય છે. આ પ્રમાણેની શ્રીઆર્ય રક્ષિતસૂરિના શિષ્ય ગોષ્ઠામાહિલે વીરનિર્વાણ પછી ૫૮૪ વર્ષે પ્રરૂપણા કરી નિહવતા પ્રાપ્ત કરી. આની આછી રૂપરેખા અત્ર આલેખીશું. વિશેષાર્થિને તો વિશેષાબ્દની ગા. ૨૫૦૯ ઇત્યાદિ જોવા લલામણ છે.

ગોષ્ઠામાહિલ કે જેની શ્વેતાંબર સાહિત્યમાં સાતમા નિહનવ તરીકે ગણના થઈ છે, તેમણે કહેલું એમ હંતુ' કે જેમ સ્પર્શમાત્રથી જ સંયુક્ત એવો અબદ્ધ 'કંચુક સર્પ' સાથે સંબંધ ધરાવે છે તેમ સ્પર્શમાત્રથી જ સંયુક્ત એવું અબદ્ધ કર્મ જીવ સાથે સંબંધ ધરાવે છે અને આમ માનવામાં આવે તો જ મોક્ષ સંભવી શકે. આના નિરસન માટે આચાર્ય શ્રીદુર્બલિકા-પુષ્પમિત્રે તેની સાથે નીચે મુજબનો ઊઠાપોઠ કર્યો:—

સર્પકંચુકની પેઠે જો જીવના ઉપર કર્મ સ્પર્શિને જ રહેલું હોય અને ક્ષીર અને નીરની પેઠે સંબદ્ધ ન હોય તો કર્મ જીવના દરેક પ્રદેશને સ્પર્શિને રહેલું છે કે જીવના પર્થન્ટે રહેલી કેવળ આમડીને જ સ્પર્શિને રહેલું છે એ પ્રશ્ન ઊઠે છે. પ્રથમ વિલેપ સ્વીકારતાં જીવની અંદર કર્મને આકાશની જેમ સર્વગત માનવું પડશે એટલે કે જીવનો કોઈ પણ પ્રદેશ કર્મ વિનાનો નથી એમ કબૂલ કરવું પડશે અને આ પ્રમાણે કર્મનું સર્વગતત્વ સિદ્ધ થતાં કર્મનો જીવ સાથેનો સંબંધ સર્પકંચુકના જેવો છે એ વાત હવામાં ઊડી જશે.

દ્વિતીય વિલેપનો સ્વીકાર કરવાથી અર્થાત્ જેમ સાપની કાંચળી તેની આમડીને સ્પર્શિને રહેલી છે તેમ કર્મ પણ જીવની બહાર શરીરની આમડીને સ્પર્શિને રહેલું છે એમ માનવાથી જીવ સ્વતંત્રતાની બીજે ભાવે અથવા ત્યાં કર્મનું તેની સાથે અનુગમન નહિ થાય; કેમકે બાહ્ય ચિત્તવાળી વ્યક્તિની સાથે.

એક ક્ષેત્રને વિષે અવગાહીને અને નિકાયિત એમ ચાર પ્રકારના બંધો છે તે સમગ્રની વેળા છૂટી 'બંધ' છે.

૧ બંધનથી બંધાયેલી (સૂત્રના બંધનથી બંધાયેલી) જતાં કટામ
૨ અગ્નિમાં તપાવી હથોડાથી ટીપી નાંખેલી સોયાનાં ઉદાદરથ રણ
કાર્મણુ શરીરરૂપ પરિણામરૂ નિષ્પત્તિ વચ્ચે નિકટ સંબંધ હોય એમ લાગે છે.

૩ નેત્ર, દુર્બલિકાપુષ્પમિત્ર, વિલેપ, રૂપરક્ષિત, ગોષ્ઠામાહિલ
રાગાદિસ્નેહાભ્યક્તનસ્યારૂપતા. તેમાં હેતુના ચાર મુખ્ય દત્તા જેમ રૂપરક્ષિત
શરીરપરિણામસ્ય લક્ષણમ્. (પુણ્દિલ તેમના આમા હોઈ સગા થતા હતા.

સ્થિતિ-અન્ધનું લક્ષણ—

કર્ત્રા પરિગૃહીતપૂર્વોક્તકર્મપુદ્ગલાશોરાત્મપ્રદેશે વ્યવસ્થાનવિશેષ-
રૂપત્વં સ્થિતિબન્ધસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૪૧)

અર્થાત્ કર્તારૂપ આત્માએ સ્વીકારેલી પૂર્વોક્ત કર્મના પુદ્ગલની રાશિ જેટલા કાળ સુધી એવ-
પ્રદેશમાં રહે તે 'સ્થિતિ-અન્ધ' બાબુવો. આ અન્ધનો હેતુ કોઘાદિ કષાયો છે કે જે હકીકત
અનુભાગ-અન્ધને પણ લાગુ પડે છે.

અનુભાગ-અન્ધનું લક્ષણ—

કાલાન્તરાવસ્થાને સતિ વિપાકવર્તિપરિણામવિશેષરૂપત્વં, પ્રયોગ-
કર્મણોપાત્તાનાં શુભાશુભકર્મપ્રકૃતીનાં તીવ્રમન્દાચનુભાવતયાડનુભવ-
રૂપત્વં વાડનુભાગબન્ધસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૪૨)

અર્થાત્ જેટલાક વખત સુધી સ્થિતિ કયો બાદ ઉત્પન્ન થતો વિપાકવર્તી પરિણામ તે 'અનુભાગ-
અન્ધ' સમજવો. અથવા તો એવના વ્યાપારથી થકણ કરેલ શુભાશુભ કર્મની પ્રકૃતિને (અને
ઉપલક્ષણથી સ્થિતિને) તીવ્ર, મંદ ઇત્યાદિ પ્રકારે અનુભવ કરવો તે 'અનુભાગ-અન્ધ' બાબુવો.
આ અનુભાગ-અન્ધ, પરિપક્વ દશાને પ્રાપ્ત કરેલ ધોરની પેઠે ઉપભોગ કરવા લાયક દેશઘાતિ,
સર્વઘાતિ, અઘાતિ રૂપ છે તેમજ એક શુભા, બામણા, ત્રણ શુભા રસથી સુકત છે અને વળી શુભ,
અશુભ, તીવ્ર, મંદ ઇત્યાદિ ભેદનાળો છે કે જે હકીકત આગળ ઉપર સ્વયં અંશકાર કથનાર છે.

પ્રદેશ-અન્ધનું લક્ષણ—

સ્વપ્રદેશેષુ કર્મપુદ્ગલસંચયકરણરૂપત્વં, યથોક્તનિમિત્તસન્ધાવે
સતિ પુદ્ગલાદાનરૂપત્વં વા પ્રદેશબન્ધસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૪૩)

અર્થાત્ આત્મ-પ્રદેશોમા કર્મ-પુદ્ગલનો સંગ્રહ કરવામાં કારણરૂપ પરિણામને 'પ્રદેશ-અન્ધ'
કહેવામાં આવે છે. અથવા તો યોગ્ય નિમિત્ત મળતાં કર્મયોગ્ય પુદ્ગલોને થકણ કરવાનો જે
પરિણામ ઉદ્ભવે તે 'પ્રદેશ-અન્ધ' છે.

આ વાત સ્પષ્ટ રીતે સમજાય તે માટે આપણે લાડનું ઉદાહરણ વિચારીશું. જેમકે

૧ અનુભાગ, અનુભાવ, વિપાક અને રમ એ બધા એકાર્થક શબ્દો છે. આ વાતની શ્રી-
દેવાનંદધરિજી સંસારવપ્રદરૂપ (પ. ૩૫)મત નિમ્નલિખિત ઉદ્દેશ સાક્ષી પૂરે છે:—

“ અણુમાને અણુવાયે વિવાને રસે તિ યદ્દા ”

[અનુમાનોડનુભાવો વિપાકો રસ કાર્યકારકા :]

સુંઠ વગેરે પદાર્થના બનેલા લાડુનો સ્વભાવ વાયુ દ્વર કરવાનો, કોઈનો કફ દ્વર કરવાનો અને કોઈનો પિત્ત દ્વર કરવાનો હોય છે. આ પ્રમાણે જેમ જુદા જુદા સ્વભાવના લાડુઓ હોય છે તેમ જુદા જુદા સ્વભાવવાળાં કર્મો છે દાખલા તરીકે જ્ઞાનાવરણ કર્મ આત્માના જ્ઞાન-શુણને આવૃત્ત કરે છે, ઇત્યાદિ.

જેમ કોઈ લાડુ આઠ દિવસ સારો રહે છે અને ત્યાર પછી તેનો સ્વભાવ બદલાઈ જાય છે, કોઈ ખાર દિવસ સારો રહે છે અને કોઈ એક મહિના પર્યાંત સારો રહે છે તેમ કોઈ કર્મ આત્માની સાથે વધારેમાં વધારે ૨૦ કોટાકોટિ સાગરોપમ રહે છે, કોઈ ૩૦ કોટાકોટિ સાગરોપમ રહે છે અને કોઈ ૭૦ કોટાકોટિ સાગરોપમ રહે છે અને ત્યાર બાદ આત્માથી અલગ થઈ તે સ્વભાવ રહિત બને છે. આ પ્રમાણે અમુક કર્મોનો તે કર્મરૂપે રહેવાના કાળનો નિયમ તે 'સ્થિતિ-બન્ધ' છે.

જેમ કોઈ લાડુ મીઠો હોય, કોઈ તીવ્રો હોય અને કોઈ કડવો હોય તેમ કોઈ કર્મ શુભ રસવાળું યાને જોના ઉદય દરમ્યાન જીવને સુખ ઉપજે તેવું હોય અને કોઈ કર્મ અશુભ રસવાળું હોય એટલે તેનો ઉદય થતાં જીવને દુઃખ થાય. વળી જો શુભ કે અશુભ રસ પણ કોઈમાં તીવ્ર અને કોઈમાં મંદ હોય છે.^૧

વળી જેમ કોઈ લાડુમાં જોછા લોટ હોય અને કોઈકમાં વધારે હોય તેમ કોઈ કર્મ જોછા પ્રદેશ (અણુઓ)વાળું બંધાય તો કોઈક વધારે પ્રદેશવાળું. આનું નામ 'પ્રદેશ-બન્ધ' છે.^૨

કહેવાની મતલબ એ છે કે પ્રકૃતિ એટલે કર્મોનો સ્વભાવ. આના (૧) મૂળ અને (૨) ઉત્તર એમ બે ભેદ છે. જેમકે જ્ઞાનાવરણાદિ મૂળ પ્રકૃતિઓ છે, જ્યારે મતિજ્ઞાનાવરણાદિ ઉત્તર પ્રકૃતિઓ છે. કર્મોના કાલવિશેષનો નિયમ તે 'સ્થિતિ' છે. કર્મની અંદર સ્નિગ્ધતા, મધુરતા વગેરેનો એક શુષ્કો, બમણો ઇત્યાદિરૂપ જે સફળાવ તે 'અણુભાગ' છે. વળી કર્મોનું

૧ કર્મોના શુભાશુભ ફળની તીવ્રતા કે મંદતા તે 'રસ' છે. જેમકે કોઈને કોઈ કર્મ સુખરૂપે વેદાય અને કોઈને દુઃખરૂપે. વળી તેમાં પણ તરતમતા સંભવે છે. જેમકે કોઈએ પૂર્વે જ્વર સંબંધી અસાતવેદનીય કર્મ એવું બાંધ્યું હોય કે તે ઉદયમાં આવતાં ત્રણ દિવસમાં તેને પથારીવશ કરી નાંખે; જ્યારે કોઈકે એવું તીવ્ર ન બાંધ્યું હોય પરંતુ મંદ બાંધ્યું હોય તો તેને મહિના સુધી તાવ આવવા છતાં તે દરી દરી રહે. આ પ્રમાણે કર્મોના ઉદય થતાં તેનો કેવો અનુભવ કરવો પડશે તેનો બન્ધ-સમયે નિર્ણય થઈ જાય છે. આનું નામ 'અણુભાગ-બન્ધ' છે.

૨ આ ચારે બન્ધ મારે કેવળ લાડુનું જ ઉદાહરણ આપી સકાય એમ નથી; પરંતુ દૂધ, ઘી વગેરેનાં પણ ઉદાહરણો રજૂ કરી શકાય. જેમકે અમુક અમુક દૂધ દેહની પ્રતિમા જોઈતા વત્તા અંશે ગુણધારી છે તેમ કર્મોના પણ બિન્ન બિન્ન સ્વભાવો છે. અમુક દૂધ જેમ અમુક વખત સુધી જ સારું રહે તેમ અમુક કર્મ પણ અમુક વખત સુધી જ તે કર્મરૂપે રહી શકે. અમુક દૂધ જેમ અમુક તીવ્રાદિ રસવાળું છે તેમ કર્મ પણ સમજવું: વળી અમુક દૂધ જેમ ન્યાયિક પ્રદેશવાળું હોય છે તેમ કર્મ મારે પણ જનજીવન. એ પ્રમાણે બીજાં વગેરે અનેક પદાર્થો દ્વારા કર્મોના ચારે બન્ધો ધરાવી લેવા.

કહેકના જેવું દ્રવ્ય-પરિભાષુ તે 'પ્રદેશ' છે. અર્થાત્ કર્મનું પુદ્ગલના પરિભાષુરૂપે નિરૂપણ તે 'પ્રદેશ-બન્ધ' છે. પ્રત્યેક આત્મપ્રદેશ અનંતાનંત કર્મ-અવયવોથી બદ્ધ હોઈ પ્રતિસમય કર્મ બાંધે છે.

આપણે આ ચારે બન્ધોના ઉપલેદ્ધોનો વિચાર કરીએ તે પૂર્વે આ ચારે બન્ધોનું સ્વરૂપ બરાબર સમજી લઈએ. આપણે જોઈ ગયા તેમ પુદ્ગલની જે વર્ગણા કર્મરૂપે પરિણુમવાની યોગ્યતા ધરાવતી હોય તેને જ સંસારી જીવ પોતાના પ્રદેશો સાથે વિશિષ્ટરૂપે જોડી દે છે અને આ પ્રમાણે અનાદિ કાળથી તે પોતાની મોક્ષાસન્ન દશા પર્યંત તે પોતાના અમૂર્ત સ્વરૂપ ઉપર પાણી ફેરવે છે, કેમકે તે મૂર્ત કર્મ-પુદ્ગલોનું શ્રદ્ધા કરી લગલગ તદ્દપ બની જાય છે.

જેમ દીપક વાટ દ્વારા તેલનું શ્રદ્ધા કરીને પોતાની ઉજ્જ્વલતાથી તેને જ્વાળારૂપે પરિણુમાવે છે તેમ જીવ કાપાયિક વિકારથી યોગ્ય પુદ્ગલોને કર્મરૂપે પરિણુમાવે છે અને એ જ વખતે એમાં ચાર અંશોનું નિર્માણ થાય છે કે જેને પ્રકૃતિ-બન્ધ ઇત્યાદિ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. જેમકે ગાય, ભેંસ, બકરી વગેરે ઘામ ખાઈને તેને દ્વંધરૂપે પરિણુમાવે છે ત્યારે તેમાં મધુરતાનો સ્વભાવ બંધાય છે; આ સ્વભાવ અસુક વખત સુધી તો કાયમ રહેશે જ એ પ્રકારની તેની કાલ્પમર્યાદા એ જ સમયે નક્કી થાય છે; એ મધુરતામાં તીવ્રતાદિ વિશેષતાઓ ઉદ્ભવે છે અને એ દ્વંધનું પૌદ્ગલિક પરિભાષુનું પણ સમકાલે જ નિર્માણ થાય છે. એવી રીતે જીવ દ્વારા શ્રદ્ધા થઈ તેના પ્રદેશો સાથે ક્ષીરનીરની પેઠે સંબદ્ધ થતા કર્મ-પુદ્ગલોમાં પણ ચાર અંશોનું નિર્માણ થાય છે. તેમાં જ્ઞાનને આવૃત કરવાનો, દર્શનને અટકાવવાનો, સુખ કે દુઃખ અનુભવાવવાનો, મોહ પમાડવાનો, ભવધારણ કરાવવાનો, વિશિષ્ટ ગતિ, ભતિ વગેરે પ્રાપ્ત કરાવવાનો, ઊંચતા કે નીચતા પ્રાપ્ત કરાવવાનો, અને વિશ્વરૂપ બનવાનો એમ વિવિધ પ્રકારના જે સ્વભાવનું કર્મ-પુદ્ગલોમાં નિર્માણ થાય છે તે 'પ્રકૃતિ-બન્ધ' છે. સ્વભાવ બંધાવા સાથે જ તે સ્વભાવ અસુક વખત સુધી તે જ રૂપે ટકી રહેશે એવી જે કાલ-મર્યાદા નિર્મિત થાય છે તે 'સ્થિતિ-બન્ધ' છે. સ્વભાવના નિર્માણના જ સમયે તેમાં તીવ્રતા, મંદતા વગેરે રૂપે ફળનો અનુભવ કરાવવાની જે વિશેષતાઓનું પણ નિર્માણ થાય છે તે 'અનુભાવ-બન્ધ' છે. શ્રદ્ધા કરાઈ ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવ રૂપે પરિણુમતો કર્મ-પુદ્ગલનો સમૂહ અસુક અસુક પરિભાષુમાં વહેંચાઈ જાય છે તે પરિભાષુ-વિભાગ 'પ્રદેશ-બન્ધ' છે.

પ્રદેશ-બન્ધ કર્મવર્ગણાનાં દલિકરૂપ છે. આ પારવાર સંસારમાં ભમતાં જીવ પોતાના સર્વ યાને લોકાકાશપ્રમાણ અસંખ્યાત પ્રદેશો વડે, અભવ્યોથી અનંતગુણ પ્રદેશ-દળથી બનેલા અને સર્વ જીવથી અનંત ગુણા રસચ્છેદે કર્મને સુક્રા, સ્વ પ્રદેશમાં જ રહેલા અર્થાત્ પોતે જેટલા આકાશ-પ્રદેશ અવગાહીને રહ્યો હોય તેટલા જ અને તે જ ભાગમાં રહેલા, નહિ કે બહાર પણ, અભવ્યોથી અનંત ગુણા પરંતુ સિદ્ધની સંખ્યાના અનંતમા ભાગના, કર્મ-વર્ગણાના સ્કંધો પ્રતિસમય શ્રદ્ધા કરે છે. શ્રદ્ધા કર્યા બાદ આ પંદ્રી ચોઠાંક દળિયાં આયુધ્ય-કર્મને, તેથી વિશેષાધિક નામ-કર્મને અને

ચાર અધાતિ-કર્મો પૈકી ગમે તે એક હોય તો બાકીનાં ત્રણ અધાતિ-કર્મો તો હોય જ, પરંતુ ધાતિ-કર્મો કદાચ હોય અને કદાચ ન હોય; જો હોય તો મોટે ભાગે ચાર હોય અથવા ત્રણ પણ હોય. અર્થાત્ કર્મબદ્ધ જીવને ચાર, સાત કે આઠ કર્મો એકી વખતે હોય.

હવે ઉત્તર પ્રકૃતિઓનો વિચાર કરીશું. તેમાં 'આંખે બાંધેલા પાટા સમાન જ્ઞાનાવરણના પાંચ ભેદો નીચે મુજબ છે:—

(૧) મતિ-જ્ઞાનાવરણ, (૨) શ્રુત-જ્ઞાનાવરણ, (૩) અવધિ-જ્ઞાનાવરણ, (૪) મનઃ-પર્યાય-જ્ઞાનાવરણ અને (૫) કેવલ-જ્ઞાનાવરણ. આ પૈકી મતિજ્ઞાનાવરણનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ રીતે સમજાય તે માટે અંચકાર જ્ઞાનનું લક્ષણ નીચે મુજબ રજુ કરે છે:—

સામાન્યવિશેષાત્મકવસ્તુનો વિશેષાવધોધરૂપત્વં જ્ઞાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૪૪)

અર્થાત્ સામાન્ય તેમજ વિશેષ એમ ઉભયસ્વરૂપી પદાર્થનો વિશેષ બોધ અને સવિકલ્પાત્મક બોધ તે 'જ્ઞાન' કહેવાય છે.

'જ્ઞાનરૂપ સ્વભાવવાળા અને પ્રકાશરૂપ આત્માના જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થતા પ્રકાશનો 'મતિજ્ઞાન'ના નામથી વ્યવહાર કરવામાં આવે છે. '૨૮ પ્રકારનું મતિ-જ્ઞાન જે કર્મ વડે હંકાઈ જાય છે તેને 'મતિજ્ઞાનાવરણ' કહેવામાં આવે છે. આ કર્મ દેશધાતિ છે.

કર્તુ દ્વારા શુદ્ધનું અવણુ કરવાથી ઉત્પન્ન થતો બોધ 'શ્રુતજ્ઞાન' કહેવાય છે. આ શ્રુત-જ્ઞાનના આવરણને 'શ્રુતજ્ઞાનાવરણ' સંજ્ઞા અપાય છે. એ પણ દેશધાતિ છે.

ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિયની અપેક્ષા નહિ રાખનારા, અવધિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થનારા અને પુદ્ગલ સંબંધી પ્રકાશ પાઠનારા આત્માના જ્ઞાનને 'અવધિજ્ઞાન' અને તેના આવરણને 'અવધિજ્ઞાનાવરણ' કહેવામાં આવે છે. એ આવરણ પણ ઉપલા બે કર્મની મારફત દેશધાતિ છે.

મનોદ્રવ્યના પર્યાયને સાક્ષાત્ અવલંબીને, મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં રહેલા સંસૃપ્ત પંચેન્દ્રિય જીવોનાં મનોદ્રવ્યને ઝહણુ કરવાવાળા આત્માના પ્રકાશ-વિશેષને 'મનઃપર્યાયજ્ઞાન' કહેવામાં આવે છે. એના આવરણને 'મનઃપર્યાયજ્ઞાનાવરણ' કહેવામાં આવે છે. એ પણ દેશધાતિ છે.

૧ આંખે પાટો બાંધવાથી જેમ કેાઈ પણ ગ્રીજ દેખી શકતી નથી-ગળ્છી શકતી નથી તેમ આત્માના જ્ઞાનરૂપ નેત્રને જ્ઞાનાવરણ કર્મરૂપ પાટો આવી જતાં-પડેલો આવી જવાથી આત્મા કંઈ પણ જાણી શકતો નથી.

૨ જુઓ પૃ. ૨૯ અને ૬૦.

૩ જુઓ પૃ. ૨૧૪.

કેવલજ્ઞાનાવરણના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થનાર અને આત્માના પ્રકાશરૂપ જ્ઞાનને ‘કેવલજ્ઞાન’ અને એ જ્ઞાનના આવરણને ‘કેવલજ્ઞાનાવરણ’ કહેવામાં આવે છે. આ આવરણ તો સર્વ-ધાતિ છે.

આ પ્રમાણે જ્ઞાનાવરણની આપણે સ્પષ્ટ રૂપરેખા જોઈ ગયા. હવે પ્રતિકારના સમાન દર્શનાવરણનો વિચાર કરવામાં આવે છે. આના (૧) અચ્છુદર્શન, (૨) અચ્છુદર્શન, (૩) અવધિદર્શન, (૪) કેવલદર્શન, (૫) નિદ્રા, (૬) નિદ્રાનિદ્રા, (૭) પ્રયત્ના, (૮) પ્રયત્ના-પ્રયત્ના અને (૯) સ્થાનત્તિ એમ નવ ભેદો છે.

આત્મા જે વડે જુએ છે તેને ‘આંખ’ સમજવી. હરેક ઇન્દ્રિય આત્માને સામાન્ય તેમજ વિશેષ યોગ આપવામાં સહાયક છે. નેત્ર-ઇન્દ્રિયને અવલંબીને યતી સામાન્યમાત્ર પ્રકાશરૂપ આત્માની પરિણતિ તેને ‘અચ્છુદર્શન’ કહેવામાં આવે છે. એ દર્શનના ધાતકને ‘અચ્છુદર્શનાવરણ’ કહેવામાં આવે છે. આ આવરણ દેશધાતિ છે. નેત્ર સિવાયની ભાકીની ઇન્દ્રિયો અને મન દ્વારા યતા સામાન્ય યોગને ‘અચ્છુદર્શન’ કહેવામાં આવે છે. આ અચ્છુદર્શનના ધાતકને ‘અચ્છુદર્શનાવરણ’ કહેવામાં આવે છે. આ પશુ દેશધાતિ છે. અવધિદર્શનાવરણના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થતા દર્શનને ‘અવધિદર્શન’ કહેવામાં આવે છે. કેવલદર્શનાવરણના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થનારો આત્માનો સાક્ષાત્કારસ્વરૂપી સામાન્યમાત્ર યોગ ‘કેવલદર્શન’ કહેવાય છે. અવધિદર્શન અને કેવલદર્શનનાં આવરણોને અનુક્રમે ‘અવધિદર્શનાવરણ’ અને ‘કેવલદર્શનાવરણ’ એમ યોગજવામાં આવે છે. તેમાં પહેલું દેશધાતિ છે અને બીજું સર્વધાતિ છે.

નિદ્રાનું લક્ષણ—

સુખપ્રબોધસ્વભાવાવસ્થાવિશેષરૂપત્વં, સુખજાગરણસ્વભાવસ્વાપા-વસ્થાવિશેષરૂપત્વં વા નિદ્રાયા લક્ષણમ્ । (૫૪૫)

અર્થાત્ સુષેથી ભગી શકાય એવી ‘સ્વાપા-અવસ્થા-વિશેષને’ ‘નિદ્રા’ કહેવામાં આવે છે.

૧ પ્રતિકારે યાને દારપાણે રાજસભામાં આવતી વ્યક્તિને રોડી રાખી હોય ત્યારે તેને જેમ રાજા જોઈ શકતો નથી અથવા રાજાના દર્શનને માટે આતુર વ્યક્તિ પ્રતિકાર દ્વારા રાજસભામાં આવતાં રોકાતાં રાજાના દર્શનથી વંચિત રહે છે તેમ આત્માનો દેખવાનો સ્વભાવ હોવા છતાં દર્શનાવરણ કર્મના હ્રદયથી તે પહોંચી માને વિપરીતે દેખી શકતો નથી.

રાજા વ્યક્તિને ન દેખે અને વ્યક્તિ રાજાને ન દેખે એમ ઉભય પક્ષમાં દર્શનાવરણ કર્મની સંસલતા પ્રાપ્તિ કર્મન-અને આધારે જણાવી છે.

૨-૫ આ ચારને અનુક્રમે લઘુ તન્દ્રા, ગાદ તન્દ્રા, ગાદ નિદ્રા અને પ્રગાદ નિદ્રા સાથે સરખાવાય.

અર્થાત્ જે કર્મને ઉદય થતાં એકેન્દ્રિય જાતિ તરીકે જીવનેા વ્યવહાર મળે શકે તે કર્મને 'એકેન્દ્રિય-જાતિ-નામકર્મ' કહેવામાં આવે છે. જીવેના એકેન્દ્રિય નામથી વ્યવહાર કરાવવામાં નિમિત્તભૂત કર્મને 'એકેન્દ્રિય-જાતિ-નામકર્મ' સંબોધવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે ક્ષીન્દ્રિય-જાતિ-નામ કર્મ, ઇત્યાદિ માટે સમજી લેવું. અથવા તો એકેન્દ્રિય-જાતિ-નામ કર્મ વગેરે પાંચે જાતનાં નામકર્મનું સમુચ્ચયાત્મક અર્થાત્ એકેન્દ્રિયાદિ-જાતિ-નામકર્મનું લક્ષણ નીચે સુજ્ઞ છે:—

નરકાદિગતિષુ અવ્યભિચારિસાદૃશ્યેનૈકીભૂતાર્થાત્મિકા યા જાતિ-સ્તદ્વ્યપદેશભાગ્નિમિત્તકત્વં વા એકેન્દ્રિયાદિજાતિનામકર્મણો લક્ષણમ્ । (૫૭૪)

અર્થાત્ નરકાદિ ગતિમાં વ્યભિચાર દોષથી મુક્ત એવી સમાનતાને લક્ષને એક પદાર્થસ્વરૂપી એવી જાતિના વ્યવહારમાં જે નિમિત્ત હોય એટલે કે આ જીવ એકેન્દ્રિય છે એવો વ્યપદેશ કરવામાં જે નિમિત્તરૂપ હોય તેને 'એકેન્દ્રિયાદિ-જાતિ-નામકર્મ' કહેવામાં આવે છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો એકેન્દ્રિયત્વથી માંડીને તે પંચેન્દ્રિયત્વ પર્યંત, સમાન પરિણામનેા અનુભવ કરાવનાર કર્મ 'જાતિ-નામકર્મ' કહેવાય છે. અત્યંત ચોડા ચૈતન્યના પ્રાકૃર્ભાવમાં જે જાતિ નિમિત્તરૂપ હોય તે 'એકેન્દ્રિય-જાતિ-નામકર્મ' છે. એથી વધારે ચૈતન્યના આવિર્ભાવમાં જે જાતિ નિમિત્તભૂત હોય તે 'ક્ષીન્દ્રિય-જાતિ-નામકર્મ' છે આ પ્રમાણે આક્રીનાં જાતિ-નામ-કર્મ માટે ઘટાવી લેવું એમ પ્રસ્તુત અંશકાર સૂચવે છે.

શરીર-નામકર્મનું લક્ષણ—

યસ્યોદયે સતિ ચેતનસ્ય નિવાસસ્થાનરૂપશરીરનિષ્પત્તિઃ સ્યાત્ તદ્રૂપત્વં શરીરનામકર્મણો લક્ષણમ્ । (૫૭૫)

અર્થાત્ જે કર્મનેા ઉદય થતાં આત્માના નિવાસસ્થાનરૂપ શરીરની પ્રાપ્તિ થાય તે કર્મ 'શરીર-નામકર્મ' કહેવાય છે.

૧ઔદારિક શરીરનું લક્ષણ—

સારસૂલપુત્રલદ્રવ્યવર્ગાનાનિર્માપિતરૂપસ્વમોદારિકશરીરસ્ય લક્ષ-ણમ્ । (૫૭૬)

અર્થાત્ ઉત્તમ અને સૂચ એવાં પુત્રગણ-દ્રવ્યોની વર્ગણા વટે જનાવેલ શરીરને 'ઔદારિક શરીર' કહેવામાં આવે છે.

૧ આ તેમજ જીર્મ શરીર તેમજ તે તે શરીર-નામકર્મનાં લક્ષણોની મંત્રણના માટે જુઓ તત્ત્વાર્થ (અ. ૮, સ ૧૨)ની ૧૫૬૪તિ (૫ ૧૫૧).

ઔદારિક શરીર-નામકર્મણું લક્ષણ--

ઔદારિકશરીરપ્રાયોગ્યપુદ્ગલગ્રહણનિમિત્તકત્વમૌદારિકશરીરનામ-
કર્મણો લક્ષણમ્ । (૫૭૭)

અર્થાત્ ઔદારિક શરીરને યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવામાં કારણભૂત કર્મને ' ઔદારિક શરીર-
નામકર્મ ' કહેવામાં આવે છે.

વૈક્રિય શરીરનું લક્ષણ--

વિચિત્રશકિયુક્તવૈક્રિયવર્ગનાદ્રવ્યનિર્માપિતરૂપત્વં વૈક્રિયશરીરસ્ય
લક્ષણમ્ । (૫૭૮)

અર્થાત્ વિચિત્ર શક્તિવાળી વૈક્રિય વર્ગના વડે બનાવેલા શરીરને ' વૈક્રિય શરીર ' બોલ્યું.

વૈક્રિય શરીર-નામકર્મણું લક્ષણ--

વૈક્રિયશરીરપ્રાયોગ્યપુદ્ગલાદાનનિમિત્તકત્વં વૈક્રિયશરીરનામકર્મણો
લક્ષણમ્ । (૫૭૯)

અર્થાત્ વૈક્રિય શરીરને યોગ્ય એવા પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવામાં નિમિત્તભૂત કર્મને ' વૈક્રિય શરીર-
નામ કર્મ ' કહેવામાં આવે છે.

આહારક શરીરનું લક્ષણ--

સૂક્ષ્માર્થસંશયચ્છેદજિનેન્દ્રિંદ્રિવિલોકનાદિપ્રયોજનસાધનાયાતિ-
સ્વચ્છાહારકવર્ગનાદ્રવ્યેર્નિર્માપિતરૂપસ્વમાહારકશરીરસ્ય લક્ષણમ્ ।
(૫૮૦)

અર્થાત્ સૂક્ષ્મ પદાર્થ પરત્વે ઉત્પન્ન થયેલ શંકાના સમાધાનાર્થે, વીધકરની શ્રદ્ધિને બેવાની
ધન્યતાને તૃપ્ત કરવાને માટે કે ઇતર કોઈ કાર્યના સંપાદનને માટે અતિશય સ્વચ્છ
આહારક-વર્ગનાદ્રવ્ય દ્રવ્યથી બનાવેલું શરીર ' આહારક શરીર ' કહેવાય છે.

આહારક શરીર-નામકર્મણું લક્ષણ--

આહારકશરીરપ્રાયોગ્યવર્ગનાદાનનિમિત્તકત્વમાહારકશરીરનામ-
કર્મણો લક્ષણમ્ । (૫૮૧)

અર્થાત્ આહારક શરીર બનાવવામાં જે વર્ગીયા શ્રદ્ધા કરવી એકાએક તે વર્ગીયાને શ્રદ્ધા કરવામાં શ્રદ્ધા કર્મને ' આહારક શરીર-નામકર્મ ' કહેવામાં આવે છે.

તૈજસ શરીરનું લક્ષણ—

તૈજોલેશ્યાદિસાધનત્વે સતિ મુક્તાહારપરિપાકસમર્થરૂપત્વં તૈજસ-
શરીરસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૮૨)

અર્થાત્ તેજોલેશ્યાદિકના સાધનરૂપ અને આધેલા આહારને પચાવવામાં શ્રદ્ધાશ્રુત એવા શરીરને ' તૈજસ શરીર ' કહેવામાં આવે છે.

તૈજસ શરીર-નામકર્મનું લક્ષણ—

તૈજસશરીરપ્રાયોગ્યપુત્રલાદાનનિમિત્તકત્વં તૈજસશરીરનામકર્મણો
લક્ષણમ્ । (૫૮૩)

અર્થાત્ તૈજસ શરીરને યોગ્ય એવા પુત્રમલના શ્રદ્ધામાં નિમિત્તરૂપ કર્મ ' તૈજસ શરીર-નામ-
કર્મ ' કહેવાય છે.

કાર્મણ શરીરનું લક્ષણ—

ઘવરાણાં કુણ્ડમિવાદ્કુરાદીનાં ઘીજમિવાશેષકર્માધારભૂતત્વે સતિ
સમસ્તકર્મપ્રસવનસમર્થરૂપત્વં કાર્મણશરીરસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૮૪)

અર્થાત્ ધારને જેમ કુંડ અને અંકુસને જેમ ઘીજ આધારભૂત છે તેમ સમસ્ત કર્મને
ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ એવા શરીરને ' કાર્મણ શરીર ' કહેવામાં આવે છે.

કાર્મણ શરીર-નામકર્મનું લક્ષણ—

કાર્મણશરીરપ્રાયોગ્યપુત્રલાદાનનિમિત્તકત્વં કાર્મણશરીરનામકર્મ-
ણો લક્ષણમ્ । (૫૮૫)

અર્થાત્ કાર્મણ શરીરને યોગ્ય એવા પુત્રમલને શ્રદ્ધા કરવામાં શ્રદ્ધાશ્રુત કર્મ ' કાર્મણ શરીર-
નામકર્મ ' છે.

અંગોપાંગ-નામકર્મનું લક્ષણ—

યસ્યોદયે સતિ અઙ્ગોપાઙ્ગાનિ નિવર્ત્યન્તે તદ્રૂપત્વમઙ્ગોપાઙ્ગનામકર્મ-
ણો લક્ષણમ્ । (૫૮૬)

અર્થાત્ જે કર્મની આવિર્ભાવ-દશામાં અંગ અને ઉપાંગની પ્રાપ્તિ થાય છે તે કર્મને ‘અંગોપાંગ-નામકર્મ’ કહેવામાં આવે છે. અંગ આઠ છે:— (૧) મસ્તક, (૨) છાતી, (૩) પીઠ, (૪) પેટ, (૫-૭) જે બાહ્ય અને (૭-૮) જે પગો^૧ આ પ્રત્યેક અંગનાં ઉપાંગનો વિચાર કરીશું તો જણાશે કે મગજ, કપાલ, કુકાટિકા (બેચી), રાખના જેવા આકારવાળો ગળાનો ભાગ, લલાટ, તાળવું, ગાલ, હડપચી, જડખાં, દાંત, હોઠ, ભવાં. આંખ, કાન, નાક વગેરે એ મસ્તકનાં અંગોપાંગ બાહ્યવાં.^૨ જે પ્રમાણે બાકીનાં સાત અંગોનાં^૩ ઉપાંગો સમજી લેવાં.^૪

અન્ધન-નામકર્મનું લક્ષણ—

કાષ્ઠાનાં જતુવદ્ ઔદારિકાદિશરીરપ્રાયોગ્યાણાં ગૃહીતગૃહ્યમાણ-
પુત્રલાનાં યત્ પરસ્પરમેલનલક્ષણસમ્બન્ધકરણસમર્થ સ્યાત્ તદ્રૂપત્વં
વન્ધનનામકર્મણો લક્ષણમ્ । (૫૮૭)

અર્થાત્ જેમ લાકડાંને પરસ્પર મેળવવામાં લાખ સાધનરૂપ છે તેમ ઔદારિકાદિક શરીરને યોગ્ય ગ્રહણ કરેલા તેમજ ગ્રહણ કરાતાં જેવા પુત્રગણોને પરસ્પર એકીભૂત કરવામાં જે કર્મ સમર્થ છે તે કર્મ ‘અન્ધન-નામકર્મ’ કહેવાય છે. આ કર્મ ન હોય તો રાખના બનાવેલા પુરુષની જેમ શરીરે અસંબંધ રહે.

ઔદારિકે ઔદારિકે અન્ધન-નામકર્મનું લક્ષણ—

પૂર્વગૃહીતૈર્યદૌદારિકપુત્રલૈર્ગૃહ્યમાણૌદારિકાઙ્ગોપાઙ્ગયોગ્યપુત્રલાનાં
પરસ્પરં સમ્બન્ધો યન્નિમિત્તકસ્તદ્રૂપત્વમૌદારિકૌદારિકવન્ધનસ્ય લક્ષ-
ણમ્ । (૫૮૮)

૧ જુઓ તત્ત્વાર્થ (અ. ૮, સ. ૧૨)નું ભાષ્ય (પૃ. ૧૫૧).

૨ જુઓ તત્ત્વાર્થ (ભા. ૨)નું ભાષ્ય (પૃ. ૧૫૨).

૩ આનાં નામો મારા જેવામાં આપ્યાં નથી

૪ મરખાવો નિમ્ન-લિખિત ગાયબો:—

“ સીસં ડરો ય ડદરં, પિટ્ટો વાહુ ય દોળિજી કરુ ય ।

પપ્પ હોતિ અટ્ટંગ, જલુ ંગોર્વંગાઈં સેસાઈં ॥

હોતિ ડર્વંગો કક્ષા, જાસચ્છીહત્યપાદજંવા ય ।

જહકેસમંસઅંગુલિ ઓટ્ટા જલુ ંગુર્વંગાઈં ॥ ”

[સીપેમુરખોદર પૃષ્ઠે વાહુ ચ છો કરુ ચ ।

પતાનિ ધવન્ત્યપાજ્ઞાનિ જલુ અજ્ઞોપાજ્ઞાનિ ચેપાનિ ॥

મવન્ત્યુપાજ્ઞાનિ કજોં નાસિકાશિહસ્તપાદજહવાષ ॥

નજકેશમાંસાહુલય મોઘીં પલુ અજ્ઞોપાજ્ઞાનિ ॥]

અર્થાત્ પૂર્વે અહણ કરેલ ઔદારિક પુદ્ગલોને અહણ ક્રગતા એવા ઔદારિક અંગોપાગ યોગ્ય પુદ્ગલોની સાથે પરસ્પર મેળવી દેવામાં કારણભૂત કર્મને 'ઔદારિક ઔદારિક બન્ધન-નામ કર્મ' કહેવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે બીજાં ઔદ બન્ધનોને સારૂ સગણ લેવું.

સંઘાતન-નામકર્મનું લક્ષણ—

ઔદારિકાચક્રયોગ્યપુદ્ગલાનાં યન્નિમિત્તરુસદ્ધાતો ભવતિ તદ્રૂપત્વં, ઔદારિકાદિશરીરાણાં વિવરરહિતાન્યોન્યપ્રદેશાનુપ્રદેશાનુપ્રવેશનૈકત્વાપાદનં યન્નિમિત્તકં તદ્રૂપત્વં, દન્તાલી તૃણગણમિવ યત્ કર્મ ઔદારિકાદિપુદ્ગલાનાં સમૂહીકરોતિ તદ્રૂપત્વં વા સદ્ધાતનનામકર્મણો લક્ષણમ્ । (૫૮૯)

અર્થાત્ ઔદારિકાદિ શરીરને યોગ્ય એવા પુદ્ગલોના સંઘાતમાં કારણભૂત કર્મને 'સંઘાતન-નામકર્મ' જાણવું. છિદ્ર રહિતપણે એક પ્રદેશનો બીજામાં પ્રવેશ કરાવીને ઔદારિકાદિક શરીરને એકરૂપ કરી નાખવામાં કારણભૂત કર્મને પણ 'સંઘાતન-નામ કર્મ' કહેવામાં આવે છે. અથવા જેમ દન્તાલી તૃણને એકત્રિત કરે છે એ પ્રમાણે જે કર્મ (ઔદારિકાદિક શરીરની રચનાને અનુકૂળ એવા) ઔદારિકાદિક પુદ્ગલોને એકઠા કરે છે તે કર્મ 'સંઘાતન-નામકર્મ' કહેવાય છે.

સંસ્થાન-નામકર્મનું લક્ષણ—

યસ્યોદયે સતિ વધ્યમાનપુદ્ગલેષુ આકારવિશેષાવિર્ભાવો ભવતિ તદ્રૂપત્વમ્, યન્નિમિત્તકૌદારિકાદિશરીરાકારનિર્વૃત્તિર્ભવતિ તદ્રૂપત્વં વા સંસ્થાનનામકર્મણો લક્ષણમ્ । (૫૯૦)

અર્થાત્ જે કર્મના ઉદયમાં (સસારી) આત્માની સાથે બંધાતા પુદ્ગલોને વિષે 'આકાર-વિશેષનો પ્રાકૃર્ભાવ યાય છે તે કર્મ 'સંસ્થાન-નામકર્મ' કહેવાય છે અથવા ઔદારિકાદિક શરીરની આકૃતિની રચનામાં જે કર્મ નિમિત્તરૂપ છે તે કર્મ 'સંસ્થાન-નામકર્મ' કહેવાય છે.

સંહનનનું લક્ષણ—

યન્નિમિત્તકદૃઢતમાદિભેદભિન્નાસ્થિબન્ધનરૂપવિશેષો ભવતિ તદ્રૂપત્વં સંહનનસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૯૧)

૧ આને 'સંસ્થાન' કહેવામાં આવે છે એના મમયનુરૂપાદિ ૭ વિભાગો છે એ મંબળા માદિની માટે વીર લક્ષ્મીભરણ સ્પષ્ટીકરણ (૫-૮૭-૮૮) એના અનુસાર છે.

અર્થાત્ હાડકાના બંધનમાં દૈવતા સંબંધી તરતમતા ઉત્પન્ન કરવામાં કારણભૂત કર્મને 'સંહનન-નામકર્મ' તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. હાડકાના બંધવિશેષને યાને એની વિશિષ્ટ રચનાને 'સંહનન' કહેવામાં આવે છે. આને 'હાડકાના સાંધાના બંધન' તરીકે ઓળખાવાય. શક્તિવિશેષ પણ 'સંહનન' કહેવાય છે આ સંહનનના વજ્ર-ઋષભ-નારાય ઇત્યાદિ છ લેહો છે કે જેને મિથે આપણે ૧૦૧૪ માં પૃષ્ઠમાં ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ. 'ઋષભ' એટલે 'પાટો', 'વજ્ર' એટલે 'ખીલી' અને 'નારાય' એટલે 'મકંટ-બંધના જેવો બંને તરફનો હાડકાનો બંધ.'

વજ્ર-ઋષભ-નારાયાદિ સંબંધી વિચાર—

આ સંબંધમાં ચોડુંક સ્પષ્ટીકરણ ઉમેરવું આવશ્યક સમજાય છે. અત્ર ખીલી અને પાટાથી તે પ્રકારના આકારનાં હાડકાં સમજવાનાં છે. એટલે કે વજ્રથી ખીલીના આકારનું હાડકું જાણવું અને ઋષભથી પાટાના આકારનું હાડકું જાણવું. જેમ વાંદરીનું બચ્ચું પોતાની માને હાથની આંટી મારી મજબૂત રીતે વળગી રહે છે તેમ બે હાડકાંના બે છેડા પરસ્પર એક ખીળને આંટી કઇ મજબૂત રીતે વળગી રહે તે 'મકંટબંધ' કહેવાય છે. આ ઉપરથી નારાયનો અર્થ ધ્યાનમાં આવશે. પ્રથમ સંહનનવાળા જીવના હાડકાં એવા પ્રકારનાં હોય છે કે બે હાડકાંના સાંધા જે સ્થાને આવેલ હોય ત્યાં તેના બે છેડા પરસ્પર મકંટ-બંધની પેઠે વળગીને રહેલા હોય છે એટલું જ નહિ પણ એ મકંટ-બંધના ઉપર હાડકાનો ઉપર નીચે મજબૂત પાટો હોય છે. આ ઉપરાંત હાડકાની ખીલી ઉપરના પાટાને તેમજ છેક નીચેના પાટાને વીંધીને અને વળી બે હાડકાના છેડાઓને લેહીને રહેલી હોય છે. આથી આ સાંધા એટલે તો દૃઢ બને છે કે મોટી શિક્ષા નીચે એને છ મહિના સુધી કચડવામાં આવે તોપણ એ તૂટે કે ખંસે નહિ, માત્ર જીવને કંઇક પીડા જ થાય. આવું અપૂર્વ સંહનન તો પ્રબળ પુરુષ વિના ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય ? અને એવા સંહનન વિના મોક્ષ-ગતિ પણ કેમ જ પમાય ?

ઋષભ-નારાય-સંહનન અને વજ્ર-ઋષભ-નારાય-સંહનનમાં એટલો જ ફેર છે કે પહેલામાં ખીળની પેઠે ખીલી હોતી નથી. તત્ત્વાર્થ (અ. ૮, સૂ. ૧૨)ના લાખ્ય (પૃ. ૧૫૪)માં આવું 'અર્ધવજ્રર્ષભ-નારાય' એવું નામ નજરે પડે છે. 'કેટલેક સ્થળે આને બદલે વજ્ર-નારાય-સંહનનનો ઉલ્લેખ જોવાય છે એટલે કે મકંટ-બંધ, પાટો અને ખીલી એ ત્રણ પૈકી પાટો નહિ, બાકી ખીળ બે હોય છે.

નારાય-સંહનનવાળાને હાડકાના સાંધા મકંટ-બંધ જેવા હોય; પાટો કે ખીલી ન હોય. અર્ધનારાય-સંહનનમાં એક બાજુ મકંટ-બંધ અને બીજી બાજુ કેવળ ખીલી હોય છે. કીલિકા-સંહનનમાં હાડકાના સાંધા ક્રૂર ખીલીથી જ મજબૂત રહેલા હોય છે.

સેવાર્ત-સંહનન કે જેનું ખીળું નામ 'ઉદરપૃષ્ઠ' છે તેમાં હાડકાંના બે છેડાઓ ઉબલમાં રહેલા મુસળાની પેઠે કેવળ એક ખીળને સ્પર્શીને રહેલા હોય છે. અહીં એક હાડકાનો

૧ જુઓ દ્રવ્ય-સોપાનકાશ (સ. ૭, શ્લો. ૪૦૨).

૨ તત્ત્વાર્થ-લાખ્ય (પૃ. ૧૫૪)માં 'સપાટિકા' એવું નામ નિર્દેશાય છે.

થાય અને બીજાની પ્રતિભાનો પ્રતિઘાત થાય તે કર્મને 'પરાઘાત-નામ કર્મ' જાણવું એટલે દર્શન કે વાણી દ્વારા બીજાને આંજી નાંખે એવી દશા પ્રાપ્ત કરાવનાર કર્મ તે 'પરાઘાત-નામ-કર્મ' છે.

શ્વાસોચ્છ્વાસ-નામકર્મનું લક્ષણ—

પ્રાણાપાનયોગ્યપુદ્ગલાદાનસામર્થ્યજનકત્વમ્, યન્નિમિત્તકોચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસૌ ભવતસ્તદ્રૂપત્વં વોચ્છ્વાસનિઃશ્વાસનામકર્મણો લક્ષણમ્ । (૫૯૭)

અર્થાત્ પ્રાણ અને અપાનને યોગ્ય એવા પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરનારી શક્તિનું જે કારણ હોય તે કર્મને 'ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસ-નામકર્મ' જાણવું અથવા જેના ઉદયમાં ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસ પેદા કરવાની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય તેને પણ 'ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસ-નામકર્મ' જાણવું. આ ઉપરથી સાર એ નીકળે છે કે શ્વાસ હોવા અથવા નીકળવાની શક્તિનું નિયામક કર્મ 'શ્વાસોચ્છ્વાસ-નામકર્મ' છે.

આ નામકર્મના લક્ષણગત પ્રાણ અને અપાન સંબંધી વિશેષ માહિતી મળે તે માટે તેનાં લક્ષણો પણ અંથકાર રજુ કરે છે. તેમાં પ્રાણનું લક્ષણ એ છે કે—

ઊર્ધ્વગામિસમીરણરૂપત્વં પ્રાણસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૯૮)

અર્થાત્ શરીરમાં જે જીએ જવાના સ્વભાવવાળો વાયુ હોય તે 'પ્રાણ' કહેવાય છે.

અપાનનું લક્ષણ—

અધોગામિસમીરણરૂપત્વમપાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૯૯)

અર્થાત્ નીચે જવાના સ્વભાવવાળો વાયુ 'અપાન' કહેવાય છે.

પ્રાણ અને અપાન એ જાને અનન્ત પ્રદેશથી સુક્ષ્મ એવા પુદ્ગલ-સ્કંધના પરિણામથી ઉત્પન્ન થાય છે.

આતપ-નામકર્મનું લક્ષણ—

આતપશક્તિજનનસામર્થ્યનિમિત્તકત્વમાતપનામકર્મણો લક્ષણમ્, અથવા યસ્યોદયે સતિ સ્વયં શીતસ્વભાવા અપિ પરાન્ તાપયન્તિ તદ્રૂપત્વમ્ । (૬૦૦)

અર્થાત્ આતપ-શક્તિ ઉત્પન્ન કરવાના સામર્થ્યવાળા કર્મને 'આતપ-નામકર્મ' કહેવામાં

આવે છે અથવા જે કર્મના ઉદયમાં જાતે શીત સ્વભાવવાળા હોય તે જીવો પણ પરને પરિતાપ ઉત્પન્ન કરે છે તે કર્મને ‘આતપ-નામકર્મ’ જાણવું. અનુષ્ઠ શરીરમાં ઉષ્ણ પ્રકાશના નિયામક કર્મ તરીકે અથવા જે કર્મને લઇને અનુષ્ઠ શરીરમાંથી ઉષ્ણ પ્રકાશ નીકળે છે તે કર્મરૂપે આતુ સ્વરૂપ અન્યત્ર આવેખાયેલું નજરે પડે છે. આ કર્મનો અનુભવ તો સૂર્ય-મંડળમાં વસતા બાહર પૃથ્વીકાય જીવો જ કરે છે.

ઉદ્ઘોત-નામકર્મનું લક્ષણ—

અનુષ્ણપ્રકાશસામર્થ્યજનકત્વમુદ્યોતસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૦૧)

અર્થાત્ શીતળ પ્રકાશને ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ કર્મને ‘ઉદ્ઘોત-નામકર્મ’ જાણવું. આ ઉદ્ઘોત દેવાદિના ઉત્તર વૈકિય શરીરમાં તેમ જ ખદોતાદિકમાં જોવામાં આવે છે; નહિ કે સૂર્યમંડળ, અગ્નિ વગેરેમાં.

અશુરુલ્લુ-નામકર્મનું લક્ષણ—

અશુરુલ્લુપરિણામનિયામકત્વમશુરુલ્લુનામકર્મણો લક્ષણમ્ । (૬૦૨)

અર્થાત્ અશુરુલ્લુ પરિણામના નિયામક કર્મને ‘અશુરુલ્લુ-નામકર્મ’ કહેવામાં આવે છે. આનો ભાવાર્થ એ છે કે જે કર્મનો ઉદય થતાં કુંથુ વગેરે જીવોનાં શરીરો નહિ શુરુ કે નહિ લ્લુ કિન્તુ અશુરુલ્લુ પરિણામને લાગે છે તે કર્મનો ‘અશુરુલ્લુ’ શબ્દથી વ્યવહાર કરવામાં આવે છે. નિશ્ચય-નયની અપેક્ષાએ તો સર્વે દ્રવ્યો પેતપોતાની સ્થિતિ રૂપથી પરિણત થાય છે જોટલે કે નિશ્ચય-નયથી વિચારતાં તો કોઇ પણ શરીર શુરુ પણ નથી કે લ્લુ પણ નથી જોટલે કે કયાં તો તે અશુરુલ્લુ છે કે શુરુલ્લુ છે, પરન્તુ વ્યવહાર-નય અનુસાર તો દરેક શરીર અન્યાન્ય અપેક્ષાએ અશુરુલ્લુ, શુરુલ્લુ, લ્લુ અને શુરુ એમ ચાર પ્રકારનું છે.^૧

તીર્થંકર-નામકર્મનું લક્ષણ—

યસ્યોદયે સતિ ત્રિભુવનસ્યાપિ પૂજ્યો ભવતિ તંદ્રૂપત્વં તીર્થંકુન્નામ-કર્મણો લક્ષણમ્ । (૬૦૩)

અર્થાત્ જે કર્મનો ઉદય થતાં જીવ ત્રિભુવન વડે પૂજ્ય છે તે કર્મને તીર્થંકર-નામકર્મ^૨ કહેવામાં આવે છે. આ કર્મ દ્વારા ધર્મતીર્થ પ્રવર્તાવવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ કર્મનો વિપાક સર્વજ્ઞ દશામાં થાય છે.

નિર્માણ-નામકર્મનું લક્ષણ—

સર્વજીવાનામાત્મીયશરીરાવયવાનાં વિન્યાસનિયમનિમિત્તકત્વં
નિર્માણનામકર્મણો લક્ષણમ્ । (૬૦૪)

અર્થાત્ સર્વ જીવોને પોતપોતાના શરીરમાં અવયવોને નિયમિત રીતે ગોઠવવામાં સહાયક કર્મને ‘ નિર્માણ-નામકર્મ ’ લાગુ પડે. આ કર્મ મહેલ વગેરે બનાવવા માટે આવશ્યક કુશળતાથી યુક્ત સુતારના જેવું છે.

ઉપધાત-નામકર્મનું લક્ષણ—

શરીરાદ્ગોપાદ્ધાનાં યસ્યોદયે સતિ અનેકધોપધાતઃ ક્રિયતે તદ્રૂપત્વમ્,
સ્વશરીરાવયવલન્ધિકાદિભિઃ સ્વાવયવાનાં વિધાતો યન્નિમિત્તકો ભવતિ
તદ્રૂપત્વમ્, સ્વકીયપરાક્રમાદ્યુપધાતજનકત્વમ્, યસ્યોદયે સતિ સ્વપર-
કૃતોદ્વન્ધનાદ્યુપધાતો ભવતિ તદ્રૂપત્વં વોપધાતનામકર્મણો લક્ષણમ્ ।
(૬૦૫)

અર્થાત્ જે કર્મનો ઉદય થતાં શરીરનાં અંગોપાંગોનો ઉપધાત થાય તે કર્મ ‘ ઉપધાત-નામકર્મ ’ કહેવાય છે. અથવા પોતાના શરીરનાં ભાગો દુઃખ અવયવો વડે પોતાના જ અવયવોનો વિધાત થવામાં કારણભૂત કર્મને ‘ ઉપધાત-નામકર્મ ’ લાગુ પડે. અથવા પોતાના જ પરાક્રમથી પોતાને ઉપધાત જે કર્મ નિમિત્તે થાય તે કર્મને ‘ ઉપધાત-નામકર્મ ’ સમજવું. અથવા તો જે કર્મનો ઉદય થતાં પોતે કરેલ કે અન્ય કોઈએ કરેલ ઉદ્બંધન (કાંસા) વગેરે ઉપધાતો થાય તે કર્મને ‘ ઉપધાત-નામકર્મ ’ લાગુ પડે.

ત્રસ-નામકર્મનું લક્ષણ—

યસ્યોદયે સતિ દ્વીન્દ્રિયાદિષ્ટત્તિર્ભવતિ તદ્રૂપત્વં ત્રસનામકર્મણો
લક્ષણમ્ । (૬૦૬)

અર્થાત્ જે કર્મનો ઉદય થતાં દ્વીન્દ્રિયાદિક ચેતિમાં ઉત્પત્તિ થાય તે કર્મને ‘ ત્રસ-નામકર્મ ’ લાગુ પડે.

બાદર-નામકર્મનું લક્ષણ—

યસ્યોદયે સતિ જીવાનાં સ્થૂલત્વલક્ષણાદમકવાદરત્વં સ્યાત્

તદ્રૂપત્વમ્, સ્થૂલસ્વરૂપવાદરશરીરનિર્વર્તકત્વં વા વાદરનામકર્મણો
લક્ષણમ્ । (૬૦૭)

અર્થાત્ જે કર્મને ઉદય થતાં જીવોમાં બાદરપણું પ્રાપ્ત થાય તે કર્મને અથવા તો સ્થૂલ માને
અર્થવ્યક્તને ગોચર એવા બાદર શરીર બનાવવામાં કારણરૂપ કર્મને ' બાદર-નામકર્મ ' બોલ્યું.
પર્યાપ્ત-નામકર્મણું લક્ષણ—

યન્નિસિત્તકાહારાદિવર્ગનાદ્રવ્યાણામાદાનપરિણામયોઃ શક્તિરૂપત્ત્રા
તદ્રૂપત્વં પર્યાપ્તનામકર્મણો લક્ષણમ્ । (૬૦૮)

અર્થાત્ જે કર્મરૂપ નિમિત્ત દ્વારા આહારાદિક વર્ગજીવારૂપ દ્રવ્યોમાં અડધું કરવાની અને પરિણુ-
ભાવવાની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તે 'પર્યાપ્ત-નામકર્મ' બોલ્યું. એટલે કે જેના ઉદયથી સ્વયંબોધ
પર્યાપ્ત પુણું કરી શકાય તે 'પર્યાપ્ત-નામકર્મ' છે.^૧ આ શક્તિ પુદ્ગલના ઉપયયથી ઉત્પન્ન
થાય છે. જુઓ જીવાજીવાભિગમવૃત્તિનું દશમું પત્ર. આ પર્યાપ્તિના છ ભેદ છે:-(૧)
આહાર-પર્યાપ્તિ, (૨) શરીર-પર્યાપ્તિ, (૩) ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિ, (૪) શ્વાસોચ્છ્વાસ (પ્રાણાપાન)-
પર્યાપ્તિ, (૫) ભાષા-પર્યાપ્તિ અને (૬) મન:-પર્યાપ્તિ.

આહાર-પર્યાપ્તિનું લક્ષણ—

શરીરેન્દ્રિયવાહુમનઃપ્રાણાપાનયોગ્યવર્ગનાદલિકદ્રવ્યાહરણક્રિયા -
પરિસમાપ્તિરૂપત્વમ્, નિજોચિતગૃહીતાહારવર્ગનાદ્રવ્યાણાં પૃથક્ સ્થલ-
રસરૂપેણ પરિણનિર્ધન્નિમિત્તા ભવતિ તદ્રૂપત્વં વાઽહારપર્યાપ્તિર્લક્ષણમ્ ।
(૬૦૯)

અર્થાત્ શરીર, ઇન્દ્રિય, વચન, મન અને શ્વાસોચ્છ્વાસને યોગ્ય વર્ગજીવાનાં કળિયાંને અડધું
કરવાની ક્રિયાની પરિસમાપ્તિને ' આહાર-પર્યાપ્તિ ' બોલ્યું. અથવા ચોતાને યોગ્ય એવાં
અડધું કરેલાં આહાર-વર્ગજીવાનાં દ્રવ્યોના રૂબરૂ અને રસરૂપે ભિન્ન ભિન્ન પરિણામ થવામાં
કારણભૂત પર્યાપ્તિને ' આહાર-પર્યાપ્તિ ' બોલ્યું.^૨

શરીર-પર્યાપ્તિનું લક્ષણ—

રસીભૂતાહારસ્ય શરીરયોગ્યા પરિણતિર્યન્નિમિત્તયા ભવતિ તદ્રૂ-
પત્વમ્, રસીભૂતાહારસ્ય શરીરતય વિન્યાસક્રિયાપરિસમાપ્તિરૂપત્વં વા
શરીરપર્યાપ્તિર્લક્ષણમ્ । (૬૧૦)

૧ જુઓ ૪. ૧૦૪૦ નું પ્રથમ દિપ્પણ.

૨ ખલ એટલે મળ અને ચૂરણ આહારના રૂબરૂ.

૩ રસ એટલે સાદુ પાણીરૂપે પરિણમવા ગોળ્ય જગ જેવો પ્રવાહી પદાર્થ.

૪ જુઓ ૪. ૧૦૩૦ નું ત્રીજું દિપ્પણ.

અર્થાત્ રસરૂપે પરિણત થયેલા આહારને (ચાન ધાતુરૂપે પરિણામી) શરીરરૂપે પરિણત કરાવનારી શક્તિને ' શરીર-પર્યાપ્તિ ' સમજવી અથવા ' રસરૂપે પરિણમેલા આહારની શરીર-રૂપે રચના થવાની ક્રિયાની પરિણામિતિને ' શરીર-પર્યાપ્તિ ' જાણવી.

ખલરસ-પરિણમન એટલે શું ?—

મલાદિરૂપ વિશિષ્ટ ખલ તો શરીર-પર્યાપ્તિ વટે પર્યાપ્ત જીવને લોભ-આહારથી પણ ન સંભવી શકે તો તે વખતના ઝોજ-આહારથી કેમ હોય એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે, વળી જેમાંથી હાડકાં વગેરે રચાય છે તેવો રસ તો માત્ર ઔદારિક ત્રસ જીવને જ હોઈ શકે છે તો કદેક જીવને આહાર-પર્યાપ્તિ છે એ હકીકત કેવી રીતે જાંઘ બેસતી આવે છે ? આનો ઉત્તર એ છે કે શ્રદ્ધા હૃદય પુષ્કલો પૈત્રી જે શરીરાદિ માટે યોગ્ય પુષ્કલો હોય તેને તે રૂપે રચવા અને જે તે કાર્ય માટે અયોગ્ય હોય તેને અલગ કરવા-ત્યજી દેવા તે ' ખલ-રસ-પરિણમન ' કહેવાય. અર્થાત્ મલાદિ તે ખલ અને હાડકાં વગેરે જેનાથી નિર્મિત થાય તે રસ એ જ અર્થ કરવાનો નથી; કેમકે એ અર્થ તો મુખ્યત્વે કરીને ત્રસ જીવની ઔદારિક શરીર સંબંધી પર્યાપ્તિઓને લક્ષ્યને ક્વલ-આહારને અંગે સમજવાનો છે.

ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિનું લક્ષણ—

ધાતુતયા પરિણતમાંહારમિન્દ્રિયતયા પરિણતં યા શક્તિર્જનયતિ તદ્રૂપત્વમ્, ત્વગાદીન્દ્રિયનિર્વર્તનક્રિયાપરિસમાપ્તિરૂપત્વં વા ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ-લક્ષણમ્ । (૬૧૧)

અર્થાત્ ધાતુરૂપે પરિણત થયેલ આહારને જે શક્તિ ઇન્દ્રિયરૂપે પરિણત કરે છે તે શક્તિને ' ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિ ' જાણવી, અથવા તો ' રૂપેન્દ્રિયાદિકને રચવાની ક્રિયાની પરિણામિતિને પણ ' ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિ ' જાણવી.

પ્રાણાપાન-પર્યાપ્તિનું લક્ષણ—

પ્રાણાપાનક્રિયાયોગ્યપુદ્ગલદ્રવ્યગ્રહણનિર્ગર્ગશક્તિનિર્વર્તનક્રિયાપરિ-સમાપ્તિરૂપત્વં પ્રાણાપાનપર્યાપ્તિલક્ષણમ્ । (૬૧૨)

૧ રસરૂપ જનેલ આહારથી લોભ-આહાર અને ક્વલ-આહાર પણ સમજવા એમ વિચાર-સાર (ગા. ૩૪) ની ટીકા ઉપરથી જણાય છે. ત્વગાની નિષ્પત્તિ પૂર્વે તો ઝોજ આહાર જ છે.

૨ મનઃપર્યાપ્તિ પૃથક્ નહિ સ્વીકારનારા અને આથી પાંચે ઇન્દ્રિયો અને છઠ્ઠું મન સમજવું. જીવો તરવાર્ય-વૃત્તિ (શા. ૨, ૫ ૧૧૦)

અર્થાત્ પ્રાણાયાનની ક્રિયા માટે યોગ્ય જોવાં પુદ્ગલ-દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરવાની તેમજ (તેને પરિણુમાવી અવલંબીને) તેનો ત્યાગ કરવાના સામર્થ્યને ચ'પાદન કરવાની ક્રિયાની પરિસમાપ્તિને ' પ્રાણાયાન-પર્યાસિ ' જાણવી. અન્ન પ્રાણાયાન વડે ઉપદેશ-નિઃશ્વાસ સમજવા.

ભાષા-પર્યાસિનું લક્ષણ—

**ભાષાયોગ્યપુદ્ગલદ્રવ્યગ્રહણનિસર્ગશક્તિનિર્વર્તનક્રિયાપરિસમાપ્તિરૂપ-
ત્વં ભાષાપર્યાસિર્લક્ષણમ્ । (૬૧૩)**

અર્થાત્ ભાષાયોગ્ય પુદ્ગલ-દ્રવ્યનાં ગ્રહણ (ભાષારૂપ પરિણુમન, અને અવલંબન) તેમજ ત્યાગ કરવાની શક્તિને સ'પાદન કરનારી ક્રિયાની પરિપૂર્ણતાને ' ભાષા-પર્યાસિ ' જાણવી.

મન:-પર્યાપ્તિનું લક્ષણ—

**મનોયોગ્યદ્રવ્યગ્રહણનિસર્ગશક્તિનિર્વર્તનક્રિયાપરિસમાપ્તિરૂપત્વં
મનઃપર્યાસિર્લક્ષણમ્ । (૬૧૪)**

અર્થાત્ મનને યોગ્ય જોવાં દ્રવ્યને ગ્રહણ કરવાની તેમજ તેનો ત્યાગ કરવાની શક્તિને પ્રાપ્ત કરવારૂપ ક્રિયાની પૂર્ણાહુતિને ' મનઃપર્યાપ્તિ ' જાણવી.

પર્યાસિનું પચાલોચન

સમગ્ર વિશ્વરૂપ રંગમંડપમાં આત્મા અને શરીર એ બે પાત્રો સુખ્ય ભાગ બનજે છે. તેમાં આત્મા તો અજર, અમર, અવિનાશી, અનાદિ ઇત્યાદિ ગુણવાળો છે, જ્યારે શરીર તો વિનાશી છે. શરીરની આવી નાશવંત અવસ્થાથી સમસ્ત ભૂમંડળ જાણીતું છે. આ શરીરને લઈને તો સંસાર છે, કેમકે જ્યાં શરીર છે ત્યાં સંસાર છે; અને જ્યાં શરીર નથી ત્યાં સંસાર પણ નથી. આ હકીકત સર્વને માન્ય છે, પરંતુ જોની રચનાતા સંબંધમાં વિદ્વાનોનો એક મત નથી. કેાઈકે જોને પૃથ્વી વગેરે પાંચ મહાભૂતોના અમુક પ્રમાણના મેળાપ માત્રથી રચાતું માને છે તો કેાઈ પાંચ મહાભૂતો ઉપરાંત ઈશ્વરીય લીલાને પણ જોની રચનામાં કારણરૂપ ગણે છે. જૈન મહર્ષિ-ઓ જોને કર્મરૂપ જ્જીવથી જકડાયેલો આત્મા તેવા પ્રકારના પુદ્ગલો વડે રચે છે એમ માને છે. આ શરીરની પુષ્ટિ અનુકૂળ આહારને અપીન છે; કેમકે જો આહાર લોહી, માંસ અને છેવટે શુક્ર-રૂપે પરિણમે છે અને જોનો અંતિમ વિકાસ ઇન્દ્રિયરૂપે થાય છે. આમ થવામાં કેાઈ શરીરની જોવી બલતની યંત્ર-રચનાને હેતુરૂપ ગણે છે તો કેાઈ શક્તિ વિશેષનાં મહત્ત્વને આ આભારી છે એમ જાણાવે છે. જૈન મહર્ષિઓનું આ સંબંધમાં જોવું કથન છે કે આ આસ એક પુદ્ગલની શક્તિને

૧ “ કીર્તિત્વે દત્તિ જીવિત્વ ” અર્થાત્ ને ઉત્પત્તિની અનંતર ચીજ્ યાચ-ગ્રાહ્ય યાપ તે 'શક્તિ' છે.

આભારી છે અને તેનું નામ ‘પર્યાપ્તિ’ છે. એનો સામાન્ય અર્થ સંપૂર્ણ નિર્માણ થાય છે, છતાં તેનો વિશેષ અર્થ હૈન મુનિવરોએ નીચે મુજબ નિર્દેશ્યો છે:—

“પુદ્ગલોપચયજઃ પુદ્ગલગ્રહણપરિણમનહેતુઃ ક્ષત્તિવિશેષઃ.”

અર્થાત્ પુદ્ગલોની વૃદ્ધિથી—સમૂહથી ઉદ્ભવતો અને પુદ્ગલોને લેવામાં તેમજ તેને પરિણામ વામાં કારણરૂપ શક્તિ—વિશેષ તે ‘પર્યાપ્તિ’ છે.

પર્યાપ્તિનું લક્ષણ અને તેના વિવિધ અર્થોની સંગતિ—

તત્ત્વાર્થ (અ. ૮, સૂ. ૧૨)ની બૃહદ્વૃત્તિમાં ૧૬૦ માં પૃષ્ઠમાં અવનરણરૂપે આપેલી અને બૃહત્-સંગ્રહણી (અ. ૩૬૩)ની વૃત્તિમાં પ્રક્ષિપ્ત ગાથારૂપે નિર્દેશાયેલી નિમ્નલિખિત ગાથા પર્યાપ્તિનું લક્ષણ નીચે મુજબ પૂરું પાડે છે:—

“આહારસરીરિન્દ્રિયક્રસાસવઓમનોઽભિનિવિવત્તી ।

હોઈ જઓ દલિયાઓ કરણં ઇસા (પહ સા) હ ‘પજ્જત્તી’ ॥”

અર્થાત્ જે હલિકરૂપ પુદ્ગલ—સમૂહથી આહાર, શરીર, ઇન્દ્રિય, ઉચ્છવાસ, વચન અને મનની રચના યાને ઉત્પત્તિ થાય છે તે હલિકના પોતપોતાના વિષયરૂપ પરિણેનમાં, પુદ્ગલ—ઉપચયના આલંબનથી ઉદ્ભવેલ શક્તિરૂપ જે કરણ કારણભૂત છે તેને ‘પર્યાપ્તિ’ કહેવામાં આવે છે, ‘અગ્રણવ એ કર્તા’ છે, પુદ્ગલ—ઉપચય—અન્ય શક્તિ તે ‘કરણ’ છે અને પરિણમન તે ‘ક્રિયા’ છે. તત્ત્વાર્થ (અ. ૮, સૂ. ૧૨)નું લાખ્ય આહાર—પર્યાપ્તિ વગેરેનાં લક્ષણો વિચારતી વેળા ક્રિયાની પરિણમનને ‘પર્યાપ્તિ’ તરીકે ઓળખાવે છે, જ્યારે એની વૃત્તિ ‘વિશિષ્ટ પુદ્ગલોનો

૧ પરિ + ઓ + ક્તિ.

૨ ઓયા—

આહારશરીરેન્દ્રિયોચ્છવાસવઓમનોઽભિનિવૃત્તિઃ ।

મવતિ ઇસ્માદ્ દલિકાત્ કરણં ઇસા (પતિ સા) તુ પર્યાપ્તિઃ ॥

૩ આત્મ લક્ષણ તત્ત્વાર્થ—લાખ્યવૃત્તિ (પૃ. ૧૬૦)માં નીચે મુજબ નિર્દેશાયું છે.—

“શરીરેન્દ્રિયવાહ્યમનઃવાણાપાનયોગ્યદલિકરૂપવાહરણક્રિયાપરિણમતિઃ આહાર-પર્યાપ્તિઃ ।”

૪ આ રહો એ ઉદ્દેશ્ય—

“પર્યાપ્તિઃ પુદ્ગલરૂપાઽઽમનઃ કર્તુઃ કરણવિશેષઃ । યેન કરણવિશેષેનાદારાદિ-ગ્રહણસામર્થ્યમાત્મનો નિષ્પાદતે તત્ત્વ કરણં યેઃ પુદ્ગલેનિવૃત્તયંતે તે પુદ્ગલા આત્મનાઽઽત્તાસ્ત-ધાવિષયપરિણતિભાજઃ ‘પર્યાપ્તિ’શબ્દેનોચ્યન્તે ।”

અર્થાત્ પર્યાપ્તિ એ પુદ્ગલસ્વરૂપી છે કે જે કર્તા એવા આત્માનું કરણ—વિશેષ છે. એટલે કે જે કરણવિશેષ વડે આત્માને આધારાદિને મદદ કરવાની શક્તિ ઉદ્ભવે છે તે કરણ જે પુદ્ગલો વડે અને છે—રચાય છે—પ્રકાશ છે તે આત્માએ પ્રાપ્ત કરેલા તથાવિષય પરિણામવાળા પુદ્ગલોનો પર્યાપ્તિરૂપે ઉદ્દેશ્ય કરાય છે.

‘પર્યાપ્તિ’ તરીકે નિર્દેશ કરે છે. પ્રસ્તુત અંશકારે તો પર્યાપ્તિ એટલે શક્તિ યાને કરણ તેમજ ‘પર્યાપ્તિ’ એટલે ક્રિયાની પરિસમાપ્તિ એ એ જ અર્થો સ્વીકાર્યા છે, અર્થાત્ શક્તિજનક પુદ્ગલ એવા અર્થ સ્વીકારેલો જણાતો નથી, બેઠે (૧) શક્તિ, (૨) શક્તિજનક પુદ્ગલ અને (૩) સમાપ્તિ એમ પર્યાપ્તિના ત્રણે અર્થો સુસંગત છે.

સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો જીવ જે ભવમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે ભવમાં જીવન-શક્તિના નિર્વાહ માટે-જીવન ટકી રહે અને તે જીવનમાં કરવા યોગ્ય આવશ્યક કાર્યો થઈ શકે તેટલા સાડ તેને આહાર-શુદ્ધિ આવશ્યક ક્રિયાઓ કરવી પડે છે. આ ક્રિયાઓ કરવા માટે જે સામર્થ્ય ઉત્પન્ન થવું જરૂરનું છે તેનું નામ ‘શક્તિ’ યાને ‘પર્યાપ્તિ’ છે. આ શક્તિની ઉત્પત્તિ પુદ્ગલ-સમૂહના આદ્યપત્તથી જ^૧ નિમિત્તથી જ ઉદ્ભવે છે. વાસ્તે કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરવાથી એ વિશિષ્ટ પુદ્ગલ-ઉપચય અર્થાત્ ઉપયુક્ત શક્તિજનક પુદ્ગલ પણ ‘પર્યાપ્તિ’ કહેવાય છે. આથી કરીને તો પર્યાપ્તિને પુદ્ગલરૂપ પણ કહેવામા આવે છે. ઉપયુક્ત શક્તિમાં નિમિત્તરૂપ પુદ્ગલ-સમૂહની ક્રિયાની પરિસમાપ્તિ તેને પણ ‘પર્યાપ્તિ’ કહેવાય. અલભત્, અત્ર કાર્યમાં કર્તાને ઉપચાર સમજવો.

આહાર-પર્યાપ્તિ—

આહાર-પર્યાપ્તિનું પ્રથમ લક્ષણ પ્રસ્તુત અંશકારે તત્ત્વાર્થ-ભાષ્યને અનુસરીને આપેલું જણાય છે. બીજું લક્ષણ તો અનેક શ્રેણીમાં દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. આ ઉપરાંત તત્ત્વાર્થની ખૂલેફુલ્તિ (પૃ. ૧૬૦) નીચે મુજબનું ત્રીજું લક્ષણ નિર્દેશે છે:—

“ આહારગ્રહણસમર્થકરણપરિનિષ્પત્તિરાહારપર્યાપ્તિઃ । ”

અર્થાત્ આહારને શુદ્ધ કરવામાં સમર્થ એવા કરણની એટલે પુદ્ગલ-સમૂહની નિષ્પત્તિ તે ‘આહાર-પર્યાપ્તિ’ છે.

શરીર-પર્યાપ્તિ અને ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિનાં એ એ લક્ષણો પૈકી અંતિમ લક્ષણ તેમજ બાકીની

૧ જીવની જોકે સ્વતંત્ર શક્તિ છે, પરંતુ તે શક્તિ સિદ્ધ જીવમાં અપૌદ્ગમિક છે, ત્યારે સંસારી જીવોમાં તો પૌદ્ગમિક જ છે. અર્થાત્ સંસારી જીવોના સર્વ પૌદ્ગમિક વ્યાપારો પુદ્ગલોને અવશ્યીને જ રહેલા છે કર્મપ્રકૃતિ (ચા. ૧૭)ની ક્રીડા (પૃ. ૧૦)માં કહ્યું પણ છે કે “ દ્રવ્યનિમિત્તં વીર્યં લેસારિણામુપજાયતે ” એટલે કે સંસારી જીવોના વીર્યની ઉત્પત્તિ દ્રવ્યના નિમિત્તથી જ છે.

૨ ઉપચય માને સમૂહ કહેતાનું કારણ એ છે કે ઉત્પત્તિ-સ્થાનમાં આવેલો જીવ પ્રથમ સમયે જે પુદ્ગલો ગ્રહણ કરે છે તેમાં ત્યારબાદ પ્રતિસમય ગ્રહણ કરતા બીજા પુદ્ગલોનો તે ઉમેરો કરે છે. આ પુદ્ગલો પ્રથમ સમયે ગ્રહણ કરેલા પુદ્ગલોના સમાગમથી તદ્દપ અને છે. આ પ્રમાણેના પુદ્ગલ-સમૂહમાંથી જે શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તે શક્તિ તેમજ કારણમાં ગર્ભભાવનો આરોપ કરવાથી તે પુદ્ગલ-ઉપચય પણ પર્યાપ્તિરૂપ કહી શકાય છે.

મનઃપર્યાપ્તિ—

આના લક્ષણ માટે નીચે મુજબના લાવાર્થવાળો ઉલ્લેખ અનેક ગ્રંથોમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે:—

“યદા પુનર્મનોયોગ્યવર્ગણાદલિકં ગૃહીત્વા મનસ્ત્વેન પરિણમય્ય આલમ્બ્ય ચ મુચ્ચતિ સા ‘મનઃપર્યાપ્તિઃ’ ।”

—અથમ કર્મગ્રંથ (ગા. ૪૮)ની વૃત્તિ

અર્થાત્ જીવ (પુદ્ગલ-ઉપચયના આલંબનથી ઉદ્ભવેલી) જે શક્તિ દ્વારા મનોયોગ્ય વર્ગભૂત ગ્રહણ કરી, તેને મનરૂપે પરિણુમાવી અવલંબીને તેનું વિસર્જન કરે તે શક્તિ ‘મનઃપર્યાપ્તિ’ છે.

પર્યાપ્તિઓની સંખ્યા—

તત્ત્વાર્થ (અ. ૮, સ્. ૧૨)ના લાઘ્યમાં મનઃપર્યાપ્તિનો ઉલ્લેખ નથી અર્થાત્ ત્યાં એ સિવાયની પાંચ જ પર્યાપ્તિઓનો નિર્દેશ છે. પર્યાપ્તિની સંખ્યા છ હોવાનું સુપ્રસિદ્ધ છે. આથી શું શ્રીઉમાસ્વાતિનું કથન શાસ્ત્રવિરુદ્ધ માનવું ? અને શું તેમ હોવાથી પ્રસ્તુત ગ્રંથકારે અત્ર તેમનું અનુસરણ કર્યું નથી ? આનો ઉત્તર શ્રીસિદ્ધસેનગણિના શબ્દોમાં રજુ કરીશું. તેઓ ૧૬૦ માં પૃષ્ઠમાં સૂચવે છે કે ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિના કથનથી મનઃપર્યાપ્તિનો પણ ઉલ્લેખ આવી જ જાય છે. એટલે એવી પરિસ્થિતિમાં પર્યાપ્તિની સંખ્યા પાંચની બતાવાય તેમાં કશો વાંધો નથી—કશી ઉત્સૂત્ર-પ્રરૂપણા નથી.

અત્ર કોઇ શંકા ઊઠાવે કે મનને તો શાસ્ત્રકારોએ ‘અનિન્દ્રિય’ની સંજ્ઞા આપી છે તો ઇન્દ્રિયના ગ્રહણથી અનિન્દ્રિયનું ગ્રહણ કેમ સંભવે ? આનો ઉત્તર એ છે કે જેમ નેત્ર વગેરે ઇન્દ્રિયો વિષયોનું સાક્ષાત્ ગ્રહણ કરે છે તેમ મન સાક્ષાત્ વિષયગ્રાહી નથી, પરંતુ સુખ વગેરેને સાક્ષાત્ ગ્રહણ કરનારું તે હોવાથી એ અપૂર્ણ ઇન્દ્રિયસ્વરૂપી છે. એટલે તેને ‘અનિન્દ્રિય’ કહેવામાં આવે છે. વળી મન એ ઇન્દ્રિયનું અર્થાત્ આત્માનું લિંગ છે એટલે એ દૃષ્ટિએ એને પણ ‘ઇન્દ્રિય’ તરીકે જાળખાવી શકાય.

પર્યાપ્તિની સંખ્યા પાંચની જ કહેવામાં એવો પણ આશય સંભવે છે કે એ સંખ્યા તો બાહ્ય કરણોની અપેક્ષાએ વિચારાયેલી છે; મન તો અભ્યંતર કરણ છે; એથી એ દૃષ્ટિએ ઉદ્ભવતી મનઃપર્યાપ્તિનો આથી કંઈ નિવેધ કરાયો નથી. અર્થાત્ પર્યાપ્તિની સંખ્યા પાંચની સમજવી કે જીની એ અપેક્ષા અપેક્ષા ઉપર આધાર રાખે છે અને તેમ હોવાથી મનપર્યાપ્તિનો શ્રીઉમાસ્વાતિ-

૧ રિચમેન્ટ ગેલ્લી દૃષ્ટિએ પર્યાપ્તિ ૭ પ્રકારની છે એમ પ્રથમ કર્મગ્રંથ (ગા. ૪૮)ની વૃત્તિમાં નીચે મુજબનો નિર્દેશ છે:—

‘મા ચ વિષયમેદાત્ પોદા ।’

એ અપલાપ કર્યો છે એ માન્યતા માટે સ્થાન જ રહેતું નથી. વળી મતાંતરરૂપે તેમણે એનો નિર્દેશ ભાષ્ય (પૃ. ૧૬૧)માં કરેલો જ છે. વિશેષમાં પર્યાપ્તિઓની સંખ્યા છની ન દર્શાવતાં પાંચની દર્શાવાયોતો એક ઉદ્દેશ ભગવતી (ચ. ૩, ઉ. ૧)માં મળી આવે છે. અત્ર પ્રાણ-પર્યાપ્તિ અને મનઃપર્યાપ્તિને જુદી જુદી ન ગણતાં એ બેને એક જ ગણી છે. આમ કરવાનું શું કારણ છે તે શ્રીઅભયદેવસૂત્રે પણ જણાવ્યું નથી; કેમકે તેઓ એની વૃત્તિમાં કંથે છે કે—

“ પર્યાપ્તિઃ—આહારશરીરાદીનામભિનિર્વૃત્તિઃ, સા ચાન્યત્ર પોદા ઉક્તા હ્રહ તુ'પશ્ચથા, માપા-મનાપર્યાપ્ત્યોર્વહ્યુતાભિમતેન કેનાપિ કારણેન પક્ત્ય-વિવક્ષણાત્ । ”

અર્થાત્ પર્યાપ્તિ એટલે આહાર, શરીર વગેરેની પૂરેપૂરી બનાવટ. બીજે સ્થળે એ છ પ્રકારની કહી છે. અહીં તો તેના માંથ પ્રકારો સૂચવાયા છે, કેમકે બહુશ્રુત વ્યક્તિને ઇષ્ટ એવા કેાઇક કારણથી ભાષાપર્યાપ્તિ અને મનઃપર્યાપ્તિની અત્ર એક જ ગણના કરાઇ છે.

જીવાભિગમની વૃત્તિના ૨૪૨ મા પત્ર પ્રમાણે ભાષા-પર્યાપ્તિ અને મનઃ-પર્યાપ્તિમાં એકત્વની વિવક્ષા એના સમાપ્તિ-કાલનું અંતર ભાકીની પર્યાપ્તિના કાળના અંતરની અપેક્ષાએ પ્રાયઃ ઓછું છે એ હકીકતને આભારી છે એમ નીચે સૂચવતા ઉદ્દેશ ઉપરથી જણાય છે:—

“ નવરમિદ માયામનઃપર્યાપ્ત્યો. સમાપ્તિકાલાન્તરસ્ય પ્રાયઃ શ્વેપ-પર્યાપ્તિ(સમાપ્તિ)કાલાન્તરાપેક્ષયા સ્તોકન્વાદેકત્વેન વિવક્ષણમિતિ । ”

પર્યાપ્તિ સંબંધી પુદ્ગલો—

આપણે ઉપર જોઇ ગયા તેમ દરેક પર્યાપ્તિ પુદ્ગલ-ઉપવચરૂપ છે. આથી એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે તે પુદ્ગલો કયા ॥ ૧ ॥ આનો યથાર્થ નિર્ણય તો બહુશ્રુતને અધીન છે. એથી અત્ર તો તત્ત્વાર્થનાં ભાષ્યાદિને આધારે કંઇક ઉદ્દેશ કરાય છે. પ્રથમ સમયે સામાન્ય સ્વરૂપે શ્રક્ષ્ કરેલાં શરીર, ઇન્દ્રિયો, વચન, મન અને પ્રાણાપાનનાં આગમપ્રસિદ્ધ વર્ણનાના કેમ પૂર્વકનાં જે

૧ આ રહ્યો એ પાઠ:—

“ જહ જં મંતે ! સદ્દે દેવિદે...તથ જં સે તીસપ દેવે અહુનોવવસ્રમેસે સમાણે પંચવિદ્યાપ પક્ષતીપ પક્ષસિમાવં ગચ્છહ, તંજહા આહારપક્ષતીપ, સરોર-ઈન્દિય-પ્રાણ-પાણપક્ષતીપ, માસામણપક્ષતીપ ... ”

[યદિ મદન્ત ! શકો દેવેન્દ્રઃ ... તતઃ સ તિષ્ઠતી દેવોઽધુનોપવસ્રમાપઃ સન્ પદ્યવિધયા પર્યાપ્ત્યા પર્યાપ્તિમાવં ગચ્છતિ, તથયા-આહારપર્યાપ્ત્યા, શરીર-ઈન્દ્રિય-પ્રાણપર્યાપ્ત્યા માયામનઃપર્યાપ્ત્યા ...] ”

૨ દેવો અને નારો ભાષા-પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરે ત્યાર બાદ એક સમયમાં મનઃપર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરે છે. આ પ્રમાણે બે પર્યાપ્તિ વચ્ચે નહિ જેવું અંતર હોવાથી એ બેને એક ગણી હોય એમ લાગે છે.

૩ રાજપ્રકીર્યસૂત્રની વૃત્તિના ૧૦૨ મા પત્રમાં આ જ ઉદ્દેશ છે.

દળિયાંઓ છે તે આહાર-પર્યાપ્તિના પુદ્ગલો સમજવા. એ પાંચ પ્રકારની યોગ્યતાવાળા પુદ્ગલો ઔદારિક દેહધારીને ઔદારિક વર્ગણના, વૈક્રિય દેહધારીને તેમજ ઉત્તર વૈક્રિય શરીર રચનારને વૈક્રિય વર્ગણના, અને આહારક દેહધારીને આહારક વર્ગણના જણવા. ઉત્તર શરીર રચતી જેળાએ વાચુકાયને ચાર અને અન્ય જીવોને છ પર્યાપ્તિઓ તે શરીર આશ્રીને જુદી રચવી પડે છે, વારતે ઔદારિકાદિ ત્રણ વર્ગણના પુદ્ગલો કે જે પ્રથમ સમયે અહણ કરાય છે તે આહાર-પર્યાપ્તિ સંબંધી સંભાવે છે.

પ્રથમાદિ સામાન્ય સ્વરૂપે અહણ કરાયેલા ઔદારિકાદિ ત્રણ વર્ગણના પુદ્ગલોમાંથી જેટલા પુદ્ગલોનું^૧ ભવધારણીય શરીર બને છે તેટલા દેહરૂપે પરિણમેલા પુદ્ગલો શરીર-પર્યાપ્તિ સંબંધી જણવા.

^૨આચારાંગની ટીકામાં વર્ણવેલી શુદ્ધ આત્મપ્રદેશરૂપ અભ્યંતર નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિય નહિ, કિન્તુ અનેક શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલ શુદ્ધ પુદ્ગલપ્રદેશરૂપ અભ્યંતર નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયરૂપ પુદ્ગલો ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિ સંબંધી જણવા; કેમકે શબ્દાદિ વિષયોને ગૃહણ કરવાનું સામર્થ્ય એ પુદ્ગલોના આલંબન વડે જ ઉત્પન્ન થાય છે. બાહ્ય નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયના પુદ્ગલો તેા શરીર સંબંધી જ ગણાય.

પ્રથમાદિ સમયે સામાન્ય સ્વરૂપે અહણ કરેલા પુદ્ગલોમાંથી તથાવિધ પરિણામ પામેલા પુદ્ગલો કે જે આત્માને ઉચ્છ્વાસ-ક્રિયામાં-અહણ, પરિણમન અને આલંબનરૂપ ત્રણે ક્રિયામાં વ્યાપાર કરવાની શક્તિ અર્પે છે તે પુદ્ગલો ઉચ્છ્વાસ-પર્યાપ્તિ સંબંધી જણવા. શ્વાસોચ્છ્વાસ-વર્ગણના પુદ્ગલો ઉચ્છ્વાસ-પર્યાપ્તિ સંબંધી નથી; કેમકે પૂર્વોક્ત પર્યાપ્તિઓના પુદ્ગલોની પેઠે આ પર્યાપ્તિ સંબંધી પુદ્ગલો પણ ઔદારિકાદિ ત્રણે ભવધારણીય દેહ વર્ગણના છે.

પ્રથમાદિ સમયે સામાન્ય સ્વરૂપે અહણ કરેલા પુદ્ગલોમાંથી તથાવિધ પરિણમને પ્રાપ્ત થયેલા જે પુદ્ગલો આત્માને વચન-ક્રિયામાં વ્યાપૃત થવાની શક્તિ આપે છે તે પુદ્ગલો વચન-પર્યાપ્તિના જણવા, નહિ કે ભાષા-વર્ગણના પુદ્ગલો.

પ્રથમાદિ સમયે અહણ કરેલા પુદ્ગલોમાંથી તથાવિધ પરિણામ પામેલા જે પુદ્ગલો આત્માને મન-ક્રિયામાં વ્યાપૃત થવા સમર્થ બનાવે છે તે પુદ્ગલો મન-પર્યાપ્તિ સંબંધી જણવા, નહિ કે મનોવર્ગણના પુદ્ગલો.

પર્યાપ્તિ સંબંધી પુદ્ગલોનું સ્થાન—

તત્ત્વાર્થ (અ. ૨, સ. ૧૧)ની વૃત્તિના નિમ્નલિખિત—

૧ નેજાજ બો કામજી મિલાવના તપુ કરીશ પેશી અને તે એક.

૨ જુઓ ૫. ૩૮

“તત્ત્વ મનોઽભિનિર્વૃત્ત્યૈ યદ્ દલિકદ્રવ્યમુપાત્તામાત્મના સામનઃપર્યાપ્તિર્નામ-
કરણવિશેષેણ સર્વાત્મપ્રદેશવર્તિના યાનનન્તાપ્રદેશાન્ મનોવર્ગણાયોગ્યાન્
સ્કન્ધાન્ ચિત્તાર્થમાદત્તેતે કરણવિશેષપરિગૃહીતાઃ સ્કન્ધા દ્રવ્યમનોઽભિધીયન્તે”

—ઉદ્દેશ ઉપરથી સમજાય છે કે મનઃપર્યાપ્તિ સંબંધી પુદ્ગલો શરીરમાં સર્વત્ર વ્યાપી છે. આહાર-પર્યાપ્તિ અને શરીર-પર્યાપ્તિ સંબંધી પુદ્ગલો પણ શરીરમાં સર્વત્ર વ્યાપ્ત હોવાનું સંભવે છે. ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિના પુદ્ગલોનું સ્થાન ઇન્દ્રિયના સ્થાનની જેમ અમુક હોય એમ જણાય છે, કેમકે સ્પર્શનેન્દ્રિયના પુદ્ગલો આંદીના પૂતળાને ચઢાવેલા સોનાના ટોલ પ્રમાણે શરીરની ઉપર અને મધ્ય ભાગ સિવાય અંદરના ભાગમાં પ્રતરરૂપે અવિચ્છિન્નપણે વ્યાપી છે. રસનેન્દ્રિયના પુદ્ગલો તે તે બાહ્ય આકારના સ્થાનમાં જ ગોઠવાયેલા છે, માટે શરીરમાં સર્વ વ્યાપ્ત નથી. આસોઽધ્વાસ-પર્યાપ્તિ અને ભાષા-પર્યાપ્તિના પુદ્ગલનાં સ્થાનો વિષે સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરવો અશક્યપ્રાય છે.

પર્યાપ્તિઓની સમાપ્તિનો ક્રમ—

આહાર-પર્યાપ્તિ ઇત્યાદિ છ પર્યાપ્તિઓ પૈકી જે જીવને જેટલી પર્યાપ્તિઓ હોય છે તે જીવ તેટલી પર્યાપ્તિઓના સમકક્ષે પ્રથમ સમયે જ પ્રારંભ કરે છે, પરંતુ તેની સમાપ્તિ અનુક્રમે થાય છે. આનુ કારણ એ છે કે આહારાદિ પર્યાપ્તિઓના પુદ્ગલો અનુક્રમે વિશેષ વિશેષ સૂક્ષ્મ પરિણામવાળા બનાવવા પડે છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો જેમ એક શેર રૂમાંથી બહુ સૂતર કાતવું હોય તો તે રૂ વહેણું પૂરું થાય, પરંતુ એ ઝીણું કાંતવું હોય તો વધારે વાર લાગે. તેમ આહારાદિ પર્યાપ્તિઓ અનુક્રમે સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર ઇત્યાદિ પરિણામવાળી હોવાથી તેની સમાપ્તિમાં અધિક અધિક કાળ લાગે છે. જેમકે ઔદારિક શરીર સંબંધી પર્યાપ્તિઓમાં પ્રથમ આહાર-પર્યાપ્તિ પહેલે સમયે જ પૂર્ણ થાય છે. ત્યાર પછી અંતઃસૂક્ષ્મ કાળમાં શરીર-પર્યાપ્તિ, ત્યાર બાદ અંતઃસૂક્ષ્મતા ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિ એ પ્રમાણે મનઃપર્યાપ્તિ સુધી સમજી લેવું. વૈદિક અને આહારક શરીર આશ્રીને પ્રથમ આહાર-પર્યાપ્તિ પહેલે સમયે જ પૂર્ણ થાય છે, બીજી શરીર-પર્યાપ્તિ અંતઃસૂક્ષ્મતા બાદ પૂર્ણ થાય છે અને ઇન્દ્રિયાદિ બાહ્યની ચાર પર્યાપ્તિઓ એકેક સમયના અંતરે પૂર્ણ થાય છે.

૧. ત્યાં મન રચવા માટે આત્માએ જે દલિક-દ્રવ્ય ગ્રહણ કર્યું હોય તે ‘મનઃપર્યાપ્તિ’ છે, એ મનઃપર્યાપ્તિરૂપ કરણ-વિશેષ કે જે સર્વ આત્મ-પ્રદેશમાં વ્યાપ્ત છે તેના વડે જે મનોવર્ગણાને યોગ્ય અનંતપ્રદેશી સ્કંધોને ચિત્તને માટે આત્મા ગ્રહણ કરે છે તે કરણ-વિશેષ દ્વારા ગ્રહણ કરાયેલા (પૌદ્ગલિક) સ્કંધો ‘દ્રવ્ય-મન’ કહેવાય છે એ આનો અર્થ છે.

૨ આ સંબંધમાં લાકડું વડવાનું ઉદાહરણ પણ રજૂ કરી ચક્રાય તેમ છે. જેમકે ચાલલા વગેરે જેવો સ્થૂલ આકાર બનાવેલા હોય-તેને સમચોરસ બનાવેલા હોય તેમાં જેટલો વખત એક સુધારને લાગે તેના કરતાં જે સુધારે એ ચાલલાનો કુંભી વગેરે ભાગમાં પાદરીઓ પાડવા પૂતળાઓ રચવા વગેરેનું કાર્ય માથે લીધું હોય તેને તેમ કરવામાં વધારે વખત લાગે, એકે બનેએ પોતપોતાનું કાર્ય એક સાથે શરૂ કર્યું હોય આ પ્રમાણે ચિત્ત, લેખ્ય વગેરે માટે પણ સમજી લેવું.

છ પર્યાપ્તિઓની રચનાની ગૃહરચના સાથે અંતુલના—

ઘર બાંધવા માટે કાષ્ઠાદિ સામગ્રીનું ગ્રહણ, સ્તંભ અને સ્થૂણાની રચના, પ્રવેશ કરવા માટે અને બહાર નીકળવા માટે દ્વારની રચના તેમજ સૂવા બેસવા માટેના ઝોરડાની રચના એની સાથે પર્યાપ્તિઓની રચના વાચકવચે સરખાવી છે. આના સ્પષ્ટીકરણરૂપે શ્રીસિદ્ધસેનગણિ કથે જે કે જેમ ઘર રચવું હોય ત્યારે સાગ્ર વગેરે કાષ્ઠ ઇત્યાદિ સામગ્રી એકઠી કરાય છે તેમ પર્યાપ્તિઓની રચના માટે પ્રથમ તો સામાન્યપણે તે તે જાતની યોગ્યતાવાળા પુદ્ગલોનું કેવળ ગ્રહણ કરવું પડે છે. આ ગ્રહણ ‘આહાર-પર્યાપ્તિ’ કહેવાય છે. ત્યાર પછી ઘરની સામગ્રી પૈકી આ વડે સ્તંભ, સ્થૂણા વગેરે રચાયે એમ વિચારી તે સામગ્રીનો તદ્દરૂપે ઉપયોગ કરાય છે તેમ આહાર-પર્યાપ્તિ દ્વારા ગ્રહણ કરેલા પુદ્ગલો પૈકી અચુક પુદ્ગલો શરીરપ્રાયોગ્ય વર્ગણરૂપ છે એટલે તેને તદ્દરૂપે પરિણામી તે પુદ્ગલો વડે શરીર બનાવવું તે ‘શરીર-પર્યાપ્તિ’ છે. ભીંત વગેરે તૈયાર કરતી વેળા ઘરને કેટલાં દ્વાર રાખવાં, તેમાં પેસવા માટેનું દ્વાર કઈ દિશામાં રાખવું, નીકળવા માટે કઈ દિશામાં રાખવું ઇત્યાદિ વિચાર કરી તેની તે પ્રમાણે ગોઠવણ કરાય છે તેમ ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિ પણ આત્માના ઉપયોગની વૃત્તિએ પેસવા નીકળવાનાં દ્વાર સમી છે. આ હંકીકત શ્વાસોચ્છવાસ-પર્યાપ્તિ અને ભાષા-પર્યાપ્તિને પણ લાગુ પડે છે, કેમકે ઉચ્છવાસ અને ભાષામાં પણ પેસવા નીકળવા રૂપ વૃત્તિની ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિ સાથે તુલ્યતા જ છે. દ્વાર બનાવ્યા પછી આ ચારે દો દિવાનખાના તરીકે વાપરવો, આ શયનગૃહ તરીકે, આ સ્નાનગૃહ તરીકે, આ ભોજનગૃહ તરીકે એમ ઝોરડાઓની પ્રતિનિયત કાર્યરૂપે યોજના કરાય છે તેમ હિતની પ્રાપ્તિ અને અહિતના ત્યાગની અપેક્ષારૂપ લક્ષણવાળી મનઃપર્યાપ્તિ છે.

અપર્યાપ્ત આગ્રીને પર્યાપ્તિઓની સમાપ્તિ—

અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે પ્રથમની ત્રણ પર્યાપ્તિઓ સર્વ જીવો અવશ્ય પૂર્ણ કરે જ અને બાકીની પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરે કે ન પણ કરે. આનું કારણ એ છે કે જીવ આ ભવમાં પરભવતું આયુષ્ય બાધ્યા પછી જ અંતર્નુદૃત આ ભવમાં રહ્યા બાદ જ મરણ પામીને પરભવમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે અને આયુષ્યનો બન્ધ ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કર્યા વિના ન જ થાય એવો નિયમ છે, વાસ્તે પ્રાયગ્નિક ત્રણ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરી ચોથી શ્વાસોચ્છવાસ-પર્યાપ્તિના આનુ કાળમાં-તેની અસમાપ્ત કસામાં અંતર્નુદૃત સુધીનું આયુષ્ય બાંધી તદ્દનંતર અંતર્નુદૃત સુધી જીવતો રહી મરણ પામે ત્યાં સુધી એ જીવની ચોથી પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થઈ શકતી નથી; આથી કરીને સર્વ અપર્યાપ્ત જીવો પણ પ્રથમની ત્રણ પર્યાપ્તિ તો પૂર્ણ કરે જ; અવશિષ્ટ પર્યાપ્તિઓ માટે એવો નિયમ નથી.

કયા જીવને કેટલી પર્યાપ્તિઓ હોય ?—

એકેન્દ્રિયને આદરશ્ચિ ચાર, દોન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિયને અને ચમન્ડી (ગંભીરિષ્ઠી)

પંચેન્દ્રિયને પ્રાથમિક પાંચ અને સંજી પંચેન્દ્રિયને છ (સવે) પર્યાપ્તિઓ હોય છે.^૧ આ હક્રીકતનું નવતત્ત્વ પ્રકરણની રજૂા ગાથા સમર્થન કરે છે. આ ઉપરથી કોઈ શંકા જોડાવે કે જ્યારે એકેન્દ્રિયોને, વૈક્રિય દ્વેષધારીને તેમજ આહારક દ્વેષધારીને પણ આહાર-પર્યાપ્તિ અને શરીર-પર્યાપ્તિ હોવાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે તો શું તેઓ અહણ કરેલા આહારને ખલ-રસરૂપે પરિણુમાવે છે અને શું તે રસરૂપ અનેલા આહારમાંથી સાત ધાતુઓ પણ જનાવે છે કે ? આનો ઉત્તર હામાં આપી શકાય તેમ નથી જ, કેમકે જૈન શાસ્ત્રમાં આ જીવોને ખલ, રસ કે સાત ધાતુમય શરીર ન હોવાનું સ્પષ્ટ વિધાન છે. તેથી આ જીવોને આહાર-પર્યાપ્તિ અને શરીર-પર્યાપ્તિ કેવી રીતે સંભવે છે એ પ્રશ્ન જોલો જ રહે છે.

આનો ઉત્તર એ છે કે જોડે આ ત્રણેને ખલરસરૂપ પરિણુમન તેમજ સાત ધાતુમય દેહનો સંભવ નથી, તોપણ આહારનું અહણ કરવાની અને તે આહારને શરીરરૂપે પરિણુમાવવાની ક્રિયા તેઓ કરે છે. આહારને અહણ કરવાની ક્રિયાની પરિસમાપ્તિરૂપ એ ત્રણેને આહાર-પર્યાપ્તિ છે. નવતત્ત્વ-ભાષ્ય પ્રમાણે તો આહારને અહણ કરવારૂપ જે શક્તિ જીવમાં છે તેને ‘આહાર-પર્યાપ્તિ’ કહી છે. એ આહાર દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલા પુદ્ગલોને એકેન્દ્રિય સંબંધી ઔદારિક શરીર-રૂપે કે વૈક્રિય અથવા આહારકરૂપે પરિણુમાવવાની ક્રિયાની પરિસમાપ્તિરૂપ એ ત્રણેને શરીર-પર્યાપ્તિ છે.

જોડે શરીર-પર્યાપ્તિના અર્થમાં સાત ધાતુરૂપે પરિણુમાવવાની શક્તિરૂપ અર્થ અનેક સ્થળે દૃષ્ટિગોચર થાય છે, પરંતુ એ ઔદારિક શરીરની મુખ્યતાએ જ સૂચવાયો હોય એમ જણાય છે. જે જીવનું જેવું શરીર હોય તેવું શરીર સ્થવાની શક્તિ કે તેમ કરવારૂપ ક્રિયાની પરિસમાપ્તિને ‘શરીર-પર્યાપ્તિ’ કહેવામાં મને તો કશો બાધ જણાતો નથી.

અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે જીવની જેટલી પર્યાપ્તિ માટેની યોગ્યતા હોય તેટલી તે પૂર્ણ

૧ આ ઉપરથી એમ અનુમાન્ય છે કે હન્દ્રિયોની વૃદ્ધિના વિકાસ અનુસાર પર્યાપ્તિઓના વિકાસનો ક્રમ રહેલો છે. એકેન્દ્રિય આહાર લઈ, તેને રસરૂપે સ્વી, તેવું વિશેષ રૂપાંતર કરી ચાવતું શરીર રૂપ થયે છે અને ત્ર્યાયોગ્યાસ ધારણ કરે છે. વિકલેન્દ્રિય આ ઉપરાંત બોધવાનું કામ વધારે કરે છે. અને સંસીઓને માનસ રાગ વધારામાં હોય છે.

૨ “ આહારસંગીરિદિયપજ્જતી આણવાણમામમણે ।

ચત્ત પચ પચ છપ્પિ ય દ્ગ-વિગલા-ડસમ્મિ-સમ્મીજં ॥ ”

[આહારશરીરેન્દ્રિયપર્યાપ્તિ આનવાણમાવામનાંમિ ।

ચત્તજંઃ પચ પચ પદપિ ચેક-વિગલા-ડસમ્મિ-સમ્મિનામ ॥]

૩ જીએ ૫ ૧૦૨૮.

૪ આ સ્વો એ ઉલ્લેખ—

“ આહારાદ્ગમે જા મત્તો તં મર્જાંતિ પજ્જતી ”

[આહારાદિપદને યા દાનિસ્તાં મળન્તિ પર્યાપ્તિમ્]

કરે ત્યારે જ તે મરી ગકે એવો નિયમ નથી; કેમકે એ હકીકત તો પર્યાપ્ત-નામકર્મ કે અપર્યાપ્ત-નામકર્મ ઉપર આધાર રાખે છે અર્થાત્ એ જીવે પૂર્વ ભવમા પર્યાપ્ત-નામકર્મ ઉપાજ્ઞન કર્યું હોય-બાધ્યું હોય તે જીવ તદ્દનતઃ ભવમા યોગ્યતા પ્રમાણેની બધી પર્યાપ્તિઓ પૂરી કર્યા પછી જ મરી શકે એ પ્રમાણે જોણે અપર્યાપ્ત-નામકર્મ બાધ્યું હોય તે જીવ તેની યોગ્યતા પ્રમાણેની બધી પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કર્યા વિના જ મરણ પામે (અલબત્ત પ્રથમની ત્રણ તો તે પણ પૂરી કરે છે એટલે કે એકેન્દ્રિય અપર્યાપ્ત જીવ આયોચ્છવામ-પર્યાપ્તિ પૂર્ણ ન કરી શકે ઇત્યાદિ) આ ઉપરથી સમજાય હશે કે પર્યાપ્તિઓની પૂર્ણતા કે અપૂર્ણતાનો આધાર નામકર્મ છે.

અત્ર કોઈ એમ સૂચવે કે પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ થાય કે ન થાય તેનું કારણ આયુષ્યની મર્યાદા ઉપર આધાર રાખે છે એમ માનવું જોઈએ જેમકે આયુષ્ય અપ્ત હોય તો પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ થાય તે પૂર્વે મરણ થાય અને આયુષ્ય અધિક હોય તો પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ થયા બાદ જ મરણ થાય, અને આ પ્રમાણે વિચારતા નામકર્મજન્ય અપર્યાપ્ત-લઘિ કે પર્યાપ્ત-લઘિ માનવાની જરૂર જણાતી નથી તો તે અસ્થાને છે એનું કારણ એ છે કે જોકે પક્ષીને ઉડવામા હવા, નેત્ર વડે જોવામા પ્રકાશ, માછલાને તત્વામા જળ અવસ્થા માધનરૂપ છે તેપણ પક્ષી વગેરેની સ્વક્રીય શક્તિ વિના તે તે કાર્ય થઈ શકે તેમ નથી જ. એવી રીતે જોકે પર્યાપ્તિની પૂર્ણતા અપૂર્ણતામા જરૂર આયુષ્ય સહકાગિ કાળ છે, પરંતુ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ થવાની કે અપૂર્ણ ગહેવાની યોગ્યતા તો સસારી જીવને તથાવિધ નામકર્મને અવલંબીને જ ગહેલી છે જેમ પત્થર જેસમા મારે તો કાચ કૂટે અને બહુ ધીરથી મારે તો કાચ ન કૂટે અથવા તો માટીના ઘડાને સુફગરનો ધા થતા તે કૂટે અને નહિ તો તે ન કૂટે એ વાત નાચી, પરંતુ કૂટવા ન કૂટવાનો સ્વભાવ કંઈ પત્થર કે સુફગરને અધીન નથી, એ તો કાચ કે ઘડાની ચોતાની યોગ્યતા ઉપર જ આધાર રાખે છે તેમ પર્યાપ્તિઓની પૂર્ણતા અપૂર્ણતા માટે સમજવું.

લઘિ-અપર્યાપ્ત અને લઘિ-પર્યાપ્ત સ બંધી પર્યાપ્તિઓ—

સર્વ લઘિ-અપર્યાપ્ત જીવોને આહાગ્રહિ ત્રણ પર્યાપ્તિઓ હોય છે. એથી કમીને બધા લઘિ-અપર્યાપ્ત સમૂહિષ્ઠ પેચેન્દ્રિય તિયંચ, રસમૂહિષ્ઠ મનુષ્ય અને લઘિ-અપર્યાપ્ત

- ૧ આહારાદિ પર્યાપ્તિઓની રચના જે કર્મ દ્વારા થાય છે તે પર્યાપ્ત-નામકર્મ બીમા મૂકેલા તૈયાર થયેલા ધડ સરખું છે અપર્યાપ્ત-નામકર્મ તો નહિ અનેના તેમજ બનેલા પણ વિનાશ પામવા યોગ્ય ધડ સમાન છે જીવો તત્ત્વાર્થની બૃહદ્દર્શિતા (ભા ૨, પ ૧૬૨)
- ૨ લઘિ-અપર્યાપ્ત મનુષ્યોને ઉચ્છવામ-પર્યાપ્તિરૂપ ચોથી પર્યાપ્તિ સભવતી નથી, કેમકે સર્વે લઘિ-અપર્યાપ્તોને ત્રણ જ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ થાય છે એવો કમ્મિ-થનો મત છે પરંતુ જીવવિચારની અવગુરિમા અને લોકપ્રકાશ (સ ૭, મ્તો ૭) માં મનુષ્યોને મનુષ્યોને મન આ પ્રાણો મુચ્ચત્તયા છે વળી અમહંમીની અવગુરિમા ॥ નવ પ્રાણો નિર્દેશ કે એવો ઉચ્છવામરૂપ પ્રાણ તો આવી જ ગયો કિન્તુ અપર્યાપ્ત-નામકર્મ અને ઉચ્છવામ-નામકર્મનો સમાવેશ હવ થતા હોય એવો કલ્પેષ કોઈ સ્થળે જોવામાં આવતો નથી. ચોથી પરિસ્થિતિમાં લઘિ-અપર્યાપ્ત સમૂહિષ્ઠ મનુષ્યોને ઉચ્છવામરૂપ પ્રાણ તેમજ વચનરૂપ પ્રાણ ઉચ્છવામ-પર્યાપ્તિ અને કામા પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કર્યા વિના કેવી રીતે હોય તે ગુચ્છકેલી બાબી રહે છે ॥ આ જીવોને નવ પ્રાણો માનતાં થ તેમને પર્યાપ્ત ગણવા નહિ પડે કે એ પ્રશ્ન પણ ઉદ્ભવે છે

એકેન્દ્રિયને આહાર, શરીર અને ઇન્દ્રિય એ ત્રણ પર્યાપ્તિઓ તો અવશ્ય હોય છે જ. લઘિ-અપર્યાપ્ત વિકલેન્દ્રિય, ગર્ભજ (સંજ્ઞી) તિયંચ પંચેન્દ્રિય અને ગર્ભજ મનુષ્યોને પણ એ ત્રણ પર્યાપ્તિઓ તો હોય છે જ. લઘિ-પર્યાપ્ત એકેન્દ્રિયોને પ્રાથમિક ચાર, લઘિ-પર્યાપ્ત વિકલેન્દ્રિયોને તેમજ લઘિ-પર્યાપ્ત અસંજ્ઞી (સંમૂર્ચિષ્મ) તિયંચ પંચેન્દ્રિયને પણ પાંચ હોય છે.^૧ લઘિ-પર્યાપ્ત મનુષ્યોને, લઘિ-પર્યાપ્ત ગર્ભજ (સંજ્ઞી) તિયંચ પંચેન્દ્રિયોને, સર્વ દેવોને અને સર્વ નારકોને છએ પર્યાપ્તિઓ હોય છે; કેમકે લઘિ-પર્યાપ્ત મનુષ્ય કે તિયંચ અપૂર્ણ પર્યાપ્તિએ મરણ પામે જ નહિ તેમજ દેવ અને નારક લઘિ-અપર્યાપ્ત હોય જ નહિ, કિન્તુ તેઓ લઘિ-પર્યાપ્ત જ હોય એવો નિયમ છે.

જીવોના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એવા બે ભેદો અને તેના ઉપભેદો—

જે જીવો ચોતાની યોગ્યતા પ્રમાણેની બધી પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કર્યા વિના મરે તેઓ ‘અપર્યાપ્ત’ કહેવાય છે, જ્યારે જે જીવો તે પૂર્ણ કરીને જ મરે તેઓ ‘પર્યાપ્ત’ કહેવાય છે. તેમાં આ અપર્યાપ્તોના લઘિ અને કરણની અપેક્ષાએ બે ભેદો છે—(૧) લઘિ-અપર્યાપ્ત અને (૨) કરણ-અપર્યાપ્ત. જે જીવો સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કર્યા વિના જ—તેને જોગબ્યા વગર જ મરણ પામે તેઓ ‘લઘિ-અપર્યાપ્ત’ કહેવાય છે. જેમકે એકેન્દ્રિયને સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ ચાર હોય છે. જો તેઓ ચોથી પૂર્ણ કર્યા પૂર્વે જ—ચાલતી ચોથી પર્યાપ્તિમાં મરણ પામે તો તેમને લઘિ-અપર્યાપ્ત એકેન્દ્રિય તરીકે જાણખાવાય. અહીં લઘિ તે અપર્યાપ્ત—નામકર્મના ઉદય સંબંધી જાણવી.

જે જીવ સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓને પૂર્ણ કર્યા પછી જ મરે એવી લાયકાત ધરાવતો હોય તેને ‘લઘિ-પર્યાપ્ત’ નો ઇલકાળ આપાય છે. અહીં લઘિ તે પર્યાપ્ત—નામકર્મના ઉદય સંબંધી જાણવી. જે જીવે સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરી નથી, પરંતુ પૂર્ણ કરવાની જેનામાં યોગ્યતા છે અને વળી જે જરૂર પૂર્ણ કરનાર જ છે તે જીવ તે અપૂર્ણ અવસ્થા દરમ્યાન ‘કરણ-અપર્યાપ્ત’ કહેવાય છે. જેમકે ચાર પર્યાપ્તિને પૂર્ણ કરવાવાળો એકેન્દ્રિય જીવ એકથી માંડીને તે ત્રણ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરે ત્યાં સુધી ‘કરણ-અપર્યાપ્ત’ ગણાય છે. એવી રીતે સ્વયોગ્ય છએ પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરનારો મનુષ્ય જ્યાં સુધી પાંચ જ પૂર્ણ કરે ત્યાં સુધી તે ‘કરણ-અપર્યાપ્ત’ જ છે. એટલે કે સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓમાંથી જે જીવે સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ જ્યાં સુધી પૂર્ણ કરી નથી ત્યાંસુધી તે જીવ ‘કરણ-અપર્યાપ્ત’ જ કહેવાય છે; સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ જે જીવે પૂર્ણ કરી લીધી હોય તે જીવ તેટલી પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કર્યા ગાઠ ‘કરણ-પર્યાપ્ત’ કહેવાય છે.^૨

કરણ-અપર્યાપ્તનો વિશેષ વિચાર કરતાં જણાશે કે લઘિ-અપર્યાપ્ત એકેન્દ્રિય જીવ આસોરદૃષ્ટ-પર્યાપ્તિ વડે કરણ-અપર્યાપ્ત છે. વળી એ જીવે ભવાંતરથી આવતાં માર્ગમાં

આ પ્રમાણે નવતત્ત્વવિસ્તરણ (૫ ૪૦)માં સૂચવાયું છે, પરંતુ સર્વે લઘિ-અપર્યાપ્તને ત્રણ જ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ થાય છે એવો નિયમ કાલ કર્મત્રયમાં મારા જોવામાં આવ્યો નથી.

૧ સંમૂર્ચિષ્મ મનુષ્યો લઘિ-અપર્યાપ્ત જ હોય એવી એનો અત્ર નિર્દેશ કરાયો નથી.

૨ આથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે લઘિ-અપર્યાપ્ત જીવ તો કરણ-અપર્યાપ્ત જ છે.

એક પણ પર્યાપ્તિનો પ્રારંભ કયો નથી ત્યાં સુધી તો એ ચારે પર્યાપ્તિઓ વડે કરણ-અપર્યાપ્ત ગણાય. એવી રીતે લઘિ-પર્યાપ્ત મનુષ્ય ભવાંતરથી આવતાં માર્ગમાં છએ પર્યાપ્તિઓથી કરણ-અપર્યાપ્ત છે. ત્યાર બાદ આહાર-પર્યાપ્તિ તે પૂર્ણ કરે એટલે પાંચ પર્યાપ્તિઓથી કરણ અપર્યાપ્ત ગણાય, શરીર-પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરે એટલે ચારથી યાવત્ પાંચ પર્યાપ્તિએ પૂર્ણ કરે ત્યારથી તે મનઃ પર્યાપ્તિની સમાપ્તિના ઉપાન્ત્ય સમય સુધી તે એકથી યાને મનઃપર્યાપ્તિ વડે કરણ-અપર્યાપ્ત કહેવાય.

કરણ એટલે ઇન્દ્રિય સુધીની ત્રણ પર્યાપ્તિઓ. આ પૂર્ણ થતાં જીવ 'કરણ-પર્યાપ્ત' કહેવાય અને તે પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી તે 'કરણ-અપર્યાપ્ત' કહેવાય. એવી જ્યાપ્યા કોઈક કરતાં જણાય છે, કેમકે કરણ એટલે શરીર, ઇન્દ્રિય વગેરે સ્વયંભ્ય પર્યાપ્તિઓ એવો પણ અર્થ સંભવે છે. આ વાતની લોકપ્રકાશ (ભા. ૧)નાં નિમ્ન-લિખિત પદો સાક્ષી પૂરે છે:—

“ કરણાનિ શરીરાક્ષા-દીનિ નિર્વર્તિતાનિ ચૈઃ ।

તે સ્યુઃ કરણપર્યાપ્તાઃ, કરણાનાં સમર્થનાત્ ॥

નિર્વર્તિતાનિ નાચાપિ, પ્રાણિભિઃ કરણાનિ ચૈઃ ।

દેહાક્ષાદીનિ ‘ કરણા-પર્યાપ્તા ’સ્તે પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ”

અત્ર કોઈ શંકા જાણે કે લોકપ્રકાશમાં લઘિ-અપર્યાપ્ત જીવો પણ અવશ્ય કરણ-પર્યાપ્ત થઈને જ મરે એવો જે ભાવાર્થ કહેા છે તેથી શું વિરોધ ઉપસ્થિત થતો નથી કે ? આતું સમાધાન એ છે કે એ સ્થળે કરણ-પર્યાપ્તનો ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્ત એવો અર્થ કરવાનો છે; પરંતુ પર્યાપ્તના લઘિ-પર્યાપ્ત આદિ-લેહો પૈકી કરણ-પર્યાપ્ત લેહ ન સમજવો. વિશેષમાં જ્યાં કરણ-અપર્યાપ્તને આસ્વાદન-સમ્યક્ત્વ વગેરે હોવાનું કહેવાયું હોય ત્યાં લઘિ-પર્યાપ્તના લેહરૂપ કરણ-પર્યાપ્ત પણ સમજવું, નહિ કે લઘિ-અપર્યાપ્ત સંબંધી.

વિચાર-પર્યાપ્તિની નિમ્નલિખિત ગાથા કરણ-પર્યાપ્ત અને કરણ-અપર્યાપ્તનાં લક્ષણો પૂરાં પાડે છે:—

“ નજ્જ વિ પૂરેહ પરં પૂરિસ્સહ સ હહ ‘ કરણપ્પજ્જતો ’ ।

સો પુણ કરણપ્પજ્જતો જેણં તા પૂરિયા હંતિ ॥ ૩૧ ॥ ”

અર્થાત્ જે જીવે સ્વયંભ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂરી કરી નથી, પરંતુ જે જરૂર જ તેમ લવિષ્યમાં કરનાર છે તે જીવને ‘ કરણ-અપર્યાપ્ત ’ એટલે શરીર અને ઇન્દ્રિયાદિ વડે અપર્યાપ્ત જાણવો; પરંતુ જે જીવે સ્વયંભ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરી છે તેને ‘ કરણ-પર્યાપ્ત ’ જાણવો.

આ વિવેચનનો આરાંભ એ છે કે જે જીવ લઘિ-પર્યાપ્ત છે તે જીવ કરણ-અપર્યાપ્ત તેમજ કરણ-પર્યાપ્ત પણ છે; કેમકે જ્યાં સુધી તેણે સ્વયંભ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરી નથી ત્યાં સુધી તે ‘ કરણ-અપર્યાપ્ત ’ તરીકે જાણવાય છે, પરંતુ તે સ્વયંભ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરે કે તરત

જ તે ' કરણ-પર્યાપ્ત ' કહેવાય છે જે લઘિ-પર્યાપ્ત છે તે લઘિ-અપર્યાપ્ત ન જ હોય અને જે લઘિ-અપર્યાપ્ત છે તે લઘિ-પર્યાપ્ત ન જ હોય.

વિશેષમાં લઘિ-અપર્યાપ્ત જીવ તો કરણ-અપર્યાપ્ત જ છે; એ સ્વયોચ્ચ પર્યાપ્તિ વડે અપર્યાપ્ત જ છે, એટલે એને કદાપિ એ પૂર્ણ કરી કરણ-પર્યાપ્ત બની શકે તેમ નથી જ. આ ઉપર કરણ-અપર્યાપ્તપણું સમજવું, નહિ કે એ લઘિમાં સ્વયોચ્ચ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરશે એ અપેક્ષાઓ. અન્ય રીતે તો કરણ-અપર્યાપ્ત કે કરણ-પર્યાપ્ત એ બેમાંથી એકે ભેદ લઘિ-અપર્યાપ્તને સંભવે જ નહિ.

જે જીવ કરણ-પર્યાપ્ત છે તે લઘિ-પર્યાપ્ત જ છે, નહિ કે લઘિ-અપર્યાપ્ત કે કરણ-અપર્યાપ્ત; કેમકે લઘિ-પર્યાપ્તતા વિના કરણ-પર્યાપ્તતા સંભવતી જ નથી.

જે જીવ કરણ-અપર્યાપ્ત છે તે લઘિ-પર્યાપ્ત હોય કે લઘિ-અપર્યાપ્ત પણ હોય; કેમકે ઉપર સૂચવ્યા મુજબ લઘિ-અપર્યાપ્ત તો કરણ-અપર્યાપ્ત જ છે અને લઘિ-પર્યાપ્ત જીવે પણ જ્યાં સુધી સ્વયોચ્ચ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરી નથી ત્યાં સુધી તો તે કરણ-અપર્યાપ્ત જ છે.

પર્યાપ્ત અપર્યાપ્તનો કાલ-નિર્ણય—

એક ભવ આશ્રીને જીવને લઘિ-અપર્યાપ્તતા અંતર્મુદ્ધત સુધી હોય છે, કેમકે લઘિ-અપર્યાપ્તતા આયુષ્ય અંતર્મુદ્ધતથી અધિક હોતું નથી એવો શાસ્ત્રીય નિયમ છે. લઘિ-પર્યાપ્તતા ભવના પ્રથમ સમયથી તે અત્ય સમય સુધી રહે; કરણ-અપર્યાપ્તતા જીવને અંતર્મુદ્ધત સુધી જ હોય; કેમકે જે એ લઘિ-અપર્યાપ્ત હોય તો અંતર્મુદ્ધત બાદ એનું મરણ થાય અને જે લઘિ-પર્યાપ્ત હોય તો અંતર્મુદ્ધત વ્યતીત થતાં તે સ્વયોચ્ચ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરી જ રહ્યો હોય અને તેમ થતાં કરણ-અપર્યાપ્ત મટી તે કરણ-પર્યાપ્ત જ બને. કરણ-પર્યાપ્તતાનો કાળ અંતર્મુદ્ધત બહુ નિજ આયુષ્ય પ્રમાણ સમજવો; કેમકે જીવ વિવક્ષિત ભવમાં ગયા પછી અંતર્મુદ્ધત બાદ સ્વયોચ્ચ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરી શકે છે અને તેમ થયા બાદ જ તે કરણ-પર્યાપ્ત ગણાય છે. આ કરણ-પર્યાપ્તતા ભવ સુધી-જીવન પર્યાપ્ત રહે છે.

કાય-સ્થિતિ-કાલની અપેક્ષાએ તો લઘિ-અપર્યાપ્તનો જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ-કાલ અંતર્મુદ્ધત છે. એટલા વખતમાં જીવ કેટલાક ભવો કરે. લઘિ-પર્યાપ્તનો કાય-સ્થિતિ-કાલ જઘન્યથી અંતર્મુદ્ધત અને ઉત્કૃષ્ટથી સાગરોપમ-પ્રથક્ત્વ છે. આ પ્રમાણે પ્રજાપનામાં કાય-સ્થિતિ પદમાં ઉદ્દેશ્ય છે. કરણ-પર્યાપ્ત અને કરણ-અપર્યાપ્તના સંબંધમાં તો ભવ આશ્રીને જે ઉદ્દેશ્ય છે તે અત્ર ઘટાવી લેવો.

પૂર્ણ થયેલી પર્યાપ્તિઓ દ્વારા ઉદ્ભવતી ક્રિયા—

પ્રતિસમય આહાર ગ્રહણ કરવારૂપ ક્રિયા અથવા તો શરણ કરેલા આહારને ખાઈ રસરૂપે પરિણમન કરવાની ક્રિયા આહાર-પર્યાપ્તિ દ્વારા થાય છે.

કાયયોગરૂપ શારીરિક ચેષ્ટા અર્થાત્ શરીર દ્વારા આહાર ગ્રહણાદિ કાર્ય કરવાં, ધાવન, વલ્ગન વગેરે ક્રિયા કરવા શક્તિમાન થવું તેમજ શરીરપ્રાયોગ્ય ગ્રહણ કરાતા લોભ-આહાર અથવા તો ક્વલ-આહાર દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલા પુદ્ગલોને શરીરરૂપે પરિણામભવવાની ક્રિયા કરવી એ શરીર-પર્યાપ્તની પૂર્ણાહુતિનાં ક્રમો છે.

શ્રીશીલાકેસરિ કહે છે તેમ આ પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થતાં ભવ-ધારણોય દેહ સંબંધી કાય-યોગની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ધન્દ્રિય-પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થતાં ધન્દ્રિય દ્વારા વિષય-ઓષધું કાર્ય થાય છે.

શ્વાસોચ્છવાસ-વર્ગણને ગ્રહણ કરી, અવલંબીને મૂકવાની ક્રિયારૂપ જે ઉચ્છવાસરૂપ પ્રાણની ઉત્પત્તિ તે શ્વાસોચ્છવાસ-પર્યાપ્તિને આભારે છે.

ભાષા-વર્ગણને ગ્રહણ કરી ભાષા-પર્યાપ્તિ દ્વારા ભાષા બોલવાની ક્રિયારૂપ વચનબળરૂપ પ્રાણ પ્રાપ્ત થાય છે.

મનઃપર્યાપ્તિ પૂર્ણ થવાથી મનોવર્ગણને ગ્રહણ કરી ચિંતનવ્યાપારરૂપ મનોબળ નામને પ્રાણ ઉદ્ભવે છે.

આ પ્રમાણે જીવ જીવન પયંત સેવવા યોગ્ય નવ પ્રાણરૂપ નવ કાર્યોમાં છ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ થતાં પ્રવૃત્તિ કરી શકે છે. આયુધ્ય-પ્રાણ જે કોઈ પણ પર્યાપ્તિનું કાર્ય નથી. અથવા આહાર-પર્યાપ્તિ આયુધ્ય-પ્રાણને ટકાવવામાં સુખ્યત્વે કરીને સહાયકારી ગણી શકાય, કેમકે આહાર વિના જીવન ટકી શકે નહિ.

પર્યાપ્તિનો પ્રારંભ અને તેની પૂર્ણાહુતિ—

સર્વ પર્યાપ્તિઓનો પ્રારંભ યાને તે તે પર્યાપ્તિ સંબંધી પુદ્ગલોની રચનાની શરૂઆત તો પ્રથમ સમયથી જ શરૂ થાય છે, કિન્તુ તેની પૂર્ણાહુતિ સમકાલીન નથી. પ્રથમ સમયે જે પુદ્ગલો સામાન્ય સ્વરૂપવાળા ગ્રહણ કરાયા તે પુદ્ગલોમાંથી તે જ સમયે કેટલાક પુદ્ગલોની શરીરરૂપે રચના કરી, કેટલામાંથી આશ્વયંતર નિવૃત્તિ-ધન્દ્રિય બનાવી, કેટલાકને ઉચ્છવાસ-કરણરૂપે રચ્યા, કેટલાકને ભાષાકરણરૂપે સ્થાપ્યા અને કેટલાકને મનઃકરણરૂપે રચ્યા. શરીરાદિ પરિણમવા માટે જે પુદ્ગલો અયોગ્ય જણાયા તેના બીજા સમયે ત્યાગ કરાશે. આ પ્રમાણે પ્રથમ સમયે પુદ્ગલો ગ્રહણ કરવારૂપ જે શક્તિ તે ગ્રહણ-કાર્ય માટે પ્રવર્તી તે આહાર-પર્યાપ્તિરૂપ શક્તિ પ્રથમ સમયે જ અપ્રાપ્ત થયેલી ગણાય છે. અત્ર કોઈ પ્રશ્ન ઊઠાવે કે પુદ્ગલોનો આહાર તો પ્રથમ સમય ગાઢ પણ ચાકુ રહેવાનો છે તો પ્રથમ સમયે આહાર-પર્યાપ્તિરૂપ શક્તિની પૂર્ણાહુતિ થઈ એમ કેમ કહેવાય તો એનો ઉત્તર એ છે કે ગ્રહણ-કાર્ય ગમે તેટલો વખત ચાલે પરંતુ ગ્રહણ-શક્તિ તો ગ્રહણ-કાર્ય ચાકુ થયાની અપેક્ષાએ પ્રથમ સમયે જ સંપૂર્ણ થયેલી ગણાય. એ પ્રાપ્ત થયેલી શક્તિ જેટલા કાળ સુધી ટકે ત્યાં સુધી ગ્રહણ-કાર્ય ચાકુ રહે.

અત્ર એ પણ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કે પ્રથમ સમયે પ્રાપ્ત થયેલી શક્તિ વડે પુદ્ગલો ગ્રહણ કરાયા કે પુદ્ગલો ગ્રહણ કરવાથી તથાવિધ શક્તિનો પ્રદુર્ભાવ થયો ?

આનો ઉત્તર એ છે કે પ્રથમ સમયે જીવમાં પ્રથમથી રહેલી શક્તિ વડે પુફ્ફળ ગ્રહણ કરાયેલા ગણાય . આથી કોઈ એમ શંકા ઊઠાવે કે જો એમ હોય તો પુફ્ફળના આલંબન વડે પર્યાપ્તિની સત્તા મનાય છે તે હકીકત વાંધા ભરેલી કરશે તો આતું સમાધાન એ છે કે એ વાત સત્ય છે, પરંતુ પ્રથમ સમયની ગ્રહણ-શક્તિ તો તૈજસ-દાર્મણ શરીરના આલંબનથી જીવમાં પ્રથમથી જ હતી, પરંતુ જીવ જ્યાં સુધી ઉત્પત્તિ-સ્થાને અર્થાત્ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય પુફ્ફળોના સ્થાનમાં આવે નહિ ત્યાં સુધી તે શક્તિ કાર્ય કરતી નથી, કિન્તુ જીવ ઉત્પત્તિ-સ્થાને આવતાં તે શક્તિ સ્વકાર્ય કરે છે એટલે જો કારણથી પ્રથમ સમયે આહાર-શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ ગણાય. એ પ્રમાણે શરીરાદિ રચવાના શક્તિ અને શરીર રચવાની શરૂઆત પણ જીવમાં પ્રથમ સમયથી જ છે, કિન્તુ તે શરીરાદિ સ્વકાર્ય જ્યાં સુધી સામર્થ્ય પૂરતું ન રચાય ત્યાં સુધી શરીરાદિ વડે જીવ અપર્યાપ્ત થાને અશક્ત જ ગણાય. અને શરીરાદિ સ્વકાર્ય જેટલું રચાઈ રહે ત્યારે તે શરીરાદિ વડે પર્યાપ્ત ગણાય. સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો શરીર જેકે ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયથી સમસ્ત જીવન પર્યાપ્ત પ્રતિસમય રચાય જ કરે છે તોપણ શરીર સામર્થ્ય પૂરતું રચાઈ રહેતાં શરીર-પર્યાપ્ત પૂર્ણ થઈ અથવા શરીર-નિષ્પત્તિ થઈ એમ કહેવાય. એવી રીતે આભ્યંતર નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિય સ્વકાર્ય કરો શકે તેટલા પૂરતી રચાય-જીવ એ દ્વારા શ્રવણાદિ યોધ-એગવી શકે તેટલે અંશે રચાય એટલે ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્ત પૂર્ણ થઈ-સમાપ્ત થઈ એમ કહેવાય. વળી જો પ્રમાણે ઉચ્છ્વાસ વગેરે વર્ગણા પરત્વેનાં ગ્રહણાદિ કાર્યો થઈ શકે તેટલા ઉચ્છ્વાસાદિ કરણના પુફ્ફળો રચાઈ રહે ત્યારે ઉચ્છ્વાસાદિ પર્યાપ્ત પૂર્ણ થયેલી ગણાય.

પ્રત્યેક-નામકર્મણું લક્ષણ—

યસ્યોદયે સતિ પૃથક્ શરીરં ભવતિ તદ્રૂપત્વમ્, યન્નિમિત્તકં પૃથક્ શરીરં ભવતિ તદ્રૂપત્વં વા પ્રત્યેકનામકર્મણો લક્ષણમ્ । (૬૧૫)

અર્થાત્ જે કર્મના ઉદય થતાં અથવા જે કર્મરૂપ નિમિત્તને લીધે હરેક જીવને પૃથક્ પૃથક્ શરીર પ્રાપ્ત થાય તે ‘ પ્રત્યેક-નામકર્મ ’ ગણાયું.

સ્થિર-નામકર્મણું લક્ષણ—

વન્તાદીનાં સ્થિરતાસમ્પાદકત્વં સ્થિરનામકર્મણો લક્ષણમ્ । (૬૧૬)

અર્થાત્ હાંત વગેરેમાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરાવવામાં કારણભૂત કર્મને ‘ સ્થિર-નામ કર્મ ’ ગણાયું. અથવા તો જેના ઉદયથી હાડકાં, હાંત ઇત્યાદિ સ્થિર અવયવોની પ્રાપ્તિ થાય તે ‘ સ્થિર-નામ-કર્મ ’ છે.

શુભ-નામકર્મણું લક્ષણ—

શુભાવશોભામાઙ્ગલ્યાદિનિર્વર્તકત્વમ્, શરીરાદીનાં રમણીયતા-જનકત્વં વા શુભનામકર્મણો લક્ષણમ્ । (૬૧૭)

અર્થાત શુભ ભાવની શોભા અને માંગદય વગેરેમાં કારણભૂત કર્મને 'શુભ-નામકર્મ' જણવું. અથવા શરીરનાં અંગોપાંગમાં ભાવણની ઉત્પત્તિના નિમિત્તભૂત કર્મને 'શુભ-નામકર્મ' સમજવું. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે શુભ ભાવ એટલે પૂજિત થયેલ મસ્તક વગેરે; અને આનાથી ઉત્પન્ન થતી સત્કાર આદર નમસ્કારાદિકરૂપ શોભા તે 'શુભ ભાવ શોભા' સમજવી; માંગદય એટલે પવિત્રતા; તેની નિર્વૃત્તિ કરનાર કર્મ 'શુભ-નામકર્મ' છે. જેના ઉદયથી નાસિની ઉપરનાં અવયવો પ્રચસ્ત ગણાય છે તે આ કર્મ છે એવી અન્યત્ર પ્રરૂપણા લેવાય છે.

સુભગ-નામકર્મનું લક્ષણ—

સૌભાગ્યજનકત્વં સુભગનામકર્મણો લક્ષણમ્ । (૬૧૮)

અર્થાત સૌભાગ્ય ઉત્પન્ન કરવાનું કાર્ય કરનાર કર્મ 'સુભગ-નામકર્મ' છે.^૧

સુસ્વર-નામકર્મનું લક્ષણ—

સુસ્વરતાસમ્પાદકત્વં સુસ્વરનામકર્મણો લક્ષણમ્ । (૬૧૯)

અર્થાત સુસ્વરતાને પ્રાપ્ત કરાવનાર કર્મ 'સુસ્વર-નામકર્મ' છે.

આદેય-નામકર્મનું લક્ષણ—

યસ્યોદયે સતિ યસ્ય વચનં પ્રમાણોક્ષિયતે, વર્ણનાનન્તરં ચ જના અભ્યુત્થાનાદિકં કુર્વન્તિ તદ્રૂપત્વમ્, યસ્યોદયે સતિ સર્વગ્રાહ્યવર્ણનો યો ભવતિ તદ્રૂપત્વં વા આદેયનામકર્મણો લક્ષણમ્ । (૬૨૦)

અર્થાત જે કર્મના ઉદયમાં જેનું વચન પ્રમાણરૂપ થાય છે, જેના દર્શન થયા પછી જેનો લોકો ભાલા થઈને સત્કાર કરે છે તે વ્યક્તિના તે કર્મને 'આદેય-નામકર્મ' જણવું અથવા તેા જે કર્મની આવિર્ભૂત દશામાં જે મનુષ્યનાં વચનો બહુમાન્ય થાય છે તે મનુષ્યના તે કર્મને 'આદેય-નામકર્મ' જણવું.

યશઃકીર્તિ-નામકર્મનું લક્ષણ—

યસ્યોદયે સતિ પ્રખ્યાતિગુણોત્કીર્તનપ્રશંસાદિકં ભવતિ તદ્રૂપત્વં યશઃકીર્તિનામકર્મણો લક્ષણમ્ । (૬૨૧)

૧ જેણે આપણા ઉપર કોઈ ઉપકાર કર્યો ન હોય તેના ઉપર પણ જે કર્મને લઈને પ્રેમ ભાવ ઉપજે છે તે 'સુભગ-નામકર્મ' છે એવી અન્યત્ર વ્યાખ્યા છે.

અર્થાત્ જો કર્મની આવિર્ભાવ દશામાં પ્રખ્યાતિ, શુચોત્ક્રીતન, પ્રશંસા વગેરે પ્રાપ્ત થાય તે કર્મને ' યથાક્રીતિ-નામકર્મ ' કહેવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે આપણે ત્રણ-દશકનો વિચાર કર્યો. હવે સ્થાવર-દશક વિષે ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. તેમાં સ્થાવર-નામકર્મનું લક્ષણ નીચે મુજબ છે:—

**સ્થાવરભાવનિર્વર્તકત્વમ્, યસ્યોદયે સતિ સ્થાનશીલસ્થાવરે-
પૂત્પત્તિર્ભવતિ તદ્રૂપત્વં વા સ્થાવરનામકર્મણો લક્ષણમ્ । (૬૨૨)**

અર્થાત્ સ્થાવર ભાવના નિમિત્તભૂત કર્મને ' સ્થાવર-નામકર્મ ' જાણવું. અથવા જો કર્મનો ઉદય થતાં કોઈ સ્થિર સ્વભાવવાળો સ્થાવર ચોનિમાં ઉત્પત્તિ થાય તે કર્મને ' સ્થાવર-નામકર્મ ' જાણવું.

સૂક્ષ્મ-નામકર્મનું લક્ષણ—

**અદૃશ્યરૂપસૂક્ષ્મશરીરનિર્વર્તકત્વં સૂક્ષ્મનામકર્મણો લક્ષણમ્ ।
(૬૨૩)**

અર્થાત્ અદૃશ્ય થાને ચર્મચાક્ષુને અગોચર એવા સૂક્ષ્મ શરીરની રચનાના કારણરૂપ કર્મને ' સૂક્ષ્મ-નામકર્મ ' સમજવું.

અસ્થિર નામકર્મનું લક્ષણ—

**વન્તા-ડસ્થ્યાદીનામસ્થિરતાસમ્પાદકત્વમસ્થિરનામકર્મણો લક્ષણમ્ ।
(૬૨૪)**

અર્થાત્ હાંત, હાડકા વગેરેમાં અસ્થિરતા ઉત્પન્ન કરનાર કર્મ ' અસ્થિર-નામકર્મ ' છે.

અપર્યાપ્ત-નામકર્મનું લક્ષણ—

અપર્યાપ્તનામકર્મોદયવર્તિત્વમપર્યાપ્તનામકર્મણો લક્ષણમ્ । (૬૨૫)

અર્થાત્ અપર્યાપ્ત-નામકર્મના ઉદયમાં વર્તવારૂપ અવસ્થા તે ' અપર્યાપ્ત-નામકર્મ ' છે. અર્થાત્ જેના ઉદયથી સ્વયંચ પર્યાપ્ત અધૂરી રહી જાય તે આ કર્મ છે. અન્ય શબ્દોમાં

૧ જેના ઉદયથી શુભો અસ્થિર અવયવોની પ્રાપ્તિ થાય છે તે ' અસ્થિર નામકર્મ ' છે જેવી અન્ય અપર્યાપ્ત છે

કહીએ તો પોષણ, શરીર ઇન્દ્રિય, આયોર્ધ્વાય, શાખા અને વિચારની શક્તિના વિકાસને અપૂર્ણ રાખનારું આ કર્મ છે.

સાધારણ-નામકર્મનું લક્ષણ—

અનન્તજીવસાધારણૈકશરીરનિર્વર્તનનિમિત્તકત્વં સાધારણનામ-
કર્મણો લક્ષણમ્ । (૬૨૬)

અર્થાત્ અનન્ત જીવને જે કર્મ દ્વારા એક સાધારણ શરીર પ્રાપ્ત થાય છે તે ' સાધારણ-નામ-
કર્મ ' કહેવાય છે.

અશુભ-નામકર્મનું લક્ષણ—

પૂર્વોક્તશુભલક્ષણાદ વિપરીતરૂપત્વમશુભનામકર્મણો લક્ષણમ્ ।
(૬૨૭)

અર્થાત્ ' પૂર્વે ' નિર્દેશિત શુભ-નામકર્મના લક્ષણથી વિપરીત સ્વરૂપવાળું કર્મ ' અશુભ-
નામકર્મ ' કહેવાય છે.

દુર્ભગ-નામકર્મનું લક્ષણ—

દૌર્ભગ્યાદિનિર્વર્તકત્વં દુર્ભગનામકર્મણો લક્ષણમ્ । (૬૨૮)

અર્થાત્ દૌર્ભાગ્યિકના કારણરૂપ કર્મને ' દુર્ભગ-નામકર્મ ' અણુક.

દુઃસ્વર-નામકર્મનું લક્ષણ—

દુઃસ્વરતાસન્ન્યાદકત્વં દુઃસ્વરનામકર્મણો લક્ષણમ્ । (૬૨૯)

અર્થાત્ દુઃસ્વરતાને પ્રાપ્ત કરાવનાર કર્મને ' દુઃસ્વર-નામકર્મ ' કહેવામાં આવે છે.

અનાદેય-નામકર્મનું લક્ષણ—

યસ્યોદયે સતિ યુક્તિયુક્તમપિ વચનં જનગ્રાહ્યં ન ભવતિ તદ્રૂપત્વ-
મનાદેયનામકર્મણો લક્ષણમ્ । (૬૩૦)

અર્થાત્ જે કર્મના ઉદય દરમ્યાન યુક્તિયુગત વચન પણ લોકો ન માને તે કર્મને ' અનાદેય-
નામકર્મ ' કહેવામાં આવે છે.

અયશઃકીર્તિ-નામકર્મનું લક્ષણ—

પૂર્વોક્તયશઃકીર્તિનામલક્ષણવિપરીતરૂપત્વમયશઃકીર્તિનામકર્મણો
લક્ષણમ્ । (૬૩૧)

અર્થાત્ 'પૂર્વોક્ત યશઃકીર્તિ-નામકર્મના લક્ષણથી વિપરીત સ્વરૂપવાળું' કર્મ 'અયશઃકીર્તિ-નામ-કર્મ' જાણવું.

આ પ્રમાણે આપણે લક્ષણ અને વિધાન દ્વારા નામ-કર્મના સ્વરૂપનો વિચાર કર્યો. હવે ગોત્ર અને અંતરાય કર્મ સંબંધી વિચાર કરવામાં આવે છે. તેમાં ઉચ્ચ-ગોત્રકર્મનું લક્ષણ એ છે કે—

આર્યદેશ-સુજાતિ-કુલ-સ્થાન-સત્કારૈશ્વર્યાદ્યુત્કર્પસમ્પાદકત્વમુચ્ચૈ-
ગોત્રકર્મણો લક્ષણમ્ । (૬૩૨)

અર્થાત્ આર્ય દેશ, સુજાતિ, સુકુલ, ઉચ્ચ સ્થાન, સત્કાર તેમજ ઔષધોદિ ઉત્કર્ષને પ્રાપ્ત કરાવનારું કર્મ 'ઉચ્ચ-ગોત્રકર્મ' છે.

નીચ-ગોત્રનું લક્ષણ—

ચાળડાલમુષ્ટિકવ્યાધમત્સ્યવન્ધદાસ્યાદિભાવસમ્પાદકત્વં નીચૈ-
ગોત્રસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૩૩)

અર્થાત્ ચાંડાળ મુષ્ટિક, શિકારી, મચ્છીમાર, નોકર ચાકર ઇત્યાદિ ભાવ પ્રાપ્ત કરાવનારું કર્મ 'નીચ-ગોત્રકર્મ' છે.

દાનાંતરાય-કર્મનું લક્ષણ—

યસ્યોદયે સતિ પ્રતિગ્રાહકે સન્નિહિતેऽપિ અસ્મૈ દત્તં મહાફલમિતિ
જાનતાઽપિ દાતવ્યવ્રવ્યં ન દીયતે તદ્રૂપત્વં દાનાન્તરાયસ્ય લક્ષણમ્ ।
(૬૩૪)

અર્થાત્ જે કર્મના ઉદય દરમિયાન લેનાર વ્યક્તિ પાસે હોય અને એને દેવામાં મહાફલ છે એમ જાણવા છતાં પણ આપવા લાયક દ્રવ્ય ન આપી શકાય તે કર્મને 'દાનાન્તરાય-કર્મ' જાણવું.

લાભાન્તરાય-કર્મનું લક્ષણ—

યસ્યોદયે સતિ રૂપિતાવાસિર્ન ભવતિ તદ્દ્યાન્તરાયસ્ય લક્ષ-
ણમ્ । (૬૩૫)

અર્થાત્ જે કર્મના ઉદય દગ્ધ્યાન અબીષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ ન થાય તે કર્મને ‘લાભાન્તરાય-
કર્મ’ જાણવું.

ભોગાન્તરાય-કર્મનું લક્ષણ—

યસ્યોદયે સતિ શ્રન્નપાનમાલ્યાદિવસ્તુસન્નિધાનેઽપિ ભોક્તું ન
શક્યતે તદ્રૂપત્વં ભોગાન્તરાયસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૩૬)

અર્થાત્ જે કર્મના ઉદયમાં અન્ન, જળ, પુષ્ટાન્ની માળા વગેરે વસ્તુઓ વિદ્યમાન હોવા છતાં
અને તેનો ત્યાગ ન કર્યો હોય તોપણ તેનો ભોગ ન કરી શકાય તે કર્મને ‘ભોગાન્તરાય-કર્મ’
સમજવું.

ઉપભોગાન્તરાયનું લક્ષણ—

યસ્યોદયે સતિ સ્ત્રીવસ્ત્રશયનાસનાદિવસ્તુસન્નિધાનેઽપિ ત્યાગા-
ભાવે ચ સતિ ઉપભોક્તું ન શક્યતે તદ્રૂપત્વમુપભોગાન્તરાયસ્ય
લક્ષણમ્ । (૬૩૭)

અર્થાત્ જે કર્મનો ઉદય થતા સ્ત્રી, વસ્ત્ર, શયન, આસન વગેરે વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થયેલી હોવા છતાં
અને ત્યાગનો અભાવ હોવા છતાં પણ તેનો ઉપભોગ ન કરી શકાય તે કર્મને ‘ઉપભોગાન્તરાય-
કર્મ’ કહેવામાં આવે છે.

વીર્યાન્તરાયનું લક્ષણ—

યસ્યોદયે સતિ ઉત્સાહપ્રતિષ્ઠાતો ભવતિ તદ્રૂપત્વં વીર્યાન્તરાયસ્ય
લક્ષણમ્ । (૬૩૮)

અર્થાત્ જે કર્મની આવિર્ભૂત દશામાં ઉત્સાહને પ્રતિષ્ઠાત પહોંચે છે તે કર્મ ‘વીર્યાન્તરાય-કર્મ’
કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે આપણે મૂળ અને ઉત્તર એમ બન્ને પ્રકારની પ્રકૃતિઓના બધાં પ્રતિપાદન
યુગ્મો રચિતિ-અન્ધનો વિચાર કરીશું.

‘રચિતિ’ એટલે ‘અવગ્ધાન’ યાને કાલનું અવધાનથી બંધ-કાળથી માણીને તે કર્મની
જાગૃતિ સુધી ન થાય તે સમયને ‘રચિતિ’ કહેવામાં આવે છે. વિવિધ પ્રકૃતિઓની રચિતિનો
ચાર કક્ષા જણાય છે કે જ્ઞાનાવગ્ધીય, દર્શનાવગ્ધીય, વેદનીય અને અંતરાય કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ
યતિ ૩૦ કોડાકોડી સાગરોપમની, નામ અને જોતકર્મની ઉત્કૃષ્ટ રચિતિ ૨૦ કોડાકોડી સાગરો-

પમની, આયુષ્યની ૩૩ સાગરોપમની અને મોહનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૭૦ કોટાકોટી સાગરોપમની છે. વેદનીય કર્મની જઘન્ય સ્થિતિ ૧૨ મુહૂર્તની છે કે જે હકીકત તત્ત્વવાચી (અ. ૮, સૂ. ૧૯) વગેરેને અનુસરે છે. મત્તાંતર પ્રમાણે તો-ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર (અ. ૩૩)માંના નિર્દેશ મુજબ એ અંતમુહૂર્તની છે. જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય, આયુષ્ય અને અંતરાય કર્મોની જઘન્ય સ્થિતિ અંતમુહૂર્તની જાણવી. નામ અને ગોત્ર કર્મની જઘન્ય સ્થિતિ આઠ મુહૂર્તની છે.

આ પ્રમાણે સ્થિતિ-અર્ધ પૂર્ણ થાય છે. એથી આ સમગ્ર વિવેચનનો સારાંશ નીચે મુજબ કૌશલ દ્વારા રજુ કરાય છે:—

૮ મુલ પ્રકૃતિઓની સ્થિતિ અને અભ્યાધાકાલ

	કર્મ	ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ	જઘન્ય સ્થિતિ	ઉત્કૃષ્ટ અભ્યાધા	જઘન્ય અભ્યાધા
૧	જ્ઞાનાવરણ	૩૦ કોટાકોટી સાગરોપમ	૧ અંતમુહૂર્ત	૩૦૦૦ વર્ષ	૧ અંતમુહૂર્ત
૨	દર્શનાવરણ	" " "	" "	" "	" "
૩	વેદનીય	" " "	૧૨ મુહૂર્ત	" "	" "
૪	મોહનીય	૭૦ " "	૧ અંતમુહૂર્ત	૭૦૦૦ વર્ષ	" "
૫	આયુષ્ય	૩૩ " "	" "	સાધિક પૂર્વ કોટિ વર્ષનો ત્રીજો ભાગ	" "
૬	નામ	૨૦ કોટાકોટી " "	૮ મુહૂર્ત	૨૦૦૦ વર્ષ	" "
૭	ગોત્ર	" " "	" "	" "	" "
૮	અંતરાય	૩૦ " "	૧ અંતમુહૂર્ત	૩૦૦૦ વર્ષ	" "

૧ અનુભાગ-જનમ આનો ઉત્તેજ આવતો હોવાથી જાત્ર પશુ સાથે માથે પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે.

૨ ઉત્તરાધ્યયનમાં ૧ અંતમુહૂર્તની કદી છે. વળી અકપાથી જીરને ૨ મમવની પશુ હોય છે. ખીજ જે સ્થિતિઓ સકપાણી છે તે અંતમુહૂર્તથી ઓછી ન હોય.

હવે અનુભાગ-બન્ધનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. તેમાં અનુભાગનો અર્થ 'વિપાક' છે. વિવિધ પ્રકારનું પચન તે 'વિપાક' છે. કર્મનાં ફળિયાંનો ઉદયાવલિમાં પ્રવેશ થવો તે 'વિપાક' કહેવાય છે અથવા તો કર્મોનો વિશિષ્ટ યા તો વિવિધ પ્રકારનો પાક તે 'વિપાક' જાણવો. અપ્રશસ્ત પરિણામોની તીવ્રતા અને પ્રશસ્ત પરિણામોની મંદતા અથવા શુભ પરિણામોની તીવ્રતા અને અશુભનો મંદતા એ વિવિધ પાક જાણવો. સર્વ કર્મ-પ્રકૃતિઓનો ઉપર કહ્યો તેવો અનુભવ થવો તે તેનું ફળ છે. બંધથી લઇને અબાધા-કાળને છોડીને સમયે સમયે કર્મનું ઉદયમાં આવવું તે 'અનુભવ' કહેવાય છે. જેમકે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનું ફળ જ્ઞાનનો નિરોધ કરવાનું છે. એ પ્રમાણે દર્શનાવરણનું દર્શનનો નિરોધ એ ફળ છે ઇત્યાદિ. જેમ, જે અધ્યવસાય વડે, જે જાતનું કર્મ બાંધ્યું હોય, તેમ તે અધ્યવસાય દ્વારા તે જાતનો તેમજ અન્ય રીતે પણ તે કર્મનો વિપાક થાય છે.

વિપાક એટલે રસ. આ વિપાકના તીવ્ર, મન્દ, મધ્યમ વગેરે પ્રકારો છે.

કોઈ વખત શુભ રસ પણ અશુભરૂપે પરિણમે છે તેમ અશુભ રસ ક્વચિત્ શુભરૂપે પણ પરિણમે છે. તીવ્રાદિક લેહ વડે અનેક પ્રકારનો આ અનુભાવ નામનો રસ કર્મમાં હોય છે. તેમાં વળી કેટલાંક કર્મો પુણ્યલોભમાં રહીને ફળ પામે છે અર્થાત્ પુણ્યલોભને વિવિધ પ્રકારે પરિણત કરે છે. આ કર્મોને 'પુણ્ય-વિપાકી' કહેવામાં આવે છે. કેટલાંક કર્મો 'ભવ-વિપાકી' છે. જન્મ લીધા પછી શરીરવાળા આત્મામાં જે કર્મનો પરિપાક થાય છે તે કર્મને 'ભવ-વિપાકી' કહેવામાં આવે છે. કેટલાંક કર્મો 'ક્ષેત્ર-વિપાકી' છે. દાખલા તરીકે આનુપૂર્વી-નામકર્મ એ 'ક્ષેત્ર-વિપાકી' છે. જ્ઞાનાવરણાદિક કર્મ 'જીવવિપાકી' છે; કેમકે તેઓ જીવમાં રહીને ફળ આપે છે.

ફલોદય પછી થતી કર્મની દશા—

અત્ર કોઈ પ્રશ્ન ઊઠાવે કે જો વિપાક એટલે અનુભાવ એમ હોય તો અનુભૂત કર્મ આવરણની માફક રહે છે કે નિઃસ્પર્શ થઈને પતિત થઈ જાય છે ?

આનો ઉત્તર એ છે કે વિપાકરૂપ અનુભવથી કર્મનું નિર્જરણ થાય છે અર્થાત્ તે કર્મ આત્મપ્રદેશ ઉપરથી ખરી પડે છે—તેની આંતર અંતઃગત રહી ચક્રનું નષ્ટો. આ કર્મ-નિવૃત્તિ 'નિર્જરા' કહેવાય છે. નિર્જરા, શ્રય અને વેદના એ પર્યાયો છે. કર્મના ફળના ઉપસોગની પરિત્રાપ્તિ યુધી રહેતો અનુભવ થાય છે. આ અનુભવને નિર્જરા, હાનિ, હાય, વિનાશ, કર્મ-પરિણામનો વિનાશ વા વેદના કહેવામાં આવે છે.

નિર્જરાની ટિવિધિના—

નિર્જરાના ત્રે પ્રકાર છે.—(૧) વિપાક-જન્ય અને અવિપાક-જન્ય. સંગ્રહ-સમુદ્રમાં પરિભ્રમણ કરનારા આત્માના વિપાક-કાળને પ્રાપ્ત થયેલા અને યથાયોગ્ય ઉદયાવલિના પ્રવાહમાં પડેલાં એવાં ગુણાશુભ કર્મોના ફળના ઉપસોગ થયા ગાદ તે કર્મની સ્થિતિનો હાય થઈ ને નિવૃત્તિ થાય તે અર્થાત્ તે કર્મનું ખરી પડવું તે 'વિપાક-જન્ય નિર્જરા' જાણવી. જે કર્મનો વિપાક-કાળ

હજી થયો ન હોય અને તેથી કરીને ઉદયમાં નહિ આવેલ હોય તે કમનો, ઔપક્રમિક ક્રિયા દ્વારા પ્રથમ પૂર્વક ઉદયાવલિમાં પ્રવેશ કરાવેલો તે 'અવિપાક-જન્ય નિર્જરા' સમજવી. અત્રે પનસ અને તિન્દુકના અગ્ર ભાગમાં રહેલા ફળના પાકનું ઉદાહરણ ઘટાવી લેવું. આ અવિપાક-જન્ય નિર્જરાના સંબંધમાં, 'તપથી નિર્જરા થાય છે' એ વાતનું પ્રતિપાદન કરતી વખતે વિશેષ ઉલ્લેખ કરીશું. આ પ્રમાણે અનુભાગ-ખન્ધનો આપણે વિચાર કર્યો.

હવે પ્રદેશ-ખન્ધનું દિગ્દર્શન કરીએ તે પૂર્વે અનુભાગ સંબંધી બીજી કેટલીક ઉપયુક્ત હકીકતો તરફ ઉડતી નજર ફેંકી લઈએ.

અનુભાગના અર્થ સંબંધી ઊહાપોહ—

અનુભાગનો અર્થ ઘણાખરા અન્યોમાં અનુભવ કરાયેલો છે. કેટલાક અન્યોમાં શુભાશુભ ફળ, કેટલાકમાં તીવ્રતા-મંદતા અને કેટલાકમાં સ્વભાવ એવો પણ અર્થ સૂચવાયો છે. અપેક્ષા પૂર્વક આ બધા અર્થો ઘટી શકે છે ઉદય-કાલમાં તીવ્ર અથવા મંદ એવો શુભ કે અશુભ અનુભવ આપવામાં જે કારણભૂત હોય તે 'અનુભાગ' યાને 'રસ' કહેવાય. આથી કરીને અનુભાગ ત્રણ પ્રકારના કાર્યમાં કારણરૂપ છે: (૧) ઉદયનું નિયમિતપણું 'કરવું', (૨) જીવને અનુકૂળતા કે પ્રતિકૂળતા પ્રાપ્ત કરાવવી અને (૩) અમુક પ્રમાણમાં ઉદયમાં આવવું.

વિપાકનો ફળ આપવાનો પ્રકાર—

તરવાર્થ (અ. ૮, સૂ. ૨૨)માં વિપાકનો અર્થ 'અનુભાવ' સૂચવાયો છે. એટલે કે વિવિધ પ્રકારનાં ફળ આપવાનું સામર્થ્ય તે 'અનુભાવ' છે. સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો બંધ થતી વેળા તેના કારણભૂત કાપાયિક અધ્યવસાયની તીવ્રતા કે મંદતા પ્રમાણે દરેક કમમાં તીવ્ર કે મંદ ફળ આપવાની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. એ શક્તિ તે 'અનુભાવ' યાને 'અનુભાગ' છે અને તેનું નિર્માણ તે 'અનુભાવ-ખન્ધ' યાને 'અનુભાગ-ખન્ધ' છે. અનુભાવ એ અવસર આવે ફળ આપે છે, નહિ કે અગાધાકાળમાં. વિશેષમાં દરેક અનુભાવ પોતે જે કમનિષ્ઠ હોય-જે કમની શક્તિ રૂપ હોય તે કમની પ્રકૃતિ અનુસાર જ ફળ આપે છે. અર્થાત જ્ઞાનાવરણ કમનો અનુભાવ તે કમના સ્વભાવ પ્રમાણે જ તીવ્ર કે મંદ ફળ આપે છે એટલે કે તે જ્ઞાનને આવૃત્ત કરવાનું કાર્ય કરે છે, નહિ કે તે દર્શન શક્તિને આવૃત્ત કરે છે અથવા તો સુખ દુઃખ અનુભવાવે છે ઇત્યાદિ. એ જ પ્રમાણે કર્મનાવરણ કમનો અનુભાવ કર્મ-શક્તિને આછીવત્તી યાને મંદ કે તીવ્ર પ્રકારે આવૃત્ત કરે છે, પરંતુ જ્ઞાનનું આચ્છાદન ઇત્યાદિ અન્ય કમોનાં કાર્યોને કરતો નથી.

અત્રે એ ધ્યાનમાં રાખવું કે કમની પ્રકૃતિ અનુસાર-એના સ્વભાવ પ્રમાણે ફળ આપવાનો નિયમ મૂળ પ્રકૃતિઓને જ લાગુ પડે છે, નહિ કે ઉત્તર પ્રકૃતિઓને પણ; કેમકે દોષ પણ કમની એક ઉત્તર પ્રકૃતિ યાછળથી અધ્યવસાયના બળે તે જ કમની બીજી ઉત્તર પ્રકૃતિરૂપે પ્રાય:

૧ 'પ્રાય' કહેવાનું કારણ એ છે કે કેટલીક ઉત્તર પ્રકૃતિઓ સમગ્રનીપ હોવા છતાં પરસ્પર સંક્રમ પામતી નથી. ઘણાજ તરીકે દર્શનમોહનો આરિમોહરૂપે કે આરિમોહનો દર્શનમોહરૂપે સંક્રમ થતો નથી. એવી રીતે તારકાદિ આયુષ્યો પૈકી એક બીજાંરૂપે સંક્રમતું નથી.

બદલાઈ જતી હોવાથી પ્રથમનો અનુભાવ તે બદલાયેલી ઉત્તર પ્રકૃતના સ્વભાવ પ્રમાણે તીવ્ર કે મંદ રૂપ આપે છે, જેમકે જ્યારે મતિજ્ઞાનાવરણ શુદ્ધજ્ઞાનાવરણાદિ સજ્જતીય ઉત્તર પ્રકૃતિરૂપે પરિણમે-સંક્રમે^૧ ત્યારે મતિજ્ઞાનાવરણનો અનુભાવ પણ શુદ્ધજ્ઞાનાવરણાદિના સ્વભાવ પ્રમાણે જ શુદ્ધજ્ઞાનાદિને આવૃત કરે છે.

વિપાકની શુભાશુભતા—

જે જે કર્મ બંધાય છે તે સર્વનો વિપાક કેવળ શુભ કે કેવળ અશુભ હોતો નથી; પરંતુ અધ્યવસાયરૂપ કારણની શુભાશુભતાને લઈને તે સર્વથા શુભ કે સર્વથા અશુભ નહિ હોવાને લીધે તે શુભ તેમજ અશુભ એમ બંને પ્રકારનો નિર્મિત થાય છે. અધ્યવસાયગત શુભ અંશોથી અથવા સ્થૂળ રીતે કહીએ તો શુભ અધ્યવસાયથી નિર્મિત થયેલો વિપાક શુભ હોય છે-મંદ હોય છે-આહ્વાદકારી હોય છે-પુણ્યરૂપ છે, જ્યારે અશુભ અધ્યવસાયથી નિર્મિત થયેલો વિપાક અશુભ હોય છે-અનિષ્ટ હોય છે-હઃખરૂપ હોય છે-પાપરૂપ છે જે અધ્યવસાયમાં-જે પરિણામમાં જેટલા પ્રમાણમાં સંકલેશ એછો હોય તે પરિણામ તેટલા પ્રમાણમાં વધારે શુભ હોય છે; અને જે પરિણામમાં જેટલા પ્રમાણમાં સંકલેશ અધિક હોય છે તેટલા પ્રમાણમાં તે વધારે અશુભ હોય છે; કેમકે એવો એકે પરિણામ નથી કે જેને કેવળ શુભ કે કેવળ અશુભ કહી શકાય; ફરક પરિણામ શુભાશુભરૂપ છે. આ પ્રમાણે પરિણામની ઉભય સ્વરૂપતા હોવા છતાં તેને શુભ કે અશુભ કહેવામાં આવે છે તે શુભતા અને અશુભતાની મુખ્યતા અને ગૌણતાને લક્ષીને છે. આથી કરીને જે શુભ પરિણામથી^૨ પુણ્ય-પ્રકૃતિઓમાં શુભ અનુભાગ બંધાય છે તે જ પરિણામથી પાપ-પ્રકૃતિઓમાં અશુભ અનુભાગ પણ બંધાય છે. એવી રીતે જે અશુભ પરિણામથી પાપપ્રકૃતિઓમાં અશુભ અનુભાગ બંધાય છે તે જ પરિણામથી પુણ્ય-પ્રકૃતિઓમાં શુભ અનુભાગ પણ બંધાય છે. ફેર એટલા પૂરતો જ છે કે પ્રકૃષ્ટ શુભ પરિણામથી બંધાતો શુભ અનુભાગ પ્રકૃષ્ટ છે-વિશેષ છે અને અશુભ અનુભાગ નિષ્કૃષ્ટ છે-એછો છે. એવી રીતે પ્રકૃષ્ટ અશુભ પરિણામથી બંધાતો અશુભ અનુભાગ પ્રકૃષ્ટ છે, જ્યારે શુભ અનુભાગ નિષ્કૃષ્ટ છે.

મહેશ-બન્ધનો વિચાર—

જ્ઞાનાવરણાદિક આઠે કર્મને 'નામ' કહેવામાં આવે છે. પ્રત્યય એટલે કારણ આ નામપ્રત્યયો અર્થાત્ કર્મો મિથ્યાદર્શનાદિક દ્વારા ચારે બાજુથી બંધાય છે. કાયિક, વાચિક, માનસિક વ્યાપારો દ્વારા સૂક્ષ્મ પુણ્યલોભો બંધ થાય છે, કિન્તુ બાહરનો ચતો નથી. આ સૂક્ષ્મ પણ આપેક્ષિક છે. પરબાણુથી લઈને અનન્ત સ્તરો પણ અતિસૂક્ષ્મ હોવાને લીધે બન્ધને યોગ્ય નથી. અનન્તાનન્ત પ્રદેયવર્ગજ્ઞામાં કેટલીક આદ્ય છે અને કેટલીક અઆદ્ય છે, માટે સૂક્ષ્મ-શુદ્ધ યોગ્ય છે. ઔદારિક,

^૧ પ્રકૃતિ-સંક્રમની જે બંધકાલીન રમ અને રિયનિમાં પણ અધ્યવસાયના બાધી ફેરફાર થાય છે. અર્થાત્ તીવ્ર રમ મંદ રમરૂપે અને મંદ રમ તીવ્ર રમરૂપે પરિણમે છે તેમજ ઉત્કૃષ્ટ રિયનિ જમન્ય અને જમન્ય ઉત્કૃષ્ટ અને છે.

^૨ આના નામો માટે જુઓ આ લઘુકામનો અનિમ બાજ.

વૈકલ્ય, આહારક, તૈજસ, બાપા, પ્રાણાપાન અને મન એ સાત વર્ગજીવોને છોડીને સૂક્ષ્મ પરિણતિને પ્રાપ્ત કરેલ આઠમી કાર્મણ વર્ગજીવો એ જ બંધને યોગ્ય છે. સ્થૂળ પરિણામવાળી કોઈ પણ વર્ગજીવો યોગ્ય નથી. આ સૂક્ષ્મ પરિણતિવાળી વર્ગજીવોના પણ કેટલાક પુદ્ગલો ગ્રહણ યોગ્ય છે અને કેટલાક નથી. જે આકાશ-પ્રદેશોમાં જીવ રહ્યો હોય છે તે જ પ્રદેશોમાં રહેલા કર્મરૂપે પરિણત થનાર પુદ્ગલોનો જ આત્મા સાથે બંધ થઈ શકે છે, કિન્તુ બીજા ક્ષેત્રમાં રહેલા પુદ્ગલો સાથે આત્માનો બંધ થતો નથી. જે પ્રદેશોમાં આત્મા રહેલો હોય તે જ પ્રદેશોમાં રહેલા કર્મ યોગ્ય પુદ્ગલો સ્નેહ શુણ્ણને લીધે આત્મા સાથે ચોંટી જાય છે; આવી સ્થિતિ અન્ય ક્ષેત્રમાં રહેલા પુદ્ગલોની થતી નથી. વળી જે પુદ્ગલોનો બંધ થાય તે પુદ્ગલો સ્થિર હોવા જોઈએ. ગતિમાન પુદ્ગલો તો ચાલ્યા જ જાય અને એ ગતિપરિણામને લીધે તેમનો આત્મા સાથે આશ્લેષ થતો નથી, કારણ કે તેઓ વેગવાળા છે. સર્વ પ્રકૃતિના પુદ્ગલોનો આત્માના દરેક પ્રદેશ સાથે બંધ થાય છે. આત્માનો એક એક પ્રદેશ અનન્તાનન્ત કર્મપ્રદેશોથી બદલે છે. અસંખ્ય પ્રદેશવાળા આત્માનો દરેક પ્રદેશ અનન્તાનન્ત જ્ઞાનાવરણીય કર્મના રક્ષથી બદલે છે. એ પ્રમાણે આત્માનો દરેક પ્રદેશ દર્શનાવરણીયાદિક કર્મથી પણ સમજી લેવો બાવાર્થ એ છે કે આત્માના દરેક પ્રદેશ સાથે કર્મવર્ગજીવો યોગ્ય અને અનન્તાનન્ત પ્રદેશ યુક્ત એવા જ્ઞાનાવરણાદિક પુદ્ગલોનો બંધ થાય છે. કર્મરૂપ પરિણત ન થઈ શકનારા પુદ્ગલોનો બંધ થતો નથી.

આ પ્રમાણે પ્રદેશ-બંધનું પ્રતિપાદન કર્યું. હવે પ્રસંગોપાત્ત 'પુણ્ય-પ્રકૃતિ વિષે વિચાર કરવામાં આવે છે. (૧) સાતવેદનીય, (૨) સમ્યક્ત્વ-મોહનીય, (૩) હાસ્ય-મોહનીય, (૪) રતિ-મોહનીય (૫) પુરુષ-વેદ, (૬) શુભ આયુષ્ય, (૭) શુભ નામ અને (૮) શુભ ગોત્ર એ આઠ પુણ્ય-પ્રકૃતિ સમજવી.^૧ સાતવેદનીય કર્મનું કારણ જીવો અને મતધારી પ્રત્યેની અનુકરણ છે આ સિવાય પણ સરાગ-સંઘમાદિક યોગ, ક્ષાન્તિ અને શૌચ પણ તેનાં કારણો છે. તત્ત્વાર્થવિષયક શ્રદ્ધા તે સમ્યક્ત્વ છે. તે સમ્યક્ત્વના પણ સર્વજ્ઞ, શ્રુત, સંઘ અને દેવના અવર્ણવાદનો નિષેધ અને તેમના વર્ણવાદનું વિધાન એ કારણો છે. વર્ણવાદ એટલે સદ્બૃહત્ શુણ્ણનું પ્રકટીકરણ યાને પૂન, સેવા, હાસ્યવેદનીય

૧ "પુનાતીતિ પુણ્યમ્" અર્થાત્ જે પવિત્ર કરે તે 'પુણ્ય' કહેવાય. એટલે કે જે કાર્યો કરવાથી અશુભ કર્મ વડે મર્લિન બનેલો આત્મા ધીરે ધીરે પણ જરૂર પવિત્ર એટલે શુભ કર્મવાળો થઈ અંતમા મોક્ષગામી બને તે કાર્ય 'પુણ્ય' કહેવાય છે. વળી એ પુણ્યરૂપ કાર્ય કરવાથી જે શુભ કર્મ બધાય તે શુભ કર્મ પણ 'પુણ્ય' કહેવાય આ પ્રમાણે પુણ્યથી પુણ્ય-ક્રિયા અને પુણ્ય-ફળ બંનેનું સ્મરણ કરાય છે એ બંને વચ્ચે કારણ-કારણરૂપ સંબંધ છે, કેમકે પુણ્યની ક્રિયાથી પુણ્ય યાને શુભ કર્મ ઉપપન્ન થાય છે-બધાય છે, પારતે એ પુણ્યની ક્રિયા તે કારણ છે અને એ દ્વારા બંધાયેલું શુભ કર્મ તે કાર્ય છે.

આ ઉપરથી એ ક્ષણિત થાય છે કે પુણ્ય એટલે શુભ કર્મ તેમજ ને શુભ કર્મના ઉદયથી મળતું ફળ. એવી જ રીતે પાપથી અશુભ કર્મ તેમજ તેના ઉદયથી મળતું ફળ સમજવું.

૨ સરખાવો તત્ત્વાર્થ (અ ૮)નું નિમ્નલિખિત સ્વરૂપ—

"સત્ત્વેષસમ્યક્ત્વહાસ્યરતિપુરુષવેદશ્રુમાયુર્નામગોત્રાણિ પુણ્યમ્ । ૧૬ ।"

(૧) પાત્રને અન્ન આપવું; (૨) પાત્રને જળ આપવું; (૩) પાત્રને સ્થાન આપવું; (૪) પાત્રને શયન આપવું; (૫) પાત્રને વસ્ત્ર આપવું; (૬) મનથી શુભ વિચાર કરવો; (૭) વચનનો શુભ ઉપયોગ કરવો; (૮) કાયાથી પ્રશસ્ત કાર્ય કરવું અને (૯) નમસ્કારાદિ ક્રિયા કરવી એ પુણ્ય બાંધવાના નવ પ્રકારો છે.

(૧) જીવ-હિંસા કરવી, (૨) જીહ્વું બોલવું, (૩) ચોરી કરવી, (૪) વિધવ-સેવન કરવું, (૫) પરિવ્રજ રાખવો, (૬) અપ્રશસ્ત ક્રોધ કરવો, (૭) અપ્રશસ્ત અભિમાન રાખવું, (૮) અપ્રશસ્ત માયા સેવવી, (૯) અપ્રશસ્ત લોભ કરવો, (૧૦) અપ્રશસ્ત રાગ રાખવો, (૧૧) અપ્રશસ્ત દ્વેષ કરવો, (૧૨) અપ્રશસ્ત ક્લેશ કરવો, (૧૩) કલંક ચઠાવવું, (૧૪) ચાક્રી ખાવી, (૧૫) હપ્, શોક કરવા, (૧૬) નિંદા કરવી, (૧૭) કપટ રાખી જીહ્વું બોલવું અને (૧૮) મિથ્યાત્વ-શબ્દથી મુક્ત હોવું એ પાપ બાંધવાના ૧૮ પ્રકારો છે. આ પૈકી ત્રાજવાના એક પદ્ધતિમાં મિથ્યાત્વને મૂકીએ અને બીજા પદ્ધતિમાં બાકીનાં પ્રાણાતિપાતાદિ ૧૭ પાપ-સ્થાનકો મૂકીએ તોપણ મિથ્યાત્વ-વાળું પદ્ધતિ નીચું રહે છે.

પુણ્યના અને પાપના બે પ્રકારો—

પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય વળાવા સમાન છે, નહિ કે લૂટારા સમાન. ભોગની અભિલાષાથી ધર્મ ન કરતાં મુક્તિ મેળવવાની ઇચ્છાથી ધર્મ કરાય તો પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય બંધાય. મુક્તિની અભિલાષાથી કરાયેલો ધર્મ અપૂર્ણ હોય તો એકદમ મુક્તિ ન મળે, કિન્તુ મુક્તિ ન મળે ત્યાં મુખી તે તેનાં સાધનો પૂરાં પાડે, તેમજ પ્રાસંગિક ભોગો-ઉપભોગો પણ મેળવી આપે. સાધ્ય મળતાં સાધન નિવૃત્ત થાય તેમ મુક્તિરૂપ સાધ્ય મળતાં તેના સાધનરૂપ પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય નિવૃત્ત થાય. જેમ સ્થાન

૧ અન્ન પાત્રથી મોક્ષમાર્ગે મંચરતા મુનિરૂપ સુપાત્ર, ધર્મી શૂદ્રસ્થ તેમજ અનુકંપાને પાત્ર એવા અર્પણાદિ જીવો સમજવા. મુખ્યત્વે ધર્મની શુદ્ધિ અને ઓછી પોદ્ગલિક સુખ અને સદ્ગતિ મેળવવાની ઇચ્છાથી સુપાત્રને અત્રાદિક આપવાથી અશુભ કર્મની નિર્જરા થઇ મદાપુણ્ય ઉપાર્જન થાય. ધર્મી શૂદ્રસ્થને આપવાથી અરુપ નિર્જરા પૂર્વક પુણ્ય ઉપાર્જન થાય. અર્પણાદિ કુખી જીવોને આપવાથી પણ પુણ્ય ઉપાર્જન થાય. અત્ય ધર્મથી વિમુખ જનોને પણ અન્નાદિ આપવામાં જેન મત સંમત છે, તેમ જોનાની અભંગ દાગ છે. એને આગેથી કાઢ નિરાશ થઈને ન જવો જોઈએ; હા, અદમ્ય એવા જીવોને આપવાથી પુણ્ય થશે અથવા તો એ ધર્મી જીવ છે એવી શુદ્ધિ ન હોવી જોઈએ. વાચક બારજેથી નિરાશ થઇ જાય તો પોતાના દાદિજીવ-ગુણમા આગી આવે, પોતાનો ધર્મ નિંદાય. પોતાનામાં દાન-ગુણ પ્રગટે, પોતાના ધર્મની પ્રશંસા થાય અને અન્ય જીવો પણ ધર્મભિમુખ બને એ ઉદ્દેશથી ગમે તેને પણ દાન આપવામાં વાંધો નહીં. લક્ષ્મી ઉપરનો મોદ જતો રહેવાથી લક્ષ્મીની અમારતા દર્શાવવાને તીર્થંકારાદિ રીતો મેનાર ઉત્તમ જીવોની પેઠે ગમે તે જીવને દાન આપે તો તેથી પુણ્ય જ બંધાય.

૨ આ ૧૮ પાપ-સ્થાનકો છે. આ પૈકી પ્રથમ બાને કેટલાક એવાય તો પુણ્ય બંધાય છે. તેમાં પ્રથમ ભારતી જિનાત્તા અનુચર દેવ, ગુરુ અને ધર્મ ઉપરનો રાગ સમજવો. ધન વનેરે મામારિક પદાર્થ ઉપર રાગ રાખી એ તે અપ્રથમ ભાર છે. પીરે પીરે પ્રથમ રાગનો પળ ત્ય જ કરવો જેથી મોક્ષ મને પ્રથમ પ્રયત્ન રાગ વડે અપ્રથમને મારી દાઢવો. એને સ્વાભાવિક રીતે પ્રથમ ગતથી પણ નિરત થવાશે અને તેમ થતાં મેક્ષની પ્રાપ્તિ થશે.

દેખાડવા આવેલો વળાવો તેનું કાર્ય પૂર્ણ થતા આવ્યો બાચ તેમ વળાવારૂપ પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય પશું મોક્ષ દેખાડી આવતું થાય.

પાપાનુબંધી પુણ્ય એ તો લૂટારો છે અને એની ઉત્પત્તિ લોગની જ આશાથી કરાતા ધર્મથી ઉદ્ભવે છે. લૂટારાના ધર્મ-અનુસાર પાપ આત્માનો સ્વાભાવિક ખળનો લૂટે છે અને તેની અધોગતિ કરે છે.

પાપના પણ પુણ્યાનુબંધી પાપ અને પાશાનુબંધી પાપ એવા બે પ્રકારો છે. આના સ્વરૂપ માટે જુઓ આઠમું પૃષ્ઠ.

ગતિ પ્રમાણે પુણ્ય-પ્રકૃતિઓનો વિભાગ—

નરક-ગતિમાં 'સાતવેકનીય, પચેન્દ્રિય ભતિ, વૈક્રિય, તૈજસ અને કાર્મણુ એ ત્રણ શરીર-નામકર્મ', વૈક્રિય ઉપાંગ-નામકર્મ, 'વર્ણુ, રસ, ગન્ધ અને સ્પર્શ', અમુરુદ્ધધુ, પરાધાત, ઉચ્છ્વાસ, નિર્માણ, ત્રસ, બાહર, પર્યાપ્ત, પ્રત્યેક, સ્થિર અને શુભ નામકર્મ એમ ૨૦ પુણ્ય-પ્રકૃતિઓ સંભવે છે.

તિર્થ-ચ-ગતિમાં મનુષ્ય-ત્રિક, દેવ-ત્રિક, આહારક-દ્વિક અને તીર્થ-કર-નામકર્મ સિવાયની બાકીની ૩૩ પુણ્ય-પ્રકૃતિઓ હોય.^૧

૧ તિર્થેશ્વરના જન્માદિ પાંચ કથ્યાણુકો પ્રસન્ને હોય

૨ નારક છવેનાં શરીર સ્થૂળ દૃષ્ટિએ કુણુ વર્ણુદિ અશુભ વર્ણુ-ચતુષ્કવાર્ગા છે, પરંતુ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ અનુસાર તો એ શરીરમાં અસ્પર્શી શુભ વર્ણુ-ચતુષ્ક પણ છે જ.

૩ આથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે ગર્જા-તિર્થ-એને સમયપુરસ્ક મંદેશાન મંભવે છે. આની પરિસ્થિતિમાં સમયપુરસ્કનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ નહિ કરતા એનાથી એના પ્રવૃત્તિનિમિત્તથી ઉદ્ભવતો અને સામુદ્રિક શાસ્ત્રમાં કહેવા લક્ષણોથી લક્ષિત શરીરનો આકાર સમજવો. ૨૫૫૮ શબ્દે મા કહીએ તો મનુષ્ય અને દેવ આશીને સમયપુરસ્ક સંસ્થાનનો નીચે મુજબનો અર્થ કરાય છે કે જે વ્યુત્પત્તિ-અર્થ ગણાય છે—

આ સંસ્થાનવાળો મનુષ્ય કે દેવ જ્યારે પર્વ કાસને જેઠેન હોય ત્યારે તેની કાના પગના દીંચ-ણુથી જમણા ખસા સુધીની લગાઈ, જમણા પગના દીંચણુથી કાના ખમા સુધીની લગાઈ, જમણા દીંચણુથી કાના દીંચણુ સુધીની લગાઈ અને પર્વ કાસનના મધ્ય ભાગથી તે લનાટના ઉપરના ભાગ સુધીની લગાઈ એમ ચારે લગાઈઓનું સરખું માપ થાય અને તેમ થતા સમ એટલે સરખા માપમાં છે ચતુરસ્ર એટલે ચાર ખૂણા જેના તે સમયપુરસ્ક એ વ્યુત્પત્તિ-અર્થ આગતાઈ થાય પરંતુ આ અર્થ ગર્જા-તિર્થ-ચ આશીને ધરી શકે તેમ નથી. વળી જેની લગાઈ ૧૦૮ આત્માયુન જેટલી હોય તેનું સંસ્થાન 'સમયપુરસ્ક' કહેવાય છે એ અર્થ પણ ગર્જા-તિર્થ-ચ પરત્વે નધ એસતો થઈ શકે તેમ નથી. આથી શ્રીસર્વજ્ઞેએ ઘોઠા, કાથી વગેરે ગર્જા-તિર્થ-એના અસ્થવોનું જેનું પ્રમાણુ પ્રકરંડ છે તેના પ્રમાણુવાર્ગા અવપનોની પ્રાપ્તિ તે 'સમયપુરસ્ક સંસ્થાન' ગણાય આ પ્રમાણે સામુદ્રિક શાસ્ત્રને અનુરૂપ હોય જ.

મનુષ્ય-ગતિમાં દેવ-ત્રિક, તિયંગ્-આયુષ્ય અને આતપ સિવાયની બાકીની ૩૭ પુણ્ય-પ્રકૃતિઓ હોય.

દેવ-ગતિમાં મનુષ્ય-ત્રિક, તિયંગ્-આયુષ્ય, ઔદારિક-દ્વિક, આતપ, આહારક-દ્વિક અને તીર્થંકર-નામકર્મ એ ૬૪ સિવાયની અવશિષ્ટ ૩૨ પુણ્ય-પ્રકૃતિઓ હોય.

ભતિ પ્રમાણે પુણ્ય-પ્રકૃતિઓનો વિભાગ—

એકેન્દ્રિય ભતિમાં આતવેદનીય, ઔદારિક, તૈજસ અને કાર્મણ શરીર, વર્ણ-ચતુષ્ક, અશુરુત્ત્વ, પરાધાત, ઉચ્છ્વાસ, આતપ, ઉદ્યોત, નિર્માણ, બહર, પર્યાપ્ત, પ્રત્યેક, સ્થિર, શુભ, યશ અને તિયંગ્-આયુષ્ય એમ ૨૨ પુણ્ય-પ્રકૃતિઓ સંભવે.

દ્વીન્દ્રિય ભતિમાં આતવેદનીય, ઔદારિક-દ્વિક, તૈજસ, કાર્મણ, વર્ણ-ચતુષ્ક, અશુરુત્ત્વ, પરાધાત, ઉચ્છ્વાસ, ઉદ્યોત, નિર્માણ, તિયંગ્-આયુ, ત્રસ, બાહર, પર્યાપ્ત, પ્રત્યેક, સ્થિર, શુભ, અને યશ એમ ૨૨ પુણ્ય-પ્રકૃતિઓ સંભવે.

ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય ભતિમાં પણ દ્વીન્દ્રિય ભતિ આશ્રમે ગણાવેલી ઉપર્યુક્ત ૨૨ પુણ્ય-પ્રકૃતિઓ હોય.

પંચેન્દ્રિય ભતિમાં આતપ વિનાની બાકીની ૪૧ પુણ્ય-પ્રકૃતિઓ હોય.

૯૨ પાપ-પ્રકૃતિઓ—

૫ જ્ઞાનાવરણો, ૬ દર્શનાવરણો, અસ્રાતવેદનીય, મિથ્યાત્વ, ૧૯ કષાય, ૬ નોકષાય, નારક-આયુષ્ય, નરકગતિ, તિયંગ્ ગતિ, એકેન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય સુધીની ચાર ભતિઓ, પ્રથમ સંહનન સિવાયનાં પાંચ સંહનનો, પહેલા અંદેશન સિવાયનાં બાકીનાં પાંચ સંસ્થાનો, અપ્રશસ્ત વર્ણ, ગન્ધ, રસ અને રૂપરશ, નારક-આનુપૂર્વી અને તિયંગ્-આનુપૂર્વી, ઉપધાત, અપ્રશસ્ત વિહાયોગતિ, રથાવર, સંક્રમ, અપર્યાપ્ત, આધારણ, અસ્થિર, અશુભ, ફર્મ, દુઃસ્વર, અનાદેય, અયશઃકીર્તી, નીચ ગોત્ર અને ૫ અંતરાયો એમ ૯૨ પ્રકારની પાપ-પ્રકૃતિઓ છે.

૧ આ કથન બાદ પર્યાપ્ત-સન્નિધવાળા વાયુકાય આશીને જન્મવું.

૨-૩ નિર્વચ-આયુષ્યને પુણ્યરૂપે ગણવું અને નિર્વચ-મનિ અને નિર્વચ-આનુપૂર્વી પાપરૂપે ગણવાં એ કેવી રીતે કહ્યું ગણવાં એવો અને કેટલું પ્રશ્ન જોડાવે તો તેનો ઉત્તર એ છે કે જે વિદ્યુદ અપવરણથી જાણ અને શુભ રસરૂપે ભોગવાય તે ‘પુણ્ય-પ્રકૃતિ’ ગણાય છે અને જે સન્નિધ અધ્વ-વસ્ત્રાપ પૂર્વકે ગંધાવ તે ‘પાપ-પ્રકૃતિ’ ગણાય છે. વળી નિર્વચ-આયુષ્ય જે આયુષ્ય-કર્મનો એક પ્રકાર છે તે આયુષ્ય-કર્મ અને નિર્વચ-મનિ અને નિર્વચ-આનુપૂર્વી જે નામ-કર્મના ઉત્તર ભેદો છે તે નામ-કર્મ મિત્ર મિત્ર છે એટલે એનું જન્મ-કારણ મિત્રના જન્મવા તો તે સ્વાભાવિક છે.

ગતિ પ્રમાણે પાપ-પ્રકૃતિઓનો વિભાગ—

દેવ-ગતિમાં સ્થાવર, સૂક્ષ્મ, અપર્યાપ્ત, સાધારણ, નરકત્રિક, નપુંસકવેદ, તિર્થંચ-ગતિ, તિર્થંચ-આતુપૂર્વી, એકેન્દ્રિયાદિ ચાર જાતિઓ, વળ-ઋષભ-નારાચ સિવાયનાં બાકીનાં પાંચ સંહનનો, સમયતુરસ્ત સિવ યનાં પાંચ સંસ્થાનો, અશુભ વિહાયોગતિ, હુસ્વર અને નીચ ગોત્ર એ ૨૭ પાપ-પ્રકૃતિઓ સિવાયની બાકીની ૫૫ પ્રકૃતિઓ હોય; અને જ્યારે સ્ત્યાનર્ધિ-ત્રિક ન હોય ત્યારે ૫૨ પ્રકૃતિઓ હોય.

નરક-ગતિમાં સ્થાવર, સૂક્ષ્મ, અપર્યાપ્ત, સાધારણ, પાંચ અશુભ સંહનનો, ચાર અશુભ સંસ્થાનો, એકેન્દ્રિયાદિ ચાર જાતિ, પુરુષ-વેદ, સ્ત્રી-વેદ, તિર્થંચ-ગતિ અને તિર્થંચ-આતુપૂર્વી એ ૨૧ સિવાયની અવશિષ્ટ ૬૧ પાપ-પ્રકૃતિઓ સંભવે; અને જો સ્ત્યાનર્ધિ-ત્રિકનો ઉદય ન ગણીએ તો ૫૮ નો ઉદય હોય.

તિર્થંચ-ગતિમાં નરક-ત્રિક સિવાયની ૭૬ પાપ-પ્રકૃતિઓ હોય.

મનુષ્ય-ગતિમાં સ્થાવર, સૂક્ષ્મ, સાધારણ, એકેન્દ્રિયાદિ ચાર જાતિ, તિર્થંચ-ગતિ, તિર્થંચ-આતુપૂર્વી અને નરક-ત્રિક એ ૧૨ સિવાયની બાકીની ૭૦ પાપ-પ્રકૃતિઓ ઉદયમાં આવે.

જાતિ પ્રમાણે પાપ-પ્રકૃતિઓનો વિભાગ—

એકેન્દ્રિય જાતિમાં હુસ્વર, નરક-ત્રિક, પુરુષ-વેદ, સ્ત્રી-વેદ, ક્ષીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય, અશુભ વિહાયોગતિ, પાંચ અશુભ સંહનનો અને હુંઠક વિનાનાં ચાર અશુભ સંસ્થાનો એમ ૧૬ સિવાયની બાકીની ૬૩ પાપ-પ્રકૃતિઓ હોય.

દ્વોન્દ્રિયમાં, ત્રીન્દ્રિયમાં અને ચતુરિન્દ્રિયમાં પણ એકેન્દ્રિયની જેમ ૬૩ પાપ-પ્રકૃતિઓ હોય છે, પરંતુ દ્વોન્દ્રિયને બદલે એકેન્દ્રિય વિના ઇત્યાદિ ઘટના સમજી લેવી. પંચેન્દ્રિયમાં એકેન્દ્રિયાદિ ચાર જાતિ, સૂક્ષ્મ, સાધારણ અને સ્થાવર એ સાત સિવાયની બાકીની ૭૫ પાપ-પ્રકૃતિઓ ઉદયમાં હોય—

પુણ્ય અને પાપનાં વાસ્તવિક અને સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ—

પુણ્ય અને પાપ સંબંધી વિવિધ માન્યતાઓ છે. કેટલાકે એમ માને છે કે દેવળ પુણ્ય જ તત્ત્વ છે, નહિ કે પાપ. કેટલાક કહે છે કે એકલું પાપ જ તત્ત્વ છે, નહિ કે પુણ્ય. કેટલાકની માન્યતા એવી છે કે પુણ્ય અને પાપ એ બે જુદાં જુદાં તત્ત્વ નથી, પરંતુ 'પુણ્ય-પાપ' નામનું

૧ શ્રીમહાવીરસ્વામી સાથે શ્રીઅચલભ્રાત્રીને આ સંબંધમાં બિહાપોદ થયેા હતો. આનું વિશિષ્ટ વર્ણન વિશેષાવરયકગત ગણધરનાદમાં નજરે પડે છે. તેના આધારે આ પ્રકરણ આલેખવામાં આવ્યું છે.

સાધારણ એક જ તરવ છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો પુણ્ય અને પાપ એ બે મેચક મણિની પેઠે મિશ્ર છે, એટલે કે સુખ-દુઃખના કારણરૂપ પુણ્ય-પાપ એક જ ઉભય સ્વરૂપવાળી વસ્તુ છે, કેટલાકનું માનવું એવું છે કે કર્મ જેવી કોઈ ચીજ જ નથી. આ જગતનો સર્વ પ્રપંચ બે ચાલી રહ્યો છે તે ગણે સ્વભાવે કરીને રાલે છે-આલ્યા કરે છે. આ પ્રમાણેના ચાર પક્ષો પૈકી એકેને ન સ્વીકારતાં જૈનોનું કહેવું ન્યાય જ છે. તેમની માન્યતા મુજબ પુણ્ય અને પાપ એ બે કર્મના હોદ્દા કોઈ અપુષ્પરૂપ નથી, પરંતુ વાસ્તવિક પદાર્થો છે; એટલું જ નહિ પણ વિશેષમાં તે બંને સ્વતંત્ર છે. બંનેની જાતિ સ્વભાવથી જુદી છે. એટલે પુણ્ય અને પાપના સરવાળા કે ગાદગાકી માટે સ્થાન નથી. સ્પષ્ટ શબ્દમાં કહીએ તો એક મનુષ્યે ૬૦ ટકા પુણ્ય કર્યું હોય અને ૪૦ ટકા પાપ કર્યું હોય તો તેને આ બંનેનું પૃથક્ પૃથક્ ફળ ભોગવવું પડે; નહિ કે કેવળ ૨૦ ટકા પુણ્યનું. એવી રીતે બે એ મનુષ્યે ૮૦ ટકા પાપ કર્યું હોય તો તેના પુણ્યનું ફળ નહતે થઈ કેવળ તેને ૨૦ ટકા પાપનું ફળ ભોગવવું પડે એ વાત પણ જૈન સિદ્ધાન્તને સંમત નથી. આથી એ નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે જૈન મત પ્રમાણે પુણ્ય અને પાપ એ બે તફાત જુદાં જુદાં પરસ્પર સંબંધ વિનાનાં સ્વતંત્ર તરવો છે.

પુણ્ય જ છે, પાપ નથી એ પ્રમાણે એકાન્ત માનનારા એવું પ્રતિપાદન કરે છે કે જેમ પથ્ય આહારની વૃદ્ધિ થતાં આરોગ્યમાં વધારો થાય છે તેમ પુણ્યની વૃદ્ધિ થતાં સુખની પણ વૃદ્ધિ થાય છે. અર્થાત્ પુણ્યના ઉત્કર્ષ અનુસાર સુખની વૃદ્ધિરૂપે છેવટે સ્વર્ગનું સુખ પણ મળે છે. વળી જેમ પથ્ય આહારનો અતુલ્ય ત્યાગ કરવાથી રોગ થાય છે તેમ પુણ્યની હાનિ થવાથી સુખની પણ હાનિ થાય છે, દુઃખ થાય છે. છેવટે વધારેમાં વધારે નરકનું દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. વિશેષમાં જેમ પથ્ય આહારનો સર્વોચ્ચ ત્યાગ કરવાથી જેમ મરણ થાય છે તેમ પુણ્યનો સર્વોચ્ચ ક્ષય થતાં ભોક્ષ મળે છે.

પુણ્યના સર્વથા અભાવ પૂર્વક કેવળ પાપને માનનારાનું મંતવ્ય એ છે કે જેમ અપથ્ય આહારની વૃદ્ધિ થતાં રોગમા વધારો થાય છે તેમ પાપની વૃદ્ધિથી દુઃખની વૃદ્ધિ થાય છે. અર્થાત્ પાપના ઉત્કર્ષમાં અધમતાનું-નરકનું દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી અપથ્ય આહારનો ત્યાગ કરવાથી જેમ આરોગ્ય વધે છે તેમ પાપનો અપકર્ષ થવાથી સુખની વૃદ્ધિ થાય છે અને છેવટે સ્વર્ગનું સુખ પણ મળે છે. વિશેષમાં અપથ્ય આહારનો સર્વથા ત્યાગ કરવાથી જેમ પરમ આરોગ્ય મળે છે તેમ પાપનો સર્વોચ્ચ ક્ષય થવાથી ભોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

પુણ્ય અને પાપ એક જ સંકીર્ણ વસ્તુ છે, પરંતુ જુદી જુદી નથી એમ માનનારાનું કહેવું એ છે કે જેમ મેચક-મણિમાં અનેક રંગો હોવા છતાં તે એક જ વસ્તુ છે, નરસિંહમાં નર અને સિંહની જુદી જુદી આકૃતિ હોવા છતાં તે એક જ વ્યક્તિ છે અથવા તો હરતાલ કે ગળી વગેરે વર્ણોમાંથી કોઈ પણ બે વર્ણોથી મિશ્ર વર્ણ જેમ એક જ વસ્તુ છે તેમ આ પુણ્ય અને પાપ પણ ઉભય મિશ્ર એક જ વસ્તુ છે. જ્યારે એ એક જ વસ્તુ છે તો તેનાં પરસ્પર વિરોધી પુણ્ય અને પાપ એવાં નામ કેવી રીતે સંભવે એવો કોઈ પ્રશ્ન કરે તો તેનો ઉત્તર તેઓ એમ સૂચવે કે

પુણ્ય પાપથી મિશ્ર એક વસ્તુમાં પુણ્યનો અંશ વધારે હોય તો તે ' પુણ્ય ' કહેવાય છે અને પુણ્યાંશની હાનિ થવાથી તે ' પાપ ' કહેવાય છે; અને પાપનો અંશ વધારે હોય તો તે ' પાપ ' કહેવાય છે અને તેની હાનિ થતાં તે ' પુણ્ય ' કહેવાય છે.

કેટલાક પુણ્ય અને પાપ વિના સ્વભાવથી જ આ સંસારની વિચિત્રતા માને છે, પરંતુ તે હકીકત વ્યાજ્ઞી નથી; કેમકે જો સ્વભાવ જ સંસારની વિચિત્રતાનું કારણ હોય તો એ સ્વભાવ શું કોઈ વસ્તુ છે, નિષ્કારણતા છે કે વસ્તુનો ધર્મ છે એ બાબત બાકી રહે છે. પ્રથમ વિકલ્પ સ્વીકારીએ અર્થાત્ સ્વભાવ કોઈ વસ્તુ છે એમ માનીએ તો આકાશકુસુમની જેમ તે કોઈ સ્થળે ઉપલબ્ધ નથી તેમજ તેને પ્રતીતિ કરાવનાર કોઈ પ્રમાણ નથી એથી તેનો અભાવ જ છે, વળી એની અત્યંત અતુપલબ્ધિ હોવા છતાં એ સ્વભાવ છે, પરંતુ કર્મ નથી એમ શા માટે માનવું ? એ હેતુ સ્વભાવનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરે છે તે જ હેતુ કર્મનું અસ્તિત્વ પણ સિદ્ધ કરે તેમ છે. વળી અપ્રમાણિક સ્વભાવને વસ્તુરૂપે સ્વીકાર્ય તો કર્મને તેમ શા સાર ન માનવું ? એટલે કે સ્વભાવ એ કર્મનું અન્ય નામ છે એમ કહેવામાં શો દોષ છે ? વિશેષમાં તે સ્વભાવ ઘટની જેમ સુકરર આકારવાળો હોવાથી કર્તા ન થઈ શકે. વળી જો તે મૂર્ત હોય તો કર્મ અને સ્વભાવ એ બેમાં કેવળ નામનો જ ફરક છે, જો તે અમૂર્ત હોય તો ઉપકરણ રહિત હોવાથી તે કર્તા ન થઈ શકે. જેમકે આકાશ અમૂર્ત હોવાથી તે શરીરને કરનાર નથી. શરીરાદિ મૂર્ત કાર્યનું અમૂર્ત સ્વભાવ કારણ છે એ માન્યતા પણ યોગ્ય નથી, વારતે કાર્યાદિપણા વડે તેને મૂર્ત માનવું ઇષ્ટ છે.

હવે જો સ્વભાવનો અર્થ નિષ્કારણતા કરવામાં આવે તો એનો અર્થ એ થયો કે કારણ વિના પણ દેહાદિ સર્વ વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થાય છે. આથી તો ગણેશનાં શીંગડાં નિષ્કારણ જ છે માટે તે પણ હોવાં જોઈએ. વળી કારણનો અભાવ સર્વત્ર સમાન હોવાથી એકીસાથે સર્વ શરીરાદિ ઉત્પન્ન થવાં જોઈએ. વળી એ પ્રમાણે માનવાથી તો શરીરાદિની ઉત્પત્તિ હેતુ વિના અર્થાત્ અકસ્માત્ થવાની અને એમ માનવું તો અશુભ છે; કેમકે જેની ઉત્પત્તિ અકસ્માત્ હેતુ વિના હોય છે તે અગ્નિ વગેરેના વિકારની જેમ પ્રતિનિયત આકારવાળું હોતું નથી. શરીરાદિ તો આદિવાળાં તેમજ પ્રતિનિયત આકારવાળાં છે, વારતે તેની ઉત્પત્તિ આકસ્મિક નહિ ગણાય, પરંતુ કર્મરૂપ હેતુને આધારી ગણાય. દેહાદિ ઘટની જેમ પ્રતિનિયત આકારવાળા હોવાથી ઉપકરણવાળા કર્તાએ તે રચ્યાં છે એમ જણાય છે અને ગર્ભાદિ અવસ્થામાં કર્મ સિવાય બીજું ઉપકરણ ઘટે નહિ, માટે તે કર્મરૂપ હેતુ માનવો સચુક્રિત છે.

સ્વભાવ એ વસ્તુનો ધર્મ છે એ વિકલ્પ હવે વિચારીશું. વિજ્ઞાનાદિ જેમ આત્માના ધર્મો છે તેમ જો એ અમૂર્ત આત્માનો ધર્મ હોય તો આકાશની જેમ અમૂર્ત હોવાથી તે શરીરાદિનું કારણ થઈ શકે નહિ. જો સ્વભાવ એ કોઈ મૂર્ત વસ્તુનો ધર્મ હોય તો તેમ માનવામાં અડચણ નથી; કેમકે કર્મ એ પુણ્યગતિરચનાનો પથોથ જ છે અને તેનો તેવો સ્વભાવ છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો સ્વભાવ એ જીવ અને કર્મનો પરિણામ છે અને પુણ્ય અને પાપનાં નામથી ઓળખાતો એ પરિણામ કારણથી અને કાર્યથી બાણી શકાય તેમ છે.

તત્ત્વાર્થસ્મૃત્, યોગશાસ્ત્ર(પ્ર. ૧, શ્લો. ૧૬)ની સ્વોપજ વૃત્તિ, સમયસાર-મંકરણ વગેરેમાં પુણ્ય અને પાપ સિવાયનાં સાત તત્ત્વોની પ્રરૂપણા નજરે પડે છે. તેથી એ બે તત્ત્વોનો લોપ સમજવાનો નથી; કિન્તુ એ અપેક્ષાનુસાર કથન છે. વળી લગવતી, ઉત્તરાધ્યયન વગેરે આગમમાં પણ નવ તત્ત્વો માનેલાં છે એટલે પુણ્ય અને પાપને તત્ત્વરૂપે કોઈ પણ અપેક્ષાએ ન જ સ્વીકારવાની વૃત્તિ કેવળ મિથ્યાભિનિવેશરૂપ છે અને એમ હોઈ એ વૃત્તિ પોષવા જેવી નથી.

इति प. पम प पस्. कीत्युपाधियुक्त-शास्त्रविशारद-ज्ञानाचार्य-श्रीमद्विजयधर्म-सूरीश्वरचरणारविन्दमूढायमाणेन न्यायविशारदोपनामधारिणा प्रयत्नकधीमङ्गलविजयेन विरचितस्य श्रीजैनतत्त्वप्रदीपस्य वन्धाधिकारवर्णननामा चतुर्थ उल्लासोऽनुवादः। दिपूवंक. समाप्तः ॥

પાંચમ ઉલ્લાસ- ' સંવર ' અધિકાર.

નવીન પુદ્ગલોના ગ્રહણનો ઉચ્છેદ કરવામાં નિમિત્તભૂત એવા ' સંવર ' તત્ત્વનું હવે લક્ષણ અને વિધાન પૂર્વક પ્રતિષ્ઠાદન કરવામાં આવે છે. તેમાં સંવરનું લક્ષણ એ છે કે—

‘આસ્રવનિરોધનિમિત્તકત્વં સંવરસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૩૯)

અર્થાત્ આસ્રવના પ્રતિબંધના કારણને ‘ સંવર ’ કહેવામાં આવે છે. આ સંવરના (૧) દ્રવ્ય-સંવર અને (૨) ભાવ-સંવર એમ બે પ્રકાર છે. તેમાં દ્રવ્ય-સંવરનું લક્ષણ નીચે સુબળ છે:—

કર્મપુત્રલાદાનોછેદપરિણામરૂપત્વં દ્રવ્યસંવરસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૪૦)

અર્થાત્ કર્મરૂપ પુદ્ગલના ગ્રહણના ઉચ્છેદરૂપ પરિણામને ‘ દ્રવ્ય-સંવર ’ કહેવામાં આવે છે. ભાવ-સંવરનું લક્ષણ—

ભવહેતુક્રિયાત્યાગનિમિત્તપરિણામરૂપત્વં ભાવસંવરસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૪૧)

અર્થાત્ સંસારના હેતુરૂપ ક્રિયાના ત્યાગમાં નિમિત્તરૂપ પરિણામને ‘ ભાવ-સંવર ’ કહેવામાં આવે છે.

આપણે જોઈ ગયા તેમ કર્મના આગમનના કારણરૂપ આસ્રવ છે અને તે શુભ અથવા અશુભ એવા માનસિક, વાચિક અને કાયિક વ્યાપારો, પાંચ ઇન્દ્રિયો, ચાર કષાયો, પાંચ અમતો અને ૨૫ ક્રિયાઓ એમ ૪૨ પ્રકાર છે. આ આસ્રવોને રોકવા તેનું નામ ‘ સંવર ’ છે.^૧ આ ઉપરથી એ ફલિત થાય છે કે કર્મના ઉપાદાનમાં હેતુરૂપ એવા પરિણામનો અભાવ તે ‘ સંવર ’ છે.

૧ સરખાવે તત્ત્વાર્થ (અ. ૬) નું નિમ્નલિખિત આવ સૂત્ર:—

“ આસ્રવનિરોધ: સંવર: । ૧ । ”

૨ જે નિમિત્ત દ્વારા કર્મનો બંધ થાય તે ‘ આસ્રવ ’ છે આવા નિમિત્તોની સંખ્યા ૪૨ ની રજીવાવ છે. આ પૈકી જેટલા નિમિત્તોના નિરોધ કરાય-જેટલે અંશે આસ્રવનો પ્રતિબંધ કરાય તેટલે અંશે સંવરની ઉત્પત્તિ સમજવી. વિશેષમાં આધ્યાત્મિક વિકાસનો ક્રમ આસ્રવનિરોધ યાને સંવરના ક્રમ ઉપર અવલંબિત છે; એથી જ્યે જ્યે સંવરની માત્રા વધતી જાય તેમ તેમ અસ્થિતું ચુલ્કરયાન પ્રાપ્ત

વળી સંવરના (૧) સર્વ-સંવર અને (૨) દેશ-સંવર એમ પશુ બે પ્રકારે પડે છે.^૧ તેમાં સૂક્ષ્મ અને બાહ્ય એમ બંને જાતના કાયિકાદિ વ્યાપારના નિરોધને ' સર્વ-સંવર ' જાણવો; અને ચારિત્ર-અહણના સમયથી માંડીને તે સૂક્ષ્મ અને બાહ્ય યોગોનો નિરોધ ન કરાય ત્યાં સુધીની અવસ્થા તે ' દેશ-સંવર ' જાણવી.

કહેવાતું તાત્પર્ય એ છે કે સામાયિક વગેરે પ્રકારના ચારિત્રને પાળનારાઓમાં પરિસ્પન્દ-પણું-અતિચારતા રહેલ હોવાને લીધે તેમનામાં પ્રધાન સંવરનો અભાવ છે, જોકે તેમણે તત્ત્વનું જ્ઞાન મેળવ્યું છે તેમજ સંસાર-સમુદ્ર તરી જવાની તેમની ઇચ્છા છે. આથી કરીને એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે સર્વ પ્રમાદનાં સ્થાનોનો જેમણે પરિત્યાગ કર્યો છે તેમને વિષે દેશ-સંવર તો નક્કી હોય છે જ.

આ સંવરની પ્રાપ્તિના ઉપાયો તરીકે શુષ્તિ, સમિતિ, ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા, પરીપદને વિજ્ય અને ચારિત્રનો નિર્દેશ કરાય છે.^૨ આ ઉપાયોનું સ્વરૂપ આપણે હવે વિચારીશું. તેમાં શગ-દ્રેષના પરિણામથી ઉદ્ભવતા આર્ત અને રોદ્ર ધ્યાનના અધ્યવસાયથી મનનો નિગ્રહ કરનારી તેમ જ ઐહિક અને પારલૌકિક અભિલાષાઓનો ત્યાગ કરનારી વ્યક્તિ કર્મ રોકી શકે છે-નવો કર્મબંધ થવા દેતી નથી.

શુષ્તિનું સામાન્ય લક્ષણ—

સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનપૂર્વકત્રિવિધયોગસ્ય શાસ્ત્રોક્તવિધિના સ્વાધીન-માર્ગવ્યવસ્થાપનરૂપત્વં શુષ્તિસામાન્યસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૪૨)

યત્તં જન્ય. આથી એ દર્શિત થાય છે કે પૂર્વપૂર્વર્તી શુષ્કસ્થાનના આસ્ત્રવો કે તત્ત્વન્ય બંધનો અભાવ એ ઉત્તરોત્તરવર્તી શુષ્કસ્થાનના સંવર છે.

કયા શુષ્કસ્થાનમાં કયા આસ્ત્રવના નિરોધરૂપ સંવર છે, એનો અત્ર ઉદ્દેશ ન કરતાં એના નિર્ણયનું તત્ત્વત્થ (અ ૬, સૂ ૧)ની દિગંબરીય વ્યાખ્યાનામે સર્વાર્થસિદ્ધિ જોવા લાભમય છે.

૧ સ્થાનાંગ (સૂ. પદ ૮)માં સંવરના સ્પર્શનેન્દ્રિયાદિ પાંચ ઇન્દ્રિયો આગ્રી એક એક સંવર, મનસંવર, વચન-સંવર અને કાય-સંવર એમ સંવરના આઠ પ્રકારો સૂચવાયા છે.

૨ અત્ર જે ૭ ઉપાયો દર્શાવાયા છે તે નવતત્ત્વપ્રકરણ (ગા. ૨૧)ને અનુસરીને નિર્દેશ-વેલા જણાય છે. બાકી આ ઉપરાંત તપ પશુ સવરનો ઉપાય છે, અને એ વાતની તત્ત્વત્થ (અ ૬) નાં નિમ્નલિખિત સૂત્રો સાક્ષી પૂરે છે—

“ ન શુષ્તિભિત્તિધર્માનુવેક્ષાપરીપદજયચારિત્રિઃ । ૩૧ તપમા નિર્જરા ચ । ૩૨ ”

વિરતારથી વિચારતાં સવરના ઉપાય પાંચ કે ૬૬ ગણાવાય છે, જેમકે શુષ્તિના ૩, સમિતિના ૫, ધર્મના ૧૦, અનુપ્રેક્ષાના ૧૨, પરીપદના ૨૨, અને ચારિત્રના ૫ બેદો ગણતાં સવરના પાંચ પ્રકારો થાય છે અને જો તપનાં ૧૨ પ્રકારો ઉમેરીએ તો ૬૬ થાય છે.

અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન પૂર્વક ત્રણ પ્રકારના યોગોને શાસ્ત્રમાં કહેલી વિધિ અનુસાર પોતપોતાના માર્ગમાં સ્થાપન કરવા તે શુદ્ધિનું સામાન્ય લક્ષણ છે. આ શુદ્ધિના (૧) મનો-શુદ્ધિ, (૨) વચન-શુદ્ધિ અને (૩) કાય-શુદ્ધિ એમ ત્રણ ભેદો પડે છે. તેમાં મનો-શુદ્ધિનું લક્ષણ નીચે મુજબ છે:—

સમસ્તકલ્પનાજાલપરિત્યાગપૂર્વકત્વે સતિ સમત્વે સુપ્રતિષ્ઠિતસ્ય મનસો યદાત્મરમણતારૂપત્વમ્, કુશલાકુશલસદ્કલ્પનિરોધરૂપત્વં વા મનોગુત્તેર્લક્ષણમ્ । (૬૪૩)

અર્થાત્ સર્વ પ્રકારની કલ્પનાની ત્યાગ કરી મનને સમતામાં સુપ્રતિષ્ઠિત કર્યા બાદ જે આત્મરમણતા કરાય છે તે ‘મનોશુદ્ધિ’ કહેવાય છે. અથવા કુશળ અને અકુશળ એટલે કે સારા નરસા એવા સંકલ્પોના નિરોધને પણ ‘મનોશુદ્ધિ’ કહેવામાં આવે છે. તેમાં કુશળ સંકલ્પોનું અનુષ્ઠાન તે સરાગસંયમાદિરૂપ છે. અકુશળ એથી વિપરીત સ્વભાવનું છે. કુશળમાં અર્થાત્ સરાગસંયમાદિમાં પ્રવૃત્તિનો સદ્ભાવ હોવા છતાં સંસારના હેતુરૂપ અકુશળનો જે અભાવ હોય તો તે પણ ‘મનોશુદ્ધિ’ છે. યોગના નિરોધની અવસ્થામાં તો સર્વથા અભાવને જ ‘મનોશુદ્ધિ’ કહેવામાં આવે છે અને તે સમયમાં સર્વ કર્મનો ક્ષય કરવાનો જ આત્માનો પરિણામ હોય છે.

વચન-શુદ્ધિનું લક્ષણ—

વાચનપ્રચ્છન્નપ્રશ્નવ્યાકરણાદિષ્વપિ સર્વથા વાહુનિરોધરૂપત્વં, સર્વથા ભાષાનિરોધરૂપત્વં વા વાગ્યુત્તેર્લક્ષણમ્ । (૬૪૪)

અર્થાત્ વાચના, પ્રશ્નના, પ્રશ્નોત્તર વગેરે કાર્યોને ઉદ્દેશીને પણ સર્વથા વાહુનીનો નિરોધ કરવો તે ‘વચન-શુદ્ધિ’ બોલેલી. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો ભાષાનો સર્વ પ્રકારે નિરોધ થાને એક પણ અક્ષર ન ઉચ્ચારવો તે ‘વચન-શુદ્ધિ’ છે.

કાય-શુદ્ધિનું લક્ષણ—

શયનાસનનિક્ષેપસ્થાનચઙ્ક્રમણાદિષુ કાયચેદ્રાનિયમરૂપત્વં કાય-યુત્તેર્લક્ષણમ્ । (૬૪૫)

અર્થાત્ સૂતાં, બેસતાં, (કોઈ વસ્તુ) મૂકતાં, જતાં, આવતાં વગેરે ક્રિયાઓમાં શરીરની ચેષ્ટાને કાબુમાં રાખવી તે ' કાય-ગુપ્તિ ' છે.

આ પ્રમાણે ભેદે ત્રિવિધ ગુપ્તિનાં લક્ષણોનો નિર્દેશ પૂર્ણ થાય છે, પરંતુ એ લક્ષણોનો વિશેષ વિચાર કરતાં મનોગુપ્તિ વગેરેના જે લેહો જણાય છે તેનો ઉલ્લેખ કરવો બાકી રહે છે એટલે હવે એ દિશામાં પ્રયાણ કરાય છે.

મનોગુપ્તિના ત્રણ પ્રકારો—

આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનાનુબંધી કલ્પનાની ભળનો ત્યાગ એ અકુશલનિવૃત્તિરૂપ પ્રથમ પ્રકારની મનોગુપ્તિ છે. શાસ્ત્રાનુસારી, પરલોકસાધક, ધર્મધ્યાનાનુબંધી અને માધ્યસ્થ્ય પરિણામ-રૂપ ગુપ્તિ એ એનો બીજો પ્રકાર છે. એટલે કે ધર્મ અને શુદ્ધ ધ્યાનમાં મનને પદાવતું તે કુશલ-પ્રવૃત્તિરૂપ બીજા પ્રકારની મનોગુપ્તિ છે. અને કુશલાકુશલ મનોવૃત્તિના નિરોધ પૂર્વક તમામ યોગના નિરોધની અવસ્થા હરમ્યાનની આત્મરમણતા એ યોગનિરોધરૂપ ત્રીજા પ્રકારની મનો-ગુપ્તિ છે.

વચન-ગુપ્તિના બે પ્રકારો—

મુખ, મસ્તક, નયન, હાથ વગેરેની અર્થસૂચક ચેષ્ટારૂપ સંજ્ઞા વગેરેના નિરોધ પૂર્વકનું મૌન તે મૌનાવલંબનરૂપ પ્રથમ પ્રકારની વચન-ગુપ્તિ છે. વાચન, પ્રવચન તેમજ પ્રશ્નોત્તર વગેરેને વિષે મુખને મુખવચ્ચિકાથી આચ્છાદિત કરી વાચાનું નિયંત્રણ કરવું તે વાઈનિયમનરૂપ બીજા પ્રકારની વચન-ગુપ્તિ છે. આ બે લેહો દ્વારા વચન-ગુપ્તિથી સર્વથા વાણીનો નિરોધ તેમજ સમ્યક્ ભાષણ એ બંને સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરાય છે. ભાષાસમિતિમાં તો મદ્યાર્થ રીતે વચન-પ્રવૃત્તિ માટે જ અવકાશ છે; એથી વચન-ગુપ્તિ અને ભાષા-સમિતિનું અંતર સ્પષ્ટ થાય છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ સમિઓ નિયમા ગુત્તો ગુત્તો સમિયત્તણમ્મિ મયણિજ્ઞો ।

કુસલવયમુદ્દરંતો જં વહગુત્તો વિ સમિઓ વિ ॥ ”

અર્થાત્ જે સમિતિથી યુક્ત છે તે નિશ્ચયે ગુપ્તિથી પણ યુક્ત જ છે, પરંતુ જે ગુપ્તિથી યુક્ત છે તે સમિતિથી યુક્ત હોય પણ ખરો અને ન પણ હોય; કેમકે કુશળ વાણીને વહનાર એ વાગુપ્તિથી યુક્ત હોય ભાષાસમિતિથી પણ યુક્ત છે જ.

કાય-શુષ્કિતા બે પ્રકારો—

દેવાદિકૃત ઉપસર્જો કે પરીપહોના પ્રસંગમાં પણ કાર્યોત્સર્જને સેવતા મુનિના શરીરની સ્થિરતા અથવા સર્વ યોગના નિરોધ સમયની કેવળજ્ઞાનીની કાયિક નિશ્ચલતા તે કાયિક ચેષ્ટા-નિવૃત્તિરૂપ પ્રથમ પ્રકારની કાય-શુષ્કિ છે. શાસ્ત્રમાં સૂચવ્યા મુજબ શયન, આસન, નિદ્રેષ, પ્રહણ અને ચંક્રમણને વિષે કાયાની ચેષ્ટાને નિયમમાં રાખવી તે યથાસૂત્ર ચેષ્ટાનિયમનરૂપ બીજા પ્રકારની કાય-શુષ્કિ છે.

આ પ્રમાણે આપણે શુષ્કિનો વિચાર કર્યો. હવે સમિતિનો વિચાર કરીશું. તેમાં સમિતિનું સામાન્ય લક્ષણ એ છે કે—

સમ્યક્પ્રવૃત્તિરૂપત્વં સમિતેર્લક્ષણમ્ । (૬૪૬)

અર્થાત્ રૂઢી રીતે પ્રવૃત્તિ કરવી તે ‘ સમિતિ ’ છે. આ સમિતિના (૧) ઈર્થો-સમિતિ, (૨) ભાષા-સમિતિ, (૩) એષણા-સમિતિ, (૪) આહાનનિદ્રેષ-સમિતિ અને (૫) ઉત્સર્ગ-સમિતિ એમ પાંચ પ્રકારો છે. તેમાં ઈર્થો-સમિતિનું લક્ષણ એ છે કે—

સંયમાર્થમવશ્યતયા સૂર્યાલોકે સતિ સર્વતો યુગમાત્રનિરીક્ષણા-યુક્તસ્ય જીવરક્ષણાર્થં લોકાતિવાહિતે માર્ગે શનેશ્ચરણયોન્યાસરૂપત્વ-મીર્યાસમિતેર્લક્ષણમ્ । (૬૪૭)

અર્થાત્ હંધમ પાળવાને માટે ખાસ કરીને સૂર્યનો પ્રકાશ થયા બાદ-સૂર્ય ઉગ્યા પછી (અને તે આવશે તે પૂર્વે) ચારે બાજુ યુગમાત્ર એટલે કે ચાર હાથ એટલું બરાબર એવા પૂર્વક જીવની રક્ષા માટે લોકથી અતિવાહિત માર્ગે ધીમે ધીમે પણ મૂકવા તે ‘ ઈર્થો-સમિતિ ’ કહેવાય છે.^૧

૧ સ્થાનાંગ (સ્. ૬૦૩)માં સમિતિના નીચે મુજબ આઠ પ્રકારો સૂચવાયા છે:—(૧) ઈર્થો-સમિતિ, (૨) ભાષા-સમિતિ, (૩) એષણા-સમિતિ, (૪) આહાન-નિદ્રેષ-સમિતિ, (૫) પારિશાપનિકા (ઉત્સર્ગ)-સમિતિ, (૬) મન-સમિતિ, (૭) વચન-સમિતિ અને (૮) કાય-સમિતિ અર્થાત્ અત્ર ઉપયુક્ત પાંચ સમિતિ ઉપરાંત બીજી ત્રણ સમિતિઓનો નિર્દેશ કરાયો છે. તેનો અર્થ એવો સૂચવાય છે કે મનની કુશળતાને વિષે પ્રવૃત્તિ તે મનઃસમિતિ, અકુશળતા વિષેના નિરોધ પૂર્વકની વાણીની કુશળતા વિષેની પ્રવૃત્તિ તે વચન-સમિતિ અને શરીરના સ્થાનાદિને વિષે યથાયોગ્ય પ્રવૃત્તિ તે કાય-સમિતિ છે.

૨ સરખાવો દર્શવૈકાલિક (અ. ૫)ગત નિગ્નલિખિત ગ્રંથાઓ:—

“ પુરતો યુગમાયાય, પેદમાળો મહિ ચરે ।

વજ્રંતો ઘોષહરિયાહ, પાળે ચ દગમદ્વિય ॥ ૩ ॥

[પુરતો યુગમાત્રયા (દુષ્ટયા) પ્રેક્ષમાળો મહી ચરેત્ ।

વજ્રેયન્ ઘોષહરિતાનિ પ્રાણિનઃ સ્વદંક મૃત્તિકામ્ ॥]

ભાષા-સમિતિનું લક્ષણ—

હિતમિતાસન્દિગ્ધાનવદ્યાર્થવિષયકનિયમિતભાષણરૂપત્વમ્, નિર-
વદ્યાર્થભાષણત્વે સતિ સત્યાસત્યામૃપાલક્ષણયોર્ભાષયોર્દ્વયોઃ સૂત્રાનુ-
સારિણ્યોર્ભાષણરૂપત્વં વા ભાષાસમિતેર્લક્ષણમ્ । (૬૪૮)

અર્થાત્ હિતકારી, પરિમિત, અસંદિગ્ધ અને નિરવદ્ય (પાપ રહિત) એવા અર્થના સંબંધમાં
નિયમિત બોલવું તે ' ભાષા-સમિતિ ' લક્ષણી. ૧ અથવા નિરવદ્ય અર્થ વિષે ઉલ્લેખ કરતાં સત્યા
અને અસત્યામૃપા એવા બે પ્રકારની સૂત્રને અનુસરનારી ભાષા બોલવી તે ' ભાષા-સમિતિ ' છે. ૨

ઓધાર્યં વિસમં જ્ઞાનું, વિજ્ઞાતં પરિવજ્ઞય ।

સંક્રમેણ ન ગચ્છેજ્ઞા, વિજ્ઞામાણે પરક્રમે ॥ ૪ । ”

[અવપાતં વિષમ સ્થાનું વિજ્ઞલં પરિવર્જયેત્ ।

સંક્રમેણ ન ગચ્છેદ્ વિષમાણે પરાક્રમે ॥]

અર્થાત્ યુગ માન જેટલું સામે જેતો અને બીજાદરિત (વસ્તુપતિકાપ) તેમજ ઉદ્ધ (અપ્રકાપ) અને
શ્રુતિકા (પૃથ્વીકાપ) તે વળતો પૃથ્વી ઉપર વિચરે. જો અ-પ માર્ગ દોષ તો ખાસ એવા વિષમ (ઊંચા
નીચા), ટૂંકા ઝાડવાળા અને નિર્જળ સ્થળોનો એ ત્યાગ કરે પણ મંકમથી એટલે કે જળ ઉપર ચઢતે
જવા માટે કાઢાદિ વડે બાધિલા માર્ગે ન જાય.

વિરોધમાં યોગશાસ્ત્ર (પ્ર ૧) મત નિમ્નલિખિત પણ પણ મનન કરવા જેવું છે:—

“ લોકાતિવાહિતે માર્ગે, જુલ્મ્બતે માસ્વદંશુભિઃ ।

જન્મુરક્ષાર્થમાલોક્ય, ગતિરોર્યાં મતા સતામ્ ॥ ૩૬ ॥ ”

આનો ભાવાર્થ ૮૮૨મા પૃષ્ઠમાં આપેલ ઈર્ષો-સમિતિના લક્ષણમાં દર્શિગોચર થાય છે. અતઃ
માર્ગના શોકાતિવાહિતરૂપ પ્રથમ વિરોધલુપ્તી પરજનોથી વિરોધિત માર્ગે જતા મુનિને પશ્ચાત્ત્યાગ-
વિરાધના થતી નથી તેમજ ઉ-માર્ગમન થવું નથી એ જ્ઞાન દર્શનાયો છે તેમજ બીજા વિરોધલુપ્તી
રૂપે જવાનો નિષેધ સૂચયો છે, કેમકે રાત્રે મનન કરતાં સપાત્રિમ જાગૃતી વિરાધનાનો મંતવ રહે છે.

૧ સરખાવો—

“ મધુરં નિઢળં યોર્થં કજ્ઞાવદિયં મળદિવ્યમતુલ્લ ।

પુલ્કિયં મહસંકલિયં મળતિ જૈ ધમ્મસંજુતં ॥ ”

[મધુર નિપુણ સ્તોક કાર્યાપતિતમગચિતમતુલ્લમ્ ।

પૂર્વે મતિસદ્ગુણિત મળગિત યદ્ ધમ્મસંયુતમ્ ॥]

અર્થાત્ મધુર, નિપુણ, અદ્ય, કાષ્ઠ પુરતું, અભિમાનથી રહિત, તુલ્ય નદિ એવું, પૂર્વે
મતિ વડે જેની મંકલના કરાણ છે તેવું અને ધર્મથી મંચુકત (એવું બાપલુ તે ' ભાષા-સમિતિ ' છે).

૨ દર્શિકાલિંગ (અ. ૭) માં કહ્યું છે કે—

“ જા ય સચા ન વસત્યા મન્નામોમા ય જા મુમા ।

જા ય જુલ્હેદિ જાહ્વના જ તં માસેજ્ઞાવણર્થ ॥ ”

[યા જ સત્યા ન વસત્યા સત્યામૃપા જ યા મૃપા ।

યા જ જુલ્હેદિનાશીર્ણા ન તાં માર્પત પ્રજાવાત્ ॥]

અર્થાત્ જે વાણી સત્ય, સત્યામૃપા અને મૃપા દોષ તેમજ જેની જુલોએ આચરણ ન કરે દોષ તેની
વાણી જુલ્હેદિનાશીર્ણા ઉચ્ચારી નહિ.

ચાર પ્રકારની ભાષા—

સત્યા, મૃષા (અસત્ય), સત્યમૃષા અને અસત્યામૃષા એમ ભાષાના ચાર પ્રકારો છે. આ ચારેનું સવિસ્તર વર્ણન દર્શવૈકલિક (અ. ૭)ની નિયુક્તિ (ગા. ૨૭૩, ૨૭૭)ની શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત ટીકામાં નજરે પડે છે. પ્રસ્તુતમાં આપણે બાર પૂર્વક એ નિર્દેશ કરીશું કે સત્ય એ સાવધ વચનરૂપ હોય તો તે ન બોલવું.

મૂળ અને ઉત્તર ગુણો જ જગતમાં અત્યંત યોગ્ય છે, કેમકે મુક્તિ-પદ મેળવવામાં એ દ્વારા અસાધરણ સહાયતા મળે છે. આ ગુણોને હિતકારી અર્થાત્ તેનો નાશ નહિ કરનારી એવી ભાષા તે સત્યા ભાષા છે. અથવા પ્રભુએ પ્રરૂપેલા જીવાદિ પદાર્થોને હિતકારી અર્થાત્ એ પદાર્થનું યથાર્થ પ્રતિપાદન કરનારી એવી ભાષા સત્યા છે. આનાથી વિપરીત સ્વરૂપવાળી ભાષા તે અસત્યા યાને મૃષા ભાષા છે. જાને સ્વરૂપવાળી ભાષા તે સત્યામૃષા છે; અને આ ત્રણે પ્રકારની ભાષાથી જુદી પડતી એવી ભાષા તે અસત્યામૃષા છે. આ ચારેનાં સ્વરૂપ સમજાય તે માટે એ પ્રત્યેકનાં અવાંતર એકો વિચારીશું. તેમાં સૌથી પ્રથમ સત્યા ભાષાના દર્શ એકો તરફ નજર ફરીશું. જેમકે (૧) જનપદ-સત્યા, (૨) સંમત-સત્યા; (૩) સ્થાપના-સત્યા, (૪) નામ-સત્યા, (૫) રૂપ-સત્યા, (૬) પ્રતીત્ય-સત્યા, (૭) વ્યવહાર-સત્યા, (૮) ભાવ-સત્યા, (૯) યોગ-સત્યા અને (૧૦) આપચ્ચ-સત્યા. તેમાં જે દેશમાં જે અર્થમાં અમુક શબ્દ રૂઢ હોય તે જ અર્થમાં દેશાંતરમાં પણ તેનો ઉપયોગ કરવો તે ‘જનપદ-સત્યા’ છે. કુસુમ, કુવલય, ઉત્પલ અને તામરસ એ અર્થોની ઉત્પત્તિ કાઢવમાંથી છે, છતાં પણ એ કોઈનો ‘પંકજ’ શબ્દથી વ્યવહાર ન કરતાં ગોપાળ વગેરેને સંમત એવા અરવિન્દ શબ્દને જ આશ્રીને પંકજનો વ્યવહાર કરવો તે સંમત-સત્યા છે. તે પ્રકારની અંક કે મુદ્રાની રચનાને લક્ષ્યને જે પ્રયોગ કરાય તે સ્થાપના-સત્યા છે. જેમકે એકડાની આગળ જે સીડાં મૂકવાં તે સો, ત્રણ મૂકવાં તે હજાર ઇત્યાદિ. આ અંક-વિન્યાસને લક્ષ્યને સમજવું. મુદ્રા-વિન્યાસ પરત્વે તો મૃત્તિકાદિને વિષે આ માસ છે, આ કાર્પાષણ છે ઇત્યાદિ; અથવા તીર્થકરાદિના વિકલ્પ પૂર્વકનું લેખ્યાદિ કમ ઉદાહરણરૂપે જાણવું.

કેવળ નામથી સત્ય તે ‘નામ-સત્યા’ છે. જેમકે કોઈનું નામ સ્નેહલતા હોય અને એ તો ધિક્કારની જ મૂર્તિ હોય. અથવા કોઈનું નામ મદન હોય અને તે ભાઈસાહેબ તો કાળા અને કઠરૂપા હબસીને પણ હાંધે તેવા હોય છતાં આ વ્યક્તિઓને સ્નેહલતા, મદન ઇત્યાદિ નામથી સંબોધવી તે ‘નામસત્યા ભાષા’ છે.

રૂપની અપેક્ષાએ સત્ય તે ‘રૂપ-સત્યા’ છે. જેમકે કંઈથી દીક્ષા લીધેલ સાધુને-કેવળ વેપથી સાધુને સાધુ કહેવા તે. અપેક્ષા અનુસાર સત્ય તે ‘પ્રતીત્ય-સત્યા’ છે. જેમકે અનામિકા એ કનિયાની અપેક્ષાએ લાંબી આગળી છે, પરંતુ મધ્યમિકાની અપેક્ષાએ તો એ નાની છે.^૧ લૌકિક

૧ આ પ્રમાણે અનામિકાને ગોટી પણ કહેવી અને નાની પણ કહેવી એ પરસ્પર વિરોધી કથન છે એમ કાઠ કહે તો તે તેની શૂન્ય છે; કેમકે નિમિત્તો ભિન્ન હોય તો કથનો ભિન્ન કરાય અને તેમ યતો પછી પરસ્પર વિરોધનો સંભવ ક્યાંથી રહે વાર? હા, એક જ નિમિત્તને લક્ષ્યમા રાખીને જુદાં જુદાં કથન કરાય તો તે અસંગત સંભવે. વળી કાઠ આથી એમ માનવા લક્ષ્યાય કે આવી

‘એષણા-સમિતિનું’ લક્ષણ—

અન્નપાનરજોહરણપાત્રચીવરાદિધર્મસાધનાનાં પ્રતિશ્રયસ્ય ચોદ્ગમો-
ત્પાદનૈષણાદોષવર્જનપૂર્વકગવેષણરૂપત્વમેષણાસમિતેર્લક્ષણમ્ । (૬૪૮)

અર્થાત્ અન્ન, પાન, રત્નેહરણ, પાત્ર, વસ્ત્ર વગેરે ધર્મનાં સાધનોની તેમજ ઉપાશ્રયની ‘ઉદ્ગમ,
ઉત્પાદન અને એષણા એ (ત્રિવિધ) દોષના નિવારણ પૂર્વક ગવેષણા કરવી તે ‘એષણા-સમિતિ’
છે. હુંકમાં કહીએ તો જીવન-સાત્રામાં ખાસ જરૂરી હોય તેવાં નિર્દોષ સાધનોને એળવવા માટે
ઉપયોગ પૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવી તે ‘એષણા-સમિતિ’ છે.

‘આદાનનિક્ષેપ-સમિતિનું’ લક્ષણ—

રજોહરણપાત્રચીવરપીઠફલકદણ્ડાદીનાં નિરીક્ષણપ્રમાર્જનપૂર્વક-
ગ્રહણનિક્ષેપકરણરૂપત્વમ્, રજોહરણાદિધર્મોપકરણાનામવશ્યતયા નિરી-
ક્ષ્ય પ્રમૂજ્ય ચ ગ્રહણનિક્ષેપકરણરૂપત્વં વા આદાનનિક્ષેપણાસમિતે-
ર્લક્ષણમ્ । (૬૪૯)

અર્થાત્ ‘રત્નેહરણ, પાત્ર, વસ્ત્ર, પીઠફલક, ઢંઢ વગેરેનું બરાબર નિરીક્ષણ અને પ્રમાર્જન કર્યા
બાદ તે લેવા મૂકવા તે ‘આદાનનિક્ષેપ-સમિતિ’ છે. અન્ય ચણ્ડોમાં કહીએ તો રત્નેહરણ
વગેરે ધર્મોપકરણોને અવશ્ય જોઈ પ્રમાર્જન લેવાં મૂકવાં તે ‘આદાનનિક્ષેપ-સમિતિ’ છે.

‘ઉત્સર્ગ-સમિતિનું’ લક્ષણ—

જન્તુવર્જિતભૂમૌ નિરીક્ષ્ય પ્રમૂજ્ય ચ મૂત્રપુરીપાદીનાં પરિત્યાગ-
કરણરૂપત્વમુત્સર્ગસમિતેર્લક્ષણમ્ । (૬૫૦)

અર્થાત્ જીવ જન્તુ વિનાની ભૂમિમાં એટલે કે નિર્જીવ સ્થળ બરાબર જોઈ પ્રમાર્જન લેવાં મૂત્ર,
મળ ‘વગેરેનો ત્યાગ કરવો તે ‘ઉત્સર્ગ-સમિતિ’ છે.

૧ આના અન્ય સંક્રાંતિ માટે જુઓ પૃ ૮૮૩.

૨ અની માદિની માટે જુઓ પૃ ૮૮૩-૮૮૮.

૩ આના અન્ય સંક્રાંતિ માટે જુઓ પૃ. ૮૮૮.

૪ પર્થિવજ, એષણા.

૫ પીઠ પાત્ર પાત્રાનુ પાદિકુ.

૬ વગેરેનો ત્યાગ એવાં તેમજ જોઈ પણ ત્યાગ કરતા બાકી વસ્તુઓ સમજરી,

આ પ્રમાણે આપણે પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ એમ ૧ અષ્ટ પ્રવચનમાતાનું દિગ્દર્શન કર્યું. હવે ધર્મ સંબંધી વિચાર કરીએ તે પૂર્વે સમિતિ અને ગુપ્તિ વચ્ચે શો તફાવત છે ઇત્યાદિ કેટલીક હકીકત નોંધી લઈએ.

ગુપ્તિમાં અસત્ક્રિયાનો નિષેધ અને સત્ક્રિયાની પ્રવૃત્તિ એ બંને માટે સ્થાન છે, જ્યારે સમિતિમાં સત્ક્રિયાના પ્રવર્તન માટે જ અવકાશ છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો ગુપ્તિ એ યોગની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ ઉભયરૂપ છે, જ્યારે સમિતિ એ કેવળ પ્રવૃત્તિરૂપ છે.^૧ આ પ્રમાણે સમિતિ અને ગુપ્તિમાં અંતર છે. વળી ગુપ્તિ એ ઉત્સર્ગરૂપ છે અને સમિતિ એ અપવાદરૂપ છે^૨ એ વાત પણ સમિતિ અને ગુપ્તિના અંતર ઉપર પ્રકાશ પાડે છે.

આથી એ વાત પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે શ્રદ્ધા અને સમજણ પૂર્વક મન, વચન અને કાયાને ઉન્માર્ગથી રોકવાં અને તેને સન્માર્ગે પ્રવર્તાવવાં એ ધર્મ-પાલનનું આવશ્યક અંગ છે. એથી કરીને ઉન્માર્ગના ઉન્મૂલન માટે અને સન્માર્ગના સંરક્ષણ માટે સત્ય, હિતકારી અને સંદેહ વિનાનું વચન બોલવું જોઈએ, કિંતુ સત્યનો પ્રચાર કરવાના સમયે કે ધર્મનું ખંડન થતું હોય ત્યારે છતી શક્તિએ મૌન સેવવું એ વાસ્તવિક રીતે ભાષા-સમિતિનું કે વચન-ગુપ્તિનું પાલન નથી, પરંતુ એ તો એકેન્દ્રિય જેવી મૂળી દશા છે. એ તો વચનગુપ્તિનો ફાલ કેળવવા બરાબર છે. એને સમ્યક્દષ્ટિ, દેશવિરતિ કે સર્વવિરતિની ગુપ્તિ તરીકે ન જ ઓળખાવાય.

ગુપ્તિને વિષે સમિતિનો અંતર્ભાવ—

ભાષા-સમિતિનો વચન-ગુપ્તિને વિષે, અપભ્રંશ-સમિતિનો મનોગુપ્તિને વિષે અને બાકીની સમિતિનો કાયગુપ્તિને વિષે સમાવેશ કરી શકાય. જુઓ ઉપદેશપ્રાસાદ (ભા. ૪)નું ૩૪ મું પત્ર.

૧ ચારિત્ર એ સુનિઓનું જાત્ર છે તેની ઉત્પત્તિ પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિને આધારી છે, વળી એ ઉત્પન્ન થયેલા ચારિત્રરૂપ જાત્રનું સર્વ ઉપદ્રવોથી નિવારણ અને પોષણપૂર્વક એ આઠ પાપન કરે છે તેમજ એ ચારિત્રજાત્ર અતિચારરૂપ મેલથી મહિન બને છે ત્યારે એ આઠ તેનું સંશોધન કરે છે. આ પ્રમાણે માતાની પેઠે જનન, પરિપાલન અને સંશોધનરૂપ ક્રિયાઓ આ આઠ કરે છે, એથી એને આઠ પ્રવચનમાતા તરીકે ઓળખાવાય છે. જુઓ યોગશાસ્ત્ર (પ્ર. ૧)નો ૪૫ મો શ્લોક.

૨ સરખાવો ઉત્તરાધ્યયનના સમિતિ-અધ્યયન નામના ૨૪મા અધ્યયનગત નિમ્નલિખિત શાયા:-

“ યયાક્ષો પંચ સમિર્દઓ ચરણદસ ચ પવત્તણે ।

ગુત્તી નિયત્તણે વુત્તા ઇસુમત્થેસુ સઢવસો ॥ ૨૬ ॥ ”

[યતાઃ પંચ સમિતયચરણદસ ચ પ્રવર્તેને ।

ગુપ્તિનિયત્રણે વુત્તાઽસુમાયેસુ સઢવસઃ ॥]

૩ જુઓ પૃ. ૮૧૫. આ મંત્રાંધક્રમ અને વિશેષ પ્રકાશ પાડવા વિચાર હોવા છતાં ઉત્તરાધ્યયન (સંકીર્ત) વગેરે ગ્રંથો નહિ મળી સકવાથી તેમ કરાયું નથી.

આઠ પ્રવચનભાતામાં દ્વાદશાંગીનો સમાવેશ—

ધર્મી-સમિતિમાં પ્રાથમિક અહિંસા વ્રતનો અંતર્ભાવ થાય છે. જીભ' બધાં વ્રતો આ વ્રતરૂપ સરોવરની પાળ સમાન હોવાથી તેનો પણ આમાં જ અંતર્ભાવ શક્ય છે. ભાષાસમિતિ એ નિરવધ વચનરૂપ છે એટલે સમગ્ર વચનપર્યાયનો અને એથી કરીને સંપૂર્ણ દ્વાદશાંગીનો એમાં અંતર્ભાવ થાય છે. એ પ્રમાણે એવજ્ઞાસમિતિ વગેરે માટે વિચારી લેવું. અથવા આ આઠ પ્રવચનભાતા સમ્યક્ચારિત્રરૂપ છે.^૧ ચારિત્ર એ જ્ઞાન અને દર્શન વિના સંભવતું નથી અને સમ્યક્ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રથી દ્વાદશાંગી અર્થની દૃષ્ટિએ જિન નથી એટલે કે દ્વાદશાંગીનો એમાં અંતર્ભાવ થાય છે.

ધર્મનું લક્ષણ—

દુર્ગતિપતતાં જન્તૂનાં ધારકત્વે સતિ શુભસ્થાને સ્થાપનરૂપરત્ન
ધર્મસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૫૧)

અર્થાત્ દુર્ગતિમાં પડતાં જંતુઓને ધારણ કરી રાખવા પૂર્વક શુભ સ્થાનમાં તેને જે સ્થાપન કરે તે 'ધર્મ' કહેવાય છે. આના (૧) ક્ષમા, (૨) મૃદુતા (નિરવિભાવતા), (૩) સરસતા, (૪) શૌચ (નિર્દોષતા), (૫) સત્ય, (૬) સંયમ, (૭) તપ, (૮) ત્યાગ, (૯) અકિંચનતા અને (૧૦) બ્રહ્મચર્ય એમ દશ પ્રકારે છે.^૨ આ દશ પ્રકારનો અનગાર-ધર્મ

૧ યોગશાસ્ત્ર (પ. ૧)માં કહ્યું પણ છે કે—

“ અથવા પશ્ચત્તમિતિ-યુક્તિચયવિવ્રિતમ્ ।

ચરિત્રં સમ્યક્ત્વચારિત્ર-મિત્યાહુર્મેનિપુજ્યઃ ॥૩૫૧॥ ”

૨ આના અન્ય લક્ષણ માટે જુઓ ૫ પૃષ્ઠ.

૩ તપરૂપ ધર્મ કર્મની નિર્જરા કરવામાં પ્રધાનભૂત હોઇ એનો નિર્જરાતા ઉપામ તરીકે ઉપયોગ સુપ્રસિદ્ધ છે; પરંતુ એનાથી સંવર પણ સંધાય છે, એથી એનો અત્ર નિર્દેશ કરાયો છે.

૪ સરખાવો તત્ત્વાર્થ (અ. ૯)નું નિમ્નલિખિત સૂત્ર—

“ વ્રતમઃ ક્ષમામાર્દવાર્જેવશીલસત્યસંયમતપસ્ત્યાગાન્નિઃશ્ચમયજ્ઞચર્યાણિ ધર્મઃ । ૬ । ”

આ સંબંધમાં નવતત્ત્વપ્રકરણગત નિમ્નલિખિત ગાથા પણ મંત્રવતાર્થે નોંધી લેખએ—

“ ચંતી ચ મદ્ય અજ્ઞવ મુતી તથ મંજ્રમે ચ ચોદન્વે ।

મયં મીય અકિચર્ણ ચ વર્મ ચ જદ્યમ્મો ॥ ૨૧ ॥ ”

[કાન્તિમાર્દવમાર્જેવં મુક્તિસ્તપઃ સંયમસ્ય ચોદકયઃ ।

શરયં શીલમાન્નિઃશ્ચયં ચ મજ્ઞા ચ ચતિધર્મઃ ॥]

અર્થાત્ ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ, મુક્તિ (નિર્દોષતા), તપ, મંયમ મત્ત, શૌચ, આકિંચન્ય અને બ્રહ્મચર્ય એમ (દશનિપ) ચતિધર્મ છે.

ઉત્તમ ગુણોના પ્રકર્ષથી યુક્ત હોય છે^૧ આત્મ સ્વરૂપ મમલય તે માટે આ પ્રત્યેકતું લક્ષણ વિચારીશું તેમા 'ક્ષમા'નું લક્ષણ નીચે મુજબ છે.—

ક્રોધોદયનિમિત્તનિગોઘકત્વે સતિ ઉદિતક્રોધસ્ય ચ વિવેકવલ્લેન નિષ્ફલતાપાદનરૂપત્વમ્, ક્રોધનિગ્રહરૂપત્વં વા ક્ષમાયા લક્ષણમ્ । (૬૫૨)

અર્થાત ક્રોધના ઉદયના નિમિત્તોને રોકવા પૂર્વક ઉદયમા આવેલા ક્રોધને વિવેકરૂપ બળ વડે નિષ્ક્રિય કરવો તે 'ક્ષમા' કહેવાય છે. અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો ક્રોધનો નિગ્રહ તે 'ક્ષમા' છે.

ક્રોધનો નિગ્રહ કરવાના પાંચ પ્રકારો—

ક્રોધનિગ્રહ એટલે ક્ષમા અને કષ્ટ સહન કરવાની શક્તિ અર્થાત્ સહનશીલતા. આ ક્ષમાના પાંચ પ્રકારો પડે છે. (૧) ઉપકાર-ક્ષમા, (૨) અપકાર-ક્ષમા, (૩) વિપાક-ક્ષમા, (૪) વચન-ક્ષમા અને (૫) ધર્મ-ક્ષમા. આમા માથુસે આપણને નુકસાન પહોંચાડ્યું હોય છતાં પણ પૂર્વે એણે આપણા ઉપર ઉપકાર કર્યો છે એ ધ્યાનમા રાખી તે નુકસાન વેઠી લેવું તે 'ઉપકાર-ક્ષમા' છે. હું શુસ્સે અથડાઉં તો એ અને હેરાન કરશે એવા અભિપ્રાયથી ક્રોધ ન કરવો તે 'અપકાર-ક્ષમા' છે ક્રોધના ક્રૂણ અતિશય કડવા લોગબર્વા પડે છે એ લક્ષ્યમા રાખી કોપ ન કરવો તે 'વિપાક-ક્ષમા' છે. ક્રોધના કડવા વચનથી હુલાવું નહિ તેમજ ક્રોધને કડવું વચન કહેવું નહિ તે 'વચન-ક્ષમા' છે. સામાનો પ્રતીકાર કરવાની શક્તિ હોવા છતાં ક્ષમા એ આત્માનો ધર્મ હોઇ ક્ષમા ગણવી એ ખારી ફરજ છે એમ સમજી ક્ષમા રાખવી તે 'ધર્મ-ક્ષમા' છે.

વળી સ્થાનાંગ (મુ. ૭૧૨)મા નીચે મુજબનો જે ઉલ્લેખ મળી આવે છે તેની પણ નોંધ લેવી ફરજત સમજાય છે —

“ દસવિધે સમગ્રધર્મે પક્ષસે, તંત્રહા-લગ્ની, સુત્તી, અઙ્ગથે, મદ્ધવે, લાઘવે, સથે, સંજમે, સથે, ચિતાતે(પાયે) વમચ્ચેરચાસે । ”

[દશવિધ શ્રમણધર્મઃ પ્રજ્ઞમસ્તપચા-ક્ષાન્તિમુંકિરાજંચ માર્દવં લાઘવ સ્તર્યં સંયમસ્તપસ્ત્યાગો વ્રજ્જચર્યચાત ।]

અર્થાત શ્રમણ-ધર્મ દશ પ્રકારનો બનેલો. જેમકે (૧) ક્ષમા, (૨) મુક્તિ (નિર્લોભતા), (૩) નાજીતા, (૪) શુદ્ધતા, (૫) લઘુતા, (૬) સત્ય, (૭) સયમ, (૮) તપશ્ચર્યા, (૯) ત્યાગ અને (૧૦) બ્રહ્મચર્યવામ.

૧ કહેવાની પ્રતિભા એ છે કે ક્ષમા મુદ્દતા વગેરે દશ પ્રકારનો ધર્મ અદિમાદિ મૂળ ગુણો અને સ્થાન, આહાર વગેરેની શુદ્ધિ ધર્માદિ ઉત્તર ગુણોના પ્રકર્ષથી યુક્ત હોય ત્યારે એ યતિધર્મ અને છે, નહિ તો નહિ. એ-એ કે અદિમાદિ મૂળ ગુણોના કે તેના ઉત્તર ગુણોના પ્રકર્ષ વિનાના ક્ષમાદિ ધર્મો તો મામાન્ય ધર્મ ગણાય, એને યતિધર્મ તરીકે ન ગોળગણવી શકાય

૨ આત્મ એક લક્ષણ ૭૮૭મા પૃષ્ઠમાં વિચારાયું છે

તત્ત્વત્થ-ભાષ્યમાં ક્ષમા કેળવવાના નીચે સુચ્ચ પાંચ પ્રકારે કથાવ્યા છે:—

(૧) પોતે ક્રોધના નિમિત્તરૂપ છે કે નહિ તેનો વિચાર કરીને, (૨) ક્રોધથી ઉદ્ભવતા દોષો વિચારીને, (૩) ખાલ-સ્વભાવને લક્ષ્યમાં રાખીને, (૪) પોતે કરેલ કર્મનું પરિણામ સમજીને અને (૫) ક્ષમાના શુભો ચિંતીને.

સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો (૧) કોઈ શુસ્સે થાય ત્યારે તેનાં કારણની તપાસ કરવી જેમકે સામાને શુસ્સો થવામાં જો પોતે કારણભૂત જણાય તો એમ વિચારવું કે ભૂલ તો મારી છે, એમાં એ શું ભૂલું કહે છે અને જો પોતે કારણરૂપ ન હોય તો આ બિચારો અણસમજી હોઈ મારો દોષ કાઢે છે એમ વિચારવું.

(૨) ક્રોધી બનતાં સ્મૃતિ-ભંગ થાય છે અને એથી ક્રોધી આવેશમાં આવી સામા સાથે હિંમનાવટ પાંધે છે, તેને તુકસાન પહોંચાડે છે કે મારે છે અને એમ કરી પોતાના અહિંસા-મતને કલંકિત કરે છે. આ પ્રમાણે ક્રોધથી ઉદ્ભવતી અનર્થની આવલિનું અવલોકન કરવું.

(૩) કોઈ પોતાની પાછળ કઠવાં શબ્દો કહે તો એમ ચિંતવવું કે અણસમજી જીનોનો એવો સ્વભાવ છે. સાફ છે કે તે બિચારો મારી સાથે આવીને મારી નિંદા કરતો નથી. જો સાથે આવી કહું વચન ઉચ્ચારે તો એમ વિચાર કરવો કે હોય, ખાલજનો આવા જ હોય, એ તો ખાલી કઠવાં વચન જ સંભળાવે છે, મારતો નથી એટલો લાલ છે. જો પ્રહાર કરે તો પ્રાણચૂકત કરતો નથી એમ વિચારી તેનો ઉપકાર માનવો. અને જો મરણને શરણ બનાવે તોપણ તે ધર્મશબ્દ કરતો નથી એમ વિચારી આટલો લાલ તો રહે છે એમ ચિંતવી તેની બાવહયા ભાવવી. પરંતુ ક્રોધ ન જ કરવો. આ પ્રમાણે વિવેકબળથી શુસ્સો આવતો અટકાવવો.

(૪) કોઈ શુસ્સો કરે ત્યારે એમ વિચારવું કે આમાં સાથે તો નિમિત્તભાવ છે; એનું ખરૂં કારણ તો મારા પૂર્વકૃત કૃત્ય જ છે અને એનું આ ક્ષણ મારે લોગવવાનું છે. આ પ્રમાણે પૂર્વકૃત કર્મનું ચિંતન કરી ક્ષમા કેળવવી.

(૫) કોઈ શુસ્સે થવાનું કારણ આપે ત્યારે શુસ્સે ન થતાં એમ વિચારવું કે ક્ષમા રાખવાથી ચિત્તની સ્વસ્થતા જળવાઈ રહે છે. બદલો લેવામાં કે સાથે થવામાં જે શક્તિનો હુવ્યંય થવા સંભવ છે તે થતો અટકે છે અર્થાત્ એટલી શક્તિ સચવાઈ રહે છે અને તેનો અદુપયોગ કરવાનો પ્રસંગ મળે છે. આ પ્રમાણે ક્ષમાના શુભોનું મનન કરી ક્ષમા કારણ કરવી.

શુદ્ધતાનું લક્ષણ—

યથાયોગ્યમભ્યુત્થાનાસનદાનાજ્જલિપ્રગ્રહાદિલક્ષણવિનયકરણરૂપ-
ત્વે સતિ અહક્કારાભાવરૂપત્વમ્, મદનિગ્રહરૂપત્વમ્, માનોદયનિમિત્ત-
નિરોધકત્વે સતિ ઉદિતસ્ય વિફલતાપાદનરૂપત્વં વા માર્દવસ્ય
લક્ષણમ્ । (૬૫૩)

અર્થાત્ (ગુરુ વગેરે આવતાં) યોગ્યતા મુજબ જીભા થયું, (તેમને) આમન આપયું, અંજલિ ભેઠવી ઇત્યાદિ પ્રકારે (તેમનો) વિનય કરવા પૂર્વક ગર્વનો અભાવ હોવો તે 'મૃદુતા' છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો અભિમાનનો નિગ્રહ તે 'મૃદુતા' છે. અથવા અહંકારના ઉદયના નિમિત્તનો નિરોધ કરી ઉદયમાં આવેલા અહંકારને સફળ થવા ન દેવો તે 'મૃદુતા' છે. ટુંકમાં કહીએ તો ભત્તિ, રૂપ વગેરેનો ગર્વ પણ સદા ટકતો નથી એમ વિચારવું અને ઠેાઠં પણ દિવસે એવું અભિમાન કરવું નહિ એ મુમુક્ષુનો ધર્મ છે.

જ્ઞાનુતાનું લક્ષણ—

ભાવદોષરહિતત્વે સતિ હિસનરૂપપરિણામાભાવાપાદનરૂપત્વમ્, યોગસ્યાવક્રતાપાદનપૂર્વકાવિસંવાદરૂપત્વમ્, માયોદયનિમિત્તનિરોધકત્વે સતિ ઉદિતસ્યાસ્તસ્યા વિફલતાપાદનરૂપત્વં વાઽઽર્જવસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૫૪)

અર્થાત્ ભાવ-દોષથી નિવૃત્ત બની હિંસારૂપ પરિણામના અભાવને ભજવો તે 'જ્ઞાનુતા' છે. અથવા યોગનું સરલતા પૂર્વક અવિસંવાદ વર્તન તે 'જ્ઞાનુતા' છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો માયાના ઉદયના નિમિત્તનો નિરોધ કરી ઉદયમાં આવેલી માયાને ફલીભૂત થવા ન દેવી એ 'જ્ઞાનુતા' અને 'સરલતા' છે. ટુંકમાં કહીએ તો વિચાર, વાણી અને વર્તનની એકતા તે આજ્ઞ છે. એને કેળવવા માટે કુટિલતાના દોષો વિચારવા ભેદ છે.

જ્ઞાનુતાનું લક્ષણ એકે આપણે ૩૪૨ માં પૃષ્ઠમાં વિચારી ગયા હીએ, છતાં વિશેષ જ્ઞાનાર્થે તેનો નીચે મુજબ ફરીથી ઉલ્લેખ કરાય છે:—

ધર્મોપકરણરજોહરણમુલ્લવલ્લિકાચોલપટ્ટકદળપાત્રાદિષ્વપિ ગતિ-મૂર્છત્વમ્, લોભોદયનિમિત્તનિરોધકત્વે સતિ ઉદિતસ્ય વૈફલ્યાપા-દનરૂપત્વં વા શૌચસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૫૫)

અર્થાત્ ધર્મનાં ઉપકરણો જેવાં કે ઓશો, મુદ્રપત્તિ, ચોલપટો, ઢંઢ, પાત્ર વગેરેને વિષે પણ 'મૂર્છા'નો અભાવ તે 'શૌચ' છે. અથવા તો લોભના ઉદયના નિમિત્તની વિષમાન દશામાં (પણ) ઉદયમાં આવેલા લોભને સફળ થવા ન દેવો તે 'શૌચ' છે.

જમાં નિવાસ કરવો તે 'બ્રહ્મચર્ય' છે.^૧ અથવા નવ પ્રકારની પરિશુદ્ધિ પૂર્વક દિવ્ય તેમજ ઔદારિક રૂઢામોનો ત્યાગ કરાય તે 'બ્રહ્મચર્ય' છે. આના પરિપાલનમાં ખામી ન આવે તે માટે આઠર્થક રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ અને શબ્દના વખબમાં ન સપડાઈ જવાય તેમજ શરીર-સંસ્કાર વગેરેમાં ન તણાઈ જવાય તે ઉપર પૂર્ણ લક્ષ્ય આપવું આવશ્યક છે.

આ પ્રમાણે દશવિધ યતિધર્મનું પ્રકરણ પૂર્ણ થાય છે એટલે પ્રસંગોપાત્ત ભાવના સંબંધી ઉલ્લેખ કરવો બેઠ્ઠા, છતાં તેમ કરવા પૂર્વે આની સાથે કથાચિત્ત સંબંધ ધરાવનાર દશવિધ માનવધર્મ તરફ ઉડતી નજર ફેંકી લઈએ.^૨

અભિયુત્તરનિકાયના ૪૧ માં 'સાલેચ્યક' સુત્રમાં પ્રાણુધાત, અદત્તાહાન અને વ્યભિચાર એમ ત્રણ કાયિક, અસત્ય ભાષણ, ચાપ્પી, કઠોર ભાષણ અને નકલગડાટ એમ ચાર વાચિક અને પરદ્રવ્યનો લોભ, ક્રોધ અને મિત્ર્યાદિષ્ટિ એમ ત્રણ માનસિક અર્થાત્ કુલે દશ અકુશલ કર્મપથ ગણાવેલા છે. આ દશથી નિવૃત્ત રહેવું એ દશ કુશળ કર્મપથ છે. આનો શ્રીમાન યુદ્ધધોષે એક સ્થળે માનવ-ધર્મ તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે.^૩ વૈદિક ધર્મગ્રંથોમાં પણ ઉપર્યુક્ત દશ પાપોથી નિવૃત્તિ ભેળવવી તેને સામાન્ય માનવ-ધર્મ કહેલો છે. ન્યાય-દર્શનના દ્વિતીય સૂત્રની વ્યાખ્યા કરતાં તેના ભાષ્યકાર વાત્સ્યાયને પણ આનો જ નિર્દેશ કર્યો છે.^૪ મનુસ્મૃતિ (અ. ૧૨, શ્લો. ૨-૭)માં પણ આ જ ઉલ્લેખ છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય-સ્મૃતિ (અ. ૩) પણ આ જ પ્રકારે નિર્દેશ કરે છે. જ્યેષ્ઠ શુક્લ દશમીને 'દશદરા' કહેવાનું કારણ સમજાવતાં પણ આ જ પ્રમાણેનાં દશ પાતકોનો ઉલ્લેખ કરાય છે કે જે બ્રહ્મ, બ્રહ્મવૈવર્ત, રાજમાર્તવડે અને ગરુડે એમ ચાર પુરાણોમાં નજરે પડે છે. વાગ્ભટકૃત અષ્ટાંગહૃદય (અ. ૨, શ્લો. ૨૦-૨૧)માં પણ આ જ દશ પાતકો ગણવાયા છે. મહાભારતના ઉદ્યોગ પર્વ (અ. ૩૩)માં વિદુર દશવિધ ધર્મ એવો મોઘમ ઉલ્લેખ કરે છે, પરંતુ તે કયા તેનો ત્યાં નિર્દેશ નથી, કિન્તુ કયા દશ પ્રકારનાં આણુસો અધર્મ કરે છે તેનું સૂચન કરાયું છે.

૧ બ્રહ્મ એટલે શુરુકુળ અને ચર્મ એટલે વસણ. શુરની અધીનતા સેવવા માટે શુરુકુળમાં નિવાસ તે 'બ્રહ્મચર્ય' છે. અથવા બ્રહ્મ એટલે આત્મીય યાનાદિ શુભો અને ચર્મ એટલે રમણતા. આથી યાનાદિ શુભોમાં રમણના તે પણ 'બ્રહ્મચર્ય' છે.

૨ વિષય-વાસના.

૩ મહાભારતના કેટલાક ઉલ્લેખો આની સાથે જુદા અંગે મળતા આવે છે.

૪ આની વિશેષ માદિતિના અભિલાષીએ પુરાતત્ત્વ (વ. ૧, અ. ૨)ના ૧૮૮માથી ૧૯૮મા પર્વતનાં પૃષ્ઠો જોવા.

૫ જુદી જુદી સંખ્યા દર્શાવનાર નિપાતોના સમુદાયરૂપ અંગુત્તરનિકાયના દશકનિપાતમાં દશ ધર્મોનું વર્ણન છે.

૬ આના નિરૂપણે જ દશ માનવધર્મો ન સૂચવનાર વિધાવક બાળુ પણ એમણે રજુ કરી છે.

આ પ્રમાણે દશવિધ ધર્મનું સ્વરૂપ વિચારાયું. હવે ભાવનાનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે. તેમાં ભાવનાનું લક્ષણ એ છે કે—

સમ્યક્જ્ઞાનપૂર્વકપદાર્થપરિચિન્તનરૂપત્વં ભાવનાયા લક્ષણમ્ । (૬૬૧)

અર્થાત્ સચાર્ય જ્ઞાન પૂર્વક પદાર્થનું વારંવાર ચિન્તન કરવું તે ‘ભાવના’ છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે રાગ-દ્વેષ જેવી અનિષ્ટ વૃત્તિઓને અટકાવનારું ઉંડું અને તાત્ત્વિક ચિંતન તે ‘ભાવના’ છે, આ દ્વારા ધર્મબંધ થતો અટકે છે, વાસ્તે એને સંવરના ઉપાય તરીકે ગણાવાય છે. જે વિષયોના ચિંતનથી જીવનશુદ્ધિ વિશેષતઃ થવાનો સંભવ રહે છે એવા બાર વિષયોને પસંદ કરવામાં આવ્યા છે અને આ પ્રત્યેકને ‘ભાવના’ કહેવામાં આવે છે. આ ઉપરથી સમજાશે કે ભાવનાના બાર પ્રકારો પડે છે: (૧) અનિત્ય ભાવના, (૨) અશરણ ભાવના, (૩) સંસાર-ભાવના, (૪) એકત્વ-ભાવના, (૫) અન્યત્વ-ભાવના, (૬) અશુચિત્વ-ભાવના, (૭) આશ્રવ-ભાવના, (૮) સંવર-ભાવના, (૯) નિર્જરા-ભાવના, (૧૦) શોક-ભાવના, (૧૧) બોધિદુર્લભ-ભાવના અને (૧૨) ધર્મ-ભાવના.

અનિત્ય ભાવનાનું લક્ષણ—

બાહ્યાભ્યન્તરદ્રવ્યાણાં સર્વસંયોગાનાં ચ વિશરારુતાનુચિન્તનરૂપત્વમ્, બાહ્યાભ્યન્તરદ્રવ્યવિયોગે સતિ જાતં ચઞ્છારીરિકમાનસિકદુઃખં તન્મા ભૂદિત્યનાગતમેવ ચિન્તનરૂપત્વમ્, સર્વસંયોગેષુ વિનશ્વરભાવાનુચિન્તન-રૂપત્વં વાઽનિત્યભાવનાયા લક્ષણમ્ । (૬૬૨)

અર્થાત્ બાહ્ય અને આંતરિક પદાર્થોના તેમજ સર્વ સંયોગોના વિનાશાત્મક સ્વરૂપનું ચિંતન કરવું તે ‘અનિત્ય ભાવના’ છે, અથવા બાહ્ય અને આકર્ષ્યંતર પદાર્થોના વિયોગ થતાં જે શારીરિક કે માનસિક દુઃખ થાય છે તે ન થાઓ એમ પહેલેથી જ વિચારવું. વસ્તુમાત્રમાંથી આ-સક્રિત ઓછી કરી, પ્રત્યેક વસ્તુ અને તેના સંબંધોને અસ્થિર માનવાં તે ‘અનિત્ય ભાવના’ છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો સર્વ સંયોગોને વિષે વિનશ્વરતા ચિંતવવી તે ‘અનિત્ય ભાવના’ છે.

અશરણ-ભાવનાનું સ્વરૂપ—

વને સિંહાદ્કસ્થિતમૃગશિશુવત્ સ્વજનાદિભ્યોઽપિ ત્રાણાભાવાનુચિન્તનરૂપત્વમ્, ક્ષુધિતસિંહપરાભૂતમૃગશિશુવજ્જન્મજરામરણવ્યાધિમસ્તે જીવે સ્વજનાદિભ્યોઽપિ પરિત્રાણાભાવાનુચિન્તનરૂપત્વમ્, જન્મજરામરણ-વ્યાધિપ્રિયવિયોગાપ્રિયસંયોગેપિ સતાલાભદારિચ્છદૌર્ભાગ્યદૌર્મનસ્યાદિજ્ઞ-

24

३८१

[illegible]

અર્થ -	કર્તા	પૃષ્ઠાંક
અનુયોગહારવૃત્તિ	મલયગિરિસુરિ	૧૫૭, ૩૧૮, ૩૨૪, ૩૩૫
"	હરિભદ્રસુરિ	૮૧, ૨૭૨, ૨૭૪, ૧૦૪, ૧૪૧, ૧૪૨, ૭૦૨
અનેકાન્તજયપતાકા	"	૪૬, ૯૮૨
અનેકાર્થસમહ	કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચન્દ્રસુરિ	૭૦, ૧૭૪, ૯૬૮
અન્યયોગવ્યવસ્થાદિકા દ્વાત્રિશિકા	"	૩૬, ૪૬, ૨૮૬
અભિધાનત્રિતામણિ	"	૫૦, ૭૦, ૩૭૮
" સ્વેપસ વૃત્તિ	"	૬૮૮
અભિધાનરાજેન્દ્ર	રાજેન્દ્રસુરિ	૮૧૮
અમરકોશ (નામલિંગાનુશાસન)	અમરચન્દ્ર	૭૦, ૧૭૪, ૬૫૮
અષ્ટક	હરિભદ્રસુરિ	૭૮૮
અષ્ટાંગહૃદય	વાગ્બટ	૧ ૮૨
અષ્ટાંગપાદી	પાણિનિ	૪૭

આ

આચારંગસૂત્ર	સુધર્મસ્વામી	૨૮૩, ૩૮૦, ૪૦૬, ૭૬૭, ૮૬૦, ૯૯૧
" નિષ્ક્રિય	ભદ્રબાહુસ્વામી	૩૭૧, ૩૭૮, ૫૬૫
" વૃત્તિ	શીલાકસુરિ	૧૩૭, ૧૫૧, ૨૨૬, ૨૨૭, ૩૮૦, ૩૮૭,
"	"	૩૮૮, ૩૯૦, ૪૦૬, ૪૪૧, ૮૧૨, ૯૮૨,
"	"	૧૦૩૬, ૧૦૪૪
આત્મપ્રવાહ (પૂર્વ)	સુધર્મસ્વામી	૫૬૫
આદિપુરાણ		૬૦૨, ૬૦૭, ૬૦૮
આપયોધમ	આનંદસકર બા	૯૦૮
આયુર્વેદ	સુધર્મસ્વામી	૯૧૬
આવશ્યકક્ષેત્ર		૬૪૩
" ચુલ્લિ		૯૩૯, ૯૫૪
" નિષ્ક્રિય	ભદ્રબાહુસ્વામી	૬૩, ૬૫, ૬૬, ૧૪૫, ૧૬૨, ૧૬૩,
"	"	૧૭૮, ૨૮૪, ૪૪૫, ૪૭૫, ૪૭૬, ૫૦૮,
"	"	૫૮૬, ૬૨૪, ૬૨૫-૬૨૯, ૬૫૮
" વૃત્તિ	હરિભદ્રસુરિ	૬૭, ૮૪, ૧૪૪, ૧૪૯, ૧૫૩, ૧૫૮, ૧૬૨,
"	"	૧૭૮, ૨૦૭, ૩૫૦, ૪૭૮, ૫૯૬, ૭૮૦
"	"	૯૨૩, ૯૨૫, ૯૨૭, ૯૦૯, ૯૦૫

કિરિતગીતા

ક

૮૫૯

ક

ઉત્તરમીમાંસા
149

આદિપુરાણ

૫૬૨

અથ	કર્તા	પૃષ્ઠાંક
ઉત્તરાર્ધચંદ્રમાસ	સુધર્મસ્વામી	૭, ૨૬, ૬૭, ૮૭, ૨૯૯, ૩૫૮, ૩૫૯, ૩૬૦
"	"	૫૬૮, ૫૯૩, ૫૯૮, ૫૯૯, ૬૦૫, ૬૦૮, ૬૦૯
"	"	૬૮૦, ૬૧૩, ૬૮૦, ૧૦૫૧, ૧૦૬૪, ૧૦૭૫
"	"	૧૦૮૦-૧૦૮૫, ૧૧૦૭, ૧૧૧૬
" નિયુક્તિ	ભદ્રાગાદુસ્વામી	૬૧૬
" જ્ઞાતિ (શિષ્યશ્રી)	વાદિવેતાલ સાંતિશ્રી	૨૯૨, ૩૫૦, ૪૮૭, ૬૦૦, ૬૦૪, ૬૦૮
"	"	૬૮૦, ૭૮૪, ૮૧૫
ઉપદેશપદ	હરિભદ્રશ્રી	૮૧૬, ૮૧૭
ઉપદેશપ્રાસાદ	વિજયલક્ષ્મીશ્રી	૩૨૮, ૧૦૭૫
ઉપદેશરત્નાકર	શ્રીનિરંજનશ્રી	૨૬
" સ્વોપચ જ્ઞાતિ	"	૨૬
ઉપનિષદવાક્યકોશ	"	૫૬
ઉપનિષદભવપ્રપચાકથા	શ્રીકૃષ્ણ	૧૩૪
ઉપાસકદર્શન	સુધર્મસ્વામી	૬૬૧
ઉપાસકાચાર	અમિતગતિ	૮૪૭

અંગુલે

* સુધર્મ આશિકાદિનું સ્પષ્ટીકરણ હીરાલાલ રસિકદાસ

* સુધર્મ આશિકાદિનું (સંવિતોક્તિ) પ્રભાત-દર્શન

* સુધર્મ આશિકાદિનું (સંવિતોક્તિ) હેમચંદ્રશ્રી

ભૈરવ-ઉપનિષદ

આધિનિયુક્તિ

દ્રોણશ્રી

કા-ઉપનિષદ

કામપદી (કામપ્રકૃતિ)

શિવશર્માશ્રી

૮૭, ૬૬, ૧૦૧, ૧૦૩, ૧૦૭, ૪૭૭, ૪૭૮, ૬૮૫

૧ આના બીજા નામો છે - (અ) ઔપનિષદદર્શન, (૨) અભ્યસન અને (૩) વેદાન્તદર્શન,
 * આ ચિહ્નનાંકિત મથોનું સંપાદન-કાર્ય અનુવાદકે કયું છે,

અન્ય	કર્તા	પૃષ્ઠાક
કર્મપદી	શિવશર્મસુરિ	૭૧૬, ૭૧૭, ૮૭૭, ૧૦૫૬
„ ચૃષ્ટિ	„	૧૦૭
„ દીકા	મલયગિરિસુરિ	૯૩, ૯૮, ૧૦૬, ૧૧૮, ૧૨૧, ૧૦૩૧
„ „	યશોવિજય મહોપાધ્યાય	૧૦૧, ૧૧૪, ૩૪૮
કર્મપદ-નરી	રત્નશેખરસુરિ	૧૩૩
કર્મપદ-દીકા	દેવેન્દ્રસુરિ	૪૮, ૧૦૪૦
„ ચોથાની દીકા	„	૧૨૦, ૩૩૧, ૩૩૬, ૬૦૪
„ ચોથો	„	૫૬૨, ૫૬૩, ૫૮૭, ૬૭૬
„ છઠી	„	૧૨૦
„ ત્રીજો	„	૧૨૧, ૨૩૦
„ પહેલાની દીકા	„	૨૦૪, ૨૧૧, ૨૨૬, ૨૫૪, ૭૭૮, ૧૦૩૩, ૧૦૩૪
„ પહેલો	„	૭૬, ૨૩૦
„ પાંચમો	„	૧૦૨, ૬૭૬
„ બીજાની દીકા	„	૭૪૭
કર્મપદચૃષ્ટિ	„	૨૩૩, ૮૧૬
કર્મપદાધ્ય	„	૬૫, ૬૬, ૧૧૦
કર્મપદમુદ્રતિ (સુખોદિત)	વિનયવિજય ઉપાધ્યાય	૧૧૪
કવિભક્તિના કોષ સંબંધી સંજ્ઞા	ગોમુખમલસુરિ	૮૨૬
કારિકાવલી	વિવેકનોંધ	૧૩
કિરાતાનું નીમ	કારવે	૪૦૮
કરનેશરીફ	„	૬૫૮
કસમોજલિ	ઉપેન્દ્રનાથ	૪૬
કોશિતકી-ઉપનિષદ	„	૫૬૦
કેનવિચાર સ્વોપનવૃત્તિ	„	૮૦
કેનસમાસ	રત્નશેખરસુરિ	૬૦૬
કેનસમુદાયવૃત્તિ	મલયગિરિસુરિ	૮૦
ગરુડપુરાણ	વ્યાસ	૧૦૮૨
ગાંધીશિક્ષણ	મહાત્મા ગાંધી	૮૭૦, ૮૭૬
ગુણસ્થાનકમારોહ	રત્નશેખરસુરિ	૧૧૬
ગોમટસાર	નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંતચક્રવર્તી	૩૫૦, ૩૫૩, ૩૬૧, ૩૬૨, ૫૬૨, ૫૬૪, ૫૬૬-૫૬૮, ૬૦૧, ૬૦૭
„	„	૫૬૫
„ વૃત્તિ	„	૫૬૫
* ચતુર્વિંશતિકાનુ રપટીકવણ	હીરાલાલ રસિકદામ	૨૪૩

અથ

કર્તા

પૃષ્ઠાંક

અથ

૩૬ ચતુર્વિંશતિજિનાનન્દરત્તિનું

સ્પષ્ટીકરણ

હીરાલાલ રસિકદાસ

૧, ૪૮૨

ચિત્રમયજાત

૩૮૨, ૪૮૭, ૫૧૮, ૫૬૨

ચિન્તામણિ

ગંગેશ ઉપાધ્યાય

૬૦૧

એકમયદશ્યમહાભાસ

શાન્તિસરિ

૮૨૬

છ

હાદોઅ-ઉપનિષદ્

૫૬૦

જ

જન્મક્રોધપ્રસન્નિસૂત્ર

મુખર્મસ્વામી

૧૧૪, ૫૦૮, ૫૮૩-૫૮૭

" વૃત્તિ (૧૨૯૫ જ્ઞાપા) શાન્તિચન્દ્રગણિ

૮૦, ૫૦૮, ૫૮૭

જીતકલ્પ

જિનભદ્રગણિ ક્ષમાગ્રમણ -

૧૧૧૬, ૧૧૧૬

જીવવિચાર-અવચૂરિ

૧૦૪૦

જીવસંભાસ

૭૮, ૭૯, ૪૧૮, ૪૫૪, ૪૫૬, ૪૮૨, ૪૮૮

" વૃત્તિ

હેમચન્દ્રસરિ

૧૧૬, ૧૧૭, ૧૧૮, ૪૪૬, ૪૫૧, ૪૮૩

જીવાજીવિગમસૂત્ર

મુખર્મસ્વામી

૩૭૩, ૩૭૭, ૪૫૭, ૫૬૩ ૬૫૮

" ટીકા

મલયાગિરિસરિ

૧૨૭, ૩૭૩, ૩૭૭, ૪૦૪, ૪૪૭, ૪૬૭,

જૈનતંત્રપરિભાષા

" "

૫૨૬, ૧૦૨૭, ૧૦૩૫

"

યશોવિજય મહોપાધ્યાય

૧૭૩, ૧૮૦, ૧૮૮, ૨૦૪, ૨૦૫,

જૈનધર્મવરસોત્રસ્વેપસજ્ઞિ

" "

૨૦૮, ૨૦૯, ૩૨૮

જૈમિનિસૂત્ર

ભાવપ્રભસરિ

૨૬૫

જૈન સાહિત્ય સંશોધક

જૈમિનિ નંદિ

૫૬૦

જૈન કિર્તીપદેશ

સદશુશ્યાનુરાગી કપૂરનિજય

૭૬૪

જૈનાચાર્યો કા સાસનભેદ

જીવનકિંગોર મુખતાર

૪૬૦

જ્યોતિષકરકક

પૂર્વભૂત વાનજ્ય પ્રાચીનતર આચાર્ય

૪૨૬

" વૃત્તિ

મન્યમિરિસરિ

૫૮૫, ૫૮૬, ૫૮૮

જાનપદ્યમીકથા

કનકકુશલગણિ

૫૮૩, ૫૮૪

જાનપિન્દુ

યશોવિજય મહોપાધ્યાય

૨૨૬

" "

" "

૫૩, ૫૪, ૧૫૭, ૨૨૧, ૨૫૬, ૨૫૭,

જાનમજરી

" "

૨૬૪, ૩૬૬

જાનમારજીક

યશોવિજય મહોપાધ્યાય

૨૬૪

૬૩, ૧૨૪

ग्रंथ

कर्ता

पृष्ठांक

त

तत्त्वसंग्रह

तत्त्वार्थान (पूर्वाधिक)

तत्त्वार्थसिद्धिवातिक

"

"

"

"

"

"

"

"

"

"

"

"

"

तत्त्वार्थसंग्रहोक्तवातिक

तत्त्वार्थसार

तत्त्वार्थसूत्रसु विवेचन

"

*तत्त्वार्थसंग्रहसूत्र

"

"

"

"

"

"

"

"

"

"

"

"

"

"

"

सांतिरक्षित

मंगलविजय उपाध्याय

अक्षरकंदेव

"

"

"

"

"

"

"

"

"

"

"

"

"

विज्ञान-दस्तावेज

अभूतमन्द

सुभाषा

"

उभास्वाति वाचकमुष्म

"

"

"

"

"

"

"

"

"

"

"

"

"

"

"

१७०
१३, २५, १७२

८, ४६, ५८, ६६, ७१, १४८, १४८,

१५६, १६०, १६६, १६१, २१४, २१६,

२७४, ३६६-३६८, ३७०, ३७२, ३८६,

३८७, ३८०, ३८१, ४००, ४१५-४१७,

४२२, ४२८, ४३१, ४३२, ४३५, ४३७,

४४८, ४४१, ४४२, ४४१, ४४८, ४६१,

४७०, ४७६, ४८२, ४८२, ४८३, ५०६,

५६३, ६२३, ६२६, ६४५-६४७, ६५५,

६७५, ६८८, ६८६, ७४६, ७५०, ७५७-

७५८, ७७०, ७७६, ७८०, ७८१, ७८३,

७८४, ७८६, ७८७, ७८०, ७८१, ७८४,

७८५, ७८७, ७८८, ८०३, ८१२, ८३६,

८३१, ८२८, ८३१, ८७५, ८७६, ८८२

८, ६८, २६८, ३६७, ५६४, ६०६, ६८२

८४६

३६६, २८६, ५३१, ५५४, ६८७, ७७४,

८३५, ८६१, ८६६, ८७१

३, २६, ३४, ४१, ५८, ६१, ६३-६७, ७२,

७७, १५८, १७६, १७७, २४८, २६०, २६६,

३६७, ३६८, ३७०, ४०१, ४४४, ४६०,

४७४, ४७६, ४८८, ५००, ५०३, ५०६,

५१४, ५१६, ५३०, ५४६, ५४८, ५५६,

५७३, ५८७, ६०२, ६०३, ६०४, ६०८,

६१२, ६१६, ६२३, ६६६, ६७०, ६७२

६७६, ६८०, ६८४, ६८६, ७४१, ७४६,

७४८, ७५८, ७७२, ७७८, ७८१, ७८२,

७८४, ७८६, ८०१, ८०२, ८०५, ८०६,

८१०, ८११, ८१३, ८२०, ८३१, ८३५,

८४२, ८५१, ८५२, ८५७, ८७६, ८८३,

८८८, ८०५, ८०६, ८२१, ८२३, ८२४,

८२७, ८२८, ८४०, ८४५, ८५०, ८५३,

८५५, ८५६, ८६२, ८६४, ८६६, ८६७,

८७५, ८७६, १०००, १०१३, १०५१,

[illegible]

અંક

કર્તા

પૃષ્ઠાંક

૬

દંડકમ્પકરણ	મુનિ મળસાર	૫૦૬, ૧૧૮
દંડકવિરતરાય	વિજયોદયસુરિ	૫૧૪, ૫૧૫
દર્શન ઓગ અનેકાંતવાદ	પં. દસરાજ	૫૩૫
દશવૈકાલિકસૂત્ર	સમ્યકાવસુરિ	૬૧૪, ૬૧૬, ૧૦૬૯, ૧૦૭૦
„ નિયુક્તિ	ભદ્રબાહુસ્વામી	૧૨૪, ૧૫૮, ૨૦૧, ૨૦૨, ૨૬૦, ૮૫૩, ૧૧૦૭
„ „	„	૧૧૦૭
„ કૃતિ	દરિભદ્રસુરિ	૧૫૮, ૧૬૨, ૨૦૨, ૩૮૪, ૫૬૦, ૮૪૩
„ „	„	૮૪૬, ૮૫૮, ૧૦૭૧, ૧૧૦૭, ૧૧૦૮
દોષનિર્માય	„	૩૬૩, ૬૧૩, ૬૭૫, ૬૮૦, ૬૮૪, ૬૮૮
દંષ્ટિવાદ	સુધર્મસ્વામી	૬૮૦
દ્રવ્યશુભ્યુપયાંયનો રાસ	યશોવિજય મહોપાધ્યાય	૫૬૪
દ્રવ્યસંમદ	નેમિચંદ્રસુરિ	૨૬૯
દ્વ્યાનુયોગતર્કશુભ	ભોજસાગર	૨૬૯, ૩૦૨, ૩૦૬, ૩૧૬
દ્વાત્રિંશદ્વાત્રિ શિક્ષા	યશોવિજય મહોપાધ્યાય	૮૮૩
દ્વાદશશતિકા	„	૬૪૦
ધર્મદર્શના	વિજયધર્મસુરિ	૭૭૬
ધર્મપરીક્ષા	યશોવિજય મહોપાધ્યાય	૮૭૬, ૮૪૪, ૮૪૬
ધર્મખિન્દુ	દરિભદ્રસુરિ	૬૦૫
„ વિવરણ	મુનિચંદ્ર	૬૦૬, ૬૪૬, ૬૪૭
ધર્મરત્નપ્રકરણસ્વોદ્યાવૃત્તિ	શાન્તિસુરિ	૮૧૬
ધર્મવાદાષ્ટક	દરિભદ્રસુરિ	૧૮૬
ધર્મસંમદ	માનવિજયમણિ	૬૨૮
ધર્મસંમદશુભી	દરિભદ્રસુરિ	૫૬૩
નંદીસૂત્ર	દેવધિગણિ ક્ષમાશ્રમણ	૧૭૨, ૧૭૩, ૧૭૭, ૨૧૦, ૨૧૪, ૨૧૮, ૨૨૨, ૨૨૪, ૨૪૪, ૨૬૨, ૨૬૪, ૩૬૭, ૭૬૧
„	„	૨૨૬, ૩૬૮, ૧૧૫૪
„ ચૃષ્ટિ	„	૧૫૮, ૧૭૪, ૧૭૭, ૨૨૨, ૨૨૫, ૨૩૪, ૨૩૫, ૨૪૦, ૨૬૪, ૭૬૧, ૮૭૧
„ દીક્ષા	મલ્લયગિરિસુરિ	૨૨૫, ૨૪૦, ૨૬૪, ૭૬૧, ૮૭૧
„	„	૨૬૬
નયકણ્ડિકા	વિનયવિજય ઉપાધ્યાય	૩૦૩
નયચક્ર	દેવસેતુ	૨૮૮, ૬૮૨
„ (કાદશાર)	મલ્લયગિરિસુરિ	૨૮૮, ૬૮૨

અર્થ	કર્તા	પૃષ્ઠાંક
આપાવનાર	સિદ્ધમેન દિવાકર	૧૧૧, ૧૭૬, ૧૮૩, ૨૦૧
" ટિપ્પણ	દેવભદ્રસરિ	૨૬૬
" ટીકા	સિદ્ધર્ષિ	૨૭૪
" વિવેચન	પં. સુખભાલ	૧૭૩, ૨૫૬

૫

પદમાભાવિવરણ	જિનપ્રભસરિ	૩૨૬
પદ્મસિંગીટીકા	જિનપતિસરિ	૫૨૬, ૫૪૩, ૬૮૮, ૬૮૯, ૭૦૮
પદ્મવસ્ત્ર	હરિભદ્રસરિ	૨૬૫
પદ્મસંગ્રહ	ચંદ્રર્ષિ મહતાર	૬૩, ૧૦૧, ૩૭૧, ૫૨૨, ૬૭૬
" ટીકા	મલયગિરિસરિ	૩૫૦
પદ્મપ્રમાણી	ગોતમ ઋષિ	૫૬૧
પદ્મસાક્ષરૂપિ	અભયદેવસરિ	૬૪
પદ્મસાક્ષરૂપ		૨૮૪
પદ્મસ્તિશાય	કેન્દ્રકેન્દ્રસરિ	૫૬૫, ૬૧૦
પદ્મ-પુરાણ	ભાસ	૧૮૮
પદ્મચાન્દ મહાકાવ્ય	અમરચંદ્રસરિ	૫૭૬, ૧૧૫૩
પદ્મચાલુખંડપદ્મત્રિશિકા		૭૦૦
પરીક્ષામુખ	માણિક્યમુનંદી	૧૧૭, ૧૬૧
પાણિનીય ધાતુપાઠ	પાણિનિ	૬૨
પાણિનીય શિક્ષા		૧૩૪
પિતૃભક્તિ-અષ્ટક	હરિભદ્રસરિ	૭૮૮
પુરાતત્ત્વ		૫૬૦, ૬૮૦, ૬૮૧, ૬૮૮, ૧૦૮૨
પુરુષાર્થદિગ્દર્શન	શાસ્ત્રિ. વિજયપદ્મસરિ	૬૮, ૬૯
પુરુષાર્થસિદ્ધિપાથ	અમૃતચન્દ્ર	૮૩૬
પૂર્વભાષાસં	મિનિ ઋષિ	૫૬૦
પ્રસાપનાસૂત્ર	સ્વામાચાર્ય	૫૬, ૧૧૬, ૨૩૨, ૨૫૨, ૨૬૪, ૨૬૫, ૨૬૭, ૩૪૦, ૩૬૮, ૪૦૩, ૪૪૪, ૪૬૫, ૪૭૧, ૪૮૦, ૪૮૭-૪૮૯, ૪૯૨, ૪૯૩, ૫૧૨, ૫૧૪, ૫૧૭, ૫૨૨, ૫૬૮, ૫૭૮, ૫૭૯, ૫૬૩, ૬૨૦, ૬૨૨, ૬૩૦, ૬૩૧, ૬૫૫, ૬૫૮, ૬૭૬, ૭૫૨, ૭૫૩, ૭૬૨, ૧૧૫૨
" ૧તિ	મલયગિરિસરિ	૫૦, ૫૨, ૫૮, ૭૬, ૯૦, ૧૩૪, ૩૬૦, ૩૬૧, ૩૬૯, ૩૮૭, ૩૮૮, ૩૯૨, ૪૨૫, ૪૩૫, ૪૩૬, ૪૬૨, ૪૬૩, ૪૮૭, ૪૯૨, ૫૫૫, ૫૭૬, ૬૧૦, ૬૫૫, ૭૭૧, ૧૦૩૨, ૧૧૫૪, ૧૧૫૬
" "	"	
" "	"	
" "	"	
" "	"	
" "	"	
" "	"	
" "	"	

અથ	કર્તા	પૃષ્ઠાક
પ્રતિકમણગર્ભહેતુ		૮૨
પ્રગન્ધમિ તામણિ	મેરુગમસરિ	૧૮
પ્રભાવકચરિત્ર	પ્રભાચન્દ્રસરિ	૧૧૬
પ્રમાણનવતરપાલોહાત કાર	વારિદેવસરિ	૨૯, ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૧
"	"	૧૯૧, ૧૯૨, ૧૯૬, ૧૯૮, ૨૦૧, ૨૦૨
"	"	૨૨૮, ૨૭૩, ૨૮૫
પ્રમાણ્યમીગામિ	કલિકાલમર્વણ હેમચન્દ્રસરિ	૧૧૬, ૧૭૬, ૧૯૧, ૧૯૩ ૨૦૧
" સ્વોપરાજ્ઞિ	"	૧૭૧, ૧૮૦, ૧૯૪
પ્રમાણ્યસમુચ્ચય	દિગ્નાથ	૧૯૨
પ્રમાણ્યક્ષણ	કલિકાલમર્વણ હેમચન્દ્રસરિ	૧૬૬
પ્રવચનમાર	કુન્દકુન્દસરિ	૨૬૦ ૫૬૨, ૫૬૩, ૫૬૮, ૬૦૦, ૬૦૨, ૬૦૭
" જ્ઞિ (તરુનદીપિકા)	અમૃતચન્દ્રસરિ	૫૯૭, ૬૦૦
પ્રવચનસારોહાર	નેમિચન્દ્રસરિ	૮૩, ૮૪, ૧૩૧, ૧૪૧, ૧૫૨, ૨૬૫,
"	"	૩૭૭, ૪૦૪, ૪૬૧, ૪૬૭, ૫૦૨, ૫૦૬,
"	"	૫૧૪, ૫૧૫, ૫૨૧, ૬૨૮, ૬૮૨, ૧૦૧૦,
"	"	૧૧૦૧, ૧૧૬૦
" ટીકા	સિદ્ધસેનસરિ	૭૮-૮૧, ૮૩, ૧૧૪, ૧૧૬, ૧૧૫, ૧૧૯,
"	"	૧૨૩, ૧૨૬, ૧૩૩, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૫૨,
"	"	૨૭૪, ૨૯૪, ૪૦૬ ૪૩૯, ૪૬૧, ૪૬૭,
"	"	૫૦૬, ૫૧૪, ૫૧૮, ૬૧૬, ૬૮૫, ૧૦૧૧
"	"	૫૫૮
પ્રથમરતિ	ઉમાસ્વાતિ વાચકમુખ્ય	૬૬, ૭૪, ૨૫૬, ૩૦૦, ૩૫૮, ૩૫૯,
"	"	૬૬૭, ૬૮૫, ૮૧૬
" ટીકા	હરિભદ્રસરિ	૬૮૫, ૮૧૫
પ્રથમસ્તપાદકાવ્ય	પ્રથમસ્તપાદ	૧૧, ૨૦૦, ૨૦૧
પ્રથમ-ઉપનિષદ		૪
પ્રથમવ્યાકરણ	સુધમ સ્વામી	૮૨૫
પ્રથમોત્તરસાધકશતક		૧૧૬
પ્રથમનાસત્ર (જમવીયરાય)		૯૨૦

અ

બૃહન્નિરતવ

બૃહન્નિરતવ

ટીકા

બૃહન્નિરતવ

બૃહન્નિરતવ

વારિદેવતાત શાંતિસરિ

જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ

મલયગિરિસરિ

વરાહમિહિર

૮૦૧

૪૭૫, ૫૦૪, ૫૧૨, ૫૧૪ ૫૧૬

૩૮, ૫૧૨, ૫૧૪, ૫૧૬, ૧૦૩૦, ૧૦૩૨

૬૪૧, ૬૪૨, ૬૫૮

૫૯૦

ગ્રંથ	કર્તા	પૃષ્ઠક
માકેડેય-પુરાણ	માકેડેય ઋષિ	૪૦૮
મીમાંસાદર્શન	જૈમિનિ ઋષિ	૧૭૨
મીમાંસાલોકવાર્તિક	કુમારિલ ભટ્ટ	૧૮૩, ૧૮૪, ૫૩૬
મુક્તાવલી (સિદ્ધાન્ત)	વિશ્વનાથ પંથાનન	૧૭૦
મુદ્ગલક-ઉપનિષદ		૬૮૪
મૈત્રી-ઉપનિષદ		૫૬૦
મૈત્રાણી-ઉપનિષદ		૮૯
મૈત્રાયણી-ઉપનિષદ		૭૬૭
૪		
મળુવેદ		૪૪, ૪૦૭
મયસ્તિક	સોમદેવ	૮૩૭
માયનલ્કપરમ્પતિ	માયનલ્કપ	૧૦૮૨
યુક્તિપ્રબોધ	મેઘવિજય ઉપાધ્યાય	૫૪૪
" સ્વોપચરિત્તિ	" "	૫૬૫
યુક્તિસ્નેહપ્રપૂરણી સિદ્ધાન્તચન્દ્રિકા	પં. રામકૃષ્ણ	૫૬૧
યોગદષ્ટિસમુચ્ચય	" હરિભદ્રસુરિ	૪૧, ૧૮૮
યોગસામ્ય	કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચન્દ્રસુરિ	૭૨, ૭૩, ૧૨૬, ૧૮૭, ૬૦૬, ૭૮૮,
"	" "	૬૦૫, ૬૦૬, ૧૦૭૦, ૧૦૭૫, ૧૦૭૬
" સ્વોપચરિત્તિ	" "	૧૮૮, ૩૪૨, ૭૬૧, ૮૪૪, ૮૬૯, ૭૩૯,
"	" "	૩૦૬૪
યોગસૂત્ર (દર્શન)	પતંજલિ	૬૫૬, ૭૬૨, ૫૩૫, ૫૬૨, ૭૩૯, ૮૬૩,
"	"	૮૭૬, ૮૮૨, ૮૯૩, ૯૦૮, ૯૦૯, ૯૧૪,
"	"	૯૧૬
" બાળ્ય	વ્યાસદેવ	૫૬૨, ૮૫૬, ૯૦૬
૨		
રમુલ સંકીર્ણ	કાલિદાસ	૪૦૮
રત્નપ્રભા (સાકરભાષ્યની ટીકા)	ગોવિન્દ-વામી	૫૪૭
રત્નમંજૂષા	શાન્તિચન્દ્રમણિ	૭૮, ૫૮૧
રત્નસમ્યક	હર્ષનિવાનસુરિ (મ મહકર્તા)	૪૫૩, ૪૭૦
રત્નસાર		૨૨૬
રત્નાકરાવનારિકા	રત્નશેખરસુરિ	૧૬૭
રાજપ્રત્યાયસૂત્ર		૧૨૪, ૭૨૬
" ટિપ્પણ	મલ્લગિરિસુરિ	૧૦૩૫
રાજમાતૃક-પુરાણ		૧૦૮૨
રામાયણ	વસિષ્ઠ	૬૦૭
૬		
લયોત્તરી	અક્ષયક દેવ	૧૭૩

ग्रंथ	कर्ता	पृष्ठांक
सद्युक्तेनसभास	रत्नशेखरसूरि	४८८
सम्प्रिधस्तोत्र		५०६
मोक्षतरनिर्णय	हरिभद्रसूरि	१०८७
मोक्षनामदानिर्णय	धर्मबोधसूरि	६०८
मोक्षप्रकाश	विनयविजय उपाध्याय	५२, ७४, ८०, ३३३-३३७, ३५०, ३५८,
"	"	३६१, ३६६, ३७८-३८०, ३८७, ४०६,
"	"	४१४, ४१८, ४२२, ४२३, ४२५, ४६६,
"	"	४७०, ४७६, ४८१, ४८७, ४८८, ५१८,
"	"	५२२, ५५६, ५६२, ५७२, ५७६, ५७७,
"	"	५८१, ५८७, ५८४, ६१६, ६२२, ६४५,
"	"	६५४, ६५५, १०२१, १०४०, १०४२,
"	"	११५५, ११६८
" टिप्पण्य	व्या. आनन्दसागरसूरि	४६२

व

वज्रसूत्र	अथशेष (१)	६६, ६४२
वनरपतिसम्पत्तिः	मुनिचन्द्रसूरि	३७६
वसंत रत्न अष्टोत्तशत स्तोत्र ग्रंथ		१८५, १६२
वसुदेवविही	समदासगणेश वायक	११४
वाङ्मनिसिद्धि	सिद्धसेन दिवाकर	१२, १८६
वाङ्मनिक	हरिभद्रसूरि	१२, १६०
वामन-पुराण	मोक्ष	४८२
वाराही-संहिता		१४२
विचारपञ्चाशिका	विजयविभवगणेश	१०४२
विचारसतक	समभक्तुंदर उपाध्याय	२२६
विचारसार	प्रद्युम्नसूरि	५०६, ७५३, ७६३, ७६४, ८८३, ११५६
" टीका		१०२८
विशेषार्थसंग्रह	जिनभद्रगणेश क्षमाश्रमण	२, ४१, ४४, ५२, ५३, ५६, ६५, ६६,
"	"	१३८, १३९, १४८-१५०, १५३, १५८,
"	"	१७३-१७५, १७७, २०४, २११, २१४,
"	"	२१५, २२८, २३०, २३१, २३३, २३६,
"	"	२४०, २४५, २४६, २५२, २६८, २७२,
"	"	२८३, २८६, २८२, २८५, २८६, ३०६,
"	"	३१२-३१४, ३१८, ३२६, ३३०, ३८५,
"	"	३८४, ५६३, ५६५-५६७, ६०८, ६२६,
"	"	६३५, ६६४, ७१३, ७१५, ७१७, ८२२-
"	"	८२४, ८४०, ८४२, ८६३, ८६४, १०६१,
"	"	११४२

અંક	કર્મી	રૂપિય
વિરોધાવરણકરિ	મનદાગિ દેમયદસરિ	૨, ૫૬, ૧૩૮, ૧૪૯, ૨૦૧, ૨૦૮, ૨૫૭, ૬૩૧, ૬૩૩, ૬૬૩, ૬૮૭, ૯૯૩
"	"	
વિસુદ્ધિમંત્ર	ભુલ્લો	૬૧૦, ૬૧૫
વક્ષાધર્મ		૩૮૭
વૃક્ષસતક		૧૬૭
વેદાંતશિક્ષા		૧૩૪
* વૈરાગ્યરસમંજરીનું અપ્પીકાવ્ય	દીગલાવ ગમિકદાસ	૪૩૦, ૪૪૪, ૪૬૩, ૪૬૪, ૫૦૧, ૭૦૮, ૭૬૧, ૮૭૭, ૧૧૦૮
"	"	
વૈદિક દર્શન	કથાદ સ્વપિ	૧૬૧, ૫૬૦, ૫૬૧, ૮૮૦, ૬૮૧
	૨૧	
સતક	શિવસમંસરિ	૩૫૯
સતકચૂષિ		૧૦૭
" વૃક્ષચૂષિ		૧૦૧
સતપથ આઠાશુ		૪૮
સંભુરદસ્ય		૧૦૬
સામદીપિકા	પાર્થશ્રીમિત્ર	૫૩૪, ૫૬૦
" દીકા	મુદ્ધનાચાર્ય	૫૩૫
સામવાતીસમુચ્ચય	દશિભદ્રારિ	૫૩૫, ૫૩૬, ૬૦૭, ૬૮૬, ૬૮૬
સિદ્ધપાલવધ	માન	૪૦૮
શૂન્યારતિલક		૪૦૪
આદ્યનિકમયુક્ત (વરિતુ)		૮૫૫, ૬૦૧ ૬૫૭
" વૃત્તિ (અર્થદીપિકા)	સત્યોજનસુગિ	૧૩૩, ૬૫૬, ૮૫૧, ૮૬૦, ૬૨, ૬૩૪, ૬૩૪, ૬૪૬, ૬૫૦, ૬૫૩ ૬૫૩, ૬૫૬, ૬૬૬, ૬૬૬, ૧૧૫૩
"	"	
આવકપ્રસંગ	ઉમારતાનિ નાયનમુગ	૪૫૮, ૮૮૦
" દીકા	દશિભદ્રારિ	૧૧૧ ૮૮૦
આવકવત્તમ પ્રકરણ		૬૩૧
અવેનાચતર-૩ નિર્ણય		૫૬૦, ૬૮૪
	૫	
વૈદ્યસમુચ્ચય	દશિભદ્રારિ	૭૧
	૨૧	
મહાનિધિ		૬૫૨
મ મદ્યો	શીવનમુગિ	૫૧૭
" અવચૂષિ		૧૦૪૦
મ મદ્યોનુદ્ધારિ	દેવદાસરિ	૩૮, ૮૦, ૪૨૫, ૫૧૫

અંથ	કતા	પૃષ્ઠાક
મન્મથલિતકં (પ્રકરણ)	સિદ્ધસેન દિવાકર	૪૮, ૭૧, ૨૨૮, ૨૬૪, ૨૬૭, ૨૭૬-૨૭૭, ૨૮૪, ૬૮૧
"	" "	૨૭૭, ૨૮૪, ૬૮૧
સપ્તતરુપ્રકરણ	દેવાનંદસૂરિ	૬૬૭, ૧૦૦૦
સપ્તભગીપ્રદીપ	ન્યા. તી. ન્યા. વિ મંગલવિજય	૮, ૨૮૫, ૬૧
સમયાયાગ	સુધર્મસ્વામી	૪૫૧, ૫૦૮, ૫૧૭
સમોદયપ્રકરણ	હરિભદ્રસૂરિ	૭૬૨
સમોદયસિતેરી	જમરુદેખર (જમરુદેખર મે)ગરિ	૬૦૨
સમકિતના સદસઠ યોલની સનઝાય	યશોવિજય ભુપાધ્યાય	૧૪૦
સમયસાર	દેવાનંદસૂરિ	૧૦૬૪
" સ્વેપચરિત્રીકા	"	૧૧૭, ૧૧૬, ૭૫૭
સમરાષ્ટ્રચક્રકલા	હરિભદ્રસૂરિ	૨૨૬
મન્મથકૃત્યકૌમુદી	જિનકર્ણગણિ	૧૪૦, ૧૪૫
સમ્યક્ત્વપ્રદીપ	ન્યા. તી. ન્યા. વિ મંગલવિજય	૮૫, ૧૧૧
મન્મથકૃત્યસપ્તતિ	હરિભદ્રસૂરિ	૧૩૮-૧૪૦
સરસ્વતી (માસિક)		૬૮૪
મર્વશસિદ્ધિપ્રકરણ	હરિભદ્રસૂરિ	૨૪૩
મર્વાશસિદ્ધિ	પૂજ્યપાદ	૧૬૧, ૩૬૨, ૪૫૧, ૫૬૩, ૧૭૬, ૧૭૮, ૬૬૭, ૬૨૭-૬૨૯, ૧૦૬૬, ૧૧૨૬
"	"	૬૬૭, ૬૨૭-૬૨૯, ૧૦૬૬, ૧૧૨૬
સાગરમુખમૃત	આશાધર	૮૬૬
માખ્ય દર્શન	કૃષિલ ઝામિ	૬, ૬૧
સાખ્યકારિકા	કૃષિરૂપ	૧૭૨, ૨૫૯
" જ્ઞાપિ	માહર	૨૦૧
સારસ્વત-આદર્શ		૬૬૦
સાખ્યસપ્તતિ	કૃષિરૂપ	૭૨૨
સિદ્ધહૃદય	કલિકાલસર્વશ હેમચંદ્રસૂરિ	૪૭, ૬૬૧
સિદ્ધપ્રાભુત		૨૪૪, ૧૧૫૬, ૧૧૬૦
મિહાનતકૌમુદી	ભટ્ટોજ દાક્ષિન	૪૭
મિહાનતયદિકા	રામચંદ્ર	૫૮૫
સિદ્ધાન્તસાર	પ્રો. મણીલાલ નળુભાઈ દિવેદી	૧૩૩
મિહાનતાગમરતવ	જિનપ્રભાચરિ	૭૬૫
સુપાનિપાત		૮૭૬
સ્વરૂપાગ	સુધર્મસ્વામી	૪૫૮, ૮૪૬, ૬૮૦, ૬૮૧-૬૮૪, ૬૮૭
" નિર્મુક્તિ	ભદ્રાદાસસ્વામી	૪૭૩, ૪૨૪, ૮૪૬, ૮૫૮
" જ્ઞાપિ	કોટયાચાર્ય-શીર્ષાશાચાર્ય	૪૨૩, ૪૨૪, ૮૪૬, ૬૮૨, ૬૮૫
ચરીત્ર અને સમ્રાટ	મુનિ વિલાવિજય	૧૧૬૧
સર્વમિહાનત		૫૮૬
રેકન્ડ-પુરાણ	બ્યાસ	૬૧૬

અર્થ

કલા

પૃષ્ઠાંક

*સ્વતંત્ર્યપૂર્વે ઇતિહાસ	સ્વપીકરણ	હીરાલાલ રસિકદાસ	૧૭૮, ૧૪૯, ૨૩૫, ૩૬૪, ૪૬૧, ૪૬૩, ૪૬૩, ૪૬૪, ૭૬૩
સ્વતંત્ર્યપૂર્વે ઇતિહાસ	"	"	
સ્વતંત્ર્યપૂર્વે ઇતિહાસ	"	"	
સ્વાતંત્ર્ય		સ્વપ્રભાસરિ	૨૮૫
"		સુધર્મસ્વામી	૧૧૪, ૧૮૬, ૧૯૫, ૨૦૦, ૨૦૧, ૨૧૦
"		"	૪૦૪, ૪૩૮, ૫૦૮, ૫૦૯, ૫૬૮, ૫૮૫,
"		"	૫૮૭, ૬૨૪, ૬૨૫, ૭૫૩, ૭૬૨, ૭૬૩,
"		"	૮૦૧, ૮૧૫, ૮૧૬, ૮૫૦, ૮૧૨, ૮૮૪,
"		"	૧૦૬૬, ૧૦૬૮, ૧૦૭૭, ૧૧૧૬
" ટીકા		અભયદેવસરિ	૧૬૬, ૨૦૧, ૨૬૭, ૩૫૬, ૪૦૬, ૪૩૪
" "		"	૪૩૫, ૪૩૮, ૪૬૬, ૪૭૦, ૫૦૪, ૫૨૬,
" "		"	૫૭૬, ૫૮૬, ૭૬૩, ૭૬૬, ૮૧૬, ૮૧૨,
			૮૧૩, ૮૨૭, ૮૩૪
સ્મૃતિ			૮૬૦
સ્માદાકમજરી		મહિષાસુર	૨૫, ૩૨, ૩૭
સ્માદાકમજરી		વાદિવસરિ	૭૬૪, ૮૮૨

ઉ

હિસાબકરવોપયમાળ્ય	હરિભદ્રસરિ	૮૪૬
હિસા તરવચાનનો ઇતિહાસ	નર્મદાસકર દેવસકર મહેતા	૩૭૪, ૫૪૭, ૫૪૮, ૫૮૭
હિસામાળ્ય (મહામાળ્ય)	દેવવિમલમણિ	૧૧૬૧

English, Italian and German works

Bible	St. Matthew	૮૭૧
Fasting for Health	Bernarr Macfadden	૧૧૦૮
History of Mathematics	Smith	૫૬૨
Jainism	Prof Jacobi	૭૪૦
The Jaina Gem Dictionary	J L Jaini	૫૬૨
Merchant of Venice	Shakespeare	૪૦૬
*G S A. I		૬૪૬
Genesis		૬૫૭
Pre-Buddhist India	Dr Barna	૬૮૦
Sacred Books of the East		૬૮૮
Über den stand der Indischen		
Philosophie zur Zeit Mahavirs	Dr. Schrader	૬૮૬, ૬૮૭, ૬૮૮
und Buddhas		

‘तृतीय परिशिष्ट.

જેનતાત્વપ્રવીણગત તેમજ તેના અનુવાદ નામે આહુતદર્શનદીપિકાગત લક્ષિત
પદાર્થોના લક્ષણસૂચક શબ્દોની અકારાદિ અનુક્રમણિકા.

શ્રી	પૃષ્ઠ	પાકિત	શ્રી	પૃષ્ઠ	પાકિત
અકામનિર્ણય	૮૦૭	૨૩	અનતાનુબંધિ કપાય	૧૦૦૫	૧૬
અક્ષ	૧૭૪	૧૭	અનયદંડ	૬૨૬	૬
અત્રારિ	૬૨૨	૭	અનયદંડ વિરતિ	૬૨૬	૧૪
અગ્રુરુદ્ધુ-નામકર્મ	૧૦૨૫	૧૨	અનન્તકાય	૩૭૬	૫
અગાધ્ય શ્રુત	૭૬૦	૧૧	"	૩૭૬	૧૧
અગોપાગ-નામકર્મ	૧૦૨૮	૨૪	"	૩૭૬	૧૭
અચક્ષુર્દેશન	૨૧૧	૧૪	"	૩૭૮	૧૧
અચાક્ષુષ રક્ષ	૧૭૧	૧૧	અનર્પિત	૬૭૪	૮
અચિત્ત યોનિ	૪૩૩	૧૦	અનવકક્ષિક્રિયા	૭૫૬	૨૧
અજીવ	૫૨૮	૫	અનચળ	૧૧૦૮	૫
અજાન	૭૪૨	૧૦	અનાદર	૬૬૪	૨
"	૩૪૬	૧૫	"	૬૬૭	૭
અકળ	૪૬૨	૮	અનાદિ વિરસાબધ	૬૪૭	૧
અતિથિસ વિભાગ	૬૨૮	૬	અનાદિય-નામકર્મ	૧૦૪૮	૨૦
અતિવ્યાપ્તિ	૧૨૭	૧૧	અનાભોમક્રિયા	૭૬૦	૪
અદ્વય દ્વય	૫૨૧	૨૫	અનાભોગ બકુશ	૧૧૩૬	૧૬
અધર્માસ્તિકાય	૫૨૬	૧૨	અનાભોમિક નિરૂપાધિકરણ	૭૭૬	૬
"	૫૪૦	૩	અનાદાર	૪૨૭	૬
અધિકારારોપણ	૬૩૮	૧૧	અનિત્ય ભાવના	૧૦૮૩	૧૭
અધિકરણક્રિયા	૭૫૩	૨૪	અનિશ્ચિતઆદિ	૨૧૨	૧૦
અધિગમ	૭૫	૫	અનીક	૫૦૮	૬
અધોદિગ્વ્યતિક્રમ	૬૫૪	૩	અનુક્રંપા	૭૮૫	૨
અનગાર	૬૨૩	૧૫	અનુસ્તેક	૮૩૩	૫
અનગદ્ગદા	૬૪૭	૭૩	અનુપયુક્તમનોવાક્યાધિકરણ	૭૭૦	૧૭
અનપવસાય	૧૬૫	૨૮	અનુમાન	૧૮૧	૧૩
			"	"	૧૭

૧ પટરમા જુદા પછીનો વિવાહ ઉપાધ્યાય મગસવિજયજી તરફથી જુદો સંપાદન આવેલો હોવાથી તદ્દત સંપાદનની મથારામાં ગોઠવણી એ કરી લીધી હતી ત્યાં કાર્કા લેખક મહાશય તરફથી જેટલે બેરો અને સહાયતા મળી છે તેટલે બેરો હું તેમના નક્કી છું.

શબ્દ	પૃષ્ઠ	પંક્તિ	શબ્દ	પૃષ્ઠ	પંક્તિ
અનુપ્રેક્ષા	૧૧૨૨	૨૩	અવરિચત	૫૪૬	૧૩
અનુભાગ	૭૬	૨૦	અનાય	૨૦૯	૧૧
અનુભાગબન્ધ	૯૯૭	૩	અવ્યાપ્તિ	૨૭	૪
અનેકદ્વ્યવ્યવ	૫૫૧	૨૬	અવિચ્યુતિ	૨૦૯-૨૧, ૨૪	
અન્તરાય	૭૮૦	૨	અવિરતિ	૯૯૦	૧૪
"	૮૩૩	૧૭	અસત્ય	૮૫૦	૪
અન્ત્ય સૌકર્ય	૬૪૮	૩	અસદ્વિગ્રહ	૩૪૬	૧૯
અન્ત્ય રશ્મીભ્ય	૬૪૮	૧૩	અસદ્વિગ્રહમાદિ	૨૧૩	૧૦
અન્નપાનનિરોધ	૯૩૮	૧૬	અશરણ્ય-ભાવના	૧૦૮૪	૨
અન્યત્વ ભાવના	૧૦૮૫	૭	અશુચિ-ભાવના	૧૦૮૫	૧૩
અપરસ્પ્રદ	૩૧૬	૨૮	અશુભ-નામકર્મ	૧૦૪૮	૬
અપરત્વ	૫૮૦	૧૩, ૧૫	અશુભ યોગ	૭૪૫	૧૦
અપાન	૫૭૫	૨	અશુભનિમિત્ત મતિગાન	૨૦૪-૬, ૨૭	
"	૧૦૪૭	૧૮	અસંયત	૩૪૬	૨૩
અપર્ણાપ્ત-નામકર્મ	૧૦૨૪	૧૬	અસંભવ	૨૭	૧૯
અપાયવિચયધર્મ-ધ્યાન	૧૧૩૧	૧૯	અસંવૃત્ત-નકુલ	૧૧૩૪	૧૬
અપારમાર્થિક	૧૭	૩	અસદ્ગુણોદ્ભાવન	૮૩૧	૧૮
અપ્રત્યવેક્ષિતનિષ્ણેપાધિકરણ	૭૭૫	૭	અસમીક્ષ્યાધિકરણ	૬૬૧	૨૩
અપ્રત્યવેક્ષિતપ્રમાણિ-તોત્સર્ગ-			અસ્થિર-નામકર્મ	૧૦૪૭	૧૫
રૂપ પ્રથમ અતિચાર	૯૬૬	૫	અહિંસા	૮૫૯	૧૬
અપ્રત્યાખ્યાનકથાય	૧૦૦૬	૩૧			
અપ્રત્યાખ્યાનક્રિયા	૭૫૨	૨૦			
અપ્રસાધિકરણ	૭૭૦	૧૧			
અભવ્ય	૩૬૪	૭	અપ્રકાશ	૫૨૬-૧૬, ૨૬	
અભિગૃહીત મિથ્યાત્વ	૯૭૬	૭	"	૫૪૨	૩
અભિષવાદાર	૯૫૫	૧૩	અપ્રકિચ્છન્ય	૧૦૮૧	૧૫
અવશ્ય કીર્તિ-નામકર્મ	૧૦૪૬	૨	અપ્રકેદ	૭૮૨	૧૫
અરતિભેદનીય	૮૦૪	૭	અપ્રાગમ	૨૮૩	૧૩
"	૧૦૦૮	૧૮	અપ્રાણન	૮૩૨	૧૩
અધોવપ્રદ	૨૦૬	૧૨	અપ્રાણવિચયધર્મ-ધ્યાન	૧૧૩૧	૬
અપિત	૬૭૩	૮	અપ્રાપ-નામકર્મ	૧૦૨૪	૨૧
અવપ્રદ	૨૦૫	૧૯, ૨૬	અપ્રાપ્તપ્રેક્ષા	૮૩૫	૧૪
અવધિગાન	૨૫૬	૧૮	અપ્રાપ્તરક્ષક	૫૦૮	૨
"	૩૭૮	૫	અપ્રમા	૨૮	૨૭
અવધિદર્શન	૨૬૧	૨૪	"	૨૯	૬
અવમૌર્ય	૧૧૨૨	૨૩	અપ્રાપ્તપ્રમ	૪૨	૨૮
અવબુવાદ	૭૮૯	૨	અપ્રાપ્તનિષ્ણેપ	૮૮૮	૩૨

શબ્દ	પૃષ્ઠ	પ કિત	શબ્દ	પૃષ્ઠ	પ કિત
આદાનનિદેષ-સમિતિ	૧૦૭૪	૧૧	આહારપર્યાયિ	૧૦૨૭	૧૦
આદેય-નામકર્મ	૧૦૪૬	૧૬			
આનયન-ક્રિયા	૭૫૬	૭	ધ		
આનયન-પ્રયોગ	૯૬૪	૧૯	ધ્વજગમન	૯૪૬	૨૨
આનુપૂર્વ-નામકર્મ	૧૦૨૨	૧૯	ધ્વજ	૫૦૬	૬
આપેક્ષિક સૌક્ય	૬૪૮	૭	ધ્વજ સામાનિક	૫૦૭	૧૦
આપેક્ષિક સ્થાઈ	૬૪૮	૨	ધ્વજિય	૩૮૪	૨૩
આપેત	૨૦	૧૮	"	૩૮૫	૧૨
આકમન્તર નિવૃત્તિ	૩૮૬	૨	ધ્વજગતિ	૪૧૬	૪
"	૩૮૭	૨૧			
આભિનિભાષિક	૫૬	૨૩	ધ		
આભિયોગ્ય	૫૦૮	૧૧			
આભોગ-અકુશ	૧૧૩૯	૧૬	ધર્મ-સમિતિ	૮૮૨	૧૮
આકમન્તર તપસ્	૧૧૧૫	૧૨	"	૨૦૮-૭,	૨૮
આકમન્તર યુત્સંગ	૧૧૨૪	૨	ધર્મ	૧૦૬૬	૧૫
આભાસ	૧૧૨૩	૫			
આધુસ	૧૦૨૨	૪	ધ		
આરંભ	૭૭૧	૧૫			
આરંભિક ક્રિયા	૭૬૦	૧૬	ઉચ્ચગોત્ર	૮૩૩	૧૦
આજીવ	૧૦૭૬	૧૦	ઉચ્ચવાસ	૫૭૪	૧૬
આત્મધાન	૧૧૨૭	૨૧	ઉચ્ચવાસ-નિઃવાસ	૧૦૨૪	૬
આય	૧૦૬૨	૧૦, ૨૬	ઉપાદ	૫૩૦	૧૮
આલોકિતપાનભોજન	૮૩૩	૨	ઉત્સર્ગ-સમિતિ	૧૦૭૪	૧૮
આલોકિતમાપણ	૮૬૩	૨	ઉદ્ધોત	૬૫૮	૭
"	૮૬૪	૭	ઉપકરણ	૩૮૭	૨
આવશ્યકપરિહાસ	૮૨૨	૪	ઉપકરણ-અકુશ	૧૧૪૦	૮
આશ્રય	૭૪૦	૧૫	ઉપકરણેન્દ્રિય	૩૮૭	૨
આશ્રવભાવના	૧૦૮૬	૬	ઉપધાત	૭૮૦	૧૧
આસાદન	૭૮૦	૫	ઉપચાર	૫	૭
આસિદ્ધ નાસિક	૪૫	૧૩	ઉપચાર-વિનય	૮૧૫	૨
આસિદ્ધિ	૧૦૯	૨૪	"	૧૧૨૧	૨૬
આહારક	૪૪૭	૪	ઉપનય	૫૩૦	૧૮
"	૫૪૧	૩	ઉપપાત-જન્મ	૪૨૮	૬
આહારકયુક્તચુનિર્વર્તનાધિકરણ	૭૭૩	૯	ઉપગોગ	૪૯	૧૬
આહારક ચરીર	૧૦૧૭	૧૭	"	૫૧	૨૯
આહારકચરીર-નામકર્મ	૧૦૧૭	૨૦	ઉપજોઆધિકત્વ	૯૬૧	૧૪
આધારકાચરણચુનિર્વર્તનાધિકરણ	૭૭૩	૧૧	ઉપજોગ	૩૮૮	૨૬
			ઉપજોગેન્દ્રિય	૩૮૮	૨૫

શબ્દ	પૃષ્ઠ	પાકિત	શબ્દ	પૃષ્ઠ	પાકિત
ઉપધાત-નામકર્મ	૧૦૨૬	૧૧	ઔદારિક-ચરીર	૪૪૪	૨૧
ઉપભોગાન્તરાય	૧૦૫૦	૧૩	" "	૧૦૧૬	૨૨
ઉપસ્થાપન-પ્રાયશ્ચિત	૧૧૧૭	૧૭	ઔદારિક-ચરીર-નામકર્મ	૧૦૧૭	૨
ઉપામ-મુન	૭૬૧	૨	ઔપચારિક	૩૩૭	૨૧
ઉપાર્ધાવમોદય	૧૧૦૬	૧	ઔપચારિક ચારિત્ર	૩૩૮	૨૧
ઉભય પ્રાયશ્ચિત	૧૧૧૭	૧૭	ઔપચારિક સમ્યક્ત્વ	૩૩૩	૪
ઉચ્ચ ગોત્રિ	૪૩૩	૨૬	ઔદારિકાત્તરચુલાધિકરણ	૭૭૩	૪
			ઔદારિકૌદારિક બંધન	૧૦૧૯	૧૭
ઉર્ધ્વ વ્યતિક્રમ	૬૫૩	૨૧			
			ક-દર્પ	૬૫૬	૧૬
			કપિવદ્યન અનુસાર આત્મા	૩૪	૨૬
ઋણ મતિ	૪૧૩	૧૯	કરણ	૩૧	૬
ઋણમતિ-મન.પર્થાવ જ્ઞાન	૨૪૧	૧૯	કર્મ	૪૧	૩૩
ઋણમુત્ર	૩૧૮	૨૧	કર્મભૂમિ	૪૬૩	૧૪
			કરુણા	૧૭૦	૨૩
			કપાય	૩૪૬	૬
એકત્વભાવના	૧૦૮૪	૨૬	"	૬૬૦	૧૭
એકત્વવિતક	૧૧૩૩	૧૦	કપાયકુશલ	૧૧૪૧	૨૦
એકિન્દ્રિયમતિ-નામકર્મ	૧૦૨૫	૨૮	કોપોત સેવક	૩૫૧	૩
એકિન્દ્રિયમતિ-નામકર્મ	૧૦૧૬	૨૮	ક.ય	૭૪૨	૫
એવ જૂત	૩૨૨	૨૫	કાવકસેચ	૧૧૧૦	૧૮
એવણા-સમિતિ	૮૮૩	૧૭	"	૧૧૧૧	૫
			કાવચુપિત	૧૦૬૭	૨૩
			કાવદુષ્ટચિંતાન	૬૫૨	૫
એર્થોપથિક આશ્રવ	૭૪૭	૧૫	કાવનિસર્ગોધિકરણ	૭૭૭	૬
એર્થોપથિક ક્રિયા	૭૫૦	૨૮	કાવયોગ	૭૪૦	૨
			કાવસ્તભાવ	૬૧૧	૧૬
			કાવિકી ક્રિયા	૭૫૩	૧૦
એર્થસંતા	૪૦૬	૯, ૨૭	કાવિક શુભ આશ્રવ	૭૪૪	૮
એન્-આદાર	૪૨૩	૧૩, ૨૦	કાવિક અશુભ આશ્રવ	૭૪૪	૧૦
			કાર્મણ	૪૧૭	૨૦
			"	૪૪૬	૨૬
			"	૭૪૧	૧૭
ઓત્પાતિની મતિ	૨૧૭	૧૫	કાર્મણમુલયુ	૭૭૩	૧૩
ઓગ્નિક	૩૩૪	૧૭	કાર્મણ ચરીત્ર	૪૪	૧૦
ઓદારિકમુલયુધાધિકરણ	૭૭૩	૨	" "	૧૦૧૮	૧૫

श.सं.	पृष्ठ	प. क्रि.	श.सं.	पृष्ठ	प. क्रि.
कार्मण्यशरीर-नामकर्म	१०१८	१६	क्षायोपशमिक	३३३	१७
कार्मण्यशरीरपरिणाम	६६२	३०	क्षायोपशमिक यारित्र	३४३	२०
कार्मिकी भति	७१७	७७	क्षायोपशमिक नान	३४२	१
काल	१४२	४	क्षायोपशमिक दर्शन	३४२	१५
कालातिक्रम	६६६	२	क्षायोपशमिक दानादि लब्धि	३४२	२१
कालविशेष	४२२	१७	क्षायोपशमिक सम्भक्त्य	३४३	११
कालकर्मोपेततत्त्वनिर्वाणधिकरण	७७४	१०	क्षायधिकरण	७७०	१
किञ्चिदधिक	५०८	१४	क्षिप्र	२१३	८
कुल	३४६	२४	क्षेत्र	६५०	१७
कुट कय विक्रम	६४५	३	क्षेत्रप्रभाषातिक्रम	६५१	३
कुट क्षेत्र	८४१	१५	क्षेत्रवृद्धि	६५४	२१
कुण्ड क्षेत्र	३५१	३			
कुनलमान	२४३	५			
कुनलदर्शन	२६२	१३	क्षेत्रगण्य	२२५	३३
कुनली	७८६	१३			
कुनल्यवधुवाह	७६७	१७			
कुनल्य	६६०	४			
कुनल्य	३३	६	मार्ग	४२८, २१, २३	
कुन्या	५७७	१५	मार्गान्तर	४२८	३
कुन्यावत्त्व	५५१	१६	मति	२४६	१
कुन्यावितवत्त्वप्रत्यक्षान	४६	१३	मतिनामकर्म	१०१५	३
कुन्या	१०७७	४	मार्गान्तरनामकर्म	१०२२	१०
कुन्या	७८७	११	मार्ग	५५३	११
कुन्या	३३३	२१	"	६८०	४
कुन्या	३३६	७	मार्गमार्ग	१०२	१७
कुन्या	३३६	११	मार्गान्तरान	८३२	१
कुन्या	३४०	१६	मार्गसामान्य	१०६६	१७
कुन्या	३४०	३	मार्गलक्षणातिथार	६६६	८
"	३४१	१२	मार्गलक्ष्य भावधुवाह	७६८	१
कुन्या	३४०	११	मार्गान्तरिकमति	४१६	१८
"	३४१	१४	अन्ति	६५, १८, २७	
कुन्या	३४०	७			
"	३४१	१३			
कुन्या	३४१-११, १६	१६	मार्गान्तर	३६३	८
कुन्या	३३६	२			
कुन्या	३४०	१७			
"	३४१	१५	मार्गान्तर	३८२	६

અનુદેશન	પૃષ્ઠ	પાકિત	અનુદેશન	પૃષ્ઠ	પાકિત
અનુદેશન	૨૬૧	૪	સાનેપાયોગ	૮૨૦	
અનુદેશન આત્મધ્યાન	૧૧૨૬	૧૨			
અનુદેશન રોદધ્યાન	૧૧૩૦	૨૧			
અનુદેશન તપ્રથમભાવના	૮૯૬	૧૧			
અનુદેશન કુશીલ	૧૧૪૧	૪	તપસ્ય	૮૨૧	
અનુદેશન પુલાક	૧૧૩૮	૧૩	"	૧૧૦૧	૧૦
આનુદેશન કન્ધ	૬૭૧	૧	તમસ્ય	૬૫૬	૧૧
આરિત્ર	૧૦૬૮	૨૬	તક	૧૮૪	૧૧
આરિત્રવિનય	૧૧૨૧	૩	તાપ	૭૮૨	૧૧
મિત્રકર્મનિવર્તનાધિકરણ	૭૭૪	૨૦	તિથ્યાનુસૂ	૧૦૧૨	૧૫
			તિથ્યાનુમતિ	૪૮૬	૩
			તિથ્યાનુમતિનામકર્મ	૧૦૧૫	૧૩
			તિથ્યાનુદિગ્ધ્યતિકર્મ	૬૫૪	૭
હૃમ	૫૦	૨૬	તિથ્યાનુદિગ્ધ્યતિકર્મ	૧૦૨૫	૨૨
હૃમરથ	૫૦	૨૬	તીર્થકામ	૬૪૬	૫
હૃમિત્રેદાતિચાર	૬૭૮	૬	ત્રીતીય અતિચાર	૬૬૬	૧૧
હૃમિ	૬૫૭	૫	ત્રીતીય આત્મધ્યાન	૧૧૨૬	૫
હૃમિનાધિકરણ	૭૬૬	૬	ત્રીતીય રોદધ્યાન	૧૧૩૦	૧૪
હૃમિપ્રાચિત	૧૧૧૮	૧૫	ત્રીતીય રોદધ્યાન	૩૫૧	૨૦
હૃમિપરચાપનીય	૧૦૬૬	૨૬	ત્રીતીય રોદધ્યાન	૨૪૮	૧, ૨૧
			ત્રીતીય રોદધ્યાન	૧૦૧૮	૪
			ત્રીતીય રોદધ્યાન	૧૦૧૮	૬
જગત્સ્વભાવ	૬૧૧	૫	ત્રીતીય રોદધ્યાન	૭૭૩	૧૨
જગત્સ્વભાવમૈદ્ય	૧૧૦૬	૧૫	ત્રીતીય રોદધ્યાન	૮૨૦	૨૬
જગત્સ્વભાવ	૪૪૨	૪	ત્રીતીય રોદધ્યાન	૭૭૦	૧૨
જગત્સ્વભાવ	૨૦૬	૨૩	ત્રીતીય રોદધ્યાન	૨૭૨	૪
જગત્સ્વભાવ	૨૬	૧૦	ત્રીતીય રોદધ્યાન	૧૦૨૬	૩૬
"	૩૧૮	૨૮	ત્રીતીય રોદધ્યાન	૫૦૭	૧૫
જગત્સ્વભાવ	૫૭૫	૨૧			
જગત્સ્વભાવ	૬૭૦	૧૫			
જગત્સ્વભાવ	૧૦૦૬	૧૦			
જગત્સ્વભાવ	૪૬૭	૨૨			
"	૪૬૮	૪			
જગત્સ્વભાવ	૧૦૦૧	૬			
જગત્સ્વભાવ	૧૧૪૧	૪			
જગત્સ્વભાવ	૧૧૩૮	૫			
જગત્સ્વભાવ	૮૧૪	૨			
"	૧૧૨૦	૮			

શબ્દ	પૃષ્ઠ	પ કિત	શબ્દ	પૃષ્ઠ	પ કિત
દર્શનવિશુદ્ધિ	૮૧૧	૨૦	દેશીપદશમના	૯૩-૧૭,	૨૫
દર્શનાતરીય મોક્ષમાર્ગ	૧૧, ૧૨, ૧૩,		દ્રવ્ય	૧૫૦	૪
" "	૧૪, ૧૫, ૧૬,		"	૫૫૨	૮
" "	૬૮-૧૧, ૧૩, ૧૯		"	૨૯૯	૭
" "	૬૯૨, ૧૦		"	૩૧૦	૨૪
દર્શનાધિકરણ	૭૬૯	૧૪	દ્રવ્યમન	૨૪૧	૧૭
દાતૃવિશેષ	૯૭૩	૩૧	"	૩૬૮	૧૭
દાન	૭૮૬	૨	દ્રવ્યપાપ	૭	૧૫
"	૯૭૨	૧૫	દ્રવ્યપુણ્ય	૧૭	૧૪
દાનાન્તરાય	૧૦૪૯	૨૦	દ્રવ્યસમય	૫૬૭	૮
દાર્શનિકી ક્રિયા	૭૫૫	૧૫	દ્રવ્યાર્થિક નય	૨૯૭	૫
દાસીદાસપ્રમાણાતિક્રમ	૬૫૨	૨૦			
દિગ્બુત	૯૨૪	૨૭			
દ્વિતીય આત્મા બ્યાન	૧૧૨૮	૨૩			
દ્વિતીય રોદ્ર બ્યાન	૧૧૩૦	૫	ધનધાન્યપ્રમાણાતિક્રમ	૬૫૨	૩
દ્વિતીય શુદ્ધ બ્યાન	૧૧૩૫	૭	ધર્મ	૭૬૩	૯
દુઃખ	૫૭૫	૧૬	"	૧૦૭૬	૧૦
"	૭૮૧	૬૩	ધર્મકથા	૧૩૮	૬
દુર્નયવાક્ય	૨૮૬	૩	ધર્મબ્યાન	૧૧૨૮	૨
દુર્ભાગનામકર્મ	૧૦૪૮	૧૩	ધર્મભાવના	૧૦૬૦	૫
દુષ્કર્મનામકર્મ	૧૦૪૮	૧૬	ધર્મવાદ	૧૬૦	૧૭
દુષ્કર્મવાદોર	૬૫૮	૩	ધર્મવિશુદ્ધિ	૭૬૮	૧૩
દેવ	૭૬૩	૧૨	ધર્મસંસ્કાર	૫૨૮	૨૮
દેવશનિ	૭૬૭	૧૦	"	૫૪૦	૩
દેવશતિભાગકર્મ	૧૦૧૫	૨૩	ધર્મોપદેશ	૧૧૨૩	૯
દેવાસુરાશ્રવ	૮૦૬	૧૮	બ્યાન	૧૧૨૪	૧૬
દેવાસુર	૧૦૧૩	૪	ધ્રુવ	૨૧૩	૧૩
દેવાવધુવાદ	૭૬૯	૮	મૌલ્ય	૫૩૧	૧૭
દેવોપપાત	૪૪૩	૧૧			
દેશ	૬૬૭	૫			
દેશનિષેધાધિકરણ	૭૭૫	૧૯	નપુસકલિંગ	૪૬૯	૧૭
દેશવિરતિચારિત્ર	૩૪૪	૧૦	નપુસકવેદમોહનીય	૧૦૧૦	૩
દેશવચ્ચલિક	૯૦૭	૨	નપુસકવેદાશ્રવ	૮૦૩	૧૯
દ્રવ્યવિશેષ	૯૭૩	૨૧	નય	૨૭૩, ૧૩, ૧૮	
દ્રવ્યશોધ	૭૮૭	૨૩	"	૨૭૪ ૪, ૯,	
દ્રવ્યસ વર	૧૦૬૫	૮	"	૧૧, ૧૨, ૧૫, ૨૦	
દેશાન્તરપ્રાપ્તિરૂપ સંસરણ	૪૪૨	૫	"	૨૭૫	૭

शब्द	पृष्ठ	पङ्क्ति	शब्द	पृष्ठ	पङ्क्ति
नयवाक्य	२८६	२	परत्व	५८०, ३, १३	
नरकगति	४८२	५	परनिन्द	८३१	२२
नरकगतिनामकम्	१०१५	१०	परमात्मा	६६८	१२
नाभ	२४८	२४	"	६८४	२४
नाभनिक्षेप	१४७	२७	परव्यपदेश	६६८	११
नारकपुरात्रय	८०५	६	परस्मय	२८४	२६
निक्षेप	१४७	१८	परस्मय	३१६	२२
निगमन	२०१	२५	पञ्चात	१०२३	५
नित्य	३३	११	परिग्रह	८५२	१४
"	३४	१७	परिग्रहविरतिः	८८१	२
नित्यत्व	५४६	६	परिष्ठाप	३७६	१६
निदान	६७१	२६	परितापनिशी क्रिया	७५४	२१
निदानशब्द	६२०	१०	परिवेदन	७६३	३१
निद्रा	१००२	१६	परिहारभावमित	१११८	२३
निद्रानिद्रा	१००४	३	परिहारविशुद्धि	११००	२०
निरुपक्रमायुस	४७५	१५	परीषद	१०८०	१४
निर्ग्रन्थ	११४२	५	परोक्ष	१७५, ५, ७	
निर्ग्रन्थ	११०६	६	पुराण ग्रन्थ	१६६	३
निर्ग्रन्थाभावना	१०८६	२५	प्राप्ति	१०३०	३
निर्ग्रन्थ	१५८	२८	प्राप्ति नानुक्रम	१०४५	२०
निर्ग्रन्थनामकम्	१०२६	५	प्राप्य	३०३	१६
निर्वेद	१२६	२३	"	५५३	१३
निवृत्ति—छन्दस	३८५	१६	"	५६७	८
निवृत्ति	७५	१६	प्राप्यसमय	२६७	७
निवृत्ति	७७६	११	प्राप्यविरति	३३६	२३
नीतिगोत्र	१०४६	१५	प्राप्यविरति	७८१	४
नीतिगोत्र	८३३	२	प्राप्यविरति	४१६	६
नीतिगोत्र	३५१	६	प्राप्यविरति	६७४	६
नेत्रय	३०८	२२	प्राप्यविरति	८	६
नेत्रयभाषा	३१०	२६	"	८	३
नेत्रयभाषा	१३८	६	प्राप्यविरति	७७७	२१
नेत्रयभाषा	७५८	३	प्राप्यविरति	१८	३
			"	३३४	१७
			प्राप्य	५०७	१८
पदाय	५२०	४	प्राप्यविरति	८	८
पदमेव	२५१	२५	"	७	२१
पदमेवनामकम्	८४७	२	प्राप्यविरति	६६५	१६

शब्द	पृष्ठ	पंक्ति	शब्द	पृष्ठ	पंक्ति
पुद्गल परावर्त	८३	२४	प्रमाणवाक्य	२८६	१
पुरुषलिङ्ग	४६६	६	प्रमाद	६६१	२
पुरुषवेद	१००६	१६	प्रयोगक्रिया	७५१	१४
पुरुषवेदाश्रय	८०३	७	प्रयोगजति	५७८	१, २
पुलाकिनिर्ग्रन्थ	११३७	३०	प्रयोगमन्त्र	६६७	१६
पुरतःकर्मनिर्वर्तना	७७४	१६	प्रवयनवात्सल्य	८२६	२४
पृच्छना	११२२	१६	प्रशसा	८३२	११
प्रथमवितर्कप्रविचार	११३३	१२	प्राकृत	१३४	२२
चोत	४४२	२१	प्राण	२७	३०
चोतञ्च	४४२	१२	"	५७४	१६
चौषध	६२६	१६	"	१०२४	१३
प्रकीर्णक	५०८	८	प्राज्ञातिपातक्रिया	७५५	२
प्रकृति	७६	१८	पानापानपर्याप्ति	१०२८	२३
प्रकृतिमन्त्र	६६६	२२	प्राज्ञेविही क्रिया	७५४	१२
प्रत्यक्षा	१००४	७	प्रायश्चित्त	१११६	२
प्रत्यक्षाप्रत्यक्षा	१००४	१०	प्रेम्प्रयोग	६६४	२५
प्रतिफल	११३३	२२			
प्रतिक्रमणप्रायश्चित्त	११३३	६			
प्रतिष्ठा	२०१	२७			
"	२२१	२८			
प्रतिष्ठापकव्यवहार	६४४	२३	प्रत्ययनिर्ग्रन्थ	११३६	५
प्रतिसेवनाकुशील	११४०	२०	प्रत्ययनामकर्म	१११६	२०
प्रतीत्यक्रिया	७५६	२६	प्रत्ययतिथार	६३८	२
प्रत्यक्ष-प्रतीत्य	१६६	२३	प्रत्युद्गादि	२१३	४
प्रत्याभ्यासप्रमाण	१००६	६	प्रत्युविष	५१३	६
प्रत्युत्पन्नप्राज्ञे	३१६	४	प्राज्ञर अक्षर पदयोपम	८१	६
प्रत्येकनामकर्म	१०४५	२०	" उद्धार "	८०	१०
प्रथम आतं ध्यान	११२८	१६	" क्षेत्र "	८१	१२
प्रथम रौद्र ध्यान	११२६	२३	प्राज्ञरनामकर्म	१०२७	१
" शैव " "	११३४	२३	प्राज्ञर रक्षक	६१२	६
प्रेक्ष	७६	२०	प्राज्ञ तपस्	८०८	१०
"	६४६	१५	प्राज्ञ निर्गुति	३८६	८
प्रेक्षसंसार	५६५	२	" " "	३८७	७, २३
प्रेक्ष	७७८	३	" व्युत्सर्ग	११२३	१६
प्रमाण	१६४	२६	प्राज्ञसंज्ञ वनस्पति	३७८	२३
"	१६६	७	प्राज्ञिदुर्लभभावना	१०८६	२३
"	१६७ १, ६, ८, २४		प्राज्ञार्थ	१०८१	२३

७

शब्द	पृष्ठ	पंक्ति	शब्द	पृष्ठ	पंक्ति
भौन	१२४	२६	बोधानिश्चितमनप्रत्याभ्यास	८६४	२२
अनेच्छ	४६२	१८	बोधाहार	४२२	१७
य			"	४२३	२३
यथाभ्यातयारित्र	११०४	५	य		
यम	६१५	५	वक गति	४१३	२१
यथा कीर्तिनामकर्म	१०४६	२३	वध	७८२	२
योग	६८५	१२	वधातिवार	६३७	१७
"	७८६	१८	वर्गश्रु	८३	४
योगवकता	८१०	१४	वर्णानुपात	६६५	१४
शानि	३३१	१७	वर्तना	५७६	७
"	३३६	२५	वाग्शुक्ति	१०६७	१८
२			वाग्द्व्यप्रशिक्षण	६६२	१४
रतिभोदनीय	२०३	२४	वाग्नि सर्गाधिकरण्य	७७७	३
रसधात	१६२	२६	वाग्योग	७४२	८
रसनोन्निध	३६३	७	वायना	११२२	१४
रमपदित्याज	१११०	७	वायिभाशुभाश्रय	७४४	२
रदस्याभ्याभ्यास	६४१	५	वादि	१३८	८
रपप्रवीयार	५४१	३	वानम तर	४८७	२२
सक्षय	२६	२६	वासना	२१०	१
सत	३७७	१८	वास्तपभाषातिक्म	६५१	१५
सर्वधर्मादि	३८८, ७, २४	२४	विद्याश्रुत्या	७५१	१४
सर्वधर्माधिकार	७६६	२२	विद्या	७	२६
सामबिधा गति	४१६	८	विद्या	६६	२
सात्वान्तराय	१०५०	२	विनयस पन्तता	८१३	१७
सिग	१६८	२६	विनयस्य आभ्यन्तर तपस	११२०	२
सिगकुशील	११४१	११	विषय	१६५	२४
सिगपुत्राक	११३८	१६	विपुलमति-मन पर्यायदान	२४१	२१
दीनता	१११०	१८	विधिविगेष	६०३	१
देश्या	३५०, ५, ११	११	विपाकविषयधर्मभ्यास	११३२	३
"	३५८	२०	विरुद्धराज्यातिक्म	८४४	११
लोकेपाल	५०७	२१	विरति	८५७	१७
लोकेभावना	१०८७	१२	विवाद	१८०	१३
लोकेसरा	४०६	३	विविक्तशब्दासन	१११०	१३
			विवृत शानि	३३२	८
			निवेकभावगित	१११७	२२
			निश्चयतम अनेद	६४२	३

ग्रन्थ	पृष्ठ	पङ्क्ति	ग्रन्थ	पृष्ठ	पङ्क्ति
विश्वदाह	८१०	१६	शीत योनि	४३३	२५
विश्वभागति	५७८	७	शीलविषयकानतिचार	८१५	१६
विद्यायोगतिनामकम्	१०२३	१२	शीलवत	८०६	२०
वीर्यान्तराय	१०५०	१६	शुद्धध्यान	११२८	६
वेदक	११७	२८	शुशानामकम्	१०४५	३०
"	३३५	१६	शुल योग	७४५	१, ८
वैदिक	४४६	१०	शुभवायिकानव	७४३	६
वैदिकभूतशुद्धनिर्वर्तनाधिकरण	७७३	६	शुक्लनेस्मा	३५२	५
वैदिकोत्तरशुद्धनिर्वर्तनाधिकरण	७७३	८	शुक्लवाह	१६०	६
वैनयिणी भति	२१७	२२	शोक	७८२	५
वैभानिक	४६६	६	शोकमोहनीय	१००८	२७
"	४६७	२४	शौच	७८७	१८
वैधातृस्य	८२१	१०	"	१०४६	८
वैराग्य	६२१	३	श्रुत	२५३	१३
व्यञ्जन	२०६	२५	"	२५६	१२
व्यञ्जनावग्रह	२०६	३, २६	श्रुतज्ञान	२०५	१२
व्यन्तर	४६७	१५	श्रुतनिश्चित भतिज्ञान	२०४	२८
व्यन्तरा	४६७, १७, १८, १६	१६	"	२०५	१२
व्यभिचार	१६६	२५	"	२२७	१०
व्यय	५३०	२३	श्रोत्रेन्द्रिय	३६३	१०
व्यवहार	३१७	७			
व्यवहारालाभ	३१७	१३			
व्युत्सर्गप्रायश्चित्त	१११८	५	संयम	७८६	११
व्युत्पन्नकियानिवृत्ति	११३४	२३	संयमामयम्	१२३२	१०
प्रति	६१६	१६	संयुक्ताधिकरण	८०३	१३
			सरल	७७१	६
			सवर	१०६५	४
शब्द	२२८	२३	मवरभावना	१०८६	१३
"	६३६	१३	सदृशतन्त्र	११३६	१६
संज्ञनय	३१६	२१	सदृश योनि	४३२	४
"	३२०	६	संवेग	१३०	३०
संज्ञप्रवीत्या	५११	६	"	६११	५
संज्ञानुपान	६६५	६	संयय	१६५	२३
सरीरनामकम्	१०१६	१८	समारम्भावना	१०८४	१५
सरीरपथोपनि	१०२७	२५	ससारि	११ १४, २५	
सरीरमकुश	११४०	१३	सरयाननामकम्	६६०	२२
सम	८२०	१	सरयानवियय	६११	५

शृङ्ख	पृष्ठ	पङ्क्ति	शृङ्ख	पृष्ठ	पङ्क्ति
संकेतन	१०२०	२५	सर्वविरति	८८१	१८
संगृहीत	३१५	३	सर्वोपशमना	८३	१८, २५
संग्रह	३१३	२०	सहस्राभ्याभ्यान्	८४१	११
संग्रहप्रवण्य	३१५	१	सागरोपम	८२	५
संग्रहाभास	३१६	२५	साधन	१५८	१२
संघातननामकर्म	१०२०	८	साधारणनामकर्म	१०४८	४
संयुक्तनिक्षेप	८६७	२२	सान्निपातिक	३३६	१
संयुक्तपिधान	८६८	६	साम तोपनिपातिका क्रिया	७५६	१२
संयुक्तमिश्राकार	८५५	३	सामाधिक	८२७	२
संयुक्तयोगिनि	४३३	२	सार्वभौम	८१४	१६
संयुक्तसंयुद्धाकार	८५५	१६	सिद्ध	६१	२२
संयुक्तलक्षणाय	१००६	१६	सुख	५५५	८
संज्ञा	४०२	१२	सुखानुभव	८७१	१८
संज्ञि	४७०	५	सुखनामकर्म	१०४६	८
"	४०२	५	सुखरनामकर्म	१०४६	११
सत्य भाषा	१०८०	२	सुख अर्थात् पदार्थोपम	८१	८
संनिपात	३३६	२४	" उद्धार "	८१	३
संज्ञित पदार्थ	३३६	१६	" कुशील	११४१	१६
संज्ञिभिरुद्ध	३२१	१७	" क्रियाप्रतिपाति	११३४	५
समय	३८२	१७	" क्षेत्र पदार्थोपम	८२	१
समाधि	८२१	१०	" नामकर्म	१०४७	११
संभारं	७७१	११	" पुलाक	११३८	२०
संभारोप	१६६	२४	" अक्षय	११३८	२५
संमिति	१०६६	८	" संपराय	११०३	२३
संज्ञिभिरुद्ध	४२८	१७	सोपक्रम आधुन्य	४७५	१०
संज्ञिभिरुद्धनाम	४७७	२२	संक्षेप	५५५	२६
संज्ञिभिरुद्धनरूपति	३७८	२४	संक्षेपभीष्य वनरूपति	३७८	२२
संज्ञिक्यादि	१४६	२२	स्तेनप्रयोग	८४२	२३
संज्ञिक्य	७१	१८	स्तेनाहुताशन	८४२	२०
"	७२	१४	स्तेय	८५१	२
संज्ञिक्युत	४८	२५	स्तेयविरति	८७६	२७
संज्ञिक्यान्	१४६	१०	समानादि	१००४	१५
संज्ञिक्यान्	६८	२७	अलिङ्ग	४६८	११
"	७२	५	अविद्येवोद्धनीय	१००६	२३
"	७३	२३	स्थापना	१४६, १४, २०, ३०	
संज्ञम	७८६	७	स्थावर	३७०, १३, २६	
संज्ञसंयम	७०८	७	"	३७२	१८